एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ।
सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ।

यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ।
कार्यं पैतृष्वस्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥
यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ।
*(पूर्वं गन्तव्यमस्माभिरिन्द्रप्रस्थमितः प्रभो ।
तत्रैव तदनुज्ञातस्तदर्थं जहि मागधम् ॥०॥)
अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥
अस्माकञ्च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ।
यशश्च तव गोविन्द राज्ञो बद्धान् विमुञ्चतः ॥ ४ ॥
स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ।
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥
द्वैरथे सतु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ।
ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथैकसप्ततितमे उद्धवस्य तु मन्त्रतः ।
इन्द्रप्रस्थं गते कृष्णे पार्थानां परमोत्सवः ॥
राजसूयमिषं कृत्वा भीमदुर्योधनादिषु ।
कलिमुत्पाद्य तद्द्वारा भूभारमहरत्प्रभुः ॥

...र्षेर्मतं राजसूयगमनम् सभ्यानां मतं राजरक्षा कृष्णस्य ...॥ १ ॥
...तो यागं करिष्यतः पैतृष्वस्रेयस्य पितृष्वसुः पुत्रस्य साहाय्यं तत्र कार्यं तथा शरणार्थिनां राज्ञां रक्षा ... ॥ २ ॥
प्रथमं राजसूयार्थं गन्तव्यं ततो राजरक्षा कर्तव्येत्याह- ...त्याद्यभिः । ... दिग्विजयहेतोः उभयार्थौ राजसूयार्थः ...तद्रक्षार्थश्च ॥ ३ ॥

अत्युत्सुकतया सद्य एव जरासन्धं हन्तुमिच्छतो यादवानालक्ष्याऽऽह— सवाइति । अन्येषां ततो बलिनामपि यद्यपि समबल एव भीमस्तथापि तं विना भीमादेव तस्य मृत्युर्विहित इति भावः ॥ ५ ॥

ननु, स्वबलसाम्येऽपि सेनाबलं तस्याधिकमिति चेदत आह- द्वैरथ इति । द्वन्द्वयुद्धे शतेनाक्षौहिणीभिर्युतो मागधो मा जेतव्य इत्यर्थः । नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुञ्जीत ...स्तेन द्वैरथमिति तत्राह ब्रह्मण्य इति । न प्रत्याख्याति न ...ाकरोति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्येतद्भगवत उदीरितमाकर्ण्य देवर्ष्यादीनाञ्च मतम् आ...

*अधिक० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥१—८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

द्वाविंशे धर्मरक्षार्थं धर्मस्थानगतिर्हरेः।
सर्वसम्मतियुक्तस्य शोभा युक्ता निरूप्यते॥
एकाकृतिर्हरेरत्र बहुकार्यनिरूपिका।
निर्धार्यते सर्वसुखा धर्मे सर्वाधिकारिणी॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वाक्यं शिरसा स्वीकृतं ततो भगवदिच्छानुसारेणैव कथनं मन्त्रित्वं व्याहन्येतेति पूर्वापरानुसन्धानार्थम् उद्धवस्य प्रकरणज्ञानपूर्वकम् उत्तरारम्भमाह—इत्युदीरितमिति। दूतवाक्ये तस्यापि विवाद इति देवर्षेः उदीरितम् इत्युक्तं भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरमुत्तरस्य वक्तव्यत्वेपि पुनर्नारदवाक्यानुसन्धानात् तत्समानार्थमेवोद्धवोऽब्रवीत् धर्मब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ तयोः प्रतिविधानं किञ्चित् पुष्टिविशेषार्थेनेति प्रकरणार्थः विवादे हि मन्त्रिणो वचनमिति पक्षद्वयं निरूपयति-सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्यचेति। सभ्यानां मतं युद्धार्थं गमनं मुख्यं स्वधर्मं पश्चात् दुःखाभावसुखयोः आदौ दुःखप्रतिविधातव्यमिति भगवतोप्येवं मतं चकाराद्विपरीतञ्च एवं पौर्वापर्यसन्देहे निर्णयार्थमस्य बुद्धिरस्तीत्याह—महामतिरिति। भक्तिमार्गनारदयोः कोपः प्रतिविधातव्यः मर्यादा च स्थाप्या यावच्छक्यम् अतो धर्मब्राह्मणमर्यादात्रयमेकत्र विरुद्ध्यते अपरत्र भक्तिमार्ग एवैकः॥ १॥

अतो बहूनामनुग्रहमिति न्यायेन वक्तव्यमिति निश्चित्य पक्षद्वयमनुवदति—यदुक्तमिति। देवेति सम्बोधनं साचिव्यं मन्त्रोपदेशः नतु युद्धेन सहायकरणम् अलौकिकप्रकारस्तु मन्त्रेण वक्तव्यः अतः साचिव्यमेव नारदेनोक्तमनुवदति कर्त्तुः शास्तुरनुज्ञातुरिति वाक्यात् तथाकरणो धर्मः पैतृष्वस्रेयकार्यकरणं लौकिकं तस्मादत्र लोकवेदाविरुद्धौ न भवत इति द्वयं निरूपितं द्वितीयः पक्षः शरणैषिणां रक्षा चकारात् बन्धूनां वाक्यं च तथा सति द्वयोरैक्यं यथा भवति तथा कर्तव्यम्॥ २॥

तत्र यज्ञो मोचने विनियोक्तुमशक्य इति मोचनमेव यज्ञे विनियोक्तव्यमिति आह—यष्टव्यमिति। दिशां चक्रं दशदिशः तत्र जयशीलेन राजसूयः कर्त्तव्यः अत एव स एवं जरासन्धं घातयिष्यति यज्ञार्थं वधेतु न दोषः एवं सति ये दोषास्ते अग्रे परिहर्त्तव्याः। आदौ यज्ञार्थं तद्वधं स्थापयति अतो जरासुतजय इति तर्हि भक्तिर्माबाधित एवेत्याशङ्क्याह—उभयार्थं इति। यज्ञार्थं मोचनार्थञ्च अयं पक्षो मम सम्मतः युक्तश्चायं नारदादेः कोपाभावात्॥ ३॥

अस्मिन् पक्षे दोषान् परिहरति—अस्माकञ्चेति सार्द्धाभ्याम्। पराक्रमेण जरासन्धवधे तद्वनमस्माभिः प्राप्तव्यं यज्ञार्थं अधपक्षे तु तस्याभावः पूर्वं भगवद्धनञ्च तेनापहृतं यवनजयोद्भवं तस्य प्रत्यावृत्तिश्चकारार्थः मोचितेभ्यश्च एतत्सर्वमपि यज्ञार्थवधेनापि भविष्यतीत्याह—एतेनैव भविष्यति। तेन धनेन मोचिता भक्ताः पोषणीया इति अन्यसम्मेलनाद्यशो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यशश्च तव गोविन्देति। चकारात् प्रतिज्ञा "अभयं सर्वभूतेभ्यः" इति बन्धाद्विमोचनं तद्वधमात्रेण भवति तत्पुत्रेणापि तत्सम्भवात् अतो विशेषतो मोचनंहेतुत्वेनोपदिशति। राज्ञो बन्धादिति। राज्ञा राजशरीराणि आत्मनश्च बन्धादुभयविधात् विशेषतोमोचनं तदेव विमुञ्चतस्तव॥ ४॥

ननु, को विशेषः ऋषिरेव वक्तव्यः आवश्यको जरासन्धवधः तं कृत्वा समागमिष्यतीति अस्मिन् पक्षे स्त्रीभिः सह लीलया गमनं बाध्यते मर्यादायामवश्यश्चायं पक्ष इति वक्तुं जरासन्धस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—स वै दुर्विषह इति। केनापि सोढुं न शक्यः यतो राजा क्षत्रियः अनयोर्हि प्रायेण एतद्लौकिकं बलं लौकिकमप्याह—नागायुतसम इति। बलविषये अयुतहस्तिसमः एतादृशा अन्येपि सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—बलिनामपि चान्येषामिति। महाबलिनां सर्वेषामेवायं मिलितानां समः चकराद्ब्राह्मणादिवरसिद्धमपि तस्य बलं तर्हि मर्यादायामवध्य एवेत्याशङ्क्याह— भीमं समबलं विनेति। भीमोप्येतादृशः तथा जयस्तदग्रे वक्ष्यते॥ ५॥

किञ्च तस्यान्यदपि वरप्राप्तं सामर्थ्यमस्तीत्याह—द्वैरथे स तु जेतव्य इति। द्वन्द्वयुद्धेनैव जेतव्यः न त्वपरिमिताक्षौहिणीयुक्तः अनेन तस्य सेनाधिक्यमपि सूचितम् एवं तस्य गुणानुक्त्वा एको गुणः समयविशेषे दोषत्वमापद्यत इति तदाह—ब्रह्मण्य इति स्वभावतो हि ब्राह्मणहितकारी अभ्यर्थितश्चेन्न प्रत्याख्याति कर्हिचिदिति कपटं ज्ञात्वापि धर्मदार्ढ्यादिदमेकं तस्य मरणे छिद्रम्॥ ६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

गत्वैकसप्ततितमे गृहीतोद्धवमन्त्रणः।
ससैन्यः सप्रियः कृष्णइन्द्रप्रस्थौकसोऽधिनोत्॥

देवर्षेः सभ्यानां कृष्णस्य चकारात् राजदूतस्य च उदीरितमाकर्ण्य मतं चाज्ञाय महामतिरिति सर्वमतरक्षणेन सर्वप्रहर्षणात् तत्र राजसूयार्थके गमने देवर्षेः सम्मतिः। सभ्यानां दूतस्य च जरासन्धवधार्थके कृष्णस्य तूभयत्रैव॥ १॥

यक्ष्यः यागं करिष्यतः पैतृष्वसेयस्य युधिष्ठिरस्य साचिव्यं साहाय्यङ्कार्य्यमेव यदुक्तमृषिणा जरासन्धवधात् शरणैषिणां रक्षा च कर्त्तव्यैव या खलु सभ्यानां दूतस्य चाभिमतेति भावः॥ २॥

यत्रैकेनैव कार्येण उभयं कार्य्यं सिद्ध्येत् सैव युक्तिः समीचीनेत्याह—यष्टव्यमिति। उभयार्थं इति राजसूयसिद्धिप्रयोजनकः राजरक्षाप्रयोजनकश्च तथाहि दिग्विजयं विना राजसूययज्ञो न भवति जरासन्धवधं विना दिग्विजयश्च न भवतीति प्रथमं राजसूयनिमन्त्रणमेवाङ्गीकर्त्तव्यं राज-

ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।
हनिष्यति न सन्देहो द्वैरथे तव सन्निधौ ॥ ७ ॥
निमित्तं (१) परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।
हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥
गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणञ्च ।
गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयञ्च ॥ ९ ॥
जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
प्रायः (२) पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रक्षानिमन्त्रणन्तु तदङ्गसिद्धैव सेत्स्यतीति एकक्रिया द्व्यर्थकरी भविष्यतीति भावः ॥ ३ ॥

अस्माकं सभ्यानाम् । एतेनैव राजसूयार्थकगमनेनैव । महान् अर्थः जरासन्धवधलक्षणः ॥ ४ ॥

सद्य एव जरासन्धं हन्तुमत्युत्सुकान् यादवानाशङ्क्याह—स वै इति । अन्येषां ततोऽधिकबलिनामपि यद्यपि समबल एव भीमस्तदपि तं विनेति भीमादेव तस्य मृत्युरिति बृहस्पतेः सकाशादधीतज्योतिरागमादिशास्त्रेण मयैव पूर्वविचारितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

भीमेनापि स द्वैरथ एव जेतव्यः शताक्षौहिणीयुतस्तु मा जेतव्यः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकसप्ततितमे उद्धवसम्मत्येन्द्रप्रस्थं गतस्य सभार्यस्य भगवतः पार्थैः कृतमादरमनुवर्णयति—इतीति ॥ १ ॥

यक्ष्यतः यागं करिष्यतः साचिव्यं साहाय्यं कार्य्यं शरणैषिणां राज्ञां रक्षा च कार्या ॥ २ ॥

यदुक्तमृषिणेत्यनेन साचिव्यार्थं प्रथमं गन्तव्यं ततो रक्षा कर्तव्येति द्योतितं तदेवाह—यष्टव्यमित्यष्टभिः । दिक्क्रजयिना सता युधिष्ठिरेण कर्ता राजसूयेन यष्टव्यम् अतः दिक्क्रजयिनः सकाशात् जरासुतजयः उभयार्थः राजसूयार्थः शरणागतरक्षार्थश्च तथाहि जरासुतवधं विना दिग्विजयासम्भवाद्राजसूययज्ञः शरणागतरक्षा च न भविष्यतीति ॥ ३ ॥

अस्माकं मन्त्रिणाम् एतेनैव कार्यद्वयक्रमाश्रयणेन ॥ ४—५ ॥

शताक्षौहिणीयुतो मा न जेतव्यः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले कि महाबुद्धि मान् उद्धवजी इस प्रकार नारद जी के वचन को सुन कर और सभासदो के मत को तथा श्रीकृष्ण के मत को जानकर बोलते भए ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ॥

हे देव ! आप की भूआ के पुत्र राजा युधिष्ठिर यज्ञ करेंगे उस की सहायता आपको अवश्य कर्त्तव्य है, यह नारद जी ने कहा और अपनी रक्षा करने वारी की याञ्चा करने वारे राजान की रक्षा भी आप को अवश्य कर्त्तव्य है ॥ २ ॥

हे विभो सब दिशान को जीतने वारा पुरुष राजसूय यज्ञ कर सका है, इसलिये प्रथम जरासन्ध का जीतना राजसूय यज्ञ का और राजान की रक्षा का कारण है यह मेरा सम्मत है ॥ ३ ॥

हे गोबिन्द ! राजसूय यज्ञ के निमन्त्रण का अङ्गीकार करने से हि हम को महान् प्रयोजन होवेगा ॥ क्योंकि जरासन्ध के बांधे हुए राजान को बन्दीखाने छुडाने वा आप का महान् यश होवेगा ॥ ४ ॥

इसीलियें पहलें इहां से हम को इन्द्रप्रस्थ चलना चहिये ॥ इन्द्रप्रस्थ में हि राजा युधिष्ठिर से अनुमति को प्राप्त होकर आप उन के अर्थ, जरासन्ध को मारियेगा ॥५॥

और यह प्रसिद्धि है कि वह जरासन्ध बल में दश हजार हाथियों के समान है इसलिये उस के समान बल वारे भीमसेन के विना अन्य बलवान को तो दुःख से जरासन्ध सहने का योग्य नहि है ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भिक्षेत द्वन्द्वयुद्धं याचताम् तथापि समबलत्वात्साम्यमेव स्यादत आह—तव सन्निधाविति ॥ ७ ॥

नन्वकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधानात्किं स्यादत आह—

(१) परमीशत्वम् । (२) कर्मविपाकेन । इति च वीर पाठः ।

श्रीशुक उवाच।

इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम्(तः)।
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयत्(न्) ॥ ११ ॥
अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकीसुतः।
भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून्विभुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

निमित्तमिति। अयमर्थः यथा तवारूपस्य कालात्मनो विश्वसर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा शर्वश्च तन्निरोधे तथात्र त्वमेव सन्निधिमात्रेण हन्ता भीमो निमित्तमात्रमिति ॥ ८ ॥

अतोऽनेनोपायेन त्वया स शीघ्रं हन्तव्य इत्याशयेनाऽऽह—गायन्तीति। जरासन्धधृतानां राज्ञां देव्यः पत्न्यस्ते विशदं कर्म स्वगृहेषु बालकलालनादौ गायन्ति, किं तत्कर्म? स्वशत्रोर्जरासन्धस्य वधमात्मनां पतीनां विमोक्षणञ्च वत्स! मारोदीः श्रीकृष्ण एवं करिष्यतीति अत्र दृष्टान्ताः गोप्यश्च इत्यादयः यथा गोप्यः शङ्खचूडवधं स्वमोचनञ्च गायन्ति अवतारान्तरगतं कुञ्जरपतेर्नक्रात् जनकात्मजायाश्च रावणात् पित्रोश्च कंसगृहान्मोक्षम् अत एवम्भूतानां तासां कृपया त्वया तथैव कर्त्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

किञ्च जरासन्धवध इति। भूयर्थायेति ततः शिशुपालवधादयोऽपि सुखसाध्याः भविष्यन्तीति भावः। एतच्च सर्वं भविष्यत्येवेति सम्भावयन्नाह—प्राय इति। पच्यत इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन जरासन्धादीनां पापविपाकेनेति पाठान्तरे जरासन्धस्य पापविपाकेनेति तेनायं क्रतुस्तवाभिप्रेतस्तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अच्युतमुपपत्त्या वृद्धम् यदुवृद्धा इति वदता अनिरुद्धादयस्तथा नापूजयन्निति सूचितम् ॥ ११ ॥

अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रार्थ्य गुरून् वसुदेवादीन् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ब्रह्मण्य इति सार्द्धकम्। तत्र तत्सोपानमाहैकेन ब्रह्मण्य इति भवद्भक्तीयविक्षेपनिश्चितरजस्तमःस्वभावत्वात्प्रतिष्ठकाम एवात्मानं तथा ख्यापितवानित्यर्थः। तस्मात्साक्षाद्भूय भवद्भिरभ्यर्थितो द्वैरथं कर्हिचित्प्रत्याख्यायात् विप्रैस्तदाकारैस्त्वभ्यर्थितः कर्हिचिन्न प्रत्याख्याति अङ्गीकुर्य्यादेवेत्यर्थः। यस्माद्देवं तस्माद्ब्रह्मवेषेति वृकस्येव कृशमुदरं यस्येति बलिष्ठता सूचिता बलिष्ठानां हि सिंहादीनां कृशमध्यत्वं समबलत्वेपि जयकारणमाह—जयेपि हननमप्याह—हनिष्यतीति ॥ ७ ॥

तव यः कालस्तद्रूपा शक्तिः तस्य निमित्तमात्रं द्वारीकृतमात्रं कालस्यैव विशेषणम् अरूपिणः इति सर्वसम्पादकस्यापि चेष्टाभिरलक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। तादृशशक्तित्वञ्च युक्तमेवेत्याह—ईशस्य ईश्वरस्येति तथा हिरण्यगर्भशर्वयोर्माहात्म्यार्थं यथा त्वया तत्क्रियते तथात्रापि भीमसेनयशःप्रदानार्थमप्येवं कार्य्यमिति भावः ॥ ८ ॥

तथा स्वैकशरणानां स्वैकाशाजीवनानां तादृशदुःखहान्यर्थमपीत्याह—गायन्तीति। सर्वलोकास्तावत् दुष्टहननभक्तरक्षात्मकं ते विशदं कर्म गायन्ति तत्र प्रस्तुतमवधीयतामित्याह—गृहेष्विति। गृहेष्वेव स्थित्वा त्वामुद्दिश्य सदैन्यप्रार्थनया देव्यो राज्यो राज्ञां जरासन्धहृतकरुद्धानां भाविनमपि स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणञ्च गायन्ति तत्र दृष्टान्तमिव कुर्वन् निजाभीष्टविशेषमपि विज्ञापयति—गोप्यश्च स्वशत्रुवधादिकं भूतमपि साम्प्रतं भवद्विरहरूपमहाशत्रुविस्फोटनाय गायन्ति अथ तद्रूपरक्षामेव दृढयितुमाह—कुञ्जरपतेरिति। लब्धशरणाः मोक्षेच्छया शरणमागताः मुनयो मुक्ताः वयञ्च भक्ताः कुञ्जरपतेर्गजेन्द्रस्य मोक्षणं तच्छत्रोर्नक्रस्य वधं जनकात्मजायाः मोक्षणं शत्रोरावणस्य वधं पित्रोर्मोक्षणं शत्रोः कंसस्य वधञ्च गायामः नतु देवीनां गोपीनामपीत्यर्थः। तासां तत्तदभीष्टस्याद्याप्यसिद्धत्वादिति भावः। तदेवं तत्रतत्र तस्यौत्सुक्यवर्द्धनतात्पर्य्यकं ज्ञेयं तत्र मुक्तानां तत्तद्गुणपरिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य इति दर्शनात्तद्यशोमाहात्म्येनैव तथा भक्तानाञ्च अत्र पाण्डवा अपि प्रवेशिताः तस्मात्प्रस्तुतेपि सर्वं एव निजाश्रिता रक्षणीया इति सर्वसमञ्जसमेव कार्य्यमिति भावः। अत्र गोपीनां परमान्तरङ्गत्वेनोत्तरोत्तरश्रैष्ठ्यविवक्षया सर्वान्तपाठे योग्येपि स्त्रीजातिप्रसङ्गात् तत्स्मरणेनात्यौत्सुक्यात् मध्यत एवोक्तिः आस्ताञ्च अकस्मात्प्रस्तावः श्रीमद्व्रजादागमनमारभ्य प्रायेणालब्धावसरतया केनापि मिषेण मध्ये मध्ये तत्स्मारणार्थं तथा सर्वं हन्त सर्वरक्षार्थं मद्विधेन मन्त्रयसि ता एव वा कथं न स्मरसि इत्युपालम्भनप्रायार्थश्चेति ज्ञेयं यदेव किल मनसि कृत्वा राजसूयादिसम्बन्धपरम्पराप्राप्तदन्तवक्रवधान्तकार्य्यं समाप्य श्रीभगवान् स्वयमेव श्रीमद्व्रजं गमिष्यतीति तदप्युदाहरिष्यामः किन्तु महासभायां तासां प्रस्तावो गोपीसामान्यतया श्रीमद्व्रजेश्वर्य्यादीनामेव सभ्येषु भानान्न दोषायेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

उपसंहरति–जरेति। भूयर्थाय पूर्वोक्तराजसूयादिरूपाय पाकः तन्दुलपाकवत् क्रत्वनुष्ठानं तस्य विपाकेनौदनसिद्धिवत्पाण्डवानां निष्कण्टकपारमैश्वर्य्यनिष्पत्तिरूपेण परिणामेन हेतुना तव चासौ क्रतुरभिमतः। प्राय इति वितर्के पाठान्तरेपि पापानां शिशुपालादीनां दुर्योधनान्तानां विपाकेन परिणामेन विनाशलक्षणेन हेतुनेति पाण्डवानां तादृशतात्पर्य

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

त्वेन तेनेत्यर्थः। ततः प्रथमं राजसूयार्थमुद्यतं पाण्डवराजमाश्वास्य तदनुज्ञया भीमसेनेन जरासन्धं घातयित्वा राज्ञश्च मोचयित्वा राजसूयः सम्पादयितव्य इति भावः। कृष्णेति सर्वाराध्यत्वसर्वेश्वरत्वसर्वभूतत्वसर्वपरममहिमयनामत्वात्तेनैव सम्बोधनं परमहिमानमेवावेदयति "यस्य नाममहद्यशः" इति श्रुतेः। तस्मादत्र दासभावो नाभासीक्रियते॥ १०॥

प्रतीति। तादृशगिरोद्धवेन कृतस्य तेषां पूजनस्य प्रतिरूपत्वसम्पत्तेः यद्वा प्रतिपदं प्रत्यक्षरं चापूजयन् आद्रियन्त साधु साधु इति प्रीत्या शश्लाघिरे इत्यर्थः। तत्रादौ देवर्षिणा प्रतिपूजनं तदभिमतसिद्धेः अन्तेतु श्रीकृष्णेन यत्तच्च खलु तन्मुखेनैव वाचयित्वा स्वेन तत्पक्षग्रहणमेवेदमिति व्यवच्छिन्नं यदुवृद्धा इति तेषामेव तादृशप्रागल्भ्ये युक्तत्वात्॥ ११॥

अथानन्तरं सद्य एवेत्यर्थः। श्रीमत् पाण्डवमिलनाद्यौत्सुक्यात् सन्मुहूर्त्ताद्यपेक्षामपि तत्याजेति भावः। भगवान् समग्रैश्वर्यादिमानित्यंशत्वं व्यवच्छिन्नं तत्रापि देवकीसुत इत्यसाधारण्यं दर्शितं "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति स्वयंशब्दात् इत्यनर्गलवैभवस्मरणाच्चमत्कारो व्यञ्जितः आदिशब्दात्प्रबल्याहणादयः विभुः परमस्वतन्त्रोऽपि॥ १२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

भिक्षेत द्वन्द्वयुद्धमिति शेषः॥ ७॥

कालस्य कालात्मनः तव सर्गनिरोधयोः तत्तत्कर्तृकयोः सर्गसंहारयोः हिरण्यगर्भः शर्वश्च निमित्तमात्रमित्यर्थः॥ ८॥

राज्ञां देव्यः राजस्त्रियः गायन्तीति प्रत्यासत्त्या वर्त्तमाननिर्देशः आत्मविमोक्षणं स्वभर्तृभयनिवृत्त्या स्वतो भयनिवर्तनम्॥ ९-१३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततः किमत आह—ब्रह्मवेषधर इति। ब्रह्मवेषधरः वृकोदरो भीमो विप्रवेषं दधत् गत्वा तं जरासुतं प्रति भिक्षेत द्वन्द्वयुद्धमितिशेषः। ततोपि किमत आह—हनिष्यतीति। द्वैरथं द्वन्द्वयोधिनं मागधं हनिष्यति सोऽप्यतिबलः तं कथं भीम एव हनिष्यतीत्यत उक्तम् तव सन्निधाविति। तव सान्निध्यप्रभावादेव हनिष्यति नतु स्वबलप्रभावादिति भावः॥ ७॥

नन्वकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधिना किं स्यादत आह-निमित्तमिति। विश्वस्य सर्गनिरोधयोः उत्पत्तिप्रलययोस्त्वं परं निमित्तमादिकारणम् अतो भीमरूपेण त्वमेव हनिष्यसीति भावः। यद्यहं परं निमित्तं किं तर्ह्यवान्तरं निमित्तमत आह—हिरण्यगर्भ इति। कालस्य कालशरीरकस्यारूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य सर्वस्रष्टुः सर्वसंहर्तुश्च तव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा शर्वः भवश्च तवेत्यशांशिभावसम्बन्धेषष्ठी विश्वसर्गनिरोधयोरवान्तरकारणमिति शेषः ८॥

कोऽसौ तद्वधादस्माकं लाभस्तत्राह—गायन्तीति। राज्ञां मागधरुद्धानां देव्यः पत्न्यः स्वगृहेषु बालकलालनादौ स्वशत्रोः जरासन्धस्य वधम् आत्मनामात्मवज्जीवनहेतुभूतानां पतीनां विमोक्षणं चेत्येवम्विधं तव विशदं निर्मलं कर्म चेष्टितं गायन्ति गास्यन्ति, तत्र दृष्टान्तमाह—गोप्यश्चेति। अस्य यथेत्यादि यथा गोप्यः शङ्खचूडवधं स्वमोक्षणञ्च गायन्ति यथाचावतारान्तरगतं नक्रात्कुञ्जरपतेर्गजेन्द्रस्य विमोचणं यथा वा रावणं जनकात्मजायाः विमोक्षणं यथा च पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः कंसाद्विमोक्षणं लब्धशरणाः प्रपन्नाः मुनयोऽस्मदादयश्च गायन्ति तद्वदित्यर्थः॥ ९॥

किञ्च जरासन्धवध इति। हे कृष्ण! भूयर्थाय अनेकप्रयोजनाय कल्पते ततश्चैयादयोपि सुखसाध्या भविष्यन्तीति भावः। ततश्च राजसूयार्थगमनेनैव सर्वं सम्पत्स्यते इत्यभिप्रयन्नाह—प्रायइति। कर्मविपाकेनेत्यस्य राज्ञामित्यादिः विपच्यत इति विपाकः फलं प्रायशो जरासन्धनिरुद्धानां राज्ञां कर्मणः पुण्यस्य फलेन हेतुना क्रतुः राजसूयः तव च चेशब्दात् युधिष्ठिरस्याप्यभिमतः अतस्तावत्तत्रैव गन्तव्यमितिभावः॥ १०॥

इतीति। सर्वतोभद्रं शुभावहम् उद्धवस्य वचः श्रुत्वा अच्युतादयः सर्वे प्रत्यपूजयन्नन्वमोदन्त॥ ११॥

अथेति। दारुकः जैत्र एव आदिः(दारुकजैत्रावादी) येषां तान् भृत्यानादिशदाज्ञापयामास गुरून् वसुदेवादीन् अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रार्थ्य निर्गमय्येत्युत्तरेण सम्बन्धः॥ १२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

"तीक्ष्णश्चैव प्रचण्डश्च वृको नामनलोमतः।
स पाण्डवस्य जठरे तेन भीमो वृकोदरः॥" इति

हननानिश्चये को हेतुरित्यत उक्तम् तवेति। त्वया सह गन्तव्यं तदर्थमित्यर्थः॥ ७॥

तत्कुत इति तत्राह—निमित्तमात्रमिति। काल इत्याख्यारूपं संज्ञारूपमस्यास्तीति कालाख्यारूपी तस्य॥ ८॥

हे कृष्ण! तत्रेदं कर्म लोकक्षेमकरमितिभावेनाह–गायन्तीति। राज्ञां देव्यः महिष्यः चशब्दाद्देव्यः गृहेषु ते तव इदं कर्म गायन्ति इदमिति किं तत्राह—स्वशत्रिवति। आत्मनः स्वामिनो निरोधान्मोचणं कथं गायन्तीत्यतो लुप्तोपमामाह—गोप्य इति। निरोधान्मोचणं कथं... चशब्दो यथावचनः गोप्यः यथा कुञ्जरपतेः गजेन्द्रस्य नक्राद्विमोचणं नक्राख्यवधश्च यद्वा कुवलयापीडस्यात्मविमोचणं शरीरवियोगलक्षणं मरणं चाणूरादिस्वशत्रुवधश्च जनकात्मजायाः सीतायाः रावणबन्धाद्विमोचणं रावणाख्यशत्रुवधश्च मुनयो वाल्मीक्यादयः वयञ्च तथा पित्रोः देवकीवसुदेवयोः कंसविहितशृङ्खलायाः विमोक्षणं कंसाख्यशत्रुवधं गायामस्तथेत्यर्थः। देव्यो देवस्त्रियो गृहेषु विमानेषु स्थित्वा मोचणमित्यादि वा॥ ९॥

किम्बहुनोक्तेनायं जरासन्धवधो ऽनेकप्रयोजनोपेत इत्याह जरासन्धेति। भूभारहरणार्थत्वेनावतीर्णत्वाच्च कालान्तरे दुर्योधनादिभारावरोपणहेतुत्वेनाभिमतः क्रतुरित्याह प्राय इति॥ १०॥

सर्वतोभद्रं सर्वप्रकारेण भद्रम्॥ ११-१३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

न वयः कालस्तद्रूपा शक्तिः तस्य निमित्तं कालस्यैव विशेषणम् अरूपिणमिति सर्वसम्पादकस्यापि चेष्टाभिरलक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

गोप्यश्च स्वशत्रुवधादिकमतीतं गायन्ति मुनयो गजेन्द्रजनकात्मजयोर्मोक्षणादिकं गायन्ति वयश्च यदवः पित्रोः श्रीवसुदेवदेवक्योस्तत्तद्गायाम इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

जरेत्यादौ कृष्णेति पाकविपाकेन क्वचिदनुकूलतया क्वचित्तु प्रतिकूलतयाभिप्रायपरिणामेनेत्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गायन्तीत्यादि । गोप्यो बलदेवपरिगृहीताः गोपाङ्गनाः यथा तव विशदं कर्म गायन्ति किन्तदित्याह स्वशत्रुवधं शङ्खचूडवधम् आत्मविमोक्षणञ्च कुञ्जरपतेः स्वशत्रुवधं ग्राहवधम् आत्मनस्तस्य विमोक्षणञ्च लब्धशरणा भक्ता गायन्ति जनकात्मजायाः यथा स्वशत्रुवधम् रावणवधम् आत्मविमोक्षणञ्च मुनयो गायन्ति पित्रोर्वसुदेवदेवक्योः, स्वशत्रुवधं कंसवधम् आत्ममोक्षणञ्च यथा वयं गायामः तथा देव्यो राजपत्न्यः पतीनां स्वशत्रुवधं जरासन्धवधम् आत्मविमोक्षणं गायन्ति अवश्यमेवैतद्द्वयं कृष्णेन कर्त्तव्यमिति त्वयि विश्वस्ता भाव्यपि भूतवद्गायन्तीत्यर्थः ॥ ६—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि क्षत्रियाणां किमायातमित्याशङ्क्योपायमाह—ब्रह्मवेषधरमिति । कञ्चुकाद्यभावसहितं सोपवीतवस्त्रद्वयं तिलकादिसहितं ब्रह्मवेषः यद्यपि तेजो न सम्पादयितुं शक्यं तथापि प्रार्थितदाने मारणमाह—तव सन्निधाविति ॥ ७ ॥

नन्वहं परब्रह्म चेत तदोदासीनः सर्वात्मा च विष्णुश्चेत् पालक एव न घातकः तेजसा आप्यायनपक्षे ब्रह्मण्येव वैष्णवं तेजः प्रभवति अतः कथं वधइति चेत्तत्राह निमित्तं परमीशस्येति । ईश्वरः कालरूपोपि भवान् सन्निधिमात्रेणैव स्वाभीष्टसमये विश्वमेवोत्पादयसि हंसि च ब्रह्मरुद्रयोः खड्गादिवन्निमित्त एव यतः कालस्य तव कालेनाक्रोडितानामेवोत्पत्तिप्रलयौ यथा कर्मक्रोडीकृतानां पितृव्याघ्रौ सृष्टिप्रलययोर्निमित्तमेव नन्वहमेव चेत् सर्वदा मारकस्तदा कथं सर्वेषामनुपलम्भ इति तत्राह—अरूपिण इति । स एव त्वमिदानीं रूपमधिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि तथा यशो न भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—गायन्ति ते विशदकर्मेति । तव यशः पूर्वमेव लोकत्रये व्याप्य तिष्ठति किमद्योत्पादनक्लेशेनेति वाक्यार्थः अनेन भगवतो भगवदीयानां वा भगवत्त्वाद्भगवदीयत्वाच्च सिद्धमेव यशो नूतनमुत्पादनीयं ते विशदं कर्म हिरण्यकशिपुरावणवधादिकं रूपं देव्यो देवास्त्रियः सहजं भगवच्चरितं स स्वशत्रूणां हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां वधम् आत्मनो बन्दीकृतानां त्रिशेषेणाविबातो मोचनञ्च स्वस्वगृहेषु गायन्ति ते गृहेषु वा देव्यो नरकासुरगृहीताः पूर्वं तत्सर्वं योजनीयं ते राज्ञामुग्रसेनादीनां देव्यो वा भाविनि भूतवदुपचारेण वा मोक्षमाणानां किञ्च अन्येपि बहवो गायन्तीत्याह—गोप्यश्चेति । चकारात्सम्बन्धिस्त्रियोपि स्वशत्रोः शङ्खचूडादेर्वधम अविद्यालज्जादीनां वा यथा स्वस्वशत्रोः वधं गायन्ति एवं कुञ्जरपतेरपि गजेन्द्रस्य शत्रोः नक्रस्य वधं तथा जनकात्मजायाः सीतायाः शत्रोः रावणस्य पित्रोरपि देवकीवसुदेवयोः शत्रोः कंसस्य एवं प्राकृता अपि स्वस्यान्यस्य वा त्रिविधा गायन्ति तथान्येपि त्रिविधा गायन्तीत्याह—लब्धशरणा मुनयो वयश्च कर्मिणो ज्ञानिनो भक्ताः लब्धशरणा इति विशेषणं वा सर्वत्र माभैष्टेत्यभयारावौ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठम् "एतद्व्रतंममे"त्यादिवाक्यसहस्रैः पाण्डवा लब्धशरणा इति केचिन्मुनयोपि दण्डकारण्यवासिनः विश्वामित्रादयश्च वयं सर्वे एव भक्ताः चकारान्निर्गुणाः अपि अन्यशत्रुवधं गायन्ति तस्मात्सिद्धैव कीर्त्तिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वलौकिकोपायेन राज्ञां मोचनं शीघ्रं कृत्वा कथं न यागार्थं गम्यत इत्याशङ्क्याह—जरासन्धवध इति । कृष्णेति कालरूपस्यैतदेव कृत्यमिति सूचितं केवलं सम्बोधनवत्तु कृत्वाभिनिवेशात् प्रसादात्पापक्षयार्थं वा भूयर्थायेत्यनेकप्रयोजनाय भक्तिद्रोहे विनश्यतीति भक्तिमार्गसिद्धिः शरणागतरक्षाः यशः कीर्त्तिः पूर्ववैरिप्रतीकारः भूभारहरणमित्यादिसहस्रप्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति भक्तिमार्गः; सर्वेभ्योतिरिच्यते किञ्च प्रायः पाकविपाकेनेति जरासन्धकर्मणां परिपाकस्य विपाकेन समाप्त्या पापविपाकेन वा बहुद्रोहाद्राजसूयो बहिर्भूमेर्निर्वीरत्वं सम्पादयति तेन कारणेन वाप्यभिमतः क्रतुः चकारात् क्रतुश्च भूयर्थायोपकल्पते शिशुपालवधदुर्योधनमानभङ्गाद्यर्थत्वात् . प्रकारान्तरेण वध्यो भवतीत्यनेनैव युद्धार्थमुद्युक्तः निवारितः सिद्धत्वाद्यशोपेक्षाच निवारिता ॥ १० ॥

मोचनार्थं समायातीति शङ्कायां प्रमथनाथोर्थं प्रसभमेव दद्यात् अत उद्धववाक्यमेव सर्वतोभद्रमिति भगवता तदेव गृहीतमित्याह—इत्युद्धववच इति । एवं कापट्येन वधेन किञ्चित् दूषणम् 'मायेत्यसुराः" इतिश्रुतेः । तद्धि नानाभूत्वा इति कापट्यव्यतिरेकेण न दैत्यवधः सिध्यतीति न कापट्यस्वीकरणदोषाय राजन्निति सम्बोधनं जराधमोपि तादृश इति ज्ञापनार्थं सर्वतोभद्रता निरूपितैव अच्युतमिति न च्युतं क्वापि क्षतिर्यत्रेति भगवद्रूपोयं प्रकारः निर्दोषपूर्णगुणरूपः अत एव सर्वेषां सम्मतं जातमित्याह—देवर्षिरिति । यादवेषु वृद्धाः चकारादन्येपि तरुणानां परं शौर्यातिसक्तानां नागतं मनसीति सूचितं कृष्णश्चेति चकाराद्वसुदेवादयोपि भगवद्भक्ताश्च प्रतिपूजनं साधुसाध्विति वचनम् ॥ ११ ॥

अथ भिन्नक्रमेण लौकिकानां सुखार्थं गृहस्थितिक्लेशाभावाय निर्गमनोत्सवं निरूपयति—अथेति सार्द्धैः षड्भिः । लौकिक्येषा भाषा देवकीसुत इति स्त्रीप्रभृतीनां सुखदायकः भृत्या अन्तरङ्गसेवकाः कर्मकराः जैत्रोपि जयशीलः कश्चिद्रथयोजकः गुरून् पित्रादीन् ब्राह्मणान् वा विभुरिति सर्वकरणसमर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुञ्जीत कुतस्तेन द्वैरथ्यमिति तत्राह—ब्रह्मण्य इति । न प्रत्याख्याति न निराकरोति भिक्षेत द्वन्द्वयुद्धं याचेत स एवं जेष्यति चेत्तर्हि किं मयेत्यत आह-तवेति । तव सन्निधानं विना तु द्वैरथोऽपि न तं हन्तुं प्रभविष्यतीति भावः ॥ ७ ॥

ननु, अकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधानात् किं स्यात्तत्राह—निमित्तमिति । तव ईशस्य यः कालस्तद्रूपा शक्तिस्तस्य यौ विश्वसर्गनिरोधौ तयोस्तत्र हिरण्यगर्भः शर्वश्च परं केवलं निमित्तमेवेत्यन्वयः । अरूपिण इति कालस्य विशेषणं कालेनैव विश्वं सृज्यते निरुध्यते च तत्र यथा सर्गे हिरण्यगर्भो निमित्तमात्रं शर्वश्च निरोधे तथैव सान्निधिमात्रेण त्वमेव जरासन्धं हनिष्यसि भीमो निमित्तमात्रं हिरण्यगर्भशर्वयोर्माहात्म्यार्थं यथा त्वया तत् क्रियते तथात्रापि भीमसेनाय यशःप्रदानार्थमिदमप्येकं तव कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

दुष्टनिग्रहशिष्टपालनात्मकं तव यशो यद्यपि सञ्क्रीयमान पूर्वं सिद्धमेवास्ति तदपीदानीं जरासन्धे हते सति तदपि विपुलीभविष्यतीत्याह—गायन्तीति । जरासन्धबद्धानाम् राज्ञां देव्यः पत्न्यः ते विशदं कर्म्म स्वगृहेषु बालकलालनादौ गायन्ति, किं तत् कर्म्म ? स्वशत्रोर्जरासन्धस्य वधं भाविनमपि आत्मनां पतीनां विमोक्षणञ्च सर्वज्ञमुन्यादिप्रबोधितत्वाद्गायन्ति हे वत्स ! मा रोदीः कृष्णो जरासन्धं हत्वा तव पितरं मोचयिष्यतीति अत्र दृष्टान्तः यथा गोप्यः स्वशत्रोः शङ्खचूडस्य वधं तन्निरोधादात्मविमोक्षणञ्च परस्परसान्त्वनादौ गायन्ति भोः सख्यः ! समाश्वसित रुदित्वा रुदित्वा मा प्राणांस्त्यक्तुमुपक्रमध्वं यः खलु तादृशशङ्खचूडाख्यमहाव्याघ्रग्रासादरक्षीत् स एव कृपासिन्धुः स्वयमेव स्मृत्वा स्वविरहमहाविपत्कालसर्पदंशादपि रक्षिष्यतीति तेन जरासन्धं हत्वा ता देव्यस्तत्पतिभिः सङ्गतीकृत्य त्वया यथा रक्षिणीयाः ततश्चास्मदादयोऽपि तत्ते यशो गायाम इत्यवसरप्राप्तस्वाभीप्सितमन्त्रणार्पणं ध्वनितं किञ्च यथा देव्यो गोप्यश्च गायन्ति तथा लब्धशरणा मुनयः आत्मारामभक्ता वयं दासभक्ताश्च स्वहृदास्वदनादौ गायामः किं तत् कुञ्जरपतेः स्वशत्रोः नक्रस्य वधं तस्मादात्मविमोक्षणञ्च जनकात्मजायाः स्वशत्रोः रावणस्य वधं पित्रोश्च स्वशत्रोः कंसस्य वधं तस्मात्तस्मादात्मविमोक्षणं चेति भोस्तपोधनाः ! मा विषीदथ यथा नक्रादिभ्यो गजेन्द्रादीनुद्धार तथैवास्मानपि संसारादुद्धरिष्यतीति भो भो वयस्याः भावकभक्ता यथैवोद्धृत्य गजेन्द्रादिभ्यः स्वसामीप्यदानेन स्वाभीष्टसेवामदात्तथैवास्मभ्यमपि दास्यतीति ॥९॥

भूय्यर्थाय राजसूयसिद्धये राजवृन्दरक्षासिद्धये त्वच्चिकीर्षितशिशुपालादिवधसुखसाध्यत्वसिद्धये मद्याञ्चितार्थविशेषसिद्धये च पाको राजसूयस्य निष्पत्तिस्तस्मिन् सति तस्य वा यो विपाकः विसदृशं फलं कुरुवंशक्षयसूचकदुर्योधनमानभङ्गः तेन हेतुना क्रतुश्च तवाभिमतः "पाकः परिणतौ शिशौ" इति विपाकः पाचने स्वेदे कर्म्मणो विसदृक् फले इति च मेदनी एषोऽर्थस्तत्रात्ययादवकौरवार्थैर्माबुध्यतामित्युद्धवेन दुर्बोधार्थकं प्रयुक्तं पापविपाकेनेति पाठे पापानां शिशुपालादीनां विपाकेन विनाशलक्षणपरिणामेन हेतुना प्राय इति विसर्के ॥१०॥

अच्युतं सोपपत्तिकत्वात् च्युतिरहितं यदुवृद्धा इत्यनेनानिरुद्धादयः सद्यो युद्धोत्साहवन्तस्तु नापूजयन्निति द्योतितम् ॥ ११ ॥

गुरून् वसुदेवादीन् अनुज्ञाप्य अनुज्ञां प्रार्थ्य ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भिक्षेत द्वैरथमितिशेषः ॥ ७ ॥

तव सन्निधिमात्रतः समबलत्वेऽपि वृकोदरो हनिष्यत्येवेत्युक्तमथ वृकोदरो निमित्तमात्रं भवान्नेव मुख्यो हन्तेत्याशयेनाऽऽह—निमित्तमिति—ईशस्य अखण्डैश्वर्यस्य अरूपिणः रूप्यते सृजते इति रूप्यं प्राकृतं शरीरं तद्रहितस्य सृष्टिसंहाररहितस्येत्यर्थः । कालस्य "ज्ञः कालकालः" इति श्रुतेः । कालकालस्य तव विश्वस्य सर्गनिरोधयोः अवान्तरसृष्टिसंहारयोः सृष्टौ हिरण्यगर्भः संहारे शर्वः निमित्तम् तथा जरासन्धवधे वृकोदरो निमित्तस्त्वं मुख्यस्तद्धन्तेति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च गोप्यो मुनयः वयं यादवाश्च अनिष्टनाशपूर्वकेष्टसिद्धये यथा लब्धशरणाः तथा लब्धशरणाः श्रीकृष्णो मागधं हत्वा ऽस्मत्पतीन्मोचयिष्यतीति त्वां शरणीकुर्वन्त्यर्थः । राज्ञां देव्यः पत्न्यः कुञ्जरपतेः जनकात्मजायाः पित्रोर्देवकीवसुदेवयोश्च आत्मविमोक्षणं चकारात्तच्छत्रुवधं स्वशुत्रुवधरूपबकादिवधञ्च ते स्वपतिविमोक्षणसम्भावनार्थं विशदं कर्म गायन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

भूय्यर्थाय दिग्विजयराजविमोक्षणं शिशुपालवधाद्यनेकप्रयोजनसुखसिद्ध्ये पच्यन्ते इति पाकाः दुर्योधनपराधास्तेषां विपाकेन तस्मिन्क्रतौ सम्मानितुस्यापि दौर्मनस्यरूपेण फलेन भूभारहरणनिमित्तेन तत्र भूभारहर्तुरपि क्रतुरभिमतः ॥ १० ॥

अच्युतं ह्यम ॥ ११ ॥

गुरून् वसुदेवादीन् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

और भीमसेन से भी वह जरासन्ध द्वन्द्व युद्ध में जायगो, और सौ अक्षौहिणी सेना सहित वह जीतने का योग्य नहि हैं क्योंकि उस के साथ अनेक राजान के वध होने से राजसूय यज्ञ की शोभा न होगी, और वह ब्राह्मण भक्त है इसलिये ब्राह्मणों से प्रार्थित होकर कदाचित भी वह निषेध न करेगा ॥ ७ ॥

इसलिये ब्राह्मण का वेष धारण कर भीमसेन जायकर उस के प्रति द्वन्द्व युद्ध की भिक्षा की याचना करे, आह की सन्निधि में आपके हि प्रभाव से भीमसेन द्वन्द्व युद्ध में उसको अवश्य मारेगा इस सन्देह नहि ॥८॥

आपकी सन्निधि मात्र सेहि सब कार्य्य होसकता है जैसे विश्वकी सृष्टि करने में ब्रह्मा निमित्त मात्र है और संहार करने में महादेव निमित्त मात्र है विचार किया जावे तौ कर्माधीन रूप रहित कालरूपी सर्व नियन्ता आपकाहि सृष्टि आदि में कर्तृत्व है तैसेहि इहांभी भीम

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् ससुतान् सपरिच्छदान् ।
सङ्कर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजञ्च शत्रुहन् ।
सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्गरुडध्वजम् ॥ १३ ॥
ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया ।
मृदङ्गभेर्यानकशङ्खगोमुखैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥
नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः ।
वराम्बराभरणविलेपनस्रजस्सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥
नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः ।
स्वलङ्कृताः कटकुटिकम्बलाम्बराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः ॥ १६ ॥
बलं बृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ।
दिवाऽशुभिस्तुमुलरवं बभौ रवेर्यथाऽर्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥
अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ।
निशम्य तद्व्यवसितमाहृतार्हणा मुकुन्दसन्दर्शननिर्वृतेन्द्रियः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

सेन तो निमित्त मात्र है उस के मारने वारे तो आपहि हो ॥ ९ ॥

जिन राजनको जरासन्धने बाँध राखे हैं उनकी भार्य्या लोग निज शत्रु जरासन्धका बध और राजानका छुड़ाना इस आप के विशद कर्मको अपने २ गृहन में गाम करेंगी जैसे गोपीजन शङ्खचूड के बधको और उस में अपने छुड़ानेकी गान करती हैं जैसे अन्य अवतार में ग्राहका बध और उस में गजेन्द्रका छुड़ाना इस आप के कर्मको भक्तजन गान करते हैं और रामावतार में रावणका बध तथा जानकीजीका छुड़ाना इस आप के कर्मका गाम करते हैं और जैसे कंसका बध और वसुदेवदेवकीका छुड़ाना इस आपके कर्मका मुनिजन और आपके शरणागत हम भक्तजन गान करतेहैं तैसेहि उन राजा लोगोंकी भार्य्या आपके चरित्रका गान करेंगी हे कृष्ण ! जरासन्धका बध अनेक प्रकारके प्रयोजनका हेतु होवेगा और यह राजसूय यज्ञ राजा लोगों के पुण्य-फल कर के जरासन्ध के पापफल करके आपको सम्मत है क्योंकि इस यज्ञ के निमित्त जरासन्ध मारा जावेगा इस वास्ते राजा लोगों के पुण्य कर्म के फल कर के जरासन्ध के पाप कर्म के फल करकेहि इस यज्ञका होना है इस वास्ते आपको भी अभिमत ही है ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इस लिये आप हे राजन् ! सर्वप्रकार से मङ्गल प्रापक और फल की च्युति रहित पूर्वउक्त प्रकार युक्त उद्धवजी के वचन को नारदजी तथा युदुवंशीलोगों में वृद्ध २ जन और श्रीकृष्ण जी श्लाघा करते भए ॥ ११ ॥

इसके अनन्तर सर्वव्यापक श्रीकृष्ण भगवान् वसुदेवजी से आदि लेकर निज पूज्य पुरुषोंकी सम्मति लेकर दारुक जैत्र आदि भृत्योंको प्रयाणके वास्ते आज्ञा देते भए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवरोधान् स्वान् दारान् निर्गमय्य प्रायाणं कारयित्वा ॥ १३ ॥

भटाः पदातयः सादिनोऽश्वारोहाः रथादिनायकैः करालया तीव्रया आत्मसेनया परिवृतो निराक्रमन्निरगात् कुतः सकाशात् मृदङ्गादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेण घोषितायाः ककुभः ॥ १४ ॥

नृवाजीति । नृवाजिभिर्नरयानैरश्वैश्च काञ्चनशिबिकाभिश्च अच्युतं पतिमनु ययुः सुव्रताः पतिव्रता वराण्यम्बरादीनि यासां ताः ॥ १५ ॥

नरोष्ट्रादिभिर्यानैः अश्वतरी गर्दभ्यामश्वाज्जाताः अनः शकटं करेणुर्गजी परिजनयोषितो वारयोषितश्च कटकुटयः उशीरादितृणनिर्मितगृहाः कम्बलाम्बरादयश्चोपस्कराः कुड्यादिरूपा यासां ताः अधियुज्य बलीबर्दादिषु तानुपस्करान् वद्ध्वा सन्नद्ध ॥ १६ ॥

रवेरंशुभिश्च तद्बलं दिवा बभौ कथम्भूतम ? तुमुलरवमाकुलरवं क्षुभितैस्तिमिङ्गिलैरूर्मिभिश्च ॥ १७ ॥

मुनिर्नारदो विहायसा ययाविति शेषः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निर्गम्येति सार्द्धकम् । अवरोधानिति तत्रस्थान् सुतशब्देन पौत्रास्तत्तद्वध्वः कन्यकादयश्च ज्ञेयाः स्नेहेन महोत्सवे मिथोऽत्याज्यत्वात् परिच्छदाः पर्य्यङ्कादयः दास्यादिपरिवाराश्च सङ्कर्षणमात्मनो द्वितीयव्यूहमिति योग्यता दर्शिता । तथा बद्रुराजमुग्रसेनमनुज्ञाप्येति नृपत्वेन पुरीरक्षार्थं तत्र स्थापनेन सम्माननार्थं तथा महिषीणां निर्गमनात्पश्चात् सङ्कर्षणयदुराजयोरनुज्ञापनं दूरतो ऽनुव्रजनात् हे शत्रुहन्निति स्वशत्रुजरासन्धवधार्थमयमेवोपायो युक्त इति शत्रुवधकारिणा भवता ज्ञायत एवेति भावः । स्वीयमसाधारणं रथं तल्लक्षणमाह गरुडेति । इतिशत्रुवर्गभयङ्करत्वं वेगगामित्वादिकञ्च सूचितम् गरुडध्वज इतिपाठेऽपि तत्रैव तात्पर्य्यम् ॥ १३ ॥

ततस्तदनन्तरं किम्वा तस्याः पुर्य्याः सकाशात् तामेव विशिनष्टि—मृदङ्गेत्यादिना । आत्मनः सेनयेति तस्य बलविक्रमपरिच्छदादिभिर्भक्त्याचासाधारण्यमुक्तम् आनकः पटहः गोमुखम् आनकभेदः ॥ १४ ॥

काञ्चनशिबिकानां नरयानान्तर्गतत्वेऽपि पृथङ्निर्देशस्तद्विशेषापेक्षया अच्युतमिति प्रत्येकं सर्वासामग्रतः स्थित्यभिप्रायेण सुसम्वृताः सुष्ठु दूरतोऽसङ्कीर्णत्वादिना सम्यक् नैरन्तर्य्यादिना वृता वेष्टिताः अन्यैस्तैः यद्वा नर एव वाजिवच्छीघ्रगा यत्र नृरूपाः वाजाः पक्षा विद्यन्ते यत्र वा तादृशीभिः काञ्चनमयशिबिकाभिः ॥ १५ ॥

नरशब्देन नरवाह्ययानानि गावो वृषाः परिजनाः रजकादयः सर्वशः सर्वानेवोपस्करान् सर्वेष्वेव वाहनेषु सर्वतोऽधियुज्य ॥ १६ ॥

तच्च बलं सैन्यमंशुभिर्निजकान्तिभिर्दिवापि रविमतिक्रम्य बभौ कीदृशैरंशुभिः बृहन्ति ध्वजादीनि येषु वराण्यायुधादीनि च येषु तैः तत्र दृष्टान्तः यथेति क्षुभितास्तिमिङ्गिलास्तदादयो येषु तैरूर्मिभिः अत्र पटाः पताकारूपाः ध्वजादीनां तिमिङ्गिलादिभिः सादृश्यम् अंशूनाञ्चोर्मिभिः ॥ १७ ॥

अथ प्रयाणानन्तरमेव यदुपतिना प्रणम्य सभाजितः सन् विहायसा ययौ कथं सभाजितस्तत्राह— आहृतान्यर्हणानि नानापूजाद्रव्याणि यस्मै तथाभूतः सन्निति एवं सर्वैर्यदुभिरपि सभाजित इति भावः । किङ्कृत्वा ययौ तस्य व्यवसितं पाण्डवानां बद्रराजानाञ्च युगपन्मनोरथसम्पादनरूपं निशम्य श्रुत्वा किङ्कुर्वन् ययौ तं हृदि विदधत् तथा भावयन्नेवेत्यर्थः । यतो मुकुन्दस्य सर्वदुःखविमोचनशीलस्य सन्दर्शनमात्रेण किमुत तत्तत्सद्व्यवहारेण निर्वृतानि इन्द्रियाणि यस्य स तथेति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रघोषघोषि ककुभः गम्भीरघोषिककुभः दिशः प्रतीत्यध्याहारः घोषयन्तीति वा अर्थः ॥ १४—२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्गम्येति । सुतैः सहितान् परिच्छदैः परिकरैः सहितान् स्वानवरोधान् दारान्निर्गमय्य पुराद्बहिर्गमयित्वा हे शत्रुहन् ! सूतेनोपनीतमानीतं रथमारुरोह ॥ १३ ॥

तत इति । द्विपा गजाः भटाः पदातयः सादिनो ऽश्वारूढास्तेषां नायकैः करालया परभयङ्करया स्वस्य सेनया परिवृतः मृदङ्गादिभिर्वाद्यैः प्रघोषस्तेन घोषिताः ककुभः कुर्वन्नित्यध्याहारः निराक्रमत् निष्क्रान्तवान् प्रघोषघोषीरिति पाठे दिशः प्रति मृदङ्गादिभिर्यो घोषस्तेन घोषयन् ॥ १४ ॥

स्वेति । सुव्रताः पतिव्रताः वैदर्भ्यादयः पतिमच्युतं यान्तं स्वस्ववाजिकाञ्चनशिबिकादिभिरनुययुः कथम्भूताः असिचर्मणी खड्गखेटौ पाण्ये येषां तैर्नृभिर्भृत्यैः सम्वृताः वराः श्रेष्ठाः अम्बरादयो यासां ताः ॥ १५ ॥

नरेति । तथा परिजनयोषितः वारयोषितश्च कटकुट्यादयः उपस्कराः कुटीशिबिरादिसाधनभूताः यासां ताः अधियुज्य बलीवर्द्दादिषु तानुपस्करान् दृढं सम्बध्य नरादिभिर्यानैर्ययुरिति सम्बन्धः । तत्र नरो नरवाह्यं यानं गर्द्दभ्यामश्वाज्जाता अश्वतरी अनः शकटं करेणुर्गजी कटकुटयः उशीरादितृणनिर्मिताः गृहाः ॥ १६ ॥

बलमिति । तद्बलं ध्वजादिभिर्दिवा बभौ इति सम्बन्धः । कथम्भूतम् ? तुमलो रवः स्वनो यस्मिंस्तत् यथा रवेः सूर्यस्य अंशुभिः क्षुभिताः तिमिङ्गिलादयः तैर्ये महान्तः ऊर्मयः तैरर्णवो भाति तद्वत् ॥ १७ ॥

अथो इति । यदुपतिना कृष्णेन सभाजितो बहुमतो मुनिः नारदस्तं हृदि प्रणम्य मनसा प्रणम्येत्यर्थः । तस्य कृष्णस्य व्यवसितं वचो निशम्य आहृतं समर्पितमर्हणं यस्य मुकुन्दस्य सन्दर्शनेन निर्वृतानि सुखितानीन्द्रियाणि यस्य सः विहायसा आकाशमार्गेण निरगाद्ययौ ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किमभूदिति तत्राह—तत इति । ककुभः दिशः सङ्घुष्टया सङ्घोषयन्त्या ॥ १४ ॥

प्रियाश्चाच्युतं पतिम् अनुययुः वक्ष्येः सुसम्वृताः असिचर्मपाणिभिः नृभिः परिवृताः ॥ १५ ॥

ततो बहिर्नरोष्ट्रादिभिः परिवृताः परिजनयुतवारयोषितश्च पटकुट्यः वस्त्रनिर्मितमन्दिराणि पटकुटिकम्बलाम्बराणि आदिर्येषां ते तथा तेच उपस्करा येषां ते तथा अधियुज्य संयुज्य आरोप्य वा ॥ १६ ॥

रवेरंशुभिः दिवा दिने यथा भाति बृहद्ध्वजपटादेरुदाहरणमिदं क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिरर्णवो यथेति नरोष्ट्रादेर्निदर्शनम् ॥ १७ ॥

हरेर्व्यवसितं निश्चितं निशम्यागात् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नृपवाजीति नर एव वाजिनः शीघ्रगामित्वात् तद्वाह्य काञ्चनशिबिकादिः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमत एवान्तःस्त्रियो निर्गमय्य अवरोधोन्तःपुरस्त्रियः पुल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीभावाभावाय सङ्कर्षणः सहायार्थं शत्रुराजः उग्रसेनः अनेन राजसतामसौ परित्यज्य अन्ये सर्वे निर्गता इति सूचितं शत्रुहन्निति बहिर्मुखताभावाय प्रद्युम्नाद्यपि कौतुकात् भगवद्रथमारुहन् भगवान् वा कौतुकात् अन्यरथमारुहत् स्त्रीभिः परिवृतो वा गच्छेत अतः सूतोपनीतं स्वरथमित्युक्तं गरुडध्वजत्वान्न सहायापेक्षा ॥ १३ ॥

ततः सेनासहितः नानाविधवाद्यसहितोपि दिशां प्रतिध्वनिसहितोपि निराक्रमत् सादयोऽश्ववाराः चतुरङ्गनायकैः सहिता दर्शनमात्रेणैव भयजनिका केवलं भगवत एव सेना ॥ १४ ॥

ततः असाधारणीनां च प्रयाणप्रकारमाह- नृवाजीति द्वाभ्याम् । नृशब्देन नरयानं दोला वाजिनोऽश्वाः केवलाः शकटयोजिताश्च काञ्चनशिबिकाश्चतुर्दोलाः नृभिर्वाजिभिर्वा युक्ताः अच्युतं पतिमनु सुव्रताः पतिव्रताः रुक्मिण्यादयः सपुत्राः ययुः चतुर्विधालङ्करणयुक्ताः मार्गेपि स्वतोपि रक्षिताः भृत्यैरपि सुसम्वृताः ॥ १५ ॥

साधारणीनामाह—नरेति । नरादिभिरष्टभिः परिजना वारयोषितश्च निर्गताः गावो वृषभाः अश्वतरी अनः शकटं करेणुः करणी सर्वा एव स्वलङ्कृताः कृताः तासां जातिस्वभावसामग्रीं वर्णयति-कटकुटीति । कटा नाम कुटी कटः पटकुटीवा कम्बलादयो वृष्टिनिवारकाः तासां कृष्णमन्विति न नियमः किन्तु सर्वश एव ॥ १६ ॥

सामान्यतो भगवत्कटकं वर्णयति-समुद्रतुल्यतथा बलमिति वस्त्रैरायुधैः सूर्यरश्मिभिः त्रिविधैर्बभौ उपर्याच्छादकाः बृहन्तो ध्वजादयः पटसहितानि छत्राणि भिन्नानि वा आयुधानि आभरणानि किरीटानि कवचानि च तुल्यो रवो यत्रत्यन्तः-शौर्यं तस्यापरिमितत्वाय यथार्णव इति क्षुभितास्तिमिङ्गिलाः ऊर्मयश्च ॥ १७ ॥

एवं निर्गत्य नारदवाक्यमिव कृत्वा ततोऽग्रे नारदं प्रेषयामासेत्याह...अथो मुनिरिति । भिन्नप्रक्रमः समाधिभाषार्थः भगवन्तं विहाय भक्तस्य पुरतो गमनमनुचितमित्याशङ्क्याह तं हृदि विन्यस्येति । विहायसा त्वाकाशमार्गेण तस्य भगवतो व्यवसायं गमनात्मकं निशम्य निर्धारितं श्रुत्वा बहिरन्तश्चानन्दपूर्णो निर्गत इति वक्तुं विशेषणद्वयम् आहृतमर्हणं यस्मै मुकुन्दसन्दर्शनेन निर्वृतानीन्द्रियाणि यस्य एवं स्वतः कार्यतश्च सिद्धो गत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवरोधान् अवरोधस्थान् दारान् तेषामपि निमन्त्रितत्वात् सदोत्सुकत्वाच्च ॥ १३ ॥

भटाः पदातयः सादिनः अश्वारोहाः नायकाः रथिनः टावन्तोऽपि ककुभाशब्दो दृष्टः ॥ १४ ॥

नृवाजीति । नरयानैरश्वैः काञ्चनशिबिकाभिश्च अच्युतं पतिम् अनुययुः सुव्रताः पतिव्रताः ॥ १५ ॥

परिजना रजकादयः कटकुट्यः उशीरादिनिर्मिताः गृहाः तदादयः उपस्कराः परिच्छदा यासां ताः सर्वशः सर्वानेव तान् उपस्करान् अधियुज्य उष्ट्रादिषु दृढं सन्नह्य ॥ १६ ॥

दिवा रवेरंशुभिस्तद्बलम् आयुधरत्नकिरीटादिचाकचक्ययुक्तं बभौ ॥ १७ ॥

मुनिर्नारदो विहायसा ययाविति शेषः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ १३ ॥

मृदङ्गादिभिर्घोषस्तेन घोषिताः ककुभः कुर्वन् निराक्रमत् निरगात् ॥ १४ ॥

नृभिर्वाजिभिश्च सहिताभिः पदातिभिरश्वारोहैश्च समावृताभिः काञ्चनशिबिकाभिरित्यर्थः । उपलक्षणञ्चैतद्गजरथादीनाम् ॥ १५ ॥

कटकुट्यः उशीरादिनिर्मिताः गृहाः कम्बलाम्बराद्यश्च उपस्कराः परिच्छदा यासां ताः सर्वशस्तानुपस्करान् बलीवर्दादिषु अधियुज्य दृढं सन्नह्य नरयानानि अश्वतरी गर्दभ्या-मश्वाज्जाता अनः शकटम् करेणुर्गजी नरपालादिभिः परिजनाः रजकादयः वारयोषितश्च ययुः ॥ १६ ॥

तुमुलः आकुलः रवो यस्मिन् तद्बलं ध्वजादिभिः रवेरंशुभिश्च दिवा बभौ यथा रवेरंशुभिस्तत्क्षुभितैस्तिमिङ्गिलैरूर्मिभिश्च अर्णवो भाति तद्वत् ॥ १७ ॥

मुनिः देवर्षिः तं श्रीकृष्णं प्रणम्य तमेव हृदि विन्यस्य मुकुन्दसन्दर्शनेन निर्वृतानि सुखितानीन्द्रियाणि यस्य सः विहायसा ययाविति शेषः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

हे शत्रुहन् ! गरुडध्वज श्रीकृष्ण भगवान् बलदेवजी और उग्रसेनजीसे सम्मति लेकर पुत्रादि सहित तथा शय्यादि सहित निज भार्य्याओंको प्रथम पुरसे बाहिर प्रयाण कराय कर पश्चात् सूतने पासमें प्राप्त किए निज रथपर विराजमान होते भए ॥ १३ ॥

पश्चात् रथ गज शूरवीर सवार सेनापति इन सबसे अति भयङ्कर निज सेनासे युक्त होकर मृदङ्ग भेरी नगाडे शङ्ख गोमुख आदि बाजेनके घोषकरके सब दिशानको शब्दायमान कर श्रीकृष्ण भगवान्पुरसे बाहिर निकलते भए ॥ १४ ॥

पुत्रों सहित और अच्छे २ वस्त्र धारण किये तथा सुन्दर आभूषण और चन्दन माला धारण किये और हाथो में ढाल तरवार धारण करने वारे शूरवीरों करकें चारों तर्फ से युक्त पतिव्रता रुक्मिणी आदि पटरानी मनुष्योंकी सवारी

राजदूतमुवाचेदं भगवान् प्रीणयन् गिरा ।
माभैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥
इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदन्नृपान् ।
तेऽपि सन्दर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन् यन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥
आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥
ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।
पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥
तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ।
अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृद्वृतः ॥ २३ ॥
गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

में ध्योडानकी सवारी में तथा सुवर्णकी पालकी में बैठकर श्रीकृष्ण के प्रयाण के पाछे जाती भई ॥ १५ ॥

सुन्दर अलङ्कार धारण किये और उशीर आदि तृणकी चटाई के घरवारी तथा कम्बलसे आदि लेकर सामग्री वारी एतादृश निज भृत्योंकी स्त्री और वेश्याजन अपनी २ सामग्रीको बैल आदि पर डालकर मनुष्य सवारी ऊँटकी सवारी वैलनकी सवारी में सानकी सवारी खरनकी सवारी खिच्चरनकी सवारी गाडीनकी सवारी हथिनीयोंकी सवारी में वैठ २ कर जाती भई ॥ १६ ॥

जिस में मनुष्य आदिका मिला भया शब्द होरहा है एतादृश वह सेना बडे २ ध्वजान के पट और छत्र चमर तथा श्रेष्ठ आयुध और आभूषण किरीट कवच और सूर्य्य की किरण इन सव कर के दिन के समय में इसप्रकार से शोभायमान होता भया कि जैसे क्षोभको प्राप्त हुए मत्स्य आदि तथा तरङ्गों से समुद्र शोभायमान होवे ॥ १७ ॥

श्रीकृष्णको प्रयाण के अनन्तर, श्रीकृष्ण से सत्कारकों प्राप्त भए और पूजाकी सामग्री के समर्पणको प्राप्त भए श्रीकृष्ण के सम्यक् प्रकार दर्शन से मन में आनन्दकों प्राप्त भए एतादृश नारदजी श्रीकृष्ण के राजसूय आदि के निमित्त गमनकों देख कर और श्रीकृष्णको प्रणाम कर और हृदय में उनहिका ध्यान करत आकाश मार्ग होकर जाते भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

माभैष्टेति बहुत्वं राजाभिप्रायेण ॥ १९ ॥

प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षन्त यद्यस्मात् मुमुक्षवः ॥ २० ॥

आनर्तादयो मार्गस्थदेशास्तांस्तीर्त्वाऽतिक्रम्य विनशनं कुरुक्षेत्रम् अतीयायातिक्रम्य ययौ ॥ २१ ॥

शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ २२-२३ ॥

प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणं मुख्यं प्राणमिव ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ श्रीभगवतः परमदयापारावारत्वं तादृशं शरणागतसन्त्राणव्रतपरायणत्वञ्च स्मृत्वा सपद्यमाह—राजेति । गिरा माभैष्टेत्यादिकयैव भीमेन घातयिष्यामि मागधमिति ॥ १९ ॥

प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षान्त तदेकापेक्षकाबभूवुः यत् यस्मै सन्दर्शनाय मुमुक्षवो जरासन्धान्मोक्षेच्छवो जाता इत्यर्थः ॥ २० ॥

गिरीन् नदींश्च तीर्त्वा आनर्त्तादिदेशानतीयाय पुरादीनतीयायेत्यन्वयः । सौवीरपञ्चाला अत्र तद्धर्मस्था एव ज्ञेयाः ॥ २१ ॥

ततस्तदतिक्रमणानन्तरम् अथ दृषद्वतीतरणानन्तरं श्रीद्वारकात इन्द्रप्रस्थगमनमार्गे विनशनपाञ्चालादीनाममध्यवर्त्तित्वेपि तत्रतत्र गमनं तत्रतत्रत्यानां भक्तानां सुखसम्पादनार्थमनुषङ्गतः प्राणिनां हितार्थं गमनञ्च स्वल्पेनैव परिच्छदेन प्रस्थाय शिबिराय मुहुः शीघ्रं निवृत्तिमयं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

नृणां जीवमात्राणां दुर्दर्शनं दुर्दर्शमपि उप समीपे आगतम् अजातशत्रुरिति परमसरलचित्तत्वं दर्शयित्वा तस्य प्रीतेः स्वाभाविकत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

किञ्च गीतेति । हृषीकेशमिति हृष्यो रश्मयः तद्वद्द्योतमानाः केशा अपि यस्य तं स्वकान्त्या दूरतो विराजमानमित्यर्थः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यद्वा प्रेम्णा सर्वेन्द्रियवशीकारिणमित्यर्थः । अतः आदृतः सादरः आदृतौ सादरार्चिताविति नानार्थवर्गे किम्वा तेनैव स्वगृहागममादिना रथादवतरणादर्ना च सम्मानितः यदि कथञ्चित् मूर्च्छादिनाप्रगतं प्राणं विना निश्चेष्टाः प्राणाः प्रत्यागतमभिगच्छेयुस्तदैवेदं सम्भवतीत्यभूतोपमा सूचिता ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राणः इन्द्रियगणः प्राणं पञ्चवृत्तिं यद्वा प्राणो जीवः प्राणं परमात्मानम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राजेति । भगवान् राजदूतमुवाच, उक्तिमेवाह—माभैष्टेति ॥ १९ ॥

इतीति । प्रहितः प्रेषितः नृपान् प्रति यथावद्भगवदुक्तं सर्वमवदत् उवाच ते नृपा अपि शौरेर्दर्शनं प्रतीक्षितवन्तः कथम्भूताः मुमुक्षवः मागधबन्धादिति शेषः ॥ २० ॥

आनर्त्तेति । आनर्त्तादयो मार्गस्था देशास्तांस्तीर्त्वा अतिक्रम्य विनशनं कुरुक्षेत्रमतीयायातिचक्राम ॥ २१ ॥

दृषद्वतीं नदीं तथा सरस्वतीञ्च तीर्त्वा मत्स्यांश्च देशानतिक्रम्य शक्रप्रस्थम् इन्द्रप्रस्थम् उप समीपं जगाम तत्र पुरं प्राकारयुक्तं ग्रामस्तद्रहितः व्रजः आभीराणामावासः आकरः खनिः मत्स्यांश्चेत्यनन्तरमनुषक्तस्य तीर्त्वेत्यस्यातिक्रमेत्यर्थः योग्यत्वात् ॥ २२ ॥

तमिति । नृणां दुर्लभं दर्शनं यस्य तं कृष्णमागतं श्रुत्वाऽजातशत्रुर्युधिष्ठिरः निरगात्पुरादिति शेषः ॥ २३ ॥

गीतेति । वादित्राणि वाद्यानि तेषां घोषेण वेदघोषेण च स युधिष्ठिरः कृष्णमभ्यगादभिमुखं जगाम प्राणः इन्द्रियगणः आगतं प्राणं पञ्चवृत्तिप्राणमिवेत्याभिमुख्ये दृष्टान्तः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रेम स्नेहं वार्तीति प्रेमयाः सोमपाशब्दवद्रूपं नेयम् ॥१९-२०॥

विनशनं कुरुक्षेत्रम् आकरं रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम ॥ २१ ॥

दृषद्वतीं चक्रनदीम ॥ २२—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्मात् शौरेर्हेतोस्ते मुमुक्षवस्तस्य सन्दर्शनं प्रत्यैक्षन् तदेकापेक्षकावस्तुरित्यर्थः ॥ २० ॥

गिरीन् नदींश्च तीर्त्वा आनर्त्तादिदेशानतीयाय तत्रापि पूरादीनतीयायेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

अत्र पाञ्चालविनशने मार्गस्थावेव देशविशेषौ ज्ञेयौ न त्वन्यप्रसिद्धौ ॥ २२—४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो दूतसमाधानमाह—राजदूतमिति । इदं वक्ष्यमाणं वाक्येनैव तस्य प्रीतिं जनयन् माभैष्टेति वाक्यं मध्यमपुरुषबहुवचनं राज्ञः प्रति दूतेति केवलस्यैव सम्बोधनं तथा कथनाय अन्यथा भगवतैव राजानो बोधिता इति दूतो व्यर्थः स्यात् न केवलं मोचनं किन्तु वो भद्रमपीत्याशीः हेतुभूतकर्त्तव्यमाह—धानयिष्यामीति ॥ १९ ॥

ततो दूतकर्त्तव्यतादिकमाह—इत्युक्त इति । यथावज्ज्ञातानुपूर्व्याश्रुतानां मनोवृत्तिमाह—तेपीति । भगवतैव मोक्तव्य इति भगवद्दर्शनमेव काङ्क्षन्तः स्थिताः अयमेव मोक्षोपायः सर्वेषामिति सूचितम् ॥ २० ॥

इन्द्रप्रस्थपर्यन्तञ्च भगवत आगमनमाह—आनर्त्तेति द्वाभ्याम् । स्थलजलोत्तरणप्रथलभेदात् आनर्त्तो द्वारकादेशः सौवीरः सुराष्ट्रदेशः मरून् मरुदेशः ततो विनशनं कुरुक्षेत्रदेशः अल्पपरिश्रमणेनागमनं पर्वतघनाद्यभावात् यतो हरिः गिरीन् रैवतकादीन् तत्प्रभावा नदीश्च अतीयाय पादगत्यैवातिक्रान्तवान् पुरग्रामव्रजाकराश्चत्वारो भेदाः जनस्थानानाम् ॥ २१ ॥

दृषद्वती सरस्वतीच तदानीमतिगम्भीरनद्यौ दृषद्वतीसरस्वत्योर्मध्ये मुकुन्द इति पदमग्रे तत्र मोक्षं दास्यतीति सूचयति—अथेत्यग्रे शनैर्गमनं सूचितं पाञ्चालदेशो मत्स्यदेशश्च मध्ये मार्गे एवांशभेदेनेति विमर्शः शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् अन्वर्थसंज्ञा स्थानस्येति ज्ञापयितुं तथा वचनम् ॥ २२ ॥

ततो निकटे समागमने युधिष्ठिरस्य स्नेहपूर्वकं कृत्यमाह—तमागतमिति चतुर्भिः । नृणां प्राणिमात्रस्य दुर्दर्शनमित्यलभ्यलाभोक्तिः अजातशत्रुरिति भगवद्दर्शनाधिकारः विद्यापरिजनाभिमानाविर्भावाय सोपाध्यायसुहृद्वृत इति ॥ २३ ॥

ततो निकटमागतः गीतादिसहितः यतः स प्रसिद्धः निकटागमनयोग्यः ननु भक्त्या मध्ये विकलः कथं स जातः कथमागत इति शङ्कां वारयति—हृषीकेशमिति । इन्द्रियाधिपतित्वादिन्द्रियाण्येव गतानि नतु तत्प्रयत्नः तत्र जात इत्यर्थः अत एव गमने दृष्टान्तः प्राणमिवेति बहिर्निर्गतः प्राणः यथाऽनायासेन प्राणमेव समागच्छति ततः परमादरयुक्तो जातः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

माभैष्टेति बहुत्वं राज्ञां बहुत्वम् ॥ १९ ॥

प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षन्त ॥ २० ॥

विनशनं कुरुक्षेत्रम् अतीयाय अतिक्रम्य ययौ ॥ २१—२३ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि प्राणं यथा अभियन्ति तथा अभ्ययात् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माभैष्टेति बहुत्वं तत्स्वाम्यभिप्रायेण ॥ १९ ॥

यत् मागधबन्धान्मुमुक्षवः अतः प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षन्त ॥२०॥

दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पाण्डवः ।
चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनःपुनः ॥ २५ ॥
दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुन्दगात्रं नृपतिर्हताशुभः ।
लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥
तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन् प्रेम (१)जवाकुलेन्द्रियः ।
यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरेभिरेऽच्युतम् ॥ २७ ॥
अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथाऽर्हतः ॥ २८ ॥
मानितो मानयामास कुरुसृञ्जयकैकयान् ।
सूतमागधगन्धर्वा वन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ॥ २९ ॥
मृदङ्गशङ्खपटहवीणापणवगोमुखैः ।
ब्राह्मणाश्चारविन्दाक्षं तुष्टुवुर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आनर्तादीन् देशान् तीर्त्वा अतिक्रम्य विनशनं गिर्य्यो-दीश्च अतीयाय अतिक्रम्य ॥ २१ ॥

शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम ॥ २२—२३ ॥

प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणमसुम् ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् मधुर वाणी से प्रसन्न करत राजाओं के दूत से श्रीकृष्ण बोले कि हे दूत ! भय मत करो आपका मङ्गल होगा मैं जरासन्धका घात कराऊंगा इसप्रकार तु राजाओं से कह देना ॥ १९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण भगवान् ने दूत से कहा वह वहां से प्रस्थान करके राजान के प्रति श्रीकृष्ण के कहे भए वचन को यथावत् कहता भया वे राजा लोग भी जरा-सन्ध से तथा संसार से छूटने की इच्छा करके श्रीकृष्ण के दर्शन की प्रतीक्षा करते भए ॥ २० ॥

श्रीकृष्ण भगवान् भी आनर्त्त सौवीर मरु तथा विन-शन इन देशन का अतिक्रमण करके जाने में अनेकन दीन का तथा पुर ग्राम व्रज आकरों का अतिक्रमण करके ॥ २१ ॥

श्रीमुकुन्दभगवान् तत्पश्चात् दृषद्वती नदी को तीर कर अनन्तर सरस्वती को तिरकर अनन्तर मत्स्य देशन को अतिक्रमण करके पश्चात् इन्द्रप्रस्थ को प्राप्त होते भए ॥ २२ ॥

राजा युधिष्ठिर मनुष्यों को जिनका दर्शन दुर्लभ है एतादृश श्रीकृष्ण को समीप में आये सुनकर उपाध्याय सहित और सुहृदयुत होकर श्रीकृष्ण को लाने के वास्ते पुर से वाहिर निकसते भए ॥ २३ ॥

अनेक प्रकारका गान और बाजेन सहित तथा बहुतसे वेद घोष सहित राजा युधिष्ठिर आदरके साथ श्रीकृ-ष्णके सन्मुख इस प्रकारसे गए कि जैसे मूर्छाके अनन्तर चक्षु आदि इन्द्रियगण, प्राणको प्राप्त होकर चेष्टा वारे होजा-तेहैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सस्वजे परिरेभे ॥ २५ ॥

रमाया अमलं निर्दोषमालयं विस्मृतो लोकव्यवहारो येन सः ॥ २६—२७ ॥

अर्जुनेन समन्तात्परिष्वक्त एव केवलं पादौ नमस्कुर्वन् अर्जुनः कृष्णेन भुजाभ्यां धृत इति भावः । यमाभ्यां त्वाभिवा-दितश्चेति ॥ २८—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णं स्वभावत एव सर्वचित्ताकर्षकं विशेषतः स्वस्य प्रियतमं सर्वप्रियगणशिरोमणिं तत्रापि चिराद्दृष्टम् अतः पुनः-पुनः सस्वजे कथञ्चित्ततो निवृत्तस्यापि तृप्त्यभावात् अथ कार्त्स्न्येन ॥ २५ ॥

तादृशं श्रीयुधिष्ठिरादीनां सौभाग्यमनुसन्दधानः प्रेमभरो-दयाद्दीर्घच्छन्दसा गायन्नाह—दोर्भ्यामिति द्वाभ्याम् । दोर्भ्यां परि-ष्वज्येति बहुधा गाढालिङ्गनं बोधयति तत्पुनःकाले च निवृतो

(१) जवाकुलेन्द्रिय इति—शुक० वीर० विज० पाठाः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेकत्वे हेतुताभिप्रायेण रमेति रमाया अन्ये ये आलयास्ते सदोषा एव अतस्तस्या अनभिरुचेस्तेषु न साक्षात् स्थितिः किन्त्वाभासमात्रेण अस्यतु निर्दोषसर्वगुणाश्रयत्वात्साक्षादेव स्थितिरिति भावः । यतो मुकुन्दस्य सर्वथा सर्वदुःखमोचनपूर्वकं परमानन्दप्रदस्य श्रीकृष्णस्य गात्रम् । अतः परिष्वङ्गेन हतमशुभं चिरविश्लेषदुःखं यस्य परां निर्वृतिं लेभे अतश्चिन्तादिविशेषणानां यथोत्तरं परमनिर्वृतिलक्षणत्वेन श्रैष्ठ्यं नृपतिरिति सर्वश्रेष्ठस्य तस्य तादृशभावोदयेनान्येषामपि तदीयानां सर्वेषां तादृशत्वमेव सूचयति ॥ २६ ॥

मातुलेयमिति गौरवादिराहित्येन मिथः स्नेहभरः सूचितः अत एव परिरभ्य निर्वृतोऽभूत् ततश्च स्मयन् प्रफुल्लमुखाम्भोजस्सन् प्रेमजवेन आकुलानि आवृतानि इन्द्रियाणि यस्य तादृशोऽभूत् अथ नकुलसहदेवार्जुनाश्च मुदा पूर्वाभ्यामपि प्रहर्षेण समृद्धबाष्पाः सन्तः सुहृत्तममच्युतं परिरेभिरे प्रेमजवाकुलेन्द्रियाश्चाभूवन्निति योज्यम् अच्युतमिति तेषामालिङ्गननिर्वृत्या तस्यापि स्थिरतराभिप्रायेण अर्जुनस्य पश्चात्तदुक्तिश्चिरपरिरम्भेच्छया किं वा सौहार्दोद्रेकेणाकुलतया शीघ्रगमनाशक्त्या पश्चादवस्थितेः ॥ २७ ॥

एवमादौ सम्भ्रमात् कृतमालिङ्गनमात्रमुक्त्वा तत्र च सामान्यतः सर्वेषामानन्दमोहमुक्त्वा पश्चात् स्वस्थानां सतां व्यवहारपरिपालनं वदन्नन्तिमप्रथार्थां तेषु भावविशेषं सूचयन्नर्जुनं पुनरालिङ्गनात् परमसख्यं दर्शयति अर्जुनेत्यर्धकेन तत्र युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनमिति पूर्वोक्तानुसारेण तयोर्वन्दनमनुक्तमपि ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

मानिनः कुर्वादिषु मान्यानित्यर्थः । यथार्हतः यथायोग्यं सूतेति सार्द्धकम् सूतमागधगन्धर्वाः स्वस्वानुरूपैर्मृदङ्गादिभिः स्वस्वानुरूपां जगुर्ननृतुश्च तथैव वन्दिन उपमन्त्रिणश्च तुष्टुवुः ननृतुश्च श्रीब्राह्मणास्तु अस्माकमन्येषाञ्च सद्धर्माणां पालयिता त्वं विजयीभवेति तुष्टेरिति विवेचनीयं यद्वा अतिहर्षोदयेन सर्वेऽपि मृदङ्गादिभिः स्तुत्यादि चक्रुः यतो ऽरविन्दाक्षं दृष्ट्वैव सर्वतापहरं रमामोदप्रदश्चेत्यर्थः ॥ २९—३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रेमजलाकुलेन्द्रियाः आनन्दाश्रुपिहिताक्षाः ॥ २७—३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दृष्ट्वेति । श्रीकृष्णं यः स्नेहस्नेन विक्लिन्नमार्द्रं हृदयं यस्य सः पाण्डवो युधिष्ठिरः सस्वजे आलिङ्गितवान् ॥ २५ ॥

दोर्भ्यामिति । रमायाः अमलं निर्दोषमालयं मुकुन्दस्य गात्रं भुजाभ्यामालिङ्गय हतमशुभं यस्य सः परां निर्वृतिमानन्दं प्राप तदेव वक्तुं विशिनष्टि—अश्रुण्यानन्दजानि लोचनयोर्यस्य हृष्यन्त्युद्गतानि लोमा तनुर्यस्य विस्मृतः लोकविभ्रमो लोकव्यवहारो येन सः ॥ २६ ॥

तमिति । मातुलस्यापत्यं श्रीकृष्णं तं परिरभ्य प्रेमजलैरानन्दाश्रुभिराकुले व्याप्ते पिहिते इन्द्रिये लोचने यस्य सः अभूवेतिशेषः । यमौ नकुलसहदेवौ किरीटी अर्जुनश्च मुदा हर्षेण प्रवृद्धानि बाष्पायथानन्दाश्रूणि येषां ते परिरेभिरे परिष्वक्तवन्तः ॥ २७ ॥

अर्जुनेन केवलं परिष्वक्त एव समवयस्कत्वात् यमाभ्यां त्वभिवादितश्च भगवान् ब्राह्मणेभ्यो वयोवृद्धेभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो यथायोग्यं नमस्कृत्य स्वयञ्च तैर्बहुमतः कुर्वादीन् बह्वमन्यत सूतादयो ब्राह्मणाश्च मृदङ्गादिभिस्तुष्टुवुः ननृतुर्जगुश्च तत्र सूता मागधाः ब्राह्मणाश्च उपमन्त्रिणश्च तुष्टुवुः इतरे ननृतुः जगुश्च उपमन्त्रिणः परिहासकाः ॥ २८—३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रमा श्रीरालया भूः तयोरालयं श्रीधराश्रयमित्यर्थः । विस्मृतः लोके विद्यमानः विविधभ्रमो येन स तथा ॥ २६ ॥

प्रेमजलेन आनन्दाश्रुजलेनाकुले नेत्रेन्द्रिये यस्य तथा ॥ २७—२८ ॥

उप समीपे समेत्य मन्त्रणशीलाः ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निकटे समागतस्य कृत्यमाह—दृष्ट्वेति । स्मेति प्रसिद्धे अन्यथा जार्वस्यव धार्ष्ट्यं वर्णयितुमनुचितं भगवता कथमङ्गीकृतमिति शङ्कां वारयितुमाह—विशेषेण क्लिन्नहृदयमिति तस्य विचाराभावेनालिङ्गने हेतुः, प्रियतममिति । पुनः पुनरिति अन्तरानन्देन बहिः सम्मूढता सूचिता ॥ २५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—दोर्भ्यामिति । रमाया अमलालयम् अनेन लौकिकन्यायेनापि दोषाभावाय सुखाय यत्र हेतुरुक्तः मुकुन्दगात्रमिति मोक्षानन्दोऽपि ततः सर्वपापक्षयः ततः परमानन्दस्फूर्त्तिः अन्तर्बहिर्लोचनयोः शरीरेच तदुल्लासः ततो लौकिकमोहनिवृत्तिः ॥ २६ ॥

उत्तमाधिकारित्वादस्यैतावन्निरूप्य ततो न्यूनं भीमकृत्यं निरूपयति—तं मातुलेयमिति । सम्बन्ध एव तस्य हृदये प्रतिभातः तथापि वस्तुसामर्थ्यान्निर्वृतः भगवत्सम्बन्धाद्वलाविर्भावे जाते स्मयन् मन्दहासं कुर्वन् तताधिकारित्वात्प्रेमजवेनाकुलानीन्द्रियाणि यस्य यमौ माद्रीपुत्रौ ततो लौकिकत्वात् भीमानन्तरं कथनं किरीटी अर्जुनः तत्र चकारः राजधर्ममन्यधर्मञ्च समुच्चिनोति परिष्वङ्गे हेतुः सुहृत्तममिति मुदा प्रवृद्धबाष्पा इत्यविचारे भगवांस्त्वच्युत इति न कापि तस्य क्षतिरित्यनुमोदनं सूचितम् ॥ २७ ॥

प्रेमकार्यं निरूप्य लौकिककृत्यमर्जुनादीनां निरूपयति अर्जुनेनेति आभ्याम् । समस्यालिङ्गनं कनिष्ठो चेदभिवादनम् अतः अर्जुनेन परिष्वक्तः यमाभ्यां चाभिवादितः ततो भगवान् भीमाद्यो ज्येष्ठा इति तान् सर्वानेव नमस्करोति इत्याह—ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य अन्येभ्यश्चेति । यथार्हतः यथायोग्यतः ॥ २८ ॥

एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः ।
संस्तूयमानो भगवान् विवेशालङ्कृतं पुरम् ॥ ३१ ॥
संसिक्तवर्त्मकरिणां मदगन्धतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैः ।
मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गन्धैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥
उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्म जालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ।
मूर्द्धन्यहेमकलशैरजतोरुशृङ्गैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥
प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबन्धाः ।
सद्यो विसृज्य गृहकर्मपतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥
तस्मिन् सुसङ्कुल इभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ।
नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षितेन ॥ ३५ ॥
ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नीस्तारा यथोडुपसहाः किमकार्यमूभिः ।
यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलाऽवलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

सर्वैर्मानितः सर्वानेव मानयामास "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति लौकिकभावेन प्रपन्नान् लौकिकभावं बोधयतीति निरूप्यते कुरवः सृञ्जयाः कैकयाश्च सात्विकादिभेदा इति त्रिविधा निरूपिताः बन्धुत्वोपजीवकानुक्त्वा विद्योपजीवकानाह—सूतमागधगन्धर्वानिति । गन्धर्वा गायकाः उपमन्त्रिणः परिहासकर्त्तारः समीचीनाः ॥ २९ ॥

ततो भगवता मानिताः मानयामासुरित्याह—मृदङ्गेति । चकारात् क्षत्रियादयोपि अरविन्दाक्षमिति हृष्टैर्वाप्यायिताः ज्ञानिनस्तुष्टुवुः भक्ता ननृतुः जगुः कर्मिणः सामगाः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रमायाः शोभायाः अमलं निर्दोषमालयं विस्मृतो लोकविभ्रमो लौकिकविलासो येन सः लोकातीत प्रेमानन्दरसमग्न इत्यर्थः ॥ २६—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभ्रमो व्यवहारः ॥ २६—३१ ॥

भाषाटीका ।

राजाका हृदय प्रेमसे आर्द्र होगया, बहुत कालके अनन्तर श्रीकृष्णका दर्शन भया इस लिये अति प्रिय श्रीकृष्णके दर्शन करके वारम्वार श्रीकृष्णसे मिलते भए ॥ २५ ॥

लक्ष्मीका निर्दोष निवास स्थान, श्रीकृष्णके दिव्यगात्रका राजाने दोनो भुजानसे आलिङ्गन किया इस वास्ते राजाके समस्त पाप नष्ट होगए और राजाके नेत्रों से अश्रुपात वहने लगे तथा शरीरमें रोम खड़े होगए, लोकके व्यवहारको भूलकर राजा परमानन्दको प्राप्त होगया ॥ २६ ॥

भीमसेनभी मामाकेपुत्र श्रीकृष्णको दोनो भुजामें मिलकर परमानन्दसे परिपूर्ण हुआ मन्दहास करत आनन्दके अश्रुपातोंसे आकुलनेत्र वारा होगया, और नकुल सहदेव तथा अर्जुन ये तीनों हर्षसे आनन्दके अश्रुपातवारे होकर परम सुहृद श्रीकृष्णको मिलते भए ॥ २७ ॥

अर्जुन शमान अवास्थाका रहा इस वास्ते उसने श्रीकृष्णका आलिङ्गन मात्रहि किया और नकुल सहदेव दोनों श्रीकृष्णसे छोटी अवस्था के रहे इस वास्तेउनोंने श्रीकृष्ण, व्रह्मणोंके अर्थ नमस्कार करके और वृद्ध पुरुषोंकोभी यथा योग्य नमस्कार करते भए ॥२८॥

इस प्रकार सन्मानको प्राप्त होकर कुरु सञ्जय केकय देशके राजालोग तथा मान्यपुरुषोंको सन्मान करते भए सूत मागध गन्धर्व वन्दी उपमन्त्री लोग ॥२९ ॥

मृदङ्ग शङ्ख पटह वीणा पणव गोमुख आदि बाजेन सहित स्तुति नृत्य गान करते भए और ब्राह्मण लोगभी स्तुति करते भए ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम् ॥ ३२ ॥

प्रतिसद्म उद्दीप्तैर्दीपैर्बलिभिः पुष्पादिप्रकारैश्च जुष्टं जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपैरुचिरम् विलसन्त्यः पताकाः यस्मिन् तत् मूर्धन्या मूर्ध्नि भवा हेमकलशा येषां तैः रजतमयानि रूप्यमयान्युरूणि स्थूलानि शृङ्गाणि कलशाधस्तनभूमिका येषां तैर्भवनैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य पात्रं विषयं किं पुनर्नारीणामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुष्ठु स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियमुत्स्मयवीक्षितेनैव विदधुः॥ ३५॥

उडुपसहाः चन्द्रसहचरा इत्यर्थः । अमूभिः किं पुण्यमकारि॥ ३६॥

श्रीसज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

पर्यस्तः परिवृतः सम्यक् स्तूयमानश्च यतः पुण्यो मनोज्ञः साक्षाद्धर्मरूपो वा श्लोको यशो येषां ते युधिष्ठिरादयस्तेषां शिखामणिः भगवान् इति ॥ ३१ ॥

श्रीभगवत्प्रवेशलीलापरिकरताकृततया धन्यतमं तत्पुरं वर्णयति—संसिक्तेति युग्मकेन । मदैः स्वभावासिद्धैश्चन्दनादिगन्धतोयैश्च कल्पितैः सम्यक् सिक्तानि वर्त्मानि यस्य तत् नृभिर्युवतिभिर्नरनारीभिस्तदानीं नवदुकूलादिसमुज्ज्वलितगात्राभिः सतीभिर्विशेषतो राजमानं प्रतिसप्तेत्यस्योभयतोऽप्यन्वयः कुरूणां महावैभवादिना प्रसिद्धानां (पू) सर्वेषामपि साक्षाच्छ्रीकृष्णप्रेष्ठत्वेन राजा श्रीयुधिष्ठिरस्तस्य धामेति तद्योग्यतोक्ता ॥ ३२-३३ ॥

पुरस्त्रीणां च सौभाग्यं तथैव वर्णयति—प्राप्तमिति त्रिभिः । औत्सुक्येन विश्लथितः स्रस्तप्रायः केशस्य दुकूलस्य च बन्धो यासां ताः तल्प इति मध्याह्नभोजनानन्तरे केषाञ्चित्प्रियासक्तानां शय्यायां निवेशात् किम्वा पाण्डवादिभिः परिरम्भणादिना राज्याप्तेः तदेतद्वर्णनं तदागमनश्रवणसमयपूर्वभागमागेव ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

इत्यादिभिः सुसङ्कुले अतिव्याप्तैः उपलभ्य साक्षाद्दृष्ट्वा पश्चात् सम्यग्दर्शनार्थं पुष्पविक्षेपार्थञ्च गृहाधिरूढाः सत्यः स्व उत्कृष्टः स्मयः स्वरतिव्यञ्जकं स्मितं तद्युक्तेन वीक्षितेन कटाक्षेणैव सुस्वागतं स्वागतप्रश्नादिकं विदधुः तद्धि प्रीत्यर्थं विधीयते तादृशवीक्षितेन त्वतिशयेन सा जायत इति तत्स्थाने तत्प्रयोगात् अत एव तैरपि व्याख्यातं प्रियमिति यद्वा सुस्वागतशब्देनात्र तदुपलक्षणत्वेनातिथ्यमात्रं वाच्यं यद्वा विशेषेण व्यञ्जनाय दधुश्चक्रुः ॥ ३५ ॥

मुकुन्दपत्न्यः मुकुन्दसहितास्तत्पत्नीरित्यर्थः । स्त्रियोऽत्रान्तःपुरवासिन्यः पथीत्यन्तःपुरप्रवेशार्थं निर्जनीकृत्य योषिद्भिरेवाधिष्ठिते वर्त्मनि कथमार्गे तारा यथेति दृष्टान्तेन सहैव गमनादिकं द्योतयति तद्दृष्टान्तत्वञ्च तासां महाजनसङ्कुलदावरणदर्शनमात्रेण तत्कृतैरेव ननु साक्षाद्दर्शनात् यासां चक्षुषाम् उदार उत्कृष्टः सर्वानन्दप्रदो या हासः तद्युक्तया लीलयाऽवलोककलाकटाक्षः अवलोकनभङ्गी वा तयोत्सवं सुखविशेषम् आ सम्यक् तनोति यतः पुरुषमौलिः पुरुषोत्तमः इत्यशेषसुन्दरस्वरूप विलेषितत्वमुक्तं विविधमधुरालापक्रीडासम्भवेपि केवलावलोककलाया एव वर्णनं ताभिस्तस्या अपि परमदौर्लभ्येन बहुमननात् यद्वा धार्ष्ट्यपरिहाराभिप्रायात् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

किमकारि किं सुकृतमाचरितम् ॥ ३१—३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । पर्यस्तः परिवृतः पुण्यश्लोकश्रेष्ठः पुरमिन्द्रप्रस्थं विवेश ॥ ३१ ॥

तद्विशिनष्टि—संसिक्तवर्त्मेति युग्मेन । करिणां मदगन्धजलैः संसिक्तानि वर्त्मानि पुरवीथयो यस्मिंस्तत् कनकतोरणैः परिपूर्णकुम्भैश्च मृष्टः स्नापित आत्मा शरीरं यैः नवाः दुकूलादयो येषान्तैः नृभिः पुम्भिस्तथाभूताभिर्युवतीभिः स्त्रीभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥

किञ्च उद्दीप्तेति । प्रतिगृहं उद्दीप्तैः दीपैः—बलिभिः पुष्पादिभिश्च युक्तं जालेभ्यो गवाक्षेभ्यः निर्यातैः धूपैः रुचिरं विलसन्त्यः पताका यस्मिंस्तत् मूर्द्धन्याः मूर्द्धनि भवास्ते हेमकलशा येषां तैः रजतमयान्युरूणि स्थूलानि शृङ्गाणि कलधौतः स्तम्भभूमिका येषां तैश्च गृहैर्जुष्टम् एवम्भूतं कुरुराजधामेन्द्रप्रस्थपुरं ददर्श ॥ ३३ ॥

प्राप्तमिति । नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य पात्रं विषयं किंपुनर्नारीणामित्यर्थः । तं कृष्णं प्राप्तमागतं श्रुत्वा युवतयः पौरस्त्रियः सद्य एव गृहव्यापारं तल्पे पर्यङ्के पतिञ्च विसृज्यौत्सुक्याद्विश्लथिताः केशानां दुकूलानाञ्च बन्धा ग्रन्थयो यासां ता द्रष्टुं नरेन्द्रमार्गं राजवीथीं ययुः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति । गृहेषु प्रासादेष्वधिरूढा युवतयः रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सुसङ्कुले सङ्कीर्णे तस्मिन्नरेन्द्रमार्गे सभार्यं कृष्णमुपलभ्य दृष्ट्वा कुसुमैर्विकीर्य मनसा उपगुह्यालिङ्गय स्मययुक्तवीक्षितेनैव सुस्वागतं स्वागतप्रश्नं विदधुः चक्रुः तासामुत्स्मयवीक्षितं स्वागतप्रश्नं विदधदिवासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ऊचुरिति । उडुपेन चन्द्रेण सहितास्तारा इव स्थिताः कृष्णपत्नीः पथि निरीक्ष्य स्त्रियः प्रोचुः उक्तिमेवाह किं इति अमूभिः कृष्णपत्नीभिः किमकारि किं सुकृतमाचरितं तत्र हेतुत्वेन विशिंषन्ति यदासां चक्षुषां पुरुषमौलिः पुरुषोत्तमः उदारो गम्भीरो यो हासस्तद्युक्तो लीलयावलोकस्तस्य कलया लेशेन सुखं वितनोति तथाभूताभिरमूभिरिति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३१—३२ ॥

चन्दनाम्बुसंसिक्तवर्त्म कुरुराजधाम ददर्शेत्यन्वयः । प्रतिसद्म प्रतिगृहम् ॥ ३३—३४ ॥

उच्छ्रितवीक्षितेन समभिवीक्षणेन ॥ ३५ ॥

उडुपसहाः उडुपेन चन्द्रेण सहिताः ताराः अमूभिः किं पुण्यमकारि ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

दर्शनस्थानकृत्यमुपसंहरन् अग्रिमकृत्यमाह—एवं सुहृद्भिरिति। एवंभूतैः सुहृद्भिः पर्यस्तो व्याप्तः तैरेव स्तूयमानः पुरमविशत् भगवतो महत् नगराद्बहिरेव स्थातुं युक्तं कथमन्तः प्रवेशनमिति शङ्कां वारयति-पुण्यश्लोकशिखामणिरिति। पुण्यश्लोकाः युधिष्ठिरादयस्तेषां शिखामणिर्मुकुटमणिः भगवतः प्रवेशाभावे कोपि पुण्यश्लोको न प्रविशेदिति तदनुरोधेन प्रार्थनया वा प्रविष्ट इत्यर्थः। भगवत्त्वादनन्यत्वं सर्वैरेव स्तूयमानत्वान्न लज्जा सर्वानुमोदनार्थं विशेषणम् अलङ्कृतमिति ॥ ३१ ॥

भगवत्प्रविष्टं पुरं वर्णयति द्वाभ्याम्—संसिक्तेति। करिणां मदगन्धतोयैः संसिक्तवर्त्मेति अधो वर्णितं कनकतोरणैः पूर्णकुम्भैश्चेत्युपरि, मध्ये वर्णयति—मृष्टात्मभिरिति। मृष्टा उद्वर्तनादिभिः शोधिताः आत्मानो देहा येषां नवानि दुकूलानि स्रजो माला गन्धाश्च एतादृशैर्नृभिर्युवतिभिः स्त्रीपुरुषैर्विराजमानमिति साधारणपुरुषाणां शोभा निरूपिता प्रसिद्धपुरुषाणान्तु पुरमेव शोभाकरम् ॥ ३२ ॥

साधारणं पुरं वर्णयित्वा राजगृहात्मकं वर्णयति-उद्दीप्तेति। राजगृहाः सर्वे भोगस्थानभूता इति तत्र दीपा दीपावलयश्च पुष्पमण्डलानि पूजासाधनानि भवन्ति प्रतिसद्म सर्वेष्वेव गृहेषु ये जाला गवाक्षाः तन्मार्गेण निर्याता ये धूमास्तैः रुचिरं विलासयुक्ताः पताका यस्मिन् सात्विकराजसतामसोत्कर्षो निरूपितः क्रमेण पदत्रयेण गृहाणां स्वाभाविकोत्कर्षमाह—मूर्द्धन्येति। गृहमूर्द्धनि स्थितैः हेमकलशैः राजतानि उरुशृङ्गाणि च तैर्जुष्टं सेवितं ज्ञापकत्वेन तानि स्थितानि अयमर्थः भगवान् दूरादेव दीपविशेषैः पताकाभिः सुवर्णकुम्भैः राजतशृङ्गैश्च राजगृहमिदमिति ज्ञातवानिति ॥ ३३ ॥

ततः पुरं प्रविष्टस्य भगवतः प्रकारान्तरेण स्वरूपं वर्णयितुं तत्रत्यानामौत्सुक्यमाह—प्राप्तं निशम्येति। नराणां यानि लोचनानि लावण्यामृतसारज्ञानयुक्तानि तेषां लावण्यामृतपाने भगवान् पात्रं यत्रत्यं रूपामृतं चक्षुर्षि पिबन्ति ततो रूपदर्शनेन उन्मथिताशयानां देहवैकल्यमाह—औत्सुक्येति। दर्शनानन्तरं वा यौत्सुकता औत्सुक्यं तेन विश्लथिताः केशदुकूलयोः बन्धौ यासां केशबन्धापगमे मनोवैकल्यं दुकूलबन्धापगमे देहकार्श्यं अन्तर्बहिः कृशो निरूपितः ततः पूर्वावस्थायाम् स्थातुमशक्ताः सद्य एव गृहकर्मपतीश्च तल्पे त्यक्त्वा क्रियाफलानि च त्यक्त्वा नरेन्द्रस्यैव मार्गे युवतयो भगवन्तं द्रष्टुं ययुः तल्पे पतीनां निरूपणान्न ते भगवद्भक्ताः राजा तु भगवत्संमुखं गत इति पतिगृहेभ्यो राजमार्ग एव श्रेष्ठ इति तत्रैव निविष्टा येन भगवान् दृश्येतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गृहाः कर्माणि पतयश्चेति वा तामसादिभेदाश्च यागार्हा एव अर्थाद्राजमार्गो गुणातीत एव भवति अत एव तत्र गतानां भगवद्दर्शनं जातमित्याह—तस्मिन्निति। चतुरङ्गसेनासङ्कुले तस्मिन् मार्गे स्त्रियः भगवन्तमुपलभ्य गृहाधिरूढाः सत्यो आरोहदोषपरिहाराय कुसुमैर्विकीर्य विवाहमिव कृत्वा पश्चान्मनसोपगृह्य, उत्स्मयवीक्षणेन हासपूर्वकनिरीक्षणेन सुष्ठु स्वागतं विदधुः सर्वनिरूपणेन अपराधक्षमा तत्र पूर्वकं भगवन्तं परिगृह्य प्रमाणविरोधं परिहृत्य आत्मभगवति योजयित्वा प्राप्तं भगवन्तं पूरितमनोरथाः दास्येनाधिकरतिं दास्याम इति सूचयन्त्यः मोहयन्त्यो वा ततः साभिलाषं स भगवन्तं सम्यगागतमिति सन्मानतां कृतवत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं भगवति स्त्रीणां भावमुक्त्वा पुरुषाणां भावमाह—तत्रतत्रेति। पौराः पुरवासिनः सर्वे एव कृष्णस्य सपर्यां पूजां चक्रुः। श्रेणीमुख्यानां विशेषमाह—एकशिल्पोपजीविनः वणिग्विशेषाः श्रेणीमुख्याः ते भगवता तत्तच्चिह्नलक्षसहिताः विशेषतो दृष्टाः सर्वात्मना हतैनसो जाता इत्यर्थः। मङ्गलद्रव्ययुक्तपाणित्वन्तु समानमेव सपर्या गन्धपुष्पादिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पुरं वर्णयति-संसिक्तेति द्वाभ्याम् चित्रध्वजादिभिर्विराजमानं प्रतिसद्म उद्दीप्तैर्दीपैर्बलिभिः पुष्पादिभिर्जुष्टं जालेभ्यो निर्यातैः धूपैरुचिरं कुरुराजस्य धामानि मन्दिराणि यत्र तत् ॥ ३२-३३ ॥

उडुपः सहाश्चन्द्रसहचरीरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पुरं वर्णयति—संसिक्तेति द्वयेन। करिणां मदगन्धतोयैः संसिक्तानि वर्त्मानि यस्मिन् तत् चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम् उद्दीप्तैर्दीपैः बलिभिः पुष्पादिभिश्च प्रतिसद्म प्रतिगृहं जालेभ्यः गवाक्षेभ्यो निर्गतैः धूपैरुचिरं विलसन्त्यः पताकाः यस्मिन् तत् मूर्द्धनि भवाः मूर्द्धन्याः हेमकलशाः येषां तैः रजतमयान्युरूणि स्थूलानि शृङ्गाणि कलशाधस्था भूमिका येषां तैर्भवनैश्च जुष्टम् कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नरलोचनानां पानस्य पात्रं यस्य रूपस्य मात्रं रूपनिधिमित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥

उडुपसहा ताराधिपसहिताः तारा यथा शोभमानाः अमूभिः किमकारि किमद्भुतं पुण्यमाचरितम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

प्रविष्ट यश वारेन के मध्यमें श्रेष्ठ श्रीकृष्ण भगवान इस प्रकार सुहृदों से युक्त होकर और सूत आदिकोंसे स्तुति को प्राप्त होते अलङ्कार किये पुरमें प्रवेश करते भये ॥ ३१ ॥

जिस पुरमें मत वारे हस्तियों के मद और गन्ध के युक्त जल करके राजमार्गों का छिड़काव होरहा है और चित्र विचित्र ध्वजाओं से तथा सुवर्ण के तोरण और जल से भरे कुम्भो से शोभाय मान वह पुर है और उज्वल शरीर वारे नवीन रेसमी वस्त्र भूषण माला सुगन्ध

तत्रतत्रोपसङ्गम्य पौरा मङ्गलपाणयः ।
चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः ॥ ३७ ॥
अन्तःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ।
ससम्भ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमन्दिरम् ॥ ३८ ॥
पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रीतात्मोत्थाय पर्यङ्कात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९ ॥
गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ।
पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥
पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम् ।
स्वयञ्च कृष्णया राजन् भगिन्या चाभिवन्दितः ॥ ४१ ॥
श्वश्र्वा सञ्चोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ।
आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जाम्बवतीं तथा ॥ ४२ ॥

भाषाटीका ।

धारण करने वारे पुरुष और स्त्रीयों से वह पुर शोभाय मान होरहा है ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्ण भगवान युधिष्ठिरजीके राजधानी को देखा जाहां घरघर में प्रकाश दीप बलीन से शोभाय मान है और गवाक्ष ओसे निकसे हुये अगरु धूप से परिमिलत है और जिनकी शिखर पर चांदी के स्थल पर सुवर्ण कलश और पताका से अलङ्कृत अनेक भवनों से भूषित राजधानी को देखा। ॥ ३३ ॥

जिनके केश पाश और वस्त्र बन्ध खुलजाते हैं ऐसी स्त्री लोग अपने घर के कार्य को तथा अपने पतीन को भी शय्या ही में छोडकर श्रीकृष्णचन्द्रके दर्शन करने को राजमार्ग में चलती भई ॥ ३४ ॥

उस राज के रास्ते में हाथी घोडा रथ इन करके भीड होने से अपने महलों पर चढि कर भार्या रुक्मिणी देवी सहित श्रीकृष्ण के दर्शन कर पुष्पनकी वर्षा करके मुस्क्यान सहित कटाक्ष से ही कुशल पूछती भई ॥ ३५ ॥

आकाश में नक्षत्रगण युत चन्द्रमा के समान श्री रुक्मिणी जी आदि पटरानी सहित श्रीकृष्णको राजमार्ग में दर्शन कर वे स्त्री लोग आपस में कहने लगे, कि—इस श्रीकृष्णका भार्याओं ने पूर्व जन्म में क्या पुण्य किया है क्योंकि श्रीपुरुषोत्तम श्रीकृष्ण जी को मन्दहास युत लीला कटाक्ष को अनुभव करती है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

श्रेण्यः एकशिल्पोपजीविनां समाहतेषु मुख्याश्च ॥ ३७ ॥ अभ्युपेतोऽभिगमनेन सत्कृतः ॥ ३८ ॥ सस्नुषा द्रौपदीसहिता ॥ ३९ ॥ कृत्यं प्रकारविशेषं प्रमोदेनोपहतोऽभिभूतः ॥ ४० ॥ गुरुस्त्रीणाञ्च कृष्णया द्रौपद्याच भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥ आनर्चाऽर्चितवती ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनरनुसन्धाय नगरवृत्तं वर्णयति—तत्रतत्रेति । हतैनसः सर्वं तदन्तरायकर्मरहितास्तत्प्रभृतिजाताः तत्स्मरणस्य सदानुगतेः चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ३७ ॥

अथानुक्रमप्राप्तमन्तःपुरप्रवेशवृत्तमेव वर्णयितुमाह—अन्त-रिति । प्रीत्या फुल्लानि लोचनानि येषां तैः अतः सम्भ्रम-त्वरा तत्सहितैः अभिमुखे उपेतः सङ्गतः सन् प्रकर्षेण मधुरगमनेन तत्तत्परिकरशोभाविशेषेण चाविशत् ॥ ३८ ॥

भ्रात्रेयमिति परमस्नेहाविषयत्वं तच्च त्रिभुवनेश्वरमिति परमोल्लासहेतुत्वं पर्यङ्कादुत्थायेति श्रीभगवत्सन्दर्शनापेक्षया प्रागेव मुख्यराजमन्दिरे समागत्योपविष्टा पश्चात्साक्षाद्दर्शनेन प्रेमोद्रेकाकातुरा सती पर्यङ्कादुत्थातुमशक्तापि कथञ्चिदुत्थायेत्यर्थः स्नुषया सह वर्त्तमाना पृथा परिषस्वजे स्नुषा तु तत्पश्चात् स्थित्वैव नम्रत्वादिना तमादृतवतीत्यग्रे वक्ष्यते यद्यपि विद्यमानता-सामार्थस्य सहशब्दस्य न समासः किन्त्वेकक्रियायोगित्व एवेति शब्दस्मृतिस्तथाप्यत्र वक्ष्यमाणया रीत्या समासत्वाभावमप्यु-ह्यकार्यम् ॥ ३९ ॥

गोविन्दं शब्दमात्रगोचरं कथञ्चित्प्राकट्येऽपि देवदेवानां आदृतः सादरः श्रीब्रह्मादीनामपीशम् एवं परमदौर्लभ्यमुक्तम् आदृतः सादरः यद्वा कथं सम्भ्रान्तोसि ततस्ततो धावसि अयं त्वदधीन एव

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

अलं पूजाप्रयासेन सुखमत्रोपविशाचिरात्त्वां पश्यामीत्येवं बहुधा कृष्णेनाहतस्सन्नृप इति सर्वकर्मकौशलाद्भिकपूजासाधनसहायादिसम्पन्नत्वञ्च सूचितं तथापि नाविन्दत् अनुसन्धातुमपि नाशक्नोत् यतः प्रमोदेनोपहतः ॥ ४० ॥

श्रीकृष्णस्त्वेवं तेषामत्यन्तहर्षसम्भ्रमेण व्यवहारस्यापूर्णत्वेप्यतिपूर्णत्वं मत्वाऽनन्तरकृत्यं चकारेत्याह—पितृष्वसुरिति । हे राजन्निति अहो भाग्यं यत्तादृशकुले जातोसीतिभावः ॥४१॥

श्वश्र्वेति युग्मकम् । सम्यक् तत्तदनुरूपपूजाद्रव्योपदेशसहायवर्गनियोजनादिना मोदिता सती कृष्णपत्नीरिति कृष्णस्यैव तासामभ्यर्च्यत्वं चकारात्तत्पुत्रादिवधूः कन्याद्याश्च सर्वश इति सर्वा एव प्रत्येकं सर्वप्रकारैश्चेत्यर्थः । शैब्यामिति मित्रविन्दाया एव विशेषणं द्वितीयतथाशब्देनानुक्तसमुच्चयार्थकेन लक्ष्मणाच गृहीता यद्वा शैब्यां शिवं शुभं तद्युक्ता सर्वसुखलक्षणां लक्ष्मणामित्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भ्रात्रेयं भ्रातृपुत्रम् ॥ ३९—४० ॥
भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१—४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रतत्रेति । उपसङ्गम्य समीपमागत्यपौराः श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनां सङ्घाः तेषु मुख्याश्च मङ्गलानि गन्धपुष्पताम्बूलादिशुभद्रव्याणि पाचयोर्येषां ते कृष्णाय पूजाश्चक्रुः अतो हतं निरस्तमेनः पापं येषां तथा बभूवुरिति शेषः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति । सम्भ्रमेण सहितैरत एव फुल्ले विकसिते लोचने येषां तैरन्तःपुरजनैरभ्युपेतोऽभिसङ्गतः राजमन्दिरं प्रविवेश ॥ ३८ ॥

पृथेति । पृथा कुन्ती भ्रात्रेयं भ्रातृपुत्रं कृष्णमवलोक्य प्रीतः आत्मा मनो यस्याः सा पर्यङ्कादुत्थाय स्नुषया द्रौपद्या सहिता परिषस्वजे आलिङ्गितवती ॥ ३९ ॥

गोविन्दमिति । देवानां देवो ब्रह्मा तस्यापीशं गोविन्दं गृहं प्रत्यानीय नृपो युधिष्ठिरः प्रमोदेनोपहतः अभिभूतः परवशः इति यावत् पूजायां कृत्यं क्रमविशेषं नाविन्दत् ॥ ४० ॥

पितृष्वसुरिति । कृष्णो भगवान् पितृष्वसुः पृथायाःगुरुस्त्रीणां पूज्यस्त्रीणां चाभिवादनं चक्रे स्वयं कृष्णया द्रौपद्या भगिन्या सुभद्रयाचाभिवादितश्च ॥ ४१ ॥

श्वश्र्वा श्वशुरस्य स्त्रिया पृथया सञ्चोदिता कृष्णा द्रौपदी कृष्णस्य पत्नीः सर्वप्रकारैरानर्च पूजितवती कृष्णपत्नीरेव निर्दिशति—रुक्मिणीमित्यादिना । शैब्यां लक्ष्मणामन्याश्चेति । एता अन्याश्चागताः स्त्रियः वस्त्रादिभिरानर्चेति सम्बन्धः मण्डनमलङ्कारः ॥ ४२—४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रेणीमुख्याः नगरप्रधानाः ॥ ३७—३८ ॥

भ्रात्रेयं भ्रातुः पुत्रम् ॥ ३९—४० ॥

भगिन्या सुभद्रया च ॥ ४१ ॥

श्वश्र्वा पृथया ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पृथाविलोक्येत्यादि सस्नुषा द्रौपद्या सह उत्थिता परिषस्वजे इत्युत्थान एव तत्साहित्यम् ॥ ३९—४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वैः समाजनमुक्त्वा स्त्रीभिः कृतं मुकुन्दपत्नीनां पुनराह—ऊचुरिति । स्त्रीत्वभक्तत्वा विशेषेपि एता एव धन्या न तु वयं यद्यपि वयमुपरि तथापि भगवान् भूमौ समागत इति भूमिरेव स्वर्गमिति निरूपयन्त्यो दृष्टान्तमाहुः—यथोडुपसहा इति । "वेदगृहा वै नक्षत्राणि" इतिश्रुत्या तासामिन्द्रियाणां देवतान्तराणाधिक्यं सूचितं केन धर्मेणायमर्थः प्राप्तः इति तासां विमर्शनमाहुः—किमकार्यमूभिरिति । ननु किमाश्चर्यं बह्वीनामेव तथा भावादित्याशङ्क्य तासां सर्वोत्तमफलभोगमाह—यच्चक्षुषामिति । यासां चक्षुषां भगवान् स्वयमुत्सवमातनोति भगवानेव सर्वकर्त्तेति किमाश्चर्यमिति शङ्कां वारयितुं भगवति विशेषमाह—पुरुषमौलिरिति । नहि पुरुषोत्तमः स्त्रिया उत्सवं सम्पादयति तथा सत्युत्तमत्वमेव भिन्नं स्यात् तत्रापि उदारो यो हासः सर्वेषां माया येन सर्वपुरुषार्थदाता तत्सहितो यो लीलावलोकः पूर्णसर्वपुरुषार्थोपि भक्तिज्ञानसहितः उदारो गुणत्रयाणाञ्च हासलीलावलोकानां तेषामपि या कला नैपुण्यातिशयः तेन स्वसर्वस्वेनापि तासां नेत्राणामुत्सवं करोतीति तासां महती स्तुतिः ॥ ३७ ॥

पुरवासिनां कृत्यमुक्त्वा अन्तःपुरवासिनामाह—अन्तःपुरजनैरिति । अन्तःकरणेन्द्रियशरीराणि तेषां भगवत्पराणीति वक्तुं विशेषणत्रयं प्रीत्या फुल्ललोचनैः ससम्भ्रमैरिति सम्भ्रमो देहधर्मः एवं सर्वभावैः प्रपन्नैः अभ्युपेतः सन् राजमन्दिरं प्राविशत् सम्मानमाया अविच्छेदं वक्तुम् ॥ ३८ ॥

पृथादिकृतसम्माननामाह—पृथा विलोक्येति । भ्रातृपुत्रोपि कृष्णः त्रिभुवनेश्वरः महान् सम्बन्धीति प्रीतात्मा सती सस्नुषा पर्यङ्कादुत्थाय परिषस्वजे महति लज्जाभये भवतः तत्परित्यज्य परिष्वङ्गाज्ञातिदेहधर्मनिवृत्तिः पर्यङ्कादुत्थायेति सुखसाधनपरित्यागः सस्नुषेति निरन्तरत्वं अन्तःकरणप्रीत्या दोषाभावपूर्वकसर्वे गुणा निरूपिताः पर्यङ्कस्थितिः भगवत्कृपां सूचयति भगवदर्थे गृहकार्ये स्थितायां वा पर्यङ्के स्थितिः एतावदेव ययोः कृत्यं प्रेम्णाविकलयोर्नाधिकम् ॥ ३९ ॥

ततो गृहागते भगवति राज्ञः कृत्यमाह—गोविन्दमिति । देवमात्रेपि गृहागते महती पूजा कर्तव्या भगवांस्तु देवानामपि देवः तस्मिन्नभ्यागते स्वयमेव गृहमानाय्य पूजनीयः

कालिन्दीं मित्रविन्दाञ्च शैब्यां नाग्नजितीं सतीम् ।
अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःस्रङ्मण्डनादिभिः ॥ ४३ ॥
सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम् ।
ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यञ्च नवन्नवम् ॥ ४४ ॥
तर्पयित्वा खाण्डवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ।
मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूजायां कर्त्तव्यायाम् आदरे विद्यमानेपि सत्यं कृत्यं कर्त्तव्यं नाविन्दत् भगवद्व्यतिरेकेण न तस्यान्यत्र पूजासाधने दृष्टयभावात् बलाभिनिवेशेण कैवल्यसम्भवात् न पूजाकार्यं प्रमोदेन च उपहतानीन्द्रियाणि सुखासक्तानि न क्रियायां प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सर्वेषु प्रेम्णा विकलेषु सत्सु भगवत्कृत्यमाह—पितृष्वसुरिति । येन भगवच्चरित्रेण मोहकेन तेषां सावस्था दूरे भवति अन्यथाऽग्रिमकार्यं न स्यात् तच्चरित्रमाह स्वापेक्षया ज्येष्ठानां स्त्रीणां पितृष्वसुश्च भगवानभिवादनं चक्रे ततस्तासां देहधर्मयुक्तानां कृत्यमाह—स्वश्रूरिति । स्त्रीत्वैकमहत्वैकगोत्रादिभिः सर्वा एकभावमापन्ना इति वृद्धनमस्कारेण्यासामपि देहे धर्मसम्बन्धः कृष्णा द्रौपदी भगिनी सुभद्रा चकारादन्यदपि ॥ ४१ ॥

ततो भगवत्पत्नीनां पूजामाह—श्वश्रूर्वेति । पृथया सम्प्रेषिता कृष्णा सर्वशः सर्वप्रकारेण कृष्णपत्नीरर्चयामास तुशब्देन न्यूनाधिकभावेन पूजा निवारिता समुदायेन पूजां निवारयितुं प्रत्येकं नामान्याह—रुक्मिण्याक्षिपदेः । सत्या सत्यभामा शैब्या लक्ष्मणा नाग्नजित्येव सती सत्या एवम् अष्टमहिष्यो नाम्ना निरूपिताः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रेण्य एकशिल्पोपजीविवृन्दा अन्नतास्तासु मुख्या ॥ ३७—३९ ॥
कृत्यं समुचितप्रकारम् ॥ ४० ॥
कृष्णया द्रौपद्या । भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥
श्वश्र्वा कुन्त्या ॥ ४२—४३ ॥

श्रीमज्जीवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रेणीमुख्याः एकशिल्पोपजीविप्रधानाश्च ॥ ३७ ॥
सम्भ्रमेण स्नेहवैवश्येन सहितैः अभ्युपेतं आश्लिष्टः ॥ ३८ ॥
सस्नुषा पुत्रपत्नीसहिता ॥ ३९ ॥

प्रमोदेनोपहतोऽभिभूतः पूजायां क्रियमाणायां कृत्यं समुचितप्रकारम् ॥ ४० ॥

पितृष्वसुः पृथायाः गुरूणां पूज्यानां याः स्त्रियः तासाञ्च कृष्णया याज्ञसेन्या भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥

श्वश्र्वा पृथया आनर्च अर्चितवती ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

जहाँ २ श्रीकृष्ण पधारतेहैं तहाँ २ सत पुरुष लोग हाथमें मङ्गल वस्तुका लेकर पूजा करते भए ऐसा पुरवासजनोंने पूजित होकर राजा युधिष्ठिरके घरमें प्रवेश करते भए ॥ ३७—३८ ॥

कुन्तीराणी अपने भ्राताके पुत्र तीन लोकके नाथ श्रीकृष्णको देखकर बहुत प्रीतसे शय्यासे उठकर द्रौपदी सहित श्रीकृष्णसे मिलती भई ॥ ३९ ॥

राजा युधिष्ठिरको श्रीगोविन्दको अपने गृहमें लायकर उनको पूजा करनेका विधिको आनन्दसे भूलकर कैसा किस प्रकार करूं कर चिकितहोगया ॥ ४० ॥

राजन् ! श्रीकृष्णजी अपने भुआजीका तथा पूज्य स्त्री लोगोंके प्रणाम किया और द्रौपदी तथा अपनी बहनी श्रीकृष्णके प्रणाम करत भई ॥ ४१ ॥

कुन्ती द्रौपदीको आज्ञा दई द्रौपदीने रुक्मिणी सत्यभामा भद्रा जाम्बवतीको सत्कार किया तथा औरभी श्रीकृष्णकी भार्य्यातका सत्कार किया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्याश्च याः कृष्णपत्न्योऽभ्यागतास्ता अपि ॥ ४३ ॥
प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति तथा सुखं निवासयामास ॥ ४४ ॥

कथम्भूतम् ? यः प्रेम्णा नित्यं फाल्गुनेन संयुतः अत एव तस्य सहायेन सता येन खाण्डवेन वह्निं तर्पयित्वा तत्र च मयं प्रयुज्य युधिष्ठिराय दिव्या सभा कृता तं जनार्दनम् अनेन राज्ञः कृष्णोपकारानुस्मरणं दिव्यत्वात्सभाया यथा

उवास कतिचिन्मासान् राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।
विहरन्रथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे कृष्णस्येन्द्रप्रस्थगमनं नाम
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मनोरथं सर्वावकाशसंपादनञ्च दर्शितम् ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुखमितिच युग्मकम् । तथा निवेशने हेतुः धर्मराजः किञ्च जनैर्भक्तैः सदा द्रष्टुं याच्यत इति जनार्दनम् अतो भक्तप्रवरेण तेन तस्य तथाकर्त्तुं युज्येतैवेतिभावः ॥ ४४ ॥

तथाप्येतन्मात्रोपकारस्य निष्क्रयं राजा न मेने इत्याह—तर्पयित्वेति । हृता अर्पिता कृतेतिपाठे सम्पादिता ॥ ४५ ॥

स तु प्रियान्तरचिकीर्षयोवास फाल्गुनेन सह भटैः श्रीसात्यक्यादिभिः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुखमिति । प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति तथा सुखं निवासयामास ॥ ४४ ॥

कथम्भूतम् ? यः प्रेम्णा नित्यं फल्गुनेन अर्जुनेन सङ्गतः अत एव तस्य साहाय्येन खाण्डवेनाग्निं प्रीणयित्वा तत्र मयञ्च मोचयित्वा तं मयं प्रयुज्य राज्ञे युधिष्ठिराय दिव्या सभा आहृता आनीता येन तथाभूतं जनार्दनमितिसम्बन्धः ॥ ४५ ॥

उवासेति । मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया राज्ञो युधिष्ठिरस्य प्रियं कर्तुमिच्छया फल्गुनेन सह रथमारुह्य रथैः परिवृतो विहरन् कतिचिन्मासानुवास उषितवान् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन मयेन दिव्या सभा राज्ञे आहृता भगवदाज्ञया निर्माय दत्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शैब्यामिति मित्रवृन्दाविशेषणं द्वितीयेन तथाशब्देनानुक्तसमुच्चयार्थेन लक्ष्मणाच गृहीता ॥ ४३-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

षोडशसहस्राण्यवशिष्टानि एकभावापन्नत्वात् समुदायेनाह—अन्याश्चेति । किं बहुना प्रद्युम्नादिपत्न्योपि याः काश्चन समागताः ताः सर्वा एव वासस्स्रङ्मण्डनादिभिः आनर्चेति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

तात्कालिकं पूजाविशेषमुक्त्वा राज्ञः स्थिरकृत्यमाह—सुखं निवासयामासेति । वस्तुतस्तु सुखरूपं भगवन्तं स्थापयित्वा

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

स्वयं सुखी जात इत्यर्थः। जनार्दनमविद्यानाशकं यथैव भगवतो मनःप्रीतिर्भवति तथा स्थापितवान् न केवलं भगवतः किन्तु सर्वेषामित्याह—ससैन्यमिति। भगवतश्चत्वार्यङ्गानि सैन्यं सेवकाः अमात्या भार्याश्चेति तत्सहितं प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति ॥ ४४ ॥

एवं सर्वभावेन सेवायां क्रियमाणायां लौकिकधर्माभिनिविष्टे राजनि भगवता यत् कृतं तदाह–तर्पयित्वेतिद्वाभ्याम् देवेषु अग्निः प्रधानभूत इति खाण्डवेन तमादौ तर्पयामास दैत्याधिपतिं मयञ्च मोचयामास एवं देवासुररूपाणीन्द्रियाणि स्वाधिदैविकतर्पणेन च तृप्तानि सन्ति युधिष्ठिरं सर्वथा लौकिकवैदिकभावेन तर्पयिष्यन्ति दैत्यभागस्य शीघ्रफलत्वज्ञापनाय मयकृतमुपकारमाह-येन मयेन राज्ञे दिव्या सभा कृतेतिक्त्वाप्रत्ययान्तयोः उवासेत्यनेन सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

न केवलं कृत्वैव तं सुखीचकार किन्तु स्थित्यापीत्याह–उवासेति। कतिचिन्मासानितिकार्यतरमकृत्वा राज्ञः प्रियार्थं निरन्तरं राजसन्निधान एवोवास मासचतुष्टयमितिविमर्शः भगवतः शयनकाल एव तादृश इति निर्बन्धेन स्थितिं वारयति विहरन् रथमारुह्येति तत्रत्यान् स्वकीयांश्च प्रीणयन्निति वक्तुं फाल्गुनेन भटैर्वृत इत्युक्तं फाल्गुनस्तत्रत्योपलक्षकः भटाः स्वकीयाः उभयैर्वृतः वेष्टनेन निरन्तरं सर्वेषां सुखदानां निरूपितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे द्वाविंशाध्यायविवरणम् ॥ २२ ॥ ७१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रत्यहं नवं नवं यथास्यात्तथा निवासयामास ॥ ४४ ॥

येन दिव्या सभा कृता तं मयं मोचयित्वा उवास तर्पयित्वेत्यादि श्लोकद्वयेनाष्टपञ्चाशत्तमाध्यायप्रोक्तैव कथा पुनरत्रानुवादेनानुकथिता ततश्चायं क्रमः ॥ ४५ ॥

इन्द्रप्रस्थे खाण्डवदाहगाण्डीवादिप्राप्तिमृगया कालिन्दीप्राप्तिर्वार्षिकचातुर्मास्यवासाः ततो द्वारकागमनकालिन्दीभद्रादिविवाहनरकवधादिबहुकथान्त एव राजसूयनिमन्त्रणादिकमिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्याम् हर्षिण्याम् भक्तिचेतसाम्।
अत्रैकसप्ततितमो दशमो ऽर्जनि सङ्गतः॥७१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

धर्मराजः जनार्दनं प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति तथा निवासयामास ॥ ४३—४४ ॥

जनार्दनोपि राज्ञो धर्मराजस्य प्रियचिकीर्षया वह्निं तर्पयित्वा येन सभा कृता तं मयं मोचयित्वा कतिचिन्मासानुवासेति द्वयोरन्वयः॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७१॥

भाषा टीका।

तथा कालिन्दी मित्रविन्दा शैब्या और पतिव्रता नाग्नजती तथा पुत्रवधूओं से आदि लेके जो अन्यस्त्री आईहिं इन सबका वस्त्र माला कुंकुमा आदि से सन्मान किया ॥४३॥

राजा युधिष्ठिर सेना सहित भृत्यसहित भार्य्या सहित श्रीकृष्णकी प्रीति के अनुरूप दिन २ प्रति नवीन २ सत्कार पूर्वक श्रीकृष्णको निवास करांता भया ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्ण भगवान्भी अर्जुन सहित इन्द्र के खाण्डव वन करके अग्निको तृप्त कराय कर जिसने राजा के लिये दिव्य सभा बनाई उस खाण्डव बन के अग्नि से जलते भये उस मयनामा दैत्यको अग्नि से छुडाय कर राजा युधिष्टिर को प्रिय करनेकी इच्छा से अर्जुन के साथ रथ में बैठ कर शूरवीर पुरुषों से संयुक्त होकर विहार करत कुछु मास पर्य्यन्त इन्द्रप्रस्थ मेंहि निवास करते भए ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें इकत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवैः ।
शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः ।
यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्सम्पादय नः प्रभो ॥ ३ ॥
त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति ध्यायन्त्यभद्रनशने शुचयो गृणन्ति ।
विन्दन्ति ते कमलनाभ भवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥
तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्दसेवाऽनुभावमिह पश्यतु लोक एषः ।
ये त्वां भजन्ति न भजन्त्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृञ्जयानाम् ॥ ५ ॥
न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः ।
संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवाऽनुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा कार्ये निवेदिते ।
दुर्जयं मागधं बुद्ध्वा भीमेनाऽघातयद्धरिः ॥

आस्थितः आसनमिति शेषः ॥ १ ॥

शृण्वतामेवेति । यत्प्रसन्नः कृष्णः करोति न तदन्यः कश्चिदपि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वानेवताननादृत्य कृष्णमुवाचेत्यर्थः । आभाष्य भो भो कृष्ण भक्तवत्सलेत्येवं सम्बोध्य ॥ २ ॥

विभूतीरंशान् ॥ ३ ॥

एष चक्रवर्तिनां मनोरथः कथं त्वया क्रियत इति चेदत आह—त्वत्पादुके इति । परियेचरन्तीति यच्छब्दस्य व्यवधान-मार्षम् ये परिचरन्ति देहेन ध्यायन्ति मनसा अभद्रस्य नशने नाशके गृणन्ति वाचा ते भवस्यापवर्गं मोक्षं विन्दन्ति यद्याशासते तर्ह्याशिषोपि त एव विन्दन्ति नान्ये चक्रवर्तिनोऽपि ॥ ४ ॥

भगवतो भक्तपक्षपातमाविष्कारयन्नाह-तद्देवदेवेति । तत्त-स्मात्पश्यतु साक्षात् एवं निश्चितेऽपि ये कर्मादिप्रधानाः केचित्कुरुसृञ्जया भगवद्भक्तिं न बहुमन्यन्ते तेषां मोहनिवृत्तये ये त्वां भजन्ति यद्वा न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां स्थितिं प्रदर्शय ॥ ५ ॥

ननु रागादिरहिते मयि कथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राऽऽह—नेति । स्वः पर इति भेदमतिस्तव न स्यादेव कुतः ब्रह्मणो निरुपाधेः किञ्च सर्वस्याऽऽत्मनोऽतः समदृशः किञ्च स्वसुखानुभूतेः अतो रागाद्यभावादिति भावः तथाऽपि संसेवमानानामेव त्वत्प्रसादो नान्येषाम् तत्रापि सेवाऽनुरूपमुदयः फलं नत्वत्र विपर्ययोऽन्यथा भावः । यथा कल्पद्रुमस्य रागादिराहित्येपि सेवकेष्वेव फलजनकत्वं नान्येषु ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति युग्मकम् । दिनकतिपयविश्रमानन्तरं योग्यं समयं लब्ध्वेत्यर्थः । तुभिन्नोपक्रमे समयमेव दर्शयति—सभामध्य इत्या-दिना एतदपेक्षयैव भगवानप्येतावन्तं कालं न प्रस्थितवान् चका-राद्भ्रातृपुत्रादिभिश्च द्वितीयचकारादन्यैश्च वृतैः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

बान्धवा मित्राणि तैश्च वृतः तत्रैषां युगपत्समागमो राजसूयभावात् विशेषतः सपरिवारस्यैवागतस्य श्रीभगवतो दर्शनेन नित्याकर्षणात्केषाञ्चित्तन्मन्त्राद्यर्थं राज्ञैवाह्वानाच्च चक्राद्भृत्यादीनाञ्च शृण्वताम् अन्यत्तैः यद्वा आस्थितः वक्ष्यमाणस्तुतियोग्यत्वेन विज्ञप्त्यर्थमासनादवतीर्य आ सम्यक् बद्धाञ्जलित्वादिना भूमौ स्थितः सन् शृण्वतां शृण्वत्सु सत्स्वेव तेष्विति तेषामप्यवश्यश्रावयितव्यानां तदनुमोदनेनैवानुमोदनार्थं ह इर्षे ॥ २ ॥

क्रतुराजेनेति दुष्करत्वमपेक्ष्यत्वञ्च सूचितं भवतो विभूतीरिति देवादीनामपि तद्विभूतिबुद्ध्यैव यजनादात्मनोऽनन्यपरत्वं द्योतितं दैन्येन श्रीनारदवत्पारमेष्ठ्यकामत्वं निर्दिश्य तद्यजने हेत्वन्तरमाह—पावनीः त्वद्भक्तिविघ्नादिदोषनिरसनीः एतज्ज्ञातृत्वादेव हे गोविन्देति निजाशेषैश्वर्य्यप्रकटनार्थं भुव्यवतीर्णस्य तव भक्तानामस्माकं तादृशेच्छा युक्तेति भावः। यक्ष्ये इत्येकत्वं यजने तस्यैकस्यैव प्राधान्यात् न इति बहुत्वन्तु भ्रात्रादिमुन्यादिसङ्ग्रहेण तेषामपि सर्वेषां तद्यज्ञापेक्षकत्वात् तच्च तव शक्त्यैव सुसम्पाद्यमित्याशयेन सम्बोधयति प्रभो हे सर्वशक्तियुक्तेति अत एवं सिद्धवन्निर्देशमेवाकरवं वक्ष इतीतिभावः। यद्वा नोऽस्माकं पाण्डवानां त्वदेकगतीनां प्रभो स्वामिन् अतो युक्तमेवैतदिति भावः ॥ ३ ॥

तव पादुके उपानहौ अपि किं पुनः साक्षात्त्वत्पादाब्जद्वयम् अविरतं ये परिचरन्ति एवमग्रेपि कैमुत्यमेवाभिप्रेयते ततोप्यनायासेन ये वा कदाचिदपि ध्यायन्ति ततोप्यनायासेन येवा कदाचिदपि गृणन्ति श्रीकृष्णपादुके एव मम गतिरित्यादि कीर्त्तयन्ति मात्रं यतस्ते ब्रत एवाभद्रनशने अतः शुचयो बहिरन्तर्भक्तिविघातका भद्ररहिताः ते भक्तिमात्रपुरुषार्था अपि यदि कथञ्चिद्भक्त्युपयुक्तत्वेन आशासते तदापवर्गं संसारध्वंसम् आशिषः सर्वान् प्राकृतानप्राकृतांश्च कामान् विन्दन्ति—

"सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति" ॥ इति

वचं श्रीभगवद्वाक्यात् नत्वन्ये "सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्" इत्यादेः उभयत्रापि हेतुः हे कमलनाभ ! हे स्वांशेन सर्वलोकाश्रयेति हे ईश ! सर्वेश्वरेतिच यद्वा आशिषो विन्दन्तीत्यत्रैवाविरतमिति योज्यम् ॥ ४ ॥

ननु, कुतस्तर्हि मद्भक्तिमहिमज्ञेन त्वया परिचर्य्यादिकं हित्वा राजसूयमिष्यते ? तत्राह—तदिति। यस्मादेवमेव सत्यं तत्तस्मात् हे देवदेव ! सर्वाराध्यगणानामप्याराध्य एवं यद्यपि त्वत्परिचर्य्ययैव सर्वेष्वत्तिः सिद्ध्यतीति वयं जानीमस्तथापीत्यर्थः। तत्किमित्यतः आह—इह सर्वलोकरूपामये भवदवतारे एष प्रायो बहिः सम्पत्तिमात्रदर्शनचमत्कारी लोको भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावं पश्यतु तदेव दर्शयति —ये इति। येऽसल्लक्षणाः कुरुसृञ्जयास्त्वां भजन्ति न उत वा येच दुर्योधनादयस्त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां प्रदर्शय बहिर्मुखेऽपि त्वद्भक्तिमहिमप्रदर्शनार्थमेवायमस्माकमुद्यम इति भावः। हे विभो ! सर्वमपि कर्त्तुं समर्थेति किमुतैतावदितिभावः

सेयमानुषङ्गिकी कामना श्रीनारददर्शितपारमेष्ठ्यकामत्वाभिप्रायस्तु तत्सेवोपयोग्येनेति सङ्कोचाद्गोपितः ॥ ५ ॥

सुरतरोरिवेति तैर्व्याख्यातम्। यद्वा तस्य यथायोग्योऽयं भजतु अयोग्योयं मा भजत्विति वैषम्यं नास्ति किन्तु सम्यक् सादरं सेवमानमात्राणां सम्बन्धे प्रसाद एव स्यात् तथा तवेत्यर्थः। तथाप्यत्र तव भजने तद्वत् सेवानुरूपमेवोदयः फलं न स्यात् किन्त्वधिकोपि स्यात् दैवात्सेवावैगुण्येपि विपर्य्ययः फलाभावोपि न स्यात् तत्र पूर्वं—

"तुलसीदलमात्रेण जलस्य चुलुकेन च।
विक्रीणीते स्वामात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

इतिश्रीविष्णुधर्मवचनवत् अत्र भक्तेभ्य इत्युक्तत्वाद्भावाख्यभक्तितारतम्येनैव फलतारतम्यमितिभावः। अथोत्तरं "त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्" इत्यादिवत् अत्र विश्वास एव कारणमितिभावः ॥ ६ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—२ ॥

विभूतीः देवान् ॥ ३ ॥

आशिषो नाशासते यदि अपवर्गं विन्दन्ति अन्ये अपवर्गात् बहिर्भूताः ॥ ४—५ ॥

स्वपरभेदमतिस्तव न स्यात्सर्वसुहृत्त्वादित्यर्थः ॥ ६—२४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ जरासन्धाघातनात्मकं भगवच्चेष्टितं वक्तुं प्रस्तौति—एकदेति। तृतीयान्तानां वृत इत्यनेनान्वयः ॥ १ ॥

एतेषां मुनिप्रभृतीनां शृण्वतां सतामेवाभाष्य सम्बोध्य कृष्णमिति शेषः। इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥

तदेवाह—क्रतुराजेनेत्यादि चतुर्भिः। पावनीस्तव विभूतीः विभूतिभूतान् देवान् यक्ष्ये आराधयिष्यामि तन्मदभिप्रेतं यजनं नोऽस्माकं सम्पादय निवर्त्तय ॥ ३ ॥

नन्वयं चक्रवर्त्तिनां मनोरथः कथं त्वया क्रियते इत्यत आह—त्वत्पादुके इति। अभद्रं शमयतीति तथा ते तव पादुके ये जनाः परिचरन्ति देहेन ध्यायन्ति मनसा गृणन्ति वाचा ते शुचयः परिशुद्धान्तःकरणाः भवस्यापवर्गं नाशकं मोक्षं इति यावत् विन्दन्ति हे ईश ! हे कमलनाभ ! ते यद्याशिषः कामाः नाशंसते तर्हि ता अपि विन्दन्ति अन्ये परिचर्यादिरहिताश्चक्रवर्तिनो न विन्दन्तीत्यर्थः। अतो भक्तपक्षपातिनस्तव चरणारविन्दं समाश्रितानां नस्सर्वमनोरथपूर्त्तिस्तु कर्त्तव्येतिभावः ॥ ४ ॥

एतदेव निदर्शयेत्याह—तदिति। तत्तस्मात् देवानामपि देव ! एष लोकस्तव चरणारविन्दसेवाप्रभावं पश्यतु भवतश्चरणारविन्दसेवाप्रभावं दृष्ट्वा त्वत्पादुके इत्यादिनोक्तमर्थं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चिनोत्वित्यर्थः । तन्निश्चयं तु भक्तानाञ्च स्थितिं लोकस्य दर्शयेत्याह—ये इति । कुरूणां सृञ्जयानाञ्च मध्ये येऽस्मदादयस्त्वां भजन्ति उत वा ये वा दुर्योधनादयस्त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां स्थितिं प्रदर्श्याभ्युदयतदभावौ दर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु, वैषम्यनैर्घृण्यादिरहितं मां किमिति विषयकल्ये चोदयसीत्यत आह—नेति । ब्रह्मणः हेयप्रत्यनीककल्याणगुणपरिपूर्णस्य तव स्वः पर इति च भेदमतिर्न स्यात् यद्यपि नास्त्येव तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—सर्वात्मनः सर्वेषामन्तरात्मनः स्वशरीरेष्वेव केषुचिदवयवेषु स्वीयमतिः केषुचित्परकीयमतिर्न दृष्टेति भावः । अत एव समदृशः समा दृक् स्वशरीरेषु सर्वेषु आत्मीयत्वबुद्धिर्यस्य तस्य किञ्च वैषम्यनिमित्तं रागद्वेषादिकं तदपि तव नास्तीत्यभिप्रयन् विशिनष्टि—स्वसुखानुभूतेः इति । स्वसुखस्य स्वासाधारणापरिच्छिन्नानन्दस्यानुभूतिरनुभवो यस्य तस्य केवलं स्वानन्दजुषो न तु रागादिजुष इत्यर्थः । तथापि संसेवमानानामेव विषयभूतानां तव प्रसादोऽनुग्रहः तत्रापि सेवानुरूपमेव उदयः फलं यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य संसेवमानेष्वेव फलप्रदत्वं नह्येतावतात्र कल्पतरौ विपर्ययो वैषम्यमस्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजसूययज्ञार्थाय पाण्डवानां दिशां जयो जरासन्धवधश्च श्रीनारायणप्रसादायत्त इति तन्माहात्म्यत्वेन प्रतिपादयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ युधिष्ठिरः आगतं श्रीकृष्णं स्वाचिकीर्षितं विज्ञापयति—एकदेति ॥ १ ॥

आभाष्य अभिमुखीकृत्य एतेषां सर्वेषां श्रोत्रादीन्द्रियतृप्तिजनकम् इदं वक्ष्यमाणं वचनमुवाच हेत्यनेन कर्तव्यतां सूचयति ॥ २ ॥

पावनीः शुद्धिकरीः भवतः विभूतीः सन्निधानविशेषस्थानेन्द्रादिदेवताः यष्टुकामः ॥ ३ ॥

तत्कार्ये भवदनुग्रहेणैतद्धि साधनमित्याह—त्वत्पादुकेति । अभद्रनशने अशुभविध्वंसनसमर्थे परिचरन्ति नित्यं पूजयन्ति "व्यवहिताश्च१-४-८२इति छन्दसि व्यवधानेऽप्युपसर्गाणां क्रियायोगः सिद्धः प्रधान्वयमहतो महनीत्यादौ अनेन भागवतस्य वेदतुल्यत्वेनाध्येयत्वादौ तात्पर्यं दर्शयति—भवापवर्गं संसारत्यागं विन्दन्ति ननु तर्हि नानेनाभीष्टसिद्धिरिति तत्राह आशासत इति यदि ते सेवकाः आशासते आशिष ऐहिकसिद्धीः कामयन्ते तर्हि ता अपि विन्दन्ति अन्ये अनुपासका नोभयं विन्दन्तीति भयं विन्दन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

यतो भवच्चरणसेवाफलमनुभवसिद्धमतो लोकोपि प्रत्यक्षप्रमाणोदय माहात्म्यं तद्विषयं करोत्वित्याह—तदिति । अपि कृष्णात्मनमपि भजदभजतामुभयेषामपि जयलक्षणोत्कर्षं व्यवस्थापयेत्याह—येत्वामिति । "निष्ठोत्कर्षे व्यवस्थायां नाशेऽन्ते व्रतयाच्ञयोः" इति यादवः । "अनुभावः प्रभावे स्यात्" इति ॥ ५ ॥

सर्वसमस्य हरेर्वैषम्यं मयापाद्यत इति बिभ्यदिव हरति—नेति । ब्रह्मणः पूर्णस्य सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः ननु परापूर्वेषां सङ्कथावृणकीत्यादि कथमित्यत्राह—समदृश इति । यथावस्तुदर्शिनः स्वरूपसुखस्यानुभूतिरनुभवः पूर्णानन्दोऽहमिति यस्य स तथा तस्य अयमपि स्वपरबुद्ध्यभावे हेतुः नन्वसुराणां दुःखोदयः सुराणां सुखोदय इत्ययं विशेषः कस्मादत्राह—संसेवतेति । उदयतीत्युदयः अतोऽत्र जगति विपर्ययो न विषमो नोदेति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—५ ॥

एष न्यायो बहिस्सम्पादितदर्शनमात्रचमत्कारी बहिरङ्गादिलोकसुरतरोर्यथायोग्योऽयं मा भजत्विति वैषम्यं नास्ति । किन्तु संसेव्यमानानामेव सम्बन्धे प्रसाद एव स्यात् तथा तवेत्यर्थः तथाप्यत्र तव भजनसेवानुरूपमेवोदयः फलं न स्यात् किन्तु अधिकोऽपि स्यात् दैवात् सेवावैगुण्ये विपर्ययः फलाभावोऽपि न स्यादित्यर्थः । "तुलसीदलमात्रेण इत्यादेः "त्यक्त्वा स्वधमम" इत्यादेश्च ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

त्वत्पादुके इत्यादि । अस्तु तावत्तव पादयोः परिचरणं तव पादुकसेवैव किं न करोतीति भावः । अस्तु दूरे त्वत्पादयोः परिचरणं ध्यानमेव किं न करोतीत्याह—ध्यायन्तीति । अस्तु ध्यानं कीर्त्तनमपि तयोः किं न करोतीत्याह—गृणन्तीति । भवापवर्गं संसारमोचं ननु भवतामपि भवापवर्ग एव भावी किमन्येनेत्याह—आशासत इत्यादि । भवापवर्गस्त्वावश्यक एव किन्तु यदि अन्यदप्याशिष आशासते तदा त एव विन्दन्ति नान्ये अतोऽस्माकमिदानीमिदमेवेप्सितं सम्पाद्यतामिति भावः ॥४॥

ननु किमनया परमभक्तानां वः कर्मवासनया सत्यं तव भक्तानामभक्तानाञ्च मर्यादां सर्वे पश्यन्तु लोके च त्वन्महिमाचायमेव प्रकटो भवत्विति हेतोरेव ननु फलान्तरकाम्ययेत्याह—तद्देवदेवेत्यादि । देवानां ब्रह्मरुद्रादीनामपि देव ! न भजन्त्युतेति दुर्य्योधनादीन् प्रत्याक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु मे स्वपरभेदो नास्ति भजदभजतोरेवाहं समः किमनेन मद्वैषम्यप्रकटनेनेत्याह—न ब्रह्मण इत्यादि । तव ब्रह्मणो मूर्त्तानन्दस्य बृहतः न परभेदमतिर्न स्यादेव सत्यं यतः सर्वात्मनः अतः समदृशः यतः स्वसुखानुभूतेः स्वानन्दविलासविधायकस्य किन्तु सुरतरोरिव प्रसादः सुरतरुर्यथा भजत एव कामान् पूरयति नाभजतः भजनमात्रप्रति कामदत्वात्तस्य न वैषम्यं यदि यदि भजतां मध्ये कुत्रापि प्रसीदति कुत्रापि न तदैव वैषम्यापत्तेः तद्वत्तवापि भजनमात्रं प्रतिकामदत्वान्न वैषम्यं भजतः किल द्विजान् वा श्वपचान् वा सर्वथा

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अनुगृह्णतः कुतो वैषम्यम् अतःसेवानुरूप एव सेवकानामुदयो नात्र विपर्ययव्यभिचारः॥ ६—४८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

निरोधः सात्विकानां हि सगुणानां निरूपितः।
धर्मप्रसङ्गे शुद्धानां तेषां दुःखं निवार्यते॥

त्रयोविंशे जरासन्धवधः क्लेशहरो महान्।
निरूप्यते यतः सर्वसात्विकाः सुखिनोऽभवन्॥

त्रिविधाः सात्विकाः प्रोक्ता राजानो यादवास्तथा।
पाण्डवाश्च ततस्तेषु द्वयोरिष्टवधः स्फुटः॥
पाण्डवानामिष्टतायै प्रसङ्गोऽप्यत्र रूप्यते।
भक्तानां कर्मिणाञ्चेत्स्यादिष्टं मागधनाशनम्॥
तदैव नाशनं युक्तं ब्रह्मण्यस्य दयावतः।
ब्राह्मणस्याप्याभरणं यज्ञार्थं हि निरूप्यते।
ब्रह्मण्ये तत्र कोऽमर्षः क्षत्रिये विमुखे हरेः॥

पूर्वाध्यायान्ते स्वगृहे भगवन्तं सुखेन स्थापितवानित्युक्तं ततो यदर्थं स्थापनं तद्विज्ञापनार्थं प्रसङ्गमाह—एकदात्वितिद्वाभ्याम् साधारणासाधारणसम्बन्धिसहभावभेदात् एकान्ते विज्ञापनं मभिमाननिवर्त्तकं न भवतीति सम्भावनायां सर्वसन्निधानं निरूप्यते एकदा शुभलग्ने तुशब्दः कालान्तरसान्निधानं वारयति आस्थितः उत्थितः धर्मार्थमेव विज्ञापनमिति ज्ञापनमिति ज्ञापयितुमादौ मुनीनां सहभावः अन्ये साधारणा ब्राह्मणास्त्रयो वर्णाः क्रमेण निरूप्यन्ते शूद्रस्तु यज्ञे अनवक्लृप्तः भ्रातरो भीमादयः चकारात् दुर्योधनादयश्च॥ १॥

आचार्याः द्रोणादयः कुलवृद्धाः भीष्मादयः ज्ञातयोऽन्ये गोत्रजाः सम्बन्धिनो विवाह्याः बान्धवा दूरस्थाः सर्वे एव तद्द्वारा स्त्रीणामभ्यनुज्ञा सिद्धेति न कस्यापि परोक्षता सर्वे सावधानाः शृण्वन्त एव स्थिताः एवकारेण व्यासङ्गो वार्यते चकारेणानुद्दिष्टानामपि आभाष्य हे कृष्ण! स्वामिन्! इत्युक्त्वा एवमभिमानपरित्यागः आश्चर्ययेति हेत्युक्तम॥ २॥

विज्ञापनामाह—क्रतुराजेनेति। गोविन्देति सम्बोधनमिन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादास्थापनार्थं यथा राजा पुरुषाणां तथा राजसूयो यज्ञानामिति क्रतुराजत्वं यद्यपि नारदेन त्वां यक्ष्यतीत्युक्तं तथापि सर्वरूपस्य परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव विभूतिरूपाणां देवानां यागं निरूपयति-पावनीस्तव विभूतीः यक्ष्य इति। पावनीरित्याधिदैविकीः दैत्यसम्बन्धव्यावृत्यर्थं वा तत्तस्मात् तद्वा यजन नोऽस्माकं सम्पादय सामर्थ्यायसम्बोधनम्॥ ३॥

ननु, भगवद्भक्ता न किञ्चन वाञ्छन्ति पुंसां किलैकान्तधियामिति शास्त्रानुसारेणापि भगवदीयानां कार्यसिद्धिः तत्कथं प्रार्थनेनेत्याशङ्क्याह—त्वत्पादुक इति। यद्यपि कायवाङ्मनोभिस्त्वां प्रपन्नाः नैतादृशं वाञ्छन्ति तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्ति इति सिद्धान्तस्तेषां सहजं फलं निरूपयन्ति, त्वत्पादुकेइति ये त्वत्पादुके भक्तिमार्गानुसारेण परिचरन्तीति कायिको व्यापारो निरूपितः ध्यायन्तीति मानसः ननु चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानसिद्धिः इत्याशङ्कां वारयितुं विशेषणमाह—अभद्रनशने इति। पादपवशादेव चाञ्चल्यं ध्यानार्थमुद्यतस्य प्रथमस्मरणेन पापनाशे उत्तरोत्तरस्मरणसिद्धिः ततः शुचयो गृणन्ति तेन कायिकोन्यव्यापारनिवृत्तिः सर्वपापक्षयः शुद्धिश्च तेषां प्रसङ्गात् उक्ताः अतस्ते भवस्य संसारस्यापवर्गं समाप्तिं विन्दन्ति ननु कर्मज्ञानाभावे कथं भगवद्भजनमात्रेण प्रमाणाभ्यनुज्ञाभावात् भवापवर्ग इत्याशङ्क्य सम्बोधनमाह—कमलनाभेति। भुवनकोशात्मकं कमलं नाभौ यस्य एतत्प्रवर्त्तित एव सर्वोपि संसार इति एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाभ्यनुज्ञेति भावः। ते यदि बहिर्मुखाः सन्तः बालपुत्रप्रदाशिषः आशासते लौकिकी वैदिकीर्वा तदा त एव विन्दन्ति अन्येतु कर्मादिभिः कृतमेव प्राप्नुवन्ति नाकृतमितिभावः। एकान्तधियामित्यत्रान्तर्निष्ठा एवं गृहीता इति न विरोधः प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणम् अन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात्॥ ४॥

ततो लोके ये स्वोत्कर्षं वाञ्छन्ति भक्ताः सन्तः भक्तिमार्गोत्कर्षार्थं वा तेषामानुगुण्यं भवता कर्त्तव्यमित्याह—तद्देवदेवेति। तथापि कस्यचिद्वधं सर्वात्मा न करिष्यतीत्याशङ्क्य सम्बोधनं हे देवदेवेति! अनेन दैत्यवधोऽभिप्रेतमिति सूचितं तत्तस्मात् कारणात् अस्योत्कर्षस्य बहिर्मुखविषयत्वादयुक्तकथनत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यर्थमाह—भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावमिह लोकः पश्यत्विति। ननु राज्यवद्राजसूयसिद्धावपि कथमेतद्भक्तस्यैव नान्यस्येति ज्ञायते तत्राह—ये त्वां भजन्तीति। ये पाण्डवादयः त्वां भजन्ति ये वा शिशुपालदुर्योधनजरासन्धादयः त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां फलपर्यवसानं त्वमेव दर्शय मारणमानभङ्गवञ्चितत्वादयः विमुखेषु कीर्तिधनधर्मादयः सेवकेष्विति तान् सर्वान् संक्षेपतो निर्दिशति-कुरुसृञ्जयानामिति। सृञ्जयवंशः द्रुपदस्य अतस्तत्पक्षपातेन पुष्टा इति वा ख्यातिं परित्यज्य पाण्डवा सृञ्जयाः ख्यातिमेव मन्यन्ते तेन कौरवाः धार्त्तराष्ट्राः विमुखाः सृञ्जयाः पाण्डवा भक्ताः इति अनेन स्वस्य मात्सर्य्याभिनिवेशः सूचितः॥ ५॥

नन्वेतदल्पदेवानां परिच्छिन्नमतीनामेव कार्यं न मे इत्याशङ्क्य सत्यं परं भक्तानुरोधेन कर्त्तव्यमिति प्रार्थयन्नाह—न ब्रह्मण इति। भगवान् स्वार्थं चेत् कुर्यात् तदैव न कुर्यात् अन्यार्थत्वेत्वन्येच्छानुसारेणैव कर्त्तव्यम् अन्यथा भगवतः पुरुषार्थसाधकत्वं न स्यात् प्रथमपक्षमङ्गीकृत्याह—तव ब्रह्मणः सर्वसमस्य। यद्यपि स्वपरभेदमतिर्नास्ति तथापि तव स्यादेव भक्तानुरोधादिति न भवेदिति विध्यर्थता वा स्वपरभेदमतिस्त्रिविधानां भवति ये देहात्मभावेन परिच्छिन्नाः ततो भोगसिध्यर्थं विषयेषु विपमदृष्टयः ततो विषयभोक्तारः भगवांस्तु नैवम्विध इति विशेषणत्रयं सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेरिति अन्यार्थत्वेतु नन्वेतादृशस्यापि विषमकार्यकर्तृत्वं सदृष्टान्तमाह—संसेवतामिति। सुरतरुः स्वभावत एव तथा तथा भगवानपि भगवद्धर्माभिव्यक्तिरेव सर्वत्रेति स धर्मोऽस्मदर्थे प्रकटीकर्त्तव्य इति भावः धर्मिणि तु दोषो न भविष्यति धर्मोत्कर्षे अतः सेवानुरूपमुदयोस्तु अतो अत्र धर्मिसम्बन्धाभावात् विपर्ययः॥६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विसप्ततितमे राज्ञः कार्य्ये दत्तस्वसम्मतिः ।
भीमेनाघातयत् कृष्णो मागधं प्रार्थ्य मन्त्रतः ॥

आ सम्यकया स्थितः शृण्वतामित्यनादरे षष्ठी ॥ १-२ ॥

विभूतीरिति । देवादीनपि त्वद्विभूतिबुद्ध्यैव यक्ष्ये इत्यादि-भरतवत्स्वस्य तदनन्यपरत्वं द्योतितम् पावनीः त्वामालोक्यात्मनः पावयन्तीरिति त्वद्दर्शनया ता अपि कृतार्थीकर्त्तु-मिति भावः । तद्यजनम् ॥ ३ ॥

त्वच्चरणसरोजं पश्यतां त्वयाप्यपारकृपया आत्मसात्कृतानामस्माकं राजसूये खलु न कोऽप्याग्रहः किन्तु त्वामत्रत्याः दृष्टान्तः करणः केचित् परमेश्वरं न मन्यन्ते नरमेव मत्वा प्रत्युत दोषदर्शिनो निन्दन्त्येतदेवास्माकं हृच्छल्यमतो राजसूयमिषेण ब्रह्मरुद्रादीन् सर्वेशान् ब्रह्मर्ष्यादीनपि देवादीनपि चतुर्दशलोकस्थानाहूय काचित् सभा कर्त्तव्या तत्र सर्वाग्रिमपूजा तैर्यस्य व्यवस्थापयिष्यते स एव परमेश्वर इति साक्षाद्दर्शयित्वा हृच्छल्यं तन्निष्कासनीयमित्येवमदभीप्सितमित्याह-त्वदिति त्रिभिः । परि ये चरन्तीति यच्छब्दव्यवधानमार्षम् अभद्रस्याविद्यापर्यन्तस्यापि नशनं नाशो याभ्यां ते । येवा ध्यायन्ति यद्वाशासते तर्हि तं एव विन्दन्ति नत्वन्ये त्वच्चरणानर्चकाः सर्वेऽपि कर्म्मिप्रभृतयः । किन्तु त्वद्भक्ता नैवाशासते इत्यर्थः । अस्माकन्तु त्वच्चरणाश्रितानां त्वां साक्षादेव पश्यतामन्यकामनाभावे कैमुत्यमेवेति भावः ॥ ४ ॥

तस्मात्तादृशसभायां वृत्तायां तैर्ब्रह्मवादिभिस्तव परमेश्वरत्वे व्यवस्थापिते सति एष भूलोकस्थजनः पश्यतु ततश्च कुरुसृञ्जयादीनां मध्ये त्वामीश्वरं मत्वा ये भजन्ति ये वा प्राकृतमानुषम्मत्वा उत न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां सद्गतिमधोगतिश्च तैरुच्यमानां त्वं दर्शय करणीयेऽस्मिन् राजसूये स्वसम्मतिप्रदानेनेति भावः ॥ ५ ॥

ननु, किं ममापि मत्सरताऽस्ति यदनकूलानामुत्कर्षं प्रतिकूलानामपकर्षं दर्शयामीति तत्राह-नेति । स्वपर इति भेदमतिस्तव न स्यादेव कुतो ब्रह्मणो निरुपाधेः किञ्च सर्वस्यात्मनः त्वमेवान्तर्यामीभूत्वा अनादिकर्म्मप्रवाहपतितं सर्वमेव प्रति स्वकर्मणि प्रेरयसि समदृश इति त्वमेवेश्वरस्तत्तदनुरूपमेव शुभमशुभं वा फलं ददासि नतु क्वापि ते पक्षपात इति भावः किञ्च तैः सुखिभिः दुःखिभिर्वा तव न किमपि कृत्यमित्याह-स्वसुखानुभूतेः ननु तर्हि मद्वात्सल्यौदार्यादयो गुणाः किं विषयकास्तत्राह-संसेवतां त्वां सम्यक् सेवमानेषु तेषु प्रसादो वात्सल्यं यत एव कर्मबन्धकर्त्तनपूर्वकात्मपर्यन्तप्रदानलक्षणमौदार्य्यञ्च ते भवेत् ननु तर्ह्यायातं ममापि वैषम्यं तत्राह सुरतरोरिवेति । गुणदोषादिकमविचारयतस्तस्य स्वाभितमात्रे यथा प्रसादस्तथा तवापि यः कोऽपि सेवतां तत्रैव प्रसादस्तत्रापि सेवानुरूपमेव उदयः सेवातारतम्येनैव प्रसादफलस्याप्युदयतारतम्यमित्यवैषम्यमेव नात्र विपर्य्ययोऽन्यथाभावस्तस्माद्वैषम्योऽपि तव स्वभक्तेषु वात्सल्यवशादेवपक्षपाते सिद्धे तेषामनुकूलप्रतिकूलेषु तवाप्यानुकूल्यप्रातिकूल्ये आयाते एवेति भावः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवान् युधिष्ठिराभिप्रायमवधार्य्य तं कार्यसिद्ध्यर्थं जरासन्धं भीमेनाघातयदिति द्विसप्ततितमे वर्णयति—एतेषां । मुन्यादीनां शृण्वताम् आभाष्य हे भक्तमनोरथपूरकेत्यादि । सम्बोध्य विभूतीर्देवादीन् तत्तं क्रतुराजं सम्पादय निवर्तय ॥ १-३ ॥

त्वदाराधनेन पुरुषार्थसिद्धिः त्वद्बहिर्मुखत्वेन सर्वपुरुषार्थाभावो यद्यप्यस्ति तथापि त्वद्विभूतियजनात्मकेन राजसूयेन कर्मणा स्वभक्तानामस्माकमात्मन आदरणीयत्वं स्वाभक्तानां शिशुपालदुर्योधनादीनां निरादरणीयत्वं लोकः पश्यत्वित्याह—द्वाभ्याम्-त्वत्पादुके इति । अभद्रस्यानिष्टमात्रस्य निरसने नाशके परि ये चरन्ति यच्छब्दस्य व्यवधानमार्षम् ये परिचरन्ति शरीरेण ध्यायन्ति मनसा गृणन्ति वाचा ते भवस्य संसारस्य अपवर्गं नाशं विन्दन्ति संसारान्मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यद्याशिषः आशासते तर्हि ताः अपि विन्दन्ति अन्ये त्वद्विमुखाः भवापवर्गम् आशिषश्च न विन्दन्ति आत्राशीःशब्देन धर्मार्थकामाः गृह्यन्ते

" या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।
तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ "

इत्यादिवाक्यान्यत्रानुसन्धेयानि ॥ ४ ॥

तर्हि राजसूयसम्पादनप्रार्थनायाः किं प्रयोजनमत आह तत्तस्माद्राजसूयसम्पादनाद्धेतोः चरणारविन्दसेवानुभावं त्वदादरणीयत्वम् इह सम्पादनीये राजसूये लोकः साक्षात्पश्यतु एतदेव दृढीकर्तुं प्रार्थयते कुरुसृञ्जयानां मध्ये येऽस्मदादयस्त्वां भजन्ति उत वा ये शिशुपालदुर्योधनादयो न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठाम् आदरणीयतां निरादरणीयतां च दर्शय लोकान् प्रतीति शेषः ॥ ५ ॥

एव मुभयस्थितिप्रदर्शकेपि वैषम्यं नेत्याह-नेति । स्व आदरणीयः परो निरादरणीयः इति भेदमतिः ब्रह्मणः सर्वकारणकारणस्य सर्वेषामन्तर्यामिणः समदृशः अविषमदृष्टेः स्वसुखानुभूतेः स्वानन्दपूर्णस्य न भवति यद्यपि तथापि संसेवतां संसेवमानानामेव त्वत्प्रसादः न पराङ्मुखानां तत्रापि सेवानुरूपमुदयः फलं न त्वत्र विपर्ययः सुरतरोः संसेवतामेव प्रसादो यथा भवति नैतावता तस्य वैषम्यदोषगन्धवातस्पर्शप्रसङ्गोपि तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—राजा युधिष्ठिर एकसमय सभा के मध्यमें मुनिजनन ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यों सहित भ्राताओं सहित ॥ १ ॥

आचार्यों सहित कुल वृद्धों सहित ज्ञाति सम्बान्धि बान्धवों सहित बैठे हुए इन सब के सुनतेर हे प्रभो इस प्रकार प्रेम सहित सम्बोधन करके श्रीकृष्ण के प्रति बोलता भया ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

राजा युधिष्ठिर बोले, कि हे गोविन्द ! राजसूययज्ञ करके आपके विभूतिरूप और पवित्र करनेवाले इन्द्रादि देवतानका

श्रीभगवानुवाच ।

सम्यग्व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्शन ।
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥
ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो ।
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराडयम् ॥ ८ ॥
विजित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतीं वशे ।
सम्भृत्य सर्वसम्भारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥
एते ते भ्रातरो राजँल्लोकपालांशसम्भवाः ।
जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

आराधन मै करूंगा इस लिये हमारे इस यजन को आप सिद्ध कीजियेगा ॥ ३ ॥

हे कमलनाभ ! हे ईश ! जो सुकृतिजन पापन के नाश करने वारीं आपकी पादुकानका निरन्तर सेवन करते हैं और जो उनका ध्यान करतेहैं तथा जो वाणीसे उनका उच्चारण करते हैं वे अन्तःकरण में शुद्ध होकर मोक्ष को प्राप्त होतेहैं और जो कदाचित् इस लोक परलोक के भोगन को वांच्छा करतेहैं तो वे उनको भी प्राप्त होतेहै ॥ ४ ॥

हे देवदेव ! हे विभो ! इस संसार में यह प्राणियों का समुदाय आपके चरणारविन्द की सेवा के प्रभाव को देखो तथा कुरू और संजयों के मध्य में जो आपका भजन करतेहैं इन दोनोन की निष्ठा को आप दिखाइयेगा कि भगवान्के भजन करने वारेन कों यह फल प्राप्त होताहै और नहि भजन करने वारेन कों यह फल मिलताहै ॥ ५ ॥

यद्यपि सर्वव्यापक अनन्त कल्याण गुण सम्पन्न सबके अन्तर्यामी समदर्शी निज आनन्द रूप ज्ञानयुत आपको यह हमारा है यह पराया है इस प्रकार को भेद बुद्धि नहि है तथापि आपको सेवा करने वारेन के ऊपर हि आपकी कृपा होतीहै अन्य के ऊपर नहि हो ऐसा होने पर भी आपकों विषमता और निर्दयपना नांहि आता क्योंकि सेवा के अनुरूप हि फल होताहै जैसे कल्पवृच्छ में विषमता न हि भी है वह सबको समानहै तथापि जो उसका सेवन करते हैं उन्हीं को कल्पवृक्ष ते फल प्राप्त होताहै अन्य को नहि देता इस वास्ते आपका प्रसाद कल्पवृक्ष के तुल्य है ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्यं मद्भक्तानामेव कैवल्यादि नान्येषामित्यनुमोदमान आह–सम्यगिति । शत्रुकर्शनेति सम्बोधयन् सर्वराजविजयशक्तिं सञ्चारयति अनुभविष्यति द्रक्ष्यति सर्वलोकव्याप्ता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७–८ ॥

किमत्र मयाऽन्येन वा सम्पादनीयं तव तु सुकर एव राजसूय इत्याह—विजित्येति । जगतीं सर्वां पृथ्वीम् सम्भारान् यज्ञोपस्करान् सम्भृत्य सम्पाद्याऽऽहरस्व अनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु नृपतिविजयादि कथं शक्यं स्यादत आह—एत इति । किञ्च आत्मवता जितेन्द्रियेण ते त्वया अहञ्च जितोस्मि वशीकृतोसि अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथैव सुरतरुतो वैलक्षण्येन तादृशानुग्रहमयवचनादिकमुदाहृत्य प्रसादमेव विशिष्य दर्शयति—श्रीभगवानुवाचेत्यादिना । अत्राप्युत्तरत्राधिक्यमुन्नेयं सम्यक् साध्वेवेदं भवता व्यवसितं निश्चितं कर्तुमिष्टं वा तच्च युक्तमेवेत्याह—हे राजन्निति ! महाराजकर्तव्यत्वात् कल्याणी उत्तमा जगन्मङ्गलकरी वा अत्र सर्वजनेषु मद्भक्तिजननीति निगूढो भावः लोकाननुतान् व्याप्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

न केवलं कीर्त्तिद्वारा सर्वसुखप्रदोऽसौ स्वद्वारापीत्याह—ऋषीणामिति । पितॄणां देवानां च नोऽस्माकं सुहृदामपीति स्नेहभरोदयार्थं परमेश्वरदृष्टिं वारयति यद्वा विनयस्वभावादेव हे प्रभो ! तत्र समर्थ ! ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयन् प्रोत्साहयति—विजित्येतिद्वाभ्याम् । विशेषेण जरासन्धादिभ्योप्याधिक्येन स्वरसत एव दासतासम्पादनादिना जित्वा एवं जगतीमेव स्ववशे कृत्वा अन्यतः यद्वा स्वीयं त्वदधीनमेव महाक्रतुम् आहर ॥ ९ ॥

एत इति । तेषां प्रोत्साहनार्थं माहात्म्यं निर्दिशन्निव श्रीहस्तेनैव दर्शयति, माहात्म्यमेवाह—ते भ्रातर इति लोके ति च—किम्वदन्त्यपेक्षयैवेदमुक्तं वस्तुविचारेतु लोकपाला अंशसम्भवा येषां ते स्वयं भगवतोऽन्तरङ्गपरिकरत्वात् "यूयं नृलोके बत भूरि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

भागाः" इत्यादेः हे राजन्निति तेभ्योपि तस्य श्रैष्ठ्यं सूचयंस्तं विशेषतः प्रोत्साहयति—अहन्तु तवाधीन एवेति वदन् सर्वश्रैष्ठ्यमेव विशेषतो दर्शयति—जितोस्मीति। नित्यं त्वद्वश्यतयैव वर्त्त इत्यर्थः। तत्र हेतुः आत्मा अहमेव सर्वस्वत्वेन विद्यते यस्य तेन अन्येषान्तु तदभावातिशयेन तदेव द्रढयति, दुर्जय इति. न कृतो मयि नार्पितोपि आत्मा चित्तं यैः॥ १०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमुक्तस्तद्वचोऽनुमोदमानः प्राह श्रीभगवान्—सम्यगिति पञ्चभिः। हे राजन्! हे शत्रुकर्शन! सम्यग्व्यवसितं निश्चितं कुतः एवं व्यवसितविधानेन कल्याणी तव कीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति व्याप्ता भविष्यतीत्यर्थः॥ ७॥

ऋषीणामिति। पितॄणां देवानाञ्च सुहृदां नोऽस्माकं किम्बहुना सर्वेषामपि भूतानामयं क्रतुश्रेष्ठः ईप्सित इष्टः॥ ८॥

निर्जित्येति। जगतीं सर्वां पृथ्वीं वशेकृत्वा स्वाधीनां कृत्वेत्यर्थः। सर्वान् सम्भारान् यागार्थपदार्थान् सम्भृत्य सम्पाद्य महाक्रतुं राजसूयमाहरस्वानुतिष्ठस्वेत्यर्थः॥ ९॥

कथमहं जेतुं प्रभुरित्यत आह—एत इति। ते तव। भ्रातरः भीमादयः लोकपालानां वाय्विन्द्रादीनामंशसम्भवाः अत एभिः सर्वे नृपाः सुजया एवेति भावः। किञ्च अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैर्दुःखेनापि जेतुं वशीकर्तुमशक्योऽहमात्मवता मद्भक्तिप्रवणचित्तवता त्वया जितो वशीकृतोस्मि अतः किं तव दुस्साध्यमितिभावः॥ १०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

येन व्यवसितेन क्रतुराजेन अनुभविष्यति स त्वयाऽनुवर्त्यते॥ ७॥

न केवलं तवाभीष्टोऽयमृष्यादीनां सर्वेषामपि हृदयङ्गम इत्याह—ऋषीणामिति॥ ८॥

तत्रेत्थं भावमाह—विजित्येति। सर्वसम्भारान् सम्भृत्य सम्पाद्य आहरस्व कुरुष्व॥ ९॥

साम्प्रतं सर्वजयो दुश्शको नेति भावेनाह—एत इति। लोकपालांशैः सम्भवो येषां ते तथा योऽहम् अकृतात्मभिः अनुत्पादितमत्प्रसादैः॥ १०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भगवांस्तु तेन स्वान्तरो दोषो निरूपित इति सन्तुष्टः सन् चिकीर्षितस्य गुणरूपत्वं वदन्नभिनन्दति–सम्यग्व्यवसितमिति। प्रकारान्तरेण नेष्टं सिध्यतीति राजन्निति सम्बोधनात् राज्ञो बहिर्मुखता युक्तेति सूचितं तत्रापि रूढ्या राज्यपरिपालनमात्रतायां तथा न भवेदिति विशेषणान्तरं शत्रुकर्शनेति एवं कृते धर्मभगवत्प्रीत्यादेरभावात् यत्फलं तत् निर्दिशति कल्याणी येन ते कीर्त्तिरिति। वधजयादिनापि कीर्त्तिर्भवति परं सा न कल्याणी पुष्टा च भविष्यतीत्याह–लोकाननुभविष्यतीति। यज्ञाश्रियामेव परिश्रम इति पक्षो निरूपितः॥ ७॥

अन्येनापि धर्मेण यशो भवति तथापि राजसूय इति प्रारीप्सितं स्तौति–ऋषीणामिति। राज्ञः तथा स्वाध्यायनिष्ठताभावात् राजसूयेनैव ऋषयः प्रीता भवन्ति राजसूयकर्त्तुरेव पितर इन्द्रसभायां तिष्ठन्ति अन्येतु यमसभायां तथा देवानाम् अमृतान्धस्कप्रयोगात् विशेषतस्तः सुहृदामपि स्वकार्योत्कर्षहेतुत्वात् तत्रापि नोऽस्माकमेव न दुर्योधनादीनां प्रभोः कालस्यापि भूभारहरणहेतुत्वात् उद्धतहननात् सर्वेषामेव भूतानां क्रतुराट् राजसूय ईप्सितः तत्राप्ययं त्वया क्रियमाणः उत्तमप्रकारत्वात् नतु वरुणादिकृतः॥ ८॥

अतः प्रथममेवारम्भमकृत्वा स्वाधिकारं सम्पादयेत्याह—विजित्येति। सर्वराजसूयाधिकारः सार्वभौमस्यैवाधिकारात् यञ्च लोका न मन्यन्ते तस्यापि नाधिकार इति अत आह—कृत्वा तु जगतीं सर्वामेव वशे ततो यज्ञसम्भाराः आदावेव साधनीयाः अन्यथा यज्ञः सम्भृतो न भवतीति तत्कालसम्भरणे समारम्भेण सत्रैः समारब्धो भवेदिति यथा जनने हस्तपादादयः यद्यपि तदा नोपयुज्यन्ते तथाप्यविकलेनैव भाव्यं तथा सम्भाराः तदनन्तरमाहरस्व नित्यमेव भगवद्रूपं हृदयात् प्रतिमायामिव मूलस्थानात् स्वस्मिन्नाहरणं कर्त्तव्यमिति भावः। तमाहरत्तेनायजतेति पृथङ्निर्देशात् केचिदारम्भमाहरणमाहुः, तन्न श्रौतं किन्तु महातेजा वह्निः स्वस्थानादाहरणमेव महाप्रयत्नमेव हेतुमाह— महाक्रतुमिति॥ ९॥

तत्र दिग्विजये साधनं बोधयति-एते ते भ्रातर इति। तव एते भीमादिभ्रातरः लोकपालानां वाय्वादीनाम् अंशसम्भवो येषाम् अनेन देवानां मनुष्यजयः सुगम इति दिग्विजयो निस्सन्दिग्धो निरूपितः अनेनैव जगतीवशीकरणञ्च सिद्ध्यति राजन्निति सम्बोधनं भ्रातॄणामपि सेवकत्वात् तज्जये स्वजय एवेति सूचयितुं यज्ञावेशस्तु मन्त्राविना न भवति भगवद्रूपत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च भगवतः परमन्येनैवोपायेन यदि भवान् वशो भवति सोपि तवास्तीत्याह—जितोऽस्म्यात्मवता तेहमिति हृषीकेशो हि भगवान् हृषीकाणामत्यन्तजये जितो भवति तद्रूपः अनेनासिधाराव्रतं कृतमित्यन्यत्र प्रसिद्धम्—

> "सर्वालङ्करणोपेता सार्धैकशयने यदा।
> शेते सम्वत्सरं पूर्णं स्वयं पुष्टस्तथाविधः॥
> मनसापि न तां वाञ्छेत् स्पृशन्नपि शिलामिव।
> असिधाराव्रतमिदं विष्णुप्रीतिकरं महत्"॥ इति

इयमेवात्मवतां मर्यादामार्गे अनेनैव प्रकारेण भगवज्जयः अकृतात्मभिरजितान्तःकरणैः॥ १०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भो मन्महिमरसग्राहामेघराजश्च मम सम्मतिरस्त्येवेति लोकरीतिमाश्रित्याह—सम्यगिति। शत्रुकर्षणेति सम्बोधयन्

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ।
विभूतिभिर्वाऽभिभवेद्देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखाम्बुजः ।
भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुङ्क्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥
सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृञ्जयैः ।
दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्यसाचिनम् ।
प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैस्सह मद्रकैः ॥ १३ ॥
ते विजित्य नृपान् वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य ओजसा ।
अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ १४ ॥
श्रुत्वाऽजितं जरासन्धं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ।
आहोपायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥ १५ ॥
भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिङ्गधरास्त्रयः ।
जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्व्वराजविजयशक्तिं सञ्चारयति । यद्येतादृश्यापि सम्पत्त्या शत्रून् नोच्छेदयिष्यति तदा किमनयेति भावः । लोकान् अनु लक्षीकृत्य भविष्यतीति त्वत्कीर्तिरेव सर्व्वप्रकारेण मम निष्पादनीयेति भावः ॥ ७—८ ॥

संभृत्य संम्पाद्य । आहरस्व अनुतिष्ठ ॥ ९ ॥

आत्मवता जितेन्द्रियेण । यद्वा आत्मा अहमेव सर्व्वस्वत्वेन विद्यते यस्य तेन त्वया अहमपि जितः वशीकृतः । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सम्यक् व्यवसिते सम्यक् निश्चितं तेन निश्चितेन लोकान् अनुभविष्यति सर्वलोकव्याप्ता भविष्यतीत्यर्थः ॥७-८॥

सम्भारान् यज्ञोपस्करान् सम्भृत्य सम्पाद्य आहरस्व अनुतिष्ठ ॥ ९ ॥

आत्मा परमात्माऽहं विद्यते यस्य तेन अकृतात्मभिः अजिज्ञासितपरमात्मतत्त्वैः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

राजाके वचनों का श्रवणकर श्रीकृष्ण बोले, कि—हे राजन् ! हे शत्रुकर्शन ! आपने सम्यक् प्रकार निश्चय किया है जिस निश्चित यज्ञके अनुष्ठान से आपकी मंगलरूप कीर्त्ति सब लोकन में व्याप्त होजावेगी ॥ ७ ॥

हे प्रभो ! ऋषिओं को पितृओंको तथा सबहि प्राणि मात्र को यह राजसूय यज्ञ वाञ्छित है ॥ ८ ॥

प्रथम सब राजाओं जीतकर सब पृथिवी को अपने वश में करके और यज्ञकी सब सामग्रीनको सम्पादनकर पश्चात् आप इस यज्ञका अनुष्ठान करिये ॥ ९ ॥

भीमसेन अर्जुन नकुल सहदेव ये आपके भ्राता लोग पवन इन्द्र अश्विनीकुमारों के अंश से उत्पन्न भए हैं और इन्द्रियनके नहि जीतने वारेन कों दुःख सें भी वश्य नहि होने वारे मो को इन्द्रियन के जीतने वारे आपने वशमें करलिया है इस लियें आप कों कुछभी दुष्कर नहि है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आस्तान्तावदेवम्भूतस्य तव परैरभिभवशङ्का अकिञ्चनमपि मत्परं कोपि नाभिभवितुं प्रभवतीत्याह—न कश्चिदिति । तेजसा प्रभावेण विभूतिभिः सैन्यादिसामग्रीभिः ॥ ११ ॥

अयुङ्क्त नियुक्तवान् विष्णोस्तेजसोपबृंहितान् सर्व्वाधिकान् तेजोपबृंहितानिति सन्धिरार्षः ॥ १२ ॥

नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैर्यथालक्ष्येन सम्बन्धः ॥ १३ ॥

कथम्भूताय यक्ष्यते यागं करिष्यते ॥ १४ ॥

आद्यो हरिः श्रीकृष्णः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ब्रह्मलिङ्गधरा ब्राह्मणलिङ्गधारिणः यतो यत्र बृहद्रथसुतो जरासन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

व्यतिरेकमुखेन कैमुत्येनापि तदेव दृढयति—नेति। भुवने कश्चिदपि तत्रापि देवो लोकपालादिरपि मत्परमात्रमपि किमुत युष्मानित्यर्थः। श्रिया शोभया ॥ ११ ॥

भगवतः सर्वैश्वर्य्यपरिपूर्णस्य गीतं प्रीत्या गाथातुल्यं वाक्यं इति तस्य सर्वसिद्धिकरत्वमुत्साहविवर्द्धनत्वादिकञ्च सूचितं विष्णोर्विश्वव्यापकस्य तस्य तेजसोपबृंहितानिति दिग्विजयार्थे सर्वव्यापकतया तदानीं निजतेजोर्पणात् सदैव वा तेषां तादृशत्वात् ॥ १२ ॥

कथमयुङ्क्त तत्राह—सहदेवेति सार्द्धकेन। तत्रातिवात्सल्यौद्बालत्वेन प्रतीतौ श्रीसहदेवनकुलौ प्रति दक्षिणप्रतीच्योरादेशस्तत्रतत्र बहुलदुर्गमदुर्जयाभावात् सर्वदुर्गमसञ्चारित्वेन सर्वजयित्वेन च निश्चितं सव्यसाचिनमुदीच्यां महापर्वतमयत्वेन तस्या अतिदुर्गमत्वात् दुर्जयबहुलगन्धर्वदेवमयत्वाच्च अत एव सव्यसाचिनमिति सव्येनापि पाणिना धनुर्गुणाकर्षणादिना तस्य माहात्म्यं सूचितम् भीमञ्च प्राच्यां तत्समबलजरासन्धजयापेक्षया तत्तत्क्रमेणादेशो यथोत्तरमग्रजत्वेन गौरवाधिक्यात् ॥ १३ ॥

ओजसा वेगेनैव विजित्य यतो वीराः अजातशत्रव इति जितोपि कश्चित्तस्मिन् द्वेषं नाकरोत् किन्तु भक्तिमेव स्वभावतस्तस्य कस्मिंश्चिदपि द्वेषाभावात् विजयश्च केवलं राजसूयापेक्षयेतिभावः आजन्हुरित्यत्राजिग्युरिति पाठे जयतेर्द्विकर्मकत्वात् नृपान् द्रविणं विजित्येत्यन्वयः। तच्चाजातशत्रवे तदर्थमिति हे नृपेति स्वपूर्वजानामपूर्वमिदमपि माहात्म्यं कर्णपुटेनापीयतामिति प्रोत्साहनम् ॥ १४ ॥

श्रुत्वा ध्यायत इति नारदेन कथितमुद्धवमन्त्रं कथमयं श्रीभगवाञ्छोट्टङ्कयति कथं वा प्रकारान्तरं तत्र चिन्तयतीति मनसि चिन्तयतः विचारयत इत्यर्थः। स्वतो महावीरस्वभावत्वेपि विष्णुतेजसोपबृंहितत्वेपि दिग्विजये प्रवृत्तस्य तस्य भीमस्य तु तमजित्वैवागमनं श्रीभगवत एव रह उपदेशादितिगम्यं ह हर्षे अत्र टीकायामाद्यो हरिरित्यन्वयः। श्रीकृष्णस्य सर्वाविर्भावमूलरूपत्वं सूचयति, यथा ब्रह्मसंहितायाम्—

"ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः।
अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम्" ॥

इति ॥ १५ ॥

ब्रह्मलिङ्गमत्र स्नातकविप्रवेषः तद्धराः तथाच सभापर्वणि—

"तपस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदम्।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः" ॥ इति

अनेन रथादिपरित्यागो ज्ञेयः त्रय इत्यत्र तत इति पाठे ततस्तदनन्तरं जरासन्धवधार्थं श्रीकृष्णेन सह भीमस्य गमनव्यतायामर्जुनस्यापि गमने कारणं श्रीभगवता तत्रैवोद्दिष्टम्—

"मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जयः।
मागधं घातयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ इति

एतदपि प्रायो नयने व्याज एव वस्तुतस्तु सख्यमेव कारणं गिरिव्रजं राजगृहं हे तातेति तेषां ब्रह्मलिङ्गत्वादिना कौतुकोद्रेकात् बृहद्रथस्य सुत इति तद्वंशधरत्वप्रसिद्धिसूचनया महावीरत्वादिकं सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

आस्तान्तावदेवम्भूतस्य तव परैरभिभवशङ्का यतोऽकिञ्चनमपि मत्परं कोपि नाभिभवितुं प्रभुरित्याह—न कश्चिदिति। मत्परम् अहमेव परो यस्य तं मय्यासक्तचित्तमित्यर्थः। देवोपि तेज आदिभिर्नाभिभवेत् किंमुत पार्थिवा नाभिभवेयुरिति तत्र तेजः प्रभावः श्रीः सम्पद्विभूतयः सैन्यादिसमृद्धयः ॥ ११ ॥

निशम्येति। प्रीतः अत एव फुल्लं विकसितं मुखाम्बुजं यस्य सः युधिष्ठिरः दिग्विजये निमित्ते विष्णोस्तेजसा उपबृंहितान् वर्द्धितान् भ्रातॄन् भीमादीन् प्रायुङ्क्त ॥ १२ ॥

सहदेवमिति। सृञ्जयैः सह दक्षिणस्यां दिश्यादिशदाज्ञापयामास सव्यसाचिनमर्जुनं वृकोदरं भीमं मत्स्यादिभिस्सह ॥१३॥

त इति। हे नृप! यक्ष्यते यागङ्करिष्यमाणायाऽजातशत्रवे धर्मराजाय ते भ्रातरः भूरि बहु द्रविणं वित्तमाजन्हुराहृत्य समर्पयामासुः ॥ १४ ॥

श्रुत्वेति। जरासन्धमजितं श्रुत्वा नृपतेर्युधिष्ठिरस्य ध्यायतः चिन्तयतः सतः हरिः श्रीकृष्णो यमुपायम् उद्धवो "बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना" इति प्राह तमेवोपायमाह ॥ १५ ॥

भीमसेन इति। ब्रह्मरूपधरा विप्रवेषधरास्ततः इन्द्रप्रस्थाद्गिरिव्रजं जग्मुः हे तात! यतो यत्र बृहद्रथसुतो जरासन्ध आस्ते तद्गिरिव्रजमिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भवतो दुर्जयत्वेन किमस्माकमिति तत्राह—नेति। मत्परं मद्भक्तं विभूतिरुपस्करसम्पद्भिः ॥ ११ ॥

विष्णोस्तेजसा प्रभावेण उपबृंहितान् परिपूरितान् ॥१२-१३॥

यक्ष्यते यष्टुकामाय ॥ १४ ॥

अत्र दिग्विजये जरासन्धो जितो मारितो वेति तत्प्रसङ्गो नाकर्णित इति राज्ञो हार्दां शङ्कां परिहरन्निव दिग्विजयात्प्रागेव तद्वधो वृत्त इति नात्र प्रसक्त इति वृत्तं तद्धननमनुवदति—श्रुत्वेति। ननु दिशां जयादनन्तरं तद्वधः किं न स्याद्यथास्थितमन्यथानूद्यते किमर्थमिति चेन्न निर्णयग्रन्थविरोधात् ननु पूर्वापराभावे किं प्रमाणं किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते पूर्वाः कथाः परं ब्रूयुः पराः पूर्वं तथैवच "मोहनाथाय दुष्टानां सर्वव्यासः इष्यते" इत्यादिवाक्यं किञ्च

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"जरासन्धं निहत्यैव पाण्डवैस्तु दिशो जिताः" इत्यादिस्पष्टवचनं भगवत एव जरासन्धमजितं श्रुत्वा तज्जयः कथमिति ध्यायतो युधिष्ठिरस्य उद्धवो यमुपायमुवाच तमाह हरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

इति सूचितमितिहासं स्पष्टयति—भीमसेनइत्यादिना । ब्रह्मलिङ्गधराः ब्राह्मणलक्षणानि बिभ्राणाः यतो यत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कदाचिज्जयारम्भे भ्रातुः कस्यचिदभिभवः किं कर्त्तव्यमित्याशङ्कायामाह—न कश्चिदिति । अहमेव परो नियन्ता स्वामी यस्य तस्य कोप्यभिभवितुं न शक्तः अभिभवस्त्रेधा भवति विषयातिक्रमेण शरीरातिक्रमेण यशोतिक्रमेण च ततो विशेषणत्रयं तेजसा यशसा श्रियेति तेजोभिभवे तं बिभृयाज्ञाननेयेद्वा यशोभिभवे अकीर्त्या मृत एव श्रिया अभिभवे मानभङ्गात् साधारणान्तरायं राज्ञां विशेषमाह विभूतिभिर्वेति यथा आरण्यके घोषयात्रायामभिभवार्थमुद्यमः त्रलोक्ययात्राकाङ्क्षायां त्रिलोकीमपि जीयात् तत्र देवस्यापि जयः प्राप्नोति तादृशो देवोपि नाभिभवितुं शक्त इति वाक्यसम्भवः पार्थिवो राजा पृथिवी विकारः कथं शक्त इति मत्परत्वान्मद्व्यतिरेकेण न तज्जय इति ॥ ११ ॥

एवं भगवदाज्ञां प्राप्य तथा कृतवानित्याह—निशम्येति । गीतं भगवता सर्वेषां श्रुतिप्रियकरं प्रोक्तं प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजं यस्य प्रीतः स तुष्टश्चिकीर्षितं सेत्स्यतीति भगवत्स्पर्शाद्विष्णुतेजोपबृंहिताः भ्रातरः पालकं हि तत्तेजो दैत्यनाशकम् ॥ १२ ॥

प्रत्येकं भगवता तेजः समर्पितमिति ज्ञापयितुं विभागेन दिग्विजयार्थं प्रेषणमाह—सहदेवमिति । दक्षिणस्यां दिशि जयार्थं सहसृञ्जयैः क्षत्रियविशेषैः सह समादिशत् प्राक्प्रकारेण दिग्विजयः तथा नकुलं प्रतीच्याम् अनन्तमुत्तरापथमिति तत्र समर्थोऽर्जुनः प्राच्यां जरासन्धादयस्तिष्ठन्ति सेनाधिक्यं बलिष्ठस्य भीमस्य च प्रेषणं कनिष्ठक्रमेण विनियोगो धर्म्यः उत्तमानामिभावशेषात् ॥ १३ ॥

तेषां कार्यसिद्धिमाह—विजित्येति । ओजसा स्वपौरुषेण ननु भ्रमार्थं आहृतं वा तैर्दत्तं नन्वेवं सर्वजयकर्त्तुः कथं यागाधिकार इत्याशङ्कायामाह—अजातशत्रव इति । आज्ञयैव तथा कृतत्वात् नतु तस्य हृदये कश्चिच्छत्रुरस्ति भ्रातॄणां वा वैषम्याभावाय कृषीवलादिव राजभ्यो द्रव्यसमानयनं स्वद्रव्येणैव याग इति अजातशत्रव इति । तादृगर्थमुक्तम् ॥ १४ ॥

तत्र ब्राह्मण्यं विष्णुतेजो नाभिभवतीति जरासन्धो न जितः तस्याप्यजये यागो न भवेदिति नृपतेर्ध्यानं चिन्तारूपं पूर्वमेव भगवान् विनियुक्तमिति तस्याप्यशक्यभावमया चिन्ता तथापि तस्यापि दुःखनिवारको हरिः स्वामिन् तस्यालौकिको भयो जात इति उपायमेवाह—तत्रापि उद्धवोक्तमुपायमाह अन्यथा भगवान् कृत्रिमं वेषं न सम्पादयेत् ॥ १५ ॥

अर्जुनस्य तदंशत्वात् नरनारायणयोर्धर्मावतारात् पूर्णत्वार्जुनस्य गमनम् अथेदानीं भगवतोपि तथा वचनमाश्चर्यं भगवान् सर्वरूप इति ब्रह्मलिङ्गधरत्वं न दोषः तथार्जुनेपि पूर्वजन्मनि तथाभावात् अत एव वासनया सन्न्यासिवेषः पूर्वमपि कृतः अत एवोत्तमः भीमस्यैव वेषमाह—अनुवादे त्रयाणां वेषः क्रमेण निरूप्यते वेषान्तरे समानलीलत्वं नोपपद्यत इति अतो नूतनत्वाद्भीमपुरःसराः गिरिव्रजं जग्मुः इदानीं राजगृहमिति प्रसिद्धं यतो यस्मात् कारणात् तत्र बृहद्रथसुतो जरासन्धः यतइति सप्तम्यर्थे वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नात्र विपक्षैः स्वाभिभव आशङ्कनीयः । यदिदमहं साटोपं ब्रवीमीत्याह—न कश्चिदिति । मत्परं यं कञ्चन विभूत्यादिरहितमपि किं पुनस्त्वाम् ॥११ ॥

तेजसा उपबृंहिताम् अभिधरार्षः । तेजशब्दोऽदन्तो वा ज्ञेयः ॥ १२ ॥

नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैः यथासङ्ख्येन सम्बन्धः॥१३॥

द्रविणं समर्पयामासुरिति शेषः ॥ १४ ॥

आद्यो हरिः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं परो यस्य स तथा तम् ॥ ११ ॥

विष्णुतेजसोपबृंहितान् सम्वर्द्धितान् अभिधरार्षः ॥१२—१३॥

यक्ष्यते यागं करिष्यते ॥ १४ ॥

आद्यो विश्वहेतुः ॥ १५ ॥

ततः स्वस्थानतः ब्रह्मलिङ्गधराः विप्रवेषधारिणः यतो यत्र ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरे यथार्थ भक्त को लोक में कोई इन्द्रादि देवता भी अपने प्रभाव से अथवा यशसे अथवा सम्पत्तिसे और सेना आदि विभूति से तिरस्कार करनेको समर्थ नहि है फिर राजा लोग नहि तिरस्कार करसकता है इस में क्या कहना ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीकृष्ण के कहे हुए वचन का श्रवण करके प्रसन्न होकर तथा प्रसन्नता से प्रफुल्लित मुखारविन्द होकर राजा युधिष्ठिर श्रीकृष्ण के तेज करके वृद्धि को प्राप्त भ्रातानको दिग्विजय के निमित्त आज्ञा करता भया ॥ १२ ॥

सृञ्जयक्षत्रियों सहित सहदेव को दक्षिणदिशा दिग्विजय के निमित्त आज्ञा दी और मत्स्यदेश के क्षत्रियों सहित नकुलको पश्चिम दिशा दिग्विजय के निमित्त आज्ञादी तथा केकय देश के क्षत्रियों सहित अर्जुनको उत्तर दिशा के क्षत्रियों सहित भीमसेन को पूर्वदिशा के दिग्विजय के निमित्त आज्ञा दी गई ॥ १३ ॥

ते गत्वाऽऽतिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम्।
ब्रह्मण्यं समयाचेरन्राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः॥ १७॥
राजन्! विद्ध्यतिथीन् प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान्।
तन्नः प्रयच्छ भद्रन्ते यद्वयं कामयामहे॥ १८॥
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः।
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम्॥ १९॥
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम्।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः॥ २०॥
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः॥ २१॥
श्रीशुक उवाच।
स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि।
राजन्यबन्धून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत्॥ २२॥

भाषा टीका।

हे नृप! वे भीमसेन से आदि लेकर चारों शूरवीर अपने पराक्रम से राजानको जीतकर सब दिशान ते बहुत सा धन लायकर आगे राजसूय यज्ञ करनेवारे राजा युधिष्ठिर के अर्थ उस धनको समर्पण करते भए॥ १४॥

फकत एक जराधन्ध को अजित सुनकर, राजा यह चिन्तवन करने लगा कि जरासन्ध जिस प्रकार जीतो जायगो इस प्रकार चिन्तवत करने वारे राजा को श्रीकृष्ण ने उसके जीतने का उनही उपाय कहा कि जो उद्धवने कहा रहा॥ १५॥

हे तात! भीमसेन अर्जुन और श्रीकृष्ण ये तीनो ब्राह्मण का वेष धारण करके जहां बृहद्रथ का पुत्र जरासन्ध रहता रहा उस गिरिव्रज को जाते भए॥ १६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

गृहेषु वर्तमानं समयाचेरन् सम्यग्याचन्तेत्यर्थः॥ १७—१८॥

तन्विदं कामयामह इति विशेषो निर्दिश्यताम् अन्यथा यस्य पुत्रादेर्वियोगो दुस्सहः स कथं देयः, तथा राजमण्डनं किरीटाद्यदेयं यत्तद्भिक्षुभ्यः कथं देयम् तथाऽतिरम्यं रत्नाभरणादियोग्यं कथं परस्मै देयमिति चेदत आहुः—किं दुर्मर्षमित्यादि। अथ दृष्टान्तत्वेनार्थान्तरमाहुः—किमकार्यमिति। यथा साधूनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं दुस्सहं नास्ति वदान्यानामत्युदाराणामदेयं नास्ति समदर्शिनां परश्च नास्ति अतः किं विशेषनिर्देशेनेत्यर्थः॥ १९॥

किञ्च अर्थिने धीरेण मुद्गलादिवत्प्राणा अपि न वञ्चनीया इत्याशयेनाऽऽहुः—यो ऽनित्येनेति। नाचिनोति न सम्पादयति स वाच्यः स निन्द्यः॥ २०॥

विश्वामित्रार्थानृण्याय हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादिसर्वं विक्रीय स्वयं चाण्डालतां प्राप्तोऽप्यनिर्विण्णः सहायोध्यावासिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रन्तिदेवः सकुटुम्बोऽष्टचत्वारिंशदहान्यलब्धान्नोदकोऽपि कथञ्चिल्लब्धान्नोदकायार्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः उञ्छवृत्तिर्मुद्गलः षण्मासं सीदत्कुटुम्बोऽप्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकङ्गतः शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं श्येनाय दत्वा दिवं गतः बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणवेषधारिणे हरये दत्वा तमेवात्मसाच्चकार कपोतश्चातिथये व्याधाय कपोत्या सहाऽऽत्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः व्याधस्तयोः सत्त्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो निष्कल्मषो दिवमारुरोह एवमन्ये च बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गता इति॥ २१॥

ज्याहतैर्ज्याघातकिणाङ्कितैः दृष्टपूर्वान् द्रौपदीस्वयम्बरादिषु॥ २२—२३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

गृहेषु गत्वा गृहान्तः प्रविश्य यतो ब्रह्मण्यं ब्रह्मलिङ्गिन इति आतिथ्यवेलायां माध्याह्निकभोजनावसरे सत्यवाक्यपाटवादिना स्तुतिपूर्वकमयाचेरन् प्रयोगश्चायं "अत्ययोबहुलम्" (३·१-८५)इति छान्दससूत्रात् यादृच्छया इतः गृहमेधिनं गृहिधर्मपरं तत्रापि ब्रह्मण्यं गृहमेधिनामिति पाठे आतिथ्यवेलायामित्यनुषङ्गः॥ १७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अतिथीन् तत्राप्यर्थिनो याचकान् तत्रापि दूरमागतान् विद्धि विप्रातिलघुक्तिरनृतपरिहारार्थो अतः प्रयच्छ तच्च युक्तमेव तवेत्याहुः—हे राजन्निति। राज्ञा विप्रप्रार्थितस्यावश्यदेयत्वादितिभावः। तवश्च तव मङ्गलं भावीति विप्रोचिताशीर्भिः प्रोत्साहयन्ति भद्रन्त इति भूयादितिशेषः। वस्तुतस्तु मोक्षापेक्षयेदमुक्तं यद्वयं कामयामहे तत्तं तव भद्रमेवेत्यर्थः। यद्वा यद्यस्मात् ते त्वत्तो वयं भद्रमेव कामयामहे यथाऽस्माकं भद्रं भवतीति ॥ १८ ॥

किन्दुर्मर्षमित्यादिना तितिक्षा वदान्यता समदर्शिता च त्वय्यस्ति इत्यस्मत्कामितं त्वं दातुमर्हस्येवेतिभावः। यदि च ता न सन्ति तदा तु दातुं नार्हस्येवेत्याहुः—किमकार्यमिति। इयञ्च याचकरीत्या प्राक् स्तुतिनिन्दाचातुरी ॥ १९ ॥

अथ केवलां निन्दामपि दर्शयन्ति—य इति। ध्रुवं नित्यं किञ्च सतां सद्भिर्गेयम् इति लोकद्वयमङ्गलत्वेन महावाणिज्यं सूचितं स्वयं स्वत एव कल्पः समर्थोपि नतवन्यसाहाय्येन यद्वा स्वयं परप्रेरणं विना नाचिनोतीत्यर्थः। दोषदर्शिनां वाच्यः अदोषदर्शिनामपि स एव शोच्यः शोकयोग्यः स इति पुनरुक्तिस्तस्यैव शोच्यतानिर्धारणार्थम् ॥ २० ॥

तत्र च सतां व्यवहारं प्रमाणयन्ति हरिश्चन्द्र इति ॥२१॥

स्वरैरित्यादिः इति याञ्चासिद्ध्यर्थमङ्गभङ्गिभाव तत्र पाणौ मुक्तिक्रियाः आकृतिभिर्दीर्घपुष्टवलिष्ठसुन्दराकारैः स्वरादीनां यथोत्तरं तज्ज्ञानहेतुत्वे श्रेष्ठ्यं राजन्यबन्धूनिति विप्रवेषेण याञ्चया निकृष्टक्षत्रियमननात् एवमग्रेपि ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

त मिति। ब्रह्मलिङ्गिनः विप्रवेषिणः राजन्याः भीमादयः गृहेषु वर्तमानं तं जरासन्धमयाचन्त ॥ १७ ॥

याञ्चाप्रकारमेवाह राजन्निति चतुर्भिः। गृहं प्रत्यागतनास्मानर्थिनो विद्धि जानीहि तन्नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि किन्तत् यद्वयं कामयामहे ते तुभ्यं भद्रं मङ्गलमस्तु ॥ १८ ॥

ननु, यत्कामयामहे इति सामान्यतो निर्दिष्टं न विशेषतः तत्रापि दुस्सहमदेयञ्चेत्कथं कामयध्वम् इत्यत आहुः—किमिति दुर्मर्षं दुस्सहं किं न किमपीत्यर्थः। किमकार्यमसाधुभिः कः परः समदर्शिनामिति च दृष्टान्तार्थं यथा ऽसाधुनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं नास्ति यथा समदर्शिनां सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्यतां परोऽन्यः अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रपदार्थो नास्ति तथाऽत्युदाराणामदेयं नास्तीत्यर्थः। अतः किं विशेषनिर्देशेनेति भावः। वदान्यानामर्थिने देहोपि देय एवेत्यभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

तदेव सहेतुकं व्यञ्जयन्तो विपर्यये निन्द्यतामाहुः। य इति। सतामितिकर्तरिषष्ठी सद्भिर्गेयं। ध्रुवं शाश्वतं यशो यः स्वयं समर्थः सन्नाचिनोति न सम्पादयति स एव वाच्यः निन्द्यः अत एव शोच्यः अहो किमस्य दौर्भाग्यम् इति कृपालुभिः शोच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

अनित्यशरीरेण नित्ययशस्सम्पादनं किं क्वचित्प्रसिद्धं तत्राहुः—हरिश्चन्द्र इति। विश्वामित्रानुरागाय हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादिसर्वं विक्रीय स्वयं चाण्डालतां प्राप्तोप्यनिर्विण्णः सहायोध्यावासिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रन्तिदेवः सकुटुम्बोष्टचत्वारिंशद्दहान्यलब्धान्नोदकोपि कथञ्चिल्लब्धान्नोदकार्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः उञ्छवृत्तिर्मुद्गलः षण्मासं स्वीयकुटुम्बोच्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः शिबिः शरणागतकपोतरक्षार्थं स्वमांसं श्येनाय दत्वा दिवं गतः बलिर्विप्रवेषाय विष्णवे सर्वस्वं दत्वा तमेवात्मसात्चकार कपोतश्चातिथये व्याधाय कपोत्या सहात्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः व्याधस्तयोः सत्त्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो निष्कल्मषो दिवमारुरोह एवमन्ये च बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं यशः सञ्चितवन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वरैरिति। इत्थमुक्तो जरासुतः ज्याहतैर्ज्याघातकिणाङ्कितैः प्रकोष्ठैः सर्वैर्लिङ्गैराकृतिभिश्च तानर्थिनो राजन्यबन्धून् विज्ञाय तानुमाय दृष्टपूर्वान् पूर्वं द्रौपदीस्वयम्वरादिषु दृष्टान्विज्ञाय अचिन्तयत् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आतिथ्यवेलायाम् आतिथ्यपूजासमये आविष्टे दिनमध्ये गाहमाने इत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

दुर्मर्षं दुस्सहं परः शत्रुः "परोरिपरमात्मनोः" इति ॥ १९ ॥

आचिनोति सञ्चिनोति उपार्जितं करोति वाच्यो निन्द्यः ॥२०॥

अध्रुवेण शरीरेण ॥ २१—२३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

गतानां कृत्यमाह—ते गत्वेति। आतिथिवेला वैश्वदेवः अप्रत्याख्येयातिथिः महाराजत्वात् कथमन्तः प्रवेश इत्याशङ्क्याह—गृहमेधिनमिति। गृहस्थन्यायेन स्थितं तत्र हेतुर्ब्राह्मण्यमिति अन्यथा ब्राह्मणाः पराङ्मुखा गच्छेयुः एते। ब्रह्मलिङ्गिनः प्रविष्टाः ॥ १७ ॥

तदेवयाचनमपि कृतवन्तः सर्वथा अनृतत्वाभावाय राजन्निति अतिथिशब्दो ग्रामब्राह्मणव्युदासार्थः दूरमागतानिति बहुदानाय दयार्थञ्च अस्मद्दाने कीर्त्तिरपि भविष्यतीति सूचितम् अतः साधारण्येन वचनमाहुः—तन्नः प्रयच्छेति। ब्राह्मणत्वज्ञापनाय मध्ये आशीः मिथ्यावेष इति ब्राह्मणस्याप्यफलत्वं वस्तुतस्तु मोक्षपर्यवसानात् भद्रमेव अथवा ते भद्रं प्राणादिरूपं कामयामहे तत्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु, दाने धर्मत्वात् सुखार्थं भवति यद्यस्मिन् दत्ते महद्दुःखं भवेत् वृत्तिर्वा विपद्येत न तद्देयमिति कथं सामान्येन प्रार्थनायां दानप्रतिज्ञासम्भव इत्याशङ्क्याह—किं दुर्मर्षमिति। ये तितिक्षवः सर्वातिक्रमसहनशीलाः अन्यथा ब्रह्मण्यता न स्यात् तथा च किं दुर्मर्षं महद्दुःखमिति सोढव्यमित्यर्थः नाप्यदेयं मन्तव्यम् एते महद्दुःखं न दास्यन्तीत्यभिप्रायेणाहुः—किमकार्यमसाधुभिरिति। असाधुभिः देशान्तरस्थैः सार्थवाहजनेषा भवन्ति अश्वसा सहितश्च "धूञ् कम्पने" इति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ध्रुवायुष्च त एते वयं अथवा किमल्पमसह्यं दुःखं दीयत इत्याशङ्कायामाहुः—किमकार्यमिति । दुष्टैर्वादिभिः किमकर्तव्यं यज्ञविघातमपि करिष्यन्तीति मारणमुचितमितिभावः । ननु दानं शास्त्रसिद्धं तदेषामेव विधिर्भवति तान्येव दातुं शक्यन्ते न तु निषिद्धानीति—

" आत्मा च धर्मो दारश्च धर्मपत्नी तथैव च ।
सर्वस्वञ्च प्रपन्नश्च न देयानि विदुर्बुधाः " ॥

इति विशेषनिषेधात् तत्राहुः—किं न देयं वदान्यानामिति । वदान्या दध्यङ्शिबिविप्रभृतयः अयं साधारणानामेव विषयः न तु वदान्यविषयः ते ह्यात्मानमेव प्रयच्छन्ति कः सन्देहोन्येषु अनेन तस्य स्तुतिरपि कृता तथापि शत्रुभ्यो न देयम् अन्यथा नीतिशास्त्रं विरुद्ध्येत हीनाः शत्रवो मरणं प्रार्थयेयुरिति तत्राहुः कः परः समदर्शिनामिति । समदर्शिनां सर्वत्र ब्रह्मदृष्टीनां कः परः शत्रुः सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ १६ ॥

तथापि देहाध्यासो दृढ इति देहव्यतिरिक्तं सर्वमेव दास्यामीत्याशङ्कायामाहुः—योऽनित्येन शरीरेणेति । अदाने अयशः नित्यं शरीरमनित्यं दानेतु यशो नित्यं शरीरं नित्यमेव यशसा नित्यं स्थेयं शरीरमिति अयशसा नारकिशरीरम् एवं तारतम्यं ज्ञात्वा अनित्येन शरीरेण सतां गेयं वैकुण्ठादिप्रापकं यशो नाचिनोति सर्वतोऽपगच्छन् न संचिनोति यथावस्थामात्रेव हीरकाविनश्यन्तं वसुनाशो भविष्यतीति शङ्कया स्वयं समर्थोभूत्वा स वाच्यः अस्मिन् लोके निन्द्यो भवति शोच्यश्च परलोके हीनशरीरप्राप्त्या एवकारेणोत्तमशरीरशङ्कां वारयति यतः स अधुना यशःसञ्चयमकुर्वन् कथमन्यथा करिष्यति नहि कदाचिदपि सोऽन्यथा भवति ॥ २० ॥

ननु, तथापि यत्केश्चिदपि न दत्तं तत्कथं देयमिति शङ्कायामाहुः—हरिश्चन्द्र इति । सहि सर्वस्वमपि दत्वा चण्डालत्वमङ्गीकृतवान् रन्तिदेवः पिपासया शुष्यमाणः पुल्कसायापि जलं दत्तवान् तेनोञ्छवृत्तिः क्षुधा म्रियमाणः सर्वमेवान्नं दत्तवान् श्येनकपोतसम्वादे बलिः सर्वस्वं विष्णवे व्याधो ब्राह्मणरक्षायां व्याघ्रेण भक्षितः कपोतः चौररूपातिथिसन्तर्पणार्थं वह्नौ स्वयं पतितः सभार्यः एवं बहव एव अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं फलं गताः ॥ २१ ॥

एवं दाने प्रोत्साहं प्राप्तः क एते एवं धर्मवक्तार इति तान् विचार्य निश्चित्य स्वरैराकृतिभिरिति अथमेन त्रिमर्शं ततश्चतुर्भिर्वाक्यानि ततो निश्चित्य प्रतिज्ञाप्य स्वरा मेघगम्भीराः क्षत्रियाणामेव भवन्ति आकृतयः आजानुबाहुरूपाः अन्तर्बहिर्धर्मा क्षत्रियनियामका उक्ताः तत्कर्मपरत्वनियामकानाह प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपादि त्रिभिर्ब्रह्मव्यभिचारिभिः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गृहमेधिनां या अतिथ्यवेला तस्यां समयाचेरन् समयाचन्त ॥ १७-१८ ॥

ननु, किं काम्यते तन्निश्चेयं भूत अन्यथा वाच्यकैर्युष्माभिर्यदि अप्रियः पुरुष एव कामितः स्यात्तदा तदानिममतास्पदस्पुत्र

विच्छेददुःखं कथं मया सोढव्यं तत्राहुः—किं दुर्मर्षमिति । विश्वामित्रादिभ्यो दशरथादैरतिप्रियपुत्रार्पणस्यापि दृष्टत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रार्थ्यमानैः गृहस्थलोकैः यदि यूयं तिरस्क्रियध्वं तर्हि किं स्यात्तत्राहुः—किमकार्य्यमिति । ननु यदि मच्छरीरमेव युष्मत्कामितं स्यात्तदा तदहन्तास्पदं कथं देयं तत्राहुः—किमदेयमिति । दध्यगादौ देवप्रार्थनायां स्वशरीरदानस्यापि दृष्टत्वादिति भावः । ननु यदि यूयमेव मच्छत्रवो भवथ तदा शत्रुभ्यस्तत् कथं देयं तत्राहुः—कः पर इति । समदर्शिनां ज्ञानिनां नहि त्वय्यपि विषमदर्शनलक्षणमज्ञानं सम्भवेदिति भावः ॥ १९ ॥

नाचिनोति न सम्पादयति ॥ २० ॥

विश्वामित्रानृण्याय हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चाण्डालतां प्राप्तोप्यनिर्विण्णः सह अयोध्यावासिभिः जनैः स्वर्गं गतः । रन्तिदेवः सकुटुम्बोऽप्यष्टचत्वारिंशदहान्यलब्धावकोऽपि कथञ्चिल्लब्धान्नोदकादिकमर्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः । शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं श्येनाय दत्वा स्वर्गं गतः । बलिः सर्वस्वं विप्रवेषधारिणे हरये दत्वा तं वशीचकार । कपोतश्चातिथये व्याधाय कपोत्या सहात्ममांसं दत्वा विमानेन दिवं गतः । व्याधस्तयोः सत्त्वं वीक्ष्य स्वयमपि निर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो दिवमारुरोह । एवमन्येप्यध्रुवेणैव शरीरेण ध्रुवं चिरकालस्थायिलोकं गताः ॥ २१ ॥

ज्याहतैर्ज्याघातकठोरीकृतैः । राजन्यबन्धून् विप्रवेषेण या चकीभूतत्वाधिकक्षत्रियान् दृष्टपूर्वान् द्रौपदीस्वयंवरादिषु ॥ २२—२३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गृहमेधिनां या आतिथ्यवेला तस्यां गृहेषु वर्तमानं ब्रह्मण्यं जरासन्धं समयाचेरन् सम्यगयाचन्त ॥ १७—१८ ॥

ननु, भवत्कामितं यदि अदेयं स्यात्तत्कथं दास्यामीत्यत आहुः—किं दुर्मर्षमित्यादि । यथा तितिक्ष्वादीनां दुर्मर्षादिकं किं न किमपि तथा वदान्यानामुदाराणां किमदेयं न किमपि सर्वं देयमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

नाचिनोति न सम्पादयति स जनैर्वाच्यो निन्द्यः दयालुभिः कुष्ठपुत्रवत् शोच्यश्च ॥ २० ॥

हरिश्चन्द्रादयो बहवः अन्यत्र इह च प्रसिद्धाः अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं चिरकालस्थायिलोकं गताः ॥ २१—२३ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण के वेषधारी वे तीनों क्षत्री दान करने के समय में उसके गृहन में जायकर गृहस्थ धर्मानुवर्ती तथा ब्राह्मण भक्त जरासन्ध के प्रति याचना करते भए ॥ १७ ॥

हे राजन् ! दूर देश से आए हुए कुछ याचना करने वारे और आपके यश प्राप्त हुए हमको कामना है सो आप दीजियेगा आप का मङ्गल हो ॥ १८ ॥

राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥
बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥
श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥
जीवता ब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥
इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

युद्धं नो देहि राजेन्द्र द्वन्द्वशो यदि मन्यसे ।
युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकाङ्क्षिणः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

जैसें सहन शील पुरुषों कों कुछ दुःसह नहिं है और जैसें दुर्जन पुरुषोंको कुछ अकर्त्तव्य नहिं हैं किन्तु सबहि कुकर्म्म करपाइते हैं और जैसें समदर्शीयों कों कोई भी सत्रु अथवा पराया न हि हैं तैसे हि अति उदार पुरुषोंको कुछ भी अदेय नहि हैं किन्तु सबहि दे सकतेहैं ॥ १९ ॥

जो प्राणी स्वयं समर्थ होकर इस अनित्य शरीर से सत्पुरुषों कों गान के योग्य निश्चल यश कों नहिं सम्पादन करता वह निन्दा के योग्य और सत्पुरुषों के शोच करने के योग्य है ॥ २० ॥

राजा हरिश्चन्द्र राजा रन्तिदेव उञ्छवृत्ति ब्राह्मण शिबिराजा राजा बलि व्याध कपोत इत्यादि बहुत से सत्पुरुष नाशवान् शरीर से निश्चल लोक कों प्राप्त हो गये हैं ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इस प्रकार जब जरासन्ध ने कहा तब उनके हीनता रहित आलापन से और धनुषकी प्रतिञ्चा के चिन्ह युक्त हाथ के पहुचेन सें तथा उनके दृढ आकारों सें प्रथम द्रौपदी के स्वयम्बर आदि में देखे भए शावना करने से उनकों अधम क्षत्री ज्ञानकर जरासन्ध विचार करने लगा ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इन्द्रस्य श्रियं जिहीर्षता विप्रव्याजेन विष्णुना भ्रंशितस्यापि बलेः तु महीं नेति पाठे न श्रूयते इति ॥ २४ ॥

तं श्लाघते-विष्णव इति । शुक्रेण वार्यमाणोऽपि अत एव विष्णुरिति जानन्नपि ॥ २५ ॥

पतमानेन पतता क्षत्रबन्धुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विपुलं यशो नेहता नेहमानेनासम्पादयता कोन्वर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं निश्चित्याऽऽह—हे विप्रा इति ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इदमप्यचिन्तयदित्याह—राजन्येति । बन्धवोपीत्यत्र बन्धवो हीति पाठः क्वचित् ददामीत्यत्र ददानीति आत्मानं देहम् ॥ २३ ॥

नन्वेते किल शत्रव इति चेत्सत्यमेतीव सम्यगेव ज्ञात्वापि शत्रुभ्यो विप्रवेषमात्रेण विप्रत्वमभ्युपगम्याभीष्टदानतः श्रीबलेरिव कीर्तिविशेषसिद्धेरित्याह—बलेरिति युग्मकेन । विप्रव्याजेनेत्यत्र कश्यपादितिजातत्वेनास्य विप्रत्वमेव सङ्गच्छत इति चेत्सर्हीन्द्रस्यापि तत्प्रसज्जेत क्षत्रियवृत्त्यात्विन्द्रस्य तल्लुप्तंचेत्तर्ह्यन्तरूपेन्द्रत्वालिप्सया वामनाख्यस्य चैतन्यलुप्तमपि दम्भमयमेव विप्रत्वं गम्यत इति भावः । विष्णुनेति पश्चात्सर्वव्याप्तिस्मरणेन कीर्त्तिमेव निर्दिशति-विष्णव इति । प्रकर्षेण सभक्तमात्मार्पणपर्यन्तमदात् यतो दैत्यराट् ब्रह्मत्वादिना दैत्यश्रेष्ठः महीमिति प्रथमत एव श्रीवामनवेषस्य छलनज्ञानाभिप्रायेण ॥ २४-२५ ॥

नन्वेते तर्हि प्राणानेव याचेरन् नतु राज्यादीन् इतिचेद्दिष्ट्या देहोऽयं सफल एव वृत्तः तदन्यथा व्यर्थ एवेत्याह-जीवतेति । ब्राह्मणार्थायेति श्रीबल्यनुसारेण तद्वेषेष्वपि तदभ्युपगमात् तृतीयान्तं सर्वं देहस्य विशेषणं किञ्चा पतता

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देहेन कृत्वा नेहमानेन क्षत्रबन्धुना जीवता कोन्वर्थ इत्यन्वयः क्षत्रबन्धुनेति क्षत्रियकुलोत्पन्नेनेत्यर्थः । किम्वा ब्राह्मणार्था सम्पादनेनाधमत्वात् ॥ २६ ॥

उदारा दानशीलाः विचारेण महती वा मतिर्यस्य अतः प्रकर्षेण प्रसन्नमुखत्वादिनाह—श्रीकृष्णादीनां तत्तत्क्रमेणोक्तिर्यथापूर्वं वाक्चातुर्य्यश्रैष्ठ्यात् "अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनञ्जयम" इति सभापर्वोक्तश्रीयुधिष्ठिरादेशानुसारेण स्थितश्च विप्रा इति पूर्वाभिप्रायं सोपहासञ्च ॥ २७ ॥

एवं तस्य प्रतिज्ञां प्राप्य स्वयमेव प्रागल्भ्यात्तं भिक्षेत वृकोदर इत्युद्धववाक्यमतिक्रम्यापि याचते—युद्धमिति । हे राजेन्द्रेति तव युद्धं सम्मतमेवेति साम्ना तत्र प्रवर्तयति यदीति निश्चये ततश्च यदि निश्चितमेव मन्यसे इच्छसीति चातुर्य्यास्तदेव दृढयति युद्धार्थित्वे हेतुः राजन्या इति । अतो विप्रवद्धनकाङ्क्षिणो न भवामः अन्येति पाठे युद्धेतरकाङ्क्षिण इति ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इन्द्रस्य इन्द्रार्थम ॥ २५ ॥

ब्राह्मणार्थाय जीवता विपुलं यशो नेहता इत्यन्वयः ईहता सम्पादयता ॥ २६—३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिन्ताप्रकारमेवाह—राजन्यबन्धव इति चतुर्भिः । ब्रह्मलिङ्गानि विप्रवेषान् बिभ्रति दधति तथाप्येतेभ्यः दुस्त्यजमात्मानं देहमपि भिक्षितं याचितं ददामि ॥ २३ ॥

बलेरिति । इन्द्रस्येन्द्रार्थः श्रियं हर्तुमिच्छता विप्रव्याजेन विष्णुनैश्वर्याद्भ्रंशितस्य त्यासितस्यापि बलेर्वैरोचनस्य कीर्त्तिर्निर्दुष्टा दिक्षु व्याप्ता सा च न श्रूयते, किं साऽधुनापि श्रूयत एवेत्यर्थः तं श्लाघते—विष्णव इति । जानन्नपि विचार्यमाणोऽपि शुक्रेणेति शेषः दैत्यराट् बलिः महीं प्रादाद्ददौ ॥ २४—२५ ॥

जीवतेति । पतमानेन विनङ्क्ष्यता क्षत्रबन्धुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विमलं विपुलमिति पाठान्तरं यशः कीर्त्तिं नेहता नेहमानेन असम्पादयता कोन्वर्थः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतीति, उक्तिमेवाह—हे विप्रा इति । वः युष्मभ्यमात्मनो मम शिरोऽपि ददामि ॥ २७ ॥

इत्युक्तः प्राह श्रीभगवान्—युद्धमिति । द्वन्द्वशो युद्धं द्वन्द्वयुद्धं देहि यदि मन्यसे इच्छसि तर्हि देहीति सम्बन्धः वयं राजन्या युद्धार्थिनः नत्वन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रूयते किं श्रूयते एवं हीतियोज्यम् इन्द्रस्य श्रियं बलेर्जिहीर्षता हर्तुकामेन विष्णुना ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य ॥ २४ ॥

वार्यमाणः शुक्रेणेतिशेषः ॥ २५ ॥

यः क्षत्रबन्धुः पतमानेन देहेन विपुलं यशो नेहतां नेहते नापादयति तेन ब्राह्मणार्थाय जीवता क्षत्रबन्धुना कोन्वर्थो भवति न कोपीति विचिन्त्य ॥ २६—२७ ॥

द्वन्द्वशो युद्धं द्वन्द्वयुद्धम ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ७—२६ ॥

तदैव सुरतरोर्वैलक्षण्येन तादृशानुग्रहवचनादिकमुदाहृत्य प्रसादमेव विशिष्य दर्शयति— श्रीभगवानुवाचेत्यादिना लोकपालाः अंशसम्भवा येषां ते । आत्मा अहमेवास्मि सेव्यत्वेन यस्य तेन मत्परमभक्तेनेत्यर्थः । न कृतः मयि नार्पित आत्मा यैस्तैः ॥ २७—४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजन्यबन्धव एत इति ज्ञातवान् प्रायेण तैः सह युद्धमपि कृतमिति दृष्टपूर्वत्वात् क एते इत्यचिन्तयत् कथं क्षत्रिया एवं वेषेण समागता इति स्वधर्मनिरतत्वाभावात् राजन्यबन्धुत्वं मन्यन्ते बन्धुशब्दो वा अश्रेष्ठक्षत्रियः आत्मा अदेयः क्षत्रियाश्चेत् स्वजात्यभिमानं परित्यज्य ब्राह्मणवेषेण मद्याचका जाताः तदा अहं क्षत्रियाणां मानरक्षार्थं दध्यङ्शिबिवत् आत्मानं शरीरमपि ददामि तद्वस्तुतो दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥

कपटेन समागतस्य बलेरेव दातेति तस्य प्रशंसां स्वहृदये समागतां निरूपयति—बलेर्नु कीर्त्तिरिति । दैत्यांशत्वात् दैत्यकृतिरेव हृदये समायातिं दिक्षु वितते ति तादृशी कीर्त्तिस्तस्याभिलषितेति ज्ञापितम् अकल्मषा शुद्धभावयुक्ताः आत्मदानमभिप्रेत्याह—ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि सङ्कल्पस्तु भ्रंशात्पूर्वमेव जातः त्रैलोक्यपरिग्रहश्च भ्रंशो बन्धनात्मकः तत्राप्येवं विष्णुर्ब्राह्मणरूपेणैव समागतः तेन मन्तुल्यता अतस्तद्धर्माणामनुवादः ॥ २४ ॥

एतदर्थमेव ज्ञात्वा दानमनुवदति—श्रियमिति । जिहीर्षत इन्द्रस्येति वक्तव्ये सन्धिरार्षः इन्द्रस्यार्थराज्यश्रियं जिहीर्षते विष्णवे जानन्नपि प्रादादिति सम्बन्धः शुक्राचार्येण वार्यमाणोपीति यदि मां कश्चिद्वारयिष्यति तदापि दास्यामीत्येतदर्थमुक्तं दैत्यराडिति राजधर्मः प्रजाभिरपि कर्त्तव्य इति निश्चयः ॥ २५ ॥

ननु, तथापि वाक्यात्तस्य तथा निश्चयः प्रतिज्ञा च पूर्वमेव तेन कृता तव तु बलिना दर्शनात् प्रतिज्ञाभावाच्च कथं न निवृत्त इत्याशङ्कायामाह—जीवतेति । अब्राह्मणार्थाय ब्राह्मणप्रयोजनाभावाप्रयोजनान्तराय वा जीवता क्षत्रबन्धुना किं न किञ्चित्प्रयोजनान्तराय वा जीवता क्षत्रबन्धुना किं न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । एवं जीवनवैकल्पमुक्त्वा देहवैकल्पमाह—देहेनेति । स्वत एव पतमानेन यस्यापचयस्तस्यापचय इति विपुलं यशो नेहता न सम्पादयता ब्राह्मणार्थपापत्वं

असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो ह्ययम्।
अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तस्य स्वाभाविकं यशःसञ्चयनं त्वेतैरेवोपादिष्टं बलिधर्मास्तु स्मारिताः ॥ २६ ॥

एवं त्रिभिः कृत्वा दास्यामीति निश्चित्य प्रतिज्ञां कृतवानित्याह—इत्युदारमतिरिति। एवं बलिधर्माभिनिवेशेन उदारमतिर्भूत्वा प्रत्येकं तान् व्रियतामित्याह—दानसिद्ध्यर्थं तेषां ब्राह्मण्यं स्थापयति—हे विप्राः! इति। कामं स्वाभिलषितं कदाचिदेते मया सह युद्धे अशक्ताः मच्छिरः प्रार्थयिष्यन्ति चेत् तदपि देयमित्याह—ददाम्यात्मशिरोऽपीति। वो युष्मभ्यं ब्राह्मणेभ्यः ॥ २७ ॥

एवं सत्यप्रतिज्ञस्य प्रतिज्ञां श्रुत्वा कर्त्तव्यमूढयोः भीमार्जुनयोः सतोः भगवांस्तन्मनोरथं दूरीकर्त्तुं कापट्यं दूरीकृत्य सत्यमाह—युद्धं नो देहीति। युद्धप्रार्थना सर्वथा युक्तेति भावः किञ्च युद्धविशेषं प्रार्थयितुमागता इत्याह—द्वन्द्वश इति। एको भवान् त्वमस्मासु चैकः त्वयाऽस्माकं कोऽपि एतदपि न छलवाक्येनाङ्गीकारं कारयित्वा वदामः किन्तु यदि मन्यसे कथञ्चित् द्वन्द्वयुद्धे श्रद्धा भवतीति अर्थः ननु निर्बन्धेनायमर्थः स्वीकर्त्तव्यः अस्माकन्तु युद्धस्वीकारे युद्धानन्तरं जयपराजयनिर्णयः अस्वीकारे तु प्रथमत एवेति उभयथापि समीचीनम् इदमत्यन्तं स्वोत्कर्षव्यापकं वचनं किञ्च जगति द्वन्द्वयुद्धं कोऽपि कर्त्तुं न शक्त इति त्वत्समीपमागता इत्यभिप्रायेणाह—युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता इति। देवदैत्यरक्षसामन्यतरत्वे मयानाङ्गीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—राजन्या इति। तर्हि ब्राह्मणवेषः किमर्थं कृत इत्याशङ्क्याह—नान्नकाङ्क्षिण इति। "ब्राह्मणो भोजनप्रियः" इति अन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा न भवामः अन्नार्थं वा न ब्राह्मणवेषः किन्तु महान् क्षत्रियः अल्पेन सह युद्धं न करोति ब्राह्मणेन तु सह तदिच्छापूर्त्यर्थमल्पेनापि करोतीति ब्राह्मणवेष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ननु तर्हि कपटिभ्यः एतेभ्यः किं भिक्षितदानेन तत्राह बलेरिति। विप्रव्याजेन कपटविप्रेणेत्यर्थः। अहो नेति पाठेन श्रूयते किम् अपि तु श्रूयत एव। इन्द्रस्येति बलेरित्यस्य विशेषणं। तत्तच्च विष्णवे विष्णुरिति जानन्नपि शुक्रेण वार्य्यमाणोऽपि ॥ २४-२५ ॥

पतमानेन पतनशीलेन देहेन तच्छीलये शानच्। विपुलं यशो न ईहता नेहमानेन क्षत्रबन्धुना कोऽन्वर्थः। न कोऽपि एतादृशेन क्षत्रियाधमेन प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति एवं निश्चित्य ॥ २७-२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इन्द्रस्य श्रियं जिहीर्षता विष्णुना ऐश्वर्य्याद्भ्रंशितस्यापि नु अहो बलेः कीर्त्तिः श्रूयते इति सपादश्लोकान्वयः ॥ २४ ॥

शुक्रवाक्यादयं विष्णुरिति जानन्नपि महीं प्रादात् ॥ २५ ॥

पतमानेन विनङ्क्ष्यमाणेन क्षत्रबन्धुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विपुलं यशो नेहता नेहमानेन जीवता कोऽन्वर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतीत्थमुदारमतिः ॥ २७—३१ ॥

भाषाटीका।

उसने विचारा कि ये तीनो क्षत्री हैं परन्तु मेरे भय से ये तीनो ब्राह्मण के चिन्हों को धारण किये हैं इस वास्ते उनके अर्थ भिक्षा किए भए दुस्त्यज शरीर को भी मैं दे दूंगा ॥ २३ ॥

ब्राह्मण का बहाना बनाकर इन्द्रके अर्थ त्रिलोकी सम्पत्ति को हरण की इच्छा वारे विष्णुने बलिको ऐश्वर्य्यसे भ्रष्ट भी करादिया, परन्तु बलिकी पवित्र कीर्त्ति सब दिशान में व्याप्त सुनीजाती है ॥ २४ ॥

शुक्राचार्य्यने निवारण भी किया और आप भी जानता रहा कि यह विष्णु है इस परभी राजा बलि ने ब्राह्मणरूप धारी विष्णुके अर्थ पृथ्वी का दान करदिया ॥ २५ ॥

क्षण भंगुर शरीर करके ब्राह्मण के अर्थ विपुलयश को नहिं सम्पादन करने वारे अधम क्षत्रिपने जीते भए देहसे क्या प्रयोजन सिद्ध किया ॥ २६ ॥

इस प्रकार उदार मतिवारा जरासन्ध कृष्ण अर्जुन भीमसेन उन तीनोंनके प्रति बोला कि विप्रो अपने वाञ्छित पदार्थ को आप लोग मांगो मैं अपने मस्तक को भी आप के अर्थ देने वारा हों ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच।

हे राजेन्द्र! यदि आप अपेष्ट देनेकी इच्छा रखते हो तो हमारे अर्थ द्वन्द्व युद्ध दीजिये यह तीनो क्षत्री युद्धार्थी होकर आप के पास आए हैं हम अन्नकी काङ्क्षा वारे ब्राह्मण जाति नहिं हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

राजन्यतामेव प्रपञ्चयति—असाविति ॥ २९—३० ॥

एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ।
आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ ३० ॥
न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥
अयन्तु वयसाऽतुल्यो नातसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥
इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ॥ ३३ ॥
ततः समेखले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।
जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यतो मद्भिया समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥

वयसाप्यतुल्यो नातिसत्त्वो नातिबलश्च न च देहेन मया समोऽतोऽर्जुनो योद्धा न भवेत् भीमस्तु भवेत् यतो मम तुल्यबलः ॥ ३२ ॥

प्रादाय दत्त्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

समेखले युद्धाङ्गणे ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हि निश्चये मात्र संशयं कुर्वित्यर्थः । कृष्णमिति त्वद्विधप्राणाकर्षकमिति भावः । यतस्त्वं रिपुम् अतस्तद्वधार्थं मयैवेतो आनीताविति भावः ॥ २९ ॥

उच्चैर्जहास तेषां ब्रह्मवेषादिदैन्यदर्शनेनान्तः सन्तोषादुपहासाच्च राजेति तन्मानिनस्तत्रासङ्कोचं दर्शयति—मागध इति तत्रामर्षी योग्यत्वेपि मगधदेशराजानां तत्स्वभावत्वादिति भावः मन्दाः हे स्वल्पवीर्याः ! अत एव ब्राह्मणवेषेण गमनादिति । भावः । तत्त्वतस्तु चिरबुद्धय इत्यर्थः । आकारप्रश्लेषेण सर्वोत्कृष्टा इति वा ॥ ३० ॥

गतो यस्त्वामितिशेषः तत्त्वतस्तु अभीरुणेति छेदः अभीरुत्वादेव विचित्रक्रीडार्थं स्वपुरीमपि हित्वा समुद्रं शरणं गृहं प्राप्तः कृतवान् इति ॥ ३१ ॥

अति सत्त्वो महाबलोपि वयसा तुल्यो न भवतीति तत्त्वार्थः ॥ ३२ ॥

प्रकर्षेण प्रसन्नमुखत्वादिना आ सम्यक् हस्तेऽर्पणादिना दत्त्वा महतीं भीमसेनस्य योग्यत्वात् अनुत्क्षेप्येयमिति मननाद्वा बहिर्निर्गमः समेखलार्थं पौरजनेषु स्वमाहिमकौतुकदर्शनार्थं—ञ्च ॥ ३३ ॥

संयुक्तौ युद्धेऽभिनिविष्टौ सन्तौ मिथो जघ्नतुः यतो रणे दुर्मदौ अतिसक्तौ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असाविति । असौ पार्थः पृथायाः पुत्रो भीमः तस्य वृकोदरस्य भ्राता ऽनयोर्भीमार्जुनयोर्मातुलस्यापत्यं मां कृष्णं ते तव रिपुं जानीहि ॥ २९ ॥

एवमिति । उच्चैर्जहास अमर्षितः क्रुद्धः प्राह उक्तिमेवाह हे मन्दा इत्यादिना—हे मन्दास्तर्हि यदि युद्धं वाञ्छथ तर्हीत्यर्थः वो युष्मभ्यं ददामि ॥ ३० ॥

त्वया सह न योत्स्ये तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—भीरुणा युधि युद्धे विक्लवम अधृष्टं चेतो यस्य तेन एतदेव स्मारयति मथुरामिति ॥ ३१ ॥

अयं त्विति । अय वयसा अतुल्य इति छेदः अयमर्जुनस्तु वयसा न तुल्यः किन्त्वपटुः नातिसत्त्वः अनतिबलश्चातो न मम समः अतश्च योद्धा न भवेत् भीमस्तु मम तुल्यबलः अतस्तेनैव सह योत्स्य इति भावः ॥ ३२ ॥

इतीति । महतीं गुर्वीं गदां प्रादाय दत्त्वा पुराद्बहिर्निर्जगाम ॥ ३३ ॥

तत इति । समे निम्नोन्नतरहिते खले युद्धाङ्गणे संयुक्तौ वीरौ मागधभीमसेनौ रणे दुष्टो मदो ययोस्तौ जघ्नतुः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धार्ष्ट्यात् त्रीन्प्रति स्पष्टयन्निर्दिशति—असाविति ॥ २९–३१ ॥
अतुल्यः नातिसत्त्वः न महत्पराक्रमः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यथा रूपमन्यथा तथा वागपि भविष्यतीत्याशङ्क्य क्षात्रियत्वसिद्ध्यर्थं स्वनामान्याह-असौ वृकोदरेति । वृको दशविधः प्राणः उदरे यस्येति बलञ्च सूचितं पार्थ इति स्वसम्बन्धार्थं कपटागमनार्थं वा न स्वप्रयोजकत्वाय तस्यैव भ्राता पार्थिवः अर्जुनोयं द्वितीयः हि युक्तश्चायमर्थः आकृतिसाम्यात् यदर्थमेतयोर्मातृनाम्ना निरूपणं तदाह—अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि इति । तर्हि प्रसिद्धाः कथं न समागताः इत्याशङ्क्याह—ते रिपुमिति । रिपोः स्थाने कार्यपर्यन्तं वशेनैव स्थातव्यमिति नीतिः ॥ २९ ॥

एवं भगवता पार्थे निरूपिते अतिथिश्रद्धायां गतायां बालभावेनैते समागता इत्यवहेलैव तेषूत्पन्ना तत आगमनमाश्चर्यमिव मत्वा प्रथमतो हास्यमुत्पन्नमित्याह-एवमावेदित इति । आवेदनं स्वरूपख्यापनं यतो राज्ञा राज्यमत्ता उच्चैर्जहासेति कथमेते अकस्माच्छत्रुगृहे पतिताः दैवगत्येति ननु भगवन्तं दृष्ट्वा भक्तिः कथं नोत्पन्ना वस्तुसामर्थ्यात् कथमवहेलेत्याशङ्कायामाह-मागध इति । देशदोषात् न सद्बुद्धिः तदुपेक्षा भवितुमर्हतीति आशङ्कायामाह-आहचेति । पूर्वं भगवद्तिक्रमं श्रुत्वा अमर्षितः ततः क्रोधेन मारयिष्यामीति विचार्य स्वप्रतिज्ञाञ्च स्मृत्वा उभयथापि मारणं सम्भवतीति किमिति प्रतिज्ञा हातव्येति स्वस्य कार्यमुभयथापि समीचीनमेवेति तेषामेवोभयथाऽसमीचीनमिति ज्ञापयितुं मन्दा इति सम्बोधनमाह—अस्तु वा तेषां मन्दत्वं स्वप्रतिज्ञान्तु पूरयाम्येवेत्याशयेनाह-युद्धं तर्हि ददामि व इति बहुवचनात् त्रयोपि भवन्त एकतो भवन्तु अहमेकत इति सूचितम् ॥ ३० ॥

तथापि द्वन्द्वतायां निर्बन्धो यदि तदाह-न त्वयेति । त्वया न योत्स्ये अभीरुणेति परमार्थः व्याजेन भीरुणेत्याह—भीरुत्वे कथमेवमागमनमित्याशङ्क्याह—युधि विक्लवचेतसेति । युद्धे चेत् स्थिरता बुद्धिर्भवेत् तदा क्षत्रियो युद्धसम्भवभूमिं परित्यज्य युद्धरहितभूमौ न गच्छेदित्याशयेनाह—मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वेति आपत्स्वपि स्वदेशो न त्याज्य इति ज्ञापयितुं स्वपुरीमिति मध्ये समुद्रस्थितिः समुद्रशरणागतिः दुर्गाश्रयम् ॥ ३१ ॥

अर्जुनञ्च निराकरोति—अयमिति । अयन्तु योद्धा भवति परन्तु वयसाऽतुल्यः वयोत्र बलहेतुभूतम् अन्यथा भीमोपि वयसा न तुल्यः भीमार्जुनयोर्वर्षत्रयव्यवधानात् तदेव ज्ञापयितुमाह—नातिसत्त्व इति । यादृशे लग्ने उत्पन्ने तादृशे बलं भवति तर्हि भीमबलमद्रराजादीनामेव अत एव न मे समः दिव्यं तु बलं ममापि ब्रह्मण्यत्वादधिकमेवेति तन्मन्यते कनिष्ठ इति भीमस्यापि निराकरणे व्याजोत्तरत्वं भविष्यतीति तमङ्गीकरोति भीमस्तुल्यबलो ममेति वस्तुतस्तु नरनारायणौ परित्यज्य कालकन्यापुत्रत्वात् मुख्यप्राणं तुल्यं मन्यते सोपि दैत्यप्राणरूप इति जीवजीवेति वाक्यात् ॥ ३२ ॥

एतेषान्तु सर्वेषामभ्यनुज्ञा सन्तु भगवतः कापि सम्वारणीयमिति तदङ्गीकारे जरासन्धकृत्यमाह—इत्युक्त्वेति । मल्लयुद्धं शरीरबलनिमित्तकमितिगदायामेव शरीरबलं योजयितुं शक्यमिति निरायुधेन युद्धं न युक्तमिति तस्मै महतीं गदां प्रादात् द्वितीयां तत्तुल्यां स्वयमादाय स्वरूपतो साधनतश्च फलरूपोभूत्वा स्थानबलं स्वगृहे स्वस्याधिकमिति स्वपुरं परित्यज्य युद्धार्थं पुराद्बहिर्निर्गतः ॥ ३३ ॥

ततो युद्धप्रकारं लौकिकमाह—ततः समेखल इति । कोमला भूमिः मेखलशब्देनाल्पयत असहायसमागमने हेतुः वीराविति संयुक्तावितरतराविति समारम्भे तुल्यता निरूपिता वज्रकल्पाभ्यामिति गदामाहात्म्यं रणदुर्मदाविति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जहासेति । ब्रह्मवेषरूपदैन्येनान्तस्सन्तोषात् । मन्दा इति हे दुर्बलाः । युद्धपरिश्रमेणालं मच्छिर एव कथं न गृह्णीतेतिभावः याचकविप्रवेषधारणादेव युष्माकं शौर्यम् अस्तीभूतमेव तदपि यदि तत्र जिहासथ तर्हि युद्धं ददामि । अमन्दा इत्यर्थस्तु वाग्देव्याः ॥ ३० ॥

अभीरुणा महाबलवता त्वया सह युधि विक्लवेन विह्वलेन चेतसा युक्तो ऽहं न योत्स्ये स्वपुरीमपि त्यक्त्वा स्वेच्छयैव समुद्रं शरणं स्वगृहं गत इति वास्तवोऽर्थः ॥ ३१-३२ ॥

महतीमित्यतिथेस्तव तुष्टिमेवापेक्षणीयेति बृहतीं त्वं गृहाण मम तु यथा तथा गदयापि युद्धं सेत्स्यतीति गूढगर्वव्यञ्जिका तस्योक्तिरभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

समेखले युद्धाङ्गणे ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नातिसत्त्वो नातिबलः ॥ ३२ ॥

प्रदाय दत्वा ॥ ३३ ॥

समे निम्नोन्नतत्वादिदोषवर्जिते खले गदायुद्धरङ्गे ॥ ३४ ॥

भाषा-टीका ।

श्रीकृष्ण हस्स से बताने लगे, कि-यह तो भीमसेन है और इस का छोटा भ्राता पृथा का पुत्र सर्वत्र विख्यात यह अर्जुन और इन दोनों के मामा का पुत्र तथा तेरा वैरि मी को तू श्रीकृष्ण जान लेओ॥ २९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण ने जताये राजा जरासन्ध वड़े ऊंचे स्वर से हँसा पश्चात् क्रोध होकर बोला कि हे मन्द बुद्धिओ ! यदि आपको द्वन्द्व युद्ध की हि काङ्क्षा है तो मैं युद्ध देता हूं ॥ ३० ॥

श्रीकृष्ण से बोला कि तेरे साथ युद्ध मैं नहि करूंगा क्योंकि तू डरपोसना और युद्ध में विकल चित्तवाला है और तू वहि है कि अपनी मथुरा पुरी छोडकर जो समुद्र के शरण में गया ॥ ३१ ॥

और यह अर्जुन तो अवस्था करके मोसे छोटा है तथा अति बलवान् भी नहि है इस वास्ते यह मेरे

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च।
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ ३५ ॥
ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसन्निभः।
गदयोः क्षिप्तयो राजन् दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ ३६ ॥
ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने अन्योऽन्यतोंऽसकटिपादकरोरुजत्रुम्।
चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव दीप्तमन्व्योः ॥ ३७ ॥
इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम्।
शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥
तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः।
निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥
एवं तयोर्महाराजन् युध्यतोः सप्तविंशतिः।
दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्वन्निशि तिष्ठतोः ॥ ४० ॥

भाषाटीका।

समान नहिं है इस लिये यह अर्जुन युद्ध करने वारा नहिं होगा भीमसेन तौ मेरे समान वारा है इस लिये यह युद्ध करने वारा होगा ॥ ३२ ॥

जरासन्ध इस प्रकार कहकर अपनी बडी बोझा गदा को भीमसेन के अर्थ देकर और दूसरी गदाको आप लेकर पुरसे बाहिर निकलता भया ॥ ॥ ३३ ॥

पश्चात् नीचे ऊंचे प्रदेशरहित युद्धके निमित्त बनाए भए अखाडे में रणमें दुष्ट मदवारे दोनो वीर मिलकर परस्पर में वज्र के तुल्य गदान से प्रहार करते भए ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदान् सव्यं दक्षिणञ्च यथा भवति तथा रङ्गिणोः रङ्गगतयोर्नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ॥ ३५ ॥

चटचटेति गदयोः परस्पराघातशब्दानुकरणं वज्रस्य निष्पेषः पातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दन्तिनोर्दन्तघातशब्द इव शुशुभे ॥ ३६ ॥

अंसकट्यादीनुपेत्य दीप्तो मन्युर्ययोस्तयोर्द्विरदयोर्गजयोरर्कशाखाभ्यां सम युध्यतोस्ते यथा चूर्णीभवतस्तद्वत् ॥ ३७ ॥

अपिष्टां चूर्णीचक्रतुः ॥ ३८ ॥

शिक्षा अभ्यासः बलं सत्त्वमोजः प्रभावः समानि तानि ययोस्तयोः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

एवञ्चेति कदाचिदभिमुखादिकमपि चरतोः ॥ ३५ ॥

टीकार्थी तत्सदृशस्तच्छब्दसदृशः द्विपयोः प्रहरणार्थमन्योन्यं प्रयुक्तयोः ॥ ३६ ॥

ते वज्रसारतुल्ये अपि असेति अत्र प्राप्यकृद्वन्द्वत्वेपि नपुंसकत्वाभाव आर्षः। यथाऽर्कशाखे चूर्णीभवतस्तथा चूर्णीबभूवतुः अन्यैस्तैः तत्र गजयोरर्कशाखाभ्यां समं युध्यतोरित्यभूतोपमा ज्ञेयेति ॥ ३७ ॥

प्रहृतयोर्नष्टयोः सतोः अयस्स्पर्शैः तत्तुल्यैः अपिष्टां मिथो गात्रं निर्घातो निरभ्रमहागर्जितं वज्रं वज्रपातः ततोपि परुषः तलेन करतलेन यत्ताडनं मिथः प्रहारः तदुत्थः ॥ ३८ ॥

एवं प्रहरतोरप्यक्षीणजवयोरिति श्रमाद्यभावेन युद्धानिवृत्तिरुक्ता ॥ ३९—४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

जत्रव इति जत्रुष्वित्यर्थः। उपेत्य परस्परं सङ्गत्य जत्र्वादीन् उपेत्येति वान्वयः ॥ ३७—३९ ॥

अपिष्टां पेषणमकुर्वताम् ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

सव्यं दक्षिणञ्च यथा भवति तथा मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदांश्चरतोः युद्धं शुशुभे रङ्गिणोः रङ्गगतयोर्गजयोरिवेति नटयोरिवेति पाठे निर्भयत्वे दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥

ततश्चेति। चटचटेति गदयोः परस्पराघातानुशब्दानुकरणं वज्रस्याशनेर्निष्पेषः निष्पातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दन्तिनोर्गजयोर्दन्ताघातशब्द इव शुशुभे ॥ ३६ ॥

ते वा इति। अन्योन्यतः परस्परं भुजबलेन निहन्यमाने

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते गदे अंसादीनुपेत्य चूर्णीबभूवतुः तत्रांसः स्कन्धः दीप्तो मन्युर्ययोः गजयोरर्कशाखाभ्यां संयुध्यतास्त यथा चूर्णीभवतः तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इत्थमिति । अयस्सदृशैः कृष्णायसवन्निष्ठुरैः मुष्टिभिर्गदयोरपिष्टां चूर्णीचक्रतुः गदयोरिति कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी प्रहरतोरित्यत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां लटः शत्रादेशः "उगितश्च" (४-१-६) इति ङीबभाव आर्षः । प्रहरतोर्भीममागधयोः ये शब्दे तयोरिति गजयोरिव मुष्टिभिः प्रहरतोः तयोः भीममागधयोः करतलताडनादुत्थः उत्पन्नः शब्दः निर्घातवज्रपरुषः वज्रनिर्घातवत्परुषः आसीत् निर्घातशब्दस्य पूर्वनिपात आर्षः ॥ ३८ ॥

तयोरिति । शिक्षाऽभ्यासः बलं सत्वम् ओजः प्रभावः समानि फलानि ययोस्तयोरक्षीणबलयोर्युद्धं निर्विशेषं निरुपममासीदित्यर्थः ॥ ३९—४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रङ्गिणोः रङ्गगतयोः मण्डलं बलगतोर्वा ॥ ३५-३६ ॥

अन्योन्ययोः परस्परसङ्गतयोः सकटिपादकरोरुजत्रून् प्रति निपात्यमाने अर्कस्य गुल्मस्य शाखे दीप्तमन्व्योः प्रकाशितसन्धिस्थानयोः ॥ ३७ ॥

अयस्स्पर्शैः स्वमुष्टिभिर्व्यपिष्टां विपेषतुः अर्थात्तुरित्यर्थः । प्रहतयोः सतोर्निर्घातवज्रवन्निष्ठुरः ॥ ३८—४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तयोर्मण्डलानि गदायुद्धे प्रोक्तानि सव्यं दक्षिणं यथा भवति एवंत्युभयोरवधारणं चकारात्तुभयोः सभयं कदाचित् एवं चरतोर्युद्धं शुशुभे दृष्टानां तद्युद्धं सुखदं जातमित्याह—नटयोरिवेति युद्धाभास एवायम् अनुकरणमिति शङ्कायामाह—रङ्गिणोरिति । रङ्गस्तयोर्वर्तत इति युद्धे रसयुक्तौ न त्वाभासाविन्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकानां रसजननान्यथानुपपत्त्या आभास एव भविष्यतीत्याशङ्क्य युद्धे शब्दं वर्णयति—ततश्चटचटाशब्द इति । वज्रनिष्पेषो वज्रपातस्तत्सन्निभस्तत्सदृशः अन्योन्यं क्षिप्तयोरेव शब्दावपि महद्भयं सम्भवति सर्वेषां तेषां प्रहारेऽपि न तदिति माहात्म्यं गदयोः परित्यागशङ्काभावाय अपरित्यागाय वा दृष्टान्तः दन्तयोरिव दन्तिनोरिति ॥ ३६ ॥

गदयोरेवान्योन्यप्रहारो ननु देहयोरिति शङ्कां वारयितुं प्रहारं वर्णयति—ते वै गदे इति । गदापेक्षया देहोऽत्यन्तं कठिन इति देहस्पर्शे गदानाश उच्यते भुजजवेनान्यस्योपरि निपात्यमाने अंसकटिपादकरोरुजत्रून् षडङ्गान्युपेत्य चूर्णीबभूवतुः देहगदयोस्तारतम्यार्थं दृष्टान्तमाह—यथार्कशाखे हस्तिभ्यां निक्षिप्ते यथार्कवृक्षशाखे तथाभावे भविष्यतीत्याशङ्क्याह—संयुध्यतोरिति । साधनमवयवा एवेति दृष्टान्तः द्विरदयोरिवेति नन्ववयवस्य कथं साधनत्वं प्रहारे स्वस्याप्यन्यथा सम्भवादित्याशङ्क्याह—तीव्रमन्व्योरिति तीव्रो मन्युर्ययोः ॥ ३७ ॥

एवं गदायुद्धमुपसंहृत्य मुष्टियुद्धमाह—इत्थमिति । तयोर्गदयोः प्रहतयोः सत्योः तथापि नृवीरौ क्रुद्धौ सन्तौ अयःसदृशैः मुष्टिभिः अपिष्टाम् अन्योन्यं शरीरं पेषयामासतुः तत्रापि पूर्ववच्छब्दमाह—शब्दस्तयोरिति । तयोर्देहयोः सम्बन्धी शब्दः उभयोरिव गर्जनरूपो जातः वीररसेन तयोरेव वा वीरशब्दः उभयोरपीत्यर्थे अन्योऽपि तत्रशब्दो जात इत्याह—निर्घातवज्रपरुषैस्तलताडनोत्थायेति निर्घातो निरभ्रविद्युत्पातः तादृशपातयुक्तो वज्रः ततोऽपि यः परुषः तलताडनं च यो दृढः तेनोत्थानं यस्य अनेन महाप्रहारो निरूपितः ॥ ३८ ॥

उपसंहरति—तयोरेवमिति । समतायां हेतूनाह—समशिक्षाबलौजसोरिति । युद्धे पराक्रमो बलं शिक्षा च हेतवः तत्तुल्यत्वात् युद्धे विशेषाभावः आवृत्त्याऽन्यबलक्षये युद्धे विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अक्षीणजवयोरिति । नृपेति सम्बोधनं विश्वासाय ॥ ३९-४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदान् सव्यं दक्षिणञ्च यथा स्यात् तथा नटयोरिति निर्भयत्वेन सदा शास्त्रविचक्षणत्वेन चोपमा ॥ ३५ ॥

चटचटेति गदयोः परस्पराघातशब्दानुकरणं । वज्रस्य निष्पेषः पातस्तत्सदृशः युध्यमानयोः दन्तिनोः दन्ताघातशब्द इव शुश्रुमे ॥ ३६ ॥

ते गदे अंसकट्यादीनुपेत्य चूर्णीबभूवतुः । दीप्तमन्व्योः उद्दीप्तकोपयोः ॥ ३७ ॥

गदयोः प्रहतयोः सतोरपिष्टां परस्परं चूर्णीचक्रतुः ॥ ३८-४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सव्यं दक्षिणञ्च यथा भवति तथा मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदान् चरतोः रङ्गिणोः रङ्गस्थयोः युद्धं शुशुभे इत्यन्वयः निर्भयत्वे दृष्टान्तमाह—नटयोरिव ॥ ३५ ॥

युद्धवेलायां दन्तयोः चटचटाशब्द इव गदयोश्चटचटाशब्दो बभूव कथम्भूतः वज्रस्य निष्पेषः घातस्तत्सदृशः ॥ ३६ ॥

अंसादीन् उपेत्य चूर्णीबभूवतुः ॥ ३७ ॥

इत्थं गदयोः प्रहतयोः चूर्णीभूतयोः मुष्टिभिः अपिष्टां शिथिलीचक्रतुः अंसादीनिति शेषः ॥ ३८—४१ ॥

भाषा टीका ।

कभी दक्षिण तर्फ कभी बांये तर्फ इस प्रकार गदा युद्ध के विचित्र मण्डलन के प्रति विचरने वारे जरासन्ध और भीमसेन का युद्ध इस प्रकार से शोभायमान भया कि जैसे रङ्ग भूमि में दो नटन का युद्ध शोभित होता है ॥३५॥

हे राजन् ! तदनन्तर चलाई भई दोनों गदान का शब्द इसप्रकार का भया कि जैसे दो लड़ते हुए हस्तियों के दांतन का शब्दहोता है और वज्रपात शब्द के समान अति भयंकर चट चट इस प्रकार का शब्द भया ॥ ३६ ॥

एकदा मातुलेयं वै प्राह राजन् वृकोदरः ।
न शक्तोऽहं जरासन्धं निर्जेतुं युधि माधव ॥ ४१ ॥
शत्रोर्जन्ममृती विद्वान् जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन् स्वेन तेजसाऽचिन्तयद्धरिः ॥ ४२ ॥
सञ्चिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४३ ॥
तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ ४४ ॥
एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४५ ॥
एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

परस्पर में भुजान के वेगसे चलाई हुई दोनो गदा दोनोन के कन्धा कमरि पाद कर ऊरू होडीन में लगकर इस प्रकार चून होगई कि जैसे अतिक्रोध वारे लडते हुए दो हस्तीन के अङ्ग में लगकर आककी डालीनका चून होजाता है ॥ ३७ ॥

इस प्रकार जब दोनो गदा टूटगई तब क्रोध युत जरासन्ध और भीमसेन दोनो लोह के समान मुकान से परस्पर शरीर में मारते भए इस प्रकार परस्पर में हस्तियों के समान प्रहार करने वारे दोनोनकी हतेरी कीच पेटसे उत्पन्न भया शब्द गर्जना और वज्र पात के समान होता भया ॥ ३८ ॥

हे नृप ! तुल्य अभ्यास और तुल्य शरीर बल तथा तुल्य इन्द्रियबल वारे और इस प्रकार से प्रहार करने वारे और अक्षय बल वारे भीमसेन तथा जरासन्ध दोनोन का युद्ध एक समानहि रहा ॥ ३९ ॥

हे महाराज ! रात्रि में परस्पर मित्र के समान एकहि मकान में दोनो रहते रहे इसी तरह वहां भीमसेन और जरासन्धको युद्ध करते २ सत्ताईस दिन व्यतीति होगए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावस्ते विद्वान् जानन् जरानाम राक्षसी तत्कृतम् अचिन्तयत्कथमसौ शकलीभवेदिति ॥ ४२ ॥

विटपं शाखां करेण विटपं गृहीत्वा हरिर्भीमस्य यथाऽहं विटपं पाटयामि तथा त्वमेनं विपाटयेति संज्ञया सङ्केतेनारिवधोपायं दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

एकैकः पादादिर्ययोस्ते शकले ॥ ४६—४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जरया राक्षस्या शकलद्वयसंयोजनेनैव कृतं पार्थमिति पृथापुत्रत्वेन स्नेहभरपात्रत्वं सूचितम् ॥ ४२ ॥

यत अमोघमकुण्ठितं सत्यं वा दर्शनं ज्ञानं यस्य सः इत्वेति वाक्यालङ्कारे ॥ ४३ ॥

यतो महासत्त्वो महाबलः किञ्च प्रहरतां वरः युद्धे निपुण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पादं शत्रोः ॥ ४५ ॥

पादादीनां यथोत्तरमूर्द्धाङ्गत्वम् ॥ ४६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पार्थं भीमम् ॥ ४२—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शत्रोरिति । हरिः शत्रोर्जरासन्धस्य जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावः ते जरानाम राक्षसी तत्कृतं जीवितञ्च विद्वान् जानन् स्वेन तेजसा पार्थं अचिन्तयत् भीममाप्याययन्नुपबृंहयन् कथमसौ शकलीभवेत् ॥ ४२ ॥

सञ्चिन्त्येति । विटपं शाखान्तरं गृहीत्वा हरिर्भीमस्य यथा विटपं पाटयामि तथा त्वमेनं पाटयेति संज्ञया सङ्केतेनारिवधोपायं दर्शयामास ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदिति। तत्साङ्कुल्यं विदित्वा शत्रुं जरासन्धम् ॥ ४४ ॥

एकमिति। पदा पादेनाक्रम्य दृढमवष्टभ्यान्यं पादं दोर्भ्यां हस्ताभ्यां प्रगृह्य महागजः शाखामिव गुदतः आरभ्य पाटयामास विदारयामास ॥ ४५ ॥

एकेति। एकैकः पादादिर्ययोस्तयोस्ते शकले ददृशुः ॥ ४६ ॥

श्री[illegible]द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

जरया राक्षस्या कृतशरीरशकलसन्धानात् जन्म तद्विघटनान्मरणञ्च जानन् ॥ ४२ ॥

भीमस्यारिवधोपायं संज्ञया दर्शयामास, केयं, संज्ञेत्याह—विटपमिति ॥ ४२-४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

आवृत्त्या जरासन्धस्य क्षीणा भविष्यतीति अभिप्रेत्य आवृत्तिः कृता तज्जरयाऽरिनिर्मितोऽयमिति सर्वस्माद्बलं समाहृत्य जराऽसौ प्रयच्छतीति न कदाचिदप्यस्य बलक्षयः आसन्यत्वाद्भीमस्य नास्त्येव एवं तुल्यत्वे प्रयोजनं न सिद्धयतीति भगवान् भीममधिकबलं कृतवानित्याह-शत्रोरिति। शत्रोर्जरासन्धस्य सिद्धफलाच्छकलभूताज्जन्म शकलभूतस्यैव शकलयोश्च क्षयत्वं जराकृतेन सन्धानेनैव च जीवितं शकलयोः स्वरूपतो नाशाभावात् विश्लेषादेव मरणम् अतिबलादेव च विश्लेषः सम्भवतीति पार्थे स्वेन तेजसा आप्याययन् स्वकालशक्तिं तत्र स्थापितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कालकन्यापेक्षया कालशक्तेराधिक्यात् ततस्तस्य वधोपायमचिन्तयत् यतः सतां दुःखहर्त्ता ततो विश्लेषमेवोपायं विनिश्चित्य भीमस्य दर्शयामास चिन्तनमन्यथा न भवतीति ज्ञापनार्थमाह-अमोघदर्शनमिति। भीमस्य वा ज्ञानार्थं विशेषणदर्शनं स्वयं भीमसम्मुखो भूत्वा विटपस्य कस्यचिच्छाखां मध्ये विपाटयन् संज्ञया अभिज्ञानेन पाटयामास एवमयं पाटनीय इति ॥ ४३ ॥

एवम्भवत्कृपया ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः प्रहरतां मध्ये श्रेष्ठः मल्लयुद्धमुखेन तं भूमौ पातयामास पूर्ववदेव यथा तस्य शङ्का नोत्पेति नन्वेवं मारणमनुचितमित्याशङ्क्याह—शत्रुमिति। शत्रुः घातयिता यथाकथञ्चिद्वध्यः पादयोः गृहीत्वा पातितो विकलश्च जाता ॥ ४४ ॥

ततो मारणप्रकारमाह-एकं पादमिति। पादौ त्वाश्लिष्टौ एव अतो गुदतः पाटयामास पूर्वं तस्मिन् ब्राह्मणबुद्धिर्जातेति कालशक्त्या गृहीत इति न प्रयत्नं कमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—शाखामिवेति। अनायासेन दृष्टान्तो महागज इति ॥ ४५ ॥

ततस्तस्य वधः सर्वजनीनो जात इत्याह-एकपादेति। एकपादः पादादिर्यस्य पादः जानुः वृषणः कटिः पृष्ठः स्तनमसंकं वेत्यष्टाङ्गानि द्वन्द्वरूपाणि भिन्नानि जातानि द्वादशाङ्गेष्वथ पराणि चत्वार्याह—बाहुराक्षिभ्रूः कर्णश्च एको ययोः एतादृशे शकले सर्वा एव प्रजा ददृशुः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावः। जरा नाम राक्षसी तत्कृतं जीवितं च तयोरेकीभावं विद्वान् जानन् पार्थं भीमं स्वतेजसैव प्रबलीकुर्व्वन् हरिरचिन्तयत् कथमस्य शकलीभावं भीमो जानीयादिति ॥ ४२ ॥

विटपं शाखां करे गृहीत्वा हरिर्भीमस्य नेत्रगोचरीभूतः सन् यथाऽहं विटपं पाटयामि तथा त्वमपीमं पाटयेति संज्ञया सङ्केतेनैव। इवेत्येवार्थे ॥ ४३-४५ ॥

एकैकः पादादिर्ययोस्ते शकले ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

शत्रोः स्वभक्तद्विषः जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावः तं जरा राक्षसी तत्कृतं जीवितं शकलयोरेकीभावञ्च विद्वान् जानन् पार्थं भीमं स्वतेजसा आप्याययन् बृंहयन् कथमसौ शकलीभवेदिति चिन्तयत् ॥ ४२ ॥

सञ्चिन्त्य तु एवमिमं पाटयेति संज्ञया सङ्केतेन विटपं शाखां पाटयन् इव भीमस्य अरिवधोपायं दर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

महासत्त्वो महाबलः ॥ ४४—४५ ॥

एकैकः पादादिर्ययोस्ते शकले समौ कायभागौ ॥ ४६—४७ ॥

भाषा टीका।

हे राजन् ! एक दिन भीमसेन श्रीकृष्णको प्रति बोला कि हे माधव युद्धमें जरासन्धको जीतनेके वास्ते मैं समर्थ नहिं हूं ॥ ४१ ॥

जब जरासन्धका जन्म भया रहा तब उसके शरीरके टुकडे उत्पन्न भए उन टुकड़ेन चौरास्तामें गिरवा दिये रहे वहां जरा नाम राक्षसीने दोनों टुकडेनको जोडकर दिये इससे वह जीपडा इस प्रकार जरासन्धको उत्पत्ति और जन्मको श्रीकृष्ण जानते रहे और यहभी जानते रहे और कि दोनों जुड़े हुए टुकडानके चीरनेसे इसका मरण होगा इस वास्ते निज तेजसे भीमसेनका पोषण करत श्रीकृष्ण भगवान् चिन्तवन करने लगे ॥ ४२ ॥

अमोघ ज्ञान सपन्न श्रीकृष्ण भगवान् चिन्तवन करके वृक्षकी शाखाको चीरकर भीमसेनको इसरा किया कि जैसे मैंने इस शाखाको चीरते हैं तेसे तूभी जरासन्धको चीरडार इस प्रकार जरासन्धके बधके उपायको भीमसेनके वास्ते दर्शाते भए ॥ ४३ ॥

महा बलवान और प्रहार करने वारेनमें श्रेष्ठ भीमसेन श्रीकृष्णके बताए भए उपायको जानकर जरासन्धके दोनो पांव पकडकर उसको भूमि पर गिरा देता भया ॥ ४४ ॥

हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ।
पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४७ ॥
वीर० पाठः (कृष्णेन च परिरब्धो विरुजोऽभूद्वृकोदरः ।)
सहदेवं तत्तनयं भगवान् भूतभावनः ।
अभ्यषिंचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ।
मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धे जरासन्धवधो नाम
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

जरासन्ध के एक पांव को भीमसेन ने अपने पांव से अच्छी तरह दबाय कर और दूसरे पांव को दोनो हाथन से पकड कर जैसे हस्ती वृक्ष की डाली को चीर देता है तैसे हि भीमसेन ने जरासन्ध को गुदा से लेकर बीचमें से चीर दिया ॥ ४५ ॥

उस के शरीर के दो टूक होगये उन दोनोंने मे एक तर्फ का पाव एक तर्फ का ऊरू एक तर्फ का अण्डकोश एक तर्फ की कटि एक तर्फ की पीठ एक तर्फ का स्तन एक तर्फ का कन्धा एक तर्फ की भुजा एक तर्फ का नेत्र एक तर्फ की भृकुटि एक तर्फ का कर्ण इस प्रकार के दो टुकडान को प्रजाओं ने देखे ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्वृत्तत्वादसौ हतो न तु राज्याभिलाषेणेति दर्शयन्नाह सहदेवमिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूजयामासतुः साधु साध्वित्येवं वजनादिना च सम्मानितवन्तौ जयाच्युताविति नामविशेषग्रहणं तत्साहाय्ययोग्यत्वज्ञापनाय जयस्य पूर्वनिपातस्तेषां माहात्म्याय च तत्र प्रति स्वयमच्युतेन स्वतोपि मानप्रदानादभ्यर्हितत्वसाम्यात् ॥ ४७ ॥

सहेति सार्द्धकम् । मागधानां पतित्वेनाभ्यषिञ्चत् कुतः भगवान् सर्वैश्वर्य्यपूर्णः भूतभावनः सर्वजगत्स्रष्टा अमेयात्मा सर्वव्यापकः प्रभुः सर्वेषामेव स्वामी चेति सर्वविभूतिमत्तया सद्य एव तादृशराज्यपरार्द्धकोटिसृष्टिशक्तिमत्वात् तुच्छातितुच्छे तद्राज्येऽभिलाषाभावादित्यर्थः । यद्वा भगवानिति तद्राज्यादौ अपेक्षाराहित्यात् किञ्च भूतभावनः सर्वभूतभावनः सर्वभूतपरिपालक इति दयालुत्वात् किञ्च अमेयात्मा अपरिच्छिन्नबुद्धिः स्वयमभिषेके कृते त्वनेन तच्छ्रद्धया मदाज्ञापरिपालनादिना राजसूयादौ पाण्डवानां साहाय्यं कुर्य्यादित्यभिप्रायात् किञ्च प्रभुः समर्थः किम्वा जगदीशः तस्यैव तद्योग्यत्वादितिभावः । विशेषणानामेतेषां यथोत्तरमभिषेकहेतुत्वे श्रेष्ठ्यम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हाहाकार इति । मगधेश्वरे निहते सति जयाच्युतौ जयोऽर्जुनः भीमं परिरभ्यालिङ्ग्य पूजयामासतुः बहुमंस्येतां तत्र जयोऽर्जुनः कृष्णेन परिरब्ध आलिङ्गितः हेतुगर्भमिदं तस्माद्विरजो विगतग्लानिर्बभूव ॥ ४७ ॥

दुर्वृत्तत्वादसौ मागधो हतो न राज्याभिलाषेणेति दर्शयन्नाह सहदेवमिति । अमेयात्माऽपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः । भूतानि लोकान् भावयत्यभ्युदयतीति तथा हेतुगर्भमिदम् अतस्तत्तनयं जरासन्धपुत्रं सहदेवाख्यं मगधानां देशानां पतिमभ्यषिञ्चत् तेषामधिपतिं चकारेत्यर्थः । ततो मागधेन ये सन्निरुद्धाः तान् राजन्यान् मोचयामास ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततो यज्जातं तदाह--हाहाकार इति । महान् सर्वैः कृतत्वात् बद्धानामपि यथा श्रवणं भवति भगवान् तथा सम्पादितवान् मगधेश्वरमरणानन्तरमेव तथा भवतीति बोधयितुं तदानन्तर्यमनुदितं ततो भीमास्तेजो गृहीतुं व्याजेनालिङ्गनं प्रशंसाञ्च कृतवानित्याह--पूजयामासतुर्भीममिति । अर्जुनोपि भगवदंश इति द्वयोर्निरूपणं स्तोत्रेण स्वये जाते तेजोपगच्छतीति स्तुतिः जयोर्जुनः अच्युतश्च उभयोर्गुणः तस्मिन्न गच्छतीति तथायं वृतः ॥ ४७ ॥

ते अराजकराज्ये स्थितिरयुक्तेति अन्यस्तस्मिन् देशे स्थापयितुमशक्त इति अनुकूलस्तत्पुत्र इति सहदेवं तत्तनयं तत्र त्यानां भूतानामनुकम्पार्थमभ्यषिञ्चत् यतो भगवान् सर्वसमः ननु शत्रुं हत्वा तद्राज्यं स्वयं ग्राह्यं कथं तत्तनयाय दत्तवानित्याशङ्कामाह -अमेयात्मेति । भगवान् हितमहितं वा करोतीति न कस्यापि मेयः आत्मा यस्य, मागधानां स्वभावतोपि स पतिर्भवति तस्य विपरीतत्वेपि न काचित् क्षतिरिति ज्ञापयितुमाह विभुरिति यदर्थमेतावत् कृतं तदाह मोचयामासेति ननु येन निमित्तेन धृताः तदपगमाभावे कथं मोचनमित्याशङ्क्याह मागधेन संरुद्धानिति मागधस्यैव मृतत्वात् हेत्वपगमः सुतरामेव जात इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
त्रयोविंशाध्यायविवरणम् ॥२३॥७२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिण्याम् हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अत्र द्विसप्ततितमो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्विसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७२॥

भाषा टीका ।

जरासन्ध के मरने पर महान् हाहाकार मचगया और श्रीकृष्ण तथा अर्जुन दोनो भीमसेन का आलिङ्गन कर उस की बड़ाई करते भए ॥ ४७ ॥

अपरिमित स्वरूप तथा प्राणियों के पालन कर्त्ता श्रीकृष्णभगवान् जरासन्ध के पुत्र सहदेवको मगधदेशो के पति करकें अभिषेक करते भए औरजराधन्ध ने जिन राजानकों रोकराखे रहे उनको श्रीकृष्णने छुड़वादिये ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें बहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिताः ।
ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिनामलवाससः ॥ १ ॥
क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्शिताः ।
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥
श्रीवत्साङ्कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ।
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
पद्महस्तं गदाशङ्खरथाङ्गैरुपलक्षितम् ।
किरीटहारकटककटिसूत्राङ्गदाञ्चितम् ॥ ४ ॥
भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ।
पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ॥ ५ ॥
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रम्भन्त इव बाहुभिः ।
प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्द्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान् हरिः ।
राजार्हभोगैः स्वान् देशान् प्रस्थाप्य पुनरागमत् ॥
अत्युग्रजरासन्धवधासद्धबद्धभूपतीन् ।
विमोक्ष्य कृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत् ॥

ये निर्जिता जरासन्धेन निरुद्धाश्च गिरिद्रोण्यां ते ततो निर्गताः सन्तो घनश्यामं ददृशुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥

क्षुधा क्षामाः कृशाः संरोधेन परिकर्शिताः क्लेशिताः ॥ २-४ ॥

भ्राजन् भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो यया सा ग्रीवा यस्य तम् निवीतं कण्ठलम्बितया श्यामम् पिबन्त इवेत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥

रम्भन्तः परिरम्भमाणा इव ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अयुते इति सार्द्धकम् । मलिन इतीन् प्रत्ययान्तम् ॥ १ ॥

ददृशुरिति त्रिकम् । घनश्याममिति वर्णमुक्त्वा तेन शोभितं तत्प्रसङ्गाद्वस्त्रं चोक्त्वा विलक्षणानि लक्षणान्याह—श्रीवत्सेत्यादिना । पद्मस्य गर्भः अन्तर्दलं तत्तुल्ये अरुणे ईक्षणे यस्य तं चारु अवयववर्णाभ्यां वयःसन्धिशोभया च सुन्दरं सदा स्मेरत्वेन प्रसन्नञ्च वदनं यस्य तम्, अधुना भूषणादीनि च वर्णयन्नुत्तमाङ्गस्य मुख्यशोभाहेतुत्वेन तत्प्रसङ्गाच्चादौ कुण्डले वर्णयति—स्फुरन्ती स्वर्णरत्नादिना श्रीगण्डाभ्यां च राजन्ती मकराकृतिनी कुण्डले यस्य तम् ॥ २—३ ॥

उपलक्षितम् उपलक्षणरूपैस्तैः परिचितं दक्षिणाधः करमारभ्य दक्षिणावर्त्तेनाधोक्षजस्य लक्षणमिदं पद्मं कौमोदकीं शङ्खचक्रे धत्तेऽप्यधोक्षज इति सिद्धार्थसंहितातः श्रीकृष्णत्वे च ब्रह्मलिङ्गधरत्वे च तस्य तैस्तथा दर्शनं भक्तानुरूपाविर्भावरूपत्वात् किरीटादीनामक्रमो नानाद्रष्टॄणामक्रमात् ॥ ४ ॥

चिरं क्षुत्तृष्णादिपीडितानां दैवादकस्मादिप्राप्त्यैव महादुःखितानां तेषां सहसा श्रीभगवत्सन्दर्शनेनाद्भुतया तस्मिन् परमासक्तिमाह—पिबन्त इति सार्द्धकेन । इवशब्दः सर्वत्रोत्प्रेक्षायां सा च परमासक्तिं द्योतयति तस्याः प्रवृत्तिस्तु चक्षुषोर्विस्तारप्राप्त्या जिह्वायाः श्लाघावचनाय चालनादिना तत्सौरभ्यमत्तयोर्नासयोः फुल्लत्वादिना बाह्वोर्मिथस्तद्दर्शनायैव मुहुश्चालनादिना ज्ञेया अत्र बाह्वाश्चालनापरेण बहुतामित्र

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गतयोर्बहुत्वोक्तिः ज्ञानेन्द्रियगणे चैतयोरुक्तिस्त्वगिन्द्रियधर्मस्पर्शसुखस्य तत्रैव प्रधानत्वेन श्रवणयोरनुक्तिस्तावत्तद्वचनाद्यश्रवणात्स्वतो नावेशेन तच्चतुष्टयावेशाच्छ्रेयस्त्वेन च तेषां तादृशत्वे हेतुः हतः प्रागेव दूतप्रेषणादिना प्रपत्त्या नाशितः पाप्मा सर्वोऽपि तद्वन्नासक्तिहेतुदोषो यैस्ते यद्वा हतस्तच्छ्रवणादेव पाप्मा यैस्ते ॥ ५—६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

रम्भन्त परिरम्भं कुर्वन्तम् ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मोचयामासापि च तैः संस्तुतस्तान् बहुमानयामास चेत्याह त्रिसप्ततितमेन—अयुते इत्यादिना । द्वे अयुते अष्टौ शतानि च ये राजन्या युद्धे जरासन्धेन लीलया अनायासेन निर्जिताः गिरिद्रोण्यां सन्निरुद्धाश्च ते ततो निर्गताः सन्तो घन इव श्यामं श्रीकृष्णं ददृशुरित्युत्तरेणान्वयः कथंभूताः मलिनाः अभ्यङ्गोन्मर्दनस्नानाद्यभावान्मलानि मलिनानि वासांसि येषां ते ॥ १ ॥

क्षुधा क्षामाः कृशाः शुष्काणि वदनानि येषां ते संरोधेन परिकर्शिताः क्लेशिताः ॥ २ ॥

कथम्भूतं श्रीवत्सोऽङ्कश्चिह्नं यस्य चारु सुन्दरं प्रसन्नं च वदनं यस्य स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य पद्मं रेखात्मकं हस्ते यस्य तं तथा गदादिभिरुपलक्षितं स्वासाधारणैर्धृतपद्मादिभिश्चतुर्भिर्बाहुभिरुपलक्षितं यथा किरीटादिभिराचितं युक्तम् ॥ ३-४ ॥

भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो ग्रीवायां यस्य तं वनमालया निवीतं कण्ठलम्बितया व्याप्तम् ॥ ५ ॥

पिबन्त इवेत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः चेतसा रम्भन्त इव परिरम्भमाणा इव हरन्त इवेति पाठान्तरम् इत्थं तेषां भगवति प्रेमातिशयः प्रदर्शितः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जरासन्धरोधक्लिष्टलक्षणतपसा प्रसन्नो भगवान् यज्ज्ञानसाध्यं स्वरूपं दर्शितवान् तदुपासकानां भक्त्यतिशयजननार्थं कृतमिति कृत्वा तन्माहात्म्यं कथयत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ तत्सङ्ख्यां निर्दिशति । अयुते इति । गिरिद्रोण्यां निरुद्धास्ततो विनिर्गताः ॥ १-४ ॥

निवीतं पर्यासितम् ॥ ५ ॥

चेतसा आलिङ्गनार्थमीहन्तः चेष्टमाना इव ॥ ६—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १...४ ॥

पिबन्त इत्यादि ॥ ५—३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ॥

॥ १...३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्विंशे विमुक्तानां ज्ञानं संमोचनं तथा ।
विषयात्मसमृद्धिश्च प्राह कृष्ण इतीर्यते ॥
स्वधर्मैश्चेन्न पुष्टाः स्युर्निरोधस्तर्ह्यनर्थकः ।
अतः स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं ज्ञानराज्ये ददौ हरिः ॥

पूर्वाध्यायान्ते, निरुद्धा राजानो मोचिता इत्युक्तं तेषाम् मुक्तानां मत्त्याधिक्येन पूर्ववत् स्थितिर्निरूप्यते तत्र प्रथमं निरोधस्थानान्निर्गमनमाह—

एकविंशतिसाहस्रे वर्षस्तेषां हि सम्मतः ।
ततः शतद्वयं न्यूनास्तेन पूर्वं न मारिताः ॥

एतत् ज्ञापयितुं सङ्ख्यामाह—अयुते द्वे शतान्यष्टाविति । उलूखलबन्धनवदत्रापि शतद्वयं न्यूनता एतावतामेकत्र कथं स्थितिरित्यत्र हेतुमाह—लीलया युधि निर्जिता इति । गिरिद्रोण्याः सकाशात् निर्गताः मलिनाः असंस्कृतदेहाः मलवाससोऽप्रक्षालितवाससः अनेन बहिःस्थितिरधमा निरूपिता ॥ १ ॥

अन्तः स्थितिं निरूपयति—क्षुत्क्षामाः रोगाद्यभावेऽपि भक्ष्याभावात् कृशाः अन्तः सन्तोषाभावात् शुष्कवदनाः इन्द्रियाणां पीडामाह—संरोधपरिकर्शिता इति । परितः कर्शिताः क्लिष्टाः सर्वेन्द्रियेषु जातक्लेशाः एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन परमापदमापन्नाः तत्क्षणादेव सर्वनिवृत्त्यर्थं भगवन्तं ते दृष्टवन्त इत्याह ददृशुस्ते घनश्याममिति । यादृशमात्मानं भगवान् प्रदर्शितवान् द्वादशलक्षणोपेतं तादृशमनुवर्णयति—घनश्यामादिभिः पदैः । मनसो हि द्वादशवृत्तयः क्लिष्टा इति सर्वक्लेशनिवृत्त्यर्थं द्वादशधर्मप्राकट्यं तत्र शुष्कानामाप्यायनार्थं घनवत् श्याममिति, नीलमेघो ह्याप्यायकः अनेन देहक्लेशो निवारितः अथवा क्लेशव्यावृत्त्यर्थमाह—पीतकौशेयवाससमिति । पीतं वासो हि वेदात्मकं तत्रापि स्वकर्मबद्धजीवकोशनाशेन प्रादुर्भूतं निवृत्तिबोधिका श्रुतिरिति यावत् अनेन ज्ञानसहिता वागाविर्भवतीति सूचितम् ॥ २ ॥

ततो वसनक्लेशाभावाय अपामोषधीनाञ्च रसरूपं पद्मं हस्ते प्रदर्शनार्थं यस्य ततो ममेत्यहङ्कारस्त्रिविध इति तन्निवृत्त्यर्थं गदाशङ्खरथाङ्गैः उपलक्षितः स्त्रीपुन्नपुंसकहेतिप्रयोगेण त्रिविधानामपि छेदनं एतावन्त एव हि ममताविषयाः उपलक्षणत्वन्तु सकृदेव निराकरणात् पुनः प्रयोजनाभावं ज्ञापयति किरीटादिभिः पञ्चविधैरलङ्कारैः पूजितश्चक्षुः क्लेशाभावाय पञ्चविधं हि रूपमिति नीलश्वेतपीतरक्तचित्रभेदात् अन्येषामत्रैवान्तर्भावः ॥ ३ ॥

श्रीवत्साङ्कमिति । पादक्लेशाभावः ब्रह्मणः पादक्लेशः तत्रैव निवारितः चतुर्बाहुमिति हस्तयोः क्रियया द्विगुणीकरणात्

कृष्णसन्दर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ।
प्रशशंसुर्हृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्येति मनसः क्लेशाभावः नासिकयो र्वा चारु प्रसन्नं वदनं यस्येति सर्वकामनापूर्णाकायक्लेशनिवृत्तिः स्फुरन्मकरकुण्डलमिति श्रोत्रस्य ॥ ४ ॥

भ्राजत्प्रकाशमानो यो मणिः सग्रीवायां यस्येति ज्ञानक्रिययोर्मध्यस्थत्वेन जीवोत्क्रमक्लेशो निवारितः निवीतं वनमालयेति व्यापिकया कान्त्या त्वक्स्पर्शक्लेशो निवारितः तादृशं भगवन्तं दृष्ट्वा सर्वेन्द्रियाण्यहमहमिकतया रूपरसगन्धस्पर्शार्थे प्रवृत्ता इति वदन् तेषां भगवति सर्वभावप्रवृत्तिमाह—पिबन्त इव चक्षुर्भ्यामिति । चक्षुषा हि रूपलावण्यामृतं पीयते दर्शने बहिः स्थितावेव पानमन्तःप्रवेशनमिति विशेषः । उभाभ्यां पानं द्विहस्तभोजनवद्दत्यासक्तिबालभावं बोधयति, रसग्रहणार्थमाह लिहन्निव जिह्वयेति गौर्वत्समिव तथाभूतं भगवन्तं दृष्ट्वा तेषां तथाभावो जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गन्धानुभावार्थमाह—जिघ्रन्त इव नासाभ्यामिति । पूर्ववद्वाच्येयं स्पर्शार्थमाह रम्भन्त इव बाहुभिरिति । रम्भणमालिङ्गनं परिरम्भ इति यावत् अत्र बहुवचनं नानाविधस्पर्शग्रहणार्थं मन्तव्यत्वगतमभिप्रेतं चतुर्भुजत्वलक्षणसारूप्यदानं वा बोधयति एवं लौकिकभावेन भगवन्तमात्मसात्कृत्वा ततस्तृप्ताः सन्तः क्लेशनाशे ज्ञानोदये विदितभगवदैश्वर्याः नमो नम इत्येतावत् साधुपरिशिक्षितमिति शास्त्रानुसारेण कर्तव्यान्तराभावात् स्नेहपूर्वकं नमस्कारं कृतवन्त इत्याह—प्रणेमुरिति । प्रशब्देन स्नेहं बोधयति नमोनम इति वीप्सया स एवाभिप्रेत इति नन्वेतादृशी बुद्धिः कथमेतेषां सञ्जाता तादृशा एवेति न मन्तव्यं निरुद्धत्वादित्याशङ्क्याह—हतपाप्मान इति । दर्शनेन भोगस्मरणाभ्याञ्च त्रिविधमपि पापं नष्टं ततः शुद्धाः सन्तः स्वस्य ज्ञानरूपमात्मानं परब्रह्मण्यक्षरे भगवच्चरणारविन्दे योजयन्त इवान्तर्याम्यवतारभेदेनोभयत्राप्यन्तर्बहिः सायुज्यार्थं पादयोः मूर्द्धभिरित्युक्तं नृपा इति विचक्षणाः अनेनैव राज्यभोगार्थभावः सूचितः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्रिसप्ततितमे भूपैर्मोचितैर्वीक्षितः स्तुतः ।
भक्तिप्रदो हरिः सन्तोष्यैतान् पार्थपुरीमगात् ॥

ये निर्जिता जरासन्धेन निरुद्धाश्च ते गिरिद्रोण्याः सकाशान्निर्गताः ॥ १ ॥

भ्राजन् भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो यया सा ग्रीवा यस्य तं निवीतं युक्तम् ॥ २-६ ॥

रम्भन्तः परिरम्भमाणाः ॥ ६-७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विमुक्तैः राजभिः संस्तुतो भगवान् तान् बहुसत्कृत्य प्रेषयामास स्वयं सहदेवेन पूजितः पार्थाभ्यां सहेन्द्रप्रस्थमगादिति त्रिसप्ततितमे वर्णयति—अयुते इति । गिरिद्रोण्याः सकाशात् निर्गतास्ते घनश्यामं ददृशुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥

क्षुधा क्षामाः कृशाः संरोधेन कर्शिताः क्लेशिताः अत एव शुष्कवदनाः ॥ २ ॥ — ॥ ४ ॥

भ्राजत् भ्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो ग्रीवायां यस्य वनमालया निवीतं युक्तं पिबन्त इवेत्यादीना हरेः पादयोः मूर्द्धभिः प्रणेमुरित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ — ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

जरासन्ध ने युद्ध में लीलाकर के हि जीते हुए बीश हजार आठसौ राजा लोग गिरिद्रोणी दुर्ग से निकसे वे मलिन रूप वारे तथा मलिन वस्त्र धारण किये और क्षुधा करकें दुर्वल तथा जिन के कण्ठ सूख रहे और रोकने से क्लेश को प्राप्त होते भए ॥ १ ॥

उन राजा ओं ने श्रीकृष्ण का दर्शन किया वह श्रीकृष्ण मेघ के समान श्याम सुन्दर पीताम्बर धारण किये श्रीवत्स चिह्नधारी चतुर्भुज कमल के मध्य भाग के समान रक्त वारे ॥ २ ॥

मनोहर प्रसन्न मुखारविन्द वारे स्फुरायमान मकराकृति कुण्डल धारण किये हस्त में कमल के पुष्प को धारण किये शंख चक्र गदा आदि से शोभायमान ॥ ३ ॥

करीट हार कडे कटि किंकिणी बाजू बन्दों से शोभायमान प्रकाशमान कौस्तुभ मणि को कण्ठ में धारण किये वनमाला धारण किये एतादृश श्रीकृष्ण का दर्शन उनोंने किया ॥ ४ ॥

नेत्रों से मानो पान करते हैं । जिह्वा मानो आस्वदन करते ॥ नासिकाओं से मानो सूंघते हैं । भुजान से मिलते हैं ॥ इस प्रकार भगवान् के दर्शन से नष्ट पाप वारे वे राजा लोग मस्तकों से श्री हरि के दोनो चरणो मे प्रणाम करते भए ॥ ५ ॥

श्री कृष्ण के सम्यक प्रकार दर्शन से जो परमानन्द भया उस से उनका बन्दीखाने का दुःख नष्ट होगया इसलिये वे राजालोग हाथ जोड कर सुन्दर मधुर वाणी ओंसे श्री कृष्ण कि स्तुति करते भए ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णदर्शनाह्लादेन ध्वस्तः संरोधनक्लमो येषां ते ॥ ७ ॥

राजान ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ।
प्रपन्नान् पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान् घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥
नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ।
अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥
राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विन्दते नृपः ।
त्वन्मायामोहितोनित्या मन्यन्ते सम्पदोऽचलाः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

संरोधाद्व्यथितानस्मान् घोरायाः संसृतेरपि पाहि मोचय ॥ ८ ॥

ननु भवन्तो जरासन्धासूयाविष्टा इहामुत्र भोगासक्ताश्च कथं संसृतेर्मोचनीया इत्याशङ्क्य सम्प्रति न वयं तथाभूता इत्याहुः—नैनमित्यष्टभिः । हे नाथ ! वयमेनं नान्वसूयामः अन्वनु दोषदृष्ट्या न पश्यामः कुत इत्यत आहुः अनुग्रह इति यद्यस्मात् ॥ ९ ॥

एतदेव व्यतिरेकेणोपपादयन्ति—राज्यैश्वर्येति । राज्यैश्वर्याभ्यां मदस्तेनोन्नद्ध उच्छृङ्खलो नित्या अचलाश्च सम्पदो मन्यते यद्वा अनित्याः सतीरचलाः शाश्वतीर्मन्यते ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हृषीकेशमिति । पूर्वरीत्या सर्वेन्द्रियाप्यायनस्य किम्वा, तेनैव कृपया तादृशस्तुतौ प्रवर्त्तनस्याभिप्रायेण गीर्भिरित्यधिकपदोपादानं तत्प्राशस्त्यविवक्षया नृपा इति तादृशस्तुत्या सर्वे नरा रक्षिता इति भावः ॥ ७ ॥

घोरायाः त्वद्वैमुख्यकर्तृत्वेन भयानकायाः संसृतेः पाहि कुतः प्रपन्नान् शरणागतान् नन्वत्रास्ति विषयभोगे सुखं मदर्पणेन कथञ्चिद्भक्तिहेतुत्वञ्च तत्राहुः निर्विण्णान् भूयो दुःखानुभावाद्विषयसम्बन्धाद्विरक्तान् ननु तदर्थमन्यदेवं प्रार्थयध्वं तत्राहुः देवदेवेश हे ब्रह्मादिप्रभो ! इति परमेश्वरत्वेन त्वमेव तत्र योग्यो न त्वन्य इति भावः । नन्वीदृशश्चेदहं तर्हि भवद्विधद्रेषु कथं मदवधानं स्यात्तत्राहुः प्रपन्नेति नन्वेवं चेत्प्रपन्नास्त्वनन्ता एव भवेयुस्तत्राहुः, हे अव्यय अक्षयशक्त्यादिक ! तत्रापि हे कृष्ण ! अहो बकीयमित्यादि प्रसिद्धतादृशमहाकीर्ते इत्यर्थः । भवन्त्वनन्ताः का हानिः प्रत्युत तव कीर्तिर्योग्या एवेत इति भावः ॥ ८ ॥

नैनमिति तैरवतारितं । तच्च सपरिहासं ज्ञेयं । मागधमित्यवज्ञोक्तिः । एनमिति प्रत्यक्षं दर्शयन्ति । अन्वादेशप्रयोगात् । तद्दृष्टत्वेनासूयाविषयतया मुहुर्निर्दिष्टमपि नानुसूयामः । अनुसूयेत्यकाराभाव आर्षः । निजराज्यव्यापकत्वेन तु दोषदृष्ट्या न पश्यामः । ततः सुतरामन्यत्तु नैवेत्यर्थः । राज्याच्च्युतिरेवानुग्रहः निजदर्शनादिरूपानुग्रहस्य हेतुरित्यर्थः । हे नाथेति अधुना त्वया सनाथा अपि जाता वयमिति भावः । हे मधुसूदन ! इति आदिदैत्योऽप्यसौ त्वया हतः अयं को वराकः । अस्य वधे कोवा तव महिमा । महिमातु दीनानुग्रह एवेति भावः हे विभो ! सर्व्वं कर्तुं समर्थेति तत्रोपोद्घलकम् ॥ ९ ॥

श्रेयः तद्भक्त्यादिरूपं फलं नृपो न विन्दत एव अन्यस्तु कथंचिल्लभेतापीत्यर्थः । यद्वा नृपो नरश्रेष्ठोपि न विन्दते तत्र हेतुः राज्येति यतः धनादिसम्पत्तीरचला मन्यते ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनित्यश्चापि कुतः स्थिरा मन्यते तत्राहुस्त्वदिति अयमेव त्वन्मयाप्रभावः इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्णसन्दर्शनाद्य आह्लादस्तेन ध्वस्तः संरोधनश्रमो येषां ते नृपा बद्धाञ्जलयः प्रशशंसुस्तुष्टुवुः ॥ ७ ॥

प्रशंसामेवाह—नमस्त इति नवभिः । देवानां देवो ब्रह्मा तस्यापीश ! अनेन परत्वमुक्तं प्रपन्नार्तिहरेत्यनेन वात्सल्यं हे अव्यय ! विकाररहितेत्यनेन रागद्वेषादिराहित्यं समत्वं सर्वभूतसुहृत्त्वं च कृष्णेत्यनेन भक्तानां सुखापादनायावतीर्णत्वं प्रपन्नान्नः पाहीत्यनेन गोप्तृत्ववरणं ननु भवन्तो बन्धाद्विमोचिताः सुख्यन्तु किमर्थमधुना मां प्रपद्यन्त इत्यत आत्मनो विशिंषन्ति, घोरसंसृतेः घोरायाः संसृतेर्निर्विण्णानतः संसृतेरपि भवान् पात्वित्येतदर्थं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु, भवन्तो जरासन्धासूयाविष्टाः विषयभोगलालसाश्च कथं संसृतेर्निर्विण्णा इत्याशङ्क्याधुना न वयं तथाभूताः इत्याहुः नैनमित्यष्टभिः । हे नाथ ! हे मधुसूदन ! एनं मागधं नाभ्यसूयामः आस्मिन् दोषाविष्कुर्मः किन्तु गुणानेवेति भावः । कुतः इत्यत आहुः—अनुग्रह इति । हे विभो ! यद्यस्माद्राज्ञामस्माकं राज्याच्च्युतिः भवताऽनुग्रहः जरासन्धमुखेन भवता कारितोऽनुग्रहः एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कथं राज्यच्युतेरनुग्रहरूपतेत्यत आहुः राज्येति । राज्यैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेन उन्नद्ध उच्छृङ्खलः श्रेयो न विन्दते न लभते किन्तु तव मायया मोहितः अनित्याश्चला अपि सम्पदः भोग्यभोगोपकरणादिसम्पदीरचलाः शाश्वतीर्मन्यते एवं मन्यमानोऽन्तःस्थावरतां यातीति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राज्यच्युतिः कथमनुग्रहोऽभूदित्यत्राह—राज्येति । कुतो भ विन्दते इति तत्राह—त्वन्मायामोहिता इति । चलाः क्षणिकाः सम्पदो नित्याः शश्वद्रूपा मन्यन्ते यत्तस्मात् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु क्लेशाभावार्थं कथं नमस्कृता इत्याशङ्क्याह-कृष्ण-सन्दर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमा इति । सदानन्दस्यान्तःप्रवेशरूपेण दर्शनेन जातानन्देन सूर्योदये तम इव ध्वस्तसंरोधनग्लानिर्येषाम् एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थाः एतादृशस्थितिदार्ढ्यार्थं भगवत्प्रेरणयैव भगवत्सन्तोषार्थं भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह-प्रशशंसुरित्ति । भगवत्प्रेरिता वाक् यथासुखं तं स्तौति तेषां न कापि चिन्तेति बोधयति हृषीकेशमिति प्राञ्जलय इति वित्तशरीरसाधनतानीतिज्ञानार्थमाह—नृपा इति । सम्बोधनपक्षेऽपि तथोचितत्वं बोधयति ॥ ७ ॥

सगुणास्ते महात्मानो गुणातीतं हरिं मुदा ।
नवभिः श्लोकयामासुर्निर्गुणत्वाय सर्वशः ॥
प्रार्थना मत्सराभावो गतराज्यानुमोदनम् ।
युक्तिस्तत्र स्वदोषोक्तिः स्वराज्यस्याभिनन्दनम् ॥
वैराग्यमुपदेशस्य प्रार्थना स्वाधिकारिता ।
क्रमान्निरूपिता ह्यर्था यतस्तान् सुष्ठुबोधयत् ॥

आदौ प्रार्थयितुं नमस्यन्ति—नमस्त इति । तुभ्यं नमः प्रार्थितदानसामर्थ्यार्थमाह—देवदेवेश इति । देवानामपि देवाः कालादयस्तेषामपि नियन्तेति विद्यमानेऽपि सामर्थ्ये परदुःखप्रहाणेच्छामृग्यन्त इति तामाह प्रपन्नार्त्तिहरेति अनुभवसिद्धश्चायमर्थः भक्तार्थं व्यावृत्तावपि भगवतो न काचित् क्षतिरित्याह अव्ययेति । प्रपन्नानामेवार्त्तिं हरतीति तस्य स्वभावमुक्त्वा स्वस्य प्रपत्तिमाहुः प्रपन्नान् पाहि नः कृष्णेति रक्षणस्थानं निर्दिशन्त इवाहुः निर्विण्णा घोरसंसृतेरिति । घोरत्वमनुभूतमेव जन्ममरणपरम्परा संसृतिः ॥ ८ ॥

एवं पालनं प्रार्थयित्वा पूर्वं भगवता कृतं मोचनं लौकिकं चेत् फलत्वेन मन्यन्ते तदा दुःखहारिवत्सुखमपि भगवान् लौकिकमेव दास्यतीति तन्निषेधार्थं दुःखदातरि मात्सर्याभावमाहुः-नैनं नाथानुसूयाम इति । एनं हतं पातितं जरासन्धं ननु त्वदर्थमेवायं मारितः कथमेव मुच्यत इत्याशङ्कायामाहुः हे नाथेति । नाथत्वादेव कृतं नत्वस्मत्प्रेरणयेत्यर्थः । असूया दोषारोपेण दर्शनं निर्दुष्टानस्मान् दोषयुक्ताननुकरोति दुष्टोऽयमिति किञ्च मागधोऽयं देशदोषादस्याप्येवं बुद्धिः तव च नायं पराक्रमः यतस्त्वं मधुसूदनः असूयाभावेहेतुं स्पष्टयन्ति अनुग्रहो यद्भवत इति । राज्ञां राज्यच्युतिःसन्निपातनिवृत्तिर्भवतोऽनुग्रहः नह्यनुग्रहः सम्पादकःअसूयार्हो भवति नन्विष्टसाधनं राज्यं तस्मिन् गते कथमिष्टं भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः, विभोरिति ॥९॥

राज्यस्यानर्थहेतुत्वमाहुः—राज्ये यदैश्वर्यम् ईश्वरोऽहं यथासुखं करिष्यामीति यो मदः तेनाबद्धो मत्तः यतः स्वस्य श्रेयो धर्मादिकं तन्न जनाति कदापि न प्राप्नोति वा न स तस्य कामवशा सेति धर्मादिकं नास्त्येवेति मन्तव्यं यतो नृपः प्रजारक्षाधर्मवान् तदपि न करोतीति तात्पर्यं नन्वर्थोऽपि श्रेयो भवति तत्सम्पादनं करोतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः—त्वन्मायामोहित इति । सत्यं सम्पदः श्रेयो भवति परं समूलाश्चेत् तासां मूलं धर्मादिः तदभावे अमूलाः सत्यः क्षणान्निवर्त्तन्ते एतादृशीस्सम्पदः भगवन्मायामोहितः नित्या एव मन्यते अचलश्च अल्पनाशश्चलनं सर्वनाशोऽनित्यता तस्मान्मोहजनकत्वात् निर्मूलाः सम्पदः न समीचीनाः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवदेवेशेति पारमैश्वर्य्यं । प्रपन्नेति भक्तवात्सल्यम् अव्ययेति कूटस्थत्वञ्चोक्तम् ॥ ८ ॥

नानुसूयामः एनम् अनु लक्षीकृत्य न दोषानारोपयामः । अकारलोप एतादृशश्चार्षः । यत् यतो मागधादेव राज्ञामस्माकं राज्यच्युतिः यतश्च राज्यच्युतेर्भवतोऽनुग्रह इति ॥ ९ ॥

राज्याच्च्युतेरनुग्रहहेतुत्वमुपपादयन्ति—राज्यैश्वर्येति त्रिभिः । उन्नद्धः उच्छृङ्खलः अनित्या अपि सम्पदः अचलाः शाश्वतीर्मन्यते ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संरोधान्मोचिताः नतिपूर्वकं संसारादपि मोक्षं प्रार्थयन्ते नम इति प्रपन्नान् त्वां शरणं गतान् निर्विण्णान् ऐहिकामुष्मिकपदार्थेभ्यो विरक्तान् अतः घोरायाः संसृतेः पाहि मोचय ॥ ८ ॥

अथ सर्वतो निर्विण्णत्वं मोक्षाधिकारित्वं चात्मनः आविष्कुर्वन्ति अथो इति षड्भिः । अनेन राज्ञामस्माकं राज्यच्युतिः कृता यत् येन निमित्तेन भवतोऽयमनुग्रहः प्रथमं जरासन्धकृता राज्यप्रच्युतिः तन्निमित्तास्मत्प्रपन्नता तन्निमित्तोऽनुग्रह इत्यर्थः । अतः एनं परमोपकारकं न अनुसूयामः अकारलोप आर्षः । अनसूयामः एवं दोषदृष्ट्या न पश्याम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

राज्यैश्वर्याभ्यां यो मत्तस्तेनोन्नद्धः उच्छृङ्खलः विषयरूपासंपदः अनित्या अपि अचला नित्या मन्यन्ते तदा स त्वत्प्रपन्नो न भवति अतः राज्यप्रच्युतिहेतुरयमस्माकं हितकृदितिभावः ॥१०॥

भाषा टीका ।

राजा लोग बोले,कि-हे देवन के देव! हे इश्वर हे प्रपन्नजनों के दुःख निवर्त्तक ! हे निर्विकार हे कृष्ण आपके अर्थ नमस्कार है आपके शरणागत और संसार के विषय में वैराग्य वारे हमको इस घोर संसार से छुडाइये ॥ ७ ॥

हे नाथ ! हे मधुसूदन ! हे विभो हमतो इस जरासन्ध की निन्दा नहीं करते क्योंकि जरासन्ध से हम राजा लोगन को राज्य ते च्युति भई उस से हमारे ऊपर अनुग्रह भया ॥ ८ ॥

मृगतृष्णां यथा बाला मन्यन्त उदकाशयम् ।
एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥
वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो जिगीषयाऽस्या इतरेतरस्पृधः ।
घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वा ऽविगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥
त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ।
कालेन तन्वा भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥
अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।
उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥ १४ ॥
तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १५ ॥
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राज्य के ऐश्वर्य्य मद से स्वतन्त्र भयो राजा अपने कल्याण को प्राप्त नहि होता किन्तु आपकी माया से मोहित होकर अनित्य संपत्ति को भी अचल मानताहै ॥ ९ ॥

जैसे अज्ञानी लोग मृगतृष्णा को सरोवर आदि मानता है तैसे हि अविवेकी जन माया का कार्य्य भोग संपत्ति को तत्व वस्तु करके देखते हैं ॥ १०—११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च अवस्तु सद्वस्तुतया पश्यन्तीत्याहुः—मृगतृष्णामिति । वैकारिकीं सृष्ट्यादिविकारापन्नाम् अयुक्ता अविवेकिनः ॥ ११ ॥

राज्यस्य योगवियोगयोरनर्थावहत्वमस्मास्वेव दृष्टमित्याहुः वयमिति द्वाभ्याम् । श्रीमदेन नष्टा दृष्टिर्येषां ते अस्याः पृथिव्याः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्धमानाः पुरः पुरतः त्वा त्वां मृत्युमविगणय्य पुरा ये दुर्मदा वयम् ॥ १२ ॥

हे कृष्ण । त एव वयमद्य विनष्टदर्पास्ते चरणौ स्मरामः स्मर्तुमाशास्महे कथम्भूताः भवतस्तन्वा मूर्त्या कालेन श्रियो विचालिता विस्रंसिताः अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रह एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अत एवाथो अनन्तरं मृगतृष्णिसदृशं राज्यं शश्वत्पतता प्रतिक्षणं क्षीयमाणेन तथा रुजां रोगाणां भुवा जन्मक्षेत्रेण देहेनोपासितव्यं सेव्यं न स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गादिभोगमुपासितव्यं न स्पृहयामहे कथम्भूतम् कर्णयोः रोचनं रुचिजनकमात्रम् तत्र गतस्य स्पर्धाद्यनपगमेन सुखाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्येवम्भूता यूयं तर्हि मम चरणौ स्मरत यतोऽनायासेन मुक्तिर्भविष्यतीति किं मदपेक्षयेति चेदत आहुः—तं न इति । त्वच्चरणस्मृतिरपि त्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बाला निर्बुद्धयो हरिणादयः वैकारिकीं विकाराः शब्दादिविषयाः तत्तद्रूपेण परिणतामित्यर्थः । वस्तुतः सत्यरूपायाः अर्थक्रियाकारित्वादिना मृगतृष्णातो वैलक्षण्येपि असारांशत्वे दृष्टान्तोऽयम् ॥ ११ ॥

राज्यच्युतेरनुग्रहहेतुत्वेन वयमिति युग्मकम् स्वाः ज्ञातिवत् परिपाल्या अपि प्रजाः परस्परसम्मर्द्देन घ्नन्तः यतो अतिनिर्घृणा महानिर्दयाः पुर इत्यवश्यं भावित्वात् पित्रादिमरणदृष्ट्यानुभूयमानत्वाच्च पुरतो वर्त्तमानमपि मृत्युं कालरूपेण संहारकं त्वां प्रभोस्तव रूपत्वादेवासौ महाप्रभाव इति व्यञ्जयितुमाह—हेप्रभो इति । अतस्त्वत्तो रक्षणे कस्यापि शक्तिर्नास्तीति भावः । तथाप्यविगणय्य अनादृत्य अन्यैश्च तत्र योगवियोगयोरनर्थावहत्वामिति योगेनार्थावहत्वं वियोगेर्थावहत्वमित्येतद् द्वयं क्रमेण द्वाभ्यामाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे तु कस्यापिशक्तिर्नास्तीत्याहुः—गम्भीरं दुर्बोधं रंहः वेगो यस्य तेन सूक्ष्मत्वाद्दुर्बोधनिर्गमप्रवेशेनेत्यर्थः । तथा दुरन्तमप्रतिकार्य्यं वीर्य्यं शक्तिर्यस्य तेन यतो भगवतस्तन्वा शक्त्या भगवत इत्यस्योभयतोऽन्वयः अतस्तेन कृतं यत्तत्र तत्रैवेति तया च विचारतो भवत एवानुकम्पारूपेण हेतुना विनष्टदर्पाः सन्तस्तयैव स्मराम किमर्थं तत्राहुः—कृष्ण ! हे आत्मारामादीनां सर्वेन्द्रियाकर्षकत्वेन तन्नामकेति अनेत्थम्भूतगुणत्वमेव महद्भिः सिद्धान्तितं वयं कथं तत्प्रयोजनं कथयेमेति भावः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

मृगतृष्णिर्मृगतृष्णा मृगतृड्निरूपितमिति, वोपदेवपाठे मृगतृड् मृगतृष्णा किञ्च देहेनेति विभो हे स्वामिन्निति त्वयि स्वामिनि लब्धे तत्कथं रोचतामिति भावः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि किमिच्छथेत्यपेक्षायामुपक्रमे दैन्येन परोक्षवादेनैवोक्तमपि उपसंहारे परमोत्कण्ठया स्वहृदयमुद्घट्यैव निवेदयन्ति-तमिति । सम्यक् अस्माकं ग्राह्यत्वेन कर्त्तुं शक्यत्वेन चादिश यथेति तत्र येन प्रकारेण तमप्यादिशेत्यर्थः । यद्वा यथावन्निजेच्छानुरूपा स्मृतिर्न विरमेत् किन्तु सदा सिद्ध्येदित्यर्थः । पूर्वं स्मृतिविघातकत्वेनैव घोरसंसृतितो रक्षणं प्रार्थितम इदानीं यदि स्मृतिः स्यात्तदा सापि भवत्वित्याहुः—इह विविध योनौ संसरतां जायमानानामपीति तत्र स्मृतेरुपायस्यैव न तु साक्षात्तस्य तत्राप्यादेशमेव न तु तत्सत्सिद्धेः प्रार्थनम् इदं विनयभरात्तस्याः अतिगौरवाद्वा किं वा उपायज्ञाने सति तत्स्थैर्य्यं सिद्ध्येदित्यभिप्रायेणेति पूर्ववत्सर्वथा दैन्यमेव ॥ १५ ॥

तत्प्रार्थनायामप्यात्मनामनर्हत्वादिकमन्वानास्तत्सिद्धये मधुरेण तत्प्रियनामसङ्कीर्त्तनेनोपसंहरन्तः साष्टाङ्गं प्रणमन्ति कृष्णायेति स्वयं भगवते तत्रच वासुदेवाय सर्वलोककृपया श्रीवसुदेवे प्रकटीकृत्य तस्मात्प्रकटीभूताय अत एव हरये अधिकारानपेक्षया दैत्यादीनामपि संसारदुःखहन्त्रे अपूर्वसौन्दर्य्यादिना सर्वमनोहराय च किञ्च स्वरूपतोपि परमात्मने तद्रूपत्वात् सर्वेषामपि निरुपाधिप्रेमास्पदायेत्यर्थः । किञ्च प्रणतानां स्वभक्तानां क्लेशो भक्तिविघ्नादिदुःखं तं नाशयति यस्तस्मै स्वभक्तिप्रवर्त्तकाय भक्तवत्सलायेत्यर्थः । तदेव विशिष्य दर्शयन्ति—गोविन्दाय । वनभ्रमणादिनापि कृतगोपालनायेत्यर्थः । नमो नम इति वीप्सया पुनः पुनः प्रणम्य बोध्यन्त ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वैकारिकीं मायां स्रक्चन्दनादिशब्दादिविकारात्मिकां प्रकृतिं वस्तु चक्षते प्रकृतिपरिणामरूपं भोग्यं नित्यं मन्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्या भूमेः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्धमानाः नष्टबुद्धय इत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

रुजां भुवा दुःखोत्पादकेन कर्णयोः रोचनं क्रियाफलमपेक्षमाण इत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वन्मायामोहिताः शाश्वतीर्मन्यत इत्येतदेव सदृष्टान्तमुपपादयन्ति-मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णा मरीचिका तामुदकाशयं जलाश्रयं नदीतटाकादिरूपं मन्यन्ते तथा ऽयुक्ताः अविवेकिनो नृपाः वैकारिकीं मायां स्रक्चन्दनादिशब्दादिविकारात्मिकां प्रकृतिं वस्तु चक्षते प्रकृतिपरिणामभोग्यं मन्यन्त इत्यर्थः । अतथाभूतायास्तथात्वावभासे दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

तदेवं राज्यादियोगवियोगादनर्थावहत्वमुक्तं तदेतदस्माकेव दृष्टमित्याहुः-वयमिति द्वाभ्याम् । अस्या भूमेः जिगीषया परस्परं स्पर्द्धमानाः अतिनिर्घृणाः नितरां निष्कृपाः वयं पुरस्तात्पुरोवर्त्तिनमित्यर्थः । मृत्युमविगणय्य प्रजाः घ्नन्तः पुरा ये दुर्मदाः ॥ १२ ॥

ते वयमद्य हे कृष्ण ! गम्भीरं रंहः वेगो यस्य दुरन्तमपारं वीर्यं प्रभावो यस्य तेन भवतः तन्वा शरीरभूतेन कालेन विचालिता भ्रंशिता श्रीर्येषां ते तथाभूताः भवतोऽनुकम्पया हेतुभूतया विनष्टो दर्पो येषां ते तव चरणौ निरतिशयपुरुषार्थभूतौ नमाम नतिपूर्वकं शरणं प्राप्ताः स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अत इति । राज्यादियोगायोगयोरेवंविधत्वाच्छश्वत्सदा रुजां रोगाणां भुवा उत्पत्तिस्थानभूतेन पतता पतिष्यमाणेन देहेन मृगतृष्णिरूपितं मृगतृष्णात्वेन निरूपितं तत्तुल्यमित्यर्थः राज्यं नोपासितव्यं न सेवितव्यम् अनेनात्मनामैहिकविषयविरागः आविष्कृतः तथा हे विभो ! कर्णयोः श्रोत्रयोरेव रोचनं प्रीत्यावहं "अपामसोमममृता अभूमः स एवैनंभूतिं गमयति" इत्याद्यर्थवादैः श्रुतिसुखमात्रावहं नत्वनुभवदशायां पतनभयशङ्कास्पदत्वेन दुःखमिश्रत्वादिति भावः । प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्यानुभूयेति शेषः । क्रियायाः श्रौतस्मार्त्तरूपायाः फलं स्वर्गादि रूपं न स्पृहयामहे ॥ १४ ॥

तर्हि किं स्पृहयध्वे इत्यत्र तदाविष्कुर्वन्तः तदनुगृहाणेति विज्ञापयन्ति-तदिति । तस्मात्सकलविषयविरक्तत्वान्नोऽस्माकं तं इति छेदे तम् उपायं समादिश देहि कोसौ ? येनोपायेनास्माकमिह प्रकृतिमण्डले संसरतामपि यथा तव चरणाब्जयोर्विषयभूतयोस्स्मृतिर्न विरमेन्न विच्छिन्ना भवति तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्वाभिप्रायमाविष्कृत्य तन्निष्पत्तिर्निदानभगवत्प्रसादोपायोऽञ्जलिरेवेत्यभिप्रयन्तो मन्त्रविशेषेण नमस्कुर्वन्ति-कृष्णायेति । प्रणतानां प्रणतिमात्रं कुर्वतां क्लेशं नाशयतीति तथा तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतमर्थं निदर्शयति—मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णाम् अम्बरप्रदेशसंसृष्टदिवाकरकरनिकरं दृष्ट्वा उदकाशयं जलाधारं जलपूरमित्यर्थः । एवमयुक्ता मनोयोगाकुशलाः अज्ञाः वैकारिकीं विकारोपेताम् अनित्यां मायां "गो अश्वमहिमेत्याचक्षते" इतिश्रुतेर्महिमानं सम्पल्लक्षणं वस्तु प्रतिहतिरहितं नित्यं चक्षते पश्यन्ति ॥ ११ ॥

अस्याः जगत्याः ये वयं पुरः स्थितं मृत्युं त्वामगणय्य स्थिताः ॥ १२ ॥

ते च वयं कालेन श्रियो विचालिता अभूम तत्तस्मात् भवतोऽनुकम्पया चरणौ स्मरामहे ॥ १३ ॥

रजोभुवा, रजोगुणोत्पन्नेन शश्वत्पतता देहेन राज्यं नोपासितव्यमिति स्पृहयामहे प्रेत्य यत्क्रियाफलं स्वर्गादिकं तदपि न कामयामहे कीदृशं कर्णरोचनं श्रवणसुखजनकमापातरमणीयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

येनोपायेन ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च सम्पदां सर्वथा दुष्टत्वं नास्ति किन्तु निर्मूलनामेवेति निरूप्य सर्वथा दुष्टत्वं दृष्टान्तेनाहुः-मृगतृष्णामिति । दृष्टिमात्रेण सम्पदात्वं वस्तुतस्त्वर्थशून्यत्वात् आपदात्वमेव यथा मरुमरीचिकायां जलबुद्धिः प्रत्युत ग्रीष्मे धावनं कारयन्ती अनर्थहेतुरेव तथापि बालाः विवेकशून्याः युक्त्या बाधितजलदेशेपि तां जलाशयमेव मन्यन्ते एवमयुक्तास्त्वच्चरणारविन्दयोगरहिताः वैकारिकीं नानाविकाररूपां बाधितार्थामपि मायां वस्तु चक्षते नह्यात्मनि विकल्पः नानाविधत्वं वा भवति तथा विकारजातं वस्तुत्वेन मन्यमानः मायामोहित एव भवति ॥ ११ ॥

ननु, भ्रान्तानामेव सम्पदोऽनर्थहेतवः नः युष्माकमित्याशङ्कायामाहुः-वयं पुरेति । श्रीमदेन नष्टा बुद्धिर्येषां वयन्तु सुतरामेव पुरैव नष्टाः यतः अस्याः पृथिव्याः जिगीषया इतरेतरस्पृधो जाताः स्पर्द्धाह्यात्मनो मुख्यो नाशहेतुः न केवलं समानशीलेषु स्पर्द्धैव दोषः । किन्तु तदीयाः प्रजाः अतिनिर्घृणाः सन्तो भ्रान्तो जाताः स्वा अपि प्रजाः दण्डादिभिः प्रभो इति सम्बोधनं तेषामप्रभुत्वं सूचयति ननु राज्यदानसमय एव भगवता राज्यस्थिताः सर्व एव तेभ्यो दत्ता इति स्वकीया यथासुखं कुर्वन्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः—त्वां मृत्युं पुरस्थितमविगणय्येति । सहि मृत्युर्भगवान् किमयं करिष्यतीत्यग्रे निवीय तिष्ठति अन्यथा कृते मारयिष्यतीति ज्ञात्वापि तमवगणय्य स्थिताः एवं मतिविभ्रमे हेतुः दुर्मदा इति ॥ १२ ॥

तर्हि भगवान् किमुपेक्षां कृतवान् मारितवान् वा इत्याशङ्कायामाहुः—त एवेति । कृष्णेति स्नेहात् सम्वादेन जातधाष्टर्यानां सम्बोधनम् अथेति नैतत्परोक्षं किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—गम्भीरवीर्येण गभीररयेण कालेन श्रियः सकाशाद्विचालिताः कालस्य सामर्थ्ये तत्र क्लेशाभावे तु हेतुः भवतस्तन्वेति कालं वञ्चयितुं देशान्तरगमनं वारयति—गभीररंहसेति । प्रतीकारं वारयति दुरन्तवीर्येणेति ननु मम तन्वेति कथं निश्चितं तत्राहुः—यतो राज्यभ्रंशानन्तरं भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाः गतदोषास्सन्तः चरणौ स्मराम महान्तं गुणं प्राप्ताः यदि भगवानेव तथा न कुर्यात् तदा राज्यभ्रंशे सुतरामेव सद्बुद्धिर्न स्यात् भगवांस्त्वतिकृपालुः अनर्थात्त्याजयित्वा परमार्थे योजितवानिति कार्यानुरोधात् कालस्य तव शरीरत्वमध्यवसीयते ॥ १३ ॥

ननु, दोषसहितानामेव राज्यमनर्थहेतुः, यथा ज्वरसहितानामन्नम् अतः साम्प्रतं दोषस्य निवृत्तत्वात् राज्यं गृह्णन्त्वित्याशङ्कायामाहुः—अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितमिति । अर्थशून्यमिति यावत् अस्य करणत्वातिदुष्टमित्याह—देहेनोपासितव्यमिति न हि राज्यमात्मना सेव्यं किन्तु देहेनैव देहस्तु विद्यमानदशायां अग्रे च दुष्टमिति दोषद्वयमाह—शश्वत्पतता सर्वदा मृत्युग्रस्तेन रुजां भुवा रोगोत्पत्तिस्थानेन अतः स्वतः परिकरतश्च दुष्टत्वात् वयं न स्पृहयामः एवमैहिकफले दोष उक्तः पारलौकिकेप्याह—क्रियाफलञ्च प्रेत्य न स्पृहयाम इति क्रिया यागादिस्तस्य फलं स्वर्गादिः तदपि प्रेत्यैव मृत्वैव प्राप्तव्यं लोका जातिभ्रंशप्राप्यमपि न मन्यन्ते कथं प्रत्युत प्राप्यं बुधो मन्यते तत्रापि कर्णमात्ररोचनं दूरात्समीचीनमिति श्रूयते नतु समीचीनं स्पर्द्धाऽसूयाभयादीनां तत्रैवाधिक्यात् ॥ १४ ॥

एवमैहिकामुष्मिकफलं वैराग्यं निरूप्य ज्ञानोपदेशे स्वयमधिकारीति ज्ञापयित्वा प्रार्थयते...तन्नः समादिशोपायमिति । चरणस्मरणेनैवैतावद्दूरे समागतमिति निरन्तरस्मरणहेतुमेव प्रार्थयते उपायश्चेत् ज्ञायते तदैव साध्यं स्वाधीनं भवत्यन्यथा येनोपायेन ते चरणाब्जविषयिका मतिर्विरमेत स्वतो मतिस्थानमशक्यमिति वक्तुं तद्विघातकं निर्दिशति अपिसंसरतामिहेति संसृतिरेव जननमरणरूपा भगवच्चरणस्मरणविस्मारिका तर्हि तदभाव एव प्रार्थनीयः स्यात् कथं स्मरणोपायप्रार्थना तत्राहुः—अपीति संसरणं त्वभीष्टं भगवदीयमार्गोपयोगित्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रार्थयित्वा भगवतः षड्गुणाख्यापकानि नामान्यनूद्य नमस्यन्ति—कृष्णायेति । सदानन्दात्मकत्वात् कालरूपत्वात् वा वैराग्यहेतुः वासुदेवो ज्ञानहेतुः हरिः श्रीहेतुः आद्यं दुःखं श्रियैव गच्छति इति परमात्मा यशोहेतुः सर्वोत्कर्ष एव यशः कारणं प्रणतानां क्लेशनाशे हेतुर्वीर्यं कार्यं गोविन्दम् इन्द्रकृत्वादीश्वरः आदरेण वीप्सा आदरेण नमनं सर्वकार्यसाधकमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च राज्यादिसम्पदः खलु सम्पद एव न भवन्तीत्याहुः—मृगतृष्णामिति । विकाराः शब्दादयो विषयास्तेभ्य उद्भूतां भोगसम्पत्तिं मायां मायिकीम् अयुक्ता अविवेकिनः वस्तु चक्षते यथा मृगतृष्णायां तेज एव उदकं पश्यन्ति तथैव भोगसम्पत्तौ दुःखमेव सुखं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणान्यस्मदादय एवेत्याहुर्वयमिति । अस्याः पृथिव्याः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्द्धमानाः मृत्यु त्वां पुरः अग्रवर्त्तिनम् अविगणय्य पुरा ये वयं दुर्मदा आस्म त एव वयं अद्य इदानीं भवतस्तन्वा तनुरूपेण कालेन श्रियो विचालिता भ्रंशिताः सन्तः भवतोऽनुकम्पया प्राप्तया चरणौ स्मराम प्रार्थनायां लोट् स्मर्तुं कामयामहे । अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रहहेतुरित्यनुभवामः ॥ १२—१३ ॥

अथो अत एव मृगतृष्णिरूपितं मृगतृष्णावद्भिरेव जनैः रूपितं सुन्दरीकृतं राज्यं न स्पृहयामहे हे क्षितीशान्तस्त्वमार्षं कीदृशं शश्वत् पतता क्षणभङ्गुरेण रुजां भुवा रोगमन्दिरेण देहेन उपासितव्यमिति राज्यस्य दुःखप्रदत्वमेव दर्शितं तर्हि राज्योपगतैर्बहुधनैरश्वमेधादयो यागाः कर्त्तव्यास्तत्राहुः—क्रियाफलं स्वर्गञ्च न स्पृहयामहे कुतः कर्णरोचनं कर्णाभ्यामेव रोचनं तत्र गतस्यापि स्पर्द्धाद्यनपगमेन सुखाभावादिति भावः ॥ १४ ॥

ननु, तर्हि सायुज्यमुक्तिर्दीयते गृह्यतां तत्र नहि महत्याहुः—तमिति । तम् उपायं सम्यक्तया गृहीतुं कर्तुं च शक्यत्वेन आदिश येन स्मृतिर्न विरमेत् इह विविधयोनौ संसरतामपीति

श्रीशुक उवाच ।

संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबन्धनैः ।
तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ।
सुदृढा जायते भक्तिर्बाढमाशासितं तथा ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न संसारभङ्गे कामना किन्त्वतिलोभ्यायां प्रेमभक्तावप्यतिदैन्योदयेनैव न कामना नापि तदङ्गभूतायां स्मृतावपि किन्तु तस्या उपाये एव तत्रापि देहीत्यप्रयुज्य समादिशत्यनेनापि साक्षात्तत्रापीति भक्त्यधिकारोचितानां निष्कामत्वदैन्यविनयादीनां परमावधिरेव दर्शितः ॥ १५ ॥

अयमयोग्येभ्योऽप्यसभ्यं कृपयैव समादेष्टव्य इति दण्डवद्वनिप्रणिपातपुरस्सरं साष्टाङ्गं नामानि संकीर्त्तयन्तः प्रणमन्ति । कृष्णाय स्वयं भगवते वासुदेवाय सर्व्वजीवेषु कृपयैव वसुदेवात् प्रकटीभूताय । हरये दैत्यादीनामपि संसारदुःखहन्त्रे परमात्मने शान्तभक्तानां परमात्मत्वेन दासादिभक्तानां परमप्रेमास्पदत्वेन च भासमानाय । प्रणतानां साधकभक्तानां भक्तिप्रतिबन्धकक्लेशहन्त्रे गोविन्दाय संप्रत्यस्माकं गाः नयनश्रवण नासादीन्द्रियाणि । सौन्दर्य्यसौश्वर्यसौरभ्यादिसुधाप्रदानार्थं विन्दते प्राप्नुवते तुभ्यं पुनः पुनर्नमामः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु अनित्यासु नित्यतां कुतो मन्यते इत्यत्राज्ञानादित्याहुः मृगतृष्णां तेजः आत्मिकामुदकाशयं मन्यन्ते यथा एवं वैकारिकीं प्रकृतिविकारसम्भूतां मायां शब्दादिविषयरूपाम् अयुक्ता अज्ञाः वस्तु चक्षते नित्यभोग्यं मन्यन्ते ॥ ११ ॥

राज्ययोगस्यानिष्टहेतुत्वं तद्वियोगस्येष्टहेतुत्वमाहुः--वयमिति द्वाभ्याम् । अस्याः भूमेः पुरः पुरस्तात्त्वां मृत्युमविगणय्य पुरा ये दुर्मदाः ॥ १२ ॥

ते एवाद्य विनष्टदर्पास्ते चरणौ स्मराम त्वत्कृपाफलभूता त्वच्चरणस्मृतिर्लब्धेति भावः । कथम्भूताः भवतस्तन्वा भवदधिष्ठितेन कालेन श्रियः राज्यश्रियः विचालिताः ॥ १३ ॥

अत एव अथोऽनन्तरं शश्वत् प्रतिक्षणं पतता क्षीयमाणेन रुजां रोगाणां भुवा च उत्पत्तिस्थानेन देहेन मृगतृष्णिरूपितं मृगतृष्णात्वेन रूपितमुपासितं राज्यं नोपासितव्यं न सेवनीयं किन्तु त्वदाराधनमेवास्माभिर्देहेन कर्त्तव्यमिति भावः । किञ्च हे विभो ! सर्वगतत्वेन सर्वसाक्षिन् ! कर्णरोचनं कर्णयोः रुचिजनकं क्रियाफलं प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य न स्पृहयामहे किन्तु त्वत्प्राप्तिमिति भावः ॥ १४ ॥

अथ चरणौ स्मराम ते इति भगवत्कृपाफलभूतायाः पूर्वोक्तायाः स्मृतेः स्थैर्य्योपायं प्रार्थयन्ते--तन्न इति । तदर्थं नमः कुर्वन्ति कृष्णायेति ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! इस भूमि को जीतने की इच्छा करके परस्पर में स्पर्धा करते और श्री मद से नष्टदृष्टि वारे तथा दुष्ट मद वाले हमलोग मृत्यु रूप आपको नहिं गिनकर पहले अपनी प्रजान का नाश करते हुए अति निर्दयी होगए हैं ॥ १२ ॥

हे कृष्ण ! वेहि हमलोग इस समय में गम्भीर वेगवारे दुरन्त पराक्रम वारे आपके शरीर रूप कालने राज्य संपत्ति से चलायमान किये हुए नष्टगर्व वारे होकर आपकी कृपा करके आपके चरणारविन्द के स्मरण करने को प्रार्थना करते हैं ॥ १३ ॥

इसी कारण मृगतृष्णा के समान क्षणभङ्ग तथा अनेक रोगन की उत्पत्ति के स्थान देह से भोग के योग्य राज्य की वाञ्छा हम नहिं करते इसी प्रकार दोनो कर्ण को रोचक और स्वर्गादि लोक को प्राप्त होकर भोग करने के योग्य यज्ञादिक कर्म के फल स्वर्ग सुखकी वाञ्छा भी हम नहि करते ॥ १४ ॥

इस संसार में भ्रमण करने वारे हमको आपके चरणारविन्द की स्मृति का जैसे विच्छेद न होइ उस उपाय का आप उपदेश कीजिये ॥ १५ ॥

परमानन्द स्वरूप सबके बाहिर भीतर व्यापक सब के निन्यता सब के अन्तरात्मा शरणागतों के क्लेश नाशक गौन की प्राप्ति वारे आपके अर्थ बारंबार नमस्कार है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

श्लक्ष्णया मञ्जुलया ॥ १७ ॥

यथा भवद्भिराशंसितं तथा बाढं निश्चितं वो मयि भक्तिः जायते जायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवन्त ऋतभाषिणः ।
श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥
हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ।
श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥
भवन्त एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमन्तवत् ।
मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥
सन्तन्वन्तः प्रजातन्तून् सुखं दुःखं भवाभवौ ।
प्राप्तं प्राप्तञ्च सेवन्तौ मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे भूपाः ! मद्भजनमेव कर्तव्यमिति भवद्भिर्व्यवसितं कल्पितं दिष्ट्या भद्रम् भवद्भिरुक्तञ्च सत्यमेवेत्याह–भवन्त इति। श्रीश्च ऐश्वर्यञ्च ताभ्यां मदस्तेनोन्नाहमुद्बन्धनं स्वैराचारमित्यर्थः। पश्ये पश्यामि ॥ १९ ॥

तदेवाऽऽह–हैहय इति। हैहयः कार्तवीर्यश्चक्रवर्ती नरेश्वरः पितुः कामधेनुहरणात्परशुरामेण सपुत्रो हतः नहुषः देवेन्द्रतां प्राप्त उन्मत्तः शचीसङ्गाय ब्राह्मणान् शिबिकां वाहयंस्तैरेव ततो भ्रंशितोऽजगरत्वमवाप वेनोऽप्युन्मत्तो ब्राह्मणानाधिक्षिपंस्तैरेव हुङ्कृतैर्हतः रावणो राक्षसेश्वरः सीतामभिलषन् राघवेण हतः नरको दैत्येश्वरोऽदितिकुण्डलाद्याहरणान्मयैव हतः अपरे ऽपि श्रीमदात् स्थानाद्भ्रंशिताः ॥ २० ॥

यदुत्पाद्यं देहादि तदन्तवत् एवं विज्ञाय युक्ता अप्रमत्ताः रक्षथ रक्षतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रजातन्तून् पुत्रादिसन्ततीः प्राप्तं प्राप्तं समत्वेन सेवमानाः ॥२२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् तद्भक्तिमात्रापेक्षया स्तूयमानः यतो मुक्तबन्धनैः साक्षात्तादृशतत्कारुण्यानुभवेन जातमहाभक्तिभिरित्यर्थः। श्लक्ष्णया मधुरया गिराऽऽह यतः सर्वत्र करुणः विशेषतः शरणागतवत्सलश्च१७॥

श्रीभगवांस्तु स्वांसिस्तादृशस्मृतिनद्याः परमाश्रयाक्षयिष्णुसरसीरूपा भक्तिरेवानन्तरं सन्तमेव स्फीतीभविष्यतीति सिद्धतया निर्दिशति–अद्यप्रभृतीति । आत्मनि परमात्मनीति प्रेमयोग्यता अखिलेश्वर इति गौरवयोग्यताऽभिहिता तस्माद्भक्तिशब्देनैवोक्तं तद्द्वयमिश्रतायामेव हि तच्छब्दः प्रयुज्यते यथा पञ्चरात्रे–

" माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः तया सार्ष्ट्यादि नान्यथा" ॥इति

सुदृढेति भक्तिरस्त्येव किन्तु अद्यप्रभृति सुदृढा विघ्नानवच्छेद्या बाढमतिशयेन जायते सम्प्रत्येव प्रादुर्भविष्यतीत्यर्थः । "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा"अत एव विचरिष्यथ वास्यथे(ते)त्यपि वक्ष्यते हे भूपा इति मद्भक्त्या युष्माभिरेव पृथिवी पालितेति भावः । अन्यत्तैः तत्र यथेत्येवपाठस्तत्सम्मतः तस्याशंसितमित्यनेन योजनादिति तथेति पाठस्तु बहुत्र ॥ १८ ॥

भक्तिराढ्यार्थमेव तान् श्लाघमानस्तदुक्तमनुमोदते–दिष्ट्येति। ऋतभाषित्वे हेतुः श्रियेति श्रीर्धनादिसम्पत् ऐश्वर्य्यमिति वक्तव्ये श्रियैश्वर्य्यमिति तन्वादीनां विकल्पेनेषङुवङाविति छान्दसवार्त्तिकात् त्रियम्बकादिवत् ॥ १९ ॥

एते अपरेऽपि देवदैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥

अथ सिद्धायामपि मद्भक्तौ मत्प्रीत्यर्थं धर्मं लोकं च पालयितुमिच्छतो ममाज्ञया यथा स्वं तत्तत्पालनं च करिष्यथेत्यादिशति–भवन्त इति सार्द्धद्वयेन । युक्ता मत्पराः सन्तो लोकसङ्ग्रहार्थैर्यज्ञैरपि मां यजन्तः धर्मेण प्रजा रक्षथ रक्षिष्यन्तीत्यर्थः। टीकायां लोकतया परिणामे लेखकभ्रमादेव रक्षतेति किन्तु रक्षत्वित्येव ज्ञेयं हे भवन्त इति वा समाधेयम् ॥ २१ ॥

किञ्च प्रजातन्तून् सम्यकृतन्वन्तः भवाभवौ सम्पद्विपदौ तेषु च प्राप्तं प्राप्तं यत्तदेवेति समत्वेनेत्येवार्थः । विचरिष्यथ गृहस्थाचारं करिष्यथ कुरुतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भवद्भिर्यथा आशंसितं तथा अस्माभिरङ्गीकृतम् * ॥१८–३५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्तूयमान इति । मुक्तं बन्धनं मागधकृतं यैर्येषां वा तैः राजभिः संस्तुतः करुणः करुणायुक्तः अत एव शरण्यः श्लक्ष्णया मृद्व्या गिरा तान् राज्ञः प्राह ॥ १७ ॥

तदेवाह–अद्येति षड्भिः । आत्मन्यन्तःप्रविश्य धारके अखिलानामीश्वरे प्रशासितरि मयि वो युष्माकमद्यप्रभृति सुदृढा भक्तिर्जायते भविष्यति कथं यथा बाढं साधु यथा तथा आशंसितं समीहितं तथा सुदृढेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

तन्निश्चितमभिनन्दति–दिष्ट्येति । हे भूपाः ! भूतं यथा स्थितं तात्त्विकमिति यावत् तद्भाषन्त इति तथा तैर्भवद्भिर्व्यवसितं निश्चितं दिष्ट्या आनन्दः सम्यगिति यावत् तदेवोपपादयति श्रियैश्वर्याभ्यां यो मदोन्नाहः मदेनोद्बन्धनम् उत्कृतिः तं नृणामुन्मादनं पश्ये पश्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदेवाह–हैहय इति । हैहयः कार्त्तवीर्यः नहुषः नरेश्वरश्चक्रवर्ती एते श्रीमदाद्धेतोः स्थानाद्राज्याद्भ्रंशिताः तावद्धैहयः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पितुः कामधेनुहरणात्परशुरामेण सपुत्रो हतः तथा नहुषो देवेन्द्रतां प्राप्तः उद्वृत्तः शचीसङ्गाय ब्राह्मणान् शिबिकां वाहयन् तैरेव ततो भ्रंशितः अजगरत्वमवाप वेनोऽप्युन्मत्तो ब्राह्मणानधिक्षिपन् तैरेव हुङ्कृतैर्हतः रावणः राक्षसेश्वरः सीताभिलषन् राघवेण सङ्ग्रामे हतः नरकोऽपि दैत्यश्चादितेः कुण्डलाद्याहरणात् मयैव हतः एवमपरेऽपि श्रीमदात्स्थानाद्भ्रंशिता इत्यर्थः ॥ २० ॥

अतो भवन्तो यदुत्पाद्यं देहादि तदन्तवद्विज्ञाय युक्ताः अवहितचेतसो यज्ञैर्मामाराधयन्तः धर्मेण प्रजाः रक्षथ रक्षन्तु इत्यर्थः । मध्यमपुरुष आर्षः ॥ २१ ॥

सन्तन्वन्त इति । प्रजातन्तून् पुत्रपौत्रादिसन्ततीः । सन्तन्वन्तो विस्तारयन्तः भव उत्पत्तिरभवः भवेतरः तदन्यार्थोऽत्र नञ् मरणमित्यर्थः । सुखादिकं प्राप्तं प्राप्तं समत्वेन सेवमानाः मयि विषयभूते चित्तं येषां ते विचरिष्यथ कालं नयतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बाढमभिमतमाशंसितमाकाङ्क्षितञ्च जायते "बाढं त्वभिमते भृशे" इति च ॥ १८ ॥

भवतां व्यवसितं दिष्ट्या मङ्गलं तत्र हेतुः भवन्त इति ऋतभाषिणः ब्रह्मवादिनः यथार्थवादिनो वा अनुभावयति श्रियेति यूयं श्रियैश्वर्यमदानामुन्नाहमभिवृद्धिमुन्मादनं बुद्धिभ्रंशकरं पश्यत ॥ १९ ॥

कान् पश्याम इति तत्राह—हैहयेति । ध्वंसिताः भ्रंशिताः ॥ २० ॥

शिन्तयति—सञ्चिन्तयतेति । उत्पाद्यम् उत्पत्तियोग्यम् अन्तवन्नाशवत् ॥ २१

भवाभवौ मङ्गलामङ्गले ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—स्तूयमानो भगवानिति । महांस्तुतिप्रियो भवत्येव अत उक्तं भगवानिति महद्भिः स्तुतस्तुष्यतीति ज्ञापयितुं राजभिरिति मोचनेन गतार्थतां वारयति मुक्तबन्धनैरिति । सकृत्प्राप्तफलैर्वा, धाष्ट्र्यं क्रोधमकृत्वा वरदाने हेतुः करुण इति । तातेति परीक्षित्सम्बोधनमप्रतारणाय शरण्य इति सत्यस्य सहजो धर्म इति श्लक्ष्णा वाणी श्रवणमात्रेण सुखदात्रीति शब्दोऽपि पञ्चमो विषयो निरूपितः ॥ १७ ॥

> जिज्ञासार्थी तदधिकारे द्वयमस्तीति वै हरिम् ।
> सात्त्विकेभ्यो मुख्यशास्त्रं सगुणप्राह योग्यतः ॥
> स्वकीयान् षड्गुणान् प्राह षड्भिः सर्वत्र दुर्लभान् ॥
> भक्तिदानं बुद्धिशंसे राज्यदोषः कृपा कृतिः ॥
> ऋणत्रयं निराकृत्य तत्र चिन्ता विरागता ।
> एवं धर्मैर्हरिप्राप्तिरिति वाक्यार्थसङ्ग्रहः ॥

जरासन्धवधेन तेषां शरीराणि मोचयित्वा स्तुत्या तुष्ट आत्मनो मोचयति—अद्यप्रभृतीतिषड्भिः । आदौ तैर्यत् प्रार्थितं स्मृतिविच्छेदो माभवत्विति तत्रोत्तरमाह—अद्यप्रभृति वो युष्माकं मयि सुदृढा भक्तिर्जायतामिति अत्यन्तं स्नेह एव नित्यं स्मरणमिति सिद्धान्तः प्रयोजनसाधकत्वं त्वौपाधिकसंस्मरणहेतुः तदप्याह—मयि आत्मनि अखिलेश्वर इति अन्तर्बहिरावश्यकसेव्य इति भूपा इति सम्बोधनं तारतम्यज्ञानार्थं बाढं यथेष्टम् इदं यथा आशंसितं तमेव दत्तं नत्वपूर्वम् ॥ १८ ॥

तर्हि आशंसायां दोषो भविष्यतीत्याशङ्क्य साध्वाशंसितमित्याह—दिष्ट्या व्यवसितं भूपा इति । एतादृशो व्यवसायो न साधारणानां भवति निरन्तरस्मरणोपायप्रार्थनाविषयः किञ्च भवन्त ऋतभाषिणः राज्यस्यानर्थहेतुत्वं भाषणं भवतां मतमन्तःकरणपूर्वकं सत्यमेव यतः अहमपि श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं नृणामुन्मादकमेव पश्ये श्रीसहितं यदैश्वर्यं तेन यो मदोन्नाहः मदबन्धनं सर्वदा मदस्थितिः तत् नृणामुन्मादकं भ्रान्तिं जनयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्र प्रमाणमहं पश्य इति । अत एव बहवः मया तस्मान्मदात् त्याजिताः दैत्या इत्याह—हैहय इति । यद्यद्यैव एत एव त्याजिताः स्युः तदा अविवेकदशायां मात्सर्यमपि भवेत् पूर्वमप्येवं भावे तु न दुःखं पञ्चभिः सहितिवत्स दोषः सम्भवति सुतरां तेचेन्महान्तः अतस्तेषां महत्त्वसिद्ध्यर्थं नामानि गृह्णाति हैहयः सहस्रार्जुनः नहुषः ययातिपिता परशुरामेण इन्द्राण्या च भ्रंशितो वेनो ब्राह्मणैः रावणो रामेण नरको मयैव अपरेचैवम्भूताः हिरण्यकशिपुप्रभृतयः शतशः सन्ति श्रीमदात् स्थानाच्च च्याविताः राज्यं शरीरञ्च दूरीकृतमिति देवा नहुषादयः दैत्या हिरण्यकशिपुप्रभृतयः नरेश्वरा अर्जुनादयः चेति त्रिगुणा अपि स्थानभ्रष्टाः क्रियन्ते ॥ २० ॥

अतो मदे सति स्थानभ्रंशो भविष्यतीति निश्चित्य मदं परित्यज्य मदुक्तं कुरुतेत्याह—भवन्त इति । एतत्पूर्वोक्तं भ्रंशरूपमनुभवयुक्तिभ्यां विशेषतो ज्ञात्वा देहादौ वैराग्यं कर्त्तव्यम् इति वदन् प्रथमं देहदोषमाह—देहादिदेहराज्यादिकमुत्पाद्यं केनचिदुत्पाद्य तेन तु नित्यं सहजम् अत एव अन्तवत् नश्वरम् एतत् ज्ञात्वा देहरक्षायां शिथिलप्रयत्नाः सन्तः तेन स्वत एव दैववशाद्विद्यमानेनाध्वरैः यागैः मां यजन्तः धर्मेण प्रजाः रक्षथ राज्ञः प्रजापालनं यज्ञाश्च धर्माः ॥ २१ ॥

साधारणं धर्ममाह—वितन्वन्तः प्रजातन्तूनिति । गृहस्थस्यैवैष धर्मः सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति वक्तुं नाश्रमान्तरमुपदिशति—प्रजातन्तून् सन्ततिपरम्परां वितन्वन्तः विशेषेण सम्पादयन्तः तदनन्तरं सुखं दुःखम् उद्भवः अभवो हानिः एतच्चतुष्टयं साध्यसाधनरूपं दैववशात् प्राप्तं प्राप्तं सकृत् क्लेशं प्राप्य निवृत्ते रोगे पुनरागते पूर्वानुभूतदुःखभयात्तन्निराकरणार्थं यत्नः कर्त्तव्य इति सूचयितुं वीप्सा चकारादन्यान्यपि सुखदुःखसाधनानि प्राप्तानि सहते साधनं मच्चित्तानि इति कृष्णोऽस्ति मामकमनेन समीचीनेन चेति निश्चित्य यथाप्राप्तार्थानुभवः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ।
मय्यावेश्य मनः सम्यङ्मामन्ते ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः ।
तेषां न्ययुङ्क्त पुरुषान् स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥
सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत ।
नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे भूपा इति तत्रः समादिशेति वाक्येनैव मद्भक्तजनस्वभाव-प्रख्यापकेन सर्वा भूरपि मद्भक्तिरीतिसुधावितरणेन पालितेवेति भावः । बाढमिति प्रतिज्ञायां इदमहं प्रतिजाने इत्यर्थः । यथा आशंसितमाकाङ्क्षितं तथा तेनैव प्रकारेण भक्तिः सुदृढा जायते मत्कर्तृक उपायादेशः युष्मत्कर्तृकमुपायज्ञानम् उपायानुष्ठानं ततो दृढा स्मृतिस्तयाच सुदृढेति प्रेमभक्तिरधुनैव चणमात्रेणैवा पायोपेयतद्दार्ढ्यादिकयुक्ता जायते क्रमेणानुभवतेति भावः । अथ प्र ति नित्यनवीनी भवन्तीत्यर्थः ॥१८॥

भक्तिरेव कस्मात्येति यद्यवासितं तद्दिष्ट्या । यतः श्रिया संपत्त्या यदैश्वर्यं तेन यो मदस्तेन योऽग्राहम् उद्बन्धनम उच्छृङ्खलत्व-मित्यर्थः । पश्यत्यार्षम् ॥ १९ ॥

स्थानात् स्वपदात् ॥ २० ॥

किन्तु मदाज्ञया लोकरीतिरेवानुसरणीयेत्याह—भवन्त इति ॥ २१ ॥

प्रजातन्तून् पुत्रादिसन्ततीः । भवाभवौ भूत्यभूती । प्राप्तेच प्राप्तौ चेति प्राप्तम् एकशेषः ॥ २२-२३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्लक्ष्णया मृद्व्या ॥ १७ ॥

हे भूपाः ! यथा भवद्भिराशंसितं समीहितं तथा बाढं निश्चितं वो युष्माकम् आत्मनि सर्वाश्रये मयि सुदृढा सुस्थिरा भक्तिः स्मृतिर्जायते जायताम् ॥ १८ ॥

हे भूपाः ! चरणाब्जयोः स्मृतिर्यथा न विरमेदिति भवद्भिर्व्यव-सितं सङ्कल्पितं दिष्ट्या शोभनमेवेत्यर्थः । किञ्च राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न श्रेयो विन्दते इत्यादि ऋतं यथा भाषन्ते इति ऋतः भाषिणो यूयं श्रियैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनाग्राहमुद्बन्धनं स्वेच्छाचारं नृणामुन्मादकं पश्ये पश्यामि ॥ १९ ॥

तदेवाह—हैहय इति । तत्र हैहयः परशुरामेण हतः नहुषो मुनिभिः देवलोकात्पातितः वेनो ब्राह्मणैर्हतः रावणो राघवेण हतः नरको मया हतः अपरे देवदैत्यनरेश्वराश्च इन्द्राहिरण्यकशिपु-पौण्ड्रकादयः तत्र स्थानादिन्द्रो बलिना भ्रंशितो हिरण्यकशिपु-पौण्ड्राद्या नृसिंहादिभिर्हताः ॥ २० ॥

रचथ रक्षत ॥ २१ ॥

भवाभवौ पुत्रपित्रादीनामुत्पत्तिविनाशौ ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे तात ! बन्धन से छूटे हुए राजा लोगों से स्तुति को प्राप्त तथा आश्रयण के योग्य करुणावान् भगवान् मधुरबाणी करके उन राजानके प्रति बोले ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे भूपओं ! आप लोगोंने जैसी प्रार्थना करी तैसेहि हमने अङ्गीकार किया अब से लेकर सर्वान्तर्य्यामी सर्व नियन्ता मेरे विषय में आप लोगोंकी दृढ भक्ति होजावो ॥ १८ ॥

हे भूपओं ! आप लोग सत्यवादीहो इस लिये अपने इस प्रकार का निश्चय किया सो मङ्गल भया और धन कर के ऐश्वर्य्य मदकी वृद्धिको मनुष्यों के कल्याणका प्रति बन्ध करके मै देखता हूं ॥ १९ ॥

सहस्रार्जुन नहुष वेन रावण नरकासुर अन्यभी देवता दैत्य राजा लोग श्री के मदसे राज्य ते भ्रष्ट होगया ॥ २० ॥

हे राजाओं ! उत्पत्तिमान् इस देहादिको नाशवान् जान कर सावधान होकर यज्ञों से मेरा पूजन करते हुए आप लोग धर्म से प्रजानकी रक्षा करो ॥ २१ ॥

सन्तानका विस्तार करत सुख दुःख लाभ अलाभ इन में प्राप्त प्राप्त का सेवन करत् मेरे विषय में चित्त लगा कर विचरोगे ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मां ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

स्त्रियश्च तेषां मज्जनकर्मण्यभ्यङ्गस्नानादौ न्ययुङ्क्त ॥ २४-२५ ॥

भोजयित्वा वरान्नेन सुस्नातान् समलङ्कृतान् ।
भोगैश्च विविधैर्युक्तांस्ताम्बूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २६ ॥
ते पूजिता मुकुन्देन राजानो मृष्टकुण्डलाः ।
विरेजुर्मोचिताः क्लेशात् प्रावृडन्ते यथा ग्रहाः ॥ २७ ॥
रथान् सदश्वानारोप्य मणिकाञ्चनभूषितान् ।
प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुस्नातान् सम्यगलङ्कृतान् भोगैश्च युक्तान् वरेणान्नेन भोजयित्वा पुनस्तेषां सपर्यां सहदेवेन कारयामास ॥ २६ ॥

ग्रहाश्चन्द्रादयो यथा ॥ २७ ॥

प्रीणय्य नन्दयित्वा ॥ २८—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्हि गृहाद्यासक्त्या श्रीमदेन पुनस्त्वद्भक्तिराहिताः हन्त दुर्गतिं यास्यामः नेत्याह—उदासीना इति । आत्मा एवारामो मत्क्रीडावनं येषां तथाभूताः आत्मनो मम आरामरूपा वा सन्तः तथा धृतं दृढं गृहीतं व्रतं मन्महत्पूजादिनियमो यैस्तथाभूताश्च सन्तो मयि मन आवेश्य सम्यक् सदा सामीप्यादि यथा स्यात्तथा ब्रह्म परब्रह्मरूपं मां यास्यथ ॥ २३ ॥

कृष्णः परमानन्दघनोऽपि तथा भगवान् ब्रह्मादिदुर्लभाज्ञामयपारमैश्वर्य्यादियुक्तोऽपि भुवनैश्वर्य्यलीलाविष्कारकः सन् इति पूर्वोक्तरीत्या नृपानादिश्य पुरुषान् साक्षादभ्यङ्गादौ स्त्रियस्तत्साधनादौ ज्ञेयाः ॥ २४ ॥

सपर्यामिति युग्मकम् । वस्त्रादिभिः सपर्यां कारयामास हे भारतेति श्रीभगवतो दीनवात्सल्येन निजाशारस्तथा प्रहर्षोदयात्, किं कृत्वा कारयामास ? तदाह—भोजयित्वेति । कथम्भूतानित्यत्र क्रमेणाह सुस्नातानित्यादि ॥ २५-२६ ॥

मुकुन्देन सर्वदुःखतो मुक्तिप्रदेन भगवता सह देवादिद्वारा पूजिताः सम्मानिताः सन्तः अत एव मृष्टकुण्डलाः तदुपलक्षितोज्ज्वलसर्वभूषणाः सन्तो विशेषेण पूर्वतोऽप्याधिक्येन रेजुः ॥ २७ ॥

आरोप्य बलात् स्वसाक्षादेवाधिरोप्य सूनृतैरिति भवन्तो मदीयाः अहं च भवदीय एव मत्प्रियतमस्य श्रीयुधिष्ठिरस्य धर्ममहोत्सवो भवद्भिरागम्य शोभनीय इत्यादिप्रियवाक्यैरित्यर्थः । स्वस्वदेशान् प्रति पुनर्जीवयित्वेवाप्रापयत् प्रस्थापयामास श्रीभगवान् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहादावित्यादिशब्देन तदनुबन्धिनां सङ्ग्रहः उदासीना अहंममतारहिताः आत्मारामाः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुलोकनपराः मयि सम्यक् मन आवेश्यान्ते प्रारब्धावसाने ब्रह्म परब्रह्मभूतं मां यास्यथ प्राप्स्यथ ॥ २३ ॥

इतीत्थमादिश्यानुशिष्य तेषां नृपाणां मज्जनकर्मण्यभ्यङ्गस्नानादौ निमित्ते पुरुषान् स्त्रियः स्त्रीश्च न्ययुङ्क्त ॥ २४ ॥

सपर्यामिति । हे भारत ! सहदेवेन जरासन्धसुतेन प्रयोज्यकर्त्रा नरदेवानामर्हैर्वस्त्रादिभिः साधनैः सपर्यां कारयामास ॥ २५ ॥

भोजयित्वेति । वरान्नेन श्रेष्ठान्नेन भुजिकर्मणोऽन्नस्य तत्करणत्वविवक्षायां तृतीया ततः पुनस्ताम्बूलाद्यैर्विविधैर्भोगैर्युक्तान् कारयामासेत्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥

त इति । ते राजानः सहदेवेन पूजिताः कृष्णेन क्लेशान्मोचिताः विरेजुः यथा प्रावृडन्ते शरदि ग्रहाश्चन्द्रादयस्तद्वत् ॥ २७ ॥

रथानिति । सन्तः समीचीनाः अश्वा येषान्तान् रथानारोप्य रथेषु उपवेश्य सूनृतैर्मधुरैर्वाक्यैः प्रीणीय हर्षयित्वा स्वस्वदेशान् प्रत्ययापयत् प्रस्थापयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मारामत्वं विवृणोति—मयीति ॥ २३-२५ ॥

भोगैः स्रक्चन्दनादिलक्षणैर्धनैर्वा ॥ २६ ॥

ग्रहाः आदित्यादयः ॥ २७ ॥

प्रीणय्य प्रीतिं जनयित्वा ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कृते यद्भविष्यति फलं तत्साधनसहितं निर्दिशति उदासीना इति । स्वेषु धनबन्धादिषु देहधर्मादिषु च उदासीनाः भवन्तु मा भवन्त्विति रागद्वेषरहिताः न केवलं बहिर्मुखताभाव एव प्रयोजकः किन्त्वात्मरमणमपि एतदुभयसिद्ध्यर्थं धृतभगवद्व्रताः एवं साधनैर्यावज्जीवमपि सम्यक् मन आवेश्य अन्ते मरणसमये ब्रह्मस्वरूपं यास्यथ गमिष्यथ मध्ये देहनाशार्थं प्रयत्ने देहजीवं निष्ठेत अतो देहान्तस्यैव प्रतीक्षा कर्त्तव्या मत्स्मरणमेव कर्त्तुं शक्यं कार्यसाधकञ्च ततश्च मत्प्राप्तिरेव भविष्यति मम ब्रह्मत्वात् फलं मोक्ष एवेति फलं तत्स्तुतिश्लोका ॥ २३ ॥

एवं निरभिमानस्थितं प्रेमभक्तिं निरन्तरस्मरणम् अन्ते मोक्षञ्च तेभ्यो दत्वा कृतार्थानपि लोकपुरस्कारार्थं लौकिक्या परिचर्यया संस्कृतान् कृतवानित्याह -इत्यादिश्यति त्रिभिः । यतः कृष्णः सदानन्दः भक्तसुखार्थमेव गृहीतावतारः साधनसम्पत्त्यर्थमाह

त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् कृष्णेन सुमहात्मना ।
ययुस्तमेव ध्यायन्तः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥
जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ।
यथाऽन्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतन्द्रिताः ॥ ३० ॥
जरासन्धं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ।
पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भुवनानामीश्वर इति तेषां प्रथमं मज्जनकर्मणि स्नानकर्मणि पुरुषान् स्त्रियश्च न्ययुङ्क्त अश्रमापनोदः पुरुषैः सौष्ठवं स्त्रीभिरित्युभयाविनियोगः अमज्जनकर्मणि मज्जनकर्मणि वा येषु कर्मसु कृतेषु मज्जनममज्जनं वा प्राप्नोति श्मश्रुकर्मोन्मर्दनादिषु मज्जनं तिलकादिष्वमज्जनमिति ॥ २४ ॥

ततस्ते राजानो गृहे समागता इति सहदेवेन जरासन्धपुत्रेण कृतां तेषां सपर्यां पूजां विधिवत्कारयामास भारतेति धर्मकर्मणि विश्वासार्थं पूजायां प्रकारमाह नरदेवोचितैरिति । उत्कृष्टैः कञ्चुकोष्णीषादिभिः भूषणैः कुण्डलादिभिः स्रग्भिः चन्दनादिभिः ॥ २५ ॥

ततो वरान्नेन पक्वेन भोजयित्वा पुनः स्नातं सुस्नातान् समलङ्कृतान् विविधैर्भोगैः नृत्यगीतादिभिर्युक्तान् चकार नृपभोगे प्रथमं ताम्बूलमिति अन्नवस्त्राणां सर्वसाधारणत्वात् अवान्तरभेद एव भवति तत्रापि नृपोचितैः ॥ २६ ॥

भगवत्संस्कृतांस्तान् वर्णयति—ते पूजिता इति । पूर्वमन्यद्वारा संस्कृता अपि वाक्यैरुत्तमपदार्थदानैश्च मुकुन्देन पुनः पूजिताः सर्व एव राजानः मृष्टकुण्डलाः रत्नोज्वलत्कुण्डलाः सन्तः राजलक्षणं प्राप्य विशेषेण रेजुः पूर्वावस्थापेक्षयापि तत्र हेतुः क्लेशाद्विमोचिता इति । क्लेशभोगानन्तरं पुनः संस्कारे अधिका कान्तिर्भवति अत्र दृष्टान्तमाह—प्रावृडन्ते यथा ग्रहा इति । पूर्वापेक्षयापि मेघापगमे ग्रहाः शुक्रादयः सोज्वला भवन्ति वृष्ट्या मेघगत्या च मध्ये स्थिता भूरेणव अपगच्छन्तीति मलिनानां व्यवधायकत्वाभावात् ग्रहा उज्वला भवन्ति एवं पुरुषा अपि भोगेन पापनाशात् संस्कारेण बहिर्मालिन्याभावाच्च भूषणैरत्युज्वला भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततो भगवान् स्वसङ्गे समानेष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह—रथान् सदश्वानिति ॥ सर्वे रथारूढाः कृताः उत्तमाश्च रथेषु योजिताः तेच रथाः मणिकाञ्चनादिभिर्भूषिताः ततः सूनृतैरपि वाक्यैः तान् नृपान् प्रीणय्य एवं कायवाङ्मनोभिः तान् सर्वात्मना सुखिनः कृत्वा स्वदेशान् तत्तद्देशान् प्रत्ययापयत प्रस्थापितवान प्रत्यापत्तिः निरोधे आवश्यकी सा च गृहस्थितिपर्यन्ता अन्यथा सामिकृता स्यात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्त्रियश्च मज्जनकर्मणि अभ्यङ्गस्नानादौ ॥ २४-२६ ॥
ग्रहाश्चन्द्रादयः ॥ २७-३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृपोचितैस्ताम्बूलाद्यैर्विविधैर्भोगैर्युक्तान् कारयामासेत्यनुषङ्गः ॥ २६—२७ ॥

सूनृतैः मधुरैर्वाक्यैः प्रीणय्य नन्दयित्वा ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

देह आदि में उदासीन और आत्मा मेंहि रमण करने वारे तथा यमनियमादि व्रत धारण करने वारे मेरे विषय में मनको निश्चल लगाकर शरीर के अन्त में परब्रह्मस्वरूप मोको हि आप लो प्राप्त हो जावोगे ॥ २३ ॥

श्री शुकदेवजी बोले कि अखिल लोक के ईश्वर श्री कृष्ण भगवान् इसप्रकार राजानको आज्ञा कर उनके अभ्यंगस्नान आदिके निमित्त स्त्री और पुरुष को आज्ञा देतेभये ॥ २४ ॥

हे भारत ! श्री कृष्ण भगवान् जरासन्ध के पुत्र सहदेवनसे राजानके योग्य वस्त्र भूषण माला चन्दन करके राजान का अलंकार कराते भए ॥ २५ ॥

इसप्रकार स्नान किये राजान को श्रेष्ठ अन्न से भोजन कराय कर राजान के उचित नाना प्रकार के भोग तथा ताम्बूल आदिसे उनका सत्कार कराते भए ॥ २६ ॥

श्री कृष्ण ने क्लेश से छुडाए तथा सत्कार को प्राप्तभए सुन्दर कुण्डल धारण किये वे राजालोग जैसे वर्षा कालके अन्तमें सूर्यादि ग्रह शोभायमान होते हैं तैसेहि शोभायमान होते भए ॥ २७ ॥

मणि जड़ित सुवर्ण के भूषणों से भूषित राजान को अच्छे २ घोडा जुडे हुए रथों मे बैठाकर मधुर वचनों से प्रसन्न कराय कर उनको अपने २ देशन के प्रति विदा कराते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जगदुः ऊचुः ॥ ३०—३१ ॥

गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शङ्खान् दध्मुर्जितारयः ।
हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

खाण्डवप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ ३२ ॥

शान्तं मृतम् आप्तमनोरथो बभूव ॥ ३३—३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुशोभनः महांश्च आत्मा सौन्दर्य्यादिदयालुत्वादिस्वभावो यस्य तेन अतस्तमेव ध्यायन्तस्तथैव चिन्तयन्तः किञ्च जगत्पतेरपि भक्तकृपया कृतानि जरासन्धघातनादीनि च स्वस्नपनादीनि च कर्माणि ध्यायन्तः ॥ २९ ॥

महापुरुषस्य चेष्टितं लोकोत्तरव्यवहारं स्वमोचनादिप्रतिपादनात्तं जगदुः हर्षाकुलैः कीर्त्तयामासुः प्रहर्षस्वभावात् परमाश्चर्य्यात् प्रेमतश्च तत्तु तेषां मन्त्र्यादिष्वपि भगवद्भक्तये जातमिति भावः। किञ्च यथेति भगवान् परमाप्तशिरोमणिरिति तदनुशासने विश्वासः सूचितः अत एवातन्द्रिता अनलसाः सावधानाश्च सन्तः ॥ ३० ॥

केशवः पुनश्चक्रादिधारणवैलक्षण्येन तदाकारस्सन्निति सर्वाविर्भावास्पदता दर्शनेन स्वयं भगवत्त्वमेव दर्शितं प्रायात् जरासन्धस्य दिव्यरथमारुह्य ततः प्रयाणं चक्रे तथा च सभापर्वणि—" जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् । आरोप्य भ्रातरौ चैव" इत्यादि किञ्च —

"न ससज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न हीयते ।
दिव्यो रथवरो राजन् दृश्यते नैव मानुषे ॥
तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिस्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्र पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः" ॥ इति

तादृशरथादिबहुलरत्नार्पणेन पूजितः सन् ॥ ३१ ॥

शङ्खान् पूर्वं वर्त्मनि स्थापितं स्वरथे स्थितान् दुर्हृदां दुर्योधनादीनाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त इति कृच्छ्रात् क्लेशान्मोचितास्तमेव श्रीकृष्णमेव जगत्पतेः कृष्णस्य कृतानि चेष्टितानि च ध्यायन्तः जग्मुः ययुः ॥ २९ ॥

जगदुरिति । नृपाः महापुरुषस्य श्रीकृष्णस्य चेष्टितं प्रकृतिभ्योऽमात्यादिभ्यो जगदुरूचुः यथा भगवानन्वशासदनुशिष्टवांस्तथा निरवद्याः चक्रुः ॥ ३० ॥

जरासन्धमिति । भीमसेनेन प्रयोज्यकर्त्रा घातयित्वा सहदेवेन जरासन्धसुतेन पूजितः पार्थाभ्यां भीमार्जुनाभ्यां च संयुतः प्रायात् ययौ ॥ ३१ ॥

तत इति । ते कृष्णभीमार्जुनाः खाण्डवप्रस्थम् इन्द्रप्रस्थं गत्वा शङ्खान् ध्मनयामासुः तत्र हेतुः जितारिः शत्रुयैस्ते दुर्हृदाममित्राणामसुखं दुःखमावहन्तीति तथा सुहृदो मित्राणि हर्षयन्तश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृतानि कार्याणि ॥ २९ ॥

प्रकृतिभ्यः विश्वस्तभृत्येभ्यः ॥ ३०—३१ ॥

खाण्डवप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं दुर्हृदां शत्रूणाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवत्पुरस्कृतानां स्वदेशगमनमाहन्त एवमिति । लोके ये मोक्ष्यन्ते तेभ्यः प्रत्युत किञ्चिद्गृहीत्वा अगृहीत्वा वा शृङ्खलादिभ्यः केवलं पृथक् क्रियन्ते नत्वेवं सर्वसुखसाधनैः संयुज्यन्ते एते त्वेवं मोचिताः तत्रापि कृच्छ्रात् किञ्चिद्विलम्बे प्रमथनाथाय छिन्ना भवेयुरिति यतः कृष्णेन सदानन्देन मोक्षे मोचकधर्मानुप्रवेशादेवामित्यर्थः । महात्मा परं स्वोपकारव्यतिरेकेणैव परं मुञ्चति अयन्तु सुमहात्मेति स्वतः सर्वदानंदयुक्तः अतस्तमेव ध्यायन्तो ययुः भगवत्कृतानि च सम्माननादीनि एतच्च स्मरणं तेषां युक्तमेव भगवान् भर्त्तेति आवश्यकत्वात् नत्वनेनापि कृतनिष्क्रिया इति ज्ञापयन्नाह—जगत्पतेरिति ॥ २९ ॥

स्वगृहं गताः आश्चर्याभिनिविष्टेभ्यः स्वगृहस्थेभ्यो जगुरित्याह जगदुः प्रकृतिभ्यस्त इति । एवमेव हि महापुरुषचेष्टितं भवतीति महापुरुषस्य भगवतश्चेष्टितं ततो निरभिमानतयैव पालनं कृतवन्त इत्याह—यथान्वशासदिति ॥ ३० ॥

एवं तेषां जीवन्मुक्तावस्थां निरूप्य जरासन्धवधस्य मुक्त्युपयोगित्वमुक्त्वा भक्तिधर्मोपयोगित्वं वक्तुमिन्द्रप्रस्थप्रत्यागमनमुच्यते जरासन्धं घातयित्वेत्यादिपञ्चभिः । भीमसेनकरणेन जरासन्धहननं ब्रह्ममहादेवयोः तद्रक्ष्याभावे हेतुः केशव इति कश्च ईशश्च तयोर्मोक्षदातृत्वादुपजीव्य इति ततः अच्युताभ्यां पार्थाभ्यां संयुतः सन् पितृवधमस्मृत्वापि सहदेवेन पूजितः प्रायात् पूर्ववत् द्वेषं परित्यज्य प्रकर्षेण निर्गत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं समागत्य दूरादेव स्वागमनं ख्यापितवन्त इत्याह—गत्वा ते खाण्डवप्रस्थमिति । इन्द्रप्रस्थनिकटे खाण्डवदाहानन्तरं तत्र नगरं निर्मितमस्ति भगवता कौतुकातिशययुक्तं तत्र गत्वा इन्द्रप्रस्थज्ञापनार्थं शङ्खान् दध्मुः पाञ्चजन्यं हृषीकेश इति श्लोकोक्तान् यतो जितारयः उत्साहेन वादितवन्तः तस्य वादनस्य स्वसुहृदां हर्षजननप्रयोजनं दुर्हृदां दुःखजननञ्च प्रायेण रात्रौ समागताः ॥ ३२ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
मेनिरे मागधं शान्तं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥
अभिवन्द्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ।
सर्वमाश्रावयाञ्चक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥
निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकम्पितम् ।
आनन्दाश्रुकलां मुञ्चन् प्रेम्णा नोवाच किञ्चन ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
कृष्णाद्यागमनं नाम
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं कृष्णं कृतानि च ध्यायन्तः ॥ २९ ॥
जगदुः ऊचुः ॥ ३०—३१ ॥
खाण्डवप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

अति उदार चित्त वारे श्रीकृष्णने इस प्रकार क्लेश ते छुडाए भए राजा लोग श्रीकृष्णकाहि ध्यान करत तथा जगत्पालक श्रीकृष्ण के किये चरित्रन का स्मरण करत अपने २ देशको चले गये ॥ २९ ॥

वे राजा लोग अपनी २ राजधानी म जाय कर श्रीकृष्ण के चरित्रको मन्त्रियों के अर्थ कहते भए और जिस प्रकार भगवानने आज्ञा दई रही उसी प्रकार सावधान होकर करते भए ॥ ३० ॥

भीमसेन से जरासन्ध का घात कराय कर और सहदेव से पूजित होकर भीम अर्जुन सहित श्रीकृष्ण भगवान् वहां से पधार गए ॥ ३१ ॥

जरासन्ध के जीतने वारे इसी से दुर्योधन आदिकों दुःख प्राप्त करने वारे वे तीनों इन्द्रप्रस्थ में जाय कर अपने सुहृदनको हर्ष कराने के लिये शङ्ख बजाते भए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शान्तं मृतं आप्तमनोरथो बभूव ॥ ३३—३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्छङ्खध्वनिम् ॥ ३३ ॥

अथानन्तरं शङ्खध्वानाव्यवहितकालमेवेत्यर्थः । इत्यत्यन्तवेगेनागमनाद्राज्ञोऽभिगमनाद्यकरणकारणं च सूचितं भगवता पश्चादभिवन्दनं विनयविशेषात् स्नेहविशेषेण तत्र प्रागर्जुनप्रेरणञ्च जरासन्धघातनाद्युपकारेण साधुशिरोमणेर्लज्जया पश्चादवस्थितेश्च अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं जनं दुर्जनमर्दयति हिनस्तीति जनार्दन इति आत्मना स्वयमिति समूहापेक्षयैव न तु स्वस्वापेक्षया अनौचित्यात् प्रेम्णा परस्परमानदत्वाच्च अतः परस्परमेव चातुर्यादिकं वर्णितमिति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

केशवेनेति पूर्ववदश्रुधारणास्थितेः गाम्भीर्य्येणानन्दाश्रूणां कला बिन्दूनेव मुञ्चन् अतस्तद्रुद्धकण्ठत्वेन किं वानौचित्येन नोवाच वक्तुं नाशक्नोत् तत्तत्कुतः प्रेम्णा तच्च कुतः धर्मराजः श्रीभगवद्धर्मे श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदिति तच्छङ्खध्वननं श्रुत्वा मागधं शान्तं हतं मेनिरे अमन्यन्त राजा युधिष्ठिरस्त्वाप्तः मनोरथो येन तथाभूतश्चासीत् ॥ ३३ ॥

अपि च, अभिवन्द्येति । आत्मना ऽऽत्माभिर्यदनुष्ठितं कृतं तत्सर्वमाश्रावयामासुः ॥ ३४ ॥

निशम्येति । आनन्दाश्रूणां कलाः बिन्दून् मुञ्चन् किञ्चिदपि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नोवाच तूष्णीमासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शान्तं मृतं प्राप्तमनोरथोऽभूदितिशेषः ॥ ३३—३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रिसप्ततितमोध्यायः ॥ ७२ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

यदर्थवादितवन्तस्तज्जातमित्याह—तच्छ्रुत्वेति । इन्द्रप्रस्थनिवासिनः सर्वे प्रीतमनसो जातः शब्दं श्रुत्वैव मागधं शान्तं मेनिरे राजा च प्राप्तमनोरथो जातः॥ ३३ ॥

एवमानन्दयुक्तेषु पुरवासिषु पश्चान्नयनानन्दं दातुं समागतानित्याह—अभिवन्द्याथ राजानमिति । त्रयोपि क्रमेण प्रस्तावानुसारेण वृत्तान्तमाश्रावयाञ्चक्रुः आत्मना भगवता सेन वा वदाप्यर्जुनेन कृतं न स्पष्टं तथापि ग्रासयुद्धादिसम्प्राप्तौ रक्षा तेनैव कृतेति ज्ञातव्यम् अनुष्ठितस्य साधारण्येन निरूपणात् ॥ ३४ ॥

एवं श्रावणे युधिष्ठिरस्य भगवति भक्तिर्जातेत्याह—निशम्येति । यतो धर्मराजः अधिकारी एतत्सर्वं केशवेनानुकम्पितं कृपया कृतमिति ज्ञातवान् नतु स्वभ्रातृपौरुषमिति ततः प्रेमातिशयानन्दाश्रुकणान् मुञ्चन् वाक्स्तम्भे जाते प्रशंसाभिनन्दनादिकं किमपि नोक्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
चतुर्विंशाध्यायविवरणम् ॥२४॥७३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नोवाचेत्यानन्दजाड्यात् ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्रिसप्ततितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राप्तमनोरथो बभूव ॥ ३३-३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७३॥

भाषा टीका ।

शङ्खके शब्द को सुनकर इन्द्रप्रस्थनिवासीजन प्रसन्न मन होकर जरासन्धको शांत मानते भए और राजायुधिष्ठिर भी पूर्ण मनोरथ होगये ॥ ३३ ॥

भीम अर्जुन जनार्दन तीनों राजाको अभिवादन करके जो कुछ आप तीनो ने किया उस सब कर्म को राजाके प्रति सुनाते भए ॥ ३४ ॥

श्रीकृष्ण ने कृपाकरके सम्पादन किये अपने कार्य्य को सुनकर राजा युधिष्ठिर नेत्रों से आनन्द के आंशुपात की बूंद को बहावत प्रेमसे कुछभी नहि बोले ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें बिहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एवं युधिष्ठिरो राजा जरासन्धवधं विभोः ।
कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ।
वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥
स भवानरविन्दाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ।
धत्तेऽनुशासनं भूमंस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३ ॥
न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥
न वै तेऽजितभक्तानां ममाहमिति माधव ।
त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृता ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ।
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्युक्सप्ततितमे राजसूयक्रिया द्विजैः ।
अग्रपूजाप्रसङ्गेन चैद्याघातादि वर्ण्यते ॥
राजसूयमुखे हत्वा जरासन्धं तदन्तरे ।
चैद्यं तदन्तं कुर्वन्तं बीजं कालिमिवावपत् ॥

कृष्णस्य चानुभावमिति चकारात्तस्य स्वाज्ञाऽनुविधायित्वञ्चालक्ष्येत्यर्थः ॥ १ ॥

तदाह--ये स्युरिति । ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनकादयः सर्वे च लोकपालाश्च ते शिरसैव तवानुशासनं वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वेति भाग्येनैतल्लब्धमिति बहुमानेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

स भवान् परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनं धत्ते तदत्यन्तविडम्बनमननुरूपमनुकरणम् स्वतेजोहानिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथवा तव पूर्णस्याज्ञापनाज्ञाधारणाभ्यां न तेजसो हानिवृद्धी अतः कृपया सर्वं सङ्गच्छत इत्याह—न ह्येकस्याद्वितीयस्येति । समानासमानरहितस्य ब्रह्मणस्तवोभयं माया परमात्मन इति सर्वजीवानियन्तुस्तव नियम्यत्वं सुतरां न वास्तवम् अतः परानुग्रहार्थैरेतैः कर्मभिस्तव तेजो न वर्धते न च ह्रसति रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः । तथाच श्रुतिः "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति ॥ ४ ॥

नन्वेवमप्यहं परमेश्वरो ममेनं नार्हं कर्मायोग्यमिति मनसि कथं न भवेदत आह—न वै त इति । हे अजित ! तव भक्तानामेव तावदियं नानाधीर्भेदमतिर्नास्ति यथा पशूनामज्ञानां वैकृता शरीरविषया तव तु नास्तीति किम्पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यज्ञिये यज्ञोचिते वसन्तादिकाले युक्तानभियुक्तान् स युधिष्ठिरः ऋत्विजो होतृप्रमुखान् वव्रे वृतवान् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ततश्च दिनान्तरे तं श्रीकृष्णमब्रवीत् राजेति जरासन्धवधादिना साम्राज्याभिप्रायेण एवमग्रेपि ज्ञेयं जरासन्धवधं श्रीकृष्णस्य भीमाप्यायनादकस्माच्चतुर्भुजत्वाविर्भावनादिलक्षणानुभावात्मकं जरासन्धवधं यद्वा जरासन्धवधं श्रीकृष्णस्य तमनुभावं चेति विभो हे प्रभो! इति तत्पूर्वजेषु तादृशभगवत्कृपास्मृत्या परमादरात् सविसर्गपाठे निजप्रभोः ॥ १ ॥

ये स्युरिति। सर्वानेव परामृशति अनुशासनं तवेति शेषः तच्च साक्षाच्छ्रीमुखेन वेदादिद्वारा वा शिरसैव वहन्ति भक्त्या स्वीकुर्वन्ति ॥ २ ॥

दीनानाम् अकिञ्चनानां बहुधा दुःखितानां वा तथापीशत्वेनाभिमानवतामस्माकं धत्ते पालयति परमादरेण स्वीकरोति वा हे अरविन्दाक्षेति तदानीं कृपामयतत्सौन्दर्य्यानुभवमयप्रेम्णा सम्बोधनं भूमन् हे अपरिच्छिन्नप्रभावेति स्वस्तुतिपोषकत्वेन अतोऽत्यन्तविडम्बनं वयमात्मनो विडम्बनमनधिकारित्वाल्लोकोपहासास्पदत्वमेव मन्यामह इत्यर्थः। यद्वा सर्वथा कर्त्तुमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तव तु तेनापि न हानिरित्याह—न ह्येकस्येति। तच्च तैर्व्याख्यातं तत्र सर्वमिति आज्ञापनाज्ञाधारणतेजोवृद्धिहान्यादिकमित्यर्थः। वृद्धिहानी तत्प्राकट्याप्राकट्यार्थे ज्ञेये कृपयैव तत्सङ्गतौ हेतुः नह्येकस्येत्यादि व्याख्यायां समानेत्यादि समानरहितस्येतीश्वरान्तराभावादाज्ञाधारणं न सम्भवति असमानरहितस्येति स्वांशस्वशक्त्यात्मकवस्तुव्यतिरिक्ताराहित्यादाज्ञापना न सम्भवति न हि स्वांशे स्वशक्तौ वाऽऽज्ञापनापेक्षा विद्यते इच्छामात्रेण सिद्धेः तस्मादुभयमाज्ञापनाज्ञाधारणरूपं वस्तुतो न सम्भवति तदसम्भवातिशयार्थं परमात्मन इत्यस्य व्याख्यानं समानासमानराहित्ये हेतुः ब्रह्मण इति सर्वात्मन इत्यर्थः। अतस्तन्मायायैवेति प्राप्ते भक्तेषु कापि व्यानौचित्यात् दुर्घटघटनाकारिण्या कृपामय्या स्वेच्छयैव सम्भवतीति युक्तमेवोक्तम् अतः कृपयेतीति भावः। न वर्द्धते न च ह्रसति किन्तु प्रकटीभवत्यप्रकटीभवति चेत्येवार्थः। तत्र योग्यदृष्टान्तव्याख्या रवेरिति ॥ ४ ॥

न वै इति च तैर्व्याख्यातं परमसौशील्यादेवेतिभावः वैकृतीति विकृतस्य शुद्धस्वरूपगुणविपरीततया परिणतौ यः कुत्सितो देहस्तत्र भवतीति कुत्सितैवेत्यर्थः। वैकृतेति पाठः क्वचित् तस्य तु तदभावकैमुत्ये हेतुः सम्बोधनद्वयं हे अजित! मायावैभवावशीकृत! हे माधव! परमस्वरूपशक्तिपते! इति अथवा न च यज्ञभोक्तुस्तव स्वार्थमेवेदं कर्म यतो न हीयते न च त्वदीयानामस्माकं स्वाभिमानमयमेतत् यतो न वै इति तस्मात्तव कृपैव कारणमस्माकं च भक्तिरेवेति भावः ॥ ५ ॥

अत्र श्रीशुक उवाचेति क्वचित् याज्ञिये काले पूर्वमेव विचार्य्य निर्णीते शुभसमयविशेषे इति पूर्वोक्तमुक्तानिवेद्य ब्रह्मवादिनः पाठतोऽर्थतश्च सदा वेदाभ्यासपरान् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १–४ ॥

नानाधीः स्वदेहपरदेहतत्सम्बन्धिष्वनात्मभूतेषु अनात्मीयेषु आत्माभिमानात्मीयत्वाभिमानरूपतया नानारूपा धीः ॥ ५–१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ राजसूययाजनशिशुपालवधात्मकं भगवच्चेष्टितमनुवर्णयति चतुस्सप्ततितमेन—एवमिति। युधिष्ठिरो राजा तं जरासन्धघातनात्मकं कृष्णस्यानुभावं प्रभावं च श्रुत्वा तं श्रीकृष्णमब्रवीत् ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह—य इति चतुर्भिः। ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनकाद्यः ये च सर्वे लोकाः जनास्तत्पराश्च ते यस्यानुशासनं दुर्लभं लब्ध्वा भाग्यैरेव तल्लब्धमिति बहुमानेनेत्यर्थः। शिरसा वहन्ति ॥ २ ॥

स भवान् हे अरविन्दाक्ष! ईशमात्मानं मन्यन्त इति तथा तेषां जनानामनुशासनं धत्ते करोतीति यत्तदत्यन्तविडम्बनमनुष्यचेष्टाभिनयमात्रमन्यथा सर्वनियन्तुः सङ्कल्पमात्रकृतजगदुत्पत्तिस्थितिलयस्य तवैतत् साक्षाच्छत्रुविजयादिरूपं कर्म न घटत इति भावः ॥ ३ ॥

ननु प्रभावातिशयार्थमेवाहमपीतरवत्तवानुशासनं कथमित्यत आह—नहीति। एकस्याविभक्तनामरूपचिदचिद्विशिष्टतया जगदुपादानकारणभूतस्याद्वितीयस्य निमित्तकारणस्य च ब्रह्मणस्तदुभयकारणत्वोपयुक्तस्वाभाविकसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिकल्याणगुणबृहत्त्वशालिनः एवं लीलाविभूतिनायकत्वमुक्तम् परमे नित्यविभूत्याख्ये तिष्ठतीति तथा तस्य तव कर्मभिः प्राकृतशत्रुजयादिरूपैस्तेजःप्रभावो न वर्द्धते नापि ह्रसते च यथा रवेरुदयास्तमयादिकर्मभिर्न वर्द्धते न क्षीयते च तद्वत् ॥ ४ ॥

उक्तमेव सहेतुकं कैमुत्यन्यायाभिप्रायेणाह—नचेति। हे माधव! हे अजित! तव भक्तेनामेव पशूनामिव पशुतुल्यानां देहात्माभिमानिनामिव ममाहमिति त्वं तवेति च नानाधीः स्वदेहपरदेहतत्सम्बन्धिष्वनात्मभूतेषु आनात्मीयेष्वात्माभिमानात्मीयत्वाभिमानरूपनानाधीनैव नास्ति कुतः तद्धेतुकतेजोवृद्धिह्रासौ किं पुनस्तव तौ न स्त इतीति भावः ॥ ५ ॥

इतीति। याज्ञिये यज्ञार्हे वसन्तादिरूपकाले स पार्थो युधिष्ठिरः कृष्णेनानुमोदितः युक्तानभियुक्तान् ब्रह्मवादिनः ब्राह्मणानृत्विजो वृतवान् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रोतृमनोहरं क्षमाजनकं वीरवीर्यवर्द्धनं हरेः समद्युतिनिदर्शनं शिशुपालवधं निगदत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ युधिष्ठिरो भगवन्तं स्तुत्वा तदनुज्ञया राजसूयप्रारम्भणं वक्ति एवमित्यादिना ॥ १ ॥

यस्य तव त्रिलोकगुरवः ब्रह्मादयः ॥ २ ॥

ईशमानिनाम् ईश्वरोऽहमहं भोगीत्याद्यभिमानवतां दीनाना-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मात्मतत्त्वज्ञानाभावात्कोष्ठगत्या कृपणानामनुशासनं दुर्मार्गप्रवृत्तित्यागेन सन्मार्गवर्तनम् ॥ ३ ॥

प्रेक्षावत इव हरेरनुशासनादिप्रवृत्तिः स्वप्रयोजनोद्देशपूर्विकेत्यकृतार्थत्वप्रसङ्ग इति तत्राह—नहीति । तेजः प्रभावलक्षणा प्रभा कर्मभिः शुभाशुभलक्षणैः "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इतिश्रुतेः । एकस्यापि समाधिकसद्भावे तौ किं न स्यातामिति तत्राह—अद्वितीयस्येति । अस्यापि परिच्छिन्नत्वे कथमिति मन्दाशङ्कां परिहरति—ब्रह्मणइति । बहिस्तथाऽस्तु अन्तः परिच्छिन्न इति तत्राह—परमात्मन इति । आत्मनो जीवात्परत्वेन पूर्णत्वेन मीयमानस्य परमात्मन इत्यर्थः । रवेः प्रभा मन्दोष्णत्वादिविशेषः कालोपाधिको न स्वाभाविक इति भवत्येव निदर्शनं हरेस्तूक्तविशेषणसामर्थ्यात्सोऽपि नेत्यवगमयितव्यम् ॥ ४ ॥

हरेरद्वितीयत्वं किम्पुनर्न्यायेनाह-नचेति । हे अजित ! माधव लक्ष्मीपते ! ते तव भक्तानां पुत्रादौ ममेति देहादावहमिति देहान्तरे त्वमिति तदीयक्षेत्रादौ तवेति नानाधीर्नास्ति चशब्दः सर्वत्रेश्वरसत्तां पश्यतामित्यस्मिन्नर्थे वर्तते कीदृशी नानाधीः यथा पशूनां संस्काररहितानां बुद्धिर्वैकृता विविधप्रकारा स्वार्थे तद्धितः ॥ ५ ॥

याज्ञिये यज्ञकरणयोग्ये युक्तान्कालपोकन्यायवेदिनः ॥६-९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

न च यज्ञभोक्तुस्तव स्वार्थमेवेदं कर्म यतो नहीति । न च त्वदीयानामस्माकं स्वाभिमानमयमेतत् ॥ ४ ॥

यतो नचै इति । तस्मात्तव कृपैव कारणमस्माकञ्च भक्तिरेवेति यद्यपि मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमित्युक्तं तथाप्यनैकान्त्यादिति यदुच्यते तत् खलु ब्राह्मणत्वादि व्यावहारमाश्रित्यैव ज्ञेयम् ॥ ५-४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—५८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्चाविंशे निरुद्धस्य राज्ञो धर्मो निरूप्यते ।
प्रतिबन्धविहीनस्य प्रेममग्नदचेतसः ॥
आधिदैविकयज्ञोपि धर्मेत्र विनिरूप्यते ।
तत्रापि बाधकं कृष्णो न्यवादयदितीर्यते ॥
मोचनादेव राज्ञां हि तत्सेवात्र निरूपिता ।
ब्रह्मण्यत्वान्मागधस्य ब्राह्मणेष्वत्र संशयः ॥
अतः सर्वत्र ऋषयो निरूप्यन्ते स्वनामतः ।
आधिदैविकयज्ञस्य सर्वोप्युत्कर्ष उच्यते ॥

अध्यात्मिकस्तु तच्छेषः प्रधानार्थो यतः परः ।

पूर्वाध्यायान्ते भक्त्यानन्दपूर्णो जात इति निरूपितम् इदानीं तादृशस्य मनोरथसिद्धिर्निरूप्यते आदौ स भक्तो जात इति वक्तुं पूर्वमाज्ञापनेन भक्ताविरुद्धकारीभूत्वा साम्प्रतं तत्परिहारं कृतवानिति निरूप्यते पञ्चभिः, तत्र दोषपरिहारार्थं प्रथममुद्यममाह—एवं युधिष्ठिर इति । स्वधर्मनिष्ठो महान् भगवदुपकारं श्रुत्वा ज्ञातभगवन्माहात्म्यः विभोः स्वामिनः कृष्णस्य भक्तिरूपं स्वस्मिंश्चानुभावं ज्ञात्वा नारदादिमुखतस्तात्सिद्धीरञ्च श्रुत्वा कृतार्थता जातेति प्रीतस्सन् पूर्वकृतस्वापराधनिवृत्त्यर्थं तं भगवन्तं प्रति किञ्चिदब्रवीदित्यर्थः ॥ १ ॥

आदौ भगवन्माहात्म्यमाह—येस्युरिति । त्रैलोक्यगुरवः त्रैलोक्ये उपदेष्टारः आज्ञापकाः ब्रह्मादयः वेदोक्तऋषयो वा सर्वे च लोकाः प्राणिनो भूराद्यभिमानिदेवा वा सहेश्वरा इन्द्रादिसहिताः एवं वेदलोकपराः भगवतः अनुशासनं स्वस्यानधिकारित्वेन दुर्लभं लब्ध्वा शिरसा वहन्ति अत्यादरेण कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

किमतो यद्येवं तदाह—भगवानरविन्दाक्ष इति । सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमो भगवान् भक्तानुकम्पार्थमरविन्दाक्षः दृष्ट्यैवाप्यायनकर्त्ता जातः एतादृशः दीनानां शोच्यानां तत्रापीशमानिनां दोषयुक्तानाम् अनुशासनं स्वयं धत्ते तत्कपटमानुषलीलाप्रदर्शनापेक्षयापि अत्यन्तविडम्बनमनुकरणं हीनानुशासनकरणस्यायुक्तत्वं स्थापयित्वा अयुक्तं करोतीत्यप्ययुक्तमिति ॥ ३ ॥

भूयोऽपि तद्युक्तमिति निरूपयति—नह्येकस्येति । यदि बहवो भवन्त्यात्मानः तदा गौणप्रधानभावे अन्यधर्माश्रयणं निषिद्धं भवति एकस्चेत् यद्यन्दस्याप्यधमाङ्गस्य उत्तमाङ्गं सेवां करोतीति यथा पादप्रक्षालनं हस्तेन क्रियते तथा न विरोध इति भगवत एव जगत्येकस्य सत्वान्न विरोधः युक्तिस्तु हिशब्दवाच्या निरूपिता किञ्च यत्र द्वैतमिव भवति तत्र अन्योन्यहीनभावं मन्यते अद्वितीयो भगवानेव सर्वत्र जगति वर्तत इति न भगवति किञ्चिद्दूषणमित्याह—अद्वितीयस्येति । किञ्च जीवानामयं धर्मः यत्कार्यप्रेरणं कार्यकारणञ्चेति नतु ब्रह्मणः शुद्धस्य लीलयान्यधर्मस्वीकारेतु क उत्कर्षापकर्षः इत्याह—ब्रह्मण इति । किञ्च सर्वेषां नियन्ता भगवान् परमात्मा प्रेरकः सर्वानेव यथासुखं सर्वत्र प्रेरयति तत्र किमुत्कर्षमपकर्षं वा सर्वस्यापि भगवदधिष्ठितत्वाविशेषात् अन्यधर्मसम्बन्धेपि न काचित् क्षतिः यथा आकाशे अभ्रतमः प्रकाशाः तद्वद्गणवतीत्याशयेनाह परमात्मन इति अत एव कर्मभिः स्वकीयैः कर्मरूपस्य परकाष्ठापन्नस्य निर्लेपस्य तेजो न वा वर्द्धते न वा ह्रसते अलौकिकत्वात् दृष्टान्तमाह यथा रवेरिति उच्चनीचस्थाने किरणानां सम्बन्धेपि न काचिन्न्यूनता सर्वग्रहसम्बन्धेन न काप्युदयास्तमयौ ॥ ४ ॥

नन्वेवं सति कथं भगवान् सर्वेश्वरत्वमेव मन्यते तेन हीनभावं तथा सति जीवानामपकर्षबुद्ध्या नाशो भविष्यतीति चेत् नहि प्रकृतेपि तथेत्याशङ्कायामाह—नवै ते जितभक्तानामिति । हे अजित ! कस्याप्यवकाशात भक्तानां ममाहमिति स्वाभिमानः कदाचिदपि स्वोत्कर्षख्यापको भवति उत्कर्षस्तु जीवानां पाञ्चभौतिकदेहयुक्तानां लक्ष्मीकृत एव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

भवति तस्यास्तु त्वमेव धवः अतस्त्वयि को वाऽभिमानी भविष्यति इति भावः । किञ्च त्वद्भक्तानां न कस्मिंश्चिदपि त्रिविधां द्वैतयुक्तानां द्रव्यादिभेदार्थे त्वयीक्षां चकुरित्यर्थः। अभ्युच्छादयामीतिवत् अस्याव्याम प्रत्यय इतिच्छान्दसः यज्ञे यथार्थसमृद्धिमाह—हैमा इति । किलेति लोकोऽत्रप्रमाणं वरुणो निधिपतिरिति सोऽत्र दृष्टान्तीक्रियते पुरेति तस्यापीदानीं दुर्लभ इति सर्वोत्कर्षः देवादयो लोकपालाः द्वीपान्तरस्था राजानश्च नागता भविष्यन्तीति तेषामाकारणमागमनञ्च इन्द्रादय इति विरिञ्चिशिवाभ्यां संयुताः ॥ ५—१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

चतुर्युक्सप्ततितमे द्विजैर्मखविधौ हरेः।
अग्रपूजा चैद्यवधो दुर्योधनरुडप्यभूत् ॥

जरासन्धवधं कृष्णस्य तमनुभावञ्च ॥ १ ॥

ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवस्तेऽपि तवानुशासनमाज्ञां वहन्ति ॥ २ ॥

स भवान् दीनानामतितिकृष्टानामप्यस्माकं यदनुशासनं धत्ते तदत्यन्तविडम्बनमेवास्माकं नतूत्कर्षः । हन्त हन्त परमेश्वरमपि स्वाज्ञाकारिणमिमे कुर्वन्तीति लोकैरुपहस्यामह एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्मद्विधस्यापि जीवस्याज्ञाकारित्वे तव तु न काप्यप्रतिष्ठेत्याह—नहीति । एकस्य ईश्वरान्तराभावात् सजातीयभेदरहितस्य अद्वितीयस्य मायाजीवयोस्त्वच्छक्तित्वेन त्वद्रूपत्वाद्विजातीयभेदरहितस्येति कैवल्याप्रतिष्ठा कर्त्तव्येति भावः । किञ्च ब्रह्मण इति । सर्वव्यापकस्य तव व्याप्यतालक्षणो निकर्षो नास्ति परमात्मन इति सर्वजीवनियन्तुस्तव मादृशजीवनियम्यत्वलक्षणश्च स नास्तीति राज्ञा दैन्येनैव व्यञ्जितं वस्तुतस्तु भक्तवश्यत्वं भगवतो न निकर्षः प्रत्युत कृपाप्रकर्षव्यञ्जकत्वात् सर्वोत्कर्ष एव सच सर्वदा तस्य वर्त्तत एव "दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भक्तवश्यताम्" इत्यादिवचनेभ्यः यथा रवेरिति रविर्हि भूलोके श्वपचगृहमपि प्रकाशयति सुमेरूपरि परमेष्ठिगृहमपि प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वेवमप्ययं परमेश्वरो ममेदं नर्चि कर्म अयोग्यमिति मनसि कथं न सम्भवेदत आह—नेति । हे अजित ! तव भक्तानामेव तावत् ममाहमिति मम महापापिष्ठस्यमतोऽहं सर्वश्रेष्ठः कस्यापि प्रद्वामि त्वं तवेति तव शास्त्रज्ञानाभावात्त्वं मूर्खः सर्वस्यैव दास्यं कुर्विति पशूनामिव वैकृता वैकृतीतिच पाठः विकारमयी प्राकृती नानाधीर्नास्तीति तेन सिद्धानां तेषां चिन्मयी सात्वस्त्येवेति भावः । तवतु किं पुनर्वक्तव्यमस्तीति भावः ॥ ५ ॥

वव्रिये यज्ञोचिते वसन्तादौ ॥ ६—११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अथ चतुस्सप्ततितमे भगवतो भक्तयज्ञप्रवर्त्तकत्वाग्रपूज्यत्वयज्ञयजमानयज्ञपुरुषविद्विड्घातकत्वं वर्णयति—एवमिति । जरासन्धवधात्मकं कृष्णस्य अनुभावं चकारात् स्वाज्ञानुविधायित्वं चालक्ष्य ॥ १ ॥

अनुशासनमाज्ञाम् ॥ २ ॥

स भवान् दीनानामत्यन्तनिकृष्टानामस्माकमनुशासनं यद्धत्ते तदत्यन्तं विडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकरणं तत्वस्तुत्कर्षसूचकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

किञ्च एकस्याद्वितीयस्य निस्समानातिशयस्य ब्रह्मणः बृहत्स्वरूपादेः अत एव परमात्मनः तेजः कर्मभिः शत्रुवधादिभिः न वर्द्धते स्वभक्ताहिताचरणादिरूपैः कर्मभिश्च न ह्रसते यथा शीतादिनिराकरणकर्मभिः लोकहिताचरणकर्मभिश्च रवेस्तेजो न वर्द्धते नापि ह्रसतेच तद्वत् ॥ ४ ॥

तेजो हानिवृद्धी नानाभिमानवतां भवतः तथा त्वं तु तव भक्तानामपि नास्ति तव नास्तीति किमुत वक्तव्यमित्याह नवै इति ॥ ५ ॥

वव्रिये वसन्तादिकाले वव्रे वृतवान् ॥ ६ ॥

भाषा टीका।

श्री शुक उवाच।

राजा युधिष्ठिर इसप्रकार जरासन्ध के बध को सुनकर और सर्व व्यापक श्री कृष्ण के उस प्रभाव को सुनकर पश्चात् प्रसन्न होकर श्री कृष्ण के प्रति बोले ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच।

जो त्रिलोकी के पूज्य ब्रह्मादिक और लोकन के नियन्ता इन्द्रादिक लोकपाल हैं सो परन्तु वे सब आपकी आज्ञा को दुर्लभ मानिकर शिर से धारण करते हैं ॥ २ ॥

हे भूमन् ! सो आप अनन्त महिमा वारे कमलनेत्र वृथाहि अपने को ईश्वर मानने वारे हम दीन दीन आज्ञा को धारण कहारे सो यह मनुष्य चेष्टा करने आपके किसी प्रकार से अनुरूप न हि है ॥ ३ ॥

तथापि समान तथा अधिक रहित और अन्य की समानता रहित स्वरूप गुण करके सबसे बडे सबके आत्मा आपके के तेज की किसी कर्म से वृद्धि भी नहि होती और न किसी कर्म हानि होती है जैसे सूर्य के तेज की हानि वृद्धि नहि होती ॥ ४ ॥

हे अजित ! हे माधव ! आपके भक्तनकों देह आदि मे यह मेरो है यहमै हुं इसप्रकार की अहंकार ममकार बुद्धि नहि होती और यह तूहै यह तेरो है इस प्रकार पशुन के समान नाना बुद्धि नहि होती ॥ ५ ॥

राजा युधिष्ठिर ऐसा कहकर श्री कृष्ण से अनुमति पायकर यज्ञ के योग्य वसन्त काल में वेदवादी यज्ञके योग्य ऋत्विज ब्राह्मणों का वरण करतो भयो ॥ ६ ॥

द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः ।
वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥ ८ ॥
अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ।
वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥
उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ।
धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यत्र दिदृक्षवः ।
तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥
ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः ।
कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयाञ्चक्रिरे नृपम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

तानाह—द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ७—८ ॥

अकृतव्रणान्तानेतानृत्विगुपद्रष्ट्रादिभेदेन वव्रे ॥ ९ ॥

अन्ये चोपहूता यज्ञदिदृक्षवस्तत्रेयुरित्यन्वयः ॥ १०—११ ॥

देवयजनं यज्ञभूमिं कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य दीक्षयाञ्चक्रिरे दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

द्वैपेति त्रिकम् । द्वैपायनादीनां मुख्यत्वादेत एव वृताः नत्वन्ये इत्येवकारार्थः चकारः प्रत्येकमुक्तसमुच्चये तत्र, सर्वमुख्यो ब्रह्मा द्वैपायनः तथा च सभापर्वणि स्वयं "ब्रह्मत्वमकरोत् तत्र सत्यवतीसुतः" इत्यादि ॥ ७—९ ॥

उपेति युग्मकम् । अन्ये च ऋषयः द्रोणादयश्च तथा तेनोक्तेन श्रीकृष्णानुमोदनप्रकारेणैव हस्तिनापुरे श्रीनकुलं प्रेष्य उपहूताः आमन्त्रिताः आदिशब्दाद्बाह्लीकसोमदत्तादयः महामतिरिति ऐहिकपारलौकिकसर्वधर्मविदित्यर्थः । तथा च तत्रैव "तत्र व्ययकरश्चासीद्विदुरः सर्वधर्मवित्" इति ब्राह्मणाह्वानञ्च यथा तत्रैव श्रीयुधिष्ठिराज्ञया श्रीसहदेववाक्यम्—

आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् क्षत्रियानपि ।
विशश्च मान्यान् शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥

इति ॥ १०—११ ॥

यथाम्नायं वैदिकविध्यनुसारेण अस्योभयतोऽप्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानेव निर्दिशति—द्वैपायन इति त्रिभिः । अकृतव्रणान् एतान् ऋत्विगुपद्रष्ट्रादिभेदेन वव्र इति सम्बन्धः ॥ ७—९ ॥

उपहूता इति अन्यच, द्रोणादयः उपहूतास्सन्तो यज्ञं द्रष्टुमिच्छवः तत्रेयुराजग्मुरित्यन्वयः ॥ १०—११ ॥

तत इति । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति तद्यज्ञभूमिं स्वर्णमयैर्लाङ्गलैर्हलैः कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य नृपं युधिष्ठिरं दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपहूता मुनयः यथान्ये अनुपहूता अपि तत्राजग्मुः तत्र द्रोणादयोऽप्युपहूताः ॥ १०—११ ॥

यत्र यज्ञकरणमभीष्टतमं तद्देवयजनं स्वर्णलाङ्गलैः सुवर्णमयहलैः कृष्ट्वोल्लिख्य संशोध्य शालां कृत्वा तत्र यथाम्नायं नृपं दीक्षयाञ्चक्रुरित्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवयजनं यज्ञभूमिं कृष्ट्वा कर्षणादिभिः संशोध्य दीक्षयाञ्चक्रिरे दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तान्निर्दिशति-द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ७—९ ॥

अन्ये उपहूताः यज्ञदिदृक्षवस्तत्रेयुरिति द्वयोरन्वयः ॥ १०—११ ॥

हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा ।
इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चिभवसंयुताः ॥ १३ ॥
सगणाः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
मुनयो यक्षरक्षांसि खगकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥
राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः ।
राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य वै ॥ १५ ॥
मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ।
अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ।
राजसूयेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥
सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ।
अपूजयन् महाभागान् यथावत् सुसमाहितः ॥ १७ ॥
सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशन्तः सभासदः ।
नाध्यगच्छन्ननैकान्त्यात् सहदेवस्तदाऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवा इज्यन्ते यत्र तद्देवयजनं यज्ञस्य स्थलं कृष्ट्वा कर्षणादिना शोधयित्वा ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

व्यास भरद्वाज सुमन्तु गौतम असित वशिष्ठ च्यवन कण्व मैत्रेय कवष त्रित ॥ ७ ॥

विश्वामित्र वामदेव सुमति जैमिनि क्रतु पैल पराशर अथर्वा कश्यप धौम्य परशुराम भार्गव असुरि वीतिहोत्र मधुच्छन्दा वीरसेन अकृतव्रण इतने ऋषियों यज्ञ कराने वाले ऋत्विज वरण किए गए रहे ॥ ८।९ ॥

हे नृप ! इनके सिवाय अन्य भी बुलाए गए द्रोणाचार्य भीष्म कृपाचार्य से आदि लेकर तथा पुत्रन सहित धृतराष्ट्र महा बुद्धिमान विदुर ॥ १० ॥

ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र तथा सब [illegible] लोग और राजान के मन्त्रि लोग ए सब यज्ञ के दर्शन करने की इच्छा करके आवते भए ॥ ११ ॥

उसके पश्चात वे ब्राह्मण लोग सुवर्ण हलन करके यज्ञ भूमि को जीत कर वहां विधि के अनुसार राजा युधिष्ठिर को दीक्षा करते भए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपकरणा उपस्कराः वरुणस्य राजसूये यथा आसन्निति शेषः । किञ्च इन्द्रादयो देवगणाः ॥ १३—१५ ॥

ये च राजादयः समाहूतास्तत्र समीयुः स्म ते सर्वे श्रीकृष्णभक्तस्य पाण्डुसुतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूयमविस्मिताः सन्तः सूपपन्नं सुसम्पन्नं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

याजका ऋत्विजः ॥ १६ ॥

सुत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ १७ ॥

अग्र्यार्हणमग्रपूजा तस्यार्हं योग्यम् अनैकान्त्याद्योग्यानां बहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् ॥ १८—१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हैमा इत्यर्द्धकम् । उपकरणा उपकरणानि यज्ञपात्रादीनि किल निश्चये अत्रासम्भावनां माकुर्विंत्यर्थः । इन्द्रेति त्रिकम् विरिञ्चिभवाभ्यां संयुता इति तयोस्तेषु यथा प्राधान्यम् ॥ १३ ॥

तथा सगणा इत्यत्र सगणानामपि सूचितं गणाः श्रीगरुडादयो वैकुण्ठपार्षदाः मुनयः आत्मारामाः श्रीसनकादयः खगाः श्रीगरुडपुत्रादयः चकारात् ब्राह्मणादयश्च सम्यक् स्वस्वगुणप्रदर्शनादिना ईयुः स्म हर्षे वै निश्चये मनने हेतुः पाण्डुसुतस्य सुतरूपेण स्वेन तद्यशोविस्तारकस्येत्यर्थः । तत्रापि कृष्णस्य स्वयं भगवतो भक्तस्येति अत एवाविस्मिता आश्चर्य्यबुद्धिरहिताः देवादधिकं वर्चो दीधितिर्येषां ते व्यासादयः मध्यपदलोपीसमासः अमराः देवर्षयः इहाम्नायं प्राचीना सा परिपाटी यथाऽन्यत्र श्रुतास्ति तथैवात्र ज्ञेयेति सङ्क्षेपार्थो दर्शितः ॥ १४—१६ ॥

सदसस्पतीन् सभाश्रेष्ठान् यतो महाभागान् परमपुण्यवतः यथावत्तद्योग्यमेवापूजयत् यतः अवनीपालः दिग्विजयादिना पृथ्वीपतिः सुसमाहितः श्रद्धादिमांश्चेति ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ते महाप्राज्ञा अपि वै निश्चये विशेषेणामृशन्तो विचारयन्तोपि नाध्यगच्छन् न निश्चेतुं शेकुः कुतः अनैकान्त्यात् तत्राज्ञाः खलु देनानासन्देहास्पदत्वात् विज्ञाश्च तस्याश्चर्यादिसम्वलितसभाया नानामतत्वेन विवादापत्तेः स्वीकृतचरणक्षालनाधिकारस्य श्रीभगवत इच्छान्यथापत्तेश्चेति क्षियं सह देवस्तद्वाग्रश्रीविति तु सहदेवस्तु पूजायामिति वक्ष्यमाणानुसारेण तत्र प्राप्ताधिकारत्वादैकान्त्याच्चेति भावः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सुत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ १७—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स पुरा पूर्वकाले यथा वरुणस्य तद्वदस्यापि उपकरणाः हेममया आसन्निति शेषः तृतीयान्तपाठे हैम्यैर्यैः प्रावर्ततेति शेषः ब्रह्मरुद्राभ्यां संयुता इन्द्रावया देवगणाः ॥ १३ ॥

येच समाहूताः राजानः तेषां पत्न्यश्च तत्र समीयुः ॥ १४ ॥

ते सर्वे कृष्णभक्तस्य पाण्डुसुतस्य राज्ञः राजसूयं सुसत्रम् मेनिरे इत्यन्वयः । अयाजयन्निति देवानामिव वर्चो येषां ते याजका ऋत्विजः देवाः प्राचेतसं वरुणमिव महाराजं युधिष्ठिरं यथाविधि राजसूयेनायाजयन् ॥ १५—१६ ॥

सौत्य इति । सौत्येऽहनि सोमाभिषव दिने अवनीपालो युधिष्ठिरः अपूजयत पूजयितुमुपचकामित्यर्थः ॥ १७ ॥

सदसीति । सदसि सभायामग्र्यार्हणमार्हमग्रपूजार्हं विमृशन्नपि नाध्यगच्छन निश्चितवान् कुतः अनेकान्त्याद्योग्यानां बहुत्वेनैकस्याप्यविशेषात् एवं सति तदा सहदेवो माद्रीसुतः समाहः सन्ध्यानब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरुणस्य यज्ञे वरुणम् अनूक्तं समाहृत्य तात्पर्यात्पुनरुक्तं करोति इन्द्रावय इति ॥ १३—१५ ॥

प्रचेतसं वरुणम् ॥ १६ ॥

सूत्ये सोमाभिषवसम्बन्धिन्यहनि पशुसंज्ञपनदिवसे वा ॥ १७ ॥

अग्र्यार्हणादिव अग्रपूजास्वीकारयोग्यं विमृशन्तः विचारयन्तः अनैकान्त्यात्नानायुक्तित्वात् सर्वेषां गुणानामेकत्वानियमात् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सगणाः सेवकसहिताः आदित्यविश्वादयो वा गणदेवाः सिद्धगन्धर्वादयश्च मुनयोधिकारिणः सर्तर्षिरूपाः यक्षरक्षांसि कुबेरपुलस्तिविभीषणादयः खगाः गरुडादयः किन्नराश्चारणाश्च ॥ १४ ॥

ततो द्वीपान्तरस्थाः राजानश्च समाहूताः चकाराद्ब्राह्मणवैश्यादयश्च राजपत्न्यश्च सर्वेश इति अगम्यस्थानेष्वपि यत्तो राजसूयं समीयुः सेति प्रमाणं राज्ञः पाण्डुसुतस्येति महत्ता क्रियत इति तत्रागमनं न लज्जायै ननु सर्वेषां निश्शङ्कमागमने का हेतुरित्याशङ्क्य तमाह—मेनिरे कृष्णभक्तस्येति भक्तस्य देशादिशुद्धिर्न भवतीति सूपपन्नत्वम् अत एवातिसमृद्धिमपि दृष्ट्वा अविस्मिताः ॥ १५ ॥

ततो याजकाः ऋत्विजः राजसूयेन महाराजमयाजयन् देववर्चसः तेषां यज्ञाभिव्यक्तिसामर्थ्यं सूचितं विधिवदिति नानुकल्पः कस्मिन्नप्यंशे पूर्ववदेव दृष्टान्तः प्रचेतसमिवामरा इति ततो मुख्ये "सुत्येऽहनि मध्यंसवने दक्षिणा नीयते" इति यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः" इति च दक्षिणादानप्रस्तावे ॥ १६ ॥

सुत्येऽहनि राजा याजकान् ऋत्विजः सदसस्पतीन् सभ्यान् अन्यानपि महाभागान् अपूजयत् यथावदाग्रेयादिपूजाप्रकारेण सुसमाहित इति । क्रोधलोभादि—रहितः ॥ १७ ॥

अत्राधिदैविकपूजार्थं मुख्योयमेव याग इति विचार आरभ्यते—सदस्येत्यादि ऋत्विग्भ्य इत्यन्तेन । सदस्याग्र्यार्हा बहुदक्षिणे यागे सुप्रसिद्धा यथा याज्ञवल्क्याय गोसहस्ररूपादत्ता ब्राह्मणेषु ब्रह्मविदेव तदर्हतीति यद्यत्र परब्रह्म न भवति मूर्तिं धृत्वा तत्र जीवानां मध्ये तदभिज्ञोपि महान् भवति यत्र पुनर्भगवानेवाविलुप्तमहिमा मूर्तीः परिगृह्य तिष्ठति तत्र किं पूर्वन्यायेन अनुकल्प एव कर्तव्यः आहोस्विद्भगवते देयमिति अनुकल्पेनापि समारम्भे तेनैव समाप्तिः कर्तव्येति सर्वयागेषु ऋषिभिरनुकल्प एव समारब्धः तस्मादत्रापि ब्रह्मविदाम्मध्ये केनाप्यतिशयेन यो महान् भवति स एव पूजामर्हतीति केचित् तथा सति व्यासो वसिष्ठो वा भवति यज्ञानां सर्वत्र संस्थितः उक्तत्वात् प्रक्रियान्तरे मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनाया अन्याय्यत्वात् भगवानेवार्हतीत्यन्ये एवमपि व्यासस्योभयरूपत्वात् कुलवृद्धत्वात्पितामहत्वाच्च स एवार्हतीत्यपरे सर्वधर्माभिज्ञः भीष्मस्ततोपि ज्येष्ठ इति स एवार्हतीति केचित् तस्यापि गुरुः परशुराम इत्यन्ये सर्वत्र च नानाविधा युक्तयः प्रसरन्ति तत्र साधको हेतुः कोप्यव्यभिचारी नास्ति ब्रह्मवित्त्वं भगवत्त्वं मान्यत्वं श्रेष्ठत्वमन्यद्वा साक्षात्परब्रह्मत्वं सर्वकलापूर्णत्वं सच्चिदानन्दविग्रहत्वं कृष्णस्य भगवतः कश्चिदेव जानाति अतोऽज्ञत्वमेव साधारणमिति न सर्वेषां प्रथमतः सम्मतः ततः श्रेष्ठत्वं विमृशन्तः सर्वे एव सभासदः कमपि सर्वोत्कृष्टं नाध्यगच्छन् तत्र हेतुः हेतोरनैकान्त्यादिति तत्र सहदेवः साक्षात्पूर्णपरब्रह्मत्वं सर्वदोषरहितं हेतुं मन्यमानः कृष्णे भगवति तत्साधयितुमब्रवीत् स हि ज्ञानकलावतारः सर्वज्ञो द्वादशवार्षिकमेव्यं जानाति तथाप्यपृष्टो न वदति अत्र तु जिज्ञासायां सर्व एव पृष्टा भवन्ति इति भगवत्प्रेरणया अब्रवीत् ॥ १८ ॥

अर्हति ह्यच्युतः श्रैष्ठ्यं भगवान् सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥
यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः ।
अग्निराहुतयो मन्त्राः साङ्ख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥
एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ २१ ॥
विविधानीह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ।
ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२ ॥
तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥
सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वरुणस्य राजसूये यथा सम्भृता इति शेषः ॥ १३—१५ ॥

विस्मिता इति कृष्णभक्तस्यास्य किमसम्भवमिति भावः ॥ १६ ॥

सुत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ १७ ॥

सदस्येषु मध्ये अग्र्यार्हणम् अग्रपूजा तस्या योग्यम् अनेकत्वात् योग्यानां श्रेष्ठत्वानिश्चयात् सभासदोऽप्यज्ञा एव ननु अज्ञास्ते तु ब्रह्मरुद्रद्वैपायनादयो वयमधुना न पृष्टाः कथं ब्रूमहे किञ्चौत्पत्तिकसर्वपरीक्षाप्रावीण्यविख्यातः सहदेवोऽत्र पूजायामधिकृत एव वर्णं सत्यमब्रवीत् वक्तुं देवाज्ञ ज्ञानीयात्रा तदा वयमपृष्टा अपि वक्ष्यामह एवेति मनसि निश्चय तूष्णीमेव तत्र वर्तन्ते स्मेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरा पूर्वकाले वरुणस्य यथा तथा उपकरणं आसन्निति शेषः ॥ १३—१६ ॥

सुत्ये अहनि सोमाभिषवदिने अपूजयत् पूजयितुमुपचक्रवान् ॥ १७ ॥

अग्र्यार्हणाहम् विमृशन्तोऽपि नाध्यगच्छन् न ज्ञातवन्तः कुतः अनेकान्त्यात् एकस्मिन् अन्तः श्रेष्ठत्वेन पर्य्यवसानं यस्य तदेकान्तं ज्ञानं तस्य भावः ऐकान्त्यं तदभावो नैकान्त्यं तस्मात् तदा सहदेवः माद्रेयः अब्रवीत् श्रीव्यासादीनां तादृशज्ञानवतां तूष्णीभावः सहदेवस्यैव श्रीव्यासाद्याज्ञया तत्राधिकृतत्वात् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

पहले वरुण के राजसूय यज्ञ में जैसे पात्र आदि सुवर्ण के रहे ऐसे प्रकार युधिष्ठिर के यज्ञ के भी पात्र आदि सुवर्ण के रहे ॥ १३-१४ ॥

ब्रह्मा, महादेव सहित सर्वा ऋषिजन समूह सहित इन्द्रादि लोकपाल और सिद्ध गन्धर्व विद्याधर बड़े नाग ॥ १४ ॥

मुनिजन यक्ष राक्षस पक्षी किन्नर चारण तथा बुलाए भए राजा लोग राजाओं की ॥ १५ ॥

वे सब पाण्डु के पुत्र राजा युधिष्ठिर के यज्ञ में आवते भए और वे सब आश्चर्य को प्राप्त भए श्री कृष्ण के भक्त राजा के राजसूय यज्ञ को सर्व प्रकार सम्पन्न मानते भए ॥ १६ ॥

देवतान के सदृश तेज धारे ऋत्विज लोग विधि के अनुसार राजसूय यज्ञ से राजा यजन कराते भए जैसे देवताओं ने पहले वरुण को यज्ञ कराते रहे ॥ १७ ॥

सोम के अभिषव दिवसमें राजा युधिष्ठिर सावधान होकर यज्ञ के कराने वाले ऋत्विजन के तथा पूजा के योग्य अन्य सभापतीन के पूजन करने का प्रारम्भ करते भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

साङ्ख्यं ज्ञानं योग उपासना ॥ २० ॥

ननु, साङ्ख्यं केवलपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वं तत्राऽऽह—एक एवाद्वितीयोऽसावतः साङ्ख्यस्यैतत्परत्वं युक्तम् विशेषणभूतस्य सर्वप्रपञ्चस्य तन्मयत्वात्सविशेषणविषयस्य योगस्यापि युक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह—एतदात्म्यमिति

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एष श्रीकृष्ण आत्मा यस्य तदेतदात्म तस्य भावः ऐतदात्म्यम् भावितयैव भावनिर्देशः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इतिश्रुतेः। अत्र हेतुः आत्मनेति, हे सभ्याः! आत्माश्रयोऽन्यनिरपेक्षः स्वयमजः इदं जगत्सृजत्यवति हन्ति चेति ॥ २१ ॥

किञ्च विविधानीति यस्यावेक्षयाऽनुग्रहेण विविधानि कर्माणि तपोयोगादीनि जनयन् कुर्वन् यत्प्रसादयं सर्वोऽपि जनो धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधयति कर्माणि तत्फलानि च यदधीनानीत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

हि एव अच्युतः सदा सर्वगुणपरिपूर्णः श्रीकृष्ण एव अर्हति तदेव दर्शयन्नाह—भगवान् स्वाभाविकसमग्रैश्वर्य्यादिमान् किञ्च सात्वता भागवता एव तावत्सर्वतः पूज्या भवन्ति तेषामपि पतिः किम्वा तत्रापि सात्वतां यादवानां पतिरिति स्वयं भगवानित्यर्थः। किञ्च एष इति वै प्रसिद्धौ ये देवतादयो यज्ञे तेप्येष एव एतच्छक्त्यैव तेषां देवादित्वमित्यर्थः। आदिशब्दाच्छ्रीभीष्मेणाग्रपूजायां निर्दिष्टा आचार्य्यादयोपि तथाच सभापर्वणि—

"आचार्य्यमृत्विजञ्चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर।
स्नातकञ्च प्रियं प्राहुः षडर्घ्यार्हान् नृपं तथा॥ इति

तदिदमनेन स्थानान्तरविधानमेवानूद्यात्र तु साक्षाद्भूते स्वयं भगवति न तु तत्प्रथमतो युज्यत इत्यभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

तत्रैव हेतुमाह—यदिति। यः श्रीकृष्ण एव आत्मा रश्मीनां तेजो मण्डलमिव मूलं स्वरूपं यस्य तम् विश्वमशेषं ततः सुतरां क्रतवश्चेत्यादि क्रत्वङ्गान्यग्न्यादयश्च यदात्मकाः अतो मोक्षादिसाधनं च सर्वं तदर्थमेवेत्याह—साङ्ख्यमिति। यत्परो यदाश्रयः ॥ २० ॥

एकशब्देन सजातीयसहायम् अद्वितीयशब्देन विजातीयसहायम् एवशब्देन तत्रतत्रासम्भावनाञ्च निराकरोति अतः ऐतदात्म्यमिति सिद्धं तदेव दर्शयति—आत्मनेति। स्वरूपसिद्धतादृशशक्तिकेन स्वरूपेणैवेत्यर्थः। अत एवान्यनिरपेक्षः अत एव स्वयमज इति अन्यत्तैः यद्वा विश्वस्य तदात्मकत्वमेव विवृणोति एक इति ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपयैव सर्वेषां सर्वाणि कर्माणि तत्फलानि च सिद्ध्यन्तीति तदर्थमप्ययमेऽर्हितुं युज्यत इत्याह—विविधानीति। इह कर्मत्वेन आदिशब्देन अर्थादित्रयं तद्भक्तिश्च अन्यत्तैः यद्वा यदवेक्षया यदर्थमित्यर्थः "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इत्यादिश्रुतेः ॥ २२ ॥

उपसंहरति—तस्मादिति। महते सर्वात्मकाय सर्वश्रेष्ठायेत्यर्थः। अतश्च एवमिति अतोऽत्र कस्यापि विप्रतिपत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ २३ ॥

उपसंहृत्यापि तर्हि किं स्यादित्यपेक्षायामुत्कण्ठया पुनरुक्तानुवादेनाह—सर्वेति। अत्र सर्वभूतात्मभूतत्वं स्वरूपतः अनन्यदर्शित्वं ज्ञानतः शान्तत्वं ततो विक्षेपाभावात् पूर्णत्वन्तु ततस्तत एवेति अथ च तत्र तत्रोक्ता दानपात्रगुणा एव दर्शिताः तथा सर्वभूतानामात्मभूतायापि अनन्यदर्शिने भक्तासक्ताय शान्ताय निरीहाय सर्वपूर्णायेति श्लेषेण परमैश्वर्यगुणोपि दर्शितः अतो दत्तस्यानन्त्यमिच्छता अस्मा एव देयमिति ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

—अच्युतः परब्रह्म नारायणत्वात् भगवान्—

" ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य वीर्यतेजांस्यशेषतः।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः " ॥

इति वचनात् शक्तितेजोभ्यां जातस्यानिरुद्धव्यूहस्यावतारत्वात् भगवान् " वासुदेवपरा वेदाः " " नारायणपरा वेदाः " इत्युपक्रमोक्तस्याभ्यासमाह—यदात्मकमिति ॥ १९—२० ॥

असौ नारायणः एकः नामरूपविभक्ताचिदचिद्विशिष्टः सृष्टेः पूर्वकाले च अद्वितीयः असहायः इदं स्थूलनामरूपविभक्ताचिदाचिद्रूपं जगत् ऐतदात्म्यम् एतदात्मकं सर्वदात्माश्रयः चिदचिदाश्रयं स्वसङ्कल्पेन सृष्ट्यादि करोति २१॥

ईहते लोकाभिवृद्धये ॥ २२—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवाह—अर्हतीति। श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठस्योचितमर्हणमर्हति तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—सात्वतां ब्रह्मविदां पूर्वोक्तद्वैपायनादीनां पतिः स्वामी किञ्च "एष वै सर्वा देवताः" इत्यादि एष भगवान् इज्याः सर्वदेवताः शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्यं "स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः" इति श्रुतेरितिभावः देशः "समे यजेत" इत्युक्तविधः कालो वसन्तादिः धनानि यज्ञोपयुक्तान्यादिशब्दो यजमानर्त्विगादिसङ्ग्राहकः ॥ १९ ॥

यदिति। देशादयो विप्रान्ता इत्येतद्विश्वं सर्वं यदात्मकं यो भगवानात्मा यस्य तथाभूतं क्रतवश्च साङ्ख्यं प्रत्यगात्मयाथात्म्यानुचिन्तनं योगः परमात्मोपासना तत्सर्वं स भगवान् परो निर्वाहको यस्य तथाभूतम् ॥ २० ॥

किम्बहुनेत्याह—एकेति। इदं चिदात्मकं जगदैतदात्म्यम् एष भगवानात्मा अन्तरात्मा यस्य तथाभूतं स्वार्थे यञ् "एक एवाद्वितीयोऽसौ" आसीदिति शेषः "सदेवेदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" इतिवदयं निर्देशः अविभक्तनामरूपाचिदचिद्विशिष्टपरः एकशब्दः निमित्तान्तरव्युदासार्थः अद्वितीयशब्दः एक इत्यनेन कारणावस्थचिदचितोस्तादात्मकत्वमुक्तम् ऐतदात्म्यम् इत्यनेन कार्यावस्थयोः एवम्भूतोऽसावात्मा स्वयमाश्रय आधारो यस्य सः आत्मनोपकरणभूतेन सर्वान्समष्टिपदार्थान् सृजत्यवति रचति हन्ति संहरति। एवमप्यजः स्वशरीरभूतचिदचिद्गत-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्यादिविकाररहितः "ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्" इतिश्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः ॥ २१ ॥

एवम्भूतश्चेदसौ किमित्यस्मदादिवच्चेष्टत अत आह—विविधानीति । यदपेक्षया यस्य लोकस्यापेक्षया ऽनुजिघृक्षया धर्मादिलक्षणं धर्मादिरूपम् आदिशब्दः काममोक्षसङ्ग्राहकः सर्वं श्रेयः जनयन् "लक्षणहेत्वोः"इतिशत्रादेशः सम्पादयितुमित्यर्थः । विविधानि कर्माणि ईहते चेष्टते यत् यस्मादेवं तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

तस्मादिति । महते सर्वोत्कृष्टाय कृष्णाय दीयतां क्रियताम् एवञ्चेत्कृष्णाय दीयते चेत्सर्वभूतानामात्मनो दातुश्चार्हणं बहुमानं कृतं भवेत् सर्वान्तरात्मत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

एतदेव व्यञ्जयन् पुनर्हेतुतया विशिंषन्नाह—सर्वभूतानामन्तरात्मभूतायातएवानन्यदर्शिने अन्यत् स्वस्मात्पृथग्भूतं पश्यतीत्यन्यदर्शी ततो नञ्समासः तस्मै सर्वशरीरकायेत्यर्थः । इतरेत्वन्यदर्शिनः न हि तेषामन्यतमाय दत्तमितिरेभ्यो दत्तं भवतीति भावः । शान्ताय रागद्वेषादिरहिताय इतरेत्वशान्ताः न हि तेषां दत्तमन्यतमाय दत्तमितरे सहन्त इति भावः । पूर्णाय स्वभावतोऽवाप्तसमस्तकामाय नित्यसन्तोषिणे इति यावत् । नहि असन्तोषिणे दत्तमनन्तं भवतीति भावः । अतो दत्तस्य दानस्यानन्त्यं फलानन्त्यम् इच्छता कामयमानेन उक्तविधाय कृष्णायैव देयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अच्युतः गुणतः स्वरूपतो वा न क्षीणः श्रैष्ठ्यं गुणज्येष्ठयोग्याग्रपूजनं गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्तीत्यादि श्रुतिवाक्यं हि ना सूचयति सात्वन्तः तन्त्रप्रणेतारः एतेषां पतिः स्वामी गतिश्च इदं चाग्रपूजायोग्यत्वे लिङ्गम् इन्द्रो वै सर्वेषां श्रेष्ठः "अग्निर्वै देवानां मुखम्" इत्यादेः इन्द्रादिषु सत्वस्य कथं सम्भवो भवतीति तत्राह एष वा इति । को देवानामिति श्रुतिं वा इत्यनेन गृह्णाति अचेतनमपि तदधीनसत्ताकमित्याह—देशेति ॥ १९ ॥

किम्बहुना सर्वमपि तद्व्याप्तमित्याह यदात्मकमिति । तात्पर्यात्पुनरुक्तं करोति क्रतव इति सांख्यं यथार्थज्ञानं योगः कर्मलक्षणः यः परो विषयो यस्य स तथा ॥ २० ॥

उपसंहरति—एक इति । एतदात्माधीनं हे सभ्याः एतदात्म्यविवरणमात्मेति उक्तार्थसमर्थनं सृजतीत्यादि ॥ २१ ॥

फलहेतुत्वाच्चायमेवात्र योग्यतम इत्याह—यदयमिति ॥ २२ ॥

एतत्तृप्तौ सर्वं तृप्तं स्यादिति भावेनाह एवञ्चेति स्वस्मादन्यस्यास्वातन्त्र्यं न पश्यतीत्यनन्यदर्शी तस्मै देवैः सह वर्तत इति सहदेवो देवव्रतोपि ग्राह्यः भारते तद्वचनादग्रपूजादानायुक्तेः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आदौ साध्यं निर्दिशति—अर्हत्यच्युतः श्रैष्ठ्यमिति तत्र हेतुर्भगवानिति भगवत्त्वं व्यासादिष्वप्यस्तीत्याशङ्क्याह सात्वतां पतिरिति अन्ये हि कार्यार्थं भगवदंशपुरुषनिर्मितप्रपञ्चैकदेशार्थसिद्ध्यर्थं केनचिदंशेनावतीर्णाः कृष्णस्तु वैष्णवानां पतिरिति कालगृहे समागतान् कालं वञ्चयित्वा नेतुमागत इति मर्यादारक्षार्थं पतित्वात्समागतः अतो भगवदिच्छयैव कालसम्बन्धिनो न तं जानन्ति तस्मादव्यभिचारी हेतुः पूर्णभगवत्त्वमिति ननु तथापि प्रकरणानुरोधेन पदार्थनिर्णयः कर्त्तव्यः प्रकरणमत्र देवानां प्रीतिः यस्ये विभूतीरितिवाक्यात् नहि यत्सेवकेभ्यो देयं तत् स्वामिनो दातुं शक्यते लोकाः स्वामिदर्शनेपि न सेवकेभ्यो प्रयच्छन्तीत्याशङ्क्याह—एष वै देवताः सर्वा इति यदि सर्वे देवाः प्रीणनीयाः तदाख्यानापेक्षया स्वरूपमुत्तममिति यावतीर्वै देवताः यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चनेतिवाक्यानुरोधं परित्यज्य साक्षात्सर्वदेवतारूपं भगवन्तमेव पूजयन्त्वित्यर्थः । वै निश्चये नेति उपचारव्यावृत्तिरुक्ता यथाग्निः सर्वादेवताः "आपोवैसर्वादेवताः" इति तत्र तत्रोपाख्याने सर्वदेवत्वं तेषां गौणभावत्वेन निरूपितं यथा "देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निःसर्वा देवताः"इति तथाग्निरपि अपः प्राविशत् साग्निलीयतआपः प्राविशदिति एवं केनचिन्निमित्तेनैव सर्वेषां सर्वदेवतारूपत्वं गौणमेव स्वभावत एव भगवान् सर्वदेवतारूपः कदाचित्सर्वमात्मैवभवतीति पक्षे त एव देवा अत्र पूज्याः "इन्द्रादयो बाहवः" इत्यादिवाक्याद्वा आधिदैविका एव यज्ञभाज एव ननु तथापि कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले तत्र प्रवर्त्तमानस्य यागस्य ऋषीणां तदधीनत्वात् तद्देशतत्कालाभिमानी देवतैव प्रकरणवशात् पूजामर्हतीत्याशङ्क्याह—देशे कालेपि ननु तथापि योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति प्राकृता धनादयः पदार्थाः कथं साक्षाद्भगवते दातुं शक्याः लोकेपि विप्राय गुरवे स्वामिने न हि शूद्रः स्वकन्यां प्रयच्छति किन्तु शूद्रायैवाधमायापि दातुं वाञ्छतीत्याशङ्कायामाह—धनादय इति आदिशब्देन वस्त्राभरणानि गवादयश्चोच्यन्ते ॥ १९ ॥

एवं ब्रह्मत्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् दानं समर्पितं ब्रह्मत्वं तु साधयति यदात्मकमिदं विश्वमिति विश्वस्यैतदात्मत्वे यशोदाप्रमाणेन केवलं लौकिकात्मत्वे ब्रह्मत्वमिति वेदार्थकथनमप्याह—क्रतवश्चयदात्मका इति क्रतूनां तदात्मकत्वे वराहाद्यवतार एव प्रमाणं सर्वयज्ञस्वरूपत्वं प्रकटयन् तेन रूपेण प्रादुर्भूतो भगवान् सर्वमख्यो हूयत इति अग्नेः प्रीतिः कर्त्तव्येति प्रकरणपक्षेप्याह अग्निरिति "अयमेवाग्निः ब्रह्म तर्हि अग्निः"इति श्रुतेः तादृश एव च होमः यज्ञत्वाय आहुतीनां भगवत्त्वमाह आहुतय इति मन्त्राभिमानिनी देवता प्रकरणवशान्मुख्येत्याशङ्क्याह—मन्त्रा इति । तथापि शास्त्रानुसारेण यो महान् भवति स एव ग्राह्यो भुक्त्वा किञ्चित्कर्त्तव्यमित्याशङ्कायामाह "सांख्यं योगश्च यत्पर"इति वेदादीनि पञ्च शास्त्राणि तत्र ब्रह्मत्वयज्ञत्वे च सिद्धे वेदार्थः सिद्धः सांख्-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ध्यस्यत्वत्रैव तात्पर्यम् एतस्यैव सर्वात्मत्वं स्नेहान्निश्चितं योगस्यापि ध्यानमूर्त्तिरयमेवेति आत्मेति च एतदर्थमेव चित्त-वृत्तिरोधमिति "आत्मन्येव वशी भवेदिति वाक्यात्तात्पर्यं चकारात् पशुपतिमतस्याप्यत्रैव स्कन्दपुराणे महादेवेन स्कन्दं प्रत्युक्तत्वात्—

परमो विष्णुरेवैकस्तत् ज्ञानं परमं मतम् ।
शास्त्राणां निर्णयस्त्वेष तदन्यन्मोहनाय हि ॥ इति

वैष्णवसिद्धान्ते तु न सन्देह एव अतः सर्वशास्त्राणामत्रैव तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु तथापि ब्रह्मलक्षणाभावे कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्तत्राह एक एवाद्वितीयो" इति वेदान्तेषु "एकं ब्रह्म अद्वितीयं ब्रह्म "इति कचित् ब्रह्मलक्षणं कचिन्निर्णयशास्त्रे "विश्वम्ब्रह्मे"ति अत एव विश्वमिति प्रथमं नाम किञ्च तु आत्मानं स्वयमकुरुत "इति श्रुतेः "यो ह्यात्मानं स्वयं करोति स आत्मा ब्रह्म "ति यस्त्वात्माश्रयः स ब्रह्मेति "यतोवाइमानि भूतानि जायन्ते"इत्यादिश्रुतिभिः सृष्टिप्रलयकर्त्ता ब्रह्मैव वस्तु सर्वान्तर्यामी सर्वप्रेरकः स ब्रह्मेति"अन्तरो यमयति"इति श्रुतेः एवम्बहुवाक्यानुरोधेन सर्वमेव धर्मजातं भगवद्गतमित्यनुवदति एकमेवायं महतां दृष्टिरत्र प्रमाणं ते हि सर्वत्र कृष्णमेव पश्यन्ति "अद्वितीयश्च ज्योतींषि विष्णुरित्यादिवाक्यात् तेषामनुभवोपि प्रमाणं सोन्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—असाविति—

सर्वेषामेव भूतानां पिता माता स माधवः ।
तमेव शरणं यात शरण्यं कौरवर्षभाः ॥

इतिमार्कण्डेयवाक्यात् पर्णपुटे तेनायमेव दृष्ट इति अभिज्ञानञ्च किञ्च ऐतदात्म्यमिदं जगत् दुर्वाससा आरण्यकेपर्वणि निर्द्धारितं अन्यथा शाकान्नमुष्टिभक्षणेन कथं ते तृप्ता भवेयुः किञ्च अयमेव आत्मनात्माश्रयोभूत्वा जगदात्मस्वरूपं सृजत्यवति हन्ति स्वयं त्वजः अत्र प्रमाणं सभ्या इति सम्बोधनं सम्मत्यर्थम् ॥ २१ ॥

किञ्च इहैव जगति विविधानि कर्माणि जनयन् यो वर्त्तते सर्वकर्माण्ययमेवोत्पादयति योतः प्रविश्यमन्वाचमिति वाक्यानुसारेण अत्रापि प्रमाणं सभ्या इत्येव किञ्च साक्षीचायं यतः सर्वोपि लोकोऽस्मदादिः धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते यदवेक्षयैव न हि भगवदवेक्षाभावे श्रेयः सिध्यति अत्र वयमेव प्रमाणम् ॥ २२ ॥

तस्मात् साक्षात् पूर्णपरब्रह्मत्वात् सर्वानुपपत्त्यभावाच्च कृष्णायैव दीयतां परमार्हणं तथाप्यस्मदपेक्षया कनिष्ठः मातुलेयः कथं दानमर्हतीत्याशङ्कायामाह—महत इति । विश्वरूपप्रदर्शनात् पितामातेतिवाक्याच्च महत्त्वं सिद्धं मोहार्थमेव च तस्याल्पत्वमिति परन्त्वल्पार्हणं न देयं किञ्च परमार्हणं नन्वेवकृते को विशेषः अलौकिकं च भवति अतो व्यासादिरेव कश्चित् पूजार्हो भवत्वित्याशङ्कायामाह—एवञ्चेदिति । अत्रैव बहवः समानास्तिष्ठन्ति सर्वे एवैकवा पूजयितुमशक्याः त एकपूजायामन्यद्रोहो भवतीति प्रत्यक्षविरोधः अन्योन्यादेवतामुपास्त इति श्रुतिविरोधश्च अतस्तादृशायदेयं यस्मिन् दाने सर्वे एव तृप्ता भवन्ति सोयमेवेत्याह—एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेदिति ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः सर्वभूतात्मभूतायेति सर्वभूतभूतः आत्मभूतश्च वेदव्यासव्यावृत्त्यर्थं कृष्णायेत्येकवचनकथनं ननु तथापि गृहीतावतारः कदाचिदपि आत्मानं परिच्छिन्नं मन्येत तदा दोषाद्दानमनुचितं स्यादित्याशङ्क्याह अनन्यदर्शिन इति न तस्य कचिदप्यन्यदर्शनमस्ति किन्तु सर्वमात्मत्वेनैव पश्यतीत्यर्थः प्रसङ्गाद्दोषान्तरमपि वारयति शान्ताय पूर्णायेति शान्तो दानपात्रं पूर्णश्च लोलुपताक्रोधदोषौ एवं निर्दोषपूर्णगुणपात्रे दाने अनन्तं फलं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रैष्ठ्यमात्यन्तिकम् आपेक्षिकमपि श्रैष्ठ्यं वस्तुतोऽस्यैवेति कैमुत्येनाह–एष वै इति ॥ १९ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति । यदात्मकमिति साङ्ख्यं ज्ञानं योगोऽष्टाङ्गः यत्परः यद्विषयकः ॥ २० ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति एक एव सजातीयभेदरहितः परमेश्वरान्तराभावादितिभावः अद्वितीयो विजातीयभेदरहितश्च तत्र हेतुः ऐतदात्म्यमिति स्वार्थेष्यञ् एतदात्मकमित्यर्थः एतच्छक्तिकार्यत्वादेव ऐतदात्मकमित्याह—आत्मना प्रकृत्या आत्माश्रयः अनन्याश्रयः हे सभ्याः ! इति अत्र विप्रतिपत्तिश्चेद्विप्रतिपद्यतां मयैव सर्वं समाधेयमिति भावः ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपयैव सर्वलोकस्य सर्वकर्माणि तत्फलानि च सिध्यन्तीति—तदर्थमप्ययमग्रेऽर्हितुं युज्यत एवेत्याह विविधानीति इह भूलोके यदवेक्षया यत् कृपावलोकेनैव तपोयोगादीनि जनयन् कुर्वन् यत् यस्मादयं सर्वोपि जनो धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधयति कर्माणि तत्फलानि च यदधीनानीत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

न केवलमिदमिदानीमेव रजन्यास्मिन्नेव विधीयते किन्तु विधिरयं सार्वकालिकः सार्वलौकिकश्चेत्याह—सर्वेति अनन्यदर्शिने स्वाभिन्नदर्शिने ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साङ्ख्यं चेतनाचेतनविवेकः योगः परमात्मध्यानयोगः ॥ २० ॥

एकः अद्वितीयः निस्समानातिशयः आत्मनात्माश्रयः स्वाश्रयः स्वयमज इदं सृजत्यवति हन्ति अत एवेदं जगदैतदात्म्यम् ॥ २१ ॥

यस्य प्रेरकस्य अवेक्षया अवलोकनेन विविधानि कर्माणि जनयन् कुर्वन् यत् यस्मात् कर्मफलदात् सर्वोपि जनः धर्मादिलक्षणं श्रेयः ईहते साधयति ॥ २२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् कृष्णाय परमार्हणं दीयताम् ॥ २३ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मभूताय उपादानभूताय अतएवानन्यदर्शिने अन्यत्स्वस्माद्भिन्नं पश्यतीति अन्यदर्शी तन्न भवतीति अनन्यदर्शी तस्मै सर्वभूताभिन्नाभिन्नायेत्यर्थः ॥ २४—२६ ॥

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥
श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ।
समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥
तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्बोऽवहन् मुदा ॥ २७ ॥
वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।
अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुम् ॥ २८ ॥
इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ।
नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥
इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः॥३०॥

भाषा टीका ।

वहां के सभा में बैठे भए पुरुष सभ्य पुरुषा के मध्य में प्रथम पूजा के योग्य श्रेष्ठ पुरुष का विचार करते २ सभा में अनेक योग्य पुरुषों के होने से किसी एक नियत पुरुष का निश्चय जब न करसके तब माद्रीको पुत्र सहदेव बोला ॥ १९ ॥

परमपूज्य सनकादिकन के भी स्वामी श्रीकृष्णभगवान हि अग्रपूजा के योग्य है क्यों कि ब्रह्मादिक सब देवता और देश काल द्रव्य आदिक सब यहि के आधीन है ॥ २० ॥

यह सब विश्व श्रीकृष्ण का शरीर है और सब यज्ञ इनका आराधन हैं तथा अग्नि आहुति वेद मन्त्र इनका हि रूप हैं और ज्ञान मार्ग तथा कर्म मार्ग इनकी प्राप्ति के उपाय हैं ॥ २१ ॥

हे सभ्य ओ ! कर्माधीन जन्म रहित और निज समान रहित तथा सहकारी रहित यह श्रीकृष्ण हि सृष्टि के पूर्व काल में रहा और इस जगत्का अन्तरात्मा यहि है और स्वतन्त्र होकर अपने संकल्प से हि यह जगत्को सृजता है पालन करता है संहार करता है ॥ २२ ॥

इस संसार में यह सबहि लोक जिस के अनुग्रह से नाना प्रकार के कर्मों को करता भया जिस से अपने मनो वाञ्छित फलको प्राप्त होता है ॥ २३ ॥

इसी कारण से परमपूज्य श्रीकृष्ण के अर्थ अग्रपूजा दीजियेगा ऐसा कीये तो सब प्राणियों का और पूजा करने वारे का पूजन होजावेगा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णानुभाववित् सहदेव इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् ॥ २५ ॥
द्विजेरितं साधुसाध्विति घोषं श्रुत्वा हार्दमभिप्रायम् ॥ २६—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्युक्त्वेत्यत्र हेतुः कृष्णानुभावविदिति तच्छ्रुत्वेति तादृगनैकान्त्यादेव तत्र किञ्चिदवलम्बनापेक्षयैव ते पूर्वन्तूष्णीमासन्निति भावः । सत्तमा अत्र द्विजाः श्रुत्वा द्विजेरितमिति वक्ष्यमाणात् ॥ २५ ॥

सभासदामन्येषाञ्च सर्वेषां हार्दं सम्मतिमित्यर्थः । यद्वा श्रीकृष्णे स्नेहं ज्ञात्वाच प्रीतः सानन्दस्सन् निजाभीष्टसिद्धेः अत एव प्रणयेन तत्प्रेम्णा विह्वलोपि समर्हयत् सम्यगर्हयत कुतः हृषीकेशं प्रणयकोपेन तत्र मुहुः कृतवर्जनमपि सभावतः कृतसर्वेन्द्रियाकर्षम् ॥ २६ ॥

सम्यकृत्वमेव दर्शयति—तदिति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥

महाधनैरमूल्यैरित्यर्थः । इदं वास आदीनां सर्वेषामेव विशेषणम् ॥ २८ ॥

नम इति केचित् जयेति केचित् केचित्त्वत्यन्तहर्षेण नमो जयेति च वदन्तः ॥ २९ ॥

अत्र यद्यपि शिशुपालदन्तवक्त्रयोर्जयविजयत्वेन वान्तरासुरभावः किन्तु बहिस्तदनुकरणमेवेति हिरण्याक्षयुक्तटीका कृद्भिर्मुहुर्दर्शितमस्ति युक्तञ्च तत् अन्यथा लीलेयं भक्तसौख्याय स्वसौख्याय च न कल्पतेति तदुद्देश्यविशेषः स्यात् अन्तरानुकूल्यादेव सिद्धायामेव पूजायां तादृशं वक्तुमारेभे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्मादनयोर्वचस्यर्थान्तरं वास्तवम् अन्येषान्तु गीर्देवीप्रेरितमेव तथापि युद्धरसपोषणार्थं यथादृष्टमेव स्पष्टमाह—इत्थमिति । निशम्य श्रीसहदेववचनमारभ्य नमो जयेत्यन्तं श्रुत्वा दमघोषसुत इति पितुरपि दुष्टत्वेन तस्य तदाधिक्यं सूचितं तथैव श्रीहरिवंशे गोमन्थदाहमन्त्रणे व्यक्तं श्रीकृष्णस्य गुणवर्णनेनापि किम्पुनरर्हणेन जातो मन्युः क्रोधो यस्य सः यस्मादमर्षी असहिष्णुः मत्सरीत्यर्थः । यद्वा जातमन्युर्जातशोकः अमर्षी क्रुद्धश्च सन् अत एव स्वपीठादुत्थाय बाहुं दक्षिणमुत्क्षिप्य च सम्यक् समीप एवोच्चैर्भाषणादिना अश्रावयत् यस्मादभीतः महासाहसिक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवनिज्य प्रक्षाल्य ॥ २७—४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । कृष्णप्रभाववित् सहदेवस्तूष्णीं बभूव तत्सहदेवोक्तं श्रुत्वा सर्वे सत्तमाः द्वैपायनादयः साधुसाध्विति तुष्टुवुः ॥ २५ ॥

श्रुत्वेति । द्विजेरितं साधु साध्विति घोषं श्रुत्वा सभासदां सभ्यानां जातं हार्दमभिप्रायं ज्ञात्वा चेति शेषः । यद्वा जातमभिव्यक्तं हार्दमभिप्रायो यस्मात्तद्द्विजेरितं श्रुत्वेत्यर्थः राजा युधिष्ठिरः प्रीतः प्रीतियुक्तः प्रणयेन स्नेहेन विह्वलः परवशः समार्चयत् ॥ २६ ॥

अर्चनप्रकारमेवाह—द्वाभ्याम् । तस्य भगवतः पादाववनिज्य प्रक्षाल्य लोकान्पावयन्ति पुनन्तीति तथा ता अपः भार्यादिसहितः शिरसा वहन् ॥ २७ ॥

पीतैः कौशेयैश्च वासोभिर्महाधनैर्बहुमूल्यैरनर्घ्यैरिति यावत् भूषणैश्चार्हयित्वा अश्रुभि आनन्दाश्रुभिः पूर्णे अक्षिणी यस्य सः तं भगवन्तमवेक्षितुं नालं न प्रबभूव ॥ २८ ॥

इत्थमिति । इत्येवं सभाजितं सम्पूजितं भगवन्तमवलोक्य नमो जयेति वदन्त इति शेषः । तं श्रीकृष्णं नेमुः नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

इत्थमेवम्भूतं श्रीकृष्णस्य गुणवर्णनं श्रुत्वा दमघोषसुतः शिशुपालः जातो मन्युर्यस्य सः स्वासनादुत्थाय बाहुमुत्क्षिप्य उद्धृत्य अमर्षी क्रुद्धो ऽभीतश्च भगवते परुषाणि वचांसि संश्रावयन् संश्रावयितुम् इदं वक्ष्यमाणमाह इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्तमाः सतां श्रेष्ठाः ॥ २५—३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं युधिष्ठिरमुक्त्वा स्वयमुद्यममकृत्वा तूष्णींभूतः अन्यथा पूजार्थं स्वयमेव बलात् सामग्रीं सम्पादयेत् तत्र हेतुः कृष्णानुभावविदिति स्वयमेव भगवदनुभावः सर्वेषां हृदयं प्रेरयिष्यति यद्यभिप्रेतोर्थो भविष्यति अत्र भगवद्धर्माः प्रकटीभविष्यन्तीति भगवदिच्छायां सन्देहात् तूष्णींभावः ततो भगवदिच्छया तद्वाक्यं सर्वसम्मतं जातमित्याह—तच्छ्रुत्वेति । सर्व एव सोर्थः सर्वयुक्तिसह इति साधुसाध्विति त्यक्त्वा भगवन्त सहदेवं तुष्टुवुः दैत्यांशानां स्तोत्रं तेषां नाशप्रतिबन्धकमिति तत्र भगवदिच्छाभावात् सत्तमा एव तथोक्तवन्तः ॥ २५ ॥

ततः सर्वसम्मतिं ज्ञात्वा शापादिभयं परित्यज्य भगवत्पूजार्थं प्रवृत्त इत्याह—श्रुत्वा द्विजेरितमिति । सर्वैरेव द्विजैरीरितं राजत्वात्तेषां भावमपि जानाति तदाह ज्ञात्वा हार्दं सभासदामिति अत्र वादिनामविवादं मन्यन्ते सभासदां ततः इन्द्रियप्रेरकमन्तर्यामिनं तत्प्रेरितस्सन् समर्हयन् प्रीत इत्यन्तःकरणेन पूजनं प्रणयाविह्वल इतीन्द्रियैः शरीरेण तु पूजयत्येव ॥ २६ ॥

तत्पूजाप्रकारमाह—तत्पादाववनिज्येति । चरणोदकधारणमतिश्रद्धाबोधकम् अन्यथा अश्रद्धयेति दानं व्यर्थं स्यात् अतः अपः लोकपावनीः शिरसा अवहत् सभार्य इति सम्पूर्णः सानुगामात्य इति सेवकामात्यसहितः सकुटुम्बश्च अनेन सर्वेषां श्रद्धा सम्मतिश्चोक्ता ॥ २७ ॥

ततः पीताम्बरादिभिः पूजनमाह—वासोभिरिति । योग्यत्वाय पीतकौशेयैः पीतपट्टवस्त्रैः महाधनैर्भूषणैश्च पूजनं हर्षश्चान्तरस्थः भक्त्या पूजनं नाङ्गविकलं भवतीति ज्ञापयितुमाह—अर्हयित्वेति । अश्रुभिः पूर्णे अक्षिणी यस्येति भगवद्दर्शनेन चक्षुस्तेजःप्रस्रवसहितं जातमित्यर्थः । ततो यथाभिलषितेनापि न द्रष्टुं शक्त इत्याह नाशकत्समवेक्षितुमिति दर्शनोपभोगेनापि तत्र व्ययितमिति तस्याधिदैविकसमाराधनं पूर्णमेव स्थितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

अयमुत्तमाधिदैविको धर्मो भवतीति ज्ञापयितुं सर्वसभाजनमाह—इत्थं सभाजितमिति । कायवाङ्मनोभिः स्तोत्रं मात्सर्याभावश्चोच्यते प्राञ्जलय इति कायिको व्यापारः नेमुरिति मानसः जयेति वाचनिकौ मात्सर्याभावश्च न केवलं तत्रस्थानां किन्तु दिविष्ठानामपीति ज्ञापयितुमाह-निपेतुः पुष्पवृष्टय इति अयं धर्मः सर्वोत्तमो जात इति ज्ञापनार्थम् ॥ २९ ॥

दैत्यांशस्यानभिनन्दनं प्रद्वेषो निन्दा च भगवतश्चाभिप्रेतोर्थ इति स्वतस्तन्मारणं सर्वात्मकत्वात् तस्यापि भोगार्थं बाधकांशं निराकृत्य सायुज्यमपि निरूप्यते तत्रादौ तद्दर्शनेन दैत्यक्षोभमाह इत्थं निशम्येति सर्वेषामनुमोदनं स्तोत्रं च निशाम्य विपरीतमदस्य दुष्टमदस्य यो घोषः सर्वलोकेषु वम्बारवः तदात्मको दमघोषः तत्सुतः बीजयोनिदोषेण दुष्टः स्वतोपि उपविष्टश्चेत् ब्रूयात् तदा सर्वोपि न श्रोष्यतीति स्वपीठादुत्थाय भगवता स्वधर्मप्राकट्ये कृते सिंहासने भगवद्धर्मः प्रकटो जात इति सन्तत उत्थापित इति वस्तुस्थितिः तस्यानधिकारं सूचयति कृष्णगुणवर्णनेन जातो मन्युर्यस्येति

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥
यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्वं बालभाषितम् ।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्सम्मतोऽर्हणे ॥ ३२ ॥
तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ।
परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठांल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥
सदस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स एव दैत्यांशो ज्ञेयः भगवत्सम्बन्धिनमर्थं श्रुत्वा न सहते सन्तप्तश्च भवति प्रतिकूलं च वदति ततश्च दैत्यसन्धानं यज्ञे न युक्तमिति भगवत्प्रेरणयैव तस्यातथावचनम् अन्यथा वध्यो न भवति देवा मनुष्याः पितर एकत्र असुरा रक्षांसि पिशाचाश्चैकत्र "अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषः" इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वथा निराकार्याः असुरादयः तत्रायं बन्धुवेषेण गुप्त इति अशक्यवधो भवति तदर्थमेतावन्निरूप्यते उत्क्षिप्य बाहुमिति क्रियाशक्तिः स्वस्य महती सूचयति इदं वक्ष्यमाणमाह सदसस्पतीति तस्यापराधः सर्वजनीनो भवत्विति ज्ञापितं सदसि वा सर्वानेव भगवतः अपरुषाणि अभीक्ष्णशः श्रावयन्निति सर्वेषामेव शत्रुरयमिति ज्ञापितम् अभीत इति सर्वेषामशक्यवधः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विजानामीरितं साधुसाध्विति घोषं समर्हयत भो कृष्ण त्वं सर्वलोकानां पादावनेजनकर्मणि स्वगृहीते व्यग्रो वर्त्तसे साम्प्रतं परन्तु ब्रह्मरुद्रादिसर्वाग्रपूज्यस्य तव पादावनेजनार्थं व्यग्रो राजा त्वामाकारयति तस्त्वं तत्र शीघ्रं गच्छेति सान्देशिकलोकद्वारा सम्यक् प्रकारेणानीय अर्हयत् पूजयामास आडभाव आर्षः । हृषीकेशं स्वपादावनेजने मैवमेवं कुर्विति प्रणयकोपिनमपि सर्वेन्द्रियाण्ययाकर्षन्तम ॥ २६—२९ ॥

अमर्षी असहिष्णुरतो जातमन्युः अत्र पूजाया आरम्भकाले नोक्तं किन्तु पूजासमाप्त्यनन्तरमेवेत्यत्र शिशुपालस्यायमभिप्रायः यद्यहमधुनैव विप्रतिपद्य बहूनेव हेतूनुपन्यस्य कृष्णस्यापूज्यत्वं प्रतिपादयामि ततो निरस्तीकर्त्तुमशक्यतमस्य ममैव मतं गृहीत्वा सभ्याः कृष्णमपूजयित्वा कमप्यन्यमेव योग्यमग्रपूजायां व्यवस्थापयिष्यन्ति यज्ञश्च साधुप्रवर्त्तिष्यते तस्मात् यज्ञं विजिघांसुरहं साम्प्रतं तूष्णीमेव वर्त्तिष्ये कृष्णे खलु पूजिते सत्येव तस्यापूज्यत्वे मत्प्रतिपादिते—

> अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां च व्यतिक्रमः ॥ इति
> प्रति बध्नातिहि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥

इत्यादिस्मरणात् युधिष्ठिरस्यायं यज्ञो नष्ट इत्युक्त्वा मयि मत्संगिषु बहुषु राजसु वेदविद्विप्रेषु चास्य भ्रातृबन्धुषु दुर्योधनादिषु चोत्थाय गतेषु हाहाकारे प्रवृत्ते मदभीष्टं सेत्स्यतीति ॥ ३०—३१ ॥

भाषाटीका ।

दीए भए दान के अनन्त फल की इच्छा करने वारे को सब प्राणियों के अन्तरात्मा तथा देव मनुष्यादि प्राकृत आकार को नहि देखे वारे शांत स्वरूप परि पूर्ण श्रीकृष्ण के अर्थ हि अग्रपूजा देना योग्य है ॥ २५ ॥

श्रीकृष्ण के प्रभाव से ज्ञाता सहदेव इस प्रकार कह कर चुप होगया उसके वचन को सुनकर सबहि श्रेष्ठहि जन अच्छा २ इस प्रकार प्रशंसा करते भए ॥ २६ ॥

ब्राह्मणों के बचन को सुनकर तथा सभासदों के अभिप्राय को जानकर स्नेह से विह्वल प्रसन्न चित्त भया राजा युधिष्ठिर श्रीकृष्ण की अग्रपूजा करता भया ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण के चरणारविन्दों का प्रक्षालन कर लोकन को पवित्र करने वारे उस जलको भार्या सहित भ्राताओं सहित मंत्री सहित कुटुम्ब सहित मोद के साथ राजा मस्तक स धारन करता भया ॥ २८ ॥

रेशमी पीताम्बर वस्त्रों से और अमोल भूषणों से श्रीकृष्ण का पूजन करके आनन्द के अश्रुपातन से परिपूर्ण नेत्र वारा भया राजा सम्यक् देखने को समर्थन हि भया ॥ २९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण को पूजित देखकर सबहि जन अञ्जलि जोडकर नमः जय इस प्रकार श्रीकृष्ण को प्रणाम करते भए । तथा आकाश ते पुष्पन की वर्षा होती भई ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे सदसस्पतः ! यत्सर्वे बालस्य भाषितं मा मन्ध्वं मा जानीत माग्रहीत किं तत् यद्यतः कृष्णोऽर्हणे अग्रपूजायां सम्मतस्तत् ॥ ३२-३३ ॥

वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।
स्वैरवर्त्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥
ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ।
वृथा पानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्यैव वास्तवोऽर्थः पूर्ववदुन्नेयः गोपाल इति वेदपृथिव्यादिपालक इत्यर्थः । कुत्सितं वेदविपरीतं लपन्तीति कुलपाः पाषण्डास्तान् असते समाघातयतीति तथा सः अकाकः कञ्च अकञ्च काके सुखदुःखे ते न विद्येते यस्य सोऽकाकः आप्तकाम इत्यर्थः । स यथा आप्तकामो देवयोग्यं केवलं पुरोडाशमात्रं नार्हत्यपितु सर्वस्वमपि तथाऽयं श्रीकृष्णोऽपि ब्रह्मर्षियोग्यं सपर्यामात्रं कथमर्हति किन्त्वात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतो ब्रह्मत्वात् "अनामगोत्रम" इतिश्रुतेः अत एवानधिकारित्वात्सर्वैर्धर्मैर्बहिष्कृतः स्वैरवर्ती परमेश्वरत्वात् अत एव निर्गुणस्तम आदिरहितः एवम्भूतो जीवानां योग्यं तुच्छं सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अपिच कथं वर्णनीयो मादृशैरेषां यदूनां महिमा यस्मादेषां कुलं ययातिना शप्तमपि किं सद्भिर्बहिष्कृतमपि तु शिरसा धृतं किञ्चास्मदादिकुलवार्त्तिकं वृथा पानरतमपित्वति नियताचारमित्यर्थः । अहो यदूनामेव तावदीदृशं माहात्म्यम् यदुकुलवृद्धस्य ययातेः शापोन प्राभूदित्यादि अयन्तु साक्षादीश्वरोऽतः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आदौ स्वमतग्रहणार्थमुपालम्भगर्भं सभ्याननुनयन्नाह—ईशः कुघटघनाशक्तः नच परिहर्त्तुं शक्य इत्याह दुरत्यय इति सत्यवती सत्या श्रुतिरैतिह्यं वेदो वा कुतः अपूर्वप्रवर्त्तनादित्याह वृद्धानामिति यद्यस्मात् कालात् ॥ ३१ ॥

ननु, सा बुद्धिः क्वानामेत्यपेक्षायामाह—यूयमिति । बालस्य सहदेवस्य भाषितं मामन्यध्वम् अधुनापि पूजां परिवर्त्तयध्वमित्यर्थः । तत्र हेतुः पात्रविदां श्रेष्ठाः अग्रपूजापात्रं यूयमेव वेत्थ न त्वयं बाल इत्यर्थः । यद्यस्मात् भाषितात् कृष्ण इति मूलनामग्रहणमनादरेण वास्तवार्थे सा श्रुतिः सत्यैव किन्तु यूयं बालस्य मूर्खस्य मम भाषितं मा मन्यध्वं यतः पात्रविदां श्रेष्ठाः तत्र हेतुः यद्यस्मात् श्रीकृष्णो नराकृतिपरब्रह्मरूपोऽयमर्हणे सम्मत इति ॥ ३२ ॥

किञ्च, पूजायोग्यत्वाभावे कथञ्चिदर्हतु अत्र च तद्योग्येषु महत्सु कथमयमर्हतीत्याह—तप इति युग्मकेन । तपः स्वधर्मः विद्याः चतुर्दश व्रतं कृच्छ्रादि तद्धरान् अतिव्रज्य अति क्रम्येति वा पाठः । कुलपांसनः मातुलवधादिना स्वकुलदूषणः वास्तवार्थैत्वेवमवतारिका किन्तु तप इत्यादि वाक्या चेयं क्व्या गोपालः आभीरजातिरिति प्राकृतदृष्ट्या तद्वाक्यव्याजेन वेदागमोक्तमहामन्त्रगणाधिदैवत्वेनाप्राकृततल्लीलत्वात् स्वतः परममाहात्म्यविशेषः सिद्धः तथापि बाह्यमहिमदृष्ट्यैव वेदपृथिव्यादिपालक इति व्याख्यातम् ॥ ३३–३४ ॥

ननु, महादुष्टकंसवञ्चनार्थं गोपालेन तस्य च वधेन को नाम दोषः इति स्वयमेवाशङ्क्याह—वर्णेति । यथाश्रुतार्थः स्पष्टः वास्तवार्थे ब्रह्मत्वेश्वरत्वपक्षस्तैर्व्याख्यातः नरलीलापक्षेपि यदि वर्णाश्रमकुलापेतादिरूपः स्यात्तदा सपर्या देवमुन्यादिभिः क्रियमाणत्वेन सर्वतः प्रसिद्धां कथमर्हति नार्हेदेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यतो ययातिनेति तं निन्दन् तत्सम्बन्धिनो यादवानपि सर्वान् निन्दति द्वाभ्याम् हि यतः शप्तं तदनुसारेण सद्भिश्च बहिष्कृतं परित्यक्तमित्यमित्यर्थः । वास्तवार्थे सद्भिर्महामुनिभिस्तत्तद्यजनादिना बहिष्कृतं तस्माच्छापादित्यर्थः । अतः पानं पृथिवीपालनं यस्तत्र रतमासक्तं तर्हि कथं सपर्यां वृथाऽर्हति अपितु सार्थकमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—ईश सप्तभिः । ईशः ब्रह्मादीनामपि प्रभुः कालो दुरत्ययः दुरतिक्रमणीयः इत्येवम्विधा श्रुतिः किम्वदन्ती सत्यवत् यथार्था कुतः यत यस्मात् वृद्धानामपि बुद्धिः बालस्य सहदेवस्य वाक्यैः भिद्यते विपरीता क्रियते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यूयमिति । हे सदसस्पतयः बालभाषितं मा मन्ध्वं मा गृह्णीत किन्तत् यदर्हणे कृष्णः सम्मत इति तत् ॥ ३२ ॥

तपइत्यादि । तपोऽनशनादि विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं व्रतं कृच्छ्रादि एतानि धरन्तीति तथा तान् ज्ञानं परमात्मोपासनात्मकं तेन विध्वस्तं कल्मषं पापं येषां तान् ब्रह्मणि परस्मिन् निष्ठा येषां तान् साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपानित्यर्थः । एवम्भूतान् परमर्षीनतिक्रम्यानादृत्य कुलाधमोऽसौ गोपालः काकः पुरोडाशमिव सपर्यां प्रति कथमर्हति ॥ ३३–३४ ॥

किञ्च, वर्णेति । वर्णादिभ्योऽपेतः भ्रष्टः सर्वस्माद्वर्णादिप्रयुक्त धर्मादिप्रयुक्ताद्धर्माद्बहिष्कृतश्च स्वैरं स्वेच्छं वर्त्तत इति तथा गुणैर्निरवद्यैर्हीनो रहितः ॥ ३५ ॥

ययातिनेति । एषां यदूनां कुलं ययातिना तत्कूटस्थेन शप्तं सद्भिः कुलीनैर्बहिष्कृतञ्च च शश्वत्सदा वृथा पाने रतं तत्परम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईशः कालो दुरत्ययः इति श्रुतिः सत्यवती यथाधितार्थां तदुपपादयति । वृद्धानामिति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मा मनुध्वं हे सर्वे सदसस्पतयः ! किं बालभाषितं तदाह कृष्ण इति ॥ ३२—३३ ॥

अतिव्रज्यातिक्रम्य कुलकर्मणि एते इत्याह गोप इति ॥३४॥

एतदेव विवृणोति वर्णेति ॥ ३५ ॥

यदोर्वंशे जातत्वात्कथं कुलाभाव इति तत्राह—ययातिनेति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तादृशस्य सर्वोपालम्भवाक्यमाह—ईशो दुरत्ययः काल इति । सदस्सस्पतयो हि सभायां युक्तायुक्तं विचारयन्ति अतस्तान् प्रत्युपालम्भ उचितः यत् दैत्यांशः समीपे स्थितोपि न निवार्यत इति यदत्रानुचितं जायते धर्मस्थाने हेतुः काल एव स हि कदाचित् धर्ममङ्गीकरोति कदाचिदधर्ममिति द्विःस्वभावः सच ईशः कस्याप्यनुल्लङ्घ्यः इति कालमाहात्म्यवादिनी श्रुतिः सत्यैव स कालो यद्वशे लोक इति कालस्य त्वया विपरीते धर्मे दृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाह—वृद्धानामपि यद्बुद्धिरिति उभयथापि सभासदो वृद्धाः निन्दापक्षे सहदेवो बालः स्तुतिपक्षे शिशुपालः नाम्ना शिशुश्चासौ पालश्चेति पलसमूहः पालः मांसराशिः नतु कश्चित् तत्र धर्महेतुरिन्द्रियवर्गो जीवो वा तिष्ठति इति पलाशानामेव योग्यः कालस्यैतद्विपरीतं यदेतद्वाक्येनापि वृद्धानामपि बुद्धिः भेदं प्राप्स्यतीति स्वस्यानुगुणः काल इति एकोपि सभायां तथा विरुद्धं वदामीति ज्ञापितवान् एतत् द्वितीयं सभासदां दूषणम् ॥ ३१ ॥

पुनः स्ववाक्यश्रवणार्थं तान् स्तौति यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा इति न केवलया विद्यया तपसा वापि पात्रतेति पात्रस्वरूपं ते जानन्तीति ते पात्रविदः तेषां श्रेष्ठाः पात्रसूक्ष्मविदः अत एव वा भाषितं मम सहदेवस्य माङ्गीकुरुत बालवाक्येन पात्रनिर्द्धारो न कर्त्तव्यः किन्तु स्वबुद्ध्यैव कर्त्तव्यः यतो यूयं सदसस्पतयः सभायां निवृत्तिहेतवः तादृशा एव सर्वे भवन्त इत्यपि स्तुतिः तादृशानामनुचितांशमाह कृष्ण इति कृष्णशब्दो दुष्टमुखान्निर्गतः मालिन्ययोगात् मलिनमेव वक्ति तथैव शिशुपालाभिप्रायश्च ततो योगात् तादृशः शिशुपाल एव भवति तादृशोऽयं यद्यस्मात् अर्हण समीपे सम्मतः तिष्ठत्विति सम्मतः इदं सभासदामुचितमित्यर्थः । यतो यज्ञे कालविलम्बो भविष्यति ॥ ३२ ॥

ननु भगवानपि क्षत्रियः सन्निहितबन्धुः ततश्च समीपस्थितौ को हेतुरिति चेत् तत्राह—तपोविद्याव्रतधरानिति । निन्दापक्षे लोकप्रसिद्ध एवार्थः तपोविद्ययोः पात्रलक्षण एव साधनं स्पष्टं व्रतस्यापि हेतुत्वमाचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति व्रतशब्दो नियमवाचकः किं बहुना भगवद्व्रतपर्यन्तं व्रतधारका अत्र सन्ति पात्रगुणानुक्त्वा दोषाभावमाह ज्ञानविध्वस्तकल्मषानिति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति वाक्यात् सर्वापेक्षया ज्ञानं पापनिवर्त्तकं एतावत्साधारणब्राह्मणेष्वपि सम्भवति यूयन्तु परमर्षयः मन्त्रद्रष्टारः अनेन पूर्वकाण्डप्रवर्त्तकत्वमुक्तं तत्रापि ब्रह्मनिष्ठाः उत्तरकाण्डस्य प्रवर्त्तकाः लोके च तथात्वेन सम्मता इत्याह—लोकपालैश्च पूजिता इति । लोकपानामपि फलं दातुं शक्ताः ॥ ३३ ॥

एतादृशान् सदसस्पतीनतिव्रज्येति अतिक्रमदोषोप्युक्तः तेषामेव समीपे स्थितिरुचिता न ममेति तत्र हेतुत्वेन स्वदूषणान्याह—गोपाल इति । यथा काक इति च पञ्चगुणा सदसस्पतिषु त्रयो दोषाः स्वस्य इन्द्रियपालकः भूपालको वा क्षत्रियाधमः दशवेश्यासमो नृप इति दोषश्रवणात् तत्रापि कुलपांसनः कुलाधमः येन चैद्यवंशः सर्वोपि निन्दितः ते तु आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति किञ्च यथा काकः पुरोडाशं यदि कृष्णशकुनिरुपरि उपरि अतिपतेदिति सामीप्येपि दोषश्रवणात् स बहिः स्थितमेव बलिमर्हति नतु वेद्यां स्थितं पुरोडाशं तत्सामीप्येपि हविषो नाशात्तथा अहं सपर्यां पूजां सामीप्येन कथमर्हामि निन्दायान्तु बाल्ये ऽन्यायवृत्तित्वं पश्चात् परस्त्रीहरणादिना कीर्त्तिजनकत्वं यथा वा अकाकः पुरोडशं नार्हति कं सुखमकं दुःखम् उभयरहितः अकाकः शुकादितुल्यः स यथा पुरोडशं कर्ममार्गे नार्हति तथा अहमपि सपर्यां नार्हामीत्यर्थः । वेदरक्षकः कुलपान् कुलपवित्रकरणदक्षान् कुलरक्षकान् वा अंसे नयतीति सत्परिपालकत्वं निरूपितं भौतिककर्माध्यक्षत्वञ्च नार्हतीति भगवत्परत्वेपि केचिद्योजयन्ति तच्छब्ददुष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥ ३४ ॥

पुनः स्वनिन्दार्थं दूषणान्तरमाह—ययातिनेति । ययातिना हि चत्वारः पुत्रा निन्दिताः एकः पूरुः स्तुतः अथवा ययातिना एषां पाण्डवानां कुलं शप्तं यत्पुत्रवयसा मातुः सम्भोगः कृतः स कथं परम्परयापि दोषसम्बन्धात् कथं पूतो भवेत् अत एषां गृहे कथं भगवान् सपर्यामर्हेति सद्भिश्च तेन वा हेत्वन्तरेण वा विगर्हितं शश्वद्वृथापानरतञ्च एवमेतत्साधारणदूषणं तद्ययातिवंशोद्भवः सपर्यां समीपं वा कथमर्हति ॥ ३५ ॥

कुलनिन्दां कृत्वा कुलोद्भवं निन्दति—वर्णाश्रमेति । वर्णाः आश्रमाश्चत्वारः कुलं क्षत्रियत्वजातिः एतत् त्रितयेनाप्यपेतः भगवानेव वर्णाश्रमकुलरूप इति तदपेतः शिशुपाल इति तस्य तथात्वं सर्वैरेव धर्मैर्भगवद्विमुख्याद्बहिष्कृतः ततः स्वैरवर्त्ती स्वैर्बन्धुभिः सह वर्तनशीलोपि न भवति अन्यथा स्नेहमेव न कुर्यात् अत एव गुणैः तपआदिभिर्विहीनः सपर्यां समीपं वा कथमर्हतीत्यर्थः । केचिद्भगवत्पक्षेपि गुणातीत इति वर्णाश्रमकुलरहितत्वं देहाभावात् धर्मराहित्यं इन्द्रियाभावात् स्वैरवर्त्तित्वं स्वेच्छावर्त्तित्वं तेनान्तःकरणाभावश्चेति तेन त्रितयरहितः त्रितयसहितयोग्यसपर्यां कथमर्हतीत्याहुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे सदसस्पतयः मा गृह्णीतेत्यर्थः । वाग्देवीमते दुर्योधनादिषु विपक्षेषु बालभाषितमिदं मा मन्यध्वं किन्त्विदमेव तत्त्वं वेदभाषितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान् हित्वैते ऽब्रह्मवर्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥
एवमादीन्यभद्राणि बभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किञ्चिद्भगवान् यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ ३८ ॥
भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुस्सहं तत्सभासदः ।
कर्णौ पिधाय निर्जग्मुः शपन्तश्चेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥
निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ॥ ४० ॥
ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृञ्जयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥ ४१ ॥
ततश्चैद्यस्त्वसम्भ्रान्तो जगृहे खड्गचर्मणी ।
भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान्राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तपोविद्येत्यादि विशेषणानि सदसस्पतीन् प्रीणयित्वा स्वपक्षे स्थापयितुमुपन्यस्तानि ॥ ३३ ॥

मातुलवधादिना कुलपांसनः पक्षे कुत्सितं स्वपन्तीति कुलपाः श्वान् अंसयति घातयतीति सः यथावदेव न विद्यते कं सुखं अकं दुःखञ्च यस्य स इति प्राकृतसुखदुःखातीतस्वरूप इत्यर्थः पुरोडाशार्पणमात्रीं सपर्य्यामिन्द्रादिवत् कथमर्हति अपितु स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमेति स्पष्टम् पक्षे वर्णाश्रमकुलानि आ सम्यक्प्रकारेण आप्नुवन्तीति वर्णाश्रमकुलापाः श्रीवसुदेवादयस्तैः पुत्रादित्वेन इतः प्राप्तः सर्वैर्धर्मैर्बहिष्कृतो रहितः स्वैरवर्त्ती च परमेश्वरत्वात् गुणैः सत्त्वादिभिर्हीनः शुद्धसत्त्वस्वरूपत्वात् एवम्भूतोऽयं सपर्य्यामात्रं कथमर्हति अपितु स्वात्मार्पणमपि ॥ ३५ ॥

ययातीति स्पष्टम् पक्षे ययातिना शप्तमपि सद्भिस्तस्मात् शापात् बहिष्कृतं (किम्) अत एव कार्तवीर्य्यादिभिः साम्राज्यमपि प्राप्तम् अत एव पानं पृथ्वीपालनं तत्र रतं तस्माद्वृथा सपर्य्या कथमर्हति अपितु सार्थकमेव ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

॥ २७—३१ ॥

हे सदसस्पतयः ! बालभाषितं मा मन्यध्वं मा जानीत मा गृह्णीत यत् कृष्णोऽर्हणे सम्मतस्तत् ॥ ३२—३६ ॥

भाषा टीका।

इस प्रकार श्रीकृष्ण के गुण वर्णन को सुनकर श्रीकृष्ण के गुण वर्णन से क्रोधित भया असहनशील निर्भय दमघोष का पुत्र शिशुपाल निज आसन ते उठकर सभा के बीच में भुजा को ऊपर उठाकर श्रीकृष्ण को कठोर वचन सुनावत यह बोलता भया ॥ ३१ ॥

"यह काल सबहि करने को समर्थ है इसी कारण इस का उल्लङ्घन नहि होसकता इस प्रकार काल की महिमाको कहने वारी श्रुति यथार्थ हि है इस काल के प्रभाव से ज्ञान वृद्ध वयो वृद्धन की बुद्धि सहदेव बालक के बचनों से भ्रान्त होती है ॥ ३२ ॥

हे सभापति औ आप सबहि पूजा पात्र को जानने वारे के मध्य में श्रेष्ठ हो इस वास्ते अग्रपूजा के निमित्त कृष्ण योग्य पात्र है इस सहदेव बालक के भाषकण को आप लोग ग्रहण मतना करो ॥ ३३ ॥

तप विद्या व्रत के धारण करने वारे और ज्ञान करके जिन के पाप नष्ट भये हैं तथा लोक पालों से पूजित एतादृश ब्रह्मनिष्ठ महर्षियों को छोड़कर ॥ ३४ ॥

तथा सभापतियों का अतिक्रमण करके जैसे देवतान का भाग पुरोडाशके योग्य काक नहि होता तैसे हि कुलको दाग लगाने वारा गौन के चराने वारा कृष्ण अग्रपूजा के योग्य कैसे होसकता है ॥ ३५ ॥

वर्ण आश्रम कुल ते भ्रष्ट तथा सब धर्म ते भ्रष्ट और स्वेच्छाचारी गुणों से हीन ऐसा यह कृष्ण अग्रपूजा के क्यों कर योग्य होसकता है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किञ्च ये राजानो दुष्टानुच्चाटयन्ति तदर्थं कीकटादिदेशानप्याश्रयन्ति एते तु ब्रह्मर्षिसेवितानेव देशानाश्रित्याब्रह्म-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वर्चसं समुद्रं दुर्गमपि हित्वा हापयित्वेत्यर्थः । बाधन्ते, तथा याः दस्यवः प्रजास्ताश्च अयमर्थः वेदतदर्थाभियोगो ब्रह्मवर्चसं तद्विरुद्धमब्रह्मवर्चसं समुद्रं मुद्रात्र लिङ्गं तत्सहितं, समुद्रम् वेदविरुद्धलिङ्गधारिणं पाषण्डमित्यर्थः । तल्लिङ्गं त्याजयित्वा बाधन्ते दण्डयन्ति कथम्भूतम् दुर्गम् धर्मवत्प्रतीतेरधर्मतया दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । तथा दस्यवो दस्यूनपि प्रजाक्षेपेण वर्तमानान् दण्डयन्ति अतो यदुभ्योऽन्यः कोनाम धार्मिकोऽस्तीति पारुष्यन्तूक्तार्थमेव ॥ ३७ ॥

शिवा फेरुस्तस्या रुतं श्रुत्वा यथा सिंहो न किञ्चिद्ब्रूते तद्वत् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अब्रह्मवर्चसं वेदादिरहितं समुद्रं दस्यवः प्रश्यतामेव सर्वस्वप्राणलुण्ठकास्सन्तः वास्तवार्थे नन्वेते समुद्रदुर्गाश्रयाद्रावणादिवदेव मन्तव्याः तत्राह ब्रह्मर्षीति अयमर्थः अन्ये रावणादयः अमनुवंशजत्वादप्रजारूपा अपि दस्यवः सन्तो ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान् हित्वा समुद्रं दुर्गमाश्रित्य ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणानां वेदानां वा तेजस्सत्कर्मादिकं बाधन्ते काक्वा तथा एते किं बाधन्ते अपितु पालयन्त्येव तदिति महानेव विशेष इति ॥ ३७ ॥

नष्टमङ्गलः सन्निहितमृत्युरित्यर्थः । वस्तुतस्त्वनष्टं गूढमेव स्थितं मङ्गलं पार्षदत्वात्मकं यस्य तथाभूतम् इति पुनस्तथाविर्भावयोग्य एवासावित्यर्थः । तथैव सप्तमे श्रीयुधिष्ठिरं प्रति श्रीनारदवाक्ये "कृष्णचक्रहतांहसौ" इत्यत्र तैर्व्याख्यातं तयोः पापमेव हतं नतु तावित्यर्थ इति । तृतीये च करालदंष्ट्र इत्यादौ चक्षुर्भ्यां दहन्निव सञ्चक्षाणः पश्यन् इवेति वस्तुतः क्रोधाभावमाहेति हिरण्याक्षभावो व्याख्यातः तथा परानुषक्तमित्यादौ प्रचण्डमन्युत्वमधिक्षेपादिकञ्चानुकरणमात्रं दैत्यवाक्यभीतानां देवानां भयनिवृत्तये वस्तुतस्तेन तथाऽनुक्तत्वेन कोपादिहेत्वभावादिति श्रीभगवद्भावेऽपि व्याख्यातः अतोऽनयोस्तत्तद्दुर्वचने स्वभावतो वास्तवार्थव्यञ्जना भगवदिच्छयुक्तलीलारक्षार्थमेव त्वर्थान्तरानुकरणम् अन्यदैत्यानान्तु स्वभावतोऽर्थान्तरप्रतिपादनं वास्तवार्थस्तु गीर्देव्यैव प्रतिपादितइति ज्ञेयम् अभद्राणि नष्टभद्राणीति बाह्यार्थानुसारेण वास्तवार्थस्तु न विद्यन्ते भद्राणि येभ्यस्तानि बभाषे इति नोवाचेति बाह्यार्थे महाशयत्वमुक्तं तत्र दृष्टान्तः यथेति वास्तवार्थेऽप्यवचने गाम्भीर्यमेव कारणं दृष्टान्तः सिंहो नृसिंहः शिवस्यारुतं सम्यक् स्तुतिमिवेति ॥ ३८ ॥

तत्र वास्तवार्थविदां तद्विदित्वेऽप्यन्येषाञ्च तदनुकरणमप्यसहिष्णूनां चेष्टितमाह—भगवदिति । शपन्तः सद्यः प्राणैर्वियुज्यस्वेत्याक्रोशन्तः यतो दुस्सहं साधुत्वेन सोढुमशक्यत्वात्तथा निर्जग्मुरित्युक्तम् ॥ ३९ ॥

किञ्च, दुर्गतिपरिहारार्थमपीत्याह—निन्दामिति । अधो महानरके सुकृतक्षयेन तस्य कदापि सद्गतिर्न स्यादिति सूचितम् ॥ ४० ॥

कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईश इत्यादि चतुर्थस्कन्धोक्तानुसारेणाशक्तानां निर्गममुक्त्वा शक्तानां कृत्यमाह—तत इति । सम्यक् उत्प्लुत्य उत्तस्थुः यादवास्तु श्रीभगवन्मतानुसारेण नोत्थिता न च किञ्चिद्चुरिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

तुशब्देनान्येषां विपक्षाणान्तु सम्भ्रमः सूचितः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मर्षिसेवितानार्यावर्तादीन् देशान् हित्वा तपो ब्रह्मवर्चसञ्च त्यक्त्वा समुद्रं तन्मध्यस्थं दुर्गं निषिद्धं च देशमाश्रित्य दस्युवत् दुष्टसत्ववत्प्रजाः जनान् बाधन्ते ॥ ३७ ॥

एवमिति । नष्टं मङ्गलं यस्य सः हेतुगर्भमिदम् अत एवमादीन्यभद्राणि परुषाणि बभाषे भगवान् तु यथा सिंहः शिवारुतं शिवा फेरुस्तस्याः रुतं शब्दं श्रुत्वा तूष्णीमासीत्तथा किञ्चिदपि नोवाच तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भगवन्निन्दनमिति । कर्णौ पिधायाच्छाद्य रुषा चेदिपं चैद्यं शिशुपालं शपन्तो जग्मुः ॥ ३९ ॥

कुतो निर्जग्मुरित्यत्रानिर्गमने प्रत्यवायमाह—निन्दामिति । तत्परस्य भगवत्परस्य च जनस्य निन्दां श्रुत्वा यः जनः पुमांस्ततो नापैति न निर्गच्छति सोपि श्रोतापि अपिशब्दान्निन्दकोपि सुकृतात् च्युतो भ्रष्टोऽधः नरके पततीत्यर्थः ॥ ४० ॥

ततः सभासदां निर्गमनानन्तरं मत्स्यादयश्च उत्थाय क्रुद्धाः शिशुपालं हन्तुम् इच्छवः उदायुधाः उद्धृतान्यायुधानि यैस्ते उत्तस्थुः ॥ ४१ ॥

तत इति । असम्भ्रान्तोऽवहितः हे भारत ! कृष्णपक्षीयान् राज्ञो भूपान् भर्त्सयन् खड्गखेटौ जग्राह ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अब्रह्मवर्चसः गायत्रीजपसम्बन्धतेजोरहिताः ब्रह्म वेदस्तत्सम्बन्धवचोयुक्तान् देशान् वा समुद्रमित्यादिना दाशसाम्यमापादयति ॥ ३७ ॥

शिवारुतं सृगालशब्दितम् ॥ ३८–३९ ॥

कुतो निर्गमनमिति तत्राह–निन्दामिति ॥ ४०–४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कुलस्वरूपनिन्दे निरूप्य व्यवहारतो निन्दामाह—ब्रह्मर्षिसेवितानिति । ननु को दोषो भवत्वित्याशङ्कायामाह–एते वयं ब्रह्मर्षिसेवितान् कुरुक्षेत्रादिदेशान् विद्यार्थमनाश्रित्य अब्रह्मवर्चसं समुद्रं मुद्रासहितं पाषण्डमाश्रित्य दस्यवो भूत्वा प्रजा बाधन्त इति अथवा भगवत्सान्निध्यात्तान् स्तौति—एते ऋषयः ब्रह्मर्षिसेवितान् ज्ञानकर्मादिसहितान् परित्यज्य ब्रह्मणोऽपि वर्चो दीप्तिर्यस्मात् तादृशं समुद्रं मुद्रासहितं भगवन्तं चक्रपाणिं दुर्गमाश्रित्य अदस्यवो भूत्वा इन्द्रियाविद्याः कस्यापि विषयस्य ग्रहणमकृत्वा प्रकर्षेण जाताः इन्द्रियवृत्तीर्बलिष्ठाः बाधन्त इति भगवदाश्रयत्वादेव भवन्तः कृतार्था इति तेषां स्तुतिः समुद्रस्याब्रह्मवर्चस्त्वप्रदत्वात् यस्त्वात् "सिन्धोस्तरं सम्प्रभागाम्" इति वाक्यानुसारेण अब्रह्मवर्चसि स्थिता

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वा वस्तुतस्तु भगवन्मोहितः क्रीडार्थं स्वीकृतानि चान्यधर्मान् स्वीकृत्य निन्दतीति स्वकीयस्योपालम्भ इव महत्त्वख्यापका स्तुतिरेव भवति ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह—एवमादीनीति । अभद्राण्यमङ्गलवाक्यानि अन्तर्मङ्गलस्य नष्टत्वात् यद्वि मनसा ध्यायतीति वाक्यात् च अमङ्गलवाक्यान्येवोक्तवान् तदा भगवानप्येतच्छ्रुत्वा न किञ्चिदुवाच प्रतीकारार्थं कायिकं वाचिकं मानसं वा न सम्पादितवान् तूर्ष्णी भावो वधानुकल्प इति केचित् अवगणनायाकृतत्वात् वधानुकल्पः स्वद्रोह इति वस्तुतस्तु धर्मे तद्वाक्यानां बाधकत्वाभावात् कुबुद्धिरयमित्युपेक्षितः ननु वा बाणाः बाणापेक्षया परुषा इति कथमुपेक्षेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—यथा सिंह इति । न हि शृगालशब्दे सिंहसमीपेपि जायमाने सिंहनिन्दारूपार्थोस्ति अभिमानेन कल्पयित्वा तत्र सहशीकृत्यान्य एव शृगालः शब्दङ्करोति नतु सिंहः सिंहतुल्यो वा सिंहपदेन मारको निरूप्यते वर्णविपर्ययात् अतो मारयिष्याम्येवैनं किममेनेति तूर्ष्णीं स्थितः नापि तदुक्ता धर्मा भगवति सन्ति येन मर्मभेदः स्यात् नापि निन्दितानर्थान् भगवान् परिगृह्णाति येन निन्दके क्रोधः स्यात् अतो भ्रान्तवाक्याद्युपेक्ष्यमेव ॥ ३८ ॥

अन्ये पुनः बहिर्मुखाः भगवन्निन्दनमेतदिति मत्वा तत्र स्थस्य निरुद्धत्वाच्च न श्रोतव्यमिति शापं दत्वा गतवन्त इत्याह—भगवन्निन्दनं श्रुत्वेति । तत्तु दुःसहं कर्णयोरपि कठिनं निन्दासहितसभायां ये स्थिताः ते कर्णौ स्वस्य पिधाय चेदिपं शिशुपालं रुषा शपन्तो निर्जग्मुः ॥ ३९ ॥

एवं करणे धर्म इत्याह—निन्दां भगवतः शृण्वन्निति । अपकर्षवाक्यं निन्दा येनैव वाक्येन भगवत्यपकर्षप्रतीतिर्भवति तत्र श्रोतव्यं तथा भगवद्भक्तस्य जनस्य अपकर्षप्रतीतिर्भवति जनस्येति साधारणस्यापि ततः कर्णौ पिधाय नोपयाति सोपि स्वकृतात् च्युतस्सन्नधो याति भगवदुत्कर्षज्ञानार्थं हि सर्वोपि प्रयत्नः तदपकर्षे ह्यागते विपरीतं जातमिति स्वकृतस्य धर्मस्य वृथा नाशात् स्वयं विपरीतज्ञानात् अधो याति इदमशक्तविषयं शक्तानां तु धर्मं चतुर्थे प्रतिपादितः "कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने। छिन्द्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः" इति ॥ ४० ॥

पाण्डवास्तु मर्त्तुं मारयितुञ्च समर्था इति तन्मारणार्थं प्रवृत्ता इति ततः पाण्डुसुता इति पितृनाम्ना शूरत्वाय व्यपदेशः आद्यौ कुन्त्याः अन्यथा मातृभगिनीपुत्रत्वात् स्नेहः प्रतिबन्धको भवेत् मत्स्याः विराटवंशोद्भवाः कैकेयाश्च भरतपूर्वजा वैष्णवाः सृञ्जयाः द्रुपदवंशजाः एते चतुर्विधा इति उदायुधाः समुत्तस्थुः स्वमरणसन्देहं वारयति शिशुपालजिघांसयेति ॥ ४१ ॥

शिशुपालोपि क्रियायुक्तो सर्वाधिक इति जिघांसन्तं जिघांसायादिति पाण्डववधार्थं असम्भ्रान्तो भूत्वा खड्गचर्मणी जगृहे ततोऽन्यैः अनुचितं क्रियत इत्युक्तः तान् भर्त्सयन् कृष्णपक्षीया एत इति साधारणसाधनं गृहीतवान्

स्वस्य वा रक्षासाधनं राज्ञः सदसीति नात्र ब्राह्मणशापशङ्केति, सूचितं भारतेतीति विश्वासार्थम् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एते यदवो दस्यवः अब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजोरहितं समुद्रं समुद्रगतं दुर्गं द्वारकाख्यम् आश्रित्य प्रजा बाधन्ते पक्षे ब्रह्मर्षिसेवितानपि देशान् माथुरान् हित्वा तत्र दुर्गाभावात्त्यक्त्वा ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतजोमयं समुद्रगतं द्वारकाख्यं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते कानित्यपेक्षायामाह दस्यवः शिशुपालाद्याः प्रकर्षेण बलवत्त्वेन जायन्ते उत्पद्यन्त इति प्रजास्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शिवा शृगालस्तस्या रुतं श्रुत्वेतिशेषः द्वितीयेर्थे तु न विद्यन्ते भद्राणि येभ्यास्तानि सिंहः श्रीनृसिंहः शिवस्य आरुतं स्तुतिम् ॥ ३८ ॥

शपन्तः अरे शिशुपाल ! सद्यः प्राणैर्वियुज्यस्वेत्याक्रोशन्तः ॥ ३९ ॥

निष्क्रमणे प्रमाणं शास्त्रवाक्यमाह—निन्दामिति ॥ ४० ॥

पाण्डुसुताः भीमादयः सम्यगुत्प्लुत्य तस्थुः ॥ ४१-४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजोरहितम् समुद्रदुर्गम् ॥ ३७ ॥

शिवारुतं श्रुत्वा यथा सिंहस्तूष्णीभवति तद्वत् ॥ ३८-४५ ॥

भाषा टीका ।

ययाति राजाने इनके कुल को शाप दिया है इसी कारण सज्जनों ने इनके कुलको राज्यते बाहिर करदिया है और इनका कुल सदा वृथाहि मद्यपान में प्रीति वारा है इस लिये कैसे अग्रपूजा के योग्य है ब्रह्मर्षियों से सेवित माथुरादि पवित्र देशन को छोड़कर ब्रह्मतेज का नाश करने वारे समुद्र दुर्ग का आश्रय लेकर धर्म विरोधी यादव लोग प्रजान को बाधा करते हैं ॥ ३७ ॥

जिसका मङ्गल कर्म नष्ट होगया वह शिशुपाल इत्यादिक भगवान् के निन्दा के वचनोंको बोलता भया परन्तु श्रीकृष्ण भगवान् कुछ भी नहि बोले जैसे गीदड के भाषण को सुनकर सिंह कुछ भी नहि बोलता ॥ ३८ ॥

भगवान् की दुःसह निन्दा को सुनकर उस सभा में बैठे भए विवेकी जन क्रोध से शिशुपाल को गालीदेत अपने दोनों कानो को मूदकर सेभात उठगये ॥ ३९ ॥

भगवान् का अथवा भागवत की निन्दा सुनने वारा जो पुरुष यदि उस स्थान से नहि चलाजावे तो वह भी पुण्य से भ्रष्ट होकर नरक में पडता है निन्दा करने वारे को नरक में जाने का तो कहनाहि क्या है ॥ ४० ॥

तावदुत्थाय भगवान् स्वान्निवार्य स्वयं रुषा ।
शिरः क्षुरान्तचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥ ४३ ॥
शब्दः कोलाहलोप्यासीच्छिशुपाले हते महान् ।
तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥ ४४ ॥
चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् ।
पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ॥ ४५ ॥
जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ ४६ ॥
ऋत्विग्भ्यः स सदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
सर्वान् सम्पूज्य विधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट् ॥ ४७ ॥
साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभियाचितः ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

भगवान् की निन्दा सुनने के पश्चात् पांचों पाण्डव और मत्स्य केकय सृञ्जय देश के क्षत्रिय जन क्रोधित हुए आयुध लेकर शिशुपाल के वध करने की इच्छा कर उठ-खडे होते भए ॥ ४१ ॥

हे भारत तदनन्तर सभामें कृष्णके पक्षके राजाओं का तिरस्कार करत् निर्भय होकर शिशिपाल भी उनके मारने के वास्ते ढाल तरवार लेताभया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एष मत्पार्षदो मत्स्नेहबलः सर्वानेतान् हन्यादतो मयैव शीघ्रं हन्तव्य इति तत्क्षणमेवोत्थाय शिरो जहारेति ॥ ४३—४५ ॥

नन्वेवं निन्दकस्य कथं वासुदेवे प्रवेशस्तत्राऽऽह—जन्मत्रयेति । जन्मत्रयेऽनुगुणितमनुवर्तितं यद्वैरं तेन संरब्धयाऽऽविष्टया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः । अत्र हेतुः भावो हीति भावो भावना अनुध्यानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणम् पेशस्कारिध्यानेन कीटादौ तथा दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ४६—५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तावदुत्थायेति जन्मत्रयान्तेऽधुना विप्रशापान्मोचयित्वा पुनः श्रीवैकुण्ठपार्षदतां प्रापयितुं पूर्वपूर्वजन्मवदेव स्वहस्तेन हन्तुं योग्य इति पाण्डवादीनां तद्वधोद्यमात् प्रागेवोत्थाय यतो भगवान् तत्तादृशानभक्तवात्सल्याद्यशेषगुणयुक्तः आपततः अभिमुखमागच्छतः ॥ ४३ ॥

अथानन्तरं महान् शब्द आसीत् अपीति क्वचित्पाठः उक्तसमुच्चयार्थः कथम्भूतः कोलाहलः केषाञ्चिद्धाहेति केषाञ्चित्साधुसाध्विति केषाञ्चिच्च जयजयेत्यादिभिर्वाक्यैरुच्चावचः ॥ ४४ ॥

ज्योतिः तद्रूपेण लीनतया स्थितं पार्षदवपुरेव तस्यानश्वरत्वात् ॥ ४५ ॥

प्रविशंश्च तन्मयतां तद्रूपप्राचुर्यं तत्सदृशाकारतामित्यर्थः कीटदृष्टान्तेन च तथैवायातीति कीदृशाधियापि किङ्कुर्वन् तत्राह—जन्मेति तत्र हेतुः भाव इति भावोऽत्र तद्रूपभावनामिश्रपार्षदभावस्यासंस्कारः सच दैत्यभावस्यौपाधिकत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तर्निगूढो वर्त्तत एव अत एव दन्तवक्त्रविशेषणमिदं तैरपि व्याख्यास्यते परमार्थस्तु दुर्मदो गत (मद) इति एवं तस्य श्रीभगवति प्रवेशोपि सर्वाविर्भावैकीभूयावतारात् समयालाभेनैव ज्ञेयः प्रकटलीलासमाप्तौ तु तत्र तत्र तत्सदृशगमने निजाभीष्टस्य श्रीविकुण्ठासुतरूपस्य भगवतः पार्षदत्वाय बहिःप्राकट्यमपि लभ्यते यथा सप्तमे—

> "वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
> नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ" ।

इति ॥ ४६ ॥

ततश्च विघ्नविनाशेन यज्ञः सुष्ठु समाप्त इत्याह—ऋत्विग्भ्य इति अवभृतं यज्ञावसानकर्म एक एव राडिति साम्राज्यसिद्धेः ॥ ४७ ॥

योगेश्वरेश्वर इति तादृशोपि सुहृद्भिरभियाचितस्तेषां प्रार्थनावशः सन्नित्यर्थः । यद्वा योगेश्वरेश्वर इति "चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक्" इत्यादिवत् सदा सर्वसुहृद्वर्गेषु निजाविर्भावानन्ददानं सूचितम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

भावाश्चित्तवृत्तिः भवकारणम् शुभाशुभजन्मनोः फलोदयकारणम् ॥ ४६— ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तावदिति। तावत्तत् क्षणमेव उत्थाय स्वान् स्वकीयान्निवार्य्य रुषा क्षुरस्येवान्तो धारा यस्य तेन चक्रेणापततो रिपोः शिरो जहार चिच्छेद ॥ ४३ ॥

शब्द इति। शिशुपाले हते सति महानुच्चैः कोलाहलः कलकलशब्दः आसीत् तस्य चैद्यस्यानुयायिनोऽनुवर्त्तिनो भूपाः जीवितेच्छवः दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥

चैद्येति। सर्वभूतानां पश्यतां सतां खादाकाशात् च्युता उल्का भुवीव चैद्यस्य देहादुत्थितं तेजो जीवात्मकं वासुदेवं श्रीकृष्णम् उपाविशत्तावत्प्रविश्य ततस्तत्साधर्म्यमवाप इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेव व्यञ्जयन् कथं तन्निन्दकस्य तत्साधर्म्यप्राप्तिरिति शङ्काञ्च निराकुर्वन्नाह-जन्मत्रय इति। जन्मत्रयेणानुगुणितमनुवर्तितं यद्वैरं तेन संरब्धया आविष्टया धिया ध्यायंस्तन्मयतां तत्प्रचुरतां तत्साधर्म्यमिति यावत् यातः प्राप्तः पार्षदो बभूवेत्यर्थः। हि यस्माद्भावाश्चित्तवृत्तिर्भवकारणं शुभाशुभजन्मनोः निदानम् अतः शुभाश्रयविषयो भावः शुभभवकारणं बभूवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ऋत्विग्भ्य इति। एकराट् युधिष्ठिरः सदसि भवाः सदस्याः तैस्सहितेभ्यः ऋत्विग्भ्यः विपुलां महतीं दक्षिणां ददौ ततो विधिवदवभृथं नाम स्नानं चक्रे ॥ ४७ ॥

साधयित्वेति। राज्ञो युधिष्ठिरस्य क्रतुं राजसूयं साधयित्वा सुहृद्भिः पृथादिभिर्याचितः प्रार्थितः कतिचिन्मासानुवास उषितवान् मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

स्ववचनं सत्यं कर्तुं तावत्ततः पूर्वमेव कृष्णः क्षुरान्तचक्रेण क्षुरधारसुदर्शनेन रिपोः शिरो जहारेत्यन्वयः ॥ ४३—४४ ॥

ज्योतिर्जयचैतन्यात्मकं खादाकाशाच्च्युतोल्का भुवीव ॥४५॥

जन्मत्रयेऽनुगुणितेन सम्वर्धितेन वैरेण शत्रुभावेन विशिष्टेनेतरेण ज्ञानेन संरब्धया समुद्रिक्तया धिया ध्यायंस्तन्मयतां द्वेषमयताम् असुरो भगवत्प्रधानतां जयो यातः तथाहि भावो भक्तिर्भवकारणं माङ्गल्यकारणं भवति ॥ ४६ ॥

भगवतेऽग्रपूजासमर्पणेन युधिष्ठिरः कृतकृत्यः किमुत ऋत्विगादिभ्योऽपि यथाविहितदक्षिणामदादिति तत्राह—ऋत्विग्भ्य इत्यादिना-एकराट् चक्रवर्त्ती ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

कृष्ण एव स्वयं हि तथा लीलाव्यवहारमाश्रितवानिति ज्योतिस्तद्रूपेण लीलया स्थितं पार्षदवपुरेव तस्यानश्वरत्वात् प्रविशंश्च तन्मयतां तद्रूपप्राचुर्यं तत्सदृशाकारता—मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कीदृशाधियाऽपि किं कुर्वन् तत्राह—जन्मेति। तत्र हेतुः भावो हीति भावोऽत्र तद्रूपभावनामिश्रपार्षदभावस्य संसारः सच भगवल्लीलेच्छया बहिरेव प्रवर्त्तितस्य दैत्यभावस्योपाधिकत्वात् निगूढं वर्त्तत एवेति ॥ ४६—५१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भगवान् एनं तदपेक्षया बलिष्ठं मत्वा अमोघवीर्ये च स्वार्थे यतन्त इति भक्तद्रोहे वधः स्मृत इति शास्त्रं पुरस्कृत्य स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह—तावदुत्थायेति। भगवत्त्वात् स्वस्य पूर्णा शक्तिः अत एव स्वान् भक्तान् निवार्य स्वयं चक्रेण शिरश्चिच्छेद सोऽपि भक्तः कथमेवं कृतवान् इत्याशङ्कायामाह—रुषेति। भगवद्रोषधर्मेण स मारितः भगवद्भक्तेषु तस्य रोषजननात् तत्रापि शिरश्चिच्छेद येन मार्गेण सा वाङ्निर्गच्छति अलौकिकेन भगवत्सामर्थ्येन स मारिति इति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह-क्षुरान्तेति। क्षुरान्तवत्तीक्ष्णेन तथासति लोके भगवन्माहात्म्यं न स्यात् साधनोत्कर्षस्तु कर्त्तुर्नापकर्षं सम्पादयति आपततोरिपोरिति तस्यापराधो वधहेतु—रुक्तः ॥ ४३ ॥

ततस्तद्वधे महान् शब्दो जातः कोलाहलश्च सर्वैः कृतः शिशुपाले हत इति निमित्तम् अनायासेन तन्मारणञ्चोक्तं ततस्तत्पक्षपातिनः दैत्यांशाः सर्व एव जीवरक्षार्थं युद्धमकृत्वैव जीवनार्थं दुद्रुवुः ॥ ४४ ॥

एवं धर्मार्थं तस्य वधं निरूप्य सचेज्जीवो न मुक्तो भवेत् तदा श्मशानत्वं तस्य स्थापनस्य भवेदिति तद्दोषपरिहारार्थं मुक्तिमाह—चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिरिति। हृदये स्थितं जीवाख्यं तज्ज्योतिः भगवदिच्छया सहजक्रियायुक्तं वासुदेवं मोक्षदातारम् उपाविशत् भगवत्पादयोः प्रविष्टं वैकुण्ठात्मकं तत्पुनर्लोकाय अन्तिकमित्यादिपदैः व्यापिवैकुण्ठस्यैव निरूपणम् अन्यथा कृत्रिमवैकुण्ठात् त्याजनं व्यर्थं स्यात् "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य" इति न्यायात् एतदन्यथानुपपत्त्यैव आराग्रजीवपक्ष एव मुख्य इत्यङ्गीकर्त्तव्यं सात्त्विकशरीरांशशेषेनेति मतसङ्गतं ज्योतिरिति वाक्यात् अन्यत्रात्मज्योतिप्रकाराश्च गृहीत्वैतानि संयातीतिवाक्यात् तस्य सहजक्रियापि सिद्धा केवलजीवस्य यथैतादृशं रूपं सिध्यति तथोपपादितं निबन्धे पश्यतां सर्वभूतानामिति सायुज्ये प्रमाणमुक्तं जीवस्वरूपनिर्द्धारश्च प्रवेशः सर्वैर्दृष्ट इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—उल्केवेति। निर्गमनप्रवेशनयोस्तस्यादर्शनं खात् आकाशात् च्युता ॥ ४५ ॥

एवं निश्शङ्कप्रवेशमुक्त्वा भगवन्निन्दाकर्त्तुः कथं सायुज्यमिति शङ्कां वारयति—जन्मत्रयेति। वैकुण्ठात्पतितस्य हिरण्यकशिपुरावणशिशुपाललक्षणजन्मत्रये अनुगुणितमावर्तितं यद्वैरम् अपकारं वधादिना तेन यः संरम्भः क्रोधसंरम्भः तद्युक्तया धिया वैरबुद्ध्या तं भगवन्तं ध्यायन् तन्मयतामेव जातः तेन पेशस्कारिवत् भगवद्ध्यानेन भगवद्रूपोभूत्वा भगवति सायुज्यं प्राप्तवान् अन्यथा जीवमात्रे भगवति स्थितजगत

ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इव न सायुज्यता स्यात् तस्मादिदं भगवद्रूपेण तज्जन्म तत्र कारणं भाव एव निरन्तरस्मरणमेव यमेवार्थं निरन्तरं स्मरति स एव भवति ॥ ४६ ॥

एवं प्रसङ्गात् दोषनिवृत्तिं मोक्षञ्च निरूप्य प्रारब्धं यागं शिष्टं निरूपयति—ऋत्विग्भ्य इति । ततो ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ततः सदस्येभ्यो यावन्तो वै सदस्या इति सर्वेभ्य एव विपुलां वाञ्छितादप्यधिकामदात् ततः सवनत्रयानन्तरं सायस्कद्विरात्रसत्रानन्तरं सर्वानेव देवान् यज्ञभागभुजः तत्तत्स्थाने सम्पूज्य लौकिकानपि दानमानादिभिः ततोऽवभृथस्नानं कृतवान् एकराडिति एकराज्यं तस्य सिद्धमिति यागफलस्यानुवादः ॥ ४७ ॥

एवं सफलं यागमनूद्य भगवतैवैतत्सर्वं कृतमिति भगवच्चरित्रमुक्त्वा उपसंहरन् भगवतः प्रयाणमाह—साधयित्वेति द्वाभ्याम् । राज्ञः क्रतुं राजसूयं साधयित्वा कृष्णः फलात्मापि साधनत्वेन स्वनियोगे कारयित्वा सम्मोहनमुत्पाद्य यथा न ज्ञातं तथा योगं साधयित्वा योगेश्वराणामपीश्वरो दुर्ज्ञेयः योगचर्या दुर्ज्ञेयेति सिद्धेपि योगे ते स्वात्मानं न ज्ञास्यन्तीति निश्चित्य कौतुकार्थमेव सुहृद्भिरभियाचितः सन् कतिचिन्मासानुवास ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तावदुत्थायेत्यत्र भगवतोऽयमभिप्रायः यद्यहं तूष्णीमेव वर्त्ते तदैते परस्परं युद्ध्यमानाः यज्ञप्रदेशमिमं रुधिरप्रदेशमेव करिष्यन्ति यदि च स्वसेनासहितो रथमारुह्यानेन सह योत्स्ये तदपि स्थलमिदं रक्तकर्दममयं भविष्यति उभयथापि मत्प्रेष्ठस्य युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञो नङ्क्ष्यति सन्धिस्तत्र सर्वथैव दुष्करतरस्तस्मादेवंविधेयमिति निश्चित्य तत्क्षण एवोत्थाय शिरो जहार तथा यथा तत्र यज्ञस्थले रुधिरबिन्दुरपि न पपातेति ॥ ४३—४४ ॥

ज्योतिः तद्रूपेण लीनतया स्थितं पार्षदवपुरेव तस्यानश्वरत्वात् खात् च्युता उल्केवेति खं वैकुण्ठपर्यन्तमुत्प्लुत्य तत्रस्थवैकुण्ठनाथस्य श्रीकृष्णस्यैक्यमवधार्य्य कृष्णमेव उपाविशत् कृष्णवपुषि प्रविश्य स्वप्रभोर्वैकुण्ठनाथस्य पार्श्वे एव स्थितं बभूवेत्यर्थः । लीलान्ते स्वप्रभुणा वैकुण्ठनाथेन सार्द्धं प्रभासक्षेत्राद्वैकुण्ठमेव यास्यति राजसूयसमयेतु कृष्णे चैद्यः सायुज्यं प्रापेति लोकप्रसिद्धिरभूत् ॥ ४५ ॥

जन्मत्रये अनुगुणितम् अनुवर्त्तितं यद्वैरं तेनैव संरब्धया आविष्टया धिया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः । तत्र हेतुः भावो भावना भवस्य तत्प्राप्तेः कारणं भूप्राप्तावित्यस्मात् तदुक्तं—

" वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥"

इति ॥ ४६—४७ ॥

योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वराणां श्रीरुद्रादीनामीश्वरः एव श्रीयुधिष्ठिरस्य तु प्रेमवश्यत्वादीशितव्यो निदेशवर्त्त्येव तदीयराजसूयसकलभारं स्वयमेवोवाहेति भावः ॥ ४८—५३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वेषेणापि हरिप्रावण्यं तत्प्राप्तिकारणमित्याह—जन्मत्रयेति । जन्मत्रये अनुगुणितं दृढीकृतं यद्वैरं तेन संरब्धया आक्रान्तया धिया तन्मयतां तत्प्राचुर्यतां तत्साधर्म्यं यातः भूयस्तत्पार्षदो बभूव हि यतः भावो ध्यानं भवकारणं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणं निदानम् ॥ ४९—५० ॥

भाषा टीका ।

उसी क्षण में श्रीकृष्ण भगवान् उठकर अपने पक्ष के न को निवारण करके क्रोधयुत होकर छुरा की धार के समान तीक्ष्ण चक्र से आप ही आवते भये शिशुपाल के शिर का छेदन करते भए ॥ ४३ ॥

शिशुपाल के मरने पर महान् कोलाहल शब्द होता भया और शिशुपाल के पक्ष के राजा लोग जीने की इच्छाकर वहां से भगगए ॥ ४४ ॥

शिशुपाल के देह से तेज्योति निकलकर सब प्राणियों के देखतेर जैसे आकाश ते निकली भई बिजली पृथिवी में समाय जावै तैसे हि श्रीकृष्ण के देह में लय हो गई ॥ ४५ ॥

हिरण्यकशिपु रावण शिशुपाल तीन जन्म में निरन्तर अभ्यास किये वैर से व्याप्त भई बुद्धि से भगवान् का का ध्यान करते २ भगवान् के सदृश पार्षद रूपको प्राप्त होगया क्योंकि जिस वस्तु का निरन्तर चिन्तवन हि करता रहता है वह चिन्तवन हि उस वस्तु के सदृश आकार का हेतु होता है ॥ ४६ ॥

चक्रवर्त्ती राजा युधिष्ठिर सभासदों सहित ऋत्विज्जन को महान् दक्षिणा देता भया पश्चात् पूजा के सब सज्जनों की पूजाकर विधि विधान से यज्ञान्त स्नकरता भया ॥ ४७ ॥

राजा युधिष्ठिर के यज्ञ को सिद्ध करायकर सुहृयन से प्रार्थित होकर योगेश्वरन के भी ईश्वर श्रीकृष्ण भगवान् कुछ मास पर्य्यन्त वहांहि वास करते भए ॥ ४८ ॥

वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ।
वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ ५० ॥
राजसूयावभृथ्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।
ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥
राज्ञा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।
कृष्णं क्रतुश्च शंसन्तः स्वधामानि मुदा ययुः ॥ ५२ ॥
दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ।
यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥
य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।
राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
शिशुपालवधो नाम
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सुरा मानवाः खेचराः प्रमथाश्च ॥ ५२ ॥

पापं धर्मद्विषम् अत्र हेतुः कलिं कलेरंशम् अत एव कुरुकुलस्याऽऽमयं व्याधिवन्नाशकम् ॥ ५३ ॥

वितानं यज्ञश्च ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
चतुस्सप्ततितमोध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ईश्वरः परमस्वतन्त्रोऽप्यनुज्ञाप्य ययौ याने हेतुः देवकीति मातापित्रादिसुखार्थमिति भावः ॥ ४९ ॥

वैष्णवैस्तु कथमपि विप्रा नावमन्तव्या इत्यानुषङ्गिकतया बोधयन् महाकथामुपसंहरति—वर्णितमिति। तत् त्वया सप्तमे पृष्टं प्रसिद्धं वा बहुविस्तरः शब्दप्रपञ्चो यस्मिन् तत् क्रियाविशेषणं वा किं तदाह—वैकुण्ठेति। तादृशयोरपि वैकुण्ठेति पाठः क्वचित् ॥ ५० ॥

पुनरुत्कण्ठया तदभिषेकं स्तौति—राजेति। स्नात इत्यत्र स्वयं श्रीभगवता द्रौपदीसहितस्य तस्य केशसंस्कारपूर्वकाभिषेकादिविशेषो महाभारते दृश्यः ॥ ५१ ॥

ततश्च राजेति युग्मकमिदं सुराः श्रीब्रह्मादयः मानवा राजादयः खेचराः सिद्धादयः कृष्णमिति—

"यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक् स्वस्त्ययनं त्रिलोकः।
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक् स्मृतौ कौशलमित्यमंस्त"
इति। यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गमित्यादिवर्णितरूपादिकमित्यर्थः क्रतुं च तत्सान्निध्यात्सर्वविलक्षणतां यातम् एवं साधवः सर्वे हृष्टाः ॥ ५२ ॥

दुष्टास्तु स्वपापेनैवादूयन्तेति बोधयितुं तन्मुख्यस्य तापं निदर्शयति—दुर्योधनमिति। स तु कृष्णं क्रतुं च न प्रशशंस नच मुदा स्वधाम ययौ किन्तु केवलं शोकसन्तप्तोऽभूदित्यर्थः। तत्र हेतुः पापमिति। पाण्डुसुतस्येत्यसहने हेत्वन्तरं भ्रातृत्वेन स्पर्द्धया तत्रापि धर्मनिष्ठत्वेन मात्सर्य्यापत्तिरिति भावः ॥ ५३ ॥

एवं श्रीकृष्णं साक्षात्पश्यतामपि दुर्योधनादीनामभक्त्या दुःखमेव कथञ्चिद्भक्त्या च सर्वेषां सदा सुखमेवेत्याशयेनाह—य इति। अनेनाधिकारापेक्षा निरस्ता विष्णोः स्वमाहात्म्यविशेषप्रकटनेनापि विश्वव्यापकस्य श्रीकृष्णस्य आदिपुरुषत्वेन युधिष्ठिरप्रतिष्ठापनादिकं सर्वैः पापैस्तद्भक्त्यन्तरायैः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वैकुण्ठवासिनोः वैकुण्ठप्राप्तिश्च अत्र वक्तव्यं सर्वं पूर्वं प्रपाञ्चितामिति ॥ ५०—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । ईश्वरो भगवान् स गमनमनिच्छन्तमपि राजानं युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य राजानंप्रत्यनुज्ञां प्राप्येत्यर्थः । स्वपुरं द्वारकां प्रति ययौ ॥ ४९ ॥

जन्मत्रयानुगुणितवैरविस्तरबुभुत्सुमालक्ष्याह—वर्णितमिति । वैकुण्ठवासिनोर्जयविजययोः विप्राणां सनकादीनां शापाद्धेतोः पुनःपुनर्जन्म तद्विषयं यदुपाख्यानं तत् मया तुभ्यं बहुविस्तरं यथा तथा वर्णितम् ॥ ५० ॥

राजसूयेति । राजसूयसम्बन्धिना अवभृथेन स्नातः सुरराडिन्द्र इव शुशुभे ॥ ५१ ॥

राज्ञेति । राज्ञा युधिष्ठिरेण सम्पूजिताः सर्वे सुरा मानवाः अनुचराश्च शंसन्तः स्तुवन्तः मुदा हर्षेण स्वधामानि स्वस्थानानि प्रति ययुः ॥ ५२ ॥

किं सर्वे मुदा ययुर्नेत्याह—दुर्योधनमिति । दुर्योधनमेकं विना सर्वे मुदा ययुः तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि पापोऽतएव कलिं धर्मद्विषं कुरुकुलस्यामयं रोगवन्नाशनिदानं किञ्च दुर्योधनः समृद्धां पाण्डुसुतस्य श्रियं सम्पदं दृष्ट्वा न सेहे न सोढवान् ॥ ५३ ॥

उपवर्णितोपाख्यानकीर्तनफलमाह—य इति । राज्ञां जरासन्धबन्दीकृतानां मोक्षणं ततस्त्याजनं वितानं यज्ञं च यः कीर्तयेदनुवर्णयेत्स सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तयोरुपाख्यानं वैकुण्ठवासिनोर्जयविजययोर्विप्रशापात्पुनःपुनर्जन्म ॥ ५० ॥

राजसूयावभृथविहितकर्मणा ब्रह्मणां विप्राणां क्षत्राणां मण्डलेश्वराणां सभामध्ये स्वराडिन्द्रः ॥ ५१—५३ ॥

बन्धुभूतशिशुपालवधलक्षणं हरेः कर्म न पुण्यसाधनं किन्तु तद्विपरीतकारणमिति मन्दाशङ्कां परिहरन् फलमाह—इदमिति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

क्रतुश्च कृष्णसम्बन्धेन शंसन्तः ॥ ५२—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः॥७४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो लीलान्तरं कर्तुं राजानमनुज्ञाप्य स्नेहवशादनिच्छन्तमपि ईश्वरत्वात् स्वातन्त्र्यमवलम्ब्य यथागतं सभार्यः सानुगामात्यः स्वपुरं ययौ ननु भगवत्कार्यं किमपि न सिद्धं महत्या सम्भृत्या किमित्यागतः किमिति गतः इत्याशङ्क्याह—देवकीसुत इति । भक्तवात्सल्येन देवक्याश्च पुत्रो जातः तथेदमपि कृतवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति—वर्णितं यदुपाख्यानमिति । नन्वत्र शिशुपालस्य स्वरूपं न सम्यगुक्तं तदकथने कथा न रसवतीत्याशङ्क्याह—मया पूर्वमेव वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात् पुनः पुनः जातमिति बहुविस्तरं यथा भवति तथा तस्य शिशुपालस्य उपाख्यानं मया वर्णितं तृतीये सप्तमे च ॥ ५० ॥

ततो राज्ञः सर्वपापक्षये महती शोभा जातेत्याह—राजसूयावभृथेनेति । राजसूयावभृथ्यमवभृथकर्म तत्र स्नातो, राजा सर्वपापक्षये जाते ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये सर्वेभ्यः अधिकं शुशुभे समानजातीयोऽपि ब्राह्मणादीनोऽपि सर्वोत्कर्षेण भात इत्यत्र दृष्टान्तमाह—सुरराट् देवेन्द्र इवेति ॥ ५१ ॥

राजसूयस्य साङ्गस्य फलमनूद्य प्रत्यापत्तिं वदन् सर्वेषां राज्ञां प्रतियानमाह—राज्ञा सभाजिता इति । सर्वे सुरादयः सभाजिताः सात्त्विका राजसाः तामसाश्च आधिदैविकमाध्यात्मिकञ्च उभयसमाराधनं मध्ये अंशत्वेन प्रसङ्गाच्च स्वयं प्रीणिताः मुदा स्वधामानि ययुः ॥ ५२ ॥

राजसूयस्य फलं स्वाराज्यं सर्वसन्तोषं चोक्त्वा भूभारहरणमपि तस्य प्रयोजनमिति तस्यापि बीजं तत्र जातमिति निरूपयति—दुर्योधनमृते पापमिति । दैत्यांशाः पूर्वमेव निराकृताः अयं सन्निहितबन्धुत्वेन छन्नः अन्तः स्थितः तथापि फले सिद्धे स्वदोषं प्रकटितवान् ततो मानभङ्गं प्राप्य विसृतागतः यतः स पापरूपकलेरवतारः तादृशः कथं बन्धुरितिचेत्तत्राह—कुरुकुलस्यामयमिति । ब्रह्मकल्पादेतत्पर्यन्ते कुरुवंशे यावत्पापमभूत् तदेवैकीभूतं दुर्योधनरूपेणाविर्भूतम् अतस्तस्य बन्धुत्वं पापत्वञ्चाविरुद्धमिति अर्थः आमयो रोगः प्राणिनां सहजः धातुवैषम्येण स्थितं भवति स कदाचित् प्रवृद्धः रोगव्यपदेशं प्राप्नोति तथायमपि पापरूप इति भावः तस्योद्बोधे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाह—यो न सेहे श्रियं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्फीतामिति धर्मफलधर्मो न सहते यथा आमयो गुरुभोजनं दृष्टादृष्टोपायाभ्यां पाण्डुसुतस्य श्रीः स्फीता जाता तादृशीं प्रसिद्धां न सहेत इति कुरुकुले रोगत्वम् ॥ ५३ ॥

एतदुपाख्यानश्रवणस्य फलमाह—य इदं कीर्त्तयेदिति । प्रत्यहं पठेत् किमित्येतत्पठिष्यतीत्याशङ्कायामाह—विष्णोः कर्मेति । इदन्तु राजसूयार्थं राज्ञः कर्म कथं भगवत्कर्मेत्यत आह—चैद्यवधादिकमिति । शिशुपालवधः आदिर्यस्य ततः-प्रभृति सर्वं भगवत्कर्मैव तर्हि तावदेव श्रोतव्यमित्याशङ्क्याह—राज्ञां मोक्षं वितानञ्चेति त्रयमेतत् तामसं राजसं सात्विकञ्चेति एतत्कीर्त्तनेन श्रवणेन च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति श्रवणादिफलं निरूपयन् तस्य धर्मस्योत्तमत्वमाह—यथा स्वरूपत उत्तमत्वं वर्ण्यते तथा दृष्टफलसाधकत्वेनापि माहात्म्यमिति फलोक्तिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे पञ्चविंशाध्यायविवरणम् ॥२५॥७४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वितानं यज्ञम् ॥ ५४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुस्सप्ततितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ ५१ ॥

खेचरशब्द उपदेववाचकः ॥ ५२-५३ ॥

वितानं राजसूयम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुस्सप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७४॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण के जाने में राजा की इच्छा नहिं भी है तथापि राजा युधिष्ठिर से पूछकर भार्य्याओं सहित और मन्त्रियों सहित देवकीनन्दन जगदीश्वर द्वारकापुरी को पधारते भए ॥ ४९ ॥

सनकादिकन के शापते वैकुण्ठ वासी जय विजय का वारंवार जन्म और जो उसका इतिहास रहा सो मैने तुम्हारे अर्थ बडे विस्तार से तृतीय तथा सप्तम स्कन्ध में वर्णन किया ॥ ५० ॥

राजसूय के यज्ञान्त में स्नान किया राजा युधिष्ठिर ब्राह्मण क्षत्रियों की सभा के मध्य में इन्द्र के समान शोभित होता भया ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिर से पूजित भए देवता मनुष्य आकाशचारी सबहि श्रीकृष्ण की और यज्ञ की प्रशंसा करते हर्ष के साथ अपने२ धामन को चले गए ॥ ५२ ॥

राजा युधिष्ठिर की उस समृद्ध श्रीको देखकर जिसने सहन नहिं किया उस कुरुकुलके रोग रूप कलिके अंश पापी दुर्योधन के विना सबहि हर्षित होकर गए ॥ ५३ ॥

शिशुपाल का बध आदि तथा जरासन्ध के रोके भए राजान का मोक्ष और राजसूय यज्ञ महोत्सव इत्यादि श्रीकृष्ण के चरित्र को जो कीर्त्तन श्रवण स्मरण करता है वह पुरुष सब पापन ते छूट जाता है ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें चौहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुस्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयम् ।
सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥
दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्षयः सुराः ।
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ।

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।
बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन् प्रेमबन्धनाः ॥ ३ ॥
भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥
गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिवेषणे[1] द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ ५ ॥
युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
बाह्लीकपुत्रा भूर्याद्या ये च सन्तर्दनादयः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चयुक्सप्ततितमे यज्ञावभृथसम्भ्रमः ।
सुयोधनस्य चाक्षान्त्या मानभङ्गो हरेि भ्रमात् ॥

दुर्योधनस्यैव दुःखे कारणं प्रष्टुमुक्तमनुवदति–अजातशत्रोरिति ॥ १ ॥

इति श्रुतम् त्वन्मुखादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेन यागमहोत्सवमेव पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति—पितामहस्येत्यादिना, एकदाऽन्तःपुरे तस्येत्यतःप्राक्तनेन ग्रन्थेन । प्रेमबन्धनाः प्रेमयन्त्रिताः ॥ ३ ॥

पूजायां सम्मानने द्रव्यसाधने नानावस्तुसम्पादने ॥४॥

गुरूणां शुश्रूषणे चन्दनालेपनादौ ॥ ५—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पापमित्यादिना प्रागुक्तस्यापि कारणस्य विशेषं बुभुत्सुस्तदनुवादपूर्वकं पृच्छति—अजातेति युग्मकेन । इति दुर्य्योधनेपि तस्य द्वेषाभावः सूचितः दुर्य्योधनस्य तु मात्सर्य्यं हेतुः राजानम् आत्मन्येव तदभिमानिनामित्यर्थः । श्रुतं परम्परया श्रीभगवन्मुखेन तु निश्चितयेत्यर्थः ॥ १—२ ॥

ते पितामहस्येति श्रोतुस्तस्य प्रहर्षणार्थं यज्ञे परिचर्य्यायां विविधक्रियायां तस्य बान्धवाः महात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य अतस्तत्प्रेमबन्धनाः प्रेम्णा बध्यन्त इति तथा ॥ ३ ॥

भीम इति चतुष्केण तदेव विविच्य वदन्नादौ मुख्यकर्मसु स्थितानाह द्वाभ्याम् अध्यक्षो नियोक्ता क्वचित् स्थाने समये क्वचित्स्वयं कर्त्ता च भीमादीनां तत्तत्कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्र तत्र तेषां नैपुण्यादिच्छाविशेषाच्च अत एव सर्वेषां विशेषणत्वेन निर्दिष्टं महामना इति महात्मन इति पाठः क्वचित् ॥ ४ ॥

सतां श्रीभगवत्पक्षपातिनां शुश्रूषणे जिष्णुरध्यक्षः सतामेव पादप्रक्षालने श्रीकृष्णोऽध्यक्षः अयं भावः नास्मिन् कर्मण्यसौ श्रीयुधिष्ठिरेण नियुक्तः किन्तु प्रेमबन्धना इत्युक्तत्वात् स्वयमेव प्रवृत्तः तत्त्वन्येषामभिमानित्वात्तेन कर्मणा हीनो यज्ञः सच्छिद्रः स्यात्तच्च मद्बन्धोरस्य माभूदिति कृपयैवेति ॥ ५ ॥

---

(१) द्रुपदजः इति० वीर० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विकर्णो दुर्योधनभ्राता शिष्टः विराट् इति पाठः स्पष्टः हार्दिक्यः कृतवर्मा आदिशब्दाच्छ्रीभीष्मद्रोणादयो दुर्योधनादय-श्च तत्र "कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती" इति सभा-पर्वोक्तेः तत्रैव तौ ज्ञेयौ बाह्लीकपुत्रः सोमदत्तः तत्पुत्रो भूरिः आदिशब्दाद्भूरिश्रवः प्रभृतयः तथापि बाह्लीकपुत्रा इति पुत्र-पौत्रयोरभेदवत् सन्तर्दनः केकयः श्रीपृथाभगिनी श्रुतकीर्त्तिः पुत्रः आदिशब्दात्तद्भ्रातरश्च ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

"दुर्योधनमृते पापम्" इत्येतस्यैव विस्तरं बुभुत्सया प्रष्टुमुक्त-मनुवदति राजा—अजातशत्रोरिति द्वाभ्याम्। राजसूयस्य महोदयं महोत्सवं दृष्ट्वा मुमुदिरे सन्तुष्टुवुरिति नोऽस्माभिः श्रुतं त्वन्मुखादेवेत्यर्थः। हे भगवन्! तत्र दुर्योधनासन्तोषे कारण-मुच्यताम् ॥ १—२ ॥

तद्वक्तुं प्रस्तौति—पितामहस्येति। ते तव पितामहस्य महात्मनो राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूये तस्य राज्ञो बान्धवाः प्रेमबन्धनाः प्रेमयन्त्रिताः परिचर्यायामासन् परिचेरु रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—भीम इति। महानसाध्यक्षः पाक-शालाध्यक्षो बभूव सुयोधनः धनाध्यक्षः आश्र पूजायां सम्मानने सहदेवः द्रव्यसाधने आनीतवस्तुसम्पादने नकुलो ऽभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

जिष्णुरर्जुनः सतां शुश्रूषणे चन्दनलेपनादौ कृष्णः पादावने-जने पादप्रक्षालने द्रुपदजा धृष्टद्युम्नः परिवेषणे भक्ष्यभोज्यादि-विनियोगे कर्णस्तु दाने निरूपित इति वचनपरिणामेनात्रत्र सम्बन्धः ॥ ५ ॥

युयुधानः सात्यकिस्तत्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अनेनानन्तरातीताध्यायोक्तमेव प्रश्नपूर्वकं विस्तृत्य कथयति, अजातशत्रोरित्यादिना ॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—४ ॥

कृष्णः पादावनेजने ॥ १—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी।

षड्विंशे राजसूयस्य भूभारहरणे यथा।
कारणत्वं तदर्थं हि मानभङ्गो निरूप्यते ॥
यथान्यद्भगवत्कर्म मुख्यं कंसवधादिकम्।
राजसूयकृतिस्तद्वद्भूभारहृतिकारणम् ॥
स्वातन्त्र्ये तु हरेरत्र गौणतेति निरूपणम्।
हरेः कथायां तस्यात्र न युक्तमिति निश्चयः ॥
लौकिक्येव समृद्धिर्हि तस्याभिमतिकारणम्।
अतः सैवात्र पूर्वोक्तादधिका वर्ण्यते स्फुटा ॥
तस्मात्तथाऽलौकिकीयं भावादङ्कं न सर्वथा।
न विरोधस्त्वतः पूर्वैर्नाम्निभिरपि वाचकैः ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते दुर्योधनमृते पापमित्युक्तं तत्र राजा विस्तारं पृच्छति—अजातशत्रोरिति द्वाभ्याम्। स्वयं सर्वं साव-धानतया श्रुतम् इति ज्ञापयितुं सार्द्धेन पूर्वोक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति वैरकारणाभावः। तामलौकिकीं राजसूयेन महा-नुदयो यस्येति तां समृद्धिं दृष्ट्वा पुल्लिङ्गपाठो वा तस्य वाऽऽह्लादकत्वम् ह—सर्वे मुमुदिरे इति। ब्रह्मवादिनो वाक्यं सत्य-मिति सम्बोधनं सात्विका राजसा एव निरूपिताः नृदेवा इति नरश्च देवाश्चेति ॥ १ ॥

राजानो ऋषयः सुरा इति त्रिविधा लोकान्तरस्था इति श्रुतमिति श्रुतं समर्थनीयमिति त्वत्त एव वचश्रुतमस्ति नोऽस्माभिः सर्वैरेव भगवन्निति ज्ञापनार्थं प्रशंसा दुर्योधनस्य कस्तोऽपि कथं न मुत तस्य सन्तोषाभावे कारणमुच्यता-मित्यर्थः ॥ २ ॥

लौकिकसम्पत्तिमाह—पितामहस्येति। सम्बन्धेन श्रवण-प्रोत्साहो निरूप्यते महात्मन इति महानुभावत्वात् अन्येषां परिचर्यायां न काचन लज्जा अत एव बान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन् ॥ ३ ॥

यज्ञे बहूनि कार्याणि तत्र प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वं सर्वेषां वक्तुं सामान्यतो निरूप्य विशेषतो निरूपयति—भीमो महान-साध्यक्ष इति। स एव तत्र तेन युज्यते यो यस्मिन् कर्मणि सहजेन प्रीतो भवति तत्र बहुभक्षकत्वात् भीम एव महा-नसाध्यक्षः कृतः स हि बहुपाचयति तथा धनाध्यक्षः धन-रक्षकः दुर्योधनः स हि पद्महस्तः गमर्थं स्पृशति सोऽक्षयो भवति सहदेवो ज्ञानवान् ब्राह्मणादिपूजायां नियुक्तः नकुलस्तु अश्विनीकुमारपुत्र इति द्रव्याणां गुणदोषाभिज्ञत्वात् द्रव्य-साधने द्रव्याणां विनियोगार्थं परीक्षायां नियुक्तः ॥ ४ ॥

तथा सतां सेवायां जिष्णुरर्जुनः स ह्युपासितगुरुः सेवां जानाति कृष्णः पादावनेजन इति भगवत अन्यकृत्वे दुर्यो-धनदृष्टौ सर्वोत्तमत्वं न स्फुरिष्यतीति ब्रह्मण्यत्वात् तत्र विनियोगो वर्ण्यते इदमेव हि भगवत आधिक्यं भृगुपदी-

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥
ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनद्याम् ॥ ८ ॥
मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥
नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा गायका यूथशो जगुः ।
वीणावेणुतलोन्नादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

क्षार्यां निरूपयिष्ये परिवेषणे द्रुपदजा द्रौपदी अमृतहस्ता कर्णो दाने अत्युदारत्वात महामना इति बहुदानेपि राज्ञः सन्तोष एवेत्येतदर्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

युयुधानादयः सर्व एव नानाकर्मसु वैषम्याभावार्थं नियुक्तः युयुधानः सात्यकिः यादवोऽप्यर्जुनशिष्यः विकर्णादयोऽपि बान्धवाः बाह्लीकः शन्तनोर्भ्राता तस्य पुत्राः भूरिश्रवादयः सन्तर्दनादयश्च गोत्रजाः सर्वेषां कथनं सम्भ्रमार्थम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चसप्ततितमे क्रतुकृत्ये तत्र कः किमकरोदितिवर्ण्यते ।
आवभृथ्यकुतुकञ्च विमानो मन्युमांश्च धृतराष्ट्रतनूजः ॥

श्रुतं त्वन्मुखात् ॥ १ ॥

यो न सेहे श्रियं स्फीतामित्यनेनोक्तं मात्सर्यमेकं कारणं कारणान्तरमपि विवक्षुः स्मृत्यारूढमवर्णितं राजसूयपरिशिष्टभागमपि सिंहावलोकन्यायेन वर्णयति—पितामहस्येत्यादिना ॥ २ ॥

प्रेमबन्धना इत्यनेन स्वेच्छयैव स्वरोचिते कर्मणि प्रवृत्ताः नतु राज्ञा प्रवर्तिताः अतः पादावनेजनकर्मणि साभिमानानामशक्यं कृष्ण एव प्रवृत्तः ॥ ३-१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चसप्ततितमे दुर्योधनासन्तोषहेतुतया राजसूयावभृथोत्सवो दुर्योधनदौरात्म्यञ्च वर्ण्यते—यो न सेहे श्रियं स्फीतामिति । दुर्योधनासन्तोषे कारणं पृष्टमुक्तमनुवदति, अजातशत्रोरिति ॥१॥

इति श्रुतं त्वत्त इति शेषः ॥ २ ॥

प्रेमबन्धनाः स्नेहबद्धाः ॥ ३—४ ॥

जिष्णुरर्जुनः ॥ ५-६ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

हे ब्रह्मन् ! राजसूय यज्ञ में जो राजा लोग तथा ऋषियों सहित देवता लोग आये हैं वे सब एक दुर्योधन के सिवाय युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ के महोत्सव का दर्शन करके मोद को प्राप्त होते भए ॥ १ ॥

यह हमने आप से श्रवण किया है भगवन् ! दुर्योधन के असन्तोष के कारण को आप कहियेगा उसकी प्रसन्नता क्यों नहि भई ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आप के पितामह महात्मा युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ में राजा के बान्धव जन युधिष्ठिर के प्रेम परतन्त्र होकर सर्व प्रकार की परिचर्य्या में सब कार्य्य के सिद्ध करने वारे होते भए ॥ ३ ॥

भीमसेन तो रसोईघर का मालिक भया धन के देने लेने का अधिकारी दुर्योधन भया और आये भये श्रेष्ठ पुरुषों की पूजा में सहदेव अधिकारी भये तथा अनेक प्रकार की सामग्री के सम्पादन में नकुल अधिकारी भये ॥ ४ ॥

गुरून की शुश्रूषा करने में अर्जुन अधिकारी भये और ऋषि मुनियों के चरण प्रक्षालन में श्रीकृष्ण अधिकारी भये भोजन परोसन में द्रौपदी भई दान देने में उदार मन वारा कर्ण अधिकारी भया ॥ ५ ॥

सात्यकि विकर्ण कृतवर्मा विदुरादिक भूरिश्रवा से आदि लेकर बाल्हीक के पुत्र और जो सन्तर्दन से आदिलेकर रहे हैं ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निरूपिताः नियुक्तास्सन्तो नानाकर्मसु प्रवर्तन्ते स्म ॥ ७ ॥

ऋत्विजश्च सदस्याश्च सभासदो बहुविदश्च तेषु स्विष्टेषु सम्यक् पूजितेषु सूनृतं प्रियवाक् समर्हणमलङ्कारादि दक्षिणाश्च प्रसिद्धास्ताभिः द्युनद्यां गङ्गायाम् ॥ ८—१० ॥

चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेन्द्रस्यन्दनार्वभिः ।
स्वलङ्कृतैर्भटैर्भूपा निर्ययू रुक्ममालिनः ॥ ११ ॥
यदुसृञ्जयकाम्बोजकुरुकेकयकोसलाः ।
कम्पयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरस्सराः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिभेन्द्रैः स्यन्दनैरर्वभिरश्वैर्भटैश्च एवं चतुरङ्गैः सैन्यैर्निर्ययुः ॥ ११ ॥

यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरो येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदा तत्क्षण एव प्रवृत्तते स्म ॥ ७ ॥

बहुविदः ऋत्विक्सदस्येतरे विद्वांसो विप्रादयः अवभृथे श्रीयुधिष्ठिरस्य स्नपनमृत्विगादयश्चक्रुः ततस्तत्पश्चादिति तत्तत्प्रसिद्ध्यैव स्वस्थचित्ततया तस्य कृत्यत्वादिति विशेषद्योतनार्थं तद्द्वयेऽप्यतिशयद्योतनार्थं चैद्ये चेति पश्चान्निर्देशः धुनद्यां गमनमस्य कर्मणो यमुनासम्बन्धवद्गङ्गासम्बन्धोपि स्यादिति स्पृहया कौलिकराजधान्याः सम्माननापेक्षया च ॥ ८ ॥

धुन्धुरी आनकभेदः आनकः पटहो दुन्दुभिर्वा ॥ ९ ॥

वीणा कच्छपी वेणुरूपाङ्गं तलं करतालं नर्त्तकीनामुचिते लास्ये तेषामेव प्राधान्यात् ॥ १० ॥

एवमवभृथोत्सवं सामान्यतो वर्णयित्वा तदर्थं प्रस्थानमारभ्य विशेषतो वर्णयति—चित्रेत्यादिभिर्विरेजुरित्यन्तैः । चित्रेति सार्द्धद्वयकम् रुक्ममालाः स्वर्णपुष्पमाल्यानि किम्वा किरीटादिस्वर्णपङ्क्तयः तद्युक्ताः ॥ ११ ॥

भूपानेवाह 'यद्विति' । काम्बोजाः सुदक्षिणादयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महायज्ञे नानाकर्मसु निरूपितास्सन्तो राज्ञो युधिष्ठिरस्य प्रियं कर्त्तुमिच्छवः यथानियोगं प्रवर्त्तन्ते स्म प्रावर्त्तन्त ॥ ७ ॥

ऋत्विगिति । ऋत्विजश्च सदस्याश्च बहुविदश्च तेषु सुहृत्तमेषु च सूनृतादिभिः स्विष्टेषु सम्यक् पूजितेषु सत्सु तत्र सूनृतं प्रियवाक्यम् अर्हणमलङ्कारादि सात्वतपतेः श्रीकृष्णस्य चरणं प्रविष्टे सति धुनद्यां गङ्गायामवभृथस्नपनं चक्रुः ॥ ८ ॥

तदेव प्रपञ्चयितुं तावत् गङ्गां प्रति गमनारम्भं प्रस्तौति मृदङ्गेति । अवभृथे अवभृथसम्बन्धिन्युत्सवे मृदङ्गादयो अन्यानि वादित्राणि वाद्यानि च विचित्राणि नेदुर्दध्वनुः ॥ ९ ॥

नर्त्तक्य इति । तेषां च तासाञ्च तेषां "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः गायकानां नर्त्तकीनाञ्चेत्यर्थः । वीणादीनां नादः यद्वा तेषां मृदङ्गादीनां वीणादीनाञ्च स प्रसिद्धो नादः दिवमन्तरिक्षमस्पृशद्व्याप्तवान् ॥ १० ॥

चित्रेति । रुक्ममालाः स्वर्णमाला एषां सन्तीति तथा व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इनिः ते भूपाः चित्रा ध्वजादयो येषां तैरिभेन्द्रादिभिः स्वलङ्कृतैर्भटैश्च सह निर्जग्मुः ॥ ११ ॥

यद्विति । यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरः पुरोगायी येषां ते यद्वादयः सैन्यैर्भुवं कम्पयन्तो निर्ययुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋत्विजश्च सदस्याश्च बहुविदश्च ते तथा तेषु सुहृत्तमेषु स्विष्टेषु सुष्ठु पूजितेषु सत्सु ततः कालव्यवधानमन्तरेण ॥ ८ ॥

आराद्दूरे समीपे च ॥ ९—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

धुनद्यामित्यनेन तत्रैव तस्य विधानादिति गम्यते ॥ ८-१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

महायज्ञेयमिति आकारणप्रेषणद्रव्यसमानयनादिना कर्मसु नियुक्ताः सन्तः प्रवर्त्तन्ते स्म राजसूयस्य परमधर्मत्वात् तत्कर्त्तुं मनःप्रीतिं सर्वे एव कर्त्तुं प्रवृत्ताः एवमारम्भे सर्वेषां बन्धूनां विनियोगलक्षणः महान् सम्भ्रम उक्तः ॥ ७ ॥

अन्ते तु महानेव सम्भ्रमो जात इति वक्तुं मध्ये वैदिकं सङ्क्षेपेणाह—ऋत्विक्सदस्येति । ऋत्विजः सदस्या बहुविदश्च विहितदानेन सन्तर्पिताः सुहृत्तमास्तु लौकिकदानेन स्विष्टाः इच्छापूरणेन प्रीणिताः सूनृतं वाचा तर्पणं समर्हणं कायिकं दक्षिणा द्रव्यकृता मानसन्त्वेभिरेव ज्ञायते एवं मित्राणां सन्तोषं कृत्वा अमित्राणाञ्च नाशं व्याजेनेष्टं कृतवानित्याह—चैद्ये च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट इति वक्तुस्ततस्त्ववभृथस्नपनमिति लौकिकोत्सवो ऽवभृथे भवति धुनदी यमुनैव दैवरूपित्वात् इयमपि सूर्यमण्डलादेव समागतेति वैदिकविरोधाभावे गङ्गायां वा गताः अनेनालौकिकसामर्थ्यं च द्योतितम् ॥ ८ ॥

तत्र मृदङ्गादिवाद्यानां वादनमाह—मृदङ्गेति । लौकिकोत्कर्षार्थमेव वादित्राणां सिद्धानामपि वर्णनम् ॥ ९ ॥

अवभृथनिमित्तमाश्रित्य लौकिके उत्सवे उत्सवकार्यं सर्वमेवाह—नर्तक्यो ननृतुरिति । हृष्टा उत्सवासक्त्या यूथशः समु-

सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
देवर्षिपितृगन्धर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥
स्वलङ्कृता नरा नार्यो गन्धस्रग्भूषणाम्बरैः ।
विलिम्पन्त्योऽभिषिञ्चन्त्यो विजह्रुर्विविधैरसैः ॥ १४ ॥
तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः ।
पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजह्रुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥
गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ।
ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सव्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ १६ ॥
ता देवरानुत सखीन् सिषिचुर्दृतीभिः क्लिन्नाम्बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।
औत्सुक्यमुक्तकबराच्च्यवमानमाल्याः क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥
स सम्राड्रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।
व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दृशः वीणावेणुश्च तलस्तालः हस्ततलोत्था वा दिवमस्पृश-दितिलौकिकोक्तिः ॥ १० ॥

एवं निर्गमने सम्भ्रममुक्त्वा सर्वेषां राज्ञां युधिष्ठिरेण सह निर्गमनप्रकारमाह—गरुडादिचिह्निता ध्वजाः जयपत्राङ्किताः पताकाः आश्चर्यहेतुत्वं चित्रत्वं ध्वजानां पताकानाञ्च श्रेष्ठाः अग्र्याः इभेन्द्राः स्यन्दनानि च अर्वाणश्च अश्वाः एते स्वलङ्कृता भटाश्च चतुरङ्गानामलङ्करणमुक्तं तैः सह भूपा निर्ययुः रुक्मालङ्करणसमूहयुक्ताः रुक्मं सुवर्णम् ॥ ११ ॥

यदुसृञ्जयादयः क्षत्रियावान्तरभेदाः तत्तत्कुलाभिमानयुक्ता अपि सह निर्ययुरित्युत्कर्षः स्वस्वसैन्यैर्भुवं कम्पयन्तः यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरो येषाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्राणि ध्वजपताकाग्र्याणि येषु तैः इभेन्द्रादिभिश्चतुरङ्गसैन्यैः सह निर्ययुः अर्वाणो ऽश्वाः ॥ ११—१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निरूपितास्सन्तः नानाकर्मसु प्रवर्त्तन्ते ॥ ७ ॥

सूनृतेन प्रियवचनेन समर्हणेन अलङ्कारवस्त्राद्यर्पणेन दक्षिणया च स्विष्टेषु अवभृथयजनं, क्रतुसमाप्तौ अवभृथाख्यं स्नानं चक्रुः ॥ ८—१० ॥

चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिभेन्द्रैस्स्यन्दनैः रथैः अर्वाभिरश्वैः ॥ ११ ॥

यजमानो युधिष्ठिरः पुरस्सरः अग्रगो येषां ते ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

वे सब उस काल में महायज्ञ में नाना प्रकार के कर्मन में नियुक्त होकर हे राजेन्द्र ! राजा के प्रियकरण की इच्छा करके अपने२ कर्म में प्रवृत्त होते भए ॥ ७ ॥

ऋत्विज सभासद तथा अनेक शास्त्र के ज्ञाताजन और अति सुहृद जनों को प्रियवचन पूजन दक्षिणाओं से पूजित होने पर और शिशुपाल को श्रीकृष्ण के चरणारविन्द में प्रविष्ट होने पर अनन्तर, गंगाजी में सब जनें यज्ञान्त स्नान करते भए ॥ ८ ॥

यज्ञान्त स्नान उत्सव में मृदंग शंख पणाव धुंधुरी आनक गोमुख आदि विचित्र बाजे बजते भए ॥ ९ ॥

नाचने वारी प्रसन्न होकर नाच करती भईं गान करने वारे झुंड के झुंड गान करते भए उनके वीणा वंशी तालन को बडो भारी शब्द आकाश में पूरि गयो ॥ १० ॥

सुवर्ण की माला धारण किये राजा लोग अच्छे विचित्र ध्वजापताका वारे हस्ति रथ अश्वों के साथ और अलंकार धारण किये योधाओं के साथ निकसते भए ॥ ११ ॥

यदुवंशी सृञ्जय वंशी काम्बोज देश के कुरुवंशी कश्मीर देश के कोशलदेश के राजा लोग सेनाओं से भूमी कों कम्पायमान करत युधिष्ठिर महाराज कों आगे करके निकसते भए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सदस्या ऋत्विजोऽन्ये च द्विजश्रेष्ठा निर्ययुः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च गन्धादिभिः स्वलङ्कृताः नराः नार्यश्च मिथो विजह्नुः ॥ १४ ॥

रसानेवाह—तैलेति । किञ्च सान्द्रकुङ्कुमादिभिः पुम्भिर्लिप्ता-स्तान् प्रलिम्पन्त्यो वारयोषितश्च विजह्नुः ॥ १५ ॥

नृभिर्गुप्ता रथादियानैर्नृदेव्यो राजपत्न्यो निरगमन्निरगुः एतदुपलब्धुं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् मातुलेयैः सखिभिश्च परितः सिच्यमानाः सव्रीडेन हासेन विकसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १६ ॥

देवरान् पतिभ्रातॄन् उत सखीन् सखीनपि दृतीभिरुदकनोदनचर्मयन्त्रैः सेचनपात्रैश्च मलधियां कामिनाम् ॥ १७ ॥

क्रियाभिरङ्गक्रियाभिः क्रतुराट् सशरीरो राजसूय इव ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवर्षीत्यर्द्धकम् ॥ १३ ॥

स्वलमिति सार्द्धकम् । विलिम्पन्त्य इत्यादौ स्त्रीत्वं नार्य्य इत्यस्यैव विशेषणत्वात् अर्थान्तराणामेव विविक्षतया लिम्पन्त्योऽभितः सिञ्चन्त्यश्च ॥ १४ ॥

पुम्भिरित्यर्द्धकम् । तैलादिभिः प्रकर्षेण पुम्भ्यो ऽप्याधिक्येन लिम्पन्त्यः ॥ १५ ॥

नृदेव्यः नृदेवस्य श्रीयुधिष्ठिरस्य पत्न्यः श्रीद्रौपदीयौधेयीप्रभृतयः गङ्गातीरगमनानन्तरं तदुत्सवोचितां तासां क्रीडामाह—सार्द्धेन ताश्च श्रीद्रौपद्याद्या एव श्रीरुक्मिण्याद्यास्तु प्रायः कौतुकदर्शिन्यः तस्मिन् यज्ञकर्मणि द्रौपद्यादीनामेव मुख्यत्वात् मातुलेयशब्दाश्च यथापत्युर्भागिनेये भागिनेयता प्रयुज्यते तथा मातुलेयोप्यत्र पत्युर्मातुलेय एव गृह्यते स एव युक्तः स्वमातुलेयेन परिहासस्यानर्हत्वात् स च श्रीकृष्ण एव च प्रसिद्धः प्रसिद्धस्यैव च ग्रहणं युक्तं "हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्य्यः" इत्यत्र श्रीगोवर्द्धनवत् ततः श्रीकृष्णो देवर इति तत्सहयोगेनान्ये च देवरा गृह्यन्ते ते च निकटा भीमादयः सखायस्तु तेषामेव भ्रातृप्राया ज्ञेयाः अत एव देवरानुतसखीनिति वक्ष्यमाणैकवाक्यत्वञ्च असौ लोके किञ्चिन्नर्मप्राप्तेस्तत्र योग्या अन्तरङ्गसम्बन्धाश्च सुहृदस्त्यादपदानि च ते ॥ १६ ॥

गात्रत्वेन प्राप्तावपि वैशिष्ट्यविवक्षया कुचादिप्रयोगः किन्त्वौत्सुक्येन सेकाभिनिवेशेन च मुक्तकवराश्च ताश्च्यवमानमाल्याश्च अत्र कवराच्च्यवमानेति कवराः पतमानेति पाठविकल्पो दृश्यते मलधियां दुर्योधनादीनामेव नतु साधूनां किमुत तद्विधदेवरादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पुनाराज्ञो गमनं वर्णयति—स इति । स्वस्य पत्न्यः श्रीद्रौपद्याद्याः ताभिः सह ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सदस्येति । सदस्यादयो भूयसा ब्रह्मघोषेण निर्ययुः तदा देवादयः पुष्पवर्षिणः तुष्टुवुश्च ॥ १३ ॥

किञ्च गन्धादिभिः स्वलङ्कृताः नराः नार्यश्च विविधैः रसैः विलिपन्तोऽभिषिञ्चन्तश्च मिथो विजह्नुः ॥ १४ ॥

रसानेवाह—तैलेति । पुम्भिः कर्तृभिस्तैलादिभिर्लिप्ताः वारयोषितः पुनस्तैर्विलिम्पन्त्यः विजह्नुः गोरसो,दधिक्षीरादिः गन्धोदकं चन्दनोदकम् ॥ १५ ॥

गुप्ता इति । दिवि यथा विमानवरैर्देव्यो देवपत्न्यः देवस्त्रियः तथानृदेव्यः राज्ञां स्त्रियो नृभिर्भटैर्गुप्ताः रथादियानैरेतदवभृथस्नपनम् उपलब्धुं द्रष्टुं निर्जग्मुः ता नृदेव्यः मातुलेयैः सखिभिश्च सिच्यमानाः सव्रीडेन हासेन विकसन्ति वदनानि यासां ताः विरेजुः ॥१६॥

ता इति । ता नृदेव्यः दृतीभिरुदकनोदनचर्मयन्त्रैः देवरान् पतिभ्रातॄनुत सखीनपि सिषिचुः स्वयञ्च तैः सिक्ताः क्लिन्नानि सिक्तानि अम्बराणि यासां ताः अत एव विवृतं व्यक्तं गात्रं शरीरं कुचावूरुप्रदेशश्च यासां ता औत्सुक्यात्तत्प्रयुक्तजलक्रीडातिशयान्मुक्तेभ्यः श्लथेभ्यः कवरेभ्यः च्यवमानानि गलितानि माल्यानि पुष्पाणि यासां ता रुचिरैर्विहारैर्मलधियां कामिनां क्षोभं चित्तचाञ्चल्यं कामोद्रेकमिति यावत् दधुश्चक्रुः ॥ १७ ॥

स इति । सन्तः समीचीनाः अश्वाः सन्त्यस्येति तथा तं रथमारूढः सम्राट् युधिष्ठिरः क्रियाभिरङ्गक्रियाभिः प्रयाजादिभिः क्रतुराट् राजसूय इव स्वपत्नीभिर्व्यरोचत रराज ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रसैश्च हरिश्च हरिद्रादिरागजलैः ॥ १४ ॥

एतदेवाह—तैलेत्यादिना ॥ १५ ॥

नृदेव्यः राज्ञः एतदुपालब्धुं चक्षुर्विषयं स्थलं निरगमन्नित्यन्वयः । देव्यः देवस्त्रियः मातुलेयैः सखिभिश्च ॥ १६ ॥

दृतीभिः जलसेचनपात्रैः मलधियां विषयाविष्टानां रुचिरैः भूषणैः समेताः ॥ १७—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नृदेव्यः श्रीद्रौपद्याद्याः श्रीयुधिष्ठिरपत्न्यः मातुलेयोऽत्र पत्युर्मातुलेयः श्रीकृष्णसखसखायश्च पत्युरेव भ्रातरः श्रीभीमादयः तत्तुल्या अन्ये च केचित् । देवरान् श्रीकृष्णभीमादीन् तत्तुल्यानन्यांश्चेति ॥ १६ ॥

मलधियामेव न तु साधूनां किमुत तद्विधदेवरादीनामित्यर्थः ॥ १७-३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं केवललौकिकपराणां निर्गमनमुक्त्वा अलौकिकानामपि सह निर्गमनमाह—सदस्येति । त्रिविधाः अपि ब्राह्मणाः ब्रह्मघोषेण सह निर्गताः भूयसेति वाद्यापेक्षया ब्रह्मघोषस्यैव निकटे जायमानत्वात् भूयस्त्वम् अलौकिकपङ्क्तौ देवानामप्यागमनमाह—देवर्षीति । देवादय उपरिगच्छन्तः पुष्पवृष्टिं स्तोत्रञ्च कृतवन्तः ॥ १३ ॥

ततः कामकलाभिः गच्छतामुत्सवमाह—स्वलङ्कृताः इति । गन्धादिभिः स्वलङ्कृताः विविधैरसैः विलिम्पन्तः तैलगोरसादिभिः हृष्टाः सन्तः कामकलाभिर्विजन्हुः याभिः सह लीलोपयुज्यते तास्तेव विजन्हुरिति विमर्शः ॥ १४ ॥

साधारणीनां भेदेनाह—तैलगोरसेति । इदमर्द्धं देहलीप्रदीपवत् पुम्भिर्वेष्टैः प्रकर्षेण लिप्ताः स्वयमपि लिम्पन्त्यः वारयोषितः वेश्यावराणां समूहो वारं तस्य योषित इति धर्ममध्येऽपि लौकिकभाषात्वात् तथा वर्णनदोषः ॥ १५ ॥

ततो राजपत्नीनां निर्गमने विहरणमाह—गुप्ता नृभिरिति । शस्त्रपाणिभिः पदातिभिः गुप्ताः एतदवभृथाख्यं कर्म देव्यः राजस्त्रियः नरयानैः निर्गताः नरयानानां तासाञ्चोत्तमत्वं दृष्टान्तेनाह—देव्यो यथा दिवि विमानवरैरिति । नृदेव्य इति तासामपि लेपनादिलीलामाह—ता मातुलेयसखिभिरिति । मातुलेयैः सखिभिश्च परिषिच्यमानाः मातुलेया एव वा सखायः मातुलेयस्य भगवतः सखीभिरित्यपि व्याख्यानं सर्वराज्ञां स्त्रीणां प्रक्रान्तत्वात् मातुलेयपदञ्च तासामेव मातुलेयं गमयति न भर्तुर्मातुलेयं ता देवरानुतसखीरित्यग्रे विरोधश्च मातुलेयकन्यापरिणये ज्येष्ठस्य कनिष्ठा देवरा मातुलेयाश्च भवन्ति मातुलेयपदं पैतृष्वस्रेयस्याप्युपलक्षणं देवरैः सह सखीनां परिहासविलासः लौकिकः सर्वदेशप्रसिद्धो न निषिद्धः यथा राजभोग्याः पदार्थाः सर्वेषामुपयुज्यन्ते तथा स्त्रीणामपि बाह्यालीलाः सम्बन्धिनामपि युज्यन्ते मातुलेयपदेन धर्मो विवाहो निराकृतः धर्मविवाहवतीनान्तु सुतरां पतिव्रतानान्तु विलासा एव न भवन्ति सुतरामन्यैः सह तस्मात् सुष्ठूक्तं मातुलेयैः सखिभिश्चेति तथापि सम्वृता इति सव्रीडा हासविकसद्वदना इति पूर्वोक्ताभ्यो विशेषः परिषेचनन्तु जलमध्येनतु मध्येमार्गं तत्रैव कमलानीव विरेजुः ॥ १६ ॥

ता अपि प्रतियोगिनां सेचनं चक्रुरित्याह—ता देवरानिति । त एव मातुलपुत्रा देवरा एव उतेति सखीनां भिन्नत्वाय इतयः वंशाचर्मकृताः स्वयञ्च ताः क्लिन्नाम्बराः सूक्ष्मवस्त्रपरिधानाद्विवृतगात्राः रसस्थानामपि दर्शनार्थं विशेषतो निरूपणं कुचोरुमध्या इति शृङ्गारस्थानत्वाय तासां तथावर्णनं मध्यं नाभिस्थानं क्रीडोत्सुकयेन मुक्तं कवरं यासाम् अत एव च्यवमानमाल्याः तासां दर्शनेन कन्दर्पाविर्भावो भवतीति तेन प्रकारेण विशेषो वर्णितः दोषजनकत्वं व्यवस्था परिहरति—मलधियामिति । अजितान्तःकरणानामेव तद्दर्शनेन क्षोभः अनेन कीर्तनश्रवणादावपि दोषः परिहृतः रुचिरैरिति रसाभासव्यतिरिक्तैः ॥ १७ ॥

ततो युधिष्ठिरस्य निर्गमनमाह—स सम्राडिति । साम्राज्यं कर्मणा तेनैव प्राप्तमिति रथविशेषणं सदश्वं रुक्ममाल्यमिति सत्पदेन दान्तत्वमपि गम्यते सुवर्णालङ्कारोपेतं स्वपत्नीभिः असाधारणाभिः पूर्ववैलक्षण्यार्थमुक्तं तस्यालौकिकत्वमाह—क्रियाभिर्नित्याभिः ऋत्विजां वा क्रतुराडिवेति प्रकरणेन प्राप्तं लौकिकत्वं परिह्रियते क्रतुराडपि योगजदृष्ट्या दृश्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नृदेव्यो नृदेवस्य युधिष्ठिरस्य पत्न्यः द्रौपदीगान्धेयीप्रभृतय एव एतत्सुखमुपलब्धुं यथा दिवि विमानवरैर्देव्यस्तथैव रथादिभिर्निरगमन् मातुलेयेति यथा पत्युर्भागिनेये भागिनेयशब्दः प्रयुज्यते तथैव पत्युर्मातुलेयोपि मातुलेय उच्यते तस्य देवरत्वात्तेनैव सह परिहासौचित्यात् ता देवरानुत सखीनित्युत्तरवाक्यदृष्टेश्च स एवात्र गृहीतः नतु स्वमातुलेयस्तेन सह परीहासानौचित्यात् तस्मात् मातुलेयः प्रसिद्धः कृष्ण एव ततश्च मातुलेयैः कृष्णगदसारणादिभिः सखिभिर्भीमार्जुनादिभिश्च ॥ १४ ॥

इतीभिरुदकनोदनविचित्रचर्ममयन्त्रैः मलधियां दुर्योधनादीनामेव नतु साधूनाम् ॥ १५—१७ ॥

स्वपत्नीभिर्जलविहारानन्तरमुत्थिताभिः जलविहारपूर्ववृत्तवर्णनमिदं वा ज्ञेयं क्रियाभिरङ्गक्रियाभिः क्रतुराट् सशरीरो राजसूय इव ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सदस्यादयः भूयसा ब्रह्मघोषेण निर्ययुः देवादयश्च तदा पुष्पवर्षिणस्तुष्टुवुः ॥ १३—१५ ॥

यथा दिवि विमानवरैर्देव्यः देवपत्न्यः तथा नृदेव्यः राजपत्न्यः नृभिर्गुप्ता रथादिभिः निरगमन् निरगुः ताः मातुलेयैः श्रीकृष्णगदादिभिः सखिभिश्च परिषिच्यमानाः सव्रीडहासेन विकसन्ति वदनानि यासां ताः विरेजुः एतत्सुखमुपलब्धुमनुभूतं तद्दृष्टृभिरिति शेषः ॥ १६ ॥

इतीभिः उदकनोदनचर्ममयैर्यन्त्रैः मलधियां कामिनाम् ॥ १७ ॥

क्रियाभिः अङ्गक्रियाभिः क्रतुराट् राजसूय इव ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

सभासद ऋत्विज और भी द्विजों में श्रेष्ठजन बड़ी भारी वेदकी ध्वनि के साथ निकसते भए और देवता ऋषि पितृ गन्धर्व लोग पुष्पन की वर्षा करत स्तुति करते भए ॥ १३ ॥

सुगंध माला भूषण वस्त्रों से अलंकार किये स्त्री पुरुष परस्पर में कुंकुम लगावत और पिचकारीन से भिजोवत अनेक प्रकार के । शृङ्गार रसों से विहार करते भए ॥ १४ ॥

पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
आचान्तं स्नापयाञ्चक्रुर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥
देवदन्दुभयो नेदुर्नरदन्दुभिभिः समम् ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥
सस्नुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः ।
महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ॥ २१ ॥
अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलङ्कृतः ।
ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ २२ ॥
बन्धुज्ञातिनृपान् मित्रसुहृदोऽन्यांश्च सर्वशः ।
अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥
सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्रगुष्णीषकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दजुष्टवक्त्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तेल गोरस सुगन्धजल हरदी सघन कुंकुमन करके पुरुषों से लिपाय मान वेश्याओं पुरुषों को तेल आदि लगावत् विहार करती भई ॥ १५ ॥

इस यज्ञान्त स्नान उत्सव को प्राप्ति के वास्ते स्वर्ग में रहने वारी देवांगना विमानन में वैठ कें जैसें निकसीं तैसे हि योधाओं से रक्षित राणी लोग रथादिकन में वैठ कें निकसती भई और पति के मामा के पुत्रो सें तथा सखाओं से भीजी भई लज्जा सहित हास से विकसित मुख वारी होकर शोभा को प्राप्त होती भई ॥ १६ ॥

वस्त्र भीजने से शरीर कुचा ऊरू मध्य जिनके दीखने लंगे उत्कण्ठा से जूडा खुलने से जिनके, जूडानते पुष्प गिरते हैं एताहृश वे स्त्री लोग डोलचीन से देवरन को कों और सखान को भिजोवती भई इस रीति सें मनोहर विहारों से काम मल वासित बुद्धि वारेन कों क्षोभ करती भई ॥ १७ ॥

सुवर्ण की मालायुत अच्छे घोडा जुरे भये रथ में विराजमान चक्रवर्त्ती राजा युधिष्ठिर द्रौपदी आदि पत्नीयों के साथ इस प्रकार शोभायमान भए कि मानो क्रियाओं के साथ मूर्तिमान् राजसूय यज्ञ शोभित भया ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पत्नीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसम्बन्धि आवभृथ्यश्च तैश्चरित्वा ताननुष्ठायेत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

अहते नूतने आनर्चार्चितवान् ॥ २२—२३ ॥

[१७४]

सुराणामिव रुक् कान्तिर्येषां मणिकुण्डलैः सहिताः स्रगुष्णीषादयो येषां ते कुण्डलयुगनालकवृन्देन च जुष्टा वक्त्रश्रीर्यासां ताः ॥ २४—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ गङ्गां गतस्यावभृथकृत्यं वर्णयति—पत्नीति । ते पूर्वोक्ताः श्रीद्वैपायनादयः ॥ १९ ॥

देवादीनां यथापूर्वं पुष्पवर्षणे श्रैष्ठ्यम् ॥ २० ॥

ततस्तस्मात् युधिष्ठिरस्नपनात्पश्चात् वर्णा ब्राह्मणादयः तत्र चाश्रमयुता आश्रमिण इत्यर्थः । वर्णाश्रमाभ्यां युता इत्यन्त्यजा अपि गृहीताः किन्तु तत्सहयोगस्तेषां न युक्त इति पश्चादेव ते ज्ञेयाः, श्रीविष्णुपुराणे शतधन्वनो मयूरजन्मन्यपि तत्स्नाने शुद्धिश्रवणात् यतो यत्रावभृथतीर्थे किमुत श्रीयुधिष्ठिरादिश्रीवेदव्यासाद्यधिष्ठिते किमुततरां गाङ्गे किमुततमां साक्षाच्छ्रीकृष्णसनाथे इतिभावः ॥ २१ ॥

अथानन्तरमेव ॥ २२ ॥

आदिशब्दगृहीतानेव विवृणोति—बन्धुज्ञातिनृपानिति । बन्धून् श्रीकृष्णादीन् ज्ञातीन् श्रीभीष्मादीन् मित्राणि विराटादीनि सुहृदः सम्बन्धिनः द्रुपदादीन् नृपानिति सर्वत्र विशेष्यम् अन्यानुदासीननृपांश्च बन्ध्वादीनां यथापूर्वश्रैष्ठ्येन तत्तत्क्रमेण पूजनं नारायणः "नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मासि "इत्याद्युक्तमाहात्म्यः श्रीकृष्णः तत्परस्सन् तत्प्रीत्यर्थमितिभावः ॥ २३ ॥

जनाः पुमांसः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पत्नीति । पत्नीसंयाजाः यागविशेषाः अवभृथस्य सम्बन्धि आवभृथ्यं तच्च कर्म चरित्वाऽनुष्ठाय ते ऋत्विजः तं सम्राजमाचान्तं कृताचमनं कृष्णया द्रौपद्या सहितं स्नापयाचक्रुः ॥ १९ ॥

देवेति । नराणां दुन्दुभिभिः समं सह देवानां दुन्दुभयो नेदुः देवादयः पुष्पवर्षाणि मुमुचुः ॥ २० ॥

सस्नुरिति । ततः स्नापनानन्तरं चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थया अवस्थिताः सर्वे जनाः सस्नुः स्नानं चक्रुः तत्र कारणमाह, महापातकन्यपीति । यतः स्नानान्महापातक्यपि किल्बिषाद्ब्रह्महत्यादिपातकान्मुच्येत किम्पुनरितरे पातकिनस्ततो मुच्येरन्निति कैमुत्यनयद्योतनार्थोऽपिशब्दः पापनिवृत्तये सस्नुरिति भावः ॥ २१ ॥

अथेति । राजा युधिष्ठिरोऽहते नूतने क्षौमे वस्त्रे परिधाय आभरणादिभिः ऋत्विगादीनानर्चार्चितवान् ॥ २२ ॥

बन्धूनिति । मित्रानितिपुंस्त्वमार्षं तत् नृपानित्यस्य विशेषणम् अभीक्ष्णं पुनःपुनः पूजयामास तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि नारायणः परो यस्य सः सर्वस्य नारायणात्मकत्वबुद्धियुक्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सर्वइति । सर्वे जनाः नराः सुराणामिव रुक्कान्तिर्येषां ते मणिकुण्डलादीनां द्वन्द्वः ततो मत्वर्थीयोऽच् मणिकुण्डलाभ्यां सहिताः स्रगादयो येषामिति वा तथाभूता विरेजुः नार्यस्तु कुण्डलयुगेनालकवृन्देन च जुष्टस्य मुखस्य श्रीर्यासां तथाभूताः कनकमेखलयोपलक्षिता विरेजुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पत्नीसंयाजावभृथ्याख्येष्टिभिश्चरित्वा कृत्वा ॥ १९-२१ ॥ अहते अधौते ॥२२-३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अभिव्यक्तदशायान्तु सर्वैरेव क्रियाभिर्नित्याभिः ऋत्विजां वा यागाः नानाशाखासु प्रकारभेदेन न भवन्ति इति पत्नीसंयाजावासंस्थाः साम्प्रतं प्रचरन्ति सहस्रान्ता वा तस्मिन् पक्षे स्वतन्त्रतया पत्नीसंयाजाः पृथगेव क्रियन्ते जाघन्यादिद्रव्यैः आवभृथ्याश्च इष्टयः आवभृथ्यैः कर्मभिः चरित्वाऽऽचरणं कृतिः ततस्त एव ऋत्विजः आचान्तं कर्मसमाप्त्यनन्तरं स्नापयाञ्चक्रुः अभिषेकविधिना अभिषेको मुख्ययैवेति सकृष्णयेत्युक्तं मुख्याभिषेकीतिवाक्यात् गङ्गायामिति अन्त्यवगाह्याभिषेकः ॥ १९ ॥

तस्य यागकृतिः सर्वसम्मता जातेति ज्ञापयितुं देवदुन्दुभीनां वादनं नरदुन्दुभयः लौकिकाः अभिलषितसमये नरदुन्दुभिवादनं तदैव देवदुन्दुभीनामपीति देवा इच्छानुसारिणो जाता इति ज्ञापयितुं सहभावो निरूपितः देवत्वलम्भादकर्मापेक्षयापि राजसूयो महानिति ज्ञापयितुं मुमुचुः पुष्पवर्षाणीत्याह— ॥ २० ॥

ततो राजसन्निधौ सर्व एव सस्नुः पतितपाषण्डानां तत्र प्रवेशाभावाय वर्णाश्रमयुता जना इत्युक्तं माहात्म्यमाह— महापातक्यपीति । सद्यः स्नानानन्तरमेव अकस्मात्समागतः अभ्यनुज्ञया स्नातिचेत् ततो राज्ञः लौकिकोत्कर्षार्थमलङ्करणमाह—अथेति । एतावत्कालं त्वनलङ्कृतः नियमे न्यस्तभूषणत्वात् अहते नूतने क्षौमे सौम्यं वै क्षौममिति सोमेन वरदत्ते इव परिधाय स्वलङ्कृतो जातः ततोऽन्यानपि ऋत्विगादीन् स्वसमानवेषान् कृतवान् ॥२१—२२॥

यथायोग्यं बन्धुज्ञातिनृपान् मित्रान् सुहृदश्च अन्यांश्च समागतान् सर्वप्रकारेण पूजायामत्र कालो न नियामकः किन्तु पुरुष एवेति ज्ञापयितुं अभीक्ष्णमित्युक्तं पूजयामासेति विधिरुक्तः नतु लौकिकम् अनेनास्मिन् प्रकरणे राज्ञः केवलस्य वैदिकी चेष्टा अन्येषां लौकिक्येति । ननु विहिताः परिच्छिन्ना एव भवन्ति यागाङ्गभूताः किमिति सर्वानेव पूजयामासेत्याकाङ्क्षायामाह—नारायणपर इति । तस्य भगवत्पूजायामेव तात्पर्यं तेन तदात्मकाः सर्वइति । श्रद्धया सर्वपूजनं नृपत्वात् समृद्धिः ॥ २३ ॥

राजपूजितानां सर्वेषां शोभामाह—सर्वे जना इति । अन्तर्बहिश्च दोषो निवृत्तः इच्छापूरणादाभरणैश्च कान्त्या सुररुचो जाताः तत्र हेतुभूतं विशेषणं मणिकुण्डलेति । मणिकुण्डले युक्ते स्रजः उष्णीषं कञ्चुकं दुकूलमध्यबन्धनं महार्घ्यश्च हारो येषां नार्यश्च तथाऽलङ्कृताः चकारेण तद्व्यतिरिक्तमाह कुण्डलयुगेनालकवृन्देन च जुष्टा वक्त्रश्रीर्यासां सुतरां कनकमेखलया विरेजुः एतदत्यन्तालौकिकी शोभा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पत्नीसंयाजो यागविशेषः आवभृथ्यानि अवभृथसम्बन्धिकर्माणि च तैश्चरित्वा तान्यनुष्ठायेत्यर्थः ॥ १९—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पत्नीसंयाजा यागविशेषा आवभृथ्यानि अवभृथसम्बन्धिकर्माणि च तैः चरित्वा तान्यनुष्ठायेत्यर्थः । आचान्तं कृताचमनं कृष्णया द्रौपद्या सह स्नापयाञ्चक्रुः ॥ १९-२१ ॥

अहते नूतने ॥ २२—२३॥

सुराणामिव रुक् कान्तिर्येषां ते मणिकुण्डलाभ्यां सहिताः स्रगादयो येषां ते कुण्डलयुगेनालकवृन्देन च जुष्टा वक्त्रश्रीर्यासां ताः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

पत्नीसंयाजनाम यज्ञ और अवभृथ कर्मों का अनुष्ठान करायकर ऋत्विज लोग आचमन किये राजा युधिष्ठिर को द्रौपदी के साथ गङ्गाजी में स्नान कराते भए ॥ १९ ॥

उस समय में मनुष्यन की दुन्दुभियों के साथ देवतान की दुन्दभी बजती भईं और देवता ऋषि पितृ मनुष्योंने पुष्पन की वर्षा करी ॥ २० ॥

अथर्त्विजो महा(शा)शीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा राजानो ये समागताः ॥ २५ ॥
देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥
हरिदासस्य राजर्षेराजसूयमहोदयम् ।
नैवातृप्यन् प्रशंसन्तः पिबन् मर्त्योऽमृतं यथा ॥ २७ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् ।
प्रेम्णा निवासयामास कृष्णश्च त्यागकातरः ॥ २८ ॥
भगवानपि तत्राङ्ग न्यवात्सीत्तत्प्रियङ्करः ।
प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च साम्बादींश्च कुशस्थलीम् ॥ २९ ॥
इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

वर्णाश्रमवारे सवहि मनुष्यों ने गंगाजी में स्नान किया क्योंकि गंगा स्नान करने से महापातकी भी पातकते शीघ्र हि छूट जाता है ॥ २१ ॥

स्नान के अनन्तर नूतन रेशमी वस्त्र धारण कर तथा अलङ्कार धारण कर राजा युधिष्ठिर आभरण वस्त्रादियों से ऋत्विज सभासद ब्राह्मणोंका पूजन करता भया ॥ २२ ॥

नारायणपरायण राजा युधिष्ठिर बन्धु ज्ञाति राजा लोगनको मित्र सुहृदनको तथा अन्य सव का बारम्बार पूजन करता भया ॥ २३ ॥

देवतान के सदृश कान्ति वारे मणि जटित कुण्डल माला पाग अंगरखी रेशमी वस्त्र अमोल हार धारण किये सव पुरुष जन और युगल कुण्डल करके तथा अलक समूह करके युक्त मुख की शोभा वारीं स्त्रीजन सुवर्ण की कौंधनी करि के विराजमान होते भए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गतज्वरो निश्चिन्त आसीत् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथेति युग्मकम् । अथावभृथपूजानन्तरगृहागमनानन्तरं महाशालाः परमकुलीनाः परमपूज्या इत्यर्थः ॥ लोकपाला देवेष्वपि मुख्याः श्रीब्रह्मादयः ऋत्विगादीनामेषां क्रमेणानुज्ञापनं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

हरिः सर्वदोषहरो रूपगुणादिना स्वस्यापि मनोहरः श्रीकृष्णः तस्य दासो भक्तस्तस्य अत एव राजा चासौ ऋषिश्च सर्वज्ञानादिपूर्णस्तस्येति राजसूयमहोदयस्य तस्य सर्वगुणपूर्णतादिकं सूचितम अत एव प्रशंसन्तोपि नैवातृप्यन् किन्तु प्रीत्यानारतमेव प्रशंसन्ति स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः मर्त्यो मरणधर्मा नित्यं रोगार्त्तः अमृतं मरणादिदुःखहरं परमसुखकरं च दिव्यरसं पिवन् यथा न तृप्यति तद्वत् ॥ २६—२७ ॥

एवं यज्ञसम्बन्धिनः प्रस्थाप्य स्वीयांस्तु स्वस्वगृहं जिगमिषतोपि स्नेहभरेण तत्र न्यवासयत् इत्याह—तत इति । यत्तूक्तं "ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः । ययौ सभार्य्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः" इति तत्र सङ्क्षिप्त क्रमः पुनरुत्तरेणानेनैव प्रकरणेन ज्ञेयः ततस्तस्मात ऋत्विगादीनां स्वस्वधामयानात्पश्चात् सुहृदः श्रीभीष्मादयः सम्बन्धिनो द्रुपदादयः बान्धवा मित्राणि विराटादयः तान् निवासयामास तत्र हेतुः प्रेम्णेति तथा कृष्णं स्वयं भगवन्तञ्च तस्य निवासने पूर्वोक्तमेव हेतुं कार्य्यद्वारा विशिष्य दर्शयति त्यागे कातरः विरहदुःखाद्भीतः इति ॥ २८ ॥

नच तेन स्वातन्त्र्यभङ्गाच्छ्रीकृष्णस्य तत्रानिच्छाशङ्क्या प्रत्युत भक्तप्रीतेरेव तत्प्रीतित्वात् प्रीतिरेवाभूदित्याह—भगवानपीति । परमस्वतन्त्रोपि तत्र इन्द्रप्रस्थे नितरां श्रीमहिषीवर्गसाहित्यादिना अवात्सीत् यतस्तस्य परमभक्तस्य श्रीयुधिष्ठिरस्य प्रियङ्करः ननु द्वारकावासिनामपि चिरविरहातुराणां प्रियाचरणं योग्यं तत्राह—प्रस्थाप्येति । तेषामाश्वासनार्थमेवेति भावः । ननु तेषां प्रस्थापनेन कथं तेषामाश्वासनं स्यात्तत्राह—स्वान् स्वांशभूतानिति श्रीप्रद्युम्नस्य द्वारकायां स्थितत्वात् साम्बादीनित्युक्तं साम्बादिभिः पुत्रैस्तु तन्मातरोपि गृह्यन्ते ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मनोरथमहार्णवं यक्ष्ये विभूतीर्भवत इत्यारभ्य तदेवदेव भवतश्चरणारविन्देत्याद्यन्तेनोक्तलक्षणं कृष्णेन हेतुना सम्यक् सुखेन सम्पूर्णतया चोत्तीर्य्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । महच्छीलं सुस्वभावः सद्वृत्तिर्वा येषाम् ऋत्विगादयः पूजिताः सन्तः हे नृप ! तमनुज्ञाप्य तदनुज्ञामुपादायेत्यर्थः स्वधामानि स्वगृहाणि ययुः ॥ २५—२६ ॥

हरिदासस्येति । राजसूयमहोत्सवं प्रशंसन्तो नातृप्यन् यथा मर्त्योऽमृतं पिबन्न तृप्यति तद्वत् ॥ २७ ॥

तत इति । सुहृदश्च सम्बन्धिनो ज्ञातींश्च बान्धवांश्च जिगमिषून् प्रेम्णा निवारयामास त्यागाद्विश्लेषात्कातरः दीनः त्यागमसहमान इत्यर्थः । प्रेम्णा च श्रीकृष्णं निवारयामास ॥ २८ ॥

भगवानपीति । तस्य युधिष्ठिरस्य प्रियङ्करः प्रियचिकीर्षुः कुशस्थलीं द्वारकां प्रति साम्बादीन्यदुवीरान् प्रस्थाप्य प्रयास स्वयं तत्रैवान्यानि कतिचिद्दिनानि अवात्सीत् उषितवान् ॥ २९ ॥

इत्थमिति । सुदुस्तरं तर्त्तुमशक्यं मनोरथं राजसूयचिकीर्षारूपं महार्णवं कृष्णेन कर्णधारस्थानीयेन समुत्तीर्य गतज्वरो निश्चिन्त आसीत् इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथ भिन्नप्रक्रमेण समागतानां निर्गमनमाह—अथर्त्विज इति । अग्रे वक्ष्यमाणमानभङ्गः प्रत्यापत्तिपर्यन्तं मध्ये केनाप्यंशेन न्यूनतायां तेनैव दुष्टानां सन्तोष इति न मात्सर्यं पुष्टिं भवेदिति प्रपञ्चपर्यन्तं वर्णना महाशालाः श्रोत्रियाः तेषामेवार्त्विज्यं सदस्यास्तु ब्रह्मवादिनः त एव सर्वशः एवमुभये अपेक्षितधर्मयुक्ता निरूपिताः अन्ये विप्रादयः तेषामागमनमेव प्रयोजकं तदाह ये समागता इति ॥ २५ ॥

तथा देवादीनामपि ते सर्वे पूजिताः अन्तः मुदा स्वधामानि ययुः नृपेति सम्बोधनं समाप्तौ सन्तोषाय ॥ २६ ॥

तेषां मानसं कायिकं चोक्त्वा वाचनिकमाह—हरिदासस्येति । राजर्षेः स्वधर्मनिरतस्य हरिदासस्य च प्रमाणप्रमेयबलयुक्तस्य तत्रापि राजसूयस्य तत्रापि महोदयं अत एव प्रशंसन्तः स्वयमेव नैवातृप्यत् अन्येच्छया वर्णनायां तदिच्छापूर्त्तौ निवृत्तिरपि भवेत इदन्तु स्वार्थमेवेति निरन्तरं प्रशंसा प्रतिक्षणन्तु कस्याधिक्याय दृष्टान्तमाह मर्त्यो मरणधर्मा अमृतं स्वादिष्टं मरणनिवर्त्तकञ्चेति स्वनुभवपर्यवसानाभ्यां उत्कृष्टान्न निवर्त्तते अत्रापि तदासक्त्या वर्णनायां यो यच्छ्रद्ध इति न्यायेन राजतुल्यत्वसम्पादकत्वात् अनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

लौकिकं बन्धुषु विशेषतो वक्तव्यमिति साधारणतुल्यत्वेन शोभेति साधारणेषु गतेषु बन्धून् स्थापयामासेत्याह तत इति । भगवदिच्छयैवैषा यतोऽनर्थोऽग्रे भविष्यतीति सुहृदो मित्राणि सम्बन्धिनो विवाह्यः बान्धवा गोत्रिणः प्रेम्णेति यागसमये बान्धवाः परिचर्यायामेव व्यापृताः न सुखेन भोगं प्राप्तवन्तः । अतः सम्मर्दे निवृत्ते सह भोगेच्छया स्नेहेन तेषां स्थापनमित्यर्थः कृष्णञ्चेति विशेषार्थमुक्तं बहुकालस्थापनं सूचयति त्यागकातर इति ॥ २८ ॥

सर्वे बान्धवाः अविशेषात्तत्र स्थिताः भगवतस्तु कार्यान्तरमप्यस्तीति कदाचिदस्थिति माशङ्क्याह भगवानेवेति अङ्गेत्यप्रतारणे तत्रैवावात्सीदिति एककारेण सभार्यस्य वसतिर्निरूपिता कार्यान्तरार्थं स्वप्रतिनिधितया अन्यान् प्रस्थापितवानित्याह प्रस्थाप्येति भगवति विद्यमाने रक्षाविलासश्च द्वारकायां भवेत् तत्रैकेन द्वयं न सिध्यतीति रक्षार्थं यदुवीरान् विलासार्थं साम्बादींश्च प्रस्थापितवान् तत्र स्वभावतः संभयं स्थानमाह कुशस्थलीमिति कुशो दैत्य इति तस्यां भूमौ दैत्योपद्रवसम्भवः ॥ २९ ॥

यागपूर्वं मध्ये अन्ते च यावदभीप्सितं तावद्राज्ञो जातमिति राजकृत्यमुपसंहरति—इत्थं राजेति । राजेति स्वधर्मवत्त्वं धर्मसुत इति बीजशुद्धिः मनोरथ एव महानर्णवः महत्त्वात् प्रातिबन्धकनक्रसद्भावाच्च अत एव सुदुस्तरमन्यैः स्वस्यापि परं कृष्णेन समुत्तीर्य गतमानसज्वर आसीत् यथा वैष्णवधर्मैः ज्वरादिकं समुद्रे निक्षिप्य उत्तीर्णो विज्वरो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महाशालाः परमकुलीनाः ॥ २५—३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महत् शीलं येषां ते ॥ २५—३१ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर महाशीलस्वभाववारे ऋत्विज सभासद ब्रह्मवादी ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र तथा आये भए राजा लोग ॥ २५ ॥

देवता ऋषिजन पितृ अन्यप्राणी तथा भृत्यन सहित लोकपाल ए सब पूजाको प्राप्त होकर राजाको पूछ कर हे नृप ! अपने २ धामनको चले गए ॥ २६ ॥

श्रीकृष्ण के दास राजा युधिष्ठिर के राजसूय महोत्सवकी प्रशंसा करत तृप्त नहि भए कि जैसे मनुष्य अमृतका पान करत तृप्तनहि होता ॥ २७ ॥

अनन्तर राजायुधिष्ठिर वियोग होनेसे भयभीत भया सुहृद सम्बन्धी बन्धुजन श्रीकृष्णको प्रेम से निवास करता भया ॥ २८ ॥

एकदाऽन्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
अतप्यद्राजसूयस्य महित्वञ्चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥
यस्मिन्नरेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मीर्नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ।
ताभिः पतीन् द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥
यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः क्वणदङ्घ्रिशोभम् ।
मध्ये सुचारु कुचकुङ्कुमशोणहारं श्रीमन्मुखं प्रचलकुण्डलकुन्तलाढ्यम् ॥ ३३ ॥
सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् ।
वृतोऽनुजैर्बन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥
आसीनः काञ्चने साक्षादासने मघवानिव ।
पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ ३५ ॥
तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ।
किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन् रुषा ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! युधिष्ठिर के प्रिय करनेकी इच्छा कर श्रीकृष्ण भगवान्‌भी साम्ब से आदि लेकर यदुवीरनकों द्वारका के प्रति भेज कर आप वहांहि वास करते भए ॥ २९ ॥

इस प्रकार धर्म पुत्र राजा युधिष्ठिर अत्यन्त दुस्तर राजसूय समाप्ति के मनोरथ रूप समुद्र को श्रीकृष्ण कर के सम्यक् प्रकार तीर कर निश्चिन्त होगया ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अच्युते आत्मा यस्य तस्य ॥ ३१ ॥

नरेन्द्रादीनां लक्ष्मीर्लक्ष्म्यो विभूतयो विश्वसृजा मयेनोपक्लृप्ताः विरचिताः ताभिः सह कुरुराट् दुर्योधनोऽतप्यत् ॥३२॥

महिषीसहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणं क्वणद्भिरङ्घ्रिभिः शोभा यस्य मध्ये सुचारु सुचारुमध्यमित्यर्थः । कुचकुङ्कुमैः शोणाः हारा यस्य तत् श्रीमन्ति मुखानि यस्य तत् चलैः कुण्डलैः कुन्तलैश्चाढ्यं सम्पन्नमशोभतेतिशेषः ॥ ३३ ॥

क्वापि कदाचित् स विरेजइतिशेषः । स्वस्य चक्षुषा हिताहितज्ञापकेन ॥ ३४-३५ ॥

मानी साहङ्कारः किरीटश्च मालाच विद्येते यस्य सः न्यविशद्विवेश क्षिपन् द्वार्स्थादीनधिक्षिपन् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं दुर्योधनस्यानुतापबीजत्वेन श्रीयुधिष्ठिरस्य राजसूयं वर्णयित्वा तदनुतापोत्थाने हेत्वन्तरमाह—एकदेत्यादिना तदशेत्यन्तेन । एकदेति महाभिमानिनस्तस्य प्रायो निजशिबिर एव स्थितिर्बोध्यते ततश्च एकदा नित्यतत्श्रवणमात्सर्योद्दीपिततया कदाचिदागतो सत्यां श्रियं साम्राज्यलक्ष्मीं राजसूयसम्बन्धिमहित्वं प्रभावं प्रतिष्ठाञ्च वीक्ष्येति पूर्वं राजसूयसमये लोकसम्मर्दादिना कार्य्यव्यग्रतया च नात्यवधानं कृतवान् अधुनातु तत्तदुपगमे विशेषतो दृष्ट्वेत्यर्थः । अतप्यत साक्षादेव तापं व्यञ्जितवानित्यर्थः । श्रीयुधिष्ठिरस्य तु सा श्रीः तच्च महित्वं युक्तमेव न च तत्रगर्वादिदोषोऽभूदित्याह—अच्युते सर्वैश्वर्य्यसर्वमाधुर्यपरिपूर्णे श्रीकृष्णे आत्मा चित्तं यस्य तस्येति ॥ ३१ ॥

तत्र राजसूयमाहात्म्यं दर्शितं श्रियञ्च दिग्दर्शनयोपदिशंस्तद्धेतुकं तत्तापमनुवदति—यस्मिन्निति । अन्तःपुरे नानाविधाः विशेषेण नरेन्द्रादिलक्ष्मीतोप्याधिक्येन भान्तिस्म किल निश्चये तत्र हेतुः विश्वसृजा मयेन सभानिर्माणद्वारा किं वा विश्वकर्मणोपक्लृप्ताः तेनैव पुरनिर्माणात् पतिं श्रीयुधिष्ठिरं पतीनिति चित्सुखः द्रुपदराजस्य सुतेति तद्यज्ञ एव तस्याविर्भावसूचनेनालौकिकरूपगुणादिमत्त्वं सूचितं यस्यां पूर्वोक्तायां श्रियां विषक्तहृदयो मात्सर्यादिना आविष्टचित्तः कुरुराडिति कुरूणां राजाऽहमेवेत्यभिमानेन मात्सर्योदयादितिभावः ॥ ३२ ॥

किम्बहुना "रेमे रमाभिर्निजकामसम्प्लुतः" इत्युक्तरीत्या श्रीकृष्णलक्ष्मीरूपास्ता एव यत्र स्वयं खेलन्ति रमेत्याह यस्मिंस्तदेति । तदा राजसूयानन्तरं मधुपतेः स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य श्रोणीभरेणोपलक्षितम् अत एव शनकैः क्वणद्भिरङ्घ्रिभिः शोभा यस्य तत् श्रीमन्मुखत्वे हेतुः चपलेति तेनान्यदपि सौन्दर्यादिकं बोध्यते ॥ ३३ ॥

एकदेत्यादिकं विवृणोति—सभायामित्यादि षड्भिः । तत्र सभायामिति युग्मकम् । पूर्वोक्तायां सभायामासीनः मयक्लृप्तायामिति परमाद्भुतत्वमभिप्रेतं तच्चोक्तं सभापर्वणि—

"सभा तु सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दशकिष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ॥
यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य च यथैव भाः ।
भ्राजमानाः तथात्यर्थं बभार परमं वपुः " ॥

इत्यादि. किञ्च—

" तां स तत्र मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राक्षसाः ।
सभामष्टौ सहस्राणि रक्षन्ति च वहन्ति च ॥ "

इत्यादि. अधिराट् सम्राट् तथाप्यभिमानाद्यभावेन सद्धर्मपरत्वं सूचयति धर्मसुत इति तत्रैव हेतुः स्वचक्षुषेति अन्यत्तैः यद्वा स्वे स्वीये च चक्षुषी यस्मिन् तेन यद्वा स्वे आत्मन्यत्र चक्षुषी यस्य तेन यद्वा स्वचक्षुषेति यथा चक्षुर्विना न तादृश्यपि सम्पत्सुखकरी तथा तं विनेति रूपकेण प्रतिपादितम् अहो किं वाच्यं मघवानिवेति परमेष्ठितुल्यसम्पत्यापि सेवित इति ॥ ३४-३५ ॥

तत्र तस्यां सभायां मानित्वादेव निजविभूतिबोधनार्थं किरीटमाली प्रशंसायां मत्वर्थीयः तेन तयोर्महाधनत्वं बोध्यते किञ्च वीरत्वदर्शनार्थमसिहस्तः किञ्च सहायप्रदर्शनार्थं भ्रातृभिः परीतः अत एव मानी रुषा क्षिपंश्च सितरामसङ्कोचनावशात् हे नृपेति ! मानिनामदर्शने स्याद्वैतेति भावः । अत एव द्वार्थादिभिर्मयादिनाभिगमनाद्यभावाञ्जलादिपरिज्ञायकाभावेन किं वा अभ्यस्तस्यापि वर्त्मनः प्रगाढमात्सर्यादिसंरम्भात्परित्यागेन विशेषतस्तु सभायवीक्षणेन सभाशोभादर्शनार्थमितस्ततो भ्रमणेन तत्तदपरिचयाद्भ्रमाकुञ्चनादिकं ज्ञेयं तस्मिन्विशेषणञ्च जलान्तःपतन किरीटादिप्रभ्रंशश्च तथा तादृशस्यापि पतनादिना व्रीडाभरस्य च द्योतनार्थमिति दिक् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यस्मिन्नन्तःपुरे लक्ष्मीः सम्पदः ताभिरुपलक्षिताः पतीन् कुरुराट् दुर्योधनः ॥ ३२ ॥

मधुपतेः कृष्णस्य महिषीसहस्रम् आस्ते इत्यर्थः । अनेन महत्त्वं कथितं तस्मिन् अन्तःपुरे श्रियं दृष्ट्वा दुर्योधनः अतप्यदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥

स्वचक्षुषा नेत्रभूतेन ॥ ३४-३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकदेति । अच्युते भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य युधिष्ठिरस्य अन्तःपुरे श्रियं सम्पदं राजसूयस्य महत्त्वञ्चालोक्य, दुर्योधनोऽतप्यत् तस्मै मनसि परितापं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रियमेव प्रपञ्चयंस्तत्परितापमाह-यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नन्तःपुरे विश्वकर्मणोपक्लृप्ताः रचिताः नानाविधाः नरेन्द्रादीनां लक्ष्मीर्भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादिलक्षण्यः भान्ति द्रुपदराजसुता द्रौपदी ताभिर्लक्ष्मीभिः पतीन् युधिष्ठिरादीनुपतस्थे पर्यचरत यस्यां द्रुपदराजसुतायां विषक्तमासक्तं हृदयं यस्य सः कुरुराट् दुर्योधनोऽतप्यत् ॥ ३२ ॥

यस्मिन्निति । तदा दुर्योधनपरि(हास)तापकाले यस्मिन्नन्तःपुरे यदुपतेः श्रीकृष्णस्य महिषीसहस्रं पत्नीसहस्रं परि(हासो) तापावहत्वेन आस्तेति शेषः । सहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणं कथम्भूतं श्रोणीभरेण नितम्बभरेण शनकैः क्वणद्भिः चरणाभरणकूजनपूर्वकं चलद्भिरङ्घ्रिभिः शोभा यस्य तत् मध्ये सुचारु चारुमध्यमित्यर्थः । कुचकुङ्कुमैः शोणा रक्ताः हाराः यस्य तत् श्रीमन्ति शोभायुक्तानि मुखानि यस्य तत् चपलैः कुण्डलैः कुन्तलैश्चाढ्यं सम्पन्नम् ॥ ३३ ॥

सभायामिति । क्वापि कदाचित् मयेनैव दत्तायां मयविद्यायां इति पाठे विद्याप्रभावरचितायामित्यर्थः । स्वचक्षुषा हिताहितज्ञापकेन श्रीकृष्णेन च परिवृतो रेजे इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्चासीन इति । पारमेष्ठ्याश्रिया चतुर्मुखसम्पत्सदृशाश्रिया जुष्टः सेवितः इन्द्र इवासीनः उपविष्टवान् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । किरीटमालेऽस्य स इति तथा मानी साहङ्कारः असिः खड्गः हस्ते यस्य सः भ्रातृभिः दुःशासनादिभिः परीतः परिवृतः नृपान् क्षिपन्निन्दन् तत्र सभायां न्यविशद्विवेश रुषेति पाठे द्वारपालान् क्षिपन्नित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्मिन्पुरे विश्वसृजा कृष्णेन तस्मिन् ताभिः श्रीभिः सह द्रुपदराजसुता पतिमुपतस्थ इत्यन्वयः ॥ ३२—३३ ॥

स्वचक्षुषा स्वदृष्टिभूतेन ॥ ३४—३५ ॥

[मूलं] उपास्यमानो विप्रेन्द्रैर्नानादेशसमागतैः ।
दोधूयमानो धवलैर्वालव्यजनसङ्कुलैः ॥
रराज राजशार्दूलो दिविदेवपतिर्यथा ॥ ० ॥

वालव्यजनसङ्कुलैः चामरैस्तिमितवायुभिः दोधूयमानः वीज्यमानः ॥ ० ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥)

त्रिष्वध्यायेषु शाल्ववधमाहात्म्यं कथयति—तत्रादौ भूभारहरणहेतुदुर्योधनस्य तेजःघातञ्च वक्ति तत्रेत्यादिना—तत्र सभायाम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः परं भूभारहरणार्थं भगवच्चरित्रं वक्तुं दुर्योधनमानभङ्गमाह—एकदेति । दुर्योधनादिष्वपि भीष्मादयो ज्येष्ठा गृहं गताः यैर्यागे कर्माणि कृतानि त एव स्थिताः पूर्वं यागावेशात् न मात्सर्योत्पत्तिः पश्चात्तु सहजदोषाविर्भावान्मात्सर्यं जातमित्याह—तस्यान्तःपुरे श्रियं श्रीरूपां धनरूपाञ्च दृष्ट्वा वैदिकोत्कर्षं राजसूयञ्च दृष्ट्वा अच्युतात्मन इति भक्त्यातिशयञ्च दृष्ट्वा मार्गत्रयसम्पत्तौ स्वास्यापि युधिष्ठिरतुल्यत्वं मन्यमानः त्रितयमध्ये एकस्याप्यभावात् अतप्यत् ॥ ३१ ॥

तत्र धनकृतां श्रियं वर्णयति—यस्मिन्निति । नरेन्द्राः मनुष्य-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

राजानः तेषां सम्पत्तिर्मानुषी दितिजेन्द्रा दैत्यश्रेष्ठाः तेषां सम्पत्तिरासुरी मायाप्रचुराः सुरेन्द्रा देवश्रेष्ठाः तेषां सम्पत्तिरलौकिकी विचित्रा ताः सर्वा अपि नानाविधाः ताः सर्वा एव राज्ञोऽन्तःपुरे विभान्ति किलेति प्रमाणं ननु प्रतिनियताः कथं मनुष्ये सर्वा जाता इत्याशङ्क्याह—विश्वसृजोपक्लृप्ता इति । भगवता नूतना रचिताः तेन तत्तदपेक्षयाप्युत्कर्ष उक्तः ताभिः समृद्धिभिः सह स्वपतीन् द्रुपदराजसुता उपतस्थे ततः किमत आह—यस्यां विषक्तहृदय इति । सर्वोत्कर्षोऽयमर्थः यथाकथञ्चित् प्राप्तः यथा पञ्चभिर्युज्यते तथाऽस्माभिरपि भोक्तव्यमिति तस्येच्छा अतस्तस्यां विषक्तहृदयः कुरुराट् तदतिशयसर्वविषययुक्तः अतप्यत् परमं घा कामसन्तापं प्राप्तवान् ॥ ३२ ॥

एवमाद्यन्तौ दोषौ वर्णितौ मोहं वर्णयितुं भगवत्सम्बन्धिलीलां तत्र वर्णयति—यस्मिन्निति । तदा तत्दर्शनसमये मधुपतेर्भगवतः व्यामोहकस्य कोटिकन्दर्परूपस्य महिषीसहस्रं ददर्श इति पूर्वेणैव सम्बन्धः भगवतोपि कामपूरकत्वेन बाहुल्याच्च मोहकत्वं निरूपितं मोहककरणमिव विशेषणमाह—श्रोणीभरेणेति नितम्बभारेण शनकैः क्वणन्तावङ्घ्री नूपुरादिभिः शोभा यस्य नूपुरदर्शनं तच्छब्दो वा व्यामोहक इत्यर्थः मध्ये सुचारु यत् कुचकुङ्कुमम् अनेन प्रकारविशेषेण समर्पितं कुचकुङ्कुमं निरूपितं मकरिकापत्रमध्ये कुङ्कुमं निरूपितमिति अतिसूक्ष्मवस्त्रव्यवधानं रसजनकमेव न दृष्टिप्रतिबन्धकं तेन मोहार्थवर्णनमुपपद्यते तेन यः शोणो हारः कमलपत्राणीव तन्मध्ये श्रीमन्मुखं कार्यावेशे भावार्थं वा चलकुण्डलकुन्तलैः आढ्यं मध्ये सुचार्विति भिन्नं वा प्रान्तस्त्रिय अपेक्षयापि मध्यस्त्रीणां रुक्मिण्यादीनामत्युत्कृष्टत्वात् ॥ ३३ ॥

एवं स्त्रीणां मोहहेतुत्वमुक्त्वा नरदेवकृतमोहहेतुं सम्पाद्य दैत्यकृतं स्थानतो मोहहेतुमाह—सभायामिति । मयेन विशेषतः एतदर्थमेव कृता सभा क्वापि कालस्यापि तथारूपे धर्मसुतः अर्थाद्धर्मभङ्गं करिष्यतीति सूचितम् अधिराडितिसामर्थ्यं वृतोऽनुगैर्बन्धुभिश्चेति सहायः क्रियामयः ज्ञानक्रियारूपं सहायमाह—कृष्णेनापि स्वचक्षुषेति । अनेन दुर्योधनापेक्षयापि भगवतः सम्मानना भगवत्कृतमेव प्रमाणमितिच सूचितम् ॥ ३४ ॥

तस्य दुर्योधनप्रदर्शनार्थं विशेषतः सिंहासनस्थितिमाह आसीन इति । सुवर्णसिंहासने सर्वोत्कर्षं प्राप्य मघवानिव आसीनो जातः साक्षादासन इति आसनशक्तिस्तत्रैव स्थापिता यागफलरूपपारमेष्ठ्यश्रियापि जुष्टः बन्धुभिः स्तूयमानः इति मानोन्नतिः ॥ ३५ ॥

एवंविधे समये दुर्योधनः समागत इत्याह—तत्रेति । सोऽभिमानी मां सेवकं कर्तुं अक्षपाशं वा जमयितुं स्थापयतीति भ्रातृभिः सहितः असम्मतं युद्धं वा करिष्यामीति वा निश्चित्य क्षिपन्नितस्ततः सर्वान् किरीटमाली भूत्वा असिहस्तः प्रायेण कञ्चिन्मारयितुमिव न्यविशत् रुषेति लौकिकन्यायेनापि तस्याऽदर्शनहेतुरुक्तः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुर्योधनमानभङ्गप्रकारमाह—एकदेति । अच्युतात्मनः कृष्णासक्तमनसः ॥ ३१ ॥

नरेन्द्रादीनां लक्ष्म्यः सम्पदो नानाविधाः भान्ति विश्वसृजा मयेन उपक्लृप्ताः विरचिताः ताभिर्लक्ष्मीभिः सहिता द्रौपदी यस्यां यासु लक्ष्मीषु विषक्तहृदयः मात्सर्याविष्टचित्तः कुरुराट् दुर्योधनः ॥ ३२ ॥

महिषीणां सहस्रं सहस्राणि श्रीमन्ति मुखानि यस्य तत् व्यराजतेतिशेषः ॥ ३३ ॥

स्वस्य चक्षुषा हिताहितज्ञापकेन कृष्णेनापि वृतः व्यरोचतेति शेषः ॥ ३४—३५ ॥

क्षिपन् द्वाःस्थादीनाक्रोशन् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लक्ष्मीर्लक्ष्म्यः विश्वसृजा मयेनोपक्लृप्ताः संस्थापिताः कुरुराट् सुयोधनः ॥ ३२ ॥

क्वणद्भिरङ्घ्रिभिः शोभा यस्य तत् कुचकुङ्कुमैः शोणाः हाराः यस्मिन् तत् श्रीमन्ति शोभायुक्तानि मुखानि यस्य तत् चलैः कुण्डलैश्च आढ्यं सम्पन्नम् अशोभतेति शेषः ॥ ३३ ॥

चक्षुषा हेयोपादेयबोधकेन च वृतः आसीत् इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३४—३५ ॥

क्षिपन् द्वारपालादीनितिशेषः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

एक समय श्रीकृष्ण के विषय में चित्त वारे राजा युधिष्ठिर का रणमास में सम्पत्ति कों और उसके राजसूय महिमा कों देखकर दुर्योधन तपायमान होता भया ॥ ३१ ॥

जिस अन्तःपुर में मयकी रची भई राजानकी दैत्यराजान की देवराज की अनेक प्रकार की लक्ष्मीन का प्रकाश होरहा है उन सम्पत्तिओं के साथ द्रौपदी युधिष्ठिर आदि पाण्डों पतीन की सेवा करती रही जिस द्रौपदी में आसक्तचित्त होकर दुर्योधन तपाय मान होता भया ॥ ३२ ॥

उसी समय जिस अन्तःपुर में नितम्ब के भार से धीरें२ चलने वारीं और पग पैंजनीन के शब्द से शोभायमान चरण वारीं मनोहर मध्य वारीं कुचान के कुंकुमा की झलक से रक्तहार वारीं शोभायमान मुख वारीं चपल कुण्डल और अलकावली की सम्पत्ति वारीं श्रीकृष्ण की अनेक महिषीये शोभा कों प्राप्त होती भईं ॥ ३३ ॥

उसी अन्तःपुर में मय दानवकी रची भई सभा में कदाचित् अनुज और बन्धूओं समेत तथा नेत्र के समान हित अहित के ज्ञापक श्रीकृष्ण के समेत धर्म पुत्र चक्रवर्त्ती राजा युधिष्ठिर इष्ट चक्रवर्त्तीकी सम्पत्ति सेवित और वन्दीजनों से स्तुतिको प्राप्त भयो काञ्चन के सिंहासन पर साक्षात् इन्द्र के तुल्य विराजमान रहा ॥ ३४-३५ ॥

स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ।
जले च स्थलवद्भ्रान्त्या मयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥
जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ।
निवार्यमाणा अप्यङ्ग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥
स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा ज्वलन्निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
हाहेतिशब्दः सुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ ३९ ॥
एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
दुर्योधनमानभङ्गो नाम
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥

भाषाटीका ।

हे नृप ! किरीट माली धारण किये और चारों तर्फ से भ्राताओं के बीच में हाथ में खड्ग लिये अहंकारी दुर्योधन क्रोध से द्वारपाल आदिको दुर्वचन बोलत उस सभा में प्रवेश करता भया ॥ ३६ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

तत्र स्थले वस्त्रान्तमभ्यगृह्णादाकुञ्चितवान् कुतः तस्मिन् स्थले एव भ्रान्त्या जलं मत्वा जले चापतत् कुतः स्थलवद्भ्रान्त्या ॥ ३७—३८ ॥

भुवो भरं भारं जिहीर्षुरिति अद्य सम्पादितेन कलहबीजेन कुरूणां संहारं करिष्यामीति मत्वेति किञ्च यस्य दृशा दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म भ्रान्तिं प्राप मयमायातु निमित्तमात्रम् स भूभारहरणबीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादिहास्येन च तस्य पराभवं विधाय तूष्णीमासीदित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्तशब्दः स्वरूपे अधोवस्त्रमेवेत्यर्थः । स्थलवत् स्थलतुल्ये जले या भ्रान्तिस्तया जलेचापतत् यतो मयस्य मायया विपरीतदृष्टिकारिशिल्पपरिपाट्या विशेषेण निजाभिमानध्वंसनादिना मोहितः वस्तु तावल्लोकपालादिमाया किञ्चाफ्तुतरां भगवन्मयैवेति तं दुर्मानिनं प्रति सोपहासो भावः तथा च सभापर्वणि—

स्फाटिकस्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ।
स वस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः ॥
ततः स्फाटिकतोयां तां स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥

किञ्च—

जले निपतितं दृष्ट्वा किङ्करा जहसुर्भृशम् ।
वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात् ॥
तथागतन्तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा ॥
नैवामृष्यत्ततस्तेषामवहासममर्षणः ।
आकारं लक्ष्यमाणन्तु न स तान् समुदैक्षत ॥
पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ।
आरुरोह ततः सर्वे जहसुस्ते पुनर्जनाः ॥
द्वारं च विवृताकारं समापेदे पुनश्च सः ।
वृतेयञ्चेति मन्वानो द्वारदेशादुपारमत् ॥

इत्यादि ॥ ३७ ॥

तं दुर्योधनमिति भ्रातृभिः साहित्येपि तस्यैव पतनादिकमग्रगामित्वात् अपरे पाण्डवानामात्मीया नृपतयः यद्वा अन्ये च किङ्कराख्यराक्षसादयः श्रीभीमादीनां यथापूर्वं हासे श्रेष्ठं कृष्णेन हासे सर्वचित्ताकर्षकेन भगवतानुमोदिताः श्रीनेत्रान्तस्मितादिना प्रेरिता इत्यर्थः । अङ्गेति श्रीभगवदनुमोदनेन राज्ञोपि निवारणाशक्त्या हासप्रौढत्वानुस्मरणेन सहासं सम्बोधनम् ॥ ३८ ॥

अवाग्वदनोऽधोमुखः हाहेति महादुष्टास्सम्मादनिष्टशङ्कया अजातशत्रुत्वाद्राजा तु सहजकृपया विमना इवाभूत् ईषद्दुःखितोऽभूत् बभूवेत्यर्द्धकं तूष्णीं बभूव निजाभीष्टसिद्धेः अभीष्ट-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मेवाह—भुव इति । अत्र जिहीर्षुरुर्वैरिति पाठः टीकासम्मतः समुज्जिहीर्षुरिति पाठो बहुत्र ॥ ३९ ॥

राजसूय इति तदन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वचक्षुषा नेत्रभूतेन ॥ ३४—४० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थल इति । शत्रूणां जलस्थलबुद्धिविपर्यासकारिणीं सभामाविशन् दुर्योधनः तावत्स्थले जलभ्रान्त्येति शेषः । वस्त्रान्तमभ्यगृह्णादुद्धृतवान् तथा क्वचित्स्थले जलं मत्वा न्यपतत तथा जले च स्थलवद्भ्रान्त्या न्यपतत् जलविषयकज्ञानस्य स्थलविषयकज्ञानसारूप्यज्ञापनाय वत्करणं तदात्मिकया भ्रान्त्येत्यर्थः । भ्रान्तौ कारणं वदन्विशिनष्टि—मयस्य मायया विमोहित इति ॥ ३७ ॥

जहासेति । तमेवम्भूतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमो जहास हसितवान् तथाऽन्ये नृपाश्च राज्ञा युधिष्ठिरेण निवार्यमाणा अपि भगवताऽनुमोदितास्ते पश्यतैत्येवं प्रबोधिताः जहसुः ॥३८॥

स इति । स दुर्योधनो लज्जितो ऽधोमुखो गजाह्वयं हास्तिनपुरं ययौ तदा सुमहानुच्चैर्हाहा दुर्योधनोऽवमानित इति शेषः । इत्येवम्विधः शब्दो बभूव अजातशत्रुर्युधिष्ठिरो विमनाः खिन्नमना इवाभवत् इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः ॥ ३९ ॥

प्रश्नस्योत्तरमुक्तं निगमयति—एतदिति । हे राजन् ! यत्प्रत्यहं त्वया पृष्टः तस्यैतदुत्तरं तुभ्यम् इतीत्थमभिहितं किं तत् यत् दुर्योधनस्य दौरात्म्यं युधिष्ठिरसम्पदवलोकनजपरितापरूपं दौर्जन्यमिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं हरिन्नीलोपलाचिते ।
स्थलं पुष्करिणीं मत्वा सर्वे तं जहसुर्जनाः ॥ क ॥
आगच्छन्नेवमुर्वीशः पुरः पुष्करिणीं क्वचित् ।
विलोक्य स्फाटिकां भूमिं मन्वानो न्यपतज्जले ॥ ख ॥
आचितं निचितं व्याप्तम् इति हलायुधः ॥ क ॥

पुरः अग्रतः स्फटिकमणिनिबद्धाम् ॥ ख ॥
॥ ३७—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्यां पूर्वोक्तायां श्रियाम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः॥७५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तत्र पदार्थेषु भ्रमो जात इत्याह—स्थलेऽभ्यगृह्णादिति । काचादिभिः कृत्वा तथा कृतवान् ततः स्थल एव जलबुद्ध्या वस्त्रान्तं स्वभावादभ्यगृह्णात् तत्र हेतुः जलं मत्वेति । न केवलं वस्त्रग्रहणमात्रं किन्त्वेतन्निम्नस्थानमिति जले प्रविशन्निव स्थल एवापतत् एवं जले च स्थलबुद्ध्या सवस्त्र एव प्रविष्टः निम्नत्वात्पतितः तत्र हेतुः स्थलवद्भ्रान्त्येति यथा स्थले पूर्वं जलभ्रमतो जातः एवम् अत्रापि स्थले जात इत्यर्थः । तत्राप्रत्याख्येयहेतुमाह—मयमायाविमोहित इति । यो हि दुष्टः साभिमानक्रोधेन तं देशं प्रविशति तस्य भ्रमो भवतीति काचित् माया देवतारूपा तस्यां सभायां मयेन स्थापिता सा तथैव विरुद्धं भ्रमयतीति मायया विमोहितः ॥ ३७ ॥

जहासेति । तमन्धमिव दृष्ट्वा भीमस्तत्प्रतिकूलस्वैकभावः स्त्रियः सर्वाः स्वभावाः अपरे नृपतयः येन दुर्योधनसम्बन्धिनः । ननु राजसभायां हास्यमनुचितमिति चेत् तत्राह—निवार्यमाणा अपीति । राज्ञा निवार्यमाणा अपि स्वतोऽनुचितस्य का वार्ता तत्र हेतुः कृष्णानुमोदिता इति अन्तःकरणे बहिश्च एतदर्थमेवैतावानुद्यम इति ॥ ३८ ॥

ततो यज्जातं तदाह—सव्रीडित इति । अवाग्वदनो बहिः ततोऽपमानेन जातो महान् रोषः तेन ज्वलन्निव तस्मात् स्थानात् भीमभर्त्सनमकृत्वैव तूष्णीं निष्क्रम्य तूष्णीं राजानं गमिष्यामीत्यननुज्ञाप्य गजाह्वयमेव प्रययौ यमुनामुत्तीर्य गत एव ततो महान् बन्धुरेवं गत इति हाहेतिशब्दः सुमहानभूत् सोपि सतामेव बभूव तूष्णीमिति पुनः सम्माननायां भूभारहरणं न भवेत् तन्मारणे वा पाण्डवानां गर्वो न गच्छेत् इति भगवान् सर्वसमस्तूष्णीमास यतो भुवो भारं जिहीर्षुः नन्वेवं कृते कथं भूभारहरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यदृशेति ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यत् यस्मात् कारणात् भगवान् दृशा ज्ञानचक्षुषा ज्ञानेनैव सह भ्रमति साध्यसाधनभावः सर्वोपि तस्य प्रत्यक्ष इत्यर्थः एमेवि सर्वलोके वेदप्रसिद्धिरत्र प्रमाणं निरूपि-तम ॥ ३९ ॥

उक्तमुपसंहरति—एतत्तेऽभिहितमिति। राजन्निति स्नेहात्म-सम्बोधनम् एतस्य चरित्रस्य निरोधोपयोगित्वं नास्तीति शङ्काव्युदासार्थं त्वया पृष्टश्चेत् तदोक्तमित्याह—यत्पृष्टोहमिह त्वयेति त्वया मानभङ्गे हेतुः पृष्टः तत्र दुर्योधनस्य दौरात्म्य मेव मानभङ्गे हेतुरित्युत्तरं दौरात्म्यश्च निरूपितमभिमान-रूपं तच्च राजसूये समागतस्य कर्त्तुमनुचितं नहि धर्मार्थ-मागतोभिमानं करोति तत्रापि महाक्रतौ निरभिमानतयैव तत्र गन्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे षड्विंशाध्यायविवरणम् ॥२६॥७५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थले वस्त्रान्तमभ्यगृह्णात आकुञ्चितवान् तस्मिन् स्थल एव जलं मत्वा तथा जले चापतत् कुतः तस्मिन् जलेऽपि स्थलवत् स्थल इव या भ्रान्तिस्तया स्थलं मत्वेर्थः। मयस्य माया द्वेष्टृजनविज्ञापनीशक्तियां तया विमोहितः ॥ ३७ ॥

स्त्र्यादयोपि जहसुः राज्ञा नेत्रेङ्गितेन मा हसतेति निवा-र्य्यमाणा अपि कुतः कृष्णेनानुमोदिताः हसतेति भ्रुवा दत्ता-नुमतय इत्यर्थः। भुवो भारं हर्त्तुमिच्छुः कलहबीजोत्थापना-दिति भावः। यस्य दृशा दृष्टिमात्रेणैव दुर्योधनो भ्रमति स मय-मायातु निमित्तमात्रमिति भावः ॥ ३८—४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

स्थले जलं मत्वा वस्त्रान्तम् अभ्यगृह्णात् उद्धृतवान् जले च स्थलवद्भ्रान्त्या अपतत् ॥ ३७—३८ ॥

यमभीमादिरूपो जनो दुर्योधनो वा यद्दृशा भ्रमति स स भगवान् तूष्णीं बभूव ॥ ३९—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७५॥

भाषा टीका।

उस सभा में मयदानव ने ऐसी माया रची है कि—अनजान मनुष्य को जल में स्थल की भ्रान्ति और स्थल में जलकी भ्रान्ति होजावे इस लिये मयकी माया से मोहित होकर दुर्योधन ने स्थल में हि भ्रम से जल-मानिकर स्थल में वस्त्र को ऊपर उठालिया तथा स्थल के समान भ्रम से जल को हि स्थल जानकर दुर्योधन जल में गिर पडा ॥ ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! उस दुर्योधन को देखकर भीमसेन हँसने लगा तथा स्त्रीजन और राजा लोग भी देखकर हाँसी करते भए यद्यपि राजा युधिष्ठिर ने सब को मने भी किया तथापि श्रीकृष्ण ने कटाक्ष से उनको हँसने अनुमति देदई इस वास्ते सब हँसने लगे ॥ ३८ ॥

वह दुर्योधन सब के हँसने से लज्जित होकर नीचे को मुखकर क्रोध रूप अग्नि से प्रज्वलितभया चुपचाप हस्तिनापुर को चलागया तब तो सज्जन पुरुषों को भविष्य अनर्थ के भयसे हा हा इस प्रकार का महान् शब्द होता भया राजा युधिष्ठिर भी उदास मन हो गया भूमि के भार को हरण करने की इच्छा से श्रीकृष्ण भगवान् चुपचाप होगये क्योंकि श्रीकृष्ण की दृष्टि से हि दुर्योधन को सभा में भ्रम भया रहा ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! राजसूय यज्ञ में दुर्योधन के असन्तोष का कारण जो मोसे तुमने पूछा रहा सो उस का दुष्टात्मपना मैंने तुम्हारे अर्थ कह दिया ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें पिचहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप ।
क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥
शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ।
यदुभिर्निर्जितः सङ्ख्ये जरासन्धादयस्तथा ॥ २ ॥
शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥
इति मूढः प्रतिज्ञाय [१] देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
(विज॰ पाठः) (गते तस्मिन् बहून् वर्षान् प्रतीक्ष्य तदुपागमम् ।
तदनन्तरजोऽमात्यैरभिषिक्तो नृपार्थिभिः ॥
तपस्तप्त्वा स नृपतिर्देवं पशुपतिं प्रभुम् ॥०॥)
आराधयामास (२) नृपः पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥
संवत्सरान्ते भगवानाशु तोष उमापतिः ।
वरेणच्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ ५ ॥
देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

ततः षट्सप्ततितमे वृष्णिशाल्वमहामृधे ।
द्युमद्गदाप्रहारेण रणात्प्रद्युम्ननिर्गमः ॥
सम्पाद्य धर्मराजस्य राजसूयमहोदयम् ।
निहत्य सौभराजादीनथोपारमदच्युतः ॥

॥ १—३ ॥

प्रत्यहं सकृत्पांसुमुष्टिमेकां ग्रसन् भक्षयन् ॥ ४ ॥

सम्वत्सरान्त इति आशु तोषोऽपि भगवानुमापतिः श्रीकृष्णविद्विषि शाल्वे वरस्य वैफल्यं मन्यमानो न शीघ्रं प्रादुरभूत् तस्यातिनिर्बन्धमालक्ष्य सम्वत्सरान्ते च वरेणच्छन्दयामासेच्छां कारितवान् वरं वृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथानन्तर्य्ये तदानीमेवेन्द्रप्रस्थाच्छ्रीद्वारकामागतेन भगवता साल्वस्य वधात् तच्चाग्रे व्यक्तं भावि अद्भुतत्वे हेतुः क्रीडामयं नरशरीरं प्रसिद्धमनुष्याकारो विग्रहो यस्य तस्य तेन विचित्रमधुरक्रीडाविस्तारणादित्यर्थः । किं तदित्यपेक्षायामाह—यथेति । येन प्रकारेण हतस्तत्प्रकारकं कर्म ॥ १ ॥

तत्रोपोद्घातकथामाह— शृण्विति । सङ्ख्ये युद्धे तस्य का वार्त्ता जरासन्धादयोऽपीत्यर्थः ॥ २ ॥

तथापि प्रतिज्ञामकरोत् अनादरे षष्ठी अशक्येऽर्थे प्रतिज्ञा नोचितेति तेषां वाक्यमनादृत्येत्यर्थः । यद्वा शृण्वत्स्वित्यर्थः ततश्च प्रतिज्ञाया दार्ढ्यं बोधयति ॥ ३ ॥

इत्येतत्प्रतिज्ञाय यतो मूढः निर्बुद्धिः श्रीकृष्णनाथानामन्यतो-

---

(१) तपसे प्राविशत्तनय इति (२) वने इति च विजय॰ पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

(ग्ला) हान्यभावाननुसन्धानात् तमेव कथमाराधयामासेत्यत्र योग्यपदान्येवोपन्यस्यति देवं निजेष्टदैवतं पशूनां स्वसदृशानां तु प्रथमानां पतिं प्रभुम् आश्वभीष्टदानसमर्थञ्चेति नृपः सुखभोगयोग्योपात्यर्थः पांस्विति योग्यमेव तस्य प्रथमतस्तद्भोजनमित्युपहासव्यञ्जना ॥ ४ ॥

भगवानिति वरवैफल्यज्ञाने कारणम् अत एव तादृशवरेणाऽपि छन्दयामास अत्र उमाया मायांशत्वात्पतिरिति वञ्चनाभिप्रायेण । ननु तर्ह्यनागमनमेवोचितं तत्राह—शरणमागतम् अन्यथा शरणागतोपेक्षा लोके प्रवर्त्तेतेति शङ्कयेति भावः । अत्र सामान्यतो यत्तस्य पशुपतित्वं तच्छमशानवासादिनैव तादृशसङ्गेन निजगोपनायैव दत्तात्रेयस्य स्त्र्यादिसङ्गवत् यश्च भगवद्विरोधिभ्योऽपि वरप्रदानं तत्पुनस्तानुत्साह्य बलसहायादिसम्पादने न योग्यांश्च कृत्वा श्रीभगवदत्यभीष्टयुद्धादिलीलायां प्रवर्त्तनायेति वास्तवं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अत एव वृष्णीनां भीषणमेव वव्रे नतु घातकमिति श्रीशिवेनान्तस्तथा प्रेरणादितिभावः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

पांसुमुष्टिं भस्ममुष्टिम् ॥ ४—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ: साल्ववधात्मकं भगवच्चेष्टितमनुवर्णयितुं प्रस्तौति षट्सप्ततितमेन—अथेति । क्रीडार्थं नरस्येव शरीरं यस्य तस्य श्रीकृष्णस्याद्भुतमन्यदपि चेष्टितं शृणु किन्तदित्यत आह—यथेति । यथा सौभपतिः सौभं नाम पुरं तस्य पतिः शाल्वो यथा येन प्रकारेण हतः तथा तस्य हननमित्यर्थः ॥ १ ॥

शिशुपालसख इति । तदा साल्वो रुक्मिणीविवाहे आगतः सङ्ख्ये युद्धे निर्जितः जरासन्धादयश्च जिताः स तदा सर्वभूतानां शृण्वतां सतां प्रतिज्ञामकरोदिति सम्बन्धः । प्रतिज्ञामेव दर्शयति, अयादवीं यादवरहितां क्ष्मां भूमिं करिष्यामि मे पराक्रमं पश्य ॥ २—३॥

इतीत्थं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा ऽत एव मूढः पशुपतिं देवं रुद्रमाराधयामास किङ्कुर्वन् प्रत्यहं सकृत्पांसुमुष्टिम् एकं प्रसन् भक्षयन् आराधयामासेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

सम्वत्सरान्त इति । आशुतोषः ईषत्सन्तोषवान् भगवद्विद्वेषित्वादिति भावः । वरेणेति—हेत्वर्थे तृतीया वरार्थं छन्दयामास वरं वरयेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥

देवेति । स साल्वः यानं विमानं वव्रे वृतवान् कथम्भूतं देवादीनां भेत्तुमशक्यं कामं यथेच्छं गच्छतीति तथा तद्वृष्णीनां यदूनां भीषणं भयङ्करम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बभूव तूर्ष्णीं भगवान् भुवो भरं जिहीर्षुरात्मेहितमात्मनि स्मरन् ।
तदाऽऽविरासीज्जगदीशसन्निधौ मुनिः सुराराधितपादपङ्कजः॥क॥
उपेत्य नारदः सर्वैः सदस्यैरभिपूजितः ।
कृष्णेनाभ्यर्चितः सम्यगुपविष्टो नृपान्तिके ॥ ख ॥
उवाच धर्मराजस्तं प्रणिपत्य यथाविधि ।
भवान् सर्वत्र गोब्रह्मन् सर्वकालेष्वसक्तः ॥ ग ॥
नृपाणां शौर्ययुक्तानां सर्वमण्डलवासिनाम् ।
इदानीं कतमः शूरो नित्योद्योगेन वर्त्तते ॥घ ॥
इति तेनोदितां वाणीमाकर्ण्य मुनिरब्रवीत् ॥ ङ ॥
नारद उवाच ।
भग्नदर्पा नृपाः सर्वे कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
वसन्ति विषये स्वे स्वे नष्टचेष्टा गतश्रियः ॥ च॥
एक एव महोत्साहः क्षत्रियाणां दुराग्रही ।
जातः शाल्वेषु नृपतिर्बहुपादातिवाहतः ॥ छ ॥
भ्रातर्युपरते युद्धे विष्णुना लोकजिष्णुना ।
ब्रह्मदत्तसुते हंसे यमुनायां महात्मना ॥ ज ॥
कृष्णद्विडेत्य राज्ञोसौ रुक्म्यादीन् कुण्डिने पुरे ।
समाजं कारयामास भ्रातुरानृण्यकाङ्क्षया ॥ झ ॥
शिशुपालद्रुममुखैर्दन्तवक्त्रपुरस्सरैः ।
पराजितेषु सङ्ग्रामे जरासन्धादिषु प्रभो ॥ ञ ॥

योगेश्वरेण श्रीकृष्णेनानुज्ञातः साम्ना सान्त्ववचनेन ॥ * ॥ आत्मना स्वेनैव ईहितं चेष्टितम् आत्मनि मनसि स्मरन् मंत्रमितिशेषः तत्र कथान्तरं वक्तुं तन्नारदागमनमाह—तदेति ॥ क-ज ॥

रुक्म्यादीन राज्ञःसमाजंसम्मेलनंभ्रानृण्यंऋणाभावकरणम् ॥झ॥ शिशुपालद्रुमदुर्मुखैःसहजरासन्धादिषु सत्सु ॥ ञ ॥

॥ १—३ ॥

तस्य साल्वस्यानन्तरजोऽनुजः ॥ ० ॥

छन्दयामास इत्तमकरोत् ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

तमेव कथमाराधयामासेत्यत्र योग्यपदान्येवोपन्यस्यति देवं निजेष्टदैवतं पशूनां सदृशं प्रथमानां पतिं प्रभुम् आश्वभीष्टार्थदानसमर्थञ्चेति ॥ ४ ॥

भगवानिति वरवैफल्यज्ञाने कारणम् अतएव तादृशवरेणापि छन्दयामास । ननु तर्ह्यनागमनमेवोचितं तत्राह शरणमागतम् अन्यथा शरणागतोपेक्षा लोके प्रवर्त्तेतेति शङ्कयेति ; भावः ॥ ५—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सात्विकानां निरोधस्तु षड्भिरेवं निरूपितः ।
साधनांशः फलांशस्तु षड्भिरग्रे निरूप्यते ॥
फलन्तु त्रिविधं प्रोक्तं शत्रुनाशो यशस्तथा ।
अलौकिकी तथा सम्पत् द्वाभ्यां द्वाभ्यां निरूप्यते ॥
बन्धूनाञ्च तथांशस्य मित्रस्येति पृथक् पृथक् ।
बन्धूनां कृष्णसद्भावान्नान्यत्रेच्छा कथञ्चन ॥
सहागतस्य त्वंशस्य कीर्त्तिरेवेप्सिता भुवि ।
मित्रस्य लक्ष्मीवैमुख्यात्सम्पत्तिर्वाञ्छिता क्वचित् ।
परोक्षे दारदृष्टो हि मित्रत्वमुपयाति हि ।
अत्रादौ द्वारकास्थानां बन्धूनाञ्च तथा क्वचित् ॥
अनिवार्यं दुःखमुक्तं द्वितीयेन विचार्यते ।
सप्तविंशे तथाध्याये यादवानां महद्भयम् ॥
महादेवादिपुष्टेभ्यः साल्वादिभ्यो निरूप्यते ।
अप्रत्याख्येयतासिद्ध्यै प्रद्युम्नाय जयो महान् ॥
निरूपितः समस्तानां यतः स्यात्तु महद्भयम् ।

स्वतन्त्रतयाफलप्रकरणमारभते–अथेति । तदेव निरुद्धानां भगवत्परता भवति एतच्चरित्रमुत्तममिति श्रवणार्थं विशेषणं प्रेरयति अन्यदपि कृष्णस्य शृणुवेति यत अद्भुतं कर्मेति असाधारित्वात् भगवतोऽद्भुतानि कर्माणि बहूनि भवन्ति इदञ्च चरित्रमद्भुतं तदेवाद्भुतं यदन्यार्थमारब्धमन्यार्थं भवति अत एव विश्वमेवाद्भुतं चरित्रमिति भगवच्छास्त्रं धर्मार्थं प्रयत्नं कुर्वन् अधर्मं करोति अर्थार्थमनर्थमेव पुरुषार्थान्तरोपि किं बहुना सुखार्थी यतमानो दुःखं प्राप्नोति सर्वाश्रमादिधर्मेषु भगवदनुसन्धानव्यतिरेकेषु बोद्धव्यम् अत्रापि फलं भगवदनुभवः साधनत्वेन मन्यते तथा सर्व एव भगवत्सम्बन्धी सर्वार्थः इदं रहस्यं सर्वदैव भगवदीयैः अनुसन्धेयम् अतो यद्यपि सर्वमेवाद्भुतं तथापीदं महत् तस्याद्भुतत्वमुपपादयति क्रीडानरशरीरस्येति क्रीडार्थं नरशरीरम् अङ्गीकृतं यत्र क्रीडासम्भावनापि नास्ति नराणां सुखस्यैव नरकत्वात् तत्किमित्याकाङ्क्षायां निर्दिशति यथा सौभपतिर्हत इति मायिकं पुरं सौभशब्देनोच्यते तस्य पतिः साल्वः स चेत्प्रयत्नं न कुर्यात् जीवेद्वा कियत्कालं दुर्योधनादिवत् अयन्तु शीघ्रमेव हतः ॥ १ ॥

तस्य हननार्थम् उपाख्यानमाह—शिशुपालसख इति । शापपूर्विका तेन सह मैत्री शिशुपालसखित्वेनैव प्रसिद्धः साल्वः अत एव रुक्मिण्युद्वाहे आगते उपस्थिते आगतो वा यदुभिर्निर्जितः आगतं वा सङ्ख्ये युद्धे तदा यदुभिर्निर्जितः न केवलमेकः किन्तु जरासन्धादयोपि तथा मित्राणि निर्जिताश्च एवं सर्वेष्वेव तथाभूतेषु सर्वहितान्वेषी यादवानां मारणं विचारितवान् ॥ २ ॥

ततस्तत्सिद्ध्यर्थं साल्वः प्रतिज्ञामकरोदिति क्लेशेप्यनिवृत्त्यर्थं सर्वभूभुजां शृण्वतामकरोत् प्रतिज्ञामाह—अयादवीं क्ष्मां करिष्य इति यस्यां क्ष्मायां यादवा न तिष्ठन्तीति सबीजविहरणमर्थः किं ब्रह्मशापेनेव नेत्याह पौरुषं मम पश्यतेति पश्यतेति पौरुषं स्वकीयं साक्षात्पश्यति ॥ ३ ॥

ततोन्यानप्याह–इत्युक्त्वा मूढः असाध्यसाधनार्थं प्रवृत्तः भूमिर्यादवोपजीविनी कथं यादवरहिता स्वरूपं लप्स्यते इति तथापि मौढ्यात् प्रतिज्ञाय तत्राप्यसमर्थं देवं सेवितवान् यतः स पशूनामेक पतिः प्रभुः न त्वन्तर्यामी यदि पुरुषोत्तममन्तर्यामिनं वा भजेत् भक्तो ज्ञानी यं वा भजेत् तदा जगज्जननसामर्थ्यं विश्वोपसंहारसामर्थ्यं वा भवेत् विश्वामित्रस्येव तद्धुकालसाध्यमिति मत्वा क्षिप्रप्रसादं स्वस्य पशुत्वात् प्रभुमाराधयामास तत्राराधनप्रकारः पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन्निति भगवद्वैमुख्यात् स्वमुखे धूलिप्रक्षेपः ॥ ४ ॥

ततो यज्जातं तदाह–सम्वत्सरान्त इति । महादेवः कालप्रेप्स्यः सम्वत्सरात्मकस्तु कालः साल्वो दुर्वृत्तः भगवद्विरोधार्थं यतते असाध्यं प्रार्थयते तत्राद्भुतकर्मत्वाद्भगवदभिप्रायो न ज्ञायते किमस्मा एष वरो देयो न वेति तदर्थं सम्वत्सर—प्रतीक्षा कृता यदि सम्वत्सरेणायं मार्यते तदा स्वामिहितकर्त्रा सम्वत्सरेणैव कार्यं सिद्धम् अथ यदि क्लेशमेव दत्वा जीवयिष्यति तदा मयापि क्लेशदानार्थमेव वरो देय इति विचार्य सम्वत्सरं तूष्णीं स्थितः नन्वग्रेपि कथं न स्थितः तत्राह—आशुतोष इति । स परमदयालुः अल्पमप्यन्यस्य क्लेशं न सहते तथाप्यस्याने यत्नं करोतीति तावद्विलम्बं कृतवान् ननु तथापि स्वामिद्रोही उपेक्षणीय एव किं किमिति वरो दत्त इत्याकाङ्क्षायामाह उमापतिरिति । उमापि तपः कुर्वाणा मया उपेक्षिता सा गर्ते पतिता तथायमपि भविष्यतीति विचार्य ततो विनाशार्थमेव वरेण छन्दयामास स वरं ब्रूहीत्युक्तवान् ननु तस्य को धर्मः येन वरार्थं छन्दयामास तपस्तु नास्त्येव भगवद्वैमुख्यात् नहि नारकिणो रोगिणो वा तपः कुर्वन्ति किन्तु कर्मानुभवं एव तेषां तादृशः तस्मादुपेक्षणीय एवेत्याशङ्कायामाह–शरणागतमिति शरण्योपि दोषभियेति ॥ ५ ॥

ततस्तस्यान्तर्यामिणैव बुद्धिनाशो जात इति यत्किञ्चित्प्रार्थयते देवासुरेति देवासुरमनुष्याः त्रिगुणप्रधानाः गन्धर्वोरगराक्षसाः मिश्रगुणप्रधानाः एवं षड्भिः सर्व एव सगुणाः परिगृहीताः तेषां सर्वेषामेवाभेद्यम् अस्मदधीनं च, काममन्यथा समुद्रवदस्मत्पुरुषार्थाय न स्यात् किञ्च यदर्थस्तु प्रयासः तदर्थं किञ्चित् याचनीयमिति तस्य यानस्यापरं धर्मं प्रार्थयते वृष्णिभीषणमिति वृष्णीनां भयजनकं महादेवोपि भगवति किञ्चिद्बाधकमिति तथेत्यङ्गीकृतवान् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

षट्सप्ततितमे साल्वं रुद्रप्राप्तवरे रणम् ।
कुर्वति द्युमतः शस्त्रायुक्तं प्रद्युम्ननिष्क्रमः ॥

क्रीडाप्रधानश्चासौ नरशरीरश्चेति शाकपार्थिवादिः ॥ १–४ ॥

वरेण दित्सितेन छन्दयामास वशीचक्रे "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इत्यमरः ॥ ५—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

षट्सप्ततितमे वृष्णिसाल्वयुद्धे प्रद्युम्नप्रभुत्वञ्चाह–अथेति ।

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरञ्जयः ।
पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥
स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ।
ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥
निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या भरतर्षभ ।
पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥
सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ।
विहारान् सविमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥
शिलाद्रुमाश्चाशनयः सर्पा आसारशर्कराः ।
प्रचण्डश्चक्रवातोऽभूद्रजसाच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥
इत्यर्द्यमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ।
नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथेति क्रीडार्थं नरस्येव शरीरं यस्य तस्य अप्राकृतेन देहेनैव नरवद्विहरत इति भावः ॥ १—३ ॥

अन्वहम् सकृदेकवारम् ॥ ४ ॥

आशु तोषोपि श्रीकृष्णविद्विषं शाल्वं सम्वत्सरान्ते वरेण दित्सितेन छन्दयामास वरं वरयेति बोधयामास ॥ ५-६ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप! अनन्तर लीला के वास्ते मनुष्य शरीर धारी श्रीकृष्ण के अन्यभी एक अद्भुत चरित्रको तुम सुनो जिस प्रकार श्रीकृष्णने शाल्वको मारा ॥ १ ॥

शिशुपालका सखा और रुक्मिणी के विवाह में आया शाल्व राजा युद्ध में यादवनने वह जीत लियारहा तथा जरासन्ध आदि राजाभी उनोने जीत लिये रहे ॥ २ ॥

उस समय सब राजान के सुनते २ शाल्वने यह प्रतिज्ञा करीहि कि मैं भूमिको यादव रहित कर दूंगा आप सब मेरे पुरुषार्थको देखियेगा ॥ ३ ॥

हे नृप! वह मूर्ख ऐसी प्रतिज्ञा कर के नित्यप्रति एक वार धूरिकी एक मुट्ठीका भोजन करत फल देने में समर्थ महादेवकी आराधना करता भया ॥ ४ ॥

शीघ्र प्रसन्न होने वारे उमापति भगवान् एक सम्वत्सर व्यतीत होने पर शरणागत शाल्वको वर मागने के वास्ते प्रेरणा करते भए ॥ ५ ॥

देव असुर मनुष्य गन्धर्व उरग राक्षस जन जिसका भेदन नहि करसकें तथा इच्छाचारी और यादवनको भय कारी ऐसा विमान शाल्वने महादेवजी से मागा ॥६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशेनाऽऽदिष्टोऽयस्मयं लोहमयं पुरं सौभसंज्ञं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ॥ ७ ॥

तमसोऽन्धकारस्य धामाऽऽश्रयम् अन्यैर्दुरासदं दुष्प्रापम् ॥ ८—९ ॥

प्रासादा गृहा अट्टालास्तदुपरिगृहास्तोलिकास्तत्पर्यन्तकुड्यानि ताः विहारान् क्रीडास्थानानि च स समस्त किञ्च विमानाग्र्यास्तस्माच्छस्त्रवृष्ट्यादयः पेतुः ॥ १० ॥

आसारशर्कराधारा सम्पातवज्जलोपलाः ॥ ११ ॥

शं सुखं नाभ्यपद्यत ॥ १२-१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परपुरञ्जय इति । सौभसदृशपुरादिनिर्माणमय्या माययेति शेषः । पुरं तदाकारं महारथं प्रकर्षेण दैत्यपक्षत्वादुत्कृष्टया अदात् ॥ ७ ॥

तमोधामत्वादेव दुरासदं चक्षुषाप्यगम्यम् अत्र वृष्णिकृतं कृष्णकृतमिति पाठद्वयम् ॥ ८ ॥

निरुध्येतित्रिकम् । तत्र विहारान् स इत्यन्तमेकं वाक्यं शिष्ट इत्यन्तन्त्वन्यत् पुरीं श्रीद्वारकां निरुध्य सर्वतो बहिरावृत्य इतिमहाविस्मयात्सम्बोधयति—भरतर्षभेति । यद्वा अनिष्टाशङ्किनं तमाश्वासयति महावंशश्रेष्ठत्वेन त्वया श्रीभगवन्माहात्म्यं ज्ञायत एवेति कापि शङ्का न कार्येति भावः । बभञ्ज भङ्क्तुमुद्यतवान् "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" ॥ ९ ॥

गोपुराणि पुर्य्याबहिर्द्वाराणि तत्सहितानि द्वाराण्यन्यानि भञ्जनार्थमेव नितरां नैरन्तर्य्येणैव पेतुः प्रचण्डश्चासौ चक्रवातश्च वात्याविमानार्थमेव नितरां नैरन्तर्य्येणैव पेतुः प्रच-

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

ण्डश्चासौ चक्रवातश्च वात्या विमानान्यादेवाभूत् शीघ्रभ्रमणोर्जित्वात् रजसा चक्रवातभवेन ॥ १०—११ ॥

भृशमर्द्यमाना हिंस्यमाना श्रीकृष्णस्य पुरीति साश्चर्यदुःखवचनं तस्य दुर्बोधलीलस्य तादृश्येवेच्छेति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथेति । तथेत्यङ्गीकृत्य गिरिशेनादिष्टो मयः सौभं नाम अयोमयं लोहमयं पुरं निर्माय ददौ ॥ ७ ॥

स लब्ध्वेति । स साल्वः तमसोऽन्धकारस्य धामाऽऽश्रयं यानं लब्ध्वा अधिष्ठायेत्यर्थः । कृष्णस्य कृतं वैरं स्मरन् द्वारवतीं ययौ ॥ ८ ॥

निरुध्येति । हे भरतर्षभ ! पुरीं द्वारवतीं निरुध्य उपवनादीन् बभञ्ज ॥ ९ ॥

तत्राट्टलाः प्राकारोपरिगृहाः तोरणाः बहिर्द्वाराणि विहाराः क्रीडास्थानानि विमानान्यास्तस्मात्सौभाच्छस्त्रवृष्टयः शिलादयश्च निपेतुः ॥ १० ॥

तत्रासारो धारासम्पातः शर्कराः सूक्ष्मशिलाः प्रचण्डो निष्ठुरश्च वातो बभूव दिशश्च रजसाधूलिताः छादिताः बभूवुः ॥ ११ ॥

इतीति । इतीत्थं सौभेन यानेन भृशमर्द्यमाना पीड्यमाना कृष्णस्य नगरी द्वारका हे राजन् ! शं सुखं नाभ्यपद्यत न प्राप यथा त्रिपुरेणार्द्यमाना मही शं नाभ्यपद्यत तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलं) आययौ स्वं जनपदं सर्मग्रबलवाहनम् ।
इदानीं राजपुत्राणां स एवोद्योगवान्नृप ॥ क ॥
इति धर्मसुतः श्रीमान् श्रुत्वा तन्नारदोदितम् ।
पार्श्वे भगवतः शौरेः शनैर्मुखमवैक्षत ॥ ख ॥
निशम्य तद्वासुदेवो धैर्यसारो निराकुलः ।
किञ्चित्प्रहस्यास्तु नामेत्याह सा हि महात्मता ॥ ग ॥
पूजयित्वा ऋषिं सम्यक् सूनृतैर्गीर्भिरच्युतः ।
चिराभिलषितः सोपि प्राप्तः साध्वित्यचिन्तयत ॥ घ ॥
उग्रसेनं यदुपतिं युयुधानं च माधवः ।
अक्रूरं कृतवर्माणमन्यांश्च यदुपुङ्गवान् ॥ ङ ॥
प्रेषयामास रक्षार्थं द्वारवत्याः ससैनिकान् ॥ च ॥

श्रीविजयध्वजरीत्या चतुरशीति तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तथा वसति गोविन्दे शक्रप्रस्थे महात्मनि ।
ससानुजे चैव नृपे कृतकृत्ये युधिष्ठिरे ॥ छ ॥
आकर्ण्य शाल्वः सङ्क्रुद्धो दमघोषसुतं हतम् ।
जरासन्धश्च सुदृढं राजसूयं क्रतुं कृतम् ॥ ज ॥

अयस्मयं अयोमयम् "अयस्मयादीनिच्छन्दसि" (१-४-२०) इति पाणिनिः ॥ ७ ॥

नीलरश्मिपुञ्जात्मकत्वात्तमोधामेत्युच्यते ॥ क—ग ॥

सूनृतैः सूनृताभिः ॥ घ—ङ ॥

ससैनिकान् ससेनानायकान् ॥ च ॥

तथा महोत्सवसमेतत्वेन शाल्वः सङ्क्रुद्धो ऽभूदिति शेषः ॥ छ-ज ॥

आगत्य चान्तरिक्षे तं विमानमावसंस्तस्मिन्विमाने स्थितः युयुधे इत्यन्वयः सम्प्रहारप्रकारमाह—पुरीमिति ॥ ८—९ ॥

अट्टालोऽट्टः तोलिका वीथिका गृहपङ्क्तिमध्यपद्धतिरित्यर्थः । विहायस आकाशात् ॥ १० ॥

आसारो वेगवान्वर्षः तत्सहिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः चक्रवातो मण्डलवायुः ॥ ११ ॥

शं सुखम् ॥ १२—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वरमात्रसिद्धौ नित्यो भविष्यतीति अनित्यत्वे कृतकत्वं प्रयोजकमिति मयं प्रत्याज्ञां दत्तवानित्याह—तथेति । गिरिशादिष्ट इति परपुरञ्जय इति शत्रूणां पुरजयशीलः स हि जानाति पुरं जेयमजेयं च अतो यथा अजेयं तथा करिष्यतीत्यर्थः । अतस्तादृशं पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात् तस्य नामस्वरूपं आह—सौभमयस्मयमिति । सुष्ठु भा येषां ते सुभाः तेषां सम्बन्धि पुरं सौभम् उत्कृष्टलोहनिर्मितं दृढं भवति ॥ ७ ॥

ततः कृतार्थो भूत्वा युद्धार्थं द्वारकां समागत इत्याह—स लब्ध्वेति । कामगम इच्छामात्रेणैव इष्टदेशप्रापकं तमोधाम अन्धकारप्रचुरं तस्मिन्नन्धकारस्तिष्ठतीति स न दृश्यते पुरास्तं च केनापि प्राप्तुमशक्यम् एवं प्रासादेश्वरस्य भगवद्विरोध एव फलमिति द्वारवतीमेव ययौ वृष्णिकृतं वैरं रुक्मिणीहरणात्मकं शिशुपालवधात्मकञ्च पूर्वं दृष्टं श्रुतञ्च स्मरन् ॥ ८ ॥

ततो वैरेण यत्कृतवान् तदाह—निरुध्येति । सौभमात्रन्तु तस्य वरप्राप्तं सातु स्वाभाविक्यधिका अतस्तदा पुरीं निरुध्य उद्यानोपवनानि सर्वदा बभञ्ज ॥ ९ ॥

ततो दुर्गमध्येऽप्युपद्रवञ्चकृतवान् इत्याह—सगोपुराणीति । गोपुरद्वारसहितानीति द्वाराण्यालक्ष्यशस्त्रवृष्टयो निपेतुरिति सम्बन्धः बभञ्जेति केचित् प्राकारा अट्टालास्तोलिकाश्च प्राकारापर्वताः तोलिकाः छिद्रपङ्क्तयः यत्र स्थितैः पाषाणाः क्षिप्यन्ते प्रतोलिका वा शौभास्थानानि विहाराविश्रामस्थानानि तानि विमानान्यसहितानि तेषां भञ्जनार्थं तत्र स्थितपुरुषाणां पीडार्थं वा शस्त्रवृष्टयो निपेतुः साधारणमेतदुक्तम् ॥ १० ॥

दैत्ययुद्धमाह—शिलाद्रुमा इति । पाषाणा वृक्षाश्च बहिरुत्पाटिताः अन्तः प्रक्षिप्ताः अयनयोपि तस्य वरप्राप्त्या आसुरमायया तदधीनः तदा सर्पाश्च प्रासादशर्कराः प्रकृष्टासाररूपाः शर्कराः सूक्ष्मपाषाणवृष्टिं कृतवन्तः शिलाद्रुमास्तामसाः अशनयः सात्त्विकाः सर्पप्रासादशर्कराः राजसाः एवं त्रैविध्येन सर्व एव प्रकार उक्तः ततः कृत्रिममाह—प्रचण्डश्च चक्रवातः

प्रद्युम्नो भगवान् वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ।
माभैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥
सात्यकिश्चारुदेष्णश्च साम्बोऽक्रूरः सहानुजः ।
हार्दिक्यो भानुविन्दश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥
अपरे च महेष्वासा रथयूथपयूथपाः ।
निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥
ततः प्रववृते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह ।
यथाऽसुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
ताश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ।
क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥ १७ ॥
विव्याध पञ्चविंशत्या स्वर्णपुङ्खैरयोमुखैः ।
शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अभूदिति भ्रमं जनयतीति सिद्धतया च निरूपितं चक्रवातो वात्या रजसा रेणुसमूहेन दिश आच्छादिताः एवं प्राकार-तन्मध्यस्थितानां क्रियाविघातकं ज्ञानविघातकं च कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तेषामुपद्रवेण जातं फलमाह—इत्यर्थमानेति सौभेनाधमेन पीड्यमाना अतदर्हा यतः कृष्णनगरी अतिसुकुमारी शं नाभ्य-पद्यत निरोधात् न भक्तिमार्गविरुद्धं वर्णनं संजातमिति विश्वा-सार्थं पीडाया इयत्ता वक्तुं दृष्टान्तमाह—त्रिपुरेण यथा महीति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सौभं सौभसंज्ञम् अयस्मयं लोहमयम् ॥ ७—९ ॥

तोलिका भित्तिः विहारान् क्रीडास्थानानि स शाल्वः ततश्च विमानश्रेष्ठात् सौभात् ॥ १०—१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सौभसंज्ञम् पुरम् ॥ ७—९ ॥

स शाल्वः सगोपुराणि गोपुरसहितानि द्वारादीनि बभ-ञ्जेति शेषः तोलिका कुड्यानि विमानाग्र्यात्सौभात् शस्त्रवृष्टयश्च निपेतुः ॥ १० ॥

शिलादयश्च निपेतुरित्यनुषङ्गः असारेण जलधारासम्पातेन सह शर्करा जलोपलाः ॥ ११—१२ ॥

भाषाटीका ।

शाल्व के वर को अङ्गीकार कर महादेवजी ने शत्रुन के पुरको जीतने वारे मयदैत्य को उक्त विमान बनाने की आज्ञा दई उस मयने लोहे से निर्मित पुरके समान सौभ-नामा विमान को निर्माण करके शाल्व को दे दिया ॥ ७ ॥

इच्छाचारी और अन्धकार का धाम इसी से दुष्प्राप ऐसे विमान को प्राप्त होकर वह शाल्व यादवन के किये वैर का स्मरण करत द्वारकापुरी को जाता भया ॥ ८ ॥

हे भरतर्षभ ! बड़ी भारी सेनासे द्वारकापुरी को घेर कर शाल्व राजा सब उपवनों का और उद्यानों का भञ्जन करता भया ॥ ९ ॥

किले के दरवाजेन सहित अन्य दरवाजे महल अटाली पाश की भींति विहारस्थान इन सब का भी भञ्जन करता भया और उस श्रेष्ठ विमान ते शस्त्रन की वर्षा पडती भई ॥ १० ॥

तथा शिला वृक्ष विजली सर्प जलके धारापात ओले भी पडते भए तथा अति भयङ्कर पवन का चक्र होता भया और धूलीसे सबदिशा आच्छादित हो गई ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार सौभ करके पीडाको प्राप्त भई श्रीकृष्ण की पुरी सुख को नहि प्राप्त हुई जैसे त्रिपुर करके भूमी सुख को नहि प्राप्त हुई रही ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तुमुलं व्याकुलम् लोमहर्षणं रौद्रम् ॥ १६ ॥
नैशं निशिभवं तमः उष्णगुः सूर्य इव ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किञ्च विव्याधेति स्वर्णमयानि पुङ्खानि पृष्ठप्रान्ता येषां तैः अयो लोहं तन्मयानि मुखान्यग्राणि येषां तैः ध्वजिनीपालं सेनान्यं सन्नतानि निम्नानि पर्वाणि ग्रन्थयो येषां तैः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

बाध्यमानाः बाधितुमारभ्यमाणाः मामैष्टेत्यभ्यधात् अब्रवीत् यतो भगवान् स्वयं भगवत एव तृतीयव्यूहः तथा लौकिकलीलया च वीरः शूरः तत्रापि महारथः योधवर्गश्रेष्ठः तत् किमिदमाश्चर्यं किन्तु तादृशक्षुद्रैरपि लीलाकौतुकमिति भावः ॥ १३ ॥

सात्यकिरिति युग्मकम्। चारुदेष्णः प्रद्युम्नानुजः अक्रूरानुजाः आसङ्गसारमेयादयश्चतुर्दश भानुविन्दः श्रीसत्यभामाज्येष्ठपुत्रो भानुरेव शुकः कश्चित् सारणः श्रीरोहिणीसुतः चकारात् सर्वेषां निर्य्याणे प्राधान्यापेक्षया पुरीरक्षार्थं श्रीबलदेववसुदेवोग्रसेनादयोऽभ्यन्तर एवासन्निति ज्ञेयं रथादीनां यथापूर्वं सेनाङ्गत्वे गुप्तिसाधनत्वे च श्रेष्ठयम् ॥ १४-१५ ॥

साल्वानां साल्वदेशोद्भवानां यद्वा साल्वस्य (त्व) तदीयानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

रुक्मिण्याः श्रीमद्देवीवर्गश्रेष्ठायाः सुतः ज्येष्ठपुत्रः इति माहात्म्यभरः सूचितः ॥ १७ ॥

स्वर्णपुङ्खैरित्यादिविशेषणैः शराणाङ्गाढवेधकत्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

उष्णगुः आदित्यः ॥ १७—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्रद्युम्न इति। भगवान् षड्गुणसम्पन्नः प्रद्युम्नः बाध्यमानाः पीड्यमानाः निजाः स्वकीयाः प्रजाः प्रेक्ष्य इतीत्यनन्तरमुक्त्वेति शेषः अभ्यधावदभ्यद्रवत् ॥ १३ ॥

तथा सात्यकिप्रभृतयोऽपरेच यदुवीरा महान्तः इष्वासाः धनूंषि येषां ते रथयूथपानामपि यूथपा दंशिताः कवचिताः रथादिभिश्चतुर्भिरङ्गैर्गुप्ताश्च निर्ययुः द्वारकाया इति शेषः ॥ १४-१५ ॥

तत इति। युद्धं प्रवृत्तमभूत् यथा विबुधैर्देवैः सह असुराणां तद्वत् कथम्भूतं तुमुलं व्याकुलं रोमहर्षणं शृण्वतामपि रोमोद्गमम् ॥ १६ ॥

ताश्चेति। याः शस्त्रवृष्ट्यादयो मायास्ताः क्षणेन नाशयामास उष्णा गावः किरणाः यस्य सः सूर्यो नैशं निशासम्बन्धि तमोऽन्धकारं नाशयति तद्वत् ॥ १७ ॥

विव्याधेति। स्वर्णमयाः पुङ्खाः पृष्ठप्रान्ताः येषां तैरयो लोहं तन्मयानि मुखान्यग्राणि येषां तैः सन्नतानि निमग्नानि पर्वाणि येषां तैः पञ्चविंशत्या शरैः साल्वस्य ध्वजिनीपालं सेनान्यं विव्याध ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

उष्णा गावो यस्य स उष्णगुः सूर्यः ॥ १७...१९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं महादेवप्रीत्यर्थं तस्योत्कर्षमुक्त्वा सर्वथा भग्नोपाय एव भगवत्परो भवतीति उपायान्तरं दूरीकर्त्तुं प्रद्युम्नादीनां रक्षार्थं युद्धमाह—प्रद्युम्न इति। तस्य प्रथमतो गमने हेतुर्भगवानिति भगवत्त्वात्स्वरूपज्ञानमुपायज्ञानञ्च निजाः प्रजा इति रक्षाभिनिवेशार्थमुक्तम् आदौ मनसा रक्षां विचारितवान् ततो वचनेनैवाभ्याह—मामैष्टेति। अभ्ययात् मुखतो मामैष्टेत्युक्त्वा पश्चात् रथेन युद्धदेशमभ्ययादित्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा सात्यकिरपि चारुदेष्णः प्रद्युम्नभ्राता अक्रूरो भ्रातृसहितः हार्दिक्यादयो यादवाः गदादयो भ्रातरः शुकसारणौ दूतौ परं भ्रातरौ ॥ १४ ॥

अपरेच यादवाः महेष्वासाः धनुर्द्धराः रथयूथपानामपि यूथपाः दंशिताः रथादिभिः वेष्टिता निर्ययुः फलप्रकारत्वात्, लौकिकी भाषा फलं सर्वत्रानुभवसिद्धत्वात् लौकिकमेव अतः स्वतो महान्तः साधनसहिताः युद्धार्थं निर्गता इति स्वतः प्रतीकाराऽप्रवृत्तिः तद्भगवान् दूरीकरिष्यति लौकिकीभाषेयमिति न पूर्वविरोधः बलभद्रो विद्यमानोऽपि महादेवप्रेरितोऽयमित्युपेक्षत इति केचित् कचिदन्यत्र गत इति च ॥ १५ ॥

तत उभयोः शूरत्वख्यापनाय युद्धं वर्णयति—ततः प्रवर्त्तते युद्धमिति। बहुवचनं प्राणभृन्न्यायेन धामव्यपदेशन्यायेन वा उभयेषां युद्धे दार्ढ्यमाह यथाऽसुराणां विबुधैरिति असुराणां यथा देवैस्तुमुलमधिकं लोमहर्षणं प्रचण्डप्रहारयुक्तं यस्मिन् श्रुते रोमाञ्चो भवति ॥ १६ ॥

ततो मायया तैर्या बिभीषिका प्रदर्शिता तां प्रद्युम्नो निवारितवानित्याह—ताश्च सौभपतेर्माया इति। दिव्यास्त्रैराग्नेयादिभिः नारायणास्त्रेण पाशुपतेन वा मूलोच्छेदमकृत्वा अर्द्धप्राकृतबुद्ध्या युद्धं करोतीति अपरितोषेणाह—रुक्मणीसुत इति। यदर्थं कृतवान् तज्ज्ञातमित्याह—क्षणेन नाशयामासेति नैशं तमो रात्रेः सम्बन्ध्यन्धकारः सूर्यस्य सहजनिराकार्यः तेन निरायासेन निराकरणमुक्तम् ॥ १७ ॥

ततो विशेषयुद्धमाह—विव्याध पञ्चविंशत्येति। पञ्चविंशतितत्त्वात्मकाः सर्वे सर्वभावेन विद्धा इति ज्ञापयितुं साल्वस्य ध्वजिनीपालं सेनापतिं शरैर्विव्याध सुवर्णपुङ्खैरिति प्रत्यक्षातः शीघ्रनिर्गमनार्थम् अयोमुखैरिति उत्तमवेधार्थं मध्ये शराः सन्नतपर्वाणः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रद्युम्नो भगवान् वीक्ष्येति युद्धार्थं बलभद्रे विजिगीषति

शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्य सैनिकान्।
दशभिर्दशभिर्नेतॄन् वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः॥ १९॥
तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः।
दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः॥ २०॥
बहुरूपैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते।
मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत्॥ २१॥
क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित्।
अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम्॥ २२॥
यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः।
शाल्वस्ततस्ततोऽमुञ्चञ्छरान् सात्वतयूथपाः॥ २३॥
शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः।
पीड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सति वयमेव शाल्वं वधिष्यामस्त्वया तु सुखेनात्रैव स्थेय मित्युक्त्वा साम्बादिभिः सह प्रद्युम्न एव निर्जगामेति ज्ञेयम्॥ १३—१६॥

नैशं निशाभवम् उष्णगुः सूर्य्यः॥ १७॥

ध्वजिनीपालं सेनान्यं सन्नतानि निम्नानि पर्वाणि ग्रन्थयो येषां तैः॥ १८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अभ्ययात् अभ्यद्रवत्॥ १३—१५॥

तुमुलं व्याकुलम्॥ १६—१८॥

भाषाटीका।

महायश वारा रथ पर बैठा शूर वीर प्रद्युम्न भगवान् अपनी प्रजानको पीडित देख कर बोला, कि-आप लोग भय मतना करो॥ १३॥

सात्यकि चारु देष्ण साम्ब अनुज सहित अक्रूर हार्दिक्य भानुविन्द गद और शुक सारण॥ १४॥

इन के सिवाय अन्यभी महा धनुष धारी रथ समूहके पालन करने वारेन के समूह कैसी रक्षा करते वारे महा रथोजन कवच धारण किये रथ हस्ती अश्व पयादेन से रक्षित होकर युद्ध के वास्ते द्वारकापुरी से निकसते भए॥ १५॥

पश्चात् जैसे पहले असुरनको देवतान के साथ युद्ध भया रहा तैसेहि शाल्व और उस के सेना वारेनका याद- वन के साथ संकुल तथा देखने सुनने वारेन के रोमांच खडे जिस से होजावें ऐसा युद्ध प्रवृत्त भया॥ १६॥

रुक्मिणी पुत्र प्रद्युम्न ने दिव्य अस्त्रों से शाल्वकी उन मायानको क्षण मात्र में इस प्रकार नाश कर दिया कि जैसे रात्रि के अन्धकारको सूर्य्य भगवान् नाश कर देते हैं॥१७॥

सुवर्ण के पुंख वारे लोहेकी भाल वारे नीची गाँठ वारे पचीस वाणों से प्रद्युम्नजी शाल्व के सेनापतिका बेधन करते भए॥ १८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सैनिकान् भटान् नेतॄन् सारथीन्॥ १९॥

स्वपरसेनयोर्वर्तमानाः सर्वे पूजयामासुः सम्मानितवन्तः॥२०॥

कदाचिद्बहुरूपं कदाचिदेकरूपं क्वचिद्दृश्यते क्वचिन्न दृश्यते एवं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यमभूत्॥ २१॥

किञ्च क्वचिदिति एवं तद्दुरवस्थितञ्चाभूत्॥ २२—२३॥

अग्निवद्दाहकोऽर्कवद्दुगपत्सर्वतः संस्पर्शो येषां तैः आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वाद्दुरासदैर्दुस्सहैः पीड्यमानं पुरमनीकानि च यस्य सः परैर्यदुभिरीरितैर्मुक्तैः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एकैकेनेति। प्रत्येकमेकैकेन शरेणेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि॥ १९॥

अद्भुतं लोकातीतम् अतो महत् सर्वतः श्रेष्ठं तच्च तस्य नात्यद्भुतमित्याह महात्मनः अपरिच्छिन्नशक्तेरित्यर्थः॥ २०॥

ततश्च श्रीप्रद्युम्नभयात्तत्सौभमलक्ष्यमस्थिरञ्चाभूदित्याह-बह्विति द्वाभ्याम्॥ २१॥

क्वचित्कदाचित् गिरेः रैवतकस्य मूर्ध्नि॥ २२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उपहीने यत्किञ्चिदपि लक्ष्यते ॥ २३ ॥

अग्न्यः दाहकतया तद्रूपत्वेन रूपिता इत्यर्थः । अर्कसंस्पर्शा अर्कस्येव रश्मिद्वारा सर्वत्र संस्पर्शस्तापमयो येषां ते च तेच तैः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मयामयम् आश्चर्यं द्रव्यमयं मूर्च्छित इति भयादपक्रमणं अकीर्त्तिकरं नतु मूर्च्छायामित्यर्थः ॥ २१—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

साल्वन्तु शतेन च बाणानामिति शेषः । अताडयत् सैनिकान् भटानेकैकेन शरेणाताडयत् नेतॄनवान्तरसेनानायकान् सारथीन् वा दशभिर्दशभिः शरैर्वाहनानि गजाश्वरथादीनि त्रिभिस्त्रिभिः शरैरताडयत् ॥ १९ ॥

तदिति । तत्प्रद्युम्नविक्रमात्मकं महदतिकौशलं कर्म दृष्ट्वा स्वपरसेनयोः वर्त्तमानाः सर्वे तं प्रद्युम्नं पूजयामासुः बहु मेनिरे ॥ २० ॥

बह्विति । तन्मयकृतं सौभं क्वचिद्बहुरूपं क्वचिदेकरूपं क्वचिच्च दृश्यते क्वचित्तु न दृश्यते एवं परैर्दुर्विभाव्यमवितर्क्यमभवत् ॥२१॥

किञ्च क्वचिदिति । एवं दुरवस्थितमनवस्थितञ्चाभूत् ॥ २२ ॥

यत्र यत्रेति । उपलक्ष्येत दृश्येत सात्वतयूथपाः यदुवीराः ॥२३॥

शरैरिति । अग्निवद्दाहकोऽर्कवत् संशोषकः युगपत्सर्वतः संस्पर्शो येषां तैराशीविषवत् स्पर्शमात्रेण दुरासदैः दुस्सहैः परैरितैर्यदुवीरप्रयुक्तैः शरैः पीड्यमानं पुरमनीकानि च यस्य सः साल्वोऽमुह्यत् मुमोह ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्य प्रद्युम्नस्य ॥ २०—२१ ॥

दुरवस्थितं नैकत्र स्थितमभूदिति शेषः ॥ २२ ॥

तस्य सौभस्य सैनिकः सेनासहितः शाल्वः यत्रयत्रोपलक्ष्येत सात्वतयूथपाः ततः शरानमुञ्चन्नित्यन्वयः ॥ २३ ॥

इति परैः शरैः प्रपीड्यमानः पुरस्थितानीकः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः शतेन शाल्वमताडयत् एकैकेन चास्य सैनिकान् दशभिः दशभिः सारथीन् अश्वांस्त्रिभिः त्रिभिः ॥ १९ ॥

एवमेकेन सर्वेषां प्रहारः अत्याश्चर्यत्वात् शत्रुभिरपि स्तुत इत्याह—तत्तस्येति । अद्भुतमाश्चर्यकरं मन्त्रसामर्थ्यात् पितृसामर्थ्याद्वा एतदिति पक्षं वारयति महात्मन इति स्वयमेव महानुभावः अत एवाश्चर्यं स्वस्य परस्य शत्रोश्च सैनिकाः ॥ २० ॥

ततः शाल्वः स्वयं युद्धं करिष्यतीति वक्तुं तस्य स्वरूपमाह—बहुरूपैकरूपमिति । कदाचित् बहुरूपं दृश्यते कदाचिदेकरूपं कदाचित् दृश्यते कदाचिन्न दृश्यत इति प्रमाणप्रमेययोरपि वैलक्षण्यमुक्तं तत्र हेतुः मायामयमिति तर्हि दिव्यास्त्रेण नाशं यास्यतीति अत आह—मयकृतमिति । तर्ह्यन्यैः तादृशैः सूक्ष्मेक्षितया तन्नाशोपायो ज्ञातो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—परैरन्यैर्दुर्विभाव्यं तर्कितुमशक्यमभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्य देशोपि दुर्लक्ष्य इत्याह—क्वचिद्भूमाविति । लक्ष्यं दृष्ट्वा पश्चाच्छस्त्रप्रयोगः तत्स्थिरे चरे च भवति चरेच लक्ष्यभूमिः ज्ञातुं शक्या भवति अस्य तु सर्वमेवाशक्यमिति लक्षणमात्रव्यवधानेपि विरुद्धे देशान् वर्णयति आकाशभूम्योरिति व्यवधानम् एवं गिरिमस्तकजलयोरपि अलातचक्रवत् भ्राम्यच्च भवति तेनाविद्यमानस्थलेपि दृश्यत इति तन्निराकरणार्थं न शस्त्रप्रयोगः कर्त्तुं शक्यः केनचिन्मन्त्रादिना तथात्वे तत्प्रतीकारेण प्रतिकर्त्तव्य इति शङ्कां वारयति तत्सौभं स्वभावत एव दुरवस्थितमिति ॥ २२ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा तादृशमपि यादवैर्निराक्रियत इत्याह—यत्रयत्रेति । उपलक्षणविषयापि यत्र प्रतीयेत ससौभः स शाल्वः सैनिकसहितश्च ततस्ततः सात्वतयूथपाः शरानमुञ्चन् तत इति तस्माद्देशात् शाल्वस्य गमनं सूचयति अन्यथा तत्र तत्रेत्युक्तं स्यात् ॥ २३ ॥

एवं सर्वतः शरप्रक्षेपे सूक्ष्मोपि गन्तव्यदेशो रुद्ध इति सौभं सैनिकाश्च शाल्वस्य पीडिता जाता इत्याह—शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैरिति । स्पर्शे अग्न्यर्काभ्यां तुल्यता पर्यवसाने आशीविषतुल्यता अत एव दुरासदैः अप्रतीकार्यैः शरैः पीड्यमानपुरमनीकाः सैनिकाश्च यस्य एतादृशः शाल्वः अमुह्यत तर्हि पलायनं तेषां प्रार्थना वा कर्त्तव्येति तत्राह परैरितैरिति शत्रुप्रेरिता एते बाणा अतः शत्रुजयो मरणं वा उपायः नान्य इति मोहं प्राप्तवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नेतॄन् सारथीन् ॥ १९ ॥

तत् सौभम् ॥ २०—२३ ॥

अग्न्यर्कयोरिव स्पर्शो येषां तैः आशीविषैः सर्पैरिव दुरासदैः दुस्सहैः पीड्यमानं पुरम् अनीकानि च यस्य सः परैः यदुभिरीरितैर्मुक्तैः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नेतॄन् सारथीन् ॥ १९—२० ॥

माया अद्भुतरूपा मयशक्तिस्तन्मयं तया रचितम् अत एव दुर्विभाव्यमतर्क्यम् ॥ २१ ॥

दुरवस्थितमभूत् ॥ २२—२३ ॥

परैः शत्रुभिरीरितैः शरैः पीड्यमानं पुरमनीकञ्च यस्य

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः ।
न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥
शाल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः ।
आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली ॥ २६ ॥
प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षस्स्थलमरिन्दमम् ।
अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः ॥ २७ ॥
लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् ।
अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् ॥ २८ ॥
न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः ।
विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात् ॥ २९ ॥
किं नु वक्ष्येऽभिसङ्गम्य पितरौ रामकेशवौ ।
युद्धात्सम्यगपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सः मुह्यत् विस्मृतकार्याकार्योऽभूत् कथम्भूतैः अग्निवत्सद्यो मारकत्वात् अर्कवदनिवार्यत्वात् स्पर्शो येषां तैः आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वाद्दुरासदैः दुस्सहैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और सौ बाणों से शाल्वको ताडना करते भए तथा एक २ बाण से शाल्व के सेना वारेनको ताडना करते भए और दश २ बाणों से सेना पतीनको ताडना करते भए तथा तीन २ बाणों से वाहनोंको ताडना करते भए ॥ १९ ॥

महा बुद्धिमान प्रद्युम्न के उस अद्भुत कर्मको देख कर अपनी पराई सेना के सबहि जन प्रद्युम्न की बडाई करते भए ॥ २० ॥

मयदैत्यका किया भया वह शाल्वका आश्चर्य्य रूप विमान कभी अनेक रूप कभी एक रूप कभी तो दीखने लगे और कभी नहि दीखे इस प्रकार अन्य पुरुषोंको अतर्कणीय हो· जाता भया ॥ २१ ॥

वह सौभनाम विमान कभी भूमिपर कभी आकाश में कभी पर्वत के शिखर पर कभी जल में जैसे लुका के फिराने चक्राकार होजाता है तैसेहि वह विमान भ्रमण करत् एक स्थान में स्थित नहि रहा ॥ २२ ॥

सौभविमान सहित सेनापति सहित शाल्वराजा जहां जहां दीखा तहां तहांहि यादव समूह के रक्षक सेनापति बाण छोडते भए ॥ २३ ॥

अग्नि के सदृश दाह करने वारे सूर्य्य के तुल्य सर्वत्र एक काल में अति प्रचण्ड स्पर्श वारे सूर्य के समान दुःसह यादवन के चलाए भए बाणों से जिसका विमान और सेना पीडित होगए वह शाल्वराजा मोहको प्राप्त होगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भृशार्दिता अपि स्वं स्वं रणं स्वां स्वां युद्धभूमिम् ॥ २५ ॥
मौर्व्या कार्ष्णायसमय्या व्याहत्य प्रहृत्य ॥ २६ ॥
अपोवाहाऽन्यतो निनाय ॥ २७—२८ ॥
मत् मत्तो क्लीबं चित्तं यस्य तेन त्वया सूतेन ॥ २९ ॥
पितरौ रामकृष्णावभिसङ्गम्य तत्पार्श्वे गत्वा ताभ्यां पृष्टः स्वयोग्यं किन्नु वक्ष्यामीति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

लोकद्वयस्य जिगीषवः क्षात्रधर्मप्रवर्त्तनार्थं यशोधर्मप्रवर्त्तनार्थं यशोधर्माद्यपेक्षकास्सन्तः यद्वा जगद्धितार्थं निजकीर्त्तिविस्तारेणोर्द्ध्वाधोलोकद्वयवशीकरणेच्छव इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रद्युम्नाद्धेतोः प्राक् प्रकर्षेण पीडितः अस्त्रप्रहारेण दुःखितः विशेषेणाहत्य प्रहृत्य ॥ २६ ॥

अशीर्णवक्षःस्थलमप्यपोवाह किमर्थम् अरिन्दमं क्षणं विश्रम्य निजारिं दमयितुमित्यर्थः । तथापि रणादपवाहनमयुक्तं तत्राह धर्मवित् सारथिः रथिरक्षणधर्मं जानन् यतो दारुकस्यात्मजः ॥ २७ ॥

कार्ष्णिः तदपत्यत्वेन तद्वल्लीलावैचित्र्याकृष्टचित्त इत्यर्थः । अतो मोहाद्यनुकरणं सर्वं सङ्गच्छतैवेति भावः । अहो खेदे मे मम श्रीयादवेन्द्रसुतस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

क्लीबं पौरुषहीनं चित्तं यस्य तेन सूतेन त्वया हेतुना प्राप्तं त्वया किल्बिषं पापं येन तस्मात् ॥ २९ ॥

वैरिवधादिना स्वान् रमयतीति रामः केशवश्च हेलया केशिसूदनात् ताविति तयोर्महावीर्यत्वं सूचितं धर्मादिद्वयकृत्यत्वमुक्तम् आत्मनः क्षमं योग्यं कर्म ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

साल्वेति साल्वसैन्यपानां शस्त्रौघैः भृशं पीडिता अपि यदुवीराः स्वं स्वं रणं रणभूमिं न तत्यजुर्न त्यक्तवन्तः तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि-लोकत्रयमपि जेतुमिच्छवः ॥ २५ ॥

साल्वामात्य इति । द्युमान्नाम द्युमदाख्यः बली मौर्व्या कार्ष्णायसमय्या गुर्व्येति पाठान्तरं व्याहत्य प्रताड्य व्यनदत् ॥२६॥

प्रद्युम्नमिति । गदया तत्प्रहारेण विशीर्णं वक्षःस्थलं यस्य तं प्रद्युम्नं रणाद्रणस्थानादपोवाह अपसारयामास तत्र हेतुत्वेन सूतं विशिनष्टि-धर्मवित् सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनम् इत्येवंविधधर्मवित् दारुकस्य कृष्णसारथेरात्मजश्च ॥ २७ ॥

लब्धसंज्ञ इति । तावन्मूर्छितस्ततो मुहूर्तेन लब्धा संज्ञा चेतना येन सः कार्ष्णिः प्रद्युम्नः सारथिमुवाच, उक्तिमेवाह-- अहो इति सार्द्धैस्त्रिभिः । हे सूत ! इदमसाधु किं तन्मम रणादपसर्पणम् इति यत् ॥ २८ ॥

कुतस्तस्यासाधुत्वमत आह--नेति । यदूनां कुले जातः कोपि रणाच्च्युतः पलायितः न श्रूयते किम्पुनर्न दृश्यत इति भावः । क्लीबमधृष्टं चित्तं यस्य तेन त्वया सूतेन हेतुना प्राप्तं कल्मषमयशो येन तस्मान्मन्मत्तः विनाऽन्यः कोपि रणाच्च्युतो न श्रूयत इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥

किञ्च, किन्न्विति । रामकेशवावभिसङ्गम्य तत्पार्श्वं गत्वेत्यर्थः ताभ्यां पृष्टः न्याय्याद्युद्धादपक्रान्तः पलायितोऽहमात्मनः क्षमं योग्यं किन्नु वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शाल्वस्यानीकपाः सेनानायकाः तेषां शस्त्राणामोघैः ॥२५-२६॥

"रथिनि प्राणसन्दिग्धे सारथीरथमाहरेत् ।

जीवयेद्युक्तः साधु युद्धकर्मविशारदः ॥

इति युद्धधर्मवित् ॥ २७ ॥

अपसर्पणम् अपसरणम् ॥ २८ ॥

कुतोऽसाध्वित्यतस्तत्राह--नेति मह्निना ॥ २९ ॥

धर्मसाधनाद्युद्धादपगतोऽहं पितृभ्यां पृष्टः तत्र पित्रोरात्मना मया कृतमक्षमं किन्नु कथं नु वक्ष्य इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं यादवानां पौरुषमुक्त्वा शाल्वस्य सैनिकानामपि पौरुषमाह—तुल्यत्वाय शाल्वानीकपशस्त्रौघैरिति शाल्वस्याप्यनीकपाः सेनारक्षकाः तेषाञ्च शस्त्रौघाः तैः सर्वशः पीडिता अपि वृष्णिवीराः स्वं स्वं रणं न तत्यजुः अनेन भगवत्कृपया युद्धं जायत इति लक्ष्यते अपरित्यागे हेतुः लोकद्वयजिगीषव इति जये मरणे वा इह लोके कीर्त्तिः परलोके स्वर्ग इति अतो लोकद्वयजयार्थमपरित्यागः ॥ २५ ॥

एवं साधारणयुद्धमुक्त्वा प्रधानयुद्धमाह--शाल्वामात्य इति । अमात्यो मुख्यमन्त्री शाल्वतुल्यः नाम्ना द्युमान् कान्तियुक्तश्च पूर्वं प्रद्युम्नात्पीडितः सन् आसाद्य निकटे आगत्य मौर्व्या कृष्णलोहनिर्मितया तृणविशेषबद्धया वा गदया व्याहत्य ताडयित्वा व्यनदत् शब्दं कृतवान् जितं जितमिति यतो बली गदायां बलं प्रधानं तेन महती पीडा जातेति सूचितम् ॥२६॥

ततो यज्जातं तदाह-प्रद्युम्नमिति । शरीरस्यैव महती पीडा जाता यः कश्चनात्रापकर्षः स सर्वोपि महादेवसन्माननार्थः द्युमतः प्रसिद्धस्य गदया शीर्णं वक्षःस्थलं यस्येति स्वभावतोऽप्यप्रयोजकत्वं वारयति--अरिन्दममिति । तदा रणस्थानात् तस्य सूतः अपोवाह दूरे नीतवान् सोपि शत्रुपक्षपातीति शङ्काव्युदासार्थमाह—दारुकात्मज इति । तस्य भयाज्ञयनं वारयति धर्मविदिति ॥ २७ ॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—लब्धसंज्ञो मुहूर्त्तेनेति । मुहूर्त्तमात्रं मूर्च्छितः प्रद्युम्नस्य रुक्मिणीपुत्रत्वात् मातुलादिपक्षपाताद्वा ततो भगवदनुग्रहात् मुहूर्त्तानन्तरं लब्धसंज्ञः यतः कार्ष्णिः कृष्णपुत्रः अग्रे सारथिं दृष्ट्वा अनभिप्रेतं पलायनमिति बोधयन्नब्रवीत्—अहो इति । तस्य तिरस्कारवचनम् इदं मम अपसर्पणम् अत्यन्तमसाधु सर्वत्र निन्दितं सूतेति सम्बोधनं परिज्ञानार्थम् ॥ २८ ॥

ननु लोके पलायमाना अपि शूरा दृश्यन्ते तत्राह—न यदूनां कुले जात इति । रणस्थानादपसरणं न श्रुतपूर्वं मरणं वा जयो वेति न तृतीयः पक्षः नन्वद्य चेज्जातं तदापि व्याप्तिर्भङ्गैवेति आशङ्कायामाह—विनामत्क्लीबचित्तेन सूतेनेति अहमेवैकः सोपि सूतेन तथा जातः सूतोऽप्यद्यैव तथा ज्ञातः क्लीबचित्त इति अतः प्राप्तकल्मषोऽहम् ॥ २९ ॥

ननु, किमेतावता तत्राह—किन्नु वक्ष्य इति । पितरौ रामकेशवावभिसङ्गम्य नु इति वितर्के किं वक्ष्ये वचने प्रकारः कोपि नास्तीति ननु प्रहार एव वर्त्तते तत्राह युद्धाद्धर्म्यादपक्रान्त इति धर्मादनपेतं युद्धम् अतस्तस्मादपक्रमः अधर्मो भवति तर्हि तूष्णीं स्थातव्यमिति चेत्तत्राह—पृष्ट इति । तर्हि अशक्तिर्वक्तव्येति चेत् आत्मनः क्षममिति नहि मया अशक्तिर्वक्तुं शक्या ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रद्युम्नाद्धेतोः प्राक् प्रथमं पीडितः प्रद्युम्नप्रयुक्तेनास्त्रेण बाधितः मौर्व्या कार्ष्णायसमय्या ॥ २६ ॥

व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः ।
क्लैव्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ॥ ३१ ॥

सारथिरुवाच ।

धर्मं विजानताऽऽयुष्मन् कृतमेतन्मया विभो ।
सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी ॥ ३२ ॥
एतद्विदित्वा तु भवान् मयाऽपोवाहितो रणात् ।
उपसृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदयाऽऽहतः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
सौभवधो नाम
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥७६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तं प्रद्युम्नं श्रीणवक्षस्स्थलमिति प्रकृत्या द्युमतो गदया चिदानन्दमयवक्षसस्तस्य शीर्णत्वासम्भवेपि लीलाशक्त्यैव तस्य युद्धोत्साहरसवर्द्धनार्थमावेगमात्रे उत्पादिते तं गदयैव शीर्णवक्षःस्थलं मत्वा अपोवाह—अन्यत्र निनाय यतो धर्मवित् "सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेत्" इति धर्मज्ञः वस्तुतस्तु प्रकारप्रश्लेषेण सच्चिदानन्दविग्रहत्वलक्षणं तस्य धर्मं न वेत्तीत्यधर्मवित् तच्च तद्दशातं तस्य परमसुसङ्कतमेव यतो दारुकात्मजः "परीक्षिति भवेद्रागो दारुकेच तथोद्धवे" इति श्रीभक्तिरसामृताके महाप्रेमवतो दारुकस्यात्मजः प्रद्युम्नविषयकमहास्नेहवानिति भावः ॥ २७ ॥

ततश्च लब्धा सम्यक् ज्ञा अनेन युद्धस्थलादहमपसारित इति ज्ञानं येन सः कृतावधान इत्यर्थः । यद्वा लब्धा संज्ञा, अर्थसूचना अपसारणव्यापारेण स्वमूर्च्छाज्ञापना सूतकर्ता येन सः अत एव तं प्रति कुपितस्सन्नब्रवीत् अभाविति "संज्ञा स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैः स्वार्थसूचना" इत्यमरः । मुहूर्तेन क्षणेन॥२८॥
सूतेन त्वया हेतुना प्राप्तं किल्विषं कलङ्को येन तस्मात् ॥ २९ ॥
क्षमं योग्यम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रणं युद्धस्थानम् ॥ २५—२६ ॥
अपोवाह अपसारयामास ॥ २७—२८ ॥
क्लीबमधृष्टं चित्तं यस्य तेन प्राप्तकिल्बिषात् मत् मत्तो विना रणाद्विच्युतस्त्यक्तयुद्धस्थानः न श्रूयते ॥ २९—३० ॥

भाषा टीका ।

शाल्व के सेनापियों के बाण भवाहों से अत्यन्त पाडीतभी होगए तथापि इस लोक में विजय व कीर्ति तथा मरने पर स्वर्ग प्राप्ति इस प्रकार दोनों लोक के विजयकी काङ्क्षा वारे यदुवीर अपने अपने रणको नहि छोडते भए ॥ २५ ॥
शाल्वका प्रधान मंत्री द्युमान् नामा बली, पहले प्रद्युम्न से पीडित भया रहा इसी कारण निकट में आय कर मुर जाति के लोह से निर्मित गदा से प्रद्युम्न के ऊपर प्रहार करके गर्जना करता भया ॥ २६ ॥
वैरीनको दमन करने वारे प्रद्युम्नका वक्षस्थल गदा से भग्न होगया उसको दारुकका पुत्र धर्मका ज्ञाता सूत रणभूमि से वाहिर निकास लेगया ॥ २७ ॥
एक मुहूर्त्त में होंस होंने पर श्रीकृष्ण पुत्र प्रद्युम्न सारथि के प्रति बोला कि— हे सूत ! जो मेरा रण से भगना भया सो अत्यन्त अनुचित भया ॥ २८ ॥
कापर चित्त वारे तू सूत के निमित्त से अपयशको प्राप्त भया मेरे विना अन्य पुरुष यदुवंशीन के कुल में रणते भगा भया नहि सुना जाता है ॥ २९ ॥
युद्धते सम्यक् भगा भया मैं श्रीरामकृष्ण पितान के पास जाय कर उनोंने मोसे पूछातो वहां अपनो कोनसे योग्य कर्मको कहूंगा ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भ्रातृजामयो भ्रातृभार्याः व्यक्तं निश्चितं मत्क्लैव्यं कथयिष्यन्ति तत्कथनमनुकरोति-कथं कथमिति॥ ३१ ॥
विभो हे समर्थ ! एतदपसर्पणम् धर्ममाह—सूत इति ॥ ३२ ॥
अपोवाहितो ऽपनीतः उपसृष्ट उपसर्गं पीडां प्राप्त इति कृत्वा यतः परेण शत्रुणा गदया हतस्सन् मूर्च्छितो निस्संज्ञतां गतो भवानिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं मम महती लोकधर्मविच्युतिर्जाता उपहासश्चातीवाभू-दित्याह व्यक्तमिति । मन्य इत्यर्थः । भ्रातरोऽत्र ज्येष्ठाः पितृव्यादिपुत्राः ज्ञेयाः क्लैव्यमित्यस्य परेणान्वयः अन्यैः शत्रुभिर्हेतुभिः तव दैन्यं कथमभूत् तत्त्वया कथ्यतां तत्र वीप्साच हे वीरेति चोपहासातिशयात् यद्वा अन्यैर्जनैः कथं कथ्यताम् अपितु नैकेनापि कथयितव्यमिति मा लज्जस्वेत्यर्थः । तदिदन्तु सारथिभर्त्सनार्थमेवारोप्य प्रोक्तं मर्मभेदकस्यैतद्वाक्यस्य तासिरात्मीयाभिरवक्तव्यत्वात् ॥ ३१ ॥

आयुष्मन्निति नित्ययोगे मतुप् हे सर्वकालव्यापक ! विभो ! हे सर्वदेशव्यापकेति त्वयि कथमप्यनिष्टशङ्का नास्त्येवेति भावः । तथापि कृतं कुतः धर्मं विशेषेण जानता कृच्छ्रगतं कष्टप्राप्तं सारथिश्च रथी रक्षेत् ॥ ३२ ॥

एतदिति । परेणोपसृष्टो गदया हतो मूर्च्छितश्चेत्येतद्विदित्वेत्यन्वयः । अपोवाहित इत्यस्मिन्नोकारमध्यत्वमार्षम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, व्यक्तमिति । मे मम भ्रातृजामयो भ्रातृभार्याः मृधे युद्धे प्राप्तं क्लैब्यं कथं कथं इति हसन्त्यः कथयिष्यन्ति व्यक्तं नूनं हे वीर ! तथाऽन्यैरपि कथं कथं कथ्यतां सम्भावनायां लोट् ॥३१॥

इत्थमुक्तः प्राह सूतः—धर्ममिति । हे विभो ! धर्मं वीजानतेति हेतुगर्भम् अतो मया एतदपसारणं कृतं कोसौ धर्मः ? तत्राह-सूत इति । कृच्छ्रगतं विपत्तिप्राप्तं रथिनं रक्षेद्रथीतु तथाभूतं सारथिमिति ॥ ३२ ॥

अस्त्वयं धर्मः किम्मयाऽधुना प्राप्तं कृच्छ्रं यतो मामपोवाहितवान् तत्राह-एतदिति । परेण शत्रुणा कर्त्रा गदया आहतस्ताडितः उपसृष्टः पीडां प्राप्तो मूर्च्छितश्चेत्येतद्विदित्वा उपसृष्ट इति पाठे परेणोपहिंसितेत्येतद्विदित्वेत्यर्थः । मया भवान् रणादपोवाहितः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्चेदं दुस्सहमित्याह—व्यक्तमिति । जामयः सहोदर्यः कथं कथयन्तीति तत्राह—क्लैव्यमिति । हे वीर ! मृधेऽन्यैः सह कथं क्लैव्यं गतस्तत्कथ्यतामिति ॥ ३१ ॥

कोयं धर्म इति तत्राह—सूत इति ॥ ३२ ॥

उपसृष्टः उपद्रुतः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षट्सप्ततितमोऽध्यायः॥७६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च सूतदोषेप्युक्ते कदाचित्पित्रा अङ्गीकर्त्तव्यं ननु भ्रातृपत्नीभिः हास्यस्वभावाभिरित्याह—व्यक्तं मे कथयिष्यन्तीति उक्तेप्युपाये विपरीतं ज्ञात्वा हसन्त्यो भविष्यन्ति ततो भ्रातृजामयः कुलस्त्रियः एवञ्च वक्ष्यतीत्याह-क्लैव्यं कथं कथं वीरेति । हे वीर ! विपरीतार्थं सम्बोधनम् अन्यैः सह ते क्लैव्यं कथं कथमिति श्रवणादरे वीप्सा क्लैव्यं वा कथयिष्यन्ति हानिकथनेप्युपहासः अन्यैः सह कथं कथमिति ॥ ३१ ॥

एवमुपालब्धस्य सूतस्य वचनं धर्मं विजानतेति धर्मस्वरूपमग्रे वक्तव्यं तर्हि मरणमस्तु किमित्यपसरणमिति चेत्तत्राह आयुष्मन्निति । आयुर्वर्त्तते एवं सत्युपेक्षा महद्दोषाय अत आयुर्धर्मश्च विजानता मयैतत्कृतं धर्ममाह सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेदिति ममाप्येवं भावे त्वया रक्षणीय इत्युपदेशार्थं वचनम् ॥ ३२ ॥

इदं त्वया कुतोऽवगतमित्याशङ्क्याह—एतद्विदित्वा तु भवानिति । तुशब्दः अज्ञानादागमनं वारयति एतद्धर्मं ज्ञात्वैव भवान् रणादपोवाहितः । किं मम जातमित्याकाङ्क्षायामाह-उपसृष्टः परेणेति इति इत्यमुना प्रकारेण हृदयविदारणरूपेण परेणोपसृष्टः शत्रुणा ताडितः ताडनमाह गदया हतः ततो मूर्च्छित इति एतत् कृच्छ्रगमनम् अतो धर्मकीर्त्तिविरोधे धर्मो रक्षणीय इति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
सप्तविंशाध्यायविवरणम् ॥२७॥७६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भ्रातृजामयो भ्रातृभार्याः हे वीर । अन्यैः सह मृधे तव क्लैब्यं कथं कथमभूत् विस्मय इत्यर्थः ॥ ३१-३२ ॥

अपोवाहितः अपनीतः उपसृष्टः पीडित इत्यर्थः । यतो गदया हतो भवांस्तदानीं मूर्च्छितोऽभूत् इति ज्ञात्वैव मया अपोवाहितः ततश्च धिङ्मूढ मां नैव त्वमज्ञासीरिति प्रत्युक्तिर्ज्ञेया ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तिचेतसाम् ।
षट्सप्ततितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ७६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भ्रातृणां जामयो भार्याः ॥ ३१-३२ ॥

परेण शत्रुणा गदया हतः अत एव स्पृष्टः रथोपस्थे पतितो मूर्च्छितो गतसंज्ञः अतः सूतः कृच्छ्रगतं रथिनं रक्षेदिति एतद्विदित्वा मयाऽपोवाहितोऽपनीतः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षट्सप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

और मेरी भौजाई हँसती भई यह स्त्रियहि कहेंगी कि हे वीर ! युद्ध में शत्रुओं से तुमको व्याकुलता किस प्रकार भई जिस कारण तुम रण से भग दिए सो कहियेगा ॥ ३१ ॥

सूत उवाच ।

हे आयुष्मन् ! हे विभो ! धर्म के ज्ञाता मैंने रण से आप को बाहिर निकास दिया है क्योंकि यह धर्म है कि जो रथी कष्टको प्राप्त होजावे तो उसकी रक्षा सूत करै और जो सूत कष्टको प्राप्त होजावे तो उसकी रक्षा रथी करै ॥ ३२ ॥

शत्रु ने आपको गदाका प्रहार किया उस से मूर्च्छित होकर आप पीडित होगए यह जान कर मैंने आपको रण से बाहिर निकास दिया ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें छिहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

विज० पाठः (इति सूतोदितां वाणीमाकर्ण्य यदुनन्दनः ।
पुनरात्तप्रहरणः सूतमाह रणाङ्गणे ॥०॥)

(१) स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ।
नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥

(२) विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः ।
प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् ॥ २ ॥

चतुर्भिश्चतुरो वाहान् सूतमेकेन चाहनत् ।
द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥

(३) गदसात्यकिसाम्बाद्या जघ्नुः सौभपतेर्बलम् ।
पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे सञ्छिन्नकन्धराः ॥ ४ ॥

एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ।
युद्धं त्रिनवरात्रं तदभूत्तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥

इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ।
राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तयुक्सप्ततितमे नानामायाविचक्षणः ।
कृष्णेनाऽऽगत्य शाल्वस्तु हतः सौभश्च चूर्णितम् ॥

दंशितः सन्नद्धः ॥ १ ॥

विधमन्तं क्षपयन्तं प्रतिहत्य प्रतिरुध्य ॥ २ ॥

अष्टानां विनियोगमाह—चतुर्भिरिति ॥ ३ ॥

सौभेयाः सौभस्थाः ॥ ४ ॥

नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रम् त्रयाणां समाहारस्त्रिनवरात्रम् सप्तविंशतिमहोरात्राणीत्यर्थः । तुमुलमाकुलम् उल्बणं घोरम् ॥ ५ ॥

पुरमतमुपन्यस्यति-इन्द्रप्रस्थं गत इत्यादिना ॥ ६—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तुशब्दो भिन्नोपक्रमे दंशित इति सल्लक्षणार्थं मध्ये सूतेनोत्तारणाद् धृतमुद्यतं कार्मुकं येन सः इति परमोत्साहो दर्शितः अतस्तत्रैव नयने हेतुमाह—वीरस्येति ॥ १ ॥

प्रतिहत्य स्वसैन्यं रुन्धानं तं तस्मान्निरुद्ध्य प्रत्यविध्यत तत्कृतवेधप्रतियोगितयाविध्यत नाराचैर्बाणविशेषैः स्मयन् स्मयमान इति वीरस्वभावत्वेनोत्साह एव जातो नतु क्रोध इति श्लाघितम् ॥ २ ॥

वै समुच्चये शिरोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न केवलं स एव स्वविक्रमं दर्शयामास तेन विवर्द्धितोत्साहा अन्येपि यदुवीरा इत्याह—गदेति । सर्वे प्रायश इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रिनवरात्रं व्याप्य ॥ ५ ॥

इन्द्रेति युग्मकम् । आहूत इवाहूतः श्रीनारदद्वारा तादृशविज्ञापनात् राजसूय इत्यादिरिन्द्रप्रस्थगमनप्रयोजने सर्वस्मिन्

---

(१) एवय सूत द्युमानेषः (२) आद्रवन्तम् (३) गदसात्यकिरक्रूरः साम्बश्च शुकसारणौ । वसुदेवोग्रसेनौच जघ्नुस्सौभपतेर्बलम् ॥ इति च विज० पाठः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

समाप्त इत्यर्थः । अथेति चेति वा पाठः निमित्तानि पथि पश्यन् ॥ ६—७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ पुनः सन्नद्धेन प्रद्युम्नेन द्युमति हते सति यदुषु च युध्यमानेषु भगवानागत्य साल्वं जघानेत्याह सप्तसप्ततितमेन—सत्विति । सतु प्रद्युम्नः सलिलमुपस्पृश्याचम्य मूर्च्छात उत्थितत्वादिति भावः। दंशितः सन्नद्धः धृतं कार्मुकं धनुर्येन सः सारथिमाह—किमिति । वीरस्य द्युमतः पार्श्वं समीपं मां नय प्रापयेति ॥ १ ॥

विधमन्तमिति । रुक्मिणीसुत इत्यस्य द्युमत्पार्श्वे गत इत्यादिः स्वसैन्यानि विधमन्तं ताडयन्तं द्युमन्तं प्रतिरुध्य सन्निरुध्य स्वयत्नेनेनानायासः सूच्यते अष्टभिः शरैः प्रत्यविध्यत् प्रत्यताडयत् ॥ २ ॥

तत्राष्टानां विनियोगमाह—चतुर्भिरिति । वाहानश्वानेकेन कार्मुकम् एकेन ध्वजम् एकेन सूतम् एकेन तु द्युमच्छिरो ऽहनत् ॥ ३ ॥

गदेति । गदप्रभृतयो यादवाः सौभपतेर्बलं जघ्नुः सौभेयाः सौभस्थाः सर्वे संच्छिन्नाः कन्धराः येषां ते समुद्रे पेतुः पतितवन्तः ॥ ४ ॥

एवमिति । इतरेतरं परस्परं निघ्नतां सम्बन्धि तद्युद्धं त्रिनवरात्रमभूत् नवानां रात्रीणां समाहारः नवरात्रं त्रयाणां समाहारस्त्रिनवरात्रं सप्तविंशत्यहोरात्राणीत्यर्थः । तुमुलमाकुलमुल्बणं घोरम् ॥ ५ ॥

अत्र कैश्चिद्दर्विभिरुक्तं दूषयितुमनुवदति शुकः—इन्द्रप्रस्थहत्या-दिना एवं वदन्ति राजर्षयइत्यतः प्राक्तनेन । धर्मसूनुना युधिष्ठिरेणाहूतः श्रीकृष्णः राजसूये सम्वृत्ते परिसमाप्ते सति शिशुपाले संस्थिते मृते च सति तत्रैव कतिचिद्दिनानि स्थितः अतिघोराणि निमित्तानि पश्यन् कुरुवृद्धादीन् भीष्मादीन् ससुतां पृथां कुन्तीं मुनींश्चामन्त्र्य पृष्ट्वा द्वारवतीं ययावाइत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६—७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

यदूनानन्दयतीति यदुनन्दनः एष द्युमान् दंशितो रणाङ्गणे आस्ते इति शेषः ततः किं तत्राह—नयेति ॥ ० ॥

॥ १—४ ॥

त्रिनवरात्रं सप्तविंशद्रात्रम् ॥ ५ ॥

अस्मिन्नवसरे कृष्णागमनं चाक्ति—इन्द्रप्रस्थमिति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥१—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

१—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अष्टाविंशेतिपीडायां भगवत्स्मरणे कृते ।
तत् दुःखवारणं कृष्णश्चकारेति निरूप्यते ॥
द्युमतोपि वधं कृष्णश्चेत्कुर्यात् स्वयमागतः ।
तदा प्रद्युम्नदुःखस्य न निवृत्तिर्भवेत्कचित् ॥
अतः प्रद्युम्नहस्तेन मारणं तस्य रूप्यते ।
भक्तानां दुःखदानन्तु न युक्तमिति वै हरिः ॥
मतान्तरेणाशक्यत्वं बोधयामास वाक्यतः ।
अन्यथा श्रीशुको लीलां तादृशीं नैव वर्णयेत् ॥
तादृग्लीलान्तरमिव वर्णितां वा न दूषयेत् ।
एवंसिद्धान्तमज्ञात्वा लोको भ्राम्यति सर्वथा ॥
कल्पान्तरे तथा चक्रे सूक्ष्मांशस्यावतारतः ।
तिरोधे यदि नो ब्रूयात्सिद्धान्तो हि विरुध्यते ॥
शास्त्रार्थे दोषनाशाय निराकरणमुच्यते ।
अतः स्कन्धार्थशास्त्रार्थौ पक्षाभ्यामिह रूपितौ ॥

पूर्वाध्यायान्ते द्युमतापकर्षे पश्चात्तापो निरूपितः प्रद्युम्नस्य तदानीं द्युमद्वधार्थं प्रवृत्तिरुच्यते स उपस्पृश्येति मूर्च्छानन्तरं तथा कर्त्तव्यमिति सलिलोपस्पर्शनमाचमनं स्नानमित्येके ततः पुनर्दंशितः बद्धकवचः नारायणकवचादिनां लौकिकेन च ततो धृतकार्मुकः अनेन पूर्वं कवचरहितएव स्वपौरुषाभिमानो गत इति लक्ष्यते अत एव गर्वनाशार्थं भङ्गोपि ततः मां द्युमतः पार्श्वं नयेति सूतं प्रतिवचने शत्रोः प्रशंसामाह वीरस्येति ॥ १ ॥

सतु वञ्चितः सन् लज्जया आक्रोशेन मारित इति दोषव्यावृत्त्यर्थमाह—विधमन्तं स्वसैन्यानीति । स्वबलघातकत्वात् मारणीय एवेत्यर्थः । तथाप्याक्रोशेन मारणादाह—रुक्मिणीसुत इति । प्रतिहत्य अन्विष्य भर्त्सयित्वा वा अष्टभिर्नाराचैः प्रत्यविध्यत् ससामग्रीकं नाशितवानेवेत्यर्थः । स्वयमिति अधुनास्य च द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अष्टबाणानां विनियोगमाह-चतुर्भिश्चतुरो वाहानिति । द्युमतः शिरः अन्येनाष्टमेन यानारुह्य येन प्रेरितो येन करणेन च येन लभ्यः प्रतिष्ठः तत्सर्वमाच्छिनत् ॥ ३ ॥

ततोऽन्येपि प्रधाने मारिते तद्बलं मारितवन्त इत्याह—गदसात्यकिशाम्बाद्या इति गदया प्रद्युम्नो मारित इति स्वबलेन तत्सैन्यं मारितवन्तः गदायामेव शौर्यं बलञ्च व्यापृतं भवति ततः सौभेयाः सर्वे अन्तरिक्षे युद्धार्थमागताः पलायमाना वा समुद्रे पतिताः सञ्छिन्नकन्धराः सन्तः ॥ ४ ॥

एवं भगवत्प्रतीक्षार्थं यदैव शाल्वानां जयाय जयरहितानां युद्धानुवृत्तिमाह-एवं यदूनामिति । इतरेतरं निघ्नतामिति

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससुतां पृथाम्।
निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन् द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥
आह चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसङ्गतः।
राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥
वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम्।
सौभं च शाल्वराजञ्च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥
रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै।
सम्भ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

समता त्रिनवरात्रं सप्तविंशत्यहोरात्रं तुमुलमत्याक्रोशयुक्तम् उल्बणं क्रूरञ्च ॥ ५ ॥

एवं यादवानां दुरत्ययं व्यसनं गतानां महद्दुःखं निरूप्य भगवत एवमपेक्षा युक्तेति दोषपरिहारार्थं मतान्तरमारभते इन्द्रप्रस्थं गत इति। मतान्तरे पूर्वोक्तन्यायेन गमनागमनेनापि सम्भ्रमस्तथा तदर्थं तत्रत्यां कथामेवाह—धर्मसूनुना आहूतः स्वयमेकाकी इन्द्रप्रस्थं गतः पश्चाद्बलभद्रोऽप्याहूतः मानभङ्गस्तु तस्मिन् काले नास्ति विद्यमानेपि प्रकारान्तरेण वा भविष्यति अतः बलभद्रसद्भावोपि न दोषाय ततो राजसूये निवृत्ते भिन्नप्रक्रमेण समाप्ते शिशुपाले च मृते तदनन्तरमेव ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सप्तसप्ततितमे हरिरिन्द्रप्रस्थतो निजपुरीं समुपेत्य।
साल्वमात्तबहुमायमरिन्द्राक्सौभसंक्रमरिणैव जघान ॥

सत्विति। सूतेन सारथ्यधर्मसावधानेन तथा कृतं स प्रद्युम्नस्तु क्षात्रधर्मप्रवीणो। रणविच्युतिरूपप्रत्यवायपरिहारार्थं सलिलमुपस्पृश्य दंशितः धृतकवचः ॥ १ ॥

प्रतिहत्य देरे यावत्सामर्थ्यं प्रहरेत्युक्त्वा तदस्त्रघातानन्तरं तस्मै प्रत्यस्त्रघातं समर्प्येत्यर्थः। नाराचैः शरैः ॥ २ ॥

अश्वानां विनियोगमाह—चतुर्भिरित्यादि ॥ ३ ॥

सौभेयाः सौभस्थाः ॥ ४ ॥

त्रयाणां नवरात्राणां समाहारस्त्रिनवरात्रं सप्तविंशतिमहोरात्राणि व्याप्येत्यर्थः ॥ ५-७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सप्तसप्ततितमे शाल्वं भगवानवधीदित्याह—तत्रादौ पराभूत्य प्रद्युम्नो यत्कृतवान् तदाह—स इति। उपस्पृश्य आचम्य दंशितः सन्नद्धः ॥ १ ॥

विधमन्तं क्षपयन्तं प्रतिहत्य प्रत्यध्यत प्रत्यताडयत् ॥२—३॥ सञ्छिन्नाः कन्धराः येषां ते सौभेयाः सौभस्थाः ॥ ४ ॥

नवानां रात्रीणां समाहारः त्रिनवरात्रं सप्तविंशतिमहोरात्राणि व्याप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

इन्द्रप्रस्थमित्यादिना एवं वदन्तीत्यन्तेन परमतमुपन्यस्यति ॥ ६—७ ॥

भाषाटीका।

श्रीशुक उवाच।

जल का आचमन करके कवच धारण कर धनुष धारणकर यह प्रद्युम्न सारथि के प्रति बोला कि शूरवीर द्युमान् के पाश मोकों तू लेचलो ॥ १ ॥

द्युमान् के पास प्राप्त भया रुक्मिणी पुत्र सेना के नाश करने वारे द्युमान्को घेर कर हँसता भया आठ बाणों से द्युमान के ऊपर प्रहार करता भया ॥ २ ॥

चार बाणों से चार अश्वन को और एक बाण से सूतकों मारता भया दो बाणों से धनुष और ध्वजा को काट देता भया एक बाण से उसके शिर को काट देता भया ॥ ३ ॥

गद सात्यकी साम्ब आदि वीर लोग शाल्व की सेना को मारते भए सौभ विमान पर बैठे भए शाल्व के पक्ष के सवहि कन्धा कट२ कर समुन्द्र में गिरते भए ॥ ४ ॥

इस प्रकार यादव और शाल्व के तर्फ के वीरों को परस्पर मारते२ सत्ताईस दिन रात्रि पर्य्यन्त संकुल भयंकर युद्ध होता भया ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर से बुलाए भए श्रीकृष्ण इन्द्रप्रस्थ को पधारे है वहां शिशुपाल के मरने पर और राजसूय यज्ञ के समाप्त होने पर कुछ दिन पर्य्यन्त वहां हि रहगए रहें ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका।

आहचेति स्वगतमेव पथि चिन्ताविजृम्भितभाषणम् आर्यमिश्राभिसङ्गतो बलभद्रसहितः ॥ ८ ॥

इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ।
विशन्तं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ११ ॥
शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः ।
प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तः एवं चिन्तयन् द्वारकामागत्य स्वानां कदनं वीक्ष्य सौभञ्च शाल्वराजञ्च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्य नियुज्य दारुकं प्राहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

ते त्वया ॥ १० ॥

आस्थाय सम्यगधिष्ठाय अरुणानुजं ध्वजे वर्त्तमानं गरुडम् ॥ ११ ॥

हतप्रायस्य बलस्य सैन्यस्येश्वरः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आर्य्यो गुरुः श्रीबलभद्रः स एव मिश्रः पूज्यः यद्वा आर्य्येण तेन मिश्राः सहिता ये तैरपि सङ्गतः ॥ ८ ॥

वीक्ष्येति टीकायां दुर्निमित्तेत्यादिकमागत्येत्यन्तमध्याहृतम् ॥ ९ ॥

वै एव आश्वेव सम्भ्रमः सोऽवसानुभावः आवेगो न कर्त्तव्यः यतो मायावी ननु स्वतो वीरः सौभेन च मायामयेनैव राजत इति तथा ॥ १० ॥

विशन्तं युद्धभितिशेषः ॥ ११ ॥

हतप्रायबलेश्वरोपि मृधे प्राहरत् प्रहारार्थं चिक्षेप ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अरुणानुजं ध्वजस्थगरुडम् ॥ ११—१४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह-आहचेति । आर्यमिश्रो बलभद्रः तेनाभिसङ्गतः सहितोऽहम् इहागतः चैद्यपक्षीया राजन्या मम पुरीं हन्युर्नाशयेयुः अतोऽहं गमिष्यामीति शेषः ॥ ८ ॥

वीक्ष्येति । अस्यागमनानन्तरम् इत्यादिः स्वानां तत्कदनं युद्धं सौभं साल्वं च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्य नियुज्य दारुकं प्राहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

उक्तिमेवाह—रथमिति । हे सुत ! साल्वस्यान्तिकं प्रत्याशु रथं प्रापय तेन साल्वेन सह सङ्ग्रामः कर्त्तव्यः अयं साल्वो मायावी सौभराट्चेति ॥ १० ॥

इतीति । आस्थाय सम्यगधिष्ठाय चोदयामास गमयामास अश्वानितिशेषः । अरुणस्यानुजो यस्मिंस्तं गरुडध्वजं रथं विशन्तं रणभूमौ इतिशेषः स्वे यदवः परे शाल्वपक्षीयाश्च ददृशुः ॥ ११ ॥

साल्व इति । हतप्रायस्य बलस्येश्वरः युद्धे साल्वः कृष्णमवलोक्य सीमो रवो ध्वनिर्यस्यास्तां शक्तिं कृष्णस्य सूताय प्राहरत् प्रायुङ्क्त ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अलक्षयद्दुःशकुनान् घोरान् सङ्ग्रामशंसिनः ॥ क ॥
कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ब्राह्मणैः सह ।
अन्वीयमानः सामात्यैः पाण्डवैर्निर्ययौ पुरात् ॥ ख ॥
स गत्वा किञ्चिदध्वानं स्थापयित्वा पुरौकसः ।
पृथासुताननुज्ञाप्य प्रणतानश्रुलोचनान् ॥ ग ॥
सुवर्णशिबिकारूढैरवरोधवधूजनैः ।
गजाश्वरथपादातिसहस्रैरपि संयुतः ।
अन्वीतराजकटकः प्रतस्थेपश्चिमामुखः ॥ घ ॥
शाल्वोपिकुरुशार्दूलविमानेनखचारिणा ।
अपावृत्यरणाद्राष्ट्रमेवाभ्यर्दिकोययौ ॥ ङ ॥
गच्छमानस्यशाल्वस्यसाम्बोभिद्रुत्यपृष्ठतः ।
शाल्वामात्यक्षेमधूर्तिबाणैर्निन्येयमक्षयम् ॥ च ॥
सेनापतिं विविन्द्याख्यंशाल्वस्याखिलवल्लभम् ।
निरुध्यपथिगच्छन्तंप्रद्युम्नः प्राहरच्छरैः ॥ छ ॥
प्रद्युम्नेनातिविद्धोसौगृहीत्वाखड्गचर्मणी ।
ससञ्जरौक्मिणेयेनतदभूद्रणमद्भुतम् ॥ ज ॥
मण्डलानिविचित्राणिचरतं तस्यसङ्गरे ।
कृपाणेनयदुश्रेष्ठःशिरःकायादपाहरत् ॥ झ ॥
विभ्रष्टमार्गोसासेनाहतप्रवरयूथपा ।
विदुद्रावयथाकामंप्राणत्राणपरायणा ॥ ञ ॥
देवोपिद्वारकामेत्यवेगेनरुडध्वजः ।
ददर्शनगरींभग्नप्रासादाट्टालगोपुराम् ॥ ट ॥
विशीर्णतोरणांरुग्णतुंगसालप्रतोलिकाम् ।
विध्वस्तोपवनोद्यानांप्रसन्दापूर्णदीर्घिकाम् ॥ ठ ॥
निःस्वाध्यायवषट्कारामालोक्यद्वारकांपुरीम् ।
अपृच्छत्कृतवर्माणंकिमेतदितिदुर्मनाः ॥ ड ॥
तेनोक्तंसर्वमाकर्ण्यशालराजविचेष्टितम् ।
प्रतिजज्ञेयदुपतिः शृण्वतांसर्वसात्वताम् ॥ ढ ॥
अनुद्धत्यतमद्यैवसौभं हत्वादुरात्मकम् ।
सौभंनिपात्यजलधौप्रवेक्ष्येद्वारकामिति ॥ ण ॥
सरथंशैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ।
युक्तंबहुप्रहरणमग्रावस्थितदारुकम् ॥ त ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आरुह्य भगवान्विष्णुर्गरुडध्वजमुत्तमम् ।
प्रययौ सौभपदवीं मनोमारुतरंहसा ॥ ध ॥

तथागत्वा सुदूरन्तमम्भोधेः कुक्षिमाश्रितम् ।
ददर्श सौभन्तन्मध्ये शाल्वं चसमलङ्कृतम् ॥ द ॥

॥ क—घ ॥

रणादपावृत्य रणम्विहायेत्यर्थः ॥ ङ—च ॥

अखिलात्समस्तप्रकृतिजनात् वल्लभं प्रियतमम् ॥ छ ॥

ससञ्ज सङ्गतः ॥ ज—ट ॥

सालः प्राकारः प्रतोली विशिखा रथ्येति हलायुधः प्रतोलिरेव प्रतोलिका प्रस्तरा पूर्णदीर्घिकां पाषाणपूरितपार्श्वां गन्तुमिति शेषः ॥ ठ—णं ॥

त—द ॥

॥ ७—१४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य पुत्रसहितां पितृभगिनीञ्च पृष्ट्वा अपशकुनेषु जायमानेषु द्वारकाऽस्वास्थ्यज्ञापकेषु प्राप्तशङ्क इव घोराणि त्रिविधानि पश्यन् द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥

कृष्णेगच्छतश्चिन्तामाह—आहचेति । प्रथमतः अहमिह इन्द्रप्रस्थे समागतः पश्चादार्यमिश्रेण बलभद्रेण अभिसङ्गतो मिलितः सहैव आगमनं ततो रक्षार्थमवतीर्णोऽहमपि द्वारकायां नास्तीति चैद्यपक्षीया राजन्या दैत्याः नूनं मे पुरीं हन्युः निमित्तदर्शनं चिन्ताभङ्गश्चेति निरूप्यते मतान्तरे दोषभावं मोहकार्यं वर्णयन्ति हि ॥ ८ ॥

(मूलम्) इति सञ्चिन्त्य भगवानाजगाम त्वरान्वितः ।
सङ्ग्रामभूमिमागत्य प्रद्युम्नादीन्निरीक्ष्य सः ॥०॥

ततो यज्जातं तदाह—वीक्ष्यतत्कदनमिति । अहोरात्रं युद्धक्लेशम्वीक्ष्य पुररक्षणमर्थाद्बलभद्रं निरूप्य यथाकथञ्चित् कथाया अनुवादाज्ञाप्रासमर्पकतादोषः नापि क्रियायां क्रियान्तरोल्लङ्घनदोषः सौभञ्च निरीक्ष्य सालवराजञ्च निरीक्ष्य स्वसारथिं दारुकं प्रतिप्राह—स्वतः समर्थस्य सूतस्य प्रेरणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—केशव इति । यथा ब्रह्मशिवौ प्रेरयति तथैनमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्मिन् काले सारथिः प्राकृत इति सम्बोधयति रथं प्रापयेति सम्भ्रमो भयं ते त्वया यतः सौभराट् मायावीति तस्य स्तुतिः पूर्वं प्रेरणायां दारुको विकलस्थित इति ॥ १० ॥

एवं भगवता उक्तः भगवन्तं मानयामास तथैव करिष्यामीति भयं त्यक्त्वा प्रवृत्त इत्यर्थः । रथं सम्यगास्थाय यतो दारूणां शिरोरूपः सुखरूपो वा अतस्तदिच्छानुसारेण दारूणां चलनमुक्तं ततो रथस्य शीघ्रगत्या रेणुभिराच्छादने रथमदृष्ट्वैव सर्वं एव स्वे परे ये अरुणानुजं गरुडमेव विशन्तं ददृशुः ॥ ११ ॥

ततः शाल्वेनैव कृष्णो दृष्ट इत्याह—शाल्वश्चेति हतप्रायबलस्य ईश्वरः सोपि निरन्तरयुद्धेन क्लिष्टः ततः क्रोधेन सूतेन रथः शीघ्रमानीत इति कृष्णसूताय भीमरवां शक्तिं प्राहिणोत् मृधे युद्धे सावधानदशायाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आहचेति स्वगतम् आर्य्यः श्रीबलभद्रः स एव मिश्रः पूज्यस्तेनाभिसङ्गत इति न श्रीशुकमतं किन्तु परमतमेवोक्तं तथैवोपरिष्टाद्व्याख्यास्यमानत्वात् ॥ ८ ॥

एवं चिन्तयन्नेव द्वारकामागत्य तत्र च शाल्वप्रापितं स्वानां कदनं वीक्ष्य पुराणामन्तःपुरस्थानां श्रीरुक्मिण्यादीनां रक्षणं निरूप्य ताः सर्वाः पट्टमहिषीः सेनानीद्वारा गुप्तमार्गेण द्वारकावासमध्यञ्च प्रवेशयेत्यर्थः शाल्वराजञ्च वीक्ष्य ॥ ९—१० ॥

ततश्च अरुणानुजं ध्वजे वर्त्तमानं श्रीगरुडम् ॥ ११ ॥
हतप्रायाः बलेश्वराः सेनान्यो यस्य सः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आर्यमिश्राः बलभद्रसहिताः महारथाः सात्यक्यादयः तैः सङ्गतः ॥ ८ ॥

द्वारवतीमागत्य सौभं शाल्वराजञ्च वीक्ष्य स्वानां कदनं युद्धञ्च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्य दारुकं प्राह ॥ ९—१० ॥

अरुणानुजं ध्वजस्थं गरुडम् ॥ ११ ॥
हतप्रायस्य बलस्येश्वरः ॥ १२-१३ ॥

भाषा टीका ।

भय के सूचक दुर्निमित्तनको देख कर कौरवन में वृद्ध पुरुषोंको और मुनिजनोंको पुत्र सहित कुन्तीको पूछ कर श्रीकृष्ण भगवान् द्वारकाको पधारते भए ॥ ७ ॥

इस के पहले श्रीकृष्णजी अपने मनहि मन में यह कहते भए कि पूज्य बलभद्रजी सहित मैंतो इहां चलो आयो पाछें शिशुपाल के पक्ष के क्षत्रिय लोग हमारी पुरीका अवश्य नाश करैंगे ॥ ८ ॥

द्वारका में आय कर वहां शाल्व करकै अपने यादवन के कष्टको देख कर तथा सौभ और शाल्वको देख कर पुरीकी रक्षा के प्रति बलदेवजीको कह कर श्रीकृष्णजी दारुक नाम सारथि के प्रति बोलते भए ॥ ९ ॥

हे सूत ! मेरे रथको शीघ्रहि तू शाल्व के पास लेचल और तू कुछ सम्भ्रम नहिं करना यह शाल्व मायावी है ॥ १० ॥

इस प्रकार श्रीकृष्णने उसको कहा तब दारुक सारथि रथमें बैठ कर अश्वनको हांकता भया पश्चात् यादव और शाल्व के पक्ष के सबहि गरुडजीको ध्वजा में प्रवेश करते देखते भए ॥ ११ ॥

तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ।
भासयन्तीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिनत् ॥ १३ ॥
तं च षोडशभिर्विद्ध्वा बाणैः सौभं च खे भ्रमत् ।
अविध्यच्छरसन्दोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥
शाल्वः शौरेस्तु दोस्सव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ।
विभेद न्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १५ ॥
हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।
विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥
यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातुर्भार्या हृतेक्षताम् ।
प्रमत्तः स सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥
तं त्वाऽद्य निशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् ।
नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ।

मरे के सदृश असार सेनाका ईश्वर शाल्वराजा श्रीकृष्णको देख कर श्रीकृष्ण के सारथि के मारने के वास्ते भयंकर शब्द वारी शक्तिको युद्ध में छोडता भया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तञ्च शाल्वं शरसन्दोहैः शरजालैः खं सूर्य इव रश्मिभिरिति सुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौभस्य अचिन्त्यवेगबाहुल्यादिभिः शराणां रश्मिसादृश्यम् अयत्नेनैव रश्मिवच्छरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इति ॥ १४ ॥

दोर्बाहुम् ॥ १५-१६ ॥

सख्युः शिशुपालस्य ईक्षतामस्माकं प्रमत्तोऽनवहितः व्यापादितो निहतः ॥ १७ ॥

अपराजितोऽहमिति मानिनं मानवन्तम् अपुनरावृत्तिं मृत्युं तिष्ठेः स्थास्यसि ॥ १८—२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नभस्यापतन्तीं नभस्येवाच्छिनदित्यर्थः ॥ १३ ॥

खे भ्रमदपि ॥ १४ ॥

दोषो नपुंसकत्वं च दृश्यते सव्यं दोरच्छिनत्तस्येति रघुकाव्यात् शार्ङ्गधन्वनोपि ॥ १५ ॥

जनानां तादृशानां दुष्टानां मर्द्दनमपि लीलयैव तादृशतामनुकुर्वन्तं तमाहेति धृष्टता निर्बुद्धिता च सूचिता ॥ १६ ॥

यदिति युग्मकम् । यत् येन त्वया अस्माकं सख्युस्तव तु भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य सभामध्ये न तु युद्धमध्ये अतः प्रमत्तः अनवहितः अत एव व्यापादितः त्वयेति पुनरुक्त्या व्यापादनस्य तदेककर्तृत्वेन परमद्रष्टव्यत्वं तथा सखेति चान्तः शोकविशेषं सखाति मित्रार्थकृत्यस्यावश्यकत्वं च सूचयति यदीत्यमुतेन मद्भयात्किल पलायिष्यस इति भावः । गदिरेवीमते मूढ हे परमविद्वन् ! अस्माकं सख्युर्भ्रातुश्च शिशुपालस्य तथा नोऽस्माकञ्च ईक्षतामीक्षमाणानां तत्रास्माकमागत्येत्यर्थः । येन त्वया भार्या लक्ष्मीत्वात्सिद्धा आर्यैव हृता तथा प्रमत्तः पीतमद्यादिवज्ज्ञानादुर्वचनाद्युन्मत्तचेष्टः सोऽस्मत्सखा व्यापादितः ॥ १७ ॥

तं न विद्यते पुनरावृत्तिर्यस्मात्तथाभूतं तथा अपराजितः केनाप्यनभिभूतो मानः पूजा तद्वन्तञ्च त्वां त्वदीयैरेव निशितैर्बाणहेतुभिर्नयामि गच्छामि प्रविशामीत्यर्थः । "नय पय गतौ" किन्तु मदग्र्यमेव तत्र साधकतममित्याह यदीति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

न्यपतदिति मनुष्यभावानुकारः ॥ १५—२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामिति । रंहसा वेगेन नभस्यापतन्तीम् उल्कामिव सर्वा दिशो भासयन्तीं तां शक्तिं शतधा चिच्छेद ॥ १३ ॥

तमिति । खे आकाशे भ्रमद्भ्राम्यमाणं सौभं तं सौभपतिम् आविध्य खमाकाशं रश्मिभिः सूर्य इव शरजालैः पुनः सौभमाविध्यत् सुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौभस्याचिन्त्यवेगत्वबाहुल्यादिभिः शराणां रश्मिसादृश्यमयत्नेनैव रश्मिवच्छरजालप्रसारात् सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

साल्व इति । शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्य शार्ङ्गसहितं दोर्भुजं बिभेद विव्याध हस्ताच्छार्ङ्गं न्यपतत् तदद्भुतमभूदभूतपूर्वत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

अत एवाह—हाहाकार इति । महान्तश्चेदिति अस्य शार्ङ्गपातजसन्तोषातिशयादित्यादिः उच्चैः विनद्य इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १६ ॥

तदेवाह-यदिति द्वाभ्याम् । यत् यस्मात् हे मूढ ! नोऽस्माकं सख्युः चैद्यस्य भार्यात्वेन सङ्कल्पिता रुक्मिणी त्वयाऽस्माकं ईक्षतां पश्यतां सतामपहृता तथा नः सखा सभामध्ये व्यापादितो हतः तत्र हेतुत्वेन सखायं विशिनष्टि, प्रमत्तः तदाऽनवहितः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामिति । तुशब्दोऽत्र हेत्वर्थः । तस्मात्तं सख्युर्भार्यापहर्तारं हस्ताच्चापराजितमात्मानं मन्यमानञ्च त्वामपुनरावृत्तं मृत्युं नयाम्यतो युद्धे ममाग्रतस्तिष्ठ ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सव्यं हस्तम् ॥ १५—१६ ॥

सख्युर्भार्या शिशुपालस्य सङ्कृता जाया रुक्मिणी ॥ १७ ॥

अपुनरावृत्तिं मरणं यमगृहं वा ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तन्निराकरणमाह—तामापतन्तीमिति । दर्शनेनापि भयजनकत्वायाह—महोल्कामिवेति । रंहसा आपतन्तीमिति प्रतीकारान्तरं निराकृतं भासयन्तीं दिश इति तस्या माहात्म्यं फलावश्यकत्वाय ततो भगवान् सायकैर्बहुभिरेव शतधा अच्छिनत् ॥ १३ ॥

ततः प्रहारकर्तुरपि प्रहारं कृतवानित्याह-तञ्चेति । षोडशभिर्बाणैरष्टाङ्गेषु द्वाभ्यां द्वाभ्यां वेधः सौभञ्च षोडशभिः खे भ्रममेव नतु स्थितम् आदौ तं विध्वा रक्षायाभावे सौभञ्च विध्यत् तत्र तु शरसन्दोहा एव बहव एव उपर्यधश्च वेधार्थं दृष्टान्तः खं सूर्य इवेति अनेनाकाशस्य पीडाभावो निरूपितः ॥ १४ ॥

महादेवप्रशंसेयं ततो महादेव भक्त्यासौभातिक्रमे कृते शाल्वोऽप्यतिक्रमं कृतवानित्याह—शाल्वः शौरेरिति । तुशब्दः सिद्धान्तं वारयति सव्यं दोः वामबाहुं सायुधञ्च यतोयं शार्ङ्गधन्वेति प्रसिद्ध एव प्रसिद्धहेतुसहितं महापराक्रमसहितं निराकृतवानिति महादेवप्रशंसा ॥ १५ ॥

हस्तान्न्यपतदिति अपि तत्र पश्यताम् भूतानां अभूतपूर्वत्वाद्धाहाकारः एवं कायिकनिराकरणमुक्त्वा वाचिकमाह—विनद्येति । जितञ्जितमिति विनन्दनमुक्त्वा ततः सौभराट् सौभे विराजमानः अनादरमविद्याया अपि नाशकम् ॥ १६ ॥

भ्रान्तो सखिदमाह—यत्त्वयेति द्वाभ्याम् । तस्य वाक्यं निरूपयति अमूढेति छेदः नः सख्युः शिशुपालस्य तव भ्रातुः भ्रातृरूपसख्युर्वा ईक्षितामस्माकं सतामेवाकिञ्चित्कराणामग्रे हृता अनेन स्वाभाविकशौर्यासव महच्छौर्यमिति स्तुतिरुक्ता न केवलं तच्छौर्यं आत्मसात्कृता किन्तु सोपीत्याह प्रमत्तः सत्सभामध्य इति सोपि समर्थः तथापि गदायां सन्निवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तर्धीयतप्रमत्तत्वात् सभायां त्वया व्यापादितः युद्धे अतः स सखेति हेत्वर्थं पुनःकथनम् ॥ १७ ॥

ततः स्वकर्तव्यमाह—तन्त्वेति—निशितैरिति स्वपौरुषख्यापनम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

खं सूर्य इवेति सौभस्य श्यामत्वरितत्वाभ्यामाकाशेनोपमा शराणामसङ्ख्यत्वतापकत्वाभ्यां रश्मिभिः कृष्णस्य सर्वतेजःपराभावकतया सूर्येण ॥ १४ ॥

साल्व इत्यादि श्लोकत्रयं न शुकसम्मतं दोःसव्यमिति दोषो नपुंसकत्वमपि दृश्यते सव्यं दोरच्छिनत्तस्येति रघुकाव्यात् तत्शार्ङ्गपतनम् अद्भुतं तद्भुजबलस्यापरिमेयत्वात् ॥ १५—१७ ॥

हे मूढ ! अपुनरावृत्तिं मृत्युं नयामि प्रापयामि भारतीपक्षे न भवति मूढो यस्मात्तथाभूत ! नः सख्युः भ्रातुस्तव पैतृष्वसेयस्य शिशुपालस्य ईक्षमाणानामस्माकञ्चेत्यनादरे षष्ठी भार्य्या लक्ष्मीत्वात् स्वस्त्री हृता गृहीता निशितैर्बाणैः अपराजितश्चासौ मानी आदरपात्रञ्च तम् अपुनरावृत्तिं मोक्षं नयामि-नाययामीत्यर्थः । यद्वा-न भवति पुनरावृत्तिः संसारो यस्मात्तं मोक्षदायिनं त्वां नयामि प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ १८—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शराणां सन्दोहैः समूहैः ॥ १४ ॥

दोर्बाहुम ॥ १५ ॥ १६ ॥

सख्युः शिशुपालस्य व्यापादितः निहतः ॥ १७ ॥

तिष्ठेः स्थास्यसि ॥ १८-२२ ॥

भाषा टीका ।

बडे लुका के समान दिशानकों प्रकाशित करती वेग से आकाश में आती भई उस शक्तिको श्रीकृष्णजी बाणों से आकाश मैंहि सौ प्रकार छेदन कर देते भए ॥ १३ ॥

और पश्चात् षोडश १६ बाणों से शाल्वका वेधन कर के आकाश में भ्रमते भए सौभ विमानको बाणों के समूहों से बेधते भए जैसें सूर्य्य निज किरणों से आकाशका बेधन करै ॥ १४ ॥

पश्चात् शाल्वभी शार्ङ्ग धनुष धारी श्रीकृष्ण के धनुष सहित वाम भुजाको बेधित करता भया तबतो श्रीकृष्ण के हस्त से शार्ङ्ग धनुष गिर पडा उसका गिर पना आश्चर्य्य कारी होगया ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वृथा त्वं कत्थसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।
पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १९ ॥
इत्युक्त्वा भगवाञ्छाल्वं गदया भीमवेगया ।
तताड जत्रौ संरब्धः स चकम्पे वमन्नसृक् ॥ २० ॥
गदायां सन्निवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत ।
ततो मुहूर्त्त आगत्य पुरुषः शिरसाऽच्युतम् ।
देवक्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन् ॥ २१ ॥
कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल ।
बद्ध्वाऽपनीतः शाल्वेन शौनिकेन यथा पशुः ॥ २२ ॥
निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
विमनस्को घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥
कथं राममसम्भ्रान्तं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः ।
शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान् विधिः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वहां देखने वारे प्राणियोंका महान् हाहाकार शब्द होता भया तबतो शाल्वराजा ऊंचे स्वरसे गर्जना करके श्रीकृष्ण के प्रति यह बोलता भया ॥ १६ ॥

हे मूढ ! जिस कारण हम सबके देखते २ देखते हमारे मित्र शिशुपालकी भार्या को तेने हरी, तथा हमारा सखा असावधान रहा उसका शिशुपालको तेने सभाके मध्यमें मार दिया ॥ १७ ॥

इसी कारण अपनेकों अपरा जितमानने वारे तोंकों इस काळमें तीक्ष्ण बाणोंसे मृत्युको प्राप्त करताहूं, यदि युद्धमें तू मेरेआगे स्थिर रहेगा तो ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

घृणी दयावान् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कत्थसे आत्मानं श्लाघसे तच्च युक्तमित्याह—मन्द हे निर्बुद्धे ! मन्दत्वमेवाह, नेति. आसन्नमृत्युत्वादीदृशं कत्थनं युक्तमेवेतिभावः । शूरोऽपि न खलु भवसीत्याह—पौरुषमिति । स्मेति प्रसिद्धमेवैतदित्यर्थः ॥ १९ ॥

स साल्वः ॥ २० ॥

गदायामित्यर्द्धकम् सम्यक् निवृत्तायां निवृत्तः पुनः श्रीभगवत्करपङ्कजं गतायां मुहूर्त्ते जाते सतीत्यर्थः मुहूर्त्तादिति क्वचित् पुरुषः श्रीवसुदेवस्य प्रसिद्धभृत्यविशेषाकारः वचस्तत् सन्देशं गीर्देवीमते अप्रहित इतिच्छेदः वचो यत्किञ्चिद्वचनमात्रं नतु सत्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

हे कृष्ण ! एतत्संज्ञयातिप्रसिद्ध ! वीप्सा त्रासानुकारात् हे महाबाहो परमवीरेत्यर्थः । इति त्वत्पितुः शत्रुणा बद्ध्वानयनं परमानुचितमितिभावः किञ्च हे पितृवत्सलेति शोकं जनयति अपनीतः अपमान्य अपकारार्थं वा नीत इत्यर्थः । नच त्वत्पिता आत्मानं मोचयितुं शक्तइत्यादिकं दृष्टान्तेन बोधयन् शोकमधिकं जनयति शौनिकेनेति । पशुघातिना व्याधेनेत्यर्थः । गीर्देवीमते आपतेति छेदः पितृसदृशः कश्चिन्मायानिर्मित इत्यर्थः ॥२२॥

कृष्णः स्वयं भगवानपि प्रकृतिं स्वभावं विमनस्कः शोकाकुलस्सन् घृणी पितरि कृपावान् अतः स्नेहात् प्राकृतवत् स्वयं श्वासिन्नेव बभाषे ॥ २३ ॥

असम्भ्रान्तम् अप्रमत्तम् अल्पीयसा तदपेक्षयाऽतिक्षुद्रबलेनापि अहो दुर्घटमपि विधातुरिच्छया घटतेति शोकादाह—विधिर्बलवानिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमुक्तः प्राह—भगवान् वृथेति । हे मन्द ! विकत्थसे प्रगल्भं भाषसे अन्तिके समनन्तरे प्राप्तं मृत्युं न पश्यसि नालोकयसीत्यर्थः । किञ्च शूराः केवलं पौरुषमेव दर्शयन्ति नतु बहु यथा तथा भाषन्त इति तथा ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । भीमो भयङ्करो वेगो यस्यास्तया गदया जत्रौ स्कन्धमूले तताड ताडयामास सच साल्वः असृग्रुधिरं वमन् उद्गिरन् च कम्पे कम्पितवान् ॥ २० ॥

गदायामिति । सन्निवृत्तायां श्रीकृष्णेनापनीतायां सत्यामित्यर्थः । अन्तरधीयत अन्तर्हितवान् तत अन्तर्धानानन्तरं कश्चित् साल्वप्रेषितः पुरुषः आगत्याच्युतं शिरसा नत्वा प्रणम्य रुदन् वचो वाक्यं प्राह, किमित्यत आह—देवक्या प्रहितः प्रेषितोऽस्मीति ॥ २१ ॥

किञ्च, हे पितृवत्सल ! ते तव पिता वसुदेवः साल्वेन बध्वा आनीतः यथा सौनिकेन पशुमारकेण पशुरपनीयते तद्वत् ॥ २२ ॥

निशम्येति । मानुषीं प्रकृतिं स्वभावम् अनुगतः प्राप्तः घृणी दयावानत एव विमनस्को दुःखितमनाः स्नेहात्पितृविषयकाद्बभाषे यथा प्राकृतः पुरुषस्तद्वत् ॥ २३ ॥

भाषणमेवाह—कथमिति । सुरासुरैरपि जेतुमशक्यं तं प्रसिद्धं रामं कथं जीत्वा क्षुद्रेण साल्वेन मम पिता आनीतः विधिर्दैवं बलवानहो ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य तवातिकौतुकमिति व्याख्यातं वीर्यं नास्ति स त्वं मृषा कत्थसे पौरुषम् अस्तिचेद्दर्शय शूराणाञ्च भाषणं फल्गुमिति वीर्यप्रकटनं वाञ्छित्यर्थः । यद्वा शूराणां पौरुषं दर्शय भाषणं फल्गु तुच्छं विकत्थनमित्यर्थः ॥ १९—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

निशम्य विप्रियमित्यादि । अमानुषीं प्रकृतिं मतः आकृतिर्वेव तस्य मानुषीं मनुष्यसदृशी न प्रकृतिरित्यर्थः । विमनस्कः विक्षिप्तमनाः स्नेहादपि स्नेहेनापि अघृणी स्थिरः यतः अप्राकृतः एव सन् यथा यथावत् बभाषे ॥ २३ ॥

तत्किमित्याह—कथमित्यादि । एवम्भूतं रामं जित्वा कथम् अल्पीयसा क्षुद्रेण शाल्वेन बलवान् मे पिता आनीतः कीदृशः पिता विधिः सर्वतो भावेन समर्थः तदिदं मृषैवेति सार्वज्ञप्रकटनम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवांस्तु वाक्येन शब्दातिक्रमं वारयति । वृथा त्वं कत्थस इति । अर्थस्य बाधितत्वात्तत एव मन्दत्वं प्रत्युत विपरीतं तवास्तीत्याह—न पश्यतीति । आस्तिके मदर्थे तवास्ति कोस्तीति इदमयुक्तमिति जयापजययोः अदयत्वमिति शूराणां प्रकाशं वाक्यकथनमयुक्तमिति उपदिशति पौरुषं दर्शयन्तिस्मेति पौरुषं पुरुषशरीरबलं शूराः क्षत्रियाः ब्राह्मणानान्तु वाकूबलमेव भवति इति तद्व्युदासः ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वा स्ववाक्यसत्यत्वाय भगवान् स्वपौरुषं दर्शयामास—इत्युक्त्वेति । यतो भगवान् समर्थः भीमवेगयेत्यलौकिकं सामर्थ्यं निराकृतं तत्रोत्कण्ठमालाक्षीनि संरब्धः क्रोधेन क्रियाविशेषमात्रं वा ततः स शाल्वः असृग्वमन् चकम्पे ॥२०॥

ततस्तस्य लोहितं दृष्ट्वा कृतकार्या गदा निवृत्ता तस्यां निवृत्तायां प्रहारान्तरेण मरणं भविष्यतीति निश्चित्य असुरत्वाद्भगवद्रूपां मायां प्रार्थयितुम् अन्तरधीयत तुशब्देन महादेवपक्षो निवारितः ततो भगवद्रूपमायाकृत्यमाह —ततो मुहूर्त इति । मुहूर्त्तानन्तरं कश्चित् पुरुषः समागतः इदं मानसनिराकरणं तेन मनसा प्रार्थितेनेश्वरेण क्रियत इति भगवतोऽपि मनस्येव काचित् प्रतिभासेव स पुरुषो मायिकः तथापि भगवदीय इति भगवत्समीपागमनेऽपि न तस्य नाशः सोपि व्यामोहार्थमच्युतमव्यामुग्धं देवक्या अहं प्रहित इति आत्मानं निवेद्य पश्चाद्भगवन्तं नत्वा रुदन् वचः प्राह—देवकयन्तरङ्गत्वख्यापनार्थं रोदनं तस्य वा वाक्यम् ॥ २१ ॥

कृष्णकृष्णेति । दुःखे वीप्सा महाबाहो इति क्रियाशक्तिसामर्थ्यं वाच्यमाह—पिता त इति । पितृवत्सलेति अभिमानार्थे सम्बोधनं बध्वापनीत इति महत्यपमानना स्वयमेव त्यक्ष्यतीति शङ्काभावाय दृष्टान्तमाह—सौनिकेनेति । सुनायां प्रसिद्धः मारक एव अतो मारणार्थं नीतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

निराकरणकार्ये भगवति भातमित्याह—निशम्य विप्रियमिति । मानुषीं मनुष्यस्वभावमङ्गीकृतवान् ततः तत्स्वभावात् विमनस्कः घृणी पितरि कृपावांश्च ततः स्नेहात् वक्ष्यमाणं बभाषे "मनःपूर्ववागुत्तररूपम्" इति श्रुतेः । तस्य वपुरेव शिर इति मनसः पुरुषशब्दप्रकृतित्वात् शब्दाभावे मानसपीडापूर्णा नोका भवतीति शब्दोपि निरूप्यते ॥ २३ ॥

कथं राममिति । रामो रक्षार्थं नियुक्तः सचासम्भ्रान्तः अतिसावधानः समयविशेषात् अतिक्रमस्तु तस्याशक्य इत्याह—सुरासुरैरजेयमिति । अयं सर्वोत्तमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—साल्वेनाल्पीयसा नीत इति । मे पितेति भाग्यं वा तस्य कथं न रक्षकं जातमित्यर्थः सर्वातिक्रमस्य दृष्टत्वात् नित्येच्छो विधिरेव बलवान् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमतमाह—गदायां सन्निवृत्तायामित्यारभ्य यावत्स्वाप्न यथेति ॥ २१-२२ ॥

घृणी दयावान् ॥ २३-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

घृणा दयाऽस्यास्तीति स तथा ॥ २३-२५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

अरे मन्द ! तू वृथाहि बकवाद करता है समीप में अपने

इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराट् प्रत्युपस्थितः।
वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥
एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि।
वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ २६ ॥
एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः।
उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥
ततो मुहूर्त्तं प्रकृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः।
महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ २८ ॥
न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः।
स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ २९ ॥
एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केच नान्विताः।
यत्स्ववाचो विरुध्येत नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ३० ॥

भाषा टीका।

मृत्यु को तू नहि देखता और जो शूरवीर होते हैं वे बहुत बोलते नहि हैं किन्तु अपने पराक्रम को दिखावते हैं ॥ १९॥

इस प्रकार कहकर श्रीकृष्ण भगवान् क्रोधित होकर भयंकर वेगवारी गदा से कण्ठ के मूल में शाल्व को मारते भए गदा के प्रहार से रुधिर की वमन करत शाल्व राजा कंपायमान होजाता भया ॥ २० ॥

गदा के निवृत्त होने पर शाल्व अन्तर्धान होगया पश्चात् एक मुहूर्त्त काल व्यतीति होने पर शाल्वने माया कर के भेजा भया वसुदेव के भृत्यका रूप धारी एक पुरुष आय कर मस्तक से श्रीकृष्णको प्रणाम कर के रुदन करत यह बोला कि मैं देवकीने पठायो हूँ ॥ २१ ॥

हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महाबाहो ! हे पितृवत्सल ! जस कसाई पशुको बांध कर लेजाता है तैसेहि शाल्व राजा आप के पिता वसुदेवको बांध कर लेगया ॥ २२ ॥

इस प्रकार के अप्रिय वचनको सुन कर प्राकृत मनुष्य वत् स्नेह से मनुष्य स्वभावको प्राप्त होकर तथा दयावान् और उदासीन मन होकर श्रीकृष्ण बोलते भए ॥ २३ ॥

सुर और असुरों से अजेय पुरकी रक्षा में सावधान हुसे श्रीबलरामजीको जीत कर अति तुच्छ शाल्व राजा हमारे पिताजीको कैसे लेगया इस वास्ते दैवहि बलवान् है ॥ २४ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

जनिता जनयिता ईशश्चेच्छक्तश्चेत् ॥ २६-२७ ॥

स्वबोधः स्वतस्सिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतः प्रकृतौ मनुष्यस्वभावे उपप्लुतो निमग्न आस्ते अतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरीं मायामबुध्यत् माययमिति ज्ञातवान् ॥ २८ ॥

स्वाप्नं स्वप्नप्रपञ्चं यथा ॥ २९ ॥

एवं परमतमुपन्यस्तं निराकरोति—एवमिति। केच केचन नान्विताः अनन्विताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः तदाह यत्स्ववाच इति तन्नानुस्मरन्तीत्यर्थः। अयमभिप्रायः न तावद्राजसूयार्थं रामेण सह गतः श्रीकृष्णः सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३० ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रत्युपस्थितः पुनः परावृत्य समीपमागतः किं कृत्वा वसुदेवमिवानीय कञ्चित्तदाकारमुपस्थाप्य ॥ २५ ॥

जनिता जनकः नतवन्नदात्रादिलक्षणः पिता इति सम्बन्धविशेषेण शोकभरमुत्पादयति—यदर्थमिति। सत्पुत्रस्य तदर्थं प्राणत्यागौचित्यादितिभावः। वीणतः साक्षाद्वीक्ष्यमानस्यापि तव हे बालिश ! मत्प्रभावानभिज्ञत्वादितिभावः। गीर्दर्वीतु वाचयति यदर्थमिह मयि जीवसि बलं प्रकटयसि स एष ते तव अजनिता जनको न भवति अत एव अतातस्तातो न भवतीत्यर्थः। तस्मात्पश्यतस्ते इन्द्रजालमिव कौतुकेन पश्यति त्वयि अमुं वधिष्ये तत्र निजोद्देश्यमाह—ईश इति। चेदित्यवधारणे "धत्से पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि" इतिवत् हे बालिश ! बाला मूर्खाः सन्त्येषां बालिनो मूर्खसभापतयः तान् मादृशान् श्यति तनूकरोति क्षिणोतीति हे तथाभूत ! यस्मादवश्यमीशः परमस्वतन्त्रस्त्वं तस्मात् पाहि मादृशं संसारादुस्तरेति ॥ २६ ॥

आनकदुन्दुभेस्तदाकारस्य उत्पाट्य छित्वा उत्कृत्येति वा पाठः ॥ २७॥

ततः शिरस उत्पाटनादादानाच्च हेतोः शाल्वात्प्रसृतां तेन

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसारितामित्यर्थः । ननु कुतस्तस्येदृशी शक्तिः तत्राह मयेनोदितामुपदिष्टाम् ॥ २८ ॥

प्रबुद्धस्सन् न सम्यक् साक्षादपश्यत् प्रबुद्धत्वे हेतुः अच्युतः अनश्वरज्ञानादित्वादिति भावः ॥ २९ ॥

ऋषयोऽपि स्वकीयाया एव वाचो हेतोर्यद्विरुध्येत विरुद्धं स्यात् तन्नानुस्मरन्ति नानुसन्दधति नूनं वितर्के निश्चये वा ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रकृतावुपप्लुतः प्रकृतिवश्याज्ञसंसारिवदित्यर्थः । अबुध्यत प्रबुद्धवानभूदित्यर्थः । नित्यसार्वज्ञत्वात् ॥ २८—२९ ॥

यत्र स्ववाचा "तान्यहं वेद सर्वाणि" इति स्वसार्वज्ञविषयवाचा ते इति बहुवचनं तत्राभिप्रायः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति इत्थं ब्रुवाणे सति वसुदेवमिवेति इवशब्देन वस्तुतोऽवसुदेवमिति सूच्यते ॥ २५ ॥

उक्तिमेवाह—एष इति । ते तवैष जनिता जनकः तातः पिता पालकव्यावृत्तये जनितेत्युक्तं यदर्थं किमर्थमित्यर्थः । ते तव वीक्षतः पश्यतः सतोऽमुं वसुदेवं वधिष्ये हे बालिश मूढ ! ईशः समर्थश्चेदमुं पाहि ॥ २६ ॥

एवमिति । आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य शिर उत्कृत्य छित्वा आदाय खस्थमाकाशं स्थितं सौभमाविशत् ॥ २७ ॥

तत इति । प्रकृतौ मानुषस्वभावे उपप्लुतो मग्नः स्वबोधः स्वासाधारणं सार्वज्ञ्यं यस्य सः तत्र हेतुः स्वजनानुसङ्गच्छतेऽनुवर्त्तन्त इति तथा तेष्वासक्तो वा ततो महानुभावः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात्स भगवान् मयोदितां साल्वं प्रति मयेनैवं कुर्वित्युपदिष्टामित्यर्थः । साल्वेन प्रेषितामासुरीं मायामबुध्यत ज्ञातवान् इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः किं कृतवांस्तदाह—नेति । यदेवं प्रबुद्धोऽबुध्यत तत्र तदैव आजौ युद्धाङ्गणे दूतं नापश्यत् नापि पितुः कलेवरं यथा स्वप्नादु (त्थितः) बुद्धः स्वाप्नमर्थं न पश्यति तद्वत् किन्तु अम्बरचारिणं सौभे स्थितं तं रिपुं साल्वमवलोक्य निहन्तुमुद्युक्तो बभूव ॥ २९ ॥

इतीत्थमुपन्यस्तं परमतं निराकरोति—एवमिति । हे राजर्षे ! केचिदृषयः नान्विताः अनन्विताः पूर्वापरानुसन्धानरहिता इत्यर्थः । इत्थं वदन्ति तदेवाह—यत्स्ववाचो विरुध्येरन् विरोधं प्राप्नुयुरिति यत्तन्नानुस्मरन्ति नानुसन्दधते नूनं ध्रुवम् अयमभिप्रायः नतावद्राजसूयार्थं रामेण सहागतः श्रीकृष्णः सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येति पूर्वमुक्तत्वात् नचेन्द्रप्रस्थं गते कृष्णे साल्वागमनं साल्वसङ्ग्रामव्यासक्तेन मया युष्मद्वृत्तं न ज्ञातमिति काम्यकवनस्थान् पाण्डवान् सान्त्वयता श्रीकृष्णेन उक्तमिति व्यासोक्तेरिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शाल्वस्य शक्तिप्रकटनाय तन्मायाप्रकारमाह-तत इति ॥२७॥

श्रीकृष्णः शाल्वसृष्टां मायाम् अवलोक्य किमकरोदत्राह तत इति । ततो वसुदेवशिरोहरणानन्तरं मुहूर्तकालं तत्र युद्धे अनुतिष्ठत् अन्वातिष्ठत् अन्ववर्तत कीदृशः प्रकृतौ चिदानन्दघनस्वभावे उपस्थितोऽपि शाल्वमायां जानन्नपि प्रकृतावुप प्रकृतिसमीपे स्थितः अजानन्निव पुनः किं चकारेति तत्राह—ततो मुहूर्त्तान्महानुभावः अपरिमितप्रभावः स हरिः स्वजनस्य स्वभक्तजनस्यानुकूलात्सङ्गतः वचनप्रसङ्गात् तद्वसुदेवशिरोहरणमबुध्यत, कथम् ? तदत्राह-आसुरीमिति । शाल्वेन प्रकृतां प्रयुक्तां मूलबलमाह—मय इति । मयेनासुररक्षणोदितामुपदिष्टामित्यर्थः तदुक्तं "जानन् शाल्वकृतां मायामजानन्निव केशवः । अन्ववर्तत किञ्चत्तु" इति बुद्ध्वा किं कृतमत्राह, प्रकृताविति. "कृती च्छेदने" इति धातोः बुद्ध्वा मायाः प्रकृतौ निर्मूलने सम्यक् स्थितोऽभूदिति शेषः । "ततस्तामाहराद्विभुः" इति वचनात् अज्ञानप्रकटनं कस्मादत्राह, प्रकृताविति । प्रकृतिनिर्मितशरीरस्थत्वाद्सुरजनमोहनार्थत्वाच्च—

"एवमेव तु सर्वत्र परमात्मा सनातनः ।
विद्धश्च रुधिरस्रावी कथञ्चिदजयत्परम् ॥

इत्यादि दर्शयेद्विष्णुर्मोहयन्मायया जगत्" इति चिदानन्दघनस्वभाव इत्येतत्कुत इति चेन्न "चिदानन्दघनस्यास्य कुतो वेधादि सम्भवेत्" इत्यस्मात्स्वजनानुसङ्गत इति इदमपि सङ्गतेः इतिसिद्धं "यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु मायेत् सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्यशत्रुं ननु पुरा विवित्से„ इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽयमित्यर्थः । तथाहि, हे इन्द्र ! तन्वा वावृधानः स्वरूपेण भृशं वर्धमानस्त्वं बलानि वीर्याणि विक्रमलक्षणानि अचरः अकृतेति यत् स्वजनेषु प्रब्रुवाणो व्याकुर्वाणो वर्तस इति शेषः । तस्मात् स्वभावरहस्यं स्वजना जानन्तीत्यर्थः । शाल्वादिशत्रुणा क्रियमाणानि यानि युद्धानि आहुः पुराणादौ एतानि त्वामुद्दिश्य सा मयोदिता माया इत् इन्द्रजाललक्षणेव त्वं पुरा प्रथमतो मुहूर्तं शत्रुसुखत्रोटनान्मायां न विवित्से न ज्ञातवानसि अद्याधुना विवित्से ननु पश्चात्सा सिद्धाभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव स्पष्टयति-नेति । अच्युतः ज्ञानच्युतिरहितः तत्पितुः कलेवरञ्च नापश्यत्प्रबुद्धः मायामिति शेषः । आत्मा परमात्मा निदर्शयति स्वप्न इति यथा स्वप्ने करितुरगादीन् पश्यति ततः प्रबुद्धः तान्पदार्थांश्च पश्यति बुद्ध्वा किं कृतमत्राह अम्बरचारिणमिति ॥ २९ ॥

तद्द्रष्टृणामृष्यादीनामपि ज्ञानलोपो नास्ति किम्पुनः हरेरिति भावेनाह—एवमिति । कथं वदन्तीत्यत्राह—यत्स्ववाच इति । स्वस्य स्वतन्त्रस्य हरेर्वाचो वेदलक्षणा यन्मोहादिकं हरिविषयं प्रति विरुध्यन्ते विरोधवन्त्यो भवन्ति हरेर्मोहादिकं न सहन्त इत्यर्थः । "अजस्यावक्रचेतसः" इति श्रुतेः । नूनं तार्किका उपक्रमादिवेदतात्पर्यलिङ्गकोविदास्ते वैदिकास्तन्मोहादिकं स्मरान्ति नु किं नैव स्मरन्तीत्यर्थः । येषां स्ववाचो विरुध्यन्ते हरेर्मोहादिवादिन्यः परस्परविरोधिन्यः स्युः ते शास्त्रप्रणेतारः तादृशीर्वाचः स्मरान्ति पुराणादौ नवेति वा ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं वदन्तीति विरुद्धं यत्तत्त्रयमेवाह—क शोकेति । अत्राज्ञसम्भवा अन्ये लभ्यन्ते पूर्वे मायापारवश्यकृताः चेत् संसारिणाम् उत्तरे परमार्थवस्तुमाधुरीपारवश्यकृताः तेतु संसारोत्तीर्णानां यथा प्रह्लादस्य संसारिणां तद्वहिर्मुखत्वमयदुःखदर्शनेन श्रीनृसिंहदेवे स्वशोकनिवेदनं यथा ब्रह्ममोहनलीलाकथनारम्भे श्रीशुकदेवस्य मोहः यथा श्रीभरतस्य श्रीभगवन्तमविदुषि वहुशाणेऽनुग्रहमयः स्नेहोदयः यथा वा सनकादीनां श्रीवैकुण्ठदेवे तत्पार्षदद्वशापजनितस्वभयनिवेदनमिति एत श्रीभागवतेऽपि वर्णिताः यथा "तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान् स्वकरादपच्युतान् । दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः" ॥ इति तस्मादस्युर्ययदि मायया मोहयितुमिष्यते तदातु न सर्वथासौ शोकमोहादिमानभवतीत्येव मन्तव्यं यत्तु ततो वत्सानदृष्ट्वेत्यादिकं वर्णितं तत् पुनः परमभक्तेन ब्रह्मणा सह लीलाकौतुकार्थमेव स्वातन्त्र्येणाङ्गीकृतमिति ज्ञेयम् ॥ ३०-३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एष ते जनितेत्यादि सरस्वती वक्ति । एष वसुदेवः ते तव अजनिता अतः अजनितायामपि अजत्वेपि जातः तातत्वेन स्वीकृतः वस्तुतस्तव जनिरेव नास्ति कुतस्तातसम्भवाना यदर्थं यस्य वसुदेवपूर्वपूर्वजन्मकृतस्य निमित्तं जीवसि जीव इवाचरसि जातवत्प्रतीयसे आचारार्थे क्विपि कृते तल्लोपात् सिद्धम् ईक्षतो वीक्षमाणस्य तव पुरतोऽमुं वधिष्ये पाहि रक्ष चेत् यतस्त्वम् ईशः हे बालिश ! केशिनायत वालाः केशाः सन्त्यस्येति वाली केशी तं श्यतीति कः ॥ २६-२७ ॥

ततो मुहूर्त्तमित्यादि । ततस्तदनन्तरम् अस्वजनानां परेषां शत्रूणाम् अनुषङ्गतः अमुहूर्त्तं क्षणमात्रमेव उपप्लुत उपद्रुतस्सन् महान् भावः श्रीकृष्णस्तत् ताम् आसुरीं मायां अबुध्यत यतः प्रकृतौ भावे सर्वज्ञत्वे स्थितः ॥ २८-२९ ॥

एवं वदन्तीत्यादि हे राजर्षे ! केच न अन्विता मुनय एवं वदन्ति नतु तत्सत्यं सर्वज्ञस्य श्रीभगवतस्तथापि सरस्वत्येव तत्समाधीयते ॥ ३०—३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न केवलं नयनमात्रं तदा मानसः क्लेशः सन्दिग्धोपि भवेत् किन्त्वनर्थान्तरमपीत्याह—इतिब्रुवाण इति । प्रत्युपस्थितः आभिमुख्येन समायातः ततो वसुदेवमिव मायिकं कञ्चन पुरुषं समानीय कृष्णमिदं वक्ष्यमाणमुवाच यतः स उपासितमायारूपः स भगवान् ॥ २५ ॥

तस्य वाक्यम् "एष ते जनिता ते" इति । भगवत्त्वादिन्द्रियप्रवृत्तिः अजनिता अतात इति तु वस्तुस्थितिः कृतेपि भूभारहरणे स्थितिः पित्र्यर्थेति मन्यते यद्यप्यन्येषां क्षितिबिन्दुकार्यार्थी तथापि पितृभक्तस्य एतदेव कार्यमिति प्रकृते क्लेशाधिक्याय आरोप्य न्यायेन पितृभक्तत्वं वदन् स्वतः पीडां कर्त्तुमशक्तः तदभावे स्वत एव पीडितो भविष्यतीति तथोक्तवान् अधिकक्लेशार्थमाह—वधिष्य इति । क्रिया तु कर्त्तव्यैवेति प्रतिज्ञाहान्यर्थम् ईशश्चेत्पाहीत्युक्तवान् स्वबुद्ध्या सम्बोधनं बालिशेति नापि शं यस्मादिति स्वयमेव द्वेषिणामप्युपकारं करोषीति मारणेनास्मान् कृतार्थान् कुर्विति प्रार्थना मतान्तरभावेति पदार्थो नात्राभिप्रेत इति न पदानाम् ॥ २६ ॥

अर्थान्तरं वर्ण्यते, निर्भर्त्सनम् अभिमानप्रच्यावणं तथा करणे बलं मायावीति "मायेत्यसुराः" इति श्रुतेः । तं यथायथोपासते तद्वैनान् भूत्वाऽवतीति च भगवतैव भगवान् एवं क्रीडतीति न काप्यनुपपत्तिः अतो भगवदावेशात् लीलाप्रदर्शक इव आनकदुन्दुभेः शिरः खड्गेनोत्कृत्य पुनर्योजनाभावाय खम् आकाशस्थितं सौभं मूलाश्रयं समाविशत् ॥ २७ ॥

एतन्मुहूर्त्तमात्रं त्रितीयेपि मुहूर्त्ते भगवानिममर्थं चिन्तयन् तूष्णीं स्थितः अनेन बलभद्ररक्षाभावशङ्कापि निवारिता तदनन्तरं मुहूर्त्तमात्रं प्रकृतावेवोपप्लुतस्सन् पश्चान्मानुषीं प्रकृतिं परित्यज्य अन्यप्रबोधाभावेपि स्वबोध एवास्ते स्वज्ञानशक्तिं प्रकटीकृतवान् अत्रापि क्रियाव्यवहितेन सम्बन्धः स्वजनानुषङ्गतो वा तस्य स्वजनानुषङ्गो नास्तीति मोहाभावात् जिज्ञासया स्वबोधे स्थितिर्जातेत्यर्थः । ननु तथाप्युपदेशाभावे कथं ज्ञाननिष्ठा ? तदाह—महानुभाव इति । तदा तामासुरीं मायामबुध्यत इदं ममैव रूपान्तरमिति आत्मजिज्ञासायामेव आत्मावबोध इति अनेन तस्मिन्नपि कल्पे भगवतः शुद्धब्रह्मत्वमित्युक्तम् अज्ञत्वादिलीला सर्वावतारेष्विति न काप्यनुपपत्तिः परमुपक्रान्ते भागवते कृष्णो नैवम्विध इति अत्रापि साधारण्येन योजयतां दूषणमग्रे वक्तव्यं सा माया कुत उत्पन्ना किंनिष्ठेति तत् द्वयं निर्दिशति—शाल्वप्रसृतां मयोदितामिति साल्वे व्याप्ता मयेन च निरूपिता ॥ २८ ॥

ततो बोधेन तद्रूपे उपसंहृते तत्कार्याणां भयो जात इत्याह—न तत्र दूतमिति । अनेनापि भगवत्त्वमेव साधितम् अन्यथा मायिकोपसंहारे हेत्वभावः दूतः पितुः शरीरञ्च पूर्वं दृश्यमानमपि प्रबुद्धस्सन् पश्चादागतो युद्धस्थाने न सम पश्यत् यतो ऽयमच्युतः रूपान्तरस्थितः तथैवेति ज्ञापयितुं गूढार्थोऽयमिति दृष्टान्तमाह—स्वप्नं यथेति । स्वप्नेपि स्वयमेव स्थितः परं रूपान्तरेणेति । रूपान्तरस्वीकारे तस्यादर्शनं युक्तं चकारेण मायामनोरथादिकमपि संगृह्यते ततः अम्बरचारिणं रिपुं सौभरथमालोक्य मारणे पापेन महादेवभगवतोः उपेक्षणाद्रक्षकाभावात् निहन्तुमुद्यतः इति पूर्वपक्षः ॥ २९ ॥

सिद्धान्तमाह—एवमिति । अस्य पूर्वपक्षत्वं युक्तिबोधेन वक्तव्यमेव प्रमाणबोधेनापि निरूप्यते—एवं मुनयो वदन्तीति । मननेन सञ्जातं यदार्षज्ञानं तेनोत्प्रेक्ष्यैव ज्ञात्वा वदन्ति मूलविरोधे आर्षज्ञानमप्रमाणमिति शास्त्रमर्यादा उपजीव्यविरोधात् यथा प्रमाणबोधितधर्मेणैवम् आर्षज्ञानं वृत्तमिति प्रमाणविरोधेन निरूपितानि साङ्ख्यादिमतान्यप्रमाणानि एवं भगवदनुभावकृपाव्यतिरेकेण प्रमेयबलं विना आर्षज्ञानं न भवतीति तेन ज्ञानेन भगवति दोषदर्शनं स्वजन्मनि मातृव्यभिचारदर्शनमिव सर्वथा बाधितविषयत्वादुपेक्ष्यं तथापि धृष्टाः निर्लज्जाः ये वदन्ति मूलभूतेपि भगवति दोषाननुपपन्नसन्तिमुनयो वदन्ति

क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं [1]वा येऽज्ञसम्भवाः ।
क चाखण्डितविज्ञान[2]ज्ञानैश्वर्यैस्त्वखण्डितः ॥ ३१ ॥
यत्पादसेवोर्जितया ऽऽत्मविद्यया हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
लभन्त आत्मीयमनन्तमैश्वरं कुतानु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

इति ऋषय इत्यपि तथा राजर्ष इति सम्बोधनं स्वपक्ष-परपक्षाभिनिवेशयोः विश्वासोपहासौ बोधयति एतेषां मध्ये केचनैवान्विताः, युक्तवादिनः सर्वनिराकरणे अर्द्धनिराकरणं प्ररोचनार्थं नान्विता इति पदच्छेदे सर्वनिराकरणं वा उपहासे युक्तिमाह—यत्स्ववाचो विरुद्ध्येरन्निति ते किं कल्पान्तरव्यवस्थां योगबलेन ज्ञात्वा वदन्ति आहोस्वित् इदानीन्तनभगवद्व्यवस्था आद्ये नास्माकं कापि क्षतिः द्वितीये तु कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति शास्त्रपर्यालोचनया तदनुगुणा एव धर्माः वक्तव्या इति विरुद्धकथनात् ते नूनं न स्मरन्ति अपिच तादृशार्षज्ञानेन त अपि पूर्वमपि स्मृतिमप्रमाणमेव नतु सर्वेष्ववतारेषु अवतारधर्माः प्रवर्त्तन्ते अन्यथा वसुदेवसुतत्वादयोपि बाधितार्था इति न वक्तव्याः स्युः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जनिता जनयिता ॥ २६—२७ ॥

प्रकृतौ मानुषस्वभावे उपप्लुतः व्याप्तः सुष्ठु अबोधः सन्नास्ते स्म तदनन्तरन्तु स महानुभावस्तत्सर्वमासुरीं मायां साल्वेन प्रसृतां प्रयुक्तां मयात् उदिताम् अबुध्यत ॥ २८ ॥

अत एव न तत्रेत्यादि स्वाप्नं स्वप्नप्रपञ्चं यथा ॥ २९ ॥

एवं परमतमुपन्यस्य तन्निराकरोति—एवमिति । केच केचन नान्विताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः, तदेवाह यत्स्ववाचो विरुध्येत विरुद्ध्येरन्निति तन्नानुस्मरन्तीत्यर्थः । तथाहि न तावद्राजसूयार्थं रामेण सह गतः कृष्णः सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येति पूर्वमुक्तत्वात् ततश्चार्य्यमिश्राभिसङ्गत इति तैर्वर्णितं कृष्णोक्तं कथं सङ्गच्छतां यदि वा कष्टेन सङ्गच्छतां नाम तदा पुनरपि "कथं राममसम्मतं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः" इति कृष्णोक्तमुपपद्यतामिति ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जनिता जनयिता ॥ २६—२७ ॥

स्वः स्वासाधारणः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धो बोधो यस्य स तथाभूतोपि स्वजनेषु योनुषङ्गः अनुरागस्तस्मात् प्रकृतौ प्राकृतजनस्वभावे उपप्लुतो निमग्नः आस्ते अतिष्ठत् ततः मयोदितामासुरीं मायां सालवप्रहिताम् अबुध्यत् ज्ञातवान् ॥ २८ ॥

एतदेवं प्रबुद्धः न दूतं न पितुः कलेवरं समपश्यत् यथा प्रबुद्धः स्वाप्नमर्थं न पश्यति तद्वत् ॥ २९ ॥

परमतं दूषयति—एवमिति । केच केचन ऋषयः एवं वदन्ति ते नान्विताः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः तदाह यत्स्ववाचो विरुध्येत विरुद्ध्येरन् विरोधं प्राप्नुयुः तन्न स्मरन्ति नूनं निश्चितम् अयमाशयः न तावद्रामेण सह राजसूयार्थं गतो हरिः सङ्कर्षणमनुज्ञाप्येत्युक्तत्वात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण जी इसप्रकार कहहि रहे हैं इतनेही में शाल्व राजा प्रकट होकर मायासे रचे भये वसुदेव के समान पुरुष को लाय कर श्रीकृष्ण के प्रति यह बोले ॥ २५ ॥

तेरे उत्पन्न करने बाला यह पिता है जिसके अर्थ इस संसार में तू जीवता है तेरे देखते२ मैं इस का वध करूंगा हे अज्ञ ! यदि समर्थ होतो तू इस की रक्षा कर लेना ॥ २६ ॥

मायावी शाल्व राजा इसप्रकार श्रीकृष्ण का तिरस्कार करके तरवार से मायावसुदेव के शिरको काटकर उस शिरको लेकर आकाश में स्थित विमान पर जाबैठा ॥ २७ ॥

उस के अनन्तर पिता के विषय में आसक्ति होनेते एक मुहूर्त्त पर्य्यन्त श्रीकृष्ण भगवान् मनुष्य स्वभाव में डूब जाते भए पश्चात स्वतः सर्वज्ञ महानुभाव श्रीकृष्ण भगवान् पिता के वधको मयदैत्य से शिक्षित और शाल्व से प्रसारित आसुरी माया जानते भए ॥ २८ ॥

सर्व कालमें प्रकृष्ट ज्ञानवान् श्रीकृष्ण जी ने पिता के शरीर को नहिं देखा जैसे जागने पर स्वप्न को नहि देखते पश्चात विमान पर बैठे भये आकाश चारी वैरि शाल्व को देखकर श्रीकृष्ण जी उस के वध करने को उद्युक्त होते भए ॥ २९ ॥

हे राजर्षे ! पूर्वापर विवेक नहि करने वारे कोई ऋषि लोग ऐसे कहते हैं जो अपने वचन विरोध को प्राप्त होता है उस का वे ऋषि लोग विवेक नहि करते ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

[1]असम्भावितञ्चेत्याह—क शोकमोहाविति । भयं वा दुर्निमित्तदर्शनकृतं नूनं हन्युः पुरीं ममेति यदुक्तं यच्च हस्ताच्छार्ङ्ग

(१) अज्ञानसम्भवम् ।　(२) ज्ञानैश्वर्यस्य शाल्मनः ॥ इति वीर० पाठः ॥

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा साल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ।
विद्ध्वाऽच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥ ३३ ॥
तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ।
विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न्यपतदित्युक्तं तद्धयं वा केति अक्षेषु सम्भवो येषां ते अखण्डितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः तत्र विज्ञानं स्वरूपविषयं ज्ञानं बाह्यविषयम् ॥ ३१ ॥

किञ्च यस्य पादसेवया ऊर्जिता पुष्कला या आत्मविद्या तया अनादिश्चासावात्मविपर्ययग्रहश्च अहं कृशः सुखी दुःखी इत्यादिलक्षणस्तं हिन्वन्ति नाशयन्ति सन्तः ऐश्वर्यं पदञ्च तस्य सतां गतेः कुतो नु मोह इति अतो नैतद्वचनं सत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

किं तर्हि सत्यं तदाह—तं शस्त्रपूगैरिति । वर्म कवचम् रुरोज बभञ्ज ॥ ३३—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मोहः अज्ञानं सुरैरीडित इति शुद्धसात्त्विकदेवैः तत्त्वेन तामसशोकधभावोऽखण्डविज्ञानादिसद्भावश्च दृढीकृतः ॥ ३१ ॥

आत्मविद्यया स्वतत्त्वविज्ञानेन आत्मनः स्वस्वरूपस्य विपर्ययेन वैपरीत्येन ग्रहं ग्रहणं ज्ञानमित्यर्थः । आत्मीयं पदं स्वरूपानुभवलक्षणं मोक्षमित्यर्थः । ऐश्वरञ्च वैकुण्ठलोकं कथम्भूतम्? अनन्तं लोकत्वेपि श्रीविग्रहवदपरिच्छिन्नं नु अहो मोहः अज्ञानं परमस्य परमेश्वरस्य इति दुर्निमित्ततादर्शनं तेन चिन्ता च न सम्भवेत् तथा सतां मुक्तानां मोक्षानपेक्षकभक्तानां वा गतेर्गम्यस्येति सच्चिदानन्दविग्रहत्वेन च दौर्मनादिकं न सम्भवेदेवेति भावः । अथवात्र प्रकरणे सर्वं नासमञ्जसं किन्तु किञ्चिदेव कुरुवृद्धानुज्ञापनापूर्वकप्रस्थानादीनामपेक्षितत्वात् श्रीबलदेवस्य सभापर्वादावुक्तं तत्र गमनं च न विरुद्धं पूर्वमागतस्यापि पश्चाद्यज्ञार्थमाह्वानेन तथा श्रीकृष्णेन सहैवागत्य पुररक्षार्थावस्थानेन च सम्भवात् पूर्वं द्वारकायां स्थिते तु श्रीबलदेवे श्रीप्रद्युम्नस्य युद्धादौ प्राधान्यायुक्तत्वात् प्राकृता अपि तदानीं जानीयुः किमुत श्रीवैशम्पायनादयः अतस्तेषां तत्र मोहो न सम्भवेत् दुर्निमित्तदर्शनादिकञ्च लीलैव ततस्तदपि न विरुद्धं यत्तु श्रीभगवदन्तर्द्धेत्वात्तैर्दुरूहं विरुद्धञ्च तत्स्वयमेवाह—क्व शोकेति । अखण्डितविज्ञानादित्वेन शोकादिवशत्वेन चोक्तत्वात् स्ववाग्विरुद्धता तत्राज्ञसम्भवा इति विशेषणाद्विज्ञसम्भवा अन्ये लक्ष्यन्ते पूर्वे मायापारवश्यकृताः तेच संसारिणाम् उत्तरे परमार्थवस्तुमाधुरीपारवश्यकृताः तेतु संसारोत्तीर्णानां यथा श्रीप्रह्लादस्य संसारिणां तद्बहिर्मुखत्वमयदुःखदर्शनेन श्रीनृसिंहदेवे स्वशोकनिवेदनं यथा वा ब्रह्ममोहनलीलाकथनारम्भे श्रीशुकदेवस्य मोहः यथा वा श्रीभरतस्य श्रीभगवन्तमविदुषि रहूगणेऽनुग्रहमयः स्नेहोदयः यथा वा सनकादीनां श्रीवैकुण्ठदेवे तत्पार्षदशापजनितस्वभयनिवेदनमिति एते श्रीभगवतोपि दामोदरलीलाप्रसङ्गे भक्तानुग्रहस्वभावतास्थापनया स्थापिता एव यथैव श्रीशुकदेवेनापि स्वयमन्यत्र वर्णितं—

"तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो
ह्यनन्यनाथान् स्वकरादपच्युतान् ।
दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान्
घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥" इति

यथा तत्रैव च सर्वसात्वतगणरक्षार्थं शाल्वेन युद्ध्यतीति तस्मादसुरैर्यदि मायया मोहयितुमिष्यते तदा न सर्वथा शोकमोहादिभाग्भवतीत्येव मन्तव्यं यत्तु—

"ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेपि च वत्सपान् ।
उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः" ॥ इति

ब्रह्मणो माययैव तत्तद्वर्णितं तत्पुनः परमभक्तेन ब्रह्मणा सह लीलाकौतुकार्थमेव स्वानन्येणाङ्गीकृतमिति ज्ञेयम् एवमेवोत्तरपद्येपि अनाद्यात्मविपर्ययग्रहं हिन्वन्तीत्येवोक्तमिति दिक् एवं ततो मुहूर्त्तमित्यादिद्वये गीर्देवीमतमेतत् मुहूर्त्तं व्याप्य तत्तस्मात् मिथ्याकारणाद्धेतोर्यः स्वजनस्य श्रीवसुदेवस्य अनुषङ्गो ऽनुस्मरणं तृतीयायास्तसिल् तेनोपप्लुतो व्याप्तोपि प्रकृतौ स्वस्वरूपे स्वबोधे निजसार्वज्ञ एवास्ते स्वव्यवच्छेदेनासीत् यतो महानुभाव इत्यादि मुहूर्त्तानन्तरन्तु बहिरपि नापश्यदित्याह—नेति । तत्र दृष्टान्तः प्रबुद्धः स्वप्नसमयेपि स्वप्नीयमिति निर्णीतबोधो जनो यथा क्षणात्स्वाप्नं तत्सम्बन्धि वस्तु न पश्यति तथेति ॥ ३२ ॥

एवं परमतामिश्रं पूर्वं प्रकरणं संशोध्य केवलस्वमतमुत्तरं प्रकरणमाह—वर्म्मादीनां तत्तत्क्रमेणाच्छादनं तद्दर्पस्याधिकनिरसनार्थं यतः शत्रोः ह हर्षे ॥ ३३ ॥

तत्सौभं तोये समुद्रे ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अज्ञसम्भवाः संसारिषु सम्भवन्तः ज्ञानविज्ञानशब्दौ प्रकारप्रकारिज्ञानपरौ अखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यः ईश्वरः विज्ञानज्ञानैश्वर्याणाम् इति वा अर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मीयमनन्तमैश्वरं गुणाष्टकलक्षणं लभन्ते ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असम्भावितश्चैतदित्याह—क शोकमोहाविति । विमनस्क इत्यनेनोक्तः शोकः मानुषीं प्रकृतिं गतइत्यनेनोक्तो मोहश्च घृणी स्नेहादित्यनेनोक्तः स्नेहो भयं वा दुर्निमित्तदर्शनजं नूनं हन्युः पुरीं ममेत्यनेनोक्तं यच्च हस्ताच्छार्ङ्गं न्यपतदिति तच्चाज्ञानसम्भवं न विद्यते ज्ञानं येषां तेषु सम्भवं सम्भवेत् भयं वा केत्यसम्भावना द्योत्यते तद्धेतुत्वेन भगवन्तं विशिनष्टि—अखण्डितेति । ज्ञानविज्ञानशब्दौ प्रकारप्रकारिविषयज्ञानपरौ, अखण्डिते ज्ञानविज्ञाने सर्वपदार्थतद्याथात्म्यविषयके ऐश्वर्य्यञ्च यस्य तस्येश्वरस्य सर्वान्तर्यामिणिः शोकादिः केति सम्बन्धः । हेत्येवंविधस्य भगवतः शोकादिकं वदतो विस्मयन्ते इति ॥ ३१ ॥

शोकाद्यभावं कैमुत्यनयाभिप्रायेणाह—यत्पादेति । यस्य भगवतः पादयोः सेवया परिचर्यादिरूपसेवया श्रवणकीर्त्तनादिरूपया वा ऊर्जिता पुष्कला परिनिष्पन्नेति यावत् तयाऽऽत्मविद्यया आत्मनस्तस्य परमात्मनः विद्यया उपासनया अनाद्यात्मविपर्ययग्रहं हिन्वन्ति अपनयन्ति अनादिश्चासावात्मनो विपर्ययः देहाद्विलक्षणस्यात्मनो देहतादात्म्यभ्रमः अस्वतन्त्रस्यात्मनः स्वातन्त्र्यभ्रमश्चेत्येवम्विधो विपर्ययः स एव ग्रहः पिशाचस्तं किञ्चानन्तमसङ्कुचितमात्मीयमैश्वरम् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकलक्षणं लभन्ते निरस्तनिश्शेषाज्ञानतत्कार्याः गुणाष्टकप्रादुर्भावरूपमुक्तिं लभन्त इत्यर्थः । सतां गतेः परमपुरुषस्य मोहं कुतोनु तत्पादसेवकानामेव न मोहः किम्पुनस्तस्य मोहाभाव इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इत्थं परमते निरस्ते किन्तर्हि तात्त्विकमित्याह—तमिति । शौरेरित्यस्येन्द्रप्रस्थादागत इत्यादिः यद्वा भगवतः शोकमोहादिप्रतिपादकमिव स्थितमनूदितं परमतमुद्धरति-एवं वदन्तीति त्रिभिः। अन्विता युक्ता इति यावत् केचनैवम्वदन्ति इत्यर्थः । ननु निरस्तनिखिलदोषस्य भगवतोऽज्ञानशोकादिदोषान्वदन्तः कथमभियुक्ता इत्यत आह—यदिति । यत् यस्मात्स्ववाच इति षष्ठ्यन्तं स्ववाचः "वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि" इतिसार्वज्ञ्यविषयभगवद्वचसः ये विरुध्येरन् अज्ञानादयो दोषास्तान् ते ऋषयः नानुस्मरन्त्येव किन्तु मनुष्यभावानुकारमात्रतात्पर्यकत्वेन तथोचुरिति भावः । त इति बहुवचनं सर्वाभिप्रायकम् एवञ्च मानुषीं प्रकृतिङ्गत इत्यस्य प्रकृतिं स्वभावं गतोऽनुगतः अनुकुर्वन्नित्यर्थः । अन्यथा प्राकृतो यथेति दृष्टान्तासङ्गतिः हस्ताच्छार्ङ्गं न्यपतदित्युक्तेरपि मनुष्यभावानुकारे तात्पर्यम् अन्यथा निरस्तनिखिलदोषस्य क्वावद्यसम्भावनापीत्यभिप्रायेणाह-क शोकेति द्वाभ्याम् । अनयोर्यथोक्त एवार्थः । अस्मिन्पक्षे आर्यमिश्राभिसङ्गत इत्यस्यायमर्थः आर्यमिश्राः वृद्धाः भीष्मादयस्तैरभिसङ्गतः अभितस्सङ्गतस्सुखमासमिति आर्यमिश्रैश्च सङ्गत इति पाठान्तरमपि क्वचिद्दृश्यते आर्यैर्मुनिभिर्मित्रैभवद्भिश्च सङ्गत इत्यर्थः । ननु बलभद्रसहितत्वमनेनोच्यते अस्मिन्पक्षे काम्यकवनस्थपाण्डवसान्त्वनमुपपन्नमेवान्यथा परमतं दूषयन् बादरायणः स्ववचसोः पूर्वपरयोर्विरोधं परमते नापादयितुमर्हति ततो मुहूर्त्तमित्यादेस्त्वयमर्थः उपप्लुतः स्वबोध इत्यसमस्तं पदद्वयं स्वबोधः स्वः स्वाभाविकः स्वासाधारणश्च बोधः सार्वज्ञ्यरूपो यस्य तथाभूतोपि प्रकृतावुपप्लुतो मग्नः प्रकृतिवश्याज्ञसंसारीव आस आस्त इत्यर्थः । तत्र हेतुः स्वजनान् यदूननुसङ्गतः अनुवर्त्तमानः स्वयमपि कश्चिद्यादववदनुकुर्वन्नित्यर्थः । ततोऽबुद्ध्यत प्रबुद्धवानभूत् नित्यसर्वज्ञोपि प्राकृतवत्क्रमेण बुध्यत इति किञ्चाद्य व्याख्याने इन्द्रप्रस्थाद्भगवदागमनस्यानुक्तत्वात्तं शस्त्रपूगैरित्यादेः पूर्वग्रन्थसन्दर्भवैघट्यं शौरिरित्यस्येन्द्रप्रस्थादागत इत्यादि पूरणत्वे स्वारस्यमित्यवगन्तव्यमित्यलं विस्तरेण । अमोघोऽप्रतिहतो विक्रमो यस्य स शौरिरोजसा बलेन शस्त्रजा(लैः) तैः प्रहरन्तं सालवं शरैर्विद्ध्वा ताडयित्वा वर्म कवचं धनुश्च शिरोमणिञ्चाच्छिनत् सौभन्तु गदया रुरोज बभञ्ज हेत्याश्चर्ये॥३३॥

तदिति । कृष्णहस्तेनेरितया प्रयुक्तया गदया सहस्रधा विचूर्णितं तत्सौभं तोये समुद्रजले पपात ततः सालवः तत् सौभं त्यक्त्वा भूतलमास्थितः गदाम् उद्यम्य द्रुतं यथा तथा तं कृष्णमभ्यद्रवत् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) इति तैरुदितां वाणीमाकर्ण्य कमलेक्षणः ।
ससौभं हन्तुमारेभे शाल्वं कुरुकुलोद्वह ॥ क ॥
ततो निशातमादाय चक्रं कृष्णः सुदर्शनम् ।
आग्नेयास्त्रेणाभिमन्त्र्य प्राहिणोत्सौभनाशनम् ॥ ख ॥
तन्नारायणहस्ताग्रधान्मुक्तमाग्नेयमन्त्रितम् ।
जज्वालाब्रह्मसदनं ज्वालामालातिभीषणम् ॥ ग ॥
ततो वैमानिकाः सर्वे त विहाय विहायसम् ।
सुदर्शनोष्मणा तप्ता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ घ ॥
तदर्कशतसङ्काशं सौभं भित्वा द्विधा पुरम् ।
भूयो नारायणकरं प्राप भूप सुदर्शनम् ॥ ङ ॥
ततः समुद्रे न्यपतत्पुरं विच्छिन्नबन्धनम् ।
गदापाणिर्दुराधर्षः शाल्वोपि प्रत्यदृश्यत ॥
तां प्रेषयामास गदां कृष्णमुद्दिश्य दुर्मतिः । च ॥
ततो रथं दैत्यवलोपनीतं संस्थाय शाल्वो बहुशस्त्रसञ्चयम् ।
अवाकिरन् कृष्णशिरस्यनन्तैर्महायुधैश्च व्यनदद्धरिर्यथा ॥छ॥
तां गदां प्रेषितां तेन छित्त्वा बाणैस्त्रिधा हरिः ।
पाञ्चजन्यमुपाध्माय सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ज ॥)

प्रत्युत विपरीतमेव वदन्तीत्याह—केति । ये शोकादयोऽज्ञानतः सम्भवो येषां ते तथा ॥ ३१ ॥

तदेव दृढयति—यत्पादेति । आत्मविद्यया परमात्मज्ञानेन अनादिकालेन आत्मविपर्ययग्रहं मनसि स्थितमन्यथाज्ञानं हिन्वन्ति नाशयन्ति न तावदेव किन्तु हरितत्त्वञ्च जानन्तीत्याह- लभत इति । आत्मीयमात्मनः परमात्मनो विद्यमानमनन्तमैश्वरमीश्वरत्वं लभन्ते जानन्ति यद्वा स्वयोग्यमैश्वरमीश्वरानुगृहीतमनन्तं मोक्षं लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

॥ क—ख ॥

आब्रह्मसदनं ब्रह्मसदनं ब्रह्मलोकपर्यन्तम् ॥ ग—घ ॥

सौभं नाम पुरम् ॥ ङ ॥

अनन्तैरनेकसङ्ख्यैः हरिः सिंहः ॥ छ—ज ॥

शिरोमणि कीरीटं रुरोज बिभेद ह प्रसिद्धम्—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतार्बुदे ।
न्यर्बुदं शङ्खवृन्दञ्च निखर्वं खर्वमर्बुदम् ॥
इतियादवः ॥ ३३—३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्मादवतीर्णस्य दोषवर्णनं न बाधितमिति शङ्कायामाह—क शोकमोहौ स्नेहो वेति । अयमवतारः नावतारान्तरवत् केनचिदंशेन अज्ञानशक्तिसहितो वा किन्तु साक्षात्पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णशक्तिमतः ततश्च तत्र पूर्णरूपे प्रथमतो हीनभाव एव बोधयितुमनुचितः भक्तोत्कर्षबोधनाभावात् तत्रापि पित्रर्थं शोकमोहश्च मायिके पितृत्वबुद्धिः तस्मिंश्च स्नेह इति वेत्यनादरे तदनुगुणं वचनं च पिता मे बलवान् विधिरित्यादि एते कथं न भवन्तीत्याह—अज्ञसम्भवा इति । अज्ञानगृहीत एव चैतन्ये एतेऽन्तःकरणस्य धर्माः सम्भवन्ति प्रकृतेप्येवमेवास्त्विति चेत्तत्राह—क्वाखण्डितविज्ञानज्ञानेति । भगवति सर्वदा त्रयं संसिद्धं सर्वलीलास्वपि अखण्डितं विज्ञानमात्मानुभवः ज्ञानं सर्ववस्तूनाम् ऐश्वर्यं पूतनास्तनपयःपानप्रभृति सर्वत्र त्रयाणां निरूपणात् यत्राज्ञानं बाल्ये सर्वजनीनं तत्र यदि नास्ति तदा कथमिदानीं जीवानामपि विवेकदशायां तत् सम्भवेत् नच लोकास्तथा बोध्यन्त इति यतः लोकानामपि भगवानतिशय (इय) ऐश्वर्य इतिबुद्धिः यतः सुरैरनुत्तमणमीडितः उपलक्षणमेतत् पारिजातहरणगोवर्द्धनोद्धरणकालीयदमनादीनि पामराणामपि माहात्म्यज्ञापकानि भगवच्चरित्राणि सन्ति अतः सर्वथाऽस्मिन्नवतारे केनाप्यंशेनाज्ञानादिकथनं बाधितविषयमेव ॥ ३१ ॥

किञ्च, यद्यस्मिन्नवतारे कोप्यंशः अज्ञानकृतः प्रदर्शनार्थो वा भवेत् तदा अयमवतार एव न भवेत् मोक्षदानमेवास्यावतारस्य प्रयोजनम् अन्यत्तु गौणमेव नृणां निःश्रेयसार्थाय इति वाक्यात् अन्यथा कामादिभिर्भजने मोक्षो न स्यात् भक्तियोगविधानार्थमित्यपि पक्षे माहात्म्यविघटकत्वादिदं चरित्रमसामञ्जस्यमित्याभिप्रेत्याह—यत्पादसेवोर्जितयाऽऽत्मविद्ययेति । यस्य पादसेवया ऊर्जिता आत्मविद्या भवति ब्रह्मविच्चरणसेवया उत्पन्ना भगवच्चरणसेवया पुष्टा भवति बीजभावदेहभावयोः लोके महान् विशेषः तथा गुरोर्भगवतः सकाशाच्च जायमानज्ञानविशेषः एवं यत्र चरणसेवकानामन्येषामेव भवति यत्र च गुरोरपि मोहो निवार्यते तत्र कथम्भगवन्मोहसम्भवः किञ्च न केवलं तेषां ज्ञानमेवोत्पद्यते किन्तु तेन ज्ञानेन अनाद्यात्मविपर्ययं हिन्वन्ति नाशयन्ति अनादिर्योयमात्माग्रहः ततो विपर्ययः देहादिबुद्धिः तत्र योयमाग्रहः समूलकमज्ञानकार्यं नश्यतीत्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किन्त्वज्ञाननिवृत्त्यनन्तरम् आत्मानं भगवन्तमपि लभन्ते ननु स्वात्मा लब्ध एव को विशेष इति चेत्तत्राह—अनन्तमीश्वरमिति । अपरिच्छेदऐश्वर्ये आत्मना आत्मन्येव तत्रैश्वर्यं तत्रैवेति सर्ववादिसम्मतं परिच्छेदेऽस्तु केषाञ्चिन्मते आविद्यकः उभयथापि विशिष्टात्मा सायुज्य एव प्राप्तो भवति ततश्चैकस्मिन्न इव जन्मनि चरणसेवामात्रेण निषिद्धप्रकारेणापि अविद्यानिवर्त्तकं ज्ञानम् अनुपदमेव सायुज्यञ्च ज्ञानमार्गेपि जन्मकोटिभिः साध्यं कथं लभन्ते अतस्तेषामस्मिन्नप्यवतारे अज्ञानादिवर्णनं शास्त्रान्तरकरणज्ञानवदुपेक्ष्यमेव ननु प्रदर्शनार्थं वा तथा लीलाप्रदर्शनं भविष्यतीति चेत्तत्राह—परमस्य सद्गतेरिति । कालादेरपि परस्य को महादेवः तद्भक्तानुरोधः सतां गतेश्च कथं मोहप्रवर्त्तकत्वं सन्त एव न मोहं प्रदर्शयन्ति कुतस्तेषामपि गतिः अवतारान्तरेपि भक्तैः सह लीलायामेव पराजयादिवर्णनं भक्तपूजाभ्यधिकेति प्रदर्शनार्थं तस्मात्प्रकृते मोहहेतोः कस्याप्यभावात् तु इति निश्चयेन कुतो मोहः ॥ ३२ ॥

तर्हि अत्र साल्वयुद्धे किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसेति । अत्र केचित् मोहप्रदर्शनप्रभृतिसर्वमेव बाधितं किन्तु गृह एव विद्यमाने भगवति तस्मिन्नागते शस्त्रपूगैः प्रहरन्तं मारितवानित्याह अन्येत्विन्द्रप्रस्थादेवागत्य स्वसैन्यं शस्त्रैः प्रहरन्तं दृष्ट्वा मारितवानिति अपरेतु बाहुवधादिमोहप्रदर्शनं जातमेव केवलं भगवति मोह एव निषिद्धः न त्वन्य इति पश्चान्मोहाभाव एव पुनरागत्य शस्त्रैः प्रहरन्तामिति तत्र मतान्तरत्वात् कल्पान्तरे सर्वमेव यथार्थं भगवति तु तस्य सर्वस्यापि सप्रकरणस्य मोहस्य निषिद्धत्वात् अष्टाविंशे दिवसे केवलं स्वयमागत्य मारितवानिति एकः पक्षः समायौ वा समागत्य मारितवानिति शस्त्रपूगैः शस्त्रसमूहैः अवान्तरजातिभेदापन्नैः नानास्त्रोद्भवैर्वा ओजसा प्रहरन्तं साल्वं शरैस्त्रिभिर्विघातैरेवाच्छिनत् वर्म धनुः शिरोमणिश्च पुनरन्यैर्बाणैः सौभं चकारात्तश्च ततो निकटं समागतं सौभं बाणप्रहारैरानीतं गदया रुरोज पीडां सम्पादितवान् हेलाश्चर्यम् ॥ ३३ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तत्कृष्णहस्तेरितयेति । प्रथमतः कालात्मा तत्रापि पूर्णा क्रियाशक्तिः तया च प्रेरिता गदा अत आध्यात्मिकादिसर्वरचकारणं निवृत्तत्वात् विघूर्णितं सत् गदया सह तोये सहस्रधा भूत्वा पपात गदयेत्यपवादो वा करणत्वन्तु प्रहार एव पुनर्हस्ते वा समागमनं ततः शाल्वस्तद्विसृज्य भूतलमास्थितः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च साल्वमायया मोह एव तावत् कृष्णस्य न सम्भवेत् कुतस्तद्धेतुकौ वसुदेवविषयकस्नेहशोकौ सम्भवेतां तथा साल्वाद्भयमेव तस्य न सम्भवेत् कुतस्तद्धेतुकं शार्ङ्गपतनञ्चेत्याह—क शोकेति । शोकादयो द्विविधाः अज्ञसम्भवाः विज्ञसम्भवाश्च तत्र अज्ञे असर्वज्ञजने सम्भवन्ति ये ते वा क अखण्डितानि विज्ञानादीनि यस्य स परमेश्वरः कृष्णः क्वेति तस्माद्विज्ञे मायातीतलोके सम्भवन्ति ये ते चिन्मयाः शोकादयो भगवद्भक्ते भगवति च निखिलरसामृतमयस्वरूपे रसाङ्गभूतसञ्चारिनामानः सन्त्येव तेच दामोदरलीला गोपीपूर्वरागरासादिलीला सुव्यक्ता एव द्रष्टव्याः अत्र भयं क्वेति भयं पलायनहेतुभूतभयभिन्नं ज्ञेयम् अरिभयात् पलायनमित्युद्धवोक्तेः तत्तत्र वास्तवं चेतस्यासन्निदां बुद्धिभ्रमस्तदा न स्यादिति भागवतामृतोक्तेश्च इमामगृभ्णन् रसना ऽमृतस्येति सामान्ये अश्वाभिधानीमादत्त इतिवत् ॥ ३१ ॥

आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्त्वाऽथ रथाङ्गमद्भुतम् ।
वधाय शाल्वस्य लयार्कसन्निभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥ ३५ ॥
जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं (१) पुरुमायिनो हरिः ।
वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥
तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते ।
नेदुर्दुन्दुभयो राजन् दिवि देवगणेरिताः ।
सखीनामपचितिं कुर्वन् दन्तवक्त्रो रुषाऽभ्ययात् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
शाल्ववधे
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शाल्वमायया मोहासम्भवे कैमुत्यमाह—यत्पादसेवया ऊर्जिता पुष्टा सा आत्मविद्या तया अनादिश्चासावात्मविपर्यय-ग्रहश्च अहं कृशः सुखी दुःखीत्यादिलक्षणः तं हिन्वन्ति दूरीकुर्वन्ति सन्तः ऐश्वरं पदं न लभन्ते तस्य सतां गतेः परमेश्वरस्य शाल्वस्य नरस्य मायया कुतो मोहो ऽज्ञानं तस्मात्त तद्वाक्यं सत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेवं परमतं दूषयित्वा प्रकृतमनुसरति—तमिति । रुरोज बभञ्ज ॥ ३३ ॥

तत् सौभम् ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च असम्भवाः शोकादयः तत्र विमनस्क इत्यनेन शोकः निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिङ्गत इत्यनेन मोहः स्नेहाद्गमाषे प्राकृतो यथेत्यनेन स्नेहश्चोक्तः वेति चार्थे द्वितीयो वाशब्दः अनुक्तसङ्ग्रहार्थः कथं राममसम्भ्रान्तं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः । शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे इत्यनेनाशत्वं शाल्वः शौरेस्तु दोःसव्यं सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः बिभेद इत्यादिना अनवहितत्वाख्यो दोषाः क्व अखण्डितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः विज्ञानं विविधं स्वगुणशक्त्यादिविषयकं ज्ञानं स्वविषयकम् एवंभूतः अखण्डितः पूर्णः श्रीकृष्णश्च क्व ॥ ३१ ॥

भगवतः शोकादिरहितत्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—यदिति । यस्य पादसेवया भक्त्या ऊर्जिता या आत्मविद्या "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः" इति श्रीमुखवचनात् आत्मनो भगवतः स्वरूपगुणादिप्रत्यक्षानुभवरूपा विद्या तया अनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् अनादेरात्मविपर्ययस्य अब्रह्मात्मकत्वस्य यो ग्रहो निर्बन्धस्तं हिन्वन्ति नाशयन्ति मुमुक्षवः ऐश्वरम् ईश्वरस्य भगवतः अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं साम्यम् आत्मीयमात्मन एव आविर्भूतम "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" मम साधर्म्यमागताः" इतिश्रुतिस्मृतिभ्याम् अनन्तं पुनरावृत्तिशून्यं "न स पुनरावर्तते" मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तस्य सतां मुमुक्षूणां गतेः गम्यते ऽनया इति गतिश्चेति करणव्युत्पत्तिः कर्मव्युत्पत्तिश्च श्रीपुरुषोत्तमाचार्येण वेदान्तरत्नमञ्जूषायां दर्शिताः एवम्भूतस्य मुक्तिप्रदस्य मुक्तगम्यस्य मोहः कुतः मोह इत्युपलक्षणं सर्वेषां शोकादीनामुक्तानामनुक्तानां प्राकृतगुणानां सर्वेषां परमतमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

किं तर्हि युक्तं तदाह—तमित्यादि रुरोज बभञ्ज ॥ ३३—३७ ॥

भाषा टीका ।

अज्ञानी में होने वारे शोक मोह अथवा स्नेह अथवा भय वे सब कहां और जिसके विज्ञान ज्ञान ऐश्वर्य्य आदि अखण्डित और स्वरूप से अखण्डित एतादृश श्रीकृष्ण कहां ॥ ३१ ॥

जिस के चरणारविन्द की सेवा करकें पुष्कल सिद्ध भई आत्मविद्या सें अनादि काल के देहात्माभिमान रूप-पिशाच कों भक्तजन त्यागि देतेहैं और अनन्त ऐश्वर्य्य सम्पन्न परमात्मा को प्राप्त होते हैं उस सत्पुरुषों के परम पुरुषार्थ पुरुषोत्तम कों किस कारण सें मोह घटि सकताहै ॥ ३२ ॥

अमोघ पराक्रमी श्रीकृष्ण भगवान् शस्त्र समूहों सें बल प्रहार करने वारे उस शाल्व राजा कों बाणों से बेधित करकें उसके कवच धनुष मस्तक के मणिकों छेदन करते भए और शाल्व के सौभ विमान कों गदा करके भग्न कर देते भए ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्ण के हस्त से चलाई भई गदा सें हजार प्रकार चून होकर वह सौभविमान समुद्र के जल में गिरपडा उस विमान कों छोडकर भूतलमें स्थित भया शाल्व राजा गदा को उठाकर शीघ्र हि श्रीकृष्ण के प्रतिचला ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लयार्कसन्निभं प्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ॥ ३५—३६ ॥

(१) पुरमायिनः इति सुबोधिनी पाठः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवगणैरीरिताः वादिताः किञ्च सखीनामिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्तसप्ततितमोध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अद्भुतमेवाह-लयेति । वधाय बिभ्रत् श्रीकृष्णः यत्र कुत्सवधार्थं चक्रस्य तेजोभरप्रकाशः सूचितः तथा युद्धेऽपि श्रीभगवतो मनोहरशोभाभर इति ॥ ३५ ॥

पुरुमायिनः बहुलमायायुक्तस्यापि जहार छित्वा स्वसैनिकाग्रे विचकर्ष सकुण्डलमिति विशेषणाभ्यां तत्र सकौतुकमपि बोधयति हाहेति परमाद्भुतत्वात् ॥ ॥ ३६ ॥

नितरां पतिते मृते अपुनरावृत्तिं प्राप्ते सौभे च हते नाशिते सखीनामित्यर्द्धकम् । अपाचितिं वैरनिग्रहरूपेण प्रत्युपकारेणान्त्येष्टिमिव कुर्वन् कर्त्तुमभ्यगात्तदैव इति महानिर्बुद्धित्वं सूचितं तत्र हेतुः रुषेति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पुरुमायिनः पुरुरूपमायावतः ॥ ३६—३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आधावत इति । अभ्यापततोऽस्य साल्वस्याङ्गदेन सहितं बाहुं भल्लेन बाणविशेषेण छित्वा (अथ) साल्वस्य वधार्थं प्रलयतुल्यं रथाङ्गं चक्रं बिभ्राणो बभौ यथा सार्कः सूर्यसहित उदयाचलस्तद्वत् ॥ ३५ ॥

जहारेति । पुरुमायिनः बहुविधमा(यावतः)यिनः साल्वस्य शिरः तेनैव चक्रेण जहार हृतवान् यथेन्द्रो वज्रेण वृत्रस्य शिरस्तद्वत् तदा नृणां हाहेति शब्दो बभूव ॥ ३६ ॥

अथ सानुजदन्तवक्त्रवधात्मकं हरेश्चेष्टितं वक्तुं तावत्प्रस्तौति सार्द्धेन-तस्मिन्निति । तस्मिन्साल्वे निपतिते हते च सति सखीनां साल्वादीनामपचितिं पारोक्ष्येणोपकृतिं कुर्वन् कर्त्तुमित्यर्थः । वर्णाधिक्यमार्षम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) * देवदुन्दुभयो नेदुः ववर्षुः पुष्पवृष्टयः ।
स्तूयमानो मुनिगणैः सूतमागधवन्दिभिः ।
आजगाम वृतः सैन्यैः पुरीं द्वारवतीं हरिः ॥
सम्प्रविश्य पुरीं रम्यां पताकाखण्डमण्डिताम् ।
अलङ्कृतामलङ्कारैः सिक्तसम्मृष्टचत्वराम् ॥
पूजितो यदुभिर्वृद्धैः पौरजानपदैस्तथा ।
रमयन्नष्टसाहस्रमाहिषीः प्रेमविह्वलाः ॥
उवास देवकीपुत्रः सानन्दं कुरुनन्दन ॥०॥

पुरुमायिनः अनेकशतमायावतः ॥ ३६—३७ ॥

सानन्दं आनन्दसहितम् इत्यर्थे विषयानन्दः न स्वरूपानन्द इत्यर्थः । स्यात्सोऽनुपपन्नः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ ० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो रथाङ्गेन मोचदानार्थम् अद्भुतं रथाङ्गं लयार्कसन्निभं दर्शनेनैव मृत्युभयजनकं बिभ्रत् भगवान् बभौ स तावतैव सर्वेषां प्रातःकाल इव महत्सुखं जातमित्याह—सार्क इवोदयाचलइति । किञ्चित् कालं शस्त्रं धृत्वा स्थितिः महादेवादिपरीक्षार्थो यद्यस्ति कश्चिदस्य रक्षकः तदा समायातु इति ॥ ३५ ॥

ततः न कस्यापि समागमने तेनैव शिरश्चिच्छेद अन्यार्थं चक्रं धृतमिति तुच्छत्वादस्य वधोऽन्येन भविष्यतीति तेनैवेत्युक्तं सकुण्डलमिति सर्वं देवाधिष्ठितमपि तत्रापि पुरमायिनः पुरलक्षणमाया यस्य एतादृशस्यापि वधे हेतुः हरिरिति सर्वदुःखहर्त्ता एतस्यैव च मोक्षार्थं किञ्च यद्ययं जीवेत् तदा सर्वोपद्रवं कुर्यादिति दृष्टान्तेनाह—वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरन्दर इति । तदा तदीयानां नृणां हाहेति वचः अभूत् ॥ ३६ ॥

तावतापि युद्धं न निवृत्तमिति वक्तुमाह—तस्मिन्निपतित इति । भगवानक्लिष्टकर्मा तन्न मारितवान् किन्तु पापेनैव पतितः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पापेन सायुज्याभावो वा सौभेच गदया हत इति माया निर्मितत्वात् कदाचित् स्थितिर्भवेत ततस्तस्मिन् प्रविश्य चान्यो युद्धं कुर्यात् अतः प्रधानान्तरमपि सौभस्य पृथक् गदया तदा दन्तवक्रः पूर्वमृतानां सखीनाम् अपचितिं कुर्वन् सखीनामर्थे रुषा क्रोधेन युद्धार्थमाभिमुख्येन समागतः अन्यैः सह युद्धेन क्लिष्टदशायां स्वस्य जयो भविष्यति इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे अष्टाविंशाध्यायविवरणम् ॥२८॥७७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सखीनां शिशुपालादीनामपचितिं वैरनिर्यातनेनान्त्येष्टिं कुर्वन् कर्तुम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिन्यां भक्तचेतसाम् । सप्तसप्ततितमोऽध्यायः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ७७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥७७॥

भाषा टीका ।

संमुख आवते भए शाल्व के गदा सहित हस्त को भाले से काटकर पश्चात शाल्व के बध करनेके वास्ते श्रीकृष्ण भगवान् प्रलय कालमें प्रचंड सूर्य्य के सदृश अद्भुत सुदर्शन को धारण करत सूर्य्य सहित उदयाचल के समान प्रकाश मान होते भये ॥ ३५ ॥

जैसे इन्द्र ने वृत्रासुर के शिरको छेदन किया रह तैसे हि श्रीहरि उसी चक्र से अनेक माया जान ने वारे शाल्व के कुंडल किरीट युक्त शिर के काट देते भए तवतो मनुष्यों को हाहा कार शब्द होता भया ॥ ३६ ॥

पापी शाल्व के गिरने पर और गदासे सौभ विमान के चूना होने पर स्वर्ग में देवता समूहसे वजाते भये दुंद भी वजाते भये हे राजन् अपने सखानके वैर चुकाने लिये क्रोध करके दन्त वकत्र युद्धकरनेको आताभया ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धमें छिहत्तरके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ७६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः।

श्रीशुक उवाच।

शिशुपालस्य साल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतिः।
परलोकगतानाञ्च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥
एकः पदातिः सङ्क्रुद्धो गदापाणिः प्रकम्पयन्।
पद्भ्यामिमां महाराज महासत्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥
तं तथायान्तमालोक्य गदामादाय सत्वरः।
अवप्लुत्य रथात्कृष्णः सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥
गदामुद्यम्य कारूषो मुकुन्दं प्राह दुर्मदः।
दिष्ट्या दिष्ट्या भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ततोऽष्टसप्ततितमे दन्तवक्त्रविदूरथौ।
हत्वा हरिः पुरे रेमे रामः सूतं ततोऽवधीत् ॥
सखीनामपचितिं कुर्वन्नित्युक्तं तदेवाह—शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षे करणीयं सुहृत्कृत्यम् ॥ १—२ ॥
प्रत्यधात् प्रतिरुरोध ॥ ३ ॥
मुकुन्दं प्राह दुर्मद इत्यादेरधिक्षेपपरता स्फुटैव परमार्थस्तु दुर्मदो गतमदः प्राह मुकुन्दं तृतीये जन्मनि मुक्तिदानार्थमागतम् अद्येति जन्मत्रयेऽन्विष्यमाणो ऽद्य ब्रह्मशापावसाने भवान् मम स्वामी दृष्टिपथं गतः प्राप्तः एतद्दिष्ट्या दिष्ट्या भद्रं भद्रम् अतिहर्षे वीप्सा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

शिशुपालस्येति युग्मकम् इमां महीं महत् सत्त्वं बलं कायो वा यस्य सः व्यदृश्यत श्रीभगवता ॥ १—२ ॥
रथादवप्लुत्येति प्रतियोधस्य पदातित्वेन धर्मानुरोधात् उद्यम्येत्यत्रादायेति क्वचित् ॥ ३ ॥
कारूषः करूषदेशभवः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १ ॥
व्यदृश्यत दन्तवक्त्र इत्यर्थः। २—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

सखीनामपचितिं कुर्वन्नित्युक्तं विस्तरेणाह—शिशुपालस्येत्यादिना। पारोक्ष्यसौहृदं परोक्षेण कर्तव्यं सुहृत्कृत्यं कुर्वन् "लक्षणहेत्वोः" इति शत्रादेशः कर्तुमित्यर्थः। व्यदृश्यतेत्युत्तरत्र सम्बन्धः कथम्भूतः एकोऽसहायः गदा पाणौ यस्य सः पद्भ्यां महीं प्रकम्पयन् महत्सत्वं बलं यस्य सः हे महाराज! ॥ १–२ ॥
तदा कृष्णः किमकरोत्तदाह–तमिति। तं दन्तवक्त्रमवलोक्य त्वरया सहितः सिन्धुं समुद्रं वेलेव प्रत्यधात् प्रतिरुरोधेत्यर्थः ॥ ३ ॥
गदामिति। कारूषो दन्तवक्त्रः प्राह। तदेवाह—दिष्ट्येति। दिष्ट्या अयमानन्दो जातः इत्यर्थः। कोऽसौ अद्य दृष्टिपथं भवान् प्राप्त इत्येषः ॥४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रीशुकउवाच।

(मूलम्) उद्यापनस्नानहेतोर्यमुनातीरमागतम्।
श्रुत्वा तूर्णं कलिङ्गेशो दन्तवक्त्रः सहानुजः ॥
महत्या सेनया युक्तो गजानीकसमन्वितः।
गच्छन्तं द्वारकां कृष्णं पथि रोद्धुं समाययौ ॥
सोऽभ्येत्य पथि गच्छन्तं वृतं यदुकुमारकैः।
कान्ताषोडशसाहस्रशिबिकापरिवारितम् ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजसङ्घानुगच्छन्तं महर्षिगणसेवितम् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यब्राह्मणैश्च समन्वितम् ॥
दन्तवक्त्रोऽरुणन्मूढो मृगेन्द्रं जम्बुको यथा ॥ ० ॥

हरेरवशिष्टभूभारदन्तवक्त्रविदूरथवधलक्षणं यच्चरितं तत्कथ्यत्यस्मिन्नध्याये, तत्र तद्धननप्रकारमाह—उद्वापनेति । उद्वापनस्नानहेताः अवभृथस्नानहेताः ॥ ० ॥

अरुणत् रुरोध जम्बुकः शृगालः ॥ ० ॥

पारोक्ष्यसौहृदं मृतिलक्षणाप्रत्यक्षत्वेपि बन्धुना यत् कर्तव्यं सौहृद प्रेम तत् कुर्वन् कर्तुकामः ताच्छीलिकः शतृप्रत्ययः ॥१-२॥

वेला जलवृद्धिः सिन्धुं नदीम् ॥ ३ ॥

कालिङ्गः कलिङ्गविषयनाथः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बलभद्रस्य सत्कीर्तिरध्यायद्वितयेन हि ।
निरूप्यते ऋषिप्रोक्ता येनासौ सुस्थिरीभवेत् ।
तीर्थाभिषेकाद्यश्चाच ज्ञानस्याप्युपदेशतः ।
कीर्तिर्जातानुभावाच्च माध्यस्थ्याच्चेति वर्ण्यते ॥
विजयोयं यथारामस्ततोध्याये निरूपितः ।
रामस्य कीर्तिरूपं च तद्धाता च तथाविधः ।
अतो भगवता भृत्याश्च एकत्र रूपिताः ॥

तत्र प्रथमं भगवतः क्रियाशक्तिसमाप्त्यर्थं दन्तवक्त्रस्यापि भगवत्सेवकत्वात् तन्मुक्तिश्च भगवत्कर्तव्येति अवतारप्रयोजकत्वेन निरूप्यते, पूर्वाध्यायान्ते दन्तवक्त्रः समागत इत्युक्तं तत् किमर्थं तेन प्रकारेणेति विस्तरेण निरूप्यते यथा पत्नी भर्तृ-निमित्तं प्रवृत्ता तन्मरणे स्वयमेव म्रियते तथा शिशुपालाद्यर्थं तन्मित्रमयमपि जानन् मरणार्थमेवागतः न ह्यासन् मृते तेषामुपकारो भवति तथापि दुर्मतित्वात्तथा कृतवान् तत्र शिशुपालो राजसः दन्तवक्त्रस्तामसः पौण्ड्रकः सात्विकः एवंविधा बहव एव अपिशब्देन सङ्गृहीताः पतिव्रता च दुर्गतिं प्राप्तानामुद्धारार्थं यतत इति चेत्तत्राह—परलोकगतानामिति । तेषां भगवद्धस्समरणात् परलोकः सिद्धः चकारादगतानामपि मुक्तानां वा सौहृदं हितैषीति तेषां सुकृतं भवति तत्कृतौ तदभावेपि कृतवानित्याह—पारोक्ष्यसौहृदमिति ॥ १ ॥

मरणमेव चेद्वाञ्छितं किं सहायेन इत्येकः तत्रापि पदातिः क्रोधाभावे पलायनं च स्यादिति स क्रुद्धः निकटे गदया युद्धं भवतीति शीघ्रं मरणपर्यवसायी तथापि भगवान्मारयिष्यतीति आशङ्क्य मरणार्थमिमां पद्भ्यां प्रकम्पयन् इत्युक्तं महाराजेति तादृशो हन्यत इति बोधितं महासत्व इति तस्य युद्धार्थं प्रवृत्तौ साहसम् ॥ २ ॥

ततो भगवान् धर्मयुद्धमेव कर्तव्यमिति स्वयमपि तथाविधो जात इत्याह—तं तथायान्तमालोक्येति । सत्वर इति आगमने तस्य क्लेशाभावार्थमुक्तम् अवप्लुत्येति दर्शनानन्तरं न कोपि विलम्बः कृत इति वक्तुं रथादुत्प्लवमुक्तं यतः कृष्णः कालरूपः अतः सर्वथाद्वमारणार्थप्रवृत्तिं सिन्धुं वेलेव प्रत्यधात् प्रतिधावनं कृतवान् शीघ्रं भगवति समागते कदाचित् भगवान् साल्वादिः साल्वस्यायं पदातिः कश्चिदिति अवहेलया मुक्तिं न दद्यादिति ॥ ३ ॥

स्वप्रयोजनप्रवृत्तिस्वरूपाणि निर्दिशति—गदामुद्यम्य कारूष इति । स हि कारूषदेशाधिपतिः मुकुन्दं मोक्षदातारं गदामुद्यम्य अस्याधिकारं प्रदर्शयन् द्वारपालकत्वं वा स्थापयन् उत्तमाधिकारी स्नेहेनैव सायुज्यं प्राप्तुं योग्यः विरोधेन प्राप्तुम् इच्छतीति दुर्मदः अत एव विरुद्धमाह—दिष्ट्या दिष्ट्येति । एतावातीति दुर्मदः अत एव विरुद्धमाह—दिष्ट्या दिष्ट्येति । एतावानर्थः उभयत्रापि तुल्यः मम दृष्टिपथं गत इति यदेतन्मम भाग्येन यस्तु मनोरथप्रकारेणान्विष्यते स जात इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टयुक्सप्ततितमे दन्तवक्त्रविदूरथौ ।
हरिर्जघान सूतं तु बलस्तीर्थे परिभ्रमन् ॥

सखीनामपचितिं कुर्वन्निति पूर्वोक्तं विवृणोति—शिशुपालस्येति द्वाभ्याम् । शिशुपालादीनां पारोक्ष्ये सति सौहृदं सुहृत्कृत्यम् ॥ १—२ ॥

अवप्लुत्येति प्रतियोद्धारं पदातिमालोक्येति भावः । वेलातीरं प्रत्यधात् प्रतिरुरोध ॥ ३ ॥

कारूषः करूषदेशोद्भवः मातुलेय इति दन्तवक्त्रमातुः श्रुतश्रवायाः वसुदेवभगिनीत्वात् दुर्मद इत्यादेर्भर्त्सनपक्षे व्याख्या यथा दुर्मदो गतमदः मुकुन्दं तृतीये जन्मनि मुक्तिदानार्थमागतं प्राह । अद्य तृतीये जन्मनि ब्रह्मशापावसाने भवान् मम्मोक्षदाता प्रभुर्दृष्टिपथं गतः एतत् दिष्ट्या भद्रं भद्रम् अतिहर्षे द्वित्वम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टसप्ततितमे श्रीकृष्णेन दन्तवक्त्रविदूरथौ हतौ श्रीबलभद्रेण च सूतो हत इति वर्णयति—शिशुपालस्येति ॥ १—२ ॥

प्रत्यधात् प्रतिरुरोध ॥ ३—५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

परलोक को प्राप्त भए शिशुपाल शाल्व पौण्ड्रकों के परोक्ष में मित्र को कर्तव्य कर्म करने कु दुर्बुद्धि ॥ १ ॥

त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुङ्मां जिघांससि ।
अतस्त्वां गदयामन्द हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥
तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ।
बन्धुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥
एवं रूक्षैस्तुदन् वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव द्विपम् ।
गदयाऽताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥
गदयाऽभिहतोऽप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ।
कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इकेला पयादो गदाधारी अति क्रोधित यहाँ बलवान् दन्तवक्र दोनो पावन से भूमि को कंपायमान करते हे महाराज दीखता भया ॥ २ ॥

उसको उस प्रकार आते देककर गदा लेकर श्रीकृष्ण भगवान् शीघ्र हि रथ से नीचे कूदकर जैसे समुद्र को किनारा रोक लेता है तैसे हि उसको रोक लेते भए ॥ ३ ॥

दुष्टमद वारा दन्तवक्र गदा को उठाकर श्रीकृष्ण के प्रति कि आप मेरी दृष्टिके सम्मुख प्राप्त भए यह महान् आनन्द भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च हे ! कृष्ण त्वमस्माकं मातुलेयो बन्धुः एवमपि मित्रध्रुक् मित्राणि घातितवान् माञ्च जिघांससि तस्मादस्माकं त्वत्तो मृत्युः सनकाद्यनुग्रहप्राप्तो नूनं दुर्वारः अतस्त्वामेतावन्मात्रमहं याचे, किन्तदाह–अमन्द सर्वसहनसमर्थ । क्षात्रधर्मेण सेवितुं गदया त्वां हनिष्ये प्रहरिष्यामि तामेकवारं सहस्व इति ननु वज्रतुल्यां त्वद्गदां को वा सहेत नैवमित्याह अवज्रकल्पया उत्पलमालावदतिकोमलयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेवं हनने कस्तव पुरुषार्थस्तमाह–तर्हीति । अज्ञ ! न विद्यते ज्ञो यस्मात् हे सर्वज्ञेत्यर्थः । परमार्थतः स्वामिनमेतद्देहसम्बन्धेन बन्धुरूपमरिं ब्रह्मशापेन शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वां हत्वा मित्राणामानृण्यमुपैष्यामि विशेषेणाऽऽधीयते मनसि चिन्त्यत इति व्याधिः देहेऽन्तर्यामितया चरतीति तथा तम् ईश्वरं हत्वा क्षात्रधर्मेणाराध्य हन्तेर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञात्वेति वा तेन यथा पित्रादीनामानृण्यमुपयन्ति तद्वदिति ॥ ६ ॥

रूक्षैरित्यादि प्रतीत्यभिप्रायेण तोत्रैरङ्कुशादिभिः ॥७–१५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मातुलेयोपि दन्तवक्रमातुः श्रुतदेवायाः श्रीवसुदेवभगिनीत्वात् वास्तवार्थेत्वेवं वा मित्रध्रुक् चासावहञ्चेति तं मां जिघांससि हन्तुं गन्तुं स्वीकर्तुमिच्छसीत्यर्थः । अतो हे अमन्द ! ("विधाय सुहृदां सुखम्" इति "हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् । यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् । आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ॥ प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः" इति च स्वमुखेन भक्तजनमुखेन धर्मसङ्कल्पसिद्धेरन्यथानुपपत्तेः सत्यसङ्कल्प इति परमेश्वरनिष्ठा श्रुतिः । सत्यव्रतमिति । ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितमिति च स्वयं श्रीमद्भागवतमेव कथं वाऽक्रूरस्य कुब्जायाश्च सकृन्मात्रगृहागमनप्रतिज्ञा सम्पादिता कथं वा मुहुरपि तेषामपि मानः सम्पादयितव्यः । न केवलमेतावदेव तस्य व्रजागमनमपि श्रीद्वारकावासिवचनेन स्फुटमेवाह प्रथमे । "यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वापि सुहृद्दिदृक्षया" इत्यत्र मधून् मथुराञ्चेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले सुहृदो व्रजस्थाएव प्रकटा इति श्रीस्वामिपादैरपि तथाभिमतं "तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः" इत्यत्र सर्वशब्देनान्येषां तत्राविद्यमानत्वात् सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठ इति श्रीबलदेवागमनेपि तत्रैव तत्प्रयोगात् श्रीभगवतस्तत्र गमने समयश्चायमेव तत्स्वारस्य लब्धेः । विधाय सुहृदां सुखमित्युक्तत्वात् अधुनैव निर्जिताशेषशत्रुत्वादिना तेषां नैश्चिन्त्यं जातमिति एतत् प्राचीनलीलत्वेन स्थापयिष्यमाणायां सूर्योपरागयात्रायाम्) वज्रकल्पया हीरकवद्विराजमानया गदया त्वदीयया कौमोदक्या हेतुना त्वां हनिष्ये प्राप्स्ये इति ॥ ५ ॥

आनृण्यं च मयाऽवश्यकत्यमित्याशयेनाह–मित्रेति । बन्धुरिव रूप्यते दृश्यते यस्तं विचारे तु महावैरिणमित्यर्थः स्वदेहसम्बन्ध्यपि महादुःखदः स्यादित्यादौ दृष्टान्तः व्याधिमिति वास्तवार्थे च यथा यथावद्धत्वा ज्ञात्वा अन्यत्तैः यद्वा व्याधि विगतः आधिर्येन तं देहचरमन्तर्यामित्वादिति ॥ ६ ॥

द्विपं मत्तगजं तोत्रैरिवेति दृष्टान्तोऽयमन्तर्दुःखाभावविवक्षया ॥ ७ ॥

आजौ युद्धक्रियायां न चचाल न च्युतः पतितोभूत् यद्, यतः कृष्णोपीति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हे कृष्ण! त्वमस्माकं मातुलस्य पुत्रः सहजमित्रमिति तात्पर्यं तथापि मित्राण्येव द्रुह्यतीति तथा मां च हन्तुम् इच्छसि यत एवम्भूतस्ततः त्वां वज्रतुल्यया बृहत्या गदया हनिष्ये ताडयिष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तर्ह्येवञ्चेन्मित्रवत्सलोऽहं देहगतं व्याधिमिव मृत्युसम्पादकं बन्धुरूपमरिं त्वां हत्वा मित्राणामानृण्यम् ऋणाभावं प्राप्स्यामि ॥ ६ ॥

एवमिति। तोत्रैरङ्कुशादिभिर्द्विपं गजमिवत्थं रूक्षैः परुषैः वाक्यैः कृष्णं तुदन् व्यथयन्निव मूर्ध्नि गदया तताड ततः स दन्तवक्रः सिंहवद्व्यनदत् ॥ ७ ॥

गदयेति। यदूद्वहः कृष्णः आजौ युद्धे गदया ताडितोऽपि न चचाल अपितु कृष्णस्तं दन्तवक्रं स्तनमान्तरे स्तनमध्ये कौमोदक्याख्यया स्वगदया गाढं यथा तथा अताडयदित्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

(मूलम्) त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रध्रुक् पारदारिकः।
विश्वासघाती बन्धुघ्नः सततं कलहप्रियः॥
पौण्ड्रकं मातुलेयं मे सङ्ख्ये सूदितवानसि।
रुक्मी च शिशुपालश्च भ्रातरौ मे त्वयाहतौ ॥०॥

मातुलो वसुदेवः तत्पुत्रः पारदारिकः परस्त्रीरतिसमुत्सुकः ॥ ५ ॥

भ्रातरौ मातृसोदरीपुत्रत्वेन ॥ ० ॥

आनृण्यम् ऋणाभावं देहचरं देहगतम् ॥ ६ ॥

(मू) इति लोकप्रवादोऽस्ति तेनदोषोपिनास्ति मे।)

रूक्षैर्वचनैर्व्यथयित्वेति शेषः ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

आत्मानं ख्यापयन् भगवत्सम्बन्धमाह—त्वं मातुलेय इति। नोऽस्माकं शिशुपालादीनां मातुलेयः सुतरां नोऽस्माकं कृष्णेति स्नेहात् सम्बोधनं मित्रध्रुगिति उपालम्भः वस्तुतस्तु कृष्ण-मित्रान् द्रोग्धीति सर्वसखाशिक्षक इत्युक्तम् अत एव मां जिघांससि अहमपि कृष्णमित्रमिति अपराधव्यतिरेकेण न मारयिष्यतीति प्रथमसहमपराधं करिष्यामीत्याह—अतस्त्वां गदयेति। अमन्देति छेदः हनिष्ये प्राप्स्यामि गदया सुषुम्णया वज्रकल्पया यथा वज्रेण वृत्रस्त्वां प्राप्तवान् ॥ ५ ॥

एवं सति"तत्रानृणो भूतबलिं विधाय"इतिवत् मित्राणामनृणो-भवेः यतोहं मित्रवत्सलः त्वं वा अमित्रवत्सलः द्वेष्येष्वपि कृपाकरणात् मित्रवत्सलो वा सर्वेषामेव मित्रत्वात् किं कृत्वा अनृणो भविष्यसीति अ कांक्षायाम् आह-बन्धुरूपमरिं हत्वेति। बन्धुरूपो देहः बन्धो रूपमिव प्रियं यस्य हितकर्तृत्वात् वस्तुतस्तु अरिः स्पृष्ठास्यबीजमिति न्यायात् नन्वात्मतया स्वीकृतः कथं मारणीय इति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह—व्याधिं देहचरं यथेति। अयं स्तुतिपक्षो व्याख्यातः निन्दापक्षस्तु स्पष्टः बन्धुरूपं मातुलपुत्रत्वात् मारकत्वादरिम् ॥ ६ ॥

निन्दायां रूक्षता तुदन् मर्मभेदं कुर्वन् श्रीकृष्णं तुदन्निति स्तुतौ स्वदोषं दूरीकुर्वन् तोत्रम् अङ्कुशपृष्ठभागं तेन यथा अग्रे गमनार्थं प्रेर्यते द्विपः एवं कृष्णोपि शीघ्रं कर्तुं मारयितुं मृत्युं वा दातुं प्रेर्येत इति ॥ ७ ॥

एवं वाक्यापराधं कृत्वा कायिकापराधं कृतवानित्याह गदयेति। मूर्ध्नि समीपे सुषुम्णया ब्रह्मरन्ध्रभेदनं वा ततः सिंहवद्व्यनदत् आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः यतः सः पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तः शूरो वा एतावता स्वकृतकृत्यता जातेति गदया निहतो वा आजौ क्रोधो भवतीति प्रहारस्य क्रूरत्वं दर्शितं यदूद्वह इति यादवलीला स्वीकृतेति तथा वर्ण्यत इत्यर्थः। एवमपराधं तस्योक्त्वा ततोऽपराधशान्त्यर्थं भगवतः कृपामाह-कृष्णोऽपीति। गुर्व्येति साधनः माहात्म्यं कौमोदक्येति स्वकीयया प्रसिद्धया तेन मोक्षः सुप्रसिद्धः तत्रापि स्तनान्तरे यथा जीवस्य निर्गमने षट्चक्रभेदनक्लेशो न भवेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नः प्रभुरपि त्वं मातुलेयः सम्प्रति मातुलपुत्रोऽभूः तदपि मित्रध्रुक् चासावहञ्चेति तं तद्रूपमातुलेयद्रोहिणं मां जिघांससि उचितमेवैतदिति भावः। अतः हेऽमन्द! गदया त्वदीयया कौमोदक्या मन्निघातिन्या हेतुना त्वां हनिष्ये प्राप्स्यामि वज्रकल्पया वज्रतुल्ययेति कृष्णगदाया लोकदृष्ट्यैवोत्कर्षो विवक्षितः वस्तुतस्तु मामल्पसत्वं हन्तुं त्वद्गदा वज्रवदेव स्वस्य बलं प्रकाशयिष्यति नाधमत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च त्वदनुभवी त्वां प्राप्तो जनः स्वबन्धूनप्युद्धरतीत्याह तर्हीति। न विद्यते ज्ञो यस्मात् हे सर्वज्ञ! मित्रवत्सलोऽहं तर्ह्येव मित्राणामानृण्यम् उपैमि तेषामप्युद्धारणादिति भावः। अरिं लोकप्रतीत्या शत्रुमपि त्वां बन्धुरूपं वस्तुतो बन्धुस्वरूपं हत्वा ज्ञात्वा यथा यथावदेव विशेषेण आधीयते मनसि चिन्त्यत इति व्याधिस्तं परमध्येयमित्यर्थः। विगत आधिर्यस्मात्तमिति वा देहे चरतीति तमन्तर्यामिणम् ॥ ६ ॥

रूक्षैर्वाक्यैर्विशिष्टः तुदन् पीडयितुं रूक्षैरित्यादिकं प्रथमार्थानुगतमुपन्यस्तं तोत्रैरङ्कुशैः ॥ ७—१५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मित्रवत्सलः अहम् ॥ ६ ॥

तोत्रैरङ्कुशादिभिः ॥ ७—५१ ॥

भाषा टीका।

हे कृष्ण! यद्यपि हम शिशुपालादिकों का तू मामा पुत्र है तथापितू मित्र द्रोही है इसी कारण तू मेरे मारने की इच्छा

(१) गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् ।
प्रसार्य केशबाह्वङ्घ्रीन् धरण्यां न्यपतद्व्यसुः ॥ ९ ॥
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १० ॥
विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ।
आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥
तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
शिरो जहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

करता है इसी लिये हे मन्द वज्र के समान गदा से मै तेरा बध करूंगा ॥ ५ ॥

तेरे बध करने पर जैसे देह सञ्चारी व्याधि का नाश करके सुख को प्राप्त होता है तैसे हि बन्धु रूप तू का बध करके मित्रों में प्रेम वारों मैं अपने शिशुपाल आदि मित्रों के ऋण से दूर होजाऊंगा ॥ ६ ॥

जैसे अंकुश आदि से गजको व्यथित करते हैं तैसे हि इस प्रकार के कठोर वचनों से श्रीकृष्ण को व्यथित करत् दन्तवक्र गदा से श्रीकृष्ण के मस्तक मे ताडना करता भया पश्चात् सिंह सदृश गर्जना करता भया ॥ ७ ॥

यादवन के पालन करने वारे श्रीकृष्ण जी संग्राम में गदा के लगने से भी चलायमान नहि भए पश्चात् श्रीकृष्ण भी बडे भार वारी कौमोदकी गदा से उसके दोनों स्तन के बीच में प्रहार करते भए ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वाह्वङ्घ्रीनित्येकवत्त्वाभाव आर्षः गाढमित्यत्र गदेति वा पाठः ॥ ९ ॥

ततस्तद्देहादित्यर्थः । सूक्ष्मतरं चक्षुराद्यग्राह्यं न तु प्रमाणतो-ऽल्पतरम् उल्केव भुवि खाच्च्यवतेति चैद्यवधोक्तेः चक्षुर्ग्राह्यत्वा-दद्भुतं लोकातीतं पश्यतामिति तथापि सर्वेषु भूतेषु साक्षात्-पश्यत्स्वित्यर्थः । इति भगवदिच्छैव तत्कारणत्वेन दर्शिता अत एव विस्मयात् सम्बोधयति (नृपेति) यथा चैद्यवध इति पार्षदत्वेन द्वयोरपि तुल्यत्वात्तस्यैव प्रवेशो गतिश्च सूचिता ॥१०॥

तुशब्दो भेदे तस्य दन्तवक्त्रस्य भ्रातेति यादवो विदूरथो व्यावर्त्तितः ॥ ११ ॥

आपततः वेगेनागच्छत एव ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ताडितो निर्भिन्नं हृदयं यस्य सः मुखाद्रुधिरमुद्व-मन् केशादीन् प्रसार्य व्यसुर्गतप्राणो धरण्यां न्यपतत् ॥ ९ ॥

ततो दन्तवक्त्रशरीरात् सूक्ष्ममणुस्वरूपं (परं) परित्यक्तप्रकृति-सम्बन्धं ज्योतिः स्वप्रकाशं जीवस्वरूपं श्रीकृष्णमाविशत् ताव-दाविश्य ततस्तत्साधर्म्ययुक्ततत्पार्षदतां प्राप्त इत्यर्थः । यथा सर्वभूतानां पश्यतां सतां हे नृप ! चैद्यवधे कृते तद्देहादाविश-त्तद्वदित्यर्थः । यद्यप्यात्मज्योतिषोतिसूक्ष्मत्वात्सर्वभूतैर्द्रष्टुमशक्य-मतीन्द्रियञ्च तथापि स्वस्य परमपुरुषत्वं तयोस्तु शापान्ते स्वस्मिन् प्रवेशं च सर्वभूतेभ्यः प्रख्यापयितुमचिन्त्यशक्तिर्भगवान् तथा प्रवेशयामासेति विभावयन्तु ॥ १० ॥

विदूरथ इति । तस्य दन्तवक्त्रस्य भ्राता विदूरथः भ्रातृ-विषयकशोकेन परिप्लुतो व्याप्तः उच्छ्वसन् तज्जिघांसया कृष्णं हन्तुमिच्छयाऽसिचर्मभ्यां खड्गखेटाभ्यां युक्त इति शेषः आगच्छदभ्यपतत् ॥ ११ ॥

तस्येति । क्षुरस्येव नेमिर्धारा यस्य तेन चक्रेण हे राजेन्द्र ! किरीटादिसहितमापततस्तस्य विदूरथस्य शिरो जहार चिच्छेद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दन्तवक्त्रगतासुरः कृष्णं ध्वान्तापरपर्यायं तमोविशत् अन्यस्तु द्वारपालः कृष्णम् उत्कृष्टानन्दरूपश्रीहरिम ॥ १० ॥

(मूलम्) भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा दन्तवक्त्रं विदूरथः ।
मूर्च्छितो भ्रातृशोकेनाप्यसिचर्मसमाददे ॥*॥
सोवप्लुत्य रथात्पूर्णं विधुन्वन् खड्गमुत्तमम् ।
अभिदुद्राव गोविन्दं स्पन्दयामुर्वीं प्रकम्पयन् ॥
तस्य बाणेन चिच्छेद खड्गं यादवनन्दनः ।
ततो जग्राह निशितां शक्तिं घोरां विदूरथः ॥
तया प्रहर्तुं गोविन्दमभिनिश्चित्य सङ्गरे ।
क्षणेनाभिससाराशु श्वापमुक्तो यथा शरः ॥

असियुक्तं चर्म ॥ * ॥

॥ ११—१२ ॥

(१) गाढनिर्भिन्नहृदयः । इति विजय० पाठः ।

एवं सौभश्च साल्वश्च दन्तवक्त्रं सहानुजम् ।
हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३ ॥
मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ।
अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥ १४ ॥
उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ।
वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालङ्कृतां पुरीम् ॥ १५ ॥
एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सूक्ष्मतरं चक्षुराद्यग्राह्यं नतु स्वल्पतमप्रमाणं । उल्केव भुवि खाच्च्युतेति चैद्यवधोक्तेः । तथापि पश्यतामिति श्रीभगवदिच्छाया एव कारणत्वं सूचितम् । अत्र श्रीकृष्णस्य व्रजागमनं व्रजेन सह वृन्दावन एव च तस्याप्रकटलीलाप्रवेशः श्रीकृष्णसन्दर्भे चतुःसप्तत्यधिकशततमाङ्कस्यावतारिका प्रघट्टकमारभ्यास्ति । अतएव यमुनामनुयान्येवेत्युक्त्वापि श्रीबलदेवस्य पुनर्व्रजगमनं नोक्तं भावित्वादिति ततस्तु पुरानिवृत्तिं भावितवानित्यर्थः । विशुद्धयसे विमलकीर्त्तिर्भविष्यसि ॥१०-४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—गाढनिर्भिन्नहृदय इति । मुखतो रुधिरोद्गमनं वाक्पारुष्यदोषपरिहारार्थं ततो द्योतपत्त्यर्थमिव केशान् बाह्वङ्घ्रींश्च प्रसार्य धरण्यां भगवच्चरणारविन्दे विशिष्टासुर्विगतासुर्वा न्यपतत् आदौ नात्रैव समवनयनं द्वितीये भोगापेक्षाभावात् प्राणानां परित्यागः ॥ ९ ॥

ततस्तस्य सायुज्यं जातमित्याह—ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिरिति । आत्मज्योतिः कृष्णं भगवच्चरणारविन्दम् अत्र सर्वे साक्षिण इत्याह—पश्यतामिति । यथा चैद्यवध इति चैद्यवधे तत्तेजः दशदिशो भासयन् भगवन्तं प्रविवेश एवमयमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्य सायुज्यं दृष्ट्वा तद्भ्राता विदूरथोपि तथापि तथा कर्त्तुं प्रवृत्त इत्याह—विदूरथस्त्विति । अत्तरच्युतकालङ्कारः विदूरथ इति विकटो भवति दूरादेव रथ इति तद्भ्राता दन्तवक्रभ्राता भ्रातृशोकेन परितः प्लुतः मग्नः सन् असिचर्मभ्यामुच्छ्वसन्नागतः अनेन सर्प इव तस्य क्रोधो निरूपितः तज्जिघांसयेति आगमनाभिप्रायः भ्रान्तोपि प्रवर्त्तकः ॥ ११ ॥

ततःप्रभृत्यसम्बन्धीति आगत एव प्रहारात्पूर्वमेव चक्रेण शिरो जहार क्षुरनेमिनेति । स्वालौकिकसामर्थ्याभावः जहार दूरीकृतवान् सकुण्डलं सकिरीटमिति देवाधिष्ठानं तेन मुक्तियोग्यता निरूपिता ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

गदा से भिन्न हृदय होकर मुख से रुधिर की वमन करत् केश भुजा पाव पसार कर प्राण रहित दन्तवक्र धरणी में गिरपड़ा ॥ ९ ॥

हे नृप ! सब प्राणियों के देखतेर आश्चर्य्य कारि अति सूक्ष्म जीवरूप ज्योति दन्तवक्र के शरीर ते निकसकर श्रीकृष्ण के शरीर में प्रवेश करगई जैसे शिशुपाल के वध में उसके शरीर से ज्योति निकसकर श्रीकृष्ण के श्रीअङ्ग में प्रवेश कर गई रही ॥ १० ॥

अनन्तर दन्तवक्र का भ्राता विदूरथ भ्राता के मरणजनित शोक से व्याप्त भया श्रीकृष्ण के मारबे की इच्छा करके ढाल तरवार से युक्त होकर ऊंचे२ स्वास लेता भया युद्ध करने को आतो भयो ॥ ११ ॥

हे राजेन्द्र ! आते भये विदूरथ के किरीट कुण्डल सहित शिर का छुरा की धार के समान तीक्ष्ण धार वारे सुदर्शन चक्र से श्रीकृष्ण जी ने काटि दिया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि लीलया जयत्येवेति कृत्वा स कदाचिज्जरासन्धादिभिर्निर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते नित्यजये हेतवः योगेश्वरो भगवान् जगदीश्वर इति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमितित्रिकम् । अन्यैः श्रीकृष्णेतरैर्दुर्विषहान् असह्यविक्रमानपीत्यर्थः । सुरैर्मानवैश्च ईडितः जयजयेत्यादिना स्तुतः मुन्यादिभिरुपगियमानः सौभादिवधेन विजयो यस्य सः तैरेव सर्वैः कुसुमैः कृत्वाऽभितो वर्षितः वृष्ट्येव व्यापित इत्यर्थः वृष्णिप्रवरैः प्राग्युद्धार्थं श्रीप्रद्युम्नादिभिः तत्सङ्ग्रामानन्तरमभ्यागतैरेव सर्वैः श्रीवसुदेवबलदेवोग्रसेनादिभिर्वृतः अलङ्कृतां स्वभावत एव किं वा महादुष्टवर्गविजयोत्सवेन विशेषतो भूषिता-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मित्यर्थः । अत्र दन्तवक्रवधप्रसङ्गे पाद्मोत्तरखण्डे विशेषः श्रूयते तथाहि तदीयगद्यानि "अथ शिशुपालं निहतं श्रुत्वा दन्तवक्रः कृष्णेन योद्धुं मथुरामाजगाम, कृष्णस्तु तच्छ्रुत्वा रथमारुह्य मथुरामाययौ तयोर्दन्तवक्रवासुदेवयोरहोरात्रं मथुराद्वारि सङ्ग्रामः समवर्त्तत, कृष्णस्तु गदया तं जघान स तु चूर्णितसर्वाङ्गो वज्रनिर्भिन्नो महीधर इव गतासुरवनीतले पपात सोपि हरेः सारूप्येण योगिगम्यं नित्यानन्दसुखदं शाश्वतं परमं पदमवाप । इत्थं जयविजयौ सनकादिशापव्याजेन केवलं भगवतो लीलार्थम् संसृताववतीर्य्य जन्मत्रयेपि तेनैव निहतौ जन्मत्रयावसाने मुक्तिमवापतुः"इति. अत्र कल्पभेदव्यवस्था न मन्तव्या सङ्गतेः सद्भावात् साह्यगतेरेव गतिः तस्मादत्राप्येषा सङ्गतिः कर्त्तव्या मारितमात्रे साल्वे तन्निष्क्रयार्थमप्यागतत्वेन निर्द्दिष्टस्य तस्य तच्छ्रवणं गृहे न सम्भवति किन्तु सोयं पौण्ड्रकस्य वधं पूर्वमेव ज्ञात्वा शिशुपालवधे तु ज्ञातमात्रेऽतिरुषा निजदेशतः शक्रप्रस्थदिशमेवागतः तत्र गदामात्रमादायैकाकित्वेन चलिततया पृथ्वीप्रकम्पनगतितया महासत्वतया सिन्धुतया वज्रानिर्भिन्नमहीधरतया च तत्र तत्र पठितया महादेवाराधनेनाकस्माद्धिरण्याक्षसदृक्षताप्राप्ततया चागतः श्रीशुकदेवनिर्द्दिष्टदुर्मतितया जरासन्धवधार्थं श्रीमदुद्धव मन्त्रमेवावलम्ब्य श्रीकृष्णं चक्रमात्रबलं मत्वा द्वन्द्वयुद्धाय गदामादाय श्रीबलदेवभीमादीन् गदाशिक्षानिपुणान् मत्वा तमेकाकिनमेवाह्वयितुं तञ्च तद्देशमुपद्रावयितुं मथुरायामेवाययौ ततश्च नूनं श्रीनारदमुखात् द्वारकामागतं विनिहतसाल्वं च श्रीकृष्णं श्रुत्वा तत्रैव चलितुमुद्यतो हिरण्याक्षवद्वेवातिदूरादपि दृष्टः तावदेव च साल्ववधानन्तरं श्रीभगवता मनोजवेनैव स्वरथेन तद्वदेकाकितयैवागतवता मथुरातो निष्क्रम्यागच्छन्नसौ प्रतिकूलागमनतया दृश्यतेत्यादि तत्रैव चासौ दन्तवक्रो हत इत्यद्यापि मथुरायां द्वारकादिग्द्वारि दन्तवक्रहेतिसंस्कृतानुगायां लोकभाषायां दतिहा नाम्ना प्रसिद्धः श्रीवज्रेण वासितो ग्रामो वर्त्तते अथ विदूरथस्तु तदसम्मत्या तेन सममनागतोपि भ्रातृस्नेहेन पश्चादागत्य तं हतं दृष्ट्वा श्रीकृष्णचित्रभानौ पतङ्ग इव पपातेति किञ्चान्यदपि तदनन्तरमुत्तरखण्डे वर्त्तते यथा कृष्णोपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य्य नन्दव्रजं गत्वा सोत्कण्ठौ पितरावभिवाद्याश्वस्य ताभ्यां साश्रुकण्ठमालिङ्गितः सकलगोपवृद्धान् प्रणम्याश्वास्य बहुवस्त्राभरणादिभिस्तत्रस्थान् सर्वान् सन्तर्पयामास—

"कालिन्द्याः पुलिने रम्ये पुण्यवृक्षसमाचिते ।
गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः" ॥ इति

यमुनाजलमुत्तीर्येति ब्राह्मणबालकाहरणे दर्शितप्रभावेन स्वेनैव रथेनेति ज्ञेयं बहुवस्त्रादीनां तत्क्षणं तत्सम्पत्तिश्च लक्ष्मीपतित्वादकस्मात्सर्वत उपस्थितेरिति च इदं पुनर्व्रजागमनं श्रीमद्भागवस्यापि सम्मतम्—

"तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ।
सान्त्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ॥

इति—

"यात यूयं व्रजं तात वयञ्च स्नेहदुःखितान् ।
ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ इति.

हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ।
यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥
आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।
प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः" ॥

इति च स्वमुखेन भक्तजनमुखेन च बहुसङ्कल्पसिद्धेरन्यथानुपपत्तेः सत्यसङ्कल्प इति हि परमेश्वरनिष्ठा श्रुतिः सत्यव्रतमिति ईश्वराणां वचः सत्यमिति च स्वयं श्रीमद्भागवतमेव कथं वाऽक्रूरस्य कुब्जायाश्च सकृन्मात्रगृहागमनप्रतिज्ञा सम्पादिता कथं वा मुहुरपि तेषामपि सा न सम्पादयितव्या न केवलमेतावदेव तस्य व्रजागमनमपि अत्र मधून् मथुरां वेति व्याख्याय तदानीं तन्मण्डले सुहृदो व्रजस्था एव प्रकट इति श्रीस्वामिपादैरपि तथाभिमतं "तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वं जनं हरिः"इत्यत्र सर्वशब्देनान्येषां तत्राविद्यमानत्वात् सुहृद्दिदृक्षुरुत्कण्ठ इति श्रीबलदेवागमनेपि तत्रैव तत्प्रयोगात् श्रीभगवतस्तत्र गमने समयश्चायमेव तंत्स्वारस्यलब्धः विधाय सुहृदां सुखमित्युक्तत्वात् अधुनैव निर्जिताशेषशत्रुत्वादिना तेषां नैश्चिन्त्यं जातमिति एतत्प्राचीनलीलात्वेन स्थापयिष्यमाणायां सूर्य्योपरागयात्रायामप्येतदेव निजभण्डित्यनागमने कारणमुपन्यस्तं स्वयं भगवता—

"अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायितांच्छत्रुपक्षक्षपणचेतसः" ॥ इति

एवमपि यदिदं श्रीमद्व्रजागमनं पुराणान्तरेषु नोद्घाटितं तत् खलु परोक्षवादरीतिकत्वादृषीणाम् अत्र च परोक्षवादो बहिर्मुखान् प्रति तादृशतदीयरहस्यलीलादिगोपनाय अनुरागिणः प्रति उत्कण्ठावर्द्धनायचेति ज्ञेयम् अभ्युपगम्य त एव चानेकत्र पुराणेऽनुक्तस्याप्येकत्रोक्तस्य प्रामाणिकत्वं यथा ब्रह्ममोहनवस्त्रहरणमृद्भक्षणादिलीलानां यत्तु तत्र तत्र स्वयं सूचितस्यापि व्रजागमनस्य श्रीशुकदेवेन चात्राकथनं तत्खलु परोक्षवादसिद्धान्तमेव द्रढयति—विशेषश्चास्य "तत्स्मारितानन्तहताऽखिलेन्द्रियः" इतिवन्मध्ये मध्ये प्रेममूर्च्छां प्राप्नुवतः कदाचिदारीप्सितकथासक्या स्यात्कदाचिन्न स्यादपि यथैव काश्चिदपि लीलाः क्रमवैपरीत्येनापि वर्णिताः सन्ति यथैव दन्तवक्रवधात्पूर्वापि सूर्योपरागयात्रा दूरतः परत एव वक्ष्यते यतस्तीर्थयात्रातः श्रीबलदेवे कुरुयुद्धे मागते सत्येव सर्वकौरववधोत्तरकाल एव च दुर्य्योधनवधः तदुत्तरतो वक्ष्यमाणा सूर्य्योपरागयात्रा तु श्रीभीष्मद्रोणाद्यागमनमपीति, क्रमस्त्वयमेव प्रथमं सूर्य्योपरागयात्रा ततो राजसूयसभा ततो द्यूतं ततः पाण्डवानां वनगमनं तदैव साल्वदन्तवक्रवधव्रजागमनानि वनादागतेषु पाण्डवेषु श्रीबलदेवतीर्थयात्रादिकमिति. सूर्य्योपरागयात्रातु कंसवधान्नातिबहुसम्वत्सरानन्तरा यतस्तत्रैव—

"कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशम् ।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिता स्वसः" ॥

इति कुन्तींप्रति श्रीवसुदेववाक्यम् अतः प्रथमदर्शनादेव श्रीद्रौपद्याः श्रीरुक्मिण्यादीनां मिथो विवाहप्रश्नोत्तरे घटेते यत्तु "आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः" इति सूर्य्योपरागयात्रायाम् अनिरुद्धस्यापि प्रौढत्वप्रतीतेश्चिरकालत्वमाकल्पते तत्पुन-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नातिदीर्घेण कालेन "स कार्ष्णी रूढयौवनः" इति न्यायेनाल्पकालत एव तत्सम्पर्केन ताद्दशत्वम् अत एव "आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः" इत्यपि सङ्गच्छते श्रीकृष्णनन्दनोऽप्यन्यो ऽनिरुद्धो वर्त्तते यः खलुः दशमान्ते महारथमध्ये गणतो वर्णितो व्याख्यातश्चेति व्यवस्थितमेव श्रीपाद्मोत्तरखण्डे स्पष्टमुक्तं पुनः श्रीव्रजागमनं किञ्चान्यदपि रहस्यमेतदन्ते तत्र वर्तते यथा—

"रम्यकेलिसुखेनैव गोपवेषधरः प्रभुः।
बहुप्रेमरसेनात्र मासद्वयमुवास ह॥

अथ तत्रस्था नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारसहिताः पशुपक्षिमृगादयश्च वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधरा विमानमारूढाः परमं वैकुण्ठं लोकमवापुरिति ह स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा मासद्वयमुवास अथानन्तरं दिव्यरूपधारा इति परमानन्देन पूर्वतोऽप्यलौकिकशोभायुक्ता इत्यर्थः। श्रीगोगोपगोपीपरिकरत्वेनैव नित्यलीलायाः स्थापितत्वात् परमं वैकुण्ठं लोकमिति "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानामित्यादिना "नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः। कृष्णश्च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः।" इत्थं तेनैव नाथेन सनाथं गोलोकमेवेत्यर्थः।

"वत्सैर्वत्सतरीभिश्च सरामो बालकैर्वृतः।
वृन्दावनान्तरगतः सदा क्रीडति माधवः॥

इति स्कान्दोक्तानुसारेण श्रीरामरोहिण्यादियुक्तमपि तमिति भावः। तेषामुत्कण्ठां दृष्ट्वा "न वेद स्वां गतिं भ्रमन्" इति विचिन्त्य तदभिप्रायेणैव श्रीभगवता पूर्वमपि दर्शितो ऽसौ एवं श्रीवृन्दावन एव ताद्दशप्रकाशस्य विद्यमानत्वाद्विमानारूढा इति तदानीं सूर्योपरागयात्रातः समागत्य दुःखाद् दूरतो यमुनापार एव कृतवासत्वात् अत एवोक्तं कृष्णोऽपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य्येति विमानमत्र वारुकादिभिः सह वैकुण्ठादागतः स्वेच्छापरिमाणो भगवद्रथ एव ताद्दशतया तत्र नयनं चैश्वर्य्यज्ञानप्रधानभक्तेषु देवादिषु महिमदर्शनार्थमेव तस्य शीघ्रत्वमहाज्योतिर्मयत्वाभ्यामलक्ष्यगतित्वेन विस्मापनार्थमेव च व्याख्यानान्तरन्तु न युक्तम् "अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्" इतिन्यायात् अर्क इत्यव्ययं निकटार्थे यदि चेयं तस्य पुनर्व्रजागतिः नित्यप्राप्तिश्च न स्यात्तदा सर्वा गोकुलानुरागवर्णना उद्धवादिषु स्वयं भगवता तदुत्कण्ठासूचनाश्च विफला एव स्युः न केवलं विफला विरसा एव चेति सुधीभिर्विचार्य्यम् एवं श्रीव्रजवासिनां पुनः साक्षात्ताद्दशतत्प्राप्त्यपेक्षयैव सूर्योपरागयात्रायामुक्तम्—

"मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः॥इति

श्रीभगवता "गोपीनां स गुरुर्गतिः" इति श्रीशुकदेवेन च तथा श्रीभागवतैकादशे "केवलेन हि भावेन" इत्यादिपद्यद्वये साधकचरीणां श्रीगोपीनां प्रथमं स्वप्राप्तिमुक्त्वा प्रस्तावान्नित्यप्रेयसीनामपि तन्महावियोगानन्तरप्राप्तिस्तस्य वियोगस्यातीतत्वनिर्देशात् दृढीक्रियते द्वाभ्याम्—

"रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः।
विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय॥
तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण।
क्षणार्द्धवत्ताः पुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः"॥

इति. पूर्वन्तु तस्य व्रजाय प्रस्थापने—

"मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः॥
धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन।
प्रत्यागमनसन्देशैर्वल्लव्यो मे मदात्मिकाः"॥

इत्यत्र वर्त्तमानप्रयोग एव कृतः सम्प्रति त्वतीतनिर्देशः क्रियते ततश्च विगाढभावेन वियोगतीव्राधयः सत्यो मत्तोऽन्यं सख्यादिकमपि न सुखाय ददृशुः ततश्चाधुना सुखाय पश्यन्तीति वियोगो नास्तीत्यर्थः। एवं तास्ताः क्षपा मया हीनाः कल्पसमा बभूवुः अधुनातु ताद्दश्यो न भवन्तीति वियोगो नास्तीत्यर्थः। हे उद्धव! त्वद्द्वारा तासु सन्देशानुसारेण श्रीवृन्दावनस्यैवाप्रकटप्रकाशविशेषप्रवेशात्तासां नित्यमत्प्राप्तेरिति भावः। ननु पूर्वोक्तानुसारेण गोलोकाख्ये वृन्दावनस्य प्रकाशविशेषे तस्मिन्नस्ति प्रकटलीलासद्दश्येवाप्रकटलीला तर्हि कथमुभयोरेकत्र समावेशः? उच्यते, प्रकटलीलायाः प्रकटप्रकाशस्य चाभेदेनैव तावप्रकटलीलाप्रकाशौ प्रतिपन्नाविति च दृश्यते तदनन्तरपद्येन—

"ता नाविदन्मय्यनुषङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नाम रूपे"

इति. अस्यार्थः तास्तथाभूताः विरहोत्कण्ठातिशयेनाभिव्यक्तदुर्द्धरमहाभावाः सत्यः अथ कदाचित्तद्दर्शनार्थं गते मयि लब्धो योऽनुषङ्गो महामोदनाख्यभावाभिव्यक्तिकारी पुनश्च संयोगस्तेन बद्धा धीर्यासां तथाभूताः सत्यः स्वं ममतास्पदमात्मानमहङ्कारास्पदं च अदः प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं तथैव इदं प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमतं वा यथा स्यात्तथा नाविदन् किन्तु द्वयोरैक्येनैवाविदुरित्यर्थः। प्रकटप्रकाशस्य तल्लीलायाश्चाभेदेनैवाप्रकटं तद्द्वयमजानन्निति विवक्षितं ततश्च नामच रूपं च तस्मिन् तन्नामरूपात्मनि अप्रकटप्रकाशविशेषे प्रविष्टा इव प्रविष्टाः वस्त्वभेदादित्यर्थः। तत्र प्रकटाप्रकटलीलागतयोर्नामरूपयोरभेदे दृष्टान्तः, यथा समाधौ मुनय इति. समाधिः शुद्धात्ममात्रस्फूर्त्तिः तस्मिन् तयोर्लीलयोर्भेदावेदने दृष्टान्तः यथाब्धितोये नद्य इति। यथा नद्यः पृथिवीगतामब्धितोयगतां च स्वस्थितिं भेदेन न विदन्ति किन्तु भयस्यामपि स्थितौ समुद्रतोयानुगतावेवाविशन्ति तथा प्रकटाश्च लीलास्थितिं ताश्च भेदेन नाविदुः किन्तु मय्येवाविविशुरित्यर्थः। दृष्टान्तस्त्वयं लीलाभेदावेदनांश एव ननु सर्ववेदनांशे "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" (२।१।३३) इतिवत् ततश्चाप्रकटलीलायां प्रविष्टा अपि यद्रूपमात्मनः प्रापुस्तदनन्तरमेव दर्श्यते—

"मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः॥ इति

अत्र "आनन्दो ब्रह्म" इति श्रुतिप्रसिद्धेरानन्दरूपं ब्रह्मैव विशेष्यं सर्वैः पदैः सर्वविशेषाश्रयस्य तस्यैव विशेषयितव्यत्वात् अन्वये चार्थिक एव क्रमो गृह्यते तस्यैव प्राधान्यात् "पच्यन्तां विविधाः पाकाः" इत्यादौ सर्वदोहश्च गृह्यतामितिवत् "नचावाऽनूद्यविधेय स्तयोः पूर्वापरीभावः श्रयणीयः" यस्य पर्णमयी

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जह्नुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति वद्वैपरीत्यस्य प्रतीतिवशाल्लब्धत्वात् ततश्चायमर्थः पूर्वोक्तरीत्या ताः ब्रह्म प्रापुः तासां मदंशभूतानां नित्यप्रियाणां सङ्गादन्या अपि साधनसिद्धाः शतसहस्रशः प्रापुः गणद्वयस्यास्य भेदो रासारम्भे दर्शित एव सङ्गस्य तत्प्रापकत्वं झटिति समानभावजनकत्वात् यथोक्तमेतत्पूर्वोक्तमेव केवलेन हि भावेनेत्यादि एवं गवादिष्वपि द्विविधत्वं ज्ञेयं तदेवं यत्प्रापुस्तच्च ब्रह्मनाद्वैतवादिना इति श्रीविष्णुपुराणात् परमा लक्ष्मीः स्वरूपशक्तिरूपा यत्रेति निरुक्तेश्च तथाभूतं श्रीभगवद्रूपमेव नच भगवद्रूपस्य विविधत्वेपि मत्तोन्याकारं प्रापुः किन्तु मां "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति निर्द्दिष्टं मद्रूपं स्वयं भगवन्तं नराकृतिपरब्रह्माख्यमेव मत्कामा इति विशेषणात् "मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते । दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ इति निर्विशेषब्रह्ममात्रप्राप्तिनिषेधपूर्वकसक्षात्स्वप्राप्तेः प्रतिज्ञातत्वात् "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्" इत्यादौ च "वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयञ्च" इति मुमुक्षुमुक्तभक्तैरपि वाञ्छनीयेन प्रेमविशेषेण लब्धतया सर्वतो वैशिष्ट्येन तल्लाभावगमात् सर्वेषामेव व्रजवासिनां श्रीकृष्णरूपस्य स्वधामैव स्वलोक इति तेनैव दर्शितत्वेन अथ तत्रस्था नन्दादयः सर्वे जनाः पुत्रदारसहिता इत्यादौ च श्रीकृष्णादिलक्षणपुत्रश्रीयशोदादिलक्षणदारसहिततत्प्राप्तेः सर्वव्रजजनकीयत्वेन तास्तु कैमुत्यस्य सिद्धत्वाच्च तदेवं ब्रह्मत्वेनानन्दरूपतया स्वरूपस्य तथा परमत्वेन गुणानामपि सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयित्वा स्वस्य सर्वोत्तमनायकत्वं दर्शितं तत्रापि मां पदेन स्वयं भगवत्त्वं व्यज्य परमवैशिष्ट्यं ज्ञापितं तदेवं स्वरूपे निर्द्दिष्टे कीदृक् सम्बन्धं त्वां प्रापुरित्याशङ्किष्यत इत्यभिप्रेत्य तासामेव विशेषणेष्वन्तःपतितया स्वविशेषणाभ्याम् सम्बन्धमपि निर्द्दिशति "मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदः" इति च तत्र रमणः पतिः जार उपपतिः इत्येव रूढ्या लभ्यते "रूढिर्योगमपहरतीति" न्यायेन जारशब्दवद्रमणशब्दस्याप्यन्यार्थो न युज्यते तथा हि समानेपि यौगिकत्वेन नन्दनरमणशब्दयोर्भिन्नार्थत्वेन प्रतीतेर्मित्रापुत्रो मित्रारमणो नोच्यते न च मित्रापतिर्मित्रानन्दन इति तथा च विश्वप्रकाशे पटोलमूले रमणं स्यात्तथा रमणः प्रिय इति प्रियशब्दस्य चात्रपतिवाचित्वमेव "धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता" इत्यमरकोषात् जारस्तूपपतावेव रूढः "जारस्तूपपतिः समौ" इत्यमरकोषात् पापपतिरयमुच्यते जारः पापपतिः समाविति त्रिकाण्डशेषात् तस्मात्पत्यावेव रूढोऽयं रमणशब्दो यौगिकत्वेनान्यवाचकत्वं नोरीकरोति तदेवं यो जारः स पतिर्न भवति यः पतिः स जारो न भवतीति तथात्रैकस्मिन् द्वावपि पर्य्यवसायितव्याविति स्थितः स्वयमेव तासां विशेषणाभ्याम् व्यवस्थापयति मत्कामा रमणमिति जारमस्वरूपविद इति च अत्र मत्पदाभावात् स्वरूपशब्देनात्र तासामेव स्वरूपमुच्यते ततश्च प्रथमं तावल्लीलाशक्त्या जन्मादिना विस्मारितं मन्नित्यप्रेयसीत्वलक्षणं स्वरूपमजानन्त्यो रागातिशयाज्जारतया प्रतीतमेव मां प्रापुः तथापि मत्कामामपि कामेभिलाषः कथमस्मिन् रमणत्वमेव जारवद्बुद्धिः स्याज्जारत्वन्तु स्वप्नवद्विलीयेतेति लक्षणो यासां तथाभूताः सत्यो रमणत्वमेव प्रापुः परपुरुषरागिणीष्वन्यास्वपि तादृशभावाद्दुर्ल्लभताधिकं तत्खलु विप्रलम्भात्मकमेवेति विप्रलम्भ एव तत्र रत्युत्कर्षः ततश्च सद्यतां वा सहृदयेन तासु तस्यकादाचित्कता यदि—

> "न विना विप्रलम्भेन संयोगः पुष्टिमश्नुते ।
> कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते ॥

इत्यादिन्यायेन पर्य्यवासने कषायेण राग इव विप्रलम्भेन संयोगः पुष्टः स्यात् तेन स इव पुनरपि बाधितो न स्यात् हन्त हन्त तस्य शश्वदावृत्तिः कस्य वा कर्णयोरेकतरेणापि स्पृश्यतां भोजनरुचिवृद्धये लङ्घनाद्युग्रचिकित्सानामविश्रान्तिवत् तस्मादपि तदुपद्रवशमनाय रमणतया प्राप्तावेव तात्पर्य्यम् अन्यथा रसभङ्गश्च स्यात् तथाहि "निवारयामः समुपेत्य माधवं किन्नो करिष्यन् कुलवृद्धबान्धवाः" इति. "विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविन्द दामोदर माधवेति "ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः" इति त्यक्तलौकिका इति गतह्रिय इति काचिन्मधुकरं दृष्ट्वेति "या दुस्त्यजं स्वजनमार्य्यपथञ्च हित्वा" इति "मातरं पितरं भ्रातॄन् पतीन् पुत्रान् स्वसॄरपि । यदर्थे जहिम दाशार्ह" इति च व्यक्तदुर्द्धरश्रीकृष्णमहाभावानां व्रजं प्रत्यागते श्रीकृष्णे परपत्नीत्वस्य मिथ्यात्वव्यक्तिम्विना तस्य व्रजे परमलज्जा प्रसज्जेत उक्तश्च लज्जाशीलत्वं तस्य श्रीहरिवंशे—

> "यत्र ह्रीः श्रीःस्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः ।
> सन्नतिर्ह्रीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे तथाऽऽत्मनि ॥" इति

तस्मात्तल्लज्जानिवारणार्थमपि मायया स्वगुप्ते रमणत्वं व्यञ्जनीयमेव तच्च लोकवल्लीलाकैवल्यमये व्रजे लोकरीत्यैव नतु परीक्षित्सभायामिव गोपीनां तत्पतीनाञ्चेत्यादिदर्शितपरमात्मत्वादिरीत्या किञ्च श्लीलत्वाद्रसविघातकृत्पारदार्य्यस्य खण्डनपूर्वकं तत्रैवात्र च रमणत्वमेव व्यञ्जयितव्यमिति दिक् । यथाह श्रीगोपालोत्तरतापिन्यां ताः प्रति दुर्वासाः "जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योयं योसौ सौर्य्ये तिष्ठति योसौ गोषु तिष्ठति योसौ गोपान् पालयति योसौ गोपेषु तिष्ठति योसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति योसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते योसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी भवति" इति सौर्य्ये इति सौरी यमुना तददूरभवदेश इत्यर्थः । अथ तत्तद्गद्यानन्तरमपि पाद्मोत्तरखण्डे गद्यान्तरं यथा "कृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौकसां सर्वेषां परमं निरामयं स्वपदं दत्वा दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारवतीं विवेश" इति निरामयं प्रापाञ्चिकदोषामिश्रं पुनर्विरहदुःखरहितञ्चेत्यर्थः । स्वपदं स्वस्य श्रीगोपालरूपस्यैव नित्यविहारास्पदमित्यर्थः । तद्वा च सति जारत्वमेव तस्मिन्न सिद्ध्यतीति श्रीशुकदेवेन सिद्धान्तितं गोपीनां तत्पतीनाञ्चेत्यादिना श्रीदत्तात्रेयेण परमार्थविवेकश्लाघागर्भे गुरुत्वेन मतया पिङ्गलया च आत्मनो रमणेनैव रंस्ये अनेन यथा रमेति जारभावेन प्राप्तेरागन्तुकत्वेन दर्शितत्वात् दर्शयिष्यमाणत्वाच्च न पर्य्यवासितपुरुषार्थत्वं तस्माज्जारत्वेन प्रतीतमपि मल्लक्षणं नराकृतिपरमब्रह्मैव रमणरूपं प्रापुरित्येवं जारतया पूर्वप्रतीतत्वमनूद्य रमणत्वं विधीयते प्रसिद्धं ह्यनूद्याप्रसिद्धं विधातव्यं विप्रोयं पण्डित इतिवत् जारत्वं खल्वेव प्रसिद्धमिति न वैपरीत्यं घटते किञ्च प्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन प्रमा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जुहोतीत्यादौ दधिपदवद्रमणपद एव विधेयत्वं नतु पूर्वपूर्वप्राप्ते ब्रह्मादिजारपर्य्यन्त इति इह च ब्रह्मेत्येवोक्ते श्रुतानिर्विशेष ब्रह्मवादानां भगवत्त्वं भ्रमाविषयः स्यादिति परमामित्युच्यते सिद्धेच भगवत्त्वे श्रीकृष्णरूपत्वं न व्यक्तीभवतीति मामित्युच्यते मामित्येवोक्तञ्च ब्रह्मत्वं भगवत्त्वञ्च प्रमाणान्तरसापेक्षं भवतीति तत्तदुच्यते यदि रमणपदं नोच्येत तर्हि जारमित्येव विधेयतया प्रतीयेत यदि च जारपदं नोच्येत तर्हि पूर्वप्रतीतत्वाद्रमणपदेनापि जारत्वमेव प्रतीयेतेति तन्निरासार्थं तेषु दर्शनात् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति मम भक्तभावानुसारित्वात् सोयं भावश्च श्रीराधादेव्या स्वयमेव ह्येषां व्यक्तीकृतः "अपि तव मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्यबधूंश्च गोपान् । सकृदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्नि धास्यत् कदानु"॥ इत्यनेन अत्र खलु पत्यावेव कविभिः प्रयुक्तेनार्यपुत्रइत्यनेन तदीयात्वमेव स्वान्तर्भावितं व्यज्य किङ्करीणामित्यनेन तदेव दैन्येनापि नादृढीकृत्य भुजमगुरुसुगन्धमित्यादिना तेनापि तादृशत्वेन स्पष्टैव स्वस्मिन्नङ्गीकृतिः प्रार्थिता मयाचेयं कर्त्तुमिष्टैव गोपीनां मद्वियोगाधिमित्यारभ्य वल्लव्यो मे मदार्त्मिका इत्यनेन तस्माद्रमणतयैव तासामप्राप्तिः पर्य्यवसिता तदेवमेवाभिप्रेत्य पत्युपपतिशब्दावदत्वा जाररमणशब्दाभ्यां तत्तद्यौगिकार्थबलेन तथा तथा प्राप्तेर्निकर्षप्रकर्षौ व्यज्य रमणतया प्राप्तिरेव पूर्त्तये योग्येति व्यञ्जितं व्याख्यातञ्च स्वामिभिः जारबुद्धिवेद्यमपीत्येव नतु रमणबुद्धिवेद्यमपीति तासां क्रमेण तथातथा मत्प्राप्तौ मत्कृपैव हेतुरित्याह—अबला इति । ज्ञानक्रियाशक्तिहीनत्वान्मत्कृपाविषया इत्यर्थः । तदेवं स्थितेपि विशेषप्रतिपत्तये विचार्य्यते रमणोत्र रतिजनको वक्तव्य इतिचेत् न रतिजनकत्वं विना लौकिकोपि जारो नाश्रीयते इति जारपदेनैव तदर्थतायालब्धेः किमुत सर्वोत्तमनायकतासूचकेन परमामितिमामितिच पदेन इत्यादिस्थायिभावश्च न साक्षाद्वाच्यः किन्तु भङ्ग्या व्यञ्जयितव्य एवेति तु रसशास्त्राणां स्थितिः क्रीडार्थत्वेपि क्रीडाच पूर्वहेतोरेव लभ्यत इति तेनाप्यलं ननु सत्स्वपि केषुचित्पतिं मन्यादिषु रमणपदमत्र तत्सम्बन्धदुःखनिवारकत्वं प्रति नेयमिति चेत्कष्टं कथं वा तासामनुभवापलापः क्रियते कृष्णेतरपतितत्सम्बन्धिमात्राणां सम्बन्धमात्रस्य ताभिः सुदुस्सहत्वात् यथोक्तं "कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्त्तिदैः किम्" इति तेष्ववस्थितेस्तु सुतरां यथोक्तं नान्यसमक्षमञ्जः श्लातुं त्वयाभिरमिता बत पारयाम इति किमुत तत्कृतिं निवारणादीनां यथोक्तम् "अन्तर्गृहगताः काश्चित्"इत्यादि तदेवं यौगिकी वृत्तिर्न घटते गौण्यान्तु तत्सदृशत्वप्राप्तेर्जार इत्येव प्रतिपद्येतेति पौनरुक्त्यमेवापद्येत नच जारपदं वा तद्वृत्तिद्वयं नेतव्यं यौगिक्या अभिमतत्वात् गौण्यां तद्गुणयोगाभिधानेन रमणशब्दयोगेन च गुप्तत्वादिरीतिकपतेरेव प्रतिपत्तव्यत्वेन जारताप्रतिसिद्धेर्व्याघातात् श्रीभगवता तु तत्र तत्र तत्तद्विशेषणं दत्वा व्यवस्थापितमेवेत्यलं स्वयं कुकल्पनायां दुराग्रहेण तस्मादभिन्नवाचकत्वेपि सर्वविशेषाश्रये तस्मिन् ब्रह्मणि सामानाधिकरण्यस्यावमन्तव्यत्वादेकस्य प्रातीतिकत्वमन्यस्य वास्तवत्वमित्येव मन्तव्यं तत्र न सम्भवात् नच कल्पिताकल्पितयोर्युगपदाविर्भावो न स्यात् संज्ञाया आविर्भावेच्छायायाः स्थितिश्रवणात् नचौपपत्त्यापगमे निवारणाद्यभावेन रागवृद्धिर्न स्यात् यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवमिति वचनस्य तासु सर्वोर्द्ध्वप्रेमवतीषु कैमुत्योपपत्तेः नच यत्र मिथो दुर्ल्लभता यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च यत्रच निवारणा स्यादेषा तु नो रतिः परा ज्ञेयेति रसशास्त्रानुसारेणौपपत्य एव रतेरुत्कर्षः रत्नावतीनाटिका ययातिचरितवद्दाम्पत्येपि तत्सम्भावात् नेष्टा यदङ्गिनि रसेकविभिः परोढेत्यादौ परोढानङ्गीकाराच्च लज्जालुत्वाद्बहुप्रेयसीत्वाच्छ्रीव्रजराजनन्दने तु मुहुर्दुर्ल्लभतादिकमपि सम्भवतीति किमनिष्टप्रसङ्गेन "या दुस्त्यजं स्वजनमार्य्यपथं च हित्वा" इत्यादिदर्शितं तत्तदुल्लङ्घनं तु तासामुत्कण्ठात्मकप्रेमबलस्य प्रकाशकमेव नतु तत्कृतनिवारणतया तस्य जनकं नहि महादुर्गत्रोटनं महाहस्तिनो बलजनकं किन्तु तत्प्रकाशकमेवेति किञ्च परकीयत्वे सति तदनुवादश्च कार्य्य इति तथोक्तं तस्माद्रमणतया प्राप्तावेव वक्तुर्मम विवक्षितपर्य्यवसानमिति भावः । तदेतदेवं "तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि सङ्गता" इत्यवष्टम्भेन "या मया क्रीडता रात्र्याम्" इत्यत्र ज्ञापितम् अप्यर्थत्वेन तस्याहेयत्वव्यक्तेः "जिघांसयापि हरये स्तनं दत्वाप सद्गतिम्" इतिवत् अपिशब्दस्य खलु स्वभावोयं यन्निन्द्यवाचकसान्निध्ये निन्द्यस्य हेयत्वं स्तुत्यवाचकसान्निध्ये स्तुत्यस्योपादेयत्वं गमयति पलाण्डुमपि सिञ्चति तुलसीमपि सिञ्चतीतिवत् नच भर्तृबुद्धिरपि तादृशी "याः सम्पर्य्यचरत् प्रेम्णा पादसम्वाहनादिभिः । जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः"॥ इत्यत्र स्तुतत्वात् न चासामहो चरणेत्यादौ जारभावोपि स्तुतः अपितु राग एव स एव जारतयापि तं स्वीकारितवानिति एतस्यैव चमत्कारकारित्वात् नचैताः परमित्यादौ मुमुक्षुमुक्तभक्तानामुद्धवोक्तानां परदारा भूत्वा जारतया तं भजामेति तात्पर्य्यं किन्तु तादृशानिरर्गलमहाप्रेम दृष्ट्वा तत्कृपामाशासानास्तच्छविमेव ते प्रार्थयन्ते ततो यद्यपि यथा भीष्ममुदारं दर्शनीयं कटङ्करोतीत्यादौ कृतिक्रियाया विशेषणानि चान्वयन्ते तथात्र प्राप्तिक्रिययापि कटङ्करोति तञ्च भीष्ममित्यादिवद्ब्रह्म प्रापुस्तच्च परमित्यादिरीत्या तथापि रमणत्वेन प्राप्तिरेवात्र विधेया जारमस्वरूपविद इत्युक्त्वा तन्नित्यप्रेयसीत्वात्तासां तच्च श्रीमद्दशाक्षरादौ व्यक्तम्—

"अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव वा ।
नन्दनन्दन इत्युक्तस्त्रैलोक्यानन्दवर्द्धनः" ॥

इति तन्मन्त्रस्य तन्नामव्याख्यातृगौतमीयात् अनेकजन्मसिद्धत्वमत्र "बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन" इतिवत् एवशब्दः प्रकटलीलागतजारत्वकिम्वदन्तीनिरासार्थः वाशब्दश्च पूर्वोक्तब्रह्मत्वेश्वरत्वमयव्याख्याद्वयस्यानादरापेक्षया नच ताभिः परकीयतया प्रसिद्धाभिस्तस्य रमणतया प्राप्तिर्व्रजे कथङ्घटतेति वाच्यं यया लीलाशक्त्याऽन्यथा प्रत्यापितं तया यथावत् प्रत्यापयितुं कथमिव न शक्येत नच तासां श्रीकृष्ण एव पर्य्यवसितत्वे तत्पतिं मन्यादीनामसूया स्यात् "नासूयन् खलु कृष्णाय" इत्याद्युक्तानुसारेण मायया स्वकल्पितानां तत्प्रतिरूपाणामर्प-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

णेन समाधानानन्तरञ्च प्रकाशान्तरेण यदुभिर्मिलित्वेतिशेषः "वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालङ्कृतां पुरीम्" इत्युक्तत्वात् श्रीकृष्णागमनं प्रतीक्ष्य तेषां बहिरेव स्थितत्वात् तच्च मासद्वयविलम्बेपि जाते नाशङ्काकरं विदूरवर्तमेत्वात् तस्यैव योगमायया सुहृत्त्वबद्धानसम्भवात् एकस्मिन्नपि यातेऽब्दे इत्यत्र क्षणार्द्धं मेनिरेऽर्भका इतिवत् पश्चादेव तद्विशेषज्ञानं श्रीदारुकमुखादित्यवगन्तव्यं तस्मादिदमपि व्यवस्थितम् एवं श्रीगोकुलवासिनामप्रकटलीलाप्रवेशस्य सिद्धत्वादेव श्रीरामस्य यमुनामनु तीर्थकृतौ तथा प्रथमस्कन्धवर्णिते भारतयुद्धानन्तरं श्रीभगवतो हस्तिनापुराद्द्वारकापुरगमने रासपञ्चाध्याय्यां श्रीमदुद्धवसन्देशे च तत्तद्व्याख्यानं मेलयित्वा द्रष्टव्यम् ॥ १३—१५ ॥

इत्थं सर्वविजयमुक्त्वा लोकरीत्या कदाचित्पराजयोपि जात इति सम्भावयतो निन्दति–एवमिति । इतीति जये सति कदाचित्पराजयोपि स्यादिति विचिन्त्येत्यर्थः । तच्चान्येष्वेव सम्भवेत् नतु भगवतीत्याह—पशुदृष्टीनां निर्बुद्धीनामेव ईयते तैरेव प्रतीयते नत्वन्यैरिति पराजयस्तु कल्पनयैवेत्यर्थः । यतो योगस्य अचिन्त्यशक्तेरीश्वरः स्वामी तत्र लिङ्गं भगवान् सर्वैश्वर्य्यादिभिर्युक्त इति तत्र च लिङ्गं जगतः सर्वस्यैवेश्वर इति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निर्जितो जयतीति भ्रान्तिः अजित एव जयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अन्यानपि दुर्विषहान् सोढुमशक्यान् शत्रून् सौभादीन् हत्वा सुरादिभिरीडितः उपगीयमानः विजयो यस्य सः वृष्णिप्रवरैर्यदूत्तमैः परिवृतश्च पुरीं द्वारकां विवेश ॥ १३–१५ ॥

इत्थं सर्वत्र सर्वदा विजयिनो भगवतः क्वचित्पराजयं वदन्तो मूढा इत्याह—एवमिति । भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः जगतः कृत्स्नस्येश्वरः प्रशासिता च अनेन पराजयसम्भावना दूरत एवापास्तेति सूचितम् निर्जितः जरासन्धादिभिरिति शेषः। क्वचिच्च जयतीत्येवं पशुदृष्टीनां मूढानाम् ईयते प्रतीयते निर्जितो जयति इति भ्रान्तिरजित एव जयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) एवं निहत्य समरे दन्तवक्त्रविदूरथौ ।
कालयामास तत्सैन्यं जगृहे वारणादिकम् ॥ क ॥
भूयः पुष्परथं दिव्यमारुह्य समलङ्कृतम् ।
सहितः सात्वतगणैरीडितः सुरमानवैः ॥ ख ॥

कालयामास द्रावयामास वारणादिकमित्यत्र गजाश्वरथादिकं गृह्यते ॥ क ॥

पुष्परथं विवाहयोग्यरथम् ॥ ख ॥

॥ १३—१५ ॥

पशुदृष्टीनां अज्ञजनबुद्धीनां पक्षे जयतीति ईयते ज्ञायते ॥१६॥

(मूलम्) तस्य कर्माण्युदाराणि पुण्यश्लोकस्य भारत ।
शक्यन्ते कथितुं नैव वर्षाणामयुतैरपि ॥*॥
एवमारभ्य राक्षस्याः पूतनायाः परन्तप ।
भूभारभूतानसुरान् जघान मधुसूदनः ॥×॥

ब्रह्माद्यन्यतमेनापि तत्कर्मसमाप्तिं कर्तुं न शक्यते, किं पुनर्मयेति भावेनाह तस्येति ॥ * ॥

स्कन्धमारभ्ययद्दैत्यदहनं तदादितः उपसंहरति एवमिति ॥×॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥)

राजोवाच ।

(मूलम्) अष्टादशाक्षौहिणीनांतावद्भिर्माययादिनैः ।
व्यापादनं येनकृतं तस्मैविश्वात्मनेनमः ॥ क ॥
शृण्वतो मे कथास्तस्य चरितानि च सङ्घशः ।
वैक्लव्यम्विस्मयो भीतिर्वर्धते मे पुनःपुनः ॥ ख ॥
मन्ये प्रायेण पाप्मानं जीर्णं मम दुरत्ययम् ।
इन्द्रियाणि प्रबुद्धानि प्रसन्नं च मनो भृशम् ॥ ग ॥
क्षुत्तृष्णे च प्रशान्ते मे आत्माचानन्दनिर्भरः ।
प्रसादात्तावधर्मज्ञ कृतार्थोऽहमिहाभवम् ॥ घ ॥
अपिच श्रोतुमिच्छामि किञ्चिदर्थं तपोधन ।
युध्यतः सुहृदो दृष्ट्वा निवारितुमशक्नुवन् ॥
तीर्थं स्नातुं गतो रामः किञ्चकार तपोधन ॥ ङ ॥

सितकेशावेशिनोबलभद्रस्य चरितं कृष्णमाहात्म्यानुस्यूतमेवातस्तदपि पुरुषार्थोपयोगिभवतीत्यनेनाध्यायद्वयेन निरूपयति तत्रादौ श्रुतकृष्णवैभवो विस्मितमनाः राजा भगवन्तं नमति-अष्टादशेति । माययामहिम्नाव्यापादनं निधनं विश्वात्मने सर्वान्तर्यामिणे ॥ क ॥

हरिकथाश्रवणस्य प्रत्यक्षफलमाह–शृण्वत इति । वैक्लव्यं पारवश्यङ्कथाश्रवणतात्पर्यं विस्मयःस्मयभावःभीतिःविहिताकरणेप्रत्यवायबुद्धिः ॥ ख ॥

प्रबुद्धानिप्रफुल्लानि स्वविषयइतिशेषः ॥ ग ॥

आत्माभोगायतनं आनन्दनिर्भरःपूर्णानन्दः ॥ घ ॥

कृतार्थश्चेत्तूष्णीम्भवेति तत्राह—अपिचेति किञ्चिदित्यव्ययं शब्दतोल्पमर्थतो महान्तमित्यतो वा व्यत्ययः ङ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मारितान् सात्विकराजसतामसान् उपसंहरति–एवं सौभमिति। चकारस्तत्सेनापरिग्रहार्थः साल्वे चकारः तन्मायादेवतावरनाशार्थः दन्तवक्त्रो विदूरथसहितः दुर्विषहैरन्यैः शूरैः सह तेपि मारिता इति हत्वा स्थितः ईडित इति क्रियाध्याहारोपि अर्थाद्भवति सुरैर्मानवैश्च दुर्विषहानन्यैरिति यादववाचकत्वं वा ॥ १३ ॥

तथा मुनिप्रभृतिभिरपि कुसुमैरभिवर्षित इत्यन्तं महती स्तुतिः भगवतो युद्धलीला समाप्यत इति सन्तोषात् कृता श्रोतृणां युद्धलीलाभिनिवेशो भवत्विति ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवतः पुरप्रवेशमाह–वृतश्च वृष्णिप्रवरैरिति । हत्वा स्तुतः विवेशेति तस्य क्रियात्रयं निरूपितम् ॥ १५ ॥

त्रिगुणां भगवतः क्रियालीलामुपसंहरन् दोषभावमाह— एवं योगेश्वर इति । योगे भ्रष्टास्ते मोचिता इति एकप्रयोजनं कृष्णत्वाद्भूभारो हत इत्यपरं भगवानिति सामर्थ्यं जगदीश्वर इत्यावश्यकत्वम् एवं क्रियाकरणे हेतूनुक्त्वा लौकिकबुद्ध्या प्राप्तान् हेतून् निन्दति—ईयते पशुदृष्टीनामिति । पशुदृष्टिभिः निर्जितो भगवान् जयतीति ईयते ज्ञायते कदाचिन्निर्जितः कश्चिज्जयतीति एतदुभयमपि पूर्वापरानुसन्धानरहितानामेव त एव पशवः यतः सः पुरुषोत्तमः नतु केनाप्यंशेन भावान्तरं प्राप्त इत्यर्थः । अत्र भगवतः शस्त्रसन्न्यासः पुराणान्तरेपि निरूपितः । स एवात्र उपसंहारेणापि सूचितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पशुदृष्टयो बहिर्मुखाः दुर्योधनादयस्तु तदपि न चमत्कारं प्राप्नुवन्तीत्याह–पशुदृष्टीनां पशुदृष्टिभिस्तु जनैरयं मथुरात्याजनपूर्वकं जरासन्धादिनिर्जित एव छित्वान् वीरान् जयतीति ईयते प्रतीयते अत्र दन्तवक्रवधप्रसङ्गे पाद्मोत्तरखण्डे विशेषो दृश्यते तथाहि तदीयगद्यानि "अथ शिशुपालं निहतं श्रुत्वा दन्तवक्रः कृष्णेन सह योद्धुं मथुरामाजगाम । कृष्णस्तु श्रुत्वा रथमारुह्य मथुरामाययौ तयोर्दन्तवक्रवासुदेवयोरहोतत्कृत्वा रथमारुह्य मथुराद्वारि सङ्ग्रामः समवर्त्तत । कृष्णस्तु गदया तं तत्र जघान सतु चूर्णितसर्वाङ्गो वज्रनिर्भिन्नो महीधर इव गतासुरवनितले निपपात सोपि हरेः सारूप्येण योगिगम्यं नित्यानन्दसुखदं परमं पदमवाप इत्थं जयविजयौ सनकादिशापव्याजेन केवलं भगवतो लीलार्थं संसृताववतीर्य्य जन्मत्रयेपि तेनैव निहतौ जन्मत्रयावसाने मुक्तिमवाप्तौ" इति कृष्णस्तु तद् श्रुत्वेति मनोजवस्य नारदस्यैव मुखात् अत एव साल्ववधानन्तरं द्वारकामप्रविश्यैव मनोजवेन रथेन तत्क्षण एव मथुरान्तिके तं ददर्श अत एवाद्यापि मथुराया द्वारकादिग्द्वारि दन्तवक्रहेति संस्कृतानुगलोकभाषया दतिहा इति नाम्नाख्या वज्रेण वासितो ग्रामो वर्त्तते तत्र पाद्मे तदनन्तरमपि गद्यञ्च यथा "कृष्णोपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य्य नन्दव्रजं गत्वा सोत्कण्ठौ पितरावभिवाद्याश्वास्य ताभ्यां साश्रुसेकमालिङ्गितः सकलगोपवृद्धान् प्रणम्य बहुवस्त्राभरणादिभिस्तत्रस्थान् सन्तर्पयामास—

"कालिन्द्याः पुलिने रम्ये पुण्यवृक्षसमाचिते ।
गोपनारीभिरनिशं क्रीडयामास केशवः ॥
रम्यकेलिसुखेनैव गोपवेषधरः प्रभुः ।
बद्धप्रेमरसेनात्र मासद्वयमुवास ह ॥

अथ तत्रस्था नन्दगोपादयः सर्वे जनाः पुत्रदारादिसहिताः वासुदेवप्रसादेन दिव्यरूपधराः विमानमारूढाः परमं वैकुण्ठलोकमवापुः । कृष्णस्तु नन्दगोपव्रजौकसां सर्वेषां निरामयं स्वपदं दत्वा दिवि देवगणैः संस्तूयमानो द्वारवतीं विवेश" इति अत्र भागवतामृते कारिकाभिरेव व्याख्या यथा—

यदुत्तीर्य्येत्युत्तरणं तदाप्लवनमुच्यते ।
दुष्टं हत्वा व्रजे यानं स्नानपूर्वमिहोचितम् ॥
व्रजेशादेरंशभूता ये द्रोणाद्या अवातरन् ।
कृष्णस्तानेव वैकुण्ठे प्राहिणोदिति साम्प्रतम् ॥
प्रेष्ठेभ्योपि प्रियतमैर्जनैर्गोकुलवासिभिः ।
वृन्दारण्ये सदैवासौ विहारं कुरुते हरिः ॥ इति

अत्र नन्दगोपादयः पुत्रदारसहिता इति नन्दगोपादीनां पुत्राः कृष्णश्रीदामसुबलादय एव दाराश्च यशोदा कीर्त्तिदादय एव सर्वे जना इति व्रजमण्डलस्थाः सर्वे एवेत्यतः परमं वैकुण्ठं गोलोकमेव ययुः दिव्यरूपधरा इति गोलोके देवलीलत्वमेव नतु गोकुल इव नरलीलत्वं तेषामिति विशेषो ज्ञेयः तस्माद्रामावतारेऽयोध्यावासिनां सशरीराणामेव यथा वैकुण्ठप्रापणं तथैवात्रवतारेपि व्रजस्थानाम् एतच्च द्वारकातः कृष्णस्य व्रजागमनं श्रीभागवतसम्मतमपि मन्यते "यर्ह्यम्बुजाक्षापससार भो भवान् कुरून् मधून् वाथ सुहृद्दिदृक्षया" इति प्रथमस्कन्धोक्तेः सुहृद्दिदृक्षा कृष्णस्य बलदेववद्व्रजागमनसमयत एवासीत् किन्तु तत्रात्ममातापित्रादिगुरुजनासम्मतिरेव तत्र प्रतिबन्धिका आसीत् साच प्राग्विवृताकारिभ्याम् इदानीन्तु शाल्ववधान्ते नारदमुखादेकाकिनं दन्तवक्रमायान्तं श्रुत्वा द्वारकामप्रविश्य तं हन्तुमेकाकितयैव तत्र गमने न कापि कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः दन्तवक्रं हत्वा तु अयमवसरो व्रजस्थबन्धुवर्गमिलन इति विमृश्य गायन्ति ते विशदकर्मेत्यत्र गोप्यश्चेत्युद्धवसङ्केतं च स्मृत्वा व्रजमागत्य स्वविरहं निर्वाप्य कंसवधान्ते विवृतं व्रजस्थानां प्रकाशद्वयमैकमर्य्यादेकीकृत्य मासद्वयं पूर्ववत् प्रकटं विहृत्य व्रजस्थलीलां प्रापञ्चिकलोकचक्षुर्भ्यस्तिरोधाप्य कृष्णः पित्रादिबन्धुवर्गसहितो वैकुण्ठं गच्छतीति स्वर्गस्थादिलोकदृश्यः सन्नेकेन पूर्णकल्पप्रकाशेन गोलोकं जगाम अन्येन पूर्णतमप्रकाशेन प्रापञ्चिकलोकादृश्यो व्रज एव नित्यं विजहार अन्येन पूर्णप्रकाशेन रथारूढ एकाकी द्वारकां जगाम शौरसेनिकलोकास्तु कृष्णो दन्तवक्रं हत्वा व्रजस्थैः पित्रादिभिर्मिलित्वा द्वारकामसौ गच्छति व्रजस्थाः सर्वेत्वकस्मात् क गता इत्यजानन्तो महाविस्मयमवापुः किञ्च व्रजस्थान् गोपान् सशरीरानेव वैकुण्ठं प्रापयामास यः स एव कृष्णो द्वारकास्थान् यदून् कथं मौशललीलया तादृशीं दुरवस्थां प्रापयामासेति विचिन्त्य परीक्षिदयं दुर्मनायिष्यते यदुष्वेवास्य स्वीयाभिमानादिति विमृश्य श्रीशुकदेवः पाद्मोत्तरखण्डोक्तामेतां लीलां न श्रावयामासेति तत्त्वं ज्ञेयं किन्त्वेवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान् जगदीश्वर इत्यत्र इति पदार्थस्य विवेशेतिक्रियान्विति कृतस्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणीकृत्य किञ्चित्तदलक्षितं द्योतयामासेत्यपि ज्ञेयं किञ्च व्रजस्थलीलोपसंहारः प्रकारान्तरेण काप्यदृष्टत्वात्तत्रायमेव प्रकारः सर्वैरपि प्रमाणीकर्त्तव्य एव अत्र वैष्णवतोषिण्यां दृष्टो लीलाक्रमस्त्वयं प्रथमं सूर्योपरागयात्रा ततो राजसूयसभा ततो द्यूतं ततः पाण्डवानां वनगमनं तदैव शाल्वदन्तवक्रवधव्रजागमनव्रजलीलोपसंहाराः ॥ १६ ॥

श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥
स्नात्वा प्रभासे सन्तर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥
पृथूदकं बिन्दुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम् ।
विशालं ब्रह्मतीर्थञ्च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥ १९ ॥
यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ २० ॥
तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ।
अभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥
सोऽर्चितः सपरीवारकृतासनपरिग्रहः ।
रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योगश्वरैः युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तदीशः सत्यसङ्कल्पः सङ्कल्पमात्रेणैव सर्वत्र कर्त्तुं कुशल इत्यर्थः । भगवान् स्वाभाविकषड्गुणनिधिः जगदीश्वरः विश्वनियन्ता एवम्भूतः कृष्णः एवमुक्तप्रकारेण क्वचित् साक्षादेव जयति शिशुपालदन्तवक्रादीनामन्यवद्ध्यत्वासम्भवात् क्वचित्स्वयम्पलायनादिमिषेण शत्रुवधमकृत्वा युधिष्ठिरादिश्रैष्ठ्यख्यापनार्थं भीमादिद्वारा जयत्येव जरासन्धादिभिर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते प्रतीयते इत्यर्थः ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार सौभविमान का विध्वंस करके और इस पैसें सुनने के अयोग्य शाल्व कों तथा अनुज दन्तवक्त्र कों मारकर देव मनुष्यों सें स्तुति किये गये ॥ १३ ॥

तथा मुनिजनों सें सिद्ध गन्धर्वों सें विद्याधर महान् उरगों से स्तुति किये गये अप्सराओं सें पितृगणों से पक्षों से किन्नर चारणों से ॥ १४ ॥

जिस के विजय का गान होरहा है तथा पुष्पों सें जिन पर वर्षा भई है और श्रेष्ठ यादवों से युक्त भये श्रीकृष्ण भगवान् अलङ्कृत द्वारकापुरीमें प्रवेश करते भए ॥ १५ ॥

आश्चर्य्य योग के नियन्ता जगदीश्वर श्रीकृष्ण भगवान् बड़ेर वलवानो कों सदा जीतते हि हैं तथापि पशु बुद्धि वारे क्कों तो हारे समान हि प्रतीत होते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विदूरथान्तमामथ्य पूतनादिदनोः कुलम् ।
कृष्णस्तूपारमन्नाराद्रामोऽहन् सूतबल्वलौ ॥

तत्प्रसङ्गमाह—श्रुत्वेति ॥ १७ ॥

प्रतिस्रोतं प्रतिलोमम् ॥ १८ ॥

सुदर्शनं तीर्थम् चक्रं चक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥

यमुनामनु यानि तीर्थानि गङ्गामनु च यानि तानि सर्वाणि गत्वा नैमिषमरण्यं जगाम ॥ २० ॥

अभिप्रेत्य श्रीराम इति ज्ञात्वा ॥ २१ ॥

महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मध्यस्थः उभयपक्षाग्राही सन् श्रीकृष्णस्यैव लीलाकौतुकसमीहितं खल्विदं प्रययौ श्रीद्वारकातः प्रतस्थे ॥ १७ ॥

ब्राह्मणसंवृतः इत्यतिनिर्वेदं बोधयति—तन्मात्रसाहित्यात् ॥ १८ ॥

पृथ्विवति युग्मकम् । पृथूदकं कुरुक्षेत्रवर्त्ति यत्र वैन्येनाश्वमेधानां शतं विहितं विन्दुसरः कर्दमाश्रमं गूर्जरदेशीयसिद्धपुरवर्त्ति त्रितकूपं त्रितोनाम एकताद्वितयो भ्राता सतु स्वं वञ्चयित्वा भ्रात्रोर्गोव्रजं नयतोरग्रवर्त्ती तत्र कूपे वृकभयात्पतितः तत्रैव च सोमेन देवानिष्ट्वा तत उत्थितश्च सतु सरस्वतीतीरवर्त्ती कूपस्त्रितकूपः विशालाम् अवन्तीं विशालमितिपाठे सरस्वतीवर्त्तिनमेव तीर्थविशेषं ब्रह्मतीर्थं कन्यातीर्थसोमतीर्थयोर्मध्यवर्त्ति तथा चारण्यपर्वणि कन्यातीर्थानन्तरं—

"ततो गच्छन्नरव्याघ्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्रह्मण्यं लभते नरः ॥

ततस्तु सोमतीर्थञ्च कथितमिति चक्रं चक्रतीर्थं प्राचीं सरस्वतीं कुरुक्षेत्रवर्त्तिनीमिति मार्गव्युत्क्रमोयं तत्क्रमतस्तीर्थक्रियाविधानं द्योतयति ॥ १९—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

आदावुत्थाय ततः प्रणम्य स्वागतादिनाऽभिनन्द्य च यथान्यायमर्चयन् ॥ २१ ॥

महर्षेः शिष्यमिति विनयादिगुणयोग्यः तथाप्यासीनमिति महापराधः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १७ ॥

प्रतिस्रोतं पश्चिमाभिमुखस्रोतसम् ॥ १८—२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ पुनः कानिचिद्बलभद्रचेष्टितानि अनुवर्णयति—श्रुत्वेत्यादिना यावदेकोनाशीतितमाध्यायसमाप्ति। कुरूणां पाण्डवैः सह युद्धोद्यमं युद्धाय यत्नं श्रुत्वा मध्यस्थः उभयेषामपि बान्धवताविशेषादुभयमध्यस्थस्तटस्थ इति यावत् हेतुगर्भमिदम् अतः पुण्यतीर्थस्नानयात्राव्याजेन प्रययौ ॥ १७ ॥

स्नात्वेति। प्रतिप्रत्यक्स्रोतः प्रवाहो यस्यास्तां सरस्वतीं प्रत्यक्सरस्वतीं ययौ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः पृथूदकादीनि तीर्थविशेषाणि ययाविति सम्बन्धः तत्र चक्रं चक्रतीर्थं प्राचीं सरस्वतीं त्रिवेणीमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततो यमुनामनु यानि तीर्थानि गङ्गामनु च यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सादरं यथा तथा नारदमिति पाठे तदाख्यं तीर्थं नैमिशञ्च जगामेति सम्बन्धः। नैमिशं विशिनष्टि यत्रेति। यत्र नैमिशे ऋषयः शौनकादयः सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ॥ २० ॥

तत्र यद्भूतदेवाह—तमित्यादिना। तं बलभद्रमागतमभिप्रेत्य दृष्ट्वेत्यर्थः। दीर्घं सहस्रसमं सत्रमेषामस्तीति तथा ते मनुयः यथान्यायमभिनन्द्यार्चयन्नार्चितवन्तः ॥ २१ ॥

स इति। कृतः आसनपरिग्रहो येन स रामः रोमहर्षणमैक्षतेति सम्बन्धः। कथम्भूतमासीनमुपविष्टं महर्षेर्बादरायणस्य शिष्यम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥ १७ ॥

भोजनादिना मानवसन्तर्पणं प्रतिस्रोतं प्रवाहाभिमुखम् ॥१८॥

पृथूदकं नाम तीर्थं त्रितस्य मुनेः कूपं विशालमप्येकं तीर्थम् ॥ १९-२० ॥

अभिप्रेत्याभिगम्य ॥ २१—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं भगवतः क्रियाशक्तिमुपसंहृत्य बलभद्रस्यापि कीर्त्तिसिध्यर्थं धर्मक्रियामाह—श्रुत्वा युद्धोद्यममिति। अत्रानर्थपर्यवसानं तत्परित्याग एव आदौ धर्मः तत्रापि तद्व्याजेन तीर्थाभिषेकव्याजेन आचरणं सुतरामेव अतः युद्धोद्यमं श्रुत्वा भगवान् पाण्डवपक्षपातीति स्वस्य कौरवपक्षपाते अन्योन्यमेव विरोधो भवतीति तीर्थाभिषेकव्याजेन वस्तुतः तीर्थयात्रा नाभिप्रेतेति निमित्ताभावात् तद्व्याजेनैव उभयोर्मध्यस्थः प्रययौ तीर्थदेशानेव किलेति प्रमाणं जीववत्तस्य तीर्थाचरणं भगवत्साद्विरोधीति स्वतः अनुक्त्वा किलेत्युक्तं हृदये व्याजेपि लोकप्रतीत्यर्थम् ॥ १७ ॥

प्रभासे गत्वा सङ्कल्पं कृत्वा ततो निर्गत इत्याह—स्नात्वा प्रभासमिति। भगवता सात्विकप्रकरणधर्मः कर्त्तव्यः स च प्रवृत्त्यात्मकः स धर्मो यज्ञतीर्थानि च तदुक्तं "यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः" इति यज्ञाः कृताः तीर्थानि च पुनः तत्समानानि च कृतानि तत्र वसुदेवः जीवतीति न स्वतो यागकरणं सम्भवतीति सुतरां राजसूयादिकरणं ततो भगवान् साहाय्यमेव कृतवान् बलभद्रस्तु तीर्थयात्रां यज्ञसमानां मन्यत इति तामेव कर्त्तुं प्रवृत्तः व्याजेन करणं धर्मो न भवतीति पश्चाद्भगवान् निमित्तं सम्पादयिष्यति अन्यथाऽनधिकारिणा कृतमकृतमिति धर्म एव न भवेत् प्रभासेऽग्निकुण्डे सङ्गमे वा स्नात्वा ततो देवर्षिपितृमानवान् ब्राह्मणभोजनादिना सन्तर्प्य सरस्वतीतीरे एव प्रतिस्रोतं यथा भवति तथा ययौ ब्राह्मणसम्वृत इति तत्पूर्त्यर्थः ब्राह्मणाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण तीर्थपूर्त्यभावात् ॥ १८ ॥

यद्यपि प्रतिस्रोतोगमने क्रमेण पृथूदकादीनि तीर्थानि न सन्ति तथापि तीर्थमाहात्म्यं पुरस्कृत्य तेषां गणना तस्मिन् कल्पे वा तथा सन्निवेशः पृथूदकादीनि षट् तीर्थानि सर्वत्र प्राची सरस्वती एवं प्लक्षजाता सरस्वतीति यावत् ॥ १९ ॥

ततो यमुनां प्राप्य अनुस्रोतन्यायेन प्रयागे समागतः ततो गङ्गामनु हरिद्वारपर्यन्तं वा गतः ततः पुनः गोमतीतीरं नैमिशपर्यन्तं समागतः तत्र विलम्बे कारणमाह—यत्र ऋषय इति। सत्रं यत्किञ्चिदासत ॥ २० ॥

ततो यज्जातं तदाह—समागतमभिप्रेत्येति। मुनयः अग्रे अस्मान् ज्ञानोपदेशो भविष्यतीति एष ज्ञानयुक्तः अत एव तदर्थं दीर्घसत्रिणः तस्यागमनमभिनन्द्य यथान्यायं यथा क्षत्रियोत्तमे समागते कर्त्तुमुचितं तथा कृतवन्तः ततो भगवद्बुद्ध्या प्रणम्य उत्थाय च अर्चयन् ॥ २१ ॥

स हि व्याजेन प्रवृत्तः मुख्यस्वाम्यभिप्रायाभावात् भगवच्छास्त्रपर्यालोचनाभावाच्च स्मृतिन्यायेन धर्ममप्यधर्मं ज्ञात्वा धर्मस्थाने ऽधर्मे नियुक्त इति तेषां सत्कारफलासिध्यर्थम् उपकारमिव कुर्वन् सूतनिराकरणार्थं तं दृष्टवानित्याह—सोऽचित इति। सपरिवारः ब्राह्मणसहितः कृतः आसनपरिग्रहो येन स्थिरतायै उपदेशयोग्यत्वायाभिमानाय चोक्तं रोमहर्षणः सूतः ब्राह्मणानामग्रे उच्चासने स्थितः न वार्यं बालः यतो महर्षेः (व्यासस्य) शिष्यः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

"विदूरथान्तानसतो हत्वाऽस्त्रन्यासमाचरत्।
हरिर्बलस्तु पुनरप्यवधीत् सूतबल्वलौ"॥

१

अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणाञ्जलिम् ।
अध्यासीनं च तान् विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः ॥ २३ ॥
कस्मादसाविमान् विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ।
धर्मपालांस्तथैवास्मान् वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥
ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च ।
सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥
अदान्तस्याविनीतस्य वृथा पण्डितमानिनः ।
न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥
एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ २७ ॥
एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि ।
भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत् प्रभुः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रुत्वेति मम दुर्योधनः प्रियो युधिष्ठिरोऽपि उभयोरपि निमन्त्रणे आयास्यति कस्य पक्षे स्यामितिविमृश्य तीर्थस्नानमिषेण प्रययौ ॥ १७ ॥

सरस्वतीं प्रतिस्रोतं प्रतिलोमस्रोतस्वतीम् ॥ १८ ॥

चक्रं चक्रतीर्थं यमुनाम् अनु लक्षीकृत्य यानि तीर्थानि तानि गत्वेत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥

महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रतिस्रोतं प्रतिलोमम् ॥ १८ ॥

चक्रं चक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥

यमुनामनु लक्षीकृत्य यानि गङ्गाञ्चानुलक्षीकृत्य यानि तीर्थानि तानि नैमिषं च जगाम ॥ २० ॥

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ २१ ॥

कृतः आसनपरिग्रहो येन सः महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

पाण्डवन के साथ कौरवन के युद्ध के उद्यमको सुन कर पक्षपात रहित बलदेवजी तीर्थस्नान के निमित्त से द्वारका पुरीते निकस गए ॥ १७ ॥

प्रथम प्रभासतीर्थ में स्नान कर देवता ऋषि पितृ मनुष्यों का तर्पण कर के प्रवाह के सन्मुख होकर ब्राह्मणों से सम्युक्त होकर श्रीबलदेवजी सरस्वती के तीर २ जाते भए ॥ १८ ॥

उस के तीरपर बिन्दु सरतीर्थ में गए पश्चात् पृथूदक त्रितकूप सुदर्शन विशालतीर्थ ब्रह्मतीर्थ चक्रतीर्थ प्राचीसरस्वती इन तीर्थन में गए ॥ १९ ॥

हे भारत ! यमुनातीर के तीर्थ तथा गङ्गातीर के तीर्थन को गए पश्चात् जहां शौनकादिक ऋषिजन यज्ञका अनुष्ठान करते रहे उस नैमिषारण्य में गये ॥ २० ॥

श्रीबलदेवजी को आयेभये जानकर बहुत कालपर्यन्त यज्ञ करने वारे शौनकादिक मुनिजन उठकर श्रीबलदेवजीका अभिवादन करके और प्रणाम करके विधिपूर्वक पूजनकरते भये ॥ २१ ॥

ऋषियों से पूजित होकर परिवार सहित आसन स्वीकार करके विराजमान बलदेवजी ने व्यासजी के शिष्य रोमहर्षण को व्यास गद्दी पै बैठे देखा ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सूतं प्रतिलोमजं न कृतं प्रह्वणमञ्जलिश्च येन तम् अध्यासीनं च तान् तेभ्योऽप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

अज्ञानत्वध्यास्त इति चेत् नैवमित्याह—ऋषेरिति ॥ २५ ॥

ननु, बहुज्ञः कथमेवं कुर्यात्तत्राऽह—अदान्तस्येति । गुणाय यथोचितानुष्ठानाय ॥ २६ ॥

विप्रानध्यास्तामन्यद्वा किञ्चित्करोतु किं तवेति चेत्तत्राह एतदर्थ इति । धर्मध्वजिन उत्तमलिङ्गधारिणः ॥ २७ ॥

भावित्वादिति । न हि भवितव्यं केनापि परिहर्तुं शक्यत इत्यर्थः अहनत् अहन् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रथममप्रत्युत्थायिनं ततोऽकृतप्रह्वणमञ्जलिं ततो विप्रानध्यासीनं ततः सूतं लिङ्गविशेषेण तज्जातिमुद्वीक्ष्येत्युत्तरोत्तरविस्मयबुद्धिः उद्वीक्ष्येति उच्चासनोपविष्टत्वादुच्चैरूर्द्धदृष्ट्या वीक्ष्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मादिति युग्मकम् । इमान् यज्ञपरान् तथैवेति समुच्चये धर्मपालानप्यस्मांश्च कस्माद्धेतोर्दुर्मतिरसावध्यास्ते अपितु न कस्माच्चिदप्यन्यस्मात् केवलं दुर्बुद्धित्वादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत इति श्रीभगवदवतारत्वात् धर्मशास्त्राणि स्मृत्यादीनि च ॥ २५ ॥

गुणाय उपशमादिफलाय न भवन्ति शास्त्राणि कुतः अजितात्मनः प्राचीनापराधेनाजितचित्तस्य अतश्चादान्तस्य असंयतेन्द्रियस्य अत एव वृथा पण्डितमानिनः ॥ २६ ॥

मयेत्येकवचनं श्रीकृष्णेनाभेदविवक्षया स वा परमकोमलस्वभावत्वेन महतां नाहन्तुं सहे इत्यभिप्रायेण वा टीकायामुत्तमलिङ्गधारिण इत्यनधिकार्य्यपेक्षया ॥ २७ ॥

उक्त्वेति स्वमनस्येवान्यथा मुनिभिः प्रत्युत्तरेण तद्वधप्रतिषेधसम्भवात् तीर्थयात्रायामसतो वधान्निवृत्तोऽपि अहन् तथैव तन्मृत्योर्भावित्वात् करस्थेनेति तीर्थे ब्रह्मचारितया हस्ते तद्ग्रहणात् ननु कुशाग्रमात्रेण हननं कथं घटेत तत्राह—प्रभुः सर्वं कर्त्तुं समर्थः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रह्वणं प्रणामः ॥ २३—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्रत्युत्थायिनं प्रत्युत्थानमकृतवन्तं तं सूतं प्रतिलोमजं न कृतं प्रह्वणं प्रणामोऽञ्जलिश्च येन तं तान् विप्रानध्यासीनं विप्रेभ्योऽप्युच्चासनासीनमित्यर्थः । माधवो रामश्चुकोप सकोप आह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवाह—कस्मादिति चतुर्भिः । विप्रानध्यास्ते विप्रेषूच्चैरासनमधितिष्ठतीत्यर्थः । प्रतिलोमज इत्यनेन तदनर्हत्वाविष्कारः तथा धर्मं पालयन्तीति तथा तानस्मानप्यध्यास्तेऽतोऽयं दुर्मतिर्वधमर्हति ॥ २४ ॥

अजानन्नध्यास्ते इत्यत आह—ऋषेरिति । ऋषेर्भगवतो बादरायणस्य शिष्यो भूत्वा बहूनि इतिहासादीनि सर्वशः कार्त्स्न्येन अधीत्य च ॥ २५ ॥

अदान्तस्य दमविनयादिरहितस्य वृथा पण्डितमात्मानं मन्यमानस्य गुणाय न भवन्ति इतिहासाद्यध्ययनादीनीति शेषः । किन्तु दोषायैवेति भावः । अदान्तस्येत्यादि विशेषणैनास्याज्ञानकृतमध्यासनाधिष्ठानमपित्वहङ्कारप्रयुक्तमिति सूच्यते ॥ २६ ॥

विप्रानध्यास्तामन्यद्वा करोतु किं तवेत्यत आह—एतदर्थं इति । कोसावर्थः ? धर्मध्वजिनः उत्तमवेषधारिणो मे वध्या इत्येषः, कुतः ? हि यस्मात्ते धर्मध्वजिनोऽधिकाः पातकिनः अतो दुष्कृद्विनाशार्थमवतीर्णेन मयैवम्विधाः अवश्यं वध्याः इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एतावदिति । असतो वधान्निवृत्तोऽपि भगवान् रामः भावित्वाद्भवितव्यस्य केनाप्यपरिहार्यत्वात्त रोमहर्षणं कुशाग्रेण अहनत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्यवस्थायिनम् आभिमुख्येन स्थितं प्रह्वणं नमनं तस्मिन्विप्रानध्यासीने तेषां मध्ये उच्चासने स्थितं माधवो मधुकुलोद्भवः ॥ २३ ॥

प्रतिलोमजः विपरीतजन्मा अस्मानिति द्वितीया पञ्चम्यर्थे ॥ २४ ॥

सेतिहासपुराणान्यधीत्य सुदुष्टस्य प्रतिजन्मनः ॥ २५ ॥

गुणाय पुण्यफलदानलक्षणाय न भवन्ति ॥ २६ ॥

एतदर्थः दुष्टनिग्रहार्थः ॥ २७ ॥

असद्वधान्निवृत्तोऽपि मरणस्यावश्यं भावित्वात् ॥ २८—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमपि स्मृतिविरुद्धं करोतीति तस्मिन् क्रोधं कृतवानित्याह—अप्रत्युत्थायिनमिति । वस्तुतो ब्राह्मणातिक्रम एव तस्य दण्डे हेतुः तथापि ब्राह्मणैः केनचित्प्रकारेण तस्य दोषोऽङ्गीकृतः तस्य मात्सर्यजनकत्वात् अप्रत्युत्थापनमेव हेतुर्मन्यते यद्यस्य महत्त्वं केनापि प्रकारेण जातं तथापि ब्राह्मणोत्तमादधिकं भवति ब्राह्मणाश्चेदभ्युत्थानादिकं कृतवन्तः तत्रास्याभ्युत्थाने कः सन्देहः अतो नास्मिन् धर्मो मार्गाभावात् अतः पाषण्डेन केनचिल्लोभादिना पुष्टः धर्माभासः गर्वजनकत्वादपकायैव जात इति तस्मिन् विद्यमाने धर्मे पाषण्डत्वेन आभिप्रेत्य क्रोधं कृतवान् सूत इति जात्या हीनः न कृतः प्रह्वणार्थमञ्जलिर्येन व्रतस्थेनाप्येतावत्कर्त्तव्यमिति द्वितीयो दोषः उक्तः तृतीयमाह—अध्यासीनश्चेति । आधिक्येनोच्चासनेन ब्राह्मणान् हीनान् कृत्वा आसीनः तेच विप्राः विशेषेण पूरकाः सर्वसुहृदः अतस्तेषां तूष्णीम्भावो न दोषायेति स्वयं दण्डाधिकृत इति क्रोधोपपत्तिरुक्ता माधवो मधुवंशोत्पन्नः ॥ २३ ॥

तस्यालोचनमाह—कस्मादिति । असाविति नास्मिन् तेजो दृश्यत इति ज्ञापितम् इमान् विप्रानिति तेजोदर्शनं नचायमपि महान् यतः प्रतिलोमजः अनेन ज्ञानाधिक्यादुपविष्ट इति पक्षो निराकृतः विप्राणामेव ज्ञानतो ज्येष्ठमिति भावः । किञ्च धर्मपालांस्तथैवास्मानिति ऐहिकभयमामुष्मिकभयञ्च नास्त्यस्मिन्निति द्वयं निरूपितं तत्र दण्डो वध्य एवेत्याह—वधमर्हतीति ननु बोधनीय एवायं किमिति वधः क्रियत इत्याशङ्क्याह—दुर्मतिरिति । दुष्टबुद्धिः उक्तमपि न गृहिष्यति ॥ २४ ॥

नन्वयमनुपासितवृद्धः बालवत्प्रबोधनीय एवेति चेत्तत्राह—ऋषेर्भगवतोभूत्वेति । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तस्य शिष्यो लौकिकार्थज्ञो भवितुमर्हति तत्रापि भगवतः साक्षाद्भावस्य न केवलं शिष्यत्वमात्रं किन्तु बहून्यधीत्येति चकारादध्यापनाभ्यास-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वेदाध्ययनं शङ्कितं भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं सेतिहासपुराणानीत्याह—इतिहासश्रवणेन नीतिज्ञानं भवति तदभावे केवलधर्मेऽप्यनर्थः स्यात् गजेन्द्रवत् पुराणाध्ययनात् साभिप्रायधर्मज्ञानं धर्मशास्त्रैः देशकालकुलादिधर्माः आधुनिका एव सर्वे एव ज्ञाता भवन्ति सर्वेश इति तत्तदभिप्रायोऽपि बहूनां मुखादवगतः ॥ २५ ॥

ननु विद्यया कथमस्य गुणो नोत्पादितः कथमयमेतादृशो जात इत्याह—अदान्तस्येति । विद्या गुणोत्पादिका आश्रय दोषाभावे भवति तत्राजितेन्द्रियत्वं महानाश्रयदोषः "पराञ्चि खानि व्यतनोत्स्वयम्भूः" इति सहजबाहिर्मुखानि विद्याऽन्तर्मुखं कर्त्तुमिच्छति तादिन्द्रियाणां प्रतिबन्धेन भवतीति इन्द्रियजयो मृग्यते किञ्च विद्याग्रहणे विद्याबाधकधर्माभावो हेतुः विद्याहवै ब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेवधिष्ठहमस्मि असूयकयाऽनृजवेऽयता यनमां ब्रयाद्वीर्यवती तथास्यामिति अविनीतस्य विद्या निर्वीर्येति न गुणजननसामर्थ्यं किञ्च वृथा पण्डितमानिन इति विद्या बुद्ध्या गृहीता सती स्वकार्यं करोति तदभिमानात् तस्याग्रहणमेव यस्तु पाठव्यतिरेकेणापि मन्यते पण्डितोऽहमिति स प्रयोजनाभावात् स्वार्थं विद्यां न गृहीष्यत्येव कथं विद्याफलं जनयेत् अतो न गुणाय भवन्ति पुराणादीनि किञ्च नटस्येवेति परप्रदर्शनार्थमेव यो विद्यां गृह्णाति तस्य न विद्यातः फलं यथा नटस्य किञ्च अजितात्मनः अन्तःकरणजयाभावे उत्पादिता अपि गुणाः तामसैर्भावैस्तिरोहिता भवन्ति अतोऽस्य सर्वमेवं वर्त्तत इति दोषपञ्चकसद्भावान्नास्मिन् विद्याफलम् ॥ २६ ॥

नन्वस्य दोषेणायमेव नष्टो भवतु किं तव यथास्य विनयो धर्मः एवं क्षमापि तदभावे तवापि दोष एवेत्याशङ्क्याह—एतदर्थं इति । इदं नाधिकारिभिः कर्त्तुं शक्यम् अन्यथाऽधिकारस्वीकारो व्यर्थः स्यात् यथा परमहंसानां सर्वातिक्रमसहनं युक्तम् एवं राज्ञोऽपि चेत्तदा सर्वनाशः स्यात् एतदर्थमेव ममावतारः येन धर्मो रक्षितो भवति अतस्तदेव मम कर्त्तव्यं धर्मे च प्रतिपक्षा निराकर्त्तव्याः तत्राधर्मकारिभ्योऽपि धर्मध्वजिनो दुष्टाः अन्यानपि नाशयन्तीति तेषां दोषाधिक्यमाह—तेहि पातकिनोऽधिका इति । ते अधिकाः पातकिनः साक्षान्निषिद्धाचरणमधर्मः तस्योत्कर्षः महापातकं तेभ्योऽपि धर्मध्वजिनः अधिकाः विधर्मः परधर्मश्चेति वाक्ये एतन्निरूपितम् उपधर्मास्ते तद्धर्मनिवृत्तीच्छायामपि न निवर्त्तन्ते नापि प्रतीकारार्थम् इच्छामपि कुर्वन्ति अतोऽस्मिन् विद्यमाने अधर्मानुवृत्तिर्भविष्यतीति वधावश्यकता निरूपिता ॥ २७ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह—एतावदुक्त्वेति । सहि सङ्कल्पमारभ्य असद्वधादपि निवृत्तः वृतिनोऽवध्यवधोऽपि निषिद्ध इति तथापि क्षोभाधिक्यात् तथैव भावित्वात् धर्मपरीक्षार्थं लौकिकं शस्त्रं परित्यज्य तत्रापि स्वहस्तस्थितं सूक्ष्ममेव कुशं मारणार्थं गृहीतवान् हस्तस्थितौ तस्मिन् क्रियाशक्त्यध्यासः मारणे च हेतुः प्रभुरिति ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तान् विप्रानप्यधि तेभ्यो विप्रेभ्यः सकाशादप्यधिके उच्चे आसने आसीनं कथकत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

अस्मानपि अध्यास्ते अतिक्रम्योच्चासने आस्ते उपविष्ट एव न तूत्तिष्ठति ॥ २४ ॥

अज्ञात्वैवास्ते इति चेन्न, ऋषेरिति ॥ २५ ॥

न गुणाय शास्त्राणि नोपशमादिफलाय ॥ २६ ॥

ननु विप्रानध्यास्तामन्यद्वा किमपि करोतु निरभिमानस्याक्रोधनस्य परमेश्वरस्य तव किमनेनेत्यत आह—एतदर्थं इति । धर्मध्वजिनः धर्मरहितत्वेऽपि स्वस्य धर्मवत्त्वं प्रदर्शयन्तः ॥ २७ ॥

भावित्वात्तन्मृत्योस्तथैव भावित्वात् नहि भवितव्यं केनापि परिहर्त्तुं शक्यत इति भावः ॥ २८—२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अप्रत्युत्थायिनम् अकृतप्रत्युत्थामनं सूतं "ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः स वै सूत उदाहृतः" इति स्मृतिप्रोक्तलक्षणं प्रतिलोमजं न कृतं प्रह्वणं प्रणामोऽञ्जलिश्च येन तम् तान् विप्रानप्यधि आसीनम् विप्रेभ्योऽप्यधिके उच्चे आसने उपविष्टम् ॥ २३–२५ ॥

सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि च गुणाय यथोचितानुष्ठानाय न भवन्ति ॥ २६ ॥

धर्मध्वजिनः यथार्थधर्मानुष्ठानाभावेऽपि आत्मनो धार्मिकत्वख्यापकाः ॥ २७ ॥

भावित्वात्तन्मृत्योस्तथैव भावित्वात् ॥ २८—२९ ॥

भाषाटीका ।

बलदेवजी को देखकर सूतजी उठे नहि और प्रणाम अञ्जलि भी उसने नहि किया और ऋषीन से भी ऊंचे आसन पर वैठा भया उस को देखकर बलदेवजी क्रोधकरते भए ॥ २३ ॥

क्षत्रिय से ब्राह्मणी में उत्पन्न भया यह सूत जाति किस कारण से धर्म रक्षक इन ब्राह्मणों से औरतै सेहि हमारे सें ऊंचे आसन पर वैठा है ताहि कारण से यह दुर्मति बध के योग्य है ॥ २४ ॥

भगवान् व्यासऋषि का शिष्य होकर इतिहास बहुत पुराणों को तथैव सब धर्मशास्त्रों को पढकर भी अभिमान से सबके ऊपर वैठा है ॥ २५ ॥

विषयनते इन्द्रियों को नहि रोकने वारे मनको नाहि जीतने वारे विनयरहित अपने को वृथा पंडित मानने वारे को इतिहास पुराण आदि बहुत से शास्त्र शम दमादि गुणों के अर्थ नहि होते जैसे मायावी नट अनेक प्रकार के वैभव दिखाता है परन्तु वैसा

हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः।
ऊचुः सङ्कर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ २९ ॥
अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन।
आयुश्चात्म क्लमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ ३० ॥
अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा।
योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोऽपि नियामकः ॥ ३१ ॥
यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावन।
चरिष्यति भवाँल्लोकसङ्ग्रहोऽनन्यचोदितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

उसको सुखकारी नहि होते है ॥ २६ ॥

इसी प्रयोजन के लिये मैने इस लोकमें अवतार किया है कि बाहर से धर्म का प्रकाश करने वारे और भीतर पाप करने वारे ऐसे धर्म ध्वजा मेरे वध के योग्य है क्यों कि वे अधिक पातकी हैं ॥ २७ ॥

यद्यपि असत्पुरुषों के वधसे निवृत्ति भी रहे तथापि धर्मवान बलदेव जी इतना कहकर होनहार नहि मिट सका इस वास्ते कुशाके अग्र भाग से रोमहर्षण का बध करते भये ॥ २८ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ते त्वया ॥ २९ ॥

अधार्मिकप्रतिलोमजवधः कोऽयमधर्म इतिचेत्तत्राहुः— अस्येति। पुराणप्रवचनायाऽऽत्मनः शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिंस्तदायुश्च दत्तमिति ॥ ३० ॥

ब्रह्मवधेपि किं ममेश्वरस्येति चेत्सत्यमेव तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याशयेनाहुः—योगेश्वरस्येतिसार्धेन। आम्नायो ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिलक्षणः ३१ ॥

तथाप्येतस्याः ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावन! अनन्यचोदितः स्वयमेव भवान्यदि करिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहो भविष्यति नान्यथेति ॥ ३२ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

खिन्नमानसाः सन्त ऊचुः किं सक्रोधं नहि नहि किन्तु सविनयमेवेत्याह—हे प्रभो! सर्वेश्वर! ते त्वयाऽधर्मः कृत इति तथापि तथाविनये हेतुः सङ्कर्षणं स्वयं भगवतो वासुदेवस्य द्वितीयव्यूहम् अत एव देवं सर्वाराध्यमिति वास्तवार्थेतु न विद्यते धर्मो यस्मात्परमधर्म इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च, हे यदुनन्दन! सद्धर्मपालनार्थं यदुकुलेऽवतीर्णेति त्वया अस्मत् तमवश्यं पाल्यमवात भावः ॥ ३० ॥

यथा यथावत् अजानतैव विचाररहितेनैव आचरितः (इव) ब्रह्मवध इवेति योज्यम्, एवं ब्रह्मवधसदृशः एवायं ननु ब्रह्मवधः किञ्च योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥

तथापि यदीति नान्यचोदितः सर्वेश्वरत्वेनानन्यप्रेर्य्योपि भवान् यद्वा अनन्यप्रवर्तितो लोकसङ्ग्रहः तद्रक्षणे हेतुः लोकपावनेति ॥ ३२ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

आम्नायोपि न नियामकः कीर्त्तनकृदित्यर्थः इति ॥ ३१ ॥

भवान् करिष्यति लोकसङ्ग्रहं लोकसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

हाहेति। खिन्नं मानसं येषां ते ऊचुः उक्तिमेवाह—अधर्म इत्यादिना सपादत्रयेण ॥ ते त्वया ऽधर्मः कृतः ॥ २९ ॥

अधार्मिकप्रातिलोमजवधः कोयमधर्मः? इत्यत आहुः-अस्येति सार्द्धेन। हे यदुनन्दन! अस्य रोमहर्षणस्यास्माभिर्ब्रह्मासनं यावान् यावता कालेन सत्रं समाप्यते तावदात्मनो देहस्य न क्लमः श्रमो यस्मिन् तदायुश्च दत्तं पुराणवक्त्रे ब्राह्मणाय देयं यस्मात् प्रत्युत्थीयते तद्ब्रह्मासनमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अजानतेति। अतस्त्वया अजानतैव आचरितं कृतं यथा ब्रह्मवधः ब्रह्महत्या तद्वत्। ब्रह्महत्यासदृशं पापं कृतमित्यर्थः। ननु ब्रह्मवधादपि किं ममेश्वरस्येत्यत आहुः—योगेश्वरस्येति सार्द्धेन यद्यपि योगेश्वरस्याविद्यास्पर्शोपयुक्तयोगनिर्वाहकस्याकर्मवश्यस्य तव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिलक्षण आम्नायोपि न नियामकः यद्यपि त्वं न विधिवश्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तथापि हे लोकपावन! ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं चरिष्यति चरत्वनुतिष्ठत्वित्यर्थः। किमर्थमित्यत आहुः—नान्यचोदितः स्वयमेव यदि भवांश्चरिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः। "यद्यदाचरति श्रेष्ठः" इत्युक्तरीत्या लोकाननुशिक्षितुं चरेति भावः ॥ ३२ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मासनं ब्राह्मणमध्ये ब्राह्मणयोग्यासनम् ॥ ३० ॥

अस्य निधनं त्वया अजानतेव यद्वाऽजानता वा ब्राह्मण-वधसमानदोषोयमित्याशयेनाह—ब्रह्मेति । भवत आम्नायो विधि-निषेधशासि शास्त्रं नियामकम् इदं कुरु नेदमिति नियन्ता नास्ति कुत इत्यत्राह योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥

विध्यगोचरत्वात् ऋषयः स्वहार्दं विज्ञापयन्ति—यदीति । यदि भवान् त्वं ब्रह्महत्यायाः एतत्पावनं शुद्धिलक्षणं परिहारं चरिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहं करिष्यति कुतोत्राह नेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्यपि तन्मारणं धर्मः तथापि धर्मप्रवर्त्तकानां नाभिप्रेतः अतस्ते खिन्ना जाता इत्याह—हाहेति । सर्व एव स्वाभिलषित-नाशात् हाहेति वादिनः ते हि भगवत्कथां शृण्वानाः तद्विघातो जात इति खिन्नमानसा जाताः यतो मुनयः श्रुतो हि भगवान् मन्तव्यो भवति साक्षाद्गुरोः सकाशात् अध्ययनव्यापारे मननं बाधितं भवेत् अतोयं प्रसङ्गाद्गृहे समागतः सर्वं श्रावयतीत्यनायासेनाभिलषितसिद्धिः तन्नाशा-न्मनःखेदः तथापि जात एवार्थमिति तूष्णीं स्थातव्यं किमि-त्युपालम्भः क्रियत इति तत्राह—सङ्कर्षणमिति । सह्यन्यधर्मो-ऽन्यत्र प्रयोजयितुं शक्यः दृष्टादृष्टयोर्मेलकत्वात् तत्रापि देवः अलौकिकमपि योजयेत् अतः स वक्तव्य एवेत्यूचुः ते त्वया अधर्मः कृत इति अयमधर्मः तवैव जातो नास्माकमयमभि-प्रायः प्रभोइति सामर्थ्यमेव त्वया प्रकटितं ननु ज्ञानमिति सूचितम् ॥ २९ ॥

कथमधर्ममित्याशङ्कायामाह—अस्य ब्रह्मासनं दत्तमिति । अन्यस्मात्कथाश्रवणं दोषायेति ब्रह्मासनं दत्तवन्तः यावदय-मासने उपविश्य तिष्ठति तावद्ब्राह्मण एवेति अत एवानेन नोत्थितं तैस्तु स्वब्रह्मत्वमत्र स्थापितमिति तेषाम् उत्थानेप्य-स्यानुत्थानं न हि ब्राह्मणः क्षत्रियं मन्यते धर्मस्तु अयुक्ते ब्रह्मत्वं स्थापितमिति वधे सानुकूलः अस्माभिरिति स्वसामर्थ्यं पापयन्ति यदुनन्दनेति ब्राह्मणहृदयानभिज्ञत्वं पितापुत्रौ विजानीयादिति वाक्यात् क्षत्रियः पुत्रो भवति ततः पितुः अभिप्रायाज्ञानं तव प्रयुक्तमिति गूढोऽभिप्रायः किञ्च अस्मद्वाक्य-मपि त्वया नादृत इत्याह—आयुश्चेति । यद्यपि ब्राह्मणानां कृतिः अन्यथापि भवेत् तथापि वाक् मृषा भवितुं नार्हति अस्माभिश्च अल्पायुरयं ज्ञात्वा अस्मै आयुर्दत्तं यावत्सत्रं समाप्यते तावदस्मदायुरत्र तिष्ठति अतोस्माकमायुषोपि क्षयो जातः सूर्यो धर्मादिकरणदशायाम् आयुर्न गृह्णातीत्यवोचाम किञ्च आत्माक्लमश्च आत्मनो देहस्य क्लमाभावः अतः स्वकीयदान-मलौकिकदानञ्च स्वयं नष्टमित्याक्रोशो जातः ॥ ३० ॥

तर्हि किं पर्यवसितं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः अजानतैवाचरितमिति । यथा ब्रह्मवधः तथास्य च वध इति महापातकसमत्वम् अज्ञानात् कृतमिति प्रायश्चित्तार्हता कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विवक्षितेति तर्हि किं कर्तव्य-मित्याकाङ्क्षायामपि आह—योगेश्वरस्येति । योहि जीवः तस्यैव कर्मणा गुणदोषौ भवतः भवांस्तु योगेश्वरो ब्रह्म अतो भवतो नियामक आम्नायोपि न भवति वेदेन हि सर्वार्थो नियम्यते अतो यद्यपि तव न वधदोषः प्रकारान्तरेण धर्माभीप्सित-मप्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तथापि प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याहुः—यद्येतद्ब्रह्महत्याया इति । एतादृशब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं तदा तव लोक-सङ्ग्रहः इति चेत्तत्राहुः—लोकपावन इति । लोकपावित्र्यार्थमेव त्वया समागतमिति यथा वधाभावे त्वया अवतारवैयर्थ्य-मुक्तं तथा प्रायश्चित्ताकरणेपि लोकोपकाराभावादवतारवैय्यर्थ्य-मिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मनो देहस्य नास्ति क्लमो यस्मिन् तादृशमायुश्च दत्तम् ॥ ३० ॥

अजानतैव जनेन यथा आचर्य्यते तथा सर्वज्ञेनापि त्वये-त्यर्थः । किन्तु त्वयि न पापसम्भावनेत्याह—योगेश्वरस्येति ॥ ३१ ॥

एतस्याः ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं भवान् यदि चरि-ष्यति तदैव लोकसङ्ग्रहो भविष्यति नान्यथा यतः स अनन्य-चोदितः अनन्यप्रवर्त्तितः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनो देहस्य नास्ति क्लमः क्लेशो यस्मिन् तदायुश्च दत्तम् ॥ ३० ॥

अजानतैवेति "आचार्य्यशास्ता या जातिः सा नित्या सा-ऽजरामरा" इति महर्षिणोत्कृष्टायां जातौ सर्वाभिमाननिरासपूर्वक-परब्रह्मात्मकत्वलक्षणायां निवेशितस्यात एवास्माभिः ब्रह्मासने स्थापितस्य सर्वज्ञेनापि त्वया भावित्वादजानतेव यथा यथा-वदेव ब्रह्मवधः कृतः इत्यर्थः । यद्यपि योगेश्वरस्य भवतः ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिलक्षण आम्नायोपि नियामकः इदं कुर्वित्येवं नियोजको नास्ति तस्य जीवविषयत्वात् ॥ ३१ ॥

तथापि हे लोकपावन ! नान्यचोदितः स्वेच्छयैव ब्रह्महत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं यदि चरिष्यति तर्हि लोकसङ्ग्रहो भविष्य-तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उस समय खिन्न मन होकर हाहाकार करत् सब ऋषि-जन बलदेवजी के प्रति बोले कि हे प्रभो ! आपने यह अधर्म किये ॥ २९ ॥

हे यदुनन्दन ! जितने काल तक यज्ञ समाप्त होगा उतने काल तक हमने इस रोमहर्षण को ब्रह्मासन दिया है इस वास्ते व्यासगादी पर बैठकर इस को अन्यके लिये उठना योग्य नहि और जिस में देह को परिश्रम नहि होवे ऐसा आयुः भी हमने इस को दिया है यह सब नहि जानत हि आपने ब्राह्मणवध के सदृश इस का वध किया है ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

(च)करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।
नियमः प्रथमे कल्पे यावान् स तु विधीयताम् ॥ ३३ ॥
दीर्घमायुर्बतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।
आशासितं यत्तद्ब्रूत साधये योगमायया ॥ ३४ ॥

ऋषय ऊचुः ।

अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।
यथा भवद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।
तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे लोकपावन वेद आदि सब योग के आप ईश्वर हो इस वास्ते वेद भी आप का नियन्ता नहि है तथापि यदि अन्य की प्रेरणा के विना स्वयं हि इस ब्रह्महत्या के प्रायश्चित्त को आप करोगे तो अन्य लोकन की भी प्रायश्चित्त में प्रवृत्ति होगी अन्य प्रकार से लोक संग्रहन होगा क्यों कि जो शिष्ट पुरुष करता है उसी को देखकर अन्यपुरुष भी करता है ॥ ३१-३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं प्रथमे कल्पे मुख्य (कल्पे) पक्षे विधीयतामुपदिश्यताम ॥ ३३ ॥

किञ्च बत हे मुनयः ! एतस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलमिन्द्रियं तत्पाटवञ्च अन्यच्च यद्भवद्भिराशासितमपेक्षितं तं नो ब्रूत सर्वम ॥ ३४ ॥

अस्त्रादीनां यथा सत्यता भवेदस्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत् तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथा सम्पादयन्नाह—आत्मा वा इति । "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वैपुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्" इत्यादि वेदानुशासनं वेदवचनम् तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः भवतां पुराणप्रवक्ता भवेत्स चायुरादिमांश्च भवेत् अतः साक्षादजीवनादस्त्रस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण चायुरादि सिद्धेर्युष्मद्वचनस्यापि सत्यता स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नियमो व्रतं कल्पे पक्षे सतु स एव नत्वनुकल्पादिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योगमायया अचिन्त्यशक्त्या ॥ ३४ ॥

अस्त्रस्य वीर्यस्य च पराक्रमस्य त्वदीयत्वेन मृत्योश्च विधात्रा त्वयैव नियुक्तत्वेन अस्माकं वचसश्च त्वद्यजनादिना तावकसम्बन्धित्वेनावश्यं सत्यतापेक्ष्यत इति हे रामेति ! च तेनैव तव सर्वरमणतासिद्धेरितिभावः ॥ ३५ ॥

वै प्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अस्त्रस्य सत्यत्वम् अस्माकं वचः सत्यमिति स्वरस एवार्थः ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तः प्राह रामः—चरिष्य इति द्वाभ्याम । लोकानुग्रहकाम्यया लोकानुजिघृक्षया वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं चरिष्ये प्रथमेकल्पे मुख्यपक्षे यावान्नियमः सतु विधीयतां मुख्यप्रायश्चित्तमुपदिश्यतामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च दीर्घमिति । अस्य रोमहर्षणस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलम इन्द्रियम् इन्द्रियपाटवात्मकमन्यच्च यद्भवद्भिराशासितम अपेक्षितं तत्सर्वं ब्रूत योगमायया आश्चर्यशक्त्याऽहं तत्सर्वं साधये ॥ ३४ ॥

इत्थमुक्ताः प्राहुर्मुनयः-(श)अस्त्रस्येति । अस्त्रस्य त्वत्प्रयुक्तकुशाग्ररूपस्य तव वीर्यस्य च मृत्योः रोमहर्षणस्य च यथा सत्यत्वं यथा चास्माकं वचः यावत्सत्रं त्वं दीर्घायुष्मान्पुराणवक्ता भवेत्येवंविधं वचः सत्यं भवेत्तथा हे राम ! विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अस्त्रादीनां सत्यत्वं सम्पादयन् आह रामः—आत्मा वा इति । " अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्र-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नामासि सजीवः शरदश्शतम्" इत्यादि वेदानुशासनं वेदवाक्यं तस्मादस्य पुत्रः उग्रश्रवाः भवतां पुराणवक्ता भवेत् आयुरादिमांश्च भवेदित्यर्थः । अतः साक्षाद्रोमहर्षणस्याजीवनादस्त्रस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण च आयुरादिसिद्धेर्भवद्वचनस्यापि सत्यता स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथमे कल्पे उत्तमकल्पे यावान्नियमो विधिः सत्वेव त्रिविधिः भवद्भिर्विधीयताम् ॥ ३३ ॥

तस्य व्रतं दीर्घमायुः सत्वमिन्द्रियं दूरश्रवणदूरदर्शनादिशक्तिमत्साधये किम्बहुना यद्यदाशासितं कामितं तत्तत् साधय इत्याह—आशासितमिति ॥ ३४ ॥

अस्त्रवीर्ययोरमोघत्वं मृत्योरनावृत्तित्वमस्मद्वचसश्चावन्ध्यफलत्वं यथा स्यात्तथा विधीयताम् ॥ ३५ ॥

पुराणानां वक्ता पुत्रः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ऋषिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति निश्चित्य पृच्छति करिष्य इति । वधनिर्वेशो वधप्रायश्चित्तं लोकपावनोपपत्तिमङ्गीकृत्याह—लोकानुग्रहकाम्ययेति । तत्रश्चानुकल्पं परित्यज्य मुख्यकल्पमेव वदन्त्वित्याह—नियमः प्रथमे कल्प इत्याह—मुख्यकल्पे यावद्व्रतं तावत् वतो न वदतीति शङ्काञ्च परित्यज्य स विधीयताम् ॥ ३३ ॥

अथान्यदप्यभिलषितं भवतां करिष्यामीत्याह-दीर्घमायुरिति । यथैतस्य दीर्घमायुः सत्वं बलम् इन्द्रियसामर्थ्यञ्च चकारादन्यदपि यदेव किञ्चित् भवतामाशासितं चकारात्पूर्वमाशासितञ्च तत्सर्वं योगमायया साधयिष्यामि ॥ ३४ ॥

तदा सन्तुष्टा ऋषय ऊचुः परीक्षार्थं सन्दिहानाः विरुद्धद्वयमस्माभिर्वक्तव्यं तत्र यदि समाधानं ज्ञास्यति तदा अस्योक्तं भविष्यतीति तादृशमाहुः—अस्त्रस्येति । चत्वारोऽत्र व्यापृताः अस्त्रं तव वीर्यं मृत्युर्वयश्चेति तत्र तस्य जीवने त्रयं बाधितं भवेत् अजीवनेतु वयं चकारात्तव वाक्यञ्च यथैतच्चतुष्टयमपि सत्यं भवेत्तथा राम विधीयतामिति ॥ ३५ ॥

एकेनैव चतुर्णां दूषणानां निद्धारमाह—आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति । "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्" इति यद्यप्ययमनुकल्पः तथापि मुख्याभावे विधीयते यतो वेदानुशासनं तस्मादस्य आयुरिन्द्रियवीर्यवान् अयमेव भवेत् तदा स्वस्य मम वीर्यस्य मृत्योश्च न बाधा भवति सामान्यात् प्रतिनिधिस्तद्धर्मजः स्यादिति न्यायादस्यापि तथाविधा भवत्विति बोधितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निर्वेशं प्रायश्चित्तम् ॥ ३३ ॥

यस्मान्ममैव हि मुखं ब्राह्मणकुलं तस्माद्भवतां वाक्यभङ्गो न मे चिकीर्षित इत्यतो ब्रूत यथा युष्मदुक्तमेव करोमीत्याह—दीर्घमिति । सत्वं बलम् इन्द्रियमिन्द्रियपाटवम् ॥ ३४ ॥

अस्त्रादीनां सत्यता यथा भवेदस्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत्तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत् सम्पादयन्नाह—आत्मा वा इति । "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्" इत्यादि वेदानुशासनं वेदवचनं तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः भवतां पुराणप्रवक्ता भवेत् स चायुरादिमांश्च भवेत् अतः साक्षादजीवनादस्त्रस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण चायुरादिसिद्धेर्युष्मद्वचनस्य सत्यताऽभूदिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकानुग्रहकाम्यया वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं करिष्ये तत्र प्रथमे कल्पे मुख्यपक्षे नियमो विधीयताम् ॥ ३३ ॥

सत्वं बलम् इन्द्रियं करणपाटवम् अन्यच्च भवद्भिर्यदाशासितमपेक्षितं तत्सर्वं ब्रूत ॥ ३४ ॥

अस्त्रादीनां सत्यता यथा भवेत्, यावत्सत्रं त्वं दीर्घायुष्मान् पुराणवक्ता भवत्यस्माकञ्च वचः सत्यं यथा भवेत्तथा विधीयताम् ॥ ३५ ॥

अस्य मृतत्वादस्त्रादीनां सत्यता भवतु "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम्" इति वेदवचनान्मृतस्याप्यस्य रूपान्तरभूतः पुत्रः युष्माकं पुराणवक्ता भवत्वतः भवतां वचसः सत्यता भवतु इत्याह आत्मेति अस्य रोमहर्षणस्य पुत्रः उग्रश्रवाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

लोकन के अनुग्रह की कामना से इस बध के प्रायश्चित्त को मैं करूंगा इस लिये मुख्य पक्ष में प्रायश्चित्त का जितना नियम है उतना हि मोको कर्त्तव्य है ॥ ३३ ॥

तथा इस रोमहर्षण का दीर्घ आयु बल और इन्द्रियों की कुशलता इस के सिवाय अन्य भी आप को जो अपेक्षित हो वह सब आप लोग कहो अपनी अचिन्त्य शक्ति से मैं सब का सम्पादन करदूंगा ॥ ३४ ॥

ऋषय ऊचुः ॥ आप का अस्त्र प्रभाव और इस रोमहर्षण का मरण तथा सत्र पर्यन्त इस को दीर्घ आयुः आप पुराण वांचना इत्यादि जो हमने वरदान दिया है ये सब जैसें सत्य हो हे राम ! तैसे हि आप कीजियेगा ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पिताहि पुत्र रूप से उत्पन्न होता है यह वेदकी आज्ञा है इसी कारण इसी रोमहर्षण का पुत्र उग्रश्रवा आपका पुराण

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥

ऋषय ऊचुः ।

इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।
स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥ ३८ ॥
तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ।
पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३९ ॥
ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुद्ध्यसे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
बल्वलवधोपक्रमो नाम
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

भाषा टीका ।

वक्ता होगा और आप के वचनानुसार दीर्घ आयु इन्द्रिय कुशलता बल आदि वारा भी वह होगा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रथमं तावदपेक्षितं कथयत तदहं करिष्यामीत्याह—किम्वः कामइति । किं विषयो वः कामो वर्तते तद्ब्रूतेति अथानन्तरं ब्रह्मदण्डं गृहीत्वा ऽपचितिं निष्कृतिमजानतो मे हे बुधाः ! यथावच्चिन्त्यतामपचितिरिति ॥ ३७ ॥

प्रथमं तावत् अपेक्षितं कर्त्तव्यं कथयन्ति इल्वलस्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८—३९ ॥

प्रायश्चित्तमाहुः—ततश्चेति । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुसमाधानादिगुणविशेषादेकाब्दमात्रमुक्तमित्यविरोधः सुसमाहितः कामक्रोधादिरहितः चरित्वा कृच्छ्राणि ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
अष्टसप्ततितमोध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अजानत इति नरलीलावेशात् वास्तवस्त्वेतु वधदोषाभावात् ॥ ३७ ॥

पर्वणि अमावास्यादौ वीप्सयाऽवश्यं सर्वपर्वस्वागमनं बोधयन्ति ॥ ३८ ॥

अस्मद्विधपालनार्थं हे दशार्हवंशावतीर्ण ॥ ३९ ॥

ऋषयस्तु चातुर्मास्यद्वयवासिततीर्थकरणादधिकं प्रायश्चित्तं नोपदिष्टवन्त इति ततश्चेति भारतं वर्षमिति तन्मध्यभागमित्यर्थः । द्वादशान् द्वादशेति चित्सुखः द्वादशेति पाठः सुसङ्गत एव स्वामिपादानाञ्च सम्मत इव तद्वद्व्याख्यानात् विशुद्ध्यसे निर्मलकीर्त्तिर्भविष्यसि वस्तुतस्तु अन्तर्भूतण्यर्थत्वं विशोधयसि निर्मलयशसा अधिकं पावयिष्यसीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च ब्रह्मदण्डार्थं युष्मदपेक्षितं कथयत तदहं करिष्यामीत्यत आह-किं वः काम इति । हे मुनिश्रेष्ठाः । वो युष्माकं किं कामः यद्विषयः कामः वर्त्तते तं ब्रूत अथानन्तरं ब्रह्मदण्डं गृहीत्वाऽपचितिं निष्कृतिमजानतो मम हे बुधाः । यथावद्वेदशास्त्रानुसारतः अपचितिश्चिन्त्यतां विधीयतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इत्थमुक्तास्तावदपेक्षितं कथयन्ति—इल्वलस्येति । दानवो वर्त्तत इति शेषः स बल्वलः प्रतिपर्वागत्य सत्रं दूषयति ॥ ३८ ॥

तं बल्वलं जहि मारय तदेव नोऽस्माकं परमम् उत्कृष्टं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुश्रूषणं तं कथम्भूतं पूयादीनभिवर्षतीति तथाभूतं तत्र पूयं हेयम् ॥ ३९ ॥

ततस्तद्वधानन्तरं भारतं वर्षं परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुसमाहितो रागद्वेषादिरहितः तीर्थस्नानशीलो द्वादशमासांश्चरित्वा विशुद्ध्यसे शुद्धो भविष्यसि चरित्वेत्यस्य कृच्छ्राणीत्या—दिर्वा ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे बुधाः ! युष्माभिर्वरो दत्त इत्यजानतो मेऽपाचितिं परिहारं बुध्यताम् ॥ ३७ ॥

प्रायश्चित्तं विधातुमाहुः—इल्वलस्येति ॥ ३८—४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च यद्यपीदं भवतां सर्वथा नाभिप्रेतं तथाप्येतत्प्रतिनिधित्वेनान्यद्वक्तव्यमित्याह—किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा इति । अथ तदनन्तरं शीघ्रमेव तत्करवाणि तर्हि स्वेच्छयैव किञ्चित् कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—अजानतस्त्वपचितिमिति । विधाय यथावत् यतो भवन्तो बुधाः अतः अपचितिं अपराधदूरीकरणोपायं चिन्त्यतां तदनूच्यतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदाहुः—इल्वलस्येति । समानमेव निष्कृतिहेतुर्भवति इल्वलोऽपि ब्रह्मवेषधरो भवति ऋषिवेषेणैव क्वचित् स्थित्वा अगस्त्यायातिथये ये चे वातापि स इल्वलः तस्य सुतो बल्वलः स स्वभावतोऽपि वध्य इति ज्ञापयितुमाह—दानव इति । किमतस्तत्राह—स दूषयति नः सत्रमिति । पर्वणि पर्वणि पूर्णमास्यां सुत्यादिवसे ॥ ३८ ॥

एवं तस्यापराधमुक्त्वा कर्तव्यमाह—तं पापं जहीति पापत्वादवश्यं मारणीयः दाशार्हेति स्वस्य शरणागतत्वं तस्य तत्पालकत्वं च बोधितं तदेव नः शुश्रूषणम् अपेक्षितत्वात् दुःखनिवारकत्वाच्च यद्यपि पादसम्वाहनादिकमपि भवति शुश्रूषणं तथापि तत्परं तस्य दूषणप्रकारमाहुः—पूयशोणितेति परशुश्रूषणत्वायैतदग्रे कथितं पूयादिषण्णामभितो वर्षणं यस्मादिति ॥ ३९ ॥

एवं स्वाभिलषितमुक्त्वा तत्करणेनास्मत्सन्तोषे सुगममेव प्रायश्चित्तं त्वया कर्तव्यमित्याह—ततश्च भारतं वर्षमिति । भारतवर्षस्य सम्पूर्णस्य परिभ्रमणं कर्तव्यम् अथ मुख्यः कल्पः तत्र प्रकारः सुसमाहित इति द्वादशान् मासान् व्रतं चरित्वेति शूद्रहत्या व्रतमुपदिष्टं ततः वर्षपर्यन्तं तीर्थस्नानेनान्तिमेन वा विशुद्ध्यसे शुद्धोभविष्यसि यात्राब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं भवति कालस्तु शूद्रहत्यायाः अस्मत्सन्तोषो बल्वलवधेन वाक्यादीनां सत्यता प्रतिनिधिस्थापनेनेति सर्वं यथास्थितं जातमिति विशुद्ध्यसे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकोनत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ २९ ॥ ७८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च प्रायश्चित्तोपदेष्टृभ्यो बुधेभ्यः प्रथमं किञ्चिद्देयं भवतीत्यभिप्रेत्याह—किं व इति । तदनन्तरमेव अपचितिं निष्कृतिमजानतो मे यथावच्चिन्त्यतां निष्कृतिर्व्यवस्थीयतामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पर्वणि पर्वणि प्रत्यमावास्यादिनम् ॥ ३८-३९ ॥

प्रायश्चित्तमुपदिशन्ति—ततश्चेति । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुसमाधानादि गुणविशेषादेकाब्दमात्रमुक्तमित्यविरोधः चरित्वा कृच्छ्राणि ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टयुक्सप्ततितमो दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ७८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जानतापि विप्रद्रुह्योऽर्थे दत्वा धर्मः प्रष्टव्यः इति लोकशिक्षार्थं सर्वज्ञोऽपि मुग्धवत्पृच्छति-किं वो युष्माकं प्रायश्चित्तोपदेष्टृणां काम्यते इति काम ईप्सितोऽर्थः किमस्ति तर्हि ब्रूत अहं करवाणि अथानन्तरं अपचितिं प्रायश्चित्तमजानतो मे मम यथावदपचितिश्चिन्त्यतां शास्त्रतो व्यवस्थीयताम् ॥ ३७ ॥

प्रथमं स्वकामं कथयन्ति—इल्वलस्येति द्वाभ्याम् । अपचितिं कथयन्ति-ततश्चेति । भारतवर्षं परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य सुसमाहितः रागद्वेषादिरहितः तीर्थस्नायी द्वादशान्मासान् चरित्वा कृच्छ्राणि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य बहुकालनिर्वर्त्यस्यापि द्वादशमाससाध्यत्वोक्तौ हेतुरुक्तः सुसमाहित इति ॥ ३८-४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७८ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनि ! श्रेष्ठओं आपकी क्या कामना है सोभी आप कहिये आप के कहने के अनन्तर हि मै आप के कहेको करूंगा हे बुधाः ! सूतहत्या के प्रायश्चित्त को मै नाहि जानता इस वास्ते यथावत् विचार कर मेरे लिये प्रायश्चित्त आप कहियेगा ॥ ३७ ॥

ऋषयऊचुः ॥ इल्वलका पुत्र बल्वलनाम कर के भयंकर दैत्य है वह अमावास्या पूर्णमासी आदि सब पर्वमें आय-कर हमारे यज्ञको भ्रष्ट करता रहता है ॥ ३८ ॥

हे दाशार्ह ! उस पापीको आप मारियेगा उसका बध करताहि आपको तर्फ से हमारी परम सेवा है क्योंकि यह पर्व २ में आय कर राधि रुधिर विष्ठा मूत्र मदिरा मांसकी वर्षा करता है ॥ ३९ ॥

अनन्तर अति सावधान होकर बारहमास पर्यन्त भरत खण्डके तीर्थों में भ्रमण करके और कृच्छ्र व्रत करके तीर्थों में स्नान करके आप शुद्ध हो जावोगे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें अठत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचण्डः पांसुवर्षणः ।
भीमो वायुरभूद्राजन् पूयगन्धस्तु सर्वशः ॥ १ ॥
ततोऽमेध्यमयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ।
अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक् ॥ २ ॥
तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
तप्ततामशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥
सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ।
हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥
तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ।
मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥
सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोऽसृक्समुत्सृजन् ।
मुञ्चन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ऊनाशीतितमे रामो बल्वलं द्विचतुष्टये ।
निहत्य तीर्थस्नानाद्यैः सूतहत्यामपानुदत् ॥

उपावृत्ते प्राप्ते ॥ १—२ ॥

भिन्नो विदीर्णो ऽञ्जनचय उपमा यस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः । तप्तताम्रवच्छिखा श्मश्रूणि च यस्य तम् दंष्ट्राभिरुग्रं भ्रुकुटीमुखं यस्य तम् ॥ ३—५ ॥

अरुणो रुधिरेण दैत्यः शैलो धातुभिर्यथेति ॥ ६—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तदैव प्रचण्डः अतितीव्रः भीमो भयङ्करः पूयगन्धश्चाभूत् हे राजन्निति विस्मयात् । ततस्तस्मात् वायोरनन्तरम् अमेध्यानि पूयादीनि तन्मयं विशेषेण पूर्वतोऽप्याधिक्येन च निर्मितम् अनु पश्चात् अदृश्यत तत्रत्यैः यद्वा स्वयमेव दृश्योऽभूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥

तमितियुग्मकम् । बृहत्कायमित्यादिविशेषणैर्यथोत्तरं घोरत्वं सूचितम् । राम इति तज्जिघांसया मुनीन् रमयन्निति भावः । तत्तत्स्मरणे हेतुः परेति दैत्येति च, लीलया ताभ्यां तद्वधार्थमिति भावः । अहनत् प्रहृतवान् यतो ब्रह्मद्रुहं विप्रकुलहिंसकं बल इति बलाधिक्येन हननस्य गाढता सूचिता ॥ ३—५ ॥

सम्यक् धारादिरूपेण उत्सृजन् अत एवारुणः महाकायस्यापि तस्य सकृत् प्रहारेण पतने दृष्टान्तः । शैल इति । वज्रेण आहतः प्रहृतः सोऽप्यसृक्तुल्यं गैरिकं समुत्सृजन् तेनैवारुणो महाशब्दं कुर्वन् पतति वहत इति पाठे पाठान्तरेऽप्ययमर्थः । स एव सम्यक् ईश्वरत्वश्रीकृष्णैकप्रियत्वात् यतो मुनयो महाभिज्ञाः अवितथाः सत्याः सद्यःफलाः आशिषः सुखं जगत् पाहि सुसिद्धाभीष्टो भूया इत्याद्याः प्रयुज्य दत्वा अभ्यषिञ्चन् तस्य मङ्गलाभिषेकं कारयामासुः । यतो महाभागाः परमभाग्यवन्त इति सर्वसम्पत्तिमत्त्वं सूचितम् । तत्रानुरूपो दृष्टान्तः व्रतघ्नमिति ॥ ६—७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ बल्वलवधं वक्तुं तद्दुश्चेष्टितं प्रस्तौति—तत इति । पर्वण्युपावृत्त

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्राप्ते सति प्रचण्डो निष्ठुरः पांसून् वर्षतीति तथा भयङ्करो दुर्गन्धो वायुरभूदुदभूत् ॥ १ ॥

ततः अमेध्यमिति छेदः स बल्वलः शूलं धरतीति तथा अन्वदृश्यत ॥ २ ॥

तस्मिति । तं बल्वलमवलोक्य रामः परसैन्यं विदारयतीति तथा तं मुसलं दैत्यान् दमयति नाशयतीति तथा तद्धलञ्च सस्मारेति सम्बन्धः तं कथम्भूतं बृहत्कायः शरीरं यस्य भिन्नो विदीर्णो ऽञ्जनचयः उपमा यस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः । तप्तताम्रवच्छिखा श्मश्रूणि च यस्य तं दंष्ट्राभिरुग्रं भ्रुकुटीयुतं मुखं यस्य तम् ॥ ३ ॥

तौ हलमुसलौ तूर्णं तदैव उपतस्थतुः सन्निहितौ बभूवतुः ॥४॥

तमिति । गगनेचरं तं बल्वलं हलाग्रेणाकृष्य बलो रामः क्रुद्धो मूर्ध्नि मुसलेनाहनत् ताडयामास तत्र हेतुत्वेन बल्वलं विशिनष्टि—ब्रह्मद्रुहं ब्रह्म ब्राह्मणकुलं तस्मै द्रुह्यतीति तथा तम् ॥ ५ ॥

स इति । निर्भिन्नं ललाटं यस्य सः बल्वलः असृग्रुधिरं समुत्सृजन्मुद्गिरन्नार्त्तस्वरं मुञ्चंश्च भुवि भूमावपतत् यथाऽरुणः गैरिकादिधातुभिरिति शेषः । उपमेयेतु रुधिरेणारुणः वज्रेणाहतः पर्वतः पपात तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

॥ १-२ ॥

तप्तताम्रवत्प्रकाशमानाभिः शिखाश्मश्रुदंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीभिर्युक्तं मुखं यस्य स तथा तं शिखा च श्मश्रूणि च दंष्ट्रे च उग्रभ्रुकुटी च शिखाश्मश्रुदंष्ट्रोग्रभ्रुकुट्यः उग्रा भ्रुकुटी उग्रभ्रुकुटी ॥ ३-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कीर्त्यैभावे सुसंसिद्धे कीर्त्तिहेतून् बलः स्वयम्।
त्रिंशत्तमे तथाऽध्याये चकारेति निरूप्यते ॥

तत्र प्रथमं बल्वलवधार्थं प्रतीक्षा कृता ततो बल्वलसमागमनमाह—ततः पर्वण्युपावृत्त इति। दानवा अदृश्याः एवेति तत्कार्यमेव दृष्टं वर्णयति ततः प्रचण्डपांसुवर्षणः पांसुवृष्टिं वर्षन् भयानको वायुराविर्भूतः एतत्तेषां प्रथमकार्यं राजन्निति सम्बोधनं महती सेना पश्चात्समायातीति ज्ञापनार्थम् ततः पूयगन्धश्च सर्वतो जातः वृष्ट्यर्थं सुरामांसादीनां आमयनात् ॥ १ ॥

ततो यज्ञशालायाममेध्यमयं वर्षमभूत् तेन स एवोपद्रव इति निश्चितं ततः सोप्यन्वदृश्यत शूलधृगिति युद्धार्थं महादेवाल्लब्धवरत्वं ख्यापयितुम् ॥ २ ॥

ततो बलदर्शनेन तस्य स्वरूपं वर्णयति—तं विलोक्येति। आदौ मूर्त्तिस्थौल्यं दृष्ट्वापि भयजनकं बलाधिकञ्च वर्णेनापि तथात्वमाह-भिन्नाञ्जनचयोपममिति। अञ्जनचयोऽञ्जनपर्वतः प्रसिद्धाञ्जनपर्वताद्भिन्नश्चेन्मूर्त्तिमानञ्जनपर्वतो भवति तस्याधिदैविकः पृथक् पर्वतः स्थितः तदायं तत्तुल्यो भवति एवं तस्मिन् तामसभावमुक्त्वा तथा सति जडो भविष्यतीत्याशङ्क्य तस्य स्वरूपे वर्णे च राजसं भावमाह—तप्तताम्रशिखा श्मश्रुमिति। अग्नितप्तताम्रवत् शिखा केशाः श्मश्रूणि च यस्य तं दंष्ट्राभिः उग्रभ्रुकुट्या च सहितं मुखञ्च भ्रुकुटीसहितं मुखं दंष्ट्राभिरुग्रं वा अयं सर्वथा वध्य एवेति ॥ ३ ॥

स्वशास्त्रं मुसललाङ्गलात्मकं द्वारकायां स्थितं पाताले वैकुण्ठे वा स्थितं सस्मार यतो रामः सर्वेषां रतिजनकः पूर्ववद्विशेषणं परसैन्यविदारणमिति शत्रुसेनाविनाशकं हलञ्च तादृशं चकारेण तद्धर्मोत्कर्षः स्मरणानन्तरमेव बलभद्रमुपतस्थतुः तत्समीपमागते ॥ ४ ॥

ततो लीलायाः कर्त्तव्याभावात् एकेनैव प्रहारेण तं मारितवानित्याह—तमाकृष्येति। गगनेचरं दूरे वर्त्तमानमपि भगवत्त्वेपि क्रुद्धत्वान्मारणं क्रोधे हेतुः ब्रह्मद्रुहमिति बल इति सामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

न तस्य पराक्रमः कोपि जात इति वक्तुं शीघ्रं तस्य पतनमेवोच्यते—सोपतदिति। भुवीति तस्यापि मुक्तिः निर्भिन्नललाटत्वं प्रहारज्ञापकम् असृक् समुत्सृजन्निति महाप्रहारः प्रतीकाराऽकरणज्ञापकः आर्त्तस्वरं मुञ्चन्निति मुक्त्यर्थं स्वस्मिन् दया ख्यापिता तादृशोपि हन्तव्य एवेति दृष्टान्तमाह—शैलो यथा वज्रहत इति। अरुणः अरुणवर्णः पर्वतः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ऊनाशीतितमे हत्वा बल्वलं बहुतीर्थगः।
भीमदुर्योधनयुद्धं दृष्ट्वा रामः पुरीं ययौ ॥

उपावृत्ते प्राप्ते ॥ १—५ ॥

अरुणो रुधिरेण दैत्यः शैलो धातुभिः ॥ ६-७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ऊनाशीतितमे बल्वलवधरोमहर्षणहत्याशान्त्यर्थं तीर्थस्नानादिकं बलकर्म वर्णयति—तत इति। उपावृत्ते प्राप्ते पांसून् वर्षतीति तथा पूयगन्धो दुर्गन्धो वायुरभूत् ॥ १-२ ॥

भिन्नः किञ्चित् पुरुषाकारेण विदीर्णः अञ्जनचयः उपमा यस्य तम् ॥ ३-५ ॥

अरुणः गैरिकादिना ॥ ६-७ ॥

संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्याविंतथाशिषः ।
अभ्यषिञ्चन् महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥
वैजयन्तीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपङ्कजाम् ।
रामाय वाससी दिव्ये दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥
अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥
अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा सन्तर्प्य देवादीन् जगाम पुलहाश्रमम् ॥ १० ॥
गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ।
गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ११ ॥
उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ रामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य च ।
सप्तगोदावरीं वेणां पम्पां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! अनन्तर पर्वको आने पर धुरिकी वर्षा करने वारा रात्रिकी दुर्गन्ध वारा भयंङ्कर प्रचंड पवन चारों से चलने लगा ॥ १ ॥

अनन्तर बल्वल कर के निर्मित रुधिर आदि अपवित्र वर्षा यज्ञ शाला में होने लगी पश्चात् त्रिशूल धारन लिये बल्वल दीख पडा ॥ २ ॥

बडे लम्बे चामारारीर वारे विदीर्ण अञ्जनकी राशि के सदृश कृष्ण वर्ण वारे तप्त किये भये तांवे के सदृश शिखा डाढी मूंछ वारे डाठ और भयं कर भृकुटी युक्त मुख वारे उस बल्वलको देखकर ॥ ३ ॥

श्रीबलरामजीने शत्रु सेनाको विदारण करने वारे मुसलको तथा दैत्यनको दमन करने वारे हलको स्मरण किया वे दोनो हल मुसल उसी क्षण में बलदेवजी के समीप में आय गए ॥ ४ ॥

आकाश चारी ब्रह्म द्रोही उस बल्वल को हलके अग्रभाग से खींच कर क्रोधित होकर श्रीबलदेव जी मूसल से मस्तक में प्रहार करते भए ॥ ५ ॥

मूसल से उस का ललाट फट गया और रुधिर की वमन करने लगा रुधिर ते लाल होगया दीन स्वर से पुकारत वह बल्वल भूमि पर गिर पडा जैसें वज्र के लगने से पर्वत गिर पडे ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रियोधामान्यम्लानानि पङ्कजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥

किन्तत्सरः यतइति आस्रवदुद्गात् ॥ ९ ॥

अनुस्रोतेनानुलोमतः पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रम् ॥ १० ॥

गोमत्याङ्गण्डक्यां विपाशायां च स्नात्वा शोणे च आप्लुतः इष्ट्वा सम्पूज्य ॥ ११—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीधामेति महादिव्यत्वं तथा वैजयन्त्याः पञ्चवर्णत्वेपि पङ्कजप्रायत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥

अथानन्तरमेव तीर्थयात्रोद्यतत्वात् तैर्मुनिभिरभ्यनुज्ञातः ब्राह्मणैः स्वसङ्गागतैः पुरोहितादिभिः सह सरयुः सरयूः ॥ ६ ॥

सरयूमनुस्रोतेन सरय्वा आनुलोमतः स्नात्वा प्रयागे सन्तर्प्य च ॥ १० ॥

गोमतीमिति सार्द्धद्वयकम् । विद्यमानपितृपितामहस्यापि तस्य गयायां पितृयागः श्रीवसुदेवाज्ञया तत्पूर्वजापेक्षयेति ज्ञेयं सागरसङ्गमे उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः । तदनन्तरं गम्येपि श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे तस्यागमनं सर्वैः स्वावतारैस्सह सम्पूर्णतयाऽवतीर्णेन भगवता श्रीकृष्णेन सह श्रीविष्णवादिवत् श्रीजगन्नाथदेवस्याप्यैक्यप्राप्त्या तदपूज्यत्वात् किं वा आत्मनस्तत्र साक्षाद्ब्रह्मसमानत्वेनात्मनोऽत्यन्ताभिन्नत्वेन प्रयोजनविशेषाभावादिति दिक् ॥ ११ ॥

उपस्पृश्य आचम्य स्नात्वा वा तदनन्तरं गम्येतु श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे तस्यागमनं श्रीकृष्णबलभद्रसुभद्राख्यत्वेन साक्षात् स्वपूजने लज्जापत्तेरितिज्ञेयं रामं जामदग्न्यं ततो रामदर्शनादेः पश्चादेव सप्तगोदावरादीनि तीर्थानि उपस्पृश्य तेषु स्नात्वेत्यर्थः । एवं परशुरामे भक्तिः सूचिता तत्र सप्तगोदावरमिति नदीभिश्चेति समाहारे अव्ययीभावः सप्तगोदा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वरमिति बहुत्र पाठस्त्वार्षः वेणाभीमरथ्यौ नद्यौ पम्पाख्यं सरः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पुलहाश्रमं सालग्रामम् ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्तुत्येति । अवितथाः सत्याः ताः आशिषः प्रयुज्याशीर्वादान् कृत्वेत्यर्थः । हे महाभाग ! अभ्यषिञ्चन् स्नापयामासुः यथा विबुधाः देवाः वृत्रघ्नम् इन्द्रं तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

वैजयन्तीमिति । श्रियो धामान्यम्लानानि पङ्कजानि यस्यां तां वैजयन्तीं नाम मालां दिव्ये वस्त्रे दिव्यान्याभरणानि च ददुः ॥ ८ ॥

अथेति । तैर्मुनिभिर्ब्राह्मणैः सह कौशिकीं नदीमागत्य तत्र स्नात्वा ततः सरोवरमगात् किं तत्सरस्तत्राह, यतः सरसः सरयूरास्रवदुगात् ॥ ९ ॥

सरयूमनुस्रोतेनानुलोमेन स बलभद्रः पुलहाश्रमं सालग्रामक्षेत्रं गोमत्यां गण्डक्यां विपाशायाञ्च स्नात्वा शोणे च नदे आप्लुतः स्नातः पितॄन् पितामहादीनिष्ट्वा सम्पूज्य मनसा आराध्येत्यर्थः । जीवत्पितृकत्वाच्छ्राद्धाधिकाराभावात् यद्यपि जीवत्पितृकत्वाच्छ्राद्धादिकाभावात् यद्यपि जीवत्पितृकैः गया न गन्तव्येति वदन्ति तथाप्यत एव वचनात् तीर्थयात्राव्याजेन गन्तव्या ननु श्राद्धार्थमित्यवगम्यते गङ्गासागरसङ्गमं गत्वोपस्पृश्य तत्र स्नात्वा क्त्वाप्रत्ययान्तानां समुद्रसेतुमगमदित्युपरिष्टादन्वयः ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रियो धामानि अम्लानानि च पङ्कजानि यस्यां सा तथा ताम् ॥ ८ ॥

यतः सरोवरात् आस्रवत् अस्यन्दत् ॥ ९ ॥

स्रोतेन प्रवाहेण ॥ १० ॥

शोणं नदम् ॥ ११ ॥

सप्तशाखाभेदेन समुद्रङ्गता सप्तगोदावरी तां वेणीं कृष्णवेणीम् ॥ १२-१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः इष्टस्य सिद्धत्वात् मुनयः स्तोत्रादिकं कृतवन्त इत्याह— संस्तुत्येति । स्तोत्रं स्व सन्तोषख्यापकं ततः प्रीतानां सत्याशीर्दानं ततः स्वसर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थम् अभ्यषिञ्चन् कीर्त्यर्थं पापनिवृत्त्यर्थं वा परमदयालुर्भगवान् कथमेवं कृतवानित्याशङ्कां वारयितुं महत्या प्रार्थनया केवलं मारितवान् नतु स्वत एवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—वृत्रघ्नं विबुधा यथेति । वृत्रे हते यथा देवेन्द्राभिषेकं चक्रुरित्यर्थः । अनेन तस्य सर्वपापक्षयो निरूपितः ॥ ७ ॥

ततः कीर्त्याद्युपचयार्थं वैजयन्तीं मालां ददुः आपादलम्बिनी वैजयन्ती श्रीधामेति स्थिरलक्ष्मीत्वम् अम्लानेति दोषाभावः पङ्कजेति गुणाः ततो रामाय सर्वरमणरूपाय दिव्ये वाससी दिव्यानि चाभरणानि लौकिकशोभातिशयार्थं ददुः ॥ ८ ॥

एवं लौकिकालौकिकशोभातिशयसंयुक्तः सन् तदाज्ञापालनार्थं तैरभ्यनुज्ञातः तीर्थयात्रार्थमाज्ञप्तः ब्राह्मणैः सह कौशिकीं नदीं ययौ ततः उत्तरभागे या कोटाग्रामादायाति सा कौशिकी तत्र स्नात्वा तेनैव मार्गेण मानसरोवरमगात् ॥ ९ ॥

तस्मात्सरोवरात् बह्व्यो नद्यः प्रसृताः ततः सरयूरपि प्रसृता अतस्तत्सङ्गे अनुस्रोतेन सरयूरयोध्यापर्यन्तमागत्य पश्चात्प्रयागे समागतः सरयुशब्दः सरयूशब्दश्च सर इत्युदकनामसरो युनक्तीति तथा ततः तीर्थराजः प्रयाग इति तत्र विशेषस्नानादिकमाह—स्नात्वा सन्तर्प्येति । तत उत्तरभागे पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं गतः ॥ १० ॥

गमनमध्य एव गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशा काचित् क्षुद्रा पञ्चनद्यां प्रविष्टा हरिक्षेत्रनिकट एव अन्या तु विपाशा काश्मीरदेशे ततः शोणे समागतः गङ्गामुत्तीर्य सोऽपि महानद इति शोणे आप्लुत इत्युक्तं ततो गङ्गायां गत्वा सामान्यपितृनिष्ट्वा पितामहपित्रादीन् वा केवलगयाभिगमनं जीवत्पितृकस्य निषिद्धं यात्रायान्तु न निषिद्धमिति भावः । ततो गङ्गासागरसङ्गमङ्गतः सर्वत्र स्नानतर्पणादिः ॥ ११ ॥

ततो मध्ये तदानीं पुरुषोत्तमस्थाने स्थानमात्रं न भगवानस्तीति तदनुक्त्वा महेन्द्राद्रिं गतः तत्र परशुरामं दृष्ट्वा अभिवाद्य च ज्येष्ठत्वात् ततः सप्तगोदावरीं गतः यत्र सप्तधा गोदावरी समुद्रं गतः ततः कृष्णवेण्यां तस्यापि सङ्गमं गतः ततो देशमध्ये समागत्य निवृत्तिसङ्गमे पाण्डुरङ्गे गां भीमरथीं गतः पम्पाञ्च सरः विद्यानगरसमीपे ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रियोधामानि अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥

किं तत् सरोवरं तत्राह—यत इति । आस्रवत् उदगात् ॥ ९ ॥

सरयूमनुस्रोतेन सरय्वा अनुकूलस्रोतसेत्यर्थः ॥ १० ॥

गोमतीमित्यादीनां गत्वेत्यनेनान्वयः । स्नात्वेति तत्र तत्रेत्यर्थः पितॄनिष्ट्वेति जीवत्पितृपितामहस्यापि तस्य श्रीवसुदेवाज्ञया तत्पूर्वजापेक्षयैवेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा तदनन्तरगम्येपि श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे तस्यागमनं श्रीकृष्णबलभद्रसुभद्राणां स्वेषामेव स्वकर्तृके पूजनादावश्यकर्त्तव्ये लज्जापत्तेरिति ज्ञेयमिति वैष्णवतोषिणी रामं जामदग्न्यम् अभिवाद्य स्नात्वा ॥ १२—१७ ॥

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः ॥ १३ ॥
कामकोष्णीं पुरीं काञ्चीं कावेरीञ्च सरिद्वराम् ।
श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥
ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥
तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो हलायुधः ।
कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयञ्च कुलाचलम् ॥ १६ ॥
तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ।
योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ।
दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ १७ ॥
ततः फाल्गुनमासाद्य पञ्चाप्सरसमुत्तमम् ।
विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वाऽस्पर्शद्गवायुतम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रियः शोभायाः धामानि अम्लानानि पङ्कजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥

आम्नवदुद्गात् ॥ ९ ॥

अनुस्रोतेन अनुलोमेन पुलहाश्रमं शालग्रामक्षेत्रम् ॥ १० ॥

दृष्ट्वा सम्पूज्य ॥ ११-१२ ॥

भाषा टीका ।

महान् भाग्य वारे मुनि जन बलदेवजी की स्तुति कर के तथा यथार्थ आशीर्वाद करके बलदेवजी का अभिषेक कराते भए जैसे वृत्रासुर के वध करने वारे इन्द्र का अभिषेक देवताओं ने किया है ॥ ७ ॥

शोभा के धाम अकुमिलहाए कमल के पुष्प जिसमें लगे ऐसी वैजयन्ती माला को तथा दो दिव्य वस्त्रों को और अनेक दिव्य आभूषणों को बलदेवजी के अर्थ मुनि जन देते गए ॥ ८ ॥

अनन्तर उन मुनियों से अनुमति प्राप्त होकर बलदेव जी ब्राह्मणों के साथ कौशिकी नदी को आयकर वह स्नान करके पश्चात् जहां से सरयू नदी वहि है उस सरोवर को भए ॥ ९ ॥

बलदेवजी वहां से सरयू के उतरते प्रवाह के मार्ग से प्रयाग में आयकर वहां स्नान करके देवता आदि का तर्पण करके वहां से पुलहाश्रम को चलगए ॥ १० ॥

गोमती में गंडकी में विपाशा में स्नान करके बलदेवजी शोणनद में स्नान करते भए पश्चात् गया में जाय कर वहां श्राद्ध आदि से पितृन का यजन करके अनंतर गंगासागर संगम में स्नान करके ॥ ११ ॥

महेन्द्र पर्वत पर परशुराम जी का दर्शन करके तथा उनका अभिवादन करके पश्चात् सप्तगोदावरी तथा कृष्ण वेणा पंपा भीमरथी को जाते भए ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३ ॥

काञ्चीं पुरीम् ॥ १४—१६ ॥

दक्षिणमर्णवम् ॥ १७ ॥

फाल्गुनमनन्तपुरम् पञ्चाप्सरसं सरः अस्पर्शदस्पृशत् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

द्रविडेष्विति सार्द्धद्वयं महापुण्यम् श्रीत्रिमल्लनाथाश्रयत्वात् श्रीवैष्णववर्गाश्रयत्वाच्च दृष्ट्वा ॥ १३ ॥

कामकोष्ण्यादिकमगमदिति परेणान्वयः प्रभुः सर्वथा समर्थः इति तत्र तत्र कृत्यानां सम्पूर्णतां बोधयति श्रीरङ्गाख्यं क्षेत्रं हरिः सर्वदुःखहरः सर्वमनोहरश्च भगवान् यत्र सन्निहितः श्रीरङ्गशायिमूर्त्या स्वयं वा सन्निहितो नित्यं वर्त्तत इत्यर्थः । अतएव महापुण्यं तथा शब्दस्यार्थः चेति तथा च ॥ १४ ॥

समुद्रसेतुञ्च महापातकनाशनमिति तत्र गमनमात्रे ब्रह्म- हत्यादि प्रायश्चित्तसिद्धेः ॥ १५ ॥

तत्रेत्यर्द्धकम् ब्राह्मणेभ्यस्तत्रत्येभ्यः हलायुध इति बल्वलवध-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मारभ्य तत्तद्देशीयब्राह्मणकुलपालनार्थं हलस्यापरित्यागं बोधयति सङ्कर्षणत्वं बोधयन् तस्य साक्षाद्भगवत्त्वेन सर्वसामर्थ्यं सूचयति कुलाचलं भारतवर्षदक्षिणसीमापर्वतं गत इति परेणान्वयः ॥ १६ ॥

तत्र मलये सम्यगासीनं सदा तत्रैव निवासात् तेनागस्त्येन आशीर्भिर्योजितो ऽनुज्ञातश्च सन् तत्र दक्षिणार्णवान्तिके देवीं जगत्पूज्यां स्वमहिम्ना द्योतमानां वा ॥ १७ ॥

पञ्चाप्सरसश्च तीर्थमासाद्य उद्यमत्त्वमेव दर्शयति, विष्णुर्विश्वव्यापकोपि भगवान् यत्र पञ्चाप्सरसे सन्निहितः गवामयुतम् अस्पर्शत् ददावित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

श्रीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३–१४ ॥

ऋषभाद्रिं वनगिरिम् ॥ १५–१७ ॥

फाल्गुनम् अनन्तपुरम् अस्पर्शत् ददौ ॥ १८–२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गिरिशस्य रुद्रस्यालयं श्रीशैलं श्रीपर्वतं काञ्चीपुरीं सरिद्वरां कावेरीं श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं क्षेत्रं यत्र हरिः सन्निहितः परिवर्त्तते तथाभूतं श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यावहं क्षेत्रम् ॥ १३–१४ ॥

ऋषभाद्रिं वनगिरिं तद्विशेषणं हरेः क्षेत्रमिति ॥ १५ ॥

तत्र समुद्रसेतौ हलायुधः रामः अयुतं धेनुर्ददौ कृतमालामिति अगमदित्यनुषङ्गः शेषो वा ॥ १६ ॥

तत्र मलयपर्वते तेन अगस्त्येनाशीर्भिर्योजितः चोदितश्च दक्षिणमर्णवं गतः तत्रार्णवसमीपे कन्याख्याम् कन्याकुमार्याख्यां दुर्गां देवीं ददर्श स बलरामः ॥ १७ ॥

तत इति । फाल्गुनमनन्तपुरं प्राप्य उत्तमं पञ्चाप्सरसं नाम सरः समासाद्य तद्विशिनष्टि यत्र पञ्चाप्सरसे विष्णुः सन्निहितः तत्र स्नात्वा गवामयुतमस्पृशद्ददौ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पर्शत् ददौ ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रैव स्कन्दं दृष्ट्वा ततः श्रीशैलं गतः अनेन देशमध्ये परिभ्रमणं कृत्वापि सर्वाणि तीर्थानि कृतानीत्युक्तं ततः पूर्वभागे श्रीशैले किमिति गतमित्याकांक्षायामाह—गिरिशालयमिति । तत्र महादेवं दृष्ट्वा द्रविडदेशेषु महापुण्यजनकं वेङ्कटाद्रिं भगवद्रूपं ददर्श सहि पर्वत एव विष्णुरूपः यथा नारायणः ॥ १३ ॥

ततः कामकोष्णीं कामाक्षीं शिवकाञ्चीति प्रसिद्धा ततः काञ्चीं पुण्यकोटिः ततः कावेरीं श्रीरङ्गस्थाने तत्र श्रीरङ्गश्च महापुण्यहेतु ददर्श सर्वायतनापेक्षया श्रीरङ्गे विशेषमाह यत्र सन्निहितो हरिरिति ॥ १४ ॥

ततो ऋषभाद्रिं तस्यैवापरभागे तच्छिववंक्षेत्रं विष्णुक्षेत्रं वेति सन्देहे निर्णयार्थमाह—हरेः क्षेत्रमिति । ततो दक्षिणमथुरां गतः सा नाम मथुरेति प्रसिद्धा ततः समुद्रसेतुमगमत् सेतुबन्धे गतः तस्य माहात्म्यमाह—महापातकनाशनमिति । तदत्यन्तं पुण्यतममिति ॥ १५ ॥

तत्र धेनूनामयुतं प्रादात् तीर्थवासिभ्यो दानशङ्कां वारयितुमाह—ब्राह्मणेभ्य इति । यद्यपि तत्स्थानं स्वकृतमेव ततश्च न ज्ञातवानिति ख्यापयितुं हलायुध इत्युक्तं ततः कृतमाला अग्रे दक्षिणसमुद्रसमीपे ततः ताम्रपर्णी तत्रैव मलयः कुलाचलः यत्रागस्त्यस्थानम् ॥ १६ ॥

ततस्तत्रागत्यागस्त्यं नमस्कारं कृतवानित्याह— तत्रागस्त्यमिति । समासीनं तपःकुर्वाणं स्थिरासनं वा भगवच्चिन्तकं नमस्कारः माहात्म्यख्यापकः साष्टाङ्गः अभिवादं नामोच्चारणपूर्वकं चकारात्तस्य स्तोत्रमपि कृतवानिति ज्ञेयम् अतस्तेन आशीर्भिः योजितः ततोप्यनुज्ञातः दक्षिणसमुद्रस्थानं गतः यत्र कन्याकुमारी तिष्ठति ततस्तामपि दृष्टवानित्याह—ततः कन्याख्यां दुर्गामिति । लक्ष्म्यंशत्वं वारयितुं दुर्गापदं साच देवी देवतारूपा पूर्वं मानुष्यपि देवतारूपा जाता ॥ १७ ॥

ततः फाल्गुनम् अनन्तशय्यां गतः तत्रार्जुनस्य पञ्चाप्सरसां पादगृहीतानामुद्धारणात्तन्नाम्नैव तत् प्रसिद्धं जातं तदाह पञ्चाप्सरसमिति उत्तमं स्थानमेतत् तस्य स्थानस्य माहात्म्यमाह विष्णुः सन्निहितो यत्रेति । तत्रापि स्नात्वा सेताविव गवामयुतं दत्तवान् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्पर्शत् ददौ ॥ १८–२२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशालयं श्रीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३–१६ ॥

दक्षिणम् अर्णवं गतः ॥ १७ ॥

तत्र दक्षिणार्णवसमीपे कन्याख्यां दुर्गां ददर्श ततः फाल्गुनमनन्तपुरं प्राप्य उत्तमं पञ्चाप्सरसन्नाम सरः आसाद्य ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् प्रभु बलदेवजी स्कन्दका दर्शन करके महादेव के स्थान श्रीशैल पर्वत पर जाय कर द्रविड देशों मे महा पवित्र वेंकटाद्रि पर्वतका दर्शन करके ॥ १३ ॥

ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः ॥ १९ ॥
आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ।
तापीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ॥ २० ॥
प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ॥
मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥
श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगे ।
सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥
स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ।
वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ २३ ॥
युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कामकोष्णी और कांची पुरीको जाते भए पश्चात् नदीन में श्रेष्ठ कावेरी गंगा को गए जिस कावेरी के मध्य में महापवित्र श्रीरंग क्षेत्र है जहां श्रीरंगनाथ हरि सन्निधि कर कर के विराजमान है ॥ १४ ॥

पश्चात् सुन्दरबाहु भगवान् के ऋषभाद्रि क्षेत्रको गए तथा दक्षिण मथुराको गए वहां से महापातक नाशक समुद्र सेतुको गए ॥ १५ ॥

तहां बलदेवजीने ब्राह्मणों के अर्थ दूध देने वारी दस हजार गौनका दान किया वहां से ताम्रपर्णी नदीको गए वहां से कृतमाला नदीको गए मलय पर्वतको गए ॥ १६ ॥

वहां विराजमान अगस्त्यमुनिको नमस्कार और अभिवादन कर के अगस्त्यजीने बलदेवजी के आशीर्वाद किये उन से अनुज्ञाको प्राप्त होकर दक्षिण समुद्रको गए तहां कन्या नामादुर्गा देवीका दर्शन बलदेवजीने किये ॥ १७ ॥

वहा से फाल्गुण नामा अनन्तरपुरको गए जहां अनन्तशयन श्रीविष्णु भगवान् सन्निहित है वहां से पञ्चाप्सर नामा उत्तमतीर्थको गए वहां बलदेवजी स्नान कर के दस हजार गौनका दान करते भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

केरलादीन् देशान् ॥ १९ ॥

द्वीपमयनं यस्यास्ताम् ॥ २०—२२ ॥

विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

विवक्षुर्वक्तुमिच्छुः किं वदिष्यतीति भिया तूष्णीमासन्निति ॥ २४—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इति सार्द्धकम् । [तोग्मान्] केरलान् त्रिगर्त्तकांश्च देशान् गोकर्णाख्यं चातिव्रज्य आगादिति परेणान्वयः । यतो भगवान् सर्वशक्तिमान् इति तत्र तत्र स्नानदानादिसत्कर्मसाङ्गता पूर्ववत् सूचिता ॥ १९ ॥

बल इति । वेगेन गमनं श्रमाद्यभावश्च सूचयति अत एवाथानन्तरमेवेति प्रवेशे शैघ्र्यं बोधयति ॥ २० ॥

[दण्डकं दण्डकानिति पाठः] मनुतीर्थमित्यर्द्धकम् । द्विजैस्तत्रत्यैः तीर्थयात्रयागतैर्वा विप्रैः हृतं श्रीकृष्णेनेति शेषः ॥ २१-२२ ॥

मृधे युद्धस्थले युध्यतोस्ततोः किं वा मृधे मृधा तौ वारयिष्यन् यद्वा युध्यतोरिति कर्मणिषष्ठी युध्यन्तौ वारयिष्यन् यदुनन्दन इति पुनः प्रभासगमनेन यदूनां प्रहर्षणात् यद्वा उभयोरपि भीमदुर्योधनयोर्यदुभिः सह तुल्यसम्बन्धात् द्वयोरपि जगामेति ॥ २३ ॥

कृष्णार्जुनाभ्यां पश्चादभिवादनं सम्प्रति भारतयुद्धे निजबन्धुवर्गादिसर्वक्षत्रियवर्गक्षये ; तस्मिन् तयोर्द्वयोरेव मुख्यत्वात्सङ्कोचापत्तेः आगत इत्यन्ते इति वितर्क्येति शेषः । यद्वा किं गुणादिकं वा वक्तुमिच्छन् आगत इत्यभिप्रायज्ञानेन किमपि वक्तुमशक्तेस्तूष्णीमभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विनशनं सरस्वतीतिरोधानदेशम् ॥ २३—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

भगवान् रामः केरलादीन् देशान् यत्र धूर्जटेः शिवस्य सान्निध्यं तद्गोकर्णाख्यं शिवाभिमानिक्षेत्रम् ॥ १९ ॥

द्वीपमयनं यस्यास्तामार्यामम्बिकां दृष्ट्वा शूर्पारकं क्षेत्रं जगाम तापीमिति। उपस्पृश्य ताप्यादिषु स्नात्वा अथ दण्डकं दण्डकाख्यमरण्यं प्रविश्य ततो रेवां नर्मदामगमत् यत्र रेवातीरे माहिष्मती पुरी वर्तते तां रेवामित्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

श्रुत्वेति। तत्र द्विजैः कथ्यमानं सर्वेषां बहूनां राजन्यानां राज्ञां निधनं नाशं श्रुत्वा भुवोभारं हृतं भगवतेति शेषः मेने अमन्यत ॥ २२ ॥

स इति। स यदुनन्दनो रामः मृधे युद्धे युध्यतोः सतोः तौ वारयिष्यन् वारयितुं विनशनं कुरुक्षेत्रं जगाम ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर इति। तं रामं दृष्ट्वा ययौ तत्समीपमित्यर्थः तथा कृष्णार्जुनावपि ययतुः ते तमभिवाद्य किं वक्तुमिच्छुरिहागतः इति संशयानास्तूष्णीमभवन् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

आरात् दूरम् अनन्तक्षेत्रं धूर्जटेः शिवस्य ॥ १९—२० ॥

मनुतीर्थं नाम तीर्थम् ॥ २१ ॥

भुव एतत् एतं भारं हृतं श्रुत्वा एतत् एतर्हि भुवो भारं हृतं मेन इति शेषः इति वा ॥ २२ ॥

विशसनं युद्धम् ॥ २३ ॥

किं वक्तुकाम आगत इति मत्वा ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततोऽतिव्रज्य शीघ्रं तद्देशोल्लङ्घनार्थमतिव्रजनं यतोऽयं भगवान् तत्र देशे भेदत्रयमाह—केरलान् लोकमान् गर्त्तकांश्चेति स एव [मलिवार] इति प्रसिद्धः ततोऽग्रे गोकर्णाख्यं रावणेन नीयमानो महादेवः तत्र स्थापितः नोद्धर्तुं शक्य आसीत् तत उत्पाट्यमानः गोकर्णाकृतिर्जातः तच्छिवक्षेत्रं तद्धूर्जटेः सांनिध्यं सर्वदैव ॥ १९ ॥

ततस्तीरे गच्छन् मनुतीर्थमुपस्पृश्य समुद्रसङ्गमपर्यन्तं गत्वा पुनः प्रभासमगमत् एवं भारतवर्षस्य परिभ्रमणमुक्तम् एतावतापि वर्षो न पूर्णः आर्या नदी द्वैपायनस्य सम्बन्धिनी ततः शूर्पारकस्थानं कृष्णवेण्यां ततः तापीं नदीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यां च ततस्ततो दण्डकारण्यं प्रविष्टः ॥ २० ॥

तत्र च रेवां नर्मदामगमत् यत्र मण्डपा च निकटे माहिष्मती नाम पुरी पूर्वं प्रसिद्धा ततोऽप्यग्रे पुनर्भ्रमणार्थं गच्छन् कुरुक्षेत्र निकटे गतः ॥ २१ ॥

तत्रत्यैर्द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवानां संयुगे तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां राज्ञां निधनं श्रुत्वा भुवो भारं हृतं मेने ॥ २२ ॥

ततस्तैरेव गदायुद्धमपि जायत इति श्रुत्वा भूभारस्तु हृत एव उद्देशान्तरं नास्तीति यथा पञ्चपाण्डवा जीवन्ति एवमेको दुर्योधनोपि जीवतां किं मरणेनेति निश्चित्य विनशनं प्रदक्षिणं कुर्वन् तत्र समागत इत्याह—स भीमदुर्योधनयोरिति। स रामः भीमदुर्योधनयोः गदाभ्यां युध्यतोः सतोः युद्धं वारयिष्यन् विनशनं कुरुक्षेत्रमागतः इदानीमागमने पक्षपातशङ्का नास्तीति तस्यागमनं यतो यदुनन्दनः यदुरिव विचारितार्थकर्त्ता स्नेहादिना पक्षपातरहितः ॥ २३ ॥

ततः सर्वेषां शङ्का जातेत्याह—युधिष्ठिरस्त्विति। तं रामं तुशब्देन साधारणानां विद्वेषिणाञ्च सुखं जातमिति सूचितं युधिष्ठिरप्रभृतीनां तु ततोन्यथेति अन्यपक्षो व्यावर्त्तितः यमौ नकुलसहदेवौ सर्वे एवाभिवाद्य तूष्णीमभवन् तेषामालोचनमाह—किं विविक्षुरिहागत इति। क्रियाप्रयोजनन्तु निवृत्तं वाङ्मात्रमवशिष्यत इति तस्यैवोत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

किम्वदिष्यतीति शङ्कया तूष्णीम् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यत्र पञ्चाप्सरासि विष्णुः सन्निहितः तत्र स्नात्वा गवामयुतम् अस्पर्शत् अस्पृशत् ददौ केरलादीन् देशान् ॥ १९ ॥

द्वैपायनीं द्वीपमयनं यस्यास्तामर्य्यामम्बिकाम् ॥ २०—२२ ॥

वारयिष्यन् तौ वारयितुं विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥

किम्विवक्षुः किम्वक्तुमिच्छुरिहागतः इति संशयानाः तूष्णीमासन् ॥ २४-२५ ॥

भाषाटीका।

श्रीबलदेव भगवान वहां से केरल और त्रिगर्त्त देशन को गए जहा महादेवजीकी सन्निधि है उस गोकर्णनामा शिव क्षेत्रको गए ॥ १९ ॥

वहां से द्वीप में रहने वारी आर्य्या नामा देवीका दर्शन कर के बलदेवजी शूरपारक क्षेत्र मे गए वहां से तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या नदीन में स्नान कर के दण्डकारण्यको गए ॥ २० ॥

पश्चात् नर्मदा नदीको बलदेवजी गए जहां माहिष्मती पुरी है पश्चात् ब्रह्मावर्त्त में मनुतीर्थ में स्नान कर के फिर प्रभासतीर्थ में आय गए ॥ २१ ॥

वहां ब्राह्मणों ने कौरव पाण्डवन के महाभारत संग्राम में सब क्षत्रियन के नाश होने का वर्णन किया. उस का श्रवण करके बलदेवजीने यह माना कि भूमि भार नष्ट होगया ॥ २२ ॥

उस समय, कुरुक्षेत्र रणभूमि में. भीमसेन और दुर्योधन दोनों गदान से युद्ध करते रहे. उनको निवारण

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ।
मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् ॥२५॥
युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन् हे वृकोदर ।
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाऽधिकम् ॥ २६ ॥
तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
न लक्ष्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ २७ ॥
न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ नृपार्थवत् ।
अनुस्मरन्तावन्योऽन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ २८ ॥
दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययौ ।
उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतैः ॥ २९ ॥
तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन् मुदा ।
क्रत्वङ्गं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

करने के वास्ते बलदेवजी कुरुक्षेत्र में गए ॥ २३ ॥

वहां राजा युधिष्ठिर और श्रीकृष्ण तथा अर्जुन और नकुल सहदेव, बलदेवजी को देख कर और अभिवादन करके, न जाने क्या कहने की इच्छा कर बलदेव जी आए हैं ऐसा भयभीत होकर सब चुप चाप हो गए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्यः पराजयो वा रणः सङ्ग्रामः ॥ २७ ॥

अर्थवद्वाक्यम् ॥ २८ ॥

दिष्टं प्राचीनकर्म समुपागतः सङ्गतः ॥ २९ ॥

क्रत्वङ्गं यज्ञमूर्तिम् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

संरब्धौ क्रुद्धौ किञ्च मिथो विजयेच्छाशीलौ अतो विचित्राणि बहुप्रकाराणि मण्डलानि गदायुद्धगतिभेदान् चरन्तौ दृष्ट्वा अग्रमुक्तौ हेतुः यद्वा तथाभूतावपि दृष्ट्वा अतएव नमस्कृतवन्तौ नेति भावः ॥ २५ ॥

तुल्यं बलं युद्धसामर्थ्यं ययोस्तौ किञ्च वीरौ महोत्साहौ हे राजन्निति शिष्ये दुर्योधने स्नेहविशेषेणादरात् अत एवादौ तत्सम्बोधनं यद्वा राज्यभोगापेक्षया जीवनार्थं युद्धत्याग एव तवोचित इति भावः यद्वा निजवाक्यग्रहणार्थं दुष्टं समनुवर्णयति-एकं भीमं प्राणेन बलेनाधिकम् दुर्योधनाच्छ्रेष्ठम् उत तु एकं दुर्योधनं तु शिक्षया गदायुद्धविद्याज्ञानवैशिष्ट्येनाधिकं स्वयं तच्छिक्षणात् श्लेषेण प्राणादप्यधिकं परमसुहृत्तमं शिक्षया शिष्यतया चाधिकमिति मन्ये तदानीमेव वा तयोस्तद्दृष्ट्या पूर्वत एव वा चेति ॥ २६ ॥

समं वीर्यं युद्धसामर्थ्यं ययोस्तयोः इह रणे न लक्ष्यते मया अतोऽफलः जयादिरहितो विरमतु ॥ २७ ।

अर्थः कारणं प्रयोजनं वा तद्वदपि न जगृहतुः बद्धवैरौ चिरं वृद्धिभूतद्वेषौ अत एव निरन्तरं स्मरन्तौ ॥ २८ ॥

तद्युद्धं दिष्टं श्रीकृष्णेन भगवतैवादिष्टं प्रवर्तितं तदिच्छया जनितमित्यर्थः । अर्थवतोपि स्ववाक्यस्यैकतरेणाप्यग्रहणात् राम इति उग्रसेनादीनां रमणार्थमिति भावः । आदिशब्दात् श्रीवसुदेव प्रद्युम्नादयः द्वारकानिकटे चोग्रसेनादिभिः सम्यक् तन्मङ्गलाचारसहितं यथा स्यात्तथा उपसमीपे आ सर्वतो गतो मिलितः ॥ २९ ॥

पुनरिति तीर्थयात्रादिसमाप्तौ सत्यां यज्ञेच्छया प्राप्तं सर्वयज्ञोपकरणयादवादिस्वपरिवारसाहित्यादिनोत्कृष्टप्रकारेण स्वगोष्ठ्या यज्ञोचितं सम्पत्त्या च गतं सन्तं तदा तदानीमेव अचिरादित्यर्थः ॥ मुदेति पाठः स्पष्टः । पाठान्तरं स्पष्टं क्रतुरङ्गम् एकांशो यस्य यद्वा क्रतवोऽङ्गेषु अवयवेषु यस्य यद्वा क्रतोरङ्गानि नामोच्चारणादिना साङ्गता यस्मात्तमप्ययाजयन् तदानीञ्च तद्योग्यतामाह—निवृत्तः । उपरतः अखिलो विग्रहो युद्धं यस्य तथाभूतं यथा स्यात्तथा "विग्रहः समरे काये विस्तारप्रविभागयोः" इतिविश्वः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

क्रत्वङ्गं यज्ञशरीरम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उभौ भीमदुर्योधनौ दृष्ट्वेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् कथम्भूतौ संरब्धौ क्रुद्धौ विजयमाकाङ्क्षमाणौ विचित्राणि मण्डलानि गतिभेदांश्चरन्तौ कुर्वन्तौ ॥ २५ ॥

उक्तिमेवाह—युवामिति । हे राजन् दुर्योधन ! हे वृकोदर ! भीम ! एकं भीमं प्राणाधिकं बलाधिकं मन्ये उतैकमेकन्तु दुर्योधनं शिक्षयाधिकं मन्ये ॥ २६ ॥

तस्माद्धेतोः तुल्यवीर्ययोर्युवयोरन्यतरस्य विजयोऽन्यः पराजयो भविष्यतीति न लक्ष्यते अतो निष्फलो रणः सङ्ग्रामः विरमतु शाम्यतु ॥ २७ ॥

नेति । नृपात्मजौ भीमदुर्योधनौ इत्थमुक्तावपि तस्य रामस्य वाक्यं न जगृहतुः तत्र हेतुत्वेन तौ विशिनष्टि—बद्धवैरौ तत्रापि हेतुरन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च स्मरन्तौ इति ॥२८॥

दिष्टमिति रामः तत्स्ववाक्याग्रहणं दिष्टं तयोः प्राचीनकर्मप्रयुक्तं मन्वानस्तूष्णीं द्वारवतीं पुरीं ययौ तत्र च स्थितैः सर्वैः सम्पत्समृद्धैरुग्रसेनादिभिः सङ्गतो बभूव ॥ २९ ॥

तमिति । तं बलभद्रं निवृत्ताखिलविरोधं क्रत्वङ्गैः सह क्रतुभिरयाजयन् क्रत्वङ्गमिति पाठे यज्ञशरीरकं परमात्मानम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राणाधिकं बलाधिकम् ॥ २६ ॥

अन्यः पराजयो वा विरमतु शान्तो भवतु ॥ २७ ॥

दुष्कृतानि जतुगृहदाहादीनि ॥ २८ ॥

तद्युक्तं दिष्टं दैवकृतम् ॥ २९—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

येन ज्ञानेन आत्मनि स्वस्य वक्तुः स्वरूपे आश्रये आत्मानं समैक्ष ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्वयमेव स्वगतं प्रकटीकृतवान् इत्याह—गदापाणी उभाविति । युद्धार्थं हस्तेन गदा उभयोरपि अतः साधनमाह—संरब्धाविति अनिवृत्त्यर्थं कामनामाह—विजयैषिणाविति तदर्थं यत्नमप्याह—मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविति नह्येवं प्रवृत्तौ कदाचित् स्वतो निवृत्तौ भवतः तस्मात् ज्ञानेनैव निवृत्तिरिति ज्ञानोपदेशार्थमागतः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥२५॥

उभयोरादौ प्रशंसामाह—युवां तुल्यबलाविति । युवयोर्भिन्नतया सम्बोधनं हे राजन् ! हे वृकोदरेति राजन्निति ! सम्बोधनादेकोपि जीवितः राज्यमेव प्राप्स्यतीति निश्चितं ननु भीमश्च बलभद्रश्चेति वाक्याल कथं भीमसमो दुर्योधनः इति चेत्तत्राह—एकं प्राणाधिकं मन्ये इति । एकं भीमं प्राणेन बलेन द्वितीयादधिकं मन्ये अपरं राजानं भीमापेक्षया शिक्षया मयैव कृतया अधिकं मन्ये ॥ २६ ॥

तर्ह्येवं सति किं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—तस्मादेकतरस्येति बलांशः शिक्षांशेन समो भविष्यतीति अत एकतरस्यापि युवयोर्मध्ये अर्थात्समवीर्यता जातेति जयः अन्यः पराजयो वा न लक्ष्यते अतो निष्फलः अयं क्लेशरूपो रणः विरमतु निष्फलत्वात् ॥ २७ ॥

एवमुक्तावपि न निवृत्तावित्याह—न तद्वाक्यं जगृहतुरिति । यतो बद्धवैरौ यद्यप्यर्थवत् आन्तरमनिवर्त्तकं बाह्यो निवर्त्तक इति ततो रामः तत्तेषामनिवर्त्तनं दिष्टं भाग्याधीनमिति मन्वानः यथाभाग्यं भविष्यतीति स्वयं यात्रां कुर्वन्नेव द्वारवतीं ययौ बलभद्रे बहुकाले गृहागते नष्टलब्धधना इव उग्रसेनादयः समागताः तं गृहे निन्युः ततो यात्राया अनिवृत्तत्वात् पुनर्नैमिषे समागतः एतावता वर्षः पूर्णः ॥ २८—२९ ॥

ततः ऋषयस्तं मुदा अयाजयन् सर्वैरेव क्रतुभिः अग्निहोत्रादिभिः क्रत्वङ्गमिति पित्रादिषु जीवत्सु कथं सर्वे यागाः कृताः इति शङ्का व्युदस्ता यतोयं क्रत्वङ्गः क्रतवः अङ्गानि अङ्गेषु वा यस्येति तमयाजयन् क्रत्वङ्गं वा भगवन्तं तस्मिन् पक्षे याजने भगवानिति क्रतोरङ्गमिति यजमानं पुरुषस्य च कर्मार्थत्वात् इति न्यायात् अत आह निवृत्ताखिलविग्रहमिति निवृत्तः अखिलैः सह विग्रहः कलहो यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकं भीमं बलाधिकं मन्ये उतैकं दुर्योधनं गदाशिक्षया अधिकम् ॥ २६ ॥

अन्यः पराजयः ॥ २७ ॥

अर्थवत् तद्वाक्यम् ॥ २८ ॥

दिष्टं श्रीकृष्णेनैवादिष्टं तत् प्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रत्वङ्गं यज्ञमूर्त्तिम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नृप ! तस्य रामस्य अर्थवत् वाक्यं न जगृहतुः ॥ २८ ॥

दिष्टं तयोः प्राचीनं कर्म मन्वानः द्वारवतीं ययौ तस्यामुग्रसेनादिभिः समुपागतः सङ्गतः ॥ २९ ॥

क्रतुरङ्गं शरीरं यस्य तम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

वहां भीमसेन और दुर्योधन दोनोन के हाथ में गदा और दोनो क्रोध में भरे हुए दोनोनको परस्पर में विजय की इच्छा होरही है और गदा युद्ध के विचित्र मण्डलों में दोनो विचरते हैं ऐसा देखकर बलदेवजी दोनोन के प्रति बोले ॥ २५ ॥

हे राजन् ! हे भीमसेन ! तुम दोनोहि वीर तुल्य बल

तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतरद्विभुः ।
येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१ ॥
स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृद्वृतः ।
रेजे स्वज्योत्स्नयैवेन्दुः सुवासाः सुष्ठ्वलङ्कृतः ॥ ३२ ॥
❀ ईदृग्विधान्यसङ्ख्यानि बलस्य बलशालिनः ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि ॥ ३३ ॥
योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।
सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
बलदेवतीर्थयात्रानिरूपणं नाम
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

भाषा टीका ।

वारे हो तहां एक भीमसेनको तो दुर्योधन से बल में अधिक मै मानता हूं और एक दुर्योधनको गदा युद्धकी शिक्षा करके अधिक मानता हूं ॥ २६ ॥

इसी कारण तुल्य पराक्रम वारे तुम दोनोन के मध्य में एकका विजय अथवा एक का पराजय होना इस युद्ध में नहि दीखता तासे यह निष्फल युद्ध वन्द होना चाहिये ॥ २७ ॥

हे नृप ! बलदेवजी के उस हित वचनको दोनोनेहि नहि ग्रहण किया क्योंकि दोनो वद्ध वैर वारे रहे और परस्पर में दुर्वचन तथा दुष्ट कर्मनका स्मरण करते रहे इस वास्ते दोनोंने बलदेवजी के वचनको नहि माना ॥ २८ ॥

अपने वचनको नमाने में उन के प्रारब्ध कर्मको हेतु मान कर बलदेवजी द्वारकाको चले गए वहां प्रीति वारे उग्रसेन आदि ज्ञातिन के साथ मिलते भए ॥ २९ ॥

सब कलह से निवृत्त और पुनः नैमिषारण्य में प्राप्त भए यज्ञ मूर्त्ति श्रीबलदेवजीको शौनकादिक ऋषिजन मोदके साथ यज्ञों से यजन कराते भए ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मन्यधिष्ठाने विश्वगं सर्वानुस्यूतं येनैव विदुः पश्यन्ति तद्विशुद्धं विज्ञानं व्यतरददात् ॥ ३१—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विशुद्धं मायासम्बन्धरहितं विज्ञानमनुभवं विशब्दाभ्यां ज्ञानस्य श्रीभगवद्विषयत्वेन वैशिष्ट्यं बोध्यते अत आत्मनि स्वस्मिन्नेव विश्वं ततस्तेन महात्मनो ऽभिन्नत्वात् तथा विश्वगं विश्वव्यापकमपि आत्मानं भगवन्तमन्तर्यामितया च स्थितं येन साक्षादनुभवन्ति तद्यतरत् यतो भगवान् सर्वज्ञः परमदयालुर्वा विभुः सर्वं दातुं समर्थो भक्तेष्टपरिपूरको वा ॥ ३१ ॥

स्वपत्न्या श्रीरेवत्या सह ज्ञातयो यादवाः बन्धवः सम्बन्धिनः कौसलदेशाधिपादयः सुहृदो मित्राणि मैथिलादयः तैर्वृतः सुशोभने वाससी यस्य सः सुष्ठु अलङ्कृतश्च सन् रेजे अशोभत । तत्र दृष्टान्तः स्वैर्नक्षत्रैर्ज्ञात्यादिस्थानीयैः तद्युक्तया ज्योत्स्नया श्रीरेवतीस्थानीयया यथेन्दुरिति नच मन्तव्यम् एतावन्त्येव तस्य कर्माणीति अन्यान्यपि बहूनि सन्तीत्याह ॥ ३२ ॥

ईदृगिति । एतत्तुल्यविधाप्रकारो येषां तानि असङ्ख्यानि अनन्तानि सन्ति कर्माणीति शेषः । तत्र हेतुर्बलस्येत्यादिः । तत्र बलशालिन इति महाविक्रमवन्तीति भावः । किञ्च अनन्तस्य सर्वथाऽपरिच्छिन्नस्य इत्यसङ्ख्यानीति । किञ्च अप्रमेयस्य दुर्वितर्कमाहात्म्यस्येति अत्यन्ताद्भुतानीति किञ्च मायया कृपया युक्तस्य मर्त्यस्य अप्राकृततदाकारलीलस्येति परममधुराणीति सर्वत्रैव हेतुः बलस्य सर्वथा सर्वाधिकबलवत इति विशेषणानामेषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं हि निश्चितम् अत्र प्रमाणापेक्षा कापि न कार्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नच तत्कर्मणामीदृशमाहात्म्योऽर्थवादः शङ्क्यः साक्षान्महाफलसिद्धेरित्याशयेनाह— य इति । सायं प्रातश्च वारद्वयम्

* ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः । अनन्तस्याप्रमेयस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ॥ शृण्वन् गृणंश्च तद्भक्त्या विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ विज० प्राठभेदः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अनु निरन्तरतया वा स्मरेत् मनसा चिन्तयेदपि स विष्णोः निजाशेषभगवतः प्राकट्येन विश्वव्यापकस्य किं वा स्नेहभरेण श्रीरामान्तःप्रविष्टस्य श्रीकृष्णस्य दयितो दयापात्रं भवेत् कुतः रामस्य बहुधा तं तद्भक्तांश्च रमयतीति तथा तस्य ननु श्रीकृष्णप्रियपाण्डवद्वेषिदुर्योधनानुग्रहणादिना तद्विरुद्धमपि किञ्चिच्छ्रूयते तत्राह—अद्भुतमिति। दुर्योधनस्य वधे हेतुर्दुरभिमानवर्द्धनेन तद्वैरिणां पाण्डवानां कीर्त्तिविस्तारणार्थमेवेति भावः। यतोऽनन्तस्य महागम्भीराशयस्येत्यर्थः। यद्वा, निजाशेषभगवत्प्रकटनेनानन्तस्य विष्णोः सायं प्रातश्च सदा दयितो भवेत्॥ ३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

ज्ञानप्रदानदक्षिणास्थानीयं येनेतिधारकत्वं विश्वगमिति प्राप्यत्वम्॥ ३१—३४॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तेभ्य इति। भगवान् रामः तेभ्यः ऋषिभ्यः विशुद्धं विपर्ययसंशयादिरहितं विज्ञानं व्यतरददादुपदिदेशेत्यर्थः। किन्तत् ज्ञानं यद्वितरदित्य आह-येनैवेति। येन ज्ञानेन आत्मनि परमात्मन्याधारभूते विश्वमात्मानञ्च विश्वगं विश्वं गच्छति व्याप्य तिष्ठतीति तथाभूतं विदुः साक्षात्कुर्युः तथाविधं ज्ञानं व्यतरदित्यर्थः। [ज्ञानप्रदानं दक्षिणास्थानीयम् इति बोध्यम्]॥ ३१॥

स्वपत्न्येति। रेवत्याख्यया स्वपत्न्या सहावभृथस्नातः कृतावभृथस्नानइत्यर्थः। स्वज्योत्स्नया चन्द्रइव रेजे ज्योत्स्नास्थानीया स्वपत्नी चन्द्रस्थानीयस्तु रामः अनपायित्वाच्छुभ्रवर्णत्वाच्च॥३२॥

रामस्य चेष्टितानी साकल्येन वक्तुं न शक्यानीत्यभिप्रयन्नाह-ईदृग्विधानीति। अनन्तस्य अनन्तावताररूपस्याप्रमेयस्यासंख्यातकल्याणगुणगणस्य मायामर्त्यस्य सङ्कल्पगृहीतमनुष्यजन्मनः॥३३॥

उपवर्णितबलभद्रचेष्टितश्रवणादिफलमाह—यइति। अद्भुतानि कर्माणि यस्य तस्यानन्तस्य तदवताररूपस्य बलदेवस्य कर्माणि यः पुमान् शृण्वन् सति वक्तरि गृणन् कथयन् सति श्रोतरि कीर्त्तयन्नुभयोरभावे स विष्णोर्दयितो निरतिशयप्रियो भवेत्॥ ३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या सप्तनवतितमोऽध्यायः॥ ९७॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो दक्षिणात्वेन तेभ्यो ज्ञानं दत्तवानित्याह—तेभ्यो विशुद्धविज्ञानमिति। दक्षिणाज्ञानसन्देश इति वाक्यात् "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति श्रुतेश्च आत्मदक्षिणं वै सत्रमिति च आत्मानमेव दक्षिणां नीत्वा स्वर्गं लोकं यातीति च ज्ञानदक्षिणैव दक्षिणा विशुद्धं ज्ञानमनुभवरूपं निरुपाधिकं ननु कर्मासक्तानां तेषां कथमकस्मात् ज्ञानमभूत् तत्राह—भगवान् व्यतरद्विभुरिति। भगवत्वात् तादृशज्ञानवत्वं वितरणञ्च वितरणेन हि दानपात्रापेक्षा विभुत्वात् सर्वसामर्थ्यं तस्मिन् ज्ञाने प्राप्ते तेषां का अवस्था जातेत्याकांक्षायामाह—येनैवात्मन्यदो विश्वमिति। परोक्षविश्वमात्मन्यपश्यन् विश्वस्मिंश्चात्मानं तदाह—आत्मानं विश्वगमिति॥ ३१॥

ततो दक्षिणादानानन्तरं यज्ञसमाप्तिश्च कृतवन्त इत्याह स्वपत्न्येति। रेवती रामस्य पत्नी तया सह अवभृथे स्नात एव ज्ञात्यादिभिर्वृतः पश्चाद्वा शोभार्थं निरूप्यते शोभायां पत्नीच हेतुभूता जातेत्याह—रेजे स्वज्योत्स्नयैवेन्दुरिति। अन्यथा दिवसे धूसरश्चन्द्रो न शोभते तस्यावभृथादुत्तीर्णस्य परमशोभा प्राप्तस्य पश्चाल्लौकिका वस्त्राभरणानि प्रतिपत्त्यर्थं निरूप्यन्ते सुवासाः सुष्ठ्वलङ्कृत इति॥ ३२॥

उपसंहरति-ईदृग्विधानीति। यथा तीर्थयात्रात्मकमिदम् एकं चरित्रम् एवंविधान्यसङ्ख्यातानि तस्य चरित्राणि यतोऽयं बलशाली बलकार्यं बह्वेव करिष्यतीति न तच्चरित्रं परजयात्मकं यतोऽयमनन्तः तर्हि कथं नोच्यत इति चेत्तत्राह—मायामर्त्यस्येति। स्तुतिपरत्वं वारयति सन्तीति युक्तश्चायमर्थः अवतारोहि किञ्चित् कार्यार्थः केषाञ्चिद्धर्मं साधयंस्तु अन्येषामन्यदन्येषामन्य इति अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः तस्माद्ग्रन्थविस्तरभिया परं न लिख्यन्ते किन्तु सन्ति बुद्धिरेकत्र स्थिरीभूता दृढा भवतीति॥ ३३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बलभद्रचरित्रस्य श्रवणादेः भगवद्भजनोपयोगित्वमाह—श्रृण्वन् गृणन्निति । श्रोतरि सति गृणन्नित्यादिव्याख्येयं गृणन्नित्युच्चरन् स्वयमेव ननु भगवद्भक्तः किमिति श्रोष्यति भावान्तरापन्नस्य तत्राह अद्भुतकर्मण इति अद्भुतत्वाच्छ्रवणं दुर्योधनादय एवं मन्यन्ते यथा पाण्डवानां पक्षे कृष्णः एवमस्मत्पक्षे बलभद्र इति ततो वयं तुल्या जेष्याम इति इयं बुद्धिर्भूभारहरणार्थं बलभद्रेणैव सम्पाद्यते यथार्थं वदन् तथैव साहाय्यं च कुर्वन् तथापि मारयत्येव कृष्णरामयोरेकभावादिति अद्भुतकर्मत्वं स्वतन्त्रतया श्रवणादौ तत्रैव भक्तिर्भविष्यतीति कर्माङ्गत्वार्थमाह—सोयम्प्रातरिति । अनन्तस्य शेषस्य विष्णोः पुरुषोत्तमस्य श्रवणादिकर्त्ता भगवतः प्रियो भवेत् अयमस्मत्सेवक इति प्रयोत्रवत्प्रियः एवमुपसंहृत्य फलकथनात् तच्चरित्रं समापितमिति सूचितं कीर्त्तिस्तस्य सर्वप्रकारेण स्थिरीकृता निरूपिता ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३०॥७९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येनैव ज्ञानेन आत्मनि परमात्मन्याधिष्ठाने अदो विश्वम् आत्मनं परमात्मानं च विश्वगं विश्वाधिष्ठितं विदुः ॥ ३१-३२ ॥

मायया स्वरूपेण मर्त्यस्य स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया युत इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

विष्णोस्तदनुजस्य कृष्णस्य ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकोनाशीतितमो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेभ्यः ऋषिभ्यः विशुद्धं संशयादिदोषरहितं व्यतरद्दिदेश येन विज्ञानेन आत्मनि परमात्मनि अदः कार्यभूतं विश्वम् आत्मानं परमात्मानं च कारणभूतं विश्वगं विश्वासिन् विदुः पश्यन्ति ॥ ३१—३२ ॥

ईदृग्विधानि कर्माणि सन्ति श्रीबलदेवचरितकथनान्ते तत्कृपा अपि भवत्विति प्रार्थयते अमर्त्यस्य मर्त्यभिन्नस्य माया कृपा मयि भवत्विति शेषः ॥ ३३ ॥

श्रीबलदेवचरितस्मरणादिफलं दर्शयति—य इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७९ ॥

भाषाटीका ।

सर्वसक्तिमान् बलदेव भगवान् उन ऋषीनके अर्थ विशुद्ध विज्ञान देते भए जिस विज्ञान करके इस विश्वको परमात्मा के आधार जानते हैं, और विश्व के व्यापक परमात्मा को जानलेते है ॥ ३१ ॥

अपनी रेवती पत्नी के साथ ज्ञाति बन्धु सुहृद जनो से युक्त होकर बलदेवजी ने यज्ञांत स्नान किया, सुन्दर आभूषणों से अलंकृत तथा सुन्दर वस्त्र धारण किये बलदेवजी इस प्रकार से शोभा को प्राप्त भए कि जैसे अपनी चांदनी के साथ चन्द्रमा शोभित होता है ॥ ३२ ॥

बल करके शोभायमाम अन्तरहित जीव माया से विलक्षण सङ्कल्प से मनुष्य शरीरधारी बलदेवजी के इस प्रकार के अगणित चरित्र हैं ॥ ३३ ॥

अन्तरहित अद्भुत कर्म वारे बलरामजी के चरित्रन को पुरुष सायंकाल प्रातः काल में सदा स्मरण करता है वह श्रीविष्णु भगवान् के अत्यन्तप्रिय होगा ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धमें उनासीके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ७९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

भगवन् यानि चान्यानि मुकुन्दस्य महात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो ॥ १ ॥
कोऽनु श्रुत्वा सकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः ।
विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः ॥ २ ॥
सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ।
स्मरेद्वसन्तं स्थिरजङ्गमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥
शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत्तदेव यत्पश्यति तद्धि चक्षुः ।
अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥

सूत उवाच ।

विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान् बादरायणिः ।
वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृष्णस्यासीत् सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथाशीतितमे कृष्णः श्रीदामानं गृहागतम् ।
सम्पूज्यापृच्छदर्थेप्सुं गुरुवासकथामुदा ॥
सुदारिमारको हारिः पुरा चकार शं सताम् ।
अतःपरं विनैवतन्निजोपकारमाचरत् ॥

आचरितानि श्रुत्वा पुनर्मुकुन्दवीर्याणि पृच्छति—हे भगवन् ! श्रोतुमिच्छामह इत्यन्वयः ॥ १ ॥

उत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य सत्यो मनोहराः विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाः विशेषज्ञः सारवित् विषण्णो विषादं प्राप्तः ॥ २ ॥

कथाश्रवणं स्तुवन् दृष्टान्ततयाऽन्यार्थानाह—सा वागिति । तावेव करौ यौ तत्कर्मकर्तारौ तदेव मनो यत्स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं स्मरेत् यस्तस्य पुण्याः कथाः शृणोति स एव कर्णः ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गमिति मत्वा आनमेत्तदेव शिरः तदेव तस्य लिङ्गं स्थिरं जङ्गमञ्च तस्यैव लिङ्गमित्येव यत्पश्यति तदेव चक्षुः तान्येवाङ्गानि यानि पादोदकं भजन्तीति ॥ ४—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कथासमाप्तिमिवालक्ष्य सोत्कण्ठः पृच्छति वस्तुतस्तु विष्णोः स दयितो भवेदित्यनेनोक्तां तद्दयां ततस्तज्जनितकथारुचिविशेषञ्च प्राप्य ताभ्यां पृच्छति—भगवन् हे सर्वज्ञ ! मुकुन्दस्य सर्वदुःखविमोचकस्य महात्मनः सर्वोत्तमस्वभावस्य यान्यन्यानि वीर्याणि प्रभावमयचरितानि च श्रोतुमिच्छामो वयं प्रार्थनायां लोट् अन्येषामपि वीर्याणां सम्भावने हेतुः अनन्तवीर्यस्येति । एवं कथने योग्यता तथा तद्वीर्याणामेव तादृशत्वात् अस्माकं तन्मात्रश्रवणौचित्यं तथा तेषामानन्त्यश्चेति सर्वाण्येव तानि कथयेति भावः । ननु कतिपयान्येव दिनानि तव जीविनमिति कथमेतावत्याशा सम्पद्येत तत्राह—प्रभोरिति आयूंष्यपि यथेष्टं दातुं शक्तस्येत्यर्थः अन्यतृप्तिविलसितमेवेदम् ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगास्वोमिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, युष्माभिर्बहूनि तानि श्रुतान्येव, किम्पुनस्तदिच्छया तत्राह—कोन्विति । असकृदपि श्रुत्वा कोनु पुमान् विरमेत् अपितु न कोपि तत्र हेतुः उत्तमाः उद्गते तमसी अज्ञानदुःखे यस्मात् तादृशः उत्तमः सर्वोत्कृष्टो वा श्लोको यस्य तस्य भगवतः सतीः श्रीकृष्णावतारसम्बन्धित्वेन तदीयकथास्वपि श्रेष्ठाः कथाः ननु बहवो विरमन्तोपि दृश्यन्ते तत्राह विशेषज्ञ इति विशेषौ महात्म्यमाधुर्य्यरूपे वैशिष्ट्ये जानात्यनुभवति यः सः इति अहो आस्तान्तदनुभवे जाते विरामः नित्यानुभूयमानदुःखध्वंसार्थमपि विरन्तुं न युज्यत इत्याह विषण्ण इति कामस्य विषयभोगस्य मार्गणैरन्वेषणैः श्लेषेण बाणैर्विषण्ण इति ॥ २ ॥

अन्यथा कर्णस्य वैयर्थ्यमेवेति दर्शयितुं तत्सहयोगेन अन्यान्यापीन्द्रियाणि तथा दृष्टान्तयति—सेति । गुणानिति बहुत्वं प्रीतौ जातायां नानागुणानुसन्धानात् करणतया वाचःप्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वं निर्दिश्य पुनरपरितोषेण सर्वेन्द्रियाणां तत्र स्वतः प्रवृत्तिरेव समीचीनेति ज्ञापयन् करादीनि कर्तृत्वेनैव निर्दिशति, तत्कर्मकरावित्यादिना, कर्म पूजापरिचर्य्यादि स्थिरेत्यादि सदा सर्वत्रैव स्मरणापेक्षया तस्य पुण्याः पुण्यकरीर्मनोज्ञा वा कथाः कर्णः श्रवणेन्द्रियम् अस्य ज्ञानेन्द्रियत्वाज्ज्ञानस्य चैकेनापि सिद्धिः करादिवन्न द्वित्वाद्यपेक्षत्वमित्येकत्वं निर्दिष्टम् एवं चक्षुरपि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

उभयलिङ्ग विष्णोस्तज्जनानाञ्चेति व्यक्तीभावित्वात् श्रीमदर्चादिरूपं तद्भक्तरूपं च आ सम्यक् भूमिस्पर्शादिना नमेत् एवशब्देन विचित्ररूपदर्शनशीलस्य चक्षुषोऽन्यत्र प्रवृत्तिं निरस्यति तद्धि तदेव अनेनैव पूर्वत्राप्युत्तरत्रापि निर्द्धारो ज्ञेयः अथानन्तरं तस्य विष्णोर्जनानामपि भजन्ति श्रद्धया धारयन्ति नित्यस्य सर्वान्ते प्रयुक्तत्वात्पूर्वैरपि सर्वैः सहान्वयः अङ्गानि नाभेरूर्द्ध्वानि ज्ञेयानि अधस्तद्धारणनिषेधात् यथाकथंचित्तन्नामोच्चारणादिभिर्वागादीनां सार्थकत्वेपि तथा तथा तत्सिद्धयुक्तिः तत्तत्सम्यक्कृतयैव साफल्यसम्यक्त्वासिद्धेः करादीनां दृष्टान्तत्वेप्ययं भावः एवमेव वागादीनि सार्थकानि भवन्ति ममतु नत्तदभावेन सर्वाणि तानि व्यर्थान्येव केवलं त्वत्प्रसादाच्छ्रवणेन्द्रियमेव सार्थकं भवत्विति ॥ ४ ॥

विष्णुरातेनेति । स्वस्मिंस्तादृशतदनुग्रहभावेनोद्दीप्तप्रेम्णेत्यर्थः । अत एव सम्यक् सोत्कण्ठं पृष्टः स च स्वतो भगवान् भगवल्लीलातत्त्वज्ञत्वेन सर्वज्ञशिरोमणिः किञ्च बादरायणस्य सर्ववेदान्तसारज्ञस्य पुत्रः तेन पुनः सम्प्रश्नेन तु श्रीवसुदेवनन्दने समग्रैश्वर्य्यादिसमग्रकारुण्यादिगुणनिवासे नितरां मग्नहृदयः सन्नब्रवीत् तस्य परमकृपामयं कथाखेव विशेषं स्मृत्वा कथयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृष्णस्येति युग्मकम् सर्वचित्ताकर्षकसद्गुणनिधेः कश्चिदेकः श्रीदामनामा "श्रीदामरङ्कभक्तार्थे भूम्यानीतेन्द्रवैभवः" इति बृहत्सहस्रनामपाठात् ब्राह्मणत्वेपि विशेषमाह—ब्रह्मवित्तमः वेदार्थविदां श्रेष्ठः इत्यर्थः । श्रीभगवद्भक्त्येकनिष्ठत्वात् अत एव इन्द्रियार्थेषु विषयेषु विरक्तः कुतः प्रकर्षेण शान्तः कामादिक्षोभरहित आत्मा चित्तं यस्य सः तच्च कुतः जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—३ ॥

उभयलिङ्गं चरमचरं च शरीरं रामाद्यवताररूपम् अर्चारूपं चेति केचित् ॥ ४—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतो भक्तानुग्रहं ब्रह्मण्यत्वाद्यात्मकं कुचेलवृत्तान्तं प्रस्तोष्यंस्तावत्तद्विषयकं राज्ञः प्रश्नमाह सूतः-भगवन्निति । हे भगवन् शुक ! अनन्तस्यापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य महात्मनो भक्तानुकम्पिनो मुकुन्दस्य यानि वीर्याणि प्रभावसूचकानि कर्माणि तानि श्रोतुम् इच्छामहे, प्रभो ! वक्तुं समर्थेति भावः ॥ १ ॥

बहुधा श्रुतवतोपि कुतस्तव न विरक्तिरुदेतीत्यत आह—कोन्विति । हे ब्रह्मन् ! उत्तमश्लोकस्य सत्कथाः असकृदपि श्रुत्वा काममार्गणैर्विषयान्वेषणैरविषण्णो विषादमप्राप्तः विशेषज्ञो रसज्ञश्चेत् कोवा पुमान् विरमेत भगवत्कथाश्रवणादिति शेषः । सारज्ञश्चेन्न कोपि विरमेतेत्यर्थः । यद्वा काममार्गणैर्विषण्णः निर्वेदं प्राप्तः ॥ २ ॥

भगवद्गुणवर्णनादिषूपयुक्तानामेव वागादीन्द्रियाणां साफल्यमन्यथा वैयर्थ्यमेवेत्याह—सेति द्वाभ्याम् । या अनन्तस्य गुणान् गृणीते वर्णयति सैव वाक् सफलेत्यर्थः । विपर्यये " जिह्वाऽसती दार्दुरकीव" इत्यादि द्वितीयस्कन्धोक्तोर्थोऽनुसन्धेयः तस्य भगवतः कर्माराधनात्मकं कुरुत इति तथा तावेव करौ हस्तौ स्थावरेषु चरेषु चान्तरात्मतया वसन्तं भगवन्तं यत् स्मरेत् तदेव मनः यस्तस्य पुण्याः कथाः शृणोति स एव कर्णः श्रोत्रम् ॥ ३ ॥

उभयं चराचरात्मकं लिङ्गं शरीरं यस्य तं विभवावताररूपमर्चावताररूपञ्चेति वा यदानमेत्प्रणमेत्तदेव शिरः यत्तं पश्यति तदेव चक्षुः विष्णोस्तज्जनानां तद्भक्तानां वा (उदकं) पादोदकं नित्यं यानि भजन्ति सेवन्ते तान्येवाङ्गानि गात्राणि ॥ ४ ॥

इत्थमापृष्टः प्राह मुनिरित्याह सूतः-विष्णुरातेनेति । विष्णुरातेन परीक्षिता निमग्नमासक्तं मानसं हृदयं यस्य सः ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—कृष्णस्येत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । ब्रह्मवित्तमः ब्रह्मविदां श्रेष्ठः इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु विरक्तः तत्र हेतुः प्रशान्तः आत्मा मनो यस्य जितानीन्द्रियाणि बाह्यानि येन सः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

(मूलम्) भगवानपि गोविन्दः साधयित्वा स्ववाञ्छितम् ।
सुयोधने महाबाहौ निहते गदया रणे ॥ क ॥
विसृज्यायोधनं शून्यं प्रयातुमुपचक्रमे ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च रथिनां वरः ॥ ख ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अवशिष्टा महात्मानः सुयोधनबले त्रयः।
पञ्च पाण्डुसुता वीराः सात्यकिश्च महाबलः ॥ ग ॥
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च शिष्टाः कृष्णपुरोगमाः।
तान् पुरस्कृत्य गोविन्दो मुनिवृन्दसमन्वितः ॥ घ ॥
जगाम हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं प्रसादितुम्।
गा[illegible] श्रीम[illegible] विदुरश्च महामतिम् ॥ ङ ॥
प्रस[illegible] [illegible] स्वे राज्ये संस्थाप्य यत्नतः।
स्तु[illegible]प्रयोग्यता[illegible]णैः सूतमागधवन्दिभिः ॥ च ॥
[illegible]ह्यायं निरुक्त[illegible] नेमबाष्पाविलेक्षणैः।
वंदिच्छा वा तेनैवास्य सख्यं [illegible]थेनादित्यवर्चसा ॥ छ ॥
[illegible]ये श्रेष्ठः ब्राह्मणोत्कर्षैः [illegible]दमङ्गलनिःस्वनैः।
[illegible]याणामर्थेषु सहजेषु [illegible] द्वारकां प्रययौ हरिः ॥ ज ॥
विचित्र[illegible]ता [illegible]यस्येति [illegible] चलत्कदलिकाकुलाम्।
अलङ्कृतां प[illegible]क[illegible]नैः सिक्तसम्मृष्टभूतलाम् ॥ झ ॥
उपस्थिताः पौर[illegible]नैः पालिकाङ्कुरधारिभिः।
योषिद्भि[illegible]र्वा[illegible]स्यु[illegible]भिर्भूषिताभश्च भूषणैः ॥ ञ ॥
वह[illegible]द्भि[illegible]पमुकु[illegible]रकलशस्रक्फलाक्षतान्।
उपस्थितो ब्राह्मणैश्च पुत्रैः पौत्रैः सहानुजैः ॥ ट ॥
प्रविवेश पुरीं दिव्यां दिवसे पूजितो हरिः।
स प्रविश्य सभां दिव्यां सुधर्मां लोकविश्रुताम् ॥ ठ ॥
आहुकं वसुदेवञ्च रामञ्चैवाभ्यवादयत्।
प्रणम्य मातरो विश्वाः काञ्चने परमासने ॥ ड ॥
उपविश्य यथाजोषं पूजितो यदुपुङ्गवैः।
रराज रजनीनाथो यथा ग्रहगणैर्दिवि ॥ ढ ॥
हतावशिष्टैर्भूपालैस्तत्पुत्रैश्च महाबलैः।
अभिषिक्तैर्यथास्थानं सेव्यमानो दिवानिशम् ॥ ण ॥
अवतीर्णमहाभारां विश्वां विश्वम्भरो हरिः।
धर्मराजं पुरस्कृत्य धर्मेणैवान्वशासत ॥ त ॥

अनेनाध्यायद्वयेन कृपणब्राह्मणकृपातिशयकथनेन हरिभक्तस्य केवलं न पारत्रिकमेव फलम् अपितु ऐहिकमप्यतिविस्मयकरं स्यादितीदृशं माहात्म्यं वक्ति तत्र प्रथमतो भारतयुद्धं समाप्य कृष्णस्य हास्तिनापुरप्रयाणप्रकारं प्रख्यापयति—भगवानपीति ॥क॥

शून्यं यवादिनापि रहितं प्रयातुं गन्तुम् अष्टादशाक्षौहिणीभ्यः शिष्टानाह—कृपश्चेति ॥ ख—ङ ॥

भगवत्सेवामन्तरेण राज्यानिच्छन्नित्यतो यत्नत इति युक्त्या प्रतिपादितमर्थः ॥ च ॥ छ ॥

वेदे ये मङ्गलनिःस्वनाः मङ्गलवचनानि तैः ॥ ज ॥ झ ॥
उपस्थितोऽभिगतः अङ्कुरपूरितपालिकापात्रविशेषः ॥ ञ ॥ ठ ॥
मातरो मातृः ॥ ड ॥
यथाजोषं यथासुखम् ॥ ढ ॥ त ॥
॥ १-२ ॥

राजा एतदेव इन्द्रियकृत्यमिति वक्ति—सा वागिति। या अनन्तस्य गुणान् गृणीते सैव वाक् यौ तत्कर्मकरौ तावेव करौ अनेन करोतीति कर इति कर्तर्यच्प्रत्ययः सफल इति सूचितं यत्स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं हरिं स्मरेत्तदेव मनः "मन ज्ञाने" इतिधातोः स्मरणलक्षणं ज्ञानं यत्तस्य हरेः कथाः शृणोति स कर्णः "कृण आकर्णने" इतिधातुः ॥ ३ ॥

चराचरभेदेनोभयलिङ्गम् उभयप्रतिमामानमेद्यत्तदेव शिरः श्रयत इति शिरः "श्रिञ् सेवायाम्" इतिधातोर्नमनलक्षणसेवायां शिरः इति निपात्यते यदुभयलिङ्गं पश्यति तदेव चक्षुः "चक्षुदर्शने" इतिधातुः तस्य हरेर्जनानां यानि विष्णोः पादोदकं नित्यं भजन्ति पानस्नानलक्षणां सेवां कुर्वन्ति अथ मङ्गलानि तानि एवाङ्गानि नान्यानि ॥ ४—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १ ॥

असकृदिति यो विशेषज्ञः यो वा काममार्गणैर्विषयणः सोऽपि सोऽपि ॥ २ ॥

स्थिरजङ्गमेष्विति। सदा सर्वत्रैव स्मरणापेक्षया ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं श्रीमदर्चादिरूपं तद्भक्तादिरूपञ्च। तदन्यसर्वविस्मरणांशे दृष्टान्तः ॥ ४—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—२ ॥

सा वागित्यादि। स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं स्थिराः संसारवासनया ऽनुतरलो ये जङ्गमाः प्राणिनो महान्तस्तेषु वसन्तं तेषां हृदये सन्तम् ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं भगवन्मूर्त्तिर्वैष्णवं च विष्णोः पादोदकं तज्जनानां च ॥ ४—१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सम्पत्तिर्भगवन्मित्रे द्वाभ्यामत्र निरूप्यते।
लोकावगतहेतूनामभावात् केवले हरेः ॥
एकाशीतौ तथाध्याये कृष्णमित्रस्य सर्वथा।
सम्पत्त्यभावो वाक्याच्च स्थाप्यते सविशेषतः ॥
अङ्गत्वेन बलस्यात्र श्रुत्वा लीलां विचक्षणः।
निर्विण्णो भगवल्लीलां विशेषेणात्र पृच्छति ॥

पूर्वाध्याये बलभद्रलीलां श्रुत्वा भगवल्लीलायां जातस्पृहः पृच्छति—भगवन् यानि चान्यानीति चतुर्भिः। भगवन्निति सम्बोधनं भगवच्चरित्रे श्रद्धां ज्ञानञ्च सूचयति यानि प्रसिद्धानि चरित्राणि चकारादप्रसिद्धानि च अन्यानि ग्रन्थान्तरेषूक्तानि तत्सम्बन्धि चकरादनुक्तानि च नचैवं चरित्रबाहुल्यं नास्तीति च शङ्कनीयं यतो मुकुन्दस्य चरित्रबाहुल्याभावे सर्वेषां मुक्तिर्न सिद्धा भवेत् देशकालव्यवहितानां सर्वेषामेव चरित्रश्रवणादिनैव मोक्षे सिद्धे मम त्वेतावती श्रद्धा तानि सर्वाण्येव चरित्राणि श्रोतव्यानीति न केवलं मोक्षार्थित्वेनैव किन्तु महत्त्वार्थिना आत्मार्थिनश्च तत्रापि वीर्याणि पराक्रमरूपाणि तत्रापि बाहुल्यमाह अनन्तवीर्यस्येति श्रोतुमिच्छामहे इति श्रवणेच्छा सर्वेषां निरूपिता प्रभो इति एतावता श्रवणेच्छापूर्तिस्त्वय्येव कर्तुं शक्या नान्येन इति ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, श्रुतान्येव बहुचरित्राणि पुनः कथमाकाङ्क्षेति चेत्त त्राह—कोनु श्रुत्वेति । असकृत् वारम्वारमपि श्रुत्वा श्रवणाद्विरमेत् ब्रह्मन्नित्यस्मिन्नर्थे सर्वज्ञत्वात् सम्मतिरुक्ता तत्राप्युत्तमश्लोकस्य सत्कथाः उत्तमैः श्लोक्यन्त इत्यतियोग्यानां कथाश्च सद्रूपाः स्वतोपि पुरुषार्थपर्यवसायिन्यः एवं सर्वप्रकारेण उत्तमाश्रयः कोवा विरमेत ननु सत्कथाः बह्वय एव सन्ति बहूनां भगवत्तश्च ततश्च श्रुतानामेवानुवृत्तिः कर्त्तव्या किमपूर्वश्रवणेनेत्याशङ्कायामाह—विशेषज्ञ इति । यदकं चरित्रं श्रुतं तदा यावान् रसः तदपेक्षया द्वितीयचरित्रश्रवणे शतगुणः ततस्तृतीयेपि ततः शतगुणाधिक्यम् एवमुत्तरोत्तरं श्रोतॄणां रसाधिक्यमनुभवसिद्धम् अतो विशेषज्ञः कोवा विरमेत् पूर्वचरित्रेणान्तःकरणमालिन्ये निवृत्ते उत्तरोत्तरमधिकचरित्रस्वरूपज्ञानात् विशेषज्ञता युक्तैव तत्र कदाचित् संसारे व्यापृतः अन्यधर्मैर्बाह्यगृहीतः विरमेतापि यस्तु पुनर्विरक्तः स कथं तन्न गृह्णीयात् वैराग्ये उपपत्तिमाह—विषण्णः काममार्गणैरिति । कामाः नानाविधाः मार्गणत्वादन्तःस्थिताः भित्वा बहिर्निर्गच्छन्ति बहिः स्थिता श्चान्तः प्रविशन्तीति तत उपायो जातः यतोऽयं काममयः पुरुषः अतः सर्वतो भिन्नः सर्वानन्दहेतोश्चरित्रात् कथं विरमेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं जीवस्य स्वतः भगवच्चरित्रादविरतिमुक्त्वा विरक्तौ न केवलम् आत्मन एव कामैः नाशः किन्तु सर्वेन्द्रियाणामपि वैफल्यमिति वदन् इन्द्रियवत्त्वं भगवच्चरित्रादेवेत्याह—सा वागिति द्वाभ्याम् । वाग्देवतारूपा अनेनान्येषां दैत्यरूपा वागिति तेषामिन्द्रियाणां वागादिपदप्रयोगो भाक्तः आभासा वा वागादयः अन्यथा भगवतः सकाशात् उत्पन्नाः वागादयः कथमन्यपरा भवेयुः अथ बाहू प्राजापत्या इत्यत्र देवपक्षतेह वाचमूचुरित्यादिना वाक्शब्दव्यवहार उक्तः आसुराणान्तु सर्वेन्द्रियाणामासुरत्वमेव न वागादित्वम् अथवा इन्द्रियाणां द्वेधा उत्पत्तिः श्रुतौ निरूपिता "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति. "पराञ्चि खानि व्यतरत्स्वयम्भूः" इत्यादि च पुराणादिष्वहङ्कारादपि तेषामुत्पत्तिः यत्र ये भगवद्योग्याः तेषां भगवदीयैव सामग्री तत्रैव वागादिव्यवहारः ब्रह्मनिर्मितेऽहङ्कारनिर्मिते वा इन्द्रियवर्गेणायं व्यवहारः राजसतामसव्यवहारात् अतः सात्विका निर्गुणावा भगवदीया भवन्तीति भगवत्कृतेन्द्रियसम्बन्ध एव तेषां तत्र परीक्षार्थमिदमारभ्यते सा वागिति अभिप्रेता वाक् सैव यया तस्य गुणान् गृणीते गृणनं नोच्चारणमात्रं किन्तु नितरां "गृणिगरणे" इत्यनुशासनात् भगवतः कथामात्रं कदाचिदन्योपि वदेत् उत्कर्षगायकानान्तु तेन प्रकारेण नितरां भक्तिपूर्वकमुच्चारणं भगवत्कृतवाच एवेति न काप्यव्याप्त्यतिव्याप्ती इदमेव चाभिज्ञापिकम् एवमग्रेपि ज्ञातव्यं करौ च तत्कर्मकरौ कर्म लौकिकं परिचर्यात्मकं भगवत्त्वेन ज्ञात्वा यत्कृतौ तदपि भवति तुच्छब्देन पुरुषोत्तमो वा यज्ञस्तु पुरुषस्य कर्मेति न तत्रातिव्याप्तिः चकाराद्बहिर्मुखानामपि सेवकसेवकानां करौ सङ्गृहीतौ गुणानुवर्णनं तु न तेषामान्तरं शक्यं बाह्यन्तु प्रसंगाद्भवेदपि मनश्च तत्र चकारः पूर्वकर्मसङ्ग्रहार्थः ननु सेवकानां स्थिरजङ्गमेषु वसन्तं भगवन्तं स्मरेदिति अनेन द्वितीयस्कन्धे सूक्ष्मधारणायां यदुक्तं धारणया स्मरतीति तत्र विशेषो निरूप्यते—स्थिर जङ्गमेषु वसन्तमिति । तत्र स्वदेहान्तर्हृदयावकाश इति अन्यदपि रूपद्वयं सामान्यात् सङ्गृह्यते आधिदैविकमन्तर्यामिरूपं च तत्राप्युत्तमत्वादिभेदः कल्पनीयः उत्तमास्तु पूर्वोक्ताः सर्वत्र भगवद्दर्शनन्तु भगवत एव तथानुगृहीतस्य वा भवात तादृशस्य स्मृतिर्निवर्त्तत एव सर्वत्रा[illegible] विशेषमाह—शृणोतीति । तत्पुण्यस्य जीव[illegible]ज्जनानां वैष्णवा[illegible] जनकास्तु प्रकरणविरोधान्न ग्राह्याः कर्ण[illegible] भिप्रायं उत्तरो देवहूस्मृत इति वाक्[illegible] भक्तिजनिकां कथां शृणोति स [illegible] त्यज्य योगि पुण्यकथाः शृणोति[illegible] पूर्वोक्तो वा ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणां निरूप्य अङ्गानि निरू[illegible]युक्त महात्म[illegible]ाङ्गं निरूपयति—शिरस्तु तस्योभयालिङ्गमानमेदिति [illegible]के श्रवण [illegible] स्थावरजङ्गमात्मकं लिङ्गं यस्येति अन्यत्तु भारात्मक[illegible]वमेव निरूपितं तुशब्दः तद्व्यावर्त्तयति एतद्येन स[illegible]मीचीन[illegible] तदप्येन्द्रियकार्यं तथापि फलदशायामुपयुज्यत इति [illegible] प्रा[illegible] तदेव यत् पश्यतीति । सर्वमेव जगत् तल्लिङ्गत्वेनैव यदा पश्यति तदेव चक्षुः भवति अत्रायं साधकक्रमोपि निरूपितः मार्गान्तरानुसारेणैव गुणानुकीर्त्तनपर्यन्तमधिकारे सिद्धे पश्चात्कीर्त्तनं भगवदीयानां प्रथमं साधनं ततः सेवारुच्या सेवा ततो ज्ञानोदये सर्वत्र भगवदनुसन्धानं तादृशस्य बहिर्व्यापारे तत्साधकपुण्यकथाश्रवणं तस्य पुण्यैर्नारदादिभिर्वा कथाश्रवणं ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारः ततो नमनमिति एवं क्रमसिद्ध्यर्थं सर्वापेक्षया पूर्वमेव कर्त्तव्यम् आवश्यकफलसाधकमिति भगवच्चरणोदकस्य पश्चादपि साधकमिति सर्वाङ्गे निरूपयति—अङ्गानि विष्णोरिति । तान्येवाङ्गानि यानि विष्णोः पादोदकं गङ्गां वहन्ति अथ भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः शालग्रामादौ तज्जनानाञ्च नित्यं वहन्ति अङ्गात्प्रथममागमनं भिन्नप्रक्रमः नित्यवहनं त्रिषवणम् अहरहः तदकपानादिना वा एवं भगवदीयत्वेनैव सर्वपुरुषार्थ इति कथं कथातो विरतिरिति ॥ ४ ॥

एवं भगवदुत्कर्षे वर्णिते श्रवणेन शुकोपि भक्त्यानन्दे निमग्नः कथारम्भः कृतवानिति सूतः शौनकादीन् प्रत्याह विष्णुरातेन, संपृष्ट इति सहि भगवता एतदर्थमेव रक्षितः शुकोपि परमभगवच्छ्रद्धया भगवान् यतो बादरायणिः तपःपरायणाद्भगवत उत्पन्नः अत एव वासुदेवे सत्वान्तःकरणाविर्भूते निमग्नहृदयः सन् ततो गूढं भगवच्चरित्रं गृहीत्वैवाब्रवीत् इदं सख्यचरित्रं एकादशाध्यायैर्वक्तव्यम् अतो निमग्नहृदयत्वादिकं साधनेन निरूपितम् ॥ ५ ॥

कथामाह—कृष्णस्यासीदिति । स पूर्वमपि कृष्णस्यैवासीत् इदानीं तु सखा बाल्ये मित्रं कश्चिदिति विशेषतो देवांशत्वनिराकरणं किन्तु केवलं स जीवः तर्हि तेन सह कथं सख्यमासीत्तत्राह—ब्राह्मण इत्यादिसप्तविशेषणानि येन षड्गुणैश्वर्ययुक्तो भगवांश्च तत्र प्रतिष्ठितो भवति । ततो भगवानेव भगवतः सखासम्भवतीत्युक्तं भवति तत्र ब्राह्मणः श्रियो रूपं ब्रह्मानन्दत्वाल्लक्ष्म्याः अयञ्च ब्राह्मणः सम्बन्धी-

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कु(चे)चैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥
पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाऽभिगम्य च ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतसुबोधनी।

ब्रह्मसम्बन्धयोग्यतामेव सम्पादयति न जीवसम्बन्धमिति प्रकरणाद्ब्राह्मण्यं निरुक्तम् अनेन एतादृशभावे यदृच्छे भगवदिच्छा वा तेनैवास्य सर्वं जातमित्युक्तं भवति ब्रह्मविदां मध्ये श्रेष्ठः ब्राह्मणोत्कर्षः परमोऽयं ज्ञानस्यैतद्रूपं विरक्त इति इन्द्रियाणामर्थेषु सहजेषु रागाभावः वैराग्यस्य रूपं प्रकर्षेण शान्तः आत्मा यस्येति भितयानन्तरं धर्मो निरूपितः ततो जितेन्द्रियः ए[illegible]तो [illegible]कः ॥ ६ ॥

[illegible]तः पौर[illegible]

श्री[illegible]विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

[illegible]पसुकु[illegible]
अशी[illegible]तमे आयातः श्रीदामा हरिणार्चितः।
सप्रेमपृष्ट उक्ता च कथा गुरुकुलाश्रया ॥

हे प्रभो! तानि श्रोतुमिच्छाम इत्यन्वयः ॥ १ ॥

असकृदपि श्रुत्वा ननु विरमन्तोपि बहवो दृश्यन्ते तत्राह—विशेषज्ञ इति। निर्विशेषतत्त्वज्ञानिन एव विरमन्तु अप्राकृतगुणरूपलीलास्वादविशेषज्ञस्तु को विरमेत् किञ्च नित्यानुभूयमानदुःखध्वंसार्थमपि विरमितुं न युज्यते इत्याह—विषण्णः विषण्णोपि अन्यथा श्रवणद्वयं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ २ ॥

न केवलं कर्णस्यैव किन्तु कृष्णसम्बन्धं विना सर्वेषामप्यङ्गानां वैयर्थ्यमाह—सा वागित्यादि। अन्यानि वागादीनि तु "जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव" इत्यादि शौनकोक्तेर्निन्द्यान्येवेत्यर्थः तत्कर्मकरावेव करौ धन्यौ स्थिरेषु जङ्गमेषु वसन्तं स्मरेत् यत्मनस्तदेव मन इति यत्र यत्र नेत्रं पतति तत्र तत्रैव कृष्णस्मरणशीलं मन एव धन्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

उभयलिङ्गं विष्णोस्तज्जनानाञ्चेति व्यक्तीभावित्वात् विष्णुप्रतिमारूपञ्च तत् द्वयमेव यत्पश्यति तदेव चक्षुः अङ्गानि नामैरूर्ध्ववर्तीनि ज्ञेयानि ॥ ४—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अशीतितमे आगते सुदाम्नि श्रीकृष्णकृतसत्कारादिकं वर्ण्यते बलचरितानि श्रुत्वा पुनः श्रीकृष्णचरितानि पृच्छति भगवन्निति ॥ १ ॥

कामस्य मार्गणैर्विषण्णः विषादं प्राप्तः विषयेभ्यो जातग्लानिरित्यर्थः। विशेषज्ञः मुकुन्दवीर्यश्रवणादेः सर्वानन्देभ्यो विशेषं फलं जानातीति स तथा ॥ २ ॥

तौ एव करौ तत्कर्मकरौ तदेव मनो वसन्तं यत् स्मरेत् ॥ ३ ॥

उभयोः विष्णुतज्जनयोर्लिङ्गं मूर्त्तिं तज्जनानां वैष्णवानाम् ॥ ४—६ ॥

भाषा टीका।

राजोवाच।

हे भगवन्! हेप्रभो अनन्तवीर्य्य संयुक्त महात्मा श्रीकृष्णके जो इनके सिवाय अन्यवीर्य्यहैं उनके श्रवण करनेकी हम सब इच्छा करते है ॥ १ ॥

हेब्रह्मन्! उत्तम यश सम्पन्न श्रीकृष्णकी समीचीन कथान को सुनकर वारंवार कामके बाणोंसे विषादको प्राप्त भया विवेकी पुरुष कौन विरामको प्राप्त होसकताहै कोई भी नहीं ॥ २ ॥

जिस वाणीसे पुरुष, भगवान्‌के गुण कर्म नामन का कथन करताहै वहि बाणी सफलहै जो भगवान्‌की सेवा करने वारे है वेही हस्त सफल है, और स्थावरजङ्गम सब वस्तुमें अन्तर्य्यामी रूपसे वास करने वारे परमात्माको जो स्मरण करताहै वहि मन सफलहै और जो परमात्माको कथानका श्रवण करताहै, वहि कर्ण सफल है ॥ ३ ॥

जो मस्तक, भगवान्‌के अर्चावतार आदि और वैष्णव इन दो रूपनको नमन करताहै वहि सफल है, और जो भगवत् भागवत दोनों रूपका दर्शन करताहै वहि नेत्र सफल है, और जो अङ्ग, भगवानके अथवा भागवतनके चरणोदकको नित्य प्रति धारण करतेहै वेही सफलहैं ॥ ४ ॥

सूतउवाच।

निरविधक ज्ञान आदि गुण संपन्न श्रीवासुदेवके विषय में जिनका हृदय डूब रहाहै ऐसे व्यास पुत्र शुकदेव भगवान् राजा परीक्षितने पूछा तो श्रीशुकदेवजी बोले ॥ ५ ॥

श्रीशुकउवाच।

इन्द्रियनके विषयनमें वैराग्यवान् इन्द्रियजित शान्त मन वारा ब्रह्मज्ञानीन में श्रेष्ठ एक कोई ब्राह्मण श्रीकृष्णका सखा रहा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तथाविधा कुचैला किंच क्षुत्क्षामा यत्किंचित्सम्पन्नमन्नं तस्मै परिविष्य स्वयं क्षुधा जीर्णा ॥ ७ ॥

पतिव्रता सती म्लायता शुष्यता वदनेन सीदमाना भर्तु-

ननु ब्रह्मन् भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान् सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥
तमुपैहि महाभाग साधूनाञ्च परायणम् ।
दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १० ॥
आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।
किन्त्वर्थकामान् भजतो नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः ॥ ११ ॥
स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु (दुः) ।
अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भोगसम्पादनाशक्त्यावसीदन्ती वेपमाना भयेन कम्पमाना ॥ ८-१० ॥

भोजवृष्ण्यन्धकेश्वर इति तत्स्वीकारमात्रेण सर्वे ते दास्यन्तीति भावः । नात्यभीष्टान् परिपाकविरसत्वात् ॥ ११—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतो गृहाश्रम्यपि यदृच्छया प्रयत्नं विनापि उपपन्नेन समीपलब्धेन अर्थेन वर्त्तमानः वृत्तिं कल्पयन् कुचेलस्य जीर्णमलिनक्षुद्रवस्त्रस्य भार्य्या चासीदिति पूर्वेणैवान्वयः तथाविधा तादृशसद्गुणा ॥ ७ ॥

वदनम्लान्यादित्रयं प्रथमतो भर्तृभोगसम्पादनाशक्त्या निरन्तरबुभुक्षयैव च ततो भगवति भक्तीतरप्रार्थनानर्हत्वभावनया पतिभयेन सम्भवति ॥ ८ ॥

भगवतः पूज्यस्य भवत इत्यर्थः । साक्षात्सर्वेषां प्रकट एव श्रियःपतिः ननु तादृशेन सहाधमस्य मम सख्यं कुत इति चेत्तत्राह—ब्रह्मण्यः ब्राह्मणहितकारीति ननु तादृशं ब्राह्मण्यञ्च मम कुत इति चेत्तत्राह—शरण्यः शरणागतवत्सल इत्यर्थः । कोसौ ? तत्राह—भगवान् सात्वतर्षभः तद्रूपत्वेनावतीर्णोऽयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तमिति सार्द्धकम् । अतस्तमुपैहि तत्समीपे गच्छ ननु तथाप्यत्यन्तायोग्यत्वाल्लज्जया बिभेमिच तत्राह—साधूनां भवादृशां परायणं परमाश्रयं तदेकाश्रयत्वेन भयादिना तदनाश्रयणं सतामयुक्तमिति भावः । ननु साधुत्वे सति तदास्तां नाम अहन्त्वसाधुरेव नेत्याह—हे महाभागेति । अन्यथा तेन सह सख्यानुपपत्तेरिति भावः । अतो भवता ऽनभ्यर्थितमपि धनं तच्च भूरि बहुलं ते तुभ्यं दास्यति किञ्च सीदते दारिद्र्येण क्षुधादिना सदा दुःखं लभमानाय किञ्च कुटुम्बिने इति दानपात्रता सूचिता ॥ १० ॥

नन्वसौ निजबन्धुसन्तोषार्थं कदाचिदिन्द्रप्रस्थे कदाचित् वृन्दावने कदाचित् युद्धार्थमन्यत्रापि गच्छेदिति दूरं गन्तुमशक्तेन मया कथं प्राप्तव्यमिति चेत्तत्राह—आस्त इति । तदितो नातिदूरां श्रीद्वारकां गच्छ युद्धादिनिवृत्त्या यदुभिः सह विलासार्थमधुना तत्रैव निवासार्हत्वादिति भावः । यद्वा भोजादयः ईश्वराः सर्वसम्पत्तिमन्तो यस्मात्स इति गमनमात्रेणैव तव सर्वसम्पत्तिर्भवितेति भावः । यद्वा द्वारकावासतो नातिचिरकालगतमिदं वृत्तं क्षेयं ननु तथाप्ययोग्याय भूरि न दास्यत्येव तत्राह—स्मरत इति । चतुर्थ्यां षष्ठी पादकमलमेकमपि स्मरतः तच्चिन्तनमात्रे प्रवर्त्तमानायापि आत्मानं सर्वेश्वरमपि यच्छति तद्वश्यं करोतीत्यर्थः । भजतः भजते श्रवणाद्यशेषभक्तिं कुर्वते यथाविधि पूजयते वा जनाय अर्थकामान् किन्तु अर्थान् कामांश्च यच्छतीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । किमुततरां सख्यसौभाग्ययुक्ताय तुभ्यमिति भावः । तेषां न्यूनत्वे हेतुः नात्यभीष्टान् परिणामविरसत्वेन प्रायो ऽनभीष्टान् ननु तर्हि तानवज्ञया न दास्यत्येव तत्राह—जगतो गुरुः सर्वधर्मोपदेष्टा ततो भक्तस्य मनोरथं किमिति न पूरयेदिति भावः यद्वा जगतो गुरुः पितेति अयं भावः यथा पिता क्रीडनकादिकं तुच्छमपि प्रार्थयमानाय बालकाय स्नेहेन तदिच्छया दत्ते पश्चाद्रत्नालङ्कारादिकमपि तथा सावर्थकामानपि ददाति पश्चात्परमपदञ्चेति ॥ ११ ॥

स एवमिति सार्द्धकम् । भार्य्ययेत्यावश्यकतद्वरणार्थं तद्वचनं पाल्यमिति भावः । तत्रापि च विशेषेण प्रतिक्षणं पूरयतीति विप्रः तत्रापि बहुशो बहुलयुक्तिप्रदर्शनेन तत्रापि मुहुर्मुहुर्वारम्वारं मृद्विति पाठे क्रियाविशेषणम् एवं प्रार्थितोपि अयं हीत्यादि मनसा सञ्चिन्त्यैव गमनाय मतिं दधे ह्रीयतामित्यस्यानन्तरमुवाचेति शेषः । हे कल्याणि ! इति श्रीभगवद्दर्शनमङ्गले प्रवर्त्तनात् तत्प्रार्थनञ्च रिक्तपाणितादोषानिरासाय ॥ १२-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदृच्छयोपपन्नेन दैवाल्लब्धेनान्नादिना वर्त्तमानः जीवन् एवंभूतः कृष्णस्य सखा आसीदिति सम्बन्धः । तस्य ब्राह्मणस्य कुचेला-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्यस्य कुत्सितचेलमस्यतीदमन्वर्थं नाम भार्या क्षुत्क्षामा यदृच्छया लब्धं तस्मै परिविष्य स्वयं क्षुधा जीर्णा तत्र हेतुः तथाविधा पतिव्रता जितेन्द्रिया ॥ ७ ॥

अत एव पतिव्रता एवम्भूता सा म्लायता शुष्यता वदनेन पतिं प्राह ॥ ८ ॥

तदेवाह—नन्विति सार्द्धैस्त्रिभिः। हे ब्रह्मन्! भगवतः पूज्यस्य तव यः सखा कृष्णः तमुपैहि समीपं गच्छ कथम्भूतः? साक्षाच्छ्रियो लक्ष्म्याः पतिः तव दारिद्र्यापनयनं तस्य कियदितिभावः। ननु श्रियः पतिश्चेन्मां नावलोकयेदपीत्यत आह—ब्रह्मण्य इति। ब्रह्माणि ब्राह्मणकुले साधुः तस्मात्त्वामादरिष्यत इति भावः। अथापि श्रियःपतिश्चेन्मोक्षदो ननु वित्तद इत्यत आह शरण्यः चतुर्विधपुरुषार्थार्थिनां शरणार्हः अथापि न मदभिप्रेतं जानीयादित्यत आह—भगवान् ज्ञानशक्त्यादिषाड्गुण्यपूर्णः अथापि परत्वेन न मामाद्रियेतेत्यत आह—सात्वतर्षभः निरतिशयसौशील्यादेव सात्वतश्रेष्ठतयाऽवतीर्ण इति भावः ॥ ९ ॥

तमेव किं विशिष्योपैहीति ब्रूषे इत्यत आह—साधूनां भवादृशां परमयनं प्राप्यम् उपेताय किं दास्यतीत्यत आह—दास्यतीति। भूरि पुष्कलं द्रविणं धनं सीदते क्लिश्यमानाय कुटुम्बिने च तुभ्यं दास्यति ॥ १० ॥

कास्त इत्यतः आह—आस्ते इति। द्वारकायामेवाधुनाऽऽस्ते न तु शत्रुविजयाद्यर्थं क्वापि गत इति भावः। दास्यति वा नवेति संशयानं प्रत्याह—स्मरत इति। स्मरते एवात्मानमपि यच्छति ददाति किम्पुनः दूरङ्गत्वा भजतो याचमानस्यार्थकामान् ददातीति वक्तव्यमित्यर्थः। तान्विशिनष्टि—नात्यभीष्टानिति। परिपाकविरसत्वात्क्षितिभावः। भर्तुर्भोगसम्पादनार्थमेवं प्रचोदितमिति न पूर्वोक्तजितेन्द्रियपातिव्रत्यादिविरोधः ॥ ११ ॥

स इति। स विप्रः कुचेलः मृदुर्मृदुस्वभावत्वात् ओमिति वदन्निति भावः उत्तमश्लोकस्य भगवतो दर्शनमित्ययं परमो लाभः ॥१२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तथाविधा भर्तृवन्मलिनवस्त्रा ॥ ७ ॥

म्लायता म्लानं गच्छता अशनयावेपमानेत्येकम्पदं अशनया अशनेच्छया कम्पमाना ॥ ८—९ ॥

सीदते अवसन्नाय दरिद्राय ॥ १० ॥

अर्थकामान् यच्छतीति किन्तु वक्तव्यं किञ्च जगद्गुरुः अन्यमुक्तेभ्योऽन्यमिष्टं न यच्छति किन्तु भजतः पुरुषस्य यच्छत्येवेत्यर्थः। यद्वा ना परमपुरुषः अन्यमभीष्टं यच्छतीत्यतः तमुपैहीत्यन्वयः ॥ ११—१३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यदृच्छयोपपन्नेन वर्त्तमानः वीर्यवान् इदं त्वतिसहनं परमवीर्यकार्यं गृहाश्रमी गृहस्थः एतत्कीर्त्तिरूपं नन्वेतादृशस्य गृहस्थाश्रमो न युक्त इति शङ्कां वारयितुमाह—तस्य भार्या कुचेलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधेति। पूर्वं परमहंसगृहस्थनिर्णये यद्येतादृशी भार्या लभ्येत तदा गार्हस्थ्यमुत्तमम् एतदभावे पारमहंस्यमिति अन्यथा पुरुषोर्द्धवृगल इति पुरुषार्थसाधने खण्डः स्यात् कुचेलस्येति तस्यां रागाभावो निरूपितः रागिणां प्रथमतो वस्त्रालङ्करणमिति तस्यां रागाभावे अस्यापि हेतुमाह—क्षुत्क्षामेति। सर्वथा क्षुधा क्षामा कृशा तदपेक्षया तस्याः व्रतमधिकमिति पदार्थोत्पत्तावेक एव प्रकारः तत्रापि विशेषभोजनादाधिक्यं चकारात्तद्धर्मयुक्तापि तथाविधा कुचेला अनेन तस्मिन्नपि तस्याः रागाभावो निरूपितः ॥ ७ ॥

तस्याः कामनायां प्रथमतो हेतुमाह—पतिरेव व्रतं यस्याः यथा व्रती स्वव्रतोत्कर्षं वाञ्छतीति तथा सापि भर्त्तुः सर्वसमृद्धिं वाञ्छतीति पतिव्रतात्वादेव नान्यतस्तत्सम्पादनम् अतः पतिं प्राह म्लायता वदनेनेति दैन्यख्यापनं ननु मनसि कामाभावे दैन्यकूटरूपमिति पातिव्रत्यविरुद्धम् विद्यमाने तु तथाविधत्वं नास्तीत्याशङ्कायामाह—सेति। सा पतिव्रता व्रतार्थं तत्साधनमिति न दोष इति भावः। स्वतः स्वव्रतोत्कर्षो नास्तीति ज्ञापयितुमाह—दरिद्रा सीदमाना सेति। दारिद्र्यात् दुर्गतेः न कोप्यर्थः तत्राप्यवसादं शरीरेण प्राप्नोति ततः प्रथमत एव देहवियोगे व्रतभङ्गोपि भविष्यतीति भयात्तथाकरणं यतः सा पूर्ववत् तर्ह्येतावत्कालं कथं नोक्तवती तत्राह—वेपमानेति। भयादिति केचित् शरीरं पतनदशापन्नमिति अतःपरं कालो विलम्बं न सहत इति आभिमुख्येनागत्य चकारात् तन्मनःप्रीतिं कृत्वा स्तोत्रं वा वक्ष्यमाणमाह ॥ ८ ॥

तस्या वाक्यानि निरूपयति—नन्विति सार्द्धैस्त्रिभिः। सर्वथा अवसादे ईश्वरोपसर्पणं विहितम् अतः आपद्धर्मत्वात्सा बोधयति नन्विति कोमलसम्बोधनं ब्रह्मत्रित्यविकृतत्वाय सिद्धदशैषा तव विषयभोगेपि न स्वरूपनाशः किञ्च भगवता स्वस्य रूपं त्वयि समर्पितम् अतो भगवतस्तव सखा भगवान् साक्षात् अनेन प्रतिग्रहस्तद्दोषश्च निवारितः तस्याप्यस्मत्तुल्यत्वे व्यर्थमुपधावनमिति शङ्काव्युदासार्थं सख्यपदे नैव भगवत्त्वं प्राप्तमिति साक्षाच्छ्रियःपतिरित्याह—मूर्त्तिमत्याः आधिदैविक्याः लक्ष्म्याःपतिः तेन सर्वाः सम्पदः तदधीना इत्युक्तं तथाप्यस्मभ्यं कथं दास्यतीत्यत्र हेतुमाह—ब्रह्मण्य इति। चकारात्स्वतोप्युदारः किञ्च शरण्यश्च शरणं गच्छति तस्मै च सर्वं प्रयच्छति शरणागतावपि गमनमात्रेणैव दास्यतीति चकारार्थः नन्वेवं सति सर्वेभ्यो दाने सति पदार्थक्षयः अल्पावशेषे स्वार्थं वा स्थापयतीति शङ्कां वारयति भगवानिति। पूर्णसर्वशक्तिः सेवकाः प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यत आह—सात्वतर्षभ इति। सात्वतानां परमभक्तानाम् ऋषभः स्वामी ॥ ९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह—तमुपैहि तन्निकटे गच्छेति प्रार्थना ननु महाभाग्यव्यतिरेकेण कथं, भगवत्समीपगमनं तदभावश्च दारिद्र्यादेवावसीयते तत्राह—महाभागेति। पातिव्रत्येन तद्भाग्यं प्रादुर्भूतं पश्यन्ती तथा सम्बोधयति अनेनाल्पद्रव्येपि भाग्यरहितः कथं सर्वपुरुषार्थनिधिः प्राप्स्यतीति परिहृतम् इदानी-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मेव प्रादुर्भावात् किञ्च साधूनां च परायणं ये स्वभावत एव दरिद्राः परमसाधवः तेषामपि परमयनं चकारो युक्त्यन्तरमिदमिति ख्यापयितुं नन्वेवमपि को वेद दास्यति न वेति शङ्काव्युदासार्थमाह—दास्यति द्रविणं भूरीति । तत्र हेतुः सीदते ते कुटुम्बिन इति । सीदत्कुटुम्बी पात्रं तथापि भवान् सर्वगुणसम्पन्नः ॥ १० ॥

कदाचिद्भगवानन्यत्र गत इति शङ्कां व्युदस्यति—आस्तेऽधुनेति । तस्य कार्यान्तरवैयग्र्याभावाय ऐश्वर्यं निरूपयति भोजवृष्ण्यन्धकानाम् ईश्वर इति त्रिगुणप्रधानास्त्रयो निरूपिताः तथापि "दाता जगति दुर्लभः" इति न्यायेन कदाचिन्न दद्यात् तत्राह, स्मरतः पादकमलमिति । यः स्मरति तस्मै बहु प्रयच्छति किं बहुना ब्रह्मानन्दं किं बहुना आत्मानमपि तत्र किं वक्तव्यं भजते अर्थकामान् ददातीति नन्वर्थकामावेव चेत्तस्याभीष्टौ तदा न दद्यादित्यत आह—नात्यभीष्टानिति । बह्वथैव क्रीयत इति लोके प्रसिद्धं सर्वथाऽनभीष्टं सखा न दास्यतीत्यत आह—नातीति । किञ्चिदभीष्टत्वं वर्त्तत एव अतः प्रथमं दत्त्वा पश्चात् दूरीकरिष्यतीति भावः । ननु पात्रं प्राप्य कदाचित् क्रूरं करिष्यतीति शङ्कां वारयति । जगद्गुरुरिति । सर्वेषां हितोपदेष्टा कथमन्यथा कुर्यादित्यर्थः । अतभीष्टत्वे वा हेतुः अन्यथा जगद्गुरुत्वं न स्यादिति स्वयं विषयासक्तः नह्यन्येभ्यो वैतृष्ण्यं बोधयितुं शक्नोति ॥ ११ ॥

एवं तस्या वाक्यानुक्त्वा तेषामावृत्त्या तस्यापि मनः किञ्चित् तथा जातमित्याह—एवं स इति । ननु स्वयमेव कुतो न गतः किमिति भार्यया प्रार्थितः यतो भगवद्दर्शनं सर्वेषामेवाभीष्टं तत्राह—विप्र इति । बहुशो बहुप्रकारेण उक्तसद्दशेन मुहुः एकस्मिन्नपि दिवसे वारं वारं भर्त्रे रोचत इति ततस्तस्य गमनार्थमालोचनमाह—अयं हि परमो लाभ इति । उत्तमश्लोकस्य दर्शनं ब्रह्मभावादपि दुर्लभं यतो ब्रह्मणोपि तद्वाञ्छितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथाविधा तादृशगुणयुक्ता क्षुत्क्षामा चेति चकारात् क्षुत्क्षामत्वमित्येको गुणस्तु तस्मादप्यधिकस्तस्याः प्राप्तं यत्किञ्चिदन्नं तस्मै परिवेष्य स्वयं क्षुधयैव स्थितत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

सीदमाना भर्तृभोगसंपादनासामर्थ्यात् सीदन्ती वेपमाना भगवति भक्तीतरप्रार्थनाया अनर्हत्वात् पतिभयेन सकम्पा ॥ ८ ॥

ननु श्रीपतिना दीनस्य मम कुतः सख्यं तत्राह—ब्रह्मण्यः मम तादृशं ब्राह्मण्यमपि नास्तीति चेत् शरण्यः भक्त्यभावान्मम शरणागतत्वमपि नास्तीति चेत् भगवान् सर्वज्ञतया तव दुःखं दृष्ट्वा दयिष्यत एवेत्यर्थः । ननु स्वकर्मफलभोगेषु मद्विधेष्वनन्तेषु दुःखिजीवेषु मध्ये सर्वत्र समः स मह्यमेव कथं धनं दद्यादिति चेन्नैवमित्याह—सात्वतां भक्तानाम् ऋषभः पतिरिति स मा ददातु नाम किन्तु व्यजनादिभिस्तं परिचरन्तः परमकृपालवस्तद्भक्तास्तु दास्यन्त्येवेति भावः । सात्वतान् यदुवंश्यान् स पालयत्येव त्वत्पालने तस्य को भारः को वा दोषो भवितेति भावः ॥ ९ ॥

साधूनाञ्चेति चकाराद्दीनानाञ्च यदि त्वमात्मानं साधुं न मन्यसे तदा दीनस्तु भवस्येवेति भावः । अतः सीदते कुटुम्बिने इति दीनपात्रत्वं द्योतितम् ॥ १० ॥

ननु स साम्प्रतमिन्द्रप्रस्थे द्वारकायां वा असुरमारणार्थमन्यत्र क्वाप्यास्ते वा तत्राह—आस्त इति । अधुना न्यस्तशस्त्रः स्वनगरादन्यत्र न यातीत्यर्थः । भोजवृष्ण्यन्धकेश्वर इति तत्स्वीकारमात्रेण तेपि दास्यन्तीति भावः । ननु तदपि धनं प्रार्थयितुमहं लज्जे तत्राह—स्मरत इति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी स्मरणमात्रं कुर्वते जनाय अप्रार्थकायापि स्वात्मानमपि ददाति किम्पुनरकामान् परिणामविरसत्वात् दातुं नात्यभीष्टान् यतो जगतां गुरुर्हितकर्त्ता याचकानामिच्छया तानप्यप्रार्थितोपि दत्ते तेन तत्र गत्वा त्वया तूष्णीमेव स्थेयं सतु त्वदभीष्टं बहुधनं त्वद्धितकारित्वात् स्वाभीष्टं स्वचरणपद्ममाधुर्यञ्च दास्यतीति द्योतितम् ॥ ११ ॥

बहुशः प्रार्थित इति तस्या भार्यायाः नस्य तु मृदुत्वादितिभावः । तस्याः प्रार्थनया अप्रसन्नं मनः परामर्शेन प्रसादयति अयमिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथाविधा तादृशगुणयुक्ता क्षुत्क्षामा च यदृच्छयोपपन्नं संस्कृत्य बहुमानेन भर्त्रे परिवेष्य स्वयं क्षुधाजीर्णा अनेन गुणेन भर्तृतोप्यधिकेत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकदा अधिगम्य म्लायता शुष्यता वदनेन पतिं प्राह कथम्भूता सीदमाना भर्तुर्यथार्थभोजनाच्छादनसम्पादनेन सीदन्ती यतः पतिव्रता वेपमाना निष्कामभक्तं धनार्थं भगवति नियोजनेन भर्तृक्रोधसम्भावनया कम्पमाना ॥ ८ ॥

साक्षाच्छ्रीः स्वयं श्रीः रुक्मिणी तस्याः पतिः ॥ ९–१० ॥

अर्थकामान् यच्छतीति किन्तु वक्तव्यम् कथंभूतान् नात्यभीष्टान् धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं बाधा नो धनमिति सिद्धान्तं विजानतस्तवेति शेषः ॥ ११–१४ ॥

भाषा टीका ।

और वह यत्न के विना प्राप्त अन्न से जीवन करने वारा गृहस्थाश्रमी रहा उस मलिन जीर्ण वस्त्र धारी ब्राह्मण की पति के सदृशगुणवती क्षुधा से कृश भार्य्या रही ॥ ७ ॥

दारिद्र्य युत खेदको प्राप्त कंपायमान मलिन वदन वारी वह पतिव्रता स्त्री एक दिन पति के संमुख जाय कर बोली ॥ ८ ॥

हे ब्रह्मन् ! साक्षात् लक्ष्मीपति और ब्राह्मणों के भक्त आश्रयण के योग्य यादवन में श्रेष्ठ श्रीकृष्णभगवान् आपके मित्र हैं यह निश्चय हि है ॥ ९ ॥

हे महाभाग ! धर्मशील महात्मानको सबहि फल देने के परम उपाय उस श्रीकृष्ण मित्र के पास आप जाइयेगा

इति सञ्चिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ।
अप्यस्त्युपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ॥ १३ ॥
याचित्वा चतुरो मुष्टीन् विप्रान् पृथुकतण्डुलान् ।
चैलखण्डेन तान् बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥
स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल ।
कृष्णसन्दर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥
त्रीणि गुल्मान्यतीयाय त्रिस्रः कक्षाश्च सद्विजः ।
विप्रोऽगम्यान्ध(क)वृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १६ ॥
गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १७ ॥
तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

क्लेशयुत कुटुम्बी आपके अर्थ वह श्रीकृष्ण बहुत धन देवेगा ॥ १० ॥

भोज वृष्णि अन्धक यदुवंशीनके ईश्वर श्रीकृष्ण वर्त्तमान कालमें द्वारकामें विराजमानहैं निज चरणविन्दके स्मरण करने वाले पुरुषोंको अपने आत्मा कोभी वह देदेता है ॥ ११ ॥

जब ऐसाहै तो वह जगतका गुरू श्रीकृष्ण निज भक्त को अत्यन्त नहिं वांछित अर्थ कामोंको देता है इसमेंतो कहनाहि कहाहै इस प्रकार कोमल वचनसे भार्य्याने बहुत वार उस विप्रको प्रार्थनाकी तबतो उस ब्राह्मणने विचार किया कि जानेसे श्रीकृष्णका दर्शन होगा यही परम लाभहै ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अप्यस्ति किमस्तीति प्रश्नः ॥ १३—१४ ॥

मह्यं मम ॥ १५ ॥

गुल्मानि रक्षार्थे सैन्यस्थानानि कक्षाः प्रतोलीः अतीयाय अतिक्रम्य जगाम सद्विजः द्विजैः सहितः ततश्च अगम्याः दुर्गमाः येऽन्धका वृष्णयश्च तेषां गृहेषु ॥ १६ ॥

तथा हरेर्द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां च ये गृहास्तेषु मध्ये श्रीमदेकतमं गृहं विवेश तदा च स द्विजो ब्रह्मानन्दङ्गतो यथा तथा बभूवेतिशेषः ॥ १७ ॥

पर्यग्रहीत् पर्यरम्भत ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

याचित्वा प्रति विप्रान् प्रति चतुर इत्यधिकन्यूनतायां प्रयोजनाभावात् पृथुकतण्डुलाः नवार्द्धभ्रष्टधान्यकुट्टनाज्जाताश्चिपिटतण्डुलाः ॥ १४ ॥

सोपि तानवादाय अन्यासद्भावात् किल वार्त्तायाम् ॥ १५ ॥
त्रीणीत्यर्द्धकम् । गुल्मलक्षणमिदमुक्तम्—

नवद्विपं नवरथं सप्तविंशति सप्तिकम् ।
गुल्मं तज्ज्ञैः स्मृतं पञ्चचत्वारिंशत्पदातिकम् ॥

इति. अत्र तु पुररक्षकतावत्सेनानिवेशस्थलमेव गुल्ममित्युपचारात् तादृशानि त्रीणि । विप्र इति सार्द्धकं । ननु दुर्गमगृहाणां गृहेषु कथं प्रवेशः तत्राह अच्युतस्य ब्रह्मण्यदेवत्वादिनिज-माहात्म्ये, सदा सुस्थिरत्वेन तन्नाम्नस्तस्यैव धर्मः तद्वतां यद्वा भगवद्धर्मवतां वैष्णवत्वेन स्वत एव ब्राह्मणानां वैष्णवानां चादरादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमदिति श्रीरुक्मिणीगृहस्य श्रैष्ठ्येन शोभाभरात् तथा च पाद्मोत्तरखण्डे गद्यं स तु रुक्मिण्यान्तःपुरद्वारि क्षणं तूष्णीं स्थित इत्यादि, अतोग्रे शय्यास्थाने गुर्जरादिप्रसिद्धः साक्षादिति पाठ एव सङ्गतः तथाचानन्तराध्यायेपि "तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तम्"इति. "राघवत्वे ऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इति श्रीविष्णुपुराणोक्त्या तस्या एव प्राधान्येन श्रीरिति प्रसिद्धेः तदन्यसर्वविस्मारणांशे दृष्टान्तः ब्रह्मेति ॥ १७ ॥

अच्युतदेवसर्वसद्गुणसद्व्यवहारेभ्यः यथाकथञ्चिज्ज्ञानात् सख्याच्च विच्युतिरहित इत्यर्थः । अतः प्रियायाः पर्य्यङ्क-श्रितोपि पर्य्यङ्क आश्रित इति चित्सुखः अर्थः स एव टीकायां पर्य्यरम्भतेत्यस्यालिङ्गदित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अन्यैर्द्विजैर्भिक्षुभिः सहित इति निर्भयप्रवेशे हेतुः ॥ १६—२९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति मनसा सञ्चिन्त्य चिन्तापूर्वकं निश्चित्येत्यर्थः । वित्तलाभस्त्वानुषङ्गिक इत्यभिप्रेत्येति भावः । मतिं बुद्धिं दध चक्रे विधाय प्राहेत्यर्थः । तदेवाह—अपीति । हे कल्याणि ! उपायनं भगवते समर्पणीयं योग्यं वस्तु गृहे किमस्तीति प्रश्नः ॥ १३ ॥

इत्थमापृष्टा सा पृथुकतण्डुलान् तानपि चतुरो मुष्टीन् ग्रामस्थान् विप्रान् प्रति याचित्वा चेलखण्डेन छिद्रपटशकलेन बध्वा भगवत उपायनं भर्त्रे ददौ तद्दस्ते ददौ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । स विप्राग्र्यः कुचेलः तान् पृथुकतण्डुलान् ॥ १५ ॥

त्रीणीति । स द्विजः कुचेलः गुल्मानि रक्षार्थसैन्यस्थानानि ततः कक्ष्याः प्रकोलयस्ताश्चातीयायातिक्रान्तवानित्यर्द्धस्यान्वयः अच्युतस्येव धर्माः सम्पत्त्यादिगुणाः येषां तेषामगम्यानां दुर्गमानामन्धकानां वृष्णीनाञ्च गृहेषु मध्ये ॥ १६ ॥

द्व्यष्टसहस्राणि हरेर्महिषीणां गृहान् तत्रापि श्रीमदेकतमं गृहं विवेशेति सम्बन्धः द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकसाधारणत्वादग्रजात्यवगमाय विप्र इति चोक्तमित्यतो न पौनरुक्त्यं यथा ब्रह्मानन्दं मोक्षसुखं प्राप्तो वैकुण्ठे हरेर्मन्दिरं विशति तद्वत ॥१७॥

तमिति । प्रियायाः रुक्मिण्याः पर्यङ्के आस्थितो भगवांस्तं कुचेलं दूरादेव दृष्ट्वा दोर्भ्यां बाहुभ्यां पर्यग्रहीदालिङ्गितवान् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चेलखण्डेन जीर्णवस्त्रखण्डेन ॥ १४—१५ ॥

गुल्मानि शिबिराणि कक्ष्याः पुरप्रकोष्ठानि "कक्ष्या कच्छे वरत्रायां काञ्च्यां गेहे प्रकोष्ठके" इति यादवः । अन्धवृष्णीनां गृहेषु मध्ये यानि द्व्यष्टसाहस्रमहिषीणां गृहाणि गम्यं गत्वा तेष्वेकतमं गृहं विवेशेत्यन्वयः । द्विजत्वं क्षत्रियस्याप्यस्तीति विप्र इति आनन्दं गतो मुक्तो ब्रह्म विशति यथा तथा ॥ १६—१७ ॥

पर्यग्रहीदाश्लिष्टवान् ॥ १८—१९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मानन्दमिति ॥ १७—१८ ॥

निर्वृतिरानन्दः प्रीतिः स्नेहः ॥ १९—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

त्रीणि गुल्मानीत्यादि त्रीणि गुल्मानि तिस्रः कक्षाश्च सद्विजः द्विजैरन्यैः सहितः सविप्रः अतीयायत्येकं वाक्यं पुनरुत्तरवाक्ये द्व्यष्टसहस्राणां हरेर्महिषीणां मध्ये एकतमं मुख्यतमं गृहं द्विजो विवेशेति एक एवेति मनने पुनर्द्विजशब्दोपादानं विवेशैकतममित्यादि एकतमं प्रधानतमं श्रीरुक्मिणी भवनं यथावत् गतः सन् विवेशेत्यन्वयः कीदृशं ब्रह्मानन्दं ब्रह्मानन्दस्वरूपम् ॥ १६—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेकं कार्यमुभयं साधयिष्यतीति सञ्चिन्त्य इदं गोप्यं भार्यायै न वक्तव्यमिति मनुसेत्युक्तम् अन्यथा सा्प्यागच्छेत ततो गमनाय मतिं दधे ततो गमनसामग्रीं विचारयन् रिक्तहस्तो न पश्येतेत्युपायनं याचितवान् याचनावाक्यमाह—अप्यस्तीति । अपीति सम्भावनायां हे कल्याणि कदाचित् कुतश्चित् प्राप्नुयात् गृहेऽस्तीति प्रश्नः नास्तीत्युक्ते कदाचिद्गमनप्रतिबन्धकमेतदेव भवेदिति तूर्ष्णीं स्थिता ॥ १३ ॥

ततः अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति ज्ञात्वा याचयति—दीयतामिति । सा च पतिव्रता भर्तृवाक्यं प्रतिपालयितुं चतुरो मुष्टीन् पृथुकतण्डुलान् धान्यचिपिटान् ते मध्ये भक्षयितुमपि शङ्क्यत इति तानेव याचयित्वा चेलखण्डेन स्ववस्त्रखण्डेन तान् बद्ध्वा स्वभर्त्रे उपायनं प्रादात् एतद्भगवते देयमिति अबध्वा दाने कदाचित् अन्यस्मै प्रयच्छेत् पातयेद्वा ॥ १४ ॥

ततो भगवन्तं प्रति सोपायनस्य गमनमाह—स तानादायेति । किलेति प्रमाणं मध्ये यो गच्छति स स्वाभिलषितं चिन्तयति ततोऽयमपि चिन्तयन् गच्छति तर्हि किं धनं दर्शनञ्चेति सन्देहे तन्निवृत्त्यर्थमाह कृष्णसन्दर्शनमिति ॥ १५ ॥

ननु, कथं कियद्वालं प्राप्स्यामीति ततः दुर्गगतत्वात् रक्षकास्तत्र तत्र स्थिताः ते किमपि न प्रवेशयन्ति अज्ञातचरं तत्र कथमयं गतः इति शङ्कां निवारयति त्रीणि गुल्मान्यतीयायेति । गुल्मानि सेनाभेदाः कक्ष्याः प्राकारभेदाः गुल्मशब्देन गुल्मकृतं वनं दुर्गाणि वा निःशङ्कगमने हेतुः सद्विज इति । द्विजैः सहितः स एव वा द्विजः द्विजत्वं साधारणमिति विशेषेण पूरणत्वं वदन् विप्रत्वमाह—अन्धकवृष्णीनाम् अच्युतधर्मिणां वैष्णवानां परितो व्याप्तानां गृहेषु मध्ये हरेः द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां गृहेषु च मध्ये द्विजः अप्रत्याख्येयः एकतमं गृहं विवेश भगवानत्र स्थास्यतीति तत्र हेतुः श्रीमदिति शोभासम्पत्त्यतिशययुक्तं तत्र गमनमात्रेणैव तस्य या वस्था तामाह— ब्रह्मानन्दं गतो यथेति । द्वारकायां वैकुण्ठावेशात्तस्य च ब्रह्मत्वात् तन्मध्ये भगवद्गृहस्य च आनन्दांशत्वात् तत्र प्रविष्टो ब्रह्मानन्दं प्राप्नोत्येव यथेति प्रकारभेदार्थमुक्तं ततः परितो विलोकनसामर्थ्यरहितः आनन्दानुभवेन निमीलिताक्ष इव भगवता दृष्ट इत्याह—तं विलोक्येति । प्रियापर्यङ्के लक्ष्मणापर्यङ्के विरतिवेलायां चतुर्थप्रहरे रात्रौ वा प्रियापर्यङ्के भगवानुपविष्टः सा लक्ष्मणा चिह्नेन लक्ष्मीर्भवति ततः सहसोत्थाय अग्रे समागत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीत् अनेन तुल्यता निरूपिता । मुदेत्यान्तरो भावः यथा भगवत्सम्बन्धे तस्य हर्षः एवं तत्सम्बन्धे भगवतोऽपि भक्तत्वादिति ज्ञापितम् ॥ १६—१८ ॥

सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १९ ॥
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम्।
उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥ २० ॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः।
व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ २१ ॥
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा।
अर्चित्वाऽऽवेद्य ताम्बूलं गाश्च स्वागतमब्रवीत् ॥ २२ ॥
कुचेलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसन्ततम्।
देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥
अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना।
विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अप्यस्ति गृहे अस्तिचेद्दीयतां रिक्तपाणिः सख्युस्तस्य गृहं कथं यास्यामीति भावः ॥ १३—१४ ॥

कथं स्यादिति द्वाःस्थैर्वारयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

गुल्मानि पुरबहिर्द्वाररक्षकसेनानिवेशस्थलानि कक्षाः पुरान्तर्द्वारदीर्घग्रहप्रकोष्ठान् सद्विजः तत्रत्यद्विजसहितः अगम्याः ये अन्धकवृष्णयस्तेषां गृहेषु तद्गृहनिकटे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

द्व्यष्टसहस्राणां हरेर्महिषीणां द्व्यष्टसहस्रमहिषीगृहाणां मध्ये एकतमं मुख्यतमं गृहं विवेशेत्यन्वयः। तच्च गृहं रुक्मिणीगृहमेव यदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डगद्ये "स तु रुक्मिण्यन्तःपुरद्वारि क्षणं तूष्णीं स्थितः" इत्यादि तदन्यसर्वविस्मरणांशे दृष्टान्तः ब्रह्मेति ॥ १७ ॥

अभ्येत्य प्राङ्गणमागत्य पर्य्यग्रहीत् परिरेभे ॥ १८-१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मह्यं मम कृष्णदर्शनं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५ ॥

गुल्मानि रक्षार्थं सैन्यस्थानानि कक्षाः प्रतोलीश्च स द्विजः श्रीदामा प्रतीयाय अतिक्रान्तवानित्यर्थः। ततश्च अगम्याः येऽन्धवृष्णयः अन्धकवृष्णयः तेषाम् अच्युतधर्मोऽस्ति येषां विष्णुधर्मनिरतानां भागवतानामित्यर्थः ॥ १६ ।

गृहेषु हरेर्महिषीणां गृहेषु च मध्ये एकतमं श्रीमद्रुक्मिणीगृहं विवेशेत्यर्थः। तत्र स द्विजः यथा ब्रह्मानन्दं गतो तथा बभूवेति शेषः ॥ १७—१९ ॥

भाषा टीका।

मनसे ऐसा चिन्तवन करके द्वारका जाने के वास्ते उस विप्र ने बुद्धि, करी ॥ भार्य्या से बोला कि यदि गृह में भगवान् के समर्प्पण योग्य कुछ वस्तु होय तो हे कल्याणि! दीजियेगा ॥ १३ ॥

ऐसा कहने पर उसकी भार्य्या अन्य ब्राह्मणों से याचना कर के भान के चार मुट्ठी चूडानको एक वस्त्रकी चीर में बांध कर पतिको श्रीकृष्णकी भेट के योग्य उन चूडानको देती भई ॥ १४ ॥

वह विप्रों में श्रेष्ठ उन चूडानको लेकर श्रीकृष्णका दर्शन मोको किस प्रकार होवेगा ऐसा चिन्तवन करत द्वारकापुरीको प्रयाण करता भया ॥ १५ ॥

ब्राह्मणों के साथ वह विप्र द्वारका में अन्तःपुर के बाहिर दरवाजे पर तीन पलटन और तीन ड्योढीनको उलंघन कर के जाता भया श्रीकृष्णहि जिनका इस लोक परलोक के कल्याण करने वारे और दुःख सभी जिनके शत्रु नहि आय सके ऐसे अंधक वृष्णियादवन के गृहनमें ॥ १६ ॥

तथा श्रीकृष्णको सोरह हजार भार्य्याओं के गृहन के मध्य में प्रति सम्पत्ति युत एक मुख्य गृह में वह ब्राह्मण गया वहां जाय कर उस समय ब्रह्मानन्दको जैसे प्राप्त हो तैसा होगया ॥ १७ ॥

उस ब्राह्मणको दूर से हि देख कर निज प्रिया रुक्मिणी के पलिंग पर विराजमान श्रीकृष्ण शीघ्रहि उठ कर आंगण में आय कर मोद के साथ दोनो भुजान से मिलते भए ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अब्बिन्दूनानन्दाश्रूणि ॥ १९ ॥

समर्हणमुपायनमुपहृत्य समर्प्य पादावनेजनीरपः ॥२०-२२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धमनिभिः सिराभिः सन्ततं व्याप्तम् ॥ २३ ॥
अवधूतं मलिनम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सख्युः सतीर्थत्वेन सह विहारिणः तेष्वपि बहुषु प्रियस्य प्रेमविशेषविषयस्य किञ्च विप्रश्चासौ ऋषिश्च श्रीभगवद्भक्त्यादिमाहात्म्यज्ञः तस्य निर्वृतिरानन्दः प्रीतिः स्नेह इति भेदः विशेषेणामुञ्चत् तत्र पुष्करेक्षण इति श्रीनेत्रयोः सौन्दर्य्याधिकता सूचिता ॥ १९ ॥

अथ चिरपरिरम्भणानन्तरमेव उपवेश्येति भयादिनानुपविशन्तं बलादाकृष्य स्वयमुपवेश्येत्यर्थः । स्वयमित्यस्य यथायोग्यं परैरप्यन्वयः समर्हणं पूजाद्रव्यं स्वयमेवोपहृत्य ततः स्वयमेवावनिज्येत्यादि भगवान् साक्षात्परमेश्वरोऽप्यग्रहीत् किमर्थं लोकपावनः तच्छिक्षणेन लोकान् पावयितुमिति यद्वा भगवानपि लोकपावनोऽप्यग्रहीत् अहो विनयादिसौशील्यमिति भावः । व्यलिम्पदित्यर्द्धकम् दिव्येन गन्धेन अगुर्वादिसाधितसुगन्धिद्रव्यविशेषेण चन्दनादिभिश्च सहैव पिष्टैः विशेषेण भक्तिच्छेदादिना अलिम्पत्तमिति शेषः ॥ २०—२१ ॥

अर्चित्वा अर्चयित्वा परमान्नादिभोजनश्च यथासमयं स्नपनपूर्वकं ज्ञेयं तच्च भुक्त्वेत्यादिनाग्रे वक्ष्यत्यपि ॥ २२ ॥

कुचेलमिति वस्त्राप्रदानं सूचयति तच्च सकारणमग्रे व्यक्तं भावि मलिनं विवर्णमित्यादिकं शीतादिदुःखैनैव एभिस्तु विशेषणैः परिचरणीयत्वायोग्यता तस्योक्ता एवं तेषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं तथापि पर्य्यचरत्, का ? या साक्षात्स्वयमेव देवी पट्टराज्ञी श्रीरुक्मिणीत्यर्थः । इति श्रीभगवदुवृत्तस्या अपि परमब्रह्मण्यत्वं दर्शितम् ॥ २३ ॥

अवधूतं श्रीकृष्णेन सभाजितं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सख्युरिति । अङ्गसङ्गेनालिङ्गनेनातीव निर्वृतः सुखितः प्रीतश्च पुष्करेक्षणः नेत्राभ्यामानन्दाश्रुबिन्दूनभ्यमुञ्चत् ॥ १९ ॥

अथेति । उपविष्टं कृत्वा तस्य सख्युः स्वयमेवोपायनमुपहृत्य समर्च्य पादाववनिज्य प्रक्षाल्य पादावनेजनीरपः शिरसा अग्रहीद्धार व्यलिम्पदिति । चन्दनादिभिः साधितेन दिव्यगन्धेन मित्रं सखायं व्यलिपत् ॥ २०-२१ ॥

सुरभिभिर्धूपैर्दीपैर्बलिभिरन्यैश्च पूजासाधनैरर्चित्वा गां धेनुं ताम्बूलं च निवेद्य स्वागतमब्रवीत् पप्रच्छ ॥ २२ ॥

कुचेलमिति । मलिनमभ्यङ्गोद्वर्तनाद्यभावात् धमनीभिः सिराभिः सन्ततं व्याप्तं मेदोमांसादिरहितकेवलत्वङ्नाडीमात्रावशिष्टशरीरामित्यर्थः । तत्र हेतुः क्षामं क्षुधा कर्शितं भैष्मी रुक्मिणी चामरव्यजनेन पर्यचरद्वीजयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अन्तःपुरजन इति । अमला निर्मला कीर्त्तिर्यस्य तेन कृष्णेन प्रीत्या सभाजितं सम्यक् पूजितं तमवधूतं मलिनं वीक्ष्य विस्मितो बभूव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पादावनेजनीरपः पादप्रक्षालनजलानि ॥ २०—२२ ॥

धमनिसन्ततं सिरासहस्राचितगात्रम् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत आनन्दापूरित इव लीलां कृतवानित्याह—सख्युः प्रियस्येति । सखित्वात्तस्य यथाजातं तथैव भाव्यं भगवतोऽपि सुतरां प्रियस्य स प्रीतिविषयः पूर्वत्र हेतुरपि भवति ततो विप्रर्षिः ब्राह्मणोत्तमः अलौकिकः परमानन्दोऽप्यस्मिन् प्रादुर्भूत इति तत्सङ्गेनातिनिर्वृतः अन्तःसुखं प्राप्तवान् ततः प्रीत्या मनस्तं द्रष्टुं बहिरागतमिव नेत्राभ्याम् अब्बिन्दून् व्यमुञ्चत् पुष्करेक्षण इति कृपालुत्वमुक्तं हेतुत्वेन ॥ १९ ॥

ततो भार्याकृतवैलक्षण्यमावश्यकमिति तेनैव सख्यं न्यूनं भविष्यतीति शङ्कायामाह—अथोपवेश्य पर्यङ्क इति । ततः सख्युः समर्हणं स्वयं कृतवान् अस्य पादाववनिज्य समर्हणसाधनान्युपाहृत्य पादावनेजनीरपः ॥ २० ॥

शिरसा अग्रहीत् धर्मोयमिति नात्र दूषणं लोकशिक्षार्थश्च धर्मकरणं राजन्निति सम्मत्यर्थं विशेषतश्चरणोदकधारणे अभिप्राया तरमाह—लोकपावन इति । सहि सर्वलोकात्मकः ब्राह्मणोऽपि स्वयं स्थित इति पूर्वमुक्तं तेन स्वचरणारविन्दोदकेन लोकान् पावितवानित्युक्तं नैतावता त्वपकर्षः यतो भगवान् ततः पूजामाह—व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेनेति । पूजयासदेवत्वं वारयति मित्रमिति प्रदीपावलिभिरारात्रिकैः अनेन तस्य सुखं तथा यद्यपि न भवति तथापि मुदा कृतवान् ततः पुष्पैः शिरसि अर्चित्वा ताम्बूलं निवेद्य गाञ्च विधिपरिपालनार्थं पश्चात् स्वागतमब्रवीत् अत्र वृषभो गौः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ततो भार्यापि पतिव्रतात्वान्मात्सर्यादिकमकृत्वा तं पूजितवतीत्याह—कुचेलमिति । मलिनभग्नस्थूलवस्त्रं शरीरं संस्काररहितं दुर्बलं धमनिभिः सिराभिः सन्ततं तथापि द्विजं ब्राह्मणस्यैव शोभा तादृशमपि देवी देवतारूपा लक्ष्म्यावेशात् शैब्या लक्ष्मणा चामरव्यजनेन पर्यचरत् पूर्वं भगवति चामरव्यजनं कुर्वाणा स्थिता पश्चाद्ब्राह्मणपूजायामपि तथैव कुर्वाणा स्थितेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमुभाभ्यां पूजितं दृष्ट्वा तत्रत्या आश्चर्ययुक्ता जाताः इत्याह-अन्तःपुरजन इति । कृष्णेन सभाजितमवधूतं दृष्ट्वा विस्मितोऽभूत् अनेन भगवत्यपि अपकर्षो भाव्यतामिति शङ्का भावायाह—अमलकीर्त्तिनेति । तत्राप्यतिप्रीत्या तत्रापि सोऽवधूतः मलिन एव अन्यद्वारा मलापकर्षणं कृत्वा पश्चात्पूजापक्षो निवारितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पादावनेजनीरपः ॥ २०—२२ ॥

साक्षाद्देवी रुक्मिणी शैब्येति क्वाचित्कः पाठः पाद्मोत्तरखण्डासम्मतः ॥ २३ ॥

किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन् गर्हितेनाधमेन च ॥ २५ ॥
योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन सम्भृतः ।
पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ २६ ॥
कथयाञ्चक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
आत्मनो ललिता राजन् करौ गृह्य परस्परम् ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अपि ब्रह्मन् गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।
समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २८ ॥
प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
नैवातिप्रीयसे विद्वन् धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥
केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीर्यथाऽहं लोकसङ्ग्रहम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अमलकीर्त्तिनेति ततःप्रभृति श्रीदामपरिचरणरूपा कीर्तिः सदामदारिद्र्यभञ्जनरूपं नामचाभूत् अवधूतं मलिनवेषम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपहृत्य समर्प्य पादावनेजनीः अपः ॥ २० ॥

शिरसा अग्रहीत् दधार तत्र हेतुः लोकपावनः एवंविधभज्जनचरणोदकं शिर भे धारणीयमित्येवं लोकशिक्षया लोकान् पावयति पवित्रीकरो शोना तथा ॥ २१—२२ ॥

धमनिभिः सिरा र्युः राज्ञा देवी रुक्मिणी ॥ २३ ॥

अवधूतं मलिनदे संयुज्यत २४ ॥ ति किञ्चि

भाषा टीका ।

प्यारे सखा विप्र ऋषि के अंग संग से अति आनन्द को प्राप्त तथा प्रसन्न भए कमल नेत्र श्रीकृष्ण, दोनो नेत्रों से आनन्द के आंशून की बूंद टपकाने लगे ॥ १९ ॥

अनन्तर उस ब्राह्मण को पलिंग पर वैठाय कर साक्षात् आप हि श्रीकृष्णजी, पूजा की सामग्री को सम्पादन कर के निज सखा ब्राह्मण के दोनों चरण पखार कर ॥ २० ॥

हे राजा लोकन को पवित्र करने वारे श्रीकृष्ण भगवान् उस ब्रा ा के चरण प्रक्षालन जल को मस्तक से धारण करते भए, अनन्तर चन्दन अगरू केशरि से बनाए भए दिव्य सुगन्धि से उस ब्राह्मण को चर्चित करते भए ॥ २१ ॥

सुगन्धि धूपों से और दीपावलियों से मोद के साथ मित्र का अर्चन कर के तथा ताम्बूल और गौ का निवेदन कर के श्रीकृष्ण भगवान् कुशल पूछते भए ॥ २२ ॥

मलिन वस्त्र धारण किये मलिन रूप कृश नाडीन से व्याप्त ब्राह्मण को लक्ष्मणा देवी चमर वीजना से परिचर्या करती भई ॥ २३ ॥

निर्मल कीर्त्ति सम्पन्न श्रीकृष्ण ने प्रीति से उस मलिन ब्राह्मण की पूजा करी उस को देख कर अन्तःपुर में रहने वारा सवहि जन आश्चर्य करने लगा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विस्मयमाह—किमनेनेतिद्वाभ्याम् ॥ २५ ॥

सम्भृतः सम्मानितः ॥ २६ ॥

सतोर्वसतोः गृह्य गृहीत्वा ॥ २७ ॥

भार्या ऊढा परिणीता नवेति गृहस्थलिङ्गदर्शनाद्भोगादर्शनाच्च संशयादिव प्रश्नः ॥ २८ ॥

अप्रतिषेधादुद्वाहमनुमतं मत्वाऽऽह—प्राय इति । तर्हि ते चित्तं नूनमकामविहतं कामैर्विहतं न भवतीति मे विदितम् तथाहि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे हे विद्वन्निति विदुषस्तवैतद्युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥

कामहतत्वाभावे किं गृहधर्मक्लेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह—केचिदिति । दैवीरीश्वरमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजन्तः कामैरनाकृष्टचेतसामपि कर्मकरणे दृष्टान्तः यथाऽहमिति लोकसङ्ग्रहं लोकस्य सङ्ग्रहो ग्रहणं यथा भवति तथाऽहमीश्वरोऽपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रिया सम्पत्त्या हीनेन भिक्षुणा याचकेन अतोऽस्मिन् लोके गर्हितेन अतश्चाधमेन निकृष्टेन इति पुण्ययोन्यता निरस्ता॥२५॥

असौ अयम् अधुना साक्षादेवेत्यर्थः। त्रिलोकगुरुणा श्रीब्रह्मादिपूज्येनापीति गर्हिताधमस्य श्रियो नितरां वासा यस्मिन् तेनापीति च श्रीहीनादेः सम्मानताऽनर्हतोक्ता अतः आस्तां वा विप्रत्वादिना सम्माननं परिष्वङ्गं त्वीदृशं नार्हत्येवेत्याशयेनाह—प्रियां श्रीरूपां पर्य्यङ्कस्थामपि हित्वा परिष्वक्तः श्रियामिति तु पाठोऽनुवृत्तः परिष्वङ्गश्च महादरेण परमस्नेहेन चेति सूचयति यथाऽग्रज इति तादृदं श्रीमदन्तःपुरजनवचनमिति युक्तमेव अन्येषां श्रीभगवतस्तथा विधानेतु नायुक्तताभानमिति तद्वचनत्वेनोक्तम् ॥ २६ ॥

पुरजनविस्मयापनोदनार्थमिव तत्त्वतो मिथः सख्यसुखोदयार्थं स्वस्नेहभरं प्रकाशयन् करग्रहणपूर्वकं पूर्वाः प्रियवार्त्ताः गुरोः कुले गृहे तथाच विश्वः "कुलं जनपदं गृहे" इत्यादि लालिताः सर्वलोकमनोहराः परस्परं करौ गृहीत्वेति श्रीभगवता व्यञ्जितेन सख्येन तस्यापि सख्योदयात् ॥ २७ ॥

तत्र श्रीभगवानुवाचेति प्राचुर्यात् अपि किम् अनेन लब्धदक्षिणत्वादेः सर्वस्यापि प्रश्नो ज्ञेयः हे धर्मज्ञेति यदि समावर्त्तनं कृतं तह्यनाश्रमित्वदोषपरिहारार्थमवश्यं भार्य्या परिग्राह्येति धर्मं भवान् वेत्त्येवेति भावः ॥ २८ ॥

अकामविहतमिति । धनेषु नातिप्रीयस इति चापाततस्तद्दाने व्याजार्थं तत्र प्राय इत्यनेन विशब्देनातिशब्देनच वासनाया मूर्च्छितत्वेन स्थितिं सूचयित्वा काममपि दास्यामीति निगूढमाश्वासितश्च अन्यत्तैः तत्र तर्हीति चूर्णिकार्थमनुसृत्य अध्याहृत तथाहीति तथेत्यनेन हिशब्दस्यान्वयात् ॥ २९ ॥

कर्माणि गृहस्थधर्मान् केचित्कामैरहतचेतसः केचित्तु दैवीः प्रकृतीस्त्यजन्तः इत्यावृत्त्यान्वयः ननूत्तरः पक्षः सम्भवतु नाम पूर्वस्तु न भवेदित्याशङ्क्याह-यथाहमिति । लोकस्य सङ्ग्रहो येन तादृशं यथा स्यात् ॥ ३० ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

केचित् मुमुक्षवस्त्यजन्तः त्यक्तफलसङ्गविरहे दृष्टान्तः यथा अहमिति । लोकसङ्ग्रहमिति क्रियाविशेषणं लोकेन सङ्ग्रहो यस्येति बहुहितवल्लोकसङ्ग्रहानुगुणमित्यर्थः ॥ ३० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विस्मितवाक्यमेवाह—किमिति द्वाभ्याम् । पुरा पूर्वजन्मनि किं पुण्यमनेन कृतमित्यर्थः । अन्यथैवं पूजीतो न स्यादित्यभिप्रयंस्तं विशिनष्टि अवधूतेन मलिनेन श्रिया हीनेन दरिद्रेणात एव अखिललोके गर्हितेनादरणीयेन अस्मिन् लोक इत्यनेन अमुष्मिंस्त्वादरणीय एवेति सूच्यते अधमेन न ह्यधमः पूज्यते किन्तु पूजकापेक्षयोत्तम एव पूज्यत इति ॥ २५ ॥

योऽसावुक्तविधोऽप्ययं द्विजस्त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन सम्भृतः सम्मानितः परिष्वक्तः आलिङ्गितश्च यथाऽग्रजो रामस्तद्वत् ॥ २६ ॥

कथयाञ्चक्रतुरिति । अस्य कृष्णकुचेलावितिशेषः पुरा गुरुकुले सतोर्वर्त्तमानयोरात्मनोर्याः सुन्दराः गाथाः कथाः ताः परस्परं करौ हस्तौ गृह्य गृहीत्वा त्यबार्षः हे राजन् कथयाञ्चक्रतुः ॥ २७ ॥

तदेवाह—अपीति । हे ब्रह्मन् ! लब्धा दक्षिणा येन तस्माद्गुरुकुलात्समावृत्तेन कृतसमावर्त्तनाख्यकर्मणा भवता "वेदमधीत्याभिसमावृत्य "इत्यधीतसाङ्गसशिरस्कस्वाध्यायैरनुष्ठेयं समावर्त्तनाख्यं कर्म विहितं हे धर्मज्ञ ! सदृशी अनुरूपा भार्योढा परिणीता नवा ? अपिशब्दः प्रश्नद्योतकः॥ २८॥

नोढैवेत्यहन्तु सम्भावयामीत्यभिप्रयन्नाह—प्राय इति । अकामविहतं तव चित्तं प्रायशः गृहेषु गृहाश्रमेषु न रमत इत्यध्याहारः, यद्वा, तव चित्तं गृहेषु कामैरविहतं विहतं न भवति तथा हे विद्वन् तत्त्वत्रययाथात्म्यज्ञानिन् ! धनेष्वपि विषयभूतेषु नातीव प्रीयसे प्रीतियुक्तो भवसीति मे मया विदितम् ॥ २९ ॥

गृहस्थलिङ्गदर्शनादूढैवेति पुनर्निश्चित्य कामहतत्वाभावे किं गृहाश्रमेणेत्याशङ्कामपदनुदंस्तत्प्रयोजनमाह-केचिदिति । कामैरविहतं चेतो येषां तथाभूता अपि केचिन्मुमुक्षवः दैवीं देवस्य विष्णोः सम्बन्धिनीं प्रकृतिं मायां "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इत्युक्तविधां त्यजन्तः "लक्षणहेत्वोः" इति शत्रादेशः त्यक्तुं प्रकृतिसम्बन्धान्मोक्तुमिति यावत् कर्माणि गृहस्थाश्रमप्रयुक्तान्यनभिसंहितफलानि नित्यनैमित्तिकादिरूपाणि कुर्वन्ति ब्रह्मविद्याङ्गत्वेनानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याङ्गतया कर्मणामनुष्ठानार्थं ग्रहाश्रमपरिग्रहइति भावः । ननु कामैश्चेतसोऽविहतय एव हि कर्माणि कर्त्तव्यानि कर्मणां विद्याङ्गत्वमपि चित्तशुद्धिजननद्वारैव तथा च सति कामैरविहतचेतसां किं कर्मानुष्ठानेनेत्यत आह-यथाहं लोकमिति लोकस्य सङ्ग्रहो यस्मिंस्तद्यथा अहं तथा करोमि इद्वत् अयं भावः कामैर्विहतचेतोभिस्तद्विहतिद्वाराविद्यानिष्पत्त्यर्थं कर्माणि कर्त्तव्यानि अविहतचेतोभिस्तु लोकसङ्ग्रहार्थमिति च [illegible] ॥ ३० ॥

——— [illegible]

[illegible]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदर[illegible]ली ।

सम्भृतः सभाजितः सङ्गृहीतो वा ॥ २६ ॥

गुरुकुले सतां स्वेषां काले पूर्वस्मिन् याः गाथाः वृत्तास्ताः कथयाञ्चक्रतुः ॥ २७ ॥

स भवान् सदृशीं भार्यां लब्धापि किं न वा यथा प्राकृतस्य चित्तं गृहेषु कामविहतं भवति तथा प्रायस्ते चित्तं गृहेषु भार्यादिष्वकामविहतं कामनाविषयेच्छया विहितं न स्यात् तद्वत्तव चित्तं धनेष्वपि नैवातिप्रीयते कथमेतदत्राह—विदितमिति ॥ २८—२९ ॥

केचिन्निवृत्तिमार्गस्थाः प्रकृतिं देहाभिमानलक्षणां दैवीं देवाधीनाम् ॥ ३० ॥

——— [illegible]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

कथयाञ्चक्रतुरिति विप्रस्यापि मध्ये तत्पूरणादिति ज्ञेयम् ॥ २७—२९ ॥

केचित् कामैरहतचेतसः केचित्तु दैवीः प्राकृतीस्त्यजन्त इत्यावृत्त्यान्वयः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

देवी पर्य्यचरच्छैब्येत्यादि। देवी रुक्मिणी कीदृशी शैब्या शिवं कल्याणं तस्य समूहं शैवं तत्र साधुः शैब्या अन्यथोत्त-राध्याये "तावच्छ्रीजगृहे हस्तम्" इत्यस्यासङ्गतिः वस्तुतस्तु श्री-रुक्मिण्येव एकतमं गृहमिति च तस्या एव गृहस्य प्राधान्यम् ॥ २३—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विस्मितानां वाक्यमाह—किमनेनेति। ते सर्वे पुण्यफलमेव शुभं मन्यन्ते अदृष्टपूर्वत्वात् किमित्याशङ्क्य किञ्चित्तथाभवि-ष्यतीति चेत्तत्राहुः—अवधूतेनेति पञ्चविशेषणानि यद्यस्य धर्मो भवेत् तदा प्रथमं धर्मोत्पादितं शरीरं भवेत् देहे कान्त्य-तिशयो भवेत् अयञ्च श्रिया हीनः लौकिकी सम्पत्तिश्च अनेनैव समुज्झिता किञ्च यद्यस्य धर्मो भवेत् तदा लोके कीर्त्तिर्भवेत् अयञ्च लोके गर्हितः अस्मिन्निति वयमेवात्र प्रमाणम् इह लोकवत्परलोकोपि इति सूचितं किञ्च धर्मे विद्यमाने तत्कार्यमस्य धनं भवेत् अयञ्चाधनो दरिद्रः अधम इति वा क्वचित्पाठः तदा संस्कारसामग्र्यभावात् संस्काराभावात् तथोक्तिः चकारादन्येपि लक्ष्मणादयः सङ्-गृहीताः ॥ २५ ॥

ननु किमस्य जातं येनैतावदुच्यत इति तत्राह—योसा-विति। त्रैलोक्यगुरुणा भगवान् हि लोकशिक्षार्थं कर्माणि करोति लोके यद्येतादृशेनापि सख्यं बोधयेत् तदा नीचै-रपि लोकाः सख्यं कुर्युः किञ्च भगवान् श्रीनिवासः यदि पुण्यरहितोपि लक्ष्म्या संयुज्येत तदा कोपि दरिद्रो न भवेत् एतादृशेन सम्भृत इति किञ्चित्पुण्यमस्तीति ज्ञायते काम्यश्च परमकाष्ठापन्नः किञ्च महता आदरेण परिष्वक्तः अनेनान्तरो-ऽपि भावोऽस्मिन् वर्णितः तं भाव निरूपयितुं दृष्टान्तमाह अग्रजो बलभद्रो यथेति। कदाचिद्देशान्तराद्बलभद्रः समागच्छेत् तदा भगवानेव सादरं करोतीत्यर्थः पूजात्वधिका ॥ २६ ॥

एवं कायिकमानसिकसन्तोषजननामुक्त्वा वाचिकसन्तोष-जननामाह—कथयाञ्चक्रतुरिति। गाथाः पूर्वकथानिबद्धाः श्लोकाः याः पूर्वं गुरुकुले सतोः सम्बन्धिन्यः ताः कथयाञ्चक्रतुः कथानिमित्तं वा स्मृत्वा कथयामासतुः ता आत्मनो ललिताः स्वस्यैव प्रियजनिकाः राजन्निति सावधानार्थं परस्परं करौ गृहीत्वेति तुल्यतामापाद्य ये श्लोकाः यावाः श्रुतयः ताः परस्परसन्तोषार्थं प्रथमं पठितवन्तः ततो भगवानाह—समु-दायानुवादो वा तत्र प्रथमं भगवद्वाक्यानि षोडशभि-राह—अपि ब्रह्मन्निति। वाक्यैस्तस्य सम्परयभावोपि स्थिरी-क्रियते अन्यथा वर्णनार्थमेव तथा वर्णितः स्यात् तत्र प्रथमं वियोगावधि यज्जातं तत्पृच्छति—अपीति त्रिभिः। विद्यासमाप्ति-स्तदैव जाता तदनु नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा समावर्त्तनेन विवाहो वा कृत इति वक्तव्यं तदर्थं पृच्छति ब्रह्मन्निति सम्बोधनात् विद्यासिद्धिः सूचिता गुरुकुलात् ब्रह्मचर्यं गुरु-कुले अदृष्टार्थमपि स्थित्या भवति "गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्भ्रात्रे वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदं "गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया" इति स्नानाख्यं समावर्त्तनं दक्षिणा-दानानन्तरं भवति तदनन्तरं च—

"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः।
द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ इति

तदनन्तरं विवाहः तत्राह गुरुकुलाल्लब्धदक्षिणात् समावृत्तेन तदनन्तरं समावर्त्तनसंस्कारेण संस्कृतेन हे धर्मज्ञ! धर्मरहस्या-भिज्ञ! सदृशी स्वस्य सर्वतः समा भार्या ऊढा नवा ऊढेति ॥ २७-२८ ॥

तस्य भावं स्वीकृत्य रागविद्वेषयोर्विवाह इति निन्दायां प्राप्तायां तन्निषेधार्थमाह—प्रायो गृहेष्विति। ते चित्तं गृहेषु कामविहतं प्रायेण न भवति अन्यथा कथं परिग्रह इति विशेषमाह—तथेति। यथा लोकानां तथा कामैर्न हतमित्यर्थः अत एव गृहेषु नैवातिप्रीयते अतिप्रीतियुक्तं चित्तं न भवति तत्र हेतुं सम्बोधनेनाह—हे विद्वन्निति। ज्ञानोदयाच्छरीराध्या-साभावात् तत्प्रीतिकरे गृहे न प्रीतिः ननु धनाभावादपि गृहे पुरुषो न प्रीयते "अन्तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च" इतिवाक्यात् तत्राह—धनेष्विति. तव चित्तं नानाप्रकारधनेष्वपि न प्रीयते गोभूहिरण्यादिभेदेन धनं बहुविधं तथा गृहा अपि स्त्रीभेदेन विलासभेदेन, अत्र प्रमाणमाह—विदितं मे इति। युक्तश्चायमर्थः योहि महापुरुषः स एतादृश एव भवे-दिति ॥ २९ ॥

ननु, विरक्तस्य सन्यास एवाधिकारः "यदहरेव विरजेत्तदह-रेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेः। अतः कथं विवाह इति चेत्तत्राह—केचित्कुर्वन्ति कर्माणीति। "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे शतं समा इति" "इन्धानास्त्वाशतंहिमाः" इति च श्रुतेः। यावज्जीवं कर्म कर्त्तव्यम् अत एवाग्निहोत्रादौ यावज्जीवाधिकारः तत्र विर-क्ताविरक्तभेदेन परित्यागकर्मणां व्यवस्थां मन्यमानान् प्रति भगवान् प्रकारान्तरेण व्यवस्थामाह—एके तु यथा त्वयोक्तः तथैव व्यवस्थापयन्ति। केचित्तु कामैरहतचेतसोपि निष्कामा अपि कर्माण्येव कुर्वन्ति ननु कषायपक्तिः कर्माणीति कर्मणां न साक्षात् पुरुषार्थसाधकत्वं किन्त्वन्तःकरणशोधकत्वमेव यथा प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिता इति कामाभावे मोक्षः सन्निहितः इति कर्मणां क्वोपयोग इति चेत्तत्राह—त्यजन्तः प्रकृतीर्दैवीरिति। स्वभावविजयार्थं कर्मणां करणं स्वभावो हि दुर्जयः अत एव भगवानाह—"प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किङ्करिष्यति" इति. ताश्च प्रकृतयः स्वभाव-रूपाः देशकालबीजयोन्यादिभेदेन नैकविधा भवन्ति ताश्चेत् पुरुषं त्यजन्ति तदा मूलप्रकृतिमपि त्यक्त्वा स्वस्थो भवति तद-भावे कामोऽप्रयोजकः कामाभावेपि संसारस्य निरूपितत्वात् ननु ताः प्रकारेणैव जितव्याः तत्र कर्मणां किं प्रयोजनम्?

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्राह—दैवीरिति । ता देवतारूपाः अतो वैदिककर्मभिरेव तासां निवृत्तिरिति कर्मकरणं ननु कषायपाकार्थमेव कर्मणां विनियोगः श्रूयते स्वर्गाद्यर्थं वा ननु स्वभावजयार्थं ततश्च केवलयुक्त्या तदर्थं कर्मकरणमिति चेत्तत्राह—यथाहं लोकसङ्ग्रहमिति। अहं च कर्माणि करोमि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्र युक्तिरेव मूलं मम वर्त्मानुवर्त्तन्त इति नचैवं क्वचिदपि वाक्यमस्ति लोकसङ्ग्रहार्थमीश्वरेण कर्त्तव्यानीति तस्मात्फलनिर्णयः युक्त्यापि भवतीत्यर्थः॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

विस्मयमाह— किमनेनेति द्वाभ्याम्। अधमवेषत्वादधमेन ॥ २५-२६ ॥

गृह्य गृहीत्वा ॥ २७ ॥

भार्य्या ऊढा परिणीता नवेति गृहस्थलिङ्गदर्शनात् भोगादर्शनाच्च संशयादिव प्रश्नः हे धर्मज्ञेति यदि समावर्त्तनं कृतं तर्ह्यनाश्रमित्वदोषपरिहारार्थमवश्यं भार्या परिग्राह्येति धर्मं भवान् वेत्त्येवेति भावः॥ २८ ॥

त्वयां लज्जया सम्प्रत्यवचनादपि सर्वमहमज्ञासिषमेवेत्याह-प्राय इति। सम्प्रति गृहस्थस्यापि ते चित्तम् अकामविहितं न कामैर्विहन्तुं शक्यं हे विद्वन्! भोगपरिणामविज्ञधनेषु वस्त्रेषु च नातिप्रीयसे एव इति विदितम् अत एवाधुना तानि तानि न दीयन्ते प्राय इत्यतीति पदाभ्यां भार्य्यानुरोधेन धनादिषु प्रीयसे चेत्यत एव पश्चात्तानि दास्यन्ते चेति भावः। पश्यत भोः किलायं गृहस्थोऽप्यतिनिस्पृहः परस्मात् किमपि न कामयते बलाद्दत्तमपि न गृह्णातीति द्वारकायां तत्प्रतिष्ठाख्यापनार्थमेव तस्य सकामत्वं न प्रकटीकृतं नापि किञ्चित् प्रकटं दत्तञ्चेति ज्ञेयम्॥ २९ ॥

त्वमतिविरक्तोप्यन्य इव सन्न्यासं नाकरोरित्यत्र तत्त्वामहं जाने इत्याह-केचित् विरक्ताः कामैरनाकृष्टचेतसोपि कर्माणि कुर्वन्ति केचिच्च दैवीः प्रकृतीर्दैवनिर्मितान् चित्तस्य स्वभावान् दुर्लक्ष्य सूक्ष्मविषयवासनात्मकमालिन्यमयान् त्यजन्तस्त्यक्तुञ्च कर्माणि कुर्वन्ति तत्र पूर्वेषां दृष्टान्तः यथाहं लोकसङ्ग्रहं यथास्यात्तथा कर्म करोमीति॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

विस्मयमाह—किमनेनेति द्वाभ्याम्। श्रिया हीनेन निर्धनेन गर्हितेन धनसाध्यस्वजनादिसत्कारार्हो लोके स्तुत्यो भवति तद्विपरीतेन अधमेन लोके बहुधनसञ्चयेन परोपकारी उत्तमः स्वभोजनाच्छादनमात्रकर्त्ता मध्यमः अयन्तु स्वभोजनाच्छादनेऽप्यकल्पोऽधमस्तेन ॥ २५ ॥

सम्भृतः श्रेष्ठत्वेन धृतः परिष्वक्तश्च यथा अग्रजो भ्रातः॥ २६ ॥

गुरुकुले सतोर्वसतोः ॥ २७ ॥

समावृत्तेन समाप्तब्रह्मचर्येण भार्योढेत्युक्तिः समावर्तनकर्मस्मरणात् जितेन्द्रियत्वस्मरणात् नवेत्युक्तिः॥ २८ ॥

जितेन्द्रियत्वेन गार्हस्थ्याभावसम्भावनायां सत्यामपि केषाञ्चिज्जितेन्द्रियाणां लोकशिक्षा यैर्गार्हस्थ्यमाचरतां मतमाश्रित्य समावृत्तेन त्वया भार्योढैवेत्याशयेनाह—प्राय इति द्वाभ्याम्। ते चित्तम् अकामविहतं कामविहतं न भवति अतः गृहेषु गृहोचितेषु कर्मसु साधनेषु धनेषु च न प्रीयसे न प्रीतियुक्तो भवसि इति मे विदितम्॥ २९ ॥

तथापि कामैरहतचेतसोऽनाकृष्टचेतसोऽपि केचिन्मुनयः दैवीः देवमायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजन्तः कर्माणि गृहोचितानि कुर्वन्ति यथाहं लोकस्य सङ्ग्रहो यथा तथा कर्माणि करोमि तथा जितेन्द्रियेणापि त्वया लोकशिक्षायै गृहोचितकर्मानुष्ठानार्थं भार्य्योढैवेति भावः॥ ३० ॥

भाषा टीका।

भिखारी दरिद्री लोकमें निन्दित अधम इस मलिन ब्राह्मणने कौनसा पुण्य किया॥ २५ ॥

कि जिसके प्रतापसे सेजपर स्थित रुक्मिणी को छोड़ कर त्रिलोक के गुरु श्रीनिवासने बडे भ्राता के समान इस का सत्कार किया और आलिंगन किया॥ २६ ॥

हे राजन्! श्रीकृष्ण और वह सुदामाजी परस्पर जब उज्जैनमें सांदीपिनि गुरु कुलमें दोनो रहे उस कालकी अपनी पहली मनोहर कथा कहते भये॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच।

हे ब्रह्मन्! हे धर्मज्ञ! विद्या पाठनें के अनन्तर आपसे दक्षिणा के प्राप्त गुरु कुलसें आयकर समावर्तन संस्कार को प्राप्त अपने अपने सदृस भार्य्या को विवाही अथवा नहि॥ २८ ॥

हे विद्वन्! आप गृहनमें वर्त्तमान भी होताहै तथापि आप का चित्त बहुधा करकें संसार के विषय से क्षुभित नहि है यह मोको विदित है इसी कारण धन वस्त्रादिकन में आपकी अत्यन्त प्रीति नाहि है॥ २९ ॥

उनके चित्त विषयों से नही भी हो तथापि कोई कविवेकी जन देवीमायाको त्यागने के अर्थ निष्काम कर्मन को करतेहैं। जैसे मोको कुछ प्रयोजन नही भी है तथापि लोक संग्रह के वास्ते मै कर्म करताहूं॥ ३० ॥

कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन् स्मरसि नौ यतः ।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्नुते ॥ ३१ ॥
स वै सत्कर्मणां साक्षात् द्विजातेरिह सम्भवः ।
आद्योऽङ्ग यत्राऽऽश्रमिणां यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः ॥ ३२ ॥
नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह ।
ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णम् ॥ ३३ ॥
नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥
अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ ।
गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥
प्रविष्टानां महारण्यमपर्तौ सुमहद्द्विज ।
वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नौ आवयोः यतो गुरोः विज्ञेयं परमात्मतत्त्वम तमसः संसारस्य ॥ ३१ ॥

तत्राऽऽत्मज्ञानप्रदस्य गुरोरत्यन्तं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन् गुरूनाह—स वा इति । इह संसारे यत्र सम्भवो जन्ममात्रं स पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः । कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह—द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र सम्भवः उपनीय वेदाध्यापक इत्यर्थः । स द्वितीयो गुरुः यथाऽहमीश्वरस्तथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह—आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥

अतो ज्ञानप्रदं गुरुरूपं मामाश्रित्य ये संसारं तरन्ति ते बुद्धिमन्त इत्याह—नन्विति । हे ब्रह्मन् ! ते ननु वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमवत्त्वे सति ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेणाञ्जः सुखेनैव भवार्णवं तरन्तीति ज्ञानप्रदाद्गुरोराधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

अत एव तद्भजनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह—नाहमिति । इज्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म उपनयनं तेन ब्रह्मचारिधर्मः उपलक्ष्यते ताभ्यां तथा तपसा वनस्थधर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्वभूतात्माऽपि गुरुशुश्रूषयेति ॥ ३४ ॥

किञ्च अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि दैवादेव सम्पन्नं तत्किम् त्वया स्मर्यत इति पृच्छति—अपिन इति । गुरौ निवसताम् अस्माकं यत्किमपि वृत्तं तत् क्वचित् कदाचित् ॥ ३५ ॥

अपर्तौ अपगते ऋतौ अकाल इत्यर्थः । वातश्च वर्षञ्च तयोः समाहारः स्तनयित्नवो गर्जितानि चाभवन् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मौनं सम्मतिलक्षणमिति न्यायेन तत्स्वीकारमालक्ष्य सख्यहेतुपूर्वगाथा एव कथयितुमारभमाणो वक्ष्यमाणकष्टवार्त्तायां दोषपरिहारार्थं सुखहेतुत्वबोधनार्थञ्चादौ गुरुतत्सेवादिमाहात्म्यमाह—कच्चिदिति चतुर्भिः । नौ वासं विज्ञाय अनुभूय विज्ञेयमिति विशब्देन श्रीभगवत्तत्त्वमभिप्रेतं तमसः सर्वाज्ञानदुःखमयतः प्रकृतेः पारं श्रीवैकुण्ठलोकं लभत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सवै स एव यत्र निमित्ते अस्य त्रिरावृत्त्यान्वयः निमित्ते द्विजातेः सत इति तृतीयस्याप्यपेक्षितत्वात् यतः ज्ञानदो मत्तत्त्वोपदेशकः स्वतोऽप्युत्तमे ज्ञेयान्तरे सति गुरोस्तुल्यत्वमेवोच्येत अत एव स्वपरितोष एव फलत्वेनोपसंहरिष्यते नाहमित्यादिना ॥ ३२ ॥

ननु निश्चये अञ्ज इति विज्ञेयविज्ञानेन भक्तेः सिद्ध्या अवान्तरफलतया भवार्णवतरणस्य सुखसिद्धेः ॥ ३३ ॥

सर्वभूतात्मेति । सर्वभूतानामन्तर्यामित्वेन तेषां सेवया मत्सन्तोषसम्भवेपि गुरुसेवया तुष्येयमित्यतिशयविवक्षया तां विनाऽन्यवैयर्थ्यापत्तेश्च गुरौ मदावेशेन साक्षान्मद्रूपत्वात् मद्भक्तवररूपत्वाच्चेति भावः । अन्यच्चैः । यद्वा, इज्या मत्पूजा प्रजातिर्मद्दीक्षा तपो मत्समाधिः उपशमो मन्निष्ठा तैरपीति किन्त्वर्थद्वयमिदं स्वधर्मभगवद्धर्मोपदेष्टृत्वेन यथायथं गुरुद्वयतारतम्ये ज्ञेयम् ॥३४॥

एवं श्रीगुरुसेवामाहात्म्यमुक्त्वा लोकशिक्षार्थं तत्प्रकारं दर्शयन् एकत्रैव दुःखप्राप्त्यादिना सख्यस्य हेतुविशेषं प्रतिपादयन् तत्र दार्ढ्यं बोधयति—अपीत्यादिना । नौ इति श्रीबलदेवापेक्षया पूर्वं सतोरिति द्विवचनं तु तदपेक्षयापि स्वयोरैक्यव्यञ्जनया तं स्नेहयति स्म, गुरौ गुरुगृहे ब्रह्मन्निति मुहुः सम्बोधनेन लज्जाभयादिकं निरस्यन् सख्यमेव दृढयन् स्वसन्दर्शनाय मुखमुन्नमयंस्तं प्रहर्षयति ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रविष्टानां प्रविष्टेष्वस्मासु सत्सु अपर्तौ शीततौ प्राप्ते तीव्रं दुःसहं हे द्विजेति तद्भूतवृत्तस्मरणात् तेन कौतुकाद्वा निष्ठुरास्तीव्राः स्तनयित्नवो महागर्जितं कुर्वाणा विद्युत्पाताश्चाभवन् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तमसः परम् अज्ञानस्य पारं स गुरुकुलवासः सत्कर्मसम्भवात् अनुष्ठानहेतुः तद्धेतुभूतज्ञानोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः यद्वा, सत्कर्मणां पुंसां द्वितीयजन्मनः सम्भवेन गुरुकुलवासरूपः आद्याश्रम इत्यर्थः । यस्मिन्नाश्रमे गुरुरहमिव ज्ञानप्रदः स इत्यन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

वर्णाश्रमवतां मध्ये अथ कोविदाः प्रयोजनकुशलाः अञ्जः अञ्जसा ॥ ३३ ॥

प्रजातिः सन्तत्युत्पादनम् ॥ ३४—३५ ॥

अपर्तौ अकाले ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कच्चिदिति । हे ब्रह्मन् ! नौ आवयोः गुरुकुले वासं स्मरसि कच्चित् तं विशिनष्टि यतो गुरुकुलावासाद्विज्ञेयं स्वपरात्मयाथात्म्यं विज्ञाय तमसः पारमज्ञानस्य पारं मुक्तिमिति यावत् अश्नुते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

किञ्च, स वा इति । सवै गुरुकुलवासः द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य सतां कर्मणां सम्भवो ऽनुष्ठानहेतुः तद्धेतुभूतज्ञानोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । यद्वा, सत्कर्मणां पुंसां द्वितीयजन्मसम्भवेन गुरुकुलवासरूपो ह्याश्रम इत्यर्थः । यस्मिन्नाश्रमे गुरुरहमिव ज्ञानदः स इत्यन्वयः । यद्वा ज्ञानप्रदस्य गुरोः अत्यन्तपूज्यतां वक्तुं पुरुषस्य त्रीन् गुरूनाह—सवा इति । अङ्ग हे ब्रह्मन् ! इह संसारे यतस्सम्भवो जन्ममात्रं स पिता तावदाद्यः प्रथमः गुरुः । द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र सम्भवः उपनीय वेदाध्यापकः स द्वितीयो गुरुः यथा अहमीश्वरस्तथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह-आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यो गुरुः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥

अतो ज्ञानप्रदं गुरुमाश्रित्य ये संसारं तरन्ति ते बुद्धिमन्त इत्याह—नन्विति । हे ब्रह्मन् ! इह लोके सर्वेषां वर्णानामाश्रमिणाञ्च मध्ये त एवार्थकोविदाः पुरुषार्थकुशलाः, के ? ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेणाञ्जः सुखेन संसाररूपं महार्णवं तरन्ति ॥ ३३ ॥

एवं महोपकर्तुर्गुरोरधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तम् अत एव तद्भजनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह—नाहमिति । इज्या महायज्ञपञ्चकं प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म तपोऽनशनादिरूपं शमः इन्द्रियनिग्रहः यथाऽहं गुरुशुश्रूषया तुष्येयं प्रीतः स्यां न तथेज्यादिभिः तुष्येयम् आत्मानं विशिनष्टि—सर्वभूतानामन्तरात्मा ॥३४॥

किञ्चास्माकं गुरुशुश्रूषणे किमपि दैवादेव सम्पन्नं तत्किं त्वया न स्मर्यत इति पृच्छति—अपि न इति । गुरौ तत्सन्निधौ वसतामस्माकं वृत्तं न स्मर्यते किम् किं तदित्यतआह गुरुदारैरित्यादिना । इन्धनानयने निमित्ते चोदितानामस्माकं कचित् कदाचित् ॥ ३५ ॥

अपर्तावपगते ऋतावकाल इत्यर्थः । महारण्यं प्रविष्टानां सतां वातो वर्षश्च तयोः समाहारस्तदभूत् तथा निष्ठुराः स्तनयित्नवः स्तनयित्नुशब्दोऽत्र तद्गर्जिते लाक्षणिकः गर्जितानि चाभवन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तात्पर्यात्पुनरुक्तं करोति—कच्चिदिति । यतो यस्मिन् गुरुकुलवासे विज्ञेयं विज्ञाय तमसः अज्ञानस्य पारं प्रकृतेर्वा वैकुण्ठमश्नुते ॥ ३१ ॥

इतोऽपि गुरुकुलवासः कर्तव्य इत्याह—स वा इति । यस्माद्द्विजातेः साक्षात्सत्कर्मणां सम्भवो जन्म स गुरुकुले वासो वा इत्यन्वयः, अत्र हेतुमाह—आद्य इति । ज्ञानदो गुरुः आश्रमिणाम् आद्यः हि यस्मात्तस्मात् यथाऽहमिति ॥ ३२ ॥

ज्ञानमपि यन्मुक्तिसाधनं तद्वदेव गुरुरित्याह—तेत्विति । गुरुणा गुरुत्वेन मयाप्युक्तया वाचा अञ्जः शिक्षिताः ये पुरुषाः भवार्णवं तरन्ति ते त्विह वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः स्वप्रयोजनसम्पादनपटव इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

सर्वेषु साधनेष्वयमेव भगवदनुग्रहान्तरङ्गमित्याह—नेति । इज्या यजनं प्रजनं प्रजातिः सन्ततिजननं "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इतिश्रुतिः ॥ ३४ ॥

अनुग्रहविशेषस्मरणार्थम् उभयोरनुभूतविशेषं स्मारयति अपीति । गुरौ निवसतां नौ यत्कर्म तत् स्मर्यतामपि स्मर्यते किम् ॥ ३५ ॥

अपर्तौ वर्षाकालमन्तरेण वातयुतवर्षम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननूत्तरः पक्षः सम्भवतु नाम पूर्वस्तु न सम्भवेदित्याशङ्क्याह-यथाहमिति । सवै इत्यत्रापि यत्रेत्यस्य त्रिरावृत्तिः कार्या । यत्र सम्भवो यत्र निमित्ते द्विजातेः सतः यत्रैव च निमित्ते सत्कर्मणां सम्भव इति ॥ ३२—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वतो ज्ञातमप्यर्थं प्रश्नव्याजेन विरक्ततया गृहाश्रमे तिष्ठतीति कृतमुक्त्वा तथाकरणस्य प्रयोजनं स्वभावाद्वासनया केवलं कृतवानिति श्रुतेपि दोषेणाननुभूय न जानाति जनो विषयतीक्ष्णतामिति मनःप्रत्ययजननार्थं विवाहं कृतवान् यतः इच्छा निवर्त्तते तत इच्छायामपि निवृत्तायां गले पतिता भार्येति उपहसन्निव कृतमभिनन्द्य तेन सह सख्यं स्मारयितुं गुरुकुलवासं बोधयति—कच्चिद्गुरुकुले वासमिति चतुर्भिः । आदौ गुरुकुलवासस्य प्रशंसा निरूप्यते सफलत्वेन महत्त्वे स्मरणं भवति ब्रह्मन्निति सम्बोधनं तत्प्रसादादेव जातमिति बोधयति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नौ आवयोः गुरुकुले वासं किं स्मरसि अनेन बाह्याभ्यन्तरभेदेन यत्किञ्चिदनुभूतं गुरुकुले तत्स्मरणेन कृतार्थता भवतीति ज्ञापितं गुरुकुलस्य प्रतिष्ठामाह—द्विजो विज्ञाय विज्ञेयमिति । विज्ञेयमात्मानं प्रमाणं च विज्ञाय ज्ञात्वा तमसः पारं भगवन्त मश्नुते "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

किञ्च गुरुकुलवासो द्विजन्मनां द्वितीयं जन्म तत्र साक्षात् कर्मणां सम्बन्धी सम्यग्भवो यत्रेति तत एव कर्माण्युत्पाद्यन्ते "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते" इति श्रुतेः किञ्च यत्राश्रमिणामाद्यो भवति गुरुकुले स्थितो ब्रह्मचारी भवति आश्रमाः पुरुषार्थसाधकाः तेषामाद्योऽयं तदभावे कोप्याश्रमो न भवेदिति साध्यसाधकत्वेन गुरोरुपयोगमुक्त्वा साक्षात् ज्ञानसाधकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमाह—यथाहं ज्ञानदो गुरुरिति । गुरोः भक्तेरनुभवपर्यवसायित्वात् मत्तुल्यता ॥ ३२ ॥

ननूभयोः कथं करणत्वम् अननुगमादित्याशङ्क्याह—नन्वर्थकोविदा इति । अर्थे पुरुषार्थे ये पुरुषाः कोविदाः पण्डिताः शीघ्रं पुरुषार्थसिद्धिर्भवत्विति विचारयन्ति तेन ये मया गुरुणा वाचा वाङ्मात्रेणैव अञ्जः अनायासेन भवार्णवं तरन्ति तरिष्याम इति निश्चित्य गुरुमेव भजन्ते त एव अर्थकोविदा इत्यर्थः । ब्रह्मन्निति सम्बोधनं सम्मत्यर्थं साधनान्तरव्युदासार्थमाह—वर्णाश्रमवतामिहेति । अनेन वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च तत्साधका इत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

एवं प्रसङ्गात् ये केचन संसारतरणोपायाः गुरुसेवातिरिक्ताः तान् निषेद्धुं गार्हस्थ्यवानप्रस्थसंन्यासानां मुख्यधर्माणां मत्प्रीतिहेतुत्वं नास्तीत्याह—नाहमिज्या प्रजातिभ्यामिति । इज्या यागः प्रजातिः सन्ततिः उभयं गार्हस्थ्यधर्मः ऋणापकरणरूपः तपोवनस्थस्य उपशमः परमहंसस्य एवं त्रिभिरपि अहं न तुष्येयं तत्र हेतुः सर्वभूतात्मेति सर्वभूतेषु आत्मा यस्य यागेन जीवानां नाशः प्रजात्या उत्पत्तिः तेनोत्पत्तिप्रलयौ कुर्वन् मम सन्तोषं न जनयति उत्पादनेनापि जीवः क्लिष्टो भवतीति तपसा शरीरक्लेशः उपशमेन देहेन्द्रियादीनाम् अतः क्लेशकरत्वात् मम न सन्तोषः गुरुशुश्रूषायां तु स्नेहे सेवया सेवकस्यानन्दः गुरोश्चेति अतोऽहं तुष्येयं वेदाध्ययनस्यैव ऋणापकरणरूपत्वात् सेवा अधिकैव यद्यप्यङ्ग भावेनैव सेवाया विनियोगः तथापि भक्त्या कृतः मत्प्रीतिहेतुरपि भवति संयोगपृथक्त्व—न्यायेन ॥ ३४ ॥

एवं गुरुकुलवासं स्तुत्वा तं स्मारयित्वा आवयोर्वासः सेवार्थं परमक्लेशं सम्पादितवानिति सेवाविशेषं स्मारयति-अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्निति नवभिः । त्रिगुणकार्यमेतदिति नोऽस्माकं सम्बन्धि वक्ष्यमाणं स्मर्यते अपीति सम्भावनायां ब्रह्मन्नित्यमसूयार्थं गुरौ निवसतां व्रतस्थानां गुरुवाक्यत्वात् गुरुपुत्रगुरुपत्नीवाक्यमपि कर्त्तव्यमिति अत एव गुरुदारैः प्रेरितानामिन्धनानयने अरण्यादिन्धनमानीयतामिति क्वचित् कदाचित् विषमसमये ॥ ३५ ॥

तत उत्कृष्टे इन्धनार्थं महारण्यं प्रविष्टानाम् अपर्त्तौ वर्षातिरिक्तकाले शिशिरे द्विजेति सम्बोधनं जन्मभूमिः सेति ज्ञापनार्थं सुमहद्वातवर्षमभूत् निष्ठुराश्च स्तनयित्नवः गर्जितानि नैष्ठुर्यं कर्णासह्यम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मामतिनीचमपि यदेवं सम्मानयति तन्मां परिचित्यान्यस्य कस्यचिद्भ्रानेन वेति मनसि सन्दिहानस्य तस्य सन्देहापगमार्थं गुरुकुलवासं स्मारयति—कच्चिदिति द्वादशभिः । नौ आवयोः विज्ञेयं भगवत्तत्त्वं तमसः संसारस्य ॥ ३१ ॥

इह खलु पिता उपनेता मदीयतत्त्वोपदेष्टा चेति त्रय एव गुरवो भवन्ति तेष्वन्त्य एवातिपूजनीय इत्याह—स वा इति । इह संसारे यत्र सम्भवो जन्ममात्रं स आधानकर्त्ता पिता तावदाद्यो गुरुः । यत्र द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां सम्भवः स उपनेता सावित्र्युपदेष्टा द्वितीयो गुरुः यस्तु आश्रमिणाम् आश्रमिभ्यश्चतुर्भ्य एव ज्ञानदः मत्तत्त्वोपदेष्टा स यथाहं मत्तुल्यत्वेनातिपूजनीय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तृतीयो गुरुरेव संसारात्तारयतीत्याह— ननु निश्चिनमेव वर्णाश्रमवतां मध्ये ते एव अर्थकोविदाः ये मया मद्रूपेण मत्तत्त्वोपदेष्ट्रा गुरुणा वाचा मन्मन्त्रोपदेशमात्रेणैवाञ्जः सुखेनैव भवार्णवं तरन्ति ॥ ३३ ॥

तस्मान्मदुपदेष्टा गुरुरेवातिशयेन शुश्रूषणीय इत्याह—नाहमिति । इज्या होमो ब्रह्मचारिधर्मः प्रजातिः प्रजापुत्रोत्पादनं गृहस्थधर्मः ताभ्यां तपसा वनस्थधर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्वभूतानामात्माऽपि गुरुशुश्रूषया ॥ ३४ ॥

गुरौ निवसतामस्माकं यद्वृत्तं तत्किं स्मर्यते ॥ ३५ ॥

अपर्त्तौ अपगतवर्षर्त्तौ शीतकाल इत्यर्थः । स्तनयित्नवो गर्जनवन्तो मेघः ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं सर्वज्ञोपि लीलासौष्ठवार्थं तद्गार्हस्थ्यं सम्भाव्य गुरुकुलवासं स्मारयति—कच्चिदित्यादिना । नौ आवयोः गुरुकुले वासं स्मरसि क्वचित् यतः वासात् विज्ञेयं यद्विज्ञानेन आत्मानात्मपरब्रह्मरूपादि विज्ञातं भवति तत्परं ब्रह्म विज्ञाय तेन सः प्रकृतेः पारं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

गुरवस्त्रयः पित्रुपनेतृमत्तत्त्वोपदेष्टृभेदात् तत्र मत्तत्त्वोपदेष्टा मदभिन्न एवेत्याह—इह संसारे यत्र सम्भवो जन्म स जनयिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र सम्भवः उपनीय वेदाध्यापकः यथाहं मत्सदृशो द्वितीयो गुरुः आश्रमिणां सर्वेषां यथाऽधिकारं ज्ञानदो मत्स्वरूपादिविषयकबोधप्रदो यः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥

मज्ज्ञानप्रदेन गुरुणा जनाः भवार्णवं तरन्ति तस्य सर्वश्रेष्ठत्वे हेतुमाह—नन्विति । इह वर्णाश्रमवतां मध्ये ये जाता इति शेषः । ते गुरुणा मदात्मयाथात्म्योपदेष्ट्रा वाचा मद्विषयकेन श्रोतव्येन वाक्येन मन्त्रादिरूपेण वेदान्तवाक्यकदम्बेन च अर्थेषु उपास्योपासककृपाफलभक्तिरसविरोधिसंज्ञकेषु

सूर्यश्चास्तङ्गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ३७ ॥
वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिर्निहन्यमाना मुहुरम्बुसम्प्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥
एतद्विदित्वा उदिते रवौ सान्दीपनिर्गुरुः ।
अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥
अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥
एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ४१ ॥
तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कोविदाः व्युत्पन्नाः सन्तः भवार्णवं नूनं निश्चितमञ्जस्तरन्तीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

मत्तत्त्वज्ञानप्रदगुरुशुश्रूषयाऽहं प्रीतः स्यामित्याह, नाहमिति इज्या गृहस्थधर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्मोपनयनं तेन ब्रह्मचारिधर्म उपलक्ष्यते ताभ्याम तपसा वनस्थधर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण च अहं तथा न तुष्येयं प्रीतः स्याम् यथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुश्रूषया गुर्वाज्ञानुवृत्त्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च नः अस्माकं गुरौ वृत्तम् अनुकूलाचरणरूपं चेष्टितं त्वया स्मर्यते क्वचिदावश्यके कार्ये इन्धनानयने निमित्ते चोदितानां प्रवर्तितानाम् ॥ ३५ ॥

अपर्त्तौ अपगते ऋतौ अकाले तीव्रम् उल्बणम् वातेन सह वर्षं महदभूत् तथा स्तनयित्नवो गर्जितानि अभूवन् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्राह्मन् ! हम दोनों के गुरू कुल वास को आप कभी स्मरणकरते हो जिस गुरू से ज्ञातव्य परमात्मतत्व के जानकर द्विज संसार के अन्तको प्राप्त होजाता है ॥ ३१॥

हे मित्र ! इस संसार में जिससे जन्म मात्र होता है वह पिता प्रथम गुरु है और द्विजको उपनयन संस्कार कर के जो वेदका अध्यापक है वह द्वितीय गुरु होता है और जो चारों आश्रमियोको ज्ञान देने वारा है वहतो साक्षात् जैसे मै सर्वेश्वर गुरू हुं तैसेहि गुरु भाव से पूजनीय है ॥ ३२ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस लोक में जो गुरु मूर्त्ति मेरे उपदेश मात्र कर के परिश्रम के विना संसार समुद्रको तिरते हैं वेहि विवेकी जन वर्णाश्रमियों के मध्य में निज प्रयोजन के विषय कुशल हैं ॥ ३३ ॥

यद्यपि मै सव प्राणियोंका आत्माहुं इस कारण सव प्राणी मेरे शरीर हैं तथापि गुरू की परिचर्य्या करनेसे जैसा मै प्रसन्न होता तैसे गृहस्थ के पंचमहा यज्ञादि धर्म से तथा ब्रह्मचारी के उपनयनादि धर्म से वानप्रस्थ के तप से सन्यासी के शमदमादि धर्म से मै प्रसन्न नहि होता ॥ ३४ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप मै बलदेवजी हम सव जव गुरूजी के समीप मे निवास करते रहे तव कदाचित् गुरूजी की भार्य्या ने हम को इन्धन लाने के वास्ते आज्ञा करी रही हमारे उस व्रत्तांत का आपको स्मरण होताहे ॥ ३५ ॥

जव गूरूजी की भार्य्या की आज्ञा से हमलोग घोर वनमे प्रविष्ट होगए तव हे द्विज वर्षा ऋतु के निवृत्त होनेपर शीत काल मे महान् दुःसह पवनसहित वर्षा भई और भी दुःसह ये घन की गर्जना भई ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निम्नं कूलं नतमुन्नतञ्च स्थानम ॥ ३७ ॥

अम्बूनां संप्लवो व्यामिश्रणं यस्मिन्नेकोदके तस्मिन् वने इत्यर्थः । परिबभ्रिम "भृञ् भरणे" इति धातोरूपम् परि परितो बभ्रिम इडागमश्छान्दसः भारान् धृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

उवाच कृपया श्लोकत्रयीम् यया वयं कृतार्था इत्याह—अहो इति आत्मा देहः ॥ ४० ॥

गुरोर्निष्कृतं प्रत्युपकारः सर्वे अर्थाः यस्मात्स आत्मा देहस्तस्यार्पणं विनियोगः ॥ ४१ ॥

अयातयामानि यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तद्वदसारं

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भवति तद्वदन्यदपि गतसारं गौण्यावृत्त्या यातयाममित्युच्यते अगतसाराणि छन्दांसि मत्तोऽधीयमानानि भवन्त्वित्यर्थः ॥ ४१॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

चकाराभ्यां द्वयोरपि प्राधान्यं यौगपद्यात् निम्नं नोच्चं स्थानं कूलं च तटमुन्नतं किञ्चानेन प्रकर्षेणाज्ञायत किञ्चिदपि सम्यक् न ज्ञातमस्माभिः यतो जलमयं जलेन प्लावितमित्यर्थः ॥ ३७॥

परितो बभ्रिम बभ्रमिमेत्यर्थः। भ्रमधातोष्टिलोप आर्षः ॥ ४८॥

एतदस्मद्दुःखं विदित्वा वितर्क्य गुरुर्महानपि ॥ ३९॥

अहो इति य आत्मा प्राणिनां प्रेष्ठस्तमप्यनादृत्य मत्पराः सन्तो यूयमस्मदर्थे दुःखिता जाता इत्यर्थः। मदित्येकत्वं निर्दिशन्नप्यस्मदिति बहुत्वं निर्दिशन्मत्सम्बन्धिष्वपि तत्परा जाता इति व्यनक्ति स्म ॥ ४०॥

अतो गुरुसेवा युष्माकं सुसम्पन्नेत्याह इयदिति ॥ ४१॥

अतो वो युष्मभ्यं तुष्टोहं किञ्च छन्दांसीति अयातयामानि अजीर्णानि अलुप्तानि अविस्मर्यमाणानीत्यर्थः "जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्" इत्यमरनानार्थात् ॥ ४२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

आत्मा वै इति शरीरम् ॥ ४०—४१॥

अयातयामानि वीर्यवन्ति प्रदोषरहितानि ॥ ४२—४४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तावत्तथैव सूर्योऽस्तङ्गतश्च अत एव दिशस्तमसा व्याप्ताः निम्नोन्नतं कूलमुन्नतञ्च स्थलं जलमयं हेतुगर्भमतो न प्राज्ञायत न ज्ञातमभूत् ॥ ३७॥

वयमिति। अम्बूनां सम्प्लवे प्रवाहे महानिलैरम्बुभिश्च हन्यमानाः पीड्यमाना दिशोऽविदन्तः अतः अजानन्तः एवातुराः परस्परं गृहीताः हस्ताः यैः ते वयं वने परिबभ्रिम परितो बभ्रिम इन्धनभारान् धृतवन्त इत्यर्थः। पर्यचरामेति वा उपसर्गवशाद्भ्रमश्चरत्यर्थत्वात् इडार्षः ॥ ३८॥

एतदिति। एतदस्माकं कृच्छ्रं विदित्वा सूर्ये उदिते सत्यन्वेषमाणो नोऽस्मानपश्यत् दृष्ट्वा चाब्रवीदित्यर्थः ॥ ३९॥

तदेवाह—अहो इति त्रिभिः। हे पुत्रकाः! देहिनामात्मा देहः प्रेष्ठः प्रियतमस्तथापि तमात्मानमनादृत्य मत्पराः मत्सेवापराः मत्प्रयोजनायातीव दुःखिता इत्यर्थः ॥ ४०॥

इयदेवेति। सच्छिष्यैः गुरोः कर्त्तव्यं निष्क्रियं प्रत्युपकारः इयदेवैतावदेव कियत् यद्विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन सर्वथा सर्वप्रकारेण आत्मार्पणं देहसमर्पणमित्येतावत् "शरीरमर्थं प्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेदयेत्" इत्युक्तेरिति भावः ॥ ४१॥

तुष्ट इति। हे द्विजश्रेष्ठाः! द्विजशब्दस्य त्रैवर्णिकपरत्वादेवं सम्बोधनं वो युष्मभ्यमहं गुरुः सन्तुष्टः अतो युष्माकं मनोरथाः अपेक्षाः सत्याः सफलाः सन्तु किञ्च छन्दांसि मत्तोऽधीता वेदाः इह परत्र च लोके अयातयामान्यगतसाराणि सफलानि ऐहिकामुष्मिकापेक्षितफलजननसमर्थानि भवन्तु इत्यर्थः ॥४२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इदं निम्नमिदं कूलमिति किञ्चन स्थूलजलप्रवाहेण न प्राज्ञायत न ज्ञातमभूत् ॥ ३७॥

अम्बुसम्प्लवे जलप्रवाहे दिशोऽविदन्तः अजानन्तः परिबभ्रिम परितो भ्रान्ता बभूविम ॥ ३८॥

विदित्वा उदित इत्यनेन दुःखातिशयं दर्शयति—कथमेतदत्राह—अरुणदिति ॥ ३९॥

आत्मा—देहः ॥ ४०॥

गुरुनिष्कृतं गुरुप्रत्युपकारः सर्वार्थो यस्मात्स तथा सर्वार्थआत्मा शरीरं तस्यार्पणं यत्तत् ॥ ४१—४२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एतस्मिन्नन्तरे सूर्यश्चास्तङ्गतः तमसा दिशश्चावृताः तथापि कथं नागतमित्याकाङ्क्षायामाह—निम्नं कूलं जलमयमिति। नद्याः कूलं सर्वमेव जलमयं कियती नदी कियती भूमिरिति ज्ञातुमशक्यं ततः क्षिप्रोत्तरणार्थं न प्राज्ञायत कमप्युपायं न ज्ञातवन्तः ततस्तत्परपार एव रात्रौ स्थिता इति ॥ ३७॥

क्लेशस्थितिं स्मारयति—वयं भृशमिति। वयं त्रयोऽपि तत्रैवारण्यदेशे अनन्तमहानिलाम्बुभिः नितरां हन्यमानाः उपवेशनार्थमपि भूमिर्नास्तीत्याह—अम्बुसम्प्लव इति। ततो दिशोऽप्यविदन्तः एवं जाते किं कर्त्तव्यमिति विचार्य अथ भिन्नप्रक्रमेण अतःपरं गमनार्थं प्रयत्नो न कर्त्तव्यः किन्तु कालक्षेप एवेति विचार्य अन्योन्यविश्लेषाभावाय गृहीतहस्ताः सन्तः तस्मिन् वने आतुरा दीनाः क्षुधिताः सन्तः परिबभ्रिम इतस्ततो भ्रमणमेव कृतवन्तः ॥ ३८॥

तर्हि निर्दयो गुरुः कथं तत्र वासः कृत इति चेत्तत्राह एतद्विदित्वेति। गुरोरपि हृदये अयमस्मत्क्लेशो भात एव अत एवानुदित एव रवौ सान्दीपिनिर्गुरुः गृहान्निर्गतः नः अस्मान् अन्वेषमाणः आतुरान्वेपमानानपश्यत् ॥ ३९॥

ततो दया परमा तस्योत्पन्नेत्याह—अहो इति। एतदर्थमेव भगवतैवैवं सम्पादितं विद्या हि वेधन्यायेन गुरौ स्थिता अतिमन्थनात् प्रादुर्भूता शिष्ये समायाति तत्र मथनस्थानीया परमा दया अहो इत्याश्चर्यं हे पुत्रका इति दयया जातस्नेहात् सम्बोधनं पुत्रकाः पुत्रप्रायाः अनेन भवतामेव गृहमिति स्वार्थमेवैतत् क्रियते इत्याश्वासनमप्युक्तं तेषां दुःखं निरुक्तं गच्छतीत्यनुवदति—अस्मदर्थेऽतिदुःखिता इति। ननु व्रतं क्रियते कथं दुःखमिति चेत्तत्राह—आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठ इति। "द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं बलीयान्" इति न्यायेन शरीरव्रतयोर्विरोधे

इत्थम्विधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशान्तये ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरीरमेवादरणीयं तत्रापि स्नेहपात्रं विधिस्नेहयोः स्नेहो बलिष्ठ इति एवं वैदिकलौकिकन्यायोल्लङ्घनमपि कृत्वा यतो मत्परा जाताः तदाह—आत्मा देहः प्राणिनामतिप्रेष्ठः तमनादृत्य मत्परा जाता इति ॥ ४० ॥

तर्हि विरुद्धाचरणात् कथं भवान् प्रसन्न इत्याशङ्क्याह—इयदेव हीति । सच्छिष्यैरलौकिकैः इयदेव तावदेव गुरुनिष्कृतं गुरोः प्रत्युपकारः तदाह—यद्विशुद्धभावेन सर्वस्यार्थस्य आत्मनश्च समर्पणं वै निश्चयेन ॥ ४१ ॥

ननु केनचिद्व्याजेन तद्भवद्भिः कृतमित्यहं तुष्टः यावच्चक्र्यं निष्कपटतया कृतमिति सम्बोधनेनैव तोषफलमाह—हे द्विजश्रेष्ठा इति । श्रैष्ठ्यं भवतु व्रतस्य सर्वोत्कर्षः सम्पद्यतामित्यर्थः । यदर्थं च व्रतं कृतं तद्दानमाह, सत्याः सन्तु मनोरथा इति । पठितानां विद्यानाञ्च अयातयामत्वमाह— छन्दांस्ययातयामानीति ।

अम्नाया तु विनिर्मुक्ता अनध्याये तथा स्मृताः ।
अयाज्ये योजिताश्चैव निषिद्धा येच पाठिताः ॥
फलार्थं योजिता दृष्टा यातयामा भवन्ति हि ।
अन्यथा ज्ञातरूपाश्च अन्यथार्थप्रबोधिताः ॥
अव्रतैः शूद्रसङ्काशे पातित्याद्याकुले स्थले ।
आधीताः सर्वथैवैते यातयामा भवन्त्विति ॥

तेष्वपि समयेषु मत्प्रसादाद्यातयामा मा भवन्त्विति वरः इह परत्रेति परलोकार्थमिह लोकार्थंच स्वार्थं स्थापिताः परलोकार्थं भवन्ति विनियुक्तास्त्वैहिकफलाः भवतां तूभयत्रापि फलसाधका भवन्त्वित्यर्थः चकारात् सर्वकर्मस्वपि ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परिबभ्रिम परितो भ्रमणं करवाम इन्धनभारमवहाम वा भ्रमधातोर्भ्रमणार्थः छान्दसः प्रयोगः ॥ ३८—३९ ॥

उवाच चेत्याह त्रिभिः—अहो इति ॥ ४० ॥

गुरोर्निष्कृतम् ऋणशोधनं सर्वोऽर्थो ममतास्पदम् आत्मा अहन्तास्पदञ्च तयोरर्पणम् ॥ ४१ ॥

अयातयामानि अगतसाराणि " जीर्णञ्च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् "इत्यमरः ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निम्नं कूलं नतमुन्नतं च स्थानम् ॥ ३७ ॥

भृशमत्यर्थं मुहुः महानिलैरम्बुभिश्च हन्यमानाः पीड्यमानाः अम्बूनां सम्प्लवाः प्रवाहाः यस्मिन् तस्मिन् वने दिशोऽविदन्तः इन्धनभारान् धृतवन्तः " भृञ् भरणे "इत्यस्य रूपम् इडागमश्छान्दसः ॥ ३८—३९ ॥

उवाचचेत्याह—अहो इत्यादिना ॥ ४० ॥

सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरोर्निष्कृयं प्रत्युपकारः एतदेव किम् यद्विशुद्धभावेन सर्वोऽर्थश्च आत्माच तयोर्गुरौ अर्पणमिति ॥ ४१ ॥

मनोरथाः वाञ्छितार्थाः युष्माकं सत्याः सन्तु किञ्च छन्दांसि मत्तोऽधीता वेदाः इह लोके परत्र परलोके च अयातयामानि अगतसाराणि यथेष्टफलदानि भवन्तु ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

उक्त वर्षा होने पर सूर्य्य अस्त होगया, तथा दिशान में अन्धकार छाय गया, सबकूं जलमय होने से नीचा ऊंचा स्थान कुछ भी नहिं जान पड़ा ॥ ३७ ॥

जल के प्रवाह युत वन में महान् पवन से और जलसे अत्यन्त पीडित तथा दिशान को नहि जानत व्याकुल चित्त, परस्पर में हस्त गृहण किये हमलोग, वारम्वार भ्रम ते रहे ॥ ३८ ॥

सान्दीपिनी गुरूजी, ईंधन के लिये हमारे गमन को जान कर, सूर्य्य के उदय होने पर वन में हम शिष्य लोगन का खोज करते २ आचार्य्यजी, हम लोगन को व्याकुल देखते भए ॥ ३९ ॥

देख कर बोले, कि—हाय कष्ट, हे पुत्रओं ! तुम सब हमारे प्रयोजन के वास्ते अत्यन्त दुखी होगए, सब प्राणिओं को अपना शरीर अत्यन्त प्यारा हे यह निश्चित है उस का अनादर करके आप लोग हमारी सेवा में परायण हो ॥ ४० ॥

सज्जन शिष्यों को गरू का उपकार इतना हि कर्त्तव्य है, कि—निष्कपट प्रेम से अपने सब धन और शरीर का गुरू के अर्थ, समर्प्पण कर देना ॥ ४१ ॥

हे द्विज श्रेष्ठ ओ ! मैं तुम्हारे ऊपर प्रसन्नहों तुम्हारे सबहि मनोरथ सफल होजावे और तुम्हारे पढे भए वेद यालोक परलोक के सकल फल देनेमें समर्थ होजावे ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्थम्विधान्येवम्प्रकाराण्यनेकानि वृत्तानि किं त्वया स्मर्यन्त इति शेषः। फलितमुपसंहरति—गुरोरिति ॥ ४३ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥
यस्यच्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
श्रीदामचरिते
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्माभिः किमनिर्वृत्तमसम्पन्नं येषामस्माकं भवता सह वासोऽभूत् ॥ ४४ ॥

भवतस्तु सर्वमेतद्विडम्बनमात्रमित्याह—यस्येति । छन्दोमयं वेदाख्यं ब्रह्म तथा श्रेयसामावपनं तदुद्भवस्थानं देहो मूर्तिर्यस्य तस्य तव ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्थमित्यर्द्धकम् । गुरोरित्यपि सर्वकामपूर्णो भवति प्रशान्तये प्रकृष्टसुखस्वरूपाय मोक्षाय श्रीभगवदनुभवाय च भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सङ्क्षेपेण सर्वोत्तरमाह-किमिति द्वाभ्याम् । अस्माभिर्हेतुभिः किमनिर्वृत्तं किन्त्वस्माकं भवता पृष्टमपृष्टं सर्वमेव सुसम्पन्नमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—देवदेवेत्यादिसम्बोधनाभ्यां तथासत्यकामेनेति च ॥ ४४ ॥

तर्हि ममाध्ययनादिना किं तत्राह—यस्येति । छन्दोमयं वेदप्रधानं तदेकगम्यम् अत एव श्रेयसां सर्वपुरुषार्थानाम् उद्भवस्थानं च यद्वस्तु तदेव यस्य देहः अत्यन्तविडम्बनम् अनुकरणमात्रं लीलाकौतुकमेवेति यावत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आवपनं पुरुषार्थानामास्थानम् उत्पत्तिभूमिः छन्दोमयं ब्रह्म ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमिति । गुरुवेश्मनि स्वाचार्यगृहेषु वसतामस्माकम् एवम्विधान्यनेकानि वृत्तानि किं त्वया न स्मर्यन्त इति शेषः फलितमाह—गुरोरिति । अनुग्रहेणैवेत्येवकारेण उपायान्तरव्यावृत्तिः पूर्णः पूर्णमनोरथः स्यादिति लक्षयत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इत्थमुक्तः प्राह कुचेलः-किन्विति । हे देवदेव ! हे जगद्गुरो अस्माभिरनिर्वृत्तमसम्पन्नमस्माकं दुर्लभ्यं किं न्वस्ति न किमपीत्यर्थः तत्र हेतुं वदन्नात्मनो विशिनष्टि येषामस्माकं सत्यकामेन भवता सह गुरुकुले वासो बभूव तैरस्माभिरिति सम्बन्धः सत्यकामस्य तव गुरुकुलवासः केवलमस्मन्मनोरथपूरणार्थ एवेति भावः ॥ ४४ ॥

अन्यथा न घटत इत्यभिप्रयन्नाह—यस्येति । छन्दोमयं वेदरूपं ब्रह्म यस्य देहः विग्रहः श्रेयसां पुरुषार्थानामावपनम् उत्पत्तिभूमिः तस्य तव गुरुषु गुरुगृहेषु वासोऽत्यन्तविडम्बनमभिनयमात्रं, विडम्बनेनास्मन्मनोरथः पूर्णार्थः अन्यथा सर्वविद्यास्थानतदवबोध्यपुरुषार्थचतुष्टयवर्धुकशीलशरीरस्य तव न घटत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तमतिदिशति-इत्थमिति । इत्थंविधान्यनेकानि व्यसनान्यासन्निति शेषः । तानि व्यसनानि गुरोरनुग्रहेण निस्तीर्य पुमान् प्रशान्तये प्रकृष्टसुखवृत्त्यै पूर्णः कृतार्थः स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्माभिर्गुरुकुलवासे इदं कृतमिति विशेष्य किं वक्तव्यं सर्वमप्यनुष्ठितमिति ब्राह्मण आह—किमिति ! सत्यकामेन भवता सह येषां नो गुरुकुलवासोऽभूत्तैरस्माभिः गुरुकुलवासे किमनिर्वृत्तं न कृतं किं सर्वं मया चीर्णमेव ॥ ४४ ॥

किन्त्विदमस्माकं युक्तं तव तु अत्यन्तविडम्बनमित्याह यस्येति । छन्दोमयं वेदमुख्यप्रतिपाद्यम् आवपनं जगदुत्पत्तिक्षेत्रं ब्रह्म यस्य तव देहः स्वरूपं तस्य तव योयं गुरुषु वास

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सोऽयमत्यन्तविडम्बनम् अनुकार इति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इदमेकं फलसाधनरूपं चरित्रमुक्त्वा नैतावदेवेत्याह—इत्थंविधान्यनेकानीति। गुरुवेश्मसु वसतां भवन्ति गुरुवासस्य नित्यत्वमाह—गुरोरनुग्रहेणैवेति। न केवलं वासेन पुमान् पूर्णो भवति सर्वार्थैः प्रशान्तः एव भवति स्वाभाविकाः कामादयः तदुत्पन्नैर्न शान्ता भवन्ति किन्तु गुर्वनुग्रहेणैव भगवता कृतस्मरणेन वा प्रशान्त एव पूर्णः समर्थः एवमुपाख्यानैः सर्वे पुरुषार्थास्त्वया साधिता नवेति प्रश्नः ॥ ४३ ॥

तत्रोत्तरमाह—किमस्माभिरनिर्वृत्तमिति। को वा पुरुषार्थोऽस्माभिर्नोत्पादितः परं विशेषोऽस्तीत्याह—भगवता सह येषां गुरौ वासो भवेदित्यर्थः। गुरुगृहवासनानन्तरं तत्प्रसादेच जाते पश्चात्सर्वे पुरुषार्थाः साधयितुं शक्यन्ते अस्माभिस्तु गुरुकुल एव पुरुषार्थस्वरूपेण त्वया सङ्गताः अतो गुरुकुलवासोऽस्माकमेव सफलो जातः नत्वन्येषामिति अस्माभिः किं न निर्वृत्तं नापि तत्तन्मन्त्रदेवतानां तृप्तिः प्रयोजिका मृग्यते यतो भवानेव देवहेतवः नापि गुरुप्रसादो मृग्यते यतो भवानेव जगद्गुरुः किञ्च भवान् सत्यकामः अस्मत्सङ्केध्ययनयुक्तानामस्माकञ्च लोकन्यायेन सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा भवन्त्विवति भवतः कामः सत्य एव भवतीति भवदिच्छयैवास्माकं सर्वे पुरुषार्थाः सिद्धा इत्यर्थः। अतस्त्वया सह गुरुगृहवासः पुरुषार्थः तत्साधनञ्च ॥ ४४ ॥

किञ्च यदुक्तमस्माकं सर्वेषां गुरुगृहवासं स्मरसीति तत्र स्वामिनस्तव वासः अनुकरणार्थमेव भवतीत्याह—यस्य छन्दोमयं ब्रह्मेति। वेदात्मकब्रह्मशब्दब्रह्मेति यं विदुः तत्तव देहः यदध्ययनार्थं गुरुगृहवासोऽपेक्ष्यते ननु कथं मम देहः जीवविशेष एव कश्चित्तत्राधिष्ठितो भवेदिति तत्राह—विभोरिति। भवानेव तमधिष्ठातुं शक्तः देशकालपुरुषानन्त्येष्वधिष्ठितस्य फलदानं व्यापकाधिष्ठानव्यतिरेकेण न भवतीति तस्यैव फलसाधकत्वमाह-श्रेयसामावपनमिति। श्रेयांस्यस्मिन्ना समन्तादुप्यन्त इति एतादृशदेहवतः तव गुरुषु वासोऽत्यन्तं विडम्बनमनुचितानुकरणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३१॥८० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अनेकानीति वृत्तान्यभूवन्निति शेषः ॥ ४३ ॥

किम् अनिर्वृत्तम् अपितु सर्वमेव निर्वृत्तं सुसम्पन्नमित्यर्थः। सत्यकामेन सत्यसङ्कल्पेनेति भवतो गुरुकुलवासः स्वेच्छाधीनः समिद्वहने वातवर्षादिकृच्छ्रमपि गुरुभक्तिज्ञापकस्य तव स्वेच्छाधीनमेवान्यथा वातादीनां का खलु त्वयि शक्तिः "भीषास्माद्वातःपवते" इत्यादिश्रुतेः। अस्माकं तु तत्र त्वत् साहित्यं महाभाग्यफलमिति भावः ॥ ४४ ॥

छन्दोमयं ब्रह्मैव यस्य तव देहः श्रेयसां सर्वेषाम् आवपनं क्षेत्रम् ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
दशमेऽत्राशीतितमः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ८० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इत्थम्विधान्यनेकानि ईदृशानि बहूनि वृत्तानि अभूवन्निति-शेषः फलितमाह गुरोरिति ॥ ४३ ॥

अस्माभिरनिर्वृत्तमसम्पन्नं किमपि तु सर्वं निर्वृत्तमेव भवता सह येषामस्माकं वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥

श्रेयसां श्रेयस्साधनानां ज्ञानादीनामावपनं क्षेत्रं ज्ञापकमित्यर्थः। एवम्भूतं छन्दोमयं वेदाख्यं ब्रह्म देहः प्रकाश्यं तस्य स्वतस्सिद्धज्ञानस्य गुरुषु वासः अत्यन्तं विडम्बनं लोकसङ्ग्रहार्थमिति फलितार्थः ॥ ४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८० ॥

भाषाटीका।

गुरुजी के गृहन में निवास करते समय हमारे इस प्रकार के अनेक वृत्तान्तों का आप को स्मरण होता है। बहुत कहने से क्या है गुरुन की कृपा से ही शिष्य, इस लोक में पूर्ण कामना वारा होकर मुक्ति के अर्थ समर्थ होतो है ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण उवाच ।

हे देव देव! हे जद्गुरो आप सत्य काम के साथ गुरु समीप में जिनका निवास भया, उन हमको कौनसा फल नहि प्राप्त भया, सब हि फल की प्राप्ति होगई ॥ ४४ ॥

हे विभो धर्म. अर्थ. काम. मोक्ष सब हि फलकी उत्पत्ति का स्थान वेद रूप ब्रह्म, जिसका शरीर है उस आप का गुरून के समीप में वेद पढने के वास्ते निवास होना वह केवल हमारी शिक्षा के लिये अत्यन्त लीला रूप हे ॥४५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धमें अस्सीके अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं द्विजमुख्येन सह सङ्कथयन् हरिः ।
सर्वभूतमनोऽभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान् प्रहसन् प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन् मे भवता गृहात् ।
अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ।
भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ।
पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥
सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्याऽऽगमनकारणम् ।
विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माऽभजत्पुरा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकाशीतितमे सख्युर्जग्ध्वा पृथुकतण्डुलान् ।
श्रियं निर्मितवानिन्द्रदुर्लभां तु तदाश्रमे ॥

संकथयन् सुखगोष्ठीः कुर्वन् सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जानन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रहसन् क्ष्वेलीं कुर्वन् ॥ २ ॥

लज्जया त्वकथयतस्तामपनुदन्नाह-अण्वपीति द्वाभ्याम् ॥३-५॥

सर्वभूतानामात्मदृगन्तःकरणसाक्षी ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स इतियुग्मकम् । सः पूर्ववर्णितब्रह्मण्यत्वभक्तसौहृद्यादिगुणः स तौ हरिः सर्वमनोहरत्वात्तन्नामैवासौ अत एव द्विजेषु मुख्येन तत्प्रियसखत्वाच्छ्रेष्ठेन तेन सह सङ्कथयन् सङ्कथारसेन तमानन्दयन्नित्यर्थः । तत्र हेतुः, सर्वेति । तत्र हेतुर्भगवानिति । तत्रच वैशिष्ट्यं कृष्ण इति सर्वभूतमनोऽभिज्ञ इति मदर्थं दूरतस्तावता प्रयासेन पृथुकतण्डुलाः समानीताः दृष्ट्वापि मद्वैभवं तदर्थमानीतं कथं चेत्स्वयमिति प्रेम्णा जलादौ न विक्षिप्ताः सम्प्रत्यपि यत्नेनैव रक्षिताः तथापि दातुं लज्जत इति च तत्रैव सङ्कथने जानन्नित्यर्थः । अत एव स्मयमानः प्रेम्णा तं ब्राह्मणं प्रकर्षेण कौतुकरसप्रसादसानन्दत्वेन ईक्षन् ईक्षमाणश्च तच्च निरीक्षणेन कदाऽयं दास्यतीत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । तद्ग्रन्थिनीरीक्षणेनोपलक्षित इति वा तथापि यतो ब्रह्मण्यः ब्राह्मणजातावेव तावत्सहजाहितः किमुत तादृशीत्यर्थः ततोऽप्यदत्ते प्रहसन् मत्प्रजावत्या यदुपायनं दत्तं तद्भवान् कथं गोपयतीति परिहसन्नुवाच यतः प्रियं सखायमिति खलु वाक्यालङ्कारे तदेवं सताङ्गतिः स एव सतां परमाश्रय इत्यर्थः ॥ १—२ ॥

किमित्यर्द्धकम् । किमानीतं तत्कथयेति देहि चेति शेषः । हे ब्रह्मन्निति ! वेदार्थविदा त्वया मदर्थमानीतं स्वयं गृहीतुं न युज्यत इति सनर्मभावः तत्रापि गृहात्पत्नीतः सकाशादिति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

पूर्ववत् किञ्च भवान् मित्रोचितं न व्यवहरति यत्परमपतिव्रतया पत्न्या प्रेरितोपि मां याचितुं सङ्कुचति अहन्तु तदुचितस्वच्छव्यवहारपरः यतो याचित्वैव गृह्णामीति परिहासं परित्यज्य तं प्रोत्साहयन् यथार्थमाह—अण्वपीति। स्वल्पमप्यन्नादिकं भक्तैः सादरैः तत्रापि प्रेमवद्भिः प्रेम्णा यद्वा भक्तविषयकमत्प्रेम्णा भूर्य्येव भवेत् तावतैव बहुकालतृप्तिः स्यादित्यर्थः अभक्तैरुपहृतं मे तोषाय न कल्पते न सम्पद्यते तेषु न किञ्चिदपि रोचत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

असद्भावे सति पत्रादीनां मध्ये यत्किञ्चिल्लभ्यते तदेकमपीत्यर्थः। अतएव क्रमानुक्तिः भक्त्या प्रेम्णा अतः प्रकर्षेण यच्छति अहं स्वयमेवाश्नामि स्वीकरोमि कुतः भक्त्योपहृतं ततस्तेषामुपहरणमात्रं मद्दर्शने कारणं नतु मन्त्रादिकमपीति भावः। पुनरुक्तिर्भक्तौ स्वलालसां ख्यापयति भक्त्युपहृतत्वे हेतुः प्रयतात्मनः विशुद्धचित्तस्य कामनान्तरशून्यस्येतियावत्। तत्र पत्रपुष्पयोरसनाद्योग्यत्वमप्यशननिर्देशस्ते अप्यश्नन्निवोपभुञ्जे किम्वा भोज्याभावे ते अश्नामिफलतोये तु सुतरामश्नाम्येवेति गमयति तोयस्य पे यत्वेप्यशननिर्देशस्तोयाहारवत्तदेकतृप्त्यपेक्षया ॥ ४ ॥

पृथुकानां प्रसृतिं चतुर्मुष्टिभिः प्रसृतिः तत्परिमितान् चिपिटान् तस्मै प्रकर्षेण स्वेच्छया नायच्छत् किन्तु व्रीडितः सन्नवाङ्मुखो बभूवेत्यर्थः। व्रीडायां हेतुः श्रियः पतय इति ॥ ५ ॥

तर्हि श्रीभगवांस्तु किं व्यवसितवान् इत्यपेक्षायामाह—सर्वेति सार्द्धैश्चतुर्भिः। साक्षादेव सर्वेषां भूतानामात्मनां च दृक् द्रष्टा तदन्तर्यामी पुरुषः सोपि साक्षात्तुल्योऽन्यूनरूपो यस्य सः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इतीतरगृहीताभ्यः "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यमरः विज्ञाय अपरोक्षतया ज्ञात्वा किमचिन्तयत्तदाह-नायमित्याद्यधिकेनैकेन। श्रीकामः सन् पुरा पूर्वजन्मनि मां मा नाभजत् इति सख्यार्थमेवाभजदिति सूचितम् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततः किं जातं तदाह—स इति। स हरिरित्थं द्विजमुख्येन कुचेलेन सह सङ्कथयन् सुखगोष्ठीं कुर्वन् सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जानन्नित्यर्थः। तं विप्रमुवाच ॥ १-२ ॥

तदेवाह-किमिति सार्द्धद्वयेन। हे ब्रह्मन्! भवता गृहात् मे मह्यम् उपायनं किमानीतं लज्जया तूष्णीं स्थितस्य तामपनुदन्नाह—अण्विति द्वाभ्याम्। यद्भक्तैः प्रेम्णोपहृतं समर्पितं तदणु अत्यल्पमपि मे भूर्य्येव भवेत् यद्भूर्य्यप्यभक्तोपहृतं तन्मम सन्तोषाय न कल्पते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अतः पत्रादीनामन्यतमं यः पुमान् मह्यं प्रयच्छति ददाति समर्पयतीति यावत् प्रयतः नियतः विशुद्ध आत्मा मनो यस्य तस्य सम्बन्धि भक्त्या समर्पितमहमश्नामि ॥ ४ ॥

इतीति। व्रीडाऽस्य सञ्जात इति तथाऽत एवावाङ्मुखः हे राजन्! तस्मै श्रियः पतये भगवते पृथुकप्रसृतिं न प्रायच्छत् नददौ ॥ ५ ॥

सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति तथाऽत एव साक्षाद्द्रष्टा भगवान् सर्वभूतमनोभिप्रायसाक्षात्कर्त्ता वा तस्य द्विजस्यागमनकारणं विज्ञाय कार्यमात्मना कर्त्तव्यमचिन्तयत् किमिति विज्ञायेत्यत्राह—श्रीकाम इत्यादिना मामित्यन्तेन श्रीकामो नाभजत् मामिति शेषः। किन्तु मोक्षार्थकाम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सङ्कथयन् संलापङ्कुर्वन् ॥ १-२ ॥

दरिद्रत्वेन भूरिद्रव्याभावात् भवतो महतोऽल्पं मनस्तुष्टिकरं न स्यादिति नानीतमिति शङ्का माभूदित्याह-अल्पमिति। आहृतमानीतं द्रव्यभूरित्वाभूरित्वे अप्रयोजके किन्तु भक्तिरेवेत्यनेनादर्शि ॥ ३—५ ॥

सर्वभूतानामात्मदृक् स्वभावज्ञः "आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि" इति यादवः ॥ ६—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—२ ॥

भक्तैः सादरैः तत्रापि प्रेमभक्तैः प्रेम्णा ॥ ३—५ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मनां च दृक् द्रष्टा तदन्तर्यामी पुरुषः सोऽपि साक्षात्तुल्योऽन्यूनरूपो यस्य सः ॥ ६—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

द्वात्रिंशे भगवानस्य पुरुषार्थतयोदितः।
स्वकर्त्तव्यं विदित्वैव कृतवानित्युदीर्यते ॥
मर्यादयाप्रेरिता तु लक्ष्मीः स्थैर्यमिहोच्यते।
अतोत्र भगवांस्तस्य पृथुकानप्यभक्षयत् ॥
दानेपि तेजोहानिः स्याद्भार्यादत्तमुपायनम्।
तस्या एव फलं भूयादिति जग्धुं समुद्यतः ॥
मुष्टिरेको जगत्तृप्त्यै वनवासे निरूपितः।
सर्वं फलं सर्वतृप्त्या परलोके तथा परः ॥
तृतीये देवतां दद्यादात्मानञ्च ततः परम्।
एवं बुद्ध्या तया दत्तास्ते चत्वारि विशुद्धिरिमं ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

चतुर्थ्यंशः सिद्धिमेतु तस्या नाधिकमित्युत ।
लक्ष्मणायां प्रविष्टा श्रीः प्रतिबन्धं चकार ह ॥

पूर्वाध्यायान्ते मनःप्रीतिमुक्त्वा तदिष्टं पूरयित्वा तद्भार्येष्टं पूरयितुं पूर्वमुपसंहरन्नाह—स इत्थमिति । जीवेन सह सङ्कथेत्याह—द्विजमुख्येनेति । ब्रह्मभावाज्जीवोपि आदेशी भवतीति सङ्कथनं न दोषायेत्यर्थः । ततो भार्याहृदयं ज्ञात्वैवाज्ञेत्याह—सर्वभूतमनोभिज्ञ इति । हेतुत्वार्थं साधारण्येन निरूपयति स्मयमानः भार्यासम्बन्धात् तेन सह परिहासं चिकीर्षुः हेत्याश्चर्यं न हि पूर्णो भगवान् अदत्तं स्वयं गृह्णातीति ब्राह्मणस्तु जानन्नपि लज्जया न दत्तवान् तथापि भगवान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणानां हितकर्त्ता सोपि ब्राह्मणः स्वयं च कृष्णः तदर्थं चावतीर्णः अन्यथा भगवान् कथमागच्छेत् प्रहसन्निति गोप्यं करोतीति तं प्रति तथा वचने हेतुः प्रियमिति ॥ १-२ ॥

सार्द्धाभ्यामाह—भगवद्वाक्यं, किमुपायनमानीतमिति । ब्रह्मन्निति सम्बोधनात् धर्मज्ञानं सूचितं तेन उपायनानयनं निश्चितं ते मह्यं मध्ये शास्त्रार्थत्वाय गृहीतन्तु न मे सुखायेति विशेषमाह-गृहादिति । ननु पूर्णस्य तव किमुपायनेन अस्मदर्थन्तु अस्माभिरेव दत्तं स्यात् अतो व्यर्थं ग्रहणमिति चेत्तत्राह—अण्वप्युपाहृतमिति । एतत्सर्वं प्रायेणाभक्तैरुपहृतमेतत्सर्वं पृथुकतण्डुला एव भक्तोपाहृताः सर्वस्यामपि द्वारकायां भक्ताहृतत्वे को विशेष इति चेत्तत्राह प्रेम्णा अण्वपि भक्तोपाहृतं भूर्येव मे भवेत् प्रेमान्तःकरणधर्मः यो हि स्वापेक्षया अधिकमानयति तत्तस्याधिकं भवति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति मम चायं नियमः प्रेम्णा समानीतं हृदयानीतं भवति हृदमणुमात्रं तण्डुलास्तु मुष्टिचतुष्टयात्मिकाः अहञ्च हृदयरूप एव तत्गृह्णामि अतः अण्वप्युपाहृतं मत्समानत्वात् भक्ष्यं न्यूनपरिमाणमेव युक्तमिति मे भूर्येव भवेत् अभक्तेन उपाहृतं बहिर्दृष्ट्या उपहृतं भवति ब्रह्माण्डमितं भवति तदग्रहणे अहमपि तथा अतो यथा कथञ्चित् सर्वसामर्थ्येनापि समाहृतं मम तृप्तिहेतुर्न भवतीति अल्पत्वाय न मे तोषाय कल्पते अथवा "भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति,, इति वाक्यात् प्रेम्णैव तुष्यति नत्वान्येनेति प्रेम तु साधारणमेव मत्संनिधौ समायातीति तस्या देहोऽन्यार्थमेव विनियुक्त इति लिङ्गशरीरञ्च तेनैवावरुद्धमिति तण्डुलाश्रितैव भक्तिरत्रागता अतो भक्तिसहभावः पदार्थानां निरूप्यते अभक्तेन रूक्षेण लोकेपि व्रतादिप्लुतं भक्ष्यं तोषाय नतु रूक्षं विधौ द्वयं प्रयोजकम् अधिकारविशेषणं करणञ्च निषेधे तु विशेषणमाह—करणन्तु सिद्धमेवेति अभक्तस्य भक्तिरप्यभक्तिरेवेति वा ॥ ३ ॥

एवं पदार्थस्थितिमुक्त्वा स्वस्य बलादिव ग्रहणे हेतुमिव स्वसङ्कल्पमाह—पत्रं पुष्पमिति । पत्रन्तु तुलस्यादि पुष्पं लवङ्गादि फलमाम्रादि तोयं गङ्गाजलादि एतच्चतुष्टयमविकृतमनुपहतञ्च अन्यत्पाकादिना उपहतं भवेत् अग्निसंस्काराद्यभावात् वनस्थानां दरिद्राणां परमहंसानाम् उपलक्षणविधया तेषामर्थे चतुष्टयमुक्तमिति केचित् ब्राह्मणद्वारा त्वन्यदपि भक्तयनीति नाहं तयायाति वाक्यादपि कृतमुत्तमसंस्कारेण संस्कृतामिति विचारकाः एकेनत्वाहृतमेक एव भक्षयामि नहि कस्यचिदपि चतुष्टये श्रद्धाधिक्यं भवति अत उद्दिष्टानां विकल्प इति ख्यापयितुं तदित्याह तत्रत्यादीनामन्यतमम् अहमिति पुरुषोत्तमः मदर्थं सम्पाद्य स्वाधिकारानुसारेण यत्रकाचिन्निवेदयतु तत्रैवाहं भक्षयामि इत्यर्थः । दानसममेभक्त्यैव दानं यथेष्टं पुत्राय कश्चित्प्रयच्छति मम तु ततोपि विशेष इत्याह-भक्त्युपहृतमिति । तत्स्थानादुद्धरणप्रभृतिमत्समीपानयनपर्यन्तं स्नेहस्याविच्छेदोऽपेक्ष्यते स्मरणसहितस्नेह इति केचित् किञ्च तच्चेत् द्रव्यं प्रयतात्मनो भवति प्रकर्षेण नियतान्तःकरणस्य कामादिसर्वदोषरहितस्य चेत्पत्रादिकं भवेत् तदा अवश्यमश्नामि अशनं यथाक्रियोपलक्षकं वस्तुतस्तु सर्वमेतच्चतुष्टयमध्ये निविशन्ति अन्नवस्त्रादिकमपि फलमेव दुग्धेक्षुरसादिकं तोयं ताम्बूलादिकं पत्राणि सुवर्णरत्नादिकं पुष्पाणीति अन्तःप्रवेशनं च भोजनं यत्र क्वचित् स्थापितम् आत्मसत्करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भार्यया प्रहितं त्वया भक्तेन भक्त्याचाहृतं देयमित्युक्तोपि द्विजः सङ्कोचाविष्टोऽल्पबुद्धिः श्रियः पतये तस्मै पृथुकतण्डुलप्रसृतिं मुष्टिचतुष्टयात्मकं प्रसृतिः सेरमात्रं भवतीति न प्रायच्छत् लज्जया चाधोमुखो जातः किं मया समाहृतमिति अतिसाधारणानामेवैतद्भक्ष्यं ततो भगवान् विचारितवान् अयन्तु न प्रयच्छति तथापि ग्राह्यं नवेति तदर्थं चैतद्विचारयति किमस्मै सम्पदो देया नवेति ॥ ५ ॥

कामितं दोषरहितं भगवांस्तु प्रयच्छति ।
अलौकिकत्वात्सम्पत्तेर्दोषाभावः सुनिश्चितः ॥
कामाभावस्त्वस्य सिद्धो न देयं तत्कथञ्चन ।
स्वत आगमनं तस्य न भवत्येव भार्यया ॥
प्रेषितस्यागतिस्त्वस्य भार्यागतिरियं मता ।
प्रतिबन्धकता त्वस्य दाने लज्जादिदोषतः ॥
तस्मात्तस्या गृहीत्वैतत्तस्यै दास्यामि निश्चितम् ।

एतद्वदन्नस्य दोषाभावमाह—सर्वभूतानामात्मानमन्तःकरणं पश्यतीति एतस्य तस्य नापिहृदयं जानातीत्युक्तं साक्षात् तस्य आगमनकार्यं भार्यार्थमेव प्रासङ्गिकं तु स्वार्थम् एतद्विचार्याचिन्तयत् अत्रार्थः सन्दिग्ध इति सन्देहमेवाह—नायं श्रीकामः माञ्च पुरा अगमत् ततोऽयं भक्तो निष्काम अतोऽस्मै स्वरूपमेव देयम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकाशीतितमे भुक्तपृथुकोऽस्मै परोक्षतः ।
दत्वाप्यतुलसंपत्तिं स्वं मेने ऋणिनं हरिः ॥

सर्वभूतानामपि किम्पुनस्तस्य मनसोऽभिज्ञ इति मदर्थं पृथुकान् आनीयापि दातुं लज्जते इति सहसैव जानन्नित्यर्थः । स्मयमान इति तवैतत् उपायनमहं व्यक्तीकरिष्याम्येवेति द्योतयामास तं ब्राह्मणं ब्रह्मण्य इति तस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं तस्य भक्त इति तं प्रियं भगवानिति तस्य प्रियत्वे स्वयं तस्य भजनीय इत्यर्थः । प्रहसन्निति मल्लोभनीयमानीतं वस्तु कियन्तं क्षणं त्वं स्वकक्षे निन्होष्यसीति स्वप्रागलभ्यप्रद्योतकः प्रहासः प्रेम्णा निरीक्षणेनेति प्रेमपूर्वकं यत् कक्षस्थपृथुकग्रन्थिनिरीक्षणं तेन उप

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लज्जितः तं प्रेक्षमाण इति तवेदं धमनिसन्ततत्वमिदं च कुचेलत्वं मत्रत्यजनानां विस्मयरसपोषकमतःपरमपि श्वसनप्रहरद्वयपर्य्यन्तं स्थास्यति न ततःपरमितिभावः। सर्वत्र हेतुः सतां गतिरिति ॥ १—२ ॥

भवता गृहादिति भवादृशेन प्रियेण मादृशस्य प्रियस्य निकटं प्रति यत्स्वगृहाच्चिरादागमनं तत् किं रिक्तहस्तत्वेन सम्भवेदित्यनुमानादेव विदितमिति भावः। ननु तदल्पल्पमेवातोऽत्र दर्शयितुमहं लज्जे इत्यत आह अण्वपीति ॥ ३ ॥

ननु । निर्बुद्धिना यदा स्वगृहादिदं त्वदर्थं गृहीतं तदा किंमपि न विचारितमधुनातु विमृशामि त्वद्भक्षणयोग्यमिदं न भवत्यतो न दीयत इत्यत आह—पत्रमिति । अत्र भक्त्युपहृतमिति पौनरुक्त्याद्भक्त्येति न करणे तृतीया किन्तु सहार्थे तेन भक्त्या युक्तो मद्भक्तजनो यद्ददाति तच्च भक्त्यैव उपहृतं चेत्तदश्नामि न तु कस्यचिदनुरोधेनेत्यर्थः। अयमर्थः वस्तु खलु स्वाद्वस्वादु वा भवतु किन्तु स्वादिष्टमिति बुद्ध्या मद्भक्तेन भक्त्यैव यत् दीयते तन्मे अति स्वादिष्ठं भवेत्तत्र न मे कोपि विवेकस्तिष्ठतीति अश्नामीति प्रेयमप्यनशनीयमपि पुष्पमहं भक्तप्रेममोहितोऽश्नामि ननु देवतान्तरभक्तस्य भक्त्युपहृतं वस्तु किं नाश्नासि यतो मद्भक्तजनो यद्ददातीति ब्रूषे तत्र सत्यं नाश्नाम्येवेत्याह—प्रयतात्मन इति । मद्भक्त्यैव स शुद्धान्तःकरणो भवति नान्यथा यद्वा भक्तौ प्रकर्षेण यतमानमनसः अतस्तस्यैवाश्नामि नान्यस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथुकानां प्रसृतिं मुष्टिचतुष्टयं व्रीडित इत्यत्र हेतुः पतये श्रिय इति श्रीपतिं खलु कठोरविरसांश्चिपिटान् कथं भोजयामीति विमृश्येति भावः। अवाङ्मुख इति भोः प्रभो ! मा मां विडम्बय बहुशो याच्यमानोप्यहं तुभ्यमिदं न दास्यामीति मे सङ्कल्प इति विप्राभिप्रायः गृहादागमनसमये मद्भक्तस्य तव यः सङ्कल्पः स नान्यथा भवितुमर्हतीति भगवदभिप्रायः ॥ ५ ॥

आत्मदृक् अन्तःकरणसाक्षी यद्वा सर्वेषां भूतानामात्मनां च दृक् द्रष्टा अचिन्तयत् सर्वज्ञोपि मद्भक्तस्यास्य कथमीदृशं दारिद्र्यमभूदिति तत्प्रेममुग्धश्चिन्तयामास तत्त्वण एव अभिसततरवः स्वगतमाह-नायमिति । ननु निष्कामभक्तस्याप्यनुसंहितं फलं सद्विषयभोगो भवत्येव यदुक्तं "धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः । कामस्य नेन्द्रियप्रीतिः" इति उच्यते निष्कामभक्तस्य स्वभावभेदादननुसंहितं फलं द्विधं स्यात् दिष्टमदिष्टञ्च यस्य विषयभोगमात्रे एव द्वेषस्तस्य विषयभोगो नैव स्यादितिभरतादौ तथा दर्शनात् यस्य तु न द्वेषो नापि स्पृहा तस्य स स्यादेव प्रह्लादादौ तथा दर्शनादतोऽस्य विप्रस्य प्रागेतज्जन्मनि च भोगे द्वेष एव केवलं भार्य्यानुरोधाद्भगवद्दर्शनलोभाच्चायात इति ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकाशीतितमे स्वभक्तपृथुकान् जग्ध्वा तस्मै श्रियं दत्तवान् हरिरित्याह—स इत्थमिति । स वर्णितवीर्यो हरिः इत्थं सङ्कथयन् सुखगोष्ठिं कुर्वन् सर्वभूतमनोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीयापि लज्जया न ददातीति जानान्नित्यर्थः। अनेनाप्रकाशितान् प्रकटीकरिष्यामीति कौतुकेन स्मयमानस्तमुवाच ॥ १ ॥

किं कुर्वन् प्रहसन् क्ष्वेलिकां कुर्वन् ॥ २—४ ॥

पृथुकानां प्रसृतिं मुष्टिचतुष्टयम् ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामचेतनानाम् आत्मानं पश्यन्तीत्यात्मदृशश्च चेतनास्तेषां च साक्षी साक्षाद्द्रष्टा आगमनकारणं स्वदर्शनमात्रम् "अयं हि परमो लाभः उत्तमश्लोकदर्शनम्,, इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच

आश्रितजनोंके दुःखनको हरण करने वारे सुदामा ब्राह्मणोंके साथ इस प्रकार सँल्लाप करत् सब प्राणियोंके मनको जानने वारे मन्दहास करत श्रीकृष्ण भगवान् सुदामाके प्रति वोले ॥ १ ॥

ब्राह्मणभक्त सत्पुरुषोंके गति श्रीकृष्ण भगवान् हास्य करत् प्रेमयुक्त कटाक्ष से ब्राह्मणको देखत वोले ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे ब्रह्मन् । आप अपने गृहसे मेरे वास्ते क्या भेट लायेहो मेरे भक्तोने प्रेमसे समपर्ण किया थोडा भी वस्तु मोको बहुत होजाताहै और अभक्तने बहुतभी समर्प्पण कियाहै परन्तु वह मेरे सन्तोषके वास्ते नहि होता ॥ ३ ॥

जो पुरुष भक्तिसे मेरे अर्थ पत्र पुष्प फल जल समर्प्पण करताहै उस विशुद्ध मन वारे पुरुषके भक्तिसे समर्पित पुष्प आदि का मेभी प्रेमसे भोजनहि कर लेताहुं ॥ ४ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णने इस प्रकार उसको कहाभी तथापि वह ब्राह्मण लज्जित होकर नीचेको मुख कर श्रियः पति के अर्थ चूडानकी पसेको नहि देता भया ॥ ५ ॥

साक्षात् सर्व प्राणियोंके मनके साक्षी श्रीकृष्णजी उस ब्राह्मणके आगमन कारणको जानकर चिन्तमन करने लगे कि ऐश्वर्य्यकी काम वारा होकर इस सुदामाने पहले मेरा भजन नहि किया ॥ ६ ॥

पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।
प्राप्तो मामस्य दास्यामि सम्पदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ ७ ॥
इत्थं विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान् द्विजन्मनः ।
स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ ८ ॥
नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ ९ ॥
इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ।
तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥
एतावताऽलं विश्वात्मन् सर्वसम्पत्समृद्धये ।
अस्मिँल्लोकेऽथवाऽमुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ११ ॥
ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाऽच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥

अतिजीर्णत्वाद्वसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण बद्धान् ॥ ८ ॥

अङ्ग हे सखे ! मां विश्वं विश्वात्मानं माम् ॥ ९ ॥

इति वदन्नेकां मुष्टिं जग्ध्वा तत्परेति अयं भावः एतावता पुंस इहामुत्र च मत्कटाक्षविलासभूतानां सर्वसम्पदां समृद्धयेऽलम् अतःपरं द्वितीयमुष्ट्यदनेन मा मामेतदधीनां कुर्विति ॥ १० ॥

त्वत्तोषकारणं तव तोषस्य कारणं यथा भवेत्तथा सर्वसम्पत्समृद्धये यां भक्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वा त्वं तुष्येरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वर्गतं स्वर्गवासिनम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्हि कथमधुना धनार्थमागतः तत्राह—पत्न्या इति । तत्प्रियचिकीर्षायां हेतुः पतिव्रताया इति करुणया धर्महानिभियाचेति भावः । अनेन सापि सुष्ठु पतिसेवनार्थमेव तमेनं मद्याचनार्थं प्रेषितवतीति भावः । ननु तर्हि वदान्यान्तरं कुतो न गतः तत्राह सखेति मत्सख्येन मय्येवाऽऽगमनं योग्यमन्यत्र गमने सङ्कोचे च सति सख्यमेव न स्यादिति किञ्च सख्येन मुख्यतया मत्सन्दर्शनमेव प्रयोजनमिति भावः । अतः अस्य अस्मै दास्यामि यद्वा अस्य स्वाधीना एवेत्यर्थः । यद्वा साक्षात्तं प्रत्यदानेन केवलं तत्पत्नीप्रीत्यर्थमेव दानेन सम्बन्धमात्रापेक्षया सम्प्रदानत्वाभावादस्येति ॥ ७ ॥

इत्थमीदृशं सम्यक् चिन्तयित्वेति अदत्तं नोपातिष्ठत इति न्यायेन तत्सम्पत्तिसिद्ध्यर्थं स्वयं तदीयं किञ्चित् स्वीकर्तुमिति भावः । तथा च श्रीरुक्मिणी देवी वक्ष्यति । एतावताऽलमिति । इत्थं स्य परमभक्तत्वं सञ्चिन्त्य स्वयमेव जहार बलात् गृहीतवान् कथं किमिदमित्येव कथं स्वयं जहार बलाद्गृहीतवान् द्विजन्मन इति ब्राह्मण्येन वसनस्य पृथुकतण्डुलानामपि पावित्र्यादिकं ध्वनितम् ॥ ८ ॥

ननु, वितर्के एतदेव उपनीतं नच मन्तव्यमेतदुपायनं योग्यं न स्यादिति मम परमप्रियत्वादित्याह मे मम परमप्रीणनमिति तत्र हेतुः हे सखे इति सख्या त्वयानीतत्वादिति भावः । नच मन्तव्यमेतदल्पमित्यपि विश्वात्मनो मम तर्पकत्वाद्विश्वस्यापि तृप्तिञ्जनयितुं समर्थमित्याह—तर्पयन्तीति अन्यत्तैः यद्वा यतो माम् अतः सुतरामपि विश्वं यथा तरोर्मूलनिषेचनेनेत्यादिन्यायात् ॥ ९ ॥

यावदाददे तावदेवेत्यतित्वरां बोधयति अन्यथा भक्षिता स्यात् परमेष्ठिनः परमेश्वरस्यापि हस्तं जगृहे यतस्तत्परा ततः परमेष्ठिनस्तस्य तादृशकदन्नभोजनं सोढुमशक्तेरिति भावः ॥ १० ॥

ननु भवतु तस्या वस्तुत एवमभिप्रायः किमुक्त्वा जगृहे इत्यपेक्षायामाह— एतावतेति । एतावता द्वितीयमुष्टिपर्यन्तेन भोजनेन अलं प्रयोजनं नास्ति किमुतान्यने तेनेत्यर्थः । कुतः पुंसो जीवमात्रस्येहामुत्र च सर्वेषां तत्प्रेमपर्यन्तानां पुरुषार्थानां या सम्पत् तस्याः समृद्धये वृद्धये तत्तोषरूपमेव कारणं भवति स तु पूर्वत एव विद्यते परमभक्तयुपहृतपृथुकैकमुष्टिभोजनेन तु सुतराम् अतो मदंशाभासरूपाया व्यवहारसम्पदधिष्ठातृलक्ष्म्या दृष्टिमात्रेण या सम्पत् सिध्यति तस्याः सिद्ध्यर्थं मदीयपरमाश्रयस्य भवतः प्रयासेनालं किन्त्वस्य गृहे सिद्धैव सेत्यर्थः । अतो यदि गार्हस्थ्यसम्पत्तिं सम्प्रति प्रकटं दातुमिच्छसि तदा साप्यस्य गृहे सिद्धैव तस्मादस्याप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्य्येव मे भवेदिति भवदनुभव-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रामाण्येन भोजनप्रयोजनेन तव सन्तोषे जाते तत्प्रयोजनान्तरे चास्य समृद्धिभरे जाते किं मुष्ट्यन्तरादनेनेति व्यञ्जनाभागर्थः हे विश्वात्मन्निति तत्परितोषे युक्तैव सर्वा सिद्धिरिति भावः एतदनन्तरं सर्वाभिर्विभज्य स्तोकं स्तोकं सा स्वयमपि तद्भो- जनगौरवाद्भुक्तवतीति ज्ञेयं टीकायां तु तत्परेत्ययं भाव इत्या- दिनैव व्याख्यातमिदं पद्यम् अयमेतावतेति पद्यार्थं एव तत्परे- त्यस्याभिप्राय इत्यर्थः । तमेव व्यञ्जयति, एतावता पुंस इत्या- दिना, एतावता प्रथममुष्टिभक्षणेनैव सर्वसम्पत्समृद्धिं दातुम् अलं पर्य्याप्तं तस्य पूर्त्तिर्जातेत्यर्थः । तामेव समृद्धिं विशिनष्टि त्वत्तोषेत्यादिना । धात्वर्थस्यैव विशेषणमिदं नतु क्विन्प्रत्यया- न्तस्य अतः क्लीवत्वादिकम् अलं शब्दोत्र धर्मपरत्वेन व्याख्यातः नतु अलमस्त्यस्य धनमित्यादिवत् धर्मिपरत्वेन अतो हेतुत्व- विवक्षया तृतीया चेतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तामिति । यस्मिन् दिने गतस्तदीयामेकामेव व्याप्येत्यर्थः । अच्युतस्य सर्वसुखपरिपूर्णस्य भगवतो मन्दिरमिति मन्दि- रस्यापि तादृशत्वमभिप्रेतम् अतः सुखं यथा स्यात्तथा भुक्त्वा सायमप्यशित्वा पीत्वा च स्वर्गतमिव मेन इति लोकोक्ति- मात्रम् अच्युतमन्दिर इत्युक्तत्वात् किं वा स्वःशब्देन वैकुण्ठ- लोकोऽप्युच्यते "स्वचूडामणिं सुभगयत्तमिवात्मधिष्ण्यम् इति श्रुतियोक्तेः यथा यथावत् द्वारकायास्तन्निलयत्वेन परमवैकुण्ठ- त्वात् पाठान्तरे सुप्त्वाच श्रीभगवतैव सहेति ज्ञेयं छन्दोभङ्ग आ नन्दादार्षः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अधुनातु पतिव्रतायाः पत्न्याः प्रियं कर्त्तुमिच्छया मां प्राप्त इति कार्यचिन्ताप्रकारमेवाह—अस्येत्यादिना । अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानादि- समृद्धिरस्य द्विजस्य दास्यामि ॥ ७ ॥

इत्थमिति । अतिजीर्णत्वाद्वस्त्रस्य तन्मध्ये चीरेण बद्धान् पृथुकतण्डुलान् किमिदमिति पृच्छन् स्वयमेव जहार आददे आदाय उवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तिमेवाह—नन्विति । ननु हे सखे ! मह्यमेतत्पृथुकतण्डुल- रूपमुपायनमानीतमेतदेव मत्परप्रीणनम् नितरां प्रीतिकृत अङ्ग हे सखे ! एते पृथुकतण्डुलाः विश्वशरीरकं मां तर्पयन्ति तृप्तं कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

इतीत्यनन्तरमुक्त्वेति शेषः एकं मुष्टिं जग्ध्वा द्वितीयं मुष्टिं जग्धुमत्तुमाददे तावदद्नात्पूर्वमेव श्रीरुक्मिणी सत्वरा त्वरया युक्ता परमेष्ठिनः श्रीकृष्णस्य हस्तं जगृहे गृहीत्वा वारयन्ती प्राहेत्यर्थः ॥ १० ॥

तदेवाह—एतावतेति । हे विश्वात्मन् ! विश्वात्मना त्वयैक- मुष्ट्यदनेनैव कृत्स्नं विश्वं तर्पितमिति सम्बोधनाभिप्रायः एता- वता एकमुष्ट्यदनमात्रेणैव पुंसोऽस्मिन् अमुष्मिन् वा लोके सर्वसम्पदां समृद्धयेऽलं पर्याप्तम् इतःपरं द्वितीयमुष्ट्यदनेन किं मामपि द्विजाधीनां कर्त्तुमुद्युङ्क्ष इति भावः । तव तोषस्य कारणं यथा भवेत्तथा सर्वसम्पत्समृद्धये इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

ब्राह्मण इति । अच्युतस्य मन्दिरे भुक्त्वा पीत्वा तां रात्रिं सुखं यथा तथोषित्वा चात्मानं स्वर्गसङ्गतं स्वर्गवासिनम् इव अमन्यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चीरं पटच्चरम् जीर्णवस्त्रमित्यर्थः । इदं चीरबद्धं किमित्यु- क्त्वा द्विजन्मनः पृथुकतन्दुलान् स्वयमाजहार ॥ ८—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्परा तादृशकदन्नभोजनादिसोढुमशक्तेति विवक्षितम् ॥ १०—११ ॥

स्वर्गतमिव मेन इति लोकोक्तिमात्रं । वस्तुतस्तु स्वःशब्देन वैकुण्ठोऽप्युच्यते यथा यथावत् ॥ १२—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साम्प्रतञ्च पत्न्या सम्प्रेषितः आयातः मत्समीपं सन्धिरार्षः तर्हि कः सन्देहः इदानीं तस्या एवार्थे देयमिति चेत्तत्राह मे सखेति तथापि मम मित्रं मम च प्रियकरणार्थमागतः अतःकिमेत- द्धितं कर्त्तव्यं तस्या हितं वा भोगः किमेतद्गामी तद्गामी वा एत- द्गामीचेन्न देयं तद्गामीचेद्देयमिति आद्ये अस्य भोगात्स्वरूपात् प्रच्युतिः द्वितीये तु प्रासङ्गिको भोग इति स न नाशकः तस्याश्च प्रासङ्गिको मोक्षोपि भविष्यति अत एतदर्थं पृथुक- भक्षणमावश्यकम् अस्मै चेत् दानं स्यात् तदेवमेव दद्यात् न ह्यन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः किञ्चित् गृहीत्वा प्रयच्छति अतो द्वितीयपक्षमाह—प्राप्तो मामस्य दास्यामीति । मत्प्रीत्यर्थमेव सम्प्राप्तः अस्येति सम्बन्धमात्रं नतु सम्प्रदानम् एवं विचार्य दयोत्कर्षमाह—सम्पदो ऽमर्त्यदुर्लभा इति । अमर्त्यानामपि दुर्लभाः यदा भगवान् स्वयमिन्द्रोऽभूत् तदा या सम्पत्तां दत्तवानिति वाक्यान्तरादवगम्यते "श्रीदामरङ्कभक्तार्थभूम्या- नीतेन्द्रवैभवः" इति अत्र चामर्त्यदुर्लभा इति अतो देवव्यतिरि- क्तेन्द्रो भगवानेवेति ॥ ७ ॥

एवं निश्चित्य वसनादाच्छादितात् तेन प्रावृतात् तत्प्रा- वरणं दूरीकृत्य चीरेण वस्त्रखण्डेन बद्धान् द्विजन्मन इति यद्ययमसावधानः कर्मकरणार्थं व्यग्रो वा तदा स्वयं जहार हरणसमयवाक्यमाह—किमिदमिति ॥ ८ ॥

पश्चान्मोचयित्वा पृथुकतण्डुलान् दृष्ट्वा भगवानाह—नन्वेत- दुपनीतमिति । एतदुपायनं परमप्रीतिजनकं सखित्वात् सङ्को- चाददीयमानमपि ग्राह्यं पृथुकतण्डुलानां माहात्म्यमाह—तर्प- यन्त्यङ्ग मां विश्वमिति । एते उपस्थिताः भक्त्या सम्ब- लिताः ॥ ९ ॥

एवं विचार्य मुष्टिमात्रं गृहीत्वा भक्षितवानित्याह—इति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

मुष्टिमिति सर्वमेव जग्धुं द्वितीयं मुष्टिमाददे तदा लक्ष्म्या प्रतिबन्धः कृत इत्याह—तावच्छ्रीर्जगृहे हस्तमिति। लक्ष्मणाभिनिविष्टाप्रतिबन्धे तस्या अभिप्रायमाह—तत्परेति। सा हि भगवत्परा सर्वं चेद्भक्षयिष्यति तस्मै सर्वं दास्यति ततो मां दास्यति अहमेव सर्वमिति अहन्तु भगवत्परेति न तत्र गमिष्यामि इति तात्पर्यं किञ्च अर्द्धेपि दत्ते आमुष्मिके फलं सेत्स्यतीति तस्य मर्यादा ब्रह्माण्डेव सर्वमिति साम्प्रतं ब्रह्माण्डविग्रहो भगवानेवेति द्वितीयमुष्टावेव विघ्नं कृतवती तदाह—परमेष्ठिन इति। भगवतः पुरुषोत्तमत्वे लक्ष्म्यपि तथा जाता ॥ १० ॥

तत्र ब्रह्माण्डविग्रहस्यैव सम्बन्धिनीति सुदाम्न एव तथात्वे पुनरनिष्टं स्यात्तस्याः फलमात्रप्रतिबन्धकत्वशङ्कायां सा स्वाभिप्रायं निरूपयति। एतावताऽलमिति। एतस्य दित्सितमल्पं मुष्टिमात्रस्यापि बहुदानसम्भवात् अत उक्तमेतावतेति अन्यथा एतावदलमिति वदेत् नच वक्तव्यं सर्वमेव दास्यामीति यतस्त्वं विश्वात्मा अन्येभ्यः किं दास्यसि अन्येच तवावश्यका इत्यर्थः। सर्वाः याः धनादिसम्पदः तासां समृद्धये ननु मुष्टिमात्रेण ऐहिकी सर्वा सम्पत् सिध्येत् न त्वामुष्मिकी तत्राह अस्मिन् लोके अथवा अमुष्मिन्निति लोकद्वये न तस्य भोगापेक्षा उत्तमाधिकारात् किञ्चित् क्वचित् भोगापेक्षा तदिह लोके परलोके वा भवतु तत्र एक एव मुष्टिः प्रयोजकः समुच्चयस्तु न तस्यापि सम्मत इति। ननु मुष्टिमात्रेण कथं सर्वा सम्पत्तिस्तदाह—त्वत्तोषकारणमिति। एकमुष्टिभक्षणे प्रयत्न आरब्धः सम्पूर्णगिलनपर्यन्तमनुवर्त्तते तावता तद्रसेन तृप्यति मुष्ट्यन्तरे पुनः प्रयत्नः प्रारम्भणीयः तेन च प्रीतिरन्या पुनर्भविष्यति फलञ्च देयमेकम् अतस्तव सन्तोषो द्वितीय एवमेव तिष्ठेदिति द्वितीयो नोत्पादनीय एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवल्लक्ष्म्योः सम्वादमुक्त्वा एवं फलं भविष्यतीति विनिर्द्धार्य ब्राह्मणस्य तत्फलप्राप्त्यर्थं स्वगृहगमनं वदन् भगवत्सन्निधौ तस्य स्वाभिलषितमानन्दमाह—ब्राह्मणस्तान्तु रजनीमिति। अच्युतमन्दिरे उषित्वा तत्रैव वासं कृत्वा भुक्त्वा पीत्वा नानाविधरसानि अमृतादीन्यपि अलौकिकभोगसमर्थो भूत्वा मेने आत्मानं स्वर्गतं स्वर्गत एव अमृतपानादिकं प्राप्नोति भगवत्पूजार्थं किञ्चिदाभरणं वस्त्रादिकं गाश्च दत्तवानिति लक्ष्यते यावता सुवेषेण गृहं गच्छति ॥ १२ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अत एव पुनः स्वगतमाह—पत्न्या इति। पतिव्रताया इत्यनेन तस्या अप्येतत् प्रेमानुरोधेनैव सकामत्वं स्वतस्तु परमनिस्पृहत्वमेवेत्यतो ऽमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥

अतिजीर्णत्वाद्वसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण बद्धान् स्वयं स्वपाणिना कक्षादाकृष्य जहार ॥ ८ ॥

विरसमेतन्मदयोग्यमिति मामन्येथा यतो मे परमप्रीणनं मन्यस्वेति यतस्तर्पयन्तीत्यादि ॥ ६ ॥

जगृहे स्वपाणिना जग्राह मा भुङ्क्ष्वेति द्योतयामास तत्र स्वस्य सख्युर्गृहादागतमिदमद्भुतं वस्तु स्वयमेव यदि सर्वं भोक्ष्यसे तदाहं स्व(जा)यातृभ्यः स्वसपत्नीभ्यः स्वकिङ्करीभ्यः स्वस्मै च विभज्य किं दास्यामि वण्टने खल्वेकैकोपि पृथुको नायास्यतीति स्वाभिप्रायं श्रीदामानं ज्ञापयामास महासौकुमार्य्यवतोऽस्योदरगताः कठोरपृथुका अपकरिष्यन्तीति वास्तवं स्वाभिप्रायं स्वसखीभिर्ज्ञापयामास ॥ १० ॥

स्वप्रेयांसं प्रति तु स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती मनसैवाह—एतावता तु भुक्तेनैवालम् एतावतैव तृप्तो भव अतःपरं न भोक्तव्यमिति भावः। हे विश्वात्मन्! तव तृप्तौ विश्वमेव तृप्तं भवेदिति भावः। ननु स्वप्रियसखायास्मै महासम्पत्तीर्दातुम् अन्यदपि भोक्तव्यं तत्राह–अस्मिन् लोके अमुष्मिन् वा लोके पुंसः सर्वसम्पत्समृद्ध्यर्थं त्वत्तोष एव कारणं भवति विसर्जनीयलोप आर्षः। तस्मादलं विरसकठोरपृथुलपृथुकचर्वणेनेति भावः। एषा रुक्मिण्यास्स्वगतोक्तिरेव नतु स्पष्टोक्तिः तथाचेदर्थावगमे सत्यधनोय धनं प्राप्येत्यग्रिमवाक्यं श्रीदाम्नो न सम्भवेदिति विवेचनीयम् ॥ ११ ॥

स्वर्गतं यथा स्वर्गतमिव ॥ १२ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पत्न्यास्तु प्रियाचिकीर्षया प्राप्तः तत्र हेतुगर्भं विशेषणं पतिव्रताया इति। सापि पतिसेवार्थं द्रविणं वाञ्छति नान्यथा अतः अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः दास्यामि ॥ ७—८ ॥

विश्वं सर्वात्मानं माम् ॥ ९ ॥

श्रीरुक्मिणी परमेष्ठिनः परमलोकवासिनः श्रीकृष्णस्य हस्तं जगृहे उवाच च ॥ १० ॥

एतावतेति। हे विश्वात्मन्! एतावता एकमुष्ट्यदनेनैव पुंसो ऽमुष्य अस्मिन् अमुष्मिन् वा लोके सर्वसम्पत्समृद्धये अलं पर्य्याप्तम् ननु स्वभक्ताय ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनभूतसम्पत्समृद्धिमात्रं दत्वा नाहं तुष्यामि किन्तु मोक्षं दत्वा तुष्यामि तदर्थं द्वितीयमुष्ट्यदनं करिष्येऽत आह त्वत्तोषस्य कारणं त्वद्भावापत्तिरूपमोक्षसुखं तदपि एतावतैव भविष्यतीति शेषः। अतोऽवशिष्टान् पृथुकतण्डुलान् मह्यं देहीति भावः। एवं सत्यस्य श्रीपतिभावापत्तिर्भविष्यतीति गूढो भावः एकमुष्ट्यदनमात्रेण पतिव्रतामनोरथपूर्त्यर्थं सम्पत्समृद्धिः विप्रमनोरथपूर्त्यर्थञ्च मुक्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

तां रजनीमच्युतमन्दिरे सुखं यथा भवति तथोषित्वा स्वर्गवासिनमात्मानं मेने अमन्यत ॥ १२ ॥

———

भाषा टीका।

किन्तु पतिव्रता भार्य्या के प्रिय करने की इच्छा करके यह मेरा सखा मेरे पास आया है इस कारण मनुष्यों को दुर्लभ सम्पत्तियों को मैं इस ब्राह्मण को देऊंगा ॥७॥

इस प्रकार चिन्तवन करके उस ब्राह्मण के चीर में

श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥
स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान् स्वयम् ।
स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥
अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥
क्वाहं दरिद्रः पापीयान् क कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६ ॥
निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो वालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥
शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

बंधे चूड़ा चावरन को यह क्या है ऐसा पूंछ कर वस्त्र से आप हि श्रीकृष्ण जी ने लेलिया ॥ ८ ॥

हे सखा ! आप की लाई भई यह भेट मोको अत्यन्त तृप्तिकारी है यह निश्चित है हे मित्र ! चूडान के तण्डुल विश्व सहित मोको तृप्त करते है ॥ ९ ॥

ऐसा कह कर एक बार एक मुट्ठी भक्षण करके जब दूसरी मुट्ठी भक्षण करने को लेने लगे उतने ही में भगवत्परायण श्रीरुक्मिणी जी ने श्रीकृष्ण का हस्त पकड लिया ॥ १० ॥

हे विश्वात्मन् ! जिस प्रकार आप का सन्तोष हो इस के वास्ते आप के भक्त को इस लोक में अथवा परलोक में सब सम्पत्ति समृद्धि के अर्थ एक मुट्ठी भक्षण मात्र से ही पूर्त्ति है ॥ ११ ॥

अनन्तर सुदामा ब्राह्मण श्रीकृष्ण के मन्दिर में सुन्दर नाना प्रकार के भोजन करके और सुन्दर दुग्ध आदि का पान करके जिस प्रकार सुख होय उस प्रकार उस रात्रि में वास करके अपने को स्वर्ग वासी मानता भया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्वोभूते उदिते रवौ विश्वं भावयतीति विश्वभावस्तेनेति पुरतो भाविनमिन्द्रदुर्लभं विभवं सूचयति स्वसुखेन स्वानन्दपूर्णेनेति दानेऽदीनतां दर्शयति—नन्दितो विनयोक्तिभिः ॥ १३ ॥

व्रीडितः स्वचित्तकार्पण्येन लज्जितः महतः श्रीकृष्णस्य दर्शनेन निर्वृतः सुखं प्राप्तः ॥ १४ ॥

निर्वृतिमेवाऽऽह—अहो इति चतुर्भिः— । यद्यतः लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता आश्लिष्टोऽहम् ॥ १५ ॥

पापीयान्नीचः ॥ १६—१७ ॥

पूजितश्चन्दनलेपनादिभिः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—श्व इति । यतो विश्वेषां भावनः पालकः ततः सुतरां स्वेषां भक्तानां सुखं यस्मात् तथाभूतः तेन प्रातरुत्थायाभिवन्दित इति युक्तमेव ब्रह्मण्यत्वादिगुणयुक्तत्वमिति भावः । ततश्च धिक् याञ्चार्थमहमिहागत इत्यन्तःसङ्कोचेनैव श्रीबलदेवमप्यमिलित्वा शीघ्रञ्च स्वालयं प्रति जगाम प्रस्थितवान् ततश्च यथा यथावत् आनिजान्तःपुरसीमव्रजनविनयोक्तिपरिक्रमनमस्कारसाञ्जलितन्मुखवीक्षणादिनीतियुक्तं यथा स्यात्तथाऽनुव्रज्य नन्दितः पथीति पाठे दूरे इत्यर्थः। दत्तन्तु न किञ्चिदपीति कौतुके सम्बोधयति हे तातेति ॥ १३ ॥

सख्युः सकाशाद्धनमलब्ध्वापि स्वगृहानेवागच्छत् नतु स्वयं याचितवान् तत्र हेतुः, व्रीडित इति । महद्दर्शननिर्वृत इति च ॥ १४ ॥

यद्यप्यहो इत्यादिभिः सार्द्धैरष्टभिः कुलकं स्यात् इति तच्चिन्तयान्नित्यनेन तदनुषङ्गाद्विचित्रेत्यादिसार्द्धेन चान्वयात् तथापि स्पष्टतार्थं पृथगेवाङ्कयित्वा व्याख्यायते अहो आश्चर्यं लक्ष्मीं पीतरेखारूपाम् ॥ १५ ॥

पूर्वार्थमेव विशदयति—क्वेति । अहं जीवविशेषस्तावत् क ? कृष्णस्तु स्वयं भगवान् क ? तत्रापि अहं दरिद्रो धनादिहीनः पापीयांश्च तद्भाग्यहीनः क ? सतु श्रीनिकेतनः स्वभावतस्तत्सम्पत्तिमान् तत्तच्छक्तिमांश्च इत्यर्थः । तत्र तत्र च सतु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मबन्धुः विप्रकुले जात इति मात्राद्धेतोर्बाहुभ्यां ताभ्यामेव परिरम्भितः परिरब्धः स विस्मये एवं परिरम्भे विप्रत्वमेव कारणमुक्तं नतु सख्यं तत्रात्मनोऽतीवायोग्यत्वमननात् अतो भगवतो ब्रह्मण्यतैव श्लाघिता नतु भक्तवत्सलताऽपीति ॥ १६ ॥

न केवलं परिरब्ध एव श्रिया रुक्मिण्या जुष्टे सदा भगवता सहाधिष्ठिते पर्य्यङ्के निवासितश्च प्रियेति क्वचित्पाठः तच्च परमादरस्नेहाभ्यामेवेतिसूचयति भ्रातरोऽनुजाः श्रीगदादयो यथेति किञ्च महिष्येति वालव्यजनं चामरं वीजने हेतुः श्रान्तः दूरागमनादिना जातश्रम इति करुणां च दर्शयति ॥ १७ ॥

किञ्च, शुश्रूषयेति । पादसम्वाहनादिभिः या शुश्रूषा सेवा तया पूजितः सत्कृतः स्वयन्तु कीदृशेन देवानामाराध्येन विप्राणामप्याराध्येन क इव देववत् इष्टदेव इव ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः श्वोभूते उदिते रवौ विश्वं भावयत्यभ्युदययुक्तं करोतीति तथा तेन स्वसुखेन श्रीकृष्णेनाभिनन्दितः अभिनन्दनपूर्वकमनुज्ञात इत्यर्थः । तथा हे तात ! तेन पथ्यनुव्रज्यानुगम्य वन्दितश्च स्वालयं स्वगृहं प्रति जगाम ॥ १३ ॥

सचेति । स ब्राह्मणः सख्युस्सकाशाद्धनमलब्ध्वा स्वयं व्रीडितः कार्पण्येन लज्जितः न याचितवान् भगवानयाचितो न ददौ स्वयन्तु न याचित्वापि लब्धवानित्यर्थः । किन्तु महतो भगवतो दर्शनेनैव निर्वृतः सुखितः स्वगृहान् प्रति जगाम ॥ १४ ॥

निर्वृतिमेवाह—अहो इति चतुर्भिः । ब्रह्मण्यदेवस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य ब्रह्मण्यता ब्रह्मकुले साधुता दृष्टा काऽसौ उरसि वक्षसि लक्ष्मीं बिभ्रता भगवता अहं दरिद्रोऽप्याश्लिष्ट आलिङ्गितः इति यदेषा ॥ १५ ॥

अयमलभ्यलाभ इत्याह-काहमिति । पापीयान्नीचः अथापि ब्रह्मबन्धुरयमित्यभिप्रेत्य बाहुभ्यामालिङ्गितः ॥ १६ ॥

किञ्च श्रिया लक्ष्म्यवताररूपया रुक्मिण्या जुष्टे सेविते पर्यङ्के अहं निवासितः यथा भ्रातरस्तद्वत् किञ्चाऽध्वनि श्रान्तोऽहं वालव्यजनं हस्ते यस्यास्तया महिष्या भार्यया वीजितश्च ॥१७॥

किञ्च,शुश्रूषयेति । पादसम्वाहनपादपीडनमार्दिर्येषाम् आदिशब्देन चन्दनलेपादिसंग्रहः देवानां ब्रह्मादीनां देवेन तथापि सौशील्यातिशयेन विप्राणां देवेन कर्त्रा देववदहं पूजीतः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुव्रज्य अनुगम्य नन्दितः कृष्णेनेति शेषः ॥ १३ ॥

महतः कृष्णस्य दर्शनेन निर्वृतः ॥ १४—१५ ॥

अहं ब्राह्मणानां विप्राणां बन्धुरिति स्मृत्वा ॥ १६ ॥

भ्रातरो यथा भ्रातरपिति शेषः ॥ १७—१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः प्रातःकाले ततो निर्गत इत्याह—श्वोभूत इति । समन्वादाने हेतुः, विश्वभावेनेति । विश्वस्मिन्नेवानुभावो यस्य यत्रैव गमिष्यति तत्रैव सर्वाविर्भावे सम्भवति किमर्थमितो नयनं सख्यमेव पुरस्कृतमिति सखा बहु न ददाति गच्छामीत्युक्ते अभिनन्दितः गन्तव्यमिति ततः स्वालयं गतः भगवान् पुनः पथि उदकान्तमागस्य नन्दितः सन्तोषं प्रापितः ॥ १३ ॥

मध्ये तस्य भार्याभयाच्चिन्तां जातामाह—स चालब्ध्वेति स्वतो भगवता न दत्तमिति धनं चालब्ध्वा स्वयञ्च न याचितवान् सख्युः सकाशात् तत् उभयथापि लज्जितः स्वगृहान् गच्छन् महद्दर्शनेन निर्वृतः सुखित एव जातो नतु धनाभावेन दुःखितो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्य मनोरथो यथा जातस्तमाह अहो ब्रह्मण्यदेवस्येति षड्भिः । धर्मिणातु सिद्ध एवार्थः धर्मैः कृत्वा सन्देह इति ब्रह्मण्यदेवोपि अवसरविशेषे ब्राह्मणस्य हितं करोति अस्यंतु अनवसरेपि तथा करणादाश्चर्यं मयैव ब्रह्मण्यता दृष्टा तदाह,यद्दरिद्रतम इति । लक्ष्मीमुरसि बिभ्रता भगवता दरिद्रतमः द्रष्टुमप्ययोग्योहम् आश्लिष्टः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति—काहं दरिद्र इति । अत एव पापीयान् दारिद्र्यव्याप्तदेहः दारिद्र्येण वा अनुमितपापवान् कुत्र वा भगवान् श्रीनिकेतनः अतः सखित्वसम्भावनापि नास्ति अतुल्यत्वात् तर्हि कथमालिङ्गनं कृतवानित्यत आह—ब्रह्मबन्धुरिति । स्मेति प्रसिद्धे ब्राह्मणो माननीय इति ॥ १६ ॥

सहि ब्राह्मणो भावः स्वयं विष्णुरिति तुल्यतया आलिङ्गनं सर्वभोगदानं च कृतवानित्याह-निवासितः प्रिया जुष्टे पर्यङ्क इति । स्वस्थाने स्वयमेव योग्यो भवति नत्वन्यस्तत्रोपवेशनीयः तत्राह—भ्रातरो यथेति । अनेनानौचित्यमेव परिहृतम् उपचारास्तु कृता एवेत्याह-महिष्या वीजित इति । अदृष्टार्थतां निवारयति श्रान्त इति । वालव्यजनहस्तेति राजोपचारः ॥ १७ ॥

ततो भगवतापि ब्राह्मण इति पूजित इत्याह—शुश्रूषया परमयेति । पादसम्वाहनमेवादिर्येषामिति ते उपचाराश्चतुष्षष्टिः नृत्यगीताद्याः ननु क्रियाधिक्यमेतावता तत्राह—देवदेवेनेति । देवाः पूज्याः तेषामपि देवो भगवान् तेनापि पूजितश्चेत् किमवशिष्यते ननु भगवान् हीनभावं किमित्यवलम्बते तत्राह विप्रदेवेनेति । विप्रा एव देवा यस्येति देववदित्यणुमात्रमपि स्वव्यापारः तत्र निवारितः स्नानादिकमपि भगवतैव कारितमिति ज्ञापितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्वोभूते परदिने विश्वमेव भावयति सङ्कल्पमात्रेण सृजतीति विश्वभावस्तेन तस्मात्तादृशविचित्रमहासम्पन्मयसुदामपुरसृष्टौ तस्य कः प्रयास इति भावः । स्वसुखेन स्वानन्दपूर्णेनेति तस्य तादृशविषयानन्दमात्रदाने च कः प्रयास इति भावः । यथा यथोचितम् ॥ १३—१४ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि सम्पदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥
अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥
इति तच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
सूर्यानलेन्दुसङ्काशैर्विमानैः सर्वतो वृतम् ॥ २१ ॥
विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्द्विजकुलाकुलैः ।
प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकह्लारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥
जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुम्भिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।
किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥
एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।
प्रत्यगृह्णन् महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निर्वृतिमेवाह—अहो इति चतुर्भिः । यत् यतो लक्ष्मीम् उरसि बिभ्रता तेनाहमाश्लिष्टः ॥ १५ ॥

इतिरप्यर्थे ॥ १६—१९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्वोभूते उदिते रवौ विश्वं भावयत्युत्पादयतीति तथा तेन अनेन पुरतो भाविनः अन्यदुर्लभो विभवः सूच्यते स्वसुखेन स्वं सुखं यस्मात्तेन मोक्षप्रदेन अनेन भाविमोक्षसुखमपि सूच्यते अभिवन्दितः अभिवन्दनपूर्वकमनुज्ञातः नन्दितो विनयोक्तिभिः ॥ १३ ॥

स द्विजाग्र्यः महतः वेदाविर्भावस्थानभूतस्य "एतस्यैव महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदः" इत्यादि श्रुतेः । दर्शनेन "अयं हि परमो लाभः उत्तमश्लोकदर्शनम्" इत्युक्तेः स्वेप्सितेन निर्वृतः सुखितः—दास्यति द्रविणमिति पत्नीकाभितं न लब्धं धनं येन सः पत्नी किं वक्ष्यतीति स्वगृहान् व्रीडितोऽगच्छत् जगाम ॥ १४ ॥

निर्वृतिं दर्शयन् भगवतो गुणान् संस्मृत्य वर्णयति—अहो इति चतुर्भिः ॥ १५—१८ ॥

भाषाटीका ।

हे तात ! सूर्य्य के उदय होने पर आनन्द मूर्त्ति श्रीकृष्णचन्द्रने ब्राह्मणको विदा कर के मार्ग में उस के पीछे २ जाय कर सर्व प्रकार से उसकी वंदना करी पश्चात् वह ब्राह्मण अपने स्थानको चला गया ॥ १३ ॥

सुदामाजी ने साक्षात् याचना नहि करी इसी कारण श्रीकृष्ण से धन को नहि प्राप्त होकर श्रीकृष्ण के दर्शन से सुखी हो कर लज्जा को प्राप्त भया निजगृह को चला गया ॥ १४ ॥

विदा होने के अनन्तर सुदामाजी यह चिन्तवन करने लगे कि ब्राह्मणों के भक्तन के इष्टदेव श्रीकृष्णका अत्यन्त आश्चर्य्य कारी ब्राह्मण कुल में भक्तपनो मेने देखा क्योंकि जिस वक्षस्थल में लक्ष्मी जी को धारण करते हैं उसी वक्षस्थल में श्रीकृष्ण ने अत्यन्त दरिद्री मेरा आलिङ्गन किया॥१५॥

कहां दरिद्री पापी मैं और श्रीनिवास श्रीकृष्ण कहां इस पर भी यह सुदामा अधम ब्राह्मण है ऐसा मानिकर श्रीकृष्ण ने दोनो भुजान सें मेरा आलिङ्गन किया ॥१६॥

जैसें भ्रातान को अपने पलिंग पर निवास कराते हैं। तैसें ही मार्ग में परिश्रम को प्राप्त मेरा प्यारी रुक्मिणी जी के सेवित पलिंग पर निवास करा और वालव्यजन से पटरानी ने मेरी हवा करी ॥ १७ ॥

देवनके देव ब्राह्मण देव श्रीकृष्ण ने पादसं वाहनसे आदि लेकर परम पूजा करके इष्टदेव के सदृश मेरा पूजन किया ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं सम्पूज्यापि धनस्यादाने कारणं कल्पयति—स्वर्गापवर्गयोरितिद्वाभ्याम् । स्वर्गादीनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव कारणं तथाऽपि कारुणिकत्वादभूर्ययेपि स्वल्पमपि धनं महां नाददात् ॥ १९—२० ॥

इत्येवं चिन्तयन्निजगृहस्यान्तिकं तत्प्रान्तं तस्य विशेषणं सूर्येति ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विचित्रोपवनादिभिर्वृतं कथम्भूतैः कूजद्भिर्द्विजकुलैः पक्षिसमूहैराकुलैर्व्याप्तैः तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तानि तथा तैः ॥ २२ ॥

किञ्च जुष्टमिति । हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः तदैश्वर्यं दृष्ट्वा वितर्कितवांस्तदाह किमिदमिति प्रथमं तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्यचेति स्थानं स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तदिदं स्थानमित्येवं रूपमभूदिति॥२३॥

अमरप्रभास्तत्तुल्यकान्तयः प्रत्यगृह्णन्नुपायनादिभिरादृतवन्तः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वर्गेति युग्मकम् । पुंसां साध्यो यः स्वर्गोऽपवर्गश्च संसारदुःखध्वंसः तयोः (तथा) रसायां भुवि च याः सम्पदो विभूतयस्तासां च मूलमिति तद्विना सुष्ठ्वनुष्ठितेऽपि साधनान्तरे विघ्नापातात् वस्तुविचारे निश्छिद्रत्वार्थप्रयुक्ततत्रत्यतत्स्मरणस्यैव साधकतमत्वादिति भावः । चरणार्चनमिति चरणशब्दसाहित्यं भक्तिमात्रव्यञ्जनाय कृतं यथाकथञ्चिदर्चनमात्रे तु तात्पर्यं किन्तु तथापि मैवं क्षयं प्रसक्तत्वात् वक्ष्यते च मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिमिति ॥ १९—२० ॥

इति तच्चिन्तयन्निति सार्द्धत्रयकम् । इति एवं तत् श्रीभगवन्माहात्म्यं धनप्राप्तिकारणञ्चान्तर्निगूढतया चिन्तयन् तत्र च दिव्यरत्नमयतया तेजसा सूर्यादितुल्यैर्विमानैस्तत्सदृशैर्दिव्यगृहैस्सर्वतो वृतं स्थानमपश्यदिति शेषः ॥ २१ ॥

अनेन प्रकारेण तत् श्रीकृष्णकारुण्यम् अन्तश्चिन्तयन् निजरहस्यमिदं कुतोऽपि कोऽपि न शृणुयादिति शङ्कया ननु मुखे जल्पन् विमानैस्तत्सदृशैर्गृहभेदैः तथा बृहत्सहस्रनामस्तोत्रे "श्रीदामरङ्कभक्तार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः" इति कुमुदं श्वेतम् उत्पलं नीलम् अम्भोजं कमलं कह्लारं सौगन्धिकं पम्भिर्हंसादिभिः स्त्रीभिर्दास्यादिभिः हरिणाक्षिभिरित्युभयेषां युगपद्विशेषणत्वेन एकशेषात्पुंस्त्वं समासान्ताभाव आर्षत्वादनित्यत्वाद्वा अत्रैवं क्षयं तस्य विप्रस्य द्वारकावासरात्रौ स्वगृहे सुप्तायां पत्न्यां तत्स्थानं तादृशं तद्रूपादिकं च सर्वं दिव्यमभूत् पश्चात्प्रातः प्रबुद्धया तया तद्दर्शनात् सुविस्मितया सत्या स्वविचारेण तत्रत्यदास्यादिद्वारा च स्वभर्तृसङ्गतः श्रीभगवत्प्रभावसिद्धं ज्ञातं ततश्च स्वपत्यागमनापेक्षया तद्वर्त्मनि स्थाने स्थाने लोका नियुक्ता इति ॥ २२—२३ ॥

ननु, ते परमदिव्यरूपाः कथं दरिद्ररूपस्य तस्यानुगता अशोभन्त तत्राह—महाभागमिति । महाभागत्वमेव सर्वेषां चित्तं चमत्कारयन् शोभाहेतुत्वाय सम्पद्यत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं सम्पूज्यापि धनस्यादाने कारणं कल्पयति—स्वर्गापवर्गयोरिति द्वाभ्याम् । यद्यपि रसायां पाताले भुवि च सम्पदां सर्वासां सिद्धीनामणिमादीनाञ्च स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गमोक्षयोश्च कारणं तस्य भगवतश्चरणार्चनमेव ॥ १९ ॥

तथाप्ययं भगवान् कारुणिकः हेतुगर्भमिदम् अतो निर्द्धनो मादृशो धनं लब्ध्वा नितरां माद्यन् गर्वितो मां न स्मरेदित्यभिप्रेत्य मे मह्यं भूरि बहुधनं नाददात् न ददौ ॥ २० ॥

इतीति । तच्चिन्तयन् भगवद्गुणानुचिन्तयैव हृष्टः स्वगृहसमीपं प्राप्तः तस्य विशेषणं सूर्येति सूर्यादिवद्दीप्यमानैरित्यर्थः । सर्वतः परितः वृतम् ॥ २१ ॥

किञ्च, विचित्रेति । कूजतां द्विजानां पक्षिणां कुलानि तैराकुलैर्व्याप्तैर्विचित्रैरुपवनैरुद्यानैश्च वृतं तथाप्रोत्फुल्लानि (कुमुदादीनि) कुसुमादीनि येषु तानि वारीणि येषु तैः सरोभिरिति विशेष्यमध्याहार्यं जुष्टं युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

पुम्भिः हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः स्त्रीभिश्च जुष्टं तदाश्चर्यं दृष्ट्वा वितर्कितवानित्याह—किमिति प्रथमं तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्यचेदं स्थानमिति स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तदिदं स्थानम् इत्येवंरूपमभूत् ॥ २३ ॥

इत्येवं मीमांसमानं वितर्कयन्तं द्विजं नराः नार्यश्च हे महाभाग भूयसोच्चैर्गीतवाद्येन प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिरादृतवन्त इति सम्बन्धः । अमरप्रभाः देवतुल्यकान्तयः इति नरनारीविशेषणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दिवि आकाशे ॥ १९ ॥

माद्यन्मदं गच्छन् ॥ २० ॥

अन्तर्हृदय इति तस्मिन् कृष्णे स्थितचित्तत्वात् स्वगृहान्तिकं प्राप्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

स्वमन्दिरं दृष्ट्वा इदं किं कस्यचेदं स्थानम् इदं तदिति तत् द्वारकाविधं कथम्भूत् ॥ २३ ॥

एवं मीमांसमानं जिज्ञासमानं तं नरादयः प्रत्यगृह्णन् अभ्याययुरित्यन्वयः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवन्तं स्तुत्वा धनादानात् अन्यथा वचनं प्राप्नोति तन्निराकरणार्थं हेत्वन्तरमेवात्र आपद्यति स्वर्गापवर्गयोरिति । पञ्चधा हि फलं जगति प्रसिद्धं लोकत्रयसुखं मोक्षः अणिमादिसिद्धयश्चेति तेषामेव हरेः पादसेवनं कारणं पुंसां सर्वेषामेव ननु कस्यचिदपि देवतान्तरोपासकस्य हेत्वन्तरमस्तीति मूलं मुख्यकारणं नन्विदानीं चरणसेवार्थं गतः तदा कथं न दत्तवान् पूर्वं चरणसेवा न कृतेति चेदानीं चरणसेवा कृतेति तस्याः कारणतयैव न स्यात् ॥ १९ ॥

तत्राह—अधनोयं धनं प्राप्येति । धनेनावश्यं मदो भवेत् मदेन च विस्मृतात्मा मां सुतरामेव न स्मरेत् ततः स्मर-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

णाभावे सर्वनाश इति कारुणिको भगवान् मे भूरिधनं नाददत् तुल्यं तु दत्तवानिति सूचितम् ॥ २० ॥

उपसंहरन्नग्रिममाह—इति तच्चिन्तयन्निति। तत्प्रमेयं चिन्तयन् निजगृहस्यान्तिकं प्राप्तः अपूर्वं दृष्टवानित्याह—एतादृशैर्मनोभिलषितसुखावहैः सर्वतो व्याप्तम् ॥ २१ ॥

ततः परितः शोभामाह—विचित्रोपवनोद्यानैरिति। उपवनं फलप्रदानम् उद्यानं पुष्पप्रधानम् अवान्तरभेदपरिग्रहार्थं बहुवचनं कूजद्द्विजानां कूजद्द्विहङ्गानां कुलानि जातिविशेषास्तैराकुलानि पुष्पसमृद्धिः निरूपिता तामसराजसभावान्निरूप्य सात्विकभावानाह—प्रफुल्लानि कुमुदानि येषु वारिषु तैः पुष्करिणीस्थैः सर्वतो वृतं कुमुदं रात्रिविकासि अव्यवस्थितम् अम्भोजकल्हारोत्पलानि दिनसन्ध्यारात्रिविकासयुक्तानि नियतानि ॥ २२ ॥

मध्यं वर्णयति। जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुम्भिरिति स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः परमसौन्दर्ययुक्ताभिः एवम्विधं गृहान्तिकस्थानं दृष्ट्वा गन्धर्वनगरादिशङ्कया अलौकिकं किञ्चित् सम्भावयति किमिदमिति इदं परिदृश्यमानं गन्धर्वनगरमायावैभवादीनाम् अन्यतम आहोस्वित् सत्यमेवेति ततः स्थिरतां पदार्थानां दृष्ट्वा स्वस्यैव भ्रमात् स्थानान्तरगमनं सम्भावयति कस्यवा स्थानान्तरमिदमिति ततोपि परितो भोगात् दृष्ट्वा मदीयमेवैतत् स्थानमिति निश्चित्य तदतिहीनः मस्मद्गृहमिदम् एतादृशं कथमभूदिति चिन्तितवान् ॥ २३ ॥

एवमाश्चर्याविष्ट एव तस्मिन् तत् निर्णयार्थं कौतुकान्तरमाह—एवं मीमांसमानमिति। पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः एवमुत्कृष्टार्थविचारकं, पुरुषा नार्यश्च गीतवाद्येन भूयसा प्रत्यगृह्णन् नन्वयं पिशाचसदृशः गीतवाद्यादिकं कथं भजते योग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—महाभागमिति। परमभाग्ययुक्तं तस्मिन् भगवत्स्वरूपदेवेन्द्रावेशो जातः अतो योग्यरूप एव सन् नृत्यादिभिः पुरस्कृतो जात इत्यर्थः ततःपूर्वं तस्मिन्नेव स्थाने अमरावती प्रादुर्भूता तस्याञ्च इन्द्रपत्न्याविर्भावः तेन परमसौन्दर्यं प्राप्तवती ततो भगवता चिपिटभक्षणोत्तरक्षण एव तादृशीमवस्थां प्राप्ता कदा पतिरायास्यतीति पतिमेव चिन्तयाना इदानीं पतिमागतमाकर्ण्य पत्नी तदेकनिष्ठा उद्धर्षो हर्षोत्फुल्लनयना अतिसम्भ्रमात् सर्वाभरणभूषिता सर्वैश्वर्ययुक्ता तूर्णं गृहान्निश्चक्राम, निष्कामतीं तां स्थानञ्च वर्णयति—रूपिणी श्रीः आलयादिवेति। क्षीरसमुद्रात् कमलालयाद्वा रूपिणी श्रीः कृतावतारा यथा निर्गच्छति ततः पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा मदर्थं भर्त्ता क्लेशं प्राप्त इति चिरात् दूरादागत इति प्रेमोत्कण्ठा सती अश्रुलोचना जाता ततो लज्जावशादपशकुनभयाद्वा मीलिताक्षी जाता ततो यथोचितं पूजां कृतवतीत्याह—बुद्ध्याऽनमदिति। विवेकवत्या बुद्ध्यैव भर्तृनमस्कारं कृतवती मनसा चालिङ्गनम् एतावदेव च कर्त्तव्यम् ॥२४–२६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अभूर्य्यपि धनं नादात् यद्वा यन्मह्यं नादात्तदेव मे भूरि धनं यद्वा नु निश्चितम् ऊनम् अल्पधनं न अदात् अपितु भूरि अदात् ॥ २० ॥

तत् तदा निजगृहस्यान्तिकं विशिनष्टि—सूर्य्येत्यादिभिः ॥ २१—२२ ॥

प्रथमं तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति ततो विमानानि दृष्ट्वा कस्यैवेति तत्स्थलस्य स्वीयत्वं निश्चित्याह—कथं तदिदमिति। प्रत्यगृह्णन्निति एताश्च भगवतैव मह्यं दत्ता इति निश्चित्य तान् स अगृह्णात् मनसा स्वीचकार पश्चादेता अपि तं प्रत्यगृह्णन् स्वामित्वेन स्वीचक्रुः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सर्वसुखमूलं भगवच्चरणार्चनमस्ति तत्र विघ्नकरं धनं मह्यं न दत्तवानित्याह—स्वर्गेति द्वाभ्याम् ॥ १९—२० ॥

निजगृहान्तिकं परितः कीदृशं विमानैरावृतम् ॥ २१ ॥

चित्रोपवनादिभिश्चावृतं कूजद्भिर्द्विजकुलैः पक्षिसमूहैः आकुलैः व्याप्तैः प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तैर्जलाशयैरिति विशेष्यपदाध्याहारः॥ २२ ॥

किञ्च स्वलंकृतैः पुम्भिः हरिणाक्षिभिः मृगनयनीभिस्त्रीभिश्च जुष्टम् दूरतस्तेजःपुञ्जं दृष्ट्वा किमिदमिति तदनन्तरं स्थानं दृष्ट्वा कस्य वा स्थानमिति तदनन्तरं स्वीयं निश्चित्य तत् तादृशम् इदम् एवंविधं कथमभूदिति तर्कितवान् ॥ २३ ॥

एवं मीमांसमानं तर्कयन्तम् अमरप्रभाः देवतुल्यकान्तयः प्रत्यगृह्णन् स्वामित्वेन स्वीचक्रुः ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

यद्यपि पुरुषन कों पाताल लोक की भूलोक की सम्पत्तियों का और अणिमादि सब सिद्धियों का तथा स्वर्ग मोक्ष का कारण श्रीकृष्ण के चरणारविन्द का अर्चना हि है ॥ १९ ॥

तथापि यह निर्धनी सुदामा धन को पाय कर अत्यन्त गर्वित होकर मेरा स्मरण नहि करैगा ऐसा विचार कर करुणावान् श्रीकृष्ण ने मो को धन नहि दिया यह निश्चित है ॥ २० ॥

सुदामाजी अपने मन में इस प्रकार का चिन्तवन करत अपने गृहके समीप में प्राप्त भए। अब गृह को देखते हैं तो सूर्य्य अग्नि चन्द्रमा के सदृश वारे अनेक विमानों से चारों तर्फ घिरा भया है बीच में गृह है ॥२१॥

बोल ने वारे पक्षीन के समूह से व्याप्त विचित्र नजरिवागन से तथा विना लगाये भए वृक्षन के समूहन सें घिरा भया वह गृह है ॥ और प्रफुल्लित कुमोदिनी श्वेत कमल कल्हार रक्त कमल युत सरोवरन से युक्त वह गृह है ॥ २२ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षाऽतिसम्भ्रमा ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥
पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥
पत्नीं वीक्ष्य (वि)प्रस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विस्मितः ॥ २७ ॥
प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥
पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥
आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

भूषण धारण किये पुरुषों से और हिरणीयों के नेत्र सदृश चपल नेत्र वारी स्त्रीयों से युक्त वह गृह है । इस प्रकार के गृह को देख कर सुदामाजी मन में विचार करने लगे, कि—यह क्या तेज है ? और यह किसका है पश्चात् निज गृह जान कर विचार करने लगे कि यह गृह इस प्रकार को कैसे हो गया ॥ २३ ॥

सुदामा जी इस प्रकार विचार करते हि हैं इतने हि में देवतान के सदृश कान्ति वारे नर और नारी बहुत गाजे वाजे के साथ उस महाभाग सुदामा जी को आगे आय कर लेते भए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उद्भूतो हर्षो यस्याः सा अतिसम्भ्रमः आदरो यस्याः सा आलयात् कमलवनाद्रूपधारिणी श्रीरेव स्वर्गस्य तत्र भगवता आनीतत्वात्स्वर्गिणामिव तयोरूपञ्च बभूवेति भावः ॥ २५ ॥

बुद्ध्या अयमेव वन्द्य इति निश्चयेन मनसा सङ्कल्पेन ॥ २६-२८ ॥

यत्र मन्दिरे पयःफेननिभाः शय्याः आस्तरणानीत्यादि सम्पदस्तत्र सर्वसम्पदां समृद्धीर्विलोक्य तर्कयामासेतिचतुर्थेनान्वयः । यत्र च दान्ताः गजदन्तमयाः पर्यङ्काः ॥ २९ ॥

यत्राऽऽसनानि च मृदून्युपस्तरणानि तूलादिमयानि येषु तानि यत्र मुक्तादामविलम्बवन्ति द्युमन्ति च वितानानि ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आकर्ण्य पूर्वनियुक्तलोकेभ्यः श्रुत्वा अन्यत्तैः यद्वा रूपिणी श्रीरुक्मिणीव सौन्दर्य्यवती पत्नी अत एव श्रीरिवालयात् वैकुण्ठलोकात् ॥ २५ ॥

प्रेमोत्कण्ठयाऽश्रुलोचना मीलिताक्षी लज्जया अतो बुद्ध्यैव ननाम मनसैव परिषस्वजे नतु साक्षादित्यर्थः । तत्र बुद्ध्येति "पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्" इति विचारांशापेक्षया मनसेति रागप्राधान्येन सङ्कल्पमात्रापेक्षया कारणभेदः ॥ २६ ॥

पत्नीमिति युग्मकम् । स विप्रः प्रथमं प्रीतः ततः स्वयमपि युक्तः सहसा जातेन रूपादिना योग्यतां प्राप्तस्सन् तया सह मन्दिरं प्रविष्टः ॥ २७—२८ ॥

तदेव वर्णयति—पय इति चतुष्केण । चामराणि व्यजनानि च तालवृन्दादीनि स्वच्छानि स्फाटिकानां कुड्यानि भित्तयो येषु तेषु तदीयेषु क्रीडागृहेषु महत् मारकतं मरकतसमूहो येषु तेषु यद्वा महामरकतमयेषु गृहेषु रत्नरूपा दीपाः भ्राजमानाः सन्ति पाठान्तरे रत्नदीपैः सह रत्नसंयुता इति रत्नमयालङ्कारवत्वात् ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पतिमिति । आलयात्कमलवनाच्छ्रीर्लक्ष्मीरिव स्वगृहात्तूर्णं निश्चक्राम निर्गतवती ॥ २५ ॥

पतिव्रतेति । उत्कण्ठया प्रेमपूर्वकानुध्यानेनाश्रूण्यानन्दजलबिन्दवो लोचनयोर्यस्याः सा प्रेम्णा पतिं दृष्ट्वा मीलिते अक्षिणी यया सा बुद्ध्याऽनमन्नमश्चक्रे मनसा परिषस्वजे आलिङ्गितवती च ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

पत्नीमिति। स ब्राह्मणः वैमानिकीं विमानारूढां देवीं देवतास्त्रियमिव प्रस्फुरन्तीं तां निष्कः पदकाख्यभूषणं कण्ठे यासां तासां दासीनां मध्ये भान्तीं दीप्यमानां पत्नीं वीक्ष्य विस्मितो बभूव ॥ २७ ॥

प्रीति इति। तया पत्न्या युक्तः सहितः निजमन्दिरं विशिनष्टि, मणिस्तम्भेत्यादिना। यथा महेन्द्रभवनं तद्वत् स्थितम् ॥ २८ ॥

पय इति। पयःफेनेत्यादेः मन्दिरः इत्यादि पयःफेननिभाः दुग्धफेन वन्मृदुलाः शुभ्राश्च दान्ताः धौताः परिच्छदाः रुक्ममयाः परिकराः यासां ता शय्या इति द्वितीयान्तान् ।वलोक्ये-त्युपरीष्टात्सम्बन्धः। प्रथमान्तपाठेतु यत्र मन्दिरे पयःफेन-निभाः शय्यादयः तत्र सर्वसम्पदां समृद्धिमवलोक्य तर्कयामासेति सम्बन्धः। अस्मिन् पक्षे दान्ताः दन्तमयाः रुक्मपरिच्छदा इति च पर्यङ्कविशेषणं हेममयो दण्डो येषां तानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

आसनानीति। मृदून्युपस्तरणानि तूलादिमयानि येषु तानि आसनानि मुक्तादाम्नां मुक्तासराणां विलम्बा येषु सन्तीति तथाभूतानि तानि वितानान्युल्लोचाः द्युमन्ति कान्तियुक्तानि च ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

स निजमन्दिरं प्रविष्टोऽभूत् ॥ २८-२९ ॥
द्युमन्ति द्युतिमन्ति॥ ३०-३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

प्रथमं प्रीतः ततः स्वयमपि युक्तः रूपादिभिर्योग्यतां प्राप्तः सन् ॥ २८—३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो ब्राह्मणः पत्नीं दृष्ट्वा विस्मितो जात इत्याह—पत्नीं दृष्ट्वेति। पूर्वापेक्षया प्रकर्षेण स्फुरन्तीं देवीं देवतामिव वस्त्रा-लङ्करणादिभिः पूजितां तस्यां तेजोविशेषं भावादिकं दृष्ट्वा तामुत्प्रेक्षते—वैमानिकीमिवेति। यथा विमानस्था अप्सरा भवति ततोऽप्यतिशयमाह दासीनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्ती-मिति। दासीनां विशेषणं रसस्त्रीत्वाय तासां मध्ये विभान्तीं शोभमानामेतादृशीं दृष्ट्वा स ब्राह्मणो विस्मितः भगवच्चरित्र-मेतादृशमलौकिकमिति ततो भगवता कृपयैतद्दत्तमिति निश्चित्य प्रीतस्सन् तया युक्तो निजमन्दिरं प्रविष्टः॥ तन्मन्दिरं वर्णयति—मणिस्तम्भशतोपेतमिति। एकमेव भवनं मणिस्तम्भ-शतोनोपेतं यत्र पत्न्यासह स्थितिः एवं लोकोत्तरं तदित्युक्त्वा सामान्यतः परमोत्कर्षमाह—महेन्द्रभवनं यथेति ॥ २७—२८ ॥

तत्रत्यान्यपदार्थान् वर्णयति—पयःफेनेति त्रिभिः। शयनोप-योगीन्यासनोपयोगीनि गृहोपयोगीनि च वस्तूनि वर्ण्यन्ते पयःफेननिभाः शुभ्रा उत्तुङ्गाः शय्याः दन्तनिर्मिताः पर्यङ्काः रुक्मपरिच्छदाः सुवर्णेन दन्तमध्ये योजिताः हेमदण्डानि चामर-व्यजनानि चकारादन्यान्यपि शयनासाधनानि आसनान्युपवेशन-स्थानानि हैमानि सुवर्णमयानि मृदुपदसन्नद्धानि आस्तरणानि च मृदुपदनिर्मितानि चकारादन्यानि सिंहासनोपयोगीनि तदुपरि मुक्तादामविलम्बीनि चन्द्रातपानि द्युमन्ति च विचि-त्राणि कान्तियुक्तानि ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

रूपिणी श्रीरिति भग्नच्छदि भित्तिके गृहे सा कुचेला शुष्क-कुचाद्यवयवा निशि सुप्ता आसीत् प्रातरुत्थाय स्वं स्वीयं गृहादिकञ्च तादृशं दृष्ट्वा क्षणं चमत्कारसिन्धुमग्ना पश्चाद्भगवता दत्तं तद्वैभवं निश्चित्य ततः पतिमानेतुं निश्चक्राम ॥ २५ ॥

पतिं दृष्ट्वेति। धमनिव्याप्तं शुष्कगात्रं कुचेलं स्वपतिं सा परिचिनोत्वेतदर्थमेव भगवता सख्युस्तस्य तादृशत्वं न दूरीकृत-मिति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

सतु स्वपत्नीं तां न परिचिकाय इत्याह—पत्नीं स्वभार्य्यां देवीमिव वीक्ष्य स विस्मितः केयं देवाङ्गना मामधममप्युपै-तीति विस्मयाब्धौ पतितः ततश्च तवैवेयं सा भार्य्येति ताभि-र्ज्ञापितस्ततः क्षण एव स्व(मेव) देहञ्च दिव्यसौन्दर्य्यतारुण्य-वस्त्रालङ्काराद्याश्रितं वीक्ष्य प्रीतः महेन्द्रभवनं यथेति "श्रीदाम-रङ्कभक्तार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः" इति बृहत्सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ २७-३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

उद्धर्षेण उद्भूतेन हर्षेण अतिसम्भ्रमो वैवश्यं यस्याः सा आलयात् कमलवनात् रूपिणी रूपधारिणी श्रीरिव गृहा-न्तूर्णं निश्चक्राम निर्गतवती ॥ २५ ॥

प्रेम्णा स्नेहेन या उत्कण्ठा हर्षोद्रेकः तया अश्रूणि लोच-नयोः यस्याः सा बुद्ध्या अनमत् मनसा परिषस्वजे आलिङ्गि-तवती ॥ २६ ॥

भान्तीं दीप्यमानाम् ॥ २७-२८ ॥

यत्र मन्दिरे पयःफेननिभाः शय्यादयः तत्र ब्राह्मणः सर्वसम्पदां समृद्धीर्विलोक्य तर्कयामासेति चतुर्थेनान्वयः शय्या आस्तरणानि दान्ताः गजदन्तमयाः पर्यङ्काः ॥ २९ ॥

मुक्तादाम्नां विलम्बा ये येषु सन्ति तानि वितानानि ॥३०॥

भाषा टीका।

पति को आये भए सुन कर उत्पन्न हुए हर्ष से अति व्याकुल भई सुदामा जी की भार्य्या जैसे कमल वन से साक्षात् लक्ष्मी निकसे तैसे ही शीघ्रही निज गृह से निक-सती भई ॥ २५ ॥

पति को देख कर प्रेम से उत्साह भया उस से नेत्रों में अश्रुपात बहने लगे तब तो नेत्र मीच कर पतिव्रता बुद्धि

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च।
रत्नदीपान् भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥
विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसम्पदाम्।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥
नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः।
महाविभुतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥
नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥
किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी।
मयोपनीतां पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥
तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री दास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात्।
महानुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

से पति को नमस्कार करती भई और मनसे पति को मिलती भई ॥ २६ ॥

जिन के कण्ठ में पदक पडी हैं ऐसी दासियों के मध्य में अत्यन्तशोभायमान और विमान में बैठी देवाङ्गना के सदृश प्रकाशमान भार्य्या को देख कर सुदामा जी चकित होगए ॥ २७ ॥

इन्द्र के भवन सदृश मणीन के सेकडों खम्भा युक्त निज मन्दिर में सुदामा जी आप प्रसन्न होकर भार्य्या सहित प्रवेश करते भए ॥ २८ ॥

उस मन्दिर मे दूध के झाग सदृश कोमल पद बिछोना बिछे और जिन में सुवर्ण के पत्र की लगी ऐसी अनेक सेज बिछी हैं और जिन में सुवर्ण की सामग्री ऐसे हाथी दांत के बडे२ पलिंग जहां विद्यमान हैं और सुवर्ण की डांडी के अनेक चौर बीजना जिस में विद्यमान हैं ॥२९॥

कोमल बिछौना वारे सुवर्ण के अनेक आसन जिस में विद्यमान हैं मोतीन की मालान के गुच्छा वारी प्रकाशमान अनेक चांदनी जिस में लगि रही हैं ॥ ३० ॥

मया दत्तमिति किं नावोचदत आह—नन्विति। ननु मे सखा समक्षमब्रुवाण एव याचिष्णवे याचकाय भूरि बह्वपि दिशति ददाति अत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयं तद्देयं पर्जन्यवदीक्षमाण इति, अयमर्थः स्वयं तावद्भूरिभोजो बहुभोज आप्तकामत्वाल्लक्ष्मीपतित्वाच्च अतो यथा पारावारपरिपूरकोऽतिवदान्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षमल्पमेवच मन्यमानो लज्जयेव समक्षमवर्षन्रात्रौ निद्राणे कर्षके तत्क्षेत्रमाप्लावयत्येवं श्रीकृष्णोऽपि स्वभोगापेक्षया तद्देयमिन्द्रादिपदमप्यतितुच्छं मन्वानस्तस्य च भजनं बहुमन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव ददातीति ॥ ३४ ॥

तदेवाऽऽह—किञ्चिदिति। उरु बह्वपि स्वदत्तं यत्किञ्चित्करोत्यल्पं मन्यते सुहृत्कृतं फल्ग्वतितुच्छमपि भूरिकारी बहुमन्यत इत्यर्थः। अतएव मयोपनीतां समीपं नीताम् प्रीतियुतः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वा तद्भक्तिं प्रार्थयते। तस्येति सौहृदं प्रेम सख्यं हिताशंसनञ्च मैत्री उपकारत्वञ्च दास्यं सेवकत्वम् तत्समाहारैकवचनम् तस्य तत्सम्बन्धिनो मे मम स्यात्तु विभूतिः किञ्च महानुभावेन तेनैव विषज्जतो विशेषेण सङ्गं प्राप्नुवतस्तद्भक्तेषु प्रकृष्टः सङ्गः स्यादिति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स ब्राह्मणो निर्व्यग्रः सन् स्थिरस्सन्नहैतुकीमाकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुत एषा समृद्धिरागतेति ॥ ३२ ॥

निश्चिनोति—नूनमिति एतन्ममेति एष चासावहञ्च तस्यैतन्मम महती विभूतिर्यस्य तस्यावलोकादन्यः ॥ ३३ ॥

ननु स चेदवलोकनमात्रेण महदैश्वर्यं दत्तवांस्तर्हीदं तुभ्यं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तत्र स्वगृहे सर्वसम्पदां समृद्धीरित्यतोऽनुक्तान्यप्यन्यानीन्द्रभवनाधिकानि वैभवानि गृहीतानि स्वस्य समृद्धिं विभूतिमित्यर्थः। तर्कयामास कुतः? कथं जातेति विचारितवान् एवं कुत एषा समृद्धिरागतेति तेषां व्याख्याऽत्रैव युक्ता तर्कणस्य प्रकारापेक्षत्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नूनं निश्चये बत हर्षे यदूत्तमस्यावलोकतोऽन्यत् किञ्चिदपि एतस्य मम ह सा समृद्धिहेतुर्न अन्यं इति तु पाठः सर्वत्र एतच्छब्दार्थमेव हेतुत्वेन विवृणोति दुर्भगस्य धनादिभाग्यहीनस्य अतः शश्वन्नित्यं दरिद्रस्येति यदूत्तमस्य तु कीदृशस्य महती सर्वतः पूर्णा विभूतिर्लक्ष्मीरूपा शक्तिर्यत्र तादृशस्य ॥ ३३ ॥

दाशार्हकाणामृषभो मे मम सखा ऽसौ असमक्षं याचिष्णवे साक्षादयाचकाय किन्तु निगूढतद्वासनायुक्ताय अब्रुवाणोपि असमक्षमपि भूरि साष्ट्यादिकमपि दिशते नन्वसमक्षयाचनं कथं जानीयात् तत्राह तत्स्वयमवेक्षमाणः सर्वज्ञशिरोमणित्वादिति भावः । तत्र भूरिदाने हेतुः भूरिभोज इति तादृशः स्वयमल्पं दातुं लज्जत इति भावः अनुकूलवासाद्यादेव च दाने हेतुः असमक्षं याचिष्णव इत्येवं तदेव सारस्याय स्यादिति भावः । सच निरुपाधिकं दातुः स्वभावो ऽन्यत्रापि दृश्यत इत्याह—पर्जन्यवदिति कदाचित् प्रकटमयाचमानेपि सुप्तेतिलोकगर्जनं विनापि वर्षतीति दर्शनात् दाशार्हकाणामृषभ इति तादृशभावनायां निजभावविशेषोद्रेकात् तत्रैव सखेति तेन परमानन्दमदोद्रेकादुक्तम् ॥ ३४ ॥

नच मन्तव्यं तावद्दत्वापि तस्य तृप्तिः स्यादिति स्वल्पेपि भक्तकृते बहुमाननादित्याह—किञ्चिदिति । तत्र मत्कृतमेव मुख्यं प्रमाणमित्याह, मयेति । पूर्वत्र हेतुः महात्मा महान् पूज्यः आत्मा कृपार्द्रादिस्वभावो यस्य सः अतो मत्पृथुकैकमुष्टेस्सकाशात् तुच्छत्वमननेन नूनमसौ लज्जितश्चास्ते इति भावः ॥ ३५ ॥

यस्मादेवं तस्मात्तस्यैवेति येन मम सम्बन्धेन तत्कदन्नमपि सास्वादं चर्वितवान् तस्यैवेत्यर्थः । सौहृददास्ये स्वकर्तृके तद्विषयके सख्यमैत्र्यौ च तत्कर्तृकेस्वविषयके तस्मिन्नेव प्रेम करवाणि तस्यैव च सेवां स एव मम हितमाशास्तां स एव मामुपकरोतु चेत्यर्थः । पुनरिति पुनरपीत्यर्थः । यद्वा त्वर्थोयं पुनःशब्दः जन्मादिकं यत्र कुत्रापि स्यात् सौहृदादिकन्तु तस्यैवास्त्वित्यर्थः । सौहृदादिकन्तु तैर्व्याख्यातम् अथवा सौहृदं दैहिकसम्बन्धः सख्यं विश्वासः मैत्री स्नेहः पुनः सदैन्योक्तिर्दास्यमिति यद्वा सौहृदं निरुपाधि मिथो हितकारित्वं सख्यं सह विहारमयः प्रणयः मैत्रस्निग्धतामात्रमपि दास्यं कर्मकरत्वमर्पाति पुनरिति वाक्यालङ्कारे अन्यत्समानं नन्वेवकारेण तदीयसुहृदादयोपि व्यावर्त्यन्ते नेत्याह—महानुभावः प्रभाव ऐश्वर्य्यं यस्य तेन किञ्च गुणानां रूपतारुण्यकारुण्यवात्सल्यादीनामालयेन विषज्जतः विशेषेण सौहृदादिना सङ्गं प्राप्नुवतो मम तत्प्रभावेन तदीयगुणेनैव च तस्य पुरुषाणां सुहृदादीनां प्रकृष्टः सप्रेमकः सङ्गश्च स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पर्जन्यवत् । पर्जन्यो गर्जितपूर्वकं ददाति नैवमित्यर्थः । यद्वा पार्जन्यवत् ददाति न अस्मानीक्षमाण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्चिदिति । महदपि स्वदत्तम् अल्पं मन्यते सुहृद्दत्तमल्पमपि भूरि मन्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सौहृदसख्यमैत्रीदास्यमिति दन्द्वैकवद्भावः सौहृदं हितैषित्वं सख्यं प्रियैषित्वम् अमित्रात्रायकत्वं मैत्री उपकारस्मरणेन किञ्चित्करत्वं दास्यम् ॥ ३६—४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महान्तो मरकता इन्द्रनीलमणयो येषु तेषु स्वच्छेषु स्फटिकमयकुड्येषु रत्नान्येव दीपाः स्वैरैस्संवृताः भ्राजमाना औज्वल्यातिशयाद्रत्नानां दीपत्व रूपणम् ॥ ३१ ॥

विलोकयेति । निर्व्यग्रः निश्चलः स्थितः सन्नहैतुकीमाकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुतः ? एषा समृद्धिरागतेति तावच्चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

निश्चिनोति—नूनमिति । दुर्भगस्यास्मिन् जन्मनि निर्भाग्यस्य शश्वत्सदा जन्मान्तरेष्वपीत्यर्थः । दरिद्रस्य मम समृद्धिहेतुः सम्पद्धेतुः महाविभूतेः विभूतिद्वयनायकस्य यदूत्तमस्य भगवतो अवलोकनादन्यो नैवोपपद्येत न सम्भाव्येत नूनं ध्रुवम् अहो बतैतदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं तर्हि समक्षमेव मह्यं दास्यामीति ब्रुवन् किं न ददावित्याशङ्क्याह—नन्विति । भूरिभोगः बहुभोगो भगवान् हेतुगर्भमिदम् अतः याचिष्णवे याचकाय भूर्यपि बहुभाग्यमप्यब्रुवाणो दास्यामि गतिगृद्धीष्वित्येवमवदन्नसमक्षमेव दिशते यच्छति विरिञ्चिभोगपर्यन्तमपि याचकाय दीयमानं स्वभोगापेक्षया अतितुच्छमेवेत्यभिप्रेत्य लज्जया तत्समक्षं न यच्छति किन्त्वसमक्षमेवेत्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तमुखेन वदन् कृतज्ञतामप्याह—पर्जन्यवदिति । यथा पर्जन्यः कदाचित् बह्वपि वर्षमल्पमेव मन्यमानः शयाने सति जने रात्रावगर्जन्नसमक्षमेव वर्षति तद्वदयं दाशार्हकाणामृषभो यदुपतिः तत्सेवकसमर्पितमल्पमपि समीक्षमाणो बहुमन्यमानः सकामे कामनया युक्ते पुंस्यभिलषितानर्थानसमक्षं वर्षतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्स्वयमीक्षमाण इत्येतदेव स्पष्टं दृष्टान्तेन द्रढयति—किञ्चिदिति । यत्स्वदत्तमात्मना दत्तमैश्वर्यमुरु भूर्यपि तत् किञ्चित्करोत्यत्यल्पं मन्यत इत्यर्थः । यत्सुहृदा भक्तेन कृतं समर्पितं फल्गु अल्पमपि तद्भूरि बहु करोतीति तथा तथा हि मयोपनीतं समीपं अनीतं पृथुकानाम् एकं मुष्टिं स्वयं महात्माभयविभूत्यधिपतिरपि प्रीतियुक्तः प्रत्यग्रहीत महात्मेत्यस्य सर्वभूताभिप्रायज्ञ इति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥

अतः कृतज्ञतमस्य भगवतः सख्यादिकमेव मम प्रतिजन्मनि स्यादिति प्रार्थयते—तस्यैवेति । भगवत एव सौहृदं हितैषित्वं प्रेम वा सख्यं प्रियत्वं हिताशंसनं वा मित्रत्रायकत्वं वा मैत्री उपकारकरणेन किञ्चित्करत्वं दास्यं भृत्यत्वं तेषां द्वन्द्वैकवद्भावः तन्मम जन्मनि जन्मनि वीप्सायां [illegible]भावः स्यादस्तु नतु विभूतिरिति भावः । किञ्च गुणालयेन अनन्तकल्याणगुणाश्रयेण महानुभावेन भगवता विषज्जतः विशेषेण

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सङ्गतिं प्राप्नुवतो मम तत्पुरुषाणां तद्भक्तानां प्रसङ्गः प्रकृष्टस्सङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्व्यग्रः निस्सम्भ्रमः ॥ ३२ ॥

ममैतदेव समृद्धिहेतुर्महाविभूतेर्यदूत्तमस्यावलोकतोऽन्यन्निमित्तं नैवोपपद्येत सएव हेतुरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

यः स्वयमब्रुवाणस्तूष्णीकः पर्जन्यवत् नः अक्षयं शं दिशते ददाति तेन यो यस्मै विष्णवे अभूर्यपि धनं ददाति भूरि तेजाः अनलपप्रभावो भवति स एतादृशमहिमा दाशार्हकाणामृषभः श्रीकृष्णः मे सखा नन्वनुमतं लोकेनेति शेषः ॥ ३४ ॥

भक्तदत्तमेव हरेस्तृप्तिजनकत्वेनानन्तफलत्वेन परिणमति नाभक्तदत्तमित्याह—किञ्चिदिति । यत्सुष्ठु भक्तिपूर्वमदत्तं तदुर्वपि किञ्चित्करोति फलत इतिशेषः । "त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिम्" इत्यादेः सुहृत्कृतं पूजनं फल्गु अपि अल्पमपि भूरिकारि एतत्कुतो दृष्टमत्राह मयेति हेतुगर्भविशेषणमेतत् ॥ ३५ ॥

यतोऽत्र भक्तिरेव प्रधानकारणमतः सैव सम्पाद्येति भावेनाह—तस्यैवेति । योऽहमनादिकालमारभ्य तच्चरणैकशरणः तस्यैव मे सौहृदादि स्यादित्यन्वयः न केवलस्य हरेः भक्तिलक्षणसङ्गेन पूर्यते अपितु तद्भक्तसङ्गोपि स्यादिति प्रार्थयते—महानुभावेनेति । भगवता सह विषज्जतः विशेषेण सङ्गं कुर्वतः मे तत्पुरुषप्रसङ्गः तस्य हरेः पुरुषेषु ब्रह्मादिष्वपि प्रकृष्टसङ्गश्च स्यादित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गृहभित्तीर्वर्णयति—अच्छस्फटिककुड्येष्विति । स्फटिकमयाः भित्तयः महामरकतमयाश्च तेषु सर्वत्र रत्नप्रदीपा आभान्ति ललनाः स्त्रियश्च रत्नसंयुताः चित्रमयारत्नैर्विरचिताः सत्यः स्त्रिय एव वा ॥ ३१ ॥

एवं दृष्ट्वा ब्राह्मणस्य या बुद्धिस्तामाह—विलोक्य ब्राह्मणइति । किञ्च सर्वसम्पदां समृद्धीर्दृष्ट्वा तस्य हेतुं तर्कयामास निर्व्यग्रः सावधानः ननु हेतुः प्रसिद्धएव भवति किमिति चिन्तनं तत्राह स्वसमृद्धिमहैतुकीमिति ॥ ३२ ॥

लोकावगतहेत्वभावात् तत्र बहून् हेतून् उत्प्रेक्ष्य निराकरोति—नूनं बतैतदिति । भगवदिच्छा अदृष्टं कालो ग्रहाः भगवानेव वेति तत्रान्ये बाधितविषया इति भगवानेव दृष्टकारणमिति निर्णयमाह—एतत्परिदृश्यमानं मम दुर्भगस्य कथं बतेति हर्षे कदाचिद्भाग्योदयेन भवतीति चेत् तत्राह—शश्वद्दरिद्रस्येति—सर्वदा दरिद्रोऽहं कथमेकदैव सुसमृद्धो जातः न ह्यकस्मादेवं भाग्यानि भवन्ति अतो महाभूतेर्भगवत एवावलोकनादृते अन्यो हेतुर्नैवोपपद्येत लोकेष्वेवं श्रूयते अकस्माल्लक्ष्म्या दृष्टो महासमृद्धो जात इति भगवांश्च महाविभूतिः महत्यो विभूतयो लक्ष्मीसदृश्यो यस्येति अतोपपत्तिमप्याह—यदूत्तमस्येति । यादवाः पूर्वमन्यप्रयोजकाः स्थिताः इदानीं भगवदृष्ट्या अतिसमृद्धदृष्टा उपपत्तिर्यदूत्तम इति ॥ ३३ ॥

ननु भगवांश्चेत् दद्यात् तर्हि कथं न वदेत् अतः सन्देह इति चेत्तत्राह—नन्वब्रुवाण इति । नन्विति निश्चये भगवानेव याचिष्णवे एतद्दिशते आदिशति प्रदर्शयति प्रयच्छतीत्यर्थः परमसमक्षम् अब्रुवाणश्च इदं प्रयच्छामीति नोक्तवान् स्वसमक्षञ्च न दत्तवान् एतवान् परं विशेष इत्यर्थः नन्वेतादृशं दातृस्वरूपं न काप्युपलक्षितमिति चेत्तत्राह—पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाण इति । यथा पर्जन्यः कृषीवलानात्मैकशरणान् निदाघपीडितान् दृष्ट्वा कदाचिच्छयानेष्वेव तेषु तत्सस्यं सर्वमेवाप्याययति एवं भगवानपि मां तथाविधमेवमाप्यायितवान् तद्भक्तानां स्वरूपं स्वयमेवेक्षमाणः ननु तथापि यावदपेक्षितं तावदेव दद्यात् कथं बहु दत्तवान् इत्याशङ्क्याह—भूर्यपीति । यतः स्वयं भूरिभोजः ननु केचित् स्वयं भोक्तारोपि परस्मै न बहु प्रयच्छन्तीति चेत्तत्राह—दाशार्हकाणामृषभ इति । दशार्हका दाशार्हाः यादवविशेषाः ते सेवकसमृद्धिवाञ्छायुक्ताः तेषामधिपः स्वसेवकान् दाशार्हान् तथा कृतवानिति ननु ते तस्य सम्बन्धिन इति चेत्तथाहमपीत्याह—सखा म इति ॥ ३४ ॥

अन्यमपि भगवद्गुणं स्मृत्वा धीरोदात्तो भगवानेवैवं दातुं समर्थ इति निश्चिनोति—किञ्चित्करोतीति । योह्यल्पं प्रयच्छन्ति स लज्जया अनुक्त्वा प्रच्छन्नत्वं ज्ञापयति अतः स्वदत्तमुर्वपि किञ्चित्करोति सुहृत्करोतीति सुहृत्कृतमल्पमपि तु तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमित्यादिवाक्यैः फल्ग्वपि मुष्टिचतुष्टयात्मकमुपायनं भूरिकारी तत्प्रकटीकरोति मयोपनीतमिति भगवानिन्द्रादिभिरप्यानीतमेवममृतं न भक्षयति यथा पृथुकानाम् एकमुष्टिं भक्षितवान् अत अमृतापेक्षयापि पृथुकानामानन्ददातृत्वाद्भूरिकारित्वं तत्रापि प्रीतियुतः परमापेक्षितपदार्थे प्राप्त इव स्वयन्तु महात्मा कोटिब्रह्माण्डनायकः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं भक्तवत्सलः कोपि नास्तीति तत्सम्बन्धा मम बहवो भवन्त्विति प्रार्थयते—तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीति । प्राणिनो देहेन्द्रियं प्राणान्तःकरणानि चतुर्विधानि भवन्ति तत्र हृदयस्य सम्बन्धः सौहार्देन भवति सौहार्देनैव स्मरणं सख्यं प्राणस्य सहि सर्वत्र जीवमुपयाति सखायमेवानुगच्छति भगवांश्चेन्मत्प्राणानां स भवेत् तदा तमेवानुगच्छेयुरिति तात्पर्यम् इन्द्रियाणां मैत्री तानि मित्रानुगुणमेव कुर्वन्ति दास्यं देहस्य एतच्चतुष्टयं मम पूर्वं स्थितमेव अन्यथा भगवत्सम्बन्धः कथं भवेत् पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यादिति प्रार्थना यत्र याञ्चाभावेपि समृद्धिमेतावतीं दत्तवान् तत्र याञ्चायां किं न दद्यादिति गृहे प्रविष्टो याचते नन्वेकस्मिन् जन्मनि एकेन सहजातं जन्मान्तरे शिवेनान्येन वा प्रार्थ्यतां कोयं निर्बन्ध इति चेत्तत्राह—महानुभावेन गुणालयेनेति। सहि महानुभावः तत्सेवकसेवकेष्वपि न संसारादिधर्मा भवन्ति इति किञ्च गुणालयेन गुणानां स एव एक आलयः आकरः ननु तत्र सख्यार्थं जन्मादिप्रार्थनायां तत्र विषयैः सह आसङ्गः स्यात् तदा अनर्थो भवेदित्याशङ्क्याह—विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्ग इति । तदा भगव-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

द्भक्तैः सह सङ्गो भवतु तेनैव सङ्गदोषो निवर्त्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अहैतुकीमाकस्मिकीम् ॥ ३२ ॥

एष चासावहञ्च तस्य एतन्मम महाविभूतेस्तस्यावलोकादन्यो न अन्यत्रैवेत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

ननु स चेदवलोकनमात्रेणैव महदैश्वर्य्यं दत्तवांस्तर्हि इदं तुभ्यं दत्तमिति तदैव किं नावोचदत आह—ननु निश्चितमेव मे सखा समक्षमब्रुवाण एव याचिष्णवे मद्विधयाचकजनाय भूर्य्यपि बहुतरमपि दिशते दिशति ददाति अब्रुवाणत्वे हेतुः भूरिभोजः लक्ष्मीकान्तत्वादात्यन्तिकभोगाधिक्यवान् अयं भगवत आशयः मत्प्रियसखोऽयं स्वभोग्यवस्तुतोऽप्याधिकान् पृथुकान् मह्यं ददौ स्वगृहे ह्यवर्त्तमानानामपि तेषां याचितैवानीतत्वात् तस्मादस्मै मयापि स्वभोग्यादधिकमेव दातुं युक्तं किन्तु मद्भोग्यस्य सममेव क्वापि नास्ति अधिकं कुतः स्यादिति अतः स्वभोग्यादधिकञ्च स्वभोग्यसमञ्च दातुमसमर्थो देयमैन्द्रपारमेष्ठ्यादिपदमल्पमेव मन्यमानो लज्जया अब्रुवाण एव परोक्षमेव ददातीति तत्र दृष्टान्तः पर्जन्यवदिति यथा पारावारपरिपूरकोपि वदान्यः पर्जन्यः कर्षकदत्तं बहुविधं पूजोपहारं सम्भुज्य कर्षकापेक्षया बह्वपि वर्षं स्वयं तदल्पमेव देयमीक्षमाणः कदाचिल्लज्जयेव समक्षमवर्षन् रात्रौ कर्षकेषु निद्राणेषु तत्क्षेत्राण्याप्लावयति तथेत्यर्थः। दाशार्हकाणामृषभ इति दाशार्हवंश्या एव वदान्यास्तेषामपि ऋषभः ॥ ३४ ॥

उरु अपि बह्वपि स्वदत्तं मह्यमीदृशैश्वर्य्यं किञ्चित्करोति अल्पं मन्यते सुहृदो मद्विधस्य फल्गु अतितुच्छमपि वस्तु भूरिकारी बहुमन्यत इत्यर्थः। यतो मयेत्यादि ॥ ३५ ॥

तस्यैवैतादृशभक्तवत्सलस्य सौहृदं स्नेहः सख्यं सहावस्थायित्वमयः प्रणयः मैत्री बन्धुभावः दास्यं सेवा तेषां द्वन्द्वैक्यं महानुभावेन तेनैव विषज्जतः विशिष्टसङ्गं प्राप्नुवतो मम तद्भक्तेषु प्रसङ्गः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

रत्नान्येव च प्रदीपाः रत्नप्रदीपाः ॥ ३१ ॥

सर्वसम्पदां समृद्धीर्विलोक्य निर्व्यग्रः अवहितः सन् अहैतुकीमाकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास कुतः इयमागतेति चिन्तितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

निश्चित्याह—नूनमिति ॥ ३३ ॥

इदं तुभ्यं दत्तमित्येवमब्रुवाणेनासमक्षं बहुविभवे दत्ते बीजमाह—नन्विति। दाशार्हकाः कृतज्ञाः तदृषभोऽतिकृतज्ञः भूरिभोजोपि बहुसम्पत्पूर्णगृहादिमोकापि तत् गृहे विद्यमानम् उपायतः सम्पादितं पृथुकमुष्टिचतुष्कं स्वयमीक्षमाणः स्वगृहगतविभूतिदानेनापि तत्प्रतिकर्तुमात्मानं मन्यमानः याचिभावे भार्य्यादिद्वारेतिशेषः। अस्माद्विधाय भूर्य्यपि इन्द्रादिवु अविद्यमानमपि लज्जया असमक्षम् अब्रुवाण एव मे सखा दिशते ददातीत्यन्वयः। पर्जन्यवत् यथा कदाचिदतिदुःखोपार्ज्जितैर्जलादिभिः कर्षकेणार्च्चितः पर्जन्यः स्वाभाविकं स्वीयं जलसमूहं तत्सममन्यमानः कर्षके निद्राणे असमक्षं तत्क्षेत्रं रात्रौ लज्जया ऽऽप्लावयति तद्वत् ॥ ३४ ॥

तत्स्वयमीक्षमाण इत्यनेन सूचितां भगवतः कृतज्ञतां प्रपञ्चयति—किञ्चिदिति। स्वदत्तम् उरु अपि यत् करोति न बहु मन्यते इत्यर्थः। सुहृत्कृतं फल्गु अल्पमपि भूरिकारी भूरि बहु करोतीति तथा बहुमन्यते इत्यर्थः। अतो ममोपनीतं केवलं समीपं नीतं नतु अर्पितं तथापि महात्मा सर्वात्मा स्वतः परिपूर्णकामः पृथुकैकमुष्टिं स्वयमेव प्रीतियुतः प्रत्यग्रहीत् प्रतिगृहीतवान् ॥ ३५ ॥

भगवति विविधां भक्तिं भागवतेषु च प्रसङ्गं प्रार्थयते तस्यैति। सौहृदादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः महानुभावेन भगवता विषज्जतः विशेषेण अन्येभ्यस्तत्पुरुषेषु श्रेष्ठेन भावेन सङ्गं प्राप्नुवतः तत्पुरुषेषु भागवतेषु प्रकृष्टः सङ्गश्च स्यात् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका।

जहां बडी नीलमणि जटित निर्मल बिल्लोरी पाषाण कों भीतिन में प्रकाशमान अनेक रत्न हि मानो दपिक हैं तथा उत्तम स्त्री जहां विद्यमान हैं ॥ ३१ ॥

उस भवन में उनको देखकर और सब समृद्धिको देखकर सावधान चित्त होकर सुदामा ब्राह्मण निज समृद्धि को निर्हेतुक तर्कना करता भया कि यह समृद्धि कैसे आय गई ॥ ३२ ॥

पश्चात् उसने यह निश्चय किया कि भाग्य हीन सदा दरिद्री मेरी अद्भुत इस समृद्धि का महान् ऐश्वर्य सम्पन्न यदूत्तम श्रीकृष्णके कृपा कटाक्ष के सिवाय अन्य हेतु नहि घटिसका है यह निश्चित है ॥ ३३ ॥

यहां भोग सम्पन्न दाशार्हक वंशियों में श्रेष्ठ यह सखा ये सखा श्रीकृष्ण मै तुमको देता हुं ऐसा नहि कहत आप निज आश्रित को देखत मेघके सदृश असनक्ष में याचना करने को बहुत भी देते हैं यह निश्चित है ॥ ३४ ॥

आश्रितन के अर्थ आपके दिए भए बहुत से ऐश्वर्य्य को भी भगवान् थोडा मानते हैं कि हमने कुछ नहि किया और जिन भक्तों के किए भए थोडे भजन को भी बहुत मानते हैं कि इसने बहुत किया क्योंकि भगवान् उदार चित्त हैं इसी लिये मेरी लाई भई चूडाकी एक मुट्ठी को अति प्रसन्न होकर अंगीकार किया ॥ ३५ ॥

इसी लिये जन्म जन्म में वारंवार मोकों श्रीकृष्ण के विषय में हि सुहृदियना और उसी के साथ सखा भाव तथा मित्र भाव और उसी का दास भाव होउ ओर कल्याण गुण सम्पन्न महानुभाव श्रीकृष्ण से प्रेरित होकर विशेष संग को प्राप्त होने वारे मोकों भगवान् के भक्तन का हि सत्सङ्ग हो यह मेरी प्रार्थना है ॥ ३६ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान् हि सम्पदो राज्यं विभूतीर्न समर्थयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥
इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयाञ्जायया त्यक्ष्यन् बुभुजे नातिलम्पटः ॥ ३८ ॥
तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥
एवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥
एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
पृथुकोपाख्यानं नाम
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, भक्तेः फलं सम्पदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसेऽत आह—भक्तायेति। सम्पदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीन्न समर्थयति न ददात्यपि तु दृढां भक्तिमेव कुतः अदीर्घबोधाय अविवेकिनो मम तु भक्त्यभावादेवं जातमतस्तद्भक्तिरेव स्यादिति भावः ॥ ३७ ॥

त्यक्ष्यन् शनैःशनैस्त्यागमभ्यस्यन् जायया सह बुभुजे ॥३८॥

श्रीकृष्णस्यैव ब्रह्मण्यता नातिचित्रामित्याह—तस्येति ॥ ३९ ॥

अन्यैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्य वेगस्तेनोद्ग्रथितमात्मबन्धनमहङ्कारो यस्य सः गतिमित्याविष्टलिङ्गं धाम विशेषणम् सतां ब्रह्मविदां प्राप्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

एतत्पृथुकोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतां विशेषतः श्रुत्वेति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकाशीतितमोध्यायः ॥ ८१ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सर्वैश्वर्य्यपरिपूर्णोपि अजः सदा स्वयमेव सिद्धः अतो दानेप्यनन्यापेक्षोपीति भावः । तासामदाने हेतुः चित्राः विविधप्रकाराः ततो नानाप्रकारं भक्तान्तःकरणं स्यादिति किञ्च धनोपलक्षितत्वात् धनं सम्पदादित्रयं तन्मदोद्भवं नितरां पातं स्वनिष्ठातो भ्रंशं स्वयं स्वधर्मादिभ्यो नरकेषु पतनं वा साक्षादेव पश्यन् यतो विचक्षणः सर्वज्ञः ननु तर्हि श्रीध्रुवप्रह्लादाम्बरीषेभ्यः कुतोऽददात् तत्राह—अदीर्घेति । दीर्घबोधानां तेषां स्वतो विवेकबलेन मदानुद्भवात् अदीर्घबोधाय मह्यन्तु दुराग्रहदर्शनादेव दत्तवानिति भावः ॥ ३७ ॥

बुद्ध्या विचारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः अतो जनेषु निजभक्तेषु अर्द्दनं किमुपायनमानीतमित्यादि प्रकारेण याचनं यस्य सः परमभक्तवत्सलः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । तस्मिन्नतीव भक्तः जातप्रेमा अतो विषयान् त्यक्ष्यन् तथापि बुभुजे किमर्थं जायया हेतुना पतिव्रतायास्तस्याः प्रीत्यर्थमित्यर्थः अन्यथा धर्मदोषः स्यादिति भावः । तथापि नातिलम्पटः अतिशयेन नितरामलम्पटः तेष्वनासक्त एव बुभुजे ॥ ३८ ॥

तस्येत्यस्यावतारिकाटीका श्रीकृष्णत्वमेव तत्र हेतुरित्यभिप्रायेण यद्वा ब्राह्मणस्य तस्य गुणातिशयं वक्ष्यन् श्रीभगवतो गुणविशेषमाह—तस्येति । देवदेवस्य श्रीब्रह्मादिपूज्यस्य किञ्च यज्ञपतेः विप्राद्यनुष्ठेययज्ञानां फलप्रदस्य किञ्च प्रभोर्जगदीश्वरस्य विशेषणानामेतेषां यथोत्तरं विप्रसेवनायोग्यत्वाधिक्यं तस्यापि प्रभवः सेव्याः वै एतत्प्रसिद्धमेवेत्यर्थः तस्मान्नाश्चर्य्यमिति भावः । तस्मात्तेभ्यः परमन्यद्दैवं देवता च नास्ति अत एव भक्त्या पूज्या इत्यर्थः । एवमन्यत्र ग्रामकतिपयेश्वरमन्यादावप्यसम्भवसम्भवेन गुणेन सर्वमनोहरणात् हरेरिति ॥ ३९ ॥

तथापि स विप्रस्त्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्वभृत्यैरेव पराजितमजितं दृष्ट्वा भक्ताय चित्रा इत्यादिना निश्चित्य तस्य भक्तवशीकृतत्वस्य भक्त्या तम् अमुकेनैव वशीकृतोसावमुकेनैवमिति सप्रेमचिन्तनं तस्य वेगः प्रवाहस्तेन उग्रथितमात्मबन्धनं ब्राह्मणत्वाद्यभिमानो यस्य सः तद्धामश्रीद्वारकाख्यं नित्यतरत्वात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अचिरतः शीघ्रमेव लेभे तस्य च तत्सर्वं नाश्चर्यमित्याह—भगवत्सुहृदिति । अन्त्यैः यद्वा सतां नित्यरूपाणां यादवानां गतिमिति ॥ ४० ॥

अहो भगवन्मित्रमसौ विप्रः शीघ्रं तद्धाम प्रापेति चित्रं न मन्तव्यं तत्कथा श्रवणेनापि तत्सिद्धेरित्याह—एतदिति । ब्रह्मण्यतामपि किम्पुनः सख्येन तादृशपरिरम्भणादि नरो यः कश्चिदपि मनुष्य इति अधिकारापेक्षा निरस्ता भगवति श्रीकृष्णे लब्धो भावः प्रेमा येन तथाभूतस्सन् कर्मबन्धाद्विशेषेण मुच्यते स्वयमेव प्रारब्धभोगाधीनो न स्यात् स्वेच्छया सुखं भक्तिमनुतिष्ठंस्तत्पदं लभत इत्यर्थः । अन्त्यैः यद्वा एष उक्तो यो ब्रह्मण्यदेवः तस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । अत एव भगवति सर्वैश्वर्य्यप्रकाशके तस्मिन्नेव लब्धभावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भक्तस्सन्नेव किमिति पुनः तद्भक्तिं प्रार्थयसे इत्यत आह—भक्तायेति । चित्रं यदहं भक्तस्तर्हि मह्यमैश्वर्यप्रदानमतिचित्रमित्यर्थः । इत्थमैश्वर्यदानेन मामभक्तमेव सम्भावयामीतिभावः । कुतः हि यस्मादजो भगवान् भक्ताय सम्पदो राज्यं विभूतीश्च न समर्द्धयति न वर्द्धयति न यच्छतीत्यर्थः । तत्र सम्पदो भोग्यभोगस्थानादिसमृद्धयः विभूतयः पुत्रपशुवित्तादिसमृद्धयः अदाने हेतुं वदन् भगवन्तं विशिनष्टि—धनिनां मदस्योद्भवो यस्मात्तदैश्वर्यं निपातं निपतन्त्यनेन नरक इति तथाभूतम् अदीर्घबोधाय अविवेकाय च भवेदिति पश्यन् जानन् विचक्षणः हेतुगर्भमिदम् अतस्तावन्नसमर्द्धयत्येवेति सम्बन्धः अतः किम्वाऽहमभक्तस्तस्मात्तद्भक्तिं प्रार्थये इति भावः ॥ ३७ ॥

इत्थमिति । बुद्ध्या विवेकात्मिकया व्यवसितः निश्चिन्वन्नितरां भगवति भक्तियुक्तस्सन् विषयांस्त्यक्ष्यन् शनैःशनैर्विषयत्यागमभ्यस्यन्नातिलम्पटः तेष्वतीवादररहितः तान् जायया सह बुभुजे अनुबभूव ॥ ३८ ॥

स्वयं निस्समाभ्यधिको भगवान् कथमेवमकिञ्चनं द्विजमादृतवानिति स्मयमानं राजानमालक्ष्याह— तस्यैवेति । हे प्रभो ! यज्ञपतेर्यज्ञनिर्वाहकस्य देवानां ब्रह्मादीनामपि देवस्य हरेः प्रभवो दैवञ्च ब्राह्मणा एव तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः परमन्यद्दैवं न तस्य विद्यते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ततो ब्राह्मणः किमभूदित्यत आह—एवमिति । भगवत्सखः स ब्राह्मणः अन्यैरजितमपि [स्वभक्तैः] स्वभृत्यैः पराजितं वशीकृतं दृष्ट्वा तस्य भगवतो ध्यानेनोद्ग्रथितम् उन्मोचितमात्मनः स्वस्य बन्धनं संसृतिबन्धो यस्य सः चरितैस्तद्ध्यानाङ्गतयाऽनुष्ठितैर्वर्णाश्रमानुगुणैः पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानैर्ध्यानद्वारा साधनैः सतां मुक्तानां गतिं प्राप्यं तस्य भगवतो धाम स्थानं वैकुण्ठाख्यं लेभे प्राप्तवान् स्वभृत्यैः पराजितं सताङ्गतिम् उपायभूतं दृष्ट्वेति वा सम्बन्धः ॥ ४० ॥

अथोपवर्णितभगवच्चेष्टितफलमाह—एतदिति । ब्रह्मण्यश्रेष्ठस्य भगवतो ब्रह्मण्यतां श्रुत्वा लब्धः भावो भक्तिर्येन सः कर्मबन्धात्प्राचीनकर्मरूपाद्बन्धनान्मुक्तो ऽभवत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिरैहिकमैश्वर्यं न ददातीति मन्दजनानुमितस्वदोषापमार्जनायेयं सम्पादितेति भावेनाह—भक्तायेति ॥ ३७ ॥

त्यक्त्वाऽहम्ममतामिति शेषः ॥ ३८ ॥

देवदेवस्येत्यनेन सर्वप्रभुत्वं यज्ञपतेरित्यनेन सर्वदेवत्वञ्च हरेरेव मुख्यमिति सूचितम् । अनेन इतरैर्ब्राह्मणभक्तिरेवावश्यं कर्तव्येति तात्पर्यं विधीयते नतु तस्यैवेति ॥ ३९ ॥

तस्य विप्रस्य का सिद्धिरभूत्तत्राह—एवमिति । अजितं नाम भगवन्तं स्वभक्तैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य हरेर्ध्यानवेगेन उद्ग्रथितमुन्मुक्तम् आत्मबन्धनं यस्य तथा तद्भक्तैरेव प्राप्यं तद्धाम वैकुण्ठादिलक्षणम् ॥ ४० ॥

एतच्चरितोपासकस्य फलमाह—एवमिति । लब्धभावो लब्धभक्तिः अनेनास्य विप्रस्येतरभक्तवैलक्षण्यमुक्तं स्यादिति तात्पर्यमवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भक्तायेति । अदीर्घबोधाय मह्यन्तु दुराग्रहदर्शनादेव दत्तवानिति भावः । स विप्रस्त्वेवमुक्तप्रकारेण स्वभृत्यैरेव पराजितं तमजितं दृष्ट्वा भक्ताय चित्रा इत्यादिना निश्चित्य तस्य भक्तवशीकृतत्वस्य यद्ध्यानम् अमुकेनैवं वशीकृतोऽसावमुकेनैवमिति चिन्तनं तस्य वेगः प्रवाहः तैनतद्ग्रथितमात्मबन्धनं ब्राह्मणत्वाद्यभिमानो यस्य सः ब्रह्मण्यतामिति किमुत मुख्येन तादृशपरिरम्भणादि ॥ ४०—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

विषयान् जायया त्यक्ष्यन्नित्यादि । भगवत्प्रसादबुद्ध्या बुभुजे अत एव नातिलम्पटः तत्रापि त्यक्ष्यन् अद्य श्वो वा त्यक्ष्यामीति कृत्वा ॥ ३८—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु, तस्मिन् जन्मनि धनराज्यादिसम्पत्तौ न भगवद्भक्तैः सह सङ्गः नवा निस्तार इति चेत्तत्राह—भक्ताय चित्रा इति । भगवान् विचित्रा बुद्धिव्यामोहकाः सम्पदः भक्ताय न समर्द्धयति तथा राज्यं विभूतीरैश्वर्याणि च तत्र हेतुः अज इति । स्वयं न जातः अनेन षड्भावविकारा निराकृताः अतः स्वार्थं सेवकानां समृद्धिं न करोतीत्यर्थः । तेषामेवार्थे करिष्यतीति पक्षं दूषयति दीर्घबोधायेति यतः सम्पदादयः अदीर्घबोधा भवन्ति दीर्घबोधाभावाय नाशाय वा अतो भक्तानां दीर्घबुद्धिर्भविष्यति नेति जाता वा नाशं यास्यतीति न समर्द्धयति नात्रान्यकथनापेक्षा यतः स्वयमेव विचक्षणः कदाचिद्विस्मरणे का गतिरिति चेत्तत्राह— पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवमिति । धनिनां धनमदपातदर्शनमेव भगवत्स्मारकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं भगवति सख्यादिकमेव निश्चित्य तत्परोभूत्वा त्यागार्थं विषयोपभोगं कृतवानित्याह—इत्थं व्यवसित इति । एवं बुद्ध्या निश्चीय स्वयञ्च जनार्दने भक्तो भूत्वा जायया सह तदर्थमेवैतावज्जातमिति कियत्कालानन्तरं तां विषयांश्च त्यक्ष्यामीति अनतिलम्पटः किञ्चिल्लम्पटो भूत्वा अन्यथा रसो न भवतीति बुभुजे ॥ ३८ ॥

एवं तस्य चरित्रमुक्त्वा भगवतोऽयं ब्रह्मण्यत्वगुणयुक्त इति ज्ञापयितुं स्तौति—तस्य वै देवदेवस्येति—

पूज्यो दुःखप्रहर्त्ता च कर्माध्यक्षः प्रभुस्तथा ।
चतुर्विधो महान् लोके तादृशोऽपि द्विजप्रियः ॥

तदाह, तस्य प्रसिद्धस्य देवानामपि देवस्य सर्वदुःखहर्तुः यज्ञभोक्तुर्नियन्तुः एतादृशस्यापि ब्राह्मणाः प्रभवः दैवञ्च आज्ञां करोति पूजयति चेत्यर्थः । किञ्च भगवतो विचारे न तेभ्यः किञ्चिदुत्तमं वर्त्तते अनेन दाक्षिण्यात्सन्मानयति इति पक्षो निवारितः—

शुद्धास्त एव वक्तारो माहात्म्योक्तौ विचक्षणाः ।
निस्पृहा ज्ञानसंयुक्ता मोक्षयोग्या हरिप्रियः ॥
॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मण्यत्वगुणं स्थापयित्वा ततः सुदाम्नः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—एवं स विप्रो भगवानिति । भगवदावेशाद्भगवान् भगवतः सुहृच्च भगवत्सुहृद्धा अजितं सर्वैरपि स्वभक्तैः पराजितं सर्वावश्योपि भक्तवश्य इति सर्वेश्वरे वशे जाते सर्वे पुरुषार्थाः करस्थिता इति तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन इति तस्य ध्यानवेगेनैव उद्ग्रथिताः आत्मानः सर्वे एव अविद्यादिबन्धाः यस्येति तथाविधो भूत्वा भगवच्चिन्तनेनैव तद्धाम लेभे वैकुण्ठं प्राप्तवान् ततः अचिरतः शीघ्रमेव सतां गतिं भगवन्तमपि पश्चात्सायुज्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सुदाम्न उद्धारमुक्त्वा तस्य पश्चादपि लोके कीर्त्तिर्भवत्विति एतदुपाख्यानस्य श्रवणफलमाह—एतद्ब्रह्मण्यदेवस्येति—एतदित्यव्ययम् इमां ब्रह्मण्यतां श्रुत्वा नरो भवति लब्धभावो वति नराणामैहिके दृष्टिरिति तद्भगवान् करोतीति भगवद्भावो दृढो भवति ततः कर्मबन्धाद्विमुच्यते यत्रैतच्छ्रोतुरपि मोक्षः तत्र सुदाम्नो मोक्षे कः सन्देहः एवं भुक्तिमुक्तिप्रदो भगवानेवेत्युक्तम् अन्यदपि फलं भगवान् प्रयच्छतीति च एवं निरुद्धानां फलदाता निरूपितः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
द्वात्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३२॥८१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

ननु, तव भक्तिरस्त्येव तत्फलं सम्पत्तिश्च प्राप्ता तत्र नास्ति मे भक्तिर्नापि भक्तेर्वास्तवं फलं सम्पत्तिरित्याह—भक्तायेति । सम्पदः कोषादीन् राज्यमैश्वर्य्यं विभूतीः कलत्रादीन् न समर्द्धयति न ददाति अदीर्घबोधायेति दीर्घबोधेभ्यः प्रह्लादादिभक्तेभ्यो यदिह सम्पदोपि ददाति तत्रापि तेषां नापकारः मम त्वदीर्घबोधस्य भक्त्यभावादेव सम्पत् प्राप्तिरभूत्तदलमनयेति विमृश्य स यावदर्थमेव विषयभोगं कुर्वन् स्थण्डिलशायी तदीयव्रतनिष्ठः श्रवणकीर्तनादिषु परमाग्रहवानभूदितिज्ञेयं भक्ताय सुखयितुं सम्पदादिकं न समर्द्धयति न सम्यग्वर्द्धयति किन्तु तैदभीप्सितप्रेमसेवासिद्ध्यर्थमीषन्मात्रं वर्द्धयतीति केचिदाहुः "ऋधु वृद्धौ ॥ ३७-३८ ॥

भक्तवत्सलस्यापि कृष्णस्यैषा ब्रह्मण्यतैव लोके प्रसिद्धा अभूदित्याह—तस्येति । सर्वेषां प्रभोरपि हरेर्ब्राह्मणा एव प्रभवः देवदेवस्यापि तस्य ब्राह्मणा एव दैवं यज्ञपतेरपि ते एव यजनीया इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तस्यैहिकीं सम्पदमुक्त्वा पारलौकिकीं सम्पदमाह—एवमिति । सर्वैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं वशीकृतं दृष्ट्वा तद्ध्यानवेगेति तस्य पूर्ववृत्तमुक्तम् ॥ ४०—४१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकाशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥८१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभक्तेभ्यो भक्तिफलं स्वपदं ददाति नतु सम्पदः अतः प्राप्तासु संपत्सु अनासक्तस्तमेव भजामीत्याशयेनाह—भक्तायेति । न समृद्धयति न ददाति अतो मम भार्यामनोरथपूर्त्यर्थं तद्दत्तास्वपि संपत्सु अनासक्तः सन् तत्पदप्राप्त्यर्थमेव भजामीति भावः ॥ ३७ ॥

एवं कृतनिश्चयस्य मुनेः हरिभजनेन हरिपदप्राप्तिमाह—

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

इत्थमिति त्रिभिः। त्यक्षन् शनैः शनैः त्यजन् जायया सह बुभुजे ॥ ३८ ॥

प्रभवः मान्याः भक्तप्रियत्वात् अत एव तेभ्योऽन्यं दैवतं मान्यं न विद्यते ॥ ३९ ॥

स विप्रः सतां मुक्तानां गतिं गम्यते इति गतिस्तं प्राप्यं भगवन्तं अजितमपि भक्तैर्जितं वशीकृतं दृष्ट्वा तस्य भगवतः ध्यानवेगेनोद्ग्रथितमात्मनो बन्धनं संसारलक्षणं यस्य सः तद्धाम भगवत्पदमचिरतः स्वल्पेनैव कालेन लेभे॥ ४० ॥

प्रकरणश्रवणादिफलमाह—एतदिति। एतत्प्रथुकोपाख्यानं ब्रह्मण्यदेवस्य श्रीकृष्णस्य विशेषतो ब्रह्मण्यताञ्च श्रुत्वा भगवति लब्धभाक् प्रदीपसन्निधौ स्वपात्रत्वानुसारेण लब्धप्रकाशवत् स्वाधिकारत्वानुसारेण लब्धभक्तिरित्यर्थः। कर्मरूपाद्बन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८१ ॥

भाषा टीका।

धनी पुरुषोंको मदकरके नरकपात होता है इस बातको विचार कर स्वयं चतुर कर्म के आधी जन्म रहित श्रीकृष्ण भगवान् अविवेकी भक्तके अर्थ नाना प्रकार की संपत्ति राज्य स्त्रीपुत्र विभूतीनको नहि देतेहैं ॥ ३७ ॥

भगवान्के विषय में अति भक्तिमान् सुदामाजी बुद्धिसे इस प्रकार निश्चय कर संसार के विषयनमे अत्यन्त लिपायमान नहि होकर विषयनके त्याग करने को स्त्री करके सहित विषयनका भोग करताभया ॥ ३८ ॥

देवन के दवे! भक्तन के दुःखहारी यज्ञन के भोक्ता सब के स्वामी श्रीकृष्णके ब्राह्मणहि स्वामीहै तथा इष्टदेवहै इसी कारण ब्रह्मणोसे अधिक वस्तु दूसरा कोईभी नहिहै ॥ ३९ ॥

भगवान्को सखा सुदामा ब्राह्मण, अभक्तजनों से नहि पराजित निजभक्तो से पराजित श्रीकृष्णको इसप्रकार देखकर भगवानके ध्यानके वेगसे' आत्मा को बंधन कारी अहंकारते छूटकर थोडेहि कालमें सत्पुरुषो कों प्राप्य भगवान्के वैकुंठधामको प्रप्त होगया ॥ ४० ॥

ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्ण को ब्राह्मणों के विषयमें भक्तिको तथा सुदामा के अर्थ संपत्ति देने को सुनकर भगवान् के विषयमे भक्तिको प्रात होकर पुरुष कर्म रूप बंधन ते छूट जाताहै ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतें महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें इक्यासीके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथैकदा द्वारवत्यां वसतो रामकृष्णयोः ।
सूर्योपरागः सुमहानासीत् कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥
तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः ।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥
निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्रामः शस्त्रभृतां वरः ।
नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाह्रदान् ॥ ३ ॥
ईजे च भगवान्रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकस्य ग्राहयन्नीशो यथाऽन्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागन् भारतीः प्रजाः ।
वृष्णयश्च तथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥
ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाद्याः सुचन्द्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्व्यशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे ।
वृष्णीन् दृष्ट्वा मुदा भूपाश्चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥
श्रीदामसुहृदे कृष्णः प्रकल्प्यैन्द्रं पदं भुवि ।
नन्दादिसुहृदानन्दी कुरुक्षेत्रं जगाम सः ॥

कल्पक्षये यथा सर्वग्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥

ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानमादावेव ज्ञात्वा स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् ॥ २ ॥

अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिस्थानत्वेन च क्षेत्रस्य पापनिरासकत्वमाह— निःक्षत्रियामिति द्वाभ्याम् ॥ ३ ॥

अन्यो विद्वान् यथा ॥ ४ ॥

आगन्नाजग्मुः भारतीर्भारत्यः ॥ ५—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ कथान्तरारम्भे पृथुकोपाख्यानादनन्तरं वा एकदेति राजसूयात्पूर्वं श्रीबलदेवव्रजगमनादूर्द्ध्वं कदाचिदित्यर्थः । द्वारकायां वसतोः श्रीमथुरां त्यक्त्वा कियन्तमपि समयमुषित्वा स्थितयोः सतोरित्यर्थः । सुशब्दार्थं व्यञ्जयति कल्पक्षये यथेति आच्छादनस्य कालस्य चातिबाहुल्यात् ॥ १ ॥

हे राजन्निति तं पूर्वकथायामाविष्टमस्यामवधापयति अत्र पूर्वतोपि रसविशेषोस्तीति द्योतनाय श्रेयस्स्नानदानादि सुकृतम् ॥ २ ॥

तत्रैव गमने हेतुः—निःक्षत्रियामिति । द्वयं श्रीपरशुरामप्रभावएव तस्य तादृशत्वे हेतुरिति महाह्रदानित्येतत् स्यमन्तपञ्चकमितीत्याख्याकारणमुक्तं समन्तात्पञ्चह्रदा यस्मिन्निति ॥ ३ ॥

लोकसङ्ग्रहे हेतुः, ईशः सर्वलोकेश्वरः स धर्मप्रवर्त्तनेन सर्वलोकहितार्थमिति भावः । प्रशंसा चेयं श्रीव्रजवासिनां श्रीकृष्णमिलनानन्दगर्भा ज्ञेया तत्तीर्थयात्राहेतुकत्वात्तस्य पद्यद्वये चात्र तदा फलाधिक्यवशात्ते ययुरित्यतस्तत्प्रतिष्ठापनञ्च ग्रहणयोग एव तेन कृतमिति बोधितम् ॥ ४ ॥

महत्यामित्यर्द्धकम् । महत्यामिति सर्वग्रासेन महापर्वत्वात् अतएव भारत्यः भारतवर्षवासिन्यः प्रायः सर्वा एवेत्यर्थः । वृष्णय इति युग्मकम् । प्रजास्ववतीर्णत्वेन तच्छ्रेष्ठत्वाङ्गीकारादादौ यादवानाह—वृष्णय इति सपादेन । श्रीकृष्णरामाद्य इत्यर्थः । यथा ते तथैवाक्रूरादय इति तेषां प्रायः श्रीकृष्णसाहित्यगमनादर्शनात् तथाऽक्रूरस्यादित्वं कर्मण्यत्यन्तादरात् स्वमघं क्षपयिष्णवः क्षपयितुमिच्छव इत्यर्थः । एतच्च विशेषणं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सर्वेषामेव तत्र वृष्णीनां लीलया तदन्येषां केषाञ्चित् वस्तुतोपि न केवलं पुण्यपरावृद्धा एव कुमाराश्च ययुरित्याह गदेति। तर्हि द्वारकारक्षणे के आसन् तत्राह—सुचन्द्रेतिपादत्रयेण। सुचन्द्रः श्रीरुक्मिण्याः पुत्रश्चारुचन्द्रः॥ ५—६॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—१८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ भगवतः सबान्धवस्य तीर्थयात्राव्याजेन सुहृत्सङ्गमतत्सल्लापाद्यात्मकं चेष्टितमनुवर्णयति त्रिभिरध्यायैः—अथेति रामकृष्णयोर्द्वारकायां वसतोः सतोः सुमहान् सर्वग्रासः तत्र दृष्टान्तः, कल्पक्षये यथेति. यथा कल्पावसाने सूर्यो न दृश्यते तद्वदित्यर्थः॥ १॥

तमिति। हे राजन्! तं सूर्योपरागं ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानम् आदावेव ज्ञात्वा सत्तमाः शिष्टाः सर्वे श्रेयोविधित्सया पुण्यार्जनेच्छया स्यमन्तपञ्चकं नाम क्षेत्रं कुरुक्षेत्रमित्यर्थः ययुर्जग्मुः॥ २॥

अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिस्थानत्वेन च क्षेत्रस्य पापनिरासकत्वमाह—निःक्षत्रियामिति द्वाभ्याम्। रामो भार्गवः रुधिरौघेण रुधिरधारया यत्र क्षेत्रे महाह्रदान् पञ्च चक्रे॥ ३॥

ईज इति। कर्मणा नृपवधप्रयुक्तपापेनास्पृष्टोऽपि रामो भार्गवः लोकस्य ग्राहयन्नन्येपि मत्तोऽर्वाचीनाः शिष्टा एवं कुर्युरिति तान् ग्राहयितुमित्यर्थः। तथाऽन्येषामविदुषामघापनुत्तये पापापनोदनाय च यत्र क्षेत्रे ईजे इयाज तत्क्षेत्रं ययुरिति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ४॥

महत्यामिति। महत्याम् अतिशयितपुण्यावहायां भारतीभारत्यः भारतवर्षस्थाः प्रजाः तत्र क्षेत्रेऽगमन्नाजग्मुः तथाऽक्रूरादयश्च वृष्णयश्चागमन्॥ ५॥

किमर्थमित्यत आह—ययुरिति। हे भारत! स्वं स्वकीयमघं पापं क्षपयिष्णवः निरसितुमिच्छव इत्यर्थः। गदेति गदादिभिस्सह अनिरुद्धः रक्षायां निमित्तभूतायां द्वारकारक्षणार्थमित्यर्थः। तत्रैवास्ते स्थितवान् इत्यर्थः। तथा यूथपः सेनानीः कृतवर्मापि तत्रैवास्ते इत्यर्थः। एतैर्विशेषणैस्सर्वेभगवदाद्ययोजग्मुरित्यभिप्रायः। तत्र श्रीकृष्णस्तु लोकं तीर्थयात्रायां प्रवर्त्तयितुं गत इति बोध्यं। तेऽक्रूरादयः देवधिष्ण्याभैर्देवविमानसङ्काशैरिति रथविशेषणं तरलाः तरङ्गाः तद्वत् प्लवो गतिः येषां तैः इतिहयविशेषणम्॥ ६—७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

(सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रं प्रति श्रीकृष्णादीनां गमनकथा तु (३०९) पृष्ठे श्रीविजयध्वजतीर्थीयपाठे मुद्रापिताऽभूत्)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—२६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—१३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सात्विकप्रक्रियायान्तु षड्भिः षड्भिरयं जगौ।
प्रमेयसाधनफलं धर्मास्तत्र निरूपिताः॥
धर्मिणोत्र त्रयो वाच्यास्तत्राध्यायत्रयं मतम्।
सात्विकेतु प्रमेये हि धर्मी यादृग्विधो मतः॥
त्रयस्त्रिंशे तथाऽध्याये प्रथमं स निरूप्यते।
सर्वाभीष्टः सर्वसाक्षी सर्वप्रियहितैषिणः॥
तीर्थैकगम्यो ज्ञानात्मा गुरुर्मोक्षप्रदः परः।
सात्विकानामेकमेव साधनं गुणवर्णनम्॥
सरसस्य श्रुतिश्चापि तदग्रे विनिरूपितम्।
ततः फलात्मा स हरिः सर्वाभीष्टप्रपूरकः॥
देशकालौ तथा चाङ्गं ततस्तत्रैव तत्त्रयम्।
तामसा राजसाः प्रोक्ताः राजसाश्चैव सात्विकाः॥
ततोऽध्याये प्रमेयेऽत्र सर्वे सात्विकतां गताः।
प्रमेयमेतदेवात्र यदा सर्वे तु सात्विकाः॥
तदा प्रमेयो भगवान् नान्यथेत्युच्यते स्फुटः॥ ६

इदानीमध्यायत्रयेण भगवत्साक्षात्कारः भगवदीयानां साधनं तेषां फलञ्च क्रमेण निरूप्यते—तत्र प्रथमं सात्विकानामपि सर्वोत्कृष्टानां ग्रहणादिकालविशिष्टे कुरुक्षेत्रादावेव भगवद्दर्शनं नान्यत्रेति निरूप्यते, तदर्थं कुरुक्षेत्रयात्राप्रसङ्गः तीर्थमपि गृहश्चेत् तदा न फलतीति मथुरातो द्वारकातश्च सर्वेषां गमनं तत्र कालस्य प्राधान्यात् प्रथमं सूर्यग्रहणमाह—अथैकदेति। राहुग्रस्तदिवाकरात् नान्यो मुख्यः कालः सच कालः सर्वनाशक इति भगवति विद्यमाने कदाचिन्न भवेदित्याशङ्क्याह—रामकृष्णयोर्द्वारकायामेव सतोः यथा कल्पक्षये कल्पक्षयनिमित्तं तत्सूचकः सूर्योपरागः सर्वग्रासात्मको भवति एवं भगवति विद्यमानेपि जातः भूभारहरणं सूचयिष्यति॥ १॥

ततः किमत आह—तं ज्ञात्वेति। ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्यात् पूर्वमेव माघे मासि ग्रहणं जायत इति श्रुत्वा स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं कुरुणा निर्मितदेशानां मध्ये मुख्यं श्रेयोविधित्सया तत्र गत्वा श्रेयस्सम्पादयिष्याम इति निश्चित्य तस्मिन् समागताः॥ २॥

ननु, तत्रैव श्रेयःसम्पादनं कुत इति चेत्तत्राह निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्निति। पूर्वं रामेण क्षत्रियाणां सर्वेषामेव नाशार्थं सङ्कल्पः कृतः ततः क्षत्रियाः सर्वान् मारयिष्यन्तीति क युद्धेन मृते प्राप्स्याम इति मोक्षं विचार्य "कुरुक्षेत्रसमागङ्गा" इति धर्मक्षेत्रमिति कुरुणा महता कष्टेन तत्स्थानं तथा कृतमिति तत्रैव मोक्षो भविष्यतीति निश्चित्य परशुराममारणसमये सर्वे एव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र समागताः ततो रामेण ते सर्वे हताः तेषां रुधिरौघेण नव ह्रदांश्चक्रे तान्येव तीर्थानि जातानि गङ्गातोप्यधिकानि अनेन तस्योत्कर्षो निरूपितः शस्त्रभृतां वर इति स्वधर्मनिष्ठया तस्य सम्यग्देशज्ञानं निरूपितम् ॥ ३ ॥

किञ्च, न केवलं क्षत्रियाणामेव तत्रोत्कर्षः सम्पादितः किन्तु स्वस्यापीत्याह—ईजे च भगवान् राम इति । प्रायश्चित्तार्थं यज्ञांश्च तत्रैव कृतवान् प्रायश्चित्तन्तु पापसम्बन्धे भवति तथाच तस्मिन् क्षेत्रे पापमप्युत्पद्यत इति शङ्काव्युदासार्थमाह यथास्पृष्टोपि कर्मणेति । यद्यपि भगवत्त्वेनापि न कर्मसम्बन्धः तथापि तत्र देशमाहात्म्यादेव न कर्मसम्बन्ध इति ज्ञापयितुं यत्रेत्युक्तम् अन्यथा चकारादपि पूर्वस्थानमायाति तर्हि यागस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह-लोकं संग्राहयन्निति । ननु, किमित्येव मन्यते तत्राह, ईज इति । ननु ईश्वरस्य यज्ञाधिकार एव नास्ति कथं कृतवानिति चेत्तत्राह-यथाऽन्य इति फलार्थतां वारयति अघापनुत्तय इति पापक्षयार्थम् ॥ ४ ॥

एवं देशकालयोर्माहात्म्यमुक्त्वा तत्र सर्वासां प्रजानां समागमनमाह—महत्यां तीर्थयात्रायामिति । एतादृशे निमित्ते तीर्थयात्रा महती भवति महत्त्वं सर्वेषां गमनात्फलाधिक्याच्च अत एव भारतीः भारतवर्षोद्भवाः प्रजाः सर्वा एव तत्रागमन् तत्र महतां नामानि सङ्क्षेपेणाह—वृष्णयश्चेति । आदौ वृष्णयः समागताः तत्रापि मुख्या एव समागता इति वक्तुम् अक्रूरवसुदेव आहुकादय इति सात्विका महान्तो राजानश्चोक्ताः ॥५॥

तेषामन्यत्र गमनं वारयितुमाह—ययुस्ते भारतं क्षेत्रमिति । भरतवंशोद्भवेन निर्मितं क्षेत्रं वृष्णीनां सर्वश्रेयांसि गृह एवेति भगवदवज्ञालक्षणं पापं सम्भवतीति तस्यान्यत्रनिष्कृतिमलभमानाः स्वमसाधारणमघं क्षपयिष्णवः तत्रागता इत्युक्तं त्रिविधा एव समागता इति शङ्काव्युदासार्थम् अन्यानपि गणयति गदप्रद्युम्नसाम्बाश्चेति ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रविग्रहे कुरुक्षेत्रे बन्धूनां सङ्गमो मिथः ।
कृष्णो व्रजस्थप्रेमाब्धौ द्व्यशीतितम आप्लुतः ॥

अथेति क्रमानुकृकथान्तरारम्भे एकदेति बलदेवव्रजगमनादूर्द्ध्वं राजसूयात्पूर्वमेवेयं कुरुक्षेत्रयात्रा यदस्यां धृतराष्ट्रविदुरयुधिष्ठिरभीष्मद्रोणादीनां सुखमेकत्रावस्थितानां श्रीकृष्णदर्शनानन्दकथा दृश्यते अस्या यात्राया राजसूयानन्तर्य्यत्वेस्त्वेवं न सम्भवेत् यतो राजसूयानन्तरमेव मन्युग्रस्तेन दुर्योधनेन द्यूतप्रवर्त्तनं ततो वनपर्वदृष्ट्या साल्वदन्तवक्रवधसमकालमेव युधिष्ठिरादीनां वनगमनं तेषामागमनानन्तरमेव भीष्मद्रोणादिवधमयभारतयुद्धमिति श्रीवैष्णवतोषणी कल्पक्षये यथा सर्वग्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥

स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रं सूर्य्योपरागे खल्वस्यैव क्षेत्रस्य सर्वतः सकाशादपि पुण्यप्रदत्वाधिक्यश्रवणादितिभावः ॥ २ ॥

क्षेत्रस्यास्य श्रीपरशुरामपराक्रमद्योतकत्वमाह—निःक्षत्रियामिति ॥ ३ ॥

पापापनोदकत्वमाह—ईजे चेति ॥ ४ ॥

आगन् आजग्मुः भारतीः भारत्यः ॥ ५—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ श्रीकृष्णस्य सूर्योपरागयोगतः कुरुक्षेत्रयात्राव्याजेन सुहृत्सङ्गमादिचेष्टितं वर्णयति-अथैकदेति-द्व्यशीतितमाध्याये । एकदापूर्वोक्तात्कौरवपाण्डवयुद्धात्पूर्वमेव भीष्मादिसमागमस्य वक्ष्यमाणत्वात् कल्पस्य क्षये कल्पावसाने यथा सर्वग्रासस्तथा महान् सर्वग्रासरूपः सूर्योपरागः आसीत् ॥ १ ॥

स्यन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रम् ॥ २—३ ॥

अन्यः कर्मणा संस्पृष्टः ॥ ४ ॥

भारतीः सूर्योपरागं श्रुत्वेति शेषः । प्रजाः आगन् आजग्मुः ॥५॥

तत्क्षेत्रं गदादयः ययुरन्ये स्वमघं क्षपयिष्णवः अघवन्तोपि ययुः सुचन्द्रादिभिः सह ॥६॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

इसके अनन्तर यह कहते हैं कि श्रीराम कृष्णजी जब द्वारका में निवास करते रहे तब एक समय में जैसे कल्प के अन्त में सर्व ग्रास ग्रहण होता है उसी प्रकार का सूर्य ग्रहण होता भया ॥ १ ॥

हे राजन् ! उस ग्रहण को जानकर उस के पहिले हि पुण्य सम्पादन की बांछासे सबहि देशनते मनुष्य स्यमन्त पञ्चक नाम कुरुक्षेत्र को जाते भये ॥ २ ॥

शस्त्रधारीन में श्रेष्ठ परशुरामजीने भूमिको निःक्षत्रिय करत राजान के रुधिर प्रवाह से जिस देश में बडे बडे कुण्ड किये हैं उसी देश का स्यमत पञ्चकनाम है वह कुरुक्षेत्र के अन्तर्गत है ॥३॥

यद्यपि राजान के वध करने से जो पाप होता है उससे लिपायमान नहि भी रहे परशुराम भगवान् तथापि लोक शिक्षाके लिये जैसे पाप निवृत्ति के वास्ते प्राकृत मनुष्य यज्ञ करता है तैसेहि सर्व शक्तिमान् परशुरामजी ने जिस देश में यज्ञ किया है उसी देश का स्यमन्तपंचक नाम है ॥ ४ ॥

महान् तीर्थयात्रा के निमित्त कुरुक्षेत्र में भरतखण्ड की प्रजा जातीभई और अक्रूर वसुदेव उग्रसेन आदि कृष्णवंशी भी उसी प्रकार जाते भए ॥ ५ ॥

हे भारत ! अपने पापके नाश करने की इच्छा करके उस कुरुक्षेत्र में गद प्रद्युम्न साम्ब आदि भी जाते, भए और सुचन्द्र शुकसारण सहित अनिरुद्धजी रक्षा के निमित्त रहे तथा कृतवर्मा सेनापति रहा ॥ ६ ॥

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ।
ते रथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥
गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ।
व्यरोचन्त महातेजाः पथि काञ्चनमालिनः ॥ ८ ॥
दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ।
तत्र स्नात्वा महाभगा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ ९ ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासस्स्रग्रुक्ममालिनीः ।
रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥
ददुः स्वन्नं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति ।
स्वयञ्च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ११ ॥
भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्घ्रिपाङ्घ्रिषु ।
तत्रागतास्ते ददृशुः सुहृत्सम्बन्धिनो नृपान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुचन्द्रशुकसारणैः सहानिरुद्धो द्वारकारक्षायामास्ते तथा कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानीः देवधिष्ण्याभैर्विमानसङ्काशैः तरलास्तरङ्गास्तद्वत् प्लवो गतिर्येषां तैः ॥ ७ ॥

विद्याधरद्युभिर्विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः महातेजाः महातेजसः ॥ ८ ॥

दिव्याः अत्युत्तमाः स्रग्वस्त्रसन्नाहा येषाम् ॥ ९ ॥

पुनरन्येद्युराप्लुत्य यद्वा तस्मिन्नेवाहनि मुक्तिस्नानं कृत्वा॥१०-११॥

स्निग्धा शीतला छाया येषामङ्घ्रिपानामङ्घ्रिषु मूलेषु ॥ १२-१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रक्षायां रक्षार्थम् आस्ते आसीदिति अनिरुद्धस्यात्यल्पवयस्त्वादिना लघुत्वेपि प्राधान्यान्महानुभावत्वं ज्येष्ठान्वयत्वात्तादृशव्यवहारार्हत्वञ्च दर्शितम् अनिरुद्धोयं श्रीकृष्णपुत्रो वा ते इति च युग्मकं । ते वृष्णयो रथादिभिः सेनायाश्चतुर्भिरङ्गैः कारणभूतैः नृभिः पदातिभिः ॥ ७—८ ॥

कलत्रैः सह खेचराणां दृष्टान्तत्वं साधारणजनचमत्काराय श्रीकृष्णे चन्द्रादीनामिव तत्र तेषु ह्रदेषु उपोष्य सूर्य्यग्रहणापेक्षयैव नतु तीर्थोपवासापेक्षया "मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रम्" इति स्मृतेः ॥ ९—१० ॥

स्वन्नमुत्तमान्नं महाभागत्वमेवं दर्शयन् स्नानदानादौ सुसङ्कल्पितमाह-कृष्ण इति । न इति प्रत्येकं स्वस्वपरिवारापेक्षया भक्तिः सादरप्रेमास्तु भवतात् लालसास्वभावोयम् एवं ग्रहणदिने कृतमुक्त्वा तत्परदिनेप्याह स्वयमिति तदनुज्ञाताः व्रतसमाप्तौ तदनुज्ञां प्रार्थ्य प्राप्य चेत्यर्थः तत्र हेतुः कृष्णेति ॥ ११ ॥

तत्रेति सार्द्धत्रयकम् । कांश्चिन्निजागमनात्पूर्वमागतान् कांश्चित् पश्चादागतान् तत्र कांश्चिदुपरागात्पूर्वं कांश्चित्तु पश्चाद्ददृशुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नदद्भिरभ्राभैर्नीलमेघसङ्काशैरिति च गजविशेषणं विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः नृभिर्नरैश्च व्यरोचन्तेति सम्बन्धः महाभागाः भाग्यवन्तः सर्वे काञ्चनमालायुक्ताः ॥ ८ ॥

दिव्याः स्रगादयो येषां ते सन्नाहः कवचादिपरिकरबन्धः खेचरा देवा इव कलत्रैः सह व्यरोचन्त । तत्रेति । वासःस्रगादयः आसां सन्तीति तथा ताः धेनूर्ददुः रामह्रदेषु भार्गवनिर्मितेषु ह्रदेषु आप्लुत्य स्नात्वा कृष्णो भगवति नोऽस्माकं भक्तिरस्त्विति प्रार्थयमाना ददुः तथा स्वयं भगवानपि तत्राप्लुत्य ददौ इत्यर्थः कृष्णो देवता येषां ते ॥ ९—११ ॥

अतएव तेन कृष्णेनानुज्ञाताः वृष्णयः कामं यथेष्टं भुक्त्वा स्निग्धा सान्द्रा छाया येषां तेषामङ्घ्रिपाणां वृक्षाणामङ्घ्रिषु मूलेषु उपविविशुः । तत्रेति । ते वृष्णयस्तत्र स्यमन्तपञ्चके आगतान् सुहृदादीन् ददृशुः सुहृदश्च सम्बन्धिनश्च तान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वेषामेवागमने द्वारकायां कः स्थितः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—आस्ते ऽनिरुद्धो रक्षायामिति । अनिरुद्धो योगपतिरिति योगाभ्यासपरस्याप्यनागमनमुक्तं कृतवर्मा च यूथप इति तस्य सेनापतिरित्यर्थः । योपि तद्योत्तरसाधकः सोपि नागच्छेदिति यद्यपीयं यात्रा सर्वथा साधारणी तथापि भगवच्चरित्रस्य प्रकरणत्वात् मुख्यतया यादवा वर्ण्यन्ते ये समागतास्ते किं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यात्रानियमेन आहोस्विच्छोभयेति सन्देहे निरूपयति—ते रथैर्देवधिष्ण्याभैरिति । कृत्वा कार्पटिकं वेषमिति नियमो यात्रायां देशमात्रप्राधान्ये सति नियमः कालप्राधान्ये तु न नियम इति चतुरङ्गसेनया महत्या सहितास्ते व्यरोचन्तेति रचा शोभाविषयश्च निरूप्यते रथादयो वाहनरूपा इति केचित् देवधिष्ण्यानि विमानानि जगन्नाथादिदेवस्थानयात्रानिमित्तदेवासनरथसदृशा वा नानालङ्करणोपेताः तैर्व्यरोचन्तेत्याग्रिमेण सम्बन्धः । ते गदादयः सर्वे एव वा लोकाः तथा हया अपि तरलवत्तरङ्गवत् प्लवः प्लवनं गतिर्येषां हयानां गतिरेव गुणः ॥ ७ ॥

गजाश्च नदन्तः अभ्राभाः अत्युच्चाः नादेनान्तस्तोषो मत्तता वा निरूप्यते नृभिः पदातिभिर्दोलावाहकैर्वा तेषां कान्तिः विद्याधरसदृशी ते हि नानाविद्यया नानारूपा भवन्ति अलङ्कृताश्च प्रतिक्षणमन्यथान्यथारूपमिति ज्ञापयितुं विद्याधरकान्तितुल्यता स्वयमपि महातेजाः महत्तेजो येषामिति समासान्तोऽटच् तेन टिलोपात् महातेज इत्यकारान्तो भवति अनेन सहजोत्कर्षः तेषामुक्तः आगन्तुकमाह—पथिकाञ्चनमालिन इति अनेन सर्वदेशस्वास्थ्यं सर्वनिर्मलचित्तताच निरूपिता ॥ ८ ॥

अन्यथा साभरणा निर्भयाश्च सर्वे सर्वतो नागच्छेयुः दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः दिव्यान्यलौकिकानि लोके आश्चर्यकराणि वस्त्रादीनि (सम्बाहाश्च) सन्नाहा वा कवचादयः सर्व एव सस्त्रीकाः प्रवृत्तौ स्त्रीसहितानामेवाधिकार इति महत्त्वख्यापकं वा स्त्रीणां बाहुल्यं शोभातिशयश्च ज्ञापयितुं इच्छन्तः खेचरा इवेति । एवं सर्वेषामागमनमुक्त्वा अमावास्यायां ग्रहणदिवस एव यावतामागमनं भवति तानुक्त्वा पश्चात्तीर्थस्नानादिकं कृतवन्त इत्याह—तत्र स्नात्वेति । महाभागा इत्यनेन तीर्थप्राप्तिभाग्यं दानाद्यर्थश्च निरूप्यते ततो ग्रस्तास्तमयः सूर्य इति तस्मिन् दिवसे सर्वेषामुपवासः ननु तीर्थप्राप्तिनिमित्तः कुरुक्षेत्रे तन्निषेधात् सुसमाहिता इति सर्वभोगनिवृत्तिः क्रोधादिसर्वदोषानिवृत्तिश्च ततो ग्रहणसमये ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूः वासांसि स्रजश्च रुक्ममालाश्च यासु सर्वालङ्करणोपेता दत्ता इत्यर्थः तत्र मुख्यमेकं सरः अन्येच ह्रदा नव ते रामह्रदाः "शोणितौघान् ह्रदान्नव" इति वाक्यात् ततो रामह्रदेष्वपि विधिवत्फलसाधकत्वात् स्नानं कृतवन्तः ॥ ९—१० ॥

तत्रापि स्वर्णं ददुः स्नानपूर्त्यर्थं दानाभावे स्नानं विकलं स्यात्, कामनामाह—कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति—तीर्थसुवर्णदानयोरुभयोरपि सार्वकामिकत्वात् तत्स्नानं द्वितीयदिवस एवेति केचित् पुनः यदा द्वितीयदिवसेऽपि दानश्च ततो ब्राह्मणानुज्ञया कृष्ण एव देवता येषाम् ॥ ११ ॥

तत्र तीर्थे कृष्णं पूजयित्वा भोजनार्थमुपविष्टे भुक्ते वा भगवति भगवता वाऽनुज्ञाताः स्निग्धच्छायायुक्तेष्वङ्घ्रिपेषु भुक्त्वा समुपविविशुः एतावत्पर्यन्तं तीर्थवैयग्र्यालोकदर्शनार्थे नावकाशः ततो यादवाः स्वयमन्यत्रागन्वैव भगवांस्तत्र वर्त्तत इति तत्रैव समागतान् सर्वान् ददृशुरित्याह—तत्रागतांस्ते ददृशुरिति सुहृदो मित्राणि सम्बन्धिनः विवाह्यान् अपरानुदासीनान् च भगवद्दर्शनार्थमागतान् नृपानिति वा ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनिरुद्धो द्वारकारक्षायामास्ते इति तस्यैव श्वेतद्वीपस्थस्य पालनकर्तृविष्णुत्वेन प्रसिद्धेः देवधिष्ण्याभैर्देवविमानतुल्यैः ॥ ७ ॥

महातेजाः महानेजसः ॥ ८—९ ॥

पुनराप्लुत्य उपरागमुक्तिस्नानं कृत्वा ॥ १०—११ ॥

स्निग्धा छाया येषां तेषामङ्घ्रिपानामङ्घ्रिषु तलेषु ॥ १२—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्धः यूथपः सेनानीः कृतवर्माच रक्षायां द्वारकारक्षार्थम् आस्ते तरलवत् तरङ्गवत् प्लवो गतिर्येषां तैः ॥ ७ ॥

विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः ॥ ८ ॥

दिव्याः स्रगादयो येषां ते खेचरा इव व्यरोचन्त महातेजः श्रीकृष्ण खेचरइव शुशुभे इतिशेषः ॥ ९ ॥

वासःस्रगादयः सन्ति यासान्तास्तथा पुनराप्लुत्य सूर्योपरागमुक्तिस्नानं कृत्वा ॥ १० ॥

स्निग्धा छाया येषामङ्घ्रिपाणां तेषामङ्घ्रिषु मूलेषु उपविविशुः ॥ ११—१४ ॥

भाषा टीका ।

देवतान के विमान सदृश रथन कर के तथा तरंग सदृश चलन वारे अश्वन कर के ॥ ७ ॥

मेघ सदृश नाद करने वारे हस्तियों कर के विद्याधर देवतान के सदृश कीर्ति वारे मनुष्यन कर के सहित बडे तेज वारे सुवर्णकी माला धारण किये दिव्यमाला वस्त्र धारण किये वे यादव लोग मार्ग में आकाश चारी देवतान के समान प्रकाशमान होते भए महाभाग्य संपन्न यादव लोग तीर्थ में स्नान कर के तथा उप वास कर के सावधान होकर ब्राह्मणों के अर्थ सुंदर वस्त्र पुष्प माला सुवर्ण माला वारी दूध देने वारी गौनका दान करते भए परसरामजी के किये भए कुण्ड मे फिर विधि पूर्वक स्नान कर के वृष्णि वंशी लोग ॥ ८-१० ॥

श्रीकृष्ण में हमारी भक्ति होउ ऐसा संकल्प कर के ब्राह्मणों के अर्थ सुदर अन्न दान करते भए श्रीकृष्णहि है इष्ट देव जिनके ॥ ११ ॥

ऐसे वृष्ण वंशी ब्राह्मणों से भोजन की अनुमतिको प्राप्त भए निज इच्छा के अनुसार भोजन कर के सघन छाया वारे वृक्षन के मूल में बैठ भए वहां कुरुक्षेत्र में सुहृद सम्बन्धी ॥ १२ ॥

मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृञ्जयान् ।
काम्बोजकैकेयान् मद्रान् कुन्तीनानर्त्तकेरलान् ॥ १३ ॥
अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान् परांश्च शतशो नृप ।
नन्दादीन् सुहृदो गोपान् गोपीश्चोत्कण्ठिताश्चिरम् ॥ १४ ॥
अन्योऽन्यसन्दर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ।
आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला हृष्यत्त्वचो रुद्धगिरो ययुर्मुदम् ॥ १५ ॥
स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापाङ्गदृशोऽभिरेभिरे ।
स्तनैः स्तनान् कुङ्कुमपङ्करूषितान्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥
ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः ।
स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥ १७ ॥
पृथा भ्रातॄन् स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि ।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दश्च जहौ सङ्कथया शुचः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रोत्फुल्लैर्हृद्वक्त्रसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते ॥ १५ ॥

अतिसौहृदेन यत् स्मितं तेनामलाः अपाङ्गैर्दृशो दृष्टयो यासां ताः मिथः परस्परं सम्वीक्ष्य दोर्भिरभिरेभिरे आलिङ्गनं कृतवत्यः ॥ १६—१७ ॥

सङ्कथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्या ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नृपानेवाह—मत्स्येति । उशीनरान् आवन्त्यान् काम्बोजान् आरदांश्च सिन्धुपारीणान् श्रीनन्दादींश्च तत्रागतानित्यन्वयार्थस्यायं भावः ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामः इति भगवदभिप्रायेण मथुराद्वारकादौ पूर्वमागमनं प्रतिपाद्य ततः परमोत्कण्ठितास्ते कथमपि तन्मिषं लब्ध्वा गता इति सुहृदो मित्राणि सुहृदित्यादौ प्रागुक्तेपि पुनरप्येतदुक्तिः सौहृदविशेषविवक्षया गोपीश्च चिरमुत्कण्ठिताः श्रीभगवद्दर्शनोत्सुकाः इत्येवमत्रान्यत्र च तासामीदृशविशेषणं विना निर्देश एव न क्वचित् इति माहात्म्यविशेषः सूचितः एवं प्रेमोद्रेकेण सम्बोधनं नृपेति ॥ १३—१४ ॥

तत्रादौ श्रीकृष्णभक्तानां सामान्यतः सर्वेषां पुंसां समागमसुखमाह—अन्योन्येति । अन्योन्यं यत्सन्दर्शनं साक्षाद्दर्शनं तेन हर्षस्य रंहो वेगः तेन कृत्वा प्रकर्षेण उत्फुल्लानि हृदय प्राणिवक्त्ररूपाणि च सरोरुहाणि तैः श्रीर्येषां तथाभूताः सन्तो गाढमाश्लिष्य मुदं ययुः । नयनैरित्यादिविशेषणैस्त्रिभिः एषां प्रथोत्तरमुकलत्वणत्वे श्रेष्ठ्यम् इत्यानन्दविशेष उक्तः ॥ १५ ॥

तथैव तद्भक्तानां स्त्रीणामाह—स्त्रियश्चेति । मिथः इति सर्वत्रो प्रयोज्यं निहत्य गाढालिङ्गनादुन्मर्द्य ॥ १६ ॥

एवं सर्वजनानां समान्यतः समागममुक्त्वा विशेषत आह—तत इति । वृद्धान् ज्येष्ठान् यविष्ठैः कनिष्ठैः मिथः पृष्ट्वा मिथः कथाश्चक्रुः ॥ १७ ॥

तत्रैव श्रीकुन्तीवसुदेवयोर्विशेषं रसविशेषेण विस्तार्य्याह पृथेति पञ्चभिः । भ्रातॄन् श्रीवसुदेवादीन् स्वसॄः श्रुतदेव्याद्याः तत्पुत्रान् श्रीरामगदादीन् सन्तर्दनादींश्च पितरौ शूरं तत्पत्नीञ्च भोज्यां भ्रातृपत्नीः श्रीदेवक्याद्याः शुचः चिरादर्शनशोकान् जहौ तत्याज यद्वा अश्रूण्यमुञ्चन् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्स्यादयः शब्दाः जनपदतद्राजसाधारणाः अन्यान्मत्स्यादिभ्यो ऽन्यानात्मपक्षीयान् स्वपक्षपातिनस्तथा परान् शत्रूंश्च सुहृदो नन्दादीन् गोपांश्चिरमुत्कण्ठाप्रीतिपूर्वकानुध्यानमासां सञ्जातेति तथा ताः गोपीश्च ददृशुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३-१४ ॥

अन्योन्येति । अन्योन्यस्य सन्दर्शनेन यो हर्षस्तस्य रंहसा वेगेन अतिशयेनेति यावत् प्रोत्फुल्लैर्हृद्वक्त्राण्येव सरोरुहाणि तैः श्रीः शोभा येषां ते गाढं यथा तथा आलिङ्ग्य नयनैः स्रवन्ति जलानि येषां ते हृष्यन्त्यः उदञ्चितरोमाणः (तनवो) त्वचो येषां रुद्धा गद्गदाः गिरो येषां ते मुदं हर्षं ययुः प्रापुः ॥ १५ ॥

स्त्रियश्चेति । अतिसौहृदेन स्मितं तेनामलाः अपाङ्गैर्नेत्रान्तैः दृशो दृष्टयो यासां ताः कुङ्कुमपङ्केन रूषितान् लिप्तान् तादृशैः स्तनैर्निहत्य सम्पीड्य मिथो ऽभिरेभिरे परिषस्वजिरे प्रणयेन प्रीत्याऽश्रूणि लोचनयोर्यासां ताः ॥ १६ ॥

तत इति । ते यदवो मत्स्यादयश्च वृद्धान् वयसा ऽधिकानभिवन्द्य यविष्ठैर्न्यूनवयस्कैरभिवन्दिताश्च स्वागतं कुशलञ्च पृष्ट्वा तत्र परस्परं कथाश्चक्रुः कथयामासुः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत्पृथा कुन्ती भ्रातॄन् स्वसॄर्भगिनीश्च तत्पुत्रान् भ्रातृपुत्रान् स्वसृपुत्रांश्च वीक्ष्य सङ्कथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्या शुचः, क्लेशान् जहौ तत्याज ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्दादीनित्यादि । नन्दोपनन्दसन्नन्दादीन् सुहृदो गोपान् दामसुदामवसुदामादीन् गोपीश्चोत्कण्ठिता इत्यादिना अन्योन्यसन्दर्शनेनेत्यत्र नन्दादयो वसुदेवादिभिः परिष्वङ्गं चक्रुरित्यर्थः ॥ १४—३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नानादेशस्थास्त इति देशभेदान्निरूपयति-मत्स्येति । नारददेशः कोङ्कणदेशः अन्येतु प्रसिद्धाः एकादश निरूपिताः तत्तन्मनोवृत्तिप्राधान्यख्यापनाय अनुक्तसमुच्चयार्थमाह-अन्यांश्चैवेति । परान् शत्रुपक्षीयान् शतश इति शत्रुबाहुल्यं सूचितं द्रष्टुं समागता इति भगवतोऽचिन्त्यसामर्थ्यं निरूपितम् एते सर्वे क्षत्रिया एव सजातीया निरूपिताः विजातीयान् निरूपयन् प्रथमं नन्दादीनपश्यत् गोपान् गोपीश्च उत्कण्ठिता इति भगवद्विषयिणी उत्कण्ठा भगवदीयान् वा सुसमृद्धान् एतावान् भगवतो विलास इति द्रष्टुं तासामुत्कण्ठा उत्कण्ठायामेव चिरमिति विशेषणम् ॥ १३—१४ ॥

ततस्तेषामन्योन्यसंभाषणादिकं लौकिकभाषया निरूपयति अन्योन्येति । भगवद्भक्तैः सह साक्षात् परम्परया वा सर्वेषामासक्तिरस्तीति । सर्वे भगवदीया एवेति प्रमेयत्वं तेषामन्यथा तन्निरूपणेऽधर्मः स्यात् प्रकरणश्च विरुद्ध्येत अतस्तदुक्तार्थमेव अन्योन्यदर्शनेन प्रेमाधिक्यं निरूप्यते हर्ष आन्तरः तस्य तादृशो वेगः यो बहिरपि स्वानुभावं प्रकाशयति अतो हृदक्सरोरुहयोः उत्फुल्लयोः श्रीर्येषां दूरादृर्शनस्यैतावत् आश्लेषस्य ततोऽप्यधिकमित्याह—आश्लिष्येति । कायवाङ्मनसां सर्वेन्द्रियाणां च भाव उत्पन्न इति निरूपयति तत्र प्रथमं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं हृष्यत्त्वच इति कायिकः सन्तोषः रुद्धगिर इति वाचिकः मुदं ययुरिति मानसः ॥ १५—१६ ॥

एवं पुरुषाणाम् अन्योन्यं स्त्रीणामप्याह-स्त्रियश्च सम्वीक्ष्येति । तासां भावः प्रकटो जात इति ख्यापयितुं स्मितामलापाङ्गनिरूपणम् अतिसौहृदमान्तरं स्मितं मध्यस्थम् अमलापाङ्गा बाह्याः एतत्सहिता दृष्टयो यासाम् अभितः आन्तरमानसव्यवधानराहित्येन रमणं वाचानिकं स्तनैः स्तनानिति कायिको गाढाश्लेषः प्रणयेणाश्रुलोचना इति सर्वेन्द्रियसंश्लेषः एवमुभयेषामेकता निरूपिता अतः सर्वे एव भगवदीयाः भगवदीयाश्च भगवानिति प्रमेयं भगवानेव निरूपितो भवतीति तेषामर्थाद्भगवदीयत्वं निरूप्य साक्षान्निरूपयति ततोऽभिवाद्येति वृद्धाभिवादनं धर्मः कीर्त्तनाङ्गं यविष्ठैराभिवादिता हीनानां परिग्रहः एवमुक्तनीचार्थं परिगृह्य सर्वोपकारार्थं कृष्णकथां मिथः चक्रुः एतदेव परमवैष्णवलक्षणं तेऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसह्य "सभाजयन्तो मम पौरुषाणि" इति वाक्यात् ॥ १७ ॥

एवं साधारणानां निरूप्यासाधारणानां स्वभावत एवासक्तियुक्तानामन्योन्यवैमनस्यलक्षणे दोषे परिहर्त्तुमुपालम्भपरिहारौ निरूप्येते-पृथाभ्रातॄनिति । भ्रातरो वसुदेवादयः स्वसारः श्रुतदेव्याद्याः तत्पुत्राः बलशिशुपालादयः पितरौ मारिषाशूरौ भ्रातृपत्नीः देवक्याद्याः मुकुन्दः सर्वेषां मोक्षदानार्थमागतो भगवान् चकारात्तस्य सर्वसम्बन्धो निरूपितः एवं सङ्कथया शुचो जहौ सामान्यप्रश्नेनैव शोकलक्षणो दोषो निवृत्तः ॥ १८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्योन्यसन्दर्शनेन यो हर्षः तस्य रंहसा वेगेन प्रोत्फुल्लैः हृदयसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते गाढं यथा तथा आश्लिष्य आलिङ्ग्य मुदं ययुः प्रापुः ॥ १५ ॥

अतिसौहृदस्मिताभ्याममलाः अपाङ्गदृशः नयनप्रान्तदृष्टयो यासां ताः मिथः सम्वीक्ष्य कुङ्कुमपङ्केन रुषितान् लिप्तान् स्तनान् तादृशैरेव स्तनैर्निहत्य दोर्भिरभिरेभिरे परिषस्वजिरे ॥ १६ - १७ ॥

सङ्कथया अन्योन्यसप्रेमगोष्ठ्या ॥ १८ ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

मत्स्य राशीनरदेश के कौसल देशके विदर्भ देश के कुरुदेश के सृंजय देश के आए भए राजान को यदुवंशीयों ने देखो श्रीकाम्बोज देश केकयदेशके मद्र देशके कुन्ति देशके आनर्त्त देशके केरलदेशके अपने पक्षपातीनको और हेनृप ! शत्रूनके पक्षपातीनको भी वहां देखे तथा नन्दजी आदि सुहृद गोपनको और बहुत कालसे प्रीति पूर्व्वक स्मरण करने वारी गोपीनको यादवोंने देख परस्परमें दर्शन होनेसे हर्षके वेगते प्रफुल्लित हृदय मुख रूप कमलनकी शोभा वारे जिनके नेत्रोंसे आनन्दके जल वह रहेहैं शरीर में रोमाञ्च होरहेहैं प्रेमसे गद्गदवाणी होरहीहैं एतादृश यदुवंशी आदि परस्परमें अति गाढ आलिङ्गन करके मादको प्राप्त होते भए ॥ १३ — १५ ॥

प्रतिप्रेम मन्दहास निर्मल कटाक्ष वारी अति प्रीतिसे नेत्रोंमें अश्रुपात वारीस्त्री जनभी परस्पर में देखकर सघन केशरिसे चर्चित स्तनोंको अन्य स्त्रीयोंके स्तनोंके साथ मिलाकर भुजान करके मिलती भई ॥ १६ ॥

अनन्तर यादव तथा आए भए अन्यराजा लोग उनको प्रणाम करके छोटेओंसे प्रणामको प्राप्त भए सुन्दर आगमन तथा कुशल पूछकर आपसमें श्रीकृष्णकी कहते भए ॥ १७ ॥

तहां कुन्तीमहाराणी वसुदेव आदि भ्रातानको बलदेवजी आदि भतीजेनको तथा निज माता पितानको देवकी आदि भौजाईनको और श्रीकृष्णको देखकर परस्पर सल्लाप करनेसे अनेक प्रकारके शोकनका परित्याग कर देती भई ॥ १८ ॥

कुन्त्युवाच ।

आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ।
यद्वा आपत्सु मद्वार्त्तां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १९ ॥
सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।
नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥

वसुदेव उवाच ।

अम्ब माऽस्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ।
ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥ २१ ॥
कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशंदिशम् ।
एतर्ह्येव पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः ।
आसन्नच्युतसन्दर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥ २३ ॥
भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सृञ्जयो विदुरः कृपः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तामेव वसुदेवपृथयोः सङ्कथामाह—आर्येत्यादिचतुर्भिः । अकृताशिषमपूर्णमनोरथम् ॥ १९ ॥

यस्य दैवमदक्षिणमननुकूलं तं स्वजनमपि सन्तं सुहृदादयो नानुस्मरन्ति अतो मम दैवं प्रतिकूलं युष्माकं कोऽपराध इतिभावः ॥ २०—२१ ॥

ईशवशत्वमेवाह—कंसप्रतापिता इति । हे स्वसः ! एतर्ह्येव सम्प्रत्येव ॥ २२—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र श्रैष्ठ्यात् श्रीवसुदेवं सम्बोध्याह—आर्य्येति । हे गुरो ! ज्येष्ठत्वात् इत्यात्मनस्तत्पाल्यत्वं सूचयति—हे भ्रातरिति स्नेहं जनयति. यद्वा, एकमेव पदं हे बृहद्भ्रातरित्यर्थः । भावः स एव यद्यस्मात् सत्तमाः सत्तमत्वेन बन्धुदीनवात्सल्ययोग्या अपि नानुस्मरथ अन्वाच येनापि न स्मरथ बहुत्वं पित्राद्यपेक्षया ॥ १९ ॥

सुहृदः सम्बन्धिनः सुहृदादीनां यथोत्तरं स्नेहानुस्मरणे श्रैष्ठ्यम् ॥ २० ॥

अम्ब हे मातः ! इति कनिष्ठभगिनीत्वेन स्नेहविशेषात् देवस्य ईश्वरस्य क्रीडनं क्रीडा तेन कातरान् विवशान् "दैवक्रीडनकान्नरान्" इतिपाठे क्रीडनकान् क्रीडासाधनानि तत्रापि नरान् देवाद्यपेक्षया स्वल्पशक्तिमत इत्यर्थः । रोगजरामरणादिधर्मिणो वा आद्यस्तु पाठश्चित्सुखसम्मतः एवमुक्तमस्वातन्त्र्यमेव दर्शयति—ईशस्येति । हि यतः अथवेति समुच्चये लोकः स्वातन्त्र्येण यत्कुरुते यच्च कार्य्यते पारतन्त्र्येण तत्र नियोजनविषयो भवति तत्सर्वमीशस्य वशे तदधीनमेवेत्यर्थः । तस्य नियोजकस्यापि नियोजकत्वात् ॥ २१ ॥

कंसेति अयमर्थः पूर्वं तावत्कौमारमारभ्य वेणस्यैव कंसस्य प्राबल्ये विशेषतश्च केश्यरिष्टतृणावर्त्तपूतनादिसङ्ग्रहे जाते तेन प्रतापिताः नभोवाणीमारभ्य तु ततोऽप्यातितरां कीर्त्तिमदादिजन्मारभ्य ततोऽप्यधिकतमं प्रतापिताः देवर्षिवचनमारभ्यतु दिशं गतास्तदुपलक्षणत्वेन बद्धाश्च प्रस्थापितबालकद्वये गोकुले तत्कृतोपद्रवतया भीताश्च तदेतदप्युपलक्षणं जरासन्धकृतमुहुरवरोधेतु दिशन्दिशं गन्तुमप्यशक्ता द्वारकामागता अपि जतुगृहे भवतां दाहप्रतीत्या निरालम्बव्यग्रचित्ता वयमेतर्ह्येव भवत्पुत्राणां कुर्वर्द्धराज्यप्राप्तिसमयरूपे सम्प्रत्येव दैवेनैश्वरानुकूल्येन पुनः स्थानं स्वगोष्ठीष्वव्यग्रतया ऽवस्थानमासादिता इति अत्र तु हे स्वसः इति भ्रातॄणामस्माकं दशां श्रोतुमागृह्णत्या भवत्या ज्ञायत इति भावः ॥ २२ ॥

मिथोऽर्चने योग्येपि यदुभिरेवार्चनं तेषामेव सर्वश्रेष्ठत्वेन सर्वसम्मानकतार्हत्वात् ततश्चाच्युतस्य सर्वसौन्दर्य्यादिपरि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्णस्य भगवतः सन्दर्शः साक्षाद्दर्शनं तेन तदेव वा परमानन्दः ब्रह्मसुखादपि सुखविशेषः तेन निर्वृतास्तृप्ताः परिपूर्णा इत्यर्थः ॥ २३ ॥

नृपानेव नाम्ना निर्दिशन् परमानन्दनिर्वृतिहेतौ तस्मिन् वैशिष्ट्यमप्याह—भीष्मेति चतुर्भिः । अम्बिकायाः पुत्र इति धृतराष्ट्रस्यान्धकत्वं सूचितम् । सुताः दुर्योधनादयः तथेति समुच्चये दाराः श्रीद्रौपद्यादयः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भ्रातरिति वसुदेवः सम्बोध्यते ॥ १९-२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावत् पृथावसुदेवयोः सङ्कथामाह— आर्येति चतुर्भिः । हे आर्य हे भ्रातः ! अहमात्मानमकृताशिषमप्राप्तमनोरथं मन्ये मम मनोरथपूर्त्तिरजातेत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात् हे सत्तमाः ! मद्वार्त्तां नानुस्मरतः न स्मृतवन्तः अडभाव आर्षः ॥ १९ ॥

युक्तञ्चैतदित्याह—सुहृद इति । यस्य दैवमदक्षिणं प्रतिकूलं तं स्वजनमपि सुहृदो नानुस्मरन्त्येव अतो मम दैवं प्रतिकूलमिति भावतां कोऽपराध इतिभावः ॥ २० ॥

एवमुक्तः प्राह वसुदेवः-अम्बेति । हे अम्ब ! दैवस्य क्रीडनकान् क्रीडासाधनभूतान्नरानस्मान् प्रति मासूयेथाः असूयां माऽकार्षीः कुतः हि यस्माल्लोकः जनः ईश्वरस्य वशे ईश्वरेण वशीक्रियत इत्यर्थः । यथा (ईशस्य) यथारुचि कार्यते व्यापार्यते च ॥ २१ ॥

ईशवशत्वमेवाह-कंसप्रतापिता इति । कंसेन प्रतापिताः क्लेशिताः सर्वे वयं दिशंदिशं याताः गताः हे स्वसः ! एतर्ह्येव सम्प्रत्येव दैवेन स्थानमासादिताः प्रापिताः ॥ २२ ॥

वसुदेवेति । ते मत्स्यादयो नृपाः वसुदेवादिभिर्यदुभिरर्चिताः अच्युतसन्दर्शनजपरमानन्देन सुखिताश्चासन् बभूवुः ॥ २३ ॥

* भीष्मादयः अन्ये च युधिष्ठिरमनुमताः ते सर्वे सस्त्रीकाः श्रियो लक्ष्म्याः निकेतनमाश्रयं शौरेः श्रीकृष्णस्य वपुः शरीरं वीक्ष्य विस्मिताः बभूवुरिति चतुर्णामन्वयः तत्राम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः ससुता दुर्योधनादिसहिता गान्धारी ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विशेषनिराकरणार्थमुपालम्भमाह-आर्ये भ्रातरिति । दुष्टस्तु न पृच्छत्येव त्वन्त्वार्यः तथापि न पृच्छसीत्याश्चर्यं तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति अहमात्मानमेव अकृताशिषम् अल्पभाग्यं मन्ये न कृताः आशिषो भाग्यहेतुयुक्तानीति ननु त्वामुपेक्षकं मन्ये भाग्याभावे बन्धूनां प्रश्नाद्यभावः लोकेपि सिद्ध इति तं निरूपयति—सुहृद इति । अस्माकन्तु आपत्सु एकस्या अपि वार्त्तां नानुस्मरन्तीति किमाश्चर्यं यस्य दैवमदक्षिणं तं सुहृदादयः केऽपि न स्मरन्ति सर्वदैव यद्वेत्यापत्स्विति न वक्तव्यं दैवमदृष्टाभिमानिनी देवता अदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १९—२० ॥

उपालम्भं परिहरति-वसुदेवः । अम्बेति कनिष्ठभगिनीं स्नेहात् मातृनाम्ना सम्बोधयति—अस्मान् भ्रात्रादीन् मासूयेथाः दोषारोपणे न माद्राक्षीः तत्र हेतुः, दैवक्रीडनकानिति. दैवोऽत्र कालः स एवावतीर्णः अतो दैवपदं तत्रापि नरान् मनुष्याः सर्वे-सेवका इति कथमेवमिति चेत्तत्राह—ईशस्य हि वशे लोक इति । प्रयोजककर्तृत्वे साक्षात्कर्तृत्वे च ईशस्य नियन्तुः कालस्यैव वशे युक्तश्चायमर्थः तदुदर एवोत्पन्नत्वात् यो हि यस्य गृहे उत्पद्यते स तस्य वशे भवति हीति समुच्चयार्थे वा अनादरे सर्वाः क्रियाः तदधीना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः पराधीनत्वमुक्त्वा विशेषतोऽप्याह—कंसप्रतापिता इति । प्रकर्षेण तापमुत्पादिताः सर्व एव यादवाः दिशं दिशमष्टदिक्षु याताः एतर्ह्येवेदानीमेव भोगेन कालो न स्मृतः ततः कंसवधं साम्प्रतमेव जातमिति मन्यते पुनः स्थानं यथा प्रतापनात्पूर्वं दैवेन भगवता कालेनासादिताः स्वस इति सम्बोधनमप्रतारणाय ॥ २२ ॥

एवं दोषपरिहारमुक्त्वा गुणान् वक्तुं प्रथमतो मानसमाह—वसुदेवोग्रसेनाद्यैरिति । वसुदेवोऽलौकिको महान् उग्रसेनो लौकिकः तौ आदिभूतौ येषां यदूनां तैरग्रे वक्ष्यमाणाः सर्व एवार्चिताः सन्तः महत्पुरस्कारेण गतमूलदोषाः अच्युतसन्दर्शनेन यो जातः परमानन्दः तेन निर्वृताः आसन् निर्वृतिर्मानसी तान् गणयति भीष्म इति त्रिभिः सात्त्विका राजसास्तामसाश्च क्रमान्निरूपिताः अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः ससुता दुर्योधनादिसहिता तथेति तस्याः सात्त्विकत्वसन्देहव्युदासः नव भेदाः सात्त्विकाः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अकृताशिषम् अकृतसुकृतं यद्यतो वै निश्चितमेव सत्तमा अपि नानुस्मरथेति ममैव भाग्यं नास्ति युष्माकं कोऽपराध इति भावः ॥ १९-२० ॥

अम्ब हे परमवत्सले ! कनिष्ठभगिनीत्यर्थः दैवस्य क्रीडनकान् क्रीडासाधनानि कुरुते स्वातन्त्र्येण कार्य्यते पारतन्त्र्येण ॥ २१ ॥

कंसप्रतापितास्सर्वे वयं दिशन्दिशं याता इत्यन्यानितस्ततः कंसभयात् पलायितान् यादवान् क्रोडीकृत्योक्तं एतर्ह्येव समये हे स्वसः ! ॥ २२—२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तामेव वसुदेवपृथयोः सङ्कथामाह-आर्येत्यादि चतुर्भिः । अकृताशिषमकृतसुकृतम् यत् यस्मात् सत्तमा अपि यूयं नानुस्मरथ ॥ १९ ॥

यस्य जनस्य दैवमदक्षिणं प्रतिकूलं तं स्वजनं स्वीयं जनं

* हे राजेन्द्र कथम्भूतं वपुः श्रीनिकेतं सर्वशोभास्थानं सस्त्रीकं रुक्मिण्यादिस्त्रीसङ्घसहितम् । इति पाठान्तरम् ।

कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान्।
पुरुजिद्द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः स काशिराट् ॥ २५ ॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ।
युधामन्युः सुशर्मा च ससुता बाह्लिकादयः ॥ २६ ॥
राजानो ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः।
श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सस्त्रीकं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ २७ ॥
अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तसमर्हणाः।
प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन् कृष्णपरिग्रहान् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मपि सुहृदादयो नानुसरन्ति अतो दैवोपेक्षितास्मीत्यर्थः॥ २० ॥

हे अम्ब देवि ! दैवक्रीडोपस्करान् अस्मान् मा असूयथाः असूयां माकार्षीः कुरुते स्वयं करोति कार्यते पित्राद्याज्ञया प्रियते ॥ २१ ॥

ईशवशत्वं दर्शयति—कंसप्रतापिता इति ॥ २२-२६ ॥

भाषा टीका।

कुन्त्युवाच

कुन्तीजी वसुदेवजीके प्रति बोली कि हे भ्राता ! मैं अपने आत्माको ऐसा मानतीहुं कि मैंने कुछभी पुण्य नहि किया क्योंकि सर्वप्रकार श्रेष्ठ होकर भी आप सब आपत्तियोंमें मेरी वार्त्ता का भी स्मरण नहि करते ॥ १८ ॥

जिस का दैव प्रतिकूल होता है उसकों सुहृद ज्ञाती भ्राता माता पिता स्वजन आदि कोई भी स्मरण नहि करता ॥ २० ॥

वसुदेव उवाच।

हे अम्ब ! परम वात्सल्यगुण युत कुन्ती ! परमेश्वर की लीला के खिलौना रूप हम मनुष्योंपर दोषारोपण करके तू मतना देखे क्योंकि सब हि जन ईश्वर के आधीन है इसी कारण उससे प्रेरितहि भया यह लोक कर्म करता है अथवा परमात्मा हि इस लोक से कर्म कराता है ॥ २१ ॥

हे बहना ! कंसने क्लेश दिया इसी कारण हम सब जहां तहां सब दिशान में भग गये अवहि थोडे दिनों से दैवने फिर भी हम स्थान मे प्राप्त किये हैं ॥ २२ ॥

श्रीशुकउवाच।

वहां आए भए राजान का वसुदेव उग्रसेन आदि यादवों ने सत्कार किया वे राजा लोग श्रीकृष्ण से सम्यक् प्रकार दर्शन जनित परमानन्द से अत्यन्त सुखी हो गए ॥ २३ ॥

भीष्मजी द्रोणाचार्य्य धृतराष्ट्र तथा पुत्रों सहित गान्धारी स्त्रीयों सहित पाण्डव कुन्ती सृञ्जय विदुर कृपाचार्य्य ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

युधिष्ठिरं येऽनुव्रतास्ते राजसूये जितत्वात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

महानिति। भक्त्या निजकन्यादानेन भगवदीयेश्वरवर्गेषु नग्नजितः श्रेष्ठ्यात् पुरुजित् शैब्यः श्रीमित्रवृन्दापिता काशिराट् सुदक्षिणभ्राता ऽन्यो वा कश्चित् तेन सह वर्त्तत इति द्वयोः स्नेहविशेषः सूचितः विशालाक्षः कश्चित् मैथिलो बहुलाश्वश्च अन्यो वा तद्देशाधिपः कश्चित् आदिशब्दात्तदनुयायिनः ॥ २५—२६ ॥

जरासन्धशिशुपालयोरनुक्तिर्नूनं श्रीभगवांस्तत्रागत इति मत्सरेण तयोरनागमनात् युधिष्ठिरमनुव्रता इति तदानीं राज्यार्द्धप्राप्तेः स्वतः श्रीनिकेतं सर्वशोभासम्पदाविर्भावाश्रयं सस्त्रीकं यथा स्यात्तथा वीक्ष्य साक्षाद्दृष्ट्वा स्त्रीभिस्सह वर्त्तमानाः सस्त्रीका इति तासां मुख्यतया विस्मयाधिक्यमुक्तं प्रेमाद्रस्वभावत्वात् यद्वा यथा स्त्रियस्तथा तेपीति तुल्यभावविशेषोऽभिप्रेतः ॥ २७ ॥

अथानन्तरं स्वयं श्रीरामकृष्णाभ्यामपि तत्रापि सम्पत् "परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः" इतिविश्वः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथेति। ते भीष्मादयः कृष्णरामाभ्यां कर्तृभ्यां सम्यग्यथातथा प्राप्तं समर्हणं यैस्ते कृष्णेन परिगृह्यन्त इति तथा तान् वृष्णीन् प्रशशंसुः ॥ २८ ॥

अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह ।
यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ २९ ॥
यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगाऽपि यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥
तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिण्डबन्धः ।
येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥
श्रीशुक उवाच ।
नन्दस्तत्र यदून् प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान् ।
तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सस्त्रीकं यथा स्यात्तथा वीक्ष्य तद्दर्शनम् ॥ २७—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथैव नवविधान् राजसान् निरूपयति—कुन्तिभोज इति । महानिति नग्नजितो विशेषणं दमघोषादयस्तामसाः मद्रदेशाधिपतिः कैकयदेशाधिपतिश्च ससुता इति भूरिश्रवादयो भिन्नतया निरूप्याः अतस्तेपि नवविधाः ॥ २५—२६ ॥

निर्गुणान्परमसात्विकान्वा सम्बन्धाभावान्निरूपयति—राजन इति । अन्ये पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता चकारात्तत्सम्बन्धिनश्च नन्वेते सम्बन्धिनस्ते त्रिगुणा जाताः अन्ये कथं निर्गुणाः परमसात्विका वा जातास्तत्राह युधिष्ठिरमनुव्रता इति । परमवैष्णवसङ्गात् तच्छीलेन शिक्षिताः एवं चतुर्विधा अप्येते श्रीनिकेतं भगवतो वपुर्दृष्ट्वा विस्मिताः इदं वपुर्ध्यानगम्यं कथं दृश्यत इति ध्यान गम्ये नियामकं श्रीनिकेमिति सस्त्रीकमिति सहजभार्यायां विद्यमानायां पुनरन्यासां परिग्रहोप्याश्चर्यमिति तासामेकमल्पं कान्त्यतिशयं वा दृष्ट्वा विस्मितानां निरन्तरस्मरणेन ज्ञानोत्पत्तौ मुक्तिः स्यादिति तत्साम्प्रतमनभिप्रेतमिति कृष्णरामाभ्यां तेषां पूजा समारब्धा सम्यक्प्राप्तं समर्हणं यैरिति ततो भगवदिच्छया भक्ता एव भूत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवन्त इत्याह प्रशशंसुरिति । मुदा युक्ता इत्यन्तरस्तोषः केवलवाचिकत्वं व्यावर्त्तयति भगवांस्तु सर्वैरेव स्तूयते ते विरलाः ये भगवत्परिगृहीतान् स्तुवन्ति अतः कृष्णपरिगृहीतान् वृष्णीन् प्रशशंसुः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

युधिष्ठिरमनुव्रता इति । तदानीं तस्य राज्यार्द्धप्राप्तेः॥२७-२९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युधिष्ठिरमनुव्रताः राजसूये जितत्वात् ॥ २७—२८ ॥

भाषाटीका ।

कुन्तिभोज विराट भीष्मक माहात्मा नग्नजित पुरुजित् द्रुपद शल्य काशी राज सहित धृष्ट केतु ॥ २५ ॥

दमघोष विशाल नेत्र वारो मिथिला को राजा मद्रदेश और कैकय देश के दोनो राजा युधा मन्यु सुशर्मा और पुत्रों सहित बाल्हिक आदि राजा ॥ २६ ॥

हे राजेन्द्र ! युधिष्ठिर के आज्ञानुवर्त्ती जो राजा लोग रहे वे सब श्रीकृष्ण के स्त्री सहित श्रीनिवास दिव्य रूपका दर्शन करके आश्चर्य्य को प्राप्त होगए ॥ २७ ॥

अनंतर ! श्रीरामकृष्ण से सर्व प्रकार सन्मान को प्राप्त भए वे राजा लोग मोद से युक्त होकर श्रीकृष्ण ने अपने मानकर जिनका अङ्गीकार किया है उन वृष्णियों की प्रशंसा करते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जन्मभाजो नृणां मध्ये सफलजन्मानः ॥ २९ ॥

किञ्च न केवलं तस्य दर्शनमेवापित्वत्यन्तदुर्लभं बहु युष्माकं स्वतः सम्पन्नमित्याहुः—यद्विश्रुतिरिति द्वाभ्याम् । यदिति पृथक् पदम् यस्येत्यर्थः विश्रुतिः कीर्त्तिः श्रुतिभिर्नुता वेदैः स्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यद्विश्रुतिश्रुतिरमीवमलमिति पाठे श्रुतिः श्रवणममीवं पापमिति यस्य पादावनेजनपयो गङ्गा च यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पुनाति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधाऽपि भूर्यस्याऽङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन उत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलानर्थान् अभितो वर्षति ॥३०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दर्शनञ्च स्पर्शनञ्चानुपथोऽनुगतिश्च प्रजल्पो गोष्ठीच शय्या शयनं चासनञ्चाशनं भोजनञ्च यौनं विवाहसम्बन्धस्तेन सह वर्तमानः सपिण्डबन्धो देहिकसम्बन्धः तेन श्रीकृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः स यौनः सपिण्डबन्धो येषां वोऽस्ति किञ्च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास आविरभूत् निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्त्तमानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति वितृष्णान् करोतीति तथा सः ते यूयं जन्मभाज इति यद्वा तदिति सामान्यनिर्देशः स इत्यर्थः । स विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्त्तमानानामपि बध्यते सम्बध्यत इति बन्धोः दर्शनादिभिः सम्बन्धस्सन् स्वर्गापवर्गविरम आस परमसुखप्रदो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनस्थाद्यैरिति तत्रैव वासचिकीर्षया शकटेषु स्थापितैरथैः सहागत इत्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यदुराजत्वेन श्रेष्ठ्यव्यवहारात् नृपत्वेन स्वसाम्यमननाच्च उग्रसेनं सम्बोध्याहुः-अहो इति । सादरसम्बोधने आश्चर्ये वा योगिनाम् सनकादीनामपि सकृदपि दुर्दर्शं कृच्छ्रेणैवान्तः साक्षात्कार्य्यम् ॥ २९ ॥

यदिति युग्मकम् । षष्ठ्यालुक् छान्दसः विश्रुत्यादीनां यथोत्तरं पावनत्वे न्यूनत्वम् एवं प्राचीनं साधारणं माहात्म्यमुक्त्वा साम्प्रतं विशेषमाह—भूरिति । कालः कलिः तदानीं तस्य प्रवेशात् पद्मरूपकेण सुकोमलत्वादिना तस्य भूस्पर्शानर्हत्वं तथापि स्पर्शप्राप्त्या परमसौभाग्यञ्च सूचितः अत एव उत्थसर्वार्थशक्तिः सती नोऽस्माकमखिलानर्थान् अभितो वर्षति अविच्छेदेन सम्पादयति तदिति तृतीयाया लुक् सयौनः यौनसम्बन्धेन सहितः सपिण्डबन्धः पक्षान्तरेच सपिण्डं समानपिण्डता ज्ञातित्वमित्यर्थः । निरयवर्त्मनीति लोकदृष्ट्या स्वर्गापवर्गविरमः दर्शनादिपरममहासुखविशेषप्रदानेन स्वर्गरूपमहाविषयभोगे ब्रह्मानुभवसुखेच वैतृष्ण्यापादकः स्वयमिति युष्मदीयप्रयासं विनेत्यर्थः । यद्वा अयनमयः संसारः तस्मान्निर्गतं निरयं वर्त्मापि यस्य तस्मिन् स्वयमेव विष्णुः सर्वव्यापकः साक्षाद्भगवानेवेत्यर्थः । अन्यत्तैः तत्र तदिति सामान्यनिर्देश इत्यादौ तत्किमपि वस्त्वित्यर्थः । विष्णुरिति तद्विशेषणमजहल्लिङ्गमिति ख्लितेपि तात्पर्य्यवृत्त्या स इत्यवगम्यत इत्यर्थः । यद्वा तदिति पुंस्यपि प्रथमाया लुक्छान्दसः ॥ ३०—३१ ॥

एवं श्रीकुन्तीवसुदेवादीनां सम्भाषणादिकमल्पकतयादौ समाप्य कुरुक्षेत्रयात्रा मुख्यप्रयोजनमुपरागात्प्रागेवागतैः श्रीनन्दादिभिः पूर्वयुक्त्या दुर्घटमिलनैः सह तदानीन्तनमेव श्रीभगवतः समागमं विस्तरेणाह—नन्द इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । तत्र कुरुक्षेत्रे प्रकर्षेण सर्वपरिवारसाहित्यादिना प्राप्तानागतान् चारादिद्वारा ज्ञात्वा ननु तस्य तादृशस्य केवलैर्यदुभिः किमित्याशङ्क्याह--कृष्णः व्रजचित्तप्रकर्षकः स्वपुत्रः पुरोगमोऽग्रो येषां तान् गोपैः श्रीमदुपनन्दादिभिर्द्वैतः एकशेषेण गोपीभिश्च तत्पत्न्यादिभिः तत्र हेतुः दिदृक्षयेति । भवत्वन्येषामन्यत्पारलौकिकमैहिकञ्च निमित्तं तेषां तु श्रीकृष्णदिदृक्षैव तत्रागमने निमित्तमित्यर्थः । इति तेषां तद्विरहोचितदशापि सूचिता अन्यस्तैः यद्वा अनस्थासु शकटोपरिस्थासु श्रीगोपीषु अर्थः श्रीकृष्णार्थप्रियद्रव्यादिर्येषां तैः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भोजपते इति हे उग्रसेन ॥ २९ ॥

विश्रुतिश्रुतिर्यस्य विश्रवणं विश्रुतिः विश्रुतिमितिपाठे "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति" इत्यादिषु विविधश्रुतिषु श्रुतमिति पयोविशेषणं स्ववचः गीताशास्त्रं यस्य कीर्त्तिः श्रवणं गङ्गाजलं गीताशास्त्रं चेति अलं पुनातीत्यन्वयः अमीवमलमिति पाठे पापाख्यं मलमित्यर्थः । भूरिति कालभर्जितभगापि कालेन दग्धैश्वर्यापि भूमिर्यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरस्माकमखिलानार्थान् वर्षतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनुपथशब्दोऽनुगमपरः सयौनं सविवाहादिसम्बन्धः सपिण्डबन्ध एकगोत्रान्वयः स्वर्गापवर्गविरमः जन्ममृत्युनिवारकः ॥ ३१-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रशंसामेवाह--अहो इति त्रिभिः । भोजपतिरुग्रसेनः हे भोजपते ! इह लोके नृणां मध्ये यूयमेव जन्मभाजः सफलजन्मानः कुतः यद्यस्माद्योगिनामपि दुर्दर्शं श्रीकृष्णमसकृत् पश्यथ ॥ २९ ॥

किञ्च, न केवलं तस्य दर्शनमेवापित्वत्यन्तदुर्लभं बहु युष्माकं सम्पन्नमित्याहुः, यद्विश्रुतिरितिद्वाभ्याम् यदिति पृथक् पदमव्ययं यस्येत्यर्थकं विश्रुतिपादावनेजनपयोभ्यां पृथक् सम्बध्यते यद्वा पादेत्यस्य यस्येत्यादिः यस्य भगवतो विश्रुतिः कीर्तिः अतिभिर्वेदैः नुता इदं कथयत्सर्वं माश्वपाकं जगत्पुनाति यस्य पादावनेजनपयः पादप्रक्षालनजलं तदात्मिका गङ्गा च जगत्पुनातीत्यर्थः । वाचः काव्यपुराणादिरूपं शास्त्रं शासनात्मकवेदाश्च विश्वं पुनाति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगवन्माहात्म्यं यस्यास्तथाविधापि भूः पृथ्वी यस्याङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन उत्था आविर्भूता शक्तिर्माहात्म्यमैश्वर्यम् इति यावत् सा यस्याः तथाभूता नोस्माकमखिलानर्थान् सर्वान् अभीष्टानर्थानभिवर्षतीति श्रुतेरितिपाठे श्रुतेर्यस्य विश्रवणं विश्रुतिः विश्रुतमिति पाठे "इमम्मे गङ्गे यमुने सरस्वति" इत्यादिषु विविधश्रुतिषु श्रुतमिति पयोविशेषणं वचः गीतात्मकं शास्त्रं यस्य कीर्त्तनं जगदलं सकलमितिपाठे अलं पुनातीत्यन्वयः जगदमीवमलं पुनातीति पाठे अमीवं पापं तदेव मलं यस्य तज्जगत्पुनातीत्यर्थः । गङ्गाजलं गीताशास्त्रञ्चेदं जगत्सकलं पुनातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

किञ्च, यद्दर्शनमिति । यस्य दर्शनं च स्पर्शनञ्चानुपथः अनुगतिश्च प्रजल्पो गोष्ठीच शय्या शयनं आसनञ्चाशनं भोजनञ्चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः सयौनसपिण्डाभ्यां विवाहैकगोत्रत्वाभ्यां बन्धः सम्बन्धः दर्शनादिभिः सहितस्सयौनसपिण्डबन्धः स येषां भवतामस्ति किञ्च येषां गृहे श्रीकृष्णः स्वयमास आवि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बभूव येषां वो निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्त्ततां वर्त्तमानानामपि स्वर्गापवर्गविरमः भगवत्सङ्गात्स्वर्गापवर्गवैतृष्ण्यञ्चास अभूत् ॥ ३१ ॥

नन्द इति । कृष्णपुरोगमान् कृष्णप्रभृतीन् ज्ञात्वा आकर्ण्य तद्दिदृक्षया कृष्णादिदर्शनेच्छया गोपैः परिवृतः अनोभिः शकटैर्गमनसाधनैः तत्र कृष्णसन्निधौ आजगाम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रशंसामाह—त्रिभिः सात्विकादिभावेन अहो इति भगवद्दर्शनं दुर्लभं मत्वा तत्तेषामनायासेन जायत इति हे भोजपते राजन्! यूयमेव जन्मभाजः सुतरां नृणां मध्ये वैकुण्ठवासिनां तु कदाचिद्भवतीति योगः कदाचित्परिपक्वः सकृद्दर्शयति भवन्तस्त्वसकृद्वाम्वारं पश्यत पश्यथेति पाठे ताद्दृशाभावश्छान्दसः ॥ २९ ॥

एवं भगवद्दर्शनं स्तुत्वा भगवतो गुणश्रवणादीन् धर्मान् स्तुवन्ति-यद्विश्रुतिरिति । विश्रुतिः कीर्त्तिः श्रुतिभिः सर्वैरेववेदैः नुता अनेनाधिक्यं माहात्म्यं चोक्तं श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैर्वा नुता अतिरसालत्वेनात्यादरं गृहीता इयं जगदेवाल्यर्थं पुनाति भगवत्कीर्त्तेः विषयत्वेन भगवत्सम्बन्धः ननु साक्षात् तादृश्यपि चेत्पुनाति तदा साक्षात्सम्बन्धो भगवान् किं वक्तव्य इति माहात्म्यं निरूपितं भवति कीर्त्तिः सात्विकी गङ्गा राजसी शास्त्रं ततोन्यदिति सर्वेषां तुल्यत्वायाह—पादावनेजनपयः शास्त्रं वचो गीता भागवतञ्च एतद्द्वयमप्यलं पुनाति एवं कीर्त्यादिद्वारापि भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण पुनः साक्षादेवाह—भूरिति । कालेनातिबलिष्ठेन भर्जितभगापि गतदृष्टादृष्टसामर्थ्यापि यदङ्घ्रिस्पर्शमात्रेणैव उत्थाः उत्थिताः सर्वा एव शक्तयो यस्याः तादृशीभूत्वा नोऽस्मभ्यं सर्वानेवार्थान् वर्षति अनेन कालग्रस्तस्यापि भगवच्चरणस्पर्शे पुनः प्रत्यापत्तिर्निरूपिता पूर्वस्माच्चाधिक्यं सर्वोपजीव्यत्वञ्च निरूपितम् ॥ ३० ॥

एवं दर्शनस्पर्शमाहात्म्यमुक्त्वा तादृशदर्शनादिकं सर्वं येषां मिलितं भवति तेषां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याह—तद्दर्शनेनेति । तादृशं दर्शनं स्पर्शनम् अनुपथं सहचलनं प्रकृष्टजल्पाः इष्टकथाः शय्या शयनम् अशनं भोजनम् आसनमुपवेशनं सयौनं स्वीकृतः सम्बन्धः सपिण्डो गोत्रसम्बन्धः एवंविधैर्नवविधैर्बन्धोर्यस्य साक्षात्सम्बन्धो भगवता सहास्तीति सगुणस्तु सम्बन्धोदुर्लभ इति स एवोक्तः किञ्च येषां भागवतानां नरकवर्त्मनि गृहे वर्त्ततां नरक आवश्यकः साधारणगृहमात्रमेव नरकसाधनं सुतरां मर्यादारहितानाम् अस्माकं वो वा स्वयमेव विष्णुः सर्वसन्देहनिवारकः य एव सम्बन्धो नरकहेतुरन्येषां स एव भवतां विष्णुर्जात इति ततोपि किमित्याशङ्कां वारयितुं विष्णोः प्रकृतोपयोगिगुणमाह—स्वर्गापवर्गयोरपि विगतरमणरूपः भगवति दृष्टे न कोपि स्वर्गे मोक्षे वा रमत इति विरामो वा तावदेव स्वर्गापवर्गौ प्राप्नोति यावद्भगवानेवं सम्बन्धो न प्राप्यते एवं तान् स्तुत्वा परम-

भक्त्याविष्टास्तूष्णीं स्थिताः एवमेकविधानां भगवत्परत्वं निरूपितम् ॥ ३१ ॥

प्रमेयत्वाय द्वितीयानामाह—नन्दस्तत्रेति । स दूरे स्थितः पूर्वभागे ते तु पश्चिमभागे स्थिताः अतः पश्चात् श्रुत्वा सर्वैः सहितः तत्र गतः तत्र कुरुक्षेत्रे यदून् प्राप्तान् कृष्णपुरोगमान् भगवानेव पुरोगमो येषामिति भगवदैश्वर्यं तत्र द्रष्टव्यमिति गोपैरनोभिश्च सर्वसामग्र्या वृतः भगवन्तं द्रष्टुं तत्रागतः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यदिति पृथक्पदं यस्येत्यर्थः । विश्रुतिः कीर्त्तिः श्रुतिभिर्नुता इदं विश्वम् अलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादावनेजनपयो गङ्गाच यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं वेदाख्यं च विश्वं पुनाति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सापि यदङ्घ्रिपद्मयोः स्पर्शेन उत्तिष्ठति शक्तिर्यस्यास्तथाभूता सती नोऽस्माकमखिलानर्थान् पुरुषार्थान् अभितो वर्षति ॥ ३० ॥

तदित्यपि पृथक्पदं तेन सहेत्यर्थः । दर्शनाद्युपलक्षितः सयौनः सपिण्डो बन्धुसम्बन्धो येषां वोऽस्ति किञ्च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास आविर्बभूव द्योतते स्मेतिवा निरयवर्त्मपापं तस्मान्निवर्त्ततां निवसमानानां निष्पापानामित्यर्थः स्वर्गापवर्गस्पृहाया विरमो विरामो यस्मात्सः ॥ ३१ ॥

अनः स्था ये अर्थाः स्वपुत्रे कृष्णे भोजयितुं तन्निकटे वासं कर्त्तुं च आनीतास्तैश्च वृतः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृणां मध्ये यूयं जन्मभाजः सफलजन्मान इति फलितोऽर्थः ॥ २९ ॥

यदिति पृथक्पदमतः पदान्तरेणापि सम्बध्यते यस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतिभिर्नुता स्तुता विश्रुतिः कीर्तिः यस्य पादावनेजनपयः गङ्गाच यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं श्रुतिरितिरूपम् इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति पवित्रीकरोति किञ्च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधापि भूः यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शेन उत्था प्रबुद्धा शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलानर्थान् अभिवर्षति ॥ ३० ॥

तदित्यपि पृथक्पदम् तेन श्रीकृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः सयौनः सवैवाहिकः सपिण्डः सदैहिकः बन्धः सम्बन्धः येषां वोस्ति किञ्च स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति स्वसङ्गानन्ददानेन सुखयित्वा भोगमोक्षाभ्यां वितृष्णान् करोतीति तथा सः स्वयं विष्णुः श्रीकृष्णः निरयवर्त्मनि "एतेवैनिरयास्तात लोकस्य परमात्मनः" इति वैष्णववचनात् पुनः प्राकृतलोकप्रायके प्रवृत्तिमार्गे मानुषे लोके वा वर्ततां येषां वो गृहे आस आविर्बभूवेत्यर्थः । अतो यूयं जन्मभाजः ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णपुरोगमयदुनिकटे श्रीनन्दवासस्थानार्थमनस्थार्थैरित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः।
परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥
वसुदेवः परिष्वज्य सम्प्रीतः प्रेमविह्वलः।
स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासञ्च गोकुले ॥ ३४ ॥
कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च।
न किञ्चनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ ३५ ॥
(१)तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका।

हे उग्रसेन! इस लोकमें मनुष्य लोगनमें जन्मका सफल करने वारे आपहीहो क्योंकि योगिलोगन काभी दर्शन करने को योग्य नहि होते श्रीकृष्णजीको आप वारं वार दर्शन करते हौं ॥ २९ ॥

वेदों जिसकी स्तुति करी है वह श्रीकृष्णकी कीर्त्ति इस विश्वको पवित्र करती है जिस श्रीकृष्ण के चरणारविन्दका प्रक्षालन रूप गंगाजलभी विश्वको पवित्र करता है और जिस श्रीकृष्णका वाणी रूप वेद गीता आदि शास्त्र भी विश्वको पवित्र करता है काल कर के जिसका ऐश्वर्य्य दग्ध होगया वह भूमिभी जिस श्रीकृष्ण के चरणारविन्द के स्पर्श होने से फिरभी उत्पन्न शक्ति वारी होकर हमारे सब वांछित अर्थोंकी वर्षा करती है ॥ ३० ॥

हे यादवओं! आपको श्रीकृष्णका दर्शन स्पर्शन पाछें २ चलना संल्लाप शय्या आसन भोजन इत्यादि सहित विवाह सम्बन्ध तथा गोत्र सम्बन्ध भया है और जिन आप के गृह में श्रीकृष्णजी स्वयं प्रकट भये हैं तथा नरक मार्ग के सदृश प्रवृत्ति मार्ग में वर्त्तने वारे जिन आपको श्रीकृष्ण संग से स्वर्ग मोक्षकी तृष्णा निवृत्त होगई है इस कारण से आपका जन्म सफल है ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच।

कुरुक्षेत्र में श्रीकृष्ण आदि यादवनको आए भए जान कर गोपन कर के सहित नन्दजी श्रीकृष्ण आदि के दर्शन करनेकी वांछा कर के शकटन के ऊपर स्थापित वस्तुओं के सहित वहांहि आवते भए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

वसुदेवस्तं परिष्वज्य प्रेमविह्वलो बभूवेति शेषः ॥ ३४-३५ ॥ तौ सुतौ परिरभ्य नन्दो यशोदा च विरहशोकान् विजहतुस्तत्यजतुः यद्वा शुचोऽश्रूणि विजहतुर्मुमुचतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

वृष्णयः श्रीकृष्णावासद्वारसभोपविष्टाः तन्वः करचरणाद्यङ्गानि मूर्च्छितानां यथा मुख्यं प्राणमागतं प्राप्योत्तिष्ठन्ति तथोत्थिताः इति सद्यो युगपदुत्थानं वृष्णीनां तदेकालम्बनजीवनत्वं च सूचितम् इति तस्य परमगुणो व्यक्तः अत एव चिरेण यद्दर्शनं तेन कातराः विवशाः यद्वा चिरं दर्शने कातराः अत्युत्सुकाः अत एव गाढं परिषस्वजिरे ॥ ३३ ॥

एवं सामान्येन सर्वेषां समागममुक्त्वा तत्रैव श्रीवसुदेवस्य विशेषेणाह—वसुदेव इति। अन्योन्यतो विशेषात् सम्यक् प्रीतो हृष्टः पश्चाच्च प्रेम्णा विह्वलः कम्पपुलकादिभिराकुलोऽभूदित्यर्थः। किञ्च स्मरन्निति क्लेशान् स्वबन्धनपुत्रवधादीन् पुत्रयोः पुत्रस्य वा न्यासं तद्दर्शनतः पूर्ववृत्तस्मृत्या तत्क्लेशवर्गनिस्तारहेतुतदीयमहोपकारानुसन्धानादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं तेन सहागतैः श्रीमदुपनन्दादिभिरपि समागमो ज्ञेयः तावदेव श्रीव्रजेश्वरीमपि तद्दर्शनोत्कण्ठाविस्फुटहृदयां वर्त्मन्यपि कृतोपवासप्रायां कृशातिकृशामश्रुविलमुखीं स्वसखीगृहीतबाहुमध्यां पटावृतशकटीयानेन तद्दूरत एवागतां निशम्य सहसैव श्रीमदानकदुन्दुभिना तां च तच्च तदन्तरीणपरिजनैः समं निजान्तरावासं प्रापय्य तत्रैव श्रीकृष्णरामयोराहूतयोः सतोर्यद्वृत्तं तदाह—कृष्णेति। अत्र यद्यपि व्रजादागताः पित्रादयः श्रीवसुदेवादिभिः समुपविष्टाः बहिः कक्षायां मिलिताः मात्रादयस्तु श्रीदेवक्यादिभिरुपविष्टा अन्तःकक्षायामिति महाजनव्यवहाराद्गम्यते तथापि युगपदिव तत्तन्मिलनवर्णनं द्वयोरपि समानप्रेमपरिपाटीबोधनार्थं सङ्क्षेपार्थमेव च कृतं तदेवमेव वक्ष्यमाणं श्रीदेवकीयशोदादीनां मिथः परिष्वङ्गसम्भाषादिकमपि सम्भवतीति विवेक्तव्यं पित्रोः स्नेहभराकृष्टचित्तः कृष्णः तयोः स्नेहरमितो रामश्चेति द्वावपि युगपदेव पितरौ श्रीयशोदानन्दौ परिष्वज्य परिष्वङ्गानन्तरं चिरतः स्वास्थ्ये जात एवाभिवाद्य तच्च दर्शनमात्रादभिसृत्य पितृभ्यामालिङ्गितयोस्ताभ्यां स्वाभ्याञ्च मोचनाशक्तेः ततः कथञ्चित्कृतेऽप्युपवेशे किञ्चन नोचतुः कुशलप्रश्नादिकं चिरं वक्तुं न शक्तौ कुतः साश्रुकण्ठौ बाष्परुद्धकण्ठत्वादित्यर्थः। तत्र हेतुः प्रेम्णेति। पित्रोः स्वविषयकेण स्वयोश्च तद्विषयकेण स्नेहभरेणेत्यर्थः। एवमस्य पूर्व-

(१) तावुत्सङ्गं समारोप्य इति वीर० पाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपि सर्वत्रान्वयः तेन कम्पपुलकादिविकारादयोऽपि ज्ञेयाः श्रीकृष्णस्यादौ निर्देशः स्नेहभराकृष्टतयाग्रेऽभिगमनात् किं वा सुस्निग्धेन श्रीरामेणैव तस्याग्रे करणात् पितराविति सदा तयोस्तौ प्रत्येव मातापितृत्वबुद्धेः इति प्रेमोद्रेकेण सम्बोधयति कुरूद्वहेति महाकुलप्रभावानां महत्तमानां भवादृशामपीदृशः स्वभावः आचारयुक्त एवेति भावः ॥ ३५ ॥

ततश्च ताविति आसनं श्रीवसुदेवेनातिथ्यरीत्या तत्रापि स्नेहोद्रेकविह्वलत्वेन तेषां पतनशङ्कया सद्योऽर्पितमारोप्य तत्रोपवेश्य यशोदेति तादृशप्रेमवर्णनेनास्मभ्यमपि यशःसौभाग्यदानतो योग्यतन्नाम्नी सेत्यर्थः अतो महाभागा परमधन्या चकारात् श्रीनन्दश्च महाभागस्तत्रोपवेश्य अत्र श्रीयशोदाया एव साक्षादुक्तिस्तत्रापि तस्या वात्सल्यातिशयव्यञ्जनार्थं ननु प्रौढयोः प्रकटितैश्वर्य्यविशेषयोस्तयोः कथं ताभ्यां निःशङ्कं स्वयमात्मासनारोपणादि तत्राह सुताविति स्वाभाविकवात्सल्येन सदैव तौ प्रति तयोस्तद्बुद्धेरित्यर्थः । अतः सर्वतो विशेषेण जहतुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तं नन्दं प्राणं मुख्यप्राणं प्रति तन्वः शरीराणीव तावद्विनिर्गते पुनरागते सति मुख्यप्राणे यथा शरीराण्युत्तिष्ठन्ते तद्वदित्यर्थः । उत्थिताः सन्तः चिरं दर्शने निमित्ते कातराः लम्पटाः अतो गाढं यथा तथा परिषस्वजिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ ३३ ॥

वसुदेव इति । परिष्वज्य नन्दमिति शेषः । प्रणयेन स्नेहातिशयेन विह्वलः परवशः गोकुले पुत्रयोः रामकृष्णयोर्न्यासम् अवस्थापनञ्च स्मरन्नास्ते इत्यध्याहारः ॥ ३४ ॥

कृष्णरामाविति प्रथमान्तं पिताच माताच पितरौ "पितामात्रा" (१-२-७०) इत्येकशेषः तौ यशोदानन्दावभिवाद्यालिङ्ग्य च हे कुरूद्वह ! प्रेम्णा साश्रुः कण्ठो ययोस्तौ किञ्चिदपि नोचतुस्तूष्णीमासतुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ताविति । यशोदाचेति चशब्दान्नन्दः तौ सुतौ रामकृष्णावात्मनः उत्सङ्गमारोप्य तस्मिन्नुपवेश्येत्यर्थः । बाहुभ्यां परिरभ्य च शुचः पुत्रविश्लेषजशोकान् विजहतुः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्मिन् यादवानां पूर्वापेक्षया विशेषानुवृत्तिमाह—तद्दृष्ट्वेति । दर्शनमात्रेणैव सर्ववृष्णयो हृष्टाः तेषां मनःप्रीतिर्जाता ततो देहेनापि मनःप्रेरणरहितेनापि उत्थिता इत्याह—तन्वः प्राणमिवोत्थिता इति । यथा प्राणेषु समागतेषु करचरणाद्यवयवाः स्वयमेवोत्थिता भवन्ति अनेनैतावत्कालं यादवा मूर्च्छिता इव स्थिता इत्युक्तम् अतः परिषस्वजिरे क्रमेण यथालाभं किञ्च चिरदर्शनेन बहुकालजातदर्शनेन कातराश्च जाताः कदाचिदस्मान् त्यक्त्वा गमिष्य—तीति ॥ ३३ ॥

एवं साधारणानामुक्त्वा पूर्ववद्वसुदेवस्य विशेषमाह—वसुदेवः परिष्वज्येति । सम्यक् प्रीतः अन्तःप्रेम्णा च बहिर्विह्वलो जातः इति तस्यैतावत्येवावस्था निरूपिता विह्वलतायां हेतूनाह—स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् इति पुत्रमारणादीन् गोकुले कृष्णबलभद्रयोः स्थापनञ्च ॥ ३४ ॥

ततो नन्दस्य साक्षाद्भगवद्दर्शनमाह—कृष्णरामौ परिष्वज्येति । उभौ प्रथमं परिष्वज्य पितरावित्यभिवाद्य आविर्भूतप्रेम्णा साश्रुकण्ठौ भूत्वा न किञ्चनोचतुः तूष्णीं स्थितौ नन्दे कायिकमानसिकावेव व्यापारौ भगवता प्रदर्शितौ नतु वाचनिक इति कुरूद्वहेति विश्वासार्थं सम्बोधनम् ॥ ३५ ॥

ततो नन्दकृत्यमाह—तावात्मासनमिति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति न्यायेन यशोदानन्दौ बालभावेनैव भगवद्भावनां कुरुत इति तयोर्बालत्वेनैवोपस्थितौ अतः सूक्ष्मत्वात् स्वक्रोडे उपवेश्य आत्मैवासनमिति ततो बाहुभ्यां परिरभ्य चकारादाघ्राणादिकमपि कृत्वा शुचः शोकाश्रूणि विजहतुः शोकं वा त्यक्तवन्तौ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परिष्वज्येति । प्रथममातिद्रौत्येन पितृकर्तृकपरिष्वङ्ग एव पुत्रकर्तृकपरिष्वङ्गहेतुर्बभूवेति भावः । ततश्च पितृभ्यां चिरपरिष्वङ्गतः परित्यक्तयोरेव पुत्रयोरभिवादनेऽवकाश इत्यतः परिष्वङ्गानन्तरमभिवादनमुक्तं नोचतुरित्यत्र हेतुः साश्रुकण्ठौ अश्रुरुद्धकण्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥

ततश्च श्रीवसुदेवेनैव स्वान्तःपटगृहं प्रवेशितौ सपरिजनौ गृहीतकृष्णरामहस्तौ गत्वा तत्र किं चक्रतुरित्यपेक्षायामाह ताविति । प्रथमं नन्दस्ततोऽत्युत्कण्ठास्फुटहृदया यशोदेति क्रमः ननु, प्रौढयोः प्रकटितैश्वर्यविशेषयोस्तयोः कथं ताभ्यां स्वात्मासनारोपणादिकं सम्भवेदत आह—सुतौ स्वाभाविकवात्सल्यवतोस्तयोर्दृष्टश्रुततदैश्वर्ययोरपि तत्र सदैवाष्टवार्षिकस्वसुतबुद्धिरेवेतिभावः । शुचः विरहशोकान् अत्र कृष्णो यदा नन्दयशोदाभ्यां परिष्वक्तस्तदुरुपीठकृतासनो बभूव तदैव पूर्णतमो गोपजातिरेवाभूत्तेनैव सहोपविष्टाङ्गोपस्त्रीणामालिङ्गनादिकं वक्ष्यते ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्वः शरीराणि अङ्गानीत्यर्थः । प्राणं पञ्चवृत्तिम् ॥ ३३ ॥

वसुदेवः कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासञ्च स्मरन् प्रेमविह्वलः सन् सम्परिष्वज्य प्रीतो बभूवेति ॥ ३४-३५ ॥

तौ सुतौ परिरभ्य नन्दः यशोदाच शुचः अश्रूणि विजहतुर्मुमुचतुः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

नन्दजीको देख कर वृष्णीजन हर्षित होकर उठे बहु काल के अनन्तर दर्शन होने से व्याकुल होते परस्पर में

रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम्।
स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ ३७ ॥
का विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि।
अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥
एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः सम्प्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि।
प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्रचभयौ न सतां परः स्वः ॥३९॥
श्रीशुक उवाच।
गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति।
दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका।

गात्र जैसे मिल जावे तैसेहि आलिंगन करते भए जैसे मूर्च्छा होने से कर चरणादिक मूर्च्छित होजाते हैं पश्चात् प्राणको आया देख कर कर चरणादिक चेष्टा वारे होजाते हैं तैसेहि नन्दजी को देख कर यादव लोग प्रसन्न होगए ॥ ३३ ॥

कंसने किए क्लेशनको और गोकुल में नन्दजी के पास कृष्ण बलदेवजी के रखनेको स्मरण करत वसुदेवजी नन्दजीका आलिंगन कर के प्रति प्रसन्न होत प्रेम से व्याकुल होजाते भए ॥ ३४ ॥

हे कुरूद्वह! श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनो नन्द यशोदा माता पिताको प्रणाम कर के पश्चात् आलिंगन कर के प्रेम से कण्ठ में अश्रुपात वहावत् कुछभी नहि बोले ॥ ३५ ॥

महाभाग्यवती यशोदा और नन्दजी दोनो श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनो पुत्रनको अपनी गोदीमे बैठाय कर दोनो भुजानसे आलिंगन कर के विरह से उत्पन्न शोकनको त्याग कर देते भए अथवा नेत्रों से अंसुपात छोडते भए ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

व्रजेश्वरीं यशोदाम् ॥ ३७ ॥

अनिवृत्तां निवृत्तिकारणे सत्यप्यनुवर्तमानाम्। ऐन्द्रमैश्वर्यं प्राप्यापि यस्याः प्रतिक्रिया कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत्कृतां मैत्रीमाहतुः—एताविति। न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ वस्तुतस्त्वजन्मत्वाद्देवादृष्टपितरौ हे भवति! युवयोः पित्रोर्न्यस्तावेतौ सम्प्रीणनादीनि प्राप्याकुत्र च भयौ क्वचिदपि भयरहितौ भूत्वोषतुर्वासं चक्रतुः कम्भूनयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वत्तथा रक्षकयोः युक्तं युवयोरेतद्यतः सतां परः स्वः इति नास्ति वैषम्यम् ॥ ३९ ॥

अभीष्टत्वे लिङ्गं यद्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकं पक्ष्मकृतं विधातारं शपन्ति दृग्भिर्नेत्रद्वारैर्हृदि कृतं हृदये प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तदात्मतां प्रापुः अपि नित्ययुजामारूढयोगिनामपि ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथ श्रीकृष्णरामसमागमाद्यनन्तरं किञ्चित्स्वास्थ्ये जाते नानान्यव्रजवासिलक्षमिलनार्थं श्रीनन्दवसुदेवाभ्यां सह तयोर्बहिर्निर्गतयोश्च सतोरित्यर्थः। देवक्या अपि पूर्वं रोहिण्या निर्देशस्तस्याः पुत्रमिलनानन्दवैह्वल्येनेतः किञ्चिद्विलम्बात् अस्याः श्रीमति व्रजे चिरं सहवासादिस्नेहविशेषाच्च व्रजेश्वरीमिति श्रीबादरायणेर्भावविशेषेण ते अप्यतिक्रम्य तां प्रति महागौरवात् मैत्रीं हिताचरणम् ॥ ३७ ॥

तत्र श्रीरोहिण्याह— केति। स्वोद्देशेन वां युवयोः दम्पत्योः विस्मरेत सदा नानुचिन्तयेदित्यर्थः। कुतः अनिवृत्ताम् अस्माभिर्निकटादागमनेन परित्यक्तयोरपि सदानुवर्त्तमानां विदूरेपि सदा स्वयमुपहृतदिव्यघृतक्षीरसारादिद्रव्याणां तथा अस्माकं कुशलवार्ताया हरणार्थं निजजनानाञ्च मुहुः प्रेषणात् अधुना यात्रामिषेण वयमागमनाच्च एवं प्रेम व्यज्य आदरं व्यञ्जयति व्रजेश्वरीति। ऐन्द्रैश्वर्यात् द्वारकैश्वर्यस्याधिक्येप्यपि प्राप्येत्याद्युक्तिरैन्द्रैश्वर्य्येण महामहोदयेन विस्मृत्याधिक्यात् भवेद्वान्यदीयाया मैत्र्याः प्रत्युपकृतायाः सत्याः विस्मृतिर्नतु भवदीयायाः तादृशप्रत्युपकारासम्भवात् इत्याह—यस्या इति ॥३८॥

अथ श्रीदेवक्याह—एताविति। न दृष्टावपि किम्पुनर्लालनादिप्राप्त्यानुभूतौ पितरौ याभ्यान्तौ जातमात्रावित्यर्थः। अतः पित्रोः साक्षात् पितृत्वं प्राप्तयोः स्म प्रसिद्धौ स्वेति कचित् तत्र कारणमाह—सम्प्रीणनेत्यादिना। सम्यक् प्रीणनं प्रियद्रव्यप्रदानादिना तोषणम् अभ्युदयं जातकर्मादिविवृद्धिं वा पोषणं स्तन्यादिना लालनञ्च विश्रमणादि पालनानीति पाठेपि स एवार्थः तानि प्रकर्षेण सर्वोत्कृष्टतया प्राप्य लब्ध्वा ननु भवतु स्वपुत्रत्वेनावगते श्रीकृष्णे तत्तत् श्रीरामे वा कथं तत्राह—न सतामिति। अन्यैस्तु एषचार्थः श्रीदेवक्या यद्यपीत्थमेवाभिप्रेत्य प्रयुक्तः यथा सुप्रसिद्धमेव जातं श्रीकृष्णे

श्रीमज्जीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्मत्पुत्रत्वं ततोऽस्तयापि ख्यायतैवेत्यतस्तदनुरूपमेव सान्त्वनं युक्तामिति । तथापि श्रीव्रजेश्वर्य्यास्तद्दृढतरसंस्काररसत्वेनान्यथा-प्रतीत्यभावात तथा "ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्"इत्यैकान्तिकश्रीकृष्णमन्त्रानुस्मरणादयमेवार्थः स्फुरति स्म तथाहि एतौ युवयोः पित्रोर्युवाभ्यां पितृभ्यामेव न्यस्तौ अस्मास्वर्पितौ यौ यथा स्वं सम्प्रीणनः सर्वप्राणिसुखकरो योऽभ्युदयो जन्म येन पोषणलालने तानि अक्ष्णोः पक्ष्म यद्वज्जन्मस्थानं रक्षकं च तद्वद्यथा स्यात्तथा युवयोरेव प्राप्यापि अदृष्टपितरौ पित्रोर्युवयोरकृतदर्शी एव सन्तौ ऊषतुरस्मासु वासं स्वीकृतवन्तौ यद्यप्यत्रतादृग्वाशब्दं नास्ति यथापीति भावः । तर्हि कथं तत्राह न सतामिति परः आत्मनो भिन्नोऽयं स्वः आत्मा वा तथा परः पित्रादिभ्यो भिन्नः स्वः पित्रादिरूपोवेति सतां नास्तीत्यर्थः । अत्र श्रीरामस्यापि तद्गृहे जातत्वात्तयोरेव जन्मोकमिति प्रतीतम् ॥ ३९ ॥

अत्रोभयथापि श्रीव्रजेश्वर्य्याः प्रत्युत्तरं न युक्तमिति । किम्वा तदानीन्तया चिरात्पुत्रदर्शनपरमाविष्टया किञ्चिदपि न श्रुतमिति न किञ्चिदप्युक्तमित्येवं तदनुक्त्वा श्रीऋषिः श्रीयुक्त ऋषिः सर्वज्ञ उवाचेति श्रीगोपीनां श्रीकृष्णस्य च मिथो भावतत्त्वादिकं सम्यग्वेत्तीति तदुक्तौ दृढविश्वास एव कार्य्य इति भावः । एवमग्रेपि ज्ञेयं ततश्चातिविरहताप-क्षीणतमानां प्रतिक्षणमाश्वासनसन्तर्पणाभ्यां सन्धुक्षित-प्राणानां चिरादागतानां नूनं श्रीभगवतैवोद्धवद्वारा निजान्तर्वासं नीतानां श्रीगोपीनां समागममाह—गोप्यश्चेति । न केवलं तेन्ये गोप्यश्चेति स्वानन्दपूर्त्तिव्यञ्जनं त्वर्थे वा चशब्दः सर्वतो विशेषात् चिरात् अभित इष्टं सर्वतो भावेन द्रष्टुं वाञ्छितम् उप समीपे लब्ध्वा यद्वा अभीष्टं निज प्राणकोटितोप्याधिकं प्रियं चिरादुपलभ्य तासां सर्वतोपि प्रेमाधिक्यं दर्शयति, यदिति. यस्य प्रकर्षेण नैरन्तर्य्यादिना ईक्षणे निमित्ते दृशिष्विति बहुत्वं तासां बाहुल्यात् तच्चास्माकमेकस्या अप्येकस्यां दृशौ कथं पक्ष्म न दूरीकृतमित्यभिप्रायेण यद्वा अतिप्रेमतृष्णास्वभावेन तत्प्रेक्षकाणां सर्वेषामेवापेक्षया दृष्टिमात्रे कथं पक्ष्माणि कृतानीति हृदी कृतमिति दीर्घश्छान्दसः अलमत्यर्थं परिरभ्य. अन्तः परिरम्भण स्वातन्त्र्यात् सर्वा इति वर्गशो बहुधा भिन्ना अपि अविशेषेणैवेत्यर्थः । चिरविरहार्त्तिभरेण सर्वासामैक्यापादनात् तद्भावं तन्मयताम् आत्मादिविस्मृत्या तदेकपरिस्फूर्त्तेः अन्यत्तैः यद्वा हृदि कृतं सदा चित्ते धृतमेवाधुना दृग्भिः तं परिरभ्य परमासक्त्या सर्वतो निरीक्ष्य तद्भावं तं भावं प्रेम्णः परमं काष्ठाविशेषं प्राप्तः तेन चिरमानन्दमूर्च्छामवापुरित्यर्थः । नित्ययुजां नित्यसंयोगवतीनां रुक्मिण्यादीनामपि दुरापम् अन्यत् समानम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मैत्रीति पद्य उपलक्ष्यते ॥ ३७—३८ ॥

अक्ष्णोः पक्ष्म यथा रक्षकं तद्वद्युवामित्यर्थः । पक्ष्मकृतं पक्ष्म-कर्त्तारं ब्रह्माणं हृदि नित्ययुजां नित्ययुञ्जानानां योगिनाम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवकीति । व्रजेश्वरीं यशोदां परिष्वज्य तत्कृतां व्रजेश्वरी—कृतां मैत्रीं स्मरन्त्यौ बाष्पमानन्दाश्रु कण्ठे ययोस्ते समूचतुः ॥ ३७ ॥

उक्तिमेवाह—केति । हे व्रजेश्वरि ! वां युवयोर्मैत्रीमनिवृत्तां यावद्देहमनुवृत्तामित्यर्थः । का वा स्त्री विस्मरेत न कापीत्यर्थः । अत्र हेतुत्वेन तां विशिनष्टि—ऐन्द्रमैश्वर्यं दत्वापि यस्या मैत्र्याः प्रतिक्रिया प्रत्युपकृतिरिह लोके नास्ति ॥ ३८॥

मैत्रीं प्रपञ्चयतः—एताविति । न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ हेभवति युवयोः पित्रोर्न्यस्तावेतौ सम्प्रीणनादीनि प्राप्या अकुत्रचभयौ क्वचिदपि भयरहितौ भूत्वा ऊषतुः वासं चक्रतुः कथम्भूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोः पक्षकं पक्ष्म यद्वत्तथा रक्षकयोर्युवयोरितिसम्बन्धः । रक्षकयोरित्यस्याध्याहारः सुप्रीणनमपेक्षितप्रदानेन तर्पणम् अभ्युदयो महोत्सवः युक्तञ्चैतदित्यूचतुः न सतां परोस्तीति परः स्व इति पाठे परः स्वकः इति च न वैषम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

गोप्यश्चेति । अभीष्टं प्रियतमं कृष्णम् उपलभ्य दृष्ट्वा यस्य कृष्णस्य प्रेक्षणे प्रवृत्तासु दृशिषु स्वनेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं विधातारं शपन्त्यः दृग्भिर्नेत्रद्वारैर्हृदि कृतं हृदये प्रवेशितमाश्लिष्य नित्ययुजां नित्यं मनोयुञ्जानानां योगिनामपि दुरापं दुर्लभं तद्भावं कार्त्स्न्येन तद्विग्रहावगाहनात्मकमभिप्रायं प्रापुः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नित्ययुजां नित्यसंयुक्ताद्यभिमानिनीनां पट्टमहिषीणामपि ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गोप्यश्चेत्यादि । गोप्यः कृष्णम् उपलभ्य तद्भावम् आपुः तं प्रसिद्धं भावं तद्भावं कीदृशम् ? नित्यजुषां रुक्मिणीप्रमुखानामपि दुरापं दुर्लभं पुनः कीदृशम् ? अभीष्टं वाञ्छितं चिरात् चिरकालेन किं कृत्वा दृग्भिर्हृदि कृत्वा परिरभ्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं पुरुषाणामन्योन्यसम्बन्धमुक्त्व स्त्रीणामाह—रोहिणीति । अथ पूर्वाभ्यो भिन्नप्रक्रमेण चकारात् तत्सम्बन्धिन्योपि नन्वसमा कथं परिष्वक्तेत्याशङ्क्याह—व्रजेश्वरीमिति । व्रजस्य सर्वेगोधनस्य प्रभ्वी अतो देवतारूपत्वात्समेत्यर्थः । ततस्तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्त्यो बाष्पकण्ठ्यौ भूत्वा समूचतुः अनयोः कायिकादित्रय-व्यापार उक्तः ॥ ३७ ॥

तयोर्वाक्यं श्लोकद्वयेनाह—को विस्मरेतेति । वां युवयोर्नन्दयशोदयोरनिवृत्तां निवृत्तिरहितां प्रत्युपकाररहितामितियावत् मैत्रीं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

श्वरीति माहात्म्यार्थे सम्बोधनं नन्दोपि निकट एव तिष्ठति क्षत्रियाणामेव दूरे व्यवहारः कदाचित्प्रत्युपकारसमर्था अपि यादवाः प्रत्युपकारं न कृतवन्त इति यशोदाया हृदये कृतघ्नता भासेत तन्निवृत्त्यर्थमूचतुः, अवाप्याप्यैन्द्रमैश्वर्यमिति. ऐन्द्रमप्यैश्वर्यं प्राप्य को वा विस्मरेतेति यशोदानन्दाभ्यां यावानर्थो दत्तः सः स्वर्गादौ नास्त्येव स एव विस्मारको भवेत् यो महान् भवेत् अथ प्रत्युपकारः कर्त्तव्य इति तास्मिन्नपि पक्षे ऐन्द्रेपि पदे दत्ते न प्रत्युपकार इति इन्द्रपदकीर्त्तनं यस्याः मैत्र्याः इह जगति प्रतिक्रियैव नास्ति अनेन सर्वेयादवाः भवद्भ्यां मैत्र्या क्रीता इति निरुक्तं भवति ॥ ३८ ॥

तां मैत्रीं स्मारयति-एतावद्दृष्टपितराविति। बाल्ये दर्शनदमर्शनमित्यदृष्टपितृत्वं युवयोरेव पित्रोः पितृभ्यां सम्प्रीणनादिकं प्राप्य युवयोरेवोषतुः सम्यक् प्रीणनमलौकिकदानहिताचरणादिभिः अभ्युदयः शान्तिकादिभिः पोषणं नवनीतादिभिः लालनं स्तुतिचुम्बनादिभिः एतच्चतुष्टयं प्राप्य अक्ष्णोः पक्ष्म तथा त्वमिति भवति इति सम्बोधनं हे भवति ! त्वमनयोरक्ष्णोः पक्ष्मेव रक्षकेति यशोदायाः अधिका स्तुतिः अत एव युवयोर्न्यस्तावेताक्कुत्रचभयौ अत एव पूतनादीनां भयं निवृत्तमिति भावः नन्वेवं रक्षा स्वकीयस्यैव क्रियत इति कृष्णोऽस्माकमेव अस्माभिश्च नेतव्य इति शङ्कायामूचतुः न सतां परः स्व इति परस्वेत्यसद्बुद्धिः सतां कदापि न भवति ॥ ३९ ॥

एवं द्वितीयानामुक्त्वा तृतीयानामाह-गोप्यश्चेति। गोपीनां कृष्ण एव सम्भाष्यः नतु देवक्याद्या तादृश्यः कृष्णमुपलभ्य सम्यक् दृष्ट्वा दृशि स्थितं भगवन्तं दृग्भिरेव हृदीकृत्य अन्तः करणे समागतमात्मैव देहादिव्यवधानराहित्येनालमत्यर्थं परिरभ्य सर्वा एव तद्भावं कृष्णभावं प्राप्ताः अन्तर्गते भगवति आलिङ्गनार्थं प्रवृत्ताः स्वजीवात्मानं तत्र संयोज्य भगवता सह ऐक्यं प्राप्ताः लिङ्गशरीरमपि तिष्ठतीति जीवधर्मापेक्षया भगवद्धर्मा बलिष्ठा इति जीवभावं परित्यज्य भगवद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः। चिरादभीष्टमिति सर्वभावेन प्राणानां तत्समीपगमने हेतुरुक्तः अभीष्टतायाः परमसीमामाह—यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्तीति। "जड उदीक्षतां पक्ष्मकृत् दृशाम्" इति अक्षिरक्षार्थं पक्ष्मकरणं। भगवद्दर्शनदशायाम् अक्ष्युपघातकशङ्काभावत् पक्ष्म व्यर्थं प्रत्युत व्यवधानं करोतीति बाधकम् अतो ब्रह्मा भगवद्दर्शनयुक्तानां पक्ष्म कुर्वन् दर्शनरसानभिज्ञो जड एवेति वदन्त्यः भगवत्प्रेक्षणे दृशिषु यः पक्ष्मकर्त्ता तं शपन्ति एवं दर्शनरसाभिज्ञाः ततो दृग्भिर्हृदीकृतं भगवन्तं बहिः शङ्कया आलिङ्गनबाधात् अन्तरेव परिरभ्य तद्रूपा जाताः अयं भावस्तासां क्रामेन जातः तत्राप्यनायासेन साधनसहस्रस्यापि एतदशक्यमित्याह-नित्ययुजामपि दुरापमिति। निरन्तरयोगरतानामप्यप्राप्यम् असूयादिसर्वदोषपरिहारार्थं भगवान् उपायान्तरमलभमानः स्वभावं दत्तवान् नतु तासां स्वभावे काचित् प्रतीतिरस्ति अत एव श्रूयते—

"गोमतिमतिमति किमिदं हरिहरिहरिहरिणा कथं सङ्गः।
जातं पीतं वसनं मेचकमङ्गं गतोङ्गनाभात्रम्" ॥

इति अतः पूर्वविस्मरणार्थं भगवानेवं कृतवानिति तृतीयकक्षाख्यानामप्युत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ततश्च श्रीवसुदेवाहूते नन्दे बहिरुग्रसेनादिमिलनार्थं निर्गते सति रोहिणीदेवक्योर्व्रजेश्वरीसम्मिलनमाह-रोहिणीति। उपविष्टाभ्यामेव रोहिणीदेवकीभ्यां सात्मजायाः व्रजेश्वर्य्याः परिरम्भः ॥ ३७ ॥

पुनरपि रामकृष्णावुत्सङ्गगतौ परिष्वज्यैवोपविष्टायामश्रुस्तन्यपयःप्रवर्त्तितयमुनागङ्गायामानन्दस्तम्भमोहमहावर्त्तविभ्रान्तचित्तायां व्रजेश्वर्य्यामग्रतः उपविष्टयोस्तयोर्मध्ये प्रथमं रोहिण्याह—केति। ऐन्द्रमैश्वर्य्यमपि प्राप्य किम्पुनर्द्वारकैश्वर्य्यमिति नरलोकरीत्यैवोक्तिः॥ ३८॥

हन्तहन्तासत्पुत्राविमौ चिरात् स्वमातरमिव प्राप्य परमानन्दवारिधौ स्नातौ पुरोवर्त्तिन्यावप्यावामेवेक्षेते इयमपि चिरात प्राप्तस्वपुत्रेव प्रेमान्धा मत्तोपि कोटिगुणितमातृभाववती स्नेहसमुद्रनिमज्जिता सख्यावावां चिरात् प्रेक्ष्यापि न परिचिनोति तदहं स्निग्धसम्भाषणभङ्ग्यैव रहस्यतत्त्वमिमां ज्ञापयामीति मनसि विमृश्य श्रीदेवकी किञ्चिदुच्चैराह एताविति। न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ युवयोः पित्रोः सम्प्रीणनादीनि प्राप्य हे भवति ! युवयोर्न्यस्तौ न्यासरीत्या स्थापितौ अकुत्रच भयौ न कुतोपि बिभ्यतौ भूत्वा ऊषतुर्युवयोर्गृहे वासं चक्रतुः कथम्भूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वत् तथा रक्षकयोः युक्तश्च युवयोरेतत् यतः सतां परः स्व इति नास्ति वैषम्यं ततश्च चिरादपि प्रतिसम्भाषणमप्राप्य हे सखि देवकि ! सम्प्रत्यस्या आनन्दनिद्रा नोपशाम्यति तदलमरण्यरुदितेन पुत्रावप्यस्याः प्रेमपाशबद्धौ वर्त्तेते तदावान्तावद्बहिरत्युत्कण्ठितानां पृथाद्रौपद्यादिबन्धुजनतानां सम्मिलनार्थं प्रयावः नावयोरत्र लोकयात्रा महासम्मर्दः खल्वेकत्रैवावस्थितावकाशो योग्य इति श्रीरोहिण्युक्त्या देवकी तयासह निष्कान्तेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

ततश्चारादेव तत्रैव किञ्चिद्व्यवहितस्थले महोत्कण्ठास्फुटद्धृदयाः कृष्णसम्मिलनमप्राप्य प्राणान् जहतीरिव गोपीर्वीक्ष्य विदग्धचूडामणौ श्रीबलदेवेप्युत्थाय ततो निष्क्रान्ते तासामसाधारणदशाप्राप्तिमाह-गोप्यश्चेति। अत्र श्रीशुकदेवस्य ऋषिशब्देन निर्देशस्तद्वाक्य एव परमतत्त्वप्रकाशके दृढविश्वासं जनयितुं गोप्यश्चेति त्वर्थे चकारः तानां सर्वतो विशेषात् ननु का गोप्य इत्यतस्तासामसाधारणं लक्षणमाह— यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकर्तृं विधातारं शपन्ति यास्ता इति तेन दर्शने तावन्मात्रसमयविरहेपि यासां तथा असहिष्णुता यथा देवमात्रपरमसम्मानकर्तॄणामपि स्त्रीणां तासां सर्वदेवमुख्ये विधातर्य्यपि अभिशापो भवेत्ताभ्यो गोपीभ्यः एतावान् विरहः कृष्णेन दत्तः इति तस्मिन्नीर्ष्या ध्वनिना दृग्भिरवलोकनैराकृष्य दृग्भिरेव द्वारैर्हृदी कृतं हृदयप्रविष्टीकृतं परिरभ्य तस्य भावं महाभागं कृष्णोहं पश्यत गतिमितिवद्रसतादात्म्यं वा आपुः नित्ययुजामात्मा-

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसङ्गतः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गतांश्चिरायिताञ्शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥
अप्यवध्यायथास्मान् स्विदकृतज्ञाविशङ्कया ।
नूनं भूतानि भगवान् युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४३ ॥
वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ।
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामशिखामणीनां महायोगेश्वरश्रीरुद्रादीनामपि दुर्लभमापुस्ता अपि गोपीरध्यात्म्यं शिक्षयिष्यत्यधुनैव कृष्ण इति तस्मिन् पुनरपीर्ष्या ध्वनिता किं वा नित्यसंयोगिनीनां श्रीरुक्मिण्यादीनामपि दुर्लभम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्रजेश्वरीं श्रीयशोदाम् ॥ ३७ ॥

वां युवयोः अनिवृत्ताम् अबलाम् प्रतिक्रिया प्रत्युपकृतिः ॥ ३८ ॥

मैत्रीमेव सङ्क्षेपतः आहतुः—हे भवति । एतौ रामकृष्णौ न दृष्टौ पितरौ देहोत्पादकौ ययोः नित्यशरीरित्वात् अजावित्यर्थः हिशब्दस्यायमर्थः हि यतः भक्तमनोरथपूर्त्यर्थं पुत्ररूपेण प्रथममस्माभिः सङ्गतौ ततः पुत्रीभूते जनार्दने भक्तिं कर्तुमवतीर्णयोः युवयोः पित्रोः न्यस्तौ ततः सम्प्रीणनं चुम्बनादिना अभ्युदयं महोत्सवं. नामकरणजन्मर्क्षक्रियादिना पोषणं दुग्धादिना पालनं श्रृङ्ग्यादिभ्यः प्राप्य अकुतश्च भयौ क्वचिदपि भयरहितौ भूत्वा ऊषतुः वासं चक्रतुः कथम्भूतयोर्युवयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोः रक्षकं पक्ष्म यद्वत्तथा रचकयोः ननु शरीरतस्तु युष्माकमावयोः पुत्रौ न भवतः प्रथमसङ्गत्या युष्माकं पुत्रौ मुख्यो इत्यत्राहतुः न सतां परः स्व इति सर्वेषामस्माकं पुत्रौ इति फलितार्थः ॥ ३९ ॥

यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकपक्ष्मकृतं पक्ष्मस्रष्टारं शपन्ति तमभीष्टं पतिं प्रियं कृष्णमुपलभ्य प्राप्य दृष्ट्वेत्यर्थः । दृग्भिर्नेत्रद्वारैः हृदि कृतं हृत्प्रविष्टीकृतं परिरभ्य नित्ययुजामारूढयोगिनामपि दुरापं यद्भावं तस्मिन् चित्तैकान्यलक्षणां भक्तिमापुरित्यर्थः ॥ ४०—४२ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर रोहिणी और देवकी ये दोनो यशोदाकामिलकर यशोदा के किए भए पुत्र पालनादि मित्र भाव को स्मरण करती कण्ठ में आनन्द जनित सुनसे रुके भये कण्ठ से यशोदा के प्रति बोलीं ॥ ३७ ॥

हे व्रजेश्वरि ! इन्द्र के ऐश्वर्य्य को प्राप्त होकर भी इस लोक में मित्रताका के बदले में प्रत्युपकार नहि होसकता इस प्रकार प्रत्युपकार से निवृत्ति रहित जो आप दोनोंन की मित्रता है उसको कौन स्त्री भूल सकती है ॥ ३८ ॥

हे भवति ! जन्म से हि जिनोने माता पिता का दर्शन नहि किया ए दोनो रामकृष्ण नेत्रों के रक्षा करने वारे पलकन के समान आप दोनो के पास में रखदिए गए रहे इस कारण जिस वस्तु की इनको चाहना भई उसको देकर तृप्त करना जन्म दिवस में गोदानादि महोत्सव होना दूध दही माखन आदि से पोषण पोना चूमा आदि से लाड प्यार होना इत्यादि को आप से प्राप्त होकर तथा निर्भय होकर इनोने आपके पास निवास हि किया ऐसा होना आपको युक्तहि है क्योंकि सज्जनो को यह परायो है यह मेरी है ऐसा भेद भाव नहि होता ॥ ३९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

व्रज में रहने समय श्रीकृष्ण के दर्शन करने में प्रवृत्त नेत्रों में पलक करने वारे विधाता को गाली देती रहिं गोपी कि श्रीकृष्ण के निरन्तर दर्शन में विरोध कारी पलकन को विधाता नें क्यों बनाया वे सबहि गोपीजन अतिप्रिय श्रीकृष्ण को बहुकाल के अनन्तर प्राप्त होकर प्रथम नेत्रों द्वारा श्रीकृष्ण को हृदय में प्रवेशित किया पश्चात् श्रीकृष्ण का अच्छी तरह से आलिंगन करकें समाधि करने वारे योगियों को भी दुर्लभ भगवान् के तदाकार भाव को गोपियां प्राप्त होगई ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चिरायितान् विलम्बितान् अत्र हेतुः शत्रूणां पक्षस्य क्षपणे चेतो येषां तान् ॥ ४२ ॥

अपिस्वित् अस्मानवध्या यथावजानीथ अकृतज्ञा एत

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्याविशङ्कया ईषच्छङ्कया न शङ्कामात्रं निश्चितमेवैतत्परित्यज्य गतत्वादित्यत आह—नूनमिति ॥ ४३ ॥

एतत् सदृष्टान्तमाह-वायुरिति । आक्षिपते पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च सान्त्वनाय वासविशेषं नीतानां तासां श्रीभगवता स्वयमेव यत्सान्त्वनं तदाह-भगवान् सर्वज्ञः तथाभूताः स्वविरहेणात्यन्तदुरवस्थां प्राप्ताः विविक्ते नक्तं निर्जनतां गते प्रदेशविशेषे उप सामीप्ये सङ्गतस्सन् आश्लिष्य प्रेमवैयग्र्येण मूर्च्छाभङ्गार्थं प्रत्येकं वैभवविशेषेण युगपदालिङ्ग्य ततश्च मुहूरुदतीर्मूर्च्छन्तीः सान्त्वयित्वाऽचिरेण स्वस्थायमानाश्च दृष्ट्वेति ज्ञेयम् अनामयं पृष्ट्वेति पूर्वं मयोद्धवद्वारा विरहस्य हरणोपायः समुपदिष्ट एव तत एतत्कार्य्यादिहेतुः स न भवतीति व्यञ्जना निजापराधसङ्गोपनाय साधारणामयराहित्यमेव पृष्ट्वा ततश्च मृदुसंलापादिपरिपाटीभिः क्षणकतिपये गमिते सति प्रहसन् प्रेति प्रारम्भे तासां शोकादिलाघवार्थं स्मयमानः इदमत्यद्भुतम् ॥ ४१ ॥

अपि किं न इति बहुवचनं बहुसङ्गित्वेन स्वस्यैव बहुत्वमङ्गीकृत्य केवलस्वेच्छया झटित्यागमनं न समभवदिति सूचितं हे सख्य इति ताभिरात्मनः स्मरणयोग्यतां बोधयति आश्वासयति चापराधं क्षमापयति च किन्तु महापराधेन स्मरणयोग्या न खलु भवाम इत्याह—स्वानामिति । भवतीरनादृत्य स्वानां श्रीव्रजेश्वरभ्रातृत्वेन श्रीवसुदेवादिलक्षणज्ञातीनां महाशत्रुकंसवधरूपस्यार्थस्य कर्त्तुमिच्छया गतानपि किञ्च तत्प्रसङ्गेन चिरायितानपि चिरायितत्वे हेतुः शत्रुपक्षेति तद्वेतत्स्वेनैव यादवानन्यांश्च सहायीकर्त्तुं श्रीवसुदेवपुत्रत्वं विख्याप्य विवाहाभासादिकञ्चात्र कृतवन्तः स्म इति भावः ॥ ४२ ॥

अहो कृतज्ञतादिसद्गुणहीनस्य मम गुणैः स्मरणं न सम्भवेदेव किन्तु दोषेणैव स्मरथेत्याशयेन सकातर्य्यं निजापराधक्षमापनार्थमाह-अपीति । अपिस्वित् वितर्के अकृतज्ञ इति आ सर्वतः विशिष्टा या शङ्का तया किम्वा अविशङ्कया निश्चयेनेत्यर्थः । तत्रच प्रेमवशस्सन् सम्भ्रमान्निजैश्वर्य्यमननुसन्दधानो लोकवल्लीलाकैवल्यरीतिमनुसरन् तत्राप्युत्तरोत्तरमपश्यंस्तत्त्वज्ञानरीत्यैव सान्त्वयति—नूनमिति निश्चये भगवानीश्वरः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं तस्य नैर्घृण्यवैषम्ये प्रसज्ज्येयातां तत्राह—वायुरिति । भूतकृदीश्वरः वायोर्यथा स्वाभाविकलीलयैव ते चलन्ति नतु तदर्थावेशेन तथेति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवध्यायथ अवध्यानं प्रीत्या चिन्तनम् ॥ ४३-४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवानिति । तथाभूताः आत्मभावमापन्नाः ताः गोपीः विविक्ते एकान्ते उपसङ्गतः अनामयमारोग्यं पृष्ट्वा इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

तदेवाह—अपीति षड्भिः । हे सख्यः ! नोऽस्मानपि स्मरथ किमित्यर्थः । क्षणसौहृदान् युष्माननुस्मरामेत्यत आत्मनो विशिनष्टि—सतां साधूनां स्वानामर्थं प्रयोजनं कर्त्तुमिच्छया चिरायितान् विलम्बितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षक्षपणे चेतो येषां तानस्मान् ॥ ४२ ॥

अकृतज्ञविशङ्कयाऽकृतज्ञः कृतज्ञादन्यस्तद्विशङ्कया कृतघ्ना एवैते इति बुद्ध्येत्यर्थः । अवध्यायथापिस्विदवजानीथ किम् इत्यर्थः । अवपूर्वोद्ध्यायतेर्लोण्मध्यमबहुवचनं न शङ्कामात्रं निश्चितमेतत्परित्यज्य गतत्वादित्यत आह—नूनमिति । भूतानीति द्वितीयान्तम् ॥ ४३ ॥

एतत्सदृष्टान्तमाह—वायुरिति । घनानीकं मेघसमुदायं तृणादीनि च वायुर्यथा युनक्ति वियुनक्ति वियोजयति च तद्वत् भूतकृद्भूतस्रष्टा भगवान् कचिद्भूतानि संयोज्य पुनराक्षिपते वियोजयति च ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहसन् स्वापराधस्य तुच्छताकरणाय कृत्रिमं हसन् ॥ ४१-४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भगवानित्यादि । भगवान् अचिन्त्यपरमैश्वर्य्यः तास्तु दृग्भिरेव परिरेभिरे अतो युगपत् घटते अयमेकस्तास्तु बह्वीरेकदा यदा श्लिष्ट तेन भगवच्छब्दोपादानं तत्रापि तदानीं विविक्तस्थलाभवात् भारतप्रजानामेव तत्रसङ्गतेः सर्वेषां द्वारकावासिनाञ्च तथापि तत्रैव विविक्तस्थलमभूत् अनामयं पृष्ट्वा प्रहसन्नित्यर्थः । मद्विरहे कथमासामनामयं तदपि तत्पृच्छामीति स्वावैदग्ध्यात् प्रहासः ॥ ४१ ॥

अपीत्यादि । हे सख्यः ! यद्यपि कठिनत्वात् स्मृतियोग्योऽहं न भवामि तथापि निजसौजन्यात् किं स्मरथ स्मरण योग्यत्वे हेतुमाह—स्वानामित्यादि । स्वानां ज्ञातीनां प्रयोजनचिकीर्षया आगतान् तत्रापि चिरायितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षेत्यादि, अतो ज्ञातिप्रयोजनशत्रुवधादिबहिरङ्गकार्यहेतोर्भवतीनामासङ्गस्त्यक्त— इति प्रेमनिरपेक्षोहं स्मर्त्तुमयोग्य एवेति वाक्यार्थः ॥ ४२ ॥

प्रेम्णा स्मरणन्तु दूरादास्ताम् अवज्ञापूर्वकमपि किं स्मरतेत्याह-अप्यवध्यायतेत्यादि । अकृतज्ञया विशङ्कया अकृतज्ञोयं इति या आ सम्यक् विशेषणशङ्कात्रासः तथापि किंस्वित् अवध्यायत अवजानीत अवज्ञा च न योग्या नाहमकृतज्ञः दैवयोगेनैवैतदुपपन्नमित्याह-नूनं भूतानीत्यादि ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

तमेवार्थमध्यात्ममुद्रया द्रढयति-वायुर्यथेत्यादि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो भगवान् तद्भावदार्ढ्यार्थं किञ्चिदुपदेष्टुं तत उत्थाय एकान्ते गत्वा यथोचितं कृतवान् इत्याह—भगवानिति। स्वयमेवान्तर्वर्त्तत इति यदेव करिष्यतीति विविक्ते एकान्ते उपसङ्गताः समीपमागताः गोपीः बहिः स्वयमेवाश्लिष्य बहिर्वर्त्तमानान् स्वकीयांस्तासु बहिः स्थापयित्वा पश्चादनामयं पृष्ट्वा स्ववचनं स्मृत्वा प्रहसन्निदं वक्ष्यमाण—मब्रवीत् ॥ ४१ ॥

स्वलीलां तासु स्थापयन्निवाह—अपि स्मरतेति। हे सख्यः! अपीति सम्भावनायां नोऽस्मान् किं स्मरत अस्मरणन्तु भवतीनामेव दोष इति परिहासोक्तिः स्वस्यापराधं परिहरति स्वानामर्थचिकीर्षया गतानिति किं कर्त्तव्यार्थं गतं मथुरायां तत्र बन्धूनां हितकरणार्थं प्रवृत्तौ भूयान् कालो जातः तेनैवानागमनं चित्तं तु भवतीष्वेवेत्यर्थः। चिरकालस्थितौ हेतुमाह—शत्रुपक्षक्षपणचेतस इति। शत्रूणां पक्षः सर्व एव नाशं नीया इति अन्यथा समूला न नश्यन्तीति स्त्रीभिः सह परिहासभाषया एतद्भगवतोक्तं यस्तु मर्मानभिज्ञः स एतदङ्गीकरोति नत्वभिज्ञ इति अभिज्ञा गोपिकाः भगवान् वञ्चयतीति भगवति अवध्यानबुद्धयो भवन्ति ॥ ४२ ॥

अतस्तद्दोषपरिहारार्थं भगवानाह—अप्यवध्यायथ इति। "ध्यै चिन्तायाम्" इत्यस्य अवोपसर्गसहितस्य लोटि तादृशरहितस्य मध्यमपुरुषबहुवचनम् अवध्यायथेति अवध्यानं विरुद्धध्यानम् अपीति सम्भावनायाम् अस्मान् बलभद्रोद्धवादिसाहित्येनावध्यान् प्राप्तिं सूचयति—अपिस्विदिति। अकृतज्ञा एते इति या विशिष्टशङ्का विरुद्धशङ्का वा स्वाधीनत्वे दोषोऽयं भवेत् पराधीनत्वे नेत्याह-नूनं भूतानि भगवानिति। युनक्ति कश्चिद्वियुनक्ति वियोजयति वा यस्मिन् पक्षे भगवति जारबुद्धिः ॥ ४३ ॥

तदेवं वचनं प्राणिन एव जारा भवन्तीति कथं कालेन संयोगवियोगौ क्रियेतेतिचेत्तत्राह—वायुर्यथा घनानीकमिति। यथा वायुः मेघसमूहं योजयति वियोजयति च यथा तृणसमूहं वात्यारूपः तूलश्च कार्पासपिण्डं रजो भूरेणुः तृणादीनि राजससात्विकतामसानि निर्गुणा मेघाः चतुर्विधा अपि वायुना स्वेच्छया नीयन्ते स्थाप्यन्ते वा तथा भूतानि चतुर्विधान्यपि भूतानि भूतकृत्कालः योजयति वियोजयति च अतः कालाधीनत्वात् योगवियोगार्थं कोपि नोपालभ्यः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ततश्च कृष्णो मातुरुत्सङ्गादुत्थाय क्वचन विविक्तप्रदेशे गत्वा ताभिः सह सम्मिलनसम्भाषणादिकं चकारेत्याह भगवानिति। तथाभूताः पूर्वश्लोकोक्तलक्षणमानन्दमूर्छां प्राप्ताः आश्लिष्य स्वीयविभूत्या शक्त्यैव सर्वा दृढमालिङ्ग्य आलिङ्गनदार्ढ्येनैव ताः मोहात् प्रबोध्येत्यर्थः। अनामयं मद्विरहमहारोगपीडा सम्प्रत्युपशान्ता नवेति पृष्ट्वा प्रहसन्निति तासां हास्यमुत्पादयितुम् ॥ ४१ ॥

स्वानां मातृपितृज्ञातिनाम् वसुदेवादीनाम् अर्थः कंसवधादिस्तच्चिकीर्षया गतान् चिरायितान् विलम्बितान् तत्र हेतुः शत्रुपक्षस्य क्षपणे चेतो येषां तान् अत एव व्रजमागन्तुमप्राप्तावसारान् अस्मान् अपि किं स्मरथ ॥ ४२ ॥

यथा त्वं रात्रिन्दिवमस्मत्स्मरणविदीर्णहृदयोऽस्मद्विरहरोगनिवर्त्तितसकलविषयभोगो महाप्रेमी भवसि तथा किं वयं भवितुं शक्नुमः वयन्तु त्वां न स्मरामः त्वां विनापि सुखिन्य एवास्म इति वक्रोक्तिद्योतकभ्रूभाङ्गिभिरेव संसरम्भं कृतप्रत्युत्तराः स्ता आलक्ष्याह-अपिस्वित् अस्मान् अवध्यायथ अवजानीथ एवेति अकृतज्ञा इति आ सर्वतो या विशङ्का तया तत्र किं कर्त्तव्यमस्माभिस्तत्त्वं शृणुतेत्याह—नूनमिति ॥ ४३ ॥

एतत् सदृष्टान्तमाह-वायुरिति। आक्षिपते आक्षिपति पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अकृतज्ञा एते इत्याशङ्कया ईषच्छङ्कया अपिस्वित् अस्मान् अवध्यायथ अवजानीत किम् ॥ ४३ ॥

आक्षिपते वियोजयति ॥ ४४ ॥

भाषाटीका।

श्रीकृष्ण भगवान् एकान्त स्थान में, भगवद्भाव को प्राप्त भई गोपीन के पास प्राप्त होकर उन का आलिङ्गन कर उन का कुशलक्षेम पूछ कर हंसते भए यह बोले ॥ ४१ ॥

हे सखीओ, अपने माता पिता आदि के प्रयोजन करने की इच्छा से हम ब्रज ते चलेगए वहां हम को बिलम्ब होगया कारण कि शत्रुन के नाश करने में हमारा चित्त रहा क्या आप सब हमारा स्मरण करती रहीं ॥ ४२ ॥

एतो अकृतज्ञ हैं इस प्रकार की अति शङ्का से क्या आप सब हमारा अपमान करती हो इस में हमारा कुछ दोष नहि है, क्योंकि परमात्मा जीवों के कर्मानुसार कभी प्राणियों को मिलाय देता है कभी उन का वियोग कर देता है यह निश्चित है ॥ ४३ ॥

मेघन के समूह कों तृण को रूई को पृथिवी के रेणून को पवन जैसे मिलाय कर के फिर उन का वियोग कर देता है इसी प्रकार विश्वकर्त्ता परमात्मा भी प्राणियों को मिलाय कर फिर उन का वियोग कर देता है ॥ ४४ ॥

मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥
अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः।
भौतिकानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ ४६ ॥
एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्माऽऽत्मना ततः।
उभयं मय्यथ परे पश्यताऽऽभातमक्षरे ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अपि च अतिभद्रमिदं यदुत भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रेमातिशयो जात इत्याह—मयीति। मयि भक्तिमात्रमेव तावदमृतत्वाय कल्पत इति यदुत भवतीनां मत्स्नेह आसीत्तद्दिष्ट्याऽतिभद्रम्। कुतः मदापनो मत्प्रापण इति ॥ ४५ ॥

कीदृशस्त्वं यं वयं स्नेहेन प्राप्स्याम इत्यपेक्षयामात्मस्वरूपमाह—अहंहीति। हे अङ्गनाः! भौतिकानां शरावसैन्धवादीनां यथाऽऽकाशादीनि पञ्चमहाभूतान्याद्यन्तादिरूपाण्येवं सर्वभूतानां जरायुजादीनामहम् अतो व्यापकं मां भवत्यः प्राप्ता एवेति ॥ ४६ ॥

ननु चतुर्विधभूतग्रामाणां तद्भोक्ता आत्मैवाऽऽद्यन्तादिरूपस्तस्मिंश्च सर्वव्यापकं सर्वभूतानि वर्त्तन्त इति कुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यत आह-एवं हीति। अयमर्थः शरावादीनां यथा भौतिकानां महाभूतान्याद्यन्तादिरूपाण्येवमेवैतानि चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषु भूतेष्वेव वर्तन्ते ननु भोक्तर्यात्मनि आत्मा तु तेषु भूतेष्वात्मना भोक्तृरूपेण ततो व्याप्तो न कारणत्वेन अथैतदुभयं भूतभौतिकरूपं भोग्यं च भोक्तारञ्चाऽऽत्मानं मय्यक्षरे परिपूर्णे आभातं पश्यतेति ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथ प्रसिद्धं ममैश्वर्यं नूनमेताभिरपि ज्ञातमस्तीति क्षणादनुसन्धाय तदेवालम्ब्य याथार्थ्येनापि सान्त्वयति—अहमेवेश्वरश्चेत्तथापि शत्रुपक्षक्षपणलीलावेशेन कृतेपि भवतीनां वियोजने मम शक्तिर्न भविष्यत्येव स्नेहपारवश्यादित्यभिप्रायेणाह—मयीति। हि प्रसिद्धौ भक्तिर्नवविधानां भक्तीनामेकापि प्रीतिमात्रं वा भूतानां सर्वेषामपि अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते ततो भवतीनां सर्वतः पूज्यानां मदापनः मामेव साक्षात्प्रापयति बलादाकर्षति यः स्नेहः उभयार्द्रीभावहेतुः प्रेमपरिपाकविशेषः स यदासीत् संयोगवियोगलीलाभ्यामाविर्बभूव तत्तु दिष्ट्या अतिभद्रं पुनर्वियोगासम्भावादिति भावः ॥ ४५॥

ननु कथं भवत्प्राप्तौ स्नेह एव कारणम् इत्याशङ्क्य सर्वाश्रयत्वात्तस्याहमेव योग्यो मम च स एव योग्य इत्याशयेनाह-अहं हीतिद्वाभ्यां शब्दार्थस्तु टीकासम एव तत्रोत्तरपद्ये भूतभौतिकरूपमित्येव लिखनं शुद्धं भूतभौतिकरूपं भोग्यं भोक्तृरूपस्त्वात्मेत्युभयता स्पष्टीभावादिति तदेवं शीघ्रमेव भवतीनां नित्यमल्लाभो भविष्यतीतिभावः। ननु तर्हि कथमीदृशश्चिरविरह इत्याशङ्क्यार्थान्तरञ्च सङ्गमयति—अहमिति द्वाभ्यामेव। हि निश्चये"न चान्तर्न बहिर्यस्य"इति श्रीदामोदरलीलादर्शितन्यायाच्छ्रीविग्रहरूपोऽहमेव आदिः कारणं अन्तो लयस्थानम् अन्तरं मध्यम एवं सर्वव्यापकोऽहं सामान्यतो युष्मानपि व्याप्य तिष्ठाम्येवेति वस्तुतो विरह एव नास्तीत्यर्थः। अङ्गना इति तासां सौन्दर्य्यगुणोल्लेखेन स्वप्रेमाऽपि ज्ञापयति ॥ ४६ ॥

एवमिति। हि निश्चिये अनेन आदित्वादिनैव प्रकारेण एतानि महान्ति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु देहेषु वर्तन्ते आत्मा चात्मना स्वयमेव तेष्वेव ततः स्वशक्त्या तानि व्याप्यास्तीत्यर्थः। उभयं देह आत्मा च मयि वर्त्तते कुतः परे परमेश्वरे जगतस्तदेकाधारत्वात् अथ अतः निजदेह आत्मा चेत्युभयमेव अक्षरे सदा सर्वत्र वर्त्तमाने मयि आभातं विराजमानं पश्यत अनुभवतेति एतच्चासां भावतोतिबहिरङ्गमित्याशङ्क्य श्रीमदुद्धवद्वारा सन्देशवदर्थान्तरं योजयति—यथाहम् अहङ्कारो भूतादिः सर्वेषां भूतानां खादीनाद्यन्तादिरूपः अहङ्कारान्तर्गतान्येव खादीनीत्यर्थः। एवमेतानि प्रकटलीलायामनुभूयमानानि युष्माकं ममतास्पदानि भूतानि"एको विष्णुर्महद्भूतम्" इतिवत् परमार्थसत्यवस्तूनि श्रीवृन्दावनादीनि भूतेष्वप्रकटलीलागतेषु परमार्थसत्यवस्तुषु वर्त्तन्ते यथा युष्माकं प्रकटलीलाभिमान्यहन्तास्पदमात्मा च अप्रकटलीलाभिमान्यहन्तास्पदेनात्मना व्याप्तः एवमिदन्ताहन्तास्पदं यदुभयं तच्च पुनः परे प्रकटमत्र दृश्यमानेपि तस्यां वृन्दाटव्यां विहरमाणे तत्राप्यक्षरे नित्यमेव युष्मत्साङ्गिनि मयि आश्रयरूपे आभातं विराजमानं पश्यतेति तस्मात्प्रकाशभेदादेव तद्वस्त्वादिभेदव्यपदेशो विरहसंयोगव्यवस्था चेति पूर्वमप्युद्धवद्वारा सन्दिष्टमिति भावः। तदेवमुभयथापि स्फूर्त्यस्फूर्त्योरेव संयोगविरहत्वं भवतीनाञ्च परमस्नेहेन स्फूर्त्तिः सदैव वर्त्तत इति वस्तुतो नास्त्येव विरह इति व्यञ्जितम् ॥ ४७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

उत्पत्तिकारणत्वे अन्तर्बहिः सद्भावे च दृष्टान्तमाह-यथा खमित्यादिना। यद्वा एवं पृथिव्यादिभूतानि देवादिशरीररूपं कार्याणि एवम्विधहेतुमन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूतेष्वात्मा जीवात्मा अत्मना मया कृतशरीरसंसृष्टाकृतिरित्यर्थः॥ ४७-४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चातिभद्रमिदं यद्भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रेमातिशयोऽभूदित्याह—मयीति । मयि भक्तिमात्रमेतावदमृतत्वाय मुक्तये कल्पते यत्तु भवतीनां मयि स्नेहः आसीत्तद्दिष्ट्याऽतिभद्रं कुतः ? मदापनः मत्प्रापणः ॥ ४५ ॥

कीदृशस्त्वं यं वयं स्नेहेन प्राप्स्यामहे इत्यपेक्षायामात्मनो याथात्म्यमाह—अहमिति । आदिः सृष्टिकारणमन्तर्लयकारणम् अन्तरमन्तरात्मा बहिश्च व्याप्य स्थितः इत्यर्थः । अन्तर्बहिश्च सद्भावे दृष्टान्तार्थमाह—भौतिकानामिति । हे अङ्गनाः ! खमाकाशः वाः जलं भूः पृथ्वी खादीनि यथा भौतिकानां भूतपरिणामात्मकानां देवमनुष्यादिशरीराणामन्तर्बहिश्च वर्त्तन्ते ॥ ४६ ॥

एवं दृष्टान्तमुखेन शिक्षितमर्थं दार्ष्टान्तिके सङ्गमयति—एवमिति । एतान्याकाशादीनि तत्कार्यरूपाणि देवादिशरीरात्मकानि च भूतानि भूतेषु आत्मा तेषु भूतेषु स्थित आत्मा जीवात्मा च आत्मना मया अन्तर्बहिश्च व्याप्यन्त इति शेषः । ततस्तस्मादुभयं चेतनमचेतनञ्च वस्तुजातमक्षरेऽन्तर्बहिश्च व्याप्य वर्तमानेपि व्याप्यगतविकाररहिते मय्याभातं प्रमितं पश्यत मयीत्यनेन धारकत्वमुक्तम् आत्मनेत्यनेनान्तःप्रविश्य प्रशासितृत्वञ्च अन्तःप्रविश्य नियमनं ह्यात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ४७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकक्रमसन्दर्भः ।

ननु केचित् त्वामेव परमेश्वरं वदन्तीत्याशङ्क्याह-मयीति॥४५॥ अहं हीत्यादि ॥ ४६-४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु, भूतानामेव खल्वियं व्यवस्था नतु भवदुपरि दैवाधिकारं नापि वयं भूतात्मान इत्याशङ्क्याह—मयि भक्तिर्हीत्यादि । मयि श्रीकृष्णे भगवति भूतानां प्राणिनां भक्तिः अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते मोक्षाकांक्षिणां भक्तेर्मोक्षदत्वाङ्गीकृतेः भवतीनां भूतमित्राणां पुनर्मयि यत् स्नेह आसीत् तद्दिष्ट्या भाग्येनैव कीदृशः मदापनः मां प्रियत्वेन प्रापयतीति तथा भक्तिस्नेहयोरयं विशेषः भक्तिः कदाचिन्मोक्षमपि प्रापयतीति स्नेहस्तु मामेव अतो मत्प्राप्तिर्वः शाश्वती ॥ ४५ ॥

ननु, तथापि नैतादृशकाठिन्यमुचितमित्याशङ्क्याह-अहं सर्वभूतानाम् आदिरन्तश्च यथा तथा अन्तरं हृदये च बहिश्च भौतिकानां यथा खमादीनि अन्तर्बहिश्च अतो भौतिकविग्रहाणां भवतीनां यदन्तर्बहिरपि भवेयं तत्किं चित्रं तेन भवतीभिः सह मे विरहमेव नास्ति ॥ ४६ ॥

एतदेव पुनर्दृढयति—एवमित्यादि । एवम्भूतेषु भौतिकेषु यथा भूतानि महाभूतानि तथा आत्मा जीवः आत्मना परमात्मना सह भूतेषु ततः आततः उभयम् आत्मपरमात्मरूपं द्वयं परे परात्परे मयि अक्षरे दृश्यमानरूपत्वेन अव्यये आभान्तं पश्यत ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परमार्थबुद्धियुक्ताश्चेत्तत्राह—मयि भक्तिर्हि भूतानामिति । भक्तिः शास्त्रीया आन्तरप्रेमसहितासेवादिः इन्द्रियाणामहमहमिकया स्वाभाविकी वृत्तिर्वा अमृतत्वाय मोक्षाय भूतानामिति नात्रान्तराधिकारभेदो वक्तव्यः यथा मर्यादायां ब्राह्मण एव मुच्यत इति न तथा भक्तिमार्गे कल्पत इति । असहायैव भक्तिर्मोक्षं दातुं समर्था नतु ज्ञानमिव कर्मापेक्षते अन्तःकरणशुद्धिं वा अतो भक्तानां मोक्षो नात्यन्तं दुष्प्राप्यः भवतीनान्तु ततोपि विशेष इत्याह—दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेह इति । स्नेहो लौकिकः सतु कामकृतो भवति काममयः पुरुष इति सहजोपि कृत्रिमो वैधः सहजो भगवद्विषयको न भवतीति असंव्यवहार्यत्वाद्भगवतः प्रकृते तु दैवगत्या मद्विषयो जातः तस्य च फलं मदापनमिति मामेवापयति प्रापयतीति मद्भावं मत्सायुज्यं वा करोतीत्यर्थः । अमृतत्वं ब्रह्मभावः । पुरुषोत्तमभावो मद्भावः तद्वैलक्षण्यं पूर्वमेवावोचाम ॥ ४५ ॥

कीदृशो भगवान् यादृशं स्नेहः प्रापयतीति आकाङ्क्षायामाह—अहं हीति । स्नेहस्य मत्प्रापणे आवरणनिराकरणमेव साध्यं नतु प्रयासान्तरमस्तीति वक्तुं भूतानां पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रादेशचतुष्टये स्वस्यावस्थानं निरूप्यते युक्तश्चायमर्थः । व्यापकोहि परिच्छिन्नस्य एवमेव भवति । आदिरन्त इति उत्पत्तेः पूर्वं नाशानन्तरञ्च अहमेवेति । कालपरिच्छेदे उभयतः स्थितिमाह—अन्तरं बहिरिति । देशपरिच्छेदे सङ्घाताभिप्रायमेतत् । अणुजीवाभिप्रायेपि तत्र पञ्चमहाभूतानि दृष्टान्तीकरोति भौतिकानामिति खमाकाशं वार्जलं तामसराजसभावनिरूपणार्थम् आकाशजलयोः क्रमो निरूपितः । तथैव भूत्राद्योः सृष्टिप्रलयभेदेन क्रमद्वयं निरूपितं भवति मध्ये सात्विकं तेजः आद्यं तयोस्तामसौ तत्संलग्नौ राजसौ मध्ये सात्विकमिति यथा सर्वतोव्याप्तं शरीरं तत्संलग्नाः इन्द्रियप्राणाः मध्ये चैतन्यमिति ज्ञापनार्थम् अङ्गना इति सम्बोधनम् उत्तमाङ्गवत्वेन विश्वासार्थम् एवं परितो वेष्टनमात्रतया स्वस्य जीवानां जगतो वा भेदो निरूपितः ॥ ४६ ॥

तन्निराकुर्वन् केवलात्मप्रतिपत्तिमाह—एवमिति । अनेन प्रमेयं भगवानिति समर्थितं भविष्यति पूर्वश्लोके भूतानि परितो निरूपितानि भौतिकानां कालपरिच्छेदे देशपरिच्छेदे च मध्यभावस्तु न निरूपितः मध्यभावस्तु किमात्मक इत्याकाङ्क्षायामाह—मध्येपि भूतान्येव भौतिकेषु वर्त्तन्ते नदीनिमग्नघट इव स्थिता भविष्यन्तीति पिण्डकारणत्वे च स्थिता भविष्यन्तीति न जलात्मता घटस्य भविष्यतीति विशेषमाह आत्मात्मतयेति । आत्मनां भूतशब्दवाच्यानां घटपटादीनाम् आत्मतया स्वरूपत्वेन महाभूतानि भौतिकेषु भवन्तीत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच ।

अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेन पञ्चमहाभूतात्मकत्वं जगतो निरूपितम् अतःपरमुभयविधस्य कार्यकारणभावापन्नस्य भूतजातस्य भगवानाद्यन्तयोरन्तर्बहिः तद्रूपश्चेति निरूपयति । तत उभयं मयीति बोधनार्थं तत इति क्रमः आनन्तर्यार्थो निरूपितः एतन्मयीति वचनं ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिभूतभौतिकपक्षे पुरुषवचनं ब्रह्माण्डपक्षेतु कालपरम् अथ तदन्तरं कालसहितस्य सर्वस्यापि कार्यजातस्य पूर्ववन्मयि परे अहं तेषामाद्यन्तान्तरवर्त्तीत्यादि एतावद्दूरे स्वरूपं निरूप्य तस्यानुभवं कारयति पश्यतेति किं द्रष्टव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमनिरूपणं परित्यज्य फलमाह—अक्षरे आभातमिति । आनन्दब्रह्मात्मभावोपि निरूपितो भवति जीवानामव्यतिरिक्तभावस्य निराकृतत्वात् स्नेहस्य मदापनजनने अधिकार इव निरूपितः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, भोः वाग्मिशिरोमणे ! यस्मिन् दोषमारोपयासि स भगवांस्त्वमेव सर्वलोकविख्यातो भवसीत्यस्माभिर्ज्ञायत एव, भोः सख्यः ! एवञ्चेत् सत्यमहं भगवानेव तदपि भवतीनां मत्स्नेहाधीन एवास्मीत्याह, मयि भक्तिमात्रमेव तावदमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते यत्तु भवतीनां मत्स्नेह आसीत्तद्दिष्ट्या मद्भाग्येनैवातिभद्रमेव यतो मदापनः माम् आपयति बलादाकृष्य युष्मत् समीपमानयत्यानीयाचिरेणैव युष्मदन्तिक एव स्थापयिष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥

किञ्च, मामेव भगवन्तं यदि यूयं जानीध्वे एव तदा मद्विरहदुःखं नास्त्येव युष्माकं, केवलमविवेकेनैव दुःखं लभध्वे तस्मादविवेकध्वंसनं मत्तः शिक्षध्वमित्याशयेनाह—अहमिति । वस्तुतस्तु भोस्त्रिजगतीवर्त्तिनो महायोगेश्वराः ज्ञानं दुःखमात्रध्वंसनं यत् यूयं ब्रूध्वे तदिदमवधत्त उद्धवोपदिष्टमिव साक्षान्मदुपदिष्टमपि ज्ञानं प्रेमवत्सु जनेषु दुःखानिवर्त्तनाद्वैयर्थ्यमेव प्राप्नोतीति ज्ञापयन्नेव गोपीज्ञानमाह—अहमिति । सर्वभूतानां देवमनुष्यतिर्यगादीनाम् आद्यन्तमध्यवहिर्वर्त्तीत्यर्थः भौतिकानां देहादीनां यथा खादीनि पञ्चमहाभूतान्याद्यन्तादिवर्त्तीनीत्यर्थः । हे अङ्गनाः ! रमण्यः ! एवं तत्त्वं मे यूयं स्त्रीजनाः नैव जानीथेति भावः ॥ ४६ ॥

एवं हि तदेवमित्यर्थः । एतानि भूतान्याकाशादीनि भूतेषु देहेषु वर्त्तन्ते आत्मा जीवश्च आत्मना स्वरूपेण ततः विस्तृतः देहव्यापकस्सन् वर्त्तते इत्यर्थः । उभयं देहजीवञ्च मयि परे परमात्मनि अक्षरे नित्ये, सर्वव्यापकेऽधिष्ठानतत्त्वे आभातं प्रकाशितं पश्यत तेन युष्माकं देहा आत्मानश्च मय्येव सदा वर्त्तन्त एवेति कुतो मद्विरहखेदोऽविवेकविजृम्भित इति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संयोगवियोगयोरीश्वरकृतत्वेन तयोश्चिन्तां त्यक्त्वा मुक्तार्थं मद्भजनं कर्तव्यमित्युक्तं सार्द्धद्वाभ्याम् । अथ मया तु स्वेच्छया भक्तकार्यसिद्धौ संयोगवियोगौ भजमानेनापि कदाचिदपि कस्यचिदपि वियोगो नास्तीत्याह—अहमिति । सर्वभूतानां चिदचिद्रूपाणां भौतिकानां पञ्चभूतविकाराणाम् ॥ ४५-४६ ॥

उक्तार्थं स्पष्टीकरोति—एवमिति । एवमेतानि भूतानि आकाशादीनि उपलक्षणमेतदचेतनवर्गस्य सर्वोप्यचेतनवर्ग इत्यर्थः । भूतेषु आत्मा शुभाशुभकर्मकर्ता स्वेनैव प्रतिशरीरं पृथक् यस्ततः आत्मा जीवः जातावेकवचनं सः एवमुभयं चिदचित्तत्त्वद्वयम् अक्षरे निर्विकारस्वरूपे मयि आभातं समन्ततः प्रकाशमानं पश्यत ॥ ४७ ॥

भाषा टीका ।

जिस कारण मेरी भक्ति प्राणियों को मोक्ष देने में समर्थ है इसी लिये मो को प्राप्त करने वारा मेरे विषये में स्नेह जो आप का भया है यह अति मङ्गल भया ॥ ४५ ॥

हे अङ्गनाओ ! जैसें पृथिवीं आदि पांच तत्त्व के रचें भए घट आदि कार्य्यों के आदि अन्त में पृथिवी जल तेज पवन आकाश ए पांच तत्त्व रहते हैं तैसे हि सब प्राणियों के आदि अन्त बाहिर, भीतर व्यापक होकर मैं रहता हुं ॥ ४६ ॥

जैसें आकाश आदि पांच तत्त्वन में घट आदि सर्व वस्तु और स्थावरजङ्गम सर्व शरीर वर्त्ति रहे हैं और उन सब में जीवात्मा भोक्ता रूप से व्याप्त होरहा है तैसे हि जड चेतन दोनो वस्तु का निर्विकार सब सें परे मोमे भान हो रहा है अर्थात् सब मेरे आधार हैं इस प्रकार अनन्तर ज्ञान दृष्टि से तुम देखो ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिताः बोधितास्तस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिङ्गं यासां तास्तमेवाध्यगन् प्रापुः ॥ ४८ ॥

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं गेहञ्जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
वृष्णिगोपसङ्गमो नाम
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं प्राप्तोऽपि कृष्णः पुनर्गृहव्यासङ्गेन माऽपयात्विति तच्चरणस्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह—आहुश्चेति । हे नलिननाभ ! ते पदारविन्दं गेहञ्जुषां गृहसेविनीनामपि नो मनसि सदा उदियात् आविर्भवेत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदुपदेशफलमाह—श्रीकृष्णेनैवमात्मानं श्रीकृष्णमेवाधिकृत्य या शिक्षा तया शिक्षिताः गृहितार्थाः सत्यस्तदनुस्मरणेन तस्य शिक्षितार्थस्य सदा चिन्तनेन ध्वस्तो नष्टः जीवस्य जीवनस्य कोशमाच्छादनं न जीविष्याम इति भावना यासां ताः तं श्रीकृष्णमध्यगन् प्राप्स्याम इति दृढसम्भावनाविषयत्वेनाजानन् इति प्रथमे द्वितीयेतु तस्य सर्वव्यापकमूर्तेरनुस्मरणेन सप्रेमातिशयादेव तथानुभवेन ध्वस्तो जीवस्य आत्मनः कोशः परिच्छेदः अप्राप्तिरूपभावना याभ्यस्तथाभूताः सत्यः तमध्यगन् प्राप्तत्वेनैवामन्यन्तेत्यर्थः । तृतीये तस्याप्रकटप्रकाशस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवानां कोशो प्रकटलीलारूपो विच्छेदहेतुर्यासां ता इति सर्वत्र चार्थे श्लेषेण दृष्टान्तद्योतनाच अन्ये यथा अध्यात्मशिक्षया आत्मानमधिगच्छन्ति तद्वदिति ॥ ४८ ॥

यद्यपि परोक्षवादाय दृष्टान्ताय वा आध्यात्मभङ्ग्योक्तमपि तादृगर्थमनादृत्य तद्वचनेनैव तं प्राप्तव्यं ज्ञात्वा परमसन्तुष्टाः बभूवुस्तथापि परमौत्सुक्येन प्रार्थयामासुरित्याह—आहुश्चेति । हे नलिननाभेति पद्माकारनाभित्वात् परमसौन्दर्य्यमुद्दिष्टम् अतः अरविन्दरूपकेण श्रीपदस्य परममधुररसत्वं तापहरत्वादिकञ्च ध्वनितम् अतएव योगो भक्तियोगः तदीश्वरैर्वशीकृतभक्तियोगैरित्यर्थः । हृद्येव विशेषेण सर्वोत्कृष्टतया भाव्यं चिन्त्यम् अगाधबोधैर्ज्ञानिभिर्मुक्तैरपि परमपुरुषार्थतया भाव्यं किञ्च संसारेति एवं भक्तमुक्तविषयिणां त्रयाणां सेव्यत्वेन साध्यत्वं साधनत्वं चोक्तं सदा मनसि जुषां सेवमानानामपि नोऽस्माकं गेहं प्रति सकृदप्युदियात् तत्र प्रकटं भवतु यद्वा प्रथमतो नलिननाभेति सम्बोध्य सपरिचयविशेषं ज्ञापयित्वा तावता विरहस्यानौचित्यं दुःसहत्वं च ज्ञापितं वाक्यार्थश्चायम् आस्तान्ता-वद्दुर्विधिहृतानामस्माकं त्वद्दर्शनगन्धवार्त्तापि हे नलिननाभ ! तव पदारविन्दं त्वदुपदेशानुसारेणाऽस्माकं मनस्यप्युदियात् ननु, किमिवात्रासम्भाव्यं तत्राहुः, योगेश्वरैरेव हृदि विचिन्त्यं नत्वस्माभिस्त्वत्स्मरणारम्भ एव मूर्च्छागामिनीभिः तदेवोपपादयन्ति अगाधबोधैः साक्षाद्दर्शनेप्यक्षुभितबुद्धिभिः नत्वस्माभिरिव तद्दर्शनेच्छया मुहुर्मोहेन क्षुभितबुद्धिभिः तदुक्तमुद्धवं प्रति स्वयं भगवता—

"मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यविह्वलाः" ॥

चरणास्यारविन्दरूपकं तत्स्पर्शेनैव दाहशान्तिर्भवति ननु स्मरणेनैवेति ज्ञापनाय ननु तथा निदिध्यासनमेव योगेश्वराणां संसारदुःखमिव भवतीनां विरहदुःखं दूरीकृत्य तदुदयं करिष्यतीत्याशङ्क्याहुः— संसारकूपपतितानामेवोत्तराणावलम्ब नत्वस्माकं विरहसिन्धुनिमग्नानां तच्चिन्तने दुःखवृद्धेरेवानुभूयमानत्वादिति भावः । नन्वत्रैवागत्य मुहुर्मां साक्षादनुभवत तत्राहुः गेहञ्जुषां परगृहिणीनामस्वाधीनानामित्यर्थः । यद्वा, गेहञ्जुषामिति सङ्केतिश्च त्वत्पूर्वसङ्गमविलासधाम्नि तदादसमत्कामदुघे स्वाभाविकास्मत्प्रतीतिनिलये निजगृहे गोकुल एव भवतु नतु द्वारकादाविति स्वमनोरथविशेषेण तस्मिन्नेव प्रीतिमतीनामित्यर्थः । यः कौमारहरः स एव हि वर इत्यादिवत् तस्मात् अस्माकं मनसि भवच्चरणचिन्तनसामर्थ्याभावात् स्वयमागमनस्यासामर्थ्यादनभिरुचेर्वा "धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन । प्रत्यागमनसन्देशैः" इतिभवज्ज्ञातास्मन्मर्मानुरूपं भवान् साक्षादेव श्रीवृन्दावन एव यद्यागच्छेत् तदैव निस्तार इति भावः । अत्र श्रीदामादिगोपानां श्रीमदुद्धवयानदर्शितसिद्धान्तरीत्या विरह एव न जातोस्तीत्यनागमनात् किन्तु गोरक्षायामेव स्थितत्वान्मिलनादिकानां वर्णनं ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गेहञ्जुषां गृहस्थानामैश्वर्यपराणामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अध्यात्मशिक्षयेति। आत्मनि आध्यात्मं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयज्ञानमित्यर्थः। तस्य शिक्षया सम्यगुपदेशेन साधनेनेत्थं कृष्णेन कर्त्रा शिक्षिताः गोप्यस्तस्य भगवदुपदिष्टात्मयाथात्म्यस्यानुस्मरणेन मननपूर्वकनिदिध्यासनेन ध्वस्तः जीवकोशः कोशवदावरकं कर्ममूलमज्ञानं यासां ताः तं भगवन्तम् अध्यगन् प्रापुः क्रमेण मुक्ता बभूवुरित्यर्थः॥ ४८॥

तदा तदुपदिष्टाध्यात्मानुस्मरणविरोधिमोहोपशमनाय मनसस्तदङ्घ्रिप्रावण्यं प्रार्थयमानाः प्राहुश्चेत्याह; आहुश्चेति। उक्तिमेवाह—त इत्यादिना। हे नलिननाभ! अगाधोऽपारो बोधः ज्ञानं येषां तैर्योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यं केवलं चिन्त्यमेव नतु दृश्यं संसारकूपे पतितानाम् उत्तारणायावलम्बमालम्बनभूतं ते तव पदाम्बुजं देहधारिणां नोऽस्माकं मनसि सदा उदियात् आविर्भवेत् यथावद्विषयीभवेदित्यर्थः॥ ४९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अध्यात्मशिक्षयेत्यादि। आत्मानम् अधि अध्यात्मं स्वमुद्दिश्येत्यर्थः। अध्यात्मं या शिक्षा तया कृष्णेन शिक्षिताः गोप्यस्तं कृष्णम् अध्यगन् प्राप्तवत्यः पुनस्तद्विश्लेषो यथा न भवति तथा स्थिता इत्यर्थः। अचिरान्मामवाप्स्यथेत्युद्धवद्वारा यदादिष्टं तस्यैवायं प्रपञ्चः कीदृश्यः तदनुस्मरणेन ध्वस्तोजीवभावो यासाम् एतास्तु मुनिरूपा इति बोद्धव्यम्॥ ४८॥

आहुश्चेत्यादि। हे नलिननाभ! ते तव चरणारविन्दं सदा जुषां नोऽस्माकं मनसि उदियात् अर्थात्तव मनसि तव मन एव नो गृहं स्यादित्यर्थः। तत्रैव यथा सदा वसाम इति प्रसादः क्रियतामिति विनयोक्तिः कीदृशं पदारविन्दं योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यं नतु साक्षाल्लब्धं संसारकूपपतितानां जनानाम् उत्तरणायावलम्बं तव मनसि चेदस्माकं गृहं जातं तदा नः किं नाभूदिति वाक्यार्थः॥ ४९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तेन कोवाऽधिकारः सम्पन्न इत्याकाङ्क्षायामाह—अध्यात्मशिक्षयेति। अध्यात्मशिक्षा आत्मनो ब्रह्मत्वज्ञानबोधाय युक्तिपूर्वकनिरूपणं तेन गोप्यः एवं भगवता शिक्षिताः ब्रह्मभावापन्ना अपि बोधकस्य भगवतः अनुस्मरणेन वा ध्वस्तः जीवकोशास्सन्तः व्यवधायकं स्वकीयमुपाधिरूपं लिङ्गशरीरं परित्यज्य तमेवाध्यगन् भगवद्रूपा एव जाताः॥ ४८॥

यथा भगवान् तेनान्तःपूर्णो भगवानेव जातः कोशस्थानीयो भगवानाधिदैविकः सहजशक्तिर्वा देहस्त्ववशिष्यते व्याप्तभगवदंशः तस्य प्रतिबन्धकत्वाभावाय भगवन्तं विज्ञापयामासुः आहुश्चेति भक्तानामेवं स्थितिः उत्तमा एवं भावश्च ब्रह्मात्मभावोऽस्माकं जात एव च इन्द्रियवर्गश्चातीतः अतः आधिदैविके मनसि तवावतीर्णस्य पुरुषोत्तमस्य पादयुगलं मनसि सर्वदा स्फुरतु तावता इयमवस्था स्थिरा भविष्यति एतदभावे ब्रह्मभावापन्नस्यापि सर्वे दोषाः सम्भविष्यन्तीत्याशयेनाहुः—हे नलिननाभेति। पद्मनाभत्वादयं ब्रह्मादीनामुत्पादकः तदनुवृत्त्यैव जीवानां स्थितिर्वा ब्रह्मभावेन तद्वत्तायां कृतघ्नता भवतीति तदभावार्थं प्रार्थितं इत्यर्थः। उपायेनाविर्भावं सम्पादयन्त्विति चेत्तत्राहुः—योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमिति। अगाधबोधैर्ज्ञानपूर्णैः बहिर्योगरूपसाधनयुक्तैरपि हृदि विचिन्त्यमेव नन्वेतादृशस्याविर्भावे किं प्रयोजनमिति चेत् तत्राह—संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बमिति। संसारकूपे निर्गमोपायरहिते यः पतति दूरादुच्चैः स्थितः याचककर्मणा नीचत्वं प्राप्नोति तस्य वैकुण्ठपदारोहणे अवलम्बनं भवति कर्मज्ञानादिकम् ऊर्ध्वगमने तन्निरालम्बनेन साधकमिति सर्वथा आलम्बनं मृग्यते स्वस्य बाधान्तरसम्भावनामाहुः—गेहञ्जुषामपीति। देहो वर्त्तत इति देहभागिनः गृहे योजयिष्यन्ति ततो गृहासक्त्या पूर्ववदेव प्राकृतत्वं भविष्यति अयमेव च कूपे पातः अतीति कदाचित् त्वत्कृपया देहसम्बन्धो न भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता इत्यपि सूचितं मनसि स्वयमेवोदियात् नोऽस्माकं सर्वासामेवं निष्कामतया गोप्यो मुख्याः भक्ता जाताः कामनिवारणार्थश्च ज्ञानोपदेश इति निरूपितम्॥ ४९॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
त्रयस्त्रिंशाध्यायविवरणम्॥ ३३॥८२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अस्याः पञ्चश्लोक्या आभ्यन्तरहेत्वर्थस्तु वैष्णवतोषिण्यां द्रष्टव्यः अध्यात्मशिक्षया एवं ज्ञानोपदेशेन शिक्षिताः प्रबोधिताः तदनुस्मरणेन तद्विरहोत्थतीव्रनिरन्तरध्यानसूर्येण ध्वस्तो जीवनकुमुदस्य कोशोऽन्तर्भागो यासां ताः तत्प्राप्त्याशामात्ररक्षितकिञ्चिन्मात्रजीवना इत्यर्थः। तम् अध्यगन् अधिगतवत्यः यः खल्वस्माकमजिज्ञासूनामपि रासारम्भे धर्मोप-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देष्टा उद्धवद्वारा च ज्ञानोपदेष्टा साम्प्रतमपि ज्ञानमुपदिशति सोऽयं स्वभावोऽप्यस्य दुस्त्यज एवेति प्रत्यभिज्ञातवत्य इत्यर्थः । जीवकोशो लिङ्गदेह इति व्याख्यातुं न सङ्गच्छते नित्यसिद्धानां सतां लिङ्गदेहाभावात् साधनसिद्धानामपि तासां कृष्णसम्भुक्तानामेतावत्कालपर्यन्तं प्राकृतलिङ्गदेहसत्तानभ्युपगमात् ॥ ४८ ॥

आहुश्च वक्रोक्त्या सेर्ष्यमूचुश्चेत्यर्थः । भोस्तत्त्वज्ञानाध्यापकशिरोमणे ! परमेश्वर ! साक्षान्मूर्त्तपरमात्मन् ! अस्माकं गृहवित्तकुटुम्बाद्यासक्तिमाधिकामवधार्य्यैव पूर्वमुद्धवद्वारा साम्प्रतं स्वयमपि यदज्ञाननिवर्त्तकज्ञानोपदेशेन चित्तं निर्मलयासि तदेष ते निरुपाधिक एव स्नेहोऽस्मासु मोक्षार्थकोऽवगतः किन्तु गोपस्त्रीजनानां दुर्मेधानामस्माकं हृदि कथमेतज्ज्ञानं तिष्ठेत् ब्रह्मादिगम्यं त्वच्चरणाचिन्तनमपि नायाति तस्मात्तदेव यथाशक्यं स्यात्तथा कृपयेत्याहुः—ते इति । योगेश्वरैरेव हृदि विचिन्त्यं वयं स्वकर्मफलसन्तापिताः कथं चिन्तयितुं शक्नुमः अगाधबोधैर्वयन्तु मन्दधियः संसारकूपेऽस्माकं संसारदुःखं निवर्त्तयितुं त्वं कृपया यतस्वेति भावः । गेहञ्जुषां गृहासक्तानामपि नः सदा मनसि उदयतामित्यन्तः कोप एव व्यञ्जितः इह खलु—

"न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः॥ इति
"न किञ्चित् साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ इति

"स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः" इत्यादिपरश्शतवचनैरवगततत्त्वा भक्ताः केऽपि ज्ञानफलं मोक्षं भगवता दत्तमपि नैवाददते सर्वभक्तचूडामणिभिराभिर्गोपीभिर्मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य ग्रहणं कथमुपपद्यतामतः प्राणप्रेष्ठमुखात्तदसह्यमध्यात्मं श्रुत्वा श्लोकेनानेन कोप एव व्यञ्जयितुमर्ह इत्यत एवमेव व्याख्या समुचिता यथाश्रुतोपस्थितार्थव्याख्यानमपि मोहिनीसधर्मणः शास्त्रस्यास्य सम्भवेदेव तत्तु स्पष्टमेव यद्वा भोः साक्षादज्ञानध्वान्तभास्कर ! तव एतैस्तत्त्वज्ञानातपैर्वयञ्ज्वलाम एव वयं हि चकोर्य्यस्त्वन्मुखचन्द्रज्योत्स्नयैव जीवामस्तस्मात् श्रीवृन्दावनमागत्य स्वीयरासादिविलासैरस्मान् जीवयेत्याहुः ते इति । योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यम् अस्माभिस्तु हृदुपरि कुचद्वये तत् धृत्वैव जीवितुमुत्सामहे नान्यथेति भावः । अगाधबोधैर्गम्भीरबुद्धिभिः तरलबुद्धिभिरस्माभिस्तु तच्चिन्तनारम्भ एव मूर्च्छासिन्धौ निमज्यते कुतस्तच्चिन्तनमिति भावः । किञ्च तत् चिन्तितं सत् संसारकूपादेवोद्धारकं ननु त्वद्विरहसमुद्रपतितजनानुद्धर्त्तुं समर्थमिति भावः वयं हि गोप्यो न संसारकूपे पतिताः आबाल्यादेव त्यक्तगृहपत्यादिसंसारसुखत्वात् किन्तु त्वद्विरहाम्बुधावेव ननु तर्ह्यागच्छत द्वारकामेव तत्रैव युष्माभिः सह विलसामस्तत्राहुः, मनस्यपि गेहं गेहरूपमास्पदं श्रीवृन्दावनं जुषां जुषमाणानां त्यक्तुमशक्नुवतीनामित्यर्थः । तत्रैव तव पिञ्छमौलित्वमुरलीमनोहरत्वादिमाधुर्य्याणामस्मद्रोचकत्वादिति भावः । तस्मादस्माकं तत्रैव चरणारविन्दम् उदियात् उदयतां व्रजभूमौ त्वद्दर्शनेनैवास्माकं सन्तापोपशमो ननु त्वत्स्मरणेन कुतः पुनरात्मज्ञानेनेति भावः ॥ ४९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्व्यशीतितम एषोपि दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनुस्मरणेन ध्वस्तः जीवकोशः जीवस्वरूपावरकाज्ञानमूलः जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसारो यासां ताः तं श्रीकृष्णमध्यगन् प्रापुः तत्तन्मुक्तिकाले प्राप्ते इति शेषः ॥ ४८ ॥

यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् गेहञ्जुषां गृहसेविनीनां सदा प्रतिक्षणमुदियात् आविर्भवेत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्व्यशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीकृष्णने जीव ईश्वर के यथावत् तत्त्वज्ञान के उपदेश कर के इस प्रकार गोपीन को शिक्षा कर इस शिक्षा को प्राप्त होकर गोपियों ने श्रीकृष्ण का निरन्तर ध्यान किया उस प्रेम पूर्वक ध्यान से गोपीन का अज्ञान नाश होगया अज्ञान के नाश होने से वे गोपीजन श्रीकृष्णको प्राप्त हो गई ॥ ४८ ॥

और गोपीजन श्रीकृष्ण के प्रति बोलीं कि-हे कमलनाभ ! अगाध अज्ञान वारे योगीश्वरों से हृदय में ध्यानके योग्य तथा संसार कूप में पडे भये जीवों के उद्धारका अवलम्ब एतादृश आपका चरणारविन्द गृहका सेवन करने वारी हमारे मन में सदा प्रकट रहो ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें ब्यासीके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः।

श्रीशुक उवाच।

तथाऽनुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः।
युधिष्ठिरमथापृच्छत् सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥
त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः।
प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥
कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित्।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहम्भृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥
हित्वाऽऽत्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानन्दसम्प्लवमखण्डमकुण्ठबोधम्।
कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म(ः)॥४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

त्र्यशीतितम एवञ्च स्त्रीणां कृष्णकथोत्सवे।
द्रौपद्यै कृष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरग्रहाः ॥

अव्ययं कुशलम् ॥ १॥

तत्पादेक्षया हृतमंहो येषां ते ॥ २ ॥

महतां मनस्तः सकाशान्मुखद्वारतो निस्सृतं क्वचित्कदाचिद्देहम्भृतां देहधारिणां देहकृच्चासावस्मृतिश्चाविद्या तां छिनत्तीति तथा तं देहकृदीश्वरस्तद्विषयाज्ञानच्छिदं वा ॥ ३ ॥

हि त्वेति पदद्वयम्. त्वा त्वां हि एव त्वामेव नताः स्मेत्यर्थः। कथम्भूतम् ? आत्मधाम्ना स्वरूपप्रकाशेन विधुताः निरस्ताः आत्मकृताः बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽवस्थाः यस्मिंस्तम् अतएवाऽऽनन्दसम्प्लवं सर्वानन्दकदम्बरूपम् अखण्डञ्चापरिच्छिन्नं यतो न कुण्ठः कुंण्ठितो बोधश्चिच्छक्तिर्यस्य तम् ननु एवंरूपता श्रीकृष्णस्य कुतः ? अस्मदादिवत्प्रतीतेरत आहुः कालोपसृष्टेति। कालेनोपसृष्टा विप्लुताश्च ते निगमाश्च तेषाम् अवने रक्षार्थमात्ता उपात्ता योगमायया आकृतिर्नराकारमूर्तिर्येन तं परमहंसानां गतिं त्वाम् अतस्तवैवं रूपत्वादस्माकञ्च त्वन्माययैतत्सर्ववैपरीत्या त्वामेव नताः स्मेति यद्वा त्वामिति प्रकरणाज्ज्ञातव्यम् त्वां नताः स्म किं कृत्वा हित्वा किम् आत्मधाम आत्मा शरीरं धाम गृहं तच्च तच्च देहदैहिकसङ्गं परित्यज्येत्यर्थः। समानमन्यत् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एवं श्रीगोपीनां प्रथमदिनगतं सम्भाषणमुपसंहरन् तेन अन्यदिनगतमपि प्रकारान्तरं लक्षयन् तासां यथाऽसौ स्वयमेव गुरुस्तथा स्वयमेव फलमिति बोधयित्वा पूर्वोपदेशतात्पर्यं व्यञ्जयन् ततो गौणत्वेनैव श्रीयुधिष्ठिरादिसम्भाषणमपि प्रस्तौति–तथेति। तथा तेन तासां प्रार्थनाप्रकारेण गोपीरनुगृह्य यतः स एव तासां गुरुरुपदेश्यो गतिश्च गम्यो नित्यप्राप्यः अथ तदनन्तरमेवेति तावत्कालं तद्विधानामप्यस्फूर्त्तेः अपृच्छत् एतत्पूर्वं तेषां प्रश्नमपि न कृतवान् किमुतान्यदित्यर्थः। एवं तासां प्रेष्ठत्वबोधनार्थमेव तदनुवादः क्रियत इति भावः अव्ययं व्ययाभावं हानिराहित्यं कुशलमिति यावत् ॥ १ ॥

एवं क्रमरीत्या लोकनाथेन सर्वलोकेश्वरेणापि परि सर्वतः पृष्टाः सुष्ठु नानोपहारादिना सत्कृताश्च अतस्तत्प्रसाददर्शनेन हृष्टमनसः सन्तस्तत्पादेक्षयैव तु हृतांहसो गतक्लेशास्ते श्रीयुधिष्ठिरादयः प्रत्यूचुः ॥ २ ॥

अशिवममङ्गलं तेषां कुतः कुत्र कस्माद्धेतोर्वा तेषां तु सदा सर्वत्र मङ्गलमेवेत्यर्थः। केषां ये तव चरणाम्बुजयोरासवं माधुर्यं चरणाम्बुजेति भक्त्या तव रूपगुणलीलासौष्ठवमित्यर्थः। अलमत्यर्थं कर्णपुटैः पिबन्ति प्रीत्या शृण्वन्तीत्यर्थः––ननु परमदुर्लभं तत्कुतो लभ्येत तत्राहुः–क्वचित्कदाचित् प्रेमोल्लाससमये महतां त्वद्भक्तानां मनसो मुखेन निस्सृतं मनःपरिपूर्त्यात्युद्रेकेण मुखद्वारा प्रकाशमानम् आसवशब्देन तस्य स्वतो मधुरत्वं मादकतया सर्वदुःखविस्मारकत्वञ्च ध्वनितम् अमङ्गलनाशं कैमुत्येन पुष्णाति। देहम्भृतामिति। अनेन देहस्य प्रत्यक्षतया तत्कर्तुः स्मृतियोग्यतोक्ता तथापि देहकृत ईश्वरस्य तव या अस्मृतिर्विस्मृतिः तच्छिदं यद्वा देहम्भृतां सदा विविधदुःखमयं देहं बिभ्रतां देहकृत् देहोत्पादिका चासावस्मृतिश्च त्वद्विस्मृतिः तच्छिदं सदा तत्स्मरणमङ्गलकरमित्यर्थः। तत्र त्वत्-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभावात्सम्भवत्येवेत्याशयेनाहुः-प्रभो! हे सर्वसामर्थ्ययुक्तेति यद्येवमन्यदापि तत्कदाचिदपि शृण्वताम् अमङ्गलं नास्ति तदा सम्प्रति कृपया त्वया स्वयं विस्तार्य्यमाणस्य तस्य श्रवणादप्यस्माकं किञ्चिदप्यमङ्गलं सुतरां नास्त्येवेति येषां च साक्षात्त्वद्दर्शनं येषु चेद्दशस्तत्कृपाप्रश्नः तेषां प्रागेवाशेषामङ्गलक्षयात् पुनस्तत् कुतो वर्त्तताम् अतः सदा मङ्गलमेवेति भावः ॥ ३ ॥

अतः सर्वोपेक्षया त्वामेव प्रपद्यामह इत्याहुः—हित्वेति। कालेत्यादि आत्तत्वं प्रकटितत्वं यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं इत्यादि श्रीमदुद्धववाक्येन सर्वोत्तमं नराकृतिसामान्यदर्शनेनान्यदुर्बोधमित्यर्थः । अत एव परमहंसानामेव गतिं गम्यं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्यत्तैः यद्वा आत्मधाम शुद्धस्वरूपं तदेव विशिनष्टि विधुतेत्यादिचतुर्भिर्विशेषणैः तादृशमपि तद्धित्वा तद्विज्ञानमनादृत्येत्यर्थः । त्वामेव नताः प्रपन्नाः स्म प्रसिद्धौ स्म इति विसर्गान्तपाठो वा नित्यमेव दृढं भजाम इत्यर्थः । कुतः परमहंसानामपि भजनीयं तत्रैव हेतुः कालेत्यादि तदवने निमित्ते तन्निमित्तीकृत्य आत्ताः सङ्गृहीताः योगमायाः सर्वे स्वरूपशक्तिविलासा यत्र तादृश्याकृतिर्यस्य तं व्याख्यान्तरे योगमायात्ता प्रकृतिरित्येव स्यात् यद्वा आत्मधाम निजनित्यलीलास्पदं श्रीगोलोकादिकं हित्वा आत्ता प्रकटिता योगमायाख्याचिच्छक्तिप्रधाना मूर्त्तिर्येन तम् आत्मधाम्नो विशेषणानि विधुतेत्यादीनि समानमन्यत् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

तत्पादेक्षाहतांहसः तत्पादसन्दर्शनहतपापाः ॥ २—३ ॥

आत्मधाम विधुतात्मकृतत्र्यवस्थम् अवस्था उत्पत्तिस्थितलय स्वतेजसा निर्धूतस्वकृतजन्मादि अवस्थम् अन्येषां सृष्ट्यादिकृत्स्वयं सृष्ट्याद्यविषय इत्यर्थः । कालोपदिष्टनिगमावययात्तयोग मायाकृतिं कालोप्लुतवेदाख्यक्षेत्रावसाने तद्रक्षणाय स्वाश्रयं योगशक्तिकल्पितदिव्यविग्रहम ॥ ४—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । गुरुस्तत्त्वोपदेष्टा भगवान् गोपीनां सङ्गतिं स्वपादारविन्दासक्तिं तथास्त्वित्यनुगृह्याथ युधिष्ठिरं सर्वान् सुहृदश्च प्रति अव्ययमारोग्यमपृच्छत् ॥ १ ॥

त इति । ते युधिष्ठिरादयः तस्य भगवतः पादयोरीक्षया दर्शनेन हृतं निरस्तमंहः पापममङ्गलञ्च येषां ते अत एव हृष्टं मनो येषां ते प्रत्यूचुः ॥ २ ॥

उक्तिमेवाह—कुत इति द्वाभ्याम् । त्वच्चरणाम्बुजासवं त्वत्पादाब्जकथामृतमित्यर्थः । आसववन्मधुरं विषयविस्मापनञ्च ये कर्णपुटैः श्रोत्रचषकैः पिबन्ति त्वच्चरणाम्बुजं ये ध्यायन्तीत्यर्थः तेषामाशिवम मङ्गलं कुतः नास्त्येवेत्यर्थः । आसवत्वरूपणात्पिबन्तीत्युक्तं प्रसिद्धासवादौत्कृष्ट्यं वक्तुं विशिषन्ति—महात्मनां सतः परिशुद्धान्मुखमेव पद्मं तस्मान्निस्सृतं निर्गलितं देहधारिणां देहकृत्स्वासावस्मृतिः देहकृदस्मृतिः देहसम्पादकमनाद्यज्ञानं छिनत्तीति तथा तं प्रसिद्धामृतं तु नैवंविधमितिभावः ॥ ३ ॥

तमिति । यस्य चरणाम्बुजामृतमेवाम्विधं तं त्वां नताः स्मः प्रणमामः कथम्भूतं परमहंसानां गतिं प्राप्यं मुक्त्युपायभूतं च तदुपयुक्तं सौशील्यं वात्सल्यञ्चाहुः—कालेनोपसृष्टो विप्लुतो निगमो वेदः तस्यावने निमित्ते रक्षणार्थं वैदिकधर्ममर्यादापालनार्थमित्यर्थः । आत्ता परिगृहीता योगमायया स्वाश्चर्यशक्त्या येनाकृतिर्विग्रहो यस्य तं योगमायेत्यनेनाकृतेरकर्मायत्तत्वमुक्तम् आत्तेत्यनेन स्वेच्छयैवोपात्तत्वं यद्यपि सङ्कल्पमात्रेण निगमविरोधिदुष्कृद्विनाशसम्भवस्तथाप्याश्रितवात्सल्यात्सौशील्याच्चात्त योगमायाकृतिरितिभावः आश्रितकार्योपादकज्ञानगुणयोगमाहुः अखण्डः अविच्छिन्नः अप्रतिहतः बोधः अनिष्टपरिहारेष्टप्रापणाद्युपयुक्तज्ञानं यस्य तं प्राप्यत्वोपयुक्तं गुणमाहुः, आनन्दसम्प्लवमानन्दप्रवाहरूपं प्राप्यवैलक्षण्यमाहुः—तिस्र अवस्थाः उत्पत्तिस्थितिसंहृतयः आत्मधाम्ना स्वतेजसा विधुता, निर्धूताः आत्मकृताः स्वकृताः तिस्र अवस्थाः यस्य तम् अन्येषां सृष्ट्यादिकृत स्वयं सृष्ट्याद्यविषयश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—३ ॥

हित्वेति । आत्मधाम शुद्धस्वरूपं तदेव विशिनष्टि विधुतेत्यादि चतुर्भिर्विशेषणैः । तादृशमपि तद्धित्वा तद्विज्ञानमात्रेत्यर्थः । त्वामेव नताः प्रपन्नाः स्म प्रसिद्धौ स्म इति विसर्गान्त पाठो वा नित्यमेव दृढं भजाम इत्यर्थः । कुतः परमहंसानामपि गतिं भजनीयं तत्र हेतुः कालेत्यादि तदवने निमित्ते तन्निमित्तीकृत्य आत्ताः संगृहीता योगमायाः सर्वाः स्वरूपशक्तिविलासा यत्र तादृश्याकृतिर्यस्य तं व्याख्यान्तरे योगमाययाऽऽत्ताकृतिरेव स्यात् ॥ ४—८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुस्त्रिंशे साधनानां मुख्यं साधनमीर्यते ।
कीर्त्तनं सरसत्वाय स्त्रीभिः स्त्रीणां निरूप्यते ॥
सर्वसाधनसम्पत्तिः कृष्णानुग्रहपूर्विका ।
तदभावे नैवसिद्ध्येदित्यनुग्रहवर्णनम् ॥
अनुग्रहस्य स्थिरता सबुद्ध्यैव हरौ भवेत् ।
माहात्म्यज्ञानतः पुष्टास्तुल्या कार्यक्षमा भवेत् ॥
सर्वशक्तियुतः कृष्णः श्रोतव्य इति सिद्ध्यति ।
शक्तीनामप्यभीष्टश्च सज्ञानस्तुतिभावतः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्वाध्याये गोपीनामुपदेश उक्तः प्रार्थना च अनुग्रहस्त्ववशिष्यते तदत्र तासामनुग्रहं कृतवानित्याह—तथानुगृह्योति तथा तैर्यथा प्रार्थितं तथैव तद्धृदये स्वचरणारविन्दं स्थापयित्वा युधिष्ठिरमथापृच्छदिति सम्बन्धः भगवतः तथाऽनुग्रहे हेतुमाह—गोपीनां स एव गुरुर्गतिः फलञ्च फलसाधनरूपत्वात् तासामन्य उपायो नास्तीति स्वचरणारविन्दं स्थापितवानित्यर्थः । गोपिका उत्तमाधिकारिण्यः पुष्टिस्थाः तदनु मर्यादायां युधिष्ठिरः श्रेष्ठः अतस्तदनन्तरं युधिष्ठिरोऽनुगृहीतः ततः सर्वांश्च सुहृदः अव्ययमपृच्छत् अव्ययशब्देन कुशलं ज्ञानमप्युच्यते तेन पूर्वं मनसा तेभ्योपि ज्ञानमुपदिष्टमिति लक्ष्यते तस्य पुनः प्रश्नस्थिरीकरणार्थम् अनेन उत्तमादयः सर्व एवानुगृहीता इत्युक्तम् ॥ १ ॥

ततस्ते स्वाधिकारं प्रकटयन्तः प्रत्युत्तरमुक्तवन्त इत्याह—त एवमिति । प्रश्नेनापि महान् सन्तोषो जात इति ज्ञापयति लोकनाथेन परिपृष्टा इति । महतः प्रश्नमात्रमपि सन्तोषजनकं प्रकृते त्वाधिकमप्यस्तीत्याह—सुसत्कृता इति । आसनादिकृतः सत्कारः अनेन कायिकपूजा निरूपिता ततः प्रत्यूचुः पूजितवाणीं निरूपितवन्तः कायवाङ्मनसां गुणमुक्त्वा दोषाभावमाह—तत्पादेक्षाहतांहस इति । भगवच्चरणारविन्ददर्शनेन हतपापाः ॥ २ ॥

यद्भगवता पृष्टं कुशलमस्तीति तत्रोत्तरमाहुः—कुतोऽशिवमिति । अशिवसम्भावनायां कुशलप्रश्नः सङ्गच्छते अन्यथा निस्सन्दिग्धे प्रश्नो व्यर्थः स्यात् यद्यपि संसारित्वेनाकुशलं सम्भवति तथापि सर्वाकुशलनिवर्त्तकसाधनस्य निरन्तरमनुष्ठानात् कथमशिवमित्यभिप्रायेणाहुः—कुतः अशिवमिति । तत्किं साधनमित्याकाङ्क्षायामाह—त्वच्चरणाम्बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिस्सृतमिति । परमानन्दस्य तव चरणो भक्तिमार्गप्रवर्त्तकः अम्बुजमिति सुखसेव्यः तत्रत्यो मकरन्दरसः रसात्मको भगवान् सर्वत्रैव वर्त्तत इति ब्रह्मानन्द एव मार्गान्तरेण समानीतः देहाद्यभिमानवतामपि देहादिविस्मारकत्वेन आसवशब्दवाच्यो भवति स स्वभावत एव परमानन्दरूपो दोषान्तरानिवर्त्तकश्च तत्रापि यदि ततोप्युत्कृष्टरसेन सम्मिलितो भवेत् तदा किं वक्तव्यं रसान्तरेण पुष्टस्सन् परमानन्दं प्रयच्छतीति वक्तुमाह—महन्मनस्त इति । अत्र भक्तिमार्गस्यायं सिद्धान्तः ब्रह्मानन्दः स्वेच्छया वस्त्रमिव सङ्कुचितात्मा शतगुणित इव घनीभूतः परिणतदधिवदन्यून आनन्दघनो भवति तदात्मको भगवच्चरणः स यदा भक्तिमार्गेण गृहीतो भवति तदा भगवद्भक्तानां कायवाङ्मनोभिः दृढं गृहीतः रसात्मकत्वाद्भक्तानामानन्दरूपं स्रवति स भक्तिरस इत्युच्यते सोपि शब्दब्रह्मणि भगवताऽऽदावुद्धृतः घटीकृतजलमिव महतां श्रवणस्मरणकीर्त्तनादिभिः इन्द्रियाघातैः तच्छिद्रद्वारा सरसो हृदि विनिविशति सतु भक्तिरसापेक्षयापि पुनः भक्तेन्द्रियैः पावितत्वात् निर्गलितः ततोप्यधिकरसः एवं सति यदा यदा वारम्वारं भगवद्गुणान् कीर्त्तयति चरणारविन्दमकरन्दरूपान् भक्तिमार्गानुसारेण गूढार्थरूपान् तदा महन्मनस्तः महन्मनसि स्थित्वा मुखनिस्सृतो भवति कचिदिति । अत्यन्तभक्तसङ्गे रसाविर्भावे च कदाचिदेव वदतीति तथा अलङ्कर्णपुटैरुत्तभितकर्णैरलमत्यर्थं पिबन्ति ननु दुर्लभोयं रसः कथं बहुपानसमर्थो भवेत् तत्राह—प्रभो इति । सहि सर्वसमर्थः तादृशा भक्ताः कोटिशो भवन्ति अतो भगवदाश्रये भूयानेव तादृशो रसः पीयत इति अशुभसम्भावनापि का अशुभं धर्मादेव निवर्त्तते ततो ज्ञानं ततः सवासनाऽविद्यानिवृत्तिः ततः केवलात्मा भगवन्निष्ठो भवति तदा आनन्दघनो भगवान् प्रकटो भवति । तत्र भक्त्या भक्तिरसः सर्वदोषनिवर्त्तकः नित्यं संसारविस्मरणहेतुः प्रादुर्भवति सोपि पूर्वोक्तप्रणालिकया एवं नित्यं पेपीयमानानामशुभसम्भावनापि बाधिता किञ्च देहाभिमाने विद्यमानेपि प्रयत्नमात्रेण गृहीते देहकर्त्री या स्मृतिः तामपि छिनत्तीति मूले गते देहत्वसम्भावनापि निरस्ता ॥ ३ ॥

एवं प्रश्नोत्तरमुक्त्वा भगवति स्वचिकीर्षितं विज्ञापयन्ति हित्वेति । आत्मधाम स्वगृहादिकं हित्वा देहं वा परमहंसगतिं त्वां नताः स्म इति सम्बन्धः । यथा कश्चित् पूर्वभावं परित्यज्य उत्तरभावग्रहणार्थं तद्दातारं नमस्यति हि त्वेति पदद्वयं वा आत्मनोपि धाम तेजोरूपं त्वां तस्मिन् पक्षे दोषाभावः पूर्वोक्त एवानुसन्धेयः नन्ववस्थात्रये विद्यमाने किं भगवन्नमनेनेत्यत आह—आत्मकृताः अन्तःकरणकृताः तिस्रोऽवस्थाः विधूताः दूरीकृताः येन तत्राहङ्कारमेव दूरीकरोति तत्र तत्कृतावस्थानात् दूरीकर्त्तुं कः प्रयासः ? न केवलमवस्थानिवर्त्तकत्वमात्रं तथा सति बीजभावेपि तदवस्थाभाव इति भगवतः को विशेषः स्यात् तत्राह—आनन्दसम्प्लवमिति । आनन्दस्य सम्प्लवः समापूरो यस्य सोपि चेत्परिच्छिन्नः स दोषस्तदवस्थ इति चेत् तत्राह—अखण्डमिति । तथापि लोके अज्ञातः परमानन्दो न पुरुषार्थ इति सुषुप्तौ तथोपालम्भात् अपुरुषार्थो भवेदित्याशङ्क्याह—अकुण्ठबोधमिति । न कुण्ठितः कुण्ठो बोधो यस्येति अनुभूयमानानन्दरूप एवेत्यर्थः । नन्वेतादृशः श्रुत्येकमात्रसमाधिगम्यः स्वानुभवः प्रकटः ब्रह्मानन्द एव भवति नतु परिदृश्यमानो भगवानिति चेत्तत्राह—कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमायाकृतमिति । कालेन वेदानां नाशे तत्प्रतिपाद्यधर्माणां तत्सम्बन्धिनां सर्वेषामपि अवने रक्षार्थम् आत्ता योगमायया आकृतिर्येन स एव धर्मरक्षार्थमेवमाविर्भूतः न त्वन्य इत्यर्थः । तर्हि कथं न सर्वैस्तथा ज्ञायत इति चेत् तत्राह—परमहंसगतिमिति । ये संसारादात्मनः पृथग्भावं जानन्ति कर्त्तुं च शक्नुवन्ति ते हंसाः ततोऽपि ये जीवानां गतिं भगवद्गतिं च विवेचितुं जानन्ति ते परमहंसाः तेषामेव गतिर्गम्य इत्यर्थः । अतः स्वभजनानुकूलतया कियन्तो धर्मा ज्ञाता इति तथाभूताः भगवद्भावार्थं त्वां नता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुहृद्भिः संस्तुतः कृष्णस्तद्भार्य्या द्रौपदीं प्रति ।
स्वस्वोद्वाहकथामूचुस्त्र्यशीतितम ईलिताम् ॥

यथा तासां मनःप्रसादोऽभूत्तथेत्यर्थः । सर्वेषामेव साधूनां

ऋषिरुवाच ।

इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुवत्स्वन्धककौरवस्त्रियः ।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स गतिर्भवेदेवं गोपीनान्तु गुरुर्गतिर्महती गतिरित्यर्थः । अव्ययं कुशलम् ॥ १—२ ॥

त्वच्चरणाम्बुजासवं ये कर्णपुटैः पिबन्ति तेषां देहभृतां देहधारिणां कुतोऽशिवमित्यन्वयः महतां मनस्तः सकाशात् मुखद्वारतो निस्सृतं देहकृच्चासावस्मृतिश्चाविद्या तां छिनत्तीति तथा तम् ॥ ३ ॥

हि निश्चितमेव त्वा त्वां नताः स्मः आत्मधाम्ना स्वविग्रहप्रकाशेन विधुताः खण्डिताः आत्मकृताः अविद्यानिर्मिताः अवस्थाः जीवानां त्रिगुणमय्योऽवस्था येन तम् अतः कथमकुशलमस्माकं सम्भवेदितिभावः । आनन्द एव सम्प्लवो निमज्जनं यस्य यस्माद्वा तं प्रत्युत त्वां दृष्ट्वा वयमानन्द एव निमज्जाम इति भावः । अखण्डः परिपूर्णः विकुण्ठः कालादिभिरकुण्ठितो बोधो ज्ञानं यस्य तमित्यस्मच्चित्तवृत्तीस्त्वच्चरणानुवर्त्तिनीस्त्वं जानास्येवेति भावः । कालेन उपसृष्टानां नष्टानां निगमानां वेदानां वेदोक्तमर्यादानाम् अवने पालने निमित्त एव आत्ता गृहीता योगमायया कृतिर्दुष्टनिग्रहशिष्टपालनलक्षणा लीला येन तमिति सर्वसुखप्रदमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णयुधिष्ठिरादिसम्भाषणं द्रौपदिरुक्मिण्यादिसम्भाषणञ्च वर्णयति त्र्यशीतितमे—गोपीनां गुरुः स्वप्राप्त्युपायोपदेष्टा गम्यते इति गतिः प्राप्यश्च भववान् यथा कृतार्थता स्यात् तथाऽनुग्राह्य अथ युधिष्ठिरं सर्वान् सुहृदश्च अव्ययं कुशलमपृच्छत् ॥ १ ॥

ते युधिष्ठिरादयः तत्पादेक्षया लोकनाथचरणदर्शनेन हतमंहो येषां ते ॥ २ ॥

हे प्रभो ! देहकृद्देहावलिङ्कृच्चासौ अस्मृतिः आत्मपरमात्मस्वरूपाद्यज्ञानं छिनत्तीति तथा तं महतां मनस्तः सकाशात् मुखद्वारतो निस्सृतं त्वच्चरणाम्बुजयोरासवमासववन्मधुरं त्वदितररागविस्मारणं कथामृतमित्यर्थः । ये क्वचित्कदाचित् कर्णपुटैरलमत्यर्थं पिबन्ति तेषां देहभृतां प्राणिनां कुतोऽशिवमकुशलं न कुतोपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हि हेतौ त्वत्कथाश्रवणस्यैवं फलमतः त्वा त्वां नतास्स्म कीदृशं परमहंसानाम् सारासारविवेकवतां गम्यते अनया इति गतिः उपायः गम्यते इति गतिः उपेयः तमुपायोपेयम् कालेनोपसृष्टस्य विष्णुतत्त्वस्य निगमस्य अवने रक्षणे निमित्ते आत्ता उपात्ता आविष्कृता योगमायया युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तत्सहितया मायया दयया आकृतिः स्वाभाविकी मूर्त्तिर्येन तम् अकुण्ठबोधं परिपूर्णज्ञानम् अखण्डमपरिच्छिन्नम् आनन्दसम्प्लवमानन्दसागरं स्वधाम्ना स्वतेजसा विधुताः आत्मकृता जीवोपकाराय स्वेनैव कृताः तिस्रः सृष्ट्यादिरूपा जाग्रदादिरूपा वा अवस्थाः यस्मिन् तम् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

गोपीन को गुरु तथा परम फलरूप श्रीकृष्ण भगवान् उपरोक्त प्रकार से गोपीन के ऊपर अनुग्रह करके पश्चात् युधिष्ठिर के प्रति और सर्व सुहृदन के प्रति कुशल क्षेम पूछते भए ॥ १ ॥

लोक स्वामी श्रीकृष्णने उन युधिष्ठिर आदि सुहृदन को इस प्रकार कुशल पूछा और उनका सर्व प्रकार सत्कार किया श्रीकृष्ण के चरणारविन्द का दर्शन से उनके पाप निवृत्त होगए तथा उनके मन प्रसन्न होगए पश्चात् श्रीकृष्ण के प्रति वे बोले ॥ २ ॥

हे प्रभो ! व्यास पराशर आदि महत्पुरुषों के मनसे उनके मुख द्वारा निकसे कथारूप अमृत का जो अपने कर्णरूप दोनान करके निरन्तर पीवते हैं उनको कहुं भी किसी कारण से भी अमङ्गल नहि होता वह कथामृत देहधारियों के देह कारी अनादि अज्ञान का छेदन करने वाला है और आपके चरणारविन्द के रस सदृश ध्यान का कारण है क्योंकि कथा श्रवण करने से हि आपके चरणारविन्द का प्रीतिरूप ध्यान होता है ॥ ३ ॥

हे भगवन् ! हम आपहि के शरणागत हैं आप कैसे हो कि जीव में बुद्धि सम्पादित जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति रूप तीन के प्रकार की अवस्था का निजस्वरूप के प्रकाश से आपने नाश किया है अर्थात् अज्ञान कृत जाग्रत् आदि अवस्था से आप रहित हो और आप निरवधिक आनन्द के प्रवाह हो और आप अखण्ड स्वरूप हो आपके ज्ञान का कभी संकोच न हि होता और काल करके नष्ट वेद मार्ग के रक्षा निमित्त आपने निज आश्चर्य शक्ति करके श्रीकृष्ण रूप दिव्य मूर्त्ति को अङ्गीकार किया है और सारासार विवेकि परमहंस जनोंके आप परम पुरुषार्थ फलरूप हो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रिषु लोकेषु गीताः ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच ।

हे वैदर्भ्य(१)च्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौसले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥
हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान् स्वयम् ।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

चैद्याय माऽर्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजावियूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कौसले हे सत्ये ! शैब्ये हे मित्रविन्दे रोहिणीनाम काचित्पट्टमहिषीतुल्या ॥ ६ ॥

हे अन्याः श्रीकृष्णस्य पत्न्यः ॥ ७ ॥

मा मामर्पयितुं सम्पादयितुं राजसु जरासन्धादिषु उद्यतकार्मुकेषु सत्सु अजेया ये भटास्तेषां शेखरिताः मुकुटवत्कृताः अङ्घ्रिरेणवो येन तेषां मूर्ध्नि पदं दधदित्यर्थः तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो ममार्चनायास्तु ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यथा श्रीयुधिष्ठिरादयोऽभिष्टुतवन्त इति एतत्प्रकारेण जनेष्वपि राजादिष्वभिष्टुवत्स्वित्यर्थः । याः अन्धकानां यादवानां कौरवाणाञ्च श्रीयुधिष्ठिरादीनां स्त्रियः पत्न्यः ताः समेत्य मिलित्वा याः कथा अगृणन् ताश्च त्रिलोकगीतास्ते तुभ्यं वर्णयामीति महानुग्रहवचनम् अतः परमश्रद्धया शृण्वित्यर्थः एवं नानास्त्रीणां नानाकथास्वपि वृत्तासु श्रीरुक्मिण्यादीनां द्रौपद्या सह तद्विवाहप्रसङ्गस्यैव कथनं श्रीमन्मुनीन्द्रस्य सावविशेषेण तस्यामेवादरात् तस्या एव महामाधुर्य्येण मुख्यत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

तत्र श्रीद्रौपदी तु सख्यविशेषात् परमकौतुकेन विवाहमेव पृच्छति—हे वैदर्भीति युग्मकेन । अच्युत इति प्रत्येकं सर्वासां तासां गृहतो विच्युतिराहित्याभिप्रायेण यद्यपि रमारूपत्वात् नित्यमेव श्रीभगवतो महिष्यो यूयमिति जानीमस्तथापि प्रकटलीलायां स्वेषु भक्तेषु या माया कृपा तया लोकमनुकुर्वन् यथोपयेमे तथेति स्वादरविशेषो व्यञ्जितः स्वकौतुकविशेषश्च नाऽस्मान् प्रत्येतद्ब्रूत तासां विवाहक्रमादिना ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वसम्भवेपि तत्तत्क्रमेण सम्बोधनं तत्रोपशेषक्रमापेक्षया तासु तिसृणां मुख्यत्वादादरेण हेशब्दप्रयोगः रोहिण्याश्च तासां मध्ये निर्देशः शताधिकषोडशसहस्रमहिषीमुख्यत्वेन ताभिस्तुल्यत्वात् प्रत्युत्तरन्तु विवाहक्रमादेव केवलं जाम्बवत्याः प्राक् श्रीसत्यभामाया उत्तरं तस्याः श्रीभगवत्प्रेमविशेषेण प्राधान्यात् श्रीभद्रामित्रविन्दयोश्च मिथो नामलिपिविपर्य्ययो लेखकभ्रमादेव ज्ञेयः पूर्वोक्ततद्विवाहप्रकारस्य बहुविरोधापत्तेः अतोऽग्रे श्रीलक्ष्मणोक्तावाद्यपद्यटीकायामपि यथा मित्रविन्दायां इत्यत्र भद्राया इति द्रष्टव्यम् ॥ ६—७ ॥

वेदकुर्वेदभावाद्या वन्दे श्रीकृष्णवल्लभाः ।
यासां वागर्थविवृतौ यत्कृपैव गतिर्मम ॥

ते राजान एवाजेयभटाः तेषां मूर्द्धाक्रमिणश्चरणरेणवोपि यस्य स इति यद्वा अजेया ये भटाः योद्धारस्तैरपि निजाजेयतार्थं शेखरितार्थं शेखरिता अङ्घ्रिरेणवोऽपि यस्य स इति सर्वोपरि प्रतिभटजेतेत्यर्थः । भागं स्वीयं मां यो निन्ये स्वीकृतवानित्यर्थः । तथानायासेनेति बोधयन् अजेयेत्यादिना सूचितं महावीरत्वमेव दृष्टान्तत्वेनाह—अजाश्च अवयश्च मेषाः तासां यूथान् स्वभागं मृगेन्द्र इवेत्यर्थः । एवं परिपाटीविशेषेण तत्तद्दूतकथनमसादृश्येन नेतुमयोग्यस्याप्यात्मनस्तत्तत्प्रकारेण नयनात् तत्कारुण्यभरबोधनार्थं ननु त्वमेव पूर्णा श्रीः पूर्णेनानेन भगवता कथं नानेन भगवता कथं नानेतव्येति चेत् तत्राह—तदिति । तस्य चरण एव श्रीनिकेत इति तत्प्रसादादेव मम तादृशत्वमित्यर्थः । मम मत्कर्तृकायार्चनाया अस्त्विति प्रार्थनया यद्वास्ययोग्यापि न स्यां कुतस्तत्पत्नीत्वमर्हामीति केवलं दासीत्वेन तत्पादाब्जसेवैव काचित्प्रार्थ्यत इति भावः । अन्यैः यद्वा सचासौ श्रीनिकेतचरणश्चेति तथा सः अयमेव निन्य इत्यस्य कर्ता तत्र यद्गादरण्यमित्यादिवद्भक्तिविशेषात् अन्यत् समानम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वर्णयामीति शुकवाक्यम् अजेयबलशेखरिताङ्घ्रिरेणुः अजेयबलवत्वादेव शिरोधृतपादरेणुः श्रीनिकेतचरणो मम श्रीमत्पादारविन्दपरिचर्य्यार्थम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । उत्तमश्लोकानां पुण्यकीर्त्तीनाम् उत्तमं श्रीकृष्णमित्थं जनेष्वभिष्टुवत्सु सत्सु परितः स्तोत्रं कुर्वत्सु सत्सु अन्ध-

(१) अच्युते इति वीर०पाठ०

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कानां कौरवाणाञ्च स्त्रियः समेत्य सङ्घीभूय मिथो गोविन्दस्य कथा अगृणन् कथयामासुः तास्त्रिषु लोकेषु गीताः कथाः वयं वर्णयामहे त्वं शृणविति शुकोक्तिः ॥ ५ ॥

इत्थं प्रतिज्ञाय तावत्ताः प्रस्तोतुं तं श्रीकृष्णपत्नीः प्रति द्रौपदी प्रश्नमाह—वैदर्भीतिद्वाभ्याम् । अच्युते इति वैदर्भीविशेषणं नित्यानपायिनीत्यर्थः । हे कौसल्ये ! सत्ये हे शैब्ये ! मित्रविन्दे ! रोहिणीनाम काचित्पट्टमहिषीतुल्या ॥ ६ ॥

अन्याः कृष्णपत्नीर्युगपत्सम्बोधयति—हे कृष्णपत्न्य इति । एतत् नोऽस्मभ्यं ब्रूत किं यद्वयं भगवान् श्रीकृष्णः स्वमायया स्वसङ्कल्पेन लोकमनुकुर्वन् यथा भवतीरुपयमे उदूढवानित्येतत् ॥ ७ ॥

एवमापृष्टासु तावद्रुक्मिणी प्राह—चैद्यायेति । मां चैद्याय शिशुपालायार्पयितुं दापयितुं राजसु चैद्यपक्षीयेषु उद्यतकार्मुकेषु उद्धृतचापेषु सत्सु अजेया भटास्तेषां शेखरिताः मुकुटवत्कृताः अङ्घ्रिरेणवो येन सः तेषां मूर्ध्नि पदं निदधादित्यर्थः । स भगवान् मृगेन्द्रः सिंहः अजानामवीनाञ्च यूथात् स्वभागमिव मां निन्ये आनीतवान् अत्रोद्यतकार्मुकराजन्ययूथस्याजाविन्यूथतुल्यताऽभिप्रेता तस्य भगवतः श्रीनिकेतचरणःश्रीमत्पादारविन्दं ममार्चनाय परिचर्यार्थमस्तु तच्छ्रीनिकेतचरणं सदाऽहं परिचरेयमिति प्रार्थना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे वैदर्भीत्यादि । यद्यपि श्रीकृष्णस्य श्रीरुक्मिण्यादिविवाहकथातिसुप्रसिद्धैव शतशः श्रुता च तथापि श्रीकृष्णे कस्याः कीदृशी श्रद्धा प्रीतिश्चेति सर्वासां हृदयं ज्ञातुं द्रौपद्या अयं प्रश्नप्रक्रमः हे वैदर्भीत्यादौ व्यतिक्रमो द्रौपद्या हर्षावेशवैवश्यसूचकः प्रत्युत्तरेतु क्रमः ॥ ६ ॥

अनुकुर्वन् स्वमाययेति स्वमायया स्वलीलया लोकम् अनुकुर्वन् लोकानुकरणमेव लीला ॥ ७ ॥

चैद्यायेत्यादि । तच्छ्रीनिकेनचरणोऽस्तु ममार्चनाय श्रीनिकेतः एवं तद्वत् चरणः श्रीनिकेतचरणः तदिति षष्ठ्यर्थेऽव्ययं तस्येत्यर्थः । ममापि श्रीत्वात् तस्य चरण एव मे निकेतः तदर्चनमेव काम्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

(अग्रिमश्लोकटिप्पणम्) एवं पुरुषाणां सर्वभावप्रतिपत्तिमुक्त्वा स्त्रीणामपि साक्षाद्भगवत्प्रपत्त्यर्थं पुरुषद्वारा जातायामपि तादृशी प्रपत्तिर्भगवत्स्त्रीषु दृश्यत इति । तस्या मूलकारणं द्रष्टुं सर्वाः स्त्रियो मिलिताः तास्ताभ्यः श्रुत्वा स्वयञ्च तथा जाता इति सर्वाः स्त्रियः पुरुषवदेवेति यदुपाख्यानं वृत्तं तदुपक्षिपति—इत्युत्तमश्लोकेति । उत्तमैः श्लोक्यत इति उत्तमानां तदेव प्रयोजनमिति । ततोऽप्युत्तमत्वमेव कर्त्तव्यमिति उत्तमश्लोकशिखामणिं भगवन्तमेव स्तुवन्ति सर्वे जनाः स्त्रीणां पुनः तदाभिज्ञत्वाभावात् तज्ज्ञानार्थम् अन्धकानां यादवानां कौरवाणां च स्त्रियः समेत्य मिथः गोविन्दकथाः अगृणन् तास्ते वर्णयिष्यामीति प्रतिजानीते ननु तावता किं स्यादित्याशङ्क्याह—त्रिलोकगीता इति । ताः कथाः लोकत्रयेपि गीताः अतः सावधानतयाऽपि शृणुविति सात्विकसाधनमिति नियोगः ॥५॥

तत्र प्रथमं द्रौपद्याः प्रश्नमाह—हे वैदर्भीति । अष्टस्त्रीणां प्रत्येकमन्यासां समुदायेन च सम्बोधनं सर्वभावेन भगवद्गुणज्ञानार्थं मूलं प्रकृतिः लक्ष्मीः ततोऽष्टप्रकृतयो रुक्मिण्याद्याः ततः षोडशविकाराणां सहस्रशः कार्यप्रकृतयः सर्वासु भगवतो याः लीलाः यथा वा तासां परिग्रहः तदनुसन्धानेन कृतार्थता भविष्यतीति तथा प्रश्नः अच्युत इति सर्वास्वपि रमणे न च्युतो भवतीति जीववैलक्षण्यं निरूपितं हे भद्रे ! हे जाम्बवति ! हे कौसले ! हे सत्यभामे ! हे कालिन्दीति ! हे मित्रविन्दे ! षोडशसहस्रस्त्रीषु मुख्या रोहिणी सैवाष्टमहिषीष्वपि कल्पान्तरम् अत एव क्रमदीपिकायां सैव गृहीता ॥ ६ ॥

हे कृष्णपत्न्यः ! इति साधारणीनां सम्बोधनम् एतदनुपदमेव पृष्टव्यं नोऽस्मभ्यं ब्रूत तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह—भगवानयं यथा उपयेमे इति आन्तरं भावमुत्पाद्य विवाहं कृतवानिति चेत् तत्राह—यथा लोकमनुकुर्वन्निति । लोकानुकरणं बाह्यप्रकारेण ननु सर्वान्तरो भगवान् कथं बाह्यप्रकारं करिष्यतीति चेत् तत्राह स्वमाययेति । असाधारणमायया बहिरपि स्वभावं प्रकटयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं वैदर्भी स्वविवाहप्रकारमाह—चैद्याय मार्पयितुमिति । राजा मत्पिता भ्राता वा यावद्दास्यति ततः पूर्वमेव नेष्यतीति तन्निराकरणार्थमुद्यतकार्मुका राजानो जाताः ततश्चैद्याय मामर्पयिष्यन्ति राजद्वारा एवं स्थिते अजेयभटशेखरिताङ्घ्रिरेणुः भगवान्निन्ये न जेयो भटापि येषां ते अजेयभटाः भटः पदातिः कीर्तिवक्ता दूतरूपो वैतालिको वा तेषां शेखरितः मुकुटेष्वधिरूढः अङ्घ्रिरेणुर्यस्य तादृशं भगवन्तं जेष्यन्तीति । दूरापास्तम् अत एव मां निन्ये निश्शङ्कार्थमाह—मृगेन्द्र इवेति । एवमावश्यकनयने हेतुः भागमिति । अन्येषामप्रयोजकत्वमाह—अजाविन्यूथादिति । अजानामवीनाञ्च समूहात् येपि सात्विका येपि राजसाः ते उभयेऽप्यप्रयोजकाः एवं पुरुषोत्तमत्वं प्रकटितमिति मम सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तच्चरणो ममार्चनायास्तु प्रत्यक्षमेव तत्र सर्वपुरुषार्थसत्त्वमित्याह—श्रीनिकेतेति । स्वभागत्वात् शरीरं स्वयमेव भोक्ष्यति तत्र प्रसङ्गात् आगतो जीवः भगवद्भक्तिमेव वाञ्छतीति निरूपितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

याः कथाः अगृणन् तास्त्रिलोकगीतास्तुभ्यं वर्णयामि ॥ ५ ॥

कौसले हे नाग्नजिति ! अच्युतो भगवान् वो यथा उपयेमे एतद्ब्रूत सुष्ठु अमायया सत्यं ब्रूतेत्यर्थः । यद्वा अमायया निष्कैतवेन यथोपयेमे ॥ ६ ॥ ७ ॥

चैद्याय चैद्यार्थं मा माम् अर्पयितुम् तत्र प्रक्षिप्तुं उद्यतकार्मुकेषु सत्सु अजेया ये भट्टा योद्धारस्तेषां शेखरिताः मुकुटवत् कृताः अङ्घ्रिरेणवोऽपि येन तेषां मूर्द्धसु पदं दधादित्यर्थः । अजा

सत्यभामोवाच ।

यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात् स तेन भीतः पिताऽदिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदेवं सीतापतिं त्रिनवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां पादौ प्रगृह्य मणिनाऽहममुष्य दासी ॥ १० ॥

कालिन्द्युवाच ।

तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाशया ।
सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं योऽहं तद्गृहमार्जनी ॥ ११ ॥

भद्रोवाच ।

यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान्निन्ये श्वयूथगमिवात्मबलिं द्विपारिः ।
भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमङ्घ्र्यवने(१)जनत्वम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

छागा अवयो मेषास्तेषां यूथात् निन्ये तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो ममार्चनार्थमस्तु ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥५॥
रोहिणी पट्टमहिषीसमा ॥ ६ ॥
अवशिष्टाः सर्वाः पृच्छति—हे कृष्णपत्न्य इति ॥ ७ ॥
मा माम् अजेयैर्ब्रह्मशिवादिभिर्भटैरन्यैः प्रबलैः सुरासुरादिभिश्च शेखरीताः मुकटवत्कृताः अङ्घ्रिरेणवो यस्य सः ॥८॥

भाषा टीका ।

ऋषिरुवाच ।

पुण्यकीर्त्ति नरों के शिखामणि श्रीकृष्ण को इस प्रकार सुहृद जन स्तुति कर हि रहे हैं इसी अवसर में यादवन की और कौरवन की स्त्रीजन मिलकर आपस में गोविन्द की कथा कहने लगीं ये कथा त्रिलोकी में गाई गई हैं मै उनका वर्णन करतों हुं हे राजन् ! तुम उनका श्रवण करो ॥ ५ ॥

द्रौपद्युवाच ।

हे रुक्मिणि ! हेभद्रे ! हे जाम्बवति ! हेकौसले ! हेसत्यभामे ! हे कालिन्दि ! हे शैब्यै ! हे रोहिणि ! हे लक्ष्मणे ! ॥ ६ ॥

हे कृष्णभार्य्याओ ! निजस्वरूपभावसे नहि चलायमान निरवधिक ज्ञानादि कल्याण गुण संपन्न श्रीकृष्णने निजमायासे लोक का अनुसार कर जिस प्रकार आपस में वे विवाह किया है इस वृत्तान्त को आप सब हमारे अर्थ कहिएगा ॥७॥

रुक्मिण्युवाच ।

शिशुपाल के अर्थ मोकों अर्पण कराने के लियें अपने २ धनुष धारण कर शिशुपाल के तर्फ के राजा लोग तयार हि रहे उसी समय जिनको कोई नहि जीत सके ऐसे शूरवीरन के मुकुट के सदृश जिसने अपने चरण की रज को किया अर्थात् शूरवीरन के मस्तक पर अपने चरण को धरके जैसे बकरो भेडन के झूण्डते अपने भाग को सिंह लेजाता है तैसे हि श्रीकृष्ण भगवान् उन राजान के झूण्डते मो को लेगए उस श्रीनिवास का चरणारविन्द मो को पूजनके वास्ते होए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सनाभेर्भ्रातुर्वधेन सिंहकृतेन तप्तं हृदयस्य तेन मे ततेन तातेन लिप्तमभिशापं दुर्यशोऽपमार्ष्टुं परिहर्तुमृक्षराजं जित्वा रत्नं स्यमन्तकमुपाजहारानीतवान् अथानन्तरं मत्पित्रे रत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मामदिशत ददौ दत्तामक्रूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

देहकृत् पिता अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वामिनं देवमीश्वरं सीतापतिं प्राज्ञायाविज्ञाय त्रिनवहानि त्रिनवाहानि हस्वश्छन्दोनुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् परीक्षितः सञ्जाता परीक्षा यस्य स परीक्षितस्तं साक्षात्सीतापतिरेवासाविति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरदर्हणतया समर्पितवान्, अहो तर्हि त्वमतिश्रेष्ठासि नेत्याह अमुष्याहं दासीति ॥ १० ॥

(१) जनीत्वम् इति वीर० सुबोधि० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सख्या अर्जुनेन तस्य गृहमार्जनी गृहसम्मार्जनकर्त्री ॥ ११ ॥

शुनां यूथगतं स्वबलिं द्विपारिः सिंह इवेति मे भ्रातृंश्च अपकुर्वतोऽपकारं कुर्वतो विजित्य श्रियौको लक्ष्मीनिवासः तस्याङ्घ्र्यवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, दत्ताया भयादपि दानमयुक्तं तत्राह—प्रभवे परमेश्वरायेति । वस्तुतस्तस्यैव सर्वमिति यथाकथञ्चित्तदर्पणमेव न्याय्यमन्यार्पणन्तु अन्याय्यमेवेतिभावः । यद्वा श्रीकृष्णाद्वीर्या स्वरक्षणार्थं दत्तां प्रतिश्रुतां ननु दत्तां तदलाभात् श्रीकृष्णायैवादिशत् एवं पितुरपराधोपि परिहृतः तदर्थमेवोक्तं सनाभीति। भ्रातृशोकतप्ततयाऽतिव्याकुलत्वेनोन्मादादेवाभिशापो दत्तः नतु ज्ञानपूर्वकमिति भावः। अत्र य उपाजहार अदाच्च यस्मै प्रभवे चादिशत तस्य तच्छ्रीनिकेतेत्यादि रुक्मिणीवाक्येनैव अन्वयो ज्ञापितः । यद्वा, य उपाजहार सोऽदात्तस्मै प्रभवे चादिशतेत्यन्वयः । अत्र श्रीरुक्मिणीवत्साक्षाद्दास्यायप्राधान्यञ्च तासां दास्यप्रधानात्कान्तभावादस्यास्तु सख्यप्रधानाद्युक्तमेव ॥ ९ ॥

प्रकर्षेणाज्ञात्वेति अज्ञानस्यातिरेक उक्तः तादृशयुद्धप्रवृत्तेः देहकृत्साक्षात्पितैवेति ऋक्षत्वेन तदसम्भावनानिरासार्थं देवपुत्रत्वेन कामरूपित्वादिति भावः । सीतापर्पि तस्या उद्धारार्थमेव तस्य सेवाविशेषलब्धा तस्यां भक्तिविशेषात् भक्तवात्सल्याभिप्रायाद्वा आसीत्तदष्टाविंशाहमिति प्रागुक्तेप्यत्र त्रिनवाहानि इति समाप्तिदिनाग्रहणात् अन्यत्तैः यद्वा परितः कृपया सर्वाङ्गेषु श्रीहस्तस्पर्शनादिनेक्षितः निरीक्षितः तथाच प्रागुक्तम् "अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शङ्करेण तम्" इति ॥ १० ॥

मा मां सख्या अर्जुनेन सहोपेत्य ॥ ११ ॥

भद्राख्यानेऽत्र मित्रविन्दा निर्णीतैव तत्त्ववादिसम्प्रदायपुस्तकेपि तथा दृश्यते ततश्च विन्दानुविन्दाविति भ्रातृद्वयेपि प्रागुक्ते भ्रातॄनित्यत्र बहुत्वं तदुपलक्षणत्वप्राप्तेः श्रियौक इति द्वे पदे सन्धिरार्षः तत्तु स्वपुरविशेषणं वा ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सनाभीति । भ्रातृवधतप्तहृदयेन तप्तेन तातेन रत्नेन सह ॥९॥

देहकृत पिता त्रिनवहानि सप्तविंशत्यहानि ॥ १० ॥

सख्या अर्जुनेन ॥ ११ ॥

द्विपारिः सिंह इव अपकुर्वतः भ्रातॄंश्च विजित्येत्यन्वयः ॥

॥ १२-१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सत्यभामोक्तिमाह—य इति । सनाभिर्भ्रातुः प्रसेनस्य वधेन सिंहकर्तृकेण तप्तं हृदयं यस्य तेन ततेनास्मत्पित्रा लिप्समापादितमभिशापं कुर्यशोऽपमार्ष्टुमपनेतुमृक्षराजं जाम्बवन्तं जित्वा रत्नं स्यमन्तकाख्यमुपाजहार आनीनवान् अथानन्तरं मत्पित्रे रत्नमदाद्दौ तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवेऽस्मत्स्वामिने श्रीकृष्णाय दत्तामक्रूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपि माम् अपिशब्दाद्रत्नमपि आदिशद्ददौ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ जाम्बवती जगौ—अज्ञात्वेति । देहकृन्मम पिता जाम्बवान् अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वस्वामिनं स्वकुलदैवतञ्च सीतापतिमज्ञाय अज्ञात्वेत्यर्थः ल्यबार्षः । अमुना श्रीकृष्णेन सह त्रिनवहानि सप्तविंशत्यहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया छन्दोभङ्गाभावाय ह्रस्व आर्षः शकन्ध्वादित्वात्पररूपं वा अयुध्यत् युयोध ततः परीक्षितः परीक्ष्याऽस्य सञ्ज्ञातेति तथा स मम पिता ज्ञात्वा सीतापतिरेवासावधुना यदुष्ववतीर्ण इति ज्ञात्वेत्यर्थः । पादौ प्रगृह्य पादग्रहणपूर्वकं प्रसाद्य मणिना सह मामर्हणमुपायनमुपाहरत् समर्पितवान् अहममुष्य भगवतो दासी यावदात्मभावि दास्यं कुर्यामिति प्रार्थना ज्ञेया ॥ १० ॥

अथ कालिन्दी जगौ—तपश्चरन्तीमिति । स्वस्य भगवतः पादस्पर्शनाशया पादसम्वाहनादिपरिचर्याचिकीर्षया तपः कुर्वन्तीं मां ज्ञात्वा सख्या अर्जुनेन सहागत्य मम पाणिमग्रहीत् इत्थं गृहीताऽहं तस्य भगवतो गृहमार्जनी गृहान् मार्जयन्तीति तथाभूता भवेयम् ॥ ११ ॥

अथ भद्रागीतिमाह—य इति । शुनां यूथगतं स्वबलिं द्विपारिः सिंह इव नृपानपकुर्वतः मे भ्रातृंश्च विजित्य यः श्रियौकः श्रीनिवासः मां पुरं द्वारकां प्रति निन्ये आनीतवान् तस्य श्रियौकसः अङ्घ्र्यवनेजनीत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वं ममाऽनुभवं प्रतिजन्म अस्तु स्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, दत्ताया भयादपि दानमयुक्तं तत्राह—प्रभवे परमेश्वरायेति । वस्तुतस्तस्यैव सर्वमिति यथाकथञ्चित् तदर्पणमेव न्याय्यमन्यार्पणन्त्वन्याय्यं भवेदिति भावः ॥ ९—११ ॥

भद्रास्थानेऽत्र मित्रविन्दा ज्ञेया अग्रे च मित्रविन्दास्थाने भद्रा लेखकभ्रमात् प्रागुक्तविवाहप्रस्तावविरोधात् तत्त्ववादसंप्रदायपुस्तके यथायुक्तमेव नामद्वयमस्ति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सत्यभामा वदति—यो मे इति । अस्याः केवलं मानोत्थ्याङ्गं एव भावः तद्यथा अपि दत्तां वाग्दत्तामपि भीतः पिता माम् अदिशत दत्तवान् भीतत्वे हेतुः प्रभवे समर्थाय उपासन्नप्रकारं सङ्कल्प्य केवलं प्रकृतकथाकथनाद्भावोऽभिव्यक्तः ॥ ९ ॥

प्राज्ञायेत्यादि । अमुं सीतापतिं प्रथमतश्च प्रकर्षेण अज्ञाय

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न ज्ञात्वा त्रिनवहानि सप्तविंशतिदिनान्यमुना अयुध्यत् पश्चात् देहकृत् पिता निजनाथदैवं निजानां भक्तानां नाथं च दैवं च तं ज्ञात्वा मामर्हणम् उपाहरत् अमुष्य श्रीकृष्णस्याहं दासी नतु प्रेयसीत्यभिमानं वहामीति भावः ॥ १० ॥

तपश्चरन्तीत्यादि । तद्गृहमार्जनी सेवान्तरसम्भावनायोग्यताऽपि मे नास्तीति भावः । दैन्यातिशयः ॥ ११ ॥

यो मामित्यादि । तस्य अङ्घ्र्यवनेजनत्वम् अङ्घ्र्यवनेजनी भावः अनुभवम् अन्वनतारम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्यपि द्रौपदी परिगणनां व्यत्यासेन कृतवती तथापि क्रमेणैव ताः स्त्रियः स्ववृत्तान्तं निरूपयन्ति, अतस्तदनन्तरभाविनी सत्यभामा स्ववृत्तान्तमाह-यो मे सनाभीति । सनाभिः सोदरो भ्राता तस्य वधो यद्यप्यन्यत्र जातः तथापि तद्वधेन तत्सहृदयः मम पिता अविचार्यैव भगवति क्षिप्तोऽभिशापः तमपमार्ष्टुम् ऋक्षराजं जित्वा अथ भिन्नप्रकारेण स्वयं प्रतिगृह्य पारिबर्हतया दत्तं रत्नं तस्मै मत्पित्रे उपाजहार ततो भीतो मत्पिता तेन रत्नेन सह मामादिश्यद्दत्तवान् यद्यपि तस्य भार्याः सिद्धाः तथापि प्रभुरिति अन्यस्मै दत्तामपि वाग्दत्तां "दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्" इति क्षत्रियविषयमेतत्

"नैतत्पूर्वैर्षयश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे।
यदन्यस्याऽभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते" ॥

इति मनुवाक्यं ब्राह्मणविषयकम् ऋषिपदप्रयोगात् किञ्च विवाहे बन्धूनामैकमत्यं मृग्यते तदैवाधिकारः ततोऽधिकारसम्पादनार्थमेव मां दत्तवान् अतः प्रायश्चित्तार्थं दत्ताहं दोषनिर्घातार्थं जातेति स्वार्थं नावशिष्टेति न किञ्चित्कामये इत्यर्थः । अत एव भगवतः सा प्रिया पित्रर्थमेव च व्यापृता अत एव तस्याः स्वर्गो नास्तीति पारिजातापहरणं स्वर्गे च नयनम् ॥ ९ ॥

जाम्बवतीत्याह प्राज्ञायेति-अज्ञाय अज्ञात्वा प्रकर्षेण ज्ञात्वा प्राज्ञाय कश्चिन्मनुष्य इति भगवन्तं ज्ञात्वा मम देहकृत् कन्यापिता महता पापेनैव कन्यापितृत्वं भवतीति अत एव दुःखायैवेति शास्त्रम् अतो भगवन्तं न ज्ञातवान् अमुमित्यग्रे प्रदर्श्याह, वस्तुतस्त्वयम् निज आत्मा नाथः स्वामी दैवं पूज्यश्च ननु तादृशो राम इतिचेत् तत्राह-सीतापतिमिति । पूर्वं सीतायै महद्दुःखं दत्वा ततस्तां बहुधा अवतार्य तदर्थं स्वयमप्यागत इत्यर्थः । अज्ञानं तावदेव यावद्भगवतः सान्निध्यं भवति तत्र त्रिगुणानां भेदाः सप्तविंशतितत्त्वानीति तत्तद्व्यवधानाद्भगवदज्ञानमिति तन्निराकरणार्थममुनाऽभ्ययुध्यत् ततो व्यवधानेषु गतेषु परीक्षिते परीक्षायां जातायां भगवानेवायमिति ज्ञात्वा अर्हणं पूजायोग्यां मां पादौ प्रगृह्य मणिना सह उपाहरत् एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह—अहममुष्य दासी । योहि स्वतन्त्रो भवेत् स कामयेत अहन्तु दासी दास्यव्यतिरेकेणान्यदस्याकामितं भवति ॥ १० ॥

ततः प्राप्ता कालिन्दी स्ववृत्तान्तमाह—तपश्चरन्तीं मामिति । अर्जुनादिप्रेषणं व्याजार्थं वस्तुतस्तु स्वमेवाज्ञाय सख्या सह उपेत्य पाणिमग्रहीत् एवं विवाहमुक्त्वा कामनामाह—योऽहं तद्गृहमार्जनीति मम तु कामना नास्ति स्वभावत एवाह कालिन्दी तद्गृहस्य मथुरायाः मार्जनी शोधिका तद्गृहं वा सूर्यमण्डलं ततः शोधयित्वा वा निर्गता वा अथवा गृहदासीत्वं स्वस्याः कामितमेव जातमिति निरूपयति ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरा मित्रविन्दा स्ववृत्तान्तमाह-यो मामिति । स्वयम्वरे उपेत्येति पूर्वं स्वत एवासक्तापि भ्रात्रा निवार्य स्वयम्वरे योजिता ततः स्वयम्वरे स्वयमुपेत्य सर्वानेव विजित्य पैतृष्वस्रेयोवाहमिति स्वभागत्वादन्यभागमन्यो गृह्णन् श्वाभवतीति श्वयूथगमिव द्विपारिः सिंहः धर्मभूरक्षकानपि राज्ञो जयतीति एवं भ्रातृनपकुरुतः विजित्य यद्यपि विन्दानुविन्दौ द्वावेव प्रतिकूलौ तथापि तत्पक्षपातिनोऽन्येपि गोत्रजा इति भ्रातृनिति बहुवचनं चकारादन्येपि प्रतिकूलाः सूचिताः ततः स्वपुरं निन्ये द्वारकां नीतवान् अनेन मध्ये विघ्नो निवारितः श्रियौकः इति पुरस्य सर्वसमृद्धिरुक्ता ततः कामितमाह तस्य अङ्घ्र्यवनेजनीनत्वम् अनुभवं जन्मनि जन्मनि भवतु अङ्घ्र्यवनेजनी पादप्रक्षालनकर्त्री एतत्कामितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सनाभेर्भ्रातुः प्रसेनस्य वधेन तप्तं हृत् यस्य तेन ततेन तातेन हेतुना लिप्तम् अभिशापं कलङ्कम् अपमार्ष्टुं परिहर्तुम् ऋक्षराजं जित्वा रत्नं स्यमन्तकमुपाजहार आनीतवान् अथानन्तरं मत्पित्रे रत्नमदात् तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे यस्मै श्रीकृष्णाय मामादिशत् ददौ दत्ताम् अन्यस्मै दातुं प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

देहकृत् मत्पिता अमुं निजनाथश्चासौ दैवमीश्वरश्च तं प्राज्ञाय अविज्ञाय त्रिनवहानि त्रिनवाहानि ह्रस्वश्छन्दानुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुना सह अभ्ययुध्यत ततश्च परीक्षितः परीक्षा सञ्जाता यस्य स सीतापतिरेवासाविति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत् अहो तर्हि त्वं पुरावृत्तकथास्वस्माभिः श्रुतचरी रामावतारोत्पन्ना श्रीरामाय दातुं प्रतिश्रुता तेनैकपत्नीव्रतधरेण तदानीं न स्वीकृता इदानीन्तु बहुपत्नीव्रतधरेण तेनैवानेन स्वीकृता तस्मात्त्वमतिश्रेष्ठासीत्यतः सलज्जमाह—अमुष्य दासीति ॥ १० ॥

सख्या अर्जुनेन ॥ ११ ॥

शुनां यूथगतं स्वबलिं द्विपारिः सिंह इव मे भ्रातॄंश्चापकुरुतः अपकुर्वतो विजित्य श्रियौकः लक्ष्मीनिवासो यः स्वपुरं मां निन्ये तस्य अङ्घ्र्यवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वम् अनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सनाभेर्भ्रातुः प्रसेनस्य वधेन सिंहकृतेन तप्तं हृद्यस्य तेन मे ततेन तातेन लिप्तमभिशापं मणिग्रीवो वनं गतो मे भ्राता प्रायः कृष्णेन मण्यर्थं हत इत्येवं दुर्यशः अपमार्ष्टुमपनेतुं ऋक्षराजं मणिग्राहिणं जित्वा रत्नं स्यमन्तकमुपाजहार आनीत

सत्योवाच ।

सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान् पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य क्रीडन् बबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥
य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्यान्निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

मित्रविन्दोवाच ।

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।
कृष्णे ! कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥
अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनिजन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वान् अथानन्तरं यः रत्नमदात् मत्पित्रे तस्मै प्रभवे श्रीकृष्णाय अक्रूरादिभ्यो दत्तां प्रतिश्रुतामपि मां तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता आदिशत ददावित्यन्वयः ॥ ९ ॥

देहकृत् मम देहकृत् जाम्बवान् अमुं श्रीकृष्णं निजनाथः स्वीययाच्यश्चासौ देव ईश्वरश्च तं सीतापतिं प्राज्ञाय अविज्ञाय त्रिनव अह्नानि अमुनाऽभ्ययुध्यत् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'(२-३-५) इति द्वितीया शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् परीक्षितः परीक्षा सञ्जाता अस्येति सः तारकादित्वादितच् सीतापतिरयमित्यमुं ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत् समर्पितवान् ॥१०॥

सख्या अर्जुनेन सहोपेत्य समीपं गत्वा स्वपादस्पर्शकाम्यया तपश्चरन्तीमाज्ञाय यः पाणिमग्रहीत् तस्याहं गृहमार्जनी गृहमार्जनकर्त्रीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

श्वयूथगं ग्रामसिंहसमूहमध्यगतम् स्वबालिं केसरी कन्यारूपं स्वीयं भागमित्यर्थः । द्विपारिः सिंह इव नृपान् मे भ्रातृंश्च अपकुर्वतः अपकारं कुर्वाणान् विजित्य श्रियोकः सम्पत्तिके तनं स्वपुरं मां यो निन्ये तस्य अङ्घ्र्यवेनजनत्वं चरण क्षालनकर्तृत्वम् अनुभवं प्रतिजन्म मे ममास्तु ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

सत्यभामोवाच ।

मेरा चाचा प्रसेन मणि को धारण कर वनमें गया उस को सिंहने मारगेरा उसभ्राता के वधसे मेरापिता के हृदय में संताप भया उसने श्रीकृष्णको यहकलंक लगाया कि कृष्ण ने मेरा भ्राताको मार गेरा उसकुयशको मिटावने केलिये श्रीकृष्ण भगवान् द्वारका वासियोंको साथ लेकर प्रसेन केखोज लेतेर वनमेंगये वहां प्रसेन को मरा देखकर सिंहका खोज देखा आगें सिंहको मरा देखकर भालु खोजदेखा उसको देखकर पर्वत की गुफामें जायकर श्रीकृष्णने आस्वान ऋक्ष राजाको जीतकर उसमणिको लायकर मेरे पिता को दिया यद्यपि मेरे पिताने अक्रूर आदिके अर्थ मेरा वाग्दान करा दियारहा तथापि श्रीकृष्णसे भय भीतहोकर पिता ने प्रभुके अर्थमें देदई ॥ ९ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

मेरे पिता जाम्बवान् ने श्रीकृष्णको निज स्वामी कुलदेव सीतापति श्रीराम रूप नहि जानकर सत्ताईस दिन पर्य्यंत श्रीकृष्णके साथ युद्धकिया अट्ठाईसवेंदिनमे पिताको यहपरिक्षा भई कि श्रीकृष्णको स्वामी जानकर श्रीकृष्ण के चरणार विन्द ग्रहण पूर्वक परिचर्य्यका साधन मानकर पिता ने मणि सहित मेरा समर्प्पण करदिया इस कारण मैं जाम्बवती उस श्रीकृष्ण की दासी हूं ॥ १० ॥

कालिन्द्युवाच ।

भगवान् के चरणारविन्दकी परिचर्या करने की आशा करके मै तप करती रही इस प्रकार मोको जान कर अर्जुन के साथ आयकर जिस श्रीकृष्ण ने मेरा हस्त ग्रहण किया है उसके गृह की बुहारी लगाने वारी दासी हूं ॥ ११ ॥

मित्रबिन्दा बोली श्वानों के झुण्डमें स्थित निज बल बकरी कों जैसे सिंह लेंजाता है तैसे हि स्वयंबर में आयकर राजान कों जीतकर तथा विरोध करने वारे मेरे भ्रातान को जीतकर जो श्रीनिवास मोकों अपने पुर में लेगया वा श्रीकृष्ण के चरणारविंद का प्रक्षालन करना मोकों जन्म जन्मान्तर में मिलो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तोक्षणो वृषभान् बलञ्च वीर्यञ्च सुतीक्ष्णशृङ्गाणि चाति शयितानि येषां तान् मे पित्रा कृतान् सम्पादितान् बलयिस्ते मां दातुं क्षितिपानां वीर्यस्य बलस्य परीक्षणाय तानति प्रसिद्धान् वीराणां दुर्मदं घ्नन्ति ये तांस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य दमयित्वा क्रीडन्ननायासेनैव बबन्ध अजतोकानजापत्यानि ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वीर्यमेव शुल्कं देयं यस्यास्तां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं गजाश्वादिसेनायुक्तां पुरं निन्ये ॥ १४ ॥

हे कृष्णे हे द्रौपदि ! तस्मिन्नेव चित्तं यस्यास्तां माम् अक्षौहिण्या सेनया सह सखीजनैश्च सह ॥ १५ ॥

येन पादसंस्पर्शेनाऽऽत्मनो मे नरकैवल्याख्यं श्रेयो भवेत् सः यद्वा येन कारणेनाऽऽत्मनो जीवस्य तच्छ्रेयः स एव पुरुषार्थः इति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उक्षणः उक्षणः क्षितिपवीर्य्यपरीक्षणायेति श्रीभगवत्प्राप्त्यर्थमेव तदिति पूर्वमेवोक्तं ह स्फुटं सर्वेषां साक्षादेवेत्यर्थः । क्रीडया बन्धने दृष्टान्तः, यथेति । शिशव इति बहुत्वम् आत्मानं सप्तधा कृत्वेति पूर्वोक्तानुसारेण अजतोकान् छागापत्यानि ॥१३॥

वीर्यशुल्कामिति । श्रीभगवता तथा तत्पितृकृतनिबन्धपरिपालनात् ॥ १४ ॥

मित्रविन्दास्थानेऽत्र भद्रापि निर्णीतैव ततश्च कैकेय्यै भ्रातृभिर्दत्ताम् इति प्रागुक्तेऽप्यत्र पिता दत्तवानिति भ्रातृभिः प्रतिश्रुतां सर्वसम्मत्या पिताऽऽहूयादादित्यभिप्रायेण स्वयमाहूय दाने हेतुः तच्चित्तामिति तत्रैव हेतुः कृष्णायेति सर्वचित्ताकर्षकत्वेन तत्संज्ञायेत्यभिप्रायव्यञ्जनाय तथापि तत्साक्षात् पत्युर्नामग्रहणं तत्र स्मारितेन स्वभागधेयेन तासां परमोन्मादप्रायत्वं बोधयति येनेदमसङ्कोचाद्वदन्तीति अथवा गुर्वादिनामग्रहणं लोकेष्वेव दोषाय केवलनाम्नस्तुच्छत्वादनादरापत्तेः श्रीभगवति तु गुणायैव महामहिमसूचकत्वात् परमादरापत्तेः "यस्य नाम महद्यशः" इतिश्रुतेः ॥ १५ ॥

अतोऽस्यैव पादयोः सम्यक् सम्वाहनादिना स्पर्शः कर्मभिर्भ्राम्यमाणायाः सत्या मे मम जन्मनि जन्मनि भवेत् भवतु इति नरलीलया सर्वमन्यपुरुषार्थवर्गमनादृत्य तत्र हेतुः यदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ नाग्नजिती गायति--सप्तेति । क्षितिपानां राज्ञां वीर्यस्य परीक्षणाय परीक्षार्थं मम पित्रा नग्नजिता कृतान् सम्पादितान् बलं वीर्यं प्रभावश्च सुतीक्ष्णशृङ्गाणि च तान्यतिशयितानि येषां तान् वीराणां दुष्टं मदं घ्नन्ति इति तथा तान्प्रसिद्धान् सप्त उक्षणः वृषभान् यथा शिशवो बालाः अजतोकानजापत्यानि तथा तरसा आशु निगृह्य दमयित्वा क्रीडनायासेनैव अबन्ध ॥ १३ ॥

यो भगवान् युद्धे राजन्याञ्जित्वा वीर्यमेव शुल्कं देयं द्रव्यं यस्यास्तां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं गजाऽश्वादिसेनायुक्तां मां निन्ये तस्य भगवतो दास्यं ममास्तु इति प्रार्थना ॥ १४ ॥

अथ मित्रविन्दागायनमाह--पितेति द्वाभ्याम् । हे कृष्णे ! द्रौपदि ! मे इति पूर्वोत्तरान्वयि पदं मम पिता स्वयमाहूय मम मातुलसुताय श्रीकृष्णाय तस्मिन् श्रीकृष्णे एव चित्तं यस्यास्तां मामक्षौहिण्या सखीजनैश्च सह दत्तवान् ॥ १५ ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य पादसंस्पर्शः पादसम्वाहनादिपरिचर्या मम प्रतिजन्म भवेत् अस्तु इत्थं प्रार्थनायां हेतुत्वेन पादसंस्पर्शं विशिनष्टि-येन तत्पादसंस्पर्शेनात्मनो मम कर्मभिः पुण्यपापात्मकैः भ्राम्यमाणायाः संसरन्त्याः श्रेयो निःश्रेयसं भवेत् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

क्षितिपानामन्येषां श्रीकृष्णस्य च वीर्यस्य परीक्षणाय तारतम्यज्ञापनाय ॥ १३ ॥ १४ ॥

कृष्णायेति साक्षात् पत्युर्नामग्रहणे तात्पर्यमिदं गुर्वादिनामग्रहणे लोकेष्वेव दोषाय केवलनाम्नस्तुच्छत्वादनादरापत्तेः । श्रीभगवति तु गुणायैव महामहिमसूचकत्वात् परमादरापत्तेः । "यस्य नाम महद्यशः" इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

कर्मभिर्भ्राम्यमाणायेति नरलीलावेशेन ॥ १६—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सप्तोक्षणेत्यादि । क्रीडन्निवेत्येकपद्यत्वोपादानेनैक एव बबन्धेत्यर्थः बद्धाऽऽत्मानं सप्तधा कृत्वा शिशव इति बहुवचनान्तेन दृष्टान्तेन शिशूनां स्वभावो दर्शितः ॥ १३ ॥

य इत्यमित्यादिना परेणान्वयः तद्दास्यं दासीभावः ॥ १४ ॥

पिता मे इत्यादि द्वाभ्याम् । अस्य पादसंस्पर्शः पादसम्वाहनम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नाग्नजितीत्वाह—सप्तोक्षण इति । अतिबलं वीर्यः पराक्रमः सुतीक्ष्णे शृङ्गे च येषां तान् सप्तव्यसनात्मकान् अत एव क्षितिपवीर्यपरीक्षार्थं पित्रा कृतान् यो हि व्यसनग्रस्तो भवति स कुतो भोक्ता भविष्यतीति स्वकन्याया भोगः सिद्ध्यत्विति पित्रा ते कृताः व्यसनानि च त्रिगुणात्मकानि अतो बलीवर्दास्तथा निरूपिताः वीर्ये सात्त्विकं बलं तामसं शृङ्गे राजसे किञ्च व्यसनानि धर्मादिभिर्निराकर्तुमशक्यानीति ज्ञापयितुं तेषां विशेषणं वीरदुर्मदहन इति वीराः शूराः राजानः वीर्ये धर्मस्थानीयमुक्तं तथापि दुरभिमानजनकत्वात् न व्यसननाशने समर्थमित्याभिप्रायेणाह—दुर्मदेति । वीराणां दुष्टं मदं घ्नन्तीति दुर्मदहनः अतस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य यतः व्यसनानामेव व्यसनं भवति ततः क्रीडन्निव लौकिकदयापारेणैव तन्निग्रहं कृत्वा हेत्वाश्चर्ये वैदिकैरपि दुर्निवार्यं कथं लौकिकेन निवारितवानिति लौकिकेऽपि प्रयासाभावमाह—यथा शिशवोऽजतोकानिति । बाला अजबालकान् बिभ्रतीति बालका एव बन्धनार्थं बिभ्रतीति तथाप्येकेन न

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भवतीति बहुवचनं व्यसनशान्त्यर्थं सप्ततन्तु यज्ञं बालकाः कुर्वन्तीति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

ततः स्वाभिलषिते सिद्धे पित्रैव दत्तां मां वीर्यमेव शुल्कं यस्याः दासीभिः सहितां राजन्यांस्तेषां चतुरङ्गिणीं सेनाञ्च पथि जित्वा मां स्वगृहं निन्ये कामतामाह—तद्दास्य- मस्त्विति ॥ १४ ॥

ततो भद्रा निरूपयति—पिता म इति । मम मातुलेयो भग- वान् श्रुतकीर्त्तिकन्येयं हे कृष्णे द्रौपदि ! कृष्णार्थं वा विशेषतो दाने हेतुः तच्चित्तामिति भ्रातृभिर्दत्तामिति वाग्दानार्थं भ्रातर एव द्वारकां गता इति ज्ञेयम् इदन्तु दानं सङ्कल्पपूर्वकम् अक्षौ- हिणीसख्यश्च दाने सह भावमापन्नाः ॥ १५ ॥

कामनामाह—अस्य मे पादसंस्पर्श इति । जन्मनिजन्मनि भवेदिति यदायदा भगवानवतीर्णो भविष्यति तदातदा लक्ष्मीवदहमप्यागमिष्यामीति ननु स्वयमेव तच्छक्तित्वाद्भवि- ष्यति किमिति प्रार्थ्यत इति चेत्तत्राह—कर्मभिर्भ्राम्यमाणाया इति । जीवस्वभावात्कर्मसम्बन्धः अन्यथा अन्यसम्बन्धिनी कथं भवेयं किमतो यद्येवं तत्राह येन पादस्पर्शेन तत्प्रसिद्धं ब्रह्मा- नन्दात्मकं श्रेयो भवति आत्मनः स्वस्यात्मगामि वा सप्तैता भक्तिभेदाः—

> अर्चनात्मा रुक्मिणी स्यात् श्रवणन्तदनन्तरा ।
> सर्वपापक्षयः पूर्वं यस्मादत्र निरूप्यते ॥
> एकान्ते च प्रदर्सेति तृतीया स्मृतिरुच्यते ।
> चतुर्थ्येव चतुर्थी स्याद्द्वितीया पञ्चमी मता ॥
> सर्वान् बलवतो दुष्टान् विनिवार्यैव कीर्त्तयेत् ।
> षष्ठीतु सप्तमी प्रोक्ता सप्तमी तद्विपर्यया ॥
> नमने पादसंस्पर्शः प्रतिवारं भवेदिति ।
> सख्यरूपात्वष्टमीयं महता विनिरूप्यते ॥

॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्त उक्षणः वृषभान् मे पित्रा कृतान् बलीयसे वराय मां दातुं सम्पादितानित्यर्थः । वीराणां दुर्मदं घ्नन्तीति तान् निगृह्य दमयित्वा क्रीडनायासेनैव अजतोकान् छागबाल- कान् ॥ १३ ॥

वीर्यमेव शुल्कं यस्यां तां मां दासीभिः सहितां चतुरङ्ग- सेनासहितां स्वपुरं निन्ये ॥ १४ ॥

मातुलपुत्राय कृष्णाय कृष्णे हे द्रौपदि ! ॥१५॥

कर्मभिरिति नरलीलतया स्वदैन्योक्तिस्तत प्रसिद्धं श्रेयः ॥१६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्षणः वृषान् विगृह्य इत्यनेन भगवतोपि बहुमूर्तित्वं सूच्यते ॥ १३ ॥

वीर्यमेव शुल्कं देयं द्रव्यं यस्यास्तां मां दासीभिः सह चतुरङ्गिणीं मत्पित्रा दत्तां सेनां वेतिशेषः यः पुरं निन्ये ॥ १४ ॥

हे कृष्णे द्रौपदि ! सेनया सखीजनैश्च सह ॥ १५ ॥

येन श्रीकृष्णेन हेतुभूतेन पादस्पर्शेन वा तत्प्रसिद्धं श्रेयः श्रीकृष्णभावापत्तिः आत्मनो जीवस्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सत्योवाच ।

राजानके बल परिक्षाके वास्ते मेरे पिता नग्नजितने अत्यन्त बल प्रभाव युत तथा अतिपैने सींग युत और वीर- नके दुष्टमदके नाश करने वारे पराक्रमी सात बैलोंका सम्पादन कियां रहे कि जो इन सात बैलोंको एक वारहि नाथि लेवेगा उनको कन्याका विवाह कियां जावेगा सो जैसे बालकलोग खेलते २ बकरियोंके बच्चोंको बांध लेतेहैं तैसेहि श्रीकृष्णने शीघ्रहि वशमें करके क्रीडा करते २ उन बैलोंको बांधलिया ॥ १३ ॥

इस प्रकार पराक्रमहि मेरे देनमें कर रहा उस मोको दासियोंके साथ और चतुरङ्गिणी सेनाके साथ पिताने श्री- कृष्णको अर्थ दिया पश्चात् मार्गमें राजानको जीतकर जो श्रीकृष्ण मोको द्वारकामें लेगया उनका दासी भावहि मोको होय ॥ १४ ॥

भद्रोवाच ।

हे द्रौपदि ! मेरे पिताने मेरे मामाके पुत्र श्रीकृष्णके अर्थ उसको स्वयं बुलायकर श्रीकृष्णमें मेरा मन रहा इस कारण अक्षौहिणी सेनाके साथ और सखीजनोंके साथ मोको देदिया ॥ १५ ॥

कर्मन करके अनेक योनियोंमे भ्रमण करने वारी मोको जन्मजन्मान्तरमें श्रीकृष्णके चरणारविन्द की परिचर्या होइ जिस परिचर्यासे आत्माका मोक्ष रूप कल्याण होता है ॥ १६ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राज्ञ्यच्युतजन्म कर्म श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया वृतः सुसम्मृश्य विहाय लोकपान् ॥१७॥
ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥
यथा स्वयम्वरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः ।
अयन्तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परम् ॥ १९ ॥
श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।
सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राज्ञि हे द्रौपदि ! यथा मित्रविन्दायास्तथैव ममापि चित्तं मुकुन्दविषयमासीत् सुसम्मृश्य सुविचार्य पद्महस्तया श्रिया वृतः किलातोऽपि मम चित्तं श्रीमुकुन्दे आसीत् ॥ १७ ॥

तत्र श्रीकृष्णप्राप्तावुपायमचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

यथा राज्ञि ! तव स्वयम्वरे पार्थस्येप्सया आप्तुमिच्छया कृतस्तथा मत्स्यं कारितवान् पाठान्तरे पार्थस्येषुणाऽपाकृतः तर्हीमामप्यर्जुन एव किं नाविध्यत्तत्राऽऽह—अयन्त्विति । स मत्स्यो बहिरेवाच्छन्नो नान्तरतः स्तम्भलग्नतयोर्द्ध्वदृष्ट्या संलक्ष्यतेऽयन्तु न तथा किन्तु स्तम्भमूले निहितकलशजले केवलं दृश्यतेऽतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति श्रीकृष्णव्यतिरेकेण न कस्यापि भेद्य इति भावः ॥ १९—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति सर्वोपरि परमानन्दमयमपि निजभागधेयविशेषकथनं तामिर्लज्जया संक्षिप्तं मन्वाना तत्र च श्रीद्रौपदी निजविवाहीयमं प्रकृष्टमिवं मन्वाना तर्कयान्ती तदूद्वयमपि परमतन्मदेन सहमाना तासां ज्येष्ठानां सप्तानाम् उत्तरसमासावकाशं प्राप्य सङ्कोचेन निजविवाहवृत्तं विस्तारयत्याह ममेति अच्युतस्य सर्वैश्वर्य्यपरिपूर्णस्य जन्म श्रीदेवक्यां तादृशमाविर्भावं कर्म च श्रीगोकुलक्रीडादिकं चकाराद्रूपादिकञ्च ननु मातुलेयत्वेन निकटत्वात्तस्य जामादिज्ञानेन भद्रायास्तच्चित्तता घटतैव त्वया तु कथं श्रुतमित्यपेक्षायामाह—नारदेति । मुहुरित्यस्योभयतोप्यन्वयः ह हर्षे ननु बहुवल्लभेऽस्मिंश्चित्तमयुक्तं सत्यं विचारेण तन्मात्रैकगतित्वादित्याशयेन तत्रात्मनो विचारमाह-किलेति । पद्महस्तयेति वैदग्ध्यादिकं ध्वनितं तच्च सुशब्देन संशब्देन च समर्थितमपि अत एव लोकपान् श्रीब्रह्मरुद्रादीन् विशेषेण दृक्पाताद्यकरणेनापि किम्वा विदूर एव हित्वा वृतो मुकुन्द एव क्षीरोदमथने अतो ममापि तादृग्विचारेण तास्मिन्नेव चित्तमभूदिति भावः । यद्वा मम चित्तं मुकुन्दे आस अतः सुसम्मृश्य चित्तावर्त्तनेन तमेव निश्चित्य विलासेन पद्महस्तया लोकपान् महाभूपतीन् विहाय मयाऽसौ वृतः एवमपि श्लेषेण तद्दृष्टान्तत्वं ध्वनितम् इति प्रथमं संक्षेपेणोक्तिः पश्चाद्विस्तरेण भविष्यति मतं निश्चयम् ॥ १७—१८ ॥

उपायमेवाह-यथेति । यादृशः कृतस्त्वत्पित्रा तादृशः कृतो मत्पित्रापीत्यर्थः । पार्थेषुणापाकृत इति पाठे यथा पार्थेषुणा यथा कृतः तथा श्रीभगवदिषुणेत्यर्थः । यद्यपि स्तम्भमूलत एवोर्द्ध्वदृष्ट्या दृश्योऽसौ ततो दृष्टापि दूरत एवावरणं भित्वा तन्मात्रमेव छेत्तव्यमिति समयेन पश्चाद्भ्राम्यत्तदनुसन्धानस्य दुष्करत्वात्त्वत्पितृकृतोपि दुर्वेध एव तथाप्ययं मत्पितृकृतस्तु तोपि दुर्वेध इत्याह-अयन्त्विति । सजले जलपरिपूर्णपरिखामण्डले जलगर्त्तमध्यस्थस्य स्तम्भमूलस्यागम्यत्वेन साक्षाददर्शनात् बिम्बदर्शनमात्रेण पूर्वमपि तदवस्थितिप्रदर्शानिश्चयादिति भावः ॥ १९ ॥

एतदाश्चर्य्यं लोभनञ्च ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

बहिश्छान्तःप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतो मत्स्यस्तिरोहितः मत्स्यप्रतिबिम्बत्वेन जलं दृश्यते प्रतिबिम्बेन बिम्बभूतं मत्स्यावस्थानं निरूप्य तत्र वधो दुष्करः मत्स्यप्रतिबिम्बम् ॥ १९-३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ लक्ष्मणागीतिं प्रपञ्चयति—ममापीत्यादिना । हे राज्ञि ! नारदेन गीतमच्युतस्य जन्मादिकं श्रुत्वा ममापि यथा मित्रविन्दायास्तथा ममापि चित्तं मुकुन्दे आसीदित्यर्थः पद्महस्तया श्रिया तदवताररूपया रुक्मिण्येत्यर्थः । वृतः किल अतोपि सुष्ठु विचार्य मम चित्तं मुकुन्दे आसेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

ज्ञात्वेति । हे साध्वि ! मम तमभिप्रायं ज्ञात्वा मम

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पिता बृहत्सेनो नाम दुहितृवत्सलः अतस्तत्र श्रीकृष्णप्राप्तावुपायमचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

कोऽसावित्यतस्तं प्रपञ्चयति—यथेति । हे राज्ञि ! यथा तव स्वयम्वरे पार्थेप्सया आर्जुनप्राप्तीच्छया त्वत्पित्रा मत्स्यः कृतः तथा अस्मत्पित्रापि कृत इत्यर्थः । तर्ह्यर्जुनएव किं नाविध्यत्तत्राह अयन्त्विति । स मत्स्यो बहिरेवाच्छन्नो नान्तः स्तम्भसंलग्नयोर्ध्वदृष्ट्या दृश्यते अयं तु न तथा किन्तु स्तम्भमूलनिहितकलशजले केवलं दृश्यतेऽतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति कृष्णमन्तरेण न कस्यापि भेद्य इति भावः । बहिराच्छन्नः प्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतो मत्स्यस्तिरोहितः स मत्स्यप्रतिबिम्ब एव जले दृश्यते प्रतिबिम्बेन बिम्बभूतमत्स्यावस्थानं निरूप्य तत्र वेधो दुष्कर इति । व्याख्यानान्तरम् ॥ १९ ॥

श्रुत्वेति । एतन्मत्स्ययन्त्रनिर्माणं श्रुत्वा सर्वतो दिग्भ्यः मत्पितुः, पुरमाजग्मुः कथम्भूताः ? सर्वेषां शस्त्राणामस्त्राणां च तत्त्वं याथात्म्यं प्रयोगोपसंहारौ आनन्त इति तथा उपाध्यायैः सहिताश्च ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

लक्ष्मणा परिपाट्यानुपूर्वेण कथयति—ममापीत्यादि । अपिशब्दः सविशेषकथनार्थं मया तु स्वयमेवासौ वृतः हे राज्ञि द्रौपदि ! तत्प्रकारमानुपूर्व्येण शृण्विति भावः ॥ १७–१८ ॥

यथा स्वयम्वरे राज्ञीति पुनराज्ञीति सम्बोधनान्तरं हर्षोत्कर्षद्योतकं यथा तव स्वयम्वरे तव पित्रा पार्थेच्छया मत्स्यः कृतः तथा मत्पित्रापि मम कृष्णे किन्त्वियान् विशेषः स तु बहिर्दृश्यते अयन्तु आच्छन्नः परं केवलं जले दृश्यत इति भावः ॥ १९—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लक्ष्मणा स्ववृत्तान्तं द्रौपद्यभिमाननाशायाह—ममापीति । सा हि स्वविवाहमुत्कृष्टं मन्यते राधावेधो हि दुर्लक्ष्यो भवति ततोऽप्यधिकश्चेद्भगवत्कृतोपि भवेत् ततो भर्तृसख्यं विहाय भगवत्सखीभवेदिति सा प्रथमं स्वमनःप्रीतिमाह—स एव सख्यं प्राप्नोति यस्य जन्मप्रभृति जन्मान्तरेषु वा भगवत्येव चित्तं भवति हे राज्ञीति सावधानतया श्रवणार्थं सम्बोधनम् अच्युतत्वं भजनीयत्वे मुख्यो हेतुः जन्मभक्तोद्धारार्थमेव कर्म तु भक्तकार्यार्थमेवेति श्रुत्वा कुलशीलौ वा मुहुर्नारदगीतमिति निर्द्धारार्थं प्रमाणानुवृत्तिरुक्ता मुकुन्दे चित्तमासेति तदेकप्रवणं जातम् अच्युतत्वादैहिकसुखदातृत्वं मुकुन्दत्वान्मोक्षदातृत्वमिति तथापि योगिगम्यः कथं स्त्रीमात्रस्य वरणीयो भवेत्तत्राह—पद्महस्तया किल वृत इति पद्मं हस्ते यस्या इति दीपमिव गृहीत्वा सर्वं दृष्ट्वा विचार्य ग्रहणं निरूपितं ननु तावता किं त्वयाऽन्यो ग्राह्य इति चेत्तत्राह—विहाय लोकपानिति । अन्ये लोकपाला अप्रयोजकाः सुदुष्टा इति ज्ञापितम् ॥ १७ ॥

यत्परं मनस्तस्मै देयमिति स्वयं दाने लज्जा भवतीति साधारणस्वयम्वरे च यः कश्चिद्गृहीष्यतीति पणबन्धो महान् कर्त्तव्य इति मम पिता मन्मतं ज्ञात्वा दुहितृवत्सलः यथाभगवानेव सिद्धो भवति तथोपायं कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

तमुपायमाह—यथा स्वयंवर इति । पार्थेप्सया अर्जुन एव गृह्णात्विति ततोपि मदीयो विशिष्ट इत्याह—अयन्तु बहिराच्छन्न इति स तु बहिर्दृश्यते परं जले तस्य प्रतिच्छाया उपलभ्यत इत्यर्थः । मदीयस्य तु जलेऽप्युपलम्भो नास्ति सर्वथा बहिराच्छन्न एव अतः पार्थस्याप्यगम्यं भविष्यतीति पितुरभिप्रायः ॥ १९ ॥

ततः सर्वे बलोन्नद्धाः समागता इत्याह—श्रुत्वैतदिति । आगमने तेषां बलमाह—सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञा इति । अस्त्रशस्त्रयोर्वैदिकलौकिकयोः क्षेपाक्षेपरहितयोर्वा तत्त्वं स्वरूपम् अत्र स्थित्वा प्रक्षेपे एवं लक्ष्यं भवतीति अस्मिन् वा शस्त्रे योजिते लक्ष्यवेध इति अकस्माद्विस्मरणे सभाकम्पे वा सोपाध्यायाः सहस्रश इति एकस्य भङ्गे अपरो गृहीष्यतीति स्वतस्तेभ्यो आदानेपि प्रतिष्ठा न भवतीति समागताः सर्व एव पित्रा पूजिताः परं तारतम्यानुसारेण तत्र तरतमभावे नियामकं वीर्यं वयश्च मिलितम् अन्यथा तदुपाध्यायानामेव पूजनं स्यात् तत्रैव भगवन्मन्त्राभिमन्त्रितं धनुः शरश्च तत्रैव स्थापितं ते समाददुः आदाने हेतुः वेद्धं पर्षदि सभायां यतो मद्विवः मत्कामाः ततस्तेषां भङ्गप्रकारमाह-धनुरेवादाय केचिदसज्जं तत्र हेतुः सज्जीकर्तुमनीश्वरा इति केचित्पुनः वेधमात्रमेव पणीकृतमिति सज्जीकरणमप्रयोजकमिति अन्यैर्बहुभिर्वा सज्जीकृतमेव धनुः आदाय कोष्ठपर्यन्तं ज्यामाकृष्य अमुना धनुषा हताः सन्तः पतिताः कर्णान्तं ज्याकर्षणं कर्त्तव्यं कोष्ठप्रदेशे तु ज्या तिष्ठत्येव तस्यैवान्ते समीपे कथञ्चिदानीतवन्तः तावतैव बलक्षयो जातः तथैव इति पतिताः तदनन्तरं स्वोपरि पतितेन धनुषा हता इत्यर्थः ॥ २०-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे राज्ञि ! मुकुन्दे चित्तम् आस आसीत् अतः पद्महस्तया मया लोकपालानपि विहाय मुकुन्द एव वृतः ॥ १७—१८ ॥

पार्थेप्सया अर्जुनप्राप्तीच्छया कृतः पार्थेष्वपाकृतः इति पाठे पार्थस्य इषुणा अपाकृतः विद्धः तर्हीममप्यर्जुन एव किं नाविध्यदतो विशेषमाह—अयन्तु परमचञ्चलो मत्स्यः सजले स्तम्भमूलगतजलसहितकलशे परं केवलं दृश्यते नतूर्द्ध्वमित्यन्वयः । अतो दृष्टिरधस्तादुपरि तु लक्ष्यमिति कृष्णव्यतिरेकेण न कस्यापि भेद्य इति भावः । तेन त्वत्पितृकृतो मत्स्यः खलु बहिराच्छन्नोपि स्तम्भसल्लग्नया ऊर्द्ध्वदृष्ट्या संलक्ष्यत एवेति तदनुसन्धानचतुरेणार्जुनेन स विद्ध एवेति भावः ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस आसीत् ॥ १७ ॥

तत्र मुकुन्दप्राप्तौ अचीकरत् कारयामास ॥ १८ ॥

पार्थेप्सया अर्जुनप्राप्तीच्छया यथा मत्स्यः कृतः तव स्वयम्वरे तथा मम स्वयम्वरेपीति तर्ह्यर्जुन एव किं नाविध्यत्तत्राह

पित्रा सम्पूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः।
आददुः सशरश्चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः ॥ २१ ॥
आदाय व्यसृजन् केचित् सज्यं कर्तुमनीश्वराः।
आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः ॥ २२ ॥
सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधाम्बष्ठचेदिपाः।
भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविन्दंस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥
मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम्।
पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत् पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तुशब्दो विशेषं दर्शयति तव स्वयम्वरे बहिरनाच्छन्नः अयं मम स्वयम्वरे प्रकृत[सु]सजले स्तम्भमूलपात्रे प्रतिबिम्बरूपेण परं केवलं दृश्यतं बहिराच्छन्नः साक्षाद्द्रष्टुमनर्हः अतस्तच्छेदे अकृष्ण एव समर्थ इतिभावः ॥ १९—२० ॥

भाषा टीका।

लक्ष्मणोवाच

हे राज्ञि द्रौपदि ! नारदजीने वारम्बार श्रीकृष्णका जन्म और कर्मका गान किया रहा उसको सुनकर तथा हस्त में कमल पुष्प धारन करने वारी लक्ष्मी ने सब लोक पालनको छोडकर भगवान् कोहि बरेहैं इस वृत्तान्तको अच्छीं तरह के विचारकर मेरा चित्त श्रीमुकुन्दमें रहा ॥ १७ ॥

हे साध्वि ! पुत्रीमें प्रेमवारे वृहत्सेन इस नामसे प्रसिद्ध मेरे पिताने मेरे अभिप्रायको जानकर श्रीकृष्णकी प्राप्ति होनेमें एक उपाय करवाया ॥ १८ ॥

हे राज्ञि ! जैसे आपके स्वयम्वरमें अर्जुनकी प्राप्तिकी वांछासे आपके पिताने मत्स्य कराया रहा तैसेहि मेरे पिताने कराया परन्तु आपके पिताका करायो भयो मत्स्य तो बाहिरकी तर्फसे हि ढका रहा भीतरकी तर्फ से न हि ढका रहा इस वास्ते स्तम्भके सहारेसे देखनेमें लखाई परे रहा और मेरे पिता का करायो भयो मत्स्य तो स्तम्भ के मूल में स्थित कलश के जल में हि केवल दीखता रहा इस कारण नीचे को दृष्टि और ऊपर को लक्ष्य होने से श्रीकृष्ण के सिवाय दूसरा उसका वेध नहि करसके हो ॥ १९ ॥

इस प्रकार के मत्स्य यन्त्र निर्माण को सुनकर सर्व शास्त्र अस्त्र के तत्त्व को जानने वारे और शस्त्र प्रयोगादि के शिक्षा करने वारेन सहित हजारों, राजा लोग सब १० दिशान ते मेरे पिता के पुर में आए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मत्स्यं वेद्धुम् पर्षदि संसदि मद्धियो मय्येव धीर्येषा-मिति अन्यथितरा न वेद्धुं शक्ता इति भावः ॥२१॥

तदेवाऽऽह—आदायेति। अमुना चापेन ॥ २२ ॥

नाविन्दंस्तदवस्थितिमिति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

यतो यत्नवान् असृजत् मुमोच स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत् परं केवलं पस्पर्श ज्ञानवानप्यर्जुनो बलेनापूर्ण इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

चापं तद्विशेषं मत्पित्रैव तत्र स्थापितमिति भावः। पर्षदि वेद्धुमिति प्रगल्भता मद्धिय इति वेधे प्रयत्नपरतोक्ता तथापि ॥ २१ ॥

एके बलिनः आकोटि चापस्यैकस्याङ्कोटौ ज्यामादौ निधाय पश्चादन्यस्यां योजयितुं तत्पर्यन्तं समाकृष्य स्थिता अमुना हताः ज्यायोजनाशक्त्योत्स्खलितेन चापेनैव हता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्बष्ठः अम्बष्ठदेशाधिपः ॥ २३ ॥

मत्स्यस्याभासं छायां विशेषेण महाभिनिवेशेन मुहुरीक्षित्वा केवलं पस्पर्शेति बाणैकदेशेनैव संयोगात् नतु तन्मध्यभागेन स्पर्शज्ञानन्तु बाणे तत्सङ्घर्षणचिह्नदर्शनात् तत्रार्जुनस्य प्रवृत्तिः श्रीभगवन्माहात्म्यविस्तारणाय ज्ञेया ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

पित्रेति। मम पित्रा वीर्यवयःस्थानाद्यनुरूपं सर्वे सम्पूजिताः मय्येव धीर्येषां ते मत्स्यं वेद्धुं पर्षदि, सभायां सशरं चापमाददुः (जहुः) मद्धिय इत्यस्यान्यचित्तत्वाच्च वेद्धुं नाशक्नुवन्निति भावः ॥ २१ ॥

तदेवाह—आदायेति। केचिद्व्यसृजन् लक्ष्यादन्यत्र प्रयुक्तवन्त इत्यर्थः। केचित्तु आकोटि धनुषः कोटिपर्यन्तं ज्यां समुत्कृष्य सज्जीकर्त्तुं ज्यासहितं कर्त्तुमारोपितज्याकं कर्त्तुमित्यर्थः। अनी-

राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ।
भगवान् धनुरादाय सज्यं कृत्वाऽथ लीलया ॥ २५ ॥
तस्मिन् सन्धाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।
छित्त्वेषुणाऽपातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥
दिवि दुन्दुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।
देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥
तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।
नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये सव्रीडहासवदना कबरीधृतस्रक् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्वरा असमर्था अमुना चापेन हतास्ताडिताः निपेतुः ॥ २२ ॥

सज्यमिति । अपरे जरासन्धादयस्तु वीराः सज्यं कृत्वापि लक्ष्यावस्थितिं नाविन्दन् मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञते (तिभावः) त्यर्थः ॥ २३ ॥

मत्स्येति । पार्थोऽर्जुनस्तु जले मत्स्याभासं मत्स्यप्रतिबिम्बं वीक्ष्य तदवस्थितिं मत्स्ययन्त्रावस्थानदेशं ज्ञात्वा यत्तो यत्नवान् बाणं व्यसृजन्मुमोच स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत् परं केवलं पस्पर्श ज्ञानवानप्यर्जुनो न वेद्धुं प्रबभूवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमप्रसिद्धानां स्वरूपमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह-सज्यं कृत्वेति । अपरे पूर्वोक्तेभ्यः अन्ये मागधो जरासन्धः अम्बष्ठो भगदत्तः हस्तिपकत्वात् चेदिपः शिशुपालः तथैव भीमो दुर्योधनः कर्णश्च तथापि तस्य मत्स्यस्य अवस्थितिं न विदुः क्व तिष्ठतीति ततोऽर्जुनः आच्छादनसहितस्य जले प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा मत्स्याभासं तत्र ज्ञात्वा अदकः स्थाने तिष्ठतीति निश्चित्य यत्तस्सन् पार्थः बाणमसृजत् तावताऽपि लक्ष्यं नाच्छिनत् परं पस्पर्श स्पर्शमेव सम्पादितवान् नरनारायणयोरेतावदन्तरं शक्तिद्वयमेकस्य पूर्णम् अपरस्यैका कथञ्चिदिति ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पर्षदि सभायां मद्धियः मयि धीः प्राप्त्याशा येषां ते ॥ २१ ॥

आकोटि चापस्याग्रपर्यन्तं ज्यां समुत्कृष्यापि तत्र निधातुमशक्ताः अमुना चापेनैव हताः ॥ २२ ॥

अम्बष्ठोऽम्बष्ठदेशाधिपतिः तदवस्थितिं नाविन्दन्निति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव नतु लक्ष्याभिज्ञतेति भावः ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं छायां वीक्ष्य विशेषेण महाभिनिवेशेन मुहुर्निश्चित्वा यत्तः यत्नपरस्सन् केवलं पस्पर्शेति तदेकदेश एव नतु तन्मध्यदेशे बाणसंयोगादिति भावः । स्पर्शज्ञानन्तु बाणस्य तत्सङ्घर्षणाचिह्नात् लक्ष्याभिज्ञानवत्त्वेपि तादृग्बलाभावादेव न तच्छेद इति केचिदाहुः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पर्षदि संसदि ॥ २१ ॥
अमुना चापेन ॥ २२—२५ ॥

भाषाटीका ।

वीर्यके अनुगुण अवस्थाके अनुगुण उन सब राजानका मेरे पिताने सत्कार किया मेरे विषयमें उन राजानकी बुद्धि हुई इस कारण सभामें मत्स्ययन्त्रवेधनके वास्ते बाण सहित धनुषको उनोंने उठाया ॥ २१ ॥

धनुषकी प्रतिञ्चा चढानेमें असमर्थ होकर के एक राजा औंने तो धनुषको लेकर छोड दिया और कैई एक राजा लोगे धनुषके द्वितीय छोरमें आरोपण करनेकी प्रतिञ्चा खींचकर स्थितती भये परन्तु आरोपण करनेमें असमर्थ होने ते उनके हस्तसे धनुष छूटकर उनहिके लगा इस कारण वे राजालोग गिर पडे ॥ २२ ॥

उपरोक्त राजानसे भिन्न भीमसेन दुर्योधन कर्ण और मगधदेशके अम्बष्ठदेशके चन्देरीदेशके वीरलोगोंने धनुष पर प्रतिञ्चातो चढादी परन्तु उस मत्स्यकी स्थितिको उनोंने नहीं जानी ॥ २३ ॥

जलमें मत्स्यके प्रतिबिम्बको देखकर और उसकी स्थितिको भी जान कर अर्जुनने सावधान होकर बाण छोडा परन्तु अर्जुनके बाणने मत्स्यका छेदन नहिं किया केवल स्पर्शमात्र किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अभिजिति सर्वार्थसाधके मुहूर्ते ॥ २६—२७ ॥

भगवत्प्राप्तिहर्षनिर्भरेणाऽऽत्मानमेवानुवर्णयन्त्याह द्वाभ्याम्-तद्रङ्गमिति । तत्तदा कलौ कलस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पद्भ्यां रङ्गं प्राविशं कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालां निवीय प्रावृत्य परिधाय च नीवीबन्धेन च कौशिकाग्र्ये उत्तमकौशेयवस्त्रे सव्रीडो हासो यस्मिंस्तद्वदनं यस्याः सा कबर्या धृताः स्रजो यया सा ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राजन्येष्विति युग्मकम् । वीक्ष्य विलासेन दृष्ट्वा अभिजितीत्यनेन मध्याह्नो ज्ञेयः अतस्तदुपरि रविस्थित्याऽधिकदुर्लक्ष्यत्वञ्च सूचितम् ॥ २५—२६ ॥

भुवि ये जयशब्दाः तैर्युतास्तत्समकाला दुन्दुभयो दिवि नेदुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण परमादरादिना हस्ताभ्यां गृहीत्वा नूत्ने इत्यादिकं विवाहे तदपेक्षत्वात् व्रीडा सभादिना अत एव हासः अन्तरानन्देन प्रसादमात्रं तद्युक्तं वदनं यस्याः इति वदनस्यैव तत्तद्धर्मत्वं नतु मम कृत्रिममित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवांस्तु विव्याधेत्याह—राजन्येष्विति । मानिषु साहङ्कारेषु राजन्येषु अप्रमानेष्वत एव निवृत्तेषु च सत्सु सूर्ये अभिजिति स्थिते (सति) सर्वार्थसाधके मध्याह्ने इत्यर्थः । लीलया अनायासेनैव तस्मिन् धनुषि विशिखं बाणं सन्धाय सकृदेव जले वीक्ष्य इषुणा मत्स्यं छित्वा न्यपातयत् ॥ २५—२६ ॥

भुवि जयशब्देन युताः (दुन्दुभयो)देवदुन्दुभयो नेदुः यदा दिवि दुन्दुभयो नेदुस्तदैव भुवि जयशब्दा बभूवुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भगवत्प्राप्तिजहर्षनिर्भरेणात्मानमेवानुवर्णयन्त्याह—तदिति द्वाभ्याम् । तत् तदा नूत्ने नवीने कौशिकाग्र्ये उत्तमकौशिकेये (कौशेये) वस्त्रे परिधाय सव्रीडो हासो यस्मिंस्तद्वदनं यस्याः कबर्या धृताः स्रजो यया सा अहं कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालां निवीय प्रगृह्य कलौ कलस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां पद्भ्यां रङ्गं प्राविशं प्रविष्टास्मि ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तद्रङ्गमाविशामित्यादि । अहमिति हर्षोत्कर्षं गर्वपरम् औत्सुक्यादात्मानं विशिनष्टि—कलनूपुराभ्यामित्यादि । २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं साधारणप्रसिद्धाविप्रसिद्धनिराकरणे जाते सर्व एव निवृत्ता इत्याह-राजन्येषु निवृत्तेष्विति । ततः कृष्णः किङ्करिष्यतीति शङ्कां वारयितुं भगवानित्याह-लीलया च सज्यं कृतवान् अनेनादित आरभ्य स्वयमेव सर्वं कृतवान् नत्वन्यकृतशेषः स्थापित इति ज्ञापितं लीलया मत्सन्तोषार्थं तस्मिन् सन्धाय विशिखमिति लौकिकन्यायेनैव मारितवानिति ज्ञापितं ततोऽर्जुनसन्तोषार्थं सकृन्मत्स्यं जले वीक्ष्य इषुणा छित्वा जलेऽपातयत् तस्मिन्नेव समये अभिजिल्लग्नं तेनैव सर्वे दोषाः परिहृता इति लौकिक एव प्रकार उक्तः ततो भगवता सर्वजीवाशक्यं कृतमिति इदमेकं चरित्रं लोके समुत्पन्नमिति सन्तोषाद्दिवि दुन्दुभयो नेदुः जयशब्दाश्च भूमावपि नरदुन्दुभयो जयशब्दाश्च ततो देवानां भगवान् स्वोत्कर्षं प्रकटीकृतवान् अतःपरं दैत्यवधं करिष्यतीति सन्तोषात् देवाश्चकारादन्येऽपि सिद्धादयः कुसुमासारान् मुमुचुः हर्षेण विकलाश्च जाताः ॥ २५—२७ ॥

ततः पणः सिद्ध इति मया वृत इत्याह-तद्रङ्गमाविशमहमिति द्वाभ्याम् । आत्मानं वर्णयत्येकेन द्वितीयेन स्वक्रियां विषयाः पञ्चविधाः शब्दादयः पञ्चापि मयि सन्तीति पञ्चविशेषणानि तादृशी अहं तद्रङ्गस्थानं प्रविष्टा यत्र विवाहो विवाहोत्सवः कलनूपुराभ्यामिति सशब्दान्याभरणानि निरूपितानि एतादृशपद्भ्यामुपलक्षिता कनकोज्ज्वलरत्नमालामिति रूपसम्पत्तिर्निरूपिता सा माला भगवतः कण्ठे देयेति स्वतुलयन्ती निरूपयन्ती स्वस्यैव रूपातिशयं निरूपयति—ततः कौशिकाग्र्ये पट्टवस्त्रद्वयम् एकं निवीयोपरिधृत्वा अपरं परिधाय चकारात् कञ्चुकवदपि कृत्वा अनेन स्पर्शोत्कर्षो निरूपितः सव्रीडहासवदनेति रसः आन्तरभावसूचिका हासो बहिर्मोहजनकरूपः कबर्या धृताः स्रजो ययेति गन्धः एवं सर्वगुणपूर्णा मुरारेरंसे स्वमालां निदध अग्रे रसशङ्काव्यावृत्त्यर्थं राज्ञो निरीक्षणं कृतवती ॥ वक्त्रमुन्नीय वक्त्रस्योन्नयने हेतुः उरुकुन्तलकुण्डलत्विड्गण्डस्थलमिति उरुकुन्तलानि यस्मिन् मुखे तत्र कुन्तलानां प्रतिबन्धव्यावृत्त्यर्थमुन्नयनं कुण्डलत्विड्युक्तगण्डस्थलमिति समदर्शने विद्युता हते इव नेत्रे कुण्डलकान्त्याघातात् विषयदर्शनेन समर्थे अनेन प्रदर्शनार्थं मुखवर्णनापि कृता किञ्च यथा तेषां प्रतिघातकत्वं न भवति तथा दृष्टवती तदर्थमाह—शिशिरहासकटाक्षमोक्षैरिति । शिशिरः सर्वतापहारी हासः उत्पन्न एव सर्वाह्लादकरः तत्सहिता ये कटाक्षमोक्षाः एकेन वशीकरणमपरेण हननमिति आदौ दर्शने न दोषाय सर्वानेव राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनैर्दृष्टिं प्रसारयन् तत्र भगवन्तं दृष्ट्वा तस्य मुरारेरंसे अनुरक्तहृदया सती मनोमालां दत्वा स्वमालां स्वप्रतिकृतिरूपां रत्नमालाम् अंसे विदधे ॥ २८—२९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अभिजिति मध्याह्ने इति तदा च मत्स्योपरि सूर्य्य इति अतिदुर्लक्ष्यत्वेऽपीति भावः ॥ २६—२७ ॥

तत्कालभवं स्वहर्षं स्मरन्ती तादात्विकं स्वयम्वरणं स्वस्य वर्णयन्त्याह-तद्रङ्गमिति द्वाभ्याम् । तत्तदा कलौ कलस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां कौशिकाग्र्ये उत्तमकौशेयवस्त्रे निवीय प्रावृत्य परिधाय ॥ २९ ॥

उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डलत्विड्गण्डस्थलं शिशिरहासकटाक्षमोक्षैः ।
राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुरारेरंसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥
तावन्मृदङ्गपटहाः शङ्खभेर्यानकादयः ।
निनेदुर्नटनर्तक्यो ननृतुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥
एवं वृते भगवति मयेशे नृपयूथपाः ।
न सेहिरे याज्ञसेनि ! स्पर्द्धन्तो हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥
मां तावद्रथमारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ।
शार्ङ्गमुद्यम्य सन्नद्धस्तस्थावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥
दारुकश्चोदयामास काञ्चनोपस्करं रथम् ।
मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥
तेऽन्वसज्जन्त राजन्या निषेद्धुं पथि केचन ।
संयत्ता उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिजिति सर्वार्थसाधके मुहूर्ते मध्याह्नसमये ॥ २६—२७ ॥

स्वशोभया श्रीकृष्णं वशीकर्तुं प्रवृत्तापि तत्कटाक्षविमोहिता स्वयमहमासमित्याशयेनाह द्वाभ्यामं तदिति । तत्तदा कौशिकाग्र्ये उत्तमकौशेये वस्त्रे निवीय प्रावृत्य परिधाय च सव्रीडो हासो यस्मिन् तद्वदनं यस्याः सा कबर्यां धृताः स्रजो यया साहं कलौ मधुरस्वनौ नूपुरौ ययोस्ताभ्यां कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालां प्रगृह्य रङ्गमाविशं प्रविष्टवती ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार अहंकारीयों का अहंकार का भंग होगया इसी कारण मत्स्यके वेधकरनेसे जब राजालोग निवृत्तहोगये तब भगवानने धनुषको लेकर उसपर प्रतिचा चढाकर विना परिश्रमके लीलाके साथ ॥ २५ ॥

अनंतर धनुषमें बाण का सन्धान कर जलमें एकवार मत्स्य को देखकर उस समय अभिजित नक्षत्र पर सूर्य्य का स्थिति रही तबहि बाणसे मत्स्यको छेदनकरके उसको नीचे गिरा दिया ॥ २६ ॥

मत्स्यको वेधन होनेपर स्वर्गमें जयध्वनि के साथ दुन्दुभि वजने लगी और हर्षसे विह्वलहुए देवताओंने भूमि पर पुष्पन की वर्षा करी ॥ २७ ॥

उस समय नवीन श्रेष्ठ रेशमी वस्त्रको नीचे उपर धारण कर और कनकसे प्रकाशमान रत्नों की माला को लेकर, केशों के जूडेमें मालाधारणकिये लज्जा सहित हास युक्त मुख सम्पन्न मैने' मधुर शब्दायमान नूपर युत चरणोंसे चलकर रङ्गभूमिमे प्रवेश किया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उरवः कुन्तलाः यस्मिन् कुण्डलयोस्त्विषो ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिंस्तच्च तच्च शिशिरः सन्तापहरो हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैरपाङ्गमोक्षणविलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः सा अहम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

याज्ञसेनि हे द्रौपदि ! ईशे श्रीकृष्णे मया वृते सति स्पर्धन्तः स्पर्धमानाः नन्वेवं परमैश्वर्ये दृष्टवतां कुतः स्पर्धाऽवसरस्तत्राऽऽह हृच्छयातुरा इति हृच्छयेन कामेनाऽऽतुराविवशाः कामविजृंभिता स्पर्धेतिभावः ॥ ३१ ॥

हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिंस्तं रथं द्वाभ्यां मामालिङ्ग्य द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वा चतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥

मृगाणां मिषतां मृगराडिव तदा हरिर्जगामेति शेषो ज्ञातव्यः दारुकस्यैव वा मृगराजोपमा ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः निषेद्धुं प्रतिबन्धं कर्तुं केचन पुरतो गत्वा पथि संयत्ता बभूवुरित्यर्थः । उद्धृतेष्वासाः ऊर्ध्वकृतचापाः ग्रामसिंहाः श्वानो हरिं सिंहं यथेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कुन्तलानां गण्डान्तःपतनं कर्णसमीपस्थचूर्णकुन्तलानां बन्धनविशेषेण तत्समीपप्राप्तेः स्थितान् राज्ञो निरीक्ष्य अवज्ञयैव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दृष्ट्वा शिशिरेत्यादिलक्षणश्रीकृष्णकटाक्षमोक्षैः अनुरक्त-हृदया स्वीयां तदर्थं हस्तरचितां गृहीतां मालां मुरारेरिति महावीरत्वादिना मालानिधानयोग्यतोक्ता अन्यत्तैः यद्वा उरवः कुन्तलानां कुण्डलयोश्च त्विषो ययोस्ते गण्डमण्डले यस्मिन् तत् शिशिरः शीतलो मन्द इत्यर्थः मुरारेरेवानुरक्तं हृत् अयते यातीति तथा सेति मिथः प्रेमोक्तम् अन्यत्समा-नम् ॥ २९ ॥

तावदिति तत्क्षणत एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवमनेनोक्तप्रकारेणापि वृते तावदपि दुराशाग्रस्तत्वा-द्विति भावः । भगवति सर्वशक्तिमति यतः ईशो साक्षात्परमेश्वरे नृपयूथपा राजवर्गश्रेष्ठाः जरासन्धादयः हे याज्ञसेनीति विस्म-यात् अहो यायजूकद्रुपदकन्यात्वेन सद्बुद्धिमती त्वं तेषां धाष्टर्य-भरं पश्येति भावः ॥ ३१ ॥

हयरत्नचतुष्टयमिति रथस्य महावेगादिकं सूचितम् आजौ युद्धार्थे सन्नद्धः उद्यतः सन् रथस्थो रथोपर्य्येवोर्द्ध्वावस्थानेन अस्थात् ॥ ३२ ॥

काञ्चनोपस्करं सौवर्णपरिच्छदमिति दूरदृश्यत्वादिकं ध्वनितम् अतो मिषतां पश्यतामपि अनादरे षष्ठी अतो मृगाणामिति दृष्टान्तेन श्रीदारुकस्य निर्भयत्वमुक्तं हे राज्ञीति परमो-त्साहात् ॥ ३३ ॥

श्वानोप्युद्धृतेष्वासवदुत्सृतपुच्छा भवन्ति अन्यत्तैः यद्वा केचिद्रथवेगतोप्युत्सञ्जितुमशक्ता दूर एवावस्थिताः आशुग-रथास्तु केचन ते कुब्जयोऽन्वसज्जन्त किमर्थं पथि निषेद्धुं रोद्धुमित्यर्थः । अतः संयत्ता युद्धोद्यताः अत एवोद्धृतेष्वासाः सन्तः ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ग्रामसिंहाः श्वानः हरिं नरसिंहम् ॥ ३४—४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उरवीयेति । उरवः कुन्तलाः यस्मिन् कुण्डलयोस्त्विषो ययो-स्ते गण्डस्थले यस्मिंस्तच्च वक्त्रम् उन्नीय परितः शनैः राज्ञो राजन्यान्निरीक्ष्य मुरारेः श्रीकृष्णस्य शिशिरः सन्ताप-हरः हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैरपाङ्गवीक्षणविलासैरनुरक्तं हृदयं चित्तं यस्याः साऽहं तस्य अंसे स्कन्धे मालां निदधे स्म निहितवत्यस्मि ॥ २९ ॥

तावदिति । तदैव नटा नर्त्तकयश्च ननृतुः ॥ ३० ॥

एवमिति । इत्थमीश्वरे भगवति मया वृते सति हे याज्ञसेनि द्रौपदि ! नृपयूथपाः इच्छयेन कामेनातुराः स्पर्द्धमानाः न सेहिरे ॥ ३१ ॥

मामिति । हयरत्नानामश्वश्रेष्ठानां चतुष्टयं यस्मिंस्तं रथम् आरोप्य तस्मिन्निधाप्येत्यर्थः । द्वाभ्यां भुजाभ्यामालिङ्ग्य द्वाभ्यां चतुर्बाणान् गृहीत्वा चतुर्भुजो युद्धे तस्था-वित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दारुक इति । काञ्चनेनोपस्कृतं रथं गमयामास हे राज्ञि ! मृगाणां क्षुद्राणां पश्यतां (सतां) मृगसिंह इव भूभुजां मिषतां सतां हरिर्जगामेति शेषोऽवगन्तव्यः ॥ ३३ ॥

त इति । केचन ते राजन्याः सन्नद्धा आयत्ताः उद्यताः इष्वासाश्चापा येषां ते पथि निषेद्धुं वारयितुम् अन्वसज्जन्त पृष्ठतो-ऽन्वधावन् यथा ग्रामसिंहाः श्वानो हरिं सिंहं तद्वत् ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शिशिरहासकटाक्षमोक्षैरुपलक्षितं वक्त्रं । राज्ञो निरीक्ष्य अवज्ञयैव दृष्ट्वा ॥ २९—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

उन्नीयेत्यादि । राज्ञो निरीक्ष्येति राज्ञः अनिरीक्ष्य जुगु-प्सया तान् न दृष्ट्वेत्यर्थः । निरीक्ष्येति वा ॥ २९-३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तन्मम वरणं सर्वसम्मतं जातमिति ज्ञापयितुं तदानी-मुत्सवाधानाह—तावन्मृदङ्गपटहा इति । पञ्चैतानि मङ्गल-वाद्यानि नित्यानि गीतवाद्यनृत्यानि वक्तव्यानीति वाद्यानि उक्त्वा नृत्यमाह—नटनर्त्तक्या ननृतुरिति । गानञ्चाह—गाय-काश्च जगुरिति ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह—एवं वृते भगवतीति भगवत्त्वात् सर्वसम्पत्तिः ईशत्वादावश्यकः अन्ये नृपयूथपा इति नृपाणां यूथपत्वं शूकरत्वं निरूपितम् एकचरो हि सिंहः यूथचरास्त इति तेषां वध्यत्वं निरूपितं ततो न सेहिरे अनेन तेषामन्तःकरणदोषो निरूपितः याज्ञसेनीति विश्वा-सार्थं सम्बोधनं यज्ञरूपा सेना यस्य स यज्ञसेनः तस्य कन्या याज्ञसेनी यज्ञादेवोत्पन्नेति यतः स्पर्द्धिनः भग-वता सह स्पर्द्धायुक्ताः मदर्थं हृच्छयेन कामेनार्दिताः एवमन्यकृतो दोषः स्वभावकृतश्च निरुक्तः ॥ ३१ ॥

ततो भगवता यत्कृतं तदाह—मां तावद्रथमारोप्येति । तावता कथं निस्तार इति शङ्कां वारयितुमाह—हयरत्नचतु-ष्टयमिति—

स्यमन्तकः कौस्तुभश्च स्पर्शश्चिन्तामणिस्तथा ।
चत्वारो मणयः प्रोक्तास्तत्तुल्याः कृष्णवाजिनः ।

ततः शार्ङ्गमुद्यम्य कवचेन सन्नद्धः आजौ सङ्ग्रामे चतु-र्भुजः सन् तस्थौ ॥ ३२ ॥

साधनस्य च रक्षायाः क्रियायाः सर्वरूपतः ।
कालस्यापि स्वचेष्टायाः परिग्रह इहोदिताः ॥

बिभीषिकार्थमेतत्परिगृहीतवान् न तु तेषां मारणार्थं तथा-सति भूम्यर्थं मारणं न स्यादत एव दारुकेण भगवत्प्रेरि-तेन रथो द्वारकायामेव नीत इत्याह—दारुकश्चोदयामासेति । काञ्चनोपस्करत्वेन लघुता शीघ्रगमने बन्धनाभावश्च सूचितः मिषतां भूभुजामिति तेषामपि क्रियाशक्तिः भगवतैव चतु॰

ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः कृत्तबाह्वङ्घ्रिकन्धराः ।
निपेतुः प्रधने केचिदेके सन्त्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥
ततः पुरीं यदुपतिरत्यलङ्कृतां रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ।
कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥
पिता मे पूजयामास सुहृत्सम्बन्धिबान्धवान् ।
महार्हवासोऽलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भुजत्वेन स्वीकृतेति ज्ञानशक्तिरेवावशिष्टेति, राज्ञीति परिज्ञानार्थं किञ्च ते रूपाद्याश्चर्येणैव व्यामोहिता इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—मृगाणां मिषतामेव सतां यथा मृगराट् हरतीति ॥ ३३ ॥

ये तु दूरे स्थिताः दर्शनानन्तरं प्राप्तवन्तः ते केचित् समागता इत्याह-अन्वसज्जन्तेति । केचन मूर्खाः दूरे स्थिताः अन्वसज्जन्त भगवन्तमन्वसज्जन्त पथि नयननिषेधं कर्त्तुं पथि आन्ताः संयत्ताः सावधानाः उद्धृतेष्वासाः धनूंषि विस्फूर्ज्य अनेन भगवत्तुल्यता सामग्र्या निरूपिता तथापि शब्दमात्रता तेषु अर्थस्तु भगवत्येवेति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह-ग्रामसिंहा इति । सिंहशब्दतुल्यत्वेपि यथा ग्रामसिंहसिंहयोरन्तरम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तात्कालिकमतिहर्षोत्थं मत्सौन्दर्यमन्यदवासीदित्याह-उन्नीयेति । उरुकुन्तलानां कर्णसमीपस्थचूर्णकुन्तलानां कुण्डलयोश्च त्विषो ययोस्तथाभूते गण्डस्थले यत्र तत् ॥ २९—३० ॥

याज्ञसेनि द्रौपदि । स्पर्द्धन्तः स्पर्द्धमानाः ॥ ३१ ॥

भीरुस्वभावां मां द्वाभ्यां भुजाभ्यामालिङ्ग्य द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वेति चतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥

मिषतां मृगाणां मृगराडिव हरिर्जगामेतिशेषः । मिषतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः निषेद्धुं रोद्धुमित्यर्थः । उद्धृतेष्वासा ग्रामसिंहा अप्युतद्धृपुच्छा भवन्ति ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उरुकुन्तलानां कुण्डलयोश्च त्विषो ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन् तत् वक्रमुन्नीय परितः राज्ञो राजन्यानिरीक्ष्य मुरारेः शिशिरःसन्तापहरः हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैरपाङ्गवीक्षणविलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः साऽहम् अंसे मुरारे स्कन्धे शनकैः स्वमालां निदधे ननु कण्ठे इति मोह उक्तः ॥ २९—३१ ॥

हया एव रत्नानि तेषां चतुष्टयं यस्मिन् तम् ॥ ३२ ॥

मृगाणां मिषतां मृगराट् यथा शरीराख्यं स्वमथवाचरणां छादयति तद्वत् दारुको रथं चोदयामासेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

अन्वसज्जन्त पृष्ठतः सक्ता बभूवुः ॥ ३४—३५ ॥

भाषाटीका ।

जिस के ऊपर अलकावलि छिटक रहि है और दोनों कुण्डलन की कान्तियुत कपोलन से शोभायमान, एतादृश मुख को ऊपर उठाकर शीतल हास युत कटाक्ष विलासों से चारों तर्फ स्थित राजान को अवज्ञा के साथ देख कर श्रीकृष्ण के वीच में अनुराग युत हृदय वारी मैने अपनी माला को श्रीकृष्ण के कण्ठ में पहरा दई ॥ २९ ॥

उसी काल में मृदङ्ग पटह शङ्ख भेरी आनक आदि बाजे बजने लगे और नृत्य करने वारी नाच करने लगीं तथा गान करने वारे गान करने लगे ॥ ३० ॥

इस प्रकार निरवधिक ज्ञानादि गुण सम्पन्न सर्वेश्वर को मैने जव वरे तव हे द्रौपदि ! काम से पीड़ित होकर निंदा करत राजा लोगो से सहन नहि भया ॥ ३१ ॥

उसी समय उत्तम च्यारि अश्व जुरे हुए रथ पर मोको वैठाकर शार्ङ्ग धनुष को लेकर कवच धारण किये चतुर्भुजा धारी श्रीकृष्ण भगवान् युद्ध में स्थित होगए ॥ ३२ ॥

हे राज्ञि ! कांचन की सामग्री सम्पन्न रथ को दारुक सारथी ने चलाया इस समय छोटे२ मृगन के देखतें२ उन का तिरस्कार करके उनके मध्य में से जैसे सिंह अपने भाग को लेजाता है तैसें हि राज्यन के देखतें२ उनका तिरस्कार कर श्रीकृष्ण भगवान् उनके वीचते मै को लेगए ॥ ३३ ॥

जैसे सिंह को रोकने के वास्ते चारों तर्फ से श्वान दौडते हैं तैसें हि सावधान होकर अपने२ धनुष धारण कर मार्ग में श्रीकृष्ण को रोकने के वास्ते कोई एक राजा लोग श्रीकृष्ण के पीछे धाए ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रविं छादयन्ति ते रविच्छदा ध्वजेषु पटा यस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सा च सा च तां कुशस्थलीं पुरीं यदुपतिः समाविशत् स्वकेतनं मण्डलमस्ताचलं वा ॥ ३६ ॥

महार्हवासःप्रभृतिभिः सुहृदादीन् पूजयामास ॥ ३७ ॥

दासीभिः सर्वसम्पद्भिर्भटभरथवाजिभिः ।
आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥
आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ।
सर्वसङ्गनिवृत्त्याऽद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥

महिष्य ऊचुः ।

भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ।
निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरन्तीः पादाम्बुजं परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दास्यादिभिः सहाऽऽयुधानि पूर्णायापि ददौ ॥ ३८ ॥

इमाः अष्टौ वयं सर्वसङ्गनिवृत्त्या तपसा स्वधर्मेणाद्धा साक्षात्तस्य गृहदासिका बभूविम ॥ ३९ ॥

क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः नोऽस्मांस्तेन रुद्धाः ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात्तत्पादाम्बुजमनुस्मरन्तीः परिणिनायोद्वहत् आप्तकामोऽपि यः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शार्ङ्गच्युतैः स्वयमिव निस्सृतैः बाणौघैः केचित्कृत्तबाहवः केचित्कृत्ताङ्घ्रयः केचित्कृत्तकन्धरा इति विवेचनीयं यद्वा युगपदेव कराौ युद्धार्थं गृहीतास्त्रत्याजनार्थमादौ बाहू ततो निपातनार्थमङ्घ्री ततश्च सद्यो मारणार्थं कन्धरं येषाम् इति बाणानामतिशीघ्रत्वमपि सूचितम् अतः प्रधने युद्धभूमौ नितरां पेतुः मृता इत्यर्थः । प्रधनं सम्यक् दूरतस्त्यक्त्वा दुद्रुवुः वेगेन पलायन्त ॥ ३५ ॥

ततस्तत्पश्चादेव ननु ताननिर्जित्येत्यर्थः । यतो यदुपतिः महावीरवर्गश्रेष्ठ इत्यर्थः । यद्वा यदुपतिरिति पत्नीप्राप्त्यादिना पुरीप्रवेशतो यदूनां प्रहर्षोदयाभिप्रायेण अतीति तदानीं वैशिष्ट्यात् तदेवाह; रवीति । दिवि भुवि चाभितः सर्वतोभावेन सम्यक् परमोत्तमत्वेन स्तुतामिति तत्र तत्र तादृशत्वाभावेनासाधारण्यमुक्तं तत्रापि स्वकेतनं निजावासं तरणिरिव स्वयं जाज्वल्यमानः तत्रत्यांश्च विद्योतयन् सम्यग्गीतवाद्यादिमहोत्सवेन आ सम्यक् आनन्देनाविशत् प्रविवेश तरणिपक्षे स्वकेतनं स्वमण्डलमित्येव तरणिश्चात्र विष्णुनामा ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

भगवतः सुहृदादीन् तत्र सुहृदो मित्राणि सम्बन्धिनो वैवाहिकाः बान्धवा ज्ञातयः पाणिग्रहणक्षणे द्वारकायां स्वयमेवागतस्तस्त्रजितिं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

सर्वाः सम्पदः नवयौवनालङ्कारादयो यासां ताभिर्दासीभिः तादृशैर्भटादिभिश्च सेनायाश्चतुर्भिरङ्गैः यद्वा सर्वाभिः सम्पद्भिः धनादिभिः सह भटाः महावीराः पदातयः पूर्णायापि दाने हेतुः भक्तित इति । भक्त्या पत्न्यादीनामपि तेन ग्राह्यत्वात् तच्च प्रागुक्तमेव अत्र च स्वदीपमिवेत्युपमा द्रष्टव्या ॥ ३८ ॥

एवमावेशेनात्मानं बहु वर्णयित्वा सलज्जा इव सर्वाः सज्येष्ठाः सन्तोषयन्त्युपसंहरति—आत्मारामस्येति । स्वयमेव पूर्णत्वादरिमात्रक्रीडायोग्यस्यापि तस्य वयं गृहदासिका बभूविमेति तस्य कारुण्यमात्रमत्र कारणमिति भावः । एवं दैन्याद्भावविशेषाव्यञ्जनेन किन्तु भक्तिमात्रव्यञ्जनेन तद्वर्णने स्वयं तत्तत्कथनप्रागल्भ्यमप्याच्छन्नम् ॥ ३९ ॥

भौममिति त्रिकम् । योऽस्मान् परिणिनाय एतस्येति तृतीयेनान्वयः भौमं भूमेः पुत्रमित्यवध्यता सूचिता तमपि युधि नितरां हत्वा निशब्दार्थमेवाभिव्यञ्जयन्ति सगणमिति । ननु भूमेः पुत्रं कुतो हतवान् ? तत्राहुर्नोऽस्मान् तेन रुद्धाः ज्ञात्वेति कारणान्तरन्तु गौणमेवेति भावः । तत्र हेतुः अथ भौमवधानन्तरमेव निर्मुच्य रोधाद्विशेषेण मुक्त्वा द्वारकायां प्रस्थापनात् ज्ञानान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यं दर्शयन्त्यो निर्मोक्षहेतुमाहुः पादाम्बुजं तद्रूपानु निरन्तरं स्मरन्तीः संसृतिविमोक्षमिति संसारमहादुःखतोपि विशेषेण मोक्षयति किम्पुनस्तद्रोधादित्यर्थः । आप्तकामोपि परिणिनायेति तत्रापि परमकारुण्यादिकमुक्तम् । अन्यत्तैः । यद्वा, आप्तकामोपि यः परिणिनाय कुतः संसृतिविमोक्षमपि निर्मोक्षमपि निर्मुच्य किमुतान्यमामुष्मिकमैहिकं वा स्वार्थं निर्मुच्य पादाम्बुजमेव स्मरन्तीः अत एव न काममपि सम्पदमिच्छामः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते नृपाः कृत्ताश्छिन्नाः बाह्वादयो येषां ते केचित्प्रधने युद्धदेशे नेपेतुः केचित्तु सन्त्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥

तत इति । यदुपतिः श्रीकृष्णः पुरीं तत्रापि स्वगृहं समाविशदिति सम्बन्धः यथा सूर्यः स्वकेतनं मण्डलमस्ताचलं वा तद्वत्, कथम्भूताम् ? परितोऽलङ्कृतां रविं छादयन्तीति तथा तेषु ध्वजेषु पटाः यस्यां (पटानि) चित्राणि तोरणानि यस्यां सा चासौ सा च ताम् ॥ ३६ ॥

पितेति । अनर्घ्यवस्त्रादिभिः सुहृत्प्रभृतीन् पूजयामास ॥ ३७ ॥

दासीभिरिति । सर्वसम्पद्भिः सर्वाभरणभूषिताभिरित्यर्थः । हे राज्ञि ! दास्यादिभिस्सह पारिबर्हम् उपायनं पूर्णस्यावाप्तसमस्त-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कामस्यापि भगवतो भक्तितो ददौ पूर्णायेति पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

आत्मारामस्येति । इमाः अष्टौ वयं सर्वसङ्गनिवृत्त्या वैराग्येण तपसा च हेतुना तस्य भगवतः आत्मारामस्य निरवधिकस्वानन्दानुभवशीलस्याऽद्धा साक्षाद्गृहदासिका बभूविम ॥ ३९ ॥

अथ षोडशसहस्रपत्नीनां गीतिमाह चतुर्भिः—भौममिति । सगणं ससैन्यं भौमं नरकं निहत्य क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः अस्मांस्तेन नरकेन रुद्धाः ज्ञात्वा ततो मोचयित्वा संसृतेर्विमोक्षो यस्मात्तत्पदाम्बुजमनुस्मरन्तीरस्मानाप्तकामोऽपि परिणिनाय उपयेमे ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिका इति अयमित्यात्मनः श्लाघापरत्वे बहुवचनं सर्वाभिप्रायेण वा ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—ते शार्ङ्गच्युतबाणैरिति । एकोऽपि शार्ङ्गयोजितः तस्मात् च्युतश्चेद्बाणौघतामापद्यते अत एकेनैव बाणेन कृत्तबाह्वङ्घ्रिकन्धराः षोढा छिन्ना भवन्ति ततः प्रधने निपेतुः एकेतु सन्त्यज्य दुद्रुवुरिति प्राणमानयोः छेदो निरूपितः ॥ ३५ ॥

ततः सभार्यस्य द्वारकाप्रवेशमाह—ततः पुरीमिति । अयं विवाहः सर्वसम्मत इति ज्ञापयितुं ततः यदुपुर्यामुत्सवो निरूप्यते आदौ सर्वैव पुरी अत्यलङ्कृता रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणा रविमपि छादयन्तीति ध्वजपटाश्चित्रतोरणानि च उपरि मध्ये च शोभा निरूपिता अलङ्करणं त्वधः लेपनादिना कुशस्थलीमिति स्थानस्य सर्वाभेद्यत्वं निरूपितं दैत्यसम्बन्धेन निन्दितत्वमाशङ्क्याह—दिवि भुवि चाभिसंस्तुतामिति गुप्ततया प्रवेशं वारयति तरणिरिवेति ॥ ३६ ॥

एवं स्वस्याऽन्तर्निर्वाहमुक्त्वा तत्र गत्वा पिता सर्वमेव विवाहयोग्यं कृतवानित्याह—पितामे पूजयामासेति । सुहृदादयो भगवदीयाः महार्हाः अमूल्याः वासः प्रभृतयः शय्याः आसनानि परिच्छदाश्च गृहोपकरणानि ततः पारिबर्हदानमाह—दासीभिरिति । सर्वाः सम्पदो यासु वस्त्राभरणरूपाद्याः भगवदर्थमेव वा अन्याः सम्पदः तथा भटेभरथवाजिनश्च सेनाङ्गानि अमूल्यान्यायुधानि च दत्तवान् तत्र प्रयोजनमाह—भक्तित इति । हेत्वन्तरं वारयति पूर्णस्येति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कामनामाह—आत्मारामस्येति । सर्वाभिः दास्यमुक्तं नोपपत्तिरिति स्वयमुपपत्तिमाह—आनीताः परं सर्वाः रमयति च स्वयं त्वात्मन्येव रमते अस्मिन्नर्थे प्रमाणसिद्धिस्तस्येति, इमाः रुक्मिण्याद्याः वयमिति मुख्यतया निरूपिताः चकारादन्याश्च सर्वा एव गृहदासिकाः भगवदर्थेनोपयुज्यन्त इति इदमत्यन्तं दुर्लभमित्याह—सर्वसङ्गनिवृत्त्येति । पूर्वजन्मनि सर्वसङ्गनिवृत्तिं कृत्वा तपश्च कृत्वा इमामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

महिष्य एव भावापन्नाः रोहिणीप्रमुखाः स्ववृत्तान्तमाहुः भौमं निहत्येति । सगणं सेवकसहितं तद्रक्षकदेवसहितं वा युद्धेति न चौर्यादिना तद्वधः ततः तेन रुद्धाः नः अस्मान् ज्ञात्वा निर्मुच्य पादाम्बुजं स्मरन्तीः परिणिनायेति सम्बन्धः अथ भिन्नप्रक्रमेण निर्मुच्येति संसाराद्देहात् चिन्तातश्च मोचनं निरूपितं तासां निरोधे हेतुमाह—क्षितिजये ये जिताः राजानः तेषां कन्या इति भगवतो देहेन निर्मोचनं किमाश्चर्यं यस्य पादाम्बुजं संसृतिविमोक्षं संसृतेरपि मोक्षो यस्मादिति तादृशश्चेद्वयं स्मरामः तदाऽस्माकं का चिन्तेति साधनं निरूपितम् अत एव परिणिनाय स्वार्थतां वारयन्ति आप्तकाम इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सन्त्यज्य प्रधनं विहाय ॥ ३५ ॥

रविं छादयन्तीति रविच्छदा ध्वजेषु पटाः यस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सा च सा च ताम् ॥ ३६—३७ ॥

दास्यादिभिः सह आयुधानि पूर्णायापि ददावित्यत्र हेतुः भक्तित इति । भक्त्या पत्रादीनामपि तेन ग्राह्यत्वात् ॥ ३८ ॥

एवमावेशेनात्मानं बहु वर्णयित्वा सलज्जा इव सर्वाः स्वज्येष्ठा रुक्मिण्याद्याः सन्तोषयन्त्युपसंहरति—आत्मारामस्येति । अन्यस्यान्या भार्या इवामुं वयमष्टावेताः वशीकर्तुं न प्रभवाम इति भावो विनयभरेण दैन्यादेव वस्तुतस्तु ताः अपि ह्लादिनीशक्तित्वादात्मभूताः प्रेम्णा तं वशीचक्रुरपीति भावः ॥ ३९ ॥

क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः नः अस्मान् रुद्धाः ज्ञात्वा रोधान्निर्मुच्य मोचयित्वा आप्तकामोऽपि यः परिणिनाय परिणीय स्वभार्याश्चकार एतस्य पादरजः कामयामहे इति तृतीयेनान्वयः । परिणये हेतुः, पादाम्बुजम् अनुस्मरन्तीः संसृतेरपि विमोक्षो यस्मात्तदिति रोधान्निर्मोचने हेतुः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रविं छादयन्ति पुर्यां तदातपं वारयन्तीति रविच्छदाः ध्वजेषु पटाः यस्यां विचित्राणि तोरणानि यस्यां सा च सा च ताम् ॥ ३६-३७ ॥

पूर्णस्यावाप्तसमस्तकामस्यापि दास्यादिभिः सह आयुधानि ददौ तत्र हेतुः भक्तित इति ॥ ३८—३९ ॥

यः आप्तकामोऽपि सोऽपि भक्तवत्सलतया भौमं नरकं सगणं मुरपीठादिगणसहितं निहत्य तेन भौमेन क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः नोऽस्मान् रुद्धाः ज्ञात्वा ततो विमुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात् तत्पादाम्बुजमनुस्मरन्तीः नः परिणिनाय उपयेमे ॥ ४० ॥

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
वैराज्यं पारमेष्ठ्यञ्च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥
कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः ।
कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥
व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्द्यस्तृणवीरुधः ।
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भाषा टीका ।

शारङ्ग धनुषते छूटे वाणोंके समूहोंसे हस्तपाद कन्धा कटिकर कितने एकतो रणभूमिमें गिरपडे औरकितने एक संग्रामको छोडकर भगदिये ॥ ३५ ॥

जैसे अस्ताचल में सूर्य्य प्रवेशकरताहै तैसेहि अनंतर श्रीकृष्णभगवान् द्वारकापुरी में प्रवेश करते भए जिसपुरी में नाना प्रकारके अलंकार होरहेहैं औरजिसमें सूर्य्यके धूपको अच्छादन करनेवारे ध्वजानकेवस्त्र पहरातेहैं और जिसमें विचित्र तोरण लगरहेहैं और स्वर्ग में तथा भूमिनमे जिसकी स्तुति करीगईहै ॥ ३६ ॥

अनन्तर मेरे पिताने अनमोल वस्त्रभूषणोंसे तथा शेजआसन अनेकप्रकार की सामग्रीयोंसे सुहृद संबध बन्धुजनों का सत्कार किया ॥ ३७ ॥

दासीनके साथ तथा सर्व संपत्तिके साथ और शूरवीर हस्ती रथ अश्वन करके सहित अमोल आयु धन को भक्ति से मेरे पिता ने परिपूर्ण के अर्थदान किया ॥ ३८ ॥

श्रीरुक्मिणी आदि सव मिलकर कहतीहै कि जन्म जन्मान्तरवैसे वैराग्य करके तथा तपकरके हमसव ताचामचर आनन्द स्वरूप में रमण करनेवारे श्रीकृष्ण के गृहकी साक्षात् दासीहै यहप्रार्थना करतीहै ॥ ३९ ॥

महिष्यऊचुः ।

सेना गण सहित भौमासुर का वधकरके भूमिकेविजय करनेके समय भौमासुरने अपने वसमें किए राजा की कन्या निज रणिमास मे रोक राखी रही उनसबको जानकर पश्चात वहां से छुडाकर संसार से छुडाने वारे उसके चरण का स्मरण करने वारी हमसबको जिस प्रतिपूरण कामने विवाह कियाहै ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न वयमिति । साम्राज्यादि न कामयामहे किन्तु एतस्य श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामह इति ननु तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसम्पद्भाजः किमेवं कामयध्वमत आहुः हे साध्वि ! साम्राज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यमैन्द्रं पदम् भौज्यं तदुभयभोगभाक्त्वं विविधं राजन इति विराट् तस्य भावो वैराज्यं अणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्त्यं मोक्षं हरेः पदं तत्सालोक्यादि नतु कामयामह इति यद्वा बह्वृचब्राह्मणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्चतुष्टयाधिपत्यानि साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यानि व्याख्येयानि ॥ ४१ ॥

तत्किं तत्पादरज एव काम्यते ऽत आहुः—श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमिति ब्रह्मादिसेव्यया लक्ष्म्याऽपि सेवितत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

ननु, तर्ह्यतिदुर्लभत्वात्किं तद्वाञ्छयाऽत आहुः—व्रजस्त्रिय इति । यद्यथा गावो गाः महात्मनोऽपि गाश्चारयतः पादस्पर्शं गोपा यथा वाञ्छन्ति तद्वत् तत्पराणां सुलभ इति भावः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किन्तु केवलं तद्दास्यमेवेत्याहुः—नेति द्वाभ्याम् । हे साध्वीति पातिव्रत्यनिष्ठयैतत्त्वया साधु बुद्ध्यत एवेति भावः । भौज्यमिति चतुर्थसन्ध्यक्षरमध्यएव पाठो गम्यते भुनक्तीति भुक् तस्य भावो भौज्यमित्यर्थात् तथैव बह्वृचब्राह्मणपाठाच्च उत अपि वैराग्यमपि साम्राज्यादीनां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यम् एतस्य गदाभृत इति नरकवधार्थं गदया निर्भिन्नसद्वादीन् इति "प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः" इत्यनेन चोक्तगदाधरत्वाभिप्रायेण श्रीः सर्वासम्पत्तिस्तद्युतः पादस्यैकस्य रज एकमपि श्रीमदिति रजसोऽपिविशेषणं वा तस्य सर्वोत्तमत्वं प्रमाणयन्ति श्रिय इति ॥ ४१—४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ननु श्रीः सर्वस्त्रीजातितः श्रेष्ठा तत्प्राप्यं कथं प्राप्स्यथ? उच्यते प्रेममाहात्म्येनैव तत्प्राप्तिः नतु जात्यादिमाहात्म्येनेत्याहुः-पुलिन्द्य-तृणवीरुधश्च श्रीवृन्दावनवर्त्तिन्यः तत्र पुलिन्दीनां तद्वाञ्छा-पूर्णाः पुलिन्द्य इति प्रागुक्तेः तृणवीरुधाश्च वनलतास्तरव इत्याद्युक्तेः व्रजस्त्र्यादीनां यथापूर्वं प्रेम्णा तद्वाञ्छाया श्रैष्ठ्यं किं वक्तव्यं व्रजस्त्रियो वाञ्छन्तीति पुलिन्द्योपि वाञ्छन्तीत्येवं कैमुतिकन्यायेन व्याख्येयं तत्र वीरुद्भ्यो हि तृणानां श्रैष्ठ्यं तेषां तत्स्य लीलाभाधिक्यात् अहो किं वक्तव्यं तास्तास्त-च्छाञ्छन्तीति गोपाः सम्वाहनाद्यर्थं पादस्पर्शं वाञ्छन्तीत्याहुः-गाव इति। महात्मन ऐश्वर्य्येण सर्वव्यापकस्यापि गाश्चारयत इति तत्कारुण्यमेव तत्र हेतुरित्यर्थः। अन्यत्तैः। तत्र च ननु तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसम्पद्भाजः किमेवं कामयध्व इत्यत्र तदन्यत्रेच्छाराहित्यादिति परिहारो द्रष्टव्यः तर्हि किं तत्पादरज एव काम्यत इति यद्येवं किमपि न काम्यते तर्हि तद्रजोपि किमिति काम्यत इत्यर्थः। अथवा आनन्त्यं "ते ये शतम्" इत्यादि श्रुतिरीत्या मनुष्यानन्दमारभ्य शतशतगुणितत्वेन प्राजापत्या-नन्दस्य गणनायाः परां काष्ठां दर्शयित्वा परब्रह्मणि तु "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यनेन यदानन्दस्यानन्त्यं दर्शितं तदपी-त्यर्थः। किं बहुना हरेः श्रीपतेः पदं सामीप्यादिकमपि यत तदेतत्सर्वमधीनमपि न कामयामहे नाधीनं कर्त्तुमिच्छाम इत्यर्थः किमधिकं लब्धुं कामयध्वे तत्राहुः एतस्यास्मत्पतित्वेन सर्व-ज्ञातस्य गदाभृतः श्रीमत्पादरज एव तावन्मूर्ध्ना वोढुं कामया-महे तत्रापि यत् श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धेनाढ्यं तद्गन्धेन प्राप्त-सम्पद्विशेषं तत्पुनरधिकं कामयामह इत्यर्थः। ननु श्रीपतेरेव पदं श्रीकुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तत्तु भवत्यस्त्यक्तवत्य एव यदि श्रीरत्र रुक्मिण्यभिप्रेयते तर्हि तत्तु भवतीनां प्राप्तमेव तस्मा-त्तद्विलक्षणाया एव श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं तस्मादिति गम्यते ततस्तदवबोधनाय पुनर्विशिष्यतां तत्राहुः व्रजस्त्रिय इति—

"पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम्॥

इति स्ववाक्याद्यनुसारेण व्रजस्त्र्यादयो यद्वाञ्छन्ति तद्वाञ्छु-रित्यर्थः। वर्त्तमानप्रयोगेण तत्सदविच्छेद उत्प्रेक्ष्यते अत्र पुलि-न्द्यादिनिर्देशस्तु स्वेषामपि तत्प्राप्तियोग्यताविवक्षया तृण-वीरुधो दूर्वाद्याः आसां वाञ्छा "केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः" इतिदृष्टेः गावो गाश्चारयतश्चारयन्तो गोपा इत्यन्ते निर्देशस्तु तेषां केषाञ्चित्प्रियसखादीनां तदनुमोदन-कारित्वेऽपि पुरुषत्वात्तत्रायोग्यत्वविवक्षया अयं भावः श्रीत्वेन प्रसिद्धायाः श्रियस्तत्र कामनैव श्रूयते नतु सङ्गतिः—

कस्यानुभावोस्य न देव विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः।
यद्वाञ्छया श्रीर्ललना चरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता॥

इति नागपत्नीनामुक्तेः न च रुक्मिणीत्वेन प्रसिद्धायाः श्रिय-स्तत्र सङ्गतिः कालदेशयोरन्यतमत्वात् न च व्रजस्त्रीणां श्री-सम्बन्धलालसा युक्ता "नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः" इत्यादिना ततोपि परमाधिक्यश्रवणात् तस्मात् "रुक्मिणी द्वार-वत्यान्तु राधा वृन्दावने वने" इति मात्स्यस्कान्दादि-निर्णीता—

"देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा॥

इतिवृहद्गौतमीयदृष्ट्या च या तासु राधात्वे प्रसिद्धा सर्वतो विलक्षणा श्रीर्विराजते तामुद्दिश्यैव तासां तदिदं वाक्यं यथा—

"अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः।
यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः॥

इति अन्येणेत्युपगतः प्रियग्रेहेत्यादि द्वयञ्च ततश्च तासां यथा तत्र स्पृहास्पदता तथाऽस्माकञ्चेति तदेवं तादृशप्रेमस्फूर्त्तिमय-तद्गन्धाढ्यतायाः सम्प्रत्यस्मासु प्रकाशः स्यादिति दर्शितं न केवलं तादृशं तद्रज एव वाञ्छन्ति अपितु तादृशं पाद-स्पर्शञ्च वाञ्छन्ति ततो वयमपि तञ्च कामयामह इत्यर्थः। यद्वा तद्रजस एव विशेषणं पादस्पर्शमिति तदव्यभिचारिफल-त्वात्तदभिन्नमेवेत्यर्थः। एतस्य तस्य कीदृशस्य महान् सर्वत्र स्यादपि स्वभावादुत्तम आत्मा सौन्दर्य्यादिप्रकाशमयः स्वभावो यस्य तादृशस्य "तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकी-सुतः" इतिश्रीशुकोक्तेः॥ ४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८३॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८३॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नेति। हे साध्वि! वयं साम्राज्यादीनि न कामयामहे तत्र साम्राज्यं सार्वभौमपदं स्वाराज्यम् ऐन्द्रं पदं कैवल्यं वा भोज्यं तदुभयभोगभाक्त्वं विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यम् अणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः। पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनन्त्यमिति स्वार्थे ष्यञ् अनन्तं हरेः पदं इत्यर्थः॥ ४१॥

तर्हि किं कामयध्वम्? तत्राहुः एतस्य गदाभृतः श्रियो लक्ष्म्याः कुचकुङ्कुमस्य गन्धेनाढ्यं श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं काम-यामह इति सम्बन्धः श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमित्यनेन ब्रह्मादि-सेवितया श्रियापि सेव्यमानत्वात्पादरज एव कामयामह इति सूचितम्॥ ४२॥

नन्विति। दुर्लभत्वात्किं तद्वाञ्छयेत्यत आहुः-व्रजस्त्रिय इति। महात्मनः निरवधिकसौशील्ययुक्तात्मनः अत एव गाः गाश्चारयतो भगवतः यद्यथा व्रजस्त्रियः पुलिन्द्यः आरण्यक-स्त्रियः तृणानि वीरुधश्च पादस्पर्शं वाञ्छन्ति तद्वद्वयमपि कामयामह इत्यर्थः। सौशील्यसौलभ्याद्यनन्तकल्याणगुणाकरस्य भगवतः पादरजः तदासानां सुलभमेवेतिभावः। तृणवीरुधो वाञ्छन्तीत्यनेन तृणादीनामपि भगवत्साक्षिध्यातिशयादिल-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चैतन्यानां तदिच्छावत्त्वं सूचितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न वयमिति द्वयम् ॥ ४१—४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न वयमित्यादि । हे साध्वि ! वयं षोडशसहस्राणि साम्राज्यं साम्राज्यलक्ष्मीभारम् एवं स्वाराज्यमपि भोज्यादि च किं बहुना आनन्त्यं हरेः पदं वा तर्हि किं वाञ्छथेत्याहुः—कामयामह इत्यादि । एतस्य पादरजः कामयामहे कीदृशं श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं किं कर्त्तुं मूर्ध्ना वोढुम् ॥ ४१—४२ ॥

ननु कथं नोह्यते तत्तु सुलभमेव भवतीनां तत् किं कामयामह इत्युच्यते तत्राहुः व्रजस्त्रिय इत्यादि । व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति यथा व्रजस्त्रियो महात्मनोऽस्य पादस्पर्शं वाञ्छन्ति तथा वाञ्छाम इत्यर्थः । ननु तासां सौभाग्यमन्यदेव तत्कथमन्यासां भवेदित्याशङ्क्याहुः-पुलिन्द्य इत्यादि । ननु वृन्दावनसम्बन्धात् ता अपि सौभाग्यवत्य इत्याहुः तृणवीरुत्सामान्येनापि तत्रापि भूत्वा तद्वाञ्छाम इत्यर्थः । महात्मनः कीदृशस्य गावश्चारयतः गाः पालयतः सर्वाः कीदृश्यः अगोपाः गोपनं न गोपः न विद्यते गोपो यासां स्वप्रसिद्धा इत्यर्थः । तेनासां द्वारकाविलासाद्वृन्दावनविलसितमेवातिप्रेय इति मन्तव्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वस्य कामनामाहुस्त्रिभिः । न वयमिति । हे साध्वीति सम्बोधनं मात्सर्यकटाक्षाभावाय साम्राज्यं सार्वभौमं स्वाराज्यमात्मारामता अनेन सर्वदुःखाभावो निरूपितः अपीति सर्वविद्यादयोपि सङ्गृहीताः उत पुनः भोज्यम् इदानीन्तु भगवता सह भोज्यं कामयामह एव वैराज्यं ब्रह्माण्डरूपत्वं पारमेष्ठ्यं ब्रह्माण्डाधिपत्यं वैष्णवादरे आनन्त्यं मोक्षः हरेः पदं सायुज्यादि एवं लोकसिद्धानि फलान्यनूद्य निषेधन्ति—कामयामह इति । पूर्वोक्तान् न कामयामहे अभिमन्तु कामयामह तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह—एतस्य भगवतः श्रीयुक्तचरणरजः तद्रजो वर्णयन्ति, श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमिति । तर्हि यथा श्रीः स्ववक्षसि चरणस्थापनं कामयते एवं किं भवतीभिरपीति चेत्तत्राह मूर्ध्ना वोढुमिति नन्वेतदसङ्गतं प्रतिभाति चरणश्चेन्मूर्ध्नि तिष्ठति तदा तद्रजो निरन्तरं तिष्ठति सविषमे कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह, गदाभृत इति. अस्मासु चेत् किञ्चिन्न कर्त्तव्यं तदा गदामवलम्ब्य स्थास्यति इतरथा गदया समं करिष्यतीति वा भावः स हि कठिनेपि तिष्ठतीति ज्ञापनार्थं वा यथा ब्रह्मशिलायां स्थितः ॥ ४१—४२ ॥

ननु कामनाश्चेत्त्यक्तव्याः सर्वा एव त्यक्तव्याः किं रजःकामनया इत्याशङ्क्याह—व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्तीति । तदेव सर्वोत्तममिति ज्ञातव्यं यं नीचोपि लोकः प्रसिद्धं परित्यज्य चेद्वाञ्छति यथाऽत्यन्तं क्षुधितः प्राप्तमपि भोजनं परित्यज्य यद्यन्यद्वाञ्छेत् तद्भोजनादुत्तममित्यध्यवसेयं तृप्तश्चेद्वाञ्छति तदा नैवम् अतो नीचान्नीचमेव दृष्टान्तीकुर्वन्ति व्रजस्त्रियो हि लोकोत्कृष्टं न दृष्टवन्त्य इति कदाचिदिन्द्रपदं वाञ्छेयुः ता अपि चेत्परित्यज्य रज एव वाञ्छन्ति ताः पुलिन्द्योपि ततो नीचाः तथा तृणवीरुधोपि "आसामहो चरणरेणुजुषाम्" इतिवाक्ये निरूपितं तथा गावोपि वाञ्छन्ति ता एव चारयतो भगवतः स्वयं तुल्या अपि गोपाः पादस्पर्शमेव वाञ्छन्ति काऽत्रोपपत्तिरिति चेत्तत्राह महात्मन इति महानेवात्मा इत्थम्भूतानुभावमित्यर्थः । युक्तिस्तु पूर्वमेवोक्ता भगवदीयशरीरं तेनैव भवतीति भगवदीयत्वेन परिसमाप्तसर्वार्था इति च ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
चतुस्त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३४ ॥८३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्येवं तर्हि स्वपादाम्बुजभक्ताभ्यो भवतीभ्यः सर्वानेव कामान् कृष्णो दास्यतीति तत्राहुः—न वयमिति । साम्राज्यं सार्वभौमं पदं स्वः स्वर्गे राजत इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यमैन्द्रम्पदं भौज्यं भुङ्क्ते इति भुक् तस्य भावो भौज्यं यथेष्टसर्वविषयभोगभाक्त्वं विविधं राजत इति विराट् भावो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्त्यं मोक्षं हरेः पदं सालोक्यादिकं न कामयामहे तर्हि किं कामयध्वे एतस्य कृष्णस्य श्रीमत्पादरज एव तत्रापि श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धेनाढ्यम् अत्र श्रीपदेन प्रसिद्धा नारायणकान्ता लक्ष्मीर्न वाचनीया तस्याः खलु "यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचरत्तपः" इति नागपत्न्यादिवाक्यात् कृष्णे कामनैव श्रूयते नाथ श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः" इत्युद्धवोक्तेर्न तु प्राप्तिः ॥ ४१—४२ ॥

न श्रीपदेन रुक्मिण्युच्यत इति तत्राहुः-व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्तीति । "कस्मात् कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य" इति व्रजस्त्रीणामुक्तेस्तस्यां तासां सपत्नी-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भावादसूयैव, ननु तत्सम्बन्धवति तस्मिन् वाञ्छेति तस्मात्—

"देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।
सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा ॥ इति ।

बृहद्गौतमीयदृष्ट्या श्रीपदेन श्रीराधैवोच्यते तस्याः कुच-कुङ्कुमगन्धाढ्यं पादरजो व्रजस्त्रियस्तत्सख्यः सुहृदश्च वाञ्छन्त्येव तृणवीरुधः सकाशात् पुलिन्द्यश्च वाञ्छन्ति यदुक्तं "पूर्णाः पुलिन्द्यः" इत्यत्र तृणरूषितेनेति गावः गाश्चारयतो महात्मनः एतस्य गोपाः प्रियनर्मसखाः केचित् सुबलादयश्च तत्सखी-भावभावितमतयश्च वाञ्छन्ति न केवलं तादृशं तदेव वाञ्छन्ति अपि तु तादृशं पादस्पर्शं च वाञ्छन्ति ततो वयमपि तच्च कामयामहे इत्यर्थः । यद्वा रजस एव विशेषणं पादस्पर्शमिति अत्र आसामीदृशी कामना तद्दिनमारभ्य अभवत् यस्मिन् दिने प्रेमरसप्रसङ्गतः उद्धव एव कृष्ण-सन्निधौ रहसि स्त्रीजनमहासदसि श्रीराधायाः रूपगुणप्रेमसौभाग्य-माधुर्य्यपरमोत्कर्षं श्रीकृष्णवशीकारकमवर्णयत् तत्राष्टानां रुक्मिण्यादीनां तेषां सौभाग्योत्कर्षं मानयन्तीनां तत्र सा कामना भूत् षोडशसहस्रस्त्रीणान्तु ताभ्यो न्यूनसौभाग्यानामभू-दित्यतो मौषलान्ते षोडशसहस्रगोपवेषधरेण कृष्णेनैताः अध्वन्यर्जुनाद्वाच्छिद्य गोकुलमानेष्यन्ते इति केचिदाहुः ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
त्र्यशीतितम एषोत्र दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, श्रीकृष्णभार्याभावमतिदुर्लभं गतानामपि भवतीनां कुत्र चिद्वासनाऽस्ति न वेत्यत आहुः—नेति । साम्राज्यं सार्वभौमं पदं स्वाराज्यमैन्द्रं पदम् भोज्यं तदुभयभोगभाक्त्वं विविधं राजते इति विराट् तस्य भावो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वं पार-मेष्ठ्यं चतुर्मुखपदम् अनन्तो नित्यस्वरूपो जीवस्तस्य भावः आनन्त्यं कैवल्यम् अक्षरस्वरूपोपासनासाध्यं चेत्रज्ञस्वरूप प्राप्तिलक्षणं मोक्षमित्यर्थः । भगवद्भावापत्तिलक्षणान्मोक्षादस्य-मोक्षस्य भिन्नत्वञ्च श्रीभगवद्गीताव्याख्यानादिषु प्राचां ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् हरेः पदं भगवत्पदप्राप्तिलक्षणं मोक्षं वयं न काम-यामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४१ ॥

किन्तु श्रीमत्पादरजः मूर्ध्ना वोढुं कामयामः ननु भग-वतः प्रियाभूत्वा तस्य पादरजः किमिति काम्यते इत्यत आहुः श्रियः कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यमिति श्रिया मूर्ध्ना धृतं ततो-पतितं कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं भवति उपलक्षणमेतद्ब्रह्मादीना-मपि—

"धन्या अहो अमी आल्यः गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ।
या ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥

इत्युक्तेः । नित्ययुक्तया श्रिया पारमेष्ठ्याद्यधिपतिभिर्ब्रह्मादिभिश्च सेवितत्वात् मोक्षं पारमेष्ठ्यादिकञ्च न कामयामः श्रीमत्पाद-रज एव कामयाम इति फलितार्थः ॥ ४२ ॥

ननु दुर्लभ्यलाभः कथं भविष्यतीत्यत्र भक्तानां सव-सुलभमेवेत्याहुः-व्रजस्त्रिय इति । यत् यस्य महात्मनः परमा-त्मनः सर्वस्वामिनः चारयतः गा इति शेषः व्रजस्त्रियः पुलिन्द्यश्च तृणवीरुधः गावश्च गोपाश्च पादस्पर्शं वाञ्छन्ति तस्य पादरजो वयं कामयामेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्र्यशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८३ ॥

भाषाटीका ।

हेसखि ! चक्रवर्त्ति पदवी अथवा इन्द्रपद अथवा दोनों पद के भोगभागी होनेकी अथवा अणिमादि ऐश्वर्य्य अथवा ब्राह्मण केपदके अथवा कैवल्य मोक्षकी अथवा भगवान् के परम पदकी ॥ ४१ ॥

हमसब वांछा नहि करती किंतु लक्ष्मी केकुचकुंकुम की सुगंध युत गदाधर इस श्रीकृष्ण के श्रीमत्पदारविन्दकी रजको मस्तकसे धारणकरने की वांछाकरती हैं ॥ ४२ ॥

गौनके चराने वारे उदार चित्त श्रीकृष्ण के चरन स्पर्शको जैसे ब्रज कीस्त्री चाहतीहैं जैसे भीलनकीस्त्री चाहतीहैं जैसे तृणऔर छोटे२ वृक्ष चाहते हैं जैसे गोपलोग चाहते हैं तैसे हम चाहतेहैं ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें त्र्यासीके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वा पृथासुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः ।
कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबन्धं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥

इति सम्भाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ।
आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया ॥ २ ॥

द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ।
विश्वामित्रः शतानन्दो भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥ ३ ॥

रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः ।
पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥

द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथाऽङ्गिराः ।
अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥ ५ ॥

तान् दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ।
पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववन्दितान् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्भिरधिकाशीतितमे मुनिसमागमे ।
वसुदेवमखोत्साहबन्धुप्रस्थापनादिकम् ॥

सुबलपुत्री गान्धारी माधवी सुभद्रा क्षितिपानां राज्ञां पत्न्यः स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विसिस्म्युर्विस्मयं चक्रुः ॥ १—६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वप्रसङ्गं संश्लाघ्यमुपसंहरति-श्रुत्वेति । श्रुत्वेत्यनेन याज्ञसेनीत्यस्यैव मुख्योऽन्वयः पूर्वप्रकरणे तस्या एव प्रस्तावात् प्रश्नकर्त्रीत्वाच्च सुबलपुत्र्यादीनान्तु गौणः तासां नाममात्रग्रहणात् ततस्तासां श्रवणं परम्परयैव ज्ञेयं नतु साक्षात् तासामग्रे तस्याः स्वातन्त्र्यस्य तादृशविनोदप्रस्तावस्य पट्टमहिषीभिः स्वयं तादृशकथनस्य चायोग्यत्वात् एवमपि प्रथमं पृथादीनामेवोपादानं गुरुत्वादेव याज्ञसेनीमाधवीत्यनयोरुभयतोऽप्यथशब्दनिर्देशस्तयोस्तदानीं सहावस्थानं सूचयति पूर्वपरिच्छेदसूचकत्वात् तदनन्तरं क्षितिपपत्नीनामुपादानं यथासम्भवं तन्निकटानिकटत्वबोधनाय उत स्वगोप्य इति सर्वतः पृथगुपादानात्तासां तु दूरत्वमेव व्यज्यते अतस्ताश्च परम्परयैव श्रुत्वेति ज्ञेयं तासु स्वशब्दव्यञ्जितपूर्वपूर्वशतकृत्वः सङ्घुषितमहाप्रेमवतीषु विद्यमानासु तासां कथाया एव परमाश्चर्यत्वेन प्रस्ताव्यत्वात् अथवा स्वगोपीशब्देन तत्तत्पालयित्र्यस्तत्सख्यादय उच्यन्ते अत एव स्वेति पृथगुक्तिः तत्र पृथासुबलपुत्र्योर्विस्मयः पातिव्रत्यांशे याज्ञसेन्यास्तदंशे भावांशे च माधव्याः स्नेहांशे क्षितिपपत्नीनां यथायोग्यं स्वगोपीनान्तु स्वीयभावमर्मस्पर्शिभावत्वे पक्षान्तरे यथा स्वाभयं यतः प्रणयानुबन्धशब्दस्य तत्रतत्र तत्तदंशप्राधान्यविवक्षा न केवलं विस्मयः कासाञ्चित्प्रेमसामान्यांशस्पर्शेन कासाञ्चित्सजातीयतद्विशेषांशस्पर्शेन च श्रीभगवद्विषयकप्रीत्युल्लासश्च जात इत्याह—अलमश्रुकलाविति । अलमत्यर्थाः अश्रूणां याः कला धारा वाहिन्योऽशाः ताभिराकुलाक्ष्यः ननु भवतु कासाञ्चित्प्रीतिमतीनां तादृशत्वं कथमन्यासामपीत्याशङ्क्याहुः—कृष्णे सर्वाकर्षकस्वभावे यतः अखिलानां प्राकृताप्राकृतानाम् आत्मनि मूलस्वरूपे हरौ रूपगुणादिभिश्च सर्वमनोहरेति ॥ १ ॥

नानाकौतुके चात्र कौतुकान्तरमापतितमित्याह—इतीति । एतद्विचित्रप्रकारेण आजग्मुरित्यत्रायुरिति क्वचित्पाठः ॥ २ ॥

मुनीनेव गणयति त्रिकेण-तत्र द्वैपायनस्य प्राङ्निर्देशः पितृत्वादिना गौरवाधिक्यात् मुन्यन्तराणां क्रमस्त्वागमनक्रमात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवेति गम्यते भगवानिति रामस्य विशेषणं दशावतारमध्यपाठादादराधिक्येन त्रितादीनां ब्रह्मपुत्रा इति विशेषणं ब्रह्मपुत्रोत्पत्तावनुक्तत्वात् यद्वा ब्रह्मपुत्राः सनकादयः ब्रह्मपुत्र इति पाठः क्वचित् आदिशब्दात् पराशरमैत्रेयवैशम्पायनादयः ॥ ३-५ ॥

सहसा अतर्कितं शीघ्रमेवेत्यर्थः । प्रागासीना इति यदि ते पूर्वं तेषाम् आगमनमश्रोष्यन् तदा नासिष्यन्तैव प्रत्युताग्रे गत्वा तान् स्वयमानयिष्यन्त चेतिभावः । आदिशब्दात् श्रीनन्दादयः पुरोहितादयश्च यतो विश्वेन वन्दितान् श्रीभगवतापि मानितत्वात् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वेति । सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी सुभद्रा अथ तथा क्षितिपानां राज्ञां पत्न्यश्च उतापि च गोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यश्च रुक्मिण्यादीनामखिलान्तरात्मनि भगवति कृष्णे हरौ अमलं निष्कपटं प्रणयानुबन्धं प्रेमपारतन्त्र्ययुक्तं वच इति यावत् श्रुत्वा सर्वाः पृथादयः अश्रुकलाभिरानन्दाश्रुबिन्दुभिराकुले व्याप्तेऽक्षिणी यासां ताः विसिस्म्युर्विस्मयं चक्रुः ॥१॥

इतीति । इत्थं स्त्रीषु स्त्रीभिः सह सम्भाषमाणासु सतीषु तथा नृषु पुरुषेषु तैः सह सम्भाषमाणेषु सत्सु ॥ २ ॥

आगतान्मुनीन्निर्दिशति—द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ३ ॥

तत्र रामः परशुरामः ॥ ४ ॥

ब्रह्मपुत्र इत्याङ्गिरसो विशेषणम् अपरे निर्दिष्टेभ्योऽन्ये च ॥५॥

विश्ववन्दितान् कृत्स्नजगद्वन्द्यानित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रुत्वेत्यनेन याज्ञसेनीत्यस्यैव मुख्योऽन्वयः । पूर्वपूर्वप्रकरणे तस्या एव प्रस्तावात् सुबलपुत्र्यादीनां गौणः तासां नाममात्रग्रहणात् ततस्तासां श्रवणं परम्परयैव ज्ञेयं नतु साक्षात् तासामग्रे तस्याः स्वातन्त्र्यस्य तादृशविनोदप्रदस्य प्रस्तावस्य पट्टमहिषीभिः स्वयं तादृशकथनस्य योग्यत्वात् स्वगोप्यः तासां स्वस्वरूपगोप्य इत्यर्थः ॥ १—११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

श्रुत्वेत्यादि । उत स्वगोप्य इति स्वशब्दो बलरामपरिगृहीतागोप्यस्तदा तत्र नासन्निति मन्तव्यम् ॥ १—१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्चत्रिंशे सात्विकानां फलोत्कर्षो निरूप्यते ।
सम्मानसङ्गमहौ चैव ऋणापाकर्षणं तथा ॥
निरुद्धानां हि लोकेऽस्मिन् दुर्लभश्चेति रूप्यते ।
तदीयत्वं फलं नान्यदिति चोक्तं समासतः ॥
आत्मीयानां निरोधं हि हरिरत्र करोति हि ।
अतः फलं पूर्वमेव सिद्धं रीत्या तु बोध्यते ॥
अद्भुता भगवल्लीलानिरोधः फलसूचकः ।
फलं त्वफलतासिद्धौ किमाश्चर्यमतःपरम् ॥

पूर्वाध्याये भगवतः स्त्रीयकरणलीला सर्वापि निरूपिता दृष्टा अदृष्टा च दृष्टा भगवत्कृतिः अदृष्टं चरणरज इति। उभयोः सम्पत्तौ भगवदीयत्वं सेत्स्यति अतस्तासां स्त्रीणामत्याश्चर्यं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा भगवति स्नेहानुबन्ध आश्चर्यञ्च जातमित्याह—श्रुत्वेति । द्रौपदी प्रसङ्गं परं कृतवती उपविष्टास्तु श्रवणार्थं सर्वा एव अतो मुख्याः नामत उच्चार्यन्ते सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी सुभद्रा अथ क्षितिपपत्न्यः इतरराजस्त्रियः उत स्वगोप्यश्च अथ त्रयमुतेति च स्त्रीणां चतुर्विधत्वमुपपादयति सात्विक्यो राजस्यो तामस्यो निर्गुणाश्चेति एताः सर्वा एव कृष्णे परमानन्दे सर्वेषामात्मभूते सर्वदोषनिवर्तके प्रणयः स्नेह एव अनुबन्धो यासां भगवत्पत्नीनान्तु विवाहादिरूपो बाह्योपि सम्बन्धोस्ति अस्माकन्तु साक्षात्सम्बन्धः प्रणयः एव अतः कथं भगवदीयाः भविष्याम इति कथञ्चयमवस्था च भविष्यतीति सर्वा एव विस्मयं प्राप्ताः स्मेति प्रसिद्धे कदाचिद्विस्मयो बाह्योपि भवतीति क्रियान्तरमप्याह—अश्रुकलाकुलाक्ष्य इति । अश्रूणां कलाभिः आकुलानि अक्षीणि यासां कलाशब्दः शोकं वारयति आकुलत्वं ज्ञानक्रियायाः व्यापृतत्वं बोधयति ॥ १ ॥

एवं पूर्वोक्तसाधनस्य फलाकाङ्क्षां निरूप्य भगवानेव फलमिति ज्ञापयितुं साधनानामेतच्छेषत्वं प्रतिपादयन् मुनीनामागमनमाह—इत्थं सम्भाषमाणास्विति । स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु सर्वेषामेव भगवत्सम्बन्धिनां भगवत्परता निरूपिता भवति एवं सम्मर्देपि मुनीनामागमनं न विरुद्ध्येत अत एव तत्र मुनयः आययुः यत्रैव यस्याभीष्टं फलं तत्रैव तस्यागमनम् अतो रामकृष्णावत्र वर्तेत इति तद्दिदृक्षया मननेन ज्ञात्वा मननं साधनमपि परित्यज्य समागता इत्यर्थः । इदानीं बाह्यक्रियैव प्राप्यत इति भावः ॥ २ ॥

तान् गणयति-द्वैपायन इति त्रिभिः । तत्रापि सात्विकादिभेदाः गौतमान्ताः नव सात्विकाः तत्रापि भेदत्रयम् उत्तमौ द्वौ मध्यमाः षट् एकश्चापर इति। रामादयोपि नव राजसाः रामः परशुरामः स भगवानेव तथापि तच्छिष्यास्तत्स्थानीयाः यां लीलां प्रकाशयन्ति सा निरूप्यते त्रितादयो बहव एव ब्रह्मपुत्रः पुलहः आङ्गिरसो वा विशेषणम् एते प्रकारनिरूपकाः ॥ ३—५॥

ततो यज्जातं तदाह—तान् दृष्ट्वेति । लोके तद्गुणाः प्रसिद्धा इति तेषां बुद्धिमनुसृत्य व्यवहारं वा समाश्रित्य सन्मानमं कुर्वन्ति सर्वे एव सहसोत्थायेति अत्रापि भेदत्रयं साधारणाः भक्ता भगवांश्चेति तत्र सर्वे प्रणेमुः तत्र हेतुः विश्ववन्दितानिति ॥ ६ ॥

तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोऽर्चयत् ।
स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥
उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुप्तनुः ।
सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कार्त्स्न्येन तत्फलम् ।
देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥
किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्युकाशीतितमे मुनिकृष्णमिथः स्तुतिः ।
शौरेः प्रश्नो मखश्चातो नन्दप्रस्थापनादिकम् ॥

सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी द्रौपदी माधवी सुभद्रा श्रुत्वेति पृथागान्धार्य्यादीनां परम्परयैव श्रवणं न साक्षात् तासामग्रे द्रौपद्याः पट्टमहिषीणां च स्वातन्त्र्येण तादृशविनोदवार्त्ताप्रश्नोत्तरकौतुकस्यानौचित्यात्, तस्मात् द्रौपदीसुभद्रयोरेव ताभिः सहवयस्यभावेन तत्तदौचित्यात् साक्षात् श्रवणं गोपीनां तु ताभिः साजात्याभावादेव सहावस्थानाभावादतिपरम्परयैव अतएव तत्रोतशब्दो विप्रकर्षार्थज्ञापनाय प्रयुक्तः स्वशब्दप्रयोगात्तास्वेव कृष्णस्य स्वान्तरङ्गबुद्ध्या प्रतिनिशमन्यालक्षितं परिष्वङ्गादिविलासोऽस्यात्र तु कुरुक्षेत्रे तस्मिन् महातीर्थे ब्रह्मचर्य्यस्थितिप्रथैवेति ज्ञेयं विसिस्म्युरिति अश्रुकलाकुलाक्ष्य इति गोपीनां विस्मयोऽश्रुकला च तासां किञ्चित् स्वसजातीयभावदर्शनात् कृष्णस्य तत्तच्चरित्रश्रवणाच्च नतु पट्टमहिषीषु गोपीनां कश्चिदनुराग इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नृषु सम्भाष्यमाणेषु च ॥ २—७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुनिकृष्णसम्वादो वसुदेवमखोत्सवादिकं च वर्ण्यते—श्रुत्वेति चतुराशीतितमेन । सुबलपुत्री गान्धारी याज्ञसेनी कृष्णा माधवी सुभद्रा स्वगोप्यः श्रीकृष्णभक्ताः गोप्यः ॥ १—६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

सब के आत्मा आश्रितन के दुःख निवर्त्तक श्रीकृष्ण के विषय में रुक्मिणी आदि महिषीन के प्रेमाधीन वचन को सुनकर आनन्द से उत्पन्न आंसून की बूंदों से व्याप्त नेत्र वारी कुन्ती गान्धारी द्रौपदी सुभद्रा तथा राजान की भार्य्या और गोपी ए सब आश्चर्य्य मानती भई ॥ १ ॥

इस प्रकार स्त्रीन के साथ स्त्रीजन सम्भाषण करती रहीं और पुरुषन के साथ पुरुष सम्भाषण करते रहे उसी समय श्रीकृष्ण बलदेवजी के दर्शन करने की वाञ्छा करके वहां मुनिजन आवते भए ॥ २ ॥

व्यासजी नारदजी च्यवन देवल असित विश्वामित्र शतानन्द भरद्वाज गौतम ॥ ३ ॥

शिष्यन सहित परशुराम भगवान् वशिष्ठजी गालव भृगु पुलस्त्य कश्यप अत्रि मार्कण्डेय वृहस्पति ॥ ४ ॥

द्वित त्रित एकत सनकादिक तथा अङ्गिरा अगस्त्य याज्ञवल्क्य वामदेव से आदि लेकर अनेक ऋषिजन भी वहां आए रहे ॥ ५ ॥

पहले से बैठे भए राजान से आदि लेकर तथा पांचों पाण्डव और श्रीकृष्ण बलरामजी ए सब उन ऋषीन को देखकर अपनेर आसनते शीघ्र हि उठकर सब विश्वके जिनकी वन्दना करी है उन ऋषीन को प्रणाम करते भए ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आनर्चुरर्चितवन्तः ॥ ७ ॥

धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स धर्मगुप्तनुः यथा नियता वाक् यस्य तस्य सदसः ॥ ८ ॥

जन्मभृतः सफलजन्मानः तत्फलं जन्मफलं किं तत् यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

किञ्च युष्माकं दर्शनमेव तावद्देवानामपि दुष्प्रापमस्माकन्तु स्पर्शनादिकमपि कथं नु घटितमिति विस्मयेनाऽऽह—किमिति । स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रे तपोबुद्धिर्येषां तथाऽर्चायां प्रतिमायां देव इति चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषां योगेश्वरदर्शनादिकमिदं किमसम्भावितमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तान् रामसहितोऽच्युतः सर्वैश्वर्य्यपरिपूर्णोपि, श्रीकृष्णः स्वागतादिभिरार्चयत् यथा येनार्चनप्रकारेणैव सर्वेपि तानानर्चुः तस्य सर्वमूलरूपत्वात्तदर्चनेनैव तदर्चनं सिद्धमित्यर्थः । अर्चयन्निति पाठे युग्मकम् । स्वागतादीनां स्वागमानुसारेणार्थिक-क्रम एवात्र ज्ञेयः । यद्वा, अर्चेयं व्यवहारक्रमः तत्र प्रथमतः स्वागतम् उपद्रवे जाते तेषां लोकपालानां प्रथमतस्तस्मै प्रति कार्य्यत्वात् स्वागते ज्ञात एवासनदानार्हत्वात् आसनानन्तरमेव पाद्यं प्रत्येकगण्डूषप्रत्यंकप्रक्षालनपात्राभ्यां ज्ञेयम् एतदुपलक्षणत्वेनाचमनीयञ्च ततः स्वास्थ्ये सत्यर्घ्यादि सर्म्यग्वैयग्र्य एव चानुलेपनं युक्तमिति ॥ ७ ॥

यतो धर्मगुप्तनुः धर्मरक्षार्थमवतीर्ण इत्यर्थः । महतोपि यतवाचः कुतः अनुशृण्वतः तदुक्तिश्रवणार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अहो प्रहर्षे वयं मनुष्याः योगेषु स्वस्वानुष्ठितेषु कर्मज्ञानभक्तिलक्षणेषु ईश्वराणां सिद्धानां दातुं दूरीकर्त्तुञ्च समर्थानां वा दर्शनं परमभागवतानामत्र वा सर्वेष्वेव तदुक्तिश्छत्रिन्यायेन साच सर्वादरार्था ॥ ९ ॥

एवं महातपसां देवानामपि दुष्प्रापं चेत्तर्हि ततोपि क्षुद्रतपसां तथार्चायां तेषां प्रतिमायामेव देवचक्षुषां तद्दर्शनापि तत्स्वरूपज्ञानेपि वा भाग्यहीनानाम् अस्माकं दर्शनं स्पर्शनादिकञ्च किं सम्भवति नैवेत्यर्थः । अतो युष्मत्कृपाविलसितमेवैतदिति भावः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतसुकपक्षीयम् ।

अर्चायां देवचक्षुषां प्रतिमामेव देवतां मन्वानानां किं न किञ्चित् प्रतिमादर्शनादिकं नोद्देश्यमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानिति । यदा सर्वे आनर्चुरर्चितवन्तः तदा सरामोऽच्युतः कृष्णोपि तान् स्वागतप्रश्नादिभिरर्चितवान् ॥ ७ ॥

उवाचेति । धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य भगवान् यतवाचो मौनीभूतस्य महतो विपुलस्य तस्य सद्रासि सभायाम् अनुशृण्वतः सतः सुखमासीनान् तान् द्वैपायनादीनुवाच ॥ ८ ॥

तदेवाह-अहो इति पञ्चभिः । हे मुनयः ! वयं जन्मभृतः सफलजन्मानो बभूविम तत्फलं जन्मफलं कात्स्न्येंनास्माभिर्लब्धञ्च किं तत् यद्देवानामपि दुर्लभं योगिनां वो दर्शनमिति ॥ ९ ॥

कथन्वेतद्घटितम् इति विस्मयेनाह—किन्विति । अल्पं तपः पुण्यं येषामर्चायां प्रतिमायामेव देवचक्षुर्देवताबुद्धिर्येषां तेषामस्माकं वो दर्शनादिकं किंनु कथं बभूवेत्यर्थः । प्रह्वशब्दः प्रणामपरः प्रश्नः स्वागतप्रश्नः ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तानानर्चुः यथा यथावत् सर्वएव यथा वा लोकस्थाः सर्वे भगवन्मार्गानभिज्ञाः तथा अभिज्ञा अप्यानर्चुरित्यर्थः । यदि भगवान् न पूजयेत् तदा द्वैविध्यमापद्येतेति सहरामः अच्युतोऽप्यर्चयत् आर्चयदिति सन्धिरार्षः । अडागमाभावो वा अर्चनाप्रकारमाह—स्वागतासनेति ॥ ७ ॥

स्तोत्रभावे कायिकं सर्वं नटवद्भवतीति स्तुतिमाह—उवाच सुखमासीनानिति । यतो भगवान् कर्त्तव्यं जानाति भगवतोपि तादृशकथने हेतुः धर्मगुबिति । तावताऽपि न काचित् क्षतिरिति विभुरिति धर्मगुप्तनुरिति पाठे धर्मरक्षार्थमेव तनुर्यस्येति मुनिस्तोत्रादिकमपि अवतारकार्यमेवेति सूचितं यस्मिन् स्थाने स्तोत्रे कृते लोकप्रसिद्धिर्भवति तादृशमिदं स्थानमिति ज्ञापयितुमाह—सदसस्तस्य शृण्वत इति । महत इति माहात्म्यं प्रकृतोपयोगि यतवाच इति सावधानता च तथा ॥ ८ ॥

पञ्चभिर्भगवानाह स्तोत्रं तेषां महात्मनाम् ।
तन्मुखान्निर्णयं वक्तुं पूर्वपक्षोक्तिरूपतः ॥

आदौ भगवान् तेषां दर्शनं स्तौति-अहो इत्याश्चर्ये वयमिति श्लाघायां जन्मभृतो वयमेव सफलजन्मान इत्यर्थः कथमित्याकाङ्क्षायां जन्मफलं जातमिति निरूपयति लब्धं कात्स्न्येंन तत्फलमिति जन्मफलं ज्ञानादिकमपि भवति धर्मश्च परं कात्स्न्येंन फलं तस्य दुर्लभत्वमाह—देवानामपि दुष्प्रापमिति । यस्माद्योगेश्वराणां दर्शनं देवानामपि दुर्लभं यत इन्द्रोपि महतापि कष्टेन बृहस्पतेर्दर्शनं न प्राप्तवान् तदुक्तं षष्ठे ॥ ९ ॥

केवलं दर्शनस्य निरूप्य तत्सम्बन्धिनां सर्वेषामेव निरूपयन् अस्य फलत्वे तर्कमाह—किं स्वल्पतपसामिति ॥ देवादीनां महत्तपो भवत्येव मनुष्याणामेव न भवतीति ज्ञापयितुं नृणामित्युक्तम् अल्पतपस्त्वे हेतुः अर्चायां देवचक्षुषामिति अर्चा प्रतिमा सा जडाजडप्रकृतिः तत्रापि पामरैः कर्ता तादृशी स्वस्य चेतनस्य कथं देवता भवेत् आकृतिरस्तीति चेत तर्हि नटेन किमपराद्धं स्थैर्यं नास्तीति चेत् तर्हि जडा आकृतिः चैतन्यं गुणाश्च राशिद्वयं कृत्वा विचार्यतां किं चैतन्यं गुणाः देवता आहोस्विदाकृतिमात्रमिति विशिष्टेन सन्देहः आकृतिरप्रयोजिका भगवत्त्वात् अन्यथा तद्गृहाकृतिः तद्देहाकृतिश्च सर्वेष्वेव वर्तते इति तत्परित्यज्य कुशकाशावलम्बनेन बुद्धिस्थैर्यं कुर्वाणा अल्पतपसो भवन्ति मुनिषु तु दर्शनं स्पर्शनं पादयोस्ततः प्रश्नः ततो विनयः ततः पादार्चनं एतदादि सर्वं किं भवति चेतनधर्माश्चैते ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सदस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ ८ ॥

जन्मभृतः सफलजन्मानो भवामः देवानामपि दुष्प्रापं किम्पुनर्नृणामत्रत्यानाम् ॥ ९ ॥

धर्मगुप्तनुरित्यनेन अहो वयमित्याद्यास्य वाचः केवलं धर्मगोपनार्था इति ज्ञापयन्ति अर्चायां प्रतिमायामेव देवबुद्धीनां

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥
नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्मनः ।
उपासिता भेदकृतो हरन्त्यघं विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥
यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ।
यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ १३ ॥
श्रीशुक उवाच ।
निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ।
वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन् भ्रमद्धियः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु युष्मासु तदपि युष्माकमिदं युष्मत्कृपा विलसितमेवेति भावः ॥ १०—११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा यथावत् आनर्चुः अर्चितवन्तः ॥ ७ ॥

धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य सः यतवाचः मौनीभूतस्य सदसः सभायाः शृण्वतः अहो वयं जन्मभृत इत्याद्युवाच स भागवतेषु जनेषु धर्मं संस्थापयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

जन्मभृतः सफलजन्मानः तस्य जन्मनः फलं कार्त्स्न्येन साकल्येन लब्धम्, किं तत् ? यत् योगेश्वरदर्शनमिति ॥ ९ ॥

येषां दर्शनमात्रमपि देवानां दुष्प्रापं तेषां दर्शनस्पर्शनादिकं कथं घटितमिति विस्मयेनाह—किमिति । अल्पं तीर्थस्नानादितपो येषाम् अर्चायां प्रतिमायामेव देव इति चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषामस्माकं योगेश्वरदर्शनादिकं किम् कथं बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

कुशल प्रश्न धन्य आगमन आसन पाद्य अर्घ्य माल्य धूप चन्दनादि से सब हि मै उनका यथावत् पूजन किया तथा बलदेवजी सहित श्रीकृष्ण ने भी उनका पूजन किया ॥ ७ ॥

वह महान् समाज चुपचाप होकर सुनने लगा उस के सुनते२ धर्म की रक्षा करने वारे दिव्य शरीर धारी श्रीकृष्ण भगवान् सुखपूर्वक विराजमान ऋषीन के प्रति बोले ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हमारा जन्म सफल है और सर्व प्रकार से उस जन्म का फल भी हमको प्राप्त होगया क्योंकि देवतान को भी दुर्लभ आप योगेश्वरन दर्शन हमको प्राप्त भया यह महान् आश्चर्य है ॥ ९ ॥

जिनको अर्चा मूर्त्ति मात्र में हि पूज्य दृष्टि है और आप के सदृश भागवतन में पूज्य दृष्टि नहि हैं उन अत्यन्त अल्पतप वारे मनुष्यन को आप का दर्शन स्पर्शन प्रश्न प्रणाम चरण पूजन आदि होना आश्चर्य्य है । अर्थात् अर्चा रूप में पूज्य बुद्धि होनी आश्चर्य्य नहि है किन्तु भागवतन में पूज्य बुद्धि होना आश्चर्य्य है क्योंकि निर्दोष होने से अर्चा में पूज्य बुद्धि होने में कष्ट नहि होता और भागवतन में समान बुद्धि होने से तथा देह सम्बन्ध से अन्यथा आचरण देखने से भागवतन में पूज्य बुद्धि होनी आश्चर्य्य है । और जहां पर्य्यन्त भागवतन में पूज्य बुद्धि नहि होती तहां पर्य्यन्त भगवद्भक्ति की पूर्त्ति नहि होती इस वास्ते अर्चा मात्र देवदृष्टि होना अल्पतप का कार्य्य है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति–न ह्यम्मयानीति त्रिभिः ॥ ११ ॥

वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते मनो ब्रह्मेत्युपास्ते" इति श्रुतेः । अघं तन्मूलमज्ञानं न हरन्ति अत्र हेतुः भेदकृतो भेदकर्तारः यद्वा भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंसः विपश्चितो निरस्तभेदाः तेतु मुहूर्तमात्रसेवयैवाघं घ्नन्तीति ॥ १२ ॥

अतः साधूनिविहायान्यत्राऽऽत्मादिबुद्ध्या सज्जमानोऽतिमन्द इत्याह–यस्येति । आत्मबुद्धिरहमिति बुद्धिः त्रयो धातवो वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् कुणपे शरीरे स्वधीः स्वीया इति बुद्धिः भौमे भूविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः यत्तस्य तीर्थबुद्धिस्तीर्थमितिबुद्धिः अभिज्ञेषु तत्त्ववित्सु यस्य एताः बुद्धयो न सन्ति स एव गोष्वपि खरः दारुणोऽत्यविवेकी यद्वा गवां तृणादिभारवाहः खरो गर्दभ इति ॥ १३ ॥

दुरन्वयमननुरूपम् भ्रमन्त्यनवस्थिता बुद्धिर्येषां ते ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यच्च तत्तच्छास्त्रप्रमितमहिम्नां तीर्थानां देवप्रतिमानाञ्च सेवया नराणामपि दोषहान्या ज्ञानं जायेतेति तत्सत्यमेव किन्तु तत्राप्यस्ति भवतामतिशय इत्याह—नहीति । काला अम्मयानि जलावयवरूपाणि नद्यादीनि तीर्थानि पावनानि न भवन्ति किं तथा मृच्छिलामयाः तद्विकाराः प्रतिमादयोपि देवास्तदधिष्ठानत्वेन तत्तदात्म्यापन्नतया पावना न भवन्ति किम् ? किन्तु ते पुनन्तीत्यादि ॥ ११ ॥

अस्तु तावत् तत्प्रतिमायां तत्तद्दृष्टयोपासनं तत्तन्निर्मिततीर्थसेवा वा साक्षात्तत्तदुपासनमपि न्यूनं ततो भूप्रभृति जडोपासनन्तु सुतरामिति भवद्भिरुपासनमेव सर्वोत्तममित्याह—नाग्निरिति । तारकास्तदाकारविमानाः बृहस्पत्यादयः भेदकर्त्तारः अहमिन्द्रोऽयं वरुण इति ज्ञापयितारः नतु सर्वत्राभिन्नं परमेश्वरं ज्ञापयितारः यद्वा तादृशपरमेश्वराद्दर्शितेन सर्वत्र तत्तद्भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंस इति विपश्चितस्तु परमेश्वरैकदर्शिनः तादृशं परमेश्वरमेव ज्ञापयन्ति तस्मात्तदज्ञानमूलमघमपराधं मुहूर्त्तसेवया घ्नन्तीति ॥ १२ ॥

कुणपः शवः स्वतस्तत्तुल्यत्वादिह एव कुणपः तस्मिन् जीवद्व्यपदेशेऽपि त्रिधातुके तन्मूलकसर्वरोगाकुले अनेनात्मवैपरीत्येन तस्मिन्नात्मबद्धेरयोग्यतोक्ता अभिज्ञेषु सर्वपरमात्मश्रीभगवद्भिज्ञेषु तु योग्यता तेषां तादृशश्रीभगवन्मयत्वात् तथापि तस्मिन्नेवात्मबुद्धिः न त्वभिज्ञेषु एवमग्रेपि तथाहि तादृशदेहपरिकरेषु कलत्रादिषु तादृशेष्वपि स्वधीः नतु तादृशभगवत्परिकरेषु तेषु तादृशेषु तथा जले सामान्येपि तीर्थबुद्धिः स्नातः पवित्रोऽहमिति नतु तीर्थपादाह्वयश्रीभगवन्मयेषु तेषु कर्हिचिदिति कदाचिदपि तासां बुद्धीनामेकतरास्तित्वेपि नास्ति दोषः सूचितः सर्वदा सर्वराहित्येन त्वतिनीचत्वमेवेत्याह—स एव गोखर इति । गोरत्यन्तनिर्बुद्धिश्चासौ खरोऽत्यन्ताधमश्चेत्यर्थः । सिन्धुनदतीरारण्ये गोखराख्यो गर्दभाकारो निष्प्रयोजनपशुविशेषोऽप्यस्ति म्लेच्छजातिविशेषोपि बृहस्पतिसंहितायां त्ववैष्णवोपि तथा निन्दितः—।

"अज्ञातभगवद्धर्ममन्त्रविज्ञानसम्विदः ।
नरास्ते गोखरा ज्ञेया अपि भूपालवन्दिताः ॥ इति

अतो भगवदर्चादिसम्बन्धे तु तादृशस्यापि कनिष्ठभागवतत्वमेव नतु गोखरशब्दव्यपदेशत्वं यथैकादशे "अर्चायामेव हरये" इत्यादि. अतः पूर्वपूर्वमपि साधारणादेव तत्प्रतिमा तत्तीर्थान्येव दर्शितानि ॥ १३ ॥

भगवतस्तत्रापि कृष्णस्येति स्वयं भगवत इत्यर्थः । अतोऽकुण्ठमेधसः अपरिच्छिन्नज्ञानस्यापि इत्थं ईदृशं दुरन्वयमसम्बद्धं कर्मपरजीवसदृशोक्तेः स्वयञ्च विप्रास्तन्महिमज्ञास्तः अतस्तात्पर्य्यावधारणाशक्त्या भ्रमद्धियः संशयाकुलचित्ताः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपासितास्तत्कालसेविताः भूजलादिशब्दाः देवतापराः भेदकृतः आत्मनि देहिनि देहगतभेदं कुर्वाणस्य मन्यमानस्य ते मुहूर्त्तसेवया विपश्चितस्तु हरन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

कुणपे शरीरे त्रिधातुके वातपित्तश्लेष्ममये स्वधीः मदीयत्वबुद्धिः भौमे पार्थिवप्रतिमादाविज्यबुद्धिः गोखरः गोखरप्रायः अतः अभिज्ञेषु जनेषु सत्स्वपि तान्नाहत्य देवतादिषु पूज्यबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । एते श्लोकाः साधुजनप्रशंसापराः ॥ १३—१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वर्चायां देवचक्षुः पवित्रावहमपि किमिति तुच्छीकरोषीत्यत्राह—नहीति । अम्मयानि तीर्थानि मृण्मयाः शिलामयाश्च देवाश्च दर्शनादेव न पुनन्ति किन्तु उरुकालेन साधवस्तु दर्शनादेव पुनन्तीत्यर्थः । तीर्थानीति दृष्टान्तार्थम् ॥ ११ ॥

देवा उरुकालेनैव पुनन्तीत्येतत्प्रपञ्चयति—नाग्निरिति । भूजलादिशब्दैस्तदभिमानिदेवताः लक्ष्यन्ते ता अग्न्यादयश्चोपासिताः भेदकृतः आत्मनि देहगतभेदं कुर्वाणस्याघं हरन्ति उरुकालसेवया हरन्तीत्यर्थः । विपश्चितः साधवस्तु मुहूर्त्तसेवयैव हरन्ति इति अघशब्देन तन्मूलमज्ञानञ्च विवक्षितम् ॥ १२ ॥

यत एवमतोऽर्चादेवचक्षुषं क्षिपन्नर्थान्तरमप्याह-यस्येति । यस्य पुंसः त्रिधातुके वातपित्तश्लेष्ममये कुणपे शवप्राये शरीरे आत्मबुद्धिरात्माभिमानः कलत्रेषु दारेषु स्वधीः स्वकीयत्वबुद्धिः एवमहम्ममाभिमानौ उक्तौ पार्थिवप्रतिमादौ इज्यधीर्देवताबुद्धिः जले गङ्गादिजले एव तीर्थबुद्धिः कर्हिचिदप्यभिज्ञेषु स्वात्मपरमात्मयाथात्म्याभिज्ञेषु भवादृशेषु नेज्यधीः न तीर्थबुद्धिश्च स पुमान् गोखर एव गोप्रायः खरप्रायश्च यद्वा गवां सम्बन्धी खरः तदर्थतृणभारार्थखरसदृशः अतीव अज्ञ इत्यर्थः । न हि निन्दान्यायेनेयं साधुजनप्रशंसा ॥ १३ ॥

निशम्येति । अकुण्ठाप्रतिहतरहिता मेधा यस्य तस्य भगवतः कृष्णस्य दुरन्वयमननुरूपं वचो निशम्य भ्रमन्ती अनवस्थिता धीर्येषां तथाभूताः तूष्णीमासन्नहो स्वभजनाहितमाहात्म्यानस्मानयं स्वस्मादुत्कृष्टतमान् वदत्यतो विपरीतमेतद्वच इत्येवं तावद्भ्रमद्धियः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

"रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने" इत्युपलक्षणा देवाः वक्ष्यमाणा अग्न्यादयः एवं भौम इज्यधीः इत्यत्रापि नद्याः शिरश्चालने भगवत्प्रतिमापूजकस्तु तादृशश्चेत् कनिष्ठभागवत एव । "अर्चायामेव हरये" इत्येकादशात् भेदकृतो भेदकर्त्तारः अयमिन्द्रोऽयं वरुण इति ज्ञापयितारो नतु सर्वत्राभिन्नं परमेश्वरं ज्ञापयितारः ॥ १२—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न ह्यम्मयानि तीर्थानीत्यादि । अम्मयानि तीर्थानि न भवन्ति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अपितु भवन्त्येव एवं मृच्छिलामया देवा अपि किन्तु तानि ताश्च उरुकालेनैव पुनन्ति साधवस्तु दर्शनादेव अयं भावः "तीर्थानि यस्य हस्तौ च पादौ च" इत्यादि यथाविधि सेवया देवताश्च यथाविधि निरपराधनादेव पुनन्ति एतेतु याढच्छिक-सङ्गेनापि ॥ ११-१२ ॥

यस्यात्मबुद्धिः कुणपेत्यादि। कुणपे मृतप्राये शरीर एवात्म-बुद्धिः कलत्रादिषु स्वधीः आत्मीयबुद्धिः भौमे मृण्मये शिवलिङ्गदुर्गाप्रतिमादौ इज्यधीः सलिले जल एव तीर्थ-बुद्धिः नतु अभिज्ञेषु जनेषु वैष्णवेषु आत्मबुद्ध्यादयो यस्य स एव गोखरः पशुसेवी पशुः ॥ १३ ॥

वचो दुरन्वयमित्यादि। दुरन्वयं दुर्बोधं किमस्मान् स्तौति किमुह सतीति सर्वेषां धीविभ्रमो जाता इत्यर्थः। एवञ्च भ्रम-द्धियः सन्तस्तूष्णीमासन्निति शेषः ॥ १४-१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नन्वेवं सति कथं सर्वोपि लोकः प्रवर्त्तत इति चेत्तत्राह—नह्यम्मयानि तीर्थनीति। तीर्थशब्देन यच्छोधकं स्वच्छं, तदुच्यते तज्जलमपि भवति महान्तोपि भवति अतो जलमयानि किं तीर्थानि न भवन्ति भवन्त्येव अपां शोधक-त्वस्य दृष्टत्वात् परं या शुद्धिः ज्ञानरूपा महद्भिर्भवति सा न भवत्येव तथैव देवा अपि मृण्मयाः शिलामयाश्च केषाञ्चि-न्मते स्थानमेव देवः प्रतिमात्वप्रयोजिका तस्मिन् स्थाने या काचित् प्रतिमा स्थापिता सैव देवो भवति न त्वन्यत्र अतो मृण्मया एव देवाः शिलामया वा यत्र स्थानं न प्रसिद्धं शिलारूपलक्षणम् अष्टविधानां स्थिराः शिलामया एव भवन्तीति वा तर्हि लोकप्रसिद्धं किं निन्द्यते नेत्याह—ते पुनन्त्युरुकाले-नेति। साधवस्तु दर्शनमात्रेणैव तर्हि निन्दा निन्दयितुं प्रवर्त्तते अपितु विधेयं स्तोतव्यमिति पूजायां प्राप्तायां मृण्मयाद्यपे-क्षया साधवः पूज्याः तीर्थगमनापेक्षया साधव एवाभिगन्तव्या इति न तु लोकसिद्धं निन्द्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया सूर्यादयः प्रत्यक्षदेवाः सन्ति तदेव कथं न पूज्यन्त इति चेत्तत्राह—नाग्निर्न सूर्य इति। अग्निरग्नि-होत्रादिषु प्रसिद्धः सूर्योऽप्युपासनायां चन्द्रोपि प्रतापादौ तारका अपि ग्रहादिपूजायां बुद्धादिरूपा अश्विन्यादिरूपा वा भूमिश्च विश्वम्भरा उपासनादौ तथा जलं तथैव हृदया-काशः तथैव प्राणायामरूपो वायुः श्वसनः अथ भिन्न-प्रक्रमेण वाक् सरस्वती मनश्च योगादौ "मनोवशे तेह्यभ-वंश्च देवाः" इति एते सर्वे भगवद्बुद्ध्या पूजिताः अघं हरन्ति पापक्षयमेव कुर्वन्ति नत्वाधिकं तत्र हेतुः भेद-कृदिति भेदमङ्गीकृत्य हि सः प्रवर्त्तते यो ह्यखण्डं भिनत्ति स कथं कृतार्थो भवेत् विपश्चितस्तु भेदं दूरीकुर्वन्ति तदाह—विपश्चितो घ्नन्ति मुहूर्त्तसेवयेति। तावतैव ज्ञानोदयः सर्वपापक्षयः अनायासेन भवति "नालङ्कुर्वन्ति तां शुद्धिं या ज्ञानकलया कृता" इति वाक्यात् ॥ १२ ॥

एवं परमार्थमुक्त्वा एतद्व्यतिरिक्तान् सर्वान् एकीकृत्य निन्दति—यस्यात्मबुद्धिरिति। कुणपे देहे चैतन्यरहितो देहः कुणपमित्युच्यते न हि चेतनस्य जडः आत्मा भवति तत्र मूलविचारेणापि दोषमाह—त्रिधातुक इति। वातपित्तश्लेष्म-प्रकृतिकोयं देहः आत्मा चेतनप्रकृतिकः अतोऽस्य देहस्य धातव एव आत्मानो भवितुमर्हन्ति नन्वात्मा आत्मनो वाऽयं भवति एवमात्मबुद्धिभ्रान्तेति निरूप्य आत्मीयबुद्धि-रपि भ्रान्तेत्याह—स्वधीः कलत्रादिष्विति आत्मीयास्त एव भवन्ति ये स्वस्योपकुर्वन्ति ते सन्त एव कलत्रादयस्त्वप-कुर्वन्ति तथा भगवानेव आत्मनाऽऽत्मा सद्रूपः भौमे भूमि-विकारे इज्यधीः स्वदेहस्यापि भूमिजत्वात् तीर्थबुद्धिश्च सलिल एवं बुद्धिचतुष्टयं यस्य सः न कर्हिचित् अभि-ज्ञेषु जनेषु मन्तव्यः किं नु मूर्खेष्वेव मन्तव्यः किंबहुना स एव बलीवर्दः खरो वा बलीवर्दानां तृणानयनार्थं खरो वा पशुप्रायाः गृहस्थाः तेषां निर्वाहक इति एवं मुनिस्तोत्रार्थं लोक-प्रसिद्धाः पदार्थाः निन्दिताः ॥ १३ ॥

तेषां पूर्वं भगवानेव स्तोत्रं कृतवान् वेदादिद्वारा अतो विरुद्धमुभयमपि तन्निर्णयार्थं मुनीनां सन्देहो जात इत्याह, निशम्येत्थं भगवत इति। एवं भगवतो वचो निशम्य भ्रम-द्धियो भूत्वा तूष्णीमासन्निति सम्बन्धः। ननु सन्देहः कथं भगवद्वाक्यप्रामाण्ये निश्चय एव अन्यथा पूर्वसिद्ध एवार्थः तत्राह, अकुण्ठमेधस इति. अकुण्ठा मेधा यस्येति को वैदि-केनाभिप्रायेण एवं वदतीति सन्देह इत्यर्थः। ननु निश्चय एव कुतो नोत्पद्यते तत्राह दुरन्वयमिति अन्वयो लोक-सिद्धार्थसमर्पकः तद्विरुद्धत्वाद्दुरन्वयः अत एव भ्रमाद्धियः ॥१४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते" इतिश्रुतेः। क्षुत्पिपासादिभिः आदरप्राप्त्या-दिभिश्चात्मपरयोः साम्येपि भेदं करोतीति भेदकृत् तस्य अघं भेदोत्थमवज्ञापेक्षामात्सर्यादिकं घ्नन्ति ॥ १२ ॥

अतः साधून् विहायान्यत्रात्मादिबुद्ध्या सज्जमानोऽति मन्द इत्याह—यस्येति। कुणपः शवस्तत्तुल्ये देहे त्रिधातुके वात-पित्तकफमये यस्य आत्मा बुद्धिः आत्मा प्रेमास्पदं तद्बुद्धिः स्वधीः स्वीया इमे इति धीः भौमे पार्थिवप्रतिमादौ इज्यधीः पूज्योऽयमिति बुद्धिः यत् यस्य सलिले नद्यादिजले तीर्थमिद-मिति बुद्धिः कर्हिचित् कदाचिदपि अभिज्ञेषु भगवत्तत्त्वज्ञेषु यस्य ता बुद्धयो न भवन्ति स एव गोखरः गौश्चासौ खरश्चे-त्युभयसाधर्म्यादुभयशब्दवाच्य इत्यर्थः। यद्वा गवामपि तृणादि-भारवाहको गर्दभः बृहस्पतिसंहितायान्तु—

"अज्ञातभगवद्धर्ममन्त्रविज्ञानसम्विदः।
नरास्ते गोखरा ज्ञेया अपि भूपालवन्दिताः" ॥

इत्युक्तम्। अत्र यस्यात्मबुद्धिः कुणप एव नत्वभिज्ञेष्वित्युक्त्या उभयत्रात्मबुद्ध्या न गोखरा इत्यायातम् अभिज्ञेष्वेवात्मादिबुद्धय-स्त्वतिश्रेष्ठा एवेति भावः। अत्र भौमे भगवत्प्रतिमाभिन्न इति व्याख्येयम्—

चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ।
जनसङ्ग्रह इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥

मुनय ऊचुः ।

यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ।
यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

इत्येकादशोक्तरभिज्ञेष्विज्यबुद्ध्यभावेपि तत्प्रतिमासेविनः कनिष्ठ भक्तत्वोक्तेः एवं सलिल इत्यत्रापि गङ्गायमुनादिभिन्ने इति व्याख्येयं तादृशवचनपरस्सहस्रस्य इति ॥ १३ ॥

वचः अहो वयं जन्मभृत इत्यादिकं दुरन्वयं तदननुरूपत्वाद् दुर्गमम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधवो दर्शनादेव पुनन्ति अम्मयानि तीर्थानि दर्शनान्न पुनन्ति मृच्छिलामया देवाश्च दर्शनान्न पुनान्ति किन्तु उरुकालेन पुनन्ति ॥ ११ ॥

भेदं करोतीति भेदकृत् तस्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतेः । जगत्कारणात् आग्न्याधिकतमं स्वोपास्यं पृथक् मन्यमानस्येत्यर्थः । अघं तन्मूलमज्ञानं न हरन्ति अनेन जगत्कारणस्य पुरुषोत्तमस्य सम्बन्धीनि तीर्थानि तत्प्रतिमा तदात्मकतया सेव्यमाना अग्न्यादयश्चात्र न गृह्यन्ते इति भगवतोऽभिप्रायः अत्रैव "यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत्" बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये । अग्नौ गुरावात्मनि च सूर्येषु इत्यादौ तेषां परमादरणीयत्वोक्तेश्च विपश्चितस्तु मुहूर्तमात्रसेवया घ्नन्ति सर्वात्मोपदेशादिनेति भावः ॥ १२ ॥

उक्तगुणान् विहाय देहादावात्मादिबुद्ध्या सज्जमानो निन्द्य इत्याह—यस्येति । यस्य जनस्य कुणपे शवप्राये त्रिधातुके त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः धातवः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् आत्मा अत्रातिप्रेमास्पदं वस्तु तद्बुद्धिः कलत्रादिषु भार्यापत्यादिषु स्वधीः स्वीया इति बुद्धिः भौमे भूमिविकारे इज्यधीः सलिले तीर्थबुद्धिः अभिज्ञेषु आत्मानात्मयाथात्म्यवित्सु ता बुद्धयः कर्हिचिदपि न भवन्ति । स गोखरः गावः इन्द्रियाणि खराणि दारुणानि यस्य सः दुष्टेन्द्रिय इत्यर्थः । यद्वा गवि दिवि अपि खरः देवलोकगतोपि गर्दभनिभः किं पुनर्नरलोकस्थ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहो वयं जन्मभृत इत्यादिकं वचो दुरन्वयं दुर्बोधः अन्वयः परे तत्त्वे श्रीकृष्णे समन्वयो यस्य तत् निशम्य श्रुत्वा भ्रमन्तो दोलायमाना धीर्येषां ते तूष्णीमासन् ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

जलरूपी गङ्गादि तीर्थ और मृत्तिकारूपी तथा शिलारूपी देवता ए सब दर्शन मात्र से हि पवित्र नहि करते किन्तु बहुत काल में पवित्र करते हैं और आप के सदृश साधुजन तो दर्शन मात्र से हि पवित्र करते हैं ॥ ११ ॥

जिसका आत्मा में देवत्व मनुष्यत्वादि भेद बुद्धि है उस ने अग्नि सूर्य्य चन्द्रमा तारागणों की उपासना करी तथा पृथिवी जल आकाश पवन वाणी मनके अधिष्ठाता देवतान की उपासना करी परन्तु वे अग्नि आदि देवता उक्त भेद बुद्धि वारे के पाप को शीघ्र हि नहि नाश करते किन्तु बहुत काल पर्य्यंत सेवा करने से पाप का नाश करते हैं । और साधुजन तो मुहूर्त्त मात्र सेवा करने से हि पाप का नाश करदेते हैं ॥ १२ ॥

जिस को वात पित्त कफ से प्रचुर मुरदेके समान शरीर में आतमाभिमान है और स्त्री पुत्रादि को मैं ममता बुद्धि तथा भागवतन को छोड कर जिस को केवल मूर्त्ति में पूज्य बुद्धि है तथा केवल जल में तीर्थ बुद्धि है और तत्व वेत्ता भागवतन के विषय में जिसको किसी प्रकार से पूज्य बुद्धि नहि है वही पुरुष बैलके सदृश तथा खर के सदृश अत्यन्त अज्ञानी है इत्यादि वचनों का यहि तात्पर्य्य है कि—जिसको भागवतन में भक्ति नहि है केवल मूर्त्ति मात्र आदि में प्रेम है वह प्राकृत भक्त है सो एकादश स्कन्ध में स्पष्ट कहेंगे ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निरवधिक ज्ञानादि गुण सम्पन्न प्रतिरोध रहित बुद्धि युत श्रीकृष्ण के सर्वोत्तम होकर भी अपना निकर्षानु सन्धान रूप अनन्वित वचन को सुनकर भ्रमित बुद्धि होकर ऋषिजन चुपचाप होगए ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईशितव्यतामनीश्वरतां कर्माधिकारितां जनसङ्ग्रहमात्रमेतदित्यूचुः स्मयन्तो हसन्तः ॥ १५ ॥

अनन्वयं विवृण्वन्त आहुर्द्वाभ्याम् यन्माययेति । तत्त्ववित्सूत्तमा अपि वयम् काऽसौ माया यया विमोहिता इति तामाहुः, यदिति. यद्यस्मादीहया नरचेष्टितेन गूढः सन् ईशितव्यायत्यनीश्वरवदाचरति भवान् नरवदमीश्वरश्चेत्किम्

अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवस्यत्ति न बध्यते यथा ।
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥
अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ।
स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्थमाचरेयम्? तत्राऽऽहुः, अहो इति. भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रमतर्क्यम् ॥ १६ ॥

भगवत्त्वमेवाऽऽहुः—अनीह इति । अनीहोऽक्रिय एव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टान्तः, यथा भौमैरिति, भौमैः घटादिविकारैरुपलक्षिता "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेः । ननु कथमहं जगत्सृष्ट्यादिकर्ता वसुदेवपुत्रत्वादिति तत्राऽऽहुः अहो इति विभूम्नः परिपूर्णस्य तवेदं जन्मादिचरितं विडम्बनमनुकरणमात्रं न तु तत्त्वमिति ॥ १७ ॥

जनसङ्ग्रहमाहुः—अथापीति । त्रिभिः । सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं रूपं बिभर्षि स्वलीलया आचारेण वेदपथञ्च बिभर्षि ॥ १८ ॥

बिभर्षि तत्र च स्वलीलया वर्णाश्रमस्यात्मा प्रवर्तकः सन् सनातनं वेदपथं बिभर्षि पुष्णासि तदेतदपि दुरन्वयमिति भावः । तत्र किं विचार्यं यतः परः सर्ववाङ्मनोऽतिमतीतः पुरुषो भवानिति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यदीशितव्यः यस्येशितव्यः सः ईश्वरः ईहया गूढः मनुष्यचेष्टया हेत्वभिप्रायो निर्देशः तस्माद्भगवद्विचेष्टितं चित्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सृजतीति निमित्तत्वमुक्तं भौमैरित्युपादानत्वमुक्तं भूम्नः भगवतः विडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकारः ॥ १७—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईशितव्यतां चिरं विमृश्य नैश्वर्याभावान्न प्रतिष्ठालोभाद्वा ज्ञानाद्वा खल्विदं किन्तु परममादृगुण्येन नरलीलोचितविनय एवेति विचार्य्य स्मयन्तः साश्चर्यं सलज्जं सानन्दं परस्परं वीक्ष्य स्मयमाना एव जनसङ्ग्रहो लोकशिक्षणमिति जनानां भक्तानां सङ्ग्रह आकर्षणमिति वा तमूचुः जनसङ्ग्रहे हेतुः जगतां गुरुं सर्वसादृगुण्यप्रवर्त्तकमिति ॥ १५ ॥

पुनश्चोचुरित्याह-श्रीमुनय ऊचुरिति । कथमूचुस्तत्राह यन्माययेति पञ्चभिः । तत्र दुरन्वयत्वं विवृण्वते द्वाभ्याम् यस्य मायया अतर्क्यशक्त्या वयं मोहिताः तस्य भगवतो विचेष्टितमित्यर्थः । तत्रेति विश्वेति तत्तद्रूपत्वेन सर्वैर्ज्ञाता अपीत्यर्थः अन्यत्तैः यद्वा गूढः वेदवुर्वेदोपि भगवान् ईहया विविधलीलया ईशितव्यायति जीववदाचरति परस्मैपदमार्षम् ॥ १६ ॥

नैवमधुनैव किन्तु सर्वदैवेत्याहु—स्वयमेकः कर्त्रन्तरसहायरहितः तत्राप्यात्मना करणान्तरसहायरहितेन स्वरूपेणैव तत्राप्यनीहः क्रियापरिणामाभ्यां विकाररहितो भवान् एतद्विश्वमपि सृजतीत्यादि तत्रापि बहुधेति तत्तद्ब्रह्माण्डभेदेन कालभेदेन च विचित्रतयेत्यर्थः । तच्च स्वस्याज्ञानविषयाश्रयत्वासम्भवात्परिणामेनैवेत्याहुः—यथा भौमैरिति । अथ च न बध्यते तत्तद्दोषेण लिप्तो न भवति तस्मादहो विभूम्नः परमपूर्णस्य तव चरितं विडम्बनमस्मादृशबुद्धितिरस्कारकमित्यर्थः । "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (२-१-२७) इतिन्यायेनाचिन्त्यशक्तित्वादितिभावः ॥ १७ ॥

यद्यप्येवं दुस्तर्कशक्तिरसि तथापि काले स्वजनोद्भवसमये स्वजनाभिगुप्तये यः खलनिग्रहस्तस्मै सत्त्वं स्वयमपि प्राकट्यं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिरमिति । जनसङ्ग्रहम् अकृत्स्नविदो जनाः इत्थं साधून् भजेयुरित्येवंविधजनानुग्रहरूपाम् ईश्वरस्य भगवतः ईशितव्यतां (कर्माधिकारितां) चिरमालोच्य स्मयन्तः ईषद्धसन्तः जगद्गुरुं कृष्णं प्रतीत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणोचुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

तत्रैवाह—यदिति । हे विश्वसृजां ब्रह्मादीनामधीश्वर ! तत्त्वविदश्च अपि वयं त्वन्मायया विमोहितास्तावत्त्वदभिप्रायं जनसङ्ग्रहात्मकमवगन्तुमसमर्था बभूविमेत्यर्थः । कोसावभिप्रायः इत्यतस्तं निर्दिशन्ति, यदिति. गूढ ईहयेति सर्वेश्वरोपि भगवानीहया गूढः मनुष्यचेष्टयाऽऽच्छन्नः ईशितव्यायति ईशितव्यवत्कर्मवश्यवदाचरतीत्यर्थः । यत एवं तस्मादहो भगवतस्तव चेष्टितमहो विचित्रमतिचित्रमित्यर्थः । यद्वा तत्त्वविदुत्तमा अपि तावत्त्वन्मायया मोहिता इति चित्रम् ईश्वरोपीहया गूढस्सन्नीशितव्यायतइति यत् तद्भगवतस्तव चेष्टितमहो विचित्रमित्यर्थः । यदीशितव्याः सतु गूढ ईहयेति पाठे तु यस्येशितव्या वयं स ईश्वरो मनुष्यचेष्टयाऽऽच्छन्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विश्वसृजामधीश्वरेति सम्बोधनाभिप्रेतं कृत्स्नजगत्स्रष्टृत्वं व्यञ्जयन्तो विस्मयन्ते-अनीह इति । अनीहः कर्मायत्तचेष्टारहितः भवानेकः कारणावस्थायामेक एव सन्नात्मनैतज्जगद्बहुधा सृजति बहुधेत्यनेन नामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वविवक्षितम् एक इत्यनेन तु तत्प्रतिसम्बन्ध्येकत्वं तदयमर्थः व्याकरिष्यमाणकार्यावस्थचिदचिद्गतनामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वं प्रतिसम्बन्धितदविभागनिबन्धनैकत्वापन्नचिदचिच्छरीरकतया एकत्वव्यपदेशार्होपादानकारणतया तावदवस्थितो बहुधैतज्जगत्सृजतीति एवश्चैक इत्यनेनोपादानत्वं फलितं सृजतीति ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

कर्तृत्वनिर्देशान्निमित्तत्वम् आत्मनेत्यनेन स्वस्यैवोपकरणत्वं वदतोपकरणान्तरनिरपेक्षत्वम् अवति रक्षति अत्ति संहरते च अथापि न सज्ज्यते सृज्यचिदचिद्गतैर्दोषैर्न स्पृश्यते इत्यर्थः। अनेनैवोपादानत्वप्रयुक्तविकाराश्रयत्वप्रसङ्गः परिहृतः विकाराणां चिदचिद्द्वारकत्वेन स्तुतो न सृज्यत इति भावः। एकस्यैव सतोऽनेकधापत्तौ दृष्टान्तः यथा भौमैर्भूमिः बहुनामरूपिणीति यथा एकैव मृद्भौमैस्तद्विकारैर्घटशरावमणिकादिभिर्बहूनि रूपाण्यस्याः सन्तीति तथाभूता तथैकोपि भगवान् बहुरूपो बभूवेत्यर्थः विभूम्नो भगवतस्तवेदं चरितं विडम्बनमनुकरणमहो अतिविचित्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु, नाहं विश्वसृजामधीश्वरोऽपि तु वसुदेवसुतोऽन्यथा सर्वेश्वरस्यैवं मनुष्यतापत्तिर्न घटत इत्यत आहुः—अथापीति। यद्यपि सर्वेश्वरस्तथापि स्वजनानां स्वभक्तानां साधूनामभिगुप्तये परित्राणाय खलानां दुष्कृतां निग्रहाय च सत्त्वं शुद्धसत्त्वमयं रूपं बिभर्षि स्वलीलारूपेणाचारेण सनातनं वेदपथं च बिभर्षि पुष्णासि कथम्भूतः परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः पुरुषोपि वर्णाश्रमात्मा वर्णाश्रमोपलक्षितजीवात्मेव सन्नित्यर्थः। यद्वैवं वर्णाश्रमात्मा वर्णाश्रमयुक्तजीवात्मा इव प्रतीयमानोपि भवान् परः परमपुरुष एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अथापीत्यादि। सत्यमिति स परात्परत्वेन प्रसिद्धस्त्वं स्वया लीलया स्वजनाभिगुप्तये वेदपथं बिभर्षि वर्णाश्रमात्मा सन् वर्णः क्षत्रियः आश्रमो गृहस्थः तत्र तत्रात्मा यत्नो यस्य "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मविग्रहे" इत्यादि अन्यथा स्वजनानां यादवानां भक्तानां च अभिगुप्तिर्न स्यात् वस्तुतस्तु भवान् परः पुरुषः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततस्तेषां निर्णयो जात इत्याह—चिरं विमृश्येति। मुनय इति मननं विचारे साधकं विचारितमर्थमाह—ईश्वरस्येशितव्यतामिति। ईश्वरस्य सर्वसमर्थस्य ईशितव्यता सेवकता या सा जनसंग्रहः जनाः एवं बुद्ध्या संगृहीता भवन्तीति यथा स्वयं चेदेवं ब्रूयात् अन्योऽप्येवं वदेदिति ततो भगवद्वाक्याभिप्रायं ज्ञात्वा स्मयन्तो हसन्तः जगद्गुरुं सर्वहितोपदेष्टारं प्रति किञ्चिदूचुः ॥ १५ ॥

तत्र मुनयः द्वेधा निर्णीय वदन्ति—किमयं भगवान् अस्मान् व्यामोहयितुं वदति आहोस्विदन्येषामुपकाराय यद्यस्मात्प्रति वदति तदोत्तरमुच्यत इत्याहुः—यन्माययेति। तत्त्वविदां मध्ये उत्तमाः साक्षात्कारतद्बोधनसमर्थाः अनेन ज्ञानशक्तिर्निरूपिता विश्वसृजामधीश्वरा इति विश्वसृजः कश्यपादयः ये सर्वदा विश्वं सृजन्ति तेषामपि वयमधीश्वराः उपदेष्टारो नियन्तारो वा तेऽपि वयं विमोहिताः विमोहनमाहुः यद्यस्मात् भगवान् गूढस्सन् स ईशितव्यायति ईशितवदाचरति सेवकभावं सम्पादयति ईहया चेष्टया तथा चेष्टां प्रकटयति यथा लोकः ईशितव्यं जीवमेव मन्यते नत्वीशम् एतादृशं भगवच्चरित्रं श्रुत्वा आश्चर्याविष्टा आहुः अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितमिति। भगवद्विचेष्टितत्वं तथा करणे अकरणे च हेतुरिति विचित्रता भगवांश्चेत् किमित्येवं करोति कुतो वा न करोतीत्युभयत्रापि भगवत्त्वस्य हेतुत्वात् अनीशितृवत् अल्पेशितव्यमपि भगवति नास्ति नापि भगवता एवं कर्त्तव्यमेवं न कर्त्तव्यमिति कश्चिन्निर्द्धारोऽस्ति तस्मादलौकिकत्वात्सर्वमेव भगवच्चरित्रं विचित्रम् ॥ १६ ॥

सर्वस्यैवालौकिकत्वाय सहजमपि भगवच्चरित्रं परस्परविरुद्धमित्याह—अनीह इति। लोके ईहासहित एव घटादिकं सृजति मन्त्रयोगादिनापि सृजन् मानसीं क्रियामनुसन्धत्ते भगवांस्तु अनीह एव तत्राप्येकः एतच्चान्येन मनसाप्याकलयितुमशक्यं तच्च बहुधा ब्रह्माण्डकोटिषु विसदृशानेव सृजतीति तत्राप्यात्मनैवाविक्रियमाणेन एवमपि कुर्वन् तेन कर्मणा न बाध्यते करोति च यथा विकृतम् अन्यथा सा सृष्टिस्तादृशीत्येवेति नाश्चर्यं स्यात् तदर्थमाह यथा भौमैर्हि भूमिः भौमैरेव विकारैर्भूमिर्बहुनामरूपिणी भवति तथा भगवान् स्वयमेव नानाविधत्वमापद्यते अविकृतत्वादयस्त्वधिकाः अत एव भगवतः अनुकरणमपि विचित्रं सर्वमेवानुकरणं वा ॥ १७ ॥

एवमघटमानत्वमुपपाद्य श्रोतॄन् प्रत्युपदेशपक्षे वक्तुमुचितमिति समर्थयन्ते—अथापीति। काले तत्तदवसरे स्वजना भक्तजनाः तेषामभिगुप्तये रक्षार्थं सत्त्वं बिभर्षि यद्यपि सर्वजनपालनार्थं सत्त्वं धृतमेव तथापीदं तस्मादतिरिक्तं येनावतारा जायन्ते पूर्वमेव गुणानां भेदा निरूपिता सच्चिदानन्दस्य प्रकृतेः अहङ्कारस्य बुद्धेः कालस्य चेति तत्रेदं सत्त्वं सद्रूपस्य तेनैव च भक्ता रक्षिता भवन्ति किञ्च खलनिग्रहाय च दैत्यानां नाशाय च सर्वपालकं तु तेषां न नाशकं किन्तु पालकमेव चकारादन्यान्यपि भक्तिप्रवर्त्तनादीनि संगृह्यन्ते तस्य सत्त्वस्य स्वरूपे स्थितस्य स्वरूपधर्मस्य कथं ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाह—स्वलीलयेति। किञ्च तेन सत्त्वेन वर्णाश्रमात्मा भूत्वा पुरातनं वेदपथं पालयसि बिभर्षि वा रक्षार्थं हेतुः पुरातनमिति नूतननिर्माणे बह्वन्यथा कर्त्तव्यं स्यात् ननु वर्णाश्रमात्मा पुरुषः "ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्" इति श्रुतेः। तत्राह—भगवानेव पुरुषः परः अनेन ब्राह्मणानां त्वद्रूपत्वात् स्वस्य स्वयं सर्वं सम्भवतीति वचनं समर्थितम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ईश्वरस्य मुनिषु ईशितव्यत्वं चिरं विमृश्य तत्रोपपत्तिमपश्यन्तो जनसंग्रहो धर्मस्थापकस्य भगवतो लोकशिक्षणार्थकमेवेदं वचनाचरणादिकमित्यूचुः, तत्र हेतुः जगद्गुरुमिति ॥ १५ ॥

स्वयं परमेश्वरोपि भगवान् यत् ईशितव्यायते ईहया नरचेष्टया हेतुना गूढः दुर्लक्ष्यः सन् एतदेव विचेष्टितं भगवत् परमयशस्करमित्यर्थः। "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्त्तिषु" इत्यमरः ॥ १६ ॥

ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तमव्यक्तञ्च ततः परम् ॥ १९ ॥
तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् ! शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः ।
सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥
अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ।
त्वया सङ्गम्य सद्गत्या यदन्तःश्रेयसां परः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तवैश्वर्यमनैश्वर्य्यं च दुर्गमत्वादपारमित्याहुः—अनीह इति । एतत् जगत् बहुविधमात्मना स्वेनैव सृजति भगवानेक एव बहुनामरूपं जगद्भवतीत्यत्र दृष्टान्तः, यथा भूमिरेकापि भौमैः घटपटादिभिः अहो अद्भुतं विभूम्नः पूर्णपरमेश्वरस्यापि तव चरितं विप्राराधनादिलक्षणमीशितव्यत्वगमकं विडम्बनम् ईशितव्यस्यानुकरणमेव ॥ १७ ॥

तदनुकरणञ्च शिष्टपालनदुष्टनिग्रहधर्मस्थापनाद्यर्थमित्याहुः—त्रिभिः । अथापि पूर्णपरमेश्वरत्वेपि सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं रूपं बिभर्षि स्वलीलया स्वाचरणेन वेदपथञ्च बिभर्षि यतो वर्णाश्रमाणामात्मा प्रवर्त्तकः भवांस्तु परः पुरुषः तादृशत्वत्स्वरूपेषु मध्ये मुख्यः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्य सर्वनियन्तुः ईशितव्यताम् अस्मदाद्यर्थप्रत्युत्थानार्चनस्तुत्यादिचेष्टया परनियम्यतां चिरं विमृश्य किमर्थेयमिति सुविचार्य्य तदनन्तरं ज्ञाताभिप्रायाः स्मयन्तः ईषद्धसन्तः जनसङ्ग्रहः लोकशिक्षार्थोऽयमीशितव्यभावः इति जगद्गुरुं श्रीकृष्णम् ऊचुः ॥ १५ ॥

यदित्यादिपञ्चभिः । विश्वसृजामधीश्वराः ब्रह्मादयश्च विमोहिताः यन्मायानियम्या इत्यर्थः । स मायेशो भवान् ईहया अस्मदाद्यर्थप्रत्युत्थानार्चनस्तुत्यादिरूपया नरचेष्टया गूढः दुर्लक्ष्यः ईशितव्यायति परनियम्यवदाचरति इति यत् तदेव भगवच्चेष्टितम् अहो विचित्रम् अत्याश्चर्य्यभूतम् ॥ १६ ॥

यथैकैव कारणभूमिः भौमैः औषध्यादिकार्य्यरूपैः बहुनामरूपिणी भवति तथा एक एव भवान् विश्वहेतुः आत्मनोपकरणभूतेन एतत् विश्वं बहुधा नानारूपं सृजत्यवत्यत्ति कथम्भूतः अनीहः सृज्यमानपदार्थभोगादिचेष्टाशून्यः पूर्णकामत्वात् न बध्यते सर्वात्मत्वात् एवम्भूतस्य विभूम्नः चरित्रम् अस्मदाद्यर्थप्रत्युत्थानार्चनस्तुत्यादिचेष्टितं विडम्बनमनुकरणमात्रं लोकशिक्षार्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं यद्यपि अवाप्तसमस्तकामत्वान्निरीहस्तथापि जनशिक्षार्थं वर्णाश्रमाणामाश्रयः प्रवर्तकः परः पुरुषो भवान् काले तत्तत्समये स्वजनानां स्वभक्तानामपि गुप्त्यै रक्षणाय खलानां निग्रहाय च सत्त्वमप्राकृतं शुद्धसत्त्वमयं रूपं बिभर्षि लीलया लोकानुरूपाचाररूपया सनातनं वेदपथं वेदमार्गञ्च बिभर्षि ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

बहुत काल पर्य्यन्त विचार कर ईश्वर होकर भी अपने को मुनिजनों का सेवक मानना यह केवल संसारिजनों के शिक्षण निमित्त है इस प्रकार ऋषिजन हंसते गए श्रीकृष्ण के प्रति बोले ॥ १५ ॥

तत्वोपदेश करके प्रजापतियों के भी नियंता तथा तत्त्ववेत्ताओं में भी परम उत्तम हम लोग हैं परन्तु परमेश्वर की माया से मोहित बुद्धि होकर उस के अभिप्राय को हम नहि जानते क्योंकि आप मनुष्य चेष्टा से छिपे हुए सेवक के सदृश आचरण करते हो इस कारण भगवान् का चेष्टा अति विचित्र है ॥ १६ ॥

कर्माधीन चेष्टा रहित अन्य की सहायता रहित सूक्ष्म चेतनाचेतन संयुक्त निज आत्मा करके, इस जगत्को अनेक प्रकार सृजता है पालन करता है संहार करता है तथापि उत्पत्ति आदि कर्म से बंधता नहि जैसे घट पट वृक्ष आदि कार्य्यों से भूमि हि अनेक नाम रूप धारी होती है तैसे हि परमात्मा है एतादृश अपरिमित माहात्म्य सम्पन्न परमेश्वर का चरित आश्चर्य्य रूप मनुष्य लीला है ॥ १७ ॥

यद्यपि आप परम पुरुष हो तथापि निजभक्त जनों की रक्षा के अर्थ और दुष्टजनों को दण्ड देने के अर्थ समय समय पर केवल अप्राकृत शुद्ध सत्त्व गुण से प्रचुर दिव्य रूप को आप धारण करते हो तथा जिस वर्ण में जिस आश्रम में अवतार लेते हो उसी वर्ण के उसी आश्रम के विषय में प्रदीपत्व अभिमान करके जिन आचरण से लोक शिक्षा के अर्थ लीला से हि सनातन वेदोक्त कर्म का आचरण करते हो ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत एव ब्राह्मणेषु बहुमानमपि करोषीति सहेतुकमाहुः, ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयमन्तरङ्गं रूपम् कुतः

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इत्यत आहुः, यत्रेति. यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततःपरं सत्सन्मात्रं ब्रह्म च तप आदिभिरुपलभ्यं तद्ब्रह्म॥१९॥

तस्माद्वेदहृदयत्वाद्वेदप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि सम्पूजयसि तत्तस्मादेव कारणात्त्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यस्तत्प्रवर्तकः सन् कर्माचरसीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्मादीश्वरस्य तवेदं जनसङ्ग्रहमात्रं वयन्तु तव सङ्गत्या कृतार्था इत्याहुः–अद्येति षड्भिः । सतां गत्या त्वया सङ्गम्य सङ्गं प्राप्य यद्यस्मात्त्वं श्रेयसां परोऽवधिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, गोपयान्येव तान् स्वजनान् वेदपथपोषणेन किं तत्राहुः ब्रह्म वेदाख्यं शास्त्रं तेन शुद्धं केवलानुग्रहमयं यद्धृदयं तद्रूपमेव यत्र वेदाख्यब्रह्मणि तपः सर्वमनुष्ठानं, स्वाध्यायस्तदर्थो सर्वा शिक्षा संयमः अन्यतो मनोनिवर्तनं तैः सह सत् परं ब्रह्म व्यक्तं जगत् अव्यक्तं प्रकृतिः तेभ्यः परं श्रीभगवदाख्यतत्त्वं चोपलभ्यमिति तत्पोषणेनैव स्वजनपोषणमित्यर्थः ॥१९॥

ननु भवत्वेवमपि युष्मान् कथं पूजयामि तत्राहुः तस्मादिति तदेवं लोकसङ्ग्रह इति यथोपक्रान्तं तथैवोपसंहृतमिति भावः ॥ २० ॥

भवत्वेवं नाम किमस्माकमचिन्त्यचिन्तनेन सम्प्रति स्वहृदयानन्दमेव निवेदयामेत्याशयेनाहुः—अद्येति । अद्यत्यजहल्लक्षणया एतादृशे स्वयं भगवतो भवतः प्रकाशसमये अवतीर्णौ किलाद्य मे इति वक्ष्यमाण श्रीदेवकीवचनावत् एवमद्येव नोऽस्माकं जन्मसाफल्यं वृत्तं तथाऽस्माकं विद्यायाः वेदाद्यभ्यासस्य तपसस्ततो जातस्य परोक्षज्ञानस्य दृशश्चापरोक्षज्ञानस्य जन्मसाफल्यं जातं किं कृत्वा त्वया सतां विदुषां गत्या परमाश्रयेण सह सङ्गत्य मिलित्वा ननु भवन्तो ब्रह्मानुभविनः विचित्रमदाविर्भावानां द्रष्टारश्च कथं ममैवाविर्भावसमये जन्मादिसाफल्यं वर्णयथ तत्राहुः यत् य एव श्रेयसां सर्वपुरुषार्थानां परोऽतः परमावधिरिति तथा च श्रीमदुद्धववचनं यन्मर्त्यलीलौपयिकमित्यादि ॥ २१ ॥

एवं तन्माहात्म्यभरचमत्कारेण भक्त्युद्रेकात्प्रणमन्ति—नम इति । तुभ्यमिति शेषः । साक्षात्तदनुक्तिभक्तिभरोदयादेव तस्मै सर्वागोचराय यतो भगवते कृष्णाय सर्वतोऽपरायेत्यर्थः स्वयं त्वकुण्ठमेधसे सदा सर्वज्ञानवच्छिन्नज्ञानाय एवं चेत्तर्हि कथमत्र नित्यमेव न तिष्ठथ तत्राहुः—स्वयोगेति "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति न्यायेन "यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिताः" इत्युक्तरीत्या च नैतादृशं ज्ञानं सदा तिष्ठतीति भावः तर्ह्यधुना कथं जातं तत्राहुः परमात्मने इति तवैवानुग्रहमय्या प्रेरणयैवेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्रह्म ब्राह्मणकुलं यस्य सः व्यक्तं कार्यम् अव्यक्तं कारणम् यद्वा व्यक्तं शरीरम् अव्यक्तमात्मस्वरूपम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मकुलं ब्राह्मणकुलं शास्त्रप्रमाणकस्य तव शेषभूतं तस्माद्वेदधारकं ब्रह्मकुलं सभाजयसीत्यर्थः । विद्यायाः साफल्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रेयसां परः पुरुषार्थः प्रकृष्टः अतस्त्वया सङ्गम्य अद्य नो जन्मसाफल्यम् ॥ २१—२२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतो वेद [मयं] पथं बिभर्षि त एव ब्राह्मणान् बहुमन्यसे इत्याहुः—ब्रह्मेति द्वाभ्याम् । शुद्धं भ्रमविप्रलिप्सादिपुरुषदोषास्पृष्टं ब्रह्म वेदस्ते तव हृदयम् अन्तरङ्गं तद्ब्रह्म विशिषन्ति, तप इत्यादिना, यत्र यतो वेदात्तप आदिभिः सह सत् परमार्थं व्यक्तं कार्यम् अव्यक्तं कारणं यद्वा व्यक्तं शरीरम् अव्यक्तम् आत्मस्वरूपं ततस्ताभ्यां परं विलक्षणं परमात्मस्वरूपञ्च उपलभ्यं यथावदवगतं यत्तत्त्वत्रयत्तप आदि याथात्म्यावेदकं ब्रह्म तत्तव हृदयमित्यर्थः । तत्र तपोऽनशनादिरूपं स्वाध्यायोऽध्ययनं संयमः वर्णाश्रमानुरूपो धर्मः ॥ १९ ॥

तस्मादिति । यस्मादुक्तविधं ब्रह्म तव हृदयं तस्मादित्यर्थः । शास्त्रं वेदः योनिः स्वप्रमितिकारणं यस्य तस्य सर्वान्तरात्मनस्तव ब्रह्मकुलं स्थानम् उपलब्धिस्थानं त्वद्याथात्म्यावबोधकवेदाधारभूतमित्यर्थः । एवं हेतुनिर्देशः तस्मात्सद्धाम ब्राह्मणकुलरूपं धाम सभाजयसि बहुमन्यसे किञ्च ब्रह्मण्यानां ब्राह्मणान् बहुमन्यमानानामग्रणीः श्रेष्ठश्च भवानतोऽपि सभाजयसीति भावः ॥ २० ॥

आत्मनां कृतार्थतामाविष्कुर्वन्ति—अद्येति । सतां साधूनां गत्या प्राप्यप्रापकभूतेन त्वया सङ्गम्य नोऽस्माकमद्य जन्मसाफल्यं जातं तथा विद्यायाः तपसो दृशोर्नेत्रयोश्च साफल्यमित्यन्वयः । कुतः यद्यतः एतत्त्वत्सङ्गमनं श्रेयसामपि परमुत्कृष्टं श्रेयः ॥ २१ ॥

किञ्च, यथावद्विज्ञातुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण प्रणेमुः तस्मा इति । स्वयोगमायया स्वासाधारणाश्चर्यशक्त्या छन्नो गूढो महिमा ऐश्वर्यं यस्य तस्मै परमात्मनेऽन्तःप्रविश्य प्रशासनेन भर्त्रे ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अद्य ॥ २१—२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्म ते हृदयमित्यादि । ब्रह्म वेदः तव हृदयं हृत अयतीति तथा तव हृद्येव ब्रह्मास्ति त्वमेव वेदवक्ता यत्र त्वयि व्यक्तं कार्य्यम् अव्यक्तं कारणं सत् वर्त्तमानं तपस्स्वाध्याय-संयमैः सह उपलब्धं कीदृशम् अव्यक्तं शुक्लं शुद्धं ततः परं व्यक्ताव्यक्तयोः परं ब्रह्म त्वय्येवोपलब्धं त्वाद्विकम् एतदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

यदन्तःश्रेयसां पर इति श्रेयसां परः परो भाग्यो यदन्तः यः स्वमेव त्वत्सङ्गो वा अन्तोऽवधिरित्यर्थः ॥ २१—२९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं साधारण्येन वर्णाश्रमाणामुक्त्वा ब्राह्मणे विशेषमाहुः— ब्रह्म ते हृदयमिति । ब्रह्म ब्राह्मणजातः ते हृदयमन्तरङ्गा शक्तिः ताश्च शक्तयः त्रिविधा भवन्तीति विशेषमाह—शुक्लमिति । तस्य माहात्म्यमाह, तपस्स्वाध्यायसंयमैः तदङ्गैः कृत्वा यत्र शुक्ले हृदये सदभिव्यक्तं सद्रूपं ब्रह्म अभिव्यक्तं भवति अव्यक्तञ्च जगत्कारणभूतम् अक्षरात्मकं चकारादात्मस्वरूपञ्च ततः परं पुरुषोत्तमसानन्दरूपं वा तपो वानप्रस्थे स्वाध्यायो ब्रह्मचर्ये संयमः पारमहंस्ये आश्रमत्रय एव सदाऽभिव्यक्तिरिति नियमः सूचितः ॥ १९ ॥

किमतो यद्येवं तत्राह—तस्माद्ब्रह्मकुलमिति । त्वं ब्रह्मकुलं सभाजयसि तत्रैको हेतुः सद्धामेति सदादीनां धाम स्थानं यदुक्तं "यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तम्" इति धामस्फूर्तिराश्रयो वा ब्रह्मक्षितिं सम्बोधनं तद्रूपतया हेत्वन्तरम् आत्मानमेव पालयसीति पुनरन्यं हेतुमाह—शास्त्रयोनेरिति । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः कारणं वेदा उत्पादिताः तेषामाधारो ब्राह्मण एवेति तद्रक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः । शास्त्रयोनेरात्मन इति वा तथा सति साधनफले निरूपिते शास्त्रं साधनमात्मा फलमिति किञ्च तस्मात् ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् यद्यप्येतत्सर्वमन्यथा भवति त्वं ब्राह्मणानां हितकार्येव ॥ २० ॥

एवं ब्राह्मणानां भगवतो हितकारित्वं ज्ञात्वा सन्तुष्टाः सन्तः स्वपक्षकानिधिरद्य प्राप्त इति स्वकृतकृत्यतामाहुः—अद्य नो जन्मसाफल्यमिति । सज्जन्म ऋषिवंशे तस्य च फलं ब्रह्मप्राप्तिः साऽद्य सम्पन्नेति विद्याः सर्वाः तासां फलं सर्वज्ञता तदितराभिज्ञत्वं पूर्वमपि सिद्धं भगवल्लीलापरिज्ञानं तु जातमिति विद्यायाः फलं तपसा हि परञ्ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजं साक्षात्करोति तच्चाद्यैव जातमिति सर्वथा कृतार्थता अनघेति सम्बोधनपाठे न विद्यते अघं यस्मादिति हे सर्वपापनिवारकेति फलान्तरमपि सूचितम् अपहतपाप्मत्वेन वा अस्मत्सम्बन्धेन वा न काचित् क्षतिरिति अत एव त्वया सङ्गम्य जन्मसाफल्यादिकं जातं कथम्भूतेन त्वया सद्गत्या सतां गतिः प्राप्य फलं स्वरूपस्यैव फलत्वमविकृतत्वञ्च ज्ञापयितुं स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगः साफल्यं साधयन्ति यदन्तःश्रेयसां पर इति यद्यस्मात् कारणात् श्रेयसामन्तः परिसमाप्तिः परः एतदेव न ह्यस्माद्न्यच्छ्रेयोऽस्तीति ॥ २१ ॥

एवं साक्षाद्विशेषपूर्णगुणत्वं भगवतो निरूप्य श्रद्धातिशयात्तं नमस्यन्ति—नमस्तस्मै भगवत इति । स एव कृष्ण इति कृष्णाय ननु ब्रह्मवादे सर्व एव साक्षाद्भगवान् को विशेष इति चेत्तत्राह—अकुण्ठमेधस इति । न कुण्ठा मेधा यस्येति अन्यत्र रूपान्तरभावे मेधाया अपगमोऽस्ति पश्चात्प्रत्यापत्तौ योजितपटवत् वैलक्षण्यं भवति भगवति तन्नास्तीति अकुण्ठत्वं नैतज्जीवेषु भवतीति साक्षादविकृतब्रह्मत्वमित्यर्थः । नन्वेवञ्चेत्कथं सर्वे न विदुः तत्र हेतुमाहुः, स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्न इति । स्वस्य साधनत्वेन स्वीकृतया मायया आच्छन्नो महिमा यस्येति मायापिहितदृष्टयो भगवन्माहात्म्यं न पश्यन्तीत्यर्थः—

विषयाच्छादनं स्वार्थे चेतने नोपपद्यते ।
अन्यार्थमेव तद्युक्तमात्मस्थे विषयेऽपि च ॥

ननु सर्वात्मकत्वाद्भगवतः आत्मानमेव प्रति कथं तिरोधानमितिचेत्तत्राह—परमात्मन इति । यथा गङ्गातदधिष्ठातृदेवतयोरन्तरम् एवमात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यं यथा जले दृष्टेपि गङ्गादेवता न दृष्टा भवति जलाच्च तिरोधत्ते तद्वदित्यर्थः ॥२२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतो वेदस्तव प्रियः इत्याहुः—ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयं यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्य्यमव्यक्तं कारणं ततःपरं सन्मात्रं ब्रह्म च तप आदिभिरुपलब्धम् ॥ १९ ॥

शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणस्य आत्मनः स्वस्य सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं ब्रह्मकुलं सभाजयसि पूजयसि ॥ २० ॥

त्वया सद्गत्या सद्गतिस्वरूपेण सह सङ्गम्य सङ्गं प्राप्य वर्त्तमानानां नोऽस्माकं विद्यादिसाफल्यं यत् यस्मात् त्वं श्रेयसां परः अन्तो ऽवधिः सीमा ॥ २१ ॥

तस्मात् त्वं लोकसङ्ग्रहार्थमस्मान् स्तुहि प्रणम वा वयं तु स्वामिष्टदेवं नमस्कुर्म एवेति प्रणमन्ति, नम इति ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदमार्गस्य सनातनत्वमुपपादयति—ब्रह्मेति । यत्र व्यक्तं कार्यं ततः कार्यात्परं पूर्ववर्तिसत्कारणम् अव्यक्तं व्यक्तविलक्षणञ्च तप आदिभिरुपलब्धं तत् ब्रह्म शब्दब्रह्म ते परब्राह्मणः हृदयं हृद्गतं सृष्टिसंहारवर्जितं नित्यमित्यर्थः । अनेन सृष्टिपूर्ववर्तिभगवद्गतस्य वेदस्य तन्मार्गस्य च सनातनत्वमुक्तम् । मायावादिव्याख्या यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततः परं सत्सन्मात्रं ब्रह्मचेति सा निर्मूला"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"इत्युक्त्वा तल्लक्षणाकाङ्क्षायां " जन्माद्यस्य यतः " इति सूत्रकारेणोक्तत्वात् जगत्कारणात् परत्वेन चतुर्ष्वध्यायेषु वस्त्वन्तरप्रतिपादनाभावाच्च ॥ १९ ॥

यस्माद्वेदमार्गं त्वं बिभर्षि तस्मात्तन्निष्ठब्रह्मकुलं सभाजयसीत्याहुः—तस्मादिति । हे ब्रह्मन् ! परमात्मन् ! शास्त्रं शब्दब्रह्म योनिः ज्ञापकं प्रमाणं यस्मिन् तस्य आत्मनः परमात्मनस्तव तत्तस्य शास्त्रस्य च धाम उभयब्रह्मस्थानं ब्रह्म-

न यं विदन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः ।
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥
यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ।
नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परम् ॥ २४ ॥
(१)एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया ।
मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥ २५ ॥
तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदं हृदिकृतं सुविपक्वयोगैः ।
उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा आपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुलं सभाजयसि बहुमन्यसे अतः ब्राह्मणेषु भवानग्रणीः श्रेष्ठः ॥ २० ॥

अथ भगवत्सङ्गत्या स्वकृतार्थतामाहुः—अद्येति । सङ्गत्या सतामुपायोपेयेन त्वया सङ्गम्य सङ्गं प्राप्य विद्यादीनां साफल्यं जातं यद्यस्मात्त्वं श्रेयसां कल्याणानां परोऽवधिः ॥ २१ ॥

स्वयोगमायया युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तद्रूपया मायया वयुनेन ज्ञानमहिम्ने गूढप्रभावाय "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति भगवद्वचनमप्यत्रानुसन्धेयम् एवम्भूताय दुर्ज्ञेयाय केवलं नमः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

भ्रम आदि दोष रहित वेद आप का अन्तरङ्ग है जिस वेद में तप वेदाध्ययन संयमो को साथ परमार्थ स्वरूप शरीर जीवात्म स्वरूप तथा चेतनाचेतन से परे परमात्म स्वरूप का यथा ज्ञान होता है अर्थात् वर्णाश्रय धर्म का और माया जीव ईश्वर तत्त्वत्रय का यथावत् ज्ञान उस वेद से हि होता है ब्राह्मणों के संमान करणे में कारण यह है कि—माया जीव और इन से परे परमात्मा इन का यथा वत् स्वरूप जिस वेद से जानो गयो है वह निर्दोष वेदरूप ब्रह्म आप का हृदय है ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मन् ! वेदरूप शास्त्र आप का ज्ञापक है उस आप के वेद का धारण करने वारा ब्राह्मण कुल है इसी कारण से आप ब्राह्मणकुल का पूजन करते हो दूसरें ब्राह्मणकुल के विषय में भक्ति वारेन में आप श्रेष्ठ हो इस कारण से भी ब्राह्मणकुल का पूजन करते हो ॥ २० ॥

सत्पुरुषों को संसार समुद्र से पार करने वारे तथा परम पुरुषार्थ आप के साथ समागम को प्राप्त होकर अब हमारे जन्म की सफलताभई है तथा विद्या तप दृष्टियों की सफलता भी अब हि भई है कारण कि–आप का समागम हि सब श्रेयका परम अवधि है उस के सिवाय अन्य उत्तम फल नहि है ॥ २१ ॥

निरवधिक ज्ञानादि कल्याण गुण सम्पन्न परमानन्द स्वरूप प्रति रोध रहित बुद्धि युतनिज आश्चर्य शक्ति से अच्छादित महिमा वारे सव के भीतर प्रवेश कर नियम करने वारे वेदान्त प्रसिद्ध आप के अर्थ हमारा नमस्कार है ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकस्मिन्नेव स्थाने आरामो येषां तेऽपि कालं सृष्ट्यादिकारणम् ईश्वरं नियन्तारम् ॥ २३ ॥

एतत्सदृष्टान्तमाहुः—यथेति । शयानः स्वप्नान् पश्यन् गुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रमिन्द्रियेण मनसा आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेद तद्रहितं देवदत्तादिरूपमात्मानं न वेद यथा ॥ २४ ॥

एवं त्वा त्वां नाममात्रेषु स्वप्नादितुल्येषु विषयेष्विन्द्रियैर्या ईहा प्रवृत्तिः सैव माया तया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृतेर्विवेकस्योपप्लवान्नाशात् ॥ २५ ॥

अघौघस्य मर्षं नाशं करोति यद्गङ्गाख्यं तीर्थं तस्यास्पदमाश्रयं तेऽङ्घ्रिं सुविपक्वयोगैरपि हृदिकृतं केवलं ननु दृष्टं तस्य तेऽङ्घ्रिं ददृशिम दृष्टवन्तो वयं बहुभिः पुण्यैरतोऽस्मान् भक्ताननुगृहाण भक्तान् कृत्वाऽनुग्रहं कुर्वित्यर्थः । ननु किं भक्त्या यथापूर्वं तप एव तप्यतामिति नेत्याहुः उत्सिक्ता उद्रिक्ता या भक्तिस्तयोपहत आशयलक्षणो जीवकोशो येषां त एव पूर्वे भवद्गतिमापुर्नान्य इति ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो दूरस्थाः के वयं यं श्रीकृष्णाख्यं स्वयं भगवन्तममी निकटस्थाः भूपाः अपि तथा एकारामाः वृष्णयोऽपि न विदन्ति यावन्महिमा तावत्त्वेनानुभवितुं न शक्नुवन्ति ननु सततं सर्वमहिमाश्रयस्य प्रकटस्यानुभवे किं कारणं तत्राहुः मायेति तर्हि तादृशमहिमाश्रयत्वे किं प्रमाणं तत्राहुः यवनिकेति । तद्रस्वदिच्छयाऽन्तरङ्गीकृतानाम् अनुभवोपि भवत्येवेतिभावः । महिमानमेवाहुः आत्मानं ब्रह्मरूपं कलयतीति कालमन्तर्यामिरूपम् ईश्वरं स्वयं भगवत्स्वरूपमिति ॥ २३ ॥

अन्यस्त्वन्यथैव वेदेत्याहुः—यथेतियुग्मकेन । तत्तु तैर्व्याख्यातम् ।

(१) एवं त्वामाश्रितं ब्रह्मन् नाममात्रेन्द्रियैहया ॥ इति वीर० पाठः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथवाऽयं व्याख्याक्रमः तादृशत्वे हेतुः स्वीयया असाधारणया योगमायया आवरणशक्त्यापि न छन्नो न वृतो महिमा यस्य तस्मै अशेषैश्वर्यप्रकटनात् यद्वा स्वेन भगवता योगः भक्तानां संयोगो यया तया मायया कृपया हेतुना अच्छन्नमहिम्ने अत एव परमात्मने सर्वेषां परमप्रियतमाय एवमत्वा एते असमर्थोपि महाधन्या इत्याहुः—यम् अमी सन्ततसमागमिनो भूयास्तथैकारामा वृष्णयश्च मायायवनिकाच्छन्नं न विदन्ति न पश्यन्ति किन्तु प्रकटस्वस्वरूपत्वादनाच्छन्नमेव पश्यन्ति तदनाच्छन्नत्वमनुभूयापि आत्मानं निर्विशेषब्रह्मस्वरूपमात्रं न पश्यन्ति किन्तु तदतिक्रम्य सविशेषतत्स्वरूपमपि तादृशत्वमनुभूयापि कालम् अन्तर्यामिस्वरूपमात्रं न पश्यन्ति किन्तु तदतिक्रम्य तदंशि श्रीभगवतः स्वरूपमपि तादृशत्वमनुभूयापि ईश्वरं परमेश्वरस्वरूपमात्रं न पश्यन्ति किन्तु सर्वं तत्तदनुभवानन्दातिक्रमेतदप्यतिक्रम्य परमस्निग्धबान्धवकुलेश्वरस्वरूपमपीति "इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या" इत्यादि न्यायेन "राजन्‌ पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनाम्" इत्यादिन्यायेन च तत्र दृष्टान्तः यथा गुणतत्त्वदृक् विषयानुभाविता जाग्रत्स्वप्नावस्थः पुरुषः क्रमशस्तत्तदनुभूयातिक्रम्य च शयानः सुषुप्तस्सन् आत्मानं नाम्ना देवदत्तादिनाममात्रैर्विषयानुभवैरिन्द्रियेहयाभातं न वेद किन्तु तद्रहितं परं शुद्धसुखस्वरूपं वेदेति वस्तु मायया विभ्रमचित्तः स त्वेवं न वेद मायाविभ्रममेवाहुः नाममात्रेन्द्रियेहया स्मृत्युपप्लवादिति अथवा शयानोपि पुरुषः वृष्णीनां मध्ये कश्चित्पुमान् आत्मानं त्वां यथा यथावद्वेद ननु रहितं तद्व्यतिरिक्तं परमन्यत् कुतः गुणानां कारुण्यादीनां तत्त्वं सत्यत्वनित्यत्वादिकं पश्यति साक्षादनुभवतीति तथा सः यथावस्त्वमेवाहुः—नामसु सर्वसंज्ञासु मात्रासु विषयेषु च आभातं स्वयमेव परिस्फुरितमिति एषां भगवत्समाधिरेव सुषुप्तमिति भावः। वक्ष्यते च 'शय्याशनाटनालाप' इत्यादि यद्वा नाम श्रीकृष्णादिसंज्ञा मीयते दृश्यत इति मात्रा रूपम् इन्द्रियाणि च तैराभातमेव श्यामसुन्दरं वेद ननु तैः रहितं ब्रह्मरूपमित्यर्थः ॥२४॥

उपसंहरति—एवमिति। त्वा त्वां प्रति अयं सर्वोपि जनः वेदानां स्मृतीनांधर्मशास्त्राणाञ्चोपप्लवादपि नाममात्रेषु येषु केषुचिद्विषयेषु या इन्द्रियाणामीहा प्रवृत्तिस्तयापि मायया मायारूपया विभ्रमचित्तो न भवति किन्तु वेद सदा त्वामनुभवतीत्यर्थः। अत्र 'एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया' इति पाठो न स्वामिसम्मतः स्वप्नादितुल्यविषयेष्विति समस्तेन व्याख्यानात् किन्तु 'एवं त्वायं जनो ब्रह्मन्नाममात्रेन्द्रियेहया' इत्येव तत्सम्मत इतिज्ञेयम् ॥ २५ ॥

उपसंहरन्ति—तस्यैवमतिविरलानुभवस्य ते तवाङ्घ्रियुग्मम् अद्य वयं ददृशिम तस्मादेवाद्य नो जन्मसाफल्यमित्युपक्रान्तमित्यर्थः। यतः परमसाधनसाध्यरूपमिदमिति क्रमात् विशेषणद्वयेनाहुः, अघौघेति। त्वद्भक्तिविमुखवृत्तिलक्षणापराधकुलक्षमापकगङ्गादिमहातीर्थानाम् उत्पत्तिस्थानं सुविपक्वयोगैरात्मारामैश्च हृदि कृतमिति नन्वात्मरामत्वादिकमनादृत्य किं भक्तिमेव श्लाघध्वे तत्राहुः, उत्सिक्तेति। अपहृतेत्यत्र अपहृतेति पाठेपि स एवार्थः। तस्माद्भक्तान् कृत्वा अनुगृहाण यथैवं दर्शनभाग्यं नित्यमेव जायतेतिभावः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

यथा शयान इति स्वप्ने देहेन्द्रियादियुक्तमात्मानं पश्यति न देहात्परम् ॥ २४ ॥

एवं जाग्रत्पुरुषोपि न देहातिरिक्तं पश्यति अतः सुप्तप्रायपुरुषः प्रत्यगात्मानं न वेद आत्मनः परं परमात्मानं च न वेदेति कैमुत्यसिद्धमित्यर्थः। स्मृत्युपप्लवात् "ध्रुवा स्मृतिः" इति श्रुतिसिद्धोपासनान्वयाभावात् ॥ २३—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

केवलं वयमेव न शक्नुमोऽपितु शश्वत्सहचरा वृष्णयोऽपीत्यभिप्रेत्याहुः—नेति। एकस्मिन् स्वात्मन्येवारमन्त इति तथा ते केवलप्रत्यगात्मानुभवपराश्च यं त्वां न विदन्ति यथावन्न जानन्ति कथम्भूतम्? सर्वजीवमोहिनी मायैव यवनिका तिरस्करिणी तया छन्नं भूपादिज्ञानाविषयम् आत्मानमीश्वरमन्तरात्मतयासन्तमपि कालं बहिः कालरूपेण परिच्छिन्दन्तम् ॥२३॥

एतत्सदृष्टान्तमाहुः—यथेति। गुणतत्त्वदृग्गुणेषु सत्त्वादिगुणकार्येषु शब्दादिविषयेषु तत्त्वदृक् पुरुषार्थदर्शी यद्वा गुणतत्त्वं गुणपरिणामरूपं, तत्त्वं देहमात्मतया पश्यतीति तथा सः शयानः पुरुषो यथा नाममात्रेन्द्रियाभातं मात्राशब्देन रूपं विवक्षितं स्वाप्ननामरूपेन्द्रियैरवभातमुपलक्षितं युक्तमित्यर्थः। तमात्मानं वेद ननु स्वतो नामादिरहितं परं देहाद्विलक्षणमात्मानं वेद ॥ २४ ॥

एवं जाग्रत्पुरुषोपि हे ब्रह्मन्! मायया त्वन्मायामूलया नाममात्रेन्द्रियेहया नाममात्रेन्द्रियानुगुणचेष्टया यः स्मृत्युपप्लवः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयः स्मृतेः प्रमोषः तस्माद्विभ्रमत् अनात्मानं देहमात्मतया परतन्त्रं स्वतन्त्रया च गृह्णच्चित्तं यस्य सः त्वामाश्रितं कर्त्तरिक्तः तं प्रत्यगात्मानमेव न वेद प्रत्यगात्मनः परमात्मानं त्वां न वेदेवेति कैमुत्यसिद्धमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि कैरप्यविज्ञेयोहमनुपास्योऽमोक्षदश्चेत्यत आहुः तस्येति। अघौघस्य मर्षं शुद्धिं करोति यद्गङ्गादितीर्थं तस्याश्रयमास्पदं ते तवाङ्घ्रिं सुविपक्वो योगो भक्तियोगो येषां तैर्हृदि कृतं साक्षात्कृतं वयमधुना ददृशिम सुविपक्वयोगैर्हृदि कृतम् इत्यनेन योगपरिशुद्धमनोदृश्यत्वमुक्तम् अतः कैश्चिदप्यविज्ञेयत्वमनुपास्यत्वं च निरस्तम उत्सिक्तयोद्रिक्तया भक्त्या अपहृतः आशयो वासना जीवकोशः अज्ञानरूपः कोशश्च येषां ते कोशवदावारकत्वात्कोशत्वरूपणं भवन्तीति प्रापुः अनेन मुक्तप्राप्यत्वमुक्तं यत एवमतो भक्तानस्माननुगृहाण ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अहो दूरस्थाः के वयं यं कृष्णाख्यं भगवन्तममी निकट-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ह्या भूपा अपि तथा एकारामा वृष्णयोऽपि न विदन्ति । यावन्महिमा तावत्तेनानुभवितुं न शक्नुवन्ति । ननु, सततं सर्वमहिमाश्रयस्य प्रकटस्य अननुभवे किं कारणं तत्राहुः-मायेति तर्हि तादृशमहिमाश्रयत्वे किं प्रमाणं तत्राहुः यवनिकेति । तद्वत्त्वदिच्छयाऽन्तरङ्गीकृतानामनुभवोऽपि भवत्येवेति भावः । महिमानमेवाहुः । आत्मानं ब्रह्म स्वरूपं । कलयतीति कालमन्तर्यामिरूपम् ईश्वरं स्वयं भगवत्स्वरूपमिति ॥२३॥

अन्यस्त्वन्यथैव वेदेत्याह—यथेति युग्मकेन ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अत एव न केपि जानन्तीत्याह—न यं विदन्तीति । अमी विद्यमानाः भूपाः यदि जानीयुः तदा नैव व्यवहारं कुर्युरिति तेषां सङ्गो नास्तीति न वक्तव्यं यतः एकारामाः चकाराज्जन्मप्रभृति सर्वाः क्रियाः एकत्रेति निरूपितं वृष्णयश्च तथात्वेन प्रसिद्धाः तथापि न विदन्तीति तत्र हेतुं स्मारयन्ति माया(ज)यवनिकाच्छन्नमिति पुत्रोऽयं भ्राता पिता इत्यादि बुद्धिहेतुभूतया मायया नाट्ये आवश्यकरूपया यवनिकया आच्छन्नं ननु ते हीना स्वभावत एव भगवन्तं न ज्ञास्यन्ति किमाच्छादनेनेति चेत् तत्राह—आत्मानमिति अनेन तेषां संसारोपि न भवेदिति लीलाबाधोपि निरूपितः किञ्च कालोऽयं यद्यात्मानं ज्ञापयेत् तदा ते मारिता न भवेयुरिति किञ्च ईश्वरोयम् ईश्वरास्तु गुप्ता एव तिष्ठन्तीति ॥ २३ ॥

नन्वात्मत्वे व्यवधानाभावात् कथमेते न ज्ञातवन्तस्तत्राह, यथा शयान इति । यथा निद्रा आत्मज्ञाने व्यवधायिका तथा अविद्या माया वा भगवदीया तेषामात्मज्ञाने हेतुरिति वक्तुं मायायवनिकाच्छन्नत्वेन निरूपितमपि प्रकारभेदेन निरूपयितुम् इदमुच्यते शयानः पुरुषः आत्मानं नाममात्रेन्द्रियेष्वेव आभातं वेद ननु ततः परं तत्र हेतुः गुणतत्त्वदृगिति । गुणेषु स्वप्नप्रतिभातविषयेषु तत्त्वदृक् परमार्थबुद्धिः यदि जानीयादेते अपरमार्थाः इदानीमनुभूयमानदेहक्रियासहिताः तदा जाग्रदवस्थामात्मानं जानीयादेव नन्वात्मानुभवस्तत्राप्यस्तीति चेत् सत्यं तथापि नाम तदानीन्तनं देवदत्तादिरूपं मात्रा विषयाः इन्द्रियाणि च तेष्वेवाभातः त एव अहन्तया गृहीता इति आत्माभासप्रतीतिरेव नत्वात्मप्रतीतिः इत्यर्थः । उभयं निषेधयन्ति, न वेद रहितं परमिति पूर्वोक्तनामादिरहितं तदवस्थातोपि त्र परं न वेद ॥ २४ ॥

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति-एवं त्वामिति । यथा स्वप्नसङ्घातस्यायं सङ्घातः आत्मा तथाऽस्य भगवान् अत एव भगवतः अज्ञानं न च वक्तव्यं स्वप्ने अयं देहो न स्थितः ततो वैलक्षण्यमिति तर्हि क गतः तत्रैवाधारे तस्य प्रपञ्चस्योत्पन्नत्वात् अन्यथा तत्कालीन तदपगमो न स्यात् तथापि न स पृथग्भासत इति चेत् तस्य परिच्छिन्नत्वात् तत्स्थानीयस्यस्य स्वीकृतवानिति असमर्थत्वात्तस्याभानं भगवतस्तु व्यापकत्वात् सर्वसमर्थत्वात् पृथग्भासमानमेतावान् विशेषः अज्ञानं तु तुल्यमेव तदाह नाममात्रेन्द्रियेहया नाममात्रेन्द्रियेषु चलनादन्यथाबुद्धिकारिण्या आत्मबुद्धिमुत्पादयन्त्या विशेषेण भ्रमचित्तः त्वां परमार्थतं आत्मानं न वेद अनेनाऽऽत्मपरमात्मभावभेदानङ्गीकारेपि भगवद्ज्ञानं न समर्थितं नन्वनादिसिद्धत्वात्संसारस्य गुरुशास्त्रतपोभिः कदाचिद्भगवदनुभवः सम्भवति आत्मानुभवो वा ततः इदानीं भगवन्तं दृष्ट्वा सोऽयमिति कथं न प्रतीतिस्तत्राह-स्मृत्युपप्लवादिति ॥ २५ ॥

जन्ममरणादिना स्मृतिनाशात् तादृशोऽयमद्य दृष्ट इति स्वकृतार्थतामनूद्य कृपां प्रार्थयन्ते-तस्यांघ्रीति । यः कदाचिदपि नोपलब्धः यः फलं सर्वं च स दृष्ट एव तत्रापि यथा सर्वदा दर्शनं भवति तेनोपायेन सहितो न दृष्ट इति आपन्नार्थं तस्याङ्घ्रिं दृशिमित्युक्तं चरणस्य सर्वदा साक्षात्कारहेतुत्वे प्रकारमाह—अघौघमर्षमित्यादि त्रिभिर्विशेषणैः—

"मलापकर्षणं पूर्वं शुद्धादिगुणयोजनम् ।
ततश्च फलरूपं च योगसाधनभावितम् ॥

अघौघस्य पापसमूहस्य मर्षं मृषात्वं यस्मात् मर्षणं शोधनं वा किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गादीनामुत्पत्तिस्थानं ततो योगसिद्धैः हृदि फलत्वे कृतम् एतादृशं चेत्प्राप्ताः तदा क्रमेण हृदि स्थितो भविष्यतीति तेनाग्रे सर्वं सेत्स्यतीति स्वभाग्याभिनन्दनं ननु कथमग्रे भवन्तो मुक्ता भविष्यन्तीति चेत्त प्रकारमाहुः-उत्सिक्तेति उत्सिक्ता या भक्तिः मर्यादामुल्लङ्घ्य अधिका जाता तया कृत्वा उपहृता भगवते समर्पिताः आशयजीवकोशाः अन्तःकरणात्मसङ्घाताः यैः सङ्घातादात्मा तदुपाधिश्च पृथक्कृत्य निरूपितौ अन्तिरत्वज्ञापनाय आशय एव वा जीवकोश एवमुपाधिसमर्पणे केवला वयं भवद्गतिमापुः "आशंसायां भूतवच्च" (३ ३-१३२) इति प्राप्स्याम इति लृटि प्रायोक्तव्ये लिट् प्रयोगः अथ अस्मात् त्वदीया एवेति भक्तानस्माननुगृहाण आत्मसात्कुर्विति प्रार्थना ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतस्मिन् शय्यासनादावारमन्तीति ते वृष्णयः आत्मानं परमप्रेमास्पदं यं त्वाम् ईश्वरं न विदन्ति अमी असाधवो भूपाः कालं स्वसंहर्तारं यं त्वाम् ईश्वरं न विदन्ति कुतः मायैव यवनिका तेषां ज्ञानस्यावरणकारिका तया आच्छन्नं तत्र भूपेषु माया अविद्या वृष्णिषु योगमायेति विवेचनीयम् ॥ २३ ॥

किञ्चानेकनामरूपात्मकमिदं जगत् त्वमेक एव ततः परोपि भवसीति लोकोऽयं न वेदेति सदृष्टान्तमाहुर्यथेति द्वाभ्याम् । यथा पुरुषो जीवः शयानः स्वप्नान् पश्यन् गुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाम व्याघ्रादि मात्रा तद्रूपादि इन्द्रियं तत्श्रोत्रादि तैराभातं व्याघ्रसर्पराजादिकमनेकनामरूपं वेद ननु तत्तद्रूपी भवन्तमप्यात्मानं स्वरूपेण तद्रहितं ततो भिन्नं परं केवलमेकं वेद एवमेव त्वा त्वाम् अयमज्ञानी जनो नामानि देवमनुष्यादीनि मात्रास्तद्रूपादयः इन्द्रियाणि तत्श्रोत्रादीनि ईहास्तच्चेष्टाश्च यतस्तया मायया भ्रमचित्तः सन् न वेद त्वां जगद्रूपेण बहुनामरूपमपि स्वरूपेण ततो भिन्नं न

श्रीशुक उवाच।

इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम्।
राजर्षे! स्वाश्रमान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः॥ २७॥
तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः।
प्रणम्य चोपसङ्गृह्य बभाषेदं सुयन्त्रितः॥ २८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

जानातीत्यर्थः। स्मृत्युपप्लवात् विवेकध्वंसात्॥ २४॥ २५॥

एतादृशज्ञानं व्याचक्षाणा अपि वयन्तु त्वद्भक्ता एव भक्तिं विना एतादृशत्वद्दर्शनानुपपत्तेरित्याहुः-तस्येति। अघौघस्य मर्षो नाशो यस्मात् तस्य तीर्थस्य गङ्गाख्यस्य आस्पदमाश्रयं सुविपक्वयोगैरपि हृदि कृतं न तु दृष्टं वयं तु तवाङ्घ्रिं दद्दृशिम ननु तदपि लिङ्गदेहध्वंसनार्थं ज्ञानमवश्यापेक्ष्यमिति तत्राहुः उत्सिक्ता उद्रिक्ता या भक्तिस्तयैव उपहतः आशयलक्षणो जीवकोशो येषां ते एव पूर्वे भगवद्गतिमापुः नान्ये अथो अत एव भक्तानेवास्मान् ज्ञात्वा अनुगृहाण॥ २६—१७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

न केवलं वयमेव त्वद्याथात्म्यानभिज्ञाः एकस्मिन्नेव स्थाने आगमो येषां ते वृष्णयोपि यं त्वां न विदन्ति यथावन्न जानन्ति तस्मै नम इति पूर्वेण सम्बन्धः कथम्भूतं माया भगवच्छक्तिः सैव यवनिका जीवावरणहेतुभूता तिरस्कारिणी तया अच्छन्नमनावृतमपि साक्षाद्रूपेण सन्तमपि स्वयं तया मोहिता न विदन्तीत्यर्थः। अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं न ते इत्युक्त्वाद्य कालं सर्वसंहारहेतुमीश्वरं नियन्तारम्॥ २३॥

स्वस्वरूपन्तावज्जीवो न जानाति परमात्मानं न जानातीति कैमुत्यन्यायं द्योतयन्तः एतत्सदृष्टान्तमाहुः शयानः अयानो वा पुरुषः परं केवलं गुणतत्त्वदृक् गुणे गुणकार्ये देहे एवेदं तत्त्वमिति दृक् दृष्टिर्यस्य सः देहात्ममानी नामानि च मात्राशब्दवाच्यानि रूपाणि चेन्द्रियाणि च तेषां समाहारः नाममात्रेन्द्रियम् आभातं यतः तं देहेन्द्रियादिप्रकाशराहितं देहेन्द्रियादिभिन्नं परं अप्रम् आत्मानं स्वस्वरूपं यथा न वेद॥ २४॥

एवं त्वा त्वां पुरुषः स्मृतेः आत्मपरमात्मविवेकस्य उपप्लवात् न वेदेति किमुत वक्तव्यम् नाममात्रेषु नामरूपेषु देहगेहादिषु विषयेषु शब्दादिषु च इन्द्रियेहया इन्द्रियचेष्टया मायया मायाकार्यान्तःकरणवृत्त्या भ्रमच्चित्तः इति स्मृत्युपप्लवे हेतुर्दर्शितः॥ २५॥

एवं सामान्यतो भगवतो दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वमथ शिष्टैर्भक्त्या त्वच्चरणं हृदि साक्षाद्दृष्टमतो वयमपि पूर्वं त्वद्भक्ता एव प्रत्यक्षचरणानुभवोपपत्तेः अतो भक्तान् प्रत्यक्षचरणानुभववज्ञानवतोऽस्मान् स्वप्राप्तिलक्षणं मोक्षं देहीति प्रार्थयन्ते तस्येति हे आद्य विश्वहेतो! अघौघस्य मर्षं नाशं करोतीति तत् तीर्थं गङ्गादि तस्य आस्पदमाश्रयं सुविपक्वयोगैः सुष्ठुः विपक्वः भक्तिलक्षणो योगो येषां तैः हृदि कृतं साक्षाद्दृष्टम् तस्य तेऽङ्घ्रिं दद्दृशिम दृष्टवन्तो वयमतो ज्ञायते वयं भक्ता एव अतो ऽस्मान् भक्तान् अनुगृहाण कार्यकारणप्रकृतिवियोगपूर्वकं स्वप्राप्तिलक्षणं मोक्षं देहीत्यर्थः। यतः उत्सिक्तया उद्रिक्तया भक्त्या उपहतः विनष्टः आशयो वासना जीवकोशः लिङ्गदेहश्च येषां भवद्गतिं प्रापुः अतः॥ २६॥

भाषा टीका।

माया रूपी कनात से ढके हुए सब के आत्मा तथा कालरूपी जिस ईश्वर को ए राजा लोग नहि जानते तथा भगवान्के साथ एक स्थान में रमण करने वारे ए यादव लोग भी नहि जानते॥ २३॥

शरीर को आत्मा करके देखने वारा सूता भया पुरुष जैसें स्वप्न काल के नाम रूप इन्द्रियों युक्त देह कौ हि जानता है कुछ नामरूपादि रहित और देह से परे आत्मा को नहि जानता॥ २४॥

इसी प्रकार स्वप्न के सदृश विषयों में इन्द्रियों करके प्रवृत्ति रूप माया से भ्रमित चित्त वारा जागता पुरुष भी विवेक के नाश होने से आप को नहि जानता॥ २५॥

उक्त माहात्म्य सम्पन्न आप के चरणारविन्द को दर्शन अव हमने किया वह चरणारविन्द पाप समुदाय का नाश करने वारा है और वह सव तीर्थों का निवास है और जिन को उपासना की सिद्धि भई है उनोने उस चरणारविन्द को निज हृदय में किया है औ वढी भई भक्ति से जिनकी वासना को तथा अज्ञान का नाश भया है वे सत्पुरुष आप को गति कों प्राप्त भए हैं इस कारण आप के भक्त जन हम लोगों के ऊपर आप अनुग्रह कीजिये॥ २६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

॥ २७॥

उपसङ्गृह्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा बभाषे इदमिति सन्धिरार्षः॥ २८॥

वसुदेव उवाच ।

नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ।
कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

श्रीनारद उवाच ।

नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ।
कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वे देवा येषु तेभ्यः "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इति श्रुतेः । येन कर्मणा यथाकृतेन वा कर्मणां निर्हारो निरासो भवति तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णं हित्वाऽस्मान् पृच्छतीति विस्मितान् प्रत्याह—नातीति । बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति विज्ञप्तिप्रकारविशेषेणानुज्ञाप्य प्रस्थानार्थमनुज्ञां प्रार्थ्य दाशार्हं तत्कुलेऽवतीर्णं स्वयं भगवन्तं धृतराष्ट्रश्चेति तन्मध्ये उपविष्टत्वादन्धत्वात् श्रीव्यासात्मजत्वाच्छ्रीयुधिष्ठिरानुबोधाच्च स्वस्वाश्रमजिगमिषां च तेषां श्रीभगवदिच्छामभिप्रेत्य तत्रस्थशिष्यपरिचारकेषु भक्त्युपदेशायेति ज्ञेयम् अतो राजर्षे इति तत्तदभिप्रायं जानास्येवेति भावः ॥ २७ ॥

तत्तेषां मनो वीक्ष्य अभिप्रायं विज्ञायेत्यर्थः । तानुपव्रज्य तेषां समीपं गत्वा श्रीभगवत्पितृत्वेन महायशाः अतः श्रीभगवद्वदेव लौकिकलीलामनुसृत्य तदुचितस्वयशसा तांश्च लोकांश्चानन्दयितुमिति भावः । सुयन्त्रितः परमविनीतः सन् ॥ २८ ॥

किं तदाह कर्मणेति । स्वयं ज्ञायमानस्यापि तान् प्रतिप्रश्नस्तेषां तदुपदेशाधिकारिणां प्रमाणनेन मर्य्यादाप्रतिपालनाय ॥ २९ ॥

तत्र नन्वहो अस्मन्मनोरथदुष्प्रापभागधेयः श्रीकृष्णपिताऽसौ कथमन्यच्छ्रेयः पृच्छति पृच्छति चेत् तं त्यक्त्वा कथमन्यं पृच्छति इति विस्मित्य मनुयस्तूष्णीमासन् श्रीनारदस्तु पूर्वोक्तं तदभिप्रायं बुद्ध्वाऽप्यसहमान एवमचिन्तयत् यथाऽयं खलु सर्वश्रेयःप्रथप्रवीणः श्रीकृष्णमहिमनिष्णातश्च नतु श्रीनन्दवत्तदीयकेवलमाधुरीमग्नः तथापि यदिदं पृच्छति तत्किल लौकिकलीलायां स्वद्वारा स्वपुत्रस्य तस्य सात्त्विकयशोविस्तारणायैव तच्चातितुच्छमेव परममहिमकाष्ठावरिष्ठस्य तस्य ततः स्वयं श्रीभगवान् वा कथञ्चिदात्ममहिमगोपनीं तत्तल्लीलां प्रकाशयतु कथन्तरामयमपि तदनुवर्त्तते यदि वयमप्येतदनुवर्त्तामहे तदा सुष्ठ्वेव लोकः तस्मादेतदुपालम्भव्याजेन श्रीभगवन्महिमैवास्माभिर्व्यञ्जयितुं योग्य इति तथैवाह—नातीति चतुर्भिः । तत्र तदुपालम्भः प्रथमाभ्यां लोकमोहदोषः उत्तराभ्याम् अपीति वाकटार्थ्यं अतीति चित्सुखः कृष्णं स्वयं भगवत्त्वेन सर्वपुरुषार्थशिरोमणिमपि सर्वज्ञशिरोमणिमपीत्यर्थः । अर्भकं लौकिकापत्यतुल्यं मत्वा आत्मनः श्रेयः पुरुषार्थान्तरसाधनं पृच्छति तत्रापि तं समीपवर्तिनं परित्यज्यास्मान् पृच्छतीत्यर्थः ॥३०॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कर्मनिर्हारः कर्मबन्धच्छापणम् ॥ २९—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । दाशार्हं श्रीकृष्णम् इदमुक्त्वा अनुज्ञां पृष्ट्वेत्यर्थः । हे राजर्षे ! मनोदधिरे मनश्चक्रुः ॥ २७ ॥

तदिति । तन्मनोधानं वीक्ष्य तान्मुनीनुपव्रज्य समीपमेत्य प्रणम्योपसङ्गम्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा सुयन्त्रितोऽवहितचित्तः इदं वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ २८ ॥

सर्वे देवा येषु तेभ्यः युष्मभ्यं नमः हे ऋषयः ! श्रोतुं मद्वच इति शेषः "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वाः वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इतिश्रुतिप्रसिद्ध्यभिप्रायेण सर्वदेवेभ्य इत्युक्तं किं तद्वच इत्यत आह— कर्मणेति । यथा यथानुष्ठितेन कर्मणा वर्णाश्रमानुगुणेन कर्मणां भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकानां प्राचीनपुण्यापुण्यात्मकानां निर्हारः स्यादिति तदुच्यतां तत्रोत्तरमुच्यतामित्यर्थः ॥ २९ ॥

इत्थं पृष्टेषु मुनिषु किं सर्वज्ञं कृष्णं हित्वा अस्मान् पृच्छतीत्येवं संशयितवत्सु तान् प्रति प्रश्नकारणमुत्थापयन्नाह नारदः—नातिचित्रमिति चतुर्भिः । हे विप्राः ! वसुदेवः आत्मनः स्वस्य श्रेयस्साधनं बोद्धुमिच्छया नोऽस्मान् पृच्छतीत्येतन्नातिचित्रं तत्रहेतुः, कृष्णमर्भकं मत्वेति । मत्वा नः पृच्छतीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

धृतराष्ट्रं चेति तन्मध्ये उपविष्टत्वेन श्रीयुधिष्ठिरानुरोधात्॥२७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीभगवत्पितृत्वेन महायशाः । अतः श्रीभगवद्वदेव लौकिक लीलामनुसृत्य तदुचितस्वयशसा तं लोकांश्चानन्दयितुमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वहो अस्मन्मनोरथदुष्प्रापभागधेयः श्रीकृष्णपिताऽसौ कथमन्यच्छ्रेयः पृच्छति चेत्तं त्यक्त्वा कथमन्यं पृच्छतीति विस्मित्य मुनयस्तूष्णीमासन् श्रीनारदस्तु पूर्वोक्तं तदभिप्रायं बुद्ध्वाऽप्यसहमानः एवमचिन्तयत् यथाऽयं खलु सर्वश्रेयःप्रथमप्रवीणः श्रीकृष्णमहिमाभिज्ञातश्च । ननु श्रीनन्दवत्तदीयकेवलमाधुरीमग्नः तथापि यदिदं पृच्छति तत्किल लौकिकलीलायां स्वद्वारा स्वपुत्रस्य सात्विकयशोविस्तारणायैव । तथापि तुच्छमेव परमकाष्ठावरिष्ठस्य ततः स्वयं भगवान् वा कथञ्चित् आत्ममहिमगोपनीं तत्तल्लीलां प्रकाशयतु कथन्तरामयमपि तदनुवर्त्तते यदि च वयमप्येतदनुवर्त्तामहे तदा मुह्येदेवलोकः तस्मादेतदुपालम्भव्याजेन श्रीभगवन्महिमैवास्माभिर्व्यञ्जयितुं योग्य इति ॥२९॥

तथैवाह—नापीतिचतुर्भिः । मर्त्यानामिति मर्त्यलीलाङ्गीकारादस्यापि तादृशो भावो जात इति भावः ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु साक्षाद्विराजमाने श्रीकृष्णे वसुदेवः कथमस्मान् पृच्छतीति मुनीनामाशङ्कामुद्भाव्य नारदो वदति—नापिचित्रमित्यादि । वसुदेवस्य वात्सल्यरसमक्तत्वात् कृष्णे नित्यमर्भकबुद्धिरेव नोपदेष्टृबुद्धिरिति तम् अर्भकं मत्वा नः पृच्छतीति नापि चित्रम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रार्थयित्वा तूष्णीमेवाङ्गीकारे कृतार्थत्वं ज्ञात्वा गन्तुमारेभिर इत्याह—इत्यनुज्ञाप्येति । दाशार्हं सेवकप्रियं ततो भक्ता अप्यनुज्ञाता इत्याह धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरमिति वृद्धभक्तौ निरूपितौ विश्वासार्थं सम्बोधनं ततः स्वाश्रमान् गन्तुं मनो दधिरे ॥ २७ ॥

एवं निवृत्तिपराणां फलसिद्धिमुक्त्वा प्रवृत्तिपराणामपि फलसिद्ध्यर्थं प्रक्रियान्तरमारभते—तद्वीक्ष्येति । वसुदेवो हि तानुत्कृष्टान् जानाति अतः स्वकृतार्थत्वाय तान् प्रष्टुं यतते अतस्तानुपव्रज्य तस्यैवं ज्ञानिलाभार्थं यत्ने पूर्वसिद्धं हेतुमाह—महायशा इति । महद्यशो यस्येति कथनार्थं दृष्टमप्युपायं कृतवानित्याह—प्रणम्येति । चकारात्स्तोत्रमपि कृत्वा उपसङ्गम्य निकटे समागत्य सुयन्त्रितस्सन् वक्ष्यमाणमिदं बभाषे सन्धिरार्षः ॥ २८ ॥

ज्ञापनामाह—नमो वः सर्वदेवेभ्य इति । यद्यप्येते ऋषयः तथापि सर्वे देवा येष्विति "यावतीर्वै देवताः" इत्यादिश्रुतेः । सर्वदेवत्वम् अनेन देवा भवदधीना इति स्तुतिरप्युक्ता हे ऋषयः ! लौकिकद्रष्टारः अतो मत्स्वरूपं जानन्तीति विज्ञापितं श्रोतुमर्हथ, तदेवाहुः—कर्मणा कर्मनिर्हार इति । अयमाशयः ज्ञानेन कर्मनाशः सुप्रसिद्धः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि" इति वाक्यात् कर्मतु सजातीयं न व्यावर्त्तयति यद्यपि प्रायश्चित्ते कर्मनाशकत्वं निरूपितं तथापि न तत्कर्म अकर्म कर्म नाशयति विपरीतं वा निषिद्धं विधिबलाद्विहितं नाशयति यथा प्रायश्चित्तं यथा वा नखाम्बु पूर्वपुण्यं नाशयति तथापि सजातीयस्य न सजातीयनाशकत्वं नखादिषु नखाम्बुप्रभृतिषु कर्मनाशः अधर्मजननद्वारा तेन स नाशः दुःखमेव सम्पादयति न संसारनिवृत्तिः अन्यथा महान्तो ज्ञानतस्तत्रापि यतेरन् अतस्तादृशी कर्मनिवृत्तिरपेक्ष्यते यस्यां जातायां संसार एव निवर्त्तते यदि संसारनिवृत्तिमेव प्रार्थयेत् तदा ज्ञानादिकमेवोपदिदिशुः ज्ञानन्तु न गृहस्थस्येति मन्यते "कर्मण्येवाधिकारस्ते" इतिवाक्यात् अतः कर्मणैव केन चित्प्रकारेण कृतेन यथासंसारहेतुभूतकर्मनाशः तथा वक्तव्यमित्याह—नस्तदुच्यतामिति । अत्र पुनः ऋषीणां पूर्ववत् सन्देह उत्पन्नः यथा भगवान् ईश्वरस्सन् विपरीतवाक्यमुक्तवान् तस्य च भावो यथाकथञ्चिद्वर्णितः एवं वसुदेवोपि मुक्तएव सिद्धसमस्तपुरुषार्थः एवं विपरीतवत् पूर्वनिर्हारं पृच्छति केनाभिप्रायेणेति किमस्मज्ज्ञानं प्रतीचते आहोस्विदन्यथेति ॥ २९ ॥

एवम् ऋषीणां सन्देहं ज्ञात्वा नारदः स्वयमाह—नापिचित्रमिदं विप्रा इति । इदं वसुदेववाक्यं नापि चित्रम् अपिशब्दात् गम्भीरार्थमपि न विप्रा इति भवन्तः पूरका इति स्वपूर्त्यर्थमेव तदाह, बुभुत्सयेति. ननु बुभुत्सामात्रं चेत् प्रयोजनं तदा कृष्णः किं न पृष्ट इति चेत्तत्राह—कृष्णं मत्वाऽर्भकं यत्न इति । स्वोत्पन्नः स्वाज्ञातं कथं ज्ञास्यतीति किञ्च "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति न्यायेन वसुदेवदृष्टौ बालक एव प्रतिभाति अत एव नोऽस्मान् स्थूलान् पण्डितानिति ज्ञात्वा पृच्छति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपसङ्गृह्य पादौ धृत्वा बभाषे इदमिति सन्धिरार्षः एतावन्तो मुनयो हि निमन्त्र्याप्यानेतुमशक्याः एतैर्विना मम हृत्संशयोऽपि दुश्छेद एव तदधुनैवाहं प्रष्टव्यं पृच्छामीति भावः ॥ २८ ॥

सर्वदेवेभ्य इति । "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इतिश्रुतेः । कर्मणैव कर्मणां निर्हारो नाशो यथेति मम गृहपुत्रकलत्रादिमहासक्तस्य ज्ञानभक्त्योरनाधिकारादिति भावः ॥ २९ ॥

अहो अयं भगवतः पिताप्यात्मानं संसारिणं मन्यते यदि वा परार्थं पृच्छति तदपि कृष्णं हित्वा कथमस्मान् पृच्छतीत्यतिविस्मितांस्तान् प्रत्याह-नापीति । अर्भकं स्वपुत्रमेव नत्वीश्वरं अतः आत्मनः स्वस्यैव ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं दाशार्हं श्रीकृष्णमुक्त्वेति शेषः । अनुज्ञाप्य अज्ञाञ्च पृष्ट्वा ॥ २७ ॥

सान्निकर्षो हि मर्त्यानामनादरणकारणम् ।
गाङ्गं हित्वा यथाऽन्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥ ३१ ॥
यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनाऽस्य वै ।
स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥ ३२ ॥
तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ।
प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥
अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्यानकदुन्दुभिम् ।
सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्गमनोद्योगं वीक्ष्य उपव्रज्य समीपं प्राप्य उपसङ्गृह्य चरणग्रहणं हस्ताभ्यां कृत्वा बभाषेदमिति सन्धिराषैः ॥ २८ ॥

हे ऋषयः! नमो वः युष्मभ्यं सर्वो विष्णुर्देव उपास्यो येषां तेभ्यः "विप्राणां देवदेवोऽसौ पूजनीयो जनार्दनः" इत्यादिभृगुवाक्यात् सर्वे देवा येषु तेभ्यः इति वा "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इतिश्रुतेः। हे ऋषयः! श्रोतुमर्हथ मद्वाक्यमिति शेषः। कर्मणां भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्रतिबन्धकानां निर्हारो निरासः यथा कर्मणा यथानुष्ठितेन क्रियायोगेन स्यात्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

यत् यतः कृष्णमर्भकं मत्वा बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया नः अस्मान् पृच्छति तत्रापि आत्मनः स्वस्य अधुनापि श्रेयः पृच्छति अतः नातिचित्रं श्रीकृष्णं सर्वोपदेष्टृतया परमश्रेयोरूपतया च पुत्रवात्सल्यसुखसागरनिमग्नचित्तो न जानातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकोउवाच ।

हे राजर्षे। श्रीकृष्ण के प्रति तथा धृतराष्ट्र और युधिष्ठिर के प्रति जाने की अनुमति पूछकर मुनिजन निज२ आश्रमों को जाने के मन करते भए ॥ २७ ॥

ऋषियों के जाने के उद्योग को देखकर, महान् यसंश सपन्न वसुदेवजी, ऋषिन के पास जायकर उनको प्रणामकर तथा उनके चरण पकर कर सावधान चित्त होकर यह वचन बोले ॥ २८ ॥

वसुदेव उवाच ।

सर्व देवता रूप आपके अर्थ नमस्कार है, हे ऋषिओं आप मेरे वचन को सुनि येगा, जिस कर्म करनेसे जिस प्रकार कर्मों का नाश होता है सो हमारे प्रति आप कहियेगा ॥ २९ ॥

नारदउवाच ।

हे विप्रओ श्रीकृष्ण को निज पुत्र मानिकर उस को- छोडकर वसुदेवजी अपने कल्याण साधन को जानिवेकी इच्छा कर के जो हमारे प्रति पूछतेहैं यह अत्यन्त आश्चर्य्य नहिहै ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्रत्यो गङ्गातीरवासी ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णेऽर्भकत्वं मन्यमानोऽविद्याविजृम्भित इत्याह—यस्येति द्वाभ्याम् । अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न रिष्यति न नश्यति तदेवाऽऽह—कालेन कर्कटिकाफलवत् अस्य विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिनाऽपि स्वतश्च विद्युदादिवत् अन्यस्माच्च मुद्गरादेर्घटादिवत् गुणतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तेः पूर्वरूपादिना देहादिवत् ॥ ३२ ॥

तमेव कुतश्चिदप्यव्याहतानुभवमत एवेश्वरं किञ्च अद्वितीयं कृष्णमन्यः प्राकृतः उपगूढमाच्छन्नं मनुष्यं मन्येत कैः क्लेशकर्मादिभिः तत्र क्लेशाः रागादयश्च तत्पूर्वकाणि कर्माणि च तत्परिपाके सुखदुःखे च सत्त्वादीनां गुणानां पुनः प्रवाहश्च तैः प्राणादिभिश्च स्वैर्विभवैः स्वकार्यैः अत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैरभ्रतुषारराहुभिः स्वविभवैः सूर्यमिवेति ॥ ३३—३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वत्र हेतुः—सन्निकर्षो हीति । सन्निकर्षोऽत्रेति पाठः क्वचित् पूर्वत्रैव दृष्टान्तः गाङ्गमिति मर्त्यानामिति मर्त्यलीलाङ्गीकारादस्यापि तादृशो भावो जात इति भावः। गाङ्गमम्भ इति गम्यम् अन्याम्भस्तीर्थान्तरमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यस्येति युग्मकम्। यस्य कर्तुः कर्मणश्चानुभूतिर्ज्ञानलक्षणा प्रकाशलक्षणा च न नश्यति अपितु नित्यं विराजत एवेत्यर्थः अन्यत्तैः। तत्रास्येत्यादौ विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिहेतुनापि कालेनेति योजनिकार्थः। तथा घटादेर्नाशसम्बन्धीयो मुद्गरादिस्तेनैवेत्यर्थः तथा गुणतो रूपाद्यन्तरोत्पत्तेर्हेतोः पूर्वरूपादिनाशद्वारा यथा देहादिर्नश्यतीत्यर्थः। दृष्टान्तश्चैते व्यतिरेकेण एवं तथा अद्वितीयं श्रीकृष्णमिति तस्यैव स्वयं भगवत्त्वाभिप्रायात् विशेषणानामेतेषां यथोत्तरं मनुष्यमननायोग्यत्वे श्रैष्ठ्य-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

म् । तथापि क्लेशादिभिः प्राणादिभिश्चोपगूढं अन्यः साधारणो जनः निजपरिकरैः क्लेशादिभिः प्राणादिभिश्च हेतुभिर्मन्यते स्वयं क्लेशादियुक्तः आत्मानुमानानुसारेण तमपि स्वसदृशं मन्यते-ऽयं । राहोरपि सूर्यविभवत्वं सूर्यस्य ग्रहराजत्वात् यद्वा तं क्लेशादीनां तत्रात्यन्ताभाववत्त्वात्तैरव्याहतानुभवम् अतएवेश्वरं परानधीनज्ञानत्वात् परमस्वतन्त्रं तथा सर्वस्य तदेकप्रकाश्यत्वा-दद्वितीयं श्रीकृष्णमिमम् अन्यः पृथग्जन एव स्वविभवैः स्वरूप-विभवरूपैरपि प्राणैरिन्द्रियैरादिग्रहणात्तत्तद्विषयैश्चोपगूढं परि-च्छिन्नज्ञानादिकं मन्यते मन्यत इति सम्भाव्यते कः कमिव मन्यते मेघादिभिः सूर्यमिवेत्यन्वयः अयमर्थः सूर्यस्तावन्मेघा-दिभिर्यथा परिच्छिन्नप्रकाशादिको भवति तद्युक्तमेव मेघस्य तदंशाच्छन्नजलमयधूमादिपरिणामरूपत्वात् हिमस्य तदाकृष्टजल-परमाणुसङ्घरूपत्वात् उपरागहेतुराहोस्तत्प्रतियोगितमोरूपत्वात् तस्यास्य चक्षुरादयस्तु न तद्विधाः किन्तु स्वरूपविभवरूपाः तस्मात्तैराच्छन्नज्ञानादिर्न भवति नहि सूर्यो मेघादिभिरिव स्वरूप-विभवैः प्रकाशौष्ण्यादिभिराच्छन्नप्रकाशादिर्भवति प्रत्युत तैः प्रकाशत एव तस्मात्स्वरूपस्य कालदेशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन तद्विभवानां चक्षुरादीनामपि तादृशत्वादपरिच्छिन्नज्ञानादि-रेवायं स्यात् नीच एव तु जनोऽन्यथा मन्यत इति तदुक्तं "नचान्तर्न बहिर्यस्य" इति नातःपरं परमयत्नवतः स्वरूपमद्या-प्यन्ते येनाद्दृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैरिति येतु त्वदीयेत्यादि ॥ ३२—३३ ॥

अथानन्तरं श्रीवसुदेवनारदयोरभिप्रायं बुद्ध्वोभयसमाधानार्थ-मित्यर्थः । तत्र श्रीनारदसमाधानन्तु वसुदेवभवान्नूनमिति उत्तरपद्येन ज्ञेयम् आभाष्य भोः परमकृतार्थशिरोमणे ! हे जगत्-पूज्येत्यादिसम्बोध्य सप्तम्यर्थे षष्ठ्यः सर्वेषु राजसु शृण्वत्सु इति तान् प्रत्युपदेशार्थम् अच्युतरामयोश्च शृण्वतोरिति वक्ष्य-माणार्थस्य प्रामाण्यार्थः ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यस्यानुभूतिरिति । कालेन जन्मस्थितिप्रलयात्मकेन गुणत्रया-वस्था अन्येषां ज्ञानलोपहेतवः तैरसङ्कुचितज्ञानं इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्यैरलक्ष्यत्वे दृष्टान्तमाह—सूर्यमिवेति ॥ ३३—३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्कुत इत्यत आह—सन्निकर्ष इति । हि यस्मात्सन्नि-कर्षः निरन्तरसान्निध्यमनादरणकारणं ततः कृष्णमर्भकं मत्वे-त्यर्थः । सन्निकर्षस्यानादरणकारणत्वे दृष्टान्तः, गाङ्गमिति. यथा तत्रत्यो गङ्गातीरस्थो गाङ्गमम्भो हित्वा अनादृत्य आत्मनो विशुद्धये विशुद्ध्यर्थम् अन्याम्भः प्रति याति पुण्यजलान्तरं याति तद्वत् ॥ ३१ ॥

एवं सन्निकर्षस्यानादरणकारणत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वानभि-ज्ञानमपि तत्कारणमिति वक्तुं तावत्कृष्णस्य नित्यसर्वज्ञता-माह—यस्येति । यस्य कृष्णस्यानुभूतिर्ज्ञानं कालादिभिर्न रिष्यति न नश्यति तं श्रीकृष्णमिति उत्तरेण सम्बन्धः यथा अस्मदादीनामनुभूतेः कालादिभिः प्रमोषस्तथा नेश्वरस्येति भावः । अस्य जगत उत्पत्त्यादिनेत्यादिशब्देन प्रलयः गुणाः सत्त्वादयस्त्रयः कुतश्चन उक्तातिरिक्तादन्यस्मादपि कालादयो ह्यन्येषां ज्ञानलोप-हेतवः तैरसङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेव सदृष्टान्तमुपपादयति—तमिति । क्लेशाः कर्माणि च पुण्या-पुण्यात्मकानि च तेषां परिपाकः सुखदुःखे च गुणानां सत्त्वा-दीनां पुनः प्रवाहश्च तैरव्याहतोऽनुभवो महिमा यस्य तं-मद्वितीयं स्वतुल्यरहितमीश्वरं श्रीकृष्णं स्वविभवैः स्वकार्यैः प्राणा-दिभिरिन्द्रियादिभिरुपगूढमावृतं प्राकृतेन्द्रियतद्व्यापारैस्तिरो-हितानुभवं मन्यते मन्यते अज्ञाति हेतुगर्भं स्वयमज्ञत्वा-देवम्भूतमपीश्वरं स्वतुल्यं मन्यते इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैः अभ्रतुषारराहुभिः स्वविभवैः सूर्य-मिवेति ॥ ३३ ॥

एवमुक्त्वा सर्वे मुनयः सम्भूयोचुरित्याह—अथेति । आभाष्य सम्बोध्य सर्वेषां राज्ञां शृण्वतां सतां तथैवाच्युत-रामयोरपि शृण्वतोः सतोः (मुनय ऊचुः आभाष्य सम्बोध्य हे राजन् ! परीक्षित)॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ अनन्तरं श्रीवसुदेवनारदयोरभिप्रायं बुद्ध्वोभयसमा-धानार्थमित्यर्थः । श्रीनारदसमाधानन्त्वत्र "वसुदेव भवान्नूनम्" इत्यन्तिमपद्येन ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु सन्निकर्षज एवास्मिन्नयमनादरः अनु वात्सल्येनेति पुनः शङ्कान्तरं निरस्यन्नाह—सन्निकर्ष इत्यादि । तत्तु मर्त्यानामेव ननु तद्विधानां तत्र दृष्टान्तः गाङ्गमित्यादि ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु जानाति भगवान् सर्वेश्वर इति तत्राह—सन्नि-कर्षोऽत्र मर्त्यानामिति । अनादरे सन्निकर्ष एव कारणं मर्त्याना-मिति मरणधर्माणः ते जानन्ति सर्व एव मर्त्याः को विशेषः इति आत्मवत् सर्वदर्शनादनादरः सम्भावितं दृष्ट्वा दृष्टान्तमाह—गाङ्गं हित्वेति । तत्रत्यो जनः गङ्गातीरस्थः शुद्धये इति गङ्गातीरे सम्मर्दे स्नातः अशुद्धोऽहं जातः गृहे स्नास्या-मीति मत्वा यथा पुनः गृहे स्नाति तदुक्तं शुद्धय इति सहि गङ्गाजलमपि जलत्वेनैव मन्यते नतु तन्माहात्म्यं वेद ॥ ३१ ॥

स्वयं भगवन्माहात्म्यमाह—यस्यानुभूतिरिति । ऋषयस्तु शास्त्रादिना सञ्जातज्ञानाः तथापि छिन्नयोजितपटवत् न तज्ज्ञानमुत्कृष्टं भगवतस्तु ज्ञानस्य न कदाचिदपि छेदः तमेवाह कालेन प्रलयेन यस्यानुभूतिरनुभवः न रिष्यति न नश्यति प्रलयमध्येपि नाशसम्भवात् तानपि हेतून् निषेधति लयोत्पत्त्यादिनेति यदा प्राणी म्रियते तदा पूर्वा-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नुभवो नश्यति यदाप्युत्पद्यते तदापि लोकान्तरानुभवो नश्यति एवं महाव्याध्यपस्मारादिनापि, पूर्वानुभवनाशः तदेकमपि भगवति न सम्भवति कदाचित्ततोऽप्यनुभवो नश्यति यदा संस्कारं नोत्पादयति कार्यकारणयोरभावात् एवं वचनम् अन्यस्मात् द्रव्यान्तरशापादिना चकारात् कालविलम्बेन निरोधज्ञानाविर्भावेन च गुणतो रजस्तमःप्रादुर्भावात् अनुक्तपरिग्रहार्थं न कुतश्चनेति ॥ ३२ ॥

एवं भगवन्माहात्म्यमुक्त्वा तन्न जानातीति वसुदेवदोषमाह—तं क्लेशेति। तं प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढं प्राणादिभिर्वशीकृतं जीवं मन्यते सहि अध्यासं कारणत्वेन न जानाति पदार्थसम्बन्धमात्रं यथा कारागारे बद्धो बन्धकोऽपि ईश्वरोऽपि तिष्ठति भ्रान्तः सर्वांस्तुल्यानेव मन्यते भगवतः देहाद्यध्यासहेतुर्नास्तीति वक्तुं दोषाभावगुणानाह—क्लेशेति। शास्त्रान्तरसिद्धाः अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः इति अत्र तु संसारदुःखानुभव एव क्लेशः तत्साधकं कर्म मतान्तरं तु तत्साध्यं तस्य परिपाकः जात्यायुर्भोगाः देहसम्बन्धो वा तत्र यो गुणप्रवाहः उत्पत्तिस्थितिप्रलयपरम्पराः अज्ञानमारभ्य संसारप्रवाहपर्यन्तं निरूपितम् एतैः सर्वैरपि अव्याकृतः अनुभवो यस्य विशेषेण आ सर्वतः करणं व्याकरणं स्वाधीनकरणं स्वरूपनाशनमिति यावत् अनुभवोऽत्र स्वरूपं ज्ञाननाशाभावः पूर्वमेव निरूपितं इति तस्यैव वा अनुवादः अनाशे हेतुः, ईश्वरमिति. न हीश्वरानुभवं कश्चिन्नाशयितुं शक्नोति तादृशोऽन्यस्ततोऽप्यधिकः नाशयेदिति चेत्तत्राह—अद्वितीयमिति । असमोर्द्ध्वमित्यर्थः । एतादृशमपि प्राणेन्द्रियान्तःकरणदेहैः स्वविभूतिभिः आधिदैविकैः आनन्दमयैः स्वयमेव वा तथाभूत इति स्वरूपभूतैर्वा तैरुपगूढं लीलार्थमावेष्टितम् अन्यो भ्रान्तो ऽस्मदादिजीवः स्वतुल्यं मन्येत कीदृशं मन्यते इति शङ्कायामाह, सूर्यमिवेति. यथा सूर्यं मन्यन्ते मेघैराच्छन्नं हिमेन निष्प्रभम् उपरागेण ग्रस्तमिति तथा अविद्यया ग्रस्तं तृष्णादिना निष्प्रभं शरीरेण छन्नमिति वस्तुतस्तु मेघादिभिः सम्बन्ध एव सूर्यस्य नास्ति बहुव्यवधानात् तथाप्यन्योपि वस्तुतो विद्यादिभिर्ग्रस्तादिः कुतोवा भगवान् भविष्यति भगवतस्तु प्रकार उक्त एव ॥ ३३ ॥

एवं तस्य भ्रान्तत्वमुक्त्वा तादृशं स्वनिस्तारार्थं सत्यमेव प्रार्थयत इति समर्थिते निश्शङ्काः सन्तः उत्तरं दातुं प्रवृत्ता इत्याह—अथोचुरिति । मुनित्वात् ज्ञानं राजन्निति सावधानार्थं सम्बोधनम् आभाष्येति हे वसुदेव सावधानं शृण्वित्युक्त्वा यतो ऽयमानकदुन्दुभिर्महान् सर्वेषां शृण्वतामिति अनेन तेषां कथने उत्साहः सूचितः तथैव अच्युतरामयोरिति युक्तिपूर्वकं सर्वसिद्धान्ताविरुद्धं भगवान् शृणोतीति निरूपयिष्यन्तीति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, कृष्णस्य जन्मक्षणमारभ्यैव तमीश्वरत्वेनायं जानात्येव सत्यं तदपि सन्निकर्ष एवानादरहेतुरित्याह—सन्निकर्ष इति। अत्र श्रीवसुदेवस्य प्रेमाणमेव तदैश्वर्यानुसन्धाने हेतुं नारदो जानात्येव तदपि तस्मिन् महासंसदि प्रेमसिद्धान्तमतिरहस्यमविवृण्वन् लोकरीत्यैव समादधौ तथा श्रावयित्वा वसुदेवस्य तस्य तदैश्वर्यज्ञानं च प्रोद्दीपयामासेति तत्त्वं ज्ञेयम् अनादरोऽत्र गौरवमननाभावः ॥ ३१ ॥

भो अस्मत्पूज्यपादाः ! न केवलमत्रायं वसुदेव एवोपालभ्यः किन्त्वत्रत्याः प्रायः सर्व एव लोकाः कृष्णमीश्वरं न जानातीत्याह—यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न रिष्यति न नश्यति तं श्रीकृष्णं प्राणादिभिरुपगूढम् आच्छन्नम् अन्यः प्राकृतोऽयं लोकः स्वमिव मन्यत इत्यन्वयः । तदेवाह कालेन कर्कटिकाफलवत् कीदृशेन अस्य विश्वस्य लयोत्पत्तिकारणेन स्वतश्च विद्युदादिवत् अन्यस्माच्च मुद्गरादेः घटादिवत् गुणतस्तमोगुणेन ब्रह्माण्डवत् न रिष्यति ॥ ३२ ॥

उक्तपोष्यमायेनेममर्थं पुनराह—तमिति। क्लेशा रागादयश्च कर्माणि क्लेशहेतवश्च परिपाकाः तत्कार्य्यसुखदुःखानि च गुणानां सत्त्वादीनां प्रवाहश्च तैर्न व्याहतोऽनुभवो ज्ञानं यस्य तं प्राणादिभिः प्राणमनोबुद्ध्यादिभिर्लिङ्गशरीरघटकैः स्वविभवैः स्वकार्य्यैरेवाच्छन्नम् अत्र दृष्टान्तः मेघश्च हिमः कुहेडिका च उपरागो राहुश्च तैः स्वविभवैः सूर्य्यमिव मेघस्य सौरज्योतिः जलात्मकत्वात् जलस्य ज्योतिःकार्य्यत्वात् हिमस्य च जलविशेषत्वात् राहोश्च दुष्टजीवाविष्टध्वान्तखण्डात्मकत्वात् ध्वान्तस्य च चक्षुर्ग्राह्यत्वेन पौराणिकमते तैजसत्वात् मेघादीनां सूर्य्यकार्य्यत्वम् ॥ ३३ ॥

सर्वेषामित्यादिषु सप्तम्यर्थे षष्ठ्यः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च प्रासादप्राप्तेऽधिकी प्रीतिर्भवतीति लोकरीत्यैवं चेष्टत इत्याह—सन्निकर्ष इति। तत्रत्यो गङ्गातटस्थः ॥ ३१ ॥

किञ्चास्तां वसुदेवस्य परमभागवतस्य कथा अनावृतपरमेश्वरं परमश्रेयोरूपं श्रीकृष्णं लोकस्तु स्वतुल्यं मन्यते इत्याह यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य श्रीकृष्णस्यानुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चन कुतश्चिदपि न रिष्यति न नङ्क्ष्यति तदेवाह अस्य विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिना स्वतः स्वभावतः अन्यस्मात् शस्त्रादितः गुणतः एकस्मिन् गुणे नष्टे पुरुषो जीवन्मृतो यथा भवति एकैकस्यापि गुणस्य यदीयस्य नाशो न भवति येनास्यौपचारिकोऽपि नाशः स्यादित्यर्थः। किम्बहुना अनन्तकोटिब्रह्माण्डसृष्टिसंहारनिमित्तभूतेन कालेनापि "ज्ञः कालकालः" इतिश्रुतेः ॥३२॥

नित्यानुभूतिं तत्रापि अव्याहतः निरावरणः अनुभवोऽनुभूतिर्यस्य सः नित्यानावृतज्ञानमित्यर्थः । ईश्वरं सर्वनियन्तारम् अद्वितीयं निस्समानातिशयं श्रीकृष्णम् अन्यः प्राकृतो जीवः स्वविभवैः स्वीयाः स्वकृतफलभूताः विविधाः भवाः पुनः पुनर्जन्मानि तेभ्यः तैः स्वरूपावरकैः क्लेशादिभिः तत्र क्लेशाः रागादयश्च तद्धेतुकानि कर्माणि च तत्परिपाकानि सुखदुःखानि च सत्त्वादिगुणानां पुनःपुनः प्रवाहश्च तैः प्राणादिभिः । प्राकृतप्राणदेहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिश्चेत्यर्थः। उपगूढमावृतं मन्येत स्वतुल्यं मन्यते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैः

कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः ।
यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥
चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।
दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥ ३६ ॥
अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छ्रद्धयाऽऽप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥ ३७ ॥
वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ।
आत्मलोकैषणां देवकालेन विसृजेद्बुधः ।
ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यमिव अभ्रतुषारस्ताद्भुभिः स्वचक्षुरावरकैः भास्करम् उपगूढं मन्यते यथा तद्वत् ॥ ३२—३५ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि इस संसार में निरंतर सन्निधि, अनादर का कारण होताहै जैसे गङ्गा तीर निवासी जन गङ्गा जलमें अनादर कर उसको छोडकर अपनी पवित्रता के अर्थ अन्य तीर्थ के जल के प्रति जाता है, इसी कारण श्रीकृष्ण के नित्य सन्निधान होनेसे उनका अनादर कर वसुदेवजी हम सब के प्रति कल्याण का मार्ग पूछतेहैं ॥ ३१ ॥

जिस परमेश्वर के स्वतः सिद्ध ज्ञान का नाश काल से नहि होता, तथा इस विश्वकी उत्पत्ति पालन संहार करनेसे जिस के ज्ञान का नाश नहि होता तथा जिस के ज्ञान का नाश अपने से नहि होता और अन्य साधन से नहि होता किसी गुण कर के जिस के ज्ञान का नाश-नहि होता ॥ ३२ ॥

इस प्रकार अज्ञान गर्व राग द्वेष विषयोंमें आसक्तिरूप पांच प्रकारके क्लेशों से तथा पुण्यपाप के कर्मों के सुख रूप फलसे माया के सत्व रज तम गुणों के प्रवाह में जिस के अनुभवका नाश नहीं होता जिसके समान जिससे अधिक कोई नहि सर्व नियन्ता उस परमेश्वर को संसारी जन अपने दृष्टांत से अपने से जनित प्राण मन बुद्धियों से आच्छादित मानते हैं परन्तु उनसे सूर्य्य का आच्छादन नहि होता वे सब सूर्य्य के नीचे हि रहते हैं इसी प्रकार प्राणादिकों से ईश्वर का आच्छादन नहि होता ॥ ३३ ॥

हे राजन् सब राजा न के सुनते२ तैसेहि श्रीकृष्ण बलदेवजी के सुनते२ अनन्तर हे वसुदेव इस ! प्रकार संभाषण करके वसुदेव के प्रति ऋषिजन बोले ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चित्तस्योपशमः उपशमहेतुः योगो मोक्षोपायश्च शनैरात्ममुदमावहतीति तथा सुगमः प्रवृत्त्याश्रयत्वात् धर्मश्चावश्यकः अन्यथा विहिताकरणेन मालिन्यप्रसङ्गात् ॥ ३६ ॥

ननु, "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इत्यादिना त्यागस्यैव विहितत्वात्कथं कर्ममोक्षोपाय इत्याशङ्क्याद्विव त्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाऽऽहुः--अयमिति सार्धचतुर्भिः । स्वस्त्ययनं स्वस्ति क्षेममीयतेऽनेनेति तथा श्रद्धया निष्कामतया शुक्लेन शुद्धेनाऽऽप्तेन वित्तेन पुरुष ईश्वर इज्येतेति यदेष पन्थाः ॥ ३७ ॥

स्वस्त्ययनमाहुः—वित्तैषणामिति । वित्तफलभूतैर्यज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत् तदनुभवेनैव तदौत्सुक्यनिवृत्तेः देहे मृते आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन क्षयानुसन्धानेन विसृजेत् देव हे वसुदेव ! यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युना मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः । अत्राचारं प्रमाणयति—ग्राम इति ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एष एव कर्मणा क्रियमाणेन कर्मणां कृतानां निर्हारः साधु यथा स्यात्तथा निरूपितः शास्त्रैः कः श्रद्धया विश्वासेन विष्णुं स्वमहिम्ना विश्वव्यापकं स्वयं भगवन्तमेव मखैः सर्वैर्यजेदिति यत् स इत्यर्थः । तस्यैव यजने व्यक्तं हेत्वन्तरं सर्वेषां यज्ञादीनामीश्वरं फलदातारं सर्वदेवेश्वरत्वात् तद्यजनं विना नैष्कर्म्यस्यापि हेयत्वमुक्तं "नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितम्" इत्यादिना एवञ्चेद्भवदभीष्टं तथापि भवद्भिरत्र एवायं प्रकारान्तरेणाराधनीय इति भावः ॥ ३५ ॥

साधुत्वमेवाहुः--चित्तस्येति । अयं वै पूर्वोक्तप्रकारककर्मनिर्हार एव चित्तस्य उप आधिक्येन शमः शमो मन्निष्ठता-बुद्धेरिति श्रीस्वयं भगवत्सम्मतः शमः प्रापकत्वात् तत्रापि सुगमः सुकरो योग उपायः स्वतःसिद्धानां मखानां सङ्कल्पविशेषमात्रेण तादृशत्वसिद्धेः न त्वष्टाङ्गादिवत्कष्टसाध्यः तथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अयमेव मुख्यो धर्मः भागवतधर्मप्रवेशेन सर्वधर्मार्थत्वात् तत्रापि सन्ततश्रीभगवत्स्फूर्त्तिमयत्वेनात्ममुदावहश्च ननु तत्कामस्फूर्त्तिमयधर्मवन्मात्सर्य्यादिदुःखावहः—तस्मादयमेव कविभिः शास्त्रैः शास्त्रचक्षुषा शास्त्ररूपं चक्षुर्यथार्थप्रकाशकं तद्दानेन दर्शितः प्रकाशित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्राप्ययमित्यादि स्वस्त्ययनः गार्हस्थ्याश्रयस्य वित्तस्य भगवत्समर्पणरूपया प्रपत्त्या तत्प्रसादात् द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य अन्यस्यानधिकारात् आप्तेन स्ववृत्त्या लब्धेन न्यायार्जितेनेत्यर्थः अत एव शुक्लेन यथोक्तं श्रीविष्णुधर्मोत्तरे ।

"प्रतिग्रहेण यल्लब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
गुणान्वितेभ्यो विप्रस्य शुक्लं तत्त्रिविधं स्मृतम् ॥
युद्धोपलब्धं कारञ्च दण्डाच्च व्यवहारतः ।
क्षत्रियस्य धनं शुक्लं त्रिविधं परिकीर्त्तितम् ॥
कृषिवाणिज्यगोरक्षाः कृत्वा शुक्लं तथा विशः ।
द्विजशुश्रूषया लब्धं शुक्लं शूद्रस्य कीर्त्तितम् ।
क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया ॥
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम् ।
शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ॥

इति । ननु पुरुषेणैव चेत्कर्त्तव्या, तर्हि मुख्यनवविधभक्त्यङ्गेन परिचर्य्यामार्गेणार्चनमार्गेण वा स इज्येत किं गौणभक्त्यङ्गेन यज्ञादिना तत्राहुः गृहमेधिनः गार्हस्थ्यधर्माग्रहवतः इत्यर्थः । तच्च सम्यक् श्रद्धत्वाभावात् लोकसङ्ग्रहाग्रहाच्चेति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तस्मिंस्तत्तदर्पणात्तत्प्रसादेन तत्तदेषणापि क्षीयत इत्याहुः— वित्तेति । यज्ञदानैः वित्तव्ययमयतत्तत्कर्मभिः पूर्वोक्तरीत्या भवदिज्यार्थैः तथा गृहैस्तत्रत्यदारसुतादिभिः तदिज्यार्थैः ततो या चात्मैषणा आत्मपक्षपातरूपा याच लोकैषणा लोकद्वयवशीकरणेच्छारूपावशिष्टा तां च हे देव ! कालेन सर्वेणैवावसरेण (पथि) तदिज्यैकानुसन्धानतया तदर्थीकृतेन देवस्य भगवतः कालेन तदिज्यैकानुसन्धानमयसमयगमनेन वा विसृजेत् त्यक्तुमर्हः स्यात् बुधो विवेकी एवं वित्तवतो गृहस्थस्य ततः पूर्वविधिप्रमनस्त्वेन श्रवणादिकमपि सुष्ठु न सिद्ध्येदिति भावः । अत एव (ग्राम इत्यर्द्धकम्) ग्रामे गृहाश्रमे एषणात्त्रयाभावनाविरक्तस्य हठात्त्यागेऽपि श्रवणमननादिनिष्ठत्वासिद्धेस्तदनन्तरमेव त्याज्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वित्तैषणामिति । अर्थैषणानिमित्तं तद्रक्षणनिमित्तं दुःखम् अर्थस्य सम्यक् व्ययेन परिहरेदित्यर्थः । गृहैः गार्हस्थ्यवासेन दारपुत्रलाभे सति एतावताऽलमिति बुद्धिः स्यादित्यर्थः । कालेन कालपरिच्छिन्नत्वादनित्यत्वबुध्या लोकैषणां जयेदित्यर्थः ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—कर्मणेति । साधु यथा तथा एषु एवेति निरूपितः । कोऽसौ? यत्सर्वेषां यज्ञानामीश्वरं निर्वाहकं विष्णुं श्रद्धया मखैर्यज्ञैर्यजेदाराधयेदित्येषः ॥ ३५ ॥

चित्तस्येति । अयं विष्णवाराधनरूपो धर्मः अत्र लोके चित्तस्योपशमः शान्त्यावहः सुखावहः निरतिशयमोक्षसुखावहश्चातो ऽयमेव सुगमोपाय इति मुनिभिः शास्त्रमेव चक्षुस्तेन दर्शितः एवम्भूतादृष्टेर्निवृत्ते प्रेरणात्कर्मणि को दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अयमिति । द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य गृहाश्रमिणः श्रेयःप्रापको ऽयमेव पन्थाः कोऽसौ शुक्लेन शुद्धेन आप्तवित्तेन परपीडादिकमन्तरेण लब्धेन धनेन पुरुषः परमपुरुषः श्रद्धया इज्येतेत्ययं भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनद्वारा मोक्षसुखावहः पन्थाः केवलमीश्वराराधनात्मकयज्ञ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आप्तवित्तेनेज्येतेत्युक्तं सम्यग्व्यय एव वित्तस्य प्रयोजनमिति वदन्तः प्रसङ्गादन्यदप्याहुः—वित्तैषणामिति । यज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् अर्थस्य सम्यग्व्ययेन तद्रक्षणदुःखं परिहरेदित्यर्थः । गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत् तदनुभवे सत्येवैतावताऽलमिति तदौत्सुक्यनिवृत्तेः मृते देहे आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन स्वर्गादीनामपि कालवशात् नश्वरत्वनिरूपणेन त्यजेदित्यर्थः । तथाहि धीराः तावद्ग्रामे त्यक्ताः ईषणाः पूर्वोक्तास्तिस्रः यैस्ते ततः तपोवनं ययुः ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गृहमेधिनः गार्हस्थ्यधर्माग्रहवत इत्यर्थः । भगवदर्चादिश्रद्धावतान्तु तदेव परमश्रेय इति भावः ॥ ३७ ॥

वित्तैषणामित्यादिकं तादृशभगवज्जनाधिकारिसम्पादनायोक्तम् ॥ ३८—६५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कर्मनिर्हारप्रकारमाहुः—कर्मणेति सप्तभिः । आदौ प्रकारमाहुः कर्मणा कर्मनिर्हारः एषः अग्रे वक्ष्यमाणः सर्वैरेव सिद्धान्तिभिः साधु निरूपित इति प्रमाणं स कः प्रकारः इत्याकाङ्क्षायामाह—यच्छ्रद्धयेति । श्रद्धा सर्वाङ्गं विष्णुं यजेदिति, कर्मनिर्हारकं कर्म तत्र विष्णुशब्दः इन्द्रियाधिष्ठातृपरोऽपीति गुरुब्राह्मणादिचरणपूजयापि परम्परया विष्णुयागो भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाह—सर्वयज्ञेश्वरमिति । सर्वयज्ञानामीश्वरो विष्णुरत्राभिप्रेतः यतो यज्ञवराहेणाविर्भूतः "यज्ञो वै विष्णुः" इतिश्रुतेः "यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इति द्वितीयान्तवाच्यो यज्ञोऽत्राभिप्रेतः स तु यज्ञैरेवेष्टो भवतीत्याह—मखैरिति । ईश्वरपदेन यज्ञेष्वेव भगवतो नियोग इति भगवदाज्ञापरिपालनमिति प्रमाणमपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

ननु, परिचर्यादिरपि पञ्चरात्राद्यागमे निरूपितः तत्सत्वाच्च ततो वैष्णवमार्गं परित्यज्य श्रौत एव मार्गो निरूपित इति चेत्तत्राह—चित्तस्येति । अयं प्रकारो विद्यमाने वित्ते कविभिर्निरूपितः वैष्णवमार्गस्तु प्रायेण किञ्च नाधिकृत एव योऽस्माभिर्निरूपितो यागादिरूपः सतु चित्तस्यैवोपशमजनकः धीरैस्तु तद्द्वारा

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

उपयुज्यते एषा युक्तिरप्रमाणमिति चेत्तत्राह—कविभिः शास्त्रचक्षुषेति। कर्त्तुः साधनस्य चोत्कर्षो निरूपितः किञ्च अयं सुगमो योगः शरीरक्लेशापेक्षया बहिरङ्गत्वात्। किञ्च अयमस्माभिर्द्धर्मो निरूपितः ननु भक्तिः "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" इतिश्रुतेः। एतस्य कर्मनाशकत्वमग्रे वक्तव्यं धर्मत्वे किं स्यादित्याशङ्कायामाह—आत्मसुखावहमिति। आत्मसुखमावहतीति एतस्य कर्मनाशकत्वं प्रतिज्ञातमिति आत्मसुखजनकत्वमधिकामित्यधिकं ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

नन्वन्येष्वपि मार्गेषु विद्यमानेषु कथमयं निरुक्त इति चेत्तत्राह—अयं स्वस्त्ययनः पन्था इति। गृहस्थस्यायमेव मार्गः स्वस्त्ययनः अन्येतु स एव मार्गोः गार्हस्थ्यभञ्जकाः यदनुचारितलीलेत्यादिषु निरूपिताः अतोऽयमेव मार्गः गृहस्थं गृहे स्थापयति किञ्च द्विजातिमात्रस्यात्राधिकारः अन्यदन्यदपि बीजसंस्कारादिकमधिकारिविशेषणं मृग्यते एवं साधयित्वा निश्चितं विशिष्टमनुवदति—यच्छ्रद्धयेति। प्राप्तेन स्वयं प्राप्तेन वित्तेन अनाशकेन हितकर्त्रा शुक्लेन सन्मार्गप्राप्तेन पूरुषं यज्ञपूरुषं श्रद्धया यजेतेति यत् अयमेव पन्था इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

नन्वेतस्य कर्मनिर्हारकत्वं कथं तत्राह—वित्तैषणामिति। ईषणात्रयपरित्यागः कर्मबन्धाभावज्ञापकः कर्माणि हि ईषणाद्वारैव बध्नन्ति ईषणाभावेतु कर्माभावः सिद्ध एव लोके ईषणात्रयं वित्तैषणा दारैषणा लोकैषणेति त्रयाणां परित्यागप्रकार उच्यते वित्तैषणां यज्ञदानैरिति यस्य वित्ते महतीच्छा भवति तेन वित्तोपार्जनं कृत्वा यज्ञदानानि कर्त्तव्यानि ततो वित्तस्य बहुधा व्यवहृतत्वात् तदिच्छा निवर्त्तते अदृष्टद्वारापि तद्यज्ञदानादिकमन्तःकरणशुद्धिमुत्पाद्य निवर्त्तयतीत्यवगन्तव्यं ततो दारसुतैषणा गृहस्थाश्रमैर्दूरीकर्त्तव्या गार्हस्थ्ये तासां सम्यव्यवहारो बहुधा भवतीति दारसुतानां व्यवहृतत्वात् तदिच्छापि निवर्त्तते आत्मनां लोकानां स्वर्गादिलोकानाम् ईषणात् देवकालेन दैवैः सह क्रीडया बुधः पण्डितः एवं विसृजेत् अत्र वैराग्यस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् अत एव वेदे स्वर्गार्थमेव यज्ञाः निरुक्ताः अन्यत्तु अयं प्रसङ्गादेव सेत्स्यति स्त्रीवित्तव्यतिरेकेण यज्ञाभावात् अत एव स्त्रीणामधिकारशरीरे प्रवेश उक्तः मनस्य च क्रियायाम् अन्यथा मानसा एव यज्ञाः वेदे उक्ताः स्युः अन्यथा श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञादिति वाक्यात् द्रव्ययज्ञानामधमत्वे तत्प्रतिपादकवेदो विरुद्ध्येत इदमेव वेदस्य तात्पर्यं मन्यन्ते मुनयः अत एवात्मसुखावहो धर्म इति स्वर्गात्मकयज्ञार्थमेव यागाः कर्त्तव्या इति यथाश्रुतैव श्रुतिः समर्थिता अत एवाश्रमधर्माणामपि विधिरिति वक्तुं गार्हस्थ्यविधेरेतदेव प्रयोजनमित्याह—ग्रामेत्यक्तैषणाः सर्वे इति। ग्राम एव स्थित्वा ईषणाविनिर्मोकः कर्त्तव्यः अनेनैतत् ज्ञापितं पूर्वं यागे कृते स्वर्गेच जाते ततो लोकविरागं प्राप्य पुनरागत्य गार्हस्थ्य एवाङ्गत्वेन पूर्वं व्यवहृतसुवर्णस्त्रीणां लोकानां काङ्क्षाभावात् प्राधान्येन व्यवहारं कृत्वा तत ईषणात्रयं परित्यज्य तथा चित्तशुद्ध्यभावे विक्षिप्तमपि मनः धैर्यं प्रापयित्वा सम्यक् चित्तशुद्ध्यर्थं पुनर्गमनक्लेशं परित्यज्य तपोवनमेव विविशुः तपसा सम्यक् चित्तशुद्धिर्भविष्यतीति ये त्वेकजन्मपरत्वेनैव सर्वं व्याचक्षते ते चिन्त्याः देवेति वसुदेवसम्बोधनं कालेनेत्यनुपायश्चाहुः तेषां लोकैषणाया अनिवृत्तत्वात् कथं सर्वैषणापरित्याग इति बुध इत्यनेन ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिः अन्यत्रापि तुल्या पूर्वं यागानां कर्त्तव्यता ईषणापरित्यागार्थमुक्ता तद्द्वारा कर्मनिर्हारणार्था भवति ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कर्मनिर्हारो यथा स्यादिति प्रकारप्रश्नोत्तरमाहुः—यच्छ्रद्धयेति। यज्ञानां विष्णवाराधनत्वज्ञानं विना कर्मनिर्हारो न भवेदिति भावः ॥ ३५ ॥

उपशमः उपशमहेतुः सुगमः प्रवृत्त्याश्रयत्वात् योगः मोक्षप्राप्तौ उपायः आत्ममुदावहः मनस्सुखप्रदश्च ॥ ३६ ॥

द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य आप्तवित्तेन न्यायप्राप्तधनेन शुद्धेन ॥ ३७ ॥

निष्कामत्वं विना कर्मनिर्हारो न स्यात् निष्कामत्वञ्चानेन प्रकारेण भवेदित्याहुः—वित्तैषणां वित्ताकाङ्क्षां यज्ञैर्दानैश्च वित्तफलभूतैस्त्यजेत् सम्पादितेषु यज्ञेषु दानेषु किमतः परं वित्तेन इति भावयेत् गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां स्त्रीसम्भोगवासनां पुत्रवासनाञ्च त्यजेत् तदनुभवेनैव तदौत्सुक्यनिवृत्तेः देहे मृते सत्यात्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन तत्रानुसन्धानेन विसृजेत् देव हे वसुदेव! अत्राचारं प्रमाणयति—ग्राम इति ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अयं विष्णुयजनात्मको धर्मः चित्तस्य उपशमः शान्तिकरः योगो विष्णुप्राप्त्युपायश्च शास्त्रमेव चक्षुस्तेन ॥ ३६ ॥

द्विजातेस्त्रैवर्णिकस्य गृहमेधिनो गृहस्थस्य अयं पन्थाः स्वस्त्ययनः वैराग्यजननद्वारा मोक्षप्रापकः कोसौ यदृद्वा आप्तेन न्यायार्जितेन अत एव शुक्लेन शुद्धेन वित्तेन श्रद्धया पुरुषो विष्णुः ईज्येत इत्ययम् ॥ ३७ ॥

यज्ञादेर्वैराग्यहेतुत्वमाहुः—वित्तैषणामिति । विष्णूद्देशेन कृतैर्यज्ञैर्दानैश्च वित्तैषणां धनेच्छां गृहे गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणाञ्च आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणाञ्च कालेन स्वर्गादिक्षयहेतुभूतकालानुसन्धानेन विसृजेत् अत्र सदाचारं प्रमाणयन्ति ग्रामे इति ॥ ३८ ॥

भाषा टीका।

सर्वयज्ञन के फल दाता विष्णुभगवान्को श्रद्धाकेसाथ जो यज्ञनसे आराधन करना यहि कर्म करके कर्मन की नाश यथावत्निरूपण कियागया है अर्थात् परित्यागका आराधन मानिकर परमात्मा के नामसे यज्ञादि कर्म करनेसे संसारमें बांधने वारे कर्मनका नाशहोजाताहै और केवल स्वर्गादि फल के वास्ते कर्मकरनेसें बन्धन होताहै इस वास्ते स्वर्गादि

ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ३९ ॥
त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ।
यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निरृणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥
वसुदेव भवान्नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद्वां पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ।
तानृषीनृत्विजो वव्रे मूर्ध्नाऽऽनम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

फलकी वाञ्छाको छोडकर परित्यागका आराधन मानिकर यज्ञादि कर्म करना ॥ ३५ ॥

विवेकी पुरूषोंने शास्त्ररूपनेत्रसें यह सुलभउपाय दर्शायोहै और यहधर्म, आत्मा को मोद के प्राप्तिकरनेवागाहे क्योंकि इस प्रकार कर्म करनेसे चित्तकीशान्ति होतीहे ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण चत्रियवैश्य गृहस्थामी को यहि कल्याण आपके यार्ग होकि धनसे आप्तशुद्धधनसें श्रद्धाके साथ जो परमपुरूषका यजन करना ॥ ३७ ॥

विवेकीपुरूष, पक्ष दानादिकरनेसे धनकी वांच्छा का इस प्रकार त्याग करदे वे कि पक्ष दानादि सत्कर्म में स्वर्च होना यहि धन का फलहे कवल धनसे कुछ प्रयोजनहि, और गृहके उचित भोगनकरके स्त्री पुत्र की वाञ्छा को इस प्रकार त्यागदेवेकि स्त्री का भोग तथापुत्र का अनुभव यहसव विरस हे तथा अनित्यहे अपने को स्वर्गादि लोककीवाञ्छा को इस प्रकार त्यागदेवें कि पुण्य कर्मके अन्त में देवतान को भी मरणे का समय आवताहे इस प्रकार के विवेकसे धन की स्त्री पुत्रकी स्वार्गादिलोक का तीनो वाञ्छान को त्याग देवे ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च, ऋणैरिति । तथाच श्रुतिः "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इत्यादि तान्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य तथा च मनुः ।

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः" ॥

इति ॥ ३९ ॥

निरृणो निर्मुक्तऋणः अशरणो भव गृहात्प्रव्रज ॥ ४० ॥

किञ्च अविशुद्धचित्तानामयं क्रमस्त्वन्तु कृतार्थ एवेत्याहुः वसुदेवेति । भवान् नूनं निश्चितं परमया प्रेमलक्षणया भक्त्या हरिं प्रार्चोऽर्चितवान् यद्यस्मात् वां युवयोः ॥ ४१—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभो हे सर्वर्णमोचनसमर्थ ! इत्यशक्तस्य न तद्दोषावहमिति सूचितं पितृणामिति ह्रस्वत्वमार्षं तान् देवादीन् अनिस्तीर्य्य तानीति पाठे स एवार्थः देवादिपदानामपि तत्तदृण तात्पर्य्यात् पतेत् उभयतो भ्रश्येत विघ्नाकुलो भवेदित्यर्थः । अत एव व्रजत्यध इति मनुः अत्र भगवदाश्रयत्वन्तु नोद्दिष्टम् इति तत्र न दोष इति भावः । "देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणाम्" इत्यादेः ॥ ३९ ॥

तुशब्दो विशेषे तमेवाहुः—वै एव द्वाभ्यामृणाभ्यां मुक्त एव अद्योन्मुच्य उच्चैर्मुक्त्वा निरस्य निरृणः सन् अशरणो भव त्वन्तु त्यागमपि विष्ण्वर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ ४० ॥

इदन्त्वजातभक्तिश्रद्धानां साधकानां रीतिरुक्ता भवांस्तु प्रथमत एव परमकृतार्थः इत्याहुः—वसुदेवेति । वसु भगवद्भक्तिलक्षणं धनं तेन दीव्यतीति तथा तत्सम्बोधनं तदेव दर्शयति भवानिति नूनं निश्चये हरिं सर्वदोषदुःखहरं यतो जगतां देवादीनामीश्वरं प्रकर्षेण पुत्रत्वेन स्ववश्यतापेक्षया आर्चः अतो भवान् अपास्तसमस्तर्णो मुक्तभक्तवर्गार्च्य एव ततोऽभिप्रायान्तरेणैवायं तवोद्यम इति भावः । इदमपि लौकिकलीलानुकरणानुसारेणैवोक्तं नतु नित्यत्वानुसारेण तत्तु वसुदेवशब्देन व्यञ्जितमेव शुद्धसत्त्वाख्यश्रीभगवदन्तरङ्गशक्त्याविर्भावरूपत्वेन तन्नामत्वात् तदुक्तं चतुर्थे "सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्" इति । नवमे "वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम्" इति ॥ ४१ ॥

इति स्वस्यैवातिगूढाभिप्रायं तेषां वचः श्रुत्वा महामनाः तथैवावबुध्य चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अशरणः गृहसङ्गरहितः ॥ ४०—५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतोऽपि विष्णुर्यष्टव्य इत्याहुः-ऋणैरिति । हे विभो ! 'देवानाम् ऋषीणां पितॄणां च ऋणैस्त्रिभिर्द्विजः त्रैवर्णिको जातः जायते अतस्तानि देवर्षिपितृऋणानि क्रमेण यज्ञाध्ययनपुत्रैरनिस्तीर्य अनपाकृत्यचरन् पतेत् नरकइति शेषः । अत्र "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति श्रुतिः—

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः" ॥

इति श्रुतिस्स्मृतिश्चानुसन्धेया श्रुतौ ब्रह्मचर्यशब्दस्तत्पूर्वकाध्ययनपरः ॥ ३९ ॥

अतस्त्वयाऽधुना देवऋणमेवापाकर्त्तव्यम् ऋषिपितृऋणाभ्यान्तु मुक्त एवेत्याहुः—त्वन्त्विति । हे महामते ! उन्मुच्योपाकृत्य निर्ऋणः ऋणत्रयरहितः अशरणः गृहसङ्गरहितो भव ॥ ४० ॥

हे वसुदेव ! भवान् नूनं हरिमाराधितवान् कुतः यद्यस्मात् भगवान् स्वयं वां युवयोः पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥

इतीति । तद्वचनं तेषां वचः श्रुत्वा आनम्य प्रणम्य प्रसाद्य प्रसन्नान् कृत्वा ऋत्विजो वव्रे वृतवान् ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वसुदेवभवानित्यादि । यत् यो वां पुत्रतां गतः तं जगताम् ईश्वरं परमया भक्त्या प्रार्च्चः प्रकर्षेणार्चितवान् ॥ ४१-६८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदानीन्तु ऋणापाकरणार्थमेव यज्ञाः कर्त्तव्या इत्याह—ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जात इति "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते" इतिश्रुतेः ब्राह्मणो जायमानः उपनीयमानः तानि ऋणानि गणयति देव ऋषिपितॄणामिति "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इतिश्रुतेः । अत्र तु पितृऋणपरित्यागो दानेनाह—यज्ञाध्ययनदानैरिति । दानमत्रसन्तति—दानमेव पिण्डदानमित्येके तत्पुत्राणां कर्त्तव्यमिति फलतो निरूपितं येषां पुनः ईषणाविनिर्मोको जात एव तेषामपि ऋणविमोको न जात इति मुख्यपक्षे गार्हस्थ्यानन्तरमेव सन्न्यासमितिमतमाश्रित्याह-अनिस्तीर्य त्यजन् पतेदिति—

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तांस्त्रींस्तु मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति मनुवाक्यात् ननु 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेः का गतिः ? उच्यते ईषणाभावो ऋणाभावश्च मोक्षात्पूर्वभावी एकमधिकारिविशेषणं द्वितीयः प्रतिबन्धकाभावः अधिकारिविशेषणन्तु मृग्यमेव प्रतिबन्धकाभावे तु भगवद्भजनोत्तमभक्तसद्भावेऽपि कार्यं भवति तथा तदवदानैरेवावदयत इति त्र्यङ्गावदानेनापि ऋणत्रयमपागच्छति एवं स्वाध्यायेनापि केवलेन पूर्वं बहुधा ऋणापकरणं कृतं यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवतीति "भ्रातॄणामेकजातानाम्" इतिवाक्यन्यायेन भ्रातृपुत्रेण पितृऋणनिवृत्तिसम्भवे अन्यैर्वा दत्तादिभिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वाक्यं सिद्धं भवति तस्माद्यो मुख्यः प्रथमाधिकारी तेन ऋणापकरणमीषणानिवृत्तिश्च कर्त्तव्येति ऋषिभिः साधूक्तम् ॥ ३९ ॥

एवम् ऋणापकरणकर्त्तव्यतामुक्त्वा ऋणत्रयमध्ये ऋणद्वयमतीतम् ऋणमात्रमवशिष्यत इत्याहुः—त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यामिति । वेदाः पठिताः पुत्राश्चोत्पादिता इति ऋषिपित्रोः ऋणाभ्यां भवान् मुक्तः महामत इति यज्ञाधिकारो निरूप्यते अजडत्वाय अतो यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्य निर्ऋणस्सन् पश्चादशरणः सर्वपरित्यागैर्युक्तो भवेत्यर्थः । भिक्षुर्हि अनाग्निरनिकेतनो भवति एवं प्रकारत्रयेण यज्ञकारणमुपदिष्टं कर्मनिर्हारार्थमीषणापरित्यागार्थम् ऋणापाकरणार्थञ्चेति भगवान् भवदीयो जात इति भगवत्पूजा च कर्त्तव्यमित्यग्रिमश्लोकेनोच्यत इत्येके अन्येतु तव देवादिऋणमेव नास्ति त्वं यतो जगतामीश्वरं प्रार्च्चः अतस्तव यागस्यान्यत्र विनियोगाभावात् कर्मनिर्हारार्थमेव तव यज्ञो भविष्यतीत्याहुः-वस्तुतस्तु त्वं कृतार्थः तव कर्मनिर्हारादिकं नापेक्ष्यतइति मूलप्रश्ने उत्तरमुक्तं भवति परमया भक्त्या पूजितश्चेद्भगवान् परमप्रीत्याश्रयः स्वयमपि जात इति स पुत्रतां गत इत्यर्थः । एवं यज्ञाः कर्त्तव्या इत्युक्तं भवति ॥ ४०—४१ ॥

ततो "ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यम्" इति कुरुक्षेत्रमेव वेदिरिति भाग्यत ऋषयः समागता इति तेषां वचनं कृतवानित्याह इतितद्वचनं श्रुत्वेति । महामनाः यज्ञकरणे प्रोत्साहयुक्तः तानेव पूर्वोक्तान् ऋषीन् ऋत्विक्त्वेन वव्रे ओदनं पचतीतिवत् वरणेन तान् ऋत्विजः कृतवानित्यर्थः । मूर्ध्नाऽऽनम्येति नमनेनैव वशीकृताः अस्माभिरुक्तं कर्त्तव्यमिति कथमस्माभिरेव यागः कर्त्तव्य इति तेषां सङ्कोचाभावः कारित इत्याह प्रसाद्येति । चकारात् स्तोत्रादिकमपि कृत्वा ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, ऋणैरिति । तथाच श्रुतिः "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इत्यादिः तान्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य ॥ ३९ ॥

द्वाभ्याम् ऋणाभ्याम् अशरणो भव गृहात् प्रव्रज ॥४०॥

लोकरीत्यैव त्वया कृतस्य प्रश्नस्यास्माभिरपि लोकशास्त्ररीत्यैवोत्तरं दत्तं वस्तुतस्तु त्वयि भगवत्पितरि नित्यसिद्धे भगवतीव नैव लोकशास्त्रे अधिकर्त्तुं प्रभूष्णू स्यातां तदपि यदि त्वमात्मानं शास्त्रोक्तधर्माणामधिकारिणमेव मन्यसे तत्राप्युत्तरं शृण्वित्याहुः-वसु धनं श्रेष्ठं भक्तियोग एव तत्र दीव्यसि इत्यत एव हे वसुदेव ! भक्त्या तत्रापि परमया प्रकर्षेणैव आर्च्चः र्वमेव तत् कथमधुना ततोतिनिकृष्टकर्माधिकारेपि पतिष्यसीति

त एनमृषयो राजन् वृता धर्मेण धार्मिकम्।
तस्मिन्नयाजयन् क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥
तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः।
स्नाताः सुवाससो राजन् राजानः सुष्ठ्वलङ्कृताः ॥ ४४ ॥
तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः।
दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥
नेदुर्मृदङ्गपटहशङ्खभेर्यानकादयः।
ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः।
जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्व्यः सङ्गीतं सहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥
तमभ्यषिञ्चन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः।
पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोडुभिः ॥ ४७ ॥
ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुण्डलैः।
स्वलङ्कृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भावः। न चेदमस्मदुक्तप्रमाणमेवेत्याहुः स यद्बामिति। तदपि त्वमतिदैन्येनात्मनि सांसारिकत्वमारोप्य यदि कर्म चिकीर्षसि तदा भगवानिव लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्विति भावः ॥ ४१—४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ऋणैरिति। तथा च श्रुतिः "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः"इति तानि अनिस्तीर्य अनपाकृत्य व्रजन् पतेत् पुरुष इति शेषः। तथा च मनुः—

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ इति

इदम् ऋणित्वं मुकुन्दशरणजनाभिन्नविषयम्—

"देवर्षिभूतात्मनृणां न किङ्करो नायमृणीत्व राजन्।
सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम्॥
इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३९ ॥

त्वन्त्विति। तुशब्दः श्रीवसुदेवस्य सर्वथा कृतार्थतां दर्शयति ऋणिवत्कर्मप्रवृत्तिस्तु तस्य लोकसङ्ग्रहार्था अशरणः त्यक्तगृहस्थत्वाभिमानो भव ॥ ४० ॥

तस्य कृतार्थतामाहुः—वसुदेव इति। प्रार्चः अर्चितवान् यां युवयोः ॥ ४१—४४ ॥

भाषा टीका।

पहले भी सबहि विवेकी जन भी गृहस्थाश्रमकी वाञ्छना को त्याग कर तपो वन में चले गए हैं हेप्रभो! देवता-ऋषि पितृओं को तीन ऋणों सहितहि द्विज उत्पन्न भया है इसी कारण यज्ञ करनेसे देवतान के ऋण को वेद पढ़नेसे ऋषियों के ऋणको पुत्र के उत्पादन सें पितृओंके ऋण को निवृत्त नहिं करके जो गृहस्थाश्रमके कर्मन नका त्याग करता हे वह नरक में गिरता हे ॥ ३९ ॥

हे महामते ऋषि और पितृयों के दो ऋणों सें तो तुम-अब छूटगए हो, आगे यज्ञन करके देवतान के ऋण को निवृत्त करके अऋणिया होकर गृहका त्याग कर देउ ॥ ४० ॥

तुमने लोकरीति का प्रश्न किया उसका उत्तर भी लोकरीति सें हमने दिया इस लिये अशुद्ध चित्त वारेन का यह क्रम है परन्तु हे वसुदेवजी आपतो कृतार्थ हो क्योंकि परम भक्ति से आपने जगदीश्वर हरिका अर्चन दिया हे-इसी कारण से वह परमात्मा आप के पुत्र भाव प्राप्त-भया हे ॥ ४१ ॥

श्रीशुकउवाच।

इस प्रकार ऋषीन के वचन को सुनकर उदार मन-वारे वसुदेवजी मस्तक सें ऋषीन को प्रणाम करके तथा उनको प्रसन्न करके उनहि ऋषीन को निमित्त ऋण वर्ण-करते भए ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आलिप्ताः कुङ्कुमादिभिः वस्तुपाणयो गृहीतार्हणद्रव्याः ॥ ॥ ४५—४६ ॥

अक्तं नेत्रयोरञ्जनेन अभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवनीतेन ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ताभिः पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

धर्मेण न्यायेन विप्रैः क्षत्रियाणां याज्यत्वात् किम्वा धर्मेण हेतुना धर्मार्थं वृता इत्यर्थः । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तविधिनेत्यर्थः । धार्मिकं भगवद्धर्मपरम् उत्तमकल्पकैः मुख्यकल्पैः सर्वसामग्री-सद्भावात् ॥ ४३ ॥

तदिति युग्मकम् । वृष्णयो राजानश्च हे राजन् ! इत्यहो भाग्यं राज्ञामिति भावः । पुनस्तत्रैव सम्बोधनमत्यन्तहर्षादेव तस्य श्रीवसुदेवस्य महिष्यः मुदिता इति चशब्दबलात् सूण्या-दीनाञ्च विशेषणं द्रष्टव्यम् उप समीपे आजग्मुः ॥ ४४—४५ ॥

नेदुरितिसार्द्धकम् । सूताश्च मागधाश्च गन्धर्वैः गायकानां गन्धर्वजातीनां स्त्रियः ॥ ४६ ॥

सोमराजमिवेति । राजशब्दात्तस्य कृतराजसूयावभृथत्वं स्मार-यति यद्वस्य तादृशत्वं गमयति यद्वा यदि बहवः सोमा भवन्ति तन्मध्ये च कोपि भवति तदैव स उपमीयेत इत्यर्थः अत एवोडुभीराज्ञीभिरित्यपि ज्ञापितम् अष्टादशभिरिति तादृश-सप्तविंशतेरत्यन्तासम्भवादिति भावः । एवं श्रीहरिवंशेतु तज्जन्मप्रसङ्गे यदिदं तस्य वर्णनम्—

"मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिन् रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
यस्यासीत्पुरुषाग्र्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ इति

अत्र तु तदपि न सोढम् ॥ ४७ ॥

विबभौ विशेषेण रेजे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त इति । एवं धर्मेण यथाविधि वृतास्ते ऋषयस्तस्मिन् स्यमन्तपञ्चके क्षेत्रे उत्तमकल्पकैः मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिलोपरहितैः मखैस्तं वसुदेवमयाजयन् ॥ ४३ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति-तद्दीक्षायामित्यादिना । तद्दीक्षायां यज्ञ-दीक्षायां पुष्कराणां स्रजो येषां ते ॥ ४४ ॥

तस्य वसुदेवस्य महिष्यः पत्न्यः आलिप्ताः कुङ्कुमादिभिः वस्तून्यर्हणानि पाण्योर्यासां ताः ॥ ४५ ॥

सूता पुराणपाठकाः मागधाः वंशावलिपाठकाः सह-भर्तृकाः ॥ ४६ ॥

तमिति । अक्तं नेत्रयोरञ्जनेनाभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवनीतेनाक्तं तं वसुदेवम् उडुभिर्नक्षत्रैः सहितं सोमराजं चन्द्रमिवाष्टादशभिः पत्नीभिः सहितमभ्यषिञ्चन् ॥ ४७ ॥

ताभिरिति । दुकूलादिभिरन्यैश्च विविधैर्विपुलालङ्कारैः सुष्ठु अलङ्कृताभिः पत्नीभिः सह दीक्षितः अजिनेन संवृतः विरेजे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सोमः प्रवाककृतवरणे जाते द्वैपायनादयः तं याजयामासुरित्याह—त एनमिति । धर्मेण नतूत्कोचना-दिकं कृत्वा सतो धार्मिकः सः यादवाः वैदिकधर्मे न प्रशस्ता इति वसुदेवे विशेष उक्तः तस्मिन्नेव चैत्रे अयाजयन् मखैः सर्वैरेव उत्तमः कल्पो येषां न काप्यनुकल्पः कृत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं वैदिकसमृद्धिमुक्त्वा लौकिकसमृद्धिमाह—तद्दीक्षायां प्रवृत्तायामिति । सर्वे एव वृष्णयः कमलमालायुक्ताः जाताः अनुवादो वा अनेन भगवत्सारूप्यं निरूपितं ततः स्नाताः अभ्यक्ते सुवाससो जाताः अलङ्कृताश्च तथैव तन्महिष्यः अन्तःस्तोषमाह, मुदिता । इति पुरुषाद्विशेषमाह निष्ककण्ठ्यः सुवाससः इति इदं वस्त्रमुपरि धेयं ततश्चन्दनादिलिप्ताः उपायनहस्ताः सत्यः यस्यां शालायां दीक्षा कृता ता-मुपाजग्मुः पत्नीनां दर्शनार्थम् ॥ ४४—४५ ॥

एवं मनुष्यसम्भ्रममुक्त्वा वाद्यादिसम्भ्रममाह—नेदुरिति । वाद्यनृत्यगानानि निरूपितानि मध्ये सूतमागधवन्दिनां स्तोत्रञ्च अत्र रसाभिव्यक्त्यर्थं मुख्यतया स्त्रीणां गानमुक्तं ताश्च केवला निषिद्धा इति सहभर्तृका उक्ताः ॥ ४६ ॥

एवं लौकिकसम्भ्रममुक्त्वा यागप्रकारमाह—तमभ्यषिञ्चन् विधिवदिति । दशदीक्षासु अञ्जनमभ्यञ्जनञ्च ततस्तमभ्यषि-ञ्चन् पावनानन्तरं विधिवत् कल्पोक्तप्रकारेण तस्याष्टादश-पत्न्यः न कापि तस्य भोगस्त्री तदर्थमाह पत्नीभिरष्टा-दशभिरिति । यथा चन्द्रस्य राजसूये बहुपत्नीकः प्रयोगः तथाऽत्रापि कृतवन्त इति वक्तुं दृष्टान्तमाह—सोमराज-मिवेति । तास्त्वलङ्कारसहिताः स्वयमलङ्कृता इति यतो दीक्षितः अजिनेन कृष्णाजिनेन च संवृतः विभवैः सर्वैरेव कटक-वलयादिभिः स्वलङ्कृताः स्त्रियः ॥ ४७-४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वस्तुपाणयः हस्तगृहीतार्हणद्रव्याः ॥ ४५—४६ ॥

अक्तं नेत्रयोरञ्जनेन अभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवनीतेन सोमराजं बहूनां सोमानां यदि वा कश्चिदेको राजा भवति तमिवे-त्यर्थः ॥ ४७—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्महिष्यः राज्ञो महिष्यः आलिप्ताः कुङ्कुमादिभिः वस्तूनि अर्हणानि पाणिषु यासां ताः ॥ ४५ ॥

सहभर्तृकाः सभर्तृकाः ॥ ४६ ॥

अक्तमञ्जनेन नेत्रयोः अभ्यक्तं नवनीतेन सर्वाङ्गेषु उडुभिः सोमराज इव पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विबभौ विरेजे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४७-४८ ॥

तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ।
ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥
तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैःस्वैर्बन्धुभिरन्वितौ ।
रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः ॥ ५० ॥
ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः ।
प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ ५१ ॥
अथर्त्विग्भ्योऽददात् काले यथाम्नातं सदक्षिणाः ।
स्वलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो गोभूकन्यामहाधनाः ॥ ५२ ॥
पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः ।
सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरस्सराः ॥ ५३ ॥
स्नातोऽलङ्कारवासांसि वन्दिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः ।
ततः स्वलङ्कृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत् ॥ ५४ ॥

भाषाटीका ।

हेराजन् ! यथाविधि वरे भए वे ऋत्विजन उस स्यमन्त पंचक क्षेत्रमे उत्तम प्रकार युत यशोंसे धर्मात्मा वसुदेव को यजन करातेभए ॥ ४३ ॥

हेराजन् ! जब वसुदेवजी को पक्षकी दीक्षा भई तब स्नान कियें सुन्दर वस्त्र पहरें सुन्दर आभूषण धारणकियें कमल कीमाला धारणकियें राजालोग तथा यादवलोग ॥ ४४ ॥

तथा कण्ठमें धुक धुका धारणकिये सुन्दर वस्त्र धारण किये चन्दन आदिसे चर्चित मोदको प्राप्त हाथनमे भेट लिये वसुदेवजी की पटराणी तथा राजान की भार्य्याजन यज्ञ शालामे वसुदेवजी के पास आवतेभए ॥ ४५ ॥

उससमयमे मृदङ्ग पटह शंख भेरी आनक आदि वाजे वजने लगे तथा नृत्य करने वारे स्त्री पुरुष नृत्यकरतेभए और सूतमागध लोग स्तुति करते भए और अपने पतियों के साथ सुन्दर कण्ठ वारी गंधर्वी, संगीत गान करती भई ॥ ४६ ॥

नेत्रोंमे अञ्जन लगायें शरीर मे घृत लगायें वसुदेवजी का अठारह पत्नीयो के साथ ऋषिलोग विधि पूर्वक अभिषेक कराते भए जैसे पहले नक्षत्रोंकेसाथ चन्द्रकाअभिषेक किया है॥४७॥

रेशमी वस्त्रोंसे कड़ेनसे हारनूपुरकुण्डलों से सुन्दर अलंकार कियें उन पत्नीयों के साथ दीक्षा को प्राप्त तथा मृग छाला धारणकियें वसुदेवजी प्रकाशमान होतेभए ॥४८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

जीवेशौ सर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥

अनुयज्ञं प्रतियज्ञम् आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोम- दर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरिति देशप्राप्ताङ्गा वैकृताः सौरसत्रादयस्तैः सर्वैः द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं मन्त्रः क्रिया कर्म तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सस्नुः स्नानञ्चक्रुः ॥५३॥

आश्वभ्यः शुनोऽभिव्याप्य अन्नेन पूजयदपूजयत् ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पीतकौशेयवासस इति श्रीभगवत्परिधानीय नव्यदिव्यवस्त्रप्राप्तेः पाठान्तरे रत्नश्रेणीविलम्बयुक्तप्रान्तभागकौशेयवासस इति यथेत्यापातमात्रचमत्काराय ॥ ४९ ॥

जीवानामीशौ प्रजानां राजयुवराजाविव नियन्तारौ स्वविभूतिभिरन्तरङ्गवैभवैरेजतुः ता एवाह स्वैः स्वैर्बन्धुभिर्मातुलेयसम्बन्धिमित्रादिभिः स्वैः स्वैर्दारैश्चेत्यन्वयः तथापि सुतेषु पुनः स्वशब्दप्रयोगः आकारादिभिरभेदप्रतीतेः स्वतायाः स्पष्टज्ञानात् यद्वा जीवः स्वांशेन सर्वसमष्टिजीवान्तर्य्यामी स्वयं सङ्कर्षणः यथोक्तमेकादशे "कालो मायामये जीवः" इति ईशश्च ततः परः स्वयं भगवान् तौ सममन्यतु ॥५०॥

अनुयज्ञं यो विधिस्तेन विधिमेवाह अग्नीत्यादिना द्रव्यादीनामीश्वरं भगवन्तमिति तस्यैवेज्यत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

अथ यागानन्तरं गवाद्या एव दक्षिणाः अलङ्कृत्यादात् कथम्भूताः महाधनाः महान्ति स्वर्णरत्नादीनि धनानि यासु ताः ॥ ५२ ॥

सस्नुः अवभृथस्नानं चक्रुः विप्राश्चान्ये ॥ ५३ ॥

नानेत्यर्द्धकं । स्नात इति कचित् तथा स्त्रियस्तस्य महिष्योऽप्यदुः ततः इति युग्मकं वर्णानपूजयत् अन्यांश्च श्वपचपर्य्यन्तानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राकृतैः वैकृतैः प्रकृतिभिः विकृतभिश्च द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं पञ्चभूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियानिर्वाहकं यद्वा पुरोडाशादि द्रव्यम् अङ्ग कर्मविषयज्ञानतदनुष्ठानानां प्रभुम् ॥ ५१-६१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य वसुदेवस्य सम्बन्धिनः ऋत्विजः नूत्नानि नवानि कौशेयानि वासांसि येषां ते सदस्यैः सभ्यैः सहिता विरेजुः यथा वृत्रहणः इन्द्रास्याध्वरे तद्वत् ॥ ४९ ॥

तदेति । देवानां ब्रह्मादीनामपीशौ इति रामकृष्णयोर्विशेषणं जीवेशौ इति पाठान्तरं तदा जीवानामीश्वरावित्यर्थः । देवैशैः स्व-विभूतिभिरिति च पाठः तदास्याः विभूतयो येषान्तैर्देवेशै-र्देवश्रेष्ठांशसम्भूतैरिति स्वसुतविशेषणम् ॥ ५० ॥

ईज इति । अनुयज्ञं प्रतियज्ञमीजे इष्टवान् तदेवाह-विधिनेति । आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरतिदेशप्राप्ताङ्गाः वैकृताः सौर्यसत्रादयः सर्वैरग्निहोत्रादिनामकैस्तैः होमैश्च द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं भूतपञ्चक-ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकानिर्वाहकं भगवन्तम् ईजे यद्वा पुरो-डाशादिद्रव्यसाङ्गकर्मविषयज्ञानतदनुष्ठानानां प्रभुम् ॥ ५१ ॥

अथेति । वसुदेवः काले विहितकाले यथाम्नातं यथोक्तं दक्षिणाः ऋत्विग्भ्यः स्वयमप्यलङ्कृत्य तावत् ततो महाधनाः अनर्घाः गोभूकन्याश्च ददौ ॥ ५२ ॥

पत्नीसंयाजा आवभृथ्याश्च यागविशेषाः तैश्चरित्वा इष्ट्वा रामह्रदे परशुरामनिर्मिते ह्रदे सस्नुः स्नानं चक्रुः ॥ ५३ ॥

स्नानेति । स्नानादीनि ददौ स्नापयामास तेभ्योऽलङ्कार-वासांसि च ददौ इत्यर्थः । तत्र स्त्रियश्च सस्नुः सुष्ठलङ्कृता-श्चेति सम्बन्धः । आश्वभ्यः शुनोऽभिव्याप्य सर्वान् वर्णान् अन्नेन पूजयत् अपूजयत् अडभाव आर्षः । आगमशास्त्रस्यानि-त्यत्वाद्वा ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः तस्य ऋत्विजां शोभामाह-तस्यर्त्विज इति । कर्मकारा इति कदाचिदनलङ्करणं ततोऽलङ्कारो निरूप्यते सदस्यसहिताः सर्व एव ऋत्विजो विरेजुः वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो बहुदक्षिणाश्वमेधं कृतवान् तत्र ऋत्विजोपि समृद्धा जाताः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥४९॥

एवम् इन्द्रवरुणादिसाधारण्योऽस्य यज्ञ इति साधारण्यं निरूप्य सर्वतो विशेषमाह—तदा रामश्च कृष्णश्चेति । तत्तत्-सम्बन्धिनो बहव इति चकारद्वयं स्वैः स्वैर्बन्धुभिः अन्विताः सुताः दाराश्च तैः सहितौ रामकृष्णौ एको जीवः अपरः ईशः उभौ जीवानां नियन्तारौ पूर्वोक्ताः दारादयो विभूति-रूपाः अथवा भिन्नाः विभूतयः तामस्यः सात्विक्य-श्चेति ॥ ५० ॥

एवं सम्भ्रममुक्त्वा एवं प्रकारेण बहवो यज्ञाः कृताः इत्याह—ईजेऽनुयज्ञमिति । अनुयज्ञं विधिना ईजे अग्निहोत्रादि-नामान्येव लक्षणानि येषां प्राकृतमग्निहोत्रं प्रसिद्धं वैकृतं तु कुण्डपायनामयनस्थं पयसाऽग्निहोत्रं द्रव्यान्तराग्निहोत्रं वा तथैव सर्वा इष्टयः दर्शपूर्णमासव्यतिरिक्ताः पशवो वैकृताः एवं सोमेष्वपि सर्वत्र प्रकृतिविकृतिभावोऽस्ति सर्वैरपि यज्ञैः भगवन्तमेव ईजे तत्र हेतुः द्रव्यमाधिभौतिकं ज्ञानमाधि-दैविकं क्रिया आध्यात्मिकी एतत्त्रितयस्यापीश्वरो भगवान् अत एव तत्त्रितये भगवानेव पूज्यतेति युक्तम् अनेन सामान्य-यज्ञा एव तेन कृताः न तु प्रसिद्धा राजसूयादय इति निरूपितम् ॥ ५१ ॥

ततो दक्षिणामाह—अथर्त्विग्भ्य इति । दक्षिणादानमुत्कर्ष-हेतुरिति लोकप्रसिद्धत्वात् पृथगुच्यते काले तत्तदवसरे यथा-ऽऽम्नातं यथोदितं स्वलङ्कृतेभ्य इति पूर्वं यज्ञार्थमलङ्कृता अपि पुनर्दक्षिणाङ्गत्वेन अलङ्कृताः क्वचिद्भूमिर्दक्षिणात्वेनोक्ता उर्वरा प्रतिष्ठिताय देयेति तथा दैवविवाहे ऋत्विजे कर्म-कुर्वत इति महाधनाः अन्याः काञ्चन दक्षिणाः ततः पूर्ववत् पृथक् पत्नीसंयाजावभृथ्यकर्मणां करणं महर्षयः कारयन्तीति न काप्यनुशयः ततोऽवभृथस्नानं रामह्रदेष्वेव कृतवन्तः सिद्धार्थ-त्वात् यजमानः पुरस्सरो येषाम् ॥ ५२—५३ ॥

स्नानोत्सवमाह—नानालङ्कारवासांसीति । अदाद्यजमानः तत्स्त्रियोपि तत अवभृथादुत्तीर्य स्वयं स्वलङ्कृतस्सन् सर्वा-नेवापूजयत् आश्वभ्यः अन्नेन पूजयन् ॥ बन्धूंश्च पारिबर्हेण बन्धून् गणयति विदर्भेति तथा सदस्यर्त्विक्सुरगणानित्यपूज-यदितिपूर्वेणैव सम्बन्धः । अन्नैरपूजयदिति पाठः अग्रिमटीका ततस्ते श्रीनिकेतं भगवन्तम् अनुज्ञाप्य क्रतुं शंसन्तः प्रययुरिति प्रत्यापत्तिर्निरूपिता ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जीवेशौ सर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥

अनुयज्ञं प्रतियज्ञम् आम्नातसर्वाङ्गाः प्राकृताः ज्योतिष्टोम-दर्शपूर्णमासादयः तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरतिदेशप्राप्ताः वैकृताः सौर्यसत्रादयः तैः सर्वैरेव द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं मन्त्रः क्रिया कर्म तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥

स वसुदेवः दक्षिणाः कीदृशीः महान्ति स्वर्णरत्नादीनि धनानि यासु ताः ॥ ५२ ॥

पत्नीसंयाजो यागविशेषः अवभृथसम्बन्धिकृत्यानि च तैः चरित्वा तान्यनुष्ठायेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स्नातो वसुदेवः तस्य स्त्रियश्चादुः आश्वभ्यः शुनोऽभि-व्याप्य अन्नेन पूजयत् अपूजयत् ॥५४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवानामीशौ ॥ ५० ॥

स्सर्वाङ्गाः ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः प्राकृतास्तैस्तेभ्यश्चो-

वन्धून् सदारान् ससुतान् पारिबर्हेण भूयसा ।
विदर्भकोसलकुरून् काशिकेकयसृञ्जयान् ॥ ५५ ॥
सदस्यर्त्विक्सुरगणान् नृभूतपितृचारणान् ।
श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम् ॥ ५६ ॥
धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ।
नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्सम्बन्धिबान्धवाः ॥ ५७ ॥
वन्धून् परिष्वज्य यदून् सौहृदाऽऽक्लिन्नचेतसः ।
ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरे जनाः ॥ ५८ ॥
नन्दस्तु सह गोपालैर्बृहत्या पूजयाऽर्चितः ।
कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बन्धुवत्सलः ॥ ५९ ॥
वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ।
सुहृद्वृतः प्रीतमना नन्दमाह करे स्पृशन् ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दनादिभिरितिदेशप्रासाङ्गाः सौर्यसत्रादयो वैकृतास्तैश्च अनुयज्ञं विधिना द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं द्रव्यं कर्मफलं ज्ञानं कर्ता क्रिया कर्म तेषामीश्वरं भगवन्तम् ईजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सस्नुः स्नानं चक्रुः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

हे महराज ! सभासदों के साथ, रत्न रेशमी वस्त्रवारे जो वसुदेवजी के यज्ञ करनेवारे ऋत्विज, वे इसप्रकार शोभा को प्राप्तभए कि जैसे वृत्रासुरके मरणानन्तर इन्द्रके यज्ञमें ऋत्विज लोग, शोभा को प्राप्तभए है ॥ ४९ ॥

उस कालमें जविाभिमानि संकर्षणावतार बलदेवजी और सर्व नियंता पर ब्रह्म नारायणावतार श्री कृष्णजी वे दोनो अपने २ बन्धुजनों के साथ अपनी २ स्त्री और पुत्रों के साथ तथा अपनी विभूतियों के साथ शोभायमान होतेभए ॥ ५० ॥

जिनके सब अङ्गों का प्रतिपादन कियागयाहै एतादृश दर्श पूर्णिमादि नामक यज्ञोसे तथा ज्योतिष्ठोमदर्श पूर्णमादि यज्ञों के दृष्टान्तोपदेशते जिनमें अङ्ग की प्राप्तिहै एतादृश सौरमन्त्रादिक यज्ञोंसे और अग्निहोत्रादि नामक यज्ञोसें पुरोडाशादि हविष्य मन्त्र कर्म इत्यादिके नियन्ता भगवान का विधिपूर्वक यज्ञ २ के वसुदेवजी सबयज्ञोमे यजनकरतेभए ॥ ५१ ॥

यज्ञ के अनन्तर वसुदेवजी ने अलङ्कार किये ऋत्विजन के अर्थ जिस प्रकार की दक्षिणा कही है उसी प्रकार की दक्षिणा दई तथा बहुत से धन के साथ गो भूमि कन्यान का दान भी दिया ॥ ५२ ॥

पत्नीसंयाज नाम यज्ञ और यज्ञांत स्नान के जो कर्म रहे उनका अनुष्ठान कर करके ऋत्विज लोग और अन्य ब्राह्मण लोग वे सब यजमान को आगे कर परशुराम जी के निर्मित कुण्ड में स्नान करते भए ॥ ५३ ॥

स्नान करने के अनन्तर वसुदेव जी ने अपने वस्त्र भूषणों को वन्दीन के तांई देदिये तथा उनकी स्त्रीयों ने भी अपने वस्त्र भूषण वन्दीन के तांई दयदीये पश्चात् अन्य भूषण धारण कर वसुदेवजी ने श्वान से लेकर सब ही जातियों का अन्न से सत्कार किया ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बन्ध्वादिचारणान्तान् पारिबर्हेण प्रीतिदानेन चापूजयत् तेच सर्वे प्रययुः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रयाणे केषाञ्चिद्विशेषमाह—धृतराष्ट्र इति द्वाभ्याम् । अनुजो विदुरः पार्था युधिष्ठिरभीमार्जुनाः यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ५७ ॥

सौहृदेनाऽऽक्लिन्नानि चेतांसि येषां ते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मनोरथो यज्ञविषयस्तमेव महार्णवम् ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बन्धून् यादवादीन् विदर्भादींश्च तत्तद्देशनृपादीन् ॥ ५५ ॥

नरोऽन्ये सर्वे मनुष्याः भूतादयश्च तान् तत्र भूताः प्रमथाः सुरगणानितिभूतादीनित्यनेन साक्षात्ते सत्रागता इति ज्ञेयम् श्रीलक्ष्मीकम श्रीनिकेतमिति तद्यज्ञेनानायासेन सर्वाङ्गपूर्णतादिना केवलतत्सौन्दर्यादिना च सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तिः सूचिता ॥ ५६ ॥

धृतेति युग्मकम् । सुहृदादयोऽन्ये च विरहात् यत्कृच्छ्रं दुःखं तेनैवोपलक्षिता ययुः अपरेप्युदासीनाः ॥ ५७—५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं तेषां सर्वेषां श्रीभगवता प्रस्थापनं व्रजजनैः सह सङ्कोचेन चिरं तत्र निवासाभिप्रायमिति सूचयन्नाह—नन्द इति । तुशब्दः सर्वतो विशेषाद् अत एव महत्या पूजया अर्चितश्च न्यवात्सीच्च बृहत्येति कचित् यतः बन्धुभ्यः श्रीवसुदेवादिभ्योपि श्रीकृष्णरामयोर्वत्सलः आद्यशब्दाद्वसुदेवादयः तत्र श्रीवसुदेवस्य साक्षादनुक्तिर्यत्नात्वेन पूर्वमेव कृतपूजाविशेषत्वात् ॥ ५९ ॥

कंसवधमारभ्य श्रीवसुदेवस्य मनोरथश्चायं श्रीकृष्णरामसाहित्येन श्रीनन्दादिभिर्व्रजजनैः सङ्गत्य कश्चित्स्थाने सर्वेषां बन्धूनां मुनीनां नृपादीनाञ्च साक्षान्महोत्सवः क्रियेतेति स एव महार्णवः दुर्घटत्वात् तमञ्जसा अनायासेनोत्तीर्य्य प्रीतमनास्सन् दिनान्तरे सुहृद्भिर्वृतः सर्वैश्चोग्रसेनादिभिः सहितो भूत्वा तन्निवासङ्गतः सन्निति करे स्पृशन् आभिमुख्येनैकासन उपविश्य स्नेहेन तत्करं गृहीत्वेत्यर्थः । एषा च परिपाटी प्रायस्तस्य श्रीकृष्णावियोगदुःखसान्त्वनायेति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बन्ध्वादीन् पारिबर्हेण बहुमानार्थदेयद्रव्येण पूजयदिति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥

सदस्येति । सदस्यादयः श्रीनिकेतं कृष्णमनुज्ञाप्यानुज्ञां पृष्ट्वा क्रतुं प्रशंसन्तो ययुः ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र इति । अनुजो विदुरः पृथा कुन्ती यमौ नकुलसहदेवौ सुहृदश्च सम्बन्धिनश्च बान्धवाश्च ते सौहार्देन सौहृदेन क्लिन्नमार्द्रं चेतो येषां ते विरहकृच्छ्रेण विश्लेषयुक्तक्लेशेन उपलक्षिताः ययुः तथा अपरे जनाश्च ययुः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नन्दस्त्विति । बृहत्या महत्या पूजया समर्चितः गोपैः सह न्यवात्सीदुषितवान् तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि बन्धुवत्सल इति ॥ ५९ ॥

वसुदेव इति मनोरथः यज्ञविषयः स एव महार्णवः तमञ्जसा सुखेन उत्तीर्य निस्तीर्य ॥ ६० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधारणानां गमनमुक्त्वा प्रसिद्धानामाह—धृतराष्ट्रेति । अनुजो विदुरः पार्थाः पाण्डवाः यमौ नकुलसहदेवौ एते क्षत्रियाः सम्बन्धिनः सतो देवऋष्यादीन् सम्बन्धिनः आह, नारदो भगवान् व्यास इति । सर्वे एव यदून् परिपूज्य स्नेहेन क्लिन्नहृदयाः स्वस्वदेशान् ययुः विरहक्लेशेन सहिता एव ॥ ५७—५८ ॥

एवं सर्वेषां गमनमुक्त्वा नन्दस्य भगवद्विरहात् आगमनं भगवता सह गमनं भविष्यतीति शङ्कायां वसुदेवो मनोमार्जनं कृत्वा नन्दं प्रेषयित्वा भगवन्तं स्थापितवानिति वक्तुं तत्सम्वादो निरूप्यते, आदौ नन्दस्य स्वतो गमनाभावमाह...नन्दस्त्विति । यज्ञानन्तरं गोपालैः सहितः बृहत्या पूजया अर्चितः प्रथमत एव वा ततः कृष्णरामोग्रसेनाद्यैः सहावात्सीत् यादववत्, सोप्येकः बन्धुवत्सलत्वान् वैषम्यम् ॥ ५९ ॥

ततः सम्वादार्थं प्रसङ्गमाह...वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्येति । मनोरथ एव यज्ञः कथं भविष्यतीति यज्ञरूपः महानेवार्णवः विघ्नकलत्वादिति, ततः सुहृद्भिर्वृतः प्रीतमनाः सन् करे स्पृशन्नन्दमाह हस्तस्पर्शेण स्वधर्मः तत्रारोपितः तेन स्वाभिलषितं स करिष्यतीति सूचितम् ॥ ६० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पारिबर्हेण प्रीतिदानेन च ॥ ५५ ॥

ते च सर्वे प्रययुः ॥ ५६ ॥

अनुजो विदुरः ॥ ५७—५८ ॥

तुशब्देन सर्वतोपि, विशेषतः पार्थादिपूजातोपि बृहत्या पूजया तान् सर्वान् प्रस्थाप्यापि तस्य चिरमप्रस्थापनात् ॥ ५९ ॥

मनोरथो यज्ञविषयकस्तं महार्णवम् उत्तीर्य्य तत्सर्वसम्पूर्णतालाभेनेति भावः ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बन्ध्वादीन् चारणान्तान् पारिबर्हेण प्रीतिदानेन अपूजयत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विदुरः यमौ माद्रेयौ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नन्दस्त्विति । तुशब्दो नन्दस्यादरणीयत्वे विशेषं दर्शयति बृहत्येत्यादिना ॥ ५९ ॥

मनोरथो यज्ञविषयकः स एव महार्णवस्तम् अञ्जसा सुखेन उत्तीर्य निस्तीर्य ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

स्त्री पुत्रों सहित विदर्भ कोसल कुरु काशी केकय सृञ्जय देश के बन्धुजनों का बहुत से दायजे से सन्मान किया ॥ ५५ ॥

तथा सभासद ऋत्विज देवतागण मनुष्य भूत पितृ चारणों का भी बहुतसी विदाई के साथ सन्मान किया वे सब श्रीकृष्ण के प्रति जाने की अनुमति पूछकर भगवान्की प्रशंसा करते हुए तथा यज्ञ की प्रशंसा करते हुए शीघ्रहि अपनेर आश्रमन को चलेगए ॥ ५६ ॥

धृतराष्ट्र विदुर पाण्डव भीष्म द्रोणाचार्य्य कुन्ती नकुल सहदेव नारदजी व्यासभगवान् तथा सुहृद सम्बन्धि बन्धुजन ॥ ५७ ॥

वे सब स्नेह से आर्द्रचित्त होकर निजबन्धुजन यादव

वसुदेव उवाच ।

भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ।
तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगिनाम् ॥ ६१ ॥
अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमैः ।
मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥
प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वो नाचराम हि ।
अधुना श्रीमदान्धाक्षा न पश्यामः पुरः सतः ॥ ६३ ॥
मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
स्वजनानुत बन्धून् वा न पश्यति ययाऽन्धदृक् ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौहृदशैथिल्यचित्त आनकदुन्दुभिः ।
रुरोद तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥
नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत् प्रेम्णा गोविन्दरामयोः ।
अद्य श्व इति मासांस्त्रीन् यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

भाषाटीका ।

को मिलकर विरहजनित कष्ट के गए तथा उनके सिवाय अन्यजन भी चलेगए ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्ण बलदेव उग्रसेन आदि यादवों ने महान् पूजा से गोपन सहित नन्दजी का सत्कार इस कारण बन्धुजनों में प्रेम सम्पन्न होकर नन्दजी वहां हि रहे ॥ ५९ ॥

सुहृद सहित वसुदेवजी, यज्ञ के मनोरथ रूप महा समुद्र को परिश्रम के विना तिरकर प्रसन्न मन होकर नन्द जी का हस्त पकर कर नन्दजी के प्रति बोले ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्कुतस्तत्राह—अस्मास्विति । कृताज्ञेषु कृतमुपकारमजानत्सु सत्तमैर्भवद्भिरप्रतिकल्पा अनुपमा मैत्री, इयमर्पिता अफलाऽपि प्रत्युपकारशून्यापि कर्हिचिदप्यस्मान्न निवर्तेत तस्मादीश्वरकृतः पाशोऽयं भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अफलत्वमेवाऽऽह—प्रागिति । हे भ्रातः! अकल्पादसामर्थ्याद्वः कुशलं प्रियं न ह्याचराम न कृतवन्तो वयम् श्रीमदेन अन्धान्यक्षीणि येषां ते ॥ ६३ ॥

राज्यश्रीर्माभूत छान्दसोऽडागमः ॥ ६४-६५ ॥

अद्य श्व इति । प्रातर्निर्गमेऽद्यैवापराह्णे गम्यताम् अपराह्णे निर्गमे श्वो गम्यतामिति पुनः पुनरेवं मानितः ॥ ६६—६७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव सर्वे वयं त्वदधीना इति सूचयन्नाह—चतुर्भिः अत एव प्रथमतो भ्रातरिति सम्बोधनम् आवयोरपत्यादिषु भेद एव नास्तीति भावः । ईशकृतत्वादेव दुस्त्यजम ॥ ६१ ॥

ईशकृतपाशत्वमेव कुतः तत्र तमेव दृष्टान्तयन् विवक्षितमाह—अस्मास्विति । मत्सम्बन्धेनान्येष्वपीत्यर्थः । कर्हिचित् कदाचिदपीति दूरदेशस्थित्यादावप्यपराधादौ सत्यपीत्यर्थः । अन्यत्तैः यद्वा तदेवमीशकृतस्नेहस्य पारस्परिकत्वे सत्येव गवोर्युगलतया बन्धनवत् पाशता युक्ता एतस्य तद्संयोगेन्यतरस्य तत्सङ्गे हि परस्परसम्बन्धाभावदर्शनात् मम तत्संयोगाभावेपि तव तु तेन मयि बन्धः परम एवापूर्व इत्याह अस्मास्विति कृताज्ञत्वात् स्नेहेन बन्धुमशक्येष्वप्यस्मासु सत्तमैः कृतज्ञैर्भवद्भिर्या मैत्री स्नेहलक्षणाऽर्पिता सा त्वमुपमाप्यफला बन्धुसमर्थापि कर्हिचित्कदाचिदपि न निवर्त्तेत निवर्तितुं सम्भाव्यापि न स्यादिति ॥ ६२ ॥

पुरःसतः अग्रेवर्त्तमानानपि युष्मान् न पश्यामः किं पुनर्दूरस्थान् ॥ ६३ ॥

मानदेति श्रियां सत्यामपि अन्येभ्यो मानदातॄणां युष्माकमेव सोचितेति भावः ॥ ६४ ॥

स्वभावत एव सौहृदेन शैथिल्यं यत्र तादृशञ्चित्तं पुनश्चैवं तत्कृतां मैत्रीं स्मरन् ॥ ६५ ॥

अत्र श्रीनन्दस्याप्यप्रतिवचनं युक्तमेव तस्य तद्भावज्ञानात् श्रीकृष्णस्य स्वजातत्वे सन्देहाभावात् श्रीकृष्णस्य च

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

"ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम्" इत्यनुसारेण अन्तरीणाहाद्यात् यथैव दर्शितं श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ—

देवक्या विवृतप्रसूचरितयाऽप्युन्मृग्यमानाननै-
भूयोभिर्वसुदेवनन्दवतयाप्युद्घुष्यमाणे जनैः ॥
गोविन्दे मिहिरग्रहोत्सुकतया क्षेत्रे कुरोरागते-
प्रेमावल्लवनाथयोरतितरामुल्लासमवाययौ ॥

अथ श्रीनन्दोऽपि कथञ्चन चलितुमनुज्ञातं इत्याशङ्क्याह—नन्दस्तु यदुभिः श्रीवसुदेवादिभिर्मानितः प्रत्यहं वर्द्धितमानः सन् मासांस्त्रीनवसत् कथमिव अद्य श्व इति मासत्रये जातेऽपि तथा रामे तद्वदेव स्वसुखहेतुत्वेन धृतनाम्नि भ्रातृपुत्रे च यः प्रेमा तेन तुशब्दश्च श्रीवसुदेवस्य तादृशसद्व्यवहारादपि तस्य व्यवहारस्योत्कर्षं दर्शयति, तदेवाह—सख्युस्तस्य प्रियकृदेव सन्नवसत् तत एव श्रीकृष्णे स्वात्मजत्वमर्पयन् स्वसङ्गे नेतुं साक्षादनागृह्णन्नित्यर्थः ॥ ६६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अज्ञेषु सौहृदानभिज्ञेषु सत्तमैः युष्माभिः अर्पिता मैत्री अप्रतिकल्पा अप्रतिकार्या प्रागिति कुशलं नाचरामः नाचरितवन्त इति एवं पुरस्सतः पुरोवर्त्तिनो युष्मान् न पश्याम इत्यर्थः ॥ ६२—७१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उक्तिमेवाह—भ्रातरिति। हे भ्रातः! य ईशेन भगवता कृष्णेन कृतः निर्मितः स्नेहलक्षणपाशस्तं सुराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापि दुस्त्यजं मन्ये इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुत इत्यत आह—अस्मास्विति। यद्यस्मात्कृतमुपकारं न जानन्तीति तथा तेष्वस्मासु सत्तमैर्भवद्भिरियमप्रतिकल्पाऽनुपमा मैत्री अर्पिता निहिता अफला प्रत्युपकारशून्याप्यधुनापि न निवर्त्तते ॥ ६२ ॥

अफलत्वमेवाह—प्रागिति। हे भ्रातः! प्राक् कंसकृतनिर्बन्धदशायाम् अकल्पाः असमर्थाः हेतुगर्भमिदम् अतो वो युष्माकं कुशलं प्रियं नाचरेमहि न कृतवन्तः अधुना तु श्रीमदेन ऐश्वर्यमदेनान्धे अक्षिणी येषां ते वयं पुराकृतमुपकारं न पश्यामः ॥ ६३ ॥

अतो हे मानद! श्रेयस्कामस्य पुंसो राज्यश्रीर्माभूदिति प्रार्थना कुतः यतो मदान्धदृक् पुमान् सुजनान् साधूनुतापि च बन्धून् पश्यति ॥ ६४ ॥

एवमिति शुकोक्तिः। सौहृदेन शैथिल्यं स्वार्थे ष्यञ् शिथिलं चित्तं यस्य सः तत्कृतां नन्दकृतां मैत्रीं स्मरन्नश्रूणि विलोचनयोर्यस्य सः रुरोद ॥ ६५ ॥

नन्दस्त्विति। सख्युः वसुदेवस्य रामकृष्णयोश्च प्रियकृत् अत एव (लक्षणहेत्वोरिति शत्रा प्रियङ्कर्तुमित्यर्थः) अद्य श्वः इति प्रातः निर्गमे अपराह्णे गम्यताम् इत्यपराह्णे निर्गमे श्वो गम्यताम् इत्येवं यदुभिर्वारितश्च मानित इति पाठान्तरं त्रीन् मासान् अवसत् मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

नन्दस्तु। कामैः श्रीकृष्णस्य गोकुलागमनमयैः तत्र श्रीकृष्णेन स्वागमप्रतिज्ञा तत्रैव नित्यस्थितिमयो अन्यैस्तु गमनागमनमयीति भेदो ज्ञेयः ॥ ६६—७१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

आदौ तस्तत्रैव वक्तुं स्वसिन्नन्दकृतसौहृदं स्थापयति—भ्रातरीशकृतः पाश इति। अत एव स्नेहः सुदुस्त्यजः। भोगाभिनिवेशिनो ज्ञानिनो देवाः मोक्षसाधनाभिनिविष्टाः योगिनः तेषां स्नेहाभावः सम्भवति इदानीं स्वानुभवादेवं ज्ञायते तेषामपि सुदुस्त्यजमिति अतस्त्वया बन्धुत्वात्स्नेहः क्रियते न त्वस्य प्रतीकारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६१ ॥

मैत्रीमपि अप्रतीकार्यां निरूपयति—अस्मास्वप्रतिकल्पेयमिति। सत्तमैर्भवद्भिरस्मासु मैत्री या अर्पिता सा अज्ञेषु अप्रतिकल्पा प्रतिकल्परहिता, प्रतिकल्पः प्रत्युपकारः अतः अफलाः वाशब्दः अनादरे अफला सफला वा भवतु परं न निवर्त्तते ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्युपकाराभावं मैत्रीञ्च स्थापयित्वाऽऽह—प्रागकल्पास्तु कुशलमिति। क्रिया प्रतिकल्पाभावेऽपि स्वशक्त्यनुसारेण प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः तस्याप्यकरणे हेतुरुच्यते पूर्वं यदा कंसो न हतः द्वारकाया वा न गतं तदा वयमेवाकल्पाः तत एव हे भ्रातः! वः कुशलं नाचरामहे सम्बोधनात् कुशलावश्यकत्वं बोधितम् अधुना पुनः प्राप्तराज्याः कल्पा अपि श्रीमदेनैवान्धाः सन्तः पुरःसतोऽपि विद्यमानान् न पश्यामः धर्मिदर्शनानन्तरं हि तत्र प्रतिकर्त्तव्यसम्भावना ॥ ६३ ॥

तर्हि किं युक्तमित्याकाङ्क्षायां निर्णयमाह—मा राज्यश्रीरभूदिति। यद्यप्युभयत्रापि प्रतिकर्त्तव्यता नास्ति तथाप्यकल्पावस्थैव समीचीना ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योः ज्ञानशक्तिसहितस्यैव सद्भावत्वात् क्रियाशक्तिस्तु सम्पत्तौ विद्यमानापि ज्ञानशक्त्यभावादप्रयोजिका अत एवमन्तरं वर्त्तेत इति पुंसः श्रेयस्कामस्य राज्यश्रीर्माभूत् मानं ददातीति मानदः अनेन त्वं सर्वथा अस्माकं मानमेव प्रयच्छसि को दोषो राज्यस्येति चेत् सुजनानुतबन्धूंश्चेति यथा श्रियाकृता अन्धा दृष्टिर्यस्य गतदृष्टिरित्यर्थः। सत्पुरुषान् बन्धूंश्च न पश्यति ॥ ६४ ॥

एवं स्वदोषख्यापनं नन्दगुणप्रकटीकरणं च कृत्वा स्नेहेन रोदनं कृतवानित्याह—एवमिति। रोदनमुक्तार्थस्य स्थापकम् अन्यथा मुखत एव वदतीत्यपि शङ्का स्यात् सौहृदेन शैथिल्यं यस्य चित्तस्य तादृशं चित्तं यस्य यतो ऽध्यमानकदुन्दुभिः अतिसुबुद्धिः कंसाद्भगवन्तं रक्षितवान् नन्दं स्वगृहे-

ततः कामैः पूर्यमाणः सव्रजः सहबान्धवः ।
परार्ध्याभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥
वसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिः ।
दत्तमादाय पारिबर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नयने कः प्रयास इति भावः । तत्कृतां मैत्रीं भगवत्परिपालन रूपाम् अश्रूणि विलोचनयोर्यस्येति दुःखस्य सहजत्वं निरूपितम् ॥ ६५ ॥

एवं स्नेहानुबन्धं प्राप्य नन्दः सख्युः प्रियकर्त्ता गोविन्दरामयोः प्रेम्णा अद्य गमिष्यामि श्वो गमिष्यामीत्येव वदन् त्रीन् मासान् न्यवात्सीत् प्रत्यहमेव यदुभिर्मानितः मासत्रयं स्वभावत एव स्थितः ततोऽद्यश्व इति वदन् मासत्रयम् ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बलेन शूराणामपि दुर्भिदं ज्ञानेन योगिनामपि दुस्त्यजमित्यर्थान्तरन्यासेन मत्पुत्रयोः स्नेहपाशेन युवां रात्रिन्दिवं दृढं बद्धावेव भवथ इति भावः ॥ ६१ ॥

रामकृष्णविषयकदृढस्नेहरूपमहाधनवितरणेन सत्तमैर्भवद्भिरस्मासु यत् या मैत्री अर्पिता इयम् अप्रतिकल्पा निरुपमा अफला प्रत्युपकारालिप्साशून्या कदापि न निवर्त्तिष्यते च एवार्थे अपि निश्चितमेव अस्मासु कीदृशेषु कृतज्ञेषु कृतमुपकारमजानत्सु तेन वयमसत्तमाः सत्तमाम् युष्मान् प्रतीदं वक्तुमपि न त्रपामहे इति भावः ॥ ६२ ॥

स्वेषामकृतज्ञत्वमेवाह-प्राक् अकल्पात् कंसपारतन्त्र्येणासामर्थ्यात् युष्माकं प्रत्युपकारं नाचराम न करवाम कंसवधानन्तरमधुना स्वातन्त्र्येपि श्रीमदेत्यादि ॥ ६३ ॥

मा अभूत् माभूयात् अडागमआर्षः एवं महादैन्यविनय सिन्धौ मज्जयन् स्वयमेव निममज्ज वसुदेव इति भावः ॥ ६४-६५ ॥

नन्दस्त्विति । तुभिन्नोपक्रमे वसुदेवस्य य उपक्रमो ऽभूत् स नन्दस्य नाभूदित्यर्थः । मत्पुत्रे श्रीकृष्णे तव स्वपुत्रत्वाभिमानं विध्वंसयन्नहमिदानीं खलु स्वपुत्रं गृहीत्वैव व्रजं यास्यामीत्यतिगाम्भीर्य्यादेव यन्न प्रत्यवोचत् किन्तु तूष्णीमेवातिष्ठत् तेनैव सख्युर्वसुदेवस्य प्रियकृत् अन्यथा त्वप्रियकृदेव सोऽभविष्यदिति भावः । अद्य श्व इति अद्य खल्वत्रासमेव श्वः स्वपुत्रं गृहीत्वा व्रजं यस्यामीति प्रतिरात्रि विचारयन्नपि गोविन्दरामयोः प्रेम्णा तदाश्रयविषयकप्रेमानन्देन त्रीनपि मासान् अवसत् ॥ ६६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापि उपकारेष्वित्यर्थः । अस्मासु सत्तमैर्भवद्भिः अप्रतिकल्पा अनुपमा इयं मैत्री अर्पिता अफलापि प्रत्युपकारशून्यापि कर्हिचिन्न निवर्त्तेत यतः अत ईश्वरकृतः स्नेहपाश इति गम्यते ॥ ६१-६२ ॥

अस्मृतोपकारत्वमात्मनः द्योतयन् मैत्र्याः अफलत्वं दर्शयति-प्रागिति । प्राक् अकल्पात् कंसजरासन्धादिपारतन्त्र्येण असमर्थत्वात् कुशलं प्रियं नाचराम नाकरवाम अधुना स्वातन्त्र्यकाले श्रीमदेन अन्धान्यक्षीणि येषां ते पुरस्स्तोपि न पश्यामः द्वितीयार्थे षष्ठी अग्रे सन्तमपि त्वां न पश्यामः त्वत् कृतमुपकारं न स्मराम इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

श्रेयस्कामस्य मुक्तिकामस्य राज्यश्रीः माभूत माभूयात् अडागमश्छान्दसः ॥ ६४-६५ ॥

सख्युर्वसुदेवस्य रामकृष्णयोश्च प्रियकृत् अद्यश्व इति प्रातर्निर्गमे अद्यैव परान्हे गम्यताम् परान्हे निर्गमे श्वो गम्यतामिति यदुभिः प्रेम्णा यदुभिर्मानितः त्रीन् मासान् अवसदित्यन्वयः ॥ ६६-६७ ॥

भाषा टीका ।

वसुदेव उवाच

हे भ्राता ! ईश्वर का किया भया मनुष्यों को जो स्नेह रूपी पाश है उस को बडे२ शूरवीरों और योगियों को भी मै दुस्त्यज मानता हूं ॥ ६१ ॥

किए भए उपकार को नहि जानने वारे हमारे विषयमे अति सज्जन आपने उपकार हित यह मित्र भाव अर्पण किया है सो आप ने प्रत्युपकार रहित इस मित्र को कर दिया है इसी कारण किसी काल मे भी यह मित्र भाव निवृत्त नहि होसकता ॥ ६२ ॥

हे भ्राता ! पहले कंस के उपद्रव से असमर्थ होने ते हमने आप का प्रिय नहि किया, अब अपने आगें विद्यमान भी आप सब हो परंतु श्री मद से नेत्रों मे अन्ध होकर हम सब आप को देख ते भी नहि ॥ ६३ ॥

हे मानद ! कल्याण की कामना वारे पुरुष को राज्य श्री न होई मेरी यह प्रार्थना है क्यों कि उस राज्य श्री से अन्ध दृष्टि वारा पुरुष, अपने हित कारी जनों को अथवा बंधून को नहि देखता ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच । इस प्रकार अत्यंत प्रेम से शिथिल चित्त होने के कारण नेत्रों में अश्रु पात वारे वसुदेव जी नन्द जी के किए भए मित्र भाव को याद करत रुदन करने लगे ॥ ६५ ॥

अनंतर नन्दजी प्रेमसे वसुदेव जी के और श्री कृष्ण बलदेव जी के प्रिय करने के लिये आज जाइ येगा कल जाइ येगा इस प्रकार करते२ वसुदेव जी आदि से सत्कृत हो कर तीन मास पर्य्यंत वहां हि रहगए ॥ ६६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यापितो महासैन्येन प्रस्थापितः ॥ ६८-७० ॥

नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।
मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥
बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ।
वीक्ष्य प्रावृषमासन्नां ययुर्द्वारवतीं पुनः ॥ ७० ॥
जनेभ्यः कथयाञ्चक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् ।
यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्सन्दर्शनादिकम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं सुहृत्सन्दर्शनादिकञ्चेति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इतियुग्मकम् । ततः मासत्रयानन्तरं ययौ चलितवान् माथुरदेशं प्रति श्रीनन्द इति शेषः । तैः सह श्रीकृष्णलीलायास्तत्रैव तेषाञ्चाभीष्टत्वात् तस्य ततश्चलनं चावशिष्टशत्रुपक्षक्षपणस्य श्रीकृष्णेनावश्यापेक्षितव्यत्वादिति गम्यते ननु कथम्भूतस्सन् ययौ श्रीवसुदेवोग्रसेनाभ्यां कृष्णोद्धवबलादिभिरन्यैश्च यदुभिः प्रथमतस्तावत्कामैरभिलाषैः पूर्य्यमाणः व्यक्तमनुक्तानामप्यभिलाषाणां स्वयं सङ्कल्पेन दृढमाश्वास्यमान इत्यर्थः । तत्र सामान्यतः सर्वैः सर्वेषां श्रीकृष्णस्य श्रीगोकुले सम्प्रत्यागमनरूपस्य कामस्य पूरणं विशेषतस्तु केनचित् कस्मिंश्चित्तद्विशेषसहितस्यापि अत एव कामैरिति बहुत्वं "यद्धामार्थे"त्यादिना "कृष्णे कमलपत्राक्षे सन्न्यस्ताखिलराधसः" इत्यनेन च तेषां तदेककामत्वस्यान्यकामनात्यागस्य च श्रवणात् किञ्च वसुदेवोग्रसेनाभ्यामिति प्रथमोपादानं कुलश्रेष्ठत्वराजत्वाभ्यां वैशिष्ट्यात् ताभ्यां कामपूरणञ्चेव एतावन्तं कालं युद्धाद्युपद्रवेणागमनयोर्न वृत्तं सम्प्रति भविष्यत्येवेति श्रीबलदेवसहितेन श्रीकृष्णेनैवं 'ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामः' इति कंसवधानन्तरं यन्निवेदितं तस्य समयो ऽयमागतः ततः शीघ्रमेव केनापि मिषेणागत्य सदा तत्रैव निवत्स्याम इति श्रीमदुद्धवेन चैतदनुमोदनं ज्ञेयम् अतस्तेन सह मन्त्रयित्वैव ताभ्यां तदङ्गीकृतमिति च अत एव मध्ये तस्य पाठः किन्तु तत्राप्येतौ सदा विहरिष्यतो द्वारकायामपीति पारमैश्वर्य्यज्ञानात्तन्मनस्समाधानम् एवं यदुभिश्च यथायथं ज्ञेयम् अत्र श्रीगोपीषु श्रीकृष्णस्य तद्वैशिष्ट्यमप्यनुसन्धेयम् अत्र च मर्य्यादा स्वयमुक्ता "अपि स्मरथ नः सख्यः" इत्यादौ "शत्रुपक्षक्षपणचेतसः" इत्यनेन दन्तवक्रवधपर्य्यन्तैव ज्ञेया सा च दर्शिता किञ्च श्रीवसुदेवादीनामधुना श्रीकृष्णस्यात्रत्यदृढगार्हस्थ्यविस्तारातिशयममतादर्शनेन जातविश्वासत्वात्तथाऽङ्गीकारो ज्ञेयः तथापरार्द्ध्याभरणादिभिश्च पूर्य्यमाणः आद्रियमाण इव पारिबर्हं परार्द्ध्याभरणादिकम् आदाय तत्स्नेहेन स्वीकृत्य यापितः श्रीवसुदेवादिभिरनुव्रजित इति ॥ ६७—६८ ॥

चित्तं न्यस्तं हर्तुमाकृष्टुमनीशा इति मनस्तास्मिन्नेवातिष्ठत् केवलं ते देहेन ययुरित्यर्थः । इति केवलं झटिति निजागमनप्रतिज्ञायुक्तश्रीभगवदाग्रहेणैवेति बोधितम् अत एव माथुरान् देशान् ययुः मथुरामिति पाठे ऽपि स एवार्थः पुनरिति तदनन्तरं पुनः प्राप्तिपर्य्यन्तं तथैवातिष्ठन्नित्यर्थः । चकाराभ्यां सर्वेषामेव तादृशभावे प्राधान्यं बोधयति ॥ ६९ ॥

बन्धुषु श्रीनन्दादिषु प्रति पुनः पुनर्निवृत्य दृढं यातेषु सत्स्वित तेषां स्मारके तत्स्थाने विरहोद्रेकेण क्षणमपि स्थातुमशक्तेरिति भावः । तथा प्रतियातेष्वेवेति अन्यथा तत्रैवास्थास्यन्निति च तत्र हेतुः कृष्णो देवता येषां ते तद्व्यवहारैकानुसारादित्यर्थः । ययुर्द्वारवतीम्पुनरित्येव पाठः वृष्णय इति पूर्वेणान्वयः सुहृदः श्रीव्रजवास्याद्याः ॥ ७० ॥

इतःपरं पूर्वोक्तानुसारेण साल्ववधानन्तरदन्तवक्रवधप्रसङ्गे श्रीभगवतः स्वयमेव श्रीगोकुलागमनादिकं स्मर्त्तव्यं जनेभ्यः श्रीद्वारकास्थितेभ्यः अन्येभ्योपि सर्वेभ्यः वृष्णय एव किं वा सर्वजनेभ्यः सर्वे जनाः कथयाञ्चक्रुः अकथयन् आदिशब्दात् नृपमुनिगणवर्णितं यदूनां श्रीभगवतश्च माहात्म्यं श्रीमहिषीणां तस्मिन्नद्भुतभक्तिभरं तथा श्रीनन्दादिषु तस्य स्नेहविशेषं तेषां तेन तत्समानताश्वासनादिकञ्च—

तथाच—

यो गोष्ठं विरहय्य कार्य्यवशतः पुर्य्यां चिराय स्थितो-
ऽप्यग्रस्तूद्धवरौहिणेयमुखतः ग्रश्वत्पुराऽऽश्वासयत् ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आगत्य स्वयमेव यः कुरुभुवि प्रत्याप्य भूयो झटि-
त्यागच्छत्करुणः स एव शरणं श्रीकृष्णदेवो मम ॥७१॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । सव्रजः गोपैः सहितः सर्वान्धवश्च पराघ्यैः श्रेष्ठैराभरणैः क्षौमैर्दुकूलैर्नानाविधैरनर्घ्यैः परिच्छदैः भोगोपकरणैरित्येवंविधैः कामैः पूर्यमाणः दत्तान् पारिबर्हानादाय यदुभिर्यापितो महता सैन्येन प्रस्थापितो ययौ ॥ ६७—६८ ॥

नन्दो गोप्यश्चेति । गोविन्दस्य चरणाम्बुजे क्षिप्तं निहितं चित्तं पुनर्हर्तुमसमर्थाः सन्तः ययुः ॥ ६९ ॥

बन्धुष्विति । बन्धुषु नन्दादिषु प्रतियातेषु प्रस्थितवत्सु कृष्ण एव देवता येषां ते वृष्णयः प्रावृषं वर्षर्तुमासन्नां सन्निहितां वीक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ७० ॥

जनेभ्य इति । यदुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं यच्च सुहृत्सन्दर्शनादिकं तत्सर्वं जनेभ्यो द्वारकास्थेभ्यः कथयामासुः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्दो गोप्यश्चेत्यादि । नन्दो गोपाश्च तत्र गोविन्दचरणाम्बुजं क्षिप्तं मनः पुनर्हर्तुम् अनीशाः सन्तो माथुरान् ययुः नन्दः कथं तत्र न स्थित इत्याह-अगोप्यः न गोपयितुमर्हः स्वतः सिद्धत्वात् व्रजराजत्वाच्च गोपीजनस्तु तमेव प्राप तमध्यगच्छिति पूर्वोक्तेः सतु गोपीजनो मुनिरूप इति पूर्ववत् ॥ ६९-७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं मघाद्याषाढपर्यन्तं स्थित्वा ततः कामैर्नानाभिलषितैर्भगवता पूर्यमाणः सव्रजः गोपालसहितोबान्धवसहितश्च काम्यपदार्थान् गणयति पराद्ध्यैरिति अमूल्यान्याभरणादीनि क्षौमाणि पट्टवस्त्राणि अनर्घ्यपरिच्छदाः दिव्यगृहोपकरणानि एतानि प्रत्येकं बहुभिर्दीयन्त इति तान् गणयति वसुदेवेति पञ्च मुख्यतया गणिताः उग्रसेनो राजा वसुदेववत् सोपि भगवता मोचित इति उद्धवोपि बहुकालं तद्गृहे स्थित इति बलो बलभद्रः आदिशब्देन देवक्यादयोपि गृह्यन्ते एतैः दत्तं पारिबर्हमादाय दूरे समागत्य यापितस्सन् ययौ ततो निर्गतः नन्वयं सर्वं गृहीत्वैव गच्छति न किञ्चित्स्वयं दत्तवान् इत्याशङ्क्याह-नन्दगोपाश्चेति नन्दगोपाश्चैका कोटिः गोप्यस्त्वपराः उभयेऽपि गोविन्दचरणाम्बुजे समृद्ध्यर्थं क्षिप्तं मनः अतिपुष्टत्वात् पुनर्हर्तुमशक्ताः माथुरानेव देशान् ययुः मनोनिमित्तं हि सर्वं दीयते नन्दादीनान्तु मनो भगवत्येव अतो नन्दादीनामेव बहुद्रव्यमत्र स्थितमित्यर्थः ॥ ६७-६९ ॥

ततो यज्जातं तदाह—बन्धुषु प्रतियातेष्विति । सर्वेष्वेव स्वस्वदेशं गतेषु स्वयमेकाकिनोपि बहुकालं स्थिताः तत्र निश्शङ्कस्थितौ हेतुः कृष्णदेवता इति कृष्ण एव अलौकिकप्रकारेण रक्षको येषां तर्हि कथं गता इत्याकाङ्क्षायामाह-वीक्ष्य प्रावृषमासन्नामिति दिनचतुष्टयदशकव्यवहिताम् ॥ ७० ॥

ततो ये नागतास्तेषामयं महोत्सवो न जात इति शङ्कां वारयितुं वृत्तान्तकथनमाह—जनेभ्यः कथयाञ्चक्रुरिति । वसुदेवस्य यज्ञमहोत्सवं यच्च सुहृत्सन्दर्शनादिकं तदप्येकं सात्विकानां निरुद्धानां परमोत्सवलक्षणं फलं दत्तवानिति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
पञ्चत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३५ ॥ ८४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततो मासत्रयानन्तरं भोः प्राणपदार्द्धनिर्मन्थितश्रीसुखघर्मविन्दो ! कृष्ण ! साम्प्रतं चल व्रजमतःपरं समयं गमयितुं न शक्नोमि भोः सखे ! वसुदेव ! कृष्णं व्रजे प्रस्थापय भो राजन्नुग्रसेन ! त्वमप्येवमेव मत्प्रियसखामिममाज्ञापय नोचेदत्र पुण्यक्षेत्रे रामहृदे वयमधुनैव म्रियामहे यूयं स्वचक्षुभिः पश्यत वयं हि सूर्योपरागे पुण्यजिघृक्षया नायाताः कृष्णमप्राप्य मर्त्तुं कृष्णं प्राप्य जीवितुमिति व्रजस्थानामस्माकं सर्वेषामेव दृढो निश्चय इत्युक्तवति श्रीव्रजराजे वसुदेवादिभिः कामैस्तस्य वाञ्छितैरर्थैः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पराद्ध्यांभरणादिभिश्च स पूर्य्यमाणो ययावित्यन्वयः। तत्र वसुदेवेन देशकालपात्राभिज्ञेन स्वाप्तबन्धुभिर्विचार्य्य श्रीनन्दस्य कामपूरणं यथा भोः सखे! व्रजराज! सत्यं ब्रूषे भवादृशानां बन्धूनां जिघांसैव किं मे सम्मता तस्मात् सर्वथैव कृष्णं वृजं प्रस्थापयिष्यामि किन्तु साम्प्रतमयमस्मान् बन्धुज्ञातिसुहृदश्च बहूंश्च स्त्रीजनान् द्वारकां प्रवेशयतु ततः परदिन एव शुभक्षणे निर्विरोधमेव व्रजं प्रति यात्रां करोत्वित्यत्र परस्सहस्रान् शपथान् करोमि वयं खलु कृष्णेन सहैवागताः विना कृष्णं कथं गृहं गन्तुं प्रभवामः लोकाः किं वदिष्यन्ति त्वं सकलार्थपण्डितो ऽसि क्षमस्व समेतं विज्ञापनापराधमेव मामाज्ञापयेति उग्रसेनेन यथा भोः व्रजेश्वर! अत्रार्थे अहमेव प्रतिभूरभूवं सशपथं ब्रवीमि बलादेव कृष्णमहं व्रजे प्रस्थापयिष्यामीति रामोद्धवसहितेन रहःप्रदेशे कृष्णेन यथा भोस्तात! यद्यहमद्य सन्त्यज्यैव खल्वेतान् व्रजं यामि तर्ह्येतेऽपि मद्विरहेण मत्सुमुर्षता भविष्यन्ति केश्यरिष्टादिभ्योपि महाकालिनः परस्सहस्राः शत्रवः एवैतान् पार्थिवान् निहन्युः अवश्यं भावि स्ववृत्तमपि सर्वज्ञत्वादहं जानामि तदपि श्रृणु ब्रवीमि इतो द्वारकां गत्वैव लब्धनिमन्त्रणो युधिष्ठिरराजसूयार्थं यास्यामि तत्र चैद्यं हत्वा पुनरागत्य शाल्वन्निहत्य दन्तवक्रवधार्थं मथुरादक्षिणद्वारप्रदेशमासाद्य तत्रैव तं व्यापाद्य व्रजं प्रविश्य बन्धून् सन्दृश्य हृष्यन्मनाः युष्मदुत्सङ्ग एव रङ्गेण खेलयन्नेव जन्मेदं गमयिष्यामि एतन्मम ललाटपत्रे विधात्रा लिखितमेतावद्दिनपर्य्यन्तं युष्मल्ललाटेष्वपि मद्विरहदुःखं लिखितमेतद्द्वयं नैवान्यथा भवितुमर्हत्यतएव हठं त्यक्त्वा साम्प्रतं व्रजं प्रति प्रतिष्ठस्व एतन्मध्ये च भवन्तौ पितरौ मम प्रियसुहृदश्च मद्विरहदुःखलिखितमेतद्द्वयं नैवान्यथा भवितुमर्हत्येवार्त्ता यदा यदा मां द्रष्टुं किमपि क्रीडयितुं भोजयितुमीहिष्यन्ते तदा तदा भवद्भिश्चक्षूंषि मुद्रयितव्यानि यथाहमाविर्भूय सर्वानेव दवथून् क्षपुष्पीकृत्य सर्वानेव मनोरथान् सम्पादयिष्यामीति प्रतिजाने किलाहमत्रार्थे मत्प्रियसखा हृषीकाटवीदावसन्तप्तचरमात्राः प्रमाणीकर्त्तव्या इति ततश्च व्रजराजः स्वपुत्रसुखतात्पर्यपर्य्यालोचकचेताः भद्रं भद्रमिति सर्वान् वसुदेवादीनुक्त्वा प्रबोधिता विरतरुदद्बन्धुताकस्तैर्दत्तं पारिबर्हमादाय पद्माभिस्तत्सङ्गप्रस्थापितया महासेनया यापितो ययौ अत्र कामैरिति पूर्य्यमाण इति पदद्वयान्यथानुपपत्तेः खल्वेतावद्व्याख्यानं प्रपञ्चितं कृष्णो वसुदेवदेवक्योरेव पुत्र इति ब्रह्मणापि सपुत्रपौत्रेणापि सशपथमुक्तेऽपि प्रतीतिलेशमप्यकुर्वतोः व्रजेश्वरयोः स्वाङ्गुलिस्पृष्टमात्रकृष्णचिबुकलब्धमहासुखसम्पत्तिस्मृतिमात्रन्यक्कृतप्राकृताप्राकृतसर्वसम्पदोस्तयोः किं वसुदेवादिदत्तैः पराद्ध्यांभरणक्षौमैर्मानार्घ्यैपरिच्छदैः कामपूरणं सम्भवेत् यदि वा कामपूरणं भवेदेवेति प्रौढिस्तत्र सव्रजः सहबान्धवः इति विशेषणद्वयोपन्यासात्र केवलं सस्त्रीकस्य नन्दस्यैव अपितु गोपीनां गोपानां सर्वेषां कृष्णप्रियसखानाञ्च ततश्च कृष्णस्य पिता नन्दः प्रेयस्यो गोप्यश्च सखायो गोपाश्च प्राप्तैर्बहुमूल्याभरणवस्त्ररत्नादिभिः पूर्णमनोरथीभूय व्रजं ययुरित्येवं व्याख्येयं तदा व्रजस्थानां सर्वेषां प्रेमवत्त्वमपगतमेव भक्तिरसामृतसिन्धुधृतप्रेमलक्षणे अनन्यममतेत्युक्तेरित्यवधेयम् ॥ ६७—७१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
चतुर्युक्ताशीतितमो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यापितः प्रस्थापितः ॥ ६८—७० ॥
यदेव महोत्सवं वसुदेवयज्ञोत्सवम् ॥७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुरशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८४ ॥

भाषा टीका।

अनन्तर अमोल आभूषण नानाप्रकार के अमोल वस्तुओं से व्रज सहित बन्धुजन नन्द जी की पूर्तिकर ॥ ६७ ॥

वसुदेव उग्रसेन कृष्ण बलदेवजी उद्धवजी आदि ने दीए भए दाइजे को लेकर वसुदेव जी आदि ने नन्दजी को विदा किया ॥ ६८ ॥

अनन्तर श्रीकृष्ण के चरणारविन्द में लगाए भए मनको निवृत्त करनेको असमर्थ होकर नन्दजी गोप लोग गोपीजन मथुरा को चले गए ॥ ६९ ॥

सब बन्धुओं के जाने पर श्रीकृष्ण हि जिनके इष्ट देव हैं एतादृश यादव लोग समीप में आई भई वर्षाऋतु को देख कर फिर द्वारका को चले गए ॥ ७० ॥

द्वारका में जायकर यादव लोग तीर्थयात्रा में वसुदेव जी का जो यज्ञ महोत्सव भया और सुहृद साथियों का जो दर्शनादिक भया उस को द्वारका वासिजनों के अर्थ वर्णन करते भए ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें चौरासीके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ।

श्रीबादरायणिरुवाच ।

अथैकदाऽऽत्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
वसुदेवोऽभिनन्द्याह प्रीत्या सङ्कर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥
मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविस्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिन् सङ्कर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात् प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यथा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चाशीतितमे रामकृष्णौ सम्प्रार्थितौ सुतौ ।
पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृतान् पुत्रानयच्छताम् ॥
नन्दयित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहून् ।
तत्त्वज्ञानं ततः पित्रोरादिशन्मृतसूनुभिः ॥

॥ १ ॥

धाम प्रभावस्तत्सूचकम् जातविस्रम्भः उत्पन्नविश्वासः परिभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥

अस्य विश्वस्य यत्साक्षात्स्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ नाम परौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ च साक्षाद्वां युवामिति जाने ॥ ३ ॥

नन्विदं विश्वमनेकैः कारकैर्जायमानं कुतः प्रधानपुरुषात्मकं कुतस्तरामावयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वं तत्राऽऽह· यत्रेति । यत्राधिकरणे येन कर्त्रा करणेन च यतः अपादानात् यस्य सम्बन्धेन षष्ठ्यर्थस्याकारकत्वेऽपि निमित्ततोक्ता यस्मै सम्प्रदानाय यद्यदिति प्रयोज्यकर्तृकर्मकारके दर्शिते ननु तयोर्नास्ति भेदः यथोक्तम्—

"करोति क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।
भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते" ॥

तथा—

करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः ।
भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते" ॥

इति च । सत्यम् तथाप्यवस्थाभेदेन भेदो विवक्षितः दृश्यते चावस्थाभेदः तण्डुलानोदनं पचति मृदं घटं करोतीति तदेवं सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः यथेति यदेति च क्रियाविशेषणभूतानामन्येषाञ्चाव्ययानामर्थाः स्यादिति क्रियापदार्थोपलक्षणम् एवं सर्वं प्रपञ्चमनूद्य तत्कारणस्य भगवद्रूपतां विधत्ते इदं साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरो भगवांस्त्वमेव साक्षादिति तयोरैक्यमभिप्रेत्यैकवचनम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमैश्वर्य्यज्ञानपितृभावामिश्रप्रेम्णा श्रीवसुदेवेन मुनिवाक्योद्दीपितैश्वर्य्यज्ञानेन ताः सह श्रीभगवतस्तज्ज्ञानगोष्ठीमयो यः कादाचित्को लीलाविशेषस्तमथ प्रस्तौति—अथेति । लब्धमन्युपदेशविशेषकुरुक्षेत्रयात्रान्तरम् एकदा क्वचित्प्रातर्नित्यवन्दनसमये यत आत्मजौ ताभ्यां तेन च तथाप्यपरित्याज्यतद्भावो अतः कृतेति च अत एवाभिनन्द्य आशीर्भिः प्रीणयित्वाऽऽह तत्र प्रीत्येति साक्षात्परमेश्वरयोरप्यनयोर्मत्पुत्रत्वेनोदय इत्यन्तःसन्तोषेणेत्यर्थः । अत एवाग्रे तत्खण्डनभङ्गिरपि तत्सन्तोषगर्भैव ज्ञेया सङ्कर्षणाच्युताविति तादृशैश्वर्य्ये तादृशप्रीतिविधायित्वेचाविश्लिष्टौ ॥ १ ॥

तदानीं त्वैश्वर्य्यज्ञानप्राबल्ये सूचितमेव कारणं व्यञ्जयन् पुनरुक्तपोषन्यायेनाह—मुनीनामिति । स इति "विदितोऽपि भवान् साक्षात्' इत्यादौ पूर्वत एव तादृशज्ञानः मुहुश्च तद्वीर्यैर्जातविस्रम्भः सम्प्रति च मुनीनां वचस्तादृशं श्रुत्वा परिभाष्य कृष्णेत्यादिना सम्बोध्य ॥ २ ॥

तथैवाह—कृष्ण । हे स्वयं भगवन् ! वप्सा तद्वाक्यार्थ अतो हे महायोगिन् ! सर्वव्यापक ! योगमायाप्रभावनित्याश्रय ! तथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

हे सङ्कर्षण ! द्वितीयनिजव्यूहत्वाच्छ्रीकृष्णेन सङ्कृष्यते छायेवाप्रकटायां प्रकटायामपि लीलायां निजसहचरः क्रियते यः हे तथाभूत ! अत एव हे सनातन ! तथैव नित्यसिद्ध ! वां युवां जाने निश्चित्य जानामि कीदृशं यथा स्यात्तथा जानीषे तत्राह यत् युवामस्य विश्वस्य यथाक्रमं प्रधानपुरुषौ स्थः तत्र प्रधानं सर्वतः श्रेष्ठं प्रकृत्युपाध्यतीतं श्रीभगवद्रूपं पुरुषश्च प्रकृतीक्षणकर्त्ता तदंशः यथोक्तं तृतीये "भगवानेक आसेदमग्र आत्मनां विभुः" इत्युपक्रम्य—

"कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः।
पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य्यमाधत्त वीर्य्यवान्" ॥

तथा तत्रापि साक्षात्परौ सर्वमूलस्वरूपश्रीकृष्णादिरूपत्वेन स्वयं भगवदादिस्वरूपौ अन्यत्तैः तत्र साक्षादित्यस्योभयत्र योजनमर्थवशात् ॥ ३ ॥

सर्वमूलस्वरूपत्वमेव दर्शयन् सङ्कर्षणस्यापि श्रीकृष्णेऽन्तर्भावमभ्युपगच्छंस्तमेव स्तौति त्रिभिः—यत्रेति । इदं स्वरूपाख्यतटस्थाख्यबहिरङ्गाख्यशक्तिमयं वैकुण्ठजीवजगदाख्यं वैभवं यत्र स्याद्येन स्यादित्यादि योजयित्वा स भगवान् श्रीकृष्णलक्षणस्त्वमेव साक्षात् स्वयमनन्याश्रयितया पूर्वोक्तप्रधानपुरुषयोरपि ईश्वरो मूलस्वरूपत्वादाश्रय इति योज्यं यत्रेत्यादिभिः स्वरूपसिद्धाधारशक्त्याद्यशेषशक्तिपरमाश्रयत्वव्यक्तेरिति भावः । तत्र यस्येति इदन्तानिर्दिष्टवस्तुनैव सम्बन्धो विवक्षितः तत्सम्बन्धं विना तस्य खपुष्पादितुल्यत्वं स्यादिति निमित्तत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वाविवक्षया कारकत्वाभावश्च यस्मा इति तल्लीलोपयोगित्वात् यद्यदित्युपादानोपादेयशक्त्योस्तदात्मकत्वात्तदभेदेन निर्देशः यथा यदेति प्रकारकालशक्त्योरपि येनैव प्रकाररूपेण यस्मिन्नेव कालरूप इति, अन्यत्तैः । तत्र कारिकार्थः कर्मैव किं तत्राह भवतीति भवतेरर्थस्य कर्त्ता यो मृद्घटादिः स एव करोतेः कर्म जायते मृदेव घटो जायते मृदेव घटो भवति तं भावयतीति णिजन्तभवतेरेकपर्य्यायेण करोत्यर्थेन तद्व्याप्तेः एवं यस्य कर्मत्वं साधितं तस्यैव प्रयोज्यत्वं साधयति तथेति भावितुर्मृद्घटादेः तथापीति पूर्वावस्थाया मृदादेः प्रयोज्यत्वमुत्तरावस्थायाः घटादेः कर्मत्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥

अस्य प्रधानपुरुषौ अव्यक्तपुरुषौ ॥ ३ ॥

यत्र इति सप्तविभक्त्यर्थाः यथा यदा प्रकारः कालश्च त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कदाचिद्वसुदेवदेवक्यावेदितयाथात्म्यस्य भगवतः प्रेताग्रजादानात्मकं चेष्टितमनुवर्णयति-अथेत्यादि पञ्चाशीतितमेन । कृतं पादाभिवन्दनं याभ्यां तौ रामकृष्णावभिनन्द्य प्राह ॥१॥

किञ्च, मुनीनामिति । स वसुदेवः पुत्रयोः प्रभावसूचकं मुनीनां वचः 'वसुदेवभवान्नूनं भक्त्या परमया' इत्याद्युक्तं वचःस्मृत्वा तथा तयोः रामकृष्णयोर्वीर्यैर्जातो विस्रम्भो, जगदीश्वरत्वविषयाविश्वासो यस्य सः परिभाष्य सम्बोध्य अभाषत ॥ २ ॥

तदेवाह—कृष्णेति । प्राकृतावावां किमित्येवं सम्बोधयासि इत्यत आह—जान इति । वामिति "युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वां नौ" इति (८-१-२०) इति वामादेशे सति रूपं यद्यस्मादस्य जगतः साक्षात्प्रधानपुरुषौ कारणभूतौ प्रकृतिपुरुषौ परौ ताभ्यां विलक्षणौ च वां युवां जाने कार्यावस्थचिदचिदात्मकस्यास्य जगतः कारणावस्थौ प्रधानपुरुषौ प्रकृतिपुरुषशरीरकौ अत एव तदात्मभूतौ तद्विलक्षणौ पुरुषौ जाने इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जगतस्तत्कार्यत्वं प्रतिज्ञातं ननु जगत्कार्य्यं चेत्कारकषट्कसाध्यं कस्यचित्सम्बन्धि केनचित्प्रकारेण युक्तं कालसहचरितं चेति कथं मदेककार्यमित्यत आह—यत्रेति । कारकषट्कसम्बन्धिप्रकारकालानां त्वच्छरीरत्वेन त्वदात्मकत्वात् कृत्स्नं जगत्त्वत्कार्यमेवेत्यभिप्रायः यत्राधिकरणे येन कर्त्रा यतः उपादानात् यस्य सम्बन्धिनः यस्मै सम्प्रदानाय यत्प्रयोजकं कर्तृ यदा यस्मिन् काले यथा यः प्रकारः एवं कारकषट्कादीनां निर्देशः यथा स्यादित्येतदिदं विश्वमधिकरणादिकं सर्वं साक्षात् प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरो भगवांस्त्वमेवेति सम्बन्धः स्यादित्यस्य यत्र स्यात् येन स्यादित्येवं प्रत्येकं सम्बन्धः । वक्ष्यमाणकान्त्यादिसामानाधिकरण्योपयुक्तत्वेनैतत्प्रपञ्चयति हे अधोक्षज ! आत्मन् आत्मनि आत्मना सृष्टम् अनेनाधिकरणान्तरकर्त्रन्तरव्युदासः नानाविधं देवनरपशुपादप—भिन्नमेतत्जगदात्मना स्वशरीरभूतेन जीवेनानुप्रविश्य रक्षणोपयुक्तमनुप्रवेशं कृत्वा प्राणः प्राणशरीरको जीवस्तच्छरीरकश्चैवसन्नजः प्राणजीवगतदोषास्पृष्टो बिभर्षि प्राणशरीरकत्वं जीवशरीरकत्वं च श्रूयते "मनोमयः प्राणशरीरनेता" "यस्यात्मा शरीरम्" इति ॥ ४—५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १--११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १---५९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं निरोधः सर्वेषां भगवत्कृत ईरितः ।
स किं साक्षात्सर्वयुक्त्या भगवानन्यथापि वा ॥
अन्यथाचेत्कृतोऽप्येष निरोधो निष्फलो भवेत् ।
तस्मात् कृष्णस्य सर्वोक्त्या भगवत्त्वं तु साध्यते ॥
अतोऽग्रे भगवान् व्यासः षडध्यायीं चकार ह ।
ऐश्वर्यादिप्रसिद्ध्यर्थं सम्यगित्यमेव हि ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रादौ भगवद्भावसिद्ध्यर्थं युक्तिपूर्वकम् ।
ऐश्वर्यादीन् षडर्थान् हि षडध्याय्यां निरूप्यते ।
षट्त्रिंशे तु तथाऽध्याये कृष्णस्यैश्वर्यलक्षणः ॥
अलौकिको लौकिकश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ।
निरूप्यते यतः पित्रोरैश्वर्यं द्वन्द्वतं भवेत् ॥
अनुभावात्पुरैश्वर्यं तयोर्हृदयसंहितम् ।
येन स्तुतिः कृता ताभ्यां कृष्णवाक्यात्सु निर्णयः ॥
तीर्थयज्ञसवृत्त्या हि शुद्धान्तःकरणो भवेत् ।
ततः कृष्णगुणज्ञाने तस्येच्छाऽभूदितीर्यते ॥
तथैव देवकी देवी ज्ञात्वा माहात्म्यमुत्तमम् ।
ऐश्वर्यस्य परीक्षार्थं पुत्राहृतिमुवाच ह ॥

एवमेतावद्भिरध्यायैस्त्रिविधानां निरोधो निरूपितः अथ भगवतः षड्गुणाः षड्भिरध्यायैर्निरूप्यन्ते क्रमेण ऐश्वर्यं लोकवेदातिशायि स ईश्वरः यः अलौकिकं करोति यो वा वेदस्याप्यशक्यं करोति सोऽत्र निरूप्यते पित्रोः पुत्रत्वं व्याप-यित्वैव ज्ञानोपदेशं यत्करोति यच्चाप्यखण्डं तथा बाल्ये मृतानां कालेन परमाणुसात्कृतानां पुनः कालमुल्लङ्घ्य यथास्थानं प्रापयित्वा तत्समानयनं ततोपि स्वपदप्रापणमपि एवं वेद-कालोल्लङ्घनं न पुरुषोत्तमादन्यस्य शक्यं फलप्रकरणस्य सन्नि-धान एव गतत्वात् पित्रोरभिमतश्च करोति अध्यायसङ्गतिः कथायाः पौर्वापर्यं नाभिलषितमिति भिन्नप्रक्रमेणारभते अथेति एकदा प्रसन्नसमये स्वयमेवात्मजौ प्राप्तौ लालनसमये ततः कृतपादाभिवन्दनौ जातौ ततो वसुदेवोपि तत्कृतमभि-नन्द्य लौकिकप्रीतियुक्त एव ज्ञानार्थमुवाच सङ्कर्षणमच्युतञ्च सर्वमेतत् ज्ञाने पूर्वाङ्गं श्रुतिविरुद्धं स्वयं गुरोर्गृहं गत्वा नम-स्कारानन्तरं गुरुणाभिनन्दितः ॥ १ ॥

एकं स्तौतीति मर्यादा तत्रापि पूर्वं तत्कामनया तदर्थं न प्रवृत्तः किन्तु प्रासङ्गिकस्मरणेन तथा कृतवानित्याह— मुनीनां तद्वचः स्मृत्वेति । तस्यानुभूतिः कालेनेत्यादि मुनि-वाक्यं तस्य चाकस्मात् स्मरणं तच्च पुत्रयोर्धाम तेजः स्वरूपं वा सूचयति केवलवाक्यं स्मृतं वा चेत् ज्ञानं वा न जनयेत् तदापि न काचिच्चिन्ता किञ्च सम्वादोस्य प्रामाण्य-मवधृतमित्याह—तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भ इति । गोवर्द्धनोद्धरणादीनि वीर्याणि तैर्जातो विश्वासः ऋषिवाक्ये यस्य ततः हे कृष्ण ! हे रामेत्युक्त्वा अभ्यभाषत स्तुतिं कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

स्तोत्रं चक्रे ऽष्टादशभिः सर्वविद्यानिरूपकैः ।
शरणागतिपर्यन्तमुभयोरात्मनस्तथा ।
स्वरूपमाह सर्वासां विद्यानामभिवाञ्छितम् ॥

आदौ जगत्कारणत्वमाह—कृष्णकृष्णेति । आदरे वीप्सा महा-योगिन्निति महानपि ज्ञातुमशक्य इत्यत्र हेतुरुक्तः सङ्कर्ष-णस्य नाममात्रेण सम्बोधनमुक्त्वा तदर्थापरिज्ञानात् तत्स्वरूप-माह—सनातनेति । अनेन नित्यार्थवाचकत्वमेव तस्यापि वक्तव्य-मिति निरूपितं सम्यक् कर्षणात्मकत्वं प्रकृतेरिति तं प्रकृति-देवतां मन्यते अत आह जाने वामिति अस्य जगतः साक्षात् सम्पूर्णस्य कार्यकारणादभेदोपचारेण तथात्वं वारयति उभयोः प्रधानपुरुषत्वम् उपचारादङ्गीकारत्वं वारयति परावितिं अक्षरा-दुत्पन्नौ मूलभूतावित्यर्थः ॥ ३ ॥

जगत्कारणत्वमुक्त्वा जगद्रूपतामाह—यत्रेति । लोके षट्-कारणानां प्रकारसहितसर्वविभक्तीनां यावान् वाच्योर्थः स सर्वोपि भगवानेव तत्कारणं प्रधानपुरुषौ च तस्यापि कारण-मीश्वरः कालः तयोरपि नियन्ता पुरुषोत्तम एवेति कृष्ण एवोक्तः उभयोरेकत्वेन मूलमेव सर्वं भवतीति च एतादृशौ भगवांस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चाशीतितमे पित्रोर्हरेश्च ज्ञानगीस्स्तुतिः ।
मातुः पुत्रानानयन् स बलिना सबलः स्तुतः ॥

॥ १-२ ॥

अस्य विश्वस्य कारणीभूतौ यत् यौ प्रधानपुरुषौ परौ तयोरपि श्रेष्ठौ परमेश्वरौ वाम् अहं जाने यद्वा प्रधानीभूतौ परमेश्वरौ पुरुषौ वासुदेवसङ्कर्षणौ ॥ ३ ॥

कार्य्यभूतमिदं विश्वमपि त्वमेव भवसीति द्वयोरैक्या-देकवचनप्रयोगेणाह—यत् घटपटादिकं वस्तु यत्र देशे स्यात् येन कारणेन यतोऽपादानात् यस्य सम्बन्धे यस्मै देयं यद्देयं यथा येन प्रकारेण यदा यस्मिन् काले स्यात् तदिदं सर्वं भगवानेव भगवत्कार्य्यमित्यर्थः । कीदृशः साक्षात् प्रधानपुरुषयोरपीश्वरः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीवसुदेवकृतं भगवत्स्तवं श्रीदेवकीवचनासम्मृतबालानयना-दिकं भगवच्चेष्टितं च वर्णयति—अथेति पञ्चाशीतितमेन ॥ १ ॥

धामसूचकम् स्वरूपज्ञापकम् ॥ २ ॥

विश्वकारणं परं धाम ततःपरं न किमपि वस्तु तद्द्यो-तकं मुनीनां वाक्यमवधार्य विश्वकारणं ससङ्कर्षणं श्रीकृष्णं कृष्णकृष्णेत्यादिना संस्तूय युवां न नः सुतौ किन्तु भूभारहर-णाय साक्षात्परमेश्वराववतीर्णाविति विज्ञाप्य "तत्ते गतोस्म्यरण मद्य पदारविन्दम्" इति श्रीकृष्णचरणं शरणं व्रजति. यत् यो अस्य विश्वस्य परौ कारणभूतौ तौ वां युवां जाने प्रधानौ च तौ पुरुषौ प्रधानपुरुषौ ॥ ३ ॥

अथ बलं तदवतारभूतं तस्मिन्नन्तर्भाव्य तमेव जगद्धेतुं श्रीकृष्णं सर्वात्मतया वर्णयति—यत्रेति । यदा यत्र यथा येन प्रकारेण यत् प्रयोक्तृत्वं यत्र यस्मिन् अधिकारेण येन कर्त्रा करणेन च यतोऽपादानात् यस्य सम्बन्धेन यस्मै सम्प्रदानाय तत्तत्साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णः स्यात् ननु सर्वस्य जडा-जडस्य कथमैक्यमत्राह—प्रधानपुरुषेश्वरौ इति । प्रधानं प्रकृतिः भगवच्छक्तिः तस्याजडत्वविकारित्वादयो धर्माः पुरुषो जीवः भगवदंशः तस्य सुखदुःखभोक्तृत्वादयो धर्माः तयोरीश्वरः सर्वेश्वरत्वसर्वदोषास्पृष्टस्वरूपत्वसर्वकारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्व-सच्चिदानन्दत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयः स्वरूपेण सर्वजडाजड-विलक्षण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज।
आत्मनाऽनुप्रविश्यात्मन् प्राणो जीवो बिभर्ष्यज॥ ५॥
प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम्॥ ६॥
कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम्।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान्॥ ७॥
(१)तर्पणं प्राणनमपां देव त्वं ताश्च तद्रसः।
ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर॥ ८॥

भाषाटीका।

श्रीवादरायणिरुवाच।

द्वारका जाने के अनन्तर श्रीकृष्ण बलदेवजी दोनों पुत्र एक समय में वसुदेवजी के पास गए उनोंने वसुदेव जी के चरणों में प्रणाम किया आशीर्वाद कर दोनोन को प्रसन्न कर के प्रेम के साथ उनके प्रति बोले॥ १॥

पुत्रों के वैभव जनाने वारा ऋषियों के वचन श्रवण कर उन के अलौकिक चरित्रोंसे उत्पन्न विश्वास वारे वसुदेवजी हे कृष्ण! हेराम इस प्रकार उनको सम्मुख कर उन के प्रति बोले॥ २॥

हे कृष्ण! हे कृष्ण!! महायोगिन्! हे सङ्कर्षण! हे सनातन! जोकि इस जगत के कारणरूप जीव समूह तथा माया वे दोनों साक्षात् आपके शरीर हैं इसी कारण जैसे शरीर से जीवात्मा है तैसे हि आपके शरीर जीव माया से आप परे हैं उन दोनोंके आप नियन्ता हो इस प्रकार मैं आपको जानता हूं॥ ३॥

जिस आधार में यह जगत् होता है जिस कर्त्ता से तथा साधन से यह जगत् होता है जिस पदार्थ से यह होता है जिस स्वामी का यह विश्व है तथा जिसके विहार के अर्थ यह बना है प्रेरणा से जो कार्य्य कर्त्ता तथा होने वारा कर्म और जिस काल में जिस प्रकार से होता हे वह सव जीव माया के ईश्वर निरवधिक ज्ञानादि कल्याण गुण सम्पन्न आप हि हो अर्थात विचित्र नाना प्रकार का यह जगत् आपका शरीर है॥ ४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किञ्च धारणपोषणकर्त्ताऽपि त्वमेवेत्याह-एतदिति। हे आत्मन्! प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिश्च सन् त्वमेव बिभर्षि॥ ५॥

ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वावगमात्कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य प्राणादिशक्तयोऽपि तस्यैवेत्याह—प्राणादीनामिति। प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमकारणस्येश्वरस्यैव कुतः पारतन्त्र्याद् यथा वेधशक्तिर्न बाणस्यापितु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः। ननु भगवतः प्राणादिवर्गस्य च स्वातन्त्र्यमेव किं न स्यादत आह-वैसादृश्याद् द्वयोरिति। चेतनाचेतनत्वेन विसदृशत्वाद्द्वयोः अचेतनप्राणादिवर्गस्य चेतनपारतन्त्र्यमेव युक्तमित्यर्थः। यद्वा प्राणादिषु द्वयोर्द्वयोरेव तावद्विसदृशत्वं विरुद्धक्रियाकारित्वातिकिम्पुनर्बहूनां तस्मादेकेन सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽधिष्ठितानामेव विशिष्टकार्यारम्भकत्वं युक्तं न स्वतन्त्राणामिति तथाचोक्तम्—

"यदैते सङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः।
यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम॥
तदा संहत्य चान्योऽन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः" इति

तथा "नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम्" इत्यादि। ननु प्राणादीनां क्रियाकारित्वं शक्त्यभावे कुतः स्यादत आह—चेष्टैव चेष्टतामिति। चेष्टमानानामेषां चेष्टैव ननु शक्तिः यथा वायोः शक्त्या तृणादीनां चलनं यथा वा पुरुषस्य शक्त्या शराणां वेग इति॥ ६॥

पारतन्त्र्यमेव प्रपञ्चयति। कान्तिरिति पञ्चभिः। चन्द्रस्य कान्तिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभा ऋक्षविद्युतां सत्ता स्फुरणमात्रेण सत्त्वम् अर्थतो वस्तुतो भवान् तथाच श्रुतिः "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति। स्मृतिश्च—

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्"॥ इति

भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गन्धश्च भवान् तवैव शक्तिरित्यर्थः॥ ७॥

किञ्च, हे देव! अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं जीवनहेतुत्वं तां आपश्च तासां रसश्च त्वमेव किञ्च वायोरोजः सह आदि तवैव शक्तिः॥८॥

(१) तर्पणं जीवनं चासां क्लेदनं तादच तद्रसः॥ इति वीर० पाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वार्थमेव प्रतिपादयति-एतदिति । तत्रास्मिन् आत्मनीत्यनेन यत्रेति आत्मेत्यनेन येनेति आत्मसृष्टमित्यनेन यत इति यस्येति यद्यदिति च सृष्ट्यादिलीलत्वेन यस्मै इति प्राणो जीव इत्यनेन क्रियाज्ञानशक्त्याश्रयतासूचकेन यथेति तत्रैव क्रियाशक्तिविशेषकालशक्तित्वसूचनेन यदेदिति च अधोऽजेत्यनेन तत्रापि परमाश्रयत्वम् अज इत्यनेन स्वयं भगवत्त्वमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

विश्वसृजामिति । आदिशब्दात् वक्ष्यमाणा महाभूतादयः । पारतन्त्र्ये हेतुः द्वेषो वैसादृश्यादिति । अन्यत्तैर्व्याख्यातम् अत्र पारतन्त्र्यमित्यधिकं लेखकप्रमादिति स्वपक्षे अतस्तच्छक्तिः तत्कृपाप्रभावादेव सिद्ध्येन्न त्वन्यथा । त्वच्छक्त्यैव सर्वेषां सर्वशक्तेरित्याह-प्राणेति । विश्वसृजां ब्रह्मादीनामपि ये प्राणादयस्तेषाम् अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

शक्तीराह—कान्तिरिति पञ्चभिः । यदिति लिङ्गव्यत्ययेन सर्वैरपि योज्यं यश्चेन्द्रादीनां कान्त्यादयः ताः सर्वाभावेनैवेत्यन्वयः । तत्र भवानित्यादरात् अग्रतु त्वमिति भक्त्युद्रेकात् पुनश्च भवानिति तथैवेत्येतच्च भक्तिमङ्ग्यैवेति ज्ञेयम् । एवं तेजस्विनां त्वच्छक्तिहेतुत्वेनादौ तेजसः शक्तिरुक्ता तृतीयस्कन्धे कपिलदेवोक्तायाः पचनादितच्छक्तेरप्यत्रैव वीतभावो ज्ञेयः । एवमन्यत्रापि । अधुना भूमेः शक्तिं चरमादौ भौमत्वेनाद्रीणामाह-स्थैर्यं धारणशक्तिरित्यर्थः । एवमन्यत्रापि अर्थे-लोभवानिति शक्तिमनोः कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेण तेषां तत्तच्छक्तिस्त्वच्छक्त्यैवेत्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ ७ ॥

नन्वेक एवाहं कथं तत्तद्बहुरूपः तत्राह—देवेति । हे अनन्तधाभासमान ! एवमीश्वरे त्वयि तत्रैव विभूतयस्ता इति भावः । चेष्टा प्रयत्न गतिश्चलनमात्रम् अत्र तथेश्वरेति केवलगौडीयः पाठः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राणः प्राणशरीरकः जीवः जीवशरीरकः मनोमयः प्राणशरीरः "यस्यात्माशरीरम्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

विश्वसृष्टिहेतुभूतानां विश्वसृजां देवतानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमात्मनः शक्तयः तद्दत्ता इत्यर्थः । कुतः पारतन्त्र्यात् तेषां देवानां परमात्मपारतन्त्र्यात् वैसादृश्यात् अनन्यप्रतिनियतशक्तित्वेन वैधर्म्यात् अतस्तेषां तास्ताः शक्तयः परमात्माधीना इत्यर्थः । ह्ययोश्चेष्टैव चेष्टतां चेष्टमानानां देहिनां चेष्टा ह्ययोश्चेष्टा जीवपरयोश्चेष्टैव न केवलं जीव एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते किन्तु परमात्मानुमान्यः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥६॥

सत्ताशब्दः ऋक्षाणां विद्युतां च प्रकाशसत्तामाह—प्रवृत्तिः प्रवर्तनशीलः भूमिवर्ती गन्ध एव एतत्सर्वं भवान् त्वदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अपां तर्पणं लोकतृप्तिहेतुत्वं जीवनहेतुत्वं देवताधिष्ठितत्वं ताः आपः रसः माधुर्यं सर्वं भवान् त्वदधीनमित्यर्थः । वायोः ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणसामर्थ्यम् ईश्वरस्य तवैतत्सत्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतश्चिदचित्सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनमिति शिक्षा कृता अथ चिदचिदसाधारणधर्मसामानाधिकरण्यं तन्निर्वाहकत्वनिबन्धनमिति शिक्षयति—प्राणादीनामिति । विश्वसृजां विश्वशरीरसृष्टिहेतुभूतानां प्राणादीनाम् आदिशब्देन भूतपञ्चैकादशेन्द्रियमहदहङ्कारसङ्ग्रहः एतेर्हि विश्वसृष्टिः तेषां याः शक्तयः कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धधर्माः ताः परस्य परमात्मनः तवैव शक्तयः त्वन्निर्वाह्या एतेत्यर्थः कुतः पारतन्त्र्यात्तच्छक्त्याश्रयाणां प्राणादीनां पारतन्त्र्यस्याभावात् एवञ्च तच्छक्तीनां पारतन्त्र्यं किम्पुनर्न्यायसिद्धमिति भावः । ननु प्राणादीनां शक्तयः मिथः प्राणादिभिर्वाह्याः कुतो न स्युरित्यत आह—वैसादृश्यादिति । अन्योन्यप्रतिनियतशक्तित्वेन वैधर्म्याच्च मिथो निर्वाह्यतेत्यर्थः किमुताचेतनानां पारतन्त्र्यस्वभावतेति । यतश्चेतनस्यैव तत्स्वभावत्वादित्यभिप्रेत्याह—ह्ययोश्चेष्टैव चेष्टता मिति । चेष्टतां चेष्टमानानां देवानां चेष्टा ह्ययोश्चैव जीवपरयोश्चेष्टैव न केवलं जीव एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते अपितु परमात्मानुमान्यः प्रवर्तेत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्ववस्तुशक्तीनां तन्निर्वाह्यत्वनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमाह—कान्तिरित्यादिना । चन्द्रस्य कान्तिरग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभा ऋक्षाणां नक्षत्राणां विद्युतां च सत्ता प्रकाशसत्ता भूभृतां पर्वतानां यत्स्थैर्यं भूमिवृत्तिर्गन्धः यद्वा वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गन्धश्चेत्येतत्सर्वम् अर्थतः वस्तुतः भवान् त्वन्निर्वाह्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तर्पणमिति । अपां तर्पणं लोकतृप्तिहेतुत्वं जीवनं जीवनहेतुत्वं प्राणनमिति पाठे स एवार्थः क्लेदनमार्द्रीकरणं देवत्वमिति पाठे देवताधिष्ठितत्वं ता आपः तासां रसो माधुर्यं च सर्वभवान् त्वदधीनमित्यर्थः । या वायोः शक्तयः ओजःप्रभृतयः ताः ईश्वरस्त्वमेवेति पूर्ववत् तत्र ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारणसामर्थ्यं चेष्टा व्यापारः गतिर्गमनम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वरूपकारणत्वे निरूप्य उत्पत्तिं निरूप्य स्थितिं निरूपयति—एतन्नानाविधमिति । भिन्नाभिन्नब्रह्ममायाद्यनेकप्रकारम् आत्मनैव सृष्टं सर्वेष्वेव प्रकारेषु भगवानेव कर्ता अधोक्षजेति सर्वकर्तृत्वं तस्याज्ञातं बहिर्मुखैरिति निरूपितं ततः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इतिवदन्तः प्रविश्य प्रवेशो केवलमात्मनैव प्रविश्य पश्चात्तत्रानेकरूपो जात इत्याह-आदौ आत्मा तत्सर्वं व्याप्य स्थितः पश्चाज्जीवरूपेण प्राणरूपेण च जातः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्यपि सङ्गृहीतानि ताः सर्वत्यक्ष्यामवदिति श्रुत्यर्थो निरूपितः ततः सर्वमेव जगच्छरीरादिकमपि बिभर्ति धारकशक्तिमपि तत्रैव योजितवान् अन्तर्यामीवात्तदर्थमधिकः अविष्टः सर्वे श्रुत्युक्ताः प्रकाराः अत्र सङ्गृह्यन्ते एवं स्थितिमुक्त्वा तस्याधिदैविकमपि रूपमाह—प्राणादीनामिति प्राणादयः सर्वे स्वक्रियाशक्त्याविश्वमेव सृजन्ति कर्मेन्द्रियैरेव सर्वं सृज्यत इति विश्वसृक् प्रयोगः एतेषां याः शक्तयः परस्यैव आधिदैविकस्यैव नत्वाध्यात्मिकस्य आधिभौतिकस्य वा यथा आत्मप्रयत्न एव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रियाणां शरीरस्य च भवति नन्वेतेषां सहजाः शक्तयः कुतो नाङ्गीक्रियन्ते किमित्याधिदैविकमधिकं कल्प्यत इति शङ्कां परिहरति—पारतन्त्र्यादिति । एते आध्यात्मिकाः परतन्त्राः कथं स्वतन्त्रतया कार्यं करिष्यन्ति अन्यथा सर्वदैव कथं कार्यं न कुर्युः तस्माद्यदैव शक्त्याधानं तदैव कार्यं कुर्वन्ति नान्यदेति सर्ववस्तूनां वस्तुस्वरूपः आधिदैविकापरपर्यायः "चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः" इत्यादि श्रुतिवाच्यो भगवानेवेत्यर्थः नतु जीवोऽङ्गीकर्त्तव्यः वश्यामिति अन्तर्यामी जीवो वा स्वशक्त्याधानं करोतु किमन्तर्गडुनारूपान्तरेणेति चेत्तत्राह वैसादृश्यादिति । सर्ववस्तूनामात्मा विसदृशः चेतनत्वादन्येषां जडत्वात् यदि विसदृशोपि स्वशक्तिमादध्यात् अन्धादिषु श्रोत्रादिष्वपि चक्षुःशक्तिं कुतो नादध्यात् अतः प्रतिनियतपदार्थसिद्ध्यर्थं तत्तत्स्वभावापन्नम् अतिरिक्तमेव स्वरूपमङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । किञ्च यदेतदुक्तमाध्यात्मिकमाधिभौतिकञ्च ताभ्यामेव कार्यं सिद्ध्यत्विति तत्रोच्यते द्वयोरपि तयोश्चेष्टैव तृणादीनामेव नतु प्रेरकत्वं कर्तृत्वं वा सम्भवति कुत एतत् इत्याकाङ्क्षायां देहलीप्रदीपन्यायेन अग्रे अग्रे योजयित्वा निरूपयति चेष्टैव चेष्टतामिति चेष्टतां क्रियावतां चेष्टैव धर्मो भवितुमर्हति नतु प्रेरकत्वं कदाचिद्वा चेष्टाभावः तस्मादाधिदैविकरूपमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः—

> कर्त्ता सर्वप्रतिष्ठात्मा नानारूपस्तथापरः ।
> चतुर्द्धा वेदरक्षार्थं चतूरूपो निरूपितः ॥

॥ ५—६ ॥

विभूतिरूपं निरूपयति—कान्तिस्तेजइति । सर्ववस्तुषु या कान्तिः सौन्दर्यं तेजः दीप्तिः मण्यादिष्विव प्रभा परप्रकाशिका सत्ता वस्तुस्थितिः यद्यप्येतच्चतुष्टयं सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवानेव तथापि तद्धर्मा येषु प्रसिद्धास्तान् गणयति कान्तिश्चन्द्रे तेजः सूर्ये प्रभा अग्नौ ऋक्षाणाञ्च विद्युतां सत्ता यथा भगवद्व्यतिरेकेण विद्युतां न क्वापि स्थितिः एवमेतेषामपि भगवानेव कान्त्यादिकं नान्यथेत्यर्थः धर्मरूपोयं निरूपितः सोपि भगवानिति ज्ञापयितुं षड्वर्गपूर्त्यर्थम्पुनर्द्वेधीवाह यद्भूभृतां स्थैर्यं यच्च भूमेर्गन्धः तदुभयमपि त्वमेव तत्र सर्वत्र हेतुः अर्थत इति कार्यतः सुखादिकार्याणि जनयन्ति यदि सुखजनकत्वं धर्मिणि स्यात् तदा धर्माणामपि स्यात् कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्त इति यत्सामर्थ्यं धर्मिणो नास्ति तद्धर्माणां युक्तिबाधितमपि अथापि धर्मेषु कार्यातिशयो दृश्यते तेन ज्ञायन्ते ते धर्मा भगवद्रूपा इति एवं कार्येष्वपि कारणातिरिक्तसामर्थ्यं यत्र दृश्यते तद्भगवानेति ज्ञातव्यम् अनेन तेजोभूम्योः धर्माः भगवद्रूपा निरूपिताः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गादन्येषामपि महाभूतानां धर्मा भगवद्रूपा इति निरूपयति तत्र प्रथमं जलस्याह—तर्पणमिति । यदकस्मात् पीते जले काचित्तृप्तिर्जायते सा तृप्तिर्न जलस्य अन्यथा जलस्य शोषो न भवेत् प्राणानामप्याप्यायनं जायते तिष्ठति तेन प्राणाः एवं सति जले मग्नः पुरुषो न म्रियेत तस्मान्न जलस्य धर्मः प्राणनं किन्तु भगवानेव किञ्च जलस्य देवत्वं श्रूयते गङ्गादिषु "आपो वै सर्वादेवताः" इति श्रुतिश्च अन्यथा पापक्षयादिकजनकत्वं न स्यात् किञ्च ताश्चापः कूपादिभेदभिन्नाः तासां दृष्टादृष्टादिफलभेदा दृश्यन्ते तद्भगवत्त्वे वोत्पद्यन्ते किञ्च तद्रसोपि नानाविधः कथमेकविधाज्जालानादनेकविधो रसो भवति भूमावपि तत एव रस इति तत्रापीदं दूषणं वायोराह ओजइति ओज इन्द्रियाणां सामर्थ्यं सहोऽन्तःकरणस्य एतद्वायुकार्यमिति लोकः तथा सति वायुव्याप्तस्यैतदाधिक्यं भवेत् तस्माद्वायुधर्मत्वेन प्रसिद्धावपि भगवानेवेत्यर्थः । किञ्च या काचिच्चेष्टा तृणादिषु या वा जङ्गमानां गतिः सापि पूर्वोक्तन्यायेन भगवानेव वायोस्तवेति वायुरपि त्वमेवेत्युक्तं वायुभेदाश्च शतशः ईश्वरेति वायोः सूत्रात्मकत्वभावोपि भगवानेवेति निरूपितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्चास्य पोषणकर्तापि त्वमेवेत्याह—एतादिति । आत्मना अन्तर्यामिस्वरूपेणानुप्रविश्य हे आत्मन् ! प्राणः क्रियाशक्तिमयसूत्रतत्त्वरूपः जीवो ज्ञानशक्तिमयबुद्धितत्त्वरूपश्च सन् त्वमेव बिभर्षि प्राणबुद्धिकर्मज्ञानेन्द्रियरूपेण पुष्णासि ॥ ५ ॥

ननु, प्राणजीवावेव तत्तद्रूपौ विश्वपोष्टारौ प्रसिद्धौ न त्वहं तत्पोष्टा तत्राह प्राणादीनामिति स्वप्रभेदैर्बहुत्वादादिपदप्रयोगः विश्वसृजामिति न केवलं तयोर्विश्वपोष्टृत्वमेवापितु विश्वस्रष्टृत्वमपि प्रसिद्धमित्यर्थः । तेषां याः शक्तयस्ताः परस्य परमेश्वरस्यैव कुतः पारतन्त्र्यात् यथा वेधशक्तिर्न बाणस्य अपितु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः । ननु तयोः स्वाधिष्ठातृदैवतपारतन्त्र्यमस्तु परमेश्वरपारतन्त्र्यं कुतोऽवसितं तत्राह वै निश्चितं सादृश्यात् तदधिष्ठातृदेवतानामपि तत्तुल्यत्वात् यथैव प्राणजीवशब्दवाच्यानि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि जडानि तथैव तदधिष्ठातृदेवतान्यपि जडानीत्यर्थः । तनश्चेश्वरस्य चिदात्मकत्वात्तयोस्तदधिष्ठातृदेवतानां च जडात्मकत्वाज्जडानां च चेतनपारतन्त्र्यदर्शनात्ताः शक्तयः परमेश्वरस्यैवेत्यन्वयः । ननु प्राणादीनां शक्त्यभावे कुतः क्रियाकारित्वं स्यादत आह द्वयोः प्राणजीवयोः तयोश्चेष्टैव चेष्टतां स्यादिति यावत् चेष्टमानानां प्राणबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां चेष्टैव केवलं नतु शक्तिः यथा पुरुषस्य शक्त्या शरादीनां वेग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मात् वस्तुमात्राणां या याः शक्तयस्तास्तवैवेति प्रदर्शयति—कान्तिरिति । तत्र कान्तिः कमनीयता चन्द्रर्क्षविद्युतां प्रसिद्धैव अग्न्यर्कयोश्च शीतकाले अर्कस्योदयास्तसमयेऽपि तेजः स्पर्शाशक्यत्वलक्षणं सर्वेषामेव प्रभा अतिदूरस्थः प्रकाशः सत्ता च चन्द्रादीनाम् अर्थतो वस्तुतो भवान् तथाच श्रुतिः "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभान्ति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति । स्मृतिश्च—

> "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
> यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥"

इति । यादिति लिङ्गविपरिणामेन सर्वत्र योज्यं भूमेर्वृत्तिः प्राणानामाधारत्वेन वर्त्तनं गन्धश्च भवान् तथैव शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।
नादो वर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥
इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं बहुना वस्तुधर्मा वस्तूनि च त्वमेवेत्याह—तर्पण-मिति चतुर्भिः। हे देव! अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तद्रसश्च त्वमेव वायोरोजस्सह आदिकं तवैव शक्तिः ॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मना अन्तर्यामिरूपेणानुप्रविश्य प्राणः करणरूपः जीवः स्वांशभूतः कर्त्ता च तद्रूपस्त्वं एतद्विश्वं बिभर्षि, अन्तर्यामि-स्वरूपेण प्रेरकतया प्राणादिजडरूपेण करणतया जीवाख्येन अंशरूपेण कर्तृभोक्तृत्वादिना विश्वं पुष्णासीत्यर्थः ॥ ५॥

अत्र निरीश्वरा आहुः पुरुषः कर्ता भोक्ता करणकलापेन कर्माणि कुरुते नेश्वरः प्रेरको कश्चिदिति तान् निरीश्वरान् मन्दान् "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्" 'स कारयति पुण्य-मथापि पापं' यदासीत्तदधीनमेवासीत् —

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥"

इत्यादिशास्त्रबलेन निराकरोति प्राणादीनामिति प्राणादीनां प्राणाः इन्द्रियाणि तदादीनाम् विश्वसृजां ब्रह्मादिजीवानां च याः शक्तयः ताः परस्य परमात्मनः तत्र हेतुमाह—द्वयोः करणकर्त्रोः पारतन्त्र्यात् परमेश्वराय तत्त्वात् पारतन्त्र्येपि हेतुः वैसादृश्यादिति यदा क्वचित् कर्तर्य्यवहितेपि करणमनवहितं भवति क्वचित्करणेऽवहिते कर्ता ऽनवहितो भवति एवं द्वयोर्वैसादृश्यात्पारतन्त्र्यसिद्धिरित्यर्थः । अतः चेष्टतां श्वासाधारणचेष्टां कुर्वतां करणानां कर्तृणां च चेष्टा-परस्यैवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

एवं चन्द्रादीनां कान्त्यादयो धर्मास्तवैव शक्तय इत्याह— कान्तिरिति पञ्चभिः । चन्द्रस्य कान्तिः अग्नेस्तेजः अर्कस्य प्रभा ऋक्षविद्युतां सत्तास्फुरणमात्रेण सत्त्वम् भूभृतां भूध-राणां स्थैर्य्यम भूमेर्वृत्तिः गिरिसमुद्राद्याधारत्वेन वर्तनम् अर्थतस्तदुपादानत्वेन भवान् नहि उपादानकारणात्कार्यं सर्वथा भिन्नं भवतीत्यर्थः । अनेन न्यायेन चन्द्रादिरूपोपि भवानेव अर्थात् इत्यग्रेपि योज्यम् ॥ ७ ॥

किञ्च हे देव! अपां तर्पणं प्राणितृप्तिहेतुत्वं प्राणनं प्राणि-जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तासां रसश्च त्वमेव एवं वायोः ओजआदिवायुश्च त्वमेव ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

हे अधोक्षज ! अपने आधार में आप के सृजेभए इस नाना प्रकार के जगत् में निज शरीर जीव द्वारा प्रवेश कर के प्राण के तथा जीव के अन्तरात्मा होकर इस विश्वका धारण पोषण, आप हि करते हो, और इस व्यापार के करने पर भी आप निर्विकार रहते हो ॥ ५ ॥

विश्व के सृजने वारे प्राण तथा पञ्च भूत एकादश इन्द्रियें पञ्च तन्मात्रा ऽअहंकार महत्तत्व प्रधान इस प्रकार महत्तत्व समूह और इन तत्त्वन की जो२ शक्ति हैं वे सब आप के आधीन हैं, क्योंकि शक्ति वारे प्राणादिक जड परमात्मा के आधीन हैं तो उन की शक्ति स्वतः हि पर-मात्मा के आधीन हैं, और परम्पर में नियत शक्ति होने से प्राणादिकों का विरुद्ध स्वाभव हे इस कारण निज शक्तियों के निर्वाहक प्राणादिक नहीं हैं और केवल प्राणादिक अचेतनहीं परमात्मा के परतन्त्र नहीं हैं किन्तु जीव भी परमात्मा के परं तन्त्र हैं क्योंकि चेष्टा करने वारे शरीरों की चेष्टा जैसे जीव के आधीन हैं तैसे ही जीव की चेष्टा परमात्मा के आधीन हैं ॥ ६ ॥

चन्द्रमा की चाँदनी अग्नि का तेज सूर्य्य की प्रभा नक्षत्रों की तथा बिजलियों की सत्ता पर्वतों की जो स्थिरता सब का आधार होकर जो भूमि का वर्त्तना तथा भूमि का गन्ध यह सब तत्त्व करके आप ही की शक्ति हैं ॥७॥

प्राणियों को तृप्त करना तथा प्राण धारण कराना सब वस्तुओं को शुद्ध करना यह जल की शक्ति और उन का रस नाम गुण तथा वे स्वयं जल यह सब। आपके ही आधीन हैं और हे ईश्वर ! इन्द्रियों की शक्ति मन की शक्ति शरीर की शक्ति शरीर की चेष्टा तथा जड चेतन का गमन यह सब पवन की शक्ति आप के ही आधीन हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दिशामुपाधिकृताऽऽकाशप्रदेशानामवकाशो दिशश्च त्वम् खं सामान्याकाशस्तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं परावस्था वागित्यर्थः । नादः पश्यन्ती ओङ्कारो मध्यमा वर्णश्चाऽऽकृतीनां पादार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्पदम् वर्णपदाद्यात्मिका वैखरीच त्वामित्यर्थः ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिर्देवाश्चेन्द्रियाधिष्ठातारः

* इन्द्रियस्वामीन्द्रियाणाम ॥ इति वीर० पाठः ।

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।
वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥
नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरम् ॥
यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वम् अवबोधोऽध्यवसायशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसन्धानशक्तिः ॥ १० ॥

भूतानां कारणं भूतादिस्तामसोऽहङ्कारस्त्वमसि इन्द्रियाणां कारणं तैजसोराजसोऽहङ्कारस्त्वं विविधमधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेन विकल्प्यन्त इति विकल्पा देवा स्तेषां कारणं वैकारिकः सात्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् अनुशायिनां जीवानां संसारकारणं प्रधानं त्वम् ॥ ११ ॥

अपिच नश्वरेषु नाशशीलेष्विहैतेषु भावेषु यदनश्वरमवशिष्यमाणं रूपं तत्त्वमसि द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुण्डलादिषु नश्वरेषु च द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरं यथा तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आश्रयश्च त्वमित्यन्वयः । अयमेव हेतुः सर्वत्र ॥ ९ ॥

जीवस्य जीवाधिष्ठानस्य चित्तस्य या ऽनुस्मृतिः साधारणी या च सती भगवन्निष्ठा सापि ॥ १० ॥

अनुशायिनां प्रकृतौ लयं प्राप्य स्थितानामिति मुक्ताव्यवच्छिन्नाः ॥ ११ ॥

तदिति तत्तदुपादानमिति तच्छक्तिक ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्फोटः शब्दःतदाश्रयभूतं खमित्यर्थः । नादः शब्दाभिव्यञ्जकः आकृतीनां शब्दवाच्यानां प्रथक्कृतिः वैविध्यं विविधाकृतय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं स्वप्रकाशकत्वं देवा इन्द्रियाणि तदनुग्रहाः अनुग्रहशब्दवाच्याः देवाः इन्द्रियाद्यभिमानिदेवताः तत् सर्वं त्वत्तो जातमित्यर्थः । त्वदनुग्रहप्रभवा देवा इति वार्थः । "यस्य प्रसादजो ब्रह्म" इतिवत् बुद्धेः अवबोधः अध्यवसायः अनुस्मृतिः संस्कारजन्यं ज्ञानं कारणभूतः ॥ १० ॥

भूतादिः तामसाहङ्कारः इन्द्रियाणामनुग्राहकः तैजसः राजसाहङ्कारः विकल्पानामनुग्राहको वैकारिकः सात्विकाहङ्कारः विविधकल्पनं जातमनेनेति विकल्पः इन्द्रियं तत्करणमितिवार्थः । अनुशायिनाम् अनुशयवतां कर्मिणां प्रधानं फलप्रदम् ॥ ११ ॥

कर्मणा नश्वरभावावस्थाः तासु आगमापायिनीषु अनवरतास्थितं अनवस्थानं आधारभूतं द्रव्यं तदेव विवृणोति यथा द्रव्यविकारेष्विति । एते सर्वे पदार्थाः परे ब्रह्मणि त्वयि योगमायया माया वयुनं ज्ञानमिति सङ्कल्परूपज्ञानयोगे कल्पिताः त्वयि कल्पिता धृता इत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिशामिति । दिशां सम्बन्धी अवकाशः दिशश्च त्वमेव स्फोटः शब्दः आश्रयः तदाश्रयभूतं खं त्वमेवेत्यन्वयः । नादः शब्दाभिव्यञ्जकः वर्णः आकाशादिः अहङ्कारः आकृतीनां शब्दवाच्यानामाकृतीनां पृथक् कृतिः वैविध्यञ्च त्वमेव स्फोटनादोङ्कारशब्दैः परा पश्यन्ती मध्यमाख्या वाग्भेदा उच्यन्ते आकृतीनां पदार्थानां पृथक्करणमभिधानं यस्मात् तत्पदं वर्णपदात्मिका वैखरीत्वमित्यर्थः इति केचित् ॥ ९ ॥

इन्द्रियत्वानीति । इन्द्रियाणाम् इन्द्रियत्वानि विषयप्रकाशने सामर्थ्यानि तदनुग्रहास्तेषाम इन्द्रियाणामनुग्रहा अनुग्राहकाः विषयप्रकाशनरूपसामर्थ्यापादका इति यावत् । ते देवाः दिग्वातार्कादयः इन्द्रियाभिमानिदेवाश्च त्वम् "इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वं देवाश्च त्वदनुग्रहाः" इति पाठे ऽनुग्रहाः अनुग्रहशब्दवाच्याः इन्द्रियाद्यभिमानिदेवाश्चेत्येतत्सर्वं त्वत्त्वत्तः जातं त्वदनुग्रहप्रभवा देवा इत्यर्थः । अनुग्रह इत्येकवचनान्तपाठे तदनुग्रहः तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वमेवेत्यर्थः । बुद्धेरवबोधो ऽध्यवसायः तत्त्वबाधिता जीवस्यानुस्मृतिः संस्कारजन्यज्ञानं च भवान् ॥ १० ॥

भूतानामिति । भूतानामाकाशादीनां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारः इन्द्रियाणामनुग्राहकस्तैजसः राजसाहङ्कारः विकल्पानामनुग्राहको वैकारिकः सात्विकाहङ्कारः विविधं कल्पनं ज्ञानमनेनेति विकल्पः इन्द्रियं तत्कारणमितिवार्थः । अनुशायिनामनुशयवतां कर्मिणां [कर्मणां], भुक्तावशिष्टं कर्मानुशयशब्दार्थः प्रधानं फलदं कर्म च त्वमेवेत्यर्थः ॥११॥

एवं सर्वकारणत्वनिर्वाहकत्वप्रयुक्तसार्वात्म्यमभिधायाथ सार्वात्म्यप्रयुक्तानित्यत्वादिदोषपरिजिहीर्षयाह—नश्वरेष्विति । भावेष्ववस्थासु नश्वरेषु आगमापायिषु सत्सु यद्भावाश्रयमनश्वरं स्थिरमवस्थारहितमाधारभूतञ्च तत्त्वमसि एतदेव दृष्टान्तमुखेन विवृणोति । यथेति । द्रव्यस्य मृत्सुवर्णादेर्विकारेषु पिण्डत्वघटत्वकुण्डलत्वकटकत्वादिविकारेषु नश्वरेष्वपि द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिरूपमनश्वरं सर्वावस्थानुवृत्तं तद्वत् वस्तुतो यद्यपि मृत्सुवर्णादिद्रव्यमपि नश्वरमेव तथापि यावत्स्वविकारमनश्वरत्वमात्राभिप्रायेण दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आकाशस्याह—दिशामिति । प्राग्भागेन तस्य तत्रापि महानवकाशो दृश्यते दिग्भेदश्च तदाह दिशस्त्वमिति ब्रह्मवादे दिग्धर्मः आकाशः तत उक्तं दिशश्च सर्वत्र नानाविधा भवन्तीति सर्वत्र सर्वं भगवत एव भवतीति दिशोपि त्वमेव तत्र यः स्फोटः सोपि अन्यथा शब्दे अर्थस्फुरणं न स्यात् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति आकाशस्य श्रुतावाश्रयः श्रूयते दिशां च पूर्वभागे सः दक्षिणभागे स इति अत आश्रयोपि भगवानेवेत्यर्थः । बाह्यमुक्त्वा आन्तरमाह—नादो वर्णस्त्वमोङ्कारइति अनुरणनात्मकः आन्तरो नादः स एव साकारत्वमापन्नो वर्णः स एवान्तःकरणे आवेष्टित ओङ्कारः ततो वैखरीप्रकारेण निर्गताः पञ्चाशद्वर्णाः तेषामाकृतयः आकारभिन्नाः तेषां कारणान्यपि भिन्नानि कण्ठादीनि कथमेकस्मात्कारणादनेकप्रकारवर्णाः अनेकस्थानप्रकाराभिन्नाः भवेयुः अतः आकृतीनां वर्णानां पृथक्कृतिः पृथक्क्रिया भवानेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं महाभूतान्युक्त्वा इन्द्रियाण्याह—इन्द्रियमिति । सर्वेषामिन्द्रियाणां यदिन्द्रियं तदेकं सर्वानुस्यूतं वर्त्तते इति वक्तव्यं तत्सम्बन्धादेव शरीरावयवविशेषाणामिन्द्रियत्वम् इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुव्यच्छैदिति श्रुतिरपि सङ्गच्छते तद्भगवानेव अत एतस्य ओषधिवीरुधत्वञ्च सङ्गच्छते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवता अपि त्वमेव चकारात्तत्सम्बन्धः तेषामनुग्रहोपीन्द्रियेषु अन्तःकरणस्याह अवबोधो भवान् बुद्धेरिति बुद्धेर्जडाया अपि योऽवबोधः विषयप्रकाशरूपः स भवानेव जीवस्यापि जीवात्मनः या अनुस्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं स भवानेव अनुभवएव ब्रह्मणः स्मृतिर्जीवस्य इन्द्रियद्वारा अनुभवस्तु कृत्रिमः अत एवेन्द्रियैरपि जनितोऽनुभवः आत्मार्थं संस्कारमेव जनयति यथा स्मृत्युद्गमयोग्यो भवत्यात्मा सापि जीवस्य भगवानेवेत्यर्थः । सा दोषवशात् कदाचित् प्रकारान्तरेणापि स्फुरति यथा शुक्तिका रजतत्वेन तां वारयति सतीति ॥ १० ॥

एवं सर्वकार्यधर्माः भगवानिति निरूप्य कारणताभगवानेवेति निरूपयति—भूतानामसि भूतादिरिति । पञ्चमहाभूतानां कारणं भूतादिरहङ्कारः इन्द्रियाणामपि तैजसो राजसः विकल्पानां सङ्कल्पविकल्परूपमनसः कारणं वैकारिकः सात्विको ऽहङ्कारः अनुशायानां महत्तत्वादिजीवानां कारणं प्रकृतिर्भवान् ॥ ११ ॥

एवं कारणस्य कारणतामुक्त्वा कार्यस्यापि कार्यता भवानेवेत्याह—नश्वरेष्विह भावेष्वसि । नाशप्रतियोगिकार्यं ततश्च कार्यस्य नाशे कार्यता नोपपद्येत कार्यस्य नष्टत्वात् अतः कश्चन पदार्थो वक्तव्यः यः कार्येषु स्थिरो भवति यस्य नष्टत्वे धर्मः कार्य्यस्येति सम्बन्धश्च स अनश्वरः सर्वदा स्थिरः स एकः सर्वकार्यानुस्यूतो वक्तव्यः तमेवाश्रित्य कश्चिदाह—न श्रुतं घटादिर्न घटादिरिति ननु नश्वरेषु भावेषु कोप्यनश्वरो न दृश्यते कोवा भगवान् भविष्यतीति चेत् तत्र दृष्टान्तमुपपादयति यथा द्रव्यविकारेष्विति द्रव्यविकारेषु घटपटादिषु सोन्यो घटपटादिरूपो वर्तते तत्सर्वे स्वपत्यर्थः । ननु स एव नास्तिको दृष्टान्तेन साध्यत इति चेत्तत्राह—अन्यदाव्यावहारिके इति घटाभावसमये यस्तु घटव्यवहारं साधयति अन्यथा सद्व्यवहारः बाधितार्थविषयकं कथं स्यात् स घटो भग्नः भूतले घटो नास्ति पञ्चघटा भग्ना इति एवं धर्मधर्मिव्यवहारः सद्विषयक एवेति सोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः इति दिगर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दिशामुपाधिकृताकाशप्रदेशानामवकाशः दिशश्च त्वं खं च सामान्याकाशः तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं वाक् परावस्थेत्यर्थः । नादः पश्यन्ती मध्यमा च त्वं वर्णः ओङ्कारश्च त्वम् आकृतीनां पदार्थानां पृथक् कृतिः पृथक्करणम् अभिधानं यस्मात् स इति वैखरीच त्वमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" इति ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्च तदधिष्ठातारः तदनुग्रहः तेषां विषयग्रहणानुकूल्यञ्च अवबोधो व्यवसायशक्तिः जीवस्यानुस्मृतिः जीवसम्बन्धिनी अनुस्मृतिः प्रतिसन्धानशक्तिश्च ॥ १० ॥

भूतानां कारणं भूतादिस्तामसोहङ्कारस्त्वमसि इन्द्रियाणां कारणं तैजसराजसाहङ्कारश्च विविधं कल्प्यन्त इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्विकाहङ्कारश्च त्वम् अनुशायिनां जीवानां संसारकारणं प्रधानं च त्वम् ॥ ११ ॥

नश्वरेषु भावेषु तत् अनश्वरं प्रधानं त्वमसि यथा द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुण्डलादिषु नश्वरेषु द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रम् अनश्वरं तद्वत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दिशामवकाशः दिशश्च त्वम् आश्रयः शब्दानामाश्रयः खमाकाशः स्फोटनादोकारशब्दैः परा पश्यन्ती मध्यमाख्या वाग्भेदाः उच्यन्ते वर्णश्च आकृतीनां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्पदं वर्णपदाद्यात्मिका वैखरीवाक् त्वमेव अत्रानुकरणरूपः प्रणवो ज्ञेयः नत्वनादिसिद्धः वैदिकः तस्याकाशगुणत्वाभावात् सर्वस्य वेदस्य प्राकृतसृष्टेः पूर्ववर्त्तित्वात् ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियम् विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चेन्द्रियाधिष्ठातारः तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च बुद्धेरवबोधोऽध्यवसायशक्तिः जीवस्य अनुस्मृतिः अनुस्मरणात्मकज्ञानं च त्वमेव ॥ १० ॥

भूतानामाकाशादीनां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारः इन्द्रियाणां कारणं तैजसो राजसोऽहङ्कारश्च विविधिमधिदेवाध्यात्म

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥
तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिताः ।
त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः ॥ १४ ॥
गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ।
गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥
यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भेदेन कल्पते इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्विकोऽहङ्कारश्च अनुशायिनां जीवानां स्वरूपावरणहेतुभूतं प्रधानं च त्वमेव ॥ ११ ॥

अपि च नश्वरेषु आगमापायिषु भावेषु कार्येषु यदनश्वरं रूपं तत्त्वमसि यथा द्रव्यविकारेषु घटकुण्डलादिषु द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रम् अनश्वरं निरूपितं तद्वत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

दिशा और विशान का अवकाश यह दोनों आप के आधीन है आकाश और आकाश गुणशब्द यह दोनो आप के आधीन है शब्द को प्रकट करने वारा तथा ओंकार आदि वर्ण और ओंकार शब्द के अर्थों के जो विविध प्रकार यह सब आप के आधीन है ॥ ९ ॥

एकादश इन्द्रियें और इन्द्रियों की शक्ति इन्द्रियों वे देवता बुद्धि और बुद्धि शक्ति जीव और जीव का यथार्थ आत्मानुसन्धान यह सब आप के आधीन है ॥ १० ॥

आकाश आदि पञ्च भूतन को कारण तामसाहङ्कार तथा एकादश इन्द्रियें इन्द्रियन के देवतान को कारण सात्विकाहंकार और इन्द्रियन की उत्पत्ति का सहाय कर्त्ता राजसाहंकार कर्म वासना वारे जीवों को फल देने वारा कर्म यह सब आप के आधीन है ॥ ११ ॥

जैसें सुवर्णादि के विकार कटक कुण्डलादि कारण नाशवान् वस्तुओं में सुवर्णादि मात्र कारण वस्तु को अनश्वर करकें निरूपण किया गया है तैसे हि इस संसार में नाशवान् वस्तुओं में जो अनश्वर परमार्थ वस्तु है वह आप हि हो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, त्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपि त्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरत्वं तत्राऽऽह-सत्त्वमिति । तद्वृत्तयस्तत्परिणामाश्च महदादयः अद्धा साक्षात्त्वयि परे ब्रह्मणि कल्पिताः ॥ १३ ॥

तस्मात्र सन्तीति नन्वसतां कथं प्रतीतिरत आह यर्हीति । यदा विकल्पितास्तदैव प्रतीतिमात्रेण त्वयि सन्ति त्वं चामीषु तदैव कारणतयाऽनुगतः अन्यदा त्वव्यावहारिको विकल्पकस्त्वमेवावशिष्यस इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं रूपत्वादज्ञाननिबन्धनश्च संसार इत्याह-इति सूक्ष्मां निष्प्रपञ्चां गतिमबुधाः अविद्वांसः अबुद्धेति वा पाठः अतोऽबोधेन देहाभिमानेन कृतैः कर्मभिः संसरन्तीति ॥ १५ ॥

एवं तयोस्तत्त्वं निरूप्य तदप्राप्त्या शोचति—यदृच्छयेति । नृतां मनुष्यतां सुकल्पां पटुतरेन्द्रियाम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तत्तच्छक्तिशाबल्ये तत्तद्दोषेणाहमपि दुष्येयं तत्राह सत्त्वमिति । योगमायया स्वरूपभूताचिन्त्यशक्त्या कल्पिताः त्वयि तेषां सत्वेपि स्पर्शो नास्तीत्येवमेव योजिता इत्यर्थः तदुक्तं श्रीगीतासु—

"मया ततमिदं विश्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्"

इति ॥ १३ ॥

तस्माद्यर्हि यदा प्रलयसमये कार्य्यरूपा अमी भावाः विकल्पिताः तदिच्छामय्या योगमायया त्वद्दृष्टितो वियोजितास्तदा न सन्ति न भवन्ति त्वञ्चामीषु विकारेषु कार्य्यरूपेषु न भवसि हि निश्चये अन्यदा सृष्टिस्थित्योस्तु तेषु व्यावहारिकः योगमाययैवास्पृष्टोपि व्यवहारसत्तासाधकतया वर्त्तस इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईदृशत्वदज्ञाननिबन्धनश्चायं जीवानां संसार इति तान् शोचति—गुणेति । तथाचैकादशे "भयं द्वितीयाभिनिवेशितः स्यात्" इत्यादि अन्यत्रैः । यद्वा एतस्मिन् कथञ्चिदाश्रयणमात्रेण साक्षात्सर्वैरनुभूयमानेपि गुणानां त्वत्कार्य्यादीनां प्रवाहे परम्परायां सत्यामपि अखिलस्य सर्वस्यात्मनो जीवस्य गतिं शरणं त्वां प्रत्यबुधा अज्ञाः सन्तः त्वामजानन्त इत्यर्थः । सूक्ष्मामिति स्वशक्त्या दुर्ज्ञेयत्वात् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ सांसारिकेषु विशेषतो नरं शोचति यदृच्छयेति । अयत्नेनैव प्राप्य पूर्वकर्मणैवाधुनोपस्थापितत्वात् सुकल्पां स्वार्थसाधने योग्यां सुकल्पामिति पाठोऽपि तथैवार्थः । स्वस्यार्थ पुरुषार्थे त्वयि प्रमत्तस्यानवहितस्य हे ईश्वरेति । ईश्वरमायाया दुर्लङ्घ्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तस्मादिति । एते भावाः त्वया सृष्टाः त्वया सृष्टत्वात् न सर्वदा सन्ति किन्तु संहार्यत्वादनित्या इत्यर्थः । विकारेषु अन्तःप्रविश्य स्थितोऽपि सदा सन्निति व्यावहारिकः शास्त्रैर्व्यवह्रियते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अखिलात्मन इति जीवस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

अनृतं शरीरं सुकल्पं वर्णाश्रमाद्युत्कर्षवत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमप्यविकारिणो मम विकारित्वं दुर्वारमित्यत आह—सत्त्वमिति द्वाभ्याम् । सत्त्वादयः प्रकृतिगुणास्तेषां वृत्तयः परिणामरूपा महदादयश्च परे ब्रह्मणि त्वय्यद्धा त्वय्येव योगमायया सङ्कल्परूपज्ञानेन योगेन कल्पितास्त्वयि कृता इत्यर्थः । ब्रह्मणि परे इत्यस्य प्रधानपुरुषेश्वर इत्यादिः प्रधानपुरुषौ परौ प्रधानपुरुषेश्वर इत्युपक्रमात् एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे त्वयि कल्पिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत एवं तस्मात्कल्पिताः सृष्टाः अमी भावाः महदादयस्त्वयि चिदचिद्भ्यां निकृष्टे त्वयि न सन्त्येव सूक्ष्माश्च सन्त्येव महदादिभावानां प्रकृत्यादिष्वेव साक्षात्सम्भवः त्वयितु प्रकृत्यादिद्वारेति न विकारित्वमिति भावः । यर्हि यदा त्वयि न सन्त्येव तदा विकारेष्वन्तःप्रविश्य सदा सन्निति व्यावहारिकः शास्त्रैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः । अस्मदुक्तेष्वर्थेषु शास्त्रमेव प्रमाणमिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

सर्वेऽपीत्थं किं न विदुरित्यत आह—गुणप्रवाह इति । सत्त्वादिगुणप्रवाहरूपे एतस्मिन् संसारे पतिता इति शेषः सर्वान्तरात्मनस्तव सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां गतिं याथात्म्यमबुधाः अजानन्तः अबोधेन तेनैवाज्ञानेन तन्मूलैः कर्मभिः पुण्यापुण्यात्मकैर्हेतुभिः संसरन्ति ॥ १५ ॥

इत्थं भगवद्याथात्म्यमजानन्तमनुशोचति—यदृच्छयेति । इह लोके दुर्लभां सुकल्पां पटुतरेन्द्रियां नृतां नरत्वं प्राप्यापि हे ईश्वर ! त्वन्मायया स्वार्थे स्वश्रेयस्साधने त्वद्याथात्म्यज्ञाने प्रमत्तस्यानवहितस्य पुंसो वयः आयुर्गतमहो वृथा गतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु, तत्तच्छक्तिशबलये तत्तद्दोषेणाहमपि दुष्येयं तत्राह—सत्त्वमिति । योगमायया स्वरूपभूताचिन्त्यशक्त्या कल्पिताः तेषां सत्त्वेऽपि स्पर्शो नास्त्येवमेव योजिता इत्यर्थः । तस्माद्यर्हि यदा प्रलयसमये कार्यरूपा विकल्पिता अमी भावाः योगमायया त्वत्तो वियोजितास्तदा न सन्ति न भवन्ति नश्यन्तीत्यर्थः । त्वञ्चामीषु विकारेषु कार्यरूपेषु न भवसि नात्मसत्तां ददासीत्यर्थः । अन्यदा तु सृष्टिस्थित्योस्तेषु व्यावहारिकः । योगमाययैवास्पृष्टोऽपि व्यवहारसत्तासाधकतया वर्त्तसे इत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥

ईदृशत्वदज्ञाननिबन्धनश्चायं जीवानां संसार इति तान् शोचति गुणेति ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कार्यकारणरूपत्वं निरूप्य सर्वाधारत्वं निरूपयन् तत्कृतगुणदोषाभावार्थमाह—सत्त्वमिति । सत्त्वादयो गुणाः सङ्घातः अहिंसाद्याः एकादशस्कन्धोक्ताः ते सर्वे त्वय्येव ब्रह्मणि परे शब्दब्रह्मवाच्ये तत्रैव योगमायया तत्र कल्पिताः अतस्तदाधारत्वेऽपि न तद्दोषसम्बन्ध इत्यर्थः । ब्रह्मणीत्यपहतपाप्मत्वमुपपादितमुक्तं उपपत्त्यन्तरं परमिति नियामकत्वाच्च त्वदाज्ञयैव तत्र स्पृशन्तीत्यर्थः । योगमाया च तादृश्येव यथा योगेन नाधारं स्पृशेयुः ॥ १३ ॥

ननु विद्यमानाः कथं न स्पृशन्तीत्याशङ्कायामाह—तस्मान्न सन्त्यमी भावा इति । यर्हि त्वयि विकल्पिताः त्वत्तो भिन्नतया निरूपिताः तदा तेषां पृथक् सत्त्वाभावात् न सन्त्येव अविकल्पितास्तु सन्ति न तु विकल्पिता इति स्थितिः अतो दोषाभावार्थं तेषां विकल्पो योगमायाकृत्यः त्वञ्च निरूप्यते न हि मायया छिद्यमानः पटः छिन्नो भवति मायिकपटधर्मा वा कदाचित् सम्बन्धिषु भवन्ति ननु तेषामभावे भगवान् कथं सर्वाश्रय इतिचेत्तत्राह—त्वञ्चामीषु विकारेषु न वर्त्तसे इत्यर्थः । विकारित्वमेव हेतुः नन्वेवं सति कथमसद्भिर्व्यवहार इति चेत्तत्राह—येऽन्यदा व्यावहारिका इति । यथा अन्यदा एते व्यावहारिकाः तथा विद्यमानदशायामपि व्यावहारिकाः भविष्यन्तीति को दोष इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वं निरूप्य एतत्सिद्धान्तं ये न जानन्ति तान्निन्दति यतोऽस्य ज्ञानस्य साधकत्वं भविष्यतीत्याशयेनाह—गुणप्रवाह एतस्मिन्निति । गुणानामयं प्रवाहः अनेन मायाकल्पितपक्षो निरुक्तः तत्रत्यबुद्ध्या ये वर्त्तन्ते ते अबुधाः तुशब्दः तेषां बुधत्वपक्षं सिद्धान्तान्तरसिद्धं वारयति ननु विषयाणामसत्यत्वे यद्यन्यः समीचीनो न भवेत् तदा स आत्मार्थं गृह्येत तदभावादगत्यागत्याविषया एव ग्राह्यतव्यमिति चेत्तत्राह—अखिलात्मनः गतिं सूक्ष्मां न जानन्तीति भगवान् सर्वात्मा स च पूर्णानन्तगुण इति पूर्वमेवोक्तम् अत आत्मनो भगवत्त्वसिद्धौ तेनैव कृतार्थतेति किं विषयैः किञ्च, तस्य च सूक्ष्मा गतिरस्ति भक्तिमार्गानुसारिणी सा वा ज्ञातव्या उभयाबोधे इह कर्मभिः संसरन्ति अखिलात्मनः अबोधे न संसरन्तीति योजना गतिं सूक्ष्मां वा अबुध्वेति विपरिणामः कर्त्तव्यः तस्माद्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

स्वार्थद्वयं निरूपितं भगवानात्मवेत ज्ञातव्यो भक्तिर्वा कर्तव्येति ॥ १५ ॥

एतदुभयज्ञाने दोषमाह-यदृच्छया नृतामिति। अज्ञानाविष्टाः बहून्येव कर्माणि कुर्वन्ति तेन नानाविधेपि संसारे प्रवाहन्यायेन कदाचिद्दनगत्या नृतामपि प्राप्नुवन्ति तत्रापि सुकल्यां भगवद्भजनादिषु सामर्थ्यम् इहास्मिन् विचारे संसारे दुर्लभाम् एवं पुरुषार्थसाधनीभूतं दुर्लभशरीरं प्राप्य स्वार्थज्ञाने भक्तौ यः प्रमत्तः विघ्नराकान्तः उभयविरोधिवशङ्गत इत्यर्थः। तादृशः स्वल्पपुरुषार्थसाधनीभूते देहे वयः एव प्रयोजकं तस्मिन् गते जरठः किं साधयिष्यति एतादृशवयस्त्वन्मायया गतं भोगेच्छया ईश्वरेति समर्थत्वाज्ञापना ॥१६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ननु, यदि प्रधानमहमेवास्मि तर्हि जगत्कारणस्य तस्य विकारित्वे ममैव विकारित्वं प्रसक्तमत आह—सत्त्वमिति द्वाभ्याम्। गुणाश्रयो यं प्रधानसंज्ञा ग्राह्य तद्वृत्तयस्तत्परिणामा महदादयश्च ते सर्वे योगमायया त्वत्स्वरूपभूताचिन्त्यशक्त्या त्वयि तेभ्यः परे गुणातीतेऽपि कल्पिताः समर्पिताः अवर्त्तमाना अपि ते वर्त्तितास्त्वद्दृष्टिपथे योजिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मात् यर्हि महाप्रलये अमी भावा विकल्पिताः त्वदिच्छामय्या योगमायया त्वद्दृष्टितो वियोजितास्तदा त्वयि न सन्ति न भवन्ति त्वञ्च अमीषु विकारेषु कार्यरूपेषु तदा न वर्त्तसे अन्यदा सृष्टिस्थित्योस्तु त्वं तेषु व्यवहारिकः व्यवहारनिर्वाहकः सन् वर्त्तसे तेष्ववर्त्तमानोपि व्यवहारसिद्धयर्थम् अन्तर्यामित्वाद्यंशमाविष्कृत्य वर्त्तस इत्यर्थः। यदुक्तं गीतासु—

"मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्।"

इति। तस्मात्त्वं स्वरूपेण गुणमयप्रधानरूपो न भवसीति नास्ति ते विकार इति भावः ॥ १४ ॥

अत एव एतस्मिन् गुणप्रवाहे संसारे अखिलात्मनस्तव सूक्ष्मां गतिमुक्तलक्षणाम् अबुधा अजानन्तः अबोधेन तेनैव कर्मभिः संसरन्ति ॥ १५ ॥

एवम्भूतं ज्ञानं त्वद्भक्त्या नृजन्मनि सम्भवेत् तत् यस्य नाभूत् तं शोचति—यदृच्छयेति। सुकल्पां पटुतरेन्द्रियाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

ननु, तर्हि मृत्सुवर्णादिवत् अहमपि स्वरूपत एव विकारित्वादिदोषभागस्मि किमित्यत आह—सत्त्वमिति द्वाभ्याम्। सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः विश्वाकारेण स्थिताः ये च तद्वृत्तयश्च ये तेषु वृत्तिः स्थितिर्येषां देवमनुष्यपश्वादिभावमापन्नानां जीवानां ते तथा तद्वृत्तयश्च याः इति पाठे वा गुणवृत्तयः चकाराज्जीवा बोध्याः सर्वे अचेतनाः तद्गताः सर्वे उत्तमाधममनिकृष्टाः जीवाश्च युज्यन्ते संयुज्यन्ते मायया इति योगोऽनुशयी परा प्रकृतिसंज्ञो जीवः तेन सहिता माया अपरा प्रकृतिस्तया ब्रह्मणि परे सर्वविकारिपदार्थविलक्षणे निर्विकारस्वरूपे त्वयि कल्पिताः त्वयैव स्वस्मिन् स्वकीयाभ्यां परापराभ्यां प्रकृतिभ्यां रचिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यर्हि यदा एवं त्वयि त्वयैव स्वप्रकृतिभ्यां विविधतया कल्पिताः रचिताः तदा त्वममीषु विकारेषु परिणामित्वादिव्यवहारशून्यः अन्यत् चिदचिद्विलक्षण एव आव्यावहारिकः ईशनियमादिव्यवहारसाधक एवासि तस्मात् अमी भावाः विकारित्वकर्मवश्यत्वसंसारित्वादयः त्वयि नैव सन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु, यदि गुणवृत्तयोपि जीवाः अस्मदीयशक्तिभूता एव तर्हि कुतः संसरन्तीत्यत्र समाधानमाह—गुणप्रवाह इति त्रिभिः। अखिलानां चेतनाचेतनप्रपञ्चानां स्वशक्तिभूतानामात्मनां आश्रयस्य सूक्ष्मां गतिम् सर्वात्मताम् अबुध्वा तेनैवाबोधेन तन्मूलकैः कर्मभिश्च संसरन्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

सत्व रज तम ए मायाके तीन गुण तथा इनके तीन महदादि तत्व यह सब सूक्ष्म चेतनाचेतन युक्त परब्रह्म आपके बीच मे आप के सङ्कल्प से साक्षात् रचे भये हैं ॥ १३ ॥

जिस कारण सूक्ष्म चेतनाचेतनविशिष्ट ब्रह्म स्वरूपमें इन उपरोक्त पदार्थों की उत्पत्ति है इसी कारण चेतनों चेतनों से बिलक्षण स्वरूपमात्र आप के बीच में उपरोक्त प्रपञ्च साक्षात् नहि है किन्तु चेतनाचेतन के द्वारा हैं जब सृष्टिदशा में चेतनाचेतनके द्वारा उक्त प्रपञ्च आप में रहता तब सब के भीतर व्याप्त होकर परमात्मा सदा विद्यमान है इस प्रकार का शास्त्रसे व्यवहार है ॥ १४ ॥

माया के गुणों के प्रवाह रूप इस संसार में पडे भए अज्ञानीजन, सर्वान्तर्यामी आपके यथावत् तत्व को नहि जानकर उसी अज्ञान से और उस अज्ञान के कारण पुण्य पाप रूप कर्मों से इस संसार में भ्रमते हैं ॥ १५ ॥

अति दुर्लभ सुन्दर देह इन्द्रियादि सम्पन्न मनुष्य योनि को किसी सुकृत के प्रभाव से इस संसार में प्राप्त होकर भी हे ईश्वर! आपकी माया से मुक्ति के साधन भक्ति प्रपत्ति के विषय में असावधान इस पुरुष की आयु वृथा हि चली गई ॥ १६ ॥

असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥
युवां न नः सुतौ साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथाऽऽत्थ ह ॥ १८ ॥
तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्दमापन्नसंसृतिभयापहमार्त्तबन्धो ।
एतावताऽलमलमिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक्त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ सञ्जज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ।
नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहो किमिति प्रमत्तोऽसि त्वया बहुभिः पाशैर्निबद्धत्वा-दित्याह—असावहमिति । देहे अस्य देहस्यान्वयादिषु पुत्रा-दिषु च ममैवैत इति ॥ १७ ॥

अहो त्वत्पुत्रयोरावयोः किमिदमारोप्यते अत आह—युवा-मिति । भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णौ तथा ह निश्चितमात्थ कथ-यसि ॥ १८ ॥

तत्तस्मादरणं शरणमापन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति तथा तत् ननु त्वमपि सुखी वृथा किं निर्विद्यसेऽत आह—एता-वतेति । इन्द्रियलालसेनेन्द्रियार्थतृष्णया यद्येनेन्द्रियलालसेन मर्त्ये शरीरे आत्मदृगात्मबुद्धिरहं त्वयि च परमेश्वरे अपत्यबुद्धि-रस्मि तेनालमलं पर्याप्तमिति ॥ १९ ॥

ननु, कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह—सूतीगृह इति । नौ आवयोः अनुयुगं प्रतियुग्मम् यदा सुतपाः पृश्निरिति युग्मम् यदा कश्यपो दितिश्चेति युग्मम् अधुना वसुदेवो देवकीतियुग्मम् एवं हि प्रतियुग्ममज एवाहं सञ्जज्ञे अवतीर्ण इति भवान्नूनं जगाद नन्वन्योऽसौ चतुर्भुजो देव इति तत्राऽऽह नानातनूरिति गगनवदसङ्ग एव त्वं भूम्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपां मायां को वेदेति ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र सप्रणयरोषमिवाह—असाविति ॥ १७ ॥

नोऽस्माकमिति "अस्मदोद्वयोश्च" (१।२।५९) इति बहुवचनम् आत्थ जन्मसमये कथितवानसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं यस्माद्भवानेव मायामयैः स्नेहपाशैर्जीवानां बन्धक-स्तत्तस्मात्तेषां तन्निवृत्त्यर्थमद्य त्वत्कृपया विवेकोदये सति ते तव पदारविन्दं शरणागतोऽस्मि ननु यो बन्धको भवति स कथं मोक्षे प्रवर्त्तेत तत्राह आपन्नेति । आपन्नाः शरणागताः ननु न ते शरणागताः त्वमेव तदर्थं प्रार्थयसे तत्राह हे आर्त्त-बन्धो ! सहजकरुणस्य न तदपेक्षेति तथा तेषां सर्वत आर्त्ति-विधानं पुरुषार्थशिरोमणिस्वसम्मुखीकरणायेति च भावः । एवं सांसारिकाणां निर्वेदनं कृत्वा दैन्येन मर्त्यलीलमप्यात्मानं मर्त्य-मेव मत्वा निजनिर्वेदनमाह—एतावतेति । इन्द्रियलालसेन परमेश्वरे पुत्रे सति मम सम्पत्तिविशेषः स्यादिति तृष्ण-यैव न तु श्रीव्रजेश्वरवत् त्वत्प्रेममात्रेणेति भाव अन्यत्तैः ॥ १९ ॥

ननु मयि तवापत्यबुद्धिः कल्पिता न किन्तु वास्तवी यतः स्वप्रतिश्रुतसत्यत्वाय साक्षाद्युवाभ्यां जातस्सन् युवाभ्या-मेव पूर्वपूर्वमपि जन्म स्वयमेवाहमुक्तवान् तदङ्गीकृत्य परिहरति-सूतीति । किं जगादाहं तत्राह अज इति । अजोपि जन्मरहितोपि नौ आवयोः सम्यक् साक्षादेव जज्ञे आवि-र्भावमात्रत्वेपि जन्मप्रकारं स्वीकृतवान् तत्राप्यनुयुगं तत्र कैमुत्येन कारणमपि दर्शयति—निजानां भक्तानां धर्मो भजनलक्षणस्तस्य गुप्त्यै पालनाय किं वक्तव्यमावयोस्तत्पालनायेति यद्वा निज-स्त्वदीयो यो धर्मः स्वभावः भक्तमनोरथपरिपूरणरूपस्तस्य पालना-येति तन्वेवञ्चेत् मत्कृपामयी तर्हि वास्तवी च तर्हि कथं मय्यपत्य-बुद्धिराक्षिप्यते तत्राह गगनवत्तद्दोषास्पृष्ट एव त्वं नाना-तनूः प्राकृतनरादिजीवजातिरूपाः विदधत् तादृशाप्राकृतस्वत-न्वाविर्भावद्वारा विशेषेण दधत् स्वीकुर्वन् जहासि तत्तन्नि-जाविर्भावास्पदनित्यधामगमनेन त्यजसि तस्मात्तन्मध्यपाति-नावावामपि तादृशाविति नात्यन्तीनत्वादपत्यबुद्धिर्न युक्तैवेति भावः । ननु नित्यावेव युवां प्राप्स्येथे मद्गतिं परामित्युक्त-मेव तर्हि कथमेतावद्दैन्यं कुरुषे तत्राह हे उरुगाय ! वेदगान-मात्रप्रसिद्ध ! भूम्नः अनन्तवैभवपरिपूर्णस्य तव परमगत्याख्यां विभूतिरूपां मायां स्वरूपशक्तिं को वेद जानात्यपि तस्मात् तत्परामर्शेनास्माकं दीनानां किमिति भावः । अथवा ननु यद्येवमपत्यबुद्धिमाक्षिपसि तर्हि कथं तां कुरुषे तत्राह सूतीत्य-र्द्धेन । यद्यप्येवमघटमानं त्वय्यपत्यत्वं तथापि त्वद्वाक्यप्रा-माण्येनैवाहं तत्र प्रवर्त्ते इति भावः । नन्वहं युष्मद्देहप्रवेशमा-मात्रापेक्षया तथोपदिष्टवान् नतु तेनाहमपत्यं स्यां श्रुतौ मम व्यष्टिसमष्टिजीवदेहमात्रप्रवेशश्रवणेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादौ तत्राह गगनवदसङ्ग एव त्वं जीवानां नानातनूरन्तर्यामिरूपेण प्रविश्याङ्गीकुर्वन् जहासि यत् तां तव क्षुद्रैश्वर्यरूपां को वेद बहुमन्यत इत्यर्थः । अयन्तु तवा-वयोः प्रवेशो विद्वद्भिरपि स्तूयते तस्मान्निवृदाद्येपि ममास्ति प्रमाणं किन्त्वात्मा योग्यतया मम तत्राप्यसम्भावना क्षाम्यत इति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अन्वयादिषु देहान्वयः आदिर्येषां तेषु देहानुबन्धिषु इत्यर्थः॥ १७—१९॥

सूतीगृहे सूतिकागृहे गगनवदिति दोषास्पर्शे उक्तः वैषम्यादिदोषरहित इत्यर्थः॥ २०—२१॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किञ्च असाविति। देहेऽस्य देहस्यान्वयादिष्वनुबन्ध्यादिषु पुत्रदारादिष्वसौ देहोऽहं इमे पुत्रादयो ममेत्येवंरूपः स्नेहपाशैः सर्वमिदमाब्रह्मपश्वादिपर्यन्तं जगद्भवान् बध्नाति बद्धं करोति॥ १७॥

यदुपक्रान्तं "जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ" इति तमुपसंस्मारयति-युवामिति। भूमेर्भारभूतक्षत्रियनिरसनार्थमवतीर्णोऽहमित्येतदात्थ सूतिकागृहे कथितवानसि हीत्यर्थः॥ १८॥

तत्तस्मादशरणः उपायान्तरशून्योऽहं हे आर्तबन्धो! आपन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति तथा तत्तव पदारविन्दं शरणङ्गतोऽस्मि ननु, त्वमतिसुखी वृथा किमिति निर्विद्यस इत्यत आह—एतावतेति। यद्यस्मात् मर्त्ये शरीरे आत्मदृगात्मबुद्धिरहं त्वयि च प्रधानपुरुषेश्वरेऽपत्यबुद्धिरासि अतः इन्द्रियार्थतृष्णयाऽलमलं पर्याप्तमित्यर्थः॥ १९॥

ननु, कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह—सूतीगृह इति। ननु हे भगवन्! सूतीगृहे जगाद किं तद्यदजः कर्मायत्तोत्पत्तिरहितोऽप्यहं निजधर्माणां स्वकृतधर्ममर्यादानां गुप्त्यै रक्षणाय युगं प्रतियुगं अजोऽवतरामीत्येतत् नन्वन्योऽसौ चतुर्भुजो देव इत्यत आह—नानेति। नानातनूर्विदधत्तावद्बिभ्राणः अहासि गगनवद्यथा गगनं सर्वत्र व्याप्नुवदप्यजहत्स्वभावं तथा भवानपि नानातनूष्ववस्थितोऽप्यजहत्स्वभाव इति दृष्टान्तार्थः इत्थमहं सम्भावयामि ततस्तत्र माहात्म्यं को वेदेत्याह हे उरुगाय! भूम्नः सर्वगतस्य तव विभूतीर्मायाः आश्चर्यशक्तीश्च को वेद न कोपि वेदेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथात्मानमपि दैन्येन मर्त्यधर्माणं मत्वा निजनिर्वेदनमाह—एतेति। इन्द्रियलालसेन परमेश्वरे पुत्रे सति मम सम्पत्तिविशेषः स्यादिति तृष्णयैव नतु श्रीव्रजेश्वरवत् त्वत्प्रेममात्रेणेति भावः॥ १९॥

सूतीगृहे अस्यानन्तरप्रघट्टके दृश्यं श्रीकृष्णस्तु तत्र निजमहिमव्यक्तौ सौशील्येन सङ्कुचित इत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

न केवलं भोगेच्छा किन्त्वन्ये दोषा जाता इत्याह-असावहमिति। असौ देहः वसुदेववाच्यः अहमित्यस्मिन् या बुद्धिः एते च पुत्रवित्तादयः ममैव नन्वहमेतेषामपीति। एवमहम्ममताभ्यां व्याप्तः नाशं गच्छामीत्येको दोषः द्वितीयमाह देहेचास्यान्वयादिष्विति। अस्य देहस्यान्वयः वंशपुत्रादिः आदिशब्देन स्त्रीश्वशुराद्याः न केवलं तेष्वेव किन्तु देहेच, चकारात् तत्सम्बन्धिषु पित्रादिष्वपि स्नेहपाशैरिति बध्नातीति न केवलं मामेव किन्तु सर्वमेव जगत् अत्रैकोऽर्थः सन्दिग्धः अहं किं विषयत्वेन त्वां बध्नामि अथ ईश्वरत्वेन॥ १७॥

एवं जगदपि तत्राह—युवां न नः सुताविति। विषयत्वेन चेद्बध्नासि तदोपकारोपि भवेत् वस्तुस्वभावात् परं विषयतैव नास्ति यतो युवां न नः सुतौ एवं विषयत्वेन बन्धनं दूरीकृत्य प्रकारान्तरेण बन्धनं सामर्थ्यमाह—साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वराविति प्रधानपुरुषयोरीश्वरौ कालपुरुषोत्तमौ तादृशयोः कथमागमनमिति चेत्तत्राह, भूभारक्षत्रक्षपणे अवतीर्णाविति। किमत्र प्रमाणमिति चेत्तत्राह—तथात्थ इति। यथा ततश्च शौरिः भगवत्प्रचोदित इति ग्रन्थे अनुक्तमपि प्रेरणम् अस्मादेव वाक्यादवगम्यते एवमग्रापि भूभाररूपक्षत्रियहननार्थमवतीर्णे इति भगवतैव कदाचिदुक्तमिति ज्ञातव्यं हेलाश्चर्यजनकम् अनेन अत्र कल्पना निवर्त्तिता॥ १८॥

तर्हि किमधोच्यत इत्याशङ्कायामाह—तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्येति। ते पदारविन्दम् अहं शरणं गतोस्मि अनेन पूर्वं भवान् बध्नातीति अनिष्टमुक्तं तन्निवृत्तिरर्थात्सूच्यते चरणारविन्दशरणागतैः को विशेष इत्याशङ्कायामाह—आपन्नसंसृतिभयापहमिति। आपन्ना ये शरणागतास्तेषां भयमपहन्तीति तथा अतस्त्वयि विलम्बमानेऽपि चरण एव मां कृतार्थं करिष्यतीति चरणानुस्मृतिः भवतोऽपि यथा स्नेहो भवति तदाह— आर्तबन्धो इति। एतावता स्वस्यार्त्तत्वं पूर्वमेवोक्तमित्यध्यवसीयते ननु विषया भुज्यन्तां किं वैराग्येणेत्यत आह—एतावतालमिति। इन्द्रियलालसेन एतावता अलम् इन्द्रियमिन्द्रियलालसा सा पूर्यतामित्यर्थः। इन्द्रियलालसेन वा मया एतावता एवमवस्थां प्रापितेन अलमिति अतःपरमियमवस्था मा भवत्वित्यर्थः। किञ्च मर्त्यात्मदृगिति द्वितीयो दोषः त्वयि परे यदपत्यबुद्धिरिति, तृतीयः भोगेच्छादेहाभिमानिनः भगवति चान्यथा बुद्धिरिति अचिकित्स्यस्त्रिदोषः एतं दूरीकुर्वित्यर्थादुक्तं भवति॥ १९॥

नन्वेतत्सर्वं त्वया कुतो ऽवगतमिति चेत्तत्राह—अस्मदर्थं त्वमेव गुरुरिति सूतीगृहे ननु जगाद भवानिति किं जगादेत्यत आह, नो आवयोरज एव सञ्जात इति देवकीवसुदेवयोः पूर्वदृष्ट एवाहं जात इति तत्र मम सन्देहः किमस्मदर्थमेव भगवान् जातः आहोस्विदनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै जायमान इति ननु धर्मरक्षार्थं जनने त्वद्गृहे कथं जायेत अतस्त्वदर्थमेव जात इति चेत्तत्राह—गगनवद्विदधज्जहासीति। आकाशो हि सर्ववस्तुभिः स्वाकारं करोति घटवत् पटवत् पुरुषवच्चेति तस्मात् स्थानात् तस्मिन् चापगते फलान्तरे रूपाणि गृह्णन्नेव पूर्वरूपाणि जहाति एवं भगवानप्यविकृतः देवकीगृहे प्रादुर्भूतः तत्रत्यमायां दूरीकृत्य जातो निश्चल एव ततः प्रदेशान्तरगमने पूर्वस्थाने माया सम्वृता स्थलान्तरमापन्नेति प्रतिक्षणं रूपान्तराणि भवन्तीतापि देहग्रहणपरित्यागौ इयांस्तु विशेषः उपाधिवशात्तस्य देहग्रहणं भगवतस्तु मायाय-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निकायमागमादिति अत एव किमसदर्थमागतः अन्यार्थं वा समागत इति प्रतिक्षणं गृहीतरूपाणां प्रयोजनवत्त्वमेव दुर्निरूपं प्रयोजनविशेषस्य का वार्तेति भावः । तर्हि किमर्थं सिद्धान्तो ज्ञातव्य इति चेत्तत्राह—हे उरुगायेति । सर्वैरेव गीयत इति नामार्थमेव करोषीत्यर्थः । विशेषतो वक्तव्ये न शक्यत इत्याह विभूतिरूपां मायां को वेदेति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं कर्तव्यं यतस्त्वत्कृतां भवत्स्वयं त्वद्भक्तावकाशमेव जनो न प्राप्नोतीत्याह—अत्राविति ॥ १७ ॥

तत्रावामेव प्रमाणं यदावयोर्देहपुत्रादिष्वहन्ताममते वर्त्तेते एवेत्याह—युवामिति । नः आवयोर्न सुतौ तदपि सुतबुद्ध्या युवयोर्ममता वर्त्तत एवेति भावः । क्षत्रक्षपणे भूभाररूपक्षत्रियक्षयाय तथैव आत्थ स्वजन्मसमये कथितवानासि ॥ १८ ॥

अतः शरणं ननु मोगांस्तावद्भुङ्क्ष्व कुतस्ते संसार इत्यत आह—एतावतैव इन्द्रियलालसेनालं यत् येन मर्त्ये देहे आत्मदृक् आत्मबुद्धिरहं त्वयि च परे परमेश्वरे अपत्यबुद्धिरासीत्ततोऽज्ञानमूलः संसारो मम नास्त्येवेति भावः ॥ १९ ॥

नन्वहं परमेश्वर एव तस्य पुत्रोऽभूवं यस्य तव कथं संसार इति तत्राह-सूतीगृहे सूतिकागारे ननु भोः भवानेव नौ आवयोरनुयुगं प्रतियुगं (गमं) यदा सुतपाः पृश्निरितियुग्मं यदा च कश्यपो दितिश्चेति युग्मम् अधुना वसुदेवो देवकी तस्मात् सर्वस्मादेव आवयोर्युग्मात् सञ्जज्ञे अवतीर्ण इति जगाद अत एव आवयोर्नानातनूः सुतपःपृश्न्यादिनाम्नीर्विदधत् स्वजन् गगनवदलिप्त एवावयोः प्रतिजन्मापि पुत्रो भवन्नप्यनासक्त एव जहासि आवां त्यजसि संसारं च न निवर्त्तयसि अतस्तव भूम्नः परमेश्वरस्य विभूतिरूपां मायां को वेद ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य देहस्य अन्वयादिषु अपत्यादिषु ॥ १७ ॥

यदुक्तं "जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ" इति तदुपसंहरति-युवामिति । भूभारस्य क्षत्रस्य क्षपणे अवतीर्णौ तथैव ह स्फुटम् आत्थ सूतीगृहे कथितवानसि ॥ १८ ॥

तस्मात् हे आर्तबन्धो ! तापत्रयपीडितस्वभक्तरक्षक ! संसृतिभयभञ्जनं ते पदारविन्दमरणं गतोऽस्मि तापत्रयपीडितं मां संसाराद्विमोचय इति भावः । ननु भवद्विधानां संसारोऽकिञ्चित्करः स्वधर्मार्जितान् भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यत आह—एतावतेति । यत् येन व्यामोहकेनेन्द्रियलालसेन हेतुभूतेन मर्त्ये शरीरे आत्मदृक् आत्मदृष्टिः परे प्रधानक्षेत्रज्ञाभ्यां विलक्षणे परमेश्वरे त्वयि अपत्यबुद्धिश्चासि तेनेन्द्रियलालसेन अलमलं पर्याप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

युवां न नः सूतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथाऽऽत्थ हेति श्लोकार्थं विवृणोति...सूतीति । ननु भो अनुयुगं युगम्प्रति नौ आवयोः पृश्निगर्भादिरूपः भवान् अनुजगाद तदाह— अजः सञ्जज्ञे इति । अजहच्छ्रीमूर्तिरेवाहं सञ्जज्ञे स्वरूपतस्तु जीवोपि अज एवेत्यर्थः । तत्र तत्र च निजधर्मस्य सकिलक्षणस्य गुप्त्यै रक्षणाय नानातनूः निजधर्माधिकारिशरीराणि दधत् रक्षणीयतया बिभ्राणः निजधर्मविरोधिशरीराणि जहासि त्याजयसि तथापि स्वयन्तु गगनवत् निर्मल एवेत्यर्थः । एतत्त्वदुक्त्यैव वयं जानीमः स्वतस्तु हे उरुगाय ! भूम्नः तव विभूतिमायां विभूतिभूतां स्वनरादिरूपामपि मायां त्वच्छक्तिलेशरूपामपि को वेद न कोपीत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

भाषा टीका ।

देह में यह ब्राह्मण क्षत्रिय रूप मैं हूं इस प्रकार का अहंकार तथा इस देह के सम्बन्धि स्त्री पुत्रादि को मैं ए स्त्री पुत्रादिक मेरे हि हैं इस प्रकार का ममकार इस प्रकार के मोह रूप फांसीयों से यह सब जगत् आपने बांध राखा है ॥ १७ ॥

आप दोनो हमारे पुत्र नहि हो किन्तु भूमि के भार का नाश करने के निमित्त साक्षात् जीव माया के नियन्ता परमात्म स्वरूप आप ने अवतार लियो है तथा जन्म काल में आपने स्वयं स्पष्ट कहा है ॥ १८ ॥

हे आर्त्तबन्धो ! आप के भजन विना मेरा आयु व्यर्थ हि चला गया इसी कारण अब संसार की आपत्तियों को प्राप्त भय शरणागत जनों के संसार के भय को नाश करने वारा आप के चरणारविन्द के शरणि में आयो हो इन्द्रियों की विषयन में लालसा इतनी हि बहुत है इस विषयलालसा से मेरी पूर्त्ति है अज्ञान से शरीर में मोको आत्म दृष्टि और आप परमेश्वर के विषयमें पुत्र बुद्धि रही ॥ १९ ॥

हे उरुगाय ! जन्म गृह में आपने हम दोनो के प्रति यह निश्चय करके कहा है कि-कर्माधीन जन्म रहित भी मैं हूं तथापि वेदोक्त निज धर्म की रक्षा के अर्थ युग२ में जन्म लेता हूँ इस प्रकार आप अनेक अवतार धारण करते हो और उनका त्याग करते हो तथापि आकाश के सदृश आप निर्मल हि रहतो हो अनन्त माहात्म्य सम्पन्न आप की विभूतीन को और आप के अभिप्राय को कोई भी नहि जानता ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः ।
प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।
यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥
अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥
आत्मा ह्येकः स्वयञ्ज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्य विषयीकृत्य तत्त्वग्रामस्तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यङ्निरूपितः ॥ २२ ॥

इमामेव दृष्टिं सर्वत्र विधत्स्वेत्याह—अहमिति । एवं विमृश्या ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः किञ्च सचराचरं जगदपि ॥२३॥

ननु, नानाविकारवतां कुतो ब्रह्मत्वमिति चेन्न ब्रह्मण एवोपाधिधर्मैर्बहुधा प्रतीतेरिति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम्—आत्मा हीति । यथा खादिभूतानि तत्कृतेषु घटादिष्वाविस्तिरोभावादि यान्त्येवमसावात्माऽप्यात्मसृष्टैर्गुणैः कृत्वा तत्कृतेषु देहेषु बहुधा ईयते पुनश्च यथाशयं यथोपाध्याविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतः एको बहुधा स्वयञ्ज्योतिर्दृश्यत्वेन नित्योऽनित्यत्वेनानन्योऽन्यत्वेन निर्गुणः सगुणत्वेनेत्यादि बहुधात्वं प्रपञ्चनीयम् ॥ २४-२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकृष्णस्तु तत्र निजमहिमव्यक्तौ सौशील्येन सङ्कुचित इत्याह—आकर्ण्येति । सात्वतानामृषभः तद्रूपत्वेन तस्मिन् कृतजन्मलीलः अत एव पितुरिति तादृशव्यवहारे हेतुः प्रहसन्निति । तथा तद्वचनानौचित्याभिप्रायेण प्रहासं व्यक्तीकृत्य तेनैव मोहनेन प्रहसितेन पूर्वसिद्धं तस्य निजैश्वर्य्यज्ञानं तत्प्रतिपादकवचनञ्च तेनाननुसंहितं कुर्वन्नित्यर्थः । अस्यायं भावः मयाऽयं ब्रह्मादिमनोरथागोचरेण पितृत्वेन सदाङ्गीकृतः साधारणमुन्यादिसुलभमैश्वर्य्यज्ञानमात्रं नार्हति मां सङ्कोचयति च तत् एतदर्थमेव मया कंसवधान्ते शुद्धपितृभावमयप्रेमैवानयोर्वर्द्धितः तथाप्यहो मुनिवाक्येन तज्ज्ञानांशः पुनरुदित इति ॥ २१ ॥

तस्मादात्मनि पुत्रभावमेव दृढीकर्तुमैश्वर्य्यमपलपन्नाह वच इति । नोऽस्मान् आवांगदादींश्च पुत्रान् समुद्दिश्य सहजविनयादिगुणत्वात् स्तुतिव्याजेन "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यादित्वदुपदेशास्पदीकृत्य तत्त्वग्रामः परमेश्वरवैभवरूपः ॥ २२ ॥

एवं परमेश्वरादेव सर्वस्य भासमानत्वेन तदन्यतया यथावां विभावितौ भवता तथा सर्वैरेव तज्ज्ञानिभिः सर्वे विभाव्या इति भवदुपदेशेनैव "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इतिवत् ज्ञातमित्याह—अहमिति । सचराचरमिति साकल्ये व्ययीभावः यदुश्रेष्ठेति तव तु तद्युक्तमेवेति तथा त्वद्विधानां प्राकट्यञ्चैतादृशज्ञानप्रकाशेन संसारनिस्तारणार्थमेवेति च भावः । अथवा यथा वयं पुत्राः कृपया विभाव्यन्ते तथा यत्सर्वे जीवा विभावितास्तच्च युक्तमेवेत्याह—अहमिति । एवं कृपाविषयत्वेन कृपालुभिर्विमृग्याः अनुसन्धेयाः विमृश्या इति पाठेऽपि स एवार्थः । ततः संसारिणोपि निस्तरिष्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥

तथा विमृग्यतायां हेतुत्वे युग्मकम् आत्मेति तैर्व्याख्यातम् आत्मा परमात्मा अयञ्चान्वयः हि यस्मात् आत्मा परमात्मा एक इत्यादिरूपो जीवभेदरूपैस्तटस्थांशैर्बहुधा प्रतीयते तत्रापि आत्मसृष्टैः आत्मशक्तेर्मायायास्तदुद्भूतैः सत्त्वादिभिर्गुणैरेव कृतेषु देहेषु बहुधा देवमनुष्यादिरूपैः प्रतीयते ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपमन्महे अभ्युपगच्छामः ॥ २२ ॥
सर्वेऽप्येवं त्वदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥
ईयते भूतेषु व्याप्त इतिप्रमाणतो ज्ञायते ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति । प्रश्रयेण विनयेनानम्रः श्लक्ष्णया मृद्व्या गिरा प्रत्याह ॥ २१ ॥

तदेवाह—वच इति चतुर्भिः । आत्मनः परमात्मत्वं गोपयन्नाह । हे तात! वो युष्माकमेतद्वचो वाक्यं समवेतार्थमुपपन्नार्थम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपमन्महे उपमन्यामहे अभ्युपगच्छाम इति यावत् । यद्वा, समवेतार्थं समवेतः अस्मच्छिक्षागर्भितः अर्थो यस्य तथाभूतम् उपलभामह इत्यर्थः । कुतः किञ्च तद्वच इत्यत आह यदिति । यद्यतः पुत्रानस्मान् समुद्दिश्य विषयीकृत्य लक्ष्यीकृत्येति यावत् तत्त्वग्रामः तत्त्वसमुदायः उदाहृतः सम्यक् निरूपितो येनेत्येतद्वचः सर्वं ब्रह्मात्मकम् इत्येवमस्मान् ग्राहयितुमस्मानेव विषयीकृत्य उक्तमिति भावः ॥ २२ ॥

तदेवाह—अहमिति । असावार्योऽग्रजः सर्वे द्वारकौकसः किं बहुना हे यदुश्रेष्ठ सचराचरं विश्वं कृत्स्नं जगदेवं परमात्मात्मकं तत्कारणं तन्निर्वाह्यश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

कुत इत्यत आह—आत्मेति । हि यस्मादात्मा परमात्मा तावदात्मना स्वेनैव सृष्टैःप्राकृतैर्गुणैर्गुणपरिणामात्मकैर्महदादिभिः तत्कृतेषु महदादिभिः सृष्टेषु भूतेषु देवमनुष्यादिषु बहुधा ईयते व्याप्त इति प्रमाणतो ज्ञायते कथम्भूतः स्वयञ्ज्योतिः स्वयम्प्रकाशस्वरूपः अन्यः देवादिशरीरतदभिमानिजीवोभ्योऽन्यः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकर्ण्येति । प्रहसन्नित्यत्र प्रेति प्रारम्भे स्मयन्नित्यर्थः । अस्यायं भावः मयायं ब्रह्मादिमनोरथागोचरेण पितृत्वेन सदाङ्गीकृत्य इत्यैश्वर्य्यज्ञानं नार्हति मां सङ्कोचयति च तत् एतदर्थमेव मया कंसवधान्ते शुद्धपितृभावमयप्रेमैवानयोः वर्द्धितः ॥ २१ ॥

तथाप्यहो मुनिवाक्येन तज्ज्ञानांशः पुनरुदित इति तथैवाह वच इति । समुद्दिश्य सहजविनयादिगुणत्वात् श्रुतिव्याजेनो पदेशास्पदीकृत्य तत्त्वग्रामः परमेश्वरस्य वैभवरूपः । यथा वयं पुत्राः कृपया विभाव्यन्ते यथा यत्सर्वे जीवा विभाविताः ॥ २२ ॥

तच्च युक्तमेवेत्याह-अहमिति । एवं कृपाविषयत्वेन कृपालुभिर्विमृग्या अनुसन्धेयाः । ततः संसारिणोऽपि निस्तरिष्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥

तथा विमृश्यतायां हेतुत्वे युग्मकम् आत्मेति । आत्मा परमात्मा अस्यार्थान्तरम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्तुतिप्रपत्ती निरूप्य अचिन्त्यरूपत्वे निरूपिते भगवान् प्रसन्नः अखण्डज्ञानं तस्य जातमिति अखण्डबोधार्थं प्रवृत्त इत्याह—आकर्ण्येत्थमिति । पितृवाक्यत्वात् स्वामिवत् लीलाप्रदर्शनमयुक्तं अतः प्रश्रया नम्रः सन् अग्रेपि मोहार्थं प्रहसन् चित्तसन्तोषार्थं श्लक्ष्णया गिरा सात्वतर्षभो वैष्णवपतिरिति एवं प्रपत्तिकथनेपि तूष्णीं स्थितौ वैष्णवानां दुःखं भविष्यतीति युवां मां पुत्रभावेनैवेति वाक्यनिर्णयस्योक्तत्वात् प्रयोजनाभावाद्वाक्येन बोधं हास्येन मोहञ्च कुर्वन् आहेत्यर्थः ॥ २१ ॥

आदौ तदुक्तमभिनन्दति—वचो वः समवेतार्थमिति । अस्मिन् वाक्ये अर्थः समवेतोऽस्ति एतद्वाक्यं तथा उपमन्महे स कोऽर्थ इति चेत्तत्राह—यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्येति । इदं स्तुतिर्न भवति किन्तूपदेशः यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यमेवमिदमपि ब्रह्मात्मभावमित्यर्थः । अङ्गीकारे दोषः स्यात् अनङ्गीकारे च अतोऽन्यथा वर्णनम् ॥ २२ ॥

एवमुक्तस्य प्रकारमुक्त्वा तस्य सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पूर्णबोधयितुम् उपदिशति-अहं यूयमिति । यथा मां जानासि तथा सर्वानेव जानीहि अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितमितिवत् सर्वस्य शुद्धभगवत्त्वे ज्ञाते न किञ्चिदवशिष्यत इति भगवांस्तदेवोपदिशति समुदायपर्यवसानव्यावृत्त्यर्थं प्रत्येकमनुवदति अहमिति दृष्टान्तानुवादः यूयमिति पितुरेव बहुवचनम् असावार्यो बलभद्रः इमे च द्वारकावासिनः अन्ये च ब्रह्माण्डस्थाः सर्व एव एवमेव विमृश्याः साक्षाद्भगवानेवेति सचराचरमिति स्थावरजङ्गमेऽपि यथा मयि तथा बुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

> यथेच्छां भगवान् विष्णुः पुरस्कृत्याभवत्स्वयम् ।
> एवं सर्वत्र तत्तत्स्यामिति जातः स्वयं हरिः ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मानन्त्यं स्यात् ब्रह्मबुद्धिपरत्वेतु आरोपितज्ञानविषयत्वेन अनित्यफलसाधकता स्यादिति शङ्कां दूरीकुर्वन् आधाराधेयभावञ्च दूरीकुर्वन् सर्वत्रात्मप्रतीतिसिद्ध्यर्थञ्च अखण्डात्मत्वं बोधयति—आत्मा ह्येकः स्वयञ्ज्योतिरिति । अतिव्याप्तौ तीत्यात्मा परिच्छेदे आत्वमेवं भज्येत एकेनैव कार्यसिद्धौ द्वितीयकल्पना व्यर्था भोगस्य तु न व्यवस्थापकत्वम् ईश्वरेच्छयैव व्यवस्थासम्भवात् या क्रिया यदीयव्यधिकरणगुणजन्या सा संयोगासमवायिकारणिकेऽतिव्याप्तिधितेव ईश्वरेच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्संयोगः जीवात्मसु न सङ्गच्छते अजसंयोगस्यानङ्गीकारात् तस्माद्भोगस्यान्यथाप्युपपत्तेरेक एवात्मा युक्तश्चायमर्थः "एकमेवाद्वितीयम्" "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । नित्यः सर्वगतः" इत्यादिवाक्यसहस्रैः आत्मन एकत्वं निर्णीतं नानात्मानो व्यवस्थात इति सूत्रमकारप्रश्लेषेणापि योजनीयम् अन्यथा अविचार इति ननु जीवस्य नानात्वे परिहृतेपि जीवब्रह्मणो भेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः अन्यथा ज्ञानोपदेष्टृभावात् मोक्षो न स्यात् अत आह—स्वयञ्ज्योतिरिति । स हि स्वप्रकाशः नास्यात्मप्रकाशार्थं कश्चिदपेक्ष्यते मोक्षार्थं वा अन्यथाऽऽत्मवैलक्षण्यं नास्तीत्युक्तमेव पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपीति तस्य नानात्वाज्ञाने अग्रे निरूपयिष्यते वास्तवस्त्वयमर्थः कालेन स्वप्रकाशनिवृत्तिमाशङ्क्याह-नित्यइति । सदैकरूप इत्यर्थः । तर्हि काल एवायं स्यात् तत्राह अन्य इति । कालादन्यः यस्य चेष्टा काल इति चेष्टामाहुरिति वाक्यात् ननु तादृशः परमात्मा पुरुषोत्तमः ननु जीव इति चेत्तत्राह—निर्गुण इति । अयमेव जीवो गुणातीतः ननु ततोन्योस्तीति कश्चित् नन्वेवं सति नानात्वमुख्यावचत्वं कथं घटत इति चेत्तत्राह—आत्मसृष्टैर्गुणैः तैरेव गुणैः कृतेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहेषु भूतशब्दवाच्येषु आधारवशात् अग्निरिव बहुधा ईयते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रश्रयेण आनम्रः प्रहसन्निति वन्दमानावार्यो पुत्रावपि

खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम्।
आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच।

एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतः।
श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥
अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥
कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान् कंसविहिंसितान्।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

प्रत्येवं त्वद्वाक्यस्य रसाभासाभावार्थं प्रतिभयाहमस्य तात्पर्य्य-मन्यथा प्रतिपादयामीति द्योतकः प्रहासः ॥ २१ ॥

समवेतार्थं युक्तार्थम् उपमन्महे आधिक्येन मन्यामहे समु-द्दिश्य शिक्षणार्थं "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यादिवदुपदेशारूप-वीकृत्य ॥ २२ ॥

न, केवलं पुत्रा एवास्मदादयः एवं परमात्मत्वेन द्रष्टव्याः अपितु सर्वे एवेत्याह-अहमिति। एवं विमृग्याः परमात्म-त्वेनैवान्वेषणीयाः विमृश्या इति पाठे द्रष्टव्याः एवञ्च प्राप्त-युष्मच्छिक्षितैरस्मदादिभिरपि प्रद्युम्नादिष्वपि सर्वत्रात्मदृष्टिरेव कर्त्तव्येति भावः ॥ २३ ॥

ननु नानाविकारवन्तो बहव एते कुतः परमात्मरूपाः मन्तुं शक्याः सत्यं परमात्मसृष्टानामुपाधीनां धर्मैरेव पर-मात्मा तथा तथा प्रतीतो भवतीति सदृष्टान्तमाह—आत्मा हीति द्वाभ्याम्। आत्मा परमात्मा आत्मसृष्टैः स्वसृष्टैर्गुणैर्बहुधा ईयते प्रतीयते कुत्र तत्कृतेषु भूतेषु देहेषु स्वयञ्ज्योतिरपि जड़त्वेन नित्योऽप्यनित्यत्वेन अन्योऽप्यनन्यत्वेन निर्गुणोपि सगुणत्वेन यथा खादिभूतानि तत्कृतेषु घटादिषु आविस्तिरो-भावादिकं यथाशयम् आशयमनतिक्रम्य याति तथैवासावेकः परमात्मापि याति सर्वदैकरसोपि आविर्भावं तिरोभावञ्च व्यापकोपि अल्पत्वं भूरित्वञ्च एकोपि नानात्वम् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

समेवातार्थं सम्पन्नार्थम् उपमन्महे सुपपन्नम मन्यामहे ॥२२॥

एवमेव अहं परमेश्वरः आर्यो मदवतारः द्वारकाकसः मदंशाः जीवाः तत्स्वरूपगुणादितः पृथक् पृथक् विमृश्याः शास्त्राचार्याश्रयणेनान्वेषणीयाः किंबहुना सचराचरं विश्वञ्च विमृश्यम् ॥ २३ ॥

तत्र स्वं परमेश्वरमात्मानं चेतनमचेतनञ्च संक्षेपतः स्वय-माह—आत्मेति द्वाभ्याम्। आत्मा परमेश्वरोऽहम् एकः सजातीति-शयशून्यः स्वयञ्ज्योतिः स्वप्रकाशः हिशब्दात्सर्वकारणत्व-सर्वात्मत्वसर्वशक्तित्वादिगुणयोगो ज्ञेयः अन्यो जीवः जाता-वेकवचनम् नित्यः अविनाशी एव तद्भेदान् सूचयति निर्गुणः प्राकृतगुणशून्यो मुक्तः कश्चिज्जीवः परमेश्वरस्य जगत्कारण-त्वादीन् गुणान् सूचयन् बद्धजीवमाह—तत्कृतेषु परमात्म-कृतेषु भूतेषु आत्मसृष्टैः परमात्मकृतैः गुणैः सत्त्वादिभिर्बहुधा देवोऽहं मनुष्योहमित्याद्यनेकधा ईयते ॥ २४ ॥

भाषाटीका।

श्री शुक उवाच। यदूत्तम भगवान् इस प्रकार पिता के वचन सुनकर विनय से नविकर हंसतेभए मधुरवाणी से पिता के प्रति बोले ॥ २१ ॥

श्री भगवानुवाच। हे तात! आप का वचन यथार्थ है इस वचन को हम मान ते हैं क्योंकि हम पुत्रों को लक्ष्य मे कर आपने इस वचन से तत्व समुदाय कहा है ॥ २२ ॥

हे यदुश्रेष्ठ माता पिता आप यह बलदेवजी और ए द्वारका वासी तथा चराचर सहित सवहि इस प्रकार विचारने के योग्य है कि सव का आत्मा परमेश्वर है सव कार्य्य है परमात्मा कारण है सव नियाम्य है; परमात्मा नियाम कहे इसी प्रकार विवेक करना चाहिये ॥ २३ ॥

स्वयं परमात्मा के सृजे भए महदादि तत्वन सें रचे भए देव मनुष्यादि प्राणियों में एकहि परमात्मा अन्तर्य्यामी रूपसे अनेक प्रकार प्रतीत हो रहा है और वह स्वयं प्रकाश मान है तथा देवादि शरीरो से तथा शरीर वर्त्ति जीवों से भिन्नहै ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सुविस्मिता सती ॥ २७ ॥
समाश्राव्य सम्बोध्य ॥ २८—२९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेव सदृष्टान्तं दर्शयति खमिति । अपिशब्देन सम-क्रियत्वद्योतनया यथोपमां द्योतयति यथा खादिकं याति तथा असावात्मा स्वकार्य्येषु वाय्वादिषु घटान्तेषु यथाशयं कार्य्या-विर्भावाद्यनुरूपमाविर्भावादिकं याति तथा असावात्मा स्वकार्य्येषु तदनुरूपं तत्तद्यातीति ततश्चिच्छक्त्यैकविलासेषु द्वारका-वैभवेषु किमुतेति तथा दृष्टिस्त्वत्र सुतरामेव कर्त्तव्या यत एव अहं यूयमसावार्य्य इति मयासाम्यमेव दर्शितं तत्र सति तव यदुश्रेष्ठस्य कृपयापि तेषां संसारिणामपि दैन्यं न सम्भवति तव तु दैन्यमयुक्तमेवेति वास्तवो भावः ॥ २५ ॥

एवमात्मैश्वर्य्यगोपनपूर्वकस्वविषयकपुत्रभावनारक्षणाभि-सन्धिप्रकारेण भगवतोदाहृतं श्रुत्वा विनष्टा नानाधीर्मुन्या-द्युपदिष्टैश्वर्य्यादिज्ञानं यस्मात्तथाभूतः प्रीतमनास्तस्मिन् सप्रेम-चित्तस्तूष्णीमेवाभूदिति ॥ २६ ॥

एवं पितुः स्वस्मिन् पुत्रभावस्य विरोधकमैश्वर्य्यज्ञानं शमयित्वा मातुरप्यन्यत्र पुत्रभावमशमयदिति तत्प्रसङ्गमारभते अथेत्यादिना । तत्राथेति युग्मकं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां श्री-कृष्णरामाभ्यामानीतं श्रुत्वा पूर्वत एव सुष्ठु विस्मितत्वेन स्थितापि तद्वत् स्वाभीष्टलाभार्थं श्रीवसुदेवसहितततत्-प्रेमसम्वादमयविशेषलाभानन्तरमेव प्राहेत्यादि रामस्यात्मजत्व-निर्देशो गर्भसङ्कर्षणस्यापि तया श्रवणात् सर्वेषां देवतेति श्रीभगवन्मातृत्वलीलशुद्धसत्त्वलीलशुद्धसत्त्वसम्पत्तिरूपत्वात्— अत एवास्या इयं बहिरङ्गा चेष्टा भगवतो लीलाकौतुकार्थमेव लीलाशक्त्या सम्पादितेति ज्ञेयं वक्ष्यतेच "मोहिता मायया विष्णोः" इति ॥ २७—२८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आविस्तृतः आ समन्तात् विस्तृतः व्याप्तः अल्पत्वं विपु-लत्वम् एकत्वं कार्यतया नानात्वं तत्तदन्तरात्मत्वाविलर्थः ॥२५॥

विनष्टनानाधीः अब्रह्मात्मकभेदबुद्धिरहितः ॥ २६ ॥

गुरोः पुत्रं सान्दीपिनिपुत्रम् ॥ २७—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र दृष्टान्तमाह खमिति । यथा खादयः तत्कृतेषु आका-शादिभिः कृतेषु यथाशयं व्याप्यानुरूपम् आविष्कृताल्पभूर्यैक-नानात्वं यान्ति तद्वदसौ परमात्मापि क्वचिदाविष्कृतत्वम् क्वचि-दल्पत्वं क्वचिद्भूरित्वं विपुलत्वं स्वतस्त्वेकत्वं व्याप्य बहुत्व-प्रयुक्तं नानात्वं च यातीत्यर्थः । एकस्यानेकेषु व्याप्तौ तत्-प्रयुक्तनानात्ववस्तुश्चैकत्वे चायं दृष्टान्तः न वस्तुतो व्याप्यव्यापकयोरेकद्रव्यत्वेपीति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

एवमिति । उदाहृतः उक्तः उदाहृतमिति पाठे तूक्तं वचः श्रुत्वेत्यर्थः । विनष्टनानाधीः अब्रह्मात्मकभेदबुद्धिरहितः अतएव प्रीतमनास्तूर्ष्णीं बभूव ॥ २६ ॥

अथेति । हे कुरुश्रेष्ठ ! सर्वदेवतात्मकभगवदवतारस्यात्मत्वा-

तथाभूता देवकी आत्मजाभ्यां रामकृष्णाभ्यां गुरोः सान्दीपनेः पुत्रमानीतं श्रुत्वा अतिविस्मिता सती ॥ २७ ॥

संसाध्य सम्बोध्य वैक्लव्यादश्रूणि लोचनयोर्यस्याः सा प्राह ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवमात्मैश्वर्यगोपनपूर्वकस्वविषयकपुत्रभावनारक्षणाभिसन्धि-प्रकारेण भगवतोदाहृतं श्रुत्वा विनिष्टा नानाधी-र्मुन्याद्युपदिष्टैश्वर्यादिज्ञानं यस्मात्तथाभूतः प्रीतमनास्तस्मिन् सप्रेमचित्तस्तूष्णीमेवाभूदिति ॥ २६ ॥

एवं पितुः तस्मिन् पुत्रभावस्य विरोधकमैश्वर्यज्ञानं शम-यित्वा मातुरप्यन्यत्र पुत्रभावमशमयदिति तत्प्रसङ्गमारभते । तथेत्यादिना सर्वेषां देवतेति श्रीभगवन्मातृलीलत्वशुद्धसत्त्व-सम्पत्तिरूपत्वात् । अत एवास्या इयं बहिरङ्गा चेष्टा भगवतो लीलाकौतुकार्थमेव लीलाशक्तिसम्पादितेति ज्ञेयम् । वक्ष्यते च "मोहिता मायया विष्णोः" इति ॥ २७-४१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेकस्यानेकधा भानप्रकारमुक्त्वा नानात्वमपि व्यव-स्थया आह—खम्वायुरिति । पञ्चमहाभूतानि तत्कृतेषु भौतिकेषु आशयमनुलक्ष्य आविस्तिरोल्पभूर्यैकं इति तान्येव भूतानि क्वचिद्विस्तारं प्राप्नुवन्ति हस्त्यादिशरीरे क्वचिदल्पत्वं मशकादौ क्वचिद्बहुरूपत्वं विचित्रपदमयूरादौ क्वचिदेकत्वं कोकिलादौ धात्वादौ वा एवं परिमाणरूपादिवैलक्षण्यात् पृथिव्यादीनां नानात्वम् एवमात्मनोऽपि तत्तदुपादानोपलम्भकतया नानात्व-मित्यर्थः । उच्चनीचत्वं देहकृतं नानात्वं परिमाणधर्मकृतमिति वस्तुतः स्वरूपमेकमेवेत्यर्थः । यथा सर्वत्र भौतिकेषु पृथिव्यादि-रेक एव ननु कार्यवैलक्षण्येन कारणभूतायाः पृथिव्या नानात्वं वलक्षण्यं वा कल्प्यते पृथिवीगुणत्वेनैव तत्सिद्धेः एवं सच्चि-दानन्दधर्मतारतम्येन ऐश्वर्यादितारतम्येन श्रियादितारतम्येन वा नानात्वमात्मन उपपद्यत इति न स्वरूपभेदस्तदनुरोधेन कल्पनीयः उपाधिकृतवैलक्षण्यमिति सर्वं सुस्थम् असावप्यात्मापि अपि-शब्देन भूतानि सङ्गृहीतानि अतः स्वेच्छया स एव सर्व-रूपेण तिष्ठतीति विचारप्रवणं चित्तं कृत्वा यथा मां जानासि तथैव सर्वं वा जानीहि इत्युपदेशः एष एवाखण्डाद्वैत-वादः ॥ २५ ॥

एवं भगवता उपदिष्टः ऐश्वर्यभावप्राकट्यात् बोधितार्थं भावान्तरमापन्नोपि गृहीतवानित्याह—एवम्भगवतेति । उदाहृतं सिद्धमेव विनष्टा नानाबुद्धिः पञ्चविधा अपि यस्य तदभावक-व्याभावात् स्वास्मिन्नपि तथा तथा स्फुरणात् तूर्ष्णीं भूत इत्यर्थः एवमेकस्य ज्ञानोपदेशो निरूपितः ॥ २६ ॥

स्वज्ञानशक्तिप्राकट्येन क्रियाशक्तिप्राकट्यार्थमुपाख्यानान्तर-मारभते—अथ तत्रेति । कुरुश्रेष्ठेति क्रियाधिक्यं तस्य हृदये समायास्यतीति सम्बोधनं वसुदेवः कृतार्थो जात इति देवक्यापि हृदये भगवता कृतार्थत्वं प्राप्तापि पूर्वसञ्जातदुःख-

देवक्युवाच ।

रामरामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषा ॥ २९ ॥
कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ ३० ॥
यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥
चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा कालचोदितौ ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वासनायाः अनिवृत्तत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं भगवन्तं प्रार्थयते वाक्येन तु तन्निवर्त्तते नाद्येन निवर्त्तनेपि तेषां जीवानाम् अमुक्तत्वात् ज्ञानोत्तरं सर्वज्ञत्वेपि सिद्धे भगवता वञ्चितमिति प्रतिनीयात् पुनस्तदुद्धारार्थं चिन्तापि स्यादिति तेष्वेव समागतेषु तद्दुःखं गच्छति नान्यथेति निश्चित्य तदर्थं भगवतः सामर्थ्यं पुत्राणां स्वरूपप्रतिपत्तिश्च सम्भावितेति दृष्टान्तेनावगता तामाह श्रुत्वानीतं गुरोः पुत्रमिति स्वस्यैवात्मजाभ्यां रामकृष्णाभ्यां स्वरूपं प्रापयित्वा आनीतं श्रुत्वा सुष्ठु विस्मिता जाता ॥ २७ ॥

ततो वस्तुनिर्द्धारं ज्ञात्वा भगवन्तं याचितवतीत्याह— कृष्णरामाविति । सम्यगाश्राव्य सावधानं शृण्वित्युक्त्वा कंसविहिंसितान् पुत्रान् स्मरन्ती कृपणं यथा भवति तथा प्राह तेनैव स्मरणेन वैक्लव्यादश्रुलोचना च जाता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

विनष्टनानाधीः सत्यमेव सर्वं जगदेवैकं ब्रह्मैव किम्पुनरेतौ मत्पुत्रावित्येतत्प्रकारकज्ञानवान् बभूवेत्यर्थः ॥ २६-२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेव प्रपञ्चयति—खमिति । यानि खादीनि भूतानि तत्कृतेषु खादिकृतेषु शरीरेषु यथाशयम् आशयं वासनामनतिक्रम्य आविस्तिरोऽल्पभूर्य्येको नानात्वमसौ याति एक एव अणुपरिमाणकः जीवः देवादिदेहे आविर्भावं वृक्षादौ तिरोभावं मत्कुणादौ अल्पभावं क्वचित्पुत्रपौत्रादिमत्त्वेन भूरिभावम् अन्यदा एकत्वमेवं नानात्वं यातीत्यर्थः। अपिशब्दान्मद्भजनेन मद्भावं यातीति ज्ञेयम् ॥ २५—२६ ॥

भाषा टीका ।

आकाश पवन तेज जल भूमि पांचों भूत ; इनके कार्य्य घटादि कोंमे व्याप्य वस्तु के अनुरूप आविर्भाव तिरोभाव अल्प भाव बहुत भाव इस प्रकार नानाभाव को प्राप्त होते हैं, तैसेहि वह एकहि परमात्मा चराचर सब वस्तु ओंमे उन वस्तु ओं के अनुरूप आविर्भाव तिरोभाव अल्प भाव बहुभाव इस प्रकार नाना भाव को प्राप्त हो रहाहे वह नाना भाव जीव माया में है परमात्मा में नहि परमात्मा तो एकहि हे ॥ २५ ॥

श्री शुक उवाच । हे राजन् ! इस प्रकार भगवान् के कहे भए वचन को सुनकर वसुदेवजी को आत्मा में अब्रह्मात्म देव मनुष्यादि भेद बुद्धि निवृत्त होगई और प्रसन्नमन होकर वसुदेवजी चुप चाप होगए ॥ २६ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ अनंतर सर्व देवता रूप देवकी ने यह सुना कि श्रीराम कृष्ण ने सांदीपिनि गुरू का मरा भया पुत्र को लायदिया यह सुनकर देवकी को आश्चर्य भय ॥२७॥

अनंतर जिन पुत्रों का कंसने वध किया रहा उन का स्मरण करती हुई विकल तासे नेत्रो मे आंशू बहा वत् देवकी हे राम कृष्ण इस प्रकार सन्मुख कर उनके प्रति बोली ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भूमेर्भारायमाणानां राज्ञामर्थे तेषां निधनार्थं मे मयि किलावतीर्णौ ॥ ३० ॥

हे आद्य ! यस्यांशः पुरुषस्तस्यांशो माया तस्या अंशाः गुणास्तेषां भागेन परमाणुमात्रलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयो भवन्ति तं त्वा त्वां गतिं शरणं गतास्मि ॥ ३१ ॥

आनिन्यथुरानीतवन्तौ पितृस्थानाद्यमसदनात ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

रामेति युग्मकम् रामस्यादौ सम्बोधनं ज्येष्ठत्वेन सपत्नीपुत्रत्वांशेन चादरात् अत एव वीप्सा अप्रमेयात्मन्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रमाणागोचरस्वभाव ! योगेश्वरेश्वर योगेश्वराणां सनकादीनामप्य- चिन्त्यमहाप्रभाव यतो विश्वसृजां ब्रह्मादीनामीश्वरौ अत आदि- पुरुषौ ॥ २९ ॥

कालेन कलिप्रभृतिना (द्वापरादिना) विशेषतो ध्वस्तं सत्त्वं सत्त्वगुणः साधुत्वं वा येषां तेषाम् अत एव उच्छास्त्रं शास्त्रा- तिक्रमः तेन वर्त्तितुं शीलं येषाम् अत एव भूमेरिति अद्याधुना द्वापरान्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं तौ पृथक् स्तुत्वा पुनरैकमत्यार्थमेकत्वेनैव शरणं याति—यस्येति। किलेति प्रसिद्धमेवेदमित्यर्थः। विश्वात्मन् सर्व- मूलस्वरूप ! एतावन्तं कालं नैवं त्वां प्रार्थितवत्यस्मि अधुना च किञ्चित्प्रार्थयितुं शरणं यामीत्याशयेनाह अद्यति ॥ ३१ ॥

अतो गुरोरिव ममाप्यभीष्टं परिपूरयतमित्याह—चिरा- दिति युग्मकेन। चिरकालं मृतस्यापि सुतस्यादाने यमालया- द्ग्रहणे आनयन इत्यर्थः गुरवे गुर्वर्थं गुरुदक्षिणारूपं तत्सुतं यथा [आनिन्यथुः] तदाकृतिवय आदिसद्भावप्रकारेण आनिन्यथुः तथा कुरुतम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

मे असत्तः ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तदेवाह—रामेति पञ्चभिः। हे अप्रमेयात्मन् ! अपरिच्छेद्यस्वरूप योगीश्वराणामाचार्यशक्तिवतामपीश्वरौ ! वां युवां विश्वसृजां ब्रह्मादीनामीश्वरावादिपुरुषौ जगत्कारणपुरुषावहं वेद वेद्मि ॥ २९ ॥

तर्ह्येवम्भूतयोरावयोः किमर्थं यदुषु जन्मेत्यत आह— कालेति,कालवशेन विध्वस्तं सत्त्वं सत्त्वगुणो येषाम् उच्छास्त्रवर्तिनां शास्त्रीयमर्यादातिलङ्घिनामत एव भूमेर्भारायमाणानां राज्ञां क्षयाय मे मयि असत्तो वाऽवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्य तव अंशांशांशभागेन अयुतायुतशतैककलांशकांशेन विश्वस्योत्पत्त्यादयो भवन्ति किलेति शास्त्रप्रसिद्धिः तं पूर्ण- ब्रह्मरूपं त्वामधुनाऽहं गतिं शरणं गताऽस्मि ॥ ३१ ॥

स्वाभिप्रायमावेदयति—चिरादिति द्वाभ्याम्। मृतसुतादाने निमित्ते गुरुणा सान्दीपनिना चोदितौ भवन्तौ पितृस्थाना- द्यमसदनादानिन्यतुरानीतवन्तौ किल गुरुदक्षिणाः विपुल- दक्षिणारूपान् पुत्रान् आनिन्यतुरिति सम्बन्धः दक्षिणाम् इति पाठे अर्पयितुमिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं कायवाङ्मनोवैक्लव्यमुक्तं तन्निराकरणार्थमादौ भग- वन्तं स्तौति—रामरामेति त्रिभिः। भगवान् शरणागताना- मेव दुःखं दूरीकरोतीति प्रथमतः शरणागतिः कर्त्तव्या तत्र यदि फलं न कीर्त्तयेत तदा मोक्षार्थं सा भवेत् भगवतो वा तन्निवारणे सामर्थ्यं न भवेत् स्वयं वा न जानीयात् तयासर्वं विशकलितं भवेदिति प्रथमतो भग- वतः सामर्थ्यं स्वस्य ज्ञानं चाह देवक्या कृष्णरामयो- रवान्तरपरिज्ञानन्नास्तीति ज्येष्ठानुक्रमेण स्तौति वीप्सा आदरे अप्रमेयात्मन्निति त्वं सर्वसमर्थः तथापि लोको न जानातीति साधनान्तरे यतते नहि कश्चिच्चिन्तामणिं प्राप्य पुनरन्यत् साधनमङ्गीकरोति भगवतस्तथात्वाज्ञाने हेतुर्भगवत्स्वरूप- मधर्म एव यथा परमा एव प्रत्यक्षतायाम् एवं प्रमातुमयोग्य- मेव भगवत्स्वरूपमित्यर्थः। कृष्णस्यापि सम्बोधनमाह निकटे शृणोति सावधान इति सकृदेव सम्बोधनं योगेश्वरेश्व- रेति सर्वसाधनसम्पत्तिः एवमुभयोः माहात्म्यमुक्त्वा अध्या- रोपवादनिराकरणार्थं स्वस्य याथार्थ्यज्ञानमनुवदति वेदाहं वां विश्वसृजाविति युवामहं जाने केन प्रकारेण जानासीत्या- काङ्क्षायामाह—विश्वसृजामीश्वराविति। ब्रह्मादीनामपि निय- न्तृत्वेन कालव्युदासार्थं पुरुषोत्तमत्वेनापि जानामीत्यर्थः तादृशस्य कथमागमनमिति शङ्काव्युदासायाह कालविध्वस्त- सत्वानामिति भूभाररूपराज्ञां वधार्थं भगवानवतीर्ण इत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु, राजानः सात्विकाः कथं भाररूपा जाता इत्याह कालविध्वस्तसत्त्वानामिति। कालो हि पदार्थान् दूरीकरोति कदाचिदसत्यर्थान् यथा पुरुषः शिष्टागमनमालक्ष्य दुष्टाग- मनं वा तथा कालोपि सर्वेषां सत्त्वगुणं विवेकादिकञ्च हृतवान् अत एव उच्छास्त्रवर्त्तिनो जाताः राजत्वेन सामर्थ्ये सत्वाभावे सामर्थ्यं सर्वेषां दुःखदमिति भूमेर्भारायमाणा जाताः मशकार्थे धूमवत् तेषामर्थे भगवानवतीर्णः किलेति प्रमाणं मे मत्तः ॥ ३० ॥

ननु भूभारहरणार्थमेव जातः नत्वन्यार्थमिति तत्रैव मम सामर्थ्यमिति चेत्तत्राह—यस्यांशांशभागेनेति। यस्य पुरु- षोत्तमस्य अंशः अक्षरं तस्याप्यंशः प्रकृतिः तस्यांशा गुणाः तेषां भागेन विभागेन विश्वस्योत्पत्तिलयोदया भवन्ति किलेति प्रासिद्धे अनेन सामर्थ्यमुक्तं कारणावश्यकत्वायाह विश्वात्म- न्निति सर्वस्यापि स्वकृत्यमावश्यकमिति अतस्तादृशं त्वां स्वकार्य- सिद्ध्यर्थं शरणं गता ॥ ३१ ॥

तत्कार्यं साधकपूर्वकमाह—चिरादिति द्वाभ्याम्। यथा गुरु- वाक्यं कर्त्तव्यम् एवं ममापि यथा गुरोः पुत्रः निरन्वय- ङ्गतः तथा प्रकृतेपि यथा दक्षिणा अवश्यं देया एवं सत्कामनापि पूरणीया अतो दृष्टान्तः चिरान्मृतस्य सुत- स्यादाने दानार्थं दक्षिणात्वेन गुरुणा प्रेरितौ किलेति प्रमाणं तदा पितृस्थानं गत्वा यत्र पुरुषाणां जीवतां गम- नागमने न स्तः तादृशस्थानादपि गुरवे दक्षिणां धर्मार्थम् आनिन्यथुः पदव्यत्ययश्छान्दसः आनीतवन्तौ तथा मे ममापि कामं कुरुतम् अपमृत्युमृतत्वात् प्रायेण तत्रैव गताः सामर्थ्यं सूचयति युवां योगेश्वरेश्वराविति योग एव कामनां पूर- यति तत्रापि तस्येश्वरः किं वक्तव्यः भगवांस्तु ततोप्यग्रे योगश्चेत् कदाचित् वदेत् मत्प्रवर्त्तको नाज्ञापयतीति सोपि चेद्वदेत् ममान्तर्यामी न प्रेरयेदिति तन्निरासार्थमेतावदुक्तं॥ स्वकामनामाह—भोजराजहतान् पुत्रानिति। आगतान् द्रष्टुं

तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ।
भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाहृतान् ॥ ३३ ॥
ऋषिरुवाच।
एवं सञ्चोदितौ मात्रा (१)रामः कृष्णश्च भारत।
(२)सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥
तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथाऽऽत्मनः।
तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ ३५ ॥
तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृन्द आब्रह्म (३) पुनद्यदम्बु ह ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कामये यस्यामवस्थायां स्थिता मत्तो गताः तादृगवस्थायुक्ता एव द्रष्टव्या 'इति भावः ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

विध्वस्तं सत्त्वं सत्त्वगुणः साधुत्वं वा येषां तेषां संहाराय मे मय्यवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्यांशो महावैकुण्ठनाथस्तस्यांशो महापुरुषस्तस्यांशः प्रकृतिस्तस्या भागेन रज आदिना ॥ ३१ ॥

पितृस्थानात् यमसदनात् गुरुदक्षिणां गुरुदक्षिणारूपं गुरुपुत्रम् आनिन्यथुः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे आद्य! मे मयि अवतीर्णौ ॥ ३० ॥

यस्य अंशाः जीवप्रकृतिकालाख्याः तेषामंशाः एकैकदेशास्तेषां भागेन स्वल्पप्रदेशेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुत्रानयने तत्कल्याणार्थं भगवन्तं नियोजयति-चिरादिति द्वाभ्याम्। आनिन्यथुः आनीतवन्तौ पितृस्थानात् यमलोकात् ॥ ३२—३४ ॥

भाषा टीका।

देवक्युवाच ॥ हे राम२ हे अचिन्त्यरूप हे कृष्ण हे योगेश्वरेश्वर 'ब्रह्मादि कों के ईश्वर जगत्के कारण आप दोनो को मे जानतीहूं ॥ २९ ॥

काल कर के जिन के सत्व गुण का कार्य्य विवेकादि नष्ट होगए इसी से शास्त्रमर्य्याद को छोडकर वर्त्ते ने वारे भूमि के भार रूपी राजान के नाश करने के अर्थ इस काल में मेरे गर्भ में आप दोनो अवतरेहो यह निश्चयहै ॥ ३० ॥

हे विश्वात्मन्! हे आदिकारण जिस के अंश का अंश उस के भी अंश के लेश कर के विश्व की उत्पत्ति पालन संहार होतेहैं यह शास्त्र से निश्चित है एतादृश पर ब्रह्म नारायण आप के शरणागति को मे प्राप्तहूं ॥ ३१ ॥

बहुत काल के मरेभए पुत्र के लाने निमित्त सांदीपिनि गुरू ने आप को आज्ञा करी आप, यम राज के लोक ते उस पत्र को लाए और गुरूजी के अर्थ वह पुत्र रूपहि दक्षिणा आपने दई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दैत्यराट् बलिः कथम्भूतौ विश्वस्याऽऽत्मभूतं दैवं सान्वयः सपरिवारः ॥ ३५ ॥

सवृन्दः सपरिजनः कथम्भूतौ पादाववनिज्य यदम्बु ययोरवनेजनोदकमाब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य जगत् पुनत् पवित्रयत् वर्तते तौ ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एवं स्वकामस्य गौरवं मत्वा प्राक् स्पष्टमनिर्दिश्य पुनरुत्कण्ठया स्पष्टमेव निर्दिशति-भोजराजेति। आहृतान् युवाभ्यां यमालयात् आनीतान् सतः ॥ ३३ ॥

सञ्चोदित इति। सञ्चोदिताविति च क्वचित् हे भारत भरतकुलश्रेष्ठेत्याश्चर्य्यान्तरस्मरणोल्लासेन तं श्लाघते ॥ ३४ ॥

उपलभ्य चिरमभीप्सितौ समीप एव लब्ध्वा तस्य चालभ्यलाभोऽभूदित्यभिप्रायेण तौ विशिनष्टि—विश्वस्यात्मा च दैवमाराध्यश्च एकत्वं द्वयोरैक्यापेक्षया त्वर्थे तथाशब्दः आत्मनस्तु सुतरामतिशयेनात्मदैवं वामनरूपे तस्मिन् स्वयं सर्वार्पणात् कुलदेवत्वाच्च तस्य ततश्च सम्यक् साञ्जलित्वादिना उत्थाय दैत्यराडिति परमादरात् यद्वा दैत्यानामन्येषामपि तादृशभावं सूचयति अत एव सान्वयः ॥ ३५ ॥

(१) रामकृष्णौ कुरूद्वह। (२) रसातलम्। (३) पुनात्यशेम्बुहि इति च वीर० पाठः।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तयोस्ताभ्यां मुदा सम्यक् स्वशिरोनिधानादिना द्वयोस्त्वैक्येन स्नेहेन चाभेददृष्ट्या वरासनमेकमेवानीय अतस्तस्मिन् मुदा निविष्टयोरासीनयोः सतोः तयोरिति पुनरुक्तिर्भक्तिभरेण तदेति पाठः कचित् बभार शिरसि दधारेति कचित् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विश्वात्मदेवं विश्वात्मनां दैवमीशम् ॥ ३५—३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथेति । यथा गुरोः कामं कृतवन्तौ तथा ममापि कामम् इष्टं कुरुत नावां शक्तौ इति मावोचतमित्यभिप्रायेण विशिनष्टि-योगीश्वरेश्वरौ निरतिशयाश्चर्यशक्तिमन्तौ कोसौ काम इत्यत आह-भोजेति । भोजराजः कंसस्तेन हतान् ॥ ३३ ॥

एवमिति । योगमायामाश्चर्यशक्तिम् उपाश्रितौ रसातलं (सुतलं) बलिचक्रवर्त्तिनो लोकं विविशतुः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति । दैत्यराट् बलिः विश्वेषामात्मनां दैवं दैवभूतं तथा नितरामात्मनो दैवतभूतौ तस्मिन् सुतले प्रविष्टौ उपलभ्य दृष्ट्वा तयोर्दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतः व्याप्तः आशयो मनो यस्य सः सान्वयः सपरिवारः सद्यस्तदैवोत्थाय ननाम ॥ ३५ ॥

तयोरिति । तयोः रामकृष्णयोः श्रेष्ठमासनमानीयादाय समर्प्य तत्र वरासने पादाववनिज्य प्रक्षाल्य तज्जलं सपरिवारः शिरसा दधार कुतः हि यस्मादद: अम्बु जलम् आब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य कृत्स्नं जगत् पुनाति पुनदिति पाठे यदम्बु पवित्रयत् वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवत्कृतमाह—एवं सञ्चोदिताविति । गुर्वर्थेनान्वेषणार्थं गताविति पूर्वमप्युक्तं तथात्रापि सिद्धवत्कारेण जानीत इति सुतलमेव गतौ गमनमार्गमाह—योगमायामुपाश्रिताविति । अष्टाविंशतितत्त्वेभ्यः अधस्ताद्योगमाया तस्यां प्रविष्टः स्वगृहदेशे मध्ये व्यवधायकाभावात् सुतल एव प्रादुर्भूतौ ॥ ३४ ॥

ततो दैत्यः कदाचिदाज्ञां न करिष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलिकृतां पूजामाह—तस्मिन् प्रविष्टाविति चतुर्भिः । तस्मिन् स्थले प्रवेशमात्र एव दैत्यानां स्वामी शीघ्रनिवेदकैः दैत्यैर्भगवदागमनमुपलभ्य सद्यः समुत्थाय ननामेति सम्बन्धः पूर्वं भगवता बद्ध इति कदाचित्तद्वेषाद्भयाद्वा सम्मुखो न भवेदित्याशङ्क्याह—विश्वात्मदेवमिति । विश्वस्यात्मा दैवश्च भगवान् तेनात्मत्वान्न भयम् आराध्यत्वान्न द्वेष इत्यर्थः । यत्र भगवान् जगत एव एवंविधः साधारणस्यापि भवद्विद्वेषसम्भावनारहितः तत्र स्वस्य महतः कथमेवं भविष्यतीत्यर्थः । नच वक्तव्यं विश्वस्य भगवानुपकारं करोतीति यतः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयकर्त्ता स एव तथा ज्ञानं नास्तीति चेत् तर्हि ज्ञानं गुणो जात इति ज्ञानवतामधिक एव पूज्य इत्याह-सुतरां तथात्मन इति । किञ्च पूर्वं संसारव्यावृत्त्या अनिर्वृतः स्थितः इदानीं सुतले स्वर्गाधिके सुखेन तद्भावनया तिष्ठतीति स्मृतिसञ्जातया भक्त्या पूर्णान्तःकरण एव तद्दर्शनाह्लादेन अधिकेन परिप्लुताशयो जातः अत आलस्यादिधर्मेषु लीनेषु सद्यः समुत्थाय ननाम तत्पुत्रस्य बाणस्य बाहुच्छेदो भगवता कृत इति कदाचिदनमनं स्यात्तत आह-सान्वय इति पुत्रपौत्रादिसहितः ॥ ३५ ॥

ततः पूजामाह-तयोः समानीयेति मुदेत्युभयत्र सम्बन्धः आसनस्याग्रहणे पुनर्भयं सम्भावितं स्यात् अत आह निविष्टयोस्तत्रेति तत्रासने उपविष्टयोः सतोः महात्मत्वात् निःशङ्कतया तत्रोपवेशनम् अन्यथा बद्धस्य गृहे प्रभुः सशङ्को भवति सदा तत्पादाववनिज्य चरणोदकं सकुटुम्बः दधार तस्य माहात्म्यमाह यदम्बु गङ्गारूपमाब्रह्म ब्रह्मलोकमारभ्य पातालपर्यन्तं पुनातीति आब्रह्मपुनत् इत्याश्चर्यं कथमन्यस्य शेषभावं प्राप्तम् अन्यस्य शोधकमिति ततः पुष्पादिभिः समर्हयामास महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च अनुलेपनानि च चतुःसमादीनि तथा स्रग्धूपदीपाः अमृतममृतमयानि वा भक्ष्याणि आदिशब्देन ताम्बूलाद्युपचारा गृह्यन्ते नैतावता साधारणधर्मेण भगवांस्तुष्यतीति स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणं च कृतवान् आत्मीयाः धनं देहश्चेति त्रितय एव सर्वानुप्रवेशः ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दैत्यराट् बलिः विश्वस्यात्मा च दैवमाराध्यश्च एकत्वमीश्वरत्वेन द्वयोरैक्यात् ॥ ३५ ॥

सवृन्दः सपरिवारः यदम्बु आब्रह्म ब्रह्माणमप्यभिव्याप्य पुनत् पवित्रयद्भवति ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दैत्यराट् बलिः विश्वात्मनां सर्वेषां जीवानां दैवतम् एकवचनं द्वयोरैक्यात् सान्वयः सपरिवारः ननाम ॥ ३५ ॥

यदम्बु जलम् आब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य जगत् पुनत् पवित्रयद्वर्तते तज्जलं सवृन्दः सपरिजनः दधार शिरसेति शेषः ॥ ३६-३७ ॥

भाषा टीका ।

हे योगेश्वरेश्वर ! जैसे आपने गुरूजी के मनोरथ की पूर्त्ति करी तैसेहि मेरे मनोरथ की पूर्त्ति भी कीजियेगा, कंसके मारेभए और अब आप के लाए भए अपने उनहि पुत्रों को देखने की मोको कामना है ॥ ३३ ॥

समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
(१)ताम्बूलदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥
स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
उवाच हाऽऽनन्दजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम्(२) ॥ ३८ ॥

बलिरुवाच ।

नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ।
साङ्ख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥
दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभम् ।
रजस्तमस्स्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

श्री शुक उवाच ॥ हे भारत ! माता ने इस प्रकार जब आज्ञा करी तब श्री कृष्ण बलदेवजी दोनों निज आश्चर्य शक्तिको अंगीकार कर सुतल लोक में चलेगए ॥ ३४ ॥

सुतल लोक में प्रगटभए सब जीवात्माओं के इष्ट देव और जैसे सब जी वों इष्ट देव हैं तैसेहि अपने तो अत्यंतहि इष्ट देव हैं एतादृश श्री कृष्ण बलदेवजी का दर्शन कर दर्शन से आनन्द भया आनन्द से बलि का अंतःकरण व्याप्त होगया तब तो परिवार सहित दैत्यों के राजा बलिने शीघ्र उठ कर श्री कृष्ण बलदेव जी को प्रणाम किया ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्ण बलदेवजी को श्रेष्ठ आसन समर्पण कर उस पर बिराज मान उन सर्वज्ञ दोनोंन के चरणारविन्दों का प्रचालन कर ब्रह्मा लेकर सब जगत्को पवित्र कारि उस चरण प्रक्षालन जल को परिवार सहित बलि महाराज ने मस्तक पर धारण किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इन्द्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमार्द्रया धिया बिभ्रद्धारयन् ॥ ३८ ॥

अनन्ताय शेषाय बृहते फणैकदेशे विश्वधारणाद्बृहत्तस्मै कृष्णाय सदानन्दरूपाय च वेधसे जगद्विधात्रे साङ्ख्ययोगवितानायेत्यादि पदत्रयमैक्यविवक्षया ॥ ३९ ॥

योगेश्वराणामपि दुर्दर्शौ . युवामस्माभिर्दृष्टावित्येतन्नातिचित्रमित्याह—दर्शनमिति । दुष्प्रापमपि युष्मत्कृपया केषाञ्चिददुर्लभं सुलभमपि भवति तदाह—रजस्तमस्स्वभावानामिति । नो दर्शनं प्राप्तौ ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यगर्हयामास सम्यक्साधनान्याह—महाविभूतिरित्यादिना । सतौ विभूतिरिति क्वचित् । ता एवाह महार्हेत्यादिना । अमृतवत् भक्षत इति तथातत महामिष्टान्नपानादिकमिति यद्वा अमृतं सुधां भक्षणं च फलादिकं ताम्बूलादिकं वा आदिशब्दाद्गन्धपर्य्यङ्कादयः पुनरात्मपर्य्यन्तसमर्पणञ्च सर्वं सागरस्थानीयाय वामनरूपाय सम्प्रति तु समुद्रस्थानीयाय स्वयं भगवते श्रीकृष्णायेत्यविशेष एव विशेषान्न दोषाय तदेवं व्यवहारात्तदानीं तद्द्वारदेशविराजमानवासस्य श्रीवामनस्य च तदवतारसमये तत्रैव प्रवेशो गम्यते ॥ ३७ ॥

इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः प्रायः समानचतुरङ्गत्वात् भगवतो युगपत् द्वयोरपि पदाम्बुजम् अभेदेन भावनादेकत्वं मुहुर्बिभ्रत् अतृप्त्या पुनःपुनः शिरसि वक्षसि च धारयन् यद्वा उत्तरोत्तरोद्भूतत्वान्मुहुर्यत्प्रेम तेन विभिन्नया ह हर्षे इत्थमेव सम्बोधयति नृपेति प्रेमलक्षणमाह आनन्देत्यादिना तत्रानन्देति तृतीयायाश्छान्दसो लुक् तस्मात्प्रहृष्टेत्यत्र गद्गदेत्यत्र योज्यं गद्गदाक्षरं यथा स्यात् पाठान्तरेतु गद्गदेत्यक्षरं वर्णोच्चारो यस्य सः ॥ ३८ ॥

अनन्ताय श्रीकृष्णद्वितीयव्यूहरूपाय व्रजगमनन्तसख इति श्रीगोपिकाविलापे तन्नामत्वेन तत्प्रसिद्धेः तत्र शेषाद्यन्तर्भावार्थमाह—बृहत इति । कृष्णाय च स्वयं भगवत्त्वेन प्रसिद्धाय यतो वेधसे सर्वकर्त्रे ननु ज्ञानशास्त्रे मुख्यतया ब्रह्म प्रतिपाद्यते योगशास्त्रे परमात्मा तयोः का गतिस्तत्राह—साङ्ख्येति । साङ्ख्ययोगयोः ज्ञानाष्टाङ्गशास्त्रयोर्वितानो यस्मिन् यदेकनिष्ठो विस्तर इत्यर्थः । तत्तदाख्यतदेकदेशाविर्भावनिरूपणद्वारा स एव ताभ्यामुद्दिश्य इति विवक्षितं यथोक्तं श्रीकपिलदेवेन—

"ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।

---

(१) लग्धूपः इति वीर० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एको नानेयते तद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः" इति । अत एव ब्रह्मणे परमात्मने च तुभ्यमेव ॥ ३९ ॥

हि निश्चितं च अपि दुष्प्रापमपि अपिशब्दस्य अदुर्लभमित्यनेनान्वयः अदुर्लभमपि यदृच्छया तवैव स्वैरितयेत्यर्थः अन्यत्तैः तत्र नो दर्शनं प्राप्ताविति अस्मत्कर्तृकं दर्शनं युवां प्राप्तावङ्गीकृतवन्ताविल्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इन्द्रसेनो बलिः ॥३८॥

साङ्ख्ययोगविधानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय ॥ ३९—४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समर्हयामासेति । स बलिः तौ समर्हयामास विभूतिभिः पुष्कलैः अमृतमन्नणममृततुल्यभक्ष्यद्रव्यं स्वगोत्रं स्वकुलं वित्तमात्मा च तेषां समर्पणेन च समर्हयामासेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥

स इति । इन्द्रसेनो बलिः प्रेमविभिन्नया प्रेमार्द्रया धिया भगवत्पादाम्बुजं धारयन् आनन्दजलैराकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्य प्रहृष्टान्युदश्रितानि रोमाणि यस्य गद्गदानि कुण्ठितानि अक्षराणि यस्य सः हे नृप उवाच ॥ ३८ ॥

तदेवाह—नम इत्यादिना विमुच्यत इत्यन्तेन ग्रन्थेन। अनन्ताय शेषाय बृहते फणैकदेशेन विश्वधारकाय वेधसे जगद्विधात्रे साङ्ख्ययोगविधानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय वितानायेति पाठे मत्वर्थीयोऽच् द्रष्टव्यः वितानो यज्ञः स च कर्मयोगोपलक्षकः योगो भक्तियोगः साङ्ख्यं ज्ञानयोगः ते अस्याराधनरूपतया सन्तीति तथा तस्मै कर्मज्ञानयोगानुगृहीतभक्तियोगाराध्यायेत्यर्थः । ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते परमात्मनेऽन्तः प्रवेशनियमनाभ्यां लोकत्रयस्य भर्त्रे व्याप्यगतदोषास्पृष्टाय च ॥ ३९ ॥

युवामस्माभिर्दृष्टाविल्येतन्नातिचित्रमित्यभिप्रेत्याह — दर्शनमिति । वां युवयोर्दर्शनं केषाञ्चिद्भूतानां दुष्प्रापं दुर्लभञ्चापि केषाञ्चित् युष्मत्कृपया तु सुलभमेव तदुपपादयति रजस्तमःस्वभावानामिति । यद्यस्माद्रजस्तमःप्रचुरस्वभावानामपि नोऽस्माकं युष्मद्दर्शनं प्राप्तम् अतो भवत्कृपैव तत्र निदानमिति भावः ॥४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु दैत्योऽयं कथमेवं भगवद्भक्त इति चेत्तत्राह—स इन्द्रसेन इति । इन्द्रस्येव सेना यस्येति इन्द्रः उत्तमसत्त्वांशः तस्येन्द्रियादिसामग्री अत्यन्तं भगवत्परा तथास्यापीत्यर्थः । बाह्यसेनापि तथैवेति ज्ञातव्यं महत्त्वमपि सूच्यते तादृशोपि भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रत् हस्तद्वयेन पश्चान्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया च बिभ्रदुवाच वचनस्याग्यानीन्द्रियाणि महाभूतान्याह आनन्दकलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा गद्गदाक्षरः इन्द्रियाणां देहस्य वाचश्च वैकल्यं निरूपितम् ॥ ३८ ॥

एवं परमभक्तियुक्तः भगवतः षड्गुणप्रतिपादकैः भगवत्प्रतिपादकेन च स्तुत्वा प्रार्थयते नमोऽनन्तायेत्यष्टाभिः श्लोकैः । आदौ भगवतः ऐश्वर्यं स्मृत्वा नमस्यति—नमोऽनन्तायेति । ईश्वरः स एव यो न केनापि परिच्छिद्यते अयञ्च देशकालापरिच्छिन्नः किञ्च स एव समर्थो यो महान् भवति तदाह बृहत इति बलभद्रनमस्कारो वा अयं अनन्त इति शेषः प्रादुर्भूतः स एव बृहद्ब्रह्मेति स एवेश्वरो यो नित्यानन्दः स कृष्णः यश्च जगत्कर्त्ता तदाह—वेधस इति जगत्कर्तृमुख्यं ब्रह्मेति भगवत एव विशेषणं शास्त्रयोनित्वमपि ब्रह्मलक्षणमिति विशेषसिद्धान्तप्रतिपादकत्वेन माहात्म्यमाह—साङ्ख्ययोगयोर्वितानाय विस्तारहेतवे तत्र हेतुमिव वदन् सिद्धान्तान्तरकर्तृकत्वमाह—ब्रह्मणे परमात्मन इति । ब्रह्मत्वाद्वेदतदर्थरूपत्वं परमात्मन इति वैष्णवसिद्धान्तप्रवर्त्तकत्वं तदर्थप्रतिपादकत्वञ्च साङ्ख्या ज्ञानप्रधाना इति ब्रह्मपराः योगिनस्तु परमात्मध्यानपराः इति तद्वितानकर्तृत्वं सिध्यति अनेन शास्त्रदृष्ट्या ज्ञानं ध्यानेन च ज्ञानं भगवतः ॥ ३९ ॥

ननु, भगवत्साक्षात्कारः कस्यचिद्भवति स मम जात इति केवलं भगवद्वीर्येणैव तद्भवतीति भगवद्वीर्यं समर्थयन्नाह दर्शनं वां हि भूतानामिति । ये उत्पद्यन्ते प्रवाहे तेषाम् उत्पत्तिविरोधात् भगवद्दर्शनं दुर्लभं वां ब्रह्मपरब्रह्मणोः स्वक्रियाप्राप्यं दुःखेनापि यन्न भवति तद्दुष्प्रापं देवादिवरेणादियन्न लभ्यं तद्दुर्लभं चकारात्सर्वसाधनैरप्यलभ्यता निरूपिता तत्र हेतुः रजस्तमःस्वभावानामिति राजसानां दुष्प्रापं तामसानां दुर्लभं राजसानामपि केषाञ्चित् दुर्लभमिति चकारः एतादृशानामपि नोऽस्माकं रजस्तमःस्वभावानां यद्यस्मात्प्राप्तौ तत्र हेतुर्यदृच्छैव ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इन्द्रसेनो बलिः ॥ ३८ ॥

बृहतेऽनन्ताय अनन्तस्याप्यन्तर्विशतेऽशिने श्रीबलदेवाय नमः वेधसे विधात्रे सर्वकारणस्वरूपाय कृष्णाय नमः साङ्ख्यवितानाय ज्ञानशास्त्रविस्तारकाय ब्रह्मणे नमः योगवितानाय योगशास्त्रविस्तारकाय परमात्मने नमः ॥३९ ॥

भूतानाम् दुष्प्रापमपि अतिदुर्लभं सुप्रापं केषां रजस्तमस्स्वभावानामप्यसुराणामित्यर्थः । यत् यतः यदृच्छयैव प्राप्तौ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रसेनो बलिः बिभ्रत् धारयत् ॥ ३८ ॥

बृहतेऽनन्ताय शेषस्याप्यंशिने बलाय वेधसे विश्वविधात्रे साङ्ख्ययोगवितानाय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकाय साङ्ख्ययोगे ज्ञान-

दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः॥ ४१॥
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयश्चान्ये च तादृशाः॥ ४२॥
वी० पा० (प्राप्ताः सालोक्यसामीप्यं सारूप्यमथ सात्मताम्।
ते सर्वे पुण्डरीकाक्ष भावो हि भवकारणम्॥ ०॥)
केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः॥ ४३॥
इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर।
न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम्॥ ४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

योगे तत्प्रतिपादके ... वितानः स्वरूपगुणादिनिर्णय-विस्तारो यस्य तस्मै इति वा॥ ३९॥

सामान्यतो भूतानां युवयोर्दर्शनं दुर्लभं तत्र केषाञ्चिद्दुर्लभं भवति अतो नोऽस्माकं रजस्तमःस्वभावानां दर्शनं प्राप्तौ॥ ४०॥

भाषा टीका।

श्रेष्ठ वस्त्र भूषण चन्दन ताम्बूल दीपावलि अमृत तुल्य भोजनादि निज पुत्र पौत्रादि धन निज देह समर्पण इत्यादि ऐश्वर्यों से बलि ने श्रीकृष्ण बलदेवजी का पूजन किया॥ ३७॥

हे नृप! बलि के नेत्र आनन्द जल से व्याप्त होगए शरीर में रोमावली खडी होगई प्रेमसे आर्द्र बुद्धि के साथ भगवान् के चरणारविन्द को वारंवार मस्तक पर धारण करते जिस प्रकार गद्गदवाणी होजावे उसी प्रकार वह बलि महाराज बोले॥ ३८॥

बलिरुवाच।

सब देश सब काल सब वस्तु में व्याप्त स्वरूपगुण से बढ़े आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो परमानन्द स्वरूप सर्वज्ञ आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो आत्मज्ञान और उस ज्ञान का साधन निष्काम काम इन दोनोंन का विस्तार करने वारे परब्रह्म परमात्मा आपके अर्थ मेरा प्रणाम हो॥ ३९॥

रजतम स्वभाव वारे हमको प्रयत्न के विनाहि आपका दर्शन प्राप्त भया यद्यपि अभक्त प्राणियों को आपका दर्शन दुर्लभ है तथापि भक्तजनों को आपकी कृपा से वह दुर्लभ सुलभ हि है॥ ४०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अहो विद्विषो वयं सात्त्विकभक्तेभ्योऽपि सभाग्या इत्याह-दैत्येत्यादित्रिभिः॥ ४१॥ ४२॥

उद्बद्धवैरेण या भक्तिस्तया केचनेति चैद्यादयः कामतो भक्त्या गोप्यादयो यथा सन्निकृष्टास्त्वदात्मतां प्राप्ताः तथा च सत्त्वसंरब्धा सत्त्वाविष्टा अपि सुरादयो न सन्निकृष्टा इति॥ ४३॥

ननु, सात्त्विकेभ्योऽपि राजसादयः सन्निकृष्टा इति चित्रं तदाह—इदमित्थमिति। इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति विशेषतश्च॥ ४४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

दैत्येति त्रिकम्। दैत्यादयस्त्वयि नितरां बद्धवैरा अपि वैरं कुतः तत्राह—विशेषतः शुद्धं रज आद्यमिश्रितं यत् सत्त्वं तत् धाम आश्रयो यस्य तस्मिन् तदधिष्ठातरीत्यर्थः। अतः शास्त्रस्य शरीरिणि आत्मनि वेदमार्गप्रवर्त्तके इत्यर्थः। दैत्यादीनां रजस्तमःस्वभावत्वेनोन्मार्गप्रवृत्त्या स्वप्रतिकूलत्वेन मतैः साधुभिः सह द्वेषेण तत्परिपालके त्वयि स्वत एव द्वेषोत्पत्तेरिति भावः। तत्र गन्धर्वादीनां चतुर्णां वैरप्रसिद्ध्यभावेऽपि तदुक्तिः दैत्यानुगानां केषाञ्चिद्रजस्तमस्स्वभावापेक्षया यक्षादयश्च वयं तामसाः सर्वे दैत्यानुगा एव ते दुष्टत्वेन प्रसिद्धा। दैत्यादयो वयमसदादय इत्यर्थः। ममापि तत्पक्षपातित्वान्निबद्धवैरत्वमेवेतिभावः। अन्ये च केचिन्मनुष्यास्तादृशा दैत्यादिसदृशाः यथा कंसादयः चकारद्वयस्तूभयेषामपि प्राधान्यात् तेष्वेव केचित् केवलतमःस्वभावाः पौण्ड्रकादयः उद्बद्धेन वैरेण तत्कृतमनोभिनिवेशेनेत्यर्थः। सन्निकृष्टा मुक्तिपदं प्राप्ताः केचित्तु मद्विधा रजोमिश्राः कामतो यश आदिवाञ्छया या भक्तिस्त्रैलोक्यदानं तया सन्निकृष्टाः सुरादयस्तु न तथा सन्निकृष्टा इति॥ ४१—४३॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तव योगमायाम् ऐश्वर्य्यविशेषमित्यर्थः। योगेशाः श्रीसनकादयोपि न विदन्ति ज्ञातुं न शक्नुवन्ति तत्र हेतुः हे योगेश्वरेश्वरेति अचिन्त्यानन्तमहैश्वर्य्यादित्यर्थः। प्राय इति भक्तानां केषाञ्चिद्दृष्टत्वात् अन्यस्तैः अथवा देवादय एव त्वद्दर्शनमर्हन्ति नतु वयामित्याह—दैत्येति त्रिभिः। यतो दैत्यादयो वयं निबद्धवैराः तादृशत्वे हेतुः केचनेति उद्बद्ध-वैरेण विशिष्टाः केचन कामतः स्वार्थसाधनायैव भक्त्या विशिष्टाः जात्या तु निबद्धवैरा एवेत्यर्थः। सुरादयो न तथा न तादृशाः तत्र हेतुः यतः सत्त्वसंरब्धाः अतस्तव सन्निकृष्टाः साक्षाद्दर्शनादिना त्वत्सान्निकर्षयोग्या इत्यर्थः। तथाप्यस्माभिर्यद्दर्शनं तव तत्र च स्वयं भगवद्रूपेणैवाविर्भूतस्य साग्रजस्य प्राप्तं तद्धेतुः केन ज्ञेय इत्याह—इदमिति अर्थः स एव यद्वा निजैश्वर्य्यप्रकटनेन तव कृपाविशेषविस्तारणादेवेत्यभिप्रायेण कृपामेव स्तौति-इदमिति। योगः ऐश्वर्य्यविशेषः तद्रूपा या माया कृपा तां इदमित्थमिति ईदृशी अनेन प्रकारेण हेतुना च स्यादिति योगेशा अपि न विदन्ति अपरिच्छिन्नत्वहेतुकाद्यनन्तमाहात्म्यात तत्रैव च हेतुर्योगेति अन्यत समानम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अहो विद्विषोपि वयं सात्त्विकभक्तेभ्योऽपि सभाग्या इत्याह-दैत्येति त्रिभिः। दैत्यादयस्त्वयि नित्यं बद्धं वैरं येषां तथाभूताः कथंभूते त्वयि विशुद्धस्य रजस्तमोभ्यामनुविद्धस्य सत्त्वस्य धाम्नि आश्रये अनेन कामक्रोधादिप्राकृतदोषप्रतिभटत्वमभिप्रेतम् अद्धा साक्षात् शास्त्रशरीरिणि शास्त्रवेद्यं शरीरं स्वरूपमस्यास्तीति तथा तस्मिन् ते वयमित्थम्भूता वयमित्यर्थः। तथाचान्ये कंसादयश्च तादृशाः नित्यं निबद्धवैरा इत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

प्राप्त इति। त एते सर्वे सालोक्यादिरूपां मुक्तिं प्राप्ताः तत्र सालोक्यं नाम भगवता सह समानलोकावस्थायित्वं सामीप्यं सान्निध्यं सारूप्यं समानवेषता सात्मता समानात्मगुणत्वं सायुज्यमिति यावत गुणाष्टकाविर्भावसाम्यं हि सायुज्यं सार्ष्टित्वमथसात्मतामिति पाठे सार्ष्टित्वं समानसमृद्धित्वं सालोक्यादीनि त्रीणि सायुज्यप्रयुक्तानीति न मुक्तितारतम्यशङ्कावकाशः निबद्धवैराणामपि सालोक्यादिप्राप्तिः कुत इत्यत आह—भाव इति। हि यस्माद्भावः चित्तवृत्तिविशेषः भवकारणं फलोदयकारणं त्वयि कोपि वा निरन्तरचित्तवृत्तिविशेषो मुक्तिकारणमित्यर्थः ॥ ० ॥

निदर्शयति-केचनेति। केचन कंसादयः उद्बद्धवैरेण त्वयि निबद्धवैरेण प्राप्ता इत्यनुषज्यते केचन भक्त्या केचन गोपीजनाः कामतः कामात्प्राप्ताः किञ्च यथा सन्निकृष्टास्त्वत्सात्मतां प्राप्ताः तथा सत्त्वसंरब्धाः सत्त्वाविष्टा अपि सुरादयो न प्राप्ताः यद्वा यथोद्बद्धवैरादिना प्राप्तास्तथा सन्निकृष्टा अपि सत्त्वप्रधना अपि नानुप्राप्ता इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वत्कृपासनाथो भाव एव भवकारणमन्यथा त्वन्मायायाथात्म्यावेदिनां कुतस्ततो निस्तारइत्याभिप्रयन्नात्मनः कैमुत्यनयेन तस्या दुर्ज्ञेयतामाह—इदमिति। हे योगीश्वरेश्वर! योगीश्वरा अपि प्रायशस्तव योगमायामिदमित्थमिति स्वरूपतः स्वभावतश्च न विदन्ति कुतो वयं विद्मः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

शास्त्रस्य शरीरिणि आत्मानं प्रतिप्रवर्त्तक इत्यर्थः। गन्धर्वादीनां चतुर्णां केषाञ्चिद्दैत्यानुगत्वाद्वैरं यक्षादीनां तामसत्वात सुतरां वयमिति। ममापि तत्पक्षपातित्वान्निबद्धवैरमेवेति भावः ॥ ४१—४२ ॥

केचित् केवलतमस्स्वभावाः पौण्ड्रादयः उच्चैर्बद्धेन वैरेण तत्कृतमनोऽभिनिवेशनेत्यर्थः। सन्निकृष्टाः मुक्तिपदं प्राप्ताः केचित् मादृशा रजोमिश्राः कामतो यश आदिवाञ्छया या भक्तिः त्रैलोक्यादिदानं तया सन्निकृष्टाः शुद्धभक्तपदं प्राप्ताः सत्वाविष्टाः सुरादयस्तु न तथा सन्निकृष्टाः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कथं राजसतामसानां सुलभमित्यत्र हेतुमाह—श्लोकद्वयेन। दैत्यदानवगन्धर्वाः राजसगुणभेदाः सिद्धविद्याध्रचारणाश्च द्वितीयाः तामसराजसाः यक्षरक्षःपिशाचास्तामसाः भूतप्रमथनायकास्तामसतामसाः प्रमथा महादेवगणाः तयोर्वा नायकास्तृतीयाः ॥ ४१ ॥

एवं सर्वान् गणयित्वा तेषां स्वरूपमाह—विशुद्धसत्वधाम्नीति। भगवत आत्मत्वेपि उपाधिगुणैनैव विरोधः किञ्च भगवान् वेदादिशास्त्रं च कृतवान् तेच लोकप्रधानाः अतः उभयेषां विरोधो युक्त इत्याह शास्त्रशरीरिणीति शास्त्रैकसमधिगम्यशरीरयुक्ते अत एव नित्यं निबद्धवैराः ते पूर्वोक्ताः वयश्च यद्यप्यस्माकमिन्द्रियादिवर्गः सात्त्विकः तथापि देहो राजस एवेति भिन्नतया गणयति। अन्येच तथा ब्राह्मणाः चकारात्तत्सम्बन्धिनश्च ॥ ४२ ॥

ननु ते चेद्द्वेषिणः तदा तेषां नरकपात इति आसुरीं योनिमापन्ना इति वाक्यानुसारेण कदाचिदप्यमुक्तौ कथं भगवान् सर्वात्मेति चेत् तत्र मुख्यं सिद्धान्तमाह केचनोद्बद्धवैरेणेति त्रिविधा लोकाः लौकिकाः तत्र तामसाः उद्बद्धवैरेण त्वां जानन्ति प्राप्नुवन्ति वा सात्विकाः भक्त्या राजसाः कामतः तथा वैदिकाः सात्विकाः सत्त्वेन संरब्धाः सत्वगुणेन साहङ्कारेण कर्मस्वाविष्टचित्ताः सुरादयोपि ॥ ४३ ॥

इदमित्थमिति प्रायेण ते योगमायां न विदन्ति कुतो वयं न लौकिका न वैदिकाः निषिद्धभावनयाऽधःपतिताः योगेश्वरेश्वर इति सम्बोधनात् भोगाभिनिविष्टाः देवाः मा जानन्तु योगेश्वराः ज्ञास्यन्तीति तान्निषेधति योगेशा अपि ॥ ४४ ॥

तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् ।
निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥
शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान् कुरु नः प्रभो ।
पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसन् मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽन्तरे ।
देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥
तेनासुरीमगन् योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो किमाश्चर्यं रजस्तमस्स्वभावा अपि वयं सात्विकेभ्यो देवेभ्योपि सभाग्या अभूमेत्याह—दैत्येति त्रिभिः । शास्त्रशरीरिणि "सात्वतशास्त्रविग्रहम्" इति सप्तमोक्तेर्भक्तिशास्त्रोक्तसच्चिदानन्दमयशरीरे त्वयि यथा वयं सन्निकृष्टाः सन्निकर्षं प्राप्ताः न तथा सत्त्वसंरब्धाः सत्त्वगुणाविष्टाः सुरादयः इत्यन्वयः । ननु यूयं मत्परमभक्ता एव तत्र न हीत्याह—ते प्रसिद्धाः हिरण्यकशिपुवंशा वयं बाणादिपुत्रसहितास्तद्विद्वेषिदैत्यपक्षपातिनो नित्यं निबद्धवैरा एवेति स्वस्मिन् दोषारोपः परमभक्त्यनुभाव एवायं ज्ञेयः अन्ये च दानवराक्षसाद्याः ॥ ४१-४२ ॥

केचनोद्बद्धवैरेण सहिताः केचन गन्धर्वादयः कामतो या भक्तिस्तया सहिताः सकामभक्ता इत्यर्थः । सन्निकृष्टा इति कृपया द्वारि स्थित्वैवाभयं दर्शनं ददासि अन्येभ्यो हत्वा मुक्तिं ददासि अन्येभ्यो गन्धर्वादिभ्यः स्वयशोगानादिगुणं स्वं स्वभक्तांश्च श्रावयितुं ददासि सुरादिभ्यस्तु स्वविस्मारकं विषयभोगमेव ददासीति न ते सन्निकृष्टा इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु, तर्ह्येवमहं कथं करोमीति तत्र कस्ते तत्त्वं जानातीत्याह—इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति प्रकारतश्च ॥४४॥

तत्पराः सुरादयो न सन्निकृष्टा इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

स्वदैन्यं द्योतयितुं कैमुत्तिकन्यायेन स्वस्य ज्ञानभक्तिहीनत्वं वदन् यद्यपि रजस्तमःप्रकृतयोपि स्वस्वविशेषेण त्वां प्राप्नुवन्ति तथापि सात्विकमार्गे ज्ञानभक्तिसाधनभूते संस्थापयेति प्रार्थयते—इदमिति द्वाभ्याम् । इदमिति स्वरूपतः इत्थमित्यसाधारणधर्मतः तव योगमायाख्यां शक्तिं योगेशा न विदन्ति त्वां न विदन्तीति किमु वक्तव्यम् एवं सति वयं रजस्तमस्स्वभावास्तव योगमायां त्वां च न जानीम इति कुतस्तरां वक्तव्यम् एवं ज्ञानाभावे भक्त्यभावोपि सिद्धः ॥४४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सात्विकेभ्यो भक्तेभ्योपि रजस्तमस्स्वभावा वयं भाग्यवन्त इत्याह—दैत्यादित्रिभिः ॥ ४१ ॥

विशुद्धसत्त्वमप्राकृतसत्त्वं तदात्मकं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मिन् शास्त्रं वेदः शरीरं स्वरूपगुणादिधारकं प्रतिपादकं यस्य तस्मिन् ॥ ४२ ॥

केचन तमस्स्वभावाः चैद्यादयः उद्बद्धवैरेण या भक्तिस्तया केचन रजःस्वभावाः अस्मदादयः कामतः धार्मिकत्वादिख्यापनसङ्कल्पेन या भक्तिस्तया यथा सन्निकृष्टाः श्रीभगवता सङ्गताः तथा सत्त्वसंरब्धाः सत्त्वगुणे भगवति संरब्धाः

भाषा टीका ।

दैत्य दानव गन्धर्व सिद्ध विद्याधर चारण यक्ष राक्षस पिशाच भूत प्रमथ नायक ॥ ४१ ॥

इस प्रकार दैत्यादिक तथा एतादृश अन्यजाति के प्राणी शुद्ध सत्त्व प्रचुर वेद शास्त्रोक्त दिव्य मूर्त्ति सम्पन्न आप के विषय में साक्षात् वैर बाध नेवार वे सब हम लोग, आप के समीप प्राप्त भए ॥ ४२ ॥

तथा कोई के शिशुपालादिक अत्यन्त बाधे भए वैर के उत्पन्न भई साक्षात्कार रूप भक्त से आप के समीप में प्राप्त भए कोई एक गोपी आदि काम रूपी भक्ति से आप के समीप मे प्राप्त भए, तथा सत्त्व गुण सम्पन्न देवता आदि अवतक आप को नहि प्राप्त भए ॥ ४३ ॥

हे योगेश्वरेश्वर ! सनकादिक योगेश्वर भी आप की आश्चर्य शक्ति को स्वरूप से स्वभाव से यह इतनाहि है ऐसा नहि जान ते' फिर हम लोग क्यों कर जान सके ते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवं यद्यपि वैरभावेन त्वत्प्राप्तिर्भवेत्तथाऽपि मां सात्त्विकं कुर्विति प्रार्थयते—तदिति । तत्तथा नः प्रसीद यथा निरपेक्षैरासकामै

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रपि विमृग्यं युष्मत्पादारविन्दं तदेव धिषणमाश्रयस्तस्मादन्यद्गृहं तदेवान्धकूपस्तस्मान्निष्क्रम्य निर्गत्य विश्वस्य शरणं रक्षितारो वृक्षास्तेषामङ्घ्रिमूलेषु स्वत एव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जीविका येन सोऽहं शान्तः सन्नेक एव चरामि उत अथवा सर्वेषां सखायो महान्तस्तैः सह यथा चरामीति ॥ ४५ ॥

कथमल्पपुण्यानामेवम्भावः सम्भवतीति चेत्तर्हि यथैतद्भवेत्तथास्माननुशिक्षयेत्याह—शाधीति । हे प्रभो ! ईशितव्याः सर्वे जीवास्तेषामीश ! यत्तवानुशासनमातिष्ठन्नाश्रयंश्चोदनायाः विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशाद्विमुच्यते न खलु त्वद्भक्तो विधिकिङ्करः स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

तदुक्तं सर्वमनुमोद्य स्वागमनकारणं सप्रपञ्चं कथयति आसन्निति पञ्चभिः । ऊर्णायां भार्यायां प्रथमेऽन्तरे स्वायम्भुवमन्वन्तरे ते देवाः सुतां वाचं यभितुं लब्धुं मैथुनेन रमयितुमुद्यतमुद्युक्तं कं प्रजापतिं जहसुरुपहासितवन्तः ॥ ४७ ॥

तेनावद्यकर्मणा पापेनाऽसुरीं योनिमगन्नगमन् अधुना तत्क्षणमेव हिरण्यकशिपोर्जाता इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यस्मादेवं कृपालुत्वं तत्तस्मादेव हेतोः नोऽस्मभ्यं प्रसीद प्रसादमेवाह—निरपेक्षेति । मुक्तैरपि विशेषेण शुद्धभक्तजनभावेन मृग्यं नतु सहसा लभ्यं युष्मयोः पदं तदेव सर्वतापहरत्वेन परमहृद्यत्वादिगुणत्वेन परमामोददातृत्वेन चारविन्द तदेव च परमाश्रयत्वाद्धिषणं धिष्ण्यं तस्मादन्यद्यद्धिष्ण्याभासो गृहं तद्वस्तुतोऽन्धकूपः स इव महावरकबन्धहेतुत्वाद्विशेषतश्च सुतलरूपत्वात्तत्सदृशमेवेति तस्मान्निष्क्रम्य विश्वशरणभूतो योऽयमङ्घ्रिः पादारविन्दं तस्य उप समीपे लब्धा वृत्तिर्दासजनोचितवर्त्तनं येन तथाभूतस्सन् उत एकः एकाक्येव च सन् नतु सपरिकरोपि सन् सर्वसखैस्त्वदीयजनैः सह चरामि सर्वसखत्वात्तेपि न मयि जुगुप्सां करिष्यन्तीति भावः ॥४५॥

अहो तादृशभाग्यहीनानस्मान् प्रति तादृशप्रसादो यदि वाधुना न सम्पाद्यते तदा निजागमनप्रयोजनमप्यादिश्यतां तेनैव कृतार्थो भवेयमित्याशयेनाह—शाधीति किञ्चिदादिशेत्यर्थः । तत्र श्रीभगवतो योग्यतामाह—हे ईशितव्येश ! ईशितव्याः शासनीयाः ईशा ब्रह्मरुद्रादयो ऽपि यस्य हे तादृशेति ! नतु तव तु तदनुष्ठाने योग्यता नास्ति तत्राह—निष्पापान् त्वद्भक्तिविघ्नेभ्यो निर्गतान् कुरु अनुशासनरूपेण तवाङ्गीकारेणैव तदपगमात्सम्पत्स्यते सेति भावः । तदेव प्रमाणयति यदिति । यद्वेदरूपं पारम्परिकं साधारणमप्यनुशासनं किमुत साक्षात् आत्मविषयकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रोत्तरं प्रार्थनमेव सम्प्रति स्वाभीष्टविशेषेणानुमोदितुमुपोद्घातं प्रस्तौति—आसन्निति । देवा अपि जहसुः ॥ ४७ ॥

तेनेति सार्द्धकम् । आसुरयोनिगमनप्रकारमेवाह—अधुनेति । हिरण्यकशिपोर्जात इति द्वितीयाध्यायारम्भे व्याख्यातम् ॥४८॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दुष्प्रापत्वेपि सुलभत्वमुपपादयति यद्यतः न अस्माभिः सार्ष्टिः समनर्द्धितां साम्यतां समानगुणत्वं सायुज्यं गुणाष्टकाविर्भावं साम्यं हि सायुज्यं भावश्चित्तवृत्तिः तदेवकारणं लयोदयकरणं निरपेक्षैः विमृग्य युष्मत्पदारविन्दे धिषणा बुद्धिर्यस्य सः निरपेक्षविमृग्यपादारविन्दधिषणः तस्मात् अन्यतायुक्तं गृहं गृहमेवान्धकूपं तस्मात् निष्क्रम्य ॥ ४५ ॥

चोदयनायाः कर्मबन्धात् ॥ ४६ ॥

मरीचिः प्रजापतिः कं प्रजापतिं देवा एत एव षट्पुत्राः ॥ ४७ ॥

उत्तराः अवद्यकर्मणा पापकर्मणा ॥४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादिति । तत्तस्मात्त्वन्मायास्वरूपस्वभाववेदनतरणयोर्दुष्करत्वात् केवलं प्रसीद प्रसन्नो भव अस्माननुगृहाणेत्यर्थः । कथं यथा निरपेक्षैर्निष्कामैर्विमृग्ये युष्मत्पादारविन्दे धिषणा बुद्धिर्यस्य अद्ययुक्तं गृहमेवान्धकूपः तस्मान्निष्क्रम्य विश्वस्य शरणं रक्षितारो वृक्षास्तेषामङ्घ्रिषु मूलेषु उपलब्धैः स्वत एव गलितैः फलादिभिः वृत्तिः जीवनं यस्य सोहं शान्तः सन्नेक एव उताथवा सर्वेषां सखायो ये महान्तः तैः सहितश्चरामि, तथाऽनुगृहाणेत्यर्थः । सर्वसह इति पाठे शीतोष्णादिद्वन्द्वसहः ॥ ४५ ॥

प्रकृतागमनप्रयोजनबुभुत्सया स्वविषयकं शासनं प्रार्थयते—शाधीति । हे ईशितव्येश ईशितव्या नियम्यास्तेषामीश ! नोऽस्मान् शाधि कैङ्कर्याज्ञापनेन शिक्षयेत्यर्थः । किं तदित्यत आह—निष्पापानिति । हे प्रभो ! ततोपि किमत आह—पुमानिति । तिष्ठन् त्वच्छासनमाश्रयन् चोदनायाः कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

इत्थं प्रार्थितः प्राह भगवान्—आसन्निति । प्रथमान्तरे स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचेः प्रजापतेरूर्णायां भार्यायां षट् सुताः आसन् ते देवाः सुतां सरस्वतीं यभितुं मैथुनं कर्तुमुद्युक्तं कं ब्रह्माणं वीक्ष्य जहसुर्हसितवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तेन परिहासात्मकेन दुष्टेन कर्मणा आसुरीं योनिं प्रापुः तथैव हिरण्यकशिपोर्जाताः तेच योगमायया शक्त्या ततो नीताः सन्तः देवक्या उदरे जाताः हे राजन्! तेन कंसेन विहिंसिताः देवकी सुतानात्मजान् मत्वा शोचति ते चेमे तवान्तिकमन्तिके अध्यासते "अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१·४·४६) इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वशरणभूतोऽयमङ्घ्रिः पादारविन्दं तस्य उप समीपं लब्धा वृत्तिर्दासजनोचितवर्त्तनं येन तथाभूतः स्वसमानवासनपरिकरसहितः सन् उत एकः एकाक्येव सन् विश्वसखैस्त्वदीयजनैः सह चरामि ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहो तादृशभाग्यहीनानस्मान् प्रति तादृशप्रसादो यदि वाऽधुना न सम्पाद्यते तदाऽङ्गने आगमनप्रयोजनमप्यादि-इयतां तेनैव कृतार्थो भवेयमित्याशयेनाह—शाधीति ॥ ४६—५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतो माहात्म्यं स्वस्यानधिकारश्च निरूप्य अनधिकारिणा भगवदाज्ञाव्यतिरेकेण परित्यागः कर्त्तुमशक्य इत्याज्ञां प्रार्थयते—तन्नः प्रसीदेति । ननु किमिति परित्यागः प्रार्थ्यते तत्राह—हे निरपेक्षविमृग्येति निरपेक्षा ये सर्वतः तेषामेव विमृग्य इति अनेन गृहे स्थितस्य शूद्रस्येव वेदोच्चारणमिव भगवदन्वेषणं निषिद्धमिति ज्ञापितं साक्षादपि भगवदन्वेषणं नास्तीत्याह—युष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपादिति । युष्मत्पादारविन्दे धिषणा येषां तेभ्यो ये अन्ये तेषामेव गृहं तदन्धकूपप्रायमेव भवति भगवच्चरणारविन्दस्मृतिप्रकाशाभावात् अत एव तस्माद्विनिष्क्रम्य तादृशमस्मद्गृहं दैत्याक्रान्तमिति । चरामीति प्रार्थना नन्वन्नाद्यभावात् कथं चरणं सेत्स्यतीति चेत् तत्राह—विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिरिति । विश्वस्यापि शरणभूते अङ्घ्री येषां येषां परिभ्रमणेन सर्व एव संसारिणः गृहं त्यक्त्वा क्षणमप्यन्यत्र गन्तुमशक्ताः तेपि कृतार्था भवन्तीति सन्तो विश्वशरणाङ्घ्रयो भवन्ति तैः कृत्वा लब्धा उपजीविका वृत्तिर्भवति ता ये पिबन्त्यवितृषो नृप गाढकर्णैरिति प्रकारेण सन्निबोधायां निवृत्तायामान्तरदोषोपि निवृत्तो भविष्यतीत्याह—शान्त इति । यथावत् एकः परमहंसो यथेति वा तथा भविष्यामीति बाह्याभ्यन्तरदोषस्य निवृत्तत्वात् ॥ ४५ ॥

एवं कियत्कालपरिभ्रमणेन उत सर्वसखोपि भविष्यामि यथा सन् एतत्सर्वं परित्यागव्यतिरेकेण न भवतीति गृहे उद्विग्नो भगवन्तं प्रार्थयते एतत्कालान्तरकृत्यं साम्प्रतं किं कर्तव्यमिति विज्ञापयति—शाध्यस्मानिति । ननु यथाशास्त्रमेव कर्तव्यम् अभ्यागता वयं कथमाज्ञापयिष्याम इति चेत्तत्राह—हे ईशितव्येशेति । ईशितव्या एव वयं सर्वे जीवाः तेषां त्वमेवेशः अतस्त्वया आज्ञापनीयाः ननु विशेषतः किमिति प्रार्थ्यते तत्र बीजमाह—पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठन्निति । चोदनायाः विधिनियोगान्निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रथमवाक्ये अनङ्गीकारमिव ज्ञापयन् द्वितीयस्योत्तरं वक्तुं प्रसङ्गमाह—आसन् मरीचेः षट्पुत्रा इति । प्रथमकल्पे अतीतब्रह्मकल्पे मरीचेरूर्णानामपत्नी अभूत् यथैदानीं कला तस्याः षडिन्द्रियदेवा इव पुत्रा जाताः प्रथमकल्पे यदन्तरं मन्वन्तरं त एवेत इति वक्तुं तेषामपराधमाह—देवाः कं जहसुर्वीक्ष्येति । वाचं दुहितरं तन्वीमिति यन्निरूपितं तेन प्रकारेण सुतां यभितुं सम्भोक्तुमुद्यतं कं ब्रह्माणं जहसुः कामो भगवान् तेन प्रेरितः तत्सेवार्थं वा प्रवृत्तो निष्कपटः शुद्ध एव परं ये तत्सिद्धान्तानभिज्ञाः ते तत्रोपहासं कुर्वन्तः भक्तोपहासका इवासुरीं योनिं प्राप्नुवन्ति । तेनेमामासुरीं योनिं प्राप्ताः तावतापि भगवदपराधो न शान्त इति अधुना आसुरयोनौ उपहासफल-

त्वेन प्राणायामवृद्धं कर्म कृतवन्तः तेनावद्यकर्मणा हिरण्यकशिपोर्भगवद्विमुखात् कस्याञ्चिज्जाताः ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु भो वरं वृणिष्वेत्यत आह—निरपेक्षैरात्मारामैरपि विमृग्यं युष्मत्पादारविन्दं तदेव धिषणमाश्रयस्तस्मादन्यो यो गृहान्धकूपस्तस्माद्विनिष्क्रम्य विश्वस्य शरणमुपकारका वृक्षास्तेषां अङ्घ्रिमूलेषु स्वत एव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा वृत्तिर्जीविका येन सोऽहं शान्तः सन्नेक एव चरामि उत अत्यधिकं कृपयासि चेत् सर्वेषां सखायस्त्वद्भक्तास्तैः सह चरामि ॥ ४५ ॥

किञ्च साम्प्रतं यदर्थमेतादृशं दर्शनं तदाज्ञापयेत्याह—शाधि आदिश ईशितव्यनामस्मदादीनामीश हे प्रभो ! ननु मदाज्ञां निष्पादयितुं तव कोऽधिकारस्तत्राह निष्पापान् कुरु तदसामर्थ्येपि तच्छ्रवणेनापि निष्कल्मषा भवेमेति भावः । यत् त्वदादिष्टम् अनुतिष्ठन् कुर्वंस्तु चोदनायाः विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशात् विमुच्यते विधिकिङ्करो न स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वागमनकारणमाह—आसन्निति पञ्चभिः । ऊर्णायां भार्य्यायाम् अन्तरे मन्वन्तरे स्वायम्भुवे ते देवाः षट् सुतां सरस्वतीं यभितुं सम्भोक्तुम् उद्यतं कं प्रजापतिम् ॥ ४७ ॥

तेनावद्यकर्मणा पापेन अधुना तत्क्षण एव आसुरीं योनिमगमन् हिरण्यकशिपोः सकाशात् कालनेमिक्षेत्रे जाताः तेच योगमायया देवक्याः उदरे कंसहस्तेन घातनार्थं नीताः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्मात्त्वद्विषयकज्ञानभक्तिहीनत्वेन अतिदीना वयं तस्मात् नः अस्मान् प्रति प्रसीद प्रसन्नो भव दीनान् त्वां शरणङ्गतान् अनुगृहाणेत्यर्थः । यथा निरपेक्षैः गृहाद्यपेक्षारहितैः विमृग्यं युष्मत्पादारविन्दं तदेव धिषणमाश्रयः तस्मादन्य तत्प्राप्तौ अन्तरायकारणं गृहं तदेवान्धकूपस्तस्माद्विनिष्क्रम्य गृहासक्तिं हित्वेत्यर्थः । विश्वशरणं भवान् तस्य अङ्घ्र्योर्लब्धा श्रवणमननध्यानरूपावृत्तिर्येन सः उत अथवा सर्वो विष्णुस्त्वं सखा येषां तैः सह शान्तः सन् चरामि तथा प्रसीदेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

भगवदागमनप्रयोजनं श्रोतुं स्वविषयकं तच्छाशनं प्रार्थयते—शाधीति । हे ईशितव्येश ईशितव्यानां प्रकृतिपुरुषादीनां नियम्यानां नियन्तः ! नोऽस्मान् शाधि इदं कर्तव्यमित्येवं शिक्षय यदर्थमागतोऽसि तदाज्ञापयेत्यर्थः । हे प्रभो ! यत् येन शासनेन नोऽस्मान् निष्पापान् कुरु यत्तवानुशासनम् आतिष्ठन् आश्रयन् चोदनायाः कर्मबन्धात् विमुच्यते मुक्तो भवति ॥ ४६ ॥

अक्षिसङ्कोचेन तदुक्तं सर्वमनुमोद्य आगमनप्रयोजनं कथयति—आसन्निति पञ्चभिः । प्रथमेऽन्तरे स्वायम्भुवमन्वन्तरे ऊर्णायां पत्न्यां षट् पुत्राः आसन् ते षट् देवाः सुतां सर्वनिर्गमनस्थानात् ब्रह्मशरीरान्निर्गतामित्यर्थः । यभितुं भोक्तुमुद्यतं कं ब्रह्माणं वीक्ष्य जहसुः उपहसितवन्तः ॥ ४७ ॥

देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः ।
सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥
इत एतान् प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥
स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥
इत्युक्त्वा तान् समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना सद्य एव आसुरीं योनिमगमन् प्रापुः तानाह—हिरण्यकशिपोर्जाताः ततो योगमायया नीताः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

संसार के भोग की वाञ्छा रहित योगिजन जिस को खोज करते हैं उस आप के चरणारविन्द रूप आश्रय ते भिन्न गृह रूप अन्ध कूपते निकस कर विश्व के शरण व्रक्षों के मूल में उन से गिरे भए फलादिकों से देह निर्वाह करता भया शान्त स्वभाव होकर जैसे एकेला विचरूं अथवा सर्व सुहृद आप के भक्त जनों के साथ जैसें विचरूं तैसा हमारे उपर आप अनुग्रह करौ ॥ ४५ ॥

हे प्रभो ! नियमनयोग सब जीवों के नियन्ता आप हम को आज्ञा करौ शिक्षा कर के हम को निष्पाप कीजिये गा आप के आज्ञा किये कार्य्य का श्रद्धा पूर्वक आचरण करने वारा पुरुष, ब्रह्म लोकादि प्राकृकर्म की विधि ते छुट जाता है ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स्वायम्भूमन्वतर में मरीचि प्रजापति की उर्णा नाम काला भार्य्या में (६) छः पुत्र उत्पन्न भए जब सरस्वती के प्रति मैथुन करने के वास्ते ब्रह्मा प्रवृत्त भए तब ब्रह्मा को देखकर मरीचि के पुत्र उन देवों ने हासी करी ॥ ४७ ॥

उस दुष्टकर्म से उसी क्षणमें वे आसुरी योनिको प्राप्त होगये वे हिरण्य कशिपु ते उत्पन्न भए उनको वहांसे योग माया ले आई ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ते च योगमायया ततो नीताः सन्तो देवक्या उदरे जाताः हे राजन् बले ! ते च कंसेन विहिंसिताः सा च तानात्मजान् मत्वा शोचति ते चेमे तवान्तिकेऽध्यासते ॥ ४९ ॥

लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्मरोद्गीथः स्मरसहित उद्गीथः सद्गतिं मोक्षम् स्मरस्यैव पूर्वं कीर्तिमानिति नाम अतः "कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः । अर्पयामास" इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

अयच्छतामर्पयामासतुः ॥ ५२—५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र प्रस्ताव्यमाह—सार्द्धद्वयेन । तत्रैव सकरुणमाह स्वस्वंकेन यतः स्वान् स्वीयानात्मजान् ते च न गोपनीया इति सनर्माह त इम इति एवं परमभक्तेन सर्वेक्षेन बलिना श्रीभगवद्दर्शनार्थं ते सदा स्वसमीप एव च स्थापिता इति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

स्वाभीष्टमाह—इत इति द्वाभ्याम् । प्रकर्षेण आवश्यकतया प्रणयेन वा नेष्यामः "असदोद्वयोश्च" इतिबहुवचनम् एषामपि कुशलं भविष्यतीत्याह तत इति । शापेति शापादिति वा पाठः विशेषेण आसुरभावराहित्येन निःशेषेण तच्छरीरराहित्येन मुक्ताः अत एव विज्वराः सर्वसन्तापरहिताः सन्तः प्रथमतस्तावदेव लोकं यास्यन्ति भोगेच्छावशेषात् ॥ ५० ॥

निश्चयार्थं तानेव नाम्ना निर्दिशन् भोगान्ते नित्यधामापि प्राप्स्यन्तीत्याह—स्मरेति । पुनः पश्चात् सतां यादवानां गतिं ममाप्रकटलीलास्पदम् ॥ ५१ ॥

सम्यक् सपरिच्छदत्वादिना करग्रहणादिना चादाय पूजितौ तदर्पणादिना सम्मानितौ सन्तौ मातुः मात्रे ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत इति । मातुर्देवक्याः शोकापहरणाय इत एतान् प्रणेष्यामः ततः शोकापनोदनानन्तरं पापात् प्रजापत्यपहासात्मकाद्विनिर्मुक्ताः अत एव विज्वराः निर्दुःखाः लोकं तावत्पुण्यलोकं यास्यन्ति ततो मत्प्रसादेन मदनुग्रहेण हेतुना इमे स्मरादयः षट् सद्गतिं मुक्तिं यास्यन्ति ॥ ५० ॥

तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ।
परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥
अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता ।
मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥
पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरोद्गीथ इति सन्धिरार्षः स्वरसहितोद्गीथ इति मध्यमपदलोपिसमासो वा ॥ ५१ ॥

इतीति । अयच्छत्तामर्पयामासतुः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्ते योगमायया देवक्या उदरे विद्यमानमरिषड्वर्गं दूरीकर्तुं दोषेणैव दोषो हन्तव्य इति योगमायया देवक्या उदरे नीताः राजन्निति राजसत्वात्तवाज्ञानं न दोषाय ततः कंसेन विहिंसिताः विशेषेण मारिताः एवं तेषां वारत्रयं दण्डो जातः त्रिसत्यो भगवानिति इदानीं मन्माता तान् च दोषहारकारकान् अतएव स्वान् आत्मजानिति पुत्रा एते ममेति तान् शोचति ते पुनरत्रैव हिरण्यकशिपुवंशत्वात् ते अन्तिके आसते ॥ ४९ ॥

एवं तेषां वृत्तान्तमुक्त्वा ऽत्र कर्त्तव्यमाह—इत एतान् प्रणेष्याम इति । प्रयोजनं मातृशोकापनुत्तिः प्रसङ्गात्तेप्युद्धर्त्तव्या इत्याह ततः शापविनिर्मुक्ता इति अस्मन्मातुः शोकापहरणात् तेषां शापापनोदः ततो विज्वरास्सन्तः ऋषिलोकं यास्यन्ति ॥ ५० ॥

तेषां नामान्याह—स्मरश्च उद्गीथश्चेति एकभावापन्नौ द्वौ स्मरो मानसः उद्गीथो प्राणः परिष्वङ्गः श्रोत्रं पतङ्गो नेत्रं क्षुद्रभृत् जिह्वा घृणिः, स्पर्शः ततो घृणा सञ्जायत इति चक्षुषा वा व्यत्यासः षडिमे स्वकर्मणा नष्टा अपि मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥

अत एतान् देवीत्यनुक्त्वैव सेवकत्वं तस्य स्थिरीकृत्य तान् गृहीत्वा स्वयमेव निर्गत इत्याह—इत्युक्त्वेति । इन्द्रसेनत्वात् पूजां कृतवान् येन मार्गेण गतौ तेनैव द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रान् तान् मात्रे अयच्छतां ते च गुरुपुत्रन्यायेन पूर्वावस्थां प्रापयित्वा समानीता इति तान् बालकान् दृष्ट्वा मातुः स्नेहेन स्नुतस्तनी जाता ततः परिष्वज्याङ्कमारोप्य मूर्द्धन्यजिघ्रत् अत्यन्तं स्नेहोभिव्यक्तः अभीक्ष्णश इति स्नेहविह्वलितत्वं सूचितं ततस्तनमपाययत् बालभावं दृढं कुर्वती प्रीता गतदुःखा न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव किन्तु सुखमपि जातमिति ज्ञापयति सुतस्पर्शपरिप्लुतमिति सुतानां स्पर्शेन परितः सर्वाङ्गेभ्यः स्नुतं ननु भगवत्पुत्रायाः कथमेवमन्यत्र स्नेहः तत्राह मोहिता मायया विष्णोरिति । कथमन्यथा सृष्टिः प्रवर्त्तेत केचिदियमेव पूर्वपूर्णेत्याहुः ततः पूर्ववासनया तेषु स्नेहाधिक्यम् ॥ ५२–५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सा देवकी इमे ते इति तर्जन्या तान् दर्शयतीति ते परमभागवतेन बलिना भगवद्दर्शनार्थमानीय स्वदृष्टिपथ एव स्थापिता इति भावः ॥ ४९ ॥

शापात् पिता पुत्रान् वधिष्यतीति हिरण्यकशिपोः शापाद्विमुक्ता एवैते ततः मन्वयनान्तरं लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्मरसहितउद्गीथ इत्यादीनि नामानि मरीचिपुत्रत्वदशायाम् ॥ ५१—५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवक्या उदरे जाताः कंसेन विहिंसिताः सा देवकी तान् शोचति ते चेमे तवान्तिके अध्यासते ॥ ४९ ॥

लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥

स्वरोद्गीथः स्मरसहितोद्गीथ इति मध्यमपदलोपिसमासः ततो मत्प्रसादेन सद्गतिं मुक्तिं यास्यन्ति ॥ ५१ ॥

अयच्छतामर्पयामासतुः ॥ ५२—५३ ॥

भाषाटीका ।

वेहि देवकी के उदरमें जन्मे हे राजन् कंस ने उनका बध किया वह देव की अपने उन पुत्रों का शोच करती है वेहि अब आपके समीप में सब स्थित हैं ॥ ४९ ॥

माता के शोक निवृत्ति के वास्ते इनको इहासे लेतो जावेंगे अन्तर ब्रह्मा के शाप ते छूट कर दुःख रहित प्रथम देव लोक में जावेंगे ॥ ५० ॥

स्मर उद्गीथ परिष्वङ्ग पतङ्ग क्षुद्रभृत् घृणी ए छः हीं मेरे प्रसाद ते फिर मोक्ष को प्राप्त हो जावें गे ॥ ५१ ॥

इस प्रकार कह कर उन स्मारादि छहों को लेकर बलि से पूजित हुए फिर द्वारका में आयकर श्रीकृष्ण बलदेव जी ने देव जी ने देव की माता को वे पुत्र देदिये ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमृतत्वे हेतुः गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणाङ्गसंस्प-

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम (१) दिवौकसाम् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

र्शेन प्रतिलब्धं देवा वयमित्यात्मदर्शनं यैस्ते ॥ ५५ ॥
धाम देवलोकम् ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बालकानिति मातृसन्तोषार्थं श्रीकृष्णेच्छया बालकरूपेणाविर्भूतान् कीर्त्तिमदादीन् श्रीकृष्णरामौ च ॥ ५३ ॥

सुतानां श्रीकृष्णादीनां स्पर्शेनैव परितः स्नुतं प्रस्नुतक्षीरमित्यर्थः । परिप्लुतेति पाठे सुतस्नेहेन व्याप्ता सती तत्र हेतुः मायया स्वलीलाहेतुना योगमायाख्यशक्त्या मोहिता सृष्टिलीलानिर्माणं प्रस्तुतत्वात् तथापि साधारणतत्तच्छन्देनोक्तिः प्रसिद्धार्थद्वारा कौटात साधारणलोकबोधनाय ॥ ५४ ॥

पीत्वेति युग्मकम् । स्वतःएवामृतं परमानन्दात्मकं तत्रापि गदाभृतः पीतशेषं तत्र गदाभृत इति गदामादाय पातालगमनागमनादिकं बोधयति । पीतशेषमिति मातुः स्वस्य चेच्छया प्रथमं तेन पानात् नारायणः सर्वाश्रयः स्वयं भगवान् तस्याङ्गं श्रीहस्तादि तस्य साक्षात् सम्यक् स्पर्शः तेन प्रतिपुनर्लब्धनिजदेवत्वदर्शनाः तद्वासनानुसारेण सम्प्रति तन्मात्रदानस्य भगवतेष्टत्वात् अत एव मात्रादावपि स्नेहरहिता देवलोकमेव ययुः मिषतां पश्यतां सर्वभूतानामिति कौतुकविशेषः सूचितः विहायसेति पाठः स्वामिसम्मतः दिवौकसामिति पाठस्तु सर्वत्र ॥ ५५—५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानिति । पुत्रस्नेहेन स्नुतौ स्रवन्तौ स्तनौ यस्याः सा भीक्ष्णशः पुनःपुनः मूर्द्ध्नि आजिघ्रत् ॥ ५३ ॥

सुतानां संस्पर्शेन स्नुतं क्षरन्तं स्तनमपाययत् तत्र हेतुः विष्णोर्मायया मोहिता मायां विशिनष्टि यया सृष्टिः प्रवर्त्तते सृष्टिरित्यस्य विश्वेत्यादिः ॥ ५४ ॥

पीत्वेत्यादि । तस्या देवक्याः अमृततुल्यं पयःस्तन्यं तत्र हेतुः गदाभृतः श्रीकृष्णस्य पीतशेषं पीत्वा नारायणस्य श्रीकृष्णस्य अङ्गसंस्पर्शात्प्रतिलब्धमात्मदर्शनं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं यैस्ते बलं बलभद्रं च नमस्कृत्य सर्वभूतानां पश्यतां सतां विहायसा धाम देवलोकं ययुः ॥ ५५—५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मायया लीलाहेतुना योगमायया मोहिता सृष्टिलीलानिर्माणं प्रस्तुतत्वात् प्रतिलब्धात्मदर्शनाः पुनर्लब्धनिजदेवत्वानुभवाः । तेषां भोगवासनावशेषाद्भगवतस्तदानीं तावन्मात्रदानस्येष्टत्वात् ॥ ५४—५६ ॥

तदेवं स्वस्मिन्नेव श्रीभगवता तस्याः स्नेहो रचित इत्याह—तामिति ॥ ५७—५९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्तनपानानन्तरं तेषां विवेकोत्पत्त्या स्वलोकगतिमाह पीत्वाऽमृतमयमिति द्वाभ्याम् । अमृतमयत्वं भगवदर्थं देवैः तत्रामृतं स्थापितमिति पीतशेषं गदाभृत इति पानं तु पूर्वं स्थापितं यदेव भगवन्तं स्मरति तदाऽमृतं भगवानेव पिबतीति एत एव श यदा प्रथमं समागतः एतेषां स्वपदप्राप्तौ ज्ञानं हेतुः तस्य हेतुत्रयं भगवदुच्छिष्टपानम् अमृतपानं नारायणाङ्गसंस्पर्शश्च अत्र नारायणपदं धर्मावतारनारायणांशानिरुद्धचरित्रं ख्यापयति तेन प्रतिलब्धमात्मदर्शनं येषाम् ॥ ५५ ॥

ततो ज्ञानशक्तिवत् क्रियाशक्तिरपि तेषामाविर्भूतेत्याह—ते नमस्कृत्य गोविन्दमिति । आदौ स्वामिनं पश्चान्मातापितरौ तदनु बलभद्रं भगवत्साधनभूतम् एवं चतुर्मूर्त्तिमिव भगवन्तं नमस्कृत्य सर्वसाक्षिकं विहायसा स्वधाम ययुः एवं स्वतो गमनं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मायया योगमायया यया विष्णोः सृष्टिरप्राकृती तल्लीलापरिकरप्रादुर्भावमयी प्रवर्त्तते नतु ब्रह्मणः सृष्टिः प्राकृतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गदाभृतः कृष्णस्य पीतशेषमिति "पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः" इत्युक्तेर्देवक्यां प्रादुर्भूय नन्दगृहे गमनसमये यदा शिशुरभूत्तदा दूरगमननिबन्धनोऽस्य कण्ठशोषो माभूदिति स्नेहेन श्रीदेवकी तं स्तनं पाययामासैवेति तत्रानुक्तमप्यत्रोक्तेरवगम्यते नारायणस्य अङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवा वयमित्यात्मदर्शनं यैस्ते धाम देवलोकम् ॥ ५५—५८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मायया वयुनात्मिकया सङ्कल्पेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥
नारायणाङ्गसंस्पर्शेन प्रतिलब्धमात्मदर्शनं यैस्ते ॥५५—५६॥

भाषा टीका ।

उन बालकन को देखकर पुत्रों के विषय में खेद होने

(१) विहायसा इति वीर० पाठ० ।

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम्।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥
एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

सूत उवाच।

य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः।
जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
मृताग्रजानयनं नाम
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

भाषा टीका।

से दूध से जिस के दोनो स्तन चुचाय रहे हैं उस देव की ने उनको छाती से लगाय कर गोदी में बैठाय कर वारंवार उनका मस्तक सूंघा ॥ ५३ ॥

विष्णु की जिस माया से सृष्टि की प्रवृत्ति हो रही है उस से मोह को प्राप्त देवकी प्रसन्न होकर पुत्रों के स्पर्श करने से चुचाते भए स्तनको उनें पिवाती भई ॥ ५४ ॥

श्रीकृष्ण के पीने से बचे भए अमृत के तुल्य देवकी के दूध को पीकर श्रीनारायण के अङ्ग स्पर्श होने से आत्म ज्ञान को प्राप्त होकर ॥ ५५ ॥

वे छः हो श्रीगोविन्द को देवकी को वसुदेव को बलदेवजी को प्रणाम कर वहां के सब प्राणियों के देखतेर देवतान के लोक को चले गए ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मृतानामागमनं निर्गमनञ्च श्रीकृष्णस्य मायां मेने तेनैवाप-त्यादिरूपेण रचिताम् ॥ ५७–५८ ॥

अमृतं कीर्तिर्यस्य तस्य व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं पूजार्थम् जगतामघं भिनत्तीति तथा तत् अलं निश्शेषं यथा भवति तथा दिनकृच्छ्रादिवदिति तदेवं मोक्षहेतुत्वं चोक्तं तद्भक्तानान्तु सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कर्णाभरणमिति सुखरूपतामाह किञ्च भगवति कृतमावेशितं चित्तं येन सः तथाभूत्वा तस्य क्षेमं धाम कालादिभयरहितं लोकं यातीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेवं स्वस्मिन्नेव श्रीभगवता तस्याः स्नेहो रक्षितः इत्याह—तमिति। आगमनपूर्वकं निर्गमं यद्वा द्वन्द्वैक्यपि पुंस्त्वमज्ञस्वदीर्घप्लुत इतिवत् कृष्णस्य रचितां मायां तेषां जन्मादिकमागमनादिकं च श्रीकृष्णेनैव कंसवञ्चनादिकार्याय मायया रचितमिति मेने इत्यर्थः। स्नेहाद्यदर्शनादिति भावः। एवं प्राचीनदेहैरेव भ्रूणतया देवक्यां प्रवेशो न तु ततो देहोत्पत्तिस्तेषां मारणानन्तरं च पुनस्तेनैव देहेन गतिरिति प्रकरणादवगतम् ॥ ५७ ॥

अथ राज्ञो मुक्तिकालासन्निमाशङ्क्य ग्रन्थमाशु समापयितुं श्रीकृष्णकथामुपसंहरन्नाह—एवमिति। अनन्तानि प्रतिक्षणं युगपदेवापरिमितलीलाविष्कारात् श्रीनारदेन तथा दर्शनात् तत्र हेतुः अनन्तं वीर्यं शक्तिर्यस्य तस्येति तत्रैव हेतुः परमात्मनः सर्वमूलस्वरूपस्येति ॥ ५८ ॥

अथ सर्वमहन्महनीयश्रीमन्निजगुरुचरणैर्वर्णितेनैवम्भूतश्रीकृष्णचरितवृन्देनोल्लसितस्सन् श्रीसूतोऽप्युपसंहारानुरूपं श्रोतॄनाशीर्वादप्रायेण तच्चरितमाहात्म्यानुवादेन तोषयन् तल्लीलापरिकराणां तत्सत्प्राप्तिनोश्चर्यो यतस्तच्छ्रोतॄणामप्येवं स्यादिति बोधयंश्च गायन्नेवाह—य इति। अधिकारापेक्षा निरस्ता इदं पूर्वपूर्वोक्तं किञ्चिदपि तच्चरितम् अनु निरन्तरमिति सकृच्छ्रवणस्यैव रुच्युत्पादकस्वभावत्वादनुवाद एव सच भाविफलस्य शीघ्रत्वज्ञापनाय सापराधत्व एवतु न तत्तत्सम्पद्यन इति वाशब्दादनुशब्दस्योत्तरत्राप्यन्वयः योग्यता चेत् स्वपरकृतार्थतार्थम् अनु श्रावयेद्वा तत्र सामर्थ्यम् अमृतं परानन्दरसः तद्रूपा कीर्तिर्यस्य अमृतकीर्तित्वादेव व्यासपुत्रैर्वर्णितं तद्वर्णितत्वेन च विशेषो बोधितः "पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतम्" इत्यादेः अत एव जगतः सर्वस्यैव यदघं तद्भक्तिविघ्नपर्यन्तं तद्भिनत्तीति यथा तत् अत एव भगवति तत्तच्चरिताश्रये श्रीकृष्णे कृतचित्त इत्यस्मिँल्लोकेऽपि महासुखमुक्त्वा पारलौकिकमप्याह—तस्य श्रीकृष्णस्यैव क्षेमं "स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम्" इति प्रसिद्धं नित्यं द्वार-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

काव्यमेव धाम एवं तच्चरितश्रवणेन साधकानां फलक्रमो दर्शितः सिद्धानान्तु तस्यैव सद्यः स्वयं फलतामाह—भक्तसत्कर्णपूरमिति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामाश्चर्यशक्तिम् ॥ ५७ ॥

वीर्याणि पुत्रदानादीनि ॥ ५८ ॥

व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं गुरुत्वाभिप्रायं भक्तानां सतां कर्णान् पूरयतीति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तं मृतानामागमनपूर्वकं सिद्धिमनलोकय सुतानां विस्मिता सती कृष्णस्य मायां मेने सर्वं तन्मायया कृतं समन्यत माया चाश्चर्यशक्तिः ॥ ५७ ॥

एवमिति हे भारत ! अनन्तवीर्यस्य अनन्तकल्याणवीर्यसूचकगुणाकरस्य भगवतः इत्थम्भूतानि वीर्याणि प्रभावसूचकचेष्टितान्यनन्तानि सन्ति न साकल्येन वक्तुं श्रोतुं वा शक्यानीति भावः ॥ ५८ ॥

उपवर्णिताख्यानश्रवणादिफलमाह सूतः—य इति । व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं गुरुत्वाभिप्रायम् अमला कीर्त्तिर्यस्य मुरारेश्चरितमलं निश्शेषं यथा तथा जगतोऽघं भिनत्तीति तथा न कृच्छ्रादिवद्यत्किञ्चिदघमिदिति भावः । तदेव पापक्षयहेतुत्वमत एव मोक्षहेतुत्वे चोक्तं किञ्च तद्भक्तानां सत्कर्णपूरं परमसुखावहकर्णाभरणरूपम् इत्थम्भूतं इदं चरितं यः पुमाननुशृणोति श्रावयेद्वा स भगवति कृतं निहितं चित्तं येन तथाभूतः तद्भगवत्सम्बन्धि क्षेमं कालादिभयरहितं धाम स्थानं याति प्राप्नोति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु देवकीकामनापूर्त्यर्थं भगवता ते समानीताः साच कामना न क्षणमात्रेण पर्यवस्यति अत एवं शीघ्रं तेषां गमने को हेतुरिति चेत्तत्राह—त इत्यति । तेषां पुत्राणां पूर्वं मृतानाम् आगमनं तदनन्तरमेव च निर्गमं दृष्ट्वा विस्मिता सती सर्वमेव कृष्णचरितं मेने एतत् ज्ञानसिद्ध्यर्थमेव समानीताः । ननु पुत्रतया स्थापयितुम् अन्यथा कंसद्वारा भगवत्कृतवधो व्यर्थः स्यात् भगवच्चरित्रज्ञानेनैव कामनापूर्त्तिं मोहान्तरानुत्पत्त्यर्थं विशेषणं देवीति तत्रापि मायां मेने तेनाप्यशक्यापि । पदार्थानामभिज्ञता नृपेति सम्बोधनमाश्चर्ये मनोभिनिवेशार्थम् ॥ ५७ ॥

एवं चरित्रद्वयमुक्त्वा ऐश्वर्ये एतदेव द्वयमिति कदाचिच्छङ्काभावात् तदर्थमन्यान्यपि सूचयति—एवंविधानीति भगवच्चरित्रत्वे ज्ञापकम् अद्भुतानीति कान्येवाद्भुतानि भगवच्चरित्राणीति तानि भगवानपि किमर्थमेव करोतीत्याशङ्क्याह—कृष्णस्येति । अवतीर्णत्वात्करोतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह—परमात्मना इति । सर्वात्मभावमात्मनात्मेति तत्सङ्ग्रहार्थं करोतीत्यर्थः । अत एव वीर्याण्यनन्तानि सन्ति तथा करणे सामर्थ्यमनन्तवीर्यस्येति ननु वीर्याणामनन्तत्वात् कथं सर्वसङ्ग्रह इतिचेत्तत्राह—सन्तीति सदा सन्तीति नित्यानीत्यर्थः । भारतेति विश्वासार्थं सम्बोधनम् ॥ ५८ ॥

एवं भगवच्चरित्रस्य नित्यतां स्थापयितुं तच्छ्रवणादेः फलमाह— य इदमनुशृणोतीति । श्रद्धया अनुगुरूच्चारणमनु यः शृणोति श्रावयेद्वा ननु किमर्थं शृणोति श्रावयति तदर्थमाह—मुरारेति मुरो हि विज्ञात्मकः दोषात्मकश्च किञ्च अमृतकीर्त्तेरिति अमृतरूपा कीर्त्तिर्यस्येति चरित्रं श्रवणेपि सुखजनकम् अत एव व्यासपुत्रैर्वर्णितम् इदं चरित्रमनन्तरूपोभूत्वा शुको वर्णितवान् अतो बहुवचनं सर्वैरेव व्यासशिष्यैः पुत्रैश्चेति वा शिष्याणामपि पुत्रत्वात् सर्वैरेव श्रोतव्यमित्येतदर्थं बहून्येव फलान्याह जगदघमिदिति । सर्वपापनाशकं किञ्च अलमत्यर्थं सतां कर्णपूरं कर्णाभरणम् अनेन सतां निरन्तरं सेव्यता निरूपिता अतो य एव नित्यं कर्णे स्थापयति स एव सन्नित्यपि सूचितं प्रयोजनान्तरमप्याह—भगवन्निकृतचित्त इति । भगवति तस्य चित्तं स्थितं भवति ऐहिकमुक्त्वा पारलौकिकमाह—यातीति तत्क्षेमधामेति । धाम यातीत्येव फलं धामप्रशंसार्थं क्षेममिति एवं विघ्ननिवृत्तिमारभ्य भगवत्स्वरूपप्राप्तिपर्यन्तं भगवच्चरित्रश्रवणफलान्युक्तानि भगवत ऐश्वर्यं स्थापयन्ति अतो भगवान् कृष्णः सर्वेश्वर इतिस्थितम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे षड्त्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३६ ॥ ८५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अमृतमेव कीर्तिर्यशो यस्य तस्य अमृतत्वमाह—अगतामेव अघं संसाररोगं भिनत्तीति तत् तद्भक्तानां संसारोत्तीर्णानां तु कर्णपूरं कर्णाभरणम्॥ ५९॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
पञ्चाशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः॥ ८५॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

मृतानामागमनपूर्वकं निर्गमम् मायां वयुनात्मिकां सङ्कल्पम्॥ ५७—५८॥

व्यासपुत्रैरितिबहुवचनमादरार्थम् अलमत्यर्थं यथा तथा जगदघभित् तद्भक्तसत्कर्णपूरं मुरारिभक्तानां समीचीनं कर्णाभरणरूपम्॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः॥ ८५॥

भाषा टीका।

मरे हुए पुत्रों के आगमन पूर्वक जाने को देख कर हे नृप देव की देवी आश्चर्य को प्राप्त होत उस को श्री कृष्णकी रची भई माया मान ती भई॥ ५७॥

हे भारत! अनन्त बल सम्पन्न परमात्मा श्रीकृष्ण के इसी प्रकार के अद्भुत अनन्त चरित्र है॥ ५८॥

सूत उवाच।

अमृत कीर्त्ति वारे मुरारि के चरित्र को जो पुरुष श्रवण करता है और श्रवण कराता है वह भगवान् के विषय में चित्त लगा कर परमात्मा के निर्भय धाम को प्राप्त होता श्री शुकदेव जी ने इस चरित्र को वर्णन किया है तथा इस का श्रवण कीर्त्तन मे परायण जगत्के पापन का भेदन करने वारा यह चरित्र है और श्रीकृष्ण के भक्त सज्जन पुरुषो के कर्णों को आनन्द से पूर्ण करने वारा यह चरित्र है॥ ५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धमें पिच्यासी अध्यायकी भाषाटीका समाप्ता॥ ८५॥

———

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

षडशीतितमोऽध्यायः।

राजोवाच।

ब्रह्मन् वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः।
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच।

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥ २ ॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ ३ ॥
तत्र वै वार्षिकान् मासानवात्सीत् स्वार्थसाधकः।
पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

षडशीतितमे द्वस्मात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत्।
गत्वा च मिथिलां कृष्णो नृपविप्रावनन्दयत् ॥
पित्रोः स्वज्ञानमादिश्य सुभद्रां फाल्गुनाय च।
जगाम मिथिलां कृष्णः स्वभक्तप्रियकृत्ततः ॥

देवक्या मृतपुत्रलाभवदर्जुनस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकूल्याद्दुर्घट इति मन्यमानः प्रसङ्गात्पृच्छति—ब्रह्मन्निति ॥ १-२ ॥

कथमशृणोत् दुर्योधनायेति अपरे वसुदेवादयो न दास्यन्तीति तल्लिप्सुस्तस्या मातुलेय्या लिप्सुः रामं वञ्चयितुं पूज्यतमं त्रिदण्डिवेषं विधाय गत इत्याह स यतिरिति ॥ ३ ॥

स्वार्थसाधकः कन्यां प्रेप्सुः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथोपसंहारमुद्रामालक्ष्य श्रीपरीक्षित्तु भीत इव पुनस्तामवतारयितुं पृच्छति—तत्रापि श्रीभगवता निजदेहसम्बन्धे मुख्यकारणरूपायाः स्वपितामह्या मूलकथारूपं विवाहं चिरं प्रष्टुमिष्टं पृच्छति—ब्रह्मन्निति। यथा येन प्रकारेणोपयेमे तेन प्रकारेण तदुपयमनं वेदितुमिच्छामः तत्र रामकृष्णयोरिति दुर्लभत्वमभिप्रेतं विजय इति तत्रैव तस्य साम्वयसंज्ञत्वं पर्यवसितमिति भावः। निजोत्कण्ठातिशये कारणं चेति ॥ १ ॥

अर्जुन इति सार्द्धकम् दुर्योधनाय राम एव तां दास्यति दातुमिच्छति न चापर इत्यनेन प्रकारेण मातुलेयीमशृणोदित्यन्वयात् प्रभुरिति श्रीकृष्णसख्येन विशेषतश्च श्रीसुभद्रापतित्वेन परमादरात् आत्मनो मातुलेयीत्वेन तत्परिणयने श्रेष्ठता सूचिता दाक्षिणदेशवत्तदानीमन्यत्रापि तद्व्यवहारस्तु ते ॥ २ ॥

राम इति। श्रीकृष्णक्रीडाकौतुकार्थमेव तस्य तादृशचेष्टावेशोपि भवतीति पूर्ववदभिप्रायः। तदित्यर्द्धकं। तल्लिप्सुरिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठीसमासः तां लिप्सुरित्यर्थः। यतिर्भूत्वेति भिक्षाव्याजेनान्तःपुरप्रवेशाय अन्यैः तत्र पूज्यतममिति त्रिदण्डित्वमेव स्वमतत्वेन स्थापितम् ॥ ३ ॥

अजानतेति श्रीकृष्णलीलाशक्तिमोहितत्वेनैवेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्तीत्युक्तं तत्रार्जुनाय सुभद्राप्रदानात्मकं भगवतश्चेष्टितं श्रोतुकामः पृच्छति राजा—ब्रह्मन्निति। विजयः अर्जुनः रामकृष्णयोः स्वसारं भगिनीं यथा येन प्रकारेण उपयेमे तं प्रकारं वेदितुम् इच्छामि तां विशिनष्टि या तयोः स्वसा मम पितामही बभूव ॥ १ ॥

तं प्रस्तौति मुनिः—अर्जुन इत्यादिना अथान्यदपि कृष्णस्येत्यतः प्राक्तनेन। अवनीं पृथ्वीं पर्यटन् प्रभासं नाम

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तीर्थं प्रति गतस्तत्र सोऽर्जुनः आत्मनः स्वस्य मातुलेयां मातुलस्य सुता तां सुभद्रां रामो दुर्योधनाय दास्यति अपरे वसुदेवादयस्तु न च दास्यन्तीत्यश्रृणोत् वसुदेवाद्यनुमतिमन्तरेणापि रामो दातुमुद्युक्तवानित्यश्रृणोदित्यर्थः ॥ २ ॥

तल्लिप्सुरिति । तां मातुलेयां लिप्सुः तां जिहीर्षुरित्यर्थः । सोऽर्जुनः त्रिदण्डी यतिर्भूत्वा रामं वञ्चयितुं त्रिदण्डियतिवेषं धृत्वा ॥ ३ ॥

स तत्रेति । वार्षिकानाषाढाद्याश्विनान्तांश्चतुरो मासांनुषितवान् तत्र हेतुः स्वार्थसाधनः सार्थं सप्रयोजनं साधयतीति तथा नन्द्यादित्वात्कर्त्तरिल्युः पौरैर्महात्मना रामेण चाभीक्ष्णं पुनःपुनः सम्मानितोऽवात्सीदिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १-३ ॥

अजानता इति श्रीकृष्णलीलामोहितत्वेनैवेति भावः ॥ ४-१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—५९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सप्तत्रिंशे हरेर्वीर्यं त्रेधा प्राह सुनिश्चितम् ।
सर्वेषां सर्वकार्याणि कृतवानित्युदीर्यते ॥
तदेव भगवद्वीर्यं यत्र शक्यं हि लौकिकैः ।
न ह्यन्यो भगिनीं दातुमेवं शक्तो हरिं विना ॥
नापि स्वयं यस्य कस्य गृहे स्थातुं विभूतये ।
नापि धर्मं स्वहीनार्थमन्यः कथयितुं प्रभुः ॥
अनाहूतः स्वयं क्वापि गच्छतीत्यपि नो मतम् ।
यथा ग्रन्थानुसारेण प्रसङ्गोत्र विचारितः ।
क्रमपाठादिभेदेषु तथा व्याख्यानमिष्यते ।
उदासीनो हरिर्व्यासः फलसिद्धेरशक्यतः ॥
ग्रन्थारम्भे तथैवास्मान् बोधयामास माधवः ।

राजा परीक्षित् पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वीर्याणामुपसंहृतत्वात् स्वसन्दिग्धार्थानर्थान् पृच्छति तत्प्रसङ्गाच्छुकोऽन्यदपि वक्ष्यति व्यवहारो भगवद्वीर्यान्यथाभावो यत्र प्रतीयते स प्रष्टव्यः वैदिकविरोधः सोपि भजनाय विरोधश्च एततक्रमेणाध्यायत्रयेण द्रष्टव्यं यादृशश्च प्रसङ्गः शुकोक्तौ हेतुः स एततत्र वक्ष्यते कथापक्षेत्वियं सङ्गतिः विचारेतु पूर्वोक्त इति क्षत्रियो हि बलादेव विवाहं करोति गान्धर्वो राक्षसश्चेति वाक्यात् भगवांश्च सर्वजित् अतो विरुद्धत्वात् सुभद्राया विवाहं पृच्छति—ब्रह्मन् वेदितुमिच्छाम इति । रामकृष्णयोः स्वसारमिति अजयत्वे हेतुः यथा यथावच्च शास्त्रोक्तप्रकारेणोपयेमे दैन्येन विवाहं वारयति विजय इति । या ममासीत् पितामहीति सैव वंशजननी जाता तादृश्याः विवाहः नान्यथा भवितुमर्हतीति भावः ॥ १ ॥

उभयसमर्थनार्थं शुकः प्रकारमाह—अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति । वस्तुतस्त्वयं नरः जीवकलात्मकः साच मायाशक्तिः या पूर्वं यशोदायां जाता सा देवक्या स्नेहात्परिगृहीतेति देवकीस्नेहवशात् कंसहस्ताद्विनिर्मुक्ता स्थानाष्टकमिव देवकीमपि प्राप्ता सुभद्रेति व्याख्याता स्त्रीभावेनैव मोहस्सम्भवतीति अर्जुनस्यैव स्त्रीभवितुमर्हति अतएव तया व्यामोहितः कलौ तस्या एव वंशः स्थास्यतीति प्रव्राजं स्वीकृत्य वञ्चयित्वा कन्यां हृतवान् चौर्याधर्मवेषौ क्षत्रियस्य निषिद्धौ तथापि हृतेति पितृभ्यां च दत्तेति तीर्थयात्रायां कृत्रिमवेषो न निषिद्ध इति उभयात्मकत्वात् द्वयं समर्थितं भवति अत्र तीर्थयात्राप्रसङ्गो भारते निरूपितः द्रौपदीविवाहानन्तरं पञ्चानामेको वैषम्यहेतुर्भवतीति प्रचेतसामिवैक्यभावाभावात् कामो दुर्लङ्घ्यः उद्यतः क्षणमात्रमपि प्रतिबद्धश्चेत् प्रतिबन्धककर्त्तारं हन्तीति नारदः सुन्दोपसुन्दकथामुक्त्वा प्रत्येकं वर्षमात्रभोगाय कालव्यवस्थां निरूपितवान् तन्मध्ये यद्येन भुज्यमानामन्यः पश्येत्तदा स वर्षमात्रं तीर्थयात्रां कुर्यादिति ततः कदाचित् कश्चिद्ब्राह्मणः चौरैरपहृतगोधनः अर्जुनं प्रोवाच मदीया गावः संरक्ष्या इति ततः शस्त्रागारे युधिष्ठिरो द्रौपद्या स्थितः ततः कार्यस्यावश्यकत्वात् विलम्बासहिष्णुत्वाच्च व्यवस्थां जानन्नपि शस्त्रगृहे प्रविष्टः रममाणौ दृष्ट्वापि शस्त्राणि गृहीत्वा चौरान् हत्वा ब्राह्मणाय गाः दत्तवान् ततो युधिष्ठिरेण निवारितोपि कामादेव दर्शने दोष इति सत्यवाक्यत्वात् भगवदिच्छया तीर्थयात्रार्थं प्रवृत्तः तदाह अर्जुनस्तीर्थयात्रायामिति ततः अवनौ पर्यटन् प्रभुः समर्थः हरणे एकाकिः पर्यटने वा प्रभासं गतः किञ्चिदश्रृणोत्तदाह—मातुलेयीमिति । मातुलस्यैव योषा भागस्ते पैतृष्वयायामिवेतिश्रुतेः स्वभागमन्यो नेष्यतीति आत्मनो मातुलेयीं रामो दुर्योधनाय दास्यतीति सोपि कलित्वात् अधर्महेतुरिति तस्यापि लौकिकएव भविष्यतीति प्रसह्य कन्याहरणत्वे शुद्धधर्मत्वञ्च भविष्यतीति भोगार्थमेव तां लिप्सुः यतिर्भूत्वा यत्र कस्यापि कामसम्भावनैव न भवति पर्वणि चौरं विधाय पीठादिद्वात्रिंशत्पदार्थपरिग्रहं कृत्वा त्रिदण्डी सन् द्वारकामगात् ॥ २—३ ॥

ततो वर्षाकाले यतेः पर्यटनं निषिद्धमिति वार्षिकान् मासान् अवात्सीत् ननु कृत्रिमवेषे किं धर्मकरणेनेत्यत आह स्वार्थसाधक इति यथैव तस्या हरणं सम्भवति ततः अत्रैव सर्वैः पौरैः सभाजितः अभीक्ष्णं एकएव बहुवारं भिक्षार्थं कथयति रामेण च नरमायया मोहितेन भगवदिच्छया च अजानता सभाजितः लौकिके चक्षुःप्रीतिः कथमिति तदर्थं परिचयार्थं पश्चाद्धरणसिद्ध्यर्थञ्च तस्याज्ञानं निरूप्यते बलभद्रोपि परमहंसः तं ज्ञात्वा तत्र हेतुभिः विचारो न कर्त्तव्य इति शास्त्रमेवावलम्ब्य तूष्णीं स्थितः अतस्तत्राधर्मजिज्ञासा नोत्पन्ना सादृश्यं प्रतिभातमपि धर्मज्ञानस्य बलिष्ठत्वात् न प्रत्यभिज्ञासाधकम् जातम् ॥ ४ ॥

एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥
सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ।
प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥
साऽपि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयङ्गमम् ।
हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥
तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ।
न लेभे शं भ्रमाच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यतिवेषोऽर्ज्जुनोऽहार्षीत् सुभद्रां मिथिलामगात् ।
प्रीणन् विप्रनृपौ भक्तौ षडशीतितमे हरिः ॥

अथ कथोपसंहारमुद्रामालक्ष्य ननु भोः प्रभो बलदेवादीना-मनिरुद्धपर्य्यन्तानां विवाहाः श्रुता एव किन्तु सुभद्रा-विवाहो न श्रुत इत्याह—ब्रह्मन्निति । विजयोऽर्जुनः तद्विवाहो मम त्ववश्यपृष्टव्य इत्याह येति ॥ १ ॥

तां प्रसिद्धां मातुलेयीं रामो दुर्योधनाय दास्यतीत्य-श्रृणोदित्यन्वयः नचापरे वसुदेवकृष्णादयस्तु न दित्सन्ती-त्यर्थः ॥ २ ॥

तां लिप्सुः सः स्वप्रियसखकृष्णसाहाय्यसाहसेन रामं वञ्च-यितुं पूज्यतमं त्रिदण्डिवेषम् अकरोदित्याह-यतिरिति ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षडशीतितमेऽर्जुनबहुलाश्वश्रुतदेवान् स्वभक्तान् वाञ्छितार्थ-दानेन प्रीणयामासेत्युच्यते रामकृष्णादिविवाहा महर्षिणोक्ताः मम पितामहीविवाहो नोक्त इत्यतः पृच्छति ब्रह्मन्निति ॥ १—४ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मन् ! श्रीकृष्ण बलदेवजी की भगिनी सुभद्रा का जिस प्रकार अर्ज्जुन ने विवाह किया इस वृत्तांत के जानिबे की हमको इच्छा है जो कि सुभद्रा मेरे पितामही रही ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तीर्थयात्रा में पृथिवी का पर्य्यटन करते २ प्रभासतीर्थ में अर्ज्जुन गया वहां निज मामा की पुत्री सुभद्रा को ॥ २ ॥

दुर्योधन के अर्थ बलदेवजी देवेंगे और वसुदेव आदि दुर्योधन के अर्थ नहि दिया चाहते हैं यह वृत्तांत अर्ज्जुनने सुना उस सुभद्रा की प्राप्ति की वांछाकर वह समर्थ अर्ज्जुन त्रिदण्डी सन्यासी का वेष बनाय कर द्वारका में गया ॥ ३ ॥

यह अर्ज्जुन है इस प्रकार नहि जानने वारे बलदेवजी से तथा द्वारका वासियों सें निरन्तर पूजा कों प्राप्त भया अपने प्रयोजन सिद्ध करने वारा अर्ज्जुन द्वारका में वर्षा के चार मास पर्य्यन्त निवास करता भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोप-हृतं परिविष्टं तद्भैक्ष्यं किलार्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

भावेन रत्यभिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे ॥ ६ ॥

व्रीडितापाङ्गी सव्रीडकटाक्षा तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदय-मीक्षणञ्च यया सा ॥ ७ ॥

अन्तरं हर्त्तुमवसरं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः कामेन भ्रमच्चित्तं यस्य सः शं रामादिसन्माननिमित्तं सुखम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदा चातुर्मास्यान्ते तन्निर्गमशङ्कया निमन्त्र्यानीय किल प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

महतीं प्रौढां धीरेति वीरेति च पाठे कामादिजय-समर्थस्यार्जुनस्यापि मनोहरां दधे निदधे ॥ ६ ॥

अन्यासामपि नारीणां मनोहरं किं पुनः स्वस्य तं वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा नायं यतिः किन्तु कोऽपि मम पतित्वार्ह इति वैदग्ध्या प्राचीनसंस्कारेणचानुभूय तन्न्यस्तहृदयेक्षणा सती चकमे तत्र भावेन हर्षेण नर्मणा च हसन्ती स्मित-विकसितनेत्रगण्डा जाता कुलवतीस्वभावेन व्रीडितापाङ्गा च जातेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तामिति । तैर्व्याख्यातं तत्र रामादिपौरजनैर्यः सम्मानः स एव निमित्तं कारणं यस्य ताथाभूतमपि सुखं न लेभे सुखत्वेन न मेन इत्यर्थः । अथवा शं शान्तिलक्षणं सुखं तत्र हेतुर्भ्रमा-दिति ॥ ८ ॥

महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम्।
जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः॥ ९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एकदेति। बलेन रामेणैकदा आतिथ्येन हेत्वर्थे तृतीया अतिथ्यार्थं निमन्त्रितः श्रद्धयोपहृतं परिविष्टं भैक्षमन्नं बुभुजे॥ ५॥

स इति। सोऽर्जुनः महतीमद्भुतां वीराणां मनो हरतीति तथा तां प्रीत्या उत्फुल्ले विकसिते ईक्षणे यस्य सः तस्यां कन्यायां भावेन रत्यभिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे निहितवान् स्मरक्षुब्धमिति पाठान्तरम्॥ ६॥

सापीति। सापि कन्यापि तमर्जुनं वीक्ष्य व्रीडितौ व्रीडायुक्तौ अपाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्यास्सा तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणे च यया सा चकमे अकामयत॥ ७॥

तामिति। परं केवलं तां कन्यामेव ध्यायन्नन्तरं हर्तुमवसरं प्राप्तुमिच्छुरतिबलीयसा कामेन भ्रमश्चित्तं यस्य सः स रामादिसम्मानजं सुखं न लेभे॥ ८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अतएव तस्य भक्त्या सभाजनमाह—एकदा गृहमानीयेति। निकटे गच्छन्तं सञ्ज्ञागृहे समानीय पश्चात् आतिथ्येन निमन्त्रणङ्कृत्वा पाकसिद्धिपर्यन्तं बहुकालं स्थापयित्वा यथा निलीय दर्शनं भवति कन्यायाः स्थित इत्यर्थात् तमातिथ्येन निमन्त्र्य स्थित इति ततस्तेनैव बलभद्रेण श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बुभुजे अयमर्थो महतः वक्तुमनुचित इति किलेत्युक्तम्॥ ५॥

तत एतस्यापि दर्शनमाह—सोपश्यदिति। महतीं स्थूलाम् अर्जुनाद्वर्षमात्रन्यूनां यस्याः रूपेण वीराः प्राणानपि त्यजन्ति सा वीरमनोहरा ततस्तस्याः दर्शनेन तद्दर्शनसहितेन प्रीत्या कृत्वा उत्फुल्लेक्षणो जातः तावता कामवशङ्गतः भावक्षुब्धमनो दधे॥ ६॥

अकामायाः ग्रहणं न सम्भवतीति तस्याः अपि भावो निरूप्यते—सापि तं चकम इति। सौन्दर्येणैव तस्याः मनोहरणं प्रथमतो हसन्ती ततो व्रीडितापाङ्गी तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणञ्च यथा एवं तया वृतः॥ ७॥

ततो भिक्षां विस्मृत्य तामेव ध्यायन् हरणार्थमन्तरं प्रेप्सुर्जातः तादृश्योप्यन्तरं न लेभे अप्रमत्तैः संरक्ष्यमाणत्वात् अत्र भारतोक्तमधिकमपि ज्ञातव्यं भगवतानीतो देवकीवसुदेवसमक्षं ततस्ताभ्यां सा कन्या दत्ता ततः अतिबलीयसा कामेन सम्भ्रमाच्चित्तो जातः ततो भगवान् दयालुः यात्रां कल्पयित्वा पुराद्बहिस्तां निस्सारितवान् ततो महत्यां सर्वेषामुत्सववैयग्र्ये पूर्वोक्तन्यायेन पित्रोरनुमतः कृष्णस्य च ततो महारथः अज्ञनिराकरणे समर्थः दुर्गनिर्गतां रथस्थां तां महरत्॥ ८—९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एकदा चातुर्मास्यान्ते तं निमन्त्र्यानीय बलदेवेनोपाहृतं भैक्ष्यं स बुभुजे इत्यन्वयः॥ ५॥

वीरेति श्रीरेति च पाठे तादृशस्याप्यर्जुनस्य मनोहरन्ती॥ ६॥

तं नारीणां हृदयङ्गमं वीक्ष्य तादृशलक्षणैर्निश्चित्य नायं यतिः किन्तु मम प्रेयानेवेति स्वमन एव प्रमाणीकृत्य चकमे॥ ७॥

अन्तरं हर्तुमवसरं शं सुखम्॥ ८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तमर्जुनमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेनोपहृतं परिवेष्टितं भैक्षमन्नमर्जुनो बुभुजे॥ ५॥

भावेन इयं मम पत्नी भवत्वित्यभिप्रायेण क्षुभितमाकुलम्॥ ६॥

सा सुभद्रा व्रीडितौ सञ्जातलज्जौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ यस्याः सा तस्मिन्नर्जुने न्यस्तं हृदयमक्षिणं च यस्याः तमर्जुनं चकमे अकामयत॥ ७॥

अन्तरं प्रेप्सुः हर्तुमवसरं प्राप्तुमिच्छुः॥ ८—११॥

भाषा टीका।

एक दिन अतिथिभाव से अर्जुन का निमंत्रण कर उस को गृह में लाय कर बलदेवजी ने श्रद्धा के साथ समर्पण किये भिक्षा के अन्नको अर्जुन ने भोजन किया इस प्रकार का इतिहास है॥ ५॥

उस गृह मे अर्जुन ने वीरन के मन को हरने वारी वडे रूप वारी कन्या को देखा देख कर प्रीतिसे प्रफुल्लित नेत्र वारा होकर उस कन्या के विषयमे अर्जुन ने रतिभाव से चलाय मन को धारण किया॥ ६॥

लज्जा युत कटाक्ष वारी तथा अर्जुन के विषयमें जिसने मन और नेत्र लगादिए हैं एतादृश वह कन्या नारीओं के मन को हरने वारे अर्जुन को देख कर पतिभाव से उसकी काम ना करती भई॥ ७॥

उस कन्या का हि केवल चिन्तवन करत उस के हरने को अवर प्राप्ति को वांछा करत अत्यन्त बलवान् कामदेव से चलाय मान चित्त वारा अर्जुन, सुख को नहि प्राप्त भया॥ ८॥

रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥
तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ।
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥
प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ।
महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ ॥
वीर पाठः (अभवन् प्रीतिसंहृष्टाः बान्धवा यदुपाण्डवाः ।
अथान्यदपि कृष्णस्य वात्सल्यं भक्तयोः शृणु ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच ।

(१)कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।
कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलम्पटः ॥ १३ ॥
स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ।
अनीहयाऽऽगताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आ समन्ताद्रुन्धतः आवरणं कुर्वतः ॥ १०—११ ॥

पारिबर्हाणि वरवध्वोः प्रीतिदेयानि ॥ १२—१३ ॥

अनीहयाऽनुद्यमेनैवाऽऽगतं यदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तिताः नि जाः क्रियाः येन सः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महत्यामिति युग्मकम् । देवयात्रायां देवोत्थानलक्षणायां पित्रोः पितृभ्यां श्रीवसुदेवदेवकीभ्यां चातुर्य्यात् श्रीकृष्णेनैवानुमानिताभ्या-मिति ज्ञेयं पश्चात् कृष्णस्य श्रीकृष्णेन चानुमतः अत एव रथस्थां तस्मै स्वरथसामग्रीं दातुं श्रीभगवतैव स्वरथ-मारोहितामित्यर्थः । तत्रादिपर्वणि ज्ञेयं ननु तथापि यदुकुल-मध्यतस्तत् दुष्करं महारथो वीरश्रेष्ठः श्रीभगवत्प्रियसख-त्वात् ॥ ९—१० ॥

अनुसान्त्वितः प्रियोक्त्यानुनीय प्रबोधितः अन्वशाम्यतेति पाठेपि स एवार्थः ॥ ११ ॥

अत एव बलो बलेनाधिक्यात्तन्नामापि मुदा पारिबर्हाणि प्राहिणोदिति सुहृदां श्रीकृष्णस्य चानुमत्यैव तेन सा हृतेति बुद्ध्वेति भावः । पारिबर्हाण्येवाह—महेति । महाधना महामहा-मूल्याः याः उपस्कारादयस्ताः तत्रोपस्कारा विचित्रालङ्कारपर्य्य-ङ्कादयः ॥ १२ ॥

अथ स्वयमेव स्मृतिपथमागतं साक्षाद्भक्तानुग्रहमयत्वेन स्वसहयोगेन चातिचित्ताकर्षकं तच्चरितविशेषमपृष्टमप्याहे-त्याह—श्रीशुक उवाचेति पुनरुक्तिः प्रसङ्गान्तरापेक्षया कृष्ण-स्येति कृष्णस्वामिको द्विजश्रेष्ठ इत्यर्थः । कृष्ण एवैकस्मिन् किम्वा एका विशुद्धा या भक्तिस्तया परिपूर्णा अनाहृता अपि सर्वतः सर्वांशेन वर्त्तमाना अर्था धर्मादयो यस्य सः स्वयं तु शान्तः श्रीभगवन्निष्ठचित्तः यतः कविः सर्वतत्त्वज्ञः अल-म्पटश्च विषयानासक्तः ॥ १३ ॥

विदेहेषु देशेषु मिथिलायां पुर्य्यां क्रिया श्रीभग-वत्पूजालक्षणा यदयाचितं लभ्यते तदपि स्वनाम्नैव यादवर्थ-मेव च प्रतिगृह्णाति न तु भगवन्नाम्ना नाप्यधिकमित्युत्तरा-र्थोऽर्थः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

अनीहया गताहार्यः अनीहया स्वयं मुन्यन्नाहारः ॥१४—२०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्थिते कदाचिन्महारथोऽर्जुनः पित्रोः कृष्णस्येवेतिच कर्त्तरिषष्ठी देवकीवसुदेवाभ्यां कृष्णेन चानुमतः दुर्गात् प्राकाराद्बहिर्निर्गतां रथस्थां कन्यां जहार ॥ ९ ॥

ततो रथस्थः धनुर्गाण्डीवमादाय समन्ताद्रुन्धतः शूरान् भटान् विद्राव्य पलायितान् कृत्वा स्वानां यदूनां क्रोशतां मा क्रोशतां सतां जहारेति पूर्वेण सम्बन्धः । यथा मृगराट् सिंहः स्वबलिं स्वभागं हरति तद्वत् ॥ १० ॥

---

(१) वृष्णिषु इति विज० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदिति । तद्वचनं श्रुत्वा तावत्पर्वणि महार्णव इव क्षुभितः क्रुद्ध इत्यर्थः । ततः कृष्णेन सुहृद्भिश्च गृहीतौ पादौ यस्य सः अशाम्यत शान्तो बभूव ॥ ११ ॥

किञ्च प्राहिणोदिति । बली रामः पारिबर्हाणि प्रीत्या देयानि श्रेष्ठवस्तूनि प्राहिणोत् प्रददौ महाधना अनर्घाः उपस्कराः अलङ्काराः येषां तानि इभान् गजान् रथानश्वान् पराः श्रेष्ठा योषितो दासीश्च प्राहिणोदिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

तदा यदवः पाण्डवाश्च बान्धवाः प्रीतिसंहृष्टाः प्रातिरानन्दस्तेन संहृष्टाः विकसितमुखा बभूवुः अथ भक्तवात्सल्यप्रयुक्तं भगवतः चेष्टितं प्रस्तौतु प्रतिजानीते—अथेति । भक्तयोर्विषयभूतयोर्यद्वात्सल्यं तच्छृणु ॥०॥ कावमू भक्तौ कीदृशं वा तयोर्वात्सल्यमित्यतः प्रस्तौति—कृष्णस्येत्यादिना । यावदध्यायसमाप्ति ॥ श्रुतदेव इति । श्रुतः कृष्णस्य भक्त आसीत् स च कृष्णे भगवत्येकया एकान्तया अनन्यप्रयोजनयेति यावत् तया भक्त्या पूर्णार्थः पूर्णमनोरथः अत एव शान्तः कविर्विज्ञानलम्पटः चित्तविक्षेपरहितः ॥ १३ ॥

स श्रुतदेवः विदेहेषु देशेषु तत्रापि मिथिलायां पुरि गृहाश्रमी समुषितवान् अनीहया अनुद्यमेनैवागतं यदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्त्तिताः निजाः क्रियाः अतिथिपूजनादिकाः येन सः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"यमेवैषवृणुते तेनलभ्यः" इत्यादिश्रुत्यर्थदृढीकरणाय हरेर्भक्तिप्रियत्वमाहात्म्यं वक्ति, तत्र श्रुतदेवबहुलाश्वविषयमितिहासं शुको वदति—कृष्णस्येति । भक्तिमन्तरेणान्यमर्थमनाकाङ्क्षमाणः पूर्णार्थ इत्युच्यते कृष्णविषयगाथारचनात् कविरलम्पटः शब्दादिविषयेच्छारहितः ॥ १३ ॥

मिथिलायां नगर्यां गृहाश्रमे स्थितः सभार्य इत्यर्थः । अनीहया अप्रयत्नेनागताहार्यः प्राप्तप्राप्तव्यः प्राप्तभोज्यो वा नितरां वर्तिता सहस्रनामादिजपक्रिया येन स तथा "नित्यं नामनिकामयोः" इतियादवः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो हरणार्थे तस्य पराक्रममाह—रथस्थइति । आ समन्तात् रुन्धतः दुष्टक्रमरद्व् विद्राव्य सह समागतानां बन्धूनाम् आक्रोशतां सतामेव अज्ञानादाक्रोशं कुर्वतामिति स्वभावत्वादुपेक्षा निषिद्धेति मृगगणादिव सम्मर्यः जहारेति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १० ॥

ततो हृतायां तस्यां बलभद्रेण श्रुतो वृत्तान्तः पारिबर्हप्रेषणार्थमयमुद्यमो निरूप्यते ततो रामः तद्वचनादिकं श्रुत्वा क्षुभितः तद्वधार्थमेव प्रवृत्तः दृष्टान्तेन तस्य महत्त्वं समयश्च तादृश इति सूचयति—ततो भगवता परिसान्त्वितः वाक्यैरनेकविधैः—

"अस्माकं सर्वथा देया हृता नान्यैश्च गृह्यते ।
वधे भर्तृविहीना स्यात् योग्यश्चायं विशेषतः ।
कार्यार्थे यश्चनं तस्य न दोषायेति मे मतिः ।
अज्ञानं स्वस्य दोषोहि कृत्रिमो न हि बाधकः ।
ततो गृहीतपादश्च तेनैवाभूद्बलः स्वयम् ॥

तथा सुहृद्भिरपि गृहीतपादः आन्वशाम्यत ततो भगिन्यां स्नेहातिशयात् पारिबर्हाणि प्राहिणोत् तान्याह महाधनेति गृहोपकरणानि चतुरङ्गिणी सेना दास्यश्च प्रस्थापितवान्—

"भक्ताय भगवान् कृष्णो भगिनीं दत्तवानिति ।
किमाश्चर्यं यतः कर्मज्ञाननिष्ठामवाप्तयोः ।
स्वयं गत्वा ऽतिमहता समाजेन समावृतः ॥
विप्रक्षत्रिययोः प्रीत्या स्वात्मानं दत्तवान् स्वयम् ।
यथाभिलषितं ताभ्यां सुखं प्राप्तं हरेर्महत् ।
कृतार्थे चपि सञ्जातौ पुनरागमनं ततः ॥

॥ ११—१२ ॥

अतोपमानप्रस्तावे भगवान् भक्तार्थमेवागतः ज्ञात्वैव अमानीमानद इति तत्सर्वं करोतीति कैमुत्यन्यायेन मार्गान्तरभक्तयोरपि स्वापमानेनापि हितं करोतीति निरूपयति—कृष्णस्यासीद्द्विजः श्रेष्ठ इति । ब्राह्मणत्वादयं प्रकरणी क्षत्रियस्तु प्रासङ्गिकः अत एव मध्ये निरूपितः अतो नोपक्रान्तक्रमविरोधः कृष्णस्य सम्बन्धी आसीत् भगवदीयः आसीदित्यर्थः । तथा भवने तस्य साधनमाह—द्विजश्रेष्ठ इति । श्रुतदेवः श्रवणे देववत् प्रज्ञावान् तत्त्वेन च विख्यातः ततः कृष्ण एव या भक्तिः तयैव पूर्णार्थः एतत् तस्य स्वरिद्यदोषाभावाय निरूप्यते विद्यमानायामिच्छायां भक्त्या विषयाभावः न युक्तः अत आह—शान्त इति । आन्तरोऽयं गुणः कविर्विचारकश्च स्वभावतोपि तस्येन्द्रियाणि न बहिर्मुखानि इत्याह—अलम्पट इति । भगवत्सम्बन्धे तस्य षड्गुणाः निरूपिताः तत्र द्विजश्रेष्ठत्वमैश्वर्यं नाम कीर्त्तिः भक्तिः श्रीः शान्तिर्ज्ञानं कविर्बलम् अलम्पटो वैराग्यमिति तदीयस्तत्तुल्यो भवतीति निरूपितम् ॥ १३ ॥

ततस्तादृशस्य सात्विकदेशे स्थितिर्युक्तेति मिथिलायां स्थितिमाह—स उवास विदेहेष्विति । विदेहा देशाः यत्र स्थितानां देहाभिमानो न भवति तत्रापि मिथिलायां गतदेहाभिमानकृतायां अभिमानाभावे इतराश्रमेभ्योऽपि गृहस्थाश्रम एव मुख्यः तत्र दोषानां निरभिमानस्यासम्भवात् अतः गृहाश्रमी तत्र वृत्त्यभावे धर्मो न फलतीति तस्य मुख्यां वृत्तिमाह—अनीहया ऽऽगताहार्य इति । स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण आगतमाहार्यं भैक्ष्यागतं यस्य तेनैव निर्वर्त्तिताः क्रियाः येन ताश्च क्रियाः निजाः न परधर्माः अत एवायं कर्ममार्गानुसारी भक्तः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवयात्रायां देवोत्थानोत्सवविहितरथयात्रायां जहारेत्यत्र हेतुः पित्रोः कृष्णस्य च अनुमतः प्राप्तानुमतिः ॥ ६ ॥

क्रोशतामित्यनादरे षष्ठी ॥ १०—११ ॥

यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ।
नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥
तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः ।
मैथिलो निरहम्मान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥
तयोः प्रसन्नो भगवान् दारुकेणाहृतं रथम् ।
आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान् प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥
नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ।
अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥
तत्र तत्र तमायान्तं पौरा जानपदा नृप ।
उपतस्थुः सार्घ्यहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥
आनर्त्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमत्स्यपाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलार्णाः ।
अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥२०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पारिबर्हाणि प्रीतिदेयानि ॥ १२ ॥

अथ स्वयमेव स्मृतिपथमागतं तच्चरितविशेषं स्वसाक्षात्-दृष्टमपृष्टमप्याह—कृष्णस्येति । कृष्णस्वामिक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विदेहेषु देशेषु मिथिलायां पुर्य्याम् अनीहया अनुद्यमेनैव आगतं यदाहार्य्यं भोज्यं तेनैव निर्वर्त्तिता निजा क्रिया भगवत्परिचर्य्यापि येन सः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारिबर्हाणि प्रीत्या देयानि वस्तूनि महाधनाः बहुधनशुल्काः उपस्कराः अलङ्काराः येषां तान् इभान् रथान् अश्वान् योषितो दासीश्च प्राहिणोत् ॥ १२—१३ ॥

अनीहया यदृच्छया आगतेन आहार्य्येणान्नादिना निर्वर्तिताः निजाः स्वाश्रमोचिताः क्रियाः येन सः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

कदाचित् महान् देवयात्रा के निमित्त रथमें बैठ कर वह कन्या किलेसे वाहिर निकसी उस समय वसुदेव देवकी ने तथा श्रीकृष्ण ने महा रथी अर्जुन को कन्या के हरन की अनुमति देदई ॥ ९ ॥

अनन्तर धनुष लेकर रथपर बैठ अर्जुन ने चारों तर्फ से रोकने वारे शूरवीर योधान को भगाय कर जैसे निज भागको सिंह लेजाता है तैसे यादव लोग पुकार ते हि उनका अनादर कर उस कन्या का हरण कर लिया ॥ १० ॥

सुभद्रा के हरण को सुन कर जैसें पर्व मे समुद्र-क्षुभित होता है तैसें हि बलदेव जी को क्षोभ भया, तब तो श्रीकृष्ण ने तथा अन्य सुहृदोंने बलदेव जी के चरण-पकर लिये इसमें बलदेवजी शान्त होगये ॥ ११ ॥

बलदेवजी ने प्रीतसें वर वधू के वास्ते बडे मोलके अलंकार तथा गृह की सामग्री हस्ती रथ अश्व दास दासी आदि दायजा भेजा ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्री कृष्ण कीहि एक भक्ति से पूर्ण मनोरथ वारा तथा शांति संपन्न विवेकी विषयों में आसक्तिरहित श्रुतदेव इस नाम से प्रसिद्ध द्विजों मे श्रेष्ठ, इस प्रकार का श्री कृष्ण का एक भक्त रहा ॥ १३ ॥

जनकपुर देशों मे मिथिला पुरी मे वह निवास करता रहा; यद्यपि वह गृहस्थ रहा तथापि उद्यम के विनाहि प्राप्त भोजन से देह निर्वाह कर के गृहस्थाश्रम के कर्मों को भी करता रहा ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यमुपनमति तं प्रत्यागच्छति ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः ॥ १६ ॥

प्रभुरेव स्वयं विदेहान् देशान् प्रययौ ॥ १७ ॥

कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः अहं शुकः एवमादिभिः सह ॥ १८—१९ ॥

आनर्त्तादयर्णान्तास्तद्देशवर्तिनो नृनार्यः उदारहासं स्निग्धमीक्षणं यस्मिंस्तत् दृशिभिर्नेत्रैः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तत्र श्रीभगवदानुकूल्यमप्यस्तीत्याह—यात्रेति। तु एव यात्रामात्रमेव दैवादीश्वराद्धेतोः योगक्षेमं वहाम्यहमिति तद्गीतातः उत बाढम् उपनमत्येव ननु कदाचिन्नोपतिष्ठतीत्यर्थः। तावतैव तुष्टः सन् यथोचिता भगवद्भक्त्यनुरूपा इत्यर्थः॥ १५॥

तथेति। तद्राष्ट्रस्य पालो राजा ऽपि तादृश एव श्रीकृष्णभक्त्यादिना श्रुतदेवसदृश इत्यर्थः। अतो निरहम्मानः राजात्वभक्तत्वाभिमानशून्यः अत एवोभावपि अविशेषेण अच्युतस्य भक्तानुग्रहादिगुणेभ्यश्च्युतिरहितत्वेन तन्नाम्नस्तस्य प्रियौ॥ १६॥

अत एव तयोः प्रसन्न इति युग्मकम् मुनिभिः सहारुह्य तैरेव सह गमनं तयोस्तादृशरुचित्वात्॥ १७॥

मुनीनेव नामभिः निर्दिशति नारदइति॥ १८॥

हे नृपेति! प्रहर्षात् तथापि महातेजस्विनां मुनीनां भगवत्सान्निध्यात्तेजोहानिः सूच्यत एव॥ १९॥

आनर्त्तादिदेशीयाः अन्ये अन्यदेशीयाश्च जनाः पपुः परमासक्त्या ददृशुरित्यर्थः। ते के तत्राह, नृनार्य्य इति। सर्वएवेत्यर्थः। आनर्त्तादयः श्रीद्वारकातो विदेहप्रयाणे क्रमेण देशाः केचित पार्श्वस्थाश्च अत्युत्कण्ठया दूरतोपि मिलनात् केषाञ्चिच्च कृपार्थमेव क्रमेण यथाभ्रमणात् तदानन्दनार्थमेव हि अगाच्छनकैर्विदेहानिति वक्ष्यते. अत्रापि मधुदेशस्थानां श्रीव्रजवासिनां मिलनावर्णनं पूर्ववत्तेषामप्रकटलीलाप्रवेशेनैवेति ज्ञेयम्॥ २०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एतदेव प्रपञ्चयति। यात्रामात्रमिति। अयं श्रुतदेवः यात्रामात्रं शरीरनिर्वाहकमात्रोपयुक्तमाहार्यमहरहः दैवादुपनयति उपनयन्तं प्रतीक्षित इत्यर्थः। अधिकं यात्रामात्रादधिकं नोपनयति तावता यात्रामात्रेणैव तुष्टः उचिताः वर्णाश्रमोचिताः क्रियाः पञ्चमहायज्ञादिरूपक्रियाः यथाचक्रे॥ १५॥

तथेति। अङ्ग हे राजन्! यथाऽयं श्रुतदेवः तथा तद्राष्ट्रपालः विदेहदेशाधिपः बहुलाश्व इति श्रुतः विश्रुतः स मैथिलो जनकवंश्यः निरहम्मानः देहात्माभिमानरहितः उभौ श्रुतदेवबहुलाश्वौ अच्युतस्य प्रियौ भक्तौ॥ १६॥

तयोरिति। प्रसन्नः प्रसन्नो भवितुमित्यर्थः। आहूतमानीतं मुनिभिः साकं मुनिभिस्सह॥ १७॥

केऽमी मुनय इत्यत आह—नारद इति। कृष्णो द्वैपायनः रामो भार्गवः अहं शुकः॥ १८॥

तत्र तत्रेति। पुरेषु भवाः पौराः जनपदेषु देशेषु भवाः जानपदाः साऽर्घ्याः हस्ताः येषां ते ग्रहैर्गुरुशुक्रादिभिः सहोदितं सूर्यमिव समायान्तं तं भगवन्तमुपतस्थुः अभूतोपमेयम्॥ १९॥

आनर्त्तेति। हे नृप! आनर्त्तादिदेशवर्तिनो जनाः तथा अन्येच नराः नार्यश्च उदारो हासः स्निग्धे ईक्षणे च यस्मिंस्तस्य भगवतो मुखसरोजं पपुः मुखसरोजलावण्यरूपं मकरन्दं नेत्रचषकैः पपुरित्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ननु, प्रयत्नाभावे कथं शरीरयात्रास्येत्यत्राह—यावदिति। अनुदिनं यावन्मात्रमुपनमति दैवात्प्राप्तं भवति अयं ततोऽधिकं नाकाङ्क्षते तर्हि केनालम्बुद्धिरत्राह—तपसेति॥ १५॥

यथा श्रुतदेवः॥ १६॥

ततः किमायातमत्राह—तयोरिति। नियतैरेकान्तभक्तैः॥ १७॥

मुनीनां नामानि निर्दिशति—नारद इत्यादिना॥ १८॥

त उपतस्थुः निषेवयाञ्चक्रुः॥ १९ २०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

ननु कथं परब्रह्मविग्रहं भगवन्तमज्ञानमयैश्चक्षुभिरपश्यन् कथं वा वायुवेगरथं तमनुवर्त्तन्ते तत्राह तेभ्य इति। स्ववीक्षणं स्वकर्तृका कृपादृष्टिः "पुमान् स्त्रिया" (१-२-६७) इत्येकशेषत्वान्नृभ्योनारीभ्यश्चेत्यर्थः॥ २०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अनीहया कदाचित् अन्नाभावात् क्रियाविच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह—यात्रामात्रमिति। यात्रा शरीरनिर्वाहः सकुटुम्बस्य तदाहरहः तदापि दैवादुपनमति ईश्वरेच्छया कदाचिच्छरीरबले विद्यमाने एकादशी उपवासादौ वा नोपनमत्यपि सूचयति उतेति अधिकन्तु नोपनमति कदाचिदपि, तावतैव सन्तुष्टः अन्यथा दोषः स्यात् अत एव यथोचिताः क्रियाश्चक्रे॥ १५॥

एवं ब्राह्मणं निरूप्य क्षत्रियं निरूपयति तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्गेति भगवद्भक्तवात्सल्यात् सोपि भक्त्यङ्गं प्रविष्ट इति तथेत्युक्तं यतस्तस्य विदेहराष्ट्रस्य पालः अङ्गेत्यप्रतारणार्थं सम्बोधनं बहुलाः अश्वाः यस्येति क्रियाशक्तिर्निरूपिता सतु मिथिलवंशोद्भवत्वान्मैथिलः अस्य तु षड्गुणाः राज्ञस्त्वभिमानाभाव एव यथा कर्मनिष्ठः प्रियः तथा ज्ञाननिष्ठोपि भगवत्प्रियः अत आह—उभावप्यच्युतप्रियाविति। यथा धर्मनिष्ठः प्रियः एवं ज्ञाननिष्ठोपि एतावद्वर्णनं भगवता तथाभूतौ स्मृताविति भगवन्मानसक्रियाविषयत्वात् भगवच्चरित्रत्वेन निरूपितौ॥ १६॥

अत एव तद्गुणान् स्मृत्वा भगवान् तयोरिष्टसिद्ध्यर्थं तद्गृहं गत इत्याह—तयोः प्रसन्नो भगवान् इति। पूर्वं गमनबोधनाभावात् लौकिकाभावेनोत्सवाभावाच्च कदाचित्सभागमनार्थं दारुकेण समानीतं रथमारुह्य विदेहानेव प्रयौ न त्वेकाकी सर्वाननुक्त्वा च कथं प्रस्थित इति चेत्, तत्राह—प्रभुरिति। मुनिभिः साकमारुह्य विदेहान् ययौ तौ हि भगवन्तं मुनिसहितं भावयतः तत्रापि राजा मुनीनपि भगवद्रूपानेव जानाति ब्राह्मणस्तु मुनिरूपान् अत एव स्वयं मुनिरूपधारी राजगृहे गमिष्यति मुनिभिः सहित-

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
शृण्वन् दिगन्तधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥
तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ।
अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

स्तु ब्राह्मणगृहे उभावपि कालात् परभूतं भगवन्तं ज्ञात्वा कालावयवभूतान् मुनीन् जानीतः अतो द्वादश-मुनीन् नाम्ना परिगणयति प्रकारपरत्वाय च आदिपदप्रयोगः कृष्णो वेदव्यासः रामः परशुरामः अहं शुकः आदिशब्देन गौतमादयः ॥ १७—१८ ॥

गुप्ततया अलौकिकन्यायेन गमनं व्यावर्त्तयितुं सर्वानुभवार्थं मध्ये पूजामाह—तत्र तत्रेति । सार्घ्यहस्ताः उपतस्थुः प्रत्येकं पूजाग्रहणे कालविलम्बो भवेत् अग्रहणे तु दोषः स्यादित्युभयथापि व्यावर्त्तयितुं दृष्टान्तमाह—सूर्यमिवोदितमिति । ग्रहस्थानीया ऋषयः न हि सूर्यः सर्वेषामर्घ्यं गृह्णाति निरीक्षणेन च गृह्णात्यपि एवं भगवानपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्यस्थान् देशान् द्वादश नाम्ना निरूपयति—आनर्त्तेति । अन्ये च अप्रसिद्धाः प्रसिद्धाश्च भगवतो मुखसरोजं पपुरिति तस्यामुपासनाफलं निरूपितं सरोजत्वेनामृतपानं दृष्टमेव प्रयोजनं स्यादिति मुखं विशिनष्टि उदारहासस्निग्धेक्षणमिति उदारः सर्वपुरुषार्थदायी हासः स्निग्धं ईक्षणं मायाबहिर्मुखत्वेपि सम्पादिते सर्वपुरुषार्थान् सान्त्वयति ज्ञानं तु भगवत्सम्बन्धिनं करोति अतः अदृष्टमपि फलं प्रयच्छतीति निरूपितम् एतादृशं नरा नार्यश्च सर्वेऽधिकारिणोऽभवेति न्यायेन पपुः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदप्याहार्य्यं दैवाद्भगवदिच्छावशात् यात्रामात्रं सपरिकरस्वशरीरनिर्वाहो यावता भवति तावन्मात्रमेवाहरहरुपनमति मिलति नत्वधिकम् ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः मिथिलायाम् ईश्वर इति वा निरहम्मानः राजत्वाभिमानशून्यः ॥ १६ ॥

तयोः प्रसन्न इति । तौ स्वेष्टदेवश्रीविग्रहपरिचर्य्यानुरोधवशादेवागन्तुमसमर्थौ वा लक्ष्यातिदिदृक्षुभ्यां ताभ्यां स्वयमेव दर्शनं दातुं प्रययौ मुनिभिः सहैवाक्षैत्यन्यथा तेषां श्रममालक्ष्य बलादेव मुनयः स्वरथमारोहिता इतिभावः । कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः अहं शुकः ॥ १७—१९ ॥

आनर्त्तादिदेशीयाः मार्गसन्निकृष्टा एव अन्ये मार्गविप्रकृष्टा अपि जनास्तत्रतत्रागत्य दृशिभिर्नेत्रैर्मुखसरोजं पपुस्तन्माधुर्य्यमास्वादयामासुः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यात्रामात्रं निर्वाहमात्रं दैवादुपनमति तं प्रत्यागच्छति अधादिकमिति शेषः ॥ १५ ॥

मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः ॥ १६—१७ ॥
कृष्णः श्रीव्यासः ॥ १८—१९ ॥

आनर्तादिशब्दैस्तत्तद्देशवासिनो जनाः ग्राह्याः दृशिभिर्नेत्रैः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिससे शरीरादिका निर्वाहमात्र होजावे वहतो प्रारब्ध कर्म से प्राप्तहि होजाता है, और उस से अधिक तो उद्यम करने से भी नहि मिलता ऐसा मानि कर उद्यम के विना हि प्राप्त वस्तु से सन्तुष्ट होकर वह आश्रम के उचित-कर्म करता रहा ॥ १५ ॥

हे राजन् ! इसी प्रकार जनक वंशी निरहंकारी बहुलाश्व नाम से प्रसिद्ध उस देश का राजा रहा वे दोनों हि श्रीकृष्ण के प्यारे रहे ॥ १६ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् उन दोनोन के ऊपर प्रसन्न होकर दारुक सारथि के लाए रथ पर वैठकर मुनिजनों को साथ लेकर प्रभु मिथिला देशन को जाते भए ॥ १७ ॥

नारद वामदेव अत्रि व्यास परशुराम असित अरुणि मै (शुकदेव) बृहस्पति कण्व मैत्रेय च्यवन आदि ऋषिजनों को साथ लेकर श्रीकृष्ण पधारे ॥ १८ ॥

हे नृप ! जहां २ भगवान् पधारे तहां २ हस्तोंमें भेट लिये पुरवासी देश वासी जनों ने भगवान् का पूजन किया उस समय ऋषियों से भगवान् की ऐसी शोभा भई कि गुरु शुक्रादि ग्रहों के साथ जैसे सूर्य्य का उदय होवे ॥ १९ ॥

आनर्त धन्व कुरु जाङ्गल कङ्क मत्स्य पांचाल कुन्ति मधु केकय कोसल अर्ण इन, देशो के नर नारी तथा अन्य देशों के नर नारी अपनी दृष्टियों से हे नृप उदार हास तथा स्नेह युत नेत्र सम्पन्न श्रीकृष्ण मुखारविन्द का पान करते भए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स्ववीक्षणेनैव विनष्टतमिस्रा दृग्येषां तेभ्यः क्षेममभयमर्थदृशं तत्त्वज्ञानं च ॥ २१ ॥
अभीयुः प्रत्युज्जग्मुः ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ।
कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् ॥२३ ॥
स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम् ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥
न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली ॥ २५ ॥
भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया ।
उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रीत्योत्फुल्लान्याननान्याशयाः अन्तःकरणानि च येषां ते कैः शिरोभिः ॥ २३—२५ ॥

तदभिप्रेत्याङ्गीकृत्य तत्तदोभाभ्यामपि ताभ्यां मद्गृहा-दन्यस्य गेहं यातीत्यलक्षितोऽविदितः यद्वा उभाभ्यां रूपाभ्यां तदलक्षितस्ताभ्यामलक्षित इति ॥ २६—२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ॥

ननु, कथं परब्रह्मविग्रहं श्रीभगवन्तमज्ञानमयैश्चक्षुर्भि-रपश्यन् कथं वायुवेगरथं तमन्ववर्त्तन्त तत्राह—तेभ्य इति । स्ववीक्षणं स्वाविषयककृपादृष्टिः "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषत्वात् नृभ्यः नारीभ्यश्चेत्यर्थः । तमिस्रमज्ञानं क्षेमं पुनस्तदापातशङ्का-निरासम् अर्थदृशं तत्स्वरूपभूतपरमार्थप्रकाशकचिच्छक्तिं सा चात्र भक्तिरूपा ज्ञेया " भक्त्याहमेकया ग्राह्यः "इत्यादिभ्यः ततश्चक्षु-रादितया तथैवापश्यन्नित्यर्थः । अत एवाह—त्रिलोकगुरुरिति वेधदीक्षयेवेति भावः । दिगन्तान् दिशस्तत्रत्यान् धवलयति निर्मलयतीति तथा तत् सुरैराकाशगामिभिः नृभिश्च क्रमशो मिलितैः ॥ २१ ॥

अच्युतं सर्वरूपगुणादिसम्पूर्णं भगवन्तमाकर्ण्यैव मुदिताः जानपदाश्च जनाः तस्मै तदर्थं गृहीतमर्हणमर्घ्यादिपूजोप-करणं यैस्ते पाणयो येषां ते ॥ २२ ॥

उत्तमश्लोकमिति । यस्य दूरतः सद्यशःश्रवणेन चिरं दिदृक्षाऽऽसीत् किम्वा तेनापि कृतार्थता स्यात् तं साक्षाद्दृष्ट्वे-त्यर्थः । कैरिति श्रीमुखदर्शनार्थं तथा तेनैव प्रकारेणैव मुनींश्च यतः श्रुतपूर्वानिति तेषां माहात्म्यज्ञानं तेन दर्शने चौत्सुक्यं सूचितम् ॥ २३ ॥

जगतो गुरुं श्रीब्रह्मादीनामपि परमपूज्यं स्वयोरनुग्रहायैव सम्यक् स्वाभीष्टमुनिगणसाहित्यादिना प्राप्तमागतं मन्यमानौ अतो भक्त्युद्रेकेण प्रभोर्निजेश्वरस्य सर्वाभीष्टप्रदानसम-र्थस्य वा पादयोः पेततुः द्विजश्रेष्ठस्यापि श्रुतदेवस्य पश्चा-न्निर्देश आदरयोग्यतया सङ्कोचेन पश्चाद्वर्त्तित्वात् ॥ २४ ॥

द्विजैर्मुनिभिः सह सहितम् ॥ २५ ॥

आ सम्यक् मुनिसाहित्यादिनाऽविशत् प्रविवेश अतोत्र निजवैभवभावे मुनीनामपि ज्ञातव्यं नासीदितिभावः ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अर्थदृशं तत्त्वार्थज्ञानम् ॥ २१—२२ ॥

कैः शिरोभिः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेभ्य इति । त्रिलोकगुरुर्भगवान् स्वदर्शनेन विनष्टा तमिस्रा दृक् येषां तेभ्यः स्ववीक्षणमात्रनिरस्ताज्ञानेभ्य इत्यर्थः । क्षेमं श्रेयो यथा भवति तथाऽर्थदृशं प्रयच्छन्नपाङ्गदृष्ट्या तानवलोकयन्नित्यर्थः अतिशुभ्रं निर्मलं दिगन्तधवलं दिगन्तव्यासं स्वयशः सुरैर्नृभिश्च गीतं शृण्वन् शनैर्विदेहान् देशानगाद्ययौ ॥ २१ ॥

त इति । ते वैदेहाः पौरा जानपदाश्च गृहीतमर्हणं यैस्ते पाणयो येषां ते तस्मै भगवतेऽभीयुः प्रत्युज्जग्मुः तमभि-ययुरित्यर्थः । यद्वा तस्मै इत्यनेन सापेक्षस्यापि गृहीतार्ह-णेत्यस्यार्षत्वात्समासः तं वा इति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वेति । प्रीत्योत्फुल्लमाननमाशयश्च येषां ते विदेहदेश-वासिनो जनास्तं कृष्णं तथा श्रुतपूर्वान् मुनींश्च नतु दृष्टपूर्वान् निबद्धाञ्जलिभिर्नेमुः कैर्धृताञ्जलिभिरिति पाठे न्यस्ताञ्जलिभिः शिरोभिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

स्वानुग्रहायेति । मैथिलः श्रुतदेवश्च जगद्गुरुं भगवन्तं स्वानुग्रहार्थमागतं मन्वानौ प्रभोः श्रीकृष्णस्य पादयोः निष्पे-ततुः ॥ २४ ॥

न्यमन्त्रयेतामिति । संहतौ नमस्कुर्वन्तावञ्जली ययोस्तौ द्विजैर्मुनिभिः सह सहितमित्यर्थः । दाशार्हं भगवन्तमाति-थ्येनातिथ्यार्थं युगपदेव न्यमन्त्रयेतां निमन्त्रितवन्तौ ॥ २५ ॥

भगवांस्त्विति । तन्निमन्त्रणमभिप्रेत्याङ्गीकृत्य द्वयोरपि प्रियं कर्तुमिच्छया तत्तदा उभाभ्यामपि ताभ्यां मद्गृहादन्यस्य गेहं समायातीत्यलक्षितः अविदितः उभयोरपि गृहान् आविशत् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सेवाफलमाह—तेभ्यइति । स्ववीक्षणेन दर्शनेन विनष्टं तमिस्रं यस्याः सा तथा विनष्टतमिस्रा निरस्ताज्ञाना दृक् ज्ञानं येषां ते तथा तेभ्यः तेभ्यः पौरेभ्यः क्षेमं यच्छन् अर्थदर्शनमपरोक्षज्ञानं च ददन् एकस्मिन्दिगन्ते-ष्वन्यथा गीयमानत्वाद्दिगन्तधवलम् ॥ २१—२२ ॥

स्वधृताञ्जलिरिति पाठे के मूर्द्ध्नि धृताञ्जलिपुटैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ सत्यभूतं निर्दोषानन्दज्ञानघनम् ॥ २४ ॥

निमन्त्रयेतां भोजनार्थक्षणं कृतवन्तौ आतिथ्येन अतिथियोग्येन कर्मणा ॥ २५ ॥

तदलक्षितः ताभ्यां रूपाभ्यामलक्षितः अज्ञातरूपश्च इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तमिस्रमज्ञानं क्षेमं पुनस्तदापातशङ्कानिरासम् अर्थदर्शं तत्स्वरूपभूतपरमार्थ...सा चात्र भक्तिरूपा ज्ञेया "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इत्यादिभ्यः ततश्च तया चक्षुरुदितयैवापश्यन्नित्यर्थः । अतएवाह त्रिलोकगुरुरिति । वैधर्म्यात्तैव इति भावः । दिगन्तान् दिशस्तत्रत्यान् धवलयति निर्मलयतीति तथा तत् ॥२१-३०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् फलरूपेणापि भजने फलान्तरं प्रयच्छन् ततोऽप्यग्रे फलपरम्परासिद्ध्यर्थम् उपायं कृतवानित्याह—तेभ्यइति । भगवद्वीक्षणेन नष्टं तमः अज्ञानं यस्य तादृशायुक्तदृष्टिभ्यः वस्तुसामर्थ्यादेव दोषे निवृत्ते स्वयमधिकं क्षेमं दत्तवान् लब्धस्य परिपालनं क्षेमः यथेयं मूर्त्तिः सर्वदा दृष्टौ सुसन्निहिता भवति तथा वरं दत्तवानित्यर्थः तद्वैवेदानीं प्राप्तस्य परिपालनं भवति ननु मध्ये विषयान्तरदर्शनस्यावश्यकत्वात् कथमेतस्यैव दर्शनं निरन्तरं भवेदित्याशङ्क्याह—त्रिलोकगुरुरिति त्रिलोकस्य स एव गुरुः यत्रान्तर्यामिप्रेरणया सर्वेषां सद्बुद्धिरुत्पद्यते बहिर्लोकयं स्वप्रयोजनं व्यभिचारात् अतो यदैवान्यद्दर्शनं प्राप्नोति तदैव तन्निषेधार्थमुपदेशं करोतीत्यर्थः । किञ्च अर्थदर्शं च यच्छन् सर्वत्र ते यथा अर्थरूपं भगवन्तमेव पश्यन्ति सर्ववस्तुषु वस्तुरूपम् अतो यत्किञ्चिदपि ते पश्यन्तः भगवन्तमेव पश्यन्तीति पूर्वदत्तक्षेमस्य न कापि प्रच्युतिः चकारात्तत्र स्थितमपि भगवन्तं द्रष्टुं सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । नन्वकस्मात् कथमेतावत्फलं प्रयच्छतीति शङ्कां व्यावर्त्तयन् तेन दत्तं फलं सर्वदैव स्थास्यतीत्यपि ज्ञापयति शृण्वन् दिगन्तधवलं स्वयश इति तेषां मुखेभ्य एव शृण्वन् मध्ये कालादिवशात् जातधर्मेण प्रतिबन्धमाशङ्क्याह—अशुभघ्नमिति । कदाचित् तत्कीर्तिविस्मरणे साधनाभावमाशङ्क्याह गीतं सुरैर्नृभिरिति । ये देवरूपाः मनुष्याः तैर्गीतं सुरैर्नृभिश्च गीतमिति वा तेन कीर्त्तेरक्षयत्वं निरूपितम् एव

मध्यस्थत्वेऽप्येतावत्प्रयच्छतीति अदर्थन्तु गच्छति तेभ्यः किं दास्यतीति शङ्कामुत्पादयन्नेव उद्देश्यदेशान् गतः शनकैरिति मध्ये तेषु स्नेहो निरूपितः ॥ २१ ॥

उद्देश्यदेशस्थानां भगवति स्नेहादिकमाह—तेऽच्युतं प्राप्तमिति । पुरवासिनो देशवासिनश्च नृपा इति पाठे भगवांस्तत्र गच्छतीति दर्शनार्थं प्रथमत एव सर्वे गताः तेपि भगवति पुरवासिवज्ज्ञाता इति त्रिविधा निरूपिताः तेषां कायिकादिभावमाह आभिमुख्येन ईयुरिति कायिकं मुदिता इति मानसं उद्यतार्हणपाणाय इति धनद्वारा ममतास्पदेष्वपि भजनमुक्तम् ॥ २२ ॥

तत ऐन्द्रियकमाह—दृष्ट्वा तमिति । प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजाः इति भगवद्दर्शनं तादृशं येन भगवानन्तःप्रविशति प्रविष्टोऽतिप्रीतिमुत्पाद्य उत्फुल्लान्याननानि बहिः आशयान्तश्च करोति ततः कैर्मस्तकैर्धृताञ्जलिभिः सर्वोपरि क्षमापकैः भगवन्तं नेमुः मुनींश्च विशेषाऽनभिज्ञत्वात् तथा नमनमिति शङ्कां वारयति श्रुतपूर्वानिति ॥ २३ ॥

साधारणानां प्रपत्तिमुक्त्वा मुख्ययोराह—स्वानुग्रहाय सम्प्राप्तमिति । ननु सर्वदा भगवान् दृश्यते एव सेव्यते च तथा सति को विशेष इति शङ्कां वारयति—जगद्गुरुमिति । किमस्माभिर्यत् क्रियते तदेव कर्त्तव्यमाहोस्विदन्यद्वा एतन्निर्णयं भगवानेव करिष्यतीति विशेषतः समागमनमित्यर्थः । अत एव पादयोः पेततुः अनेन ब्राह्मणस्यापि नमस्कारः अनिषिद्ध इति निरूपितं प्रभोः समर्थस्य चरणनमनमात्रेणैव सर्वमेव स्वहितं करिष्यति नाधिकं स्वार्थमपेक्षते फलदानार्थं वेति सूचितम् ॥ २४ ॥

ततः उभावपि स्वस्वगृहे समानयनार्थं निमन्त्रणं कृतवन्तावित्याह—न्यमन्त्रयेतामिति । स्वगृहे समायास्यतीत्यत्र हेतुः दाशार्हमिति सहद्विजैरिति भागशो निमन्त्रणं वारयति उभयोस्तु कर्त्तव्यमेव तत् लोकेत्वशक्त्या कालभेदेन भागभेदेन वा लौकिकास्तथा कुर्वन्ति भगवांस्तु प्रभुरिति सर्वं सम्पादयिष्यतीति राजत्वान्मैथिलः प्रथमं निर्दिष्टः चकारः राजसमत्वं बोधयति श्रुतदेवस्य युगपत्संहताञ्जली इति कालभेदव्यावृत्त्यर्थमुक्तं ततो भगवान् तयोरभिप्रायं ज्ञात्वा भगवतो वैभवश्च ज्ञातुं भगवता शक्यं किमपि नास्तीति तत्तथैव सम्पादनीयमिति भगवानुभयोरपि गृहे गतः तत्र प्रकारमाह—उभाभ्यां तदलक्षित इति । भगवान् समूहद्वयं जातः तत उभयोर्गृहे गतः यस्मिन् देशे मार्गे भेदः स्थित ततो भगवन्माहात्म्ये तथावगते तथा रसो न भविष्यतीति ताभ्यामलक्षित एव गतः मुनीनामपि तथात्वं जातमिति केचित् राजनि मुनीनां विशेषाभावात् सर्वत्र भगवद्बुद्धेस्तुल्यत्वात् "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति वाक्याच्च श्रुतदेवगृहएव मुनिभिः सहितो गतः राजगृहेतु स्वयमेक गतस्ताभ्याम् इति विमर्शः ॥ २५—२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, परब्रह्मविग्रहस्य तस्य माधुर्य्यास्वादनं कथं तेषां

श्रोतुमभ्यसतो दूरान् जनकः स्वगृहागतान् ।
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान् महामनाः ॥ २७ ॥
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ।
नत्वा तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥
सकुटुम्बो वहन् मूर्ध्ना पूजयाञ्चक्र ईश्वरान् ।
गन्धमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घ्यगोवृषैः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रति स्वलोकैस्तत्राह—तेभ्यः "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषात् नृभ्यो नारीभ्यश्चेत्यर्थः । स्ववीक्षणं स्वकृपावलोकस्तेन विनष्टं तामिस्रमज्ञानं यासु तथाभूता दृशो नेत्राणि येषां तेभ्यः अर्थदृशं परमार्थवस्त्वनुभवं क्षेमं स्वभक्तियोगाञ्च स्वमाधुर्यविशेषग्राहकं यच्छन् "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इति तदुक्तेः ॥ २१ ॥

अभीयुः प्रत्युज्जग्मुः ॥ २२ ॥

कैः शिरोभिः धृता अञ्जलयो येषु तैः ॥ २३—२४ ॥

न्यमन्त्रयेतामित्यार्षम् ॥ २५ ॥

तदभिप्रेत्य मद्गृहमवायात्विति द्वयोरेव वाञ्छितं ज्ञात्वा उभयोराविशदिति स्वस्य मुनीनां च प्रकाशद्वयीकरणात् तत्तदा उभाभ्याम् अलक्षित इति मत्सैव निमन्त्रणमङ्गीकृत्य मद्गृहमेव कृपालुः प्रभुरायातीति श्रुतदेवस्तु प्रभुरहितं ममायमेकाकी स्वगृहं यातीति राजा यथा विचारयतिस्म तथा श्रुतदेवोपि ततस्तयोरपि द्वौ द्वौ प्रकाशाविवाभूताम् एकः कृष्णसंयुक्तो हृष्टः अन्यः कृष्णवियुक्तो विषण्ण इति कृष्णसंयुक्तराजप्रतिवेशिजनैः श्रुतदेवगृहं गतैः श्रुतदेवः कृष्णवियुक्तो विषण्णो दृश्यते स्म तथैव कृष्णसंयुक्तश्रुतदेवप्रतिवेशिजनैः राजापि कृष्णवियुक्तो विषण्ण इति ॥ २६—२७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेभ्यः आनर्त्तादिवासिभ्यः स्ववीक्षणेनैव विलष्टतमिस्रा दृशो येषां तेभ्यः अर्थदृशं यावज्जीवनं तावत् भोगसाधनभूतो योऽर्थस्तत्सम्पादनज्ञानं क्षेमं मोक्षोपायं स्वविषयकं ज्ञानं भक्तियोगञ्च दिगन्ताः धवलाः शुद्धाः पवित्रीकृताः येन तत् ॥ २१—२२ ॥

ते वैदेहा अभीयुः प्रत्युज्जग्मुः धृता अञ्जलयो येषु तैः कैः शिरोभिः ॥ २३—२५ ॥

भगवान् तदभिप्रेत्य मम गृहमायातु इति तयोराशयमङ्गीकृत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया तदलक्षितस्ताभ्यां श्रुतदेवबहुलाश्वाभ्यां रूपान्तरेण स्वेतरगृहे प्रवेष्टुमुद्यतोऽविदितः उभयोर्गेहं द्वाभ्यां रूपाभ्यामाविशदित्यन्वयः एकेन रूपेण विप्रगृहमेकेन राजगृहं युगपत् प्रविष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

निज दर्शन कर ने से जिन की बुद्धि का अज्ञान विनष्ट होगया एतादृश उन२ देशवासि नर नारीयों के अर्थ तत्व ज्ञान और कल्याण को देते२ तथा देवताओं ने गायो और मनुष्यों ने गायो भयो और पाप को नाश करने वारो सब दिशा नमे व्याप्त शुद्ध एतादृश निज यश को श्रवण करते२ त्रिलोकी के गुरु श्रीकृष्ण महाराज धीरे२ मिथिला देशों को पधार ते भए ॥ २१

हे नृप ! श्रीकृष्ण को आए सुन कर मोद को प्राप्त होते और अपने२ हस्त में भेट लिये वे जनक पुर वासी श्रीकृष्ण के सन्मुख आते भए ॥ २२ ॥

श्रीकृष्ण का दर्शन कर के तथा प्रथम सुने भए मुनिजनों का दर्शन कर के प्रीति से जिन के मुख तथा हृदय प्रफुल्लित हो गए हैं एतादृश जनक पुर वासी तथा देश वासी, अञ्जलि धारण किए मस्तकों से श्रीकृष्ण तथा ऋषियों को प्रणाम करते भए ॥ २३ ॥

अपने उपर अनुग्रह कर ने के लिये श्रीकृष्ण पधारे हैं ऐसा मान कर बहुलाश्व राजा और श्रुतदेव दोनो प्रभु के चरणों मे गिर पडे ॥ २४ ॥

अञ्जलि किये राजा और श्रुतदेव दोनों ने एक हि समय मे ऋषियों समेत श्रीकृष्ण का अतिथि पूजन के निमित्त निमन्त्रण किया ॥२५ ॥

उनके निमन्त्रण को अङ्गीकार कर के दोनोन के प्रिय कारण की इच्छा से उन काजसें यह लिखाई होय कि मेरे गृह तें अन्य के गृह में जाते हैं इस के वास्ते दो रूप धारण कर श्रीकृष्ण भगवान् एकर रूप से दोनोन के गृह में पधारे ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उद्धर्षमुद्गतहर्षं हृदयं यस्य अस्रैराविले क्लिन्ने ईक्षणे यस्य सः स च सच ॥ २८ ॥

ईश्वरान् ईश्वरं तत्तुल्यांश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ।
पादावङ्कगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥

राजोवाच ।

भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ।
अथ नस्त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥
स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्दृग्गोचरो भवान् ।
यदात्थैकान्तभक्तान् मे नानन्तःश्रीरजः प्रियः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रीणन् प्रीणयन् संस्पृशन् सम्मर्दयन् ॥ ३० ॥

आत्मा चेतयिता साक्षी प्रकाशकः स्वदृक् स्वप्रकाशः अथातःकारणात् ॥ ३१ ॥

अनन्तो बन्धुरपि श्रीर्भार्याऽपि अजः पुत्रोऽपि ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्क्रमेणैवादौ राज्ञो वृत्तमाह—तत्र श्रोतुमिति सार्द्धद्वयकम् । महामनाः श्रीकृष्णनिष्ठत्वेन महत् सर्वोत्कृष्टं मनो यस्य सः अत एव प्रवृद्धया भक्त्या प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्ष इत्यसंहितात्वादसन्धिः वहन् धारयन् गन्धेति सार्द्धकं गोवृषा बलीवर्दाः गन्धादीनामार्थिक एव क्रमो ज्ञेयः ॥ २७—२९ ॥

अन्नेन तर्पितान् सन्तोषितान् सतः सर्वानेव धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मीत्यादि वाचा प्रीणयन् इदं वक्ष्यमाणमाह— श्रीभगवन्तम् अग्रे भवानित्याद्युक्तेः विष्णोः विश्वव्यापकस्यापि भगवतः कृपया अङ्कं स्वक्रोडं गतौ तत्रापि पर्याप्ताविन्त्यर्थः अतो मुदा सम्यक् चातुर्य्यविशेषेण स्पृशन् शनकैरिति सुकोमलत्वात् अत एव संस्पृशन्निति संस्पर्शनमात्रमुक्तम् ॥ ३० ॥

अयोग्यस्याप्यात्मनो गृहे स्वयमेव श्रीभगवतः साक्षात् समागमनेन निरुपाधिकृपां वर्णयंस्स्तौति—भवानिति हि यतः स्वयं प्रकाशो अन्यापेक्ष्यप्रसादोपि स्वभावत एव विभिन्नांशरूपजीवानां चेतयिता चित्स्वरूपताश्रयः यथा सूर्य्यमण्डलो निजांशूनां ज्योतीरूपताश्रयः ततस्तदुपाधिनामपि चेतनत्वकर्त्ता त्वमेवेत्यर्थः । अत एव लौकिकः साक्षी यथा स्वयमनासक्तोऽन्येभ्यो विषयं प्रकाशयति तथा जीवेभ्यस्त्वमपि अथ अस्मादेव जीवानान्त्वद्दर्शनशक्त्यभावात् तव कृपालुस्वभावत्वाच्च इतीनोऽस्मत्कर्तृकं दर्शनं गतः स्वयमेव कृपया स्वप्रकाशताशक्तिप्रकाशनेनेति भावः कीदृशामपि स्मरतामपि यथाकथञ्चित्स्मरणमात्रं कुर्वतामपि ननु तत्र-प्रेमसंयुक्तानन्द [illegible] प्रयासं कुर्वतामित्यर्थः अम्भोजरूपकेणाज्ञातमहिमत्वेनापि प्राप्तस्यास्य तस्य तापहरित्वं स्वाभाविकमेवेति व्याञ्जितं जीवानामिति भूतानामिति वा पाठः ॥ ३१ ॥

अथवा स्ववच इति अयमर्थः एकान्तभक्तान्मे मम अनन्तो भ्रातृत्वेनापि श्रीर्जायात्वेनापि अजः पुत्रत्वेनापि न प्रियः किन्तु तेऽप्येकान्तभक्तत्वेनैव मम प्रेष्ठा इत्यर्थः । तदेतद्यदात्थ तत्स्ववचः ऋतं सत्यं कर्तुं दर्शयितुं भवानस्मद्दृग्गोचरोभूत् तदनुगामितांशेनैवास्मान् प्रत्यपि कृपां कृतवानित्यर्थः ॥ एते यतस्ते सङ्के समानीता न सन्ति किन्त्वेत एवानीता इति भावः। अत्र शान्तरसमयभक्तत्वादस्य युक्तमेवैतत् यत एव तथैव श्रीभगवदाविर्भाव इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रोतुमिति । असतां श्रोतुमपि दूरान् स्वगृहागतान् आनीय समर्पितेषु श्रेष्ठेष्वासनेषु सुखासीनान् नत्वैस्युपारिष्ठात्सम्बन्धः कथम्भूतः ? प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षमुन्नतहर्षं हृदयं यस्य अन्तरानन्दाश्रुभिः आविले व्याप्ते ईक्षणे यस्य स तथोक्तः सच तेषामङ्घ्री पादौ प्रक्षाल्य ताः लोकपावनीरपः मूर्ध्नि वहन् गन्धादिभिरीश्वरान्पूजयामास आकल्पोऽलङ्कारः तत्रेश्वरशब्दः ईश्वरात्मकपरः ॥ २७—२९ ॥

वाचेति । ततोऽन्नेन तर्पितान् मधुरया वाचा प्रीणयन् अङ्कगतौ विष्णोः कृष्णस्य पादौ संस्पृशन् पादावङ्के निधाय संस्पृशन्नित्यर्थः मुदा हर्षेणेदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३० ॥

तदेवाह— भवानितिषड्भिः । हे विभो ! हि यस्माद्भवानात्मा अन्तरात्मा साक्षाद्द्रष्टा स्वदृक् अनन्याधीनप्रकाशश्च अथातो मदभिप्रायं जानन् त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां नोऽस्माकं दर्शनं प्राप्तः ॥ ३१ ॥

किञ्च स्ववच इति । यस्मात् एकान्तभक्तादनन्यप्रयोजनभक्तियुक्तात् ममानन्तः शेषः सखापि श्रीलक्ष्मीर्भार्य्यापि अजो ब्रह्मा पुत्रोपि न प्रिय इति यत् आत्थ उक्तवानसितत् स्ववचो दृढीकर्तुं भवानस्माकं दृग्गोचरो दृग्विषयो बभूव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ बहुलाश्वः ईश्वरं पूजयाञ्चक्र इत्यन्वयः तानस्मात् कीदृशान् श्रोतुमपि दूरान् कर्णाविषयान् ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अतिवृद्धभक्त्युत्कर्षहृदयश्चास्राविलेक्षणश्च स तथा अस्रं नेत्रजलम् ॥ २८ ॥

कैः साधनैरत्राह—गन्धेति ॥ २९ ॥

आमृजन् संवाहनं कुर्वन् ॥ ३० ॥

सुहृदिति यद्‌ध तस्मात् ॥ ३१ ॥

दर्शनहेतुमाह-स्ववच इति। भवान् "प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च ममप्रियः" इति यत्स्ववचस्तदृतङ्कर्तुम् अस्मदृग्गोचरोऽभूदित्यन्वयः भक्तेनापि कृतज्ञेन भाव्यमिति भावेनाह—यदेति। आत्मा स्वामी अनन्तः अन्तत्रयहीनः अरजाः सात्विकः त्वमेकान्तभक्तानां प्रिय इति सदा यस्मात्तस्मात् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ अथापि दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

स्ववचः अतएव तुभ्यं नम इति तस्मादास्तां तत्र साक्षाद्रूपेण सा वार्त्ता ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततस्तस्मिन् देशे राजा मुख्य इति प्रासङ्गिकत्वाच्च राजवृत्तान्तमाह—श्रोतुमप्यसतामिति। ये असतस्तेषां श्रोतुमपि दूरे एते मुनिभावापन्नाः भगवतः तादृशाः स्वगृहे समागता इति महदन्तरम् असत्त्वं तु देहाभिमानात् सर्वेषामवशिष्टम् अतः स्वगृहागतान् दृष्ट्वा स्वस्य सिंहासनसदृशानि आसनानि स्वमित्रेभ्यः समानीतवान् ततस्तेष्वासनान्येषु सुखासीनान् कृत्वा कथमेतावतीं पूजां करिष्यामीति चिन्तां परित्यज्य महामनाभूत्वा तेषु या प्रवृद्धा भक्तिः तया उद्धर्षम् ऊर्द्ध्वहर्षयुक्तं यत् हृदयं तेनास्रयुक्ते आविले अक्षिणी यस्य तादृशो जातः अनेन देहे पूजा निरूपिता ततो बाह्यद्रव्यैः पूजामाह—नत्वा तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्येति नत्वेति पूर्वेण सम्बध्यते तेन पूजासमाप्तिः आन्तरेण सूचिता बाह्यार्थमनुज्ञाञ्च प्रार्थयते आदौ तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्य तद्रूपो लोकपावनीगङ्गारूपत्वात् सकुटुम्बो मूर्ध्नि अवहत् ततः पूजायोग्योभूत्वा पूजाञ्चक्रे सर्वानेव ईश्वरान् नतु जीवेश्वरान् पूजासाधनानि गन्धमाल्यादीनि गोवृषैरिति शास्त्रार्थसिद्ध्यै स हि मर्यादया प्रवृत्तो नतु भक्त्या अतो यथा वाक्यमेव करोति गोनिवेदनं च मुख्यं ततो मधुरया वाचा इदमग्रे वक्ष्यमाणमाह— अन्नतर्पितानिति। भोजनताम्बूलविश्रमशयनान्तं कृत्वा पश्चात् स्तोत्रं कृतवान् अन्नेन तृप्तिस्तदैव भवति यद्यन्नमुद्वेजकं न भवेत् तत्ताम्बूलविश्रामशयनसहितमेव तत्रापि विशेषमाह- पादावङ्कगताविति। विष्णोर्मुख्यत्वेन समागतस्य सर्वत्र विष्णुबुद्धिरैक्यबुद्धिश्चेति विशेषाभावात् वा शनकैः संस्पर्शः अभ्यनुज्ञार्थः जाते स्पर्शे सन्तोषाविर्भावः ॥ २७—३० ॥

स हि यादृशं भावयति तादृशं वदन् भगवत्त्वज्ञापनाय षड्भिः स्तौति—भवानिति। स हि सर्वदा सर्वं भगवत्कार्यमेवेति मन्यते सर्वं च भगवद्रूपमिति तादृशस्य कथमिदानीं विशेषतो वाक्यं सम्भवति विरुद्धञ्च न वक्तव्यम् अतः पूर्वावस्थामनूद्य विशेषं बोधयति यद्यपि भगवान् सर्वरूपेणात्मरूपेण च दृष्टः तथापि भक्तिमार्गानुसारेण यादृशो भाव्यते तादृशोऽद्यैव दृष्ट इति युक्तश्चायमर्थः सर्वभूतानामात्मत्वात् सर्वं भगवानेव साक्षित्वात् स्वात्मासाक्षिचैतन्यं वा तत्रापि स्वदृक् स्वप्रकाशः अनेन तत्प्रकाशार्थमपि नान्यापेक्षेति निरूपितं विभो इति सम्बोधनं सर्वसामर्थ्यं सूचयति तेनास्माकं हृदये तथा प्रतीतिजनकं नान्येषामिति सर्वं सम्पद्यते तथापि त्वत्पदाम्भोजं भक्तिमार्गेण स्मरतामद्यैव दर्शनं गतः नन्वस्य दर्शनस्य कोपयोगः न हि दर्शनार्थं चिन्तनं करोति किन्तु स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव ॥ ३१ ॥

तत्राह—स्ववचस्तदृतं कर्त्तुमिति। तद्भगवतः प्रसिद्धं वचः ऋतं सत्यं कर्त्तुं भवानस्मदृग्गोचरः ननु किं तद्वच इति चेत्तत्राह—यदात्थेति।

> "न तथा मे प्रियतमः आत्मयोनिर्न शङ्करः।
> नच सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्"

इति एतद्भगवद्वाक्यम् अत्र यथा एकान्तभक्तो मम प्रिय इति वक्तव्ये दृष्टान्तार्थं यथा भवानित्युक्तवान् अत्राजशब्देनैव शङ्करोपि गृहीतः गुणावतारत्वेन तस्याप्यजत्वात् आत्मापि तत एव अत एतत्सङ्गच्छते एकान्तभक्तादिति प्रियत्वं तदेव भवति यदि गत्वा दृश्यते अतः प्रियत्वान्यथानुपपत्त्या भगवान् स्वयमागत्य दृष्टवानित्यर्थः। एवं भगवद्गुणं ज्ञात्वा आत्मत्वसाक्षित्वयोरसिद्धत्वादधिकमेवं करोतीति सुगमत्वादुत्तमत्वाच्च एवंवित् को न्वा त्वां विसृजेत् ननु प्राप्तात्मभावस्य भक्त्या सर्वं सिध्यति यस्य त्वात्मभावो न जातः तस्य तदर्थं परित्याग इति चेत्तत्राह—निष्किञ्चनानां शान्तानामिति। ब्रह्मात्मभावे साधनत्रयम् आदौ निष्किञ्चनत्वं सर्वपरित्यागः तदनन्तरं शमः एवमन्तर्बहिर्विक्षेपरहितः मननं कुर्यात् ततो ब्रह्मभावः तदुक्तं निष्किञ्चनानां शान्तानां मुनीनां च त्वमात्मदृक् इति ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अस्राविलेक्षणः अश्रुक्लिन्ननयनः ॥ २८ ॥

ईश्वरः कृष्णश्च ईश्वरतुल्या मुनयश्च तान् ईश्वरान् ॥ २९-३० ॥

आत्मा चेतयिता अतो जडं मां चेतनीकृत्य कृपया स्वभक्तौ प्रवर्त्तयसीति भावः। साक्षी भद्राभद्रकर्मद्रष्टा अतो मदनुष्ठितां स्वभक्तिं स्वयमेव नित्यं पश्यसीति भावः स्वदृगिति त्वयि न कापि विज्ञापनापेक्षेति भावः अथ अत एव स्मरतामिति यदि प्रभुरेव स्वयमागत्य दर्शनं ददाति तदैव दर्शनप्राप्तिरस्माकमन्यथा तु स्वगृहे तदीयश्रीविग्रहप्राप्त्याह्निकपरिचर्य्यां क्षणमात्रमपि त्यक्त्वा क्वापि गन्तुमशक्नुवतामस्माकं न तद्भाग्यसम्भव इति सततं चिन्तयतामित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनन्तो भ्रातापि श्रीः भार्य्यापि अजः पुत्रोपि द्वारकातो

को नु त्वच्चरणाम्भोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान्।
निष्किञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः॥ ३३॥
योऽवतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह।
यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम्॥ ३४॥
नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे।
नारायणाय ऋषये सुशान्तं तप ईयुषे॥ ३५॥
दिनानि कतिचिद्भूमन् गृहान्नो निवस द्विजैः।
समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम्॥ ३६॥
इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः।
उवास कुर्वन् कल्याणं मिथिलानरयोषिताम्॥ ३७॥
श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा।
नत्वा मुनीन् सुसंहृष्टो धुन्वन् वासो ननर्त ह॥ ३८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ऽतिदूरं ऽत्रानन्यप्रयोजनासङ्गोऽपि यदागत्य स्वदर्शनमदाः अतो मम स्वस्य त्वदेकान्तभक्तत्वे यः संशय आसीत् स सञ्छिन्न इति भावः। यद्वा यस्मादेवं तस्मादस्मानपि दृग्गोचरी-भूय एकान्तभक्तान् कर्त्तुमिच्छसीति भावः। एवंविदेतत्-प्रकारकज्ञानवान्॥ ३२—३३॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

असतां श्रोतुमपि दूरात् दुर्लभान् अत्र हरिवत् हरि-दासेष्वपि राज्ञो भक्तिं सूचयितुं बहुवचनेन हरिसहिताः हरिदासाः गृह्यन्ते॥ २७॥

उद्धर्षमुद्गतं हर्षं हृदयं यस्य अस्राविले अश्रुक्लिन्ने ईक्षणे नेत्रे यस्य सः॥ २८॥

ईश्वरान् उपास्यान् हरिं हरिदासांश्चेत्यर्थः॥ २९॥

हरेः प्राधान्यमाह—पादावित्यादिना॥ ३०—३३॥

भाषा टीका।

दुराचारियों को तो श्रवण करने को भी दूर रहने-वारे और निजगृह में पधारे समर्पण किए श्रेष्ठ आसनों में सुख से विराजमान श्रीकृष्ण और ऋषियों को उदार मन राजा जनक प्रणाम कर॥ २७॥

अत्यन्त बढी भई भक्ति से जिस के हृदय में, हर्ष-उमगि आयो और आनन्द जनित आंशुन से जिस के दोनों नेत्र भरि गए एतादृश राजा जनक उन के चरणों का प्रक्षालन कर लोकन को पवित्र करते वारे उन के चरण प्रक्षालन जल को॥ २८॥

कुटुम्ब सहित, मस्तक से धारण करत, सुगन्ध पुष्प वस्त्र भूषण धूप दीप अर्घ गौ बैल इत्यादि वस्तुन का-निवेदन कर श्रीकृष्ण तथा श्रीकृष्ण के तुल्य ऋषिन का पूजन करता भया॥ २९॥

भोजन से तृप्त भए श्रीकृष्ण प्रभृति ऋषिन को मधुर वाणी से प्रसन्न करत् अपनी गोदी में धरे भए श्रीकृष्ण के दोनो चरणों को धीरे२ मीजत् राजा जनक मोद के साथ बोला॥ ३०॥

राजो वाच।

हे विभो! आपहि सब प्राणियों के अन्तरात्मा साक्षी स्वयं प्रकाश हो, तथापि आप के चरणारविन्द के स्मरण कर ने वारे हमारे दर्शन को आप प्राप्त भए॥ ३१॥

अनन्यप्रयोजन भक्तियुत शेष लक्ष्मी ब्रह्मा भी मोको प्यारे नहि हैं यह जो आप कहते हो उसी वचन को सत्यकरने के लिये गृहमारी दृष्टि के गोचर आप भये हो॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तच्छान्त्यै संसारोपशमाय॥ ३४—३५॥

गृहान् गृहेष्वित्यर्थः॥ ३६—३७॥

धुन्वन् परिभ्रमयन्॥ ३८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नन्वेकान्तभक्तानुगामित्वमपि भक्तां दुर्लभं ततस्तत्प्रशस्त्या भवतां किं सत्यं तथाऽपि तव तादृशगुण एव मादृशमासं जयतीत्याह—क इति युग्मकेन। एवं वक्ष्यमाणप्रकारं कं गुणं वेत्ति यः स को निसृजेत् मुक्तावमुक्तावपि त्यजेत् तत्रैकान्तभक्तविषयं कृपागुणमनुवदन्न त्यागे हेतुमाह—निष्किञ्चनानां त्वदर्थं त्यक्ताशेषपरिगृहाणां यतः शान्तानां त्वदेकनिष्ठचित्तानां तत्रैव हेतुः मुनीनां शास्त्रतत्त्वाभ्यासवताम् आत्मदः वश्यो भवसीत्यर्थः। अहो यत्सम्बन्धेनैव सम्प्रति प्रकटीभूय सर्वत्रैव कृपागुणान्निरर्गलमेव विस्तारयन्नसीति तत्राप्यतिशयमाह—य इति। य एकान्तभक्तकृपालुर्भवान् इह जगति विशेषेण पूर्वतोप्याधिक्येन तेने विस्तारयामास ॥ ३३—३४ ॥

अथ किञ्चिदग्रे प्रार्थयितुं प्राक् प्रणमति—नम इति। अकुण्ठमेधसे अपरिच्छिन्नज्ञानायेति किमन्यैर्ज्ञाप्यस्त्वमिति भावः। किञ्च सर्वलोकहितार्थमद्यापि बदरिकाश्रमे निजरूपेणैकेन तपोलीलामपि कर्त्रे इत्याह—नारायणायेति। अतोऽस्माकमपि हितं कर्तुमर्हस्येवेति भावः। यद्वा किञ्च नारायणाय सर्वजीवाद्याश्रयाय यतः ऋषये वेदद्रष्ट्रे अतएव शान्ताय निर्विकाराय सुखघनाय वा तथापि लोकशिक्षार्थं तपःचात्रगृहिधर्ममीयुषे आचारत इत्यर्थः। सुशान्ततप इति पाठे लोकहितकारितप इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं स्तुत्वा सदैन्यं प्रार्थयते—दिनानीति। कतिचिदिति। विनयोक्तिः हे भूमन्निति यद्यपि सर्वपरिपूर्णस्त्वं तथापि कृपयैवेति भावः। तथैवाह—गृहानिति निवसेत्यत्र निवसन्निति क्वचित्पाठः निमेस्त्वद्भक्तस्य ॥ ३६ ॥

उप आधिक्येन आमन्त्रितः प्रार्थितः सन् ॥ ३७ ॥

जनको यथेति प्रवृद्धभक्त्या सोपि अस्राविलेक्षण इत्यतिदिशति। मुनींश्चेति मुनीनिति वा पाठः हृ हर्षे ॥ ३८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्

(भजेत्) सुशान्ततपः ऊर्मिषट्कातीतं ज्ञानम् ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्मादेवम्विधं त्वच्चरणाम्भोजं पुमान् विसृजेत्किन्तु न त्यजत्येवेत्यर्थः। किञ्च यत् यस्मात् निष्किञ्चनानां नास्ति किञ्च न प्रार्थनीयं येषां तेषां शान्तानां जितान्तःकरणानां मुनीनां त्वमात्मदः, निरतिशयपुरुषार्थभूतमात्मानं ददाति स्ववशीकरोतीति तथा तस्माच्च विसृजेत् कश्चिदतिसन्दर्भः ॥ ३३ ॥

सत्यमित्थम्भूतस्तु ईश्वरो न त्वहमित्यत आह—य इति। इह प्रकृतिमण्डले संसरतां जीवानां तच्छान्त्यै संसारिकतापत्रयोपशमनाय यद्वोर्वंशे अवतीर्य अखिलोकवृजिनावहत्रैलोक्यपापहरं स्वं स्वाधारणं यशोऽचिनोत्सम्पादितवान् तस्मै भगवते तुभ्यं नमः इत्यन्वयः सर्वेश्वर एव त्वं लोकोज्जिजीविषया अवतीर्ण इति भावः ॥ ३४ ॥

एवम्विधाय तुभ्यं न प्रतिकर्तुं शक्नुमः किन्तु केवलं नमस्कुर्म इत्यभिप्रेत्य नमस्करोति। नम इति। कृष्णाय लोकसुखकरायाकुण्ठमेधसे कृतज्ञतमाय संशान्तं शान्तिकरं लोकक्षेमावहं तप ईयुषे प्राप्तायाधिकुर्वते इतियावत् नारायणाय ऋषये तद्रूपेणावस्थिताय तस्मै पूर्वोक्तविधाय भगवते तुभ्यं नमः ॥ ३५ ॥

अभिप्रेतं निवेदयति—दिनानीति। हे भूमन्! द्विजैर्मुनिभिः समेतस्सहितस्त्वं नोऽस्माकं गृहे कतिचिद्दिनानि निवसन् पादरजसा इदं निमेः कुलं पुनीहि पवित्रीकुरु ॥ ३६ ॥

इतीति। उपामन्त्रितः प्रार्थितः लोकपावन इति हेतुगर्भम् अतो मिथिलायां पुरि नराणां योषितां च कल्याण कुर्वन् कर्तुमित्यर्थः। उवास उषितवान् ॥ ३७ ॥

श्रुतदेव इति। जनकवंश्यत्वाद्बहुलाश्वः यथा तथा श्रुतदेवोपि स्वगृहं [प्रति] प्राप्तमच्युतं मुनींश्च नत्वा नितरां हृष्टोऽतएव वासः उत्तरीयं विधुन्वन्नुत्क्षिपन् ननर्त हृति हर्षे ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

एवंवित् उक्तार्थज्ञः कोनु पुरुषः त्वच्चरणाम्भोजं विसृजेत् कृतज्ञश्चेन्न मुञ्चतीत्यर्थः। एकान्तभक्तप्रियोऽयं किं ददातीति तत्राह निष्किञ्चनानामिति ॥ ३३ ॥

लोकोपकारायावतारो न स्वार्थायेत्याह—य इति। तच्छान्त्यै संसारोन्मूलनाय त्रैलोक्यस्य विकृतान् विरोधिनोपहन्तीति त्रैलोक्यविकृतापहः विकृतं दुष्कृतम् ॥ ३४ ॥

शान्तं सुखपूर्तिस्तपः ज्ञानं निर्दोषपूर्णानन्दज्ञानम् ईयुषे प्राप्तवते ॥ ३५ ॥

राजा स्वगृहनिवासाय भगवन्तं प्रार्थयते-दिनानीत्यादिना ॥ ३६ ॥

मिथिलायां विद्यमानानां नरयोषिताम ॥ ३७ ॥

तत्र श्रुतदेवेन किन्नु कृतमत्राह—श्रुतदेव इति। स्वगृहान् प्राप्तमच्युतं मत्वा ज्ञात्वा ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अंशरूपेणाप्याह—नारायणायेति ॥ ३५—४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

नन्वेतादृशो भगवान् नाहमित्याशङ्क्याह—योऽवतीर्य इति। स एव भगवान् सर्वेषां मोक्षार्थमेव यदोर्वंशे अवतीर्य संसरतां नृणां संसारदुःखदर्शनेन जातकरुणः तन्निवृत्त्यर्थं यशो वितेने तस्य कथं संसारनिवर्त्तकत्वमित्याशङ्क्य स्पष्टमेव द्वारमाह—त्रैलोक्यवृजिनापहामिति। पापवशाद्बहिर्मुखतादिसर्वे दोषाः संसर्गिदोषाद्वा यशस्तु सर्वेषामेव दोषनिवर्त्तकम् अतः स्पष्टमेव तस्य संसारनिवर्त्तकत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तृणपीठबृसीष्वेतानानीतेषूपवेश्य सः ।
स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन् सभार्योऽवनिज्य मुदा ॥ ३९ ॥
तदम्भसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम् ।
स्नापयाञ्चक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं जगत्कृतार्थत्वायावतीर्णः स्वकृतार्थत्वाय च समागत इति निरूप्य कृत्यान्तराभावं नमस्यति—नमस्तुभ्यमिति । तुभ्यमित्यपरोक्षत्वाय अन्यो भगवान् भविष्यतीत्युपचारव्यावृत्त्यर्थं कृष्णायेति साक्षाद्भगवत्त्वे हेतुः अकुण्ठमेधस इति । न कुण्ठा कुण्ठिता मेधा यस्येति सर्वस्यापि भगवत्त्वे एतेनैव वैलक्षण्येन अस्य तथात्वात् साम्प्रतं येन रूपेण समागतस्तं निर्दिशति—नारायणाय ऋषय इति । नारायण एवायं तृतीयलीलां करोतीति स एव ऋषिः अनेन ब्रह्माण्डविग्रहो नारायणः तदंशो वेति पक्षो निराकृतः विशेषरूपनिर्वचने योत्कर्षहेतुस्तन्निर्दिशति सुशान्ततप ईयुष इति । सर्वप्राणिनां सुखजनकं स्वस्याप्यक्षोभकम् एतादृशं तपः तन्नारायण एव करोतीति ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा कर्तव्यं च कृत्वा प्रार्थयते दिनानि कतिचिद्भूमन्निति । द्विजैरेतैः सह पादरजसा निमेः कुलं पुनीहि यद्यपि सेवा कापि नास्ति तथापि पादरजः निमिकुलसञ्चारस्थाने पतिष्यतीति कुलपावित्र्यार्थमेतदुच्यते तेन सर्व एव कुलोत्पन्नाः कृतार्था भविष्यन्तीति तद्वंशसम्बन्धनिष्कृत्यै स्थितिप्रार्थनेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

तथैव भगवान् कृतवानित्याह—इत्युपामन्त्रित इति । तत्र हेतुः लोकभावन इति लोकानेवानुभावयति तत्र निमिकुलानुभवने कः प्रयास इत्यर्थः । भगवान् स्वयं स्थितः स्वधर्मं तत्र योजयति अनुभावः सम्पद्यते तदर्थमत्रापि स्थितः प्रयोजनान्तरमप्याह—मिथिलानरयोषितां कल्याणं कुर्वन्निति ज्ञानिनस्तेनात्यन्तमुत्सवं जानन्ति अतस्तेषामुत्सवसिद्ध्यर्थं कियत्कालं तत्र स्थितः ॥ ३७ ॥

प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतं निरूपयति—श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तमिति नन्वहं दरिद्रः कथं भगवन्तं नयामीति न विचारितवान् किन्तु यथा जनकः तथैव जातः किञ्च अधिकोऽपि जात इत्याह—मुनीन् नत्वा मुनींश्च प्राप्तान् दृष्ट्वा वासो धुन्वन् ननर्त आनन्दात् स्वस्याप्युपकारो जात इति नमनम् आगमनेनैवान्तःपरमानन्दश्च वृतः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तच्छान्त्यै संसारोपशमाय ॥ ३४ ॥

स्वगृहे कानिचिद्दिनानि वासयितुं स्तौति अकुण्ठा मेधा यत इति तवात्र मिथिलास्माकमपि, बुद्धिरकुण्ठाविषयार्थेषु महाकृपा भवत्विति भावः । ऋषये नारायणायेति यथा बदरिकाश्रमे भारतभूमिभागेन वर्त्तसे तथैवात्र मिथिलाभूभागं प्रकटयन् कियन्ति दिनानि वर्त्तस्वेति भावः । सुशान्ततपईयुषे इति द्वारका समुचितभोग्यवस्तु वर्जितेऽत्र मम गृहे वसतस्तव तपश्चरणमेव भविष्यतीति भावः ॥ ३५ ॥

समेतः सहितः ॥ ३६—३७ ॥

धुन्वन्नानन्देन वासः कराभ्यां धृत्वा स्वमूर्द्धोपरि भ्रामयन् ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य संसरणस्य शान्त्यै निराकरणाय ॥ ३४-३७ ॥

वास उत्तरीयं धुन्वन् परिभ्रामयन् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

आप के सिवाय अन्य प्रयोजन रहित शान्ति युत मुनि जनों को जोकि आप आत्मा पर्य्यन्त देदेते हो इस प्रकार जानने वारा कोनसा पुरुष आप के चरणारविन्द को छोड सकेगा ॥ ३३ ॥

संसार मे जन्म मरण भागि मनुष्यों के संसार शमन करने के लिये जोंकि आप ने यदु वंश में अवतार लेकर त्रिलोकी के दुःख नाश कर ने वारे यश का विस्तार कियाहे ॥ ३४ ॥

निरवधि निर्दोष ज्ञानादि गुण सम्पन्न परमानन्द मुर्त्ति अखण्डित बुद्धि युत अत्यन्त शान्त तप करने वारे नारायण ऋषिरूप आप के अर्थ मेरा प्रणाम हे ॥ ३५ ॥

हेभुमन् ! मुनि जनो के सहित आप कुछ दिन पर्य्यन्त हमारे गृहन मे निवास कीजियेगा, अपने चरणारविन्द की रजसें इस निमिके कुलको पवित्र कीजियेगा ॥ ३६ ॥

इस प्रकार बहुलाश्व राजासे प्रार्थित भए श्रीकृष्ण भगवान् जनक पुर निवासी नरनारीयों के कल्याण कर ने के लिये तहां निवास करते भए ॥ ३७ ॥

निज गृहम के प्रति प्राप्त भए श्रीकृष्ण और मुनीन को राजा जनकवत् श्रुतदेव भी प्रणाम कर अत्यन्त हर्षित होकर वस्त्र को चारों तर्फ फिरावत नृत्य करता भया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवनिज्य अवनिनिज्य प्रक्षालितवान् ॥ ३९—४० ॥

फलार्हणोशीरशिवामृताम्बुभिर्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशाम्बुजैः ।
आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्द्धनान्धसा ॥ ४१ ॥
स तर्कयामास कुतो ममान्वभूद्गृहान्धकूपे पतितस्य सङ्गमः ।
यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥
सूपविष्टान् कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ।
सभार्यस्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

श्रुतदेव उवाच ।

नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टोह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

फलैरामलकादिभिरर्हणेनोशीरैस्तृणविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैरमृतवत्स्वादुभिरम्बुभिः सुरभ्या मृदा कस्तूरीप्रमुखया सपर्यया पूजया यथोपपन्नया ऽनायासेन सम्पन्नया भूतानुपद्रवलब्धत्वाच्च सत्त्वविवर्धनं यदन्धोऽन्नं तेन च ॥ ४१ ॥

अस्य श्रीकृष्णस्यात्मा मूर्तिस्तस्य निकेतैः स्थानविशेषैर्भूसुरैश्च सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णादिभिर्यः सङ्गमः स मम कुतोऽन्वभूदिति अनु इति विस्मये यद्वा आ इति वितर्के तु इति विस्मये ॥ ४२ ॥

उपस्थितः समीप उपविष्टः भार्या भर्तव्याः स्वजना आपत्यानि च तैः सहितः श्रीकृष्णस्याङ्घ्रिमभिमृशति सम्मर्दयतीत्यङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

यर्हीदं प्रविष्टस्तदैव दर्शनं प्राप्त इति स एव सन्मात्रोऽनायतनीभूतस्त्वमित्यर्थः । यद्वा नोऽस्मानद्यैव प्राप्त इति न किन्तु तदैव प्राप्तो यर्हीदं विश्वं स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिः सृष्ट्वा स्वसत्तयाऽनुप्रविष्टस्त्वम् त्वद्दर्शनं तु परं केवलमद्यैव प्राप्तम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतानच्युतादीन् सर्वान् यतीनामासनं वृसिः पुंलिङ्गोपि आनीतेषु स्वस्य प्रतिवेशिनां च गृहादाहृतेषु नूतनेषु प्रेमवैवश्येन स्वयमेव चरणेषु गृहीत्वोपवेश्य ॥ ३९ ॥

तदम्भसेति श्रीकृष्णस्य चरणाम्भसा तु तदगोचरेणेत्यर्थः । महाभाग इति श्रीसम्मुनीन्द्रस्य तस्मिन्नादरः उद्धर्षत्वे हेतुर्लब्धेति ॥ ४० ॥

तद्भाग्यविशेषेण सुप्रीतः संस्तमेव दीर्घच्छन्दसा गायन्नाह— फलेति द्वाभ्याम् फलादिभिर्या सपर्या तया आराधयामास तान् सन्तोषितवानित्यन्वयः । तत्र प्रथमतः फलानि मङ्गलोपायनानि ततोऽर्हणान्यर्घ्यादीनि ततो धूपनार्थमुशीरेण वीरणमूलेन तथा जलमिष्टतादिसम्पादनार्थं शिवया प्रतिपद्मेवैकप्रक्षिप्तया पक्वशुष्कामलक्या साधितं यदमृततुल्यमम्भस्तेन अम्बुभिरिति तेषां व्याख्या तु न मूलस्वस्वादिनीत्यमते पाठस्ताद्दश एव वा ज्ञेयाः ततश्च गतश्रमत्वे सति मुख्याद्युक्षालनार्थं मृदा मृत्तया सुरभ्या मुद्रितनवघटे कतकयादिभिः सह चिरस्थापनेन सुष्ठु वासितया अत एव कस्तूरीप्रमुखयेति तैर्व्याख्यातं तद्वादितुल्ययेत्यर्थः । कस्तूरीप्रमितयेति वा तत्पाठः ततश्च देवपूजार्थं तुलस्यादिभिः ततश्चायाचितत्वादिगुणैः सत्त्वगुणस्य विवर्द्धनेनान्धसेति उपलक्षणञ्चैतत् आचमनीयादीनाम् ॥ ४१ ॥

एवं निजैकान्तिभिः सह स्वगृहागतेनापि भगवता तस्याभिमानो नाभूत् तत्कारणतयां तस्यैव कृपायाः स्फुरणात् स्वात्मनस्तु दैन्यमात्रस्येत्याह स इति अन्यत्तैः तत्रात्मा मूर्त्तिरिति मनसि सदा प्रस्फुरन्ती मनोमयी ॥ ४२ ॥

उपस्थित । उपेतः सन्नुवाच श्रीभगवन्तमधिकृत्येति शेषः अङ्घ्र्यभिमर्शन इति मुनीनामितिशेषः ॥ ४३ ॥

अकस्माच्छ्रीभगवद्दर्शनेन सुप्रीतः स्तौति-नेति । नो दर्शनम् अस्मत्कर्तृकं दर्शनं परं केवलमद्य अस्मिन्नेव तव प्राकट्यसमयेन प्राप्तस्त्वं किं त्वात्मसत्तया परमात्मस्वरूपेण यर्हीदं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्त्वं तदारभ्यैव न प्राप्तः कदाप्यस्मद्दृष्टिगोचरो न जातस्त्वमित्यर्थः । तथाप्यकस्मात्तदिदं दर्शनं परमया तत्कृपयैवेति भावः । तदेवमस्य द्वारकादावपि गमनं नासीदिति गम्यते तच्च दीनं मन्यतयेति लक्ष्यते तदुक्तं स तर्कयामासेत्यत्र ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सत्त्वविवर्द्धनाऽन्धसा सात्त्विकविकारवता अन्धः अन्नम् ॥ ४१—४३ ॥

शक्तिभिः सर्गादिशक्तिभिरुपेतः प्रविष्टः अनुप्रविष्टः आत्मसत्तया सदेकरूपेण ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तृणेति । स श्रुतदेवः आनीतेषु तृणमयेषु पीठेषु चासनेषु

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

च तानुपवेश्य स्वागतप्रश्नपूर्वकमभिवन्द्य सभार्यो मुदा हर्षेण अङ्घ्रीनवनिजे अवनिनिजे प्रक्षालितवान् अभ्यासलोप आर्षः ॥३९॥

तदम्भसेति। हे महाभाग! तदम्भसा आङ्घ्रिजलेन स्वयमेवात्मानं देहं सगृहांश्च न्यषिञ्चत्। कथम्भूतः उद्धर्षः उत्कटो हर्षः यस्य सः लब्धः सर्वमनोरथो येन सः ॥ ४० ॥

फलेति । फलानि चार्हणानि च गन्धपुष्पधूपदीपादीनि उशीराणि सुगन्धितृणविशेषमूलानि च शिवानि निर्मलानि अमृततुल्यान्यम्बूनि च तैः सुरभ्या मृदा कस्तूर्या तुलस्या कुशैरम्बुजैश्च सत्त्वविवर्द्धनान्धसा सत्त्ववर्द्धकान्नेन जात्याश्रयनिमित्तादुष्टान्नेन चेत्यर्थः । एभिः कृत्वा यथोपपन्नया ऽनायासेन सम्पन्नया सपर्यया पूजया आराधयामास ॥ ४१ ॥

स इति। स श्रुतदेवः तर्कयामास तर्कमेव दर्शयति-कुत इति। गृहमेवान्धकूपः तस्मिन् पतितस्य मम कृष्णेन तथा अस्य कृष्णस्य आत्मनो मूर्त्तेः निकेतैः स्थानभूतैः भूसुरैश्च कथम्भूतैः सर्वतीर्थानामास्पदान्याश्रयाः पादरेणवो येषां तथाभूतैः सह यः सङ्गमः स कुतोऽन्वभूत् अन्विति विस्मये ॥ ४२ ॥

सूपविष्टानिति । कृतमातिथ्यं यैस्तानुपस्थितः समीप उपविष्टः सगृहानपत्यं प्राप्तं भगवन्तम् अङ्घ्र्यभिमर्शनः अङ्घ्री अभिमृशन्नाह उवाच ॥ ४३ ॥

उक्तिमेवाह—सोऽद्येत्यादिना तावत् दर्शनेनात्मनः कृतार्थतामभिप्रयन्नाह—स इति। स तादृशः परः प्रकृतिपुरुषविलक्षणः अत एव परमः पर उत्कृष्टो मा यस्मात् स चासौ पुरुषस्त्वं नोऽस्माकं दर्शनं प्राप्तः कीदृशः यो माययाऽऽत्मसङ्कल्पेनेदं जगत्सृष्ट्वा आत्मसत्तया आत्मनस्सत्ता सदेकरूपता सदेकरूपेणात्मस्वरूपेणानुप्रविष्टः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तृणपीठे कृते अवनिजे प्रक्षालयामास ॥ ३९—४० ॥

सिद्धार्हणं सर्षपः उशीरं बालव्यजनं, जया वा शिवा श्रेयसी अमृता प्रसिद्धा एताभिर्युक्तेन जलेन सुरभ्या सुगन्धया मृदा सत्त्वेनात्मशक्त्या विवर्धमानया ॥ ४१ ॥

सर्वतीर्थानामास्पदपादरेणुभिः आश्रयचरणरेणुभिः सह कृष्णेन अध्यात्मा परमात्मा निकेतो निलयः आश्रयो येषां ते अध्यात्मनिकेताः तैर्भूसुरैर्ब्राह्मणैश्च यः सङ्गमः स गृहान्धकूपे पतितस्य मम कुतोऽपतत् तस्मात्त्वत्पुण्यादभूदिति तर्कयामास अचिन्तयदित्यन्वयः ॥ ४२ ॥

अङ्घ्र्यभिमर्शनं पादसम्मर्दनं कुर्वन् ॥ ४३ ॥

किमाहेत्याशंक्य कृष्णनामा वेदान्तप्रतिपाद्यः साक्षात् श्रीनारायण एव न देवदत्तादिवदेक इति भावेनाह—अद्येति। यः सत्त्वादिगुणसृष्टाभिः शक्तिभिर्महदादिभिरिदं जगत् सृष्ट्वा आत्मसत्तया ब्रह्मव्यतिरिक्तेन विविधाकारेण विभजति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"इतिश्रुतेः। स एवं परमपुरुषः श्रीकृष्णः अद्य नो दर्शनं प्राप्तो नान्य इति शेषः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अकस्मादेव श्रीभगवद्दर्शनेन सुप्रीतः स्तौति । नाद्य न इति। असत्कल्पकं दर्शनं परं केवलमद्यास्मिन्नेव तव प्राकट्यसमये न प्राप्तस्त्वं किं त्वद्यात्मसत्तया परमात्मस्वरूपेण यदीदं सृष्ट्वा प्रविष्टस्त्वं तदारभ्यैव न प्राप्तः । असदृष्टिविषयः कदापि न जातोऽसीत्यर्थः। अहो अलभ्यलाभ इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं भक्तानां कार्यं शास्त्रानुसारिणां ततो यथासम्भवं पूजां कृतवानित्याह—तृणपीठवृसीष्विति । भगवदासनं स्वहृदमेव मन्यते मुनीनां च सिद्धासनापेक्षया तादृशान्येव प्रियाणि न हि तपोयुक्तानां ग्राम्याः पदार्थाः प्रियहेतवो भवन्ति अतः तृणपीठादिकमेव तेषां प्रियं केषाञ्चिदर्थं तृणान्येव दत्तवान् केषाञ्चित्पीठानि केषाञ्चित् वृसीं कृष्णाजिनासनं वृसीति कोमलकुशैः चतुरस्रं पश्चाल्लम्बमानपुच्छाकारं क्रियते तेषु आनीतानुपवेश्य ततः स्वागतेनाभिनन्द्य सभार्योः अङ्घ्रीन् अवनिनिजे ॥ ३९ ॥

राजवदुपचारं कदाचिन्न करिष्यतीति शङ्कया पुनरुच्यते ब्राह्मणत्वात् अतः पुनराह—तदम्भसेति । स्त्रीपुत्रादिसहितमात्मानं स्नापयाञ्चक्रे तस्य धर्मजनकत्वात् सन्तोषजनकत्वं न भविष्यतीति आशङ्क्याह—उद्धर्ष इति । उद्गतो हर्षो यस्येति फलार्थमेव करोतीति चेत्तत्राह— लब्धसर्वमनोरथ इति । चरणोदकप्राप्त्यैव सर्वे मनोरथाः प्राप्ता इति ॥ ४० ॥

ततः समाराधनमाह—फलार्हणेति । फलान्यर्हणसाधनानि तानि फलार्हणानीत्युच्यन्ते उत्तमानि फलानीत्यर्थः । उशीराणि च सुगन्धानि तत्सहितं शिवामृताम्बु पर्यन्तसुखदम् अमृतमिष्टं च ततो हस्तपादप्रक्षालनार्थं मृत्सुरभिः परिमलयुक्ता ततः पूजार्थं तुलसीकुशाम्बुजानि तैः यथाशास्त्रमाराधयामास पूजां कृतवान् यथोपपन्नया सपर्ययेति एतत्साधनमपि न क्लेशेन कृतवान् किन्त्वनायासेनैव सिद्धैव सामग्री किञ्च पूजानन्तरं तादृशमन्धः अन्नं दत्तवान् येन सत्त्वगुणो वर्द्धते शिलोञ्छवृत्त्या सम्पादितत्वात्सात्त्विकम् ॥ ४१ ॥

एवं पूजां कृत्वा दुर्लभं भगवद्दर्शनं मम कथं जातमिति मानसिकपूजार्थं तत्सालोचनमाह—स तर्कयामासेति । साधने सति साध्यं भवति गृहान्धकूपे पतितस्य मम साधनसम्पत्तिः सुवर्णशृङ्खलावत् सात्त्विकमपि गृहमन्धकूपप्रायमेव स्वपरासङ्गाहात् तदेव निस्तारकं यद्भेदबुद्धिनिवर्त्तकम् अतो गृहान्धकूपे पतितस्य कृष्णेन मुनिभिश्च कथं सङ्गमः कृष्णस्य दुर्लभत्वं सर्ववादिसम्मतं मुनीनामपि तथात्वमाह—यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिरिति । ब्राह्मणपादरेणुषु सर्वाणि तीर्थानि वसन्तीति न केवलमेतावानेवोत्कर्षः किन्त्वस्य भगवतः आत्मनः निकेतरूपाः आश्रयभूताः ये भूसुराः ब्राह्मणाः भूमा-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वेव देवभावं प्राप्ता इति फलं भगवत्स्थानसान्निध्यत्वेन साध्योत्कर्षः तीर्थत्वेन साधनोत्कर्षश्चेति ॥ ४२ ॥

ततो भगवन्तं स्तोतुम् उपक्रान्तवानित्याह—सुपविष्टानिति सत्त्वशोधकत्वात् अस्यान्नस्याग्रे तु भजनकालाभावात् सम्यगुपवेशनमात्रेणैव पूजासमाप्तिः सूचिता तदेवाह—कृतातिथ्यानिति। कृतमातिथ्यं येभ्यः तानुप समीपे स्थितः सभार्यः सर्वथाप्यरक्षितसुरमांशः स्वजनाः अपत्यानि च यस्येति भार्यास्वजनापत्यसहितः ॥ ४३ ॥

ततो भगवतः अङ्घ्र्यवमर्शनैः चरणं स्पृशन् वाचा स्तोत्रं कृतवानित्याह—नाज्ञानुवृत्त्या षड्भिर्भगवन्तं स्तौति अद्य नो दर्शनं प्राप्त इत्यादिभिः षड्भिः। यथा राजा निरूपितवान् तथैव प्रथमस्वयं निरूपयति दर्शनं त्वद्य प्राप्तवानस्मि नाद्यतः दर्शनं प्राप्त इति पाठः क्वचित् अद्यैव दर्शनं प्राप्तः नोऽस्माकं किन्तु यदेवात्मसत्तया सर्वत्र प्रविष्टः तदैव सर्ववस्तुषु दर्शनं प्राप्तवान् हि युक्तश्चायमर्थः एतादृशमेव सर्वत्र त्वां पश्यामीति अथवा दर्शनं चक्षुषा अद्यैव शाश्वतस्तु यः शक्तिभिः सृष्ट्वा आत्मसत्तया प्रविष्टः स कीदृश इति मनोरथ एव स्थितः नतु कदाचिद्दृष्टः अथवा परं सदृष्ट इति तत्त्वैकस्य सर्वेषु कथमनुप्रवेशः सम्भवति सूर्यकिरणवदनुप्रवेशो वा कथमन्योन्यानलुक्स्थानम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

बृसिर्दर्भासनं केषुचित् स्वगृहाभ्यन्तरात् केषुचित् प्रतिवेशिगृहादानीतेषु अवनिजे अवनिनिजे प्रक्षालयामास ॥ ३९–४० ॥

फलान्यामलकादीनि अर्हणान्यर्घ्यादीनि उशीरेण वीरणमूलेन शिवं सुगन्धं शीतं च यदम्बु तत्तुल्यममृतेन यथोपपन्नया अनायासलब्धया। सत्त्वविवर्द्धनं यदन्धः पवित्रमन्नं तेन ॥ ४१ ॥

स श्रुतदेवः कृष्णेन सह सङ्गमो मम कुतो हेतोरभूत् इति तर्कयामास वा इति स्मरणे नु इति विस्मये यस्य सङ्गः अस्य श्रीकृष्णस्य आत्मा मूर्तिस्तस्या निकेतैर्भूसुरैः सहितः ॥ ४२ ॥

सभार्य्यः भार्य्यया सहितः स्वसुता एव अमात्या यस्य स च स च सः अङ्घ्रिम् अभिमृशति सम्मर्द्दयतीति सः ॥ ४३ ॥

भो भो भूसुरवर्य्य श्रुतदेव! युष्मद्दर्शनमद्य केनातिभाग्येनैवाद्य प्राप्त इति वदन्तं सर्वदर्शीभक्तिकमाह—नाद्येति। भोः परमपुरुष! नोऽस्माकं दर्शनं परं केवलं न अद्य प्राप्तः परन्तु इदं जगत् सृष्ट्वा स्वसत्तया यर्हि अनुप्रविष्टस्तदारभ्यापि वयं किल जीवास्त्वदीयतटस्थशक्तिवृत्तयः स्वकर्मफलभोगिनस्तदारभ्य अद्यपर्य्यन्तं त्वां दृष्टा एव वर्त्तामहे एवं किन्तु वयमेवाद्यैव त्वद्दर्शनं प्राप्ता इति भावः उत्तरालाङ्कारोयं प्रश्नस्योन्नयनं यत्र तदुत्तरमुदाहृतमिति तल्लक्षणम् ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तृणमयेषु पीठेषु बृसीषु दर्भासनेषु च अवनिजे प्रक्षालयामास ॥ ३९–४० ॥

फलैरामलकदल्यादिभिः अर्हणैर्गन्धपुष्पादिभिः उशीरैस्तृणविशेषमूलैः शिवानि सुवासितान्यमृतवत्स्वादूनि यान्यम्बूनि तैश्च सत्त्वविवर्द्धनेनान्तःकरणशोधकेनान्धसा अन्नेन च कृत्वा यथोपपन्नया अनायासलब्धया सपर्यया पूजया आराधयामास ॥ ४१ ॥

कृष्णेन सदाऽऽनन्देन अस्य श्रीकृष्णस्य आत्मनिकेतभूसुरैः श्रीमूर्तिरूपात्भूदेवैः सर्वतीर्थानामास्पदमाश्रयः पादरेणुर्येषां तैश्च समागमः मम अभूत् अहो कुतः अभूत् इति तर्कयामास ॥ ४२ ॥

उपस्थितः समीपे उपविष्टः अङ्घ्रिमभिमृश्यति सम्मर्दयतीति सः सभार्य्यः भार्य्यया सहितः स्वजनाः शिष्यादयः अपत्यानि यस्य स च स च सः कृतमातिथ्यं येस्तान् कृतमर्पितमातिथ्यं येभ्यस्तानुवाच ॥ ४३ ॥

यर्हि यदा इदं विश्वं शक्तिभिश्चेतनाचेतनरूपाभिः सृष्ट्वा अनुप्रविष्टः अन्तर्यामित्वेन जीवसहचरोऽपि तदा नोऽस्माकं दर्शनं न प्राप्तः अस्माकं त्वदभक्तत्वादितिभावः। परं केवलमद्य प्राप्तः इदानीमस्माकं त्वद्भक्तत्वादिति भावः। भक्तिरेवैनं दर्शयति "इतिश्रुतेः—

"भक्त्यात्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥
इतिस्मृतेश्च ॥ ४४ ॥

भाषा टीका।

प्राप्त किए तृण के आसनों पर तथा चटाईयों पर मुनियोंको विराजमान कर कुशल प्रश्न से उनको प्रसन्न कर भार्य्या सहित श्रुतदेव मोद के साथ सब ऋषियों के चरणोंका प्रक्षालन करता भया ॥ ३९ ॥

अति हर्ष युत सर्व मनोरथको प्राप्त महाभाग्य संपन्न श्रुतदेव स्त्री सहित कुटुम्ब सहित अपनेको उस चरण प्रक्षालन जल से स्नान कराता भया ॥ ४० ॥

अनेक भांति के फल गन्ध पुष्प धूप दीपादि सुगन्धि युत उशीरतृण इत्यादि वस्तुओं से सुगन्धित निर्मल अमृत वत्स्वादु जल से कस्तूरी के समान सुगन्धि मृत्तिका से तुलसी से कुशान से कमल के पुष्पन से सत्वगुणको बढायवे वारे सात्विक अन्न से परिश्रम के विना प्राप्त पूजाकी सामग्री से श्रुतदेव सबका पूजन करता भया ॥ ४१ ॥

गृह रूप अन्धकूप में पडे भए मोको श्रीकृष्ण के साथ समागम किस कारण से भया और जिनकी चरणकी रज सर्व तीर्थन का निवास एतादृश भूदेव मुनियों के साथ समागम किस कारण से भया इस प्रकार श्रुतदेव तर्कना करता भया ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्ण चरणकी सेवा करते भए भार्या कुटुम्ब

यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ।
सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥
शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम् ।
नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥
हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यन्त्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥
नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ।
सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

सन्तान सहित श्रुतदेव जिनकी पूजा करी गई है तथा सुख से विराजे भए मुनि आदि के समीप में स्थित होकर बोला ॥ ४३ ॥

सृष्टि काल में महदादि शक्तियों से इस जगत्को उत्पन्न कर अपने निर्विकार स्वरूप से जो इस जगत् में प्रविष्ट भया है वहि चेतनाचेतन विलक्षण परम पुरुष हमको दर्शन देनेको प्राप्त भया है इस वास्ते मनुष्यावतार से जो इस काल में प्रतीत होते हो सोई आप नहिहो किन्तु साक्षात परब्रह्म हो ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मायासृष्टिप्रवेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशौ दृष्टान्ततयाऽऽह-यथेति । आत्ममायया स्वाविद्यया यद्वा आत्मनस्तव माययेति ॥ ४५ ॥

किञ्च, शृण्वतामिति । नित्यं श्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामपि हृद्येव त्वं भासि मम तु लोचनगोचरस्त्वमहो भाग्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं केषाञ्चिदेव हृदि भासि मेघैः सूर्यवज्जीवोपाधिभिरावृतत्वादिति यद्युच्यते तर्हि न कस्यापि भायादित्यत आह—हृदिस्थोऽपीति कर्मभिर्विक्षिप्तं चेतो येषां तेषामात्मशक्तिभिरहङ्कारादिभिरग्राह्यो व्यवहितोऽप्युपेतगुणः प्राप्तश्रवणकीर्तनादिसंस्कार आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषामन्ति समीपे अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव प्रपञ्चयन्नमस्यति-नमोऽस्त्विति । तुभ्यं नमोऽस्तु अध्यात्मविदां निवृत्तदेहाद्यहङ्काराणां परात्मने परमात्मत्वेन प्रकाशमानाय मोक्षप्रदायेत्यर्थः । अनात्मने देहाद्यभिमानिने जीवाय परत्वेनाप्रकाशमानत्वात् स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तः समर्पितो मृत्युः संसारो येन तस्मै कुत एतत्तत्राऽऽह सकारणं महदादिकार्यमकारणं प्रकृतिस्तदुभयलिङ्गमुपाधिं नियम्यतया ईयुषे प्राप्तवते अत उभयनियन्तुः स्वस्वात्मकाशात्तदुभयवश्याय जीवाय विभक्तमृत्यव इत्यर्थः । नियन्तृनियम्यत्वे कारणं वदन्नाह—हे स्वमायया संवृतेति । अतोऽलुप्तैश्वर्यत्वान्नियन्त्रे तुभ्यं नमः किञ्च रुद्धदृष्टये मायावित्वादेवान्येषां रुद्धा आवृता दृष्टिर्येन तस्मै यद्वा स्वमायया स्वस्यासंवृता अन्येषां रुद्धा दृष्टिर्येन तस्मै इत्येकं पदम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च यथाशयानः पुरुषः आत्मनस्तव मायया हेतुना मनसा कारणेन स्वाप्नं परं लोकं देहादिकं सृष्ट्वा आत्मास्मीयत्वेन कल्पयित्वा तमनुविश्याविश्य चावभासते तथा त्वमवभासस इमेति शेषः ॥ ४५ ॥

ननु हृदि तु तवाहं स्फुरितवानेवेत्याशङ्क्य तदपि मम न सम्भवतीति सदैन्यमाह—शृण्वतामिति । एवमेवम्भूतानां सताम् अत एवामलात्मनामेव अन्तर्हृदि त्वदन्तर्मुखे मनसि भासि नतु मद्विधानामित्यर्थः । अत्रशश्वदित्यस्य सर्वैरप्यन्वयः । नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नन्वन्तर्यामितया सर्वेषामेव हृदि वर्त्ते तत्किमुच्यते श्रवणादिपराणामेवावभासीति तत्राह—हृदिति । ननु भक्तकर्मभिर्हृदि विशुद्धे सति तेषामपि मज्ज्ञानं सम्भवेदिति । चेत्तत्राह—आत्मेति । तादृशोऽपि कथं भामीत्याशङ्क्य शृण्वतामित्युक्तमेव साधयति अन्तीति ॥ ४७ ॥

तस्मात्तदसम्पन्नस्य मम युष्माकं सङ्गमे कारणं खलु तव कृपयैव पर्य्यवस्यतीत्यानन्देन प्रणमंस्तस्य तादृशत्वमाह नमइति । अस्तु पदेन नमस्कारस्य सदा सत्तामाशास्ते अध्यात्मविदां स्वस्वरूपज्ञानिनां परमात्मने सर्वमूलस्वरूपत्वेन स्फुरते यतः न विद्यते नराकृतिपरब्रह्मरूपेऽस्मिन्नात्मान्तरं यस्य तस्मै अत एव स्वेन स्वरूपभूतेनात्मना श्रीविग्रहेण अनेन विभक्तो दूरीकृतोऽन्येषामघासुरादीनामपि मृत्युर्येन तस्मै सर्वनित्यताप्रदायेत्यर्थः । एवं स्वरूपस्य महिमानमुक्त्वा वैभवस्याप्याह, सकारणम् अनित्यं जगद्रूपम् अकारणं नित्यं स्वलोकरूपं तदूद्वयमपि लिङ्गं वैभवरूपं ज्ञापकमीयुषे नियन्तृत्वेन नित्यं प्राप्तवते "उतामृतत्वस्येशानः" इति श्रुतेः तर्हि कथं जगद्गतैर्भवद्भिर्दुर्लभोऽहं तत्राह स्वमायया स्वलोकसम्बन्धिमायासम्वृता जगत्सम्बन्धिमायात्तु रुद्धा दृष्टिर्येन तस्मै इति एवमस्माकं त्वद्दृष्टौ त्वत्कृपैव कारणमितिभावः ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यथा शयानः कृतकृत्यो निर्भरः शेते तथा मायासहितश्च भवति अतः शयानः पुरुषः दृष्टान्तः जीवस्य स्वप्नस्रष्टृत्वायोगात् सुषुप्तवत् स्वाप्नम् अनिन्द्यं कामजातम् ॥ ४५-४७ ॥

अनात्मने व्यापकान्तरशून्याय अस्वात्मविभक्तमूर्त्यये स्वस्मिन्निवेशितमतिषु प्राणिषु मृत्युं संसारं स्थापितासि सकारणम् अनुग्रहकारणं अनुग्रहहेतुकम् अकारणम् अकर्महेतुकं लिङ्गं शरीरं रुद्धसूतये संसारिणामज्ञानसम्वृतस्वान्ते तैर्दुरधिगमायेत्यर्थः ॥ ४८—५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र दृष्टान्तः, यथेति । अत्र पुरुषशब्दो जीवशरीरकपरमात्मपरः जीवस्य स्वाप्नार्थस्रष्टृत्वायोगात् तदयमर्थः यथा शयानः पुरुषः पुरुशरीरकः परमात्मा मनसा स्वशरीरभूतजीवमनोरथानुसारिण्या आत्मनः स्वस्य मायया सङ्कल्पेन परं शयानदेहादन्यं स्वाप्नं सुषुप्तजीवकर्मानुगुणं तदेकानुभाव्यं तत्कालमात्रावस्थायिनं च लोकं देहमनुप्रविश्य तज्जीवमनोरथानुगुणेन सङ्कल्पेनानुप्रविश्यावभासते जीवानुभाव्यदेशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदनादिभिः साक्षादस्पृष्ट एव प्रकाशते जगत्सर्गतदनुप्रवेशयोः स्वाप्नसर्गतदनुप्रवेशदृष्टान्तौ उभयत्र जीवद्वारकोऽनुप्रवेशो व्याप्यगतदोषास्पर्शश्च तुल्यः ॥ ४५ ॥

ननु, मद्दर्शनं दुर्लभं किमिति मन्यसे इत्यत आह— शृण्वतामिति । शश्वत् सदा श्रवणादिकं कुर्वतामत एवामलात्मनां परिशुद्धान्तःकरणानामन्तर्हृद्येव भासि न तु चक्षुर्विषयो भवसीति ॥ ४६ ॥

हृदिस्थ इति । कर्मणा विक्षिप्तं चेतो येषां तेषां तु हृदिस्थोऽप्यतीव दूरस्थः एवं कस्याप्यचक्षुर्विषयस्त्वं मद्दृग्विषयोऽसीतो दुर्लभं त्वद्दर्शनं मया लब्धमिति भावः । ननु हृदिस्थत्वमतिदूरस्थत्वं च परस्परविरुद्धं कथमिव घटते इत्यत आह— आत्मशक्तिभिरिति । उपेताः गुणाः रजस्तमस्तत्कार्यकामक्रोधमोहादयो येन स आत्मा मनो येषां तेषामन्ति समीपस्थोऽप्यात्मशक्तिभिर्देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानाद्यापादनद्वारा स्वयाथात्म्यानापादकमायादिशक्तिभिर्हेतुभिरग्राह्यः एतदेवातिदूरस्थत्वमिति न विरोध इति भावः ॥ ४७ ॥

न केवलममलात्मनामन्तर्हृदि भासमान एव कर्मविक्षिप्तचेतसामग्राह्य एवासि तु मोचको बन्धकश्चेति वदन्प्रणमति—नमोऽस्तु त इति । अध्यात्मविदां त्वद्याथात्म्यवेदिनां परात्मने प्राप्यायात्मने न विद्यते मुक्तस्त्वयि निवेशित आत्मा येषां तेषां स्वात्मविभक्तमूर्त्यये स्वात्मना स्वसङ्कल्पेन विभक्तः समर्पितः मृत्युर्येन तस्मै अनात्मने न इति पाठे व्यापकान्तरशून्यायेत्यर्थः । ननुबन्धमोक्षहेतुत्वं वदन् मयि किं वैषम्यमापादयसीत्यतो विशिनष्टि-सकारणेति । सकारणमनुग्रहहेतुकम् अकारणमकर्महेतुकं लिङ्गं शरीरमीयुषे प्राप्तवते सर्वलोकोऽपि जीवविषयया स्वेच्छोपात्ताकर्ममूलविग्रहसङ्कल्पविग्रहाय अतो न वैषम्यमस्तीति भावः । तर्हि सर्वान् किं न मोचयसीत्यतो विशिनष्टि—स्वमायया त्वत्कृता मोहिताः येषां दृशा दृष्टिर्यस्मिन् अस्मिन् विषयभूते तस्मै स्वमायया मोहितानां त्वद्याथात्म्यावेदिनां मुक्तिमप्रयच्छन् त्वं विषमः न ह्यभजतां कामानप्रयच्छन् सुरद्रुमो विषमः इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, सन् घटः सन्पटः इति सदनुविद्धतया प्रतीतेः ब्रह्मव्यतिरिक्तं जगन्नास्तीत्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति-यथेति । यथा शयानः स्वपन् पुरुषः आत्मनः परमात्मनः मायया इच्छया प्रबोधितेन स्वप्नोगतकरितुरगादिसंस्कारेणैव परं स्वव्यतिरिक्तं स्वाप्नं लोकं बुद्ध्या अवरुध्य स्वविषयीकृत्य अवभासते पृथक् प्रकाशते तथा भगवान् जगति स्थितोऽपि ततो व्यतिरिक्तमात्मानं प्रकाश्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अलौकिकसिद्धवस्तुसत्तायां किं प्रमाणमिति तत्राह-शृण्वतामिति । यः स्वकथां शृण्वतां वदतां हृदि स्थः इत्यनेन श्रवणवचने प्रमाणत्वेन ज्ञातव्य इति दर्शितं शाश्वदर्चितामभिवन्दतां संयतात्ममलात्मनां नृणां नित्यं हृदि स इत्यनेन प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितमिति ॥ ४६ ॥

नन्वेवं तर्हि कस्मान्मादृशानां तज्ज्ञानाभाव इत्याशङ्क्योपासनाभावादुपासनञ्च कर्मप्रतिबद्धमिति भावेनाह—हृदिस्थ इति । उपासकैरपि स्वप्रयत्नेन ज्ञेयः किन्तु स्वप्रसादेनैवेत्याशयेनाह आत्मेति । आत्मनां जीवानां शक्तिभिः प्रयत्नादिलक्षणाभिः अग्राह्यो न ज्ञेयः मुह्यन्ति यं सूरय इत्यादिस्वोक्तिं स्मारयति हिशब्देन देवदत्तवच्छरीरचेतकत्वमग्राह्य इत्यत्राह-अर्थाकार इति अर्थ्यत इत्यर्थः आनन्दः "ऋ गतौ" इति धातुः यद्वा अर्थशब्देन ज्ञानञ्च ज्ञानानन्ददेह इत्यर्थः । अर्थो वस्तु अप्रतिहतं तदाकार इति वा कुत एवमङ्गीकार इत्यत्राह अगुणात्मक इति सत्वादिगुणनिर्मितदेहवान्न भवति एवंविधस्त्वं मामकं दर्शनं प्राप्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४७ ॥

एवंविधत्वान्मम नमनमन्तरेण त्वदुपासनं दुःसाध्यमिति भावेनाह--नम इति । अध्यात्मविदां परमात्मादितत्वज्ञानिनां परमात्मने अशेषपुरुषार्थदात्रे सर्वात्मने सर्वव्यापिने स्वात्मविभक्तमूर्तये स्वात्मनैव विभक्तस्वरूपाय सकारणं जगत्कारणलिङ्गम् अकारणं कारणान्तरशून्यस्वरूपं प्रधानमेव ब्रह्म ईयुषे व्याप्तवते स्वमायया स्वसामर्थ्येन असंवृतदृष्टये अव्यवहितज्ञानाय ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततश्च यथा शयानः पुरुषोऽवभासते तथाहमवभास इति शेषः ॥ ४५—५९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तादृशस्य वा कथं सत्यत्वमिति शङ्काव्युदासार्थमाह यथाशयानः पुरुष इति । एकं स्वप्नमेक एव पश्यति यानपि जीवतः स्वप्ने पश्यति तेषामप्यनुसन्धानं नास्ति स्वप्नश्च मायिक इति सिद्धं ततश्च स्वप्ने यावन्तो गजतुरगादयो दृश्यन्ते तेषामपि चैतन्याभावात् प्रभुरेव चैतन्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सङ्क्रान्तामिति मन्तव्यं श्रुतौ भगवच्चेतन्यमित्युक्तं प्रकृते जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यं न निरूप्यत इति पदार्थनिरूपणे जीववादो वा नातिरिच्यते दोषनिरासगुणाधानभेदेन मतद्वयस्य समर्थितत्वात् अतो जीवः स्वयमेव स्वाप्नं दृष्ट्वा तत्रानुप्रविष्टः स्वात्मानमेकदेशस्थं मन्यन्ते अन्योन्यानभिज्ञश्च भवति परमेतावान् विशेषः तदज्ञानसृष्टं ज्ञानसृष्टमिति । अतो भगवान् जानाति जीवस्तु न जानातीति प्रकारस्तु तुल्य एव तदाह—यथा शयानः पुरुषः आत्ममायया सामग्र्या मनसैव करणेन इमञ्च लोकं परं सृष्ट्वा अस्माल्लोकात्परं भिन्नं स्वाप्नं ततस्तमेवानुप्रविश्य अवभासते देवतिर्यगादिरूपेण अनेकः ॥ एवं भगवान् सर्वत्र भासते परं सोऽप्येव दृष्ट इति ॥ ४५ ॥

ननु दर्शनसाधनानि बहूनि श्रूयन्ते को विशेष इति चेत्तत्राह—शृण्वतां गृणतामिति । ये पञ्चविधां भक्तिं कुर्वन्ति तेषां हृदये भासते नतु बहिः ममतु बहिरपीत्याधिक्यं सम्वदतामिति स्मरणं सम्यग्वदतामिति कीर्त्तनं वा तदा गृणन् उच्चारयन् सर्वदा भगवन्नामोच्चारणं कर्त्तव्यमिति । शश्वदित्युभयत्र सम्बध्यते नाम्नि द्वयं रूपेच द्वयमिति उभयविधस्य सम्वदनं पञ्चमी तेषां हृदि अन्तः तत्रापि सूक्ष्मतया भासि ननु को विशेषः सर्वत्र वर्त्तसे तथापि तेषामेव हृदये भासीति तत्राह अमलात्मनामिति विद्यमानोपि मलिनदर्पण इव न प्रकाशसे श्रवणादीनान्तु चक्षुः संस्कारकत्वं चित्तसंस्कारकत्वञ्च यथा केचन गुणाः दर्पणशोधकाः केचन दृष्टिशोधका इति तदुभयमत्रोक्तम् अमलात्मनामितिरूपस्य दृष्टिशोधकत्वं नाम्नोऽन्तःकरणशोधकत्वमिति निर्णयः ॥ ४६ ॥

अन्येषान्तु हृदये वर्त्तमानोपि न भाससे इति आह हृदिस्थोप्यतिदूरस्थ इति । कर्मणा विक्षिप्तं चित्तं येषां न हि जलप्रतिबिम्बो जले चलति दृश्यते यथातिदूरस्थो न दृश्यते तथा न दृश्यत इति धर्मसाम्यार्थं दूरस्थत्वम् अन्यथा दूरस्थोपि दृश्यते इति भगवद्दर्शनमुक्तं स्यात् ननु कर्मविक्षेपे को दोषः सम्पद्यते येन हृदि स्थो न दृश्यत इति चेत्तत्राह—आत्मशक्तिभिरग्राह्य इति । यद्यपि अन्तःकरणादिषु भगवच्छक्तय एव भगवद्ग्राहकाः सन्ति ताश्चेत्स्थिरा भवन्ति तदा भगवन्तं पश्यन्ति कर्मविक्षेपेतु शक्तीनामन्यत्र विनियोगाद्भगवद्दर्शनं बाधितमित्यर्थः । तदा आत्मशक्तिभिरग्राह्यो भवतीति हेतुः शुद्धानामपि कर्मविक्षेपे भगवद्दर्शनमुक्तं नन्वेवं सति जडात्मकर्मविक्षेपरहितानां भगवद्दर्शनं स्यात् इत्यत आह अभ्युपेतगुणात्मनामपीति आभिमुख्येनाभितः सर्वतो वोपेताः स्वीकृताः गुणा एव आत्मा येन भगवान् गुणाश्चेति कोटिद्वयं सम्वादीनामात्मत्वे जडो भवति जडात्मस्वीकारात् भगवत आत्मत्वग्रहणे चेतनो भवति अतो यैर्जडात्मता स्वीकृता तेषामप्यग्राह्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं भगवतो दुर्लभं दर्शनमिति समर्थयित्वा तस्मिन् जाते भत्युपकारार्थं मद्धकर्त्तव्यमिति विचार्य अन्यस्याशक्यत्वात् नमस्कारमेव करोति—नमोऽस्तु त इति । कीदृशो भगवानिति नमस्करणीयनिर्द्धारमाह अध्यात्मविदां परात्मन इति ये अध्यात्मविदः ब्रह्मात्मैकत्वं विदः तेषामात्मानुभवयुक्तानां पर उत्कृष्ट आत्मा आत्मनामात्मेति ननु ब्रह्मविदामात्मनामात्मा चेद्भगवान् तदा भगवतोप्यन्य आत्मा स्यात् अत आह अनात्मन इति न विद्यते अन्यः आत्मा यस्य एवं ये ज्ञाननिष्ठाः तेषामात्मत्वेन प्रकाशमानत्वमुक्त्वा ये न ज्ञानिनः तेषामयमेव कालरूपेण मृत्युं प्रयच्छतीत्याह—स्वात्मविभक्तमृत्यव इति । स्वात्मन्येव ये विभक्ताः आत्मभेदं कृत्वा स्थिताः तेषां मृत्युः ब्रह्मतंपरादादित्यादि श्रुतिभिः ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वादात्मनः आत्मघाती दण्ड्य इति तादृशस्य वधं करोतीति युक्तमेव ज्ञानिनान्तु ज्ञानोत्तरं पूर्वकृतदोषनिवृत्तिः भक्तावपि भगवत्स्मरणादिना तन्नाशः ननु भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाङ्गीकर्त्तुः को दोष इति चेत्तत्राह सकारणाकारणलिङ्गमीयुष इति । एक एव भगवान् नित्यमनित्यञ्च जगद्रूपं शरीरं गृह्णाति कालादयो नित्याः घटादयोऽनित्या इति उभयमपि भगवच्छरीरं नन्वेवं सति कथं सर्वो न प्रतिजानीते तत्राह स्वमायया सम्वृतरुद्धदृष्टय इति । स्वमायया कृत्वा उभयशक्तिरूपया कृत्वा आत्मा सम्वृतः ज्ञानशक्तिश्च रुद्धा यथेन्द्रियं पिधत्ते घटञ्चाच्छादयति अन्यथा आत्मप्रकाशेनैवातिपुष्टेन पिहितेपि ज्ञाने प्रकाशः स्यात् ज्ञानापिधाने वा पिहितमप्यात्मानं पश्येत् अत उभयं मायाकार्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भो भगवंस्त्वं स्वमनस्सङ्कल्पमात्रेणैवेदं सृष्ट्वा यत्तदनुप्रविष्टस्तत्राहं जीव एव दृष्टान्त इत्यतः स्वदृष्टान्तस्य जीवस्य मम दर्शनं तवोचितमेवेति पूर्ववत् सवैदग्धीभङ्गिकमेवाह-यथेति । आत्ममायया स्वविद्यया परं लोकं ग्रामनगरादिकम् अवभासते तत्तद्दर्शनादिकमनुभवति तथैव त्वमपीत्यर्थः । तदेव सृष्टिमारभ्याद्यपर्य्यन्तमस्मद्दर्शनं त्वं प्राप्नोष्येव वयन्तु तामारभ्याद्यपर्य्यन्तं त्वदनुभवस्यापि गन्धमपि नैव प्राप्ताः किं त्वद्यैव त्वत्कृपया त्वद्दर्शनमपि प्राप्ता इति भावः ॥ ४५ ॥

ननु मदीयश्रवणकीर्त्तनादिमन्तो भवद्विधा मद्दर्शनं प्राप्नुवन्त्येव तत्राह—शृण्वतामिति । सम्वदतां त्वद्भक्तैः सह संलापं कुर्वतां भासि स्फुरसि किन्त्वमलः मत्सरादिमालिन्यरहितः आत्मा मनो येषां तेषामेव वयं तु मलिनात्मान एव तदपि यदिदं दर्शनमदास्तदिदं ते विचित्रं कृपाचारित्रमिति भावः ॥४६॥

किञ्चान्यदपि ते विचित्रं चारित्रं दृष्टम् अभक्तानामपि भक्तानामपि त्वं हृदि तिष्ठस्येव प्रथमैर्नानुभूयसे द्वितीयैरनुभूयस इत्याह—हृदिस्थ इति । ननु मम हृदिस्थत्वे दूरस्थत्वं कुतस्तत्राह आत्मशक्तिभिरविद्यावृत्तिभिर्मत्सराहङ्काराद्यैर्व्यवधायकैर्हेतुभिरग्राह्यः उपेतगुणत्वेनैव व्यवहितोपि प्राप्तत्वद्गुणचिन्तन आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषां भक्तानान्तु अन्ति समीप एव वर्त्तसे तैरनुभूयसे इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्नमस्यति—नम इति । अध्यात्मविदां शान्तभक्तानाम्मते परः मायातीत आत्मा श्रीविग्रहो यस्य तस्मै अन्येषां

स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवामहे ।
एतदन्ता नृणां क्लेशा यद्भवानक्षगोचरः ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान् प्रणतार्त्तिहा ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान् विध्यमून् मुनीन् ।
सञ्चरन्ति मया लोकान् पुनन्तः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥
देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानिनाम् अनात्मने निराकाराय अन्येषामसुराणां स्वात्मना काल-रूपेण विभक्तः विभज्यविभज्य दत्तो मृत्युर्येन तस्मै वस्तुतस्तु सकारणं लिङ्गं विराड्रूपां मूर्त्तिं प्राकृतीम् अकारणं, लिङ्गं सच्चिदानन्द-मयीं मूर्त्तिमप्राकृतीञ्च ईयुषे स्वमायया असम्वृता भक्ताना-मनावृता रुद्धा अभक्तानामावृता दृष्टिः येन तस्मै ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अशयानः नित्यप्रबुद्धः पुरुषः परमेश्वरो भवान् मनसैव सङ्कल्पमात्रेणैव स्वाप्नं लोकं सृष्ट्वा अनुविश्य परं श्रेष्ठं स्वप्नकजनं प्रत्येव आत्ममायया अवभासते ननु सर्वं प्रती-त्यर्थः । स्वप्नसृष्टिः परमेश्वरकृता न तु जीवकृता प्रतिकूल-स्वाप्नपदार्थदर्शनानुपपत्तेः विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

भक्तानामेव प्राप्योसि नाभक्तानामित्युक्तम् तदेव दृढी-करोति शृण्वतामिति द्वाभ्याम् । त्वत्स्वरूपगुणादिश्रवणादिपराणा-मेवामलात्मनां शुद्धचित्तानां हृदि भासि ॥ ४६ ॥

कर्मभिः ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनैर्विक्षिप्तं चेतो येषां तेषा-मात्मशक्तिभिः स्वसुखार्थकृततपोव्रतादिबलैरपि अग्राह्यः यतः तेषां हृदिस्थोपि अतिदूरस्थः उपेतगुणात्मनान्तु उपेतगुणः लब्धत्वत्स्वरूपगुणादिश्रवणादिसंस्कारः आत्मा मनो येषां तेषाम् अतिदूरस्थोपि अतिसमीपे एवासि ॥ ४७ ॥

तदेव प्रतिपादयन्नमस्यति—नमोऽस्त्विति । ते तुभ्यं नमोऽस्तु अध्यात्मविदामात्मपरमात्मयाथात्म्यवेदिनां परात्मने प्राप्यस्वरू-पाय अनात्मने अनीश्वराय स्वविमुखाय जीवाय स्वात्मना स्व-सङ्कल्पेन विभक्तो मृत्युः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहो येन तस्मै कार णेन भक्तानुग्रहेतरनिग्रहलक्षणेन सहितं सकारणम् अका-रणं कर्मकालाद्युत्पादकशून्यम् ईदृशं लिङ्गमप्राकृतं शरीरमीयुषे प्राप्तवते स्वमायया सम्वृतानाम् ;अनादिभगवान्मायावृतानां रुद्धा दृष्टिर्यस्मिन् तस्मै ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जैसे सोने वारे जीव के अन्तर्यामी परम पुरुष उस जीव के मनोरथानुगुण अपने सङ्कल्प से जाग्रत् शरीर से भिन्न स्वप्न काल के शरीर की सृष्टि कर उस में जीव के मनोरथानुसारी सङ्कल्प से प्रवेश कर निर्विकार होकर प्रकाश करता है ॥ ४५ ॥

निरन्तर आपका श्रवण करने वारे कीर्तन करने वारे प्रणाम करने वारे संवाद करने वारे निर्मलमन वारे मनुष्यों के हृदय के भीतरहि आप प्रकाश करते हो बाहिर नहि परन्तु मेरे तो नेत्रों के गोचर आप होरहे हो मेरा धन्य भाग्य है ॥ ४६ ॥

कर्म से विक्षिप्त चित्त वारों के हृदय में आप स्थित भी हो, तथापि आप उन के दूर हि स्थित रहते हो, इसी से माया के गुण सम्पन्न मन वारों के समीप मेभी आप स्थित हो तथा पि अज्ञान सम्पादक माया की शक्तियों से आप गृहीत नहि होते ॥ ४७ ॥

याथात्म्यतत्त्वके ज्ञाताओं के परम पुरुषार्थ आत्मस्वरूप अपना अन्य आत्मारहित अपने सङ्कल्पसे प्राणियों को मृत्युका विभागकरने वारे पुण्यपापकर्म के विना केवल अनुग्रह से अप्राकृतशरीर को प्राप्त होने वारे निजमाया से मोहित प्राणियों को ज्ञान जिसमें रुकरहा है एतादृश आप के अर्थ मेरा प्रणाम होय ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स एवम्भूतः परमेश्वरस्त्वं नोऽस्मान् स्वभृत्यान् शाध्य-नुशिक्षय ॥ ४९—५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वस्मिन्नादरामित्यधिकं ब्राह्मणेषु मन्दमिवाऽऽलक्ष्य लोकसङ्ग्रहपरो भगवान् मत्तोऽपि ब्राह्मणेषु श्रद्धातिरेकं कुर्वित्येवं तमनुशास्ति ब्रह्मन्निति सप्तभिः मया हृदि स्थितेन ॥ ५१ ॥

देवादिभ्योऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठा इत्याह—देवा इति । ते शनैः पुनन्ति एते तु सद्यः किञ्च देवादीनि यत्पुनन्ति तदप्यर्हत्तमानामीक्षया ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शाधीत्यत्र हेतुः—स्वभृत्यानिति । तत्र नान्यत्किमपि किन्तु त्वत्प्रीतिकरमेवेत्याशयेनाह—किमिति । ते त्वत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । तत्रैव हेतुः हे देवेति भृत्यैः निजेष्टदेवप्रीणनस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु, संसारक्लेशाभिमानिनः कथं ममानुशासनकर्तृत्वं सम्यक् स्यात्तत्राह— एतदिति । सतु मम त्वद्दर्शनानुषङ्गेणैवापगतः सम्प्रति त्वदनुशासनकर्तृत्वलक्षण एव पुरुषार्थो ममावशिष्ट इति भावः ॥ ४९ ॥

इत्येतत् उप आधिक्येन सावधानत्वेनाकर्ण्य प्रहर्षेण प्रकृष्टं हसन्नुवाच यतः प्रणतानां भक्तानां किं वा सकृत्कृतप्रणामानामपि आर्त्तिहा अत एव गृहीत्वेति ह हर्षे ॥ ५० ॥

स्वस्मिन्नेव स्तुत्यतिशयेन सतां चूडामणित्वात् सङ्कुचन्, तथा भक्तवात्सल्यभरेणात्मभक्तेरपि स्वभक्तभक्तिं बहुमन्यमानस्तत्प्रार्थितासिद्ध्युपायमेव शिक्षयन्नाह— ब्रह्मन्निति । साक्षाद्वेदरूपत्वेन त्वयैतज्ज्ञायत एवेति भावः । ते त्वय्यनुग्रह एवार्थः प्रयोजनं त्वदर्थमेव सम्यक् मत्साहित्यादिना प्राप्तान् स्वयमागतान् विद्धि ननु त्वमेव साक्षादागतोऽसि मुनिभिः किमाधिक्यं तत्राह मयेति हृदिस्थेन क्वचित्साक्षाद्भूतेन च सह "सह*योगेऽप्रधाने" [२—३—१९] इति पाणिनिस्मरणादहमप्येषामधीन इति भावः ॥ ५१ ॥

देवादयस्तु न तादृशास्तद्रूपवैभवादित्याह—देवाः प्रतिमारूपाः साक्षाद्रूपा एव वा क्षेत्राणि स्थलरूपाणि तीर्थानि जलरूपाणि शनैः पुनन्ति तत्रापि कालेन चिरेणैव एते तु पुनन्त एव सञ्चरन्तीत्युक्तं देवादीनां पुनानत्वमप्यर्हत्तमानां तेभ्योऽपि पूज्यानामेतादृशमद्भक्तानामीक्षया देवादित्वसम्प्राप्त्या दृष्ट्यैव मूलहेतुनेत्यर्थः । ममापि तदधीनत्वादिति भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं प्रणम्य तत्कैङ्कर्यं प्रार्थयते—स त्वमिति । स उक्तविधस्त्वं स्वभृत्यानस्मान् शाधि हे देव ! ते तव किङ्करवाम किञ्चिदिष्टं करवामेति प्रार्थनाया लोट् ननु मुक्तिमयाचित्वा कैङ्कर्यमेव किमिति प्रार्थयस इत्यत आह—एतदिति । नृणां क्लेशस्तापत्रयरूपः एतदन्तः एतदन्तो ह्यवधिर्यस्य तथाभूतः किं तद् यद्भवानक्षिगोचर इत्येतत् ॥ ४६ ॥

तदुक्तमिति । इतीत्थं ब्रुवुक्तं श्रुतदेवोक्तम् उपाकर्ण्य प्रणतार्तिहा आश्रितार्तिहरः ॥ ५० ॥

उक्तिमेवाह—ब्रह्मन्नित्यादिभिः सप्तभिः । इत्थं स्वाम्यभीष्टकरणानुरूपकैङ्कर्यं प्रार्थयमानं श्रुतदेवं प्रति मद्भक्ताराधनमेव निरतिशयं मत्कैङ्कर्यमिति वक्तुं तावद्भक्तान्प्रशंसति ब्रह्मन्निति षड्भिः । मया हृदिस्थेन मया पादरेणुभिर्लोकान्पुनन्तः पवित्रीकुर्वन्तः सञ्चरन्ति ॥ ५१ ॥

ननु, देवादयोऽपि पुनन्त्येवेति किं विशेषेणैत एव पुनन्ति इत्यत आह—देवा इति । देवाः भगवत्प्रतिमाः क्षेत्राण्ययोध्यामथुरादीनि तथा तीर्थानि गङ्गादीनि चिरकालेन दीर्घकालेन पुनन्ति किञ्च देवादीनि यत्पुनन्तीति तदप्यर्हत्तमानामीक्षणान्मद्भक्तकर्तृकेक्षाप्रयुक्तमाहात्म्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यदा भवानक्षिगोचरः स्यात् एतदन्तोऽयमवधिर्यस्य स तथा नृणां क्लेशः परिश्रमः ॥ ४६—५० ॥

ब्रह्मन् तपस्विन् ॥ ५१ ॥

देवादिभ्यो यत्पुनत्वं तदर्हत्तमानां पूज्यानां ब्राह्मणादीनामीक्षया दर्शनेन अपिशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ५२—५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा नमस्कृत्य तादृशं प्रार्थयते स त्वं शाधीति । स्वभृत्यानित्याज्ञापनावश्यकत्वं शास्त्रद्वाराकर्त्तव्यमुपदिष्टमिति चेत्तत्राह किं देव करवाम त इति तुभ्यं किं करवाम शास्त्रं तु स्वार्थं निरूपितं ननु स्वार्थमेव क्रियतां किं मदर्थेनेत्याशङ्क्याह एतदन्तो नृणां क्लेश इति एतादृशदर्शनान्त एव प्राणिनां दुःखानुभवः तथा प्रसन्ने भगवति दृष्टे कस्यचिद्दुःखं सम्भवति अतः स्वार्थं नापेक्ष्यत इति दासत्वात् स्वामिकार्यमेव कर्त्तव्यम् अत आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भगवांस्तु तस्येच्छालक्षणदुःखदूरीकरणार्थं स्वस्य सेवां निरूपयतीत्याह—तदुक्तमिति । गृहीत्वा पाणिना पाणिमिति स्वतुल्यता निरूपिता ततो यत् स्वकर्त्तव्यं तदेवोपदेक्ष्यति न सेवककर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ब्रह्मन्निति कृतकृत्यत्वात् न तव किञ्चित् कर्त्तव्यं येनैतावत्वं जातं कर्त्तव्यं चेत्तदेव कर्त्तव्यम् इदञ्च फलं तथापि यत्पृच्छसि तदा यथा मया लोकसङ्ग्रहार्थं क्रियते व्यामोहार्थं वा तथायमपि करोत्विति भावः । हेत्याश्चर्ये एतादृशमपि भगवान् स्वसेवायां न प्रेरयतीति स्वसेवाया दुर्लभत्वं द्योतितम् ॥ ५० ॥

अत्र भगवानिति मन्यते समता ब्राह्मणाः तांश्चायमात्मतुल्यान्मत्वा तथा न मन्यते तदा समागतानां क्षोभो भवेत् समाप्तमवत्विति तेषां सम्बोधयति समता तु स्वस्मिन्नेव स्थापिता अतोऽहं परं तथा न पूजनीयः किन्त्वेत एव पूजनीया इत्युपदिशति ब्रह्मन्ननुग्रहार्थायेति सप्तभिः । यावान् धर्मः स्वस्य सर्वश्रुतिप्रतिपाद्यः तावान् ब्राह्मणेषु निरूप्यते

* युक्ते ।

ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान् सर्वेषां प्राणिनामिह।
तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तद्रूपोऽपि भगवान् इतीतिवाक्यं न बाधितविषयं इमान् मुनीन् तेऽनुग्रहार्थाय समागतान् विद्धि ननु प्रसङ्गात् अन्यार्थं ते वा समागताः ननूभयोः समागमनं प्राधान्येन कथमेकस्मिन् कार्ये सम्भवतीति चेत्तत्राह—सञ्चरन्ति मया लोकानिति। मया सह एते लोकान् सञ्चरन्ति तेन सहभावो मम प्राधान्यमेतेषामेवेति निरुक्तम् एषां पावनप्रकारमाह—पादरेणुभिरिति ॥ ५१ ॥

ननु अन्यान्यपि लोके पावनानि सन्ति क एतेषामेवानुग्रह इति चेत्तत्राह—देवाः क्षेत्राणीति। देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि च श्रेयो लोके पावनहेतवः कालस्याप्येतच्छेवेनैव पावनजनकत्वं स्नानान्त एव सूतकादपि शुद्धेः द्रव्याणां देश एवान्तर्भावः कर्त्तारस्तु प्रकृताः मन्त्रकर्मणोरपि देवतास्वन्तर्भावः तादर्थ्यात् एवं शुद्धिहेतूनां षण्णामपि अत्रैवान्तर्भावात् तत्र य एव निरुक्ताः तद्दर्शनस्पर्शनार्चनैः पुनन्ति दर्शनं सर्वेषां दर्शनस्पर्शने तीर्थस्य त्रितयं देवतायाः एवमप्येते शनैरेव पुनन्ति तत्र हेतुः कालेनेति। कालो हि पृथक् शुद्धिहेतुः अन्यथा दशाहादर्वागपि तीर्थस्नानादिना पुरुषः शुद्धो भवेत् तस्मात् यावता कालेन शुद्धिर्भवति तावत्कालेनैव तीर्थादिना शुद्धो भवति ब्राह्मणस्तु सद्यश्शुद्धिहेतवः तेषां वाक्यात् अत्यन्तनिकृष्टमपि शुद्धं भवति। आकरस्थं सदाशुचि स्नेहपक्वं न दुष्यति प्रयतेन शूद्रेणाप्याहृतं भोज्यम् इत्यादिवाक्यानि निर्विचिकित्सं सर्वेषां शुद्धिप्रतिपादकानि तस्मात् क्षेत्रादिभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः किञ्च तदपि तीर्थादिकृतमपि अर्हत्तमस्येच्छया दृष्टयैव भवति सर्वत्र ब्रह्मदृष्टं समं भवेत्—

"अभ्यनुज्ञाविहीनं हि ब्राह्मणानां विशेषतः।
सर्वं निष्फलतां याति व्रतदानार्चनादिकम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

शाधि अनुशिक्षय ॥ ४९ ॥

पाणिना पाणिं गृहीत्वेति सवैदग्ध्यतद्वचःश्रवणेन तं स्वसख्यरसे निमज्जयितुमिति भावः। ब्रह्मन्निति मत्तत्त्वं त्वया अवगतमेव तव तत्त्वमप्यवगच्छता मया त्वं किमुप्युपदेष्टव्योसीति भावः ॥ ५० ॥

स्वस्तुतिमाकर्ण्य स्वसङ्गिनां विप्राणां स्तुतिं त्वनाकर्ण्य ब्रह्मण्यदेवो ब्राह्मणभक्त्युपदेशमिषेण स्वयमेव ब्राह्मणान् स्तुवन् तव सख्यस्यापि मम ब्राह्मणा स्तव्या इत्यभिव्यञ्जयति, ब्रह्मन् हे ब्राह्मण! स्वस्य ब्राह्मणत्वादेव स्वजातिषु तव नात्या-दर इति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च देवादिभ्योऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठा इत्याह—देवा इति। ते शनैः पुनन्ति एते तु सद्य एव तदपि तत्पुनानत्वमपि अर्हत्तमानामीक्षया अर्हत्तमकर्तृकावलोकनं यदि ते प्राप्नुवन्ति तदैव यदुक्तं "तेषां विचरतां पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया" इति ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

स एवम्भूतस्त्वं नोऽस्मान् शाधि अनुशिक्षय हे देव! ते तुभ्यं किं कैङ्कर्यं करवाम प्रार्थनायां लोट् ॥ ४९—५० ॥

एवं प्रार्थ्यमानं तं भक्तेषु विप्रेषु अधिकां प्रीतिं कुर्वित्यतदेव मम कैङ्कर्यमित्यनुशास्ति ब्रह्मन्निति सप्तभिः ॥ ५१ ॥

देवादयः दर्शनादिभिस्तत्रापि शनैः कालेन महता पुनन्ति किञ्च यत्पुनन्ति तदपि अर्हत्तमानां भागवतानामीक्षयैव अर्हत्तमास्तु शीघ्रं पुनन्तीतिभावः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका।

सो आप हम निज दासन को आज्ञा कीजियेगा जब आप नेत्रों के गोचर होते हो, इतने पर्य्यन्तहि मनुष्यों को क्लेश रहता है, अर्थात् जहां तक आप का दर्शन नहि होता तहां तकहि मनुष्यों को क्लेश रहता है ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच।

इस प्रकार श्रुतदेव के कहे वचन को सुनकर शरणागत जनों की आर्त्ति के हरने वारे श्रीकृष्ण भगवान् निज हस्त से उस के हस्त को गृहण कर हंसते हुए उसके प्रति बोले ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच।

हे ब्रह्मन्! आप के उपर अनुग्रह के लीये ए मुनिजन, यहाँ पधारे हैं ऐसा आप इन को जानो, मै इन के हृदय में स्थित हुं इस कारण चरणको रेणु ओसे लोकन को पवित्र करत् ए मुनिजन विचरते हैं ॥ ५१ ॥

प्रतिमारूप देवता, अयोध्या मथुरादि पुण्य क्षेत्र गङ्गा आदि तीर्थ ए सब दर्शन स्नान अर्चन करने से बहुत काल में धीरे२ पवित्र करते हैं वह पवित्र करना भी महत्पुरुषों के दर्शन सेहि होते हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मम कला परिकलनमुपासितस्तया युतः ॥ ५३ ॥

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥
दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।
गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥
चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ।
मद्रूपाणीति चेतस्या धत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च ब्राह्मणाराधनमेव मम प्रेष्ठमित्याह—नेति, हेतुमाह सर्ववेदमयो विप्र इति । प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो देवमयादस्माद्रूपात्प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

असूयवो दोषदृष्टयः इज्यदृष्टयः पूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥

अस्य विश्वस्य हेतवो भावा महदादयः मदीक्षया ममैव सर्वेक्षया ॥ ५६—५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तेषां तादृशत्वमेव कैमुत्येन स्थापयति—जन्मनेति । जन्मना जातिमात्रेणैव तत्र च तप आदिना श्रेयानिति स्थिते तत्रापि मत्कलया श्रेयानिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तपः स्वधर्मः विद्या शास्त्रीयज्ञानं तुष्टिरात्मारामत्वं मत्कला मत्स्फूर्त्तिः एषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यम् ॥ ५३ ॥

अत एवम्भूताद्ब्राह्मणात् ममैतद्भवतां दृश्यमानं श्रीकृष्णाख्यमपि चतुर्भुजं रूपं न प्रियं तत्र हेतुः सर्वेति तत्र सर्ववेदमयत्वं तदुक्तसर्वज्ञानाश्रयत्वं सर्वदेवमयत्वं च तज्ज्ञेयसर्वोपास्यमूलत्वं ततस्तेषां विषयित्वं स्वस्य च विषयत्वं निर्दिश्य विषयिणं विना विषयस्यानुपादेयत्वमिति लौकिकाभानकेनैव स्वभक्तमहिमा साधितः तथैव नवमे वैकुण्ठनाथवाक्यं "नाहमात्मानमाशासे" इत्यादि ॥ ५४ ॥

एवमविदित्वा अर्चादावेवेज्यदृष्टयः सन्तो विप्रं जात्यादिनैव पूज्यं तत्रापि गुरुं महाभागवतत्वात् सर्वोपदेष्टारम् अत एव मां मदीयपरमाधिष्ठानत्वान्मदभिन्नम् अत एवात्मानं परमात्मरूपमवजानन्ति यतो दुष्प्रज्ञा दुष्टबुद्धयः तत एवासूयवः मानुषत्वादिस्वसाम्यदृष्ट्या तद्गुणासहिष्णवः ॥ ५५ ॥

अथ तादृशस्य महाभागवतत्वमेव दर्शयन्नात्माभेदव्यपदेशहेतुं दर्शयति—चरेति । मम रूपाणि रूप्यन्ते यत्रेति निरुक्त्या अधिष्ठानानि इति चेतसि आ सम्यक् धत्ते धारयति तत्र हेतुः मदीक्षयेति तत्र तत्र मदेकस्फुरणादित्यर्थः । एकादशे—

"सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः" ॥ इति

आत्मनोऽभीष्टो यो भगवद्भावस्तत्प्रादुर्भावविशेषस्तमेव यः सर्वभूतेषु पश्यति एवमात्मनि स्फुरन् यो भगवान् तदाश्रयत्वेन च भूतानि पश्यति यः स भागवतोत्तम इत्यर्थः श्रीभगवद्गीतासु—

"मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
किम्पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा" ।

इति ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मत्कलया मद्विषयज्ञानेन ॥ ५३—५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मद्भक्तात् श्रेष्ठो नास्तीत्याह—ब्राह्मण इति । सर्वेषां प्राणिनां मध्ये इह श्रेष्ठेषु नरेषु ब्राह्मणो जन्मतः श्रेयान् ब्राह्मणेष्वपि तपसा युतः युक्तः श्रेयान् ततोऽपि विद्यया वेदान्तविद्यया युतः ततोऽपि तुष्ट्याऽनायासेन यत्किञ्चित्प्राप्तसन्तोषेण युतः श्रेयान् मत्कलया कला विद्या (मम) मदुपासनेतियावत्तया युतस्तु श्रेयान् इति किमुवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किम्बहुनेत्याह—नैतदिति । एतद्द्विभुजं चतुर्भुजं वा मम रूपं ब्रह्मणात् मत्कलया युताद्दयितं न प्रियं तत्र हेतुः सर्वेति ब्राह्मणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रमाणभूताद्वेदप्रचुराद्विप्राद्देवमयं वपुर्न मे दयितमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवं केचिदेवमद्भक्तान् कुतो वा ऽवमन्यन्ते कुतो वा देवादीन् भजन्ते इत्यत आह—दुष्प्रज्ञा इति । एवमित्थम्भूतान्मद्भक्तानविदित्वा तत्र हेतुः दुष्प्रज्ञाः दुरहङ्काराः देहात्माभिमानिन इति यावत् । अत एवासूयवः सत्स्वपि गुणेषु दोषाविष्करणैकशीलाः अत एवार्चादावेवेज्यदृष्टयः पूज्यताबुद्धिमन्तो मां मदात्मकं गुरुमात्मानं विप्रं "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इत्युक्तविधं ज्ञानिनं विप्रं चावजानन्ति ॥ ५५ ॥

ज्ञानिनो दृष्टिस्त्वन्यादृशी चेत्याह—चराचरमिति । चराचरात्मकमिदं विश्वस्य हेतवो ये भावाः पदार्थाः विश्वं तथा अस्य महदादयः तान्यनानि सर्वाणि विप्रो मदीक्षया अखिलव्यापकज्ञानेन मदात्मकत्वबुद्ध्येत्यर्थः । धत्ते विषयीकरोति ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणभक्तिजननार्थम् अर्थवादमाह—न ब्राह्मणादिति । ब्राह्मणस्योत्तमत्वे हेतुमाह—सर्वेति । एवमप्यावयोर्विशेषोऽस्तीति हिशब्देनाह ॥ ५४ ॥

असूयवः गुणेषु दोषाविष्करणशीलाः दुष्प्रज्ञाः एवं गुरुं विप्रं मत्सन्निधानपात्रम् अविदित्वा अवजानन्ति आत्मानं माम् अर्चादौ अवजानन्ति कथम् अर्चैव हरिरिति दृष्ट्या ॥ ५५ ॥

ब्राह्मणपूजया सर्वमपि पूजितं स्यादिति भावेनाह—चराचरमिति । इदं चराचरं विश्वं भावयं कल्पयं ब्राह्मणाति शेषः । अस्य ब्राह्मणस्य दैवतमहमिति शेषः । विप्रस्य सर्ववेदमयत्वमुक्तं स्पष्टयति । मद्रूपाणीति विप्रो मदीक्षया मत्प्रतिपादकत्वज्ञानेन एतस्यां सर्वे वेदा यत्पादमामनन्ति इत्यादिश्रुत्या वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि सदृब्धानि भवन्तीति श्रुतिसिद्धैरभिश्चराचरैः सहमद्रूपाणि धत्ते ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु ब्राह्मणस्योत्कर्षहेतुर्यः स चेदन्यत्रापि भवेत् किं ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याह—ब्राह्मणो जन्मना श्रेयानिति । उत्पन्न एव ब्राह्मणः सर्वेभ्यो वर्णेभ्योऽतिरिच्यते सर्वेषां प्राणिनां पूज्यो भवति तत्रापि तपसा विद्यया तुष्ट इति तुष्ट्या एवं त्रिभिरेव महत्त्वं सिद्ध्यति तपसा देहमाहात्म्यं विद्यया चेन्द्रियाणां तुष्ट्यात्वन्तःकरणस्येति अनेन गुणत्रयमपगच्छति सर्वोत्कृष्टमपरं हेतुमाह किमुमत्कलयेति मत्कला भगवदीयत्वं भक्तिर्वा तद्युक्तः श्रेयान् भवति इति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु, तथापि त्वत्सेवकाः त्वामेव भजन्ते उत्कर्षापकर्षं न मन्यन्ते यथा स्त्री स्वपतिमेवोत्कृष्टमपकृष्टं मन्यते नान्यं महान्तमपि तस्मात्कथं ब्राह्मणा भक्तानां सेव्या इति चेत्तत्राह—न ब्राह्मणान्मे दयितमिति । मत्सेवकैर्मद्धित कर्त्तव्यं मम तु प्रीतिः स्वस्माद्ब्राह्मण एवाधिका तत्र हेतुः सर्वदेवमयो विष्णुः सर्वदेवमयो विप्र इति सर्वे वेदा ब्राह्मणे तिष्ठन्ति देवास्तु मयि प्रमेयाच्च प्रमाणमधिकं मानाधीना मेयसिद्धिरिति अनेनान्तर्हृदयमपि ज्ञापितं प्रमेयबले मया क क प्रकटीकर्त्तव्यम् अतः प्रमाणभूता एत इत्येतदनुरोधः क्रियत इति युक्तश्चायमर्थः ॥ ५४ ॥

येतु पुनर्ब्राह्मणातिक्रमं कृत्वा गुरूपदेशं विनैव स्वतः पूजां कर्त्तुं वाञ्छन्ति ते ऽतिदुर्बुद्धय इत्याह—दुष्प्रज्ञा इति एवं मदभिप्रायं सिद्धान्तं चाविदित्वा ब्राह्मणवाक्येष्वसूयां कृत्वा, तानवजानन्ति तत्रापि मुख्यो गुरुः तदवज्ञानेन पूजा फलति यतः सोऽहमेव अहं च पूजकस्यात्मा स्वरूपं तेनात्मैवावज्ञात इति स्वार्थत्वात् सर्वस्य कथं तत्कर्त्तारः उत्तमा भवेयुः अर्चादौ अर्चातीर्थक्षेत्रादिषु इज्यदृष्टयः पूज्यदृष्टयः व्यवस्थयैवार्चादिषु पूजा कर्त्तव्या न त्वव्यवस्थयेति भावः ज्ञानालङ्करणं प्रेष्ठमर्चायामेवेति व्यवस्था ॥ ५५ ॥

ननु तथापि भगवत्सान्निध्यलक्षणो गुणः अर्चादावेव वर्त्तते इति जीवान्तरसम्बन्धेनाभिमानश्च नास्तीति दोषाभावसहितगुणस्य विद्यमानत्वाद्चैव ब्राह्मणादुत्कृष्टेति चेत् तत्राह—चराचरमिति । ब्राह्मणे सर्वमस्ति स हि स्वात्मनि सर्वं विश्वं ज्ञानेन मन्यते "मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमव्ययम् अणोरणीयानहमेव विष्णुः "इत्यादिश्रुतेः "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वाः वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति" इति च तदाह इदं चराचरं विश्वम् अस्य च मूलभूता ये भावाः एतत्कार्याणि वा येचास्य हेतवः कारणभूतानि तत्रान्येतानि सर्वाण्येव भगवद्रूपाणि इति चेतसि विप्रः आधत्ते अत एव विप्रः विशेषेणात्मानं पूरयतीति "प्रा पूरणे" इति तत्रापि मदीक्षया मम ईक्षा भगवत्साक्षात्कारः भगवन्तं स्थापयित्वा भगवद्रूपाण्यपि स्थापयति अथवा आदौ मत्साक्षात्कारे जाते स्वात्मनि मां पश्यति तत्र मयि चराचरं च पश्यतीति ब्राह्मणे चराचरं सर्वमेव वर्त्तत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मम कला परिकलनमुपासनोत्थसाक्षात्कारस्तया युतः ॥ ५३ ॥

सर्ववेदमयो विप्र इति मम सर्वदेवमयत्वात् सर्वेश्वरस्यापि प्रमाणं ये वेदास्तन्मय एव विप्रो भवेत् ॥ ५४ ॥

असूयवः ब्राह्मणेषु दोषदर्शिनः प्रतिमादाविव ननु ब्राह्मणेषु पूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥

ईदृशस्य ब्राह्मणस्य लक्षणमाह—चरेति । अस्य विश्वस्य हेतवो भावाः पदार्थाः महदादयः मदीक्षयेत्यस्यार्थस्य पौनरुक्त्यान्मदीक्षया मत्साक्षाद्दर्शनेन युक्तो विप्रविशेषो नारदादिरित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्कलया मदीयया धेयमूर्त्या ॥ ५३—५४ ॥

असूयवः दोषदृष्टयः ॥ ५५ ॥

इदं विश्वम् अस्य हेतवो ये भावाः पदार्थाः महदादयः एतानि मद्रूपाणि मदीक्षया मदात्मकदृष्ट्या विप्रः चेतसि आ समन्ताद्धत्ते ॥ ५६—५९ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार में सब प्राणियों के मध्य में जन्म मात्र से ही ब्राह्मण सब से श्रेष्ठ है फिर तप विद्या सन्तोष मेरी उपासना से सम्पन्न ब्राह्मण उत्तरोत्तर श्रेष्ठ है इस में तो कहनाही क्या है ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण से अधिक यह चतुर्भुज रूप भी मोकूं प्रिय नहीं है ब्राह्मण का शरीर सब वेदों से प्रचुर है और मे सब देवों में प्रचुर हों ॥ ५४ ॥

तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन् मच्छ्रद्धयाऽर्चय ।
एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः सह कृष्णान् द्विजोत्तमान् ।
आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥
एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
श्रुतदेवानुग्रहो नाम
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

भाषा टीका ।

परन्तु तुष्टि बुद्धि वारे ऐसा नहिं जानकर केवल अर्चादि कों में फज्य वारे होकर ब्राह्मणों में दोष दर्शी होकर पूज्य आत्मा विप्र रूपी मेरा अपमान करते हैं ॥ ५५ ॥

इस चराचर विश्व को तथा इस के कारण रूप महदादि तत्व पदार्थों को मेरा रूप मानकर मेरे विषय में यथावत् ज्ञान से ब्राह्मण अपने चित्त में धारण करता है ॥५६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सतां वेदानां त्रिकाण्डविषयाणां प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य ॥५९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मऋषीन् ब्राह्मणेषु मत्तत्त्वज्ञान्, एतान् मत्प्रियतमान् एतानित्युपलक्षणं सर्वानेव मद्भक्तानित्यर्थः । मच्छ्रद्धया उत्तमप्रीत्या अद्धा साक्षादेवार्चितोस्मि अन्यथा मद्भक्तत्यागेन भूरिभूतिभिर्बहुलसमृद्धिभिरप्यर्चितो न भवामि ॥ ५७ ॥

एतमुपदेशं बहुलाश्वेपि श्रीभगवांश्चकारेत्यतिदिशन्नुभयोरन्तिमं फलमप्याह—स इति । स विप्रश्च मैथिलो नृपश्च प्रभुणा निजेश्वरेणेति तदादेशे विश्वासादिकं बोधयति सह साहित्येन कृष्णद्विजोत्तमान् तं तांश्च एकात्मभावेन एकचित्तत्वेन तुल्यप्रयत्नतया भक्त्या वा आराध्य तस्य तेषां च गतिं नित्यलोकम् ॥ ५८ ॥

सतां सन्तं वा मार्गं स्वभक्तभक्तिप्रधानस्वभक्तियोगलक्षणमादिश्य किं कृत्वा उषित्वा तयोः प्रीत्यर्थं चिरं तत्रावस्थाय यतो भक्तेषु भक्तिरादरः प्रेमलक्षणा वा तद्वान् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्त्वेवं ततः किमत आह—तस्मादिति । तस्मान्मद्भक्तानाम् इत्थम्भूतत्वात् हे ब्रह्मन्नेतान् ब्रह्मर्षीन् श्रद्धयाऽत्यादरेणार्चय एवञ्चेदित्थमर्चयासि चेदद्धा साक्षादहमेवार्चितोऽस्मि अन्यथा मद्भक्तार्चनं विना सुविभूतिभिः पुष्कलोपचारैरर्चितोप्यहं नार्चितः ऋषीनेतानिति स्वभक्तमात्रोपलक्षणम् ॥ ५७ ॥

इत्थमिति । प्रभुणा भगवता आदिष्टः स श्रुतदेवः ऐकात्म्यभावेन परमात्म्यबुद्ध्या आराध्य सतां गतिं मुक्तिमवाप ॥ ५८ ॥

एवमिति । भक्तेषु भक्तिः प्रीतिः सा अस्यास्तीति तथा स भगवान् हे राजन् ! स्वभक्तयोः श्रुतदेवबहुलाश्वयोः सन्मार्गं सतां साधूनां मार्गम् अनुष्ठेयधर्मप्रकारमादिश्योपादिश्य कतिपयदिनान्युषित्वा च पुनर्द्वारवतीं ययौ ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

प्रतिपादनच्छलेन फलितमाह तस्मादिति ॥ ५७-५८ ॥
भक्तेषु प्रसादलक्षणस्नेहवान् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्ध
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं ब्राह्मणोत्कर्षमुक्त्वा कर्त्तव्यमाह—तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतानिति। एते च तादृशाः ब्राह्मणाः काण्डरूपनिष्णाता इति ब्रह्मानिति त्वमपि तादृश एव अतस्त्वया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा अन्योऽपि नाङ्गीकरिष्यतीति ज्ञापितं किञ्च एकस्मिन् ब्राह्मणे यथाकथञ्चिदर्चिते अहं नानाविभूतिभिः अर्चितो भविष्यामि एवमुपदिष्टस्तथैव कृतवानित्याह—स इत्थं प्रभुणादिष्ट इति। प्रभुत्वाशान्यथाकर्त्तुं शक्यं ततः सहकृष्णान् भगवत्सन्निहितान् अधिष्ठानरूपान् स्वभावतोऽप्युत्तमान् द्विजोत्तमान् एकान्तभावे अनन्यभक्त्या आराध्य सद्गतिमवाप सतां या 'गति' भावे तां भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् तदानीमेवान्यदा वा मैथिलश्च देहान्ते भगवत्सायुज्यं प्राप्तवान् चकारात्तत्सम्बन्धिनोपि तथा तथा प्रवृत्ताः ॥ ५७—५८ ॥

एवं भगवच्चारित्रमुक्त्वा चरित्रान्तरकथनार्थं पुनर्भगवतः प्रत्यापत्तिमाह—एवं स्वभक्तयोरिति। राजन्निति विश्वासार्थं भक्तेषु भक्तिमानिति स्वतो गत्वा करणे हेतुः मैथिलवाक्यान्मैथिलगृहे उषित्वा श्रुतदेववाक्यात्तस्मै सन्मार्गमादिश्य सतां गतिर्भगवान् तत्र मार्गभूता ब्राह्मणा इति तेषां भजनमादिश्य पुनः प्रस्थानमागत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
सप्तत्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३७ ॥ ८६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ऐकात्म्यम् एकमनस्त्वं तद्रूपो यो भावस्तेन यद्वा कृष्णतत्सङ्गिविप्रयोर्यदैकात्म्यमैक्यं तद्भावनया ॥ ५८ ॥
सन्मार्गं सतां भक्तानां मार्गं भगवद्विषयकं भक्तियोगम् ॥ ५९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
षडशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ८६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एवं स्वभक्तयोः श्रुतदेवबहुलाश्वयोः समीपे उषित्वा सन्मार्गं सतां साधूनां मार्गम् अनुष्ठेयं धर्मं स्वभक्तभक्तिं श्रुतदेवायादिश्य पुनर्द्वारवतीमगात् अनेन श्रुतदेवस्य हरिभक्तेषु पूर्वं भक्तिरल्पेति गम्यते ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षडशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८६ ॥

भाषा टीका।

हे ब्रह्मन्! इसी कारण से मेरे विषय में श्रद्धा करके आप इन ब्रह्म ऋषीन का पूजन करियेगा ऐसा किया तो मैं साक्षात् पूजित होता हों और मेरे भक्तन के पूजन के विना, बहुत से ऐश्वर्य्यों से भी मैं पूजित नहि होता ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच।

इस प्रकार श्रीकृष्ण की आज्ञा पाय कर वह श्रुतदेव और बहुलाश्वराजा एदोनो श्रीकृष्ण सहित ऋषिन का परमात्म बुद्धिसे आराधन कर मुक्ति को प्राप्त होगया ॥ ५८ ॥

हे राजन्! भक्त जनों मे भक्तिमान् भगवान् निज भक्त के अर्थ इस प्रकार समीचीन मार्ग का उपदेश कर कुछ दिन पर्य्यंत मिथिला मे निवास कर पश्चात् द्वारवती को पधार गए ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें छयासी अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रुतिस्तुतिः ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

परीक्षिदुवाच ।

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीनृसिंहाय नमः ॥

सप्ताशीतितमे नारायणनारदवादतः ।
वेदैः स्तुतिर्गुणालम्बा निर्गुणावधि वर्ण्यते ॥
वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।
यस्याऽऽस्ते हृदये सम्वित्तं नृसिंहमहं भजे ॥
सम्प्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बन्धयन्त्रितः ।
श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यां करिष्यामि यथामति ॥
श्रीमद्भागवतं पूर्वैः सारतः सन्निषेवितम् ।
मया तु तदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ॥

पूर्वाध्यायान्ते—

"एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिभान् ।
उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥"

इत्यत्र सन्मार्गं सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति—ब्रह्मन्निति । तत्र तावत् मुख्यालक्षणागुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्याऽपि रूढियोगभेदेन द्विधा रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसङ्केतेन प्रवर्तते, यथा डित्थो गौः शुक्ल इति लक्षणा च तेनैव सङ्केतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि यथा गङ्गायां घोष इति गौणी चाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशे यथा सिंहो देवदत्त इति यथाऽऽहुः—

"अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातु गौणता" ॥ इति

योगवृत्तिस्तु एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यार्थयोर्वा योगेन यथा पङ्कजमौपगवः पाचक इत्यादि तत्र तावद्ब्रह्मणि रूढिवृत्तिर्न सम्भवतीत्याह साक्षात्कथं चरन्तीति तत्र हेतुः अनिर्देश्ये अनिर्देश्यत्वे ऽपि हेतुं वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति, निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वर्तमानाऽपि निर्गुणे कथं चरन्तीत्यर्थः । निर्गुणत्वे च हेतुं वदन् लक्षणां योगञ्च निराकरोति सदसतः पर इति कार्यकारणाभ्यां परिस्मिन्नसक्ते केनचिदपि सम्बन्धाभावान्न लक्षणायोगवृत्ती सम्भवत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वायोगान्न श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीचैतन्यं श्रीनृसिंहं मुरारिं
विद्वद्वर्यं श्रीधरं भक्तमुख्यम् ।
मिश्रं चन्द्रं गोकुलोपाधिकञ्च
नत्वा कुर्वे व्याकृतिं व्याकृतस्ताम् ॥
राधारमणदासेन राधारमणसेविना ।
श्रुतिस्तुतेः स्वामिटीकाव्याख्यानं क्रियतेऽद्भुतम् ॥

तत्र तेषामध्यायार्थनिरूपके पद्ये नारायणेति नारायणनारदसम्वादं पुरस्कृत्येत्यर्थः । श्रीशुकेन कर्त्रा गुणानां जगत्कर्तृत्वादीनामालम्बः आश्रयणं यस्यां तथाभूता वेदकर्तृका श्रुतिः निर्गुणे अवधिः पर्यवसानं यथा स्यात्तथा निरूप्यते ॥ अधुना निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितकर्त्तव्यताकं मङ्गलं निबध्नन् स्वीयसन्यासाश्रयोपास्यं श्रीनृसिंहं वर्णयति— वागीशेति । वाचां वाणीनामीशा वागीशा सरस्वती यस्य नृसिंहस्य वदने आस्ते तिष्ठति यस्य वक्षसि च वक्षःस्थले तु लक्ष्मीर्नित्यकान्ता श्रीर्विहरमाणा आस्ते तिष्ठति यस्य हृदये च सम्वित् स्वपरप्रकाशिका विशुद्धसत्त्वाऽपरपर्याया ज्ञानशक्तिरास्ते तं नृसिंहम्

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अहं भजे शरणं व्रजामि ॥ स्वीयानां छात्राणां निर्बन्धेन हठेन वशीकृतोऽहं श्रीधरः वेदस्तुतेर्मितां लघ्वक्षरामभिप्रायतो गम्भीरां व्याख्यां यथामति स्वबुद्धिमनतिक्रम्य करिष्यामि किमर्थं सम्प्रदायस्य शेषीयस्य नारणीयस्य च विवेकार्थं ॥ तथाहि–

सम्प्रदायो भागवते द्विविधः परिकीर्त्तितः ।
शेषो नारायणीयश्च तत्र शेषो यथोच्यते ॥
शेषः सनत्कुमाराय श्रीमद्भागवतं जगौ ।
सोऽपि साङ्ख्यायनायाह मुनये संप्रसादितः ।
पराशराय सोऽप्याह मैत्रेयाय जगौ च सः ।
विदुरायाथ मैत्रेयो द्वितीयोऽपि निगद्यते ।
नारायणस्तु विधये श्रीमद्भागवतं जगौ ॥
नारदाय विधिः पाह व्यासायाऽथ कलिप्रियः ।
व्यासः शुकाय मुनये सोऽपि प्राह परीक्षिते ।
तत्रैव सूतस्तं श्रुत्वा शौनकायाह प्रश्नतः ॥

पूर्वैश्चित्सुकादिभिष्टीकाकर्त्तृभिः सारतः सारं श्रेष्ठं श्रेष्ठमाख्यानं गृहीत्वा श्रीमद्भागवतं सम्यक् निषेवितम् आस्वादितं मयातु तैरुपस्पृष्टम् उपस्पृश्य आचम्य त्यक्तं प्रसादरूपमुच्छिष्टं भक्त्या सङ्गृह्यते ॥

अप्रामाण्ये कारणानि चत्वारो दोषाः भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणाऽपाटवरूपास्तैः रहितानां तत्रातस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रमो यथा स्थाणौ पुरुषइति प्रमादोऽनवधानताऽन्यचित्ततेति यावत् येनान्तिके गीयमानमपि न श्रूयते विप्रलिप्सा वञ्चनेच्छा यथा ज्ञातोऽप्यर्थः शिष्याय न प्रकाश्यते करणापाटवमिन्द्रियमान्द्यं येन यथावद्दत्तमनसा वस्तु न परिचीयते इति तत्रोक्ते वेदब्रह्मणोः प्रमाणप्रमेयभावे तत्र वेदे तावत् साकल्येन साक्षात्सङ्केतितोऽर्थो यया वृत्त्या प्रतीयते सा वृत्तिर्मुख्या साऽपि रूढिर्योगश्चेति द्विधा तत्र रूढित्वं नाम प्रकृतिप्रत्ययार्थरहितत्वे सति अनादिपरम्परागतत्वं योगन्त्वग्रे वक्ष्यते लक्षणाहि सापेक्षत्वात् रूढिश्च त्रिधा स्वरूपरूढिर्जातिरूढिर्गुणरूढिश्चेति संज्ञाशब्दः संज्ञी तदर्थः तयोः सङ्केतन ईश्वरेच्छारूपेण रूढिवृत्तिः प्रवर्त्तते कुत्र स्वरूपेण निर्देशार्हे संस्थानेन कथमाह डित्थादिवस्तुनि डित्थइति पदसंज्ञा शाखापल्लवादिशून्यत्वं तदर्थः संज्ञी तयोस्सङ्केतः डित्थपदात् शाखादिशून्यवृक्ष एवार्थो बोद्धव्यः नान्य इति एवं गोपदं संज्ञा गोत्वजातिस्तदर्थः एवं शुक्लपदं संज्ञा श्वेतगुणस्तदर्थस्तत्र तत्र तेनैव सङ्केतेन प्रवर्त्तते अत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थकरणे डीङ विहायसा गतौ इत्यस्मादाकाशे गतिः प्रकृत्यर्थः तत्कर्त्ता च प्रत्ययार्थः प्रतीयते एवं गम धातुः प्रकृतिः डीप्रत्ययः कर्त्तरितदर्थेनागमनकर्त्ता अश्वादिरपि प्रतीयते एवं शुच धातुः प्रकृतिः कर्त्तरिलः प्रत्ययस्तदर्थेन शोककर्त्ता प्रतीयते सच सच प्रकृतेऽनुपपन्न इति रूढिरेव स्वीक्रियते तत्र तत्रेति रूढेः परिष्कारः लक्षणा च तेनैव संज्ञासंज्ञिरूपेण सङ्केतेन तत्र गङ्गेति पदं संज्ञा भगीरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहस्तदर्थ एव संज्ञी तयोस्सङ्केतः गङ्गापदाद्भगीरथखातावच्छिन्नजलप्रवाह एवार्थो बोद्धव्यो नान्य इति ईश्वरेच्छारूपस्तेनेत्यर्थः । अभिहितार्थस्य वाच्यार्थस्य प्रवाहस्य सम्बन्धिनि तीरे प्रवर्त्तते यथेति गङ्गाशब्दवाच्यप्रवाहाधिकरणकघोषान्वयानुपपत्त्या तीरे लक्षणा शैत्यपावनत्वादि प्रयोजनमिति प्रयोजनवती लक्षणा गौणीचेति अभिहितार्थे वाच्ये सिंहत्वावच्छिन्ने पिण्डे लक्षिता ये क्रौर्य्यमारकत्वादिगुणास्तैर्युक्ते अत एव तत्सदृशे देवदत्ते गौणी वृत्तिः प्रवर्त्तते इति पूर्वेणैवान्वयः । अत्रोत्तरपदानुपादाने जलगतसङ्ख्यासंयोगादिगुणानामन्नावपि सत्त्वात् अग्निरिदं जलमित्यपि प्रयुज्येत ततस्तदुपादानमिति सुधीभिर्विभाव्यं यथाऽऽहुरित्यत्र भट्टा इतिशेषः अभिधेयाऽविनाभूते वाच्यार्थप्रवाहादिसम्बन्धिनि तटादौ गङ्गादिशब्दस्य या प्रवृत्तिः यत् शक्यसम्बन्धरूपवृत्तेः सा लक्षणावृत्तिरिष्यते तथा सिंहादौ लक्ष्यमाणा दृश्यमाणाः ये क्रौर्यादयो गुणास्तैर्योगात्सादृश्यसम्बन्धात् तमपेक्ष्य तु वृत्तेश्शब्दव्यापारस्य गौणता इष्टा सा गौणीवृत्तिरित्यर्थः । एतत्त्रिविधेति एताः रूढिलक्षणा गौणीरूपाः यास्त्रिविधा वृत्तयस्ताभिः प्रतिपादितस्सम्पादितोर्थोऽभिधेया ययोस्तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन सम्बन्धेन योगवृत्तिः प्रवृत्तते उदाहरणानि वर्णयति यथेति पङ्कजमित्यत्र पङ्कोपपदजनधातुः प्रकृतिः तदर्थस्तु पङ्काज्जनिमात्रं प्रत्ययस्तु जनेर्डस्तदर्थस्तु जानिकर्त्ता एवं मण्डूकशैवालादावतिप्रसङ्गस्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रसिद्धिरूपरूढ्या प्रतिपादितपदार्थत्वात्पङ्कजपदं रूढियोगरूपम् एवम् उपगुशब्दः प्रकृतिस्तदर्थस्तु गोसामीप्यसम्बन्धी प्रत्ययस्तु अण् तदर्थस्त्वपत्यरूपस्तत्र समीपगोमात्रवाचिन उपपूर्वकगोपदस्य मुख्यार्थानुपपत्त्या तत्सम्बन्धिनि गोपे लक्षणा बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वेन लक्षणयैव प्रवृत्तेः एवञ्च लक्षणया प्रतिपादितपदार्थत्वात् औपगवपदं लक्षणायोगवृत्तिरूप्यम् एवं पचधातुः प्रकृतिस्तदर्थस्तु पाकरूपो णमुल् प्रत्ययः तदर्थः पाककर्त्ता एवञ्च पचतीति पाचक इति निरुक्तौ पचनकाल एव पाचकपदप्रवृत्तौ तदन्यदा तत्पदप्रयोगस्याव्याप्तिस्तदर्थं पाचकत्वगुणयोगात् पचनादन्यदापि पाचकपदप्रयोगोपपत्तिः किन्तु सिंहो देवदत्त इत्यत्र व्यक्तिभेदः अत्रतु पचनापचनकालात्मकावस्थाभेद इति गौण्या प्रतिपादितपदार्थत्वात्पाचकपदं गुणयौगिकम् अत्र कचित्प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वैति पाठस्त्वागन्तुकः असम्बद्धार्थत्वात् एवञ्च त्रिविधा रूढिस्त्रिविधा योगवृत्तिः एका लक्षणाऽन्या च गौणीत्येवमष्टविधा शब्दवृत्तिः स्वामिभिर्व्याख्याता तत्र साक्षात्कथं चरन्ति मुख्यया वृत्त्या ब्रह्म कर्मभूतं कर्त्तृभूताः श्रुतयः कथं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । तत्र चरणानर्हत्वे हेतुः अनिर्देश्य इति । स्वरूपेण गुणेन जात्या च निर्देष्टुमशक्य इति त्रिविधरूढेर्निराकरणं पदार्थत्वायोगात्पदवाच्यत्वाभावात् अपदार्थस्य पदवाच्यत्वरहितस्य ब्रह्मणः वाक्याभिधेयत्वाऽसम्भवाच्च श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मणो घटत इति राज्ञः प्रश्न इति स्वामिचरणानामभिप्रायः ॥ १ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥

अथ श्रीवेदस्तुतिव्याख्या श्रीधरपूज्यपादैर्या कृता सैव तदनुकूलाधिकपदकदम्बवसंवर्द्धिता व्यक्तार्था यथा स्यात्तथा स्वीयानां सुखबोधाय मयाऽत्र लिख्यते तथाऽत्र श्रीमच्छङ्करपूज्यपादकृतव्याख्यानुमतेन श्रुतीनां व्याख्या क्रियते इति ज्ञातव्यम् अत्रायं क्रमो ज्ञेयः प्रथमाऽभासस्ततः श्लोकस्तस्यान्वयोऽर्थश्च ततः पूर्णश्रुतिस्तदर्थश्च ततः सिद्धान्तइति स्वामिश्रीचरणौ पूर्वाख्यान्ते—

"एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥

इत्यत्र सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्ये कारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुद्दिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति—ब्रह्मन्निति । अप्रामाण्ये कारणरहितानामिति पुरुषवाक्यानामप्रामाण्यं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपदोषचतुष्टयैः पुरुषबुद्धेर्दूषितत्वात् पौरुषेयत्वाभावाद्वेदस्याप्रामाण्ये कारणाभाव इत्यर्थः । अत्रान्यदपि प्रश्नबीजं ज्ञातव्यं पूर्वाध्याये "सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयोह्यहम्"इति स्वस्य स्वयं भगवता सर्वदेवप्रमेयत्वमुक्तं विष्णुरातेनापि तस्मिन् श्रीकृष्णाख्ये भगवति परब्रह्मत्वं तत्र तत्रावधारितं तद्यथा गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गमिति परंब्रह्म नराकृतीति तद्भितं ब्रह्माद्वयं शिष्यत इति, तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्व नाट्यं ब्रह्माद्वयमिति यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मसनातनमित्यादिषु अतस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं सन्दिह्य पृच्छति ब्रह्मन्निति हे ब्रह्मन्! अनिर्देश्ये ऽनिर्वचनीये ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्ति ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । कथम्भूते ब्रह्मणि निर्गुणे गुणातीते गुणवृत्तयो गुणैर्वर्त्तमानाः श्रुतयः कथं चरन्ति पुनश्च सदसतः परे कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावात्कथं चरन्ति अत्र स्वामिचरणानां तत्रतावत् मुख्यालक्षणागुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः मुख्यापि रूढियोगभेदेन द्विधा रूढिः स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि संज्ञासंज्ञके सङ्केतेनैव प्रवर्त्तते यथा डित्थः गौः शुक्लः इति अस्यार्थः । संज्ञाशब्दः संज्ञी चार्थः सङ्केतः शक्तिः साच अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छातो भवति शक्तेस्तु शब्दशब्दार्थोभयनिवृत्तत्वात् संज्ञासंज्ञिसङ्केतत्वं ततश्च स्वरूपेण रूढस्योदाहरणं डित्थ इति छिन्नवृक्षस्य मूलभागो डित्थ इत्युच्यते डित्थशब्दः संज्ञा तद्वाच्यच्छिन्नवृक्षस्य मूलपिण्डः संज्ञी सङ्केतेनायमेव डित्थ इति रूढ्या प्रतीयते तथा डवित्थोऽपि ज्ञेयः । वल्मीककीटसमुद्भूतबृहन्मृत्पिण्डो डवित्थः । जातिरूढस्योदाहरणं गौरिति जातेर्लक्षणं नित्यमेकमेकसमवेतत्वं जातित्वं गोशब्दो हि गोजातिविशिष्टस्य गोपिण्डस्य वाचकः सास्नावत्वं गोत्वं "सास्ना तु गलकम्बल" इत्यमरः तथा महिषादिः गुणरूढस्योदाहरणं शुक्लइति शुक्लशब्दस्तु शुक्लगुणवाचकः तथा रक्तपीतादिः रूढिवृत्तिमुक्त्वा लक्षणावृत्तिमाह—लक्षणा च तेनैव सङ्केतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि यथा गङ्गायां घोष इति अस्यार्थः तेनैव संज्ञासंज्ञिसङ्केतेनाभिहितो यो गङ्गादिरूपोऽर्थस्तत्सम्बन्धिनि तीरादौ मुख्यार्थबाधे गौणार्थकल्पना लक्षणा अतो गङ्गायां घोषो वसतीत्युक्ते गङ्गाशब्देन लक्षणया तीरमुच्यते गङ्गातीरे घोषो ऽस्तीत्यर्थः । तथा वटेषु गावो दुह्यन्ते इत्यादिकं ज्ञेयं गुणवृत्तिमाह गौणी चाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशे यथा सिंहो देवदत्त इति अस्यार्थः । अभिहितोऽर्थः सिंहादिशब्दस्य सिंहादिरूपः पिण्डः तत्र लक्षिता ये विक्रमादिगुणास्तद्युते देवदत्ते तत्सदृशे अभिहितार्थसिंहसदृशे अयं देवदत्तः सिंहः गुणयोगादिति एवमयं देवोऽयं राक्षस इत्यादिकं ज्ञेयं लक्षणा गौणी इत्येतयोर्लक्षणं वृत्तिकारभट्टवाक्येनाह—यथाहुरिति—

" अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातु गौणता ॥" इति

अस्यार्थः अभिधेयं रूपम् अविनाभूतम् अभिधेयाविनाभूतं तेन प्रवृत्तिः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते अभिधेयेन मुख्यया वृत्त्या गङ्गादिशब्दवाच्येनार्थेन गङ्गादिस्वरूपेणाऽविनाभूतेन सार्द्धं शब्दसम्बन्धिनि तीरादौ गङ्गादिशब्दस्य या प्रवृत्तिर्व्यापारः सा लक्षणेत्यर्थः । यद्वा अभिधेयस्य वाच्यस्यार्थस्य योऽविनाभूतस्तीरादौ सम्बन्धस्तस्य प्रवृत्तिर्लक्षणेति ॥ पूर्वस्यार्थः । परार्द्धस्यायं लक्ष्यमाणे गुणे अभिधेये सिंहादिरूपे गुणाविक्रमप्रसह्यकारित्वादयो लक्ष्यमाणास्तैर्योगात्सम्बन्धात्सादृश्याद्देवदत्तादौ या शब्दप्रवृत्तिः सा गौणता इष्टा इति रूढिवृत्तिमुक्त्वा योगरूढिमाह—योगवृत्तिस्तु एतास्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यययोगेन यथा पङ्कजम् औपगवः पाचक इति अस्यार्थः रूढिर्लक्षणा गौणी चेति वृत्तित्रयम् एतास्त्रिविधवृत्तितया प्रतिपादितयोः पदपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययोगेन योगवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । उदाहरणं पङ्कजादियोगरूढरुदाहरणं पङ्कजमिति पङ्कशब्दोपपदजनधातुः प्रकृतिः प्रत्ययः जनेर्डः पङ्काज्जायतेति पङ्कजं योगरूढिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं पङ्कजमानयेत्युक्तौ बालादेरप्रतिपत्तेः किन्तु पद्म एव रूढित्वं तथा मण्डप इत्युक्ते बहिर्मन्दिरे रूढिः नतु " मण्डपोऽस्त्रीजनाश्रयः "इत्यमरः । औपगवः उप समीपे गावो यस्य सः उपगुः तस्यापत्यम् औपगवः उपगुशब्दस्तावल्लक्षणया प्रवृत्तः बहुव्रीहेस्तथैव प्रतीतेः उपगोः प्रकृतेः तद्धितप्रत्ययः अतो लक्षणया जातिरूढिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं पाचक इत्यत्र प्रकृतिः पचधातुः कृत्प्रत्ययोवत् पचतीतिपाचकः सच पचनादन्यत्रापि पाचक इत्युच्यते इति पाचकत्वगुणयोगात् गुणवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वम् आदिपदेनान्यदपि यथायथमूह्यम् अत्र अष्टधा शब्दप्रवृत्तिरुक्ता सा यथा मुख्या लक्षणा गौणी चेति त्रिधा मुख्या द्विविधा रूढियोगभेदेन लक्षणा गौणी एकविधैव मुख्या रूढेरुदाहरणं मुख्यस्वरूपेण डित्थः जात्या गोगुणेन शुक्ला इति लक्षणाया उदाहरणं गङ्गायां घोष इति गौण्या उदाहरणं सिंहो देवदत्त इति मुख्यायायोगवृत्तेः उदाहरणं योगेन पङ्कजं जात्या औपगवः गुणेन पाचक इत्यष्टधा शब्दप्रवृत्तिः एवं शब्दप्रवृत्तिमुक्त्वा ब्रह्मणि तदभावमाह—तत्रेति तत्रतावत् ब्रह्मणि रूढिवृत्तिर्न सम्भवतीत्याह—साक्षात्कथं चरन्तीति तत्र

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

हेतवः अनिर्देश्य इति अनिर्देश्यत्वेपि हेतु वदन् गुणवृत्तिं निराकरोति । निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वर्त्तमानापि निर्गुणे कथं चरन्तीत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतुं वदन् लक्षणां योगं च निराकरोति सदसतः परं इति कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्न सङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाऽभावात् न लक्षणायोगावृत्तीसम्भवत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगात् अपदार्थत्वस्य वाक्यार्थत्वायोगान्न श्रुतयो गोचरत्वं ब्रह्मणि इत्यभिप्रायः केनचिद्रीति लक्षणायाः शक्यसम्बन्धविषयत्वायोगवृत्तेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगयोविषत्वान्न ते वृत्ती असङ्गे ब्रह्मणि प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

भूभृतं श्रीहरेर्दासवर्य्यं गोवर्द्धनं भजे ।
श्रुतिस्तुतिवचोव्याख्यां विधित्सामि यदाश्रयी ॥
श्रीमद्भागवतं नौमि यस्यैकस्य प्रसादतः ।
अज्ञातानपि जानाति सर्वः सर्वागमानपि ॥
श्रीधरस्वामिपादांस्तान्प्रपद्ये दीनवत्सलान् ।
यत्प्रसादेन वर्त्मेदं पश्यन् वर्त्तेय वैष्णवम् ॥
वन्दे श्रीकृष्णचैतन्यमन्तर्यामिनमीश्वरम् ।
यत्प्रेरणा हि सर्वस्य कारणस्यापि कारणम् ॥

अत्र ब्रह्मभित्यादिद्वये टीकासङ्गतिरियं तत्र प्रथमे पद्ये पङ्कजमित्यत्र प्रकृतिः पङ्कशब्दोपपदजनधातुः प्रत्ययोभूते जनेर्डः कृत् रूढिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं शैवलादावप्रतीतेः किन्तु कमल एवेति औपगव इत्यत्र उपगुशब्दस्तावल्लक्षणया प्रवृत्तः बहुव्रीहेस्तथैव प्रवृत्तेः ततश्चोपगोः प्रकृतेः प्रत्ययस्तद्धितः अतो लक्षणावृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं च पाचक इत्यत्र प्रकृतिः पचधातुः प्रत्ययो णमुल् कृत् सच पचनादन्यदापि पाचक उच्यते इति पाचकत्वगुणयोगाद्गौणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वं किन्तु सिंहदेवदत्तयोर्व्यक्तिभेदेन भेदः अत्र त्ववस्थाभेदेनेति गम्यं निर्गुणे इति गुणातीते इत्यर्थः । ननु गुणरहिते गुणानामपि गुणरहितत्वादनिर्द्देश्यत्वं शङ्केतेति अथोत्तरत्र पूर्वोक्तमर्थं क्रमेणाह अयमभिप्राय इति तत्र पूर्वार्द्धस्य तमाह सगुणमेवेति श्रुतौ य इति य उक्तलक्षणोऽक्षराख्य इत्यर्थः । सर्वविदिति सर्वं विन्दत इति निरुक्तेः सर्वशक्तित्वं "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति इच्छाप्रधानमैश्वर्य्यमित्यर्थः । सर्वस्य वशी सर्वनियन्तेत्यर्थः । सर्वस्येशानः सर्वोपास्यः सर्वकर्मफलदाता चेत्यर्थः । यः पृथिव्यामित्यादिकं पृथिव्याद्यन्तर्यामिताप्रतिपादकं पूर्वत्र हेतुः प्रतीकदर्शनमेवेदं स ईक्षतेत्यत्राडागमाभावश्छान्दसः तदिति तच्छब्देन पूर्वोक्तमित्यर्थः सोऽकामयतेत्यादिकं सर्वकल्याणगुणनिलयत्वं दर्शयति सर्वाश्रयत्वेन कथनात् सत्यं ज्ञानमिति सच्चिदानन्दमित्यर्थः । सगुणमेवेत्यारभ्य ब्रह्मेत्याद्या इत्येतदन्तलक्षणपराणां श्रुतीनां तत्परत्वं दर्शितम् एतच्चानुवादमात्रं निर्गुणपरताबोधनार्थं निर्गुणपरत्वञ्च तथेत्यादिना उपसंहरिष्यतीत्यन्तेनानन्तरग्रन्थेन ज्ञेयं तदेतदकल्पनायेत्यस्याभिप्रायः तत्त्वमसीत्यादीत्यत्रादिपदादहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मैवास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिग्रहणम् एकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यमितिशब्दयोरेव सामानाधिकरण्यं नार्थयोरित्यर्थः । पृथगर्थत्वं परिहरति यथोक्तमिति तद्धित एवेत्यन्वयः तस्यैव तद्धितान्तस्यैवानुपयुक्ताभिधानशक्तितया प्रतीक्षमाणस्योपपदेतामिवारूपविषयदानमात्रं हि क्रियत इत्यर्थः । अजहत्स्वार्थया न जहत् न त्यजन् स्वार्थो नीलगुणादिरूपो यस्यां तया निरूढलक्षणया नितरां रूढा निरूढा साचासौ लक्षणा च तया अनादिपरम्परासिद्धया न साम्प्रतं रचितयेत्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवत्सामानाधिकरण्यमित्यनुषज्यते स्वरूपसत्त्वामात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणमिति स्वबुद्ध्येत्यस्य वार्त्तिकस्य पूर्वार्द्धे येन नीलादिना कर्त्रा स्वबुद्ध्या स्वाकारज्ञानेन करणभूतेन विशेष्यमुत्पलादिव्यज्यते अवभास्यते तद्विशेषणमित्यर्थः अस्थूलादिवाक्यादीनामित्यादिकमप्यकल्पनायेत्यस्यैवाभिप्रायः सामानाधिकरण्येन निषेधावशेषत्वेन चोपाधिपरित्यागात् उपासनादिति मात्रार्थश्चेत्यादित्रयस्याभिप्रायः आदिग्रहणात् सृष्ट्यादिक्रियार्थैति क्रिया यज्ञादिः अन्यार्थैति पाठे अपवादार्थैत्यर्थः ॥ अथ स्वव्याख्या सन्मार्गमादिश्येत्युक्तम् आदेशे च "तत्तुसमन्वयात्" (१।१।४) इतिन्यायेन वेदसमन्वयापेक्षा लभ्यते समन्वयपरा काष्ठा च—

"वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानितिशब्द्यते ॥

इत्युक्तलक्षणे परतत्त्व एव तच्च कैश्चिद्वस्तुनो निर्विशेषमेव मन्यमानैर्ब्रह्मेति शब्द्यते स्वाभाविकशक्त्यानन्तविशेषमेव मन्यमानैः श्रीभागवतैस्तु परमात्मेति भगवानिति च तत्रान्तर्यामित्वमात्रशक्त्या भगवानेव परमात्मेति शुद्धपरिपूर्णैश्वर्य्याद्यात्मिकया परमधामादौ स्वयं विलसन्त्या वशीकृतमायाशक्तिकया परमस्वरूपशक्त्या तु भगवानिति अद्वयत्वञ्च शक्तिमात्रं विना शक्तेरभावात् तां च विना तत्कार्य्याभावात् वस्त्वन्तरात्यन्ताभावाच्चेति एवमेव खलु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेहनानास्ति किञ्चनेत्यनयोर्निषेध्यांस्तदवधिभूतांश्चार्थान् स्वयमाह मन्त्रवर्णः "न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" इति तदेवं सति मध्यमं मतं नात्याक्षिप्य सर्वशक्तिविशिष्टपरब्रह्मणि श्रीभगवति देवस्य प्रवृत्तिं सम्मतां निर्विशेषब्रह्मण्यसङ्गतां मन्यमानः श्रीविष्णुरातत्वेन तद्गुणाद्यपलापनिन्दामसहिष्णुः श्रीमुनिन्द्राभ्युपगमेन स्वमतं पुपुक्षुः केवलतन्मात्रवेदार्थेन आक्षिपति ब्रह्मन्निति अथवा पूर्वोक्त सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहमित्येवाक्षेपबीजं मन्तव्यं यतस्तत्र व्याख्यातं वेदानां श्रीभगवत्येव तात्पर्य्यमङ्गीकृत्य पूर्वरीत्या परमतमाक्षिपति ब्रह्मन्निति तैर्व्याख्यातं तत्र गुणेन तावद्रूढिवृत्तिर्न सम्भवतीति निर्गुणे गुणवृत्तय इत्युक्तं गुणाः सत्त्वादयस्तत्कार्य्यभूताः शुक्लशीतादयश्च तदतीते इत्यर्थः । निर्गुणत्वादेव जातिनिर्देश्यत्व-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मपि निरस्तं गुणभेदत्वाज्जातेः तथा स्वरूपानिर्देश्यत्वञ्च निर्गुणत्वेनैव दृष्टश्रुतविलक्षणस्वरूपत्वात् अत आनन्दादिपदैश्च न तन्निर्दिश्येत प्रसिद्धचित्तवृत्तिविशेषादावेव तेषां सङ्केतितत्वादिति तेषां मतम् अतोऽर्थापत्तिसहितानि श्रुत्यन्तराणि च निर्गुणत्वादिभिर्निरस्तान्येवेति स्वरूपभूतगुणाश्च तेषां मते न सन्तीति निर्विशेषब्रह्मणि तेषां वेदसङ्गतिर्न सम्भवत्येव श्रीभागवतानान्तु श्रीभगवतो विलक्षणस्वरूपत्वेपि विलक्षणस्वरूपपरापौरुषेयतच्छब्दवाच्यतया मायिकगुणासम्बद्धत्वेपि मायातीतानन्तगुणतया सदसद्भ्यां परत्वेपि तेन तयोरनुस्यूततया सर्वा अपि श्रुतयः श्रीभगवति मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यतेऽह्यहमिति "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति च श्रीभगवत्सम्मत्या यथायथं सन्त्येव "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिकं त्वानन्त्यादिपरमेव केवलानासौ यत इत्यवधित्वनिर्देशो न घटते कर्मणा ज्ञानेन वा आप्तमेवावधिः क्रियते नत्वनाप्तमिति अन्यथा यच्छब्देनापि निर्देष्टुं न शक्यते अप्राप्येति तु प्रकर्षेणैवाप्तिं निषेधयति न त्वंशेनापि "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति' मन्त्रशेषे(ण) तु दर्शयिष्यत एव ज्ञानेन तत्प्राप्तिः एतेन यद्वाचानभ्युदितमित्यपि व्याख्यातम् अत्राप्यतिशब्दोस्तीति अभिशब्दप्रयोगात् अवचनेनैव प्रोवाचेत्यपि यतो वाच इत्यभिप्रायमेव अनन्ततया वक्तुमशक्यत्वमेव तस्याः प्रवचनमिति ततश्च "शास्त्रयोनित्वात्" इति "श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात्" इति "तर्काप्रतिष्ठानात्" इत्यादिन्यायेभ्यः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति । नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येन सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादि श्रुतेश्च शास्त्रैकप्रमाणत्वादस्त्येव सर्ववेदसङ्गतिर्नेच प्रमाणान्तरप्रयुक्तदोषगन्धोपीति विवेचनीयं तस्मात्तैः सम्मते निर्विशेषे ब्रह्मणि कथं चरन्ति नैवं चरन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये निर्गुणे त्रिगुणप्रत्यनीके तद्गुणप्रवृत्तिनिमित्ताश्च श्रुतयः कथं प्रवर्त्तन्ते नहि प्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणेनशब्दः प्रतिपादयितुमलमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयोऽस्म्यहम्" इति वेदानां ब्रह्मप्रमापकत्वं भगवदुक्त्यैवावगतं तत्पूर्वाध्यायेपि "विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि" इति बलिवचनेनाप्यवगतं तत्पूर्वाध्यायेपि "ब्रह्म ते हृदयं शुक्लम्" इत्यादिना शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः इत्यन्तेन मुनिवचसाप्यवगतम् श्रूयते चैवं "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति इति । स्मर्यतेच "वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः" इति ब्रह्मणश्चिदचिद्वैलक्षण्यं च बहुशः प्रतिपादितं तत्र चिदचिद्विलक्षणब्रह्मस्वरूपस्वभावपराणां "सत्यं ज्ञानमनन्तम्, यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिश्रुतिवचसां तत्प्रमापकत्वेपि "अयमात्मा ब्रह्म' तत्त्वमसि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिना परमात्मशब्दसमानाधिकरणतया श्रुतानां चिदचिद्वाचिनां शब्दानां कथं परमात्मप्रमापकत्वम् ? इति पृच्छति राजा–ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! गुणवृत्तय इत्यत्र गुणशब्दो विशेषणपरः गुणेन जातिगुणक्रियान्यतमेन द्वारभूतेन वृत्तिर्बोधनं यासां ताः जात्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तद्विशिष्टाभिधायिन्यः श्रुतयः चिदचित्पराः कथं ब्रह्मणि साक्षाच्चरन्ति प्रवर्त्तन्ते न हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणेन शब्दः प्रतिपादयितुमलमिति प्रश्नार्थः न च लक्षणया चरन्तीति वक्तुं युक्तम् उदाहृतश्रुतिस्मृत्यादिभ्योभिधावृत्तेरेवावगमात् न च कतिपयश्रुतीनां तत्र मुख्यवृत्तिः चिदचिदादिपराणां तु लक्षणावृत्तिरिति युक्तं "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहम्" इतिशब्दस्वारस्यात्सर्वासामपि तस्मिन्नभिधावृत्तेरेवावगमात् एव साक्षादित्युक्तं तावज्जातिशब्दानां वृत्त्यसम्भवं व्यञ्जयन् विशिनष्टि अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये तत्र हेतुः सदसतः परे सच्चासच्च तयोः समाहारस्तस्मात्परे चिदचिद्भ्यां परे विलक्षणे अन्यस्मिन्निति यावत् न हि चिदचिद्गतजातिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां चिदचिद्भ्यामन्यस्मिन्मुख्यवृत्तिः सम्भवतीति भावः । अथ गुणशब्दानां वृत्त्यसम्भवं द्योतयितुं विशिनष्टि निर्गुण इति । निर्गतत्रैगुण्ये त्रैगुण्यप्रत्यनीके यद्वा गुणशब्दानां ये ये प्रवृत्तिनिमित्तभूताः गुणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः निर्गते निर्गुणे इति निष्क्रियत्वाद्युपलक्षणम् ॥ १ ॥

श्री श्रीनिवाससूरिकृत तत्त्वदीपिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीश्रीनिवासदासाख्यो नत्वा श्रीयतिशेखरम् ।
रामानुजं करोत्याढ्यां व्याख्यां वेदस्तुतेर्गुणैः ॥
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैः श्रीसुदर्शनसूरिभिः ।
शुकपक्षानुसारेण कृतं व्याख्यानमुत्तमम् ॥
तद्वाक्यान्येव सङ्गृह्य मया तत्करुणेक्षणात् ।
अन्यान्यपि प्रमाणानि क्रियते तत्सविस्तरम् ॥

तत्र—

"एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्" ॥

इत्युक्तं शुकर्षिः एवमिति कथम् इत्थं "चराचरमिदं विश्वं भावा येचास्य हेतवः । मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया । तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयार्चय । एवञ्चेदर्चितोस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः" । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सन्मार्गं सतां भागवतानां श्रुतिस्मृत्याद्युक्तभगवदाराधनरूपमुपदिश्य भगवान् द्वारवतीमगादित्युक्तमिति तत्र एतस्मादपि पूर्वं "भवान् हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृक् प्रभो इति मैथिलेनोक्तं ।

नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥

इति च श्रुतदेवेनोक्तं श्रुत्वा विष्णुरातः इत्थम्भूते सत्ता-

श्रीश्रीनिवासशठारिकृतत्वदीपिका ।

मात्रे ब्रह्मणि श्रुतीनां प्रवृत्तिमघटमानां मन्वानः पृच्छति ब्रह्म-न्निति । भो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणि निष्णात ! कथं तादृशे ब्रह्मणि श्रुतयः साक्षाच्चरन्ति कथम्भूताः श्रुतयः गुणवृत्तयः गुणेषु सत्वादिषु तत्प्रचुरेषु पुरुषेषु वृत्तिर्यासां तादृश्यः तथा चोक्तं श्रीगीतोपनिषदि "त्रैगुण्यविषया वेदा" इति कथम्भूते ब्रह्मणि अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयतया निर्देष्टुमशक्ये चिदचिद्विलक्षणत्वात् तथा हि अचिद्वस्तुनः स्वप्रकाश-ज्ञानैकाकारतया तदात्मभूतश्चेतनो विलक्षणः परं प्रधानममृ-ताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यादिश्रुतेः तस्मादपि परमात्मा चिदचिद्व्यापकतया नियन्तृतया शेषितया सर्वाधारतया अचिन्त्यशक्तितया ज्ञानानन्दैकरूपतया चात्यन्तविलक्षणः "क्षरात्मानावीशते देव एकः अणोरणीयान्" इत्यादि श्रुतेः पुनः कीदृशे निर्गुणे निर्गताः त्रिगुणाः हेयप्रत्यनीके इत्यर्थः तदुक्तं "सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति अत एवानन्ताप्राकृतगुणाकरे तदप्युक्तं—

"नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ।
वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥"

इत्यादि पुनः कीदृशे सदसतः परं चिदचिद्विलक्षणे तयो-र्नियन्तरीत्यर्थः "तदनुप्रविश्य । सच्चत्यच्चाभवत् । एष सर्वभूता-न्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिश्रुतेः ननु "सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि-श्रुतिभिः सजातीयादिभेदराहित्येन हेयाहेयसमस्तगुणदरिद्रे ब्रह्मणि कथं सगुणत्वप्रतिपादनं तथासति ब्रह्मणः श्रुतिगोचरत्वेन कथं चरन्तीति प्रश्नानर्थक्यमेवेति चेन्न सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-वस्तु प्रतिपादनपरत्वात्तादृश्याः श्रुतेः अन्यथा तादृश-ब्रह्मणः सकाशाज्जगदुत्पत्त्यसम्भवात् ननु सर्वज्ञत्वादय ईश्वर-गुणा ननु निर्विशेषे ब्रह्मणि तेषां सम्भवः तस्यापि मायोपाधिकत्वमेव, सर्वज्ञत्वादिकं ननु स्वाभाविकम् "अस्मा-न्मायी सृजते विश्वमेतत्" इत्यादिश्रुतेरिति चेदीदृशं वाक्यम् आस्तिको भूत्वा कथं ब्रूषे भोः "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभि-स्तस्य समाभ्यधिकदरिद्रत्वेन प्रतिपादनादीश्वरातिरिक्तं गुण-दरिद्रं ब्रह्म त्वया कुतोऽवगतम् अस्मान्मायीत्यत्र मायाशब्दो विचित्रकार्यकरत्वज्ञापकः आसुरमायासु तथा दर्शनात् "गौ-रनाद्यन्तवती नित्या सततविक्रिया" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्या नित्यत्वावगमात् ननु "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिभि-स्तस्य ब्रह्मणः श्रुत्यगोचरत्वं श्रूयते इति चेत्सत्यं तत्तु ब्रह्मणो महिम्न इयत्ता श्रुत्यगोचरा इत्यभिप्रायोऽस्याः श्रुतेः "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इत्युत्तरार्द्धेन तस्य ज्ञानविषयत्वाव-गमात् तथाचानन्तमहिमत्वमुक्तं भारते—

"वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या—
वक्तुं समेतैरपि सर्वदेवैः ॥
महात्मनः शङ्खचक्रासिपाणे—
र्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥"

इति अन्यथा स्वरूपेण प्रत्यगोचरत्वे प्रमाणाविषयत्वेन तादृ-शस्य ब्रह्मणस्तुच्छत्वमेव स्यात् अतो हेयप्रत्यनीके अपरि-च्छिन्नमहिम्नि ब्रह्मणि तत्तद्गुणप्रवृत्तिनिमित्तानां श्रुतयः कथं प्रवर्त्तन्ते न हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रहाणेन शब्दः प्रतिपादयितुं समर्थ प्रश्नार्थ इत्यर्थः ॥ १ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या व्याख्या ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीकृष्णं शिरसा नत्वा ऋव्याख्यां वेदस्तुतेरिमाम् ।
योगिरामानुजार्योऽयं तनोति महतां मुदे ॥

श्रीवृन्दावनवासिनाङ्घ्रिसुरजः कुञ्जालिसंसेविना-
ऽस्याः केनिसमाह्वयेन रचिता रामानुजार्येण सा ॥
सद्गूढार्थविबोधिनी सुललिता वेदस्तुतेर्भाविका—
श्रीकृष्णस्य समर्पिताऽङ्घ्रिकमले व्याख्योत्तमा राजते ॥

अथात्र "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिवचनैः ब्रह्मणः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "निर्गुणं निर्मलं शान्तं । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्" इत्यादीनां स्वरूपमात्रप्रतिपादकानां तथा निर्गुणत्वबोधकानाञ्च श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकत्वसम्भवेपि "सोऽकामयत । बहुस्यां प्र-जायेय" "तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत्" । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्या-दीनां सगुणत्वप्रतिपादकानां श्रुतीनां निर्गुणस्य ब्रह्मणः कथं प्रतिपादकत्वमिति "केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतीनामापातज्ञानेन ब्रह्मगुणसामान्यरहितमिति मन्वानः राजा पृच्छति ब्रह्मन्निति । गुणवृत्तयः गुणशब्दोऽत्र जातिगुणक्रियाविशेषणमात्रपरः गुणेषु वृत्तिर्यासां ताः गुणवृत्तयः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणागौण्यन्यतम-रूपा तथाच गुणप्रतिपादकाः गुणविशिष्टवस्तुप्रतिपादकाः इतिभावः केवलगुणप्रतिपादने तात्पर्य्याभावात्, सोऽकामयत इत्याद्याः श्रुतयः सदसतः परे चेतनाचेतनाद्विलक्षणे इदञ्च हेतुगर्भविशेषणम् अत एव निर्गुणे जातिगुणक्रियादिविशेषण-रहिते अत एवानिर्देश्ये अनिर्वचनीये ब्रह्मणि साक्षात् मुख्यवृत्त्या कथं चरन्ति प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । अस्य प्रत्युत्तरन्तु, इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया यथा ब्रह्मण्य-निर्देश्ये निर्गुणेपि मनश्चरेत्" इतिश्लोकपर्यन्तेन ग्रन्थेन समर्थि-तम् तस्य, श्लोकस्यायमर्थः इति पूर्वोक्तप्रकारेण जयजयेति श्लोकमारभ्य इत्येतद्वर्णितं राजन्नित्यन्तेन निर्गुणेपि अनिर्देश्ये ब्रह्मणि यथा मनः अत्र मनश्शब्देन मनःपूर्विका वाग् लक्ष्यते "मनःपूर्वो वागुत्तरः" इतिश्रुतेः यथा येन प्रकारेण निर्गुणे अनिर्देश्ये ब्रह्मणि वेदवाक् चरेत् प्रतिपादयेत् अस्यायम्भावः जयजयेत्यारभ्य इत्येतद्वर्णितमित्यन्तं ब्रह्मणः सगुणत्वस्यैव प्रतिपादनात् तादृशसगुणत्वप्रतिपादनस्य कथं चरन्ति श्रुतयः ? इति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरत्वेन प्रतिपादनात् प्रश्नस्य प्रतिवचनं सुसङ्गतं प्रत्युत्तरप्रदानपक्षे अनिर्देश्यपदस्य साकल्येन निरूप-यितुमशक्य, इत्यर्थः । "यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इति वचनात् निर्गुणशब्दस्तु कस्माच्चित्प्राकृतगुणराहित्यपरः ननु स्वाभाविक

श्रीवीरराघवाचार्यकृतसरलव्याख्या।

कल्याणगुणराहित्यपरः स्वाभाविककल्याणगुणानां जयजये-त्यारभ्य प्रतिपादनात् तथा च ब्रह्मणः स्वाभाविकादिव्यगुणवत्वात् गुणप्रतिपादकानां श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादने विरोधो नास्तीति भावः एतादृशतात्पर्यज्ञापनायैव द्वितीयश्लोके "बुद्धीन्द्रियमनः-प्राणान् लोकानामसृजत्प्रभुः" इत्युक्तम् अत्रापि लोकानामसृज-दित्युक्ते सृष्टिकर्तृत्वतदुपयुक्तज्ञानशक्त्यादिगुणानामर्थसिद्धत्वेन ब्रह्म सगुणमेवातः गुणवृत्तीनां श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादने विरोधो नास्तीति लोकानामसृजत्प्रभुरितिवाक्यस्य तात्पर्यमिति रमणीयम् ननु निर्गुणशब्दस्य कर्मपरतन्त्रप्राकृतगुणराहित्यपरत्वे किम्मान-मिति चेदुच्यते निर्गुणत्वप्रतिपादकेष्वेव वाक्येषु सगुणत्व-स्यापि प्रतिपादनात् तथा च श्रुतिः "साक्षी चेता केवलो निर्गुण-श्च" इति अत्र श्रुतौ साक्षित्वादिगुणानां निर्गुणत्वस्यापि प्रतिपाद-नात् तथा "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च" इत्यादिश्रुतिभिश्च भगवतः अप्राकृतदिव्यगुण-गणस्य प्रतिपादनात् निर्गुणशब्दः उत्सर्गापवादन्यायेन प्राकृ-तोपाधिकगुणनिषेधपरः इति निश्चीयते (श्रीधरीव्याख्यायामपि एव-मेव प्रतिपादितम् अयमभिप्रायः इत्यारभ्य सगुणमेव गुणै-रनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिम् सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वो-पास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदा-नन्दं भगवन्तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति यथा "यस्सर्वज्ञस्सर्व-वित् 'यस्यज्ञानमयन्तपः' सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरः' 'सोऽकामयत बहुस्याम्' स ऐक्षत तत्तेजो सृजत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः इत्यन्तेन अतः सगुणनिर्गुणशब्दयोः स्वाभाविककल्याणगुणगणवत्त्व-कर्माधीनप्राकृतगुणराहित्यपरत्वे न कोपि विरोधः सर्वं स्व-दर्शिसम्मतञ्च हे ब्रह्मन् गुणवृत्तयः श्रुतयः सदसतः परे निर्गुणे अनिर्देश्ये ब्रह्मणि साक्षात् कथं चरन्तीत्यन्वयः) ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

यदनन्तनिगमनिकरनिरूपितगुणगणाकरं ब्रह्म तदेव कृष्ण-नाम्नाऽवतीर्णं तास्यादित्यतो मुमुक्षुभिरत्र भक्तिः इतरत्र विरक्ति-मूला कर्तव्येति विधीयते ऽस्मिन्नध्याये तत्र नारदनारा-यणसंवादलक्षणमितिहासमुत्थापयितुं शुकं परीक्षित्पृच्छति ब्रह्मन्नित्यादिना । हे ब्रह्मन् ! पूर्णकाम "सर्वे वेदा यत्पदमाम-नन्ति" इति श्रूयते तत्र श्रुतयः साक्षादामनन्त्युत लक्षणया वा ? तत्र न प्रथम इत्याह—कथमिति । साक्षात् चरन्ति वर्तन्ते वाचकत्वेनेति शेषः । तस्य काऽनुपपत्तिरत्राह अनिर्देश्य इति "यत्तदद्रेश्यम्" इति श्रुतेः । न द्वितीय इत्याह निर्गुण इति । "केवलो निर्गुणश्च" इतिश्रुतेः । गुणैः प्रवर्तमानस्य कथं निर्गुणत्वमुपपद्यत इत्यत्राह सदसत इति निर्गुणे गुणसमर्प-कत्वेन श्रुतीनां सञ्चरणं कथमिति दार्ढ्यमापादयितुं शक्यन्ते यादृग्वस्तु तादृशावेदकत्वे न कोपि विरोध इति तत्राह गुणवृत्तय इति। गुणार्पकत्वेन गुणवृत्तियासां तास्तथा "तुवि-ग्रीवोवपोदरः सुबाहुरन्धसोमदे गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे" इत्यादिश्रुतेः । अत एव नः संशयं छिन्धीतिवाक्यशेषः ॥१॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इत्यादिकमिति तव सूरय इत्यन्तं अत्र निर्गुण इति शुक्लशीतादितत्कारणसत्त्वादिगुणातीतं निर्गुण-त्वादेव निर्जातित्वं प्राप्तं गुणभेदत्वाज्जातिस्तथा स्वरूपानिर्देश्यत्व-ञ्च । तथाच प्रयोगः । ब्रह्मस्वरूपं निर्देश्यं निर्गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादीति अत्र च त इति नारायण-स्वरूपं भगवान् अन्विते उपक्रमोपसंहारादिषु प्रतिपाद्यते नानु-गतौ यत्र अथैषां पद्यानां शृङ्खला केषाञ्चिद्व्याख्या च क्रियते ॥ १—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अथ श्रुतिस्तवस्याकाङ्क्षप्रसङ्गे सङ्गतिरुच्यते तत्र पूर्वो-क्तानां गोपाङ्गनानां प्रविश्य नित्यसिद्धाया ऊढानूढारूपा-स्तास्तु अप्रकट एव वृन्दावने ऽप्रकटमेव विलसता श्री-कृष्णेन सह स्थिताः अप्रकटा एव सत्यः मुनिरूपास्तु कुरु-क्षेत्रयात्रायां कृष्णेन सह संयुज्य तमवापुः ध्वस्तजीव-कोशास्तमध्यगान्नित्युक्तेः । श्रुतिरूपास्तु श्रुतिरूपमेवाश्रित्य निगूढ-मेव द्वारकाधिनाथमेवाश्रितवत्यः सममेतं स्तुवन्ति चेति तत्स्तवे निरूपयितव्ये सति तत्र पूर्वाध्यायान्ते "न ब्राह्म-णान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम्" इत्यादिभिर्भक्तयोः श्रुतदेव-बहुलाश्वयोरुपदेशं कृत्वा भगवान् द्वारकां ययौ तत्र भगव-दुपदेशे तात्पर्यं चतुर्भुजमिति चतुर्भुजमेव न दयितम् एच्छि-कत्वात् द्विभुजत्वं नराकृतिसर्वेभ्यो मम दयितमित्यर्थः तत्र हेतुमाह "सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम्" अहं द्विभुजः सर्वदेवमयत्वात् द्विभुजं दयितमित्यर्थः । अज्ञास्त्वेतन्न जानन्तीत्याह दुष्प्रज्ञा इत्यादि मां गुरुम् उपदेष्टारं विप्रं विशेषणं प्रतिपूर-यतीति विप्रं परिपूरकं पोषकमित्यर्थः । आत्मानं सर्वात्मानम् अर्चादौ प्रतिमादौ अविदित्वैव असूयवः सन्तः अव-जानन्ति आदिशब्दात् वैष्णवेषु च कुतः इज्यदृष्टयः इज्यं यज्ञियं कर्म तत्रैव दृष्टिर्येषाम् अत एव दुष्प्रज्ञाः विप्रस्य दयितत्वे हेतुमाह चराचरमित्यादि न केवलं चराचरं येचास्य हेतवो भावास्तेच मद्रूपाणीति विप्रश्चेतस्याधत्ते अत एवं-विध एव ब्राह्मणः एवंविध एव ब्रह्मर्षिः तस्माद्ब्रह्मऋषीन् एतान् अर्चय एवञ्चेत् तदा अर्चितोऽस्मि अद्धा साक्षा-देव मद्भावभावितानामर्चनमेव मेऽर्चनं नान्यथा एवं स्व-भक्तयोः श्रुतदेवबहुलाश्वयोः सन्मार्गं वेदमार्गम् आदिश्य भग-वान् द्वारकां ययौ इत्यादिषु वेदप्रतिपाद्यं भगवद्भागवता-राधनमेव आराधनं हि सविशेषस्य ब्रह्मण एव ननु निर्वि-शेषस्य श्रुतयश्च सविशेषब्रह्मप्रतिपादिका "आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्" इति ब्रह्मणः सम्बन्धित्वात् षष्ठीरूपमिति स्वस्वामिभाव-सम्बन्धः अहं बहुस्यां सोऽकामयत इत्यादिषु इच्छावत्वात् सविशेषत्वमेव नेन श्रुतीनां शब्दात्मकत्वात् शब्दानाञ्च मुख्यलक्षणागुणभेदेन त्रैवृत्तिकत्वं मुख्या वृत्तिश्च रूढियोग-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भेदेन द्विधा रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन चेति त्रिधा डित्थः गौः शुक्ल इति योगस्तु मुख्यलक्षणा गौणीष्वेव क्वचित्पदार्थयोगेन क्वचित् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगेन योगः यथा पङ्कजमिति पदस्य तदर्थस्य च कमलस्याश्रयस्य योगेन मुख्ये पङ्कजनिडप्रत्यययोगासिद्धिः जेपगमन इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थसिद्धिः गङ्गायां घोष इति गमेर्डः वर्णादिकइति गङ्गा घुष्यत इति घोषः आभीरपल्ली उभयोरेव प्रकृतिप्रत्ययासिद्धयोः योगाभावात् लक्षणागौणीसादृश्यात् सम्बन्धात्ततश्चेति द्विधा सादृश्ये गौर्वाहीकः सम्बन्धान्तरत आयुर्घृतम् अत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगः गच्छतीति गौः वाहयतीति वाहीकः अयत इति आयुः घृततीति घृतं लक्षणा गौण्यो चानेनैव व्याख्याते एवम्विधशक्तिमच्छन्दकदम्बात्मिकानां श्रुतीनां निर्विशेषे ब्रह्मणि कथं चरणम् अतः सविशेषब्रह्मैव श्रुतिप्रतिपाद्यमिति तदनुकूल्यहेतोः सरस्वतीप्रेरितस्यैव परीक्षितो मनसि विचार आसीत् अहो भगवान् श्रीकृष्ण एव ब्रह्म निर्गुणत्वं चास्य प्राकृतगुणरहितत्वादिपरं नहि सर्वज्ञत्वादिगुणराहित्यपरं तथात्वेति अनीश्वरत्वापत्तेः वस्तुतस्तु "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितास्य सर्वज्ञत्वादिगुणवत्ता तेन ब्रह्मशब्दोऽत्र मुख्ययैव बृंहणत्वात् बृहत्वाच्चेति सविशेषं ब्रह्मैव कृष्णः अतः सविशेषत्वेन श्रुतिस्तूयमानतापि सिद्ध्येत् निर्विशेषं ब्रह्म लाक्षणिकेन ब्रह्मशब्देन केवलं चिन्मात्रमेव प्रतिपाद्यं तदा श्रुतेरप्यविषयः स्यादिति तत्कथं निर्विशेषं ब्रह्मेति परमतमपाकर्त्तुं पृच्छति—ब्रह्मन्नित्यादि । ब्रह्मन् भोः ब्रह्मरात ! कथम अनिर्द्दिश्ये निर्विशेषे निर्गुणे ब्रह्मणि श्रुतयश्चरन्ति कथमिति सम्भावनापरं न तु प्रश्न परं कथं चरन्ति न चरन्तीत्यर्थः । तर्हि निर्द्देश्ये सर्वज्ञत्वादिना सविशेषे निर्गुणेप्राकृतादिगुणरहिते साक्षाच्छ्रीविग्रहे परात्परे कृष्ण एव चरन्ति यतस्ता गुणवृत्तयः गुणेषु सर्वज्ञत्वादिष्वप्राकृतेषु भगवत्त्वादिलक्षणेषु वृत्तिरभिधालक्षणातात्पर्य्यरूपावृत्तिर्यासां ताः तथाभूतानां निर्विशेषे चरितुमसामर्थ्यात् सविशेषे साक्षाद्ब्रह्मणि चरितुं तात्पर्य्यादिना कदाचिच्चरितुं समर्था भवन्ति तच्च साक्षाद्ब्रह्म श्रीकृष्ण एवासौ सदसत्परः कार्यकारणयोः परः क्षराक्षरयोः परः उक्तं च स्वयमेव—

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥इति

तेन निर्विशेषे ब्रह्मणि श्रुतयश्चरितुं न सम्भवतीति मे मतं भवद्भिर्वा किमुच्यते इतिवाक्यार्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

शब्दार्थयोरुत्तमयोः सम्बन्धो यादृशो मतः ।
तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगीतं चकार ह ॥
प्रमाणं ब्राह्मणः प्रोक्तः प्रमेयमपि वै बृहत् ।
स एव भगवान् कृष्णस्ततो भजनमीरितम् ॥
तत्रोपपत्तिः प्रष्टव्या वाच्यवाचकनिर्णये ।
अतो राजा श्रुतीनां वै निर्णयार्थमपृच्छत ॥
सगुणं चेद्वेदवाच्यं ब्राह्मणास्तत्र च स्थिताः ।
ततोऽत्र भगवानेव पूज्यो नान्यः कथञ्चन ॥
मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा ।
अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्मश्रुतिस्तथा ॥
त्रयमेकं स्वशक्तिं हि त्रेधा स्वासिन्निधाय हि ।
फलप्रमेयमाणत्वं सच्चिदानन्दतां गतम् ॥
तथापि साङ्ख्यसिद्धान्ते तथा तदुपजीवके ।
वैष्णवेऽन्यत्र वा वाक्यं श्रुतिसङ्ग्रहणं तथा ॥
अष्टत्रिंशे श्रुतीनां हि यथावाक्यं बृहद्भवेत् ।
तदर्थं पूर्वपक्षादिसिद्धान्तफलमीर्यते ॥

राजा भगवद्गुणविरोधे परिहृते प्रमाणविरोधमाशङ्कते—ब्रह्मन्निति । ब्रह्मणि साक्षात्कथं श्रुतयश्चरन्तीति प्रश्नः अत्र श्रुतीनामेकवाक्यतामङ्गीकृत्य पृच्छति अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति । तत्र किं बृहद्वेदानां तात्पर्यार्थः आहोस्विद्वाक्यार्थ इति अखण्ड एव वाक्यार्थ इति मतमज्ञात्वा पृच्छति पदार्थाः कारणतामापन्नाः स्वसंसर्गं वाक्यार्थं बोधयन्तीति मन्यते "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इतिच श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्ववेदानामेकार्थत्वप्रतिपादकत्वं च श्रूयते श्रुतयश्च भगवतः क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिञ्च प्रतिपादयन्ति नानाविधां शक्तिञ्च गुणमयीं मन्यते अतः सगुणाः श्रुतयः पदानां सङ्केतः लौकिक एवेति अलौकिके सङ्केताभावात् तैर्भगवत्सम्बन्धिनः पदार्थाः अलौकिकाः कथं स्मारयितव्याः लौकिकत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तिः तत्सम्बन्धात् अतः पूर्वपक्षे साधनपरत्वमेव वेदानाम् अतः स्वप्रकाशमेव ब्रह्मस्वानुभववेद्यं प्रसन्नं सत्कृतार्थतां करिष्यतीति प्रमेयबलेनैव कार्यसिद्धिः न प्रमाणबलेनेति पूर्वः पक्षः ब्रह्मण अलौकिकत्वार्थे हेतुमाह—अनिर्देश्यइति । निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम् अयं घटोऽयं पट इतिवत् बृहत्वबृंहणत्वयोगोऽपि विचारे क्रियमाणे लौकिकधर्मातिरिक्तत्वेन ब्रह्मणि फलिष्यतीति न ब्रह्मपदानुपपत्तिः—

"अवाच्यः सर्वशब्दानां मुख्या वाच्यो निगद्यते ।
ततः समानधर्मेण व्यवहारो निरूप्यते" ॥ इति

किञ्च निर्गुणे निर्द्धर्मके श्रुतयश्च पदशो गुणवृत्तयः धर्मप्रतिपादकत्वात् अन्यथा संसर्गप्रत्यायकत्वं न स्यात् सर्वत्रैकार्थत्वप्रत्यायकत्वात् ब्रह्मणश्च धर्माङ्गीकारे अद्वैतहानिः अतः साक्षान्निर्द्धर्मके ब्रह्मणि कथं श्रुतयश्चरन्ति ननु कार्यकारणभाव स एवापन्न इति तत्प्रतिपादनद्वारा तत्र पर्यवसितास्तद्द्वारा धार्मिणि पर्यवस्यन्तीति लक्षणया गौण्या तात्पर्यवृत्त्या वा ब्रह्मपरत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सदसतः पर इति । कार्यकारणवार्त्तानभिज्ञे किं तस्य स्वानन्दपूर्णस्य कार्येण कारणेन वा प्रयोजनम् अतः सम्बन्धाभावात् गुणाभावादज्ञानादेव तात्पर्याभावाच्च न केनापि प्रकारेण श्रुतिप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

सप्ताशीतितमे कृष्णस्वरूपं सर्वतोऽधिकम् ।
वेदैर्निरूपितं ज्ञातं नारदेन गुरोर्मुखात् ॥
मम रत्नवणिग्भावं रत्नान्यपरिचिन्वतः ।
हसन्तु सन्तो जिह्रेमि न स्वस्वान्तविनोदकृत् ॥
न मेऽस्ति वैदुष्यमपि नापि भक्तिर्विरक्तिरक्तिर्न तथापि लौल्यात् ।
सुदुर्गमाद्येव भवामि वेदस्तुत्यर्थचिन्तामणिराशिगृध्नुः ॥
कां नीत्ववन्तामविवेकवायुः प्रवर्तते मा तदिशं बलात् ।
लिखाम्यतः स्वामिसनातनश्रीकृष्णाङ्घ्रिभाङ्मद्भक्तानुकूलम् ॥
प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।
लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

पूर्वाध्यायान्ते सन्मार्गमादिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र सतां भक्तानां मार्गो हि भक्तियोगो भगवद्विषयकोऽवगम्यत एव एवं सतां ज्ञानिनां ज्ञानयोगोऽपि ब्रह्मविषयक एव ज्ञातव्यः किन्तु ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिपादितत्वमेतावन्न बुध्यत इत्यतः पृच्छति ब्रह्मन्निति । ब्रह्मणि श्रुतयः कथं साक्षात् अव्यवधानेन अभिधया वृत्त्या चरन्ति यतः अनिर्देश्ये अनिर्देष्टुमशक्ये जातिद्रव्यगुणक्रियासु मध्ये ब्रह्म किमपि न भवतीति तस्यानिर्देश्यत्वं तथाहि निर्गुणे गुणेभ्यः परस्मिन् सदसतः परे सत् पृथिव्यादि द्रव्यम् असत् अनिष्पन्नस्वभावं वस्तु क्रिया ताभ्यां परस्मिन् तथा तत्तदाश्रितत्वाज्जातेरपि परस्मिन् यद्वा सद्द्रव्यम् असत् अद्रव्यं जातिः क्रिया च ततः परस्मिन् गुणवृत्तयः गुणैः प्रवृत्तिनिमित्तै र्जात्यादिभिर्वर्तमानाः श्रुतयो निर्जात्यादिके ब्रह्मणि कथं चरन्ति ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमन्निम्बार्काय नमः ।

अथ सप्ताशीतितमे वेदैर्भगवत्स्तुतिः कृतेति वर्ण्यते । अत्र मायावादध्वान्तभास्करैः श्रीकश्मीरिकेशवभट्टैः कृता व्याख्या कात्स्न्येनोपन्यस्यते—

सनन्दनप्रदत्तं भक्तितन्त्रैकचेतसा ।
अपाम्य क्रियते व्याख्या ब्राह्म्योपनिषदी मया ॥

अत्र श्रीदशमस्कन्धे दुष्टभूभृतां निरोधलक्षणं ह्यरिं कृत्य तदाश्रयं लक्ष्यभूतमाश्रयं श्रीकृष्णं श्रीशुकेन तत्तद् ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिब्रह्मेश्वरत्वादिरूपैर्ब्रह्मस्कन्धश्च सर्वेषां विदुषां प्रमाणभूतैः शास्त्रविषयत्वेन प्रतिपादितं ज्ञात्वा तस्यैव सर्वज्ञसर्वशक्तेर्ब्रह्मणो भगवतः स्वरूपगुणशक्तिज्ञानान्मोक्षलक्षणं फलं निश्चित्य अन्येषां च स्वबुद्धिपरिकल्पितवेदविरुद्धकल्पनामाकलय्य तदसम्भवञ्च निश्चित्यान्येषां तच्छ्रवणादुत्सुकानां अल्पश्रुतानां स्वबुद्धिपरामर्शहीनानां श्रीकृष्णे भगवत्त्वासम्भावनादिनिवृत्तये राजा परीक्षिन्महाभागवतः श्रीशुकं पृच्छति इत्येतदध्यायस्य बीजं श्रीकृष्णस्य शास्त्रविषयत्वं प्रमाणसिद्धं तथाच श्रूयते "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति"

"सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ "इत्यादि

सूत्रितञ्च "शास्त्रयोनित्वात्" (१·१·३) स्मर्यते च भगवता स्वयमेव "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति अन्यत्रापि "नारायणपरा वेदाः" इत्यादि तज्ज्ञानान्मुक्तिरपि प्रमाणसिद्धा "जुष्टं पश्यत्यन्यमीशं यस्य महिमानमिति वीतशोकः यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म वेति तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरित्याद्याः श्रुतयः—

"ओङ्कारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥"

इति स्मृतेः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" (१—१—७) इति न्यायाच्च भगवता पराशरेणापि कैमुत्यन्यायेन श्रीकृष्णस्यैव ज्ञानान्मुक्तिः प्रतिपादिता चतुर्थांशे वंशावल्यां "तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलं पीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरमतिरूढवैरानुभवेन भोजनस्नानाशनशयनादिष्ववस्थान्तरेषु ततस्तमेवाक्रोशोच्चारयंस्तमेव हृदये धारयन्नात्मन्यवधारय भगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परब्रह्मरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत् तावद्भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितः तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघसञ्चयो भगवतैवान्तरमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ एतत्तवाभिहितं भगवानिह कीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक् भक्तिमता" इत्यादिदण्डकैः केचित्तु—

"एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥"

इत्यत्र सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्ये कारणशून्यानां वेदानां मार्गं निर्गुणब्रह्मपरत्वमुपदिश्य द्वारावतीमगादित्येतदध्यायस्योत्थानिकाबीजं कल्पयन्ति तदसत् । पूर्वाध्याये द्वयोर्विप्रराज्ञोरेकतरस्मा अपि तेषां विवक्षितार्थस्य भगवता नोपदिष्टत्वात् ग्रन्थान्तरे च क्वाप्यप्रसिद्धेस्ततोऽसदुक्तस्यैव वरीयस्त्वं पूर्वश्लोकश्चैवमन्वेतव्यः स्वभक्तयोः समीपे उषित्वा विप्राय सन्मार्गं सतां भागवतानां मार्गं भगवतोऽप्याधिक्यपूजार्हत्वमादिश्य द्वारवतीमगादिति तथाच वक्ष्यते मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति अत्रापि भक्तभक्तिमानिति विशेषणसार्थक्यमुक्तम् इदानीं प्रकृतं व्याख्यायते शब्दवृत्तिस्तावत् द्विधा मुख्या जघन्या चेति मुख्या नाम सामान्यविशिष्टव्यक्तिविषयाऽस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपसङ्केतः शक्तिरिति तार्किकाः सामान्यमात्रविषयः स्वाभाविक एवार्थप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणसम्बन्ध इति मीमांसकाः सा च त्रिधा योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति तत्रावयवयोगसापेक्षतयार्थज्ञापको योगः यथा माधवः लक्ष्मीकान्तः वासुदेवः नियन्ता शास्तेति सर्वाविप्रतिपन्नयोगेन प्रवृत्तिः जात्यादिविशिष्टवस्तुप्रतिपादिकावयवनिरपेक्षा रूढिः यथा घटः हरिः ब्राह्मणः कपित्थः नीलं पीत उभयप्रवृत्तिहेतुका तृतीया यथा सोमः पङ्कजः जघन्यापि द्विधा लक्षणा गौणी चेति तत्र शक्यसम्बन्धे लक्षणा यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहशक्तस्य गङ्गापदस्य तत्सम्बन्धे तीरे वृत्तिः अत्र चोद्देश्यविधेयान्वयानुपपत्तिर्बीजं

श्रीशुक उवाच ।

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थञ्च भवार्थञ्च आत्मने कल्पनाय च ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चशब्दस्य मञ्चपदस्य तत्सम्बन्धेषु पुरुषेषु वृत्तिः शक्यवृत्तिलक्ष्यमाणगुणसम्बन्धे गौणी यथा सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहवृत्तिशौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिरिति अत एव लक्षणा गौणीतो बलवती गौण्या वृत्तिद्वयात्मकत्वात्सैव लक्षितलक्षणेति कैश्चिदुच्यते तदुक्तम् ।

"अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ इति

व्यञ्जनाख्याऽपरावृत्तिरित्यालङ्कारिकाः तेतु गौणीं लक्षणामध्ये अन्तर्भाव्य मुख्या लक्षणा व्यञ्जना चेति वृत्तेस्त्रैविध्यमाचक्षते व्यङ्ग्यार्थज्ञापिका व्यञ्जना तत्र गतोऽस्तमर्क इति वाक्यप्रयोगानन्तरं दूरं मागा इति पण्यान्यपसार्यतामिति सन्ध्योपास्यतामिति बहूनां बहुविधार्थप्रत्ययो भवति तत्र न शक्तिर्न वा लक्षणा किन्तु शब्दस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरा व्यञ्जनाख्या वृत्तिराश्रयणीयेति तच्चिन्त्यं शास्त्रकृद्भिरुपेक्षितत्वात् यत्तु—

"यौगिकोयोगरूढश्च शब्दः स्यादौपचारिकः ।
मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः षोढा निगद्यते ॥ इति

वैयाकरणैः षड्विधत्वमुक्तं तन्मुख्यजघन्ययोरेवान्तर्भेदमादाय योजनीयं तथाहि मुख्यो यौगिको योगरूढ इत्येकं त्रिमुख्यायां लाक्षणिक औपचारिको गौण इत्यपरं त्रिकं जघन्यायामन्तर्भाव्यमिति अवान्तरभेदाश्चाकरे द्रष्टव्याः तत्र पृच्छति हे ब्रह्मन् ! ब्रह्माणि श्रुतयः कथं चरन्ति कया वृत्त्या ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । का वात्रानुपपत्तिरित्याशङ्कायां योगाद्यनुपपत्तिं दर्शयति—अनिर्देश्य इति । अवयवसंज्ञाजात्यादिशून्ये योगादिवृत्तित्रयाविषये इत्यर्थः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इतिश्रुतेः गौण्या वृत्तेर्विषयमस्त्विति चेत्तत्राह—निर्गुणे "केवलो निर्गुणश्च" इतिश्रुतेः लक्षणया प्रतिपाद्यत इति चेत्तत्राह—साक्षादिति । सम्बन्धादिशून्ये यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति श्रुतेः तत्र हेतुः सदसतः परे स्थूलसूक्ष्मादिभावरहिते "अस्थूलमनणु" इत्यादिश्रुतेः व्यतिरेके सर्वत्र हेतुः गुणवृत्तय इति । अवयवजातिसंज्ञादेरुपलक्षणं श्रुतीनां शब्दत्वेन गुणादिप्रतिपादनपरत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

परीक्षिदुवाच ।

हे ब्रह्मन् ! चेतनाचेतन की जातिगुणक्रियाओंमें किसी एक की प्रवृत्ति का निमित्तकर जाति आदि विशिष्ट चेतनाचेतन को प्रतिपादन करने वारी श्रुति परब्रह्म केविषयमें किस प्रकार साक्षात् प्रवृत्त होती है ? क्योंकि वह ब्रह्म, चेतनाचेतन के सजातिभाव से निर्देश करने के योग्य नहि है कारण कि चेतनाचेतन की जातिगुणक्रियाओंसे परमात्मा रहित है इसी से वह चेतनाचेतन से भिन्न है राजा का अभिप्राय यह है कि—कोई श्रुति परमात्मा का साक्षात् प्रतिपादन करती है तथापि चेतनाचेतन वाचक शब्दों से यह सब ब्रह्म है आत्मा ब्रह्म है यह जगत्कर्त्ता ब्रह्म तू ही है इस प्रकार ब्रह्मका साक्षात् प्रतिपादन किसप्रकार कियागया है ? क्योंकि, लोक में राजा से भिन्न प्रजाका वाचक प्रजाशब्द से यह प्रजा राजा हि है इस प्रकार राजा का प्रतिपादन नहि किया जाता है तैसे हि परमात्मा से भिन्न चेतनाचेतन वाचि शब्दों से परमात्मा का साक्षात् प्रतिपादन क्योंकर हो सकता है ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उत्तरमाह—बुद्धीन्द्रियेति । बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयन्त इति मात्राः विषयास्तदर्थम् भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म तत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकान्तरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः । अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये मुक्तय इत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरितीश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति "यः सर्वज्ञः ससर्ववित् 'यस्य ज्ञानमयं तपः' सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या आन्तरः" सोऽकामयत बहुस्याम् 'स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः तथाभूतेश्वरता तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयन्ति तत्र च तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथाहि न तावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम् यथोक्तम्—

"आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येव तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम्" ॥ इति.

कुतः ? भिन्नार्थत्वात् न चाजहत्स्वार्थया निरूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् 'स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्" इत्यादि कुतः विरुद्धार्थ-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्वेन तदयोगात् न चजह(ग)त्स्वार्थत्वेन सम्बन्धिलक्षणया कुसुमितद्रुमा गङ्गेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्यानान्तु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्पदार्थशोधन उपयोगान्निर्गुण एव पर्यवसानं तथा चात्रैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालम्बनं वक्ष्यति अन्ते च श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधना इत्युपसंहरिष्यन्ति उपासनादिवाक्यानान्तु क्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलम्बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्येषा दिक् ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अनुशायिनां सवासनानां विषयाः द्रव्याणि अर्था इति यावत् अयमभिप्राय इत्यारभ्य ब्रह्मेत्याद्या इत्येतत्पर्यन्ता टीका बुद्धीत्यारभ्यात्मन इत्येतत्पर्य्यन्तं तस्य मूलस्याभिप्रायसूचिकाऽवशिष्टा चाऽकल्पनाय चेत्यस्येति ज्ञेयम् तत्र यः सामान्येन सर्वज्ञः विशेषेणापि सर्वविदिति सर्वज्ञत्वे प्रमाणं तथा यस्य ज्ञानमयं तपः इच्छाप्रधानमैश्वर्यमिति सर्वशक्तित्वे तथा सर्वस्य वशी इत्यपि तत्रैव यद्वा य उक्तलक्षणोऽक्षरः सर्वज्ञ इति सर्वज्ञत्वे सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति सर्वशक्तित्वे यस्य ज्ञानमयं तप ऐश्वर्य्यं इति सर्वेश्वरत्वे सर्वस्य वशी सर्वनियन्तेति सर्वनियन्तृत्वे सर्वस्येशान इति सर्वोपास्यत्वे सर्वकर्मफलदातृत्वे च सर्वनियन्तृत्वादौ हेतुः यः पृथिव्यामित्यादिकं पृथिव्याद्यन्तर्य्यामित्वप्रतिपादकं वचनमेव सोऽकामयत इत्यादि सत्यसङ्कल्पत्वपरोपकारार्थसृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिगुणवत्त्वे सत्यं ज्ञानमित्यादि तु सर्वज्ञानदत्वे तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य निर्गुणे पर्य्यवसानं बोधयितुमारभते तथाभूतेति सर्वज्ञत्वादि गुणविशिष्टेश्वरत्वं तन्निवृत्तये संसारनिवृत्तये तत्र च तत्त्वमसीतिवाक्ये सामानाधिकरण्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तित्वं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र द्वयोः पदयोरेवैकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं न तु घटः पृथ्वीतिवदर्थयोरपि तत्राभिज्ञोक्तिं प्रमाणयति यथोक्तमिति एष तद्धितप्रत्ययाण् प्रत्ययः आमिक्षां देवतायुक्तां वदति देवतार्थकत्वात् तदुक्तं तत्रैव "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः । देवताया विधिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम्" इति. ननु विश्वेदेवा देवता यस्या इत्यत्र विश्वेदेवप्रतिपादिका(ऋगा)दिरपि कुतो न प्रतीयते इत्याशङ्कायामाह अभिधापदसान्निध्यादिति । श्रुतौ वैश्वदेवीपदसविधेऽव्यवधानेनामिक्षापदस्य श्रुतत्वात्तस्यैव तद्धितान्तवैश्वदेवीपदस्यैव सम्बन्धे समीपस्थामिक्षापदेनामिक्षा रूपविषयस्य विहितोद्देश्यस्याल्पर्णं दानं क्रियते न तु तत्स्तुतिपराया ऋचः विश्वेदेवा एवामिक्षामुद्दिश्य विधीयन्त इत्यर्थः । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रुतिस्थवाजिशब्दस्य द्रवद्रव्यवाचकत्वं तथा चामिक्षया विश्वेदेवादेवताको यागो विधेयः द्रवद्रव्येण तु वाजिदेवताको यागो विधेय इत्यर्थः । एवञ्च यथा वैश्वदेवीपदामिक्षापदयोस्सामानाधिकरण्यम् एकार्थत्वादेव न तथा तत्त्वंपदयोः परोक्षापरोक्षार्थकत्वेन भिन्नार्थत्वात् अजहत्स्वार्थया न जहत् स्ववाचकनीलपदं न कर्त्तृ त्यजत् स्वार्थं नीलगुणरूपं यस्यां तया यथा प्रवाहरूपं स्वार्थं गङ्गापदं हित्वा लक्षणया तटरूपमर्थं द्योतयति अन्वयानुपपत्तेरेव न तथात्र नीलगुणान्वयस्योत्पलेऽनुपपत्तिः किन्तु गुणद्रव्ययोरभेदस्यैवानुपपत्त्या निरूढलक्षणया नितरां रूढा चासौ लक्षणा च तया अनादिपरम्परासिद्धया न साम्प्रतं रचितयेत्यर्थः । नीलाभिन्नमुत्पलमिति विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत्र सामानाधिकरण्यमित्यनुषज्यते वैधर्म्ये दृष्टान्तः स्वरूपसत्त्वमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणमिति हि स्वबुद्ध्येत्यस्य वार्त्तिकस्य पूर्वार्द्धम् अयमर्थः स्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्थितिमात्रेण किञ्चिदपि विशेषणं न भवत्येवापितु विशेष्यमेव स्वस्थितिमात्रेण तिष्ठति विशेषणन्तु तदेव येन नीलादिना स्वबुद्ध्या स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादि रज्यते भास्यते इतरस्माद्व्यावर्त्यते इति विशेष्य एव तस्य स्थितिर्नतु स्वस्वरूपे विरुद्धार्थत्वेनेति यथा नीलगुणस्योत्पलाश्रितत्वम् उत्पलद्रव्यस्य च तदाश्रयत्वमविरुद्धस्वभावम् अतस्स्वार्थनीलगुणमपरित्यज्यैव अजहत्स्वार्थनिरूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नीलगुणोत्पलद्रव्ययोः न तथा तत्त्वंपदयोः परोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन स्वार्थत्यागमन्तरा विशेषणविशेष्यभावानुपपत्त्या तदयोगादजहत्स्वार्थलक्षणया सामानाधिकरणासम्भवादिति निष्कर्षः गङ्गेयं तट इत्यत्र जहत्स्वार्थलक्षणया गङ्गासम्बन्धितटमितिवदङ्गीकारे तत्सम्बन्धीत्वमित्यर्थकरणे विवक्षितं जीवेश्वरयोरैक्यं न सिद्ध्येत् एवं प्रकारान्तराणि दूषयित्वा सिद्धान्तमाह—अत इति । प्रकारान्तराणामघटितत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशकालविशिष्टदेवदत्तदेहवाचकतच्छब्दस्यैतद्देशकालविशिष्टवाचकेदं शब्दस्य च सामानाधिकरण्यरूपमुख्यार्थबाधे भागलक्षणा विधेया तथा च तद्देशकालैतद्देशकालरूपाविरुद्धविशेषणभागत्यागेनानुगताऽविरुद्धदेहरूपविशेष्यांशमात्रग्रहणेनैक्यबोधनाद्यथा सामानाधिकरण्यं तथा तत्त्वंपदयोर्विरुद्धांशो यः सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिरूपो, विशेषणभागस्तत्त्यागेनानुगतमविरुद्धं यच्चैतन्यमात्रं तत्पदद्वयेन गृहीत्वा एकार्थ्येनाखण्डैकत्वबोधनेन यत्सामानाधिकरण्यम् अपर्यायरूपयोस्तत्त्वंपदयोरेकविभक्त्यन्तत्वरूपं तेन लक्षणया निर्गुणे पर्यवसानम् अस्थूलेति । "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्यादि वाक्यानां तथाभूतेश्वरतामित्यारभ्य साक्षादुपाधिनिषेधेनेत्यन्तमकल्पनायेत्यस्याभिप्रायः सामानाधिकरण्येन निषेधावधित्वेन चोपाधिपरित्यागात् लक्षणायां तात्पर्यग्राहकमाह—अन्तेचेत्यादि । उपासनादीति मात्रार्थं चेत्यादि पदत्रयस्याभिप्रायः आदिशब्देन सृष्ट्यादिवाक्यकर्मकाण्डस्याग्निहोत्रादिवाक्यग्रहः क्रियार्थेति सृष्टिमन्तरा यज्ञादिक्रियाऽसम्भवात् चित्तशोधनार्थं हि क्रियापेक्षिता तदर्थं प्रवृत्तं यत्सृष्ट्याद्याश्रयणं तेन यत्परंपरया ज्ञानसाधनविधानं तेन उद्गीथदहरवैश्वानराद्युपासनादिवाक्यानां तत्परत्वम् अन्यार्थेति पाठे अपवादार्थेत्यर्थः । एवं सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् ॥ २ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

उत्तरमाह—बुद्धीन्द्रियेति । प्रभुरीश्वरः जनानां जीवानां बुद्ध्यादीन्मात्राद्यर्थमसृजत् मीयन्ते इति मात्राः विषयभोगार्थं तथा भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म तदर्थं जन्मप्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकान्तरगामिने आत्मने तत्तल्लोकभोगार्थमित्यतः तत्क्रमः अकल्पनाय कल्पना माया तन्निवृत्तये मोक्षायेत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षा (क्ष) र्थमसृजदिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः अत्र स्वामीचरणाः जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरितीश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयन्तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः सोकामयत बहुस्यां स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्या इति अस्यार्थः लक्षणापरैक्यपरानिषेधपरोपासनापरसृष्टिपराणां पञ्चविधानां श्रुतीनां सगुणावलम्बनं निर्गुणे पर्यवसानमिदं दर्शयितुमाह—अयमभिप्राय इति । यद्यप्युक्तविधानां वृत्तीनां मध्ये उक्तन्यायेन कापि वृत्तिर्ब्रह्मणि न सम्भवति तथापि सर्वश्रुतीनां परम्परादिना ब्रह्मपरत्वं घटत एवेत्याह—सगुणमेवेति । सगुणं समस्तगुणाश्रयं तैर्गुणैरनभिभूतमवशीकृतं पूर्वोक्तमर्थं क्रमेणाह—यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिभिः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप इति सर्वतोदाहरणं सामान्येतु सर्वज्ञानातीति सर्वज्ञः विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकार एव सर्वज्ञतालक्षणं तप अनायासलक्षणमित्यर्थः । सर्वस्य वशीति सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादेर्वशी सर्वोह्यस्य वशे वर्त्तते उक्तञ्च "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि । सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिना भारते च—

"ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्त्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम्" ॥

इत्यनेन सर्वशक्तिता दर्शिता न केवलं वशी सर्वस्येशानः ईक्षिता च अनेन सर्वेश्वरता यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः पृथिवी यस्य शरीरम्पृथिवी यन्न वेद यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषते आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति अस्यार्थश्च यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः पृथिवीति अन्तरो भवति य अन्तरो ऽभ्यन्तरो भूत्वा पृथिवीं यमयति नियमयति एष ते तव आत्माऽन्तर्यामीति अनेन सर्वनियन्तृत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वं चोक्तं श्रीभगवद्गीतासु च यो यो यां तनुं भक्तः श्रद्धया सीति अनेन सर्वनियन्तृत्वं सर्वोचित्तमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं । स तथा श्रद्धया युक्तः तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामन्मयैव विहितान् हि तानिति अनेनान्यन्तर्यामिणः श्रीकृष्णस्यैव तत्तद्देवतारूपेणोपास्यत्वं सर्वकर्मफलप्रदातृत्वञ्चोक्तं सकलकल्याणगुणनिलयस्योदाहरणमाह—सोकामयत कामितवान् कथं बहुस्यां बहुतरं यथा भवति तथा भवेयं स आत्मा सर्वज्ञस्वभावत्वात् एकः स ऐक्षत अद्राक्षीत् ईक्षतेतिपाठे अडभावश्छान्दसः स तत्प्रसिद्धं तेजोऽसृजत सृष्टवान् ईश्वरस्य कामनादीनां लोकोपकारार्थत्वेन तादृशकल्याणगुणाभिव्यक्ते सच्चिदानन्दत्वोदाहरणमाह सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आदिपदाद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति अस्यार्थश्च यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यतो न व्यभिचरति तत्सत्यं ब्रह्म कथम्भूतं सत्यम् असत्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणं असत्यतानिवृत्त्या विकारनिवृत्तिः तन्निवृत्त्या च कारणप्राप्ता तया च कारणस्य कारकनिवृत्या च कारणप्राप्ता तया च कारणस्य कारकवस्तुत्वान्मृत्तिकावत्क्वचिद्रूपताप्राप्ता तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानं ब्रह्मेति ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधस्तद्रूपमित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वादिदर्शनात्प्रसक्तस्य रूपस्य ब्रह्मणोप्यन्तवत्त्वं तन्निवृत्त्यर्थमनन्तमिति विशेषणम् एतेन सच्चिदानन्दत्वं स्पष्टमेव दर्शितम् एवं लक्षणपराणां श्रुतीनामपि लक्षणपरत्वंप्रदर्श्य स्वरूपपराणामपि स्वरूपपरत्वं च प्रदर्श्य ऐक्यपरत्वश्रुतीनामपि सगुणप्रतिपादनमुखेन निर्गुणे पर्यवसानं दर्शयन्ति स्वभिचरणात्तथाभूतेत्यादिना निर्गुणे पर्यवसानमित्यन्तेन । तथाभूतेश्वरतान्तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वप्रकारान्तरेण घटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति तथाहि न तावद्वैश्वदेव्यामिक्षेति च तदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं यथोक्तम् ।

"आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्" ।

इति कुतः भिन्नार्थत्वात् अस्यार्थः तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानीत्यत्रादिपदेन प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादीनि गृह्यन्ते तत् ब्रह्म तत्त्वमसि भवसि नान्यः संसारीत्यर्थः । तत्र तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अपर्यायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यं तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं दर्शयति तथाहि इति "आमिक्षासाशृतोष्णेया क्षीरेस्याद्दधि योगतः" इत्यमरः शृते स्थाल्यां कृतपाके उष्णे दुग्धे दधि योगतो या विकृतिः स्यात्साऽमिक्षेत्यर्थः ततश्च विश्वदेवस्येयमामिक्षा वैश्वदेवी विश्वदेवस्य सम्बन्धिनी आमिक्षा भवति नतु विश्वेदेवत्वं प्राप्नोति अत आमिक्षाविश्वेदेवपदयोः सामानाधिकरण्यं नार्थयोरिति यथोक्तं भट्टैः ।

"आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्" ।

इति अस्यार्थः आमिक्षां देवतायुक्तां विश्वेदेवसम्बद्धां एष तद्धितोऽणप्रत्ययो वदति कथं वदति आमिक्षापदसान्निध्यात् सन्निहितत्वात् तस्यैव तद्धितप्रत्ययान्तस्य वैश्वदेवीपदस्यैव विषये आमिक्षापदस्यार्पणं तद्धितप्रत्ययेन क्रियत इति अनेन प्रकारेणैकार्थत्वाभावं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति नचेति नचाजहत्स्वार्थया निरूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तं "स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमितिकुरुः । विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् अस्यार्थः न जहत् न त्यजत् स्वार्थो नीलपीतादिरूपो या सा अजहत्स्वार्था तयाद्वितीयान्तान्यपदार्थबहुब्रीहिः निर्गतं रूढं प्रादुर्भावः प्राकट्यं यस्याः सा निरूढा चासौ लक्षणा चेति निरूढलक्षणा तया, यद्वा नितरां रूढा चासौ लक्षणा चेति तयाऽनादिपरम्परागतया न सम्भवं दर्शितमित्यर्थः । विशेष्यम् उत्पलं

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी

विशेषणं नीलं नीलमुत्पलमितिवत् सामानाधिकरण्यं न च कुतः विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् तयोः तत्त्वपदार्थयोर्विरुद्धत्वेन तस्या निरूढलक्षणाया अयोगात् अभावात् यथोक्तं भट्टैः

"स्वरूपस्वत्वमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणम् ।
स्वबुध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम् ।" इति

अर्थश्च स्वाकारेण विशेष्यमनवभाष्य किञ्चिदपि वस्तुस्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्थित्येव विशेषणं नहि न भवति किन्तु पीतनीलादिना स्वबुध्या स्वाकारज्ञानेन विशेषणविशेष्यभावकल्पने भ्रमरादिभ्यो व्यावृत्तोऽवभाष्यते तद्विशेषणमित्यर्थः । अयं भावः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोर्गुणगुणिनोरविरुद्धस्वभावत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पने अनुपपत्तेरभावात् भवेत्त्वजहत्स्वार्था निरूढलक्षणा अत्र तु परोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनानुपपत्तौ न निरूढलक्षणेति अनेन विशेषणविशेष्यभावप्रकारेण चैकार्थत्वं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति—नचेति । न च जहत्स्वार्था चासौ लक्षणा चेति जहत्स्वार्थलक्षणा तया कुसुमिताः द्रुमा यस्यां सा कुसुमितद्रुमा गङ्गा इति लक्षणया कुसुमितद्रुमा गङ्गेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अर्थश्च जहत्यजत्स्वार्थौ यासां जहत्स्वार्थवत् सामानाधिकरण्यं न च कुतः तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टत्वात् सम्बन्धिलक्षणायान्तु सम्बन्धिनः सम्बन्धस्य च स्फुरणान्नैकार्थत्वमिति भावः । इति प्रकारान्तरेणाघटमानं प्रदर्श्य येन प्रकारेण ब्रह्मणि पर्यवसानं दर्शयति अत इति अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिद्दर्शनैकार्थत्वेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानमिति अर्थश्चायं यतः प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्यं न घटते अतः कारणाज्जहती अजहती च स्वार्थौ ये ते तत्त्वंपदे यस्यां सा जहदजहत्स्वार्था सा चासौ लक्षणा चेति तया एकार्थत्वेन निर्गुणे पर्यवसानं सोयं देवदत्त इति यथा कश्चित्काश्यां दृष्टं देवदत्तं यतिर्बहुकालान्तरेण काश्यामपश्यन् देशकालविप्रकर्षात्प्रत्यभिज्ञातुमसमर्थः पूर्वदृष्टादन्यं पश्चाद्दृष्टं मन्यतेतिमन्यः प्रत्यभिज्ञाकुशलः प्रतिबोधयति सोयं देवदत्त इति तत्र तच्छब्देन विप्रकृष्टदेशकालविशिष्टोर्थोभिधीयते इदंशब्देन सन्निकृष्टदेशकालविशिष्टोऽर्थः तदुक्तम्—

"इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्तिचैतदोरूपम् ।
अदमस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥" इति

विप्रकृष्टं विदूरं सन्निकृष्टं सन्निहितमित्यर्थः नच सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरेकत्वं सम्भवति तस्माद्विरोधिविशेषणसम्बन्धपरित्यागेन भागलक्षणया सोयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य स्वरूपखण्डितं प्रतिपादयति तथा जीवोपि परमार्थतो ब्रह्मैव सन्नविद्यादोषवशादसंसारिणो ब्रह्मणोत्यन्तभिन्नं संसारिणमात्मानं मन्यते तं श्रुतिर्बोधयति तत्त्वमसीति । तत्र तत्पदेनाभाति परोक्षं वस्तु अभिधीयते प्रकृतमेकमद्वितीयम् ईक्षितं जगत्कारणं ब्रह्म त्वंपदेनापि अविद्याद्युपाधिपरिच्छिन्नो नित्यापरोक्षः प्रत्यगात्माभिधीयते नच परोक्षापरोक्षापरिच्छिन्नयोरेकत्वं सम्भवति तस्मात्तत्पदार्थगतं परोक्षपरिच्छेदादिकं त्वंपदार्थगतम् अपरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य जहदजहत्स्वार्थलक्षणया तत्त्वमिति पदद्वयं सच्चिदेकरसमखण्डमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति असिपदमपि कृत्यर्थस्य सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः सङ्घट्टनेनानुवदत् आभ्यां सम्बध्यत इति निषेधपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह अस्थूलादिवाक्यानां साक्षादुपाधिनिषेधेन तथाचात्रैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापाद्येत्यादिना विशिष्टमालम्बनं वक्ष्यति अन्तेच श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः" इत्युपसंहरिष्यति अर्थायम् अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिवाक्यानाम् उपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः । सगुणगतानामिव स्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्विशिष्टालम्बनत्वमस्त्येव उपासनासृष्टिपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह उपासनादिवाक्यानां उपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः । सगुणगतानामिवस्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्विशिष्टानां लम्बनत्वमस्त्येव उपसनासृष्टिपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह उपासनादिवाक्यानां क्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्यावलम्बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमिति अर्थायं आदिपदेन सृष्ट्यादिग्रहणं क्रियार्थो यज्ञार्थः यज्ञार्थप्रवृत्तानां सृष्ट्यादिवाक्यानां आगमापायिसृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणेन यज्ज्ञानसाधनं वैराग्यविधानन्तेन तद्द्वारा तत्परत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानं उपासनावाक्यैस्तूदाद्युपाध्यालम्बनं सगुणब्रह्मणि रूपयोनान्तःकरणशुद्धिलक्षणं यत् ज्ञानविधानं तेन ब्रह्मणि पर्यवसानं कर्मादिपराणां श्रुतीनां विविदिषायां विनियोगादनुपादानमिति । अथान्यः सिद्धान्त उच्यते निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणाःश्रुतयः कथं चरन्तीति प्रश्नस्य सिद्धान्तः स्वामिचरणैः लक्षणपरादिश्रुतीनां यथा ब्रह्मणि तात्पर्यं तथा प्रदर्श्य कृत एव तथाप्यत्राशङ्कावर्तते सा यथा बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् मात्रार्थञ्च भवार्थञ्च आत्मने कल्पनाय च लोकानां प्रभुरसृजदिति कथमुक्तं श्रीशुकेन प्रश्नोत्तरानुपयोगित्वादिवेति अत्रास्माभिरुच्यते बुद्धिर्हि द्विविधा व्यवसायात्मिका ऽव्यवसायात्मिका च तत्र व्यवसायात्मिका हि त्रिवर्गसाधने सत्वादिगुणभेदेन त्रिधाभूत्वा अनन्ता बुद्धयः स्युः—

"व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयो व्यवसायिनाम् ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

इत्युक्तेः अतो बुद्धेः सर्जनं वेदोक्तकर्मप्रतिपादितभोगानन्तरं मोक्षार्थमिति इन्द्रियादिसृष्टेः प्रयोजनं यथा इन्द्रियं वागिन्द्रियं ज्ञेयं तस्य मुख्यत्वात्ततो वाङ्मनः प्राणः ऋग्यजुः सामवेदा भवन्ति यथा च श्रुतिः "ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये वागोजसहोजोमयीत्यादि अन्येपि लोकादयः सर्वे वागादय एव भवन्तीत्यत्र सम्यक् प्रबोधार्थमन्याःश्रुतयो लिख्यन्ते त्रीण्यात्मने कुरुतेति "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुत एतन्मयोय मात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोकोमनोन्तरिक्षलोकः प्राणोसौलोकः त्रयो वेदा एतएव वागावेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः प्राणो मनुष्या माता पिता प्रजैत एव वाङ्माता मनः पिता प्राणः प्रजा विज्ञातंविजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्चिद्विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धिविजिज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति यत्किञ्चिद्विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मन एनंतद्भूत्वा ऽवतियत्कि-

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

ञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वा ऽवति तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः याव-त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः तद्यावदेव मनस्तावती द्यौः तावा-नसावादित्यः अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः त एते सर्व एव समाः सर्वे अनन्तास्स यो हैतानन्तवत उपास्ते अनन्त-वन्तं लोकं जयति अथ यो हैताननन्तानुपास्ते सानन्तलोकं जयति" इति सुगमत्वान्न व्याख्यायते इहामुत्रानन्तलोकसुखभोगाय श्रोत्रं मनो वाचं प्राणम् एतान्यात्मने आत्मार्थं यूयं कुरुत यत एतन्मयोयमात्मा यतस्त्रयो वेदा एत एव असौ लोकःपर-लोकः विज्ञातमिति यत्किञ्चिद्विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं वस्तु तत्सर्वं वाचोरूपम् अतो वाक् तद्विज्ञानं वस्तु भूत्वा एनं पुरुषं सकदाकृचरति रक्षति एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यं विज-ज्ञास्यमिति ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा यत्र विज्ञासा वर्त्तते तद्विजिज्ञास्यं य एतानन्तवतो विनाशवत्त उपास्ते सस्फुट-मन्तवन्तं लोकं जयति प्राप्नोति स्पष्टमन्यत् अथ कल्पनाये-त्यस्यार्थः एवं धर्मार्थकामान् वेदोक्तमार्गेण संसेव्य विमुक्तये तेभ्यो विरज्य परमात्मानं ज्ञात्वा प्रव्रजेदित्यत्र श्रुतिः "एवं विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्र-जन्ति एतद्ध पूर्वे विद्वांसः प्रज्ञान्न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मन् लोकैषणा उभेह्येषणे एव भवतः तस्माल्लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यां चरन्ति याह्येव पुत्रै-षणा सा वित्तैषणा सा ब्राह्मणःपाण्डित्यं निर्विद्य बाल्ये तिष्ठा-सेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथो मुनिरमौनं मौनञ्च निर्विद्याथो ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात्तेनेदृश एवातोन्यदार्त्तम्" इति सुगमं तस्मादिति ब्राह्मणः ब्राह्मणजाति-गुणविशिष्टः बाल्येन बाल्यस्वभावेन तिष्ठासेत् स्थातु-मिच्छेत् तर्हि बाल्येन सदा तिष्ठेत् नेत्याह—बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य त्यक्त्वा मुनिः यतवाग्भवेत् तर्हि किम्मौनेन सदा-तिष्ठेत् नेत्याह—मौनं चामौनञ्च हित्वा ब्राह्मणः ब्रह्मनिष्ठः स्यात् स ब्राह्मणः केन स्यादित्यस्योत्तरं येनेति येन ब्राह्मणः स्यात् तेनानिर्वचनीयेन ब्रह्मात्मलाभेन ईदृश उक्तप्रकारेण ब्राह्मण एव स्यात् तद्वस्तु अतः पाण्डित्यादेरसतः अन्यत् पृथगेव आर्त्तं सत्यमिति तस्मादेतेन बुद्धीन्द्रियेत्यादि श्लोकेन जनानां चतुर्वर्गप्रतिपादयन्त्यः श्रुतयो ब्रह्मणि यथा चरन्ति तथा प्रदर्श्य श्रीशुकदेवेन राद्धान्तः कृत इति ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत्र ऋषिरुवाचेति तस्य सर्वज्ञत्वात्तत्र प्रावीण्यं दर्शितं श्रीशुक उवाचेति पाठे ब्रह्मवैवर्त्तकीर्त्तितां कथां सूचयति— यत्र श्रीकृष्णेनैव तस्य तन्नामकृतं मायाबन्धनतश्चासौ मोचित इति ततः श्रीविष्णुरातवत्तत्कृपाविशेषलाभेन समवासनतया सोऽपि तदनुगुणमेवोवाचेत्यर्थः। तथाहि—बुद्धीन्द्रियेति। एतदुक्तं भवति येन स्वरूपलक्षणेन तटस्थलक्षणेन वा परमकारणं तत्त्वं निरूप्यते तदुभयमपि श्रीभगवत्त्वमेव पर्य्यवसाययति नतु निर्विशेषब्रह्मत्वं तत्राद्ये यः सर्वज्ञः सर्वविदित्याद्य-नुसारेण प्रभुरित्यन्यनैरपेक्ष्येणोक्तत्वात्स्वरूपेणैवेश्वरः सच सर्व-व्यापनशीलज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमान् एवमेव प्रभुरित्यादिका टीकापि यथाहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति यल्लक्ष्यते तस्यैव खलु "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति "को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्य-देष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति आनन्दाद्ध्येव खल्वि-मानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादि श्रुतयः स्वाभाविकशक्तित्वं दर्शयन्ति वक्ष्यन्ति च श्रुतयः "त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरः" इति उपाधि-सम्बन्धेन तत्तच्छक्तित्वे तूपाधेरेवेश्वरत्वापातात् वक्ष्यन्ति तु श्रुतयः "स्वकृतविचित्रयोनिषु ... समवरुद्धसमस्तवसः" इति अथ द्वितीये "यत्तेजो सृजत" इत्याद्यनुसारेण जनानां बुद्धीन्द्रियादी-न्यसृजदिति सुतरामेव तादृशत्वं परिणामे वा विवर्त्ते वा योग्यस्यैवोपादानत्वान्निमित्तत्वे च स्वीकारौचित्यात् योग्य-त्वमेव हि शक्तिरिति अत्र तु कर्त्तृत्वनिर्देशात् स्वातन्त्र्य-प्राप्तेः सुतराम् अत एव सर्वबुद्ध्यादिस्रष्टृत्वेन तदीक्षणात् पूर्वं प्रकृतिक्षोभाभावेन च तस्य हि विलक्षणस्वाभाविकबुद्ध्यादि-मत्त्वमवगतं स ईक्षत इत्याद्यनुसारेण मात्रार्थेत्यादिना विचारपूर्वकस्रष्टृत्वनिर्णयाच्च सुतरां तथैव मात्रार्थमित्या-दिना तत्तत्सर्वपुरुषार्थपरमाश्रयत्वञ्च "सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः अयमात्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेः न चारोपितमेव सर्वमिदं (तत्राद्यतावत्) तन्मतेपि तावत् अविषये वस्तुनि आरोपा-सम्भवात् ब्रह्मणः कालत्रयेपि शुद्धत्वेनान्यस्य त्वारोप्यकोटि-प्रवेशेनाज्ञानस्य जडत्वेनारोपकासम्भवे(न) च तदसम्भवात् तस्माज्ज जीवरूपस्य स्वस्य स्वाज्ञानेन तदारोपकत्वं वेद-स्यारोपकत्वं चेत्तस्य स्वाज्ञानमयत्वेन स्वप्नप्रलापतुल्यतया स्वकर्त्तृकारोप एव तात्पर्य्यं सत्यविशेषात् तस्य वेदस्य स्वात-न्त्र्येपि आरोप्यस्य हेयतया "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरतो-ऽस्पर्शनं वरम्" इतिन्यायेन वेदस्य स्वयं तद्बोधयितुमयुक्तत्वात् स्वाभाविकीत्यादि श्रुतिविरोधात् "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इति-न्यायविरोधाच्च आरोपितत्वे सत्यनीश्वरत्वादप्रसङ्गश्च स्थाणौ पुरुषाभिमानिवद्ब्रह्मणीश्वराभिमानिनः कालत्रयेप्यभावात्तेः स्वाज्ञानकल्पितपुरुषकल्पितत्वभानस्य स्वाज्ञानकल्पितत्वएव पर्य्यवसानात् मध्ये कल्पकान्तरमननवैयर्थ्याच्च संज्ञामूर्तिक्लृप्ति-स्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादित्यादिन्यायवृन्दासम्मतं हि तद् निन्दितं च श्रीगीतासु—

> "असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
> अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम्" ॥ इति

असत्यं मिथ्याभूतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वेनाप्रतिष्ठं निर्देश-शून्यं स्वाज्ञानकल्पितत्वादनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतमनाद्यज्ञान-परम्पराजातम् अपरस्पराः क्रियासातत्ये अतः कामहैतुकं मनःसङ्कल्पमात्रजातं स्वप्नवदित्यर्थः। अत्र प्रवृत्तिश्च निवृत्ति-श्चेत्यादिना पूर्वं तेषां संस्कारदोष उक्तः "एतां दृष्टिमवष्टभ्य" इत्यादिना गतिश्च निन्दिष्यत इति ज्ञेयम् एवमेव जनानां

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सिरीत्यादिटीका च। तस्मात्सर्ववेदार्थः श्रीभगवानेव "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" इति श्रीनृसिंहतापन्यां "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति श्रीगीतासु "ततः स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती" इति श्रीविष्णुपुराणे "मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम्" इत्येकादशे च तथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति यस्य स्वतः सर्वकारणतया स्थितत्वं निर्गुणं निरञ्जनमिति दोषराहित्यं न तस्य कार्यं करणं च विद्यते इत्यादौ स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति तत्तदागन्तुकशक्त्यादिराहित्यानुवादेनैव स्वाभाविकविलक्षणशक्त्यादियुक्तत्वम् एवं तिषयान्तरवाक्येनापि तथात्वम् "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति तत्त्वविवरणं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च दैवतं सकारणं करणाधिपाधिपो न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इतीदृशमाहात्म्येनैव सर्वकारणत्वम् "आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्, वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे' न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य' यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति विलक्षणस्वरूपमूर्त्तित्वं दर्शितं तस्य तु "एको हवै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इत्यस्माकमेवाभीष्टरूपत्वमिति तथा "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरमेष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति श्रुत्यन्तरं सर्वशक्तियुक्तत्वेन प्रकाशकत्वात् पृथिव्यादीनामात्मत्वेन तमेवाह— पुराणेतिहासवचनानि च—

> "ह्लादिनी सन्धिनी सम्वित्त्वय्येका सर्वसंश्रये।
> ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते॥
> कलाकाष्ठानिमेषादिकालसूत्रस्य गोचरे।
> यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स मे हरिः॥
> ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्यतेजांस्यशेषतः।
> भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः॥
> कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः॥

इति। श्रीविष्णुपुराणे—

> न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते।
> यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति॥ इति

मोक्षधर्मस्य नारायणीयोपाख्याने—

> "एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते।
> इच्छन्मुहूर्त्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः।
> माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद।
> सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि॥" इति च

तथैव तत्रैव श्वेतद्वीपपतिवाक्ये अस्यार्थः त्वयैतन्न विज्ञेयं किं रूपवानिति हेतोरयं दृश्यत इति यतो मद्दर्शने मदिच्छैव कारणमित्याह—इच्छन्निति नश्येयम् अदर्शनमापद्येय तस्मादिन्द्रियागोचरत्वादभौतिकं स्वेच्छया स्वतः प्रकाशमानत्वात्स्वप्रकाशमेव च मद्रूपमिति भावः यथोक्तं नारायणाध्यात्मे—

> "नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः।
> तामृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुम्॥" इति

तदेवमपि मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं पश्यसि तद्युक्तत्वेन प्रत्येषि एषा माया मयैव सृष्टा मम माययैव तथाभानमित्यर्थः। तस्मात्त्वमेवं ज्ञातुं नार्हसीति तथा "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" अक्षरं परमं ब्रह्म—

> यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
> अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥
> माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
> स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
> ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।
> शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च॥

इति श्रीगीतासु। वक्ष्यन्ति च श्रुतयः श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः" इति। त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम्" इति त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः। इति। त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः" इति। भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः इति। न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः" इति अतएव "स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः" इति। व्याख्यास्यते तु तत्र तत्रैव तदेवं सर्ववेदार्थत्वेन सर्वविलक्षणत्वात् सर्वविलक्षणत्वेनैव सर्ववेदार्थत्वाद्वेदैकवेद्यत्वाद्वेदानां च स्वतःप्रमाणभूतत्वादन्यशब्दवाच्यसाधारण्येन दोषा न प्रसञ्जनीयाः श्रुतयोऽपि तथा वक्ष्यन्ति "त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः" इति तदेवं श्रीभगवत्येव सङ्गतिस्तु सङ्गता तथापि ते तत्त्वमस्यादिलक्षणमैक्यवाक्यम् अस्थूलादिलक्षणनिषेधवाक्यं वा महावाक्यत्वेन मत्वा लक्षणयोपासनादिवाक्यानि तदनुगतत्वेन मत्वा स्वमते ब्रह्मणि यथा कथञ्चिदेव सङ्गतिं कुर्वन्ति तथा हि तत्र तावत्तेषां मते मुख्या गौणी च शब्दवृत्तिर्ब्रह्मणि न सम्भवत्येव लक्षणा च न सम्भवतीत्युक्तम् अत एव तन्निषेधान्यथानुपपत्त्यवगतार्थापत्तिश्च न यद्धि स्वरूपादिभिः साक्षान्निर्देश्यं स्यात् तत्रैव सा सम्भवतीति तथापि तत्र तावज्जहदजहल्लक्षणया मन्यन्ते सा कथं घटेत सात्र खलु शब्दवृत्तिसामान्येन पूर्ववद्दोषावहैव शुक्त्यादौ रूप्यारोप्येण सम्बन्धाभावेऽप्यारोपेण सम्बन्धो मन्तव्य एव तेन विना कल्पनानर्हत्वात् आरोपस्याप्यारोप्यत्वेऽह न वस्याप्रसङ्गः आरोपश्च वाङ्मनसागोचरे न सम्भवति कथञ्चित्सम्भवे वा शब्दविषयत्व इवारोपविषयत्वेऽपि कथमनित्यत्वादिकं नापतेत् रज्जुशुक्त्यादिवदिति यत्तु औपाधिक आविद्यक एव वा जीवेश्वरविभाग इति मतं तच्च ब्रह्मस्तवव्याख्यायां यथा परिहृतं तथैवात्र द्रष्टव्यं श्रीवैष्णवानां श्रीभाष्यतदीयटीकयोः शतदूषण्यादिषु च तत्त्ववादिनां विष्णुतत्त्वप्रकाशिकादौ न्यायामृतादौ च तथाऽस्माकं तद्दृष्टिलेशावष्टम्भि श्रीभागवतसन्दर्भतट्टीकादौ च विशेषो द्रष्टव्यः किञ्च अज्ञानस्यैव भेदमात्रमूलत्वे सति तत्त्वंपदार्थयोरैक्यज्ञानमात्रेणैक्यं सङ्गच्छते जीवत्वन्तु कस्याज्ञानेन कुत्र कल्पितमिति न युज्यते ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वविषयत्वयोरसम्भवात् ईश्वरत्वं तु जीवाज्ञानकल्पितं विद्यामयं चेति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नाप्यसौ तदाश्रयविषयः जीवाज्ञानेन जीवे जीवत्वं कल्पितमिति तु परस्पराश्रयेण स्वाश्रयेण च दुष्टमित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यमुच्यते तत्राप्येषा गतिः लक्षणा हि तत्स्वरूपस्यान्यस्वरूपत्वं न बोधयति किन्तु तच्छब्दे नान्यद्वाचयति यथा नीलमिदमुत्पलमिति तदिदं गङ्गेति सोयं देवदत्त इत्यत्रतु स इति तत्कालविशिष्टत्वेन स्मर्यमाण इत्यर्थः । अयमिति एतत्कालविशिष्टत्वेन दृश्यमान इत्यर्थः । ततोऽनयोः सामानाधिकरण्ये स्यान्न विरोध इति लक्षणैव न स्यात् ततस्तद्वदत्र न लक्षणा गौणीचोभयत्र विवक्षितगुणयोगं स्थापयत्येव यथा पित्तलमिदं सुवर्णमिति तस्मात् यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः सूर्य्यतन्मण्डलगङ्गातत्प्रवाहगोजातितद्व्यक्तिवन्नियताधिष्ठानाधिष्ठात्रोः प्रसिद्ध एवाभेदप्रयोगः यद्वा इमास्तिस्रो देवता अनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति महापुरुषवचने सौ अनेनेति जीवस्य भेदनिर्देशादंशत्वे प्राप्ते ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति "अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्"इति श्रीगीतासु मायाख्यापरप्रकृत्यतीतयैव जीवस्य तादृशत्वे व्यक्ते सत्यप्यचिन्त्यशुद्धशक्त्या जीवेश्वरभेदे सूर्य्यतद्रश्मिपरमाणुवृन्दवदविनाभावेन प्रकाशैकरूप्येण चाभेद उपदिश्यते प्रयोजनं तु मुमुक्षूणां परमेश्वरतादात्म्यानुभवात्स्वशुद्धतानुभवेन देहाद्यात्मनिरसनं भक्तीच्छूनां तन्नित्यसम्बन्धज्ञानेन तद्भजनं वक्ष्यन्ति च श्रुतयः "स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसम्वरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंश कृतम्"इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः"इति येन श्रीभगवति सर्वपुरुषार्थशिरोमणिपरमप्रेमास्पदत्वस्यानुभवश्च स्यात् तदनन्तरं हि दुरवगमेत्यादौ "न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर"इति तथैव श्रीब्रह्मस्तवान्ते राजप्रश्नानन्तरं श्रीमन्मुनीन्द्रेणोत्तरितञ्च । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां महावाक्यत्वम् आत्मैकत्वं प्रयोजनत्वं वा युक्तं लक्षणामयवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यहानेर्गौणत्वापातात् तादृशमहावाक्यानुगतानां सर्वासामपि श्रुतीनां तत्प्रसङ्गात् तथानेकेषां वाक्यानां महावाक्यत्वायोगात् तेषां प्रादेशिकत्वाच्च निश्चितञ्च तासां सर्वासामेव गौणार्थत्वमात्रस्वीकरणं यथाहुः—

"एकस्यापि च वाक्यस्य गौणत्वस्वीकृतौ सत्याम् ।
महती जायते लज्जा यत्र यत्राखिलावरा ॥
अत्रमुख्यार्था इति च देव्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ।
कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥ इति

न च जीवेशयोरैक्यज्ञानं सर्ववेदार्थः तत्सिद्धनिर्विशेषं वा निराकृतत्वात् भगवत एव तदर्थत्वेन दर्शितत्वाच्च तथा अस्थूलमित्यादीनां नेति नेतीत्यादीनां च निषेधवाक्यानां तन्मते यद्वाङ्मनसातीतनिर्विशेषवस्त्ववधिकत्वं तदपि न सम्भवति नहि यन्न ज्ञायते तदवधिः कर्त्तुं शक्यते निर्विशेषं वा ज्ञातुं शक्यते तस्मात्प्राकृतवचनमात्रधर्मतानिषेधतात्पर्यत्वमेव तेषामप्राकृतयुगपद्विचित्रधर्माश्रयताज्ञापनाय तथा नेह नानास्ति किञ्चन इत्यस्यापि यदिह किञ्चन नास्ति तान्नानानास्ति किन्त्वेकात्मकत्वमेव विवक्षितम् अन्यथेह किञ्चन नास्ति नाना वा नास्तीति इत्येकतरेणैवाभिप्रेतासिद्धिः स्यात् किं द्वयोरुपादानेन तस्मादपि तदीयधर्माणां तदेकात्मकत्वात्पूर्ववदेवाप्राकृतत्वादिकमिति नच निर्विशेषत्वं वक्ष्यमाणस्तुतेः सम्मतं जयजयेत्याद्युपक्रमे स्वरूपशक्तेरीहेत्येवावगमात् द्युपतय इत्याद्युपसंहारे च अतद्वचशब्देन पूर्वाद्धोक्तस्यार्थः कालदेशपरिच्छेद एव लभ्यते निरस्यते चात्र स एव नतु विशेषमात्रम् अप्रस्तुतत्वात् अनन्तकोटिब्रह्माण्डाद्याश्रयत्वेन प्रत्युत नानाशक्तिवैशिष्ट्यमेव लभ्यते यदि च तस्यां स्तुतौ निर्विशेषज्ञानमेव विवक्षितं स्यात्तर्हि तत्फलं ब्रह्मैक्यमेव मध्येमध्ये स्तूयेत प्रत्युत तदतिक्रम्य न परिलषन्तीत्यादिभिः श्रीभगवद्भक्तिरेव स्तुता तस्माद्यद्विधीयते तदेव स्तूयत इति वैदिकन्यायेन श्रीभगवानेव प्रकारणार्थः स्वमतेपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैः कथञ्चिदेव तत्तदर्थस्यावगमः सिद्धश्च नतु दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः । न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपि" इत्यादिवत् परमानन्देनैवेतिज्ञेयम् तदेवं तत्त्वमस्यादीनामप्राधान्यं मत्वा स्वतःप्रमाणभूतानां वेदवृक्षाणां प्रादुर्भावकक्षाय बीजस्य तद्बीजत्वादेव वेदः प्रणव एवाग्रे इत्युक्तत्वात् सर्ववेदवाक्यार्थसमन्वयनिधानत्वेन महत्त्वमकाराद्यक्षरात्मकपरस्परसम्बन्धपदसमुदायत्वाद्वाक्यत्वं ततश्च परमवाक्यस्य साक्षाद्भगवद्वाचकस्य श्रीमत्प्रणवस्यैव प्राधान्यम् अत एव—

"अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ इति

साधारणश्रुत्यन्तरं तदेव निर्द्धारयति स्वयममात्र एकरूपः स्वविभूतिश्रुतिभिरनन्तमात्रः द्वैतस्योपशमः भगवन्मात्रवाचकः तथा वेषान्तरनिरासकश्चेत्यर्थः । तस्मात्परममहावाक्यस्य साक्षाद्भगवद्वाचकस्य श्रीमत्प्रणवस्यैव प्राधान्यं मत्वा तदभिधेयस्य श्रीभगवत एव सर्वयोग्यताहेतुत्वेन परमयोग्यतां वदन् सर्ववेदाभिधेयत्वमाह—बुद्धीति । अत्र प्रणय स्वसाक्षाद्वाचकत्वादिकम् "ॐमित्येतद्ब्रह्मणो नेदिष्ठं नामे"ति श्रुते नेदिष्ठमतिशयेन निकटं स्वल्पमपि व्यवधानं विनैव वाचकमित्यर्थः तथा "ओं विश्वं विष्णुः"इति सहस्रनामस्तोत्रात् स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः स सर्वोपनिषद्ब्रह्मवेदबीजं सनातनमिति—

"ततो भूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ।
तत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥"

इति च द्वादशात् श्रीभगवतः सर्वयोग्यताहेतुत्वंच " दृतय इव श्वसन्त्य सुभृतो यदि तेऽनुविधाः" इत्यादि वक्ष्यमाणात् —

यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ
तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेः—
यावै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।
तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥

इति मोक्षधर्मात् —

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥ इति

चैकादशात् अतो मोक्षान्यथानुपपत्त्या सामानाधिकरण्यं व्युच्यत इति च निरस्तम् अथ प्रणवार्थानुसारेण बुद्धीन्द्रियेत्यस्यार्थश्च अकाराद्यात्मकपदत्रयप्रणवार्थोहि "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः"इत्यादौ स्थित्यादय इतिवत् सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एलक्षितः प्रणवमयस्सर्ववेदैः सर्वभजनीयः परमपुरुष एव समर्थितः अत्रापि तथेति तथाहि जनानां प्रलये निजैकाश्रयाणां जीवानां मात्रार्थमैहिकविषयभोगार्थं जन्मान्तरतद्भोगार्थम् आत्मने शुद्धात्मभावाय आत्यन्तिकप्रलयलक्षणमोक्षाय अकल्पनाय कल्पना सङ्कल्पान्तरं तद्राहिताय प्रेमैकमयशुद्धस्वभजनायेत्यर्थः । तस्मात्

"ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।
द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।
एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः ॥ इति

श्रीकपिलदेवदर्शितः सर्वतः पूर्णाविर्भावः श्रीभगवानेव न निर्विशेषं ब्रह्मेति साध्वेवोक्तं भवता अतस्स एव वन्दिजनतुल्यवेदस्तुत्यत्वेनोपक्रमोपसंहारादिभिर्दर्शयितव्यः किन्तु ब्रह्मवादिनो द्विविधाः रजततया शुक्तिवदज्ञानेन ब्रह्मैव द्वैतनतया विवर्त्तत इत्येके नानापदार्थतया चिन्तामणिवदविकृतमेव सदाचिन्त्यशक्त्या ब्रह्मैव द्वैततया परिणमत इत्येके तत्र पूर्वे तु "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इति श्रीबादरायणमताद्बहिर्भूता अनीश्वरवादिन इति पूर्वपूर्वयुक्त्या खण्डिताः उत्तर एव च तदन्तर्भूताः स्वीकृताः उत्तरेचैते खल्वीश्वरवादिनोपि भक्तिविशेषं विना सच्चिदानन्दविग्रहत्वादिभगवत्ताविशेषग्रहणासमर्था भगवन्तमेव निर्विग्रह(ब्रह्म)तया मन्यन्ते उपासते च तथैव बुद्धीन्द्रियेत्याद्यनुसारेण भगवद्दत्तशक्त्यैवानुभवन्ति यथोक्तं श्रीमत्स्यदेवेन—

"मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि" ॥ इति ।

अत्राभेदेऽपि महिमत्वेन निर्देशस्तदपि स्वस्यैकदेशाविर्भावरूपमिति स्वस्य भगवद्रूपतायां पूर्णप्रकाशकत्वं व्यञ्जितं यथोक्तं श्रीध्रुवेन "या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानात्" इत्यादौ सा ब्रह्मणि "स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत्" इतिताद्दशब्रह्मोपासनाफलं शुद्धात्मतया तत्तादात्म्यप्राप्तिश्च नाहता सालोक्यसार्ष्टिसारूप्येत्यादिना तदेतत् ब्रह्म च सर्वातीतप्रकाशत्वादप्राकृतस्वरूपगुणत्वादनिर्देश्यमेव तदेतच्च यथा भगवद्दत्तशक्त्याऽनुभवन्ति सा चाप्राकृतस्वरूपगुणत्वावलम्बकोपनिषदाख्यश्रुतिसम्बन्धादुद्भवति औपनिषदः पुरुषः इति "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति श्रुतेः यस्मान्मनोपि तस्मिंश्चरतीति वक्ष्यते—

"तदेतद्वर्णितं राजन् यो नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेपि मनश्चरेत् ॥ इति

यथा निर्गुणेपि जयजयेत्याद्यष्टाविंशतिप्रकारकश्रुतिमार्गेण प्रकाशितनिजगुणेऽपि किमुत प्रकाशितनिजगुणः इत्यर्थः । अथवा पूर्वं "सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयोह्यहम्" इति स्वस्य स्वयं भगवता सर्ववेदप्रमेयत्वमुक्तं श्रीविष्णुरातेन च तस्मिन् श्रीकृष्णाख्य एव भगवति परब्रह्मत्वं तत्र तत्रावधारितं "गूढं परब्रह्ममनुष्यलिङ्गं" परब्रह्मनराकृति सदस्मितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मसनातनमित्यादेः अतः श्रीगोपालतापन्यां कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवतीति प्रश्नः ब्रह्मत्वं ह्यनुपचरितबृहत्तमत्वं तच्च स्वरूपेण गुणेन च वाच्यम् अत एव वैकल्ये तदंशहीनत्वादुपचरितत्वप्राप्तेः तदेवं ब्रह्मता कथं स्यादिति प्रसिद्धानुवादेनैव श्रुतौ श्रीगान्धर्व्याः प्रश्नः अत्र च श्रीपरीक्षितेः तत्प्रस्ताव एव चानेनात्र कर्त्तुं युक्तः

तदर्थमेव श्रीदशमस्कन्धस्य श्रोतुमारब्धत्वात् सर्वविद्वत्परम्परादिगुरूणां श्रुतीनामपि तदेकालम्बकतावाक्येन श्रीमन्मुनीन्द्रोपि तथैवाङ्गीकरिष्यति "स्त्रिय उरगेन्द्रभोग भुजदण्ड विषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः" इति अतः श्रीनारदोपि तच्छ्रवणानन्तरं तमेवोद्दिश्य तदभेदेन श्रीनारायणं नमस्यति—

"नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्त्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ इति

अत एव श्रीविष्णुरात उवाचेत्युक्त्या "द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गम्" इत्याद्यर्थस्य सूचनात्तस्य ताद्दशाभिप्रायः एव दृढीकृतः ततस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं सन्दिह्य पृच्छति ब्रह्मन्निति श्रीकृष्णत्वस्य साक्षाद्व्यञ्जकपदविशेषाप्रयोगस्तु सामान्याकारतयापि प्रश्ने स्वजिज्ञासितं ज्ञास्यते किं विशेषणेत्यभिप्रायात् अतो जयजयेत्युपक्रमे वीप्सा युक्तो जिघातोरुत्कर्षाविष्करणरूपोऽर्थः श्रीकृष्णत्वव्यञ्जकासाधारणगुणपर्य्यन्त एव ज्ञेयः अतन्निरसनेनेत्युपसंहारेपि "अन्तभवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः" इति श्रीब्रह्मस्तवव्याख्यानुसारेण तत्पर्य्यन्त एवेति ततश्च ब्रह्मणि अनन्तस्वरूपगुणे तत्राप्यनिर्देश्ये सर्वप्रत्यग्रूपत्वादेकांशेनापि निर्देष्टुमशक्ये श्रूयन्त इति श्रुतयः परिमिताः पराग्रूपाश्च साक्षान्मुख्यवृत्त्या कथं केन प्रकारेण चरन्ति तं प्रकारं कथयेत्यर्थः । "यतो वाचो निवर्त्तन्ते । विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचम । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इतिश्रुतेः । "भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् । अद्यापि यत्परजः श्रुतिमृग्यमेव" इत्युक्तत्वाच्च यतो निर्गुणे निर्गता गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यो गुणा यस्य तस्मिन् मध्यपदलोपी समासः तथा सदसतः परे तेषां तत्कार्य्याणाञ्च सम्बन्धरहिते तत्तद्रूपत्वाद्दृष्टान्तद्वारा गौण्या सम्बन्धिद्वारा तु लक्षणया च निर्देष्टुमनर्हे इत्यर्थः । कथं तत्राह गुणवृत्तयः सत्त्वादिगुणेषु तत्कार्य्येषु च वृत्तिर्यासां ताः यथोक्तं श्रीगीतासु "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन" इति श्रीभगवतः प्रकृतिगुणातीगुणतत्त्वञ्च प्रसिद्धं तथैवात्र वक्ष्यति—

"हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत्" ॥ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे—

"सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।
स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु" ॥ इति

एकादशे—

"मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्या सङ्गादयो गुणाः" ॥ इति

अत्र निर्गुणं प्रकृतिगुणैरसंस्पृष्टमेव मां कथम्भूतास्ते अगुणाः गुणपरिणामरूपा न स्युरिति टीकासम्मन्तिश्च प्रथमे "एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः" इति अत्र च नित्यत्वादप्राकृतत्वमेव लभ्यते एतदुक्तं भवति पूर्वं भगवति श्रुतीनां प्रमाणत्वं व्यञ्जितं तच्च साक्षात्कारणत्व एव सङ्गच्छेत अन्यथा साधकतमकुरणमित्यत्र तमबर्थहानेः तासां तु विशेषतः स्वतः प्रमाणभूतत्वमेवाङ्गीकृतं श्रीभगवतस्तदेकप्रमेयत्वञ्च ततः साक्षाच्चरणमेवोभयवादिभिर्मन्तव्यं विशेषतश्च श्रीभगवन्नामादिमहिमविद्भिर्भवद्विधभागवतैः अन्यथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चरणमात्रं मया पृच्छ्यत मयात्विदं पृष्टं कथं साक्षात् चरन्तीति येन प्रकारेण साक्षाच्चरन्ति स प्रकारः कथ्यतामित्यर्थः इति । तत्र समाधत्ते—बुद्धीन्द्रियेति । जनानां मनुष्यत्वबीजनानांजातिजीवानां महाप्रलये प्रकृत्या सह स्वस्मिन् लीनानां मात्रार्थं मीयन्ते गुणाः गुणकार्य्याणि गुणातीतानि चाभिरिति मात्राः श्रुतयः तदर्थं तद्धारणाद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजत तद्द्वारा च भवार्थमभ्युदयार्थं ब्रह्मलोकादिभोगप्राप्त्यर्थम् आत्मने जीवतत्त्वं ज्ञापयितुम् अकल्पनाय कल्पनाः मायावृत्तयस्तद्रहितं भगवत्तत्त्वमकल्पनं यदुक्तं वरुणेन—

"नमस्तस्मै भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना" ॥ इति

तदपि ज्ञापयितुं बुद्ध्यादीनसृजत तत्र विचारासम्यक्त्वेन श्रुतिधारणादिकस्य पूर्वद्वयार्थता तत्सम्यक्त्वेन तु भगवदेकार्थता युत्तरोत्तरोपादानप्राप्तपूर्वपूर्वापरितोषप्राप्तनोत्तरोत्तरोत्कर्षेण लभ्यते तदुक्तं द्वितीये—

"भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् "॥ इति

यं सर्वे देवा नमन्तीत्यादिपूर्वोदाहरणेभ्यश्च अयं भावः श्रुतिधारणाद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजदिति तेच बुद्ध्यादयः श्रुत्यादिद्वारा भवादिसाधनानीति बुद्ध्यादिषु श्रुतौ च तत्तद्योग्यतां न्यस्तवान् अत एव प्रभुपदोपादानं तत्र बुद्ध्यादीनां योग्यता श्रुतिधारणादिषु स्वतः अन्येषु श्रुतिद्वारा बुद्ध्यादिसंस्कर्त्रीणां श्रुतीनां तु सर्वत्र स्वतः यथा मन्त्रादीनां स्वरूपप्रभावमयी उपनिषदादीनां तदंशमिश्रस्वाभिधादिशक्तिमयी कर्मकाण्डादीनां तदंशद्वयमिश्रस्वविधिमात्रबलानुष्ठानमयीति सा सा पुनर्द्विधा मायातद्गुणावलम्बिनी स्वरूपतद्गुणावलम्बिनी च तत्र स्वरूपतो मायागुणानां निष्कर्षः प्रसिद्ध एव स्वरूपेत्वात्मपरमात्मब्रह्मभगवद्रूपेणावस्थितेपि भगवत्येव परमोत्कर्षो ज्ञेयः—

"कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम् । यस्मात् क्षरमतीतोऽहम् "

इत्यादिभ्यः तस्मात्परमोत्कृष्टस्वरूपगुणनिर्देशेन चरन्त्यः श्रुतयः साक्षादेव श्रीभगवति चरन्ति तदेकवाक्यत्वेन अन्या अपि चरन्तीति "त्रैगुण्यविषया वेदाः" इति तु कर्मोपासनाविषयमेव तथैव परममहावाक्यतयाऽङ्गीकृतं प्रणवमुद्दिश्योक्तं द्वादशे—

"स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् "॥ इति

अतः खण्डवाक्येन क्रमात्तमुद्देष्टुमेव मायादिष्वात्मादिष्वपि चरन्ति तथैव वक्ष्यन्ति श्रुतयः "क्वचिदजयात्मना च चरतो नुचरेन्निगमः" इति यथैव व्याख्यातं ब्रह्मस्तवे अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः इति तासच मनोरथान्तं श्रुतयो यथाययुः एवमेवोक्तं श्रुतिभिर्विमृग्यामित्यादि किञ्च श्रीभगवति श्रुतयस्साक्षाच्चरन्तीति किं वक्तव्यं यत्र भगवन्नाममन्त्रादिरूपाविनाप्यर्थज्ञानमुच्चरणमात्रेण तमाकर्षन्ति यथोक्तं षष्ठे "नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषयामतिः" इति टीकाच नामोच्चारकपुरुषविषया मतिर्भवतीत्यादिका "सद्यो ह्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्" इति तत्स्वरूपभूता एव च ताः प्रभासपुराणे—

"मधुरमधुरमेतन्मङ्गलं मङ्गलानां
सकलनिगमवल्लीसत्फलं चित्स्वरूपम् ।
सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा
भृगुवर नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम" ॥ इति

नारदपञ्चरात्रे अष्टाक्षरमुद्दिश्य ।

"व्यक्तं हि भगवानेव साक्षान्नारायणः स्वयम् ॥
अष्टाक्षरस्वरूपेण मुखेषु परिवर्त्तते ॥

इति । श्रुतिश्च "नामचिद्धिविक्त नमस्तेऽस्तु विष्णोस्सुमतिं भजामहे" इति माण्डूकोपनिषच्च प्रणवमुद्दिश्य "प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम्" इत्यादिका अतो 'यतो वाचः' इत्यादिकाः श्रुतयश्च अव्यक्तत्वलोकप्रसिद्धतादि सूचयित्वा तथैव वदन्ति वक्ष्यन्ति च श्रुतयः "द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया" इत्यादि "क इह नु वेद बता वरजन्मलयोऽग्रसरम" इत्यादि च ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सर्वे शब्दाः चिदचिद्द्वारा तस्मिन् वर्त्तन्त इति परिहारम् उच्यते—बुद्धीन्द्रियेति । मात्रार्थं देहोत्पादनार्थं भवार्थम् आत्मने आत्मज्ञानार्थं कल्पनाय सृष्ट्याद्यर्थं जगद्व्यापाररूपक्रियार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतयः स्वपर्यन्तनामरूपव्याकरणेन तत्तच्चिदचिद्वस्तुशरीरकतया तत्तच्छब्दवाच्योऽभूदिति प्रतिपादयन्त्यः परिहारमाहुरित्यभिप्रेत्य तत्र तत्र बहुशो जगत्सर्गप्रकारवर्णनयैव प्रकृतप्रश्नस्योत्तरमुक्तप्रायमिति चाभिप्रेत्य केवलं सृष्टिमात्रं स्मारयति—बुद्धीन्द्रियेति । जनानां जीवानां बुद्ध्यादीनसृजत प्रभुरध्यक्षः निर्वाहक इति यावत् अयमभिप्रायः स्वयमन्तरात्मतया नामरूपनिर्वाहको भवितु बुद्ध्यादिशब्दोपलक्षितसमष्टिपरम्परया महाभूतपर्यन्तमात्मानं तत्तच्छरीरकं परिणमय्य तन्मयः पुनः सदसच्छब्दवाच्यचिदचिन्मिश्रदेवादिस्थावरान्तजगद्रूपतत्तच्छब्दवाच्यश्चाभवदिति एवं चिदचित्पदार्थानां सर्वेषां परमात्मशरीरतैकस्वाभाव्यात् तत्त्वेनैव तेषां वस्तुत्वादपृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्चापृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन विशेष्यपर्यन्ताभिधानस्वाभाव्याद्गवादिशब्दानां गोत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य व्यक्तिपर्यन्ताभिधानस्य मुख्यत्ववत् सर्वेषां लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्वस्वार्थाभिधायिनां स्वस्वार्थान् परमात्मापृथक्सिद्धविशेषणभूतान् प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य परमात्माभिधानं मुख्य-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्वेति विस्तरस्तु भाष्यादिष्वनुसन्धेयः । परमकारुणिकस्य अवाप्तसमस्तकामस्य स्वपरप्रयोजनानिरपेक्षस्य ब्रह्मणो जगत्सर्गेण प्रयोजनं किमित्यत आह—मात्रार्थमिति । आत्मने कल्पनाय चेति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं मात्रार्थं देहार्थं तदुत्पादनार्थमित्यर्थः । असत्प्रायाणां जीवानां स्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानेनोज्जीवनार्थं जगत्सर्गे प्रवृत्तिरिति परिपूर्णस्यापि परानुजिघृक्षा सृजतेवेति भावः । अत एव गर्भजन्मजरामरणाद्यनेकदुःखावहजगत्सर्गप्रयुक्तनैर्घृण्यशङ्कापि निरस्ता दुःखस्य तत्तज्जीवानादिकर्मप्रयुक्तत्वात् मीयन्त इति मात्राः देहाः भवार्थमभ्युदयार्थमाराधयितृभ्यो निःश्रेयसरूपाभ्युदयप्रदानार्थमित्यर्थः । अनेन देहोत्पादनस्यापि प्रयोजनमुक्तं यद्वा भवार्थं त्रैवर्गिकरूपश्रेयःप्रदानार्थम् आत्मने अध्यात्मज्ञानार्थं मुक्तिसाधनोपासननिष्पत्तये इत्यर्थः । यद्वा आत्मार्थं जीवात्मस्वरूपसत्तालाभार्थं प्रलयावस्थायामसत्प्रायाणां जीवानां परमात्मनः आत्मत्वं शेषशेषिभावश्चानेनैव आत्मसत्तालाभः अकल्पनाय कल्पनं नानैकाकारेष्वात्मसु देवमनुष्यादिकल्पनं भेद इति यावत् तदभावाय मुक्तये उपायानुष्ठानेन देवादिभेदनिवृत्तिपूर्वकमुक्त्यर्थञ्चेत्यर्थः । यद्वा सर्वमिदं सङ्कल्पमात्रेणैवोपपद्यतामित्यत आह—कल्पनाय चेति । कल्पनं क्रीडनं तस्मै परिपूर्णस्यापि क्रीडार्थं जगद्व्यापार इति भावः ॥ २ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

सर्वे शब्दाश्चिदचिद्द्वारा तस्मिन्नेव प्रवर्त्तन्ते इति तस्य परिहार उच्यते—बुद्धीन्द्रियेति । प्रभुः सर्वस्वामी सर्वनियन्ता सर्वशेषी सर्वेश्वरो जनानां जीवानां बुद्ध्यादीनसृजदुत्पादितवान् तथा च वक्ष्यते एकादशे—

"एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये" ॥ इति

किमर्थमसृजत्तत्राह—मात्रार्थं मीयन्ते शब्दादिविषया येन मात्रो देहस्तदुत्पादनार्थं भवार्थं भव उत्पत्तिस्तत्प्रभृतिभगवदाराधनरूपकर्मकरणमित्यर्थः । आत्मने अध्यात्मज्ञानार्थं जगद्व्यापाररूपलीलार्थमित्यर्थः । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टकार्यकारणोभयावस्थपरब्रह्मप्रतिपादनेन चिदचिद्वस्तुशरीरतया श्रुतीनां तत्प्रतिपादकत्वमिति प्रत्युत्तरार्थ इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीगिरिधरलालगोस्वामि आचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

एवं पृष्टः शुकः उत्तरमाह—भगवतः जगज्जन्मादिकारणत्वे निरूपिते ब्रह्मणः जगत्कारणत्वस्य तदुपयुक्तज्ञानशक्त्यादिगुणानाञ्च प्रतिपादकानां श्रुतीनां भगवत्प्रतिपादकत्वप्रकारं भगवतश्च तादृशश्रुतिप्रतिपादितकल्याणगुणाकरत्वं निर्गुणशब्दस्य च प्राकृतोपाधिकगुणराहित्यपरत्वञ्च अर्थात् प्रतिपादितं भवति ततश्च निर्गुणे ब्रह्मणि गुणवृत्तयः श्रुतयः कथं चरन्तीति प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं सम्यगुक्तं भवतीति तात्पर्येण ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकं श्लोकमवतारयति बुद्धीति । प्रभवति समर्थो भवति सर्वकार्येषु इति प्रभुः सर्वकारणसमर्थो भगवान् जनानां चेतनानां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् असृजत् सृष्टवान् एतद्विशेषणेन च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतयः जगज्जन्मादिकारणत्वादि गुणविशिष्टत्वरूपेण ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति प्रत्युत्तरं सुसङ्गतमिति भावः । "जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रे च तथा गुणविशिष्टत्वेन ब्रह्मणः निरूपितत्वात् किमर्थमसृजदित्यत आह—मात्रेति । मीयन्त इति मात्राः शब्दादयो विषयाः तदर्थं तद्भोगार्थमित्यर्थः । भवार्थञ्च भवः वारं वारं देवमनुष्यादिशरीरप्राप्तिरूपं जन्म तदर्थमित्यर्थः । बुद्धीन्द्रियादिसम्प्राप्त्या कर्मोत्पत्तिः तादृशकर्मणा च तत्तत्कर्मानुगुणशरीरप्राप्तिरिति भावः—

"शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्" ॥

इति वचनात् प्रयोजनान्तरमाह—आत्मन इति । आत्मने सर्वान्तरात्मभूतभगवदर्थं तदाराधनार्थमिति यावत् भगवदाराधनार्थमेव करणकलेवरदानमिति भावः—

"विचित्रा देहसम्पत्तिरीश्वराय निवेदितुम् ।
पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥

इत्यादिवचनात् यद्वा आत्मने भगवदर्थं तल्लीलार्थं करणकलेवरादिसृष्टेः भगवल्लीलार्थत्वात् "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इत्यादिसूत्रादिषु तथा निरूपितत्वात् अकल्पनाय देवमनुष्यादिनानाविधदेहकल्पनानिवृत्तये संसारविमोक्षणायेति यावत् अथवा न कल्पना अकल्पना अकार्यं नित्यमित्यर्थः । मोक्षमिति यावत् तत्पदप्रापणायेत्यर्थः "नास्त्यकृतः कृतेन" इति श्रुतेः । एतेन अर्थपञ्चकमप्युक्तं भवति असृज्यत्प्रभुरित्युक्ते सिद्धोपायस्य प्राप्यस्वरूपस्य च भगवतः स्वरूपमुक्तं भवति जनानामित्यनेन प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमुक्तं भवति आत्मने इत्यनेन भगवत्सेवार्थमित्यर्थकत्वात् साध्यभूतभक्त्युपायस्वरूपमुक्तं भवति मन्मना भव मद्भक्तो मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्प्राप्ति किल्बिषमित्यादिवचनात् अकल्पनायेत्यनेन मोक्षरूपफलस्वरूपमुक्तं भवति मात्रार्थं च भवार्थञ्चेत्यनेन मोक्षप्राप्तिबन्धकमायो संसर्गरूपविरोधिस्वरूपमुक्तं भवति तथा च—

"प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः ।
प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ।
वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः ॥

इतिवचनमत्रानुसन्धेयम् ॥ प्रभुः जनानाम् मात्रार्थं च भवार्थञ्च आत्मने अकल्पनाय च बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानसृजत् इत्यन्वयः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतयः सत्त्वादिगुणराहित्येन निर्गुणे ज्ञानानन्दादिगुणगणमणिमालालङ्कृतविग्रहे ब्रह्मणि साक्षाद्वर्तन्त इति परिहारमभिप्रेत्य पीठिकामारचयति—बुद्धीति । बुद्ध्यादिसर्जनेन किं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली॥

प्रयोजनमत्राह—मात्रार्थमिति। मात्रापरिच्छेदे देशे प्रवृत्तौ कर्णभूषण इत्यतो मात्राप्रवृत्तिः शब्दानामिति शेषः। तदर्थं "मनसा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति" इति श्रुतेः किमतोऽत्राह—भवार्थेति। "भवो भद्रे हरे प्राप्तौ" इत्यतो भवो भद्रं कल्याणं पुण्यमिति यावत् तदर्थं "स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि तपस्तद्धि तपः" इतिश्रुतिः चशब्दो समुच्चयार्थो बुद्ध्यादीन्द्रियपूर्विका शाब्दीप्रवृत्तिरपि न स्वर्गादिविषया किन्तु परमात्मविषयैव पुण्यसाधनमित्यभिप्रायेणाह—आत्मन इति। सन्ध्यकरणात् सदसद्विलक्षणः एवात्मा तमात्मानमुद्दिश्य शब्दराशेः प्रवृत्तिरिति भावः। ततः परमप्रयोजनमाह—कल्पनायेति। कल्पनाय परमात्मज्ञानाय "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्" इति श्रुतेः चशब्देन मोक्षायेति सूचयति "तमेवं विद्वानमृत इह भवति। ज्ञानेनामृती भवति" इति श्रुतेः अनेन वक्तृविवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिरित्यतो बुद्धीन्द्रियादिमत एव सुप्रयुक्तशब्देन ज्ञातपरब्रह्मतत्त्वगुणोपसंहारज्ञानप्रसन्नभगवत्सारूप्यादिमोक्षप्राप्तेः शब्दानां श्रीहरिविषयत्वं साक्षादङ्गीकर्तव्यमित्युक्तं भवति॥ २॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इति राज्ञो निर्णयमाकलय्य स्वीकार्य्यापि तदेवानुमोदमान आह—बुद्धीन्द्रियेत्यादि। प्रभुर्भगवान् श्रीकृष्णः जनानां जीवानां बुद्ध्यादीन्यसृजत् जायत इति जनाः जीवाः तेषां बुद्धीन्द्रियाणि मनःप्राणांश्च असृजत् वस्तुतस्तस्यैव स्वांशश्चित्स्वरूपो जीवस्तस्य बुद्ध्यादीनां स्वतोऽसम्भवात् स्वयं स्वेनांशेन जीवान् सृष्ट्वा बुद्ध्यादीनप्यसृजदित्यर्थः। "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति तदुक्तेः एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महात्मन इति च किमर्थं ससर्ज ? मात्रार्थम् इत्यादि मात्रा विषयास्तदर्थं भव ऐश्वर्य्यं तदर्थम् आत्मने आत्मभजनार्थम् अकल्पनाय अपुनरावृत्तये कैवल्याय कौतुकाज्ञानात्मावदिदृक्षा नानाकल्पनं हि कौतुकं केचिद्विषयासक्ताः सन्तु केचिद्बुद्धिमन्तो मां भजन्तु केचित्कैवल्यार्थं यतन्तामिति हि कौतुकं तच्च तेषां बुद्ध्यादियोगेनैव भवतीति तत्तत्कल्पनं तेनासौ भगवान् ब्रह्म शब्दवाच्यः स्वयं प्राकृतगुणरहितोऽपि जगत्कर्तृत्वादिसर्वज्ञत्वादिभक्तवात्सल्यत्वादिनित्याप्राकृतगुणोऽचिन्त्यैश्वर्य्यो ब्रह्मैव सविशेषं तस्मिन्नेव श्रुतयश्चरन्ति इति युक्तमेव वितर्कितं भवता ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इति यद्यपि भगवानपि अनिर्देश्यः अचिन्त्यमहिमा निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः साक्षाद्विग्रहः स च सदसत्परः तथापि श्रुतयस्तमेव चरन्तीत्यर्थः॥ २॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सिद्धान्तमाह—बुद्धीन्द्रियेति। अत्र पूर्वपक्षवादी प्रष्टव्यः किं ब्रह्म श्रुतिसिद्धम् श्रुतिद्वारा त्वया अवगतं विचार्यत्वेन निर्दिश्यते आहोस्वित् स्वबुद्ध्या परिकल्पितम् आद्ये प्रतिपाद्यत्वे न सन्देहः प्रकारश्चिन्तयिष्यते द्वितीयपक्षस्त्वप्रामाणिकः सद्भिरुपेक्ष्यः ब्रह्म च यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यं तत्र मूलभूतं सर्वव्यवहारातीतमपि स्वयमेव स्वशक्तिरूपेण स्वधर्मेण स्वकार्यरूपेण च जातमिति श्रुतिः प्रतिपादयतीति स्वयमेव च वक्ति अतः सर्वस्यैव श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् सङ्केतश्चादूरविप्रकर्षेण लोकधर्मसाम्येन वैदिकपरम्परयैव जायत इति सर्वस्यैव भगवद्वाक्यस्य खण्डशः प्रतिपादकत्वात् सम्पूर्णवाक्यस्य तादृशं ब्रह्मेति ब्रह्मपरत्वं सेत्स्यति स च वाक्यार्थः अपूर्वः यथा लोके लौकिकबुद्धिविषयः पश्चात्तद्वाक्यविषयः तदभिप्रेतज्ञापकः एवमीश्वरबुद्धिविषयः तद्वाक्यप्रतिपाद्यः तज्ज्ञानेच्छुं बोधयतीत्येवं निश्चित्य शुको भगवता कृतां चतुर्धा सृष्टिं प्रतिपादयति भगवानादौ बुद्धिमुत्पादयति तत इन्द्रियाणि ततो मनः ततः प्राणानिति सर्वेषां जनानां करणचतुष्टयं जनयति जीवसम्बन्धित्वेन चतुष्टयमुत्पादयतीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्ये प्रभुरिति प्रत्येकं चतुर्णामुत्पादने प्रयोजनमाह—तत्र बुद्धेः प्रयोजनं मात्रार्थमिति मीयन्ते त्रायन्त इति मात्राः ज्ञानक्रियोपयोगिनो विषयाः सर्वमेव जगत् ते विशकलिताः शब्देनापि बोधिताः पुरुषस्य ज्ञानक्रियाविषयोपभोगिनो न भविष्यन्तीति बुद्धिमुत्पादितवान् सा बुद्धिः सर्वानेव सङ्कलति यथा चित्रे सर्वपदार्थस्फूर्त्तिस्तथा बुद्धौ सर्वजगत्स्फूर्त्तिरिति ततस्तया बुद्ध्या यत्किञ्चित् ज्ञेयं कार्यं वा तत्सर्वं कर्तुं शक्यत इति मात्रार्थं बुद्धिनिर्माणम् अनेन वेदानामपि खण्डशोऽर्थप्रतिपादकानां बुद्ध्या महावाक्यार्थज्ञानं भवति इति तात्पर्यतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति चकारादग्रे यत् अयं प्रतिपाद्यं फलत्वेन तदर्थञ्च बुद्धेर्निर्माणं निरूपितं भव उद्भवः सर्वे प्राणिनः बुद्ध्यैवोत्कर्षं प्राप्नुवन्ति तथैवात्मने बुद्ध्यैव भगवन्निष्ठाः आत्मनिष्ठाश्च भवन्ति भगवत्सेवाञ्च कुर्वन्ति अकल्पनाय च बुद्ध्यैव ज्ञाननिष्ठा भवन्ति नानाविधपदार्थध्यानार्थं कल्पनामपि कुर्वन्ति तस्मात्सर्वं यथा सेत्स्यति सर्वा वाऽनुपपत्तिः सर्वेषां परिहृता भवति तदर्थं बुद्धिमुत्पादितवान् अनेनायं पूर्वपक्षोऽपि बुद्ध्यैव परिहर्तव्य इति सूचितं तथा भवार्थमुद्भवार्थं जन्मान्तरसिद्ध्यर्थं वा इन्द्रियाणि कृतवान् बुद्धिसिद्ध्यर्थमिमानि विमर्शः यथा बुद्धेः उद्भवो भवति तदर्थमिन्द्रियाणि सृष्टवान् इन्द्रियैः कर्मकरणे च तैः कर्मभिरुद्भवो जन्मान्तरञ्च भवति च चकारादन्यान्यपि प्रयोजनानि इन्द्रियाणां सूचयति विषयास्तैरेव ज्ञायन्ते क्रियन्ते च इन्द्रियैरेव भगवत्सेवा भवति इन्द्रियैरेव च नानाविधकल्पना भवति मोक्षश्च योगादिद्वारा तथा आत्मने अर्थं मनः सृजति मनसैवानुद्रष्टव्यं "नेह नानास्ति किञ्चन" इति श्रुतेः इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यर्थं मनसः सृष्टिः प्राणानां प्रयोजनमाह—अकल्पनायेति। प्राणा हि कल्पनां दूरीकुर्वन्ति सर्वमेकतामापादयन्ति यदि प्राणा न भवेयुः तदाऽकाशादिपरिणामप्रदर्शनेन सर्वस्यापि जगतः प्रलयं एकताबुद्धिर्न स्यात् क्रियाशक्तिश्च तत् एवेति सर्वत्र हेतुभूताश्च "अथ प्राणः प्राणेर्बलमित्यत्र प्राणैर्मनसश्च विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनि विज्ञानं इति निरूपितं स क्रमोऽपि ग्राह्यः एवं सर्वोपयोगार्थं यतो

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवांश्चतुष्टयमुत्पादितवान् अनेनैव सर्वानुपपत्तिः परिहर्त्तव्येति शुकहृदयम् ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तरमाह—बुद्धीति । जनानां जीवानां मात्राद्यर्थं बुद्ध्यादीन् प्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयन्त इति मात्रा विषयास्तदर्थं कर्मफल-भोगार्थमित्यर्थः । भवः पुनःपुनर्जन्म तदर्थं भवबन्धहेतुकर्मकरणार्थ-मित्यर्थः । आत्मने ब्रह्मपरमात्मभगवत्स्वरूपिणे स्वस्मै यत् कल्पनं बुद्ध्यादीनां समर्पणं तदर्थं यद्वा आत्मने स्वमुपासयितुं यत्कल्पनं बुद्ध्यादीनां विनियोगस्तदर्थं त्रयाणामेव प्राधान्य-बोधकं चकारत्रयं बुद्ध्यादीन् विना न कर्मफलस्वर्गादिभोगः नापि कर्मकरणं नापि शमदमाद्यङ्गज्ञानं नाप्यष्टाङ्गयोगो नापि श्रवणकीर्त्तनादिभक्तियोगः सिध्यतीत्यतस्तानसृजत् ननु त्वं क गच्छसीति प्रश्ने मयाद्य दध्यन्नं भुक्तमित्युत्तरं यथा तथैव श्रुतयः कथं ब्रह्मणि चरन्तीति इति प्रश्ने प्रभुः मात्रा-द्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजादित्युत्तरमभूत् मैवं "परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम्"इति भगवदुक्तेरत्राभिधया वृत्त्या प्रश्ने व्यञ्जनावृत्त्येदमुत्तरं सङ्गतमेव तथाहि शब्दवाच्यत्वाभावादेव ब्रह्मणः खल्वनिर्देश्यत्वं त्वं ब्रूषे यदीन्द्रियाणि परमेश्वरो नास्र-क्ष्यत् तदा शब्दस्पर्शादयोऽप्यनिर्देश्या ब्रह्मतुल्या एवाभविष्यन् अद्यापि जन्मान्धबाधिरस्य रूपशब्दौ ब्रह्मवदनिरूप्यौ भवत एव तेनास्मदादिभ्यो येन ग्राहकाणीन्द्रियाणि दत्वा शब्दादयो निर्देश्याः सुगमाः कृतास्तेनैव परमेश्वरेण कस्मैचित् कृपया ब्रह्मणोपि ग्राहकं किमपि सामर्थ्यं दत्वा जातिद्रव्यगुणक्रियातिरिक्तं किमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सृष्ट्वा असृष्ट्वैव वा ब्रह्म अपि सदनिर्देश्यं करिष्यते यतः स प्रभुः अनिर्वचनीयमपि निर्वचनीयं कर्त्तुं समर्थः ततश्च श्रुतयोपि तत्र सुखं चरेयुरिति यदुक्तं भग-वता मत्स्यदेवेन—

"मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रश्नैर्विवृतं हृदि" ॥इति

अस्यार्थः मम महिमानं महत्त्वरूपं सर्वव्यापकत्वलक्षणं यतब्रह्म तत् त्वं वेत्स्यसि कथं वेत्स्यामि सम्प्रश्नैः तद्ब्रह्म कीदृशमिति त्वत्प्रश्नैर्ब्रह्म ईदृशमिति मुनिदत्तैरुत्तरैश्च शब्दितं साक्षात् शब्द[ब्रह्म]निर्दिष्टीकृतं ब्रह्म वेत्स्यसि तत्र हेतुः मे मया अनु-गृहीतं प्रसादीकृतं मदत्यन्तप्रसादं विना ब्रह्मणः साक्षात् शब्दनिर्दिष्टत्वं न सम्भवेदित्यर्थः । अत्र मदनुकम्पित्वरूपहेत्वन्यथा नुपपत्त्यव्यवधानेन शब्दानिर्दिष्टत्वं न व्याख्येयं तथा एत-द्व्याख्यानाभ्युपगमे शब्दितमिति पदस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यपि ज्ञेयं स्वामिचरणैर्व्याख्यातं यथा मे मया अनुगृहीतं प्रसादी-कृतं परं ब्रह्म हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसीति भगवत्कृपया श्रीम-दर्जुनेनापि ब्रह्म साक्षात् दृष्टं यथा हरिवंशे विप्रकुमाराहरण-प्रसङ्गे तं प्रति भगवद्वाक्यम्—

"ब्रह्म तेजोमयं दिव्यं महत् यद्दृष्टवानसि ।
अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥

प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ।
तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥
सा साङ्ख्यानां गतिः पार्थ योगिनां च तपस्विनाम् ।
तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥
ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत" । इति

यद्वा भो राजन् ! निर्विशेषे ब्रह्मणि श्रुतयो नैव चरन्ति "शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थः"इति ब्रह्मोक्तेस्तथा सविशेषे सच्चिदानन्दाकारे ब्रह्मण्यपि श्रुतयो न चरन्ति तस्य प्राकृत-जात्यादिपदार्थातीतत्वात् किञ्च "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः"इति वैष्णवोक्तौ प्राकृताः न सन्तीत्युक्तेः अप्रा-कृताः सन्तीति लभ्यते "साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च" इतिश्रुतौ निर्गुणत्वेप्यप्राकृतसाक्षित्वादिगुणोक्तेश्च "वेदैश्च सर्वै-रहमेव वेद्यः" इत्यादिस्मृतेश्चाप्राकृतानन्तगुणान्वये तस्मिन् शब्द-प्रवृत्तिनिमित्तानामप्राकृतजात्यादीनां सत्त्वात् साक्षादेव श्रुतयस्तत्र चरन्तीत्याह—बुद्धीति । बुद्धिपदेन महत्तत्त्वमिन्द्रियपदेन शब्दा-द्याकाशादिकार्यजातं च बोध्यते मात्रार्थं शब्दादीनां ब्रह्मण्यपि प्रवृत्त्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजत् "मात्रा परिच्छदे देशे प्रवृत्तौ कर्ण-भूषणे "इत्यनुशासनात् प्राणादिकं विना वचनस्यासम्भवान्मन-आदिसृष्टिरपि शब्दप्रवृत्त्यर्था ज्ञेया सृष्टेः फलान्तरमप्याह भवार्थं जीवानां कल्याणार्थं "भवो भद्रे हरे प्राप्तौ"इत्यनुशासनात् तथा आत्मने स्वस्मै बुद्ध्यादीनामप्राकृतानां प्राकृतानाञ्च कल्पनं स्वमुपासयितुं विनियोगस्तस्मै यथा गोपालतापिनी श्रुतिः—

"सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् ।
द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् "॥इति

अत्र सिद्धभक्तानामप्राकृतबुद्धीन्द्रियैरप्राकृतपुण्डरीकमेघविद्यु-तांशुग्राह्यत्वात्ताभिरुपमितेषु भगवन्नयनवपुर्वसनेष्वप्राकृती तापनी श्रुतिर्भगवन्नयनादिवर्णयित्री सुखेनैव चरति । साधकभक्तानान्तु बुद्ध्यादिभिरग्राह्यत्वेपि तत्र प्राकृतपुण्डरी-कादिसादृश्यारोपेणैव ते यथा कथञ्चिदेव बुद्धिं प्रवेशयन्त-श्चित्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टतद्रूपभासा अपि भगवन्तं प्रभुं ध्यायाम इत्यभिमानिनो हृष्यन्ति भगवानप्यपारकृपातरङ्ग-वशादेव एभिर्भक्तैरहं ध्यात इत्यभिमन्यमानस्तद्भक्तिपरिपाके सति तान् स्वभक्तान् स्वचरणान्तिकं सेवार्थमानयतीति भग-वत्स्वरूपस्य श्रुतिगम्यत्वं तत्कृपयैव सिद्धम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वमङ्गलश्लोके प्रथमस्कन्धे स्वपितृश्रीव्यासोक्तं ब्रह्म-लक्षणं स्मारयन्नुत्तरमाह—प्रभुः परमेश्वरः सर्वशक्तिर्जनानां बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् असृजत् तथाच श्रुतिः "एतस्मा-ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी"इति तत् ब्रह्म तस्मिन्नेव श्रुतीनां समन्वयः न ततोऽन्यत्तत्त्वमिति प्रत्यभिज्ञापकः प्रभुशब्दः तैत्तिरीयके स्पष्ट एव प्रत्यभिज्ञापकशब्दः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि-संविशन्ति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व "इति पुनरपि यत्तदुत्थ-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सामान्यशङ्कानिरासार्थं तत्रैव स्पष्टितम् "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसम्विशन्तीति तत् ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व "इत्यादिनाऽभ्यस्त नतु करणभिन्नं किमपि जिज्ञासाविषयत्वेन प्रतिपादितम् एवमेव भगवता सूत्रकृता अपि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (१ १-१) इति जिज्ञास्यं प्रतिज्ञाय तथाभूतस्य ब्रह्मणः स्वरूपाकाङ्क्षायां तदेवोपनिषदं ब्रह्म जगत्कारणभूतं ज्ञेयत्वेन लक्षणसूत्रे निर्णीते नान्यत् किमपीति ननु "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा। अशब्दमस्पर्शमगन्धमरसमपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः। केवलो निर्गुणश्च "इत्यादिवाक्यपुञ्जैः प्रतिपादितं वस्तु कथमपह्नूयते इति चेन्न तेषां वाक्यानां लौकिकवाक्यादिविषयत्वेन मायातद्गुणसत्त्वादिकार्यतत्सम्बन्धनिषेधपरत्वात्सर्वथा विषयत्वेन शशशृङ्गतुल्यतापत्तेः तथा च श्राक्षं "सदा पश्यन्ति सूरयः। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः मनसैवानुद्रष्टव्यः दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्यासूक्ष्मैः सूक्ष्मात्मदर्शिभिः। सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः। विश्वतश्चक्षुः। यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः "इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च लौकिकस्थूलबुद्ध्याद्यविषयत्वेन सूक्ष्मा लौकिकास्तदनुगृहीतैर्बुद्ध्यादिकरणैर्ग्राह्यमिति सर्वमनवद्यं ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां का गतिरिति चेच्छृणु तत्त्वम्पदार्थयोरीश्वरप्रत्यगात्मनोर्गुणाः द्विविधाः प्रतिभासिकस्वाभाविकभेदात् तत्र प्रतिभासिकाश्च मायातद्गुणतत्कार्यजन्मादिविकारसुखदुःखादयः तत्रेश्वरजन्मादीनामाविर्भावमात्रेण दिव्यत्वादौपचारिकत्वं जीवेचाविद्यकत्वादनित्यत्वमत उभयत्रापीश्वरजीवयोरधर्मत्वेन "नेह नानास्ति किञ्चन "इत्यादि निषेधविषयत्वादसमन्विताः स्वाभाविकाश्च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस्वतन्त्रत्वसर्वनियन्तृत्वादयः ईश्वरासाधारणाः यः सर्वज्ञः सर्ववित् "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च आत्माहि परमः स्वतन्त्रो ऽनिर्गुणः अन्तः प्रविष्टः शास्ताजनानाम् एष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिः "इत्यादिश्रुतयः "अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" (२-१-२२) भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१-१-२२)विवक्षितगुणोपपत्तेश्च (१-२-२) इत्यादिन्यायाश्च—

"मत्तः परतरन्नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय।
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" ॥

इतिस्मृतयश्च अल्पज्ञानपारतन्त्र्यालपशक्तित्वाणुत्वादयो जीवासाधारणाः "जीवोल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवर" इति भाल्लवेयश्रुतिः एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य इति श्रुतेः "तद्गुणसारत्वात्०" (२-३-२९) ज्ञोऽत एव(२-३-२८) इत्यादिन्यायाच्च स्वाभाविकत्वे च "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वात् नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्नहि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा न्नहि विज्ञातुर्विज्ञातेः" इत्याद्यारण्यके ऽभ्यासः प्रमाणम्—

यथोदया नखनतात् क्रियते न जलान्तरम्।
सदेवनीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥
यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः।
दोषप्रहाणान्नज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ इति

स्मरणं साधारणाश्च सत्यज्ञानपापस्पर्शाभावादयः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म स आत्मा कतमः योयं विज्ञानमयः य आत्मा अपहतपाप्मा" इत्यादि श्रुतेः। तत्रोभयत्रासाधारणैरुदाहृतैः सर्वज्ञत्वादिभिरल्पज्ञानपारतन्त्र्यादिधर्मैर्भिन्नत्वे सति, उभयसाधारणैः सत्यज्ञानादिधर्मैश्चाभिन्नस्त्वमसीति वाक्यार्थः सिद्धान्तजाह्नव्यां शारीरकमीमांसा चतुरध्यायीव्याख्यायां श्रीभगवद्भिर्देवाचार्य्यपादैर्निपुणं प्रपञ्चितः ननु जीवेश्वरयोरपि गुणानां मायिकत्वात्सर्वेषां निषेधविषयत्वमेव तथाचोक्तसिद्धान्तसिद्धिरिति चेन्न किन्तावन्मायिकत्वं मायाजन्यत्वं वा शशविषाणतुल्यत्वं वा स्वाभाविकानां सद्रूपाणामेवात्मद्वारा व्यक्तिकरणं वा। नाद्यः मायायाः जडत्वेन जनकत्वधर्मानधिकरणत्वात्। नापि द्वितीयः सर्वप्रमाणविरोधेन सर्वत्रातिप्रसङ्गात् परिशेषात्। तृतीय एवाकामेनापि त्वयाऽङ्गीकार्य्यः सचास्माकमिष्टापत्तिः आस्तान्तावद्विकल्पप्रसङ्गोऽस्माकं तु वैदिकानां भगवत्याः श्रुतेः स्मृतेश्च प्रामाण्यं "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादि श्रुतयः स्मृतिश्च पञ्चमांशे कालियवाक्येन पराशरवचनं—

"तवाष्टगुणमैश्वर्य्यं नाथ स्वाभाविकं परम्।
निरस्तातिशयं यस्य तस्य तोष्यामि किन्त्वहम्" ॥

तत्रैव चतुर्थांशे ब्रह्मवचनं "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः" इत्यादि तस्माद्धूमोष्णादीनामग्निगुणानामिव ब्रह्मगुणानामप्युभयप्रकारकत्वमविरुद्धं यथाग्नौ धूमो न तद्गुणः किन्तु काष्ठार्द्रत्वेन कृताग्नौ प्रतिभासते औष्म्यप्रकाशादयस्तु स्वाभाविकास्तस्यैव एवमेव मायागुणाः सत्त्वादयो ब्रह्मणि भासमानाः प्रातिभासिकाः सर्वज्ञत्वादयश्च स्वाभाविका इति अत्रापि न विवादावकाशः तत्र प्रयोजनमाह— आत्मने जीवाय मात्रार्थं च विषयार्थं भवार्थञ्च च भद्रार्थं "भवो भद्रे हरे प्राप्तौ "इति प्रमाणात् कल्याणार्थमिति यावत् कथम्भूताय जीवाय कल्पनाय वासनायुक्ताय तद्भोगमोक्षसिद्ध्य इत्यर्थः चकारो भोगमोक्षसाधनभूतावर्थधर्मौ समुच्चिनोति ॥ २ ॥

भाषा टीका।

श्रीशुक उवाच।

उपरोक्त राजा के प्रश्न का प्रत्युत्तर इसप्रकार श्रीशुकदेवजीने दिया है कि सर्वशक्तिमान् परमात्माने प्रलयस्थ जीवों को शरीर प्राप्ति के अर्थ शरीरसे योगादिकअनुष्ठान द्वारा स्वर्गादि श्रेयःप्राप्तिके अर्थ तथा परमात्मा के उपासना रूप ज्ञान प्राप्तिके अर्थ और ज्ञान से मोक्षप्राप्ति के अर्थ महदादि तत्वनकी सृष्टिकर उन से ब्रह्माण्डकी रचना कर उस ब्रह्माण्ड में निजनाभिकमल से ब्रह्माको उत्पन्न कर उसके द्वारा प्रलयस्थजीवोंके शरीर इन्द्रिय प्राणो की सृष्टि करी इस का यह तात्पर्य्य है कि महदादितत्त्वरूपसे मायाका परिणाम और शरीर इन्द्रियप्राण प्रदानपूर्वक ज्ञानप्रकाशरूप करने से जीवों की सृष्टि कर पश्चात् चेतनश्चेतनके सद्भाव

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः॥ ३॥
अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम्।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च॥ ४॥
एकदा नारदो लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम्॥ ५॥
यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणाम्।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः॥ ६॥

भाषा टीका।

इहले के वास्ते परमात्मा उन दोनो में अन्तर्य्यामि रूपसे निज सङ्कल्पद्वारा व्याप्त भया इस कारण चेतनाचेतन दोनो परमात्मा से जुदे नहि होकर उस के शरीर रूप विशेषण है और परमात्मा उनका शरीरी आत्माहै अत एव गोत्वादि वाचक गौइत्यादिशब्द जैसे साक्षात् गोव्यक्तिपर्य्यन्त के वाची होते हे तैसे हि ब्रह्मके शरीरभूत चेतनाचेत वाचि श्रुति साक्षात् ब्रह्म पर्य्यन्त को प्रतिपादन करती है इसी अर्थ को स्पष्ट प्रतिपादन करनेवारी श्रुतियोंको दिखाते है चेतनाचेतन की सृष्टिकर पश्चात् चेतनाचेतनके नाम रूपका मागीभी आपहि भया जिसका जीवात्मा शरीर हे जिसका माया शरीर है गीतामेंभी इनहि श्रुतियो को लेके कहाहै हेभगवान् आप सब चेतनाचेतन मे व्याप्तहोरहेहो इसीकारण से सबचेतनाचेतन रूपी आपहिहो मे शरीर भूत चेतना चेतन और शरीरी परमात्मा तथा व्याप्य भूत चेतना चेतन और व्यापक परमात्मा इनका परस्पर में भेदहि है॥ २॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अत्र चानादिशिष्टपरम्परागतत्वान्न सन्देहो युक्त इत्याह—सैषेति। सैषा यथोक्तालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मपरा श्रद्धया आदरेण वैतण्डिकतर्कानभिनिवेशेन यः श्रवणादिना धारयेत् सः अकिञ्चनो निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् परं पदं प्राप्नुयादिति॥ ३॥

एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासमवतारयति—अत्रेति। नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां ताम् गथामितिहासम्॥ ४—८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

अत्र चेति। सर्वासामपि श्रुतीनां पूर्वरीत्या ब्रह्मणि पर्य्यवसानलक्षणे उत्तरे वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं शिष्टत्वं सैषा प्र।श्रद्धा बुद्धीन्द्रियेत्यादिश्लोकरूपा निर्गुणे पर्यवसानं यथा स्यात्तथा सगुणलाम्बनेत्यर्थः ब्रह्मपरा उपाधिनिरसनद्वारा ब्रह्मप्रतिपादनपरा वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना तामर्हन्तीति वैतण्डिकाः तार्किकादयस्तेषां ये तर्काः कुयुक्तयः तदाग्रहराहित्येन॥ ३॥

एतदेवं बुद्धीन्द्रियेत्यादिश्लोकेन प्रतिपादितमुत्तरमेव इतिहासं पुरावृत्तम् अवतारयति आरभते अत्र बुद्धीन्द्रियेत्यादिश्लोकोक्तोत्तरप्रसङ्गे वर्णयिष्यामीत्यत्र वर्त्तयिष्यामीति सम्यः पाठः क्वचित् गतिसामान्येन वर्णनं सम्वादस्तद्रूपामित्यर्थः गाथासम्वादशब्दयोः नियतलिङ्गत्वात्सामानाधिकरण्यम्॥ ४॥

नारायणाश्रमं बदरिकाश्रमम्॥ ५॥

क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय आकल्पात् ब्रह्मदिनप्रथमांशमारभ्य॥ ६॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

अत्रानादिशिष्टपरम्परागतत्वान्न सन्देहो युक्त इत्याह—सैषेति। सा एषा यथोक्तालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मपरा उपनिषत् पूर्वेषां पूर्वजैस्सनकादिभिर्धृता श्रद्धया श्रवणादिभिर्धारयेत् अकिञ्चनः निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् क्षेमं परं पदं गच्छेत् प्राप्नुयादिति या त्रिवर्गसाधनपरा सा उपनिषत् त्रिवर्गनिष्ठैर्मरीच्यादिभिर्धृता एषा तु। ब्रह्मपरा अत एव ब्रह्मनिष्ठैः सनकादिभिर्धृतेति भावः॥ ३॥

एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासम् अवतारयति- अत्रेति। अत्र ते तव प्रश्ने गाथामितिहासं वर्णयिष्यामि कथम्भूतां गाथां नारायणान्वितां श्रीनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां तां पुनः नारदस्य ऋषेर्नारायणस्य सम्वादं च प्रवर्त्तयिष्यामि एतेन क्षीरोदशायिनः श्रीनारायणात् श्रुत्वा सनन्दनादिभिर्निर्णीतं तदेव श्रीनारायणोपि नारदाय कथितवानिति अवगम्यते यद्वा नियतलिङ्गत्वाद्गाथामित्यस्य विशेषणं नारदस्य श्रीनारायणस्य सम्वादमिति॥ ४॥

एकदा एकस्मिन् काले नारदो लोकान् पर्यटन् सनातनमृषिं द्रष्टुं नारायणाश्रमं कलापग्रामं ययौ॥ ५॥

कोसावृषिस्तमाह- आसिन् भारतवर्षे नृणां स्वस्तये सुस्थितये क्षेमाय समृद्धये च आकल्पात्कल्पमभिव्याप्य आस्थितः

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

छूतवान् तं द्रष्टुं किम्भूतं तपः धर्मज्ञानशमैरुपेतं युक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्णवाक्यं प्रमाणयति स्तौति च । सा प्रसिद्धा एषा बुद्धीन्द्रियेत्यादिश्लोकरूपा ब्राह्मी परब्रह्माणि भगवति चरन्ती यद्वा तत्रोदाहरिष्यमाणप्रकरणं प्रशंसति सैषेति सैषा जयजयेत्यादि वक्ष्यमाणा क्षेमं "मर्त्योमृत्युव्यालभीतः पलायन्" इत्याद्यनुसारेण श्रीभगवच्चरणारविन्दरूपम् ॥ ३ ॥

अत्र एतत्प्रसङ्गे गाथां च कथयिष्यामि चिरमतीतामपि प्रवर्त्तयिष्ये वर्णयिष्यामीत्यर्थः । नारायणो महत्स्रष्टादिपुरुषत्रयाश्रयः सर्वजीवाश्रयश्च सतु "नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनाम्" इत्याद्यनुसारेण स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण एवान्वितः उपक्रमोपसंहारादिष्वनुगतो यस्यां तां गथामेव विशिषन् तस्याः प्राकट्यप्रकारमाह—नारदस्येति । अस्य परमभागवतत्वात् श्रीभगवन्माहात्म्यमेवोद्देश्यमिति पूर्वसिद्धान्त एव सूचितः अतो भगवत्प्रिय इति वक्ष्यते च सम्वादं तद्रूपम् ऋषेरिति क्षीरोदशायिपरव्योमेश्वरयोर्व्यावृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

सनातनमाद्यमृषिं यद्वा सनातनं श्रीभगवन्तं नारायणाश्रमं तत्रापि तत्रैव प्रसिद्धं बदरिकाश्रमप्रदेशविशेषमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ऋषित्वे कारणं वदंस्तदीयकारुण्यमयलीलामाह—य इति । क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय अतो धर्मादिभिरुपेतं युक्तं शमो भगवन्निष्ठचित्तता लोकशिक्षार्थं तानि स्वयमेवास्थित इत्यर्थः । आकल्पात् ब्रह्मादिनप्रथमांशमारभ्य ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ब्राह्मी वेदसम्बन्धिनी उपनिषद्रहस्यमित्यर्थः ॥ ३—५ ॥
क्षेमाय अभयरूपमोक्षाय ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वित्थं सर्वशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यवृत्तिर्न लौकिकैर्गृहीता अपितु तत्तदर्थेष्वेव तत्कथं सार्वजनीनव्युत्पत्तिभञ्जनेन ब्रह्मणि व्युत्पत्तिः साध्यत इत्यत आह—सैषेति । सैषोपपादिता ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी सर्वशब्दानां ब्रह्मण्यभिधावृत्तिरित्यर्थः उपनिषद्रहस्यतमा उपनिषदर्थविचारेणावगन्तव्येति वार्थः । अनधीतवेदान्तशास्त्राणां तत्तदर्थमात्रपर्यवसितव्युत्पत्त्यावध्यधिगतवेदान्तार्थतदनुष्ठाननिष्ठैर्ब्रह्मण्येव व्युत्पत्तिर्गृहीता नहि तत्तच्छब्दव्युत्पत्तिमगृहीतवतः कस्यचित्पुंसो तत्तच्छब्दात्तदर्थावगतावपि तस्य तद्बोधकत्वव्यक्तिर्विहितेति भावः । तथा हि पूर्वेषामपि पूर्वजैर्वामदेवादिभिरेषा व्युत्पत्तिर्धृतावधृता निश्चितेति यावत् वामदेवप्रह्लादादयो हि परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरकत्वं शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानञ्च पश्यन्तः अहमिति स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् "अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः" इति—

"सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।
मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥

इति निर्दिशन्तः सर्वबुद्धिशब्दान् परमात्मपर्यन्तान् प्रदर्श्य तत्सर्वशब्दानां परमात्मन्येव व्युत्पत्तिमध्यवसितवन्त इति भावः । इत्थं गृह्यमाणाया व्युत्पत्तेः फलमाह—श्रद्दधीत । तामुक्तविधां व्युत्पत्तिं यः पुमान् श्रद्धया धारयेत् सोऽकिञ्चनः नास्ति किञ्चन प्रार्थनीयं यस्य सः क्षेमं मुक्तिं गच्छति प्राप्नोति ॥ ३ ॥

इत्थं परस्य ब्रह्मणः स्वपर्यन्तसर्वबुद्धिशब्दत्वं सर्वान्तरात्मत्वं जगत्कारणत्वं परमकारुणिकत्वं मोक्षप्रदत्वं चोक्तं अथोक्तार्थस्य स्वमनीषोत्प्रेक्षितत्वशङ्कानिरासाय मूर्तिधरा वेदा एवोक्तानुक्तगुणविशिष्टं भगवन्तं तुष्टुवुरिति वक्तुं तावत्प्रश्नपरिहारानितिहासान्तरेण सम्वादयति—अत्र ते इत्यादिना । अत्र त्वत्प्रश्ने मदुत्तरे च सम्वादरूपां नारायणेन प्रवर्त्तकेन अन्वितां गाथां ते तुभ्यं वर्णयिष्यामि शृण्विति शेषः कोसौ नारायणः किं परमव्योमनिलयः किंवा अवतारविशेषः कश्च तस्याः श्रोतेत्यत आह—नारदस्येति । ऋषेः ऋषिवेषधरस्य बदर्याश्रमवासिनो नारायणस्य नारदस्य च सम्वादं प्रश्नोत्तररूपम् इतिहासं कथयिष्यामीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

सम्वादमेव प्रस्तोतुं तावन्नारदस्य नारायणोपसत्तिमाह—एकदेति । सनातनं पुरातनमृषिं नाराणं द्रष्टुं तस्याश्रमं बदर्याख्यं ययौ ॥ ५ ॥

ऋषिं विशिनष्टि—योवा इति । नृणां क्षेमायाभयरूपाय स्वस्तये मोक्षार्थं चाकल्पात् कल्पावधि तपः स्वात्मोपासनात्मकमास्थितः अधिकृतवानित्यर्थः । कथम्भूतः धर्मैः वर्णोचितः ज्ञानमात्मनः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणेनावलोकनं शमः रागद्वेषादिराहित्यम् एभिरुपेतः ॥ ६ ॥

श्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अस्यार्थस्य दृढीकरणार्थं माहात्म्यकथनपूर्वकमितिहासमवतारयति—सैषेत्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः । ब्राह्मी वेदसम्बन्धिनी उपनिषत् रहस्यमित्यर्थः । पूर्वेषां पूर्वजैः दक्षादीनामपि पूर्वजैः सनकादिभिर्धृतेयं श्रवणादिभिरित्यर्थः । एवं तत् श्रद्धया धारयेत् सोकिञ्चनो देहाद्यभिमानरहितः सन् क्षेमं मोक्षं गच्छेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नारायणान्वितां तत्सम्बन्धिनीं स्पष्टमन्यत् ॥ ४—५ ॥

क्षेमाय अभयरूपमोक्षाय स्पष्टमन्यत् ॥ ६—७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

भगवत्स्वरूपाद्यर्थपञ्चकप्रतिपादनेनास्य श्लोकस्य अर्थपञ्चक-प्रतिपादकोपनिषत्समानार्थकत्वेनोपनिषद्रूपत्वं प्रमाणतमत्वं महत्परिगृहीतत्वञ्च प्रतिपादयितुमुत्तरश्लोकमवतारयति । अनादिशिष्टपरम्परागतत्वादत्र न सन्देहो युक्त इत्याह—सैषेति । सा एषा यथोकालम्बना ब्राह्मी ब्रह्मप्रतिपादिका उपनिषत् तत्समानार्थकत्वात्तद्रूपा पूर्वेषां पूर्वजैरतिवृद्धैस्सनकादिभिः धृता अभ्यासेन धृता यो धीमान् तामुपनिषदं श्रद्धया आदरेण श्रवणादिभिः धारयेत् सः अकिञ्चनस्सन् देहादिसर्वोपाधिरहितस्सन् क्षेममकुतोभयं परमपदं गच्छेत् सैषा उपनिषत् ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता हि यः श्रद्धया धारयेत् सः अकिञ्चनस्सन् क्षेमं गच्छेत् इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपञ्चयितुमितिहासमवतारयति-अत्रेति । नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां गाथा-मितिहासम् ॥ ४—८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शब्दमात्रस्य ह्येकविषयत्वमुक्त्वा अधुना "वेदान्तविज्ञान-सुनिश्चितार्थाः" इति वचनादुपनिषद्भागस्य तद्गुणगणावेदक-त्वेन मुख्यवृत्त्या विषयत्वमिति भावेनाह—सैषेति । हिशब्दो हेतौ ईशबुद्धिस्थिताः सदेतिवचनात् या श्रीमन्नारायण-बुद्धिस्थिता सैषोपनिषद्वेदान्तापरपर्याया पूर्वेषां पूर्वजैः ब्रह्मा-दिभिः धृता अध्ययनरूपेण न तु कृता नित्यवाक्यत्वात् नित्ययानित्यया स्वतोन्नीत्यादेः । हि यस्मात्तस्मात् यस्तां श्रद्धया धारयेत्स क्षेमं मोक्षं गच्छेत् ब्रह्मज्ञानलभ्यस्य मोक्षस्य कथं श्रुतिधारणया मोक्षः स्यादित्यत्राह—ब्राह्मीति । अथ कस्मा-दुच्यते ब्रह्मेति "बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः" इति श्रुतेः । ब्रह्मगुणा-वेदकत्वेन तज्ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वोपपत्तेः ज्ञानञ्च विरक्त्या-दिमत एव स्यादिति भावेनाह अकिञ्चन इति ॥ ३ ॥

भवच्छिष्यत्वेन मम भवदुक्तिः प्रमाणमस्तु इतरेषां कथ-मिति शङ्का माभूदिति भावेनाह—अत्रेति । अत्र श्रुतयः कथं चरन्तीत्यस्मिन्नर्थे गाथां त्रिष्टुप्पादलक्षणप्रबद्धां कथां नारायणो-दितां नारायणेन कथिताम् ॥ ४ ॥

नारायणस्य सङ्गमः कथमभून्नारदस्येत्यत्राह एकदेति ॥ ५ ॥

कस्मिन् खण्डे नारायणाश्रमः तत्र किं कुर्वन् किं प्रयोजन आस्त इति तत्राह योसाविति । तपसोऽज्ञैककल्पपरिहाराय साकल्यादित्युक्त धर्मः सुकृतं विहिताचारो वा ज्ञानं अपरपदार्थावगाहि शमो निष्ठा एतैः उपेतः लोकहृष्टचैतदुक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

न केवलमिदं मयैवोच्यते नाप्येतदप्रमाणमित्याह—सैषेत्यादि । सा एषा ब्राह्मी सविशेषब्रह्मपरा उपनिषत् जगत्कर्त्ता सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् ब्रह्म इत्यादिरूपी पूर्वेषामपि पूर्वजैर्महात्मभि-र्धृताम् एतां श्रद्धया धारयेत् निर्विशेषत्वं परित्यज्य सविशेष-त्वेन तदर्थं यो धारयेत् स अकिञ्चनः अनन्यो भक्त इत्यर्थः । क्षेमं तत्पादाब्जं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

परीक्षित्कृतप्रश्नं पूर्वमप्यन्यत्र जातत्वेन दर्शयन्नितिहास-माह—अत्रेत्यादि बहुभिः ॥ ४—७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अयमर्थः अनेनैव परिहृत इति कदाचित् शङ्का स्यात् तत्परिहारार्थमाह—सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मीति । इयमुपनिषत् ब्रह्म-विद्याप्रतिपादिका श्रुतिः ब्राह्मी ब्रह्मणैव सम्पादिता अत्र प्रमाणं सा प्रसिद्धा युक्तश्चायमर्थः । न ह्यन्यः इममर्थं पर-ब्रह्मणो निर्वक्तुं शक्नोति उपनिषच्छब्देन च ब्रह्मविद्या-निरूप्यते उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीतिसमाप्यते त्रिविधस्य सदर्थस्य निशब्दोपि विशेषणं "षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु" इत्यनुशासनात् । जीवात्मानं परब्रह्मनयनार्थं पूर्वभावान्वि-शीर्णि कृत्वा ततः सङ्घातात्केवलमुद्धृत्य ब्रह्म प्रापयित्वा तत्रैव तमेवसादयतीति यथा सर्वोप्यंशः विशीर्णो भवति यथा वा सर्वभावेन तं प्राप्नोति यथा वा कदाचिदपि ततो न निवर्तते इति निशब्दार्थः एतादृशी ब्रह्मविद्यैव भवति तथापि सर्वानुपपत्तिपरिहारं कृत्वा वेदान् ब्रह्म-प्रतिपादकान् कृत्वा ब्रह्मणि संयोज्य तत्रैव पर्यवसितान् करोतीति इदं वाक्यं तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनानुपपत्तिं परि-हृत्य सिद्धान्तं स्थापयतीत्युपनिषत्प्रतिपादकत्वादुपनिषत् तर्हि मदन्तःकरणस्थिता इयमनुपपत्तिः कथं गच्छतीत्याकाङ्क्षाया-माह—पूर्वेषां पूर्वजैर्धृतेति । साधारणे सम्मतिः एतादृशीं श्रद्धया यो धारयेत् सत्वकिञ्चनः सन् क्षेमं गच्छेत् सर्व-सन्देहनिवृत्त्या भगवन्तं प्राप्नुयात् अतः सर्वे सन्देहाः उप-निषदर्थविचारेणैव निराकर्त्तव्या इति सिद्धान्त उक्तः ॥ ३ ॥

स विचारो राज्ञा कर्त्तुमशक्य इति सर्वे भूत्यालो-डनं महतामपि दुर्घटमिति कृपया स्वयमेव पूर्वं विस्ता-रेण निर्णीतमिममर्थं वक्तुं प्रतिजानीते अत्र ते वर्णयिष्या-मीति । गाथा पूर्ववृत्तान्तप्रतिपादिका वाक्यपरम्परा सा श्रुति-गीतारूपा तत्रापि प्रमाणमाह नारायणान्वितामिति आदि-नारायणेन लक्ष्मीभुजान्तरंगतेन उदारगुणवारिनिधिना संस्था-पितोदरजगता, शयानेनान्विता तत्प्रबोधनार्थमेव प्रवृत्तेति अयमप्यर्थः कुतो जात इत्याकाङ्क्षायामाह—नारदस्य च सम्वाद-मृषेर्नारायणस्य, चेति । अत्र ते वर्णयिष्यामीति पूर्वेणैव सम्बन्धः महता कृते निर्णये निरुक्ते च सर्वेषां सन्देह-निवृत्तिर्भवति न तु येन केनचिदुदाहृते अत एतदर्थं सम्वादं च कथयिष्यामि चकारात्तेन प्रोक्तं जनलोकसम्वादं चोदाहरिष्यामीति ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

सम्वादार्थं कथाप्रस्तावमाह—एकदा नारदो लोकानिति । लोकपर्यटनेनास्याः श्रवणे अधिकारिनिरूपिका बुद्धिर्भवतीति सूचितम् एकदेति कालस्तत्र नियामकः नारदस्य पर्यटने हेतुमाह भगवत्प्रिय इति क भगवतो माहात्म्यज्ञानं भवति क भगवानिति प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमतीत्यर्थः । एवमेव च परिभ्रमणं कर्त्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृतं ततो भगवद्रूपे

तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥
तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥
श्रीभगवानुवाच ।
(१) स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत् पुरा ।
तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवत्प्रतिपादकं च नारायणमृषिं बदरीनाथं द्रष्टुं नारायणाश्रमं ययौ बदरीस्थाने गतः ॥ ५ ॥

स्थानस्याप्युत्कर्षमाह—योवै भारतवर्षेऽस्मिन्निति । अस्मिन् भारते कर्मभूमौ एकेनापि तादृशं कर्म क्रियते येन जगदेव प्रलयं याति अतस्तस्य रक्षा दुर्लभेति स्वयं तत्क्षेमाय उत्तरोत्तरकल्याणसिद्ध्यर्थं च सर्वेषामेव नृणाम् आकल्पात् कल्पप्रभृति तप आस्थितः तत्रापि तपः कुर्वाणो कार्यान्तरव्यग्रम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सा प्रसिद्धा एषा श्लोकद्वयी प्रश्नोत्तरमयी ब्राह्मी उपनिषद्भवति आवाभ्यामाविर्भूतैव नत्वावाभ्यामेव कृतेत्यर्थः । यतः पूर्वेषां श्रीनारदादीनां पूर्वजैः सनकादिभिः स्वान्तःकरणेषु धृता ॥ ३ ॥

उक्तमर्थं दृढयितुमितिहासमवतारयति । अत्र अस्मिन्नर्थे गाथामितिहासं नारायणः प्रतिपाद्यत्वेनान्वितो यस्यां तां सम्वादरूपाम् ॥ ४ ॥

सनातनं नित्यमूर्तिम् ऋषिं धर्मपुत्रं श्रीनारायणम् ॥ ५ ॥

क्षेमाय ऐहिकाय स्वस्तये आमुष्मिकाय मङ्गलाय आकल्पात् ब्रह्मप्रथमदिनप्रथममागमारभ्य ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राजप्रश्नस्योत्तरं सङ्क्षेपतः कथितं विस्तरत उत्तरं दातुं ब्राह्मयुपनिषद्: माहात्म्यमाह—सेति । सैषा वर्ण्यमाना उपनिषत् रहस्यविद्या ब्राह्मी ब्रह्मनारायणादिपदवाच्यभगवत्सम्बन्धिनी का या पूर्वेषां पूर्वजैः सनन्दनादिभिर्धृता यस्तां श्रद्धया धारयेत् सः अकिञ्चनः निर्मलस्सन् क्षेमं भगवद्भावापत्तिलक्षणं मोक्षं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अत्र अस्मिन् तव संशयनिराकरणे तामेव गाथां ब्राह्मयोपनिषल्लक्षणां वर्णयिष्यामि नारायणेन विषयभूतेन भगवता अन्वितां तत्रादौ नारदस्य नारायणस्य ऋषेः सम्वादञ्च वर्णयिष्यामि ॥ ४ ॥

तयोः सम्वादमाह—एकदेति ॥ ५ ॥

क्षेमाय मोक्षार्थं स्वस्तये भोगार्थं च आकल्पात्कल्पावधि तपः आस्थितः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

इसप्रकार चेतनाचेतनके वाचक सब शब्दों की परमात्माके साक्षात् प्रतिपादन करने में शक्तिका प्रतिपादन किया सो यह ब्रह्मके प्रतिपादन करने वारी शक्ति अत्यन्त रहस्य है इसीसे आचार्य्य द्वारा उपनिषदके अर्थ विचार करनेसे इसका ज्ञान होता है और पहले ब्रह्म ज्ञानियोंकेभी पहले उत्पन्न भए ज्ञानियोंने उपरोक्त शक्तिका धारण किया है परमात्माके विना जिसको स्वर्गादि किसी फलकी चाहना नहि है एतादृश जो प्राणी उपरोक्त शक्तिका श्रद्धा के साथ धारण करैगा वह मोक्षको प्राप्त होगा ॥ ३ ॥

आप के प्रश्न और उसके उत्तर के विषय में नारायण से युक्त कथा वर्णन मैं करूंगा तुम उस का श्रवण करो ऋषि वेषधारी वदरिकाश्रम निवासी नारायण का और नारद का प्रश्नोत्तर रूप इतिहास को मैं कहूंगा ॥ ४ ॥

एक समय भगवान्के प्रिय नारद मुनि लोकन में भ्रमण करते२ सनातन नारायण ऋषि के दर्शन करने को उनके वदरिकाश्रम को गए ॥ ५ ॥

वर्ण के उचित धर्म संपन्न चेतनाचेतन से विलक्षण स्वात्मज्ञान सम्पन्न शमदमादि सम्पन्न जो नारायण ऋषि है उसने इस भरत खण्ड में मनुष्यों को निर्भय होने के अर्थ तथा मोक्ष के अर्थ निज आत्मस्वरूप के उपासनारूप तप में अधिकार किया है ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मसत्रमिति । यथा यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तत्कर्मसत्रं प्रसिद्धं तथा यत्र समाना

(१) स्वाम्भुवम् इति शुक० तत्त्व० विज० पाठ ॥

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम्।
ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते।
तत्र ह्ययमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनु पृच्छसि ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तद्‌ब्रह्मसत्रम् ॥ ९ ॥

अहो तर्हि मया कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह—श्वेतद्वीपमिति। तदीश्वरं तत्रत्यं मामेवानिरुद्धमूर्तिम् ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

तत्र निजाश्रमे ॥ ७ ॥

ब्रह्मणि वेदे वादस्तत्त्वबुभुत्सार्थकथारूपः ॥ ८—९ ॥

यत्र ब्रह्मवादे श्रुतयः शेरते समन्विता भवन्ति तत्र जनलोके ॥ १०—१३ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

हे कुरूद्वह! तत्र कलापग्रामे स्वाश्रमे उपविष्टं नारायणं नारदः प्रणतो भूत्वा इदमेवापृच्छत् कथम्भूतं कलापग्रामवासिभिः परीतमावृतं निजाश्रमे उपविष्टमिति वैराग्यराहित्येन पृष्टावसरः श्रेष्ठ उक्तः ऋषिभिः परीतमिति सर्वसङ्गत्वेन तत्पृष्टादेर्माहात्म्यं श्रेष्ठमभिप्रेतम् ॥ ७ ॥

शृण्वताम् ऋषीणां मध्ये तस्मै नारदाय इदमवोचत् इदं किं जनलोकनिवासिनां पूर्वेषां सनन्दनादीनां यो ब्रह्मवादोऽभूत् तदिदमुद्देश्यविधेयभावत्वात् लिङ्गवैषम्यदोषः शृण्वतामित्यनेन सावधानत्वमुक्तं जनलोकनिवासीनामित्यकारान्तोपि भुवनवाची जनशब्दोऽप्युक्तः सकारान्तोपि वर्त्तते तृतीयस्कन्धे "जनस्तपःसत्यनिवासिनो जनाः" इति ॥ ८ ॥

हे स्वायम्भुव स्वयम्भूपुत्र! पुरा कल्पादौ जनलोके मुनीनां ब्रह्मसत्रमभवत्, कथम्भूतानां तत्रत्यानां जनलोके स्थितानां पुनश्च मानसानां ब्रह्मणो मनसो जातानाम् ऊर्द्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां कर्मसत्रब्रह्मसत्रयोर्लक्षणमाहुः स्वामिचरणाः यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तत्कर्मसत्रं प्रसिद्धं तथा यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तद्‌ब्रह्मसत्रमिति ॥ ९ ॥

अहो तर्हि मया कथं तत्र ज्ञातमित्यत आह—तदीश्वरं तत्रत्यम् अनिरुद्धमूर्त्तिं द्रष्टुं त्वयि श्वेतद्वीपं गतवति सति तत्र जनलोकेऽयं प्रश्नोभूत् कोसौ त्वं यं प्रश्नं मामनुपृच्छसि अनु सनन्दनादिभिः पश्चात्पृच्छसि तत्पश्चादयं प्रश्नः त्वां विना न केनापि कृतोस्तीति श्लाघा सूचिता कचित्पुस्तके "ब्रह्मवादः सुसम्वृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते" इत्यधिकं श्लोकार्द्धमस्ति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तत्र निजाश्रमे उपविष्टमिति वैयग्र्यराहित्येन वरः प्रश्नावसर उक्तः ऋषिभिः परीतमिति सर्वसम्मतत्वेन तत्प्रश्नादेर्माहात्म्यमभिप्रेतम् ॥ ७ ॥

शृण्वतां शृण्वत्सु सत्स्विति सावधानत्वं ब्रह्मणि वेदविषये वादः तत्त्वबुभुत्सार्थकथारूपः नतु जल्पवितण्डारूपः जनलोक इत्यकारान्तोपि भुवनवाची जनशब्दोऽस्तीति "जनस्तपस्सत्यनिवासिनो जनाः" इत्याद्युक्त्वा सकारान्तोपि क्वचित् ॥ ८ ॥

हे स्वायम्भुवेति ब्रह्मसत्रे तवापि योग्यताऽस्तीति भावः पुरा कल्पादौ मानसानां श्रीब्रह्ममनोजातानामिति महाविशुद्धत्वं व्यक्तम् अतो मुनीनां श्रीभगवन्मननशीलानाम् अत एवोर्द्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामित्यर्थः। इति तेषां ब्रह्मसत्रयोग्यता दर्शिता ॥ ९ ॥

तत्र जनलोके ह स्फुटम् अनु तेभ्यः पश्चात्पृच्छसि इति तत्पश्चादयं प्रश्नस्त्वां विना न केनापि कृतोऽस्तीति श्लाघा सूचिता अत्र पद्ये मध्यत एव पद्यार्द्धमधिकं क्वचिदस्ति "ब्रह्मवादः सुसम्वृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते" इति शेरते समन्विता भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

स्वायम्भुवं स्वयम्भुवाऽनुष्ठितं ब्रह्मसत्रं वेदसिद्धभगवदाराधनरूपं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मवादः ब्रह्मणां वादः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्रेति। तत्र नारायणाश्रमे कलापग्रामवासिभिः परमात्मस्वरूपध्याननिष्ठैर्ऋषिभिः परीतं परिवृतं नारायणं प्रतीदमेव त्वत्प्रश्नमपृच्छत् ॥ ७ ॥

तस्मा इति। तस्मै पृष्टवते नारदाय ऋषीणां शृण्वतां सताम् इमं भवुक्तपरिहारगर्भं परिहारमवोचत् तदुक्तपरिहारस्यापि साम्प्रदायिकत्वं वदन् तं विशिनष्टि—य इति। जनलोकनिवासिनां पूर्वेषामग्रजानां सनन्दनादीनां यः सम्वादः प्रश्नोत्तररूपः तमिममवोचदितिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

उक्तिमेवाह—स्वायम्भुवेति। हे स्वायम्भुव नारद! तस्य स्वयम्भुवः पुत्रत्वादेवं सम्बोधनं पुरा जनलोके तत्रत्यानां जनलोकस्थानां मानसानां ब्रह्ममानसपुत्राणाम् ऊर्द्ध्वरेतसां जन्म-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभृति जितेन्द्रियाणां मुनीनां सनकादीनां सम्बन्धि ब्रह्मसत्रं परब्रह्मगुणानुभवात्मकं सत्रमभूत् ॥ ९ ॥

तर्हि तदाहं क्व गतः कथं मया न श्रुतमित्यत आह—श्वेतद्वीपमिति । तं श्वेतद्वीपवासिनम् ईश्वरं (तत्रस्थं मामेवानिरुद्धमूर्तिमित्यर्थः) । द्रष्टुं त्वयि गतवति सति तदा ब्रह्मवादः ब्रह्मणां वादः सम्प्रवृत्तः तं विशिनष्टि यत्र ब्रह्मवादे श्रुतयः शेरते प्रतारणभयरहिताः ऐककण्ठ्यं प्राप्ताः सुखेनासत इत्यर्थः । तत्रेति हेति हर्षे आश्चर्ये वा ऋषिभिः कृत एव प्रश्नः त्वया कृतः अहो तव बुद्धिकौशलमिति मां प्रति यं प्रष्टव्यमर्थं पृच्छसि स तदर्थविषयकः प्रश्न अभूत्प्रवृत्तः ॥ १० ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

ब्रह्मवादो ब्रह्मनिरूपणं ब्राह्मणानां वादो वा वादः प्रवदतामहमिति स्मृतेः स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

स्वायंभुवं स्वयम्भुवा अनुष्ठितं ब्रह्मसत्रं भगवदाराधनरूपं सत्रं स्वायम्भुवेति पाठे नारदसम्बोधनं स्पष्टमन्यत् नन्वहं कुत्र गतस्तदानीमित्यत आह—श्वेतद्वीपमिति । तदीश्वरं तत्रस्थमनिरुद्धस्वामिनं स्पष्टम् ॥ ९—१० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

ब्रह्मसत्रमिति यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तत् ब्रह्मसत्रम् ॥ ६-११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्राऽऽश्रमे उपविष्टं तम् ॥ ७ ॥

तस्मै नारदायेमां गाथामवोचत् गाथां विशिनष्टि—य इति । ब्रह्मवादः ब्रह्मविषया गाथा ॥ ८ ॥

पुरा तत्रत्यानां जनलोकस्थितानां मानसानामूर्ध्वरेतसां मुनीनां स्वायम्भुवं स्वयंभूपुत्रैः क्रियमाणं ब्रह्मसत्रं ब्रह्मयज्ञं ब्रह्मविचारलक्षणो यज्ञो जनलोके ऽभवदित्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्र श्वेतद्वीपे ब्रह्मणि श्रुतयः शेरते अन्यबोधकत्वव्यापारमन्तरेण तद्गुणबोधनपरा एव सन्ति तं श्वेतद्वीपं त्वयि गतवति ब्रह्मवादः सम्प्रवृत्त इत्यन्वयः । कथमत्राह—तत्रेति । मुनयः कीदृशाइत्यत्राह तुल्येति अरिः शत्रुः एकं प्रवचनं प्रकृष्टवचनं यस्य स तथा प्रवक्ता व्यख्यातेत्यर्थः । तम् अपरे शुश्रूषवः श्रोतारः योत्र प्रवक्ता स श्रेष्ठ इत्यत्र तात्पर्यं ज्ञातव्यं "सनकाद्याः समाः सर्वे तत्र श्रेष्ठः कुमारकः" इतिवचनात् ॥१०—११॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तस्मा अवोचदित्यादि ब्रह्मसम्वादः, सविशेषस्य ब्रह्मणो विचारः ब्रह्मनिरुक्तिः मुख्यार्थतया ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिः ॥ ८ ॥

स्वायम्भुवेत्यादि । हे स्वायम्भुव नारद ! ब्रह्मसत्रमिति ब्रह्मशब्दो मुख्यो लाक्षणिको वेति मीमांसनं ब्रह्मसत्रं प्रकरणबलात् सविशेषतया मुख्य एवेति मीमांसितमितिभावः ॥ ९ ॥

त्वं तदा तत्र नासीः त्वं श्वेतद्वीपङ्गत इत्याह—श्वेतद्वीपमित्यादि ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एकान्तस्थितं प्रष्टमयुक्त इति सुगमावस्थां निरूपयति तत्रोपविष्टमृषिभिरिति । उपविष्टत्वादवैयग्र्यं कलापग्रामः सर्वविद्यानिधानभूतः कलाः पान्तीति ग्रामस्तेषामपि समूहरूपः सर्व एव कलापा इति तैर्वेष्टित इति क्वचित् सत्त्वावस्थाप्रतिपादिता ततः स्वयं प्रणत सन्नपृच्छत इदमेव यत् त्वया पृष्टं कुरुद्वहेति विश्वासार्थं माहात्म्यम् अत एव तस्मै नारायणः वृत्तान्तमवोचत ऋषीणां शृण्वतामिति अतिप्राकट्यात् निस्सन्दिग्धता निरूपिता तस्मा अपि भगवानिदमेवं पूर्वं निरूपितवान् ॥ ७—८ ॥

ततः संक्षिप्तत्वात् यदा नारदस्यापि सन्देहो न गतः तदा नारायणः पुरावृत्तमाह—स्वायंभुवेति । पूर्वं जनलोके ब्रह्मसत्रमासीत् यथा कर्मसत्रं सप्तदशावरास्तुल्यफलास्तुल्यसाधनाश्च अहमहमिकया प्रधानगुणभावमाश्रित्य कर्म कुर्वन्ति एवं निस्सन्दिग्धब्रह्मज्ञानार्थं सर्व एव निर्णयार्थं प्रवृत्ताः तेषां विचारो ब्रह्मसत्रं तज्जनलोके आसीत् महःपर्यन्तं कर्मफलमेवेति शुद्धब्रह्मविचारो न भवतीति जनलोकग्रहणं स्वायंभुवेति सम्बोधनं विश्वासार्थं न स्थानोत्कर्षमात्रेण विचारः समीचीनो भवतीति विचारकाणां जन्मकर्माद्युत्कर्षमाह—तत्रस्थानामिति । तत्रैव तिष्ठन्तीति कर्मसम्बन्धिदोषाभावस्तेषामुक्तः । मानसानामिति ब्रह्मणो मनसोत्पन्नानां सनकादीनाम् अनेन जन्मोत्कर्षः सूचितः तेषां कर्माह मुनीनामिति मननशीलानाम् ऊर्ध्वरेतसामिति ब्रह्मविद्याया अधिकारः ॥ ९ ॥

नन्वहं कथमिममर्थं न ज्ञातवान् तत्राह—श्वेतद्वीपं गतवतीति । क्षीरोदस्थाने भगवतो ऽनिरुद्धस्य क्रीडासाधनं तत्र श्वेतद्वीपपतिं द्रष्टुं त्वयि गते ब्रह्मवादः सुसंवृत्त इति सम्बन्धः अनेन सर्वे स्वस्थाने यदा स्थिताः तदा ब्रह्मवादो जायत इत्यपि सूचितं पूर्वलोकानां स्थितत्वात् कर्मिणः सुखिनः भक्ता अपि भगवद्दर्शनं कुर्वाणाः यदा सुखिनः तदा ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः ब्रह्मनिरूपणार्थं वादे वीतरागा कथा यत्र तादृशो विचारः सम्यक्क्लृप्त इत्यर्थः । ननु तदपि स्थानं स्थानान्तरतुल्यमिति कथं तत्र निर्णय इति चेत्तत्राह श्रुतयो यत्र शेरत इति । श्रुतयः सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा शयनार्थं यत्र गच्छन्ति अतस्तासामपि विश्रामस्थानमिति तत्र स्थिताः श्रुतयः स्वाभिप्रायं निवेदयन्तीति श्रुत्यभिमानिनीनां देवतानां मूर्तिधराणां श्रुतीनां वा विचारे वाक्यं सम्वादीति तत्रत्यो निर्णयः अबाधितः ननु तत्रत्यानां श्रुत्यभिप्रायपरिज्ञानानां निःसंदेहानां विचार एव कथं घटत इति चेत्तत्राह—तत्र स्वाय-

श्री०पाठ॥ (परिहारार्थं तान् सर्वान् वक्ष्येऽहं शृणु तेऽनघ।)
तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच।

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः।
तदन्ते बोधयाञ्चक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥
यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सम्मूलप्रश्न इति। तत्रैव ह निश्चयेन अयं प्रश्नोऽभूत् तत्राप्ययं विचारः अपेक्षित इति विचारस्योत्तमत्वम् उक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि कथं चरन्ति श्रुतय इति अत एव प्रश्नो न निरूपितः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

उपविष्टं श्रीनारायणम् इदमेव ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इत्येव वक्ष्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो ब्रह्मवादो जनलोकनिवासिनामासीत् इममेव ऋषीणां मध्यस्थितो भगवांस्तस्मै नारदाय प्रावोचादित्यन्वयः ॥ ८ ॥

स्वायम्भुव हे स्वयम्भूपुत्र! ब्रह्मसत्रमिति यजमाना एव समानाः ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वन्ति तत् कर्मसत्रमिति प्रसिद्धम् तथा यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसन्ते तत् ब्रह्मसत्रम् ॥ ६ ॥

अहो तर्हि काहमगमं कथं तत्रावगतवांस्तत्राह—श्वेतद्वीपमिति। इ स्पष्टम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तत्र नारायणाश्रमे ॥ ७ ॥

पूर्वेषां सनन्दनादीनां ब्रह्मवादः ब्रह्मनिर्णयः ब्राह्म्युपनिषद्रूपः तमवोऽचत ॥ ८ ॥

तत्रस्थानां जनलोकस्थानां मानसानां ब्रह्मणो मनस आविर्भूतानां सनन्दनादीनां ब्रह्मसत्रं ब्रह्मनिर्णयरूपो यज्ञ अभूत् यत्र ब्रह्मवादे श्रुतयः स्वगृहे जना यथासुखं यथा स्वपन्ति तथा स्वविषये ब्रह्मणि शेरते ॥ ६ ॥

अहं तच्छ्रिण्वस्तदा क गतः इत्यत्राह श्वेतद्वीपमिति ॥ १० ॥

भाषा टीका।

हे कुरूद्वह! इस आश्रम में कालग्राम निवासी ऋषियों से चारों तरफ से युक्त विराजमान नारायण ऋषिको प्रणामकर नारदजी ने तुम्हारे पूछे प्रश्न को हि पूछा ॥ ७ ॥

जनलोक निवासि वृद्ध सनकादिक ज्ञानियोंका ब्रह्म के विषय में जो संवाद भया है इसीको ऋषियों के श्रवण करते २ नारदजी के अर्थ भगवान् नारायण ऋषि ने कहा ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच।

हे स्वायम्भुव! ब्रह्मा के मन से उत्पन्न जन्म से लेकर इन्द्रियजित जनलोक में रहने वारे सनकादिक मुनिजनों का जनलोक में पहले परब्रह्म के कल्याण गुणोंका अनुभव रूप यज्ञ प्रवृत्त भया रहा ॥ ९ ॥

उस समय श्वेतद्वीप में विराजमान अनिरुद्धरूपी मेरा दर्शन करनेको तुम श्वेतद्वीप में गए रहो तब वह सनकादिको का संवाद प्रवृत्त भया रहा जिस ब्रह्म संवाद मे सबहिं श्रुति एक होकर ब्रह्म के विषय में; सुख पूर्वक वर्तेत भई मेरे प्रति जिस प्रष्टव्य अर्थको तुम पूछतेहो उसी अर्थ के विषय में वहां ऋषियों का यह प्रसिद्ध प्रश्न होता भया तथा उसका प्रत्युत्तरभी इसी प्रकारका भया (अबचे प्रश्न और प्रत्युत्तर उन सबको हे अनघ! तुम्हारे अर्थ में कहताहों तुम श्रवण करो) ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु सर्वज्ञास्ते कस्तत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राऽऽह—तुल्यश्रुतेति। श्रुतादिभिरविशेषा अरिमित्रोदासीनहीनत्वेन निरुपमकरुणा अतः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकेनैकं प्रवक्तारं कृत्वाऽन्ये पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वसृष्टमिति स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमनिःश्वासभूताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः पराक्रमैः ॥ १३ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृतऽन्वयबोधिनी।

ननु, सर्वज्ञास्ते कोऽत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह—ते मुख्याः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकेन एकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः अपरे शुश्रूषवो बभूवुः कथम्भूताः तुल्यश्रुततपःशीलाः तुल्यानि श्रुतानि तपांसि शीलानि च येषां ते पुनश्च तुल्यस्वीयारिमध्यमाः तुल्याः स्वीया अरयो मध्यमा येषां ते अरिमित्रोदासीनहीनत्वेन निरुपमकरुणाः एवम्भूताश्चपि सनन्दनं प्रवक्तारं कृत्वा ऽन्ये पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं स्वसृष्टं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शक्तिभिः सह शयानं परमेश्वरं तदन्ते प्रलयान्ते श्रुतयस्तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैर्बोधयाञ्चक्रुः प्रबोधयामासुः शयानमिति योगेन निद्राणमिव वर्त्तमानमित्यर्थः। सृष्टिसमये श्रीनारायणस्य प्रथमनिश्वासात् विनिर्गताः श्रुतयः स्तुवन्ति ॥ १२ ॥

दृष्टान्तमाह—सम्राजं चक्रवर्त्तिराजानं शयानं वन्दिनः स्तावकाः प्रत्यूषे अभ्येत्य तत्पराक्रमैर्यथा बोधयन्ति तथा परमेश्वरं बोधयन्ति कथम्भूतैस्तत्पराक्रमैः सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्त्तयो येषु तैः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तपश्चित्तैकाग्रता प्रवचनमिति कर्त्तरि ल्युः ॥ ११ ॥

पूर्वं यथा न निर्विशेषं ब्रह्म सर्ववेदाभिधेयं सविशेषत्वेपि तत्र मायाविभूत्यात्मकमिति व्यञ्जितं यथैव च योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधन इत्यादिकमुपसंहरिष्यति तथैवोपक्रमते स्वसृष्टमिति। स्वशब्देन विश्वस्य तदुपादानकत्वं तदधीनत्वञ्चोक्तं महदादिपृथिव्यन्तमिदं विश्वम् आ सम्यक् तत्कारणेन प्रकृत्या तद्भोक्त्रा जीववृन्देन च संयुक्तं यथा स्यात्तथा पीत्वा सूर्य्य इव रसान् विलाप्यशक्तिभिः तत्तच्छक्तिमय पुरुषादिनिजावतारैः सह मिलित्वा एकीभूयेत्यर्थः—

"अनन्तानि तथोक्तानि यान्यण्डानि मया पुरा।
सर्वाणि तानि संहृत्य समकालं जगत्पतिः ॥
प्रकृतौ तिष्ठति तदा सा रात्रिस्तस्य कीर्त्तिता ॥ इति

श्रीविष्णुधर्मोत्तरादौ महापुरुषस्य स्वप्रकृतौ श्रीभगवति प्रवेशश्रवणात् शयानं जगत्कार्य्यं प्रति निद्राणमिव कृतानवधानं सन्तं परम् आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति द्वितीयोक्तेः। स्वयं भगवन्तं श्रीकृष्णं स्वलोकवासिनं तदन्ते तादृशशयनान्ते बहिरावरणगताः श्रुतयस्तदधिष्ठातृदेवताः तल्लिङ्गैः साक्षाद्वा परम्परया वा स्वयं भगवत्तावोधकैर्वाक्यैर्बोधयाञ्चक्रुः पुनर्विश्वसृष्ट्यथम् अवधापयाञ्चक्रुः अयं भावः यद्यपि तस्य बोधनं नाम मायावैभवं प्रलयधापनमेव तत्र तदीयस्वरूपवैभवमात्रतत्परेभ्यः स्वेभ्यो न रोचते तथापि बोधनस्य स्वाधिकारप्राप्तत्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वात् तत्तिरस्कारपूर्वकस्वरूपवैभवपुरस्कारेणैव तच्चक्रुरिति तथैव जयजयेत्यादौ व्यक्तं भावि तदित्थं प्राकृतप्रलयेपि तदधिष्ठानवैकुण्ठस्यानश्वरत्वमेव तैः सम्मतं यत्रासौ शेत इति तदुक्तं द्वितीये—

प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः—
सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥
न यत्र माया किमुतापरे हरे—
रनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥

इति ॥ १२ ॥

तत्र प्रबोधनं तासां सर्वपरावरगुरूणां सहजतद्दास्येनैवेति दृष्टान्तेन प्राचीनसिद्धान्तमेव द्रढयति—यथेति। शोभनैः श्लोकैः पद्यैः तस्य पराक्रमः प्रभावो यत्र तैरिति सर्वैश्वर्य्यं सर्ववैलक्षण्यं च सूचयित्वा अन्येन साम्यमपि नास्तिन सन्दर्भे विवक्षितं किं पुनरैक्यमिति पूर्वं एव सिद्धान्तः स्थापितः एवं सर्ववेदसम्मतार्थत्वेन स्वयं भगवत्त्वैव स्तुत्यतया लब्धे श्रीकृष्ण एव स इति लभ्यते कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति निर्णीतत्वात् तत्वस्यास्य तल्लीलामहाप्रकरणान्तःपातात् "निभृतमरुन्मनोक्ष" इत्यादि तल्लिङ्गात् "कृष्णं च तत्र छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिता" इत्यादि सात्त्विकत्वात् "योसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति योसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते" इति गोपालतापनी श्रुतेः नमस्तस्मै इत्यादिना एतच्छ्रवणानन्तरं श्रीनारदेन तस्यैव नमस्कृतत्वाच्च अत एव सर्वत्रैव पद्ये साक्षात् श्रीकृष्णताव्यञ्जकमर्थान्तरं ग्रन्थान्ते लिखितमस्ति कौतुकश्चेत्तदपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

प्रवचनम् एकञ्चक्रुः सनन्दनं प्रतिवक्तारं चक्रुः ॥ ११-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तथा परिहारांश्च तान् तत्र प्रवृत्तान् प्रश्नपरिहारान् सर्वान् हे अनघ! ते तुभ्यं वक्ष्ये शृणु ॥ ० ॥

ननु कस्तत्र वक्ता बभूव के वा श्रोतारः किं वा ब्रह्मसत्रस्य लक्षणम् इत्यत आह—तुल्येति। यद्यपि सर्वं श्रुतं शास्त्रजन्यं ज्ञानं तपोऽनशनादि यद्वा "तप आलोचने" इति धातुरूपं तप इति ब्रह्मोपासनात्मकं ज्ञानमित्यर्थः। शीलं तदुपयुक्ता सद्वृत्तिराधनाद्यात्मकस्वभावश्च तुल्यान्येतानि येषां ते तुल्याः स्वीयाः अरयो मध्यमा उपेक्ष्याश्च येषां ते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि शान्त उपासीत" इत्युक्तविधसार्वात्म्यब्रह्मोपासननिष्ठत्वात् स्वीयादिरहिता इत्यर्थः। अनेन सर्वेषामपि प्रवचनसामर्थ्यं सूच्यते अपि तथापि प्रवचने एकं चक्रुः सनन्दनं प्रतिवक्तारं चक्रुरित्यर्थः। अपरे सनकादयः सर्वे शुश्रूषवो बभूवुरिति शेषः। एतदेव ब्रह्मसत्रं नाम यत्सर्वैरप्यधिगतपरमार्थयाथात्म्यैरप्येकं प्रवक्तारं कृत्वा अन्येतु तूष्णीं शृणुयुरिति भावः ॥ ११ ॥

प्रश्नस्तु त्वत्कृत एवेत्यभिप्रेत्य तमनुक्त्वैव सनन्दनोक्तमुत्तरमाह—स्वसृष्टमित्यादिभिः। तत्र स्वविवक्षितमुत्तरं श्रुतिगीताः सम्वादयितुं प्रस्तौति सनन्दनः—स्वसृष्टमिति द्वाभ्याम्। स्वेनात्मना सृष्टमिदं चिदचिदात्मकं जगत्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आपीय संहृत्य शक्तिभिः सूक्ष्मावस्थामापन्नाभिः प्रकृतिपुरुषकालात्मिकाभिः सह, शयानं निद्राणमिव वर्तमानं प्रकृतिपुरुषादीन् स्वस्मिन् विभागानर्हान् कृत्वा निरवधिकस्वानन्दानुभवपरं (सन्तं परं) परमपुरुषं तदन्ते प्रलयान्ते सृष्ट्यादौ इत्यर्थः । श्रुतयः तन्निश्वासरूपाः मूर्तिधराः वेदाः यद्वा वेदाभिमानिनो देवाः तल्लिङ्गैः परमपुरुषासाधारणधर्मप्रकाशकैः वचोभिर्बोधयाञ्चक्रुः प्रबोधयन्त्य इव तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । अनुजीविनो भृत्याः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः प्रत्यूषे प्रभाते अभ्येत्य आगत्य शोभनाः श्लोकाः येषु तैः तस्य सम्राजः पराक्रमैः पराक्रमप्रकाशकैः स्तोत्रैर्बोधयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

ननु, ते सर्वेऽपि तत्त्वज्ञाः कस्तत्र प्रवक्तृत्वे स्थितः को वा प्रष्टा इत्यत आह—तुल्येति । श्रुतादिभिस्तुल्या अपि तथापि भगवच्चरित्रास्वादनहेतुना प्रवचने एकं सनन्दनं चक्रुः अपरे शुश्रूषवो बभूवुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वसृष्टं स्वेनैव रचितमिदं विश्वं प्रलयावसरे आपीय संहृत्य शयानं योगनिद्रया वर्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गैस्तत्पारमार्थिकचरित्रप्रतिपादकस्ववाक्यैः परं परमेश्वरं तन्निश्वासरूपाः श्रुतयः "तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यदृग्वेदः" इतिश्रुतेः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सुश्लोकैः सुश्लोकाः दिग्विजयादिरूपाः कीर्त्तयो येषु तैः पराक्रमैस्तच्चरित्रैस्तमुपजीव्यं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगनिद्राणमिव वर्त्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गैस्तदसाधारणधर्मगुणाक्रियाप्रतिपादकैः वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासभूताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥

तत्पराक्रमैः तस्य पराक्रमाः येषु तैः तस्य शत्रुजयादिपराक्रमप्रतिपादकैः सुश्लोकैः शोभना श्लोकाः "पाठ्ये गेये च मधुरम्" इतिवत् अर्थालङ्कारशब्दालङ्कारसहितैः पद्यैः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स एकः कथं प्रावोचदत्राह—स्वसृष्टमिति । ब्रह्मलये स्वसृष्टमिदं जगदापीय संहृत्य शक्तिभिः श्रीभूदुर्गाख्याभिर्विभक्तप्रकृतिमूर्तिभिः सह शयानं योगनिद्रां कुर्वाणं परं परमात्मानं तदन्ते ब्रह्मप्रलयावसाने श्रुतयस्तल्लिङ्गैः संसारनिर्मूलनादिब्रह्मलक्षणैर्बोधयाञ्चक्रुरित्यन्वयः । अत्रेदं तात्पर्यं मूलप्रकृतिः श्रीभूरूपाभ्यां विष्णुना सह शेते श्रुतिनाम्ना दुर्गारूपेण विष्णुं स्तौति—जयजयेति पुंशक्तिविषयबोधनवचनं दुर्गाख्याया अपि तादृक्शक्तिमत्त्वात्तदर्थत्वेन भगवदाज्ञया गृहीतविग्रहत्वाच्च श्रुतीनामनन्तत्वेनाधिगन्तुमशक्यत्वात् दुर्गानाम्नोऽपि तथात्वाच्च काली भद्रेत्यादि बहुरूपत्वप्रतीतेश्च श्रुतेश्चानन्तत्वेन वाक्ये भेदाच्छ्रुतय इति बहुवचनं च युज्यते तदुक्तम्—

> "श्रीभूमिरितिरूपाभ्यां प्रकृतिर्विष्णुना सह ।
> शेते श्रुतिस्वरूपेण स्तौति ब्रह्मलये हरिम् ॥
> एकाप्यनन्तरूपा सा वाक्यभेदात् सरस्वती ।
> अनादिनिधना नित्या स्तौति नारायणं प्रभुम् ॥" इति

अनेनेदं पौरुषेयं वाक्यत्वादितरवाक्यवदिति प्रत्युक्तं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति श्रुतेः त्रिरूपायाः रमायाः शक्तिशब्दाभिधेयत्वं वेदापरपर्यायाः शक्तेश्चेतनाभिधेयत्वं विष्णोः स्वरूपभूतशक्तेः शक्यत्वगुणयोगेन युज्यते नित्याव्यवधानादिति विशेषशक्तित्वाच्च—

> "विष्णोः स्वरूपशक्तेः सा शक्यत्वाच्छक्तिरेव तु ।
> नित्या व्यवहितत्वात्तु विशेषाच्छक्तिनामिका ॥"

इति वचनात्सामान्यवाचिनोऽपि शक्तिशब्दस्य विशेषनिष्ठत्वं पङ्कजादिशब्दवद्युज्यते पङ्काज्जातं पङ्कजमिति शैवलादिषु वृत्तिसम्भवेऽपि पद्म एव वर्तते विप्रादावपि ब्रह्मशब्दस्य वृत्तियोगेऽपि चतुर्मुख एव रुद्रशब्दस्य रौद्रगुणयोगवाटपे वृतावपि शङ्कर एव आदित्यशब्दस्यादितिपुत्रसामान्यवाचित्वसम्भवेऽपि सूर्य एवेत्याद्यूह्यं "यथैव पङ्कजं ब्रह्मा रुद्र इत्यादिकं पदम्" इति वचनात् उमादीनामपि प्रकृतिशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धेः कथं उच्यते अपरप्रकृतित्वं तासां लक्ष्म्या एव परमप्रकृतित्वं तदुक्तम्—

> "श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता ब्रह्माणी त्ववरा ततः ।
> उमा शचीमुखास्तस्या अवराः सम्प्रकीर्तिताः ॥"

इति ॥ १२ ॥

नित्यबुद्धस्य हरेः कादाचित्कबोधनं विडम्बनमात्रं ननु सत्यमिति हृदि कृत्वा लौकिकमतमनुसरति—यथेति । अनुजीविन इत्यनेन वेदान्तानां तदेकनिष्ठत्वं सूच्यते राजवज्जयशब्दाद्यानित्यबुद्धस्य बोधनं "विडम्बमात्रं केवास्य निद्राविद्यापलेहरेः" इति च ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एवञ्चेतिहासकथनपूर्वकं सविशेषएव ब्रह्मणि श्रुतयश्चरन्तीति दर्शयन् जगत्संहार्य्ययोगनिद्रामुपेतं भगवन्तं यथा श्रुतयश्चेरुस्तत्कथनद्वारा द्वारकालीलाप्रकरणे द्वारकायामपि तथा श्रुतिरूपा गोप्यः श्रुतिरूपेण परिचरन्तीति दर्शयितुमेकेनैव पद्येन श्लेषालङ्कारेणोभयं प्रस्तौति—स्वसृष्टमित्यादि । तत्र योगनिद्राशायिपक्षे योऽर्थः स पूर्वैरेव व्याख्यातः द्वारकेन्द्रपक्षे तु यः स इह व्याख्यायते स्वैः प्रियजनैः सृष्टं कल्पितम् इदं कामदम् अस्याःपस्यम् इः कामः तं ददातीति तथा मधु तावत् कामदं भवति विशेषणमर्यादया पानक्रियाशक्त्या मधुरूपं विशेष्यमाक्षिप्यते यथा "अयमुदयति मुद्रा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मजनः पद्मिनीनाम" इत्यादि । स्वसृष्टम् इदं मधु आपीय सम्यक् पीत्वा शक्तिभिः श्रीरुक्मिण्यादिभिः प्रियाभिः सह शयानं तदन्ते निशान्ते शयनं हि निशायामेवेति शयानशब्दमुल्या तत्परस्तच्छब्दो निशामाक्षिपति तल्लिङ्गैर्बोधनगमकैर्वचनैः श्रुतयः परं श्रीकृष्णं बोधयाञ्चक्रुः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह यथा शयानं सम्राजमित्यादि । कस्यत्र समानम अतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे दृष्टान्तेनापि सविशेषे ब्रह्मण्येव श्रुतिपरिचरणमिति सिद्धान्तः इह परस्मिंस्तु भवत्येव श्रीकृष्णस्य परब्रह्मत्वात् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु प्रश्ने अप्यधिकारी उत्तरेच सर्वज्ञ इति कथं तत्र सम्वाद इति चेत्तत्राह—तुल्यश्रुततपःशीला इति । तुल्यमेव श्रुतम् अध्ययनं तपः शीलं च येषां अयं समानमदृष्टजनकम् एकतराभावेपि शिष्टप्रयोजकं स्यात् तुल्यस्वीयारिमध्यमा इति अन्तःकरणशुद्धिः ब्रह्मज्ञानौपयिकी एवं दृष्टादृष्टप्रकारेण येऽधिकारिणः तेषां मध्ये एकं प्रवचनकर्त्तारं वक्तुः प्रकर्षेण वचनं सिद्धान्तनिरूपणरूपं वचनं यस्येति अपरे शुश्रूषवो जाताः "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" [४-१-१] इति न्यायेन ब्रह्मविचारावृत्तिं कुर्वन्तो जाता इत्यर्थः । तत्र सनन्दनो वक्ता सनकादयः श्रोतार इति सनन्दन आह सन्दिग्धार्थनिर्णयार्थे श्रुतीनां वचांसि तत्त्वस्य च प्रसङ्गार्थं स्वयमाह—आभ्यां वेदवाक्यैरेव वेदार्थनिर्णय इति मतं सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादितिन्यायात् सर्वेषु वेदेषु तत्त्वनिरूपणप्रकारेण अष्टाविंशतिधा भिन्नेषु तत्तत्सन्देहनिवृत्त्यर्थं वाक्यशेषरूपाः एते ऽष्टाविंशतिश्लोकाः तेषां प्रकरणं नास्तीति तत्तत्प्रकारेषु न पठिता इति अनारभ्याधीतानामपि निर्णायकत्वात् सर्वेतत्त्वरूपे भगवति शयाने शुद्धरूपेण स्फुरणदशायां मुख्यस्फुरणार्थं तत्त्वभेदनिर्णयाय्वदन्तः प्रकृते तात्पर्यरहिताः बाधनमेव तात्पर्यविषयं ज्ञातवन्तः नटा इव रसाभिनयेन अर्थनिरूपको शब्दार्थरूपौ वेदभगवन्तौ यथोचतुः तन्निरूपयितु तादृशीमवस्थां निरूपयति नाप्येतावता सर्ववेदसन्देहनिवृत्तिः किन्तु केषाञ्चिदेव परार्थे प्रवृत्तानां वेदानां बोधकमेतदिति ज्ञापनार्थं वेदानां वैतालिकत्वं भगवतो राजत्वञ्च दृष्टान्तेन निरूप्यते तेन निर्णायका अपि अदूरविप्रकर्षेणैव स्वप्रकरणसन्देहं वारयन्ति न तु भगवन्तं दृष्टेति सूचितम् ॥ ११ ॥

वेदतत्त्वानां निवृत्तिरूपत्वं वक्तुं भगवतः पूर्वावस्था निरूप्यते—स्वसृष्टमिदमापीयेति । सृष्टेरनादित्वं वक्तुं स्वसृष्टमिति इदं जगत् परिदृश्यमानं तस्य सर्वतः पानं पूर्वसृष्टान् सर्वान् मुक्तान् विधायाप्ते स्वस्य कर्त्तव्यताभावमिव ज्ञापयन् शयान एव भगवान् स्थितः ततो वेदाः सृष्टौ तत्त्वभेदं विस्मृत्य तिष्ठन्तीति सदुक्तिभिः निःसन्देहप्रतिपादकैः बोधयन्त इव जाताः ननु कालात्मिकैव शक्तिः प्रबोधिका वर्त्तते किं वेदैरिति चेत्तत्राह शक्तिभिः सहेति तत्तस्तदन्ते शयानान्ते प्रबोधसमये । अन्यथा बोधनमपराधायेति तल्लिङ्गैः तत्त्वान्येव भगवतो लिङ्गानि तानि वीर्यापरनामानि भगवन्तं लीनमर्थं गमयन्तीति तैरेव बोधयाञ्चक्रुः यत एताः श्रुतयः श्रवणमात्ररूपाः न तु प्रत्यक्षदर्शिन्यः तत्र न साक्षाद्बोधनं किन्तु बोधकमेवोपस्थापयन्ति ॥ १२ ॥

एतासां श्रुतीनां पुनः स्वतन्त्रतयाऽन्यार्थप्रतिपादकत्वे एतद्विचारोपि कर्त्तव्यो भवेदिति नैषां प्रकरणरूपेण बोधनमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—यथाशयानमिति । तेषामनुवादकत्वात् न स्वातन्त्र्येण प्रतिपादकत्वं तथैताः श्रुतयो भगवन्तमेव तत्कृतान् पराक्रमान् श्रावयन्ति तत्र हेतुमाह वन्दिन इति प्रबोधनाधिकारिणस्ते विद्योपजीविनश्च तत्र विद्या उपजीव्येव अधिकफलनिर्णयार्थं प्रवृत्ताः प्रबुद्धो भगवान् कदाचित्साक्षात्कृतो भवेत् कदाचित्स्वानन्दं वा प्रयच्छेदिति तासामप्यभिलाषा ताः पूर्ववृत्तान्तमेव जानन्ति नाग्रिमवृत्तान्तमिति ज्ञापयितुं त्रिंशन्मुहूर्त्ते अहोरात्रे मुहूर्त्तद्वयात्पूर्वमेव समागताः तावदेव बोधयन्ति यतस्ते अनुजीविनः सेवकाः तदप्रबोधे तासां स्वरूपनाश एव स्यादिति सूचितं श्रुतयश्च प्रथमनिश्वासोद्गता इति केचित् तत्र दृष्टान्तादिना विरुध्यते परं ताः पृथगेव तिष्ठन्ति दृष्टान्तानुरोधेन निरूप्यते ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, सर्वज्ञा एव ते तत्र कः प्रष्टा को वा वक्ता तत्राह तुल्येति । श्रुतादिभिरविशेषाः स्वपक्षविपक्षतटस्थपक्षरहिताः अतः सर्वेपि वक्तृत्वे योग्या अपि केनापि कौतुकेनैकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः कर्त्तारिल्युः ॥ ११ ॥

परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वहेति श्रीशुकोक्तेस्तत्र ह्यायमभूत् प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसीति श्रीनारायणोक्तेश्च सनकादयः सनन्दनं प्रति ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य इति वदन्तः प्रथमं पप्रच्छुः ततश्च श्रीसनन्दनस्तदुत्तरत्वेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषदुत्तरभागमुक्त्वा अत्रार्थे ता एव श्रुतयः स्वयं प्रमाणमिति प्रपञ्चयितुमितिहासमवतारयति—स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्त्तमानं तदन्ते प्रलयान्ते तल्लिङ्गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परं परमेश्वरं तदा सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासप्रसूताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः सर्वज्ञमपि तं स्वीयस्तुत्यर्थेष्वुत्साहवशादेवावभापयामासुः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यपि लोकशिक्षार्थमुपादेयतया तुल्यानि श्रुतादीनि येषां ते तुल्याः स्वीयादयः अनुपादेयतया येषां ते अपि तथापि एकं प्रवचनं प्रवक्तारं चक्रुः अपरे शुश्रूषवः बभूवुः ॥ ११ ॥

प्रश्नस्तु स्वकृत एव तत्र ह्यायमभूत् प्रश्न इत्युक्तत्वात्

श्रुतय ऊचुः ।

जय जय जह्यजामजितदोषगृभीत (१) गुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकपक्षकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतस्तमनुकृत्यैव सनन्दनो कथुत्तरमाह—स्वसृष्टमित्यादिभिः । स्वसृष्टमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शक्तिभिः सूक्ष्मरूपाभिः प्रकृतिपुरुषकालादिभिः सह शयानं विद्राणमिव सन्तं तदन्ते प्रलयान्ते श्रुतयो भगवन्निश्वसिता: वेदाः तल्लिङ्गैः भगवत्स्वरूपगुणादिपरैर्वचनैर्बोधयाञ्चक्रुः बोधयन्त्य इव तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः प्रतिपादकानि पद्यानि येषां तैस्तस्य पराक्रमैर्वन्दिनः सम्राजं बोधयन्ति तद्वत् ॥१३॥

भाषा टीका ।

यद्यपि वेदशास्त्रका श्रवण तप शीलस्वभाव इतने गुण सब के समान हि रहे और अपनो तथा वैरि उदासीन यहभी उनके समान हि रहे तथापि एक सनन्दन को तौ उनोंने उपदेष्टा करलिया और सनकादिक श्रवण करनेकी इच्छा वारे होकर श्रोता होगए इसीकानाम ब्रह्मसत्र है कि सबहि तत्त्व वेत्ता होकर परमात्मा के गुणानुभव करने के लिये एक को उपदेशक कर अन्य लोग चुपचाप होकर श्रवण करें ॥ ११ ॥

सनन्दन उवाच ।

आपके सृजे भए इस चेतनाचेतन जगतका संहारकर सूक्ष्म माया जीव काल रूप शक्तियों सहित प्रलय काल में शेषशय्यापर मानो शयन करने वारे अर्थात् निरवधिक निज आनन्द का अनुभव कर वर्त्तमान परमात्मा के असाधारण पराक्रमके प्रकाश करने वारे वचनोंसे मानो जगावत स्तुति करती भई ॥ १२ ॥

जैसे चक्रवर्त्ति राजा के भृत्य और स्तुति पाठ करने वारे प्रातः काल में आय कर उस चक्रवर्त्ति के पराक्रम को प्रकाश करने वारे स्तोत्रों से उस सोते भए चक्रवर्त्ति राजा को जगाते हैं तैसे ही श्रुतियों ने परमात्मा को जगाया ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथजयेति । भो अजित ! जयजय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरे वीप्सा केन व्यापारेण अगजगदोकसाम् अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि च ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहि नाशय किमिति गुणवती हन्तव्येत्यत आह—दोषगृभीतगुणाम् । दोषायानन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया ताम् "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भकारः इयं हि स्वैरिणीव पल्प्रतारणाय गुणान् गृह्णात्यतो हन्तव्येति तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति मयापि तत्र का शक्तिः स्यादत आह—त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वादिति भावः । ननु स्वयमेव ते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आह—अखिलशक्त्यवबोधकेति । तेषां त्वमेवान्तर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः अतो न ते ज्ञानादौ स्वतन्त्रा इति भावः नन्वहमकुण्ठज्ञानैश्वर्यादिगुणो जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्यांहन्तेत्यत्र किं प्रमाणमिति वेदहमेव प्रमाणमित्याह, निगमो वेदः नन्वेवम्भूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह—क्वाचिदिति । कदाचित्सृष्ट्यादिसमये ऽजया मायया चरतः क्रीडतो नित्यं चालुप्तभगतया सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसेनाऽऽत्मना च चरतो वर्त्तमानस्य निगमोऽनुचरेत् प्रतिपादयेत् कर्मणि षष्ठ्यौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये य आत्मनि तिष्ठन् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" इत्यादिनिगमकदम्बस्त्वामेवम्भूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

जयजयाजित जह्यगजङ्गमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् ।
न हि भवन्तमृते प्रभवन्त्यमी निगमगीतगुणार्णवता तव ॥ १ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

स्वैरिणीवेत्यत्राभिज्ञमिश्रप्रवरपद्यम्—

कयाचित्स्वैरिण्या वलययुगलं याचितमथो-
तथोचे तन्मित्रं किमिति परवेद्यं न हि भवेत् ॥
प्रवेष्यं स्वर्द्धुन्या लघुपयसि सद्यश्चि जननी—
सुते त्वं धन्यासीत्यवददथ दूती सुरसरित् ॥ इति

तत्र हननं अतः अन्तर्यामिण एव शक्त्युद्बोधकत्वात् शरणमहं प्रपद्य इत्यन्ता श्रुतिरजया चरत इत्यस्योदाहरणम् अवशिष्टात्वात्मनि इत्यस्य विदधाति सृजति प्रहिणोति ददाति सङ्कल्पमात्रेणाध्यापयतीत्यर्थः य आत्मनि स्वस्वरूप एव तिष्ठन् आत्मानं जीवं नियमयति ननु जीववत् देहे लिप्तो भवति इत्यादि सत्यज्ञानान्तादि स्वरूपबोधने प्रमाणं यः सर्वज्ञः इत्याद्या लुप्तभगत्वे प्रमाणम् सत्यं त्रिकालाबाध्यं ज्ञानं जडप्रतियोगि अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहेति ॥ १४ ॥

(१) गुणः इति वीर० शुक-सत्त्व० पाठः ।

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

अथ यद्यपि श्रुतयस्त्रिकाण्डविषयत्वात्त्रिविधा एव तथापि तत्तदवान्तरफलसाधनपरत्वेन बहुधा भवन्ति तत्राप्यष्टाविंशतिभेदास्ताः सपरिकराः पृथक् पृथक् स्तुवन्तीति तत्तत्प्रसङ्गे दर्शयिष्यामः तासां नामानि लक्षणाशरणान्तर्यामिभेदाज्ञाननिन्दोपदेशोपासनाभक्त्यनुक्रोशदुर्विज्ञेयत्वानिर्वचनीयत्वाऽसद्वादादिखण्डनस्तवैकात्म्यसृष्टिबन्धमोक्षाऽतर्कशक्तित्वसर्वेश्वरत्वलोपाधिलयानिरुपाधिलयवैराग्यगुरूपसदनब्रह्मानन्दाऽतन्निरसनानन्तत्वप्रतिपादनपराः क्रमेण ज्ञेयाः अत्र तावत्सर्वाः श्रुतयः सगुणं गुणैरभिभूतं श्रीनारायणमवलम्ब्य निर्गुणं परं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं स्तुवन्ति इति तात्पर्यं तथापि गोपालतापिन्यां "योसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति यो सौ सर्ववेदैर्गीयते असौ श्रीकृष्णः पूर्णतोऽनुवर्त्तते देशस्मे कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं शुचिस्मिता" इति एकादशस्कन्धे एकविंशाध्याये श्रीकृष्णवाक्यम्—

"किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥
मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम् ।
एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ॥
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ।"

व्याख्या स्वामिचरणैः इयं बृहती श्रुतिः कर्मकाण्डे मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति ज्ञानकाण्डे किमनूद्य निषेधार्थं किं कल्पयेत् इत्येवं हृदयं ये तात्पर्यं मत्तोन्यः कश्चिदपि न वेद स्वयमेव कथयति मां विधत्ते इति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चाकाशादिप्रपञ्चजातं "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति एतावान् इति शब्दो वेदः मां परमार्थरूपम् आस्थायाश्रित्य भिदां भेदं मायामात्रमित्यनूद्य "नेह नानास्ति किञ्चन" इति प्रतिषिध्य प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति एतावान्सर्ववेदार्थः । श्रीगीतासु वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति तस्मात्सर्वाः श्रुतयः श्रीकृष्णस्य माहात्म्यमुदीर्य तमेव स्तुवन्तीति ग्रन्थबाहुल्यभयादधिकं न लिख्यते अथ प्रस्तुतमनुसरामि प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्त्याहुः । नर्दटकं नामच्छन्दः भो अजित । जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु आदरे वीप्सा केन व्यापारेण अगजगदोकसां स्थावरजङ्गमशरीराणां जीवानामजामविद्यां जहि नाशय अगानि स्थावराणि जङ्गमानि ओकांसि शरीराणि येषां तेषां किमिति गुणवती हन्तव्येत्यत आह—दोषगृभीतगुणां दोषायानन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया तां "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" ति भकारः तद्धननादौ का मम शक्तिस्तत्राह—त्वमासे यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः । यद्यस्मात्त्वम् आत्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धः सम्प्राप्तः समस्तभगो येन सः सम्प्राप्तपरमैश्वर्योपि वशी वशीकृतमायत्वादजां जहीति भावः ते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आहुः हे अखिलशक्त्यवबोधक ! तेषां सर्वशक्त्यवबोधक त्वमन्तर्यामित्वात् अतो न ते ज्ञानादौ स्वतन्त्रा इति भावः । अत्र किं प्रमाणं निगम एव प्रमाणं निगमो वेदोहं प्रमाणमित्यर्थः । एवम्भूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह— क्वचिदजयात्मना विचरतोऽनुचरेन्निगमः क्वचित्कदाचित् सृष्ट्यादिलीलया अजया मायया सह पुरुषरूपेण चरतः क्रीडतस्तथा क्वचिन्नित्यं चालुप्तभगतया सत्यज्ञानानन्दैकरसेनात्मना भगवदादिरूपेण स्वयोगमायया चिच्छक्त्याऽन्तर्याम्यवतारादिविशुद्धलीलायां चरतो वर्त्तमानस्य तव निगमः वेदसमूहः अनुचरेत्सेवेत तदात्वा प्रतिपादयेत्यर्थः । कर्मणि षष्ठ्यौ अत्र श्रुतयो भृगुणा ब्रह्मणः किं लक्षणमिति पृष्टो वरुणः प्राह " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसम्विशन्तीति तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति व्याख्येयं प्रसिद्धा यतो यस्मात् इमानि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि जायन्ते येन हेतुना जातानि जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति वर्द्धन्ते च नाशकाले यत्प्रयन्ति गच्छन्ति यत् अभिसम्विशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छेति उत्पत्तिस्थितिनाशकाले यदात्मतां न जहति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणमित्यर्थः । तटस्थलक्षणपरेयं श्रुतिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै 'तं देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' यः परमेश्वरः पूर्वसर्गादौ ब्रह्माणं विदधाति ससर्ज एतस्मै ब्रह्मणे वेदांश्च प्रहिणोति प्रददौ तं देवं द्योतमानम् आत्मबुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिं प्रकाशयन्तं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये मोक्षसिद्ध्यर्थम् आश्रयं प्राप्तोऽस्मि शरणपरेयं श्रुतिः इत्युभे श्रुती अजया चरत इत्यस्योदाहरणम् अगजगदोकसामित्यस्योदाहरणं दर्शयति—य आत्मनीति । अन्तर्यामिणं ब्रूहीति उद्दालकेन मुनिना पृष्टः प्राह याज्ञवल्क्यः "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः "अर्थश्च आत्मपदेन जीवात्मा गृह्यते य आत्मनि जीवात्मनि तिष्ठन् आत्मनः सकाशादन्तरः दूरस्थ आत्मा यं न वेद न जानाति कुतः यस्य शरीरमात्मा भवति य आत्मानम् अन्तरः अभ्यन्तरस्सन् यमयति नियमयति एष ते तव अन्तर्यामी आत्मा अमृत इत्यर्थः । इत्यादीनां श्रुतीनां बोद्धव्यः तथा यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः यं सर्वाणि भूतानि विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूनान्यन्तरो यमयत्येष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः इति नियमनलीलापरेयं श्रुतिः आत्मना चरत इत्यस्योदाहरणं दर्शयति—सत्यमिति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादि निगमकदम्बस्त्वामेवम्भूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः सत्यमित्यस्यार्थः प्रागेव लिखितः स्वरूपलक्षणपरेयं श्रुतिः ॥ अथ स्वामिश्लोकः—

जयजयाजितजह्यगजङ्गमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् ।
न हि भवन्तमृते प्रभवन्त्यमी निगमगीतगुणार्णवता तव ॥

हे अजित ! जय जय जीवानाम् अगजङ्गमावृतिमजां जहि अमी जीवा भवन्तमृते विना न प्रभवन्ति न समर्थाः हे निगमगीतगुणार्णव ! निगमैर्गीतो गुणानामर्णवः समुद्रो यस्य सः तान्जीवानव रक्ष ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं बुद्धीन्द्रियेत्यादिना प्रणवस्य साक्षाद्भगवद्वाचित्वं दर्शि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

यित्वा तद्विवृतिरूपाः श्रुतयः तत्राष्टाविंशतिधा चरन्तीति वक्तुं तत्तद्वर्गभेदेनैकैकं पद्यं दर्शयितुं तत्राप्येकैकप्रकरणान्ते शुद्धतद्भक्ति प्रतिपादकश्रुतीनामुत्कर्षं दर्शयितुमाह श्रुतय ऊचुरिति। जय जयेति टीकायां अहमेव प्रमाणमित्याह—वेद इति। निगमोऽनुचरेदिति मात्रस्यार्थः क्वचिदित्यादि सर्वार्थस्त्वग्रे ज्ञेयः तथा शरणमहं प्रपद्ये इत्यन्ता श्रुतिरजया चरत इत्यस्योदाहरणं अन्या च त्वा-त्मना चरत इत्यस्योदाहरणं तत्रैव य आत्मनीत्यादिस्वरूप-बोधिका यः सर्वज्ञ इत्यादिना अलुप्तभगवत्ताबोधिकेति ज्ञेयं अथ स्व-व्याख्यात्वियं तत्र च याः सर्वाध्यक्षा महोपनिषदः सर्वश्रुति समन्वयार्थं श्रुत्यन्तरानुदिता तन्निरसनपूर्वकस्वरूपगुणानुद्दिश्य तत्र चरन्ति प्रथमं ता एव वन्दिजनोचितपरिहासपूर्वकं प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्ति—जयजयेति। नर्दटकनामेदं छन्दः हे अजित! मायाद्यनभिभूत! जयजय निजोत्कर्षमवश्यमाविष्कुरु कथं वा न करोषीति वीप्सार्थः केन प्रकारेण तमाहुः अजां मायां जहि नाशय यथा पुनरेषा सृष्ट्यादौ प्रवृत्य जीवाम्न छलयतीति भावः। ननु—

"विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्।
बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते"॥

इत्येकादशस्य मदुक्त्यनुसारेण विद्यालक्षणगुणांशेन कृपाविषयापि भवत्येषा तत्राहुः दोष एव विषये गृहीतो गुणो यया तां स्ववृत्तिरूपयैवाविद्यया जीवान् बद्ध्वा तद्रूपयैव विद्यया मोचयतीति गुणोऽप्यस्या दोष एव पर्यवस्यतीति ननु मम जगद्भवहेतुभूताया अस्याः हनने ममैव हानिः स्यात्तत्राहुः त्वमसीति। आत्मना स्वरूपभूतेन परमानन्देनैव तदभिन्नयैव शक्त्येत्यर्थः सम्यक् निरवशेषं प्राप्तपूर्णैश्वर्यादिरसि किं तुच्छया तयेति भावः। तथा च वक्ष्यते टीकाकृद्भिः नहि निरन्तराह्लादिसम्वित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमस्तीति भग-वता देवर्षिणा चोक्तं विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्त-सर्वार्थम"इत्यादि ननु मम तादृशस्वरूपशक्तेरस्तित्वे किं प्रमाणं तत्राहुः—अगेति। अगानि सर्वदा स्थिराणि वैकुण्ठानि जगन्ति चास्थिराणि ब्रह्माण्डानि ओकांसि येषां तेषां जीवानां या अखिला अप्राकृत्यः प्राकृत्यो वा शक्तयः सन्ति हे तदवबोधक! तच्छक्तीनामपि शक्तित्वदायकेति तत्र प्रकृतेर्जडत्वात्तद्वृत्तीनां तच्छक्तीनामपि तादृशत्वादुद्बोधे तव स्वरूपशक्तिश्चिद्रूपैव कारणं लभ्येतेति स्पष्टमेव अप्रा-कृतीनां चिच्छक्तिवृत्तीनामप्युद्बोधस्तस्या एव स्यात् सर्वाश्रय-त्वादिति च गम्यतैवेति भावः। ननु युक्तिमात्रज्ञातार्थाः साक्षिणो न भवन्ति किन्तु साक्षाद्द्रष्टार एव किञ्च मन्त्रि-कटस्था अपि मत्तत्त्वं न जानन्ति किन्तु मत्सेवका एवेति नैतावता युष्मद्वचसि प्रामाण्यन्तत्राहुः ते क्वचिदिति सृष्टि-लीलायां पूर्वोक्तया अजया मायया पुरुषरूपेण चरन्तं क्वचित् विशुद्धानन्दलीलाया आत्मना पूर्वोक्तया स्वरूपानन्दशक्त्या स्वयं भगवदादिरूपेण चरन्तं त्वां निगमोऽस्मल्लक्षणो वेदकदम्बः अनुचरेत सेवत इति तस्मादेनां जहि तदेवं स्तुतः श्रुतयो गुणवृत्तय एव न भवन्ति किन्तु तन्निषेधार्थमेव तदनुवादित्यः स्वरूपैश्वर्यादिमति भगवति तत्तदालम्बनेनैव साक्षाच्चरेयुः तत्रापि अजितसम्बोधनेनैव चरेयुरिति किं वक्तव्यं यासां श्रुतीनां अत्यन्तान्तरङ्गभूतेन तत्तन्नामरूपेण। शब्द विशेषेण सोऽप्यभिमुखीक्रियत इति तत्राप्यनुचरेदिति तत्रतत्र मूलं कारणंभक्तिरेवेति सिद्धान्तोपक्रमः श्रुतयस्तु"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म नतस्य कार्यं करणं च विद्यते" इत्यादि। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्"इत्यादिका "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति यस्य देवे पराभक्तिः इत्यादिकाश्च ज्ञेयाः॥ १४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

श्रुतय ऊचुः॥ जयजयेति। अजां प्रकृतिं जहि विध्वं-सय संसरतां चेतनानां प्रकृतिसम्बन्धं निराकुर्याः इत्यर्थः। दोषगृभीतगुणः दोषेभ्यो गृहीतगुणः सत्स्वपि दोषगुणानां गृहीतेत्यर्थः। यद्वा, अजितदोषेषु सापराधेष्वपि जनेषु गुण-लवोऽस्ति चेत् तद्ग्राहीत्यर्थः। आत्मना समवरुद्धसमस्त-भगः स्वत एव स्वीकृताऽसङ्कुचितज्ञानैश्वर्यादिगुणकस्त्वमसि यत् यस्मादजां जहि आश्रितवत्सलत्वात् निरङ्कुशैश्वर्यत्वाच्च त्वमेव मोक्षं दातुं क्षमः तस्मात् अजां विध्वसयेत्यर्थः अगजगदोकसां स्थावरजङ्गमशरीराश्रयाणां जीवात्मनामखिल-चिच्छक्तिशक्त्यवबन्धकशक्त्यावबोधक! अजया आत्मना च प्रकृतिपुरुषाभ्यां विशिष्टस्य चरतः जगत्सर्गादिलीलां कुर्वतः ते ते इति सम्बन्धसामान्ये कर्मणि षष्ठी निगमोऽनुचरेत् चिदचिच्छरीरकस्य जगतः कारणत्वं वेदः प्रतिपादयेदित्यर्थः एवं जगत्कारणत्वं मोक्षप्रदत्वं तदौपयिकगुणपूर्णत्वं शास्त्रप्र-माणकत्वञ्चोक्तम्॥ १४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

वेदपुरुषमुखनिर्गलितानष्टाविंशतिसङ्ख्याकान् श्लोकानाह जयजयेत्यादि। जयजयेत्यत्रादरे द्विर्भावः। जय उत्कर्षं प्राप्नु-हीत्यर्थः। ननु स्वभावत एव निस्समाभ्यधिकस्यानवाप्तः को वा प्राप्य उत्कर्ष इत्यत आहुः—अजाम् इति। अजां प्रकृतिं जहि नाशय त्याजयेत्यर्थः। त्वयि प्रलीनानां सर्वेषां जीवानां संसृतिनिदानभूतप्रकृतिसम्बन्धं त्याजयता त्वया कारुण्यातिशयावहः कश्चिदुत्कर्षोऽभूतपूर्व एव प्राप्यत इति भावः। नन्वहमपि प्रकृतिवश्यस्तत्कथमजां त्याजयामी-त्यतः सम्बोधयन्ति—अजितेति। सर्वान् जितवत्या प्रकृत्या ऽप्यजित वशीकृतप्रकृते इति भावः नन्वनादितया सा अपराधिनां जीवानां सा कथं त्याजयितव्येत्यतः सम्बोधयन्ति दोष-गृभीतगुणेति। सत्स्वपि दोषेषु गृभीतो गृहीतः गुणः यादृच्छिकप्रासङ्गिकानुषङ्गिकाद्यन्यतमो येन तथाभूत साप-राधजनेष्वपि कश्चिद्गुणलेशोऽस्ति चेत्तमपेक्ष्यानुग्रहशीलस्त्वम्। इत्यर्थः। गृभीतेत्यत्र गृहेर्भश्छन्दसीति भकारादेशः दोषगृही-तगुणां इति पाठान्तरं तदा ननु कुतः प्रकृतेर्भोग्य-भोगोपकरणादिरूपायाः महागुणवत्यास्त्याजनं प्रार्थ्यते इत्यतस्तां विशिषन्ति दोषाः जीवानां दोषावहाः गृहीताः गुणाः सत्वरज-स्तमोरूपाः यया तां निष्ठां तस्य पूर्वनिपाताभाव आर्षः जीवानां संसृतिनिदानभूतगुणाश्रयत्वाच्चां जहीत्यर्थः। ननु त्याजनोपयुक्त-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानशक्त्यादिरहितोऽहं कथं हापयेयम् (त्याजये) इत्यत आह—यस्मात् त्वमात्मना स्वत एव समवरुद्धः स्वीकृतस्समस्तः भगो येन सः तस्माज्जहीत्यर्थः—

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ इति

श्रीविष्णुपुराणवचनात् भगशब्दार्थो ऽवगन्तव्यः असङ्कुचितज्ञानैश्वर्यशक्तिमत्त्वाद्वात्सल्यसागरत्वाच्च मोचयितुं क्षमः अतः जहीति भावः ननु य एव प्रकृतिसम्बन्धापादकः स एव त्याजयितुं प्रभु र्नत्वहमित्याशङ्कायां त्वमेव प्रकृतिपुरुषकालशरीरकत्ववेषेण सर्वकारणतया तत्सम्बन्धापादक इति । द्योतयितुमनुद्बुद्धसामर्थ्यानां प्रकृत्यादीनां परमात्मविशेषणतावेषेणापि कार्यक्षमत्वादन्यथाप्रलयानापत्तेश्च तेषां स्वस्वकार्योन्मुख्य(रूप)सामर्थ्योद्बोधकस्त्वमेवेत्यभिप्रेत्य सम्बोधयति अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकेति । अगानां स्थावराणां जगतां जङ्गमानां शरीराणां चराचरात्मकशरीररूपेण (वि)करिष्यमाणानां प्रकृतिगुणानां इत्यर्थः ओकसां तादृशशरीराश्रयभविष्णूनां जीवानां चाखिलाः शक्तयः स्वस्वकार्योन्मुख्यरूपास्तासामवबोधक उद्बोधक तत्रजीवशक्त्युद्बोधकत्वं नाम खिलशक्त्युद्बोधकत्वं तेषां प्रलयदशायामनुद्बुद्धचिच्छक्तिकत्वात् अत एव सर्वकारणतया सर्वकार्यानन्यं त्वामेव वेदोऽभिदधातीत्याह—क्वचिदिति । अजया आत्मनाचेति सहार्थे तृतीया, साहित्यं च विशेषणविशेष्यभावेन सदयमर्थः अजया ऽऽत्मना च प्रकृतिपुरुषाभ्यां विशिष्टस्य ते इति कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी चरतः जगदाकारेण परिणममानस्य तावधितिष्ठतश्चेत्यपि विवक्षितं निगमः चिदचिद्वाचिशब्दसमुदायात्मको पि वेदभागः अनुचरेदनुवर्तेत त्वामेवाभिदध्यादित्यर्थः । अनेन कथं चरन्ति श्रुतयः इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति कारणत्वं चिदचिद्विशिष्टताकारेण च तथा मोक्षप्रदत्वं तदौपयिकगुणपूर्णत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वं च अगजगदोकसां स्थावरजङ्गमशरीराश्रयाणां सर्वेषां जीवानामजां जहीति वा सम्बन्धः । जीवानामित्यनुक्त्वा अगजगदोकसामित्युक्तिरासन्नसृष्ट्यभिप्रायिका प्रवृत्तस्तुतिकाले स्थावरजङ्गमात्मकशरीराणामभावाच्च निगमोऽनुचरेदिति पारोक्ष्यनिर्देशः । स्तुतेस्संसारिजीवगतत्वाभिप्रायकः क्वचिदजयात्मना च चरतोनुचरेन्निगम इत्यनेन प्रकृतिसम्बन्धमोचकत्वनियततत्सम्बन्धापादकत्वज्ञापनाय सर्वकारणत्वं तस्य निर्विकारेऽनुपपन्नत्वात् तस्मिन् चिदचिद्विशिष्टं विशिष्टकारणत्वादेव विशिष्टकार्याणां विशिष्टकारणानन्यत्वाच्छरीरात्मभावाच्च कार्यशरीरभूतचिदचिद्वाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्ताभिधायकत्वञ्चोक्तम् ॥ १४ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

भो भगवन् ! अजित जयजय अत्यादरे वीप्सेयम् अजां प्रकृतिं जहि विध्वंसय संसरतां चेतनानां प्रकृतिसम्बन्धं निराकुर्या इत्यर्थः । नन्वहं यथा कर्मफलप्रदाता प्रसिद्धो वैषम्याद्यभावात कथं तेषामजां विध्वंसयामीत्यत्राह—दोषगृभीतगुण इति । दोषेषु गृहीता गुणा येन स एवम्भूतोऽसि तस्मादजां जहि सत्स्वपि दोषेषु आश्रितवत्सलत्वाद्गुणान् गृहीतेत्यर्थः । यद्वा अजितदोषेषु सापराधेष्वपि गुणलवोस्ति चेत्तद्ग्राहीत्यर्थः । तथा च श्रीरामायणे "नस्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यतीति तत्रैव मित्रभावेन सम्प्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितमिति अविज्ञाता सहस्रांशु रिति नामसहस्रमपि आश्रितानां दोषाश्च जानातीत्यर्थः । अन्योन्यजाविध्वंसे हेतुरित्याह आत्मना समवरुद्धसमस्तभग इति । आत्मना स्वत एव स्वीया असङ्कुचितज्ञानैश्वर्यादिगुणकत्वं यतस्तस्मादजां जहीति "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतेः—

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥

इत्युक्तेश्च अत आश्रितवात्सल्यान्निरङ्कुशैश्वर्याच्च त्वमेव मोक्षं दातुं क्षमस्तस्मादजां जहि विध्वंसयेत्यर्थः । ननु त एव ज्ञानवैराग्यादिना कथं न त्यजन्तु इत्यत आह अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक इति । अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि ओकांसि शरीराणि येषां ते तथा तेषां स्थावरजङ्गमशरीराश्रयाणां जीवानामखिलचिच्छक्तिप्रवृत्तिशक्त्यवबोधकस्त्वमेव अतस्ते परतन्त्राः स्वयमेवात्मोद्धरणे असमर्थाः तथा च श्रीविष्णुपुराणे उक्तम्—

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः" ॥ इति

अत्राप्यग्रे स्वयमेव वक्ष्यति श्रुतिः "महदहमादयोण्डमसृजन् यदनुग्रहतः" इति अतः सर्वेषामखिलशक्त्युद्बोधकत्वात्त्वमेवाज्ञानिराकरणे क्षम इत्यर्थः । नन्वनन्तमहिमस्य मम एवम्प्रतिपादने कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिरित्यत्राह—अजयेति । अजया प्रकृत्या आत्मना जीवेन च जात्यभिप्रायेण एकवचनं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विशिष्टस्य चरतो जगत्सर्गादिलीलां कुर्वतस्ते निगमो वेदोऽनुचरेत् चिदचिच्छरीरकस्य तव जगत्कारणत्वं प्रतिपादयेदित्यर्थः । सकारणं करणाधिपाधिपः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवीशरीरं य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्माशरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य तमः शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिवेदवाक्यकदम्बेन ब्रह्मणश्चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन वेदस्य प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमित्यादिशब्दाः सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादिपराः समानाधिकरणत्वाद्वाक्यस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति हि सामानाधिकरण्यलक्षणं यथा "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" (१-४-२२) इति पाणिनिसूत्रे द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्वपरौ ननु सत्यादिशब्दैरनृतजडपरिच्छिन्नव्यावृत्ततया ब्रह्मण एकस्यैव प्रतिपाद्यतया तस्य निर्विशेषत्वं प्रतीयते इति चेन्न सत्यादीनां तत्तत्पदार्थविरोधिव्यावृत्तिपरत्वे व्यावर्त्यबहुत्वेन व्यावृत्तीना-

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

मपि बहुत्वादेकार्थपर्यवसानासिद्धेः नहि गन्तव्यग्रामभेदे गमनक्रियाया अभेदः सम्भवतीति नन्वसत्यव्यावृत्तिरेव जडव्यावृत्तिः सैव परिच्छिन्नव्यावृत्तिरिति व्यावृत्तिबहुत्वं नास्तीति चेन्न असत्यव्यावृत्तिरित्यनेनैव जडव्यावृत्तिपरिच्छिन्नव्यावृत्तितया स्वरूपस्य प्रतिपन्नतया पदान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ननु सत्यत्वाद्यनेकविशेषणविवक्षायां विशेषणानां भेदकत्वेन विशेषणभेदाद्विशेष्यभूतब्रह्मणोऽप्यनेकत्वं स्यात् तच्च तवाप्यनिष्टमिति चेन्न सत्यत्वादीनां स्वविरोध्यवच्छिन्नात्स्वाश्रयं व्यावर्त्तयतामन्योन्यविरोधाभावात् अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यादावनेकविशेषणविवक्षायामपि क्रयसाधनभूतविशेष्यत्वाङ्गीकारात्तत्रापि विशेषणविशेष्यभेदाभावाच्चेति अतः यथोक्त एवार्थः अत्राजितदोषगृभीतगुण इत्येव शुकपाठः अर्थस्वारस्यात् प्रमाणसद्भावाच्च नत्वजाविशेषणम् अर्थानौचित्यात् प्रमाणाभावाच्च कथमितिचेदित्थं दोषगृभीतगुणामित्यस्य दोषायानन्दाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया सा तामिति केवलाद्वैतवादिना व्याख्या कृता स प्रष्टव्यः अजाया जडत्वात् गृहीतृत्वस्य चेतनधर्मत्वाच्च तस्याः दोषगृहीतगुणकत्वं कथमिति किञ्च गृहीता गुणा इति बहुवचनेन सत्त्वादीनां सर्वेषां दोषरूपत्वाभ्युपगमे—

“ सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ” ॥

इतिभगवद्वचनाविरोधः स्यात् अपिच सा अजा परमार्था अपरमार्था वा न तावत् परमार्था अनभ्युपगमात् नाप्यपरमार्था तथा सत्यपरमार्थशब्देन किं विवक्षितं काल्पनिकत्वमिति चेन्न मूलदोषान्तरापेक्षया अनवस्थापत्तेः किञ्चेयमजा केन कल्पिता जीवेन ब्रह्मणा वा न तावज्जीवेन तस्यैव कल्पितत्वात् नापि ब्रह्मणा तस्याज्ञानविरोधित्वात् ज्ञानरूपाध्या अभिमता त्वया सा इत्यादयो दोषाः श्रीभाष्यादौ प्रपञ्चिता इत्यलमतिविस्तरेणेति अतो यथोक्त एवार्थः समीचीन इति ॥ १४ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

जयेति । हे जय ! जयति सर्वमिति जयः । “जी जये” इति धातोः पचाद्यच् सर्ववशीत्यर्थः जितेन्द्रिय इत्यस्य वश्येन्द्रियः इत्यर्थवत् ॥ “ जितं ते पुण्डरीकाक्ष” इत्यादिवचनात् भगवतः सर्वजयित्वं प्रसिद्धम् ॥ “ विनयो जयस्सत्यसन्धः ” इतिसहस्रनामसु जयशब्दस्य भगवद्वाचकत्वेन पठितत्वात् अयमपि जयशब्दो भगवद्वाचकः सर्वविजयी त्वं जय । स्वोत्कर्षं प्रकाशयेत्यर्थः । निर्गुणेन मया कथं जेतव्यमित्यत आहुः—जयेति । भगवतः निर्गुणत्वेऽपि स्वभावतस्सर्वज्ञत्वसर्वशक्त्यादिमत्त्वात् अत एव सर्वजयित्वस्वभाववत्त्वात् स्वोत्कर्षं प्रकाशयेति भावः । जयशब्दस्यार्थभेदान्न पौनरुक्त्यं जयेत्यनेन भगवतः आशीरात्मकमङ्गलमुक्तं भवति अवाप्तसर्वकामस्यापि भगवतः भक्तैः प्रेमातिशयेन क्रियमाणमङ्गलं तत्र तत्र दृश्यते यथा वा “ स्वस्त्यस्तु रामाय स लक्ष्मणाय ” इत्यादौ केन व्यापारेण स्वोत्कर्षप्रकाशनं भवतीत्यत आहुः अगेति अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि च ओकांसि शरीराणि येषां तेषां जीवानामजाम् बुद्धेर्विक्षेपणकारिणीमविद्यां “ अजगतिक्षेपणयो”रिति धातोः तां जहि विमोचय तस्याः मोचनमीश्वरं विना अन्येनन शक्यमित्यर्थः “ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्” इत्यादिवचनात् कथम्भूतामजां आजितदोषगृभीतगुणाम् अजिताः अनिर्जिताः दोषाः कामक्रोधादिदोषाः यैस्ते अजितदोषाः अज्ञानिनः “ काम एषः क्रोध एषः” “ जहि शत्रुम्महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ” इत्यादिवचनैः कामादयोऽत्र दोषशब्देन बोध्याः तैः कामादिदोषयुक्तैश्चेतनैर्गृहीता भोग्यत्वेन स्वीकृताः गुणाः शब्दादयः यस्याः सा अक्षैर्निषेव्यमाणशब्दादिगुणवतीमित्यर्थः “पिबन्त्येनामविषमामविज्ञाताः कुमारकाः ” “ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहत्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ”इत्यादिवचनमत्रानुसन्धेयम् चेतनानां बुद्धीन्द्रियाणि भगवत्सकाशादकृष्य शब्दादिप्रवणानि कृत्वा अधः पतनकारिणीमित्यर्थः । श्रीधरर्यैवं व्याख्यातम् दोषाय चेतनानां ज्ञानानन्दाद्यावरणाय स्वीकृतसत्वादिगुणवतीमिति एतच्च न रुचिरम् रजस्तमसोर्ज्ञानावरकत्वेपि सत्त्वस्य ज्ञानावरकत्वाऽभावात् गृहीतगुणामित्यत्र गुणशब्दस्य सत्त्वादिगुणसामान्यवाचकत्वात् “ सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं ” “ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ” इत्यादिवचनैः विवृद्धस्य सत्त्वस्य ज्ञानजनकत्वप्रतिपादनात् किञ्च मूलप्रकृतेः त्रिगुणात्मिकत्वेन प्रकृतेर्गुणसम्बन्धस्याऽनादित्वेन गृहीतगुणामित्यपि न युक्तम् मध्ये प्राप्तस्यैव गृहीतत्वव्यवहारात् अत एव गृहीतप्रकाशो रविरित्यादयो न प्रयोगाः सूर्यस्य च प्रकाशसम्बन्धस्याऽगन्तुकत्वाभावात् इदमेवरमणीयम् अज्ञानाम्मोहजनकशब्दादिगुणवतीम्मायां जहीतिभावः ईश्वर इवाविद्यायाः अपि अनादित्वात्तस्याः हनने मम का शक्तिरित्यतआहुः—त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तज्ञानशक्त्यादिषड्गुणैश्वर्यः तादृशाणिमाद्यैश्वर्यो वा—

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विनाहेयैर्गुणादिभिः ॥

वशित्वञ्चाष्टभूतयः इत्यादिवचनोक्तैश्वर्यवानासि ननु ते ज्ञानकर्मादिना स्वयमेव मायां हनिष्यन्ति मया किमित्यत आहुः हे अखिलशक्त्यवबोधक अखिलानां नानाविधानां चेतनगतशक्तीनामवबोधक प्रकाशक अतः ज्ञानादौ न स्वतन्त्रा इतिभावः उपद्रष्टानुमन्ताच कर्त्ता भोक्ता महेश्वरः मत्तस्स्मृतिज्ञानमपोहनञ्च इत्यादिवचनात् सदसतः परस्य निस्पृहस्य मम कथं तादृशशक्त्युद्बोधकत्वमित्यत आहुः क्वचिदिति । क्वचित् सृष्टिसमयादौ अजया मायया चरतः विहरतः सर्वचेतनानां ज्ञानशक्त्यादिप्रदानार्थमेव मायया सएव भगवतो विहार इति भावः । तदुक्तम् पूर्वमेव “ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् लोकानामसृजत्प्रभुः ” इत्यादिना “ लोकवत्तु लीलाकैवल्य ” मिति सूत्रेपि भगवतः सृष्ट्यादिव्यापारः क्रीडार्थमित्युक्तत्वात् “ अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां ” “ आत्मानमन्तरो यमयती ” त्यादिश्रुतिभिश्च अखिलचेतनानां प्रेरणार्थमेव मायया सह विहार इति सिद्धम् क्वचिदात्मना च चरतः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याख्या ।

आनन्दरूपेण स्वात्मना, स्वस्वरूपेणेत्यर्थः । चरतः विहरतः । "रसो वै सः रसंह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती" त्यादिश्रुतिभिः स्वानन्दानुभवैकपरितुष्टस्य ब्रह्मणः आनन्दार्थं प्रकृत्यादिनिरपेक्षत्वात् आत्मना सह विहारो युक्त एव तथा च मायया विहरतः इत्युक्तेः "सो कामयत" "तत्सृष्ट्वा" "तदेवानुप्राविशत्" "अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानाम्" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितजगज्जन्मादिकारणत्वोपयुक्त ज्ञानशक्त्यादि गुणविशिष्टत्वम् ब्रह्मणः प्रतिपादितं भवति तथा आत्मना चरतः इत्युक्ते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणः स्वरूपलक्षणीभूतसत्यज्ञानानन्दादिगुणविशिष्टत्वं प्रतिपादितम् एतादृशविहारविशिष्टत्वे ब्रह्मणः किंप्रमाणमित्यत आहुः निगमइति निगमः वेदः अनुचरेत् प्रतिपादयेत् चरत् इति कर्मणिषष्ठी तथा च निर्गुणे गुणवृत्तयः कथं चरन्तीति प्रश्नस्य एतदुत्तरमुक्तम् भवति निर्गुणशब्दस्य प्राकृतगुणराहित्यपरत्वात् ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणत्वोपयुक्तानन्तकल्याणगुणविशिष्टत्वात् सत्यज्ञानानन्दादिगुणविशिष्टत्वाच्च संगुणश्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादने न कोपि विरोधः इति अन्वयः हे जय त्वं जय अजितदोषगृभीतगुणामजां जहि यद्यस्मात्त्वमात्मनां समवरुद्धसमस्तभोगोऽसि हे अगजगदोकसामाखिलशक्त्यवबोधक क्वचिदजया चरतः क्वचिदात्मना च चरतः ते निगमः अनुचरेत् इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतयोपि लक्ष्मीविभूतयः पुराणस्य स्त्रीशूद्रादिश्रुतिगोचरत्वेन श्रुत्यर्थ एव गृह्यते ननु शब्द इत्यभिप्रेत्य कथितं श्रुतय ऊचुरिति । जयजयेति नित्यविजयाधिकरणस्य हरेर्लौकिकवत्कालविजयो नाशास्यते किन्तु विजयप्रकाशनं भक्तानुकम्पित्वेन जयं प्रकाशयेत्यर्थः । सर्वदा जयतो विष्णोर्जयस्तस्य प्रकाशनमित्यादि अत्र राजवद्दिशां जयो न प्रार्थ्यते किन्तु दुस्तरं प्रकृत्यादेरित्याशयेनाह—जहीति । हे अजित दोषैर्जन्मदुःखाज्ञानादिभिरानन्दज्ञानादयो जीवगुणा गृहीताः संवृता यया सा दोषगृहीतगुणा तामजां "अज गतिक्षेपणयो"रिति धातोः जीवगुणाक्षेपिकां जहि हन तथा परमाच्छादिकां जहि गमय अपसारयेति यावत् एते अपि प्रकृतिशब्दवाच्ये "अथान्ये प्रकृतीदुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थितम" इत्यादेः एतेन जयजयेत्यारभ्य संवृताधिसंवृतेत्यन्ता श्रुतिर्गृहीता अरातिं तर्हि प्रकृत्याच्छन्नत्वाविशेषाज्जीवात्मनोः को विशेष इति तत्राह त्वमसीति—त्वं यद्यस्मादात्मना स्वत एव सं आभिमुख्येन एवावरुद्धः अनपगतः समस्तः पूर्णो भग ऐश्वर्यादिगुणो यस्य स तथा अनपगतपूर्णैश्वर्यादिगुणोसीत्यर्थः—

"भगो योन्यां भगोपस्थे यशो वीर्यार्कभूतिषु ।
कान्तीच्छाज्ञानवैराग्यधनैश्वर्यतपस्सु च" ॥ इति

इति यादवः अतस्त्वत्प्रतिबिम्बभूतस्य जीवस्य प्रकृत्याच्छादितत्वात् त्वत्प्रसादमन्तरेणैश्वर्याद्या गुणाः न प्रकाशन्ते अनेन विशेषज्ञानन्द इत्यारभ्य स्ततोसि त्वमित्यन्ता गृहीता इतोपि विशेषोस्तीत्याह अजेति अज हे विष्णो जगदोकसां जगदाश्रयभूतानां श्रीब्रह्मादीनां सृष्ट्याद्यखिलशक्त्यवबोधक रमाया इत्यारभ्य अनन्तोऽसीत्यन्ताऽनेन सूचिता इदानीं गुणवृत्तयः श्रुतयः निर्गुणे ब्रह्मणि कथं चरन्तीत्यस्य परिहारमाह क्वचिदजयेति निगमस्तत्त्वनिश्चायको वेदः क्वचित्सृष्टिकाले आत्मना जीवेन अजया प्रकृत्या च अनुचरतः प्रवर्त्तमानस्य ते तवानुचरेत् चित्तानुवर्तित्वेन विधिनिषेधरूपेण वर्तते हरेस्तदगोचरत्वाल्लये केवलं स्तुतिरूपेण जीवानां निर्देहकत्वेन तत्प्रयोजनकोनेतिशेषः—

"लयस्य त्वष्टमो भागः सृष्टिकाल उदाहृतः ।
तत्रैव वेदसञ्चारो ह्यन्यदा स्तुतिमात्रकः" ॥

इतिस्मृतेः यस्माद्विधिनिषेधविषयोजीवस्तस्मात्सृष्टिं कृत्वा वेदैर्जीवान्बोधयित्वा तदुक्तमनुष्ठाय स्वज्ञानमुत्पाद्य त्वं प्रसन्नः तत्स्थां पिशाचवद्वर्तमानां अजां प्रकृतिं जहीति अनेन सृष्टिकाल एव गुणमये जगति वर्तमानाः सदा निर्गुणे परमेश्वर एव वर्तन्त इति प्रश्नपरिहारो दर्शितः यजेत न हन्तव्य इत्यादिविधिनिषेधानां स्तुतिपरत्वं युक्तं कथं यत्प्राप्त्यर्थं यन्नियमाद्विधिनिषेधा वर्तन्ते स त्वमजां जहीति योजनोपपत्तेः—

"विध्यादीनां नियन्ता यः पूज्यः प्राप्यश्च तद्वताम् ।
इत्यादिस्तुतिरूपेण विध्यादिश्रुतयोपि तु ।
हरिं वदन्ति सर्वेषां तन्नामत्वादथापि च ॥

इतिस्मृतेः । अस्य सृजतो हित इति प्रभृति मातेक्षणोत्थगादिति पर्यन्तं मूलश्रुतिरियं "हन हिंसाया"मिति धातुः पृथक् श्रुतित्वाच्च पूर्वापरसम्बन्धः उपलक्षणत्वादनन्तत्वाच्छ्रुतीनां सर्वश्रुत्यर्थोपबृंहितत्वाच्च तेषां श्लोकानां न सर्वश्रुतीनां पृथगुक्तिः—

"सर्वश्रुत्यर्थसम्पन्नान् श्लोकान् सत्यवतीसुतः ।
एकैकशाखाश्रुत्यर्थान् जगौ सर्वोपलक्षणान् ।
बबन्ध तान् भागवते प्रतिश्लोकं पृथक्श्रुतीः" ॥

इत्याचार्यैरेवोक्तत्वान्नास्माभिर्मिथः सम्बन्धार्थं प्रपञ्च्यते ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्राष्टाविंशतिधा श्रुतयस्तत्र तत्र चरन्तीति वक्तुं तत्तद्वर्गभेदेनैकैकं पद्यं दर्शयितुं तत्राप्येकैकप्रकरणान्ते शुद्धतद्भक्तिप्रतिपादकश्रुतीनामुत्कर्षं दर्शयितुमाह—श्रुतय ऊचुरिति । तत्र च याः सर्वाध्यक्ष्या महोपनिषदः सर्वश्रुतिसमन्वयार्थं श्रुत्यन्तरानुदिता तन्निरसनपूर्वकस्वरूपनिर्देशेन श्रीभगवति चरन्ति । प्रथमं ता एवं वन्दिजनोचितपरिहासपूर्वकं प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयति जय जय ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

प्रकृतं तत्स्तवमाह-जयजयेत्यादि । हे अजित श्रीकृष्ण ! जय जय अजितस्य सर्वदा जय एव ननु किमर्थोयं जयध्वनिः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अपि किञ्चिदभिलषितमस्ति बाढमित्याह—अजां जहि जहीत्यर्थः। निद्रां त्यज निद्रातु योगनिद्रा सा तु अजा अतः त्वयैव सा स्वीकर्त्तुं त्यक्तुं च शक्यते तेन नान्यैस्त्वन्निद्रा दूरयितुमर्हा कीदृशी दोषगृहीतगुणां दोषाय परिचारकाणां सेवाकलापहानाय गृहीतो गुणः स्वगुणो यया अथवा अजिता दोषा यैर्निद्रालुभिस्तैर्गृहीता गुणा यस्याः निद्रालुभिरेव निद्रागुणो गृह्यते अस्मिन् हे जय श्रीकृष्ण जयेति व्याख्येयं त्वं तु न निद्रालुर्लीलागृहीतनिद्रात्वात् इच्छाधीनात्वेनां जहीतिभावः नन्विदं माद्दशान भवति कथं मया हातव्येत्याशङ्क्याह त्वमसीत्यादि यत् यस्मात् त्वम् आत्मना स्वयमेव समवरुद्धं वशीकृतं समस्तभगं समस्तैश्वर्य्यं येन सर्वेश्वरत्वात् सर्वनियामकः तत्र केयं निद्रा वराकी समवरुद्धभगत्वं स्पष्टयति अगजगदित्यादि। अगजगदोकसाम् अगाः स्थवराः जगन्तः जङ्गमाः ओकांसि चतुर्द्दशलोकाः तेषाम् अथवा हे अग अगम्य जगदोकसां स्थावरजङ्गमानाम् अखिला याः शक्तयः तासाम् अवबोधक प्रकाशक त्वच्छक्त्यैव सर्वे शक्तिमन्त इत्यर्थः। अतो नेयं स्वतन्त्रा नन्वियं योगमायैव तावत्तु सामान्यानिद्रैव तत्कथं युष्माकं वाञ्छामात्रेणैव त्यक्तुं शक्यते तत्राह ते कचिदित्यादि। कचित् कुत्राप्यवतारे जगत्सृष्ट्यादिलीलायां वा अजया मायया आत्मना च स्वान्तन्त्र्येण च चरतस्ते चरन्तं त्वां निगमो वेदः अनुचरेत् अनुचरति निरूपयति नत्वहं सर्वेश्वरे सर्वकारणे वा य अजासम्बन्धः त्वं स्वयं भगवत्त्वात् स्वतन्त्र एव आत्मनैव स्वान्तन्त्र्येणैव चरसीतिभावः। तदिदं तवेषत्करं निद्रारूपाजाहानमिति अथवा हे अजय दुर्जय! आत्मना स्वातन्त्र्येण चरतस्तव स्वैश्वर्य्येण विलसन्तं त्वां निगमोऽस्मद्विधः कचित् कुत्रचिदेव अनुचरेत् न सर्वदा तेनायमेवास्माकं सेवासमयस्तदवश्यं प्रबोधयितव्य एव भवान् अव मा कोपं कार्षीरिति भावः॥ १४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं प्रसङ्गमुक्त्वा वाक्यशेषरूपेषु प्रथमं प्रकृतिप्रतिपादिकाः श्रुतयः किं स्वतन्त्रतया प्रकृतिं प्रतिपादयन्ति तथा सति शक्तेर्देवतायां वा प्राधान्यं स्यात् आहोस्विद्भगवद्रूपां भगवत्त्वे निरूपयन्ति आहोस्विज्जीवधर्मरूपेयं प्रकृतिरिति तेषामेव प्रयत्नेन स्वरूपज्ञानेन वा निवर्त्तनीयेति निरूपयन्ति आहोस्विन्निःस्वभावाः शशविषाणवत् प्रतिभासत इति आहोस्विदन्तरङ्गा इयं भगवच्छक्तिर्लक्ष्मीरूपा सत्या अतस्तस्यामेव स्थितिः युक्तेति प्रपञ्चनिःप्रपञ्चयोस्तुल्यतया प्रतिपादयन्ति एवमनेकविधसन्देहोत्पत्तौ प्रकृतिप्रतिपादकानां श्रुतीनां निर्णयार्थमाह—जयजयेति। यथा शर्करा अक्ता उपदध्यात् तेजो घृतमिति घृतपदश्रवणेनैव तैलमधुक्षीरादिनिवृत्तिः एवं भगवत्समीपे मायास्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सन्देहो निवृत्त इति न पुनस्तत्पक्षनिराकरणार्थं युक्तयो वक्तव्याः आदौ प्रकृतिनिराकरणार्थं भगवतः स्वरूपेणार्थ्यन्ते जयजय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेति वीप्सया सर्वदा सर्वोत्कर्षप्रार्थनं। अन्यथा अस्मांस्तत्सम्बन्धिनो हन्युः अन्यदपि प्रार्थयन्ते अजाजामिति निद्रां त्यज ततस्तां मूलतो नाशय येन सम्यक् प्रबोधो भवतात भावः। ननु तयैवाहम् एतावत्कालं वशो नीतः कथं हन्तुं शक्येतिचेत् तत्राहुः हे अजितेति त्वं न केनापि जितः योगनिद्रा त्वया लीलयैव गृहीता नतु जीव इव निद्रया अभिभूतः भगवन्निद्रा माया सैव प्रकृतिरिति स्वरूपत्रयम् एकमेव अत एव मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मणा योगनिद्रा स्तुता अनेन तस्या जगत्कर्तृत्वं सुतरामेव निवारितं स्वप्नदृष्टिः परं तया सृज्यते न तु सत्या अग्रे सत्यदृष्टेः उत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यति नन्वेषा कथं हन्तव्या यतो गुणवती सुषुप्तौ परमानन्दलक्षणं गुणं प्रयच्छतीति चेत्तत्राह दोषगृभीतगुणामिति दोषार्थमेव स्वरूपार्थज्ञानार्थमेव गृहीता गुणा यया इयमेव स्वशक्तिद्वारा जीवान् व्यामोहयति तेषामपि निद्रालस्यादिरूपेण व्यामोहिका वर्त्तते अत आह—अगजगदोकसामिति। स्थावरजङ्गमदेहस्थितानां जीवानामर्थे जीवानां सम्बन्धिनीं वा ननु ममाप्येषा सुखदायिनी अतस्तिष्ठत्विति चेत्तत्राहुः त्वमसीति यद्यस्मात् कारणात् त्वमात्मनैव समवरुद्धसमस्तभगोसि स एव क्षुद्रादिसुखमपेक्षते निद्रालस्य प्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः सात्विकानन्दो न सम्भवति बाधकत्वन्तु तस्या निवर्त्तितमेव अजितेतिपदेन इष्टसाधकत्वन्तु निराक्रियते। त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव सम्यगवरुद्धाः समस्तभगा अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य अत एतदपेक्षा केत्यर्थः। ननु सेवार्थं जीवा अपेक्ष्यन्ते तेषाञ्चेन्द्रियवर्गः प्रकृतो भवति तत्प्रकृतिविनाशे सर्वमेव विनश्येतेति बाधकमितिचेत्तत्राह—अगजगदोकसामिति। स्थावरजङ्गमानामखिलेन्द्रियाणां शक्त्यवबोधकस्त्वमेव न प्रकृतिरिति किञ्च सुतरां ये ते स्थावरजङ्गमास्त्वदीयाः तेषां त्वमेवाद्बोधकः प्राकृतानां तु विचारोऽप्यस्ति ननु प्रकृतेर्नाशे तत्पुरःसरतया वेदा मद्बोधने प्रवृत्ताः कथं प्रवर्त्तिष्यन्त इति चेत्तत्राह—कचिदिति। निगमो वेदः त्वामनुचरेदेव कचिदेवाजया चरतः सर्वदा आत्मनैव चरतः चकारादजया चरणदशायामपि आत्मनैव चरसीति सूचितम् अत एतदर्थमपि अज्ञानसंरक्ष्या निगम इत्येकवचनात् कश्चिदेव वेदः अजासम्बन्धपुरःसरं बोधयति तत्रापि स्वरूपस्थितस्यैव नन्वेतादृशमेव वेदो बोधयतीति कुतो नोच्यते मैवम् "अरूपमस्पर्श" मित्यादिश्रुतयः तत्सम्बन्धाभावमेव प्रतिपादयन्ति तथान्या अपि श्रुतयः स्वरूपानन्दबोधिकाः सृष्टिप्रतिपादिकाश्च केवलब्रह्मपरा इत्यग्रे वक्ष्यते अतो मोहिकां शक्तिं नाशयेतिप्रार्थना—

> प्राकृत्यः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम्।
> स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविघ्नो भवेद्यथा॥

॥ १४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

जयजयेति। भो अजित जयजय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व स्वीयसर्वोत्कर्षमाविष्कुर्वित्यर्थः द्विरुक्तिरादरेण हर्षेण वा केन प्रकारेणोत्कर्षमाविष्कुर्यामितिचेज्जीवेषु करुणया स्वचरणमाधुर्य्यप्रापणेनैवेत्याहुः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अगजगदोकसाम् अगानि स्थावराणि जगन्ति जङ्गमानि ओकांसि शरीराणि येषां तेषां जीवानामजामविद्यां त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलां जहि, नाशय ननु गुणवती सा कथं मत्प्राप्तिप्रतिकूलेत्यत आहुः दोषगृभीतगुणां दोषाय ज्ञानाद्यावरणाय देहादिषु दुरभिमानप्रापणाय च गृभीता गुणा यया तां यद्वा दोषैस्त्वदस्फूर्त्तीरूपैर्गृभीता ग्रस्ता गुणा सत्त्वरजस्तमांसि यस्यास्तां हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भकारः तस्या गुणा एवानर्थकारणस्त्वत्प्राप्तिप्रतिकूला इति भावः अजितेति त्वमेवैकस्तया जेतुमशक्यः अन्ये तु ब्रह्माद्या अपि तया स्वगुणैर्जिता एवेति भावः ननु तया अहमजितं इत्यत्र किञ्चिद्धामित्यत आहुः त्वमिति यत् यस्मात्वं आत्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः सम्प्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायात्वादिति भावः नत्वविद्योपरामे सत्यपि भक्त्याविना नमप्राप्ति र्भवेत् भक्त्याहमेकया ग्राह्य इतिमदुक्तेस्तत्राहुः हे अखिलशक्त्यवबोधक बुद्धीन्द्रियादीन् सृष्ट्वा जीवानां अखिलाः शक्तीः कर्मकरणशक्तीः कर्मफलभोगशक्तीश्च यथोद्बोधयसि तथैव ब्रह्मपरमात्मान्भगवत्स्वरूपिणं स्वस्प्रापयितुं ज्ञानयोगभक्तिकारणशक्तीः कृपया त्वमेव उद्बोधयसि तत्तत् परिपाके सति ब्रह्मपरमात्मभगवदनुभवञ्चोद्बोधयसीत्यर्थः अत्र किं प्रमाणमिति चेद्वयमेवेति सविनयमाहुः क्वचिदजया कदाचित्सृष्ट्यादिसमये मायया बहिरङ्गशक्त्या सह आत्मना च सर्वकालमेव स्वरूपशक्त्या च सहचरतं इति कर्मणि षष्ठ्यार्थो चरन्तं क्रीडन्तं त्वां निगमोऽखिललक्षणः श्रुतिकदम्बः अनुचरेत् परिचरेत् तत्तत्प्रतिपादकरूपप्रमाणीभवनमेवास्माकं त्वत्परिचरणमित्यर्थः तेन सृष्ट्यादिसमयभवं कर्मादिकं सार्वकालिकं त्वदनुभवं च वयमेव प्रतिपादयाम इत्यतः साधूक्तं बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषद्वाक्यम् अत्र प्रमाणानि नित्यं विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेताः केवलो निर्गुणश्च इति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरः सोकामयत बहुस्यां स ईक्षत तत्तेजोऽसृजत सत्यं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म इतिसर्वज्ञ इति सम्पूर्णज्ञानं सर्वविदित्यखिलशक्त्युद्बोधकत्वलक्षणस्वचिच्छक्तिः स्वतः एव लाभः ज्ञानमयं तप इति ज्ञानं परामर्शस्तन्मयं तपः प्रतापात्मकमैश्वर्यं वशीति सर्वनियन्तृत्वम् ईशान इति सर्वकर्मफलदातृत्वं सर्वोपास्यत्वं पृथिव्यां तिष्ठन्निति सर्वव्यापकत्वम् अन्तरः अन्तर्भूतः तेन पृथिवी तन्न जनातीति सर्वदुर्ज्ञेयत्वं सोऽकामयतेति प्रकृतिक्षोभात् पूर्वस्य कामस्य प्राकृतत्वात् कल्याणगुणमयत्वं ईक्षतेत्यडागमाभावश्छान्दसः तत्तेज इति तदंशरूपस्य तेजसः पुरुषस्यैव जगत्स्रष्टृत्वं तथैव तत्तेज एव व्यापकं सत्येत्यादिलक्षणं ब्रह्म यस्य प्रभा प्रभवत इति ब्रह्मसंहितोक्तेः मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेत्यष्टमोक्तेः ब्रह्मज्योतिः सनातनमिति दशमोक्तेः ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति गीतोक्तेश्चेत्येवमेता ब्रह्मत्वपरमात्मत्वभगवत्त्वप्रतिपादिकाः यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याः सृष्ट्यादिप्रतिपादिकाः अक्षय्यं हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति कर्मप्रतिपादिकाः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेतीत्याद्याः ज्ञानप्रतिपादिकाः "शांतं चैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिसृतैका तयोर्द्धमायन्न मृतत्वमेती" त्याद्या योगप्रतिपादिका "भक्तिरेवैनं नयति सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठतीत्याद्याभक्तिप्रतिपादिकाः श्रुतयः ॥१४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे अजित ! त्वं जय स्वोत्कर्षमाविष्कुरु आदरे द्विरुक्तिः नन्वसिद्धे पदार्थे विधिर्विशतेन स्वाभाविकोत्कर्षादौ अन्यथा नित्यत्वहानिरिति चेन्न स्वाभाविकस्यापि वस्तुनः आविष्कारमात्रेणाग्नेरौष्ण्यादिवन्न जन्यत्वादिदोषभाक्त्वं तथा सद्रूपस्यापि स्वाभाविकस्योत्कर्षादेर्जीवानां तद्विषयिकाज्ञानं वारयित्वा तज्ज्ञापनमात्रेण न क्षतिरित्यर्थः । उत्कर्षाद्याविष्कारे क्रियाकारणमित्यपेक्षायामाह अजां जहि त्याजयेति फलितार्थः कथम्भूतां दोषगृभीतगुणां जीवानां तव भजनवैमुख्यार्थं गृहीता गुणा यया तां हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति भगवान्पाणिनिः यथा गृभ्णामि ते दक्षिणामित्यादि वैदिकप्रयोगः उक्तार्थे शक्तिं द्योतयन्नाह यदिति आत्मना समवरुद्धसमस्तभग इति स्वत एवावरुद्धमनपगतं स्वाभाविकं समस्तैश्वर्यं यस्येति तथाभूतस्त्वमसि स्वतःसिद्धैकरसैश्वर्योऽसीत्यर्थः "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे"ति श्रुतेः तत्र हेतुः हे अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक चेतनाचेतनानां शक्तिप्रवर्तकप्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः कारणावस्थं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य तस्यैव त्रिविधं कार्य्यावस्थं रूपं निरूपयन् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वम्प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्" इत्यादिश्रुतीनामर्थमाह-क्वचिदिति । अजया जडात्मिकया ऽपरा प्रकृतिशब्दवाच्यया आत्मना जीवेन परा प्रकृतिशब्दवाच्येन च रममाणस्य ते तवेति कर्मणिषष्ठी त्वां निगमोऽनुचरेत् उभयावस्थं त्वां भिन्नाभिन्नत्वेन प्रतिपादयेदित्यर्थः "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये" त्यादिश्रुतयः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रुतय ऊचुः हे अजित आप उन्नति को प्राप्त हूजियेगा जीवों को अनेक दोष संपादन करने वारी सत्वरजतम गुणों का ग्रहण करने वारी माया का नाश कीजियेगा क्योंकि स्वतः हि आपने समस्त ऐश्वर्य्य का स्वीकार किया है अर्थात् स्वतः स्वाभाविक समस्त ऐश्वर्य्य सम्पन्न आप हो स्थावर जंगम शरीर धारि जीवों की समस्त शक्तियों का उद्बोधन करने वारे आप हो इसी लिये सूक्ष्म चेतना चेतन विशिष्ट होकर सृष्टिकाल में जगदाकार रूपसे परिणाम को प्राप्त और उन दोनों के अधिष्ठाता आप को चेतना चेतन वाचि शब्द समुदाय रूप वेद मुख्य वृत्तिमे प्रतिपादन करता है ॥ १४ ॥

(१) बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाऽविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथाभवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु कथं मामेवं प्रति पादयन्ति 'यत इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा' इत्यादिभिरिन्द्रो याता जङ्गमस्यावसितस्य स्थावरस्य च राजेति प्रतिपाद्यते तथा "अग्निर्मूर्धा दिवः" इत्यादिभिश्चैवम्भूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यन्ते तत्राह बृहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धं दृष्टमिन्द्रादिसर्वं बृहद्ब्रह्म त्वमित्येवावयन्ति जानन्ति कथम् बृहत एवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेन कुतः यतो बृहतः सर्वस्योदयास्तमयावुत्पत्तिलयौ सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहतः न अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः। वाशब्द उपमार्थः यथा घटादेर्विकृतेर्मृदि उदयास्तमयौ तद्वत् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिभिस्तथा प्रतिपादनादित्यर्थः। अतः कारणादृषयो मन्त्रास्तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधानं च धृतवन्तः न पृथग्विकारेष्वित्यर्थः। अत्र निदर्शनम् कथमयथेति। नृणां भूचराणां यत्रकुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि भुवि कथमयथाभवन्त्यदत्तानि भवन्ति अतो यथा मृत्पाषाणेष्टकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति तथा यत्किमपि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रुहिणवह्निरवीन्द्रमुखामरा जगदिदं न भवेत्पृथगुत्थितम् ।
बहुमुखैरपि मन्त्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतो विनिगद्यसे ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

यात इति "या प्रापणे" इत्यस्य शतृप्रत्ययात् षष्ठ्यन्तम् अवसितस्येति अवपूर्वस्य षिञ् बन्धनेइत्यस्य क्तप्रत्ययाद्रूपं "अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्" इति अयमग्निरादित्यरूपेण दिवसो द्युलोकस्य मूर्द्धा भवति ककुत् श्रेष्ठः पृथिव्याःपतिः जाठरादिरूपेण भूलोकस्य पालक इत्यर्थः। एवम्भूतत्वेन स्वर्ग पृथिव्यादीनां शिरस्त्वपालकत्वादिरूपेण अतात्त्विको ऽन्यथाभावो विवर्त्तः यथा रज्वां भुजग इति वाचारम्भणं वाचारभ्यमाणम् उच्चार्यमाणं वागालम्बनमिति यावत् तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं ननु विकारो नाम वस्त्विति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यं वस्तु इति परमकारणब्रह्ममात्रसत्यत्वं बोधयति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यस्य तज्जलानिति शान्त उपासीतेति वाक्यशेषः सर्वमिदं विश्वं खलु निश्चये ब्रह्मैव तत्र हेतुः तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तज्जं तस्मिन्नेव लीयत इति तल्लं स्थितिसमये तस्मिन्नेवानिति जीवतीति तदन इति हेतोः शान्तः सन् वक्ष्यमाणैस्तद्गुणैः सर्वज्ञत्वादिभिरुपासीतेत्यर्थः। तात्पर्यं निखलकार्यस्य कारणे पर्यवसानात् इन्द्रादिनिर्देशस्यापि ब्रह्मणि पर्यवसानरूपम् अभिधानं मुख्यां योगवृत्तिं इन्दति परमैश्वर्यं प्राप्नोतीति इन्द्रः अग्रे नयतीत्यग्निः आवृणोतीति वरुणः इत्यादिरूपां अत्र कार्यवर्णनस्य कारणपर्यवसाने ॥ १५ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतऽन्वयबोधिनी।

ननु कथं श्रुतयः मामेव प्रतिपादयन्ति यतो वह्नीन्द्रादीनीश्वरत्वेन प्रतिपादयन्ति तत्राह एत दुप—लब्धं दृष्टं किं तत् अवशेषतया विशिष्यमाणत्वेन एतदिन्द्रादि सर्वं बृहत ब्रह्मैव भवतीति अवयन्ति जानन्ति श्रुतयः कुतः यतो विकृतेः सर्वस्य उदयास्तमयौ उत्पत्तिप्रलयौ अविकृताद्बृहतः सकाशात् भवतः सर्वोपादानत्वात् वाशब्द उपमार्थः मृदिवायथा घटादिविकृतेरुदयास्तमयौ मृदि मृत्तिकायां भवतः तद्वत् अतः कारणादृषयो मन्त्राः मन्त्रदर्शिनो वा मनोवचनाचरितं त्वय्येव दधुः न पृथक्विकारेषु मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितं त्वयिचात्मनीत्यर्थः अत्र निदर्शनं कथमिति नृणां भूचराणां यत्र क्वापि दत्तानि पदानि कथं किं भुवि अयथा अदत्तानि भवन्ति अतो यथा मृत्पाषाणादिषु दत्तानि पदानि भुमि भुवं न व्यभिचरन्ति तथा किं मयि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकार्ये कारणे परमार्थभूतं वदन्तीत्यर्थः। अत्र श्रुतयः "इन्द्रो यातो वसितस्य राजे"ति अर्थश्च यातः सङ्गमस्य या प्रापणे इत्यस्य शतृप्रत्ययान्तरूपं अवसि तस्य स्थावरस्य अवपूर्वषिञ्बन्धन इत्यस्य रूपं तथा अग्निर्मुर्द्धा दिवः ककुत्पतिपृथिव्या अयमपां रेतांसिजृण्वतीति अयं परावररूपेणावस्थितोऽग्निर्दिवो मूर्द्धा अहश्च सूर्यात्मना द्युलोकस्य मूर्द्धा भवति ककुभापतिः तथा पृथिव्याः पतिः पालकः कुतः अपां पयसा रेतांसि वीर्याणि जृण्वति उद्रिक्तभाव नयति तथासूर्यात्मे जगतस्तस्थुषश्चेति सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्यादिभिश्चैवम्भूतत्वेनेन्द्रादयः प्रतिपाद्यन्ते भेदप्रतिपादनपरेयं श्रुतिः यद्यप्येवम्भूतास्तथापि सर्वान्तर्यामित्वात् त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। मृदिमत्यस्योदाहरणमाह वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति अर्थः वाचारम्भणं वचनालम्बनमिति यावद्वकुतत्सर्वं नामधेयमेव केवलं न विकारो नाम वस्त्वन्तरमस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येवसत्यं तत्रोत्पत्तिविलयत्वात् तथा कार्यस्य प्रपञ्चस्य परमकारणं ब्रह्ममात्रत्वं बोधयति सर्वं खल्विति खलु निश्चये इदं सर्वं जगत् नाम रूपविकृतप्रत्यक्षादिविपर्ययब्रह्मैव भवति कथं तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो जाततज्जं तस्मिन् ब्रह्मणि लीयत इति तल्लं तस्मिन्नेव स्थिते काले अनिति प्राणिति चेष्टते इति अन इति तज्जलान् इदं जगदित्यस्य विशेषणं यस्मात्त्रिष्वपि कालेषु ब्रह्मात्मतयाऽवशिष्टं तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति तस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म अत शान्तःरागद्वेषादिरहितः उपासीत वाचारम्भणं नरदेवतिर्यगादि-

(१) बृहदुपलब्धमेतदवशेषतया यत उदयास्तमयाविकृतेर्विकृतः ॥ इति विज० पाठः ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

नामधेयं मात्रपरमकारकं ब्रह्म सत्यमिति ज्ञात्वा उपासनां कुर्वीत अभेदोपासनापरेयं श्रुतिः स्वामिचरणानां द्रुहिणवह्निरवीन्द्रमुखामरा जगदिदं न भवेत्पृथगुत्थितम् । बहुमुखैरपि मन्त्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतो विनिगद्यसे ॥ द्रुहिण वह्निरवीन्द्रमुखा अमरा जगदिदं न पृथगुत्थितं भवेत् किन्तु त्वत्तएव उद्देश्यविधेयभावत्वादिकवचनम् अतः कारणान्मन्त्रगणैरपि बहुमुखैरजोपि बहुमूर्तिस्त्वं निगद्यसे ब्रह्मेन्द्रादिरूपेण त्वमेव प्रतिपाद्यस इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बृहदित्यादि टीकायां याती जङ्गमस्येति "या प्रापणे" इत्यस्य शतृप्रत्ययात् अवसितस्येति अवपूर्वस्य षिञ्बन्धने इत्यस्य क्तप्रत्ययाद्रूपं "अग्निर्मूर्द्धा दिव" इति योयमहन्यादित्यात्मना द्युलोकस्य मूर्द्धा भवतीत्यर्थः । वाचारम्भणमिति वाचारम्भणं वागालम्बनमिति यावत् तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं ननु विकारो नाम वस्त्विति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यं वस्त्विति परमकारणब्रह्ममात्रसत्यत्वं बोधयति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतिशेषः कथं सर्वस्यैव ब्रह्मत्वं तत्राह—तज्जलानिति तस्माज्जातं तज्जं तस्मिल्ली यते तल्लं तस्मिन्नेव अनिति तिष्ठति तदन् इति तद्व्यतिरेकेण व्यतिरेकादिति भावः यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म तस्माच्छान्तः सन् वक्ष्यमाणैस्तद्गुणैरेवोपासीतेत्यर्थः ॥ अथ स्वव्याख्या तदेवमस्वरूपगुणनिरसनपूर्वकसाक्षात्स्वरूपगुणनिर्द्देशेनान्यश्रुतिश्चव्यपक्षपातशून्यासु श्रुतिषु स्तुतवतीषु तत्तत्पक्षपातिन्यः काश्चिदन्यास्तदविवेकेन तन्निर्देशिकाः श्रुतयः सलज्जा इव स्वेषां स्वापेक्षणीयानाञ्च तत्रैव लक्षणामयमपि चरणं साक्षादेव घटयितुं स्तुवन्ति—बृहदिति । उपलब्ध दृष्टानुमितं यत्किञ्चित्तदेतज्जगत्सर्वं बृहत् ब्रह्मस्वरूपस्त्वमेवेत्यर्थः । तद्व्यतिरिक्तस्याप्यस्तित्वे बृहत्वहानेरिति भावः । ननु बृहज्जगतोर्वैलक्षण्यं महदेव सत्यं तथाप्येवं घटत इत्याहुः—अवशेषतया प्रलये तस्यैवावशिष्यमाणत्वेन तदनतिरिक्तत्वप्राप्तेः तत्र दृष्टान्तः विकृतेर्घटादेः कारणं मृदिवेति ननु घटादेरुत्पत्त्यादिकं मृदो दृश्यते ननु जगतो बृहतः तत्राहुः—यतो बृहतः सकाशादुदयास्तमयौ जगतो वदन्ति श्रुतिविशेषाः कथं तर्हि तस्या इव तस्यापि विकारित्वं नहि नहीत्याहुः—अविकृतात् विकारशून्यादेव तस्मादेव तस्मात्तौ वदन्ति "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" इतिन्यायेन चिन्तामण्यादिदृष्टान्तेन च श्रुतिभिस्तथैवाचिन्त्यशक्तितया तत्प्रतिपादनादितिभावः । विवक्षितमाहुः—अत इति अस्मादेव हेतोर्ऋषयो वेदाः केचिदस्मदनुवर्त्तिनस्तत्तज्जगदेकदेशस्तावका इवापि तथास्मद्विधास्त्वच्चरणस्वरूपगुणा विवेकिन इवापि त्वय्येव बृहति मनोवचनाचरितं तात्पर्याभिधारूपं धृतवन्तः तत्र तात्पर्यं सर्वस्य कार्यस्य कारणपर्यवसायित्वे स्थिते तन्निर्देशस्यापि तत्पर्यवसानात् अभिधाच परमकारणं त्वां विना तेषामत्यन्ताभावादिति भावः

तदेव स्पष्टयितुमर्थान्तरत्यासमाहुः—कथमयथेति । तैर्व्याख्यातं यद्वा पदानि पदार्था घटादिवस्तूनि तस्मात्त्वामेकमुद्दिश्य प्रवृत्तास्विसमासु अज्ञानामेवान्यथात्वं भाति ननु विज्ञानामिति भावः अत्र मुख्याः श्रुतयः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिकाः अथ तत्पक्षस्था "इन्द्रो यातोऽवासितस्य राजा" इत्यादिकाः तास्वेव दृष्टान्तदर्शिका वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्य मित्यादिकाः अत्रेति शब्देन सर्वमेव वाक्यं परामृश्यते ननु मृत्तिकेव तस्यैव मुख्यत्वात् विनापीतिशब्दं विवक्षितार्थसिद्धेः तस्माद्वाचारभ्यते प्राकृतेन्द्रियैर्यत्किञ्चिद्घटादिकं व्यवहारास्पदीक्रियते तत्सर्वं विकारसंज्ञं मृत्तिकानतदन्यभूतमित्यर्थः इत्येव सत्यं ननु गौतममतादिवत्ततो भिन्नमित्यर्थः । "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इतिन्यायात् ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपरितनश्लोकैरयमेवार्थः प्रपञ्च्यते—बृहदित्यादिना । सृष्टेः पूर्वकाले यतः त्वत्तः सृष्टिकाले आविर्भूतम् उत्पन्नम् प्रभवदेतज्जगत् भवान् स्थितिकाले संरक्षति वा तत्काले अत्ति संहरति एवम्भूतस्य विकृतेर्विकारं प्राप्तस्य कार्यभूतस्य जगतः सृष्टेः पूर्वकाले एवम्भूतस्य उदयास्तमयौ यतस्त्वत्तः तत्कालगं बृहत् अनन्तगुणयुक्तं ब्रह्म त्वामेव ऋषयो ऽवयन्ति जानन्ति इत्यन्वयः किम्भूतं ब्रह्म अवशेषतया सर्वोपसंहारे व्यवस्थिततया जगत्कारणत्वादुपलब्धज्ञानं कस्मात् केवलघटाद्युत्पत्तेः पूर्वं मृदिव घटाद्यवस्थारहिता मृदिव भवादिति ब्रह्म प्रलयकाले कार्यावस्थाविधुरमित्यर्थः । एवमप्येतत्कारणावस्थाप्रपञ्चनेन सह सर्गरक्षणसंहारहेतुत्वमुक्तम् जगत्कारणत्वान्मुमुक्षुभिः सेव्यत्वमाह—अत इति । अतः कारणत्वात् ऋषयो ज्ञानिनो मनोवचनाचरितं ध्यानस्तुतिचेष्टितानि त्वयि दधुः तत्र दृष्टान्तः कथमिति आकाशे निहितानि पदानि मेघानि पतनस्यावर्जनीयत्वात् भुवि निहितानि पदानि अमोघानि पश्चात् पतनाभवात् एवं मनोवाक्कायचेष्टितानि त्वदाराधनरूपाणि अमोघानि संसारगर्त्तपतननिवारणानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कार्यकारणयोरनन्यत्वं दृष्टान्तमुखेनोपपाद्य कारणत्वनियतमुमुक्षूपास्यत्वमाहुः—बृहदिति । अवशेषतया ब्रह्मणः सर्वोपसंहारेण व्यवस्थिततया जगत्कारणत्वादुपलब्धं सृष्टिकाले आविर्भूतमुत्पन्नमेतज्जगद्बृहत् ब्रह्मेत्यवयन्त्यामनन्ति "सन्मूलाः सोम्यमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" "एतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादयो वेदान्ताः अवगमयन्तीत्यर्थः । अवत्यत्त्यवशेषतयेति पाठान्तरं तदोपलब्धमुत्पन्नमेतज्जगत् स्थितिकाले ऽवति रक्षत्यन्तकालेऽत्ति संहरति ततोऽवशेषतया कारणत्वाद्बृहदेवेदं जगदिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि" इति वत्सहेतुको(नन्यत्व)निर्देशः एतदुपपादयन्ति यस्य विकृतेः कार्यस्य यत इति तन्त्रेण पञ्चमीसप्तम्यर्थयोः सार्वविभक्तिकस्तासिः यत उदयः उत्पत्तिः यस्मिंश्च लयः सा विकृतिस्तत्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणात्मिका ततोऽनन्या मृदिवाविकृता यथा तावत् अविकृता पिण्डाकारा मृत्, ततो घटशरावादिरूपाविकृता तदनन्या तद्वत् अविकृतादिति पाठान्तरं, तदाऽविकृतात् यतो यस्माद्विकृतेः कार्यस्योदयास्तमयौ सा विकृतिस्तदनन्या मृदिव यथा ताव- दविकृता मृत्पिण्डादुदिता घटशरावादिरूपा मृत्तदनन्या तद्वदि- त्यर्थः "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इत्यादिका श्रुतिरिहानुसन्धेया तत्र हि घटेन जलमाहरे- दित्यादिवाग्व्यवहारपूर्वकजलाहरणादिकार्य्यार्थं मृत्पिण्डस्यैव घटादि- नाम कम्बुग्रीवादिरूपविकारसंस्पर्शमभिप्राय मृत्पिण्डस्य तद्वि- कारघटादध्यानन्यत्वमुक्तम्, अतः सर्वकारणत्वात्त्वयि ऋषयो मनोवचनाचरितानि ध्यानस्तुतिचेष्टितानि दधुः त्वामेव नि- दध्युः तुष्टुवुः त्वदर्थे ऽचेष्टन्तेत्यर्थः । तत्र सदृष्टान्तं हेतु- माहुः—कथमिति आकाशे निहितानि पदानि यथा मोघानि भवन्ति पतनस्यावर्जनीयत्वात् भुवि निहितानि नृणां पदानि तु कथमयथाभवन्ति कथं मोघानि भवन्ति मोघानि न भव- न्त्येव पश्चात्पतनाभावात् एवं मनोवाक्कायचेष्टितानि त्वदा- राधनरूपाणि अमोघानि सांसारिकतापनिवारकाण्यन्यविष- याणि ध्यानादीनि तु न तन्निवारकाणि प्रत्युत पतनावहानि अतस्त्वय्येवादध्युरित्यर्थः । यद्वा एवं जग(तस्त्व)त्कारणत्वेन त्वद- नन्यत्वाज्जगद्विषयाः सर्वे वैदिकाः शब्दास्तात्पर्यतः शक्त्या च त्वय्येव वर्तन्त इत्याहुः अत इति ऋषयो वेदाः तदुक्त- मृषिणेत्यादौ ऋषिशब्दस्य वेदप्रयोगान्मनोवचनाचरितं मनस आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधानञ्च त्वय्येव दधुः धृतवन्तः ननु तत्तदर्थविषयाणां कथमभिधायकत्वमित्या- शङ्कायां दृष्टान्तमुखेन तदुपपादयन्ति कथमिति प्रासाद- पर्यङ्कादिषु दत्तानि निहितानि नृणां पदानि कथं मुध्यय- थाऽदत्तानि भवन्ति प्रसादपर्यङ्कादिधारकत्वात्तस्थामेव यथा दत्तानि भवन्त्येवं प्रतिपुरुषान्तरात्मतया तद्गतनामरूपनिर्वा- हक त्वात्त्वय्येव तत्तदर्थशरीरके निर्वाहके च वेदा वर्त्तन्त इत्यर्थः । अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानामाकृत्यधिकरणन्यायेन विशेष्य- पर्यन्ताभिधानं मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

एवं जगत्कारणत्वं मोक्षप्रदत्वं तदुपायिकगुणपूर्णत्वं शास्त्र- प्रमाणकत्वं चोक्तम् उपरितनश्लोकैरप्ययमेवार्थः प्रपञ्च्यते बृहदित्यादिना अवशेषतया सर्वोपसंहारे दयवास्थिततया जगत्कारणत्वादुपलब्धं सृष्टिकाले आविर्भूतमुत्पन्नं प्रभवदेत- ज्जगत् स्थितिकाले भवानवति अन्तकाले संहरति विकृतेः कार्यभूतस्य जगत उदयास्तमयौ सृष्टिप्रलयौ यतस्तत्का- रणं बृहत् अनन्तगुणयुक्तं ब्रह्म त्वामेव ऋषय अवयन्ति जानन्ति सृष्टेः पूर्वकाले घटाद्युत्पत्तेः पूर्वं घटाद्यवस्थारहिता मृदिव भवति ब्रह्मप्रलयकाले कार्यावस्थाविधुरमित्यर्थः सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य" मित्यादिश्रुतेः नन्वेवं सति घटशरावादिकारणभूतमृत्पिण्ड इव मय्यपि सवि-

कारत्वं किमित्यत्राह अविकृतात् निरवद्यात् निरञ्जनं "सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एक- स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इत्यादि श्रुतेः विभक्तनामरूपावस्थानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैव कारणमित्यर्थः तथाचोक्तं गीतोपनिषदि—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव इति

एवमेतत्कारणावस्थाप्रपञ्चेन सह सर्गरक्षणसंहारहेतुत्वमुक्त्वा जगत्कारणत्वान्मुमुक्षुभिः सेव्यत्वमप्याह—अत इति । अतः कारणात् मनोवचनाचरितं ध्यानस्तुतिचेष्टितानि त्वयि दधुः कथमिति यत आकाशे निहितानि पदानि मोघानि पतनस्यावर्जनीयत्वात् पाद्मे उत्तरखण्डे—

यथा धृत्वा शुनः पुच्छन्तर्तुमिच्छेत्सरित्पतिम् ।
तथाश्रित्वा हरिं सेव्यमन्योपासनया भवेत् ॥

भुवि निहितानि पदानि अमोघानि पश्चात्पतनाभावात् एवं मनोवाक्कायचेष्टितानि त्वदाराधनरूपाणि अमोघानीति संसार- पतननिवारणानीत्यर्थः उक्तञ्च भगवता—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ इति

अन्ये तु त्वदवज्ञानात्संसारे पतन्तीति, तदप्युक्तं तत्रैव—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥
मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता ॥ इति ॥

॥ १५ ॥

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या ।

जगत्कारणत्वेन मुमुक्षूपास्यत्वमेवेत्याहुः । बृहदिति । एत- त्परिदृश्यमानं प्रपञ्चं मृदिवावशेषतयोपलब्धम् घटशरावादि- विकाराणाम् नाशे अन्ते यथा मृण्मात्रमवशिष्यते तथा सर्व- प्रपञ्चस्य नाशे अवशिष्टत्वेन रूपेण ब्रह्ममात्रमुपलब्धं ज्ञानं श्रुतिष्वित्यर्थः अवशिष्यत इत्यवशेषः तस्य भावः अवशे- षता तया उपलब्धमित्यनेनान्वयः । अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमःपरे देव एकीभवती" त्यादिवचन- मत्रानुसन्धेयम् एवं रूपं बृहत् परब्रह्म बृहति बृंहन्ति तस्मा- दुच्यते परं ब्रह्मेति निरुक्त्या अनन्तज्ञानशक्त्यादिविशिष्टमपरि- च्छिन्नं त्वमेव ब्रह्मपदवाच्यमिति ऋषयः अवयन्ति जानन्ति ब्रह्मणः अवशिष्टत्वेन हेतुना प्रपञ्चं ब्रह्मस्वरूपमेवेति जानन्ती- त्यर्थः । यथा मृज्जन्यं घटशरावादिकं मृत्स्वरूपं मृदः अव- शिष्टत्वात् तद्वदितिभावः । अवशिष्टत्वे हेतुमाहुः—यतः इति यतः उपादानभूतात् ब्रह्मणस्सकाशात् विकृतेः विकाररूपस्य कार्यमात्रस्य उदयास्तमयौ उत्पत्तिप्रलयौ भवतः अत्र यतः इति तसेः सार्वविभक्तिकत्वात् तन्त्रेण पञ्चमीसप्तम्योरुभयोः प्रयोगो ज्ञेयः यस्मादुत्पत्तिः यस्मिंश्च लयो भवतीत्यर्थः । तथाच ब्रह्मोपादानकत्वात् ब्रह्मावशेषकत्वाच्च एतज्जगत् ब्रह्म-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरळव्याख्या ।

स्वरूपमेवेत्यर्थः । यथा मृदुपादानकं मृद्धटशेषकञ्च घटशरावादिकं मृत्स्वरूपादानातिरिक्तम् तद्वदितिभावः । तथा च श्रुतिः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् सर्वं खिल्वदं ब्रह्म" त्यादिः ननु । तर्हि पाकादिना मृदो यथा विकारित्वं भवति तथा ब्रह्मणोपि विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः अविकृतादिति विकाररहितात् यथा मणिमन्त्रकल्पकामधेनुयोग्यादिभ्यः पदार्थाः जायन्ते मण्यादयः न विकृताः भवन्ति तद्वदितिभावः "कारणन्तु ध्येयम्" इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या जगत्कारणभूतं त्वामेव ऋषयः मोक्षार्थम् मनोवाक्कायैरुपासन्ते इत्याहुः अतः इति । अतः जगत्कारणत्वाद्धेतोः ऋषयः मनोवचनाचरितं । ध्यानस्तुतिचेष्टितानि त्वयि ईश्वरे दधुः समर्पितवन्तः मनोदधुरित्युक्ते ध्यानमुक्तं भवति । वचनं दधुरित्यनेन कीर्तनमुक्तं भवति आचरितं दधुरित्यनेन भगवदर्चनमुक्तं भवति मनोवचनाचरितमिति समाहारैकवचनम् । एतेन मनोवाक्कायैर्मुमुक्षुभिराराधनीयत्वं भगवतः उक्तं भवति—

> यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
> यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् " ॥ इति
> मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
> मामेवैष्यसि कौन्तेय सदा मद्भावभावितः ॥

इतिवचनात् भगवन्तं विहाय इन्द्रादीनामुपासनन्तु अयथार्थफलं भगवदुपासनन्तु अयथार्थफलं न भवतीति पृथिवीनिहितपदद्दृष्टान्तेनाहुः यथा दृढाधारताशून्ये आकाशजलादौ निहितानि पदानि अयथाभवन्त्येव निहितदेशात् पतितानि भवन्ति आकाशजलादौ दृढाधारत्वाभावात् भुवि निहितानि पदानि तु भूमेः दृढाधाररूपत्वेन भूमिसकाशात् आकाशादिव न पतिष्यन्तीति भावेनाहु—कथमिति । नृणां भुवि धरायां दत्तानि स्थापितानि पदानि अयथा मोघानि व्यर्थव्यापाराणीति यावत् कथं भवन्ति कथमिति काकुः अमोघप्रयोजनान्येव भवन्तीत्यर्थः । तथा दार्ष्टान्ते परमात्मनि समर्पितानि मननकीर्तनार्चनादीनि अयथा निष्फलानि न भवन्तीत्यर्थः । भगवद्व्यतिरिक्ते निहितानि मननादीनि यथार्थसमीचीनफलशून्यान्येवेत्यर्थः । भगवदुपासनं तु पतनहेतुकत्वाभावाद मोघं भवति भगवद्व्यतिरिक्तोपासनन्तु पतनहेतुकत्वाद मोघमेव भवतीति पूर्वमप्युक्तम् यथा—

> येऽन्येऽरविन्दाक्षविमुक्तमानिन-
> स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥
> आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः—
> पतन्त्यधो नाहत युष्मदङ्घ्रयः ॥

इति श्रीगीतोपनिषदि च तथैवोक्तम् अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसा मिति कौन्तेयप्रतिजानीहि न मेभक्तः प्रणश्यतीति च ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"बृहदि" त्यादिः एवमवशेषितं यत्स्वरूपमीशस्य तमोऽधिकस्य सर्वाधिकत्वेन तमोऽहि दुर्गा ततस्तथैनं विबुधा यथाऽगुः" इत्योद्गाकालकायनश्रुत्यर्थनिबद्धोऽयं श्लोकः बृहदुपलब्धमिति तथाहि अविकृते तमसि तम आसीत्तमसा गूढमग्र इति श्रुतेः नित्यतमोविषये त्वमुदगा उत्कृष्टत्वं गतः मूलप्रकृतेरपि त्वमधिकोऽसि यतः अतो बृहत्त्वेन बृह बृद्धाविति धातोः पूर्णत्वेन एतस्य रूपमुपलब्धं वेदेषु दृष्टं कथमत्राह अवशेषतयेति इत इदमधिकमितोऽपीदमधिकमिति सर्वाधिकत्वेन परिशेषप्रमाणसिद्धत्वेनेत्यर्थः "स एष रसानां रसतमः परमपरार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः" इति श्रुतिः—

> द्वितीयार्थे तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे च सप्तमी ।
> चतुर्थ्यर्थे च सम्प्रोक्ता विषयेऽपि च तां विदुः" ॥ इति

महाव्याकरणवचनात् विषयपञ्चम्यौ युज्यते कीदृशस्त्वं अविकृतः विकाररहितः अत ऋषयो ब्रह्मादिज्ञानिनस्त्वं सर्वोत्तम इत्येतदर्थपराणि त्वयि तानि मनोवचनाचरितमित्येकवद्भाव विवक्षयैकवचनं मनोवचनाचरितानि दधतामिति दधुः शिरसा धृतवन्तः पुंसां त्वयि तानि मन आदीनि कथमयथा अतद्विषयाणि भवन्तीति दधुः तत्र दृष्टान्तः नृणां पदं भूमौ निक्षिपामीति प्रवर्तमानानां दत्तानि निहितानि यथा भूमेरन्यत्र न भवन्ति तथेत्यर्थः । जलवृक्षादेराधारशक्तिमत्त्वेऽपि भूम्यन्तर्भावाच्च युक्तियुक्तिः अतस्तथा बृहत्त्वेन दधुरिति वा—

> अतः शब्दश्च हेत्वर्थे तथेत्यर्थेच वर्तते ।
> उभयार्थे च भवति यथाशब्दविदो विदुः इति ॥

इतिवचनात् अनिर्देश्यमप्येकदेशेन निर्दिष्टं भवतीत्युक्तं कथमयथाभवन्तीत्यनेन यथा सर्वो भूमिमसञ्चरन्नप्येकदेशसञ्चारेण भूसञ्चारीभवति तथेति

> निरपेक्षबृहत्त्वस्य ज्ञानाज्ज्ञानं भवेत्परम् ।
> बृहत्त्वमेव तु गुणैः सर्वैरुदिश्यते यतः"

इति सामान्यसंहितायाम् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र केवलब्रह्मनिर्देशपरा अपि श्रुतयः स्वतात्पर्यं श्रीभगवत्येवं निर्दिशन्ति—बृहदिति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु भोः श्रुतयः ! वसुदेवपुत्रोऽहं कुत एवं मामस्तौषी स्तुथेत्याहुः—बृहदुपलब्धमेतदित्यादि । एतत्तव उपलब्धम् अनुभूतम् ऐश्वर्यमिति यावत् ब्रह्म तवैश्वर्यमेव ब्रह्म अतो ब्रह्मवैभवत्वात् त्वं ब्रह्मैव न तावद्वसुरेवसुतत्वेन यादव एव इति अवयन्ति जानन्ति मनीषिण इत्यर्थः । किं रूपेण जानन्ति अवशेषतया अवशिष्यमाणत्वेन इदं वैभवं तव सार्वकालिकं सदेकरूपत्वात् यतो वैभवात् विकृतेः उदयास्तमयौ ब्रह्माण्डमण्डलानामुत्पत्तिप्रलयौ कीदृशात् अविकृतात् सदेकरूपात् तत्र दृष्टान्तः मृदिवा मृद इव पञ्चम्यर्थे सप्तमी वा इवार्थः यद्वा मृदोर्विकृतेर्मृदिव मृत्तिकेव सत्यमित्युक्तेः अत्र न केवलमस्माकमेव वचनमेव प्रमाणं ब्रह्मादिव्यवहारोऽपि प्रमाणमित्याहुः—अत ऋषय इत्यादि । ऋषयो ब्रह्मादयस्त्वयि श्रीकृष्णे मनश्च वचनं च आचरितं ब्रह्मना विदधुः त्वदतिरिक्तमनश्च त्वय्येव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

सर्वतोभावेन भक्ता इत्यर्थः। ननु, तर्हि कथमेवमहं नृलोके नृलोकवदाचरन् स्यामित्याशङ्क्याहुरर्थान्तरन्यासेन कथमित्यादि· नृणां मध्ये भुवि दत्तपदानि कृतव्यवसायानि वस्तूनि अयथा-भवन्ति स्वभावं त्यजन्ति बहुमानाद्बहुवचनं भुवो भाग्यात् भक्तानुकम्पनाच्च भुवि क्रीडसि तेन ते कृपा विशेष एव न तु ते महिमाहानिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो ब्रह्मप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ताः श्रुतयः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति मध्ये भूतभौतिकसृष्टिं सम्पादयन्ति ब्रह्मनिरूपणार्थं तासां किं ब्रह्मपरत्वं सृष्टिपरत्वं जगतो वा ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वम् अध्यारोपापवादेन ब्रह्मावबोधस्थिरीकरणार्थं माहात्म्यप्रतिपाद-नार्थं वेत्यादिना सन्देहे तन्निर्द्धारार्थमाह—बृहदुपलब्धमेत-दिति। यदा विश्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं श्रुत्यनुभावाभ्यां तदा अस्या श्रुतयः तदेकवाक्यतया योजिता एव भवन्तीति भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा सिद्धार्थप्रामाण्यात् साक्षाद्भगवत्प्रति-पादिका इति फलिष्यति तदर्थं प्रथमं जगतो ब्रह्मत्वं प्रतिपा-द्यते एतदुपलब्धं चराचरं जगत् बृहदित्येवावयन्ति ब्रह्मविदो वेदाश्च नन्वेतदनित्यानात्मदुःखात्मकं ब्रह्म तु तद्विपरीतमिति युक्त्या बाधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च कथं ब्रह्मत्वमितिचेत् तत्राह अवशेषतयेति अवशिष्यत इत्यवशेषः तस्य भावः तथा लोके यदशिष्यते तत्तस्यैव व्यपदेशः यथा काचादिसहिते सुवर्णे यदेवावशिष्यते तस्यैव मूल्यादौ व्यपदेशः यथा वा-घृतार्थिनः तण्डुलार्थिनो वा दुग्धधान्यादिषु यदेवावशिष्यते तत्वेनैव व्यवहारः क्रयविक्रियादिः तथा विकारसहिते जगति विकारेष्वपगतेषु ब्रह्मैवावशिष्यते इति ब्रह्मत्वेनैव व्यपदिशन्ति धान्यमन्नत्वेनैव नन्ववशेष एव कथं ब्रह्मणः निरवशेषतयापि नाशसम्भवात् यथाग्निना जले आवर्त्यमाने सर्वशोषे किञ्चिदव· शिष्यते तस्मात्कथं ब्रह्मेतिचेत् तत्राह यत उदयास्तमयाविति यतो वा इमानी "त्यादि श्रुतिषु ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते ब्रह्मणि च लीयते अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेषोऽङ्गीक-र्त्तव्यः यथा सुवर्णेच लीने अवश्यं सुवर्णमेवावशिष्यते अतः सुवर्णमेव कुण्डलमिति लोका जानन्ति ननु जगत उदयास्तमयावेव न स्तः "जनी प्रादुर्भावे" इति जननस्याविर्भावात्मकत्वात् णश अदर्शने इति नाशस्यादर्शनरूप· त्वाच्च दर्शनादर्शनरूपत्वमाविर्भावतिरोभावरूपत्वं वा जगतोऽवग· न्तव्यम् उत्पत्तिप्रलययोः न त्वसतः सत्ताध्वंसोऽवाङ्गीकर्त्तुं शक्य इति चेत्तत्राह—विकृतेरिति। अस्तु धर्मिणो वार्त्ताविकाराः सर्वे पूर्वमविद्यमाना एव आश्रयमाश्रित्य उत्पद्यन्त इत्यवग· न्तव्यम् अन्यथा ते अविकृता एव स्युः ब्रह्मत्वात् अत उदया· स्तमयावेव विकारजातस्याङ्गीकर्त्तव्यौ तथा विकारेषु गतेषु ब्रह्मैवावशिष्यत इति तत्र दृष्टान्तमाह—मृदिवेति। यथा मृद· वशिष्यते यथा वा पार्थिवमुपलब्धं मृदेव ननु मृदेव कथमव· शिष्यते कपालादीनामवशेषदर्शनादिति चेत्तत्राह अविकृता-दिति। अविकाराद्धेतोः नहि विकृतं स्थिरं भवति ततः कपाल-स्यापि विकृतत्वादविकृता मृदेवावशिष्यते इत्यर्थः। कुण्डले द्रव्यान्तरसम्बन्धोऽपि कदाचिद्भवेदिति मृदेव दृष्टान्ती कृता ननु, किमतो यद्येवम् एवमेतदित्याह—अत ऋषयो दधुरिति। ऋषयो वेदाः तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः यत्किञ्चि-न्मनसा विभाव्यं यत्किञ्चिद्वाचा अनूद्य तत्सर्वं त्वय्येव विषये भवतीति त्वय्येव दधुः मनस्तु मनोरथं भावयतीति मिथ्याविषयमेव भवति तथा वागपि अत्यन्तासत्यमपि ज्ञान मर्थे शब्दः करोतीति अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायतीतिश्रुतेः यत्र वाङ्मनोविषयस्यापि ब्रह्म त्वं तत्र कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तस्य जगतः ब्रह्मत्वकः संदेह इत्यर्थः। तेन ब्रह्म-विदा सर्वेव्यवहारा ब्रह्मपरा एवेति न केनापि कर्मणा तेषां लोप इति सिध्यति नन्वसत्यस्य कथं ब्रह्मत्वमिति चेत्त-त्राह—कथमयथा भवन्ति इति यत्र क्वचित् स्थापितानि पदानि भुवि कथमयथाभवन्ति भूमिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः। भूमा-वेव पतन्ति भ्रमदपि स्वीकृतो विषयः परमार्थतो भगवानेव भवतीत्यर्थः। भ्रमप्रतीतिपदार्थानामपि ब्रह्मत्वात् तत्त्वेनैव तस्य भानात् नहि ब्रह्मातिरिक्तो भासते तन्तुभ्यः पटरूपेणाविर्भावे शुक्तिकायां वा रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां कश्चन विशे-षोऽस्ति कार्यस्यापि प्रावरणास्य सुखस्य वा तुल्यत्वात् अतो मूलभूतस्य सत्यत्वादन्यथा बुद्ध्यापि मनोवचनस्थापनं ब्रह्म विषयमेव भवतीत्यर्थः—

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः।
अतः सन्तः समस्तार्थं कृष्णमेव विजानते ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

ननु च यूयं न केवलं मामेवपरमेश्वरं बुध्वे अपि तु इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजेति यातो जङ्गमस्य अवसितस्य स्थावरस्य च इन्द्र एव राजेन्द्रमपि अग्निमूर्द्धादिवदित्याग्निमपीतिच त्सत्यं जगत्कारणस्यैव परमेश्वरत्वनियमनादिन्द्रादीनां च जगत्कारणत्वदर्शनात् त्वमेव सर्वजगत्कारणं परमेश्वर इन्द्रा-दयस्तु त्वद्दत्तयत्किञ्चिदैश्वर्य्या एवेत्याहुः। बृहदिति। एतदुपलब्धं श्रोत्रनेत्रादिभिरवगतमिन्द्रादिकं सर्वं बृहद्ब्रह्मैव अवयन्ति जानन्ति कुतः? अवशेषतया ब्रह्मणस्तवैवावशिष्यमाणत्वेनेत्यर्थः अत्र दृष्टान्तः वाशब्दः उपमार्थः। विकृतेर्घटादेर्यथा मृदिउदयास्त मयौ तथैव यतस्त्वत्त एवोपादानकारणादस्य विश्वस्य उदया-स्तमयौ भवतः तर्हि मम विकारित्वमायातं न अविकृतात् विकारशून्यात् एतदद्भुतमेव यत्सर्वोपादनत्वेपि विकाराभावः यदुक्तं गजेन्द्रेण "नमोनमस्तेऽखिलकारणाय निष्कार-णायाद्भुतकारणायेति व्याख्यास्यते च श्रीधरस्वामिभिः उपा-दानत्वेपि मृदादिवद्विकाराभावइति अत एवेदमविक्रियमाण एव सृजसि हरसि पासीति देवैरप्युक्तं वयमपि ब्रूमः। यद्वा, प्रकृतेस्त्वच्छक्तित्वात्तस्या जगदुपादानत्वा-देव तव जगदुपादानत्वं यदुक्तं त्वयैव प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतो ऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहमिति किंतु तस्याविकारित्वेऽपि न ते विकारित्वं तस्यास्त्वत्स्वरूप-शक्तित्वाभावात् त्वत्स्वरूपस्य मायातीतत्वेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धेः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अतः कारणाद्वयस्त्वय्येव मनोवचनाचरितं ध्यानकीर्त्तनपरिचर्य्या दधुः ननु पृथग्विकारेष्विन्द्रादिष्वित्यर्थः। अत्र खल्वर्थान्तरन्यासः कथमयथेति नृणां भूतलवर्त्तिनां पदानि यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि भुवि कथमयथा भवन्ति अदत्तानि भवन्ति अतो यथा मृत्पाषाणेष्टकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति तथैव यत् किमपि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव सर्वकारणं परमेश्वरं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। अत्र वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयः अत्र सत्यशब्देन कारणमेव व्याख्यातं यदुक्तं भगवता—

"यदुपादाय पूर्वस्तुभावो विकुरुते परम्।
आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते" इति॥

ततश्चास्याः श्रुतेरयमर्थः आरम्भणं विकारः कार्य्यौ भवति वाचा यस्य नामधेयं घटादिकं भवति मृत्तिकेत्येव सत्यं कारणं भवतीति॥ १५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

एवमनुचरन्निगम इत्यनेन "तत्तुसमन्वयात्" इति सूत्रार्थं त्युक्तस्तत्रानुपपत्तिशङ्कायां समाधत्त उत्तरश्लोकेन। ननु, वायुर्विक्षेपिष्ठादेवता आकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे शिव एव केवलम्" इत्यादिना वेदस्य विश्वतोमुखत्वं प्रसिद्धं कथं मदेकपरत्वमिति चेन्न तत्तच्छब्दैर्योगवृत्त्या तदन्तर्य्यामितया वा त्वमेव प्रतिपाद्यस इत्याह, एतदुपलब्धं वाक्यैरूढिवृत्त्यान्यपरत्वेन प्रसिद्धं वाय्वाकाशब्रह्मरुद्रेन्द्रादिसर्वं शब्दजातं बृहत् ब्रह्म त्वामेव श्रुतयोऽवयान्ति निश्चिन्वन्ति। कुतः? अवशेषतया अवगतः शेषो यस्मात् तस्य भावस्तत्ता तया पूर्णतया निरतिशयबृहत्त्वेनेति यावत् अनेन ब्रह्मशब्दस्य निरुक्तिरुक्ता बृहि "बृंहि वृद्धौ" इत्यस्माद्धातोः अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहति बृंहयति चेतिश्रुतेः स्वरूपगुणशक्तिभिर्निरतिशयबृहत्त्वमित्यर्थः। तदपेक्षया वस्तुजातस्य सातिशयत्वेनापूर्णत्वात् तथाच श्रुतयः "यो वायौ तिष्ठन् य आकाशे तिष्ठन् एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः" इत्याद्याः समन्वयाध्याये स्पष्टमेतत् व्याख्यातं निरुक्तिमुखेन प्रतिपाद्य लक्षणमुखेन द्रढयति यतो विकृतेरुदयास्तमयौ यतः कारणाद्विकृतेः कार्य्यस्याकाशादेः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादेश्च जन्मप्रलयौ भवतः उपलक्षणश्चैतत् जन्मस्थितिभङ्गा भवन्तीत्यर्थः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतेः नारायणात् ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्र इत्यादेश्च—

"यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति युगागमे।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते।
एष प्रकृतिरव्यक्तकर्त्ता चैव सनातनः॥
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः।
बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं महीच या॥
चतुर्विधश्च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम्।
चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः॥
प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनञ्च युधिष्ठिर!।

इत्यादिस्मृतेश्च "जन्माद्यस्ययत" इत्यादिन्यायाच्च। ननु, कथं ब्रह्मणः सृष्ट्यादेरभ्युपगमः न तावदारम्भवादेन न्यायमतप्रवेशात् नापि सङ्घातादिबौद्धसिद्धान्तापत्तेः नापि परिणामः कृत्स्नाशानिरवयवश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात् परिशेषाद्विवर्त्तएवाकामेनापि त्वया अङ्गिकरणीयस्तथाचास्माकमिष्टापत्तिरित्याशङ्कायां स्वयमात्मानमकुरुत "आत्मकृतेः परिणामात्" इत्यादिशास्त्रोक्त एवास्माकं वैदिकानां सिद्धान्तः। ननु, तथाप्युक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेत्त्राह, अविकृतात् विकारशून्यात् अप्रच्युतस्वरूपात् परिणामे कथं निर्विकारतेति चेच्छृणु परिणामोऽत्र शक्तिविशेषः शक्तिविशेषेणैव तद्गतं विश्वं विस्तारयति तदुपसंहारेण च संहरति ऊर्णनाभिरिव तन्तुसन्तानोपसंहारः तथा च श्रुतिः "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि यथा पृथिव्यां ओषधयः सम्भवन्ति तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इति "सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति वाक्यानि विवर्त्तवादस्य निर्मूलतां द्योतयन्तीति भावः। नच "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं" मित्यादिश्रुतिमूलत्वात् विवर्त्तवादः प्रामाणिकोऽयं न निषेद्धुं शक्य इति वाच्यं तत्रैव विकारशब्दप्रयोगेण तस्य निरस्तत्वात् नहि विवर्त्तकार्य्यस्य विकारत्वं भवताभ्युपगम्यतेऽपितु भ्रान्तत्वं तथाभूतप्रयोगस्य कार्य्यदर्शनान्निर्मूलत्वमेव सिद्ध्यति विवर्त्तवादस्य अस्मत्पक्षेतु—

"प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ"॥

इति विक्षेपपर्यायान्तरं क्षोभशब्दं कण्ठरवेणोच्चारितवान्भगवान् परावरः तत्र दृष्टान्तः मृदिव घटादिवदित्यर्थः। अत एव ऋषयो मन्त्राभिमानिनो देवतास्त्वयि मनोवचनाचरितं दधुः ध्यानपूर्वकं तव कीर्तनं चक्रुः ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन च प्रतिपादयामासुः एको देव इत्यादिमन्त्राश्च युक्तमेवैतत् यतो यत्र कुत्रापि वृक्षकुड्यप्रेङ्खनादिषु जनैर्दत्तानि पदानि पृथिव्यामदत्तानि कथं भवन्ति अत आकाशादीनपि कयाचिद्विवक्षया प्रतिपादयन्तो वेदास्तत्तद्द्वारा मुख्यविषयं सर्वान्तर्यामिणं सर्वाधिष्ठानं सर्वधीप्रवर्तकं त्वामेव प्रतिपादयन्ति सर्वेषां तवैव कार्य्यत्वात् नियम्यत्वादाश्रितत्वात् पारतन्त्र्याच्च अनेन तत्तुसमन्वयाधिकरणं व्याख्यातम्॥ १५॥

भाषा टीका।

प्रलयकालमें सूक्ष्मचेतनाचेतन विशिष्ट एक कारण ब्रह्म ही अवशेष रहता है इसीसे सृष्टिकाल में वहि ब्रह्म देव मनुष्यादि नाम रूप सम्पन्न स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट रूप से प्रकाशित होता है इसी कारण इससमय में चेतनाचेतन रूप से जो यह जगत् प्रतीत होता है सो ब्रह्म वि

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः।
किमुत पुनः स्वधाम विधुताशयकालगुणाः परम ! भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

हे इस प्रकार श्रुति प्रतिपादन करती है क्योंकि जिस कार्य्य की जिसते उत्पत्ति होती है जिस में लय होता है वह कार्य्य कारण रूप हि देखा जाता है जैसे विकार शून्य मृत्पिण्ड से उत्पन्न और उसी में लय होने वारी घटादि रूप मृत्तिका मृत्पिण्ड हि है उस से भिन्न नाहि इसी प्रकार प्रलय काल में देव मनुष्यादि नाम रूप शून्य चेतनाचेतन विशिष्ट कारण रूप ब्रह्म से सृष्टि कालमें देव मनुष्यादि नाम रूप विभाग सम्पन्न स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट कार्य्य रूप ब्रह्म की उत्पत्ति होती है और प्रलय काल में उसी कारण रूप ब्रह्म में इस कार्य्य रूप प्रपञ्च शरीरक ब्रह्म का लय होता है इसी कारण उक्त कार्य्य रूपी उक्त कारण रूप ब्रह्म हि है उसते भिन्न नहिं। अर्थात् प्रलयस्थ सूक्ष्म चेतनाचेतन विशिष्ट ब्रह्म हि सृष्टिस्थ स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट होकर प्रकाशित होरहा है इसी लिये परम कारण स्वरूप आपही के विषय में ऋषियों ने मन वचन चेष्टाओं को धारण किया है, अर्थात् ऋषियों ने आपका हि ध्यान आप की हि स्तुति और आपके हिं अर्थ कर्म किया है क्योंकि आकाश में पांव रखने पर पतन होनेसे निष्फल होजाता है और पृथिवी में पांव रखने पर पतन की सम्भावना नहि इस लिये पांव का धरना निष्फल नहि होता है इसी प्रकार संसार के विषयन के ध्यानादिक पतन के हेतु होने से निष्फल होते हैं और आप के विषय में ध्यानादिक संसार के निवृत्ति के हेतु होने से निष्फल नहीं होते। अथवा आप परम कारण हो इसी लिये वे दोनों मनके तात्पर्य्य का और चेतना चेतन प्रतिपादक वचनों की प्रतिपादन रूप शक्ति का आप के हि विषयमें निश्चय किया है जैसें महल अथवा शय्या पर धरे भए मनुष्यों के पांव पृथिवी पर नाहिं धरे भए कैसे होसकते हैं कदापि नहिं होसकते क्योंकि महल का तथा शय्या का धारक तो पृथिवी हि है इस वास्ते कहुं भी पांव धरा जावे परन्तु वह पृथिवी पर हि धरा कहा जाता है, इसी प्रकार सब चेतनाचेतन के आप परम कारण और अन्तरात्मा शरीरी हो इस वास्ते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि वेद वचन आप का हि प्रतिपादन करते हैं ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति—इति तवेति। त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा भो त्र्यधिपते ! त्रिगुणमायामृगीनर्तक ! सूरयो विवेकिनस्तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धि सकलजनवृजिननिरसनहेतुं कीर्तिसुधासिन्धुमवगाह्य निषेव्य तपांसि तपन्तीति तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुस्त्यक्तवन्तः त्वदीयकथामात्रेण यदा पापत्यागस्तदा किमु वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वधाम्ना स्वरूपस्फुरणेनैव विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते तथा हे परम ! तवाजस्रसुखानुभवमखण्डानन्दानुभवं पदं स्वरूपं भजन्ति सेवन्ते तथाभूता दुःखानि त्यजन्तीति "तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते एतं ह वाव न तपति किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवम्" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः—

सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजना रताः।
त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव पदस्मरणेन गतक्लमाः ॥
॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

सतां प्रवृत्त्या सदाचारेण उपकोशलं प्रति जाबालवचनं तद्यथेति एवंविदि यथोक्तब्रह्मज्ञानवति पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन संसृतिहेतुत्वादुभयमेव पापकं विदुष इति तत्तदोपास्यात्मसाक्षात्कारकाले विधुनुते तयोः परिपाकं त्यजतीत्यर्थः। एतं यथोक्तात्मविदं न तपति न सन्तापयति ह स्फुटं वाव्रेत्यवधारणे ॥ १६ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति, इतीति। भो त्र्यधिपते ! त्रिगुणमायामृगीनर्तक ! त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा सूरयो विवेकिनः तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य निषेव्य तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुः त्यक्तवन्तः हे परम ! ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः सन्तस्तव पदं स्वरूपं भजन्ति ते तथाभूता दुःखानि त्यजन्ति इति किमु वक्तव्यम्। स्वधाम्ना स्वरूपस्फुरणेन विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते तथा कथम्भूतं पदम् अजस्रसुखानुभवम् अत्र श्रुतिः शृणु तस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यमित्युपकोशलं प्रति याबालस्य वचनं यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते एवं ह वाव न तपति किमहं पापमकरवमिति अर्थश्च यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्रे आपो जलानि न श्लिष्यन्ति न लगन्ति एवमेवं विदि यथोक्तब्रह्मविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तन्महिमानमाह पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

कर्मणा न श्लिष्यते सम्बध्यते संसारहेतुत्वादुभयमेव पापपुण्ययोः परिपाकं ज्ञानेन परित्यजतीत्यर्थः । इवावशब्दौ अवधारणार्थे आसन्नमरणकाले अविदुषां नरकपातादिभयं भवति तद्द्वयम् एनं यथोक्तमात्मविदं न तपति नोद्वेजयति किं तद्द्वयं तदाह किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म अहं नाकरवं न कृतवानस्मि किं तस्मात्पापं निषिद्धं कर्माकरवकृतवानस्मीत्यादि भयमेनं न तपतीति भक्तिः त्रिविधा कर्ममयी प्रेममयानि ज्ञानमयीति भक्तिपरेयं श्रुतिः स्वामिनां "सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजनारताः त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव पदस्मरणेन गतक्लमाः" सकलवेदगणैरीरिताः कथिताः सद्गुणा यस्य स त्वं इति हेतोः हे सुभद्र ! सर्वमनीषिजना विवेकिः त्वयि रता अनुरागयुक्ताः भवन्ति कथं भूताः तव पदमुभयत्र सम्बध्यते तव गुणश्रवणादिभिः तव पदस्मरणेन गतक्लमाः गतपरिश्रमादिदुःखा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतीत्यस्य टीकायां श्रुतिव्याख्या शृणु तस्य मयोच्यम। तस्य ब्रह्मज्ञानस्य माहात्म्यमित्युपकोशलं प्रति जाबालस्य वचनं तद्यथेति पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन संसारहेतुत्वादुभयमेव पापकं विदुष इति पूर्वं साधनान्तरनैरपेक्ष्येणैव विरजां नदीं मनसैवात्येतीत्युक्तं तत्राशङ्कते । ननु, सुकृतमप्यस्ति साहाय्यमस्य विरजोत्तारे इत्यत आह—तत्तत्र उपास्यात्मसाक्षात्कारावसरे सुकृतदुष्कृते विधुनुते तयोः परिपाकं ज्ञानेन त्यजतीत्यर्थः । स्वव्याख्यातु अथ शुद्धलीलातात्पर्येणैव तत्रैव केवलं चरन्त्यः श्रुतयः तदेवमासां सर्वासां तत्रैव तात्पर्यं श्रुत्वा लब्धसमयाः स्तुवन्ति इतीति हे ऽधिपते ! ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तमानानां सर्वेषामधीश्वर यत एवं सर्वासामेव श्रुतीनां त्वामेव प्रतिपादयितुं तत्तद्विचारप्रयास इति हेतोस्तं परित्यज्य सूरयो विवेकिनः अखिलमलस्य वासनापर्यन्तकर्मदोषस्य निरसनी या कथा सैवामृताब्धिः अपारपरमानन्दः तव तमवगाह्य आविश्य तपांसि सर्वसांसारिकदुःखानि जहुः तदेवं सति परम हे सर्वोत्कृष्ट ! किमुत वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः आत्मारामतया जीवन्मुक्ता अपि अजस्रसुखानुभवं प्रतिक्षणं सुखानुभवोल्लासरूपं पदं तच्चरणारविन्दं भजन्ति ते तमवगाह्य तानि जहुरिति अपितु तत्सुखेनात्मारामतासुखलेशमपि जहुरित्यर्थः । तदेवं स्वाभाविक एवातिशयित एव च लीलाप्रतिपादिकानां श्रुतीनां भगवत्सम्बन्धो विवक्षितः अन्यथा तत्तत्र स्यादिति अत्र मुख्याः श्रुतयः "नैवाश्यसेद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् यस्य नाम महद्यशः विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इत्यादिकाः कमिति क इत्यर्थः प्रवोचमित्यडागमाभावश्छान्दसः प्रकर्षेणावादीदित्यर्थः । अथ तत्पक्षस्याः यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेत्याद्या ज्ञेयाः लीलाश्रुतीनां सर्वोत्तमत्वं च—

यस्यां न मे पावनमङ्गकर्म
स्थितिस्थितिप्राणनिरोधमस्य ॥
लीलावतारोप्सितजन्म वा स्या
द्वन्ध्यां गिरन्तां बिभृयान्न धीरः ॥

इत्येकादशाव सृष्ट्याद्यर्थं कर्म साक्षादीक्षणादिलीलेत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवत्कथाश्रवणादीनां पापहरत्वमाह—इतीति । हे ऽधिपते ! जन्मस्थितिविनाशनिर्वाहक ! लोकस्य मलं पापं तत्क्षपणकथामृताब्धिम् अवगाह्य तपांसि जहुः आध्यात्मिकादितापानि जहुः त्यक्तवन्तः किम्पुनर्ध्यानपरा इत्याहुः—किमुतेति स्वधाम तेजः स्वज्ञानं तेन विधुताः आशयगुणा रागादिमनोवृत्तयः कालगुणा जरामरणादयश्च यैस्ते पद्यत इति पदं स्वरूपम् अजस्रसुखानुभवं नित्यज्ञानानन्दरूपं भजन्ति समाधिना साक्षात्कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत स्तुवय इत्यादेः पूर्वयोजनायां कैमुत्यन्यायेन भगवज्ज्ञानस्य सांसारिकतापनिवर्तकत्वमाहुः—इति तवेति । द्वितीययोजनायांतु कारणत्वसमनियतं मुमुक्षूपास्यत्वं कैमुत्यन्यायेनाहुः । इतीति । ऽधिपते ! इति सम्बोधनं जगज्जन्मस्थितिनाशनिर्वाहक इति हेतोरतः सूरयो विवेकिनः तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धि मखिलानां लोकानां जनाः शृण्वतां वदतां च मलं पापं क्षपयतीति नाशयतीति तथा सा कथैवामृतं तस्याब्धिमवगाह्यैव तपांस्याध्यात्मिकादितापान् जहुः तत्यजुः किं पुनर्ध्यानपरा इत्याहुः । किमुतेति । हे परम ये स्वधाम स्वतेजः स्वविषयकं ज्ञानं स्वशब्दः परमात्मपरस्तेन विधुता आशयगुणा रागादिमनोवृत्तयः कालगुणा जरामरणादयश्च यैस्तेऽजस्रसुखानुभवं नित्यज्ञानानन्दात्मकं पद्यत इति पदं स्वरूपं भजन्ति समाधिना साक्षात्कुर्वन्ति ते तपांसि विजहुरिति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्कथाश्रवणादीनामेव पापापहत्वं यदि तदा किं वक्तव्यं तद्ध्यानपराः पापानि विधुन्वन्तीत्याह—इतीति । हे ऽधिपते ! जन्मस्थितिविनाशनिर्वाहक तथा चोक्तं गीतायाम्

"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम्" ॥

इतिलोकस्य मलं पापं तत्क्षपणरूपा तव कथैवामृताब्धिस्तमवगाह्य अत्यादरेण श्रुत्वा तपांसि आध्यात्मिकादितापानि जहुस्त्यक्तवन्तो यदिति तदा किम्पुनर्ध्यानपरा इत्याह—किमुतेति । स्वधाम तेजः स्वज्ञानं तेन विधुता दूरीकृता आशय-

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

गुणा रागादिमनोवृत्तयः कालगुणा जरामरणादयश्च यैस्ते हे परम ! मा परो यस्मात्स परमस्तत्सम्बुद्धौ हे परम ! पद्यते इति पदं स्वरूपम् अजस्रसुखं नित्यज्ञानानन्दैकरूपं भजन्ति समाधिना साक्षात्कुर्वन्ति ते संसारं तिरस्कुर्वन्तीति किं वक्तव्यं तदुक्तम्

"त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि ।
समाधिनावेशितचेतसैके ॥
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन ।
कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम्" ॥

इति ॥ १६ ॥

———

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

शिष्टाचारेणापि मुमुक्षूपास्यत्वं भगवतः दृढीकुर्वन्ति, इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजगत्कारणत्वेन त्वमेव मुमुक्षूपास्य इति कृत्वा हे त्र्यधिपते ! उत्पत्तिस्थितिविनाशानां निर्वाहक ! अथवा भूर्भुवस्स्वर्लोकानां निर्वाहकेति वा सप्तलोकानामुपलक्षणमेतत् अथवा त्रिगुणमायानियामक, सूरयः ज्ञानिनः तव अखिलानां लोकानां मलस्य पापस्य क्षपणा विनाशिका या कथा सैवा ऽमृताब्धिस्तमवगाह्य अत्यादरेण श्रुत्वेत्यर्थः । तपांसि आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाख्यानि तापत्रयाणि जहुः त्यक्तवन्तः अथवा कायक्लेशसाध्यानि तपांसि जहुः भगवत्कथाश्रवणकीर्तनस्य सर्वोत्कृष्टधर्मत्वेन सुकरत्वेन च तदितरेषां तपसां तस्मान्न्यूनत्वेन दुस्साध्यत्वेन च त्यक्तवन्तइत्यर्थः तदुक्तं सर्वधर्मज्ञेन श्रीभीष्मेण—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरस्सदा ॥

इति तैत्तरीयोपनिषदि च भगवद्गुणप्रतिपादकस्य तदाराधनविधिप्रतिपादकस्य वेदस्य च श्रवणकीर्तनस्य परमं तपोरूपत्वं प्रतिपादितं यथा स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि तपस्तद्धि तपः इति हेपरम ! सर्वाधिक ! ये भक्ताः विधुताशयकालगुणाः सन्तः विधुताः दूरीकृताः आशयस्यान्तः करणस्य गुणाः कामक्रोधादयः मानावमानादयः कालगुणाः शीतोष्णादयः यैस्ते तेषां शीतोष्णादीनां दूरीकरणं नाम तेषु प्राप्तेषु मनसि विकाराराहित्यमेव एवम्भूतस्यैव भगवद्भजनाधिकारत्वात् तस्यैव परमात्मा प्रसन्नो भवति तदुक्तं श्रीगीतासु—

"जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः" ॥ इति

शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोः जितात्मनः निर्विकारमनसः परमात्मा समाहितो भवति मनसि सम्यक्स्थितो भवतीत्यर्थः तथाच विधुताशयकालगुणाः सन्तः अजस्रसुखानुभवम् अखण्डानन्दज्ञानाकारं तव पदं ये भजन्ति सेवन्ते—

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्" ॥

इत्युक्तरीत्या ये उपासते ते पुनः स्वधाम स्वस्य परमात्मनः धाम तेजो रूपं भजन्तीति प्राप्नुवन्तीति किं पुनः किं वक्तव्यमित्यन्वयः । भजन्तीत्यस्य उभयत्रान्वयः प्राप्नुवन्तीत्यस्याध्याहारो वा अजस्रसुखानुभवं ते पदं विधुताशयकालगुणास्सन्तः ये भजन्ति प्राप्नुवन्तीति किम्पुनर्वक्तव्यमित्यन्वयः । स्वधाम प्राप्नुवन्तीत्युक्ते मोक्षदशायां जायमानभगवत्स्वरूपप्राप्तिरत्रोच्यते तदुक्तं श्रीगीतोपनिषदि—

"यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति ।
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः" ॥

इतिच एतद्व्याख्याने अन्वयसौकर्यमर्थसौष्ठवञ्च वर्तते श्रीधरीयादिषु तु बहुपदाध्याहारः क्लिष्टान्वयः अर्थासौन्दर्यञ्चास्ति तत् सहृदयसम्वेद्यं अ० हे त्र्यधिपते ! इति सूरयः तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः, हे परम ! ये विधुताशयकालगुणास्सन्तः अजस्रसुखानुभवन्ते पदं भजन्ति ते स्वधाम भजन्तीति किमुत पुनः किं वक्तव्यम् इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्यजन्ति तापं य उते भवत्कथा इति स मुक्ताः किमुत स्वरूपगाः परावरेशो शपदं भजन्तः परं परानन्दमनारतन्त् इतीन्द्रियुग्मश्रुतिग्रथितस्य इति श्लोकस्यायमर्थःइति शब्दो हेत्वर्थः । पुनरवधारणार्थः पुनरप्रथमे प्रश्ने व्यावृत्तावधारणे इति हे परम ! परावरेशेश तेतवाजस्रसुखानुभवम् अनारतमजस्रंसुखम्पराऽऽनन्दः अनुभवः ज्ञानं यस्य तत्तथा तत्पदं स्वरूपम्भजन्ति अनन्याश्रयत्वात्स्वधामापरमः तेन विधुताः आशयगुणा दुःखाद्याः कालगुणा उत्पत्त्यादयो यैस्ते मुक्ताः तपांसि तापाञ्जहुरिति किमुत पुनःवक्तव्यमेव हे त्र्यधिपते ! त्रिलोकीनाथ ! सूरयः दर्शनादिभाषाविचक्षणाः अखिललोकस्य मलं क्षपयतीति अखिललोकमलक्षपणः तं तव कथामृताब्धिम् अवगाह्यापि तपांसि जहुरिति यस्मादिति शेषः ॥ ३ ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ शुद्धलीलातात्पर्य्येण श्रीभगवत्येव केवलं चरन्त्यः श्रुतयस्तदेवमासां सर्वासां तत्रैव तात्पर्य्यं श्रुत्वा लब्धसमयाः स्तुवन्ति इति तव ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इममेवार्थं पुनर्द्वयन्त्य आहुः । इति तवेत्यादि । इति सर्वेश्वरत्वादिमहिमवत्त्वेऽपि भुवि कृताविर्भावतया परमकृपालुत्वहेतोः सूरयः परममहानुभावा मुनयः हे अधिपते ! त्रयाणां ब्रह्म विष्णुमहेशानां पुरुषाणां गुणानां वा गोकुलमथुराद्वारकाणां वा अधिपते सर्वेश्वरेश्वरत्वम् अखिलमलक्षपणायाः कथास्ता एवामृताब्धिस्तम् अवगाह्य तपांसि जहुः त्वत्कथां शृण्वन्त एव सन्ति तत्कृतानन्देन तपःसु जुगुप्सैव तेषां

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

जायते न तु तेषु पुनः प्रवृत्तिः हे परम ! अजस्रसुखानुभवं तव पदं चरणारविन्दं ये भजन्ति ते पुनः तत्र तपआदिषु यज्जुगुप्सां करिष्यन्ति तत् किमुतेति भावः । कीदृशाः स्वधाम्नि स्वशरीरे विधुता आशयः कालो गुणा रजआदयश्च यैस्ते नैव शरीरेण प्राकृता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रकृतिप्रतिपादिकाः पुरुषप्रतिपादिकाश्च श्रुतयो निरूपिताः साधनप्रतिपादिकास्तु शान्त उपासीतेत्याद्याः किमहङ्कारप्रतिपादिकाः तद्द्वारा आत्मप्रतिपादिकावेत्यादिसन्देहे निर्णयमाह—इति तव सूरय इति । "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः आत्मन्येवात्मानं पश्येत्"इत्यादिश्रुतयः अहङ्कारमेव प्रतिपादयन्ति अन्यथा जीवस्याकर्तृत्वाभावात् एकस्य कर्मकर्तृभावात् आत्मनः स्वप्रकाशकत्वाच्च यो ब्रह्मविदमात्मानं मन्यते तस्याहङ्काराविष्टस्य वाक्यार्थध्यानकर्त्तुः मनोव्यापारोऽनूद्यते शान्त इत्यत्रापि मनश्चाञ्चल्यनिराकरणं प्रयत्नसाध्यमपि साहङ्कारस्यैव तत्कृत्यं न हि निरहङ्कारः शान्तो भवति दान्तो वा अन्तःकरणादावध्यासाभावात नहि पुत्ररहितः पण्डितपुत्रवान् भवति, तस्मादेतासां श्रुतीनां न शमादिविधौ तात्पर्यं किन्तु साहङ्कारस्य महान् क्लेश इति तत्क्लेशमनूद्य निरभिमानस्य स्वत एवात्मस्फूर्त्तिरिति साधनश्रुतीनामपि भगवत्परत्वमेव अस्मिन्नर्थे हेतुमाह, इत्येवं विनिश्चित्य सूरयस्तपांसि जहुरिति साधनक्लेशांस्त्यक्तवन्त इत्यर्थः तर्हि कथं मोक्षसिद्धिरिति चेत्तत्राह, अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिगाहेति । ननु, कथावगाहनमात्रेणैव कथं कार्यसिद्धिस्तत्तदंशभागिनां देवानां प्रीत्यभावात् अतो विघ्नाभावाय तेषां प्रीत्यर्थं साधनानुष्ठानमपि कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह । ऽयधिपत इति । त्रयाणां लोकानामधिपतित्वेन तत्तत्कथावगाहनमात्रेणैव तत्तत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु, वेदे न शमादिविधयः प्रतिपादिता इति अपेक्षाभावेऽपि विधिबलादपि शमादयः कर्त्तव्या इतिचेत्तत्राह, सूरय इति । ये अविद्यावन्तः तानेवोद्दिश्य श्रुतिः शमादिकं विधत्ते न तु सूरीन् अतः सूरयः परमानन्दरूपं साधनं गृहीत्वा साधनदशायामेव कृतार्थाः सन्तः दुःखसाधनेभ्यो निवर्त्तन्त इति । ननु, विद्वांसोऽपि साधनेषु प्रवर्त्तन्त इति चेत्तत्राह । तव सूरय इति । त्वदीयास्तु न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इतीति पूर्वोक्तसर्वब्रह्मत्वपक्षेऽपि साधनादीनां ब्रह्मत्वात् यदि सर्वमात्मैवाभूदितिन्यायेन साधननिवृत्तिर्युक्ता तस्मिन् पक्षे तूत्तरत्रासङ्गतिः तापाभावात् तव च पण्डिताः त्वञ्च त्रिलोकाधिपतिरिति तेषां निर्भयत्वमुक्तं भगवत्सम्बन्धिनामपहतपाप्मत्वात् य एव कथासु सम्बध्यते तस्यैव पापं दूरीकरोतीत्यखिललोकमलक्षपणत्वं तवेत्यत्रापि सम्बध्यते, कथैव अमृताब्धिः कथाया अमृतत्वं तव कथामृतमित्यत्र निरूपितं कथायास्त्वाब्धित्वम् एकस्यां कथायां हृदिस्थितायां ततो भगवदीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति तत एवोत्पद्यन्ते यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्रार्थस्य स्फूर्त्तिः यथा कस्यचिद्वचनम्—

> यस्य कस्यापि पद्यस्य शतमर्थान् प्रचक्ष्महे ।
> हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं सम्प्रचक्ष्महे ॥

एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्त्तिः स समुद्रो विवक्षितः तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथानन्त्यं स्फुरति तथैव निर्वृत्या पूर्णाः क्लेशान् जहुरित्युक्तम् एतादृशा एव गुरवो भवन्तीति अथ ह्वाव तव महिमा समुद्रविप्रुषेत्यत्रापि गुरूपदेशलक्षणाविप्रुड्वर्णिता अत्र तु कथामात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तेन विरुध्यते सिद्धान्तान्तराद्वा अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न दोषाय ततः प्रभृति साधनानीति विमर्शः अयं भगवत्परोक्षस्थितस्य साधनविचार उक्तः यः पुनः अपरोक्षे तिष्ठति वैकुण्ठस्य इव उद्धव इव वा तस्य. किं वक्तव्यमित्याह' किमुतेति प्रसङ्गादनगतमाहात्म्याः यथा यादवाः समागताः ते चरणसेवका अपि पुष्टिविचारेण कृतार्थाः मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते । यथा यादवो नितरामिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह' स्वधामविधुताशयकालगुणा इति । स्वस्यैव धाम स्फूर्त्तिः तेनैव विधुताः दूरीकृताः आशयगुणाः कालगुणाश्च यैः आशयगुणाः कामादयः कालगुणाः जरादयः यथा भगवत्कृपया कालगुणाभावो निरूपितः तथा स्वस्फूर्त्त्यैव येषामाशयकालगुणनिवृत्तिः ते मुख्याः भगवत्सेवकाः मुक्तोपसृप्यो भगवान् इति । ननु' किं तेषां भजनेनेत्याशङ्क्याह परमेति तेषामप्युपरमः यथा तेषामपि फलं भवति तादृश इत्यर्थः । अत एव ते अजस्रसुखानुभवरूपं फलं भजन्ति अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादपत्वमित्यन्तरेव तं ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः—

> कथानन्त्योक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते ।
> साक्षाद्वो पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः ॥

॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वेश्वरत्वात्तवैवोपास्यत्वमिति सतां प्रवृत्त्या निश्चिन्वन्ति, इतीति । हे ऽयधिपते ! ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तिनां सर्वेषामधीश्वर इत्यतो हेतोः सूरयो विवेकिनो अखिललोकमलस्य वासनापर्यन्तकर्मदोषस्य निरसनी कथैवामृताब्धिस्तमवगाह्य तपांसि ज्ञानाङ्गतयः कृच्छ्राणि संसारिकसर्वदुःखानि वा जहुरिति साधका उक्ताः किमुत किं पुनर्वक्तव्यं येस्वधाम्ना स्वप्रभावेनैव विधुता विध्वस्ता आशयगुणा अन्तःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते सिद्धभक्ताः हे परम ! ते पदं अजस्रसुखानुभवं यथा स्यात्तथा भजन्ति ते तपांसि जहतीति अत्र "विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इत्याद्यालीलाप्रतिपादिकाः कमिति क इत्यर्थः । प्रवोचं प्रावोचदित्यर्थः "एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन् बहुधा योऽवभाति । तं पीठगं येऽनु यजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्" इत्याद्या भजनप्रतिपादिकाः श्रुतयः ॥ १६ ॥

हतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

"त्यजन्ति तापं य उते भवत् कथा इति स मुक्ताः किमुत स्वरूपगाः। परात्परेशपदं भजन्तः परम्परानन्दमनारजन्तः" इतीन्द्रद्युम्नश्रुत्यर्थमाह—स्पष्टोऽन्वयः कैमुत्यन्यायश्च यतः सर्वागमार्थविषयस्त्वमसीत्यतः सूरयो विवेकिनः हे त्रिगुणान्तः! अखिललोकानां जनानां मलनाशकास्तव कथास्तदेवामृताब्धिस्तमवगाह्य तपांसि अध्यात्मादीनि जहुः 'स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वस्य तव धामाधिष्ठानं मन्दिरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तद्विचारेण विधुताः कालगुणा जरादय आशयगुणा रागादयो यैस्ते जरादयो रागादयश्च प्रत्यगात्मनो भवदीयांशस्य सत्यज्ञानात्मनो ममैते न भवन्ति प्रकृतिकार्यत्वादिति परामर्षपरायणाः आविष्कृतसत्यज्ञानापहतपाप्मत्वादिगुणा इति भावः। यद्वा, स्वस्य जीवात्मनो धामाधिष्ठानं भगवत्स्वरूपं तद्ध्यानेन विधुता इत्यादि पूर्ववत् हे परम! क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्ट पदं प्राप्यम् अजस्रसुखः सदानन्दः श्रीकृष्णः स एवानुभवस्तन्तथा भगवद्वाक्यं "मामुपेत्यतु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति विदुषामनुभवज्ञापकाः श्रुतयश्च "यथापुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते न कर्मणा लिप्यते पापकेन तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते एवं ह वा न तपति किमहं साधुनाकरवम्" इत्यादि ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

हे अधिपते! जगत्के उत्पत्ति पालन संहारक निर्वाह करने वारे परेश्वर! इसी कारण से विवेकीजनोंने आप के अखिल लोकों के पापको नाश करने वारे कथा रूप अमृत के समुद्र में स्नान कर संसार के तापनका त्याग कर दिया है हे परम! सर्वोत्तम निखिल कल्याण गुण संपन्न सर्व व्यापक आपके स्वरूप के तत्व ज्ञान से जिन के मन के राग लोभादि नष्ट होगए हैं और जिन के काल कृत जरामरणादि नष्ट होगए हैं एतादृश ज्ञानीजन जो आपके नित्यज्ञानानन्द स्वरूपको समाधि में साक्षात् कार करते हैं वे संसार के तापनको त्याग करते हैं इस में तो कहनाहि कहा है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

"असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः" तथा 'न चेदवेदीन्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ती' त्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निन्दन्ति, हतय इवेति। असुभृतो नरा यदि ते अनुविधा अनुविदधतीत्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्ता इति यावत् तर्हि श्वसन्ति जीवन्ति सफलजीविना भवन्ति इतरथा हतय इव भस्त्रा इव वृथा श्वासा इत्यर्थः। नन्वभक्तानामपि कामादिफलमस्त्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोस्तवाभजने कृतघ्नानां तदपि न सिध्येदित्याशयेनाह, महदहमादय इति। महानहङ्कारश्चादिर्येषां ते यदनुग्रहतो यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः सन्तोऽण्डं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवन्तस्तत्र च पञ्चापि कोशानन्नमयादीननुविश्य तत्तदाकारः सन्नुपश्चेतयते स त्वं, तदाह पुरुषविध इति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधा आकारो यस्य स तथा ननु, विवेकरसस्य कथं तत्तदाकारतान आह—अन्वयोऽन्वेति अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवं तर्हि सत्यत्वमसङ्गत्वञ्च कथं तत्राऽऽह चरमोऽन्नमयादिषु य इति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः स त्वमिति सम्बन्धः। ननु, तथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसङ्गत्वव्याहतिरेव तत्राऽऽह सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतमिति सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतम् अवशेषमवशिष्यत इत्यवशेषमबाध्यम् अथात एवर्तं सत्यम् तर्हि किमर्थं तेष्वन्वय उक्तः शाखाचन्द्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि 'सवा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः' इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण पञ्चकोशानुपदिश्य तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति पुनः पुनस्तदन्वितत्वेनाऽऽलक्ष्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यनवद्यम्।

नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः।
नरहरे न भजन्ति नृणामिदं दृतिवदुच्छ्वसितं विफलं ततः॥४॥
॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

श्रुतावसुर्य्या इति श्रीभगवद्वहिर्मुखाः सर्व एवासुरास्तेषां स्वभूतामेते असुर्य्याः सांसारिका लोकाः कर्मफलानि तथा चोक्तमाग्नेयविष्णुधर्म्मोत्तरयोः—

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्ययः" इति ॥

अन्धेन निविडेन तमसाऽज्ञानेन तान् लोकान् प्रेत्य मृत्वा आत्महनो भगवद्विमुखा अभिगच्छन्ति चेद्यदि त्वं नावेदीर्नाज्ञासीस्तदा ते महती जन्ममरणलक्षणा विनष्टिः हानिर्भविष्यति उभयविधभजनं गुणश्रवणकीर्त्तनरूपं भजनं अखण्डानुभवस्वरूपभजनं च तेन हीनान् इतरथा भक्त्यभावे तदपि कामादिफलमपि तत्र च समष्टिव्यष्ट्यात्मकदेहेऽपि तत्तदाकार अन्नमयप्राणमयाद्याकारः तदाह—तत्तदाकारेण चेतयितृत्वमाह—पुरुषेति। तैत्तिरीयोपनिषदि "ब्रह्मविदाप्नोति

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

परम्"इत्याधिकृत्य श्रूयते " स वा एषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येषश्लोको भवति अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त" इत्यादि अत्रान्नरसशब्देनैतद्विकारस्त्वगादिरूपो लक्ष्यते तन्मयस्तदेकप्रचुरः पुरुषो देहरूपोऽन्नमयकोशः जलादिकार्यश्लेष्माद्यपेक्षया पृथिवीकार्यस्य देहे आधिक्यात् प्राचुर्यं एव मयट् "विकारार्थादिति चेन्नप्राचुर्य्यात्"इति न्याय्यात् एवं हृदिस्थप्राणवायुप्रचुरः प्राणमयः पुरुषो प्राणमयकोषः एवं सङ्कल्पाद्यात्मकान्तःकरणवाचकमनःप्रचुरः पुरुषः मनोमयः कोषः एवं विज्ञानं चैतन्यं तत्प्रचुरो विज्ञानमयः पुरुषो विज्ञानमयः कोषः एवमानन्दप्रचुरः श्रीभगवानानन्दमयकोषः एवं कोषपञ्चकं वैष्णवाः व्याचक्षते परस्य व्याख्यानं तु तद्भाष्य एव द्रष्टव्यं तच्च श्रीवैष्णवैः सर्वज्ञैस्तोषणीकृद्भिश्च बहुतरमेवाक्षिप्तमित्यलं तन्मत रजोघट्टनया प्रकृतमनुसरामः चिदेकरसस्य चिन्मात्रानन्दरूपस्य ब्रह्मणः तत्तदाकारता अन्नमयाद्याकारता अन्वेति अन्नमयादि प्रतीतौ अधिष्ठानतयानुगतोऽनुस्यूतो भवतीत्यन्वयः । अतः अन्नमयादिष्वन्वितत्वात् पुच्छत्वेन सर्वाधारत्वेनोक्त इति अन्नमयाद्याकारत्ववर्णनस्य निराकारपुच्छरूपब्रह्मबोधनपरत्वात्तत्तत्प्रतीत्यधिष्ठाननिराकारब्रह्मण एव वास्तवत्वात्सत्यत्वमव्याहतमिति भावः । तथाऽपि व्यापकत्वेन सत्यत्वे सत्यपि अत एव बाध्यत्वादेव ऋतं सत्यमित्यत्राविद्ययैव तत्तत्कल्प्यत इति शेषः । अतस्तेषां मिथ्यात्वेन वस्तुतस्तत्सङ्गाभावान्ना सङ्गत्वव्याहतिरिति भावः तस्यान्नमयादेः पुरुषविधतां पुरुषाकारतामनुलक्षीकृत्य अयं प्राणमयादिः पुरुषविधः पुरुषाकारः इत्येवं पुनःपुनः प्रतिकोषङ्कोषान्वितत्वम् आलक्ष्य प्रदर्श्य तेषां निष्कृष्टार्थप्रदर्शके नरवपुरिति पद्ये त्वयि विषये श्रवणादिभिः साधनैः त्वां न भजन्तीति व्याख्येयम् न रमन्तीति पाठः सुगमः अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङोऽङित्करणात् ज्ञापकात् विशेषजिज्ञासा चेद्वैष्णवतोषणी द्रष्टव्या ॥ २७ ॥

श्रीकविच्चूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

पूर्वश्लोकोक्तमुभयविधभजनं कथामृतश्रवणादिकम् अजस्रसुखानुभवरूपभजनम् इत्युभयविधभजनहीनाञ्निन्दन्ति दृतय, इति। असुभृतो जीवा यदि ते तवानुविधा अनुवर्त्तिनो भक्ता भवन्ति सफलजीवना भवन्ति इतरथा दृतय इव भस्त्रा इव वृथा श्वसन्ति अभक्तानां कामादिकमपि न सिध्येदित्याशयेनाह' महदहमिति । महदहमाद्यो यदनुग्रहत अण्डंसमष्टिरूपं चासृजन् सृष्टवन्तः महानहङ्कारश्च आदिर्येषां ते अत्र अन्नरसमयप्राणमय मनोमयविज्ञानमयानन्दमयानिति पञ्चकोशान् स्थूलसूक्ष्मत्वेनाविश्य तत्तदाकारः सन् यः चेतयते स त्वमित्याह— पुरुषविधइति यः पुरुषविधः अन्नमयादि पुरुषाकारः यश्चात्र अन्नमयादिपुरुषेऽन्वयः सदन्वयः अन्नमयादिषु अचरमः ब्रह्म पुच्छत्वेनोक्तः सत्वं ननु' अन्नमयादिषु अन्वितत्वेऽसङ्गत्वव्याहतिरेव तत्राह सदसत इति सदसतः स्थूलसूक्ष्मात्तन्मयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतम् एवमवशेषमबाध्यम् अथ अत एव ऋतं सत्यं यद्भवति तत्त्वम् इति तर्हि कथं तेष्वन्वयः उक्तं शाखाचन्द्रवत्तुच्छस्वरूपलक्षणार्थमित्याह— बालकं कश्चिद्दर्शयति वृक्षस्य शाखायां चन्द्रोऽस्तीति तद्वत् उभयविधभजनहीनाञ्निन्दयति । श्रुतिः जनकं प्रति याज्ञवल्क्यः "असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्मनो जनाः" इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेव यन्तीद्याः अथः भगवद्विमुखाः सर्वे ऽसुराः तथाचोक्तमाग्नेये—

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैवआसुरएवच ।
विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्ययः "इति ॥

तेषाम् असुर्यानाम लोकाः कर्मफलानि अन्धेन तमसा परमात्माज्ञानेनावृताः ये केचन आत्महनो भगवद्विमुखाः प्रेत्य मृत्वा तान् लोकानभिगच्छन्ति अभक्तनिन्दापरेयं श्रुतिः इहैवेति वयं हे इवसन्तस्तद्विद्मः जानीमः त्वञ्चयदि नावेदीः तत्परमात्मतत्त्वं न विदितवान्, तर्हि तव महती विनष्टिः हानिजन्ममरणादिरूपा महती संसृतिः स्यात्कुतः ये तद्विदुः ते अमृताः जन्ममरणादिदुःखाद्विमुक्ताः परमानन्दरूपा भवन्ति इतरे अज्ञाः दुःखमेव यन्ति प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । उपदेशपरेयं श्रुतिः अथ अन्नरसमयादिषु पुरुषविधाः पञ्च क्रमेण लिख्यन्ते तैत्तिरीयोपनिषदि " ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् "इत्याधिकृत्याम्नायते प्रथममन्नरसमयपुरुषविधमाह, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणपक्षः अयमात्माइदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिअस्यार्थः अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते अन्नाद्वै पुरुषः सम्भूत इत्याद्युक्तः अन्नरसविकारः एष पुरुषो देहः स वै अन्नरसमयः अन्नरसविकारः तस्य इदं प्रसिद्धं शिर एव शिरः नतु प्राणमयादिष्विव कल्पनामयम् एवं पक्षादिषु योजना अयं दक्षिणो बाहुः दक्षिणः पक्षः अयं वामो बाहुरुत्तरः पक्षः अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अङ्गानां मध्ये ह्येष आत्मेति श्रुतेः । इदं नाभेरधस्ताद्यादङ्गं तत्पुच्छमिव पुच्छम् अधोलम्बनसाम्यात् तदेव प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रयम् इति । अथ प्राणमयं पुरुषमाह तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तेनैष पूर्ण स वा एष पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधता मन्वयं पुरुषविधस्तस्य प्राण एव शिरः व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवीपुच्छंप्रतिष्ठा तत्तस्यैष शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्मादन्नरसमयात्पुरुषादन्य अन्तरः तदभ्यन्तरस्थ आत्मा प्राणमयो वर्त्तते प्राणो वायुस्तन्मयः तेन प्राणमयेन एषोऽन्नरसमयः पूर्णः वायुना दृतिरिव दृतिश्चर्मयन्त्रं सवै एष प्राणमय आत्मा पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः तस्यान्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधतामनुलक्ष्यी कृत्य अयं प्राणमयोऽपि पुरुषविधो भवति तदन्तर्वर्तित्वात् मूषा यन्त्रनिषिक्तधातुप्रतिमावत् तस्य प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणशिरः मुखनासिकादिनिःसरणवृत्तिविशेषः प्राणव्यानोव्यानवायुवृत्तिविशेषः दक्षिणपक्षः अपानोऽधो वायुः उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा आकाशस्थो वायुवृत्तिविशेषः समानाख्यो वायुः स आत्मा मध्यभागः पृथिवी तदभिमानिनी देवता तस्य पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकस्य

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतऽन्वयबोधिनी।

प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् "सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्ये"ति श्रुतेः। अन्यथा–उदानकृत्योर्द्ध्वगमनं गुरुत्वादपतनं वा स्यात् शरीरस्य तस्मात्पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठेति तस्येति शरीरे अन्नमये भवः शरीरः य एष प्राणमयस्तस्यान्नमयस्य शारीर आत्मा भवति अन्नमयात्प्राणमयः श्रेष्ठश्च प्राणं देवो अनुप्राणन्ति इति श्रुतेः। प्राणबलेन सेन्द्रियस्य देहस्य बलमिति अथ, मनोमयस्तेनैव पूर्णः सवा एष पुरुषविधः तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरपक्षः आदेश आत्मा अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति अर्थः तस्मात्प्राणमयादेतस्मादन्य अन्तरः आत्मा मनोमयः मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं अन्तष्करणं जन्म य मनोमयः सोयं प्राणमयस्याभ्यन्तरः आत्मा तेन मनोमयेन प्राणमयः पूर्णः स एष पुरुषविधो भवति तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्यायमपि पुरुषविधः तस्य यजुरेव शिरः यजुर्वेदमन्त्रविशेषः तस्य शिरःप्रधानत्वात् यजुषां हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना तथा ऋग्वेदमन्त्रविशेषः तस्य दक्षिणः पक्षः सामवेदमंत्रविशेषः उत्तरो वामपक्षः आदेशोऽत्र ब्राह्मणं वेदमन्त्रविशेष आत्मा अथर्वणा आङ्गिरसा दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च पुच्छं शान्तिपौष्टिकादिप्रतिष्ठा हेतुः कर्म प्रधानत्वात् प्रतिष्ठा "य एषमनोमयः तस्य पूर्वऽस्य प्राणमयस्य शारीर आत्मा भवति प्राणमयादस्य श्रेष्ठत्वं ज्ञानसम्बन्धात् मनसा पश्यति मनसा शृणोति" इत्यादि श्रुतेः (३) अथ विज्ञानमयपुरुषमाह—"तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽभ्यन्तर आत्मा विज्ञानमयः तेनैष पूर्णः सवा एष पुरुषविधएव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य श्रद्धैव शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योग आत्मा मह पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये"ति। अर्थः तस्मान्मनोमयादन्योन्तरस्थ आत्मा विज्ञानमयो भवति निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः "बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी" इत्युक्तेः। एष मनोमयस्तेन विज्ञानमयेन पूर्णः सएष विज्ञानमयः पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्यायमपि पुरुषविधो भवति तस्य विज्ञानमयस्य श्रद्धा एव शिरः ऋतं सूनृता वाणीदक्षिणपक्षः सत्यं यथार्थभाषणमुत्तरः पक्षः योगो युक्तिः समाधानं तस्यात्मा महः महत्तत्वं पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वेषां कारणत्वात् "कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा" इत्युक्तेः। य एष विज्ञानमयः श्रेष्ठः सूक्ष्मश्च मनोमयोहि वेदात्मक उक्तः वेदार्थनिश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः आत्मा विज्ञानमयः प्रमाणविज्ञानपूर्वकोहि यज्ञादिर्वितन्यते "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इतिश्रुतेः। निश्चयविज्ञानमतोहि पुंसः कर्त्तव्येष्वर्थेषु अपूर्वश्रद्धोत्पद्यते सा श्रद्धा सर्वकर्त्तव्यानां प्राथम्यात्तस्य शिर इव शिर इति ४ अथानन्दमयं पुरुषमाह—"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयस्तेनैष पूर्णः सवा एष पुरुषविधएव तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति। अर्थः तस्माद्विज्ञानमयादन्य अन्तर अभ्यन्तर आत्मा आनन्दमयः अन्नमयादीनां कार्यात्मना अधिकारात् मयट् प्रत्ययाच्च आनन्दमयोपि कार्यात्मा वेदितव्यः आनन्दस्य विकार आनन्दमयः शुद्धजीवः तेनानन्दमयेन एष विज्ञानमयः पूर्णसवै आनन्दमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः? तस्यविज्ञानमयस्य पुरुषविधतामनुलक्षीकृत्य पुरुषविधः तस्यानन्दमयस्य प्रियमेव शिरःप्रियं इष्टस्त्रीपुत्रादिसन्दर्शनं प्राधान्यात् शिरइयशिरः मोदः प्रियवस्तु लाभनिमित्तो हर्षः मुखप्रसादरूपः दक्षिणः पक्षः प्रमोदः स एव प्रकृष्टो हर्षः प्रहास्ययुक्तः उत्तरो वामपक्षः आनन्दं सुखसामान्यं तस्यात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेषु तस्यानुस्यूतत्वात् आनन्द आत्मा एवं चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा आश्रयः यस्य शाखाचन्द्रवदन्तरतमत्वज्ञानार्थं अन्नमयादिपञ्चकोशाः उपन्यस्ताः तद्ब्रह्म सर्वेषामाश्रय इति पञ्चकोशाः (५) अत्रान्तर्यामिब्राह्मणं "यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः यो मनसि तिष्ठन्मनसोन्तरोयं मनो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरोयमयत्येषत आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति "य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोय आत्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः आत्मानमन्तरो यमयत्येषत आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति अर्थस्तु प्रागेव लिखित अत्र तु अन्नमयादिषु यः चरमः सत्वमित्यनेन श्रीकृष्ण एवोक्तः यतोन्तर्यामी स एव यथोक्तं ब्रह्मस्तुतौ श्रीशुकेन—

> "कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्।
> जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवा भाति मायया॥
> सर्वेषामपि भूतानां भावार्थो भवति स्थितः।
> तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम्॥

इति रासक्रीडायां च गोपीनां च सर्वेषामपि देहिनां "योन्तरश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक्" इति तस्मात्गुणश्रवणकीर्तनार्चनादिभिर्निर्दग्धपञ्चकोशस्य सुखेन तत्प्राप्तिः सर्वत्रैवोक्ता

> "अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धिर्गरीयसी।
> जरयन्त्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा"॥

इत्यादिभिः अथ ज्ञानेन तत्प्राप्तिप्रकारमुच्यते जीवात्मा द्विविधः यस्तु विद्यायुक्तः सतु नित्यमुक्तः आनन्दमयः शुद्धः यस्त्वविद्यायुक्तः शुद्धस्य प्रतिबिम्बरूपः सतु नित्यबद्धो शुद्धश्चेति अयमेवान्नमयादिपञ्चकोशात्मकः सन् तत्तत्कोशोत्थसुखदुःखरागद्वेषजराक्षुत्पिपासाशोकमोहादिकमनुभवति यच्चानन्दमयत्वस्याविर्भवति तदपि स्वाभीष्टस्त्रीपुत्रादि दर्शनलाभाद्युपाधिनैव नत्वात्मलाभेन सर्वेषामानन्दानुभूयस्थमेकं परमायनमिति श्रुतेः अत एवात्माज्ञानाभावात्संसरतोस्य प्रबोधस्तत्त्वमसीत्यादि वाक्यैः क्रियते यदा दैवादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्तर्हि शुद्धात्मना सहैकीभूयानन्दमयो भूत्वा पञ्चकोशादविद्याकार्यादसङ्गः सन् विद्योपाधितोपि निर्मुक्तो ब्रह्मैव भवतीति तदर्थपञ्चकोशा उपन्यस्ता इति दिक् अथ स्वामिचरणानां श्लोकः

> नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः।
> नरहरे! न रमन्त इदं नृणां इतवदुच्छ्वसितं विफलन्ततः॥

हे नरहरे! ये नरा नरवपुः प्रतिपद्य प्राप्य यदि श्रवणादिभिः त्वयि न रमन्ते ततः तर्हि तेषां नृणां उच्छ्वसितं जीवनं दृतिवद्विफलं भवति इत्यर्थः। न भजन्ति नृणामिति पाठः लेखकप्रमादः तथापि तस्य योजकेयं त्वयि त्वां न भजन्ति

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

किन्तु सप्तम्यां द्वितीयाकल्पनापौरुषेयत्वादयोग्यं चेति वा पाठः नरहरे न रमान्ति नृणामिदमिति विपूर्वस्य रमेः परस्मै यदि त्वं तथा न पूर्वादपि श्रेयस अर्थस्य साम्यात् तथाहि अधर्माद्विरमति अधर्मं न करोति इत्यर्थः तद्वदत्रापि श्रेयम् ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हतय इत्यस्य टीकायामसूर्य्या इति श्रीभगवद्बहिर्मुखाः सर्व एवासुरास्तेषा मेते असूर्य्याः सांसारिका लोकाः कर्मफलानि तथाचोक्तमाग्नेयविष्णुधर्मोत्तरयोः—

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन्दैव आसुर एव च ।
विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्ययः" ॥ इति

"अन्धेन तमसा परमाज्ञानेन तान् लोकान् प्रेत्य मृत्वाभिगच्छन्ति, आत्महनो भगवद्विमुखा इति अथ एव ऋतं सत्यमित्यत्र अविद्ययैव तत्तत्कल्प्यत इति शेषः । अथ स्वव्याख्या, तदेवं सामान्याकारेण सर्वश्रुतीनां समन्वयस्तच्छुद्धभक्तिप्रतिपादनपर्य्यन्तो दर्शितः अथ तद्विशेषाणामपि दर्श्यते तत्र काश्चित्पूर्वोक्तशुद्धभक्तिप्रतिपादकश्रुत्यनुगामिन्यः श्रुतयोन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वाक्यं पुष्णन्त्यस्तत्रैव तत्र चरन्त्यः कश्चित्स्वानुगतश्रुतीश्चान्यास्तत्पर्य्यवसानत्वेन दर्शयन्त्यः स्तुवन्ति हतय इति असुभृतो जीवा यदि ते तवानुविधा भक्ता भवन्ति तदैव श्वसन्ति प्राणन्ति अन्यदा हतयो भस्त्रा इव श्वसदाभासा एव समष्टिव्यष्टिजीवकरणानां महदादीनामनुग्राहकस्यापि तवोपेक्षणात् सर्वोपेक्षितत्वेन मृततुल्यत्वप्राप्तेरित्यर्थः । न केवलं सृष्टावेव तवानुग्राहकत्वं किन्तु स्थितावपीत्याहुः, पुरुषेति । अत्र तैत्तिरीयकोपनिषदि " ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यधिकृत्य श्रूयते " सवा एष पुरुषोन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति " अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते " इत्यादि "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधस्तस्य प्राणमेव शिरो व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति " प्राणं देवा अनुप्राणन्तीत्यादि "तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्य तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयस्तेनैष पूर्णः सवा एष पुरुषविध एव" इत्यादि पूर्ववत् " तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचः " इत्यादि तस्यैष इत्यादि पूर्ववत् " तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तेनैष पूर्णः सवा एष " इत्यादि " तस्य श्रद्धैव शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येषश्लोको भवति "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादि तस्यैष इत्यादि "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा आनन्दमयस्तेनैष पूर्णः सवा एषः" इत्यादि तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा "तदप्येषश्लोको भवति असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् " इत्यादि " तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इत्यादि श्रीवैष्णवभाष्यमतेन व्याख्या चेयं वैशब्दः प्रसिद्धौ निश्चये वा एष मृज्जलादिपिण्डलक्षणः पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसो नामात्रान्नरसविकारस्तेन त्वगादिरूपः सर्वोपि तद्विकारो लक्ष्यते तन्मयत्वं जलादिविकारश्लेष्माद्यपेक्षया तस्याधिक्यात् तत्प्राचुर्य्य एव मयट् मयट् वै तयोर्भाषायामित्यनेन भषायामेव विकारावयवयोर्थे मयट् विधानात् छन्दसितु द्वयच् एव तद्विधानात् तत्प्रकृतत्वेन मयडितितु प्राचूर्यं एव सर्वतस्तद्विधानात् विकारार्थेत्र न प्रकृति इति इदं प्रसिद्धं शिर एवं शिरः नतूत्तरोत्तरत्रैव कल्पनामयम् एवं पक्षाद्रिष्वपि व्याख्येयं पक्षौ बाहू रुत्तरो वामः अयं मध्यमो देहभाग आत्मा अङ्गानां मध्यं ह्येषामात्मेति श्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छमिव पुच्छम् अधो लम्बनसाम्यात् तदेव प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रयः तदेवं शाखाचन्द्रवदन्तरतमत्वज्ञानार्थं लोकप्रसिद्धमात्मानमनूद्य तस्यान्तरमन्तरमात्मानं शास्त्रप्रसिद्धसाधनादिक्रमेण प्रवेशयन्प्राणमयादीन्प्याह—तत्र मनसो धारणार्थं तदाधारप्राणो धार्य्य इति प्रथमं प्राणमयमाह—तस्मादिति । अन्तरस्तदपगमादन्नरसमयस्य मृतेः एवोन्नरसमयस्तेन पूर्णो वायुनेव दृतिः सच पुरुषविधः पुरुषाकारः कथं तस्य पूर्वस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतामेव लक्ष्यीकृत्य विशेषं बोधयितुमयमपि रूपककल्पितैः शिरः पक्षादिभिः पुरुषाकार एव वर्ण्यते इति तदेवं रूपकं दर्शयति तस्य प्राणमयस्य हृदिस्थप्राणवायुप्रचुरस्य प्राणं प्राणवायुरेव प्रथमधार्य्यत्वेन शिरः कल्प्यते एवं साधनक्रमेणैव दक्षिणपक्षत्वादिक्रमो ज्ञेयः । उदानानिर्देशः प्राणेनाभेदोपासनात् आकाशः आकाशस्थः वायुवृत्तिविशेषस्समानाख्यो वायुः प्राणवृत्त्यधिकारात् मध्यस्थत्वादितराः पर्य्यन्तवृत्तिरपेक्ष्यात्मा अध्यक्षः पृथिवी तदभिमानिनोदेवता आध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्येति श्रुत्यन्तरात् तस्य प्राणमयस्य एषः " तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत." इत्यत्रोपक्रमे प्रोक्त एवात्माशारीर आत्मा तद्रूपशरीरान्तर्य्यामी कथम्भूतः यः पूर्वस्यान्नमयरसस्यापि शारीर आत्मा एवं यः पूर्वस्य प्राणमयस्येत्यादिकमुत्तरत्रापि योज्यं " यश्चानन्दमयान्तोपि तस्यैष एव शारीर आत्मा" इति श्रूयते । तत्र तस्योपचारिकभेदनिर्देशेनानन्यात्मत्वमेव बोधयति, नात्मान्तरं विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मेति वदन्याप्रस्तावात् प्राणमयान्तोक्तेर्यः पूर्वस्येत्यत्रापरैरपि तथाभ्युपगमनीयत्वात् ततश्च तत्रैष पूर्वोक्त आनन्दमयतात्पर्य्यावसानविषेक आत्मैव तस्य शारीर आत्मेति योज्यम् एवं प्राणधारणया मनो वशीकृत्य तच्च मनो निष्कामकर्मात्मकतया धारणीयमित्याशयेन मनोमयमाह—मनः सङ्कल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं अस्य पूर्वस्मादन्तरत्वं ज्ञानसम्बन्धेन जडरूपात्प्राणमयात् श्रेष्ठतया यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषः तज्जातिवचनो यजुःशब्दः तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात् यजुषाहि हविर्दीयते एवं ऋक्सामयोरपि वैशिष्ट्यं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ज्ञेयम् । आदेशोऽत्र ब्राह्मणं आदेष्टव्यविशेषाञ्जिर्द्दिशति अथर्वणा आङ्गिरसा दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्त्यादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छम्प्रतिष्ठा मनोमयाङ्गत्वं चैषां मनोवृत्तावाविर्भावित्वेन तत्र प्राचुर्यात् तद्विकारत्वेतु पौरुषेयत्वापातः स्यात अत्र पारमार्थिकपथस्यैव प्रकृतत्वात् व्यावहारिकसङ्कल्पाद्यात्मकमनोमयत्वं न प्रयुज्यते प्राणधारणायाः पूर्वमेवहि त्यक्तत्वात् अत एव मनुष्याधिकारत्वान्मनुष्यशरीरमेवोक्रान्तम् एवमुत्तरत्रापि तथैव विज्ञानमयमाह—अस्य पूर्वस्मादन्तरत्वं करणरूपात्तस्मात्कर्तृरूपत्वेन श्रेष्ठथात् श्रद्धा अध्यात्मशास्त्रयाथार्थ्यप्रतीतिः ऋतं शास्त्रार्थनिश्चिता बुद्धिः सत्यं तदर्थानुभवप्रयत्नः योगो युक्तिः समाधानम् आत्मा श्रद्धादीनामेतत्साक्षात्काराङ्गत्वात् महः तत्तत्सर्वप्रकाशहेतुत्वेनोत्तमतरं शुद्धजीवरूपं यस्यैव प्रसिद्धेन विज्ञानमयत्वमुच्यते “यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरोऽयं यस्य विज्ञानं शरीर”मिति जीवान्तर्यामिप्रतिपादकश्रुतेः । अत्र स्थान एव यत्रात्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्यन्तरात् प्रतिष्ठा तेषां सर्वेषामाश्रयः तदेवं शुद्धजीवपर्य्यन्तमुपदिश्य तथा तथा लब्धान्तराणां पुनः सर्वान्तरतमत्वेन तत्रैव पूर्वोपक्रान्तमुख्यात्मत्वं पर्य्यवसाययन् आनन्दमय—मुपदिशति अस्य सर्वस्मादन्तरत्वं सर्वान्तर्यामित्वात् अत्र पूर्वपूर्वशास्त्रीयपरमार्थप्रक्रियैव लब्धा ननु व्यावहारिकी ततो नेष्टपुत्रदर्शनजातन्दादिकं । प्रियादिशब्दैर्व्याख्येयं किन्त्वेकस्यैव परमानन्दरूपस्य ब्रह्मण उत्तरोत्तरोदयोत्कर्षतारतम्यात् प्रियादीनां । चतुर्णां तत्तन्नामभेदः । आनन्दस्य तु सामान्यत्वेनं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे इति न्यायेन ब्रह्मण आनन्दादिषु गुणेषु सर्वत्रोपासनायामादीयमानेषु प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः तेहि न गुणाः किन्त्वेकस्यान्नमयादि क्रमेणोपासनाभूमिकारोहावस्थानां भेदे खलु प्रियादिशब्दैस्तस्यैवानन्दमयस्य ब्रह्मण उदयोपचयापचयौ विवक्षिताविति हि तत्रार्थे आनन्दस्य पूर्वपूर्वक्रमानुसारादात्मस्थानपतितत्वेनात्मत्वरूपकं ब्राह्मणस्तु सर्वोत्तरोदितत्वेनपुच्छत्वरूपकं सर्वबृहत्तमत्वेन ब्रह्मत्वमुक्तं पूर्ववत्सुखपर्यायशब्दानुक्तिरनन्तरोक्तानन्दशब्दव्यपदेश्यत्वमेवाभिप्रैति एतदेव च परकाष्ठारूपत्वात् प्रियादिलक्षणोत्तरोत्तराधिकशुद्धस्वप्रकाशविशेषाणामाश्रयत्वेन प्रतिष्ठा इदमेव च प्रियाद्याश्रयत्वेन “सोकामयत •बहुस्याम्”इत्याद्यनन्तरोक्तेस्तत्सदशेषशक्तिविशेषाश्रयत्वेन च आनन्दमय आत्मेत्युच्यते । यत एव च ब्रह्मेति व्यपदिश्यते एष च “सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति सतपो तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत रसो वै सः ”इत्यादिभिरभ्यस्तः आत्मतया पुच्छतया च परिभाषितस्यानन्दस्य प्राचुर्यान्मयट् सोऽखण्डोपि परब्रह्मैव स्वप्रकाशविशेषणां स्वशक्तीनां चापृथग्वस्तुत्वात्प्रत्युत तत्तत्प्रकाशे प्रकाशाधिक्यात् श्रुतौ च “ब्रह्मविदाप्नोति परम्”इति यद्ब्रह्मोपक्रान्तं तस्यैवात्मत्वं “तस्माद्वा एतस्मात् आत्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यनेन दर्शयित्वा तस्यात्मत्वस्य पर्यवसानमानन्दमय एव दर्शितम् अन्यानुक्तेः ततश्च प्रकरणप्राप्तं यत्तस्य ब्रह्मत्वं तदभ्यासेन निर्णीयते ततो जीवस्तु सुतरां नासौ तदुक्तम् “ आनन्दमयोभ्यासात्” (१-१-१३)

इत्यादिकमारभ्य “नेतरोनुपपत्तेः”(१-१-१७)इत्यन्तेन त्रिवृत्तिश्चैषां सूत्राणां श्रीरामानुजाचार्य्यादिमतेन श्रीभागवतसन्दर्भस्य टीकायां कृतास्ति तदलमतिप्रसङ्गेन तदेतावति तत्स्वरूपे श्रुतिप्रतिपादिते स्थिते “यस्मात्क्षरमतीतोहम्” इत्यादि निजोक्तिसम्वादेन स्वयं भगवदाख्यमूर्त्तब्रह्मण एवाखण्डस्वरूपशक्तिगुणरूपलीलादिपूर्णतया प्रतिष्ठापरकाष्ठात्वं स्वयमेव तु दर्शितं श्रीगीतोपनिषत्सु—

“मां च यो ऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च” ॥

इति अस्यार्थः हि शब्दः प्राचीनार्थस्य हेतुता विवक्षया अतो गुणातीतब्रह्मभवलक्षणप्राचीनार्थहेतुवचनं अस्मिन् उपचारेण तच्छब्दस्यान्यार्थत्वमप्राकरणिकत्वात्कल्प्यत्वेन न्यूनत्वादयोग्यत्वेन चायुक्तं किन्त्वेवमेव युक्तम् । ननु, त्वद्भक्त्या कथं निर्गुणधर्मत्वप्राप्तिः सातु सर्वोत्कृष्टतदेकानुभवेन भवेत् तत्राह्-ब्रह्मणोहीति हि यस्मात्परमप्रतिष्ठात्वेन प्रसिद्धं श्रुतौ यद्ब्रह्म यदेव चानन्दमयः तस्यापि स्वयं भगवदाख्यपरब्रह्ममूर्तिरयमहं प्रतिष्ठा अत एवामृतस्य परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्याहं प्रतिष्ठा तस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वं वारयति अव्ययस्येति तथा—

“कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता ।
मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः” ॥

इत्येकादशोक्तेः शाश्वतस्य धर्मस्य भगवद्धर्माख्यस्य सर्वपुरुषार्थैकमूलस्य परमसाधनस्याप्यहं प्रतिष्ठा तथा “नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्” इत्यादितृतीयोक्तेः एकान्तिकस्य सुखस्य मत्प्रेमरसलक्षणस्य परमातिपरमसाध्यस्याप्यहं प्रतिष्ठा अत एव “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति”इति यदानन्दमयमधिकृत्योक्तं तच्चैतदपेक्षयैव ज्ञेयं “मल्लानामशनिः”इत्यादिदर्शितप्रेमपाञ्चविध्येन रस्यमानत्वादिति । अतः सर्वस्यापि मदधीनत्वात्कैवल्यकामनया कृतेन मद्भजनेन ब्रह्मणि लीयमानो ब्रह्मधर्ममपि प्राप्नोति इत्यर्थः “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेः । अत्र श्रीविष्णुपुराणमपि सम्प्रवदते “शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः”इति व्याख्यातं च तत्रापि स्वामिभिः सर्वगस्यात्मनः परब्रह्मणोप्याश्रयः प्रतिष्ठा तदुक्तं श्रीभगवता “ ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम् ”इति तथा विष्णुधर्मोत्तरे नरकद्वादशीप्रसङ्गे श्रीविष्णुस्तवे—

“आकाशादिषु शब्दादौ श्रोत्रादौ महदादिषु ।
प्रकृतौ पुरुषे चैव ब्रह्मण्यपि च सप्रभुः ॥
यथैक एव सर्वात्मा वासुदेवो व्यवस्थितः ।
तेन सत्येन मे पापं नरकार्त्तिप्रदं भयम् ॥
प्रजातु सुकृतस्यास्तु ममानुदिवसक्षयः” । इति

अत्र सर्वात्मशब्देन दुस्समाधानान्तरं च निरस्तं तत्रैव मासर्क्षपूजाप्रसङ्गे—

“यथाच्युतस्त्वं परतः परस्मात्स ब्रह्मभूतात्परतः परात्मा ।
तथाच्युतत्वं कुरु वाञ्छितं तन्ममापदं चापहराप्रमेय” ॥ इति

उत्तरक्षात्रबन्धूपाख्याने च—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

"यन्मयं ब्रह्मपरमं तदव्यक्तं च यन्मयम् ।
यन्मयं व्यक्तमप्येतद्भविष्यामि हि तन्मय ॥ इति

श्रुतिश्च पूर्वमुदाहृता "यस्य पृथिवीशरीरम्"इत्यादिः तस्मात् पुरुषविध इत्यस्य प्रकृतपद्यार्द्धस्यायमर्थः अत्र महदादिपरिणामरूपे समष्टिव्यष्टिजीवदेहे जीवानामनुग्रहार्थमन्वयः प्रविष्टस्त्वं कथम्भूतः अन्नमयादिषु यश्चरमः पुरुषविधः पूर्वपूर्ववत्पुरुषरूपकेनानिरूपित आनन्दमयस्तद्रूपः प्राणनादिचेष्टानां परमानन्दात्त्वत्त एव समुद्भव इति प्रसिद्धेस्तवानुग्राहकत्वं "कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात"इति श्रुतेः । नन्वानन्दमयाख्यं ब्रह्म भवतु तादृशं नचाहं तत् तस्य कल्पितशिर आदिरूपत्वान्ममतु साक्षात्तद्रूपत्वात् तत्राहुः एषु प्रतिष्ठान्तवाक्येषु यदवशेषं वाक्यशेषावगम्यं रसो वै स इत्यादिना पञ्चविधभक्तिरसाश्रयत्वेन सूचितं "ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम्"इति "यस्मात् क्षरमतीतोहम्"इति च श्रीगीतोपनिषदादौ प्रसिद्धं सतः प्रियादेरसतोन्नमयादेश्च परं श्रेष्ठं यत एव ऋतं तत्तत्सर्वाश्रयरूपं तत्सत्त्वमिति । ऋगतौ "इत्यस्मादधिकरणार्थे क्तप्रत्ययेन तच्छब्दस्य तदर्थत्वं गीतादिवाक्यैकवाक्यत्वाद्गम्यम् अत्र मुख्याः श्रुतयः "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेदस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति"इति उत् उत अरमल्पमपि अन्तरं व्यवधानं स्मरणविच्छेदमित्यर्थः—

"सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः सच विभ्रमः ।
यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत् ॥ इति

श्रीविष्णुपुराणानुसारादित्यर्थः । अथ अन्याः श्रुतयः—

"एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् "॥

इत्याद्याः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तम्पीठगं येनु यजन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्"इति श्रीगोपालतापन्याद्याश्च तदनुगताः श्रुतयस्तु दर्शिताः ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अथ भगवद्भजनविमुखानां जन्मवैयर्थ्यमाह—दृतय इति । ते अनुविधाः तवानुविधायिनः त्वदाश्रयणयोग्यजन्मभाजोपि जीवाः असुभृतः असुतृपो यदि प्राणेन्द्रियतर्पणपराः शब्दादिविषयचपलाश्चेत् दृतय इव श्वसन्ति ते सकलपुरुषार्थहीनाः भवन्तीत्यर्थः । तच्छब्दनिर्दिष्टं भगवन्तं कारणत्वेन विशिनष्टि । महदहमादय इति । महदहङ्कारादयः पदार्थाः यदनुग्रहतः यत्सङ्कल्पानुगृहीताः सन्तोऽण्डं ब्रह्माण्डगोलकमसृजन् त्वत्कटाक्षेण निर्माणकरणसमर्था भवन्ति इति भावः यद्वा, तस्य तेऽनुविधायिन इत्यर्थः । अथ सर्वान्तरात्मत्वेन विशिनष्टि—पुरुषविधोऽन्वय इति । अन्नमयादिषु यः चरमः आनन्दमयअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानां मध्ये यः चरमः अन्तिमः स आनन्दमयः "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" इति श्रूयते । स पुरुषविधोऽन्वयः "स वा एष पुरुषविध एव" इत्यादिप्रकारेण शिरःपक्षपुच्छादिरूप पुरुषप्रकारान्वयवान् पक्षपुच्छादिरूपनामसम्बन्धवान् तस्य पुरुषप्रकारान्वयवतः "प्रियमेव शिरः मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति पुरुषविरुषाविधत्वं हि निरूप्यते एष्वन्नमयादिषु अवशेषं पश्चान्निर्दिष्टम् एषु संहृतेषु अवस्थितं वा अतः परं चिदचिदात्मकप्रपञ्चलक्षणं सदसत् चिदचिदनुप्रवेशात् चिदचिद्वाचिसदसच्छब्दवाच्यम् ऋतं निर्विकारं "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्च सत्यमभवत्" इति हि श्रूयते । एवम्भूतं यस्तस्य तेऽनुविधाः भक्ताः ते जीवन्ति सफलजन्मानो भवन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवद्भजनविमुखानां जन्मवैयर्थ्यमाहुः—दृतय इति । ते तवानुविधाः अनुविधायिनः त्वदाश्रयणयोग्यजन्मभाजोपीत्यर्थः । असुतृपः त्वां विहाय केवलं यदि प्राणेन्द्रियसन्तर्पणपराः शब्दादिविषयचपलाश्चेत्तर्हि दृतय इव उच्छ्वसन्ति दृतयश्चर्मभस्त्रिकाः ता यथा वायुपूरिता उच्छ्वसन्ति तद्वद्वृथोच्छ्वासा इत्यर्थः । अनेनात ऋषयो दधुरित्यादेराद्ययोजनायां कथमन्यथाभवन्तीत्यादिसूचितमन्यविषयध्यानादिमोघत्वं स्पष्टीकृतम् । ननु, सति मम कारणत्वे तत्समनियतमुमुक्षूपास्यत्वसिद्धिः कारणत्वमेव त्वनुपपन्नमचेतनस्य प्रधानस्यैव महदहङ्कारादिरूपेण परिणामस्वभावस्य कारणत्वात् तथाहि चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य विकारावस्थितस्य जगद्रूपस्य वस्तुनः कारणभूतं वस्तु तत्स्वभावमेवेति युक्तं गुणसाम्यावस्थम् प्रधानं कारणमित्यत एव कार्यकारणयोरनन्यत्वोपपादकमृदादिदृष्टान्तोपपत्तिरितीक्षत्याधिकरणपूर्वपक्षानुसारिणामाशङ्कामभिप्रेत्य परिहारमाहुः महदित्यादिना यदनुग्रहत इत्यन्तेन यस्य तवानुग्रहतः "तदैक्षत बहुस्यां" इतीक्षात्मकसङ्कल्पाल्लब्धसत्ताकाः येनानुप्रतिष्ठाश्च महदहङ्कारादयः अण्डमसृजन् अचेतनस्येक्षात्मकानुग्रहासम्भवाच्च तस्य कारणत्वमिति भावः । नच दृष्टिप्रतीक्षाः शालय इतिवद्गौणानुग्रहसम्भवः "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा"इति कारणस्यात्मत्वश्रवणात्स्यादेतत् माभूत्प्रधानं कारणं जीवस्तु भवितुमर्हत्येव तस्येक्षासङ्कल्पापरपर्यायानुग्रहसम्भवात् तथाहि "आत्मन आकाशः सम्भूतः "इत्यात्मशब्देन कारणत्वं प्रक्रम्य तस्यात्मशब्दवाच्यस्य जीवातिरिक्तत्वशङ्काव्युदासाय प्रतिपर्यायं "तस्यैष एव शारीर आत्मा"इतिशरीरसम्बन्धमभिधायानन्दमयशब्देन स्वार्थकमयडन्तेन तस्यानन्दरूपत्वमभिधाय सोकामयतेति तस्येच्छापूर्वकसृष्टिराम्नायते इत्यानन्दमयाधिकरणपूर्वपक्षानुसारिणामाशङ्कामभिप्रेत्य परिजह्रुः पुरुषविध इत्यादिना । अत्रानन्दवल्ल्याम् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु यश्चरम आनन्दमयः पुरुषविधः "स वा एष पुरुषविध एव "इत्यादिना पुरुषाकारत्वेन निरूपितः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अन्वयः "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्तशिरःपक्षपुच्छादिरूपपुरुषप्रकारान्वयवान् स त्वमेव नतु प्रत्यगात्मेत्यर्थः। कुत इत्यतो विशिषन्ति यत् सदसदिति सद्सत् चिदचिदात्मकप्रपञ्चाकारं यदित्यर्थः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इति स्रष्टृचिदचिदनुप्रवेशेन तदुभयात्मकजगद्रूपेण भवनस्य चिदचिद्वाचिशब्दाभिधेयत्वस्य च श्रूयमाणस्य बद्धमुक्तोभयवाच्यजीवासम्भावितस्य त्वय्येव सम्भवादिति भावः। किञ्च यदतः चिदचिदात्मकप्रपञ्चात्परं विलक्षणं निरुक्तानिरुक्तनिलयनानिलयन विज्ञानाविज्ञानसत्यानृतशब्दैः प्रकृतिपुरुषौ निर्दिश्य तदन्तरात्मतया तदनुप्रवेष्टृतया श्रूयमाणं यत्तज्जीवातिरिक्तस्त्वमेव अथ यत्सैवान्नमयादिषु चतुर्षु सहेत्वप्यशेषमवस्थितमानन्दमयरूपम् अतं निर्विकारं तत् त्वमेव एवमुक्तधर्मसमानाधिकरणतया श्रूयमाणमीक्षितृत्वात्मकानुगृहीतृत्वं जीवासम्भावितं त्वय्येवोपपन्नमिति समुदायाभिप्रायः शारीरात्मत्वं च सर्वशरीरके त्वय्येवोपपन्नमिति च भावः अत्र केचिदन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः स त्वमिति सम्बन्धमाहुः तथा हि—

> तस्येदं ब्रह्मपुच्छं स्यात्प्रतिष्ठा हेतुरित्यतः।
> व्यतिरेकश्रुतेर्ब्रह्मविषयत्वप्रतीतितः॥
> श्लोकस्य वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मप्राधान्यनिश्चयात्।
> प्रियमोदादिरूपेण विदितस्य जनैः समैः॥
> इहानन्दमयस्यास्य शङ्कायाश्चात्र सङ्गतेः।
> सदसद्भावयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्च निरंशिनः॥
> अंशित्वासङ्गतेर्निर्विकारस्य मयटात्र वै।
> विकारित्वाबोधनाच्च मयटो ह्यत्र सङ्गतेः॥
> तस्यैष एव शारीर आत्मेति च तदन्तरम्।
> आत्मान्तरं कीर्त्यमानमानन्दमयवस्तुनः॥
> ब्रह्मत्वं नावगमयेदित्यतः पुनरस्य हि।
> परे तस्मिन्नित्यशुद्धे शोध्यत्वानुपपत्तितः॥
> नानन्दमयशब्देन वाच्यं ब्रह्मेति निश्चितम्।
> पुच्छत्वेनैव यत्तत्र रूपितं तु तदिष्यते॥

इति तत्तुक्तम्—

> कृत्स्ने प्रकरणे ह्यत्र पूर्वमन्नमयादिषु।
> स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैर्वस्तु निरूपणात्॥
> शिरः पक्षादिरूपेण पुरुषत्वस्य निश्चितम्।
> प्रियमोदादिभिः स्वस्मादभिन्नैरेव रूपितः॥
> न भिद्यते ब्रह्मणोऽत्र ह्यानन्दमयशब्दितः।
> तस्तदन्तरभूतस्य वस्तुनो बोधकस्य वै॥
> तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यात्मपदस्य हि।
> व्याख्यानन्दमये पर्यवसन्ना कीर्तनात् पुनः॥
> अन्यस्य ब्रह्मपर्यायस्यानन्दमयतस्ततः।
> अन्नादिमयपर्यायेषूक्तानां श्लोकरूपिणाम्॥
> व्याख्यानां पक्षपुच्छादिमदर्थपरतः पुनः।
> पुच्छमात्रपरत्वास्य श्लोकस्याप्यसङ्गतेः॥
> अनन्तरे सोऽकामयतेति वाक्याच्छ्रुतेस्तथा।
> इतिशब्देन पुच्छस्थस्य श्लोकेन तथा पुनः।
> प्रधानप्रकृतार्थस्य परामर्शनसाधुना॥
> अनन्तरस्यानन्दमयस्यात्राबोधनसङ्गतेः।
> ब्रह्मणो व्यवधानेन तदुपस्थापनच्युतेः॥
> ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्य आनन्दो ब्रह्म इत्यतः।
> श्रुतेः सम्प्रतिपन्नत्वादानन्दस्थापने क्षमात्॥
> आनन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य वाक्यतः।
> आनन्दानन्दमययोरेकार्थस्य प्रतीतितः॥
> आनन्दमयशब्देन परब्रह्मावबोधनात्।
> आनन्दो ब्रह्मेति व्यञ्जनादिति पर्यायतुल्यतः॥
> आनन्दमयतुल्यार्थाच्छब्दादानन्दतः परम्।
> प्रतीतार्थश्रुतेः पश्चात्तदुपपत्तेरभावतः॥
> न पुच्छमेव ब्रह्मेति किन्तु पुच्छवदिष्यते।
> स्वाभिन्नपक्षपुच्छादिपरप्रकरणस्य वै॥
> प्राचुर्यस्येन षष्ठ्या च निर्देशस्य तथा पुनः।
> अंशांशित्वेनोपपत्तेर्व्यतिरेकस्य निश्चयात्॥
> आत्मानन्दमयशब्दैरेकार्थबोधनात्।
> तेषामन्यतमेनापि श्लोकस्य ह्युपपत्तितः॥
> आनन्दस्यापरिच्छिन्नेः पुच्छब्रह्मपदस्य हि।
> आनन्दमयवाच्यस्य प्रसिद्धेरप्यभावतः।
> सदसद्भावयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्च तथा पुनः।
> शङ्कायाः सम्भवादस्य रूपेणास्योपपत्तितः॥
> अंशांशिभ्यां तदानन्दमयशब्दगतस्य वै।
> मयटः स्वार्थिकत्वेन प्राचुर्यार्थेऽपि वा पुनः॥
> उपपत्तेर्विकारार्थकत्वाभावाच्च ब्रह्मणः।
> निर्विकारित्वनिर्वाहादनन्यात्मत्ववादिनः॥
> तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यस्याविरोधतः।
> तद्वस्त्वनुगुणत्वेन शोधनस्य विधेः पुनः॥
> प्रत्यगर्थस्य शोध्यत्वं संसृतेर्निवृत्तेस्तथा।
> आनन्दमयशब्देन वाच्यस्य ब्रह्मणः तथा॥
> शोध्यत्वस्य प्रपत्त्या च साध्यस्य ह्युपपत्तितः।
> कालुष्यशान्तिरूपस्य न पुच्छं ब्रह्म वै मतम्॥
> अन्यत्र आनन्दमयतः स एव ब्रह्म तु स्थितम्।
> इति पुच्छब्रह्मवादिदूषणोद्धारदृश्यते॥

॥ १७ ॥

श्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ भगवद्भजनविमुखानां जन्मवैयर्थ्यमाह—दृतय इति। तेऽनुविधाः त्वदनुविधायिनः त्वदाश्रयणयोग्यजन्मभाजोऽपि असुभृतो यदि जन्तव इति शेषः। असुतृपः प्राणेन्द्रियतर्पणपराः शब्दादिविषयचपलाश्चेत् दृतय इव श्वसन्ति ते सकलपुरुषार्थहीना भवन्तीत्यर्थः। तदुक्तं शौनकेन—

> "तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत।
> न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे॥
> श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः।
> न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः॥" इति

किञ्चात्तामिदं यद्विषयपरा व्यर्थश्वासा इति यतः केवलज्ञानयज्ञपरास्तेऽपि व्यर्थश्रमाः तथोक्तं ब्रह्मणा—

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो —
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते —
नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ इति ॥

तच्छन्दनिर्दिष्टं भगवन्तं कारणत्वेन विशिनष्टि—महदहमादय इति । महदहङ्कारादयः पदार्थाः यदनुग्रहतः यत्सङ्कल्पानुगृहीताः सन्तोऽण्डं ब्रह्माण्डगोलकमसृजन्नुत्पादितवन्तः यद्भूतं तस्य तेनुविधायिन इत्यर्थः । पुनः सर्वात्मत्वेन विशिनष्टि—पुरुषविधान्वय इति । अन्नमयादिषु चरमः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानां चरमः स आनन्दमयः "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमयः" इति श्रूयते अन्नमयादिकोशाकारः सन् चेतयितापि त्वमेवेत्याह—पुरुषविधान्वय इति । "सवा एष पुरुषविध एव" इत्यादिप्रकारेण शिरःपक्षपुच्छादिरूपपुरुषप्रकारान्वयवान् "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति पुरुषविधत्वं हि निरूप्यते अथशब्द आनन्तर्ये यत् एषु अन्नमयादिषूपदिष्टेषु अवशेषं प्रश्नान्निर्दिष्टं एषूपसंहृतेष्ववस्थितम् अतः परं चिदचिदात्मकप्रपञ्चविलक्षणं सदसदपि चिदचिदनुप्रवेशात् चिदचिद्वाचिसदसच्छब्दवाच्यं तर्हि विकारि किं नेत्याह ऋतं निर्विकारं "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेः एवम्भूतं यत्तस्य तेनुविधायिनोपि असुतृपश्चेत् दृतय इव श्वसन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

योगिरामानुजाचारीकृतसरलव्याख्या ।

अथ भगवद्भजनविमुखानां जन्मवैयर्थ्यमित्याहुः— दृतय इवेति । महदहमादयः महदहङ्कारादिरूपाः प्रकृतिविकाराः यदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः सन्तः अण्डमसृजन् ब्रह्माण्डमसृजन् यः परमपुरुषः अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयआनन्दमयाख्येषु पञ्चसु कोशेषु अन्वयः अन्वेतीत्यन्वयः सर्वान्तरात्मत्वाकारेणानुप्रविष्टः अत्र अन्नमयादिपञ्चकोशेषु यः चरमः पञ्चमः आनन्दयाख्यः पुरुषविधः पुरुषस्य विधा इव विधा यस्य सः पुरुषप्रकारः आनन्दमयाख्यस्य स्वभावतो पुरुषसदृशशिराः पक्षाद्यकाररहितत्वेपि अन्नमयादीनां पुरुषाकारस्योक्तत्वेन तत् प्रकरणात् आनन्दमयस्य निरवयवस्यापि पुरुषाकृतिमत्त्वं रूपितं ननु वास्तविकं आनन्दमयाधिकरणे शङ्करभाष्येपि तथैवोक्तम् तथा च पुरुषविध इत्युक्ते श्रुत्या पुरुषाकारत्वेन रूपित इत्यर्थः श्रीधरीव्याख्याने तु अन्नमयादिषु यश्चरमः इत्युक्ते ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा इति श्रुत्युक्तरीत्या पुच्छत्वाकारेण रूपितः परमात्मा आनन्दमयादन्यः इति व्याख्यातं तदत्यन्तासङ्गतं ब्रह्मणः आनन्दमयादन्यत्वस्य प्रकरणविरुद्धत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्च अतः आनन्दमयाख्यस्यैव ब्रह्मत्वं चरमपुरुषविधत्वञ्च एवमेव शङ्कररामानुजभाष्यादिषु व्याख्यातं अतो विस्तरभयादधिकं न लिख्यते यत् परं ब्रह्म सदसत् कार्यकारणरूपं चिदचिदात्मकं वा "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इति श्रुतेः यत् ब्रह्म अतः परं चिदचिद्विलक्षणं—

"यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ततोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥

इत्युक्तरीत्या चिदचिद्विलक्षणपुरुषोत्तमस्वरूपमित्यर्थः । अनेन "इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्" इत्युक्तरीत्या जगद्विशिष्टशुद्धब्रह्मस्वरूपमुक्तं भवति इहैकस्थमित्युक्ते अस्मिन् प्रदेशे जगन्नास्ति तत् शुद्धब्रह्मचिदचिदित्यनेन तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्युक्तसदसदनुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपमुक्तं भवति अथ प्रलयादनन्तरम् एषु चिदचिदात्मकसर्वपदार्थेषु अन्नमयादिषु वा अवशेषम् अवशिष्टं सर्वेषु नश्यत्सु अविनाशित्वेन स्थितमित्यर्थः—

"समं सर्वेषु भूतेषु समवस्थितमीश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति" ॥

इति भगवद्वचनात् अविनाशित्वादेव ऋतम् सत्यस्वरूपं एवम्भूतम् यद्ब्रह्मस्वरूपं तस्य ते असुभृतः प्राणिनः अनुविधाः अनुविदधतीत्यनुविधाः अनुशरणशीलाः भक्ता इति यावत् अयदि न यदि ते भक्ताः न भवन्ति यदीत्यर्थः तदा दृतय इव श्वसन्ति भस्त्रा इव श्वसन्ति निरर्थकश्वासाः भवन्तीत्यर्थः अन्यथा त्वद्भजनशीलाः यदि तदा सफलजीवना एवेत्यर्थसिद्धम् असुभृतोऽयदि तेऽनुविधाः इत्यत्र असुभृतः अयदीति पदच्छेदः असुभृतोऽअयदीत्यत्र अकारस्य असुभृतो इत्यत्र तकारोत्तरे ओकारस्य पूर्वरूपस्यैकदेशो बोध्यः "अस्यादभावे स्वल्पार्थे" इति विश्वः । श्रीधर्यान्तु एतद्वाक्यस्य क्लिष्टान्वयः लक्षणा अध्याहारश्च कृतः अस्य श्लोकस्य चतुर्थपादे श्रीधरीव्याख्यायामेवं पाठः प्रक्षिप्तः सदसतः परं त्वमथेति अत्र सदसतः इति पदम् त्वमथेत्यत्र त्वमितिपदं च प्रक्षिप्तमसङ्गतं च अस्य श्लोकस्य पादचतुष्टयेपि नगणजगणभगणाः आदितः क्रमशः सन्ति अतः सदसतः परं त्वमथेति पाठे जगणभगणयोर्हानिर्भवति अतः छन्दोभङ्गो दोषः अस्य श्लोकस्यैवमन्वयः महदहमादयः यदनुग्रहतः अण्डमसृजन् अन्नमयादिषु यः चरमः पुरुषविधः अत्र यः अन्वयः अत्रान्नमयादिषु अन्तर्यामितयानुगत इत्यर्थः । यत् ब्रह्मसदसत् सदसत्स्वरूपमित्यर्थः । यत् अतः परं यत् ब्रह्म प्रपञ्चाद्विलक्षणमित्यर्थः । अथ यत् एष्ववशेषम् अतः एतादृशस्य ते असुभृतः अनुविधाः अयदि अनुसरणशीलाः न यदीत्यर्थः तदा दृतय इव श्वसन्ति निरर्थकश्वासाभवन्ति अन्यथातु अनुसरणशीलाः यदि सफलजीवना एवेति भावः इत्यन्वयार्थः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"अनिशमनुश्वसन्त्यसुखोद्धरितास्तव रिपवो हतिवत्समविप्रविष्टाः तव गुणप्रथनाः परिहाय तमः पर्याप्ति ते पदमजस्रमनन्तसुखम्" इति पैङ्गिश्रुत्यर्थरूपस्य दृतय इवेत्यस्य श्लोकस्यायं भावः । महदहमादयः ब्रह्मरुद्राद्यभिमन्यमानानि महदहङ्कारादितत्त्वानि यस्यानुप्रवेशलक्षणानुग्रहतो ब्रह्माण्ड-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मसृजन् तस्यात्यन्तोपकारकस्य ते तव यद्यसुहृदः सर्वमिथ्यात्ववादिनः तर्हि ते दृतयः कारुशालायामग्निधमननिर्मितचर्मविशेषा इवोच्छ्वसन्ति तमसि प्रविष्टाः दुःखभराक्रान्तत्वाद्विनष्टप्राणबला दीर्घश्वासं कुर्वन्ति अत्र चरमोत्तममध्यमादिषु चरमा मानुष्योत्तमाः उत्तमा इन्द्रादिदेवाः मध्यमाः ऋषिगन्धर्वाः आदिः मुक्तसमुदाये प्रथमो ब्रह्मा एषु पुरुषेषु यस्तवाजस्रम् ऋतमेकप्रकारं नित्यमिति यावत् अनन्तसुखम् अविशेषं विषयविशेषनिमित्तक्षणभङ्गुरसुखमन्तरेण स्वरूपभूतापरिमितानन्दपूर्णं सदसतः परं प्रथयेत् जानाति शिष्यादिषूपदिश्य प्रख्यापयति च सः पुरुषविधस्य जीवदेहगतत्वेन तदाकारस्य तवान्वयः अनुकूला प्राप्तिर्यस्य तथा—

असक्तो देहपुरुषजीववद्देहगोऽपि यत्

अथवा पुम्विधातृत्वात्पुम्विधः पुरुषोत्तमः ॥ इति

वचनात् तादृशं त्वामाप्नोतीत्यर्थः प्रथयतीति प्रथनः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तदेवं सामान्याकारेण सर्वश्रुतीनां समन्वयस्तच्छुद्धभक्तिप्रतिपादनपर्य्यन्तो दर्शितः। अथ तद्विशेषाणामपि दर्श्यते। तत्र काश्चित् पूर्वोक्तशुद्धभक्तिप्रतिपादकश्रुत्यनुगामिन्यः श्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वाभ्यां पुष्णन्त्यस्तेनैव तत्र स्वरूत्यः स्वानुगतश्रुतिश्चान्यास्तत्पर्य्यवसानत्वेन दर्शयन्त्यः स्तुवन्ति दृतय इति ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अतस्त्वत्पदाब्जं ये न भजन्ति ते केवलं जीवच्छवा इत्याहुः—दृतय इवेत्यादि। यदि ते तव अनुविधा अनुक्षणं सेवां विदधत इत्यनुविधाः तदा असुभृतः सार्थकमसून् बिभ्रतीत्यर्थः अन्यथा दृतय इव भस्त्रा इव श्वसन्ति जीवच्छवा इत्यर्थः। यदनुग्रहतः यस्यानुग्रहात् महदहमादयः अण्डं असृजन् स च पुरुषविधः पुरुष इति विधा संज्ञा यस्य स नारायणोऽपि अत्र त्वयि अन्वयः अनुअयत इति अनुगत इत्यर्थः त्वयि विषये अनुगतवत् यः पुरुषविधो नारायणः अन्नमयादिषु पञ्चकोशेषु चरमः न केवलं तथा सदसतः परं स्थूलसूक्ष्मतः कार्य्यकारणतः परम्परे इत्यर्थः अथ अतो नारायणादपि त्वमिति यद्वस्तु तदेषु नारायणादिषु पुरुषेषु प्रतिपाद्येषु अवशेषं अवशिष्यत इत्यवशेषः तत् अत एव ऋतं सत्यं यद्वा इति यदुक्तं तदृतं सत्यम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं साधनविधीनां निर्णयमुक्त्वा ये देवान्तरोपासनादिविधयः कर्मविधयो वा तेषां निर्णयो निरूप्यते, सूत्रात्मको महानिति तेषां किङ्करणं विधिसामर्थ्यात् नियोगन्यायेनाहोस्वित्कामनायां सत्यामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते आहोस्विन्निषेधार्थमनुवाद इति अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिषु तेषां निर्णयार्थमाह—दृतय इव श्वसन्तीति। ये लौकिकाः कामनया प्रवृत्ताः तदर्थं श्रुतिव्यर्थैतिसाधनसम्बन्धमात्रसार्थकत्वेपि इतरवैयर्थ्यापत्तेः नियोगपरतया तत्करणं मन्यन्ते ते उभयेपि दृतय इव श्वसन्ति एके प्राणपोषकाः तत्पोषार्थं श्रुत्युक्तं कुर्वन्ति अत्र केवललौकिकाः प्रकरणेनैव निषिद्धाः अत एव नोच्यन्ते ब्रह्मविदामेव विचारविषयत्वात् वैदिकाः सर्व एव ब्रह्मवादिनो भवन्तीति कामनापरत्वं विधिपरत्वं वा ये मन्यन्ते वेदानां ते निन्द्यन्ते प्राणपोषका इति प्राणोपाधिग्रस्ता इति च दृतयो हि अतप्तानेव सर्वानेव धातून् तप्तान् कुर्वन्ति अतस्ते परतापकर्त्तारः बहिर्मुखाः समर्थाः सन्तः अन्यानेव पीडयन्तीति सुतरां पशुघातकाः "यो नः शपादशपतः" यो नः सपत्नः "यो मां द्वेष्टि जातवेदः" इत्यादिश्रुतिभिः अलौकिकप्रकारेणापि सर्वोपद्रवकर्त्तारः ते मृतप्राया एव इहामुत्रार्थफलरहिताः परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः। ये पुनः "यज्ञेन यज्ञमयजन्त" इति प्रकारेण यज्ञादिभिः त्वदावरणत्वेन देवतान्तरोपासनां च कुर्वन्ति ते त्वदनुविधाः ये त्वदनुविधाः अनुविदधतीत्यनुविधाः अनुवर्त्तिनो भक्ताः ते एवासुभृतः सफलप्राणाः न तैः परोपद्रवः सम्भवतीति किञ्च ये पूर्वोक्ताः तेषां दूषणान्तरमुच्यते महदहमाद्यय इति "कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः" इति भगवदाज्ञया महदादिभिः कृते ब्रह्माण्डे तत्र स्थित्वा तैरेव निष्पादितं शरीरम्परिगृह्य तेषां तत्स्वामिनो वा ये अनुविधानं न कुर्वन्ति ते कृतघ्नाः अथ च ये भगवत्सेवकाः तेषां सर्वभावेन भजनं युक्तमिति वक्तुं महदादयोपि भगवत्सेवार्थं भगवत्क्रीडाभाण्डं ब्रह्माण्डं ससृजुरिति निरूपितं करणेपि तेषां न स्वतः सामर्थ्यं किन्तु यदनुग्रहादेव अतो भगवच्छेषतया देवान्तरभजने न कोपि दोष इत्यपि सूचितं प्रकारान्तरेणाप्युभयेषां निन्दास्तुती निरूप्येते— पुरुषविधोन्वयोत्र चरमोन्नमयादिषु य इति। अत्र देहे पुरुषविधोऽन्वयः यश्च भगवान् अन्नमयादिषु चरमः यथा भाण्डकर्त्तारः प्रथमतः आकृतिं कृत्वा पश्चाद्धातून् पूरयन्ति अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति तादृशो देहः अन्येतु घटादयः कृतिसाध्याः ततोऽत्र देहे कश्चित् आन्तरो वर्त्तते य एवंविधः यदुपरि समागताः अन्नरसादयो भवन्ति अन्यथा भस्मोत्कर इव राशीभूताः स्युः अतो योऽन्तः स्थितः प्रत्यहं तादृग्भावं सम्पादयति सोऽत्यन्तं मान्यो भवति "तस्य पुरुषविधतां अन्वयं पुरुषविधः" इति श्रुतौ तस्य भगवतः पुरुषप्रकारमेव लक्षीकृत्य अयमन्नमयादिः पुरुषविध इति अस्य पुरुषविधत्वं भगवदन्वयेनैव निरूपितं पुरुषविधस्त्वन्वयः वंशन्यायेन समागत इत्यर्थः नन्वन्नमयान्वय एव भगवतो भवतु को विशेष इति चेत्तत्राह—अन्नान्नमयादिषु यश्चरम इति। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु चरमानन्दमयः सतु सर्वान्तरः आनन्दमयत्वादेव न तस्य प्रयोजनमयन्दास्ति। अन्यं च नापेक्ष्यत इति सूचितं अन्तःस्थितो ह्याकारसमर्पको

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भवति तस्य पुरुषविधतामित्यत्र प्रकृतः षष्ठया तेनोच्यते तस्यैव पूर्वोक्तत्वात् पूर्वोक्त एव हि परामृश्यते सवा एष पुरुषविध एवेति पूर्ववाक्य अयमिति सर्वत्रान्नमय एव ग्राह्यः अनन्तरोक्तो वा नतु पूर्वपुरुषविधत्वेनोत्तरस्य पुरुषविधत्वमिति कदाचिदपि मन्तव्यं भगवांश्चानन्दमयः अत्र केचित् कोश-प्रतिपादकाः स्वार्थे शोकप्रतिपादका एव आनन्दमयस्य त्यागे शोकस्यैवावशेषात् मयट्प्रत्ययानुपपत्तिश्च सूत्रकारेणैव परिहृता प्राचुर्य्यादिति "द्व्यचश्छन्दसि"(४-३-१५०)इति व्याकरणोपि विकारे आनन्दशब्दात् ऽयचः मयड्विधानाभाव; तस्मात्साकारब्रह्मद्वेषा देव केश्चित्तथा व्याख्याता ब्रह्मपदश्रद्धया वा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन ब्रह्मनिरूपणात् हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मन इति सिद्धान्तापरिज्ञानात् अन्यथा ज्ञान-भक्तिमार्गयोरेकफलत्वं न स्यात् भगवच्चरणस्याब्रह्मत्वात् इत्यलं विस्तरेण भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात् अतः योन्तः स्थित आनन्दं सम्पादयति पुरुषत्वं चैतादृशं ये न मन्यन्ते ते कृतघ्ना इति किं वक्तव्यम् ये वा भजन्ते तेषां युक्तमिति वा किं वक्तव्यमित्यर्थः किञ्च यत्किञ्चिज्जगति कार्यं तस्य सर्वस्य त्वमेव नियन्ता तदाह सदसतः परं त्वमिति तस्य सदसतः कार्यकारणयोः परं नियन्तृत्वेन विचारितं ब्रह्म त्वमेवेत्यर्थः किञ्च न केवलं नियामकत्वमात्रं किन्तु भिन्नप्रक्रमेण भेदं परिहृत्य एतद्रूपत्वेनैवोत्तरमुच्यते यदेष्ववशेषमिति अवशिष्यत इत्यवशेषः एतत्पूर्वमुपपादितं यथा सर्ववस्तुष्वयं भगवानवशिष्यत इति अतः पर्यवसानन्यायेन तस्यैवानुसरणं कर्त्तव्यं सर्वत्र नान्यस्य नश्वरस्येति हेतुरुक्तः उभयत्रापि किञ्च यदेषु ऋतं तद्भगवानेवेत्यर्थः अवशेषमात्रेण न कार्यं सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसम्भवात् घृतादिवत् अतो हेत्वन्तरमुच्यते ततमिति एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतौ निन्दां च—

> "कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः
> शरीदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्यदः" ॥

॥४॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पूर्वश्लोकोक्तभजनव्यतिरेके जनाः कीदृशाः स्युरित्यपेक्षाया-माहुः—दृतय इवेति । ते जनाः दृतय इव श्वसन्ति त्वद्भक्ति-हीनत्वेन मृतकसाधर्म्यात्प्राणत्वेपि भस्त्रा इव वृथा-श्वासा इत्यर्थः । यदि तु ते तव अनुविधा अनु विदध-त्यानुकूल्यं कुर्वन्तीत्यनुचरा भक्ता इति यावत् तदैवासु-भृतः प्राणधारिणो जीवन्तो नरा उच्यन्त इत्यर्थः नन्वभजता-मपि सूक्ष्मः स्थूलश्च देहो जीवन्नेव दृश्यते नतु म्रियमाण-स्तत्राहुः महदहमादयश्चित्ताहङ्कारबुद्धिमनःश्रोत्रचक्षुरादयो देहद्वयारम्भकाः यदनुग्रहतः यद्भजनप्रासानुग्रहादेव अण्ड समष्टिव्यष्टिशरीरम् असृजन् "नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्न-तापोपशमातपत्रम्" इत्यादि तृतीयोक्तेस्ते चित्ताहङ्कारादयो भजने प्रवृत्ता एव दृष्टाः अतो येषां चित्तश्रोत्रादयो नैव भजने प्रवर्त्तन्ते ते देहा नैव चित्तश्रोत्रादिमन्तोऽत एव देहा भस्त्रा एव मृता एवेति भावः । नन्वहं कीदृशाकारः यं मां ते भजेर-न्नित्यत आहुः—पुरुषविधः पुरुषस्य विधेव विधा आकारो यस्य सः तस्मादेवम्भूतो भगवानेव त्वं सर्वभूतेषु परमात्मा सर्व-बृहत्तमानन्दरूपं ब्रह्म च भवसीत्याहुः, अन्नमयादिषु अन्नमय-प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः स्थूलदेहप्राणान्तःकरण-जीवपरमात्मानः क्रमेण वास्तिपुच्छपृथिवीपुच्छाथर्वाङ्गिरःपुच्छ-महःपुच्छब्रह्मपुच्छा ये पञ्च पुरुषाः श्रुतावुक्तास्तेषु मध्ये यश्चरमः आनन्दमयः सत्वमिति सम्बन्धः । ननु तर्ह्यन्न-मयाद्याः किमहं न भवामि तत्र विशिंषन्ति अन्नमयोत्र अत्र येष्वन्नमयादिषु अन्वेति अनुप्रविशतीत्यन्वयः सत्वं तव कारणत्वादन्नमयादीनां तु त्वत्कार्य्यत्वादेतेऽपि त्वमेव भवसि किन्तु न स्वरूपेण स्वरूपेण तु त्वमानन्दमय एव सर्वकारणं परमात्मेत्यर्थः । किञ्च यत् येषु सर्वेष्वपि मध्ये अवशेषं परम-चरमं रसो वै स इति श्रुत्या रसत्वेन प्रतिपादितं स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमानिति श्रीभागवते विवृतं सदसतः परम् अन्न-मयादिस्थूलसूक्ष्मसर्वविलक्षणं यद्वा सतः सर्वश्रेष्ठादानन्दमया-दसतस्ततोपि निकृष्टाद्विज्ञानमयादेश्च परमन्यत् योसौ जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपाल इति श्रीगोपालतापनी-श्रुत्युक्तं ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमिति गीतास्पष्टी कृतं सर्वोत्कृष्टं कृष्णस्वरूपं वस्तु तदपि ऋतं अस्माभिः श्रुतिभिस्तपः प्राप्त-गोपीस्वरूपाभिः प्राप्तमनुभूतं वा अर्त्तेर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थानां च प्राप्त्यर्थत्वज्ञानार्थत्वाच्च अत्र—

> असूर्य्यानामतेलोका अन्धेन तमसावृत्ताः ।
> तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

इत्याद्याः भक्त्यभावे दोषप्रतिपादिकाः असूर्य्या—

> द्वौ भूतमर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
> विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्य्ययः ॥

इत्याग्नेयविष्णुधर्मोक्तेरसुराणां विष्णुभक्तिहीनानां प्राप्य इत्यर्थः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तं पीठगं येतु यजन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इत्याद्या भक्तिसत्त्वे गुणप्रतिपादिकाः श्रुतयः सवा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अथमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्येवमन्नमयप्राणमयमनोमय-विज्ञानमयपुरुषनिरूपणानन्तरं पञ्चम आनन्दमयो निरूपितो यथा "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरआत्मा आनन्दमयस्तस्य प्रिय-मेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति तैत्तिरीयकश्रुतिर्जीवात्मपरमात्मब्रह्मप्रतिपा-दिकाः अत्र "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानान्तरो यस्य विज्ञानं शरीर-मिति जीवान्तर्यामिप्रतिपादकश्रुतेरात्मनि तिष्ठन्निति श्रुत्यन्तर-बाधा विज्ञानमयो जीवात्मैवोक्तस्तदनन्तरोक्त आनन्दमयः सर्वा-न्तर्यामी परमात्मैव परमोपास्य इति वैष्णवमते व्याख्या सतोत्र पुत्रदर्शनजानन्दादिकं प्रियादिकं प्रियादिशब्दैर्न व्याख्येयं किन्त्वे-कस्यैव परमानन्दरूपस्य परमात्मन आनन्दोदयोत्कर्षतारतम्यादेव प्रियादीनां चतुर्णां तत्तन्नामभेदः ब्रह्मणस्तु सर्वतोपि बृहत्तमानन्द-त्वादानन्दप्रतिष्ठात्वं प्रतिष्ठीयतेऽस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रयः "ब्रह्म-णोहि प्रतिष्ठाहं" इत्युक्तेः "रसो वै सः" इति सर्वान्तिमश्रुत्युक्तेश्च अस्यापि प्रतिष्ठात्वात् कृष्णः सर्वबृहत्तमानन्दस्तदवधिरूपो

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोपालतापनीश्रुत्या तुरीयादपि विलक्षणत्वेन प्रतिपादितः प्रेमरसमयवपुरुपासकेषु परमात्माधिरूकः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इत्युक्तेरन्तर्यामी आनन्दमयः खलु यस्यैक एवांशः अत एव प्रेक्षावच्छिरोमणीनां श्रुतीनां कृष्णस्यैवोपासना बृहद्वामने दृष्टा प्रसिद्धैव गोपीत्वेन "स्त्रियं उरगेन्द्रभोगभुजदण्ड" इति पदेन वक्ष्यते अतो भगवत्स्वरूपेष्वपि मध्ये कृष्णमेव सर्वोत्कृष्टतया श्रुतिभिः प्रतिपादितमवधार्य नारदः श्रीनारायणस्यापि पुरःस्थितो "नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्त्तये" इत्युच्चारयन् कृष्णमेव नमस्करिष्यते ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेवान्वयव्यतिरेकेण दृढयति-यदि तेऽनुविधास्तव गुणस्तवनादिना तवानुयायिनस्तर्हि असुभृतः प्राणवन्त इत्यन्वयोक्तिः व्यतिरेकमाह—अन्यथा दृतय इव श्वसन्ति अग्निज्वालनसाधनभूतचर्मेव प्राणहीना इव श्वसन्ति यथा तच्छ्वसनमपि परतापायैव तद्वदेषां जीवनमपीति जीवन्मृता इत्यर्थः । तथा च पैङ्गी श्रुतिः " अनिशमनुश्वसन्त्यसुखोद्धरितास्तव रिपवो इति यत्समसि प्रतिष्ठाः तव गुणपृथनाः परिहाय तमः प्रयान्ति यद्यमजस्रमनन्तसुखम्" इति । भारते सभापर्वणि नारदवचनम्—

"कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।
जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्याः कदाचन ॥

इति अनेन तेषां सम्भाषणादिकर्ता तव गतिं अजतीत्यर्थः सूचितः चेतनाचेतनवस्तुजातं त्वच्छक्त्यैव कार्य्यकरणे सामर्थ्यवदित्याह—महदहमादयस्तदभिमानिन्यो देवताः यदनुग्रहतः यस्य तव तेषां सत्त्वानां तृतीयस्कन्धोक्तेन स्तोत्रेण प्रसन्नस्य अनुग्रहोन्मुखस्यानुग्रहतः शक्तिप्रदानेनाण्डमसृजन् उपलक्षणं चैतत् स्वाभीष्टमप्राप्नुवन्नित्यर्थः । शक्तिप्रदातृत्वेनोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वेन स्तौति योऽन्नमयादिषु अन्नमयो भूत्वा चरमः आनन्दमयस्त्वमसि मयट्प्रत्ययकथनेन प्रतीतं विकारार्थं वारयति सदसतः परं स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परमत्यन्तोत्कृष्टं घनीभूतानन्दमिति यावत् यस्मादेष्वहङ्कारादिषु लीयमानेषु अवशेषं तेषामधिभूतम् अत एव ऋतं सत्यम् अप्रच्युतस्वरूपं तथाच श्रुत्यभ्यासः " आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति "इत्यादि अनेन आनन्दमयोऽभ्यासात्"इत्यधिकरणं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

आपके आश्रयण के योग्य मनुष्यादि जन्म पाय कर भी जो आपको छोड़कर यदि विषय भोगके प्राण इन्द्रियों की तृप्ति करने में लगरहे हैं, वे तो प्राणी, चर्म की धौंकनी के समान वृथाहि श्वास लेते हैं जिस आपके अनुग्रह से महत्तत्व अहंकार तत्व से आदि लेकर आकाशादि पञ्चभूत तथा उनके सूक्ष्म प्रपञ्चरूप और एकादश इन्द्रिय इन सबने मिलकर ब्रह्माण्ड को उत्पन्न किया शरीर प्राण मन विज्ञान आनन्द मय इनमें पुरुषाकार रूपसे जिसका निरूपण किया गया है और पुरुषत्वाकार धर्म का जिसमें सम्बन्ध है एतादृश जो सत्य का आनन्द मय स्वरूप है वह आपहि हो जीवात्मा नाहिं और जो जड़ चेतन से परे हैं सो भी आपहि हो जीवात्मा नहिं है और शरीर प्राण मन विज्ञान मय जीव स्वरूप इन सब के लय होनेपर जो निर्विकार आनन्द स्वरूपी अवशिष्ट रहजाता है वह भी आपहि हो जीवात्मा नहिं हैं ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सद्भजनीयत्वमुक्त्वाऽभक्तनिन्दया च तदेव दृढीकृत्येदानीमनन्तगाह्यमहिमनि प्रथमं तावदुपाध्यालम्बनमुपासनमुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा है वैता इत ऊर्ध्वन्त्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत "इत्याद्याः श्रुतयो विदधतीत्याह—उदरमुपासत इति । ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशस्ते उदरालम्बनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति शार्कराक्षा इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति कूर्पं शर्करा रजो विद्यते दृक्ष्वक्षिषु येषां ते तथा रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयः इति यावत् उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् यद्वा कूर्पं सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तदा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवाऽऽलक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः । आरुणयस्तु साक्षाद्धृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति परितः सरन्ति प्रसर्पन्तीति परिसरा नाड्यस्तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्य फलमाह—तत इति । ततो हृदयात् भो अनन्त ! तव धामोपलब्धिस्थानं सुषुम्नाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरो मूर्द्धानं प्रत्युदगादुदसर्पत् मूलाधारादारभ्य हृदयमध्यात् ब्रह्मरन्ध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः । कथम्भूतं धाम यत्समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतान्तमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतन्ति तथा च श्रुतिः ' शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति"इति ॥ १८ ॥

उदरादिषु यः पुंसां चिन्तितो मुनिवर्त्मभिः ।
हन्ति मृत्युभयं देवो हृद्गतं तमुपास्महे ॥ ५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

अथ पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयत्वाधिमनुवदन्, उदरमित्यस्याभासं रचयति—एवं तावदिति। तत्र सर्वात्मके इति बृहदुपलब्धस्यानुवादः परमेश्वर इति जयजयेत्यस्य सर्वश्रुतिसमन्वयेनेति निगमोनुचरेदित्यस्य अत ऋषयो दधुरित्यस्य च सम्भजनीयत्वमिति इति तव सूरय इत्यस्यानुवादः अभक्तनिन्दयेति दतय इवेत्यस्येति। नचावद्धं किञ्चिदपि तदेव सम्भजनीयत्वमेव उदरं वैश्वानररूपेण ब्रह्मणाधिष्ठितत्वाल्लक्षणया वैश्वानरोपाधिकं ब्रह्मेत्यर्थः। शर्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षा ऋषय हृदयं तत्स्थं दहराकाशाख्यं ब्रह्म अरुणस्यापत्यान्यारुणय ऋषय उपासते ता ते उदर हृदये ब्रह्मा ब्रह्मणी एव ह स्फुटं निपातरूपहशब्दो वाक्पूरणे उभयत्र ओ स्थाने डादेशश्छान्दसः ता इ ऊर्द्धत्वे चेत्येव पाठः। इत इति तु लेखकप्रमाद एव तत्र ब्रह्म पुनः सुषुम्नानाडीरूपेणोर्द्धभागे चोदसर्पदगच्छत् तद्ब्रह्मोर्द्धमुदस्य शिरोऽश्रयत आश्रितवत् तत्र चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणां प्रकाशात् ब्रह्मप्राप्तिसाधनब्रह्मरन्ध्राधारत्वाच्च ब्रह्मोपासकानां स्थूलदृष्टित्वकथनमश्लीलमित्यस्वरसाद्वेति पद्धतिमित्यजहल्लिङ्गमिति हृदयविशेषणत्वेऽपि न यत्सत्त्वं परिसरपद्धतिमिति वाच्ये ह्रस्वोऽङ्यापो संज्ञाच्छन्दसो बहुलमिति सूत्रेण ह्रस्वश्छान्दसः शतं चैका एकोत्तरं शतमित्यर्थः। तासां मध्ये एका सुषुम्नाख्या मूर्द्धानं ब्रह्मरन्ध्रङ्गता विष्वङ्नानागतयः अन्या नाड्यः उत्क्रमणे प्राणोत्क्रमणे संसारगमनद्वारभूता भवन्तीत्यर्थः॥ १८॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सम्भजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिन्दया च तदेव दृढीकृत्येदानीमनवगाह्यमहिमनि प्रथमं तावदुपाध्यात्मलम्बनमुपासनं श्रुतयो विदधितीत्याह—उदरमिति। ये कूर्पदृशः स्थूलदृष्टयः ते ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु उदरं उदरालम्बनमणिपूरस्थं ब्रह्म उपासने ध्यायन्ति आरुणयस्तु हृदयं साक्षाद्धृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेव ब्रह्म उपासते कथम्भूतं हृदयं पारिसरपद्धतिः परितः सरन्ति प्रसरन्ति नाड्यः तासां पद्धतिं मार्गप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणफलमाह—तत इति। हे अनन्त तव धाम त्वदुपलब्धिस्थानं सुषुम्नाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं ततो हृदयाच्छिरो मूर्द्धानं प्रति उद्गात् उदसर्पत मूलाधारमारभ्य हृदयमध्याद्ब्रह्मरन्ध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः। किन्तत् यद्धाम समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतान्तमुखे संसारेणापतन्तीतिवत् उपाध्यालम्बनमुपासनमाह श्रुतिः उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैव त ऊर्द्धत्वेचोदसर्पत तच्छिरोश्रुतयतेत्यादि अर्थः वैश्वानरभूतेन ब्रह्मणाधिष्ठित्वादुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षाः ऋषय उपासते अरुणस्यापत्यानि आरुणय ऋषयः हृदयं उदरादूर्द्धप्रदेशं पद्मब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात् ब्रह्मेत्युपासते ब्रह्मा हैवता हस्फुटं ताते उदरोरसी ब्रह्मा ब्रह्मणी एव ते उदरोसी एव भवतः इत्यर्थः ब्रह्मा ता इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदं छान्दसत्वदाकारः तद्ब्रह्म ऊर्द्धत्वेचोदसर्पत ऊर्द्धमुत्क्रम्य गच्छत् शिरो श्रयते अश्रितवत् शिरासि चक्षुः श्रोत्रादीनि करणानि स्वस्वस्थाने पृथक् निक्षिप्य दर्शनादिव्याधारं कारयित्वाऽस्त इत्यर्थः तत उद्गादनन्तेत्यत्र श्रुतिः” शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति”इति अर्थः एकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य सम्बन्धिनो भवन्ति तासां मध्ये एका नाडी उर्द्धमभिनिःसृता तया ऊर्द्धं आ समन्तादयन् गच्छन् उपासक अमृतत्वं मोक्षमेवेति अन्या नाड्यः विष्वङ्नाना गतयस्तिर्यक्सर्पिण्यः उत्क्रमणे संसारभ्रमणद्वारे भवन्ति वर्त्तन्ति इति॥ श्रीस्वामिनां श्लोकः॥ उदरादिषु यः पुंसां चिन्ततो मुनिवर्त्मभिः। हन्ति मृत्युभयं देवो हृद्गतं तमुपास्महे॥ सुगमम्॥ १८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

उदरमित्यादि टीकायामुदरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतौ वैश्वानरभूतेन ब्रह्मणाधिष्ठितत्वादिति भावः। हृदयं ब्रह्मेति ब्रह्मण उपलब्धिस्थानत्वात् ब्रह्मा हैवेति ब्रह्मा ह एवेति च्छेदः ब्रह्मा ब्रह्मणी एवेति समुदायार्थः ह स्फुटं ता इह इति शब्दो य वाक्पूरणे ता ते इत्यर्थः उभयत्र औ स्थाने डादेशश्छान्दसः उदरोरसी ते ब्रह्मणी एवेति समुदायार्थः पुनरपि ऊर्द्धत्वेच उदसर्पत् तद्ब्रह्म ऊर्द्धमुद्दिश्य शिरोऽश्रयत आश्रितवत् तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनां महेन्द्रियाणां प्रकाशात् शतमिति विष्वङ्नाना गतयः अन्याः संसारगमनद्वारभूता इत्यर्थः अथ स्वव्याख्या तदेवं तासु श्रुतिषु तत्र समन्वितासु ताभिः स्पष्टमप्रस्तुताः काश्चिदन्याः श्रुतयोपि स्वेषां तदनुगतिमेव दर्शयन्ति तत्र च प्रथमं क्रमसोपानतया पाञ्चात्मवर्णनमयं "पूर्वोक्तश्रुतिसाम्याल्लब्धावसराः क्रममुक्तिवर्त्मदर्शकयोगोपदेष्टृश्रुतयः स्तुवन्ति उदरमिति उदरं तत्स्थितवैश्वानरान्तर्यामिणमन्नरसादिप्रवर्त्तनया क्रियाशक्तिदायकं—

"अहं वैश्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्॥

इति श्रीगीतोपनिषद्भ्यः हृदयं तत्स्थितजीवान्तर्यामिणं बुद्ध्यादिप्रवर्त्तनया ज्ञानशक्तिदायकं "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः इतिश्रुतेः अन्यैः क्रमस्तु द्वितीयस्कन्धोक्तो ज्ञेयः एवं व्यष्टिमारभ्य व्याख्यातं समष्टिमारभ्यत्वेवं ज्ञेयं उदरं नभस्तलं वैराजस्य नाभिविशिष्टोदरं नभस्तलं नाभिसरोगृणन्तीति द्वितीयोक्तेः हृदयं स्वर्गरूपं वैराजस्योरःस्थलं उरःस्थलं ज्योतिरनीकमाहुरिति तत्रैवोक्तेः किम्भूतं परिसरपद्धतिं त्वन्निकटप्रापकमित्यर्थः दहरं दुर्गमं ततस्तस्मादुपासनद्वयात् तव धाम सुषुम्णाख्यं कर्तृभूतं सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषेति द्वितीयोक्तेरधिदैविकी च सुषुम्णा ज्योतिर्मयी वर्त्तते शिरः परमङ्कभूतमुदसर्पत् शिरो ब्रह्मलोकः सत्यञ्च शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः इति तत्रैवोक्तेः ततोपि परमं श्रेष्ठं वैकुण्ठपुरं प्रविशन्तीत्यर्थः। तथा सुषुम्णयोपासकाः श्रीवैकुण्ठं व्रजन्तीति भावः यद्वैकुण्ठपुरं समेत्य नावर्त्तन्त उपासकाः श्रुतयस्तु दर्शिता एव॥ १८॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

शरीरान्तस्थानभेदेन उपासनाभेदान् विवचन् भगवदुपासकानां मोक्षफलमाह—उदरमिति । ऋषिवर्त्मसु ज्ञानमार्गेषु निष्ठिताः आरुणयः अरुणवंश्याः ऋषयस्तु साक्षात् हृदयस्थं त्वाम् उपासते कूर्पदृशः सूक्ष्मदृशः उदरमुपासते उदरस्थं वैश्वानररूपं त्वामुपासते परिसरत्यस्याम् आत्मेति परिसरपद्धतिः सुषुम्नामार्गोन्तः उपासते अनुसन्दधते हृदयं हृदयगतं दहरं दहरपरिमाणत्वात् दहराकाशशब्दवाच्यं त्वाम् उपासते । हे अनन्त ! ततः पद्धतेः शिर उदगात् भ्रूमध्यगतं त्वामुपासते पुनरिह यत् सङ्गं कृत्वा कृतान्तमुखे मृत्युमुखे न पतन्तीत्यर्थः । "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभि निस्सृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति श्रुतिः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अस्तु कारणत्वेन उपास्यत्वं के के कुत्र कुत्र कथं कथमुपासते कीदृशं च फलमित्यपेक्षायामुपासनभेदानभिधाय सर्वेषामप्युपासकानां मोक्षैकफलत्वमाहुः—उदरमिति । ऋषिवर्त्मसु वेदान्तविहितेषु उपासनामार्गेषु ये कूर्पदृशः सूक्ष्ममतयः तत्र केचिदारुणयः अरुणवंश्यास्तदनुयायिनो दहरविद्यानिष्ठाः इति यावत् हृदयं हृदयगतं दहरं दहरशब्दवाच्यं हृदयपुण्डरीकान्तर्गताकाशरूपं त्वामुपासते केचित्तु वैश्वानरविद्यानिष्ठाः उदरं उदरस्थंजाठराग्निशरीरकं त्वाम् उपासते केचित्तु परिसरपद्धतिं परितः सरति व्याप्नोतीति तथा सुषुम्णाख्या नाडी सैव पद्धतिर्मार्गस्तं सुषुम्णामार्गस्थं त्वाम् उपासत इत्यर्थः । सुषुम्णायाः हृदयादारभ्य शिरःपर्यन्तव्याप्तेः तदभिप्रायेण परिसरपद्धतिमित्युक्तं तदेव स्पष्टयितुं परिसरवर्त्म विशिंषन्ति ततः हृदयादारभ्येत्यर्थः । हे अनन्त ! यत् तव परमं धाम उपासनस्थानं शिरोभ्रूमध्यं तत्पर्यन्तं यदुदगादूर्ध्वमाक्रमत् "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका" इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिसंहितः तव धाम शिरः परमं इत्यनेन शिरोपि त्वदुपासनस्थानमित्युक्तं भवति "एष देवपथो ब्रह्मपथः तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति"। एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तनावर्त्तन्ते "इत्यादि श्रुत्यर्थमभिप्रेत्य विशिंषन्ति यन्मध्यनाडीवर्त्म शिरो वा सर्वेप्युपासकाः समेत्य प्राप्य पुनरिह प्रकृतिमण्डले कृतान्तमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतन्ति यदिति वर्त्माभिप्रायको नपुंसकनिर्देशः ॥ १८ ॥

श्रीनिवाससूरकृततत्त्वदीपिका।

अथ शरीरान्तःस्थानभेदेनोपासनाभेदान् विवक्ष्यन् भगवदुपासकानां मोक्षफलमाह—उदरमिति । ऋषिवर्त्मसु ज्ञानमार्गेषु निष्ठा आरुणयः अरुणवंश्या ऋषयः कूर्पदृशः सूक्ष्मदृशः उदरमुपासते उदरस्थं वैश्वानररूपं त्वामुपासते तथा च सूत्रकारः 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् (१-२-२५) तदुक्तं भगवतैव—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् "॥ इति

हृदयं हृदयायतनं त्वामुपासते दहरपरिमाणत्वाद्दहराकाशशब्दवाच्यं तथा च सूत्रं "दहर उत्तरेभ्यः(१-३-१३) इति दहराकाशः परं ब्रह्म कुतः उत्तरेभ्योपहतपाप्मत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मेभ्यो हेतुभ्य इति सूत्रार्थः पारे सरत्यस्यामात्मेति परिसरपद्धतिः सुषुम्नामार्गस्तामुपासते अनुसन्दधते ततो हृदयायतनतात् तव धाम प्राप्तिस्थानं शिरो मूर्द्धानं प्रति उदगात् उद्गच्छत् कीदृशः सुषुम्नामार्गः पुनरिह यत्समेत्य यत्सङ्गं कृत्वा कृतान्तमुखे मृत्युमुखे न पतन्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिस्सृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति "इति । स्मृतिरपि—

"ऊर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥

इति ॥ १८ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

अथ उपासना भेदानाहुः—उदरमिति । ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशः कूर्पेण शर्करया रजसा युक्ताः दृशः दृष्टयः येषां ते स्थूलदृष्टयः इत्यर्थः । ते उदरं उदरे मणिपूरकाख्यचक्रस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् तदुपासकानां स्थूलदृष्टित्वम् आरुणस्य सूर्यस्य ऋषेर्वा सम्प्रदायोपदेशसम्बन्धिनः विवस्वान् मनवे प्राहेति गीतावचनात् तत्सम्प्रदायवंशजा इत्यर्थः । "अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमता " मिति च भगवदुक्तेः परिसरपद्धतिं परिसरस्य समीपदेशस्य पद्धतिः परिसरपद्धतिः समीपदेशसम्बन्धिमार्गः एवंरूपं हृदयस्थं दहरं दहराख्यं परमात्मानं " दहर उदरेभ्यः "इति सूत्रप्रतिपादितं उपासते भजन्ति परिसरपद्धतिमिति दहराख्यस्य भगवतः विशेषणं परिसरः समीपः पन्थतिर्मार्गरूपः इत्यर्थः । " सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः " इत्युक्तत्वात् भगवतः समीपवृत्तित्वं बोध्यं पर्यन्तभूः परिसरः इत्यमरः हृदये उपास्यमानस्य परमात्मनः शीघ्रं मोक्षप्रापकत्वात् समीपमार्गत्वेन रूपितः "अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्" इति वराहवचनात् उदराद्युपासनस्य स्थूलत्वेन दूरमार्गः विलम्बेन कार्यजनकत्वात् हे उत् सर्वदोषरहित भगवन् स सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितः तस्योदिति नाम इति श्रुतेः अगात् न गच्छतीत्यगः तस्मात् निश्चलादित्यर्थः । एवम्भूतात् ततः पूर्वोक्तहृदयस्थभगवदुपासनाद्धेतोः उदित्यस्य अगादित्यस्य विशेषणत्वं वा तदा उदगात् अत्यन्तनिश्चलादुपासनादित्यर्थः । यद्वा उत् अगात् उन्नतसंसारवृक्षात् हे अनन्त ! त्रिविधपरिच्छेदरहित ! हे भगवन् तव धाम शिरः तव धाम्नां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्ना-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या ।

ऽनिरुद्धरूपचतुर्विधव्यूहमूर्त्यादीनां यानि धामानि वासस्थानानि श्रीरङ्गध्यादीनि तेषां शिरः शिरोभूतं सर्वधाम्नामुपरि स्थितमित्यर्थः । अत एव परमं परं उत्कृष्टं नास्ति यस्मात्तत् परमं सर्वस्थानादुत्कृष्टं वैकुण्ठाख्यं समेत्य प्राप्य अथवा तव धाम शिरः तव धाम्नां स्वरूपाणां वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धादिस्वरूपाणां शिरःप्रधानरूपं सर्वोपरिस्थितमिति यावत् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" दिति श्रुतेः एवम्भूतं परमं सर्वोत्कर्षं सर्वकारणकारणं भगवत्स्वरूपं "शिरोऽग्रं शिखरं वाना" इत्यमरः "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं" इति श्रुतेः तथा च एतादृशं भगवतः स्थानं भगवतः स्वरूपं वा परमं धाम शिरः इति प्रतिपादितं समेत्य प्राप्य पूर्वोक्तदहराद्युपासनात् भगवन्तं प्राप्येत्यर्थः "सैषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुतेः मुमुक्षूपासकानां प्राप्यं भगवत्स्वरूपमुक्तं भवति यत् प्रसिद्धं पूर्वोक्तं परमं धाम शिरः उपेत्य पुनः कृतान्तमुखे कालस्य मुखे मृत्युमुखे वा न पतन्ति "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" "यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति भगवदुक्तेः अस्यैवमन्वयसङ्ग्रहार्थः ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशः रजोयुक्तदृष्टयः ते उदरमुपासते मणिपूरकाख्यचक्रस्थपरमात्मानमुपासते अरुणयः तद्वंशजाः हृदयस्थं परिसरपद्धतिं समीपमार्गभूतं मोक्षप्रापकं दहरं दहराख्यं परमात्मानमुपासते हे अनन्त उदगात् अत्यन्तनिश्चलात् ततः दहरोपासनात् यद्वा उदगात् उत् उत्कृष्टात् अगात् संसाररूपवृक्षात् शरीररूपवृक्षाद्वा परमं धाम उपेत्य अस्माच्छरीरात्समुत्थाय "परं ज्योतिरुपसम्पद्य" इति श्रुतेः "समानं वृक्षं परिषस्वजाते" इति श्रुतेश्च यत् परमं सर्वाधिकं तव धाम शिरः स्थानश्रेष्ठं वा उपेत्य प्राप्य पुनः कृतान्तमुखे न पतन्तीत्यन्वयार्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मात्प्रपेद इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू अभवतामुरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमे कुर्विंत्यब्रवीत्तदुरोऽभवदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैव ता ई ऊर्ध्वं स्वेवोदसर्पत्तच्छिरो ऽभवत् यच्छिरो ऽभवत् तच्छिरो भवत्तच्छिरसः शिरस्त्वं ता एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुःश्रोत्रं मनोवाक्प्राणः श्रयन्तेऽस्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वम्वेद" इत्यादिश्रुतेः । कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजत इति श्रुतेः "प्राण एवैनमनुप्रविशति प्राणमितरा देवता न प्राणादपरः परमनुप्रविशति प्राण एवैनमनुभुङ्क्ते प्रविशति प्राणमितरा देवता न प्राणादपरः परमनुभुङ्क्ते प्राणमितरादेवत प्राणादपरः परमनुप्रविशति प्राण एवैनमनुप्रविशति प्राण एवैनमन्वानन्दी भवति प्राणमितरा देवता न प्राणादपरः परमन्वानन्दी भवति तस्मादाहुः प्राणः पद्धतिः" इति हिरण्यनाभश्रुतेश्चार्थप्रतिनिधिरुदरमुपासत इति तस्याभिप्रायः शर्करा क्षुद्रपाषाणे सुसूक्ष्मे खण्डिते गुडे" इति—

> शर्करा तु शिलाभेदे कुम्भेदालककपालयोः ।
> शर्करं तत्र देशेषु सितायां शकले गुडे ॥

इति च । अतः शर्कराक्षाः सूक्ष्मदृष्टयः तेषु ख्याताः शार्कराक्षाः त एव वर्त्मनि ब्रह्मणि सूक्ष्मदृष्टयः हरेर्विशेषान् विज्ञानतोऽर्हाः यस्मात् प्राणं प्रत्युरुगृणीहीत्यब्रवीदिति वचनादुदरात्मक ब्रह्मोपासते उदरं पूर्णं ब्रह्म उद्गतः अरः परिच्छेदो यस्मात्तदुदरं पूर्णमित्येकार्थत्वात् यस्मादारुणयो हृदयनामात् हृदयनामकं ब्रह्मोपासते यस्मात्तत्रे माण्डूकेयादयो दहराकाशादप्यतिसूक्ष्मं परिसरो मुख्यप्राणः पद्धतिर्मार्गो यस्य स तथा परिसरस्य पद्धतिर्वा तदुपासते तद्ब्रह्म ततः हृदः नन्दनपथा ब्रह्मनाडीद्वारा शिरःप्रत्युदगात् अथ यत्परमं ब्रह्म पुनरिह हृदयादिषु स्थितं उपास्य तत्समीपमुपेत्य कृतान्तमुखे संसारे न पतन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं तासु श्रुतिषु ताभिः स्वप्रथमस्तुताः श्रुतयोऽपि स्वेषां तदनुमतिमेव दर्शयन्ति । तत्र प्रथमं क्रमसोपानतया पञ्चाश्रमवर्णमध्यक्रमसाम्यादुत्थापयन्ताः क्रमनुक्तिर्वेदार्थदशांशोपादेषु श्रुतयः स्तुवन्ति उदरमिति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एवं भजनाभजनयोरभितन्दानिन्दे निरूप्य भजनस्यावश्यकत्वे किं ब्रह्म उपासितव्यं किं श्रीकृष्णो भगवानिति सन्देहे तिस्सन्देहतां दर्शयन्त्य आहुः—उदरमित्यादि । हे अनन्त ! ऋषयो भक्तास्तेषां वर्त्मसु ये कूर्पदृशः सूक्ष्मदृशः ते तव परिसरपद्धतिं क्रीडास्थानम् उपासते अस्तु दूरतस्तव विग्रहः यद्वा ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां ज्ञानिनां वर्त्मसु अध्यात्ममार्गेषु ये कूर्पाः कर्पराशास्तानिव पश्यन्तीति तथा तत्रापि केचित् उदरं मध्यवर्तित्वात् तव जन्मस्थलत्वात् वा उदरं मथुरामित्यर्थः । केचित् हृदयं वृन्दावनं तत्कीदृशं आरुणयोत अरुणो रागस्तस्य समूहः आरुणं तस्य या प्राप्तिः तया उदन्तीति आरुणयोत् अनुरागवृन्दप्राप्तिमेदुरमित्यर्थः । पुनः कीदृशं अहरं न ह्रियते न प्राप्यते इति अहरं दुरापमित्यर्थः यद्वा न विद्यते हरो हरणं यस्य शाश्वतमित्यर्थः केचित् शिरः द्वारकारूपं कीदृशं परा मा लक्ष्मीर्यत्र अतः कारणात्तव धाम स्थानं क्रीडास्थानं उदगात् उपासकानामुपासनार्थमुदगादित्यर्थः । यद्धाम समेत्य पुनः इह कृतान्तमुखे न पतन्ति यद्वा हे अनन्त ! ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः इति पक्षद्वयमेव पूर्ववत् ते तदुदरमुपासते मात्रे यत्र विश्वमदर्शयः यत्र च सा त्वां ववन्ध येन बन्धेन दामोदरत्वमगाव यत ऐश्वर्यकारणप्रकाशकत्वादुदरमेव उपासते अपरन्ति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आरुणयो ऽसुरकाः परिसरपद्धतिं परिसरे वृन्दावने पर्यन्ते पद्धतिश्चिह्नं यस्य तं चरणमित्यर्थः तत्रापि केचित् हृदयं वक्षःस्थलं कीदृशं अदहरं उच्चैस्तरं विसारि वा अरुणो रागः तस्यापत्यमिव अरुणिः ते अतस्ते धाम श्रीविग्रहं उदगात् प्रादुर्बभूव उपासकानामिति पूर्ववत् कीदृशं धाम परमं शिरः प्रायं यदूर्द्ध्वं किञ्चिन्नास्ति यत्समेत्य पुनरिह कृतान्तमुखे न पतन्तीत्यर्थः अथवा तव धाम तव श्रीविग्रहम् उपासते तत्र केचित् उदरं केचित् हृदयमित्यादि अत एव उदगात् प्रादुर्बभूव उपासनार्थमेव त्वदाविर्भाव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं देवतान्तरकर्मान्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन फलनिर्णयमाह—उदरमुपासत इति । भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः अन्ये तु अधममध्यमा इति एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुविधा विश्वतोमुखमिति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा सम्भवति केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुति निर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति ऋषिवर्त्मसु वेदोक्तमार्गेषु ये उदरमुपासते कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्मेति उदरपर्यवसानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा मणिपूरचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा षण्णां चक्राणामत्र निरूपणात् प्राप्त्यभावश्च पञ्चात्मकविचारेति उदरं सोमो भवति निन्दार्थं चोदरपदं शिश्नोदरपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति ते कूर्पदृशः स्थूलदृष्टयः शर्कराः कूर्पशब्देनोच्यते अतिस्थूलदृष्टय इति अर्थः कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति अथवा कच्छपपृष्ठं कूर्पं तत्र रेखाकारा भवन्ति ता दृष्टिविनिरुध्यन्ते तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति वचनात् निन्दा श्रूयत इति एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमानाह—परिसरपद्धतिं हृदयमिति । परितः सरन्ति इति परिसरा नाड्यः तासां पद्धतिर्मार्गो हृदयं अनेन तत्र स्थिताः योगाभ्यासेनाधश्चोर्द्ध्वं च सर्वानेव मार्गान् शोधयन्ति एव योगिनः हृदये भगवच्चिन्तकाः निरुक्ताः ते आरुणयः अरुणः अल्पप्रकाशयुक्ताः अरुणस्य पुत्र आरुणिः दहरमिति अल्पपरिच्छिन्नमिति केचित् दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे निरुक्तः दहरं वै सापराभ्यां सोढाभ्यां दुह इति अल्पप्रकाशाः स्वल्पं चोपासत इत्यर्थः एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं केचन हृदयं चोपासते कर्मयोगो गीतायां योगप्रशंसानुयोगशास्त्रत्वात् बहिर्मुखोद्देश्यत्वाज्ज्ञात तर्हि मुख्याः क इति जिज्ञासायामाह—तत उदगादिति । तव धाम शिरः परमं "तदक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम" इति वाक्यात् भगवतो बहूनि स्थानानि तेष्वप्यक्षरं परमं अक्षरपदप्रयोगादेव परमत्वं ज्ञातव्यम् अतस्त्रैलोक्यात् कालादपि शिरः ऊर्द्ध्वमेवोद्गात् तस्यैवाधिभौतिकं रूपं ब्रह्मलोक इति तस्य शिरस्त्वं पूर्वोक्तफलतस्तस्योत्कर्षमाह—पुनरिहयत्समेत्येति । यत् भगवदक्षररूपं प्राप्य प्राणिनः कृतान्तमुखे न पतन्ति "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति अतो ज्ञानिन एवोत्कृष्टा इत्यर्थः—

कर्मरूपं हरिं केचित्सेवन्ते योगरूपिणम् ।
तेभ्योऽप्यक्षररूपस्य सेवकाः सम्मताः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवमिति तव सुरय इति श्लोकद्वयेन भक्तानां भगवद्विषयिकां भक्तिमुक्त्वा योगिनां परमात्मविषयकं योगमाहुः उदरमिति—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥"

इति श्रीगीतोक्तेरुदरस्थं उदरस्थवैश्वानरान्तर्यामिणं क्रियाशक्तिदायकं ये उपासते ते ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां सम्प्रदायमार्गेषु कूर्पदृशः कूर्पे शर्करा रजो दृष्टुं अक्षिषु येषां ते रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टय इति यावत् उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् यद्वा कूर्पं सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तदा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः । आरुणयस्तु हृदयं हृदयस्थितजीवान्तर्यामिणं बुद्ध्यादिप्रवर्त्तनया ज्ञानशक्तिदायकं दहरं दुर्ज्ञेयत्वात् सूक्ष्मं परितः सरन्ति प्रसर्पन्तीति परिसरा नाड्यस्तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमिति हृदयविशेषणं विशेषणस्य फलमाहुः—तत इति । ततो हृदयाद् भो अनन्त ! तव चरमात्मनो धाम उपलब्धिस्थानं ज्योतिर्मयं शिरः प्रति उदगात् उदसर्पत् मूलाधारादारभ्य हृदयमध्याद्ब्रह्मरन्ध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः । धामैव स्थलत्रयगतं बभूवेति वस्त्वर्थः यत् समेत्य शिरस्थं परमं धाम प्राप्य पुनरिह कृतान्तमुखे संसारे न पतन्ति अत्र उदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते इति हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय इति "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्त्तकः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" इति "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति श्रुतयः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्साधनमाह—ऋषिवर्त्मसु ऋष्युपासनसम्प्रदायेषु ये कूर्पदृशः शार्कराख्याः शर्करा क्षुद्रपाषाणे सूक्ष्मे च खण्डिते गुडे" इति कोशात् सूक्ष्मदृष्टयः ते उदरं उद्गत अरः परिच्छेदो यस्मात्तदुदरम् अपरिच्छिन्नं ब्रह्म उपासते "उदरं ब्रह्मेति शार्कराख्याः" इति श्रुतेः ये चारुणयस्ते हृदयं हृद्यते इति हृदयं हृदयवच्छिन्नं ब्रह्मोपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय इति श्रुतेः कथम्भूतं दहराख्यम् इत ऊर्द्ध्वत्वेनोदसर्पत् तच्छिरोऽश्रयत इति शेषवाक्यार्थमाह हे अनन्त ! तव धाम ततो हृदयादेरुदगात् ऊर्द्ध्वमुदसर्पत् ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्तमित्यर्थः । कथम्भूतं परिसरपद्धतिं परिसरन्ति पद्धतयः सम्प्र-

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥१९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दायाः यस्मात्तथा सर्वसम्प्रदायमूलं सम्प्रदायप्राप्यं फलं तत्र हेतुः यत्समुपेत्य कृतान्तमुखे संसारे न पतन्तीति न पुनरावर्तेत इत्यर्थः । "तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति 'नस पुनरावर्त्तते" इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

वेदान्त में जिनका विधान किया गया एतादृश उपासना मार्गोंमे जिनकी सूक्ष्म बुद्धिहै ऐसे अरुण ऋषि के वंशके जो उपासक जनहैं वे निज हृदय कमल के मध्य अति सूक्ष्म प्रकाशमान आकाशरूप आपकी उपासना करते हैं, और कोइ एक उपासकजन निज उदरस्थ जाठराग्नि रूप को उपसना करते हैं तथा कोइ एक उपासकजन व्यापक सुषुम्णा नाडी रूपमार्ग में स्थित आपकी उपासना करते हैं वह सुषुम्णा नाडी रूपमार्ग हृदय से लेकर शिर पर्य्यन्त व्याप्त होरहा है हे अनन्त आपकी उपासना का धाम उक्त नाडी रूप मार्ग को अथवा मस्तक कोउपासक अनन्त समय मे प्राप्त होकर फिर इस मृत्यु मुख संसार मे नहि पडते हैं ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववद्बुदरादिसम्बन्धे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशङ्कां परिहरन्त्यः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवन्तीत्याह—स्वकृतविचित्रयोनिष्विति । स्वयङ्कृतासूच्चनीचमध्यमासु योनिष्वभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतयोपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासम्भवाद्विशन्निव वर्तमानस्तरतमतो न्यूनाधिकभावेन चकास्सि अवभाससे स्वकृता योनीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिरनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत् अथातो वितथासु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिष्ववितथं सत्यं यतः स मम विशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयोऽन्वयन्ति जानन्ति नु इति पृथक्पदं वा अत्र हेतुः अभिविपण्यव इति अभितो विगतव्यवहाराः "पण व्यवहारे" इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रमतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्वमितिभावः ॥ १९ ॥

स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् ।
सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवन्तं भजामहे ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तदनुप्रविष्टस्य हृदयोदरादिप्रविष्टस्य । तारतम्ये हृदयाद्युपाधिगतन्यूनाधिकतयोपहितस्य ब्रह्मणोऽपि न्यूनाधिकत्वे सतीत्यर्थः । एक उपाधिभेदेऽपि स्वाचिन्त्यशक्त्या भेदशून्यः अतो देवः सर्वोपास्यभूतत्वे हेतुः आकाशवत् सर्वव्यापी साक्षीसाक्षाद्द्रष्टा स्वतो जडस्यापीश्वरस्य नित्यज्ञानयोगाद्द्रष्टृत्वमिति तार्किकमतं निरस्यन्नाह चेता ज्ञानस्वरूपः केवलः शुद्धो यतो निर्गुणः प्राकृतगुणशून्यः अतो वस्तुतस्तारतम्यशून्यस्यैव तथा भानादेव यथाधिष्ठानरज्जुस्तया सद्भासमानासु मिथ्याभूतासु सर्पभूदलनाम्बुधारासु अनुगता रज्जुरेव सत्या तथा मिथ्याभूतास्वमूषु सत्यमित्यर्थः । अत्र निर्मलमतित्वे ज्ञाने वा अतो व्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वात् ॥ १९ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरादिसम्बन्धे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमितीमां शङ्कां परिहरन्त्य आहुः—स्वकृतेति । पूर्वतोऽनन्त इति पदं प्रवर्त्तते भो अनन्त ! स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वयं कृतासु उच्चनीचमध्यमासु योनिषु देहेषु हेतुतया उपादानतया विशन्निव तरतमतो न्यूनाधिकभावेन त्वं चकास्सि अवभाससे कथंभूतः ? स्वकृतानुकृतीः स्वकृता योनीश्च मध्यमासु योनिरनुकरोतीति तथा इत्यर्थः । कथनं समासस्तु स्वकृतासु योनिषु अनुकृतिः अनुकरणं यस्य अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोपि काष्ठानुसारेण तथा भासते तद्वत् अथ अतःकारणाद्विरजधियः निर्मलमतयः वितथासु मिथ्याभूतासु अमूषु तव धाम स्वरूपम् अन्वयन्ति जानन्तीति नु इति पृथक् पदं वा नु यन्तीति भवन्ति कथम्भूतं धाम अवितथं सत्यं समम् अविशेषणम् एकरसं सन्मात्रं विरजधियः कथम्भूताः ? अभिपण्यवः अभितो विगता पण्यवो व्यवहारा येषां ते "पण व्यवहारे" इत्यस्यरूपं पण्युरिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रं अतस्तवोपाधिकृततारताम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्वमिति भावः श्रुतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति स्वरूपनिरूपणपरेयं सुसमं स्वामिनं स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितं सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं भगवन्तं भजामहे भगवन्तं वयं भजामहे कथम्भूतं कार्येषु देहेषु तारतम्यविवर्जितं तरतमस्य भावस्तारतम्यं न्यूनातिरिक्तत्वं तेन विव-

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

र्जितं अत एव सर्वानुस्यूतं सन्मात्रं सर्वानभिव्याप्य स्थितं सन्मात्रमेकरसं सर्वानुस्यूतञ्च सन्मात्रं चेति ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

स्वकृतेति तैरवतारितमेव स्वेनैव कृताः अचिन्त्यशक्त्या स्वस्याविष्कृतस्यापि परिणामरूपा निष्पादितरूपाश्चेत्यर्थः विचित्रयोनयो ब्रह्मादिस्थावरान्ताः हेतुतया प्रयोजकतया अन्तर्यामितयेत्यर्थः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि श्रुतेः अत्रैव सदृप्रयोगो विभोर्मुख्यप्रवेशासम्भवात् तरतमतश्चकास्सि तारतम्येन स्वशक्तिं तत्र तत्र प्रकाशयसि तत्र हेतुः स्वकृतानुकृतिः यावत्कार्यमुपादत्से तावतीमेव तत्र शक्तिं प्रकाशयसीत्यर्थः अनलो यथा यावत्स्फुलिङ्गादिकमुपादत्ते तावतीमेव तत्र शक्तिं प्रकाशयति तद्वत् स्वतस्तु तत्राप्यनन्तशक्तिताऽस्त्येवेति भावः। तथैवाहुः—अथेति। "विकारावर्ति च तथाहि दर्शयति" इति न्यायात् वितथत्वं नश्वरत्वम् अन्यत्तैः श्रुतयश्च तद्दर्शिता एव ॥ १९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि निर्दोषतया परमप्राप्यत्वमाह—स्वकृतेति। स्वकृतविचित्रयोनिषु हेतुतया विशन्निव तरतमतश्चकास्सीत्यन्वयः। विचित्रयोनिषु विचित्रा उत्पत्तयो येषां तेषु देवादियोनिषु विशन् जीवान्तरात्मतया तिष्ठन् तरतमतः अल्पत्वमहत्त्वादियुक्तत्वेन चकास्सि प्रकाशसे किम्भूतस्त्वं सुकृतानुकृतिः स्वेन त्वया कृतेषु महदादिकार्येषु अनु पश्चात् कृतिः प्रेरणा यस्य असौ कार्यपरिणामानुकारी अथ वितथासु संहृतास्वमूषु योनिषु तव धामाविकृतम् असंहृतं समम् एकरसम् कार्यानुप्रवेशतारतम्यरहितम् अविच्छिन्नानन्दं तत्र धाम स्वरूप विरजधियः निर्मलधियः अन्वयन्ति उपासते अभिवियन्ति प्राप्नुवन्ति चेत्यर्थः। "पण व्यवहारे" इत्यस्य रूपं पण्युरिति तारतम्याभावे दृष्टान्तः अनलवत् यथा अनलः अग्निः काष्ठगतह्रस्वत्वदीर्घत्वतारतम्यरहितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

एवमुपासनस्थानमुपासनस्थापनप्रसङ्गात्परमात्मनोऽशुचिदेह—सम्बन्ध उक्तः अथैवं कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि तस्य निर्दोषतया परमप्राप्यत्वमाहुः—स्वकृतेति हेतुतया सर्वोपादानत्वेन स्वेन त्वया कृताः निर्मिताः विचित्राः योनयो देहाः येषां तेषु देवमनुष्यादिविचित्रभवत्कृतशरीरकेषु जीवेष्वित्यर्थः विशन् अनन्तरात्मतया विशन् यद्वा देवादिशरीरेष्वेव उपासकानुग्रहेणोपासनार्थं विशन् तिष्ठन्निवशब्दोऽनतिरिक्तार्थः विशन्नेवेत्यर्थः। तरतमः ज्ञानाल्पत्वमहत्त्वादिभावेन स्वकृतानुकृतिः स्वकृताः योनीरनुकरोतीति तथा हृदयादिकार्यपरिमाणोपाधि-

विनाशाद्यनुकारी चकास्सीत्यर्थः अनलवत् यथाऽग्निः स्वतः तारतम्यहीनोऽपि तृणकाष्ठाद्यनुसारेण तथा प्रकाशते तद्वत् अथ यद्यप्येवमथापीत्यर्थः। अमूषु योनिषु वितथास्वविद्यमानासु उपसंहृतासु इत्यर्थः अवितथमनुपसंहृतं कुतः सममेकरूपं कार्यानुप्रवेशकृतकार्यगतदोषसंस्पर्शरहितं वत्कुतः एकरसम् अविच्छिन्नानन्दं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः अनुनयन्ति उपासते अभियन्ति प्राप्नुवन्ति चेत्यर्थः अन्वयन्त्यभिविपन्यव एकरसम् इति पाठान्तरं तदा अभिविपन्यवः विविधत्वद्गुणवादात्मकस्तुतियुक्ताः अन्वयन्ति अवगच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति यावत् अत्र—

> सर्वज्ञः सर्वदृक् सर्वज्ञानशक्तिबलर्द्धिमान्।
> अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोऽनादिमान्वशी ॥
> क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः।
> निरवद्यः परः प्राप्तिर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः ॥

इत्यादि स्मृत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ कार्यान्तःप्रविष्टस्यापि निर्दोषतया परमप्राप्यत्वमाह स्वकृतेति। स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वेनैव कृता विचित्रयोनयः उत्पत्तयो येषां तेषु देवादिशरीरेषु विशन्निव पूर्वमेव सर्वान्तरात्मतया विद्यमानत्वात्कार्यरूपचिदचिन्नियन्तृतया अनुप्रवेशात् विशन्निवेत्युक्तं तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतेः हेतुतया जीवान्तरात्मतया तिष्ठन् तरतमतः अल्पत्वमहत्त्वादियुक्तश्चकास्सि प्रकाससे कीदृशस्त्वं स्वकृतानुकृतिः स्वकार्यमनु करोतीति स्वकृतानुकृतिः स्वकार्यपरिणामानुकारीत्यर्थः। अथ तासु वितथासु उपसंहृतासु अवितथम् असंहृतं समं कार्यानुप्रवेशतारतम्यरहितम् एकरसम् अनवच्छिन्नानन्दं तव धाम स्वरूपं विरजधियः अन्वयन्ति उपासते अभिविपन्यवन्ति प्राप्नुवन्तिचेत्यर्थः। "पण व्यवहारे" इत्यस्यरूपं पन्युरिति ॥ १९ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

ईश्वरस्य सर्वानुप्रवेशेपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टत्वमाहुः—स्वकृतेति। स्वकृतेषु स्वेनैव निर्मितेषु विचित्रेषु उच्चनीचादिभावेन नानारूपेषु योनिषु देवमनुष्यादिशरीरेषु हेतुतया उपादानकारणत्वेन हेतुना विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव पूर्वमेव स्थितस्य यथार्थानुप्रवेशासंभवात् विशन्निवेत्युक्तम् अनलवत् स्वकृतानुकृतिः स्वकृताः देवमनुष्यादियोनीरनुकरोतीति अनुकृतिः एवंभूतस्सन् तरतमतः उत्कृष्टापकृष्टभावेन चकास्सि भाससे यथा वह्नेः स्वभावतः स्थूलदीर्घवक्रवर्तुलत्वाद्यभावेपि स्वाश्रयद्रव्योपाधिना स्थूलदीर्घवक्रवर्तुलादिरूपत्वं तथा ईश्वरस्यापि स्वनिर्मितदेवमनुष्यादिशरीरानुप्रवेशकृतं देवमनुष्याद्याकाररूपतारतम्यापत्तिरिति भावः। अथ अनन्तरं अमूषु देवमनुष्यादि योनिषु वितथासु पूर्वाकारं परित्यज्योत्तरोत्तरविकारं प्राप्तवतीषु विनष्टास्वित्यर्थः। अवितथं विकाररहितं पूर्वाकारं परित्यज्य आकारान्तरप्राप्तिशून्यमित्यर्थः। अत एव समं स्थूना-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

धिकभावरहितम् एकरूपं तव धाम स्वरूपं अभिविपण्यवः । अभितः सर्वदेशकालावस्थासु विपण्यवः विशेषेण भगवत्स्तोत्रपराः सन्तः "पण व्यवहारे स्तुतौ च" इति धातोः रूपं अथवा अभितः सर्वतः विगतः पण्युर्व्यवहारः येषां ते भगवद्भजनानुपयुक्तसर्वव्यवहाररहिताः इत्यर्थः—

"सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्" ॥ इति

भगवदुक्तेः एवम्भूताः विरजधियो निर्मलज्ञानाः अन्वयन्ति जानन्ति भजन्तीति भावः । ज्ञानस्य भक्तिप्रधानकत्वात् भक्तिरिहाभिधीयते "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुतेः स्वकृतविचित्रयोनिषु हेतुतया विशन्निव अनलवत् स्वकृतानुकृतिः तरतमतश्चकास्सि अथामूषु वितथासु अवितथं समं एकरसं तव धाम विरजधियः अभिविपण्यवः सन्तः अन्वयन्तीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"यो जीववद्योनिषु भात्यनन्तो मूढैस्तमोगैर्भरताधिगम्यः निचाय्य तं शाश्वतमात्मसंस्थं तदिच्छवोऽमस्यदधुर्महान्तः" इति कमठश्रुत्यर्थग्राहिणः स्वकृतविचित्रेतिश्लोकस्यार्थ उच्यते स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वनिर्मितसुरनरादिनानाविधशरीरेषु विशन्निव विशन्[3] जीवस्तद्वदज्ञानां यस्त्वं चकास्सि कथमिव अनलवत् स्वकृतानुकृतिः यथाऽनलः स्वकृतस्यानुकृतिर्यस्य स तथा स्वकृतदार्वादेरपनयने गच्छन् तत्स्थापने तिष्ठन् अनुवर्तते एवं स्वकृतशरीरादिष्वनुवर्तसे तद्वत् सन्नित्यर्थः । ज्ञानिमतमाह—हेतुतयेति । सर्वहेतुतया भरतेन भे ज्ञानात्मके विष्णौ रतेन वायुना मतः ज्ञातः—

"रतत्वाद्भात्मके विष्णावथवापि जगद्भृतेः ।
भरतो वायुरुद्दिष्टो भारती तत्सरस्वती ॥

इतिस्मृतेः वितथासु अन्यथा भवन्तीषु अशाश्वतीष्वपि सम्भावितास्वसम्भावितास्वपि अमूषु योनिषु अवितथात्वेन अनन्यथा भूत्वैव शाश्वतत्वेन उरुविधं बहुविधं तिष्ठन्तं निकटधियः त्वत्समीपस्थबुद्धयः महान्तस्ते तव त्वामभिविपस्य मनसा ऽभिगम्य मनसि नयन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः—

या निवेश्याद्वयो जीवस्त्वज्ञाना तद्वदेव तु ।
प्रकाशते परो देवस्तेन यान्त्यधरं तमः ॥
सर्वहेतुतयैवेशं प्राणो जानाति तत्त्वतः ।
तेन चासौ परो देवस्तत्परं याति केशवम् ॥
इन्धनान्तर्गतं त्वग्निर्यथैवानीयते सह ।
एवं देहगतो विष्णुः सह गच्छेन्निजेच्छया ॥
अशाश्वतेषु देहेषु शाश्वतं बहुधा स्थितम् ।
निचाय्य मनसा सन्तो जानन्ति निकटेच्छवः ॥

इत्यादितत्त्वभागवते सिद्धोऽयमर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वकृतेति अत्र टीकावतारणैव गम्या ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु, भोः ममाप्युदरादिसम्भवात् जीवेन सह को भेद इत्याशङ्क्याहुः—स्वकृतविचित्रेत्यादि । अथ भो भगवन् ! सर्वकारणकारणं तव धाम मूर्त्तिः वितथासु असुषु विचित्रासु योनिषु वितथासु प्राकृतत्वात् अवस्तुत्वेन ज्ञायमानासु अवितथं वस्तुभूतं समं सर्वदा तुल्यावस्थं सन्तं वयसि कैशोरे इत्युक्तेः विरजधियो निर्मलबुद्धयो भक्ता अनुयन्ति अनुभजन्ते यतोऽमी अभिविपन्यवः सर्वतो भावेन विशेषेण पण्यवः स्तुत्याः "पण व्यवहारे स्तुतौ च" इति औणादिको युवामन्युप्रभृतिवत् कीदृशं धाम एकरसं सान्द्रानन्दं नराकृतिपरब्रह्मत्वात् ननु मां सर्वान्तर्यामिणमाहुः—सर्वान्तर्यामित्वे कथं मूर्त्तिमत्त्वं मे इत्याशङ्क्याहुः—स्वकृत्येत्यादि । तरतमतो मध्यमोत्तमादिभावेन स्वेन त्वयैव कृतासु विचित्रासु नानाप्रकारासु योनिषु स्वकृतानुकृतिर्नारायणोविशन्निववर्त्तत इति शेषः स्वस्य तव कृतेऽनुकृतिरनुकारो यस्य त्वदाद्यावतारः तथाचोक्तम् "अवाप नारायण आदिदेवः" इति तर्हि कस्तावदहं किं वा करोमीत्याशङ्क्याहुः—हेतुतया सर्वकारणकारणत्वेन चकास्सि भ्राजसे न तु त्वं तासु विशन्निववर्त्तसे अनलवत्सर्वप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुपासनाभेदे निर्णयमुक्त्वा अनुप्रवेशश्रुतीनां निर्णयमाह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् "सएष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशः श्रूयते "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्" (१-२-११) इति न्यायेनापि निर्णीतः स च प्रवेशः सर्वथा बहिः स्थितस्य आहोस्विदन्तरे ऽवस्थितस्य प्रकाशे लोकास्तत्र पश्यन्तीति लोकप्रतीतिमाश्रित्य प्रवेशोनूद्यत इति भवति विचारः तत्र बहिःस्थितस्यैव प्रवेशे आत्मसृष्टिविरोधः अद्वैतविरोधश्च निरवयवत्वशब्दकोपश्च प्रवेशेपि उभयो प्रवेशोन्यायेन निरूपितः क्वचित् प्रविष्टस्य जीवब्रह्मभावः पूर्वं तु भेदे कारणाभावादतो द्वयन्निर्णेतव्यं किं बहिःस्थितः प्रविशति उभौ वा प्रविशत इति एतदत्र क्रमेण श्लोकद्वयेन निर्णयं करिष्यति स्वेनैव कृतेषु विचित्रयोनिषु भगवान् हेतुतया तत्र स्थित एव विशन्निव चकास्ति अनेन दृष्टानुवादिका प्रवेशश्रुतिरिति निरूपितं कार्ये कारणस्यानुप्रवेशः पृथक् वर्त्तत इति केचित् अन्यथा तत्र प्रतीतिर्न स्यात् इति अत उभयं सङ्ग्रहार्थं इवेत्युक्तवान् परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयादिति भागवतोपि कारणस्य कार्यप्रवेश उक्तः अतो हेतुतया उपादानत्वेन स्थितोपि पुनः प्रविशति एवं प्रवेशमुक्त्वा "सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिभिः प्रविष्टस्य वैलक्षण्यश्रुतेः तस्यापि

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निर्णयमाह तरतमश्चकास्सीति देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजसादिभावेन च नन्वेक एवान्तःकरणप्रविष्टः कथं नाना भासते तत्राह—अनलवदिति । अनेन जीवकृतं वैलक्षण्यमिति पक्षो निराकृतः भगवांस्त्वन्तर्यामी सर्वत्रैकविध एव जीववैलक्षण्येन देवादिभेद इति यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं स्थूलसूक्ष्मभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते वस्त्वन्येन तस्य वैलक्षण्यमित्यर्थः । ननु दृष्टान्तमात्रमुक्तं नतूपपत्तिरिति चेत्तत्राह स्वकृतानुकृतिरिति सर्वत्र भगवान् स्वकृतमनुकरोति यथा शिक्षकः शिष्यविद्यामनुकरोति एवं जगद्रूपेण भगवान् क्रीडितुं सर्वत्रानुप्रविष्टः तत्तद्रूपो जात इत्युक्तं तथा सति ये दोषास्तान् वारयति—अमेति । अमूषु वितथास्वपि अवितथं तव धाम पाञ्चभौतिकानां वितथत्वे स्वस्य चावितथत्वे हेतुमाह—सममिति विषमाः पृथिव्यादयः उत्तरोत्तरदशगुणत्वात् प्रवेशे तेषां न समता सम्भवति कठिनविरलावयवत्वेन वैषम्यावश्यं भावात् आकाशस्याप्यनित्यत्वात् वैषम्यमेव परं सूक्ष्मत्वात् तथा कलयितुं न शक्यते भगवांस्तु सम एव सर्वत्र प्रविष्टः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति ज्ञानादितारतम्यं तु जीवनिष्ठमित्युत्तरश्लोके वक्ष्यते सर्वसमत्वमत्र विवक्षितं यत्र प्रविशति तत्समो भूत्वा तत्र प्रविशति "समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन" इत्यादिश्रुतेः भगवतस्तुल्यांशप्रवेशे तु सर्वसमत्वं नोपपद्येत नन्वेवं सति कथं समता न प्रतीयते अन्यथा भगवत्कार्येषु अपि वैषम्यप्रतीतिर्न स्यात् भगवत्कार्याणि च योन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तामित्यादिना निरूपितानि तत्राह विरजधियोऽन्वयन्तीति ये विरजधियः रजोगुणरहिताः ब्रह्मदृष्टयः त एव तद्वैलक्षण्यं जानन्ति यथा यो रत्नपरीक्षकः स एव कृत्रिमं सहजं च जानाति अनु भगवत्स्वरूपमन्वयन्ति जानन्तीत्यर्थः । ननु तेषामेव तदभिज्ञाने को हेतुस्तत्राह—अभिविपण्यव इति । अभितः सर्वतः इह लोके परलोके च गतविपणयुक्ताः सर्वव्यवहारातीताः यो हि यदभ्यासं करोति स तं पश्यति यथा व्यवहारनिपुणाः तैलादिना पदार्थसमतां विषमतां वा जानन्ति तथा ये व्यवहारं परित्यज्य सर्वथा ब्रह्मानुचिन्तकाः ते सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्ति नतु विकारजातं तत्र सममेव ननु ब्रह्मैव पश्यन्तु नाम सममेव पश्यन्तीत्यत्र को हेतुः ब्रह्मसममेवेति चेत् एतदेव विचार्यते समं विषमं वेति यस्मात् समतायां हेतुरतिरिक्तो वक्तव्य इति चेत्तत्राह—एकरसमिति । रसस्त्वनुभवगम्यः सर्वत्रैव तेषां रतिः समा अन्यथा अनुभवविरोधे दृष्टिः समा न स्यात् लोके रसवैलक्षण्याभिज्ञाः विलक्षणरसेषु पदार्थेषु तुल्यरूपेष्वपि विषमदृष्टय एव भवन्ति ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेन इति वाक्ये समदृष्टेर्निरूपितत्वात् अतो भगवान् सर्वसम एव सर्वानुस्यूतः प्रविष्ट इति जगद्रूपेण प्रविश्य क्रीडन्नपि निर्दुष्ट इति निरूपितम् ॥ १९ ॥

> सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
> क्रीडार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु परमात्मनः प्रतिदेहगतत्वेन बहुत्वाद्देहतारतम्येन तारतम्याच्च जीवसाम्ये सति कथमुपास्यत्वमित्यत आहुः-स्वकृतासु स्वसृष्टासु विचित्रासु विविधासु योनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थानेषु देवादिदेहेषु हेतुतया प्रयोजकतया अन्तर्यामितयेत्यर्थः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः विशन्निवेति मुख्यप्रवेशासम्भवादिवशब्दः तरतमतश्चकास्सि तारतम्येन तत्र तत्र स्वशक्तिं प्रकाशयसि तदेवाहुः—स्वकृतासु ब्रह्मादिस्थावरान्तयोनिषु अनुकृतिस्तदनुरूपशक्तिप्रकाशो यस्य सः अनलवत् अग्निर्यथा उल्मुकादिषु तदनुरूपामेव स्वशक्तिमुपादत्ते तद्वत् अथ वितथासु विनष्टासु अमूषु योनिषु अवितथमनश्वरं परमसत्यं तव धाम स्वरूपं सममविशेषं विरजाधियो निर्मलमतयः अनुयन्ति जानन्ति ते एव के अभि सर्वतो भावेन विपण्यवो विगतव्यवहाराः "पणव्यवहारे" इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलशून्या इत्यर्थः । एकरसं केवलानन्दास्वादस्वरूपम् अतस्तव सर्वकारणत्वात् स्वातन्त्र्यादुपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्याच्चोपास्यत्वमिति भावः । अत्र तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इत्याद्याः श्रुतयः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेतुत्वेन तत्सम्बन्धप्रतीतिं वारयन्नीश्वरं स्तौति—"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति अथर्वणमन्त्रः स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वीयया ऽचिन्त्यया स्वाभाविक्या शक्त्या रचितासु विचित्रासु नानाविधासु ब्रह्मादिस्थावरान्तासु योनिषु विशन्निव तारतम्यहीनोपि सर्वान्तर्यामी स्वकृतानुकृतिः सन् तरतमतश्चकास्सि अज्ञैः प्रतीयसे स्वेन कृता योनीरनुकरोतीति तथा तत्र दृष्टान्तः अनलवत् काष्ठादिसम्बद्धाग्निरिवेति विशन्निवेत्यत्रेवशब्दस्य सार्थकतामाह—हेतुतया कारणत्वेन विद्यमानतया तथा च द्वितीयेप्युक्तिः—

> यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
> प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ इति

अथ अतो हेतोः वितथासु च्युतस्वभावास्वस्थिरास्वमूषु तव धामावितथम् अप्रच्युतस्वभावं यथार्थं वस्तु अत एव समं समत्वादेवैकरसं निर्विकारं विरजधियः शुद्धसत्वास्तत्राप्यभिविपण्यवः सर्वतो निर्वेदतः यन्ति प्राप्नुवन्ति तु निश्चितम् ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

निर्मल बुद्धियुत ज्ञानी जन आपके स्वरूपको अविनाशि

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम्।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः॥ २०॥

भाषा टीका।

दोषरहित विच्छेद शून्य आनन्द रूप से उपासना करते हैं और प्राप्त होते हैं॥ यदि अन्वयत्वमिविपण्यवपकस्त इस प्रकार का पाठ होयतो सर्व प्रकार नाना भांति से आपकी स्तुति करने वारे निर्मल बुद्धि युत ज्ञानी जन, जन आपके उक्त स्वरूप को प्राप्त होते हैं ऐसा अर्थ जानना॥१९॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अपि च कुतोन्वियमाशङ्का स्याद्भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसङ्ग इति यतोऽविद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि सगवद्भावं लक्षणया बोधयन्त्यस्त दोषं निषेधयन्ति "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः तत्त्वमसि" इत्याद्याः श्रुतयः। ननु कर्तव्यस्याऽऽत्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्येश्वरत्वं बोध्यते नैतद्युज्यते यतस्तत्र "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदन्तीत्याह— स्वकृतपुरेष्वति। स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु देहेष्वमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदन्ति अंश इवांशः कृत इव कृतः त्वद्रूपं वदन्तीत्यर्थः। ननु कार्यकारणसंवृतस्य कुत एवम्भूतत्वं तत्राह अबहिरन्तरसंवरणमिति। बहिः कार्यमन्तरं कारणम् वस्तुतस्तदावरणशून्यम् तयोरसत्त्वादित्यर्थः। इत्येवं नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयोन्यथेदं न प्राप्यत इति जानन्तो निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमन्तादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः। यत्रार्पितानि कर्माणि मुक्तिफलं फलन्ति तं भवतोऽङ्घ्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासाः उपासतेऽर्चनवन्दनादिभिः सेवन्ते भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोचितमिति दर्शयन्ति॥ २०॥

त्वदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबन्धनम्।
त्वदङ्घ्रिसेवामादिश्य परानन्द निवर्तय॥ ७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

लक्षणया पूर्वोक्तजहदजहल्लक्षणया तं देहाद्युपाधिकृतं दोषं यश्चायं पुरुषे देहे प्रत्यगात्मा जीवः यश्चासावादित्ये ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्तीत्यादिनोपास्यत्वेनोक्तः परमेश्वरः सच्चिन्मात्रस्वरूपलक्षणया एकः एवं तत्त्वमसीत्यस्यैवार्थ उक्तः। तत्र मीमांसकः शङ्कते-नन्विति। क्रत्वर्थस्य यज्ञाङ्गरूपस्य यजमानात्मनः इयं ईश्वराभेदरूपा स्तुतिरर्थवादत्वेन क्रियते न तु तस्य वास्तवेश्वरत्वं बोध्यते यथा आदित्यो यूपः प्रस्तरोऽयं यजमानः इत्यादिगुणवादरूपार्थवादेन यूपादीनामादित्यादिरूपत्वेन स्तुतिरित्येतत्पर्यन्तं पूर्वपक्षः, समाधत्ते नैतदिति। एतत् उपनिषदां अर्थवादत्वेन स्तुतिमात्रपरत्वं न युज्यते न सङ्गच्छते यतो हेतोस्तत्र जीवस्येश्वराभेदेन ब्रह्मात्मैक्यज्ञाने एते तत्त्वमसीत्याद्युक्त्या अर्थो जीवब्रह्मैक्यादयः जीवब्रह्माभेदोक्तिः स्तुतिमात्रत्वे तदभेदज्ञानार्थं उपायोक्तिः न सङ्गच्छते नहि यूपमादित्यभेदोक्तौ कश्चन उपायः कैश्चिदुक्तः तस्मादुपनिषद्वाक्यानि नार्थवादरूपाणि किन्तु स्वार्थपरत्वेनैक्यबोधकान्येव विधिशेषत्वाभावादिति भावः। अन्यथा भगवद्भजनं विना इदमैक्यज्ञानं "सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम्" इत्युक्तं॥ २०॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

अपि च कुतोन्वियमाशङ्का स्यात् भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसङ्ग इति यतो विद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्भावं लक्षणया बोधयन्त्यस्तं दोषं निषेधयन्ति अतः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजन उपायं वदन्तीत्याहुः स्वकृतपुरेष्विति। अमीषु स्वकृतपुरेषु स्वकर्मोपार्जितेषु देहेषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं जीवम् अखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्य तव अंशकृतं त्वत्स्वरूपं वदन्ति अंश इवांशः कृत इव कृतः मायोपाधिः तया सम्पादितं त्वत्स्वरूपं इत्यर्थः। ननु कार्यकारणसम्वृतस्य तस्य कुत एवम्भूतत्वं तत्राह—अबहिरन्तरसम्वरणं बहिः कार्यम् अन्तरं कारणं वस्तुतस्तदावरणं शून्यं तयोरसत्त्वादित्यर्थः। इति एवं नृगतिं नुः जीवस्य गतिं विविच्य विशोध्य कवयो विश्वसिताः कृतविश्वासाः सन्तः भुवि भवतोऽङ्घ्रिं चरणमुपासते अर्चनवन्दनादिभिः सेवन्ते कथम्भूतमङ्घ्रिम् अभवं भवनिवर्तकं पुनश्च निगमावपनं आ समन्तादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः। यत्रार्पितानि कर्माणि मोक्षफलं फलन्तीति तात्पर्यार्थः। भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोचितमिति भावः। भगवद्भावं बोधयन्त्यस्तं दोषं निषेधयन्तीत्यत्र श्रुतयः "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः अरे अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति तत्त्वमसीत्याद्याः अर्थः परमे व्योम्नि आकाशादिअन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टो यः स एवायं पुरुषः अर्कः यश्चासावादित्ये वर्तते स एव भवति अयमात्मा अनन्तरः अन्तरशून्यः अबाह्यः बाह्यशून्यः कृत्स्नः पूर्णः ज्ञानघनः ज्ञानस्वरूप इति तत्त्वमसीति पूर्वमेव व्याख्यातं ननु क्रत्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते ननु तस्य ईश्वरत्वं बोध्यते नैतद्युज्यते यतो भगवद्भक्तियुक्तस्यैव कथिताः अर्थाः पदार्थाः तस्यैव महात्मनः प्रकाशन्ते यथावत्स्फुरन्ति नान्यस्येत्यर्थः।

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मविद्यार्थमिदंदेवतागुरुविषयां निरुपाधिभक्तिः कर्त्तव्येति दर्शितं पुरुषम् अंशकृतमित्यत्र श्रुतिः गोपालतापनीये "ब्रह्मणोंऽशभूतस्तथेतरो भोक्ते"ति नारदपञ्चरात्रे प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने "यत्तटस्थन्तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतं । रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते । इति श्रीगीतासु "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इत्यादिकं सुगमं भवतोऽङ्घ्रिमुपासत इत्यत्र श्रुतिः "चरणं पवित्रं विततं पुराणं तेन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः अतिपाप्मानमरातिं तरेम लोकस्य द्वारमार्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्तदमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नोलोके सुधितां दधातु" इति अर्थः श्रीकृष्णस्य कृतत्रिविक्रमरूपस्य चरणं याचमाना(गुहुः) येन पातक्यपि पूतः पवित्रः स न दुष्कृतानि पापानि तरति तच्चरणं पवित्रं पवित्रकरं विततं विस्तीर्णं भूर्भुवःस्वरतिक्रम्य वर्त्तमानं पुराणं सनातनं तेन चरणेनारातिं वैरिणं पाप्मानं वयमतिशयेन तरेम कथम्भूतेन शुद्धेन स्वयम्भूदत्तार्घ्यजलधौतेन पुनश्च पवित्रेण पवित्रकारकेण पूतेन निर्मलेन तच्चरणं लोके सुधितां सुधाधारां दधातु तारकादित्वादितच् प्रत्ययः कथम्भूतं लोकस्य वैकुण्ठलोकस्य अर्चिष्मद्दीप्तिवद्द्वारं भ्राजमानं न केवलमेतावत् अपि च महस्तन्महः ब्रह्मतेजो मण्डलगतमप्युक्तं अत एव लोके बहुधा प्रकारैः । अमृतस्य धारा धर्मार्थकाममोक्षरूपं भक्तिकामधेनुरिव भक्तेभ्यो दोहमानम् एवम्भूतं चरणं भजाम इत्यर्थः । भक्तिपरेयं श्रुतिः । अथ स्वामिना—

> तदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबन्धनम् ।
> त्वदङ्घ्रिसेवामादिश्य परानन्दनिवर्त्तय ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वकृतपुरेष्वित्यस्य टीकायां तस्येश्वरत्वं बोध्यते इत्यस्यायं विशेषः अतो जीव एव तदीश्वरत्वेन स्तूयते इति स यश्चायमित्यादिवाक्येनेश्वरात्वं पदार्थान्तरं न कल्पनीयमिति तत्राह नैतदुच्यत इति कृताकृतारस्येत्युत्तरश्लोकाभिप्रायेण कृतावतारत्वेन शास्त्रप्रसिद्धस्तदानीन्तनानुभवसिद्धश्चेष इति भावः । अत्र त्वन्ये वदन्ति यदि चेश्वरो नाम कश्चित्स्वतः सिद्धः स्यात्तदा जीवस्य तवायेव तदभेदनिर्देशो घटते यदि तु जीवाविद्याकल्पितः स्यात्तदा जीवैः कथं नोपलभ्यते तस्याश्चानुपलब्धौ तस्य किं निर्देशेनाभेदनिर्देशेन चेति अथ स्वव्याख्या तदेवमन्तर्यामित्वांशेऽपि भगवतः शुद्धत्ववर्णनेन तत्पराणां श्रुतीनां वचनं श्रुत्वा स्वानुगृहीतानां जीवतत्त्वानुवादिनीनां श्रुतीनामपि तत्रैव तात्पर्यं काश्चिदन्याः श्रुतयो दर्शयन्ति स्वकृतपुरेषु पूर्वोक्तेष्वेव वर्त्तमानं पुरुषं जीवसमूहं स्वतो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा या वदन्ति तास्तवांशमेव कृतं सिद्धं वदन्ति तदभिप्रायेणैव वर्णयन्ति नान्यथेत्यर्थः । ब्रह्मणोंऽशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवतीति श्रीगोपालतापनीश्रुतेः ननु कथमपरिच्छेद्यस्यांशत्वं तथा ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति श्रीगीतोपनिषदुक्तं "द्वासुपर्णा सयुजासखाया" इत्यादिश्रुत्युक्तं च नित्यत्वं स्यात् अत्राहुः अखिलशक्तिधृत इति विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा । अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीयाशक्तिरिष्यते" ॥ इति श्रीविष्णुपुराणोक्तानुसारेण—

> "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
> अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
> अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
> जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥
> एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
> अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥
> मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥
> मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥ इति

श्रीभगवतः प्रकृतिद्वयतत्कार्य्यसाधकत्वसूचनया दर्शितस्वरूपशक्तिपर्य्यन्तश्रीगीतोपनिषदनुसारेण च या अखिलास्त्रिविधाः शक्तयः कार्य्यमात्रगम्याचिन्त्यप्रभावाः ताः धरसि यस्त्वं तस्य तव तादृश्यः शक्तयः एव तत्तद्दोषं विनैव तत्तद्दुर्घटसम्पादयन्त्यो नित्यमेव वर्त्तन्ते इति स्थिते तव तादृशशक्त्यात्मकजीववृन्दरूपांशो नित्यमेव वर्त्तत इत्यर्थः । ननु तर्हि श्रीमत्स्यदेवादिवदैश्वर्य्यमेवास्य युज्यते तदभावे महदादिवन्मायिकत्वमेव वा तत्राहुः—अबहिरन्तरसम्वरणमिति । न विद्यते बहिर्मायिकत्वे अन्तस्त्वान्तरङ्गस्वरूपत्वे च असम्वरणं व्याप्तिर्यस्य तथाभूतमित्यर्थः । श्रीविष्णुपुराणादावन्तरालपाठात् मार्त्तण्डमण्डलच्छाययोरन्तरालवर्त्तिमयूखपरमाणुवृन्दमिवेति भावः । अतो मण्डलस्थानीयस्य भगवत एव स्वल्पशक्तिव्यक्तिमयो विभिन्नविशेषत्वात्स्वांशत्वं श्रीमत्स्यदेवादीनां रश्मिस्थानीयत्वाद्विभिन्नांशत्वं जीवानामिति तत्त्ववादिनः अत्र तदुदाहृतं महावाराहवचनञ्च—

> "स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते ।
> अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथास्थितिः ॥
> तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् ।
> विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सामर्थ्यमात्रयुक्" ॥ इति

अत इदमेवं व्याचक्षते न विद्यते बहिः क्रियाशक्तिः अन्तर्ज्ञानशक्तिर्वाऽसम्वरणमसङ्कुचितत्वं सर्वव्यापकत्वं यस्य तमिति अतश्छायया सूर्य्यमण्डलमिव भगवत्स्वांशश्रीमत्स्यदेवादिर्मायया व्रियते रश्मिस्थानीयो विभिन्नांशो जीवस्त्वाव्रियते यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणेशक्तित्रयकथनानन्तरमेव "यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्त्तते" इति यया पूर्वोक्ताविद्याकर्मसंज्ञया अविद्याकर्मवृत्तिर्येस्यास्सा अविद्याकर्मेति नाम्नीमायेत्यर्थः यथोक्ते श्रीनारदपञ्चरात्रे प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने—

> "यत्तटस्थन्तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् ।
> रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥ इति ॥

अतः एवांशकृतमिति अंशश्चासौ कृतः मायोपाधितया सम्पादितश्चेति तमित्ययमेवार्थः । विवक्षितमेवाहुः—इतीति । पूर्वोक्तप्रकारान्तरेण जीवस्य गतिं त्वदंशलक्षणं तत्त्वं विविच्य विश्वसिता जातविश्वासा ये कवयो विवेकिनस्ते भ(ग)वतो ... परस्याङ्घ्रिमुपासते विनाशिभजनमेतस्य तुच्छतामाहुः नन्वन्येऽपि सन्ति ... तत्राहुः निगमाः सर्वे-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वेदाः आ समन्तादुप्यन्ते समन्विताः क्रियन्ते यस्मिंस्तादृशत्वात् सर्ववेदार्थत्वात्त्वमेव सर्वोत्तमभजनीयः सर्वोत्तमपुरुषार्थश्चेत्यर्थः । ननु सावयवत्वेनान्यतुल्यत्वात्कथं तादृशत्वं तत्राहुः निगमावपनत्वादेव न विद्यते भवो जन्म यस्य तं नित्यमित्यर्थः । न विद्यते भवो यस्मादिति विग्रहेऽपि कैमुत्येन तत्सिद्ध्यति भुवीति पृथिव्यां तादृशसाधकप्राचुर्यविवक्षयोक्तम् अत्र मुख्याः श्रुतयः—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्चविचैति सर्वं मीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति" इत्याद्याः तदनुगताश्च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्याद्याः चरणं पवित्रं विततं पुराणमित्याद्याश्च ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तावदुपासकस्य जीवस्य परेण सम्बन्धमाह—स्वकृतेति । स्वशब्दो भगवद्वाची पुरेषु शरीरेषु बहिरन्तरसम्वरणं स्वरूपतो धर्मतश्च ज्ञानरूपं । यद्वा शरीरेष्वन्तर्बहिश्च प्रसृतज्ञानं पुरुषं नाम जीवम् अखिलशक्तिधृतस्तव अंशकृतं विशेषणतया अंशकृतं पुरुषसमष्टेर्विभक्तं वदन्ति । यद्वा तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वं ज्ञानानन्दाकारत्वेन किम्भूतं बहिरन्तरसम्वरणं स्वेन भगवता कृतेषु पुरेषु रचितेषु बहिरन्तरसम्वरणं धर्मभूतज्ञानेन अन्तर्बहिरसम्वरणं सर्वत्र प्रसृतज्ञानमिति पूर्वोक्तप्रकारेण नृगतिं नुः जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्याविविच्य विचार्य भवतोऽङ्घ्रिं चरणम् उपासते सेवन्ते किम्भूतमङ्घ्रिम् ? निगमावपनं ज्ञानोत्पादकम् अतः अभवं भवनिवर्त्तकं किम्भूताः कवयः भुवि संसारे निश्वसिताः प्राणायामपराः उपासका इत्यर्थः । विश्वसिता इति पाठे कृतविश्वासाः अनन्यपराः उपासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

"परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् उदरमुपासते अवितथं तव धाम समम् एकरसम्" इत्युदरादिस्थानविशेषाधिष्ठानकदिव्यात्मस्वरूपोपासकानां तत्प्राप्तिरुक्ता अथ दिव्यविग्रहोपासकानामपि तत्सारूप्यापत्तिरूपं फलमित्यभिप्रेत्य तदुपासकाश्च केचित्सन्तीत्याहुः— स्वकृतपुरेष्विति । अमुषु देवमनुष्यादिषु स्वेन त्वया कृतेषु पुरेषु त्वन्निवासभूतेषु देहेषु सन्तमिति शेषः अखिलशक्तिधृतः आखिलाः शक्तीः आश्चर्यशक्तीः धरतीति तथा तस्य तवांशकृतमंशेन सङ्कल्पात्मकज्ञानेन कृतं कल्पितमुपात्तमबहिरन्तःसम्वरणम् अन्तर्बहिर्देशरहितमन्तर्बहिश्च व्याप्तिमन्तमित्यर्थः । अनेन विग्रहस्यापि पुरान्तरवस्थानप्रयुक्तपरिच्छिन्नत्वशङ्का व्यावर्त्तिता असम्वरणं सङ्कोचकहेतुरहितं पुरुषं पुरुषाकारं विग्रहं वदन्ति वेदान्ता इति शेषः । "अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" इत्याद्याः वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इतीत्थम्भूतं तव पुरुषं तथा नृगतिं नरजन्म तदाराधनोपयुक्तमिदं नृजन्मेति च विचिन्त्य विचारपूर्वकं निश्चित्य भुवि भूमौ केचित्कवयो विवेकिनः निश्वसिताः प्राणायामपराः जितप्राणेन्द्रिया इत्यर्थः । तवाङ्घ्रिमुपासते कथम्भूतं निगमावपनं निगमानां वेदानामावपनं क्षेत्रं प्रतिपादनविषयमिति यावत् यद्वा निगमस्य ज्ञानस्यावपनम् आसमन्तादुप्यते उत्पद्यतेऽनेनेत्यावपनम् उत्पादकं "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं । ददामि बुद्धियोगं तम्" इति भगवदुक्तेः अभवं न भवः संसारो यस्मात्सेव्यमानात् भुवि विश्वसिता इति पाठान्तरं तदा मोचयिष्यतीति दृढविश्वासयुक्ताः उपासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ तावदुपासकस्य परेण सम्बन्धमाह स्वकृतेति । स्वशब्दो भगवद्वाची स्वकृतपुरेषु शरीरेषु बहिरन्तरसम्वरणं स्वरूपतो धर्मतश्च ज्ञानस्वरूपं यद्वा शरीरस्यान्तर्बहिश्च प्रसृतज्ञानं पुरुषं जीवम् अखिलशक्तिधृतस्तव अंशकृतं विशेषणतया अंशकृतं पुरुषसमष्टेर्विभक्तं वदन्तीति तथाच सूत्रं "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दासकितवादित्वमधीयत एके" इति व्याख्यातमिदं सूत्रं वेदान्तदीपे श्रीभाष्यकारैः तथा हि नानात्वव्यपदेशादेकत्वव्यपदेशाच्च परमात्मनः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वश्रुतेरज्ञत्वोपाधिसम्बन्धाद्यनुपपत्तेर्जीवशब्दस्य जीवशरीरकपरमात्मवाचित्वेन तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यं मुख्यत्वात् शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यभूतयोः स्वरूपभावभेदेनच भेदश्रुतेर्मुख्यत्वाच्च परमात्मांशो जीवः जीवशरीरत्वञ्च परमात्मनो यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मदासा ब्रह्मदाशा इत्यादि दासकितवादित्वमप्यधीयत एके शाखिनः सर्वजीवव्यापित्वादभेदोपदेशस्य तत्रत्यादरः प्रतीयते इत्यर्थः इति तथा च भगवताप्युक्तं "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति अतएव जीवस्य सोपाधिकब्रह्मांशत्वं न सम्भवतीति इति नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य अन्विष्य निगमावपनं निगमस्तत्त्वज्ञानं तदुत्पादकं भवतोऽङ्घ्रिं निश्वसिताः प्राणायामपराः उपासते ध्यायन्तीत्यर्थः । विश्वसिता इतिपाठे कृष्णे विश्वासा अनन्यपराः उपासत इत्यर्थः ॥ २० ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

त्वच्चरणकमलभजनेनैव मुक्तिरिति निखिल ज्ञानिनः त्वच्चरणावुपासन्ते इत्याहुः—स्वकृतेति । अमीषु बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् लोकानामसृजत्प्रभुरित्युक्तरीत्या चेतनानां तत्तत्कर्मानुगुणं भगवता निर्मितेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु स्थितमिति शेषः । अबहिरन्तरसम्वरणं बाह्ये अन्तरे च आवरणरहितं ज्ञानैकाकारत्वेन बाह्याभ्यन्तरे एकरूपमित्यर्थः । विज्ञानघन एव प्रज्ञानघनः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

अन्तरे बाह्ये च कृत्स्नोरसघन एवेतिश्रुतेः अखिलशक्तिधृतः सर्वशक्तिधारिणः तव ईश्वरस्यांशकृतम् अंशस्वरूपं वदन्ति सूरय इति एवम्प्रकारेण नृगतिं पुरुषस्य गतिं भवाब्धौ देवमनुष्यादिशरीरेषु संसरणं विविच्य विचार्य ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्य ज्ञानावरणेन तापत्रयावाप्तिः भगवद्रचितमायानिबन्धना मायानिवृत्तिरूपमोक्षप्राप्तिश्च भगवच्चरणोपासनासाध्या इति निश्चित्याथवा इति नृगतिं पूर्वोक्तनानायोनिषु भ्रमतः भगवदंशभूतस्य चेतनस्य गतिं संसारबन्धं दूरीकृत्य मोक्षप्राप्तिसाधकमुपायं विविच्य विचार्य उपासनानुगृहीतः भगवानेव मोक्षप्रापकोपाय इति विचार्येत्यर्थः "आस्थितस्सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमाङ्गतिम्" इति भगवदुक्तेः भुवि कवयः ज्ञानिनः विश्वसितास्सन्तः भगवदङ्घ्रिभजनेनैव संसारनिवृत्तिर्नान्यथेति विश्वासवन्तः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति भगवदुक्तेः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणां "श्रोतव्यो मन्व्यो निधिध्यासितव्यः" इत्यादिनिगमोक्तश्रवणादीनां भगवदाराधनरूपयज्ञादीनां "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" "यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते" "यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्" इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिः भगवतः सर्वकर्माराध्यत्वेन प्रतिपादनात् निगमोक्तकर्मणां मोक्षफलप्राप्त्यर्थं समर्पणविषयम् अतएवामेवं नास्ति भवो यस्मादुपास्यमानादित्यभवं भवतः मोक्षप्रदस्य तवाङ्घ्रिमुपासते अर्चनवन्दनादिभिः सेवन्ते इत्यर्थः अमीषु स्वकृतपुरेषु स्थितम् अबहिरन्तरसम्वरणं पुरुषम् अखिलशक्तिभृतः तव वदाः इति शेषः वदन्ति इति नृगतिं विविच्य भुवि कवयः विश्वसितास्सन्तः निगमावपनम् अभवं भवतः अङ्घ्रिमुपासते इत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ प्रक्रमवत्स्वसत्कृतं सर्वेषु पुरुषेषु सर्वासु सुधीषु स्थित्वा त्वां तु बहिरन्तरसञ्चरणेऽपि । तव पुरुष वदन्त्यखिलशक्तिभृतः स्वकृतम् ॥ ७—२०।२१ ॥

निषुसीदगणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनां न ऋते त्वत्क्रियते किञ्चनारेमहामर्क मघवं चित्रमर्चेत्यादिश्रुत्यभिप्रायगर्भस्य प्रक्रमवदित्यस्य श्लोकस्यायमर्थः सर्वेषु पुरुषेषु सर्वधीषु सर्वेन्द्रियेषु च स्थित्वा श्रीब्रह्मादिषु प्रक्रमवत्प्रकृष्टक्रमयुक्तत्वेन स्वसत्कृतं स्वात्मनैव सत्कृतं त्वां वदन्ति किञ्च हे पुरुष अण्डाद्यन्तर्बहिश्च असञ्चरणे असदमङ्गलं चरणं कर्म यस्यासावसञ्चरणः तस्मिन् पापाचारे स्थित्वा पापाचारमपि स्वात्मनः पूजात्वेनैव कारयन्तं त्वां वदन्ति तुशब्देन यथाकरणं तस्याधोगत्यर्थमिति सूचयति किम्बहुना तत्सर्वं तव स्वकृतम् अनन्यापेक्षया त्वयैव कृतं वदन्ति कुत इति तत्राह—अखिलेति । सर्वपुरुषेन्द्रियशक्तिप्रेरकत्वात् श्रुतिश्लोकयोः सर्वैककार्यत्वाभावेनिकतन्निषतःवद्योतनाय भाष्यते—

> श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वेषु क्रमात्स्थित्वा जनार्दनः ।
> स्वात्मानमर्चयत्यद्धा बहिरन्तरसत्सु च ॥

असतामधर्माचारो हरिस्तिष्ठन्थात्मपूजनम् ।
तस्याऽधोगमनायेति श्रुतिराहाखिलाक्रियम् ॥

इत्यादिना त्रिपादोयं श्लोकः ॥ २१-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवमन्तर्यामित्वांशोऽपि भगवतः शुद्धवर्णनेन तत्पराणां श्रुतीनां वचनं श्रुत्वा स्वानुगृहीतानां श्रुतीनामपि तत्रैव तात्पर्यं काचिदन्या दर्शयति । स्वकृतपुरेष्विति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु सर्वान्तर्यामी नारायण एव "अवाप नारायण आदिदेवः" इत्युक्तेरिति सत्यमेव किन्त्वसावादिदेवत्वात् कथं तस्य हेतुरहमित्याशङ्क्याहुः—स्वकृतपुरेष्वित्यादि । स्वकृतानि स्वतःसिद्धानि यानि पुराणि गोकुलमथुराद्वारकाख्यानि पुराणि तेषु अमीषु अबहिरन्तरं सम्वरणं यथा भवति, बाह्यान्तरसङ्गोपनाभावपूर्वकम् अखिलशक्तिधृतः अखिलाः श्रीराधाप्रभृतयो याश्च श्रीरुक्मिणीप्रभृतयो महिष्यश्च याः शक्तयस्ताः धरतीति तस्य तव श्रीकृष्णस्य अंशकृतं पुरुषं नारायणं वदन्ति ब्रह्मादयो सुरादयश्च नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनादित्युक्तेः इति विविच्य विचार्य कवयो ब्रह्मादयो भवतोऽङ्घ्रिं उपासते किम्भूताः निगमावपनं यथा भवति तथा विश्वसिताः सन्तः निगमेषु वेदेषु आ सम्यक् वपनं यथा भवतीति निगमानामयमेवार्थ इति कृत्वा कृतविश्वासा इत्यर्थः कीदृशम् अङ्घ्रिं नृगतिं सर्वलोकैकशरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रवेशप्रसङ्गेन भगवतो दोषान् परिहृत्य द्वयोः प्रविश्य श्रुतत्वात् द्वितीयस्य का वार्त्तेति शङ्कां वारयितुमाह स्वकृतपुरेष्विति । भगवत्कृतेष्वेव देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेषु भगवदंशः पुरुषो जीवः बहिरन्तः संवरणरहित एव तत्कृत गुणदोषरहित एव अंशेन कृत इति विषमो भवति अयमर्थः जीवो नाम भगवतश्चिदंशः अत्यन्तं विरलात्मा स सर्वेषु पुरेषु प्रविशन् अन्तर्बहिश्चैतन्यगुणपूर्ण एव तिष्ठति तेन स्वभावतः सोऽप्यविषम एव तथाप्यंशेन विषमभावापन्नेन तिरोहितानन्देन कृत इति स्वानन्दापेक्षार्थं पुरेषु प्रवर्तते तत्र च सुखमप्राप्नुवन् विषम इव भवति इयानेवार्थोऽत्र निर्णीतो भगवति जीवे च वैलक्षण्यहेतुः भगवान् स्वानन्दपूर्णः कस्मादप्यानन्दं न वाञ्छति जीवस्तु तिरोहितानन्द इति यतः कुतश्चिदानन्दमपेक्षते तेन विषम इव भवतीति अंशकृतपदेन चायमर्थः सूचितः एवं जीववैलक्षण्यं ये न जानन्ति ते न भगवन्तं भजन्ते न त्वन्यः इत्याह इति नृगतिं विविच्येति । आनन्दार्थमेव जीवस्य प्रवृत्तिः आनन्दश्च भगवत्येवास्ति नान्यत्र "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति" इति श्रुतेः यत्र जीवानामेवानन्दस्तिरोहितः तत्र जडानामानन्दगन्धोपि नास्ति परं मरीचिकावत् अत्यन्तनिर्जलभूमौ यथा जलप्रतीतिर्भ्रान्तानाम् एवं स्रक्चन्दनादिष्वपि आनन्दोस्तीति भ्राम्यति लोकः सर्वो हि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति न त्वविद्यमानम् अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवत एवाङ्घ्रिमुपासते आनन्दनिधिं ननु परमानन्दो भगवति भवतु नाम स्वर्गाद्यानन्दस्त्वन्यत्रापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह निगमाः आ समन्तादुप्यन्ते अस्मिन्नङ्घ्राविति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्घ्रिरेव स च फलसाधनरूपः अतो यागा अपि चरणरूपाः स्वर्गोपीति मुख्यः सिद्धान्तः अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः तथा सत्येष एवानन्दयतीत्येवकारोपि सङ्गच्छते अतो वेदोक्त्यापि भगवच्चरणारविन्दादन्यत्र नानन्द इत्यर्थः नन्वस्याप्युत्पत्त्याविनाविरुद्धधर्मसमवायात् जीववदानन्दतिरोभावोभविष्यतीति चेत्तत्राह अभवमिति कदाचिदुत्पत्त्यादिरहितं प्रत्युत अन्येषामपि तन्निवर्त्तकमित्यर्थः । स्वर्गादौ सामग्रीदर्शनात् विशेषादर्शनाच्च आनन्दशङ्कापि भवेत् भुवितु सम्भावनापि नास्तीत्याह भुवि विश्वसिता इति । तीर्थादिसम्भावनया वा शुद्धान्तःकरणाः सन्तः भूमौ भगवति विश्वासं कुर्वन्ति अन्यत्र भोगाभिनिवेशात् न विश्वासो जायत इत्यर्थः ॥ २० ॥

> शुद्धानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः ।
> पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमात्मानमुपास्यं निरूप्य जीवात्मानं तदुपासकं च तदंशतुल्यत्वेन निरूपयन्ति—स्वकृतेति । स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु अमीषु नरदेहादिषु पुरुषं भोक्तृत्वेन वर्तमानं जीवं जात्या एकवचनम् अखिलशक्तिधृतस्तव अंशकृतं अंशमिव कृतं वदन्ति वस्तुतस्तटस्थशक्तित्वेन प्रसिद्धमपि अंशतुल्यं वदन्तीत्यर्थः यदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा" इति गीतासुच "प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्" इति । श्रीनारदपञ्चरात्रे—

> यत्तटस्थं तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् ।
> रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥

इत्येवं तस्य तटस्थशक्तित्वेपि "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति भगवद्वचनात्—

> स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते ।
> अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ॥
> तदेव नाणुमात्रोपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित ।
> विभिन्नांशोऽल्पशक्तिस्स्यात् किञ्चित् सामर्थ्यमात्रयुक् ।

इति महावराहवचनात्स्वांशतुल्यत्वं कीदृशं न विद्यते बहिर्बहिरङ्ग मायाशक्त्या अन्तरेणान्तरङ्गचिच्छक्त्या च सम्यगवरणं सर्वथा स्वीयत्वेन स्वीकारो यस्य तं यद्वा न विद्यते बहिरन्तश्च असम्वरणमनावरणं यस्य तं स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यां मायया बहिरन्तरावृतमित्यर्थः । इति एवं नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तटस्थ्यं मायाबन्धनावस्थत्वं वा विविच्य विचार्य्य निगमावपनं निगमो वेदस्तद्रूपे क्षेत्रे आ सम्यक्तया वपनं यस्य तथाभूतम् अंघ्रिं भगवच्चरणकल्पतरुम् अभवं भवबन्धनिवर्तकं भुवि स्थित्वा उपासते विश्वसिताः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति भगवद्वाक्ये कृतविश्वासाः अत्र ब्रह्मणोंशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवतीति द्वौ सुपर्णौ भवतो ब्रह्मणोंशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति अन्योहि साक्षी भवतीति भोक्तारो वृक्षधर्मे तिष्ठत इति मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे स्थितोऽथवायोऽर्चयेत् प्रतिमां प्रति स मे प्रियतरो भुवीतिगोपालतापन्याद्याः श्रुतयः प्रतिमां प्रति प्रतिमायामित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्वरूपमनूद्य जीवस्वरूपं कथयन् वैदिकनिष्ठां निरूपयति—स्वकृतपुरेष्वमीषु बहिरन्तसम्वरणं श्रुतयो वदन्ति प्रतिपादयन्ति अन्तर्यामित्वेनान्तः सर्वाधिष्ठानत्वेन च बहिस्तथाप्यसम्वरणं तत्सम्बन्धधनावृतं तत्र हेतुः पुरुषं पूर्णम् "यो जीववद्योनिषु भात्यनन्तो मूढैस्तमोहैरपलाधिगम्य निचाय्य तं शाश्वतमात्मसंस्थं तद्विज्ञयात्मस्यदधुर्महान्तः" इति कमठश्रुतिः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यारण्यकेन नियम्यः सः कस्यापि स सर्वस्य नियामकः इति कमठश्रुतिः । एको देव इत्यादिनानुवादः एवम्भूतस्याखिलशक्तिधृतस्तवांशकृतम् अंशेन शक्तिरूपेण कृतं भिन्नं "कृति छेदने" इत्यस्माद्धातोः विज्ञानात्मानं वदन्तीति सम्बन्धः तथाच श्रुतयः अंशो ह्येष परस्य योयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्तीति पाराशर्य्यायणश्रुतिः अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमभिधीयत इत्यग्निवेश्मकाश्रुतिः । "अंशो नाना व्यपदेशात्" इति पारमार्षं सूत्रं "ममैवांशो जीवलोके" इत्यादिभगवदुक्तेश्च अन्यत्र चाभेदेनापि श्रुतयः प्रतिपादयन्ति । "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवाः" इत्यादिका यापणश्रुतिः तत्वमसीत्यादिश्च "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि" इत्यादिस्मृतिश्च इति हेतोरुभयविधवाक्यप्रामाण्यात् उक्तप्रकारेण भिन्नाभिन्नरूपां नृगतिं प्रत्यगात्मरूपां विविच्य देहादिभ्यो विभक्तीकृत्य कवयो विवेकिनो विवेचनकुशलाः नतु कुतर्कनिष्ठा भगवत्पराङ्मुखाः तत्प्राप्तये भवतोङ्घ्रिमुपासते किं व्यवहारदृष्ट्या न भुवि विश्वसिताः इदमेव प्राप्यं प्रापकं चेति विश्वासयुक्ताः सन्तः निगमावपनं निगमोक्तपुरुषार्थानां क्षेत्रं पुरुषार्थचतुष्टयदातारमित्यर्थः अत एव अभवं भवनिवर्त्तकं भवसम्बन्धशून्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

आप के रचे भए आपके निवासरूप शरीरों में विराजमान अखिल शक्ति धारि आपने अपने सङ्कल्पसे जिसका स्वीकार किया सर्वत्र व्याप्त होने में समर्थ आवरण

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ २१ ॥

भाषा-टीका

रहित एतादृश पुरुषाकार दिव्य रूप को वेदान्त गण प्रति पादन करते हैं आप के उस दिव्यरूप को आराधनीय भाव से चिन्तवन कर तथा इसी प्रकार आपके आराधन के योग्य मुनष्य जन्म है इस का भि विचार कर इस भूमि में कोइ एक विवेकी जन जितेन्द्रिय होकर आपके चरणारविन्दकी उपासना करतेहैं वह चरणारविन्द" वेदोंके प्रति पादन करने का भूमि रूपहैं अर्थात् वह चरणारविन्द वेद प्रति पादित है अथवा वह चरणार विन्द उपासक जनो को ज्ञानका उत्पादक है और संसार का निवर्त्तकहै यदि विश्वसिताः ऐसा पाठ होयतो विश्वास युत विवेकी जन इस प्रकार का अर्थ जानना ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भक्तिरल्पसाधनमिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरूकरोति-दुरवगमेति। भो ईश्वर! दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञापनाय तवात्ततनोराविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणं श्रमः गतश्रमा इत्यर्थः। अपवर्गमपि केचिन्न परिलषन्ति नेच्छन्ति कुतोऽन्यदिन्द्रपदादि केचिदित्येवम्भूता भक्तिरसिका विरला इति दर्शयन्ति न केवलमन्यन्नेच्छन्ति किन्तु तेनैव सुखेन पूर्णाः सन्तः पूर्वसिद्धं गृहादिसुखमप्युपेक्षन्त इत्याह—तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति। तव चरणसरोजे हंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुलं तेन सङ्गस्तेन विसृष्टा गृहास्ते तथा अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाऽऽह "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" इतिव्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्त इति ॥ २१ ॥

त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः।
कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

अन्यस्यैक्यज्ञानस्य साधनमेव भक्तिर्नतु स्वतः परमपुरुषार्थफलरूपा इति वचनं पूर्वश्लोकरूपं प्रतीतमनुचितमेव मन्वानो विचारयन् श्रुतिगणो भक्तिं गुरूकरोति मोक्षादप्यधिकपञ्चमपुरुषार्थरूपत्वेन स्थापयतीत्यर्थः। अल्पसाधनमिति तु लेखकभ्रम एव महानिति सालोक्यादीनां तत्रान्तर्भावात् तेनैव चरितामृतावगाहनरूपेणैव सुखेन अनेन श्लोकेन श्रवणकीर्तन इति चतुष्षष्ट्यङ्गानामुपलक्षणं श्रुतिर्नृसिंहतापनीरूपा तत्र देवा विषयिणः ब्रह्माणि वदन्ते प्रकाशन्ते इति मुक्ता व्याख्याता इति विषयिमुमुक्षुमुक्तसेव्यत्वं दर्शितम् ॥ २१ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

भक्तेरन्यसाधनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरूकरोति दुरवगमेति। भो ईश्वर! केचिद्विरलाः भक्तिरसिकाः दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय दुर्बोधात्मतत्त्वस्य ज्ञापनाय आत्ततनोराविष्कृतमूर्त्तेस्तव चरितमहामृताब्धिपरिश्रमणाः सन्तः अपवर्गमपि न परिलषन्ति नेच्छन्ति। कुतोऽन्यदिन्द्रपदादिकं चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन् परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः गतश्रमाः परिवर्जनार्थः श्रमणं श्रमः न केवलमन्यन्नेच्छन्ति किन्तु गृहादिसुखमप्युपेक्षन्ते इत्याह-ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः तव चरणसरोजहंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुलेन सह यः सङ्गस्तेन विसृष्टात्यक्तगृहा यैस्ते अनेन श्रवणकीर्त्तने दर्शिते श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाह "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" इति अर्थः सर्वे देवाः यं परमेश्वरं नमन्ति तथा मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च यं नमन्ति अत्र देवाः पृथिव्यन्तरिक्षनाकब्रह्मलोकनिवासिनः ये भगवद्भक्ताः ते सर्वे देवाः संसारविजिगीषुत्वात् मोदशालित्वाच्च तेषां मध्ये द्विविधा उपासकाः मुमुक्षवः संसारान्मोक्षकामाः ब्रह्मवादनशीलाः ब्रह्मवादिनः मुक्ताः इत्यर्थः। एते सर्वे नमन्ति भजन्त इति व्याख्यानं च सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिर्नृसिंहतापिन्यां मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते। इति स्वामिना—

त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः।
कुर्वन्ति कृतिनः केचित् चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तच्छ्रुत्वा लब्धनिजभावोद्दीपनाश्चरणोपनिषदाद्याः साक्षादेव तन्माधुरीं वर्णयन्ति–दुरवगमेति। हे ईश्वर! सर्वोपरि विराजमानवैभव! केचिद्विरलप्रचाराः अपवर्गमपि परि सर्वतो भावेनैकांशेनापि न लषन्ति किमुतान्यत् कथम्भूतास्ते तत्राहुः दुरवगमं सर्वागोचरपरमगोलोकादिवैकुण्ठविहारित्वेन दुर्बोधं यत् आत्मनस्तव तत्त्वं स्वरूपगुणलीलादियाथार्थ्यं तस्य निगमाय निगमनाय अनुभावनाय आत्ततनोः प्रपञ्चे समानीतनिजविग्रहस्य तव चरितरूपे महामृताब्धौ यदि महामृताब्धिः कश्चिद्भवति तदा साधारणजनबोधनाय तेन रूप्येत श्लेषात् स्वतत्त्वामृतानां सालोक्यादिमोक्षानन्दानां तदन्तर्भावित्वात्त्वदीयमहासमुद्रतुल्ये यः परिवर्त्तः मुहुरवगाहोऽनुभवः तेनानुषङ्गिकतयैव गतसंसारश्रमाय इत्यर्थः। ननु बहवोपि तच्चरितं शृण्वन्ति तथापि न तादृशत्वमिति केषाञ्चित्तादृशत्वे किङ्कारण

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मित्याशङ्क्य परमरहस्यतया सर्वान्ते एव तद्व्यञ्जयन्ति—चरणेति । हंसाः परमतत्त्वानुभाविनस्तेष्वपि चरणसम्बन्धिनो मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादिशास्त्रे तच्चरणसम्बन्धेन लोकेऽपि सरोजसम्बन्धेन हंसानामुत्कर्षो वर्ण्यते इति परमोत्कृष्टा ये तन्माधुरीसमास्वादतिरस्कृतमोक्षानन्दाः तेषां कुलं शिष्योपशिष्यादिरूपं तदेकस्यापि प्रसङ्गेन विसृष्टं त्यक्तमात्रं गृहं यैस्तेपि किमुत तत्र चिरं प्रवृत्ताः किमुततरां तादृशहंसानां शिष्यादयः किमुततमां स्वयमेव तादृशहंसा इत्यर्थः । अत्र मुख्याः श्रुतयः "चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन पवित्रेण शुद्धेन । पूताः अतिपाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं ... महस्वत् अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं नो लोके सुधितां दधातु ओंतत्सत्" इत्याद्याः अमृतस्य धारा बहुधादोहमानामिति चरितमहामृताब्धिमत्त्वमुक्तं भक्ताः चरणवर्णनं तदुपलक्षणत्वेन श्रीभगवन्तमेव बोधयन्तीति श्रुत्येकार्थं तदनुगताः श्रुतयस्तु "यं सर्वे देवा नमन्तीत्याद्याः" अत्र देवा विषयिणा तत्तत्र मुमुक्षत्वलक्षणं ... उत्तरपाठाद्ब्रह्मवादिशब्देन क्रमोत्कृष्टाः तदुपदेष्टारो मुक्ताः एव लभ्यन्ते ब्रह्माणि वदन्ति प्रकाशन्ते इति अत्र श्रीमज्जीवार्यपूताः श्रुतयश्च मुक्तोऽपि नमुपासते मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानन्दरूपिणीत्याद्याः तथा च ब्रह्मसूत्रं "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्" इति ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अवताराणां भक्तिवर्द्धकत्वमाह—दुरवगमेति । भो ईश्वर ! सर्वनियन्तः ! दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञानप्रवर्त्तनाय आत्ततनोः आविष्कृताकृतेः येन तस्य तव चरितमेव महामृताब्धिः महासमुद्रः तस्मिन् परिवर्त्तेन आवर्त्तेन परिवर्जने गतः परिश्रमो येषां ते तथोक्ताः अपवर्गमपि कैवल्यं मोक्षमपि भक्तिरसिका न वाञ्छन्ति कुतोऽन्यान् कालविधुतम् इन्द्रादिपदमिति भावः । कीदृशस्तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः त्वच्चरणकमले हंसा इव रममाणा ये भक्ताः तेषां कुलं वृन्दं तेन यः समागमः तेन विसृष्टाः त्यक्ताः गृहाः यैः तथाभूताः त्यक्तगार्हस्थ्याः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केचिदुभयविधमप्युपासनं विहाय केवलं त्वद्गुणानुभवामृतपानसुखिताः मोक्षमपि नेच्छन्तीत्याहुः—दुरवगमेति । दुरवगमं दुःखेनाध्यवमन्तुमशक्यं यदात्ममस्तत्त्वं यथात्म्यं तस्य निगमाय प्रकाशनायात्ता उपात्ता तनुः रामकृष्णादिरूपा येन तस्य तव चरितमेव महामृताब्धिः तस्मिन् परिवर्त्तनावगाहनेन परिश्रमणः परित्र वर्जने परिविधूताः श्रमाः आध्यात्मिकादितापाः येषां ते हे ईश्वर ! ते तव चरणसरोजसम्बन्धिनो हंसाः भागवताः तत्कुलसङ्गेन विसृष्टाः त्यक्ताः गृहाः गेहदेहाद्यनुरागाः यैस्तेऽपवर्गं मोक्षसुखमपि न परिलषन्ति न काङ्क्षन्ति ॥ २१ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवदवताराणां भगवद्भक्तिवर्द्धकत्वमाह—दुरवगमेति । हे ईश्वर चिदचिन्नियन्तः ! दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञानप्रवर्त्तनाय आत्ततनोः स्वीकृतमत्स्यादिमूर्तेस्तव चरितमेव महामृताब्धिः सुधानिधिस्तस्मिन् परिवर्त्तोऽवगाहस्तेन परिश्रमणा विगतश्रमाः ईदृशास्त्वद्भक्ताः केचिद्विरलाः अपवर्गं मोक्षमपि न परिलषन्ति नेच्छन्ति तथा च भगवद्वचनम्—

"नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥" इति

कथम्भूतास्ते चरणसरोजयोर्हंसाः इव रममाणा यतयस्तेषां कुलं तस्य सङ्गेन विसृष्टगृहाः त्यक्तगार्हस्थ्याः तथाच वक्ष्यते श्रुतिः "दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथ"इति ॥ २१ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्याख्या ।

त्वदीयपरमभक्ताः त्वत्कथामृतसेवनपराः मुक्तिमपि नाभिलषन्तीत्याहुः—दुरवगमेति । भो ईश्वर शास्त्रोपदेशादिना सर्वचेतननियमनकारिन् ! दुःखेनाप्यवगन्तुमशक्यं दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वम् आत्मनः भगवतस्तत्त्वं स्वरूपं तस्य निगमाय बोधाय चेतनानामितिशेषः आत्ततनोः स्वीकृतरामकृष्णाद्यवतारस्य तव ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याणगुणाकरस्य चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिः तस्मिन् परिवर्त्तः सर्वतःस्थितिः साच श्रवणमननादिध्यानरूपा अधीतिबोधाचरणप्रचारणरूपा च ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः इत्युक्ते यथा तच्छ्रवणादिकारीत्यर्थो भवति तद्वत् तथा च तत्सर्परिवृत्ते तच्छ्रवणादौ या स्थितिः तत्र परिश्रमणाः कृतपरिश्रमाः महाविश्वासश्रद्धाभ्यां भगवच्चरित्ते एकैकाक्षरस्य विचित्रनानार्थकानां श्रवणमननादौ परिवृत्ते स्थितौ कृतपरिश्रमा इत्यर्थः । अथवा परिवर्त्तः अवगाहः प्रत्यक्षरस्य सर्वार्थविचाररूपः तस्मिन् कृतपरिश्रमा इत्यर्थः । ननु भगवच्चरितामृतस्यानुभवे प्रयासश्चेत् प्रयासस्य दुःखहेतुत्वेन तत्र प्रवृत्तिः कस्यापि न भवेदिति चेन्न सुखरूपाणामर्थानामनुभवे जायमानस्य परिश्रमस्यापि सुखवत् प्रियत्वेन तादृशपरिश्रमविशिष्टसुखपदार्थानुभवेषु प्रवृत्तेर्बाधकाभावात् अत एव पुरुषार्थप्रयोजकं परिश्रममर्थयन्ति श्लाघयन्ति च महाकवयः यथावा गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कवित्वेऽपि क्लेशः श्लाघितः श्रीजयदेवेनापि श्रीकृष्णस्य शृङ्गाररसानुभवे परिश्रमश्श्लाघितः यथा गीतगोविन्दे " व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेदस्वेदाम्बुपूर"मित्यनेन भगवतः शृङ्गाररसानुभवे परिश्रमो वर्णितः तथा तत्रैव अथ कान्तरतिक्लान्तमपि मण्डनवाञ्छया इत्यत्रापि शृङ्गारे परिश्रमो वर्णितः तथा प्रकृतेपि भगवत्कथामृतरसानुभवे परिश्रमस्य सुखरूप-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

त्वेन प्रार्थनीयश्श्लाघनीयश्च श्रृङ्गारानुभवे परिश्रमवत् इत्यलं विस्तरेण किञ्च चरितमहामृताब्धिपरिश्रमणाः इत्यस्यायं परमस्वारस्यो भावः भगवच्चरितामृतस्य महाब्धिरूपत्वेन तस्यापरिमितत्वात् वाङ्मनसागोचरानन्दादिभगवद्गुणवर्णनाविशिष्टत्वेन तादृशभगवच्चरितस्य सम्पूर्णानुभवे ब्रह्मादीनामप्यशक्यत्वात् ब्रह्मादिभिरपि यावच्छक्ति यावत्परिश्रमं तावदनुभवनीयत्वेन सूरिभिः प्रतिपादितत्वेन सर्वेषामपि भगवद्गुणानां चरितानां चानुभवे परिश्रमो भवत्येव तथापि यावच्छक्ति यावत्परिश्रमम्भक्ताः आदरेणानुभवन्त्येव तथापि यावच्छक्ति भगवच्चरित्रस्य लेशस्याप्यनुभवो महानन्दजनकत्वेन परमपुरुषार्थरूपाण्येवेति बोद्धव्यं एतदभिप्रायेणैव परिवृत्तपरिश्रमणाः इत्युक्तम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणानि वक्ष्यन्ते तदुक्तं श्रीयामुनाचार्यैः—

> "यद्वाश्रमावधि यथामति वाप्यशक्तः,
> स्तौम्येवमेव खलु तेपि सदा स्तुवन्तः ।
> वेदाश्चतुर्मुखमुखाश्च महार्णवान्तः—
> कोमज्जतोरणुकुलाचलयोर्विशेषः ॥

इति श्रीरामायणे च—

> "चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
> एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥

इति वेदे च "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कदाचनेति" इत्यादिप्रमाणैर्भगवद्गुणचरितानाञ्च वर्णने वेदानामप्यशक्यत्वात् अतः भक्तैरपि यावच्छक्ति यावत्परिश्रमं वर्णनीयं भवतीत्यर्थः सूचितः परिवृत्तपरिश्रमणाः इत्यनेनेति मन्तव्यं इममर्थमविचार्यान्येषु व्याख्यानेषु परिश्रमणाः इत्यस्य क्लिष्टकल्पनयार्थः कृतः सच सहृदयसम्वेद्यः अत एव विचित्रमहदानन्दकरचारितस्य तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः चरणसरोजयोः हंसाः चरणसरोजयोः हंसवद्रममाणा भक्ता इत्यर्थः । तेषां कुलं समूहः तेन सङ्गः कथाश्रवणकीर्तनादिना सह स्थितिरूपः सम्बन्धः तेन विसृष्टाः गृहाः यैस्ते त्यक्तगृहाः एवम्भूतास्सन्तः एकस्स्वादुनभुञ्जीतेतिरीत्या भगवत्कथामृतानुभवे एकस्य विशेषस्वारस्याभावात् । बोधयन्तः परस्परमित्युक्तप्रकारेण परस्परबोधनादिना कथामृतानुभवस्य महदानन्दकरत्वात् तदर्थं महतां सङ्गकरणे गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वात् गृहादीन् परित्यजन्तीति भावः । एवम्भूताः केचन कतिपयाः भक्ताः एवम्विधाः तव बहवस्सन्ति किन्तु कतिपया एवातः एतादृशाः भक्ताः दुर्लभाः इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

> "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
> वासुदेवस्सर्वमिति समहात्मासुदुर्लभः ॥ इति

कश्चिन्मां वेत्ति तत्वतः इतिच तथाच एवम्भूताः भक्ताः अपवर्गमपि न परिलषन्ति नेच्छन्ति स्वर्गादिकं नेच्छन्तीति किं वक्तव्यमिति भावः । हे ईश्वर दुरवगमात्मतत्वनिगमायासतनोत्तव चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ते चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः केचित् अपवर्गमपि न परिलषन्तीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ इति विमृशन्ति कवयो निगमावपनं यजन्त उपासते भवमध्यविनिश्वसिताः । दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवाङ्मनसश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ॥ ८ ॥ २२ ॥

"विमथ्यवेदाब्धिमतिश्रमेण ज्ञात्वा परेशं मुनयो विमुक्ताः मृशन्ति यज्ञैश्च यजन्ति नित्यमुपासते वेदफलप्रदं तम्" इति कुशिकश्रुतिरूपस्य इति विमृशन्तीति श्लोकस्यायमर्थः प्राणिनो भवमध्ये विनिश्वासिता इति यतोऽतः कवयो विमृशन्तीति सामान्येनोक्तं विशिनष्टि—निगमेति । हे दुरवगमात्मतत्त्व दुर्ज्ञेयनिजस्वरूप ! चरितलक्षणामहामृताब्धेः परिवर्त्तनेन मथनेन परिश्रमणाः "चर गतिभक्षणयोः" इत्यतस्त्वत्तत्त्वावगतिहेतुर्वेदश्चरितशब्देनोच्यते स एव महासमुद्रः तस्य परिवर्त्तनं परिलोडनं मथनमितियावत् तेन परिश्रान्ता इति यतः अतो भवमध्याद्विनिश्वसिताः मुक्ताः निगमानामावपनं स्थानं निगमानां ततोऽभिव्यक्तेस्तत एव फलप्रदत्वाद्विषयत्वाच्च निगमावपनं त्वां विमृश्य यज्ञादिभिर्यजन्ते उपासते सजातीयविजातीयप्रत्ययानन्तरितत्वेन ध्यायन्ति कीदृशः निगमविषयेषु आयतवाङ्मनसः विस्तृतवाङ्मनोव्यापार इत्यनेन वेदेनैव विज्ञातभगवत्तत्त्वा इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वा लब्धनिजभावोद्दीपनाश्चरणोपनिषदाद्याः साक्षादेव तन्माधुरीं वर्णयन्ति—दुरवगमेति । आत्मतत्त्वं स्वीयस्वरूपगुणलीलारहस्यम् आत्ता जगत्याकृष्टा प्रकटिता तनुर्येन तस्य । परिभ्रमणाः श्रमवर्जिताः चरणसरोजयोर्ये हंसाः श्रीशुकादयस्तेषां कुलं शिष्योपशिष्यपरम्परा तस्य सङ्गमात्रेण विसृष्टमात्रं गृहं यैस्तेऽपि । किमुत तेषां हंसानां कुलं ते वा स्वयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु अङ्घ्रिभजनं नाम किं अङ्घ्रिर्गतिर्ज्ञानं किं वा अङ्घ्रिमेव चरणारविन्दम् अंहिगतावित्यस्माद्भावसाधनः करणसाधनो वाङ्घ्रिशब्द इत्याशङ्क्य स्पष्टमाहुः दुरवगमात्मतत्त्वेत्यादि । हे ईश्वर ! केचिद्विरला अपवर्गं कैवल्यमपि न परिलषन्ति ते के इत्याहुः चरणसरोजेति ते तव चरणसरोजयोर्ये हंसास्तन्निवासिनो महाभागवतास्तेषां यत् कुलं समूहस्तस्य सङ्गेन विसृष्टा गृहाः यैर्मदुपदेशेन त्यक्तसंसाराः ननु तेषामुपदेशमात्रत्यक्तगृहत्वमेव पुरुषार्थः किंवा तत्रान्यत् किञ्चिदस्तीत्याशङ्क्याहुः—चरितेत्यादि । तत्र यच्चरितं वृन्दावनविलासादिलीला तदेवापरोऽमृताब्धिः तत्र यः परिवर्त्तोऽवगाहस्तत्र परिगतं श्रमणं श्रमः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

संसारक्लेशो येषां परिवर्जनार्थः तव कीदृशस्य दुरवगमं दुर्बोधं यत् आत्मतत्त्वं सच्चिदानन्दघनत्वनित्यलीलादिकम् तस्य निगमाय सुखबोधाय आत्ता आविर्भाविता तनुर्मूर्त्तिर्येन अथवा हे दुरधिगमात्मतत्त्व हे निगमाय निगमानां वेदानां अय शुभावहोविधे आयश्चाश्रयवेदाश्रयइति वा तव कीदृशस्य आत्ता दोर्भ्यामालिङ्गनेन गृहीताः तनवः श्रीरुक्मिणीप्रभृतीनां शरीराणि येन शयानं सह शक्तिभिरित्युक्तेः एवम्भूतस्य तवेत्यर्थः॥ २१॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं प्रवेशश्रुतिप्रसङ्गविचारेण जीवानां स्वरूपमुक्त्वा तेषामानन्दाकाङ्क्षायां भगवत्सेवैव कर्त्तव्येति विनिश्चित्य तत्रासम्भावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थं भगवत्यपि कदाचिदानन्दो न भवेदिति को वा भगवान् यः पूर्णानन्द इति च सन्देहद्वयं वारयितुमाह—दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति। भगवत्यानन्दोऽस्ति नवेति शङ्कापि न कर्त्तव्या नापि को वा भगवानिति नापि जीववत् जनने आनन्दतिरोभावः शङ्कनीयः यतो ऽवतीर्णस्य कृष्णस्य चरित्रमात्रश्रवणेपि तादृश आनन्दो जायते येन विचारकाः अपवर्गमपि परमानन्दप्रापकं न परिलषन्ति कदाचिदपि न वाञ्छन्ति न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम व्याघातात् एतत्सर्व्वमभिज्ञापकमन्यदस्तीत्याह चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति। गृहे हि महत्सुखं भवति तस्मिन् विद्यमानें तदपि परित्यजन्ति यदि भगवति सहस्रांशेनाप्यानन्दसन्देहो भवेत् तर्हि विद्यमानं कोवा त्यजेत् अतो भगवति आनन्दे कोपि सन्देहो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। अवतारोपि भगवतो ज्ञानार्थ इति विपरीतार्थतां वदन् सव्यवहार्यस्यापि पूर्णानन्दत्वमिति ख्यापयति दुरवगमो यः आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यः यः चक्षुस्माच पश्यति तत्रोपायः कठिनः यः स्वात्मानमेव न जानाति तं कोवा बोधयेत् तथापि न बुध्यते स्वात्मा एवं सति कीदृशोऽयमात्मेति भगवति सन्देहः तस्य च तत्त्वमतिदुर्ज्ञेयं किं रूपं तस्य परमार्थभूतमिति एतादृशस्य ज्ञानं यदि लोके प्रसिद्धं स्यात् तदैतावता कालेन सर्वे मुक्ताः स्युः अत आत्मतत्त्वज्ञानार्थं लोकागतं कारणं नास्तीति भगवानाविर्भूतःनितरां गमोज्ञानं देहग्रहणमज्ञानकार्यं भगवतश्चेदद्भुतचरितम् अज्ञानकार्यसदृशं गृह्णन् प्रकटीकुर्वन् सर्वेषां ज्ञानं सम्पादयतीति अतोऽद्भुतकर्मणो भगवतश्चरित्रमेव महानमृताब्धिर्महत्त्वं लोकसिद्धसमुद्रापेक्षयाप्यधिकमिति अयं समुद्रः कथञ्चित् शोषं पानं बन्धनमुल्लङ्घनं वा प्राप्नोति एतत्तु न केनाप्येतत्कर्त्तुं शक्य इति अब्धित्वं तूपपादितमेव अमृतत्वं च तत्र परिवर्त्तनं परिवर्त्तः बहुधा आलोडनं तदर्थं परितः श्रमो येषां तेषां तादृशचरित्रालोडने सामर्थ्यं भवति ते महारसपानमत्ता इव स्वयं प्राप्तं केनचिद्दीयमानं वा अपवर्गं न गृह्णन्तीति किं वक्तव्यं बहुधा प्ररोचनायामपि तेषामिच्छा नोत्पद्यत इत्यर्थः ईश्वरेति सम्बोधनात् त्वया दीयमानमपि न गृह्णन्ति इति सूचितं ननु परमानन्दस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् कथासमुद्रे अवगाहनक्लेशाधिक्यात् किमित्यपवर्गं न वाञ्छतीति चेत्तत्राह—ते चरणेति। यथा लोके एकाकी यथा रसानुभवं करोति तदपेक्षया सर्वैर्योग्यैः सह रसानुभवः सुखाधिक्यहेतुर्भवति एवं परमानन्दोपि ते तव चरणसरोजैकाश्रयाः ये हंसाः तेषां कुलं समूहः तेषां सङ्गार्थं विसृष्टं गृहं यैः तैः सह परमानन्दः बहुधा भोक्तव्य इति मोक्षापेक्षयापि भगवत्कथाश्रवणरसोऽधिको निरूपितः गृहस्य प्रतिबन्धकत्वात् भगवत्सेवकानाञ्च सम्मत्यभावात्त्यागः॥ २१॥

कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः।
वर्त्तते नात्र सन्देहः कथा तत्र नियामिका॥८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भगवद्विषयकस्य भक्तियोगस्य सर्वोत्कर्षं स्वाभिधेयत्वञ्च द्योतयितुं तमेव पुनरप्यभ्यस्यन्ति—दुरवगमेति चतुर्भिः। हे ईश्वर! दुरवगमं जीवैर्ज्ञातुमशक्यं यदात्मतत्त्वं स्वीयरूपगुणलीलारूपैश्वर्य्यमाधुर्य्यं तस्य निगमाय ज्ञापनायात्ततनोराविष्कृतश्रीमूर्त्तेस्तव चरितान्येव महामृताब्धयस्तेषु ये परिवर्त्तास्तरङ्गभ्रमिपुञ्जास्तेषु निमज्जनोन्मज्जनार्थं परिभ्रमणमतिश्रमो येषां ते केचिद्विरलप्रचारा भक्ताः अपवर्गं मोक्षसुखमपि नेच्छन्ति किमुत स्वर्गिकसुखं किन्तु तदेव त्वच्चरितमहामृताब्धितरङ्गेषु निमज्जनोन्मज्जनपरिश्रमसुखमेवेति भावः यथा विषयलम्पटाः परमसुकुमाराः श्रमलेशासहना अपि साम्प्रयोगिकं परिश्रममेव सर्वसुखाधिकं सुखं मन्यन्ते तथैव त्वद्भक्तास्त्वल्लीलाकथामाधुर्य्यपानार्थं नर्त्तनकीर्त्तनक्रोशनमिथःपादतलप्रपतनमूर्च्छनप्रबोधनहाहाकरणरोदनश्रवणादिपरिश्रममेव परमं सुखं मानयन्तो ब्रह्मास्वादसुखं पशूनां तृणचर्वणसुखमिव मन्यन्ते तदुक्तं श्रीस्वामिचरणैरपि "त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरन्तो महामुदः। कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम्" इति तत्सुखप्राप्तिकारणं वदन्त्यो विशिंषन्ति ते तव चरणसरोजमाधुर्य्यास्वादिनो हंसा ये परमभागवतास्तेषां कुलस्य सङ्गेन विसृष्टं गृहं स्त्रीपुत्रादिसङ्गसुखं यैस्ते श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति यथाहु—यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च व्याख्यातं च सर्वज्ञभाष्यकृद्भिः मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भगवन्तं भजन्ते इति अत्र मध्वाचार्य्यधृताः अन्याः श्रुतयश्च मुक्ताह्येतमुपासते मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानन्दरूपिणीत्याद्याः अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं लोके सुधितां दधातु ॐतत्सत्"-इत्याद्याश्च॥ २१॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति। "भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसी" इति माठरश्रुतिर्भक्तेर्गरीयस्त्वं तन्निष्ठानां च निःस्पृहत्वं द्योतयन्ती स्तौति—हे दुरवगम! दुष्प्राप आत्मतत्त्वनिगमाय आत्मनः स्वस्य भगवतः स्वरूपज्ञापनाय आत्ततनोः आविष्कृतसदानन्दविग्रहस्य चरितकथा एव महामृताब्धि-

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च।
न बत रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः॥ २२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तदावर्तोऽवगाहनं स्नानपानस्थानीभूतेन श्रवणादिना सेवनं तेन परिश्रमणं येषां ते तथाभूतश्रवणाद्यभिनिवेशेन त्यक्तव्यवहारतत्फलरागादिदोषात्मकश्रमा इति यावत् यद्वा परिश्रमणाः परिकर्षेण तदभ्यासरूपं श्रवणं येषां ते यद्वा अन्यसाधनानि जन्मकोटिभिः कृत्वा चरमजन्मनि तव कथामृताब्धिमवगाहनं प्राप्य विश्रामवन्तः निवृत्तसाधना इत्यर्थः। तदुक्तम्—

"जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः।
नाराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते॥" इति

एतदेव फलेच्छाभावेन दृढयति। न परिलषन्तीति। अपिशब्देन कैमुत्यन्यायमाह-यद्यपवर्गमपि नेच्छन्ति त्रिवर्गस्य का वार्तेत्यर्थः। ननु नैतन्नियमो विषयिणां मुमुक्षाभावेऽपि भोगाभिलाषदर्शनादित्याशङ्क्याह—तव चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति। तव चरणसरोजाश्च ते हंसाश्च यथा सरसो वियोगे पद्मानि शुष्यन्ति तथा तव चरणवियोगे तेषां प्राणधारणं दुष्करमित्येतत्तात्पर्यात्मकोपमागर्भितविशेषणं तेषां कुलं समूहस्तत्सङ्गेन विसृष्टास्त्यक्ताः स्वतः प्राप्तभोगसम्पन्ना गृहाश्च यैस्ते एवम्भूतानां भगवच्चरणशरणैकाश्रयाणामत्यन्तदौर्लभ्यं दर्शयति केचिदिति तथाचोक्तं षष्ठे—

"मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः।
सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने"॥

इति॥ २१॥

भाषा टीका।

दुःखसे भी जानिवेको अशक्य एतादृश आपने तत्व के अर्थ राम कृष्णादि दिव्यावतार तनुधारि आप के प्रति मानुष चरित्र रूप अगाध अमृत समुद्र में स्नान करने से जिन के संसार तापनि भ्रस्त होगए हैं हे ईश्वर आप के चरणारविन्द के मकरन्द को लेने वारे हंस रूपी भागवतन के समूह के सङ्ग करनेमे जिनोने देह गेहादि कोका त्यागकर दिया है एतादृश कोई क ज्ञानी जन अप ने स्वार्थ के लिये मोक्ष सुख की कांक्षाभी न हि करते हैं॥ २१॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

"आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तर बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्याश्चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" इत्याद्याः श्रुतयोऽनुक्तोशान्त्यो जगदात्मनीश्वरे रतिमुपदिशन्तीत्याह—त्वदनुपथमिति। त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति कुलायं शरीरमात्मसुहृत्प्रियवत् आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वच्चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः। तथाऽपि त्वयि उन्मुखे हिते प्रिये आत्मनि च अप्यर्थे चकारः एवम्भूते सुसेव्येऽपि त्वयि बताहो कष्टं न रमन्ति न सख्यादिना भजन्ति असदुपासनया देहाद्युपलालनयाऽऽत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः सन्त उरुभये संसारे भ्रमन्ति परिवर्तन्ते अत आत्महन इति भावः॥ २२॥

त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रमतामिह।
कदा ममेदृशं जन्म मानुषं सम्भविष्यति॥ १॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

श्रुतौ अस्य परमात्मनः आराममधिष्ठानं जगद्रूपं सर्वे पश्यन्ति तमारामकर्तारं परमात्मानं कश्चन कोपि न पश्यति न विदाथ न जानीथ इमा इमानि भूतानि जजान जनयति अतः कारणादन्यद्युष्माकमन्तरं व्यवधानं बभूव यतो भवन्तो नीहारेणाविद्यया प्रावृता अवगुण्ठिताः जल्प्याः जल्पप्रवृत्तास्तार्किका इत्यर्थः। असुतृपः प्राणतर्पणपराः विषयिणश्च उक्थानां शासितारः कर्मोपदेशकाः यज्वानः चरन्ति संसरन्तीत्यर्थः। रमन्ति रमन्ते॥ २२॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

विषयिणो बहिर्मुखान्प्रत्यनुक्रोशन्त्यो जगदात्मनि ईश्वरे रतिमुपदिशन्ति इत्याह—त्वदनुपथमिति। कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलायं शरीरं त्वदनुपथं तव सेवायोग्यम् आत्मसुहृत्प्रियवच्चरति स्वाधीनतया वर्त्तते तथापि असदुपासनया देहाद्युपलालनेन आत्महनः प्रमादिनो जना आत्मनि त्वयि न रमन्ति सख्यात्मनिवेदनादिना न भजन्ति बत अहो कष्टं पन्थानमनुगतम् अनुपथम् आत्मवत् अहङ्कारास्पदत्वात् सुहृद्वत् विषयार्पणहितकारित्वात् प्रियवत् इतस्ततः प्रीतिविषयत्वात् देहस्त्वेवमाचरति तथापि त्वयि न रमन्त इति कष्टं कुतः यदनुशयाः कुशरीरभृतः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमन्ति अत एवात्महन इति भावः। अस्यामसदुपासनायां यः अनुशयो वासना येषां ते यदनुशयाः त्वयि कथंभूते उन्मुखे भजनमात्रेण संसारादुद्धर्तुमुद्यते हिते पितृवत्कारिणि प्रिये मनोनुकूले सख्यौ एवम्भूते सुखसेव्ये आत्मनि त्वयि न रमन्त इति कष्टं आहुः श्रुतयः ता यथा "आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

नीहारेण प्रावृता जल्प्याश्चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" इति अर्थः अस्यात्मनः आरामं आरमनं ग्रामं नगरं स्त्रियं पुत्रमन्नाद्यमित्यादिवासनारूपं आक्रीडनं सर्वे पश्यन्ति तमात्मानं कश्चन कश्चिदपि न पश्यति अहो भाग्यहीनता लोकस्येति लोकं प्रत्यनुक्रोशनं दर्शितं अत्यन्तविविक्तस्वयंज्योतिरात्मा स्वप्नादौ भवतीत्यर्थः। अनुक्रोशपरेयं विश्वकर्मा मनुष्यणां" हितमुपदिशति न तं मिति तं यूयं न विदाथ न जानीथ य इमाः इमानि भूतानि जजान जनयामास अतो युष्माकं तस्य च अन्यत् महदन्तरं बभूव स पुरुषो जनकः यूयं जन्याः यदि ज्ञात्वाऽऽत्मतत्त्वं मत्येनोपास्यथ तदा न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः उपदेशपरेयं श्रुतिः एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमभिनयन् दर्शयन्नाह—नीहारेण ये च जल्प्याः जल्पप्रवृत्ताः तार्किकाः येचासुतृपः असूनेव तर्पयन्त्यसुतृपो विषयिणः येच उक्थशास उक्थानां शंसितारो यज्वानः नीहारेणाऽविद्यया आवृताः सन्तश्चरन्ति संसारे भ्रमन्तीति सनिन्दोपदेशपरेयम् "असूर्या नाम ते लोकाः" इत्यपि ज्ञातव्यम् अथस्वामिनां—

> त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रमतामिह।
> कदा ममेदृशं जन्म मानुषं सम्भविष्यति॥

सुगमम्॥ २२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

त्वदनुपथमित्यस्य टीकायां श्रुतौ आराममधिष्ठानं जगद्रूपं विदाथ जानीथ इमा इमानि भूतानि जजान जनयति अत्यद्युष्माकमन्तरं बभूव अतः कारणाद्युष्माकं तस्य च महदन्तरमित्यर्थः। नीहारेणाविद्यया जल्प्याः जल्पप्रवृत्तास्तार्किकाः इत्यर्थः असुतृपः विषयिणश्च उक्थशासो यज्वानः उत्कथानि हि यज्ञे शस्यंते चरन्ति संसरन्तीति अथ स्वव्याख्यातदेवं पूर्ववत्तदीयशुद्धरतेरेव सर्वतः प्रकर्षं ताभ्यः श्रुत्वाऽपरास्तदनुगताः श्रुतयो व्यतिरेकेण पुष्णन्त्यः स्तुवन्ति त्वदिति पस्थानमनुगतम् अनुपथं जीवरूपत्वदंशसम्बन्धपरंपरायामनुगतमित्यर्थः। तथाभूतमेव सदिति परमात्मवस्तव सम्बन्धपरम्परयैव इदं जडं कुलायं नश्वरं शरीरमात्मादिवच्चरति भाति तत्तद्रूपतया स्फुरणेन रतिविषयतया प्रतीयत इत्यर्थः। मृतशरीरे तत्तद्भानाभावादिति भावः। तत्रात्मवत्त्वमहङ्कारास्पदत्वात् सुहृत्त्वं तस्मिन् विषयसमर्पणलक्षण हितकारित्वाव प्रियवत्त्वं ततस्ततः प्रीतिविषयत्वात् किं वात्मवत्त्वादेव तद्युगलवत्त्वमिति ज्ञेयम् एवं यत्सम्बन्धपरं परयैव तस्मिंस्तत्तद्भानाद्रतिविषयत्वं तस्मिन्परमात्मत्वात्साक्षात्स्वयमेव तत्तद्रूपे विशेषतः उन्मुखे स्वप्रकाशत्वात् स्वत एव तत्तदनुसन्धानस्य कर्त्तरि कारयितरि च ननु जडत्वाद्देहवत्तदभाववति त्वयि तथा तत्तुल्यतयापि न रमन्ति रतिं न कुर्वन्तीत्यहो आश्चर्यं बत कष्टं चेत्यर्थः। नाप्याश्चर्यमिदमिति स्वयं हेतुं च विन्यस्यन्ति असतस्तस्य कुलायस्य तत्सम्बन्धिनां चासतामुपासनया शुश्रूषयेति तस्माद्युक्तमेवैतदित्याहुः—यदिति। तैरेव व्याख्यातं। तत्र श्रुतयस्तद्दर्शिता एव ज्ञेयाः अन्याश्च "असूर्या नाम ते लोकाः" इत्याद्याः॥ २२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

भगवदाश्रयणं शरीरस्य फलम् अन्यथा कुत्सितभगवद्विमुखदेहयोगात् संसरन्तीत्याह—त्वदनुपथमिति। "कुलायो नीडमास्त्रियाम्" इति कोशात् कुलायं नीडतुल्यं शरीरं त्वदनुपथं त्वदाराधनादिप्रवणं चेत् आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वच्चरति आत्मादितुल्यरूपात् स्वाधीनतया वर्त्तत इत्यर्थः तथापि असदुपानया शब्दादिविषयसेवया आत्महनः आत्मघातिनः पुरुषास्त्वयि न रमन्ति न रमन्ते इत्यन्वयः कीदृशे त्वयीत्यत्राह, तथोत्सुखे यथावस्थितानुकूलानन्दे प्रिये हितरूपे आत्मनि एवम्भूते सुसेव्ये त्वयि बत कष्टम् अहो आश्चर्यं विषयादिसेवनतया शिश्नोदराद्युपासनया स्वतन्त्राभिमानेन आत्मानं नरके पातयन्तीत्यर्थः। कुतो यदनुशयाः यस्मिन् शब्दादौ विषयेऽनुशयवन्तः सन्तापवन्तः उरुभये संसारे बहुदुःखपूर्णे संसारे भ्रमन्ति नात्मानं कुशरीरभृतः नश्वरे शरीरे देहे अहमित्यभिभाववन्तः तारयन्तीत्यर्थः। अतः शब्दादेः उपासनयैव त्वयि न रमन्ते इत्यन्वयः॥ २२॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

नृगतिं विविच्येत्यनेन नृदेहस्य भगवत्सेवोपयुक्तत्वमभिप्रेतं तदेव स्पष्टयन्त्यस्तथैव सति तस्य साफल्यम् अन्यथा तु न साफल्यं प्रत्युतानर्थहेतुत्वं चेत्याहुः—त्वदनुपथमिति। कुलायं नीडतुल्यम् इदं नृशरीरं त्वदनुपथं त्वदनुवर्ति त्वदाराधनप्रवणं चेत्यर्थः। तदात्मादिवच्चरति आत्मादिभिस्तुल्यं स्यादित्यर्थः। तथाप्यसदुपासनया शब्दादिविषयसेवया हेतुभूतया आत्महनः आत्मघातिनः विषयसेवायाः अन्ततः स्थावरत्वापादकतयाऽऽत्मनोऽसत्प्रायतापादकत्वात् तत्सेवापराः आत्मघातिन एवेति भावः। त्वय्यहो न रमन्ते अहो निरतिशयगुणवदिदं शरीरं प्राप्यापि त्वां न भजन्त इति खेदः कथम्भूते यथोन्मुखे यथावस्थितोत्कूलानन्देऽत एव प्रियेऽत एव च हिते उन्मुखे इति पाठे ईषदानुकूल्येनाप्यभिमुखीभवितुम् उद्यक्त इत्यर्थः। कुतस्तान्प्रति खिद्यध्वे इत्यत आहुः—यद्यस्मादनुशयाः प्रविजन्म भुक्तावशिष्टोत्तरोत्तरदेहनिमित्तकर्मयुक्ताः उरु कष्टु भयं यस्मिंस्तस्मिन्संसारे भ्रमन्ति अतस्ते कुशरीरभृतः कुत्सितदेहभाजः केवलं शोच्या एवेति भावः। भुक्तावशिष्टं कर्मानुशयः स एषामस्तीत्यर्शआद्यच्॥ २२॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ भगवदाश्रयणमेव शरीरफलं अन्यथा कुत्सितदेहयोगात्संसरन्तीत्याह—त्वदनुपथमिति। कुलायं नीडतुल्यं शरीरं त्वदनुपथं त्वदाराधनादिप्रवणं चेदात्मसुहृत्प्रियवच्चरति आत्मादितुल्यं स्यादित्यर्थः। अहो बत इति खेदे तथापि

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

असदुपासनया शब्दादिसेवया आत्महनः आत्मघातिनः पुरुषाः त्वयि न रमन्ति न रमन्ते परस्मैपदमार्षं त्वदाराधनादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशे त्वयीत्यत आह—यथोन्मुखे यथावस्थितात्कुलात्मन्ये प्रिये हितरूपे यदनुशयाः यस्मिन् शब्दादावनुशयवन्तः अनुशयो भुक्तशेषस्तद्वन्तः सन्तापवन्त इतियावत् अत एव कुशरीरभृतः उरुभये संसारे भ्रमन्ति तथाचैकादशे वक्ष्यते—

> य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
> न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ इति

अत्र शब्दादौ तदुपासनं ये च त्वयि रमन्ते इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

सर्वाधिकं सर्वप्रदमपि भगवन्तं ये न भजन्ति ते अधः पतन्तीत्याहुः—त्वदनुपथमिति । अनुसृतः पन्था येन तदनुपथं तवानुपथस्त्वदनुपथं त्वदनुवर्त्तित्वत्सेवोपयिकमित्यर्थः कुलायं पक्षिणां गृहमिव स्वेच्छानुरूपम् आत्मनः नीडरूपमित्यर्थः । इदं शरीरं कर्तृपदमेतत् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मसुहृत् प्रियाणामिवात्मसुहृत्प्रियवत् स्वस्यात्मा जीवात्मा सुहृत् मित्रं प्रियाः हितोक्ता यथा स्वस्यात्यन्तानुकूलाः स्ववशे वर्त्तन्ते, तथा शरीरमपि स्वानुकूले स्वाधीनं सत् चरति वर्त्तते इत्यर्थः । भगवदुपासनार्थं सर्वानुकूलं शरीरं वर्त्तत इति भावः । यथा शरीरं सर्वानुकूलं तथा भगवानपि सर्वानुकूलोऽस्तीति सूचयति हिते यथा मातृपित्रादयः हितकर्त्तारः तथा हि तस्य श्रेयसः कर्ता भगवानित्यर्थः प्रिये प्रियः यथा आपदिप्राप्तायामापन्निवारको भवति तथेश्वरोऽपि चेतनानामापन्निवारक इत्यर्थः । आत्मनि आत्मा यथा शरीरस्य धारकः पोषको भवति तथा भगवानपि सर्वचेतनानामन्तरात्मत्वेन सर्वेषां धारकपोषकः इत्यर्थः । एवं सर्वोपकारके त्वयि परमात्मनि वर्त्तमाने सति सर्वरक्षकं सर्वप्रदं सुलभं भगवन्तं परित्यज्य असदुपासनया असतां दुष्टानां धनिनां देहेच्छावतां वा विषयाणां वा अथवा रजस्तमोगुणप्रचुराणामिन्द्रादिदेवतान्तराणां वोपासनया करणेनात्मघ्नः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्मघ्नाः स्वात्मघातिनः आत्मनोऽधःपतनकारिण इत्यर्थः । तैस्तैः कामैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्” । इत्यादिवचनैर्भगवन्तं विहायेतरोपासकानामन्ते दुर्गतिप्राप्तिकथनात् ये जनाः न रमन्ति पूर्वोक्तप्रियादिरूपे त्वयि नरमन्ति भवन्तमिति न भजन्तीत्यर्थः । अहो एतदत्यन्ताद्भुतमिदं यतः भगवद्भजनाय सर्वानुकूलं शरीरमपि वर्त्तते सर्वेश्वरः सर्वरक्षकः सर्वविधोपकारकः सर्वफलप्रदः यथाऽन्यथामिवद्रव्यार्जनादिकायक्लेशमन्तरा श्रवणादिमात्रसाध्यः एतादृशम्भगवन्तं परित्यज्यापवर्गादिहेतुभूतं बहुक्लेशसाध्यं बहुप्रमादयुक्तम् असदुपासनं कुर्वन्ति यथा वा उत्तमाङ्गना मनोरमं सर्वगुणोपेतं शरीरं प्राप्य सर्वगुणोपेतं सर्वसुखदं सार्वभौमं पतिं परित्यज्य दुर्भगं किरातं यथा भजति तथेति भावः । तदुक्तं मुकुन्दमालायां ॥ नाथे नः पुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति । यं कञ्चित्पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै मृगयामहे नरमहो मूका वराका वयम्” इति आत्महननप्रकारं दर्शयन्ति यदिति यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनु वारम्वारं शयः शयनं निद्रारूपेण स्थितिः येषां ते यदनुशयाः यथाशयानस्य सदसद्विवेकं नास्ति तथा सदसद्विवेकं विना निरन्तरमसदुपासनायामेव वर्त्तमानाः इति भावः यद्वा यदनुशयाः यस्याः असदुपासनायाः अनुशयः वासना येषां असदुपासनायुक्ता इत्यर्थः कुशरीरभृतः भगवद्भजनहीनत्वात् कुशरीरमेव बिभ्रतीति कुशरीरभृतः इतरदेवतावर्त्तीत्युक्तत्वात् उरुभये महाभये संसारे जन्ममरणादिदुःखप्रदे इत्यर्थः भ्रमन्ति क्रिमिकीटखगमृगनरादियोनिष्वित्यर्थः । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथाहि ते प्रिये आत्मनि त्वयि उन्मुखे सति असदुपासनयाऽऽत्मघ्नः त्वयि न रमन्ति अहो बत यदनुशयाः कुशरीरभृतः उरुभये भ्रमन्तीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंस-कुलसङ्गविसृष्टगृहाः । त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरन्ति तथोन्मुखास्त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ॥ ९—२३॥

“न किञ्चिदभिवाञ्छन्ति यतयः सुसदाश्रयाः प्रेष्ठस्य रमणस्याप्त्यै प्रियवद्देह इष्यते” इत्यर्थद्योतकस्य न परिलषन्तीत्यस्यायमभावः ईश्वरेत्यनेन श्रुत्यन्तरमत्राप्यनुकूलं लक्षयति केचिद्यतयः किञ्चिदपवर्गलक्षणमुपासनाफलमपि न परिलषन्ति न वाञ्छन्ति तत्र निमित्तमाह—चरणेति । चरणसरोजसेविनां हंसानां सन्यासिनां कुलस्य समूहस्य सङ्गेन सेवालक्षणेन विसृष्टगृहाः गृह्णन्ति त्यक्तुं न मुञ्चन्तीति गृहाः भार्यापुत्रादयो विसृष्टाः सन्त्यक्ताः यैस्ते अनेन सुसदाश्रया इति विवृतं किञ्च त्वदनुपथं त्वन्मार्गानुकूलमार्गं त्वत्प्राप्त्यनुसारित्वादिदमात्मनः स्वस्य सुहृदनिमित्तबन्धुभूतं कुलायं शरीरं प्रियवद्बिभ्रच्छरीरवच्चरन्ति पश्यन्ति प्रियं सर्वतः प्रियतमे आत्मनि सर्वादानकर्तरि त्वयि तथा हिते तत्तत्प्राप्तापत्परिहारेण उन्मुखाः अभिमुखाः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेव पूर्ववत् तदीयरतेरेव सर्वतः प्रकर्षं ताभ्यः श्रुत्वा अपरास्तदनुगतश्रुतयो व्यतिरेकेण पुष्णन्त्यः स्तुवन्ति त्वदिति ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एवं मोक्षनैरपेक्ष्येण चरणारविन्दं भजतोऽभिनन्द्य भजनविमुखान् निन्दन्त्य आहुः—त्वदनुपथमित्यादि । हे भगवन् ! इदं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

कुलायं शरीरं कुलायं नीडं तदाकारत्वात्तद्व्यपदेशः यद्वा इदं शरीरं कीदृशं कुलं परम्परा तेन अयति संसरति कुलायं तत् यथा आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवत् चरति भजति अर्थाज्जनः जातावेकवचनं तथा त्वयि शरीरभृतो जना न रमन्ति न रमन्ते बत खेदे अहो आश्चर्यं त्वयि कीदृशे त्वदनुपथं यथा स्यात् तथा उन्मुखे त्वयि अनुगतः पन्था यथा भवति तथा उन्मुखे मयि सर्वे चरन्तु अहमेवानुगतः स्वयमुपगतः पन्था इति उन्मुखे अथवा इदं कीदृशं त्वदनुपथं त्वद्भजनमकृत्वा तदेव भजतीत्यर्थः । पुनः कीदृशे हिते अनुकूले अतः प्रिये यतः आत्मनि यत् हितं प्रियम् आत्मा च न भवति तत् हितादि वद्भजति यत् हितादि भजति तन्न भजतीत्यहो आश्चर्यं ननु तदेव कुतः इत्याहुः—आत्महनः आत्मघ्नाः तथैव कुतः तत्राहुः असदुपासनया असतः संसारस्य कुजनस्य वा कीदृशाः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां तथाभूताः सन्तः उरुभये संसारचक्रे भ्रमन्ति अतएव कुशरीरभृतः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं जीवानां परमानन्देच्छूनां भगवानेव सेव्य इति निरूप्य तत्सिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धकं विशेषतो निर्दिशति—त्वदनुपथमिति । स्वाभिलषितस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नान्येषामिति वक्तुम् अन्येषां प्रतिबन्धकतां निराकरोति तत्र प्रथमं शरीरप्रतिबन्धकता निराक्रियते शरीरं हि सर्वदोषदुष्टम् असमर्थं आलस्ययुक्तञ्च अतो भगवद्भजने इदं प्रतिबन्धकं भविष्यतीति शङ्का निराक्रियते तव अनुपथम् अनुगुणं सेवकरूपं सर्वेन्द्रिययुक्तं बलविवेकादियुक्तञ्च इन्द्रियवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणमिति तादृशे चेत् अहन्ताममता दृढा वास्यात् तदा भगवदर्थे व्यापृतं न कुर्यादिति तदर्थमाह—कुलाय्यमिति । कुलायः पक्षिणां नीडं पक्षयोः समागतयोः तत्र ते न तिष्ठन्ति शरीरं पुत्रादिभ्यश्च भिन्नं तथा यैः स्वशरीरं ज्ञातमस्ति केवलमिदं गृहरूपं तत्राप्यविवेकिनामेव हितकारीन्द्रियादिभ्योपि भिन्नं विवेके जाते सर्वदा त्यक्तव्यमिति यैरवगतं तत्रापि स्त्रीदेहश्चेत् सेवकदेहो वा भिन्नस्वभावेन द्वेषिदेहो वा भवेत् तदा कार्यं न सिध्यतीत्यत आह आत्मसुहृत्प्रियवच्चरतीति आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवच्चेति आत्मा स्वाधीनो भवति तेनास्य स्त्रीदेहवत् सेवकदेहवद्वा न भवतीति निरूपितं तत्तु पराधीनं तथापि धर्मकार्येचेदसदसहिष्णुः न क्षमं भवेत् तथापि कार्यं न सेत्स्यति तदर्थमाह सुहृद्वत् मित्रवत् मित्रं हि स्वस्य हितमेव करोति तथेदमपि धर्मकार्यादिसमर्थं किञ्च प्रियो यथा स्नेहविषयो भवति एवं स्नेहमात्रं न तु महापातकयुक्तमिव द्विष्टं चण्डालादिदेहवत् मनःपीडाजनकम् एवं देहस्य प्रतिबन्धकता निवारिता कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरिति चेत्तत्राह—तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि चेति भगवानपि ब्राह्मणादिदेहमुत्पाद्य स्वसेवार्थं कदा मत्सेवां करिष्यतीत्युन्मुखोऽस्ति किञ्च हितकारी यदा तस्य देहस्य विघातकं किञ्चिदापतति । प्रमादात् तदा पालयति सुहृत्कृत्यमेतत् तथा भगवान् प्रियः प्रीतिविषयः बहिः प्रियकार्यं कुर्वन् कश्चित्तु खिन्नो भवति आत्मा वास्य देहस्य सर्वेषामात्मा आवश्यक इति एवंसाधने सेव्येचानुगुणे यो न सेवते तत्र हेतुः असदुपासनयेति । असतामुपासनया दुष्टसङ्गान्न भजन्तीत्यर्थः । उपासनापदेन च बाह्यदेवताः परिगृहीताः तेषामपि सकृदपि सङ्गे भगवद्भजनं नश्यतीति ज्ञापितं नन्वसत्सङ्गं सर्वपुरुषार्थनाशकं किमिति कुर्वन्ति इत्याशङ्क्याह—आत्महन इति । ते पूर्वकृतपापात् आत्महनो जाताः यद्वशात् असत्सङ्गः तेषां जात इति असतामिन्द्रियाणां वा उपासना ततः किमत आह यदनुशयाः यस्मिन्नसत्सङ्गे अनुशययुक्ताः वासनायुक्ताः उरुभये संसारे कुशरीरं प्राप्य अनेकजन्मसु परिभ्रमन्ति न तु कदाचिदपि सुखलेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः—

> " असत्सङ्गो न कर्त्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
> देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् " ॥

एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यं कर्त्तव्यमिति निरूपितम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विसृष्टगृहा इत्युक्तमतो गृहासक्तान् भक्तियोगमकुर्वतो जीवान् शोचन्ति त्वदनुपथं तव पन्थानं भक्तियोगमनुगतं श्रोत्ररसनादिमत्त्वात् त्वच्छ्रवणकीर्त्तनाद्युपयोगि कुलायं जीवात्मपक्षिणो नीडं यद्वा कुं पृथिवीं लीयते श्लिष्यतीति कर्मण्यण् कुलायं शरीरमिदम् आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वत् चरति भाति मृतशरीरे आत्मादिभानादर्शनात् यत्सम्बन्धेनैव आत्मादिवदिदं भाति तस्मिंस्त्वयि कृपालुत्वादुन्मुखे सौहार्द्दपरत्वादेव हिते हितकारिणि देहजीवाभ्यां सकाशादप्यतिप्रीतिविषयत्वात् प्रिये आत्मनि परमात्मनि परमसुसेव्येपि बत अहो कष्टं न रमन्ति दास्यादिना न भजन्ति असदुपासनया असच्छास्त्राध्ययनाध्यापनादिलक्षणाभ्यासेन यद्वा पुत्रकलत्रदेहगेहाद्युपलालनेन आत्महनः आत्मघातिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः शृगालादियोनिगताः सन्तः उरुभये संसारे भ्रमन्ति परिवर्तन्ते अत आत्महनः इतिभावः अत्र आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन न तं विदाथ य इमा जजनान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्याश्चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति" इति अर्थश्च अस्य परमेश्वरस्य आराममधिष्ठानं घटपटादिमयं जगदेव पश्यन्ति अरे जल्प्या जल्पपरास्तार्किकाः न तं विदाथ यूयं तं न जानीध्वे य इमा इमानि भूतानि जजान ससर्ज अन्यत् सृज्येभ्यो भूतेभ्योऽन्यः युष्माकमन्तरं बभूव युष्माकं परमाणुकारणवादिभ्यः सकाशादन्तर्भूतो बभूव यतो यूयं नीहारेण अविद्यया प्रकर्षेणावृता अत एवासुतृपः स्वप्राणास्तर्पयन्तः इतस्ततः उक्थशासः कर्मप्रवर्त्तका भ्रमन्तीति असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः" इत्याद्याः ॥ २२ ॥

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पूर्वोक्तमेव भक्तेरुत्कर्षं व्यतिरेकमुखेन स्फुटीकर्तुं तद्विमुखान् निन्दति, यद्यपीदं कुलायम आत्मनः स्वस्य सुहृत् प्रियवच्चरति बन्धहेतुर्भवति तथापि त्वदुन्मुखे आत्मनि जीवे "सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मी"त्यादि मामेकं शरणं व्रज तेषामहं समुद्धर्ते"त्यादि स्वप्रतिज्ञापालनाय त्वयि श्रीभगवति प्रिये प्रसन्ने सति त्वदनुपथं तवानुकूलं चरति कथम्भूते त्वयि हिते सुहृदि "सर्वस्य शरणं सुहृत्" इति श्रुतेः अहो बतेति करुणया स्वं प्राप्ता सती श्रुतिराह न रमन्ति त्वज्जने न प्रवर्तन्त इति तत्र हेतुगर्भितविशेषणम् आत्मघ्न आत्मनो घातः संसरणं तत्पराङ्मुखाः सन्तः विषयोन्मुखा इत्यर्थः। वक्ष्यति चैकादशे श्रीभगवान् स्वयमेव—

> "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
> प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्।
> मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं
> पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्मघा" ॥ इति

तत्र हेतुमाह असदुपासनयेति असतामस्वतन्त्राणामनीश्वराणां मायां कृतैश्वर्यवताम् उपासनया तथाच श्रुतिः "योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्यो सावन्योऽहमस्मीति न सवेद यथा पशुः" इत्यादिच्छान्दोग्ये अस्यार्थः यः पुमान् श्रीभगवतः सर्वेश्वरादुक्षाश्रयोतेः सकाशादन्यां देवतां ब्रह्मरुद्रादिरूपाम् उपास्ते असौ ब्रह्मरुद्रादिः अन्य ईश्वरो ऽहमन्यो जीव इति भावनया स न वेद तेषां सर्वेश्वरत्वशास्त्रयोनित्वमायानियन्तृत्वाद्यभावेन मायिकैश्वर्यवत्वेपि मोक्षदातृत्वाभावात् मायानिवारणस्य च मायानियन्त्रधीनत्वादिति "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इतिवचनात् भगवतो निरतिशयैश्वर्यादौ शास्त्रमेव प्रमाणं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यं। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। सकारणं कारणाधिपाधिपः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः। एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः। नारायणात् ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रः" इत्यादिश्रुतिभिकवस्य अन्येषां मायिकैश्वर्ये सातिशयत्वेचापि तदेव प्रमाणं "जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति" इत्यादिश्रुतेः अस्या अयमर्थः क्षेत्रज्ञानां सर्वेषामपि भगवतो ब्रह्मणश्चिच्छक्तित्वेनाविशेषत्वेपि ज्ञानादितारतम्यप्रकाशात्मकेन मायाभासेन पुण्यादिरूपकर्मलक्षणाभासेन च स्वभावेन जीवेशौ जीवं मनुष्यादिं ईशं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिं करोति, भासयति ज्ञानशक्त्या ऐश्वर्योपचारेण तत्र श्रुत्यैवोच्यते "आत्मनि श्रुते अश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादि ऐश्वर्यतारतम्येनापीश्वरत्वमुपचर्यते जीवानामेव पुण्यतारतम्येन ब्रह्माद्यष्टलोकपदवीं प्राप्तानां श्रुत्येश्वरादिशब्दैरुच्यमानत्वात् अन्यथा "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते" इत्यादि "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादि उभावपि" इत्यादिशास्त्रविरोधात् तस्माज्जीवानामेव मायिकैश्वर्यादितारतम्यविभागः मायाविधे स्वयमेव भवत इति ब्रह्मणोऽनादित्वेन तच्छक्तीनामप्यनादित्वात् नचेश्वराभावे मायासत्तासम्भवः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिसर्ववेदविरुद्धत्वात् केचित्तु जीवेशशब्दौ व्यष्टिसमष्टिवाचकौ इति वदन्ति तच्चिन्त्यं तथाचेश्वरोपासनाभावे मोक्षाभावः। शिवेनैव हरिवंशे घण्टाकर्णं प्रति स्वयमेवोपदिष्टः तदेवाह स्वानुभवं घण्टाकर्णः—

> "अहं कैलासनिलयमासाद्य वृषभध्वजम्।
> आराध्य तं महादेवमस्तुवं सततं शिवम् ॥
> ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः।
> ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ ॥
> मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः।
> मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ॥
> तस्माद्गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनम्।
> मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणभ्रमे ॥

इत्यादि। एतच्च भारतसन्दर्भे निपुणमुक्तं रुद्रादीनां मायिकैश्वर्ये राजधर्मे देवस्थानवाक्यमपि प्रमाणम्—

> "महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव।
> विश्वांल्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान् कृत्तिवासाः ॥

इत्यादि। असदुपासनस्य फलमाह—यदनुशया इति। यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां ते उरुभये संसारे भ्रमन्ति कथम्भूताः कुशरीरभृतः ग्रामशूकररक्षोगणादियोनिं गच्छतः सन्तस्तस्मान्निरतिशयस्वाभाविकीज्ञानक्रियादिशक्तिमतो भगवतोन्यस्योपासनया न संसारनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

भाषा टीका।

जीवरूप पक्षी के घुंसला तुल्य यह मनुष्य शरीर यदि आपके आराधन रूप सन्मार्ग के अनुकूल होजावे अर्थात् आप के आराधन में लगजावे तो यहि शरीर अनुकूल आत्मा के सुहृद के प्रिय के तुल्य होजावेगा तथापि यथा कथञ्चित् किसी निमित्त मात्र लेकर जीव के सन्मुख होने वारे जीवके हित कारी जीवके प्रिय जीव के आत्मा आप के विषय मे संसार के विषय सेवा करने से आत्म घाती संसारी जीवन हि रमण करते है यह अतिखेद की वार्ता है प्रतिजन्म में कर्म के भोग को भोग करने से अवशेष कर्म से सम्पन्न होकर श्वान सूकरादि निन्दित शरीर धारी होकर वे संसारी जीव बहु भयकर इस संसार में भ्रमते हैं ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

इदानीम् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ध्यासितव्यः" इत्याद्याः श्रुतयो ध्यानमङ्गत्वेनोपदिशन्तीत्याह निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुज इति। मरुत्प्राणो मनश्चाक्षाणि इन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि यैस्ते च दृढं योगं युञ्जन्ति ते दृढयोगयुजस्ते तथाभूताः मुनयो हृदि यत्तत्त्वमुपासते तदेवारयोऽपि तव स्मरणाद्ययुः प्रापुः स्त्रियोऽपि कामतः उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः अहीन्द्रदेहसदृशयोर्भुजदण्डयोर्विषक्ता धीर्यासां ताः परिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वां पश्यन्त्यो वयं श्रुत्यभिमानिन्यो देवता अपि ते समा एव कृपाविषयतया अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्यः अयं भावः इत्थम्भूतस्तव स्मरणानुभावः योगिनस्त्वां हृद्यालम्बनमुपासते याश्च वयं त्वां समं पश्यामो याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति येच द्वेषेण सर्वानपि तांस्त्वामेव प्रापयतीति ॥२३॥

चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम्।
यथाकथञ्चिन्नृहरे मम भूयादहर्निशम् ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

आत्मा वा अरे इति, वै निश्चये अये मैत्रेयि! आत्मा श्रीभगवान् द्रष्टव्यस्साक्षात्कर्तव्यः। आत्मसाक्षात्कारस्य साधनमाह श्रोतव्य इति श्रीगुरोस्सकाशात् उपक्रमोपसंहारादिभिस्तात्पर्यलिङ्गैस्तात्पर्येणावधारयितव्यः। मन्तव्यस्तदनुकूलैस्तर्कैरनुमानैरसम्भावना विपरीतभावनानिवृत्तये स्वयं पुनर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्येय इति। यत्तत्त्वमसम्यगाविर्भावलक्षणं निर्विशेषं ब्रह्म हृदि मुनय उपासते तदेवारयोऽपि तव श्रीकृष्णरूपस्य भयद्वेषाभ्यां स्मरणसामर्थ्यात्तद्भयद्वेषजनिताघं हित्वा ययुः प्रापुरित्यर्थः। कासाञ्चिद्द्वेषादित्यारभ्यावेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः इत्युक्तेः स्वामिटीकायामेव तद्गुणत्रयस्य विशेषजिज्ञासाचेच्छ्रीवैष्णवतोषणी दृश्या ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तीकृताऽन्वयबोधिनी।

इदानीं ध्यानमङ्गत्वेनोपदिशन्तीत्याह—निभृतेति। मुनयो यत्परं तत्त्वं हृदि उपासते तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः स्त्रियो गोपिकाद्यास्तदेव ययुः वयमपि तदेव यास्यामः अतो वयं च ते च सर्वे तव समाः कृपाविषयतया इत्यन्वयः। मुनयः कथम्भूताः निभृतमरुन्मनोऽक्षाणि यैस्ते निभृतमरुन्मनोऽक्षाश्च ते दृढयोगयुजश्चेति ते दृढयोगं युञ्जन्तीति दृढयोगयुजः स्त्रियः कथम्भूताः उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगेन्द्रोऽनन्तस्तस्य भोगसदृशयोर्भुजदण्डयोर्मध्ये विषक्ता धीर्यासां ताः वयं कीदृशाः समदृशः सममपरिच्छिन्नं पश्यन्तीति तथा पुनश्च अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु दधति धरन्ति "डुधाञ् धारणपोषणयोः" इत्यस्मात् सुधा इति अत्र स्वामिचरणाः अयं भावः इत्थंभूतस्तव स्मरणानुभावः ये योगिनस्त्वां हृद्यालम्बनमुपासते याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति ये च वैरिणो द्वेषेण ध्यायन्ति याश्च श्रुत्यभिमानिन्यो देवताः वयं त्वां समं पश्यामः सर्वानपि तांस्त्वामेव प्रापयति तव स्मरणानुभावः इति ध्यानविषये श्रुतिः स्वजायां मैत्रेयीं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" इति अर्थः अरे मैत्रेयि! सर्वस्य पतिस्त्रीपुत्रधनादिवस्तुमात्रस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति स आत्मा त्वया द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यतः आगमतश्च पश्चान्मन्तव्यः तर्कादिना ततो निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यातव्यः एवमात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योऽयं मत्या मननेन एवमपि उपदेशपरं एतदुक्तौ द्वितीये शुकेन तस्यात्मनो दर्शनेन सर्वस्य दर्शनं भवति एवं योज्यम्—

"तस्मात् भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्" ॥

इति तथा पाद्मे शिववाक्यं "स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातु चित्। सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः" इति। अत्रैवं ज्ञातव्यं यद्यपि भगवत्प्रसादो गोपीनामसाधारणोऽस्ति—

"नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः।
रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ॥

इत्यादिभिरुक्तः तथाप्यत्र तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायात् मुन्यादीनां मध्ये कथितानां गोपीनामपि श्रीकृष्णस्मरणजन्यब्रह्मानन्दसुखसाम्यं भवतु नाम किन्तु भजनानन्दसुखाभिक्यमस्त्येव निदर्शनञ्च—

"अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं सुप्रभातं दिने दिने॥

एताः पञ्चकन्याः नित्यं दिने दिने स्मरेत्तर्हि तद्दिनं सुप्रभातं भवतीत्यर्थः। अहल्यादीनां मध्ये श्रीसीतापि पठिता एताभिः सह सीतायाः किं साम्यं भवति किन्तु कन्यास्मरणफलप्रदातृत्वेन साम्यमुक्तं सीता तु साक्षाल्लक्ष्मीः अहल्याद्यास्तदंशा एवेति तथा कर्मादौ पञ्चदेवतापूजाविधौ गणेशादीनां मध्ये विष्णुरप्येको उक्तः एतावता विष्णुना तेषां किं साम्यं मन्तव्यं किन्तु कर्मफलदातृत्वेन कर्माङ्गत्वात् समत्वमन्यथा तु विष्णुरीश्वरः गणेशाद्यास्तदंशा एवेति दिक्। अथ स्वामिना—

चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम्।
यथाकथञ्चिन्नृहरे मम भूयादहर्निशम् ॥

सुगमम् ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निभृतेत्यस्य टीकादर्शितश्रुतौ द्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः अस्य साधनान्याह—श्रोतव्य इति । श्रोतव्यो गुरोः सकाशादुपक्रमादिभिस्तात्पर्य्येणावधारयितव्यः मन्तव्यस्तदनुकूलतर्केणासम्भावनाविपरीतभावनानिवारणाय स्वयं पुनर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्य इति अत्राऽज्ञानद्वयत्राद्विज्ञेयं तत्र सामान्याकारनिदिध्यासनमहिमातिशयदर्शिन्यां टीकायां चैवं विवेचनीयं यत्र पूर्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यां वाक्यभेदः समर्थितः यत्रैकं वाक्यं ययुरिति पर्य्यवसानमन्यत्तु समा इति पर्य्यवसानं यत्र वाक्यार्थयोजनायामरयोऽपि इत्यपिशब्दो मुन्यादियुगले द्वितीयस्यायोग्यत्वविवक्षया लब्धः तच्चारिशब्दसम्बन्धाद्युक्तमेव स्त्र्यादियुगले वयमपीत्यपिशब्दस्तु तथा लब्धुं न युज्यते स्त्रीत एव श्रुतित्वाद्विशेषतस्तत्समदृक्त्वाच्च तस्मादध्याहृत्य स्त्रिय इत्यत्राप्यसौ योजितः तच्च स्त्रीशब्दसम्बन्धाद्युक्तमेव श्रुतीनां त्वपिशब्दः श्रुत्यादित्वाद्योग्यतामेव व्यनक्ति इति तेषामभिप्रायः किन्तु वयमपीति वन्मुनयोऽपि इत्यध्याहृत्यापि नायोज्यं पूर्वार्द्धक्रमरीत्या तस्या एव योग्यतया च वयमपि स्त्रियोऽपीत्येव वक्तव्यम् अरयोऽपि स्त्रियोऽपीत्येतावतैव योग्यायोग्यत्वे लब्धे पुनराधिक्यमपि द्वयं वयमपीत्यत्रापरस्थानपतितत्वं च सोढव्यं भावार्थे तु चार्थे एवापिशब्दौ योजितौ युगलभङ्गश्च कृतः स्वदर्शितक्रमेणवायोग्यता च दर्शिता किन्तु तत्रापि योगिनां प्रागेव वयमिति योज्यं तत्रान्त्येनैवापिशब्देन तत्तत्सिद्धौ द्वितीयस्त्वाधिक्यात्सोढव्यः किञ्च भावार्थे चतुर्णामपि साम्यं वस्तुप्रभावजातया समतत्त्वप्राप्त्या दर्शितं वाक्यार्थे तूत्तरयुगलस्य कृपाविषयतया यदि च कृपाविषयतयैतस्योत्तरणान्वयः तत्र च "चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देवसुदुर्लभम्" इत्यनेन श्रीभगवदाकारनिदिध्यासनमहिमातिशयं दर्शयिष्यमाणायां टीकायां वाक्यार्थस्तावद्विशिष्य विविच्यते निभृतेत्यादिलक्षणा मुनयः श्रुतिमननशीलत्वादपरिच्छिन्नदृष्टयो हृदि यद्ब्रह्माख्यं तत्त्वरूपं त्वामुपासते तदेवारयोऽपि श्रीभगवदाकारस्य तव स्मरणप्रभावाद्ययुः अपीति यद्यपि ते परिच्छिन्नदृष्टयः श्रुतिविमुखाः श्रीभगवद्रूपत्वाद्विरोधिनश्च तथापि ब्रह्मणि लयं प्रापुर्मुनयस्तु तदुपासीना एवासत इत्यर्थः । किन्त्वत्र प्रतिकल्पं तादृशलीलामयतदवतारसमयस्थ न् भूतान् भविष्यतश्च मुनिरिपुरूपानन्यानन्यान् जीवान्सर्वानेवोद्दिश्य श्रुतीनां प्रलयान्ते स्तुवतीनां वचनमिदं ततश्च तदा तदा ते ते मुनयो यावद्ब्रह्माख्यं तत्त्वमुपासीनास्तिष्ठन्ति तावत्तेऽरयः स्वेन तत्प्राप्तिमतीनां कुर्वन्तीति पर्य्यवसितं तदेवमेकं वाक्यं साश्चर्य्यतया समाप्य वाक्यान्तरमाश्चर्य्यान्तरं दर्शयन्त्य आहुः—उरगेन्द्र इत्यादिलक्षणत्वात्परिच्छिन्नदृष्टयः स्त्रियोऽपि सुष्ठु चरणसरोजधारयितृत्वेऽपि समदृक्त्वादपरिच्छिन्नदृष्टयो वयमपि कृपाविषयतया समा जाता इति शेषः । अत्र स्त्रियोऽपीत्यपिरध्याहृयते तत्र पूर्वोऽपिरयोग्यतायामुत्तरोऽपिः योग्यतायामिति गम्यते पूर्वासामयोग्यताव्यञ्जनार्थमेव ह्यपेरध्याहृतः यद्यपि स्त्रियो न योग्या वयन्तु योग्यास्तथापि श्रीभगवदाकारस्य तव स्मरणप्रभावेण अस्माकं परमयोग्यानामपि साम्यं प्राप्ता इत्यर्थः । अरिवद्यापि श्रुत्यभिमानिनीनां ब्रह्मण्यलयाद्ययुरिति मन्वानेनितिवाक्यभेद एवात्र मतः किन्त्वत्र पूर्वार्द्धगतयोग्यताऽयोग्यतयोः क्रमवैपरीत्यं स्त्रिय इत्यत्राप्यपेरध्याहरणं पूर्वापरार्द्धयोर्वाक्यद्वयतया भेदनञ्च स्वसिद्धान्तानुरोधेन सोढव्यम आत्मा वा इत्यत्र श्रुतौ तु निदिध्यासनं श्रीभगवदाकारविषयमेव मतं तथा श्रुत्या वाक्यस्यास्यैकार्थ्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति तदेवं वाक्यार्थेऽवगते भावार्थश्च विविच्यते यद्यपि वाक्यार्थो योग्यतायोग्यतयोरेवापिशब्दाः प्रतिपद्यन्ते तथाऽरिवत्प्राप्तिश्च मुन्यादीनां न प्रतिपद्यते तथापि प्राप्स्यन्त्येवेति सम्भाव्य तव स्मरणानुभावो मुन्यादीनप्यरीनिव त्वां प्रापयतीत्युक्तम् एतदर्थमेव पुनस्त एवापिशब्दाश्चशब्दार्थत्वेन विपरिणमिताः स्वतन्त्रतया वा त एते चशब्दा निर्द्दिष्टाः किन्तु सर्वगुरूणां श्रुतीनामेव प्रथमपाठो गम्यते श्रुतीनामपरिच्छिन्नदृष्टित्वाद्ब्रह्मधारणैव मुख्या चरणसरोजधारणा तु तदङ्गत्वेनेति मुनीनां तदनुगतानामपि ब्रह्मैकनिष्ठत्वादग्रतः पाठो युक्त इत्यास्तां श्रेदास्तां तच्चेति तदा तया हेतुना अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्य इति ताः सकामाः वयं भक्ता अत एव कृपापात्राणीत्यत्रांशेऽप्यस्माकं योग्यतैवेति भावः । किन्तु अङ्घ्रिधारणायामपरिच्छिन्नत्वं कथमिति विचार्य्य भुजदण्डविषक्तधीभिः साम्यात् तत्र चार्द्धद्वयैकवाक्यत्वाय समाः सत्यः स्त्रियो वयञ्च तदेव तत्त्वं ययिमेति योज्यं समाशब्दस्य चावैयर्थ्यमपिशब्दवदेव ज्ञेयं कृपाविषयतया समा इत्यर्थत्वेतु भिद्यत एव वाक्यं तावतैवाकाङ्क्षापरिसमाप्तेः तदेवं यद्वाक्यार्थाद्भावार्थो विलक्षणो दर्शितस्तदभीष्टसिद्धान्तानुरोधेनैवेति ज्ञेयं स्वव्याख्यायान्तु अथ श्रीगोपालतापनीप्रभृतयः श्रीकृष्णैकपरा गाम्भीर्य्येण सर्वान्ते स्तोतुकामतया स्थिता अपि तासां नानान्यप्रकारेणैव तत्पर्य्यवसानतां श्रुत्वा समुत्कण्ठां सम्वरीतुमशक्ताः सेर्ष्यमिव साक्षात्तदीयमहिमानं सर्वं तदाविर्भावोत्कृष्टतया वर्णयन्ति तत्राप्यनन्तरोक्तमवलम्ब्यैवमुद्भावयन्ति कथमहो साधारणं वर्ण्यते तादिदमसाधारणं श्रूयतां यतो निभृतेति । अत्र चत्वारो गणा वर्ण्यन्ते तत्र च प्रत्यर्द्धं प्रतियुग्ममपिशब्दान्तं तेन च युग्मयोः पार्थक्यं स्वस्वयुग्मे च पूर्वेभ्य उत्तरेषां न्यूनत्वं बोधयन्ति स्पष्टतया प्राप्तञ्च तत्पूर्वयुग्मात् तस्मादयमर्थः स्वतो मुनयः यस्तता निभृतेत्यादिलक्षणयोग्यताऽतो हृदि शुद्धान्तःकरणे यन्निर्विशेषाविर्भावरूपं सविशेषाविर्भावब्रह्माख्यं तत्त्वमुपासते अनुभवन्ति प्राप्स्यन्ति तु चिरादेव तदेवारयः पूर्वोक्ततद्विपरीतस्वभावतया नित्यमेव महानरकयोग्या अपि स्मरणात् महापराधमयादपि स्मरणमात्रात्तेभ्यः प्रथममेव ययुः प्रापुः तत्र लीना बभूवुरित्यर्थः । अहो अस्तु तावत्तव सर्वावतारावतारिभ्यो विलक्षणः स्वद्वेष्टिवृन्दमुक्तिदानलक्षणो महिमा तत्प्रेयसीनामप्यसद्गुरुत्वलक्षणः श्रूयतामित्याहुः—स्त्रिय इति । स्त्रियस्तव नित्यप्रेयस्यः श्रीराधादयो यत् यास्तत्राङ्घ्रिसरोजसुधास्तदीयस्पर्शमाधुर्य्याणि हृदि यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहमित्यादिरीत्या साक्षात्कृत्यस्थैवोपासते भजन्ते बहुत्वमपरिच्छिन्नवैशिष्ट्यापेक्षया तथाचोक्तं बादरायणिनाऽप्यनुमोद्य स्वयमनूदिते गोप्यस्तपः किमचरन्नित्यादौ मथुरास्त्रीवचने असमोर्द्ध्वं अनुसवाभिनवमिति ता एव सुधा वयमपि आसामहो इत्यादौ भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्यामिति न्यायेन तादृशत्वायोग्या अपि यदिम तत्रापि समाः श्रीमन्नन्दव्रजगोपीत्वप्राप्त्या कायव्यूहेन तत्तुल्यरूपाः सत्यः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्त्रियः कथम्भूताः उरगेन्द्रत्वादिलक्षणाः गोप्यस्तपः किमचारीत्यादेः एताः परं तनुभृत इत्यादौ नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसाद इत्यादेश्चानुसारेण सर्वदुर्लभमाधुर्यानुभवोद्दीपितमहाभावा इत्यर्थः । तस्य मन्वन्तरावतारः श्रीविकुण्ठासुतोऽपि परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरण इति तृतीयस्कन्धे दर्शित इति भावः । तर्हि कथं ययिथ तत्राहुः समदृशः तद्भावानुमतभावाः सत्य इत्यर्थः तद्वेत्महो असन्दिग्धदेवतस्यास्य सर्वोत्कृष्टस्वभावता तादृक्परिकरताच्च दृश्यतामिति भावः । अत्र भुजशब्दस्तासां रागविशेषप्राधान्यविवक्षया आङ्घ्रिशब्दस्तु स्वेषां भक्तिमात्रविवक्षया दैन्येनोक्तइत्युपलक्षणमेव श्रीमन्नराकृतिपरब्रह्मविग्रहस्येति श्रेयम् इतिहासश्चात्र बृहद्वामने—

"ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसेप्सितम् ॥

श्रुतय ऊचुः ।

कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः ।
कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धा न संशयः ॥
यथात्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥ इति

तास्वेव परममुख्याया गायत्र्या अपि तद्रूपेण तत्प्राप्तिः पाद्मसम्मत्या रासपञ्चाध्याय्यां दर्शितास्ति अत्र मुख्याः श्रुतयः अपूतः पूतोभवति यं मां स्मृत्वा अव्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति यं मां स्मृत्वा अश्रोत्री श्रोत्री भवति यं मां स्मृत्वेति साक्षाच्छ्रीकृष्णवचनरूपाः ॥ २३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रतिकूलानामपि भगवत्स्मरणमुत्तारकमिति कथयन्ति हृदयं हृद्गतं त्वामनु य उपासते तान् विशिनष्टि—निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजः मरुत् प्राणवायुश्च मनश्चाक्षाणि इन्द्रियाणि च तानि निभृतानि यैस्ते निभृतमरुन्मनोक्षाः ते दृढं स्थिरतरयोगं युञ्जन्तीति स्मरणात् त्वत्स्मरणात् अरयोऽपि त्वां ययुरिति यद्यस्मात् त्वां मुनयः उपासते इत्यन्वयः स्त्रियः गोप्यः कामतः कमनीयमूर्तिं त्वां मनसि निधाय त्वां प्रापुः किम्भूताः उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगेन्द्रभोगतुल्ये तव भुजदण्डे विशेषेण सक्तधियः त्वां प्रापुः वयं देवाः समाः पक्षपातरहिततया प्रमाणभूताः परमकृपालोस्तव समा तुल्या समाना दृष्टिर्येषां ते तव अङ्घ्रिसरोजमेव सुधा येषां ते तावदङ्घ्रिमेव भोग्यतया प्रकाशयाम इत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तां त्वयि न रमन्त इत्यहो बत त्वयि द्वेषादिकमपि न कुर्युर्यतस्त्वयि विलक्षणविषये तस्यापि त्वत्प्राप्तिसाधनत्वादिति सदृष्टान्तं सोदाहरणं सोपपादनं चाहुः निभृतेति । मरुतः प्राणाः मनश्चाक्षाणि इन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि मरुदादीनि यैस्ते च दृढमविचाल्यं योगमुपासनात्मकं युञ्जत इति तथा ते मुनयः हृदि यत्त्वत्स्वरूपमुपासते तदेवास्य शत्रवोऽपि स्मरणादप्रीतिपूर्वकस्मरणाद्ययुः प्रापुः तथा स्त्रियः गोप्योऽपि उरगेन्द्रस्य अहीन्द्रस्य देहसदृशयोर्भुजदण्डयोर्विशेषेण सक्ता धीर्यासां तास्तदेव ययुरित्यन्वयः । विषयस्य विलक्षणत्वादिति भावः । किं बहुना वयं वेदाभिमानिनो देवा अप्यङ्घ्रिसरोजमेव सुधा तद्वद्भोग्यं येषां ते त्वच्चरणसरोजप्रकाशका वयमपीत्यर्थः । यद्वा अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धयन्ति पिबन्ति अनुभवन्तीति यावत् "धेट् पाने" इति धातोरूपमिदं त्वयि प्रमाणतया त्वदन्तरङ्गभूतास्त्वत्स्वरूपादिप्रकाशका वयमपीत्यर्थः । ते तव समास्तुल्याः मुनिप्रभृतय इव त्वामेव विषयभूतं तात्पर्यतोऽर्थतश्च प्राप्नुम इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिंषन्ति—समदृश इति । समा इयत्त्व अनादृतनिम्नोन्नतभावस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिपरिहाराय व्याजमात्रावलम्बिनः सर्वानुजिघृक्षोस्तव सर्वेऽपि तुल्यकक्ष्या इतिभावः ॥ २३ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्प्रतिकूलानामपि भगवत्स्मरणं संसारोत्तारकमित्याह—निभृतेति । हृदयं हृद्गतं त्वां मुनयः उपासते तान् विशिनष्टि—निभृतानि वशीकृतानि मरुत्प्राणः मनश्च अक्षाणीन्द्रियाणि च यैस्ते च ते दृढयोगं युञ्जन्ति दृढयोगयुजः वशीकृतप्राणमनइन्द्रियत्वात् दृढयोगयुज इत्यर्थः । स्मरणात् द्वेषबुद्ध्या तत्स्मरणादरयोऽपि त्वां ययुरिति यद् यस्मात्तस्मात्त्वां मुनय उपासते इत्यन्वयः । स्त्रियो गोप्य अपि कामेन उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः भोगीन्द्रशरीरतुल्ययोर्भुजदण्डयोर्विषक्ता धीर्यासां ता अपि त्वां ययुरिति तथाचोक्तं सप्तमे नारदेन—

"गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ॥ इति

वयं वेदाः समाः पक्षपातरहिततया प्रमाणभूताः समदृशः समाना दृष्टिर्यासां श्रुतीनां ता अपि तवाङ्घ्रिसरोजमेव सुधाभोग्यं, यासां तास्तवाङ्घ्रिमेव भोग्यतया प्रकाशयाम इत्यर्थः ॥ २३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

ज्ञानभक्तिरागद्वेषादिष्वन्यतमेनापि भगवन्तं स्मरन्तो भगवन्तमेव प्राप्नुवन्तीत्याह—निभृतेति । निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः । मरुत्प्राणा मनः अक्षाणीन्द्रियाणि च, निभृतानि संयमितानि निश्चलीकृतानि यैस्ते च ते दृढं दृढीभूतं योगं

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

युञ्जन्तीति दृढयोगयुजः एवंभूताः मुनयः यत् भगवत्स्वरूपं हृदि उपासते ध्यायन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं हृदि उपासते ध्यायन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं अरयोऽपि तव स्मरणात् ययुः प्रापुः अल्पोपीत्यनेन मुनयोऽपि प्रापुरित्यर्थः तथा उरगेन्द्रश्शेषः तस्य भोगः कायः तत्सदृशभुजदण्डयोर्विषक्ताऽऽसक्ता धीर्यासां ताः स्त्रियः गोप्यः विज्ञानशून्याइत्यर्थः तथा अङ्घ्रिसरोजे भगवच्चरणकमलं सुष्ठु धारयन्ति वर्णयन्तीति वाऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ध्यानादिना धारयन्त्यो वयमपि श्रुत्यभिमानिन्यः विशेषज्ञाः देवताः अपि अपीत्यनेन विज्ञानरहिता गोप्योऽपि इत्यर्थः समदृशः समदर्शिनस्ते समाः स्त्रियः गोप्यः श्रुतयश्च समाः तुल्यरूपाविषया यथा मुनयः अरयश्च समाः तथा गोप्यः श्रुतयश्च तव समाः इतिभावः निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो मुनयः हृदि यदुपासते तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः स्त्रियः अङ्घ्रिसरोजसुधाः वयमपि समदृशः ते समाः इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मू० ॥ न च रमन्त्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशयाः भ्रमत्यभवाः कुशरीरभृतः। निभृतमोक्षहृदयोगयुजो हृदयं मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥ १०—२४ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इति श्रुतिसूचिताभिप्रायस्य न च रमन्त्यस्यायमर्थः असदुपासनयाऽन्यथोपासनया ब्रह्माहमित्याद्युपासनया आत्महनः आत्मानं घ्नन्तो जनाः असुर्यान् सुष्ठुरमणरूपत्वादसुर्यसत्वाच्च नित्यनिरतिशयदुःखान्निरस्तसमस्तसुखान् लोकानाप्नुवन्तीत्येतन्न च रमन्त्यहो इत्यनेन लक्ष्यते सुखलक्षणा रतिरत्र नास्तीति न किन्तु नित्यदुःखमनुभवन्ति च अहो आश्चर्यम् अन्यथोपासकानामनर्थपरम्परा किञ्च यदनुशया यस्मिन्ननुशयो येषां ते तथा यत्रानुशयानास्तमस्येव भ्रमन्तीत्यर्थः। कुतोऽत्राह—अभवा इति। तत उत्थाय पुनर्जन्मवर्जिताः जन्माभावेन देहाभावे दुःखभोगाभाव इति तत्राह कुशरीरभृत इति। नित्यदुःखभोगसाधनं कुत्सितं निन्द्यं शरीरं बिभ्रतीति न केवलं भगवद्द्वेषिणामेतादृशलोकप्राप्तिः अपितु तद्भक्तद्वेषिणामपि तल्लोकावाप्तिरिति भावेनाह—निभृतेत्यादिना। निभृतं परिपूर्णं मोक्षार्थं हृदयं ज्ञानं यस्य स निभृतमोक्षहृदयो वायुः तेन योगेन नियोगेन युजो युक्ताः नियमिताः सन्तः ये मुनयो ज्ञानिनः हृदयनात् हृदयं भगवन्तमुपासते तेषां मुनीनामरयो द्वेषिणोऽपि तदेव श्रीनारायणविनिप्राप्यन्तमो ययुरित्यन्वयः—

नित्यदुःखसुसम्पूर्णं निरस्तानन्दमव्ययम्।
तमो यान्त्यन्यथा ज्ञानात् द्वेषाद्वा हरिसंश्रये ॥ इति

हरिसंश्रये हरिभक्तजने—

निभृतो मोक्षविज्ञानसंयोगात्तत्समाहृतः।
जानान्न परमं देवं नान्यथा तु कथञ्चन ॥ इति

स्मरणादित्युक्तश्लोकान्वये ॥ १०—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ श्रीगोपालतापन्यां श्रुतयः श्रीकृष्णैकपरा गान्धर्व्या येन सर्वान्ते स्तोतुकामतया स्थिता एतासां नान्यप्रकारेणैव तत्पर्यवसानतां श्रुत्वा सम्यग्वक्तुमशक्ताः स्वेष्वेमिव साच तदीयमहिमानं संवादाविभावोत्कृष्टतया वर्णयति तत्र त्वनन्तरोक्तमबलम्ब्येदमुच्यते। कथमहो साधारणं वर्ण्यते। तादिदमसाधारणं श्रूयतां यतो निभृता। इतिहासश्चात्र बृहद्वामने "ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः। तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः। चिरं स्तुत्वा ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा। तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यं मनसेप्सितं। श्रुतय ऊचुः। यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः। भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा। श्रीभगवानुवाच। आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमादरात्। कल्पे सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ" इति एवं गायत्र्या अपि गोपिकात्वप्राप्तिः पाद्मे सृष्टिखण्डे कथितास्ति अत्र गोपालतापनी श्रुतयः। अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वा अव्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति यं मां स्मृत्वा अश्रोत्री श्रोत्री भवति यं मां स्मृत्वेति ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

ननु मोक्ष एव पुरुषार्थः तन्निरपेक्षतया भवच्चरणभजनमेव कार्य्यं तदकरणे कुशरीरीभूत्वाऽऽत्महत्यादिना निन्दा च कृता पूर्वपूर्वश्लोकाभ्यां तदयमतिस्तवः नैवम् अनुभवबाधादित्याहुः—निभृतेत्यादि। निभृतानि यमितानि मरुतः प्राणाः मनः अक्षाणि इन्द्रियाणि यैस्ते च ते दृढयोगयुजश्चेति बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयः एवम्भूता ये मुनयः ते यत्कैवल्यम् उपासते आकाङ्क्षन्ति तत् अरयः शिशुपालादयोऽपि वैरानुबन्धेन यत्स्मरणं तस्मादपि हेतोर्ययुः प्रापुः अतः कैवल्यं तावत् न दुर्लभं यन्निग्रहद्वेषिण एव प्राप्नुवन्ति तव चरणारविन्दरतिरेव दुर्लभा तत्र वयमेव प्रमाणं यतो ब्रह्मोपासनामवहेलयन्त्यस्त्वच्चरणरत्यर्थं श्रुतिरूपमपहाय व्रजे गोपाङ्गनाभावमासादिता इत्याहुः स्त्रिय इत्यादि वयमपि श्रुतयोऽपि तव उरगेन्द्रभोगवत् वृत्तः कोमलो यो भुजदण्डस्तत्र विषक्तधियः सत्यः स्त्रियो भूत्वा अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु दधतीति अङ्घ्रिसरोजसुधा अभवाः इत्यर्थः। ते इत्युभयत्र योज्यं कथम्भूतस्य समदृशः नित्यसिद्धासु गोपाङ्गनासु यथा अनुरक्त आसीः तथा ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्र केन प्रकारेण भगवान् भजनीय इति विशेषजिज्ञासायां निर्णयार्थमाह—निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुज इति। तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका नतु प्रकारविशेषः प्रयोजक इति वक्तुं मर्यादामार्गेण निषिद्धमार्गेण पुष्टिमार्गेण प्रवर्तकमार्गेण वा ये भगवदुपासकाः ते सर्वे भगवद्विचारेण समा एव साधारणधर्मस्य प्रयोजकस्य सर्वत्र

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विद्यमानत्वात् तत्र विहितमर्यादामार्गेण ये यमन्ते तान् प्रथमतो निर्दिशति नितरां भृतः मरुद्वायुः मनः अक्षाणि च प्राणायाम-प्रत्याहारोध्यानश्चाक्रम एवं त्रिभिः कृत्वा दृढयोगयुजः योगेन निरन्तरम्भगवच्चिन्तकाः हृदि भगवन्तं मानसपूजादिना उपासते भगवति दृढं मनः स्थापयन्ति तदेव भगवत्स्वरूपं वदरयोपि स्मरणाद्ययुः सर्वात्मना यत्रैव मनो निविशते तदेव प्राप्नुवन्तीति निहितानां निषिद्धानां च तुल्यैव गतिरुक्ता अनेन भगवति प्रमेयबलमेव मुख्यं न प्रमाणबल-मित्यपि सूचितम् उभयेषामेषाम् अन्तर्मुखता वर्तत इति बहि-र्मुखानप्याह—स्त्रिय इति । उरगेन्द्रस्य शेषस्य भोग इव काय इव यौ बाहू तत्र च विषक्ता धीर्यासां तादृश्यो गोप्यः अतिबहिर्मुखाः वयं च श्रुतयः अन्तर्मुखाः सर्वोदरणीयाः एवं पुरुषाः स्त्रियश्च सर्वे एव ते समाः यतो भगवान् समदृक् सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन मन्यते साधारणं तेषां धर्ममाह अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्तीति मुनीनां चरणधारणं स्पष्टं द्वेषिणान्तु मारणार्थं समायातीति भावनया चरणदर्शनमेव दृढं भवति समागमनमेव तेषां भावनीयमिति गोपिकाना-मपि तथा अभिसारप्रेप्सूनां वयञ्च श्रुतयः सर्वे वेदा यत्पद-मामनन्तीति—

सर्व एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः ।
अतः कृष्णो यथात्मीयान् मन्यते भजनन्तथा ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवत्स्वरूपेष्वपि मध्ये श्रीकृष्णस्य तद्विषयकसर्वविल-क्षणभक्तियोगस्य च सर्वोत्कर्षं वक्तुं प्रथमं ब्रह्मविषयकं ज्ञान-योगमपकर्षकक्षायां निक्षिपन्त्य आहुः—निभृतैः संयमितैर्मरुन्म-नोक्षैर्यो दृढो निश्चलो योगस्तं युञ्जन्तीति ते तथाभूता मुनयो हृदि परमशुद्धे ब्रह्माकारीभूते यद्ब्रह्मस्वरूपमुपासते तदरयः कृष्णावतारसमयगताः असुरा अपि अरिभावमयादपि स्मर-णात् ययुः अहो कृष्णाकारस्य माहात्म्यं तादृशा अपि मुनयो-ऽपरिच्छिन्नदृष्टयोपि यावद्ब्रह्मकैवल्यमुपासीना एव तिष्ठन्ति तन्मध्य एव कंसादयोऽसुराः परिच्छिन्नदर्शिनः पापात्म-त्वादशुद्धचित्ता अपि अरिभावबत्त्वात् कृष्णाङ्गसङ्गमाधुर्यस्या-परोक्षानुभवराहिता अपि केवलतदाकारमात्रस्मरणात् सद्य ब्रह्म प्राप्यैव स्थिताः मुनयस्तु न जानीमहे कियता कालेन तत्प्राप्स्यन्तीति भावः एवञ्च तच्छत्रुगणप्राप्तं ब्रह्मरसास्वादं मुनयो यत्नेन प्राप्नुवन्तीति पूर्वार्द्धेनोक्त्वा तन्मित्रगणप्राप्तं प्रेमरसास्वादं वयं श्रुतयो यत्नेन प्राप्नुम इत्याहुः—स्त्रियो व्रजदेव्य उरगेन्द्रस्य भोगो देहस्तत्सदृशयोस्त्वदीयभुजदण्डयो-रतिरागेणैव विषक्ता धीर्यासां ताः हृदि स्ववक्षःस्थले यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेष्वित्युक्तिरीत्या अङ्घ्रिसरो-जयोर्याः सुधा उपासते सेवन्ते अनुभवन्तीति यावत् ता एव वयं श्रुतयोपि ययिमः समाः तपसा गोपीत्वप्राप्त्या तत्तुल्यरूपाः सत्यः कथं प्राप्नुमेति तत्राहुः समदृशः सम-दृष्टयः तासां यस्मिन् वर्त्मनि दृष्टिस्तस्मिन्नेव वर्त्मनि तद्दृ-ष्ट्या दृष्टिं ददाना इत्यर्थः । अत्र चत्वारो गणा वर्णितास्तत्र पूर्वार्द्धगतौ मुनिगणदैत्यगणौ यथा समप्राप्यौ तथैवोत्तरार्द्ध-गतौ गोपीगणश्रुतिगणौ समप्राप्यौ पृथक् पृथगपिशब्दाभ्या-मवगम्यते इतिहासश्चात्र बृहद्वामने उत्तरस्थाने खिले—

"ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥

श्रुतयऊचुः ।

यथा तल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं स मनोरथः ।
मयानुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति ॥
आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥
पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले ॥
जारधर्मेण सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् ।
मयि सम्प्राप्य सर्वापि कृतकृत्या भविष्यथ ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् ।
उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गताः" ॥ इति

अत्र आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-तव्यः" इति अर्थश्च द्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः अस्य साधनान्याह श्रोतव्यः श्रीगुरोर्मुखादुपक्रमादिभिस्तात्पर्य्येणावधारयितव्यः मन्तव्यः असम्भावनाविपरीतभावनानिवारणाय स्वयं पुन-र्विचारणीयः निदिध्यासितव्या निश्चयेन ध्यातव्य इति अत्र ज्ञानिनां मते सविशेषनिर्विशेषभेदेपि निर्विशेष एव तात्पर्यं वैष्णवानां मते तु अप्राकृतविचित्रविविधविशेषवति श्रीभग-वदाकार एव "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम"इति श्रुतेः कल्याणगुणमयतनुमानात्मा श्रीभगवान् द्रष्टव्यः तस्य साधनान्याह—श्रोतव्य इति । श्रीगुरोर्मुखात् तन्मन्त्रश्रवणं मन्त्रमयवपुष इति क्रमदीपिकाद्युक्तेस्तन्मन्त्रस्य तत्स्वरूपत्वोक्तेः मन्तव्य इति मन्त्रशब्दार्थयोः सम्यग्मनन-लक्षणं स्मरणं निदिध्यासितव्य इति निवर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्"इत्यमरोक्तेः निध्यानं दर्शनं तस्येच्छा निदि-ध्यासनं मन्त्रार्थसम्यङ्मननपूर्वकजपाभ्यासात् स्वइष्टदेवः स दिदृक्षितव्य इत्यर्थः । दिदृक्षाभ्यासात् द्रष्टव्यः इति वेदानां काम-भावेच्छायां तु यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवतीति कृष्णोक्तिरूपा गोपालतापनीश्रुतिः व्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः इति च अर्थश्च व्रजस्त्रीजनेषु सम्भूता बृहद्वामन-पुराणदृष्टतपोभिरुत्पन्ना याः श्रुतयस्ताभ्यो हेतुभ्यः ताः प्राप्येति स कृष्णो ब्रह्मसङ्गतः प्राप्तवदाङ्गसङ्गोऽभूत् ॥ २३ ॥

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये।
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अर्वाचीश्वरोपासनया संसरन्तीत्युक्तम् इदानीमात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिशास्त्रं भगवत एवात्मैव संसारनिवृत्तयेऽसाधारणकारणत्वं प्रतिपादयत् वाक्यज्ञानान्मोक्षं मन्वानानां पक्षस्य निष्प्रमाणत्वं दर्शयति निभृतानि मरुदादीनि दृढयोगेन समाधौ युञ्जानाश्च येऽन्तस्तिष्ठन्ति उपरम्यपरमात्मप्रवणमनस आदिकरणकाः मुनयो हृदि यद्वस्तु ध्यायन्ति तदेवारयोऽपि मिथ्यावासुदेवशिशुपालादयोऽपि तत् स्मरणादयुः प्रापुः अहो ध्यानस्य माहात्म्यमिति। तथा च पराशरोऽप्याह चतुर्थांशो तथा रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षं मित्यस्य भगवानिहकीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिलसुरासुरकुलैर्भूः फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमतेति दण्डकेन तथाच स्त्रियः उरगेन्द्रभोगसदृशयोर्भुजदण्डयोर्विषक्ता धीर्यासां तास्तदेव तत्त्वं कामदृष्ट्या प्रापुः एतेन सर्वज्ञत्वादिसच्चिदानन्दादिगुणस्वरूपादिज्ञानाभावेऽपि भगवत एकदेशध्यानमात्रस्यापि संसारनिवारणे भगवत्प्राप्तौ च निरपेक्षत्वे दर्शितं तथा च वक्ष्यति "मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः। ब्रह्म मां परमं प्रापुरिति तथा वयमपि मन्त्राभिमानिन्यो देवताः समदृशस्तव सर्वेऽपि चतुःप्रकारेणोक्ताः अधिकारिणः समाः मोक्षानन्दभाज इत्यर्थः। कथम्भूताः तवाङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्यो ध्यायमाना इत्यर्थः। वाक्यज्ञानान्मोक्षाङ्गीकारेति प्रसङ्गो दुर्वारः तथाहि जन्मदरिद्रिणः पुंसो भोजनाच्छादनादिविहीनस्य वाक्यो कल्पतरुकामधेनुचिन्तामण्यादिभिर्दारिद्र्यनिवृत्तिः निगाढं कुङ्कुमशर्वयोस्समो वाग्विसर्जितमात्रोनिवृत्तं च स्यात् तथाच क्षुधया पीडितस्य चतुर्विधभोजनकथनात् क्षुधाहानिश्चेत्यलं विस्तरेण तस्मात्सर्वशास्त्रैर्मोक्षा तद्गुणतरसम्बन्धगन्धशून्यस्य ब्रह्मणस्तथैव ज्ञानाद्ध्यानान्यपर्यायाद्भक्त्यनुगृहीतात् संसारनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

भाषा टीका।

जिनों ने प्राण मन इन्द्रियों को विषयन ते रोके हैं और दृढ़ उपासना को करने वारे हैं ऐसे मुनि जन निज हृदय में जिस आपके स्वरूप की असुर राक्षस शत्रु जन भी प्रेम के विना स्मरण करने से प्राप्त हो गए हैं, तथा आपके श्रेष्ठ भुजङ्ग देह सदृश भुज दण्डों में जिन की बुद्धि अत्यन्त आसक्त हुई एतादृश गोपी जन भी आप के उसी स्वरूप को प्राप्त हो गई तथा आप के चरणारविंद को अमृत के तुल्य मानने वारे अथवा आपके चरणारविन्द को सम्यक् प्रकार अनुभव करने वारे मूर्तिमान हम वेद रूपी देवता भी आप को मुनि जन आदि के समान हैं, अर्थात् जैसे मुनि जन आदि आप को प्राप्त भए हैं। तैसे हि हम सब मूर्तिमान वेद भी, तात्पर्य्य से तथा वास्तविक अर्थ से आप को हि प्राप्त भए हैं, क्योंकि अपनी प्राप्ति में आप नीच ऊंच भाव का आदर नहि करते हो, विषमता और निर्दय भाव के केवल व्याज मात्र का अवलम्बन कर आप समदर्शी हो इस वास्ते सब के ऊपर अनुग्रह करने की ही आप को इच्छा रहती है इस लिये आप की दृष्टि में सब हि तुल्य है ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

"यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति" इत्याद्याः श्रुतयो भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदन्त्यो भक्तिमेवोररीकृत्य स्तुवन्तीत्याह—क इह नु वेदेति। बत अहो भगवन्निह जगत्यग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वामवरजन्मलयोऽर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमान्वेद जानाति ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावस्थस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह—यत उदगादिति। यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नोऽयं ब्रह्माणमनु उभये आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नास्ततोऽप्यर्वाचीनाः सर्वे यदा तु भवान् सर्वमवकृष्योपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अनुशायितां जीवानां ज्ञानसाधनं नास्ति यतस्तदा न सत्स्थूलमाकाशादि न चासत् सूक्ष्मं महदादि नत्वोभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् नच कालजवस्तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् एवंसति तत्र तदा न किमपीन्द्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक्सृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतान्तराणां न कालकृतेन च मलिनसत्त्वानां तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथाच श्रुतिः "न तं विदाथ य इमा जजनान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव" इत्याद्याः यदा तु प्रलयसमये न बह्वन्तरमस्ति तदाऽपि साधनाभावाच्च भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेति ॥ २४ ॥

क्वाहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्व च भूमन्महस्तव।
दीनबन्धो दयासिन्धो भक्तिं मे नृहरे दिश ॥ ११ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

अतो निर्विशेषब्रह्मणः सकाशाद्वाचो वाचकशब्दा अप्राप्य मुख्यया वृत्त्या ऽप्रकाश्यैव निवर्त्तन्ते अद्धा प्रत्यक्षतः प्रवोचत् प्रावोचत् इयं विविधा आकाशादिरूपा सृष्टिः कुतः कस्माज्जाता कुतः कस्मादायाता स्थिति प्राप्तेत्यपि को वेद न कोऽपीत्यर्थः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अस्य सर्वस्यैव देवादिपर्यन्तस्य विश्वस्य विसर्जनेन सृष्ट्या हेतुना देवा अपि अर्वाक् अर्वाचीनाः अथेत्यर्थे अथाशब्दः आकारान्तः अत इत्यर्थः । अनेजत् स्वस्वरूपाच्चलनरहितं मनसोपि वेगवत्तरं मनः प्राप्यस्थाने पूर्वमेव सत्त्वात्तदगोचरमित्यर्थः । देवा इन्द्रियाणि मर्शत्पूर्वमेव गतमित्यर्थः । सर्वागोचरत्वादेवेति भावः । तिष्ठत् स्थिरमपि तस्मिन् परमात्मचैतन्ये इति तदाश्रयत्वेन वर्त्तमानस्सन्नित्यर्थः । स मातरिश्वा सूत्राख्यो वायुः अपस्तद्वत् प्रवाहापन्नाः सर्वेषां जीवानां भोजनगमनादिलक्षणास्सर्वचेष्टा दधाति सम्पादयतीत्यर्थः आध्यात्मिका इन्द्रियाधिष्ठातारः आधिदैविकाः लोकाधिष्ठातारः तं विदाथेत्यादिश्रुतिव्याख्यातचरी यतो ज्ञानं दुर्घटम् अतः ॥ २४ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

यतो ध्यानज्ञानद्वेषभयकामसम्बन्धस्नेहभक्तिपराणां विषमं स्वभावकर्मणां सर्वेषां त्वत्सायुज्यमेकमेव फलं स्यादतस्तव तत्त्वं दुर्विज्ञेयं वदन्त्यो भक्तिमेवाङ्गीकुर्वन्ति इत्याह—क इहेति । बत अहो भगवन्निह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिविनाशवान् को नु पुमान् वेद जानाति न कोपि ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यथास्यार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत इति यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उदगादुत्पन्नः यं ब्रह्माणमनु पश्चादुभये आध्यात्मिकाऽऽधिदैविका देवगणाः उत्पन्नाः अतः सर्वे अर्वाचीनाः यदातु भवान् सर्वमवकृष्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा न सत्स्थूलमाकाशादि नचासत्सूक्ष्मं महदादि न च उभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरं न च कालजवः तन्निमित्तभूतकालवैषम्यम् एवं सति तत्र तदा किमपि इन्द्रियप्राणादिकमपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि एतत् सर्वं किमपि न स्यात् स्वामिचरणाः अयमभिप्रायः अर्वाक्सृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतान्तराणां कालवशेन मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं यदातु प्रलयसमये न बह्वन्तरमास्ति तदापि ज्ञानसाधनाभावान्न भगवद्ज्ञानम् अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्त्तनादिभक्तिरेव सुकरेति । भगवत्तत्त्वं दुर्विज्ञेयमाहुः श्रुतयः "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति 'को अद्धा वेद इह प्रावोचत्कुत आयाता इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जने नाथा को वेद यत आबभूव अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्धावतोऽन्यान् अत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति"इत्याद्याः आसामर्थः ब्रह्मकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचः मनसा सह यत् अप्राप्य यतो यस्मान्निर्विकल्पात् श्री अद्वयानन्दात्मनो निवर्त्तन्ते तद्ब्रह्म आनन्दं विद्वान् जानन् कुतश्चन निमित्तात् न बिभेतीति । अतस्तल्लाभमाहात्म्यपरेयं परमात्मनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति को अद्धा वेदेति तं परमात्मानं अद्धा साक्षात् को वेद को जानाति इह कः प्रावोचत् वदति इयं विसृष्टिः विविधा सृष्टिः कुतो जाता कुतः कस्मादायाता ननु हि हिरण्यगर्भादेः सकाशात्सृष्टिरुत्पद्यते नेत्याह अर्वाग्देवाः अर्वाचीना ब्रह्मादिदेवाः अस्य जगतो विसर्जने न समर्थाः इत्यर्थः । तदर्थे (तत्र) अथा इत्याकारान्तः अथेत्यर्थे निपातः अद्धा तं को वेद यत एतत्सर्वं आबभूवेति दुर्विज्ञेयप्रतिपादनपरेयं ननु यदि कोपि न वेद कथं तर्हि संसारनिवृत्तिः तदर्थन्तत्स्वरूपमनिर्वचनीयत्वेनाह—अनेजदिति । तत्परमात्मतत्त्वमनेजत्स्वरूपाच्चलनरहितम् एकमद्वितीयं मनसो जवीयः मनसोपि वेगवत्तमं यत्र मनोधावति तत्र तस्य पूर्वमेव तद्वर्तत इत्यर्थः । एतत्परमात्मतत्त्वं देवाश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा नाप्नुवन्नप्राप्ताः तत्र हेतुः यस्मात् मनसोपि पूर्वमर्शत् पूर्वमेव गच्छत् तत्तिष्ठत् स्थिरतरमपि धावतोऽन्यत् वागिन्द्रियानत्येति अतिक्रम्य गच्छति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नपः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि कर्माणि दधाति धारयतीति यः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मकः यदाश्रयाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यः सूत्रसंज्ञः वायुर्वै गौतमसूत्रम् इत्यादिभिरुक्तः सर्वस्य जगतो विधारयिता स मातरिश्वा वायुरिति ज्ञातव्यम् अनिर्वचनपरेयम् अथ स्वामिनो

> क्वाहं बुद्ध्यादि संरुद्धः क्व च भूमन्महस्तव ।
> दीनबन्धो दयासिन्धो भक्तिं मे नृहरे दिश ॥

अत्यन्ताघटने क्व क्वौ हे भूमन् परिच्छिन्नत्वापकबुद्ध्यादिसंरुद्धः अहं क्व तव महः स्वरूपं वागाद्यगोचरं क्व त्वद्ज्ञाने अत्यन्तासम्भावना अतो हे नृहरे मह्यं भक्तिं दिश देहि ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

क इह न्वित्यस्य टीकायां श्रुतौ प्रवोचत् प्रावोचत् अथेत्यर्थे अथाशब्दश्चाकारान्तः अनेजत् स्वस्वरूपाच्चलनरहितं मनसोपि जववत्तरं यत्र यत्र तद्धावति तत्र तत्र तदगोचरत्वात् देवा इन्द्रियाणि मर्शत् पूर्वमेव गतमित्यर्थः । सर्वागोचरत्वादेवेति भावः । तिष्ठत् स्थिरमपि तस्मिन्परमात्मचैतन्य इति तदाश्रयत्वेनैव वर्त्तमानः सन्नित्यर्थः । स मातरिश्वा सूत्राख्यो वायुः अपस्तद्वत्प्रवाहापन्नाः सर्वेषां सर्वचेष्टा दधाति सम्पादयतीति ॥ स्वव्याख्यायां तु अथ काश्चिच्छ्रुतयस्तदेवानुमोदमानास्तदज्ञाने स्वदोषं परिहरन्ति—क इह जगतीति । इह जगति तदानीं तदभावेपीदं शब्देनोक्तिः पूर्वसंस्कारात् ता हि तदाधिकृता एव श्रुतय इति तु सम्भूभक्तं वितर्के न कोपि वेदेत्यर्थः । तत्र हेतुः अग्रसरं सर्वेषां जन्मादेर्ज्ञानादेश्चागोचर एव वर्त्तमानं तत्र च हेतुः यत ऋषिर्निश्वासेन सर्ववेदप्रवर्त्तकः कारणार्णवशायी उदगात् "आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य"इति द्वितीयात् "यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्यप्ययोदयाः"इति श्रीकृष्णं लक्ष्मीकृत्य दशमादेव च यमृषिमनु उभये इन्द्रियाधिष्ठातारो ब्रह्मलोकाद्यधिष्ठातारश्च देवगणा ब्रह्मादयो जाता इति"एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः तस्मादेवैते व्यजायन्त" इतिश्रुतेः तस्मात्तेभ्योप्यवरजन्मलयस्तु को वेद सुतरामेव कश्चन न वेदेत्यर्थः । एवं स्थितिसमभे शास्त्रे प्रवर्त्तमानेप्यश्रवणशक्तिभ्यां त्वदज्ञानं यदा तु प्रलयसमये स्वस्तावकं शास्त्रं स्वलोक एव नीत्वा भवान् जगत्कार्य्ये प्रत्यनवधानं करोति तर्हि ज्ञानमात्राभावात्सुतरामेव तेषां त्वदज्ञानमित्याहुः—तर्हीति । कालजवस्तद्व्यापारः सृष्ट्यादिरूपः अत्र श्रुतयस्तैरेव दर्शिताः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शास्त्रेण विना भगवतो दुरधिगमत्वमाहुः—क इहेति । अवरजन्मलयः आदिसृष्टेः पश्चात् जन्मलयभागी कः अत्र प्रथमसृष्टेः पूर्वं भाविनं त्वां वेद ऋषिः ब्रह्मा उभये प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठाः प्रवृत्तिनिष्ठाः मरीच्यादयः निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयश्च तर्हि तदा सृष्टेः पूर्वकाले सत्कार्यावस्थं चिद्वस्तु असत्कार्यावस्थमचिद्वस्तु उभयं मिश्ररूपं कार्यं नेत्यर्थः । कालजवः कालप्रवृत्तिः सर्गविषया यदा शास्त्रमनुकृष्य स्वहृदये भवान् शयीत तदा न सन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्घ्रिसरोजसुधा इत्यनेन भगवत्स्वरूपस्वभावादिप्रकाशकं वेदाख्यं शास्त्रमेवेत्यभिप्रेतम् अतः तेन विना भगवतो दुरवगमत्वं लयहेतुकमाहुः—क इहेति । अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् इह लोके को नु पुमानग्रे—सर्गे सृष्टेः पूर्वभाविनं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेन कारणतयाऽवस्थितं त्वां वेद शास्त्रेण विना न कोपि वेदेत्यर्थः । बतेति विस्मये "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्युक्तरीत्या वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं तं वस्तुमुद्युक्तो ऽविस्मीयते सर्वेषामवरजन्मलयत्वम् उपपादयन्ति यतः त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उदगादुद्बभूव यमनु पश्चाच्चतुर्मुखोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः उभये निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयः प्रवृत्तिनिष्ठाः मरीच्यादयश्च देवाः उदगुर्मनुजादयस्तेभ्योप्यर्वाचीना इति किमु वक्तव्यम् इति भावः । अग्रसरत्वमुपपादयन्ति तर्हीति यदा भवान् शास्त्रमपकृष्य स्वहृदये निधाय शयीत शयितवान् तर्हि तदा सृष्टेः पूर्वकाले सत्कार्यावस्थं चिद्वस्तु असत्कार्यावस्थमचिद्वस्तु उभयं मिश्ररूपं कार्यं च कालजवः कालप्रवृत्तिः सर्गादिविषया नासीत्किम्बहुना तत्र तदा न किमप्यासीदित्यर्थः । अत्र "नासदासीन्नोसदासीत् । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी" इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः अवरजन्मलयोऽग्रसरम् इति च हेतुगर्भं यथा ह्यवरजन्मा पुत्रादिः अग्रसरं पित्रादिकमयमित्थंभूत इति जानात्येव तथाप्यत्र भगवतो वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावत्वेऽवरजन्मलयानां तन्मायामोहितत्वेन तदनुग्राह्यज्ञानत्वेन च तद्वेदनाक्षमत्वेच तात्पर्यं तर्हि न सन्नचासदिति सृष्टेः पूर्वं सच्छब्दवाच्यकार्यावस्थचिदचिन्निषेधेन नामरूपविभागानर्हकारणावस्थचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणोऽग्रसरत्वोक्त्या सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मात्मकस्य सतएव द्रव्यस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टतारूपकार्यावस्थायोगित्वलाभात् सत्कार्यवादः फलितः ॥ २४ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ शास्त्रं विना भगवतो दुरधिगमत्वमाह क इहेति । बत इत्याश्चर्ये हे भगवन् अवरजन्मलयः आदिसृष्टेः पश्चाज्जन्मलयभागी क इह लोके प्रथमसृष्टेः पूर्वभाविनं त्वां वेद जानाति यतः सकाशात् ऋषिर्ब्रह्मा उदगाज्जातः यमनु उभये देवगणाः प्रवृत्तिनिष्ठाः कर्मभावना इन्द्रादयः निवृत्तिनिष्ठा ब्रह्मभावनाः सनकादयश्च उत्पन्नाः नहि पितुरुत्पत्तिं पुत्रो जानाति तर्हि तदा सृष्टेः पूर्वकाले सत्कार्यावस्थं चिद्वस्तु असत्कार्यावस्थमचिद्वस्तु उभयं मिश्ररूपं कार्यं नेत्यर्थः । कालजवः कालवेगः सर्गविषया प्रवृत्तिरिति यावत् किमपि नामरूपावस्थं नेत्यन्वयः । कदेत्याकाङ्क्षायामाह—यदा शास्त्रमनुकृष्य स्वहृदये आकृष्य भवान् शयीत तदा न सन्तीत्यन्वयः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीन्नाम रूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादिश्रुतेः । तथाच मनुराह—

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमुपासृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥"

इति ॥ २४ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

भगवद्ज्ञानस्य दुर्ज्ञेयत्वात् भक्तिरेव समाश्रयणीयेत्याहुः क इहेति । यदा तु यस्मिन् काले भवान् सर्वं प्रपंचं अवकृष्य उपसंहृत्य शयीतेति शयनं कुर्वीत तर्हि तदा तत्र सत् चेतनः न आसीत् न चासदासीत् अचेतनं नासीत् नचोभयं सदसदात्मकप्रपञ्चो वा आसीत् न च कालस्य जवो निमेषकलामुहूर्तादिः न च शास्त्रं वेदपुराणादि न किमपि अन्यद्वस्तु नासीत् "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इतिश्रुतेः "तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इतिश्रुतेश्च भगवदनुप्रवेशानन्तरमेव सदसच्छब्दवाच्यस्य वस्तुत्वसिद्धिः सृष्टेरादौ तु यतः परमात्मनः सकाशात् ऋषिः ब्रह्मा उदागदुत्पन्नः यमनु ब्रह्मानन्तरम् उभये निवृत्तिनिष्ठाः सनकादयः प्रवृत्तिनिष्ठाः मरीच्यादयश्च देवाः उत्पन्नाः अतः तं ब्रह्मादिजगत्कारणं अग्रसरं सृष्टेःपूर्वसिद्धं त्वां इह जगति अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिविनाशवान् पुरुषः कोनु वेद जानाति नु इति वितर्के न कोपि जानातीत्यर्थः । बत इति आश्चर्ये अतः भगवतः ज्ञानस्य दुष्प्राप्यत्वात् भक्तिरेव समाश्रयणीयेतिभावः । इह लोके यतः ऋषिरुदगात् यमनु उभये देवगणाः उदगुः अग्रसरं तं कोनु वेद बत यदा भवान् सर्वमवकृष्य शयीत तर्हि सत् नासीत् असच्च नासीत् उभयं च नासीत् कालजवश्च नासीत् तत्र किमपि नासीत् इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ त्वदनुरागतन्द्रवानुरागोऽम्भोगत्वविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोङ्घ्रिसरोजसुधाम् । क इह वेद नु वक्तुमपेत जन्मलयो यत उदगादृषिरनु देवगणा उभये ॥ ११—२५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

"त्वं वेत्थ नापरस्ते स्वरूपं न नित्यवाङ्नागभोगप्रियस्य कुतो ब्रह्मा प्राप्तलोकश्च देवास्तथा प्राप्ता जनिमन्तो यतोस्मात्" इति साङ्कृतिश्रुत्यर्थभूतस्यायमर्थः हे स्मरणात् स्वनुराग ! सुष्ठु अनुरागः स्नेहो यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिः स्वनुरागेति स्मरणादेव अनुरक्त इत्यर्थः यत्तव सच्चिदानन्दलक्षणं तत्ते स्वरूपं भवान्वेद नान्यो वेत्ति अनेन त्वं वेत्थ नापरस्ते स्वरूपमिति विवृतं भवन्तो मत्स्वरूपं विदन्ति हीति तत्राहु उरगेन्द्रेति। उरसा गच्छन्तीत्युरगाः तेषामिन्द्रः उरगेन्द्रस्तस्य भोग एव दण्डस्तस्मिन्निषक्ता धीयस्य स तथा तस्य ते तव अङ्घ्रिसरोजसुधामुद्दिश्य वयं नित्यवाचोपि समा समदृशः सर्वमाहात्म्यस्य वेदैरपि वक्तुमशक्यत्वादसमदृशः माहात्म्योपमितज्ञानाभावाः वेदागम्यमाहात्म्यस्यापि वेदैरेव गम्यत्वात्समदृशः तुल्यज्ञानाः अत इह जगति अन्यः कोनु पुमान् माहात्म्यं वक्तुं वेद अमुना नित्यवाङ्नागभोगप्रियस्य कुत इत्येतद्विवृतं को ह्यस्मान् वेदान् त्वां च वेत्ति अपेतजन्मलयाः उत्पत्तिनाशरहितः यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उदगादुत्पन्नः अतो जन्मादिरहितो न भवति देवगणा अपि उक्तगुणा नेत्याहुः ब्रह्मणोन्वनन्तरम् उभये प्राप्तपदाः प्राप्यपदाश्च देवगणाः अनेन कुतो न ब्रह्मा प्राप्तलोकाश्च। देवास्तथाप्राप्ताजनिमन्तो यतोस्मादिति श्रुतिर्व्याख्याता—

माहिम्नः सर्वशोनुक्तेर्वेदाश्चासमदर्शिनः।
तस्यापि वेदगम्यत्वात्तथैव समदर्शिनः॥

इति वाक्यश्चानुगृहीतम्॥ ११ ॥ २५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ काश्चित् श्रुतयस्तदेवानुमोदमानाः तदज्ञाने स्वदोषं परिहरन्ति क इह नु वेदेति। ऋषिरत्र नारायणः कारणार्णवशायी उभये देवगणाः इन्द्रियाधिष्ठातारो ब्रह्मलोकाद्यधिष्ठातारश्च "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानस्तस्माद्देवैते व्यजायन्त" इतिश्रुतेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं भक्तानां तुल्यता निरूपिता तत्र शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिहरति—क इह नु वेदेति। ननु "ज्ञानीप्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्ति मां चतुर्विधा भजन्ते मामित्युपक्रम्य तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इति ज्ञानिनः प्रशंसाश्रवणान्मुनीनां स्त्रीणां द्विष्टानां श्रुतीनाञ्च कथं तुल्यतेति चेत्तत्राह—क इह नु वेदेति। इयं ज्ञानप्रशंसा यो जानामीति मन्यते तद्बुद्धिमाश्रित्य निरूपिता न तु परमार्थतः कश्चिज्जानाति तत्र हेतुः इहास्मिन् संसारे कोवा भगवन्तं जानाति यतो वयमपि न जानीमः अत एव श्रुतिः "यस्यामतं तस्य मतं यस्य न वेद सः" इति ननु कथमज्ञानं प्रमाणस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह—अग्रसरं सर्वप्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धं ज्ञाता च अवरजन्मलयः मध्यम एवोत्पद्य गतः भगवान् प्रथमत एव सृष्टिमुत्पाद्य तिरोहितो जातः मध्ये सृष्टौ जीवा उत्पन्नाः भ्रान्ताश्च पश्चात्प्रलयार्थं समायास्यति यदि वा अयं प्रथमत एव स्थितः स्यात् प्रलयपर्यन्तं वा तिष्ठेत् तदा सृष्टेर्व्यवधायकत्वाभावात् भगवन्तं जानीयात् "न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव" इति श्रुतेः अतः सृष्टेः व्यवधायकत्वान्न कश्चित् सृष्टावुत्पन्नो भगवन्तं ज्ञातुं शक्यः ननु प्रलयानन्तरं व्यवधायकत्वाभावात् कथं न ज्ञायत इति चेत् तत्राह तर्हि न सन्न चासदिति यर्हि भगवान् सर्वमेवावकृष्य शयीत तर्हि ज्ञानसामग्री कापि नास्ति प्रथमतो न सत् सत्वाज्ञाता नासत् ज्ञापकमिन्द्रियादिकार्यं वा हेतुभूतं नाप्युभयम् इन्द्रियसन्निकर्षः व्यापारो वा उभौ यतोऽत्युभयं सदसदात्मकं मनो वा "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इति मन्त्रव्याख्याने उभयात्मकं मनो निरूपितं तथैवाग्निरहस्ये उभयात्मकं मनो निरूपितं केचित्तुभयात्मकं जगदित्याहुः मनसैवानुद्रष्टव्यमिति प्रयोजकस्य मनसो निषेधः कालवेगोपि मात्रस्वरादिनियामकः सत्त्वगुणप्रेरको वा यो ज्ञानमुत्पादयति नवा किमपि शास्त्रं वेदपुराणादि यतः सर्वमवकृष्य शयनं करोति अतो ज्ञानसामग्र्याः सर्वस्या एवाभावात् कस्यापि नापरोक्षं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः। कदाचिद्भगवत्साक्षात्कारस्तु तावन्मात्रं ज्ञापको नाशेषविशेषकं बोधयति अवतारे तु मर्यादावादी आनन्दमयं देहं मन्यते आत्मसाक्षात्कारं तु न भगवद्रूपमवपरिज्ञानं योगजधर्मजनितत्वाच्च स्वप्नवत् तस्य वस्तुनियामकत्वं प्रमाणसंवादस्तु नानाविधानुभवात् न निर्विचिकित्सं ज्ञानमुत्पादयति तस्मात्सृष्टिदशायां प्रलयदशायां वा सर्वथा ज्ञानसामग्र्यभावान्न कोपि ज्ञाता प्रशंसा तु प्रवर्तिका यथाकथञ्चित् चित्तशुद्ध्यर्थं प्रवर्त्तयति ततः शुद्धो भगवद्भजनं कुर्यादितिभावः॥

ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद्बुधः।
प्रवर्त्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत्॥

॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तस्माद्भक्तिरेव सर्वश्रेष्ठा सुघटा च भक्तिविषयस्य तव ज्ञानन्तु सदैव दुर्घटमित्याहुः—क इहेति। बत अहो भगवन् ! इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वाम् अवरजन्मलयः अर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमान् वेद सम्यक्तया जानाति यतस्त्वत्तः ऋषिर्वेदः वेदगुह्यानि हत्पतेरिति श्रुतिमृग्यमेवेत्याद्युक्तेस्तव यत् किञ्चिन्मात्रतत्वज्ञापकं प्रथममुदगात् प्रादुर्बभूव यद्देवम् नु उभये देवाः इन्द्रियाधिष्ठातारो दिग्वातार्कादयः ब्रह्मलोकाद्यधिष्ठातारो ब्रह्मादयश्च उदगुः तस्मात्तेभ्योप्यवरजन्मलयस्तु सुतरामेव न वेदेत्यर्थः। यदा तु भवान् सर्वमवकृष्य उपसंहृत्य शयीत तदा न सत् स्थूलमाकाशादि न चासत् सूक्ष्मं महदादि न चोभयं सदसद्रूपं प्रारब्धं शरीरं न च कालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैभवं न किमपि

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इन्द्रियप्राणाद्यपि नत्र ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः सृष्टिसमय देहाद्युपाधिकृतबहुव्यवधाने सत्यपि ज्ञापकशास्त्रसत्त्वात् साधनसम्भवाच्च वरं यत् किञ्चित्त्वज्ज्ञानं सम्भवेदपि प्रलयसमयेषु बहुतरव्यवधानाभावेपि शास्त्राभावात् साधनाभावाच्च न किञ्चिन्मात्रमपि त्वज्ज्ञानमतस्त्वज्ज्ञानाग्रहं परित्यज्य त्वद्भक्तिरेव कर्तुं युज्यत इति अत्र को अद्धा वेद क इह प्रवोचत कुत आयाताः कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवाः अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूवेत्याद्याः अर्थश्च अद्धा साक्षात् को जानात न नापि कश्चित् ज्ञापयितेत्याहुः—कः प्रवोक्त (प्रावोचत) अस्य विसर्जनेन एतत्कर्तृकविशिष्टसृष्टया एव देवा अर्वाक् अमवन्निति अर्थेत्यर्थं अथ आहन्तः तस्मात् य इदं विश्वमाबभूव तं को वेदेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवतः सविशेषनिर्विशेषलक्षणं ज्ञानं दुर्ज्ञानरूप्यं तत्स्वरूपगुणशक्तीनामियत्ताशून्यत्वादित्याह— "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह को अद्धा वेद क इह प्रवोचत कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि"न ते विष्णोर्जायमानो न जातः" इत्यादिश्रुतिगुम्फः वत इति हर्षे सम्बोधनं वा इह लोके अप्रसरम् अनाद्यनन्तमीश्वरेश्वरं देवदेवं त्वां को वेद न कोपीत्यर्थः । तस्य स्वतःसिद्धौ ह्यन्येषामर्वाचीनत्वे प्रमाणमाह-यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा जातः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्"इति श्रुतेः "वेदो वा एतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदः"इति श्रुतेः यं ब्रह्माणम् अनु पश्चादुभये आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा जाताः संहारकाले अत्यन्तसूक्ष्मावरणं गता अपि त्वां न विदुरित्याह—यदा त्वञ्चेदं सर्वमवकृष्य शयीत तदा न सत्स्थूलं न चासत्सूक्ष्मं न च कालजवः क्षोभकारणम् उभयमिन्द्रियगणं किमिति शास्त्रं ज्ञापकं न आस कुतो ज्ञानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सृष्टि के पहले सूक्ष्म जीवमाया युत होकर कारण रूप से वर्तमान आप को वेद शास्त्र के बिना कौनसा पुरुष इस लोक में जानताहै कोई भी नहीं जानता क्योंकि आप सब से पहले रहने वारे और इस संसार में जो जीवमात्र हैं वह आपके पश्चात् उत्पत्ति नाश वारा इस कारण पश्चात होने वारा जीव सब से पहले रहने वारे आप को कैसे जानसकता है लोकमें भी यह प्रत्यक्ष है कि जो जिस के पश्चात उत्पन्न होकर मरनेवारा है वह अपने जन्म के पहले रहने को नहि जानसकता यदि जानेगा तो उसके इतिहास को श्रवण कर जानेगा इसी प्रकार सब के पहले रहने वार परमात्मा को पश्चात होने वारे जीव नहि जान सकते यदि जानेंगे तो वेद शास्त्र के श्रवण करने सेहि जान सकते हैं आगे इस बात का प्रति पादन करते हैं कि सबहि जीव परमात्मा के पश्चात् जन्म मरण भागी हैं हे परमेश्वर ! आप से ब्रह्मा उत्पन्न भया उस के पश्चात् निवृत्तिधर्मनिष्ठ सनकादिक और प्रवृत्ति मार्ग निष्ठ मरीच आदि प्रजापति यह दो प्रकार के देव गण उत्पन्न भए और मनुष्यादिक तो उन से भी पश्चात् उत्पन्न भए हैं आगे श्रुति इस बातको प्रति पादन करती हैं कि परमात्मा सब से प्रथम रहता है हे परमेश्वर ! जिस काल में आप वेद शास्त्र को समेट कर निज हृदय में स्थापन कर के शयन करते हो तब सृष्टि के पूर्वकाल में यह देव मनुष्यादि शरीर धारी चेतन नहि रहा और महदादि तत्व रूप अचेतनभी नहि रहा तथा चेतना चेतन मिश्रित यह प्रपंचभी नहि रहा और कालका वेगभी नहि रहा बहुत कनरे से क्या है उस काल में कुछभी नहि रह ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इतोऽपि ज्ञानं न सुशकम् उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यादित्याह—जनिमसत इति । असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं ये वैशेषिकादयो वदन्ति असत एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं ये च पातञ्जलादयः सत एवैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदन्ति ये नैयायिकाः उतापि येच सांख्यादयः आत्मनि भिदां भेदञ्च ये मीमांसका विपणं कर्मव्यवहारमृतं सत्यं स्मरन्ति वदन्ति ते सर्वे आरुपितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' अनीशया शोचति मुह्यमानः अविद्यायान्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् किञ्च वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं सङ्गच्छेत ननु तदस्तीत्याह-त्रिगुणमयः पुमानिति । भिदा यदबोधकृता त्वयीति त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना या भिदा उपलक्षणमेतञ्चिदादि सा यस्मात्त्वयि विषये अबोधकृता त्वद्विषयाज्ञानविजृम्भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुत; पुंसि नैवेत्याह ततः अबोधात्परत्र परे सङ्केऽवबोधरसे ज्ञानघने सः अबोधो न भवेत्र सम्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

"मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहावादान्धकारान्तर—
भ्राम्यन्मन्दमतेरमन्दमहिमंस्त्वज्ज्ञानवर्त्म स्फुटम् ।
श्रीमन्माधव वामन त्रिनयन श्रीशङ्कर श्रीपते—
गोविन्देति मुदावदन्मधुपते मुक्तः कदा स्यामहम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

वैशेषिकाः काणादाः परमाण्वादिष्वसत एव द्व्यणुकादेरुत्पत्तिं वदन्ति तेषां मते प्रागभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् साङ्ख्यवेदान्तिनौ सत्कार्यवादिनौ तु उत्पत्तेः पूर्वमपि सूक्ष्मरूपत्वेन कार्यस्य कारणे सत्त्वमुपगच्छन्ति कुलालादिकारकेण तु कार्यस्य स्थूलतयोत्पादनमात्रं क्रियत इति यथा ताम्रेऽसन्नेव सुवर्णश्चमत्काररसायनप्रयोगेणोत्पद्यते तथा जीवेऽसत एव ब्रह्मत्वस्य योगादिनोत्पत्तिं येच पातञ्जलादयः स्मरन्ति पातञ्जला योगतन्त्रवेत्तारः एकविंशतीति षडिन्द्रियाणि षड्बुद्धयः षड्विषयाः सुखदुःखे शरीरञ्चेति येच सांख्यादयः आत्मनि भेदं पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रतिक्षेत्रञ्च पुरुषस्य बहुत्वं वदन्ति तच्चोक्तं तैरेव जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति। सत्यं नित्यं मीमांसकमते कर्मफलस्य नित्यत्वोपगमात् सृष्टिप्रलयानुपगमाच्च एवं पञ्चानामपि शास्त्राणामनुवादं कृत्वा षष्ठेन वेदान्तशास्त्रेणापवदति ते सर्वे इत्यादिना अग्रे सृष्टेः पूर्वं इदं नामरूपात्मकं जगत् सदेव सूक्ष्मरूपेण सत्तादात्म्यात् सदेवासीदित्यसत्कार्यवादिनो वैशेषिका निरस्ताः ब्रह्मैवसन्नित्यज्ञानस्वरूपस्यैवाज्ञानेनावरणमात्रं तस्माज्ज्ञानात्पूर्वमपि सदेव ब्रह्म आवरणापगमे स्वस्वरूपं ब्रह्मैवाप्नोपि इति ब्रह्मत्वासत्त्ववादिनो निरस्ताः अनीशा माया तया मुह्यमानः शोचति दुःखी भवति इति मायिकमज्ञानकल्पितमेकमेव दुःखं न वस्तुतस्सदिति दुःखसत्यत्ववादिनो गौतमीया निरस्ताः अविद्यायां कर्मरूपायाम अन्तरे मध्ये वर्त्तमानाः धीरा इति स्वयमात्मानं पण्डितं मन्यमानाः जङ्घन्यमानाः दुःखैरत्यर्थं पीड्यमानाः मूढाः कर्मजडाः परियन्ति संसारे परिभ्रमन्ति जङ्घन्यमाना इति हन्तेर्यङ् अभ्यासस्य नुक् अभ्यासाच्चेत्युत्तरखण्डे कुत्वंयक् ततः शानच् यलोपश्चेत्येवं साधुः एवं कर्मफलस्य सत्यत्ववादिनो मीमांसका निरस्ताः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिना भेदवादिनो निरीश्वरसांख्यादयो निरस्ताः आत्मभेदस्य सर्वमतसम्मतत्वादन्ते तत्परिहार इति क्रमभङ्गे विनिगमकं सर्वमिदं मतपञ्चकं पुरुषस्य वस्तुतस्त्रिगुणमयत्वे सङ्गच्छेत अयम्भावः त्रिगुणमयेहि जीवे गुणपरिणामरूपा दृष्टवशादेवासतोपि वस्तुनः उत्पत्तिः इति कणादमतं सङ्गच्छेत वस्तुतस्त्रिगुणमयेहि ब्रह्मत्वासत्त्वसम्भवात् पातञ्जलमतमपि तथा वस्तुतस्त्रिगुणमयस्यैवैकविंशतिदुःखसद्भाव इति नैयायिकमतं सङ्गच्छेत एवं सांख्यमतेपि प्रकृतिगुणसन्निधानादेव पुरुषस्य कर्त्तृत्वं गुणपरिणामरूपादृष्टवशादेव पुरुषस्य नानात्वसाध्यासिद्धिरिति तस्य त्रिगुणमयत्व एव तन्मतसङ्गतिस्तदुक्तं तैरेव तस्मात्तत् संयोगादचेतनं चेतनावदिवलिङ्गं गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीन इति एवं त्रिगुणमयस्यैव जीवस्य वास्तवकर्मफलभोगस्सम्भवति न निर्गुणस्येति तस्य त्रिगुणमयत्वे सत्येव मीमांसकमतसङ्गतिरिति नतु तदस्ति वस्तुतस्त्रिगुणमयत्वन्तु नास्ति एतद्भिदेति एवं मतचतुष्टयस्योपलक्षणम् हे त्रिनयन त्रिलोक्याः नयनवत्प्रकाशक हे त्रिलोकनायकेति वा षष्ठे तथा सम्बुद्ध्योक्तेः श्रिया प्रेमसम्पत्त्या भक्तानां शं सुखं करोतीति तथा॥ २१॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी॥

इतोपि ज्ञानं न सुशक्यं उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यादित्याह—जनिमसत इति। ये वैशेषिकादयः असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं वदन्ति ये च पातञ्जलादयः असत एव ब्रह्मत्वस्योपत्तिं वदन्ति ये च नैयायिकः सत एकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदन्ति उत अपि ये च सांख्यादयः आत्मनि भिदां भेदं वदन्ति येच मीमांसकाः विपणं कर्मफलव्यवहारम ऋतं सत्यं स्मरन्ति ते सर्वे आरूपितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या सर्वश्रुतिविरोधात् किञ्च पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सति सर्वमिदं सङ्गच्छते नतु तदस्तीत्याह—त्रिगुणमय इति। त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना या भिदा सा यस्माच्च त्वयि विषये अबोधकृता त्वद्विषयाज्ञानविजृम्भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह ततः प्रबोधात्परत्र परे असङ्गे अवबोधरसे ज्ञानघने पुंसि अबोधो न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः। एकविंशति दुःखानि यथा षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षडूर्मयः सुखं दुःखं शरीरं च तत्र श्रोत्रं चक्षुर्घ्राणं त्वक्रसना मनः एतानीन्द्रियाणि शब्दो रूपङ्गन्धः स्पर्शो रसः सङ्कल्पादिरेते विषयाः

बुभुक्षाच पिपासा च प्राणस्य मनसस्तथा।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्युः षडूर्मयः॥

एते ऊर्मयः सुखं शरीरमित्येकविंशतिदुःखानि एतेषां मतं सर्वश्रुतिविरुद्धं तद्यथा श्रुतिः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" व्याख्यातं भाष्यकृद्भिः हे सौम्य श्वेतकेतो इदं नामरूपविकृतं जगत् अग्रे जगदुत्पत्तेः प्राक् सत् एवासीत् सत् अस्तिनामार्थं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतं एकं निरञ्जनं नित्यं निरवयवं यतो वेदान्तेभ्यः अवगम्य तत्तदात्म्यापन्नमित्यर्थः। अनेन असद्वादः परिहृतः सतोमृतिमित्यत्र श्रुतिः "अथ यो आत्मकामो निष्कामः प्राप्तकामः आप्तकामो ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते इति अर्थः सकामस्य गतिमुक्त्वा निष्कामस्य गतिमाह यस्तु अकामः नास्ति कामो यस्य सः निष्कामः निर्गताः सर्वे कामाः यस्मात् सः आप्तकामः प्राप्ताः कामाः येन सः पूर्णकामः इत्यर्थः आत्मकामः आत्मैव कामो यस्य सः एवम्भूतः सन् आत्मानं निर्विशेषम् अद्वैतं चिद्रूपं ज्योतिःस्वभावं पश्यति स यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते तथापि इह ब्रह्मैव सन् शरीरपातोत्तरकाले ब्रह्माप्येति प्राप्नोति अस्यार्थद्योतकं यदा सर्वे इति पद्यं सुगमं अनेन एकविंशतिदुःखनाशो मोक्षः इति मतं निरस्तं मीमांसामतं निराकरोति श्रुतिः "समानवृक्षे पुरुषो निमग्नो ह्यनीशया शोचति मुह्यमानः अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः अस्यार्थः समानवृक्षे देहे निमग्नो निरूढाभिमानः पुरुषः अनीशा माया तया मुह्यमानः शोचति सन्तप्यते अनेकैरनर्थप्रकारैश्चिन्तामाप्नोति इत्यर्थः। किञ्च अविद्यायामिति अविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमानाः अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीराः धीमन्तः पण्डिताः इति मन्यमानाः जरारोगाद्यनेकानर्थैः जङ्घन्यमानाः अत्यर्थं हन्यमानाः परियन्ति

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

भ्रमन्ति स्वयं मूढाः मूढैरेवोपदिष्टाः भ्रमन्तीत्यत्र दृष्टान्तः अन्धेनेति कर्मफलनिन्दापरेयं इदानीं नाना आत्मपक्षं निराकरोति श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन "एक एवाहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥" अर्थः एकं स्वजातीयचेतनवस्त्वन्तररहितम् अद्वितीयं विजातीयाऽचेतनद्रव्यान्तररहितं इह किञ्चन नानावस्तु नास्ति एकं ब्रह्मैव नन्वेकत्वप्रतिभाष इष्यत आह—एक इति। एक एव परमेश्वरः भूतेभूते सर्वेषु भूतेषु व्यवस्थितः तत्र उपाधेरेकत्वे एकधैव दृश्यते तत्र दृष्टान्तः जलचन्द्रवत् अयथाबहुयोजनव्यापके जलहृदे उपाधेर्बहुत्वे बहुधेव दृश्यते प्रतिबिम्बितश्चन्द्रः एकधैव दृश्यते घटशरावादिषु प्रतिबिम्बितस्तु बहुधा तद्वत् एतावता सांख्यादिमतं स्पष्टमेव निराकृतमिति अद्वैतप्रतिपादनपरेयं अथ स्वामिनाम्—

" मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहा वादान्धकारान्तरे—
भ्राम्यन्मन्दमतेरमन्दमहिमंस्त्वद्ज्ञानवर्त्मास्फुटम् ॥
श्रीमन्माधववामनत्रिनयनश्रीशङ्करश्रीपते—
गोविन्देति मुदा वदन्मधुपते मुक्तः कदा स्यामहम् ॥

मिथ्या तर्केण सुकर्कशं यथास्यात्तथेति यो महावादान्धकारस्तस्यान्तरे भ्राम्यतो मन्दमतेः हे अमन्दमहिमन् त्वज्ज्ञानस्य वर्त्मा स्फुटं भवति अत्र श्रीमन्माधवेत्यादीनि नामानि वदन् संसारात् कदाऽहं मुक्तः स्यां भवेयं शिवनामान्यपि विष्णोर्नामानि भवन्तीति वर्णाश्रमधर्मपरान् ज्ञापयितुमत्र त्रिनयनादिना प्रोक्तं नामापराधश्रवणाच्च यथोक्तं श्रीसनत्कुमारेण—

" सतां निन्दा नाम्नः प्रथममपराधं वितनुते—
यतः ख्यातिं यातं कथमुप सहते तद्विगर्हाम् ॥
शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिसकलम् ।
धियोभिन्नं पश्येत् सखलु हरिनामाहितकरः ।

इत्यादिकं वर्णाश्रमाचारधर्मपराणां ब्रह्मपराधः भगवदेकशरणानां नामपराणां तु नास्तीति तेनैवोक्तं नानापराधांस्तरति नाम्न एव सदा जयादिति श्रीगोविन्दपदारविन्दशरणाः शुद्धा भवन्तीति दिक् ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जनिमसत इत्यस्य टीकायाम् एकविंशतीति षडिन्द्रियाणि षड्सुखयः षड्विषयाः सुखं दुःखं शरीरञ्चेति श्रुतौ सदेवेति सत्त्वादात्म्येनैवेत्यर्थः । ब्रह्मैव सान्नित्यज्ञानरूपतदावरणापगमात् अनीशया मायया जङ्घन्यमानाः परियन्ति दुःखैरत्यन्तं पीड्यमाना भ्रमन्ति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

इति पूर्णवाक्यमिति ॥ स्वव्याख्यायां तु अथ तदेवानुमोदमानाः काश्चित्पारिशेष्यप्रमाणेनैव तत्र चरन्त्यः सर्वगुरुं मन्यानामपि तदज्ञानं दर्शयन्ति जनिमिति आत्मनि सर्वस्मिन् जीवे भिदां ज्ञतन्त्रस्थितिं परमात्मन एकस्यामननात् किञ्च त्वयि परमात्मनि येनाबोधेन त्वय्यन्यथाज्ञानेन कृता त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति भिदा भेदः केनचिन्मन्यते स एव स्वयमबोधस्त्वयि न सम्भवति किमुत तद्भिदेत्यर्थः। यस्मात्ततः परत्र प्रत्यग्रूपे तद्विषयत्वाश्रयत्वयोरयोग्यइत्यर्थः । तत्र हेतुः अवबोधरसे सखल्वबोधस्त्वं पुनरवबोधैकरसः कथमिव यथाग्नितिमिरमिव तेजोमालिनं विषयमाश्रयं वा करोत्वित्यर्थः। तस्मात्तवाचिन्त्यशक्तिवैभवस्याज्ञानादेव ते तथोत्प्रेक्षन्त इति भावः। शेषं टीकाभिप्रायम् अत्र जनिमसत इत्यस्य परिहाराय सदेवसौम्येदमग्र आसीदिति सतो भुतिरित्यस्य यत्प्रयन्त्यभिविशन्तीति यथोदके शुद्धमुदकमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमान इति च आत्मनि भिदामित्यस्य एको देव इत्यादौ सर्वभूतान्तरात्मेति एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति च विपणमृतं स्मरन्तीत्यस्य यथेह कर्म (चि) जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य (चि) जितो लोकः क्षीयते इति त्रिगुणमय इत्यादेः आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति अचिन्त्यशक्तित्वस्य पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि श्रुतीरवलम्ब्य श्रुतयोऽप्येताः नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः इत्याद्याः जलचन्द्रवत्त्वदृष्टान्तो ऽयमनेकधारत्वमात्रांशे प्रतिबिम्बतुल्यत्वान्न तु प्रतिबिम्बत्वादेव अम्बुवदग्रहणात् ० " (३-२-१९) वृद्धिह्रासभाक्त्वामन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च " (३-२-२०) इति न्यायेन ॥ २५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उक्तार्थविरुद्धतार्किकसिद्धान्तानामज्ञानमूलत्वं भगवज्ज्ञानवतां तादृशभ्रमाभावं चाह—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनिं सत्तायोगं सतश्च द्रव्यस्य पश्चान्मृतिं नाशं स्मरन्तीत्यसत्यार्थवाद उक्तः । आत्मनि ये च भिदां स्थूलत्वकृशत्वमनुष्यत्वादिरूपां स्मरन्ति कर्मफलस्यैव नित्यत्वाद्वा इदमुक्तं विपणं कर्मफलं पुत्रादिव्यवहारम् ऋतं निर्दुष्टं स्वाभाविकं च ये वदन्ति तैः आरूपितैः युक्त्याभासैः उपदिशन्ति इति मतान्तरेष्वप्युपदिशन्तीत्यनुषङ्गः । त्रिगुणमयः गुणैः सत्त्वादिभिः कार्यश्चायमिति त्रिगुणगणः प्रकृतिः पुमान् जीवः इति भिदा अब्रह्मात्मकतया स्वनिष्ठभेद इति साङ्ख्यमतमुक्तम् । ततः परत्र प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन् ज्ञानस्वरूपे त्वयि साक्षात्कृते तर्काभासमूला न भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तद्विरुद्धमसत्कार्यवादं विरुद्धत्वप्रसङ्गान्मतान्तराणि चानूद्य दूषयन्ति—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनिमुत्पत्तिं सत्तायोगमिति यावत् सतश्च द्रव्यस्य पश्चान्मृतिं नाशञ्च ये तार्किकाः स्मरन्ति इत्यसत्कार्यवादोऽनूदितः उतेति पक्षान्तरे आत्मनि भिदां स्थूलत्वकृशत्वमनुष्यत्वमृगत्वादिरूपां

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भिदां येकेचित्स्मरन्तीति चार्वाकमतानुवादः ते हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते त्रिपणं देवमनुष्ययोरन्योन्योपकारभावजनितं वाणिज्यफलतुल्यं स्वर्गादिफलम् ऋतं सत्यं ये मीमांसकाः स्मरन्तीति कर्मफलानित्यत्ववादानुवादः न केवलं स्मरन्ति किन्तु ते तार्किकादयः आरूपितैरारोपितैर्युक्त्याभासैरुपादिशन्ति च. तमारुपितैः इति पाठे तं स्वमतासिद्धं युक्त्याभासैरुपदिशन्ति चेत्यर्थः तथा पुमान् त्रिगुणमयः सत्त्वादिगुणत्रयप्रचुरोजीव एव न तु तद्व्यतिरिक्त ईश्वराख्य इति निरीश्वरसाङ्ख्यमतानुवादः तत्र साधारणं दूषणमाहुः—इतीत्यादिना । इति भिदा इत्थम्भूतो मतभेद इत्यर्थः । यद्बोधकृता यस्य तत्त्वावबोधकृता याथात्म्यज्ञानप्रयुक्ता चिदचिद्विशिष्टत्वरूपस्य सत एव द्रव्यस्य जगदात्मकस्थूलावस्थारूपकार्यतायोगित्वं पूर्वपूर्वसंस्थानत्यागात्मिका मृतिमावृत्तिवधादिभिः कर्मफलस्य तारतम्यमतएवानित्यत्वं ब्रह्म ज्ञानफलस्य नित्यत्वं जीवासम्भावितसार्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वकरणाधिपत्वादिस्वभावं परमात्मानं देवमनुष्यादिदेहविलक्षणं प्रत्यगात्मानं चाजानताम् इत्थं मतभेदः प्रवृत्त इत्यर्थः । ननु बुद्धिशब्दान्तराद्भेदात्कार्यकारणयोर्भेदः अत एवासदेव कार्यमपूर्वमुत्पद्यत इति युक्तं किञ्च कारणमेव चेत्कार्यं कारकव्यापारवैयर्थ्यं सर्वस्य सर्वदा सत्त्वेन कार्यस्य नित्यानित्यविभागश्च न स्यात् अथ कार्यं सदेव पूर्वमनभिव्यक्तं कारकव्यापारेण अभिव्यज्यते अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वं नित्यानित्यविभागश्चोच्येत तदसत् अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरापेक्षत्वेऽनवस्थानादनपेक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रसङ्गात् तदुत्पत्त्यभ्युपगमेऽसत्कार्यवादप्रसङ्गात् अतोऽसतः कार्यस्य उत्पत्तिहेतुत्वेनैव कारकव्यापारार्थवत्त्वमतश्च सत्कार्यवादासिद्धिः नन्वसत्कार्यवादिनोऽपि कारकव्यापारो नोपपद्यते प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वात्कार्यादन्यत्र कारकव्यापारेण भवितव्यं तत्रान्यत्वाविशेषात्तन्तुगतकारकव्यापारेण घटोत्पत्तिरपि प्रसज्येत नैवं यत्कार्योत्पादनशक्तं यत्कारणं तद्गतकारकव्यापारेण तत्कार्योत्पत्तिसिद्धेः अत्रोच्यते सत एव मृद्धिरण्यादेर्द्रव्यस्य संस्थानान्तरभाक्त्वमात्रेण बुद्धिशब्दान्तराद्युपपत्तेर्न तावन्मात्रेणासत्कार्यवादप्रसङ्गः तत्तदवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि च कार्याणीति द्रव्यस्य तत्तदवस्थतायाः कारकव्यापारायत्तत्वेन तस्यार्थवत्त्वोपपत्तिः अभिव्यक्त्यनुबन्धीनि चोद्यानी तस्या अनभ्युपगमादेव परिहृतानि उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि सत्कार्यवादो न विरुध्यते सत एवोत्पत्तेः ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते पूर्वमेव सत्तदुत्पद्यते चेतीति चेन्न द्रव्यस्योत्तरसंस्थानयोगो हि पूर्वपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वावस्थितस्य तूत्पत्तिः अतः सर्वावस्थस्य द्रव्यस्य सत्त्वात्सत्कार्यवादो न विरुध्यते संस्थानस्यासतः उत्पत्त्यावसत्कार्यप्रसङ्ग इति चेत् असत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्यवादप्रसङ्गः उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था अस्माकं त्ववस्थानाम् उत्पत्तिस्थानीयानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत एव उत्पत्त्यादिकं सर्वं निरवद्यमिति एवं ममायं देहः शिरसि मे दुःखं पादे मे वेदनेत्यपरोक्षमेव देहात्मनो व्यतिरेकप्रतीतेः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इत्यादिशास्त्राच्च तदवगतेः "पुमान्न देवो न नरः" इत्यादिना देवत्वादिप्रतिषेधरूपात्मना भिदा-वादोऽज्ञानमूलः "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते नास्त्यकृतः कृतेन" इत्यादि श्रुतेः "दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत" इत्यावृत्तिविधानाच्च कर्मफलानित्यत्वावगतेस्तन्नित्यत्ववादोऽप्यज्ञानमूलः "यः सर्वज्ञः सर्ववित् । सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च "करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यादीनि बहुप्रमाणानीश्वरेऽवगन्तव्यानि इत्थमेषां वादानामज्ञानमूलत्वमुक्तम् अथ भगवज्ज्ञानवतां तादृशभ्रमाभावमाहुः—त्वयीति । ततः पूर्वप्रस्तुतसदसच्छब्दवाच्यप्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्र परस्मिन्विलक्षण इति यावत् । अवबोधरसे ज्ञानस्वरूपे त्वयि यथावद्विज्ञाते सतीति शेषः । स अबोधः तन्मूलोवादभेदश्च नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथोक्तार्थविरुद्धतार्किकादिसिद्धान्तानामज्ञानमूलत्वं भगवज्ज्ञानवतां तादृशभ्रमाभावञ्चाह—जनिमिति । असतो द्रव्यस्य जनिं सत्तायोगं सतश्च द्रव्यस्य पश्चान्मृतिं नाशं स्मरन्तीत्यसत्कार्यवादकः स चाज्ञानमूलः सूत्रकारव्यासादिसिद्धान्तविरोधात् "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादिश्रुतिवाक्यैरव्याकृतद्रव्यस्यैव नामरूपमात्रव्याकरणात्—

> "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
> उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"

इति गीतास्मृतिविरोधाच्च तथा च सूत्रं "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (२—१—१६) इति तस्मात्कारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कार्यस्य जगतः कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिवाक्येभ्य इतिसूत्रार्थः अतः कारणभूतमृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्थाप्राप्तिः कार्यमिति व्यपदिश्यते कार्यावस्थाप्रहाणमेव कारणावस्थं द्रव्यमिति ये च चार्वाकाः आत्मनि भिदां स्थूलत्वकृशत्वमनुष्यत्वादिरूपां स्मरन्ति तदप्यज्ञानमूलं कुतः आत्मनः स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वात् स्थूलत्वादीनां जडपदार्थधर्मत्वाच्च "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः" इत्यादि श्रुतेः कर्मफलस्यैव नित्यत्वाद्धा इदमुक्तं त्रिपणं व्यवहारात्मकं कर्मफलम् ऋतं सत्यमिति स्मरन्ति तेऽप्यज्ञाः "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादि श्रुतेस्तस्यानित्यत्वश्रवणात् अतस्ते सर्वे आरुपितैर्युक्त्याभासैरुपदिशन्तीति । मतान्तरेष्वप्युपदिशन्तीत्यनुषङ्गः त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा त्रिगुणमयः प्रकृतिपदार्थः पुमान् जीव इति भिदा अब्रह्मात्मकतया स्वनिष्ठभेद इति साङ्ख्यमतमुक्तं तदपि भ्रममूलं कुतः "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनात् अतस्ततः परत्र प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन् अवबोधैकरसे ज्ञानस्वरूपे त्वयि साक्षात्कृते सति तर्काभासमूला एता न सम्भवन्तीत्यर्थः २५॥

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

शास्त्रविरुद्धवादिनां मतानि दूरीकरोति—जनिमिति । असतः अविद्यमानस्य पदार्थस्य जनिमुत्पत्तिं तथा सतः

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

विद्यमानस्य मृतिं विनाशञ्च ये नैय्यायिकाः स्मरन्ति तथा आत्मनि जीवेषु जात्यैकवचनं भिदां भेदं जीवेषु प्रत्येकं न्यूनाधिकाकृतिमत्त्वं तत्तत् शरीरसमपरिणामरूपं ये चार्वाकाः स्मरन्ति तथा ये मीमांसकाः विपणं देवमनुष्याणां परस्पर-व्यवहाररूपं "देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः" इत्युक्तत्वात् तादृशकर्मफलव्यवहारम् ऋतं सत्यं नित्यमिति यावत् स्मरन्ति जानन्तीत्यर्थः। ते पूर्वोक्ताः नैय्यायिक-चार्वाकमीमांसकाः आरोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति ते स्वयं यथा जानन्ति तथैवोपदिशन्तीत्यर्थः। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" "नासतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः" इत्यादि-वचनैः। असतः उत्पत्तेः सतः विनाशस्य च निराकृतत्वात् असतः उत्पत्तिं सतः विनाशञ्च वदतां नैय्यायिकानां भ्रान्तित्वं बोध्यं "समस्तेषु भूतेषु न शस्त्रं न विनश्यति" इत्यादिवचनैः न्यूनाधिकदेहेषु वर्त्तमानस्यापि जीवस्य न्यूनाधिक-भावस्य निराकृतत्वात् जीवस्य न्यूनाधिकरूपत्ववा-दिनां चार्वाकाणां भ्रान्तत्वं बोध्यं तथा क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्यादिवचनैः कर्मफलस्य नित्यत्वस्य निराकृतत्वात् कर्मफलस्य नित्यत्ववादिनां मीमांसकानां भ्रम-त्वं बोध्यं तथा पुमान् ब्रह्माण्डाभिमानी ब्रह्मपुरुषो नारायणः त्रिगुणमयः सत्वरजस्तमोगुणयुक्तः इति हेतोः या भिदा भेदः सा अबोधकृता भगवत्स्वरूपज्ञानाभावकल्पिता भगवान् त्रिगुणाश्रयस्सन् रजोगुणविशिष्टः सृष्टिं करोति सत्त्वगुणविशिष्टः रक्षणं करोति तमोगुणविशिष्टः विनाशं करोतीति सत्त्वादित्रिगुणभेदेन भेदः यः हरिहरब्रह्मरूपभेदः स्मार्तादिभिः प्रतिपादितः यद्वा पुमानीश्वरोपि त्रिगुणमयः त्रिगुणप्रचुरः जीवसजातीयः नातिरिक्तः इति निरीश्वर-साङ्ख्यैः या भिदा भेदः उपनिषत्प्रतिपाद्यमानेश्वरस्य भेदरूपः प्रतिपादिता सेत्यर्थः। यत् यस्मात्कारणात् अबोधकृता सा अज्ञानकृतेत्यर्थः —

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥

इत्यादिवचनैः भगवतः प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन त्रिगुणातीत-त्वात् निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्युक्तेश्च अतः सगुणत्रयप्रयुक्तः इतिभेदः ततः गुणत्रययुक्तप्रकृतेः परस्य "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः। अवबोधरसे ज्ञानस्वरूपे यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् इतिवचनात् त्वयि एतादृशपरमात्मनि सः त्रिगुणमयो इतिभेदः न भवेत् ये असतः जनिं सतः मृतिं च स्मरन्ति उत ये आत्मनि भिदाञ्च ये स्मरन्ति ये विपणमृतं स्मरन्ति ते आरोपितैरुपदिशन्ति पुमान् त्रिगुणमय इति या भिदा तदबोधकृता ततः परमावबोधरसे त्वयि सः न भवेत् इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मू० ॥ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमपकृष्य शयीत यदा। जनिमसतः सतो मृतिमुता-त्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्त्यारूपितैः ॥ १२—२६ ॥

"नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्" इत्यादिश्रुत्यर्थानुरूपस्य तर्हि न सन्न चासदित्यस्य श्लोकस्य भावः कथ्यते यदा भवान् प्रलये शास्त्रम् अध्यापकपरम्परा-प्राप्तं वेदमपकृष्य आत्मनि निधाय शयीत अध्येत्रभावे शास्त्रप्रवृत्त्यभावात् तर्हि तदा सत्स्थूलमण्डादिकं नासीत् असत्सूक्ष्मं महदादिकञ्च नासीत् उभयम् अग्निरापश्च नच कालजवः जराद्यापादकलक्षणः किं बहुना तत्र किमपि वस्तु नासीदित्यर्थः। हे अज! असतः सूक्ष्मरूपात् त्वत्तः सतः स्थूलरूपस्य जगतः परमेश्वरपर्यन्तं यथाक्रमं जनिं मृतिं च सर्वस्मादस्मादात्मनि भिदां भेदं च विपणे व्यवहारे त्वत्सेवालक्षणयज्ञे दत्ते सुखपदार्थलक्षणफलं देयमिति सङ्कल्प-लक्षणं ऋतं फलं लक्ष्यते विशिष्टफलापेक्षाम्नुते ये स्मरन्ति तेषां वाक्यम् उपाविशावाचि सन्निहितत्वेन तद्युक्त-विद्यया ज्ञातुं शक्योऽसीत्यर्थः। तत्रेत्थं भावमाह आरुवतः वेदादिभिः स्तुवतो वायोः प्रसादात्तथा स्मरन्ति नान्यथे-त्यर्थः—

"सर्ववेदादिरूपेण प्राणस्यारुवतः सदा।
प्रसादात्ते विजानन्ति सूक्ष्मात्स्थूलजनिं क्रमात् ॥
मृतिश्च सर्वजीवादेरीशस्य व्यतिरिक्तताम्।
जानन्ति ये निराकाङ्क्षास्तेषां वाचि जनार्दनः ॥"

इति।

"सूक्ष्माणि महदादीनि स्थूलान्यण्डादिकानि च।
उभयन्त्वग्निरापश्च न किञ्चित्प्रलयेऽभवत् ॥"

इतिवचनादस्य श्लोकस्यायमेवार्थः। नासदसद्वैलक्षण्यार्थ इति ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ देवानुमोदमानाः काश्चित् पारिशेष्यप्रमाणे तत्र चरन्त्यः सर्वगुरुं मन्यानामपि तदज्ञानं दर्शयन्ति—जनिमिति। आत्मनि सर्वस्मिन् भिदां स्वतन्त्रां स्थितिं परमात्मन एक-स्याम्नननात्। किञ्च त्वयि परमात्मनि येनावबोधेनान्यथा-ज्ञानेन कृता त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति भिदा भेदः कैश्चि-न्मन्यते स एव स्वयमबोधस्त्वयि न सम्भवति किमुत तद्वि-देत्यर्थः। ये यस्मात्तत एव एतद्विषयत्वाश्रयत्वयोरयोग्य इत्यर्थः। तत्र हेतुः अवबोधरसे ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

उत अपि केचित्साङ्ख्या आत्मभिदां स्मरन्ति विपणं कर्मफलम् ऋतं सत्यमिति केचिन्मीमांसकाः स्मरन्ति ते सर्वे आरोपितैः स्वस्वमत्यनुसारेण कृतैरारोपैरेवोपदिशन्ति नतु तत्त्वतः किमपि केपि निर्णेतुं शक्नुवन्ति अतएव तत्त्वविचारणे ते भ्रान्ता एव ननु कथममी भ्रान्ताः पुरुषममी जानन्त्येव तज्ज्ञा-नेनैव मज्ज्ञानमित्याहुः—त्रिगुणमयः पुमानित्यादि। यत् यद्यपि पुरुष इतिभिदा अबोधकृता अज्ञानकृता पुरुषोपि त्वदंश एव अतस्त्वदभिन्न एव तथापि स त्रिगुणमयः ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मक-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

त्वात् एक एव त्वन्तु निर्गुण एव तेन ततः पुरुषात्परे त्वयि शास्त्रकृताम् अबोधो वादे न भवेत् न भवितुमर्हति कीदृशे त्वयि अवबोधरसे ज्ञानानन्दघने ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वं निरूप्य येऽन्ये वादिनः भगवद्भजनं न सहन्ते अन्यथा च शास्त्रं वदन्ति तान्निषेधति—जनिमसत इति द्वाभ्याम्। ते प्रतिकूलाः द्विविधाः अर्द्धवैनाशिकाः सर्ववैनाशिकाश्च तत्र प्रथममर्द्धवैनाशिकान्निराकरोति ते चत्वारो वादिनः नैयायिकाः वैशेषिकाः मीमांसकाः साङ्ख्यैकदेशिनश्चेति तन्मतं हसन्त्य इव श्रुतयो निरूपयन्ति तत्र नैयायिकाः असत एव घटादेः जनिं वदन्ति असन्नेव पश्चाज्जननेन सद्भवतीति एतदसङ्गतं सत्तायाः सम्बन्धस्य च नित्यत्वे कथं घटस्यासत्त्वं स्यात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् नाप्यसत्त्वस्य जातित्वं तत्समवायोऽङ्गीक्रियते येन कालव्यवस्थया घट उभयं प्राप्नुयात् अतः केवलमदर्शनमात्रेणासत्त्वं वदन्तो भ्रान्ता एव नैयायिकाः एवं सति भक्तिमार्गो विरुध्यते भगवत्कृपादीनां नित्यत्वे भजनेन कृपा न स्यात् इच्छादीनामपि नित्यत्वादिच्छया ऽवतारो न स्यात् परमानन्दस्य च सुखत्वेनानित्यत्वात् पूर्णानन्दो भगवान्न स्यात् अत इदं मतं निराक्रियते वैशेषिकादयस्तु सतो मृतिमाहुः—सङ्घातः सन्नेव पश्चान्म्रियते तथा सति तस्याग्रे परलोकचिन्ता न कर्त्तव्या सङ्घातस्यैव देवदत्तशब्दवाच्यत्वात् बाह्यानां मुख्योऽयं सिद्धान्तः भोगव्यवस्था तु तादृशान्येव तानि भूतानि स्वभावादेव भवन्ति एतत्पक्षे तु ज्ञानशक्त्यादिमार्गाः सर्वे एव तिलापःकृताः अत एतन्निराकर्त्तव्यं सङ्घातादिन्द्रियवर्गसहित आत्मा उत्क्रामति उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति वाक्यात् ब्रह्मविदामनुभवोऽस्त्येव जातिस्मराणामपि लोके सम्भवात् अन्यथा तेषामप्यहिंसादिविधिर्व्यर्थः स्यात् ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्याच्च सम्वादित्वेनापि तन्मतं व्यर्थं स्यात् अनन्तं नामेतिश्रुतेः अर्थाश्रयत्वश्रवणाच्च नित्यसिद्धोर्थः देवतारूपो वा आधिदैविको वा देवदत्तशब्दवाच्यः एतदुपपादितं चतुर्थे कर्मनिर्णये देहस्योपलक्षकत्वमेव नतु विशेषणत्वमिति यथाऽवस्थान्तरेण पाकादिसाधनमुत्पाद्य पुनरन्यावस्थापन्नः पुनरन्यद्भोगं करोतीति सिद्धं नामकरणञ्च तत्रत्यात्मन एव नतु देहसहितस्यैव श्वासीयत्वात् केशादिवद्वस्त्रादिवद्वा देहस्यापि सहभावमात्रत्वात् अतः सतः आत्मनः मुख्यसङ्घातस्य वा परलोकाद्यन्यथानुपपत्त्या न मृतिः तस्मिन् सति पूर्वोक्तन्यायेन भक्तिमार्गः सेत्स्यति मीमांसकादयः आत्मनां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति आत्मनि ईश्वरे यज्ञादिरूपे वा तथा सत्येक ईश्वरपक्षो न सङ्गच्छते अन्यथा एकश्चेदीश्वरः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं समर्थः स कथं विषमं जीवेभ्यः फलं दद्यात् कुतो वा विषमं कर्म कारयेत् कारयिष्यन्वा वैषम्यनैर्घृण्ये वा कथं न प्राप्नुयात् तस्मादीश्वर एव नास्ति कर्मातिरिक्तः सर्वानेक इति प्रतिनियतं कर्मैव कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते तन्मतमपि निराकर्त्तव्यं अन्यथेश्वराभावे कस्य प्रणिधानं न स्यात् तेप्यारोपादेव तथा मन्यन्ते कर्मकुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्ति दातारन्तु न पश्यन्तीति अन्याधीने फले अवश्यं दातुरपेक्षा साक्षादजन्यफलेषु राजभित्तिनिर्माणादिषु तथा दर्शनात् न हि यागः स्वर्गं पाक ओदनमिव साधयति येनेश्वरापेक्षा न स्यात् स्वर्गश्च ब्रह्माण्डाधिपत्यधीनो लोकात्मकः सुखसाधनान्यपि तदधीनानि अन्यथा तदानीमेव स्वर्गः कुतो न भवेत् अत ईश्वरे अवश्याङ्गीकर्त्तव्ये एकेनैव महाराजवत् कार्यसिद्धौ प्रतिनियतेश्वरकल्पना व्यर्था गौरवात् जीवानान्तु भेदः वाञ्छोद्दिष्ट इति प्रतिभाति एकवचनप्रयोगात प्रकृतानुपयोगाच्च जीवभेदः प्रत्युत भक्तिसाधकः नतु बाधकः सोपि बहुधा निराकृतो निराकरिष्यते च अन्ये पुनः साङ्ख्यैकदेशिनो योगिनश्च कर्मफलं नित्यं मन्यन्ते—

योगेन साधितो योर्थः स नित्यो हि निगद्यते।
वैदिकेनाप्यक्षयात्मा लोकः स्यान्नित्यकर्मणा ॥

तस्मिन्नपि पक्षे नेश्वरप्रयोजनं स्वसाध्येनैव कार्यसिद्धेः तदपि निराकर्त्तव्यम् आरोपैरेव प्रशंसावाचकशब्दानां सत्यत्वारोपकबुद्धैव तत्सम्भवात् अयामसोममममृता अभूमेति सोमप्रशंसा वाक्यम् अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमिति तु सुकृतप्रशंसा तस्माद्भ्रमसिद्धान्ता एत इति नैतद्वाक्यानुरोधेन पूर्वोक्तसिद्धान्ते दूषणमाशङ्कनीयमितिभावः। ननु भक्तिमार्गोपि त्वदुक्तन्यायेन न सङ्गच्छते विष्णुर्हि सेव्यः शिवो ब्रह्मा वा एते गुणाभिमानिनः प्रतिनियतकार्यकर्त्तारः स्वस्वाधीनमेव स्वभक्ताय कार्यं कुर्वन्ति अतस्त्रिगुणमयोऽयं पुरुषः नारायणो ब्रह्माण्डाभिमानी गुणैः कृत्वा सत्त्वरजस्तमोभिः भिन्नस्सन्नुपाधिभेदेन जीवेन वा स्थित्यादिकं करोतीति अल्पदातृत्वात् किं भक्तिमार्गेणापि गुणमयत्वाच्च सोपि तिरोहितानन्द इति राजसेवकवदन्योपभावनमपेक्षते दृश्यते च तथा पुराणे लोके चेति यत्स्मार्त्तानां मतं तदपि निराकर्त्तव्यम् अन्यथा पूर्वोक्तमार्गो न सिद्ध्येदिति त्रिगुणमयः पुमानिति यो भजनीयभेदः सोपि यदवबोधकृतः भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते ये स्म प्रसिद्धा आर्त्ताः स्मार्त्तशब्दवाच्याः ते यमाचक्षते सात्वेका भगवद्विभूतिः नतु तावन्मात्रो भगवान् भक्तिमार्गप्रतिपाद्यः किन्तु पुरुषोत्तम इति बहुधा निरूपितं ननु पुरुषोत्तमत्वपक्षेपि यद्यज्ञानं स्यात् मूलभूतस्य तदा स दोषस्तदवस्थः अत एव केचिन्मूलभूतमेव ब्रह्म अज्ञानाश्रयो विषयश्चेत्याहुः—आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि चोत्तर इति अयमपि पक्षो निराकर्त्तव्यः अन्यथा भक्तिमार्गः परमार्थपर्यवसायी न स्यात् अतो निषेधति—त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरस इति। त्वयि पुरुषोत्तमे स अवबोधः कथमपि न प्रवर्त्तते तत्र हेतुद्वयं ततः परत्रेति अवबोधरस इति च“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”इति स्वप्रकाशश्चिदात्मेत्यादिश्रुतिसहस्रैः अज्ञानसम्बन्धः निराक्रियते ज्ञानस्यापि यो रसः परमानुभवरूपः स एवात्मा स्वरूपं यस्येति अतो मतान्तराणां भ्रान्तिमूलत्वात् निर्दुष्टत्वाच्च भगवन्मार्गस्य भगवान् सेव्य इति सिद्धम् ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधात्कृष्णाख्यं परं ब्रह्म त्यजेद्बुधः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न केवलं भगवतस्तवैव तत्त्वं दुर्ज्ञेयमपितु विदुषामैकमत्याभावात् परमपुरुषार्थतया जीवात्मनोऽपि तत्त्वतो ज्ञानं प्रायो दुःशकमित्याहुः—जनिमसत इति । असत एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं मोक्षं ये पातञ्जलादयो वदन्ति षडिन्द्रियाणि षड्बुद्धयः षड्विषयाः सुखं दुःखं शरीरञ्चेत्येकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य सत एव मृतिं नाशं मोक्षं वदन्ति ये नैयायिकाः उत अपि आत्मनि गुणमयात्मनि भिदां तस्य अगुणमयात्मवतामेव मोक्षं वदन्ति ये साङ्ख्यादयः विपणं व्यवहारं कर्मफलं स्वर्गाद्येव ऋतं सत्यं परमपुरुषार्थं स्मरन्ति वदन्ति ये च मीमांसकास्ते सर्वे आरोपितैः आरोपितैरेवोपदिशन्ति न तत्त्वदृष्ट्या यतः पुरुषस्य जीवात्मनस्त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं सङ्गच्छेत नतु तदस्ति सतु वस्तुतो निर्गुण एवेति द्योतयन्त्य आहुः—त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति । या भिदा जीवस्य त्रिगुणमयत्वरूपो यो भेद इत्यर्थः । सा यत् यस्मात् अबोधकृता या त्वदीया अविद्याशक्तिस्तत्कल्पितैव नतु वस्तुत इत्यर्थः साच जीवात्मन्येव प्रभवति नतु त्वयि परमात्मनीत्याहुः—स अबोधस्त्वयि न जीवस्यैवाविद्यया आवरणं प्रतीतं नतु तवेत्यर्थः । कुतः ततः परत्र तव मायातीतत्वादविद्यायाश्च मायावृत्तित्वात्त्वन्नियम्यत्वाच्चेति भावः । कीदृशे अवबोधरसे सम्पूर्णचिदेकरसे यथान्धकारस्तेजःपुञ्जं सूर्यमावरीतुमसमर्थस्तेजःकणं स्वर्णरजतादिकं स्वव्याप्तं करोत्येवेति भावः "अत्र अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः जङ्घन्यमानाः परियान्ति मूढाः अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः" इत्याद्याः अर्थश्च पण्डितं मन्यमानाः पण्डितं मन्याः जङ्घन्यमानावादविवादैरित्यर्थः पीड्यमानाः परियान्ति भ्रमन्ति ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीतिश्रुतेः ईश्वरकल्पानां ब्रह्मरुद्रादीनां चेशज्ञानां सातिशयत्वजन्यत्वादिप्रतिपादनपरत्वमविज्ञाय भ्रान्तिवशेनान्यथाकल्पमानानां कलौ भविष्यतां स्वबुद्ध्योत्प्रेक्षितं सिद्धान्तमनूद्य निरस्यति ये केचित् असतः ईश्वरस्य जीवस्य चेति तन्त्रपाठेनोभयपरत्वं मायाविद्याभ्यां जनिं स्मरन्ति सतस्तस्यैवाज्ञापि तत्र एव ज्ञानकाले मृतिं अभावं स्मरन्तीति सर्वत्रानुषज्जते आत्मनि ब्रह्मणि भिदां सगुणनिर्गुणाध्यस्तोपहितध्येयज्ञेयादिलक्षणाञ्च विपणं पण्यते निर्णीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पणं प्रमाणं विगतं पणं वेदलक्षणं यस्मात्तद्विपणं प्रमाणशून्यं ते सर्वे जगत्सृष्ट्यादिव्यापारशून्यं वा वस्तु ऋतं परमार्थं स्मरन्ति आरोपितैः भ्रान्तिभिरेवोपदिशन्ति न तत्त्वं जानन्ति कुतोऽघटनात् तथाहि न तावज्जीवेशयोर्जन्मनाशौ सम्भवतः अजत्वादनन्तत्वाच्च तथाच श्रुतयः "द्वावजावीशानीशौ अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्याम् वेदाहमेतमजरं पुराणं त एते वाचिदात्मानोऽविनष्टाः परञ्ज्योतिर्निर्विशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचन" इत्यादिकाः—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥

इति भगवदुक्तेः ईश्वरस्य सर्वजनकत्वं सुप्रसिद्धं स एवैक उद्भवे सम्भवे च एष देवो विश्वकर्मा महात्मा विधाविधे ईशते यस्तु सोऽन्यः न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः सकारणं करणाधिपाधिपः" इत्यादिश्रुतिभिः सर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वकर्तृत्वसर्वाधिपत्वादिप्रतिपादनपूर्वकान्यकार्यत्वान्यनियम्यत्वान्यकर्मत्वान्यपाल्यत्वादीनां डिण्डिमघोषेण निषेधात् इदमत्र चिन्तनीयं जीवेश्वरौ अनादी वाऽर्वाचीनौ वा ? आद्ये तव सिद्धान्तहानिः आभासेन करोतीत्यत्र कृञो धातोः कर्मत्वसिद्धेः अनाद्योर्जन्मानुपपत्तेश्च तदङ्गीकारे वाक्यमूकत्वप्रसङ्गात् द्वितीये अजत्वप्रतिपादकशास्त्रव्याकोपात्—

जीवो ब्रह्मविशुद्धा चिद्विभागस्तयोर्द्वयोः ।
अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥

इति सम्प्रदायविरोधेनापसिद्धान्ताच्च किञ्च जीवस्य जन्मनाशाभ्युपगमे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः अपिच मायाऽविद्ययोः स्वयमेव भवतीति प्रमाणादनादित्वस्वातन्त्र्यत्वसर्वनियन्तृत्वादीनामप्यवश्यं स्वीकार्यं तथात्वे च ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गेन जडत्वादि स्वरूपहानिप्रसक्तेः जडत्वादीनां स्वातन्त्र्यादिसामानाधिकरण्याभ्युपगमे च घटादावतिव्याप्तिस्तेषाञ्चापि जडत्वाविशेषात् कालकर्मसंस्कारप्रागभावाद्योऽपीश्वराद्युत्पादकाः स्युरितिभावः मायाऽविद्याभ्यामीश्वरादेर्जन्म सनिमित्तं वा निर्मितं वा आद्ये तत्र निमित्तस्याप्रसिद्धत्वात् द्वितीये मुक्तानामपि तत्प्रसङ्गात् निर्निमित्तत्वस्य च तत्रापि सत्त्वात् तस्माच्च कथमपीश्वरजीवयोर्जन्मनाशकथनावकाश इति नापि सर्वज्ञे स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तशक्तौ जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि भेदकथनावकाशः नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति द्वितीयाद्वै भयं भवति" इत्यादिना कारणान्तरनिषेधात् नापि वैदिकप्रमाणशून्यत्वं तत्त्वे शशशृङ्गतुल्यत्वात् सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीमीत्यादिश्रुतिव्याकोपात् इत्यादिदूषणकदम्बविवक्षया आह त्रिगुणमयः पुमानिति त्रिगुणाया मायाया विकारभूतः पुरुष इति उपलक्षणं चैतत् उक्तपरामर्शस्य इति भेदात्पूर्वोक्तपक्षस्य भेदप्रकारः त्वयि पुरुषोत्तमे मायानियन्तरि अबोधकृता तेषां नास्तिकानां स्वोत्प्रेक्षितसिद्धान्तवादिनामबोधेनाज्ञानेन भ्रान्त्या कृता कल्पिता भास्करे उलूकैस्तमोवत् आरोपितेत्यर्थः । अतस्त्वयि स न भवेत् तेषामारोपो न सम्भवति तत्र हेतुगर्भितं विशेषणं ततः परत्रेति ततो मायाविद्या तत्कार्यजन्मादितत्सम्बन्धेभ्यः परस्मिन् अत्यन्तवैलक्षण्यवति अत एवावबोधरसे अवबोधश्चासौ रसश्च तस्मिन् न हि सूर्ये

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविदः।
न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम्॥ २६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तमस्तत्कार्य्यावरणं तत्सम्बन्धश्च सम्भवति तथाच श्रुतिः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः, नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव इति भगवद्गीतायाञ्च॥ २५॥

भाषा टीका।

शश के सींगके तथा आकाश पुष्पके समान अविद्यमान कार्य्य की उत्पत्ति और विद्यमान वस्तु के नाश को जो न्यायमतवादी मानते हैं और देह को ही आत्मा मानने वाले नास्तिकजन आत्मा में स्थूलपना कृशपना मनुष्यपना पशुपना आदि भेद मानते हैं तथा देवता और मनुष्यों के परस्पर उपकार भाव से उत्पन्न व्यापार फल के तुल्य स्वर्गादि फल को जो मीमांसक मतवादी नित्य मानते हैं केवल मानते हि नहिं किन्तु वेद विरुद्ध कुतर्कों से अपने शिष्यनके अर्थ उपदेश भी करते हैं इसी प्रकार सत्वरज तम इन तीनगुणों से प्रचुर जीवहि चेतनस्वरूप है इससे भिन्न कोई ईश्वर नहि है इस प्रकार जो कपिलमत वादी मानते हैं आपके विषय में जीवों को यथावत् ज्ञान के न होने से इस प्रकार के मत भेद लोक में प्रवृत्त होरहे हैं जीवमाया से परे ज्ञानानन्द स्वरूप आपको यथावत जानने पर उपरोक्त अज्ञान और अज्ञान से आया जो मत भेद यह दोनों हि नहि ठहर सकते॥ २५॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु, यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हीदं प्रपञ्चजातं पुरुषश्च पृथङ्नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्वेन प्रतीतिरत आह—सदिव मन इति। मनो मनोमात्रविलसितमिदं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातमसदेव सदिव विभाति कथमिति चेत्तत्राह—त्वयीति। त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्तया सत्प्रतीयत इत्यर्थः। न केवलमिदङ्कारास्पदं किन्त्वामनुजात् मनुजः पुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापि पृथक् सत्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः "असतोऽधिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदङ्किञ्च' इति नन्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरत्यतः कथमसत्स्यादत आह—सदभिमृशन्तीति। आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैव सदभिमृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वान्न पृथगित्यर्थः। तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति—नहि विकृतिमिति। कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति अत्र हेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः। अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयैवावसितं निश्चितम्॥ २६॥

यत्सत्त्वतः सदा भाति जगदेतदसत्स्वतः।
सदाभासमसत्यस्मिन् भगवन्तं भजाम तम्॥ १३॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

प्रपञ्चजालं प्रपञ्चसमूहः तथा च श्रुतिः प्रपञ्चपुरुषयोः पृथक् प्रतीतेर्मायिकत्वे प्रमाणं श्रुतिः असत इति "असद्वा इदमग्र आसीदिति" श्रुतेरसतो ब्रह्मणो निमित्तात् अधिमनः निर्गते श्रीर्यस्मादित्यज्ञातमेव मनोरूपेण व्यवर्त्ततेत्यर्थः। तच्च समष्ट्यात्मकं मनः प्रजापतिं तदभिमानिनं ब्रह्माणं व्यक्तमकरोदित्यर्थः। तत्तस्माद्यदिदं दृश्यमानं किञ्च किञ्चन तदिदं सर्वं मनस्येव समष्ट्यात्मके परमं यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितं मनोमात्रविलसितमित्यर्थः। तेनैव रूपेण उपादानकारणरूपेणैव अत्र त्यागाभावे हेतुः असति मिथ्याभूते प्रपञ्चे सद्रूपेण भासमानम्॥ २६॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

ननु, यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हि इदं प्रपञ्चजातं पुरुषश्च पृथक् नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्वेन प्रतीतिरत आह—सदिव मन इति। इदन्त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातं मनः मनोमात्रविलसितम् असदेव त्वयि सदिव भाति आमनुजात् मनुजं पुरुषमभिव्याप्य पुरुषस्य पृथक् सत्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः। आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वम् आत्मतया सदभिमृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्यत्वान्न पृथगित्यर्थः। तथाहि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति नहि विकृतिमिति कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति कुतः तदात्मतया कनकरूपत्वेन अतः स्वकृतमिदं विश्वम् अनुप्रविष्टञ्च पुरुषरूपम् आत्मतयैवावसितं निश्चितम् इदं विश्वं मनोविलसितमित्यत्र श्रुतिः "असतोऽधिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च" इति अर्थः असतः अव्याकृतात्परमेश्वरात् आधि आधिकं समष्टिरूपं मन असृजत अभूत् कर्मकर्त्तरि प्रयोगः अनायासे सृज्यमानत्वात्स्वयमभूदित्यर्थः। पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्पादितवत् तच्च मनः प्रजापतिं ब्रह्माणमसृजत स च प्रजा असृजत् तत्तस्मात् यदिदं दृश्यमानं किञ्चन वस्तु तन्मनस्येव मनोभावापन्ने अव्याकृते एव परमं

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

यथा भवति तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः । सृष्टिपरेयं स्वामिनां —

> यत्सत्त्वतः सदा भाति जगदेतदसत्स्वतः ।
> सदाभासमसत्यस्मिन् भगवन्तं भजाम तम् ।

एतत् जगत्स्वतः असत् यतः अस्य सत्त्वतः सत्तां प्राप्य सत्सत्यमाभाति तं भगवन्तं वयं भजाम कथम्भूतम् अस्मिन्नसति जगति सदाभासं प्रकाशमानम् ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सदिवेत्यस्य टीकायां श्रुतौ "असद्वा इदमग्र आसीत्" इतिश्रुतेरसतो ब्रह्मणो निमित्तत्वात् अधि न विद्यते धीर्यस्मा-दित्यज्ञानमेव मनोरूपेण व्यवर्त्ततेत्यर्थः । तच्च समष्ट्यात्मकं मनः प्रजापतिं तदभिमानिनं ब्रह्माणं व्यक्तमकरोदित्यर्थः स्वमते त्वियं व्याख्या । अत्रासतोऽधिमनोसृज्यतेत्यादिश्रुतिरस्ति तत्रासच्छब्देन सच्छब्दप्रसिद्धकार्य्यपरम्परातिरिक्तं सर्वकारणं श्रीभगवानुच्यते असद्व्यपदेशादितिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-शेषादिति न्यायात् अधि मनःशब्देन सर्वाधिकारितदधि-मैव मनः ततश्चासत इत्यसता तेन असृज्यतेति तदर्थं व्यापारयामास इत्यर्थः । अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायेत् तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् ता इमाः प्रतताप तासु तेजो हिरण्मयमण्डं तत्र ब्रह्मा चतु-र्मुखोऽजायत" इतिश्रुतेः एतमर्थमज्ञातुः कस्यचित्पूर्वपक्षमाशङ्क्य समादधते तत्राशङ्का ननु श्रुत्या शून्यमेव प्रथममुपदिष्टं तदनन्तरं मनो विज्ञानपरम्परा ततोऽसत एव पर्य्यवसा-नेपि स्थितिः स्यात् तथा मनसः प्रधानत्वात्सर्क एव सर्वत्र ज्ञाने हेतुः श्रुतेस्तु तत्कल्पितत्वात्तदनन्तरमेव कथं पुनः श्रुत्या तत्तद्दूष्यते इति समाधानन्तु सदिवेति त्रिवृत् उत्पत्तितो गुणत्रये वर्त्तमानं मनस्त्वयि असत् प्रवर्त्तमान-श्चेत् तदा सदिव यथार्थदर्शीव प्रतीयते वस्तुविचारेत्वय-थार्थदर्श्येवेत्यर्थः । तर्काप्रतिष्ठानादितिभावः । यत एवात्मविदः सर्वमूलस्वरूपस्य तव वेत्तारो ये तु जीवमाभिव्याप्याशेषमिदं सद्रूपत्वेनानुगतं त्वामेव पश्यन्ति तत्रात्मतया सर्वमूलस्वरूप-तया यथा पाद्मे —

> "चेतना तु द्विधा प्रोक्ता जीव आत्मेति च प्रभो ।
> जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्द्दनः ।
> इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारोऽभिधीयते ॥ इति

तदेवार्थान्तरन्यायेन बोधयन्ति—न हीति । कनकस्य विकारं कटककुण्डलादिकं कनकवणिजो हि न त्यजन्ति तत्र हेतुः तदात्मतया तदनुगततन्मात्रदृष्ट्येति उभयत्र साम्यं योज-यन्ति—स्वकृतमिति । तेन कृतं तेनाप्यनुगतञ्चेति उपसंहरन्ति त(स्मा)दात्मतया तत्स्वरूपतयैव निश्चितमिति तस्मान्न शून्यस्य कारणत्वं न वा मनसः प्राधान्यं किन्तु तवैव तत्त्वविदिति त्वद्वचनरूपायाः श्रुतेरेव मुख्यं प्रामाण्यमितिभावः । अत्र श्रुतय-श्च "यस्त्वविज्ञानवान् भवता युक्तेन मनसा सदा । तस्ये-न्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इवसारथेः । यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः । यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पद-माप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते । विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् । इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परममव्यक्त-मव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं । किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः "इत्याद्याः औपनिषदः पुरुषः इत्याद्याश्च ॥ २६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विश्वस्य भगवदात्मकत्वाग्रहणं मनोदोषात् मनसि शुद्धे भगवदात्मकतया प्रतीयमानं विश्वमुपादेयं स्यादित्याह— सदिवेति । आमुनुजात् मनुष्यपर्यन्तात् मनुष्यपर्यन्तानां देहिनां त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं सदिव सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं मनसि कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वयि असद्भाति कार्य-करं न भाति त्वां न प्रकाशयति अथशब्दः पक्षान्तरे विशुद्धे-वत्प्रकाशनक्षमे मनसीत्यर्थः । आत्मविदः अशेषं न जगदिति परमात्मतया विमृशन्ति हि आत्मशब्दः परमात्मपरः अजया-त्मना च चरत इत्युक्तप्रकारेण चिदचिद्विशिष्टं कारणं परं ब्रह्मैव कार्यावस्थं जगद्रूपेण स्थितमिति विमृशन्ति ब्रह्मात्म-कत्वेन जगतो हेयत्वाभावे दृष्टान्तमाह—नहि त्यजन्ति कार्या-वस्थायामपि कनकस्य न व्यतिरेकात् जगदुपादेयत्वमित्याह— स्वकृतमिति । स्वकृतं जगत्तेन परमात्मनानुप्रविष्टं व्याप्तं "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतिः । अतः इदं जगदात्म-तया रूपितं परमात्मशब्दवाच्यं वस्त्वन्तरगतं तया सुख-रूपमित्यर्थः । "तदात्मानं स्वयमकुरुत यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः" इति श्रुतिः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमबोधनिदानमित्यपेक्षायां मनोदोष एवेति किं तन्नि-वृत्तिनिदानमित्यपेक्षायां भगवदुपासनात्मकयोग एवेति विशु-द्धान्तःकरणास्तु सर्वमिदं जगद्भगवदात्मतया सूक्ष्म चिद-चिद्विशिष्टभगवत्कार्यतया च तदन्यदेव पश्यन्ति इति वदन्त्यः सत्-कारणवादरूपदूषणपरिहारपूर्वकमसत्कारणवादासाधारणानुप— पत्तिमाहुः—सदिवेति । आमनुजान्मनुजपर्यन्तान्मनुष्यपर्यन्तानां देहिनामित्यर्थः । त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं मनः सदिव सत्त्वमर्थक्रिया-कारित्वं कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वय्यसद्भाति कार्यकरं न भवति चिदचिदात्मकजगद्विशिष्टं तदात्मानं त्वां न प्रका-शयतीत्यर्थः । आत्मानं त्वां विदन्त्युपासत इत्यात्मविदः त्वदुपासनात्मकयोगपरिशुद्धान्तःकरणास्तु अशेषं कृत्स्नमिदं जगदात्मतया आत्मशब्दः परमात्मपरः "अजयाऽऽत्मना च चरतः" इत्युक्तप्रकारेण सदभिमृशन्ति सच्छब्दवाच्यसूक्ष्म-चिदचिद्विशिष्टं कारणं ब्रह्मैव कार्यजगद्रूपेणावस्थित-वतस्ततोऽनन्यदित्येवमुपास्यपरब्रह्मविशेषणतया उपास्यकोट्य-न्तर्गतत्वाज्जगदुपादेयमेव पश्यन्तीत्यर्थः । ब्रह्मात्मकत्वेन

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

जगतो हेयत्वाभावे दृष्टान्तमाहुः—नहीति। कनकस्य विकार्ति विकारं कटकमुकुटादिकं न हि त्यजन्ति किन्तु तदात्मकतया प्रकृतिभूतकनकानन्यतया उपाददत एवेति शेषः। कार्यावस्थायामपि कनकाव्यतिरेकादिति भावः। यदि कार्यं कारणादन्यत् तदा कनकस्य विकार्ति त्यजेयुरिति असत्कार्यवादेऽनुपपत्तिरभिसंहिता एवं जगदुपादेयमेवेत्याहुः—स्वकृतमिति। स्वरूपपरिणामशङ्काव्यावृत्त्यर्थमनुप्रवेशोक्तिः अनेन स्वपक्षदूषणोद्धारः स्वशब्दः परमात्मपरः स्वकृतं जगत् तेन परमात्मनाऽनुप्रविष्टं व्याप्तं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति हि श्रुतिः अत इदं जगदात्मतयाऽवसितमुपास्यपरमात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तर्गततया सुखरूपं निश्चितमित्यर्थः। तदात्मानं स्वयमकुरुत यद्वैतत्सुकृतं रसो वै रसः" इतिश्रुतिः। यद्वा आत्मतयाऽन्तःप्रविश्य धारकतया अन्तःप्रविश्य धारकत्वं हि आत्मशब्दार्थः तेन अवसितं व्याप्तम् अनेनाकाशवन्न तूष्णीं व्याप्तिः किन्तु धारकतयेत्युक्तम् अनेनेदं सदभिमृशन्तीत्युक्तं सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनमिति फलितम् ॥ २६ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्वदीपिका।

अथ विश्वस्य भगवदात्मकत्वाग्रहणं मनोदोषाद्भवति मनसि शुद्धे तु भगवदात्मतया प्रतीयमानं विश्वमुपादेयं स्यादित्याह–सदिवेति। आमनुजात् मनुजमभिव्याप्य मनुष्यपर्यन्तानां देहिनां त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं मनः सदिव सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं कार्यकरमिव प्रतीयमानमपि त्वयि असद्भाति कार्यकरं न भाति विषयाविष्टत्वात्त्वां न प्रकाशयतीत्यर्थः। तदुक्तं "विषयाविष्टचित्तानां विष्णवावेशः सुदूरतः। वारुणी दिग्गतं वस्तु व्रजन्नैन्द्रीं किमाप्नुयात्" इति अथशब्दः पक्षान्तरे विशुद्धे त्वत्प्रकाशनक्षमे मनसीत्यर्थः। मनसा तु विशुद्धेन दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति श्रुतेः आत्मविदस्तु अशेषं जगदात्मतया अत्रात्मशब्दः परमात्मपरः परमात्मतया विमृशन्ति अजया आत्मनाच चरत इत्युक्तप्रकारेण चिदचिद्विशिष्टं कारणं परं ब्रह्मैव कार्यावस्थमिति निश्चिन्वन्ति चिदचिच्छरीरकतयाऽवस्थितं त्वामेवाध्यवस्यन्तीत्यर्थः। परमात्मात्मकत्वेन जगतो हेयत्वाभावे दृष्टान्तमाह न हि विकृतिमिति कटकमुकुटादिभिः कार्यावस्थमपि कनकं न त्यजन्ति कुतः तदात्मकतया कनकात्मकत्वात्कटकादेः कार्यावस्थायामपि कनकस्य न व्यतिरेकाज्जगदुपादेयत्वमित्याह स्वकृतमिति। स्वशब्दोपि परमात्मपरः स्वकृतं जगदिदं तेन परमात्मनानुप्रविष्टं व्याप्तं स्वरूपपरिणामादिव्यावृत्त्यर्थं प्रवेशोक्तिः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः अतइदं जगदात्मतया रूपितं परमात्मशब्दवाच्यवस्त्वन्तरगततया सुखरूपं चिदचिदात्मकं जगत् भगवच्छरीरत्वेनोपादेयमित्यर्थः। भगवच्छरीरत्वन्तु यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति यस्याव्यक्तं शरीरं तत्सर्वं वै हरेस्तनुः इतिश्रुतिस्मृतिसिद्धम् अतस्तदात्मकत्वेन सुखरूपम् अब्रह्मात्मकत्वेन दुःखरूपमित्यर्थः। तदात्मानं स्वयमकुरुत तद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इतिश्रुतिरपि तदानन्दलाभेनानन्दित्वं प्रतिपादयतीति॥२६॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

जगदुपादानत्वेन जगत्स्वरूपस्त्वमेवेत्याहुः–आमनुजात् मनुष्यपर्यन्तं त्रिवृत् गुणत्रयवेष्टितम् अत एवासत् असाधुचञ्चलत्वात् विषयाभिनिविष्टत्वात् जडत्वाच्चेत्यर्थः। एवम्भूतं मनः त्वयि स्थितं यदि सदिव चेतनसदृशं चेतनवत् त्रिगुणरहितं रागादिरहितं सत् विभाति प्रकाशते निर्मलं सत् मोक्षोपयोगज्ञानजनकं भवतीत्यर्थः। भवति स्थितस्य मनसः मोक्षकारणत्वं दृश्यते बन्धाय विषयासङ्गी मोक्षाय परमात्मनः इत्यादिवचनात् आत्मविदः ज्ञानिनः अशेषमिदं प्रपञ्चम् आत्मतया परमात्मस्वरूपत्वेन आत्मोपादानकत्वादित्यर्थः। सदभिमृशन्ति सदिति जानन्ति सच्छब्दवाच्यभगवत्स्वरूपं जानन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाहुः यथा कनकार्थिनो जनाः कनकस्य विकार्ति कटककुण्डलादिकं तदात्मतया कनकस्वरूपत्वेन हेतुना न त्यजन्ति हि न परित्यजन्ति किन्तु परिगृह्णन्त्येव तथा स्वकृतं उपादानभूतेन स्वेन कृतं इदं विश्वं स्वात्मतयोपादानभूतभगवत्स्वरूपत्वेन प्रकारेणानुप्रविष्टं भगवता व्याप्तं यथा घटशरावादिकार्यं स्वोपादानभूतमृदानुप्रविष्टं तथा उपादानभूतेन भगवता कारणत्वाकारेणेदं जगदनुप्रविष्टमित्यर्थः इदं विधेयविशेषणम् एवं प्रकारेणावसितं ज्ञातं ज्ञानिभिरित्यर्थः "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिभिः जगतः ईश्वराभिन्नत्वं सर्वसम्मतमेव अत्र हि आत्मतयाऽऽत्मविदः इत्यत्र कनकस्य तदात्मतयेत्यत्र आत्मतयावसितमित्यत्र चात्मतयेतस्य स्थानत्रयोक्तस्य समानप्रकरणदृष्टान्तादियुक्तत्वेन स्थानत्रयेपि आत्यतयेत्यस्य समानार्थः उचितः आमनुजात् त्रिवृत् असत् मनः त्वयि सदिव विभाति आत्मविदः अशेषमिदं आत्मतया सदभिमृशन्ति तदात्मतया कनकस्य विकार्ति न त्यजन्ति हि स्वकृतमिदमात्मतयानुप्रविष्टमवसितं इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मू० ॥ त्रिगुणमयः पुमानिति यदवबोधकृता त्वयि ननु भवेत्तदवबोधरसे। सदिवमनस्त्रिवृत्त्वयि भवत्यसतां मनुजादयो विमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयाऽत्मविदः ॥ २६–१३ ॥

सत्वादिकं देहमथो मनश्च सत्वादिबद्धञ्च वदन्त्यसन्त्वः परं पुमांसं न सुरास्तु तैर्हि जीवाः सुदृष्टाः परमार्थरूपाः इतिश्रुत्यर्थोपनिबद्धस्य त्रिगुणमय इत्यस्यायमर्थः। पुमान् जीवस्त्रिगुणमयः सत्त्वादिगुणबद्ध इति जीवस्यापि त्रिगुणबद्धता अबोधकृता अज्ञानकृता यतस्तस्मादवबोधरसे त्वयीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं मनः त्वयि तवापि सदिव विद्यत इत्यर्थः। असतां पक्षो भवति ननु सतां सतां पक्षस्त्वयमित्याहु–ः–मनुजादय इति। आत्मविदः सम्यक् परमात्मतत्त्वज्ञानिनः मनुजानामादयो देवाः भवतस्त्रिगुणातीतत्वाद्भवतेव परमानन्दस्त्वदन्यादिदमशेषं जीवजातं आर्ततया स्थितमित्येव विमृशन्ति जानन्ति—

"त्रैगुण्यदेहेन्द्रियकामा सुलजानते हरिम्
त्रिगुणातीतमीशानमतः पूर्णं सुखसुराः।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

जानन्ति गुणबद्धत्वाज्जीवानार्तांश्च कृत्स्नशः।
अनार्तस्य प्रसादेन तेषामार्त्तिविनाशनम्॥

इतिचैतन्यविवेके॥ १३॥ २७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

स खलु बोधस्त्वं पुनरवबोधैकरसः कथमिव सत्तां तिमिरमिव तेजोमलिनं विषयमाश्रयं वा करोत्वित्यर्थः। तस्मात्तवाचिन्त्यशक्तिवैभवस्याज्ञानादेव तथोत्प्रेक्षन्त इति भावः शेषं टीकाभिप्राये। अथासतोभिमतोऽसृज्यतेत्यादि श्रुतिरास्ति। तत्रासच्छब्देन सच्छब्दप्रसिद्धकार्य्यपरम्परातिरिक्तं सर्व्वकारणं श्रीभगवानुच्यते। असद्व्यपदेशादितिचेन्न धर्म्मान्तरेण वाक्यशेषादिति न्यायात्। अभिमतश्शब्देन समष्टिमनोऽधिकारी आनिरुद्ध एवोच्यते तस्य सृष्टिश्च प्रादुर्भावनमेव तदभेदविवक्षायां तु सर्व्वाधिकाधिकारी तदीयमन एवैतेनोच्यते असृज्यत तदर्थं व्यारपायामासेत्यर्थः। अथ पुनरेव नारायण सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायेत् तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात् स्वेदोऽपतत् ता इमा प्रतताप तास्तु तेजो हिरण्मयमण्डं तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायतेति श्रुतेः। एतदर्थमज्ञातुः कस्यचित् पूर्व्वपक्षमाशङ्क्य समादधते। तत्राङ्कुशाः। ननु श्रुत्या शून्यमेव प्रथममुपदिष्ट तदनन्तरं मनोविज्ञानपरम्परा। ततोऽसत एव पर्य्यवसाने स्थितिः स्यात्। तथा मनसः प्रधानत्वात्तर्कं एव सर्व्वत्र ज्ञाने हेतुः श्रुतस्तु तत्कल्पितत्वात् तदनन्तरमेव कथं पुनः श्रुत्या तत्तद्दूष्यत इति समाधानन्तु सदिव॥ २६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

न केवलं त्वमेव निर्गुणः अपितु तव धाम पार्षदादयश्च निर्गुणाः यतः स्वयमेवोक्तं निर्गुणं मदपाश्रयमित्यादि अतस्तदेव सत्यमिति तत्प्रकारमाहुः—सदिव मन इत्यादि। इदं विश्वं मनः मनःकल्पितत्वात् अत आमनुजात् आपुरुषात् पुरुषं मर्य्यादीकृत्य आङ्मर्य्यादाविध्योः पुरुषं त्यक्त्वासर्वमिदं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकम् अतोऽसदपि सदिव भाति सदेव भाति इव एवार्थः कथं भवतीत्याहुः—त्वयि त्वद्विषयकं यदि भवतीत्यर्थः त्वत्सम्बन्धेन असदपि विश्वं सदिव भाति किम्पुनः सत् नित्यभूतं यत्तव लोकादिं तस्य नित्यत्वे कारणमाहुः—अशेषं न विद्यते शेषो यस्य ननु, क एवं मम लोकादेः सत्यतां वदन्तीत्याहुः- आत्मानं भवन्तं विदन्तीत्यात्मविदः कया बुद्ध्या वदन्तीत्याहुः आत्मतया त्वत्स्वरूपतया त्वल्लोकादिकं त्वत्स्वरूपमेव वेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यत्ब्रह्म परमं विदुरिति तवैवोक्तेः अत उक्तं न यत्र कालोनिमिषां परप्रभुरित्यादि आत्मतयेति यदुक्तं तद्दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति नहीत्यादि कनकविकृतिं कुण्डलादिकनकार्थिनो न त्यजन्ति कुत इत्याहुः तदात्मतया तदपि कुण्डलादिकनकमेव आकारमात्रेणैव विकृतत्वं नतु विकृतिः एतेन त्वं कृष्णरूपेण नित्याविकृत एव घनानन्दत्वात् तव लोकाच घनाघनानन्दत्वेन न विकृतम अपितु पार्षदादितरुगुल्मखगमृगाद्याकारेणैव अतः त्वत्सम्बन्धादसदपि सदिव भासते यत्तु नित्यसत् तत्सदेवेति तात्पर्य्यार्थः॥ २६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं सिद्धान्तान्तराणि परिहृत्य भक्तिमार्गे स्थापितेपि जगत्कर्तृत्वसर्वाश्रयत्वादिधर्माणां माहात्म्यार्थमङ्गीकरणे तद्गतो दोषः प्रसज्येत तत्र परस्सहस्रदूषणानां सम्भवेपि दूषणद्वयं मुख्यं जगदाश्रयत्वेन जगत्सम्बन्धिदोषसमूहः उपादानत्वाच्च भगवत्येव भवति जीवस्य च भगवत्त्वे कामक्रोधादिसर्वे दोषाः भगवति भवन्ति एतदुभयपरिहारार्थमाह—सदिव मन इति। आदौ जीवभावे यानि दूषणानि तानि परिह्रियन्ते मनस एव ते दोषाः नतु जीवस्य तच्चासदेव विशेषतो निरूपयितुं न शक्यत इति नासदासीन्नो सदासीदिति मनसस्तादृशं रूपं सदसदात्मकमिति तत्रापि तस्यासत्वं सहजं सत्वन्तु आगन्तुकमिति श्रुत्यादिना जायत इति सदिवेत्युपमया निरूपितं तस्योभयात्मकत्वे हेतुमाह—त्रिवृदिति। गुणत्रयवेष्टितं तत्र सत्वांशे सत्वं भवति अंशद्वये त्वसत्वमिति एतादृशस्य प्रकाशः न जीवसम्बन्धात् किन्तु त्वय्येव विभाति मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मोपि देवः सहसः सहीयानिति श्रुतिः मनसो माहात्म्यमाह—न ह्येतन्माहात्म्यं जीवाश्रयत्वे घटते नन्वस्तु भगवदाश्रयत्वेनैव तस्य माहात्म्यं तथापि तद्दोषसम्बन्धः स्यादेवेति चेत्तत्राह—आमनुजादिति। मनुष्यपर्यन्तमेव परिभ्रमणे तस्य मनसः स स्वभावः तृणस्तम्बमारभ्य महत्तत्वपर्यन्तं जीवगणाः तत्र मनुष्यो मध्यस्थः मनश्च सर्वेषामर्थे भगवता नियुक्तं सर्वत्र परिभ्रमति यथा तस्य परिभ्रमणं सम्भवति तथांशभेदाः सामर्थ्यं वा कल्पनीयम् उत्पत्तौ तस्यैकत्वप्रतिपादनात् अतो मनुष्यपर्यन्तमेव यावत् परिभ्रमति तावत् असत् सदिव प्रतिभाति। अग्रतु सदिव कचिदसदिव प्रतिभाति तस्मात्कामादिदोषाणां मनोमूलत्वात् मनसश्च तत्स्वाभाविकं न भवतीति न तद्दोषेण भगवति दोषः द्वितीयं परिहरति सदभिमृशन्तीति अभिमर्शो ज्ञानम् आत्मविदोऽत्यन्तं प्रमाणभूताः इदमशेषं जगत् सर्वं नानाप्रकारेण भ्रान्तदृष्ट्या भासमानमपि आत्मतयैव सदेवेत्यभिमृशन्ति सर्वं ब्रह्मेत्येव जानन्ति मनसोऽप्यत्र दोषः परिहृतः यथेन्द्रजालिकस्य अन्यथाप्रदर्शनसामर्थ्यं गुणः नतु दोषो भवति तथापि मनसोपि कामादिभासनं गुण एव कौतुकार्थत्वात् वस्तुतस्तु ब्रह्मैव आत्मविद इति वचनात् तेषां ज्ञानमात्मनि पर्यवसितम अत आत्मा परमार्थसत्यः स एव यदि सर्वं कथमसत्यता आशङ्क्यतेत्यर्थः। तथापि युक्तिर्वक्तव्येति चेत्तत्राह—नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतयेति। कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो वणिजः किं त्यजन्ति अपितु गृह्णन्त्येव तत्रापि हेतुस्तदात्मतयेति। कनकात्मतया नतु कनकमुपादानमिति मध्ये द्रव्यान्तरापूरिते

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विकृते कनकतया ग्रहणं युक्तं जगत्तु जडोपादानकं जीवसामग्र्या पूरितं कथं भगवानिति चेत्तत्राह—स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमिति। स्वेनैव कृतम् आत्मोपादानकं स आत्मानं स्वयकुरुतेति श्रुतेः स्वेनैव चानुप्रविष्टं तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति अतो जगत्तत्रस्थिता च सामग्री भगवानिति। इदं सर्वमात्मतयैवावसितं ततः सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् कस्य दोषः कुत्र भवेत् मतान्तर एव दोषाणां दोषत्वं ब्रह्मवादे तु ब्रह्मत्वमेवेति सर्वमविरुद्धम्॥ २६॥

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपिच मानसाः।
जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं हरौ॥ २३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अत्र त्रिगुणमयः पुमानिति भिदेत्यत्र ज्ञानिनां मते जीवात्मनि त्रिगुणमयत्वेन भिदा परमात्मनः सकाशाद्भेदो ऽज्ञानकल्पित एव ज्ञानेन तु तस्मिन्नज्ञाने नष्टे सति भेदे च तिरोहिते स परमात्मैव भवति अतो जीवात्मा नाम परमात्मतो न पृथग्वस्तुरूप इति तत्त्वं बन्धमोक्षौत्वज्ञानविजृम्भितावेव किञ्चैवमिदमुदारास्पदं विश्वमपि ततः पृथक्प्रतीतमज्ञानादेवेत्याहुः—सदिवेति। इदमशेषं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चजातम् आमनुजात् मनुजः पुरुषो जीवस्तमप्यभिव्याप्य सदिव ननु सत् यतो मनः मनोमात्रविलसितमित्यर्थः। तथाच श्रुतिः "असतोऽधिमनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत् तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदङ्किञ्च" इति अर्थश्च असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुतेरसतो ब्रह्मणो निमित्तात् अधि न विद्यते धीर्यस्मादित्यज्ञानमेव मनोरूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः तच्च समष्ट्यात्मकं मनः प्रजापतिं तदभिमानिनम् असृजत्। व्यक्तमकरोदित्यर्थः न त्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरति अतः कथमसत्यादत आहुः सत अभिमृशन्ति सदिति जानन्ति आत्मकार्य्यत्वाच्च ततः पृथगित्यर्थः। तथाहि यदुपादानकं यतः कार्य्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयन्ति नहि विकृतमिति। कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति तत्र हेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः। अतः स्वकृतमिदं विश्वं तदनुप्रविष्टं पुरुषस्वरूपञ्च आत्मतयैव अवसितं निश्चितं ज्ञानिभिः एतदेवापरोक्षज्ञानं संसारबन्धमोचकमितिभावः॥२६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

शक्तिशक्तिमतोः कार्य्यकारणयोश्च भिन्नाभिन्नत्वं स्पष्टयति आमनुजात् मनुर्मन्त्रोमनुः स्वायम्भुवो वा जायतेऽस्मादिति मनुजो ब्रह्मा चतुर्मुखपर्यन्तं चेत्रज्ञजातपर्यन्तं प्रति त्रिवृत् गुणमयं मनः सदिव स्वतन्त्रतुल्यमपि त्वयि विषये असत्। अस्वतन्त्रं विभाति क्षेत्रज्ञानां वशीकरणे सामर्थ्यवदपि त्वद्वशीकरणेऽसामर्थ्यवत् त्वन्नियम्यमायाकार्य्यत्वादिति भावः। आत्मविदस्तु त्वयि मनः त्वद्विषयकं मनः सदेवाभिमृशन्ति तव प्राप्तिसाधनत्वात् सत्कार्य्यत्वाच्च न केवलमेतावदेव सदभिमृशन्ति किं त्विदमशेषं वस्तुजातमपि कुतः आत्मतया सद्रूपतया। तथाच श्रुतिः सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि तत्र दृष्टान्तमाह—कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलादिम् अन्यत्वेन नहि त्यजन्ति तत्र हेतुः तदात्मतया कनकात्मकत्वात् किञ्च युक्तमेवैतत् यतः स्वकृतं स्वेन सृष्टम् इदं जडजातं तदनुप्रविष्टञ्च विज्ञानात्मस्वरूपं च तदात्मतयाऽवसितं शास्त्रेण व्यासादिभिरिति शेषः तथाच श्रुतिः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् तत्त्वमासीत्यादि असाधारणधर्मैर्भिन्नमपि साधारणैरभिन्नमिति निश्चितमिति भावः॥ २६॥

भाषा टीका।

मनुष्य पर्य्यन्त देहधारी जीवों का सत्वरजतम तीनगुण युत मन संसार के वस्तुओं का प्रकाश करने से सफल कार्य्य करने वारे के समान प्रतीत होताभी है तथापि आप के विषयमें तो यह मन असत हि प्रतीत होता है क्योंकि जीवमाया विशिष्ट आप को प्रकाश नहि करता यह भावहै मलीनमन संसार के मलीन वस्तुओं का हि प्रकाश करता है आपका प्रकाश नहि करता आप का प्रकाश तो शुद्धमन करताहै और आप की उपासना से जिनके मन शुद्ध हो गए हैं ऐसे आत्मज्ञानी पुरुष तो चेतना चेतन मिश्रित इस निखिल जगतको परमात्म भाव से सत् हि देखते हैं क्योंकि सूक्ष्म चेतना चेतन विशिष्ट कारण ब्रह्महि स्थूल चेतना चेतन कार्य रूप प्रपञ्च का आत्मा होकर स्थित है इस वास्ते परमात्मा से पृथक होकर कुछ भी नहीं है किन्तु यावत चेतना चेतन सब जगत परमात्मा का शरीर होने से उपासनीय परमात्मा के अन्तर्गत है इस रीति से इस प्रपञ्च को परमात्म रूप देखते हैं लोक में भी सुवर्ण के कार्य्य कटक मुकुटादि भूषणों का त्याग नहि करते किन्तु कारण स्वरूप सुवर्ण रूप होने से उन का स्वकार हि करते हैं इसी प्रकार परमात्मा का रचा भया जगत परमात्म भाव से निश्चित किया गया है क्योंकि प्रलय काल में सूक्ष्म चेतना चेतन विशिष्ट कारण ब्रह्महि सृष्टि काल में स्थूल चेतना चेतन कार्य्य रूप जगत का आत्मा होकर स्थित है सब जगत उस के अन्तर्गत है इस वास्ते कार्य्य, कारण रूप निखिल प्रपञ्च का आत्मा ब्रह्महि है इस प्रकार. इस पप्रञ्च में ब्रह्म भाव निश्चय किया गया है॥ २६॥

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निरृतेः।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिश्रुतिभिरेवम्भूतस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं भक्त्या अत आह—तव परि ये चरन्तीति तवेति कर्मणिषष्ठी त्वां ये परिचरन्ति "छन्दसि व्यवहिताश्च" इति यच्छब्देन व्यवधानमदोषः केन रूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः। उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरो मूर्धानं पदा पादेनाक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधति तं तरन्ति मुच्यन्त इत्यर्थः। ये पुनर्विमुखा अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधान्विदुषोऽपि परिवयसे बध्नासि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनन्ति पवित्रयन्ति आत्मानमन्यानपीति शेषः। नेतरे तथाच श्रुतिः 'तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितमिति अयमभिप्रायः सत्यमेवम्भूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तत्र च यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसम्भावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमिव भवतीति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्यया तु सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नत एव करकलितो मोक्ष इति तथाच श्रुतयः 'देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादयः॥ २७॥

तपन्तु तापैः प्रपतन्तु पर्वतादटन्तु तीर्थानि पठन्तु चागमान्।
यजन्तु यागैर्विवदन्तु वादैर्हरिं विना नैव मृतिं तरन्ति ॥ १४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

नेहेति पूर्वं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तं तत्र इह दर्शनविषये ब्रह्मणि सजातीयविजातीयभेदयुक्तं यन्नानावस्तु भासते तत् किञ्चनकिमपि वस्तुतो नास्ति किन्तु कल्पितमेव सर्वं भासत इत्यर्थः इह ब्रह्मापि नानेव भेदयुक्तमिव यच्चेतनाचेतनयुक्तं विश्वं तद्यो वस्तुगत्या पश्यति स मृत्योरनन्तरं मृत्युं जन्ममरणादिपरम्परारूपं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवम्भूतस्य निर्विशेषब्रह्मरूपस्य तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं सुकरमेवेति हेतोः कृतम् अलं भक्त्येत्यतः शङ्कात आह वेदः तव परीतिवाक् तन्तीति वागेव वेदरूपा तन्तिर्महारज्जुः सत्संयुक्तानि ब्राह्मणादिनामानि दामानीव गलबन्धनरज्जवः यथा वणिजां वृषाः तन्त्या दामभिश्च बध्यन्ते तथेश्वरस्य विधिनिषेधरूपया दीर्घरज्जुतुल्यया वेदवाचा दामतुल्यैर्ब्राह्मणादिनामभिश्चेदं सर्वं जगत् सितं बद्धं ब्राह्मणस्त्वमेवं षट्कर्माणि कुरु क्षत्रियस्त्वं यजनादित्रयमित्याद्याज्ञया सम्बद्धमित्यर्थः। एवम्भूतं निर्विशेषब्रह्मरूपं तत्रच प्रतिपादनेतु तथापि ज्ञानस्यापरोक्षतयोत्पन्नत्वेऽपि असम्भावनासन्देहरूपा विपरीतभावना गुरूपदिष्टादर्थाद्विपरीतचिन्तनं ताभ्यां तिरस्कृतत्वाद्वाक्यजन्यस्य ज्ञानस्येति शेषः। नापरोक्षज्ञानसमर्थमित्यस्यायमर्थः यथोत्पन्नोऽपि वह्निर्मणिमन्त्रादिभिस्तिरस्कृतश्चेन्न दाहसमर्थो भवति सति तूत्तेजके भवत्येव तथा वेदान्तवाक्यैर्जातमपि ज्ञानम् असम्भावनादिभिस्तिरस्कृतं सन्नापरोक्षभ्रमनिवृत्तिसमर्थं भवति सत्यान्तूत्तेजकस्थानीयायां भगवत्परिचर्य्यायां तत्प्रसादेन भ्रमनिवृत्तिसमर्थं भवत्येवेति वाचस्पत्यादिसम्मत्या शुष्कज्ञानिनः परास्ता इति। देहान्त इति य इह स्थातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परब्रह्मतारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सोऽमृतत्वञ्च गच्छतीति श्रीनृसिंहपूर्वतापन्यां श्रुतम् अयमर्थः यस्तु श्रीनृसिंहोपासकः सर्वोत्कर्षेणात्र स्थातुमपेक्षते तस्मै स नृसिंहः सर्वैश्वर्यं ददाति स च यत्र कुत्रापि मगधमरुदेशेऽपि म्रियेत तस्मै देवो नृसिंहो देहान्त एव तारकमोङ्कारप्रतिपाद्यं परम्ब्रह्म व्याचष्टे उपदिशति अत्राद्वैतगुरूणां भाष्यम् कामिनं प्रकृत्य देहान्त इति विशेषणोपादानं कामित्वेन प्रागनधिकारात् निष्कामस्य त्वर्वागपि देवः परम्ब्रह्म तारकं व्याचष्टे इति येनोपदिष्टेनोङ्कारप्रतिपाद्येन भगवताऽधिगतेनामृतीभूत्वा देहाद्युपाधेर्विमुच्य स श्रोता कैवल्यमाप्नोतीति ॥ २७ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

ननु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादि श्रुतिभिः एवम्भूतस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं किम्भक्त्या अत आह—तव परीति। येऽखिलसत्त्वनिकेततया सर्वभूतावासतया तव त्वां परिचरन्ति त एवाविगणय्य तिरस्कृत्य शिरः पदा पादेन क्रमन्ति मृत्युमतितुच्छं कृत्वा तरन्तीत्यर्थः। ये पुनर्विमुखास्ते नात्मा अभक्तास्तान् विबुधानपि विदुषोऽपि गिरा वाचा परिवयसे बध्नासि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः भक्ताः खलु निश्चितम् आत्मानं अन्यांश्च पुनन्ति ये विमुखास्ते नात्मानमपि पुनन्तीति उत एवार्थः तवेति कर्मणिषष्ठी परि ये चरन्तीति "छन्दसि व्यवहिताश्च" इति यच्छब्देन व्यवधानमदोषः स्वामिचरणाः अयमभिप्रायः सत्यमेवम्भूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति इति तत्र च यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाप्यसम्भावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमिव भवति इति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तसामर्थ्यं भगवत्परिचर्यया तु सम्यक् अमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानाम् अयत्नत एव करकलितो मोक्ष इति अभक्तान् बध्नातीत्यत्र श्रुतिः "तस्य वाक्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः" अर्थः

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

तन्तिः रज्जुः वागेव तन्तिरेव तन्तिः तत्संयुक्तानि नामानि दामानीव तत्ततः अस्येश्वरस्य वाचा तन्त्या नामभिर्दामस्थानीयैः सर्वमशेषं सितं बद्धम् अमुकस्त्वमेव कुर्वित्याज्ञया बद्धमित्यर्थः अभक्तबन्धनपरेयं भक्तानामयत्नतः संसारतरणमित्यत्र श्रुतिः श्रीनृसिंहतापिन्यां य इह स्थातुमपेक्षते सर्वैश्वर्य्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं गच्छतीति अर्थश्च य उपासक इह लोके स्थातुमपेक्षते इच्छति तस्मै सर्वैश्वर्य्यं ददाति देवः श्रीनृसिंहः स यत्र कुत्रापि कीकटम्लेच्छदेशावपि म्रियेत तस्य देहान्ते तु तारकं व्याचष्टे परमं ब्रह्म तारः प्रणवः तत्रस्थं तारकं साम्राङ्गप्रणवे व्याख्यातं परं ब्रह्म कथयतीत्यर्थः येन परब्रह्मकथनेन अमृती भूत्वा सश्रोता अमृतत्वं कैवल्यं प्राप्नोति श्रुत्यन्तरं "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति अर्थः अयमात्मा प्रवचनादिभिः न लभ्यः न लभ्यते किन्तु यमात्मानमेष उपासकोऽवृणुते ऽनन्यभावेन भजते तेन वरणेनैव स आत्मा लभ्यो नान्यसाधनान्तरेण यद्वा यमेव भक्तं भक्त्या परितुष्ट एष आत्मा वृणुते आत्मसात्कर्त्तुमिच्छति तेनैव एष लभ्यते नान्यैरिति भक्तमोक्षपरेयं स्वामिनां—

> तपन्तु तापैः प्रपतन्तु पर्वता—
> दटन्तु तीर्थानि पठन्तु चागमान् ॥
> यजन्तु यागैर्विवदन्तु योगै—
> र्हरिं विना नैव मृतिं तरन्ति ॥

सुगमम् ॥ २७—१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र परीत्यस्य टीकायां श्रुतिव्याख्या नेहेति पूर्वं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तं तेत्राहुः—दर्शनविषये ब्रह्मणि नाना नास्ति किञ्चन किञ्चिदपीत्यर्थः वाक्तन्तीति तन्ती रज्जुः वागेव तन्तिरिव तन्तिः तत्संयुक्तानि नामानि दामानीव सितम् अमुकस्त्वमेवं करिष्यसीत्याज्ञया बद्धमित्यर्थः । देहान्त इति य इह स्थातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं गच्छतीति श्रीनृसिंहतापन्यां युक्तम् अथ स्वव्याख्या तच्छ्रुत्वा काश्चिदन्याः श्रुतयः भक्तिपराः आहुः किन्तेन कृच्छ्रसाध्येन त्वत्प्रेमशून्येन ज्ञानेन तत्फलभूतं परमप्रेममयं त्वत्परिचरणमेव श्रेयः यतस्तवेति अखिलसत्वानिकेततया सर्वाश्रयतया सर्वगुणाकराखण्डशुद्धसत्त्वाश्रयतया वा सर्वान्तस्करणाभिनिवेशास्पदतया वा हेतुना ततः परमप्रेम्णा कृतत्वात् तदेव तेषां यद्यपि परमपुरुषार्थः तथाप्यपवर्गश्चानुषङ्गिकतया त्वत्प्रसादेन निर्बाध एव स्यात् पूर्वोक्तज्ञानसाधकानां तु त्वन्मायामयविधिनिषेधलक्षणागिरा स्वाभाविकबन्धो नापयात्येवेत्याहुः—स उतेति पादद्वयेन । उत अपि ते मृत्योः शिरोऽप्यविगणय्य अननुसन्धायैव पदा क्रमन्ते मुच्यन्त इत्यर्थः । अवगणय्येति पाठः क्वचित् विबुधानपि श्रुतिविनिर्णीतपूर्वोक्तज्ञानानपि तान् परिवयसे यतस्त्वयि कृतं सौहृदं तादृशप्रेमसेवेच्छा तद्युक्ता एवात्मानं परञ्च पुनन्ति न तु ये ततो विमुखास्त

इति तदुक्तं श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्येत्यादि श्रुतयश्च जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः यस्तं नवेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्तइमे समासत इत्याद्याः जुष्टं प्रीत्या सेवमानं सन्तं पश्यति तदास्य महिमानं च पश्यत्यनुभवति इति अनेन प्रकारेण वीतशोको भवति कुत्र परमे व्योमन् परव्योमाभिधे महावैकुण्ठे कीदृशे अक्षरे नित्यरूपे यत ऋच इति ऋचःसम्बन्धिनि तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः यस्मिन् परमव्योम्नि देवाः पार्षदादयः इत् इत्थमिति श्रुतिपदार्थः अग्रेच जुष्टत्वमेव दर्शयति यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः य ईशो द्विपदश्चतुष्पदस्तस्मै देवाय हविषा विधेम" इति ॥ २७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एवं भगवत्पराणां प्रभावं भगवद्विमुखानामपकर्षं चाहुः—तवेति । अखिलसत्त्वानां जन्तूनां निकेततया तथाविधसम्बन्धानुसन्धानेन ये तव त्वां परिचरन्ति सेवन्ति जानन्ति ते निर्ऋतेः मृत्योरपि शिरः अविगणय्य अनादृत्य पदा क्रमन्ति पादेनाक्रमन्ति अविबुधान् अज्ञानविवशान् पशूनिव परिचरसे कृपया रक्षसि गिरा उपदेशेनामानित्वादिना रक्षसीत्यर्थः । पुनन्ति लोकमिति शेषः परिवयसे इतिपाठे तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधान् पण्डितानपि परिवयसे बध्नासीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्विदमात्मविदः सदभिमृशन्तु ततः किमत आहुः—तव परीति । इत्थमिदं सदभिमृशन्त एव मृत्युं तरन्तीति भावः तथा हि अखिलसत्वानां सर्वेषां जन्तूनां निकेततया क्षेतज्ञं परिचरन्ति अखिलान्तरात्मत्वेन त्वां सेवन्ते उपासत इति यावत् त उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरो मूर्द्धानमविगणय्य अनादृत्य पदा पादेन आक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधति (तरन्ति) ततो मुच्यन्त इत्यर्थः तर्हीत्थमनभिमृशतां का गतिरित्यत आहुः परिवयस इति अविबुधानितिच्छेदः अविबुधः सार्वात्म्यब्रह्मोपासनरहितान् गिरा शास्त्रात्मकसम्यगुपदेशेन परिवयसे "अयपये" त्यादिदण्डकपरितस्य वयतेर्गतिव्याप्त्योरित्यस्य णयन्तस्य वा इदं रूपं (गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः बोधयसीत्यर्थः) अस्य गत्यर्थस्य ज्ञानार्थकत्वात् बोधयसीत्यर्थः । यद्वा परिवयसे गमयसि सन्मार्गं नयसीत्यर्थः । पशूनिव यथा दुर्दमान् पशून्नासिकासूत्रादिभिः सम्यक् शिक्षयन्ति तद्वत् शास्त्रात् त्वामित्थम्भूतं ज्ञात्वा क्रमेणोपासीनाः मुच्यन्त इतिभावः परिवयस इति लण्मध्यमपुरुषेण निरतिशयकृपावत्त्वं सर्वानुजिघृक्षुत्वञ्च सूचितं तर्हि शास्त्रानधिकारिणां का गतिरित्यत आहुः—तानिति । ये त्वयि न विमुखाः वैमुख्यरहिताः अत एव कृतं सौहृदं यैस्ते त्वद्भक्तास्तान् अज्ञान् शास्त्राधिकाररहितानपि पुनन्ति स्वतु भागवतसेवया तेपि मुच्यन्त इति भावः । येषां सत्सेवापि न रोचते तेषामधोगतिरेवेति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथैवं भगवत्पराणां प्रभावं भगवद्विमुखानाञ्चापकर्षमाह तवेति । अखिलसत्वानां जन्तूनां निकेततया तथाविधानुसन्धानेन ये तव त्वां कर्मणिषष्ठी परिचरन्ति सेवन्ते जानन्तीति यावत् "छन्दसि व्यवहिताश्च" इतिसूत्रेण यच्छब्दव्यवधानेपि दोषः तथाच गीतायां ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः इति ते उतापर्यर्थे मृत्योरपि शिरः अविगणय्य अनादृत्य पदा क्रमन्तिपादेनाक्रमन्ति तथा च वक्ष्यति शुको देवानां भृत्यगण वाक्येन—

"त्वां सेवतां सुरकृता बहवोन्तरायाः—
स्वौकोविलङ्घ्यपरमं व्रजतांपदन्ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्—
धत्से पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि । इति ॥

अविबुधान् अज्ञान् पशूनिव परिवयसे कृपया रचासि गिरा अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवमित्याद्युपदेशेन रचसीत्यर्थः । त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति लोकमितिशेषः तथाच भगवद्वाक्यमेकादशे "वाग्गद्गदाद्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च । विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति" इति न ये विमुखाः आत्मानमपि पुनन्ति कुतो लोकमिति तदुक्तं सप्तमे प्रल्हादेन—

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ—
पादारविन्दविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् ॥
मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ—
प्राणं पुनाति सकुलं न तु भूरिमानः । इति ॥ २७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

ज्ञानिभ्योपि भगवद्भक्ताः एव परमोत्कृष्टाः इत्याहुः—ये भक्ताः अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि देवमनुष्यपशुपक्ष्यादीनि सत्वानि प्राणिनो निकेतः वासस्थानं यस्य सः तस्य भावः निकेतता तया सर्वप्राणिनां हृदयवर्त्तित्वप्रकारेण ते इति कर्मणिषष्ठी त्वां परिचरन्ति भजन्ति सर्वप्राणिनां भगवद्वासस्थानत्वेन तेषु द्वेषरहिताः सर्वव्यापकं त्वां ये भजन्तीत्यर्थः । ते भक्ताः अविगणय्य तिरस्कृत्य निर्ऋतेः मृत्योः शिरः मस्तकं पदा पादेनाक्रमन्ति मृत्युं तरन्तीत्यर्थः । उतेति निश्चयार्थः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु इति निश्चये पुनन्ति तादृशभक्ताः खलु स्वानुवर्त्तिनोपि भक्तिमार्गमुपदिश्य सर्वपापं दूरीकृत्य मुक्तियोग्यान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ये तु परमात्मनि विमुखाः ते न पुनन्त्येव स्वयं तरितुमक्षमः इति न्यायेन स्वयमेव मलिनाः कथमन्यान् पुनन्तीत्यर्थः तान् त्वद्भजनविमुखान् विबुधानपि सर्वशास्त्रज्ञानपि त्वद्गिरा वेदरूपवाण्या पशूनिव वयसे तत्तत्कर्मस्वेव बध्नासि यथा पशवः यत्र निबद्धाः तस्मादन्यत्र गन्तुं न शक्नुवन्ति तथा भगवद्विमुखाः अपि त्रैगुण्यविषयवेदवाक्यैः स्वस्वप्रकृत्यनुगुणराजसतामसकर्मस्वेव विश्वासवन्तो तत्रैव निबद्धाः भवन्तीति भावः यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः इत्यादिवचनमत्रानुसन्धेयं भगवद्भजनं विनान्यत्कर्मादिकं मोक्षसाधनं न भवतीति भावः ।

तदुक्तं यथा—

तपन्तु तापैः प्रपतन्तु पर्वतात्—
दटन्तु तीर्थानि पठन्तु चागमान् ।
यजन्तु यागैर्विवदन्तु वादै—
र्हरिं विना नैव मृतिं तरन्ति ॥

ये अखिलसत्त्वनिकेततया तव परिचरन्ति ते निर्ऋतेः शिरः अविगणय्य पदा क्रमन्त्युत त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति ये विमुखाः ते न पुनन्ति विबुधानपि तान् पशूनिव गिरा परिवयसे इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ न हि विकृतं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्ट इदमात्मतया रसितम् । तव ये परिचरन्त्यखिलतत्त्वनिकेततया ननु ते पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ॥

"सर्वगं ये प्रपश्यन्ति ब्रह्मानन्दमजाक्षरम् एकमेवाद्वयं नित्यं निर्ऋतेस्ते शिरोगताः" इतिश्रुत्यर्थेन ग्रथितस्य न हि विकृतमित्यस्य श्लोकस्यायं भावः । यथा कनकस्य विकृतं विविधकृतं कुण्डलादिरूपं कनकं विना परित्यक्तुं न शक्यते नेदं कनकं सर्वमिति तत्र हेतुः तदात्मतयेति । कनकस्वरूपत्वेन प्रमाणसिद्धत्वात् तथा स्वकृतमिदं जगदनुप्रविष्टो भवान्मूलरूपं विना परित्यक्तुं न शक्यः तत्र हेतुरात्मतयेति एकस्वरूपत्वात् कीदृशं जगत्प्रविष्टः रसितं लसितम् आत्मना प्रकाशितं जगत्प्रविष्टस्तस्मात्सर्वगतो विष्णुरिति ज्ञातव्य इति तात्पर्यार्थः एवंविधज्ञानेन किं प्रयोजनं तदाह तवेति ये तव अखिलतत्त्वानि सर्वपदार्थाः अधिष्ठानतया निकेतनानि अधिष्ठानतया आश्रयो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया स्वरूपं ज्ञात्वा परिचरन्ति पूजयन्ति यद्वा अखिलतत्त्वानां निकेततया ते ज्ञानिनः कृतात्मकब्रह्मप्राप्तिविरुद्धत्वान्निर्ऋताख्यस्य संसारस्य शिरः स्फुटं पदा क्रमन्ति ननु किङ्कृत्वा अविगणय्य संसारमिति शेषः आचार्यैरत्र या याः श्रुतयोऽप्यनुपरम्परासिद्धास्तास्ता एवोदाह्रियन्ते न त्वन्याः लोकप्रत्ययार्थं तत्र श्रुत्युक्ताधिकार्थं पुराणानि चोपात्तानि—

"यथैव कुण्डलं त्यक्त्वा नादातुं कनकांशकम् ।
तस्यैव तदवस्थत्वात्केवलाभेदतः स्फुटम् ।
एवं सुरासुरनरेष्वाश्रितो भगवान् हरिः ।
नैव भेदेन मन्तव्यो जीवभेदे तु सत्यपि ॥
ये तथाभिन्नमीदृशं पश्यन्ति परमर्षयः ।
कृतप्राप्तिविरुद्धत्वात्संसारनिर्ऋतेः शिरः ॥
अगणय्य पदाक्रम्य वैष्णवं निलयं ययुः । इति ॥

गारुडे ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वा काश्चिदन्या भक्तिपराः श्रुतय आहुः किन्तेन कष्टसाध्येन त्वत्प्रेमशून्येन ज्ञानेन तत्फलभूते परमप्रेममयं त्वत्परिचरणमेव श्रेयः यतस्तव परिचरन्तीति ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

त्वदीयस्य सत्यत्वमुक्त्वा त्वदीयतया एकान्तभक्तपरत्वे प्रतिपादिते त्वद्भजनमेव सर्वोत्तममिति निर्णीय पुनर्भजनमेवाभिनन्दन्त्य आहुः—तव परीत्यादि। तव चरणारविन्दं ये परिचरन्ति तवेति द्वितीयार्थे षष्ठी ते उत निश्चितम् अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलप्राण्याश्रयतया विशिष्टाः सन्तः विशेषणे तृतीया ते अविगणय्य अविचारेणैव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा आक्रमन्ति ये पुनर्न भजन्ति त्वयि विमुखास्तान् विबुधानपि देवानपि किम्पुनर्मनुजान् गिरा स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेदित्यादिकया वेदरूपया वाचा पाशभूतया परिवयसे सर्वतोभावेन बध्नाति वेन्नतन्तुसन्ताने पशूनिव पशवो यथा पाशेन बध्यन्ते त्वयि कृतसौहृदास्तु खलु निश्चितं पुनन्ति परानपि पवित्रयन्ति भजन्तस्तु मृत्युशिर आक्रमन्ति कृतप्रेमानस्तु सर्वानेव पवित्रयन्ति ननु तदभजतोपि पवित्रयेयुर्नेत्याहुः—नये विमुखाः ये त्वयि विमुखास्तान् तेपि न पवित्रयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं भगवति दोषान् परिहृत्य भक्तिमार्गे भगवान् निर्दुष्टो निरूपितः इदानीं फलतो दोषं परिहरन्त्यः भक्तानां दोषं निराकुर्वन्ति तव ये परिचरन्ति उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा आक्रमन्ति तत्रापि नाज्ञानात् किन्तु ज्ञात्वैवावगणय्य अनेन भगवतो दानं तिष्ठतु सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवतीति उक्तं सर्वस्यापि द्वयमभीष्टं दुःखहानिः सुखावाप्तिश्चेति तत्र सुखं भगवतैव सिद्ध्यति नान्यथेति निरूपितं दुःखहानिरपि भगवत्सेवयैव नान्यथेति निरूप्यते दुःखानामवधिर्मृत्युः स कर्मानुसारेण प्राणिभ्यो दुःखं प्रच्छति सर्वकर्मापेक्षयापि दुःखदातुरवज्ञा महांश्चातिक्रमः शिरोमर्दनरूपः बह्वेव दुःखं प्रयच्छति तदपि चैतेषां भगवद्भजनसाधनं ततः कुतस्तेषां दुःखं स्पष्टमेव मृत्योर्मूर्द्धिपदानं ध्रुवं निरूपितं ये हि निरन्तरं सेवां कुर्वन्ति ते सेवार्थं वैकुण्ठेप्यपेक्ष्यन्त इति देहान्तरादिनिर्माणे कदाचित् संस्कारनाशो विलम्बश्च भवेदिति तदेव शरीरं गृहीत्वा ते सेवार्थं द्रुतं गच्छन्ति तदा मध्ये प्रतिबन्धकत्वेन मृत्युश्चेदायाति तदा तं दृष्ट्वा अभीता एव तस्यावगणनां कृत्वा सराहो निःश्रेणिकामिव तच्छिरस आक्रमणं कुर्वन्ति मृत्योः शिरो महासाहसानि तेषां करणं शिरसोऽधिरोहणम् आधिभौतिकव्यवस्थैषा आध्यात्मिके तु देहदैहिकवैदिकादिधर्मान् सर्वानुल्लङ्घ्य विरुद्धानपि कृत्वा भगवत्सेवां कुर्वन्ति इत्यर्थः। सेवायां विशेषमाह—अखिलसत्वनिकेततयेति। बहिर्मुखानां सेवा निवारिता अखिलसत्त्वेषु निकेतः स्थानं यस्य सर्वत्र भगवानस्तीति ज्ञात्वा सर्वाविरोधेन ये परिचरन्तीत्यर्थः सर्वं तद्धिरण्यमीक्ष्यद्वमेवं सन्तोषितो ह्यसाविति वाक्यात् तथा दर्शनमपि तोषहेतुर्भवति अन्यथा दोषश्रवणाच्च कुरुतेऽर्चाविडम्बनं भस्मन्येव जुहोति स इत्यादिवत् तवेति षष्ठ्या स्वस्वस्वामिभावसम्बन्धं पदार्थं ये कश्चन परिचरन्ति परं सर्वात्मभावोपेक्ष्यते मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इति भेददर्शन एव मृत्युपराक्रमवशात् ननु सर्वातिक्रमे कथं दोषो न स्यात् तेषां वा क्रोधः धर्मरक्षकाणां तत्राहुः परिवयस इति तान् प्रसिद्धानपि विबुधान् पशूनिव परिवयसे बध्नासि यत्र स्वस्वामी मृत्योरपि श्रेष्ठान् देवान् बध्नाति तत्र तत्सेवकानां मृत्योरवगणनायां का शङ्केत्यर्थः किञ्च गिरा भगवान् बध्नाति साक्षात्तु बन्धनं तत्सेवका एव कुर्वन्ति यथा राजाज्ञया राजसेवका अतस्तेषां तदतिक्रमः अभ्यासप्राप्त इति न शङ्कामुत्पादयति किञ्च पशूनिवेति यथा पशवः शकटादिषु योजनार्थं निरूप्यन्ते तत्र सेवका एव निरूपकाः तान् भगवत्सेवायां योजयन्ति अतः सेवां प्राप्य कृतार्था एव ते भविष्यन्तीति न तेषाङ्कोपि मनःक्लेशः अतः सेवकानां देवापेक्षयाप्युत्कर्षो निरूपितः ननु तथापि सेवकानाममर्यादत्वात् निन्दितत्वमशुद्धत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह—त्वयि कृतसौहृदा इति त्वय्येव च कृतसौहृदाः जगत्पुनन्ति नतु तपस्विनोऽन्ये वा धार्मिकाः यतस्त्वयि विमुखाः असमर्थाः शुद्धिर्द्विधा दोषनिर्हरणात्मिका गुणाधारकर्त्री च तत्र गुणानामुत्कर्षः भगवत्सेवावधिः "यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः" इत्यत्र निरूपितं दोषाणामवधिर्भगवदवज्ञता—

> "ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथञ्चन।
> न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशतैरपि ॥

इति वाक्यात् ततश्च ये गुणवन्तो भवन्ति तैरेव गुणलेशैः निवर्त्तितदोषाभासाश्च त एवान्येषां दोषान् दूरीकृत्य गुणाधाने समर्था भवन्ति ननु ये दोषपूर्णास्तदंशैरेव निवर्तितसर्वगुणाः ते शुद्धिं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः। खल्विति प्रमाणम् ॥ २७ ॥

> सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे।
> अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥१४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

पूर्वस्मिन् श्लोकद्वये परमपुरुषार्थनिरूपणमधिकृत्य असदुत्पत्तिवादिनः सद्विनाशवादिनः सत्त्वभेदवादिनः विपणवादिनः विवर्त्तवादिनः इत्येवं पञ्चवादिन उक्ताः अत्र श्लोके तु परिचर्य्यावादिन उच्यन्ते एषां वैष्णवानां मते जीवाः खलु चित्कणः अल्पश्चोलपव्यापीऽस्वतन्त्रो निर्गुण एव तस्य संसारदुःखनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च भक्तिरेव घटते नत्वन्यो ज्ञानादिकः कोप्युपायः—

> "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
> मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति ॥

भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति च भगवदुक्तेस्तद्भक्तिरेवोपायो दुरवगमात्मेत्याद्यस्मदुक्तेश्च सैवोपेयः परमपुरुषार्थ इति वैष्णवमतस्यैव सर्वमतेषु मध्ये श्रेष्ठत्वं प्रतिपादयन्त्यो वैष्णवानेवोत्कर्षयन्त्योऽन्यान् सर्वानेव वादिन आक्षिपन्ति—तवेति। द्वितीयार्थे त्वां ये परिचरन्ति "छन्दसि व्यवहिताश्च" इतियच्छब्देन व्यवधानमदोषः अखिलानां लोकानां सत्वं सत्यत्वमेव निकेत आश्रयो येषां तेऽखिलसत्वनिकेतास्तेषां भावस्तत्ता तयोप-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

लक्षिताः सत्यं ह्येवेदं विश्वमसृजतेति माध्वभाष्यप्रमाणितश्रुतेः प्रधानपुरुष्यां नरदेव सत्यकृदिति सप्तमोक्तेश्च द्वैतप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति मतमाश्रित्य वर्त्तमाना इत्यर्थः। श्लेषेण खिलं निकृष्टमशुद्धम् अखिलं श्रेष्ठं शुद्धं यत् सत्त्वं तदेव निकेतो वैकुण्ठादि धाम यस्य तत्तया उपलक्षितं त्वामित्यर्थः। ते उत ते एव अविगणय्य तिरस्कृत्य निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा स्वपादेन आक्रमन्ति अवहेलामात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः। ननु पूर्ववादिनोऽपि श्रुत्युक्तज्ञानाद्युपायेन तरन्त्येव तत्र नेत्याहुः परिवयसे इति। गिरा तत्तन्मतप्रतिपादिकया वेदवाचैव "असतो मनोऽधिसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत" इत्यादिकया रज्ज्वा तान् विशिष्टबुधान् दार्शनिकानपि पशूनिव बध्नासि न च सोपपत्तिकं वक्तुमपारयन्तो वैष्णवा एव न ज्ञानवन्त इति वाच्यम् "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति श्रुतेस्त एव सम्यक् ज्ञानवन्तो ज्ञेयाः तस्मात्त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनन्ति स्वयं पूताः अन्यानपि स्वोपदेश्यान् पवित्रयन्तीत्यर्थः ये विमुखाः अभक्तास्ते तु न अत्र "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तं पीठगं येनु यजन्ति विप्रास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीत शोकः ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः" इत्याद्याः अर्थश्च यदा स्वेन जुष्टं प्रीत्या सेव्यमानं पश्यति तदास्य महिमानं च पश्यत्यनुभवति इति अनेन प्रकारेण वीतशोको जितमृत्युर्भवति कुत्र परमे व्योमन् परमव्योमाभिधे महावैकुण्ठे अक्षरे नित्यरूपे ऋच इति ऋचस्सम्बन्धिनि तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः यस्मिन् देवाः पार्षदाः विश्वे सर्वे अधिनिषेदुरधिरूढाः ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भगवद्भक्ता ह्यनन्यशरणा एव तत्प्रसादेन तरन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपादयन्त्यो वाक्यश्रवणान्मुक्तिं जल्पन्त्योऽज्ञान् परिहसन्ति श्रुतयः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं तपःप्रभावाद्देव प्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरो ऽथ विद्वानित्यादयः ये जनास्त्वेति कर्मणिषष्ठी त्वां परिचरन्ति सेवन्ते अखिलसत्त्वनिकेततया सर्वसत्वाधिष्ठानतया यद्वा अखिलसत्त्वान्तर्यामितया उभयथापि नारायणं त्वां ये पूजयन्ति ते एव निर्ऋतेः शिरः पदा आक्रमन्ति ताडयन्ति तुच्छीकुर्वन्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः सर्वगेयं प्रपश्यन्ति ब्रह्मानन्दमजाक्षरम् एकमेवाद्वयं नित्यं निर्ऋतेस्ते शिरोगताः" इति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह अभक्तास्तु विबुधानपि श्रवणादौ कुशलानपि कालरूपस्त्वं गिरा वयं कुशला इति तेषां गिरा बध्नासि तत्र दृष्टान्तः पशूनिव यथा क्रोशतोऽपि पशून् पशुघ्नाः बध्नन्ति तथा वेदवाक्योच्चारणकुशलानपि परिवयसे इत्यर्थः तथाच श्रुतिः वयति गा इव यः सुरादिकांस्तन्मनसो जगद् पुनन् शुचयो न परे इत्यादि ननु तर्हि श्रोतव्य इत्यादि श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न श्रुत्वापि भगवत् पराङ्मुखस्य तत् कृपाकटाक्षेणानवलोकितस्य भगवत्स्वरूपादिप्रकाशाभावेन संसारानिवृत्तिहेतोः तत्रैव निदिध्यासितव्य इति वाक्यशेषे ध्यानात् श्रवणादेश्च ध्यानसापेक्षत्वेन सार्थक्यमेव अत्र तु शृण्वन्तोऽपि बहव इत्यस्मिन् वाक्ये स्पष्ट एव कण्ठरवेण पठित इत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति त्वयि कृतसौहृदाः खल्वित्यवधारणे पुनन्ति ये विमुखाः श्रवणादिसाधनैर्लोकदृष्टौ युक्ता अपि न पुनन्त्यात्मानं कुतोऽन्यमिति अनेन भगवत्प्रसादस्य निरपेक्षत्वं तदन्यसाधनजातस्य तत्प्रसादसापेक्षत्वं च दर्शितं मन्तव्यम् आह च भगवान् सनत्सुजातः—

> नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणम्।
> त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानं नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले अविचक्षणं वाक्यार्थादौ कुशलमपि भगवत्पराङ्मुखं एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम्। यत्सत्यमनृतं नेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम्। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन" इत्यादि भगवदुक्तं प्रज्ञाहीनं अत एव मायाविनं भगवति कपटाचारिणं ममाविद्याकल्पितेर्नियन्ता भगवानीश्वरः न तु वस्तुतो मदन्योऽस्ति किञ्चाहमेवेश्वर इति निष्ठालक्षणा माया विद्यते तस्य तं तथा च श्रीभगवानाह स्वयमेव—

> असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
> ईश्वरोऽहमहम्भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥

इत्यादिना एवम्भूतं स्वतन्त्रवादिनं वेदचतुष्टयवाक्यानि न हि पुनन्ति अर्थवादशङ्कां निरासयति नते मिथ्येति किन्तु अन्तकाले प्राणत्यागसमये एवं वाक्यकौशलयज्ञापकं त्यजन्ति तत्र दृष्टान्तः नीडमित्यादि इति स्मृत्यर्थः ॥ २७—१४ ॥

भाषा टीका।

अन्तरात्मा होने से परमात्मा अखिल प्राणियों का आधार है इस भावना से जो आपकी उपासना करते हैं वे हि मृत्यु के मस्तक का अनादर कर निज चरण से उसके शिरको दवाय देते हैं अर्थात् मृत्यु के शिर पर चरण धरकर संसार समुद्र को तिरजाते हैं और उपरोक्त भावना से जो उपासना नहि करते उनको जैसे वैलों की नासिका में नाथ डालकर उनकी शिक्षा करते हैं तैसे हि आप वेद वाणी से बोध कराते हो इस वास्ते वे शास्त्राधिकारी जन आपको शास्त्र द्वारा जानकर क्रमसे उपासना करते भए संसार से छूटजाते हैं और जो आपसे विमुख नहि हैं आपके विषय में जिन्होंने भक्ति करी है एतादृश उपासक जन जिनको वेदशास्त्र में अधिकार नहि है उनके भी अपने सहवास से पवित्र करदेते हैं अर्थात वेदशास्त्र के अधिकार शून्य स्त्री शुद्र आदि कभी वेद शास्त्राधिकारि परमात्मा के भक्त की सेवा करने से संसार ते छूटजाते हैं ॥ २७ ॥

---

(१) त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

ननु यद्यखिलसत्त्वनिकेतनत्वेन भवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसम्बन्धात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्जयाताम् न वस्तुतस्तथात्वमिति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशङ्कां परिहरन्त्यः 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्' ॥ इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवन्तीत्याह—त्वमकरण इति । करणसम्बन्धरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणीन्द्रियाणि तेषां शक्तीर्धारतीति तथा कुतः स्वराट् यतः स्वेनैव राजसे दीप्यसे नहि स्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तव बलिमुद्वहन्ति पूजां कुर्वन्ति अजया अविद्यया सहितास्तया वृता इत्यर्थः । अनिमिषा देवा इन्द्रादयस्तत्पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि यथा सभ्रीका एव किङ्कराः स्वामिनं सेवन्ते तथाऽविद्यायुक्ता देवादयस्त्वामिति लोकोक्तिः समदन्ति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं भक्षयन्ति अत्र दृष्टान्तः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामण्डलेश्वरस्य स्वप्रजादत्तबलिभुजो बलिमुद्वहन्ति तद्वदिति कथं बलिं वहन्ति तदाह विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिता इति त्वत्तो भीताः सन्तो यस्मिन् कर्मणि नियुक्तास्ते तत्कुर्वन्तीति त्वदाज्ञापालनमेव बल्युद्वहनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥२८॥

अनिन्द्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यं नमामि तम् ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तथात्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वं तद्वास्तवकर्तृत्वभोक्तृत्वराहित्यं जीवानामपि तुल्यमीश्वरसममेवेति हेतोः केनोत्कर्षेणेश्वरस्य सेव्यत्वं केनचापकर्षेण जीवस्य सेवकत्वमित्यर्थः । अपाणीति यथा जीवः पाणिपाद्युपाधावासक्तस्तथान्तर्यामिरूपेण पाण्याद्युपाधौ प्रविश्यापयनासक्त इत्यर्थः । जवनः वेगवान् व्यापकत्वाद्वेगासम्भवेऽपि अन्येषां वेगशक्तिसम्पादकत्वाद्वेगशक्तिमानित्यर्थः । गृहीता सर्वस्य धारकः अन्येषां धारणशक्तिप्रदश्चेति इतर कर्मेन्द्रियोपलक्षणं तथा चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रियशून्योऽपि पश्यति स्वरूपज्ञानेन सार्वदिकं सार्वत्रिकमपि वस्तु पश्यतीत्यर्थः । एवं शृणोतीत्यपि वेद्यं ज्ञेयं सार्वदिकं सार्वत्रिकमपि सर्वं जडवस्तु स ईश्वरो वेत्ति स्वरूपज्ञानेन पश्यतीत्यर्थः । सर्वस्य जडत्वाज्जीवस्य च तत् प्रकाश्यत्वात्तस्य वेत्ता नास्ति तं पुराणं पुरापि नवं सनातनमित्यर्थः "अग्र्यं श्रेष्ठं पुरुषं पुरुषोत्तममित्यर्थः । तदुक्तं गीतायां । यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति । यतस्तवोपास्यत्वप्रयोजकोऽन्तर्यामित्वस्वप्रकाशत्वादिलक्षणो महान् विशेषोऽस्ति अत उपासकास्तव बलिमुद्वहन्ति । अत्र इन्द्रादीनामीश्वरबलिवहने स्वप्रजादत्तबल्यदने च दृष्टान्त इति तदाह । तस्मिन् बलिवहने प्रकारमाहेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । आज्ञापालने प्रमाणं स्तुतिरित्यर्थः । भीषेति भीत्येत्यर्थः पवते वातीति ॥ २८ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

ननु, यद्यखिलसत्त्वनिकेतनत्वेन भगवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्तत्करणसम्बधात् कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येयातां न वस्तुतः तथात्वमिति चेत् तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशङ्कां परिहरन्त्यः स्तुवन्तीत्याह त्वमकरण इति । करणानीन्द्रियाणि करणसम्बन्धरहितोपि अखिलकारकशक्तिधरोसि अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणि इन्द्रियाणि तेषां शक्तीर्धारयति प्रवर्तयतीति तथा कुतः स्वराट् स्वेनैव राजते नहि स्वतः सिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतो हेतोरनिमिषा इन्द्रादिदेवाः विश्वसृजो ब्रह्मादयोपि अजया अविद्यया युक्ताः सन्तः तव बलिमुद्वहन्ति पूजां कुर्वन्ति मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं स्वयं समदन्ति भक्षयन्ति च अत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति । यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयः अखिलक्षितिपतेः महामण्डलेश्वरस्य प्रजादत्तं बलिं करमुद्वहन्ति स्वयमदन्ति च तद्वत् कथं बलिं वहन्ति च तत्राह विदधतीति । यत्र कर्मणि येऽधिकृता नियुक्ताः तत्र ते स्थिताः भवतश्चकितास्त्वत्तो भीताः सन्तस्तत्कर्म विदधति कुर्वन्ति त्वदाज्ञापालनमेव बलिवहनमित्यर्थः त्वमकरण इत्यत्र श्रुतिः "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः सवेत्त्यवेद्यं नचतस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणमिति सुगमं अखिलकारकशक्तिधर इत्यस्य श्रुतिः "प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्तेतिचक्युर्ब्रह्मपुराणमव्यम्" इति पुरुषस्यातक्यशक्तित्वकथनपरेयं भवतश्चकिता इत्यस्य श्रुतिः "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति" अर्थः अस्मादीश्वराद्भीषाभीत्या वायुः पवते वातीत्यर्थः तथा सूर्य उदेति अग्निर्ज्वलति इन्द्रो वृष्ट्यादिना पालयति मृत्युः स्वकालवशं प्राप्तानेव प्राणिनो नयन् सर्वत्र धावति यद्यपि पञ्चानामेवग्रहणं तथापि तत्तदभिन्नानेव ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं ज्ञेयं सर्वेश्वरत्वकथनपरेस्वामिनां—

अनिन्द्रियोपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ।
सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वसेव्यो नमामि तम् ॥
तं नमामि सः कः अनिन्द्रियोपि यः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वेषां कारकाणामिन्द्रियाणां शक्तीर्धरतीति तथा तम् ॥ २८—१५ ॥

(१) स्वमरकरणः इति वीर० पाठः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वमकरण इत्यस्य टीकायां अपाणीति यथा जीवस्त-
कुणाद्यभावासक्तस्तथा अन्तर्यामित्वेन तत्र प्रविश्यापि तासक्त इत्यर्थः
एवमुत्तरत्रापि जवनः विभुत्वाजन्मासम्भवेऽपि तच्छक्तिधारकत्वात्
तच्छक्तिमानित्यर्थः ।। ग्रहीता सर्वधारकत्वात् धारणाशक्ति-
हेतुत्वाच्च पश्यति स्वरूपभूतैनत्र सार्वदिकं सार्वत्रिकमपि पश्य-
तीत्यर्थः । एवं शृणोतीत्यपि मीमीति मीत्यर्थः पश्यते जानातीति स्वव्या-
ख्यायान्तु अन्यास्तदेव पुष्णन्त्य आहुः—त्वमिति । अकरणः
सृष्ट्यादौ कुलालादिवत्पृथक्तत्साधनरहितो ऽत एव
क्रियारहितश्च ब्रह्मादिजीवेन्द्रियप्रवर्तनलीलायां तदिन्द्रियसम्बन्ध-
रहितः स्वतः स्थितौ तद्वत्पृथगिन्द्रियरहितोऽपि त्वं स्वरूप-
तस्तत्करणपराद्धातिक्रमिपरमातिपरमशक्तितया प्रादुर्भाव-
भेदेन सङ्ख्यातश्चानन्ततया अखिलानि यानि कारकाणि कर-
णानि तानि तथा सर्वतः पाणिपादं तदिति न्यायेन कदा-
चित्तत्र तत्र तादृशनिजकरणप्राकट्यरहितोऽपि तत्तदर्थं तत्त-
च्छक्तीर्धरसि बिभर्षि तथा यथा योग्यास्तत्तद्दशाभासां-
स्तत्र तत्र प्रापयसि चेति तथाभूत इत्यर्थः । कथं स्वराट्
अचिन्त्यशक्तिमत्वेन स्वेनैव तथा तथा राजसे इति अतो जीव-
करणानामिव तव करणानां तदधीनप्रकाशत्वाभावात् प्रत्युत
तत्करणानां तदधीनत्वादनिमिषा ब्रह्मादयस्तव बलिमुद्वहन्ति
सन्तुष्ट ते तेषामधिकारिणी माया त्व तथेत्याहुः अज-
येति सहार्थे तृतीया शेषं तैर्व्याख्यातम् अतः साधूक्तं पूर्वाभिः
तव परिचेरन्तीति भावः श्रुतयश्चात्र न तस्य कार्य्यमि-
त्याद्यनुगता एव अपाणिपाद इत्याद्याः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवतः सर्वप्रशास्तृत्वमुच्यते—त्वमकरण इति । त्वरकरण
इति पाठे हे विभो ! त्वरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीति
त्वरकरणः स्वराट् स्वतन्त्रः अखिलकारकशक्तिधरः निमित्तोपा-
दानादिसर्वकारकशक्तिधरः शमदाख्या दुःखप्रशामदायिन्या
अजाशब्दाभिहितया प्रकृत्या परतन्त्राः अनिमिषाः देवास्तव
बलिमुद्वहन्ति वर्षभुजः भारतादिवर्षभोक्तारः विश्वसृजः
प्राजापत्यादयो देवाः यत्र पदे येऽधिकृताः तत्र स्थिता ते भव-
दाज्ञाभीताः बलिमुद्वहन्तीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सर्वकारणत्वान्मदन्यत्वेनाभिमृशन्त एवं मृत्योः
शिरः पादेनाक्रमन्तीति सत्यं यदि कारणत्वोपास्यत्वनियत
सार्वज्ञसर्वशक्तित्वपरत्वादिगुणपौष्कल्यं स्यादित्यपेक्षायां
तत्पौष्कल्यमाहुः—त्वमिति । अरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीत्यर-
करः सङ्कल्पमात्रपरिक्लृप्तविश्वः जगत्सर्गादिषु सङ्कल्पात्मक
ज्ञानाश्रय इति यावत् अनेन सार्वज्ञ्यं फलितं त्वमकरण इति
पाठे करणायत्तज्ञानरहितः "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते इति हि श्रुतिः कार्यं शरीरं करणम्
इन्द्रियञ्च न विद्यते प्राकृतशरीरेन्द्रियतदायत्तज्ञानरहितः नित्य-
निरुपाधिकसार्वज्ञ्याश्रय इति तदर्थः सार्वज्ञ्यस्य निरुपाधिकत्व-
स्फुरणाय स्वराडित्युक्तं स्वराट् स्वतन्त्रः अकर्मवश्यः कर्म-
वश्यानां प्रेरकश्च स्वातन्त्र्यस्य सप्रतियोगिकत्वात् अखिलकारक-
शक्तिधरः निमित्तोपादानकारणसम्प्रदानोपादानाधिकरणा-
त्मकानि कारकाणि तच्छक्तीश्च धरतीति तथा सकलकारक-
तच्छक्तिनिर्वाहक इत्यर्थः । अथ परत्वमाहुः—तवेत्यादिना । अजया
अजाशब्दाभिधया प्रकृत्या सहिता इति शेषः प्रकृतिपरतन्त्राः
अनिमिषा देवाः वाय्वादयः सूर्याग्नीन्द्रादयः विश्वसृजः प्रजापतयश्च
ये ये यत्र यत्र व्यापारेऽधिकृतास्ते सर्वे भवतश्चकिताः भीताः सन्तः
तव बलिं स्वस्वाधिकारानुवर्तनात्मिकां पूजामुद्वहन्ति विद-
धति समदन्ति त्वया दत्तान् भोगाननुभवन्ति च यथा वर्ष-
भुजो भारतादिवर्षभोक्तारः अखिलक्षितिपतेः सार्वभौमस्य बलिं
विदधति तद्वत् "अत्र भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः इति भयादस्याग्निस्तपति
भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः
यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" इति श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः प्राणशब्द-
निर्दिष्टे परमात्मनि स्थितानां सर्वेषां ततो निःसृतानां तस्मात्सञ्जात-
महाभयनिमित्तमेजनं कम्पनमस्ति तच्छासनातिवृत्तौ किं
भविष्यतीति महतो भयाद्वज्रादिवोद्यतात् कृत्स्नं जगत्कम्पते
इति तदर्थः महद्भयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा ॥ २८ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवतः सर्वप्रशासितृत्वमाह—त्वरकरण इति विव-
क्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायादतिसौकर्यात्कर्त्तर्य्यपि ल्युट्
अथवा कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात्कर्त्तरि ल्युट् हे विभो
त्वरं शीघ्रं सङ्कल्पमात्रेण करोतीति त्वरकरणः तदेतत्
बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेः तथा च वैष्णवे
पुराणे पराशरेणोक्तं—

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥

इति त्वमकरण इतिपाठे तु प्राकृतकरणरहितः "आदित्यवर्णं
तमसः परस्तादिति श्रुतेः सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च
प्राकृता गुणाः" इतिस्मृतेश्च स्वराट् स्वतन्त्रः; सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः इत्यादिश्रुतेः अखिलकारकशक्तिधरः निमित्तो-
पादानादिसर्वकारकशक्तिधरः अनन्तशक्तित्वात "परास्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी" इत्यादिश्रुतेः । शमदाख्या दुःख-
प्रशमदायिन्या अजाशब्दाभिहितया प्रकृत्या परतन्त्राः दुःख-
प्रशमदायित्वं तु प्रकृतिपरिणामभूतशरीरद्वारा भगवदारा-
धनोपयोगितया इति तया परवशा अनिमिषा देवास्तव बलि-
मुद्वहन्ति त्वदाज्ञां परिपालयन्ति अखिलक्षितिपतेश्चक्रवर्तिनः
वर्षभुजः भारतादिवर्षभोक्तार इव विश्वसृजः प्राजापत्या-
दयो देवाः यत्र यस्मिन् पदे ये अधिकृताः स्थापितास्तत्र
स्थितास्ते भवदाज्ञाभीता बलिमुद्वहन्तीत्यन्वयः त्वदाज्ञापरि-
पालनमेव बल्युद्वहनं न त्वन्यत् अवाप्तसमस्तकामत्वात्
"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषादग्निश्चेन्द्रश्च
मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्यादिश्रुतेः उपबृंहितञ्चैतत् श्रुतिस्तुतीये
भगवता कपिलेन—

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

मद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति मद्भयात्।
वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युर्धावति मद्भयात्॥

इति॥ २८॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या।

ब्रह्मादयोपि त्वां भजन्ति त्वदाज्ञां पालयन्ति चेत्याहुः त्वमिति—त्वमकरणः देहेन्द्रियादिरहितः अखिलकारकशक्तिधरः देहेन्द्रियादिरहितत्वेपि सर्वकार्यकरणसमर्थः इत्यर्थः अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्सश्रृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराण" मिति श्रुतेः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे तिच श्रुतिः यतः स्वराट् स्वेनैव राजते दीप्यते इति स्वराट् स्वतस्सिद्धज्ञानशक्तिमान् अतः इन्द्रियाणां नापेक्षेत्यर्थः। अतः अजया प्रकृत्या दारपुत्रादिविमर्शादिरूपया सहिता अनिमिषाः देवाः इन्द्रादयः विश्वसृजः ब्रह्मादयोपि वर्षभुजः मण्डलाधिपतयः अखिलक्षितिपतेरिव सर्वभूमीश्वरस्येव तव सर्वनियामकस्य तव बलिं आज्ञापरिपालनरूपां पूजां उद्वहन्ति शिरसि धारयन्ति आदरेण कुर्वन्तीत्यर्थः समदन्ति च मनुजैर्दत्तं हव्यकव्यादिरूपं बलिं स्वयमपि भक्षयन्ति कथं बलिमुद्वहन्ति तत्स्वरूपमाह यत्रेति यत्र यस्मिन् कर्मणि ये इन्द्रादयः अधिकृताः नियुक्ताः भवतस्सकाशात् चकिता भीतास्सन्तः तदाज्ञप्तं कार्यं कुर्वन्ति त्वदाज्ञापालनमेव बल्युद्वहनमित्यर्थः तथाच श्रुतिः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः इति त्वमकरणः अखिलकारकशक्तिधरः स्वराट् अजया सहिताः अनिमिषाः विश्वसृजश्च वर्षभुजः अखिलक्षितिपतेरिव तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति च येतु यत्राधिकृताः ते भवतश्चकितास्सन्तः तत्तद्विदधति इत्यन्वयः॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

मू०॥ परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि दृढसौहृदा ननु पुनन्ति न ते विमुखाः। त्वमकः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति च येऽनिमिषाः॥ १५॥ २८॥

परिवयसे इति श्लोकस्यार्थ आह: ये ते देवास्त्वत्पादैकाश्रयास्तान्विबुधानपि गिरा वैदिकवाचा परिवयसे, परितो बध्नासि वेदोक्तकर्मानुष्ठाने प्रवर्तयसे इत्यर्थः। "वय बन्धने" इति धातोः क्वाभिव ग्राम्या पशूनिव त्वयि दृढसौहृदाः गाढबद्धस्नेहपाशाः पुरुषाः पुनन्ति ननु जगदिति शेषः ते तव विमुखाः क्षेपिणो न पुनन्ति प्रत्युत मलीमसं कुर्वन्तीति शेषः। अनेन वयति गा इव यः सुरादिकांस्तत्समसो जगदपुनन् शुचयो न परे इति विवृतं कुतः शुचिरपि त्वन्नियतेत्यत्राहुः—त्वमिति। अखिलकारकशक्तिधरः परिपूर्णकर्तृकारयितृशक्तिधरस्त्वमेक एव नान्यः कुतः स्वराट् चक्रवर्ती अस्मत्स्वामी किमस्मानाज्ञापयसीति प्रतीक्ष्य सर्वदा विवृतनयनत्वात् ये अनिमिषाः देवास्ते तव बलिमुद्वहन्ति मनुजैर्दीयमानं सम्यगदन्ति च अनेन स एक ईशः परिपूर्णशक्तिर्बलिहरो इतरे स्युः सुराः सुखिन इत्येतत्व्याख्यातं समभेदे क्षमीत्वीनलुण्ठु पूजासुखेषु चेति यादवः तत्रतत्र पुराणवाक्योदाहरणेनैतच्छ्लोकार्थत्वेन श्लोको ग्रथित इति निश्चीयते सा श्रुतिरपि प्रमाणीक्रियते॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

श्रुतयश्च "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ऋचोऽक्षरे परमेव्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः। यस्तं वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद्विदुस्त इमे समासते इत्याद्याः अन्यं स्वस्माज्जीवान्महाविलक्षणं जुष्टं प्रीत्या सेव्यमानमीशं पश्यति तदास्य "महिमानञ्च पश्यत्यनुभवति। इति अनेन प्रकारेण वीतशोको भवति कुत्र परमे व्योमन् परव्योमाभिधे महावैकुण्ठे। कीदृशे अक्षरे नित्यरूपे यत ऋच इति ऋक्सम्बन्धिनि तत्प्रतिपाद्ये इत्यर्थः। यस्मिन् परमव्योम्नि देवाः पार्षदादयः इत् इत्थमिति श्रुतिपदार्थः। अग्रे च जुष्टत्वमेव दर्शयति। यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः। य ईशो द्विपदश्चतुष्पदस्तस्मै देवाय हविषा विधेमेति अन्यास्तदेव पुष्णन्त्य आहुः त्वमकरणः॥ २८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

त्वयि बद्धसौहृदा इति त्वच्छब्दार्थं विवृण्वते त्वमकरण इत्यादि। त्वं अक्लिष्टः अकरणः करणं कृतिः क्रिया अक्रिय इत्यर्थः तर्हि जगत्कर्त्ता क इत्याहुः—आत्मनः कारकशक्तिधरः अखिलेषु ब्रह्मादिषु या कारिकाशक्तिस्तां धरतीति तथा जगत्कर्तृत्वादिशक्तिं तेषु प्रकाशयन् स्वयमुदास्त इत्यर्थः। ननु तेषु स्वकर्तृतादिनिक्षिप्य स्वयमुदासीनदशया स्थितस्य किं सुखमधिकमित्याहुः—स्वराट् स्वैः प्रियगोष्ठीगरिष्ठैः सह राजत इति स्वराट् उक्तं पुरैव "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्"इति आनन्दलीलामन्तरङ्गां हित्वा बहिरङ्गां सृष्ट्यादिलीलां किमिति स्वयं करिष्यसि सा तु परद्वारापि कारयितुं शक्यते ननु ते यदि जगत्कर्तृत्वादिमन्तस्तदा किमीशित्वं ममेत्याहुः—तव बलिमित्यादि। ते अनिमिषा देवाः ब्रह्मादयो विश्वसृजः तव बलिं उद्वहन्ति तुभ्यं पूजां प्रापयन्ति अन्यैर्दत्तं बलिं च अदन्ति अजया तवैव मायया शिक्षिताः त्वन्तु तया ऽस्पृष्टः तत्र दृष्टान्तमाहुः—वर्षभुज इत्यादि यथा अखिलक्षितिपतेः सार्वभौममहाराजस्य बलिम् वर्षभुजः खण्डमण्डलेश्वराः ब्रह्माद्याः कथम्भूताः भवतः सकाशाच्चकिताः भीताः तथापि ये यत्र अधिकृतास्ते तद्विदधति त्वदाज्ञा एव तत्तत् कुर्वत इत्यर्थः। मद्भयाद्वाति वातो ऽयमित्यादि॥ २८॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भजनीयदोषान् भक्तदोषान् परिहृत्य भजने स्थिरीकृतेपि प्रातीतिकदोषैरभजनमाशङ्क्य निराकरोति—त्वमकरण इति । ननु भगवानवतारे इन्द्रियवान् प्रतीयते तानि चेन्द्रियाणि नान्यार्थं कृतानि भवन्ति तथा सत्यधमत्वं तत्कार्यबाधश्च स्यात् नापि मुक्तानां जीवानां न्यायसिद्धान्त इव तानि स्वीकर्त्तुं शक्यानि वाङ्मनसि सम्पद्यते इत्यादिश्रुतिभिः लयश्रवणात् वागग्निरभवदिति आधिदैविकभावाच्च तस्माद्वैदिकैरेव तादृशः सिद्धान्तः श्रोतुं शक्यः अतः ईश्वरस्य इन्द्रियाणि तन्नियतानीति नित्यानि जीवानामदृष्टैर्वा कृतानि सर्वथा तानीन्द्रियाणि भगवदीयानि भगवदर्थमेव कृतानि प्रतिनियतानीति मन्तव्यं ततस्तैः सह स्वाभाविको वा आध्यात्मिको वा सम्बन्धो वक्तव्यः ततस्तद्द्वारा दोषसम्भव इति चेत्तत्राह—त्वमकरण इति । तव करणानीन्द्रियाणि कथमपि न सन्तीत्यर्थः । ननु, तथासति कथमिन्द्रियकार्याणि इति चेत्तत्राह—स्वराडिति । स्वेनैव राजते सर्वसमर्थं स्वरूपमेव तस्य अन्यथेन्द्रियाणां तत्सामर्थ्यं कुतः आगच्छेत् मूलभूतेन्द्रियकल्पनायां त्वद्वैतविरोधः किञ्च अखिलकारकशक्तिधरस्त्वं सर्वेषां कारकाणां षण्णामप्याधारादिशक्तयः तेषां शब्दाश्रयत्वात् अनित्यत्वात् जातिवन्नियतशक्तिमत्त्वे कार्यान्तरानुदयात् सर्वशक्तिमत्त्वे एकेनैव सर्वकार्यसम्भवात् शुद्धब्रह्मत्वापत्तेः अनेककृतिवैयर्थ्याच्च सर्वाः शक्तीः कारकाणां भगवानेव सर्वदा बिभर्ति तत्तदवसरे तां तां तत्रस्थापयतीति च मन्तव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽन्यथानुपपत्तिरूपं हेतुमाह—तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषा इति । यदि अनिमिषाणां स्वतः शक्तिः स्यात् स्वाधीना वा तदा भगवते बलिं दत्त्वा तच्छेषं स्वयं न गृह्णीयुः सृष्टौ तथा प्रार्थना च श्रूयते यावद्बलिं तेऽजहराम काल इति वाक्ये किञ्च अजया व्याप्तास्ते प्रकृत्या वशीकृताः कथं स्वतन्त्रा भवेयुः लोके हि अजारक्षका अपि स्वामिने सेवां कुर्वन्ति अजामात्रपरिग्रहा वा एते अत्यल्पाः यत्रेन्द्रियस्वामिनामप्येषा गतिः तथेन्द्रियशक्तयः कथमिन्द्रियेषु स्थास्यन्तीत्यर्थः । एतदल्पानां कृतमूल्याशङ्क्य विश्वसृजां महतामप्येतदिति ज्ञापयितुम् अल्पान्तररूपं दृष्टान्तमाहुः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति नववर्षाणि जम्बूद्वीपे तथान्येषु सप्तसप्तवर्षाणि तत्रैकैकोऽधिपतिर्भवति . ते सार्वभौमस्य सेवां कुर्वन्ति स्वनिर्वाहार्थं तथैकैकेन्द्रियस्वामिनः सर्वसङ्घाताधिपतेः सेवां कुर्वन्ति नाप्येते अप्रयोजकाः किन्तु विश्वसृजः किञ्च वर्षाधिपतयः कदाचित्स्वतन्त्रा अपि भवन्ति एते तु केवलं त्वदधीना एवेत्याहुः—विदधति । यत्र येत्वधिकृता इति सुतरां भगवतः सकाशाद्भीताः सन्तः तथा तथा कुर्वन्ति अन्यथा अनभिप्रेतेन वर्तेरन्—

> दुर्गन्धेदुष्टशब्दे च विरसे च भयानके ।
> खरस्पर्शे दुःखपुंजे वर्तन्ते तानि यद्भयात् ॥
> सुतरां मलोत्सर्गादौ लोकनिन्दिते अधिकारं न गृह्णीयुः ॥
> सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोऽधिराट् ।
> सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥२८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मादस्वतन्त्रैरीशितव्यैर्जीवैस्त्वमेव स्वतन्त्र ईश्वरः सेव्य इति चेन्मैवं नेत्रश्रोत्रभुजादिमत्त्वादहमपि जीव इव करणपरतन्त्र इत्यतः कुतो मे स्वातन्त्र्यमैश्वर्य्यं वेत्यत आहुः—त्वम् अकरणः आहङ्कारिकमनोनेत्रश्रोत्रादिरहितः तर्हीमानि मन्नेत्रश्रोत्रादीनि कुतस्त्यानि तत्राहुः स्वराट् स्वैः स्वस्वरूपभूतैरेव नेत्रश्रोत्रादीन्द्रियैः राजसे इति स्वराट् अतएव अखिलकारकशक्तिधरः खिलानि तुच्छानि प्राकृतानीत्यर्थः । अखिलानि खिलभिन्नानि चिदानन्दमयत्वत्स्वरूपभूतानीन्द्रियाणि शक्तीः चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम् इतिश्रुतेः प्राकृतेन्द्रियशक्तीश्च धरतीति तथा सः न त्वं प्राकृतेन्द्रियः नाप्यतीन्द्रियः किन्तु पराख्यस्वरूपशक्तिमयेन्द्रियः प्रत्युत शक्तिमयेन्द्रियः प्रत्युत प्राकृतेन्द्रियेष्वपि श्रवणादिशक्त्याधायक इत्यर्थः "न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्बहुधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" इति श्रुतेः महैश्वर्य्यमाहुः तव बलिं पूजोपहारम् अनिमिषाः ब्रह्माद्या देवा उद्वहन्ति प्रापयन्ति तुभ्यं समर्पयन्तीत्यर्थः अजया सहेति या तेषामधिकारिणी खल्वजा माया सापि बलिहारिणीत्यर्थः समदन्ति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं त्वत्प्रसादाद्भक्षयन्ति च अत्र दृष्टान्तः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति । यथा वर्षभुजः खण्डमण्डलपतयः अखिलक्षितिपतेः समस्तमण्डलेश्वरस्य बलिमुद्वहन्ति प्रजाभिर्दत्तं बलिमदन्ति च तद्वत् कीदृशाभूत्वेत्यत आहुः—यत्र कर्मणि ये अधिकृता नियुक्तास्ते तत्कर्मणि त्वत्तश्चकिता भीता एव सन्तो विदधति अत्र "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्याद्याः भीषा भीत्या पवते वाति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तव परिचारका मृत्युं तरन्तीत्युक्तम् इदानीं भगवतः करणपारतन्त्र्यशून्यत्वं स्वाभाविकशक्तिमत्त्वं सर्वनियन्तृत्वञ्चाह—त्वं पूर्वोक्तलक्षणः सर्वकारणभूतोऽकरणः करणैर्मायाकार्यैः प्राकृतैः शून्यः तथाच श्रुतिः "अपाणिपादोजवनोगृहीतो पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् इति स्वराट् स्वैः स्वाभाविकैः शक्तिज्ञानानन्दादिभिर्गुणैः राजते इति स्वराट् "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च 'विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्" इतिश्रुतेः तत्र हेतुगर्भितविशेषणम् अखिलकारकशक्तिधरः अखिलस्य क्षेत्रज्ञजातस्य कारकाणां शक्तिं धारयति प्रवर्तयति तथा सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियाविवर्जितं सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य च" इत्यादिश्रुतेः हे अजय ! वैदिकैरपि भक्तिपराङ्मुखैः साधनैस्तत्सम्पन्नैः साधकैर्वा न जीयते इति तथा नाहं वेदैर्न तपसा भक्त्या त्वनन्यया शक्य । इत्यन्वयव्यतिरेकमुखेन भगवदुक्तेः अनिमिषा इन्द्रादयस्तेषामपि पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयः तव बलिमुद्वहन्ति तेपि प्रजया इदं भागं स्वयमदन्ति

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥२९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तथा च श्रुतिः "स एक ईशः परिपूर्णशक्तिर्बलिहरा इतरे स्युः" इत्यादि तत्र दृष्टान्तः अखिलक्षितिपतेश्चक्रवर्तिनो वर्षभुजः मण्डलेश्वरा इव खण्डाधीशाः सार्वभौमस्य यद्वशाया: कुर्वते तेन शास्ति त्व मुक्तिदो बन्धदाता भक्तो नस्त्वं ज्ञानदो ऽज्ञानदश्चासि विष्णो इति श्रुतेः बलिवहनप्रकारमाह यत्र यस्मिन् अधिकारे भवताऽधिकृतास्तदेव विदधति सम्पादयन्ति तत्रापि न तेषां स्वातन्त्र्यमित्याह भवतश्चकिताः भीताः सन्तस्तव नियोगं पालयन्तीत्यर्थः ॥ २८—१५ ॥

भाषा टीका।

जगत् की सृष्टि आदि करने में स्वतः सिद्धज्ञान के सिवाय अन्य साधन रहित कर्म पारवश्य रहित अखिल कारकन की शक्ति के धारक आप हो और माया के परवश होकर माया सहित वर्तमान पवन सूर्य अग्नि इन्द्रादि देवता तथा ब्रह्मादिक प्रजापति जिनका जिस कार्य करने में अधिकार है वे सब आपते भयभीत होकर अपने अधिकार के अनुगुण वर्ताव करने से आपकी पूजा करते हैं जैसे एक २ खण्ड के राजा लोग चक्रवर्ति महाराजसे भयभीत होकर अपने २ आधिकार के अनुगुण वर्ताव करने से चक्रवर्ति महाराज की पूजा करते हैं॥ २८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तदेवं करणप्रवर्तकमीश्वरं करणपरतन्त्रा नरा भजन्तीत्युक्तम् न केवलमियदेव कारणं तत उत्पन्नत्वेनापि तत्परतन्त्रत्वादिति वदन्ति "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्ति" इत्याद्याः श्रुतय इत्याह—स्थिरचरजातय इति। हे विमुक्त नित्यमुक्त! यदि तवाजया मायया विहरो विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च जातयो जात्या लिङ्गिता देहा येषां ते जीवाः स्युर्भवेयुः कथंभूतस्य ततोऽजातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासङ्गस्येत्यर्थः। कथं विहारः उदीक्षया ईक्षणलेशेन ननु, मयि लीनानां जीवानां कथं जन्म स्यात्तत्राऽऽह—उत्थनिमित्तयुज इति। ईक्षयैवोत्थान्युत्थितान्याविर्भूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिङ्गशरीराणि वा तैर्युज्यन्त इति तथा ननु, किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयैव भवन्तु न त्वयि वैषम्याभावाद्विषमसृष्टेरयोगादित्याह—परमस्येति। तव परमस्योत्तमस्य परमकारुणिकस्य वियत इवाकाशस्येवास्य समस्येत्यर्थः। कश्चिदपरः स्वीयः परोऽस्वीयश्च न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः "असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत" इत्यादिश्रुत्या शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि—शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं भजतः तदेव दर्शयितुं पुनर्विशिनष्टि—अपदस्येति। न पद्यत इत्यपदस्तस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः॥ २९॥

त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः।
जातान् संसरतः खिन्नान्नृहरे पाहि नः पितः॥१६॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

तदेवं पूर्वोक्तार्थप्रकारेण इयदेव करणप्रवर्त्तकत्वमेव ततः ईश्वरात् तत्परतन्त्रत्वादीश्वराधीनत्वादपि ईश्वरं भजन्तीति यथाग्नेरित्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह वेद इति योजना श्रुतौ प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्मफलानि देवा इन्द्रियाणां लोकानाञ्चाधिष्ठातारः भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तशरीराणि आत्मा न उपाधिसम्बन्धेन जनितो यः कर्तृत्वादिविशेषस्तेन ज्ञायमानस्वरूपाः जीवा व्युच्चरन्ति जायन्ते ईक्षणलेशेन सृष्टीच्छारूपेण असद्वेत्यत्र पूर्वपक्षे सृष्टेः पूर्वं शून्यमेवासीत्ततः शून्यादेव सज्जगदजायत इत्यर्थेन शून्यपूर्वकत्वं प्रतीयते तदर्थं शून्यपूर्वकत्वप्रतीतिनिवृत्त्यर्थं मशकार्थो धूम इतिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरः सिद्धान्तेतु सृष्टेः पूर्वं इदं विश्वम् असद्व्याकृतनामरूपं ब्रह्मैवासीत्ततो ब्रह्मणः सद्व्याकृतनामरूपं जगदजायतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी॥

तदेवं करणप्रवर्त्तकमीश्वरं करणपरतन्त्रा नरा भजन्तीत्युक्तं न केवलमियदेव कारणं तत उत्पन्नत्वेनापि तत्परतन्त्रत्वादिति वदन्तीत्याह—स्थिरचरजातय इति। हे विमुक्त नित्यमुक्त यदि यदा अजया मायया सह उदीक्षया कटाक्षेण तव विहरः विहारो भवति तदा स्थिरचरजातयो जीवाः स्युर्भवेयुः स्थिरजातयश्चरजातयः जातिसंस्कारे का लिङ्गता देहा येषां कथम्भूताः उत्थनिमित्तयुजः ईक्षयैव उत्थानि आविर्भूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिङ्गशरीराणि वा तैर्युज्यन्त इति उत्थनिमित्तयुजः तव कथम्भूतस्य ततः परस्य अजातः परस्य दूरे वर्त्तमानस्य अत इच्छया विहारः ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयैव भवन्तु नन्वपि वैषम्याभावाद्विषमसृष्टेरयोगादित्याह—नहीति। हि यस्मात्परमस्य परमकारुणिकस्य वियत इव आकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः। तव कश्चिदपरः आत्मीयः परः अनात्मीयश्च न भवेत् न सम्भवतीत्यर्थः "असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत" इत्यादिश्रुत्या शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि पुनः कथम्भूतस्य शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं भजतः पुनश्च अपदस्य न पद्यते इति अपदः तस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्य एवम्भूतस्य

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

तव वैषम्याभावात् इत्ययं उद्भवनिमित्तयुजो जीवाः भवन्तीति स्थिरचरजातयः स्युरित्यत्र श्रुतिः "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि एव आत्मनो व्युच्चरन्ति अथः पूर्वमात्मातिरिक्तं वस्त्वन्तरं नास्ती त्युक्तं तदुत्पन्नत्वात् तत्र दृष्टान्तः यथा एकरूपादग्नेरस्मादग्नेः सकाशात् क्षुद्राः अल्पप्रमाणा विस्फुलिङ्गा अग्निकणा विविधाः उच्चरन्ति उत्तिष्ठन्ति एवमस्मादात्मनः विज्ञानमयस्य प्राक् प्रतिबोधात् यत्स्वरूपं तस्मादेत आत्मनो जीवा व्युच्चरन्ति उपाधिसम्पर्कजनितविशेषप्रतिबुध्यमाना आत्मन इत्यर्थः । इय-मपि केवलात्मसृष्टिपरा स्वामिना—

त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः ।

जातान् संसरतः खिन्नान्नृहरे पाहि नः पितः ॥

भो नृहरे पितः नो ऽस्मान् पाहि कथम्भूतान् तव ईक्षण-वशेन सिसृक्षारूपेण यः क्षोभस्तेन मायया बोधितैः कर्मभिः जातान् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्थिरेत्यस्य टीकायां श्रुतौ प्राणा इन्द्रियाणि लोकाः कर्म-फलानि देवा इन्द्रियाणां लोकानां चाधिष्ठातारः भूतानि ब्रह्मादि स्थावरान्तानि आत्मन उपाधिसम्पर्कजनितविशेषप्रतिबुद्ध्या ननात्मान इति स्वव्याख्यायान्तु तदेव करणप्रवर्त्तकः परमो-त्कृष्टगुणः श्रीभगवांस्तदधीनकरणपरतन्त्रैः स्वल्पगुणैर्जीवैर्भज-नीय इति सदाचारेण पूर्वाभिरङ्गीकृतं तत्र परा शक्तिश्च दर्शिता तथैवान्याः श्रुतयोऽभिप्रयन्ति यतो न केवलमियदेव कारणं तत उत्पन्नत्वमपीत्याहुः—स्थिरेति । हे विमुक्त प्रकृत्यादि-सङ्गातीत यदि तव विहरः प्रपञ्चगतभक्तवृन्दसुखार्थं प्रपञ्चे तत्तदवतारैर्विहारो दृष्टः स्यात्तत्तदनन्तरम् उदीक्षया प्रकृति लीलासिद्धभक्तोद्देशित्वेनोत्कृष्टया त्वदुदीक्षया उत्थानि प्रकृति-क्षोभेणोत्थितानि यानि निमित्तानि कर्मादीनि तैर्युक्ताः स्थिरचर-जातयः उद्बुद्धतत्तज्जातिसंस्काराः सूक्ष्मदेहाः सर्व एव जीवाः उद्भवन्ति स्वाविर्भावमाप्नुवन्ति कीदृश्योत्सया अजया प्रकृति-क्षोभात् प्राचीनत्वात् स्वभावसिद्धयैवेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं भाष्यकृद्भिः "इक्षतेर्नाशब्दम्"(१-१-५)इत्यत्र कथम्भूतस्य तव परस्य सर्वविलक्षणस्वरूपतल्लीलाकस्य ननु ये सह विहारेच्छा तेषामेवोद्बोधो यथा स्यात्तथैव कुतो नेच्छेत तत्राहुः नहीति । परमस्येति परमत्वात् प्राकृतधर्मस्वादरानादररहितस्येत्यर्थः । अत एव न कश्चिदपरः परश्च भवेत् अन्यत्र रागद्वेषाभावेन तदसङ्कोचनादित्यर्थः ।

"समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" ॥

इति श्रीगीतोक्तेः मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः इति पाद्मोक्तेश्च तर्हि कथं तेऽपि न भजन्ति येन तव विहारहेतवः स्युः तत्राहुः शून्यतुलां दधतो वियत इवापदस्येति सर्वा—गोचरस्येत्यर्थः । अयं भावः यद्यपि वियत्खलु वस्त्वेव तथापि न केनचिद्ग्रहीतुं शक्यते तद्ग्रहणशक्त्यभावात् एवं सर्वा गोचरस्वरूपगुणो भवानपि भक्त्यभावादिति तस्माद्भक्तेभ्यो भक्तिर्ग्राह्येति च श्रुतयश्च स एवैतेति यथाग्नेः क्षुद्रा इत्यादि अक्षरात्परतः पर इति असद्वा इदमग्रआसीदिति न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् इति "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति

मद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् ।

स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययम् ॥

इत्याद्याः ॥ २९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सर्वेषामनेनरत्नवर्जनीयसम्बन्धविशेषानुभावेन हेयप्रत्यनीकतया च तव कटाक्षादेव मोक्ष इत्याह—स्थिरचरेति । स्थावरजङ्गम-संस्थानाः सर्वे प्राणिनः अजयोत्थनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्य दुःखनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यदुःखनिमित्तशरीरयुक्ताः विरहो यदि कदाचित् प्रकृतिमोक्षः सम्भवति चेत् परमस्य तव उदीक्षया त्वत्कटाक्षान्मोक्षः सिद्ध्यतीत्यर्थः । ततो विमुक्त प्रकृतेर्हेयात् सविशेषेण मुक्त मोक्षप्रदाने हेतुमाह—नहि कश्चित् तवापरोऽस्तीति सर्वात्मनो स्वशरीरभूतत्वात् अन्यो नास्ति अतः सर्वरक्षकस्त्वमित्यर्थः । कीदृशस्य तवेत्यत्राह—परस्येति । परत्वम् उत्पत्तिकालात् पूर्वत्वम् अपरत्वं पश्चाद्भावित्वं परमस्येति परमः अत एव स्वयं कस्यचिदपरः पश्चाद्भावी न भवतीत्यर्थः अन्तर्यस्यैव कालाकालत्वाज्जन्माद्यवस्थात्रयरहितस्य तव सर्वव्यापिनोऽपि वियत इव आकाशस्येव शून्यतुलां दधतः धारयतः व्याप्य-गतदोषस्वर्शाभावेनाविद्यमानतुल्यस्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं कल्याणगुणपौष्कल्यमुक्तं तर्हि किं हेया अपि गुणाः सन्तीत्यपेक्षायां तेन सन्तीति वदन्त्यः कथमवर्ज-नीयप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिरित्यपेक्षायां हेयप्रत्यनीकभगवत्कटाक्षा-देवेत्याहुः—स्थिरेति । स्थावरजङ्गमसंस्थानाः सर्वे प्राणिनः अज-योत्थनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यदुःखनिमित्तशरीरयुक्ताः स्युः सर्वेषा-मजासम्बन्धोऽवर्जनीय इति भावः । ततस्तत्र केषाञ्चि-देवम्भूतानां विरहो यदि कदाचित्प्रकृतिमोक्षः सम्भवति चेत्परस्य तव उदीक्षया कटाक्षादेव मोक्षः स्यादित्यर्थः । उपायनिष्पत्तिस्त्वत्कटाक्षमूलैवेति भावः । नन्ववर्जनीयप्रकृति-सम्बन्धेषु कांश्चित्ततस्त्याजयन् अहं किं वैषम्यनैर्घृण्यादि-हेयगुण इत्यत आह—विमुक्तेति । हेयाद्विशेषेण मुक्त-हेयप्रतिभट इत्यर्थः । एतदेव विशदीकुर्वन्ति—नहीति । परमस्य पर उत्कृष्टः कारुणिको मा न विद्यते यस्मात्तस्य परम-कारुणिकस्य तव कश्चिदपरः करुणाविषयः परस्तदविषयश्च नास्ति सर्वात्मनो शरीरभूतत्वादरक्षणीयो नास्त्यतः सर्व-रक्षकस्त्वमतो न वैषम्यादिहेयसम्भावनापि तथापि व्याज-मात्रावलम्बित्वात्र सर्वान्मोचयसीति भावः । न केवलं वैषम्य-नैर्घृण्यरूपहेयाभाव एवापितु सर्वे हेयगुणा न सन्तीत्यभि-प्रायेण सदृष्टान्तं विशिंषन्ति—वियत इवापदस्येति । वियत इवाकाशस्येवापदस्यास्थानस्य हेयानाश्रयस्य यथा सर्वत्र व्याप्य स्थितस्याप्याकाशस्येव व्याप्यगतदोषानाश्रयस्य तद्व-द्धेयानाश्रयस्येत्यर्थः । अत एव शून्यतुलां शून्योपमां दधतः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

सर्वव्यापितोऽपि व्याप्यगतदोषस्पर्शाभावेनाविद्यमानतुल्यस्येत्यर्थः विहर उदीर्णयेति पाठान्तरं तदाऽयमर्थः ननु यद्यहमकरणस्तर्हि जगत्स्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः स्वराजो जगद्व्यापारानुपपत्तिश्च सकरणानां कर्मवश्यतानाश्चैव कर्तृत्वव्यापारवत्त्वादिदर्शनादित्यत आहुः—स्थिरेति। यदि यदा विहरः विहारः चिक्रीडिषेदेति इत्यर्थः तदा परस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणस्य तवेदीक्षया "बहुस्याम्"इत्युक्तसङ्कल्पमात्रेणैवाजायाः प्रकृतेः सकाशादुत्थान्युदितानि निमित्तानि देहनिमित्तानि बुद्धीन्द्रियादीनि तैर्युज्यन्त इति तथा स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमसंस्थानाः सर्वे प्राणिनः स्युः उदीर्णयेत्यनेन करणान्तरकर्तृत्वव्युदासः विहर इत्यनेन कर्मायत्तव्यापारत्वव्युदासः अत एव जगत्स्रष्टृत्वव्यापारस्य जीवव्यापारवत्सुखदुःखनिमित्तार्थत्वव्युदासश्च कृतः तव हेतुत्वेन सम्बोधयन्ति विमुक्तेति। अत्र यथोक्त एवार्थः जीवानान्तु असर्वेशत्वासत्यशक्तित्वासत्यसङ्कल्पत्वादिदोषयुक्तत्वाच्च सङ्कल्पमात्रेण घटादिकर्तृत्वमिति भावः। ननु तर्हि समोदीक्षिता इत्यत आहुः—ततः यतएवं ततः परमस्य सर्वोत्कृष्टस्य परः पूर्वभावी उदासिता नास्ति परमकारणत्वादिति भावः। अत एवापरः कार्यभूतः कश्चिदपि नास्ति सर्वस्य त्वत्कार्यत्वादिति भावः। यद्वाऽपरोऽन्योऽशरीरभूतः कश्चिदपि नास्ति सर्वस्य त्वदात्मकत्वादिति भावः तर्हि व्याप्यगतदोषप्रसक्तिरित्यतः तद्दृष्टान्तं विशिंषन्ति वियत इवेत्यादि यथोक्त एवार्थः ॥ २९ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ सर्वचेतनैरवर्जनीयं सम्बन्धविशेषानुभक्त्येक हेयप्रत्यनीकतयाच तव कटाक्षादेव मोक्ष इत्याह स्थिरचरेति। स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमसंस्थानाः सर्वे जन्तवः अजयोत्थनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यसुखदुःखनिमित्तयुजः प्रकृतिकार्यसुखदुःखनिमित्तशरीरयुक्ताः स्युः एवमजयोत्थनिमित्तयुजां तेषां विरहो यदि कदाचित्प्रकृतिमोक्षः सम्भवति चेत् परस्य वोदीक्षयत्वत्कटाक्षान्मोक्षः तथा च श्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन"इति यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इतिवदुक्तं मोक्षधर्मे—

"जायमानं तु पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षार्थचिन्तकः"॥ इति

अन्ये ब्रह्मादयस्तु कर्मवश्या अतस्ते मोक्षप्रदाने असमर्थाः तथाचोक्तं देवैर्मुचुकुन्दं प्रति—

"वरं वृणीष्व भद्रन्ते ऋते कैवल्यमद्य नः।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः"॥ इति

ब्रह्मादीनां कर्मवश्यत्वमुक्तं शौनकेन—

"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः॥ इति

त्वन्तु ततो ऽजातो विमुक्त एव तन्नियामकत्वात् नन्वहं यदि कस्यचिन्मोक्षं ददामि कस्यचिन्नेति तदा मम वैषम्यादिदोषप्रसक्तिः स्यादत आह न हि परमस्येति अयमाशयः सत्यं त्वं सर्वत्र समोऽसि न हि तेऽप्रियोऽस्तीति सर्वात्मतां स्वशरीरभूतत्वादन्यो नास्ति अतः सर्वरक्षकत्वमित्यर्थस्तथापि आनुकूल्यमात्रेणाश्रितसुकृतलेशं व्याजीकृत्य मोक्षं ददासीति अतस्तव वैषम्यादिदोषो नास्त्येवेति कैमुत्यं तवेत्यत्राह परस्येति परत्वं कालपूर्वत्वम् अपरत्वं पश्चाद्भावित्वं परमस्येति मा परो यस्मात्सः परमः सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः। तथा च भगवद्वाक्यम्—

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः"॥ इति

अतस्तवाऽपरः परः पूर्वभावी नास्त्येव अत एव स्वयं कस्यचित् परः पश्चाद्भावी न भवतीत्यर्थः। वियत इवापदस्येति व्याप्यस्पर्शराहित्यस्य अत्र यस्य एवं कालकल्पत्वाज्जन्माद्यवस्थात्रयरहितस्य सर्वव्यापिनोऽपि व्याप्यगतदोषस्पर्शाभावेनाविद्यमानतुल्यस्येत्यर्थः तथाच गीतोपनिषदि—

"यथा ऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय"॥

इति ॥ २९ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

भगवतस्सर्वकारणत्वेऽपि तद्दोषैरसंस्पृष्टत्वमाहुः—स्थिरेति। हे विमुक्त मायावशवर्त्तित्वरहित परस्य चेतनाचेतनाद्विलक्षणस्य तव यदि सृष्टिसमये ततः मायया सह तसेरसार्वविभक्तिकत्वात्तत्र तृतीयाबोध्या विहरः विहारः ईप्सितः तदा ईक्षया तवेक्षणमात्रेण अजया मायया कारणीभूतया उत्थनिमित्तयुजः उत्थमुत्पन्नं यन्निमित्तं त्रिगुणसंसर्गरूपं तेन युज्यन्ते इति उत्थनिमित्तयुजः पूर्वंभूताः स्थिरचरजातयः स्थिरचरयोर्जातिर्येषां ते स्थिरत्वचरत्वजातिविशिष्टशरीरिणः इत्यर्थः स्युः जायन्ते चेतनानासुखबाधितत्वस्थावरजङ्गमयोनिप्राप्तौ साक्षाज्जन्यत्रिगुणसम्बन्ध एव कारणमित्यर्थः कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु इति भगवद्वचनात् अतः चेतनानां विषमसृष्टौ भगवतः कारणत्वाभावात् न वैषम्यनैर्घृण्यादि दोष इत्यर्थः। अत्र योगिनः एवं वर्णयन्ति आत्मारामस्यापि भगवतः यदा मायया सह विहारेच्छा भवति तदा स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः नहि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किमपि कार्यं जीवानामुत्पत्त्यर्थं करोति तथापि विविधाः जीवाः तत्कालवशात्स्वयमेवोत्पद्यन्ते तथा भगवानपि केवल एव विहरति ततः विहारेच्छायामुद्गतायां सः काल इति तेन कालेन प्रकृत्यादिशक्तयः प्रेरिता भवन्ति यथा राजनि निर्गते सेवकाः अप्रेरिता अपि तत्तत्कार्येषु प्रवर्तन्ते तत्समयानुसारेण तथा ईश्वरे क्रीडायां प्रवृत्ते त्वद्विहारकाल एव गुणक्षोभं कृतवान् भवति तेन विचित्रसृष्टिः यथा प्रज्वलाद्वावृद्गते स्फुलिङ्गा इव जीवाः भगवत्सकाशान्निस्सरन्ति ततः कालेन क्षुब्धाः गुणाः साक्षात्परम्परया वा सर्वकार्यजातमुत्पादयन्ति ततः ते जीवाः भगवत्सकाशान्निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र कुत्र चिरकामवशादज्ञानं वा कर्म वा निमित्तं समाश्रित्य नानाविधयोनीन् प्राप्नुवन्ति यथा विस्फुलिङ्गाः

श्रीवीरराघवाचार्यकृतसरलव्याख्या ।

महदादिगताः वायुमालिङ्ग्य ते न यतः कुतश्चिज्जायमानाः तृणादिषु पतिताः महत्स्वरूपं प्राप्नुवन्ति जले पतिताः निर्वाणाः भवन्ति भूमौ पतिताः मध्यमभावेन तिष्ठन्ति तत्वज्ञ मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं कात्रयोजयति तथा भगवानपि जीवं न नियोजयतीति निरूपयन्ति अतः मायया व्याप्ताः जीवाः स्वत एवानन्तकर्मादिनिमित्तं भुञ्जन्त इति विहार एव तत्र निमित्तमात्रं तत्वाश्वरप्रेरणं तत्र निमित्तमिति तत्त्वम् सृष्टेः भगवत एव निमित्तत्वाङ्गीकारे भगवतः वैषम्याभावात् विषमसृष्टिरूपं कार्यं न स्यात् "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति च भगवतैवोक्तत्वात् अतः प्रकृतिसंक्षुब्धगुणवैषम्यमेव विषमसृष्टेः निमित्तमित्यभिप्रायेणाहुः नहीति । परमस्य परमकारुणिकस्य तव कश्चित्परः स्वीयः परः अस्वीयश्च न भवेत् नास्ति येन विषमसृष्टिः स्यादिति शेषः ननु तर्हि व्यापकस्य ब्रह्मणः व्याप्यगतदोषसम्बन्धः स्यादिति दोषमाशङ्क्य परिहरति वियत इवेति आकाशस्येवापदस्य व्याप्यगतदोषानाश्रयस्य तत्र हेतुः शून्यतुलां दधतः शून्यसाम्यं दधतः अतिसूक्ष्मस्येत्यर्थः । यथाऽग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गाः व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीत्याद्याः श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः हे विमुक्त परस्य यदि ततः विहरः तदा उदीक्षया अजयोत्थनिमित्तयुजः स्थिरचरजातयः स्युः हि परमस्य वियत इवापदस्य शून्यतुलां दधतः तवापरः परश्च न भवेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः । स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ॥१९॥३०॥

वर्षभुज इत्यस्य श्लोकस्यायं भावः ये यत्र यस्मिन् पदे त्वधिकृताः अधिकारं प्राप्ताः विश्वसृजस्ते भवतश्चकिताः भीताः सन्तः स्थिरचरा भवतो विदधति बलिमिति शेषः कस्मै के इव वर्षभुजः खण्डेशाः अखिलक्षितिपतेश्चक्रवर्तिन इव यदि पुरुषो विमुक्तः सन्तो यस्मात्स विमुक्तः सन् तस्य निमुक्तसतः परस्य सकाशात् विरहे मुक्तौ उदीक्षयेत् परमात्मन एव मुक्तिरिति पश्येत् "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था ऽयनाय विद्यते" इति श्रुतेः । हे अज ! तर्हि ये स्थिरचरजातयः स्थिरत्वञ्च चरत्वञ्च जातिर्येषां ते तथा ते अजनिमित्तयुजः स्युः अः परमात्मा निमित्तं युक् योगो संसारस्य येषां ते तथा भगवन्नियोगादेव संसारभाज इत्यर्थः मुक्तेस्तन्नियतत्वाद्बन्धोऽपि तदधीन इति भावः । खण्डाधीशाः सार्वभौमस्य यथाऽऽज्ञाः कुर्वते तेऽनुशास्ति त्वं मुक्तिदो बन्धदोऽतो मतो नस्त्वं ज्ञानदोऽज्ञानदश्चासि विष्णो" इति शाण्डिल्यश्रुतेः—

आत्मानं मुक्तिदं विष्णुं यदि पुंस उदीक्षयेत् ।

सुप्रसन्नस्तथा बन्धस्तत एवेति सेत्स्यति ॥

इति स्मृत्यनुगृहीतश्लोकस्यार्थमनुवदतीति ॥ १९—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अतः साधूक्तं पूर्वाभिस्तत्र परि ये चरन्तीति भावः । श्रुतयश्चात्र न तस्य कार्यमित्याद्यनुगता एव "अपाणिपादः" इत्याद्याः तदेवं करणपूर्वकः परमोत्कृष्टगुणः श्रीभगवांस्तदधीनकरणः परतन्त्रः स्वगुणैर्जीवैर्भजनीय इति सङ्गचारेण पूर्वाभिरङ्गीकृतं तत्र परा शक्तिश्च दर्शिता । तत्रैवान्याः श्रुतयोऽभिप्रयन्ति । असौ न केवलमियदेव कारणं तत्र उत्पत्त्यन्वयमपीत्याहुः—स्थिरचरेति ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सर्वे एव त्वदधिकृताः सर्वे एव तुभ्यं बलिमुद्वहन्ति सर्वे एव भवतो भयं विदधति एषु स्वपरभावस्तव नास्त्येवेत्याहुः—स्थिरचरजातय इत्यादि । स्थिरचरजातयश्चरजातयश्च आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताः प्राणिनः अजया अजयैव सम्पादिता अजैव तेषां कारणमितित्यर्थः । ननु अजा तावज्जडा कथमस्यास्तदुत्पादने कर्तृत्वमित्याहुः हे ततो विमुक्त अजातो विमुक्त ! विहरे विहारे तां प्रति या ते उदीक्षा दृक्पातः तया ते इत्यर्थापत्त्या ज्ञेयं कथम्भूतस्य तव उत्थनिमित्तयुजः उत्तिष्ठतीति उत्थं यन्निनिमित्तं सर्वकारणता तज्जुषः अत एव परस्परात्परस्य यदि एवं तदा परमस्य सर्वोत्कृष्टस्य तव न हि कश्चिदपरः आत्मीयः न कश्चित्परः अनात्मीयः भवेत् परम्परया सर्वेषां त्वदुद्भवत्वात् कस्येव शून्यतुलां शून्योपमां दधतः अपदस्य निरालम्बनस्य वियत आकाशस्य यथा दूरं दूरतरं दूरतमम् अल्पमल्पतरमल्पतमञ्च समुत्पतन्तं खगसमूहं प्रति साम्यं सर्वस्यैव निरालम्बनत्वादिना साम्यं तथा तवापि यथाशक्ति भजतः प्रतिसाम्यमेव न वैषम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं धर्मधर्मिप्रकारेण भजनार्थं दोषाभावमुक्त्वा कार्यद्वारा प्राप्तं दोषं निराकुर्वन्ति—स्थिरचरजातय: स्युरिति ननु, यदि भगवान् पूर्णानन्दः सर्वदोषविवर्जितः तर्हि किमर्थं तदंशाः नानाविधां योनिं प्राप्नुवन्ति अतो ज्ञायते भगवानेव तानुत्पादयति स्वहितार्थम् अन्यथा तेषामुत्पत्तिर्न घटेतेति चेत् तत्रोच्यते यदि तव विहरः विहारः स्वानन्देन क्रीडा यथा राज्ञः स्वगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोद्रेकात् बहिर्गमनेच्छा भवति तथा भगवतोऽपि कदाचिद्विहारः तदा स्थिरचरजातयः स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवा नहि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किञ्चित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थं तथा भगवानपि केवल एव विहरति तत्प्रेक्षायामुत्ताया स काल इति तेन प्रकृत्यादिशक्तयः प्रेरिता भवन्ति यथा राजनि निर्गते सेवका अप्रेरिता अपि कार्येषु प्रवर्त्तन्ते तथा कालो गुणक्षोभं कृतवान् तथा प्रबलाग्नेः उद्गतं विस्फुलिङ्गा इव जीवाः अपि निस्सरन्ति ततः काञ्चन क्षुब्धाः गुणाः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयन्ति ततस्ते जीवा भगवतः सकाशात् निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र क्वचित् कामवशात् निमित्तं कर्म अज्ञानं वा समाश्रित्य नानाविधयोनीः प्राप्नुवन्ति यथा विस्फुलिङ्गाः अग्नेर्निर्गताः वायुमालिङ्ग्य तेन यतः कुतश्चिन्नीयमानाः तृणादिषु पतिता उद्भवं प्राप्नुवन्ति जले पतिताः निर्वीर्या भवन्ति भूमौ पतिताः मध्यभावेन तिष्ठन्ति नन्वत्र मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं क्वचियोजयति तथेदमपि निरूपयति अजया प्रकृत्या उत्तिथाः सत्यः तत्रोत्थितं कर्मादिनिमित्तं युञ्जत इति विहार एव तत्र निमित्तं केवलक्रियाशक्तेर्निमित्तत्वमाशङ्क्य ज्ञानशक्तत्वमप्याहुः उदीक्ष्येति यदा उद्गता ईक्षा भवति तया सहितश्च विहारः ज्ञानपूर्विका क्रीडेत्यर्थः ननु, विहारोऽप्यजया भवतु तथा सति प्रकारान्तरेणापि दोषः स्यादत आह—परस्येति। अजायाः परो नियामकः ननु, भार्ययेव तया मोहोऽस्तु आसक्तिर्वा तस्यां हेनवो विमुक्तेति तया सह सम्बन्ध एव नास्ति यतः सा किञ्चिदपि कार्यं कुर्यात् यथा राज्ञः प्रेरकाः क्षुद्राः दासा न भवन्ति क्वापि विहारे ननु, मा भवतु प्रकृतिः गुणाः कालो वा अन्याः पत्रान्तरङ्गाः शक्तयस्तत्प्रेरिका भवन्तु ताभिरेव दोषसम्बन्धः स्यादत आह—न हि परमस्येति। न ह्यस्यातिपरस्य अक्षरादप्यग्रे स्थितस्य लोकवार्तानभिज्ञस्य कश्चिदपि पदार्थः अपरः हीनः पर उत्कृष्टो वा न भवेत् विहारार्थमेव राजदृष्टान्तः ननु प्रेरणार्थः तं प्रेरयति कस्यचित् यस्य प्रेर्यो विषयो भवति यथान्तःकरणं चक्षुःश्रोत्रे बोधनार्थं ततोऽश्वशास्त्रादिक्रियार्थं तत्रान्तरङ्गः सामग्रीसम्पादकः प्रेरको वा भवति यस्तु केवल एवानन्दकः सर्वसम्बन्धरहितो भवति तं कथञ्चित्प्रेरको भवेत् तत्र भगवतः सामग्र्यभावमाह सामग्री पञ्चविधा स्वरूपं स्थानं विशेषकृतिः उत्कर्षापकर्षभावापन्नाः पदार्थाश्च ते केपि भगवति न सन्ति यतः सर्वेभ्यः परमः उत्कर्षापकर्षभावरहितः सर्वविलक्षणः अत एव तस्य कोपि नावरः न परश्च नकारद्वयं पृथगेव निर्दिशति सर्वनिषेधानां स्वतसिद्ध्यर्थं अपदश्च स्थानरहितोऽपि भवति चकारात्सामग्रीरहितश्च ननु पदार्थः सर्वोपि साधारो भवतीति कथमयं निराधार इति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह—वियत इवेति। आकाशसदृशस्य कयापि क्रियया अव्यापृतस्य अनेन सर्वविशेषरहित उक्तः स्वरूपमपि न कस्यचित्प्रत्यक्षमित्याह—शून्यतुलां दधत इति। शून्यवादयुरासाय तुलापरम् एतदेवाहुः असङ्गोऽयं पुरुषः अरूपमस्पर्शमित्यादि श्रुतयः केवलमस्तीत्येवोपलब्धव्यः अत एतादृशं कोवा जानीयात् यतः प्रेरयेत्—

> सर्वभावविनिर्मुक्तः पूर्णः क्रीडार्थमुद्यतः।
> निमित्तं तं समाश्रित्य जायन्ते जीवराशयः॥

एवं जीवानां नानाविधयोनिसम्बन्धेन प्राप्तो दोषः परिहृतः॥२९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

परमेश्वरस्योपास्यत्वे स्वानन्दमैश्वर्यञ्च कारणमुक्त्वा जीवानामपि तदुपासकत्वे तदुत्पन्नत्वात् तत्पारतन्त्र्यमनैश्वर्यं च कारणमाहुः—स्विरेति। हे विमुक्त। यदि तव अजया मायया सह उदीक्षया उद्गतेन ईक्षणेनैव कादाचित्केन विहारः विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च जातयः जात्यालिङ्गिता देहा येषां ते जीवाः स्युः कथम्भूतस्य ततोऽजातः परस्य दूरे वर्तमानस्य असङ्गस्येत्यर्थः। ननु मयि लीनानां पुनः कथं जन्म स्यात्तत्राहुः—उत्थनिमित्तयुजः ईक्षयैव उत्थानि उत्थितानि निमित्तानि कर्माणि तैश्च तद्युक्तानि लिङ्गशरीराणि च तैर्युज्यन्त इति ते तथेति काव्यौपाधीनां लयादेव जीवानां लीनत्वं तेषां जन्मनेव जन्म व्यवाहियत इति भावः। एवं च कर्मनियम्यत्वलक्षणमनैश्वर्यत्वमुक्तं ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयैव भवन्तु न त्वयि वैषम्यभावाद्विषमसृष्टेरयोगादित्याहुः—परमस्य निर्दोषपुरुषोत्तमस्य कश्चिदपरः आत्मीयः परोऽनात्मीयश्च न भवेत् न सम्भवेदित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः वियत इवापदस्य आकाशवन्निर्लेपस्य वैषम्याद्यनास्पदस्येत्यर्थः। नचात्र आकाशतुल्यत्वम् अपि त्वाकाशमेव त्वत्तुल्यमित्याहुः—शून्यस्याकाशस्यापि तुलामुपमानं दधतः अत्र श्रुतयः "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मनो व्युच्चरन्ती"त्याद्याः॥२९॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

भगवतः कारणपारतन्त्र्यादीनुक्त्वा भोग्यात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतः कारणत्वमपि तस्यैवेत्याहुः—हे विमुक्त नित्यमुक्त। यदि यत्र सृष्टिसमये अजया मायया सह तव उदीक्षया ईक्षणेनैव कृत्वा विहारः क्रीडा स्यात् "तदैक्षत बहु स्याम" इति श्रुतेः तत ईक्षणत एव हेतोः स्थिरचरजातयः स्युः भवेयुः स्थावरजङ्गमा जायन्त इत्यर्थः। मायासम्बन्धवारणार्थं विशिनष्टि परस्य क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टस्यासङ्गस्येत्यर्थः। अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेः वैषम्यं वारयति उत्थनिमित्तयुजः आविर्भूतैर्निमित्तैरनादिकर्मसंस्कारादिभिर्युक्ताः कर्मसापेक्षमेव तेषां जन्म भवत् ईक्षणमित्यर्थः। किं कर्मपारतन्त्र्यं ममेति चेत्तत्र परमस्य परान् कर्मादीन् मातीति तथा तस्य स्वतन्त्रस्येशानः "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम्" इत्यादिश्रुतेः एवम्भूतस्य तव परः उत्कृष्टः अपरो निकृष्टश्च न भवत् वियत् इव ब्राह्मणचाण्डालयोर्बाह्याभ्यन्तरे वर्तमानस्याप्याकाशस्य यथा न तयोरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सम्बन्धस्तद्वत्तवापि यथा मेघो वर्षन् उत्कृष्टापकृष्टबीजानुसारेणाङ्कुरमुत्पादयन्न वैषम्यं भजते तथा तत्कर्मानुसारेण तेषां कर्मफलात्कजन्मादिभोगदानेन तवापि न वैषम्यमित्यर्थः। अनेन "फलमत उपपत्तेः [३-२-३७]" इत्याधिकरणं व्याख्यातं दृष्टान्तसाम्य विशेषणम् अपदस्य इयत्तासामान्याविषयस्य तत्र हेतुः शून्यतुलां दधतः निरतिशयसूक्ष्मस्येत्यर्थः। "अणोरणीयान्" इति श्रुतेः॥ २६—१६॥

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

स्थावर जङ्गम जाति युत सवहि प्राणी माया से उत्पन्न सुखदुःखभोग के निमित्त शरीर युक्त होते हैं उन प्राणियों के मध्य में किसी प्राणी का यदि माया से मोक्ष होवे तो हे विमुक्त आप के कृपा कटाक्ष से हि मोक्ष होता है अथवा जब आप को विहार करने की इच्छा होती है तब आप के सङ्कल्प मात्र से माया ते उत्पन्न सुख दुःख भोग के निमित्त देह बुद्धि इन्द्रियों से युक्त हो जाते हैं सवहि प्राणी परम करुणा सम्पन्न आप को अपनो परायो कोई भी नहीं है क्योंकि सवहि जीव आप के शरीर होने से आप की दृष्टि में सवहि समान हैं इसी से आप की कृपा के पात्र सवहि प्राणी हैं और जीव माया के दोष भी आप में नहीं हैं जैसे आकाश सर्वत्र व्याप्त हो रहा है तथापि व्याप्य वस्तु के दोषों का आधार आकाश नहीं होता तैसे ही आप सर्वत्र व्याप्त हो रहे हो तथापि व्याप्य रूप चेतना चेतन के दोषों का आश्रय आप नहीं हो इसी कारण चेतना चेतन में अविद्यमान उपमा को आप धारण करते हो कि मानो आप चेतना चेतन में व्याप्त हि नहीं हो ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशा एव जीवा जाताः संसरन्तो भजन्तीत्युक्तम् तत्र यद्येकाऽविद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः अथ नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमादनिर्मोक्ष इत्यादितर्कबलेन वस्तुत एव नानात्मानस्तत्र च तेषामणुत्वे देहव्यापिचैतन्यं न स्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् अतः सर्वगता नित्याश्चेति केचन मन्यन्ते तत्र न तावदुक्तदोषप्रसङ्गः अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासम्भवात् ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशङ्केत्युक्तमेव प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्वश्रुतिषु किञ्च इमं पक्षमन्तर्यामिब्राह्मणमपि न सहत इत्याह अपरिमिता इति । वस्तुत एवानन्ता ध्रुवास्तेनैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च तनुभृतो जीवा यदि स्युस्तर्हि तेषां समत्वाच्छास्यता न घटेत इति कृत्वा हे ध्रुव नियमो नियमनं त्वया न स्यादितरथा तु घटेत कथम् यन्मयमुपाधितो यद्विकारप्रायं यज्जीवाख्यमजनि जातं तत्तस्य स्वविकारस्य नियन्तृ नियामकं भवेत् अविमुच्य कारणतयाऽपरित्यज्य किं तत् सममनुस्यूतम् ननु किं यस्तच्छब्दैर्वाच्यं वक्तुच्यतामिदं तदित्यत आह – अनुजानतां यन्मतमिति जानीम इति वदतां यदमतमविज्ञातप्रायम् अविषयत्वात् तथाच श्रुतिः 'यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् अवचनेनैव प्रोवाच स ह तूष्णीं बभूव' इत्यादिः किञ्च मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तथाच श्रुतिः "यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु" इत्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दाभ्यामतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन समं नियन्तृ भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अन्तर्यन्ता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैवमेवावसेयः ।
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमन्तं तं चेतसैवावलम्बे ॥ १७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तदंशा एव परमांशा एव संसरन्तो भजन्ति संसारात् मोक्षार्थं भजन्तीत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तेऽर्थे सर्वमोक्षप्रसङ्गः कश्चित् बद्धः कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः । अथ यदि तस्यैव समष्ट्युपाधेरीश्वरस्यैव बद्धजीवरूपेणांशेन अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यस्यायमर्थः । यथा अनेकघटावच्छिन्न एक एवाकाशः एकघटनाशेन तद्गताकाशस्य एकोऽपि अन्येन घटोपाधिनावच्छिन्न एव तिष्ठति तथा एकजीवमुक्तौ जीवान्तरासङ्गत्वेन समष्ट्युपाधिरीश्वरोऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति सर्वांशेनानिर्मोक्षप्रसङ्गः न हि पटैकदेशस्य दग्धत्वे पटो न दग्ध इति व्यवस्थीयते न च हस्तपादादौ बद्धः निगडैर्निबद्धः एकदेशान्मुक्तत्वेऽपि मुक्त इति व्यवस्थीयते इति तर्कबलेन तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः युक्त्यात्मकस्तद्बलेन तत्र च नानात्वपक्षे च केचन काणादयः तत्र काणादमते तावदिति वाक्यालङ्कारे उक्तौ यौ वेदान्तदूषकौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गानिर्मोक्षरूपौ दोषौ तयोः प्रसङ्गः प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः तत्र सर्वमुक्तिप्रसङ्गदोषं द्विधा व्यवस्थया परिहरति—अविद्याभेदेनेति । अविद्याशब्देन विद्याकार्यं देहेन्द्रियादिकं लक्ष्यते तेन देहाद्युपाधिभेदेन ब्रह्मप्रतिबिम्बानां नानात्वात् यस्योपाधिर्ज्ञानेन नष्टस्तस्यैव प्रतिबिम्बस्य बिम्बेन सहैक्यं नान्यस्येति तस्यैव मोक्षो नान्येषां प्रतिबिम्बस्थानीयानां जीवानामिति न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः तदुक्तमभिज्ञैः ।

"यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिः" ॥ इति

अस्याश्च व्यवस्थायाम् अविद्याया नानात्वमननगौरवमतः पक्षान्तरमाह—तच्छक्तिभेदेनेति । तथा च यत्र सत्त्वात्मिका शक्तिरविद्या या प्रकाशते तत्र मोक्षः स्फुरति यत्र राजसी तामसी च शक्तिस्तु उद्भवति तत्र बन्धः प्रतीयते तदुक्तं गीतायां "दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" इत्यादि इति सर्वमुक्तिप्रसङ्गदोषं परिहृत्यानिर्मोक्षप्रसङ्गं परिहरति ईश्वरस्येति । समष्ट्युपाधेः स्वतन्त्रस्येश्वरत्वात्तस्य च विद्याशक्तिप्रधानत्वाच्च केनाप्यंशेन संसारशङ्केत्यर्थः । इत्युक्तमेव स्वकृतविचित्रयोनिषु विशदिव करणः स्वराडित्यादौ चेत्युपपादितमेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तव्यवस्थयात्मन ऐक्य एव सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रमाणमाह—प्रसिद्धं चेति सर्वश्रुतिषु "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः नेह नानास्ति किञ्चन यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनु-

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

गच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा एकधा बहुधाचैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इत्यादिश्रुतिषु एवं श्लोकाद्वयेनैव स्वसिद्धान्तेन तार्किकदूषणं परिहृत्य प्रत्युत तार्किकमतं दूषयन् स्वसिद्धान्तं श्लोकारूढं व्यञ्जयति । किञ्चेति इमं पक्षं तार्किकाद्युक्तं जीवानामनन्तत्वनित्यत्वव्यापकत्वरूपं पक्षं कर्मभूतम् अन्तर्यामिब्राह्मणं कर्तृ अन्तर्यामिप्रतिपादकः प्रयोगात् बहिरनुष्ठानविधायकसमुदायो न सहते इति तेषां जीवानाम् असमत्वाद्व्यापकत्वेन चेश्वरतुल्यत्वात् शास्यता तत्कर्तृका नियम्यता इतरथा अस्मदभिमतपक्षान्तरे तु यद्विकारप्रायं यस्येश्वराग्निरूपाधिष्ठानस्थानीयस्य कार्यप्रायं तस्मिन् तस्य प्रतीतत्वे न वस्तुतः कार्य्यत्वाभावात्प्रायमित्युक्तम् तदीश्वराख्यं ब्रह्म वह्निस्थानीयं तस्य विस्फुलिङ्गस्थानीयस्य स्वविकारस्य स्वकार्य्यस्य जीवस्य तथा च श्रुतिनिर्विषयत्वे प्रमाणं श्रुतिः यस्येति । यस्यानुभवज्ञानिनः ब्रह्माऽमतं ज्ञातं न भवतीति मति भवति तस्यैव मतं अविषयत्वेनैव ज्ञानस्य सिद्धान्तितत्वात् यस्य तु ब्रह्म मतं ज्ञातं भवतीति निश्चयः स तु नैव वेद । विजानतां जानीम इति वक्तॄनां यद्ब्रह्माविज्ञातम् अवचनेनेति वेदान्तमधीत्यागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यक् ब्रह्म त्वं ज्ञातवानसीति तत्रोत्तरमिदमिति ज्ञेयं वक्ता पुत्रोऽवचनेनैव वक्तव्याभावेनैव सत्यं लक्षणया ददौ वाङ्मनसोऽगोचरं ब्रह्मेति स पिता ब्रह्मानुभवसूचकमुखनेत्रविकासादिलिङ्गेन तुष्टः तूष्णीं बभूवेति यर्हि अहं सुवेदेति त्वं मन्यसे तर्हि अस्याध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोरूपं त्वं न्यूनं दहरम् अल्पमेव वेत्थ । यच्च देवेष्वस्याधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नं रूपं तदपि त्वं दहरमल्पमेव वेत्थेत्यहं मन्ये इति यस्मात् सर्व्वथा दुर्ज्ञेयं ज्ञाने च दोषस्तस्मादित्यर्थः । श्लोके युक्त्या तार्किकमतखण्डनमप्यासूक्तोक्तयेति ॥ ३० ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

स्वामिचरणानाम् एवं तावत् परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्य्योपाधयः तदंशा एव जीवा जाताः संसरतो भजन्तीत्युक्तं तत्र यद्येका ऽविद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः अथ नानाऽविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमादनिर्मोक्ष इत्यादि तर्कबलेन वस्तुत एव नानात्मनः तत्र च तेषामणुत्वे देहव्यापिचैतन्यं न स्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् अतो (नाना) सर्वगता नित्याश्चेति केचन मन्यन्ते तत्र न तावदुक्तदोषप्रसङ्गः अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासम्भवात् ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशङ्केत्युक्तमेव प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्वश्रुतिषु किञ्चेमं पक्षमन्तर्यामिब्राह्मणमपि न सहत इत्याह अपरिमिता इति । अस्यार्थः सङ्क्षेपेण लिख्यते अत्र तार्किका दूषयन्ति यद्येका अविद्या जीवोऽप्येकविधः तया बद्धोसि तर्हि तस्यैव ईश्वरस्यैव अंशान्तरेण जीवरूपांशेन कृत्वा संसारानपगमात् संसारनिवृत्त्यभावादनिर्मोक्षः स्यात् एकया अविद्यया मुक्तो जीवः पुण्यतरया बद्धः इत्थं निर्मोक्षः एवं च सति चतुर्थपुरुषार्थो भावः स्यादित्यादितर्कबलेन नाना आत्मनः स्थाप्यते सर्वगतत्वमाह—तेषाम् आत्मनामणुत्वे सूक्ष्मत्वे देहस्य स्थूलत्वे सर्वव्यापि चैतन्यं न स्यात् जीवपरिमाणमुक्तं श्रुत्या "आराग्रमात्रो ह्यपरो हि दृष्टः" इति । श्रुत्यन्तरं "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः सुखदुःखफलैकभुक्" इति सूक्ष्माणामप्यहं जीवः इत्येकादशे भगवदुक्तेः एवम्भूतसूक्ष्मस्थूलदेहैकप्रदेशे पिपीलिकादिस्पर्शजचैतन्यं कथं स्यात् तस्मात्सर्वगता इति नित्यत्वं साधयति—देहे इति । देहपरिमाणत्वे च देहस्य मध्यमं हृदयं दशाङ्गुलपरिमाणम् "अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" इति श्रुतेः हृदयपरिमाणानाम् आत्मनां सावयवत्वादनित्यत्वं स्यात् तस्मात्परिमाणाभावान्नित्या इति अत एवात्मनो नानासर्वगता जीवरूपेणैव नित्याश्चेति केचन तार्किका मन्यन्ते एतन्मतं निराकुर्वन् सिद्धान्तं करोति तत्र न तावदित्यादिना तत्र बन्धमोक्षप्रसङ्गे उक्तदोषप्रसङ्गो नास्ति कुतः अविद्याभेदेन अविद्यया बन्धः विद्यया मोक्षः अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते "इति श्रुतेः एकादशे च—

> "विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् ।
> बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ इति

तच्छक्तिभेदेन भवति अविद्यायाः क्रियाशक्त्या बन्धः विद्यायाः ज्ञानशक्त्या मोक्षः श्रुतिश्च काममयोयं पुरुषः सत्यकामो भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म करोति यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इति "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय" इति इतीश्वरस्य बन्धमोक्षव्यवस्थामुक्त्वा अंशानस्तु बन्धशङ्कां निराकरोति ईश्वरस्येति समष्ट्युपाधेरखण्डितत्वस्येश्वरत्वात् तस्य विद्याशक्तिप्रधानत्वात् केनाप्यंशेन न संसारशङ्केत्यर्थः । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इत्यादि सर्वश्रुतिषु आत्मैक्यं प्रसिद्धमस्त्येव कुतो नानात्वं किञ्च जीवस्य कुतः स्वातन्त्र्यम् अन्तर्य्यामिसम्भवात् अत इमं तार्किकाणां पक्षं नाना जीवाः स्वतन्त्राः नित्याः सर्वगता इति मतम् अन्तर्यामिब्राह्मणाख्यो वेदो न सहते इत्याह अपरिमिता इति हे ध्रुव । तनुभृतो जीवाः यदि अपरिमिताः अनन्ताः ध्रुवाः तेनैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च स्युः तर्हि तेषां समत्वात् शास्यता न घटते इति कृत्वा त्वया नियमो नियमनं न स्यात् इतरथा घटते कथम् अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति यन्मयम् उपाधितो यद्विकारप्रायं जीवाख्यम् अजनि जातं तद्विमुच्य कारणतया अपरित्यज्य तस्य स्वविकारस्य नियन्तृ नियमकं भवेत् तथा यत् अग्निमयं विस्फुलिङ्गं जातं तदाग्नत्वं कर्तृ विस्फुलिङ्गं स्वकार्यं अपरित्यज्य स्वरूपांशेन शक्त्यंशेन च सर्वांशं व्याप्यैव नियन्तृप्रवर्तकं भवेत् कार्याभावे कारणस्य प्रवृत्त्यभावात्तद्वत् किं तत् समम् अनुस्यूतं तद्दर्शयति समं क्वचिदप्यंशेन तुल्यं वस्त्वन्तरं ज्ञात्वा तद्ब्रह्म अनुजानतां जानीम इति वदतां यत् अन्तर्याम्याख्यं तद्रूपं परमकारणं वस्तु अमतं अविज्ञातप्रायम् अविषयत्वात् मतदुष्टतया मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तस्मात् यस्तच्छ्रद्धोत्यं अतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन नियन्तृ

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् अवचनेनैव प्रोवाच स ह तूष्णीं बभूव" इत्यादि अर्थः यस्य ब्रह्मविदः अमतमविज्ञातम् अविदितं ब्रह्मेति मतं तस्य मतं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातमिति यस्य पुनर्मतं मया ब्रह्म ज्ञातमिति स न वेदैव मत एवं विजानतां जानीम इति वदताम् अविज्ञातमज्ञातमेव अविजानतां न जानीम इति वदतां विज्ञातमिति निदर्शनवचनेनेति वेदान्तशास्त्रमधीत्य गुरुकुलादागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यक् ब्रह्म त्वं ज्ञातवान्नवेति । अविशेषे प्रत्यक् ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिहेतुजातिगुणादेरभावात् ब्रह्मवित्त्वप्रद्योतकमुखकान्त्यादिना तदभिनयं कृत्वा अवचनेनैव प्रोवाच प्रत्यक् ब्रह्म मयाऽनुभूतमिति सूचितवान् स पिता तूष्णीं बभूव ब्रह्मात्मतत्त्वमयं ज्ञातवानिति निश्चयं जगामेत्यर्थः । मतदुष्टत्वे श्रुतिः "यदि मन्यसे सुवेदेति दहमेवापि ॥ नूनं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य वेदेषु इति अर्थः यदि कदाचिदस्य ब्रह्मणो यद्रूपम् अहं सुवेदेति मन्यसे तर्हि दहं स्वल्पमेवापि त्वं न वेत्थ न ज्ञानीयेत केवलमेतावत् अपितु अध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो वेदेषु यद्रूपं गीतं तदपि त्वं दहमेव वेत्थेति मन्येऽहं यत्तु निरुपाधिभूयाख्यं ब्रह्म न तत् सुवेद्यमित्यभिप्रायः मतखण्डनपरेयं श्रुतिः अन्तर्यामिब्राह्मणं "यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिकं प्रागेव लिखितम् अथ स्वामिनाम्—

अन्तर्यन्ता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्याप्युक्त्या चैव मेवावसेयः ।
यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमन्तं तं चेतसैवावलम्बे ॥

आश्रयामि तं कं यः सर्वलोकस्य अन्तर्यन्ता अन्तर्यामी श्रुत्या गीतः युक्त्या च एवमेवावसेयो निश्चितः तम् ॥३०-१७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपरिमिता इत्यस्य टीकायामेकैकांशस्य बन्धमोक्षौ स्थापयित्वा सर्वांशेष्वनिर्मोक्षप्रसङ्गस्य सिद्धान्तमाह—ईश्वरस्य त्विति । समष्ट्युपाधेरखण्डतत्त्वस्येश्वरत्वात्तस्य च विद्याशक्तिप्रधानत्वादित्यर्थः । श्रुतौ तु अवचनेनेति वेदान्तमधीत्यागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यक् ब्रह्म त्वं ज्ञातवान् नवेति तत्रोत्तरमिदमिति ज्ञेयं दहमित्यल्पमेवेत्यर्थः । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणोरूपं त्वं दभ्रमल्पं वेत्थ तदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणोरूपं तदपि त्वं दभ्रमल्पं वेत्थेति मन्येऽहमिति अथ स्वव्याख्यायां तदेवं भगवद्भक्तिप्रतिपादनोपयोगार्थमेव वयमप्येवं जीवस्वरूपं निरूपयाम इत्यन्या आहुः अपरीति । अत्रैके वदन्ति एकमेव सर्वव्यापि चैतन्यमेकस्या एवाविद्याया रजस्तमः प्रधानवृत्तिभेदोपाधित्वेनानन्तजीवायते सत्त्वप्रधानमूलाविद्योपाधित्वेन तु परमेश्वरायते इति अपरेतु वदन्ति तदसत् अविद्यायाः शुद्धचैतन्याश्रयत्वासम्भवात् तन्मूलपक्षान्तराणाञ्च तत एव निरस्तत्वात् तस्मादेवं मन्यामः ईश्वरवत् स्वत एव सिद्धा। अनन्ता नित्या विभवश्च जीवा इति तत्राग्रे स्वतःसिद्धत्वं खण्डयिष्याम इति मनसि कृत्वानन्तत्वं नित्यत्वञ्च यदि शब्दात् पूर्वपाठेन स्वीकुर्वत्यस्तदुत्तर—पाठेन विभुत्वं परि हरन्ति हे ध्रुव सर्वाश्रय उभयसम्मतावनन्ता नित्याश्च जीवा यदि सर्वगता विभवो भवन्ति तर्हि जीवानां त्वच्छास्यतेति यो नियमः शास्त्रनिर्णयः स न स्यात् व्याप्यत्वाभावात् इतरथा विभुत्वाभावेन तु तन्नियमो न स्यादिति न किन्तु स्यादेवेत्यर्थः । व्याप्यत्वात् किञ्च त्वत्तो न कश्चित् पदार्थः स्वतन्त्रोऽस्ति सर्वेषां त्वय्येवैकात्म्यश्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च विशेषतो जीवानां त्वत्तो जन्मापि श्रूयते तत एव त्वद्व्याप्यत्वात्त्वच्छास्यत्वं तेषामित्याहुः—अजनिचेति यदग्न्यादिमयं स्फुलिङ्गादिकमजनि जातं नहुत्याद्विकमेव कर्तृस्फुलिङ्गादि(क)स्वकार्यमविमुच्य स्वरूपांशेन शक्त्यंशेनैव वा सर्वांशं व्याप्यैव नियन्तृप्रवर्तकं भवेत् तदभावे तत्प्रवृत्त्यभावात् किञ्च समं कचिदप्यंशे तुल्यं वस्त्वन्तरमनुजानतां यत्किञ्चित्तथा वदतां तत्रानुज्ञामपि ददतां यदन्तर्याम्याख्यं तद्रूपं परमकारणं वस्तु अमतमज्ञातं तत्र हेतुः मतस्य तस्य दुष्टतया दर्शयिष्यमाणश्रुतित्यक्ततयेति तस्माद्भावितद्रश्मिपरमाणुवृन्दवत्तदुद्भूतनित्यतदंशांशरूपश्चित्परमाणवोऽप्ययस्कान्तादिवत्स्वप्रभावाविशेषरूपेण गुणेन गुणाद्वेति न्यायसिद्धेन स्वशरीरमखण्डमपि चेतयन्ति तस्य महानज आत्मेति महद्व्यपदेशश्च प्राज्ञस्येव यत्किञ्चित्सद्गुणसारत्वादेव लोके महारत्नादिशब्दप्रयोगवत् तदेवमेव शास्यशासकत्वे सिद्धे सेवकत्वमपि सिद्ध्यतीति पूर्वापरदर्शिता भक्तिः सिद्ध्यतीति भावः । अत्र श्रीगीतोपनिषदः—

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" ॥इति

श्रीभगवदुद्धवसम्वादश्च महतां च महानहमिति महत्तत्त्वस्य स्वरूपपरिमाणानन्त्यर्थेणोक्तत्वात् तथैव जीवस्यापि परिमाणोक्तौ सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति अत एव विष्णुधर्मोत्तरे वालाग्रशतशो भागः कल्पितो यः सहस्रधा तस्यापि शतशो भागो जीव इत्यभिधीयते" इति श्रुतयश्च वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्यच भागो जीवः स विज्ञेय इत्याद्याः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेत्याद्याः न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्याद्याश्च अत्र विशेषविचारस्तु श्रीभागवतसन्दर्भे परमात्मसन्दर्भतट्टीकयोर्दृश्यः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अथ जीवानाम अणुत्वं परस्य तदन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वञ्चाह—अपरिमिता इति । अपरिमिताः असङ्ख्येयाः जीवाः सर्वगताश्चेत् ध्रुवाः अस्पन्दाः स्युः उत्क्रान्तिगत्या गतिः श्रुतिविरोधः स्यात् तनुभृत इति सर्वेषां शरीरसम्बन्धेन सर्वशरीराचरितपुण्यपापानां सर्वसाधारणत्वेन व्यवस्थितफलदानायोगात् शासनं नोपपद्यते इतरथा असर्वगतत्वे अध्रुवत्वे स्पन्दनवत्त्वे अणुत्वे अध्रुवतास्पन्दनवत्त्वम् उत्क्रान्तिगत्या गतयश्चोपपद्यन्ते इत्यर्थः । शासनोपपत्तिः स्फुटत्वादनभिहिता यद्वा इतरथा शासनीयत्वे अध्रुवतास्पन्दनवत्त्वस अणुत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः । प्रशासनं चान्तःप्रविश्येत्याह—अजनिचेति । यन्मयम् अजनि व्यापकेन प्रचुरं जग-

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दजनि तद्ब्रह्म अविमुच्य नियाम्यत्वमविमुच्य अन्तःस्थितत्वेन नियन्तृत्वमिति समजानतां सम्यगजानतां यन्मतं मतदुष्टतया दुष्टमतत्वात् अमतम् अनभिमतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थिरचरजातयः स्युरित्यनेन चराचरात्मकस्थूलसूक्ष्मशरीरान्तःप्रवेशयोग्यं जीवानां स्वाभाविकमणुस्वरूपत्वं सूचितं तद्विरुद्धं जीवस्वरूपविभुत्ववादं दूषयन्ति—अपरिमिता इति । हे ध्रुव ! तनुभृतो जीवाः अपरिमिताः असङ्ख्येयाः ध्रुवाः नित्याश्च ते यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यता सर्वेषां तुल्यत्वात्परमात्मना जीवान्तरेण वा शास्यता नियाम्यता नोपपद्यते इतीत्थं नियमः उत्क्रान्तिगत्या गत्यादिविषयः नित्यं श्रूयमाणो नोपपद्यते उत्क्रान्तिस्तावच्छ्रूयते "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति गतिरपि "ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति आगतिरपि "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकाय कर्मणे" इति इतरथा अणुत्वे तु शास्यता नियमादय उपपद्यन्त इत्यर्थः । यद्यपि शरीरवियोगरूपत्वेन उत्क्रान्तिः शरीरस्थितस्याप्यात्मनः कथञ्चिदुपपद्यते गत्या गतीतु न कथञ्चिदुपपद्यते अतस्ते स्वात्मनैव सम्पाद्ये इत्यभिप्रायेण नियमशब्दः प्रयुक्तः तथाच शारीरकं सूत्रं "स्वात्मना चोत्तरयोः" इति चशब्दोवधारणे तनुभृत इत्यनेन सर्वेषां सर्वशरीरसम्बन्धाविशेषात्सर्वशरीरानुचरपुण्यपापानां सर्वसाधारणत्वेन व्यवस्थितफलादानायोगाच्छासनं नोपपद्यत इत्यात्मविभुत्ववादे ऽनुपपत्तिरुद्घाटिता अपरिमिता इत्यनेन जीवैक्यवादव्युदासः तत्र बन्धमोक्षशिष्याचार्यज्ञत्वाज्ञत्वादिव्यवस्थानुपपत्तिदूषणमभिप्रेतं नन्वणुत्वपक्षेपि जीवानां परमात्मशास्यता किं भृत्यादीनां राजा शास्यते वेत्यपेक्षायामन्तः प्रविश्यैवेत्याहुः—अजनि चेति । यन्मयमजनि व्यापकेन येन प्रचुरं जगदजनि जातं तद्ब्रह्म अविमुच्यान्तःस्थित्वैव नियन्तृ (न्ता) इति सम्यगजानतां यन्मतं तस्य मतस्य दुष्टत्वादमतमनभिमतं प्रामाणिकानामिति शेषः । सममनुजानतामिति पाठान्तरं तदा समशब्दः सर्वपर्यायः समं सर्वं तज्जगदविमुच्य अन्तःस्थित्वैव नियन्तृइत्यनुजानतां प्रामाणिकानां यदमतमनभिमतं तदनादरणीयम् इत्यध्याहारः कुतस्तस्य मतस्य दुष्टतया प्रमाणविरुद्धतयेत्यर्थः जगदजनीति प्रकृतिपुरुषात्मकजगदुत्पत्तिरुक्ता ॥ ३० ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ जीवानामणुत्वं परमात्मनस्तदन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वं चाह—अपरिमिता इति । अपरिमिता असंख्येयास्तनुभृतो जीवाः यदिचेत् सर्वगता ध्रुवा अस्पन्दाः स्युस्तर्हि उत्क्रान्तिगत्यागतश्रुतिविरोधापत्तिः स्यात् तथा च सूत्रकारः "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" [२-३-२०] इतिश्रुतेरित्यर्थः तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति येवैकेचास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव सर्वे गच्छन्ति तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मणे इत्यादिगत्या गतीनां श्रुतेरणुरेव जीवः प्रतिपादितः तनुभृत इति सर्वेषां शरीरसम्बन्धेन सर्वशरीरचारिपुण्यपापानां सर्वसाधारणत्वेन व्यवस्थितफलदानायोगात् शासनमपि नोपपद्यते इत्याह—तर्हि न शासितेति कृत्वा नियमो नियमनं न स्यात् हे ध्रुव हेयप्रतिभट इतरथास्पन्दनवत्त्वे अणुत्वे उत्क्रान्तिगत्या गतयश्चोपपद्यन्ते शासनमपि उपपद्यते इत्यर्थः । यद्वा इतरथा शासनीयत्वे उत्क्रान्तिगत्या गत्यविरोधाय अध्रुवतास्पन्दनत्वं अणुत्वञ्च स्वीकार्यमित्यर्थः । शासनञ्चान्तःप्रविश्येत्याह अजनिचेति । यन्मयमजनि व्यापकेन येन प्रचुरं जगदजनि जातं तद्ब्रह्म अविमुच्य नियाम्यम् अविमुच्य अन्तःस्थितत्वेन नियन्तृ भवेत् " अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादि श्रुतेर्नियन्तृत्वं स्यादित्यर्थः । इति समजानतां सम्यगजानतां यन्मतं निश्चितं तन्मतदुष्टतया दुष्टमतत्वादमतं अनभिमतं अस्माकमिति शेष इत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

जीवानां नियाम्यस्वरूपत्वमीश्वरस्य नियन्तृत्वं चाहुः—हे ध्रुव नित्यस्वरूप नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना मिति श्रुतेः अपरिमिताः असङ्ख्येयाः ध्रुवाः नित्याः एवंविधास्तनुभृतो जीवाः सर्वगताः सर्वव्यापका यदि तर्हि तदा न शास्यता नियाम्यत्वं नोपपद्यते न नियमः उत्क्रान्तिगत्या गतादिविषयः नियमश्च श्रूयमाणः नोपपद्यते जीवस्य विभुत्वे ईश्वरसाम्यत्वेन तस्य नियाम्यत्वासम्भवात् जीवस्य सर्वगतत्वेन उत्क्रान्तिगत्या गतादीनाञ्चासम्भवादित्यर्थः ॥ इति पूर्वोक्तं शास्यत्वभावनियमाभावद्वयं इतरथा जीवानामणुत्वे शास्यत्वाभावरूपदोषः नियमाभावदोषश्च न भवति शास्यत्वाभावनियमाभावरूपदोषवारणाय जीवानामणुत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः मतदुष्टतया मतस्य सामान्यबुद्धिविषयस्य दुष्टतया दुष्टत्वश्रवणात् तथाच श्रुतिः यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति अनुजानतामपि वयं जानीम एव ब्रह्मेति वदतामपि यत् ब्रह्म स्वरूपं अमतं अविज्ञातप्रायं याथार्थ्यस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् यन्मयं यद्विकारप्रायं यत्प्रचुरं वा व्यापकेन येन प्रचुरं विकारप्राचुर्यार्थयोश्च मयटः विधानात् समं सर्वं जगत् अत्र सममितिसर्वपर्यायकं अजनि जातं तत् जगदुपादानभूतं जगद्व्यापकरूपं वा ब्रह्म तदन्तःस्थितिमविमुच्यापरित्यज्य अन्तःस्थित्वेवेत्यर्थः नियन्तृनियामकं भवेत् अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानामिति श्रुतेः हे ध्रुव अपरिमिताः ध्रुवास्तनुभृतस्सर्वगता यदि तर्हि शास्यता न नियमः इति इतरथा न मतदुष्टतया अनुजानतां यदमतं यन्मयं सममजनि तदविमुच्य नियन्तृ भवेदित्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० न हि परमस्य कश्चिदपरो न परस्य भवेद्वियत इवाप यस्य च शून्यतुल्यसम्बधतः । अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वततो नहि न शास्यतेति नियमो ध्रुवते च तथा ॥ १७ ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

न हि परमस्येति श्लोकस्यायं भावः अनात्प्राणात् परस्य उत्तमस्य सर्वं सन्दधतः यस्य परमस्य ते तव कश्चिदपरः स्वतन्त्रो न भवेत् हे शून्यतुल। समानवार्जित यस्य अत्र जीव समुदाये व्ययतः सर्वं जानतः सर्वज्ञस्येत्यर्थः "अय गतौ" इति धातोः गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् इव यथा प्राणस्य नापरः स्वतन्त्रो नास्ति त्वमेव स्वतन्त्रः हे सर्वपूर्ण यदि ततः तस्मात् स्वतन्त्रः तद्वा प्राणश्रीरन्यो या त्वां विना प्राणास्तनुभृतो जीवाः ध्रुवा प्राणाधीनाः जीवाः कियन्तः सन्तीत्यर्थः। तर्हि सत्यं ते अपरिमिताः असङ्ख्याताः नन्वेवं चेत् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि श्रुतिवाक्यविरोध इति तत्राह—नहीति। श्रुतेरयं नियमोऽर्थो जीवानां शास्यता अधीनता-नेत्यत्रार्थे न हि किन्तु स्वगतभेदस्य ईश्वरान्तरस्यातत्त्वस्य च निषेधो नियमः तत्र किं प्रमाणमत्राह—ब्रुवतइति अतोन्यदार्त्तं नेह नानास्ति किञ्चन न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतयस्तथा ब्रुवंत च तव स्वतन्त्रो नापरो यद्वदत्र प्राणा-श्चान्यस्तुलयशून्यस्य सन्धिन् प्राणाधीना अमिता जीवसङ्घाः प्राणोऽवशते प्रकृतिश्च भूमन् इति श्रुतिरनेन गृह्यते "स्वतन्त्रो नापरः कश्चिद्विष्णोः प्राणपतेः प्रभोः" इत्यादिस्मृतेः श्रुतिरपि सत्यार्थेत्यर्थः ॥१७॥ ३१॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तदेवं भगवद्भक्तिप्रतिपादनोपयोगार्थमेवं वयमप्येव जीव-स्वरूपं निरूपयाम इत्यन्या आहुः—अपरिमिताः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

ननु स्थिरचरजातीनां मद्विहारे मदीच्छया अजया निमित्त-भूतयोत्पन्नत्वमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छतां यतोऽपरिमिताः जीवाः सर्वे ध्रुवाः अतः स्वतन्त्राश्च कुतो वा तेषां मदंशत्वं मदधीनत्वञ्चेत्याशङ्क्याहुः—अपरिमिता इत्यादि। हे ध्रुव नित्या यदि तनुभृतो ध्रुवास्तदा तव ध्रुवत्वे तेषामपि च ध्रुवत्वे साम्यात् शास्यता न घटते इति कृत्वा नियमो निय-मनं न स्यात् येऽपरिमिता अनन्ताः सर्वगताः व्यापका ध्रुवा नित्या भवन्ति तेषां को नियन्ता इतरथा अन्यथा यदि अपरिमितादयो न भवन्ति तदैव नियमनं स्यात् केवलमित्येव न अपितु अपरिमितया एव जीवास्त्वदंश-त्वात् अहं बहुस्यामिति बहुशब्दोऽपरिमितपरः तेन त्वदंशाः ध्रुवाः सर्वगताश्च तथापि तेषां शास्यतैव ततो नियमनं चेत्याहुः—अजनीत्यादि चकारः पक्षान्तरं सूचयति यच्चा-ख्यं वस्तु यन्मयम् अजनि यदंशत्वेन यन्मयं जातं तत् अंशिरूपं वस्तु नियन्तृ भवेत् अविमुच्य कारणत्वमविहाय यतः समं अंशत्वेन समं अविसदृशमित्यर्थः अतो अंशाना-मंशी नियन्ता भवतीति भावः। ननु स एतावत् कस्माद्विरूप्यतामित्याहुः—अनुजानतां जानीम इति वदतां यत् अमतं अनिर्वचनीयं वस्तु अमतम् अविज्ञातमतं चेत्को दोष इत्याहुः मतदुष्टतया मतं यत् तद्दुष्टम् अतस्त्वं ज्ञेयो न भवसि यो ज्ञेयो न भवति स एवांशीति त्वदंशास्तु जीवा नचैतद्वक्तव्यं मदंशा न भवन्ति जीवाः यतः "ममै-वांशो जीवलोके जीवलोकः सनातनः" इति तवैवोक्तिः अत-स्त्वमेवामतः त्वमेवांशी अतो नियन्ता च ननु जीवः उक्त-प्रकारा परिमित ध्रुवादिमन्तोऽपि न स्वतन्त्रा इति वाक्यार्थः ॥३७॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अधुना प्रसङ्गात् भगवतो माहात्म्यसिद्ध्यर्थं जीवानां भग-वदधीनत्वं स्थापयितुं स्वातन्त्र्यपक्षमनूद्य निराकुर्वन्ति—अपरि-मिता ध्रुवा इति। जीवानां व्यापकत्वे स्वरूपतो भगवन्नियम्या न भवेयुः भोगमोक्षदुःखाभावार्थं तदपेक्षाऽव्यापकत्वेन भवि-ष्यतीत्यग्रे वक्तव्यम् अतो यदि श्रौत एव न्यायः विस्फु-लिङ्गरूपः अङ्गीक्रियते तदैव नियम्यनियामकभावो भवति न स्मार्त्तपक्षे व्यापकत्वे तदर्थं व्यापकता निराक्रियते केचन नैय्यायिकादयः जीवं व्यापकं मन्यन्ते तेषामयमा-शयः नित्यः अणुर्व्यापको वा भवति नचावान्तरपरिमाण-वान् अवान्तरपरिमाणमनित्यत्वेन व्याप्तम् अणुपरिमाणत्वे सर्व-शरीरव्यापिचैतन्योपलम्भो न स्यात् किञ्च देशान्तरे यत् द्रव्यमसद्भोगायोत्पद्यते तत्रासदृष्टकारणत्वेन वक्तव्यम् अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्त्तते इत्यात्मनो व्यापकत्वसिद्धिः तेन आत्मनो देशपरिच्छेदरहिताः ध्रुवा इति कालपरिच्छेदरहिताः यद्यात्मा अनित्यः स्यात् अनि-र्मोक्षः स्यात् व्यापकस्यानित्यत्वमसिद्धं किञ्च सर्वगतास्ते सर्वत्र तेषां सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगो वक्तव्यः अन्यथा भोग-साधना यतो निद्रव्याणि न भवेयुः न ज्ञानादिः संसारे-कश्चित्पदार्थः कस्यचिच्च भवतीति सिद्धम् एवमात्मनः परिच्छेदद्वयाभावः सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगश्च अवश्यमङ्गीकर्त्तव्य इति तन्मतमनूद्य परिहरति तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमः अत्र शासनं न कर्मनिमित्तं तत्तु यमादिकार्यं किन्तु दासस्वामिवत् नियामकभावः व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः। तथा सति नेश्वरश्च सेत्स्यति इति प्रयोजनाभावात् सर्वत्रात्मनः कारणत्वेन विद्य-मानत्वात् स्वभोगस्तेनैव सम्पादयितुं शक्यते अदृष्टनियाम-कन्तु कर्मैव भोगस्त्वदृष्टनियम्यः कर्मप्रयत्ननियम्यम् अतो जीवार्थ-मीश्वरापेक्षाभावात् नेश्वरोपि सेत्स्यतीति नियम्यनियामक-भावो दूरे यच्छ्रुतय एवमाहुः नियम्यनियामकभावो न सेत्स्यतीति तासामयमभिप्रायः भोगनियामकः परमेश्वर एव अन्यथा भोगनियमो न स्यात् दृश्यते च भोगनियमः बहुषु विद्यमानेषु एकस्मिन् शरीरे सर्वेषामेव सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् एकशरीरे आम्रफले भक्षिते कथमेकस्यैव सुखं भवेत् तददृष्टेन जनितमिति चेत्तस्यैव तददृष्टं नान्यस्येऽन्यत्र को नियमः आत्मसंयोगस्य तुल्यत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नाना-मपि तुल्यत्वापत्तिः नचेश्वरव्यतिरेकेण कश्चिदन्यो नियाम-कोऽस्ति येन प्रतिनियतभोगदर्शनस्य नियमः सिद्ध्येत् ईश्वरे तु नियामकेऽङ्गीक्रियमाणे तु एकएव भुङ्क्ते नान्य इति ईश्वरनियमनात् नियमः सङ्गच्छते तथा अदृष्टेपि अतोऽवश्यं भोगनियमार्थम् ईश्वरो नियामको वक्तव्यः तत्र व्यापक-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

त्वेन सङ्कुचन्ते महत्त्वेन तस्याभिमानात् तुल्यत्वाच्च न भगवन्तं मन्यते ईश्वरेणैव चेद्भोगः सेत्स्यति प्रतिनियतः तर्हि व्यापकता न वक्तव्या अणुपरिमाणस्य आदेहव्यापिचैतन्य गुणः सम्भवति गन्धवत् आश्रयाविच्छेद एव गन्धस्य युक्तो दृष्टत्वात् यत्र निरन्तरोत्पत्तिर्मृग्यते अन्यथा आश्रयमपि परित्यज्य पत्रपुष्पादिवदन्यत्र गच्छतीत्येव मन्तव्यं वायोर्गन्धवाहप्रसिद्धेश्च "यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो वातीति श्रुतेश्च अवयवगतिकल्पना तु योजनगन्धायां बाधिता—

"यादृशः प्रकटो गन्धः पुष्पाणां सन्निधौ भवेत् ।
एकस्मिन्नपि तत्पुष्पे तथाघ्राणगतेन हि ॥

तस्माद्गन्धवच्चैतन्यमपि सर्वदेहव्यापि तिष्ठति लोके च परिच्छिन्न एव नियम्यनियामकभावः ननु नियामकोऽप्यपरिच्छिन्नोऽस्तु को दोष इति चेत्तत्राह हे ध्रुवेति यो निश्चलः स व्यापक एव भवति प्रकारान्तरेण ध्रुवतातु भूम्यादावपि न दृश्यत इति ईश्वरो व्यापक एव "तस्मिन्नाकाश ओतप्रोतश्च" इतिश्रुतेः आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेत् न इतराधिकारात् इतिन्यायाच्च इतरथा जीवस्य व्यापकत्वे भगवतः अणुत्वे एकदेशस्थत्वेऽन्यथात्वे वा नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । नन्वत्र न काचित् दृढोपपत्तिः व्यापकत्वमप्यस्तु नियम्यत्वमप्यस्तु को दोषः अल्पेनापि बालकानां सिंहेन महागजो नियम्यते सूक्ष्मेणापि राज्ञा सर्वलोका नियम्यन्ते सूक्ष्मेणाप्यग्निकणेन सर्वे गृहा दह्यन्ते इति न स्थूलपरिमाणवान् नियामकः नापि सूक्ष्मपरिमाणवान् नियम्य इति अलो व्यर्थ आग्रह अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति, यत् यन्मयमजनि तद्विमुच्य तदत्यक्त्वा नियन्तृ किं भवेत अपितु न भवेदेवेत्यर्थः । बाध्यबाधकभावो दाह्यदाहकभावश्चान्यः नियम्यनियामकभावस्त्वन्यः राज्योत्पन्नाः प्रजाः राज्यमया भवन्ति राज्यं च राज्ञोक्तमिति राजमया एव प्रजाः तथा जीवा अपि भगवन्मया व्यापकाश्चेत् कथमपि न तन्मया भवन्ति नियतान्वय विद्यमानेऽपि अप्रयोजकत्वं वदन् साहसी भवति तस्मात्तन्मयत्वान्यथानुपपत्त्या न व्यापकत्वं जीवस्येति सिद्धं ननु वेदान्तिनोऽपि आत्मैकत्वं वदन्तः नियम्यनियामकभावं नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वत्र तुल्यदर्शनात्, अतो वेदान्ते नियम्यनियामकभावो नास्तीति ये वदन्ति तदनूद्य परिहरन्ति सममनुजानतां यदमतमिति ये सर्वत्र ब्रह्म सममनुजानन्ति—

ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके ।
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः ॥ इति

ब्रह्मविदः समदृश इति तेषामप्येतदननुमतं तेऽपि नियम्यनियामकभावमङ्गीकुर्वन्त्येव अन्यथा भगवान् मुक्तोपसृप्यो न स्यात् चतुर्विधा भजन्ते मामिति ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्च नन्वस्त्वनियम्यता ज्ञानमार्गे को दोष इति चेत्तत्राह— मतदुष्टतयेति । मते ब्रह्मवादे अयमर्थो दुष्ट इति "एष सर्वेश्वरः एष लोकपालः एष भूताधिपतिः" इति सर्वोपनिषत्सु भगवतो नियामकत्वश्रवणात् "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः" इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्पष्टमेव प्रशासनं दृश्यते "साच प्रशासनात् [१-३१०] इति न्यायेन च निर्णीतः अस्मद्भागवतः प्रशासनं सर्ववादिसम्मतं तच्च व्यापकत्वेन घटते अतन्मयत्वप्रसङ्गादिति ॥३०॥

नियन्ता जीवसङ्घस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।
जीवा न व्यापकाः क्वापि चिन्मया ज्ञानिनां मताः ॥२७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत्र स्थिरचरजातिजीवतत्त्वविचारवादिनां नानाविधान्येव मतानि तत्र यद्येकैवाविद्या एक एव जीव इति मतं तर्ह्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः यदि च नाना अविद्यास्तर्हि तस्यैवांशान्तरेण संसारानपगमात् अनिर्मोक्षस्तस्माद्बहव एवात्मनस्तत्र तेषामणुपरिमाणत्वे देहव्यापिचैतन्यं न स्यात् देहमात्रव्यापित्वे मध्यमपरिमाणत्वे नानित्यत्वं स्यात् तस्मात्ते सर्वगता नित्याश्च ननु जन्यास्तत्र न तावदुक्तदोषप्रसङ्गः अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासम्भवादित्येतन्मतमप्यन्ये न सहन्त इति तन्मतमनुवदन्ति अपरिमिताः असङ्ख्या एव तनुभृतो जीवाः यदि ध्रुवा नित्या एव ननु त्वज्जन्या सर्वगता एव च स्युस्तर्हि तेषां त्वत्साम्यादेव शास्यतेति नियमो न स्याद् जीवास्त्वच्छासनीया एवेत्यवधारणं सर्वशास्त्रप्रतिपादितं न घटत इत्यर्थः । हे ध्रुव हे नित्यस्वरूप ! नेतरथा इतरथा तेषां त्वज्जन्यत्वे सति अन्त्यत्वादेवासर्वगतत्वे च सति त्वच्छास्यत्वाभावो न स्यात् किन्तु त्वच्छास्यतैव घटत इत्यर्थः । कथं यन्मयं यत्कार्य्यं जीवाख्यं वस्त्वजनि तत् किल ब्रह्म तेषां जीवानां नियन्तृशास्तृ भवेदेव किं कृत्वा तदविमुच्य कारणतया तान् जीवान् अपरित्यज्य तद्व्याप्यैव किं तत्राहुः समं यत् सर्वान् जीवान् प्रति अन्तर्यामित्वांशेन समं तुल्यमित्यर्थः । ननु किं यत्तच्छब्दैर्निर्दिश्यते चेदुच्यतामिदं तदिति तत्राहुः अनुजानतां यदमतमिति जानीम इति वदतां यत् ब्रह्म अमतं अज्ञातप्रायं किञ्च मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणाच्च अत्र श्रुतयः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानता "मिति अवचनेनैव प्रोवाचेति सह तूष्णीं बभूवेति यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं तदस्य देवेष्वित्याद्याः अर्थश्च अस्य ब्रह्मणो यद्रूपं तत् यदि सुवेद सुवेद्मीति मन्यसे तर्हि त्वं दभ्रमेव वेत्थेत्यन्वयः । यदस्य देवेष्वधिदेवादिषु रूपं त्वं मन्यसे तदप्यल्पमेवेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं विज्ञानात्मनः सङ्ख्यापरिमाणयोर्विवादं परिहरन्ति श्रुतयः हे ध्रुव ! शाश्वत षाड्गुण्यशक्ते तनुभृतोऽपरिमिताः असङ्ख्याका अनेनैकजीववादिमुखं पिधाय तेन त्वौपाधिकभेदेन व्यवहारेऽनेकत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राहुः—ध्रुवा इति । स्वाभाविकाल्पज्ञत्वादिधर्मवतोऽनाद्यनन्ताः अनेनोपाधिकभेदवादिनां जिह्वा त्रोटिता तथा च श्रुतयः "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इत्यादयः अंशो नानाव्यपदेशाच्च" [२-३-४२] इति न्यायाच्च सङ्ख्याविवादं निरस्य

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परिमाणं निर्द्धारयन्त्यः साङ्ख्यनैयायिकादीनां वक्रे मूलीः कुर्वन्ति श्रुतयः यदि सर्वगता इति यदि विभुपरिमाणकाः स्युः तर्हि तव शास्तता नेति कुतः नियम्यानियमनं शासनं न स्यात् अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः इत्यादिनियमो न स्यादित्यर्थः । इतरथाऽणुपरिमाणकत्वे तु समञ्जसं तथा "अणुरेष आत्मा चेतसा वेदितव्यः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयस्स चानन्त्याय कल्पते इति श्रुतिप्रोक्तस्य जीवस्य शास्यत्वं भगवतः शास्तृत्वं चैव नु तर्हि देहव्यापि चैतन्यं न स्यादितरथा शिरःपादादिगतसुखाद्यनुभव इति चेन्न स्वाश्रयाणुधर्मभूतज्ञानव्याप्त्या न विरोधः प्रकाशः न च प्रकाशस्याश्रयं विहायान्यत्र गमनासम्भव इति वाच्यं प्रदीपप्रभायाः प्रदीपं विना वह्निं विनोष्ण्यादेः पुष्पं विना गन्धादेः धर्मिणं विना जातिसमवायादेर्वर्तमानस्य सुप्रसिद्धत्वात् नात्र तर्कमात्रस्य प्रमाणत्वम् अपितु श्रुतिरपि यथा तच्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तो वै पुरुष इत्यादि दृष्टान्तसहकृतममवामनयमपि—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इति मणिद्युमण्यादौ परिच्छिन्नेऽपि विभुपरिमाणकप्रभालक्षणगुणवत्त्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वात् नच मण्यादीनामवयवा एव प्रभात्वेनोच्यन्ते इति शङ्कनीयं तथात्वे द्रव्यनाशप्रसङ्गात् तथा च वाल्मीकिनापि प्रभाप्रभावतोर्भेदो दर्शितः "रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा" इति सुन्दरकाण्डे एतच्च सिद्धान्तजाह्नव्यां विस्तृतं व्याख्यातं भगवच्चरणैर्वेदान्ताचार्यैः एतदेवरूपष्टयति यन्मयं यद्विकारम् अजनि तत्कारणत्वमविमुच्य नियन्तृभवेदिति व्याप्तिः किं तन्नियन्तृस्वरूपं कथाह—सम सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तर्यामित्वेप्यच्युतषाड्गुण्यं तर्हि बहिरभावत्वादियत्तायुक्तमिति चेत्तत्राहुः—अनुजानतां ब्रह्माभिमानिनां भगवतः स्वरूपगुणशक्त्यादिषु तर्कबलेनेयत्तां परिभावयमानानाममतम् अज्ञातं कुतः मतदुष्टया मतस्येयत्ताज्ञानस्य चालुर्वां दोषश्रवणेन तथाहि यस्यामतं मतं तस्य मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्यादिश्रुतयः ॥ ३०—१७ ॥

भाषा टीका ।

हे ध्रुव ! निश्चल स्वरूप असंख्यात नित्य शरीरधारी जीव यदि विभुस्वरूप होंइ तो विभुस्वरूप परमात्मा के तुल्य होने से उन की परमात्मा से नियमन करना नहि घटिसकता तथा जीवन को शरीर से निकलना परलोक में जाना वहां से आना यह श्रुतियों में सुना जाता है विभुमान यह नियम भी नहि घटिसकता है और जीवन को अणुमान में उनका परमात्मा से नियम न करना शरीर से निकलना परलोक जाना वहां से आना यह नियम बनि सकता है और सर्वव्यापक परमात्मा से प्रभु यह जगत् इस से उत्पन्न भया है वह परब्रह्म इस सर्व जगत् को नहि छोडकर अन्तर्यामि रूप से सब के भीतर स्थित होकर सवका नियन्ता होता है इस प्रकार तत्त्व ज्ञानियों के मत से जो विरुद्ध मत है वह दुष्ट है इस वास्ते अनादरणीय है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, यदि च परमात्मनो जीवा जायन्त इति नियन्तृनियम्यभाव उच्यते तथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् किञ्च तर्हि मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतद्युक्तम् स्वप्रकाशानन्दात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमात् तस्माच्छुद्धोपाधिजन्मनैव जीवानां जन्मोच्यते न स्वतः अघटनादित्याह—न घटत इति । तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः अत एव न तृतीय इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो न घटत इति श्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह—अजयोरिति । तथा च श्रुतिः 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः जनयन्तीं सरूपाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति उभययुजा तु भवन्ति उभयस्य तद्युज्यत इति युक्तसम्बन्धं परस्पराध्यस्तमिति यावत् तेनासुभृतः प्राणाद्युपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः । जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किन्तु मिलिताभ्यां तद्वत् तत्र यथाऽनिलो निमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुष उपादानम् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति यथाऽग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवाऽऽत्मानो व्युच्चरन्ति इत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् न च विकारित्वम् परिणामानङ्गीकारात् केचित्पुनः परिणाममङ्गीकृत्याऽऽत्मनोऽविकारभिया विपरीतं निमित्तोपादानभावमिच्छन्ति सर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुषैक्यात् भवतीति सिद्धम् 'तदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अजामकामविनाशीवारेऽयमात्मा' इत्यादिश्रुतिबलादुत्पत्तिश्रवणाच्च जीवानामौपाधिकमेव जन्म न वस्तुत इत्युक्तम् उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह—त्वयि त इति । त्वयि कारणात्मनि त इमे जीवाः तत इति यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह लिल्युः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

लीना बभूवुः तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसा इव लीयन्ते यथा मधुनि सकलकुसुमरसा विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यन्ते एवं स्वापादौ विशेषमात्रलयात्कारणस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तन्ते मुक्तौ तु कारणस्यापि क्षयात्त्वयि परमे निरुपाधौ सरित इवार्णवे लीयन्त इति विवेकः तथाच श्रुतयः 'यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते तथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे' इति "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इत्याद्याः ॥ ३१ ॥

यस्मिन्नुद्यद्विलयमपि यद्भाति विश्वं लयादौ—
जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे ॥
अत्यन्तान्तं व्रजति सहसा सिन्धुवत्सिन्धुमध्ये—
मध्ये चित्तं त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृसिंहम् ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

नन्वित्याद्याभासे तथा सति जीवानां जन्माङ्गीकारे सति प्रतिदिनं ब्रह्मण इति शेषः। कृतनाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति पूर्वकल्पे जातानां जीवानां मृतत्वेन तत्कृतपुण्यपापयोर्भोगाभावात्कृतयोः पुण्यपापयोर्नाशः भाविकल्पे जनिष्यमाणानां नवीनानां जीवानां तैरकृतयोः पुण्यपापयोर्भोगरूपेणाभ्यागमः प्राप्तिस्तल्लक्षणस्य दोषस्य प्रसङ्गः प्राप्तिरित्यर्थः। तदा यदा जीवानां वास्तवे जन्ममरणे तदेत्यर्थः। एतत् स्वरूपहानेर्मोक्षत्वम् उपाधिजन्मनाऽनादिजप्रवाहवतान्तःकरणोपाधिजन्मना नत्वतस्स्वरूपतस्तज्जन्म न सङ्गच्छते इति तत्र जीवानां जन्माङ्गीकारमते आद्ये प्रकृतेर्जीवरूपेणोत्पत्तिपक्षे द्वितीये पुरुषस्य जीवरूपेणोत्पत्तिपक्षे अत एव पक्षद्वये जीवजडत्वपुरुषविकारित्वप्रसङ्गादेव न तृतीयः प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोर्मिलित्वापि न जीवरूपेणोद्भवः तथाच श्रुतिः प्रकृतिपुरुषयोरजत्वे प्रमाणं श्रुतिः अजां न जायत इति मूलप्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णां रजस्तमस्सत्त्वात्मिकां बह्वीः नाना प्रकाराः स्वरूपाः रजः आद्यात्मिकाः प्रजाः जनयन्तीं सृजन्तीं तामेकोऽजो जीवरूपः जुषमाणः शब्दादितत्कार्यविषयभोगेन सेवमानोऽनुशेते निरन्तरं मुह्यति अन्योऽजः परमात्मा तु भुक्तभोगां भुक्तां जीवरूपेणाजेन भोगो यस्यां तामेनां जहाति कदाप्यस्यां नासज्जतीत्यर्थः "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि" इत्युक्तेः उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं परस्पराध्यस्तं अविद्यया परस्परमारोपितमित्यर्थः। तेन कारणोपाधिना जीवेन असुभृतः प्राणादिकार्योपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः। कार्यरूपोपाधिद्वारैव जीवानां जन्माङ्गीकारान्न वस्तुतो विकारित्वमिति तात्पर्यं बद्बुदद्दृष्टान्तस्तु योगमात्रांशे ज्ञेयः तथाच प्राणाद्युपाधिरूपस्य लिङ्गस्य प्रलयेऽपि संस्काररूपेण सत एव प्रादुर्भावात् तत्र पुण्यपापादेः सत्त्वात् कृतनाशाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गादिदोष इति भावः तत्र सुषुप्त्यादिलयत्रयमध्ये कारणस्याविद्यायाः तथाच श्रुतयः पूर्वोक्तसदृष्टान्तलयाविवेके प्रमाणं श्रुतयः मधुकृतो मधुमक्षिकाः निस्तिष्ठन्ति निष्पादयन्ति नानात्ययानां नानाजातीयानां नानादिक्कालभवानाञ्च समवहारमेकीकृत्य एकतां मधुरूपतां सङ्गमयन्ति प्रापयन्ति तत्र मधुरूपावस्थायां कथं विवेकं न लभन्ते इत्यपेक्षायां प्रकारमाह—अमुष्येत्यादि। न लभन्ते न जानन्ति मधुनि पृथक् पृथक् रसानामज्ञानं पुरुषनिष्ठं वृक्षरसेष्वारोपितमित्युपचारोक्तिरियं सम्पद्येति सुषुप्तिप्रलययोः सति ब्रह्मणि सम्पद्य एकीभूय सति ब्रह्मणि सम्पद्यामहे वयम् ऐक्यं प्राप्ता इति न विदुरिति यथा नद्य इति मुक्त्यवस्थाविषया श्रुतिः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः परात्पूर्वोक्तादक्षरात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमिति क्षयादौ लये सुषुप्तौ च विश्वं सजीवं लिङ्गं देहादि यस्मिन् ब्रह्मणि विलयं यदपि प्राप्नुवदपि भाति सूक्ष्मरूपेण भात्येव सूक्ष्मतया प्रलये सुषुप्तौ च ब्रह्मणि विश्वस्य सद्भावे हेतुः उद्यदिति सृष्टिकाले जागरणकाले च पुनरपि स्थूलतयोत्पन्नं भवेदित्यर्थः। सर्वथा लये तु पुनर्नोत्पद्येत इति भावः। गुरुकरुणयातु केवले शुद्धे आत्मनि ज्ञानस्वरूपे अत्यन्तान्तं निरवशेषं लयं व्रजति प्राप्नोति निरुपाधिब्रह्मैव भवति इत्यर्थः। मध्ये चित्तमिति "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" (२-१-१८) इत्यव्ययीभावसमासः ॥ ३१ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी।

ननु, यदि च परमात्मनो जीवाः जायन्ते इति नियन्तृनियम्यभाव उच्यते तथासति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् किञ्च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतत् युक्तं स्वप्रकाशानन्दात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्य उपाधिजन्मनैव जीवानां जन्म उच्यते न स्वतः अघटमानादित्याह—न घटत इति। अजयोर्जन्मरहितयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो जन्म न विद्यते उभययुजा तु परस्पराध्यस्तेनाऽसुभृतः प्राणाद्युपाधयो जीवा भवन्ति जायन्ते जलबुद्बुदवत् यथा जलवायुभ्यां मिलिताभ्यां बुद्बुदाः जायन्ते तद्वत् उभयञ्च तद्युज्यते इति उभययुक् सम्बद्धां परस्पराध्यस्तमिति यावत् प्रकृतिर्निमित्तं पुरुष उपादानं केचित् प्रकृतिरुपादानं पुरुषो निमित्तकारणम् इति वदन्ति सर्वथा तावत् प्रकृतिपुरुषैक्याद् भवतीति सिद्धं उत्पत्तिश्रवणात् जीवानामौपाधिकं जन्म न स्वत इत्युक्तम् उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह—त्वयि त इति। अतो न वास्तवं जन्म ततः तस्मात् त इमे वा विविधैर्नामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः, स हि त्वयि कारणात्मनि लिल्युः लीनाबभूवुः तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्लये, दृष्टान्तः अशेषरसा मधुनि यथा लिल्युस्तथा यथा मधुनि सकलकुसुमरसाः विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणापि सामान्येन मधुत्वेनोपलक्ष्यते एवं स्वापादौ विशेषमात्रस्य लयात् कारणस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्त्तन्ते मुक्तौ तु कारणस्यापि लये दृष्टान्तः सरित इति यथा सरितो नद्यः अर्णवे लिल्युः तथा त्वयि परमे निरुपाधौ लिल्युरिति विवेकः अत्र

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

आशङ्कते किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वा इति पक्षत्रयम् आद्ये पक्षे प्रकृतेर्जडत्वाज्जीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः तृतीयो उभयोरजत्वाज्जन्माभावात् तस्मादुभयोर्योगेन परस्पराध्यस्तेन जीवानामुद्भवः इति प्रकृतिपुरुषयोरजत्वप्रतिपादने श्रुतिः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयन्तीं सरूपां अजो ह्येको जुषमाणो नुशेत जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः इति सुगमं न जायत इत्यजां मूलप्रकृतित्वात् अजः पुरुषः एक अजः चोत्रज्ञो जीवः अजां जुषमाणः सेवमानः अनुशेते निरन्तरं मुह्यति अन्यो अजः परमात्मा एनामजां जहाति कथम्भूतां भुक्तभोगां पुरुषरूपेण भुक्तः भोगो यस्यास्तां सृष्टेः पूर्वं प्रकृतौ पुरुषस्तु वीर्यं निहितवान् तद्वीर्यं प्रकृतेर्गर्भान्महत्तत्त्वं जातमित्यत आह—भुक्तभोगामिति । बन्धमोक्षनिदर्शनपरेयम् अत्र प्रकृतेर्निमित्तकारणं पुरुषं उपादानकारणम् अत्र श्रुतिः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषध्यः ओषधिभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः" इति सृष्टिपरेयम् आत्मनः इति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं यत्तस्मादात्मशब्दवाच्यात् सुगममन्यत सृष्टिपरश्रुत्यन्तरं सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वेलोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति इत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य परमात्मापादानत्वश्रवणात् न च विकारित्वं परिणामानङ्गीकारात् केचित्पुनः परिणाममङ्गीकृत्यात्मनो विकारासिया विपरीतं प्रकृतिरुपादानं पुरुषो निमित्तमिति मन्यन्ते सर्वथा तावत् प्रकृतिपुरुषैक्यात् भवन्तीति सिद्धं मधु मधुनि लिल्युरित्यत्र श्रुतिः यथा सौम्य मधुकृतो मधु नितिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मि इत्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे इति अर्थश्च यत् पृच्छसि अहन्यहनि सत् सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म इति शृणु तत्र दृष्टान्तं हे सौम्य श्वेतकेतो यथा लोके मधुकृतो मधु मधुमक्षिका मधुनि तिष्ठन्ति पुरस्कृत्य निष्पादयन्ति तत्प्रकारमाह नानात्ययानां नानाम्ययानां नानास्थानोद्भवानां नानात्ययानां नानाजातिप्रकाशानां वृक्षाणां रसान् समवहारं समवहृत्य एकतां गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति यथा ते रसाः तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते अमुष्य वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव इमाः सर्वाः प्रजा सति श्रीनारायणे सम्पद्य न विदुः सुषुप्तिकाले मरणप्रलययोश्च अत एव तस्मिन्सति सम्पद्यामहे इति सोपाधिलयपरेयं सरित इवार्णवे इत्यत्र श्रुतिः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् "इति अर्थः यथा स्यन्दमाना गच्छन्त्यो नद्यः नामरूपे विहाय त्यक्त्वा समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्ति एवं विद्वान् ज्ञानी नामरूपं त्यक्त्वा परात्परं सूक्ष्मात् प्रकृतिपुरुषादपि परं दिव्यं यथोक्तलक्षणं पुरुषमुपैति निरुपाधिलयपरेयं श्रुत्यन्तरे च टिप्पणीकारैर्गृहीतं यथोदके शुद्धमुदकमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानतो आत्मा भवति हे गौतम एवम्विजानतो मुनेरात्मदेहान्ते शुद्धः सङ्गनिर्मुक्तः सन् ब्रह्मणि नियुक्तः ब्रह्मैवेति यथा स्वामिनाम्—

> "यस्मिन्नुद्यद्विलयमपि यद्भाति विश्वम् लयादौ—
> जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे।
> अत्यन्तान्तं व्रजति सहसा सिन्धुवत् सिन्धुमध्ये—
> मध्ये चित्तम् त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृसिंहम्॥

तं नृसिंहं मध्ये चित्तस्य मध्ये भावये चिन्तयामि 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इति समासः। तं कं यस्मिन् जीवोपेतं जीवसमेतं विश्वं उद्यत् उद्भवत् यस्मिन् विलयमपि यत् गच्छत् यस्मिन् भासते प्रकाशते तं लयादौ सुषुप्तिप्रलयादिषु एवं भाति गुरुकरुणया तु केवलात्मावबोधे सति यस्मिन् अत्यन्तान्तमपुनरावासं व्रजति तं तत्र दृष्टान्तः सिन्धुवत् नदीवत् सिन्धुमध्ये समुद्रमध्ये यथा सिन्धुर्गङ्गा समुद्रे अत्यन्तान्तं व्रजति तद्वत् सर्वा नद्यो गङ्गायां पतन्ति सैव समुद्रे प्रविशतीत्येकवचनम् ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

न घटत इत्यस्य टीकायाम् उपाधिजन्मनैवेति तज्जन्मनोऽप्यनादिप्रवाहो मन्तव्य इति भावः । परस्पराध्यस्तामित्यविद्यया परस्परमारोपितमित्यर्थः । तेन कारणोपाधिना जीवेन असुभृतः कार्य्योपाश्रय इति यावत् अत एव न विकारित्वं बुद्बुददृष्टान्तस्तु संयोगमात्रांशे ज्ञेयः श्रुतौ लोहितेति रजःसत्त्वतमआत्मिकामित्यर्थः । सरूपाः रज आद्यात्मिकाः अनुशेते निरन्तरं मुह्यति जहात्येनां अस्यां न सज्जतीत्यर्थः । भुक्तो भोगो यस्याः जीवरूपेण अजेनेति शेषः । अन्यः परमात्मेति अग्रिम श्रुतौ निविशन्ति निष्पादयन्ति नानात्ययनां नानागतिमानादिकालानां । यथा तत्रेत्यादिकमौपचारिकोक्तिः सम्पाद्येति सुषुप्तिप्रलययोः यथा नद्य इति मुक्त्यवस्थायां परात्पूर्वोक्तादक्षरात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमिति स्वव्याख्यायान्तु अथ पूर्वोक्तमजनि च यन्मयमिति व्याचक्षाणा जीवानां तद्व्याप्यत्वमेव ख्यापयन्त्यस्तदनुगताः काश्चिदन्याश्च श्रुतयस्तत्तात्पर्येणैव कृततात्पर्यं ज्ञापयन्ति न घटत इति अयमर्थः कार्य्यलक्षणं खलु द्विविधम् अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं परान्वयव्यतिरेकानुकारित्वञ्चेति तत्र पूर्वं रश्म्यादावप्राप्तं आश्रयसमानकालत्वेन प्रतीयमानत्वात् भवतु वा सावौ वस्तुनि रश्म्यादेरुत्तरभावित्वं अण्वादौ तु न सम्भवत्येव अन्योऽन्यं च परमपुरुषव्यतिरेकाभावाश्चेष्टं ततो जीवस्य तादृश्यत्वात्स्वरूपतो जन्मासम्भवे नोपाधित एव जन्मन्यपि तद्व्याप्यत्वं सिद्ध्यति यथा प्रकृतेस्त्रिगुणात्मकशक्तेरिव जीवरूपोद्भवो , न घटते कुतः अजयोः अजामेकामित्यादि श्रुतौ द्वयोरप्यजत्वेन प्रसिद्धयोरीश्वरवदनाद्योरित्यर्थः । प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीति स्वद्वाक्यादेः ततश्चाजनि च यन्मयमिति यदुक्तं तत्तु परमेश्वरव्याप्यत्वेनोपाधिजन्मनि तत्तादात्म्यापेक्षयैवेत्याहुः—उभययुजेति । उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं युनक्ति व्याप्नो-

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

सृष्टेः पूर्वं सन्मात्रं ब्रह्मैव सृष्ट्युत्तरकाले नानाजीवरूपेण जातमिति भवतोऽभिमतं तथासति मृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेण परिणतस्येव ब्रह्मैव जीवरूपेण परिणतमिति जीवस्योत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्वं स्वरूपहानिश्चेत्येवंरूपा दोषाः परपक्षे उद्घाटितास्त्वन्मतेपि प्रसक्तास्तेषां परिहारो दुःशक इति अतः पूर्वकर्मापेक्षेश्वरेच्छया प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात्तनुभृतो जायन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमिति तथाच भगवद्वाक्यम्—

"मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत।

इतिजगद्योनिभूता प्रकृतिर्ब्रह्मशब्दवाच्या तस्यां चेतनाख्यं गर्भं दधामि संयोजयामि ततो भूतानामुद्भव इत्यर्थः इति प्रकृतिपुरुषसंयोगादेव जगदुद्भवश्चेत्तर्हि कथं ब्रह्मणः कारणत्वमित्यत्राह—त्वयीति। विविधनामगुणाः विविधनामरूपभाजः सर्वे पदार्थास्ततः परमे प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्मिन् सर्वान्तरात्मनि त्वयि वर्त्तन्ते अर्णवे सरित इव रससङ्क्रसम्पादितं मधुनि तत्कृतपुष्पगतमकरन्दलेशा इव च त्वयि प्रलयकाले निलिल्युरित्यर्थः। चिदचिच्छरीरब्रह्मस्थाने अर्णवो मधु च अत्रापि मुक्तौ तु कारणस्यापि लयात्त्वयि परमे निरुपाधौ सरित इवार्णवे लीयन्ते इति विवेकः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इतिश्रुतिरपि मोक्षविषया उपन्यस्ता तदप्ययुक्तं कथमितिचेदित्थं श्रुतिस्तावत् जीवब्रह्मणोर्मोक्षे स्वरूपैक्यं न वदति तस्याः परब्रह्मसाम्यविषयत्वात् निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागताः "इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुरोधाच्च 'अन्यच्च नदीदृष्टान्तोपि न सङ्गच्छते स्वरूपैक्ये तत्र नदीजलसमुद्रजलयोरैक्याभावात् किन्तु तत्र इयं गङ्गा इयं यमुना इति नामरूपे न स्तः जलस्य तु क्षारमधुररूपेण भेद एवेति अत एव साम्ये स्वरसतया दृष्टान्तानुकूल्यादिति तथा च पूर्णानन्दचक्रवर्त्तिकारिकाः—

नानारसा मधुनि भिन्नतया तरूणां-
सन्ति त्रिदोषहरणं कथमन्यथा स्यात्।
जीवास्तथा भगवति प्रलये विलीना-
नैक्यं गताः खलु यतः पृथगेव सृष्टौ॥
नदीसमुद्रयोर्भेदः शुद्धोदलवणोदयोः।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ विलक्षणगुणान्वितौ॥
नद्य समुद्रे मिलिताः समन्तान्नैक्यं गता भिन्नतया न भान्ति।
क्षारोदशुद्धोदकयोर्विभेदादास्ते तयोर्वास्तव एव भेदः।

इति श्रुतौ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपि इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्नित्यत्वादिप्रतिपादनात् चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेद एवेति अभेदश्रुतीनां सर्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादीनां तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य परमात्मशरीरतया सामानाधिकरण्यतया च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनादविरोध इत्यलं दैवहतमुद्गरविघातेनेति॥ ३१॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः कृथमुत्पत्तिरित्यत्राह—न घटत इति। अजयोः न जायेते इत्यजौ तयोः जन्मरहितयोः प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवः जन्म न घटते तथापि उभययुजा उभययोर्युक् उभययुक् तेन उभययोगेन जलबुद्बुदवत् असुभृतः प्राणिनः विविधनामगुणैर्विविधैर्नामभिः रूपैश्चोपलक्षिताः त्वयि आधारभूते त्वयि भवन्ति जायन्ते शुद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्त्यसम्भवेपि देवमनुष्यादिशरीरविशिष्टत्वरूपेणोत्पत्तिरविरुद्धेत्यर्थः ते पूर्वोक्ताः इमे प्राणिनः ततः प्रलयदशायां परमे प्रकृतिपुरुषाभ्यां परे ब्रह्मणि अर्णवे सागरे सरित इव मधुनि अशेषरसा इव तत्तत्पुष्पगतमकरन्दलेशा इव निलिल्युः नामरूपे विहाय साम्यमापुरित्यर्थः अत्राचार्याः एवं वदन्ति अर्णवसरितदृष्टान्तेन च जीवानां ब्रह्मणि नैकस्वरूपतावाप्तिरूपो लयः प्रतिपादितो भवति किन्तु नामरूपविभागानर्हसाम्यतापत्तिरूप एव लयः प्रतिपादितो भवतीति तथा च—

नद्यस्समुद्रे मिलितास्समन्तान्नैक्यङ्गता भिन्नतयैव भान्ति।
क्षारोदशुद्धोदकयोर्विभेदादास्ते तयोर्वास्तव एव भेदः॥

इत्यादि यथा निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागताः इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः मोक्षदशायां जीवानामीश्वरसाम्यतापत्तेरेव प्रतिपादनात् अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः उद्भवः न घटते तथापि उभययुजा जलबुद्बुदवत् असुभृतः विविधनामगुणैस्त्वयि भवन्ति ततः त इमे परमे सरितः अर्णवे इव अशेषरसाः मधुनि इव लिल्युः इत्यन्वयः॥ ३१॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अजन परिमुच्यतेऽत्र भवात्सततात्सममनुजानता ततमनन्तमदुष्टतया। न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजोर्भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत्॥ १८—३२॥

मुच्यते तत्त्वसम्बुद्धादाचार्यात् पुरुषो भवात् एतावेव स्वतो बद्धौ परमः प्रकृतिस्तथेति कलापश्रुत्यर्थं तथा—

देशतः कालतश्चैव समव्याप्तावजावुभौ।
ताभ्यामुभययोगाभ्यां जायन्ते पुरुषाः परे॥ इति

कौटरव्यश्रुत्यर्थतया च ग्रथितस्याजनपरिमुच्यते इत्यस्यायं भावः। हे अजन लोकविलक्षण! जन्मरहितेति वा समम् एकप्रकारतया ततं व्याप्तम् अनन्तमदुष्टतया निर्दोषत्वेन अनुजानता सम्यक् ज्ञानवताऽऽचार्येण उपदिष्टमार्गेण अत्र जगति ज्ञानवान् पुरुषः सततात्सन्ततमज्ञानकल्पिताद्भवात्संसारात्परिमुच्यते सम्यक् मुक्तो भवति कथमनुजानतेति तत्राह—नेति। अजशब्दस्य अनेकवृत्तित्वेनानिश्चय इत्यतः प्रकृति—पूरुषयोरिति तयोरुद्भव उत्पत्तिर्न घटत इति यतस्ततः प्रकृतिपूरुषौ विनाऽन्यो बन्धरहितो न विद्यते मुख्यतोऽजशब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यथानुपपत्त्या न घटत इत्युक्तं भवति तदुभययोः प्रकृतिपूरुषयोर्युजोर्योगयोरसुभृतो जीवा भवन्ति देशतः कालतश्च यत्र परमस्तत्र प्रकृतिर्यत्र प्रकृतिस्तत्र परमः इत्युभययुजोः तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुदवत् जलबुद्बुदानि यथोत्पद्यन्ते तथेति—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

सम्यग्ज्ञानवदाचार्यान्मुच्यते पुरुषो भवात्।
द्वावेव नित्यमुक्तौ तु परमः प्रकृतिस्तथा ॥ इति
स्मृतेः ॥ १८—३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ पूर्वोक्तमजनि च यत्। यमिति व्याचक्षाणा जीवानां तद्व्याप्यत्वमेव स्थापयन्त्यस्तदनुगताः काश्चिदन्याः श्रुतयस्तात्पर्य्येणैव स्वतात्पर्य्यं ज्ञापयन्ति न घटते ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः

ननु, प्रकृतिपुरुषाभ्यां जीवानां समुद्भवः कथं तेषां मदंशत्वं भवतु वा तेषां मदंशत्वं मत्पार्षदैः सह वा तेषां कथं न साम्यं तेऽपि मदंशा इत्याशङ्क्याहुः—न घटत उद्भवः इत्यादिप्रकृतिपूरुषयोरिति पञ्चम्यर्थेषष्ठी ताभ्यां सकाशात तव पार्षदादीनाम् उद्भवो न घटते कीदृशयोः अजयोः पुरुषश्च तवांशत्वादेव अजः प्रकृतिश्च अजा "अजामेकाम्" इत्यादिनोक्तेः एवम्भूतयोरपि पुरुष उपादानकारणं अजा निमित्तकारणम अयं तु प्रकारः खलु जीवानामेव यत उभययुजा प्रकृतिपुरुषयोगेन असुभृतो जीवा एव भवन्ति ये जीवाः जलबुद्बुदवत् क्षणभङ्गुराः त्वत्परिकरास्तु नित्यभूतास्तेन तैः समं कथं जीवानां साम्यं यतः प्रकृतिपुरुषयोगस्य प्रागपि तेषां ते परिजनानामस्तित्वश्रवणात "न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्च्चिताः" इति मायायाः प्रकृतेस्तत्राभावात तर्हि कुतो तेषां ह्याविर्भाव इति पुनराहुः—त्वयि त इम इति। त इमे तव परिजनास्ततो हेतोस्त्वय्येव कीदृशे त्वयि परमे परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य तस्मिन् पुनः कीदृशे मधुनि मधुवन्मधुरे ते कीदृशाः अशेषरसा अशेषो रसोऽनुरागो येषां तर्हि किं मयि कैवल्यं प्राप्ता एव ते वर्त्तन्ते नेत्याहुः—सरित इवार्णव इति। विविधनामगुणैर्युक्ताः सत्योहि सरितोर्णवे निलिल्युस्तथा सरितो हि इयं गङ्गा इयं यमुना इयं नर्मदा इत्यादि नामानि न त्यजन्ति अस्या अयं गुणः एतस्यायं गुण इत्यादिगुणांश्च न त्यजन्ति अथ च एकदेशेनैवार्णवे लीयन्ते लीनतायां च तत्तदाकारेण पृथग्विधा एव तथा ते परिजना इन्द्रियवृत्तिभिस्त्वयि प्रविशन्ति नामगुणाकारैः पृथक् वर्त्तन्त एव अतस्त्वयीत्युच्यते त्वदेकनिष्ठत्वादिना त्वयीत्युपचर्य्यते तेनामी प्रकृतिपुरुषोद्भवा न भवन्ति न चानित्या भवन्ति अतो नैषां जीवसाम्यमिति स्थितम ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरिति तदात्मकता तदा घटते यत यद्रूपेणाविर्भवितुमर्हति जीवास्तु विस्फुलिङ्गन्यायेन भवन्तीति तदात्मकता युक्ता सङ्घातस्तु न प्रकृत्यात्मको नापि पुरुषात्मकः नाप्युभयात्मकः उभयोरप्यजनत्वेन कार्याविर्भावभावात् तदाह न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरिति तर्हि कथं सङ्घातोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह उभययुजा भवन्त्यसुभृत इति उभययुजा उभययोगेन प्रकृतितुरुषसम्बन्धेनासुभृतः सङ्घाताः देवतिर्यगादयः भवन्ति ननु यत् केवलाभ्यां न जायते तत्तत्संयोगेसति कथं जायते इति तत्राह जलबुद्बुदवदिति न केवलं जलेन वायुना वा बुदबुदा जायन्ते उभययोगेन जायन्त इति तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन सङ्घाता जायन्ते इति न काप्यनुपपत्तिः किमतो यद्येवं एवमेतदित्याह त्वयि त इम इति। ते असुभृतः इमे परिदृश्यमानाः सर्वे कारणाः त्वय्येव अयमभिप्रायः अजयोः संयोगो नेष्यते उभयोरप्यजत्वेन व्यापकत्वेन च क्रियावत्त्वाभावात संयोगाभावः तादृशयोः संयोगः अघटमानः सन् भगवद्रूपो वा भगवता वा सिद्धो भवति अद्भुतकर्मा भगवानेव भवतीति अतो भगवदात्मकतैव सर्वेषां सङ्घातानां अतो भगवत्येव ते सर्वे पर्यवसिता भवन्ति नान्यत्रेति निर्णयः किञ्च विविधनामगुणैरिति एकरूपाश्चेत्सङ्घाता भवेयुः तदा कथञ्चित् प्रकृतिपुरुषात्मकतापि कल्पेत तत्तु नास्ति किन्तु विविधानि नामानि रूपाणि गुणाश्च परस्परविलक्षणाः सर्वेषां भवन्ति अतस्तैर्ज्ञायते भगवत एव भवन्ति अचिन्त्यशक्तिरनन्तमूर्त्तिश्च भगवानेवेति नन्ववाचीनयोरपि प्रकृतिपुरुषयोः कथं नानन्तशक्तितेत्याशङ्क्याह—परस्येति। परस्यैव ते धर्माः नान्यस्येति सिद्धान्तादित्यर्थः किञ्च त एव तदात्मका भवन्ति ये यत्रैकतामापद्यन्ते यथा सर्वाः सरितः अर्णवे भवन्ति अर्णवादेव मेघद्वारा उत्पद्यन्ते अर्णवे च प्रविशन्ति ततोर्णवस्य जलात्मकस्य नद्योपि जलात्मिकास्तदात्मिका भवन्ति नतु पर्वतात्मिका भूम्यात्मिका वा अतः सच्चिदात्मिका एते सच्चिदात्मके भगवति एव प्रतिष्ठिता भवितुमर्हन्ति नान्यत्रेत्यर्थः ननु यदि भगवदात्मकत्वं विश्वं भवेत् तर्हि भगवति विश्वं प्रतीयेत यस्य यस्य भगवत्साक्षात्कारो भवति तस्य तस्यानुभवे विश्वस्फूर्त्तिः स्यात् ततश्चानीक्षापि प्रसज्येतेति चेत्तत्राह—मधुनिलिल्युरशेषरसा इति यथा अशेषरसाः मधुनि लीना भवन्ति तथापि भिन्नतया न प्रतीयन्ते अयममुकः पुष्पस्य रसोऽयममुकः पुरुषस्य रस इति किन्त्वेकतामापन्ना मधुत्वेनैव प्रतीयन्ते तथा भगवत्यपि सर्वे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति नतु भिन्नतया प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥

नामरूपप्रपञ्चं हि देवतिर्यङ्नरात्मकम्।
कृष्णादेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एतन्मतमप्यन्ये दूषयन्तो दृष्टाः तथाहि ननु यदि परमात्मनो जीवा जायन्त इत्युच्यते तथासति जीवानामनित्यत्वप्रसङ्गेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यात् किञ्च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् तस्य स्वरूपं तु ब्रह्मैव तस्मात् यथा अनवच्छिन्नमाकाशमेव घटावच्छिन्नं भवेत् घटभङ्गे सति तन्महाकाशमेव एवमेवाविद्यकोपाधेर्भङ्ग एव मोक्षस्तज्जन्मत्येव सति जन्म जीवानामुच्यते नतु स्वत इति ये वदन्ति तन्मतमनुवदन्त्यस्तुवन्ति न घटत इति तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषस्य वा उभयोर्वा आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिःद्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसङ्गः अतएव न तृतीयः इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो न घटत इति श्रुत्या अजत्वप्रतिपादनादपीत्याहुः-अजयोरिति तथा च श्रुतिः "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृज्यमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति अर्थश्च लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमःस्वरूपां सरूपाः स्वं आत्मात्मिकाः अनुशेते निरन्तरं भुङ्क्ते जहात्येनाम् अस्यां नासक्त इत्यर्थः भुक्तभोगां भुक्तो भोगो यस्यां जीवरूपेणाजेन ताम् अन्यः परमात्मेति तस्मादुभयस्य प्रकृतेः पुरुषस्य च युजा योगेनैव तनुभृतः प्राणादिमहदुपाधयो जायन्ते इत्यर्थः । जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवन्ति किन्तु ताभ्यां मिलिताभ्यामेव तद्वत् तस्माज्जीवानामुपाधिजन्मनैव जन्म न स्वत इत्युक्तं उपाधिलयेनैव पुनर्ब्रह्मणि लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याहुः—त्वयीति । त इमे जीवाः तत इति यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामगुणैः सहितास्त्वयि लिल्युर्लीना बभूवुः तेषां लयो द्विविधः तत्र मुक्तौ स्थूलसूक्ष्माणां कार्य्योपाधीनामविद्यायाः कारणोपाधेश्च लयदात्यन्तिको लयः तत्र दृष्टान्तः सरितो नद्यः अर्णवे लीना इव सुषुप्तिप्रलययोस्तु कार्य्योपाधीनामेव लयः ननु कारणस्याविद्यायाः अतस्तत्र विशेषमात्रस्यैव लयः सामान्यन्तु वर्त्तत एव तत्र दृष्टान्तः मधुनि अशेषरसाः सकलकुसुमरसाः विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्यतः उपलक्ष्यन्त एव अत्र श्रुतयः यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् इति यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा न तत्र विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेवखलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे इत्याद्याः अर्थश्च निस्तिष्ठन्ति निष्पादयन्ति नानात्ययानां नानाविधपरिणतिमतां रसान् समवहारं समाहृत्य एकतां रसम् एकरसतामित्यर्थः यथा नद्य इत्याद्या मुक्तिव्यञ्जिका यथा सौम्येत्याद्या श्रुतिः प्रलयव्यञ्जिका ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु ध्रुवा इत्यादिनाऽनाद्यनन्तत्वं प्रतिपादितं स्थिरचरजातयः स्युरित्यादिना जन्माप्युक्तमेव उभयथात्वाभ्युपगमे वदतो व्याघातः स्यात् न केवलमेतावदेव दूषणं किन्तु जन्माङ्गीकारेऽजत्वनाशेन कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽपीति चेन्न भगवतोऽप्यभूतानां क्षेत्रज्ञानामनाद्यनन्तत्वेपि देहजन्मना जन्मोक्तेरप्यविरुद्धत्वादित्याहुः— प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो जन्म न घटते न सम्भवति कुतः उभयोरजत्वादित्यर्थः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनु शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः" इत्यादिश्रुतेः तर्हि तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः इत्यादिना "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवैतस्मादात्मनो व्युच्चरन्ति" इत्यादिना च कथमुभयोरपि जन्मोक्तरत आहुः उभययुजेति उभयस्यानादिसिद्धलिङ्गस्य प्रत्यक्चेतनस्य च योगेन हेतुना असुभृतो भवन्ति स्थूलशरीरयोग एव जन्मेत्युपचर्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुदवत् यथा जलमात्रस्य न बुद्बुदरूपेण जन्म किन्तु वायुसंयोगादेव बुद्बुदा भवन्ति तद्वदत्रापि जीवात्मनो जन्माभावेपि देहयोगाज्जन्मोक्तिरिति भावः । किञ्च कर्मात्मिकाविद्यानिवृत्त्या पुनरपि भगवत्प्राप्तिमाहुः—त्वयि सर्वज्ञे सर्वशक्तौ भगवति इमे तनुभृतो जडवर्गश्चाकाशादयः विविधनामगुणैः सह देवदत्तादिनामानि गुणा वर्णाश्रमधर्माः शमोदमस्तपश्शौचमित्यादिनाष्टादशाध्याये भगवतोक्तास्तैः सह लिल्युः पृथक्त्वेपि पृथग्ग्रहणानर्हतां प्रापुरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सरित इवार्णवे अशेषरसा इव मधुनि यथा सरितः समुद्रं प्राप्य पृथग्ग्रहणानर्हाः तिष्ठन्ति यथाचाशेषवृक्षाणां रसाः मधु प्राप्य तथैव तिष्ठन्ति तथा तनुभृतोपि भगवन्तं प्राप्यात्यन्तपृथग्ग्रहणानर्हतां भजन्तीति भावः । ननु यदिपृथग्ग्रहानास्ति तर्हि कुतो भेदसम्भावनेति चेन्न मधुनि रसविशेषवैचित्र्यस्य दृश्यमानत्वात् जलेपि जलान्तरसंयोगवृद्धिदर्शनात् ननु समुद्रे वृद्धिर्न दृश्यते इति चेत्सत्यं तस्य निरतिशयत्वेन नैवं सामान्याद्वृद्धिर्दृश्यतेऽल्पेन तत्राप्यनुमानात् समुद्रस्याप्यल्पजलानां तरङ्गात्मनान्यत्र नदीषु संयुक्तानां रसभेदस्य दर्शनात् तत्रापि भेदस्य वर्त्तमानत्वात् तथाहि श्रुतयः । "यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां सङ्गमयन्ति ते तथा न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्मीत्येवं खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सतिसम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे" इति यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति अयमर्थः यथाशेषवृक्षाणां रसा मधु प्राप्य स्वस्य नामरूपाभ्यां विमुक्ताः मधुनो नामरूपे साधारणे भजन्ति यथाच नद्यः समुद्रं प्राप्य स्वनामरूपाभ्यां अमुका नदी चर्मण्वतीत्यादिनामनीलजला इत्यादिरूपं ताभ्यां विमुक्ताः वियुक्ताः सत्यः समुद्रसाधारणनामरूपे भजन्ति तथा विद्वानपि स्वस्य देहाद्यभिमतस्य नामरूपाभ्यां देवदत्तादिदेवतिर्य्यगादिभ्यां विमुक्तो भगवतो ब्रह्मणः साधारणनामरूपे सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्युक्तं सत्यज्ञानादिनाम आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादि श्रुत्युक्ताप्राकृतरूपञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः । तदेवाह—दिव्यमिति प्रकाशात्मकमित्यर्थः । एतच्च प्रश्नोपनिषदि स्पष्टमेव यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवोच्यते एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष एवोच्यते" इत्यादि कथम्भूते त्वयि परमे परैर्वेदमन्त्रैर्मीयते इति परमस्तस्मिन् अनेन वेदस्यापि जन्मादिकारणत्वं व्याख्यातम् एतेन जीवसाहचर्य्योक्तेन प्रकृतेरपि स्वरूपतोऽजत्वं कार्य्यात्मना प्रपञ्चरूपेण जन्मादिमत्त्वं ज्ञातव्यम् अजामेकामित्युक्तत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ १८ ॥

नृषु तव मायया भ्रममभीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।
कथमनुवर्त्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिनेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥३२॥

भाषा टीका ।

यद्यपि जीव माया दोनो अत्मा हैं इस कारण इनकी स्वतः उत्पत्ति नहि घटिसकती तथापि जैसे विद्यमान जलके भागों का पवनकी प्रेरणा से परस्परमे संयोग होकर बुद्बुदा उत्पन्न होजाता हे तेसहि जीवों कर्म को निमित्त कर परमात्माके सङ्कल्पसे जीव माया के परस्पर संयोग से प्रलयकालिक जीव माय विशिष्ट सर्वा धार आप के बीचमे देव मनुषादि विविधनाम और आकार सम्पन्न प्राणी उत्पन्न होजाते है अर्थात महदादितत्व रूपसे परिणाम होनाहि माया की उत्पत्ति है और देव मनुष्यादि नामरूप की प्राप्ति हि जीव की उत्पत्ति हैं और जीव माया दोनो स्वतः स्वरूप से नित्य हैं और जैसे समुद्र में अनेक नदीं मिल रहीं हैं तथा मधु में जैसे अनेक वनस्पति के रस मिल रहे हैं तैसे हि प्रलय काल में देव मनुष्यादि स्थूल नामरूप का परित्याग कर जीव और महदादि स्थूल नामरूप का परित्याग कर माया ए दोनो सूक्ष्म रूपसे आपके बीच में लय को प्राप्त होजाते हैं ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवा जायन्ते तद्वशेन च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्त इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तमिदानीं तन्निवृत्तये "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्याऽऽत्मनात्मानमभिसम्विवेश "इत्याद्याः भगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह—नृषु तव माययेति । नृषु जीवेष्वमीषु तत्र मायया भ्रममुक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियो भृशं त्वय्यभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वन्ति कीदृशं भ्रमम् अनुप्रभवं अन्वनुप्रभवो यस्मिंस्तं भ्रमं ततः किमत आह कथमिति अनुवर्ततामनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतां भवभयं संसारभयं कथं भवेत् न कथञ्चिदपीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गरूपस्त्रिणेमिस्तिस्रो नेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाः काला यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अत एवम्भूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति ॥ ३२ ॥

संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ।
कथञ्चिदापन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्धर श्रीनृहरे नृलोकम् ॥१९॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भूतानि परीत्य चराचरशरीराणि अनित्यत्वेन ज्ञात्वा एवं लोकान् स्वर्गादीनपि कर्मकृतत्वेनानित्यतया ज्ञात्वा दिशः प्रदिश इति ऐहिकभोगा एवोक्ताः तानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथमजां प्रथमं जातां प्रथमप्रश्वासोद्भवां त्रयीलक्षणाम् उपस्थाय विचार्य्य विश्वस्य वा ऋतस्य श्रीविष्णोः आत्मानं स्वरूपम् आत्मना मनसाऽभिसम्विवेश आश्रितवानिति उक्तलक्षणं जन्मादिरूपसंसारप्रदम् अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपं तत अनुवृत्तिकरणात् किं तदीयपद्ये आपन्नं विपद्ग्रस्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

एवं तावत् परमेश्वरात् जीवा जायन्ते तद्वशेन च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्ते इति संसारचक्रे भ्रमणम् उक्तम् इदानीं तन्निवृत्तये भवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह—नृषु तवेति । अमीषु नृषु तव मायया भ्रमं भ्रमणम् अवगत्य ज्ञात्वा सुधियः त्वयि भावमनुवृत्तिं विदधति कुर्वन्ति त्वयि कथम्भूते अभवे भवनिवर्त्तके भ्रमं कथम्भूतम् अनुप्रभवं अनुप्रभवो जन्म यस्मिन् तं ततः किमत आह-कथमिति । अनुवर्त्ततां त्वमेव शरणं गतानां भवभयं संसारभयं कथम्भवेत् न कथञ्चिदपि कुतः यत् यस्मात्तव भ्रुकुटिः भ्रूभङ्गरूपस्त्रिणेमिः कालः अभवच्छरणेषु भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति नतु त्वच्छरणागतेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां ते अभवच्छरणाः त्रिणेभिरिति तिस्रो नेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षकालाः यस्य सम्वत्सरात्मकस्य कालस्य सः अत एवम्भूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति अत्र श्रुतिः "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशोदिशश्च उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसम्विवेश" इति अर्थः स मुनिः भूतानि प्राणिनः परीत्य संसारचक्रे भ्रमन्तीति ज्ञात्वा लोकान् स्वर्गादीन् क्षयिष्णुत्वेन परीत्य ज्ञात्वा सर्वा दिशो विदिशश्च दुःखमयत्वेन परीत्य ऋतस्य विष्णोः प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणां उपस्थाय त्रय्युक्तनैष्कर्म्यमासेव्य आत्मना सर्वतो विरक्तेन मनसा आत्मनं परमात्मानं भगवन्तम् अभिसम्विवेश गतवान् व्याख्यान्तरं पूर्वैः कृतं सर्वेषु भूतेषु अहमास्मि सर्वाणि भूतानि मयि सन्तीति ज्ञात्वा ऋतस्य प्रथमजां वाचं उपस्थाय यावत्तज्ज्ञानोत्पत्तिं तावत् आत्मना शुद्धेन त्वंपदार्थेन आत्मानं तत्पदार्थं परमात्मानम् अभिसम्विवेश ऐक्यं गतवानिति स्वामिनां —

संसारचक्र क्रकचैर्विदीर्ण—
मुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ।
कथञ्चिदापन्नमिह प्रपन्नं
त्वमुद्धर श्रीनृहरे नृलोकम् ॥

भो नृहरे ! नृलोकं त्वं समुद्धर कथम्भूतं संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णम् संसारचक्रमेव क्रकचं करपत्रं काष्ठविदीर्णास्त्रविशेषस्तेन विदीर्णं अत एव उदीर्णनानाभवतापतप्तं उदीर्णैरुद्भूतैर्नानाध्यात्मादिभवतापैस्तप्तम् अत आपन्नमापद्ग्रस्तं इह संसारे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तर्हि उत्पत्तिविनाशाद्यात्मकसंसारनिवृत्त्यनुवृत्त्योः किं निदानमित्यपेक्षायां त्वद्भक्तितदभावावेवेत्याहुः—नृष्विति। अनुपृष्ठतः प्रभवः संसरो यस्मात्तममीषु नृषु तव मायया त्वदीयया प्रकृत्या भ्रमं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानादिरूपमवमृश्य अयमेव संसृतिहेतुरिति निश्चित्य सुधियः त्वयि भृशं भागभक्तिं विदधाति अनुवर्त्ततां त्वां भजतां भवभयं संसृतिभयं कथं भवेत् न भवेदेवेत्यर्थः। कुतः यत यस्मादभवच्छरणेषु न भवान् शरणं येषां ते तेष्वेव तव भृकुटिः भ्रूभङ्गरूपः त्रिणेमिः तिस्रो नेमयः शीतोष्णवर्षकालात्मिकाः यस्य सः संम्वत्सरात्मकः कालः (इत्यर्थः) भयं संसृतिभयं सृजति अभवच्छरणेषु इतिपाठे न भवतश्शरणं येषां तेषु उपायोपेयभावेन भवतश्शरणमनाश्रितेषु इत्यर्थः॥ ३२॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

कथञ्चित्केनापि भाग्योदयेन त्वां प्रपन्नं शरणागतम् उद्धर॥ ३२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नृष्वित्यस्य टीकायां श्रुती परोत्य ज्ञात्वा प्रथमजां वाचं प्रथीलक्षणाम् ऋतस्य श्रीभगवतो आत्मना मनसा आत्मानं स्वरूपम् अभिसंविवेश आश्रितवानिति॥ अथ खव्याख्या तदेवं पूर्वोक्तानुसारेण लब्धावसराः भवभयनिवर्त्तकतालक्षणे तस्मिन् भक्तितात्पर्य्येकाः काश्चिदन्याः श्रुतयः स्तुवन्ति नृष्विति। साधारणजीवानां यथा मायया भ्रमो भवति सैव त्वद्भक्तसङ्गजातसद्बुद्धीनां भक्तिमाधुर्यानुभवेन तां त्यक्तुं न शक्नुवन्तीयं। हेतुमवाति भ्रममय्यान्तस्यां भयहेतुत्वं त्वयि तु तन्निवर्त्तकत्वं बुद्धेतिभावः। तत्रापितु अनुचं प्रभव उल्लासो यस्य तादृशं भावं यद्वा प्रतिजन्मैव ते दधाति एतत्त्रयेपि परममाधुर्य्यानुभवेन तां त्यक्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे "नाथ! योनिसहस्रेषु" इति नाथ योनिसहस्रेष्वित्यादि नवै जातो जातु कथञ्चन इत्यादौ लिप्सामिच्छेत्र सग्रहो जन इति श्रीमद्भागवते च तर्हि किं यस्माद्भवभयाद्भक्तिर्जाता तदपि तिष्ठतु नहीत्याहुः— कथमिति। संसारिदशायां तन्माधुर्यावेशेन तदनवधानात् भयहेतूनां किञ्चित्करत्वमकरत्वात् तद्भीनदशायास्तु भवकारणानामपि नाशादितिभावः। तत्र कैमुत्येनाहुः— तवेति।—

सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते।
अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम॥

इति श्रीरामायणे श्रीराघवेन्द्रप्रतिज्ञानुसारेण ददाम्येतद्व्रतं इत्येरित्यत्र तादृशगरुडपुराणोक्तानुसारेण च शरणागतमात्रेऽपि भयाभावादित्यर्थः। त्रिनेमिरिति भूतभविष्यद्वर्त्तमानात्मकत्वेनेति अत्र श्रुतयः परीत्येत्याद्या एव तत्र प्रथमजा—

कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः॥

इत्येकादशानुसारेण भक्तिप्रतिपादिकाम् ऋतस्य सत्यं भगवतो वाणीमिति व्याख्येयं यद्वा तादृशमात्मप्रस्तावमसहिष्णवः काश्चिदन्या आहुः—नृष्विति। अमीषु पूर्वोक्तेषु मुक्तिसाधकेषु त्वद्भक्तिसुखानवधानरूपं त्वन्मायाहेतुकभ्रममवगत्येत्यादिव्याख्येयं श्रुतयस्तु पूर्वपूर्वानुसारेणान्वेषणीयाः॥ ३२॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

एवं जगत्कारणे त्वयि भक्तिमतां न भयमित्याह—नृषु तवेति। तव मायया त्वदीयया प्रकृत्या भ्रमम् अहङ्कारममकाररूपं भावं भक्तिं प्रपत्तिं वा अनुवर्त्ततां त्वामनुवर्त्तमानानां कालः स तवैव भ्रुकुटीस्थानीयः अभवच्चरणेषु त्वच्चरणानाश्रितेषु॥ ३२॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथैवं जगत्कारणे त्वयि भक्तिमतां न भयमित्याह— नृषु तवेति। हे भगवन् गुरोः सकाशात्—

गुकारस्त्वन्धकारः स्यात् रुकारस्तन्निरोधकः।
अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते॥

इत्युक्तप्रकारेण शब्दब्रह्माणि परब्रह्माणि निष्णात तत्त्वत्रयाभिज्ञाद्गुरोस्तव मायया त्वदीयया प्रकृत्या अमीषु नृषु मनुष्येषु भ्रमं स्वतन्त्रात्मभ्रमं देहात्मभ्रमं तत्प्रयुक्ताहङ्कारममकाररूपञ्चावगत्य ज्ञात्वा सुधियो विवेकिनस्त्वयि सर्वस्वामिनि सर्वाधारे सर्वनियन्तरि हेयप्रत्यनीके कल्याणगुणाकरे भवनिवर्त्तके भावम् अनुप्रभवम् अनुक्षणं प्रीतिरूपां भक्तिं विदधति कुर्वन्तीत्यर्थः तथाचैकादशे भगवद्वचनं—

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः-
शान्ता महान्तोखिलजीववत्सलाः।
कामैरनालब्धधियो जुषन्ति य-
त्ते नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम।

इति इत्थम्भूता मद्भक्ता एव मम नैरपेक्ष्यं सुखं विदुर्नान्ये इत्यर्थः। अत एव त्वय्यनुवर्त्ततां त्वामनुवर्त्तमानानां सेवमानानां भवभयं संसारभयं कथं भवति तदुक्तं सिद्धैश्चतुर्थे अयं त्वत्कथामृतपीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः तृषार्त्तो वगाढो न संस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवन्न इति त्रिणेमिः कालः स तवैव भ्रुकुटीस्थानीयः अभवच्छरणेषु त्वच्छरणानाश्रितेषु स्वतन्त्रात्मभ्रमदेहात्मभ्रमयुक्तेषु—

ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी।
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया॥

इत्युक्तासुरस्वभावेषु भयं सृजति तथा च कृष्णगीतं चतुर्थे—

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम्।
त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः।

इति॥ ३२॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

ज्ञानादिसाधनस्य दुष्करत्वात् भगवद्भजनस्य सुकरत्वेन तेनैव । संसारनिवृत्तिर्नान्यथेत्यत्र सदाचारं प्रमाणयन्ति नृष्विति । अमीषु नृषु जीवेषु तव मायया भृशं दुस्तरं भ्रमं देहाद्यात्माभिमानलक्षणं ब्रह्म निर्गुणमेवेति सगुणमेवेति च इन्द्रशक्त्यादयः ब्रह्मेत्यादि रूपश्च भ्रममवगत्य ज्ञात्वा सुधियो विवेकिनः अभवे नास्ति भवः कस्माद्भवः तस्मिन् स्वाश्रितानां जन्ममरणादिलक्षणभवनिवर्त्तके इत्यर्थः । त्वयि ईश्वरे अनुप्रभवम् अनुक्षणं प्रकर्षेण जायमानं वर्द्धमान भावं श्रवणकीर्त्तनादिना मनोवृत्तिं दधति स्थापयन्ति यत् यस्मादभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षकः येषां तेषु त्वद्भजनविमुखेष्वित्यर्थः । तेष्वेव तव भ्रुकुटिः भ्रूभङ्गरूपः त्रिणेमिः तिस्रो नेमय इवावच्छेदकाः शीतोष्णवर्षाकालात्मकाः यस्य सम्वत्सरात्मकस्य सः कालः भयं जन्ममरणादिजन्यं मुहुः वारम्वारं सृजति करोति अतः अनुवर्ततां त्वामेवानुवर्त्तमानानां भजमानानां भवभयं संसारभयं कथं स्यात् न कथञ्चिदपीत्यर्थः अमीषु नृषु तव मायया भृशं भ्रममवगत्य सुधियः अभवे त्वयि अनुप्रभवं भावं दधति यत् तव भ्रुकुटिः त्रिणेमिः अभवच्छरणेषु भयं सृजति अतः अनुवर्त्ततां भवभयं कथं स्यात् इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू०॥ त्वयि त इमे ततो विबुधनामगुणाः परमेऽमृत इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः । नृषु तवमायया स्वगतया कुशलं त्वयि सुधियोऽग भेदमनुधातु मनुप्रभवः । कथमनुवर्तिनां भवभयं तव भ्रुकुटी सृजति मुहुर्नृणाम् ॥ २९ ॥ ३२ ॥

"यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा यो देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रश्नं भुवनायन्त्यन्यात अयाजन्तद्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जनितारो न भूता असूर्तेसूर्तैरजासि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि" इत्यादिश्रुतेः—

ब्रह्मेशेन्द्रादिसञ्ज्ञा येर्थभूता गुणा मताः ।
पूर्त्तीशितृत्वद्रष्टृत्वप्रमुखास्ते हरेः सदा ॥ इति

"अतस्तु सर्वनामासौ सर्वकर्ता च केशवः" इत्यादिस्मृतीनां चार्थत्वेन सन्दृब्धस्य त्वयि त इम इति श्लोकस्यायं भावः मधुनि निलिल्युरितिवक्तव्ये मधुनिलिल्युरिति पाठो गाथीभङ्गभयात् समाने लोप इति न्यायाच्च कृतः तवो इति पाठोपि वैलक्षण्यज्ञापनायाकारि तत तात पितरित्यर्थः ततेति तात"ति श्रुतिः अ उ आनन्दपूर्णत्वादनामा सर्वस्मादुत्कृष्टत्वादुनामा—

"आनन्दत्वादनामासावुत्कृष्टत्वादुनामकः ।
एतन्नामद्वयं विष्णोर्ज्ञात्वा पापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः तयोः सन्धिः ओ इत्यनेन नाम्नोर्नामिनश्चाभेदः "उनाम्नः सम्बुद्धिरमृचि ये गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्ति" इत्यादिश्रुतौ प्रतीतास्त इमे विबुधनामगुणाः विबुधानामिन्द्रादीनां नाम्नामर्थभूताः परमैश्वर्यादिगुणाः अमृते नित्यमुक्ते परमे त्वयि निलिल्युः निलीनतया स्थिताः कस्मिन् के इव मधुन्यर्णवे मकरन्दमधुलक्षणसमुद्रे अशेषपुष्परसा इव यतोऽशेषगुणाकरो भवान् अतो नृषु सुधियः निर्धारणे सप्तमी नृणां मध्ये सम्यक् ज्ञानिनः स्वगतया सुष्ठन्यैरनवगतया मायया स्वेच्छया त्वयि भेदं समस्तादन्यो विशिष्टगुणः पर इति भेददर्शनलक्षणं कुशलमनुविधातुमनुप्रभवः सम्यक् समर्थाः अनेन अज्ञानिनां निलीनाः ज्ञानिनामभिव्यक्ता गुणा इत्यतस्तेषां सद्भावो दर्शित इति तदुक्तम्—

"अन्यथाविज्ञातया विष्णोः शक्त्यैव कुशलं जनाः ।
कुर्वन्ति कुशलेष्वभेददर्शनमेव तु ।
पूर्णानन्दादिरूपासिं विष्णोर्ज्ञात्वेतरेषु च ।
तदपेक्ष्य विष्णुमात्रज्ञानं तद्भेददर्शनम् ॥
अतोऽयमत्तो भेदोऽयं स्वभावः परजीवयोः ।
स्वतो वा परतो वाऽपि न कदाचित्प्रणश्यति ॥
एवं ज्ञानवतां विष्णुर्बहुजन्म न दास्यति ।
अनुवृत्तिर्यथाल्पा स हि सर्वेश्वरः प्रभुः ॥

इति अनेन कथमनुवर्त्तिनां भवभयं तव भ्रुकुटी सृजति मुहुर्नृणामित्येतदर्थो विवृतः । तथाहि यथा सर्वे गुणाविधानसामर्थ्यं तथा अनुकूलभूतत्वत्प्रसादानुवर्त्तिनां मुहुर्निरन्तरं सेवमानानां तव भ्रुकुटी भवभयं कथं सृजति न कथमपि प्रत्युत निर्मूलयतीत्यर्थः—

"यः पाता जनिता चैव कल्पको नित्यपोषकः ।
प्रापकः सर्वदेवानां एकानां पुरुषोत्तमः ।
सर्वदेवाभिधावाच्यो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
विचार्यः सर्वदेवेशस्तं ब्रह्माद्या यजन्ति च ॥
त्रिगुणात्मकस्रष्टारस्तथापि न यजन्ति तम् ।
यतः पूर्णेशशक्त्यैव तेषां यजनमिष्यते ॥
अतः सर्वेश्वरो विष्णुरेक एव महागुणः ।

इत्यनेन ब्रह्मादीनामखण्डगुणत्वं स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृत्वमित्यादिकं दूरतोऽपहस्तितमिति ज्ञातव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं पूर्वोक्तानुसारेण लब्धावसरा भवभयनिवर्त्तकतालक्षणे तस्मिन् भक्तितात्पर्यपराः काश्चिदन्याः श्रुतयः स्तुवन्ति नृषु तवेति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अत एव सुधियो जनास्त्वद्भजनेन त्वत्पार्षदत्वं प्रार्थयन्ते इत्याहुः—नृषु तव माययेत्यादि । नृषु उक्तप्रकारेषु प्रकृतिपुरुषोद्भवत्वाज्जलबुद्बुदायमानेषु अमीषु मनुष्येषु तव मायया भ्रममज्ञानमवगत्य सुधियो जनास्त्वयि अनुप्रभवम् अनुजन्म भावं प्रमाणं भृशं दधति कीदृशे त्वयि अभवे न विद्यते न विद्यते भवः संसारो यस्मात् पार्षदत्वं प्राप्य न पुनः संसरणमिति भावः । अतस्तेषां भवभयं न प्रवर्त्तते इत्याहुः कथमित्यादि । तेषां भवभयं कथमनुवर्त्ततां तदनुवर्त्तने योग्यता नास्ति यत् यस्मात् तव भ्रुकुटिः कालः अभवच्छरणेषु भयं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

सृजति न तु भवच्छरणेषु तत्रापि मुहुः कीदृशः त्रिनेमिः भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं निबन्धत्वाय भगवदात्मकता प्रत्येकसमुदायाभ्यां जीवसङ्घातयोर्निरूपिता तेनावश्यं भजनीयत्वं निरूपितम् एवं भजनीयत्वे ज्ञातेपि भजनार्थं प्रवृत्तावपि भक्त्युन्मुखान् कालश्चेद्ग्रसयेत तदा भजनं कथं सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकर्तुमाह–नृषु तव माययेति। भगवान् सृष्ट्यादौ कालं मायाञ्च सृष्टवान् ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति तान् कालो ग्रसिष्यति येतु लोकान् भगवन्मायाग्रस्तान् ततः कालेन ग्रस्तानालोक्य मायापगमे निस्तारे च भगवद्भजनमेव गतिरिति ये भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोहः सर्वथा सङ्कुचते ततः कालग्रासाभावेपि सिद्धः यदि कथं चिद्भक्तिमार्गे विषयाणां विद्यमानत्वात् कदाचिन्मोहः स्यादपि तथापि कालग्रासो न भवेत् तत्र हेतुः कथमनुवर्ततां भवभयमिति तत्रापि हेतुः यस्मात् कारणात् तवैव भ्रुकुटिः अभवच्छरणेषु भयं सृजति अतो भक्तिमार्गस्य सर्वथा कालनाशकत्वं मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य कर्माधिकारादन्येषां भोगदेहित्वात् मनुष्यशरीरामन्तरमेव पुनर्नानाविधयोनिसम्बन्धः "स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च" इतिवाक्यात् अतो नृणां भ्रममित्युक्तम् अतो ये सुधियः स्वयमपि नरत्वं प्राप्ताः यदि प्रमत्ता भवेयुः तदा पुनः कालचक्रेण हीनमुत्तमत्वं वा प्राप्ताः कृतार्था न भविष्याम इति निस्तारार्थं यतमानाः तादृशं गुरुमेव भजन्ते स च गुरुर्भगवानेव भगवानेव वा गुरुः शास्त्रेषु तत्रैव ज्ञातमिति प्रवर्त्तकत्वं भजनीयत्वं च ननु, यो यच्छ्रद्धः स एव स इति न्यायेन कालान्तरे तत्त्वं सिद्ध्यति सोपि चेत्पुनरुत्पद्यते तदा को विशेष इति शङ्कायामाह–अभव इति। भिन्नगुरुपक्षेति भगवदीयत्वञ्च तस्यापि भवः ननु कियत्प्रभृतिभगवद्भजनं कर्त्तव्यमितिचेत्तत्राह–अनुप्रभवमिति प्रकृष्टोभवोबुद्धिसहितं जन्म यदैव भगवति सबुद्धिर्भवति तत आरभ्यैव भगवति भावः कर्त्तव्य इत्यर्थः अनुवृत्तिश्च कर्त्तव्या कालो हि बाह्यः न केवलमान्तरेण भावेन पीडातो निवर्त्तते अपितु पीडयत्येव अत एव ज्ञानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुखात् क्लेशः स च जडभरते वर्णितः तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या एवं बाह्याभ्यमन्तरभेदेनानुवर्त्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात्सेवामकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वाणः कालः कथं भयं तेषां कुर्यात् हन्याद्वा कालस्य भ्रूरूपत्वं पूर्वं वर्णितं ननु कालेन अल्पो दण्डः कर्त्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोप्यल्पमिति कथं भजनं सिध्येदित्याशङ्क्याह–मुहुरिति। ननु कालो न दृश्यते दृष्टादेव हि लोको बिभ्यति अत आह–त्रिणेमिरिति सम्वत्सरात्मकः प्रत्यक्ष एव कालः यस्य शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयः तल्लोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः। न विद्यते भवान् शरणं येषां ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति शरणत्वेन न स्वीकृतवन्तः इत्यर्थः।

> नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः।
> कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

एवं नानामतान्यनूद्य दूषयन्त्यो वैष्णवमतमेव स्थापयन्ति नृषु विद्वन्मानिषु अमीषु पूर्वश्लोकद्वयार्थावगमितेषु नानावादिषु भ्रमभ्रमणस्य भ्रान्त्यैव नानामतकल्पनं ज्ञात्वा त्वयि अभवे भवनिवर्त्तके भावं दास्यसख्यादिकमेव केवलम् अनुभवं अनु प्रतिक्षणं प्रभवमुल्लासो यस्य तं यद्वा प्रतिजन्मैव दधति कुर्वन्ति यथोक्तं वैष्णवे–

> नाथयोनिसहस्रेषु येषु येषु भ्रमाम्यहम्।
> तत्र तत्राच्युता भक्तिरच्युतास्तु दृढा त्वयि" ॥ इति

ननु तर्हि त्वंपदार्थतत्पदार्थयोर्ज्ञानाभावात् संसारे क्लेशाभावाच्च तेषां संसारस्तु नैव निवर्त्तेत तत्राहुः कथमिति भवभयं तेषां कथमनुवर्त्तताम् अनुवृत्तं भवतु त्वद्दास्यास्यभवशायामेव तद्व्यपगमात् किन्तु निष्कामत्वातिशयात् भजनार्थदैन्याच्च स्वेषु तेषां संसारित्वाभिमानः यत् यस्मात्तव भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गरूपः त्रिनेमिस्त्रिगुणः तीक्ष्णधारः कालः अभवच्छरणेषु त्वच्चरणाप्रपत्तिरहितेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति यदुक्तं त्वयैव–

> सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते।
> अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ इति
> दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
> मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ इति

अयं भावः अन्येषां वादिनामिव परमतखण्डनेन स्वमतस्थापने च नात्याग्रहः अत्याग्रहस्तु त्वद्भजन एव वैष्णवानां तत्र च न केषामपि वादिनां विप्रतिपत्तिरिति तन्मतमेव सर्वशास्त्रार्थसारं विचित्ररूपगुणलीलामहोदधौ त्वयि कृष्णरामादिस्वरूपे उपास्यबुद्धिः स्वेषूपासकबुद्धिरित्येव तेषां तत्पदार्थत्वंपदार्थयोर्ज्ञानं सूर्योपमस्य भगवतो बाह्यप्रभोपमाः जीवाः अत एव ततो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेनापि व्यपदिश्यन्ते सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति भगवदुक्तेः "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश" इति वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः इति आराग्रमात्रोह्यवरोपि दृष्ट इत्यादिश्रुतिभ्यश्च तेषां परमाणुपरिमाणत्वमेव तदपि सम्पूर्णदेहव्यापिशक्तिमत्त्वं तु जटितस्य महामणेर्महौषधखण्डस्य च शिरस्युरसि वा धृतस्य सम्पूर्णदेहपुष्टीकरिष्णुशक्तिमत्त्वमिव नासमञ्जसं स्वर्गनरकनानायोनिषु गमनं च तेषामुपाधिपारवश्यादेव यदुक्तं प्राणमधिकृत्यवक्त्रा श्रयेण येन संसरते पुमानिति तेषां बहुत्वं नित्यत्वं च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानितिश्रुत्या प्रतिपादितं समुदितानां तेषां भगवतस्तटस्थशक्तित्वेनैकत्वञ्च ज्ञेयं तेच मेघोपमया अविद्यया आवृता बद्धजीवा एके अन्ये भक्तिमज्ज्ञानेन तदावरणोन्मुक्ता मुक्तजीवाः अन्ये केवलया प्रधानीभूतया वा भक्त्या

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

तदावरणोन्मोचितप्रापितचिदानन्दमयभजनोपयोगिशरीराः सिद्धभक्ताः अन्ये अविद्यायोगरहिता एव नित्यपार्षदाः इति चतुर्विधाः तल्लक्षणञ्च नारदपञ्चरात्रे—

यत्तटस्थं तु चिद्रूपं स्वसम्वेद्याद्विनिर्गतम् ।
रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥

अस्यार्थः यत्तटस्थं विशेषतो ज्ञेयं चिद्वस्तु स जीवः यथाग्नेः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति श्रुतेः स्वसम्वेद्यात्स्वपूज्याद्भगवतः सकाशाद्विनिर्गतं चेत्तदा तु गुणरागेण रञ्जितं बहिरङ्गया मायाशक्त्या स्वीयानां गुणानां रागेण रञ्जितं मायिकाकारं स्यादित्यर्थः यदा तु केवलया प्रधानीभूतया वा भक्त्या मायोत्तीर्णं स्यात्तदा अन्तरङ्गया चिच्छक्त्या स्वीयकल्याणगुणेन रञ्जितं भगवत्यनुरक्तीकृतं चिन्मयाकारयुक्तं स्यादित्यर्थः एवञ्च मायाचिच्छक्त्योस्तटस्थवर्त्तित्वात्तटस्थमिति तन्नामकृतं यदा तु भक्तिमज्ज्ञानेन मुक्तं स्यात्तदा तु ब्रह्मणा यपृथग्भूय स्थितं नैव गुणरागेण रञ्जितमित्युपासकनिरूपणम् अत एव राजकीयः पुरुषोपि राजपुरुष इति षत्तत्पदार्थसम्बन्धी त्वंपदार्थ इति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थं केचित्तु तस्य त्वमिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि वदन्ति अथोपास्यनिरूपणां सूर्योपमस्य भगवतः प्रसृमरसान्द्रज्योतिपुञ्जोपमं ब्रह्म ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत् सर्वकारणमितिनारसिंहोक्तेः ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत इति । हरिवंशोक्तेश्च तस्यान्तर्मण्डलोपमः परमात्मा रथसारथ्यादिपरिकरविशिष्टश्चनयनपाणिपादादिसुन्दरसूर्योपमः सपरिकरः श्रीभगवान् यथा नगरस्यातिदूरस्थाः जना विशेषमनुपलभमाना इदमग्रे स्थितं कान्तिमयं वस्तु मात्रमिति तदेव नगरं पश्यन्ति अनतिदूरस्था ध्वजपताकादिविशिष्टं वृक्षषण्डमिति । अतिसमीपस्थाः तु पुरगोपुरनिष्कुटरथ्याप्रासादादियुक्तं नगरमिति तथैवातिदूरस्था भगवन्तमेव ज्योतिर्मयं ब्रह्मेति अनतिदूरस्थाः अनतिचिद्विशेषमयः परमात्मेति अतिसमीपस्थाः नानन्तचिद्विशेषमयो भगवानिति तत्राप्यन्तःप्रविष्टाः अपारमाधुर्यानुभाविनः कृष्ण इति वदन्ति यथाहुः प्राञ्चोपि च यस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिं विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः" इत्येवमेतावन्मात्रमपि समतं वैष्णवाः केपि ज्ञातुमपेक्षन्ते केपि नापेक्षन्ते च सदैवापेक्षन्ते भजनप्रकारमेवेति अत्र श्रुतयः एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्युक्ताः संयजन्ते न कामात् तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात् प्रकाशयेदात्मपदं तदेव इत्याद्याः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भजने सदाचारं प्रमाणयन्ति श्रुतयः अमीष्विति अमीषु पाण्डित्याभिमानिषु स्वोत्प्रेक्षिततर्कनिष्ठेषु तथाच मुण्डकश्रुतिः अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ते बालाः इत्यादि भृशं भ्रममवगत्य निश्चित्य सुधियो निर्मलमतयस्त्वयि भावं विदधति श्रवणध्यानादिपूर्वकं प्रेम कुर्वन्ति विश्वम्भरं महाविष्णुं नारायणमनामयं पूर्णानन्दैकविज्ञानं परं ज्योतिः स्वरूपिणं मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरम् इति रामतापन्युपनिषदि यस्मात्स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च मारयति तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युरिति यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेत्यादि नृसिंहतापिन्यां सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवितं चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः" इति गोपालतापन्युपनिषदि कथम्भूते त्वयि अभवे संसारनिवर्तके "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः" इतिश्रुतेः कथम्भूतं प्रेम अनु प्रभवं निरन्तरप्रवर्द्धमानं यद्वा अनु अनन्तरं भवतः प्रभवः प्रादुर्भावो यस्मात्तथा अचिरं त्वत्प्रापकमित्यर्थः अत एव तवानुवर्ततां भजतां भवभयं कथं स्यान्न कथञ्चिदपीति युक्तमेवैतत् यतस्तव भ्रुकुटिः कालरूपा त्रिनेमिः अभवच्छरणेष्वेव न भवान् शरणं त्राता आश्रयो येषां तेष्वेव तव पराङ्मुखेष्वेव अन्ययोगव्यवच्छेदेऽवधारणशब्दः भयं सृजति मुहुर्नितरां तथाच श्रुतिः एको वशी सर्वगः कृष्णः ईड्य इत्यारभ्य तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामित्यन्तं अन्यत्रापि एको वशी सर्वभूतान्तरात्मेत्यादि येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति कठवल्लीषु ॥ ३२—१९ ॥

भाषा टीका ।

इन जीवों में आपकी माया से देह में आत्मभ्रम और आत्मा में स्वतन्त्र पने का भ्रम यह दो प्रकार का भ्रम हि संसार का हेतु है इसी के होने के पश्चात संसार होता है इस प्रकार का निश्चय कर विवेकी जन आप के विषय में अति भक्ति करते हैं इसी से आप के भजन करने वारेन को किसी प्रकार संसार ते भय नहि होता क्योंकि आप का भ्रकुटि विलास रूप और शीत उष्ण वर्षा तीन पूठी युत एतादृश यह कालक्र आप का भजन नहि करने वारे प्राणियो में हि वारंवार भय उत्पन्न करता है आप के शरणागत सज्जन पुरुषों को भय नहि करता कारण कि आप के भक्तजन संसार से मुक्त होजाते हैं मुक्ति भुमि पर मपद में काल का कुछ वश नहि चलता ॥ ३२ ॥

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज[1]इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स च भगवति भावो मनोनियमे सति भवति सोऽपि गुरूपसदनादिति, गुरूपसदनं विदधति "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इत्याद्याः श्रुतय इत्याह—विजितहृषीकवायुभिरिति । विजितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो यैस्तैरप्यदान्तमनस्तुरगमदान्तमदमितं मन एव तुरगो दुर्दमत्वसाम्यात्तं ये यन्तुं नियन्तुं यतन्ति प्रयतन्ते अतिलोलमतिचञ्चलं, गुरोश्चरणं समवहाय अनाश्रित्य ते उपायेषु खिद्यन्ते क्लिश्यन्तीत्युपायखिदः सन्तो व्यसनशतान्विताः बहुव्यसनाकुलाः इह संसारसमुद्रे सन्ति तिष्ठन्ति दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधरा अस्वीकृतनाविका वणिजो यथा तद्वत् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौ तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः ॥ ३३ ॥

यदा परानन्दगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवँल्लभेत ।
तदा निरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

भावो ऽनुवृत्तिः सोऽपि मनोनियमोऽपि तद्विज्ञानार्थं तस्यात्मतत्त्वस्याभवार्थं समित्पाणिः गृहीतकाष्ठभारहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नम् अन्यथा शिष्यस्य सन्देहव्युदासो न स्यात् ब्रह्मनिष्ठम् अनुभवन् ब्रह्मणि पारङ्गतम् अन्यथा शिष्ये सञ्चारशक्तिर्न स्यादिति एषा उपनिषत्प्रभवा तर्केण स्वोत्प्रेक्षितकुयुक्त्या नापनेया न बाधनीया अन्येनौपनिषदेन आचार्येण प्रोक्तोपदिष्टा सुज्ञानाय शोभनानुभवायैव भवति हे प्रेष्ठेति । नाचिकेतं प्रति यमस्य सम्बोधनं प्राकृतैः नाटके सञ्चाशारूपगद्यपद्याक्षरैः काव्येतु संस्कृतैस्तैरेव देशभाषा काश्मीरादिदेशभाषा आदिनाभिनयाचारादिग्रहः ॥ ३३ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

स च भगवति भावो मनोनियमे सति भवति सोपि गुरूपसदनादिति गुरूपसदनं विदधति इत्याह—विजितेति भो अज ये गुरोश्चरणं समवहाय त्यक्त्वा विजितहृषीकवायुभिः साधकतमैः अतिलोलं चञ्चलं अदान्तं मनस्तुरगं यन्तुं नियमयितुं यतन्ति यत्नं कुर्वन्ति, ते उपायखिदः सन्तः इह संसारसमुद्रे सन्ति तिष्ठन्ति दुःखमेव प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः कथम्भूताः व्यसनशतान्विताः बहुव्यसनाकुलाः अकृतकर्णधरा वणिजो यथा जलधौ सन्ति विजितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि विजितो वायुश्च प्राणो यैस्ते उपायेषु खिद्यन्ति क्लिश्यन्ति इत्युपायखिदः अदान्तमदमितं मन एव तुरगस्तं दुर्दमत्वसाम्यात् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौ तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः वैराग्यपूर्वकं गुरूपसदनं विदधति श्रुतिः "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ता अन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेति अर्थः ब्राह्मणजातिविशिष्टः कर्मचितान् संसारगतिभूतान् लोकान् परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य निर्वेदं वैराग्यमायात् कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मविद्याधिकारिषु प्राधान्यात् वैराग्यप्रकारं दर्शयति इह संसारे कश्चिदपि पदार्थः अकृतो नास्ति अतः किं कृतेन कर्मणा आयासबहुलेन इत्येव निर्विण्णो विद्वज्जनप्राप्यं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं स ब्राह्मणः समित्पाणिः गृहीतकाष्ठभारहस्तो गुरुमेवाभिगच्छेत् कथम्भूतं गुरुं श्रोत्रियम् अध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्वाणि कर्माणि केवले ब्रह्मणि निष्ठा यस्य तं ननु विद्वान् स्वयमेव जानातु नेत्याह "आचार्यवान् पुरुषो वेद नान्य इति यदा तु आत्मनि उत्पन्ना आगमप्रतिपाद्यात्ममतिः एषा तर्केण स्वबुद्ध्या अभ्यूहनमात्रेण नापनेया न हन्तव्या किन्तु सेयं मतिः अन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नाचिकेतसम्प्रति यमस्य सम्बोधनं तस्मात् गुरूपदेशप्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगतेर्या सुखानुभूतिस्तस्यां स्वत एव मनो निश्चलं भवति" इति गुरूपसदनपरेयं श्रुतिः स्वामिनां—

यदा परानन्दगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवँल्लभेत ।
तदा निरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥

भो भगवन् परानन्दगुरो मे मम मनो भवत्पदे यदा पदं स्थानं लभेत तदा भवतः कृपातः निरस्ताऽखिलसाधनश्रमः सन् सौख्यं श्रयेय प्राप्नुयां निरस्ता त्यक्ता अखिलानां साधनानां श्रमो येन सः ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विजितेत्यस्य टीकायां श्रुतौ समित्पाणिः गृहीतकाष्ठभारहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नम् एषा उपनिषत्प्रभवा अन्येन औपनिषदेनाचार्येण हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नाचिकेतं संलक्षीकृत्य यमसम्बोधनं तद्व्याख्यायां गुरुणोपदर्शितेत्यादौ गुरूपदेशप्रभावेन भक्तिमाहात्म्यावगतेर्या सुखानुभूतिस्तस्यां सत्यां स्वत एव मनो निश्चलं भवति ततोऽवतारिकोक्ताभावपर्याय-

(१) इमाविव तकृव इति वीर० पाठः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वोक्तानुवृत्तिः स्वत एव प्रवर्त्तत इत्यर्थः । स्वव्याख्यायां तु तत्तुल्यान्याः श्रुतयः आहुः—वयमित्यत एव श्रीगुरुचरणाश्रयं प्रशंसामः सर्वगुरुत्वस्य त्वदुपदेष्टृगुरुत्व एव विश्रान्तेः तत्प्रभावं विना त्वद्भावासिद्धेश्च । साध्यस्तु संसारध्वंसनिदानं केवलमनोनिरोधोऽपि न स्यात् युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः क्षीणमासनं राजदृश्यते कचिदुत्थितमिति न्यायेन त्वद्भक्त्यभावात्तदसिद्धेः यतो विजितेति हे अज ! जीववज्जन्मसम्बन्धेन सुकरं यत्प्रत्यक्षत्वं तदतीतेत्यर्थः ये तादृशस्य गुरोश्चरणं समवहाय ईषदप्यनाश्रित्य यतः स्वत एवातिलोलं तदनाश्रयेणादान्तं दमनाशक्यञ्च मनस्तदेव तुरगस्तं विजितहृषीकवायुभिः प्राणैरिन्द्रियैश्च विजितैः क्रियमाणैर्नियन्तुं प्रयतंते ते तु तद्विजयाद्युपायेषु खिद्यमाना एव भवन्ति यतस्तत्प्रभावं विना व्यसनशतान्विता भवन्ति अतः साधनबाहुल्ये सत्यपि वणिजः सांयात्रिकाः जलधावकर्णधारा इव संसारजलधावेव तिष्ठन्ति न तु तत्पारगम्यमानन्दद्वीपायमानं त्वां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । श्रुतयस्तु तद्विज्ञानार्थमित्याद्या एव ॥ ३३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आचार्यसेवाविरहितानामुक्तभगवद्भजनालाभमाह—विजितेति । हृषीकं बाह्येन्द्रियं यतन्ति यतन्ते येऽत्वकृतकर्णधराः अलब्धकर्णधराः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तर्हि मयि भाव इत्यपेक्षायां मनोनिग्रहादेव वैराग्यात्मकात् , स च गुरूपासनादेव न तूपायान्तरेभ्य इत्यभिप्रेत्याहुः—विजितेति । अतिचञ्चलमत एव विजितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायवः प्राणाश्च यैस्तैरप्यदान्तं दुर्निग्रहं मन एव तुरगस्तं ये पुरुषाः यन्तुं नियन्तुं गुरोश्चरणं विहाय उपायान्तरेषु क्लिश्यन्तो यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति ते व्यसनशतान्विताः बहुव्यसनाकुलाः इह संसारसागरे अस्वजन्ति मज्जन्ते संनिविशन्ते दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधराः अलब्धकर्णधरा वणिजो यथा जलधौ मज्जन्ति तद्वत् ॥ ३३ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथाचार्यसेवारहितानामुक्तभगवद्भजनालाभमाह— अजित इति । गुरोश्चरणं अपहाय अनाश्रित्य तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान् पुरुषो वेद इत्यादिश्रुत्युक्ताचार्यसमाश्रयणमकृत्वा गुरुशब्दार्थं उक्त आचार्यशब्दार्थस्तु—

आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयिष्यति।
स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ॥

इति अजितहृषीकवायुभिः न जितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुः प्राणश्च यैस्ते तैरदान्तं दुर्दमत्वसाम्यान्मन एव तुरगस्तमिह संसारे यन्तुं नियमयितुं यतन्ति यतन्ते कीदृशम् अतिलोलं चञ्चलं तदुक्तं गीतायां "चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्" इति हे अज ते व्यसनशतान्विताः गुरूपदिष्टबाह्येन्द्रियनियमनोपायभूतशमादिसम्पदभावादनेकव्यसनैराकुलाः तन्नियमने असमर्थाः केवलमुपायखिदः उत्तरोत्तरक्लेशभाजः सन्तः इह संसारे एव सन्ति तिष्ठन्ति के इव जलधौ अकृतकर्णधरा अलब्धकर्णधारा वणिजः कर्णधारं विना स्वयमेव समुद्रपारं न लभन्ते तथा आचार्यसमाश्रयणं विना संसारसमुद्रपाररूपं मोक्षं न लभन्ते इत्यर्थः । तथाचोक्तं भगवता एकादशे—

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥

इति विजितहृषीकवायुभिरित्यपि पाठस्तत्र ईदृशैरपीन्द्रियादिभिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इह भवत्चरणेषु सुजातभुवो जितहृषीकवायुभिरदान्तमहत्सुरगैः । य इह यन्त्यनतिलोलमुपायविदा व्यसनशताधिशालाः अपहाय गुरोश्चरणम् ॥ २०—३४ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतेः—

देवा अपि सुयोगाद्या यतन्ते सर्वसाधनैः ।
पुत्रदारादिभिः सार्धं नोच्छ्रसन्तीह संसृतौ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या ।

स च भगवति भावो मनसः निरोधेन भवति तन्निरोधश्च गुरूपसदनादेव भवति तद्विना तु सुदुष्कर एवेत्याहुः—विजितेति । हे अज ! जन्मादिरहित हे भगवन् ! विजित हृषीकवायुभिः विजितानि वशीकृतानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुः प्राणश्च यैस्ते योगिभिरपि अदान्तमनस्तुरगम् अदान्तमदमितं वशीकर्तुमशक्यमित्यर्थः । मनस्तुरगं मन एव तुरगं दुर्दमत्वसाम्यात् अदान्तत्वे हेतुमाहुः अतिलोलमिति अतिचञ्चलं गुरोश्चरणमवहायाचार्यचरणावनाश्रित्य ये जनाः तं यन्तुं वशीकर्तुं यतन्ति प्रयतन्ते ते जनाः उपायखिदः उपायेषु खिद्यन्ते क्लिश्यन्तीति उपायखिदः तथा व्यसनशतान्विताः दुःखशतेन युक्तास्सन्तः तिष्ठन्ति संसारदुःखे निमग्ना भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः अकृतकर्णधराः अस्वीकृतनाविकाः वणिजो यथा जलधौ निमग्ना भवन्ति तथेति सद्गुरूपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभवे सत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः । अत्र च आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्राप आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा तर्केण मतिरपनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ इत्याद्याः श्रुतयः अनुसन्धेयाः हे अज ! अतिलोलम् अत एव विजितहृषीकवायुभिरप्यदान्तमनस्तुरगं ये गुरोश्चरणं विहाय यन्तुं यतन्ति । ते उपायखिदः व्यसनशतान्वितास्सन्तः इह जलधौ अकृतकर्णधराः वणिज इव सन्ति इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरोरनुग्रहमृते साधनं न हरेः प्रियम् ।
गुरूपदेशात्तु हरिं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥

इति स्मृत्यनुगृहीतायाः श्रुतेः अभिप्रायगर्भस्य इह भवच्चरणेष्वित्यादिश्लोकद्वयस्य अयमभिसन्धिः हे अजित भक्तभक्त्या वशीकृत ॥

जयो विष्णोश्च वायोश्च भक्त्या तत्प्रीतिसाधनम् ।
जगदीशयोः कुतोहानिः सर्वशक्त्यविलासिनः ॥

इति वचनात् भक्तिलक्षणसाधनसामग्र्या विष्णोः प्रसादो जयो नाम हे हरे य इह संसारे व्यसनशताब्धितारं गुरोश्चरणमपहाय हृषीकवायुभिरुदात्तमहत्तुरगैः कर्मणि यतन्तीत्यन्वयः व्यसनानां शतमेवाब्धिर्व्यसनशताब्धिः तं तारयतीति यः तं चर्पणवत्यङ्गुलीयास्त्वित्यादिलक्षणोपेतस्य गुरोश्चरणमिति सेवेह लक्ष्यते तां सेवां त्यक्त्वा उदात्तः सारथिः रथोपरि स्वीकरणादुदात्तः सारथिमतः इतिवचनात् वायुरेवोदात्तो येषां ते तथा पृथक्पदत्वं छान्दसं हृषीकाण्येव महान्तस्तुरगाः महत्तुरगाः महादेशाभावश्छान्दसः ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदुक्त्वाऽन्याः श्रुतय आहुः—वयमित एव श्रीगुरुचरणाश्रयं प्रशंसामः सर्वगुरुत्वस्य त्वदुपदेष्टृगुरुत्व एव विश्रान्तेः तत्प्रभावं । विना प्रभावासिद्धेश्च । तान्यस्तु संसारध्वंसनिदानं केवलमनोनिरोधोऽपि न स्यात् । युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते कचिदुत्थितम् इति न्यायेन त्वद्भक्त्यभावात्तदसिद्धेः यतो विजितेति ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सच त्वयि भावो विना गुरूपसत्तिं न परिणामसुरसः स्यादित्याहुः—विजितहृषीकेत्यादि । गुरोस्त्वद्भावोपदेशकस्य चरणं समवहाय त्वद्भक्तं गुरुमकृत्वा स्वयमेव यथा श्रुतं विजितैर्हृषीकैर्वायुभिः प्राणैश्च ये अदान्तं मनस्तुरगम् अतिलोलं यन्तुं नियन्तुं यतन्ते व्यसनशतान्विताः सन्त उपायखिदः खिन्ति इह संसारे क इव अकृतकर्णधारा इव कुत्र जलधौ सुगमम् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकं योगशेषत्वादिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षे निन्दन्ति—विजितहृषीकवायुभिरिति पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितं तदेव फलपर्यवसायि योगस्तु सर्वथा न कस्यापि सेत्स्यति स्वतः प्रवृत्तस्य मनसः प्रतिबन्धकत्वात् मनो हि सर्वं भगवता लब्धशक्तिः ईश्वरानुग्रहसाध्ययुक्तश्चेत् किं योगेन साधनेनैव कृतार्थत्वात् अतो लौकिका इव योगिनोऽपि संसार एव परिभ्रमन्ति न कृतार्था भवन्तीति निरूप्यते ननु योगमार्गः कथं कृत इति चेदुच्यते—

"अणिमादिसुखार्थो ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।
क्लेशकार्यरता ये च तदर्थं योग उच्यते ॥
परम्परासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।
योगः सात्त्विकमार्गाय निषेधाद्याससूत्रतः ॥
एतेन योगः प्रत्युक्तः प्रशंसार्था फलश्रुतिः ।
अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधायेदमुच्यते ॥

विशेषेण जितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैः अनेन प्रत्याहारपर्यन्तं सिध्यतीति निरूपितम् अन्यथा योगाङ्गेषु प्राथमिकेषु सिध्यमानेषु प्रवर्तमानस्य शङ्का स्यात् अतो बाध्यते पञ्चाङ्गान्येव सेत्स्यन्तीति नाधिकानीति बाधयति मनसो निग्रहाशक्यत्वे हेतुमाह—अदान्तेति । स्वभावत एव अदान्तं प्रतिनियतेन्द्रियपक्षे येषां मनः स्वभावतो दान्तं सात्त्विकप्रकृतिः तेषां योगः सिद्ध्येदपीति ज्ञापितं येषां स्वभावतएव मनः तदपि तुरगरूपं तस्मिन्नारूढो जीवो भवति मनोविलासाकाङ्क्षी तस्य त्वशक्य एव निग्रह इति ज्ञापितं स्वयं च इह लोकानुसारेणैव स्थिताः यत्नं प्राप्नुवन्ति ननु तुरगोऽपि कथं चिन्नियस्यते तद्वन्मनोनियमनमपि भविष्यतीति । चेत्तत्राह—अतिलोलमिति । प्रयत्नेन गृहीतुमेवाशक्यं ननूक्तं यतो यतो निश्चरतीति मनश्चञ्चलमस्थिरमिति चञ्चलस्यापि निग्रहे साधनमुक्तमिति चेत्तत्राह—उपायखिद इति उपाय एव खेदं प्राप्नुवन्ति योगशास्त्रे तत्र पूर्वं पञ्चाङ्गानि निरूपितानि तान्येव मनसोऽतिचाञ्चल्ये साधयितुमशक्यानि न हि विक्षिप्ते मनस्यासनं सिध्यति यमादिकं वा अतः सर्वथा ऽदान्ते योगारम्भ एव न कर्तव्यः किञ्च महता कालेन यमादिसाधनानुष्ठानेन चित्तशुद्धौ सत्यां कदाचित्साधनान्तरं सिध्येदपि तदपि नास्तीत्याह—व्यसनशतान्विता इति । उत्पन्नस्य प्राणिनो विक्षिप्तमनसः प्रतिक्षणमनेकानि व्यसनानि भवन्ति ननु प्रथमं व्यसननिराकरणाय साधनान्तरं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—समपहायगुरोश्चरणमिति आदौ व्यसनापगमे गुरुरेवैकं साधनं एतत्सर्वं गुरौ भक्त्येति वाक्यात् सम्यक् त्यागः साधनत्वेनापि गुरुसेवायां तु तेनैव कृतार्थत्वात् योगो व्यर्थ इति भावः । ततस्तेषामुभयभ्रंशमाह—वणिज इवाजसन्तीति सांयात्रिकाः कर्णधारमव्यक्त्वा जलधावेव खिद्यमाना भवन्ति न तु कार्यस्यसिद्धे गृहमागच्छन्ति जलधित्वात्तत्र महान् क्लेशः सूचितः तथा योगे शरीरशोधनं कृत्वा स्थितः महान्तं क्लेशमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अदान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यतेद्बुधः ।
गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु च तैरपि भवद्भजने मनोनिश्चलीकरणार्थमष्टाङ्गयोगः खल्वनुष्ठेय एव एवं तेषां श्रीगुरुचरणदृढभक्त्यैव मनोनैश्चल्यमनायासेनैव भवेत् यदुक्तं सर्वमेतत् गुरौ भक्त्या पुरुषो

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

खञ्जसा जयदिति गुरुभक्तिं विना तु मनोजयार्थका अपि योगा अकिञ्चित्करा एवेत्याहुः विजितैरपि हृषीकैरिन्द्रियैर्वायुभिः प्राणैः अदान्तः असंयतमनः मन एव तुरगस्तं यन्तुं नियन्तुं ये यतन्ति प्रयतन्ते ते गुरोश्चरणं चरणपरिचरणं समवहाय विहाय उपायखिदः अन्येषूपायेषु खिद्यमानाः सन्तः व्यसनशतान्विता बहुविपद्व्याकुला इह संसारसिन्धौ सन्ति तिष्ठन्ति हे अज अकृतकर्णधारा अस्वीकृतनाविकाः वणिज इव अत्र श्रुतयः तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्य्यवान् पुरुषो वेद" इति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इत्याद्याः ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

पूर्वोक्तौ भगवति भावौ गुर्वनुग्रहमृते न सम्भवति तदर्थं गुरूपसदनं विदधति तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्य्यवान् पुरुषो वेद नैषामतिस्तर्केणापनेया प्रोक्ता न्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा आचार्य्यदेवो भव तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं परमं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथागुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इत्याद्याः श्रुतयः विजितानि नियमितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो यैस्तैरप्यदान्तमनस्तुरगम् अवश्यं मनोरूपमश्वं निरतिशयचाञ्चल्ये उपमानं नियन्तुं यतन्ति वशीकर्तुं यत्नपरायणा भवन्ति गुरोश्चरणं समवहाय अनाश्रित्य असाधारणं साधनं विहाय साधारणसाधनपरा इत्यर्थः। कीदृशं मनः अतिलोलं अत्यन्तचञ्चलं ते उपायखिदः उपायेषु श्रान्ताः सन्तो व्यसनानां शतैर्युता इह जन्मादिदुःखात्मके संसारे सन्ति वर्तन्ते नित्यसंसारिणो भवन्ति हे अज ! अकृतकर्णधारा अस्वीकृतनाविका वणिज इवेति मज्जने दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका।

प्राण इन्द्रियन के जीतने वारे योगि जनो से जिसका दमन नहिं होसकता एतादृश अतिचञ्चल मनरूपी तुरङ्ग के नियमन करने को जो गुरून के चरण को छोडकर अन्य साधनो में क्लेश करते हुए यत्न करते हैं हे अज वे अनेक दुःखों से व्याकुल होकर संसार में हि डूबते हैं जैसे नाव के खेवट मलाह को छोड कर समुद्र के तिरने को यत्न करने वारे समुद्र में डूब जाते हैं तैसे हिं उपरोक्त प्राणी भी संसार समुद्र में डूब जाते हैं ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन' तथा 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्याद्या वैराग्यमङ्गं विदधतीत्याह—स्वजनसुतेति। आत्मा देहः धाम गृहम् असुः प्राणः स्वजनादिभिः किम् 'सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयि परमानन्दे एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति श्रुतेः। श्रयतस्त्वां सेवमानस्य पुंस आत्मनि सति नृणां तुच्छैरेतैः किं क उपयोग इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानतामत एव मिथुनतः स्त्रियां मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् कर्मणि षष्ठ्यौ अज्ञानतश्चरतः पुरुषान् कोन्वर्थः सुखयत्यानन्दयति न कोपीत्यर्थः। इह संसारे कथम्भूते स्वविहते स्वतः एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठान्तरे तु कोन्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयम् अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भजतां हि भवान् साक्षात्परमानन्दचिद्घनः।
आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः ॥ २१ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

लोकान् भोगान् परीक्ष्यानित्यतया ज्ञात्वा परीक्ष्येति पाठेपि स एवार्थः निर्वेदं वैराग्यम् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा न स्यात् अस्य विदुषः प्रमुच्यन्ते नश्यन्ति अथ तदा मर्त्योऽमृतो मुक्तो भवति अत्रैव जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति अत ब्रह्मैव भवति एव परमार्थसुखाज्ञानादेव स्वविहतः स्वनिरस्तभग इति पाठान्तरम् अतः यतो विषयसेवनेन किमपि सुखमतः ॥ ३४ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी॥

भक्तेर्वैराग्यमङ्गं विदधतीत्याह—स्वजनेति । इह संसारे त्वयि सति स्वजनसुतादिभिः एतैस्तुच्छैर्नृणां किं कः उपयोगः कथम्भूते त्वयि सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यन्ते यस्मिन् परमानन्दे पुनश्च श्रयत आत्मनि श्रयतस्त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनि आत्मरूपे एवम्भूते त्वयि स्थिते स्वजनादिभिः किं इति सत् सत्यमजानतां अत एव मिथुनतो रतये चरतां नृणां को नु अर्थः सुखयति न कोपि स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठी इह कथम्भूते स्वविहिते स्वत एव गतसारे अतस्त्वद्भजनमेवोचितमिति स्वजनेति आत्मा देहः धाम गृहं असुः प्राणः इति ज्ञेयं स्वविहतः स्वनिरस्तभगः इति पाठे को नु इत्यस्य विशेषणं वैराग्यप्रतिपादकत्वे श्रुतिः "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली (श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृतान्वयबोधिनी) ।

निर्विद्यमानार्थे नास्त्यकृतः कृतेन" पूर्वोल्लिखितायाः श्रुतेः पूर्वार्द्धमिदं ज्ञेयं तथा "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति अर्थः अस्य विदुषो ज्ञानात्प्राक् ये कामाः वासनारूपेण हृदि मनसि श्रिताः ते सर्वे यदा प्रमुच्यन्ते अथानन्तरं मर्त्यः अमृतो भवति तत्र अत्रैव दीपनिर्वाणवत्सर्वबन्धना पगमात् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीति कामास्तु मनस्येव स्थिता नत्वात्मनि तथा च श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति स्वकि सर्वरसे परमानन्द इत्यत्र पूर्णा श्रुतिर्लिख्यते "यथा सर्वो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दो ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृलोकः आनन्दोऽथ ये शतं स्वर्गाणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोकः आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एकः आजानदेवानामानन्दोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दोऽथ ये शतं प्रजापतिलोके आनन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दोऽथैष एव परम आनन्दो यो वै सोऽस्य परमानन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति अर्थस्तु सुगमः अथ स्वामिनाः—

> भजतो हि भवान्साक्षात्परमानन्दचिद्घनः ।
> आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः ॥

परमानन्दचिद्घनो भवानिह यस्माद्भजतो जनस्य साक्षादात्मैव भवति अतः तुच्छदारादिभिः किं कृत्यं भवति ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव वयमन्यासक्तिं निन्दाम इत्यपरा आहुः—स्वजनेति । अमृतो भजत आत्मनि सर्वेषां परमस्वरूपत्वेनाव्यभिचरितत्वान्निरुपाधिपरमप्रेमत्वेन स्फुरतीत्यर्थः । न केवलं सामान्यतस्तादृशी स्फूर्तिः किन्तु विशेषतः सर्वे परमप्रेममया रसाः शान्तादयो यस्मात् तस्मिन् मिथुनवत् इति त्यब्लोपे पञ्चमी मिथुनीभूयेत्येवार्थः । अत्यर्थः श्रुतयस्तु अमृतत्वस्यतु नाशास्ति वित्तेनेत्यारभ्य न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद चेत्थं तं परादित्याद्याः तत्रैव साक्षादात्मनो निरुपाधिप्रियत्वेन परमात्मैव परमनिरुपाधिप्रिय इति स एव द्रष्टव्य इति श्रुतिवाक्यार्थः सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञास्यमानत्वात् कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनामितिश्रीशुकोक्तश्च ॥ ३४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवत्प्रवणानां सुखान्तरनैरपेक्ष्यं भगवद्विमुखानां सुखदुर्लभत्वञ्चाह—स्वजनेति । धाम गृहं धरा भूमिः सर्वरसे सर्वविधसुखमये सद्ज्ञाननाम अर्थतत्त्वमजानतां स्वपिहिते प्रकृतिसम्बन्धेन तिरोहिते अत एव निरस्तभगे ज्ञानैश्वर्यादिहीने स्वरूपे सति इह संसारेऽसुखरूपे सति कः सुखयतीत्यन्वयः । नश्वरे स्वपिहिते इति पाठे नन्वात्मा चिदानन्दस्वरूपः तर्हि विषयासङ्गेऽपि किं तथा न प्रतीयते तत्राह—स्वापिहिते अज्ञानेनावृते अत एव सुनिरस्तभगे सुष्ठु निरस्तो भगो आनन्दस्वरूपो यस्य तस्मिन् अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, मयि भृशं भावं विदधतु ततः किमित्यपेक्षायां निरतिशयानन्दजलधिमग्नानां । वैषयिकसुखान्तरनैरपेक्ष्यमितरेषान्तु सुखं विषमिश्रपयःपानतुल्यमित्यभिप्रेत्याहुः—स्वजनेति । सर्वरसे सर्वविधसुखमये आत्मनि च त्वयि "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्युक्तरीत्या निरतिशयसुखस्वरूपे तत्रापि च प्रियतमे त्वयि सति विद्यमाने नृणां भजतः नृणां मध्ये कस्यचित्पुरुषविधं त्वां भजतः पुंसः स्वजनादिभिः किं न किञ्चिदपि सुखं इत्यर्थः । आत्मा देहः धाम गृहं धरा भूमिः असुः प्राणाः रथशब्दो वाहनोपलक्षकः इतीत्यं सत् निरतिशयपुरुषार्थभूतत्वत्स्वरूपमजानताम् अत एव रतये रतिसुखार्थं मिथुनचारिणां मिथुनीभूय वर्तमानानां स्वपिहिते स्वप्रकृतिसम्बन्धात्तिरोहिते ऽत एव स्वनिरस्तभगे स्वसाधारणो निरस्तो भगः ज्ञानैश्वर्यादिः यस्य तस्मिन् स्वरूपे सतीह लोके कोऽनु अर्थकामेषु सुखयति अर्थकामान्यतरो न कोपि सुखयतीत्यर्थः । स्वविहतिस्वनिरस्तभगे इति पाठान्तरं तदा स्वविहतिः स्वयाथात्म्यानुभवविघातस्तेन स्वनिरस्तस्वाभाविकज्ञानैश्वर्यस्वस्वरूपे सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्प्रवणानां सुखान्तरनैरपेक्ष्यं भगवद्विमुखानां सुखदुर्लभत्वमाह—स्वजनेति । आत्मा देहः धाम गृहं धरा भूमिः असुः प्राणः हे भगवन् ! आत्मनि सर्वरसे सर्वविधसुखमये आनन्दकन्दे श्रयतः पुरुषस्य त्वय्यात्मभूते सति स्वजनादिभिः किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । नृणामिति द्वितीयार्थे षष्ठी नृन् कोऽर्थः सुखयति न कोपीत्यर्थः । कथम्भूतानां नृणां निजात्मैव सुखरूप इत्येवमजानतां तत्त्वज्ञानमजानतामित्यर्थः । अत एव मिथुनतो योषिता मिथुनीभूय रतये चरतां दुःखात्मके विषयसुखे वर्तमानानां तापत्रयदग्धदेहानां अन्ते कालाजगरगिलितोत्तमाङ्गानाम आधिव्याधिलकुटकोटिप्रहारजर्जरिताङ्गानां विषयपाशशतैरावध्यमकरकेतनेतस्ततो विकृष्यमाणानां कोनिवृति तु वितर्के इह संसारे नरकरूपे कोऽर्थः

श्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

सुखयति अत्राप्यजानतां चरतामिति द्वितीयार्थे षष्ठ्यौ अजानतश्चरतो नृन् कः सुखयतीति तथा भगवद्वाक्य- मेकादशे—

मय्यर्पितात्मनः सभ्यनिरपेक्षस्य सर्वतः ।
मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥

इति कीदृशे संसारे स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वपिहिते इति पाठेतु नन्वात्मा चिदानन्दरूपस्तर्हि विषयासङ्गेपि किं तथा न प्रतीयते तत्राह स्वपिहिते अज्ञानेनावृते तदुक्तं भगवता अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति अत एव सुनिरस्तभगे सुष्ठु अतिशयेन निरस्तो भग आत्मनो ज्ञाना- नन्दैश्वर्यो यस्मिन् तथाभूते अतस्त्वद्भजनमेव निरुपाधिक- सुखकरं अतस्तदेवम् कर्तुमुचितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

भगवन्तमाश्रितस्य संसारस्य तुच्छत्वेनानुपादेयत्वमाहुः स्वजनेति । सर्वरसे सर्वे रसाः विद्यन्ते यस्मिन् सः परमानन्द रूपे नृणामात्मनि सर्वचेतनानामन्तरात्मभूते त्वयि परमा- त्मनि विद्यमाने सति श्रयतः एवंभूतं त्वां सेवमानस्य पुंसः स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः स्वजनाः बन्धुमित्रा दयः सुताः आत्मा देहः दाराः कलत्राणि धनं धाम गृहं धरा भूमिः असु प्राणः रथः यानाद्युपलक्षणम् एतैः किं तुच्छैः किं प्रयोजनं इति इत्थं सदजानतां निरतिशयपुरुषार्थरूपं त्वत्स्वरूपमजानतां अतएव मिथुनतः स्त्रिया मिथुनीभूय रतये सुखाय चरतां गृहेषु वर्तमानानां इति कर्मणि षष्ठ्यौ वर्त- मानान् इह संसारे स्वविहतः स्वतएव नश्वरः स्वनिरस्तभगः स्वतएव निरस्तः गतः भगः ज्ञानैश्वर्यादिर्यस्य सः एवंभूतः कोनु स्वजनादिः को वा सुखयति न कोपीत्यर्थः । स्वविहते स्वनिरस्तभगे इति सप्तम्यन्तपाठेतु पतद्द्वयं इहेत्यस्य संसा रस्य विशेषणं सर्वरसे नृणामात्मनि त्वयिसति श्रयतः स्वजन- सुतात्मदारधनधामधरासुरथैः किं इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां इह स्वविहतः स्वनिरस्तभगः कोनु सुखयतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ वणिज इवोच्छ्रसन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ स्वजनसुतात्म- दारधनधामधराः । सुखशान्तिमति त्वयि हि सन्ति न तानि नृणां विभव उद्याति श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥ ३५ ॥

तैस्ते उच्छ्रसन्ति निःश्वसन्तीत्यन्वयः अत्र दृष्टान्तः जलधावकृतकर्णधराः अकृतकर्णधरः कर्णधारो यस्ते तथा वणिजः सांयात्रिका इवेत्यर्थः यतमानाः कीदृशाः स्वजनसुतात्म- दारधनधामधराः स्वजनसुतादिभरणोपेताः आत्मा देहः धाम गृहं जितहृषीक इत्येकं वा पदम् उक्तमेव विवरणं ये च देवकल्पाः पुरुषाः भवच्चरणेषु भक्तिविषयसु कर्मसुसुजात- मुखा सुष्ठु जातस्थानाः उत्तमयोग्यतायुक्ता हृषीकलवणवायु- सारथियुक्ततुरगैरमतिलोलं बुद्धिचाञ्चल्यं विना निष्कामत्वेन यतन्ति ते स्वजनादियुक्ता उच्छ्रसन्ति उत्कृष्टं श्वसन्ति प्राणन्ति जीवन्तीत्यर्थः । श्वसप्राणने इतिधातुः किं कृत्वा गुरोश्चरणमपहाय हानं त्यागमपाकृत्य गुरुचरणनिषेवणं कृत्वेत्यर्थः । नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रीतेरकृतो भगवानेव कर्ण- धारो येषां ते तथा दैवानुकूलकर्णधारा इत्यर्थः । ते उपाय- विदः सुयोगज्ञाः किन्तु नृणां यानि विहितानि साधनानि सुखशान्तिमति त्वयि सुखस्यापि सुखं सुखशं दुःखमिश्र- रहितसुखमित्यर्थः । तस्यान्तिमति पूर्तिमति पूर्णसुखे इत्यर्थः । यस्मिंस्त्वयि न सन्ति हि गुर्वभावात् तस्माद्विभवे विगत- संसारे देहाभिमानरहिते जीवन्मुक्ते गुरावुद्याति उपदिशाति साधनजातमुपदिशति सति सर्वरसे सर्वस्मात्सारभूते आत्मनि परमात्मनि श्रयत एव तत्साधनत्वेस्वं तत्प्रीतिजनकत्वेन श्रीहरिं विषयीकरोतीत्यर्थः —

"षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु तालास्योदशतालकः ।
दशपादेशकः सप्तपदो हस्तचतुष्टयः ॥
कमलत्रयाङ्कुलश्चैव वाग्मी सन्देहवर्जितः ।
वासुदेवैकशरणो गुरुरित्युच्यते बुधैः ॥
गुरुलक्षणसम्पूर्णः साक्षादेकश्चतुर्मुखः ।
ततःशेषेन्द्रवह्नयाद्याः क्रमादेव प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिवाक्यमत्र प्रमाणम्—

वेदा योग्यतया जाता विष्णुपादाम्बुजाश्रयाः ।
तथापि साधनैस्तेषां तत्प्राप्तिर्गुर्वनुग्रहात् ॥

इतिच ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अतएव वयमप्यन्यासक्तिं निन्दाम इत्यपरा आहुः । स्वजनेति ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गुरूपदेशो हि संसारे वैराग्यं जनयित्वा त्वयि भावमुत्पा दयतीत्याहुः—स्वजनसुतेत्यादि । श्रयतः सेवमानस्य जनस्य आत्मनि परमसुहृदि सर्वरसे सर्वसुखस्वरूपे त्वयि सति नृणां स्वजनादिभिः किं न किमपीत्यर्थः । त्वयि सति नित्य इति वा स्वजनादयस्तु अनित्याः इति हि सत्यमेव तदेत- दजानताम् एतत्सत्यत्वेनाज्ञात्वा मिथुनतो मिथुनीभूय रतये चरतां इह लोके कोनु सुखयति सुखं करोति न कोपीत्यर्थः । येतु सत्यमिति ज्ञात्वा त्वां भजन्ते तान् सर्वे सुखयन्तीत्यर्थः इह किम्भूते स्वविहते स्वेनैव विहते स्वेनैव निरस्तभगे प्रथ- मान्तपाठे क इत्यस्य विशेषणम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भजने प्रकारान्तरं निराकृत्य वैराग्यमोक्षापगमाय भावे भक्तिर्न सेत्स्यतीति वैराग्यमुपदिशन्त्य आहुः—स्वजनसुतात्मेति । स्वजनानां प्रयोजनमावश्यकं तदर्थं स्वजनानामपेक्षा

पुत्रादीन् सम्परित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैः सह ।
तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टाति दुःखदाः ॥३४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं योगाद्यमिश्रा केवलैव भक्तिर्वैष्णवानामित्युक्तम् इदानीं सा खलु कामनान्तररहितैव भवितुमर्हतीत्युपपादयति-स्वजनेति । नृणां मध्ये श्रयतस्त्वां सेवमानस्य जनस्य त्वयि सति आत्मनि परमात्मनि त्वय्यवश्यप्राप्तये सति स्वजनादिभिः किं स्वजनाः स्वीयसेवकजनाः सुता गुणवन्तः पुत्राः आत्मा सुन्दरं शरीरं दाराः सुन्दर्य्यः कामिन्यः धनानि स्वर्णरत्नादि-सम्पदः धामानि दिव्यदिव्या गृहाः धरा भूयसी पृथ्वी असवः शारीरबलानि रथास्तदुपलक्षिता हस्त्यश्वादयः एतैः कामितैः किं फलमित्यर्थः । त्वयि कीदृशे सर्वे रसाः आनन्दा यत्र तस्मिन् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतः इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानताम् अत एव मिथुनतः मिथुनीभूय रतये रत्यर्थं चरतां जनानाम् इह संसारे कोनु अर्थः स्वजनादिकः सुखयति सुखदायको भवतीत्यर्थः । ननु कथमर्थस्य सुखदत्वाभावस्तत्राह—स्वविहतः स्वत एव विहतः कालग्रस्तत्वान्नश्वर इत्यर्थः । तथा स्वनिरस्तभगः उत्पत्तिसमय-मारभ्यैव स्वत एव माहात्म्यरहितः "भगं श्रीज्ञानमाहात्म्य-वीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः परिणामदर्शिभिः साधुभि र्विगीतत्वादितिभावः स्वविहते स्वनिरस्तभगे इति सप्तम्यन्तपाठे इहेत्यस्य विशेषणद्वयम् अत्र श्रुतयः भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्र उपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमित्याद्या उपाधिः सकामत्वम् ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरूपसत्तौ वैराग्यस्य कारणत्वात्तदेव विदधाति—परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते इत्याद्याः श्रुतयः नृणां मध्ये त्वां श्रयतः पुंसः स्वय्यात्मन्यन्तर्यामिणि भगवति पुरुषार्थचतुष्टयदातरि विद्यमाने सति स्वजनादिभिः किं कार्य्यं न किमपीत्यर्थः । कथम्भूते सर्वरसे अपरिच्छिन्नपरमानन्दे "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-जीवन्ति इत्यादि श्रुतेः चिन्तामणिभूषितानां काचादिभिर्न किञ्चन प्रयोजनं यथा तद्वत् इति सदजानतां एवंभूतपरमानन्दस्वरूपं सर्वज्ञं सद्रूपं त्वामजानताम् अत एव मिथुनतो रतये चरतां स्त्रिया मिथुनीभूय ग्राम्यसुखायेन्द्रियप्रीतये चरतां कर्मणि षष्ठ्यौ अजाजनतश्चरतो जनान् कोऽर्थः सुखयति आनन्दयति इह भजनहीने वर्णाश्रमधर्मे तथाचोक्तं प्रथमे श्रीनारदेन कोवार्थ आप्तो ऽभजतां स्वधर्मतः अर्थस्य विशेषणद्वयं स्वे-नैव परिणामादिवत्त्वेन विहतः स्वरूपेणैव जडत्वाद्विना निरस्तसारः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कर्त्तव्यैव । अपेक्षापरित्यागस्तु स्वात्मव्यतिरेकेण न भवति अतो ज्ञानोत्तरमेव वैराग्यं स पक्षः प्रकृते नोपपद्यते अतः प्रयोजनमङ्गीकृत्यैव साधनान्तरेण तत्सत्स्यतीति पूर्वसिद्धसाधनान्येव निराकुर्वन्ति यथा कथञ्चिल्लौकिकसिद्ध साधननिवृत्तौ प्रयोजनं भगवता क्रियमाणमलौकिकमेव भव-तीति मुख्यतुल्यमेवैतदपि वैराग्यं स्वजनानामिह लौके उपयोगः ऐहिकप्रतिष्ठादिभिरेव सिध्यति इति सुतस्य पर-लोकोपयोगः आत्मनो देहस्य तु परलोकफलसाधककर्मकर-णार्थमैहिकभोगार्थं चोपयोगः दाराणां बाधककामनिवृत्त्यर्थं सुखार्थं च ततो धनधामधराः धनगृहभूमयः सुखस्थिति निर्वाहकाः एत एवासवः प्राणभूताः एतद्विघाते प्राणां-स्त्यजन्तीति अश्वरथैरिति वा पाठः गतिसाधनान्येतानि सुखकराणि अष्टविधान्येतानि यावन्तं उपकारं करिष्यन्ति स सर्वोऽप्युपकारकोटिगुणितो भगवता क्रियते यदि सुख-मेवापेक्ष्यते तदा स्वयमेव सुखं प्रयच्छति यदि साधनपुरः-सरमपेक्ष्यते तदाप्यलौकिकानि साधनान्यपि प्रयच्छतीति भावः नृणामिति काममयत्वं विवेकवत्त्वं च प्रतिपादितं ननु कदाचिद्भगवान् कुर्यात्सदाका गतिरिति चेत्तत्राह—श्रयत-आत्मनीति । यस्त्वाश्रयते तस्यात्मत्वेनैव प्रकाशते यथा स्वस्य हितं स्वयं करोति तथा भगवानपि करोतीत्यर्थः ननु विषयाश्चेद्भगवान् दद्यात् ततोपस्थितपरित्यागे किं कारण मिति चेत्तत्राह—सर्वरसइति । सर्वे रसाः कीर्त्यादयो भग-वत्येव भवन्ति एते च रसाः प्रकृष्टा एव न तु मधुनी-त्यादयः ननु किमत्र युक्तं भगवति विद्यमानाः रसाः किं भोक्तव्याः स्वसिद्धावेति तत्रावश्यकत्वाल्लाघवत्वा-द्भार्यादिभिः सहैव भगवद्भजनं कर्त्तव्यं न तु सर्वपरित्यागे-नेति चेत्तत्राह—इति सदजानतामिति । अत्र पूर्वोक्तौ न भगवान् स्वजनाश्च समतया निरूपिता किन्त्वेते दुःखदाः भ्रमादेव सुखाभाससम्पादकाः भगवांस्तु निर्दोषानन्द-सम्पादक इति एवं वैलक्षण्ये ज्ञाते सन्देह एव नोत्पद्यते अतो वैलक्षण्यज्ञानार्थं सुतादीनां स्वरूपं निरूपयन्ति इत्येवं प्रकारेण सत्परमार्थतत्त्वं ये न जानन्ति स्वजनादेर्भगवतश्च तारतम्यं रतये च मिथुनतश्चरन्ति ग्राम्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय चरन्ति यथा स्वोपवेशनार्थं कश्चित् स्थूलं मत्कुणं नयति पथिकः तथेमे निषिद्धार्थमात्ररत्यर्थं सर्वथा शृङ्खलाबद्धा इव तया सह चरन्ति एवमति-क्लिष्टानां को वार्थः सुखयेत् न ह्यत्यन्तपीडितं विषयाः सुख-यन्ति स्वजनानां तु सुखजनितवार्त्तापि दूरे साधनान्तरे-णापि भगवतापि तेषां सुखं न भवतीत्यर्थः । नु इति वितर्के अस्माभिः सर्वमनिष्टं तादृशस्य क्वापि न सुखदातोप-लब्धः किञ्च कश्चित्सुखं दास्यतीति शङ्का न कर्त्तव्या यतोऽस्मिन् जगति स्वत एव विहते पतितगृह इव विशीर्णे तत्रापि निरस्तभगे उत्कृष्टपदार्थरहिते शून्ये अमेध्याद्युक्त इव को वा सुखदाताऽपि तादृशे स्थाने सुखं ददातीत्यर्थः अत्र परित्यागावस्था अधिकरणत्वेन विवक्षिता जगत्पक्षेपि भगवत्सेवकः यत्र क्वचिदपि सेवमानो वैकुण्ठे एव सेवते न तु जगतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

सर्व प्रकार निरवधिक आनन्द स्वरूप सब के अन्तरात्मा आप के विद्यमान रहते पर मनुष्यों के मध्य जो कोई आप का भजन करने वारा मनुष्य है उसको अपने कुटुम्बी पुत्र देह स्त्री धन गृह भूमि प्राण रथ आदि वाहन इत्यादि संसार के पदार्थों से कुछ भी सुख नहि होता इस प्रकार निरवधिक परमानन्द स्वरूप अन्य को नहि जानते हैं इसी से स्त्री सुख के अर्थ स्त्री पुरुष रूप मिथुन होकर वर्त्तमान संसारि जीवों को अपने यथावत् अनुभव के विधान होने से आत्मा के स्वाभाविक ऐश्वर्य का निरास होने पर असत् आप आत्मा के विद्यमान रहने पर भी संसार के पदार्थों के मध्य में कोई भी पदार्थ सुखी नहि कर सकता ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं गुरूपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विद्य तदेव महत्सङ्गेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटन्तीति श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादि श्रुत्यर्थमाह-भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति । ते उक्तलक्षणा ऋषयो विमदा निरहङ्कारा यतो भवत्पदाम्बुजहृदः भवतः पदाम्बुजं हृदि येषां तेऽतः स्वयमेवाघभिदङ्घ्रिजलं येषां ते उत अपि तथाविधा अपि पुरूणि बहूनि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि च क्षेत्राणि तान्येवोपासते सेवन्ते प्रायस्तत्रैव महत्सङ्गो भवतीति अथवा पुरु अधिकं भगवद्भजनलक्षणं पुण्यं येषां तानि च तानि तीर्थानि च गुरवो महान्त इत्यर्थः । तेषां सदनान्याश्रमान् यथाहामरसिंहः "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ" इति न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्यधैर्यक्ष शान्तिप्रमुखं हरन्तीति तथा ते च ते आवसथा गृहास्तान् न च तेषां गृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे इति । सकृदपि त्वयि ये मनो दधतीति तेऽपि गृहाद्यासक्ता न भवन्ति किम्पुनरेवम्भूता इत्यर्थः ॥३५॥

मुक्तसङ्गतदङ्गसङ्गमनिशं त्वामेव संचिन्तयन्—
सन्तः सन्ति यतो यतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् ।
नित्यं तन्मुखपङ्कजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृत-
स्रोतःसंप्लवसंप्लुतो नरहरे न स्यामहं देहभृत् ॥ २२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

तीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि वृन्दावनादीनि क्षेत्राणि तत्रैव तीर्थसदनेष्वेव पूर्वार्धे प्रकृतमहत्सङ्गस्याचेपादेवोपलब्धेर्नत्वभिधयातोऽथवेति तेषां महत्सङ्गवताम् एवम्भूताः विमदत्वादिविशेषणविशिष्टाः अङ्गं शरीरं तदङ्गानि सुतकलत्रादीनि तेषु सङ्गमासक्तिं मुक्त्वेति विमदशब्दस्याभिप्रायः यतो यत इत्यादि पुण्यतीर्थसदनानीत्यस्याभिप्रायः नित्यं तन्मुखेत्यादिकमुपासते इत्यस्य शिष्टं फलोपदेशपरमित्यत्र सन्धेयम् ॥ ३५ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

एवं गुरूपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासारविवेकेन सर्वतो निर्विद्य तदेव महत्सङ्गेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटन्तीत्याह-भुवीति । ये मुनयः पुरुपुण्यतीर्थसदनानि भुवि उपासते सेवन्ते ते न पुनः पुरुषसारहरावसथान् उपासते पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यशान्तिप्रमुखं हरन्तीति तथा ते च आवसथाः गृहास्तान् पुरूणि बहूनि तीर्थानि सदनानि क्षेत्राणि तानि यद्वा तीर्थानि गुरवो महान्तस्तेषां सदनानि आश्रमान् "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ" इत्यमरः तीर्थपदेन गुरुरुच्यते कथम्भूता ऋषयः विमदा निरहङ्काराः यतो भवत्पदाम्बुजहृदः भवत्पदाम्बुजं हृदि येषां ते अतः स्वयमेव अघभिदङ्घ्रिजलाः अघभित् अङ्घ्रिजलं येषां ते उत अपि तथाविधा अपि तीर्थानि उपासते न च तेषां गृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षास्तीत्याह दधतीति नित्यसुखे आत्मनि त्वयि सकृदपि मनो ये दधति तेपि पुरुषसारहरावसथान् उपासते किमुत मुनयः इति यदर्थमन्ना ये मुनयः पर्यटन्ति तथाह श्रुतिः "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादि तथा "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ श्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृनान्यदस्ति "इत्यादि अर्थः हे गार्गि तदेतदक्षरं ब्रह्म अन्यैरदृष्टं स्वयं सर्वेषां द्रष्टृ तथा अश्रुतं श्रोतृ अमतं अमतिविषयं स्वयं मन्तृ अविज्ञातं स्वयं विज्ञातृ अतोऽन्यत् किञ्चदपि वस्तु द्रष्टृश्रोत्रादि नास्तीति एतन्मननार्थं पर्यटन्तीति स्वामिनां मुक्तसङ्गतदङ्गसङ्गमनिशं त्वामेव सञ्चिन्तयन्सन्तः सन्ति यतो यतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् । नित्यं तन्मुखपङ्कजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसम्प्लवसम्प्लुतो नरहरे न स्यामहं देहभृत् ॥ अङ्ग तदङ्गसङ्गमिति तत्तेषां पुरुषसारहरावसथानां जायापत्यादीनाम् अङ्गसङ्गं स्वाङ्गेन मुक्त्वेत्यर्थः । तन्मुखपङ्कजात्तेषां सतां मुखपङ्कजात् अन्यत्सुगमम् ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवान्याः सदाचारेण दृढयन्ति-भुवीति । ये ऋषयः सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञानन्तः त्वयि सकृदपि मनो दधति ते पुनः स्वजनादिमयान् पुरुषसारहरावसथान् नोपासते तेषु न रमन्ते कीदृशे त्वयि आत्मनि परमात्मनि अत एव निरुपाधिपरम-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

प्रेमास्पदत्वान्नित्यसुखे निरवधिसुखस्वरूपे कथम्भूताः सन्तः भवत्पदाम्बुजहृदः तदवधानतश्छिन्नतत्स्फूर्त्तयः सन्तः ततः अघभिदङ्घ्रिजलास्सन्तः ततः स्वयमत्र भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि सन्तः उत अपि तथापि विमदा विगतगर्वाः सन्तः इति यद्वा तादृशा अपि विगतगर्वास्सन्तः तादृशीवसथान् नोपासते सत्सम्बन्धेनैतापि तीर्थत्वमापन्ना इति तत्रैव न तिष्ठन्ति किन्तु भुवि वर्त्तमानानि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्येवोपासते इति उभयथापि तीर्थपादत्वात्तत्रेति भावः। एवं तीर्थमहिमश्रुतीरपि सन्महिमप्रतिपादकेषु पर्य्यवसाययन्ति श्रुतयश्च—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥

नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्य इत्याद्याः॥ ३५॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

भगवद्भक्तानां प्रभावमाह—भुवीति। पुरुपुण्यतीर्थसदनानि उपासते इत्याकृष्यान्वयः। भवत्पदाम्बुजहृदः भवत्पदाम्बुजन्यस्तहृदयाः अघभिदङ्घ्रिजलाः भगवद्भक्तानां पादोदकमपि पावनमित्यर्थः। दधति विदधति नित्यसुखे नित्यानन्दनिधौ पुरुषसारहरावसथान् न तु ते पुरुषाणां सारो ज्ञानवैराग्यादिस्तदपहरान् गृहान् न सेवन्त इत्यर्थः॥ ३५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तन्निरस्थमात्मानं सर्वरसं मामाश्रयन्ते ते किं मिथुनतो न चरन्तीत्याहुः—भुवीति। ये त्वयि नित्यसुखस्वरूपे आत्मनि च सकृदपि मनो दधति ते पुनः पुरुषाणां सारं ज्ञानवैराग्यादिरूपं हरन्तीति तथा तानावसथान् गृहान् नोपासते न सेवन्ते न गृहेषु मिथुनतश्चरन्तीत्यर्थः। अपितु भुवि पृथ्व्यां पुण्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि क्षेत्राणि च उपासते तीर्थान्यपि तीर्थीकर्त्तुं पुण्यक्षेत्राण्यपि निरतिशयपुण्यावहानि कर्त्तुं तान्युपासत इति भावः तत्र हेतुत्वेन तान् विशिषन्ति ऋषयः द्रष्टारः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविद इत्यर्थः। अत एव विमदाः देहाभिमानस्वतन्त्राभिमानादिरूपमदरहिताः अतापिच भवतः पदाम्बुजं हृदि येषां ते भवतः पदाम्बुजं हृदि येषां ते भवतः पदाम्बुजे हृत् येषां ते इति वा अत एवाघं भिदन्तीति तथा तान्यङ्घ्रिजलानि येषां ते अनेन भगवद्भक्तानां पादस्पर्शोऽपि पावन इत्यभिप्रेतम्। आत्मनीत्यनेन कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चरूपकार्यस्य तच्छरीरत्वमत एव परमात्मत्वञ्चाभिप्रेतं नहि मिथ्याभूतं किञ्चित्कस्यचिच्छरीरभूतं दृष्टमित्यर्थः॥ ३५॥

श्रीश्रीनिवासाचार्यकृततत्त्वदीपिका।

अथ भगवद्भक्तानां प्रभावमाह—भुवीति। ये ऋषयः सूक्ष्मदर्शिनो विमदा देहादिष्वहङ्काररहितास्ते उत तेपि भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्युपासते इत्याकृष्यान्वयः पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति पुरुपुण्यरूपं पादतीर्थं गङ्गादि यस्य स पुरुपुण्यतीर्थो हरिः तदुक्तं "यच्छौचनिसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवः शिवोभूत्" इति तस्य सदनानि मन्दिराणि भगवद्भक्तास्तानित्यर्थः तथाचोक्तं भगीरथेन गङ्गां प्रति

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः।
हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः। इति

तथा भगवद्वाक्यं दुर्वासं प्रति "ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परं। हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे" इति ये त्वयि नित्यसुखे नित्यानन्दनिधौ आत्मनि जीवान्तरात्मनि सकृदपि मनो दधति निदधति तेपि पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारो ज्ञानवैराग्यादि तदपहरान् न उपासते न सेवन्ते किं पुनः सर्वकाले तन्निष्ठा ऋषय इत्यर्थः कथम्भूतास्ते भवत्पदाम्बुजहृदः भवत्पदाम्बुजे हृदि येषां ते भवत्पदाम्बुजन्यस्तहृदया इति यावत् पुनः कीदृशाः अघभिदङ्घ्रिजलाः अघभिदङ्घ्रिजले येषां तेषां भगवद्भक्तानां पादोदकमपि पावनमित्यर्थः। ईदृशप्रभावयुक्तानामेव सङ्गः संसारनिवर्त्तक इति तथाच तृतीये भगवद्वाक्यं देवहूतिं प्रति—

प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम्॥

इति॥ ३५॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाख्या।

भगवद्भजनपराः भजनप्रतिबन्धकान् गृहान्न सेवन्ते तदनुकूलान् पुण्यतीर्थादीनेव सेवन्ते इत्याहुः—भुवीति। ते भगवद्भजनमाहात्म्येन प्रसिद्धाः ऋषयः ज्ञानिनः भवत्पदाम्बुजहृदो भवतः मोक्षप्रदस्य पदाम्बुजं चरणकमलं हृदि येषां ते अत एवाघभिदङ्घ्रिजलाः स्वयमेवाघभित् चेतनानां पापहरम् अङ्घ्रिजलं चरणोदकं येषां ते उत इत्यप्यर्थे उत तथापि स्वयमेव जगत्पावना अपि विमदाः कुलधनविद्यासम्बन्धिमदत्रयरहिताः सन्तः भुवि धरायां पुरुपुण्यतीर्थसदनानि पुरूणि बहूनि पुण्यानि पुण्योत्पादकानि तीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि भगवत्स्थानानि बदर्य्यादीनि क्षेत्राणि तान्येवोपासते सेवन्ते प्रायः तत्रैव महत्सङ्गप्राप्तेः पुनः भगवति मनोनिवेशनानन्तरं पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं सारभूतं विज्ञानं "तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः" इति सूत्रवचनात् तं हरन्तीति तथा ते आवसथाः गृहाः तान् नोपासते नैव सेवन्ते ते गृहान्नोपासन्ते इत्यत्र किम्पुनर्न्यायेन दृष्टान्तमाहुः दधतीति ये किञ्चित् किञ्चित् भगवदुपासनाभ्यासपराः आत्मनि अन्तरात्मभूते नित्यसुखे नित्यानन्दरूपे त्वयि भगवति सकृदपि सकृत्कालेपि ये मनो निवेशयन्ति तेपि पुरुषसारहरावसथान् न सेवन्ते किम्पुनः ऋषयः न सेवन्ते इत्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः। ते ऋषयः भवत्पदाम्बुजहृदो अत एवाघभिदङ्घ्रिजला उत विमदा भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि उपासते पुनः पुरुषसारहरावसथान् नोपासते ये आत्मनि

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

नित्यसुखे त्वयि सकृदपि मनो दधति तेऽपि पुरुषसारहरावसथान् नोपासते ऋषयः नोपासते इति किम्पुनः इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इति सदज्ञाजतां मिथुनतोरतये चरतां सुखयति कोन्विह विजने कृतनिरस्तभगे। भुवि पुण्यतीर्थसदनाह्यृषयो विविक्तत्वात्तत्त्वानुभवस्तः पदाम्बुजं हृदाघभिदं दधति। सकृन्मतस्त्वयि चिदात्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथम् ॥ ३६—२२ ॥

ब्रह्मा प्राप्नोति लोकप्रवृत्तिप्रवर्त्ततां कोन्तु मोक्षं ददाति यतो ब्रह्मोपासते साधुश्रीप्य नाहम्भावस्तेषु रुद्राधिवासः" इति श्रुतेः। "महाभाग्यं तु कैवल्यमज्ञानां कः प्रदास्यति। अतः सन्तो विजानन्ति हरिं तेत्वनहङ्कृताः। इतिस्मृत्यर्थसङ्ग्रहिण्या अर्थरूपस्य इतिसदज्ञाततामित्यस्य श्लोकस्यायमर्थः इतिशब्दः प्रकारवचनः इति लोके दृश्यमानप्रकारेण सद्ब्रह्म अजानतां ब्रह्माज्ञानिनां मिथुनतः स्त्रीपुंसभावेन रतये ग्राम्यधर्माय चरतां प्रवर्त्तमानानां कोनु पुरुषः अत्र इह विजने मोक्षविषये सुखयति न कोपि मोक्षं ददातीत्यर्थः। कीदृशे विजने स्वनिरस्तभगे सुष्ठु अनिरस्तः भग ऐश्वर्यादिगुणो यस्मिन् स तथा तस्मिन् यतस्त्वदज्ञानिनां परमानन्दलक्षणमोक्षाभावः अतः भुवि स्थाने पुण्यं शुद्धिकरं तीर्थं शास्त्रमेव सदनं शरणं येषां ते तथा ते ऋषयो देवादयः त्वामेव सन्तं ज्ञात्वा भवतः पदाम्बुजं हृदा निविशन्ति। कीदृशं अघभिदं पापनाशनं किञ्च मनोमननसमर्थमन्तःकरणं नित्यसुखे चिदात्मनि त्वयि दधति च अत्र प्रधानसाधनमाहुः हे पुरुषसार पुरुषोत्तम पुनश्च पश्चात् हरस्य रुद्रस्यावसथम् अहङ्कारं सकृदपि नोपासते न कुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तदेवान्याः सदाचारेण द्रढयन्ति भुवि—पुरुपुण्येति ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

गुरवस्तु द्वेधा भवन्ति दीक्षागुरवः शिक्षागुरवश्च आद्यास्तु मदभिज्ञं गुरुम् इत्यादिना वक्ष्यमाणाः द्वितीये तु भागवतास्तेषामुपासनैव प्रथमं कार्य्येति सदाचारं दर्शयन्ति—भुवि पुर्वित्यादि। ऋषयोपि विमदाः सन्तः पुरुपुण्यतीर्थसदनानि क्षेत्राणि उपासते सन्तु तावत्प्रवृत्तमात्राः पुरुपुण्या भगवद्भक्तास्त एव तीर्थानि गुरवः तीर्थं ऋषिजुष्टजले गुरावित्यनुशासनं तेषां सदनानि यद्वा पुरूणि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि क्षेत्राणि यद्वा पुरुपुण्यतीर्थानां सदनं गतिर्येषु तानि वृन्दावनमथुराद्वारकादीनि तेषु तेषु महाभागवताः प्रायशः सन्तीति तान्युपास्यानीत्यर्थः। ते प्रसिद्धा अपि उत्तमाः इत्यर्थः ते के इत्याहुः—ये भवत्पादाम्बुजसुहृदः षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा अघभिदङ्घ्रिजलं येषाम् एवम्भूतास्त्वयि मनो दधति अथवा ये त्वयि सकृत् एकवारमपि मनो दधति ते अघभिदङ्घ्रिजलाः त्वयि कीदृशे आत्मनि परमसुहृदि नित्यसुखे नित्यं सुखं यस्मात् तेन पुनः पुरुषसारहरावसथान् न उपासते इति द्विरावर्त्तनीयम् अथवा सकृदपि ये त्वयि मनो दधति ते पुरुषसारहरान् गृहान् न उपासते किम्पुनर्भवत्पदाम्बुजसुहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ते तु पुरुपुण्यतीर्थानि तानि त्वत्स्वरूपाणि यत ऋषयः ऋषिरिति ख्याताः अन्येतु ऋषयो न भवन्ति विमदाः विगता मदो येभ्यः यद्दर्शनादन्येषामपि मदो यातीति भावः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनं कर्त्तव्यमिति निरूपितं तत्र प्रथमं किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमं निरूपयन्त्य आहुः—भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति। आदौ भूमिसमाश्रयणं कर्त्तव्यं भूमिर्हि भगवच्चरणारविन्दरूपा तत्र मस्तकपादुकादिपरित्यागेन भूमावेव निरन्तरं तिष्ठेत् अनेन सर्वे एव भोगा व्यावर्त्तिताः ततस्तीर्थाश्रयणं कर्त्तव्यं विशेषतश्चरणारविन्दस्फूर्त्यर्थं गङ्गा सर्वतीर्थानां मुख्या चरणारविन्द एव तिष्ठतीति गङ्गातीरे चरणारविन्दे स्फूर्त्तिः आधिदैविकपक्षे आवेशपक्षे च स्फुटा तत्रापि पुरुपुण्यानि तीर्थानि सेव्यानि कुरुक्षेत्रादीनि न केवलं तान्येव तीर्थानि सेव्यानि किन्तु गुरुरूपाण्यपि तानि हि तीर्थसदनानीति तीर्थानां गुरूणां सदनानि गृहाणि भुवि वर्त्तन्ते अतस्तानि सेव्यानीत्यर्थः। ननु के ते इत्याकाङ्क्षायामाह ऋषय इति ते हि मन्त्रद्रष्टारः तदुद्धारकाः लौकिकप्रकारं जानन्ति अतस्तेषु गत्वा मन्त्राद्यलौकिकं भगवद्भजनसाधनं शिक्षणीयमित्यर्थः। ननु तेषु को विशेष इति सेवनीयत्वे विमदा इति। मदो गर्वः येन स्वपरज्ञानं न भवति अनेन ऋषीणां अभिज्ञानमपि निरूपितं ननु केवलं मदाभावे सात्त्विकाः कर्मिणोपि सेव्या भवेयुः देवतान्तरोपासका वा तत्राह ते पुनः भवत्पदाम्बुजसुहृदो भवन्ति तेषामन्तर्बहिर्माहात्म्यं निरूप्यते अन्तस्तेषां हृदये भगवान् भवति भक्तिमार्गप्रकारेण बहिश्च ते भगवदाज्ञाकारिणो भवन्ति—

सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते।
परिभ्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महायशाः ॥

अत एव सर्वेषामघं भिन्दन्ति यदङ्घ्रिजलं तादृशं येषां तत्सञ्चरणारविन्दजलेन पापक्षयः तदुपदेशेन तत्कृपया भगवच्चरणारविन्दं सङ्क्रामतीति सूचितं ननु तत्सेवायां कृतायां भगवति च हृदये निविष्टे यदि शीघ्रमेव देहपातो भवेत् तदा न काचिच्चिन्ता यदि विलम्बस्तदा कालादिना बुद्धिभ्रंशे पुनर्गृहासक्तिः स्यात् ततः कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्याशङ्क्याह—दधति सकृन्मन इति। ये गुरूपदेशादिना त्वयि सकृदपि मनो दधति यथा कामिनां स्त्रीविशेषे सक्तचित्तं तत्सर्वथा अननुभूय न निवर्त्तते तथा स्नेहे जाते भगवद्रसाभिनिवेशे यदा भगवति चित्तं भवति तादृशः कदाचिदपि गृहं न सेवते अदृष्टपूर्वं सेवन्तमपि दृष्टपूर्वस्तु न

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्।
व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्॥ ३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सेवत एवेत्यर्थः। ननु तादृशाः पूर्णार्थः गृहेऽपि समागतः भगवन्तं न त्यजति गृहे समागते को दोष इति चेत्तत्राह— पुरुषसारहरावसथानिति विवेकधैर्यादिकं पूर्वावस्थां च सर्वमेव गृहा हरन्तीत्यर्थः॥

परिभ्रमन् तीर्थनिष्ठा गुरुलब्धहरिस्मृतिः।
न सेवते गृहान् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान्॥ ३५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अत एव स्वजनसुतात्मदारगृहांस्त्यक्त्वा साधवो भक्ताः तुकूलेषु तीर्थेषु वसन्तीत्याहुः—भुवि पुरुपुण्यानि तीर्थानि च सदनानि सद्मानि च ऋषयो भक्ता अधिवसन्तीति शेषः। विमदा विगतगर्वाः उत अतस्ते भवत्पदाम्बुजहृदः मनसि त्वत्पदाम्बुजं यथा अत एव अघं भिन्दन्ति अङ्घ्रिजलानि येषां ते तादृशाः कदापि स्वजनसुतात्मदारगृहान्नोपासन्ते। इति किं वक्तव्यं ये जनाः सकृदपि त्वयि नित्यसुखस्य स्वरूपे मनो दधति तेऽपि पुनः पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यशान्त्यादिकं हरन्तीति तथाभूतान् आवसथान् गृहान् नोपासते अत्र श्रुतयः सकाम्या मेरोः शृङ्गे यथा सप्तर्ष्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः संकाशाश्च भूगोलचक्रे सप्तपुर्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति—

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति।
विश्वरूपं परञ्ज्योतिः स्वरूपं रूपवर्जितम्॥
इत्थं मां संस्मरन् ब्रह्मन् मत्पदं याति निश्चितम्॥

इति श्रीगोपालतापन्यः॥ ३५॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तीर्थवासादेरपि परम्परया परमार्थपरत्वात्तदेव प्रतिपादयन्ति "मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन्मोक्षमश्नुते" इत्यादि-श्रुतयः। ऋषयः पुरीः पुण्यतीर्थसदनानि उपासते सेवन्ते पुरीः श्रीमथुरादीः पुण्यतीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि वृन्दावनादीनि कथम्भूताः विमदाः जातिविद्याद्यहङ्काररहिताः तत्र हेतुः भवत्पदाम्बुजहृदः भवतश्चरणाम्बुजं हृदि येषाम् अनन्यचरणाश्रयाः एतत्फलगर्भितविशेषणमाह अघमिदङ्घ्रिजलाः अघनाशकमङ्घ्रिजलं येषां ते भक्तियुक्ता भुवनं पुनन्तीति भगवद्वाक्यात् युक्तमेवैतत् इत्याहुः ये आत्मनि भगवति त्वयि सकृदपि मनो दधते ते हरावसथान् कन्द्राधिष्ठिताः तमःकार्यभूतान् क्रोधाहङ्कारादीन् नोपासते न सेवन्ते तद्वशो न भवन्तीत्यर्थः। हे पुरुषसार हे पुरुषोत्तम कथम्भूते नित्यसुखे सदानन्दे श्रीकृष्ण इतियावत्—

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते॥

इति निर्वचनात् सदानन्दं प्राप्तानां मत्पुनर्दुःखरूपे गृहादौ प्रवृत्तिसम्भावनापीत्यर्थः॥ ३५॥

भाषाटीका।

नित्यसुख स्वरूप सर्वान्तरात्मा आप के विषय में जो एक बार भी मनकी धारणा करते हैं वे विवेकी जन फिर पुरुष के ज्ञान वैराग्यादि सार धनको नाश करने वारे गृहन का सेवन नहिं करते हैं, किन्तु पृथिवी में अनेक गंगादि तीर्थन का तथा अयोध्या मथुरा आदि पुण्य क्षेत्रों का सेवन करते हैं वे महात्मा जन जीवात्मा और परमात्मा के तत्व का साक्षात् करने वारे होते हैं और देह में आत्माभिमान आदि मद रहित होते हैं और आप के चरणारविन्द को सदा निज हृदय में धारण करते हैं और उन के चरण के जल संसारि जीवों के पापन का नाश करते हैं॥ ३५॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्, तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानादुपनिषदामपि तदेव युक्तम् यथोक्तं तन्त्रवार्तिककृता 'एतेन कर्त्रर्थकर्तृप्रतिपादनेनापि मिषदां नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातम्' इति न "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रम्" इत्येवंतद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमानन्दरूपस्य कर्माङ्गत्वं युज्यते अननुमतश्चैतद्वार्तिककृतः कथम्—

सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते।
पराङ्गञ्चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्॥

इति तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटन्तीत्युक्तम् तत्र तावत् द्वैतस्य सत्यत्वे भवेदप्येवं तदेव तु न सम्भवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्वावधारणप्रकारमाह सत इदमुत्थितं सदिति। चेदिति इदं विश्वं धर्मि सदिति साध्यो धर्मः सत उत्पन्नत्वाद्धेतुः यद्यत उत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादि तदात्मकं। तद्वदिति तत्र यदि सदभेदः साध्यते तदाऽपादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह ननु तर्कहतमिति ननु नाभेदं साधयामः किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवत्तद्वत् प्रतिषेधयामः तत्राभेद एव स्यादित्याशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति क्वचेति। पितृपुत्रादिषु दण्डघटप्रध्वंसादिषु च तथा

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दर्शनादिति भावः। ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वं नतु तन्निसिद्धत्वमतो नानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्य दूषयति क्वच मृषेति गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वं किन्तु मिथ्यात्वम् अन्यथा कुण्डलादिवदबाधप्रसङ्गात् अतः पुनरप्यनैकान्तिकत्वमेवेति भावः। ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिन उपादानं किन्त्वविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति न तथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम् एवम्भूतस्य च न वस्तुसत्त्वम् अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्त्वं प्रपञ्चस्येति ननु माऽभूदनेन हेतुना प्रपञ्चस्य सत्त्वं हेत्वन्तरेण तु साधयामः तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह—व्यवहृतये विकल्प इषित इति। व्यवहारायार्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव कूटकार्षापणादिनाऽपि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धोऽत्यन्तासत्त्वे कथं प्रपञ्चो भ्रमः स्यात् सत्त्वे वा नाद्वैतसिद्धिः उक्तं च भट्टैः —

> अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि।
> प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा नवा॥

तत्राह अन्धपरम्परयेति। अन्धपरम्परया यो विकल्प इत्यन्वयः अयं भावः संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्त्वाभावेन भ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तर आरोपो भविष्यति अन्धपरम्परान्यायेन व्यवहारः सेत्स्यतीत्यप्रयोजको हेतुरिति 'नन्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति, अपाम सोमममृता अभूम' इत्यादिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न घटते न हि नित्यं वस्त्वसद्भवति तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वाद्वैतं सदेवेत्याशङ्क्याह—भ्रमयतीति। हे भगवंस्ते भारती वेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान् कर्मश्रद्धाभराक्रान्तमन्दमतीन् भ्रमयति मोहयति अयं भावः न हि वेदः कर्मफलं नित्यमभिप्रैति किन्तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रम् विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यन्तरविरोधाच्च अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति एतेनैव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादीनामप्यन्यपरत्वं दर्शितं भवति॥ २६॥

> उद्भूतं भवतः सतोऽपि भुवनं सन्नैव सर्पः स्रजः—
> कुर्वत्कार्यमपीह कूटकनकं वेदापि नैवं परः॥
> अद्वैतं तव सत्परं तु परमानन्दं पदं तन्मुदा।
> वन्दे सुन्दरमिन्दिरानुत हरे मामुद्धर मामानतम्॥२३॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

पूर्वं महत्सङ्गादिभिर्भगवद्भजनमुपपादितं तत्र तदेव सङ्कुचेत यदि वेदानां तत्परत्वं स्यात्तेषान्तु क्रियापरत्वं दृश्यत इति पूर्वोक्तं सर्वं हास्यास्पदं जातम् इत्यभिप्रेत्याह नन्वित्यादि आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत इति हि परिपूर्णं पूर्वपक्षसूत्रं तस्यायमर्थः आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वादंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादकत्वात् तत्त्वेनैव प्रयोजनवत्त्वावगमादित्यर्थः। अतदर्थानां न सांशत्रयवती भावना अर्थः प्रतिपाद्या एषां पुरुषास्वाधीनत्वेन विधौ पर्यवसाययितुमशक्यानामित्यर्थः तेषां सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रवशीर्यत तद्रजतमभूत् प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् इत्यादीनाम् अर्थवादादीनाम् आनर्थक्यं स्यात् निष्फलत्वं भवेत् क्रियार्थत्वमन्तराफलासिद्धेः तस्मादेव जातार्थं वाक्यमनित्यं लौकिकवाक्यतुल्यमुच्यते धर्माधर्मज्ञानरूपानित्यकार्यकर्तृत्वाऽभावात् नतु स्वरूपेणानित्यं अपौरुषेयत्वात् अथ तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सम्पूर्णं सिद्धान्तसूत्रम् तस्यायमर्थः तेषु रोदनवपोत्खनतदिगज्ञानादिषु भूतानां वर्त्तमानानां सिद्धार्थप्रतिपादकानां विधिप्रत्ययशून्यानां सोरोदीदित्यादिवाक्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपादकेन बर्हिषि रजतं न देयं पशुना यजेत वायव्यं श्वेतमालभेत इत्यादिना समाम्नायः समुच्चारणं सम्बन्ध इत्यर्थः कर्मपरवाक्येन सम्बन्धेऽयं प्रकारः यतो रोदनरूपामङ्गलजन्यं तद्रजतम् अतो बर्हिषि रजतं न देयमिति यतो वायुः क्षिप्रकार्यकारी देवो ऽतो वायव्यं श्वेतमालभेत इति यतो ब्रह्मणा वपया निर्मितत्वाद्विशिष्टफलदः पशुरतः पशुना यजेत इति यतो देवानामपि देवयजनाधिष्ठाने दिगज्ञानम् अतोऽन्यत्रानासक्त्या यतितव्यं विधिनिषेधवाक्यापेक्षितप्राशस्त्यनिन्दान्यतरपूरणेनान्वये कृते सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वसिद्धा निरर्थकत्वनिरासेन प्रामाण्यं सिद्धं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविध्युपात्ते सर्वस्मिन्नपि वेदे कस्यापि वाक्यस्यानर्थक्यासम्भवान्निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः। कथितसिद्धान्तसूत्रस्यार्थशेषमाह—अर्थस्येति। अर्थस्य रोदनादेस्तन्निमित्तत्वात् सा क्रियैवार्थो निमित्तं फलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् यस्मात्स रोदनादिरूपोऽर्थो निन्दाप्राशस्त्यद्वारा क्रियायामेव तथा तथान्वितो बभूव तस्मादन्यैरपि यथाशक्त्यावेशेन क्रियैव कर्त्तव्येति तत्र तत्र यत्र यत्र वेदस्य क्रियापरत्वं न दृश्यते तत्र तत्र उपनिषदामपि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामपि तदेवं क्रियापरत्वमेव एतेन विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति द्वितीयपादोक्तसूत्रसिद्धान्तेनोपनिषदां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां नैराकाङ्क्ष्यं वयं कर्मपराः कथं स्याम इत्याकाङ्क्षाराहित्यं क्रियापरत्वेन सार्थकत्वमिति यावत् केन प्रकारेण व्याख्यातमित्यपेक्षायां प्रकारमाह—क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेन क्रत्वर्थो यज्ञाङ्गरूपो यः कर्ता यजमानस्तस्य यत्प्रतिपादनं ईश्वराऽभेदेन स्तुत्या वर्णनं तेन प्रकारेण यथादित्यो यूपः प्रस्तरोयं यजमान इत्यादौ यूपः स्तुत्या पशुनियोजनादिक्रियायामन्वेति प्रस्तरश्च कुशपुत्तलं स्तुत्या क्रियानिष्पत्तावन्वेति तथोपनिषद्वाक्यैरीश्वराभेदेन स्तुत्या यजमानोऽपि कर्तृत्वेन क्रियास्वन्वेतीति भावः। पूर्वोक्तसूत्रस्यायमर्थः तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यदुक्तमानर्थक्यमर्थवादानान्तत्र विधिना सह प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं गमयता सह एकवाक्यत्वादर्थ-

श्रीलश्रीरमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

थवाक्यानि स्तुत्यर्थेन स्तुत्यङ्गत्वेन विधीनां स्युः विधिशेषाणि भवन्तीति सङ्क्षेपः एवं मीमांसकपूर्वपक्षे श्लोकार्द्धे दर्शिते सिद्धान्तमाह—नेति । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां यजमानस्तुतिद्वारा क्रियापरत्वं न सङ्गच्छते एकमेवेत्यादिश्रुत्यैव तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् तस्मात्त्वदभिमताद्यजमानात्मनः सकाशाद्विपरीतस्य शुद्धात्मनः प्रतिपादनाद्धेतोः वैपरीत्यमेव स्फुटीकरोति ब्रह्म एकं सजातीयभेदशून्यं यजमानस्य हि सजातीया बहवो यजमानास्तिष्ठन्ति अद्वितीयं विजातीयभेदशून्यं यजमानस्य हि विजातीयाः शूद्रादयो बहवास्तिष्ठन्ति ब्रह्म व्यापकं यजमानो हि परिच्छिन्नः ब्रह्म विज्ञानं चिन्मात्रं यजमानो हि चिज्जडग्रन्थ्यहङ्कारवत्त्वेन ज्ञाता न ज्ञानमात्रं ब्रह्म हि आनन्दमात्रं यजमानो हि दुःखात्मककर्मकरणादुःखी ब्रह्म हि चक्षुःश्रोत्रादिशून्यं तस्य हि तच्छून्यत्वे अन्धबधिरत्वादिदोषापत्त्या यज्ञानधिकारात् यजमानत्वमेव हीयते एवं वैपरीत्यमनुसन्धेयम् न ह्यद्वितीयेति भेदशून्यपरमानन्दरूपस्यात्मनः क्षुद्रसुखफलककर्माङ्गत्वं न युज्यते आत्मनः परमानन्दरूपत्वबोधे शूद्रस्वर्गाद्यानन्दार्थं प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः ननु भवतु वेदान्ते विपरीतात्मप्रतिपादनं अस्माभिस्तु स्वाचार्यस्य तन्त्रवार्त्तिककृत आत्मनः कर्माङ्गत्वप्रतिपादनरूपाज्ञा पालनीयैवेत्याशङ्क्याह—नन्विति । एतदात्मनः कर्माङ्गत्वं सर्वत्रैव होति सर्वस्मिन्नेव हि वेदे विविधद्रव्यदेवतावघातादिविषयं ज्ञानं व्रीहिभिर्यजेत वैश्वदेव्यामीक्षा व्रीहीनवहन्यादित्यादिवाक्यजन्यं । संस्कारत्वेन संस्कारस्वरूपत्वेन गम्यते ज्ञायते यथा प्रोक्षणादिसंस्कारादेवापूर्वोत्पत्तिर्नान्यथा तथा वेदवाक्यजन्ये एव व्रीह्यादिज्ञाने कश्चन संस्कारः फलप्रापको भवति ननु पौरुषवाक्यजन्ये तदेव संस्काररूपं विज्ञानं परस्य यागादिकर्मणोऽङ्गं संस्कारस्य स्वतः फलवत्त्वाभावात् किन्त्वात्मज्ञानादन्यत्र उपनिषज्जन्यात्मज्ञानं विना आत्मज्ञानन्तु न संस्काररूपं न च कस्यापि कर्मणोऽङ्गं तस्य स्वयं प्रकाशत्वात् परमानन्दरूपत्वेन परमाङ्गित्वाच्चेत्यर्थः । व्याख्यान्तरन्तु चूडामणिचक्रवर्त्तिटीकायां द्रष्टव्यं तच्च वार्त्तिकाशयानभिज्ञानविलसितत्वात् प्रकृतानुपयोगित्वाच्च हेयम् एतदर्थमेव पराभिमतस्योपनिषद्वाक्यानां क्रियापरत्वस्य निवर्त्तनार्थमेव यन्मननं विधिनिषेधप्रत्ययरहितानामेवोपनिषद्वाक्यानां युक्तिभिः सिद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणं तदर्थं तत्र मीमांसकमते एवं भवेदात्मनः कर्माङ्गत्वं भवेत् सर्वथा तु द्वैतस्य सत्यत्वमेव प्रश्नोत्तराभ्यामिति मीमांसकानां प्रश्नो वेदान्तिनामुत्तरं ताभ्यां यन्मननं श्रुतस्यार्थस्य युक्तिभिः प्रतिष्ठापनं तदित्यर्थः । धर्मिपक्षः सत उत्थितमितिहेतुगर्भविशेषणं तेन सत उत्पन्नत्वादितिहेतुः फलति यद्यपि मीमांसकमते आकाशादेः स्वर्गादेश्चोत्पत्तिर्नास्ति तथापि परवादिप्रोक्तहेतोरेवाङ्गीकारेण पूर्वपक्षोत्थापनमित्यनुसन्धेयम् यद्यत उत्पन्नमिति व्याप्तिनिदर्शनं तत्र विश्वस्मिन् सता ब्रह्मणा भेदः साध्यते तथा सत इत्यपादानपञ्चम्या निर्देशेनैव भेदप्रतीतेः यथा भूभृतोऽवतरति गङ्गा वृक्षात्पत्रं पततीत्यादौ पञ्चमीनिर्देशेन भेदः प्रतीयते तथा अत्रापि भेदः प्रतीयते इति विरुद्धो हेतुः तल्लक्षणं यथा साध्याभावव्याप्तो विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् इत्यत्र कृतकत्वं नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तं तथा सत उत्पन्नत्वं अभेदाभावेन भेदेन व्याप्तं यत्र अपादाननिर्देशस्तत्र भेद इति यावत् सर्कहतामितिभेदसाधकेन हेतुना अभेदसाधनं युक्तिबाधितमित्यर्थः । असुरो धर्मादिपक्षेषु यथा भक्तो विरोधार्थता सुरविरोधी असुरो धर्मविरोधी चाधर्म इति तथा भेदविरोधी अभेदः कश्चन स्वरूपसम्बन्धविशेष इति मीमांसकः शङ्कते नन्विति अभेदं भेदविरोधिनं स्वरूपसम्बन्धविशेषं वयं न साधयामः सर्वथा द्वैतस्यात्यन्ताभावं न साधयाम इत्यर्थः । किन्तु यथा कार्यकारणावस्थतया भिन्नयोरपि स्वर्णकुण्डलयोः स्वर्णत्वेन भेदो नास्ति तथा विश्वब्रह्मणोः कार्यकारणावस्थतया भेदेऽपि सत्यत्वांशेन भेदप्रतिषेधामः तत्र सद्रूपनिष्ठ अभेद एव स्याज्जगति सत्यत्वमेव सिद्ध्येदित्यर्थः । एवञ्चापादाननिर्देशेन आतोऽपि कार्यकारणावस्थारूपा भेदप्रतीतिः सत्यत्वांशेन भेदनिषेधविरोधिनी नास्त्येवेति न विरुद्धो हेतुरित्याशङ्क्य नैकान्तिकत्वेन दूषयति सव्यभिचारो विरुद्धः सत्प्रतिपक्षोऽसिद्धो बाधितः ये पञ्च हेत्वाभासास्तेषां मध्ये प्रथमो यः सव्यभिचारहेतुः स अनैकान्तिक इत्युच्यते तस्यापि त्रिविधेषु साधारणासाधारणानुपसंहारिषु मध्ये साधारणोऽत्र ग्राह्यः तस्य भावः तत्त्वं तेन दूषयति तल्लक्षणं साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः यथा पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति तथात्र विश्वं पक्षीकृत्य सदभेदः साध्यते तत उत्पन्नत्वादिति हेतुः एवञ्च साध्यो भेदस्तदभावो भेदस्तद्वान्पुत्रो घटप्रध्वंसश्च तत्रापि पितुरुत्पन्नत्वं मुद्गराद्युत्पन्नत्वं वर्त्तत एवेति उत्पन्नत्वादिति हेतुर्व्यभिचरति साध्याभावस्थलेऽपि गच्छति पितृपुत्रयोस्तु भेदः प्रत्यक्ष एव पितुर्ब्राह्मणत्वाद्गौरत्वात् पुष्टत्वात्पुत्रस्य तद्विपरीतत्वात् एवं मुद्गरस्य भावरूपत्वाद् घटप्रध्वंसस्याभावरूपत्वाद्भावाभावयोरैक्यानुपपत्तेश्चेति तथादर्शनाद्व्यभिचारदर्शनात् अतो नानैकान्तिकत्वमिति यत्तत्तदुपादानत्वादिति हेतुः नतु तन्निमित्तत्वादिति अतस्तदुपादानत्वहेतोर्न व्यभिचारित्वमित्यर्थः । पुत्रस्य पित्रुपादानकत्वाभावाद्ध्वंसस्य च मुद्गरोपादानकत्वाभावाद्विश्वस्य तु ब्रह्मोपादानकत्वादभेद एवेति भावः । तथाच तदुपादानत्वलक्षणस्य हेतोरभेदरूपसाध्याभाववति पुत्रे घटप्रध्वंसे च वृत्तित्वाभावाद्व्यभिचारलक्षणासम्भवेन न हेतोर्व्यभिचारित्वमिति पुनरपि जगतः सत्यत्वमिति मीमांसकपूर्वपक्षमाशङ्क्य दूषयति यत् इत्यादि चमृषेति । क्वचिदुपादानकार्यं मृषापि भवतीत्यन्वयः गुणोपादानस्य रज्जूपादानकस्यापि फणिनः सर्पस्य न गुणत्वं न रज्जुत्वं अन्यथा गुणत्वे मिथ्यात्वाभावे च सति अधिष्ठानज्ञानोत्तरकालेनायं सर्प इति बाधो न स्यात् अत उपादानकार्यस्यापि क्वचिन्मिथ्यात्वात् अनैकान्तिकत्वमेवेति रज्ज्वाद्यभेदरूपसाध्याभाववत्यपि सर्पे तदसत्त्वात्पुनरपि व्यभिचारित्वमित्यर्थः । ननु तदुपादानत्वादिति हेतोस्तन्मात्रोपादानकत्वादित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् यद्यतन्मात्रोपादानकं तत्ततो न भिन्नमिति व्याप्तौ रज्जुसर्पे व्यभिचारः रज्जुसर्पस्याज्ञानयुक्तरज्जूपादानत्वेन रज्जुमात्रोपादानकत्वाभावादुक्तमेव मिथ्यात्वमिति ननु तत्रेति तत्र रज्जुसर्पदृष्टान्ते तथाभूतस्याज्ञानयुक्तोपादानकारणस्य कार्यस्य सर्पस्याऽवस्तुत्वाद्भ्रान्तिमात्रविलसितत्वेन मिथ्यात्वात् तदुक्तमत्रापीति अत्रापि विश्वस्मिन्नपि तत् अज्ञानयुक्तोपादानकार्यत्वं तुल्यं यथा प्रातीतिके सर्पे तथैवेत्यर्थः । अविद्यासम्वलि-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एतदुक्तं भवति यथेदं सुवर्णं केन क्रीतमिति प्रश्ने कश्चिदाह अनेनान्धेनेति अनेन कथं परिचितमिति पुनराह तेनान्धेन परिचायितं तेन च कथमित्याह केनाप्यपरेणान्धेनेत्यनवस्थाऽन्धपरम्परयापि न सिद्ध्येद्व्यवहारः किन्तु तत्रान्धपरम्परायां यद्येकोऽपि चक्षुष्मान् सर्वादिप्रवर्त्तको भवति तदैव सिद्ध्यति यथा च तत्र सर्वेष्वपि चक्षुष्मत एव व्यवहारसाधकत्वं तथा कार्स्नाभिरारोप्ये वस्तुनि सत्ये सत्येवान्यत्रारोपेण व्यवहारः सिद्ध्यति तदेवानुसन्धाय प्रवृत्तेः तद्विना भ्रमादर्शनव्यासेश्च प्रयोगश्च जगत्परम्पराभ्रमासिद्धम् अनादिसिद्धद्रव्यवत् भ्रमयासिद्धं द्रव्यं तत्रानादिसिद्धं यथा शुक्तिरजतादीति किञ्च कुत्रापि वस्तुनः कल्पना न दृश्यते षष्ठभूतादीनां कल्पयितुमशक्यत्वात् किन्तु सम्बन्धकल्पनैव दृश्यते सैवच मिथ्याशब्देनोच्यते यथा शुक्त्यादौ रजतादेः यथा अपामसोममसृता अभूमेत्यादि श्रुत्यवष्टम्भेन पुनरनीश्वरवादिनः प्रत्युक्षिप्यन्ते तान् प्रत्याहुः भ्रमयतीति उक्तथाख्यानमन्त्राविशेषात् यच्च शस्यन्ते तत्रादिभिर्जडान् भट्टेनापि सृष्ट्यादिकमङ्गीकृतं अथवेतिहासपुराणप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयावपीष्येते इति तस्माद्विश्वमिदं न च सच्चिदानन्दरूपं न च विवर्त्तरूपं किन्तु नश्वरादिरूपमेवेति स्थितं श्रुतयश्च यथोर्णनाभिः सृजते यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथासतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वमित्याद्याः अत्राक्षरशब्दाद्दार्ष्टान्तिकस्य वैलक्षण्यं च दर्शितवत्यः॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

उक्तकार्यसत्तापरिक्षेपेण कार्यमिथ्यात्ववादं चोद्यमुखेन प्रस्तुत्य प्रतिक्षिपति—सत इदमिति। सत उत्थितमिदं सदिति तर्कहतं सत उत्पत्तिवैधर्म्यादिति चोद्यमिदं ननुशब्देन सूच्यते परिहरति क व्यभिचरतीति कार्यं सदित्ययमर्थः। क व्यभिचरति न क्वचिदपि व्यभिचार इत्यर्थः। स्वाप्नार्थशुक्तिरजतादौ व्यभिचार इत्यत्राह—कच मृषेति। क मृषा न क्वचित् कार्यं मृषा स्वाप्नामपीश्वरसृष्टत्वान्न मृषात्वं शुक्तौ रजतसद्भावाच्च मृषात्वमित्यभिप्रायः। पञ्चीकरणप्रक्रियया सर्वत्र सत्यत्वं निवोद्य सत उत्पत्तिवैयर्थ्यं परिहरति—न तथोभययुगिति। व्यभिचरति इत्यनुषङ्गः। क्वचिदपि मृत्सुवर्णादिद्रव्ये उभयावस्थादर्शनं न व्यभिचरति। कार्यत्वकारणत्वरूपावस्थावदेव मृत्सुवर्णादिकं सर्वं सर्वदा दृश्यते अतः सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः। अवस्थाविकल्पश्च व्यवहृतये उदकाहरणाद्यर्थव्यवहृतये इषित इष्टः कार्यमिथ्यात्वविषया त्वद्भारती अन्धपरम्परयाऽऽगता अन्धपरम्परया उक्तथजडान् जडाकारकर्मपरम्परया जडान् अतत्त्वविदो भ्रमयतीति भावः॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थं कार्यस्य सत्यत्वाभ्युपगममभिप्रेत्य अथ यः कार्यसत्ताप्रतिक्षेपेण कार्यमिथ्यात्ववादस्तं चोद्यमुखेन प्रस्तुत्य प्रतिक्षिपन्ति—सत इदमिति। सत इत्यादिना तर्कहतं इत्यन्तेन कार्यमिथ्यात्ववादिमतानुवादः व्यभिचरतीत्यादिना तत्प्रतिक्षेप इति विभागः तथाहि सतः परमार्थभूतात् परस्माद्ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नम् इदञ्जगत्सत्परमार्थभूत सत्यमिति यावत् नतु नैतद्युक्तमित्यर्थः। कुतः यतस्तर्कहतमिति चेत् यद्यपि यद्यस्मादुत्पन्नं तत्तदात्मकमेव यथा मृद्धिरण्यादेरुत्पन्नघटमुकुटादिकार्यं तथापि चेतनात्पुरुषाज्जातानां केशदन्तनखदन्तलोम्नामचेतनत्वदर्शनादचेतनाद्गोमयाज्जातानां वृश्चिकानां चेतनत्वदर्शनाच्च कार्यकारणयोः सालक्षण्यव्याप्त्यभावात् परमार्थस्वभावपरमार्थगजतुरगादीनां तथा परमार्थशुक्तिशकलात् अपरमार्थरजतस्य चोत्पत्तिदर्शनात् सतदुत्पत्तिवैयर्थ्याच्च कार्यं सदित्येतत्तर्कहतमतः कार्यं मिथ्यैवेति चोदत्यर्थः। तर्कश्चात्र युक्तिः का पुनर्युक्तिरिति चेदुच्यते मृद्द्रव्यमात्रस्यानुवर्त्तमानत्वं तदतिरिक्तस्य च मानत्वं रज्जुसर्पादिष्वनुवर्त्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादेस्सत्यता व्यावर्त्तमानस्य सर्पभूदलनाम्बुधारादेरसत्यता दृष्टा तथा अनुवर्तमानम् अधिष्ठानभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यं व्यावर्त्तमानास्तु घटशरावादयोऽसत्यभूताः तथा निर्विशेषसन्मात्रात्सर्वाधिष्ठानभूताद्ब्रह्मणोऽन्योऽहङ्कारादिव्यवहारालम्बनः कृत्स्नः प्रपञ्चो मिथ्या कारणभूतं सन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यं किञ्च सत आत्मनो विनाशायोगादसतः शशविषाणादेरुपलब्ध्यभावादुपलब्धिविनाशयोगे कार्यं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमिति गम्यते अनिर्वचनीयञ्च शुक्तिकारजतादिवन्मृषैव तस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीतिबाधाभ्यां सिद्धं प्रतीयते हि प्रपञ्चः प्रत्यक्षेण "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं। नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिभिर्वेदान्तैर्बाध्यते चेति नतु तर्कहतमिति पाठान्तरं तदा ननु सत उत्पन्नम् इदं सदिति चेत् तर्कहतं इत्यन्वयः इत्थमनूदितं कार्यमिथ्यात्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति—व्यभिचरतीत्यादिना। कार्यं सदित्ययमर्थः। कच व्यभिचरति कचेति काकुः न क्वचिद्व्यभिचार इत्यर्थः। केशपुरुषादिष्वपि अचेतनांश एव कार्यकारणभावादिति भावः। तथापि स्वप्नार्थे शुक्तिकारजतादौ मिथ्यात्वेन व्यभिचार इत्यत्राहुः—कच मृषेति। क्व मृषा न क्वचिदपि कार्यं मृषेत्यर्थः। स्वप्नार्थानामपीश्वरसृष्टत्वाच्च मृषात्वं शुक्तौ रजतसद्भावादन्यथाख्यातात्वाच्च न मृषात्वमित्यभिप्रायः सत उत्पत्तेर्वैयर्थ्यं परिहरन्ति—न तथोभययुगिति। व्यभिचरतीत्यनुषङ्गः क्वचिदपि मृत्सुवर्णादिद्रव्ये उभयावस्थानदर्शनान्न व्यभिचरति कार्यत्वकारणत्वरूपावस्थावदेव मृत्सुवर्णादिकं दृश्यते अतः सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः। विकल्पो घटशरावाद्यवस्थाभेदः सच व्यवहृतये घटेन जलमाहरेत्यादिवाक्यपूर्वकव्यवहारार्थमिषितः इष्टः यद्यन्तसच्चेन्न प्रतीयेत सच्चेन्न बाध्येत प्रतीयते बाध्यते च शुक्तिकारजतवत्प्रपञ्चरूपं कार्यमतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं कार्यं मृषेवेत्यत आहुः—न तथोभययुगिति। तथा तथाभूतमनिर्वचनीमुभययुक्सत्त्वविलक्षणत्वधर्मद्वययोगिरूपद्रव्यं स नास्त्येवेत्यर्थः। ननु शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतेः प्रतीति-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कालेऽपि तन्नास्तीति बाधेन चान्यस्यान्यथाभानायोगाच्च सदसदनिर्वचनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात्प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेन्न तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्यावर्जनीयत्वादन्यथाभानाभ्युपगमादेव ख्यातिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तेरत्यन्तापरिदृष्टाकारणक वस्तुकल्पनायोगात् कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न तदानीमनिर्वचनीयमिति प्रतीयते अपि तु परमार्थरजतमित्येवानिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेद्भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्यान्यथाभानाविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेः तस्यापरिहार्यत्वाच्च शुक्त्यादिरेव रजताद्याकारेणावभासत इति भवताभ्युपगन्तव्यं किञ्चानिर्वचनीयमपूर्वं रजतमत्र जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यं न तावत्प्रतीतिः तस्यास्तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगाच्चावश्या जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति[चेत्]महतामिदमुपपादनम् अथेन्द्रियादिगतो दोषः तन्न तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतस्य कार्यस्य उत्पादकत्वायोगात् नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञानकरणत्वात् नापि दुष्टानीन्द्रियाणि तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव विशेषकरत्वादनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वमतएवाद्यदोषनिरस्तं किञ्चापूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयीक्रियते न घटादिबुद्धिशब्दाभ्यां रजतादिसादृश्यादिति चेत्तर्हि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्यातां रजतत्वादिजातीयायोगादिति चेत्सापि किं परमार्थभूता उतापरमार्थभूता न तावत्परमार्थभूता तस्याः अपरमार्थान्वयायोगान्नाप्यपरमार्थभूता परमार्थान्वयायोगात् अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्च यत्पुनरुक्तं रज्ज्वादिवन्मृण्मात्रस्य कारणस्यानुवर्त्तमानत्वात्पारमार्थ्यं सर्पादीनामिव घटशरावादिकार्याणां मिथो व्यावर्तमानत्वादपारमार्थ्यम् एवं सन्मात्रस्य ब्रह्मणोऽनुवर्त्तमानत्वात् पारमार्थ्यम् अहङ्कारादिव्यवहारालम्बनाः सर्वे पदार्थाः मिथो व्यावर्त्तमानत्वादत एव बाधितत्वादपरमार्था इति तत्तुच्छं द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधे हि बाध्यबाधकभावः बाधितस्यैव व्यावृत्तिः अत्र घटपटादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत् विरोधाद्बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च व्यावृत्तिः देशान्तरकालान्तरसम्बन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः अन्यत्र निवृत्तस्य अन्यत्र वृत्तिः वीक्ष्यमुच्यते रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसम्बन्धितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधे बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य देशकालान्तरव्यावर्त्तमानत्वे मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्त्तमानत्वमात्रं पारमार्थ्ये हेतुः यत्त्वनुवर्त्तमानत्वात्परमार्थ इति तत्सिद्धमेवेति न साधनमर्हतीति अतो न सन्मात्रमेव वस्तु सत उत्पत्तिवैयर्थ्यं परिहरन्ति व्यवहृतये विकल्प इषित इति । अस्य यथोक्त एवार्थः अतः सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः । ननु तर्कहतत्वाभावेऽपि नेहनानेत्यादि श्रुतिरेव कार्यमिथ्यात्वं प्रमापयतीत्यत आहुः—भ्रमयतीत्यादिना । ते तव भारती वाग्रूपा" नेहनाना" इत्यादिश्रुतिः उरुवृत्तिभिरुक्थजडानन्धपरम्परया भ्रमयतीति सम्बन्धः उक्थजडाः कर्मजडा अनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकास्तानयम्भावः न केवलं कार्यमिथ्यात्वबोधनात्मिकैव नेह नानेत्यादि त्वद्भारत्यावृत्तिः अपितु अब्रह्मात्मकस्वतन्त्र वस्तुनिषेधबोधनात्मिका ब्रह्मस्वरूपे देवमनुष्यादिभेदनिषेधादिबोधनाद्यात्मिकाश्च बह्व्यो वृत्तयः सन्ति एवं तदर्थबुभुत्सवोऽप्युक्थजडास्तद्विपरीताश्च तत्र ये कर्मजडास्तान् प्रथममबुभुत्सुकुबुद्धिपरिकल्पितकार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वपरत्वादिरूपबहुवृत्तिभिः प्रथमप्रतिपन्नकुबुद्ध्यनुवर्त्तिनां कर्मजडानामन्धपरम्परया कार्यमिथ्यात्वभ्रमं जनयति औपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुविशेषगुणविशिष्टानान्तु अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुनिषेधादिविषयां प्रमितिं जनयतीति किमसामिविधत्र मिति ॥ २६ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया उभययुञ्ज भवन्त्यसुभृत इत्याद्युक्तकार्यसत्ताप्रतिक्षेपेण कार्यमिथ्यात्ववादवादिमुखेन प्रस्तुत्य प्रतिक्षिपन्ति । सत इवमिति । सत उत्थितमिव जगत्सादीति च तर्कहतं कुतः सत उत्पत्तिवैयर्थ्यात् न हि सत उत्पत्तिः संघटते असत एव घटादेरुत्पत्तिदर्शनादिति चोद्यं ननुशब्देन सूच्यते परिहरति व्यभिचरतीति । कार्यं सदित्यत्रार्थः क्व व्यभिचरति न क्वापि व्यभिचार इत्यर्थः । कारणावस्थमृत्सुवर्णादिकमेव घटकुण्डलादिकार्यावस्थं दृश्यते अतो जगत्कार्यमिथ्यात्ववाद असङ्गतः ननु स्वप्नपदार्थेषु शुक्तिरजतादिषु च व्यभिचार इति चेत्त्याह—क्व च मृषेति । क्व मृषा न क्वापि कार्यं मृषा तत्रापि स्वप्नपदार्थानां तत्तत्पुरुषानुभाव्यानां तत्तत्कालावसानानामीश्वरसृष्टत्वान्न व्यभिचारः तथा च श्रीभाष्ये स्वप्नविषया श्रुतिः न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते इत्यादि स हि कर्त्तेत्यन्तं श्रीभाष्यकारैरुपन्यस्य यद्यपि सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्त्यथापि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधार्थानीश्वरः सृजते स हि कर्त्ता तस्य सत्यसङ्कल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः य एषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति सूत्रकारोऽपि सन्ध्ये सृष्टिराह हि निर्मातारञ्चैके पुत्रादयश्चेति सूत्रद्वयेन स्वाप्नेष्वर्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिना न जीवस्य सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते जीवस्य स्वाभाविकसत्यसङ्कल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वादीश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषानुभाव्यतया आश्चर्यभूता सृष्टिरियं तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति परमात्मैव स्रष्टेत्यवगम्यते इति निपुणतरं व्याख्यातमिति किञ्च यदि जीवः स्वाप्नपदार्थानां स्रष्टा तर्हि शुभानामेवार्थानां स्रष्टा भवेन्नाशुभानामिति अत ईश्वर एव स्रष्टेति न चेश्वरसृष्टं मिथ्येति वक्तुं शक्यत इति शुक्तिरजतादावपि न स्वरूपेण मिथ्यात्वं पञ्चीकरणप्रक्रियया तत्रापि तेजोंशस्य विद्यमानत्वात् यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतमिति सर्वविज्ञानस्याभियुक्तैः सत्यत्वप्रतिपादनाच्च ज्ञानस्य सत्यत्वे तद्विषयस्यापि सत्यत्वमवश्यमेवाङ्गीकार्यमिति तथा च वैष्णवे पुराणे——

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ इति

सनत्कुमारसंहितायामपि "तस्माद्रामस्य रूपोऽयं सत्यं सत्यमिदं जगत्" इति किञ्च तत्त्वनिर्णयेपि नन्वशेषविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थभूतं तदतिरेकिनानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतं सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिश्चिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यं तदन्यत्सर्वं मिथ्येत्यभिधानात्कूटस्थनित्यचैतन्यमात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया तिरोहितं स्वगतनानात्वं पश्यतीति चेत्तदसत् नित्यमुक्ताखण्डैकरसस्य प्रकाशमात्रस्वरूपस्य निरंशस्य तिरोधानासम्भवात् प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधाने स्वरूपनाशप्रसङ्गः तिरोधानं नाम वस्तुस्वरूपे विद्यमाने तत्प्रकाशनिवृत्तिः प्रकाश एव वस्तु स्वरूपमित्यङ्गीकारे तिरोधानाभावः स्वरूपनाशो वा स्यात् न च वाच्यं स्वरूपप्रकाशस्य नित्यत्वेपि तद्विशेषमात्रमविद्यातिरोहितमिति विकल्पासहत्वात् तद्विशेषः किं स्वरूपादनतिरिक्तो वा अनतिरिक्तत्वे प्रागुक्तदोषसद्भाव एव अतिरिक्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्ग इत्यादिना स विस्तरं प्रपञ्चितमिति अतः सदेवेत्यादिश्रुतेरयमर्थः इदं विभक्तनामरूपबहुत्वावस्थापन्नं जगदग्रे सृष्टेः प्रागेकमेवाविभक्तनामरूपतया एकत्वावस्थापन्नमेवाद्वितीयम् अधिष्ठानान्तरशून्यं च सदेवासीदित्यर्थः । मूलमनाधारमित्यादिभिरैक्यार्थोऽत् एवमेव श्रीभाष्ये श्रीभाष्यकारैरयमर्थो निर्णीतः तथाहि सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म तत्कदाचित्स्वस्माद्विभक्तनामरूपव्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति तत्कारणावस्थं ब्रह्म कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं तच्च कार्यावस्थं तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति चिदंशस्य च कर्मविशेषफलभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति उभयप्रकारविशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति कारणावस्थायाः अवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः अत एकस्यावस्थान्तरापत्तिरूपविकारापेक्षया येनाश्रुतं श्रुतमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तो यथा सौम्यैकेनेत्यादिना निदर्शित इति सिद्धान्तितमिति न च कार्यावस्थे ब्रह्मणि तदवस्थारूपविकारप्रसङ्गः प्रकारभूतचिदचिद्वस्तुगतत्वादपुरुषार्थस्वरूपपरिणामादेः ब्रह्म तु स्थूलसूक्ष्मावस्थचिदचिद्वस्तुशरीरं कार्यकारणोभयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणाकरमेवावतिष्ठते यथा मनुष्यशरीरस्य बाल्याद्यवस्थाः शरीर एव तिष्ठन्ति नतु शरीरिणि आत्मनि तद्वदिति निरवद्यमिति इदानीमुत्पत्तिविरोधं परिहरति न तथोभयगुणिति व्यभिचरतीत्यनुषङ्गः क्वचिदपि मृत्सुवर्णादिद्रव्ये उभयावस्थागतं न व्यभिचरति कारणत्वकार्यत्वरूपावस्था यथैव मृत्सुवर्णादिके दृश्यते अतः सतोऽवस्थान्तरप्राप्तिः सफलेत्यर्थः । तर्ह्यवस्थाविकल्पः किमर्थमिति चेत् उदकाहरणाद्यर्थव्यवहृतये अवस्थाविकल्पः इषितः इष्टः अतः कार्यमिथ्यात्वविषया त्वद्भारती अर्थपरत्वस्याऽगता अन्य-

परम्परा जडाकारकर्मपरा उक्तजडान् कर्मजडान् अतत्त्वविदो भ्रमयति तथा च पाद्मे शङ्करेणैवोक्तं पार्वतीं प्रति—

"मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते ।
मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् ।
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥
सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।
परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥
अपार्थं वै महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् ॥" इति

अतस्तत्प्रामाणिकानैश्रेयसार्थिभिरनादरणीयमित्यलमतिपल्लवितेनेति ॥ ३९ ॥

श्रीगिरिधरानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

गृहस्थाश्रमसाधनीभूतकर्मणः उपादेयत्वं कथं वा तादृशकर्मापि योगिनामिहस्थस्य चोपादेयत्वं तथा च श्रुतिः "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः" इति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते इति भगवद्वचनाच्च तस्मात् सर्वेषामपि कर्मणाम् भूर्भुवादिलोकप्राप्तेरेव फलत्वात् जगतः असद्रूपत्वे स्थापिते तत्साधनीभूतकर्मणः असद्रूपत्वं स्वयमेव सिध्यतीति जगतः असद्रूपत्वमस्मिन् श्लोके निरूप्यते तत्र च जगतः सत्यत्ववादी पूर्वपक्षी तदुक्तः जगतः सत्यत्वस्थापकानुमानप्रयोगः सत इदमुत्थितं सदितीत्यन्तं तदुपरि तत्खण्डनपूर्वकं जगतः असद्रूपत्वनिरूपणमिति अन्यश्लोकस्य इयमेव सङ्गतिः परमरमणीया सतः इति इदमिति विश्वं पक्षः सदिति सत्त्वरूपसाध्यः सतः सद्रूपात् विश्वं पक्षः सदिति सत्त्वरूपधर्मस्साध्यः सतः इति इदमिति ईश्वरसकाशात् उत्थितमुत्पन्नं तथाच सतः उत्पन्नत्वादिति हेतुः इति चेत् एवं वदसि चेदित्यन्तं पूर्वपक्ष्युपन्यस्तानुमानप्रयोगानुवादः तर्कहतमित्यनेन तत्खण्डनं ननु इति आक्षेपे तर्कहतं तर्केण त्वदुक्तानुमाननिरासकेन प्रतिकूलतर्केण हतं निरस्तम् अतः त्वदुक्तमनुमानमसङ्गतमिति भावः तर्कश्च युक्तायुक्तविचारणरूपः स चैवंविधः कार्यकारणयोर्विजातीयत्वस्य बहुशो दृश्यमानत्वात् सतः उत्पन्नत्वरूपहेतुरस्तु सत्त्वरूपसाध्यं मास्तु इति प्रतिकूलशङ्काजनकस्तर्कः तादृशतर्केण हतमित्युक्ते तादृशशङ्कानिवर्तकस्य अनुकूलतर्कस्य वास्तविकस्याभावात् हतं त्वदुक्तानुमानमित्यर्थः कार्यकारणयोर्विजातीयत्वं च गोमयवृश्चिकादिषु प्रसिद्धम् अचेतनात् गोमयात् सचेतनं वृश्चिकमुत्पद्यते तथा सचेतनात् शरीरात् अचेतनानि नखदन्तरोमाणि उत्पद्यन्ते अतः कार्यकारणयोः सजातीयत्वनियमो नास्तीति भावः दोषान्तरमाह व्यभिचरतीति व्यभिचरति त्वदुक्तः सदुत्पन्नत्वहेतुः सत्त्वाभाववत्पदार्थेषु तिष्ठति कुत्र व्यभिचरतीत्यत्राह—क्वचकचेति । तत्र तत्र वस्तुषु स्थलेष्वित्यर्थः व्यभिचारदृष्टान्तो यथा सतः अङ्गराजात् असत् वेनः उत्पन्नः सतः श्रीकृष्णात् असद्रूपाः यादवाः उत्पन्नाः भूभारत्वेन तेषां प्रतिपादितत्वात् सद्रूपात्

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

स्वातीवर्षात् असद्रूपं सर्पगरलमुत्पद्यते एवमन्यदप्यूह्यं एतद्व्यभिचारदोषस्य फलितमाह—मृषेति। व्यभिचारादिदोषग्रस्तत्वेन त्वदुक्तमनुमानं मृषा अयथार्थमित्यर्थः मृषा मिथ्याऽसत्यशब्दानां तुल्यपर्य्यायकत्वात् मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीति भगवदुक्तेः मृषा मिथ्या च वितथत्यमरः एतावत्पर्यन्तं परपक्षं निरस्य स्वसिद्धान्तमाहुः—न तथेति। तथा त्वदुक्तरीत्या सत् न भवति किन्तु असत् सद्भिन्नं असदेवेति भावः असत्त्वे हेतुमाहुः—उभययुगिति। उभयेन उत्पत्तिविनाशद्वयेन युनक्ति युक्तं भवतीति। उभययुक् उत्पत्तिविनाशद्वयवादित्यर्थः अत एव न तथा न सत् इत्यन्वयः तथा च सत इदमुत्थितं सदित्यनुमानस्य खण्डनरूपं स्वपक्षस्थापकश्चेदमनुमानं भवति यथा वा इदं जगदिति पक्षनिर्देशः न तथेत्यनेन सद्भिन्नत्वम् असत्त्वरूपं साध्यं उभययुगित्यनेनोत्पत्तिविनाशोभयवत्त्वं हेतुः यद्यदुत्पत्तिविनाशद्वयवत् तत्तदसत्यम् यत्राऽसत्त्वं नास्ति तत्रोत्पत्तिविनाशोभयं नास्ति यथा जीवे परमात्मनि चेति अन्वयव्यतिरेकी व्याप्तिः ननु असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति श्रीमद्भगवद्वचनेन आसुराः जगदसत्यमिति वदन्तीत्युक्तत्वेन जगदसत्यमिति आसुरपक्षः कथमङ्गीक्रियते इति चेन्न तत्राऽनीश्वरमिति ईश्वररहितम् अत एवासत्यम् शून्यस्वरूपमिति गगनकुसुमवत् अत्यन्तासत्वस्य नास्तिकमतस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र तु न तादृशं शून्यत्वरूपमसत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु उत्पत्तिविनाशयोगित्वेन सततैकरूपत्वाऽभावरूपमसत्वमिति नैष दोषः ननु विशिष्टाद्वैतेजगतः सत्यत्वाङ्गीकारात् कथं तद्विरुद्धं जगतः असत्यत्वं व्याख्यायते इति चेत्तदसत् स्वपक्षपरपक्षवाक्यतात्पर्यार्थाज्ञानहेतुकत्वात् तद्वचम् विशिष्टाद्वैतीयश्रीगीताब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु जगतः असत्यस्वरूपवत्त्वमेव प्रतिपादितम् तद्यथा नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इत्येतच्छ्रीगीताश्लोकस्य विशिष्टाद्वैतभाष्ये विनाशस्वभावो ह्यसत्वम् अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् यथोक्तं भगवता पराशरेण तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित्कदाचिन्नृप वस्तुजातम् ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् इति तदेवसत्यासत्यव्यपदेशहेतुरिति गम्यते इत्यन्तेन ग्रन्थेन जगत असत्यस्वरूपवत्त्वमेव प्रतिपादितम् अद्वैतवादे तावत् यादृशं जगतः असत्यत्वं रज्जुसर्पवत् भ्रान्तिविषयत्वमङ्गीक्रियते तादृशमसत्यत्वं विशिष्टाद्वैते नाङ्गीक्रियते किन्तु विनाशित्वरूपं सततैकस्वरूपाभावत्वं वाऽ असत्यत्वमिति विशेषः तस्मात् जगतः असत्यत्वप्रतिपादने न विशिष्टाद्वैतस्यापि विरोधः ननु जगतः असत्त्वे असद्रूपतत्तल्लोकाऽवाप्त्यर्थम् कथञ्ज्योतिष्टोमादिनानाविधकर्म विधीयते इत्यत आहुः व्यवहृतये इति व्यवहृतये यज्ञैर्देवतानां प्रीणनं यज्ञप्रीतैः देवैः तत्तदिष्टभोगप्रदानेन प्रजानां प्रीणनं भूयादिति परस्परप्रीणनरूपसंसारव्यवहारनिर्वाहाय नानाविधकर्मणां विकल्पः भेदः इषितः इष्टः ईश्वरस्येति यावत् ननु चातुर्मास्ययाजिनां अक्षय्यं वै फलं भवति कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः इत्यादिवचनैः कर्मणामक्षयफलसाधनत्वं श्रूयते अक्षयफलन्तु मोक्ष एव अतः कथमुच्यते व्यवहारार्थमेव कर्मभेदः इषितः इति तत्राहुः भ्रमयतीति हे भगवन्! ते तव भारती चातुर्मास्ययाजिनामक्षय्यं वै फलं भवतीत्यादि वेदवाक् उरुवृत्तिभिः शक्तिलक्षणागौणाख्यैः वृत्तिभिः अन्धपरम्परान्यायेन उक्थजडान् उक्थेन न्यायादिशास्त्रसहकाररहितेनाभ्यस्तेन केवलेन वेदेन जडान् मन्दमतीन् छान्दोग्ये तदेव ऋक् तद्यजुस्तदुक्थं इति उक्थशब्दस्य सामवेदपरत्वेन प्रयोगेऽपि विशेषवाचकानां सामान्येऽपि क्वचित्प्रयोगदर्शनात् इहोक्थशब्दः वेदसामान्यवाचकः केवलवेदमात्राध्ययनशीलानां जडत्वं भगवताप्युक्तम् यथा प्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः इति अभियुक्तैरप्युक्तं वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयेदूपं पुराणो मुनिः” इति अतः यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः इत्युक्तरीत्या न्यायादिसहायमन्तराभ्यस्तेन केवलवेदेन मन्दमतीनित्यर्थः। यद्वा उक्थजडान् उक्थेन कर्मभारेण जडान् मन्दमतीनिति वा तथा च अन्धपरम्परयाऽऽगतेनासदुपदेशेन कर्माणि निमित्त मन्दमतीनिति भावः भ्रमयति मोहयति अयं भावः न हि वेदः कर्मफलं नित्यमभिप्रैति किन्तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं बोधयति अतः कर्मजडाः एतद्भावमबुद्ध्वा अन्धपरम्परयाऽऽगतेनापार्थोपदेशेन मोहं प्राप्नुवन्ति अस्य एवमन्वयसङ्ग्रहार्थः सतः सच्छब्दवाच्याद् भगवत्सकाशादुत्थितमुत्पन्नमतएव हेतोरिदं विश्वं सत् सत्यस्वरूपं इति चेत् एवं वदसि चेत् ननु नन्विति विरोधोक्तिः ननु चस्याद्विरोधोक्तावित्यमरः तर्कहतं तर्केण पूर्वोक्तयुक्त्या हतं निरस्तं क्वच तत्र तत्र व्यभिचरति साध्याभाववति हेतुर्वर्तते सत्त्वाऽभाववति सदुत्पन्नत्वं वर्तते इत्यर्थः अतः त्वदुक्तं मृषा सत इदमुत्थितं सदिति वाक्यं मृषेत्यर्थः अत एवोभययुक् उत्पत्तिविनाशयोगि अत एव हेतोरिदं न तथा सत् न भवति किन्त्वसदित्यर्थः विकल्पः ज्योतिष्टोमादिनानाविधकर्मभेदः व्यवहृतये तत्तत्कर्मफलभोगार्थं तत्तल्लोकगमनागमनव्यवहाराय इषितः ईश्वरस्येति यावत् ईश्वरस्य तव भारती चातुर्मास्ययाजिनामक्षय्यं वै फलं भवतीत्यादिवेदवाक् उरुवृत्तिभिः शक्तिलक्षणागौणाख्यवृत्तिभिः अन्धपरम्परया अज्ञानामुपदेशपरम्परया उक्थजडान् कर्मासक्तमन्दमतीन् भ्रमयति मोहयति विपरीतार्थबुद्धिं जनयतीति भावः इत्यन्वयसङ्ग्रहार्थः॥ ३६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इदमप्यथो वदन्ति चेन्ननु तर्काद्व्यभिचरन्ति क्वचित्कचिन्मृषा च। ततोभयद्वयवहितत्वोविकल्प उषितोन्वयमन्धपरम्परया भ्रमति भारती च तवोरुवृत्तिभिरूढजवा॥ २२—३७॥

यज्जीवमीशं प्रवदन्ति तर्कैस्तमेश्वरो वचनं सन्दधाति नासीदादौ मरणे नोभविष्यन् मृषा मतो हीप्सितुर्वं स्वपेष्विति ”त्यर्थघातकस्य समुत्थगृहीतस्य इदमप्यथो वदन्ति चेत्यादि श्लोकस्येदं तात्पर्यम् इदं जगत् न पातीत्यप पापावने इति धातुः सोऽस्यास्तीत्यपि अनीश्वरमित्यर्थः। अपि गर्हितमसत्यम् अत एवाप्रतिष्ठमिति वा असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादेः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मपि सदेव भवतीति निरूपितं तद्दूषयति इति चेत्तर्हि दूषणे प्रमाणं दूषणमाह—नु इति । वितर्क अनेन तर्कबाध उक्तः यतः पूर्वपक्षिणापि व्याप्तिबलं प्राप्तेन तर्केणैव पदार्थो निर्णीयते तर्कः शङ्कावधिरिति तदेवाह—तर्कहतमिति । अयमर्थः यज्जगति सत्त्वं साध्यते तत्किं कारणसत्त्वमेव कार्ये समायातीत्युच्यते आहोस्विदारम्भन्यायेन कार्ये सत्त्वान्तरं जन्यते तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान् यतस्तर्केण हन्यते यदि कारणसत्त्वं कार्ये समागच्छेत् कारणमसत्स्यात् स्वनाशं आशङ्कमानं कार्यमपि न जनयेत् अतः स्वसत्त्वनाशशङ्कया भगवान् जगदपि न कुर्यात् नापि सत्त्वलक्षणो गुणः कश्चित् कारणे स्थितः कार्ये समागत इति भावार्थः सम्प्रतिपत्तिरस्ति तस्माद्धेतुतर्कपराहतत्वात् न कारणसत्त्वं कार्ये समायातीत्यर्थः अथ द्वितीयः पक्षः सत्त्वान्तरमारभ्य इति तदप्यसत् व्यभिचारित्वात् सतोप्यङ्कुरादेः असत्त्वेव जातः न च वक्तव्यं तत्रासन्दशः सङ्क्रान्ति स्थित इति तथासति तावन्मात्रमेव कार्ये सत्त्वं स्यात् ननु स्वभावादिः अतिरिक्तोपि ननु बीजे स एव सङ्क्रान्त इति चेत्तर्हि ततः पृथगाविर्भावो न स्यात् तस्मात्कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यात् न कारणसत्त्वेन नियमेन कार्यसत्त्वमुत्पाद्यते ननु न कारणमात्रं कार्ये सत्त्वमुत्पादयति किन्तु समवायिकारणमेव बीजन्तु निमित्तकारणं तत्र योनिदोषगुणभूतमपि बलवता दोषेण तिरोहितं । समवायिकारणन्तु तदवयवा भिन्ना एवेति न व्यभिचार इति चेत्तत्राह—क्व मृषेति शुक्तिकातो भ्रान्तप्रतिपन्नं रजतमुत्पद्यते शुक्तिकायाः सत्त्वेपि न तत्सत्यं भवति शुक्त्याश्रयत्वात्तद्रजतस्य शुक्तिकैव समवायिकारणं तस्माद्व्यभिचारः सिद्धः ननु न केवलाशुक्तिस्तत्रोपादानं किन्तु दोषसहिता चाकचक्यादिदोषाद्विशेषादर्शनसहकृताद्रजतं जायते ननु केवलाश्रयत्वात् ननु तथापि एकांशेन रजतं सत्यं स्यात् ननु सर्वथा असत्यं तदाह नेति ननु सन्देशो दोषवशात्तत्र तिरोहित इति चेत्तर्हि प्रकृतेपि तथा प्रतीयतां मनोदोषेण जगदन्यथा प्रतीयत इति अन्यथा जगत् सच्चिदानन्दरूपेण कथं न भासेत किञ्च न केवलं ब्रह्मकारणवाद एव सर्वत्र वक्तव्यः किन्तु प्रकृतिपुरुषकारणवादोपि अत उभययोगाज्जगत् सदसदात्मकं न केवलं सदित्यर्थः । एवं हेतु स्वरूपासिद्ध्याव्यवहारेण च दूषयित्वा हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—व्यवहृतये विकल्प इषित इति । इदं जगत्सत् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानं तदपि दूषयन्ति अयं विकल्पो विशिष्टकल्पना जगतः सत्यरूपा प्रातीतिकी ननु परमार्थरूपा व्यवहारमात्रस्येनापि प्रातीतिकी वास्तवसत्यत्वकल्पनायां प्रयोजनाभावात् नन्वनादिरयं संसारः सर्वेषामत्र सद्बुद्धिः अतो भासते सदेवेति तत्राह—अन्धपरम्परयेति । अन्धपरम्परापि परम्परा भवात्र चक्षुष्मत्परम्परा इति प्रमाणमस्ति प्रत्युत महतां बुद्ध्या असदेवेदमित्याभासते ननु वेदानुरोधाज्जगतः सत्त्वमङ्गीक्रियते तत्राह भ्रमयति भारतीति भारती वेदरूपा त्वदीया वाणी उक्थपरान् कर्मजडान् भ्रामयति भ्रामणप्रकारस्तु द्वितीयस्कन्धे निरूपितः वेदोपि ब्रह्मगतमेव सर्वमाह लोकः परं भ्राम्यति जगत्सत्यमिति किया-सक्ताः पदार्थान् न विचारयन्तीति उक्थजडा उक्ताः ॥ ३५ ॥

सद्बुध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत् ॥
भ्रान्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वावसथानां पुरुषसारहरत्वसारप्रदत्वाभ्यां कथमिमे निन्दास्तुती न हि मरीचिकाजलमिदं विरसं सुरसं वेत्युच्यत इत्यसत्कार्य्यवादिमताश्रयिणीभिः श्रुतिभिः सद्सत्कार्य्यवादिमताश्रयिण्यः श्रुतयः सम्वदन्ते सत इति । इदं विश्वं सत उत्थितमिति सत् ननु स्वतः सत् यथा कारणगतमेव सत्त्वं स नघट इत्यत्र घटनिष्ठतया भासते तद्वदित्यर्थः । तत्र सतः कारणस्य कार्य्याभेदः साध्यते यदि तदा अपादाननिर्देशेनैव भेदप्रतीतिविरुद्धो हेतुरित्यत आह—ननु तर्कहतमिति चिज्जडयोरभेदस्य सर्वप्रमाणबाधितत्वादिति भावः । ननु नाभेदं साधयामः किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवद्भेदे प्रतिषेधामः नहि कारणसत्तातिरिक्ता कापि कार्य्यस्य सत्तेत्यत आह—व्यभिचरति क्वच क्वचिति पितृपुत्रादिषु भेदस्यैव दर्शनात् ननु यथा शुक्तिसत्तातिरिक्तसत्तारूप्यस्य नास्ति तथा अधिष्ठानरूपपरमेश्वरसत्तातिरिक्ता सत्ता प्रपञ्चस्य नास्तीत्यत आह—नेति । यथा शुक्तिरूप्यादि मृषा तथेदं विश्वं मृषा न भवति किन्तु सत्यम् उभययुक् कारणकार्ययोरुभयस्मिन् युज्यत इत्युभययुक् तत् सत्यमित्यभ्युक्तं सत्त्वम् उभयत्रास्तीत्यर्थः किन्तु कारणस्य सत्त्वं सार्वकालिकं कार्यस्य सत्त्वं कैश्चित्कालिकं तथा दृष्टेरिति । कार्य्यस्य सत्यत्वं विना व्यवहारोपि न सिध्यतीत्याह व्यवहृतये व्यवहारसिद्ध्यर्थं विकल्पः कार्यम् इषित इष्टः सच सत्य एव सत्येनैव घटादिना व्यवहरणादिसिद्धेः असता घटादिना जलाहरणाद्यसिद्धेः ननु कूटकार्षापणादिनापि व्यवहारासिद्धिर्दृश्यत इत्यत आह अन्धपरम्परयेति सा सिद्धिरन्धपरम्परयैव नतु विज्ञपरम्परया नहि भ्रान्तानामिव विज्ञानां कूटकार्षापणाद्यैः क्रयविक्रयादिव्यवहारः सिध्यति न च तेरसायनप्रयोगः नापि पुण्यार्थिनां तद्दानादिकं सम्भवेत् तस्माज्जगदिदं सत्यमेव विज्ञानां नारददत्तात्रेयादीनामप्यर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमित्यनुशानेनैव जगत् सत्यमेव किन्तु नश्वरत्वादनित्यं ये तु कर्मिणः अपाम सोमममृता अभूम इत्यादिभिर्वेदवाक्यैः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् नित्यमेव न कदाचिदनीदृशं जगदिति ब्रुवते सृष्टिप्रलयौ च न मन्यन्ते तन्मतमसदित्याहुः भ्रमयतीति हे भगवन् ! तव भारती वेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्मुख्यलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान् कर्मश्रद्धाजाड्याक्रान्तमतीन् भ्रमयति मोहयति अयं भावः न हि वेदः कर्मफलस्य नित्यत्वमभिप्रैति किन्तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् तत् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यन्तराविरोधाच्च अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति अत्र श्रुतयः "यथोर्णनाभिः सृजते यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इत्याद्याः अत्राक्षरात्सकाशाद्वैतिकस्य

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कारणस्य नित्यत्वं कार्य्यस्यतु सत्यत्वमेव नतु मिथ्यात्वं नापि नित्यत्वमिति वैष्णवानां मतमेवोक्तं श्रुतिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवं पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यानां सिद्धान्तं स्वोत्प्रेक्षिततर्कबलेनान्यथा कल्पमानानां वादनिरसनपूर्वकं निर्णीयते इदं जगत् सत् कुतः सत उत्थितं सतो ब्रह्मण उत्थितत्वात् सत् कार्य्यत्वात् कटककुण्डलादिकदितिसिद्धान्तः तथाचोक्तं नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्यतदात्मतया किन्तु सदभिमृशन्ति इत्यादिना सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय सोऽसृजत् नारायणाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी नारायणात् ब्रह्मा जायते नारायणात् रुद्रो जायते नारायणात् द्वादशादित्याः "इत्यादिश्रुतेः—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ॥

इत्यादिस्मृतेश्च वैदिकसिद्धान्तमसहमानः शङ्कते ननु तर्कहतमिति चेदिति यदि सेश्वरं जगत् मिथ्या न स्यात्तर्हि द्वैतसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः स्यादित्यादिभिस्तर्कैर्हतमिति चेत्तत्राह—क्व च क्व व्यभिचरतीति तर्कस्य तर्केणैव यत्र तत्र व्यभिचरितत्वात् तथा हि अर्थापत्तिप्रमाणकब्रह्माद्वैतविषयकोयं भवतां सिद्धान्तः सत्यो मिथ्या वा सत्ये द्वैतापत्तिः अन्त्ये सिद्धान्तबाधेन जगतः सत्यत्वं अपिच पूर्वोक्तसिद्धान्ते किं प्रमाणं शास्त्रमिति चेत्प्रमाणरूपं शास्त्रं सत्यं वा मिथ्या वा आद्ये ऽद्वैतप्रतिज्ञाभङ्गः द्वितीये च सम्प्रदायस्य तत्प्रवर्तकाचार्याणाञ्च सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा प्रथमे द्वैतापत्तिः अन्त्ये सिद्धान्तस्य शशश्रृङ्गताडनोपमानत्वं यथा शशश्रृङ्गस्य मिथ्यात्वेन तत्ताडनस्य सुतरां तत्ता तथा प्रवर्तकानां मिथ्यात्वेन तत्प्रवर्त्यत्वेन तेषां सिद्धान्तस्य सुतरां तत्तुल्यतेति ननु व्यवहारे सर्वमस्माभिरभ्युपगम्यते व्यवहारस्याविद्याकल्पितत्वेन तन्निवृत्त्याऽद्वैतसिद्धौ न कापि हानिरिति चेत् तत्र पृच्छ्यते भवतां मते ऽविद्याकृतद्वैताभ्युपगमेऽविद्याया ब्रह्मणोऽभिन्नत्वं भिन्नत्वं वा आद्ये ब्रह्मणोऽविद्यावत्त्वे सति तद्रूपत्वात् मोक्षेप्यविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् द्वितीये द्वैतापत्तिर्दुर्वारा उभयथापि पाशारज्जुरियन्तर्कैः किञ्च तर्काणां शास्त्रादपि व्यभिचारः प्रसिद्धः तथाहि नैषा मतिस्तर्केणापनेया इत्यादिश्रुतेः तर्काप्रतिष्ठानात् इति पारमार्षसूत्रात् अचिन्त्याः खलु ये भावा नतांस्तर्केण योजयेत् इत्यौषभरूपमनुवचनाच्च अस्माकं तु वैदिकानां न तथेत्याहुः न तथोभययुक्तमृषा उभययुक् श्रुतिस्मृतियुक्तः सिद्धान्तस्तथा मृषा न स्यात् यथा तर्कस्य मृषात्वं तथा न वैदिकस्येति भावः तथा च श्रुतिः "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथासतः पुरुषात्केशलोमानि यथा पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ति तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति ननु जगतः सत्कार्य्यत्वं भवतु परन्तु कार्य्यस्य सत्यत्वे किं प्रमाणमिति चेत् श्रुतिस्मृती एवास्माकं प्रमाणं तथाहि ऊर्ध्वमूलोवाक्शाख एषोऽश्वत्थस्सनातनः इति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् इति भगवदुक्तेश्च ननु सनातनाऽव्ययपदयोरनादिवाचकत्वेनाविद्यादेरनादित्वमभीष्टमेव तथाचानादिसान्तत्वं तल्लक्षणमस्माभिः प्रतिपाद्यत एवेति चेत्तथा सति अनाद्यविद्यादेर्भावत्वमप्यकामेनापि त्वया स्वीकार्य्यं प्राप्तं एवञ्च तन्नाशे न कापि निगमना ननु प्रागभावदृष्टान्तेनानुमानस्यैवानादिसान्तत्वे निगमनात्वमिति चेन्न प्रागभावस्याभावरूपत्वेन भावसाधनदृष्टान्तविकलत्वात् अलं विस्तरेण अन्यत्र स्पष्टं कण्ठरवेण वक्ति श्रुतिः अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते अथैनमाहुः नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवाय कुरुते इत्यादि: ननु अत्यन्तप्रसिद्धतमस्य कथं प्रलापः क्रियते तत्राहुः व्यवहृतये विकल्प इषित इतिअज्ञानाशास्त्राचार्यसंस्कारवर्जितानां बुद्धिभ्रंशाय विकल्पः तर्कबलेन त्रिविधनिरीश्वरवादकल्पनया इष्ट एव यथा मन्दचक्षुषां वणिजामपि एवं कूटद्रव्यव्यवहारो न शुद्धचक्षुष्मतां तथाऽज्ञानामेव निरीश्वरप्रशोन वैदिकसम्प्रदायिनामिति नन्वप्रामाण्यस्य कथं प्रवृत्तिस्तत्राहुः अन्धपरम्परया अन्धपरम्परान्यायेन प्रवृत्तिरिति शेषः तथाच श्रुतिः अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः जङ्घन्यमाना अपियन्तिमूढा अन्धेनैवनीयमाना यथान्धा इति तत्र कारणमाहुः भ्रमयतीति । ते तव भारती उरुवृत्तिभिर्गौणीलक्षणादिभिः स्वोत्प्रेक्षिताभिरुक्थजडान् ईश्वरपराङ्मुखो न निरीश्वरवादिमस्तकाभिनिवेशेन जडीभूतान् कुग्रहेणोन्मत्तान् भ्रमयति तव वचोऽपरिज्ञानात्तेषां तदीश्वर्यातो भ्रान्तिस्तदनुगामिनां सुतरां भ्रम इति भावः ॥ ३६—२३ ॥

भाषा टीका ।

इस दृष्टान्त में जो२ मृत्तिका के कार्य्य हैं उनव में केवल मृत्तिका का मात्र हि वर्त्तमान रहती है और घटादि कार्य्य का परस्पर में अभाव होजाता है जैसे एक मृत्तिका से हि घडा भया घडा का नाश होकर उसी मृत्ति का से सराव भया उस का भी नाश होकर कालान्तर में उसी मृत्तिका से ईट होगई इस वास्ते मृत्तिका तो सर्वत्र वर्त्तमान रहती है और घटिकादि कार्य्य का अभाव होजाता है इस वास्ते मृत्तिका हि सत्य है और घटादि कार्य्य मिथ्या है इसी प्रकार परब्रह्म से उत्पन्न यह प्रपञ्च मिथ्या है क्योंकि कारण स्वरूप, ब्रह्म तो सर्वत्र कार्य्य में एक रूप वर्त्तमान है और प्रपञ्च रूप कार्य्य की उसी अधिष्ठान स्वरूप ब्रह्म में निवृत्ति होती है इस वास्ते ब्रह्म सत्य और जगत् मिथ्या है और सर्वत्र यह भी नियम नहि है कि जो जिस से उत्पन्न होता है वह निज कारण स्वरूप हि होवे जैसे मृत्तिका से उत्पन्न घटादि मृत्तिका स्वरूप होते हैं क्योंकि चेतन पुरुष से उत्पन्न केश नख दन्त अचेतन देखे जाते हैं और अचेतन गोवर से उत्पन्न बिछू चेतन देखे जाते हैं ऐसे२ और भी अनेक दृष्टान्त है इस वास्ते सत्य स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न जगत् को सत्य कहना उपरोक्त तर्क रूप युक्ति से बाधित है अत एव ब्रह्महि, सत्य है और ब्रह्म से उत्पन्न जगत्

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनु मितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः॥ ३७॥

भाषा टीका।

असत्य है इस मतका आप हि श्रुति खण्डन करती हैं कि सत्य स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न जगत सत्य हि है असत्य नहि क्योंकि मिथ्या का यह स्वरूप है कि जिस देश में जिस काल में जिस का सद्भाव प्रतीत हो उसी देश में उसी काल में उस का अभाव प्रतीत होजावे तो वह वस्तु मिथ्या होता है जैसे रज्जु देश में रात्रि काल में किसी को इस प्रकार कार का भ्रम भया कि यह सर्प है उसी पुरुष को उसी रज्जु में उसी रात्रि काल में रज्जु के देखने से यह यथार्थ ज्ञान होता है फि यह रज्जु है सर्प नहि इस प्रकार की प्रतीति होने से सर्प मिथ्या ठहरता है, और दृष्टान्त में मृत्तिका देश और दिव आदि काल में यह प्रतीति होतीहै कि यह घट है फिर उसी मृत्ति कामे और उसी काल में यह प्रतीति नहि होती कि यह घड़ा नहि किन्तु सर्व दायहि यथार्थ ज्ञान रहता है कियह घड़ा है इस वास्ते मृत्तिका और उसी के कार्य्य घटादि वस्तु से बने सत्यहैं क्योंकि वह मृत्तिकाहि जलादि लाने प्रयोजन के वास्ते घटादि नाम रूप वाला होगया है इसी प्रकार प्रलयस्थ सूक्ष्मचेतनाचेतन विशिष्ट कारण रूप ब्रह्महि सृष्टि-काल मे स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट कार्य्य रूपसे परिणत होगया है परन्तु दृष्टान्त से दार्ष्टान्त में इतना विशेष है कि ब्रह्मका स्वरूप से परिणामनहि किन्तु चेतनाचेतन द्वारा परिणाम है और जोजिस से उत्पन्न होताहे वह कारण स्वरूपहि होताहे यह नियम सर्वत्र देखा जाता है इस का कहूंभी बाध नहि हे' क्योंकि दृष्टान्त मे पुरुष के अचेतन शरीर सेहि अचेतन केश नख दन्तों की उत्पत्ति होती हे चेतन से नहि होती और अचेतन गोवर्से वीछू के अचेतन शरीर की हिउत्पत्ति होती हे चेतन की नहि होती क्योंकि चेतन स्वरूप आत्मानित्य हे उस की उत्पत्ति घटि नहि सकती' इस वास्ते सूक्ष्म चेतनाचेतन विशिष्ट कारण स्वरूप ब्रह्म से उत्पन्न स्थूल चेतनाचेतन विशिष्ट कार्य्य रूप ब्रह्म उक्त कारण स्वरूप ब्रह्महि हे इसी से परमात्मा के लीला आदि व्यवहार के अर्थ यह प्रपञ्च सत्यस्वरूपहि मान्योगयो हे' परन्तु पुण्य पाप रूप कर्म परवश जड़जीवों को अन्धपरम्परा से' आप की वेद रूपा वाणी अनेक प्रकार प्रति पादन शक्ति करके भ्रमाय रहीहे अर्थात् आप की भक्ति शून्य जीवों को वेद के विपरीतहि अर्थ प्रतीत होते हैं॥ ३६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ततेव प्रपञ्चस्य सत्त्वे साधकं नास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्त्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्या-द्यास्तन्मूलं चानुमानं प्रमाणमित्याह—न यदिदमिति। यद्यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस नाऽऽसीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिश्रुतेः न च निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यद्भविष्यति "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इत्यादि श्रुतेः अतः कारणादन्तरामध्येऽप्येक-रसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मितं निश्चितम्, अत एवमतः श्रुत्वा द्रविणजातिविकल्पपथैर्द्रविण-जातीनां द्रव्यमात्राणां लुम्रोदकार्ण्णायसरूपाणां विकल्पाः भेदा घटकुण्डलादयस्तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमी-यते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्य्यकारणां नाम-धेयमात्रताकारणं मृदादेव तु सत्यं तथा ऽत्राप्याकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव सत्यम् तथाच श्रुतिः 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यं यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोह-मयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णा-यसम् 'इत्यादि तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावादसत्त्वेप्रमाणस्य विद्यमानत्वाद्वितथमनोविलासमृतं सत्यमिति ये अवयन्ति जानन्ति तेऽबुधाः अज्ञा इत्यर्थः। अत्रैवं प्रयोगः विवादाध्या-सितं न सत् आद्यन्तयोरविद्यमानत्वाद्विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वये दृष्टान्तः आत्मवच्चेति व्यतिरेके दृष्टान्तः॥ ३७॥

मुकुटकुण्डलकङ्कणकिङ्किणीपरिणतं कनकं परमार्थतः।
महदहङ्कृतिखप्रमुखं तथा नरहरेर्न परं परमार्थतः॥ २४॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

साधकं प्रमाणं तन्मूलं ताः श्रुतयो मूलं कारणं यस्य तत्तन्मूलं अनुमानमपि प्रमाणमित्याह—वेदः तदानीं प्रलये-ऽसत्कारणं महदादि सत्कार्यं पृथिव्यादि अतः कारणा-द्याद्यन्तयोरविद्यमानत्वात् यत एवं मिथ्या।रूपत्वेन निश्चितम् अतः तत्र दृष्टान्ते कार्य्यकारणां कार्यरूपा ये आकारास्सन्निवेशाः घटादयस्तेषां अत्रापि दार्ष्टान्तिकेपि तथा च कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्य सत्यत्वे प्रमाणं श्रुतिः विकारो घटादिः यतो वाचैव केवलमारभ्यते व्यवह्रियते तथाभूतं नामैव नाममात्रं मिथ्येत्यर्थः मृत्तिकैव सत्यं वस्तु इति एवमेव सिद्धान्तोस्तीत्यर्थः। लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन लोहमयं सुवर्ण-कार्यं कुण्डलादि एतच्छ्रुत्यनन्तरमुत्तरश्रुत्यनन्तरं वाचार-म्भणमित्यादिकं च ज्ञेयं किन्तु लोहमित्येव सत्यमिति यथा-यथं वाक्यशेषो ज्ञेयः अत्र विश्वस्य मिथ्यात्वे एवं प्रयोगः इत्थमनुमानस्योच्चारणं आत्मवच्चेति व्यतिरेके दृष्टान्तव्यति-रेकव्याप्तिश्चेयं साध्याभावे हेत्वभावो व्यतिरेकः यत् सत् इति न किन्तु सत्यमेव तदाद्यन्तयोरविद्यमानं द्रव्यं विकारि

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

च न यथात्मेति कनकमेव मुकुटादिरूपेण परिणतं परमार्थतः कनकमेव यथा तथा महदादिकं कार्यजातं परमार्थतः वस्तुतः नरहरेः परमकारणात्परं भिन्नं नास्ति ॥ ३७ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी ॥

एवं प्रपञ्चस्य सत्त्वे साधकं नास्तीत्युक्तम् इदानीं असत्त्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयस्तन्मूलश्चानुमानं प्रमाणमित्याह—न यदिद-मिति । यद्यस्मादिदं विश्वम् अग्रे सृष्टेः पूर्वं नासीत् नो च निधनात् प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यत् भविष्यति अतः कारणात् अन्तरा मध्येऽपि एकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मितं निश्चितं यतः एवमतः कारणात् श्रुत्या द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पाः भेदाः घटकुण्डलनखनिकृन्तनादयः तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते विश्वमित्यर्थः यथा तत्र कार्याणां प्रतीतानां नामधेयमात्रताकरणं मृदादिकमेव तु सत्यं तथात्रापि आकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव तु सत्यमिति तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावात् असत्त्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथं मिथ्याभूतं मनोविलासं ऋतं सत्यमिति ये वयन्ति जानन्ति ते अबुधा अज्ञा इत्यर्थः अत्रैवं प्रयोगः विवादाध्यासितं न सत् आद्यन्तयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् देहे आत्मवच्चेति न यदिदमग्रम् आसेत्यत्र श्रुतिः "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नासदासीन्नो सदासीत्तदानी" मिति अर्थः इदं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवासीत् अखण्डैकरसो जगदधिष्ठानत्वेन वास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ एवासीन्नतु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीदित्यर्थः तदानीं प्रलयानन्तरं सृष्टेः पूर्वं असत्कारणं नासीत् सत्कार्यं नो आसीदित्यर्थः द्रविणजातिविकल्पपथैरित्यत्र श्रुतयः "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञानेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसमित्येव सत्यमिति अर्थश्च हे सौम्य ! यथा एकेन घटादिकारणभूतेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमन्यत् मृन्मयं कुम्भशरावादिकं विज्ञातं स्यात् कारणानन्यत्वात् कार्यस्य कथं तर्हि लोके इदं कारणमिदं कार्यमिति वदन्ति व्यवहरन्ति चेत् तत्राह—वाचारम्भणमिति वाचारम्भणं यावद्वस्तु तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं नतु विकारो नाम वस्त्वन्तरमस्ति परमार्थतो मृत्तिकैव सत्यं एवमुत्तरत्रापि योज्यं तथा लोहमणिना मणिकारणभूतेन सुवर्णपिण्डेन लोहमयं स्वर्णमयं नखनिकृन्तनेन नखनिकृन्तं न कारणभूतेन कार्ष्णायसपिण्डेन कार्ष्णायसं छुरिकादाभादिकं यथाविकारो न सत्कारणं सत्यं तथा विकारस्य प्रपञ्चस्य परमकारणं ब्रह्ममात्रत्वं सत्यमिति ॥ स्वामिनां—

> मुकुटकुण्डलकङ्कणकिङ्किणीपरिणतं कनकं परमार्थतः ।
> महदहङ्कृतिखप्रमुखं तथा नरहरे न परं परमार्थतः ॥

सुगमम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न यदिदमित्यस्य टीकायां श्रुतौ असत् कारणं महदादि सत् कार्यं पृथिव्यादि पूर्वोक्तो हेतुः वाचारम्भणमिति लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन एवञ्चासत्यस्मुत्तरश्रुत्यनन्तरं न वाचारम्भणमित्यादिकञ्च ध्येयं किन्तु लोहमित्येव सत्यमिति यथायथं वाक्यशेषो ज्ञेयः व्याख्यायामात्मवच्चेति व्यतिरेके दृष्टान्तः अथ स्वव्याख्यायां ननु तर्हि कथं न हि विकृतिं त्यजन्तीत्युक्तं तत्रान्यः सिद्धान्तयन्त्यः पूर्वार्थमेव दृढयन्ति नयदिदमिति यद्यदि इदं विश्वं निधनात् प्रलयं प्राप्य अग्रे सृष्ट्यादौ नासीत् तदा न भविष्यत् ततो नाभविष्यदेव सिकताभ्य इव तैलम् अतः सत्कार्यवादत्वेनेकं शब्दवाच्यस्य विश्वस्य सूक्ष्मरूपेण तदानीं स्थितिः श्रूयते "सदेव सौम्येदमग्र आसी"दित्यादौ "नासदासीन्नो सदासी"दित्यादिश्रुतिस्तु प्राकट्यमेव निषेधति अतोऽनुमितं किं अन्तरा स्थितिसमयेऽपि त्वय्येव विभातीति यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेति श्रुतेः किन्तु एकरसे शुद्धे त्वयि विभातीति यत् तन्मृषैव आविवेकादित्यर्थः । "अयमात्मा ऽपहतपाप्मे"ति श्रुतेः अयं भावः विश्वं यज्जायते तच्छक्तिरत्वेन त्वदनन्यस्मात्त्वदुपहितात्प्रधानादेव तदास्थितिप्रलयावपि तत्रैव ततस्त्वद्व्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकादेव हि त्वयीत्युच्यते स्वतस्तु त्वमन्तरङ्गया चिच्छक्त्या बहिरङ्गतदस्पृष्ट एवेति तदुक्तं प्रथमे श्रीमदर्जुनेन—

> "त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
> मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ।

इति अतस्तदविवेकादेवेदं द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते न तु तद्विवेकात् ततश्च तदात्मतयेति तन्मात्रदृष्ट्यैव न हि विकृतिं त्यजन्तीत्युक्तं न तु विकृतिदृष्ट्येति तस्मादिदं वितथमनोविलासं मनःसङ्कल्पमात्रसिद्धं ये वदन्ति येऽत्र ऋतं त्वदत्यन्ताभिन्नमपि वदन्ति ते उभयेऽपि मूर्खा एव मनसोऽपि कार्यान्तःपातात् अनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च श्रुतयस्तु तद्दर्शिता एव ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तानां कार्यमिथ्यात्ववर्णनमविदुषामेव रोचते न विदुषामित्याह—न यदिति । पूर्वापरकालयोरिव मध्यकाले नास्ति कार्यम् अनुमितत्वात् दुर्निरूपकारणत्वात् अन्तरा ब्रह्मणि कल्पितं मृषा भातीति ब्रह्म मृत्पिण्डलोहमण्यादिभिरिव उपमीयते इति कुदृष्टीनां वितथं मनोविलसितं प्रतिपन्नोपाधौ बाधादर्शनात् तस्मात् कुदृष्टिः कुदृष्टाभिमतकार्यमिथ्यात्वम् ऋतं प्रामाणिकमिति अबुधाः अवयन्ति नतु विद्वांस इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणंविकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादि मृदादिदृष्टान्तेषु मृदादिकारणानामेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिभिः सत्यत्वप्रतीतेः विकाराणां नामधेयानाञ्च वाचारम्भणमित्यनेन वागालम्बनं व्यवहारमात्रं नतु पारमार्थ्यमिति मिथ्यात्वप्रतिपादनाच्च दार्ष्टान्तिकेऽपि सन्मात्रस्य ब्रह्मणः पारमार्थ्यं कार्यस्य तु मिथ्यात्वमकामेनापि स्वीकार्यम् इत्याशङ्कायां मृत्पिण्डकार्यादिदृष्टान्तानां कार्यमिथ्यात्वपरत्ववर्णनमविदुषामेव रोचते न विदुषां इत्याहुः—न यदिति । अत्र विकल्पपदैरित्यन्तेन कार्यमिथ्यात्वपरत्ववर्णनानुवादः वितथेत्यादिना तत्प्रतिक्षेप इति विभागः तथा हि यत् यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं नास नासीत् "सदेव सौम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति श्रुतेरिति भावः । निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं न भविष्यन्न भविष्यति "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इत्यादिश्रुतेरिति भावः । अतः कारणादन्तराऽमध्येऽपि एकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेवेदं विभातीति मितं निश्चितं यत एवमतः श्रुत्या द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पानां भेदा घटकुण्डलादयस्तेषां पन्थानः मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्यकारणानां नामधेयमात्रताकारणं मृदाद्येव सत्यं तथात्राप्याकाशादीनां नामधेयमात्रता ब्रह्मैव सत्यं इति विरूप्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सौम्यैकेन लोहमणिना विज्ञातेन सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्तथैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसम् इत्यादि अथैतद्दूषयति वितथेति । कुदृष्टीनां वितथमनोविलसितम् एतत्कार्यमिथ्यात्वपरत्ववर्णमित्यर्थः । प्रतिपन्नोपाधौ बाधादर्शनादिति भावः । तस्मात् कुदृष्ट्यभिमतं कार्यमिथ्यात्वमृतं प्रामाणिकं इत्यबुधाः "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यादिदृष्टान्तवाक्यार्थानभिज्ञाः अवयन्ति जानन्ति न तदर्थाभिज्ञा इत्यर्थः । अयं भावः । अत्र हि न कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च प्रतिपाद्यते किन्तु कार्यकारणयोरनन्यद्रव्यत्वं तथा हि न "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्" इति कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं च हृदि निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति कृत्स्नस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मैककारणतामजानता शिष्येण "कथं नु भगवः स आदेशः" इत्यन्यज्ञानेन अन्यस्य ज्ञातत्वासम्भवं चोदितो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं एतावद्यथा सौम्यैकेनेत्यादिना दर्शयति यथैकमृत्पिण्डारब्धानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः । अत्र काणादवादेन कारणात्कार्यस्य बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्यस्यानन्यतोपपाद्यते वाचेत्यादिना आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणं कृत्यल्युटः इति कर्मणि ल्युट् वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुत्वं चात्राध्ययनेन वसतीतिवत् घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकोदकाहरणादिव्यवहारस्तस्य व्यवहारस्य सिद्धये तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदरत्वादिलक्षणो विकारः संस्थानविशेषः तत्प्रयुक्तश्च घट इत्यादिनामधेयं स्पृश्यते उदकाहरणादिव्यवहारविशेषसिद्ध्यर्थं मृद्द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामधेयभाग्भवत्यतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः । ननु द्रव्यान्तरत्वेनातस्तस्यैव मृद्धिरण्यादेर्द्रव्यस्य संस्थानान्तरभाक्त्वमात्रेण बुद्धिशब्दान्तरादयः उपपद्यन्ते यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थाभेदैर्बालो युवा स्थविर इति बुद्धिशब्दान्तरादयः कार्यविशेषाश्च दृश्यन्ते तद्वदिति एवं चैकमेव चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म सृष्टेः प्राक्निधनानन्तरञ्च नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेनावतिष्ठते अन्तरा तु तद्विभागार्हस्थूलचिदचिदात्मकप्रपञ्चकारणावतिष्ठत्यवस्थानामनित्यत्वेऽपि तदाश्रयस्य द्रव्यस्योभयावस्थायोगिनः पारमार्थ्यमेवेति बुधा अवयन्ति इति "नासदासीन्नोसदासीत्" इत्यस्य स्थूलावस्थमचिद्द्रव्यं चिद्द्रव्यं च प्रलयदशायां नासीत् किन्तु तमः निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नमचिद्द्रव्यं तमसा तमश्शब्देनाचिद्द्रव्येण गूढं तिरोहितं प्रकेतं सूक्ष्मावस्थं चिद्द्रव्यं चासीदित्यर्थः । उक्थजडानबुधा इत्यनेन जीवानामज्ञत्वसम्भावना सूचिता ॥ ३७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ मृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तैः कार्यमिथ्यात्ववर्णनमविदुषामेव रोचते न विदुषामित्याह न यदिदमिति । यदिदं विश्वं सृष्टेरग्रे पूर्वकाले नास नासीत् न च निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यन्भविष्यति अत अन्तरा मध्ये एकरसे त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति अनुमितं निश्चितं अतो ब्रह्मद्रविणजातिविकल्पपथैर्मृत्पिण्डलोहमण्यादिपथैः प्रकारैरुपमीयते वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादि"त्यादिभिः अतः पूर्वापरकालयोरिव मध्यकालेऽपि नास्ति कार्यं अनुमितत्वात् दुर्निरूपकारणत्वादन्तरा ब्रह्मणि कल्पितं शुक्तिकादौ रजतादिवत् मृषा भातीति कुदृष्टीनां वितथं मनोमात्रविलसितं कुतः प्रतिपन्नोपाधौ बाधादर्शनात् तथा च श्रुतिः "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति । स्मृतिरपि

> यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
> दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति

तस्मात् कुदृष्ट्यभिमतं कार्यमिथ्यात्वं ऋतं प्रामाणिकमिति अबुधा अवयन्ति जानन्ति नतु विद्वांस इत्यर्थः तदुक्तम्—

> या वेदबाह्याः स्मृतयः याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
> सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ इति

अप्रामाणिकत्वन्तु पूर्वमेवोक्तम् अतः पूर्वापरप्रतिपादनविरोधात् प्रमाणान्तरविरोधाच्च एवमेव प्रामाणिकैरभ्युपगन्तव्यं ननु वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभिर्विकारनामधेयस्य वाचारम्भणमात्रत्वप्रतिपादनात् मृत्पिण्डस्थानीयस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वात्कार्यस्य मिथ्यात्वं प्रतीयते इतिचेन्न-

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

भिज्ञोऽसि भवान् श्रुत्यभिप्रायस्य अत्रोपनिषद्वाक्याविवरणरूपायां विषयवाक्यदीपिकायां श्रीरङ्गरामानुजमुनिभिर्व्याख्यातेयं श्रुतिः तथा हि उपक्रमे उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति अत्रान्यज्ञानेनान्यज्ञानासम्भवादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानासम्भवमन्वानश्चोदयति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति हे भगवः ईदृश आदेशः कथं भवतीत्यर्थः। उपादानोपादेययोरेकद्रव्यत्वे तद्भवतीत्यभिप्रायेणोत्तरमाह—यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथोपादानभूते मृत्पिण्डे ज्ञाते तदुपादेयघटशरावादिकं ज्ञातं भवति तद्वदित्यर्थः। नैयायिकरीत्या असदेव घटादिकं मृत्पिण्डेनोत्पद्यते अतश्चोपादानोपादेययोर्भेदान्न मृत्पिण्डे ज्ञाते सर्वमृन्मयज्ञानं सत्त्वे सम्भवतीति मन्वानं प्रत्याह वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं आरभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणं कर्मणि ल्युट् तेनैव मृद्द्रव्येण घटशरावादिलक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयं च स्पृश्यते इत्यर्थः। आरम्भणशब्दस्य पुन्नपुंसकलिङ्गविकारनामधेयविशेषणत्वेपि नपुंसकैकशेषेण आरम्भणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः मृद्द्रव्येण विकारनामधेये कस्मै प्रयोजनाय स्पृश्यते इत्यत्राह वाचेति प्रयोजनस्य हेतुत्वविवक्षया तृतीया वाक्छब्दश्चाजहल्लक्षणया वागादिव्यवहारपरः ततश्च वाक्पूर्वकहानादिव्यवहारार्थं मृत्पिण्डेन नामरूपे स्पृश्येते मृत्पिण्ड एव नामरूपभाग्भवतीत्यर्थः। अत्र यद्यपि मृत्पिण्डस्य मृन्मयाभेददर्शने वाचारम्भणं विकार इत्येतावन्मात्रेणापि सिध्यति न नामधेयस्यापि स्पृश्यत्वं वक्तव्यं तथापि संज्ञाभेदादुपादानोपादेययोर्भेदशङ्का स्यात् तन्निरासाय नामापि मृद्द्रव्येण स्पृश्यते इत्युक्तिरपेक्षितेति द्रष्टव्यं कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वे प्रमाणमाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मृन्मयं घटादिकं मृत्तिकेत्येव प्रमाणप्रतिपन्नं न तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः। यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं लोहमणिः सुवर्णपिण्डविशेषः यथा सौम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यं नखनिकृन्तनशब्देन कृष्णायसपिण्डो लक्ष्यते शिष्टं पूर्ववत् एवं स आदेशो भवतीति भगोक्त आदेशो मृत्पिण्डादितुल्य इत्यर्थ इति आदेशशब्दोपि तैरेव व्याख्यातः तथा हि प्रकृत्यर्थः शासनं प्रसिद्धिप्राचुर्यात् अन्यथा प्राशस्त्यमज्ञात आङ्पूर्वो दिशतिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः उपपूर्वस्तु नियोज्यप्रयोजनवचन इति न्यासकारः नियोक्तुः प्रयोजनं यस्य तस्यार्थस्य वाचक इत्यर्थः। किञ्चोपदेश्यस्य लौकिकालौकिकधर्मब्रह्मादार्थसाधारण्यं प्रशासितृत्वन्तु ब्रह्मणोऽसाधारणं "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि" इत्यादिभिर्निरुपाधिकप्रशासनस्य ब्रह्मासाधारणत्वश्रवणात् घञ्प्रत्ययस्य करणे व्युत्पन्नत्वं विवक्षात कारकाणां प्रवृत्तिरितिशास्त्रोक्तन्यायेन कर्तुरेव कारणान्तरनैरपेक्ष्येण साधकतमत्वविवक्षया तथा प्रयोग उपपद्यते "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" (३-३-१९) इति सूत्रस्य प्रयोजनं कारणत्वविवक्षया विना कर्तृत्वसाधुत्वेन प्रयोगनिवृत्तिः उपदेशपक्षे प्रत्ययस्वारस्यमर्थानौचित्यञ्च प्रशासनपक्षे प्रत्ययास्वारस्येपि प्रधानभूतप्रकृत्यर्थस्वारस्यमर्थौचित्यञ्चेति वैषम्यं अतः प्रशासनमेवादेशशब्दाभिधेयमिति स्वी चुं युक्तमिति येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यत्र कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं भवतीति मुण्डकबृहदारण्यकवाक्यानुसारेण येन श्रुतेन मतेन विज्ञातेनाश्रुतममतमविज्ञातं श्रुतं मतं विज्ञातं भवतीति येनाश्रुतमिति वाक्यस्य पर्यवसितार्थः। ब्रह्मस्वरूपसत्तामात्रस्याश्रुतत्वादिहेतुत्वाभावादिति द्रष्टव्यं अवस्थाविशिष्टतया अश्रुतं स्वरूपेण श्रुतं भवतीत्यर्थः अत्र विज्ञातशब्दो निदिध्यासनपरः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति क्रमप्रत्यभिज्ञानादिति द्रष्टव्यमिति तस्मात्कार्यसत्यत्वे प्रमाणभूयस्त्वात् असत्यत्वे प्रमाणाभावाच्च न कुदृष्ट्यभिमतं मिथ्यात्वं प्रामाणिकमिति प्रतिप्रयोगश्च विवादाध्यासितं कार्यं सत् आद्यन्तयोर्विद्यमानत्वात् मृत्सुवर्णादिवदिति ॥ ३७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलव्याख्या।

प्रपञ्चस्यानित्यत्वरूपासत्त्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः श्रुतयः तन्मूलमनुमानञ्च प्रमाणमित्याहुः न यदिदमिति। यद्यस्मादिदं विश्वं अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आसीत् नासीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् इतिश्रुतेः निधनात् प्रलयात् अनु अनन्तरं न भविष्यति न भविष्यति नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणादन्तरा सृष्टिप्रलयकालयोर्मध्ये एक रसे विकारराहित्यादिकरूपे त्वयि मृषा असत्यस्वरूपमेव विभाति इति मितं निश्चितम् असत्वासत्यमिथ्यामृषाशब्दानामेकार्थकत्वात् अत्र मृषाशब्दो असत्यत्वपरः जगतः असत्यशब्दवाच्यत्वं विशिष्टाद्वैतभाष्ये प्रतिपादितमतस्तन्मतेप्यविरोधः अतः एवं रूपमतः श्रुत्याद्द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणाम् मृत्कनककार्ष्णायसरूपाणाम् विकल्पाः भेदाः घटकुण्डलादयः तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकाराः तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्याकाराणां नामधेयमात्राकारणं तु मृदाद्येव सत्यम् तथात्रापि आकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव सत्यम् तथा च श्रुतिः यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् मृत्तिकेत्येव सत्यम् यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् यथा एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसमित्यादि तस्मादस्य जगतः सत्त्वे प्रमाणाऽभावात् असत्त्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् वितथमनोविलासं मनसो भ्रान्त्या कल्पितम् मनसो यादृशभ्रान्तिर्भवति तादृशाकारेण भासत इत्यर्थः। यथा रज्जुसर्पभूतलनाम्बुधारादिरूपेण यस्य यादृशभ्रान्तिर्भवति तस्य तथैव भासते तद्यथा इष्टमनिष्टं शुभमशुभम् स्वीयं परकीयञ्चेति यो यथा मनुते तस्य तथैव भासते स्वभावतस्तु इष्टानिष्टादिरूपत्वं नास्त्येव स्वभावत एव इष्टानिष्टस्वरूपत्वे सर्वेषामेवेष्टत्वाद्याकारेण भासेत अतः मनोविलासितम् मनःकल्पनानुरूपं वितथमसत्यं च सत् मनोविलासञ्चेति वितथमनोविलासं एव-

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

इदं विश्वं अबुधाः अज्ञाः ऋतमिति सत्यमिति अवयन्ति जानन्ति यस्मादिदं अग्रे नास निधनादमु न भविष्यत् अन्तरा एकरसे त्वयि मृषा विभातीति मितम् अतः द्रविणजाति विकल्पपथैः उपमीयते तस्माद्वितथमनोविलास इदमबुधाः ऋतमित्यवयन्तीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

न यदिदमग्र आसनभविष्यदतो निधनादानीमित्तकमन्तरात्वयि विभाति मृषैकरसे। अतउपगीयतद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमिदमित्यवयन्ति बुधाः ॥ २४—३८ ॥

जीवस्येश्वरत्वे बाधकमाह—नेति। इदमीश्वरत्वमग्रे उत्पत्तेः पूर्वं जीवेषु गर्भस्थेषु नास नास्ति न भविष्यत यदि गर्भस्थ ईशो भवेत्तर्हि उत्तरत्रापि अभविष्यत् नच तथेति यस्मादतो निधनान्मरणादनन्तरमपि नरकादिगमनाच्च विद्यत इत्यर्थः। ननु अस्मीशोऽहमिति किन्निमित्ता प्रतीतिरत्राह आनिमित्तकमिति अः विष्णुर्निमित्तं यस्य तत् आनिमित्तकं भगवन्निमित्तकमेव तस्य जन्ममरणयोरन्तरामध्ये त्वयि जीवे मृषैवेशित्वं भाति नतु वस्तुतः त्वं जीवः कुतः एकरसे प्रधानसारे न च वस्तुतः जीवः सर्वोत्तमसारः मृषैव तथा मन्यते अतो भ्रान्तिरेव तथाज्ञाने प्रयोजकत्याह—अत इति यतो जीवः सर्वसारो न भूयादतो द्रविणजातिविकल्पपथैः जीव उपगीयत इत्यन्वयः। भ्रान्त्या जीवो द्रविणवान् अभिजातिमानित्यादिस्वात्मविरुद्धकल्पनामार्गैः कथ्यत अविकृतिशेषः विद्वद्भिस्तु भवानेव द्रविणादिमानित्युच्यते कुतः यतस्तपोदमाद्या अभिजन्मकारणभूताः गुणाश्च भवत एव कथमेतदिति तत्राह—वितथेति। यतोभिजात्यादिगुणास्तव मुख्याः अत इदं जीवस्येश्वरत्वं बुधास्तत्त्वज्ञानिनो वितथमनोविलासं मिथ्यामनोविकारमित्यवयन्ति जानन्ति—

> गुणा एवाभिजात्याख्यास्तद्वानेवाभिजातिमान्।
> अतोभिजात्यवान्विष्णुस्तदन्ये तूपचारतः ॥

इति वचनात्—

> ये जगत्प्रवदन्त्यज्ञाजीवादन्येशवर्जितम्।
> तेषामपि तु तां वाचमीश एव ददात्यजः।
> नच तर्कैर्मवेदीशो जीवोवेदविरोधतः ॥

इत्यादिस्मृत्यर्थत्वेन श्रुत्यन्तरमप्यूह्यम् ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

ननु तर्हि कथं न हि विकाले त्यजन्तीत्युक्तम्। तत्रान्याः सिद्धान्तयन्त्यः पूर्वार्धमेव द्रढयन्ति न यदिदमि ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

न केवलं त्वत्परिजनाः एव त्वदभिन्नाः अपि तु तव वृन्दावनादि धामकदम्बमपि तथेत्याहुः न यदिदमिस्यादि इदं तव वृन्दावनमथुराद्वारकादिखिलं यत् तत्तन्मृषा प्रपञ्चवत् न नश्वरम् अग्र आस अग्रे सृष्टेः प्रागपि आसीत् न भविष्यत् नष्टं भूत्वा पुनर्भविष्यतीति न अतः कारणात् निधनात् महाप्रलयादपि अनु पश्चात् आस्तेत्यर्थः। सृष्टिप्रलयोर्मध्येऽपि स्थितं कुत इत्याहुः एकरसे एकावस्थे त्वयि विभाति येन यथा त्वमेवैकरसस्तथा तव धामापि अहमेवासमेवाग्रे इत्यादिना यथा त्वं त्रैकालिके सिद्धस्तथा तदपि तत्रैवोक्तं एतच्च एतद्वैकुण्ठाख्यं मद्धामापि अहं अतोऽस्यापि त्रैकालिकीसिद्धिरिति एतदेवाभिन्नत्वं दृष्टान्तेन द्रढयन्ति अत उपमीयत इत्यादि द्रविणजातीनां द्रव्यप्रकाराणां मृत्कनकादीनां ये विकल्पा भेदाः घटकुण्डलादयः आकारास्ते वस्तुतस्तु मृत्कनकाद्येव तेन त्वया सह तव लोकस्याकारमात्रेणैव भेदो न वस्तुतः इति एवं प्रकारेण ऋतं तव वृन्दावनादिकं लोकं अबुधाः कुतर्कपराः वितथमनोभिलासं वितथोयोमनोऽभिलाषस्तद्वानित्यो यः प्रपञ्चः तमिव अवयन्ति बुधास्तु कैवल्यमिव मूर्तिमदित्याद्येव जानन्तीति भावः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु जगतः सत्यत्वं मास्तु तेन विशेषतः सेव्यमानाः न सेविष्यन्ते ये तु पुनः स्वभावतः सेवन्ते तेषां निषेधः केन वा क्रियेत सत्त्ववत् असत्त्वस्यापि जगत्यभावात् यथा सत्त्वमस्य साधयितुं न शक्यं तथा असत्त्वमपि तैरेव हेतुभिः तस्माज्जगत् सदसद्विलक्षणमेवास्तु तत्तत्सेवायां न गुणो नापि दोषः ततो जगत्परित्यागः कथं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह न यदिदमग्र आसेति यद्यसत्त्वसाधकमत्र न भवेत् तदैवं वक्तुं शक्येतापि असत्त्वसाधकन्तु वर्तते इदं जगदसत्कादाचित्कत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्मेति केवलव्यतिरेकी हेतुरस्तीति निरूपयति नयदिति कादाचित्कत्वमेव निरूप्यते यद्यस्मादिदञ्जगदग्रेसृष्टेः पूर्वं नाभवत् अतो निधनात् प्रलयानन्तरञ्च न भविष्यति अतो मध्ये कदाचिदेव जातं तेन ज्ञायते असदिति यद्धि सत् तत्कालत्रयेऽपि भवति न हि सत् कदाचिदसद्भवति अन्यथा कदाचिद्घटोऽपि पटः स्यात् तस्मादान्तरालिकत्वात् असज्जगत् न त्वनेन हेतुना सत्त्वाभाव एव सेत्स्यति न त्वसत्त्वं व्यतिरेकेणापि तदभाव एव साध्यत्वेन तु धर्मान्तरमिति चेत्तत्राह—अनुमितमन्तरात्वयि विभाति मृषेति। इदं जगन्मृषैव भाति तत्र हेतुस्त्वयीति यद्धि यस्मिन् विद्यमाने अतिरिक्तो भासते तत्त्वेन तन्मिथ्येति सिद्धं यथा शुक्तिकायां रजतं तद्वत् सर्वमिदं ब्रह्म श्रुत्या ब्रह्मविद्भिश्च निर्णीतं तथापि यदन्यथा भासते जगत्त्वेन तन्मृषैव भवितुमर्हतीत्यर्थः। हेत्वन्तरमप्याह—अनुमितमन्तरेति। प्रत्यक्षेतु रजतं न दृश्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् न हि रजतेन सह सन्निकर्षोऽस्ति सतोरेव संयोगात् सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विपरीतक्रियते च तत्र सा बुद्धिरेव कारणं तेन ज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमानमिति रजतमनुमितिविषयं भवति किञ्च अन्तरा विभाति इन्द्रिया-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यथोर्मध्ये भाति तन्मृषा तथा ऽत्रापि प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्ययोर्मध्ये जगत् भातीति यावदेतयोर्न सम्यक् परीक्षा तावत्प्रतिभासते अतोन्तरैव विभाति एतस्मिन्नुभयस्मिन् विचारिते तत्त्वमसीति वाक्ये अवगते पश्चात्सर्वत्र ब्रह्मैव भासते किञ्च एकरसे त्वयि यन्नानाप्रकारेण भासते तन्मृषैवेति ज्ञातव्यं यथैकस्मिन् चन्द्रे द्वैतप्रतीतिर्भ्रान्त्या ननु तथाप्यसत्त्वं कथं सेत्स्यति नह्यसतः प्रतीतिरस्तीति चेदत आह अत उपमायत इति असत्सादृश्याज्जगदसदित्युपमीयते यथा द्रविणजातिविकल्पमार्गैः पदार्थाः उपमीयन्ते यथा गोसदृशो गवय इति वाक्यं श्रुत्वा अरण्ये गवयं पश्यन् सादृश्यं वाक्यावगतं स्मृत्वा तद्गवये पश्यन् गवयोयं गोसदृशत्वादिति मन्यते द्रविणानां गवादीनां या जातिः गोत्वादिस्तासां विकल्पोऽवान्तरभेदः स एवोपमाने मार्गः अन्यथा गौरित्येव प्रतीयेत एतस्मादेव विशेषाज्ञानुमानाविषयता वह्निस्तु धूमादौ सर्वत्रैव जातिरेव सादृश्यज्ञानन्तु भिन्नजातीयं बोधयति तथा ये असन्तो दृष्टाः ते विचारे क्रियमाणे न सम्भवन्तीत्येतद्धर्मसाम्याज्जगदप्यसदेवेति निर्धार्यते भानन्तु शशशृङ्गस्यापि भवतीति नासत्त्वं निराकरोति सत्त्वमपि भासते असत्त्वमपि भासते परं विचारसहिष्णुगुणयुक्तप्रमाणेन सद्भासते विचारासहिष्णुदोषसहितकरणेनासदिति विशेषः ननु वैदिकानां महतामपि जगति सद्बुद्धिः अन्यथाऽप्यसत्त्वे स्थैर्याभावात् विश्रम्भेण सर्वे व्यवहारा न भवेयुः तस्मात्सत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वं वा वक्तव्यमिति चेत्तत्राह—वितथमनोविलासमिति इदं जगत्सर्वं वितथमेव मिथ्याभूतमेव यतो मनोविलासं यो हि जगति मनसा यद्यथा मन्यते तं प्रति तत्तथा प्रतिभाति इष्टं द्विष्टं शुद्धमशुद्धमात्मीयं परकीयं चेति नहि निसर्गतः जगति कश्चित् पदार्थः एवम्भूतोऽस्ति यः सर्वान् प्रति प्रियो भवति अतो मनोविलासकृतमेवैतदिति मनोरथवन्मिथ्याभूतमेव एतादृशमपि ये सत्यमिति मन्यन्ते ते अबुधाः न पण्डिताः विचाररहिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

खपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।
अधिष्ठानाच्च सद्भानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥२४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उक्तमेवार्थं सत्कार्यवादिमताश्रयिण्यः श्रुतयः स्पष्टतया सोपपत्तिकमाहुः—नेति । यदिदं प्रसिद्धं विश्वं तत् अग्रे सृष्टेः प्राक् नासन् नासीत् अतः अस्माद्भाविनः प्रलयात् अनु पश्चाद न भविष्यत् न भविष्यति किन्तु अन्तरा मध्य एव मितं प्रमाणविषयीभूतं विभाति कुत्र मृषेति परामृषतीति मृषः जगदेवं सृजामीति परामर्शवान् यः परमेश्वरस्तस्मिन् त्वयि किञ्च प्रागभावध्वंसवत्त्वादिदं यस्मान्नित्यत्वेन न प्रमितम् अतो द्रविणजातीनां मृत्सुवर्णादीनां विकल्पा भेदा घटकुण्डलादयः तेषां पन्थानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते तत्सदृशतया सत्यत्वेनैव ननु शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिप्रकारैर्मिथ्यात्वेन निरूप्यत इत्यर्थः । अत एव विभातीति विधिष्टभानार्थे

विशब्दः प्रयुक्तः किञ्च तथापि वितथमनोविलासमिदं मिथ्येति ये विगीतज्ञानिनः येच ऋतं सार्वकालिकसत्ताकमिदमिति विगीतकर्मिणोऽवयन्ति जानन्ति ते अबुधाः अपण्डिताः ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं जगत्कारणभूते ब्रह्मणि परमेश्वरे विकारादिशङ्का निराक्रियते इदं जन्मादितत्सम्बन्धतत्कारणाविद्यातत्कार्यरागाभिनिवेशादि यद्यस्मात्सृष्टेः पूर्वं त्वयि नासन् नासीत् अतो निधनादनु अतोऽस्य विश्वस्य प्रलयानन्तरमपि न भविष्यत् भविष्यति तथाच श्रुतिः "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादि—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

इति भगवदुक्तेश्च मध्येपि नैव कुतः तेषां विकारादीनां जडाभिमानवतः क्षेत्रज्ञस्य धर्मत्वादित्याहुः—एकरसे अप्रच्युतस्वरूपगुणशक्तौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति श्रुतेः ननु "यं देवं देवकीदेवी वसुदेवादजीजनत्" इत्यादिशास्त्रस्य जन्मादौ प्रमाणत्वात्कथं निर्विकारत्वं तत्राहुः—मृषेति । अज्ञानां त्वत्पराङ्मुखानां त्वयि विकारादि मृषा भाति प्रतीयते न च तत्प्रतिपादकपूर्वोक्तवाक्यविरोधः शङ्कनीयः तस्यस्वाविर्भावादिपरत्वाच्च बाधः किञ्च जन्मकारणीभूतकर्मणो भावात् कथं तदुद्भवः सम्भावनीय इत्येतत् स्वयमेव भगवता प्रतिपादितम् अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्नित्यादि अजायमानो बहुधा विजायते इति श्रुतेः एतत्तव स्वरूपमस्माभिरेव श्रुतिभिर्मितं निर्णीतं न तर्कावकाशः "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिभिः अत एव व्यतिरेकदृष्टान्तैर्द्रविणजातिविकल्पपथैर्विविधप्रकारैर्हर्षशोकादिना प्रणमन्ति न तथा भवानिति भावः ननु रामकृष्णादिप्रादुर्भावे क्षत्रियत्वादिजात्यादिरपि सुव्यक्तः तथाचोक्तसिद्धान्तभङ्ग इति चेत्तत्राहुः—वितथमिति । मूलप्रमाणहीनम् अज्ञानां मनोविलासमात्रं त्वयि जात्यादिजीवधर्मं येऽबुधाः पाषण्डनिष्ठास्ते ऋतमिति मन्यन्ते न वैदिकसम्प्रदायानुकूलाः सूर्ये तमः कालत्रयेपि न दृष्टिश्रुतिगोचरं तद्वदित्यर्थः । अथ चैवं योजना इदं भूतभौतिकं कार्यम् अग्रे सृष्टेः प्राक् त्वयि सांशासीन्नापि प्रलयानन्तरं भविष्यति यद्यस्मादेव तस्मादन्तरा मध्येपि त्वयि मृषेव भाति अयथार्थमेव प्रतीयते कुतः प्रकृतिकार्यस्य कालत्रयेपि स्वकारणरूपायां प्रकृतावेव निष्ठत्वात् कार्यस्य कारणे स्थितिनियमाच्च बीजेऽङ्कुरादिवत् तथाच श्रुतिः "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि ब्रह्मणि कार्यसम्बन्धाभावं द्योतयितुं विशिनष्टि—एकरसे जन्मादिविकारतत्सम्बन्धादिशून्ये अतएवेदं द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते द्रव्यस्य ये विकल्पाः परिणामादयो जातेश्च विकल्पाः साङ्कर्यनानात्वादयस्तेषां प्रकारैरनित्यस्वपरिणामित्वादिभिस्तुल्यतया निरूप्यते यथा द्रव्यजात्यो नियतस्वरूपाभावतया परिणामादियुक्ता अनित्याश्च तथेदमपीत्यर्थः । ननु यदि परिणामादिमत्त्वं तर्हि सत्त्वमपि स्वीकार्यमिति चेत्तत्राहुः—ऋतं

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन् भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

वस्तुभावरूपं पदार्थं ये वितथं मिथ्या मनोविलासं मनोमात्रकल्पितमित्येवमवयन्ति निश्चिन्वन्ति तेऽबुधा मूर्खाः तथाच श्रुतिः असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्नैवविदुर्ये परां हि यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक्सदृशत्वभूतं सत्यकर्ममहात्मा इति —

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥

इति भगवदुक्तेश्च व्यतिरेकेपि वितथत्वं निषिध्यते अनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र विचार्य्यमस्ति न चान्यथा क्वापि च "कस्यचेममभूत पुरा नापि तथा भविष्यत्" इति श्रुत्या ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् इत्यादिस्मृतेश्च नापि मनोमात्रविलसितमिदं ईश्वरसृष्टत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः एतस्माज्जायते प्राणः सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजा नारायणाज्जायते प्राण आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वात् अत्र केचिज्जगदभावं प्रतिपादयन्ति ते विवेककुशलैः सर्वतोपेक्ष्याः उक्तशास्त्रविरोधात् मोघज्ञानाविचेतस इति भगवतैवोपेक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् असत्कार्य्यवादाभ्युपगमे बौद्धमताविशेषाच्चेत्यलं विस्तरेण ॥ ३७-२४ ॥

भाषाटीका।

फिरभी प्रपञ्च को मिथ्या मानने वारा कहता है कि जिस कारण से यह जगत् सृष्टिके पहले भी नहि रहा और प्रलय के अनन्तर भी नहि होगा इसीसे मध्य में एक रस आप पर ब्रह्म स्वरूप आधार में यह जगत् मिथ्याहि प्रतीत होताहै यह निश्चय हि पागया है इसी से श्रुतियों में मृत्तिका आदि द्रव्य के कार्य्य घटादिकों के दृष्टान्त मार्गों से प्रपञ्चको घटादिकों के तुल्य निरूपण किया गया है इस पर श्रुति कहतीहैं कि उपरोक्त युक्तियों से प्रपञ्च को मिथ्या वर्णन करना यह उनका वृथाहि मन का विलास है क्योंकि उपरोक्त प्रकार से प्रपञ्चका बाध नहि दीखता किन्तु नाश दीखता है नाशमान वस्तु मिथ्या नहि होता मिथ्या तो वह होता है कि जिसका किसी काल में सद्भाव न होवे जैसे आकाश में पुष्प शश के सींङ्ग बन्ध्या का पुत्र आदिका कभी सद्भाव नहि है इस लिये जगत् का मिथ्या पना सत्य है ऐसा कहने वारे अविवेकी है ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ननु यदि प्रपञ्चो नाम नास्त्येव तदाऽसता तेन न कस्यचित्

सम्बन्धगन्धोऽपि तर्हि किमपराद्धं जीवेन यतो ऽयं संसरति किम्वा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषयं च तदा कर्मकाण्डमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषं "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्यो अभिचाकशीति। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्याद्याः वदन्तीत्याह—स यदजयेति। स तु जीवो यदा यस्मात् अजया मायया अजामविद्यामनुशयीताऽऽलिङ्गेत्ततो गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः आत्मतया ऽध्यस्यंस्तदनु तदनन्तरं सरूपतां तद्धर्मयोगञ्च जुषन्नपेतभगः पिहितानन्दादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव च कर्मकाण्डमिति भावः त्वमुत त्वन्तु जहासि तामजां मायाम् ननु सा मय्येवास्ति कथं त्यागस्तत्राह अहिरिव त्वच मिति। अयं भावः यथा भुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकं पुनर्बुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजाम् नहि निरन्तराह्लादिसम्वित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्षस इति कुतः एतत्तदाह आत्तभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्येऽष्टगुणितेऽणिमाद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे विराजसे कथंभूतः अपरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः नह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यमपितु परिपूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमित्यर्थः ॥३८॥

नृत्यन्ती तव वीक्षणाङ्गणगता कालस्वभावादिभि—
र्भावान् सत्त्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयन्ती बहून् ।
मामाक्रम्य पदा शिरस्यतिभरं सम्मर्दयन्त्यातुरं—
माया ते शरणं गतोऽस्मि नृहरे त्वामेव तां वारय ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

यतः अपराधात् पुनश्च यतो बहुपुण्यात् यदा प्रपञ्चो नास्त्येव तदा कर्मकाण्डं किं विषयं को विषयोऽधिकारी यस्य तत्किं विषयं भवेति भावित्यर्थः। सुपर्णौ पक्षिणौ पक्षित्वञ्च नानावृक्षरूपदेहस्वीकारपरित्यागात् तत्रैकस्य भोक्तृत्वेन अन्यस्य भोजयितृत्वेनेति ज्ञेयम् सयुजा संयुक्तौ मिथो व्यभिचारशून्यावित्यर्थः। समानमेकं वृक्षं वृश्च्यते छिद्यते इति नश्वरत्वेन सुखदुःखादिबहुफलवत्त्वेन पापपुण्यादि बहुबीजवत्त्वेन च वृक्षसदृशं देहं परिषस्वजाते भोक्तृत्वेन नियन्तृत्वेन चाधिष्ठितवन्तावित्यर्थः। तयोर्मध्येऽन्यो जीवः पिप्पलं कर्मफलम् अन्यो नित्यमुक्तो जीवान्तर्यामीश्वरः अभिचाकशीति साक्षितया प्रकाशते तदनन्तरमभ्यासानन्तरं तद्विषयमेव चेति स संसारं प्राप्तो जीवो विषयेऽधिकारी यस्य तथाभूतमेव कर्मकाण्डमिति ॥ ३८ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

ननु यदि प्रपञ्चो नाम नास्त्येव तदाऽसता तेन कस्य

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृतान्वयबोधिनी ।

चैतन्यस्य सम्बन्धगन्धोपि नास्ति तर्हि किमपराद्धं जीवेन यतोऽसौ नित्यबद्धः संसरति किम्वा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किं विषयं च तदा कर्मकाण्डमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषमाह—स यदजयेति । सतु जीवः यतः यस्मादजया मायया अजाम् अविद्यामनुशयीत आलिङ्गेत् ततो गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः तदनु तदनन्तरं सरूपतां तद्धर्मयोगं च जुषन् अपेतभगः पिहितानन्दादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव कर्मकाण्डमितिभावः त्वमुत त्वन्तु तामजां मायां गुणबुद्ध्या नाभिमन्यसे कुत एतत्तदाह आप्तभगो आप्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति महसि परैश्वर्यें महीयसे पूज्यसे विराजसे कथम्भूतस्त्वं अपरिमेयभगः अपरिमेयानि अपरिमितानि भगानि ऐश्वर्याणि यस्य सः अपरिमितैश्वर्य इत्यर्थः न ह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यम् अपितु परिपूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमिति अतो जीवेश्वरयोर्महान् विशेषः अत्र श्रुतिः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादि अर्थः द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ सयुजौ सखाया सखायौ इति प्रतिपदानि ज्ञातव्यानि द्वौ सुपर्णौ शोभनगमनौ सयुजौ बिम्बाभावेन सदा संयुक्तौ सखायौ नित्योपकारकौ एकार्थत्वेन वर्त्तमानौ समानं एकमेव वृक्षं देहं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ नियामकनियम्याद्युपाधिमत्त्वेन परिगृह्य वर्त्तेते तयोर्द्वयोर्मध्ये अन्यः प्रतिबिम्बभूतो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु विविधं विषयास्वादनं यथा भवति तथा उपभुङ्क्ते तस्मादन्यो बिम्बभूतः परमात्मेश्वरः पिप्पलमनश्नन्नभिचाकशीति स्वप्रकाशाखण्डज्ञप्तिमात्ररूपेणास्ते इत्यर्थः । अत्र सुपर्णत्वं पक्षित्वं वयोर्नाशजाड्यानङ्गीकारपरित्यागसाम्यात् अजामेकामित्यादेर्व्याख्याप्रागेव कृता । अथस्वामिनाम्———

नृत्यन्ती तव वीक्षणाङ्गणगता कालस्वभावादिभि—
र्भावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयन्ती बहून् ॥
मामाक्रम्य पदा शिरस्यतिभरम् सम्मर्दयन्त्यातुरं ।
माया ते शरणं गतोऽस्मि नृहरे त्वामेव तां वारय ॥

भो नृहरे त्वामेव शरणं गतोस्मि तां मायां वारय का सा माया ? त्वां किङ्करोति इत्यत आह ते तव माया तव वीक्षणाङ्गणगता नृत्यन्ती कालस्वभावादिभिर्गुणमयान् भावानुन्मीलयन्ती सती मां शिरसि पदा पादेनाक्रम्य अतिभरं यथा स्यात्तथा सम्मर्दयन्ती तवैव माया तां त्वमेव निवारयेति ॥ ३८ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स यदित्यस्य टीकायां श्रुतौ श्वेतिद्वावित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सुपर्णत्वं पक्षित्वं तच्च नानाधिष्ठानस्वीकारपरित्यागसाम्यात् तत्रैकस्य भोक्तृत्वेनान्यस्य भोजयितृत्वेनेतिज्ञेयं सयुजेति संयुक्तौ मिथो व्यभिचारशून्यावित्यर्थः । पिप्पलं कर्म फलमिति स्वव्याख्यायां तु अथ श्रीमदीश्वरस्य प्रधानास्पृष्टत्वमेव जीववैलक्षण्येन दर्शयन्त्यः काश्चित्तदनुगताः स्तुवन्ति किञ्च ननु भवतु जगतो मद्वैलक्षण्यं नाशजाड्यादितः जीवस्य त्वनाशचिद्रूपत्वात् सालक्षण्यमेव तर्हि कथं ममैव भजनीयत्वं पूर्वाभिदर्शितं इत्याशङ्क्य तदर्थमेव जीवेश्वरस्वरूपवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्त्यः स्तुवन्ति स यदजयात्विति तैरेवव्याख्यात तत्र कञ्चुको जीर्णत्वगिति जहासि नाभिमन्यसे इत्येव च व्याख्येयं तथाच पिहितानन्दादिगुणत्वेन स्वलोपि जीवस्य सविशेषत्वं प्राप्तं तच्च युक्तमीश्वरांशत्वादिति एतद्विवरणं च श्रीभागवतसन्दर्भतट्टीकयोर्दृश्यं यद्वा सजीवो यद्यस्मादजया मायया अजां स्वरूपाज्ञानमनु लक्षीकृत्य शयीत मुह्यति तत्तस्मात् अपेतस्वरूपसामर्थ्यः सन् सरूपतां मयाकार्योपाधिसाधर्म्यं भजन् गुणान् विषयांश्च भजन् अनुमृत्युं संसारं भजति इति अन्वयः । तत्रैकेनोपाधिना स्वस्मिन् स्थितेन कस्यचित्स्पर्शः कस्यचिन्नेति सामर्थ्यवैलक्षण्यात्स्वरूपवैलक्षण्यमवगम्यते तच्च ब्रह्मस्तवे दर्शितमस्ति अत्र श्रुतयो द्वासुपर्णेत्याद्याः ॥ ३८ ॥

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रकृत्यन्तरवस्थाने तुल्येपि जीवस्य तत्परवशत्वं परस्य तदभावत्वं चाह—स यदजयेति । सरूपत स्थूलत्वादिधर्मताम् अपेतभगः अपेतज्ञानैश्वर्यादिः जहासि नियमेन तत्परतन्त्रतया सम्बन्धरहितोसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु भगवत इव तेषामपि नित्यत्वैकरसत्वप्रकृतिस्थत्वाद्यविशेषेपि कथं तेषां तत्सम्भावना तव तत्सम्भावनाया अप्यभाव इत्याशङ्कायां प्रकृतिवश्यत्वतदंशभावाभ्याम एवेत्याहुः—स यदिति । स जीवो यद्यस्मादजया त्वन्मायया मोहित इति शेषः । अजां प्रकृतिपरिणामात्मिकां देवमनुष्यादिमूर्त्तिमनुशयीतां आलिङ्गति बिभर्तीति यावत् ततो गुणान् शब्दादिविषयान् जुषन् सेवमानः सरूपतां सूक्ष्मत्वादिस्थूलत्वादिदेहधर्मतां भजति देहात्माभिमानी भवतीत्यर्थः तदनु तदनन्तरं मृत्युं मरणं भजति प्राप्नोति इत्थं जन्ममरणादिरूपसंसृतिभाक्त्वादपतो भगो ज्ञानैश्वर्यादिर्यस्य तथाभूतश्च भवति त्वमुत त्वं तु अहिः सर्पः त्वचं कञ्चुकं इव तामजां जहासि नियमेन तत्परतन्त्रतया सम्बन्धरहितोसि अहिदृष्टान्तस्त्यागमात्राभिप्रायकः अत एवान्तः नित्यं परिगृहीतः भगो येन तथाभूतः —

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णाम्भग इतीरणा ॥

इति भगशब्दार्थोऽवगन्तव्यः अथापि किं जीववदेवाल्पमपि परिच्छिन्नभगः नेत्याहुः अपरिमेयभगः अपरिच्छिन्नैश्वर्यादिमान् अष्टगुणितेऽपहतपाप्मत्वाद्याष्टौ गुणाः ते ऽस्य नित्यं सञ्जाता इत्यष्टगुणितं तारकादित्वादितच् तस्मिन्नित्याविर्भूता·

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

पहतपाप्मत्वादिगुणकाष्ठ्युक्ते महस्यपरिच्छिन्ने स्वयं प्रकाशस्वरूपे महीयसे महसि स्थित्वा पूज्यसे इत्यर्थः॥ ३८॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ जीवेश्वरयोः प्रकृत्यन्तरत्वस्थाने तुल्ये तयोः को विशेषः किं विषयो विधिनिषेधविधिरित्यत्र जीवस्य तत्परत्वात्क्रमस्य तदभावत्वं चाह स यदजयेति। सतु जीवः यद्यस्मादजया अज्ञाया अधीनया मायया अजां प्रकृतिं अनुशयीत आलिङ्गेत तदो गुणांश्च देहेन्द्रियादीन् जुषन् सेवमानः स्थूलोहं कृशोहमित्यात्मतया अध्यस्यन् सरूपतां स्थूलत्वादिदेहधर्मतां भजति तदनु तदनन्तरं अपेतभगः सङ्कुचितज्ञानैश्वर्यादिः मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति तद्विषयमेव विधिनिषेधरूपो विधिरिति भावः त्वमुत त्वन्तु तामजां प्रकृतिशब्दवाच्यां जहासि तिरस्कृत्य वर्त्तसे इत्यर्थः। ननु सा भवच्छरीरतया मध्येव वर्त्तते कथं त्यागस्तत्राह अहिरिव त्वचमिति अयं भावः यथा भुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमप्यजां स्वगतामपि न स्वप्रयोजनतया मन्यसे न हि निरस्तराद्यादी सम्बित्कामधेनुवृन्दपतेरजया किमपि कृत्यमस्ति अतस्तामुपेक्ष्य वर्त्तसे त्वमिति तत् कुतः आप्तभगः नित्यप्राप्तज्ञानाद्यैश्वर्योसि अत एव महसि परमोत्कृष्टैश्वर्ये अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमहीयसे पूज्यसे कथम्भूतस्त्वं अपरिमेयभगः अनवच्छिन्नानन्तैश्वर्यः नह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्य्यमस्ति अपितु पूर्णस्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितं स्वाभाविकं चेति परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेतिश्रुतेः अतो महद्वैषम्यमीश्वरजीवयोस्तथा च श्रुतयः ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ द्वासुपर्णा सयुजा सखायासमानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीति अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपां प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्"इत्याद्याः॥ ३८॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

द्वासुपर्णाविति श्रुत्युक्तम् जीवाद्विलक्षणम् भगवत्स्वरूपमाहुः—स इति। यद्यस्मात् सः जीवः अजया त्वन्मायया मोहित इति शेषः। अत एव तु अजां प्रकृतिपरिणामात्मिकां देवमनुष्यादिमूर्त्तिम् अनुशयीत आलिङ्गति बिभर्तीति यावत् ततः तत्सरूपतां भजति देवमनुष्यादिदेहात्माभिमानं करोति तदनु तत्पश्चात् गुणान् शब्दादीन् विषयांश्च जुषन् सेवमानः अपेतभगः तिरोहितज्ञानैश्वर्यानन्दादिगुणस्सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति त्वमुत त्वन्तु अहिः भुजङ्गः त्वचमिव कञ्चुकमिव तामजां जहासि यथा भुजङ्गः स्वगतमपि कञ्चुकम् बुध्या नाभिमन्यते तथात्वमजामुपेक्षसे इत्यर्थः तत्र हेतुमाहुः—आप्तेति। आप्तभगः नित्यप्राप्तज्ञानादिगुणः ज्ञानादिगुणवत्त्वं जीवानामप्यस्तीत्यत आहुः—अपरिमेयभगः

इति ते तु परिच्छिन्नैश्वर्यवन्तः त्वन्त्वपरिच्छिन्नैश्वर्यः अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतियुक्ते अपहतपाप्मत्वादिगुणयुक्ते वा महसि तेजोरूपे स्वपरमानन्दस्वरूपे महीयसे पूज्यसे विराजसे अनन्याश्रयो भवसीतिभावः यद्यस्मात् सः अजायां तु अजामनुशयीत ततः तत्सरूपतां भजति तदनुगुणान् जुषन् अपेतभगः मृत्युं भजति त्वमुत तामहिस्त्वचमिव जहासि आप्तभगः अपरिमेयभगः त्वमष्टगुणिते महसि महीयसे इत्यन्वयः॥ ३८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

उद्गात्पुमननुगीतगुणांश्च जुषन् भजति सरूपतां तदनु त्वमुत जहासि जिहासि तां। अहिरिव त्वचमपरमाप्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणोऽपरिमेयभगः॥ २५-३९॥

स्मरन् ब्रह्मगुणानित्थं मुक्तो ब्रह्मसरूपताम्।
दुर्भेद्यां प्रकृतिं त्यक्त्वा हत्वा चान्यां दुरत्ययाम्॥
याति तत्र परेशानात्सहि पूज्यो स पूजकः।
तस्यैकस्य स्वतन्त्रत्वात्स चानन्तगुणो विभुः॥

इति श्रुत्यर्थरूपस्य उद्गात्पुमानित्यस्यायमर्थः अनुशब्दो विकल्पार्थः श्रुतिष्वनुगीतगुणान् चशब्दात्तव कर्माणि च जुषन् तदनुगुणस्मरणमनु उद्गात्संसारादिति शेषः। अस्मात् संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः। तत सरूपतां च भजति कश्चित् सायुज्यं कश्चित्सारूप्यं कश्चित्सालोक्यञ्च यद्वा गुणस्मरणमनुगुणानुकूलात् प्रातरादिकालविशेषात् जुषन् यथार्थं पुमान् परमेण त्वयाप्तभगां अपहतप्रयत्नलक्षणशक्तिं प्रातिस्विकीं पूर्वोक्तां त्रिविधां नीचां तां प्रकृतिं जहाति त्यजति जिहाति हन्ति च तदुभयमपि त्वमेव जहास्युत जिहासि च उत त्यागवधयोः समुच्चयार्थः जिहाति रावणं सङ्ख्ये राघवः परमास्त्रविदिति च—

स्वातन्त्र्यात्प्रकृतित्यागकर्त्ता नारायणः परः।
यद्यप्येषा जीवसंस्थाहन्ताच भगवान् प्रभुः॥

इति च किञ्च महसि असुरजनमोहनाय शिवादीन् पूजयसि महीयसे च सुरजनेन पूज्यसे च अणिमाद्यष्टगुणः व्याप्तगुणो वा अशंख्यातावितिधातुः अपरिमेयसत्रः दुर्ज्ञेयपरमैश्वर्यादिगुणः॥ ३९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

अथ श्रीमदीश्वरस्य प्रधानात्पृथक्त्ववैलक्षण्यं दर्शयन्त्यः काश्चित्तदनुगताः स्तुवन्ति—किञ्चानुभवतु जगतो महद्विलक्षण्यं नाशजाड्यादितः जीवस्यत्वनाशाचिद्रूपत्वात् सालक्षण्यमेव ततः कथं ममैव भजनीयत्वं पूर्वाभिः दर्शितं इत्याशङ्क्य तदर्थमेव जीवेश्वररूपवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्त्यः स्तुवन्ति। स यदजयात्मजामिति॥ ३८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

एवं श्रीकृष्णलोकस्य नित्यत्वमानन्दमयत्वमुक्त्वा पुनस्त

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

त्वार्षदानां जीवातिरिक्तत्वं दर्शयन्त्यो जीवनिरूपणं कुर्वन्ति स यदजयेत्यादि। स जीवः यत् यस्मात् अजया तव मायया अजां अविद्यां अनुशयीत न केवलं अविद्यां गुणादींश्च तत्कृतान् धर्म्मांश्च अनुशयीत स्वीचकार पूर्वक्रियामनुवर्त्तयति युगपत् सेवमानो भक्तस्तु भजति अर्थात् भवन्तं तेषां तेनाविद्यासम्बन्धो नास्ति तदनु भजनानन्तरं सरूपतां भजति रूपं शुद्धचैतन्यत्वं तेन सह वर्त्तमानस्तथा तस्य भावं शुद्धचैतन्यत्वमासाद्य त्वं भजतीत्यर्थः। उक्तं च यथाग्निना हेममलं जहाति ध्यातं पुनः स्वम्भजते च रूपं इत्यादि सतु जीवः तदनु अजानुशयनादनु मृत्युं भजति कुतः अपेतभगः त्वद्भजनादपास्तसौभगः ननु कथं भजनपरोऽजया नबाध्यत इत्याहुः-त्वमुतेत्यादि। त्वमुत त्वन्तु तां अजां जहासि हापयसि अन्तर्भूतण्यर्थः भजनात् स्वयमेव भजतो जनान् जहतीं अजां त्वं हापयसि अनुकूलः सन् त्याजयसि अहिरिव त्वचं वस्तुतस्त्वहिः स्वयमेव त्वक् प्रथमतो जहाति शिथिलभावेन पश्चादहिस्त्यजति कालस्तत्रानुकूलो भवति अहि स्थानीयो भक्तस्त्वक्स्थानीया अविद्याकालस्थानीयस्त्वं कालस्यानुकूलत्वात् त्वं कीदृशः आप्तभगः आप्तमाहात्म्यः तथैव ते माहात्म्यं यद्भजतः प्रत्यनुकूलो भवति अतः स्वमहसि महीयसे ब्रह्मस्वरूपे तेजसि महीयसे भासि तर्हि निर्विशेषब्रह्माहं नेत्याहुः अष्टगुणितेऽणिमाद्यष्टमहैश्वर्य्येऽपरिमेयभगः अन्यो योगी तु अष्टगुणितवैभवेऽपरिमेयभग एव भवति त्वन्तु न तथा इदमेव भगवत्त्वं तवेति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं द्वाभ्यां भजनार्थमन्यत्र सत्यत्वं निराकृत्य तत्त्वेन सत्यत्वे तदेव भजनीयमिति सदंशं विचार्य द्वाभ्यां चिदंशं विचारयन्ति—स यदजयेति। चित्सेव्येति पक्षेपि भगवानेव सेव्यो नतु जीवाः, स्वरूपस्थितो हि सेव्यः जीवास्तु स्वरूपात् प्रच्युताः तत्र हेतुमाह स एव भगवद्रूपोपि जीवः यदा यद्यस्मात्कारणात् वा अजया भगवन्मायया कृत्वा अजामविद्यां प्रकृतिं वा अनुशयीत तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात् तदा तस्या गुणान् जुषन् स्वानन्दं परित्यजन् जडेभ्यः आनन्दं प्राप्स्यामीति यदा जडानुभवं करोति तदा स्वयमपि स्वचैतन्यं परित्यज्य सरूपतां भजति जडभावं प्राप्नोतीत्यर्थः एवमविद्यासम्बन्धादानन्दांशश्चिदंशोप्यपगच्छति केवलं जडतामापाद्यते जडस्योपास्यता पूर्वमेव निषिद्धा ननु जडभावे को दोषः रत्नादेर्महतोपि जडभावात् तत्राह तदनुमृत्युमपेतभग इति। कालो हि जडान् गुणान् क्षोभयति अन्नप्रायांश्च भक्षयति तथा एनमपि कालो भक्षयतीति तदनु जडतामनुमृत्युमपि प्राप्नोति नाप्येतावदेवानिष्टं यथा राजा यावज्जीवं सुखं जीवति अन्ते मृत्युं प्राप्नोति ततोप्यस्य जीवस्याधिकं दुःखमित्याह अपेता भगा ऐश्वर्यादिषाड्गुण्यानि यस्य एवं लोष्ठप्रायो मृत्युग्रस्तश्च यो जातः स कथं सेव्यो भवेदित्यर्थः ननु भगवतोपि मायासम्बन्धोस्ति मम माया दुरत्ययेति वाक्यात् ततः सोपि तथा भवेदित्याशङ्क्याह—त्वमुत जहासि तामिति। त्वन्तु तां मोहिकां जहासि जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः" इति श्रुतेः इदमेव जीवाद्वैलक्षण्यम् एतन्मूलकमन्यदाह आप्तभग इति ऐश्वर्यादिभगाश्च स्वीकृता एव भवन्ति नाशककारणाभावात् ननु तया सह स किर्मीरितः स्थितः तांश्चेत्त्यजेत विशिष्टं तस्य स्वरूपमेवापगच्छेदिति कथं तां जह्यात्तत्राह—अहिरिव त्वचमिति। सर्पाः कालेन कृत्वा जीर्यन्तो मन्यन्ते ततः कसर्णीरस्तेषां मुख्यः काद्रवेयः कांश्चिन्मन्त्रान् भूमिर्भूम्नेत्यादीन् दृष्ट्वा तैः सर्वे सर्पाः जरातो विमोचिताः ततः सर्वे सर्पा जीर्णास्तनूरपाघ्नत तथा भगवानपि सहजसम्बद्धामपि त्वग्रूपां अखण्ड एव स्वैश्वर्येण स्थितपूर्वावस्थस्तां जहातीत्यर्थः। ननु सर्पाणां त्वक्परित्यागेपि न कोपि विशेषो जायते तथा भगवतोपि मायाग्रहणपरित्यागावस्थयोः कोपि विशेषो न स्यात् ततः परित्यागो व्यर्थ इति चेत्तत्राह-महसि महीयसे इति। महसि पूर्णे तेजोरूपे अष्टैश्वर्यसहिते महीयसे विराजसे सत्यं तस्यां विद्यमानायाम् अविद्यमानायां वा कोप्युपचयो वा सर्वदैव स्वरूपानन्दे परमप्रकाशमाने अष्टैश्वर्ययुक्ते विराजस्येव तथापि लोकदृष्ट्या तत्सम्बन्धे दोषप्रतिभाने एतदुच्यते तां जहासीति वस्तुतस्तु ताः सर्वा भगवत्येव वर्त्तन्ते न ताभिः कापि क्षतिः पृथग्भूतानामेव ताभिरनिष्टश्रवणात् त्वन्तु अपरिमेयभगः मातुं योगा हि क्रियया निवर्त्यन्ते अमेयास्तु क्रियाशक्त्यापि किं नष्टा भवेयुः तस्मात्—

> सर्वसाड्गुण्यमाहात्म्यः सर्वदोषविवर्जितः।
> भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः कदाचन ॥

इत्यर्थः:—

> कालादितृणपर्यन्ता न सेव्या मुक्तिमिच्छता।
> दोषत्याजनशक्तो हि सेव्यो दाता गुणस्य च ॥३८॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तदेवमिदङ्कारास्पदस्य मायिकगुणमयस्य जगतः सत्यत्वमुक्त्वा तद्वर्त्तिनो जीवस्य चिद्रूपस्यापि मायाग्रस्तत्वादेव तथा गुणमयतो रूपमनुस्तमत्वमित्याहुः—सतु जीवः यत् यस्मात् अजया अविद्यया अजां मायां अनुशयीत आलिङ्गेत उपाधिलिप्तो भवेदित्यर्थः। अत एव गुणानां देहेन्द्रियादींश्च जुषन् सरूपतां तत्साधर्म्यं भजति तदनु तदनन्तरं अपेतभगः पिहितानन्दादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति ननु चिद्रूपत्वाविशेषादहमपि कथमविद्ययाऽऽलिङ्गितो न भवेयमितिचेत् मैवं जीवः खलु चित्कणः त्वन्तु चिन्महापुञ्जः ताम्रपित्तलस्वर्णादितेन एव तमसा आवृतं भवेन्नतु सूर्य्यतेज इत्याहुः त्वमुत त्वंपुनस्तां जहासि अयमर्थः। मायाशक्तिर्हि तव स्वरूपभूतयोगमायोत्था तद्विभूतिरेव यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासम्वादे—

> अस्या आवारिका शक्ति र्महामायाऽखिलेश्वरी।
> यया मुग्धं जगत् सर्वं सर्वे देहाभिमानिनः ॥ इति

सा अंशभूता तया स्वस्वरूपत्वेनानभिमन्यमाना स्वतः पृथक्कृत्य त्यक्ता भवति सैव बहिरङ्गा माया शक्तिरित्यु

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

च्यते तत्र दृष्टान्तः अहिरिव त्वचं अहिर्यथा स्वतः पृथक्कृत्य त्यक्तां त्वचं कञ्चुकाख्यां स्वस्वरूपत्वेन नैवाभिमन्यते तथैव तां त्वं जहासि यत आप्तभगः नित्यप्राप्तैश्वर्यः एतदेवोक्तपोषन्यायेनाहुः—महसि परमैश्वर्यवै अष्टगुणिते स्वतःसिद्धाणिमाद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे कथम्भूतः अपरिमेयभगः अपरिमितैश्वर्यः नह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवैश्वर्यं अपितु स्वरूपानुबन्धित्वादपरिमितमित्यर्थः। अत्र श्रुतयः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः" इत्याद्याः ॥३८॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

प्रकारान्तरेण जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाहुः— द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशाविति त्यादि श्रुतयः यद्यदा स जीवात्मा ऽजया हेतुभूतया ऽपेतःभगः अपेत आवृतो भगो भगवदीयषाड्गुण्यं यस्य तथाभूतो भवति तदेवाजामविद्यां अनुशयीत स्वाज्ञानसङ्कोचेनान्याभिनिविष्टः तद्गुणानविद्याकार्यभूतान् देहादींश्च जुषन्नहङ्कारविषयीकुर्वन् तद्गुणानु सरूपतां सुखदुःखजन्मादिरूपतां च जुषन् अहं सुख्यहं जातो मरिष्य इत्याद्यनुकुर्वन् तदनुमृत्यं भजते निरतिशयप्रमादतां प्राप्नोति प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीति सनत्सुजातः किञ्च त्वमुतेति ईश्वरस्यात्यन्तवैलक्षण्यद्योतक उतशब्दः त्वन्तु तां जहासि अनादरविषयैं दृष्टान्तः अहिरिव त्वचमिति तत्र हेतुः आत्तभगः नित्यप्राप्तस्वाभाविकाचिन्त्यानन्तैश्वर्यः अत एव महसि सर्वैरभिपूज्येऽष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति स्वासाधारणैश्वर्ये महीयसे ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरीश्वरकल्पैः पूज्यसे बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः। स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठ इत्यादि वचनात् तवैश्वर्यस्य सातिशयत्वं वारयति अपरिमेयभगः अपरिमेय इत्यपरिच्छेदशून्यो भगोऽचिन्त्यमैश्वर्यं यस्य सः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इत्यादि श्रुतेः नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव इति स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

भाषा टीका।

वह जीव जिस कारण से आपकी माया ते मोहित होकर माया का कार्य्य देव मनुष्यादि मूर्त्ति धारण कर रहता है इसी से संसार के विषयज का सेवन करत देह के तुल्य धर्म को प्राप्त होजाता है अर्थात् देह को हि आत्मा मानने लगता है उस के अनन्तर मरण को प्राप्त होजाता है इस प्रकार जन्म मरणादि भागी होने से इस के स्वाभाविक ज्ञान ऐश्वर्य्यादि मानो नष्ट होगए इस प्रकारका यह जीव होजाता है हे परमेश्वर ! आपतो जैसे सर्प कांचली छोड देता है तैसे हि उस माया को छोड देते हो अर्थात् आप माया के परतंत्र नहि हो इसी से ज्ञान शक्ति बल ऐश्वर्य्य वीर्य्य तेज रूप ऐश्वर्य्य का नित्य स्वीकार कर आप रहते हो और आप का उपरोक्त ऐश्वर्य्य नित्य निरवधि है तादृश ऐश्वर्य्य सम्पन्न होकर सदा पाप रहित जरा रहित २ मरण रहित ३ शोक रहित ४ भोजनेच्छा रहित ५ जलपानेच्छा रहित ६ सत्य काम सत्य संकल्प ८ रूप अष्ट गुण सम्पन्न अनन्त स्वतःप्रकाशमान स्वरूप में स्थित होकर आप पूजित होते है ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एवं तावदुक्तसाधनकदम्बेन ये भगवन्तं भजन्ति ते मृत्युं तरन्ति इतरे संसरन्तीत्युक्तम् इदानीं ये बहिः सङ्गं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कथञ्चिदन्तर्वासनाशिनः कामान्न मुञ्चन्ति ते न भगवन्तं प्राप्नुवन्ति न चेह सुखं लभन्ते केवलं कुयोनीरिव प्राप्नुवन्ति तान् शोचन् 'कामान्यः कामयते मन्यमानः सकर्मभिर्जायते तत्र तत्र' इत्यादिश्रुत्यर्थमाह—यदि न समुद्धरन्तीति। हे भगवन् ! ये यतयो हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासना यदि न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति तेषामसतां भवान् हृदि गतोऽपि दुरधिगमो दुष्प्रापः कथम् अस्मृतकण्ठमणिर्विस्मृतो यः कण्ठमणिस्तत्तुल्यः स यथा कण्ठे वर्तमानोऽप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदिति न केवलमेतावत्किन्त्वसुतृपयोगिनामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिह अमुत्र च दुःखमेव तदाह अनपगतान्तकादनिवृत्तान्मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशाद्धोगवैकल्पप्राकट्यभयाच्चेह तावद्दुःखम् भवत ईश्वरादपि दुःखम् कथम्भूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबन्धनत्वद्दण्डरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः॥३९॥

दम्भन्यासमिषेण वञ्चितजनं भोगैकचिन्तातुरं—
सम्मुह्यन्तमहर्निशं विरचितोद्योगक्लमैराकुलम् ॥
आज्ञालङ्घिनमज्ञमज्जनतासम्मानलासम्मदं—
दीनानाथ दयानिधान परमानन्द प्रभो पाहि माम् ॥२८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

श्रुतौ कामान् विषयान्मन्यमानस्तद्गुणान् चिन्तयन् कामयिता सिस्तैरेव कामैर्कर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयरूपैस्सह जायते आदि

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विन्दं यस्य तस्माद्भवतस्तूपेचारूपमिति, श्रुतयस्तु तद्दर्शिता एव ॥ ३९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवत्प्रावण्ये सत्यपि कामहतानामनर्थमाह—यदि नेति । न समुद्धरन्ति संसारमिति शेषः ॥ कण्ठस्थोऽप्यस्मर्यमाणो मणिरिव त्वं हृद्गतोपि न भाससे इत्यर्थः । असुतृपयोगिनां प्राणेन्द्रियतर्पणपराणां योगिनां न सुखम् उभयत इह लोके परलोके चेत्यर्थः । अनधिरूढपदात् अनधिरूढपदत्वात् भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमपेतमंगस्य पुनस्तत्प्राप्तौ किं निदानमित्यपेक्षायां मनन्यप्रयोजनं त्वदुपासनमेवेत्यभिप्रेत्य तावद्भगवत्प्रावण्ये सत्यपि कामहतानामनर्थमाहुः—यदीति । यतयः मुनयः मनः प्रणिधानशीला अपि यदि हृदि स्थिताः कामजटाः कामानां मूलानि वासना इति यावत् न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति तर्हि तेषामसतां हृदिगतः स्थितोपि त्वं दुरधिगमः दुर्ज्ञेयः अस्मृतकण्ठमणिः कण्ठे स्थितोऽप्यस्मर्यमाणो मणिरिव स यथा कण्ठे वर्त्तमानोप्यस्मृतश्चेदप्राप्तप्राय एव हि भवति किञ्च हे भगवन् ! तेषाम् असुतृपयोगिनां प्राणेन्द्रियतर्पणपराणां योगिनामुभयतोप्यसुखं इहामुत्रचासुखं दुःखमेव तदेवाहुः—अनपगतान्तकादनिवृत्तान्मृत्योः इह भोगपौष्कल्येपि मरणभयजं दुःखमस्त्येवेति भावः । परलोके त्वनधिरूढपदाद्भवतः सकाशाद्दुःखमनधिरूढम् अप्राप्तं पदं त्वत्स्थानं येन तस्माद्भावप्रधानो निर्देशः अप्राप्तत्वत्पदत्वात् त्वत्पदाप्राप्तेरिति यावत् भवतः निजधर्मातिलङ्घिनां शास्तुर्यमरूपात्त्वत्तो दुःखमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवत्प्रावण्ये सत्यपि विषयासक्तचित्तानां महतामप्यनर्थमाह—यदि नेति हे भगवन् ! यतयो यतनशीला अपि यदि न समुद्धरन्ति संसारमिति शेषः कथम्भूताः हृदि कामजटाः विषयवासनावासितचित्ता इत्यर्थः । तदा तेषां हृदि गतोपि त्वं असुतृपयोगिनामिन्द्रियपोषणपराणामत एवासतां विषयाविष्टचित्तानामस्मृतकण्ठस्थोऽप्यस्मर्यमाणो मणिरिव दुरधिगमो दुष्प्राप्यः न भाससे तैरित्यर्थः अतस्तेषां दाम्भिकानां विषयाभिलाषेण योगच्छद्मना जगद्वञ्चकानामुभयतः इह लोके परे च न सुखं तदुक्तं प्रह्लादेन—

"मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म—
व्याख्यारहोजपसमाधयआपवर्ग्याः ॥
प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां—
वार्त्ता भवन्त्यत नवात्र तु दाम्भिकानाम्" इति ॥

तथा अभियुक्तैरप्युक्तं—

"हरति परधनं निहन्ति जन्तून्—
वदति तथा ऽनृतनिष्ठुराक्षरं च ॥
अशुभजनतदुर्मदस्य पुंसः—
कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥
रागादिदूषिते चित्ते न हृदि मधुसूदनः ।
न बध्नाति रतिं हंसः कदाचित्कर्दमाम्भसि" इति ॥

ऊभयत्र सुखाभावे हेतुमाह—अनपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवत इति । लोकरञ्जनपूर्वकधनार्जनक्लेशात् स्वमहत्त्वलज्जया भोगप्रलिप्सयाभावाच्च इह लोके तावत्सुखं नास्ति न दुःखनिवृत्तिनापगतोऽन्तको मृत्युस्तस्मात् निष्कापट्यभगवद्भजनाभावेन भवतोऽनधिरूढपदात् अनधिरूढपदत्वात् भावप्रधानो निर्देशः भगवत्पदाप्राप्तेरित्यर्थः । यदि न समुद्धरन्तीति पाठे हृदि कामजटा न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति चेत्तदा तेषां दुरधिगम इत्यर्थः तथा सति विभक्तिपरिणामः हृदयादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

भगवत्प्रावण्ये सत्यपि कामहतानामनर्थमाहुः—यदीति । हे भगवन् ! ये यतयः मन इन्द्रियादिप्रणिधानशीलाः हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति यदि तेषामसतां कामवासनादुष्टान्तःकरणानाम् हृदि गतोपि हृदिस्थितोपि भगवान् अस्मृतकण्ठमणिरिव विस्मृतो यः कण्ठस्थमणिस्तद्वत् दुरधिगमः दुर्ज्ञेयः सः यथा कण्ठे वर्त्तमानोपि अस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदिति अनर्थान्तरमाहुः असुतृपेति असुतृपयोगिनां योगच्छद्मना इन्द्रियतर्पणपराणाम् अनपगतान्तकात् अनिवृत्तात् मृत्योः तथा अनधिरूढपदात् अनधिरूढं अप्राप्तं पदं स्वरूपं स्थानं वा यस्य तस्मात् योगभ्रष्टैस्तैरप्राप्तस्वरूपादित्यर्थः । एवम्भूताद्भवतः सकाशात् उभयतोऽपि इहामुत्रचासुखं दुःखमेव भवतीति शेषः । अनपगतान्तकादिह लोके दुःखम् अनधिरूढपदात् भवतस्सकाशात् परलोके दुःखमित्यर्थः । अन्तकादिह लोके मरणरूपं दुःखं भवति अनधिरूढपदादीश्वरात् निजधर्मातिक्रमणनिमित्तभगवद्दण्डनरूपनरकप्राप्तिरूपं दुःखं परलोके भवतीति भावः हे भगवन् ! ये यतयः हृदि स्थिताः कामजटाः न समुद्धरन्ति यदि तेषामसतां हृदि गतोपि भगवान् अस्मृतकण्ठमणिरिव दुरधिगमः असुतृपयोगिनां अनपगतान्तकात् अनधिरूढपदात् भवतश्चोभयतोप्यसुखं भवतीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदि न समुद्धरन्ति यततोपि हृदि कामजटास्तदुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः । असुतृप्तयोगिनामभवो भगवन्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ ३९–४० ॥

यदि न समुद्धरन्तीत्यस्यायमर्थः । यदि यततोपि हृदि कामजडात् जडशरीराविष्टकामात् न समुद्धरन्ति सम्यक् नोद्गच्छन्ति नोत्थिता भवन्ति विषयकामाः स्युरित्यर्थः । तर्हि हृदि गतोपि तेषामसतामप्रशस्तकर्मणां पुंसां दुरधिगमो दुर्ज्ञेयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अस्मृतकण्ठमणिरिति लुप्तोपमा विस्मृतकण्ठमणिः पुरुषो यथा कण्ठस्थितं मणिं न जानाति तथेत्यर्थः। अनेन स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते तदभिसम्पद्यते इति तु कामयमान इत्येतद्विवृतं हे भगवन्! अनुतृप्तयोगिनां अनुतृप्तानां विषयालम्बुद्धिं प्राप्तानां निष्कामानामित्यर्थः। निवृत्तिमार्गस्थानां पुंसां भवतोधीनादनधिरूढपदात् अनारूढवैकुण्ठादिब्रह्मस्थानादज्ञानामनवगतादज्ञातादन्तकात् कालादिलक्षणादभयोऽभयप्रदः पूर्णानन्दादिलक्षणां मुक्तिं ददातीत्यर्थः। इन्द्रियाभिमानिदेवानां वियोगाभावलक्षणाश्च अमुना च यथा कामयमानो यो कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिव्याख्यानं अस्याः श्रुतेः विशेषार्थः—

निषिद्धकामयुक्तानामसतां तु विशेषतः।
दुर्ज्ञेयो भगवान्विष्णुर्हृदिस्थो ऽस्मृतहारवत्॥

इत्यादिवाक्यादेव अवगन्तव्यः देवाश्च ऋषयश्चैव मुमुक्षया कामिनोपि तु इत्यादिना कामित्वे यतित्वमप्रयोजकमित्युक्तम्॥ २६—४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

तदेवं तव सन्ततभजनार्थमेवान्यमीषदपि वयं न सहाम इत्यन्याः ज्ञानयोगप्रतिपादकश्रुतय आहुः। यदि न समुद्धरन्तीन्ति। यतयो निर्जितबाहिरिन्द्रियाः सन्न्यासिनोऽपि यदि हृदि कामवासनाः समस्ता एव नोन्मूलयन्ति तर्हि तेषां सतामुत्तमावस्थामप्राप्तानां हृदिगतोज्ञानसिद्ध्यर्थं मनस्याश्रितोऽपि भवान् दुरधिगमो यथा कथञ्चिदेव स्मृतिविषयः स्यात् ताभिरावृतत्वात् ननु परमदुर्लभोऽपि भाग्येन लब्धश्चेत् क इव तादृशः स्यात् तत्राहुः—अस्मृतेति। कण्ठपरिहितोऽपि महामणिःकामाद्यासक्तिसमये विस्मृतो दृश्यते इत्यर्थः। येत्विन्द्रियतर्पणतत्परास्तेषां योगिनां योगसिद्ध्यर्थं। त्वदुपासनाप्रवृत्तानामप्युभयतोऽप्यसुखं तत्रानपगतान्तकान्मृत्युपरम्परा संसाराद्याध्यात्मिकादिदुःखं तत्त्वधिगतं नात्मोन्मुखीकृतं पदं चरणारविन्दं यस्य तस्माद्भवतस्तूर्णेच्छारूपमिति। श्रुतयस्तु तद्दर्शिता एव तच्छ्रुत्वा तदेकपरायणाः सोल्लासमभीष्टं स्पष्टयन्ति॥ ३६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

अतस्त्वद्भक्ता एव मायां तरन्ति उक्तं च भगवतैव मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति अन्यथा यतयोपि मत्याहुः यदीत्याहुः यतयो ज्ञानमार्गे यत्नशीलायदि त्वद्भजनेन हृदि कामजटा न समुद्धरन्ति नोन्मूलयेयुः तदा तेषां हृदि गतोपि त्वं दुरधिगमः दुष्प्रापः तत्र दृष्टान्तः अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतकण्ठमणिर्यथा कण्ठे स्थितोपि दुरधिगम एव समासगालुप्तोपमा अतः असुतृपयोगिनां त्वद्भजनविमुखतया ये असूनेव तर्पयन्ति तेषां उभयत इहामुत्र च असुखं भजतां तूभयत्रैव सुखं हे भगवन्!

कुतोऽसुखं तत्राहुः अनपगतान्तकात् अनपगतो योऽन्तकः कालस्तस्मात् कीदृशात् भवतोऽनधिरूढपदात् भवतो हेतोः अनधिरूढं पदं येन त्वं यस्य सहायस्तत्र कालः पदं कर्त्तुं न शक्नोति अतो भजतामुभयतः सुखमिति भावः॥ ३६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु भगवत्सेवापेक्षया जीवभजनमवे मुख्यं जीवे भगवानप्यस्ति जीवोप्यस्ति अतः सांशोभगवांस्तत्र वर्त्तत इति तं परित्यज्य निरंशः केवलः कथं सेव्य इति चेत्तत्राहुः यदि न समुद्धरन्तीति। यत्रांशः प्रकटः भगवांश्च प्रकटः तत्र तथैव अत एव पूर्वं पुरुषेष्वेव भगवदाराधनमुक्तं यत्र पुनः स्वरूपं जडतामापन्नं भगवांश्च सर्वथा न प्रकटः तत्र किं स्यात् न हि काष्ठे वह्निरस्तीति शीतनिवृत्त्यर्थं मोक्षार्थं वा काष्ठं सेव्यते तस्मादप्रकटभगवत्स्वरूपाः सर्वथैव न सेव्याः ननु कथं हृदि विद्यमानः स्वप्रकाशो भगवान् न प्रकाशते तत्राह यतयोपि यदि हृदि स्थिताः कामजटाः न समुद्धरन्ति तर्हि तेषामपि दुरधिगमः यथा निखातोपरि वृक्षेष्वारोपितेषु तन्मूलनव्यतिरेकेण यथाखाता उद्घाटयितुं न शक्यन्ते एवमन्तःस्थितो भगवान् मायाजवनिकाच्छन्नः तदुपरि अविद्यया आच्छादितः ततो वासनाकामक्रोधादिवृक्षैः सर्वथालुप्ताभिज्ञानः कथं दृश्यते तत्राप्यसतां देहाभिमानिनां ननु तथापि, वस्तुसामर्थ्यात् तत्र भगवानस्तीति फलं भविष्यतीति चेत्तत्राह अस्मृतकण्ठमणिरिति न स्मृतश्चासौ कण्ठमणिश्च तद्रूपो भगवानित्यर्थः यथा कण्ठमणिः कण्ठेस्थितोपि तं न सुखयति प्रत्युत विस्मृत्या स्वरूपमात्रे स्मृते दुःखमेव प्रयच्छति तथा भगवानपि तमेव न सुखयति तत्पूजकं कुतः सुखयेत् प्रत्युत यतीनां परमदुःखदोपि जातः यथा विस्मृतमणेस्तदन्वेषणपरस्य दुःखं भवति तथा आत्मान्वेषणार्थं सर्वस्वपरित्यागं कृत्वा गतानां यतीनां परमदुःखदो भवति एतदामरणान्तं परित्यागधर्मपरिपालकानां येतु पुनः बहिरात्मोपलम्भाभावात् अतिदुःखसाधनैः क्लिष्टाः यथाकथञ्चित् प्राणपोषणं कुर्वन्ति ते ह्यसुतृपाः पूर्वं योगिनश्च असुतर्पणार्थमेव योगिनो वा कृतेन सर्वेणापि जीवनमेव सम्पादयन्तीत्यर्थः। तेषामुभयतोऽप्यसुखं तदुभयं निर्दिशन्ति अनपगतान्तकाद्भवतश्चेति धर्मपरित्यागाद्यमलङ्घितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति नरकं मृत्युञ्च प्रयच्छतीत्यर्थः अस्मृत्वा भगवांश्च दुःखं प्रयच्छति तेन जीवनदशायामपि दुःखं ननु भगवान् कथं दुःखं प्रयच्छेत् अप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याह अनधिरूढपदादिति अनधिरूढं पदं यस्येति; भगवत्पदं तैर्नारूढमिति चिन्ताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः—

जीवेषु भगवानात्मा सङ्क्लिष्टस्तेन तत्र न।
भजनं सर्वथा कार्यं ततोन्यत्रैव पूजयेत्॥ ३९॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तदेवं श्लोकत्रयेण प्रतिपादितमार्गस्थानां पुरुषसार-

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ।
अनुयुगमन्वहं सगुण गीतपरम्परया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इत्थं तत्र ये ऋषयः उक्तास्ते द्विविधाः निर्गुणब्रह्मोपासकाः ज्ञानिपदवाच्याः, सगुणब्रह्मोपासकाः भक्तपदवाच्याश्च ते यदि विमदाः सदाचारास्युस्तदा ते उभये एव कृतार्थाः यदि तु दुराचाराः स्युस्तदा तेषां का गतिरित्यपेक्षायामाहुर्यदीति द्वयेन । हे भगवन् ! यतयः सन्न्यासिनो निर्गुणब्रह्मोपासकाः हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः यदि न समुद्धरन्ति, नोत्पाटयन्ति तदा तेषाम् असतां भवान् हृदि गतोऽपि दुरधिगमो दुष्प्रापः कथं अस्मृतकण्ठमणिः विस्मृतो यः कण्ठमणिस्तत्तुल्यः स यथा कण्ठे वर्त्तमानोऽप्यस्मृतश्चेद-प्राप्त इव भवति तद्वदिति न केवलमेतावदेव किन्तु तेषा-मसुतृपयोगिनामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छद्मनामुभयतो-प्यसुखम् इहामुत्र च दुःखमेव तत्रैहिकं दुःखमाहुः—अनपगतो-ऽनिवृत्तो योऽन्तकस्तस्मात् लोकाराधनादिक्लेशधनार्जनादि-क्लेशविषयभोगाच्छादनादिक्लेशरूपमृत्युभितयात् प्राप्तादित्यर्थः पारत्रिकं दुःखमाहुः अधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तथाभूतात् भवतः सकाशात् यत् दुःखं तत् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावात् प्रत्युत त्वद्दत्तनरकयातनातिशयाच्चेत्यर्थः । अत्र श्रुतयः कामान् यः कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्र तत्रेत्याद्याः मन्य-मानः मननपरायणोऽपि यतिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं पूर्वोक्तस्वरूपाद्भगवतः पराङ्मुखानां वान्ताशिनां निष्ठामाहुः श्रुतयः कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभि-र्जायते तत्रतत्रेत्याद्याः एवं सर्वभूतानां पतितानां पावने तवैव सामर्थ्यं शीलञ्चेति कृपामाविष्कारयन्त्यः सम्बोधयन्ति—हे भगवन्निति ये यतयः यतिवेषविडम्बकाः योगच्छद्मना मुण्ड-शिरस्काः हृदि कामजटा न समुद्धरन्ति अन्तर्भोगवासनां न मुञ्चन्ति तेषामसतां हृदि गतोऽपि भगवान् दुरधिगमः दुष्प्राप्यः तत्र दृष्टान्तगर्भितं विशेषणं अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतः कण्ठे वर्तमानो मणिर्यथा तद्वदित्यर्थः न केवलमियदेव दुःखं किन्तु अपरमपीत्याहुः—असुतृपेति । असुतृपाणामिन्द्रियतृप्तिकामानां योगच्छद्मपरिच्छन्नानां विषयाच्छादितबुद्धीनामुभयतोऽपि दुःखमेव भवतः अनपगतान्तकात् अनिवृत्तकालरूपात् परलोके भयम् अनधि-रूढपदात् अप्राप्तभोगसाधनादस्मिल्लोके ऽपि दुःखमेवेति उभ-यत्र सुखाभावे सति कुतस्तरां संसारनिवृत्तिसाधनगन्धस्या-शापीति भावः ॥ ३९—२६ ॥

भाषा टीका ।

यत्न शील योगिजन निज हृदय में स्थित विषय वासना को यदि नांहि उखाडते हैं तौ जस कण्ठ में स्थित भी है मणि परन्तु उसके स्मरण न होने से अप्राप्त के हि समान है तैसे हि आप उन असत् पुरुषोंके हृदय में स्थित हो तथापि उनको दुःख से भी प्राप्ति के योग्य आप नांहि हो इतना हि नांहि है किन्तु प्राण इन्द्रियों की तृप्ति करने में परायण कुयोगियो को इस लोक में तथा परलोक में दुःखहि होता है सुख नांहि होता क्योंकि इस लोक में तो नांहि निवृत्त भए मृत्यु से मरण के भयते दुःख हि रहता है और आप के पदकी प्राप्ति न होने से परलोक में कर्मा-नुसार दण्ड देने वारे यम रूप आप ते दुःख हि होता है ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, यतेर्न किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेनाप-क्षय्यते अतः किमिति वृथा क्लिश्यते उभयतोऽप्यसुखमिति श्रूयते च "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्"इत्यादि तत्राह त्वदवगमीति हे सगुण षड्गुणैश्वर्य-युक्त ! त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवान् भवदुत्थशुभाशुभयोर्भवतः कर्म-फलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीन-पुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणन्वयान् सुखदुःख-सम्बन्धांश्च वेत्ति नानुसन्धत्ते तर्हि तदानीं च देहभृतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरो विधिनिषेधलक्षणा न वेत्ति विगतदेहाभि-मानतया कार्याकार्यबोधाभावाच्च नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तञ्चैतत् यतः कारणात्मनुजैरन्वहं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेन चेतसि धृत-स्त्वं तेषामपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवसि, कथं श्रवणभृतः अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरम्परा उपदेशसन्ततिस्तया सत्-सम्प्रदायानुसारेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ये तावत्त्वज्ज्ञानिनो न तेषां कर्माधिकारशङ्काऽपि ये चानवरतं त्वत्कथाश्रवणादि-निष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां न विधिनिषेधबाधः इतरेषान्तु योगच्छद्मनेन्द्रियलालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति ॥ ४० ॥

अवगमं तव मे दिश माधव स्फुरति यत्र सुखासुखसङ्गमः ।
श्रवणवर्णनभावमथापि वा न हि भवामि यथाविधि किङ्करः ॥२७॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

अतः प्रारब्धमात्रभोगेन यतेरन्यकृत्याभावात् ब्राह्म-णस्य ब्रह्मविदः एष स्वस्वरूपानुभवलक्षणः महिमा माहात्म्यं नित्य एकरूप अविकृतोऽस्ति यतः पुण्यकर्मणा न वर्द्धते पापकर्मणा च कनीयान् क्षीणो न भवतीति तर्हि तदानीं त्वदनुभवकालेन नियोज्यते विधिना न प्रवर्त्यते निषे-धेन च न निवर्त्यते एतत् सुखदुःखाद्यज्ञानं युक्तञ्च युक्त-मेव तव अवगमं त्वदनुभवरूपं ज्ञानं मे मह्यं दिश देहि यद्यतः अवगमात् ॥ ४१ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

ननु यतेर्न किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेना-क्षिप्यते अतः किमिति वृथा शप्यते सः उभयतोऽप्यसुखमिति तत्राह—त्वदवगमीति । भो सगुण षड्गुणैश्वर्ययुक्त त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवान्पुरुषः भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांश्चेवास्ति नानुसन्धत्ते तर्हि देहभृतां च गिरो न वेत्ति भवतः कर्म-फलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीन-पुण्यपापकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान्सुखदुःख-सम्बन्धांश्च वेत्ति तर्हि तदानीं देहभृतां देहाभिमानिनां प्रवृ-त्तिनिवृत्तिकरीः विधिनिषेधलक्षणा गिरः न वेत्ति , विगत-देहाभिमानतया कार्याकार्यबाधाभावात् न युज्यत इत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—अनुयुगमिति । यतः कारणादनुयुगं गीतपरम्परया सत्सम्प्रदायानुसारिण उपदेशधारणया श्रवणेन चेतसि धृतः अपवर्गरूपा गतिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति एतावत्तत्वज्ञानेन न तेषां कार्याधिकारशङ्कापि ये चानवरतं त्वत्कथाश्रवणादि-निष्ठाः न तेषामप्यासन्नभवत्पदानां विधिनिषेधबाध इत-रेषां योगच्छद्मनां इन्द्रियलालनलालसानामुभयतोऽप्यसुख-मिति त्वदवगमीत्यत्र श्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति अर्थः ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः एषः महिमा माहात्म्यं नित्यः अतः कर्मणाशु-भेन न वर्द्धते वृद्धिं न याति तथाऽशुभेन कर्मणा ना-कनीयान्न चीयते अन्ये तु महिमानः कर्मकृताः अनित्याः अतस्तं महिमानं विदित्वा यस्यैव परमात्मनः पदवित् स्वरूप-वित् स्यात् स पापकेन शुभाशुभलक्षणेन कर्मणा ज्ञानाज्ञान-कृतेन न लिप्यते इति ततः किमपि आह श्रुतिः नैनं पाप्मा पापो न तरति नातिक्रामति पतिसर्वं पाप्मानं तपति विपापो रजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीति अर्थः एतं ब्रह्मविदं पाप्मा पापो न तरति नातिक्रामति स तु सर्वं भूतं भवत् भविष्यत्पापं तरति अतिक्रम्य वर्त्तते एवं योज्यं न तपति न तापयति स तु सर्वं तपति भस्मसात्करोति सुगम-मन्यत् स्वामिनां —

> अवगमं तव मे दिश माधव—
> स्फुरति यन्नसुखासुखसङ्गमः ॥
> श्रवणवर्णनभावमथापि वा—
> नहि भवामि यथाविधि किङ्करः ॥

अवगमं ज्ञानं सुगममन्यत् ॥ ४०-२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्छ्रुत्वा तदेकपरायणाः सोल्लासमभीष्टं स्पष्टयन्ति—त्वदिति । त्वद्याथार्थ्यानुभवीतु भवदुत्थयोर्भवद्भक्तिप्रभावेन त्यक्तुमसमर्थयो-रपि साधनबाहुल्याय तद्दिदृक्षया तदिच्छया भक्तैव तदा-भासत्वेन स्थापितयोः शुभाशुभयोः प्रारब्धरूपयोर्यौ गुण-विगुणौ सुखदुःखे तयोरन्वया अनुवृत्तयस्तान्न वेत्ति ते सन्ति न वेत्ति न जानात्यपि यदा तान्न वेत्ति तदा देहभृतां देहाभिमानिनां विधिनिषेधरूपास्तु गिरः सुतरां न वेत्तीत्यर्थः, यद्वा देहभृतां गिरः स्वस्तुतिनिन्दारूपाश्च न वेत्ति इति अथवा भवत उद्भवत इत्थं उत्थितयोश्च देहभृतां तयोर्जायमानयोरुत्थि-तयोर्देहभृद्भिः क्रियमाणयोः कृतयोरितितावत् तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान् न वेत्ति कः किङ्करोतीति कृतवान् वा अतः अतो वा भद्राभद्रं किं जातं तत्सर्वं न जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्तुतिनिन्दा रूपास्त्वद्विषयिकाः गिरश्च न वेत्ति त्वदनुभवानन्दमविष्टत्वादेवेत्यर्थः । तर्हि किं करो-तीत्यपेक्षायां तत्सम्प्रदायप्रवर्त्तकमहाजनदृष्टान्तेन दर्श-यन्ति अनुयुगमिति यतोऽस्मामाद्धेतोः स्वभक्त्यैकवशस्त्वं मनुजैः श्रीस्वायम्भुवमनुतुल्यैः प्राणिभिरनुयुगं तत्राप्यन्वहं गुण-गीतपरम्परया श्रवणद्वारा चेतसि धृतो भवसि तदुक्तं तृतीये श्रीमनुमुद्दिश्य—

> अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ।
> शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥ इति ॥

तत्रहेतुः अपवर्गस्यापि गतिराश्रयो दशमपदार्थस्त्वं परमपुरु-षार्थत्वादेवेति भावः । तदेवं यावत्स्वकृच्छ्रवणादेरेवंभूतम्महि-मानम्म जानन्ति तावदेव साधनान्तरे प्रवर्तन्ते इति च तावत् कर्माणि कुर्वीतेत्यादेः अथवा कथं तादृशं मदवगमित्वं स्यात् तत्र तथैव सदाचारं दर्शयन्ति अनुयुगमन्वहमिति सूर्वदेवेत्यर्थः यत इति यदर्थमित्यर्थः अतः पूर्ववन्नास्य साधनस्य वैफल्यमिति भावः श्रुतयस्तु तद्दर्शिता एव ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भगवत्पदप्राप्तेः भगवज्ज्ञानवतां सम्पत्तिमाह— त्वदवगत-मिति । भवदुत्थयोः संसारोत्थयोः शुभाशुभयोः पुण्या-पुण्ययोर्गुणविगुणान्वयात् देहभृतां गिरश्च स्तुतिनिन्दावाक्यानि त्वदनुगमी त्वदनुभववान् न वेत्ति मनुजैः सहास्मत्कुल-गीतपरम्परया श्रवणभृतः श्रोत्रेणावगतः चेतसि धृतः त्वं तेषाम् अपवर्गगतिः अपवर्गरूपा गतिर्भवसि सत्सम्प्रदाया-नुसारेण गीतः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथानन्यप्रयोजनानां भगवद्भक्तानां तूभयतः सुखमेवेत्याहुः— त्वदवगमीति । त्वामवगच्छतीति त्वदवगमी त्वद्याथात्म्यज्ञानवान् "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च" इत्युक्तेषु तुरीय इत्यर्थः भवतीति भवः संसारः तस्मिन्नुत्थयोरुपस्थितयोः फलजननार्थं समुत्थितयो-रित्यर्थः । तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापात्मकयोः कर्मणो गुणविगुणान्वयान् फलभूतसुखदुःखसम्बन्धांस्तर्हि तदानीञ्च देहभृतां गिरः स्तुतिनिन्दावाक्यान्यपि न वेत्ति नानुसन्धत्ते कुतः यतस्त्वमपवर्गगतिः तस्य देहान्तेऽपवर्गसाधनभूतः अनेन परलोके सुखमुक्तम् इह तु मनुजैस्सात्त्विकैः सहानुयुगं प्रतियुगमनुवर्त्तिन्या सगुणगीतपरम्परया सगुणस्यानन्तकल्याण-गुणयुक्तस्य तव गीतपरम्परया कथामृतपरम्परयाऽन्वहम् श्रवण-भृतः श्रवणेन चेतसि धृतः यतस्त्वत्कथामृतपानमत्तस्ततो न वेत्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अथ भगवज्ज्ञानवतां सम्पत्तिमाह—त्वदवगमीति । हे सगुण निरुपाधिकज्ञानादिषड्गुणैश्वर्ययुक्त ! यस्त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवान् भगवदादिशब्दवाच्यो हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरः परमात्मैव सर्वशेषी सर्वोत्पादकः सर्वपालकः सर्वसंहर्ता सर्वाधारश्चिदचिच्छरीरीति ज्ञानवानित्यर्थः । भवदुत्थशुभाशुभयोश्चेति द्वितीयार्थे षष्ठी चेतनानां स्वस्वकर्मानुगुणफलदातुर्भवतस्तव सङ्कल्पेन संसारोत्थौ शुभाशुभौ सुखदुःखौ न वेत्ति नानुसन्धत्ते तर्हि किमुत गुणविगुणान्वयाः गिरः स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तवाक्यानि न वेत्तीति—

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
वाचैव वाचिकं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।
हरिर्दुःखानि भक्तेभ्यो हितबुद्ध्या करोति हि ॥
क्षाराग्निशस्त्रकर्माणि पुत्रस्य च पिता यथा ॥ इत्यादि

प्रमाणानुसन्धानाच्च वेत्तीति भावः कुतो न वेत्तीत्यत आह—यतः यस्मात्कारणान्मनुजैस्त्वद्भक्तैरन्वहं प्रतिदिनं त्वं श्रवणभृतः श्रवणद्वारा चेतसि धृतस्त्वं तेषां स्वभक्तानाम् अपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवसि कथं श्रवणभृतः इत्यपेक्षायामाह—अनुयुगमिति । अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरम्परा तया सत्सम्प्रदायानुसारेणेत्यर्थः । तथाच भगवतैवोक्तम्—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ इति

तथा तृतीये कपिलवाक्यम्—

विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतो मुखम् ।
भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥ इति

अतस्त्वदवगमी शुभाशुभौ न वेत्तीति सुष्ठूक्तमिति ॥ ४० ॥

श्रीगिरिधरलालगोस्वामिकृतबालप्रबोधिनी? — श्रीवीरराघवाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

अनन्यप्रयोजनानां भगवद्भक्तानामुभयत्रापि सुखमेवेत्याह—त्वदवगमीति । त्वामवगच्छतीति त्वदवगमी त्वद्यथार्थज्ञानवान् ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तेः तर्हि तदा ज्ञानदशायाम् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोः उत्थितयोः फलजननायोपस्थितयोः शुभाशुभयोः प्राचीनशुभाशुभाऽशुभात्मककर्मणोः गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसम्बन्धान् न वेत्ति नानुसन्धत्ते दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः इत्युक्तरीत्या सुखदुःखयोर्निर्विकारो भवतीत्यर्थः । तथा देहभृताम् देहात्माभिमानिनाम् गिरः निन्दास्तुतिवाक्यानि यद्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिकारीणि विधिनिषेधरूपाणि वाक्यानि न वेत्ति गतदेहाद्यभिमानतया कार्याकार्यादिबोधाभावाच्च नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तश्चैतत् यतः अनुयुगं प्रतियुगं या सगुणस्य तव उपदेशपरम्परा तया सत्सम्प्रदायानुसारेण मनुजैरन्वहम् अनुदिनं श्रवणेन भृतः चेतसि धृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिः मोक्षसाधनं भवसि एतदुक्तं भवति मोक्षप्रदं त्वां श्रवणमननादिभिः ये हृदि धारयन्ति योजनमित्यर्थः । तदुक्तं श्रीभगवता—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ इति

त्वदवगमी तदा भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयं देहभृतां गिरश्च न वेत्ति यतः अनुयुगं सगुणगीतपरम्परया मनुजैरन्वहं श्रवणभृतस्त्वं अपवर्गगतिर्भवसीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मू० ॥ तदवगमार्थसितासितयोर्गुणविगुणयोर्न हि देहभृतां सगिरः । अनुययुरत्र हंसकुलगीतपरम्परया न तुषावरणा इव रजांसि वान्ति ॥ वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि सफलं पतन्ति न पतन्ति बन्धनाः ॥ २७-४१ ॥

सकलश्रुतिस्मृतिभावसङ्ग्रहात्मनस्तदवगमार्थसितासितयोरित्यस्यायं भावः देहभृतां जीवानां सगिरः गिरा वाचा सहिताः श्रोत्रादयः गुणविगुणयोस्तदवगमार्थसितासितयोर्नानुययुर्हीत्यन्वयः द्वितीयार्थे षष्ठी गुणरूपा श्रीः विगुणो निर्गुणो विष्णुस्तौ पूर्वं प्रस्तुतो विष्णुस्तच्छब्देन परामृश्यते तस्य हरेरवगमो यस्याः सा तदवगमा तया श्रियाऽर्थ्यते ज्ञायते सम्यगित्यर्थः । परमस्तेन सिता बद्धा सर्वदा तदधीनत्वेन वर्तते इति श्रीः असितोऽबद्धो नित्यमुक्तो विष्णुस्तौ श्रीश्रीधरौ नानुययुः आनुकूल्येन यथास्थितरूपगुणविषयत्वेन न प्रापुः तद्विषयीकरणोपायमाह—अत्रेति । अत्र जीवराशौ हंसकुलगीतपरम्परयेति हंसानां ब्राह्मणानां कुलेन गीतस्य उपदिष्टस्य परम्परया इन्द्रियाण्यनुययुश्च श्रुतयश्चानुययुरित्युपसङ्ख्यानम् कर्तव्यं अत्र रजांसीति रजःशब्दोपादानाद्रजोगुणप्रधाना मनुष्या उपलक्ष्यन्ते तुषा आवरणं कवचं येषां ते तुषावरणाः तुषावरणास्तण्डुलपदार्थाः रजांसीव यथा धूलीश्च वान्ति न स्पृशन्तीत्यर्थः । तथाच श्रुतयः वयसा महता कालेन सह रजोरूपान्मनुष्यान्नवान्ति प्राप्तफलान्नकुर्वन्तीति यदतो बध्नन्तीति बन्धनाः विधिनिषेधरूपेण पुरुषं बध्नन्त्यः श्रुतयः सात्त्विकानामर्थे त्वयि सफलं पतन्ति त्वद्गुणगणान् प्रकाश्य त्वदुपासकानां पुरुषार्थहेतवो भवन्ति राजसानां बुद्धिव्यामोहकत्वेन त्वयि न पतन्ति पुरुषार्थहेतवो न स्युरित्यर्थः । अनेन—

जानाति प्रकृतिर्विष्णुं ज्ञेयो विष्णुश्च निर्गुणः ।
तावुभौ न विजानन्ति ऋते ब्रह्मपरंपराम् ॥

इति महोपनिषद्विवृता—

अन्ये सर्वे श्रिया बद्धाः श्रीर्बद्धा विष्णुनैव तु ।
बन्धश्च विष्णुतन्त्रत्वं मुक्तानाञ्च श्रियस्तथा ॥

इत्यादि गारुडपुराणार्थोऽपि सङ्गृहीतः ॥ २७—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वदिति—त्वदाधाराभ्यां शुभाशुभाभ्यामुत्थयोः भवत् उद्भव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उत्थमुत्थितञ्च । देहभृतां तयोः जायमानोत्थितयोर्देहवद्भिः क्रियमाणकृतयोरिति यावत् । तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः गुणविगुणान्वयात् गुणदोषसम्बन्धात् न वेत्ति कः किं करोति कृतवान् वा ततो वा भद्राभद्रं किं जातं तत् सर्व्वं न जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्तुतिनिन्दारूपाः स्वविषयिकाः गिरश्च न वेत्ति । त्वदनुभवानन्दाविष्टत्वादेवेति वेत्यर्थः । तर्हि किं करोति तत्राहुरनुयुगमिति । यतो ऽवगमाद्धेतोः स्वभक्तलोकवशस्त्वं मनुजैः श्रीस्वायम्भुवमनुतुल्यैः प्राणिभिरनुयुगं तत्रापि अन्वहं गुणगीतपरम्परया श्रवणद्वारा चेतसि धृतो भवसि । तदुक्तं तृतीये श्रीमनुमेवोद्दिश्य । अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः । शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्व्वतो ब्रुवतः कथाः ॥ इति । तत्र हेतुः अपवर्गस्यापि गतिराश्रयो दशमपदार्थस्त्वमिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इममेवार्थं पुनः प्रपञ्चयन्त्य आहुः—त्वदवगमीत्यादि । त्वाम् उपगन्तुं शीलं यस्य तव उपगमो यथार्थज्ञानं नित्यलीलसच्चिदानन्दविग्रहत्वादिज्ञानं वर्त्तते यस्येति नित्ययोगे इनि वा त्वदेकान्तभक्त इति यावत् भवतः भवच्छक्तिरूपाद्दैवात् उत्थयोः शुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयात् न वेत्ति तस्य शुभाशुभजनकप्रारब्धाभावात् तर्हि तदा देहभृतां प्राकृतदेहिनां गिरश्च न जानाति अतः प्राकृतदेहिवार्त्तापि न तस्य कर्णगोचरः अथवा तर्हि तदा तत इतियावत् देहभृतां गिरो वार्त्तापि तत्र नास्तीति नकार एवानुवर्त्तनीयः तदिदं युक्तमेवेत्याहुः—यतस्त्वं मनुजैर्यैः कैश्चिदेव जनैः श्रवणभृतः श्रुतमात्र एव सन् अपवर्गगतिर्भवसीति शेषः । स पुनस्त्वदवगामी अनुयुगं कल्पकल्पम् मनु तत्रापि अन्वहं गुणगीतपरम्परया गुणगानपरम्परया विशिष्टः अतस्तस्य शुभाशुभजनकप्रारब्धाभाव इति यत् वत्किञ्चिदमित्यर्थः । अनुयुगमिति नित्यत्वात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्त्रियो न पूज्या इति निरूप्य लौकिका आनन्दा अपि न सेव्याः किन्तु भगवदानन्द एव सेव्य इति निरूपयति द्वाभ्याम् त्वदवगमीति । स्वभावत एव स्मृत्यादिषु सर्व एव आनन्दा निषिद्धाः यथेह साधारणस्त्रियो न सेव्यास्तथाऽप्सरसोपि यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु भुज्यमानेषु सर्वश्रुतिस्मृतिविरोधो भवति एवं स्वर्गलोकेऽपि ज्ञातव्यं यथात्रापकीर्त्तिस्तथा तत्रापि अतः स एव सुखानुभवो निषिद्धः ततो निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःखमिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविद्धम् अतः कथं सेव्यं स्यात् भगवदानन्दस्तु सर्वैः सेव्यः न तत्र पूर्वोक्ता दोषाः सम्भवन्ति यतोऽत्रैव भगवत्स्वरूपज्ञाने भोगाविनापि न दुःखनिन्दाचिन्तादयो भवन्ति तदाह त्वदवगमी त्वत्स्वरूपाभिज्ञः भवदुत्थशुभाशुभयोस्त्वन्निमित्तं प्राप्तसुखदुःखयोः यदि गुणविगुणान्वयान्न वेद यथा परमस्निग्धे जारे तदर्थे क्लिष्टापि कामिनी न क्लेशं बुध्यते यथा वा राजसेवकः कस्तूर्यादिना राजोद्वर्त्तने स्वयं लिप्तोपि न सुखं न मन्यते एवं भगवतो महावैभवं सह सेवकत्वेनानुभवं कुर्वन्नपि तत्सुखं न मन्यते यथा सेवार्थे महदपि दुःखं प्राप्नुवन् तदपि न मन्यते यदि तदा विधिनिषेधाचिन्तापकीर्त्त्यादिप्रतिपादकवाक्यान्यपि न प्राप्नोति वस्तुतस्तानि वाक्यानि देहभृतां भवन्ति अत इह लोक एव भगवत्सम्बन्धे तस्य सर्वोपद्रवनिर्वृत्तिरुक्ता अन्यस्य तु साधारणेपि सुखदुःखानुभवे रागद्वेषयोर्जायमानत्वात् प्राणिनां सम्बन्धिविधिनिषेधवाक्यान्यपि तस्य भवन्तीति स्पष्ट एव भगवत्सम्बन्ध एव सुखं नान्यथेति स्पष्टं ननु कथं वा त्वदवगमी सुखदुःखयोः रागद्वेषौ न प्राप्नोति कथं वा तस्यापकीर्त्त्यादिकं न भवति इत्याशङ्कायामाहुः अनुयुगमन्वहमिति । मनुजैरन्वहमनुयुगमन्वहं त्वं श्रवणभृतः यतस्त्वमपवर्गगतिः अयमर्थः भगवद्गुणानुश्रवणं नित्यं कर्मदेशकालविशेषनियमाभावात् यत्कालोपाधिना प्रवर्त्तते तत्सर्वं काम्यं कर्मेति पूर्वमेवोक्तं अतो भगवतः गुणातीतपरम्परागुणानां यानि गीतानि व्यासादिभिः कृतानि तेषां परम्परया त्वच्छ्रवणद्वारा भगवान् श्रवणे भृतः तेनान्यनिषेधादिकं न शृणोति भगवतैव श्रवणस्य पूरितत्वात् नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयात् तद्दुःख—जनकमपकीर्त्यादिकं प्राप्नोति यतो भगवान् मोक्षद इति मोक्षदस्तस्य सिद्ध एव सर्वदैवायं धर्म इति न काल धर्मा बाधन्ते भगवांश्च स प्रसिद्धः भक्तहितकर्त्ता मनुजैः सर्वैरेव भगवान् धृत इति भगवत्सेवका भगवदैक्यं प्राप्ता इति न कोपि निन्दां करिष्यतीति अतो भगवत्सेवक एव निर्दोषसुखभोक्ता न त्वन्य इति निरूपितम्—

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत् ।
अन्यथा सुखसम्प्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

येतु ऋषयो भक्ताः दुराचारास्ते यतय इव नोभयलोकभ्रष्टाः किन्तु कृतार्था एवेत्याहुः—त्वदवगमी त्वां भजनीयत्वेन अवगन्तुं शीलं यस्य स भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयान् न वेत्ति भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति श्रुतेर्भक्तस्य भजने सत्येव नैष्कर्म्ये जातेपि ये शुभाशुभे दृश्येते ते खलु न कर्मफले किन्तु भवदुत्थ एव स्वभक्तियोगस्य रहस्यत्वरक्षणार्थं बहिर्मुखमतोत्खाताभावार्थं च भक्तौत्कण्ठ्यवर्द्धनार्थं वा भवतैव कल्पिते स्वभक्तापराधफले एव वा ते भवता कर्मफले इव दर्शिते इति भावः । तयोर्गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान् न वेत्ति अयं भक्तो दयालुः क्षमाशीलो वदान्यः इत्यादि—गुणानामन्वयात् अयं भक्तो विषयासक्तो धनलुब्धो दम्भीत्यादिदोषानामप्यन्वयांश्च लोकैरुक्तान् स्वस्मिन्न जानाति नाधिकमनुसन्धत्ते इत्यर्थः । तर्हि तस्मिंस्तस्मिन् समये देहभृतां मनुष्याणामुत्तमाधमानां गिरश्च स्तुतिनिन्दावतीर्वाचश्च नानुसन्धत्ते मामपी जना मिथ्या गुणदृष्ट्यैव स्तुवन्ति चेत् स्तुवन्तु मामपी जनाः विषयासक्त्यादीन् मयि सत्यानेव दृष्ट्वा निन्दन्ति चेदेतदुचितमेव निन्दन्त्विति

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

मनसि विमृशतीति भावः। तत्र हेतुः अनुयुगं युगे युगे अवतीर्णस्य तवेत्यर्थः। अन्वहमहन्यहनि मनुजैर्या सगुणस्य अप्राकृतगुणसिन्धोस्तव गीतपरम्परा तादृशनामगुणसङ्कीर्तनप्रवाहः तया त्वं श्रवणभृतः तत्कर्णयोः परिपूर्णः सन् अपवर्गगतिः पुलकरुद्धगद्गदत्वया प्रेमभक्तिप्रदः अपकृष्टाः वर्गाश्चत्वारोपि यतस्तथाभूता वा गतिर्भवसीत्यर्थः। अत्र श्रुतयः तरदं पूजनीयो वै भद्रकृष्णनिवासिभिः तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः कलिना ग्रसिता येवै तेषां तस्यामवस्थितिः यथा त्वं सहपुत्रैश्च यथा रुद्रो गणैः सह यथा श्रियाभियुक्ताहं तथा भक्तो मम प्रियः इति श्रीगोपालतापिन्यः तद्धर्मगतिहीना इति कलिना ग्रस्ता इति दुराचारत्वव्यञ्जकं तस्यां मथुरायां तदेवं दुराचारत्वे सति श्रेयोरूपासकयोर्मध्ये—

यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ।
ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥
सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ।
अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥

इतिभगवता यतिर्निन्दितः—

अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ इति स्वभक्तोऽभिनिन्दितो यथा तथैव स्वस्त्वाप्ते श्रुतिभिरपि तदनुवर्तिनीभिस्स्तमवादीति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

नन्वेषवाहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादि श्रुतिभिः स्तुत्यानां यतीनां न गुणदोषभाक्त्वं किमिति निन्देत्याशङ्क्य न वयं यतीन्निन्दामः किन्त्वश्रुतरूपाणामिति तव भ्रान्तिवारणाय तल्लक्षणमाहुः—तव भगवतो ब्रह्मणः परमेश्वरस्यावगमो ज्ञानं जगत्कारणत्वशास्त्रयोनित्वसर्वनियन्तृत्वस्वप्रकाशत्वादिगुणवतो ज्ञानं विद्यतेऽस्येति त्वदवगमी यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् इत्यादिश्रुतेः भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वययोः वेत्ति भवतः परमेश्वरादाविर्भूतयोरसादिपुण्यापुण्यकर्मणो गुणविगुणान्वयात् सुखदुःखात्मकफलसम्बन्धास्तु जानाति नास्य तत्स्फूर्तिरिति भावः। यद्येवं तर्हि देहभृतां गिरो निन्दास्तुतिलक्षणा न वेत्ति इति का कथा नचानुपपत्तिशङ्कामन्ध इत्याहुः—यद्यस्मान्मनुजैरनुयुगं तत्रान्वहम् अत्युच्छिन्नसम्प्रदायं यथा स्यात्तथा श्रवणभृतस्त्वं श्रवणमार्गेण हृदि प्रवेश्य ध्यातस्त्वं सर्वज्ञो भगवान् तेषां ध्यातॄणामपवर्गगतिर्भवासि अपवर्गस्य गतिर्मोक्षमार्गः तत्प्रापको दातेति यावत् कथ्येत्याशङ्क्यं वैदिकत्वख्यापनार्थं सम्प्रदायस्वरूपमाहुः सगुणगीतपरम्परेति। सगुणस्य श्रीमीयका विश्वेषणगुणादिगुणवर्तमानगीतं गानं ध्येपरैर्यतिगाकीर्तनं यस्यां सा चासौ परम्परा चेति तथा मन्त्रिदृष्टैः सनकादिभिरित्यादिस्वयमेव ज्ञानाभिमानवाक्येन श्रीभगवतोक्त्वा प्रतिवक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका।

आप को यथार्थ जानने वाले भक्तजन संसार में उत्पन्न पुण्य पाप के फल सुखदुःखों के सम्बन्धन को नहीं जानते और उस काल में देहधारी अज्ञानी जीवों की कही भई निन्दा स्तुति वाणीयों का भी अनुसन्धान नहीं करते क्यों कि उनको मुक्ति देने वाले आप ही हो इस से उनको परलोक में मुक्ति सुख की प्राप्ति है और इस लोक में सर्व युग में रहने वाली अनन्त कल्याण सम्पन्न आप की कथा सुधा के प्रवाह रूपता से आप के भक्तजन मनुष्यों के साथ आप की कथा के श्रवण करने से उन्होंने अपने मन में आप को धारण किया है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

त्वदवगमी न वेत्ति सुखदुःखेन च विधिनिषेधावित्युक्तं तत्र ननु कथमवगन्तुं शक्यते दुरधिगमत्वस्येत्यत्वादित्येवमाशङ्क्य सत्यमेवमनवगाह्यमहिम्नो यतोऽस्य मनसागोचरत्वादविषयत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितं महिमानमाहुः—द्युपतय एवेति हे भगवंस्ते अन्तं द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुर्न प्रापुः तत्कुतः यदन्तवद्वस्तु तत्किमपि त्वं न भवसि आस्तां द्युपतयो न ययुरिति यदस्मास्वमर्त्यात्मनोऽन्तं न यासि कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वाऽत आहुः—अनन्ततया अन्ताभावेन न हि शशविषाणज्ञानं सार्वज्ञ्यं तद्वस्त्वाभिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति अनन्तत्वमेवाहुः—यदन्तरेति। यस्य तवान्तरा मध्ये ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरं दशगुणसप्तावरणयुक्ताः अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमूहा वान्ति परिभ्रमन्ति वयसा कालचक्रेण खे रजांसीव सह एकदेव ननु पर्यायेण हि यस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयि फलन्ति तात्पर्यकृत्या पर्यवस्यन्ति ननु साक्षाद्वदन्त्ययमेताज्ञानिति सगुणस्य गुणानन्त्यान्निर्गुणस्य वाग्गोचरत्वात् कथं तत्पदार्थे तात्पर्यमिति तत्र विधिमुखवाक्ये भवेदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखे तु नायं नियम इत्याहुः—अतन्निरसनेनेति। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेण लक्षणया च तदिमसीत्यादयः पर्यवस्यन्ति नच वाच्यं निषेधे शून्यमेव प्राप्यते

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

इति यतो भवन्निधना भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां तास्तथा नहि निरवधिर्निषेधः सम्भवत्यतोऽवधिभूते त्वयि फलन्तीत्यर्थः—॥ ४१—४२॥

द्युपतयो विदुरन्तमनन्त ते—
न च भवान्न गिरः श्रुतिमौलयः॥
त्वयि फलन्ति यतो नम इत्यतो—
जयजयेति भजे तव तत्पदम्॥ २८॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

आभासे तत्र इत्युक्तौ शङ्कते ननिव्यादि अविषयत्वेनैव ज्ञानमिति ब्रह्म वागादिविषयं न भवतीति ज्ञानमेव ब्रह्मणो ज्ञानमित्यर्थः यदूर्ध्वमिति गार्गी प्रति याज्ञवल्क्यस्योक्तिः हे गार्गि यद्ब्रह्म दिवः उर्ध्वाण्डकटाहभागादप्यूर्ध्वं वर्त्तते एवं पृथिव्या अधस्तना ब्रह्माण्डकटाहादप्यधो वर्त्तते यद्ब्रह्म इमे द्यावापृथिवी अनयोर्द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्येऽस्ति यद्भूतमतीतं यद्भवद्वर्त्तमानं यच्च भविष्यत् तत्सर्वं यदायत्तं वर्त्तते यद्ब्रह्म इति अनन्ततये त्युपलक्षणत्वान्निर्गुणस्य चेति व्याख्यात श्रुतौ आविदितादधि अव्याकृतादुपरि अनादीत्यर्थः । अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टं कृताकृतात् कार्यकारणाभ्यां भिन्नं यत् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यन्ति तद्वदेति श्रुतिशेषः । अस्थूलमित्यादिका त्वीदृशी "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखमात्रमनन्तमबाह्यम" इत्यादि तत्रालोहितमाग्नेय गुणरहितम् अस्नेहं वारिगुणरहितं अमात्रमनंशं सर्वविशेषरहितमित्यर्थः । घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यास्ति मुखेन वर्त्तमानं वाक्यं विधिमुखवाक्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन वर्त्तमानं वाक्यं निषेधमुखवाक्यं । हे अनन्त द्युपतयो ब्रह्मादयस्तेऽन्तं न विदुः भवानपि स्वस्यान्तं न याति, श्रुतिमौलयः श्रुतिशिरोभूषणभूताः गिरः उपनिषदोऽपि तेऽन्तं न विदुः यतो नम इति नमस्कारोपलक्षितया भक्त्यैव त्वयि फलन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति अतो जय जयेति प्रकारेण तव तत् प्रसिद्धं पदं चरणं स्वरूपं वा अहं भजे॥ ४१॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी॥

त्वद्वचासी सुजन्तु से न वेत्ति न च विधिनिषेधाविद्युक्तं तत्र ननु कथमवगन्तुं शक्यते दुराधिगमत्वस्योक्तत्वादित्याशङ्क्य सत्यमेवमनवगाह्यमहिम्नो वाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् श्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह—द्युपतय इति । ननु भो भगवन् ते तव अन्तं द्युपतयः स्वर्गलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुः न प्रापुरेव त्वमपि आत्मनोऽन्तं न यासि कुतः अनन्ततया अन्ताभावेन नहि खपुष्पशशविषाणादेरज्ञानं अप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति अनन्तत्वमेवाह—यदन्तरेति । यद्यस्य तव अन्तरा मध्ये सावरणाः सप्तावरणसहिता अण्डनिचयाः ब्रह्माण्डसमूहाः सह एकदैव वयसा कालचक्रेण वान्ति परिभ्रमन्ति खे आकाशे रजांसीव यतः यस्मादेवमतः श्रुतयो निश्चितम् अतन्निरसनेन त्वयि फलन्ति निषेधमुखेन तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्ति ननु साक्षादयमतावानिति वदन्ति सगुणस्य गुणानन्त्यान्निर्गुणस्यागोचरत्वात् नच वाच्यं निषेधैः शून्यमेव ज्ञाप्यत इति यतो भवन्निधनाः भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासान्ताः नहि निरवधिर्निषेधः सम्भवति अतोऽवधिभूते त्वयि फलन्तीत्यर्थः । अपरिमितमहिमानमाह श्रुतिः सहोवाच यदूर्ध्वम् गार्गि यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे च यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति अर्थः स ह याज्ञवल्क्य उवाच हे गार्गि ! त्वयोक्तं यत् ऊर्ध्वम् उपरि दिवः अण्डकपालाद्यच्चार्वाक् अधः पृथिव्या अधोण्डकपालात् यच्चान्तरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे द्यावापृथिवी यद्भूतमतीतं भवच्च वर्त्तमानं भविष्यच्च भावितव्यं तच्च यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे ओतं प्रोतञ्च यद्वै व्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अव्याकृताकाशे ब्रह्मरूपे वस्तुमात्रे त्रिष्वपि कालेषु वर्त्तत इत्यर्थः । अनन्तपरेयं श्रुतिः अतन्निरसनेनेत्यत्र श्रुतिः अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यस्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूतात् भव्याच्च यत्पश्यसि तद्वदेति अर्थः तद्वस्तु विदितात् ज्ञातात् वस्तुनोऽन्यत् पृथगेव भवेत् तर्हि भवच्छिन्नमज्ञातं प्राप्तमत आह अथो अविदितादधि अथोऽप्यर्थे अविदितादज्ञातादपि वस्तुनोऽधि उपरि वर्त्तते उपर्यर्थलक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादुपरि भवति तद्धि तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं धर्मात् शास्त्रीयात् अन्यत्र तथा अधर्मादन्यत्र तथा कृतं कार्यम् अकृतं कारणं तस्मादन्यत्र भूतादतिक्रान्तकालात् भव्याद्भविष्यतः चकाराद्वर्त्तमानाच्च अन्यत्र यदीदृशं वस्तु सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तद्वदेति यमं प्रति नाचिकेतसः प्रश्नः अत्रैव श्रुत्यन्तरं यस्मिन्नाकाशे सर्वमोतं प्रोतं स कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति गार्गी प्रश्ने याज्ञवल्क्यो वक्तीत्याह सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन" इति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः" इति सुगमत्वान्न व्याख्यायते हे, गार्गि ! यदेतत् कथितं तत् अक्षरं परमपरब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदः अभिवदन्ति तत्राह— अस्थूलमित्यादि । अलोहितम् अग्नेः गुणो लोहितः अपाङ्गुणः स्नेहः ताभ्यामन्यत् सर्वथाप्यनिर्देश्यलाञ्छच्छाय। तद्रहितं अच्छायं तर्हि तमो न अतमः अमुखमद्वारं मीयते येन तन्मात्रं मात्रारूपं तदस्य नास्तीत्यमात्रं छिद्रवदन्तरं नास्ति अनन्तरं तर्हि बाह्यं न अबाह्यमिति अतन्निरसनेन ब्राह्मणास्तदक्षरं वदन्ति तदक्षरं किञ्चन वस्तु नाश्नाति नोपभुङ्क्ते कश्चन कोपि पुमान् तन्नाश्नाति नानुभवति सुगममन्यत् स्वामिनाम्—

द्युपतयो विदुरन्तमनन्त ते—
न च भवान्न गिरः श्रुतिमौलयः॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

त्वयि फलन्ति यतो नम इत्यतो—
जयजयेति भजे तव तत्पदम् ॥

हे अनन्त ते तवान्तं द्युपतयो न च भवान्वेत्ति न च श्रुतिमौलयो गिरो विदुः किन्तु यतस्ता गिरस्त्वयि नमो जयजयेत्युक्त्वा फलन्ति अतोऽहं त्वत्पदं नमो जयजयेति ब्रुवन्भजे ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

द्युपतय इत्यस्य टीकायाम् अनन्ततयेत्युपलक्षणत्वान्निर्गुणस्य चेति व्याख्यातं श्रुतौ अविदितादधीति अव्याकृतादुपरि अतादीत्यर्थः। कृताकृतात्कार्य्यकारणाभ्याम् अस्थूलमित्यादिकापीदृशी "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्" इत्यादि तत्रालोहितं माग्नेयगुणरहितम् अस्नेहं वारिगुणरहितं अमात्रमनंशं सर्वविशेषरहितमित्यर्थः। स्वव्याख्यायान्तु तदेव(श्रु)स्तुतौ संक्षेपदर्शितस्वजानिजार्थाः सर्वविधश्रुतीर्मुख्यया लक्षणया च वृत्या तत्स्वरूपनिरूपणद्वारा तत्स्वरूपवैभवानिरूपणद्वारा च तत्र चरन्तीरपि पर्य्याप्तिमनाप्नुवतीर्दृष्ट्वा लब्धसमयास्तथैव स्वेषां तत्र चरणं युक्तमित्युपसंहरन्त्यः काश्चिदुपक्रमश्रुतीनां सम्वादेनाहुः—द्युपतय इति। अनादिकालपरम्परासम्बन्धिनोऽनन्तब्रह्माण्डसम्बन्धिनश्च नाना ब्रह्मरुद्रादयो त्वं सर्वकाल देशव्यापकोपि अनन्ततयेति द्युपतय इत्यस्य चान्ताप्राप्तौ हेतुः इदमेव टीकायां यदन्तरेत्यादिना पूर्वत्रापि योजितं यस्य तवांशेनाविर्भूतस्य कारणार्णवशायिरूपस्यापि अन्तरा एकैकरोमकूपमध्ये ब्रह्माण्डनिचया असङ्ख्यया वान्ति सृष्ट्यादौ लब्धप्राकट्या निष्क्रामन्ति प्रलयादौ लब्धाप्राकट्याः प्रविशन्ति चेत्यर्थः। गवाक्षे परमाणव इवेति भावः। वयसा तेषां परिच्छेदकेन कालचक्रेण सह इति देशकालानन्त्यं दर्शितं तच्च स्वरूपवैभवाभ्यामेव तत्सदीयतत्तत्सर्वाश्रयत्वात् यद्यस्मादानन्त्याद्धेतोः श्रुतयोप्यतन्निरसनेन अनन्तादनन्तवैभवाच्च त्वत्तो ऽन्येषां शान्तानां शान्तवैभवानाञ्च अनुवादपूर्वकत्यागेन भवत्येवानन्तेऽनन्तवैभवे पाराप्राप्त्या निधनं समाप्तिर्यासां तथाभूताः सत्यः सर्वा अपि श्रुतयः फलन्ति सफला भवन्ति अनन्तपुरुषार्थप्राप्त्या सार्थका जायन्ते एतदुक्तं भवति यस्माच्छ्रुतयः सर्ववाक्यान्वयेन त्वय्येव सार्थका जायन्ते तस्मात्तासामेकदेशवाक्यरूपस्तत्तदनुवादोपि तत्तन्निरसनपूर्वकत्वदुपदेशवाक्यार्थपर्य्यवसान एव अतन्निरसनवाक्यमपि त्वदवाधिकमेव साक्षात् त्वदुपदेशवाक्यमपि तथैव अतन्निरसनपूर्वकमेवेति लक्ष्यो वा वाच्यो वा भवसि अस्मदेकप्रमाण्येन सर्वथैवाप्राकृतानन्तस्वरूपतद्वैभवतया निर्णीयमानस्त्वमस्माकं परमपुरुषार्थोऽसि एतदेवोक्तमुपक्रमवाक्येपि जयजयजह्यजामित्यादीति तत्रानन्तत्वस्य प्रतिपादिकाः श्रुतयोपि यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्याद्याः सर्वब्रह्माण्डाद्याश्रयत्वस्य यदूर्द्ध्वं गार्गि दिव इत्याद्याः सर्वकालाश्रयत्वस्य सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि इत्याद्याः सर्वं श्रुत्यर्थरूपस्य सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इत्याद्याः अतन्निरसनपूर्वकश्रुत्यर्थत्वस्य न तस्य कार्य्यमित्याद्याः अतन्निरसनन्तु प्रथमतस्तावत् द्विविधं साक्षाद्वृत्त्या तात्पर्य्यवृत्त्याचेति तथा न तस्य कार्य्यमित्यादिषु इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिषु च तत्पुनश्चतुर्विधं शान्तस्वरूपनिरसनं स्वाभाविकानान्तगुणत्वेन प्राकृतनियतशान्तवैभवनिरसनं शान्तफलसाधनसाध्यत्वनिरसनं शान्तसम्बन्धनानृजुमार्गमयतत्प्रतिपादननिरसनञ्च तत्राद्यम् अन्यदेव तद्विदितादित्यादौ द्वितीयं अस्थूलमनण्वित्यादौ न तस्य कार्य्यमित्यादौ च तृतीयं अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादौ चतुर्थं नैषा तर्केण मतिरपनेया नैवाङ्ग्यसेद्बहून् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् इत्यादाविति इति एवम् एतच्छ्रुत्युक्तमात्मानुशासनं जीवहितोपदेशं सर्वमूलस्वरूपस्वयं भगवत्सम्बन्ध्युपदेशं वा आ सम्यक् श्रुत्वा अथ अत एव आत्मना जीवस्य गतिं गम्यं तादृशभगवतो ज्ञानप्रकारं वा ज्ञात्वा भगवद्वैभववर्णनस्य तादृशस्वभावत्वादपूर्ववदनुभूय सिद्धा अपि किं वा पूर्णमनोरथाः सन्तः ॥ ४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

भगवतो माहात्म्यस्यापरिच्छेद्यत्वमाह—द्युपतय इति। द्युपतयः इन्द्रादयः अन्तम् अवधिं यदन्तरा यस्यान्तः खे वयसा पक्षिभिः सह रजांसि इव यदन्तरा सावरणा अण्डानि च धावन्ति सञ्चरन्ति भ्रमन्ति भवन्निधनाः त्वत्पर्यवसायिन्यः श्रुतयः अतन्निरसनेन फलन्ति सफलानि भवन्ति समस्तचेतनसाजात्यनिरसनेन त्वद्वैलक्षण्यं बोधयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थं यथामति संस्तुत्याथ त्वन्माहात्म्यस्यापरिच्छिन्नत्वात्साकल्येन स्तोतुं नाशक्नुम इति निगमयन्ति—द्युपतय इति। द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयः महेन्द्रब्रह्मादय एव ते तवान्तं स्वरूपस्वभावपारं न ययुः न जानीयुरित्यर्थः। किम्पुनर्मनुजादय इति भावः। किं बहुना त्वमपि न यासि कुतः अनन्ततया स्वरूपस्वभावयोरपरिच्छिन्नतया न चैतावता तव सर्वज्ञत्वभङ्गः यथावस्थितवस्तुविषयज्ञानस्यैव सर्वज्ञत्वावहत्वात् अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नत्वज्ञानस्याज्ञत्वावहत्वाच्चेति भावः। महिम्नोऽपरिच्छिन्नत्वमेव प्रतिपादयन्ति यदन्तरेत्यादिना। यस्य तवान्तरा मध्ये एकैकस्मिन् रोमकूपे सावरणाः सप्तभिरावरणैस्सहिताः अण्डानां ब्रह्माण्डानां निचयाः समूहाः वान्ति सञ्चरन्ति यथा खे आकाशे रजांसि वयसेति जात्यभिप्रायमेकवचनं पक्षिभिः सह वान्ति तद्वत् यद्यस्मादेवं हि ततः श्रुतयः पारोक्ष्यनिर्देशः स्तुतेरन्यगतत्वाभिप्रायकः त्वय्यतन्निरसनेन तस्मादपारमहिम्नस्त्वत्तोऽन्यत्प्रकृतिपुरुषादिवस्तु तन्निरसनेन तत्साजात्यप्रतिषेधेन तत्पूर्वकमित्यर्थः। भवन्निधनाः भवति निधनं निष्ठा पर्यवसानमिति यावत् यद्यासां ताः शब्दवृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या च प्रकृतपुरुषसाजात्य-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

निरसनेन तद्विलक्षणं त्वां बोधयन्तीत्यर्थः। फलन्ति सफला भवन्ति कृतार्था भवन्तीत्यर्थः। समस्तचेतनाचेतनसाजात्यनिरसनेन तद्वैलक्षण्यमात्रं बोधयन्ति न तु साकल्येन त्वत्स्वरूपस्वभावादिकं बोधयितुं शक्नुवन्तीति भावः॥ ४१॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

अथ भगवतः परमात्मनो माहात्म्यस्यापरिच्छेद्यत्वमाह द्युपतय इति। हे भगवन्! ते अन्तम् अवधिं द्युपतयो ब्रह्मादयोपि न ययुः न प्रापुः तथा च ब्रह्मवाक्यं नारदं प्रति "नान्तं विदाम्यहममी मुनयोग्रजास्ते मायाबलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये। गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम्"॥ इति किञ्चास्तां ते द्युपतयो न ययुरिति यतस्त एव न ययुरिति न ब्रूमो वयम् किन्तु त्वमपि स्वस्यान्तं न यासि तथाचोक्तं भगवता स्वेनैवोक्तं विभूत्युपदेशे—

संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया।
न तथा मे विभूतीनां सृजतोण्डानि कोटिशः॥ इति

न चैतावता सर्वज्ञताहानिः यत अनन्तस्यानन्तत्वेन ज्ञातत्वात् यद्यनन्तत्वाऽस्यान्तत्वेन जानाति तदा सर्वज्ञताहानिः स्यात् अतो यथावद्वस्तुज्ञानात्तव न सर्वज्ञत्वं गतमिति तदेवानन्त्यं प्रतिपादयति कुतो यत यस्मात् यदन्तराण्डनिचयाननु सावरणा इति यस्य तवान्तरा मध्ये रोमकूपेष्विति यावत् नन्वित्याश्चर्ये सावरणा उत्तरोत्तरदशगुणितसप्तावरणैरावृता अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमूहाः वयसा पक्षिभिः सह कालेन वा खे आकाशे रजांसीव वान्ति परिभ्रमन्ति यदा भगवदुदरगतब्रह्माण्डानां संख्या नास्ति तदा तद्गतविभूतीनां संख्या नास्तीति किं वक्तव्यमिति भावः। हि यत एवम् अत एव श्रुतयस्त्वय्यतन्निरसनेन त्वय्येव फलन्ति सफलीभवन्ति समस्तचेतनाचेतनसाजात्या सह निरसनेन त्वद्वैलक्षण्यं बोधयन्तीत्यर्थः। अत एव भवन्निधना भवत्येव निधनं पर्यवसानं यासां ताः तथाच श्रुतयः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीति यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति यस्य पृथिवी शरीरं यस्याक्षरं शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मेत्याद्याः तथा—

ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषोऽयं परमात्मनः।
सत्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः।
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे।

इत्याद्याः स्मृतयश्चेति अतः कथं चरन्ति साक्षात् श्रुतयः सदसतः परे इति विष्णुरातप्रश्नस्य चिदचिद्वस्तुशरीरकस्य परब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतो विभूतितश्चानन्त्यादिति वेदस्तुतिं प्रमाणीकृत्य श्रीशुकाचार्यैश्चिदचिद्वस्तुविशिष्टे ब्रह्मणि साक्षात्प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्चिदचिद्द्वारा श्रुतीनां तत्प्रतिपादकत्वं सम्भवतीति प्रत्युत्तरं दत्तमिति पर्यवसितोर्थः इति।

अत्रेत्थं तत्त्वम् "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये"॥ इत्युक्तप्रकारेण षड्विधतात्पर्यलिङ्गेन सर्वैरपि प्रामाणिकैस्तत्त्वं निश्चीयते तत्र वेदस्तुतौ तावदुपक्रमे जयजयजह्यजामित्यस्मिन् श्लोके अजामिति पदेन प्रकृतेः स्वरूपं अगजगदोकसामित्यनेन जीवानां अजयाऽऽत्मना च चरतोनुचरेन्निगम इत्यनेन वाक्येन ईश्वरस्य च परस्परस्वरूपभेद एव प्रतिपादितः पुनः श्रुतीनामीश्वरस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धोप्युक्तः तथोपसंहारेपि द्युपतय इत्यनेन पदेन जीवानां अण्डनिचया इत्यनेन ब्रह्माण्डरूपविकारकारणभूतप्रकृतेः त्वमपि त्वयीति पदाभ्यामीश्वरस्य च स्वरूपभेद एवोक्तः अभ्यासोपि तथैव श्रूयते तथाहि बृहदुपलब्धमित्यादिना सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कारणभूतं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थमिति सदृष्टान्तेनोक्तं तदनन्तरं इति तव सूरय इत्यनेन जीवानां स्वरूपं ऽध्यधिपतेरित्यनेन प्रकृतेरीश्वरस्य च स्वरूपमुक्तं तदनन्तरं दृतय इत्यत्र असुभृत इति पदेन जीवस्वरूपं महदहमादय इत्यनेन प्रकृतिस्वरूपं ते पुरुषविधान्वयः चरमः सदसदतः परमशेषं ऋतमित्येतैः परस्वरूपमुक्तं तदनन्तरम् उदरमुपासत इत्यस्मिन् उपासत इत्युपासककथनेन चेतनस्वरूपं उदरं हृदयं दहरमित्येतैः पदैः परस्वरूपं पदानामर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः कृतान्तमुखे इत्यनेनाचित्स्वरूपमुक्तं ततः परं स्वकृतेत्यत्र स्वशब्देन परस्य योनिष्वित्यनेन प्रकृतेः विरजधिय इति चेतनानां स्वरूपमुक्तं ततः परं स्वकृतपुरेष्वित्यत्रापि स्वशब्देन अखिलशक्तिधृत इत्यनेन भवत इत्यनेनच परस्य पुरेष्वित्यनेनाचितः बहिरन्तसम्वरणमित्यनेन पुरुषम् अंशकृतं न इत्येतैश्चितः स्वरूपमुक्तं ततश्च दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेत्यत्र तव इत्यनेन ईश्वरपदेन च परमात्मनः परिश्रमणा इत्युपासकत्ववाचकेन चेतनानां ते सशरीरत्वेन प्रकृतेरपि स्वरूपमेव एवोक्तः ततः उत्तरत्र त्वदनुपथमित्यत्र त्वयि हिते प्रिये इत्यादिपदेषु परमात्मस्वरूपं न बत रमन्ति आत्महन इत्यादिपदैश्चेतनानां स्वरूपं असदुपासनया इति पदेन प्रकृतेः स्वरूपञ्चावदत् वेदः ततः परं निभृत इत्यत्रापि निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुज इत्यनेन प्रकृतेः दृढयोगयुजः मुनयः अरयः स्त्रियः वयमित्येतैः पदैश्चेतनानां हृदयं ते इति पदाभ्यां परस्य च स्वरूपमुक्तं ततश्च क इह नु वेद इत्यत्रापि अग्रसरमित्यनेनेश्वर उक्तः ऋषिर्देवा इत्यनेन जीवा उक्ताः कालजवइत्यनेनाचितः स्वरूपमुक्तं ततश्च जनिमित्यत्र सदसच्छब्देन त्रिगुणमय इत्यनेन च कार्यकारणरूपायाः प्रकृतेः आत्मनि ये च पुमानित्येतैः पदैर्जीवस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनं त्वयीति पदेन च परस्य स्वरूपमवादीत् ये तदनन्तरं तव परि ततोप्यनन्तरं सदिव मन इत्यत्र अशेषमिदमित्यनेन चिदचित्स्वरूपमुक्तं त्वयीति पदेन परस्वरूपं आत्मविद इत्यनेन जीवा उक्ताः चरन्तीत्यत्राप्यखिलसत्वनिकेततया इत्यनेन चिदचिदात्मकं जगत् भगवच्छरीरमितिनिर्णीतं ततोप्यनन्तरं स्वरकरण इत्यत्राखिलकारकशक्तिधरस्तव भवत इत्येतैः परस्वरूपं अजया इत्यचित्स्वरूपं विश्वसृजः अधिकृताश्चकिता इत्येतैस्तु जीवानां स्वरूपमभाणि ततश्च स्थिरचरजातय इत्यत्र स्थिरचरजातय इत्यनेन चिदचिद्वस्तुस्वरूपं परस्य परमस्य तव इत्येतैश्च परमात्मस्वरूपमुक्तं तदनन्तरं अपरि-

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

मिता इत्यत्रापि तनुभृत इत्यनेन चिदचितोः स्वरूपं शासिता नियन्तृभवेदित्यनेन चेश्वरस्वरूपं व्याजहार ततोऽप्यनन्तरं न घटत उद्भव इत्यत्र प्रकृतिपूरुषयोरजयोरित्यनेन चिदचितोः स्वरूपं त्वयि परमे इति पदाभ्यामीश्वरस्य चोक्तं तदनन्तरं नृषु तवेत्यत्रापि नृषु तव मायया इत्यादिभिश्चिदचिदीश्वराणां परस्परस्वरूपभेदं पुनः स्वाश्रितानाञ्चाभयभयदानेन परस्य स्वतन्त्रत्वं चोक्तम् ततः उत्तरस्मिन् अजित हृषीकवायुभिरित्यत्र हृषीकवायुभिरित्यनेन प्रकृतिरुक्ता उपायखिदः व्यसनशतान्विता इत्याभ्यां जीवा उक्ता अज इति पदेन परमात्मोक्तः ततः परस्मिन् स्वजनसुतात्मदार इत्यत्र त्वयीत्यादिपदैरीश्वरस्वरूपं नृणामित्यादिपदैः जीवानां स्वरूपं इह इतिपदेन संसृतिकारणभूतप्रकृतेः स्वरूपमुक्तं भवति तदन्तरं भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीत्यत्र ऋषय इत्यादिपदैश्चेतनानां मन इत्युपलक्षणेन प्रकृतेः त्वयि नित्यसुखे इति पदाभ्यामीश्वरस्य च स्वरूपमवोचत् तत उत्तरत्र सत इदमित्यत्रेदमित्यनेन चिदचिदात्मविश्वस्योद्घाटनेन मिथ्यावादप्रस्तावपूर्वकप्रतिक्षेपेनाप्रकृतेः स्वरूपं ते इत्यनेन च परस्वरूपं उक्थजडानित्यनेन पदेन जीवा उक्ताः ततश्च न यदिदमित्यत्रापि इदमित्यनेन चेतनाचेतनमिश्रं जगन्निर्दिश्य त्वयि प्रकस्से इत्याभ्यां पदाभ्यां भगवत्स्वरूपमवदन् तदनन्तरं सयदजयेत्यत्र अजया इत्यनेन प्रकृतिरुक्ता स अनुशयीत जुषन् अपेतभग इत्येतैः पदैर्जीवा उक्ताः त्वं आत्तभगः अपरिमेयभग इत्येतैः पदैः पर उक्तः तदनन्तरमपि यदि न समुत्तरन्तीत्यत्र कामजटा इत्यनेन वासनारूपायाः प्रकृतेः स्वरूपं असतां असुतृपयोगिनामिति पदाभ्यां चेतनानां स्वरूपं भगवन् भवत इति पदाभ्यां परमात्मनः स्वरूपं व्याजहुः तत उत्तरत्र त्वदवगमीत्यस्मिन् त्वदवगमीत्यनेनेश्वरजीवावुक्तौ शुभाशुभयोरित्यनेनाचित्स्वरूपमुक्तं तदनन्तरं द्युपतय इत्यनेन जीवा उक्ताः त्वमित्यनेन त्वयीति पदेन चेश्वर उक्तः अण्डनिचया इत्यनेन तत्कारणरूपा प्रकृतिरुक्ता इति अपूर्वतानामप्रमाणान्तराप्राप्तिः नहि चिदचिच्छरीरकं परं ब्रह्म शास्त्रं विना प्राप्यते तथा च सूत्रकारः शास्त्रयोनित्वादिति अतश्चिदचिदीश्वराणां परस्परं स्वरूपभेदः शास्त्रेणैव ज्ञायते फलमपि परमसाम्यरूपो मोक्षः सोपि पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् त उत यदा क्रमन्त्यविगणय्यशिरोनिकृतेः विरह उदीक्षया यदि परस्य विमुक्ततः कथमनुवर्त्ततां भवभयं गीतपरम्परया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिरित्यादिभिस्तत्र तत्रोक्तः अर्थवादस्तु त्रिविधः तथा चोक्तम्—

> विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
> भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति

अत्र तु निभृतमरुन्मनोक्षदृढयो मनुजो हृदयमित्यस्मिन् श्लोके यस्मात्कारणादरयोपि स्मरणात् द्वेषेणापि तव स्मरणं कुर्वन्तस्त्वां ययुः प्रापुरिति भूतार्थवादमुक्त्वा अतस्तस्मान्मुनयस्त्वामुपासते इत्युपपत्तिरुक्तेति अतोऽत्र षड्विधतात्पर्यलिङ्गेन चिदचिच्छरीरं परं ब्रह्मैव प्रतिपादितं श्रुतिभिरिति न कश्चिदपि निर्विशेषकूटस्थचिन्मात्रप्रतिपत्तिरिति अभेदश्रुतीनान्तु सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं तत्त्वमसीत्यादीनां समानाधिकरणतया चिदचिच्छरीरके ब्रह्मणि तात्पर्यं यथा देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्ष इति श्यामत्वादिविशिष्टपरक एव तद्वदिति निर्गुणश्रुतयोपि ब्रह्मणि हेयगुणराहित्यं प्रतिपादयन्ति निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्याद्याः अन्यथा निरुपाधिकसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकानां यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यस्य ज्ञानमयं तपः विज्ञातारमित्यादिश्रुतीनां विरोधः स्यादिति ॥ ४१ ॥

श्रीवीरराघवाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

एवं भगवन्तं यथामति स्तुत्वा त्वन्माहात्म्यस्यापरिच्छिन्नत्वेन साकल्येन स्तोतुं न शक्नुम इति निगमयन्ति द्युपतय इति । द्युपतयः स्वर्गादिलोकपालाः महेन्द्रब्रह्मादयः ते अपरिच्छिन्नमहिम्नस्तवान्तं स्वरूपस्वभावयोरन्तं पारं न ययुर्न प्रापुः आस्तां ब्रह्मादीनां वार्ता त्वमपि सर्वज्ञस्त्वमपि त्वन्महिम्नोऽन्तं न यासि न जानासि तत्र हेतुमाहुः—अनन्ततयेति अन्ताभावेन नच तर्हि कथं सर्वज्ञतेतिशङ्क्यं अनन्तस्यानन्ततया ज्ञानमेव सर्वज्ञत्वावहं तस्य परिच्छिन्नतया ज्ञानस्याज्ञत्वादबृहत्त्वादिति भावः अन्यथा स्थितस्यान्यथाज्ञानमेव हि अज्ञत्वापादकं अनन्तत्वमेवोपपादयन्ति यदन्तरेति यस्य तवान्तरामध्ये सावरणाः उत्तरोत्तरं दशगुणपृथिव्यादिसप्तावरणयुक्ताः अण्डनिचयाः ब्रह्माण्डसमूहाः वयसा कालेन निमित्तेन सह एकदैव नतु पर्यायेण वान्ति भ्रमन्ति नन्विति आश्चर्यं तत्र दृष्टान्तमाहुः—खे आकाशे वयसा वायुनेति श्लेषार्थः रजांसि यथा परिभ्रमन्ति तथेति यत् यस्मात्कारणात् अवाङ्मनसगोचरमहिमवत्त्वात् श्रुतयः वेदाः अतन्निरसनेन न तत् अतत् परमात्मभिन्नं प्रकृतिपुरुषतत्स्वभावरूपञ्च भगवदन्यं वस्तु तन्निधनाः भवति निधनं समाप्तिः यासां ताः शब्दवृत्त्या च प्रकृतिपुरुषसाजात्यविरसनेन तद्विलक्षणं त्वां बोधयन्त्यः सत्यः त्वयि फलन्ति सफला भवन्ति कृतार्था भवन्ति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवसन्तीत्यर्थः नत्वयमेतावान् एतावद्गुण इति साक्षात्प्रतिपादयन्ति तथा च श्रुतयः अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादपि अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृतादकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादयः द्युपतयोपि अनन्ततया ते अन्तं नैव ययुः त्वमपि अन्तं न यासि यतः यदन्तराः सावरणाः अण्डनिचयाः खे रजांसीव वयसा सह वान्ति ननु हि यस्मात् श्रुतयः अतन्निरसनेन भवन्निधनाः सत्यः त्वयि फलन्तीत्यन्वयः ॥ २८—४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

> इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।
> सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥

इतिशब्द आदिवचनः एवमादि श्रुत्वा गीतमात्मानुशासनं ब्रह्मज्ञानानुश्रुत्य श्रुत्वा हृदिकृत्वा आत्मनः परमात्मनो गतिं स्वरूपस्थितिं ज्ञात्वा ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नद् स्तुतौ सङ्केपदर्शितनिजानिजार्थाः सर्वविधश्रुतीर्मुख्यया लक्षणया वृत्त्या तत्स्वरूपानिरूपणद्वारा तत्स्वरूपवैभवनिरूपणद्वारा च तत्र चरन्तीरपि पर्याप्तमनाप्नुवतीर्दृष्ट्वा लब्धसमया साप्येव स्वेषां तत्र चरणयुक्तमित्युपसंहरन्त्यः काश्चिदुपक्रमश्रुतीनां सम्वादेनाहुः—द्युपतय इति ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे नाथ ! तर्हि त्वन्महिमा न कोपि जानीयादित्युपसंहरन्ति द्युपतय इत्यादि । द्युपतयो ब्रह्मादयो देवाः ते तव अन्तं न ययुः किं बहुना त्वमपि ते अन्तं न यासीः तर्हि किमहमसर्वज्ञः नेत्याहुः—अनन्ततया अनन्तस्यान्ताज्ञानेन न सर्वज्ञत्वहानिः अनन्ततामेवाहुः यत् यस्य तवांशरूपस्य सहस्रशिरसः श्रीनारायणस्य अन्तरा मध्ये अण्डनिचया ब्रह्माण्डसमूहाः सावरणाः एव वान्ति संचरन्ति ननु भोः श्रीकृष्ण कस्मिन् क इव खे रजांसीव अतस्त्वमनन्त एव वयसा कालचक्रेण सह यत् यस्मात् श्रुतयो वयं त्वयि अतन्निरसनेन निद्रानिरासेन फलन्ति पर्य्यवस्यान्ति तज्जागरणम् अतन्निद्रा कथम्भूताः श्रुतयः भवन्निधनाः त्वन्निद्रया भवत् सम्पत्स्यमानं निधनमिव निधनमप्रकाशो यासां त्वयि जागरितेऽस्माकमुत्साहः स्यादिति जागृहीतिभावः अथवा भवानेव निःशेषं धनं यासाम् अतस्तव जागरणमेवास्माकं श्रेय इति ॥ ४१—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च तदेव सुखं सेव्यं यन्नश्वरं न भवति सुतरां देशकालापरिच्छिन्नं न सेव्यमिति वक्तुं भगवदानन्दस्य देशकालापरिच्छेदमाह–द्युपतयः एव ते न ययुरिति द्युपतयः स्वर्गपतयो देवेन्द्रादयः ते सुखतारतम्यं जानन्ति तेपि भगवतः स्वरूपानन्दस्य अन्तं न ययुः ब्रह्मानन्दपर्यन्तस्यापि शतसङ्ख्यया आनन्दपरिमाणस्य ज्ञातत्वादानन्दमयस्यैव परमतो न ज्ञायते नन्वन्तोऽस्तिचेत्किमज्ञानेन ज्ञातो वाऽज्ञातोवा विद्यमानः स्वसमाप्तौ दुःखानुभवं कारयत्येवेत्याशङ्क्याह—अनन्ततयेति । विद्यमाने अन्ते यदि न जानीयुस्तदेदं दूषणं तेषामसार्वज्ञ्यञ्च तदेव तु नास्ति किञ्च त्वमपि न वेत्सि नापि सर्वज्ञो भगवान् कथं न जानातीति मन्तव्यं विद्यमानस्यैवाज्ञानं सार्वज्ञ्यमतिबन्धकं न त्वविद्यमानस्य एवं कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाह—यदन्तराण्डनिचयाननु सावरणा इति । यस्य भगवतः अन्तः मध्ये अण्डनिचया अण्डसमूहा अन्तरा अण्डनिचया वा तेपि सावरणाः प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः अनेनैकस्य ब्रह्माण्डाधिपतेः ब्रह्मानन्दो गणित इति भगवदानन्दस्य अनन्तता समर्थिता ननु तथापि ब्रह्माण्डानां सङ्ख्यावत्त्वे आनन्त्यं नोपपद्यत इति चेत्तत्राह—ख इव रजांसि वाऽऽच्छन्तीति यथा जालार्करश्मिषु कोटिशो रेणव उत्पतन्ति एवं भगवद्रोमकूपेषु ब्रह्माण्डानि इति केचित् वस्तुतस्तु एकं रोमकूपस्थानं अतिविशालमाकाशवत् तत्र यथा भूरेणवः कोटिशो वान्ति तथा ब्रह्माण्डानि परिभ्रमन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि कालो महान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वयसा सहेति । काला अपि तत्र कोटिशः परिभ्रमन्तीत्यर्थः वायुस्थानीयो वा कालः ननु तथापि प्रमाणेन परिच्छेदो भविष्यति अनन्तादिशब्दवाच्यादित्याह—यदन्तराश्रुतयोपि यद्यस्माद्वान्ति ब्रह्माण्डानन्त्यवत् वेदानन्त्यमपि तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्त्तामेको वेदो वदतीति न वेदैरपि परिच्छेत्तुं शक्यते ननु एवं सति सर्वप्रमाणानामगम्ये भगवति तादृशानन्दे किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह—त्वयि हि फलन्तीति । श्रुतय एव प्रमाणं पर्यवसानवृत्त्या नतु वाच्यवृत्त्या यथा अनन्तवृक्षाभूलन्ति तत उर्ध्वस्थितान्यपि फलानि भूमावेव पतन्ति एवं सर्वे वेदाः स्वस्वरीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति तानि ज्ञातानि फलान्युच्यन्ते तेषां क्वापि पर्यवसानाभावात् भगवत्येव पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति एवमनन्तवृक्षाणाम् अनन्तानि फलानि भूमौ पतन्त्यपि भूमेः सहस्रांशमपि न पूरयन्तीति मेरुसर्षपन्यायेनार्थान् भगवन्माहात्म्यं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवं विधिमुखतया भगवत्स्वरूपबोधकत्वमुक्त्वा निषेधमुखेनापि भगवद्बोधकत्वमाहुः—अतन्निरसनेन भवन्निधना इति यत्किञ्चिद्वेदप्रतिपाद्यं न तत्सर्वमनूद्य योऽस्मात् सर्वस्मात् पर इति भगवतः तदतिरिक्ततां बोधयन्ति न तदश्नाति कश्चन यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यादिश्रुतिसहस्रैः प्रतिपाद्यपदार्थनिषेधकैः निषेधस्य सावधित्वे पर्यवसानाभावात् पदार्थस्य चावधिभूतस्य परिज्ञानाभावात् वाचकशक्तौ कुण्ठितायां अप्रमाणभावमिव प्राप्नुवन्तः भगवत्येव निधनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मादेतादृशः परमानन्दः कृष्ण एव सेव्यो नान्य इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थ इति सूचितं वेदाश्च तमेवं बोधयन्ति एवं ज्ञातुं भगवता बुद्धिरुत्पाद्यते इति सूक्ष्मेक्षिकया सर्वे वेदा एवं भगवन्तं प्रतिपादयन्तीति जानीयादिति अनिर्देश्येपि ब्रह्मणि गुणवृत्तीनामपि साक्षात्प्रतिपादनमिति निरूपितम् अत्र सर्वत्र श्रुतयो मूलभूताः स्वयं द्रष्टव्याः विवादविषयाश्च अतिविस्तरशङ्कया न लिखिताः एवं श्रुतिभिः प्रतिपादितोर्थः गूढोप्युपनिबद्धः——

> कृष्णानन्दः परमानन्दो नान्यानन्दस्तथाविधः ।
> वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं सच्चिदानन्दमहासमुद्रस्य स्तुतिमिषेण तत्त्वं निरूपयितुं प्रवृत्ताः श्रुतयः इयत्तामप्राप्य पराावृत्तास्तत्र स्वासामर्थ्यमभिव्यञ्जयन्त्यः स्तुतिमुपसंहरन्ति—द्युपतय इति । स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्माद्या अपि ते तवान्तं न ययुः न प्रापुः तत्र वयं काः ननु यूयं तेभ्यः सकाशादपि सूक्ष्मदर्शिन्योऽन्तं प्राप्यैव माविरमत तत्राहुः त्वमपि तवान्तं न यासि आस्तां दूरे तावदन्ये इति भावः । कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा तत्राहुः—

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनन्ततया अन्ताभावेन नहि शशविषाणाज्ञानं सार्वज्ञ्यं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहन्ति अनन्तत्वमेवाहुः यदन्तरेति यस्य तव अन्तरा मध्ये ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरं दशगुणसप्तावरणयुक्ता अण्डनिचयाः ब्रह्माण्डसमूहाः वान्ति परिभ्रमन्ति वयसा कालचक्रेण खे रजांसीव सह एकदैव ननु पर्य्यायेण यद्यस्मादेव तस्मात् त्वयि विषये श्रुतयोऽस्मदाद्याः फलन्ति त्वां स्वविषयीकृत्य सफला भवन्ति त्वत्तत्त्वनिरूपणासामर्थ्येऽपि श्रुतयः खलु भगवद्विषयिन्य इति प्रथयैवास्माकं साफल्यमभूदिति भावः । कथमेवमतिविषण्णा भवथेति तत्राहुः—अतन्निरसनेन भवन्निधना इति । ब्रह्मतत्त्वपरमात्मतत्त्वभगवत्तत्त्वानि समासेनोक्त्वा पुनर्व्यासेन विवरीतव्यानां तेषां मध्ये यद्ब्रह्म तस्मिंस्तत्पदार्थे प्रथमं निरूपयितव्ये आदावतन्निरसनं कार्य्यं तत्र एतत् पदार्थौ माया मायिकवस्तूनि चेत्यत्राव्यस्यापतन्तो नानावादाः समाहिता एव यथा मणिक्षेत्रे मृत्पाषाणजलादिषु दूरीकृतेष्वेव मणिलाभस्तथैवातत्पदार्थेषु दूरीकृतेष्वेव ब्रह्मलाभः अतोऽत्र मायिकवस्तूनां निरसनेनैव भवत् वर्त्तमानं निधनं मरणं यासां ताः वयं सृष्टिकालमारभ्य प्रलयकालपर्य्यन्तमपि अतद्वस्तूनां स्थावरजङ्गमानां प्रत्येकं जातिव्यक्तिगुणकर्मणामेतावत्त्वं सङ्ख्येतिगणयितुमप्यशक्यत्वात् तन्निरसनानन्तरं ब्रह्मपरमात्मभगवत्त्वानि ततोऽप्यतिदुर्गमानि ततोऽप्यनन्तानि कथं विवृत्य निरूपयितुं प्रभवेमेति भावः । तस्मात् यदि त्वत्कृपां वयं लभेमहि अन्यो वा कश्चनापि लभेत तदैव दुर्गममपि तत्त्वं सुगमं भवेदिति प्रथम एव श्लोके अखिलशक्त्यवबोधकते इति तदनन्तरमपि तव परिये चरन्तीत्यत्र नृषु तव माययेत्यत्रापि बुद्धीन्द्रियेत्यत्रापि व्यञ्जितमेव अत्रातन्निरसने श्रुतय अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यमित्याद्याः ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदानीं श्रीभगवतोऽपरिमितैश्वर्य्यं प्रतिपाद्योपसंहरन्ति श्रुतयः य ऊर्द्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा पृथिवी इमेयद् भूतं च भवच्च भविष्यच्च कोऽद्धा वेद यतः आबभूव योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदिवा न वेद न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न वेदिता नैव च तस्य लिङ्गम् "इत्याद्याः द्युपतयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रादयो लोकपालास्तव सर्वेश्वरस्यान्तं न ययुः भवतः स्वरूपगुणशक्तिनाम्नामन्तमियत्तां न प्रापुः न तं विष्णो जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप विष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि इत्यादिश्रुतिभ्यः मान्तु वेद न कश्चनेति भगवदुक्तेश्च अस्तां ब्रह्मादीनां वार्त्ता त्वमपि स्वस्यान्तं न वेत्सि तर्हि पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादीनां हाने रज्ञत्वाद्यापतेश्च निन्दैव भवतीभिः क्रियते इति चेत्तत्राहुः अनन्ततयेति । अन्तस्यात्यन्ताभावतया शशविषाणताडनक्षतादर्शने गगनकुसुमगन्धाघ्राणे च न चक्षुर्घ्राणयोर्हानिर्यथा तद्वत् तथाभूतस्यैश्वर्य्यलेशस्यान्तस्य दिग्दर्शनेनानन्तत्वं लक्षयन्ति यदन्तरा यस्य भगवत अत्यल्पैकदेशविशेषे सावरणा उत्तरोत्तरदशगुणसप्तावरणयुक्ताः तथा च—

"एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव ।
पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥
दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्वृतम् ॥
सर्वाम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ।
बहिश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः ॥
भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवेष्टितः ।
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥
महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।
अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते ॥
तदनन्तमसङ्ख्यातप्रमाणं चापि वै यतः ।
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ॥

इत्यादि वैष्णवे पराशरोक्तिः अण्डनिचयाः उक्तप्रकाराणां ब्रह्माण्डानां समूहाः । वयसा वान्ति त्वत्कालरूपया शक्त्या प्रेरिताः परिभ्रमन्ति तत्र दृष्टान्तः खे रजांसीव आकाशे परमाणव इव ननु कालभेदेनैतत् सङ्गच्छत इति चेत्तत्राहुः सहेति एकदैवेत्यर्थः । तदेवाह श्रीपराशरः—

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इति रामायणेऽपि सुन्दरकाण्डे त्रिजटावाक्यम् —

साण्डं सर्वं त्रिभुवनं सर्वतः सचराचरम् ।
सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥

इति यस्मादेवमपरिमितैश्वर्य्यस्त्वमसि अतः श्रुतयस्त्वय्येव फलन्ति त्वयि समन्वयन्तीत्यर्थः । कानिचित् "सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादीनि वाक्यानि मुख्यया वृत्या स्वरूपप्रतिपादनेन कानिचिदस्थूलमनण्वित्यादीनि चातन्निरसनेन स्वरूपेतरपदार्थस्य स्वरूपत्वनिषेधेन आकाशो नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादीनि रूढ्यान्यत्र प्रसिद्धान्यपि योगेन त्वयि समन्वयन्तीत्यर्थः । त्वय्येव फलन्तीति को नियम इति चेत्तत्राहुः भवन्निधाना भवेत्येव सर्वज्ञे सर्वकारणकारणे स्वयं कारणशून्ये निधानमवसानं यासां ता भवद्विषयका एव सर्वाः श्रुतय इत्यर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यादिशास्त्रवचनात् एतच्च समन्वयाध्याये निपुणं प्रपञ्चितं विस्तरभयादुपरम्यते ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग आदि लोकन के पति ब्रह्मा शिव इन्द्र आदि हि आप के अन्त को नहिं प्राप्त भए फिर मनुष्यादिक नहि पार पावते हैं इस में तो कहना हि का है बहुत कहने से क्या है आप का स्वरूप रूपगुण विभूति अनन्त हैं इस वास्ते आप भी अपने अन्त को नहिं प्राप्त होते प्रथम तो आप की विभूति हि अनन्त है स्वरूप रूप गुणों तो कथा

श्रीभगवानुवाच ।

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।
सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥
इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

भाषा टीका।

हि कथा है क्योंकि पृथिवी जल तेज पवन आकाश अहंकार यह तत्व रूप सात आवरण वारे ब्रह्मण्डन के समूह आप के एकरे रोमकूप में इस प्रकार भ्रमत है कि जैसे आकाश में पक्षियों सहित पृथिवी की रज उडी डोलती हैं इस प्रकार अपार महिमा संपन्न आप हो इसी से आप से भिन्न जीव माया के सजाति भाव का आप के बीच में निषेध कर जीव माया से विलक्षण आप को प्रतिपादन करने वारी सफल होती हैं अर्थात् परमात्मा जीव के सजाति नहिं आप के सजाति किन्तु उन दोनोन से विलक्षण पुरुषोत्तम है केवल इतना मात्र हि श्रुति प्रतिपादन करती हैं और परमात्मा का इतना हि स्वरूप इतने हि रूप इतने हि गुण इतनी हि विभूति है इस प्रकार परिच्छेद करके प्रतिपादन करने में वेद समर्थ नहिं हैं ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रस इति सर्वश्रुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

इति एवम् एतच्छ्रुत्युक्तम् आत्मानुशासनं परब्रह्मसम्बन्ध्युपदेशम् आ सम्यक् श्रुत्वा अथ अतएव आत्मनो ब्रह्मणः गतिं स्वरूपं ज्ञात्वा सिद्धाः पूर्णमनोरथाः सन्तः सनन्दनमानर्चुः ॥ ४२ ॥

इति अयं रसरूपस्य तात्पर्य्यमिति व्याख्या समुद्धृतः गुरुकृताभ्यस्ताभ्य एव श्रुतिभ्य इतिशेषः विशेषजिज्ञासाचेच्छ्रीवैष्णवतोषिणी द्रष्टव्या ॥ ४३ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः इत्यनेन प्रकारोक्तमेतदात्मानुशासनमाश्रुत्य आत्मनो गतिं ज्ञात्वा सनन्दनमानर्चुः पूजयामासुः ॥ ४२ ॥

अशेषाणां समाम्नायानां वेदानां पुराणानामुपनिषदामिविदलतात्पर्यम्पूर्वजातैः सनकादिभिः समुद्धृतः व्योमयानैः व्योमाकाशस्तेन यानं गमनं येषां ते ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

॥ ४२ ॥

इत्येयं समाम्नायादिरसः पूर्वजातैः सर्वादौ ब्रह्मणः प्रादुर्भूतत्वात्सर्वतः श्रेष्ठजातैरित्यर्थः। अतो व्योमयानैः सर्वत्रानसक्त्या चरद्भिः अत एव महात्मभिरुदारमतिभिः तैः सम्यगुद्धृतः गुरुकृताभ्यस्ताभ्य एवं श्रुतिभ्य इति शेषः। इति योग्यता दर्शिता अत्र समाम्नायः सामान्यत उक्तः पुराणञ्च तदुपलक्षणत्वेनेतिहासश्च तत्रयं च वक्ष्यमाणावशिष्टत्वेन कर्मोपासनारूपं द्विविधमेव ग्राह्यम् उपनिषत्तु तत्र तत्र छान्दोग्यादि श्रीभगवद्गीतादिरूपो ज्ञानभागः पुराणस्य मध्ये पाठस्तदभेदविवक्षया यथोक्तम् इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद उच्यते यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानीति स्वाध्यायोपदेशश्रुतेः एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणम् इत्यादितः सोदरत्वश्रुतेः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति छान्दोग्योपनिषदि एतदेवानूद्यते पुराणेषु इतिहासपुराणानि पञ्चमोवेद उच्यते इत्यादिना तथाप्यत्र सूताद्यधिकारो भगवन्नामादाविव विधिबलादवलभ्यते कौथुमशाखातश्च तेषां रसः पिबत भागवतं रसमित्यादिदृष्ट्या भगवद्भक्तिरसमयन्तातपर्य्यं तच्च त्रिविधं प्रत्येकवाक्यगतं अवान्तरप्रकरणगतं महाप्रकरणगतञ्च तत्राद्ययोः पूर्वपूर्वं दर्शितं अन्यस्य तु उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इत्यनुसारेण षड्विधैर्लिङ्गैः तच्च सर्ववेदाद्यन्तस्थितस्य सृष्ट्याद्यनुवादेन दर्शितपरमार्थस्य प्रणवस्यार्थप्रकाशकेनाप्रसिद्धानां प्रसिद्धानामपि श्रुतीनामैकार्थ्येन मूलपद्यैरेवोदाह्रियते यथा जयजयेति द्युपतय इत्युपक्रमोपसंहारयोरैक्येन स यदजया त्वजामित्यादिभिरभ्यासेन अनुचरेन्निगमः श्रुतयस्त्वयि हि फलन्तीत्याभ्यासपूर्वतया न परिलषन्ति केचिदित्यादिभिः फलेन स्वमकरणः स्वराडित्यादिभिरर्थवादेन दृतय इव श्वसन्त्यसुभृत इत्यादिभिरुपपत्त्या यथोक्तलक्षणः श्रीभगवानेव विवक्षित इति अस्य श्रीकृष्णत्वन्तु पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इति वेदस्तुतिम् आश्रुत्य आत्मनो गतिम् आत्मतत्वम् ॥ ४२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

इति सर्वश्रुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्थं श्रुतिगीतिसम्वादेन सनन्दनेनोक्तमुत्तरमवधार्य्य तं बहुमेनिरे इत्याह भगवान्नारायणः—इतीति। इति श्रुत्युक्तप्रकारेणैवम्विधं सनन्दनेनोक्तमात्मानुशासनम् आत्मा अनुशिष्यते येन आत्मानुशासनमुत्तरमाश्रुत्य ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पुत्राः मरीच्यादयः सिद्धाः आत्मनः परमात्मनो गतिं प्रकारं याथात्म्यं ज्ञात्वा निश्चित्याथ सनन्दनमानर्चुः ॥ ४२ ॥

इतीति सर्वश्रुतिपुराणोपनिषत्तात्पर्यमेवं समुद्धृतम् इतिप्रकृत वेदस्तुतिप्रशंसा ॥ ४३ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

इति सर्वशास्त्रसारार्थवेदस्तुतिम् आश्रुत्य एकाग्रमनसा श्रुत्वा आत्मनो गतिं चिदचिच्छरीरकपरमात्मतत्त्वं ज्ञात्वा सनन्दनमानर्चुः प्रणिपातपुरस्सरं पूजयामासुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

आत्माऽनुशिष्यते शिक्ष्यते निरूप्यते येन तदात्मानुशासनं आत्मनः परमात्मनः गतिं प्रकारम् स्वरूपम् ॥ ४२ ॥

व्योमयानैः सर्वानिरपेक्षतयाकाशचारिभिः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

व्योमायनमहात्मभिः ब्रह्माश्रयेषूत्तमैः तैः पूर्वजैः सनकादिभिः अशेषाणां समीचीनानां आम्नायानां पुराणानामुपनिषदां च रसः सार इति समुद्धृतः ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

आत्मानुशासनं जीवहितोपदेशं सर्व्वमूलस्वरूपस्वयम्भगवत्सम्बन्ध्युपदेशं वा आत्मनो जीवस्य गतिर्गम्यं तादृशभगवतो ज्ञानप्रकारं वा ज्ञात्वा यथा स्वयमवधारितवन्तस्तथैवावधार्य्येत्यर्थः। समाम्नायादीनां रसः भगवद्भक्तिरसमयं तात्पर्य्यम् अथ सर्व्वश्रुतितात्पर्य्ये स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एवावधार्य्ये सन्तोषात्तद्रूपनिजेष्टदेवाभेदेन तदवतारं स्वगुरुं श्रीनारायणर्षिं नमस्यति नम इति ॥ ४२—५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

इत्येवं श्रुतिगीतायाः सङ्क्षेपेण निरूपितः अर्थराशिः समुद्रो हि यथाऽङ्गुल्या निरूप्यते श्रुतिभिरुक्तानि वाक्यानि सनन्दनोऽनुवादमात्रं कृतवान् ततो व्याख्यानव्यतिरेकेण तदर्थावगतिरस्ति न वेति सन्दिह्य औत्पत्तिकमनीषयैतत् ज्ञायत इति ज्ञापयितुं तस्यावबोधमाह—इत्येतदिति। नारदं प्रति नारायणवाक्यं श्रोतारो ब्रह्मणः पुत्राः सम्पूर्णश्रुतिगीतायाः सङ्क्षेपेणार्थम् आहुः आत्मानुशासनमिति आत्मनां जीवानामनुशासनमुपदेशः भगवानेव सेव्य एवेति च एतावानेव श्रुतिगीतार्थः स तेषां हृदये समागत इति गुरोः पूजनं कृतवन्त इत्याह—सनन्दनमिति। अथेति भिन्नप्रक्रमेण पूर्वं सर्वे समाः स्थिताः तुल्यश्रुततपःशीलाः इतिवाक्यात् इदानीं तु श्रुतिगीतारूपोर्थः तेनैव विशेषतो ज्ञायत इति प्रवचनाधिकारे दत्ते यत्सर्वैर्न ज्ञायते तदेव वक्तव्यमिति इदमुपाख्यानमुक्तवान् यदि तेषामयमर्थो न ज्ञातः स्यात् विशेषाकारेण तदा श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चिदिति न्यायेन विशेषाज्ञानात् विशेषतः पूजां न कुर्युः अतोऽयमर्थः अपूर्वः जनवासिनामपि दुर्लभः केवलमिदानीमेव प्रकट इति ज्ञापितं ततः सिद्धाश्च जाताः नातः परं श्रोतव्यमस्ति पूर्वमपि तैरात्मा ज्ञातः परं तस्य गतिरेतादृशी केवलं भगवानेव सेव्यो नान्योऽस्त्युपाय इति इदानीमेव ज्ञातवन्तः सिद्धा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नारदस्यात्रैवं जिज्ञासोत्पन्ना एतादृशोर्थोन्योपि भविष्यतीति तत्राह—इत्यशेषसमाम्नायेति—

> अर्थः स्थलत्रये गूढः पुराणोपनिषच्छ्रुतौ।
> सर्वतः सारमेतद्धि समुद्धृतमिहोच्यते ॥

अतो नान्योस्ति सारांश इति वक्तुं निरूपयति अशेषाः सर्व एव वेदाः पुराणानि उपनिषदश्च तेषां निर्मथनेनायमर्थो निर्गलित इति रसः स पूर्वं तत्रैव स्थितः पश्चात्पूर्वजातैर्व्योमयानैः सनकादिभिस्ततः समुद्धृत्य पृथक् स्थापितः नन्वेतत्समुद्धारे किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह—महात्मभिरिति। महान्तस्ते सर्वोपकारकाः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

इत्येतदष्टाविंशत्या वेदस्तवश्लोकैः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषद्विवरणमयमात्मानुशासनं आत्मनः स्वस्य गतिं प्राप्यं भगवत्प्रेमाणम् ॥ ४२—४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

अशेषसमाम्नायेति अशेषवेदपुराणादीनां सारः ॥ ४३—४५ ॥

भाषा टीका।

इस प्रकार श्रुतियों के से वाद को लेकर सनंदन के कहे हुए परमात्मा के उपदेश को श्रवण कर ब्रह्मा के पुत्र सनकादिक सिद्ध और मरीचि आदि प्रजापति परमात्मा

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयाऽऽत्मानुशासनम्।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम्॥ ४४॥

श्रीशुक उवाच।

एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयाऽऽत्मवान्।
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः॥ ४५॥

भाषा टीका।

के तत्व का निश्चय कर के अनन्तर सनंदन की पूजा करते भए॥ ४२॥

सब से पहले उत्पन्न और आकाशचारी सनंदादि महात्माओं ने कर्मकांड की सब श्रुतियों उपनिषद श्रुतियों का और इतिहास पुराणों का तात्पर्य इस प्रकार उद्धृत किया है॥ ४३॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमत्तिसेवत इति तथा ब्रह्मपुत्रेति वा॥ ४४॥

पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीरव्रतो नैष्ठिकः॥ ४५॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

धारयन् हृदि मुखेच कामानां वर्जनं निवारकं भर्जनमिति पाठेऽपि स एवार्थः॥ ४४॥

स्वगुरुणा स ऋषिणेति च पाठद्वयं आत्मवान् श्रीभगवन्निष्ठः स्वगुरुणा श्रीनारायणेन॥ ४५॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तिकृताऽन्वयबोधिनी॥

हे ब्रह्मदायाद! ब्रह्मपुत्र त्वं चैतदात्मानुशासनं श्रद्धया धारयन् कामं यथेष्टं गां पृथ्वीं चर विचर, कथम्भूतं नृणां कामानां भर्जनं कामकर्मवासनानां दाहकं ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमात्तिं सेवते इति तथा यथा सनकादयो ब्रह्मदायादा ब्रह्मणः पुत्राश्च भवन्ति तथा त्वमपि अत एतद्गृहीत्वा चरेति॥ ४४॥

स मुनिर्नारदः ऋषिणा एवमादिष्टं श्रद्धया गृहीत्वाह— कथम्भूतः पूर्णः कृतकृत्यः इदानीं मननेन पूर्णोभूदित्यर्थः। श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धरतीति तथा वीरव्रतो नैष्ठिकः॥ ४५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ब्रह्मदायादेति योग्यब्रह्मपुत्रतोक्तापि योग्यतोक्ता धारयन् हृदि मुखे च कामं यथेच्छं गां चर पृथिव्यां परिभ्रमेत्यर्थः। किमर्थं नृणां कामानां वर्जनं निवारणरूपं भर्जनमिति पाठेऽपि स एवार्थः एतच्छ्रवणेन श्रीभगवद्भक्त्युत्पत्त्या नृणां कामा विनश्यन्तु एतदर्थमपीत्यर्थः॥ ४४॥

यतो वीरव्रतो नैष्ठिकब्रह्मचारित्वादविक्षिप्तचित्तः अतः श्रुतधरः सकृच्छ्रवणमात्रेण शब्दतस्तद्धरः यतश्च मुनिर्मननशीलः आत्मवान् श्रीभगवन्निष्ठश्च अतस्तत्क्षणादर्थतोपि श्रद्धया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या स्वगुरुणा श्रीनारायणेनादिष्टं गृहीत्वा पूर्णः प्राप्तस्वमनोरथपूर्त्तिः सन्नाह स ऋषिणेति पाठः कचित् राजन्निति तदभीष्टमुत्तरयित्वा प्रोत्साहयति॥ ४५॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिव अयत्नप्राप्यम् अत्तिसेवत इति वा ब्रह्मपुत्र इति वा॥ ४४॥

पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीराणामिव व्रतं यस्य सः॥ ४५॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

त्वमिति हे ब्रह्मदायाद! ब्रह्मपुत्र दायभोक्तृत्वात्पुत्रस्य तस्मिन् दायादशब्दः उपचर्यते एतदात्मानुशासनं नृणां ये कामास्तेषां भर्जनं दाहकं श्रुतिस्तवनं धारयन् कामं यथेष्टं गां भूमिं तदुपलक्षितान् लोकान् चर पर्यट॥ ४४॥

कथमेतत्त्वयाधिगतं इत्यपेक्षायां तद्वक्तुं प्रस्तौति मुनिः चतुर्भिः एवमिति। गुरुणा बदर्याश्रमवासिना श्रीनारायणेनादिष्टमुपदिष्टं श्रद्धया गृहीत्वा तस्मिन्नवहितमनाः पूर्णः विद्युत्संशयत्वात्पूर्णमनाः श्रुतं यथाश्रुतं धरतीति तथाभूतः वीराणां जितेन्द्रियाणां व्रतं यस्य सः नैष्ठिको नारदः हे राजन्! गुरुं श्रीनारायणं प्राह॥ ४५॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

ब्रह्मदायादेति ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यम् अत्ति सेवते इति वा ब्रह्मपुत्रेति वा॥ ४४॥

नारद उवाच ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्त्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥
इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

पूर्णः कृतकृत्यः श्रुतधरः श्रुतमर्थं धारयन् वीराणामिव व्रतं यस्य स नैष्ठिक इत्यर्थः मुनिर्नारदः ॥ ४५ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

अर्जनं तिरस्कम् ॥ ४४ ॥
वीरव्रतो नैष्ठिको जितेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मदायाद ब्रह्मपुत्र नारद काम्यानां निधनं नाशकरं यद्वा कामानामभिष्टानां फलानां निधनं कुलं गृहं वा निधनो स्त्री कुले नाशे निर्दिष्टे कूरखङ्गयोरितियादवः ॥ ४४ ॥
पूर्णः क्षतस्तृप्तः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं श्रुतिगीताया माहात्म्यमुक्त्वा नारदे विशेषमुपदिशति त्वश्चैतद्ब्रह्मदायादेति ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्मदायादो भवति अत्र तु ब्रह्मण्येव दायं प्राप्तवानिति विशेषतो वचनम् अधिकारनिरूपणार्थं वा यस्तु ब्रह्मणि दायभाक् तस्य हृदये अयमर्थः स्फुरति अतः श्रद्धया आत्मानुशासनं तत्रात्यन्तोपदेशरूपम् अतो धारयन् इयमर्थं सर्वदा विचारयन् गां चर सर्वत्र परिभ्रमणं कुरु परित्यागेनैवास्य शास्त्रार्थस्य सम्भवात् आत्मानुशासनेनैव निरन्तरं भगवत्स्मरणं प्राप्तं नारदस्य सिद्धमप्यस्ति एकमेव बाधकं महतो भगवत्स्मरणे काम इति कश्चिन्महान् तस्य न कामनिर्जय इति वाक्यात् तस्यैतत्कामभञ्जनसाधनं कामानामिति बहुवचनं सर्वाकाङ्क्षानिवर्त्तकमिदमिति सूचयति नृणामिति मनुष्याणां विशेषतो हितकारी इत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

अयमुपदेशो नारदस्य हृदये समायात इति ज्ञापयितुं तस्य कथामाह—एवं स गुरुणादिष्ट इति । यद्यपि बहून्येव व्याख्यानानि श्रुतानि तथाप्यत्र विशेषतः श्रद्धावान् जातः आत्मवानित्यधिकारी पूर्ण इति तस्यार्थावबोधो जात इति सूचितं श्रुतधर इति श्रवणमात्रेणैव शब्दतोऽर्थतश्च धारयतीति नित्यस्मरणमुक्तम् अभ्यासापेक्षाच निवारिता राजन्निति अयमर्थो ग्राह्य इति बोधनार्थं सोऽर्थस्तेन इति ज्ञात इति ज्ञापयितुं

गुरुं प्रति किञ्चिदाह—यतो वीरव्रतः वीरवत् व्रतं यस्येति वीरः सकृदेव कार्यं करोति नतु विलम्बं सहते इति एवं क्रियाशक्त्याधिक्यमुक्त्वा ज्ञानशक्त्याधिक्यमाह मुनिरिति ॥४५॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्मदायाद ब्रह्मात्मज ॥ ४४ ॥
श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् वीरव्रतः वीरस्येव व्रतं प्रतिज्ञा यस्य सः ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

हे ब्रह्मदायाद नारद मनुष्यों के सब विषयकों नाश करनेवारे परमात्मा के इस उपदेश को मन में श्रद्धासे धारण कर आप अपनी इच्छानुसार लोकन में विचरते रहो ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन्! इस प्रकार नारायण ऋषि के उपदेश किये तत्व को श्रद्धा से गृहण कर समाहित मन वारे गुरुन से श्रवण किए अर्थ को धारण करने वारे ज्ञान भक्ति से परिपूर्ण जितेन्द्रियों के व्रतको धारण करने नारद जी निज-गुरु नारायण ऋषि जी के प्रति बोले ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नम इति श्रीकृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति—उक्तं हि 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि'ति ॥४६॥
साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमथनावसरे कथञ्चिदरणौ रेतः पतितं समन्थ व्यासस्तेन तत उत्पन्नः शुक इति हि वदन्ति ॥ ४७—४९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

कृष्णावतारतयेति कृष्णस्यावतारः कृष्णावतारस्तस्य भावस्तत्ता तया कलाः शक्तीर्धत्ते ॥ ४६ ॥
तदैव रेतोमथनकाल एव ततः मथिताद्रेतसः ॥ ४७ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी ।

सर्वाः श्रुतयस्तावत् श्रीकृष्णमेव स्तुवन्तीति ज्ञात्वा सप्रेम श्रीकृष्णावतारतया श्रीनारायणं प्रणमति—नम इति । तस्मै श्रीकृष्णाय नम इति कोऽसौ यः सर्वभूतानामभवाय संसारनिवृत्तये उशतीः कमनीयाः कलाः अवतारान् धत्ते तस्मै उक्तं हि एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् इति ॥ ४६ ॥

इत्यनेन श्लोकेन ऋषिमानस्य महात्मनस्तच्छिष्यांश्चानस्य वसौ मे मम साक्षात्पितुर्व्यासस्याश्रममगात् साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमथनावसरे कथञ्चिदरणौ पतितं रेतो ममन्थ व्यासः तदैव तत उत्पन्नः शुक इति वदन्ति ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तन्मनोरथपूर्त्तिमेव दर्शयितुमाह श्रीनारद उवाचेति । अथ सर्वश्रुतितात्पर्य्यं स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एवावधार्य्य सन्तोषात् स्वरूपनिजेष्टदेवाभेदेन तदवतारं स्वगुरुं श्रीनारायणर्षिं नमस्यति—नम इति । तुभ्यमित्यनुक्त्वा तस्मा इत्युक्तिरेनमेव तत्रान्तर्भावयति स तु तस्मेति तस्यैवावतारित्वं व्यक्तं भगवते कृष्णायेति तत्र कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति प्रमाणयति अहो तादृशस्यापि तस्य परमप्रीतिष्वपि जीवेषु महाकृपालुत्वमितिव्यञ्जयन्नाह अमला सर्वमलविशोधनी कीर्त्तिः अहो बकीयमित्यादिरूपा कृपालुत्वपर्य्यवसायिनी ख्यातिर्यस्य तस्मै युक्तं च तदित्याह, य इति । सर्वभूतानां पूतनापर्य्यन्तसत्त्वानामभवाय संसारनिवृत्तये कलाः शक्तीर्धत्ते न केवलं तन्मात्राय अपितु सर्वभूतानामुशतीः कमनीयाः प्रेमवर्द्धनीश्चेत्यर्थः धत्त इति वर्त्तमानप्रयोगेण स्वनमस्काराश्रयस्य तस्य नित्यत्वमपि स्पष्टीकृतम् ॥ ४६ ॥

साक्षाद्व्यवहितं तदानीं तेनाश्रितमाश्रमं ब्रह्मवैवर्त्ते तु श्रीशुकजन्मकथने श्रीद्वैपायनपत्न्या उदरे जातः श्रीशुकदेवो बहूनि वर्षाणि योगबलेन स्थितः पित्रा मुहुः प्रार्थितोऽपि न निष्क्रान्तवानुक्तवांश्च कथं निष्क्रामाणि निष्काममात्रेण श्रीभगवन्मायाव्यासो भविष्यामि इति तच्छ्रुत्वा तदुपदेशेन द्वारकां गत्वा द्वैपायनेनानीतः स्वयं भगवान् श्रीकृष्णस्तमुवाच तव मातेयं दुःखिताऽस्ति कथं न निष्क्रामसीति तच्छ्रुत्वा तेन प्रार्थितं यदि भवता माया दूरीक्रियते तदाहं निष्क्रामाणीति भगवता तथाङ्गीकृतेऽसौ निष्क्रान्त एव प्रव्रजितवान् इति ॥ ४७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अभवाय अपवर्गाय कलाः मूर्त्तीः ॥ ४६—४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—नम इति । कृष्णाय सर्वलोकसुखकराय तत्कृपायुक्ता अमला अकर्मवश्या मूर्त्तिर्यस्य तस्मै तुभ्यं नमः कृत्कारणेन कृष्ण इत्यतस्तं विशिनष्टि य इति यः भगवान् सर्वभूतानामभवायापवर्गाय उशतीः कमनीयाः निर्मला इति यावत् कलाः विद्याः धत्तेऽपेक्षितविद्योपदेशेन सुखकर इति भावः ॥ ४६ ॥

इतीत्थमाद्यमृषिं नारायणममलसन्तःकरणं येषां तांस्तस्य शिष्यांश्चामन्त्र्य प्रणामपूर्वकमाप्रष्टापृच्छ्यसाक्षात् स्वयं द्वैपायनस्याश्रममगाज्जगाम ॥ ४७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

अभवाय अपवर्गाय कलाः मूर्तीः उशतीः कमनीयाः यो धत्ते तस्मै कृष्णायेति कर्षस्तरीनपि स्वपदं प्रतीति कृष्णः अथवा स्वगुणैर्वात्सल्यादिभिः कर्षति आकर्षति वशीकरोति भक्तानिति कृष्णः श्रीनारायणः तथा च भारते—

"एष नारायणः साक्षात् क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम् ॥

इतिपूर्वं केचित् नम इति कृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति उक्तं हि एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमितीति तत्स्वमतिविजृम्भितं प्रमाणान्तरविरोधात् तथाच न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यतीति ब्रह्मदत्तवरवाल्मीकिरामायणे—

"व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ।
अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥
तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ।
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः ॥
मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ।
भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ।
एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥
सीता लक्ष्मीः भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ।
अक्षय्यं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥

इत्यादीनि बहूनि प्रमाणानि श्रीरामचन्द्रस्यैव परत्वं प्रतिपादयन्ति एवमेव नृसिंहवामनाद्यवताराणां श्रीकृष्णांशत्वं न क्वापि श्रुतं एतेचांशकला इत्यस्य स्वयमर्थः—

"मनवो मनुपुत्राश्च ऋषयश्च महौजसः ।
एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगेयुगे ॥

इत्यत्र मन्वादयः श्रीकृष्णस्यांशकला एवेन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति कृष्णस्तु भगवान् स्वयमेवावतीर्य मृडयतीत्यर्थः तथाच भगवद्वाक्यम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

इति ॥ ४६ ॥

साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमथनावसरे अरणौ पतितं रेतस्तदैव तत उत्पन्नः शुक इति

श्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

वदन्त्याचार्याः अथवा व्यासस्य भार्या अरणिरिति प्रसिद्धिः अथवा मत्पितुर्द्वैपायनस्य साक्षदाश्रममगात् वदरीवृक्षैः सहितं साक्षात्स्वकीयमाश्रममगादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

अभवाय संसारनिरसनाय उशतीः रमणीयाः कलाः मूर्त्तीः धत्ते ॥ ४६ ॥

महामनाः आनन्दितचित्तो नारदः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वभूतानां धाता धृतिपोषणयोः कर्ता यः सर्वभूताना- मिति प्रस्तुतास्ते जीवाः यस्य तव कलाः प्रतिबिं- बांशाः ॥ ४६ ॥

ऋषिरूपत्वादृषिः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायेत्यादि कृष्णायेति कृष्णनमस्का- रेणैव कृष्णपरैव श्रुतिस्तुतिरियमुपपद्यते ॥ ४६—५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वगुरुं नमस्यति—नमस्तस्मै भगवतइति । नारायणस्य स्वरूपं कृष्णः कृष्ण एव नारायणरूपेणावतीर्ण इति कृष्णो मूलं भवति यद्यपि लोके नारायणस्यैवांशः कृष्ण इति प्रसिद्धिः “ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ” इति वाक्यात् तथापि श्रुतिगीतशिक्षया विपरीतं ज्ञातवान् तत्र हि स्त्रिय उरु- गेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधिय इति श्रुतितुल्या निरूपिताः तादृश्यः कृष्ण एव भवन्ति गोपिकाद्याः नान्यावतारेष्विति स एव भजनीयः श्रुतिगीतासु निरूपित इति ज्ञातवान्—

> माहात्म्यं बहुधा ज्ञात्वा जीवानाञ्च गतिं पराम् ।
> सर्वं त्यक्त्वा विधायैतन्नित्यं कृष्णं समाश्रयेत् ॥

एतावानेवोपाख्यानार्थ इति ज्ञात्वा कृष्णमेव नमस्यति अव- तारेण दोषप्रतिभानं वारयति अमलमूर्त्तय इति अमलेषु वा मूर्त्तियस्येति भगवत्प्राप्त्युपायो वा निरूपितः नन्वयं साक्षात् गुरुर्नारायणस्तस्य चावतारः तं प्रत्यक्षं विहाय तस्मा इति परोक्षः कृष्णं कथं नमस्कृत इति चेत्तत्राह—यो धत्ते सर्वभूतानामिति । स एव भगवानस्मदादि सर्वभूतमोक्षार्थं उशतीः कलाः धत्ते ॥ ४६ ॥

स एवैतद्रूपेणास्मदुद्धारार्थं समागतः तथा सत्ययं मूल- भूतो न भवतीति तस्यैवचायमुपकार इति स एव नमस्कृत इति अर्थः ननु गुरुनमस्कारः कर्त्तव्यः स कथं न कृत इति चेत्तत्राह—इत्याद्यमृषिमानम्येति इत्येव सः नमस्कृतः यतः स आद्यो ऋषिः स्वस्वरूपं जानाति कृष्णोऽहमिति तच्छिष्या- श्च तं जानन्ति यतो महात्मानः वस्तुस्वरूपं जानन्ति नतु बहिर्मुखा इत्यर्थः । केवलपरमतत्त्वव्युदासाय व्याससम्बन्ध- माह— ततोऽगादाश्रममिति । यद्यपि व्यासस्य बहून्येव स्थानानि सन्ति तथापि साक्षान्न देवस्थानं ननु व्यासः साक्षात् भगवान् कथं स्वतो न ज्ञातवांस्तत्राह—द्वैपायनस्येति । ततस्तेन सभाजितः महता पूजितः सन् आसनञ्च तद्दत्तं गृहीत्वा नारायणमुखाच्छ्रुतं यद्गूढं तद्वर्णयामास ततः परम्परया प्राप्तं मया ऽपि ते वर्णितं इति ॥ एत- द्विचारप्रकारेणैव यथा निर्गुणे मनः प्रविशति तथा कर्त्तव्यं भगवता चेत्तादृशी बुद्धिस्त्वयि कृता तदा तथा मनः प्रवे- क्ष्यतीति भावः । एतदर्थानवबोधात् पृष्टमन्यदुत्तरं चान्यदुक्तवा- निति न मन्तव्यमित्येतदर्थमाह—यः प्रश्नः नोऽस्मान् प्रति त्वया कृतः तस्यैवैतदुत्तरमिति वेदास्तु निर्गुणं प्रतिपादयन्ति तत्केन प्रकारेणेति सन्देहे अनेनैव प्रकारेण प्रतिपादयन्तीति ज्ञातवतः निर्गुणेपि ब्रह्मणि मनश्चरेत् श्रीशुकोपि श्रुतिगीता- प्रतिपाद्यमर्थं पुनः स्वयं सङ्क्षेपेणाह प्रतिपरिसौख्याय योऽस्यो- त्प्रेक्षक इति माहात्म्यं ज्ञात्वा भगवन्तं भजेदिति अर्थद्वयं श्रुतिगीतार्थः माहात्म्यं भजनञ्चेति तत्र भजनप्रतिपादिकाः सर्वा एकीकृत्याह ध्यायेदजस्रमिति अन्तर्भगवन्तं स्थापयित्वा तत्र सेवाङ्कुर्यादिति अर्थः तस्य फलत्वायाह—अजस्रं सुख- रूपं सर्वदुःखहर्तारं चेति तत्र भगवतो माहात्म्यं गुणरूपं दोषा- भावरूपञ्च ॥ ४७-४६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेदस्तुत्यर्थतात्पर्यं निर्द्धार्य्य सप्रतिज्ञमेव श्रीकृष्णस्यैव सर्वो- त्कर्षमाभिव्यञ्जयति—नमस्तस्मै इति अत्र मार्गेषु ज्ञानयोगभक्तिषु मध्ये भक्तिरेव श्रेष्ठा उपासकेषु ज्ञानिप्रभृतिषु भक्त एव श्रेष्ठः उपास्येषु ब्रह्मस्वरूपादिषु भगवानेव श्रेष्ठः इति सकलश्रुति- वाक्यैरेव निर्द्धारितं भगवत्यपि सदसतः परं त्वमथ यदेष्व- वशेषमृतमिति स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डेति वाक्याभ्यां कृष्ण एव श्रेष्ठो निश्चित इत्यभिप्रायेव साक्षादपरोक्षस्य श्रीनारायण- स्याग्रेपि नमस्तुभ्यं नारायणायेत्यप्रयुज्य नमस्तस्मै कृष्णायेत्युच्चै- रुच्चारयामास अमला असुरेभ्योपि मोक्षप्रदत्वाद्विद्या- मालिन्यनिवर्त्तिका कीर्त्तिरेव यस्य तस्मै ननु किं तमेव नमस्करोषि पुरःसन्तं श्रीनारायणं स्वगुरुं मां नैव प्रणमसि तत्राह य इति अभवाय भवनिवृत्तये उशतीः कमनीयाः कलाः भव- द्विधानवतारान् धत्ते इति तन्नमस्कारेणैव त्वन्नमस्कारोऽप्यभू- दितिभावः श्लोकोयमशेषसमाम्नायपुराणोपनिषत्समुद्रमथनोत्थ- वेदस्तवामृतादपि सारभूत आकृष्टः श्रीनारदेन तथा च श्रुतिः तस्मात्कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं भजेत्तं यजेदित्योन्तत्सदिति श्रीगोपालतापनी ॥ ४६ ॥

इतिशब्दः प्रकारे समाप्तौ वा इति प्रकारेणैव आद्यम् आनम्य आनतो भूत्वा यद्वा इति कृष्णप्रणामसमाप्तौ वृत्तायां आद्यं तमृषिमानम्य ततो नारायणाश्रमात् ॥ ४७ ॥

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥
इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

श्रीनारदश्च श्रीमन्नारायणोपदिष्टं वेदविषयं स्वानुभवेन वक्ति—नम इति। कृष्णाय सदानन्दघनाय भगवते स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तं भगं विधतेऽस्य तस्मै स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः तथाच वैष्णवे—

"शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते।
मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥

इति अमलकीर्त्तये अमला जगत्पावनी कीर्तिर्यस्य तस्मै तदेव विवृणोति यो भूतानां संसारनिवृत्तये मोक्षप्रदानायोशतीः कला लीलावताराख्याः धत्ते इत्यनेन प्रथमस्कन्धोक्तस्य श्रीकृष्णस्तु भगवान् स्वयं इत्यस्योपसंहारो ज्ञापितः ॥ ४६-४९ ॥

भाषा टीका।

सब लोक को सुख देने वारे नित्यनिर्दोष निरवधि ज्ञानादि ऐश्वर्य संपन्न अप्राकृत शुद्ध सत्वगुण प्रचुर मूर्त्ति युत आपके अर्थ मेरा प्रणाम होइ जोकि आप सर्व प्राणियों को मोक्ष के अर्थ प्रकाशमान विद्या को धारण करते हो ॥ ४६ ॥

इस प्रकार पृथ ऋषि नारायण को और उनके शिष्यन को प्रणाम कर उदार बुद्धि नारदजी साक्षात् आप हि हमारे पिता व्यासजी के आश्रम को जाते भए ॥ ४७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

तच्छ्रुतीनां ब्रह्मणि पर्यवसानम् ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—इतीति। यद्यः प्रश्नस्त्वया कृतः इति अस्मिन्प्रश्ने एतदुत्तरं मया वर्णितं किमित्यपेक्षायामाह—यथेति। यथा सगुणालम्बनेन प्रकारेण चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा निर्गुणे ब्रह्मणि मनोपि चरेत्प्रचरेत् किमुत श्रुतय इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्तिकृताऽन्वयबोधिनी।

भगवता व्यासेन सभाजितः सत्कृतो नारदः श्रीनारायणमुखात् यत् श्रुतं तत्तस्मै वर्णयामास ॥ ४८ ॥

हे राजन्! त्वया नोस्मान् यः प्रश्नः कृत इत्येतद्वर्णितं यथा निर्गुणेपि ब्रह्मणि मनश्चरेत्प्रविशति तथा वर्णितम् ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

भगवता श्रीद्वैपायनेन भगवच्छब्दानिर्देशेन सनकादिवत्तस्यापि तद्विज्ञानादिसामर्थ्येपि तच्छ्रवणं सूचितं तस्मिन् स्वभक्तिश्च ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—इतीति। नोस्मान् प्रति यः प्रश्नः कृत इत्यत्र एतद्वर्णितं तद्वेतदिति पाठे तत्तत्र किमित्यपेक्षायामाह यथेति यथा भगवत्स्वाद्यवलम्बनेन चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा मनोपि चरेत् प्रविशेत् किमुत श्रुतय इत्यर्थः। एता हि तत्तु समन्वयादिति न्यायेन तदेकपर्यवसानतया पूर्वं दर्शिताः "शब्दब्रह्मपरब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू" इति न्यायेन तदेकरूपत्वात्तादृशश्रुतयश्च यथोक्तं स्वयं भगवति श्रीकृष्णे श्रुतीः विनापि शक्तिप्रागल्भ्यं निभृतमरुन्मनोक्षेत्यादौ तदरयोषि ययुः स्मरणात् इत्यत्र ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

सभाजितइति। ततो भगवता द्वैपायनेन सभाजितः पूजितः कृतः आसनस्य परिग्रहो येन सः तस्मै द्वैपायनाय नारायणस्य मुखाच्च्युतं निर्गतं श्रुतिस्मृत्यात्मकं वचो वर्णयामास उपदिदेशेत्यर्थः सतु महामुपादिष्टवान् इति तु प्रसिद्धत्वान्नोक्तम् ॥ ४८ ॥

एवञ्च त्वत्प्रश्नस्योत्तरमुक्तं इत्याह—तदिति। हे राजन्नोस्मान् प्रति यः प्रश्नः त्वया कृतः तत्तत्प्रश्ने एतच्छ्रुतिवचोवर्णितम् उत्तरत्वेन कथितमित्यर्थः येनोपवर्णितेनानिर्देश्ये निर्गुणेपि ब्रह्मणि श्रुतयश्चरेयुरिति मनश्चरेत्प्रसरेन्निःसंशयं मनो भवेदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका।

सभाजित इति स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणि बृहद्गुणविशिष्टे अनिर्देश्ये चिदचिद्वस्तुसजातीयत्वेन वक्तुमशक्ये निर्गुणे हेयप्रतिभटे ईदृशे ब्रह्मणि यथा मनश्चरेत् तं विषयीकुर्यात् मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिश्रुतेर्विशुद्धमनोग्राह्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या।

सभाजितः पूजितः ॥ ४८ ॥

अत्र निर्गुणत्वं प्राकृतगुणपारतन्त्र्यराहित्यं स्वाभाविकगुणानां मूले स्पष्टोक्तेः अनिर्देश्यत्वं च साकल्येन निरूपणाशक्यत्वं

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो-
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ।
यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा-
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
श्रीनारदनारायणसम्वादे श्रुतिस्तुतिर्नाम
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

मनश्चरेदित्युत्तरन्तु मनःपूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति श्रुतेः वाङ्मनसयोः पूर्वोत्तरयोरभेदाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र नारदेन व्यासाय कथाकथनं स्तुत्यर्थं नतु ज्ञापनाय—

कथाः कथयतीशस्य व्यासस्यान्ते स नारदः ।
स्तुत्यर्थं तस्य देवस्य ज्ञापनाय नतु क्वचित् ।

इत्यादि ॥ ४८ ॥

त्वया यः प्रश्नः कृतः तत्प्रश्नवचनमुद्दिश्यैतत्परिहारवचनं वर्णितं येन वर्णितप्रकरेणानिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि मनश्चरेत् तथेति ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवता व्यासेन तस्मै व्यासाय ॥ ४८ ॥
यथा भगवत्प्रसादोत्थभक्तिप्रभावेनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

भाषाटीका ।

श्रीव्यास भगवान् से पूजित होकर आसन को स्वीकार कर नारदजी जो नारायण के मुखसे श्रवण किया रहा उसको व्यासजी के अर्थ वर्णन करते भए ॥ ४८ ॥

हे राजन् ! हमारे प्रति आपने जो प्रश्न किया रहा उसका उत्तर इस प्रकार वर्णन किया गया देव मनुष्यादिवत् निर्देश के अयोग्य मायिक गुण रहित ब्रह्मके विषय में जैसे श्रुति वर्त्तती हैं तैसैहि मनभी परमात्मा के विषय में वर्त्ति सकता है ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुसारयति—योऽस्योत्प्रेक्षक इति । योऽस्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः एवमेतदनुशायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालोचक इत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमालोक्यास्यादिमध्यनिधने आदिर्जन्म मध्यः पालनं निधनमन्तः एतेषु कर्मसु यो वर्तते अनेनोपादानत्वमुक्तम् ननु प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वे प्रसिद्धे सत्यम् तयोरपि तत एवोद्भूतत्वान्मूलकारणं स एवेत्याह—योऽव्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशनियमने कुर्वन्नति—य इति । पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा यदर्थमेतत्सृष्टं तेन ऋषिणा सृष्टे कार्येऽहमिति दर्शनात् ऋषिर्जीवस्तेन सहानुप्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददत्परिपालयति उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह—यं सम्पद्येति । यं सम्पद्य प्राप्यानुशयी अन्वनु दण्डवत्प्रणामैश्चरणमूले शेते इति तथा स जीवोऽजां कार्यकारणरूपामविद्यां त्यजति ननु ब्रह्म सम्पन्नस्यापि जीवस्य तत्सम्बन्धो दृश्यतेऽत आह—सुप्तः कुलायं यथेति अयं भावः यथा सुप्तं शरीरवन्तमन्ये पश्यन्ति सतु नात्मानं तथा पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवन्तं पश्यन्ति सतु न किञ्चित्पश्यतीति तं हरिमजस्रमनवरतं ध्यायेत् किमित्यत आह—अभयं न भयं यस्माद्भयनिवर्तकमित्यर्थः कुत एतत् कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया येन तम् ॥ ५० ॥

सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ।
भोगयोगप्रदं वन्दे माधवं कर्मिनम्रयोः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां
सप्ताशीतितमोध्यायः ॥ ८७ ॥
श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी ।

सङ्गृह्य सङ्क्षिप्य अनुशायिनामनुशय उपाधिस्तद्वताम् अनेन उत्प्रेक्षक इति विशेषणेन एतेषु जन्मादिकर्मसु अनेन जन्मादिषु वर्तनेन तयोरपि प्रकृतिपुरुषयोरपि तत एव दूरेव यदर्थं जीवार्थं ऋच्छति कार्ये देहादिकमहमिति जानाति अभिमन्यत इति ऋषिर्जीवस्तेन सह सर्वासां श्रुतीनां शिरोरत्नतुल्याभिरुपनिषद्भिर्नीराजिते पदाम्बुजे यस्य तं

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिनी।

कर्मिणो भजनेन भोगपदं नम्रस्य योगप्रदं ददामि बुद्धियोगं तं येनमामुपयान्ति ते इतिगीतोक्तेः॥ ५०॥

गोवर्द्धनोपलालस्य पुत्रः श्रुत्यर्थसम्भवम्।
राधारमणदासोऽयं व्याख्यानमकरोन्मुदा॥
कृष्णगोविन्दमिश्रेण राधारमणसेविना।
राधारमणदासेन दीपिकादीपनं कृतम्॥

श्रीकृष्णायनमः॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे श्रुतिस्तुतौ
भावार्थदीपिकाया व्याख्याने दीपिकादीपने।
सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

श्रीकविचूडामणिचक्रवर्तीकृताऽन्वयबोधिनी॥

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुसारयति योऽस्योत्प्रेक्षकेति तं हरिं भजन् ध्यायेत् कोसौ हरिस्तमाह योऽस्योत्प्रेक्षकः अस्य विश्वस्य उत्प्रेक्षकः जीवानामेवमिदं करिष्यामीत्यालोचकस्तम् इदं विश्वं सृष्ट्वा ऋषिणा जीवेन सह अनुप्रविश्य पुरः शरीराणि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददात्पालयति यत्सम् अनुशयी जीवः यं सम्पद्य प्राप्य अजामविद्यां जहाति सं अत्र दृष्टान्तः सुप्तः कुलायं यथा यथा सुप्तः पुरुषः कुलायं शरीरं न पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवन्तं पश्यन्ति सतु न किञ्चित् पश्यतीति कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया येन तम् अभयं भयनिवर्तकं एवम्भूतं हरिं ध्यायेदिति यास्योत्प्रेक्षक इत्यादिश्रुतिः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमन्तु दैवतं तमात्मस्थं येतु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्"इति सुगमोर्थः सर्वेश्वरपरेयं ऋषिणेति सृष्टेकार्ये सोहमिति दर्शनात् ऋषिर्जीवः तथा च श्रुतिः "आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोहमस्मीत्येवव्याहरत्ततोहं नामाभवत् तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूत इति अर्थश्च अग्रे सृष्टे कार्ये प्रथमम्पुरुषविधः पुरुषाकारो जीवात्मा एव आसीत् स अनु अनन्तरं सर्वतो वीक्ष्यात्मनः स्वस्मादन्यन्नापश्यत् सोऽहमस्मीति प्रथमं व्याहरत् उक्तवान् ततः कारणादहं नामाऽभवत् तस्मात्कारणादेतर्हिदानीमपि केनाप्यामन्त्रितः सन्नग्रे प्रथमं अहमपि त्वेवमुक्त्वाथानन्तरमन्यन्नामा ब्रूते कस्त्वमित्युक्तः अहममुकोस्मीति वक्तीति सुप्तः कुलायं यथेत्यत्र श्रुतिः "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति सुगमोर्थः स सम्भोगकाले मरणकाले वा प्रिययालिङ्गितः प्राज्ञेन सुषुप्तिसाक्षिणा विशुद्धात्मना परिष्वक्तः एकीभूतः अथ श्रीस्वामिचरणानाम्—

सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम्।
भोगयोगप्रदं वन्दे माधवं कर्मिनम्रयोः॥

श्रीमाधवमहं वन्दे कथम्भूतं सर्वश्रुतिशिरोरत्नैर्नीराजितं निर्मञ्छितं पादाम्बुजं यस्य तं पुनश्च कर्मिनम्रयोर्भोगप्रदं नम्राणां भक्तानां भक्तियोगप्रदमित्यर्थः॥ ५०॥

वृन्दारण्यनिकुञ्जस्थः कविचूडामणिर्द्विजः।
श्रुतिस्तुतेरितिव्याख्यामकरोत्सर्वसम्मताम्॥

ननु श्रीभगवत्तस्य श्रुतेश्च दुर्निश्चेयमर्थं कथं ज्ञातवानसि सत्यं श्रीमच्चरणारविन्ददर्शितमार्गेणेत्याह—

हरिणा श्रीधराख्येन रचितां भावदीपिकाम्।
गृह्णन् भक्त्यजेऽडोप्येसे परमार्थं नमत्सरी॥
अन्यच्च। यथोपदिष्टं गुरुणा बुद्धौ श्रीनन्दसूनुना।
तथैव कृतवानस्मि न मे दोषास्तु वा गुणाः॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे श्रीकविचूडामणिचक्रवर्त्ति-
विरचितायाम् अन्वयबोधिन्यां
टीकायां सप्ताऽशीतितमोऽध्यायः।
श्रीकृष्णायनमः।

*श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी।

श्रीकृष्णायनमः।

अहो पश्यन्तु दाढर्यं मे साहसञ्च सुबुद्धयः।
प्रवर्त्तेयं महत्कल्पे व्याख्यानेपि श्रुतिस्तुतेः॥
अस्मायोग्येप्यशक्येर्थे कः प्रवर्त्तेत बुद्धिमान्।
महत्तमकृपामत्तं विना मां क्षुद्रराग्रहम्॥
वन्दे तं परमात्मानमाश्चर्यचरितं प्रभुम्।
बलात्प्रवर्त्ते यथो मां नीचमुच्चप्रयोजने॥
श्रीधरस्वामिपादांस्तान् प्रपद्ये दीनवत्सलान्।
निजोच्छिष्टप्रसादेन ये पुष्णान्त्याश्रितं जनम्॥
वन्दे चैतन्यदेवं तं तत्तद्व्याख्याविशेषतः।
यो ऽस्फोरयन्मे श्लोकार्थान् श्रीधरस्वाम्यदीपितान्॥
श्रीमद्भागवतं नौमि यस्यैकस्य प्रभावतः।
वैष्णवानां कृपां विन्दन् मूर्खोपि स्याद्विशारदः॥
नमामीमं हरिदासवर्यं गोवर्द्धनं गिरिम्।
यदाश्रयबलाद्वाशां दुर्लभार्थेप्यहं दधे॥

विष्णुनामसर्वैश्वर्यप्रकटनेन विश्वव्यापकेन श्रीभगवता रातो जीवयित्वा श्रीयुधिष्ठिरादिभ्यो दत्तः किं वा आदत्तः स्वीकृत इति तस्य माहात्म्यभरः सूचितः अत उवाचेति तस्य तादृशप्रश्नो युक्त एवेति भावः। सन्मार्गमादिश्य स्वस्मिन् स्वभक्तौ ब्रह्मणि चामूर्त्ते स्वस्वरूपे वेदानां प्रवृत्तिप्रकारव्याख्ययोपादिश्येत्युक्तम् तत्र श्रीभगवति तदुक्तौ च तत्तन्माहात्म्यवर्णनादिना वेदानां प्रवृत्तिं सङ्गतां ब्रह्मण्यसङ्गतां मन्यमानः पृच्छति—ब्रह्मन्निति। वेदस्वरूपत्वात्त्वं तद्वेत्स्येवेति भावः। अनिर्देश्ये स्वरूपक्रियाजातिगुणैर्निर्देष्टुमशक्ये निर्गुणे गुणोऽग्न्यादीनामुष्णतादिवत् सहजधर्मस्तेन रहिते गुणेषु तत्तत्स्वभावक्रियाजात्यादिषु वृत्तिर्यासां ताः यद्वा निर्गुणे त्रिगुणातीते गुणवृत्तयः गुणत्रयाश्रयइत्यर्थः। तथा च गीतासु "त्रैगुण्यविषया वेदाः"इति अत एव सदसतः परे स्थूलसूक्ष्मव्यतिरिक्ते श्रुतयः उपनिषल्लक्षणाः कथं चरन्ति वर्त्तन्ते। साक्षादिति तात्पर्यवृत्तिरपि निरस्तैव तत्प्रकारं वदेति शेषः। तत्रायमभिप्रायः। जीवानां मोक्षार्थं प्रभु-

* एतत्प्रभृत्येव व्याख्याऽस्य एवान्ते सम्प्रदत्ते॥

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

बुद्ध्यादीनसृजत मोक्षस्तु ज्ञानेनैव ज्ञानञ्च महावाक्यार्थावधारणात् तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं अहदजहत्स्वार्थलक्षणयैव स्यादिति महावाक्यादि श्रुतीनां ब्रह्मणि वृत्तिः सम्भवेदित्युत्तरमुक्तं ज्ञेयम् । अथवा सतां वेदानां मार्गे स्वस्मिन् कृष्णाख्ये परब्रह्मणि साक्षाद् प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य श्रीभगवान् द्वारवतीमगादित्युक्तं तत्र राजा बुभुत्सुः पृच्छति— ब्रह्मन्निति । ब्रह्मणि परब्रह्मणि श्रीकृष्णे श्रीगोपालतापन्यादि श्रुतिषु श्रीकृष्णस्य परब्रह्मत्वं प्रसिद्धमेव । तथा "यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् "इत्यत्रैव विरिञ्चिनोक्तं ब्रह्मत्वादेव अनिर्देश्ये शब्दगोचरे शब्दरूपाः श्रुतयः कथं चरन्ति तथा निर्गुणे गुणानां सत्वरजस्तमसां सम्बन्धरहिते तथा ह्यत्रैव वक्ष्यते—

"हरिर्हि निर्गुणस्साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् " ॥ इति

ताः कथम्भूताः गुणवृत्तयः गुणेषु प्रकृतिगुणेषु सत्वादिषु तत्कार्येषु च वृत्तिर्यासां, ताः ननु गुणात्मनः तेऽपि गुणान् विमातुमित्यादिवचनैः कृष्णस्य सगुणत्वमेव बोद्ध्यते कथमसौ निर्गुण इतिचेन्न सर्वेषामेव श्रीकृष्णगुणानां चिच्छक्तिविलासत्वेन श्रीभगवत्स्वरूप एव पर्यवसानान्निर्गुणत्वमेव तथाच प्रथमस्कन्धे श्रीधरण्युक्तौ "एते चान्येच भगवन्नित्या यत्र महागुणाः " इति गुणा अप्राकृता एव नित्याः स्युः तथा- चैकादशे—

"मां भजन्ति गुणास्सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्याः सङ्गादयो गुणाः" ॥ इति.

निर्गुणं प्रकृतिगुणैरसंस्पृष्टमेव मां गुणा भजन्ति कथम्भूतास्ते अगुणाः गुणपरिणामरूपा न स्युरिति । ननु तर्हि लक्षणया श्रुतयस्तत्र चरन्ति तत्राह साक्षादिति लक्षणया चरन्तु नाम साक्षान्मुख्यया वृत्त्या केन प्रकारेण चरन्तीति ननु हिरण्यगर्भे पुरुषे च चरन्त्यः श्रुतयस्तदभिन्नत्वात् तास्मिन् कृष्ण एव चरन्ति यदेष हिण्यगर्भे नैर्गुण्यसन्निकृष्टत्वात निर्गुणवदेव पुरुषश्च प्रकृत्यधिष्ठाता स्वेच्छया स्वीकृतगुणत्वात् निर्गुण एवेति चेत्तत्राह सदसतः पर इति । सत् कार्यं हिरण्यगर्भादिरूपम् असत् कारणम् पुरुषादिरूपं ततः परे नितरामुत्कृष्टे कृष्णे हिरण्यगर्भादिषु चरन्त्योपि श्रुतयः कृष्णे चरितुं न शक्नुवन्ति तस्य ब्रह्मानन्दघनस्वरूपत्वात् तथाऽत्रैव श्रीदेवर्षिणोक्तम् "विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् "इति श्रीगीतासु च स्वयमेव श्रीभगवतोक्तम्—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ' ॥ इति.

ब्रह्मानन्दघनरूपोऽहमित्यस्यार्थः । यद्वा परे इति ब्रह्मणीत्यस्य विशेषणं परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे सदसतः कार्यकारणस्य सम्बन्धिभ्यः श्रुतय इति श्रुत्यगोचरत्वमेव श्रीकृष्णस्य श्रीमदुद्धवेनोक्तं "भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् "इति यत्पदव्यपि श्रुतिभिर्विमृग्यैव स कथं सतां गोचरः स्यान्निति ॥ १ ॥

अत्र समाधत्ते—बुद्धीति । जनानां महाप्रलये स्वस्मिन् लीनानां मात्रार्थं विषयभोगार्थं यद्वा मीयन्ते गुणाः कार्याणि गुणातीतानि चाभिरिति मात्राः श्रुतयस्तदर्थं तद्धारणाद्यर्थं तद्धारणादिकं किमर्थमिति तदाह—भवार्थम् अभ्युदयार्थं ब्रह्मलोकाद्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थम् आत्मने स्वस्वरूपप्राप्त्यर्थं मोक्षार्थमित्यर्थः । अकल्पनाय भजनाय निर्गुणो मदपाश्रय इत्याद्युक्तभजनस्य निर्गुणत्वेन कल्पनातीतत्वात् यद्वा आत्मने स्वस्य कृष्णस्य प्राप्त्यर्थं स्वप्राप्त्युपायमाह कल्पनायेति भक्तेः कल्पनाय विधानायेत्यर्थः । भक्त्यैवाहं लभ्यः स्याम् नान्योपायेनेति भावः । तथा हि श्रीभगवतैवैकादशस्कन्धे वक्ष्यते "भक्त्याहमेकया ग्राह्यः" इति श्रीगीतासु च "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" इति अतोऽधोक्षजत्वादवाङ्मनसगोचरोपि श्रीभगवान् भक्तिं कुर्वति जने भक्तिजन्येनैव प्रसादेन तत्र स्वशक्ति सङ्गस्य बाढमघटमानामपि चक्षुरादिगोचरतां प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य भक्त्यैव श्रुतयः कृष्णे चरन्ति नान्यथेति प्रथमं सङ्क्षेपेणोत्तरं दत्वा श्रीसनन्दनमुखेन यथा शयानं सम्राजमिति दृष्टान्तितेन पद्येन श्रुतीनां भक्तिं वर्णयता श्रीशुकेन पूर्वं नारदकृतस्यैवास्य प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरतया श्रुतिगोचरताहेतुः श्रीभगवन्माहात्म्यभरप्रतिपादिका श्रुतिस्तुतिरवोपक्षिप्ता तथा च स्तुत्यारम्भे क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः इत्यनुचरणं वक्ष्यते अयं भावः । श्रुतयस्त्रिविधाः कर्मपराः ज्ञानपराः श्रीभगवत्पराश्चेति । तत्र कर्मपराः त्रैगुण्यविषयत्वात् कृष्णे चरितुं न शक्नुवन्ति ज्ञानपराश्च लक्षणया भगवत्स्वरूपविशेषे चरन्त्योऽमुत्राऽपूर्त्या साक्षात्तमेव दिदृक्षवो तन्निरसनद्वारा भगवन्तं मृगयन्ते तदपेक्षयैवोक्तम् "अद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव" इति श्रीभगवत्परास्तु श्रीनारायणोपनिषद्गोपालतापिनीप्रमुखाः भक्तिविशेषेण साक्षादेव श्रीभगवति चरन्त्यमुं प्राप्नुवन्ति । तथा तदनुगतानां चागमपुराणादीनां पदवाक्यानि तत्र चरन्तीति अत एव रासक्रीडाप्रसङ्गे कथिते "मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः" इति । अस्यार्थः । कर्मकाण्डादिश्रुतयः परमेश्वरमपश्यन्त्यस्तत्तत्कामाद्यनुबन्धैरपूर्णा भवन्ति भगवत्परास्तु तं लब्ध्वा मनोरथान्तं पूर्णकामतां गच्छन्तीति । तथा हि बृहद्वामने—

"ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः ।
तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥
चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्ष प्राह तान् गिरा ।
तुष्टोस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञाः वरं यन्मनसीप्सितम् ॥
श्रुतय ऊचुः ॥
यथा तल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः ।
भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा ॥
श्रीभगवानुवाच ॥
आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ" ॥ इति

शुद्धभक्तानामेव सदृश्यो भवतीत्यस्मिन्नर्थे मोक्षधर्मे नारायणीयोपाख्याने वसुराजाश्वमेधे भीष्मादिवाक्यमेव प्रमाणं तथाहि—

"प्रीतस्ततोऽस्य भगवान् देवदेवस्सनातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित् ॥

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी।

स्वयं भागमुपादाय पुरोडाशं गृहीतवान्।
अदृश्यतद्गतो भागो देवेन हरिमेधसा॥
बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुचमुद्यम्य कोपितः॥

उपलक्षणावृत्त्या तात्पर्येण मुख्यया वृत्त्या वा ब्रह्मसमीपे निषीदति स्थिरतया वर्त्तते इत्युपनिषत् अत एव ब्राह्मी ब्रह्मपरा पूर्वजैः श्रीसनकादिभिर्धृता हृदि न्यस्ता नित्यमभ्यस्ता वा अकिञ्चनः श्रीभगवदर्थे त्यक्ताशेषपरिग्रहः सन् येन भक्तियोग "सध्रीचीनो ह्यथ लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः" इत्युक्तः सञ्छेत् प्रभातीति॥ २-३॥

अत्र श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे वर्त्तयिष्यामि चिरमतीतामपि प्रवर्त्तयिष्ये वर्णयिष्यामीत्यर्थः। गाथामेव विशिंषन् तस्या उत्पत्तिप्रकारमाह—नारदस्येति। संवादे प्रश्नोत्तराभ्यामन्योन्यं सम्भाषलक्षणम् ऋषिरिति श्रीवैकुण्ठश्वरक्षीराब्धिशायिनोऽर्थावृत्त्यर्थं चकाराभ्यां द्वयोरपि सम्वादे प्राधान्यं बोधयति अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा नारायणः श्रुतिस्तुतः श्रीभगवान् वर्ण्यत्वेनान्वितो यस्यां तां अत एव वर्णयिष्यामि॥ ४॥

ननु तयोः सम्वादः कदा कुत्र कथं वाऽभूदित्यपेक्षायामाह—एकदेति चतुर्भिः। कस्मिंश्चित्तत्प्रसादावसरे किं वाऽऽत्मनः श्रवणोत्सुक्यकाले ययौ लोकान् सर्वभुवनानि पर्यटन् परिभ्रमन् किमर्थं भगवत्प्रियः श्रीभगवन्माहात्म्यश्रवण भावणार्थमित्यर्थः। तदुक्तं प्रथमस्कन्धे—

"अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यः कीर्त्तिं शार्ङ्गधन्वनः।
गायन्माद्यन्निदं तन्त्र्या रमयत्यातुरं जगत्"॥ इति

अत एव सनातनम् आद्यमृषिं यद्वा ऋषिरूपं सनातनं भगवन्तं द्रष्टुम्॥ ५॥

ऋषित्वकारणं वदन् तदीयकारुण्यभरमाह—य इति। अस्मिन् कर्मक्षेत्रतया सर्वलोकसेव्यत्वेन प्रसिद्धे यथोक्तं पञ्चमस्कन्धे देवैः "अहो अमीभिः किमकारि शोभनम्" इत्यादि यद्वा भवदर्थेऽधिष्ठित इति तस्य सौभाग्यं सूचयति वै प्रसिद्धौ क्षेमाय अभवाय स्वस्तये च सुखाय यद्वा ऐहिकामुष्मिकमङ्गलायेति क्रमेण पदद्वयार्थः अतो धर्मादिभिरुपेतं युक्तं शमो भगवन्निष्ठचित्तता लोकशिक्षार्थतानि स्वयमेवाश्रित इत्यर्थः। तच्च मोक्षधर्मे नारायणीये व्यक्तमेव धर्मादीनां यथोत्तरं श्रेष्ठयम् आकल्पात् श्रीब्रह्मादिनप्रथमकल्पमारभ्य॥ तम निजाश्रमे उपविष्टमिति धर्माद्यर्थैवयत्परादित्येन वरः प्रश्नावसर उक्तः ऋषिभिः परीतमिति प्रयोगेश्वराणां सभामध्ये कृतत्वात् प्रश्नस्य सर्वसम्मतत्वेन माहात्म्यमभिप्रेतं कुरुद्वह हे महावंशजेति स्वप्रश्नस्य श्रीनारदप्रश्नेन साम्यं युक्तमेवेति। तमुत्साहयति भगवान् सर्वज्ञः महादयालुर्वा शृण्वन्त्विति वक्ष्यमाणब्रह्मवादस्य सर्वसम्मतत्वे तेषाञ्च तच्छ्रवणोत्सुक्यादिकमभिप्रेतम् इदमिति सदा तस्य हृदि वर्त्तमानत्वादिना प्रत्यक्षत्वादिकं सूचयति यो ब्रह्मवादः पुरा जनलोकेऽभवत् इदमिति वा ब्रह्मणो वादः प्रश्नोत्तरप्रकारतत्त्वनिर्द्धारलक्षणः स च वादो विवदतामह—मिति। श्रीभगवद्वचसाद्वितण्डाजल्पवादानां मध्ये तन्महाविभूतित्वेनोत्तमः तच्च सर्वं श्रीस्वामिपादैस्तत्रैव व्याख्यातं जनेत्यकारान्त एव प्रयोजनशब्दः जनस्तपस्सत्यनिवासिनो जनाः इत्याद्युक्त्या सकारान्तोऽपि क्वचित्॥ स्वायम्भुव हे ब्रह्मपुत्र नारद! अतस्तवापि तैस्सह ब्रह्मसत्रतच्छ्रवणे वा योग्यताऽस्त्येवेति भावः। पुरा कल्पादौ मानसानां श्रीब्रह्मणो जातानामिति महाविशुद्धत्वमुक्तम् अतो मुनीनां ज्ञानपराणां किं ताः श्रीभगवद्ध्याननिष्ठानाम् अतएव ऊर्द्ध्वरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामित्यर्थः। इति तेषां ब्रह्मसत्रयोग्यतोक्त्या तत्र जनलोके ह स्फुटम् अनु ते त्वः पश्चात् पृच्छति इति तत्प्रश्नादयं प्रश्नस्त्वां विना न केनापि कृतोऽस्तीति भावः। श्रुतं शास्त्राभ्यासः तपः चित्तैकाग्रता शीलं शान्त्यादिस्वभावः प्रवचनं प्रवक्तारं एकं श्रीसनन्दनं, अपरे श्रीसनकादयः स्वशब्देन विश्वस्य तदधीनत्वमुक्तम् अत आपीय जलपानादि वदनायासेनात्मान्तर्निधायेत्यर्थः। शक्तिभिः त्रिगुणतत्कार्यमहदादिभिः किम्वा विद्याविद्यादिभिस्सह शयानं तासां तदा तत्र स्वकार्ये प्रवृत्त्यभावात् अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा शक्तिभिः श्रीलक्ष्म्यादिभिः सह शेषपर्यङ्के शयानं निद्रालीलां भजन्तं तस्य लिङ्गमाहात्म्यप्रतिपादकैः वाक्यैः तत्र तासां सहजतद्दास्यादिति दृष्टान्तेनाह—यथेति। अनुजीविनः सेवकाः इति, तस्य प्रसादविशेषार्थमितियोजनञ्च सूचितम्॥ ६—१३॥

अजित हे मायानाभिभूता! अनुचरेदिति निगमस्य वत्सवक्तृत्वं सूचितमेव वयमिति वक्तव्ये निगम इति स्वजातिकथनं परमदैन्येनातिनम्रताबोधनार्थम् अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा अजां मायां जहि निश्शेषतया अपसारय ननु सत्त्वगुणेनोपकर्त्रीयं किमित्यपसार्या? तत्राह—दोषेति। दोषैरावरणविक्षेपस्वभावादिभिर्गृहीत आक्रान्तो गुणः सत्त्वलक्षणो यस्मात् ननु तथापि कासाञ्चिल्लीलानां हेतुरियं नापसरयितुं शक्या तत्राहुः—त्वमसीति। आत्मना स्वरूपभूतया चिच्छक्त्या त्वं प्राप्तसकलमधुरलीलादिपरमैश्वर्योऽसि किं ते माययेति नन्वेवम्भूतसर्वाद्भुतचिच्छक्तिविलासं मामनुभावितुं जीवाः कुतो मत्त्वा किं न कुर्युः? तत्राहुः—अगेति। शक्तिप्रदानरूपं तदनुग्रहं विना जीवास्त्वद्भक्तावशक्ता इत्यर्थः। ननु सर्वशक्तिभिरहं क्रीडामिति कुतो ज्ञातं तत्राहुः—क्वचिदिति। सृष्टिलीलायां मायया पुरुषरूपेण चरन्तं क्वचिद्विशुद्धानन्दलीलया आत्मना चिच्छक्त्या श्रीनारायणादिरूपेण चरन्तं त्वां निगमः सेवेतेति त्वत्सेवयैव ज्ञानमिति भावः॥ १४॥

अवयम ऋषयः यत इति पञ्चम्यन्तत्वेऽपि मृदीति दृष्टान्ते सप्तम्यन्तत्वमर्थमात्रापेक्षया मनोवचनाचरितं तच्छ्रुतीनां तद्वत्कृत्येनात्मन एव वा अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा ननु इन्द्रादीनामपि माहात्म्यवर्णनादिना तानपि वेदोऽनुचरेदेव तत्राहुः—वृहदिति। तेषां त्वदीयत्वेन तद्वर्णन एव पर्यवस्येदितिभावः। शेषं समानम् अथवा एतत् मद्विधैरुपलब्धं त्वदनुचरणलक्षणं वृहत् महद्वस्तु जानन्ति मद्विधाः इति तस्य दौर्लभ्यं सूचयन्त्यो माहात्म्यविशेषमाहुः—अवशेषतया अनश्वरतया हेतुना अकृतादेव यतो यस्मात् त्वदनुचरणात् त्वद्भजनात् सकाशाद्विकलैः प्रपञ्चस्योदयास्तमयौ भवतः विधिहरौ त्वद्भजनेनैव सृष्टिप्रलयसमर्थावित्यर्थः। यथा मृदि विकृतेः घटादेरुदयास्तमयौ इति दृष्टान्तेन विधिहरयोस्तत्र यत् किञ्चिन्निमित्तमात्रत्वं भजनकृतसामर्थ्यमेव मुख्यो हेतुः यद्वा भजनाद्विकृतेः सञ्चारिसात्त्विकभावादेर्निर्वेदौत्सुक्यादिकं कम्पपुलकादि

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

रूपविकारस्य उत्पत्तिलयौ ऋषयस्त्वत्पूजनमाहात्म्यचमत्कारात् ऋषयस्ते मनोवचनाचरितं द्वन्द्वैक्यं मनोवाक्कर्माणि त्वय्येव दधुरर्पयामासुः न च कथञ्चित् कदापि तत्र वैकल्यं स्यादित्याहुः—भुवि सर्वार्पणयोग्यस्थाने त्वयि नृणां नृभिः जीवैर्दत्तान्यपि तानि पदानि वस्तूनि व्यवसाया वा कथनमयथा व्यर्थानि भवन्ति अत एव दधुः ॥ १५ ॥

यतस्त्वमृषीणां त्रिविधक्रियाविषयः इति हेतोः ऽधिपते हे मनोवाक्कायकर्मेश्वर ! अखिलशब्दस्य लोकविशेषणत्वे अधिकारापेक्षा निरस्ता मलविशेषणत्वे सवासनाशेषपापस्य पक्षान्तरे समूलदुःखस्य क्षपणमभिप्रेतम् अङ्घ्रिरूपकम् स्वरूपमात्रापेक्षया अवगाह्य सृष्ट्वेत्यर्थः । तल्लेशसम्पर्कमात्रेणैव सर्वदुःखत्यागसिद्धेः यद्वा समास्वाद्य तन्महामाधुर्येण तस्यागाशक्त्या स्वभावतद्व्याकुलस्यैव वा प्रवृत्तेः पुनर्वाक्यालङ्कारैः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यतस्त्वद्भजनमेव सर्वसारमिति हेतो स्वस्वधाम्ना त्वद्भक्तिप्रभावेण विधुताशयकालगुणाः तत्रापि एवं त्वत्प्रियस्थानं श्रीमथुरामण्डलं किम्भूतम् अजस्रसुखस्यानुभवो यस्मात् तत् अखण्डसुखानुभवरूपं वा ये भजन्ते सेवन्ते तपांसि जहुरिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथाहि पाद्मे—

"अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी ।
क्षणमेकनिवासेन हरौ भक्तिः प्रजायते" ॥ इति

यद्वा स्वधाम्ना भवदीयमधुरामण्डले विधुताशयकालगुणाः जीवन्मुक्ताः ते तपांसि जहुरिति किं वक्तव्यं तथा च सौरपुराणे—

"अस्तीह मथुरानाम त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
पावनेन नरस्त्वस्यामुच्यते जन्मबन्धनात् ॥

यद्वा एवं स्वरूपं घनश्यामोज्ज्वलपूर्णानन्द श्रीविग्रहं मूर्त्तामूर्त्तयोर्भवत्स्वरूपयोर्मूर्त्तस्यैव सर्वथा श्रेष्ठत्वात् ॥ १६ ॥

दृतयो लोहकाराद्युपकरणचर्मकोशविशेषाः आदिशब्दादिन्द्रियतदधिष्ठातृ देवतादयः एषु अन्नमयादिषु यदवशेषं ब्रह्मतत्त्वम् अन्यत्तैर्व्याख्यातं तत्रोत्तरश्लोकार्थवशाद्व्याख्यातं यद्वा विशुद्धवैष्णवसम्प्रदायानुसारेण व्याख्यायते भक्तिमाहात्म्यमेवाभक्तनिन्दापूर्वकं दर्शयन्ति—दृतय इति । ये दृतय इव श्वसदाभासा अपि असुभृतो जीवाः यदि तेऽनुविधाः त्वद्भक्तास्ते भवन्ति तदेव श्वसन्ति प्राणन्ति तेषामेव जीवनं जीवनमुच्यते नत्वन्येषां समष्टिव्यष्टिजीवदेहकारणानां महदादीनामनुपादकस्यापि तवोपेक्षणाज्जीववदाभासत्वप्राप्तेः इति तुल्यत्वमेव युक्तमिति भावः । न केवलं जगत्कारणमहदाद्यनुग्राहकत्वेन तवोपास्यत्वं किन्तु सर्वदा परमोपकारित्वेन तथैवासमोर्ध्वपरमैश्वर्यस्वभावेन चेत्याहुः—पुरुषेति । अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु पञ्चस्वात्मसु मध्ये यश्चरमः स आनन्दमयः त्वमेवासि आद्यानां त्रयाणाम् आद्यत्वं तत्राऽऽत्माध्यासेन कथम्भूतः अत्र एषु अन्नमयादिषु जीवानामुपकारार्थं अन्वयः प्राणादिचेष्टानां परमानन्दादेव स्वतः समुद्भव इति श्रुतिप्रसिद्धेस्तवोपकारित्वं तत्र अन्नमय आत्मा देह एव प्राणमयः पञ्चवृत्तिप्राणरूपोऽन्नमयादन्तरङ्गः यदपगमान्मृतिः स्यात् ततो जडरूपात् प्राणान्मनोमय आत्माऽन्तरङ्गः तस्य चित्सम्बन्धेन ज्ञानसामर्थ्यात् तस्मात् कारणरूपात् विज्ञानमय आत्मा जीवोऽन्तरङ्गः तस्य कर्तृत्वेन सर्वतः श्रेष्ठत्वात् पुनः कथम्भूतस्त्वं पुरुषविधः पुरुषस्यान्नमयादेः विधेव विधा शिरःपक्षादिकथनप्रकारो यस्य यद्वा पुरुषाणां चतुर्णामन्नमयादीनां विधा विधानं रचना यस्मात् तथाभूत आनन्दमयः पञ्चमः आत्मा त्वमसि तथाहि पारमर्षं सूत्रम् "आनन्दमयोऽभ्यासात्" (१-१-१३) इति सर्वथा प्रकृतिगन्धास्पृश्यः परिच्छेदातीतः परमानन्दो विवक्षितः श्रीरामानुजादिभिः सर्ववेदार्थविवेकाभिज्ञैः अस्यार्थस्यैव निरूपितत्वादत्र विरोधो नाशङ्क्यः इत्यानन्दमयआनन्दप्रचुर इति मयट् प्राचुर्यार्थत्वेपि प्रकाशप्रचुरो रविरिति त्वत् तद्विरोध्यान्तराप्रवेशात् नानन्दैकस्वरूपताहानिः यद्वा ब्रह्ममोदादिरूपानन्दविशेषप्रकाशोऽप्यश्चानन्दरूपप्रकाशस्यैव प्राचुर्यात्सङ्गतमेव किं वा स्वरूपार्थे मयट् सतु जीवन्मुक्तसेवकगुरुजनवयस्यप्रेयसीरूपेषु पञ्चविधेषूपासकेषु ब्रह्ममोदप्रमोदप्रियानन्दस्वरूपेण पुच्छदक्षिणपक्षोत्तरपक्षशिर आत्मतया निरूपितेन पञ्चधा प्रकाशते पूर्वेषामन्नमयादीनां चतुर्णामुक्तिस्तु शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणार्था तत्र श्रैष्ठ्यदृष्ट्या तावदार्थिकक्रमेण व्याख्यायते तथाहि द्विविधा जीवन्मुक्ताः एके भक्तिशून्याः स्वस्वरूपैकनिष्ठाः आत्मारामाः परे श्रीभगवत्कृपालब्धशान्तरतित्वान्नात्माद्दता आत्मारामता मुख्याः शान्तभक्ताः तेषु द्विविधेषु उपासकेषु प्रायः स्वाभेदेन यत्तस्य प्राकट्यं तादृशः प्रकाश एव ब्रह्म तत्राद्येषु तावत् द्वैतेषु स्वस्वरूपनिर्विशेषं चिद्रूपमेव ब्रह्म प्रकाशते द्वितीयेषु तु चिद्घनरूपं मूर्त्तं परं ब्रह्म घनाघनत्वविशेषाविवेकेन द्वयोश्चित्त्वैक्यादस्य पृथक्त्वेन निर्देशः तस्य च निर्विशेषत्वेन स्वादविशेषाभावादनुत्तमाङ्गतया पुच्छत्वं पुच्छमेवेदं प्रतिष्ठामोदादीनामाधारः यद्यपि सर्वेषामानन्दमय एव प्रतिष्ठा तथापि तयोर्विशेषं सविशेषयोर्वस्तुत ऐक्याभिप्रायेण तथोक्तम् अथ अन्यूनाधिकसामान्यास्त्रिविधाः उच्यन्ते तथात्मानमतिन्यूनतया जानन्तः श्रीभगवन्तं सर्वोत्कर्षे परत्वात् सर्वाधिकत्वेन जानन्त एव ये तमुपासते तेषूभयगौरवादिमत्त्वेषु परमाधिदैवततया स्फुरन्तं परममिष्टं उत्तरोत्तररुच्युत्पादिनं प्रीतिरतेः प्रकर्षप्रमाणमनुभवत्सु तादृशचमत्कारकृदानन्दरूपत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषो मोदः तस्य पुच्छतो वैशिष्ट्याद्दक्षिणपक्षत्वं ये लालकत्वपालत्वादिना आत्मानमधिकतया जानन्तो लाल्यत्वेनानुग्राह्यत्वादिना श्रीभगवन्तं न्यूनं जानन्त एवोपसेवन्ते ते व्रजेश्वरीप्रभृतयो गुरुजनाः तेषु पुत्रादिभावेनोपासीनेषु परमानुग्राह्यतया स्फुरन्तं वात्सल्यरतेः प्रकर्षं प्रेमविशेषमनुभवत्सु तादृशपरमानन्दरूपत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषः प्रमोदः पूर्वतोस्य श्रैष्ठ्यानुसरस्य श्रेष्ठ्यार्थत्वादत एव प्रशब्दः येतु सहशयनासनक्रीडादिषु जयपराजयादिषु च निर्विशेषत्वेन श्रीभगवता तुल्यमन्याः स्वात्मना श्रीभगवन्तं चान्यूनाधिकं मन्यमाना उपासते तेषु श्रीदामादयो वयस्याः तेषु भयगौरवाद्याच्छादिशून्येषु परमस्वाविश्रम्भाभावादिपूर्णं परमप्रणयितया प्रादुर्भवन्तं सख्यरतेः प्रकर्षप्रेमपरमनुभवत्सु तादृशभावानुसारेण परमप्रमापदत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषः प्रियशब्दव्यपदेश्यः

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्तोषिणी ।

तस्य एवंतः श्रेष्ठयाच्छिरस्त्वं चतुर्विधा निरूपिताः पञ्चमाः उपासकजना निरूप्यन्ते येतु परमकान्तत्वेन कन्दर्पकोटिरम्यत्वेन स्वात्मकोटिप्रियतया च श्रीभगवन्तमुपासते ते प्रेयसीवर्गा व्रजदेवीप्रभृतयः तेषु सन्ततमसमोर्ध्वमाधुरीभरपूर्णमनुरागराशिं सदास्वादयस्तु तादृशमहाभावानुगुण्येन परमप्रेष्ठत्वेन श्रीभगवतः प्रकाशविशेषः आनन्दः तस्यामोदादिभ्यः श्रेष्ठ्यादात्मत्वं एव स्थिते तत्र प्रथमं ब्रह्मत्वमाहुः—सदिति । एषु पञ्चप्रकाशेषु मध्ये त्वं एवं सदसतः परं सत् स्थूलम् अन्नमयादित्रयं असत् सूक्ष्मं विज्ञानमयं रूपं जीवाख्यं तयोः परं ब्रह्मासि तथा पञ्चसु मध्ये ब्रह्मत्वे निरूपिते यत् अवशेषं अवशिष्टं मोदादिचतुष्टयं तच्च त्वमसि तत्र रश्मिस्थानीयं ब्रह्मस्वरूपममूर्त्तेः प्रकाशरूपं परब्रह्मरूपं तथा मोदादिचतुष्टयञ्च मूर्त्तं इत्येषशान्तप्रीतवत्सलप्रियोज्ज्वलानां पञ्चानां मुख्यारसानां विषयभूत एकोऽपि श्रीभगवानुपासकभेदेन पञ्चधोक्तः । किन्तु निरुपमपरम सान्द्रानन्दरूपत्वेनानुभवादुक्तस्वरूपोऽयं रस एव भगवान् तथाह्यानन्दमयाधिकारे श्रुतिश्च "रसो वैसः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति प्रोक्तमेवार्थं किञ्चिद्विशेषार्थमनुवदन् उपसंहरति ऋतमिति । श्रुत्युक्तप्रतिष्ठास्थानीयमिदं आनन्दमयत्वरूपम् ऋतं प्रतिष्ठा सर्वेषां मूर्त्तामूर्त्तानां प्रकाशानां तदेकस्वरूपत्वादिदमेवानन्दमयं तद्रूपं श्रीभगवद्गीतादिषु परमनिगूढोपदेशे दृष्टसर्वोपरि प्रतिष्ठाभवत्वेन सर्वप्रतिष्ठारूपमित्यर्थः । तथाहि' सगुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्म शून्यायकल्पते" इत्यस्यानन्तरं—

> ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
> शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च" ॥ इति

अस्यार्थः ब्रह्मविद्भिः स्वस्वरूपेण शान्तभक्तैस्तु ब्रह्मघनत्वेनोपास्यस्य श्रुत्या पुच्छत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वव्यापकस्यापि श्यामोज्ज्वलसर्वानन्दकदम्बमूर्त्तिरेषोऽहं प्रतिष्ठा तथा च ब्रह्मसंहितायामादिपुरुषरहस्यस्तोत्रे—

> "यस्यप्रभाप्रभवतो जगदण्डकोटि—
> कोटिष्वशेषवसुधादिविभूतिभिन्नम् ॥
> तद्ब्रह्म निष्कलमनन्तमशेषभूतं—
> गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति

तथा परमाभीष्टदैवतत्वेन सेवमानैः परमाराध्यस्य शाश्वतस्य धर्मस्य प्रीतभक्तितयाख्यातस्य प्रीतिभक्तिप्रकाश्यत्वात् श्रीभगवानेवोपचारेण शाश्वतधर्मरूपप्रीतिभक्तितयोक्त इत्यदोषः तस्य मोदस्य मुत् प्रकाशं विशेषस्याहं प्रतिष्ठा प्रोक्तेनामुना मोदरूपेण सेवकेष्वहं प्रतिष्ठितो भवामीति तथा गुरुजनैः प्रगाढवात्सल्यविषयत्वेनानुशीलयमानस्य अमृतस्याव्ययस्य सदैकरूपमाधुर्यसारस्वरूपस्य प्रमोदाख्य मत्प्रकाशविशेषस्याहं प्रतिष्ठा परमाचिन्त्यसर्वैश्वर्यभरपूर्णत्वजगदनुग्राहकाम्यहं पूज्येषु परमानुग्राह्यैनैव प्रमोदरूपेण प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तक्रमेण सेवक गणानन्तरमेषां निर्देशौचित्येपि गीतासु शान्तभक्तानन्तरानिर्देशः पूज्यत्वेनोभयेषां साम्यात् तथा परममप्रियजनैः परमप्रेयसीगणैः चानुशील्यमानस्य सुखस्यैकान्तिकस्य परमात्मात्यन्तिकसुखरूपस्य प्रियशब्दानन्दशब्दाभ्यां श्रुत्या व्यपदेशस्य सर्वोत्तममत्प्रकाशविशेषस्याहं प्रतिष्ठा परप्रेष्ठेषु परमप्रेयसीषु च सर्वोत्कृष्टतया प्रतिष्ठितो भवामीति पञ्चमस्य परमरहस्यत्वादर्जुनस्योपदेश्यत्वाच्च तदुभयमेवाविविक्ततया युगपत्सूचितं केचित्तु श्रीपुरुषोत्तमो महावैकुण्ठनाथः आनन्दपदवाच्यः तस्य चत्वारो व्यूहाः प्रियमोदप्रमोदानन्दशब्दव्यपदेश्याः तस्यामूर्त्तं स्वरूपं ब्रह्मेत्याहुः ॥ १७ ॥

वर्त्मानि ज्ञानमार्गाः आरुणयः अरुणवंश्याः सूक्ष्मदृशः इति भावः । अनन्त हे अपरिच्छिन्नेति धाम्नोऽप्यपरिच्छिन्नत्वमभिप्रेतम् इह अस्मिन् सदा सर्वानुभूयमानानन्तदुःखमये सम्यक् एत्य योगाभ्यासादिना नितरां लब्ध्वा अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा भक्तिमाहात्म्यमेव दर्शयन्तोऽधिकारिभेदेन स्थूलसूक्ष्मोपासनयोः फलमाहुः—उदरमिति । उदरं स्थूलदृष्ट्युपास्यत्वात् स्थूलं ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिविराडादिरूपं हृदयं सूक्ष्ममन्तर्यामिरूपम् अतो दहरं दुर्गं अत एव परिसरपद्धतिं त्वन्निकटमार्गं यद्वा उदरं नभस्स्थलरूपं वैराजस्य नाभिविशिष्टोदरं "नभस्थलं नाभिसरो गृणन्ति" इति द्वितीयस्कन्धोक्तेः हृदयंस्वर्गरूपं वैराजस्योरः स्थलम् उदरस्थलं उदरस्थलं ज्योतिरनीकमस्येति तत्रैवोक्तेः किम्भूतं परिसरपद्धतिं त्वन्निकटप्रापकमित्यर्थः । उदरं गहनं ततस्तस्मादुपासनाद्ययात् तव धाम सुषुम्नाख्यं कर्तृभूतं "सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा" इति द्वितीयस्कन्धोक्तेः आधिदैवीकी सुषुम्ना ज्योतिर्मयी वर्त्तन्ते शिरः परमं कर्मभूतम् उद्गात् उदसर्पत् शिरो ब्रह्मलोकः सत्यं च शीर्षाणि सहस्रशीर्ष इत्युक्तेः ततोऽपि परमं श्रेष्ठं वैकुण्ठपुरं प्रविशतीत्यर्थः । तेनोपासकाः वैकुण्ठं व्रजन्तीतिभावः । अतो यत् सुषुम्नाख्यं समेत्य नावसीदन्ते उपासका अथवा उदरं समुद्रं "कुक्षिस्समुद्राः" इत्युक्तेः समुद्रोपलक्षितं समुद्रशायिनमित्यर्थः । हृदयं ज्योतिरनीकं स्वर्गाख्याविष्णुपदं ज्योतिषामनीकं चक्रं यत्रेति विष्णुपदाधारत्वात् ज्योतिश्चक्रस्य तेन विष्णुपदोपलक्षितं विष्णुमित्यर्थः कथम्भूतं परिसरपद्धतिं भजमानेषु स्वप्राप्त्युपायसम्पादनेनात्मोपलम्भकं स्वस्यैव साधनरूपत्वात् ततः तस्मात् आत्मशब्दवाच्याद्विष्णोः उदक् ऊर्ध्वस्थं तव धाम वैकुण्ठाख्यं श्रीवैकुण्ठपुरविशिष्टमहानारायणमित्यर्थः । द्वयमङ्गाधिकारिण उपासकाः सन्त इति पूर्वेणान्वयः । तत्राधिकारिणामनुक्तिः सर्वोत्कृष्टत्वेन परमरहस्यत्वात् कथम्भूतं शिरः सर्वोपरितनत्वेन सर्वेषां लोकानां मुकुटरूपं अतः परमं सर्वथा सर्वत उत्कृष्टं किम्वा परा सर्वोत्कृष्टं पदा सर्वोत्कृष्टा या लक्ष्मीर्यस्मिन् तं यस्य स्वरूपं त्वयम् उपेत्य उपास्यतल उपासकाः पुनः संसारे न पतन्तीति ॥ १८ ॥

हेतुर्नियोजकः तत्तया अन्तर्यामित्वेनेत्यर्थः । द्रवेति । बहिरपि वर्त्तमानत्वात्त तारतम्येन चकास्ते हेतुः—स्वेति । तद्योनितारतम्यानुसारादित्यर्थः । सात्विकेषु भगवतोऽधिकः प्रकाशः राजसेषु स्वल्पः तामसेषु स्वल्पतरः इति तत्तद्भावानुसारेण तारतम्यं व्यक्तमेव स्वशब्दद्वयेन स्वेच्छयैव लीलया प्रवेशोऽनुकृतिश्चेति जीवतो वैलक्षण्यमुक्तं वितथास्ववितथं सत्यरूपात् समं विषमासु वर्त्तमानमपि तारतम्यहीनं धामरूपं नु निश्चितं यन्ति जानन्ति अमूष्वेव प्राप्नुवन्ती वा एकरसं अविकारं यद्वा न केवलं प्रपञ्चाद्बहिरेव त्वं विरा-

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्तोषिणी ।

जसे किन्तु प्रपञ्चान्तरपीत्याहुः—स्वेति । स्वयं कृतासु विचित्रासु सात्त्विकादिभेदेन बहुविधासु योनिषु मत्स्यकूर्मवराहहंसक्षत्रदेवविप्रादिषु विशन्निव इवेत्यनधिकार्ये हेतुतया स्वावत्स्येण प्रविशन् तारतम्येन, चकारात् सहजासद्गत्यादिषु सर्वे शक्तीनामनाविष्कारात् श्रीनृसिंहादिष्वाविष्कारात् तारतम्यं यथा अवलः कश्चिदल्पः कश्चित् स एव महत्तमः तथा यथोपयोगमेव शक्त्याविष्कारात् स्वकृतानुकृतिः स्वकृतानां मत्स्यादिजातीनाम् अनु साहश्येन कृतिर्यस्य "पश्चात् सादृश्ययोरनु" इत्यमरः । तत्तज्जात्यनुरूपक्रिय इत्यर्थः । ननु यदि तत्तज्जातीयनिर्विशेषः स्यात् तत्तद्रूपोहमिति कथं ज्ञायेत तत्राह—अथेति । प्रवेशानन्तरमेव अमूषु विचित्रासु अनित्यासु जातिषु वर्त्तमानं तव धाम श्रीमूर्त्तिं कथम्भूतम् ? अवितथं तत्तज्जातिप्रादुर्भावेनापि तत्समवत्त्वेनैव सत्यं विमुक्तबुद्धयो जानन्ति तत्र हेतुः समं सर्वोत्तम एकरसं श्रेष्ठकाष्ठं चेति यथोक्तं पद्माभ्याम्—

"मत्स्याद्यवतारा जायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः ।
तैस्तैस्तुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्वसङ्गतैः ॥ इति

आविपन्यवः सर्वथा विगतव्यवहाराः परमार्थदर्शिनो भक्ताः इति यावत् इदं ज्ञाने हेतुः ॥ १९ ॥

पुरेषु स्थिरचरदेहेषु वर्त्तमानत्वात् पुरुषं तवांशकृतं तथा चिन्त्यशक्तेरंशेन सामान्यांशेन चिच्छक्तिविशेषेण कृतं विशिष्टं विदुस्तु जीवं भवन्तीत्यर्थः । अतो न विद्यते आदिः क्रियाशक्तौ अन्तश्च ज्ञानशक्ताववसानं परिच्छेदाभावो यस्य तं परिच्छिन्नक्रियाज्ञानशक्तिकमित्यर्थः । तथा च महावराहे—

"स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते ।
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथा स्थितिः ॥
तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् ।
विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात् किञ्चित्सामर्थ्यमात्रयुक् ॥ इति

तत्र स्वांशोऽवतारः विभिन्नांशो जीव इति अखिलाः सृष्ट्यादिशक्तीर्धरतीति, तथा तस्येति जीवेभ्यः अत्यन्तवैलक्षण्यं इत्येवं नृगतिं भिन्नाभिन्नं जीवतत्त्वं कवयो विवेकिनः निगमावपनं सर्वकर्मार्पणपूर्वकमित्यर्थः । भुवि वर्त्तमानमिति श्रीवृन्दावनविहारि श्रीकृष्णपदाब्जाभिप्रायेण यद्वा स्वसमाविष्कृतेषु पुरेषु श्वेतद्वीपमहाकालादिषु सत्त्वं पुरुषं श्रीनारायणादिरूपं तवांशकृतं त्वच्चिच्छक्त्याविर्भावितं तत्राचवान् विशेषमित्यर्थः । इति सर्वत्र प्राकट्याद्धेतोः कवयो भवतोऽङ्घ्रिं नृगतिं नृणां गम्यं विचार्य यद्वा स्वकृतेषु पुरेषु वैकुण्ठविशेषेषु समष्टिव्यष्टिदेहेषु च स्थितं पुरुषम्—

एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयन्त्वण्डसंस्थितम् ।
तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

इत्युक्तं पुरुषत्रयं तवांशकृतम् अंशेन चिच्छक्त्या प्रकटितं वदन्ति शास्त्रज्ञाः अखिलाः शक्तीर्या लीला संविदाधा धरतीति तस्य कथम्भूतं पुरुषत्रयम् ? अबहिरन्तरसम्वरणं श्रीविग्रहज्ञानयोरपरिच्छिन्नं इति हेतोः तेषु जीवेष्वपि तव गतिम् अन्तर्यामितया प्राप्तिं विविच्य शास्त्रानुभवाभ्यां निश्चित्य विश्वसिताः सन्तः कवयो विवेकिनः भुवि हृदयस्थाने भवतोऽङ्घ्रिं सेवन्ते कथम्भूतम् ? निगमावपनं सर्ववेदानामाश्रयवलम्बं पुनः कथम्भूतम् ? अभवं संसारध्वंसकम् ॥ २० ॥

अभवमित्युक्तं तर्हि किं मोक्षार्थमुपास्यते? नेत्याहुः—दुरवगमेति । अचिन्त्यं यत् आत्मनस्तव तत्त्वं तत्त्वत एकस्याप्यनेकत्वं निर्विशेषस्यापि चमत्कारि बहुविशेषवत्त्वं चतुर्भुजादिमूर्त्तेरप्यपरिच्छिन्नत्वं चेत्यादिलक्षणं किम्वा सच्चिदानन्दघनमधुरमधुररूपगुणलीलादिमत्त्वं तस्य निगमाय भक्तेषु ज्ञापनाय प्राक्तनैरिति श्रीकृष्णस्य प्राकट्याभिप्रायेण एतस्यैव मधुरमधुरानन्ताश्चर्यलीलत्वेन चरित्रस्य महामृताब्धित्वं चरितेत्यानुषङ्गिकत्वेन संसारभ्रमणे श्रमध्वंसः सूचित एव । अपिशब्दश्चतुर्वर्गेषु तस्य श्रेष्ठ्यात् तथापि परिहासेऽपि न लषन्ति दुःखाभावमात्रत्वेन तुच्छसुखत्वात् भक्तिरसविघातकत्वाच्च हे ईश्वरेति त्वद्भक्तिप्रभावेणैव तेषां तादृशत्वमिति भावः । अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तनमेव तच्चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति तदेकरसत्वमुक्तं चरणसरोजहंसा एकान्तिनो भगवत्प्रियाः तत्सङ्ग एव मोक्षतुच्छतापादकः यत उक्तं" तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं भगवत्सङ्गिसङ्गस्य" इति ॥ २१ ॥

श्रीभगवत्पादाब्जरतिरेव परमात्यन्तिकपुरुषार्थ इत्याशयेन रतिमुपदिशन्ति—त्वदिति । कुलायमिति नश्वरत्वं सूचितम् इदं मानुष्यं तस्यैव बहुपार्थिवत्वेन प्रायः कौ लयात् यद्वा इदं
मानुष्यं तस्यैव बहुपार्थिवत्वेन प्रायः कौ लयात् यद्वा इदं
प्रत्यक्षमेवात्मादिवच्चरन्ति तत्रात्मेति प्रायस्तास्मिन् लोकानाम् आत्मत्वाध्यासात् सुहृत्तममत्त्वातिशयात् किं वा आत्मनः सुहृदिति जन्मसम्बन्धात् हिताचरणाद्वा प्रियमिति पुत्रादिभ्योऽप्यधिकस्नेहविषयत्वात् निजेच्छाकारित्वाद्वा वातिप्रत्ययस्तत्त्वविचारेण तादृशत्वाभावात् तथा तथापि किं वा तथा तेनानिर्वचनीयप्रकारेण अस्य सर्वैश्वर्यस्य उन्मुखे अभिमुखे सहजनित्यकृपार्णवत्वात् हिते निरुपाधिबन्धौ प्रिये प्रीतिविषये प्रीतिकारिणि वा आत्मनि परमात्मनि आंशित्वेनात्मनोऽप्यन्त्यन्तप्रिये किंवा चेतयितरि सत्कर्मसु प्रवर्त्तके गुरावित्यर्थः एवमुभयथा रतेः साधनस्य च महायोग्यतोक्ता तथापि न रमन्ते तत्र हेतुः असदुपासनयाऽऽत्महनः इति । अथवा कुत्सितो लापः भस्मादिरूपत्वेन विनाशो यस्य तदिदं देहं त्वदपथं त्वद्भक्तिमार्गानुवर्त्तिभवति तर्हि चात्मसुहृदादिवदाचरति किञ्च त्वमप्युन्मुखादिः स्याः तथापि त्वयि श्रवणकीर्त्तनादिना न रमन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं तत्र विमुखानां संसारक्रमणमुक्त्वा तदुपासकानां तत्प्राप्तिमाहुः—निभृतेति । मुनयो मननशीलाः यन्महदुपासते यमुष्य तदरयोऽपि द्वेषेण स्मृतिमात्रतो ययुः किञ्च स्त्रियो वयं किम्वा मधुरापुरस्त्रियः तत्र उरगेति सौन्दर्यातिशयानुभावेनासक्तधीत्वात् भावविशेष उक्तः तथा समदृशः अन्तर्यामित्वेन समदृष्टयो भक्ताः यद्वा समं सलक्ष्मीकं हरिं पश्यन्तः सालोक्यभाज इत्यर्थः । तथा अङ्घ्रिसरोजसुधाः विशुद्धभक्तिनिष्ठाः किंवा संवाहनादिना साक्षात् सेवासाधिना अपि तव समाः तुल्याः एतेषां सर्वेषां प्राप्यस्यैक्यात् तत्र यद्यपि द्वेषिणां भक्तानां च प्राप्यस्यैक्यं न स्यात् तथापि ब्रह्मस्वरूपस्य श्रीभगवत्स्वरूपस्य च भेदाविवक्षया तथोक्तं यद्वा पूर्वमुक्ता द्विविधा

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

भक्तिशून्यत्वाद्धैव । यत्तु: स्त्रीप्रभृतयस्तु तव समाः प्रियाश्च तुल्यास्त्वयि भावसाम्यत्वात् ॥ २३ ॥

इत्थं श्रीभगवच्छ्रवणकीर्त्तनस्मरणमाहात्म्यमद्भुतमुक्तं तथापि ज्ञाने केनचिन्मथन्ते तच्चायुक्तमित्याहुः—क इति । नु वितर्के सम्भ्रमेन कोपि वेदेत्यर्थः । तत्र हेतुः—अवरेति । अत्रानपेक्ष्यस्यापि लयस्योक्तिः चिरजीवे सत्यपि तत्सम्भवापेक्षया अवरो ब्रह्माद्यपेक्षया निकृष्टो जन्मयो यस्येति किञ्च अग्रेसरः स्वत एव पूर्वतो वर्तमानं किंवा इन्द्रियाणामग्रेसरं तद्गोचरमित्यर्थः । यद्वा ऋषिः परमेष्ठी देवगणा इन्द्रादयः उभये च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरा मुनयः इति दिने सृष्ट्यादिव्यापारेण ज्ञानासिद्धिः सूचिता रात्रौ शयानस्य तस्य नैश्चिन्त्येनापि न सिद्ध्यादित्याह—यदा तु श्रीनारायणनाभिपद्मे स ऋषिः शयीत तत्र तस्मिन् ज्ञाने तन्निमित्तं च सदादि सत् स्थूले यज्ञादिकर्म असत् सूक्ष्मे ध्यानादि उभयं सदसन्मिश्रितम् उपासनादि कालजवः नित्यं दिनरात्र्यादिपरिवर्त्तः शास्त्रं वेदागमादि तस्य प्रवृत्तिः त्रिलोक्यां नास्तीत्यर्थः । तस्यालयात् जनलोकादौ त्वस्त्येव यद्वा ऋषिः पुरुषः यत्र तत्र एव महदादीनां जन्म तथा तेभ्यो ब्रह्माण्डे उत्पन्ने तत्रान्तर्यामित्वा प्रविष्टस्य जलशायिनो भगवतः श्रीनारायणस्य नाभिकमलात् ब्रह्मणो* जन्म अत उभयं इति कारणरूपा महदादयः कार्यरूपाश्च ब्रह्मादयः इति सर्वेषामर्वाचीनत्वं स्यादेव कालवाचिनोस्तर्हियर्हिशब्दयोः प्रयोगात् कालोस्त्येव तस्य तु जवो नास्ति शास्त्रं च वेदोस्त्येव श्रीभगवन्निश्वाससदृचत्वात्तस्मै किन्तु बहिर्न प्रचरतीति नास्तीत्युक्तम् महोपनिषदश्च बहिरपि सन्त्येव तदा ताभिरेवास्याः स्तुतेः क्रियमाणत्वात् अपकृष्य निखिलब्रह्माण्डमण्डलमेव संहृत्य तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

> अनन्तानि तथोक्तानि यान्यण्डानि मया पुरा ।
> सर्वाणि तानि संहृत्य समकालं जगत्पतिः ॥
> प्रकृतौ तिष्ठति तदा सा रात्रिस्तस्य कीर्त्तिता" ॥ इति

प्रकृतौ स्वरूपे शेषं समानम् ॥ २४ ॥

धारभान भिदां ब्रह्मतो ऽत्यन्तभिन्नत्वं यद्वा बहुविधं भेदं अन्यसैरर्थत्यातम् असतः अनित्यस्य धनपुत्रादेः स्मरन्ति चिन्तयन्ति "ईहन्ते दानभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्" इति श्रीगीतोक्तेः किम्वा दुष्टस्य स्वस्य दुष्टत्वादात्मानुरूपस्यैव, पुत्रादेर्लीसचिन्तनात् दुष्टत्वं सतः साधुजनस्य स्वदोषेणैव साधुजनं विपरीतकृत्य तस्य मृतिं मरणोपायं चिन्तयन्तीत्यर्थः । उत अपि आत्मन्यपि भिदां भिन्नत्वम् अन्यतो वैलक्षण्यम्—

> "इदमद्य मया लब्धमिदं लप्स्ये मनोरथम् ।
> इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
> असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
> ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
> आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
> यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये" ॥

इत्यादि गीताद्युक्तानुसारि दुर्मत्वमित्यर्थः । विपणं व्यवहारे पुत्रदारधनादुपभोगसुखं ऋतं सत्यं ध्यायन्ति ये दुर्मतयः ते आत्मपितः मनासि मिथ्यैवाप्यस्तैर्दुरभिमानैरेव कथयन्तीत्यर्थः ।

यतः पुमान् सर्वजीवः त्रिगुणमयः अतस्तत्तैर्वासुरस्वभावाः निजराजसतामसादिस्वभावानुरूपं तत्तत् स्मरन्त्युपदिशन्ति चेति भावः । यद्वा त्रयो गुणाः सम्पत्पौरुषयविद्याः यथोक्तमर्थशास्त्रे—

> "सम्पदात्मोपभोगाय शत्रुनाशाय पौरुषम् ।
> गोष्ठीजयाय विद्येति सङ्ख्याः पुंसां गुणास्त्रयः" ॥ इति

एतत्त्रिगुणमयः त्रिप्रचुरः पुमान् भवेदिति चोपदिशन्ति इति ईदृशी भिदा मतिभेदः यस्य तवाबोधेन त्वद्विषयकज्ञानेन कृता तस्मिंस्त्वयि विषये सः भिदायाः सतां उपदेष्टा च पुमान् न भवेत् त्वद्विग्ज्ञानवानपि न स्यादित्यर्थः । किन्तु घोरसंसारमेव प्राप्नुयादिति पूर्वं बहुवचनान्ततया निर्द्दिष्टस्यापि यत्तच्छब्दस्य पुनः स इत्यनेनैकवचनान्तेन परामर्शस्तेषां मिथ्योपदिश्यतां मध्ये कश्चिदेकोपि त्वदुन्मुखो न स्यादित्येतद्बोधनार्थः । यद्वा स परमाज्ञानमयो दुर्व्यवसायस्त्वयि त्वद्विषयेनैव भवेत् त्वद्भक्तिदिशमपि नस्पृशेत् किन्तु महानरकायैव कल्पत इति भावः कुतः ततस्तस्मात्तेषु सः परत्र दूरतो वर्तमाने तत्र कुतः अवबोधरसे ज्ञानघनस्य तव ज्ञानेनापि दुर्लभवत्त्वम् अतस्तथा भेदादिना अत्यधोगतिरेव ॥ २५ ॥

अहो भगवन् ! ईदृशोऽपि विदृशभेदोपदेष्टा पुमान् यदि कदाचित् केनापि दुस्तर्कभाग्योदयेन त्वदाश्रितः स्यात् तर्हि सोऽपि साधुर्भवेदित्याशयेनाहुः—सदिति । इवेति लोकोक्तिरीत्या अनधिकारार्थं आमनुजात् मनुजः मनुष्यः समभिव्याप्य तिर्यक्पर्यन्तं जीवजातं कथम्भूतं मनस्त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं मन इत्यर्थः । तथाभूतमपि तथा असदपि त्वद्विषयकं यथा कथञ्चिद्भजनपरं चेत् स्यात् तर्हि तत् साधु स्वरूपं विशेषेण ज्ञानादिकृतशुद्धितोप्याधिक्येन भाति अत आत्मविदः "आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः" इति आत्मानं त्वां सेव्यतया विदन्तीति त्वद्भक्ता इदं त्वद्भजनपरम् अशेषं जीवजातं आत्मतया आत्मनोऽपृथक्तया सदभिमृशन्ति साध्वेव जानन्ति अत एव जनाः कनकस्य विकृतिमिव तत्ते न त्यजन्ति अपि तु स्वीकुर्वन्ति तद्रात्मतया तस्मिन् त्वयि आत्मा मनो यस्य तत् तदात्मतस्य भावस्तदात्मता तया तद्गतमनस्तथा हेतुना गृह्णन्ति च भवता च इदं त्वद्भजनपरं स्वकृतं स्वस्य तव कृतं चरितं अनुप्रविष्टं आत्मतया प्रियतया अवसितं निश्चितं यद्वा आमनुजात् मनुजादेस्तिर्यक्पर्यन्तस्य मनः प्रायस्त्रिवृत् तापत्रयावर्त्तितमपि असत् सर्वदोषास्पदमपि यदि कथञ्चिद्भवद्गुणकारुण्यादिना त्वयि त्वद्विषयं स्यात् सत् किञ्चित्त्वत्सम्बन्धमात्रं भवेदित्यर्थः । तर्हि सद्यः सदिव स्यात् तदनन्तरं सदेव स्यादित्यर्थः । यद्येवमसतोऽपि साधुत्वं स्यात् तर्हि त्वदीयसुष्ठु सम्बन्धिपदार्थानां नैर्गुण्यपर्यवसायित्वे किम्वाच्यमित्यादिः सदिति ये तु आत्मविदः त्वद्विदः यथा पाद्मे—

> "चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तः जीव आत्मेति च प्रभो ।
> जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ।
> इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारोऽभिधीयते" ॥ इति

ते इदं त्वत्सम्बन्धिः प्रमेयजातं अशेषमेव सदभिमृशन्ति

* जनिः ।

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

आत्मतया व्याप्ततादात्म्यापन्नतया सदेवानुभवन्तीत्यर्थः । श्रीमदेकादशस्कन्धे पञ्चविंशाध्याये ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं तथा मन्निकेतन्तु निर्गुणं तथा निर्गुणो मदपाश्रयः इत्यादिना सर्वेषां स्वसम्बन्धिनां श्रीभगवता नैर्गुण्यस्यापादितत्वात् यत् प्राकृतस्यापि स्पर्शमणेः स्पर्शमात्रादेव लोहमपि सुवर्णी भवति किमुताप्राकृताचिन्त्यानन्तशक्तेः श्रीभगवतः सम्बन्धेनेति एतदेवाह—नहि विकृतिमिति । तदेवावधारणार्थमनुवदति-स्वकृतेनेति । स्वैर्भक्तैः कृतं स्वभक्तसम्बन्धीत्यर्थः । आत्मतया श्रीभगवत्तादात्म्यापन्नतया अनुप्रविष्टमित्यवशिष्टमित्यवसितं यद्वा आत्मविदस्त्वद्भक्ताः इदं विश्वं अशेषमेव सत्यमनुभवन्ति सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य सदसद्रूपत्वात् त्वद्भक्त्या अस्यासद्रूपत्वं विलीने सत्यरूपतामेवानुभवन्ति अतः सत्यतानुभवेनैव तानितानि गन्धपुष्पधूपदीपसद्मादीनि वस्तूनि प्रभवे निजाभीष्टदेवताय तुभ्यं समर्पयन्तीति इदमेव द्रढयन्ति—नहीति । भवतापि भक्तकृतं आत्मतया प्रियतयाऽनुप्रविष्टं सुष्ठु स्वीकृतमिति अस्माभिर्निश्चितम् ॥ २६ ॥

अखिलसत्त्वानिकेततया प्राप्ततया सकलसत्त्वगुणनियामकतया पुरुषावतारो यः स्थितिकर्त्ता विष्णुस्तत्संयेत्यर्थः । परिचरन्ति भजन्ति उत अपि तेपि आक्रमन्ति किं पुनर्वृन्दावनादिविहारिश्रीकृष्णरूपत्वेन ये परिचरन्ति ते मृत्युमाक्रामन्तीति तत्राविगणयति तस्यानायास सिद्धत्वेनानुषङ्गिकत्वमभिप्रेतं तान् कर्मण्येव पुरुषार्थबुद्ध्या त्वय्यभक्तान् गिरा विधिनिषेधलक्षणया वाक्तन्त्या परिवयसे विबुधानपि सुबुद्धीनपि अनेन भक्तानां विधिनिषेधाधीनत्वं निरस्तं यद्वा त्वयि कृतसौहृदास्तु पुनन्ति येतु विमुखास्ते न पुनन्ति यतस्तान् परिवयस इति योग्यं अतस्ते मुहुः संसारदुःखं लभन्त इति भावः । अथवा पशूनिव पशुवदबुधान् मूर्खान् गिरा परिवयसे कर्मजडानित्यर्थः । तानपि त्वयि कृतसौहृदाः पुनन्ति ॥ २७ ॥

अकारणः प्राकृतजीवेन्द्रियसम्बन्धरहितः प्राकृताप्राकृतयोर्योगासम्भवात् तथाप्यखिलकारकशक्तिधरः कुतः स्वराट् स्वशक्तिविशेषेण स्वयं राजत इति तथा सः सम्बन्धाभावेपि त्वच्छक्तिप्रभावेणैव सर्वजीवेन्द्रियशक्तिप्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्यचैतर्व्याख्यातं यद्वा करणं कर्म्म घटादिनिर्माणे कुलालादेरिव व्यापारः तद्रहित एवात्राखिलानां कारकाणां सृष्टिहेतूनां महदादीनां शक्तिधरः सृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रवर्त्तकः इच्छामात्रेणैव तत् सिद्धेः यतः स्वराट् अन्यनैरपेक्ष्येण स्वशक्त्या स्वयमेव राजसीत्यर्थः । इति सर्वं जीवाः त्वदधीना एवेति भावः । यद्वा जीवेन्द्रियवदिन्द्रियरहितः चिदानन्दघनविग्रहत्वात् श्रीभगवति देहदेहिविभागवदिन्द्रियेन्द्रियविभागोपि नास्तीत्यर्थः । अपाणिपाद इत्यादि श्रुतेः अखिलानां ब्रह्मादीनां यानि कारणानि तेभ्योपि शक्तिदर्शनश्रवणादिसामर्थ्योत्कर्षं धरतीति कारणानामपृथक्त्वेपि सर्वातिशायिकरणसामर्थ्योत्कर्ष इत्यर्थः । अत एव स्वराट् केचित्तु वैष्णवास्तस्य देहेन्द्रियादेः पार्थक्यं मन्यन्ते बल्युद्वहनादेव सम्यक् सुखमदन्ति भुञ्जन्ति अनिमिषाः श्रीब्रह्मरुद्रादयो देवाः न च बल्युद्वहनेन शमदमेन च वर्षभुजामिव सम्राजसकाशान्निभयतया क्षणमपि स्वातन्त्र्यसुखमित्याहुः—विश्वसृजः श्री ब्रह्मादयः चकिता इत्यनेन सदा सशङ्कत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

हे विमुक्तेति नित्यमायाकार्यसङ्गराहित्यं तत्र च विशब्देन मुक्तजीवेभ्योपि वैलक्षण्यं सूचितं सत्यनित्यसर्वैश्वर्यवत्त्वात् विमुक्तत्वमत्राभिव्यञ्जयति—परस्येति । हि निश्चितं स्थिरचरजातयः स्थिराः स्थावराः चरा जङ्गमाः जातयो भाविन्यो येषां ते परमेश्वरात् जीववृन्दानां प्रादुर्भावो महदादीनां च सर्गः स्यात् विरिञ्चेस्तु स्थिरचराणां विसर्ग इति तत एव तैर्व्याख्यातं जीवा भवेयुरिति ननु विहारोपि किमर्थं तत्राहुः विमुक्तेति । हे परमस्वातन्त्र्येति तत्रैव हेतुः परस्य परमेश्वरस्येति अतस्तवाभिप्रायः केन ज्ञातुं शक्यतामित्यर्थः । अन्यस्तैर्व्याख्यातम् यद्वा यदि स्थिरचरजातयो विविधा जीवाः तवेक्षया इच्छया भवेयुः । ततोऽजया तवाविहारः स्यात् विचित्रविहारार्थमेव तव विसर्ग इत्यर्थः ननु तर्हि किमहं मायाकार्येवासक्तत्वादित्यत आहुः—परस्येति । मायासङ्गरहितस्य यतो विमुक्त हे नित्यमुक्त ननु यदि नित्यमुक्त एवाहं तर्हि कथं देवासुरादिषु मैत्रीवैरादिकं मम दृश्यते इत्यत आहुः नहीति । कुत्रापि तवानुग्रहनिग्रहादिकं न स्यात् तवाशक्त्वाज्जनैः केवलं जयपराजयादयो दुःखिनः ततः कथं तथाभूता जीवाः मया सृजेरन्नित्यत आहुः—उत्थनिमित्तेति । स्थिरत्वचरत्वयोर्निमित्तानि कर्माणि तेषु सन्त्येव तानि तवेक्षया केवलमुत्तिष्ठन्ति ननु तेषां तान्यनादीनि दुष्कर्माण्यपनीय कथं ते सुखिन एव क्रियेरन् इत्यत आहुः—नहीति । परमस्य अविषमस्य कश्चिदुपकार्यः कश्चिदपकार्यश्च न स्यात् कथम्भूतस्य अपदस्य तैस्तैर्जीवैरकृतप्रतिपत्तेः अतस्तेषु वियत इव शून्यतुलां दधतः कदाचिदपि तच्छ्रुतिपथमप्यनारोहतइत्यर्थः अयमर्थः भक्तेतरेषु सामान्यजीवेषु कर्मानुसारेण फलप्रयच्छतस्तव साम्यमेव भक्तेषु तु प्रारब्धमपि क्षपयतो वैषम्यमपि साम्यशिरसि विराजमानत्वात् शोभैव ॥ २९ ॥

न तु प्रोक्तानां जीवानां किं स्वरूपमित्यपेक्षायां प्रथमं परमतव्याक्षेपेण तेषां स्वरूपमाहुः—अपरिमिता इति । असङ्ख्याः प्रति प्रतिमहाकल्पं कोटिशो मुच्यमानेषु अपि जीवेषु अनादिना कालेनापि तेषां बाहुल्याभावस्यादर्शनात ध्रुवाः वैष्णवानां मते नित्य एव स्युः भक्त्या तेषामविद्योपाधिषु लिङ्गदेहादिषु लीनेषु विशुद्धचिद्देहाविर्भावात् किन्तु अनन्ता ध्रुवाश्च यदि सर्वगता व्यापकाः स्युः ततस्त्वया साम्याच्छास्यता न स्यात् इतरथा उक्तात् व्यापकत्वादेरन्यप्रकारेण तमेवाहुः—अजनीति । यन्मयं यद्वह्निमयं विस्फुलिङ्गादिकं अजनि तद्वह्निरूपं अविमुच्य स्वीयतया स्वीकृत्य तस्य विस्फुलिङ्गादेर्नियामकं भवेत् यस्यावृत्तिविशेषस्तत्प्रसादेन पारिषद्गणे अन्तिमातु कालप्रधानजीवादिषु वर्त्तते इत्यतः सामान्यचिच्छक्तिवृत्तिविशिष्टाः वह्नेर्विस्फुलिङ्गा इव महाप्रलयस्यान्ते परमात्मलक्षणमहाचैतन्यरूपाद्वासुदेवाच्चिद्रूपा अनाद्यविद्याभाजो जीवा अपि व्यक्तिं यान्तीति श्रीभगवन्नियम्या एवामी ननु श्री विष्णुधर्मोत्तरे—

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

" कल्पानां जतसाम्येहि मुक्तिर्नैवोपपद्यते ।
कदाचिदपि धर्मज्ञ तत्र पृच्छामि कारणम् ॥
एकैकस्मिन्नरे मुक्तिं कल्पे कल्पे गते द्विज ।
अभविष्यज्जगच्छून्यं कालस्यादेरभावत:" ॥

इति श्रीवज्रेण पृष्टो मार्कण्डेयः प्राह—

" जीवस्यानस्य सर्गेण नरे मुक्तिमुपागते ।
अचिन्त्यशक्तिर्भगवान् जगत्पूरयते सदा ॥
ब्रह्मणासह मुच्यन्ते ब्रह्मलोकमुपागताः ।
सृज्यन्ते च महाकल्पे तद्विधाश्चापरे जनाः ॥
सर्वे जीवप्रमाणाः स्युः सर्वे कल्पास्तथा नृप ।

इति जीवानां सर्गश्रवणात् कथं तेऽनादयः उच्यते सत्यं कूटीभूतकर्मकदम्बा अप्यनुपस्थित कर्मभोगत्वात् भगवन्माया-शक्तिविशेषगह्वर एवानन्ताः खलु * जीवानां गणा लीना वर्त्तन्ते तेषां मध्ये केषाञ्चित्तत्र तत्र कल्पप्रादुर्भावनमेव सर्गः ननु नूतनजीवसृष्टिरिति सर्ववादिनां सम्मतम् वैष्णवसिद्धान्ते तेच अणव एव आराग्रमात्रत्वेन श्रुत्या प्रतिपादनात् तथा " सूक्ष्माणामप्यहं जीवः" इति श्रीभगवद्वचनात्—

" वालाग्रशतशो भागः कल्पितो यः सहस्रधा ।
तस्यापि शतशो भागो जीव इत्यभिधीयते ॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च तेषामणुत्वेपि देहव्यापिचैतन्यं सम्भवेदेव यथा गृहैकदेशस्थोपि दीपः सर्वं गृहं तेजसा व्याप्नोति तथायमणुरपि चेतनालक्षणेन स्वप्रभावविशेषेण सर्वं देहं चेतयति यथा अयस्कान्तः स्वसन्निहितं लोहं चालयतीति तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—

" अणुमात्रोप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।
यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रुषः" ॥ इति

किन्तु यद्यपि सामान्यतः सर्वजीवानां स्वरूपमिदमुक्तम् तथापि भक्तिप्रभावेणाविभूतालौकिकशक्तीनां भगवत्प्रियाणां स्वरूपं सर्वतो विलक्षणमेव तेहि भक्तैकप्रियतयैव श्रीभगवन्तमनुभवन्ति तदितरेतु सर्वत्र समतयैवेति निन्दति—सममिति । प्रियेषु प्रियेतरेषु च श्रीभगवन्तं समममनुजानतां यद्वा जीवानां नियम्यत्वात्त्वां सममनुजानतां मतस्य ज्ञानस्य दुष्टतया तत् अमतम् अज्ञानमेवेत्यर्थः । यद्वा ननु भवन्तु ते जीवाः तव नियम्याः रुद्रादयस्तु तत्समा एवेत्यत आहुः—सममिति । रुद्रादीनामपि त्वां समं तुल्य-मिति ॥ २० ॥

ननु स्थिरचरजातय इत्यादिना शक्तिसम्बन्धान्मत्तो जीवानां जन्मोक्तम् तत्र किं मत्प्रकृतेरंशस्य जीवरूपेण जन्म भवतात्स्य पुरुषस्य वेत्याशङ्क्य निराकरोति—न घटत इति । तत्र हेतुः अजयोरिति । ननु ततः कथमेते स्युरित्यपेक्षाया-माहुः—उभयेति । उभयस्य प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयस्य युजा योगेन योगस्तावत् प्रकृतौ पुरुषस्येक्षारूपस्तेन चिद्रूपाः जीवाः प्रादुर्भवन्ति तयोर्योगस्य स्वाभाविकप्रभावादुदयन्त इत्यर्थः । यद्वा उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं युनक्ति नियोजयति इति उभययुक् सामान्यचिच्छक्तिः तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

" प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।
विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृत्तौ संश्रयधर्मिणा" ॥

यद्वा उभयस्य जीवाभिन्नाभिन्नत्वस्य युक् योगः समाधानं यया सा उभययुक् सामान्यचिच्छक्तिः यथा तु भवन्त्येव अतस्ते त्वदीयशक्तिविलसितत्वात् त्वत्तो भिन्नाभिन्नाश्चेति भावः । चिच्छक्तिविशिष्टचित्कणत्वात् जीवस्य तत्रानुरूपो दृष्टान्तः जलेति । यथा बुद्बुदा वायुविशिष्टत्वात् जलाद्भिन्ना एव जलरूपत्वादभिन्नाश्चेति तदुपलक्षणं यथा सूर्य-तत्किरणकणादयश्चेति अतस्ते नात्यन्तभिन्नत्वात् त्वयि लयविशेषं प्राप्नुयुरित्याहुः—त्वयीति । परमे परमकारणे सरितामर्णवे लयेनात्यन्तभेदाभावमाशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाहुः—मधुनीति । मोक्षेण तेषां भगवति लये सत्यपि पृथक् सत्ता भात्येव अतो लिङ्गदेहादिसर्वोपाधिक्षयात् मुक्त्या लीनानामपि श्रीभगवदिच्छया पुनः कल्याणदेहभाक्त्वं सिद्ध्यत् तच्च ब्रह्माण्डपुराणादौ श्रीभगवति लीनस्यापि श्रीप्रह्लादस्य तादृशत्वोक्त्या व्यक्तमेव यद्वा ननु लक्ष्मीसहितस्य मम तत्रतत्र जन्मना जीवैः साम्यं किं न स्यात्? तत्राहुः" नेति । प्रकृतिपुरुषयोर्लक्ष्मी-नारायणयोरुद्भवः जीववदुत्पत्तिर्न घटत एव यतः अजयोः जीववन्न जायेथे किन्तु लीलया स्वयमेव प्रादुर्भवथ इत्यर्थः । असुभृतो जीवा एव उभययुजा मातापितृयोगेन भवन्ति उत्पद्यन्ते बुद्बुदा यथा वायुजलयोगेन युवयोः प्रादुर्भावोप्येषां संसारध्वंसायैवेत्याहुः—त्वयीति । युवयोर्विविधनामभिर्गुणैश्च नाम्नां गुणैरगुशीलैरितिवा अशेषरसाः अशेषो रसो येषु तथाभूताः सन्तः त्वयि मधुनि महामधुररसरूपे निलिल्युः इत्यतीतनिर्देशस्तन्निर्द्धारविवक्षया ध्रुवमत्यन्तसंयोगं प्राप्नुवन्ती-त्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २१ ॥

अहो भगवन् । तैः कुतोऽयं मोक्षस्वीकारोपि सुधीभ्य-स्त्वद्भक्तेभ्यो न रोचत इत्याहुः—नृष्विति । अमीषु मुक्तेषु नृषु तव मायया भ्रमस्त्वद्भक्तिमहानन्दाभित्यागेन सर्वोत्त-मतया मोक्षसुखस्यापि भक्तिसुखे एवान्तर्भावोऽभिप्रेतः कूपादि-प्रयोजनस्य सम्प्लुतोदक इव तथाच गीतासु "यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्पुलुतोदकः" इत्यादि अनुप्रभवं प्रतिजन्म भक्तिरसिकतया मोक्षस्वीकारेण जन्मग्रहणात् ननु तर्हि जन्म-मरणादि ना संसारदुःखं स्यादेव तत्राहुः कथमिति । तेषु संसारभयं कथमनुवर्त्तेतो भक्तौ प्रवृत्तं पुनः कथमायात्वि-त्यर्थः । तत्र हेतुः तवेत्यादि । अभवच्चरणेष्विति त्वच्छरणा-गतेष्वपि कालभयं नास्ति भावं कुर्वत्सु च तत् कथं स्यात् अतो भक्तिवासनाभरानुवृत्त्या सदा सुखिनां तेषां गर्भवासा-द्यस्फुर्त्या कथञ्चिदपि दुःखरूपश्चापि न स्यादेवेति यद्वा शुद्धबुद्धयस्तु त्वयि भक्तिं कुर्वन्ति कथम्भूते प्रभवः प्रकृष्टो भवः अभ्युदयः स्वप्रसादरूपः यस्मात् तं ननु भक्तानामपि जन्म श्रूयते तस्मिंश्च सति कथं संसृतिभयनिवृत्तिरित्यत आहुः—कथमिति । अनुवृत्तिमात्रं कुर्वतामपि भवभयं नास्ति किं पुनर्भावं दधताम् अत एव श्रीप्रह्लादेन प्रार्थितम् " नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु" इत्यादि अक्तुतावदनुवर्त्तिनां शर-णागतानामपि तावत्कालभयं नास्ति इत्याहुः—तवेति । तथा

* जीवानां ॥

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी।

श्रीराघवेन्द्रवचनं "सकृदेव * प्रपन्नो यस्तवास्मीतिच याचते" इत्यादि ॥ ३२ ॥

ननु किं मद्भक्त्या स्वयमेव योगशास्त्रमवेक्ष्य तन्निरूपितैरुपायैः सुधीभिर्निस्तरिष्यते इत्यत आहुः—विजितेति। विजितहृषीकवायुभिरपि योगिभिर्योऽदान्तो मनस्तुरगस्तमिति स्वशक्त्यनियम्यत्वं सूचितम् यतोऽतिलोलं गुरोश्चरणाश्रयणं विना केनाप्यदमितं मनस्तुरगं ये गुरोश्चरणं सम्यगवहाय नियतं यतन्ते संशब्देन कथञ्चिदाश्रयणेनापि संसारार्णवतरणं सूचयति उपायखिन्नत्वादौ हेतुः, हे अजेति। यतस्त्वं प्राणायामादिभिर्न प्रकटो भवसि किन्तु गुरोः परमभागवतत्वात् त्वत्पादाश्रयणेनैवेति भावः। वणिजः सांयात्रिकाः कर्णधरः कर्णधारः इह अस्मिन् लोके व्यसनशतान्विताः सन्ति भवन्ति बहुलसाधनसद्भावेपि एकाभावेन बहुव्यसनप्राप्तौ दृष्टान्तः जलधावकृतकर्णधरा वणिज इवेति ॥ ३३ ॥

स्वजना बान्धवाः यद्वा स्वाः ज्ञातयः जनाः भृत्याः सुताः अपत्यानि दाराः कलत्रं केवलं ते स्वस्वेक्षणप्रयासमात्रमित्यर्थः। रथ इत्युपलक्षणे वाहनादिविभूतीनां श्रयतो जनस्य सर्वरसे सर्वसुखरूपे किम्वा सर्वे रसाः सान्द्रपरमानन्दाः यस्मात् तस्मिंस्त्वयि सति एतैः स्वजनादिभिः किं कोऽन्वर्थः अपि तु न कोपीत्यर्थः। तत्र हेतुः स्वेत्यादिपदद्वयम्, अनेन नश्वरतया शोकावहत्वं वर्त्तमानेप्यतितुच्छतया तत्त्वतः सुखराहित्यं चोक्तम् सप्तम्यन्तपाठेपि स एवार्थः। अन्यत्तैर्व्याख्यातम् तत्र चार्थो वस्त्वित्यर्थः। यद्वा ननु कथं व्यसनशतान्विताः सन्तीत्युच्यते स्वस्ववैभवैरेव नृणां सुखित्वमनेन व्यसनित्वाभावादित्यत आहुः—स्वजनेति। आत्मा यत्नः शरीरादिपालनप्रयत्नः सुरथः शोभनरथः नृणाम् आत्मनि सर्वजीवानाम् अन्तर्यामिरूपे यद्वा नृणां सदजानतामित्युत्तरेणान्वयः। इत्येतत् सत् तत्त्वं मिथुनतः मिथुनभावात् रतये स्त्रीसम्भोगाय अर्थः पदार्थः ॥ ३४ ॥

अधुना वैराग्यसिद्धये सत्सङ्गार्थे महातीर्थसेवामुपदिशन्ति—भुवीति। प्रायः पृथिव्यामेव तादृशतीर्थादिसद्भावात् ऋषयः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा विप्राः अतो विमदाः अत एव भवत्पदाम्बुजहृदः आत्मनि स्वतः प्रेष्ठे नित्यसुखरूपे च किं वा अतो नित्यम् अव्याहतं सुखं यस्मात् तस्मिन् पुनरिति वाक्यालङ्कारे किं वा तीर्थादिसेवनात् पश्चात् अन्यैर्व्याख्यातं यद्वा ते महाभागवता ऋषयः भूमण्डले पुरुपुण्यतीर्थसदनानि महापुण्यहेतुतीर्थरूपाणि सदनानि आश्रमान् अर्थात् महापुण्यार्थिनः दधति पोषणार्थोऽत्र धाधातुः पुष्णन्ति दुष्टजनसङ्गमालिन्यनिरासेन सम्वर्द्धयन्तीत्यर्थ। पोषणे सामर्थ्यमाहुः—भवत्पदाम्बुजहृदः तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि "स्वान्तःस्थेन गदाभृता" इत्युक्तेः अत एवाघभिदङ्घ्रिजलाः विमदाः सर्वाभिमानशून्याः यद्वा भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि दधति धारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः। ऋषिशुद्धजलादीनामेव तीर्थत्वात् येच सकृदपि त्वयि मनो दधति तेपि पुरुषाणां सारं शान्ति ज्ञानादिकं हरन्तीति पुरुषसारहराः ते च ते आवसथाश्च नृपधनिप्रभृतीनामालयाः तान्नोपासते तत्र न गच्छन्तीत्यर्थः। किमुत भवत्पदाम्बुजहृदः यद्वा पुरुषसार हे पुरुषोत्तम! हरावसथान् रुद्रस्यालयान् न सेवन्ते रुद्रमन्दिरसेवां न कुर्वन्तीत्यर्थः। किमुत प्राकृतदेवतनृपादीनां ननु श्रीरुद्रेण श्रीविष्णोः भेदे कृते शास्त्रे दोषः श्रूयते तथाच पुराणवचनम्—

> "यो वै विष्णुः स वै रुद्रः स हरिर्यस्तु रुद्रकः।
> भेदकृन्नरकं याति यावदाभूतसम्प्लवम्" ॥ इत्यादि

बहुलं न कृते भेदे गुणाश्च यथा अत्रैव—

> "त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्।
> सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति" ॥ इति

सत्यं तौ दोषगुणौ त्रैगुण्यधर्मनिष्ठतया वैष्णवदीक्षारहितेषु साम्येनैव देवत्रयं जानत्सु वैदिकेषु स्मार्त्तादिषु च विज्ञेयौ नतु परमभागवतेषु एकान्तिषु तथाच पद्मपुराणादिषु—

> "यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः।
> समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेत् सदा" ॥

इत्यादीनि बहूनि वचनानि एतदेवाष्टाशीतितमाध्यायद्वये वृकासुरोपाख्याने सारस्वतमुन्युपाख्याने च श्रीविष्णोः सर्वातिशायिमहिमनिरूपणात् स्फुटीभविष्यति—श्रीविष्णुधर्मोत्तरेच लिङ्गस्फोटनृसिंहोपाख्यानमेवात्र प्रमाणं तथाहि—विष्वक्सेननामानमेकान्तिनं प्रति ग्रामाध्यक्षपुत्रवचनम्—

> "देवकर्म्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम्।
> देवतायतनं गत्वा यत्र तात प्रतिष्ठितम् ॥
> लिङ्गमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्मलम्।
> एतदुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः श्रुताः ॥
> चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावं गतोऽथवा।
> पूजयामश्च नैवान्यं तस्मात् त्वं गच्छ मा चिरम्" ॥

इत्यादि। ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन परिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि छिन्नानीति किन्तु वैष्णवानां यथा शम्भुरित्यत्रैवोक्तत्वादस्मिन्नेकान्तिभिरपि प्रणादिभिरादरः कर्त्तव्यः निन्दा तु सर्वथा परिहर्त्तव्या।

> "यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः।
> विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम्" ॥

इत्यादिपुराणवचनेभ्य इति ॥ ३५ ॥

वैराग्यार्थं तीर्थसेवनमुक्तं तेष्ववैराग्यादिकं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे घटेतेति सन्यायं तदुपपादयन्ति—सत इति। इदं विश्वं सत् सत्यं तत्र हेतुः एतः सत्यात् त्वदवतारविशेषादुत्थितं सत्यादुत्पन्नं सत्यमेव दृश्यते यथा ऊर्णनाभादुत्पन्नं तन्तुजालकमिति चेत् ननु भोः तर्कहतं युक्तिबाधितमिदं तदेवाह—व्यभिचरति क्वचिदिति। सत्यादैन्द्रजालिकादुत्पन्ने पदार्थे व्यभिचारः मुहूर्त्तान्तरे विलयनात् नन्वत्र निमित्तकारणोत्पन्ने व्यभिचार उक्तः। ऊर्णनाभिदृष्टान्तेनतु उपादानोत्पन्नं दर्शितं तत्राहुः—कचमृषेति। मरीचिकोपादाने जलेमिथ्यात्वमेव ननु तत्र। ज्ञानयोगादेव मरीचिकायां जलत्वं प्रतीयते इह तदभावात् सत्यत्वमेव इतिचेन्न नेदं युक्तमित्यर्थः। इत्यपि तथा तथात्वमेवाहुः—उभययुगिति। मायासम्बन्धेन पुरुषादुत्पन्नत्वात् मायिकात्वेनासत्यमेव ननु मरीचिकाजलदृष्टान्तेनासत्यत्वं साध्यते

* प्रपन्नाय ॥

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

दृष्टान्तस्तु सादृश्ये सति प्रवर्त्तते तेनानयोः बहुवैसादृश्यात् दृष्टान्तो नोपपद्यते विश्वं हि विविधानन्तवैचित्रीभिर्विलक्षणं न तथा मरीचिकाद्युपादानं जलादिकमित्यत आहुः—व्यवहृतय इति । विकल्पो विविधकल्पना शतमप्यन्धानां पश्यन्तीत्यन्ध-परम्परान्यायेन व्यवहारार्थम इषितः प्राप्तः "इष गतौ" इत्यस्मात् ननु तर्हि कथं वेदार्थज्ञाः पण्डिताः अपि व्यव-हारमात्रार्थेषु कर्मस्वाशक्त्या दृश्यन्ते तत्राहुः—भ्रमयतीति । यद्वा इदं सत्यं सत उत्थितत्वात् उभयो युक्तिबाधितमिति चेत न क्वच व्यभिचरति क्वच मृषा न स्यात् तथा अनेन प्रकारेण उभययुक् उभये न सत्तासत्तालक्षणेन युज्यत इति सदसद्रूपमित्यर्थः । प्रायः सद्रूपमेव क्वचिदसत् प्रतिभासत इति तथाहि जीवे मुच्यमाने तस्य भूतपञ्चकादि सङ्घाते आत्माद्यध्यासोऽसद्रूपत्वान्नश्यत्येव भूतपञ्चकादिकन्तु सद्रूप-त्वादवशिष्यते वेति सदसद्रूपत्वं प्रपञ्चस्य ननु तर्हि कथं केचित् प्रवाहसातत्यरूपत्वेनैव नित्यत्वात् सत्यं मन्यन्ते केचित् क्षणिकं केचित्तु मिथ्याभूतमपि प्रातीतिकसत्तयैव सत्यमिति चेत्तत्राहुः—व्यवहृतये केवललौकिककृत्यनिर्वाहाय अन्धपरम्परया विकल्पः कृतः श्रुत्यादितात्पर्याज्ञानादन्धत्वं तदेव विशदयन्ती भ्रमयतीति उक्थजडान् । निजगुरुग्रहरक्षाव्यग्रतया पूर्वापरपरामर्शशून्यात् भारती सरस्वती देवी तेषां हृदि तथा बहुधा वर्त्तनैः स्फुरन्ती इतः अस्मिन् अर्थे भ्रमयतीति वैष्णवानां सम्मतस्तु सिद्धान्तः सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविद इत्यत्र लिखितः सत्कार्यवादिना वैष्णवविशेषाः परमाभीष्टदेवतात् परमाचिन्त्य-शक्तेराविर्भूतत्वात् सदेव विदन्ति न च श्रीभगवतो विकारित्व शङ्का यत प्राकृतस्यापि चिन्तामण्यादेः स्वर्णरत्नादिप्रसवेऽप्य-विकारित्वेन अचिन्त्यशक्तित्वं दृश्यते ततः किमुत अप्राकृता-चिन्त्यानन्तशक्तेः श्रीभगवतः तथाच श्रीविष्णुपुराणे—

"सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः कारणं तरोः ।
तथैव परिणामेव विश्वस्य भगवान् हरिः ॥ इति

तथापि विवर्त्तवादिनः तथा वैनाशिकादयश्चासदेव वदन्ति तच्चासद्रूपत्वं श्रीभगत एवासम्मतं तस्यासुरपक्षीयत्वेनोपेक्षा-कत्वानिक्षिप्तत्वात् तथाहि तस्य वचनं गीतासु "असत्यम-प्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति तत्र केषाञ्चित् भगवदै-श्वर्यस्याप्यविद्याकल्पितमात्रत्वेनैव स्वीकारात् तथोक्तं श्रीभग-वदाज्ञया तत्सङ्गोपनपरैर्भवद्भिः श्रीशङ्करपादपद्मैः शारीरक-भाष्ये तदेवमविद्यात्मकोपाधिकपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतः इति केषाञ्चित्तु साङ्ख्यवैनाशिकादीनामीश्वरस्यास्वीकारात् अनीश्वरत्वमिति किन्तु क्वचित्वैराग्यार्थमेव विश्वस्यासत्यत्वं प्रतिपाद्यते यथा जीवः सर्वं मिथ्येति ज्ञानेन सर्वत्रानासक्तो भूत्वा श्रीभगवद्भजनोन्मुख-स्स्यादिति ॥ ३६ ॥

एतत्पूर्वोक्तमेव विशदयन्ति इदं विश्वं सृष्टेः पूर्वं त्वयि लीनत्वात् न आस पृथक् नासीदित्यर्थः । लयस्य भावि-त्वात् पृथक्नभविष्यति । अतोन्तरा मध्ये एकरसे चिद्धने त्वयि यद्विभाति विभिन्नतया भाति तन्मृषा अत इदं चिदा-त्म्यापन्नत्वात् द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातयः सुवर्ण-रजतादयः तद्विकल्पपथैः कटककिरीटकुण्डलादिभिरुपमीयते तानि यथा सुवर्णादितादात्म्यापन्नत्वात् तद्रूपाण्येव तथेदं विश्वमपि इति अतो हेतोः ऋतमेवेदं अबुधा मनोविलास-मवयन्ति यद्वा ननु ते पाषण्डादयः शास्त्रयुक्त्यैव वदन्ति तत् कथमन्धत्वं तेषाम् ? तत्राहुः इदं जैनजङ्गमम्लेच्छादि-शास्त्रं अग्रे कृतयुगादौ यस्मान्नासीत् निधनादनु कल्किना करिष्यमाणात् पाषण्डिनां निधनादनन्तरं च न भविष्यति अतः अन्तरा मध्ये द्वापरान्तकलिसम्बन्धिनि काले त्वयि त्वद्विषये तेषां मितं मानं ज्ञानमिति यावत् मृषा विभाति एकरसे एकस्मिन् वेद एव स्वमाहात्म्यबोधकत्वात् रसो यस्य अतो द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणस्य स्वर्णादेर्जातये जन्मने सिद्धये धुर्त्तधातुवादिनां ये विकल्पाः नानौषधादिभिः विविधकल्पनाः तेषां पथिभिर्मार्गैरुपमीयते तथा तेषां विविध-कल्पना मृषा धातुवादिन वित्ताशाहताशान्तस्य दुर्मतेरिति प्रसिद्धेः तथैतेषां शास्त्रमपीति ननु तर्हि कथं सुबुद्धिप्राया अपि तत्पथानुवर्त्तितया तत्र सुष्ठु विश्वस्ता दृश्यन्ते तत्राहुः—वितथेति । मनोविलासं निर्मूलम् अबुधा एव ननु सुबुद्धय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं प्रपञ्चस्य मिथ्यारूपत्वेपि, निजदुर्वासनया मायिक-विषयभोगाभिनिवेशेन जीवो विविधदुःखं प्राप्नोतीत्याहुः—स इति । यथा अजया ननु मायया बहिरङ्गशक्त्या कथं चिद्रूपस्य मदंशस्य तस्येदृशोऽनर्थः सम्भवेत मायोपेक्षके त्वयि तद्वैपरीत्येनानर्थस्य मायिकाशक्त्यैकहेतुकत्वावगमादिति व्यतिरेकमुखेनाहुः—त्वमिति । जहासि उपेक्षसे नाद्रियस इत्यर्थः स्वकीयाया अपि दोषावहत्वात् त्यागे दृष्टान्तः, अहिरिवेति । अतो मायासम्बन्धेन महादोषं मायोपेक्षया महागुणं च विचार्य मिथ्याभूतेपि मायिकविषयभोगाद्यौ कथमपि बुधैरासक्तिर्नैव कार्येति तात्पर्यम् । अन्यत्तैर्व्याख्या-तम् । यद्वा यत् यस्मात् अनुशयीत भोगार्थमनुवर्त्तते तत् तस्मात् गुणान् विषयान् जुषन् अपेतभगः ध्वस्तनिजज्ञान-स्सन् किं वा त्वद्भक्तिभाग्यरहितः सरूपतां प्रपञ्चातीतोपि प्रपञ्चसाम्यम् अतोऽनु वारं वारं मृत्युञ्च भजति यद्वा प्रपञ्चस्यासद्रूपत्वेपि मिथ्यैव जीवो दुःखं प्राप्नोतीत्याहुः—स इति । हे अज ! जीववज्जन्मरहित स जीवः अजाम् अवि-द्यातु प्राप्नोतु नाम यत् यस्मात् गुणान् जुषन् जोषितु हेतौ शतृप्रत्ययः । तामनु शयीत तत्र परमासक्तिं कुर्वीत तदनु सरूपतां जन्मेत्यर्थः । ननु प्रपञ्चमध्ये कृतावतारस्य ममापि तत्सम्बन्धे सम्भावनास्तु तत्राहुः त्वमुत त्वन्तु ताम् अविद्याम् आविद्यकसृष्टिं जहासि दूरतः परिहरसि अहिरिव कञ्चुकं यथा त्यक्ते कञ्चुके सर्पो दृशमपि नार्पयति तथा त्वम् आविद्यकसृष्टावित्यर्थः किन्तु वैकुण्ठलोके त्वं सदा रमयस इत्याह महसीति परमाचित्प्रकाशरूपे ब्रह्मतादात्म्या-पन्ने वैकुण्ठलोके अष्टगुणिते अष्टैश्वर्यपूर्णे आत्तभगः प्रकटित-सर्वैश्वर्यः महीयसे शोभसे ननु सत्यलोकादिविभूतिवत्तदैश्वर्य-स्यापि गुणविलासताऽस्तु तत्राहुः—अपरिमेयभग इति । तदै-श्वर्यस्यानन्त्यात् सर्वगुणातीतमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति विषयसेवाया महानर्थावहत्वेऽपि यतयः कृतसंन्यास अपि न सम्यक् निश्शेषमुद्धरन्ति हृदि गतः सामान्येन

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

सर्वेषां अन्तर्यामितया स्वस्य च हृदि वर्त्तमानोपि स्वास्मिन् वर्त्तमानस्याप्यप्राप्यत्वे दृष्टान्तः, अस्मृतेति । हे भगवन्निति परमेश्वरस्य तवाज्ञालङ्घनादिना तेषां तदुचितमेवेति उभयत्र दुःखमेवाहुः—अनपगतेति । अनपगतः सन्न्यासेन निवृत्त्युन्मुखोपि विरुद्धाचरणेनानपयातो योऽन्तको यमस्तस्मात् अमुत्र नरकपातादि दुःखं तथा भवतः संसारात् कथम्भूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढानि अलब्धानि पदानि वाञ्छितभोगवस्तूनि यत्र तस्मात् भोगेच्छायामुत्कटायामपि लोकनिन्दाशङ्कया भोगार्थमुद्यमाकरणादिहापि दुःखमिति ॥ ३९ ॥

एतच्चाशेषं त्वद्भक्तविषयकमेव त्वद्भक्तस्य तु दैवापतितविषयभोगेनापि न कुत्रापि दुःखं किन्तु सर्वत्रैव महत्सुखमित्याहुः—त्वदवगमीति । सर्वथा सर्वोत्कृष्टतया यस्त्वां जानाति स इत्यर्थः । किं वा तवागमो ध्यानादिलक्षणः यद्वा असम्भावनादिनिरासकयुक्त्या स्फोरणं तद्वान् भवदुत्थयोर्विचित्रविनोदार्थं भवदिच्छयोद्भूतयोरिति विशेषणं गुणविगुणान्वयावेदनं हेत्वन्तरमपिज्ञेयम् भक्तैरीश्वरेच्छायाः परिपाल्यत्वात् गम्भीरभक्तवात्सल्यजातत्वादत एव प्रीत्यानुमोद्यत्वाच्च कथं भक्त इत्यपेक्षायामाहुः—अनुयुगमिति । प्रतियुगमन्वहं च मनुजैः सर्वमनुष्यैद्वारभूतैर्या गीतपरम्परा तन्माहात्म्यसम्बन्धिगीतश्रेणी तया त्वं श्रवणभृतः ते परिपूर्णभृतः सदैव श्रुत इत्यर्थः । हे सगुणेति ! तच्च त्वत्कारुण्यप्रभावादेवेति भावः । किं वा हे सर्वसद्गुणार्णवेति गीतपरम्पराया अपि तादृशत्वमभिप्रेतम् । न च तस्य त्वां विना किञ्चिदन्यत् साम्यमित्याहुः—अपवर्गगतिः अपवर्गस्यापि गतिराश्रयः किं वा अपवर्गेण गतिर्गम्योपि त्वमेवेत्यर्थः । अन्यत्सैव्याख्यातं यद्वा भवदुत्थयोर्भवदिच्छोद्भूतयोः शुभाशुभयोः सवस्तकर्मणोर्गुणदोषसम्बन्धान् न वेत्ति न मन्यते नापेक्षत इत्यर्थः । तत्र भवदुत्थेत्येष एव हेतुः यथा नियुक्तोस्मि तथा करोमि इति सर्वत्रेश्वरेच्छामननात् अतस्तर्हि तद्भक्तिप्रवृत्तिकाल एव देहभृतां गिरो न वेत्ति तत्रानधिकारात् तथा चोक्तं श्रीभगवता—

"तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथा श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" ॥ इति

अत एवोक्तकरभाजनेन "देवर्षिभूताप्तनृणां पितृणाम्" इत्यादि सगुणा सर्वसद्गुणालङ्कृता या गीतपरम्परा तया यद्वा त्वद्भक्तस्तु सदा परमात्यन्तसुखे मग्न एवेत्याहुः—त्वदवगमी त्वयि मग्नमनाः परमभक्तः भवदुत्थशुभाशुभयोः भवत् जायमानं उत्थं उत्थितञ्च तयोः जायमानोत्थितयोः देहभृतां देहभृद्भिः क्रियमाणकृतयोरिति यावत् शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान् न वेत्ति कः किं करोति कृतवान् वा ततो वा भद्राभद्रं किं जातं तत् सर्वं न जानातीत्यर्थः । तर्हि तेषां स्वविषयका गिरश्च न वेत्ति किञ्च यैर्मनुजैः युगे युगे सगुणा त्वदीयगुणसहिता या गीतपरम्परा तया श्रवणभृतः कर्णयोर्भृतस्त्वं तेषां अपवर्गगतिः प्राप्त्युपायो यस्य तथाभूतस्त्वं भवसि संसारध्वंसेन निजसामीप्यप्रदो भवसीत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवमनन्तमहिम्नो भगवतो माहात्म्यं वर्णयन्त्यः शक्तिरहिता इव तथैव स्तुतिमुपसंहरन्ति—द्युपतय इति । एते अपि द्युपतयोपि ते अन्तं त्वन्महात्म्यावधिं यस्य श्रीचतुर्भुजमूर्तेस्तव अन्तरा एकरोमकूपमध्ये सह वान्ति तथा चोक्तं षष्ठे चित्रकेतुना—

"क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरण्डकोशः ।
यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः" ॥ इति

एवं परिच्छिन्नत्वेप्यपरिच्छिन्नत्वमपरिच्छिन्नत्वेपि परिच्छिन्नत्वमित्येवं परमदुर्वितर्कस्वरूपत्वेनानन्तमाहात्म्यभरत्वमेव दर्शितम् वयसेति कालस्य नित्यत्वेन सदा तेषां परिभ्रमणं सूचितम् यच्छब्दस्य पूर्वेणैवान्वयः तच्च तैरपि व्याख्यातमेव यद्यस्मात् त्वमपीत्यादि अतन्निरसनेन त्वद्व्यतिरिक्तनिवारणमात्रद्वारा अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा हि अतो हेतोः मद्विधाः श्रुतयः त्वयि फलन्ति त्वद्भजनेन त्वां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एवं परब्रह्मणि कथं श्रुतयश्चरन्तीत्यस्य प्रश्नोत्तरमन्तेऽत्राप्युक्तमिति ज्ञानकाण्डश्रुतयस्तु अतन्निरसनेन भवन्निधना भवन्ति ब्रह्मरूपे निधनं पर्यवसानं यासां ताः यद्वा श्लेषेणान्ते प्रार्थितमिदं यस्मात् ईदृशः त्वन्महिमा अतः श्रुतयो मद्विधाः भवानेव निधनं यासां तथाभूताः सत्यः अतन्निरसनेन अन्यसर्वपरित्यागेन त्वयि फलन्ति सफलमनोरथा भवन्ति यद्वा अकारो विष्णुः अहो विष्णो! तथासन्मनोरथस्य निरसनेन निराकरणेन भवत् सद्यो जायमानं निधनम् मरणं यासां तथाभूता भविष्यन्तीति । वयमित्यनुक्तिर्लज्जादिना ततश्च श्रीभगवत्कृपया काले श्रीनन्दगोकुले अत्र गोप्यस्ता बभूवुरित्युपाख्यानं सुप्रसिद्धमेव ॥ ४१ ॥

यद्वा श्रीकृष्णे कथं श्रुतयश्चरन्तीति प्रश्नस्य भक्त्यैव चरन्तीत्युत्तरमुक्तम् तदेव कृष्णैकपरत्वमाह—स्वसृष्टमिति । शक्तिभिः शक्तिरूपाभिः पराङ्गनात्वेन वर्त्तमानाभिः श्रीसाश्चन्द्रवल्यादिभिः सह शयानं निकुञ्जादौ निद्रां भजन्तं परमपुरुषोत्तमं श्रीकृष्णं किं कृत्वा शयानं स्वसृष्टम् इदं धर्ममर्यादानां वर्त्म आपीय ताभिः सह शयनेन समाच्छाद्य वर्त्तन्ते तस्या निशायाः शेषे श्रुतयो गोपीभावं प्राप्ताः बोधयाञ्चक्रुः जागरयामासुः कैः तल्लिङ्गैः बोधोचितैर्वचोभिरित्यर्थः । यथेति दृष्टान्तितं एवं सुसङ्गतमेव ॥

जयजयेति माङ्गल्ये हे अजित ! अजां निद्रां जहि जहीत्यर्थः । ननु ममैका लीलेयं किमिति हेया ? अत्राहुः, दोषेति; दोषेण चरणामृतलीलावलोकाद्यनाविर्भावरूपेण यद्वा दोषेण व्रजप्रामाणिकजनागशङ्कालक्षणेन गृहीतो गुणो लीलात्वरूपो यस्यां गृहीतस्तिरस्कृतो गुणो लीलात्वलक्षणो यस्मात्तां निद्रालीलातो जाग्रल्लीलायाः सर्वसुखकरत्वेन वैशिष्ट्यादित्यर्थः । ननु भवतु लीलात्वे गौणतास्याः किन्तु विश्रामसुखकरीयं हातुं न युज्यते तत्राहुः, त्वमसीति । स्वस्वरूपेणैव सम्प्राप्तसर्वानन्दोसि ननु यद्यहं स्वस्वरूपानन्देनैवानन्दीत्युच्यते तर्हि वृन्दावनस्य द्रुमलतादयो भ्रमरमयूरमृगादयश्च ममानन्दोत्कर्षं कुर्वन्तीति युष्माकमभिप्रेतमित्याशङ्क्याहुः— अगजगदोकसां द्रुमादिभ्रमरादीनाम् अखिलशक्त्यवबोधक हे निजानन्दहेतुतत्तत्सर्वसामर्थ्यप्रकाशक ! त्वत्कृपावलोकाद्यनाभातेपि परमदुःखेन लीनशक्तयस्युरिति भावः । अतः प्रबुध्य कृपावलोकेन तेषां शक्तिं बोधयित्वा तानानन्दयन् तद्द्वारा आत्मानमानन्दयेत्यर्थः । न मया कथं वृन्दशो वृन्दावनस्था आनन्दयन्

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्तोषिणी ।

तद्द्वारा आत्मानमानन्दयेत्यर्थः । नन्वेकेन मया कथं वृन्दशो वृन्दावनस्था आनन्दनीया इत्याहुः—कांचिदिति ॥ वत्सवत्सपालहरण पद्मयोनिमोहनादौ रासक्रीडादौ च अजया बहुरूपतामिव तन्वया चिच्छक्त्या चरतश्चरन्तः सर्वं पार्श्वे विचरन्तः तेषां काचिच्च गोवर्द्धनोद्धारणादौ आत्मना एकेनैव स्वरूपेण चरन्तं निगमः श्रुतिः प्रतिपादयेत् तथा च तापिनीश्रुतिः "एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोपि सन् बहुधा यो ऽवभाति" इति । यद्वा ननु म(पु)त् प्रेयस्यावपि किमिदानीं वृन्दावनजीवबद्धलब्धानन्दे नहि नहि इत्याहुः ते इति । ते राधाचन्द्रावल्यौ राधाललिते वा कचित् अन्तर्लीलायां अजया । निद्रया द्वारा कचिज्जाग्रल्लीलायां आत्मना तव स्वरूपभूतया चिच्छक्त्या तथा च श्रुतिः "तेध्यानयोगानुगतां च पश्यन् देवात्मभूतां स्वगुणैर्निगूढाम्" इति सर्वत्र चरतः समीपे चरन्त्या वानन्दत इत्यर्थः । स्वैभ आप्रति च ताभ्यां सह सदा वृन्दावने विहारात् ननु मम स्वाभिकविहारः कथमन्यवेद्यः स्यात्तत्राहुः निगमो मद्विधः अनुचरेत् सेवेत स्वप्ने विश्रामसहचरत्वान्मादृशां यद्वा निगमो गोपीरूपो मद्विधः परिचरेत् निद्रावसरे त्वदङ्गे पुलकादिसौष्ठवेन विहारं जानीयादित्यर्थः । अत्र बहूनां वृत्तत्वात् काश्चिदाहुरिति सर्वपद्येषु ज्ञेयम् तथापि कचित् सङ्गतिः कार्या ॥ क ॥

ननु को विशन्तद्वृन्दावनं यत्र मे सदा विहारः इत्यत आहुः—बृहदिति । उपलक्ष्यं दृष्टं एतत् वृन्दावनादिकं बृहत् ब्रह्मैव श्रयन्ति अनुभवन्ति महाभागवताः कथम् अवशेषतया प्रलयेप्यवशिष्यमाणत्वेन यतः वृन्दावनात् विकृतैव विष्कृतिवत् प्रतीयमानस्य पुष्पफलादेरुदयास्तमयौ प्रादुर्भावौ नन्वायान्तं तर्हि विकारित्वं तत्राहुः अविकृतात् पुष्पादेर्हेतुत्वेपि विकारशून्यात् प्राकृतोपि कल्पतरुः स्वर्णरत्नकुलं प्रसुवदप्यविकारी दृश्यते किमुत चिद्रूपं श्रीवृन्दावनम् तच्च स्वर्णरत्नादिकुलं सत्यमेव तथापि विकारशून्यादेवास्मात् प्रादुर्भवत् पुष्पादिकं सदैव किन्तु प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यां विभूतीवत् प्रतीयत इत्यर्थः । मृदिवा वाशब्दश्चार्थे वृन्दावनादिमृत्तिकायां च विभूतेस्तृणादिरूपाया उदयास्तमयौ अविकृतादिति लिङ्गादिविपरिणामेन मृदादित्यस्य च विशेषणं ज्ञेयम् तथा वैशरसि पयः तिष्ठति तथा भूम्यादि तिष्ठतीति किञ्च वृन्दावनस्य कृष्णावनस्वेन श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् कृष्णवनं नित्यानन्दवनमित्यर्थः । यतस्त्वद्विलासाधारस्य वृन्दावनादिकस्यापि ईदृशं महात्म्यम् अत ऋषयो नारदादयः मनश्चरणं च आचारितश्च दैहिकचेष्टातत्वव्येव दधुः ननु कचिदन्यत्र ननु तर्हि मदवताराः किमुपास्यानस्युः तत्राहुः कथमिति । भुवि न्यस्तपदानि यथा खर्परपाषाणादिभूपरिणामेन व्यभिचरन्ति तथा त्वद्भजनन्तवावताराय कचित्त्वदवतारभजनं च त्वद्भजनाय स्यादित्यर्थः । तव सर्वावतारविर्भावपदत्वात् यद्वा ऋषयोऽत्र ऋक्स्वरूपा मद्विधा गोप्यः शेषं पूर्ववत् यद्वा त्वयि तु अयि इति पदद्वयं अयि भगवन् ! ऋषयस्तु देवतात्पर्याभिज्ञाः अतः अत्र वृन्दावने सार्वविभक्तिकस्तस्य मनोवचनाचरितं दधुः मनो दधुर्ध्यानेन वचनं दधुस्तवादिना आचरितं दैहिक चेष्टां दधुः सर्वतः पर्यटनादिना ननु वृन्दादिकं मधोदुक्तं ब्रह्मप्रविष्टानामावृत्तिर्न श्रूयते वृन्दावनप्रविष्टानान्तु ततो निष्क्रान्तिर्विषयभोगश्च दृश्यते तत् कथं तद्दृष्टामित्यत आहुः—कथमिति । भुवि वृन्दावनभूमौ न्यस्तानि पदानि कथं व्यर्थानि भवन्ति अतस्तेपि सर्वानर्थक्षपणेन त्वत्पदाब्जमेव प्राप्नुयुरिति भावः ॥ ख ॥

इति निखिलस्वरूपेभ्यस्तवोत्कर्षाद्धेतोः यद्वा यतस्त्वद्वृन्दावनस्यापि ईदृशो महिमा इति हेतोः त्र्यधिपते त्रयाणां त्रिविधानां मुनिचरीनित्यप्रियाणां गोपीकुलानां प्राणनाथ ! देवीनामनुक्तिर्नित्याप्रियाणामशक्यत्वात् खिललोकमलक्षपणकथामृताब्धि खिलानि तपोयोगोपासनादिभिरप्यहतानि प्रहर्त्तुमशक्यानि दुष्प्रारब्धादीनि भक्तिप्रतिबन्धकानि त्वदपराधादीनि वा तेषां क्षपणीपरमचमत्काररासलीलादिकथासेवामृतं तस्याब्धि अवगाह्य तत्र निमज्य सूरयो महाभागवताः तपांसि स्वधर्मान् ज्ञानमार्गादिगतिपरिभ्रमान् हे परम ! सर्वोत्कृष्ट ! अजस्रसुखानुभवं यथा स्यात्तथा ये तव पदं पदारविन्दं सेवन्ते पादसेवायाः सर्वविधभजनास्पदत्वात् तथा सर्वेषां सन्तापहरत्वात् आह्लादनत्वाच्च धाम्नां विधत्वं तस्यांशेश्वरे लीयन्ते अपुनरावर्त्तितया नश्यन्तीति स्वधाम विधुताशयाः तथाभूताः कालगुणाः येषां तत्र कालो मृत्युः गुणाः प्रकृतिगुणाः ते तपांसि जहुरिति किमुत वक्तव्यमिति ॥ ग ॥

एवं भक्तिनिचयाम् प्रशस्य तद्विहीनानां गिरमसश्रया जिनो ह्विजानाक्रोशन्त्यः तत्प्रियजनप्रीणनं प्रार्थयन्ते दृतय इवेति । ते केन प्रसिद्धाः असुभृतः प्राणिनः दीक्षितत्वब्राह्मणत्वादेरनुक्त्या केवलमसुभृत्त्वेन निर्देशः परमक्रोधावेशात् असून् प्राणानेव बिभर्त्ति पुष्णन्ति न तु त्वां विन्दन्तीत्यपीत्यर्थः । यदि यद्यपि अनुविधाः अनु अनन्तरं विधा वत्सविधयो येषां तादृशाः तथापि त्वत्प्रार्थनाभङ्गात् दृतय इव श्वसन्ति ननु मम गोपनन्दस्य प्रार्थनाभङ्गात् को नाम दोषः तत्राहुः—महदिति । यदनुग्रहात् यदीयांशपुरुषानुग्रहात् यद्वा यस्य गोपालवेषस्यानुग्रहात् महान् ब्रह्मा अहमादयो मद्विधादयश्चेत्यर्थः । तथा च तापनी श्रुतिः । "गोपवेषो मे पुरस्तादाविर्बभूव ततः प्रणता मयानुकूले नहृदा मह्यमष्टादशाक्षरास्वरूपं सृष्टये दत्वाऽन्तर्हितः पुनः सिसृक्षा मे प्रादुरभूत्तेष्वक्षरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्राकाशत" इत्याद्याः अस्तु तावत् प्राक्तनमैश्वर्यं तथा आधुनिका ब्रजसम्पदेव लोकोत्तरेत्याहुः हे पुरुषविभो चन्द्र यद्वा पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां विधो प्रकाशक यश्च त्वं अन्नमयादिषु अत्र प्रचुरान्नकूटादिषु कुटीभूतचतुर्विधान्नशालिगोवर्द्धनादिष्वित्यर्थः । आदिशब्देन बहुविधगोरसादिप्रचुरेषु बहुवचनेन नन्दीश्वरादिकं च संगृह्णन्ति अत्र एषु अन्वयः कृतासक्तिः स न रमते इति रसः स्वभक्तदत्तत्वेन परमप्रीत्याऽन्नादीन्यास्वादयन् रमस इत्यर्थः । एवम्भूतमपि त्वां येऽन्नाप्रदानेनावहेलयाश्वसुः ते दृतय इव श्वसन्ति अथ अतः क्रीडापरत्वात् एषु गोवर्द्धननन्दीश्वरादिषु तव वर्त्तमानं यत् गोष्ठं तत् अव रक्ष प्रीणयेति वा कथम्भूतं असतः परमदुर्जनस्य कंसादेः परं वैरिभूतं तेन वैरितया निश्चितमित्यर्थः । अतस्त्वामिथ्रया तत्कृतोपद्रवप्रद्धापि स्यात् पुनः किम्भूतम ? शेषं शेषिणस्तव यथेष्टविनियोगार्हम्—

श्रीसनातनजीवगोस्वामीकृतबृहत्तोषिणी।

ईश्वरेण प्रियं सर्वं यथेष्टं विनियुज्यते।
यथेष्टविनियोगार्हं शेषशब्देन कथ्यते॥

इति श्रीवैष्णवाः शेषं किं भूतं ऋतं सत्यस्वरूपम्॥ घ॥

अथ काश्चित् माथुर वनद्वयस्य सर्वतः श्रैष्ठ्यं कथयन्त्यः प्रोक्तमेव गोष्ठमाहात्म्यमतृप्त्या भूयोऽप्याहुः—उदरमिति। ऋषिवर्त्मसु ऋषियोग्यभक्तिमार्गेषु ये कूर्पदृशः सूक्ष्मदृष्टयो वसिष्ठाद्याः वासिष्ठादीनां मथुपुरे आश्रमदर्शनात् ते माथुरमण्डलस्य उदरम् उदरस्थानीयं मधुवनमुपासते मधुवनस्य मुख्यभूतपुरीसमाश्रयत्वेनान्तरं गत्वा तथा त्वदीयजन्मसाधनत्वाच्च उदरत्वम् आरुणयोऽनुरागिणस्तु हृदयं बृन्दावनमुपासते हृदयं हि श्रीभगवदावासः अतो भगवदावासत्वाद्वृन्दावनस्य हृदयत्वं तथाहि तापिनी श्रुतिः "तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं बृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं सततम्" इत्यादि कथम्भूतं परिसरपद्धतिं परितः सरन्तीति परिसरा निर्वरादयः तेषां पद्धतिं आगतस्थानमित्यर्थः। तेन सुधाहेतुत्वं सूचितम् दहरं कुञ्जादिभिर्गह्वरं हे अनन्त ततस्तदनन्तरं शिरः शिरोभूतं परमश्रेष्ठमिति यावित् नन्दीश्वरमभिव्याप्य यद्वा ततस्तस्मिन् शिरः नन्दीश्वरशुद्धरूपं तव धाम निवासस्थानं उद्गात् परमं सर्वतोत्कृष्टं तथाच श्रुतिः "तवास्वास्तन्युश्मिगमध्ये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयामः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णुः परमं पदमवभातिभूरि" इति। अस्या अर्थः तानि वास्तूनि गृहाणि स्वोचितस्थानानि वाग्मध्ये प्राप्तवे उश्मसि कामयामहे तानि कानि यत्र येषु वास्तुषु भूरि शृङ्गाः गावः अयामः सर्वसुखदाः अत्र वास्तुषु अह स्फुटं तत् अनिर्वचनीयं पदं गृहं उरुगायस्य विष्णोः सर्वकामवर्षणस्य भूरि यथा स्यात्तथाऽवभाति सदा नित्यतया वर्त्तते यत्तव धाम यत् प्रत्य अर्वाचीनजना अपि कृतान्तमुखे दैवमुखे न पतन्ति दैववशगा न भवन्तीत्यर्थः॥ कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मस्वित्यर्थः॥ ङ॥

बृन्दावनादिप्रसङ्गेन काश्चिद्वत्सवत्सापाहरणे श्री भगवतस्ततस्तद्रूपतामुद्दिश्यन्त्यो भक्त्यैकगम्यतामाहुः—स्वकृतेति। स्वकृतासु क्रीडार्थमत्र स्वयमाविर्भावितासु विचित्रासु बहुविधासु वत्सपादिरूपासु योनिषु आकृतिषु हेतुतया उपादानत्वेन विशन्निव तत्तद्रूपो भवन्निव श्रीव्रजेन्द्रनन्दनस्य पृथक्त्वेन तथैवस्थानादिवयस्यरूपत्वेन च तथा च कामनातारतम्यं अनलवत् यथा अग्निः काष्ठादीनां न्यूनाधिकत्वेन न्यूनाधिकस्तथा तत्तदाकृतीनां सादृश्येन त्वमपीत्यर्थः। ननु मायया तत्तद्रूपागतास्तु नेत्याहुः—स्वकृतेति। स्वकृतासु न कृता अनुकृति मायया तद्रूपविडम्बनं येन स तथा ननु न भवतु मायिकत्वं तेषां किन्तु चिद्रूपविग्रहमायैव ते जीवविशेषा आविष्कृता इत्यस्तु कथमहमेव तत्तद्रूप इत्युच्यते इत्यत आहुः अथेति तद्रूपताविष्कारानन्तरमेव अमूषु वत्सपाद्याकृतिषु वितथासु अतत्प्रकारासु सर्वत्र तु त्वद्रूप लक्षणहीनास्वपीत्यर्थः। अभिविपणवः अभितः विशेषेण पणायन्ते स्तुवन्ति सेवते इत्याभिविपन्यवः परमभक्तास्तव धाम श्रीमूर्त्तिं अवितथमबाधितं तत्तदाकृतिभिरनाच्छन्नं जानन्ति तत्तद्रूपस्त्वमेवासीति परिचिन्वन्तीत्यर्थः। तत्र लिङ्गं सममिति मा परम शोभा तत्सहितम् एकरसञ्च मुख्यरसं तत्तदसाधारणलीला रसिकमित्यर्थः॥ च॥

न केवलं गोकुलाविष्कृतवत्सपादिरूपं त्वत्स्वरूपतया परिचिन्वन्ति। किन्तु तत्रतत्राविष्कृतं तत्तद्रूपमपीत्याहुः—स्वकृतेति। स्वकृतेषु पुरेषु निवासेषु वदरिकाश्रमलीलाचलपाण्डुरङ्गाख्येषु सन्तं पुरुषं पुरुषत्रयं नारायणजगन्नाथविठ्ठलस्वरूपं तवांशकृत् गोकुलं तस्यांशावतारविशेषमित्यर्थः। अबहिरन्तरसम्वरणं यथा स्यात् सुप्रकटमेव वदन्तीत्यर्थः। अथवा स्वकृतेषु पुरेषु स्वैर्भक्तैः कृतेषु वृहद्वनवृन्दावननन्दीश्वरादिस्थितव्रजपुरेषु पुरुषं बलदेवप्रद्युम्नानिरुद्धरूपं व्यूहत्रयलक्षणं तत् स्वांशकृतं अंशेन आविर्भातं तथाहि श्रुतिः "तत्र हि रामस्य राममूर्त्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्त्तिः अनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्त्तिः" इति। कथम्भूतम्? अबहिरन्तरसम्वरणम् न विद्यते बहिः सुव्यक्तलीलायां अन्तरे अबहिर्लीलायां सम्वरणं अनभिव्यक्तिः सहावस्थानाभावो यस्य तत्र श्री बलदेवस्य बहिर्लीलायां सदावस्थानाभावो नास्ति किन्तु सहचरत्वमेव प्रद्युम्नानिरुद्धयोः सुव्यक्तव्रजलीलानुगुणाभावात् अबहिर्लीलायां सम्वरणं नास्ति किन्तु व्रजजनादृश्यतायामनभिव्यक्तिरित्यर्थः यद्वा पुरुषं बलदेवमेव कथम्भूतं स्वकृतपुरेष्वपीष्वबहिरन्तरसम्वरणम् बहुच तत्र तत्र प्रसिद्धत्वाद्बहुत्वं न विद्यते बहिर्वनशैलादिषु अन्तरेषु च व्रजगृहादिषु सम्वरणं यस्य अखिलशक्तिधृतः अनन्यसाधारणसर्वशक्तीः सम्प्रति प्रकटयतः इति परमैश्वर्याद्धेतोः कवयः सर्वज्ञाः ब्रह्मरुद्रादयः भुवि श्रीमाथुरभूमौ विराजमानस्य भवतः नृगतिं मनुष्यलीलां विविच्य सर्वोत्कर्षपदत्वेन विमृश्य विश्वसिताः अत्रैव लब्धविश्वासाः अङ्घ्रि श्रीमत्पादपद्ममुपासते कथम्भूतं निगमावपनं सर्वश्रुतीनां तात्पर्यविशेषम्॥ छ॥

अतस्त्वद्भक्तेरेव सर्वोत्कृष्टत्वात्त्वद्भक्तानामनन्यनिष्ठता युक्तेत्याहुः—दुरवगमेति। विभुत्वेपि परिच्छिन्नत्वम् अजत्वेपि जनिमत्वं निरुपमैश्वर्यभरत्वेपि भक्ताधनादिकार्यस्य वत्त्वमित्यादि दुरवगमत्वं चरितानि दामबन्धनः स्वीकारगोवर्द्धनादिरासक्रीडादीनि चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः सत्यव्रतादयः तथाहि पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये सत्यव्रतवचनम् "वरं देवमोक्षं न मोक्षावधिवा न चान्यद्वृणे त्वद्वरेशादपीह" इति अत्र सोपपत्तिस्तुतिश्च श्रीमदानन्दतीर्थपादपद्मैः "प्रमापिता सर्वदेवमुपासीतयावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ह्येनमुपासते" इति॥ ज॥

एवमसमोर्द्ध्वभक्तिमाहात्म्ये प्रस्तुते काश्चिच्छ्रुतयः कांश्चिद्यादवानपि भक्तिहीनानालोच्य तान् शोचन्त्य आहुः—त्वदनुपथमिति। इदमपरोक्षं स्वात्मनामहमदैवाविनाभावेन सम्बन्धम् अर्थाच्छरीरमित्यर्थः। अत एव आत्मसुहृत्प्रियवत्प्रति आत्मनः स्वस्य सुहृत् प्रियवत् परमानुकूलत्वेन वर्तते इत्यर्थः। कुलायं कुलं स्वतप्रभवयदुकुलं अयते जन्मना समेतीति यदुकुलोद्भवामित्यर्थः। अत एव त्वदनुपथं यादवत्वात्त्वत् सेवोचितं वत कष्टं अहो आश्चर्यं तथा तथापि प्रसेनशतधन्वादयस्त्वयि रतिं न कुर्वन्ति त्वयि कथम्भूते उन्मुखे स्वबान्धवत्वात् तद्भजनापेक्षको आत्मनि स्वविषये हिते प्रियेव

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

असतो धनादेरुपासनया आत्महनः आत्मघातिनः यदनुशया यत्र धनादौ अनुशयोवासना येषां तेषां ते कुशरीरभृतः त्वद्भजनाभावात् कुत्सितदेहं पुष्णन्तः उरुभये महति त्रासे भ्रमन्ति त्वत्तो धनप्राणादिनाशशङ्कया सदा भये मग्ना वर्त्तन्त इत्यर्थः । यथा "वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयात् "इत्यादौ भविष्यमपि सूचितम् तद्वदत्रापि ॥ फ ॥

काश्चिच्छ्रुतयो गाढानन्दप्रकर्षकृतेन चापलेन मुखरीकृताः श्रीभगवति स्वेषामेव भावमाधुर्यसारप्रदर्शनाय भक्तिहीनानां प्राप्यमाहुः—निभृतेति । यद्ब्रह्म उपासते उपासनया प्राप्नुवन्ति अरयोऽप्यघासुरादयस्तदेव प्रापुः स्त्रियस्तु गोपिकाः ते तवाङ्घ्रिसरोजसुधाः पादपद्ममकरन्दमकरन्दानमन्द्रानुरागधुरीरित्यर्थः तत्र हेतुः उरगेति । आसामसमोद्भुत्वन्माधुर्यमग्नत्वात्तदेवोचितमिति भावः वयमपि श्रुतयस्त्वदङ्घ्रिसरोजसुधा ययिम कथम्भूताः समाः गोपीभिस्तुल्यास्तत्सखीत्वं प्राप्ताः अत एव समदृशः सजातीयभावाः मुनीनाममराणाञ्च प्राप्यस्यैकत्वादिति ॥ ब ॥

गोपीनां प्रश्ने तासां महामोहनस्ववेणोर्माधुर्यवर्णनेन कृष्णं स्तुवन्ति क इहेति । नु भो भगवन् ! अग्रसर अग्रपुरतः शब्दरूपेण सरति गच्छतीति अग्रसरा वेणुः तम् इह अखिलभुवने अवरजन्मलयः अवरस्य प्राकृतस्य जन्मनो लयो यस्य सः प्रत्यासन्नचिद्रूप देहलाभ इत्यर्थः । तादृशोऽपि को वेद बत आश्चर्यं यतः वेणोः ऋषिमन्त्रः मोहनमन्त्ररूपो नाद इत्यर्थः । उदगात् स्वर्गमेवाभ्युत्थितः उदेतीति वा कृष्णस्य वंशी कदाचित् स्वयमपि शब्दायते इति हि प्रसिद्धिः यमनु यं वेणुनादमहामन्त्रमनु उत ये तत्रैके अधिकारिणो ब्रह्मरुद्रादयः अन्ये श्रीगरुडविष्वक्सेनादयो वैकुण्ठस्थनित्यपार्षदाः इति द्विविधा देवगणाः उदगुः वृन्दावनोपरि गगने उदयं चक्रुः यदातु शान्तं गान्धर्वविद्याशास्त्रम् अवकृष्य समानीय स्वस्मिन् समावेश्य तत्र वदधरविश्वे शयीत परमाश्चर्या निवेश्ये भवेत् वेण्वधरयोः नामाग्रहणं मोहशङ्कया तर्हि न मप्रियजनकुलं तस्य परमानन्देन मोहात् न च असन्निकर्षिकुलं तस्य केनाप्यनिर्वचनीयेन महाक्षोभकारिणा भावेन मोहात् यद्वा महात्रासेन मोहात् यथा जगत् प्रकाशिकापि भानुदीप्तिरुलूकानामन्धं करणी नचोभयं भक्तिद्वेषरहितं मध्यस्थं ज्ञानिकर्मिकुलं चेत्यर्थः । यद्वा न सत् चेतनकुलं तस्य मोहन जाड्यातिशयात् न च असत् अचेतनकुलं पाषाणादि तस्य द्रवभावापत्तेः न च उभयं वस्तुत चेतनमपि जडत्वेन प्रतीयमानं तरुलतादि तस्य पुलकमधुधाराकम्पाद्युद्गमेन वैलक्षण्यातिशयात् नच कालजवः कालस्यापि स्तब्धत्वात् मूर्च्छादीनां गत्यभावात् कालस्तम्भोऽनुमेयः । नचान्यत् किमपि नदीमरुदादीनां वहनादि कामस्यर्थः । सर्वमेवजगत् वेणुनादसन्दर्भाम्बुधौ मज्जतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "यावीरवी कन्या चित्र आयुस्सरस्वती वीरपत्नीधियन्धाः या वीरवी तन्तुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिन्धुरापः समुद्रियः इत्यादि ॥ ट ॥

अथ केचिद्गोवर्द्धनोद्धरणादिलीलां सूचयन्त्यः स्तुवन्ति—हृदि चिन्तयन्ति न केवलं स्मरन्त्येव उपदिशन्ति सर्वत्र प्रकटयन्ति च तथा सतो गोकुलस्य भूतिं हन्ति नन्दगोष्ठजिघांसयेत्युक्त्वात् किञ्च आत्मनि त्वयि भिदां श्रीजगदीश्वराद्भिन्नत्वं सामान्यमनुष्यदृष्टित्वमित्यर्थः । तथा ह्युक्तमिन्द्रेण" वाचालम्बालिशं मुग्धम्" इत्यादि । विपणं व्यवहारमात्रं शत्रुत्वज्ञोत्थापनादिना शत्रुमहं कृतं नित्यं ते आरुपितैः स्वबुद्ध्यारोपितैः स्वबुद्ध्या निरूपितैर्वा अज्ञानैरेतदेवाहुः त्रिगुणैरेतदेवाहुः त्रिगुणेति अस्तुनावत् सम्मान्यस्य दृष्टित्वं यद्यस्मात् कृष्णस्त्रिगुणमयः प्रकृत्याधिष्ठाता पुरुष इति भिदापि लीलापुरुषोत्तमादन्यत्वकथनेअबोध कृता अज्ञानविजृम्भिता कथम्भूते त्वयि ततः पुरुषात् परत्र अत एवावबोधरसे अतस्त्वयि गोवर्द्धनोद्धरणेन व्रजपालके स इन्द्रस्य सङ्कल्पो न कुर्यात् भग्नस्तम्भो हतोद्यमः इत्युक्तत्वात् तथाच श्रुतिः "जज्ञान एव व्यबाधत स्पृधः प्रापश्यद्वीरो अभिपौंस्यं रणं अवृश्चदद्रिमव सस्यदः सृजदस्तभ्नान्नाकं स्वपस्य या पृथूम्" इति ॥ ठ ॥

अथान्याः काश्चिद्गोवर्द्धनस्वरूपप्रियस्थानकथनप्रसङ्गेन सर्वस्यैव भगवत्प्रियस्थानस्य सत्यताप्रतिपादनेन तं स्तुवन्ति—सदिवेति । आमनुजात् मनुष्यमभिव्याप्य स्थावरपर्यन्तं असदपि सन् इवास्थिरमपि त्रिवृत् तापत्रयवृतमपि सदिव सर्वोत्तममिव विभाति तत्र हेतुः, त्वयीति । त्वयि सति त्वय्यत्रावतीर्णे इति शेषो वा तवावतारादित्यर्थः । ननु मर्त्यभुवनान्तर्वर्त्तिमधुराद्वारकादिस्थानमपि किं खल्वसदित्युच्यते नेत्याहुः—सदिति । आत्मविदः आत्मानि त्वां जानन्त इदम् अशेषं मथुराद्वारकादिकं तवस्थानं सत् सत्यं जानन्ति तत्र हेतुः आत्मतया चिद्रूपतया हेतुना चित्तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः । तत्र निदर्शनं महीति । अतः स्वकृतं स्वयमेवाविर्भावितं इदं त्वदीयस्थानं आत्मतया निश्चितं तत्रापि अचिन्त्याद्भुतशक्तिना त्वया अनुप्रविष्टं निरन्तरं कृतप्रवेशम् त्वन्नित्यास्पदमिति यावत् तथाहि तापनी श्रुतिः "प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां ब्रह्मादिसेविताम् । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुसलादिभिः । यत्रासौ संस्थितः कृष्णः त्रिभिश्शक्त्या समन्वितः" इत्यादि ॥ ड ॥

ननु कंसाद्भयेन वने निलीय वसतो मे किमियमतिस्तुतिः क्रियते इत्याशङ्क्य कंसात्ते भयं तावद्दूरेऽस्तु साधारणा अपि त्वत्सेवका मृत्योरपि न बिभ्यतीत्याहुः—तवेति । अखिलसत्त्वनिकेत हे सम्पूर्णशुद्धसत्त्वाश्रय ! तथा प्रसिद्धया त्वत्प्रेयस्या सह त्वां ये ये केचिज्जनाः परिचरन्ति त उत पततेति मृत्योरपि न बिभ्यतीत्याहुः—तत्र को वराकः त्वयि कंस इत्यर्थः । तर्हि स्वरूपनिष्ठाः किमिति मां न भजेरन् ? इत्यत आहुः—परिवयस इति गिरा मोक्षोत्कर्षप्रतिपादकवेदरूपया तथा च वेदः येनाहं नामृतः स्यां किमहं तेन कुर्याम् इत्यादि खलु निश्चितं त्वयि कृतसौहृदाः पुलिन्दीप्रभृतयो भुवनानि पुनन्ते येतु विमुखायाङ्घ्रिकं विप्रादयः ते नात्मानमपीत्यर्थः ॥ ढ ॥

श्रीभगवतोऽवश्यसेव्यताप्रतिपादनाय ब्रह्मादीनामपि सेव्यतामाहुः—त्वमिति । अजय हे अन्यकर्त्तृकजपराहित ! हे अजितेत्यर्थः । त्वम् अकरणः क्रियारहितः ननु विविधक्रीडां कुर्वन्नहं कथमक्रियः तत्राहुः—स्वराट् स्वेन स्वरूपभूतचिच्छक्तिविलासेन रासक्रीडादिना राजसे त्वं प्राकृतक्रियाशून्य

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

इत्यर्थः । कथं तर्हि जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतो विश्वसृजो ब्रह्माद्याः अनिमिषाश्चेन्द्रचन्द्राद्यस्तव बलिमुद्वहन्ति सेवां कुर्वन्ति तत्र ब्रह्मेन्द्रादीनां गोविन्दनामाभिषेकादिनाच सेवा पवनस्य मन्दस्वायुरूपवात्यनुकूलमित्याद्युक्तप्रकारेण चन्द्रस्य रासविहारादौ सम्पूर्णमण्डलतया सहोदयेन अन्येषां च वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमान इत्याद्युक्तेन प्रकारेण सा ज्ञेया तथात्वत्कृतेन कुगमिहादुष्टासुरदमनेन यज्ञादिषु निर्विघ्नं बलिं ते समदन्ति तत्र दृष्टान्तः वर्षभुज इति किञ्च न केवलं स्वस्वदेहेनैव ते भजन्ति किन्तु निजनिजैश्वर्यार्पणेन चेत्याहुः विदधतीति । यत्र यस्मिन् ऐन्द्रद्यैश्वर्ये ये इन्द्रादयोधिकृताः सम्भ्रान्तास्सन्तः तेनैश्वर्येण भवतो विदधति सेवामिति शेषः । तथाह्यत्रैवोक्तम्—

" यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।
सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ! " ॥

इति ॥ ण ॥

नातीवान्तरङ्गानामधिकारिभक्तानां सेवामुक्त्वा परमाङ्गनानां वृन्दावनवासिनां सेवामाहुः—स्थिरेति । विमुक्त हे विमुक्तचित्त ! हे महावदान्यशेखरेत्यर्थः । परस्य पुरुषोत्तमस्य तव अजया योगनिद्रयापि हेतुभूतया यदि विहारः किं पुनर्लीलाशक्त्या ततो वृन्दावनस्य स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च जातयश्च सजातयः तास्तव उदीक्षया साभिलाषावलोकनेन वत्थानिमित्थयुजः स्युः तथा प्रकटा निमित्ता विहारकारणानां युक् योगो यासु तथाभूता भवेयुः । तत्र स्थिरेषु लताद्रुमादिषु विहारनिमित्तानि पुष्पकोरकपल्लवादीनि चरेषु मयूरभृङ्गकोकिलादिषु शिखण्डमधुरकूजितादीनि सजाति श्रीदामप्रभृतिषु व्रजसुन्दरीषु च तत्तदुचितवस्त्रभूषणवैदग्धीनर्मादीनीति ज्ञेयम् इति बहिर्विहार एवान्तर्विहारेपि सर्वेषां भजनमुक्तं तत्र यदि विहार इत्यनेनान्तर्लीलायां सर्वविहारः कादाचित्क एवेति ध्वनति प्रेयसीभिर्विहारस्तु सार्वदिकः स तु न कचिदजयेत्यनेन पूर्वं समर्थितः यद्वा अजया लीलाशक्त्या शेषं समानं प्रियजनेषु श्रीभगवतो भावमुक्त्वा सामान्यजनेषु विद्विषेषु च क्रमेण साम्यमस्फूर्तिं चाहुर्नहीति परमस्य तव साम्येषु पुण्यपापकारिषु मध्ये कश्चिदपरो मित्रं हि निश्चितं न भवेत् परः शत्रुश्च न भवेत् पक्षपातं विना कर्मानुसारेण स्वर्गनरकादिरूपं फलं ददासीत्यर्थः । अत एवास्पदस्य तेषां चक्षुराद्यविषयस्य वियत इव यथा बाढ सदृश्ये वियति भ्रान्त्या नीलमाकाशमितिबुद्धिः स्यात् तथा तवाभासमात्रे विद्विषां त्वद्बुद्धिरिति भावः । यद्वा व्रजवासिजनेषु श्रीभगवतो भावमभिव्यज्य तस्यैवोत्कर्षाय परमैश्वर्यमाहुः , नहीति । परमस्य अस मोर्ध्वस्वातन्त्र्यादिवैभवस्य अपदस्य मन आद्यगोचरस्य अत एव वियत इव शून्यसादृश्यं दधतः स्वेच्छां विना परमशुद्धहृदयानामपि ब्रह्मरुद्रादीनां महासमाधावपि क्षणमपि मनागस्य स्फुरत इत्यर्थः । तथा च पञ्चमे रुद्रवचनम्—

" कुतस्समाधिस्तं द्रष्टुं यस्तं परिचरस्तराम् ।
अहो बत मम क्षान्त्याभूरप्यदूरतरो हरिः " ॥ इति

अत एव निरतिशयैश्वर्यपरिपूर्णत्वात्तव न कुत्रापि परापरबुद्धिः एवम्भूतस्यापि तव व्रजवासिषु तादृक् प्रेमोद्रेक इत्यहो चित्रमिति भावः ॥ त ॥

ननु व्रजवासिषु मत्प्रेमा कथं ज्ञातः तेषां सर्वेषां पुत्रत्वस्वीकारात् इति चेन्न ते खलु जीवा एव भवन्तु किमिति तद्रूपा इत्युच्यते अपरिमित्ता इति । वत्सवत्सपालादिषु ब्रह्मणा हृतेषु ये केपि अपरिमिताः असङ्ख्याः ध्रुवा नित्याः सर्वगता व्यापकाः प्रादुर्भूताः ते यदि तनुभृतो जीवाः स्युः तर्हि हे ध्रुव त्वया सह तेषां सर्वथा साम्यात् शीलता न स्यात् इति नियमन त्वदिच्छैकमयता न स्यात् इतरथा तेषां तादृशजीवत्वं विना सम्भवादित्यर्थः । तदेवाहुः, अजनीति । यन्मयं यस्य तव स्वरूपभूतं वत्सपालादिरूपं अजनि प्रादुर्भूतं तत् तव स्वरूपं वत्सपालादिरूपस्य निजरूपत्वेन निधन्तृप्रादुर्भावादिषु समर्थं भवेत् तस्मात् त्वद्रूपा एव ते नतु जीवा इत्यर्थः । यद्यपीयं लीला पूर्वं स्वकृतविचित्रयोनिष्वित्यत्रोद्दिष्टा तथापि परममाधुर्यात् पुनरुच्यत इति अवोचः । ननु ब्रह्मरुद्रादीनां मत्साम्यात् एते तद्रूपाः किं न स्युरित्यत आहुः—सममिति । त्वत्सममन्यमनुजानतां यत् मतं तस्य दुष्टतया तदमतमेव ब्रह्मरुद्रादिभिस्तवापि परमैश्वर्यादिपरमवैसादृश्यमित्यर्थः । तथात्र श्रुतिः " न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " इति ॥ थ ॥

ननु यस्य मम स्वरूपभूतास्ते वत्सपालादय उक्ताः सोहं प्रेयसीसहितः किं स्वरूपः परे मत्प्रियजना वा किं रूपाः । इत्यपेक्षायां प्रियजनसहितयोर्भगवत्प्रेयसीश्रीभगवतोः स्वरूपमाहुः—नेति । अयमुद्भवः युवयोः प्रादुर्भावः प्रकृतिपुरुषयोरिति न घटते राधामाधवावेव युवां प्रकृतिपुरुषयोर्न भवथ इत्यर्थः । तथा च ऋक्परिशिष्टं " राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका विभ्राजन्ते जनेष्वा " अघटने हेतुः रजयो सजयोरित्यर्थः । रजशब्दो इकारान्तोप्यस्ति ततोऽर्श आदित्वादच्प्रत्ययः अतो ह्लादिनी राधापुरुषोत्तमावेव युवामित्युक्तम् नन्वावयोरेव केवलं प्रकृतिपुरुषत्वनिरासेन मत्प्रियाणां व्रजलोकादीनां किं प्रकृतिपूरुषात्मकतां वदन्ति भवत्यः इत्याशङ्क्याहुः—उभयेति । उभयं चिच्छक्तिलीलाशक्तिश्चेति शक्तिद्वयं नतु प्रकृतिपुरुषरूपं " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च " इति श्रुतेः । तस्य युजा योगेन सम्बन्धेन अनुभूतो व्रजवासिप्रभृतयो भवेत प्रियजना भवन्ति प्रादुर्भवेयुः अयं भावः विविधा नित्यसिद्धरूपाः गोविन्दप्रियजनाः एके विमलोत्कर्षणीत्याद्याः शक्तयः तथाष्टासु दलेषु पूज्यमानाः रुक्मिणीप्रभृतयः तथा कृष्णैकपरायण्यः साध्यनामदेवे विशेषाख्यश्च सदा चिच्छक्तिविलासरूपे तत्परमैश्वर्ये वर्तन्ते श्रीभगवदिच्छया कदाचिदेव व्रजे तद्वासिनामदृश्यतया प्रादुर्भवेयुः अन्ये श्रीदामाद्यास्तथा व्रजदेवीप्रभृतयश्च एते लीलाशक्तिमाधुरीरूपे व्रजविलासे सदा विराजन्ते एवं साधनसिद्धाश्रयो द्विविधाः ये मधुरैश्वर्यशालिनीं सार्वदिकतत्सङ्गतिमिच्छतः चिच्छक्तिप्रधानत्वेन गोविन्दमुपासते ते व्रजे प्रायः प्रकटा न स्युः किन्तु परमैश्वर्य एव सदा वर्तन्ते येतु लीलाशक्तिप्रधानत्वेन ते खलु व्रज एव सम्भवन्तस्तेन सह सदा क्रीडन्ति तत्राप्यावाऽस्तु इति ते परोक्षत्वेन वर्तमानाश्चिच्छक्ति-

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी।

सम्बन्धिनः ततः कादाचित्कबहिः क्रीडानन्तरं त्वयि त्वदैश्वर्ये परमैश्वर्यस्य तादात्म्यापन्नत्वात् त्वयीत्युक्तम् निलिल्युः निलीनाः स्युरित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः जलबुद्बुदवत् जलबुद्बुदा इव व्रजे तदा तेषामदृश्यत्वात् इमे प्रत्ययत्वेन वर्त्तमाना व्रजवासिजना: मधु मधुरं यथा स्यात्तथात्वमिति लीनाः कथम्भूते विविधनामगुणैः परमे विविधानि तन्मननकर्मगुणोपाधीनि नामानि व्रजेन्द्रनन्दनगोवर्द्धनधरभक्तवात्सल्यादीनि विविधा गुणाः सौन्दर्यमाधुर्यवैदग्धीप्रियम्वदतादयः तैः परमे सर्वोत्तमे प्रेम्णा त्वन्नामरूपगुणादिषु निलीना वर्त्तन्ते इत्यर्थः। सरित इवार्णव इति दृष्टान्तेन प्रेष्ठे प्रेयसीभावेन मज्जनं बोधितम् कथम्भूताः अशेषरसाः सम्पूर्णरसास्वादनपरा इत्यर्थः॥ द॥

प्रियजनप्रसङ्गेन दीक्षितपत्नीनामपि भावमाहुः—नृष्विति। पुंसु पतिष्विति यावत् भ्रमं त्वयि मनुष्यदृष्टिरूपां भ्रान्ति भृशमत्यर्थं ज्ञात्वा भवं प्रपञ्चमध्ये सुधियो याज्ञिकभार्याः त्वयि भावं दधति कथम्भूतं भावम्? अनुप्रभवम्। अनुभवमेव प्रकृष्टः स्वाभीष्टसाधकत्वेन श्रेष्ठो भवो जन्म, तस्मात्तथाभूतं ननु दिदृक्षवो व्रजमथ कंसाद्भीता न चाचलन् इति विप्राणामपि मयि भक्तिर्जातेव ननु किमिति ते भ्रान्ता इत्युच्यते इत्याशङ्क्याहुः—कथमिति। अनु वर्त्तता तवानुवृत्तिं कुर्वन्ती जनानां भवभयं भवात् कालाग्निरुद्रादपि भयं कथं यद्यस्मात् तव भ्रुकुटिमन्युरूपो हरः त्रिनेमिः त्रिनेत्र इत्यर्थः। अभवच्छरणेषु तवाभक्तेष्वेव मुहुः प्रतिप्रलयं भयं सृजति। भक्तास्तु प्रलयेपि निर्भयाः भक्त्यभावात्ते कंसाद्भीता इति भावः॥ ध॥

कर्मनिष्ठानामभक्तानां प्रसङ्गेन केवलशुष्कज्ञाने योगिनोपि निन्दन्ति—विजितेति। अज हे जीववज्जन्मरहित! गुरोः ब्रह्मादीनामप्युपदेशकस्य तव " तथा हि तापनी श्रुतिः असावत वरतं मेध्यतः स्तुतः परार्द्धौ ते सोऽवबुध्यत गोपवेषो मे पुरस्तादाविर्बभूव ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशार्णं स्वरूपं सृष्टये दत्त्वाऽन्तर्हित इति चरणपद्मं समवहाय सम्यग्दरतस्त्वद्भक्ता ये योगिनः प्रत्याहारप्राणायामादिना विजितैरपि इन्द्रियप्राणैर्मनोवशीकर्त्तुं प्रयत्नं कुर्वन्ति ते साधनक्लिष्टाः सन्तः इह संसारसमुद्रे व्यसनशतान्विताः वर्त्तन्ते तथाप्युक्तं तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यन्ते नान्यत् इत्यादि शेषं सुसङ्गतमेव॥ न॥

व्रजवासिनां गुणवर्णने तावदतृप्ताः पुनरपि तेषामेव भावमाहुः—स्वजनेति। त्वयि आत्मनि प्रिये यद्वा आत्मनि स्वविषये व्रजवासिजनविषये इत्यर्थः। सर्वरसे सम्पूर्णपरमानन्दरूपे सति विराजमाने नृणां व्रजवासिनां स्वजनसुतात्मदारधनधामेति द्वन्द्वैकत्वं किं श्रूयते किं करोतीत्यर्थः। अपि तु न किञ्चिदपि कथम्भूतं धराश्च गिरयो गोष्ठाश्रयणनन्दीश्वरादयः असवश्च प्राणाः रथाश्च श्रेष्ठशकटानि तैः विशिष्टम् एषामात्मार्थमेतैः कृत्यं नास्ति किन्तु भवदर्थमेव तत् सर्वमिति भावः। तथा ब्रह्मणाप्युक्तं "एषामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते" इति। इति एवंविधं स्वजनं सत् सत्यमजानतो जनान् कोऽन्यर्थः सुखयति त्वद्भजनमन्तरेणान्यत् किमपि सुखं नास्ति विषयसुखस्य प्रान्तविरसत्वान्नश्वरत्वाच्चेत्यर्थः॥ प॥

अज्ञाहुःखमेव लभन्त इत्युक्तम्, त्वद्भक्ताः त्वाश्रित्यप्रियास्पदं परमप्रेमवर्द्धनं माथुरमण्डलमेव सेवन्त इत्याहुः—भुवीति। भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानि विश्रान्त्यादीनि सदनानि च श्रीकृष्णजन्मगृहादीनि यद्वा पुरु सर्वतोधिकं भवद्भजनलक्षणं पुण्यं तस्मात्तत् पुरुपुण्यं तच्च तत्तीर्थं च मथुराख्यं तथा च पाद्मे—

"अन्येषु पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम्।
मुक्तैः प्रार्थ्या हरेर्भक्तिर्मथुरायान्तु लभ्यते॥" इति

तत्र सदनानि आश्रमान् ते प्रसिद्धाः ऋषयः श्रीनारदादयः तव भवत्पदाम्बुजहृदयः सदा हृदि भवत्पादपद्ममनुभवन्तोपि उपासते इत्युत्तरेणान्वयः इतिमथुराया माधुरी दर्शिता तथा च माथुरखण्डे नारदवाक्यम्—

"तस्मिन् वृन्दावने पुण्यं गोविन्दस्य निकेतनम्।
तत्सेवकसमाकीर्णं तत्रैव स्थीयते मया॥" इति

किंवा पुरुपुण्यः कृतपुण्यपुञ्जाः महाभाग्यवन्तः श्रीनन्दव्रजौकसो गोपादयः तथाचाग्रेोक्तम् "सार्द्धं। विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः महाभाग्यवन्तः श्रीनन्दव्रजौकसाम्" इत्यादि। तेषां तीर्थानि गोकुलजलपानार्थं श्रीयमुनाघट्टान् सदनानि च श्रीव्रजेन्द्रगृहादीनि यतः भवतः पदं स्थानं मथुराख्यं तदेव मण्डलाकारतया सकलतापहरत्वादिना च पद्मसादृश्यादम्बुजं मथुरामण्डलस्य पद्माकारत्वेन शास्त्रे कथितत्वात् तस्मिन्, जितभावो येषां ते कथम्भूताः आत्माभिकाङ्क्षिताः आत्मभिदस्तव अङ्घ्र्योः जलं येषु ते तादृशानां तु नेदं चित्रं किन्तु त्वयि व्रजेन्द्रनन्दने ये सकृदपि मनो दधाति कथम्भूते आत्मनि नित्यसुखे मनोधारकरूपे स्वास्मिन् विषये नित्यसुखे इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ स्वात्मानं प्रति स्मृतिमात्रेण नित्यपरमानन्दप्रदे तेपि प्राकृतिकमाहात्म्योक्ताः सत्यव्रतादयः पुरुषसारहरावसथाश्रोपासते किन्तु वृन्दावनमेव ये त्वय्यभक्ताः याज्ञिकद्विजादयस्त एव गृहासक्ता इति भावः॥ फ॥

ननु—

"माथुरा मम पूज्या हि माथुरा मम वल्लभाः।
माथुरे परितुष्टे वै तुष्टोहं नात्र संशयः"॥

इति श्रीमहावराहदेवोक्त्या माथुराणां मद्भक्तत्वानुकूलोत्पन्नं दीक्षितब्राह्मणकुलं भक्तमेवेति चेदुच्यते तदाकर्ण्यतामित्याहुः—सत इति। इदं दीक्षितद्विजकुलं सत् मद्भक्तमाथुरकुलोत्पन्नत्वात् यथा मद्भक्तपराशरकुलोत्पन्नः शुक इति चेत् तर्हि तर्कहतं युक्तिशून्यमिदं व्यभिचारादित्याहुः व्यभिचरति कचिदिति। कर्णादौ व्यभिचारः मत्प्रियसुग्रीवजनकात् परमभक्तात् सूर्यादुत्पन्नस्यापि कर्णस्य दुष्टतादर्शनात् कचित् सदुत्पन्नस्य मृषात्वं च दृश्यत इति आहुः—कचिदिति। अन्तर्निगूढदुष्टभाव एव बहिः सर्वतः साधुताप्रकटनेन सर्वैः साधुत्वेन ज्ञातोपि मृषा साधुरेव साधुतायाः कृत्रिमत्वात् यथा द्वैपायनादुत्पन्नोपि धृतराष्ट्रः ननु ईश्वरस्य विधिं कोतु विधुनोत्यन्यथा पुमान्। भूमेर्भारावताराय यदोः कुले इति तदुक्तेः कथमभक्तो धृतराष्ट्र इत्यत आहुः—न तथेति। यथा श्रीविदुरादयस्त्वयि भक्तास्तथा नायं निगूढधूर्त्तभाव-

श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी।

भक्तानामेवम्भूतोपि त्वं ब्रह्मलोकाद्यधीश्वराणामप्यविज्ञात-पारोसीति श्रीभगवन्महिमवर्णनेनैवोपसंहरन्ति। द्युपतय इति। द्युपतयो ब्रह्मरुद्रशक्रादयोपि तवान्तं नैव ययुः वत्सपालादि-हरणाद्यवसरे रासक्रीडाद्युत्सवे च तव वैभवान्तं न प्रापु-रिति अनन्ततया तासां त्वन्मूर्तीनां पार्श्वे युगपद्ब्रह्माण्डकोटि-दर्शनात् तथा कोटिसङ्ख्यव्रजसुन्दरीणां प्रत्येकं पार्श्ववर्त्तित्वेन च त्वद्वैभवस्यान्ताभावेन त्वमपि तदानीमात्मवैभवं चिद्विलासपर्य-वसानं न लब्धवानसीति तस्य तव अन्तरा त्वल्लोमविवराणां मध्ये सावरणा ब्रह्माण्डसमूहाः द्विपरार्द्धकालचक्रेण सह घूर्णन्ति तथा ब्रह्मणाप्युक्तम् "ईदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्या वाता-ध्वरोमविवरस्य" इति। अतोऽपरिच्छिन्नत्वात् ज्ञानकाण्ड-श्रुतयो ऽतन्निरसनेन त्वयि फलन्ति लक्षणया त्वयि पर्यवस्यन्ति वयन्तु प्रेमनिष्ठत्वाद्भवदेकपरायणतया भवन्निधनास्तन्मात्र-मग्नात्मानः त्वां विनाऽन्यत्र जानीम इत्यर्थः। तस्मादस्मत्कृपया त्वं जाग्रहीति ॥ ४१ ॥

इति एवमीदृशं वा एते पूर्वोक्ताः श्रीसनकादयः एतदिति पाठे पाठान्तरे एतच्छ्रुत्युक्तं आत्मानुशासनं जीवहितोपदेशं आ सम्यक् श्रुत्वा तथाऽत एवात्मनो हरेर्गतिं ज्ञात्वा सिद्धा अपि योगेन किंवा पूर्णमनोरथाः सन्तः ॥ ४२ ॥

इति अयं रसः मधुरसारभागः सम्यगुद्धृतः प्रकटितः आकृष्य गृहीतो वा यः पूर्वजातैः सर्वादौ श्रीब्रह्मणः प्रादु-र्भूतैः सर्वज्येष्ठैः श्रीभगवदवतारैरित्यर्थः। अतो व्योमयानैः सर्वत्रावाधया चरद्भिरपि किं वा सिद्धैः अत एव महा-त्मभिः उदारमतिभिः चतुरस्त्वन्तु हे ब्रह्मदायादेति ब्रह्मपुत्रत्वेन तथापि तैः साम्यादत्र योग्यताऽस्तीति भावः। धारयन् हृदि भुङ्क्ष्व कामं यथेच्छं गां चर पृथ्व्यां भ्रमेत्यर्थः। किमर्थम्? नृणां मनुष्याणां कामा विषयभोगादीच्छास्तासां वर्जनं निवा-रणं पाठान्तरेऽपि स एवार्थः। एतच्छ्रवणेन श्रीभगवद्भक्त्यु-त्पत्त्या नृणां कामा विनश्यन्त्विति एतदर्थमित्यर्थः। चशब्दो-ऽयं तेभ्यो विशेषः एवमित्थमेतद्वा आदिष्टं प्रयोजनं गुरु-णापि पूर्वेत एव तस्य श्रीनारायणशिष्यत्वात् किं वाऽधुना तादृशोपदेशात् श्रद्धया गृहीत्वा ओमित्यादरेण स्वीकृत्य यद्वा उपदिष्टमात्मानुशासनं शिक्षित्वा यत आत्मवान् बुद्धि-मान् किञ्च मुनिर्मननशीलः यतो धीरव्रतः अतः श्रुतधरः पूर्णश्च सन् हे राजन्निति परमगुरुत्वेनात्मनोपि धन्यतां सूचयति यद्वा राजमानस्सन् अन्यत्तैर्व्याख्यातम् ॥ ४३—४५ ॥

श्रीकृष्णकथया माहात्म्यविशेषसम्मत्या श्रीनारायणं नितरां प्रीणयन्नमति—नम इति। प्रत्यक्षेपि परोक्षोक्तिरत्यन्तगौरवात् यद्वा अवतारी श्रीकृष्णं प्रति नत्यैव तस्य सा सम्पद्यते सन्तोषश्चेति श्रीकृष्णमेव सत्त्वा प्रणमति—भक्तिः साक्षात् परमेश्वराय तत्रापि कृष्णाय निजैश्वर्यैश्वर्यप्रकटनेन सर्व-चित्ताकर्षकाय अत एवामलकीर्त्तये। भगवत्त्वमेवाह—य इति सर्वभूतानामित्यधिकारापेक्षा निरस्ता अभवाय संसारदुःख-निवर्त्तये कलाः रूपाणि नारायणाद्यवतारानित्यर्थः। कथ-म्भूताः उशतीः अत्यन्तमङ्गलाः इति सुखप्रापकत्वादिकं चोक्तम् यद्वा अमलकीर्तित्वमेवाह—यदिति। कलाः रासक्रीडादिवैदग्धी-धर्मं पुष्णाति ॥ ४६ ॥

इत्येवमामन्त्र्य पृष्ट्वा अनुज्ञां प्रार्थ्यैत्यर्थः। पाठान्तरं स्पष्टं तस्य शिष्यान् कलापग्रामवासिप्रमुखान् श्रीब्रह्मपुत्रेणापि तेन तेषामामन्त्रणे हेतुः महात्मनः तदेकभक्तिपरानित्यर्थः। ततः तत्पश्चादेवेति परमो विनय उक्तः यद्वा तिष्ठत् श्रीनारद इति शेषः। अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा साक्षात् प्रकटं सुप्रसिद्धमाश्रमं वदर्याख्यं तत्सम्बन्धेनैव श्रीबादरायणत्वख्यातेः ॥ ४७ ॥

भगवता श्रीद्वैपायनेन भगवच्छब्देन तु तस्यापि तच्छिक्षा-नादिसामर्थ्यं सूचितं तस्मै भगवते इति तस्य श्रीनारद-शिष्यतापि सूचिता ॥ ४८ ॥

नः अस्मान् प्रति यः प्रश्नः कृतः इत्यत्र एतद्वर्णितं पाठान्तरेपि तत्त्वं किमित्यपेक्षायामाह—यथेति। मनश्चरेत् श्रुतिद्वारा चित्तं प्रविशतीत्यर्थः। यद्वा मानयति ज्ञापयतीति मनो वेदः हे राजन्नितीदृशं प्रश्नं कर्त्तुं त्वमेवार्हसि एत-दुत्तरपात्रं च त्वमेवेति भावः। तस्य तादृशप्रश्नविषयत्वेना-त्मनो बहुमानाच्च इति बहुत्वमिति ॥ ४९ ॥

अतः सर्वथा श्रीभगवन्तं प्रेम्णा भजेदिति सर्वश्रुतिस्तुति-फलितमित्यशेषसमाम्नायेत्याद्युक्तं निरूपयन् कृपाभरेण भक्त्यु-द्रेकेण वा लोकान् उपदिशति—य इति। अस्योत्प्रेक्षक इत्यादिना जगत्कारणत्वं योऽव्यक्तजीवेश्वरः इति परमेश्वरत्वं यः सृष्ट्वेत्यादिना सहजकारुण्यं यमित्यादिना भक्तवात्सल्यं कैवल्याय मोक्षसुखाय निरस्ता योनिर्जीवानामविद्या येन तं यद्वा केवला एकान्तिनः तेषां भावः कैवल्यं प्रेमभक्तिस्तस्य निरस्ताम् अस्तशङ्कितां सदा प्रकाशमानां कारणं पदमेवेति परमपददातृत्वादिकं चोक्तं हरिमिति परमसौन्दर्यादिना मनोहरत्वमपि सूचितम् एषां यथोत्तरं ध्यानहेतुत्वं भैष्यम् अतोऽजस्रं ध्यायेत् यद्वा प्रेम्णा भजेदित्यर्थः। प्रेमभजनस्यैव सदा स्वतोध्यानकारित्वात् किंवा सदा ध्यानेनैव प्रेमसम्पत्त्या तस्यैव परमापेक्ष्यत्वादिति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीसनातनजीवगोस्वामिकृत-
बृहत्तोषिण्यां टीकायां
सप्ताशीति-
तमोध्यायः ॥ ८७ ॥
श्रीकृष्णाय नमः॥ हरिः ओम्।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

योस्योत्प्रेक्षकः आदिमध्यनिधन इति त्रिष्वपि कालेषु परमसाक्षित्वमुक्तं योऽव्यक्तजीवेश्वर इति कारणान्तर्यामित्वं तन्निजशक्तिद्वयद्वारैव चेतना(चेतन)सर्गोपादानत्वं च यः सृष्ट्वे-मिति सृष्ट्युपलक्षितत्वेन समष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वम् अनुप्रविश्यति प्रवेशलीलासमष्ट्यन्तर्यामित्वं चक्षेयम ऋषिणा ब्रह्मणा द्वारभूतेन पुरो व्यष्टिशरीराणि च चक्रे इति विसर्गकर्तृत्वं ताः शास्तीति व्यष्ट्यन्तर्यामित्वं तदेवं मायावैभवप्रवर्त्तकत्वेन तस्य स्वरूप-शक्तिं दर्शयित्वा तदुच्छेदकत्वेनापि दर्शयति यं सम्पद्येति अजां मायावृत्तिमविद्याम् अनुशयी सोपाधिर्जीव इति मोचन-लीलादर्शिता तदेवं यथाक्रमतटस्थलक्षणेन स्वरूपशक्तिवैभ-वतया तं व्यज्य साक्षादपि व्यञ्जयति नमतीति तम् हरिमिति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसिद्धनाम्ना प्रसिद्धस्वरूपत्वमभिहितं यं सम्पद्येत्यादौ स्थिते स्वतस्तु सुतरामेव कैवल्येन शुद्धशक्तिवैभवैकाभयशुद्धस्वरूपत्वेन निरस्ता नित्यमेव दूरे क्षिप्ता योनिर्जगत्कारणं माया यस्मात्तमिति य एवमेवम्भूतः स एव परमशुद्धस्वरूपत्वात्तादृशपरमशक्तित्वाज्जीवहितार्थतत्तत्कर्तृत्वावगतपरमकारुण्यत्वात् ध्यानादिभक्तियोग्य इति वाक्यार्थः अत्र मायावैभवमनूद्य निरसनात् शुद्धशक्तिविलासवैभवपुरःसरश्रीभगवतस्थापनात्तस्य च ध्यानोपलक्षितभक्तिसाध्यत्वव्यञ्जनाद्ध्यानादेश्च वेदोपदेशसापेक्षत्वात् प्राचीनस्तवेनैकार्थ्यं दर्शितं तत्तद्विशेषेण च द्रष्टव्यं एतत्तात्पर्यकमेव जन्माद्यस्य यत इत्यादिकम् अत्र सर्गो विसर्गश्चेत्यादिकं चेति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्यां
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मेक्षकः स्वयमेवात्मनां साक्षात्कर्ता यद्वा आत्मनां शुभाशुभसाक्षी, ऋषिणा चतुर्मुखेन सह संहिताश्चक्रे प्रावर्तयत् अनुशयी कर्मवश्यः कैवल्यनिरस्तयोनिं संसारिणां मोक्षप्रदानेन निरस्तः योनिः निरस्तयोनिप्रभवदुःखं वितीर्य पर्याय कर्हिचित् कदाचित् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रस इत्युक्तं कोसौ समाम्नायादीनां रसः यः श्रुतिगीत्या समुद्धृत इत्यपेक्षायाम्—

आलोड्यसर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

इत्युक्तरीत्या जगदुदयविभवलयलीलः सर्वान्तरात्मा बन्धमोक्षदो भगवानुपास्य इत्येष एवेति वक्तुं स्रष्टृत्वाद्युपयुक्तगुणैर्भगवन्तं विशिंषस्तद्ध्यानं विधत्ते योस्येति अस्य जगतः आदिमध्यनिधने सृष्टिस्थितिलये निमित्ते उत्प्रेक्षकः "तदैक्षत बहुस्याम इत्युक्तविधेक्षिता यच्छब्दानां कैवल्यनिरस्तयोनिमित्यनेन सम्बन्धः यश्च अव्यक्तजीवयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणावस्थयोरीश्वरः अन्तः प्रविश्य नियन्ता अनेन कारणावस्थायां सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्य तस्यैवोपादानत्वं तदुपयुक्तं सर्वशक्तित्वञ्च फलितम् उत्प्रेक्षक इत्यनेन निमित्तत्वं तदुपयुक्तं सार्वज्ञ्यञ्च यश्च इदं महदादिपृथिव्यन्तसमष्टितत्त्वजातं सृष्ट्वा ऋषिणा चतुर्मुखाख्यजीवेनानुप्रविश्य जीवद्वारा अनुप्राविशदित्यर्थः । पुरः शरीराणि चक्रे निर्ममे ततस्ताः पुरः शास्ति नियमयति पुरशब्दोत्र सजीवदेवादिशरीरपरः ऋषिणा चक्रे पुरःसंहिता इतिपाठान्तरं तदा पुरः प्रथमं ऋषिणा चतुर्मुखेन संहिताः वेदसंहिताश्चक्रे प्रावर्त्तयदित्यर्थः । अनेन हितकृत्त्वम् उक्तं शास्त्रप्रवर्त्तनं हि हितार्थम् अनुशयो भुक्तावशिष्टं कर्म सोस्यास्तीत्यनुशयी कर्मवश्यो जीवः यं सम्पद्याजां जहाति प्रकृतिसम्बन्धं त्यजति " आविर्भूतगुणाष्टको भवति मुक्तोभवतीति यावत् तथाच श्रूयते "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति तत्र दृष्टान्तः सुप्तः कुलायं यथेति यथा शकुनिर्नीडे कञ्चित्कालं सुप्तः तद्विहायोड्डीयते तद्वदजायां स्थितोऽनुशयी जीवो यं सम्पद्य तां जहातीत्यर्थः । कैवल्यनिरस्तयोनिसंसारिणां मोक्षप्रदानेन निरस्तायोनिप्रभवदुःखं येन तं न विद्यते भयं यस्मात्तं हरिमाभितासिहरं तमजस्रं नित्यं ध्यायेदिति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुसारयति—योस्यात्मेक्षक इति । तं हरिं अजस्रं ध्यायेदिति तं कम् ? यः अस्य विश्वस्य आदिमध्यनिधने उत्पत्तिस्थितिसंहारेषु आत्मेक्षकः स्वयमेवात्मना साक्षात्कर्त्ता निमित्तान्तरानपेक्षः "तदैक्षत तत्तेजोसृजत" इत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मेक्षकः आत्मनां शुभाशुभसाक्षी तथाचोक्तमष्टमे गजेन्द्रेण—

क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।
पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ इति

ननु प्रकृतिपुरुषयोः परस्पराध्यासाज्जगदुत्पत्तिं वदन्ति साङ्ख्या इति तत्राह—योऽव्यक्तजीवेश्वरः प्रकृतिपुरुषयोरपि नियन्ता हेत्वन्तरमाह यः ऋषिणा चतुर्मुखेन सह पुरः पूर्वं संहिताश्चक्रे प्रावर्त्तयदित्यर्थः । ननु अन्येपि ध्येया उक्ताः किमयं हरिरेव ध्येय इत्यत आह यं सम्पद्य ज्ञात्वा गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्युक्तेः अथवा यं सम्पद्य शरणं प्राप्य अनुशयी कर्मवश्यो जीवः अजां स्थूलसूक्ष्मरूपां प्रकृतिं जहाति त्यजति कथं सुप्तः कुलायं यथेति यथा सुषुप्तौ जाग्रत्स्वप्नानुभूतसुखदुःखाभावादानन्दप्राप्तिस्तद्वदित्यर्थः । तदेवाह कैवल्यनिरस्तयोनिमिति संसारिणां मोक्षप्रदानेन निरस्तायोनिः संसारो येन तमिति । नहि अन्यस्य कस्यचिदपि मोक्षप्रदाने शक्तिरस्ति कुतः इति चेत्तेषामविद्यान्तर्गतत्वात् तथा श्रीशौनकेनोक्तम्—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ।
यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः" ॥ इति

अतः स एव मोक्षप्रदः तदुक्तं देवैर्मुचुकुन्दं प्रति—

वरं वृणीष्व भद्रन्ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।
एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ इति
आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्यच पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ इति

श्रीश्रीनिवाससूरिकृततत्त्वदीपिका ।

च व्यासः अतः स एव ध्येयो मोक्षप्रदाताचेति तमेव हि ध्यायेदिति शुकाचार्याभिप्राय इति किञ्चात्र श्रीशुकोक्तयोरुपक्रमोपसंहाररूपयोरपि श्लोकयोस्तत्त्वत्रयमेव प्रतीयते न कचित्सन्मात्रमिति तथाहि उपक्रमे तावत् बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानित्यनेन पदेन प्रकृतेः स्वरूपमुक्तं जनानामिति जीवानां स्वरूपं प्रभुरितीश्वरस्य चेति नहि तदितराभावे तस्य प्रभुत्वं सम्भवति उपसंहारेपि योऽव्यक्तजीवेश्वर इत्यनेनैवोक्तमिति अतः सन्मात्रस्य ब्रह्मणः प्रमाणाभावात् चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदे सामानाधिकरण्येनाचाभेदे प्रमाणसद्भावाच्च व्यासपराशरादीनां चिदचिच्छरीरकं तद्विलक्षणमेव परं ब्रह्मेत्यभिमतं यत्तु कचित् श्रुतौ सन्मात्रं श्रूयते तत्तु मात्रचाजड्यं व्यावर्त्यते ब्रह्मणि न पुनः सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिकमपि स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति श्रवणात् अतः सर्वं निरवद्यमिति—

चिदचिद्व्यापकं ब्रह्म तद्वाच्यगुणवर्जितम् ।
हेयैर्गुणैश्च राहित्यान्निर्गुणं हि तदुच्यते ॥
अप्रमेयमनाद्यन्तमप्राकृतगुणार्णवम् ।
श्रुतिसूत्रपुराणादौ निश्चितं मुनिभिः स्फुटम् ॥
तथा श्रीभाष्ये समुदाहृतं ।
अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत् ॥
अहं बुद्ध्या परागर्थात् प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ।
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ॥
भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ।
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति ॥
अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ।
मयि नष्टेपि मत्तोन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता ॥
इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ।
स्वसम्बन्धितया ह्यस्य सत्तापि ज्ञप्तितादि च ॥
स्वसम्बन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ।
छेत्तुश्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत् ॥
अतोहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ।
विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः ॥
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ।
अत एवेत्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितिः ॥
एवं प्रमाणैः प्रबलैर्निरस्तं मायिनिश्चितम् ।
तत्त्वत्रयात्मकं विश्वं चिदचिच्छेषिसंयुतम् ॥
औपाधिकं वदन्त्येके वस्थितं तैरिदं जगत् ।
प्रामाणिकैस्तो ग्राह्यं वैदिकैर्न कदाचन ॥

इति ॥ ५० ॥

श्रीगोवर्द्धनवासिनो गुणनिधेर्मूर्त्तेर्हि साक्षाद्गुरोः
श्रीमद्वेङ्कटदेशिकस्य करुणापीयूषतत्त्वार्थवित् ।
श्रीरङ्गाधिपपादपद्ममधुपः वृन्दावनवासाभिधः ।
तेनेयं रचिता हरेर्गुणश्रुता व्याख्या हि वेदस्तुतेः ॥
वाधूलान्वयवारिधिचन्द्रमा निष्कलङ्ककः ।
सोयं श्रीवेङ्कटाचार्यः सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे
श्रीगोवर्द्धनकृतवासश्रीवेङ्कटाचार्यदासदासेन
श्रीनिवासदासेन विरचिता वेदस्तुतिव्याख्यायां
सप्ताशीतितमोध्यायः ॥ ८७ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

योगिरामानुजाचार्यकृतसरलाव्याख्या ।

समस्तवेदस्मृत्यर्थं सङ्गृह्यानुस्मारयति—योस्येति । यः परमपुरुषः अस्य विश्वस्य आदिमध्यनिधने सृष्टिस्थिति प्रलयेषु करणीयेषु उत्प्रेक्षकः सङ्कल्परूपेक्षणकारी स ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेः अनेन जगत्कारणत्वमुक्तं ननु प्रकृतिपुरुषौ हि जगदुपादाननिमित्तकारणीभूतौ कथं भगवतः कारणत्वमुच्यते इतिचेन्न तयोरपि तत एवोद्भूतत्वात् मूलकारणं स एवेत्याह योऽव्यक्तजीवेश्वरः इति अन्तः प्रवेशनियमने दर्शयति यः इदं विश्वं सृष्ट्वा ऋषिणा जीवेनानुप्रविश्य पुरः शरीराणि पृथिव्यादीनि क्षेत्राणि चक्रे यस्य पृथिवीशरीरं यस्यापः शरीरमित्यादिश्रुतेः ततः ता पृथिव्यादिक्षेत्राणि शरीराणीति यावत् शास्ति नियमयति यः पृथिवीमन्तरोयमयतीति श्रुतेः अनुशयी शयान इव शरीरात्मविवेकराहित्येन शरीररूपप्रकृतिपरिष्वक्तो जीवः "अजो ह्येको जुषमाणो नु शेते इतिश्रुतेः यं सम्पद्य यं परमात्मनं शरणं गत्वा अजां मायां जहाति मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति वचनात् मायां कथं त्यजतीत्यत आह सुप्तः पुरुषः कुलायं गृहमिव यथा गृहे सुप्तः पुरुषः पश्यतां त्यक्तगृह इव भाति सतु परित्यक्तगृहाभिमाना एव एवंसगत्प्रपन्नाः अपरित्यक्तगृहाद्यभिमाना इव दृश्यन्ते ते तु जीवन्मुक्तत्वेन परित्यक्तगृहाद्यभिमाना एव अभिमानत्याग एव हि त्यागः यथा राज्ये स्थितस्यापि अभिमानत्यागेन त्यक्तराज्यत्वव्यवहारः तद्वत् कैवल्यनिरस्तयोनिः कैवल्येन प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्वाप्रच्युतस्वभावेन निरस्ता तिरस्कृता योनिः कारणं अविद्या येन तं अभयं नास्ति भयं यस्मादभयं स्वाश्रितानां भयनिवर्तकं हरिं स्वाश्रितानामशेषपापहारिणं तं भगवन्तं अजस्रं सर्वदा ध्यायेत् ॥ ५० ॥

योगिरामानुजार्येण श्रीवृन्दावनवासिना ।
व्याख्यावेदस्तुतेरेषा श्रीकृष्णचरणेऽर्पिता ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
योगिरामानुजाचार्यकृतसरला-
व्याख्यायां
सप्ताशीति-
तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
श्रीकृष्णायनमः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपासनार्थं स्वलक्षणैर्लक्षयति—योहीति । आत्मा जगदादिमध्यनिधनानि उत्पत्तिस्थितिसंहाराः यस्मात्स तथा यश्चाव्यक्तजीवयोः प्रकृतिचेतनयोरीश्वरः यश्चेदं सृष्ट्वानुप्रविष्टः यश्च ऋषिणा ऋषिरूपेण पुराणसंहिताः चक्रे अनुशयी जीवः यं पुनः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्पद्य प्राप्य अजां बन्धकशक्तिं जहाति सुप्तः कुलायं शरीरादावभिमानं च यथा त्यजति तं कैवल्यनिरस्तयोनिं समाधिकाभावेन निराकृतकारणं तं हरिं अजस्रं निरन्तरं ध्यायेदित्यन्वयः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र गुणरूपं द्वादशधा निरूपयति यो भगवान् अस्य सर्वस्यापि जगतः उत्प्रेक्षकः ऊर्ध्वं प्रेक्षते कथमेते जीवसङ्घा निस्तीर्णा भविष्यन्तीति विचार्य एवं भाविष्यन्तीति तेषां हि चिन्तयतीत्यर्थः । अयमेको भजनीयगुण आवश्यकत्वाय गुणत्रयमाह—अस्य जगतः आदिमध्यावसानरूपः एवं चतुष्टयमेकं सृष्टिकारणरूपं माहात्म्यत्रयमाह यः अव्यक्त प्रकृतिः जीवः पुरुषः ईश्वरः कालो नियन्ता त्रितयरूप इत्यर्थः एवं सप्तगुणाः निरूपिताः अवशिष्टान् पञ्चगुणानाह यो भगवानिदं सृष्ट्वेत्येकम् अनुप्रवेशो द्वितीयः ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा ब्रह्माण्डमध्ये प्रविष्ट इत्यर्थः । ततो ऋषिणा वेदेन मुख्यजीवेन वा सहितो जात इत्यर्थः ततो देवतिर्यगादि पुरः चक्रे चतुर्थोयं शास्ति ता इति पञ्चमः दोषत्रयाभावमाह यं सम्पद्येति जीवा अपि यं प्राप्य मनसा भावनयापि लब्ध्वा अजां जहाति अविद्यां दूरीकुर्वन्ति ननु स्मरणेनैवं तर्हि मुक्ताः स्युस्तथा सति पुनर्देहग्रहणं न स्यात् तत्राह सुप्तः कुलायं यथेति नहि सर्वात्मना अजापरित्यागः किन्त्वेवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्यते यत्सम्बन्धमात्रेणैव अजां सकार्यां पुरुषो जहाति सर्वथा न स्मरन्तीत्यर्थः । यथा सुप्तः पुरुषः शरीरं न स्मरति एवं परं परस्यापि दोषाभावो निरुक्तः साक्षादाह कैवल्येन केवलभावेन निरस्ता योनिः कारणभूता येनेति सर्वमेव भगवानिति योनिरधिका कुतः स्यात् अभयमिति तृतीयो दोषो निवार्यते स्वयं भयरहितः सर्वेषामपि भयनिवर्त्तक इति एवं निर्दोषपूर्णगुणरूपो भगवानिति स एव परमानन्दं प्रयच्छति दुःखञ्च दूरीकरोतीति तमेव सर्वोऽपि भजेदित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
अष्टात्रिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३८ ॥ ८७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

समस्तवेदस्तुत्यर्थं सङ्गृह्यानुस्मारयति—य एव अस्य विश्वस्य उत्प्रेक्षकः मत्स्वनुशायिनां जीवानां कर्मिणां कर्मप्राप्यस्य कर्मफलस्य साधनार्थं भोगार्थं च तथा ज्ञानिनां ज्ञानफलस्य सायुज्यस्य साधनार्थं तथा भक्तानां भक्तिफलस्य प्रेमवत्पार्षदत्वस्य साधनार्थं बुद्धीन्द्रियादिकं सृष्ट्वा एवमेवं तत्रतत्र प्रेरयिष्यामीत्यालोचक इत्यर्थः त्रैकालिकसत्वमाह—अस्य विश्वस्यादिमध्यनिधनेषु स एव वर्त्तते इति विश्वसृष्टेः पूर्वं विश्वमध्ये विश्वनाशेऽपि (य)तदुक्तं भगवतैव "अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्" ॥ इति सर्वकारणत्वं सर्वनियन्तृत्वं चाह यो ऽव्यक्तेति सर्वं जगदिदं तन्मयं तयोर्मायाजीवयोरपि य एवेश्वरः कारणं नियन्ता च तयोस्तच्छक्तित्वाच्छक्तीनां च शक्तिमतोऽनन्यत्वादव्यक्तजीवावपि स एवेत्यतस्तस्यैवोपादानत्वं निमित्तत्वं नियन्तृत्वञ्च सिद्धं प्रवेशविसर्गावपि करोतीत्याह—य एवेदं सृष्ट्वा अनुप्रविश्य ऋषिणा ब्रह्मणा पुरः देवमनुष्यतिर्यगादिशरीराणि चक्रे तथा ऋषिणेति ऋषेरिव निर्लेपत्वाद्दर्शिलक्षणांशी तेन स्वस्वरूपभूतांशेन ताः पुरः शास्ति यद्भक्त्यैव जीवः संसारं तरतीत्याह यं सम्पद्य प्रपद्य अनुशयी अविद्याश्लिष्टो जीवः अन्वनुदण्डवत् प्रणामैश्चरणमूले शेते इति स्वामिचरणाः अजां कार्यकारणरूपां मायां त्यजति ननु भगवत्प्रपन्नस्यापि मायिकं शरीरं दृश्यत एव तत्राह सुप्तो जनः कुलायं स्वशरीरं जहाति यथा वर्त्तमानमपि तन्नानुसन्धत्ते तद्वदिति भगवत्प्रपन्नानां शरीराभिमानत्याग एवाविद्यात्याग उच्यते इत्यर्थः क्वचितदत्यागस्तु सम्यक्प्रपत्त्यभावमूलक एव ज्ञेयः । किञ्च साधननिरपेक्षमपि तस्य क्वचित् संसारनिस्तारकत्वमाह—कैवल्येति । केवलस्य भावः कैवल्यमेकाकित्वं तेन जीवानुष्ठितमोक्षसाधनं विना भूतेनापि निरस्ता दूरीकृता योनिर्जीवाविद्या येन तं यमिह निरीक्ष्य हतागताः स्वरूपामिति भीष्मोक्तेरघवककेश्यादीनामन्येषाञ्च मोक्षसाधनं विनापि मोक्षदर्शनादिति भावः । विशेषणेनानेन स्वयं भगवान् श्रीकृष्णो द्योतितः हरिं स्वमाधुर्येण प्रेमवतां मनोहारकं तम् अभयं यथा स्यात्तथेति स्वीयकर्मकालकूटविविधवादिभ्यो भयं परित्यज्यैव निरन्तरं ध्यायेदिति विधिरुक्तः—

> हे भक्ताद्वार्यश्चञ्चद्वालधी नौति यो मनाक् ।
> प्रसादं लभतां यस्माद्विधिः श्रवणात्मकाति ॥

इति चञ्चती चञ्चला बाला जडाधीर्यस्य स पक्षे चञ्चलबालधीः पुच्छो यस्य सः बालहस्तस्तु बालधीरित्यमरः इति विश्वनाथपद

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

व्युत्पत्तिः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्।
सप्ताशीतितमोध्यायो दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ८७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

सर्वश्रुतिसमन्वितार्थस्योपसंहारात्मकेनैकेनैव श्लोकेन सङ्क्षिनोति श्रीशुकः—य इति। योऽस्योत्प्रेक्षकः जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्धये विश्वस्य सृष्टिस्थितिलयादिप्रापणीयत्वेनालोचकः स ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेः मध्याद्यादिमध्यनिधने वर्तमानो व्यभिचारिसत्ताक इति तथाद्यौ कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन अन्ते चावधित्वेनेति विवेकः सर्वांल्लोकानीशते ईशनीभिः य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिमन्त्रः किञ्चाव्यक्तजीवेश्वरः प्रकृतिजीवयोर्नियन्ता पुरुषोत्तमः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति मन्त्रः—

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इतिभगवदुक्तेश्च अयमर्थः चिदचिच्छक्तिमत्स्वरूपतो निर्विकारः शक्तितो विकृतः विश्वस्य अभिन्ननिमित्तोपादानहेतुरिति यश्च ऋषिणा चतुर्मुखरूपेणेदं सृष्ट्वान्तर्यामिसर्वज्ञरूपेण च शास्ति जीवस्य भोगं सम्पादयन् स्वयं पालयतीत्यर्थः "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यादिश्रुतेः शरणापन्नानान्तु मतिरेवेत्याह—यं सम्पद्य प्राप्य अनुशयनशीलः परिचर्यापरायणो जीवात्मा अजां जहाति मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते इति भगवदुक्तेः न स पुनरावर्तत इति श्रुतेः अनावृत्तिः शब्दादितिचरमन्यायाच्च इतः पूर्वञ्च प्रपन्नस्यापि प्रारब्धकर्मसम्बन्धतया सर्वथा प्रकृतिसम्बन्धानिवृत्तौ सत्यामपि नेतरेषामिव तत् तन्त्रत्वेन संसरणं किन्तु तद्दुःखसुखादिभोगवत्त्वस्यान्यदृष्ट्यैव तथाभातम् आत्मनो स्वातन्त्र्यकर्तृत्वादिलक्षणस्यावरणस्य भङ्गेन भगवत्प्रयोज्यत्वज्ञानवत्त्वादित्येतदर्थं बुद्धौ निधाय एतत् देहपातात् प्राक् तस्य वर्तने निदर्शनमाह—खगः कुलायं यथा। यथा खगः स्थूलशरीरं त्यजति तद्वत् यावच्छरीरसम्पातं अनभिनिविष्टो वर्तेत इति भावः। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्य इति श्रुतेः तं परमेश्वरं ध्यायेदितिविधिः निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः कथम्भूतं कैवल्यनिरस्तयोनिम्

निरस्ता योनिः कारणं यस्य सः कारणशून्यः कैवल्यश्चासौ निरस्तयोनिश्चेति तथा "न तस्य कश्चित् जनिता न चाधिपः केवलो निर्गुणश्च" इत्यादिश्रुतेः अभयं "न भयं यस्मात् संसारकूपभयनाशकं संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः इतिश्रुतेः अजस्रं शाश्वतं क्रियाविशेषणं हरिं स्मृतिमात्रेण सर्वपापनिवर्तकं तथाचाह—श्रीपराशरः—

अपि पापप्रयुक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्।
भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ॥ इति

अत्र चाभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनेन समन्वयाध्यायाविरोधाध्यायार्थः सङ्गृहीतः अजस्रं ध्यायेदित्यनेन साधनाऽध्यायार्थः सम्पद्य जहात्यजामित्यनेन फलाध्यायार्थश्चेति सम्पूर्णा चतुरध्यायिनी ब्रह्ममीमांसा श्रीशुकेनैकस्मिन् श्लोके व्याख्याता इति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्ताशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८७ ॥

भाषा टीका।

जो इस जगत्के सृष्टि पालन संहार के निमित्त सङ्कल्प करने वारा है और जो जीव माया का नियमन करने वारा है और जो महदादि तत्व को उत्पन्न कर चतुर्मुख जीव के द्वारा प्रवेश कर देव मनुष्यादि शरीरों को निर्माण कर ने वारा जो सब जीवों को नियमन करने वारा और जैसे पक्षी घूंसला में कुछ काल पर्य्यन्त शयन कर पश्चात् उसको छोड कर उडि जाता है तैसे यह कर्म प्रवश जीव अनादि कालसे माया रूपी घूँसला में शयन शयन कर पश्चात् उपासना से जिस को प्राप्त होकर माया को छोड देता है एतादृश पर ब्रह्म हरि का निरन्तर ध्यान करना हि कल्याण का साधन है क्योंकि मोक्ष प्रदान करने से सर्व योनियों का निरास करने वारा परमात्मा है इसी से उस के आश्रयण करने से जीव को फिर संसार से भय नहि होता ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें सतासी अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ८७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इति श्रुतिस्तुतिस्समाप्ता।

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥
एतद्वेदितुमिच्छामः सन्देहोऽत्र महान् हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥
ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कञ्चन ।
उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाशीतितमे विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते ।
ततोऽर्वाग्देवभक्तस्तु विभूतिमितिवर्ण्यते ॥

हरिर्भजताम्मुक्तिद इत्युक्तमभयं ध्यायेदजस्रं हरिमिति तत्र शङ्कते—देवासुरेति । अशिवमवधीरितभोगम् भोजा भोगिनः लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयुक्तम् ॥ १—२ ॥

अन्योन्योपमर्देन तमसत्त्वविद्याभिस्त्रिलिङ्गः त्रिविधत्वमाह—वैकारिक इति । अहमहङ्कार इति ॥ ३ ॥

विकारा मन इन्द्रियभूतरूपाः षोडशेतीन्द्रियदेवानामभेदविवक्षया कञ्चन यत्किञ्चिद्विकारोपाधिकं भजन्नुपास्यनुरूपाणां विभूतीनां स्वरूपं प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सर्वथा श्रीकृष्णस्योत्कर्षमाकर्ण्यापि काश्चिदसन्तुष्टान् केवलनिरीश्वरीमात्रदृष्टीन् ऐहिककामिनः शैवान् कटाक्षविषयीकृत्य कृपया शिक्षयन् पृच्छति—देवेति द्वाभ्याम् । अशिवम् अङ्गीकृतधनभोगं लक्ष्म्याः पतिं तत्तदधिष्ठात्र्याः साक्षादेव पतिरूपं धनिनो भोजाश्च भवन्ति प्राय इति प्रायिकत्वात्तयोः कदाचिद्व्यभिचारदृष्टेस्तदुपाधिविशेषस्तत्र कारणमनुमेयमिति तेन सन्देहापगम इति भावः ॥ १ ॥

एतदिति । अत्र किं कारणं तदित्यर्थः । इच्छाम इति बहुत्वं तत्र वर्त्तमानानां शैवानां तेषां सकटाक्षसङ्ग्रहात् अत्र पूर्वोक्तविरोधे तमेव व्यञ्जयति—विरुद्धेति । विरुद्धं शीलं क्रमाद्भोगत्यागस्वीकारलक्षणः स्वभावो ययोस्तयोः प्रभ्वोरिति कर्मणि षष्ठी तौ भजतां विरुद्धा तत्तत्स्वभावविपरीता क्रमाद्धनभोगप्राप्तितन्नाशलक्षणा गतिः फलम् अतः श्रीशिवभक्तानां साक्षाद्धनादिविभूतिदर्शनाद्धरेः पत्न्यपि लक्ष्मीः श्रीशिवस्याधीनेति तस्यैवोत्कर्षो घटतेति भावः । साक्षात्तथानुक्तिस्तु सङ्कोचादेवेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

तत्र—"सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्" ॥ इत्यादिकस्य द्वितीयादौ श्रीब्रह्मोक्तस्यानुसारेण शास्त्रान्तरविलक्षणं सर्ववेदेतिहासवेदान्तसारश्रीभागवतसिद्धान्तं वदंस्तत्र तावत्पूर्वोक्तस्वयंभगवच्छ्रीकृष्णमाहात्म्यं तदंशांशस्यापि (तद्वत्साहित्येन) तद्द्वयराहित्येन कृतगुणाधिष्ठातृलीलस्यापि श्रीविष्णोर्वैलक्षण्यं श्रूयतामिति बोधयंस्तथा मेव श्रवणेऽपि शिवविष्णोरुपाधिधर्मयुक्तत्वा(तद)युक्तत्वे निर्दिश्य प्रतिबिम्बवन्न्यूनाधिकशक्तित्वव्यञ्जनया स्थापयंस्तदुपेक्षितगुण एव दोषत्वं दोष एव च गुणत्वं प्रतिपादयंस्तेन तद्विधानामतिमूर्खत्वं व्यञ्जयन्नाह—शिव इति । यावदध्यायसमाप्ति । तत्रैव शिवस्योपाधिधर्मयुक्तत्वं दर्शयंस्तादृशविभूतिहेतुत्वम् । योजयति द्वाभ्याम् । शश्वच्छक्तियुतः क्रमेणाविर्भवन् प्रथमतस्तावन्नित्यमेव यस्या गुणसाम्यावस्था प्रकृतिरूपोपाधिना युक्तः गुणक्षोभे सति त्रिलिङ्गो गुणत्रयोपाधिः प्रकटैश्च सद्भिस्तैर्गुणैः संवृतश्च ननु तत उपाधित्वमेव तस्य श्रूयते कथं तत्तदुपाधित्वं तत्राह—वैकारिक इति । अहमन्तत्वं हि

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तत्तद्रूपेण त्रिधा स च तदधिष्ठातेत्यर्थः। मुख्यतयानास्तां नाम अन्यद्गुणत्रयं गौणतया त्वास्त एवेत्यर्थः॥ ३॥

ननु भवत्वेवं सोपाधिरसौ प्रस्तुते किमायातं तत्राह—तत इति। ततस्तेन भगवत्प्रातिनिधिरूपेणाधिष्ठितादहन्तत्त्वात् षोडशविकारा ये अभवन् अमीषु विकारेषु मध्ये सर्वासां विभूतीनां सम्बन्धे किञ्चन उपाधावन् तदुपाधिकत्वेन तदुपासीनो गतिं प्राप्य फलं लभते इति॥ ४॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—२॥

त्रिलिङ्गः वक्ष्यमाणाधिष्ठेयत्रैविध्यात् त्रिलिङ्गः वैकारिकः इति त्रिविधाहङ्काररूप इत्यर्थः। अहंशोऽध्यात्मं अहं कर्तव्य-माधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवत मितिश्रुतिः आदम इत्यहङ्कार-मात्रं विवक्षितं अमीषु षोडशसु कञ्चन उपधावन्विकारा-भिमानिदेवेषु कञ्चन इन्द्रादिकं भजत इत्यर्थः॥ ३—४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

"यं सकृपद्य जहात्यजाम्। तं कैवल्यनिरस्तयोनिम्" इति जगत्कारण-त्वादिवन्मोक्षदत्वमपि हरेरेवासाधारणो धर्म इत्युक्तम् अनेन रुद्रादीनां न मोक्षदत्वं किन्त्वर्थकामादिप्रदत्वमिति सूचितं तत्र सन्दिहानः पृच्छति राजा—देवासुरमनुष्येष्विति। देवादीनां मध्ये ये जनाः अशिवममङ्गलरूपमपि शिवं भजन्ति ते प्रायशः प्रायेण धनिनः आढ्या भवन्ति भोजा इति पाठे भोगिनो भवन्ति इत्यर्थः। हे ब्रह्मन्! लक्ष्म्याः पतिं हरिं तु ये भजन्ति नतु नाढ्याः लक्ष्म्याः पतिं इत्यनेन विपरीतमिदमित्यभिप्रेतं लक्ष्मीपतिभक्तैरेवाढ्यैर्भवितव्यमित्यभि-प्रायः॥ १॥

एतदिति। एतद्वैपरीत्यनिदानम् वेदितुं इच्छामः अत्र वैपरीत्ये नोऽस्माकं महान् सन्देहो वर्तते विरुद्धं शीलं स्वभावो ययोस्तयोः प्रभ्वोर्हरिहरयोः कर्मणिषष्ठी तौ भजतां गतिः फलं विरुद्धा विसदृशीत्यर्थः एकस्वभावौ भजतां कथं विसदृशं फलमिति शङ्कार्थः॥ २॥

एकस्वभावतैव नास्ति तत्कुतः फलम् एकरूपं स्यादिति परिहरति—शिव इत्यादिभिस्त्रिभिः। शिवः शक्त्योमया युक्तः शश्वत् सदा त्रिलिङ्गः वक्ष्यमाणाधिष्ठेयत्रैविध्यात् त्रिलिङ्गः त्रिविधाहङ्कारप्रचुरमूर्तिः गुणेन तमोगुणेन सम्वृतः तमः स्वभाव इत्यर्थः अधिष्ठेयस्य त्रैविध्यमेवाह वैकारिक इति अह-महङ्कारः वैकारिभेदेन त्रिधा॥ ३॥

ततस्त्रिविधादहङ्कारात्षोडश विकाराः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि स तन्मात्राणि इति षोडशविकारा जाता इत्यर्थः। तत्र तामसादहङ्कारात्सतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि वैकारिकात्तु एकादशेन्द्रियाणि राजसाहङ्कारस्तूभयोरनु-ग्राहक इति विवेकः। त्रिविधोप्यहङ्कारो रुद्राधिष्ठेय इत्यर्थः "अहङ्कारोऽध्यात्ममहं कर्तव्यमाधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतम्" इति हि श्रुतिः अस्त्वेवं ततः किमत आह—अमीष्विति। अमीष्वह-ङ्कारतद्विकाराधिदेवेषु रुद्रदिगभिमानिवातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रो-पेन्द्रमित्रप्रजापत्यादिषु मध्ये कञ्चनान्यतममधिदैवतम् उपधावन् भजन्पुरुषः सर्वासां विभूतीनां ऐश्वर्याणाम् गतिं प्रकारमश्नुते नानाविधानि तत्तदधिदैवतेन दातुं शक्यान्यैश्वर्याणि प्राप्नोती-त्यर्थः॥ ४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

शिवं भजंस्तामसाद्यन्यतमं विष्णुं निषेवमाणः सात्त्विक एव शिवस्याप्यन्यापरिहार्यापत्तिसमुच्छित्तिकरो नारायणः किमुतेतरेषामित्यर्थसारं वृकासुराख्यायिकया ख्यापयति तत्र राजा आख्यायिकामुत्थापयितुं—पृच्छति देवासुरेति। दिग-म्बरत्वेन लोकदृष्ट्या शिवगराङ्कवत्प्रतीयमानं निर्धनं वा "शिवो लोके पद्मरागे हरे काले शिवे जले" इत्यतः पद्मराग-राहित्येन निर्धनत्वं लक्ष्यते अशिवमकीलं अनर्गलं सर्ववर-प्रदमित्यर्थः। लक्ष्मीपतिमित्यनेन धनित्वमुपलक्षयति तथापि तद्भक्ता धनिनो न भवन्ति॥ १॥

एतद्धनित्वाधनित्वसन्देहे तन्निरासप्रयत्नो घटते तदभावे व्यर्थ इत्यत्राह—सन्देह इति। नचायमौपचारिक इत्याह—महानिति। सन्देहबीजान्तरमाह, विरुद्धेति। श्मशाने पिशाचगणैः परिवृतत्वेनाटनशीलं रुद्रस्य इन्द्रादिदेवैः परीतत्वेनावस्थानं हरेः असुरादीनामपि वरदानेच्छवत्त्वेन गतित्वमाश्रयत्वं ईशानस्य देवादीनां समृद्धिचिकीर्षुत्वेन हरेः तथाचात्र प्रभ्वोः समर्थयोर्विषये महानस्माकं सन्दे-होऽस्ति हि यस्मात्तन्निरसनप्रयासः सार्थक इत्यर्थः॥ २॥

जीवानां त्रैविध्यं केनाप्यनभिभूतं प्रमितं देवासुरमनुष्ये-ष्वित्यनेन सूचितं तत्र शिवः स्वल्पसंपृक्तसत्त्वेन बहुलेन तमसा रजसा स्पृष्टत्वेन तदनुसृतस्वभावत्वेन हरिनियतप्रकृति-बद्धत्वेन तत्तत्प्राणिस्वभावसेवानुगुणफलदानकल्पत्वेनावश इव तादृशं फलं वितरति हरिस्तु स्वाधीनसत्त्वादिगुणत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन तच्छक्त्यनुपहतशक्तित्वेन प्रकृतिपरत्वेन तन्नि-र्मितशरीररहितत्वेन तत्स्वभावेन कूटस्थत्वेन नित्यनिर्दोषज्ञाना-नन्दतनुत्वेन स्वसेवकेभ्यः स्वानुगुणं फलं प्रयच्छतीति भावेन परिहरति शिव इत्यादिना शक्तियुतः प्रकृतिसम्बद्धः अत एव शश्वत् त्रीणि लिङ्गानि वैकारिकादीनि यस्य स तथा ननु प्रकृतेरेकत्वेन तत्सम्बन्धेनैकविध्यमेवोचितं न त्रैविध्यम् अन्यथा चातुर्विध्यं किं न स्यादित्यत उक्तं गुणसम्वृत इति गुणानां त्रित्वात्तत्सम्बन्धेन त्रित्वं युक्तं न चातुर्विध्यादिकं सूचितं त्रैविध्यं स्पष्टयति वैकारिक इति अहं अहङ्कारात्मको रुद्रः॥ ३॥

ततः अहङ्कारात् षोडशविकारा अभवन्नितिशेषः पञ्च-भूतानि दशेन्द्रियाणि एकं मनः ननु किमायातं प्रकृत इति तत्राह—अमीष्विति। यो भूतानां मध्ये अमीषु पञ्चस्वाका-शादिष्वधिष्ठानप्रकारेषु निधाय्य शिवमुपाधावत् सेवमानो भवति सपुरुषस्तस्मात्सर्वासां विभूतीनां गतिं सेवानुसारेण फलमश्नुते अत्र ग्रन्थबाहुल्यभयात् विशेषविशदीकरणानुपर-म्यते॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तत्त्वविचारेण कृष्णमेव निर्धार्योपास्यविचारेणापि निर्धारयन् श्रीकृष्णांशविशेषस्य श्रीविष्णोर्माहात्म्येन निर्द्धारयन्ति—श्रीराजोवाचेत्यादिना । अशिवं अस्वीकृतधनभोगं शिवम् ॥ १—५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कृष्णस्य मूलत्वे सन्दिहानस्य संशयः ।
निवारितोऽतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः ॥
व्यवहारस्तथैवात्र कृष्णे पर्यवसानतः ।
सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं श्रुतीनान्तु यथोदितम् ॥
भजनीयगुणेत्वत्र सन्देहः कश्चिदुद्गतः ।
तन्निवारयितुं प्रश्नः पुनाराज्ञा निरूप्यते ॥
पूर्वाध्यायो यशोक्त्यैव श्रियं चायमुदीरितः ।
अतः श्रियं सदा कृष्णे नित्यांमाहात्म्यतां क्वचित् ।
तथाऽऽनन्दो न सर्वत्र तथा श्रीरपि देवता ।
तथात्वे दूषणं लोके भ्रान्तबुद्ध्या निरूपितम् ॥
अत्रोत्र भजनीयार्थं लक्ष्मीनिर्णय उच्यते ।
एकोनचत्वारिंशे च तत्प्रसङ्गात्कथान्तरम् ।
शिवादिसर्वदेवानां दातृत्वमविचारतः ॥
विचारेण तु दातृत्वं कृष्णस्यैव विशेषतः ।
अविचारितदानेन स्वयं दातापि नश्यति ॥
सम्प्रदानस्य का वार्त्ता तस्माच्छ्रीशो न तत्प्रदः ।
तुष्टैव श्रीरन्यगता शुद्धा कृष्णैकतत्परा ।
कृष्णमेव ततोवाञ्छेन्न श्रियं बुद्धिमान् क्वचित् ॥

पूर्वाध्याये परब्रह्मरूपे भगवति प्रमाणविषयदोषान् परिहृत्य प्रमेयविषये भगवद्दोषपरिहारार्थमध्यायान्तरमारभते तत्र राजा भगवति दातृत्वे सन्दिहानः अदातृत्वस्य च लोके निन्दाश्रवणात् निर्णयार्थं पृच्छति—देवासुरमनुष्येष्विति द्वाभ्याम् । त्रिविधा जीवाः उपासनसमर्थाः तेषां भगवदुपासनं विधीयते अन्योपासनव्यावृत्तिपूर्वकं तत्रान्येषामैहिकदातृत्वे कथं व्यावृत्तिः स्यात् इति महादेव उपक्षिप्यते त्रिविधेषु जीवेषु ये अशिवं लक्ष्मीकृतशोभारहितं नाम्ना शिवं कल्याणरूपं वा ये भजन्ति ते प्रायेण धनिनः ज्ञानार्थिनस्तु ततो धनं न वाञ्छन्ति इति प्रायेणोक्तं भोजा भोक्तारश्च दानभोगक्षमं धनं शिवः प्रयच्छतीति यदि भगवानपि प्रयच्छेत् तदोक्तं दूषणं न सङ्गच्छतीति प्रकृते निषेधति ननु लक्ष्म्याः पतिमिति विद्यते लक्ष्मीः स्वयं परदुःखहर्त्ता च ये लक्ष्मीपतिमुपासते ते न धनिनो न वा भोजा इत्यर्थः । गुणानां तारतम्यमत्र विचार्यत इति तुल्यता ॥ १ ॥

नन्वेवमेव स्वभाव इति चेत्तत्राह—एतद्वेदितुमिच्छाम इति । एतदत्रत्यसन्देहनिवर्त्तकं यतोत्र महान् सन्देहः हि युक्तश्चायमर्थः भक्तत्वाद्भजनीयगुणसन्देहो वारणीय इति नोऽस्माकं सर्वेषामेव यतोत्र कौतुकाविष्टानामपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रयत्न इति ज्ञापयितुमाह—विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोरिति । एको लक्ष्म्या सहितः अपरो विहीनः तत्सेवकस्तु लक्ष्मीरहितः सहितश्चेति यस्य हि यद्राचते स स्वभक्ताय प्रयच्छति प्रकृते तु तदभाव इत्यर्थः । अत्र सन्दिग्धः प्रष्टव्यः शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते कथं प्रयच्छतीति अत्र किं विषया राज्यादयः उत्कृष्टाः आहोस्विदपकृष्टा इति उत्कृष्टाश्चेत् शिवः कथं स्वयं न भुङ्क्ते अपकृष्टाश्चेत् कथं प्रयच्छतीति तत्रोत्तरमपकृष्टा एवेति अतस्तस्य भोगाभावः समर्थितः तादृशं कथं ददातीति चेत् उपासकानामेव दोषादिति वक्तुं ये धनार्थं शिवमुपासते ते साहङ्काराः सन्तः अहङ्काराभिमानिनमेव शिवमुपासते नतु शैवतन्त्रसिद्धं सदाशिवरूपं साधारणत्वात् ज्ञानाधिकाराभावाच्च ॥ २ ॥

अतस्तान् प्रति शिवस्तादृश एवेति तन्निरूपयति—शिवः शक्तियुत इति । अहङ्काराभिमानेपि शिवस्य तादृशत्वे हेतुः शक्तियुत इति शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान् भव इति वाक्यात् प्रलयकर्त्रीं शक्तिं यदि शिवः शान्तात्मा क्षणमपि परित्यजेत् तदा सा प्रलयं कुर्यात् यदि वा कण्ठे कालकूटं न स्थापयेत् तदा सर्ववस्तूनां दोषस्याधिकं रूपमिति तत्परित्यागे सर्ववस्तुषु दोषोद्गमे सर्वोप्यन्नादिभक्षणेन म्रियते यदि वा सर्पांश्च धारयेत् तदा सर्वं एव पुरुषाः कुण्डलिनी व्याप्ता तयैव हताः स्युः तदाधिदैविकान्निरुध्य स्थापयतीति न कुण्डलिनीकमपि हन्तीति सूचितं एवमग्नेर्धारणं अन्यथा सर्वं दहेदिति एवं चन्द्रमसोपि अन्यथा सर्वं क्षीणं कुर्यादिति वस्त्राणां सर्वदेवतामयत्वाच्च बाधकत्वमिति न तद्धारणं शार्दूलचर्म तु मृत्योर्वा एष वर्णो यच्छार्दूलमिति श्रुतेः प्राणिनां मृत्युनिवारणार्थं बिभर्त्ति गङ्गाञ्च बिभर्त्ति सापि स्पर्शमात्रेणैव पूर्वदेहं दोषरूपं निवर्त्य भगवदीयं देहं सम्पादयति जटाश्च बिभर्त्ति अन्यथा वायुना हृता मेघाः गच्छेयुः एव न त्वागत्य वृष्टिं कुर्युः एवं सर्वेषां प्रयोजनानि शैवतन्त्रे निरूपितानि निर्दोषपूर्णगुणविग्रहप्रस्तावे एवं परमकृपालुरपि उपासकानुरोधात् त्रिलिङ्गो जातः ततो गुणैरपि सत्त्वरजस्तमोभिः सम्वेष्टितः ननु तस्य त्रिलिङ्गत्वे वा गुणवेष्टनत्वे वा को हेतुरिति चेत्तत्राह—वैकारिकस्तैजसश्चेति । वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः अहमहङ्कारः तदधिष्ठाता जात इति तस्य त्रिलिङ्गत्वाद्गुणसम्वृतत्वाच्च स्वयं चापि तथा जातः ततः सहिता शक्तिः पुरुषसम्बन्धाम् ॥ ३ ॥

प्रलयकर्तृत्वं परित्यज्य सृष्टिं कृतवतीत्याह—ततो विकारा अभवन्निति । भूतानीन्द्रियाणि च विकाराः षोडश महादेवः षोडश रूपो जात इत्यर्थः षोडशकलोयं पुरुष इति श्रुतेः ततोमीषु भगवन्मूर्त्तिषु कश्चनापि महादेवं उपाधावन् सर्वासामेकाविभूतीनां गतिमश्नुते यतः स विभूतिपतिः ऐश्वर्याण्यक्षयरूपाणि कृत्वा बिभर्त्तीति अनेन तस्य विभूत्यभावो निराकृतः एवं महादेवे दोषं निराकृत्य भक्तानुरोधेन विका-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

रजातं प्रयच्छतीति निरूपितं भगवति च वादी प्रष्टव्यः किं लक्ष्मीरूपा विषयाः उत्तमा अधमा वा इति उत्तमत्वे कथं न प्रयच्छति अधमत्वे कथं स्वयं भुङ्क्ते इति सन्देहः तत्र हिशब्दः पूर्वपक्षोक्तं प्रकारं ज्ञापयति लक्ष्मीरूपविषया उत्तमाः अतो भगवान् बिभर्तीति युक्तं दोषरूपपक्षस्थापनार्थं भगवता शिवरूपमेव कृतमिति तत्र पुनस्तत्पूर्वपक्षाः समायान्ति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टाशीतितमे विष्णुरेव सेव्यः स निर्गुणः ।
सगुणस्तु वृकाच्छम्भुः स्वसेवकादपि सङ्कटम् ॥
निर्गुणो विष्णुतद्भक्तौ मिथो ऽवामुदौ सदा ।
सगुणस्तु मिथः क्लेशौ महेशवृकयोरिव ॥

ब्रह्मपरमात्मभगवत्स्वरूपेषु मध्ये भगवत्स्वरूपस्यैव तदुपासकस्य च श्रुतिवाक्यैरेव सर्वोत्कर्षमुक्त्वा इदानीं साङ्ख्याख्यायेन ब्रह्मविष्णुरुद्रेष्वपि मध्ये विष्णोरेव सर्वोत्कर्षात् तस्यैव सेव्यत्वमाह—ननु त्वयेदजस्रं हरिमिति । त्वं हरिभजनमेव विदधासि तदपि हरिभजने दारिद्र्यमाशङ्क्य किमिति इत्थमेव सर्वे भजन्तीति पृच्छति—देवेति । अशिवं चिताभस्मकपालपात्रादियोगाद्बहिर्दृष्टिजनैरमङ्गलत्वेन प्रतीयमानं भोजा भोगवन्तश्च ते भवन्ति नत्विति लक्ष्म्याः पतिं भजन्तस्तु न धनिनो नापि भोगवन्तो भवन्ति कुतः इत्यर्थः ॥ १ ॥

विरुद्धेति । भिक्षुकं शिवं भजन्तः सम्पन्नाः स्युः लक्ष्मीपतिं विष्णुं भजन्तस्तु भिक्षवो भवन्तीति वैपरीत्यमनुचितमिति भावः ॥ २ ॥

शक्त्या मायया युतः संसृष्टः गुणैः सम्वृतः अस्मान् कृपया स्वीकुर्विति वृतत्वात् त्रिलिङ्गः त्रिगुणमयः नतु जीव इव तैर्बद्ध इति भावः । त्रिगुणमयत्वं विवृणोति वैकारिक इति अहं त्रिधेति अहङ्कारात्मकः स एव त्रिविधो भवत्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

विकाराः षोडशेति इन्द्रियाणां देवानाञ्चाभेदात्तानि दश मन एकं भूतानि पञ्चेति षोडश अमीषु मध्ये किञ्चनेति औपस्थ्यं जैह्वं मानसं वा सुखमुद्दिश्य उपधावन् शिवं भजन् सर्वासामेव विभूतीनां सम्पत्तीनां गतिं स्वरूपं प्राप्नोति तेषां परस्परसापेक्षत्वादेव प्रायशोऽपि सर्वविषयसुखानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तत सुख एव सर्वसम्पत्तीनां पर्य्यासेर्भजनतारतम्यात् तत्तारतम्यं प्राप्नोति अतः शिवस्य गुणमयत्वात् सम्पदामपि त्रिगुणमयत्वात्तद्भजने तत्प्राप्तिरिति नस्वदुक्तो विरोध इति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयीत्यनेन भगवान् वासुदेव एव स्वानुवर्तिनां कार्य्यकारणरूपप्रकृतिसम्बन्धं निवारयति । नतु प्राकृतपदार्थदानेन स्वानुगान्संसारे क्षिपति किन्तु स्वप्राप्तिलक्षणं मोक्षं ददातीत्युक्तं तदेव पुनः श्रीशुकमुखेन दृढीकारयितुं पृच्छति देवासुरेति अशिवं तामसं निर्भोगं ये भजन्ति ते प्रायो धनिनो भोजाः भोगिनः लक्ष्म्याः पतिं परमैश्वर्य्याधिष्ठात्र्याः श्रियः पतिं हरिं सर्वक्लेशहर्तारं ये भजन्ति तेतु प्रायः धनिनो भोजा नेत्यन्वयः ॥ १—२ ॥

शक्तियुतः उमापतिः शिवः गुणेन तमोगुणेन सम्वृतः तदधिष्ठेयस्याहङ्कारस्य त्रिविधत्वात् त्रिविधाहङ्कारमयमूर्तिः अहङ्कारस्य त्रैविध्यमाह—वैकारिक इत्यादिना अहङ्कारस्य रुद्राधिष्ठितत्वमाह श्रुतिः अहङ्कारोध्यात्ममहङ्कर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्राधिदैवतमिति ॥ ३ ॥

ततः शिवाधिष्ठितादहङ्कारात् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानीति षोडशविकाराः अभवन् अमीषु विकारेषु कञ्चन यत्किञ्चिद्विकारं शिवस्योपधावन् भजन् सर्वासां तत्तद्विकारानुरूपाणां विभूतीनामैश्वर्याणां गतिं स्वरूपमश्नुते प्राप्नोति धनी भोजश्च भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

देव असुर मनुष्यों के मध्य में कोई अमङ्गलीक वेष धारि शिवका भजन करते हैं वे बहुत कर धनी तथा संसार के भोग भागी होते हे और लक्ष्मी पति हरि के भजन करने वारे बहुधा धनी भोगी नहि होते ॥ १ ॥

इस में हम को महान् सन्देह हे इस लिये हम इस के जानि वेकी इच्छा करते हैं परस्पर विरुद्ध स्वभाव वारे फलदेने में समर्थ हरि हर दोनोन के भजन करने वारेन को फलभी परस्पर विरुद्ध हि होता हे ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उमा रूप शक्ति सम्पन्न शिवजी सदा त्रिविध अहङ्कार से प्रचुर मूर्तिमान् और तमो गुण स्वभाव वारे हैं सात्विक राजस ताप स यह तीन प्रकार का अहङ्कार हे ॥ ३ ॥

उस में सात्विक अंङ्कार से एकादश इन्द्रिय उत्पन्न भई हैं और तामस अहङ्कार से सुक्ष्म रूप सहित आकाश पवन तेज जल पृथिवी पञ्च भूत उत्पन्न भए हें और अहङ्कार का अधिष्ठाता देवता महादेव हे इस प्रकार अहङ्कार और अहङ्कार से उत्पन्न इन्द्रिय आदि विकार इन के अधिष्ठाता रुद्र पवन सूर्य्य वरुण अश्विनी कुमार अग्नि इन्द्र उपेन्द्र मित्र प्रजापति आदि देवता ओंके मध्यमे किसी एक देवता का भजन करने वारा पुरुष भजनीय देवता के स्वभावानुगुण सबहि ऐश्वर्यों के प्रकार को प्राप्त हो जाता हे अर्थात् उपरोक्त शिवादि देवता सांसारिक नाना विधऐश्वर्य्य के देने में समर्थ हैं इस लिये उन के भजन करने वारे पुरुष संसार के सबहि ऐश्वर्य्य को प्राप्त हो-जाते हैं ॥ ४ ॥

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥
निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।
शृण्वन् भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

उपद्रष्टा साक्षी सन् यतः सर्वदृक् सर्वं पश्यति अतः प्रकृतेः पर इति अत्रेदं तत्त्वम्——

वस्तुनो गुणसम्बन्धे रूपद्वयमिहेष्यते ।
तद्धर्मायोगायोगाभ्यां बिम्बवत्प्रतिबिम्बवत् ॥
गुणाः सत्त्वादयः शान्तघोरमूढाः स्वभावतः ।
विष्णुब्रह्मशिवानाञ्च गुणयन्तृस्वरूपिणाम् ॥
नातिभेदो भवेद्भेदो गुणधर्मैरिहांशतः ।
सत्त्वस्य शांत्या नो ऽजातु विष्णोर्विक्षेपमूढते ॥
रजस्तमोगुणाभ्यान्तु भवेतां ब्रह्मरुद्रयोः ।
गुणोपमर्दतो भूयस्तदंशानाञ्च भिन्नता ॥
अतः समग्रसत्त्वस्य विष्णोर्मोक्षकरी मतिः ।
अंशतो भूतिहेतुश्च तथाऽऽनन्दमयी स्वतः ॥
अंशतस्तारतम्येन ब्रह्मरुद्रादिसेविनाम् ।
विभूतयो भवन्त्येव शनैर्मोक्षोऽप्यनंशतः ॥

इदमेवाभिप्रेत्य तत्रतत्रोच्यते श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति तथा सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिरिति तथा सत्त्वं तत्तीर्थसाधनमिति तथा "त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्" इति तथा "नते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते" इत्यादि एवञ्च सति न किञ्चिदसमञ्जसम् । तत्तद्भक्तानान्तु कलहो मोहमात्रमिति ॥ ५—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ श्रीविष्णोरुपाधिराहित्यं दर्शयंस्तादृशपरमपुरुषार्थहेतुत्वं स्थापयति—हरिर्हीति । हि प्रसिद्धौ हेतौ वा प्रकृतेरुपाधितः परं तद्धर्मैरस्पृष्टः अत एव निर्गुणोऽपि कुताश्रितलिङ्गत्वादिकमिति भावः । तत्र हेतुः साक्षादेव पुरुष ईश्वरः नतु प्रतिबिम्बवद्व्यवधानेनेत्यर्थः । अतो विद्याविद्ये मम तनू इतिवत् तनुशब्दोपादानात् कुत्रचित्सत्त्वशक्तित्वश्रवणमपि प्रेरणादिमात्रेणोपकारित्वादिति भावः । अत एव सर्वेषां शिवब्रह्मादीनां दृक् ज्ञानं यस्मात्तथाभूतः सन् उपद्रष्टा तदादि साक्षी भवति अतस्तं भजन्निर्गुणो भवेत् गुणातीतफलभाग्भवति अतो यस्यालक्ष्म्याः पतिरसौ सापि स्वरूपभूतैव शक्तिर्नतु शिवादयोऽपि ना प्रतीत्यप्राकृतविभूतिं खण्डयत्येव यथैव वक्ष्यते यतः शान्तिर्यतोऽभयं धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यञ्च तदन्वितम् । ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ इति । अतो गुणो वा दोषो वा विचार्यतामिति भावः ॥ ५ ॥

न केवलं तस्य स्वभावोऽयं किन्तु विचारश्चेति तद्योग्यं तद्वाक्यमथमितिहासमुपक्षिपति—निवृत्तेष्विति । समाप्तेषु इति नानामतमुनिसभायां श्रीभगवतैव निर्णीतमस्तीति प्रसिद्धमपीदमिदमिति भावः तदेवं शास्त्रान्तरविरोधस्य दौर्बल्यं दर्शितम् राजा युधिष्ठिरः युष्मत्पितामह इति तादृशभगवदात्मीयपौत्रत्वेन तस्य प्रोत्साहनार्थमत्र प्रश्ने योग्यताव्यञ्जनार्थञ्च अत एव गौरवाद्युष्मदित्युक्तं भगवतस्तस्मादेव भागवतधर्मान् शृण्वन् इदं त्वत्पृष्टमेव तदत्रञ्च द्वयोर्माहात्म्यमुक्तम् अच्युतमिति सर्वैश्वर्येण भक्तवश्यतादिसद्गुणैर्वा परिपूर्णं किं वा तस्य गृहे सदा वर्त्तमानमिति भावः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उपद्रष्टा सर्वज्ञत्वाद्गुणदोषानुमन्ता ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिर्हीति । निर्गुणः सत्त्वादिप्राकृतगुणवश्यतारहितः साक्षाद्भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यादिषाड्गुण्यपूर्णःप्रकृतेः भूमिरापोऽनलोवायुः अपरेयमितस्त्वन्याम् इतिश्लोकद्वयोक्तोभयविधायाः प्रकृतेर्विलक्षणः सर्वदृक् सर्वज्ञः अत एवोपद्रष्टा गुणदोषानुमन्ता रुद्रादयस्तूक्तविपरीतस्वभावा इति भावः । हि यस्मादेवं तस्मात् तं भजन्निर्गुणो भवेत्प्राकृतगुणसम्बन्धरहितो मुक्तो भवेदित्यर्थः । अयं भावः ब्रह्मरुद्रादीनां रजस्तमःप्रचुरस्वभावत्वाद्गुणवश्यत्वादषाड्गुण्यपूर्णत्वाज्जीवत्वादसर्वज्ञत्वाच्च न मोक्षप्रदाने सामर्थ्यं किं तु स्वशक्त्यनुसारेणार्थकामादिप्रदान एव भगवतस्तु यद्यपि चतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वशक्तिरस्त्येव तथापि स भगवान् सर्वज्ञः परमकारुणिको यद्यहं स्वभक्ताय त्रैवर्गिकफलं प्रयच्छेयं तर्ह्ययं तदन्ते पुनःपुनर्याचमानो मां नित्यदरिद्र एवावतिष्ठते अतस्तमनुगृह्णामीत्यालोच्य प्रायशः स्वभक्तेभ्यो मुक्तिमेव प्रयच्छतीति कस्मै चिन्निर्बन्धात्त्रैवर्गिकमपि प्रयच्छतीति ॥ ५ ॥

न केवलमयं त्वत्प्रश्नस्य परिहारोऽस्मद्बुद्धिकल्पितः किन्तु भगवतैवोक्त इति वक्तुं प्रस्तौति निवृत्तेषु परिसमाप्तेषु सत्सु राजा युधिष्ठिरः भगवतः श्रीकृष्णात्सकाशाद्धर्मान् शृण्वंस्तमच्युतं प्रतीदं त्वत्पृष्टमपृच्छत् ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तुशब्देन सत्त्वादिगुणराहित्यमेव नतु ज्ञानादिगुणराहित्यं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

विवक्ष्यते तथात्वे सर्वदृगित्याद्यनुपपन्नं स्यात् हरिरविनश्वरम् अनन्तकालीनं फलं ददाति रुद्रस्त्वनित्यं दुःखोदर्कं ददातीत्यादिविशेषं वा दर्शयति उपद्रष्टा साक्षी सर्वेभ्यो द्रष्टृभ्योऽधिकद्रष्टा नान्यो वा नान्योऽतोस्ति द्रष्टेतिश्रुतेः॥ ५॥

न धनित्वं फलं ददातीत्यस्य कथं परिहार आगतः तं वक्तुमुपक्रमते—निवृत्तेष्विति॥ ६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

न केवलं तस्य स्वभावोऽयं किञ्च विचारश्चेति तद्योग्यं तद्वाक्यमितिहासमुपक्षिपति—निवृत्तेष्विति। अतो मामित्यस्य पूर्वार्द्धे तद्ब्रह्मेति। कथम्भूतं। तत्तस्मात्प्रसिद्धात् ब्रह्मतोऽपि परमो अतः सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयं चिद्रूपा मात्रा शक्तिर्यस्य तं। सूक्ष्मं अनन्तं च यत् कं परमानन्दस्तत्स्वरूपम्॥ ६—२६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्र भक्तेभ्यः कथं न प्रयच्छतीति आशङ्कायामाह—हरिरिति। प्रयच्छत्येव ननु दुःखरूपान् यथा हरिर्गजेन्द्राय पूर्वावस्थास्थितदेहभार्यैश्वर्यादिकं त्याजयित्वा परमानन्दरूपान् तानेव दत्तवान् युक्तश्चायमर्थः। ननु शिववत् कथं न प्रयच्छतीति चेत्तत्राह—निर्गुण इति। गुणार्थं तदेव रूपं जातमिति तेनैव रूपेण तत्कार्यं सिद्ध्यतीति स्वयं गुणातीतः अत्र रूपे गुणग्रहणे प्रयोजनं नास्तीत्याह—साक्षात्पुरुष इति। अयं सर्वेषामुपासकानामात्मा अतस्तद्धितमेव विचारयति नतूपासनाविरोधं करोति किञ्च अस्य तादृशी कापि शक्तिर्नास्ति यदनुरोधात्तां परिगृह्य सगुणो भवेत् ननु पुरुषत्वात् प्रकृतिरायातीति चेत् अत आह—प्रकृतेः पर इति। ननु तथापि भक्ते कृपां दृष्ट्वा कथं न सम्पादयतीति चेत्तत्राह स सर्वदृगिति। सः प्रसिद्धः आत्मा हितकारी सर्वस्यापि सर्वं पश्यति किञ्च अन्तर्यामित्वान्निकटेपि स्थितः पश्यति ततो यदेव यद्विना कार्यं न भवतीतिं जानाति तदेव तत्प्रयच्छतीति भावः। अत एतादृशं परमाविलक्षणं भजन् स्वयमपि निर्गुण एव भवेत् गुणप्रयोजनाभावात् भगवांश्च तेनैव रूपेण प्रकट इति न भक्तोपेक्षते नापि भगवान् प्रयच्छतीत्यर्थः॥ ५॥

प्रत्युत दोषरूपान् विषयान् भक्तेषु पश्यन् अपहरतीति विष्णूपाख्यानमाह—निवृत्तेष्वश्वमेधेष्विति। अश्वमेधत्रयं कृत्वा पश्चादन्ते धर्मश्रवणस्य विहितत्वात् भगवान् धर्मान् शृण्वन् भगवान् भक्तानां सम्पदो न वर्द्धयतीति तत्र सन्दिहानः इममेवार्थम् अच्युतमपृच्छत् सच भगवान् तत्रैव स्थितः सद्धर्मान् शृणोतीति शीलः सन् मुखमपि सिद्धान्तं शुश्रूषवे प्रभुत्वात् निःशङ्कतामाह—ननु व्यासादयोपि भगवद्रूपा सिद्धन्तीति अतः क एवमुक्तवानित्याशङ्क्याह—नृणां निःश्रेयसार्थायेति व्यासस्यापि शास्त्रद्वारा निःश्रेयससाधकत्वमाशङ्क्य प्रोक्तवीमि इति रामव्यावृत्त्यर्थं पूर्वपदम्॥ ६—७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

कुतो निर्गुणः यतः प्रकृतेः परः स्वत एव गुणानतिक्रम्य स्थितः अतो गुणातीतस्य भजनात् कथं गुणमयीं सम्पदं प्राप्नुयुरिति भावः। सर्वेषां शिवादीनामपि ज्ञानं यतः स इति तं भजन् ज्ञानचक्षुः प्राप्नोति ननु सम्पदुद्भूतमज्ञानान्ध्यमिति भावः। उपद्रष्टा गुणलेपाभावादौदासीन्येन केवलं साक्षीति तं भजन्नपि गुणलेपरहितो निर्गुणो भवेत् अत एवाग्रे वक्ष्यते यतः शान्तिर्यतोऽभयं धर्मः साक्षात् यतो ज्ञानं वैराग्यञ्च तदन्वितामित्यादि॥ ५—७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हरिस्तु निर्गुणः समस्तप्राकृतगुणरहितः केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः यतः पुरुषः पूर्णः भगवान् समस्तस्वाभाविकषड्गुणनिधिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" इति श्रुतेः प्रकृतिरिति जातावेकवचनं परास्वप्रकृतिभ्यां परः विलक्षणबद्धबन्धनाभ्यां जीवमायाभ्यामन्यः तयोर्नियन्तेत्यर्थः। अक्षरात्परतः परः प्रधानक्षेत्रपतिरित्यादिश्रुतेः—

"यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः॥

इति स्मृतेश्च सर्वदृक् सर्वज्ञः उपद्रष्टा साक्षी किम्बहुना य एव साक्षात्सर्वरूपः सर्वात्मा तं भजन् निर्गुणो निर्धनः मुक्त एव भवेदित्यर्थः। सप्राकृतं धनादिकं तुच्छं प्रायो न ददातीति भावः॥ ५—७॥

भाषा टीका।

इस प्रकार शिवादि देवता मायिकसत्वादि गुणों से के परवश हैं और श्री हरितो माया के गुणों से रहित है तथा साक्षात् जीव माया से परे है सब का अन्तरात्मा पुरुष है सर्वज्ञ है इसी से गुण दोष को जान ने वारा है और शिवादि देवता इस से विपरीत हैं इस लियें लक्ष्मी पति का भजन कर ने वारा माया के गुणों से रहित होकर संसार से छूट जाता है इस का भाव यह है कि परमात्मा से भिन्न शिवादि देवतानकों केवल सांसारिक फल देने में शक्ति है मोक्ष देने की शक्ति नहि इस वास्ते उन के भक्तों को संसार का ऐश्वर्य्य हि अधिक मिलता है और परमतमा निज भक्तों को हित बुद्धि से ऐश्वर्य्य का सङ्कोच कर मोक्ष देते हैं इस वास्ते उन के भक्त बहुधा धनी नहि होते॥ ५॥

अश्वमेध यज्ञों के समाप्ति होने पर आप के पितामह राजा युधिष्ठिर भगवान से धर्मनको सुनतेर आप ने जो पूछा है इसी को श्री कृष्ण के प्रति पूछते भए॥ ६॥

स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः।
नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच।

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः।
ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यस्याहमनुगृह्णामीति अयमर्थः यो विषयान् परिजिहीर्षुरपि कथञ्चिद्विद्यमानेषु विषयेषु सज्जते क्लिश्यति च तस्य विषयापहार एवानुग्रह इति यथा श्रुतत्वे ध्रुवादीनामैश्वर्यविरोधात् अथवा प्रथमं विभूतीः कामानुरूपा दत्त्वा शनैर्विषयभोगावसाने तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिष्यामि परमानुग्रहं कर्तुमिति तदुक्तं भगवतैव 'नमय्यावेशिताधियां काम' कामाय कल्पते इति दुःखदुःखितमिति दुःखादनु पुनर्दुःखितमिव प्रतीयमानमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

आहेत्यत्र हेतुः प्रीतः स्वभावत एव तत्रापि शुश्रूषवे श्रोतुमिच्छवे किम्वा यतो भक्ताय ननु तथापि निजोत्कर्षं तादृशविनयादिसद्गुणगणार्णवो वक्तुं नार्हति तत्राहुः—यः प्रभुः स्वतन्त्र एव सन् नृणामित्यादिलक्षणं निजोत्कर्षताप्रकाशनं विना स्वभक्त्यसम्पत्त्या लोकानां मङ्गलासिद्धेरित्यर्थः। तदेवमपि यस्तादृशं तदुपदेशं न गृह्णीत तस्यैव दौर्भाग्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अथ किमाहेत्यपेक्षायां सतु तेन देवासुरेत्यादिना प्रष्टस्योत्तरं सस्मितं तदभिप्रायविपरीतमेवाहेत्याह—श्रीभगवानुवाचेति। यमुपासकमनुगृह्णामीति यन्तु कामयमानं नानुगृह्णामि किन्तु यदभिरुचिमात्रमापाततः सम्पादयामि तस्मा एव धनं ददामीति भावः। हरिष्य इति लृट्प्रयोगोऽक्षमायाम् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति स्मरणात् तद्धनदर्शनाक्षमापूर्वकं हरामीत्यर्थः। शनैरिति। सहसा हरणे तस्य सर्वोच्छादकः क्षोभ एव स्याच्छनैर्हरणे तु क्रमेण धनादुदासीनीभूतः सत्सङ्गे रतिः स्यादित्यभिप्रेत्येति भावः। ततः किं तत्राह—ततः इति शनैरित्यस्य त्यजन्तीत्यनेनाप्यन्वयः अत एव दुःखेति वीप्सा च क्रमाद्दारिद्र्यातिशयप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स इति। स पृष्टो भगवान् श्रोतुं इच्छवे तस्मै युधिष्ठिराय प्रीतः प्राह—तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—नृणां इति। निःश्रेयसार्थाय निरतिशयपुरुषार्थप्रदानं तत्साधनज्ञापनायेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्येति यामित्यर्थः कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी ननु धनापहारो नानुग्रहः प्रत्युत निग्रह एव स्यादत आह तत इति। अधनमितिच्छेदः ततो धनापहारादधनन्निर्द्धनमत एव दुःखपरम्पराग्रस्तमस्य ये स्वजनास्ते त्यजन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

भूभारहरणाय प्रवृत्तेन धर्मकथनं कोपयुज्यत इत्यत्राह नृणामिति अनेन न केवलमवतारप्रयोजनं भूभारहरणमपितु नृणां संसारनिर्मूलनलक्षणनिःश्रेयसञ्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

अनुग्रहं कर्तुं शनैः यावत् यावत्प्रेम वर्धते तावत्तावद्धरिष्ये धनस्य मदहेतुत्वादेतद्धरणं तत्फलमाह तत इति अस्याधनस्य स्वजनाः दुःखदुःखितं दुःखातिशयोपेतं एनमधनं त्यजन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

भगवानाह—यस्याहमनुगृह्णामीति। केवलं यमनुगृह्णामि तं तु ततोन्यत्र नीत्वा भक्तैः संयोज्य कृतार्थमेव मुख्यं करोमि न तत्र हरणादिप्रयासः यस्य तु सम्बन्धिनः सर्वानेवानुगृह्णामि सर्वापकारित्वात्तस्य धनं हरिष्ये चिरप्रवचनेलृट् तत्रापि शनैः यद्यल्पे ह्रियमाणे विवेको भवेत् तं नहरिष्यामीति ज्ञापयन् ननु धने हृते किं स्यादत आह अतोऽधनं तस्य जनाः सम्बन्धिनस्त्यजन्ति तत्र हेतुः दुःखदुःखितमिति अधनत्वेपि समर्थश्चेत् त्यजन्ति तदीया दुःखिताः तेभ्योऽप्ययमत्यन्तं दुःखितः इति तेभ्यश्चेद्धनादिकं वाञ्छतीत्यर्थः। सर्वथा अप्रवृत्तस्येयं व्यवस्था बीजसंस्कारश्च यस्य जातः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

दुःखात् धनविगमजन्यादपि पुनर्दुःखितं स्वजनकर्तृकत्यागात् दुःखमिदं भगवद्दत्तत्वात् तस्य न कर्मफलं सुखमपि भगवद्भक्तानां न कर्मफलं किन्तु भक्तेरनुसंहितं फलमिति प्रथमस्कन्धे धर्मस्य ह्यापवर्गस्येत्यत्र श्रीस्मोकावपि प्रतिपादितं भक्तानां भक्तिमात्रे प्रवृत्त एवाप्रारब्धकूटबीजप्रारब्धकर्मणां क्रमेण नाश उत्पलसहस्रदलभेदवदिति भक्तिशास्त्रमतं तथाच श्रुतिर्गोपालतापनी भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्" इति

स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया।
मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥
तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम्।
❀ (विज्ञायात्मतया धीरः संसारात् परिमुच्यते)
अतो मां सुदुराराध्यं हित्वाऽन्यान् भजते जनः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अयंश्च उपाधिनैराश्येन कामनाराहित्येन मनःकल्पनम् कृष्णे मनआदिसर्वेन्द्रियविनियोगो यस्तदेव भजनम् एतदेव भजनमेव नैष्कर्म्यमिति भवति हि तात्पर्यात्ताच्छुब्धामतः सामानाधिकरण्याद्भजने प्रवृत्ते एव भक्तानां नैष्कर्म्यं सर्वकर्मध्वंसो भवति देहस्थितिस्तु भजनाधिक्यतत्फलप्रतिपादकभगवदचिन्त्यशक्तेरेवेति येतु प्रारब्धे फले इव सुखदुःखे दृश्येते ते भगवद्दत्ते एव यदुक्तं श्रुतिभिर्भवदुत्थशुभाशुभयोरिति भक्तवत्सलो भगवान् भक्तेभ्यः कथं दुःखं ददातीति चेत् सत्यं पुत्रवत्सलोपि पितापुत्रेभ्यो भोगदूरीकरणेनाध्ययनादिकृच्छ्रं यद्ददाति तद्वात्सल्यं स एव जानाति नतु तदानीं तत्पुत्रा अपीति न च प्रह्लादध्रुवादिभ्यो भोगसम्पत्तिसुखमात्रदानात् साधकेभ्य एव हितार्थिना भगवता दुःखं दीयत इति वाच्यं सिद्धशिरोमणीनां युधिष्ठिरादीनामपि यत्र धर्मसुतो राजेत्यत्र सुहृत्कृष्णस्ततो विपदिति भीष्मोक्तौ दुःखश्रवणात् तस्माभ्रश्य कर्हिचिद्राजन् पुमान् वेदविधित्सितमिति भीष्मोक्तेस्तस्य विधित्सितं सएव भक्तवत्सलो वेद नान्य इति सिद्धान्तः किञ्चित्तत्र समाहितं यत्तदपि तत्रैव दृश्यं ननु च स्वकर्मोत्थयोर्भगवदुत्थयोश्च सुखदुःखयोर्भोग्यत्वेन तुल्यत्वात् को विशेषः उच्यते कर्मोत्थानां सुखदुःखानां भोगेनापि तद्बीजं तिष्ठत्येव तद्वतां नरकपातश्च कर्मतारतम्यवतां सुखदुःखतारतम्यश्चेति त्रितयं भवेत् भगवदुत्थानां तु भगवदिच्छैव बीजं साच प्रयोजनपर्य्यन्तैव न तदुत्तरा जिह्वानयाकि भगवद्गुणनामधेयमित्यादि यमोक्तेस्तद्वतां न नरकपातः भगवतः स्नेहपात्रत्वात् नदुःखातिशयश्चेति कर्मोत्थभगवदुत्थयोः शत्रुकृतमातृकृतताडनोत्थयोरिव दुःखयोर्विषामृतयोरिव कुतस्तुल्यतेति विवेचनीयं ननु च सर्वसमर्थस्य भगवतो भक्तदुःखदानं विना किं तत् प्रयोजनं न सिध्येत् सत्यं लीलानिधेस्तस्यैवं सिध्येदेव भक्तियोगस्यरहस्य त्वरक्षार्थं नानान्यमतानामुत्खाताभावार्थं भक्तोत्कण्ठ्यादिवर्द्धनार्थञ्च क्वचित् प्रियेभ्यो दुःखदानमपि तत्सुखोदर्कमेव यथा नयनाभ्यां कटुतराञ्जनदानमिति तथाहि यदि भक्ताः सदा सुखिन एव कृताः स्युस्तदा परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतामितिगीतोक्तनिमित्ताभावे सति कृष्णरामाद्यवतारा अपि न स्युः यदि च न स्युस्तदा रासादिलीलामृतसिन्धौ भक्तानां खेलनं कथं स्यादिति ननु च साधु दुःखत्राणात्मकनिमित्तं विनापि तस्यावतारे को दोषः स्यात् सत्यं मो

प्रातस्त्वं न रसाभिज्ञोसि श्रूयतां यामिन्यां सत्यामेव सूर्योदयः शोभते ग्रीष्मे सत्येव शीतलाम्भः सुखदं शीते सत्येवोष्णाम्भः तमस्येव दीपः शोभते ननु प्रकाशे क्षुत्पीडायां सत्यामेवान्नमति स्वादु भवतीत्यलमतिविस्तरेण ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तमनुगृह्णामि कम् यस्य धनं हरिष्ये ततः धनहरणानन्तरमधनं स्वजनास्त्यजन्ति भजनकण्टकधनादिवियोगहेतुरेको मदनुग्रह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका।

मनुष्यों के कल्याणार्थ जिस ने यदुकुल में अवतार लिया वह सर्वशक्ति कृष्ण भगवान् प्रसन्न होकर उपरोक्त अर्थ के श्रवण करने की इच्छा वाले राजा युधिष्ठिर के अर्थ उपरोक्त प्रश्न का उत्तर कहते भए ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच।

जिस के ऊपर मैं अनुग्रह करता हूं उस के धन को धीरे२ नाश करता जाहूं धन नाश होने के अनन्तर उस के बन्धुजन उस अति दुःखी को छोड़ देते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स पुनर्बन्धूनामाग्रहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि मदनुग्रहेण यदा निष्फलोद्यमो निर्विण्णः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति ममासाधारणमनुग्रहम् ॥ ९ ॥

तमेवाऽऽह—तद्ब्रह्मेति। अतः पश्चादपि मोक्षमरोचयन् अन्यासक्तो जन इत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

ततोपि किं तत्राह—सइति सार्द्धेकेन। निर्विण्णो विरक्तः ततश्च दीनदयया मत्परैर्जनैः कृतं मैत्रं हितं यस्य तस्य मद-

❀ इदमर्द्धं बहुषपुस्तके अधिकं दृश्यते।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नुग्रहं ममाभिरुचितमनुग्रहं करिष्ये अत्र तु लट्प्रयोगो "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" इति स्मरणात् शीघ्रमेव करोमीत्यर्थः। तदेवं सवासनान् प्रत्येवोक्तं नतु निर्वासनान् श्रीमत्प्रह्लादादीन् प्रतीति लक्ष्यते तेभ्यो राज्यादिदानन्तु तन्महिमव्यञ्जनार्थमेव असाधारणतत्प्राप्तेस्तथाप्यनासक्तेश्च अनुग्रहस्य तादृशत्वमत्र ब्रह्मसाम्येन व्यञ्जयति तदिति। तदनिर्वचनीयवस्तुस्वरूपं यतो ब्रह्म सर्वतो बृहत्तमं परमं सर्वत उत्कृष्टं दुर्लभं दुर्ज्ञेयञ्च सत् अनादिभक्तपरम्परास्वनादित एव सिद्धं अनन्तरमुत्तरकालेप्यपरिच्छेद्यं सर्वत्र हेतुः चिन्मात्रं चिच्छक्तिविलासमिति विज्ञायेत्यर्द्धपद्यमाधिकमसाम्प्रदायिकं तत्रानुग्रहफलत्वेन सर्वतत्त्वस्य भगवता सामान्यतयैव निर्देशः कृतः तद्विशेषतया तु ज्ञेयः अत इत्यर्द्धकम् अतो धनाप्राप्तेर्हेतोः जनः साधारणः ननु यस्याहमनुगृह्णामीत्युक्ताभिप्रायेण अकामः सर्वकामो वा इत्युक्तरीत्या च त्वमपि धनं ददासि तर्हि कथमन्यान् भजते तत्राह— सुदुराराध्यमिति तस्याराधनतत्त्वज्ञानाच्छ्रीभगवतश्च सुविचार्य्यैव फलदातृत्वात् इति भावः। तथोक्तं तृतीये—

> तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः।
> कृतज्ञः कोनु सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः॥ इति।

अथवा तदज्ञानस्य हेतुत्वमेव व्यञ्जयन् स्वविशेषणत्वेन तद्ब्रह्मेत्यादिकं पूर्वार्द्धमुक्तं तस्माद्ब्रह्मतोपि परमं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादिप्रसिद्धम् अतः सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयं यतश्चित्स्वरूपं ब्रह्म च मात्रा अंशो यस्य यद्वा चिद्रूपा मात्रा शक्तिर्यस्य तं सच्च अनन्तं च कं परमानन्दस्तत्स्वरूपमिति॥ ९-१०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

ततोऽप्ययं महाभिग्रह इत्यत आह—स इति। वितथोद्योगः व्यर्थोद्यमः निर्धनस्य सर्वोऽप्युद्योगो व्यर्थ एवेति भावः। अत एव निर्विण्णो भवेत् तदाऽनीहया निराशया वैषयिकं सुखं सर्वथा मम दुर्लभम् इत्येवं तत्राशामपोह्यति भावः। मत्परैर्मद्भक्तैः सह कृतं मैत्रं यस्य तस्य मदनुग्रहं करिष्ये मदसाधारणोऽनुग्रहः मदनुग्रहः तमतो तमपौनरुक्त्यम्॥ ९॥

तमेवानुग्रहं दर्शयति—तस्मा इति। तस्मै मत्परैः कृतमैत्राय यद्ब्रह्म तद्दर्शयामीति शेषः। असावेव मदनुग्रह इति भावः। कथम्भूतं ब्रह्म परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विलक्षणं सूक्ष्मं सर्वान्तःप्रवेशयोग्यं चिन्मात्रं ज्ञानस्वरूपमात्रं मात्रशब्देन कश्चिदपि जडत्वव्यावृत्तिः अनन्तकं त्रिविधपरिच्छेदन्यमत्र सत्यज्ञानादिवाक्यार्थ उपक्षिप्तः अतस्तावद्दुःखावहत्वात्सुदुराराध्यं मां हित्वा "हि गतौ" गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः ज्ञात्वेत्यर्थः। अन्यान् रुद्रादींस्तावत् सुखदान् ततस्तु दुःखदान्स्वयमपि दुःखितान् ज्ञात्वा केवलं सुखदा नित्येवं बुध्वा भजत इत्यर्थः॥ १०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ततो धनाभावात्स यदा धनेहया वितथोद्योगो निर्विण्णः स्यात्तदा मत्परैः कृतमैत्रस्य तस्यानुग्रहं मुक्तिलक्षणं करिष्य इत्यन्वयः॥ ९॥

यतोऽहं भजमानस्य धनं हरिष्यामि अतस्तत्परमं ब्रह्म वेदान्तवेद्यं सूक्ष्मं नित्याव्यक्तं चिन्मात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतज्ञानशून्यं सत्प्रशस्तं अनन्तकं अन्तत्रयवर्जितं सुदराराध्यं मां हित्वा अन्यान् भजते परं ब्रह्मत्वादयः सुदुराराध्यत्वे हेतवः॥ १०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

मत्परैरित्यादि करिष्ये मदनुग्रहमिति मम अनुग्रहो यस्मिन् स मदनुग्रहस्तं मद्भक्तं करिष्यामीत्यर्थः। अन्यथा यस्याहमनुगृह्णामीत्यनेनैव पूर्वमेवानुग्रहोक्तेः पुनरुक्तदोषः स्यात्॥ ९॥

मत्परैः सह कृतमैत्रस्य तस्यानन्तरं भक्तत्वकृतौ सत्यां यद्भवति तदाह—तद्ब्रह्मेति सार्द्धेन। अतः कारणात् मां सुदुराराध्यं सुखाराध्यं दुःखाराध्यञ्च वक्ष्यमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते हित्वान्यान् देवान् भजते मोक्षाकांक्षिणां सुलभं प्रेमाकाङ्क्षिणां दुर्लभं मोक्षप्रदत्वेन सुलभं प्रेमप्रदत्वेन दुर्लभं उभयत्वेन विशेषणं विशेष्यञ्च तत्र मोक्षप्रदतया सुलभत्वे विशेषणं तद्ब्रह्मेति परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं चिदेकात्मकं सत् सत्तामात्रं अनन्तकं व्यापकं प्रेमप्रदतया दुर्लभत्वे पेतानि तद्यथा तद्ब्रह्म परमं तत्प्रसिद्धं यद्ब्रह्म निर्विशेषं निष्क्रियं ततोपि परा उत्कृष्टा मा शोभा यस्य सूक्ष्मं सुष्ठु शोभना क्ष्मा यस्मात् धरणी भारापहरकं सुशब्दस्य दीर्घत्वमार्षं पाणिनीय सूयवसादित्यादिवत् चिन्मात्रं चित् चैतन्यमात्रा शक्तिर्यस्य सदनन्तकं सतां भक्तानाम् अनन्तं कं यस्मात् इति मामित्यस्य विशेषणानि इति मोक्षातोपि प्रेम्णो दुर्लभत्वं दर्शितम्॥ १०—४०॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु, बन्धुपरित्यागे किं स्यादत आह—स यदा वितथोद्योग इति। यदा स त्यक्तबन्धुस्तदा धनमुपार्ज्य बन्धून् वशीकरिष्यामीति निश्चित्य धनार्थं यतते ततस्तस्य धनवर्द्धनकारणमपि नाशयामीत्याह—वितथोद्योग इति। वितथाः उद्योगाः धनार्जनोपाया यस्य तदा केवलधनेहया उपायरहितया क्लिष्टः सन् निर्विण्णोभवति विरक्तो भवति तदा योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति मत्परैः कृतमैत्रो भवति तदा मत् मम एव स्वत एवाहम् अनुग्रहं करिष्ये॥ ९॥

कोऽनुग्रह इति चेत्तत्राह—तद्ब्रह्मेति ममानुग्रहो ब्रह्मभावः पश्चान्मत्सेवया सर्वसुखमिति अत्रायं क्रमः सेवकैः सह मैत्र्या सेवकसमानव्यसनत्वे सेवकतुल्यता ततस्तैर्मया अन्येन वा तस्य ज्ञानोदयः ततो ज्ञानपूर्णः केवल एव मां भजते शब्दब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः परमं कार्यव्यावृत्त्यर्थं सूक्ष्मं सगुणव्यावृत्त्यर्थं चिन्मात्रम् असज्जीवभावव्यावृत्त्यर्थम् अनन्तमिति एवं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यल्लक्षणमुक्तं तत्त्वं करोमीत्यर्थः नन्वेवं कृते कः पुरुषार्थः सिध्येत् कथं ज्ञानमेव प्रथमतो नोपदिश्यते सत्यम् अन्यदपि प्रयोजनमस्तीत्याह—अतो मां सुदुराराध्य-

ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ।
मत्ताः प्रमत्ता वरदान् विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

*शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
सद्यः शापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मिति स्वयं न प्रयच्छति स्थितमपि हरति मुक्तिमेव प्रयच्छतीति नन्वैहिकं प्रार्थ्यमानमपि इति दुराराध्यता अतएव ऐहिकाः मां हित्वा अन्यान् भजन्ते अन्यथा मद्भक्ता नानाविधाः दुष्टाः शिष्टा अपि भवेयुरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तथाकरणमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

करिष्ये मदनुग्रहमिति द्वितीयोऽयमनुग्रहोऽसाधारणो भक्तिरसामृतवर्षी यदर्थमेव मे प्रथमोऽनुग्रहो दुःखसन्तापफलोऽभूदिति भावः । अत एवानुग्रहं करिष्ये इत्यप्रयुज्य मदनुग्रहमिति मामिवानुग्रहं करिष्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एवानुग्रहं स्वतुल्यत्वेन विशिनष्टि-तद्ब्रह्मेति । बृहत्तमत्वात् बहिरङ्गलोकदुर्लक्ष्यत्वाच्च ब्रह्मतुल्यं परमं सर्वोत्कृष्टं अनुग्राह्यस्य भक्तस्याप्यगम्यत्वात् सूक्ष्मं प्रेमरसानुभावकत्वात् चिन्मात्रं प्राकृतसुखराहित्यात् मात्रप्रत्ययप्रयोगः सत् सर्वकालसत्ताकम् अनन्तकं नास्त्यन्तकभयं यत इत्यननुसंहितफलरूपः संसारत्यागश्चोक्तः क्वचिदत्र विज्ञायेत्यर्थपद्यमधिकं तदसाम्प्रदायिकमिति श्रीवैष्णवतोषणी व्यावहारिकसुखविनाशकत्वात् सुदुराराध्यम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स यदा वितथोद्योगः अत एव निर्विण्णः स्यात्तदा तस्य मत्परैः कृतमैत्रस्य मत्परसेवया लब्धमद्विषयकज्ञानभक्तिरहस्य मदनुग्रहं मदसाधारणमनुग्रहं द्वितीयमनुग्रहं करिष्ये तं मुक्तं करिष्ये इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मुक्तिमेवाह—तस्मै संसारात् निर्विण्णाय मद्विषयकज्ञानभक्तिसम्पन्नाय ब्रह्म ददामीतिशेषः परमं । परमात्मानं सूक्ष्मं प्रकृतिकालकर्माद्यग्राह्यम् चित् जीवो मात्रा कला अंशो यस्य तदंशिस्वरूपं चिन्मात्रम् सत् सत्यत्वज्ञानत्वादिगुणयुक्तम् अनन्तकं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् अतः मायामोहितानां निर्विण्णत्वभक्तिमत्त्वाद्यसम्भवाद्धेतोः मां दुराराध्यं तादृशैः दुराराध्यं हित्वा अन्यं रुद्रादिकं भजते ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

फिर धन के वास्ते जो कुछ उद्योग करता है वह सब उद्योग उस का निष्फल होजाता है इस वास्ते धन के व्यापार से विरक्त होजाता है विरक्त होने पर मेरे भक्तों के साथ वह मित्रता करता है तब उस के विषय अनुग्रह करता हूं ॥ ९ ॥

यदि अनुग्रह करताहूं कि उस के अर्थ स्वरूप गुण कर के सब से बडा सर्वोत्तम सर्वान्तर्य्यामि ज्ञान स्वरूप सर्व काल में विद्यमान अनन्त एतादृश अपने स्वरूप को देताहूं इसी कारण अभक्त ओंको दुराध्य जान कर मोको छोड कर अज्ञ जन के वल संसार के ऐश्वर्य्य को देने अन्य देवतान का भजन करता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एतदेवेतिहासेन स्पष्टयितुमाह शापप्रसादयोरिति ब्रह्मा चेत्यन्वयः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तच्च तेषां भजनं प्राप्ते फले वैपरीत्यायैव स्यादित्याह तत इति । आशुतोषेभ्यः विचारं विनैव तुष्यद्भ्योऽन्येभ्यः उद्धताः अतिक्रान्तमर्य्यादाः मत्ता गर्विताः प्रमत्ताश्चानवहिताः सन्तः वरदानपि तान् कालेन विस्मरन्त्येव कथञ्चित्स्मरणे ऽप्यवजानते च ॥ ११ ॥

श्रीभगवदुक्तरीत्या तेषामाशुतोषताप्राप्तविचारत्वं तथापि श्रीभगवदाश्रयबलेन सर्वसिद्धिं श्रीभगवतस्तु सुदुराराध्यताप्राप्तसुविचारत्वं तेषां श्रीभगवदाश्रय(मूलानां)भूतानां सदाङ्गीकारञ्चेतिहासेन दर्शयितुमुपन्यस्यति-शापेति । शापे प्रसादे वरदाने च ईशाः समर्थाः आदिशब्दादिन्द्रादयः अङ्ग भो राजन् ! इतिसत्यमेवेदमितिभावः । अच्युत इति निजतत्सद्गुणच्युतिराहित्यात् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मत्ताः गर्विताः प्रमत्ताः अनवहिताः ॥ ११—१३ ॥

* कोप इति वीरराघवी पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । ततो भजनानन्तरं ते भक्ता आशु तुष्यन्तीति आशुतोषाः तेभ्यो रुद्रादिभ्यः सकाशात् अनेनात्मनि चिरात्तोषत्वं सूचितं लब्धं राज्यं यैस्ते श्रिया सम्पदा उद्धृताः उत्पथाः मत्ताः गर्विताः प्रमत्ता अनवहिताश्च वरदान्देवानेव विस्मरन्त्यवजानतेऽवज्ञां कुर्वन्ति च इत्थं स्वोक्तपरिहारो भगवदुक्त्या सम्वादितः ॥ ११ ॥

अथ "अव्यवस्थिताचित्तस्य प्रसादोपि भयङ्करः । क्षणे रुष्टः क्षणे तुष्टः" इति न्यायेन देवतान्तराणामव्यवस्थितचित्तानां भजनमात्मघातायैव पर्यवस्यतीतीहासेन स्पष्टयितुमाह—कोपेति यद्यपि ब्रह्मादयः सर्वे देवाः कोपप्रसादयोर्निग्रहानुग्रहयोः दक्षास्तथाप्यङ्ग हे राजन् ! शिवो ब्रह्मा च सद्य एव शापः प्रसादश्च यस्य तथाभूतः अच्युतस्तु नैवम्विधः किन्त्वनुग्रहैकस्वभावः क्वचिन्निग्रहोप्यन्ततो वरेणैव तुल्य इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्योपासकास्ते मद्भक्ता न तस्मान् देवानपि जहतीति भावेनाह—तत इति । यतो मामवज्ञायान्यानुपासते अत एव दोषात् ॥ ११ ॥

देवेषु के शापप्रसादसमर्थास्तत्रापि सद्यः शापप्रसादाः क इति तत्राह शापेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्योऽप्येवमेव को विशेष इत्यत आह—तत इति । सर्वे बाह्या आशुतोषाः यथा यथा सूक्ष्मो बाह्यः तथा तथा शीघ्रं परितुष्यतीति लोकसिद्धोऽयमर्थः ततस्तेभ्यो राज्यादिकं लब्ध्वा राज्यश्रिया उद्धताः सन्तः आदौ मत्ता भवन्ति स्वात्मानमेव न जानन्ति ततः प्रमत्ताः असावधानाः सन्तः धर्मादिकार्येषु विमुखा भवन्ति तत उपजीव्यानपि न गणयन्तीत्याह—वरदान् विस्मरन्तीति स्मरन्त्येव न अथ यदि प्रमादात्स्वयमेव स्मृतिपथारूढा भवेयुः वरदास्तथाप्यवजानते तस्मादग्रे अनर्थः पर्यवस्यतीति भगवान् प्रथमत एव निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

आस्तां धनादिवार्त्ता शापप्रसादावेव भगवान्न करोति आत्मत्वात् दानवार्त्ता दूर इति निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते शापप्रसादयोरिति । अत्यन्तापराधेपि कृते भगवान् शापं न प्रयच्छति यथा शिशुपालाय आत्मत्वं तत्र हेतुः अत्यन्तसेवायां वरमपि न प्रयच्छति सुखरूपत्वं तत्र हेतुः नहि कामिनी उपभोगेन सेव्यमाना कदाचिदपि वरं प्रयच्छति तस्माद्भगवत्सेवैव परमपुरुषार्थरूपेति नन्वसमर्थो भविष्यतीति चेत्तत्राह—शापप्रसादयोः ब्रह्मशिवादयः सर्वे एव ईशाः आदिशब्देन दुर्गागणेशादयोपि सामर्थ्येपि विद्यमाने सद्यः शापप्रसादः शिवो ब्रह्मा च अत्रैकस्य दकारस्य लोपश्छान्दसः अङ्गेति पाठे अन्यदा तु शापप्रसाददस्तु शिवो ब्रह्मत्येव अच्युतस्तु नैवम्विधः स हि पुरुषस्य स्वरूपं भावि अग्रे कार्यं विचार्यैव शापं वरं वा प्रयच्छति नत्वन्यथा ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रमत्ताः परामर्शशून्याः ॥ ११—१५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उद्धता उत्पथाः मत्ताः अनवहिताः प्रमत्ता युक्तायुक्तविवेकरहिताः वरदान् विस्मरन्ति अवजानन्ते अवज्ञां कुर्वन्ति कृतघ्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वासुदेवेतरप्रसादस्यानर्थहेतुभूतस्य सुलभत्वं वासुदेवप्रसादस्यामृतहेतुभूतस्य च दुर्लभत्वमाह शापप्रसादयोरिति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर शीघ्र प्रसन्न होने वारे अन्य देवतानते प्राप्त भई राज्य सम्पत्ति से दुर्मार्ग गामी गर्वयुत असावधान होकर जिन देवतानते अपने को राज्य सम्पत्ति मिली उन हि को भूलकर वे भक्तजन उन इष्ट देवन का अपमान करने लगते हैं ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! ब्रह्मा विष्णु शिव आदि देवता शाप और अनुग्रह करने में समर्थ हैं उन में ब्रह्मा और शिव ए दोनों शीघ्र हि शाप देदेते हैं और शीघ्र हि प्रसन्न भी हो जाते हैं परन्तु विष्णु भगवान् ऐसे नहि हैं किन्तु उनका तो केवल कृपा करने का हि स्वभाव है और किसी को दण्ड भी देते हैं उस का फल अनुग्रह हि होता है ॥ १२ ॥

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं (१)पुरातनम्।
वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽऽप सङ्कटम् ॥ १३ ॥
वृको नामाऽसुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम्।
दृष्ट्वाऽऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥
स आह देवं गिरिशमुपाधावाशु सिध्यसि।
योऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥
दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्वन्दिनोरिव।
ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसङ्कटम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

शकुनेः पुत्रः ॥ १४—१५ ॥

सुसङ्कटमाप कैलासोत्पाटनं पुरपालनं च ॥ १६ ॥

कथं तदित्यतो विस्तरतो वर्णयति—वृक इति। शकुनेः पुत्रः त्रिषु देवेषु मध्ये शीघ्रसन्तोषं पप्रच्छ यतः स दुर्मतिः ॥ १४ ॥

स नारदः आदिदेश अशंस किमिति गिरिशमुपाधाव भज स आशु तुष्यति किञ्च स इति स गिरिशः ॥ १५ ॥

तथाहि दशास्यबाणयोः रावणबाणासुरयोरिव स्तुवतोः अतुलमैश्वर्यं दत्त्वा ताभ्यां सकाशादेव सङ्कटं कैलासोत्पाटनपुरपालनात्मकं दुःखमवापेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

पुराविदः पूर्ववृत्तान्तज्ञाः पौराणिका इत्यर्थः। पुरातनमिति काचित्कम् ॥ १३ ॥

पथि दृष्ट्वेति बुद्धिपूर्वकत्वाभावेनैव तत्तश्च सङ्गमेन तस्य दुष्टत्वं तत्रैवापृच्छदिति सद्व्यवसायानभिज्ञत्वं च दर्शितं त्रिषु ब्रह्मादिषु मध्ये आशुतोषम् ॥ १४ ॥

आशु उपाधाव ततश्च सिद्ध्यसि समीप एव सेत्स्यसि सिद्धे स्पष्टार्थौ भविष्यतीत्यर्थः अल्पाभ्यामिति अल्पगुणेन तुष्यति अल्पदोषेण कुप्यति चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वेवञ्चेत् तर्हि बिभेमिवेति नाशङ्कयं यतो वराङ्गधवरस्य तव न किञ्चित्कर्तुमसौ शक्ष्यतीति दृष्टान्तद्वारा दर्शयन्ति दशेति। वन्दिनोरिव स्तुवतोः सकामत्वात् अत्र बाणासुराव सुसङ्कटप्राप्तिः स्वेन युद्धप्रार्थनारूपा श्रीभगवता सह युद्धादिदुःखरूपा च ज्ञेया प्राचीनकल्पानुसारेणेदमुदाहृतम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

त्रिषु देवेषु आशुतोषं पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १४—१९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अत्रेति। सद्यः शापप्रसादत्वे निदर्शनतयेतिहासमुदाहरन्तीत्यर्थः। कोऽसावित्यतस्तं वर्णयति—वृकासुरायेति। सङ्कटं दुःखमवापेत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

शिवः सद्यः शापप्रसाद इत्येतत्कथमित्यत्र इतिहासं वक्ति अत्रेति ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अत्राविचारदानं वक्तुम् उपाख्यानमुपक्षिपति—अत्रचोदाहरन्तीममिति। इयमपि परमतभाषा अत आह—पुराविद इति। अविचारदानस्य सङ्क्षेपेण फलमाह—वृकासुरायेति। गिरिशो महादेवः स्वयमेव वरं दत्त्वा पश्चात्सङ्कटं परमक्लेशं प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

कथमित्याकाङ्क्षायां सर्वमेव वृत्तान्तमाह—वृको नामेति। कर्मणापि वृक इति तस्य वृक एव नाम शकुनेः हिरण्याक्षपुत्रस्य पुत्रः सहि दुरात्मा सर्वान् मूलतो नाशयिष्यामीति विचार्य तेषां मूलभूतास्त्रय इति तन्निराकरणव्यतिरेकेण निराकर्तुमशक्यम् इति तेष्वेकस्यापि वाक्यं सर्वे मन्यन्त इति तत्कृतोपायेन ते मारणीया इति निश्चित्य तेषामन्यतमप्रसादे एवमर्थं साधयिष्यामीति तदभिज्ञं नारदं पप्रच्छ सोपि नारदो देवसूत्रकर्ता पथि दैवगत्या मिलितः त्रयाणां मध्ये क आशुतोष इति पृष्टः सन् गिरिशमादिदेश सच दुर्मतिर्वृकः नहि नारदः कदाचिदपि देवनाशोपायं उपदेक्ष्यति नाप्यज्ञः एवं ज्ञात्वापि पृष्टवानपि दुर्मतिरेव नारदस्य

(१) पुराविदः इति वे० तो० पाठः।

इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत्स्वगात्रतः।
केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥
देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेऽहनि।
शिरोऽवृश्चत्स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥
तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिर्यथा वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात्।
निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥
तमाह चाङ्गालमलं वृणीष्व मे यथाऽभिकामं वितरामि ते वरम्।
प्रीयेय तोयेन नृणां प्रपद्यतामहो त्वयाऽऽत्मा भृशमर्द्यते वृथा ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

वाक्यं उपाधाव आशु सिध्यतीति सेवां कुरु शीघ्रमेव फलसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—सोऽल्पाभ्यामिति। स शिवः अल्पाभ्यामेव गुणदोषाभ्यामल्पेन गुणेन तुष्यति अल्पेनापि दोषेण कुप्यतीति ॥ १४—१५ ॥

त्वदभिलषितं जानामीति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह—दशास्यबाणयोस्तुष्ट इति। का तेषामुपासनेत्याकाङ्क्षायामाह—स्तुवतोरिति। स्तोत्रमात्रेणैव सन्तुष्टस्तदपि स्तोत्रं नैव भक्त्या किन्तु जिघृक्षयेति वक्तुं दृष्टान्तमाह, वन्दिनोरिवेति। यथा वैतालिकाः स्तुवन्ति ततस्तयोरैश्वर्यमतुलं दत्त्वा ततः स्वदत्तैश्वर्येणैव सङ्कटमाप तयोः पुरपालो जात इत्यर्थः ॥१६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सुसङ्कटं क्रमेण कैलासोत्पाटनं पुरपालनं च ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

वासुदेवेतरेषामाशुतोषत्वं तद्भजनस्यानर्थहेतुत्वमितिहासेन स्फुटीकरोति—अत्रेवेति ॥ १३—१४—१५ ॥

यश्च सुतुष्टः ऐश्वर्यं दत्त्वापि ततः ताभ्यां सकाशात् सुसङ्कटमतिदुःखं कैलासोत्पाटनं पुरपालनं चाप ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

इस विषय में प्राचीन इतिहास को दृष्टान्त रूप से ऋषि जन कहते हैं वृकासुर को वरदान देकर महादेवजी सङ्कट को प्राप्त होगए रहे ॥ १३ ॥

शकुनिका पुत्र, वृकनाम असुर दुर्बुद्धिने मार्ग में नारदजी को देख कर तीनो देवतमें जल्दी प्रसन्न होजाने वारे को पूछा ॥ १४ ॥

नारदजी बोले कि तू महादेवजी का पूजन कर शीघ्रही तु सिद्ध होजावेगा क्योंकि जो महादेवजी थोडेहि गुण से शीघ्र प्रसन्न होजाते हैं और थोडेहि अपराध से शीघ्रहि क्रोध होजाते हैं ॥ १५ ॥

वन्दी जनों के तुल्यस्तुति करने वारे रावण और वाणासुर को ऊपर शीघ्रहि प्रसन्न होकर उन को अतुल ऐश्वर्य्य देकर महादेवजी अति सङ्कट को प्राप्त हो गए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स्वगात्रत उपाधावत् कथम् आत्मक्रव्येण स्वमांसेन जुह्वान इति ॥ १७ ॥

अवृश्चच्छेत्तुमुद्यतः ॥ १८ ॥

मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानः वयमधुनातना यथाकिञ्चिद्दुःखेन मर्तुकामं वारयामस्तद्वदिति स च उपस्कृताकृतिः परिपूर्णदेहोऽभवत् तं न्यवारयदेवमाह च ॥ १९ ॥

तोयेनापि भजतां प्रीतः स्यां त्वया तु देहो वृथापीड्यत इति ॥ २०—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

एवमुभयोस्तोष्यतोषकयोराजसत्वं दर्शयित्वा तमोमिश्रत्वं दर्शयति—इतीति द्वाभ्यां। केदाराख्ये शिवक्षेत्रे अग्निर्मुखं यस्येति सर्वदेवानामग्निमुखत्वात्तमुद्दिश्याग्नौ होमं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १७ ॥

देवस्य निजाराध्यस्य शिवस्योपलब्धिं समीपे प्राप्तिं दर्शनं वा निर्वेदात् दुःखात् स्वधितिना खड्गेन परश्वधेन वा तस्य तीर्थेन आ सर्वतः क्लिन्ना आर्द्रा मूर्द्धजा यस्मिन् तत् नित्यं त्रिषवणपरत्वात् किंवा छेदनार्थं सद्यः स्नानात् ॥ १८ ॥

त्रिलिङ्गत्वात्सत्वगुणोदयमप्याह—तदेति। स एव सर्वेत्यन्वयः दुष्टेपि कारुण्योदयात् महाकारुणिकः यथा वयमिति अजहल्लक्षणया साधारणजनमात्रैः तद्दृष्टान्तत्वञ्च महाकारुणिकतयेश्वरत्वत्यागेन लौकिकसादृश्यप्राप्तेः ॥ १९ ॥

अङ्गेति सलालनसम्बोधनम् अलं स्वशिरश्छेदनेन प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः। वीप्सा वैयग्र्याद मे मत्तो यथा निकामं स्वाभिले-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

च्छानुसारेण अभिकाममिति वा पाठः। वरमित्युभयतोऽप्यन्वयः अहो खेदे ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

अथैते छिद्यते ॥ २०-२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इतीति। इत्थमादिष्टोऽसुरः सुष्ठु मन्त्रितः प्रचोदितश्च, तं गिरिशमेवोपाधावदाराधितवान्, स्वगात्रत इति पाठे स्वदेहेन स्वदेहमांसहोमेनाराधितवानिति यावत्। आत्मनः स्वस्य क्रव्यं मांसं तेन हविषाऽग्निमुखं हरं जुह्वानोपि ॥ १७ ॥

देवस्य हरस्योपलब्धिं दर्शनमप्राप्य सप्तमेऽहनि (दिवसे) क्लिन्ना आर्द्रा मूर्द्धजाः केशाः यस्मिंस्तदात्मनः शिरः स्वधितिना ऽवृश्चच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः। स्वधितिः पशुपुरोडाशादिच्छेदनार्थः खड्गविशेषः ॥ १८ ॥

तदेति। स धूर्जटिः रुद्रः मूर्तिमानग्निरिव देदीप्यमानोऽग्नेरुत्थितः स्वदोर्भ्यां तद्भुजयोः प्रगृह्य न्यवारयत्तस्य धूर्जटेः स्पर्शनात्प्रभावात्पुनरुपस्कृता निर्व्रणा आकृतिः शरीरं यस्य तथा भूतो बभूवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

तमिति। तं वृकासुरमाह च किमिति अङ्ग हे वृक! अलमलं होमेनेति शेषः यथा निकामं यथेच्छं वरं वृणीष्व तुभ्यं वितरामि प्रयच्छामि तोयेनापि प्रपद्यतां भजतां नृणां प्रीतः त्वं त्वया तु वृथा आत्मा देहो भृशमर्दितः पीडितः ॥ २०-२७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अग्निमुखमुद्दिश्य जुहवितिच्छान्दसः जुह्वन् होमं कुर्वन् ॥ १७ ॥

देवोपलब्धिं देवदर्शनम् असिना शिरोहर्तुकामोऽभूत् ॥ १८ ॥

करचरणाद्यवयवी उपाकृताकृतिः उत्पन्नस्वरूपः ॥ १९ ॥

यथा निकामं नितरां काममनतिक्रम्य नृणां यत्प्रियतमं वस्तु स जीवः जीवनं प्राणधारणं तेन जीवेन प्रपद्यता प्रपन्नो भवतु भवानिति शेषः केनेत्यत उक्तं शिवेन मयेति किञ्च जीवो सुधाहरणतत्परः अनेन पूर्वमायुः परीचेत पश्चाल्लक्षणमादिशेदितिवचनात् जीवनं सर्वस्मादभीष्टमित्युक्तं भवति किमर्थम् इति तत्राह—अहो इति। आत्मा शरीरम् अथैते हिंस्यते अहो वृथा त्वया ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं स्वहितं श्रुत्वा तथाकृतवानित्याह—इत्यादिष्ट इति। तं महादेवं असुरः स उपाधावत उपाधावनमेवाह—स्वगात्रतः स्वशरीरादेव स्वस्य क्रव्यं मांसमुद्धृत्य अग्नौ महादेवं मन्त्रेण भावयित्वा केदारे अतिशुद्धे हिमालये अग्निमुखं क्रव्यणोपाधावदित्यनेन महादेवोद्देशेन स्वमांसमजुहोदिति ज्ञापितम्। एवं सप्तदिनपर्यन्तं कृतवान् महादेवः वृकोपि भगवत्प्रतीक्षया सप्तदिवसानङ्गीकृतवन्तौ ततो भगवान् न फलदो जात इति निश्चित्य देवस्योपलब्धिमप्राप्य सप्तमेऽहनि मरणं वा फलं वा साधयिष्यामीति निश्चित्य स्वधितिना शिरः अवृश्चत् सङ्कल्पपूर्वकं तथा कृतवानिति ज्ञापयितुमाह—तत्तीर्थक्लिन्नमूर्द्धजः तत्र केदारैकतीर्थे प्रसिद्धे यस्मिन् पीते उदरे लिङ्गानि भवन्ति तेन क्लिन्ना मूर्द्धजाः केशा यस्य ॥ १७-१८ ॥

एवं तस्य साहसं दृष्ट्वा महादेवो मूलकारणाच्छङ्कितमनाः प्रसन्नो जात इत्याह—तदा महाकारुणिक इति। परदुःखं दृष्ट्वा यो दुःखितो भवति स कारुणिक इति भगवांस्तु परमकारुणिकः दुःखोत्पत्तिसम्भावनायामपि दुःखितो भवति तत्र हेतुभूतं विशेषणमाह—स धूर्जटिरिति। श्मशाने वृथा मृतान् दृष्ट्वा दुःखितः तत्पांसुषु लोटनाद्धूसरवर्णा जटा जाता इति यथा ऽऽह्वयमिति आहूयाह्वानं आगच्छ वृक इमं बलिं गृहाण स्वाहेत्यत्र यदेव शीघ्रमागच्छेत्याह्वानं कृतं तथैव समागतः सन्देहाभावार्थं प्रत्यक्षदृष्टं दृष्टान्तीकरोति अग्निरिवेति। चकारान्मांसाह्वान समावेनैव समागत इति ज्ञापितं तदा भगवानालिङ्गनेन निष्पीड्य न्यवारयत् शिरश्छेदनं न कर्तव्यमिति ननु एवं सदयया प्रथमं गात्रच्छेद एव कथं न निवारित इति चेत्तत्राह—तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिरिति। महादेवस्य स्पर्शमात्रेण भूयः उपस्कृता पूर्ववत् पुष्टा आकृतिः देहो यस्य स्पर्शमात्रेणैव पूर्ववज्जात इत्यर्थः। एवं सति तस्य प्रत्यापत्तिरुक्ता ॥ १९ ॥

अधिकं दातुमाह—तमाहेति। वचनेनापि निराकृतवानित्यर्थः। तदेव वचनमाह—हे अङ्ग अलमलमिति मे मत्तो वृणीष्व यथाभिकामं यथेच्छं ते तुभ्यं वरं वितरामि दास्यामि ननु किमिति दास्यतीति चेत्तत्राह—यतः प्रीये प्रीतो भवामि प्रीतावेव किं कारणमिति चेत्तत्राह—नृणां प्रपद्यतामिति येन कारणेन प्रपन्ना भवन्ति प्राणिनस्ततः तेन कारणेन प्रीय इत्यर्थः प्रपत्तिः प्रीतिहेतुर्निरूपिता ननु प्रतिपत्तिमात्रेण कथं वाञ्छितं दास्यसीत्याशङ्कायामाह—अहो इति न ह्येतादृशी प्रतिपत्तिः क्वचित् दृष्टा वर्तते अत आश्चर्यरूपत्वात् प्रीत इत्यर्थः। एवं प्रसादानन्तरमपि क्लेशं कुर्वन् वृथैवात्मा त्वया परित्यज्यते आत्मा देहो वृथैव खेदं प्राप्यते आत्मपदेन आत्महानमपुरुषार्थं इति च ज्ञापितं त्वयैव केवलमेवं क्रियते न त्वन्येनेति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

स्वगात्रतः सकाशात् आत्मक्रव्येण आत्मनैव छिन्नमांसेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अवृश्चत् छेत्तुमुद्यत सुधितिना खड्गेन तत्तीर्थे एव आक्लिन्ना सम्यगार्द्रीभूता मूर्द्धजा यस्य तत् ॥ १८ ॥

यथमधुना यातना यथा दुःखेन मनुकामं जनं वारयामास तत् सच उपस्कृताकृतिः परिपूर्णदेहोऽभूत् ॥ १९ ॥

देवं स वव्रे पापीयान् वरं भूतभयावहम्।
यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति॥ २१॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्रुद्रो दुर्मना इव भारत!।
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा॥ २२॥
इत्युक्तः सोऽसुरो नूनं गौरीहरणलालसः।
स तद्वरपरीक्षार्थं शम्भोर्मूर्ध्नि किलासुरः।
स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः॥ २३॥
तेनोपसृष्टः सन्त्रस्तः पराधावन् सवेपथुः।
यावदन्तं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक्॥ २४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अलमलं, शिरश्छेदेनेत्यर्थः॥ २०—२२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

आत्मकव्येण स्वमांसेन जुह्वानः स्वगात्रतः सार्वविभक्तिकस्तसिः स्वकीयैर्गात्रैः स्तुत्यादिपरैर्वागादिभिश्च तं गिरिशम् उपाधावदाराधितवान्॥ १७॥

स्वधितिना खड्गेन अवृश्चत् छेत्तुमुद्यतः॥ १८॥

वयं यथाभक्तं मर्तुकामं निवारयामस्तद्वत् न्यवारयत् सच तस्य स्पर्शनात् उपस्कृता परिपूर्णा आकृतिर्यस्य स तथा अभवत्॥ १९॥

अङ्ग हे वृक अलमलं शिरश्छेदेन अहन्तु प्रपद्यतामुपासकानां तोयेनापि प्रीयेय प्रीतः स्याम् त्वयातु आत्मा देहः वृथा अर्द्यते पीड्यते॥ २०—२३॥

भाषा टीका।

इस प्रकार नारदजी के उपदेश को प्राप्त भया वृकासुर केदारतीर्थ में निज शरीर ते मांस को काट२ कर अपने मांस रूपी हविष्य सें हवन करत अग्नि मुखी महादेवजी का आराधन करता भया॥ १७॥

इस प्रकार छै दिन पर्यन्त हवन करते महादेव के दर्शन को नहि प्राप्त होकर सातवें दिवस वैराग्य होने सें केदारतीर्थ में स्नान कर उस तीर्थ के जल से भीजे हुए केश युत मस्तक को छुरी से काटने को वृकासुर तयार भया॥ १८॥

उसी समय महा करुणावान् वह महादेवजी मानो अग्नि कुंड से मूर्त्तिमान् अग्नि उठता हो इस प्रकार प्रकाशमान होकर अपने दोनो भुजान से उस को दोनो भुजान में गह कर मस्तक काटने सें निवारण करते भय जैसे किसी प्रकार के दुःख से मरने को तैयार होने वाले किसी प्राणी को हम सब निवारण करते है महादेवजी के स्पर्श होने से उस के शरीर में सब घाव भर कर फिर ज्यों के त्यों उस के अंग होगए॥ १९॥

फिर वृकासुर के प्रति महादेवजी बोले कि हे वृक! तु मस्तक छेदन मतना कर तू अपने मनोवांछित वर को मोसे मांग तेरे वर को मे दूंगा जल मात्र समर्पण कर कर भजन करने मनुष्यों के ऊपर मैं प्रसन्न होता हूं फिर तू तो वृथाहि अपने देह को अत्यंत खेद करता है बडा आश्चर्य है॥ २०॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

दातुमनर्हमपि दत्तवान् सर्पाय क्षीरमिव॥ २२—२३॥
उपसृष्टोऽनुगतःसन् उदगाद्धावत् उदग्गुत्तरतः॥ २४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

देवात् सर्वसद्वरप्रदादपि श्रीशिवात् देवमिति वा पाठः तादृशवरणे हेतुः पापीयानिति यस्य यस्येति वीप्सया तस्य सकलस्य निवारयति केवादिकं सर्वमेव परामृशतिच्च॥ २१॥

तच्छ्रवणात् दुर्मनाः दुःखितचित्त इवेति श्रीभगवतस्तत्प्रतीकारसम्भावनया दौर्मनस्य ह्रासात् तत्र हेतुः भगवान् सर्वज्ञ इति तस्य दुर्मतित्वेन प्रहसन् अमृतत्वलाभ्यं वरलमात्रांशे हे भारतेति भरतवंशबीजभूतो भवान् यथा श्रीभगवता रक्षितस्तथा तद्दयाजगद्रक्षिष्यत इति भवता कापि चिन्ता न कार्य्येतिभावः॥ २२॥

किल वार्त्तायां स्वकृतात् स्वयं दत्तवरात् अबिभेत् भयं प्राप्तः अबिभ्यदिति पाठश्छान्दसः ततश्च पराङ्मुखो ऽधावदिति ज्ञेयं शिव इत्यात्मनोन्येषाञ्च सर्वभूतानां मङ्गलेच्छुरिति भावः॥ २३॥

भूप्रभृतीनामन्तमवधिं यावत्पराधावन् पलायमानः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन् पराधावदितिपाठे वाक्यभेदः उदगादिति श्वेतद्वीपजिगमिषया ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवादिति । स पापीयान् वृकः देवाद्रुद्राद्भूतभयावहं वरं वृतवान्, वरमेव दर्शयति—यस्येति । यस्य यस्य शीर्ष्ण्यहङ्करं धास्ये स म्रियतामित्येवम्विधं भूतभयावहमिति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

तदिति । हे भारत ! स्थाणुः शिवः तद्वरणं श्रुत्वा तावत् दुर्मना इव दुःखितमना भूत्वा इवशब्दोऽनतिरिक्तार्थकः प्रसभं बलात् तस्मै ओमित्यङ्गीकृत्य ददे दत्तवान् यथा ऽहेः सर्पस्यामृतं क्षीरं तद्वत् ॥ २२ ॥

सइति । सोऽसुरः वरस्य परीक्षार्थं किमयं वरः सत्य उत मिथ्यावेति परीक्षार्थमित्यर्थः स शिवः स्वकृतादपराधात्स्वयमबिभ्यत् ॥ २३ ॥

तेनासुरेणोपसृष्टोऽनुगतः सशम्भुर्जातवेपथुः कम्पितगात्रः त्रस्तः पराधावत् सापि पृष्ठतोन्वधावदित्यनुक्तमपि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ओमित्युक्त्वा प्रहसन् आत्मनो दैन्यमप्रकाशयन् ॥ २२ ॥
अबिभेत् भीतवान् ॥ २३ ॥

उपसृष्टः उपद्रुतः दिवोऽन्तमवसानं यावदास्ति भूमेः काष्ठानां विवराणाम् अवसानञ्च यावत् भुवो धरमधःस्थलं पातालं च यावत्तावत्पर्यन्तं पराधावत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वाभिलषितं सिद्धमिति वरं याचितवानित्याह—देवं स वव्र इति । नन्वत्र न स्वस्य सुखं नापि दुःखाभावः किमित्येवं प्रार्थयति इति चेत्तत्राह—पापीयानिति । पापमेव निरन्तरं कर्तुं वाञ्छति । वधादिरूपं पापं क्लेशेनैव सिद्ध्यतीति अक्लेशार्थं मारणजनितदोषसम्पादनाय तादृशं वरं याचितवानित्यर्थः वरश्च श्रवणमात्रेणैव भूतानां भयमावहति वरस्य स्वरूपमाह—यस्य यस्य करं शीर्ष्णि इति । स्थापनमात्रेणैव प्रयत्नान्तरव्यतिरेकेणापि स म्रियतामिति ॥ २१ ॥

ततो महादेवस्य शङ्का उत्पन्नेत्याह—तच्छ्रुत्वेति । यतो रुद्रः प्राणिनो दुःखं दृष्ट्वा रोदिति इति ततो दुर्मना इव जातः ततः किं कर्तव्यमिति विचार्य वरे दत्ते किं भविष्यतीत्यग्रिमं विचारितवान् ततो भगवान् परमेश्वरेणायं वञ्चयित्वा मारणीय इति अग्रिमं सूत्रं विचारितवान् ततः ओमिति तथैवास्त्विति प्रहसन्नाह अन्यानिष्टं विचारयन् त्वमेव मरिष्यसीति भारतेति विश्वासार्थं सम्बोधनं ननु दानमात्रेणैव स्वानिष्टं करिष्यतीति किमज्ञात्वा दत्तवानित्याह—अहेरमृतं यथेति अहेरिव पापः पोषकस्याप्यनर्थकृदिति स्वानिष्टं ज्ञात्वापि दत्तवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

ततो यज्जातं तदाह स तद्वरपरीक्षार्थमिति । किलेति महतोनिष्टं न वक्तव्यमिति न करिष्यतीति शङ्कां वारयति असुर इति अतः स्वहस्तं धातुमारेभे उद्योगं कृतवानिति ततस्तस्योद्योगं ज्ञात्वा अधिदेवः देवानामधिपतिरपि शिवः अबिभेत् भीतवान् शिवत्वात् परमार्थतो भयं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः पलायित इत्याह तेनोपसृष्टमिति तेन वृकेण उपसृष्टः निकटे समागतः तदा सन्त्रस्तो जातः ततोत्यन्तमधावत् ततः कम्पमानोपि जातः ततः दिवः यावदन्तं भूमेश्च यावत्काष्ठानामपि पूर्वमूर्द्ध्वं निर्गमः ततोर्वाक् ततो दिक्चतुष्टये गत्वा व्याधुय पश्चादुदग्दिशं प्रति गतः तस्य खेदार्थं तावत् परिभ्रमणम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वकृतात् स्वदत्तवरात् अबिभेत् भयं प्राप्तः अबिभ्यदितिपाठः आर्षः ॥ २३ ॥

तेनासुरेण उपसृष्टः अनुद्रुतः पराधावन् पलायमानः सन् दिवो भूमेः काष्ठानाञ्च यावदन्तं अन्तपर्यन्तं उदगात् उत्कर्षेणागात् अधावत् उदक् उत्तरतो दिशः सकाशात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन वृकेन उपसृष्टः अनुगतः पराधावन् पलायमानः सन् उदक् उत्तरतः उदगात् पुनः दिवो भूमेः काष्ठानाञ्च यावदन्तं अन्तपर्यन्तमुदगात् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उस पापी ने महादेवजी के प्रति प्राणियों के भयंकर वर को मागा क्योंकि जिस २ के मस्तक पर मै अपना हस्त धरों वह मर जावे यह वर मागा ॥ २१ ॥

हे भारत ! भगवान् रुद्र उस वचन को सुन कर उदासीन मन के समान सर्प को जैसे दूध देते हैं, ऐसा गान कर हँसते भए वरको अंगीकार कर उस के अर्थ देते भए ॥ २२ ॥

इस प्रकार महादेवजीने उस को कहा तब तो वह असुर गौरी के हरण करने में निश्चय लालसा वारा होकर उस वर की परीक्षा करने के अर्थ वह असुर, शम्भू के मस्तक परहि अपने हस्त धरने का आरंभ करता भया तब तो वह शिवजी अपने किए वरदान से आपहि भय करते भए ॥ २३ ॥

हस्त धरने के वास्ते वह असुर महादेवजी के पास पहुंचा महादेवजी भयभीत होगये उनका शरीर कांपने लगा भूमिका और स्वर्गका जहां तक अन्त है तहां तक

अजानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन् सुरेश्वराः ।
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥
यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः ।
शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्त्तते गतः ॥ २६ ॥
तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्दनः ।
दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा वटुको योगमायया ॥ २७ ॥
मेखलाजिनदण्डाक्षैस्तेजसाऽग्निरिव ज्वलन् ।
अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

महादेवजी धावमें भए धावते २ दिसान के मध्य में उत्तर की तरफ जाते भए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् ॥ २५-२६ ॥

तं वृकासुरम् तथाव्यसनं तादृग्व्यसनं यस्य तम् वृजिनार्दनो दुःखहन्ता दूरत एव दृष्ट्वा मेखलादिभिरुपलक्षितः प्रत्युदियात्सम्मुखमागतः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रतिविधिं तत्प्रतीकारं सुरेश्वराः श्रीब्रह्मादयः अगमच्छ्रीशिवः भास्वरं सदा स्वयमेव प्रकाशमानं कुतः तमसः प्रकृतेः परं महावैकुण्ठावतारस्य श्वेतद्वीपाख्यस्यास्य पृथिवीगतत्वेपि ततः परत्वं श्रीभगवद्वदेव विकारवर्त्तित्व तथाहि दर्शयतीति न्यायेन ॥ २५ ॥

तत्रैव हेतुमाह—यत्रेति । साक्षाद्वर्त्तते न्यासिनां भगवदर्थे त्यक्ताशेषाणां अतः शान्तानां रागद्वेषादिरहितानां भगवन्निष्ठचित्तानां वा अत एव न्यस्तदण्डानां हिंसारहितानां परमा सर्वोत्तमा गतिः प्राप्यः अत एव यतो यत्र गतो नावर्त्तते पुनः संसारे न पतति अनावृत्तिःशब्दादितिन्यायेन ॥ २६ ॥

तमिति सार्द्धकम् । व्यसनं क्रोधजदोषाभिनिवेशो वा भगवानिति तत्तत्सर्ववृत्तान्तज्ञत्वस्य वक्ष्यमाणतत्तदुक्तिमत्त्वस्य च वृजिनार्दन इति श्रीशिवस्यापि दुःखमोचनस्याभिप्रायेण दूरादिति श्रीवैकुण्ठाद्बहिरित्यर्थः । प्रति तदभिमुखत उदियात् आविर्भूत इत्यर्थः । योगमायया स्वभक्तिविशेषेण वटुको बालब्रह्मचारी भूत्वा अक्षं अक्षमाला तत्र वटुकत्वमादरस्नेहयोरुद्दीपनार्थं तत्र च तेजसेति दृष्टिमात्रेणैव तद्दुष्ट्याद्यभिभवः उक्तः तस्मिन्नादरोत्पत्त्यतिशयश्च ॥ २७ ॥

अभीव्यक्तं । तत्र वृकासुरं अभिवादयामास आशिषं ब्रुवन् तमात्मानमभिवादयामासेत्यर्थः । विनीतवदिति तत्त्वतो विनयाभावात् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वैकुण्ठं विष्णुलोकं नतु परमस्थानं मुक्तप्राप्यम् ॥ २५ ॥

यतः नाराणात् यत इति पदस्य देशपरत्वेपि विष्णुगतानां श्वेतद्वीपवासिनां पुनर्जन्माभाव इत्यविरोधः ॥२६-२९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काष्ठानां दिशां च यावदन्ते उदगात् उत्तरतः अगात् ऊर्द्ध्वमगच्छत् उदक् ऊर्द्ध्वमञ्चन् ॥ २५ ॥

अजानन्त इति । सुरेश्वराश्चतुर्मुखेन्द्रादयः प्रतिविधिं प्रतिक्रियामजानन्तः ततः वैकुण्ठमण्डान्तर्वर्त्तिनं कञ्चिद्विष्णुलोकं नतु परमस्थानं मुक्तप्राप्यं भास्वरं प्रकाशबहुलं तमसः परं प्रकृतिकार्यरहितं यत्र वैकुण्ठे गतिः प्राप्यः न्यस्तदण्डानां भूतद्रोहरहितानां सर्वभूतसुहृदां इत्यर्थः । गतो यतो नावर्त्तते श्रीविष्णुलोकगतानां श्वेतद्वीपवासिनां च पुनर्जन्माभावात् तं वैकुण्ठमगमदिति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

तमिति । तं वृकासुरं तथा तादृशं व्यसनं दुःखं यस्य तं रुद्रं च दृष्ट्वा वृजिनार्दनो दुःखापहारी भगवान्योगमायया आत्मीयाश्चर्यशक्त्या वटुको भूत्वा मेखलादिभिरुपलक्षितः तेजसा विग्रहकान्त्याऽग्निरिव ज्वलन् दूरादेव प्रत्युदियादभिमुखमाजगाम ॥ २७ ॥

कुशपाणिः पवित्रपाणिरभिवादयामासाहचेति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तल्लोकवासिनः शून्यप्रायाः किमत्राह अजानन्त इति प्रतिविधिं प्रतिक्रियाम् ॥ २५—२६ ॥

दारको बालब्रह्मचारी ॥ २७—२८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शाकुनेय ! भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।
क्षणं विश्रम्यतां पुंस आत्माऽयं सर्वकामधुक् ॥ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दूरादिति । श्रीवैकुण्ठाद्बहिरित्यर्थः । प्रति तदभिमुखत उदियात आविर्भूत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अभिवादयामासेति अभिवादनमुद्राव्याजेनाभिवादनं कारयामासेत्यर्थः ॥ २८—४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु तत्रत्यैः कथं महादेवसाहाय्यं न कृतमिति चेत्तत्राह—अजानन्तः प्रतिविधिमिति । सुरेश्वरा अपि तूष्णीमेव स्थिताः ततो महादेवो वैकुण्ठमागमत् इदं वैकुण्ठस्थानं बदर्यां नारायणपर्वतपश्चिमभागस्थं प्रसिद्धमेव तत्रत्यस्यापि मूलवैकुण्ठधर्मसम्बन्धमाह—भास्वरं तमसः परमिति । वैकुण्ठावेशात् तत्रापि भास्वरत्वं प्रकृतेः परत्वञ्च तत्किं वैकुण्ठस्थानमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्र नारायणः साक्षादिति । नारायणो बदरीनाथः साक्षात्सन्न्यासिनां परमा गतिः वैणवदण्डादिधारणेन परमहंसत्वात् साक्षान्न्यासिनां आधारभूतो भवति सजातीयत्वाच्च किञ्च शान्तानां न्यस्तदण्डानाम् अन्तर्बहिः साधनयुक्तानां विशेषतः परमा गतिः तत्रापि पूर्ववदेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यतो नावर्त्तते गत इति । यत्र गतस्ततो नावर्त्तते अनेन वृकोपि नावर्तिष्यत इति सूचितं ततो यज्जातं तदाह तं तथाव्यसनं दृष्ट्वेति अशक्ये हरिरेवास्तीति भगवतैव तत्कर्त्तव्यमिति भगवान् यतो वृजिनार्दनः सर्वदुःखनाशकः अतो महादेवस्यापि दुःखं दूरीकरिष्यामीति दूरादेव प्रत्युदियात् आभिमुख्येन गतः ननु क्रूरस्याग्रे कथं गत इत्याशङ्क्याह योगमायया वटुको भूत्वेति अल्पो वटुर्वटुकः अतिसूक्ष्मब्रह्मचारी भूत्वा पूर्वविद्यां स्मृत्वा माययैव देया मारणीया इति योगमायाकृतत्वात् मोहमेव प्राप्स्यति नतूपद्रवं करिष्यति इति प्रत्युद्गतः ॥ २५—२७ ॥

भगवतो वेषं वर्णयन् वाक्यैर्मोहितवानित्याह—मेखलाजिनदण्डाक्षैरिति । मेखला मौञ्जी अजिनमुत्तरीयं दण्डः पलाशः अक्षमाला जपार्था एतैः कृत्वा अन्तःस्थितेन तेजसा च साक्षादग्निरिव सर्वप्राणिनामधृष्यः ज्वलन् देदीप्यमानः कुशपाणिर्भूत्वा तं हिरण्यगर्भं अतिश्रोत्रियं विनीतवदभिवादयामास अभिवादनेन तस्य आयुर्हृतवान् कुशैस्तत्पुण्यं मेखलादिभिश्चतुर्विधपुरुषार्थान् तेजसा तत्तेजः अग्नितुल्यतया बलपराक्रमम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुरेश्वरा ब्रह्माद्याः तमसः प्रकृतेः परम् ॥ २५—२६ ॥

प्रत्युदियात सम्मुखमागतः ॥ २७ ॥

अभिवादयामास आशिषं ब्रुवन् स्वं नमस्कारयामास यद्वा अभिवादयामासेति अस्माकं ब्रह्मदर्शिनां सर्वभूतान्येवाभिवाद्यानि भवांस्तु शकुनेः पुत्रो ज्ञानी तपस्वी मम वटोरभिवाद्य एवेति द्योतयामास ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैकुण्ठं श्वेतद्वीपादिरूपं विष्णुलोकं तमसः परं प्राकृतपदार्थविलक्षणम् ॥ २५ ॥

तं वृकं तथा तादृशं व्यसनं दुःखं यस्य तं रुद्रं च दूरादेव दृष्ट्वा वृजिनं दुःखमर्दयति नाशयतीति तथा सः । प्रत्युदियात् वृकसम्मुखमाजगाम ॥ २६—२७ ॥

मेखलादिभिः उपलक्षितः तं वृकं अभिवादयामास अपूज्यस्य अभिवादनरूपया पूजया आयुरादिकं हृतवानित्यर्थः ॥२८॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मादिक देवता महादेवजी को असुर ते बचाने का उपाय नहि जान कर सब चुप चाप रह गए तब तो ब्रह्माण्ड के हि अन्तर्गत माया से परे प्रकाशमान वैकुंठ को महादेवजी गए ॥ २५ ॥

जिस वैकुण्ठ में प्राणियों के द्रोह से रहित शांत स्वरूप सर्व धर्म त्यागी महात्मा पुरुषों के परम फल साक्षात् नारायण विराजते हैं जिस वैकुण्ठ में जाय कर फिर इस संसार में नहि लौटता है ॥ २६ ॥

भक्तन के दुःख निवृत्त करने वारे वैकुण्ठ पति भगवान् महा दुःख सम्पन्न महादेवजी को देख कर अपने सङ्कल्प से ब्रह्मचारी का वेष बना कर दूर सेहि महादेवजी के सन्मुख आते भए ॥ २७ ॥

मूंज का कटि सूत्र मृग छाला ढाक का दंड धारण किये हस्त में कुशा लिये तेज से अग्नि के समान प्रकाशमान श्रीमन्नारायण विनय पूर्वक महादेवजी के प्रति प्रणाम करते भए और वृकासुर के प्रति बोलते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्यक्तं निश्चितम् किं किमर्थम् आत्मा देहः सर्वपुरुषार्थहेतुः अतो मापीडयेति ॥ २९ ॥

यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो ।
भण्यतां प्रायशः पुम्भिर्धृतैः स्वार्थान् समीहते ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता पृष्टो वचसाऽमृतवर्षिणा ।
गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ।
यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रायशः पुम्भिर्धूर्तैर्भवान् स्वार्थान् समीहते साधयितुमिच्छति अथवा जनः पुम्भिः सहायैः स्वकार्याणि साधयति अतो नः कथ्यतामिति ॥ ३०—३१ ॥

पैशाच्यं पिशाचानामिव वृत्तिम् ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शाकुनेय ! हे शकुनिनन्दनेति पितृतः परिचिततया विश्वासनार्थं तत्सन्तोषणार्थञ्च भवानिति त्वादरज्ञापनार्थं ननु न विश्रामसमयोऽयं तत्राह पुंस इति । यस्य कस्यापि पुरुषस्य अयं निजभाग्यप्राप्तः किं पुनर्महापुरुषस्य तवेत्यर्थः । अन्यत्तैः यद्वा पुंसस्तव अयं सर्वसुद्गुणवान् देहः सर्वेषामन्येषामपि कामधुक् मनोरथपूरकः ॥ २९ ॥

विश्रान्तं—प्रत्याह यदीति । अलं योग्यं युष्मदित्यादरात् नः इति तद्विश्वासनार्थमात्मनो गौरवाय विभो हे सर्वं कर्तुं समर्थेति त्वद्व्यवसितं सेत्स्यत्येवेति अन्यत्तैः तत्र धूर्तैः वशीकृतैरित्यर्थः । अत एव पुरुषाव्याग्रेति महापुरुषस्यान्यपुरुषद्वारा स्वार्थसाधनं किल योग्यमिति भावः । टीकायां प्रायशो धूर्तैः सहायैरिति पदत्रयमध्याहृतमेव पाठान्तरे तु धूर्तैरित्यस्य टीका पतिता ज्ञेया ॥ ३० ॥

अमृतमिव वर्षितुं शीलं यस्येति तात्पर्यतोऽन्यथोक्तत्वेपि स्वरूपगुणो न हीयत इति भावः । तेन गतक्लमः श्रमापगमेन प्रीतः सन् ॥ ३१ ॥

प्रेतपिशाचराडिति पैशाच्यस्यैव गौरवं व्यक्तत्वं वा द्योतयति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वार्थः स्वप्रयोजनं पुंभिः पुरुषैः साधयितुमीहते भवानित्यर्थः ॥ ३०-४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह द्वाभ्याम् । शकुनेः सुत व्यक्तं नूनमयमात्मा देहः पुंसः सर्वान् कामान् दोग्धीति तथाभूतः किं किमर्थं दूरमागतः अहो श्रान्तस्त्वमतो मायाश्रयेति भावः ॥ २९ ॥

यदीति । युष्मद्व्यवसितं यदि नोऽस्माकं श्रवणायालं श्रोतुं योग्यं तर्हि हे प्रभो भण्यताम् उच्यतां पुमान् स्वार्थं चिकीर्षितं स्वप्रयोजनं पुंभिराप्तैः सह समीहते आलोच्य करोत्यतो भण्यतां इत्यर्थः ॥ ३० ।

एवमिति । तस्मै भगवते अब्रवीत् कथयामास ॥ ३१ ॥

एवमुक्तः प्राह भगवान्—एवं चेदिति । अङ्ग हे वृक ! तद्वाक्यं रुद्रवचः वरदानात्मकं न श्रद्धीमहि न विश्वसिमः तत्र हेतुत्वेन रुद्रं विशिनष्टि—यः रुद्रः दक्षशापात् पिशाचतां प्राप्तः प्रेतानां पिशाचानां च राडधिपतिर्बभूव नहि पिशाचवचो विश्वसनीयमिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मा शरीरम् ॥ २९ ॥

पुम्भिरर्थितम् ॥ ३०—३१ ॥

तस्य रुद्रस्य वाक्यं पैशाच्यं कर्म श्मशानादनलक्षणम् ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं सर्वं कृत्वा वाक्येन बुद्धिं मोहयति—शाकुनेयेतिद्वाभ्याम् । हे शकुनेः पुत्र ! भवान् व्यक्तं श्रान्तः प्रस्वेददर्शनात् अनेन दुःखानुवादेन कुशलमिवापृच्छत् किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह किं दूरमागत इति किं भावता दूरे समागतं प्रयोजनाभावाद्व्यर्थमागमनमित्यर्थः प्रश्नो वा अस्तु यदर्थं तदर्थं अस्मदाश्रमे क्षणं विश्रम्यतां ननु शीघ्रं स्वकार्यं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह पुंसां स्वतन्त्राणां प्राणिनामयमात्मा देहः सर्वकामधुक् श्रमेण देहः पतिष्यतीति प्रतिभाति गतश्च देहे किं कार्यं

यदि वस्तत्र विश्रम्भो दानवेन्द्र ! जगद्गुरौ ।
तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥
यद्यसत्यं वचः शम्भोः कथञ्चिद्दानवर्षभ ।
तदैनं जह्यसद्वाचं न यद्वक्ताऽनृतं पुनः ॥ ३४ ॥
इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः ।
भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सेत्स्यतीति अतः कार्यं परित्यज्य शरीररक्षार्थं विश्रामः कर्तव्य इति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च कार्यमेतादृशं येनैतादृशः श्रमो जात इति पृच्छति यदि नः श्रवणायालमिति । गुप्तं चेन्न वक्तव्यम् अस्मच्छ्रवणाय योग्यश्चेत् तदा युष्मद्व्यवसितं एवं प्रयत्नेन कर्तुमभीष्टं भण्यताम् पुरुषव्यापारेतिस्तुत्या सम्बोधनं कथनार्थं ननूक्तं भविष्यतीति चेत्तत्राह—पुम्भिः स्वार्थान् समीहत इति । सर्वोपि पुरुषः स्वमित्रैः पुरुषैः स्वकार्यं साधयतीत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

एवमाकृत्वा विनयवचनैश्च तेषां प्रापितः भगवद्वाक्यसामर्थ्यादेव गतश्रमो भूत्वा स्वाभिप्रायं स्वकृतं च भगवानिति बुध्वा तस्मै अब्रवीत् यथापूर्वं नारदप्रश्नप्रभृति अनुष्ठितं तपस्यादि ज्ञातार्थं एव भगवाननन्तविश्वस्तं कृत्वा पश्चान्मयुक्तं गृहीष्यतीति निश्चित्य महादेवमोक्षार्थमुपायमाह— एवं चेदिति । अस्माभिर्ज्ञातं किञ्चित्कार्यान्तरं महदस्तीति एवञ्चेन्महादेववाक्यपरीक्षामात्रं कर्तव्यं चेत् तदा ममापि उपाय उच्यते यदि मद्वाक्ये विश्वासस्तदा तद्वाक्यं न किञ्चिद्भविष्यतीत्यर्थः अनेन दत्तोपि वरः भगवता निषिद्ध इति भवति तथा सति न तस्य मरणं न वा लोके अनिष्टं नवा महादेवस्य पीडा यदि वृकोऽङ्गीकुर्यात् एवं निश्चित्याह–न वयं श्रद्दधीमहीति । ननु महानयं महादेवः कथमश्रद्धेय इति चेत्तत्राह, यो दक्षशापात्पैशाच्यमिति । पूर्वं दक्षः शापं ददौ देवैः सह भागं न लभतां देवगणेषु अधमश्च भवतु तत्र पिशाचा एव अधमाः अतः पैशाच्यं प्राप्तः दृश्यतेच पैशाच्यं स्मशानादिषु परिभ्रमणात् किञ्च प्रेतपिशाचराट् स्वभावतोपि प्रेतानां पिशाचानां राजा पिशाचराजः पिशाच एव भवति अतस्त्वमपि चेत् मद्बुध्या गृहतिमङ्गीकरिष्यसि तदा तस्य दत्तो वरः मिथ्याभूत इति अनङ्गीकृत्य निश्चितो भव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मा देहः सर्वकामप्रपूरकः अतस्तमभिद्रव श्रमेण मा पीडय ॥ २९ ॥

धृतेः पुम्भिः ससहायीकृतैः (शक्यं) पुरुषैः स्वार्थान् समीहते साधयति तेन मां प्रति स्वव्यवसितमुच्यतां यथा ममापि ब्रह्मतेजोबलेनापि तत्र साहाय्यं कर्तुं शक्यं स्यादिति भावः ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शाकुनेय ! किं किमर्थं दूरमागतः व्यक्तं निश्चितं भवान् श्रान्तः अतः क्षणं विश्रम्यताम् यतः पुंसः आत्मा देहः सर्वकामधुक् पीडितुं योग्यो नेत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रायशः मन्त्रित्वेन धृतैः पुम्भिः स्वार्थान् स्वकार्याणि समीहते साधयति जन इति शेषः यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं तर्हि भण्यताम् ॥ ३०-३२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

हे शाकुनि पुत्र ! तू निश्चय कर श्रम को प्राप्त होगया है तू किस प्रयोजन के वास्ते इतनी दूर आया इस वास्ते एक क्षण मात्र पर्यन्त तू विश्राम कर क्योंकि पुरुष का यह शरीर सब मनोरथ का पूर्ण करने वारा है इस वास्ते इस को पीडा मतना देवे ॥ २९ ॥

हे विभो ! आपने जिस का निश्चय किया है वह यदि हमारे श्रवण करने के योग्य हो इतो कहि एगा क्योंकि लोक में सहाय मानि कर अङ्गी कार किए पुरुषों के साथ हि प्रायः कर अपने प्रयोजनों को साधता है ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इस प्रकार भगवान ने अमृत सदृश वर्षा करने वारे वचन से जब उसको पूछा तब परिश्रम से निवृत्त होकर जिस प्रकार आप ने पहिले अनुष्ठानकि याहा उसी प्रकार भगवान् के अर्थ वृका सुर कहता भया ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदि महादेव ने इस प्रकार का वर दिया है तो हम तो उस के वचन में विश्वास नहि करते हैं क्योंकि वह महादेव दक्ष के शापते पिशाच भाव को प्राप्त हो गया है और प्रेत पिशाचों का राजा है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यथा वक्ता वदिष्यति ॥ ३४ ॥

चित्रैर्भ्रामकैः सुपेशलैरतिरम्यैः भिन्नधीर्भ्रमितमतिः ॥ ३५-३८ ॥

अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात्।
जयशब्दो नमः शब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

जगद्गुराविति तत्त[या]था भवद्भिः प्रतीत इत्यर्थः। अपि एव स्वशिरस्येत्र आश्वितिपाठः क्वचित् प्रतीयतां तद्वाक्यस्य अमिथ्यात्वं मद्वाक्यस्य मिथ्यात्वं वा ज्ञायताम् ॥३३॥

शम्भोरिति। तदेतत्पर्यन्तं सुखेन वर्त्तमानस्येति व्यञ्जनातस्याधुना तु सुखं न भविष्यतीति बोधनाय कथञ्चिदपीति तदेकांशस्यापि विघातेनेत्यर्थः। यद्वा कथञ्चिदप्येनं जहीत्यन्वयः। तदन्ते तत्पश्चात् यद्वा स्वरूपार्थोऽन्तशब्दः तदानीमेवेत्यर्थः। तदेनमिति पाठः क्वचित्। न यदिति वधात्पश्चात् वचनाभावात् हे दानवर्षभेति! तत्र त्वं शक्तोष्येवेति भावः ॥ ३४ ॥

चित्रैश्चातुरीयोगतो मोहनमन्त्ररूपतश्च विस्माप्य ग्रामकैरित्यर्थः। विनयादिना सुपेशलैश्च तैर्भिन्ना अन्यथात्वं गता धीर्यस्य सः विस्मृतः भीत्रधीत्वादेवानुसन्धानरहितः सन्नित्यर्थः। सर्वत्र मूलकारणन्तु कुमतिरिति ॥ ३५ ॥

अथानन्तरक्षणमेवासाद्य यद्वा क्षणादभवदिति परेणान्वयः तं क्षणमतिक्रम्येत्यर्थः तस्मात्सदाभीतैर्देवादिभिः तन्मरणानिर्द्धारणार्थं जयशब्दादौ क्षणं विलम्बात् जयेत्युल्लासस्य व्यञ्जकं नम इति भक्तेः साध्विति विस्मयस्य ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यदीति। हे दानवेन्द्र! जगद्गुरौ जगद्गुरुतया त्वदभिमानविषये तत्र रुद्रे यदि वो युष्माकं विस्रम्भो विश्वासस्तर्हि अङ्ग हे वृक! स्वस्य शिरसि न्यस्य निधाय प्रतीयतां प्रतीक्ष्यताम् ॥ ३३ ॥

हे दानवर्षभ! यदि शम्भोः वचः कथञ्चिदसत्यं स्यात्तर्हि तदन्ते तदनन्तरमसद्वचनमनृतवाचं रुद्रं जहि नाशय अन्यथा रुद्रः पुनस्तथाऽनृतं वक्ता वक्ष्यति त्वामिवान्यानपि अनृतं वदन्वञ्चयिष्यत्यतस्तं जहीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्थमिति। चित्रैश्चामकैः स्मयेन पेशलैरतिरम्यैर्वचोभिर्भिन्नधीर्भ्रंशितमतिः कुमतिरसुरः विस्मृतः स्वशिरसि स्वहस्तं न्यधान्निहितवान् ॥ ३५ ॥

अथ निधानानन्तरमेव वज्रेणाहत इव भिन्नं शिरो यस्य सः क्षणादपतत् जयशब्द इति स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

अथ यदि तव विश्वासः तदा मदुक्तप्रकारेण परीक्षा कर्त्तव्येत्याह-यदि वस्तत्र विस्रम्भ इति। व इति गौरवार्थं बहुवचनं हे दानवेन्द्रेति सम्बोधनञ्च एवं पुरस्कृतः स्वमाहात्म्यमेव स्मरति नतु परमाहात्म्यमिति विश्वासे हेतुमाह जगद्गुराविति। तर्हि विश्वासे किं कर्त्तव्यमितिचेत्तत्राह तर्ह्यङ्गेति मद्विश्वासे तव जीवनं वा भविष्यति महादेवविश्वासे तु नाशमेव यास्यतीति भावः। अङ्गेति सम्बोधनं विश्वासाय आशु शीघ्रमेव विचारमकृत्वा स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयतां सत्यं वा मिथ्या वेति सत्यत्वे तस्य परीक्षा उत्तमैव भविष्यति ॥ ३३ ॥

असत्यत्वेतु दण्डं करिष्यामीत्याह—यद्यसत्यमिति। कथञ्चित् केनाप्यंशेन यस्य यस्येति वीप्सया अन्यश्चेदभिप्रेतः स्यात् मया वा नाङ्गीकृतमिति तदा असत्यं भवति दानवर्षभेति पूर्ववदपराधव्यतिरेकेण मारयितुं न शक्य इति असत्यवादत्वेनापराधे जाते तदन्ते अपराधान्ते असद्वाचं जहि तथा सति तव वधदोषोपि मास्तीत्याह—न यद्वकानृतं पुनरिति यद्यस्मात् पुनरयमनृतं न वक्ता यद्दोषात्पुरुषोऽधो याति अनेन तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति तत्पक्ष उक्तः ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह-इत्थमिति। भगवतश्चित्रैर्वचोभिरिति दृष्टादृष्टप्रकारेण वचनेन मोहकत्वमुक्तं स्वरूपतोपि मोहकत्वमाह सुपेशलैरिति यथा कश्चित् रूपविशेषे मुह्यति एवं भगवद्वाक्यसौन्दर्येणापि मुग्धः स्वतो भिन्नधीर्भूत्वा भगवद्वाक्यमनृतमपि भविष्यतीत्यपि पक्षः तद्धृदये स्फुरितः अतः पक्षद्वये बुद्धिर्व्यापृतेति भिन्नत्वं ननु द्वितीयपक्षे स्वक्रियाव्याघातः यदि महादेववाक्यं शतांशेनाप्यनृतं स्यात् स्वयमेतादृशं क्लेशं कथं कुर्यात् ततश्च कथं तस्य बुद्धिभेदो जात इतिचेत्तत्राह विस्मृत इति पूर्वभावं विस्मृतवान् विस्मित इति वा भगवद्वाक्यात् न वयं अद्धीमहीति कथमकवानिति अतः स्वशीर्ष्ण्येव हस्तं व्यधात् ननु पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति द्वितीये स्वनाशलक्षणो महादोष इति कथमेवमङ्गीकृतवाननिति चेत्तत्राह-कुमतिरिति ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—अथापतदिति। भिन्नं शिरो यस्य तादृशो भूत्वा भूमावपतत् अथेति भिन्नप्रक्रमः न भगवद्वाक्यानुसारेण तद्वाक्यानृतत्वं नापि सन्देहः किन्तु सत्यमेव जातमिति ननु भगवान् भक्तवत्सलः किमित्येवं कृतवानित्याशङ्क्याह—वज्राहत इवेति। वज्रेणाहतः पर्वत इव तूष्णीम्भूतो वा जगदपकारित्वात् मारित इत्यर्थः। ततो भगवदनुभावं दृष्ट्वा जयशब्दः महादेवो मोचित इति नमःशब्दः भगवतो मोहकवाक्यानि स्मृत्वा साधुशब्दः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

यत् यथा न वक्ता क्वापि योगबलेनोत्पाद्यापि न वदिष्यति ॥ ३४ ॥

विस्मृतः विस्मृतियुक्तः ॥ ३५—३६—३७—३८ ॥

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे।
देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः सङ्कटाच्छिवः ॥ ३७ ॥
मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान् पुरुषोत्तमः।
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥
हतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः।
क्षेमी स्यात् किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥ ३९ ॥
य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः।
गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
रुद्रमोक्षणं नाम
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

यत् यथाऽनृतं पुनर्न वक्ता वदिष्यति ॥ ३४ ॥

चित्रैरद्भुतैः सुपेशलैः रम्यावयवैः भिन्नधीः भ्रंशितबुद्धिः ॥ ३५—३९ ॥

भाषा टीका।

हे दानवेन्द्र! यदि जगत्पूज्य महादेव के बीच में आपको विश्वास होइ तो प्रथम अपने शिर पर अपने हस्त को धर तू परीक्षा करलेओ ॥ ३३ ॥

हे दानवर्षभ यदि महादेव का वचन किसी प्रकार असत्य होइ तो इस मिथ्या वादी को तू मारदेओ जिसते यह महादेव फिर मिथ्या न बोले ॥ ३४ ॥

भगवान् के ऐसे २ चित्र विचित्र अति मनोहर वचनों से भ्रष्ट बुद्धि होने से वरदान के अर्थ को भूल कर कुमति वृकासुर ने अपना हस्तको अपने शिर पर धर दिया ॥ ३५ ॥

अनंतर उसी क्षण में मानो वज्र से हत होकर मस्तक भिन्न हो गिर पडा उस के मरने पर स्वर्ग में जय २ कार नमस्कार धन्यवाद होते भए ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

किमु वक्तव्यं विश्वेशे त्वयि कृतागस्कः कृतापराध इति ॥ ३९ ॥

अव्याकृतशक्त्युदन्वतो वाङ्मनसागोचरशक्तिसमुद्रस्य गिरित्रमोक्षं शिवमोचनरूपं चरितम् संसृतिभिर्नानायोनिसञ्चारैः ॥ ४० ॥

भक्तसङ्कटमालोक्य कृपापूर्णहृदम्बुजः।
गिरित्रं चित्रवाक्यात्तु मोक्षयामास केशवः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

जयशब्दे हेतुर्मोचितो भगवतेति यद्वा एवं मोचित इत्युपसंहारः ॥ ३७ ॥

मुक्तमित्यर्द्धकम् एत्यवैकुण्ठान्तर्निह्नुत्य स्थितं तं सङ्गत्य वक्ष्यमाणतादृशोक्तौ हेतुः भगवानपि पुरुषोत्तमः विनयादिभिः पुरुषगुणैस्तेभ्यः सर्वेभ्यः उत्तमः ॥ ३८ ॥

अहो इति सार्द्धकं अहो आश्चर्ये देव हे जगत्पूज्य! तत्र हेतुः महादेव हे सर्वश्रेष्ठेति स्वेनैव पाप्मना नतु मयेत्यर्थः हे ईशेति तमपि त्वं स्वयमेव हन्तुं शक्तोपि केवलं निजाराधनापेक्षयोपेक्षितवानित्यर्थः किल्विषमपराधम् ॥ ३९ ॥

श्रीशिवस्य सङ्कटान्मोचनेन साक्षात् श्रीभगवन्माहात्म्यमिदं नासम्भवं यतस्तस्यैतच्चरितकथनेनापि सर्वेषां सर्वसंसारदुःखाद्विमुक्तिर्भवतीत्याह—य इति। अधिकारापेक्षा निरस्ता यः कश्चिदित्यर्थः एवमीदृशम अव्याकृतानां प्रपञ्चातीतानां शक्तीनां स्वरूपशक्तिवृत्तीनां नदीरूपाणां समुद्रस्य सर्वसमावेशाश्रयस्य साक्षात्परस्य निरुपाधिकतया स्वयं परमेश्वरस्य नतु शिवादिवत्सोपाधिकतया तत्प्रतिरूपत्वेनैव तद्रूपस्येत्यर्थः। यतः परमात्मनः तेषामपि मूलस्वरूपतया सर्वशक्तिप्रवर्तकस्येत्यर्थः। अत एव हरेः तत्तत्सर्वाकर्षकशक्तितया तन्नाम इत्यर्थः। एवं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निष्कामस्य कथनादिफलमुक्त्वासमर्थ्याप्याह-तथेति । समुच्चये एतच्च कामिलोकरोचनार्थं यद्वा कथं संसृतिभिर्विमुच्यते तदाह तेनाप्रयासेन प्रकारेणारिभिः षड्वर्गैर्विशेषेण समूलतया मुच्यत इति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवादयः पुष्पवर्षाणि मुमुचुः इत्थं शिवः सङ्कटात् युक्त्या उपायेन मोचितः ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् गिरिशमभ्येत्य प्राह—तदेवाह—अहो पापोयं वृकासुरः स्वेनैव पाप्मना पापेन हतः किल ॥ ३८ ॥

हे ईश ! महत्सु कृतकिल्बिषः कृतापराधः को वा जन्तुः क्षेमी स्यात्किमुत जगद्गुरौ जगद्धितकारिणि विश्वेशे त्वयि कृतापराधः क्षेमी स्यादिति महादेवत्वेशत्वविश्वेश्वरत्व-जगद्गुरुत्वव्यपदेशास्तदन्तरात्मभूतस्वात्माभिप्रायापन्नाः ॥ ३९ ॥

प्रकृतेतिहासप्रवचनश्रवणादिफलमाह—य इति । एवमित्थं वाङ्मनसावेद्यविविधविचित्रानन्तशक्तिपरस्य प्रकृतिपुरुष-विलक्षणस्यान्तःप्रवेशनियमनव्याप्यगतदोषास्पर्शौलोकत्रयधार-कस्य आश्रितार्तिहरस्य भगवतो गिरित्रकर्ममोक्षणप्रतिपादक-मितिहासं यः पुमान् कथयेद्यो वा शृणोति स संसृतिभिः संसारिकदुःखैश्शत्रुभिश्च मुच्यते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जगद्गुरौ जगद्गिरणशीले ॥ ३९ ॥

आख्यायिकाकथनादिफलमाह—य इति । अव्याकृतनित्य-शक्तिसमुद्रस्य संसृतिभिः पुत्रमित्रादिबन्धनलक्षणाभिः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं त्रिविधः शब्दो दिव्यभवत सात्विकराजसतामसानां दिवीति देवानुमोदनेन वञ्चनेन मारणं महादेव निन्दा स्वयं न मन्यते इत्यन्यथा वचनञ्च न दोषाय भवतीति सूचितं कायिकमाह—मुमुचुः पुष्पवर्षाणीति । देवर्षिपितृगन्धर्वाः सर्व एव देवगणाः नन्वत्र किं भगवच्चरित्रं जातमित्याशङ्कायामाह—मोचितः सङ्कटाच्छिव इति स्वस्याजरामरत्वं स्व-वाक्येन विरुद्ध्यत इति तन्मध्ये पतितो महादेवः सङ्कटे पतितः यत्रैव पक्षद्वयमपि विरुद्धं तत्सङ्कटस्थानमिति वदति लोकः इतो व्याघ्रस्ततो दरीतिवत् ॥ ३७ ॥

ततो भगवान् महादेवस्य लज्जया खेदो भविष्यतीति तन्निवारणार्थं महादेवं स्तौतीत्याह मुक्तं गिरिशमभ्याहेति पुरुषोत्तमत्वात्तुल्यातिशयः ततो न केनापि कर्मणा न्यूनो भव-तीतिसूचितं भगवतस्तोत्रमाह अहो देवमाहादेवेति अमरत्वं सर्वपूज्यत्वञ्च वदन् तस्य मृत्युसम्भावनामेव निराकृतवान् उपकारेण स कदाचित् व्याप्तो भवेदिति तन्निराकरणार्थम् अन्य-थैव तन्मरणं निरूपयति—पापोयमिति । अयं केवलपापरूपः अतः स्वेनैव पाप्मना हतः किञ्च सर्वं पापमेकत्र ईश्वरा-वज्ञाचैकत्रेति तत्कृतवानित्याह—कोनु महत्सु कृतकिल्बिषः क्षेमीस्यात् महादेवसेवकेष्वप्यपकारकर्त्ता न क्षेमं प्राप्नोति ईशेति सम्बोधनात्त्वं भवानेव हन्तीति सूचितम् ॥ ३८—३९ ॥

मतान्तरत्वादस्य चारित्रस्य प्रकृतोपयोगित्वं कैमुतिकन्यायेन वदन् चारित्रश्रवणादेः फलमाह-य एवमिति । अव्याकृतीनां शक्तीनां उदन्वान् समुद्रो भगवान् तेनानन्तशक्तेश्चरित्राणामानन्त्यं सूचितं तस्यैकमेतत् गिरित्रमोक्षलक्षणं चरित्रं न केवलं न केवलं शक्तिसम्बन्धादेव भगवच्चरित्रं किन्तु गुणातीतस्यापि चरित्रानन्त्यमस्तीत्याह-परस्येति । प्रकृतेरपि नियन्तुः भगवान् चरित्रकरणेन महानित्येव न किन्तु सर्वेषामात्मापीत्याह-परमात्मन इति । एवं प्रकारत्रयेण न हितमेव करोतीत्येव न किन्तु हरेः किन्तु सर्वेषां दुःखमपि दूरीकरोति शास्त्रदृष्ट्या सर्वेषामपि परमात्मत्वमस्तीत्याशङ्क्याह, साक्षादिति । वृकाद्गिरित्रस्य मोचनं ननु लोकसिद्धमोक्षः तं यः शृणोति कथयेद्वा श्रावयति वा संसारबन्धनैरपि मुच्यते अज्ञानवासनाभिः कामादिभिः शत्रुभि-र्वा अहङ्कारनिवर्त्तनद्वारा सर्वान् मोचयति सोपि वेद

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सङ्कटान्मोचितः तदा तच्चरित्रं महादेवादप्यधिकं संसारात् शत्रुभ्यो वा न मोचयेदिति भगवतो विवेकनिधेः श्रीप्रस्तावे दानस्वरूपं निरूपितं लोकानां दाता महादेवः तेनानर्थे जाते तस्यापि मोक्षदो भगवानिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे एकोनचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ३९ ॥ ८८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो देवेति भो अपरिणामदर्शिन् कलुषबुद्धे ! एवं दुष्टेभ्यो वरो न देयः स्वयं यन्मरिष्यसि तदपि न परामृशसि त्वामहमरक्षमपरस्मिन् दिने किं भविष्यतीत्युपालम्भो यत्ततः एतत् खलु भगवत एव महत्त्वमश्लाघ्यत्वमिति दर्शितम् ॥ ३९ ॥

अव्याकृतानां प्रपञ्चातीतानां शक्तीनां स्वरूपशक्तिवृत्तीनां नदीरूपाणामुदन्वतः समुद्रस्य ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टाशीतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्याकृतशक्त्युदन्वतः स्वाभाविकनित्यानन्तशक्तिसमुद्रस्य "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिश्रुतेः गिरित्रमोक्षं शिवमोचनात्मकं चेष्टितम् संसृतिभिः देवमनुष्यातिर्य्यगादिजन्मभिः अरिभिः कामक्रोधादिभिश्च विमुच्यते ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टाशीतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८८ ॥

भाषा टीका ।

पापी वृकासुर के मरने पर देवऋषि पितृ गंधर्व जन भगवान् के ऊपर पुष्पन की वर्षा करते भए इस प्रकार भगवान् ने शिव सङ्कट ते छुडाया ॥ ३७ ॥

सङ्कट ते छूटे भए शिव के प्रति पुरुषोत्तम भगवान् बोले कि हे देव ! महादेव यह पापी अपने पाप सेहि मर गयो ॥ ३८ ॥

हे ईश ! महात्मान के विषय में अपराध करने वारा कोई भी प्राणी सुखी नहि होसकता फिर जगत्पूज्य विश्वेश्वर आप के विषय में अपराध करने वारा सुखी न होई इस में तो कहनाहि क्या है ॥ ३९ ॥

इस प्रकार अप्राकृत स्वतः सिद्ध अनंत शक्तियों समुद्र जीव माया से परें भक्तन के सङ्कट हरन करने वारे साक्षात् परमात्मा के इस शिव संकट मोचरित्र को जो कहता है अथवा सुनता है वह नाना प्रकार की योनियों के भ्रमण से छूट जाता है तथा संसार के देने वारे कामादि शत्रुओं से छूट जाता है ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्ध में अठासी अध्यायकी
भाषाटीका समाप्त ॥ ८८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोननवतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥
तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥
न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ।
तस्मै चुक्रोध भगवान् प्रज्वलन् स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥
स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।
आशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवाशीतितमे देवः को महानिति संशये ।
परीक्ष्य विष्णोरुत्कर्षं मुनिभ्योऽवर्णयद्भृगुः ॥
इतिहासान्तरमाह—सरस्वत्या इति ॥ १—३ ॥

स्वयोन्या स्वस्यैव रूपान्तरेणाभिव्यक्तिस्थानेन स्वकार्येणेत्यर्थः । तेन यथा कश्चिद्वह्निं शमयति तथा स्वकार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमयामासेत्यर्थः ॥ ४—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं सोपाधिकरूपादाशुतोषकोपाच्छुद्धस्वरूपतयोदर्कशुद्धाङ्गीकारमयपरमार्थदातृविचारतया च श्रीब्रह्मणोरुत्कर्षमुक्त्वा परमापराधेपि विनयपूर्वकपरमाङ्गीकारमयकरुणया च वदंस्तत्प्रसङ्गे ब्रह्मणोपि दर्शयति—सरस्वत्या इत्यादि आसत इति लट् सदा सत्रपरत्वेनाद्यापि सन्तीत्युपचारात् इति तेषां कर्माविष्टत्वमनिर्णये हेतुरुक्तः को महानिति विचारो वितर्कः सम्यक् शास्त्रतर्कविचारेणाभूत् ॥ १ ॥

भृगुमिति महर्षीणां भृगुरहमिति महिम्ना तस्यैव योग्यत्वादितिभावः ब्रह्मसुतमिति तदभिमानाक्रान्तचित्तत्वेन तत्रासङ्कोचश्च तस्य दर्शितः ब्रह्मणि स्वस्य लालयत्वस्य शिवे भ्रातृत्वस्य ब्रह्मण्यदेवे श्रीविष्णौ तु ब्राह्मणत्वस्यातिशयस्फूर्तेः अत एव सोपि तज्ज्ञप्त्यै तस्य महत्त्वस्य ज्ञापनाय अभितस्तदाभिमुख्येन अभयं यथा स्यात्तथाच अगात् गतः ॥ २ ॥

यतो न तस्मा इत्यादि सत्त्वं महत्त्वापरपार्य्यायमुत्कृष्टत्वं तस्य परीक्षया हेतुना प्रह्वणं प्रणामस्तोत्रञ्च न चक्रे एवमुत्तरत्रापि भगवान् जगत्सृष्ट्यादिना सर्वपूज्यः श्रीब्रह्मेत्यर्थः क्रोधविकारभरमाह स्वेनासाधारणतेजसा प्रकर्षेण ज्वलन्निति ॥ ३ ॥

आत्मनि मनसि आत्मना स्वयमेव क्षमापणां विनैवेत्यर्थः अशीशमत् शमयामास यतः प्रभुर्विचारसमर्थः तत्र हेतुः आत्मनः श्रीहरेः सकाशाद्भवतीति तथा सः विचारमेवाह स्वयोन्या स्वकार्य्यत्वात्स्वाभिव्यक्तिस्थानेन तद्रूपत्वेन पुत्रोयमिति भावेनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः यथा कथञ्चिद्वारिणा वह्निं शमयतीति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं मोक्षप्रदत्वसर्वशक्तित्वादिभिर्भगवतः सर्वोत्कृष्टत्वं प्रदर्शितं किं बहुना ब्रह्मर्षिभिरेव भगवतः परत्वं निर्णीतं इत्यभिप्रेत्य तद्विषयकं इतिहासान्तरं प्रस्तौति एकोननवतितमेन-सरस्वत्या इति । हे राजन् ! सरस्वत्याः नद्यास्तटे सत्रमासते सत्रानुष्ठानार्थमुपविविशुरित्यर्थः । अधीशेषु इन्द्रादिभ्योधिकेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेष्वपि को महानभ्यधिक इति तेषामृषीणां वितर्को विवादः समभूत् यद्यप्यधिगतपरावरतत्त्वविदां न वितर्कस्तथापि लोकान् ग्राहयितुमभूदित्यर्थः । यद्वेदानीं इव तदापि रुद्रादिपरत्वाभिमानिनां दुर्वासःप्रभृतीनां सत्त्वाद्वितर्को बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तस्येति तस्य महत्त्वस्य जिज्ञासया ते ऋषयः हे नृप ! ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सुतं भृगुं तज्ज्ञप्त्यै महत्त्वं वेत्तुं इत्यर्थः प्रेषयामासुः स भृगुस्तावद्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सभामभ्यगात् ॥ २ ॥

सत्त्वपरीक्षार्थं तस्मै ब्रह्मणे स्तोत्रं न कृतवान् ततस्तस्मै भृगवे भगवान् ब्रह्मा चुक्रोध ॥ ३ ॥

स इति। स ब्रह्माऽऽत्मजाय भृगवे आत्मनि मनस्युत्थितं मन्युं क्रोधमात्मना विवेकात्मिकया बुद्ध्याऽशामयत् यथा स्वयोन्या स्वस्यैव स्वरूपान्तरेणाभिव्यक्तिस्थानेन, स्वकार्येणेति यावत् तेन वारिणा यथा कश्चिद्वह्निं शमयति तथा स्वकार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमयामासेत्यर्थः। यद्वा स्वस्याग्नेर्योनिररणिस्तस्या उत्थितं वह्निं जलेन कश्चिच्छमयति तथा भृगोरुत्पत्तिस्थानभूतात् स्वस्मात्तदुत्थितं क्रोधं बुद्ध्याऽशामयदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

विष्णोः समोऽधिकोऽस्तीति संशयनिरासाय तस्य भक्तानुकम्पित्वप्रकटनाय च मुमुक्षुभिः क्षमागुण एवापाद्यस्तत्प्रसादजनक इति द्योतनाय च तस्मिन्निरतिशयभक्तिजननाय चास्याध्यायस्य प्रारम्भः तत्रादौ मुनीनां सत्रसमये जिज्ञासाप्रकारं वक्ति--सरस्वत्या इति। वितर्को जिज्ञासा त्रिषु ब्रह्मादिषु अधीशेषु अधिकेश्वरेषु च महानुत्तमः ॥१॥

तस्याधिकस्य वा इत्यनेन लोकसंशयनिरासाय मन्दाधिकारिणां दृढनिश्चयाय न स्वार्थं परिज्ञातवेदान्तार्थत्वात्स्वेषामिति निर्धारयति ॥ २-३ ॥

आत्मनः स्वस्यात्मनि मनस्यात्मजाय भृगवे उत्थितं मन्युमशीशमत् शान्तं कृतवान् प्रभुः समर्थः प्रभुः भृगोः पितृत्वेन स्वामी ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥ १—५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं दातृत्वसन्देहः कृष्णस्य विनिवारितः।
अनेनैव महत्त्वञ्च हरौ निर्द्धारितं भवेत् ॥
तथापि स्पष्टमध्याये चत्वारिंशे निरूप्यते।
माहात्म्यं द्विविधं लोके प्रमाणाच्च प्रमेयतः ॥
वेदानां मूलरूपेण प्रथमं विनिरूप्यते।
द्वितीयश्च प्रमेयेण हरिणैव निरूपितम् ॥
ज्ञानशक्तिश्च पूर्णात्र क्रियापर्यवसायिनी।
मूलत्वात्सर्वसहनं जनकस्येव रूप्यते ॥
यद्वा गुणा भगवतश्चत्वारो विनिरूपिताः।
तदावशिष्टद्वितयं स्वयमेवावदच्छुकः ॥

महत्त्वलक्षणज्ञानशक्तिनिरूपणार्थं शुकः स्वयमेव पूर्वसिद्धनिर्णयरूपां कथामारभते—सरस्वत्यामिति इति। सरस्वतीतीरे पूर्वं ऋषयः सत्रं कुर्वाणा जाताः देशाधिकारिकर्मणां प्रासङ्गिकानामुत्कर्षो निरूपितः तदा तेषां कर्मफलसमर्पणार्थं जिज्ञासा उत्पन्ना क कर्मफलं समर्पणीयमिति ततः पितृत्वात् ब्रह्मणि समर्पणीयमिति केचित् यज्ञात्मकत्वात् विष्णौ समर्पणीयमिति परे ज्ञानोपदेष्टृत्वात् गुरौ महादेवे समर्पणीयमित्यपरे ततः प्रयोजकाणां त्रयाणां प्रकर्षनिर्णयं कर्तुमशक्य इति महत्त्वं व्यवस्थापितं प्रयोजकत्वेन तच्च महत्त्वं सद्गुणैर्भवतीति सद्गुणानां मध्ये सर्वावस्थासु क्षोभाभावो महानिति कोवाक्षोभ्य इति विचारार्थं महत्त्वासाधनाय वितर्को जात इत्याह—वितर्कः समभूदिति। वितर्कशरीरमाह—त्रिष्वधीशेषु को महान् इति ॥ १ ॥

तर्हि एतन्महत्त्वं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासायां विचारेणैव तज्ज्ञानं भवतीति निश्चित्य विचारार्थं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमङ्गीकृतवन्तः ततः प्रत्यक्षसम्वादी योऽर्थः स एव निर्णायक इति तदर्थं प्रवृत्ता इत्याह—तस्य जिज्ञासयेति। सर्वेषां ब्रह्मशक्तिः ज्ञानात्मिका महत्त्वाद्भृगौ समारोपिता तदा भृगुः साक्षात् परब्रह्माविष्टो जातः ततो विस्मृतदेहसम्बन्धः अक्षोभ्यपरीक्षार्थं सर्वैर्ब्राह्मणैः प्रेषितः आदौ ब्रह्मसभामगात् स चेदक्षोभ्यः स्यात् पितापि भवति पूर्वं यावन्तः समायान्ति ते नमस्कृत्य स्तुत्वा अवतिष्ठन्ते भृगुस्तु तं गुणं न कृतवान् अनेन मानसी अवज्ञा सूचिता ननु कर्तव्यं न कथं कृतवान् तत्राह-सत्त्वपरीक्षयेति। ब्रह्मशब्दवाच्योपि तस्य सत्त्वं विवेकधैर्यादिकं परीक्षणीयमिति अतः स्वभावतः अकरणं न भवतीति न तस्य दोषः प्राप्तसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतमिति न्यायाद्ब्रह्मणः क्रोधो जात इत्याह, तस्मै चुक्रोधेति ननु ब्राह्मणः सोपि महान् तत्राह, भगवानिति। नन्विदं तत्रापि तुल्यं प्रज्वलन्निति, वेदगर्भत्वात् ब्रह्मतेजसा प्रज्वलन्नास्ते भृगावप्येवमस्तीति चेत्, तत्राह, स्वेन तेजसेति। भृगौ तु ब्राह्मणैः स्वस्वतेजः स्थापितमिति विशेषः ॥ २-३ ॥

ततः सहजकृत्रिमयोः रूपं तुल्यमिति ब्रह्मास्त्रयोरिव स्वत एव तेजः शान्तमित्याह—स आत्मन्युत्थितमिति। आत्मजोपि स्वतः उत्पन्नः मन्युरपि अतस्तुल्यबलत्वेन कलहः परं भविष्यतीति एतावन्मात्रं विचार्य आत्मनैव स्वेनैव स्वतेजः अशीशमत् एवं करणे सामर्थ्यं प्रभुरिति एतत्तु ब्रह्मणो मनोरथमात्रं वस्तुतस्तु भृगुतेजसैव तच्छान्तमिति वक्तुं दृष्टान्तमाह, स्वयोन्या वारिणेति यथा वह्निं कश्चिच्छामयति वह्नेरेवोत्पन्नेन जलेन अग्नेराप इति श्रुतेः कारणेन कार्यनाशः प्रायेण सर्वत्र स्वतो धर्मतो वा ॥४॥

ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
परिरब्धुं समारेभ उत्थाय भ्रातरम् मुदा ॥ ५ ॥
नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः ॥ ६ ॥
पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ।
अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ७ ॥
शयानं श्रिय उत्सङ्गे पदा वक्षस्यताडयत् ।
तत उत्थाय भगवान् सह लक्ष्म्या सतां गतिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नवाशीतितमे विष्णोः श्रेष्ठ्यं भृगुपरीक्षया
त्रिषु तत्रापि विप्रार्भाद्दृतेः कृष्णस्य भूमतः ॥

विष्णोरेव सर्वोत्कर्षात् सेव्यत्वे इतिहासान्तरमाह—सरस्वत्या इति ॥ १ ॥

तज्ज्ञासे स अभ्यगादित्यन्वयः प्रह्वणं नतिं सत्त्वस्य महत्त्वस्य तद्धेतोः सत्त्वगुणस्य वा परीक्षार्थम् ॥ ३ ॥

आत्मजाय आत्मजं तं हन्तुमित्यर्थः । स्वयोन्या स्वं वह्निरेव योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य तेन वारिणा शीतवमार्षे वारिणा वह्निकार्य्येण यथा वह्निं शमयति तथा स्वकार्य्येण पुत्रेण निमित्तेन स्वाकारीभूतं क्रोधं शमयामास यद्वा स्वस्य वह्नेर्योन्या कारणेन वारिणेव क्रोधस्य कारणेनात्मनैव क्रोधं शमयामास अश्रुयोनिः कुपीटयोनिरित्यादि वह्निनामदर्शनात् क्वचिज्जलादपि वह्निर्जायत इति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये मोक्षप्रदत्वं श्रीविष्णोरेवेत्युक्तमथास्मिन्नध्याये तत्र कारणत्वेन भृग्वादिमहर्षिनिश्चितं तच्छ्रैष्ठ्यं वर्णयति—सरस्वत्या इति सत्रं बहुकर्तृकं यागं कर्तुमासत उपविविशुः तेषां त्रिषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेषु को महानिति वितर्को विवादः सम्भूत ॥ १ ॥

ते ऋषयः तस्य महत्त्वस्य जिज्ञासया भृगुं प्रेषयामासुः स भृगुरपि तज्ज्ञप्त्यै महत्त्वज्ञानार्थं ब्रह्मणः सभामभ्यगादित्यन्वयः ॥ २ ॥

प्रह्वणं नतिं स्तोत्रं च न चक्रे ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति स्मृतेःसतो ब्रह्मणो भावः सत्त्वं तत्परीक्षार्थम् ॥ ३ ॥

स ब्रह्मा आत्मजाय आत्मजं हन्तुम् आत्मनि उत्थितं मन्युमात्मनैव अशीशमच्छयामास यथा प्रभुः सूर्यः स्वयोन्या वारिणा सम्प्रवर्तितवृष्ट्या यद्वारि तेन निदाघलन्तापरूपं वाह्निं स्वप्रआनाशकरं शमयति तद्वत् तमोश्रितरजआप्लुतो ब्रह्मा नरं ब्रह्मेति भावः ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे राजन् ! सरस्वती नदी के तीर पर एक समय सत्र नाम यज्ञ के अनुष्ठानार्थ ऋषिजन मिलकर बैठते भए उन ऋषियों को यह तर्कना भई कि ब्रह्मा विष्णु महेश इन तीनोंन के मध्य में सब से बडा देव कौन है ॥ १ ॥

हे नृप ! उस महत्त्व के जानिवे की इच्छा कर उन ऋषियों ने साक्षात् ब्रह्माजी के पुत्र भृगु महर्षि को तीनों देवन के पास वह भृगु महर्षि महत्व के निश्चय के लिये पहले ब्रह्मा की सभा में गया ॥ २ ॥

जायकर ब्रह्मा में सत्व गुण है अथवा नहिं है इस की परीक्षा के अर्थ भृगु ने ब्रह्मा के न तो प्रणाम क्रिया और न स्तुति करी अनंतर ब्रह्माजी अपनी अवज्ञा समझ कर अपने क्रोध रूप तेज से प्रज्वलित होकर भृगु के ऊपर क्रोध करते भए ॥ ३ ॥

निज पुत्र के ऊपर मन में उत्पन्न क्रोध का समर्थ ब्रह्माजी ने निज बुद्धि से इस प्रकार शमन कर दिया कि जैसे अग्नि ते उत्पन्न जल से अग्नि को शमन कर देते हैं ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेवं ब्रह्मणः सत्त्वबाध्यं रजोदर्शितं शिवस्य तमोबाध्यं सत्त्वं सत्त्वबाध्यं तमश्च दर्शयति तत इति सार्द्धद्वाभ्यां । देवो जगत्पूज्यः यतो महेश्वरः सर्वाहङ्काराधिष्ठातृत्वादितिभावः तथापि मुदा परिरब्धुं सम्यक् बाहुप्रसारादिना रेभे यतो भ्रातरम्भ्रातृत्वेनाङ्गीकृतम् ॥ ५ ॥

उत्पथगः श्मशानभस्मादिधारणेन पाषण्डमार्गं प्राप्तोऽसीति वदंस्तत्परिरम्भणं नेच्छदित्यर्थः । ततश्चुकोप तदेवाह शूलमिति । तिग्मलोचन इति क्रोधावेशाग्निप्रसरणाभिप्रायेण ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

पतित्वेत्यर्द्धकम्। गिरा सामपूर्वकसन्न्यायोक्त्या वैकुण्ठं प्रपञ्चान्त विकण्ठासुतनिर्मितं विष्णुलोकविशेषम् एवं ब्रुवति वैकुण्ठ इति वक्ष्यमाणात्—

पत्नीविकुण्ठासुभ्रस्व वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः।
तयोः स कलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम्॥
वैकुण्ठो निर्मितो येन लोको लोकनमस्कृतः।

इत्यष्टमस्कन्धाच्च॥ ७॥

श्रिय उत्सङ्गे शयानमिति तयोस्तदागमनाज्ञाने हेतुः मिथः प्रेमावृतज्ञानत्वात् तदेवं तदानीं तादृशदारुणकर्मणोत्यन्तायोग्यत्वमुत्तरोत्तरमविनयाधिक्यञ्च तस्योक्तं वैष्णवत्वन्त्वेतदुत्तरकाले तादृशभगवद्गुणेनैव जातमिति ज्ञेयं, तथापि तस्य तत्र गमनं श्रीभगवतो लोककृपार्थस्वगुणव्यञ्जनेच्छयैवेति च ततस्तस्मात्ताडनादनन्तरं तं दृष्ट्वेत्यर्थः सहसा सम्भ्रमेण लक्ष्म्या सहोत्थाय स्वतल्पादिति स्वशब्देन तल्पस्य परमधिष्ण्यत्वं सूचयति ततोप्यवरुह्य आश्विल्यस्य यथापेक्षं सर्वैरप्यन्वयः उत्थानादौहेतुः सतां साधूनां गतिः सद्धर्माश्रयः तत्रैव हेतुर्भगवान् सर्वसद्गुणयुक्त इति यद्वा भगवान् साक्षात्परमेश्वरोपि॥ ८॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

चुकोपेति उक्तोर्थवैकुण्ठशब्दः पूर्ववत्॥ ६—१४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत इति स भृगुः कैलासं जगाम तं भृगुं परिरब्धुमालिङ्गितुम्॥ ५॥

नैच्छदिति। त्वमुत्पथगः इति वदन् परिरम्भणं नैच्छदित्यर्थः। देवो रुद्रः तस्मै चुकोप किञ्च तीक्ष्णं दृष्टिः सन् शूलमुद्यम्य तं भृगुं हन्तुमारब्धवान्॥ ६॥

पतित्वेति। देवी गिरा सान्त्वोक्त्या तं रुद्रम् अथेति वैकुण्ठशब्दः पूर्ववद्विष्णुलोकपरः श्रियो लक्ष्म्याः उत्सङ्गे शयानं वक्षसि पादेनाताडयत् तत इति सतां गतिरिति हेतुगर्भम्॥ ७-८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

महेश्वर इति साङ्केतिकं नाम अन्वार्थाङ्गीकारे प्राकृतानुपपत्तेः भ्रातरं मुदेति भ्रातृशब्दप्रयोगाच्च॥ ५॥

श्मशानवासित्वेनाशुभाचार इति मत्वा॥ ६-८॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः॥

वैकुण्ठं प्रपञ्चान्तर्वर्त्तिविकुण्ठासुतनिर्मितं विष्णुलोकविशेषम्॥ ७॥

शयानमिति तादृशदारुणकर्मणोत्परया योग्यत्वमविनयाधिक्यं च तस्योक्तं वैष्णवत्वं त्वेतदुत्तरकाले तादृशभगवद्गुणेनैव जातमिति ज्ञेयम्। तथापि तस्य तत्र गमनं श्रीभगवतो लोककृतार्थस्वगुणव्यञ्जनेच्छयैव इति च॥ ८-१५॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं तस्य क्षोभं दृष्ट्वा अयं महान् भवतीति निश्चित्य महादेवो लोकानां ज्ञानोपदेष्टा कदाचिदेवं भविष्यतीति तत् जिज्ञासार्थं भगवन्तं भोगाविष्टं मत्वा तं परित्यज्य प्रथमतः कैलासमगमत् तस्य भ्रातृत्वेन तुल्यत्वात् तूष्णीं भावो न योग्य इति वाचनिकोपराधः कृत इति वक्तुं तस्य प्रसङ्गमाह—स तं देवो महेश्वर इति। तुल्यत्वेपि तस्य तेजो दृष्ट्वा दैवोपि ज्ञानशक्तियुक्तोपि ऐश्वर्ययुक्तोपि सन्माननार्थं परिरब्धुं समारेभे तत्राप्युत्थाय तत्रापि मुदा अनेन मानसः कायिकः ऐन्द्रियकश्च पुरस्कार उक्तः॥ ५॥

अतिक्रममाह—नैच्छदिति। इच्छाभावो मानसः तेन सहितवाचनिकमाह, त्वमुत्पथगोसीति। एवं वाचनिकातिक्रमे जाते देवत्वात् स्वच्छन्दचारित्वं न दोषायेति चुकोप हेत्वाश्चर्यं ज्ञानिनः कथमेवं क्रोध इति ततः पूर्वापेक्षया अस्य दण्डोप्यधिको जात इत्याह, शूलमुद्यम्येति तिग्मानि लोचनानि यस्येति ज्ञानशक्तितिरोभावः॥ ६॥

तदा पार्वतीज्ञानशक्तिः तत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वक्रियया तद्दण्डे प्रतिबन्धरूपा जातेत्याह—पतित्वा पादयोरिति। गिरा जिज्ञासाप्रवृत्तिरूपया एवं तत्सद्गुणपुरःसरं उभयोः स्थाने गत्वा स्वरूपेणैव भिन्नप्रक्रमेण विष्णोः स्थाने गत इत्याह, अथाजगामेति सहि जामाता भृगोर्भवति लक्ष्मीपतिः अतो द्वारपालैररुद्ध एव श्रिय उत्सङ्गे शयानं परमेश्वरं अत्यन्तातिक्रमं पूर्वापेक्षयापि कुर्वाणः वक्षसि पदा अताडयत् स हि परीक्षार्थमागतः विलम्बं न सहते भगवांश्च शेते शयाने न कोप्यस्मादन्यः अतिक्रमो भवति अतः प्रबोधनमतिक्रमञ्च सहैव कृतवान् अयं कायिको ऽतिक्रमस्तत्रापि महान् देशकालावस्थासन्निधिकरणक्रियाफलानां षण्णामपि दुष्टत्वात् यदि भगवान् गुणैः प्रत्येकेन मिलितैर्वा भगवान् स्यात् तदा क्षोभं प्राप्नुयादेव भगवांस्तु स्वभावतोपि भगवान् मूलभूतः अतः सहजान् स्वषड्गुणान् तत्र प्रकाशयामासेत्याह—तत उत्थायेति चतुर्भिः मानसान् षड्गुणान् आदौ ततः काये सुसंस्थितान् ततो वाचनिकानाह, पूर्णोतो भगवान् हरिः प्रथमं अक्षोभ्यत्वाय मानसान् षड्गुणानाह—यतो भगवान् अत ऐश्वर्यविरुद्धं मारणानन्तरमुत्थानं कृतवान् तत्रापि सह लक्ष्म्या वीर्यविरुद्धमेतत् न हि सामर्थ्ये विद्यमाने कश्चित् सुखं परित्यजति यशो विरुद्धं चैतत् यतः सतां गतिः एवं सति सन्तः कथं भजेरन् अपकर्षख्यापनात् स्वतल्पादवरुह्येति श्रीविरुद्धं तस्या शोभायास्तिरोधानात् आश्विति विकलतया विरोधः समर्थितः ननामेति ज्ञानविरुद्धं हीनो हि नमस्करोति तत्रापि शिरसा शिरो हि ब्रह्मादीनामपि स्थानं वैराग्यविरुद्धश्चैतत् मुनिमिति मुनित्वादयं क्रोधं करिष्यतीति तदभावापेक्षा न विरक्तता इति कायिक-

स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिम् ।
आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणम् ।
अजानतामागतान् वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ ९ ॥
अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन् स्वेन पाणिना ॥ १० ॥
पुनीहि सह लोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ।
पादोदकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥
अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् ।
वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवद्धर्मविरुद्धानाह, आहेति । ते स्वागतं कुशलेनागमनं किं कृतमिति कुशलप्रश्नः समतामापादयन् ऐश्वर्यविरुद्धो भवति ब्रह्मन्निति तस्योत्कर्षेण सम्बोधनं वीर्यविरुद्धञ्च अत्रासने क्षणं निषीदेति प्रार्थना कीर्त्तिविरुद्धा क्षणमित्यतिदैन्यात् श्रीविरुद्धा च अजानतामागतान्व इति स्पष्टो ज्ञानविरोधः नोपराधं क्षन्तुमर्हथेति अपराधक्षमापनं सापेक्ष्यत्वं ज्ञापयतीति वैराग्यविरुद्धं प्रभो इति सम्बोधनम् ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं ब्रह्मण्यवज्ञारूपं मानसमपराधं कृत्वा तत्र रजोगुणं दृष्ट्वा तं परीक्षया वस्तुतस्त्वनुत्तीर्णं ज्ञात्वा ततोपि श्रेष्ठे महेश्वरे मानसादिकं वाचिकमपराधमकरोदित्याह—तत इति द्वाभ्याम्॥ ५-७॥

महेश्वरे तमोगुणं दृष्ट्वा तदर्द्धभूतायां पार्वत्यां सत्वगुणञ्च दृष्ट्वा तमपि परीक्षया वस्तुतस्त्वनुत्तीर्णं दृष्ट्वा ततोप्यतिश्रेष्ठे विष्णौ वाचिकादप्यधिकं कायिकमपराधमकारोदित्याह अथो इति पुष्पपर्य्यङ्कोपरि शयानमपि तत्रापि श्रियः स्वपत्न्या उत्सङ्गे तत्रापि वक्षसि तत्रापि पदा नतु हस्तादिनेत्यपराधपरावधिः कृत इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हन्तुं आरेभे इति भ्रातृविषयकस्नेहेन रजोमूलेन परिरब्धुं प्रवृत्तोपि त्वमस्युत्पथग इति प्रतिकूलवचनमात्रश्रवणेन तमो जन्येन क्रोधेन तं भ्रातरं हन्तुं प्रवृत्तः रजोमिश्रितेन तमसा वृतो हर इत्यर्थः । देवी सान्त्वयामासेति पतिप्रकृतिनिरोधाचरणेन तद्भ्रातृरक्षार्थकेन रजसा वृता भवामीति द्योत्यते ॥ ६ ॥ श्रिय उत्सङ्गे शयानमित्यनेन रजस्तमोभिभूतेषु तादृशी क्षमा कदाचिदपि लेशतोपि न सम्भवतीति द्योत्यते ॥ ७ ॥

सह लक्ष्म्येत्यनेन लक्ष्मीः पतिस्वभाववतीति गम्यते तत उत्थाय इत्यादिना भवत्पादहतांहस इत्यनेन ग्रन्थेन विष्णुः क्रमात्सत्वगुणवश्य इति नैवोच्यते यतः सत्वावृताः प्रत्युत्थानादिना गुर्वादीन् पूजयन्ति नतु पादत्राणावलम्बिनं भृत्यम् तस्मादनेन ग्रन्थेन प्रकृतितद्गुणादावृतनिखिलजीवनियन्तुः सर्वात्मनः सर्वेश्वरस्याचिन्त्यचेष्टितस्य श्रीविष्णोः सर्वदोषवर्जितत्वसर्वश्रेष्ठत्वख्यापनाय स्वभक्तभक्तिमत्त्वं प्रतिपाद्यते अहं भक्तपराधीनः ह्यस्वतन्त्र इव द्विज भगवान् भक्तभक्तिमानित्युक्तिः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

अनंतर भृगुजी वहां से कैलास में गए वहां महादेवजी उठ कर भ्राता भृगु से मोह के साथ मिलने को तयार भए ॥ ५ ॥

अनंतर तुम चिता भस्मादि धारण करते वारा होने से उत्पथगामी हो हमको मतना छुवो इस प्रकार कह कर भृगुने महादेव से मिलने को नहिं चाहा भृगु के वचन को सुन कर महादेवजी ने क्रोध किया ॥ ६ ॥

क्रोध से क्रूर नेत्र वारा होकर महादेवजी त्रिशूल लेकर भृगु के मारने को तयार भए तव तो पार्वतीजीने महादेवजी के चरणों में दण्डवत् कर मधुरवाणी से उनको प्रसन्न कर लिए ॥ ७ ॥

अनंतर जहां श्रीजनार्दन देव विराजते हैं उस समय वैकुंठ में भृगुजी पहुचे वहां लक्ष्मीजी के अंक में भगवान् शयन करते रहे उन की छाती में भृगुने अपने पायन से लात मारी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तीर्थकारिणा तीर्थत्वनिमित्तेन ॥ ११—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ते त्वया सुखेनागतं किमित्यर्थः । यद्वा तव स्वागतं शोभनमागमनं ब्रह्मन् हे वेदस्वरूपेति परमपूज्यत्वं सूचयति अत्र मत्तल्परूपे किम्वा विप्रार्थं पृथक्स्थापिते किम्वा मयार्पिते अस्मिन्नासने एवञ्च स्वयमेव सत्वरमासनमानीतमिति ज्ञेयं ननु त्वया अभिगमनादिना न सम्मानितोहमित्यासनं न स्वीकरोमीतिचेत्तत्राह अजानतामिति वो युष्मान् बहुत्वं गौरवात् नोऽस्माकमिति लक्ष्म्याद्यपेक्षया ॥ ९—१० ॥

क्षणोपवेशे प्रयोजनं च मम सुखमेवेत्येवमतिस्तुत्या प्रतिपादयति—पुनीहि इति द्वाभ्याम् । सह लोकं श्रीवैकुण्ठलोकेन चतुर्दशभुवन्याच सहितं लोकपालान् श्रीब्रह्मरुद्रादीन् मद्गतान् मयि वर्त्तमानानित्यर्थः । तस्य विश्वोत्कर्षत्वात्तेषां तदंशत्वाद्वा भगवन् हे परमपूज्य ! अतः क्षणमुपविष्टस्य ते पादौ प्रक्षाल्य तज्जलं धारयामीति भावः ॥ ११ ॥

ननु मनोदुःखभरेण मया महापराधः कृतः लज्जया कथमत्रोपवेष्टव्यमित्याशङ्क्य महाननुग्रह एव भवता कृत इत्याह अद्येति । एकान्तं परमं भाजनमाश्रयः तत्र च त्वमेव समर्थोऽसीत्याहस भगवन् हे सर्वशक्तियुक्तेति अतो भूतिर्लक्ष्मीर्मे वक्षसि सदा वत्स्यतीत्यर्थः । तद्धेतुमेवाभिव्यञ्जयति भवदिति सदैवमस्मिन् श्रीविकुण्ठासुते लक्ष्मीरेवाप्येतदनन्तरमेव भविष्यतीति गम्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतः सतल्पादाश्ववरुह्य मुनिं भृगुं शिरसा ननामाह च किमिति । हे ब्रह्मन् ! ते त्वया स्वागतं कुशलमागतं खलु अत्रास्मिन् आसने क्षणं निषीद उपविश हे प्रभो ! युष्मानागतानजानतामस्माकमपराधमितिशेषः क्षन्तुमर्हथ ॥ ९-१० ॥

पुनीहीति । सह लोकं सवैकुण्ठं मां मद्गतान् मदावेशितचित्तान् मद्धार्यान् इति वा लोकपालांश्च हे भगवन् ! पादोदकेन पुनीहि कथम्भूतेन तीर्थानां गङ्गादीनामपि तीर्थकारिणा पवित्रकारिणा ॥ ११ ॥

अद्येति । हे भगवन्नद्याधुनाऽहं लक्ष्म्या एकान्तभाजनं नियताश्रय आसं तत्र हेतुत्वेनात्मानं विशिषन्नाह—भवतः पादेन पादताडनेन हतमंहः पापं यस्य तस्य ममोरसि विभूतिर्लक्ष्मीर्वत्स्यत्यनपायितया वर्त्स्यतीति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते तुभ्यं निषीदोपविश आगसमपराधम् ॥ ९—१० ॥

अहमेव गतं गतिः आश्रयो येषां ते मद्गतास्तान् तीर्थकारिणा शुद्धिकारिणा तीर्थं शास्त्रेष्वम्भसि पावने इति यादवः ॥ ११ ॥

असुरजनमोहनार्थमाह—अद्येति । अद्याहं लक्ष्म्याः श्रिय एकान्तेन नियमेन भाजनं पात्रमासं भूतिर्लक्ष्मीः भूतिः श्रीजन्मभस्मस्थितिच नित्यकृतवासापि अद्यप्रभृति वत्स्यति दृष्टवासं करिष्यति भवता निरस्तशोकेन पादेन ज्ञानेन हतं नष्टम् अंहो यस्मिंस्तत्तथा नित्यसत्ताज्ञानात्मकत्वेन दोषरहितमिति वा तस्मिन्निति तथा बाह्यार्थः कथा यदि वाक्यार्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वगुणान् भगवांस्तत्र स्थापयतीति सूचयति, अमानी मानदो भगवानिति परीक्षायां निर्णयः सिद्धो भविष्यतीति एवं वचसा स्वापकर्षं ख्यापितवान् अपराधकर्तुः स्तोत्रञ्च वचसैव कायिकान् पूर्ववद्विरुद्धान् प्रतिपादयति—पुनीहीति द्वाभ्याम् परमपवित्ररूपे भगवान् पावित्र्ये परमैश्वर्यं प्राप्तः अत एव नखोदकरूपायां गङ्गायां आज्ञया पावित्र्यं स्थापितवान् अन्यथा कथं शास्त्रनिषिद्धे पावित्र्यं भवेत् तद्विरुद्धमेतत् पुनीहि मामिति लोकसहितत्वेन सुतरां स्वस्यापावित्र्यख्यापनं विरुद्धं भगवान् स्वधर्मान् तत्र स्थापयित्वा तद्धर्मान् स्वयं गृहीत्वा सर्वमेवमाह अन्यथा ब्राह्मणस्य नाशो भवेत् प्रमेयबलेन सन्मार्ग एव नाशितः स्यात् तथा महति राजद्रोहे कृते राजकीयास्तमाशयेयुरेव सचेद्राजा तमपराधकर्त्तारं स्वसिंहासने निवेशयेत् सदा बाधकाः सर्वे साधका भूत्वा न पीडां कुर्युः अन्यथा यथा कथञ्चिदपि तमाशयेयुरेव अतो भगवानेवं प्रघट्टकेन स्तोत्रं करोति स्वधर्मान् स्थापयितुं तुल्यत्वाभावाय च तद्धर्मान् गृह्णाति मोहिकैषा लीला हीनत्वप्रतिपादिका ज्ञातव्या अतिदैन्यं ख्यापयन् वीर्यविरुद्धमाह मद्गतान् लोकपालांश्च पुनीहीति स्वस्मिन् विद्यमानानां तस्य सम्बन्धाभाव एव पावनं दूरे तत्रापि पादोदकेन पावनं सुतरां कीर्त्तिविरुद्धं तीर्थानां तीर्थकारिणेति गङ्गादीनामप्यनेनैव तीर्थत्वमिति सहेतुकं तस्य पावनकर्तृत्वं निरूपितं लक्ष्मीविरुद्धमाह अद्याहं भगवान् लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनमिति असिद्धा भगवति लक्ष्मीराधिदैविकी इयं चाधिभौतिकी सापि नित्या लक्ष्मीस्वरूपेण स्वस्वरूपेण चैतद्विरुद्ध्यते ज्ञानविरुद्धमाह वत्स्यत्यरसि मे भूतिरिति नहि क्रियाशक्तिर्ज्ञानपूर्वं तिष्ठति तत्राप्यन्तरङ्गाभूत्वा वत्स्यतीत्याशंसनात् वैराग्यविरोधोपि भवत्पादहतांहस इति त्वच्चरणारविन्दसम्बन्धेन स्वस्य पापक्षयकथनं धर्मविरुद्धमपि एवं सर्वधर्मात्मानं तत्र स्थापयित्वा तदीयं स्वस्मिन् गृहीत्वा तथोक्तवान्, अनेनैव तस्य प्रायश्चित्तमप्युपदिष्टं यदा कदाचिदपि मच्चरणसेवां करिष्यसि तदा तव पापक्षयो भविष्यतीति ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णौ तावानपराधः सत्वगुणदिदृक्षया कृतः वस्तुतस्तु तत्र विष्णौ शुद्धसत्वमेव दृष्टं नतु सत्वमपीत्याह—तत इति चतुर्भिः । सह लक्ष्म्येति लक्ष्म्या अपीति तादृशसमयेऽपि तादृशविविक्तेप्यागन्तरि स्वाज्ञावलोकनलम्भविष्णावपि तस्मिन्मुनौ न कोपगन्धोऽभीति सत्वगुणधर्मप्रियतमाचिसाभिप्रायकत्वेन तत्तिरस्कारदर्शनेपि नान्तःकोप इति शुद्धसत्वधर्मः सतां गतिरिति वैकुण्ठनाथपार्षदानामपि तादृश्यमेव ॥ ९ ॥

त्वया अभिगमनाभ्युत्थानादिना मत्सम्माननाकरणाच्चवेद-

विजि० पाठः (श्रीवत्समिति नामाहि जायतां पादलक्षणः ।)

श्रीशुक उवाच ।

एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा ।
निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥
पुनश्च सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥
तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥
धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यञ्च तदन्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आसनं न स्वीकरोमीति चेत् सत्यं मन्महापराधः खल्वभूदेव तत्र त्वत्कृपैव मे गतिरित्याह—अजानतामिति ॥ १० ॥

यदि चेमं महापराधमपि क्षान्तवानेवासि तर्हि देहि पादोदकमित्याह—पुनीहीति । तीर्थानां गङ्गादीनामपि तीर्थत्वकारिणेति एतत् प्राप्यैव गङ्गादीनि तीर्थान्यभूवन्नित्यर्थः । अत्र भृगुकृते एतावत्यपराधे त्वमेव सत्वगुणधर्मः प्रत्युत स्वस्यापराधित्वमननेन तत्प्रसादनं यदेतत्शुद्धसत्त्वधर्मो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

ननु च तुभ्यं त्वत्प्रियायै प्रेमवत्यै लक्ष्म्यै च दुःखं ददानस्य ममाकल्पं नरकेष्वेव वासो भविष्यति यद्यपामरविप्रस्य महापापिनो ममापवित्रपादस्त्वद्वक्षसि लग्न इत्यनुतापजर्जरे सति तस्मिन् भो मुने कृपासिन्धो आवयोस्त्वं परममुत्सवमेव कृतवानसीत्याह—अद्येति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तीर्थानामपि तीर्थकारिणा पवित्रत्वकारिणा ॥ ११—१२ ॥

भाषा टीका ।

अनन्तर सत् पुरुषों के गति भगवान् लक्ष्मी सहित उठ कर अपनी शय्यासे नीचे उतर कर भृगु को मस्तक से प्रणाम करते भए ॥ ९ ॥

और बोले कि हे ब्रह्मन् ! धन्य आपका आगमन भया इस आसनपर थोडा क्षण मात्र आप बैठिएगा हे प्रभो आप भए आपको नहि जानने वारे हमारे अपराध को आप क्षमा कीजिएगा ॥ १० ॥

तीर्थन को भी पवित्र कर ने वारे आप के चरणोदक से वैकुण्ठ लोक सहित मोको आप पवित्र कीजिएगा और मेरे आश्रित लोकपालन को पवित्र कीजिएगा ॥ ११ ॥

हे तात ! हे महा मुने ! आप के चरण अत्यन्त कोमल हैं वज्र के समान कठिन वक्षस्थल के स्पर्श होने से इन मेपीडा हुई होगी इस प्रकार कह कर निज हस्त से इन विप्रके दोनो चरण को सम्मर्दन करते बोले ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य मन्द्रया गम्भीरया गिरा निर्वृतस्तूष्णीं बभूवेति शेषः ॥ १३-१४ ॥

विस्मिता अपराधातिरेकेऽपि निर्विकारित्वेन भूयांसं श्रद्दधुः महत्तमं निश्चितवन्तः यतो यस्मिन् ॥ १५ ॥

वैराग्यञ्च चतुर्विधमिति पाठे तच्चातुर्विध्यमेवं द्रष्टव्यम् विषयांस्त्यक्तुमशक्नुवतोपि सम्मानेच्छात्याग आद्यं वैराग्यम् विषयाणां मध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापि वृत्तिर्द्वितीयम् तथा वृत्तावपि मनसि रागशैथिल्येन बाह्येन्द्रियैरेव विषयसेवनं तृतीयम् तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थम् यथाऽऽहुः—

'वैराग्यमाद्यं यतमानसंज्ञं—
क्वचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः ॥
एकेन्द्रियाख्यं हृदि रागसौक्ष्म्यं—
तस्याप्यभावस्तु वशीकृताख्यम् ॥

इति ॥ १६—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वैकुण्ठे श्रीविकुण्ठनन्दने निर्वृतः स्वस्थचित्तः तर्पितः प्रीणितः अतो भक्त्या सादरप्रेम्णा बाष्परुद्धकण्ठत्वादुद्भूतकण्ठस्तदीयस्वरो यस्य सः तादृशः सन्नश्रुलोचनो बभूव ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मुनीनां ब्रह्मवादिनां दीर्घसत्र एव मननार्थं वेदाभ्यासपराणां नतु निर्णीतवेदार्थानामित्यर्थः ॥ १४ ॥

विष्णुं स्वमाहात्म्येन विश्वव्यापकं भूयांसं त्रिष्वप्यधीशेष्वतिशयेन महान्तं नतु महन्मात्रं तच्च युक्तमेवेति तेषां वाक्यमप्यनुवदति यत इत्यादिना तत्तीर्थसाधनमित्यन्तेन । यतो हेतोरन्येषामपि भृगोरिव शान्तिरक्षोभो भवति किमुत स्वस्यैव तस्येत्यर्थः । स्वल्पे प्रदीपादावेव क्षोभो दृश्यते नतु महति सूर्य्यादाविति तेन महत्तमत्वमनुमितमिति भावः अतः साधनतयाप्युपसन्नानां यतो भृगोरिव भयाभावोपि भवति ॥ १५ ॥

तदेवं महत्तमत्वस्य चिन्हमुक्तं हेतुमपि तथैव कैमुत्येन दर्शयंस्ततो ऽप्राकृतमहासम्पत्तिमपि-दर्शयति धर्म इति त्रिभिः । साक्षाद्धर्मो भगवद्धर्मे यतः साक्षात्पदस्य सर्वैरप्यन्वयः तेन साक्षात् ज्ञाने श्रीभगवदनुभवः तदन्वितं त्रिक एककालः भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः इत्येकादशोक्तरीत्या सप्रेम तदनुभवान्वितमेव नतु शुष्कं चतुर्विधमिति पाठस्तेऽप्यर्थखातः तत्र यतमानसंज्ञमिति यतः संयता मानः सम्मानेच्छा यत्रेत्यर्थः । क्वचिदिति लवणादौ विरागो नाम व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यमित्यन्वयः एकेति । एकानि एकमुखीकृतानि इन्द्रियाणि यस्मिन् तत् रागसौक्ष्म्यं रागस्याल्पतयावसानमिति ज्ञेयं यद्वा भक्त्यैकरागतश्चतुर्वर्गत्यागेन चतुर्विधं ततश्चाष्टधाणिमादिभेदैरैश्वर्यमप्राकृतं तदप्रार्थितमपीतिभावः । यथा तृतीये भक्तिरन्विच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते इत्युक्त्वा श्रीकपिलदेवो व्याह-अथो विभूतिं मम मायया चितामैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तं । श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते हि लोके इति यत इति मुहुर्निर्देशः शान्त्यादीनां तदेकनिष्ठतां बोधयति यस्माच्चात्मनः सर्वेषां मनसः मलं चाञ्चल्यादिदोषं श्रवणादिना अपहन्ति दूरादेव नाशयतीति तथा तत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विकृतत्वात् ब्रह्मादयः प्रकृतिवश्याः परमपुरुषस्त्वप्रकृतिवश्यः अपितु परः ततः इन्द्रस्ततो ह्येयप्रत्यनीकः अतः प्रकृतिवश्येभ्यश्चेतनेभ्यः पर इति निश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेव प्रपञ्चयति धर्मः साक्षादिति मायया प्रकृत्या गुणाः सत्वादयः विषमावस्थिताः ॥ १६—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । तस्य भवतो मन्द्रया गम्भीरया आशयगर्भया गिरा निर्वृतः सुखितः तर्पितश्च भक्त्युत्कण्ठया भक्त्युद्रेकेणाश्रूणि लोचनयोर्यस्य तूष्णीमास ॥ १३ ॥

पुनरिति । आमन्त्र्यागत्य हे राजन् ! ज्ञेनात्मनाऽनुभूतमशेषेणावर्णयत् ॥ १४ ॥

तदिति तद्भृगुणोपवर्णितं निशम्य मुक्तसंशयाः अत एव निर्वृताः सुखिताः विष्णुमेव भूयांसं सर्वोत्कृष्टं श्रद्दधुर्निश्चितवन्तः परत्वोपयुक्तगुणाविष्कारपूर्वकनिश्चयप्रकारानेवाह—यतः शान्तिरित्यादिना यच्छब्दानां त्रिविधाकृतयस्तस्येत्युपरिष्टात्सम्बन्धः यतः यस्मिन् शान्तिः यतः सेव्यमानादभयं मुक्तिः यद्वा यतो यस्मादुपासनादेव शान्तिरिति एवमुत्तरत्रापि ॥ १५ ॥

धर्मोत्र ब्रह्मण्यताज्ञानं सर्वविषयकं वैराग्यं विषयानभिलाषः तदन्वितं शान्त्यादिभिः सहितमष्टधाणिमादिभेदेनाष्टविधमैश्वर्यं चात्मनः भजतः पुंसः मलमपहन्तीति तथा तद्यशो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रिया सहितवत्समुरः श्रीवत्सं उरो वत्सश्च वक्षश्च भुजान्तरमुदीर्यत इति उत्पलमालाभिधानं पादलक्षणः पादो कः श्रीवत्समिति नाम जायतामित्यन्वयः ॥ १३-१४ ॥

भूयांसमत्युत्तमं यतो यस्माद्धरेः शान्तिर्मोक्षो मङ्गलं वा पुंस इति शेषः ॥ १५ ॥

एकान्तभक्तानां धर्मादिष्वनपेक्षालक्षणं वैराग्यमात्मनो मनसो मलनाशनम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यद्यपि पूर्वं श्रीविष्णौ विनयाख्या एव गुणोपलक्षितस्तथापि स खलु गुणः सर्वं पूरयितुमेव स्पर्द्धादिविषयराहित्यात् परम पूर्णतया सम्भवतीति तेनान्येऽपि तस्य गुणा लक्षिता इत्याह धर्म इति ॥ १६—५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवममानित्वं मानददत्वञ्च स्वस्य प्रकटीकुर्वता भगवता सन्मार्गः समर्थितः ततो यज्जातं तदाह—एवं ब्रुवाण इति । सतु परीक्षार्थमागत इति तेन भगवति हीनभावो न मतः किन्तु गुणत्वेन कायवाङ्मनश्चरित्रं स्वीकृतवान् अत एव सर्वभावेन सन्तुष्ट इत्याह आदौ तन्मन्द्रया गिरा निर्वृतः भगवता च तर्पितः स्वधर्मारोपणेन अतः सनकादिवत् प्रत्युत्तरसन्देहादिकं न कृतवान् किन्तु तूष्णीमास किञ्च भगवानद्भुतकर्मा भक्तिविरुद्धकर्मणा तस्मै भक्तिं दत्तवानित्याह भक्त्युत्कण्ठो श्रुलोचन इति । भक्त्या प्रेमलक्षणया भगवति परमोत्कण्ठावान् जातः ॥ १३ ॥

अहो भगवच्चरित्रमित्याश्चर्येणाश्रुलोचनोपि भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा निर्णयकथनार्थमागत इत्याह पुनः स्वसत्रमाव्रजेति मुनीनां ब्रह्मवादिनामिति ज्ञानक्रियावैशिष्ट्यं तेन विश्वासो ज्ञानं च भविष्यतीति अतो निःशङ्कं अशेषप्रकारेण स्वानुभूतमवर्णयत उपसंहारे भृगुपदं तस्य वैष्णवत्वं ख्यापयति ततोपि किम्पुनः सन्देहस्थितो न वेति शङ्काव्युदासपूर्वकं

मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
अकिञ्चनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥
सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निस्सन्देहं ख्यापयितुमाह तन्निशम्येति आदौ भगवच्चरित्र-श्रवणाद्विस्मिताः अदपोत्कर्षज्ञानार्थं प्रवृत्ताः परमोत्कर्षं ज्ञातवन्त इति ततो मुक्तसंशयाः भगवानेव महानिति निश्चयात् एवमपि सति भूयांसो विष्णुमेव महानिति पदार्थे श्रद्धां कृतवन्तः येतु पुनः पितृत्वेन अन्यत्रापि श्रद्धा-युक्तास्तेषामन्याभिनिविष्टानां प्रमाणमपि बोधयितुमसमर्थ-मिति ते स्वसेव्यं सदृशमेव भगवन्तं ज्ञातवन्त इति तद्व्युदासार्थं भूयांस इत्युक्तं सन्मार्गे भगवानेवोत्कृष्टो मन्तव्य इति ख्यापयितुं सन्मार्गोपयोगिनः सर्वानेव गुणान् भगवत्याह यतः शान्तिरिति तत्तीर्थसाधनमिरूपन्तेन आदौ सन्मार्गे गुणक्षोभनिवृत्तिरपेक्ष्यते ततो भगवद्धर्माः मार्गरत्नाचेति तत्रापि षड्गुणा भगवांश्च वक्तव्यः एवं षोडशकलो भगवान् मार्गे निरुक्तो भविष्यति शान्तिरान्तरो धर्मः इन्द्रियाणां रजोगुणक्षोभाभावः अनेन भवति यतः अभयं भयाभावः सत्त्वक्षोभनिवृत्तिः धर्मस्तामसाभावः ततो भगवद्धर्माः यस्मात् सर्वेषां प्राणिनां साक्षात् ज्ञानं निरुपाधिकं वैराग्यञ्च तद्विश्वमेव दयान्वितमित्युभयत्र विशेषणं ज्ञाने वैराग्ये च प्राणिनां पीडा सम्भवतीति तदर्थमेतदुक्तं दयाभावार्थं हि भगवानर्जुनमुपदिदेश वैराग्ये च स्वकीयानां पीडा लोक-सिद्धा तदन्वितमिति क्वचित्पाठः तदा ज्ञानसहितं वैराग्यं नतु मर्कटवैराग्यमितिअर्थः यतो भगवतः सकाशात् अष्टधा ऐश्वर्यं भवति अणिमादिप्रभेदभिन्नं यशश्च भवति आत्मान्तः-करणस्य मलं दूरीकरोतीति यशसो विशेषणम् अनेनासत्प्रका-रेण नटविटादिभ्यो दानेन यद्यशस्तद्व्यावृत्यतं श्रीः वीर्यञ्च प्रकृते तथा नोपयुज्यत इति दयायां वीर्यस्यान्तर्भावं अष्टधा ऐश्वर्यं श्रियाश्च मन्यते ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मन्द्रया गम्भीरया तूष्णीमित्यश्रुरुद्धकण्ठत्वेन स्तुत्य-सामर्थ्यात् अत्र भगवल्लीलाविनोदसूत्रधारनर्त्तितस्य भृगोरे-तत्कर्मणि नापराधो वाच्य इति प्राञ्चः ॥ १३—१५ ॥

साक्षाद्धर्मः श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणो यतः साक्षात्पदस्य सर्वत्रान्वयात् ज्ञानं भगवदनुभवः तदन्वितामित्यस्य ज्ञाने-प्यन्वयात भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरिति त्रिकस्य यौगपद्य-मेकादशोक्तमिवात्रापि द्रष्टव्यं चतुर्विधमिति पाठे चतु-र्वर्गोपेक्षालक्षणमेव चतुर्विधवैराग्यं नतु शुष्कं अष्टैश्वर्य-मिति भक्तेरनुषङ्गिकं फलं यदुक्तं श्रीकपिलदेवेन अथो- विभूतिं मम माययाचितामैश्वर्य्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तं । श्रियं भागवतीं वास्पृहयन्ति भद्रां परस्यमे तेश्नुवते हि लोके । इति यशश्चश्रोतुर्जनस्यात्मनो मनसो मलं मत्सरमपहन्तीति तत्॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विष्णोः मन्द्रया गम्भीरया गिरा निर्वृतः सुखितः तमेव सर्वश्रेष्ठमवधार्य लब्धपरमानन्द इत्यर्थः लब्धमनोरथ-त्वेन तर्षितश्च भक्त्युत्कण्ठः अश्रुलोचनः सन् तूष्णीं बभूवेति शेषः ॥ १३…१४ ॥

भूयांसं महत्तमं परं ब्रह्म ब्रह्मशिवयोरपि जनकं तथोक्तं विष्णुपुराणे ब्रह्मणैव——

यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतप्रजासृष्टिकरोन्तकारी ।
क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्तात् ॥

इति अदृशुः ॥ १५ ॥

यतः श्रीकृष्णात् सेव्यात्साक्षाद्धर्मः तद्भक्तिः ज्ञानं तत्स्व-रूपादिविषयकं तदितरस्मिन् च वैराग्यं तदन्वितं तद्भावा-पत्तिलक्षणं मोक्षञ्च अष्टधा अणिमादिकम् ऐश्वर्य्यञ्च आत्ममलाप-हं यशश्च भवति स्वच्छन्दानां त्रिविधाकृतयस्तस्यैत्यनेन सम्बन्धः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! इस काल में लक्ष्मी का एकान्त निवास मै होगया क्योंकि आप के चरणस्पर्श होनेसे मेरे सब पाप नष्ट हो गए इसी से मेरे वक्षस्थल में लक्ष्मी नित्य निवास करैगी ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इस प्रकार भगवान् के कहने उन की गम्भीर वाणी से सुखी और तृप्त होकर प्रेम से भृगु का कण्ठ रुक गया नेत्रों आंसु वहने लगे इस दशा को प्राप्त होकर भृगुजी चुपचाप होगए ॥ १४ ॥

हे राजन् वेद वादी मुनीन के सभा में पुनः आय कर तीनो देवन का जो वृत्तान्त आप ने देखा उस को भृगु महर्षी वर्णन करते भए ॥ १५ ॥

भृगु के वर्णित वृत्तान्त को श्रवण कर आश्चर्य युत सन्देह निवृत्त होकर मुनिजन श्रीविष्णुहि सब से अधिक हैं इस विषय में विश्वास करते भए क्योंकि जिस में स्वाभाविक शान्ति आदि गुण और जिस की कृपासे जीव को अभय पद प्राप्त होता है वोह अधिक है ॥ १६ ॥

त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः।
गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच।

एवं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये।
पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तस्य भगवत एव यद्यपि त्रिविधा आकृतयः तत्रापि सत्त्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः ॥ १९ ॥

इत्थं निश्चित्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्रा हरिसेवया मुक्तिं प्रापुरिति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेवमैश्वर्य्यप्रदत्वेऽप्यनुपद्रवहेतुत्वान्मुनीनामित्यादि प्रथमतो मननशीलानां ततो भगवच्चिन्तनार्थं परित्यक्तमहादोषात्मकभूतद्वेषाणां ततो भगवच्चित्ततया यदृच्छालाभतुष्टानां ततो भगवदेकस्पृहत्वेनान्यत्र स्वर्गापवर्गनरकेषु तुल्यदर्शिनां अत एव भगवन्तं विनान्यत्र ममताशून्यानां अत एव प्रोज्झितकैतवानामिति क्रमेणार्थः ॥ १७ ॥

एवमप्राकृतशुद्धसत्त्वात्मकवैभवत्वेऽपि प्राकृतसत्त्वे यस्यानुग्रहदृष्टिरिति तत्रैव गुणविशेषं दर्शयति मूर्त्तिरिव मूर्त्तिराधिष्ठानं प्रिया कृपादृष्टियोग्या तन्मयेष्वपि विशेषतो ब्राह्मणा इष्टदेवतावदाराध्यमानाः तादृशगुणाकृष्टत्वादेव यं वा यत्र निपुणबुद्धयो भजन्ति यद्यप्यनाशिषः शान्ताः सर्वत्र रागद्वेषरहिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्त्वं प्रिया मूर्त्तिरित्युक्तं तत्रान्या वा का मूर्त्तय इत्यपेक्षायां विविच्य त्रिविधा आह—त्रीति। तत्र राक्षसास्तामस्यः असुरा राजस्यः सुराः सात्त्विकाः तत्तदुपलक्षणत्वेनान्येऽपि तत्तद्रूपा ज्ञेयाः ननु मायानामकस्य तस्य मायिकसत्त्वगुणे कथं रतिस्तत्राह—सत्त्वं खलु तस्य भगवतो यत्तीर्थमागमस्तद्भक्तिप्रतिपादकशास्त्रं तस्य साधनमवगमद्वारभूतं भवति परम्परया भक्तिसम्बन्धात्त्वेवेति भावः ॥ १९ ॥

तदेवं तेषां निर्णयमनूद्य स्वयमेवाहेत्याह—श्रीशुक उवाचेति। इत्थं निश्चित्येति तैर्व्याख्यातं तत्र नृणां संशयनुत्तये निश्चित्येति योज्यं तदेवं शास्त्रद्वारा तु ते स्वयं निश्चितवन्तः एवेति गम्यते तद्गतिं गताः तमुपलब्धवन्तः यद्वा तच्चाप्येषां नृणां संशयनाशाय जातमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

मुनीनामिति। न्यस्तदण्डानां भूतद्रोहरहितानां समचेतसां सर्वात्मब्रह्मबुद्धीनामकिञ्चनानां प्रयोजनान्तररहितानां परोपकारशीलानां यं परमां गतिं प्राप्यमाहुः ॥ १७ ॥

सत्त्वमिति। सत्त्वं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं शुद्धसत्त्वं यस्य प्रिया मूर्त्तिः शरीरं यस्य चेष्टदेवताः ब्राह्मणा अनाशिषः निष्कामाः शान्ताः जितेन्द्रियाः निपुणा बुद्धिर्येषां ते यं भजन्ति ॥ १८ ॥

त्रिविधेति। तस्येत्थम्भूतस्य निःसमाभ्यधिकस्य गुणिन्या सत्त्वादित्रिगुणमय्या मायया सृष्टा राक्षसा असुराः सुराश्चेति त्रिविधा अप्याकृतयः तस्यैव शरीरभूता इत्यर्थः। तत्र देवाः सत्त्वप्रचुराः असुरास्तु रजःप्रचुराः राक्षसास्तमःप्रचुराः देवादिषु त्रिष्वप्यासुरमानुषदैवसम्पत्तिभिरभिजाताः सन्त्येवेति भगवद्गीतासूक्तं एवञ्च सर्वेऽप्येते नोपास्या इति भावः तथाचोक्तं शौनकेन—

"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्त्तिनः ॥
यतस्ततो न ते ध्याने ध्यातिनामुपकारकाः।
अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ।
पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः।
नैसर्गिको न वैबोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥
तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेवबोधवत्"।

इति एतदेवाह—सत्त्वं तत्तीर्थसाधनमिति यत्सत्त्वं शुद्धसत्त्वमयं भगवच्छरीरं तदेव तीर्थसाधनं उपास्यमानं सन्निःशेषप्रकृतिसम्बन्धक्षपणद्वारा आत्मशुद्धिसाधनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्थं इति सारस्वताः सरस्वतीतीरवासिनो विप्राः नृणां संशयनिवृत्तये इत्थं निश्चित्य परमपुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं मुक्तिं प्राप्ताः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

यस्य हरेः सत्त्वगुणः प्रियामूर्तिः प्रेष्ठप्रतिमा यस्य ब्राह्मणाः अनाशिषो निष्कामाः ॥ १८ ॥

तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं नाम गुणः आर्यं सर्वपूज्यं श्रीहरिं दर्शयतीत्यर्थः ॥ १९—२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं भगवतः सकाशात् प्राणिनामेवं भवतीति निरूप्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मार्गानुसारिणि भगवति मार्गसिद्ध्यर्थं गुणानाह—मुनीनामिति त्रिभिः । यस्तु भगवान् षड्गुणयुक्तानामपि परमा गतिः फलरूप इत्यर्थः आहुरिति प्रमाणं परमत्वं यतो नावर्त्तते यस्माद‍ग्रे गन्तव्यं च नास्ति षड्गुणान् मुनीनां वर्णयति तेषामेव भगवान् फलमिति ज्ञानार्थं मननं ज्ञानसिद्धिः दण्डन्यासो वैराग्यं शान्तिः कीर्त्तिः समचित्तता श्रीः अकिञ्चनानामिति वीर्यं सम्भवति अपेक्षायाश्च तदग्रहणात् साधूनामिति सदाचाराणां अनेनैश्वर्यं निरूपितम् ॥ १७ ॥

लौकिकसामर्थ्यावैदिकत्वसम्पादनात् एवं फलरूपता एको गुणः सन्मार्गे साधनोत्कर्षमाह सत्वं यस्य प्रियामूर्त्तिरिति सत्वगुणएव भगवान्निरूपकः सत्वोत्पादका अपि तत्र सुलभा इत्याह ब्राह्मणास्त्विष्टदेवता इति यस्य भगवतः इष्टदेवता ब्राह्मणाः अनेन प्रमाणप्रतिबन्धकता निवारिता किञ्च यस्मिन् मार्गे गुणत्रययुक्ता भवन्ति अनाशिषः फलाकाङ्क्षारहिताः शान्ताः साधनदोषरहिताः निपुणबुद्धयः विवेकज्ञानयुक्ता इति साध्योत्कर्षः वेत्यनादरे भगवद्भजने निपुणा बुद्धिर्नात्यन्तं प्रयोजिकेति ॥ १८ ॥

एवं गुणचतुष्टयं निरूपितं द्वयमाह त्रिविधाकृतय इति भगवतः आकृतयो रूपाणि त्रिविधानि तानि गणयति राक्षसास्तामसाः असुरा राजसाः सात्विकाः सुराः अनेन सर्वरूपो भगवानिति सर्वत्र भगवद्बुद्धिरेको गुणः तत्रापि सत्वं तीर्थानां पवित्रहेतूनां साधनमिति इदं वैराग्यस्थानीयं ततः पूर्वं भजनं श्रीः ब्राह्मणाः कीर्त्तिः सत्वं बलं गतिरैश्वर्यमिति यस्मादिति भगवानिति धर्मी निर्दिष्टः तस्मात् कृष्ण एव महान् सर्वप्रकारेणेति निरूपितम् ॥ १६ ॥

एतत्प्रासङ्गिकमुक्त्वा निर्णयकर्तॄणां किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं सारस्वता विप्रा इति । सरस्वतीतीरस्था मुनयः प्रमाणोत्कर्षमापन्नाः वाक्यमात्रेण नृणां संशयो न गच्छतीति संशयनिवृत्त्यर्थं स्वयं भजनं कृत्वा ततस्तयैव सेवया गन्तु योग्यं भगवन्तं गताः—

भक्त्यैवतुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् ।
स एव मुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैवकारणम् ॥ इति वाक्यात् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुनीनामिति । अत्र मुनिशान्तसाधव एकैकविशेषणयुक्ता मुमुक्षुमुक्तभक्ता ज्ञेयाः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिगुणातीतत्वेपि सत्वं प्रिया मूर्त्तिः सात्विकलोकाः प्रिया इत्यर्थः । तत्रापि ब्राह्मणाः प्रियतराः इष्टदेवतुल्यत्वेनादरणीयाः यस्य यमेव ये भजन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु निर्गुणस्य तस्य गुणे कथं प्रीतिः सम्भवेत्तत्र तस्योदासीन्यमेवोचितं तत्राह त्रिविधा यद्यपि तस्यैव सत्यकया कृतयः सृज्याः तत्तदपि सत्वं तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुरिति श्रीस्वामिचरणाः जगत्पालकस्य कृपालोस्तस्य जीवहितदृष्ट्यैव सत्वं प्रियवद्भासमानत्वादेव प्रियं नतु वस्तुत इति गुणेष्वौदासीन्यमेव ॥ १६ ॥

संशयनुत्तये संशयापनोदनाय प्रवृत्ताः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गम्यते अनयेति करणव्युत्पत्त्या गम्यते प्राप्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या यं गतिमुपायोपेयमाहुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

सत्वं यस्य प्रिया मूर्तिः यत्र सत्वगुणस्तत्र यस्योपलब्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्य तत्तदन्तर्यामिनो यद्यपि राक्षसाः तामसाः असुरा राजसाः सुराः सात्विकाः इति त्रिविधा आकृतयः शरीराणि तथापि सत्वं सात्विकी आकृतिः तस्य विष्णोरुपासनारूपं यत्तीर्थं तत्साधनतदुपाय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सारस्वताः विप्राः एवं नृणामुपासकानां संशयनुत्तये त्रिषु देवेषु कः महानिति सन्देहनिवृत्तये बभूवुरित्यर्थः । न केवलं परसंशयनिवृत्त्यर्थमेव ते बभूवुरपितु पुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं तस्य पदं गताः प्राप्ताः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिससे धर्म प्रवृत्त होता है जिससे साक्षात्परमात्मा ज्ञान तथा ज्ञान युत वैराग्य होता है जिससे अणिमा महिमा आदि आठ प्रकार का ऐश्वर्य मिलता भक्त जनो के मनके मल को नाश करने वारा जिस का पवित्र यश है ॥ १७ ॥

प्राणियों के द्रोह को त्याग करने वारे शान्ति युत वैराग्य सम्पन्न धर्म शील मुनिजनो के जिस विष्णु की परमगति कहते हैं ॥ १८ ॥

जिस विष्णु की अप्रा कृत शुद्ध सत्व मय प्रिय मूर्ति है जिस के ब्राह्मण इष्ट देववत पूज्य हैं निष्काम शान्ति युत निपुण बुद्धि मन्त जिस का भजन करते हैं ॥ १९ ॥

यद्यपि भगवान्की त्रिगुण माया से उत्पन्न राक्षस असुर सुर ये तीन प्रकार की इसी की मूर्त्ति हैं तथापि शुद्ध सत्व मयी मूर्त्तिहि मोक्षका साधन हैं ॥ २० ॥

सूत उवाच।

इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः॥
सुश्लोक्यं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति॥२१॥

श्रीशुक उवाच।

एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः।
जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत॥ २२॥
विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः।
इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः॥ २३॥
ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः।
क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः॥ २४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

व्यासनन्दनस्य मुखपङ्कजादुद्गतं गन्धयुक्तपीयूषतुल्यं हरेः प्रशस्तं यशो यः संसारी सेवते स मुक्तो भवतीति॥ २१॥

सचोक्तलक्षणो भगवान् कृष्ण एवेति दर्शयितुमाख्यानान्तरमाह—एकदेति॥ २२—२५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तदेतच्छास्त्रविदामपि महासंशयापनोदनं श्रीगुरुचरणोपदेशं परमसन्तुष्टः श्लाघते तेनान्यानप्यतीव श्रद्धापयति इतीति पूर्वप्रकारकमेततपूर्वोक्तं मुनितनयेति साक्षादुभयनामाग्रहणं भक्त्युद्रेकात् तदास्यपद्मस्य गन्धः सौरभ्यमिवानुभवनीय आमोदविशेषो यत्र तादृशं पीयूषतुल्यश्च तदेतत्स्वतः पुरुषार्थत्वं तत आनुषङ्गिकतया जरामरणाद्यात्मकभवभयच्छेदकञ्च सुश्लोकमिति समृद्ध्यर्थेऽव्ययीभावः सुशोभनः श्लोकः कीर्त्तिर्यत्र तदेतच्चरितं वा श्रवणपुटैरिति बहुत्वं तच्छ्रवणाय बहुलीकृतत्वादिव पान्थः संसारपथिकः अध्वपरिश्रमं जहाति तदानन्देन प्राचीनदुःखविस्मृतेः ततःपरं भ्रमणाभावाच्चेति तदेवं श्रीभागवतेन श्रीविष्णोरेव सर्वोत्कर्षे स्पष्टे शास्त्रान्तरेषु श्रीविष्णुशिवयोर्भेदमनने दोषो यच्छ्रूयते तदनेकान्तिवैष्णवशास्त्रत्वादनेकान्तिवैष्णवपरमेव तद्विपरीतं हि श्रूयते वैष्णवशास्त्रे यथा पाद्मादौ—

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेद्ध्रुवम्॥

इत्यादौ तथाच विष्णुधर्मोत्तरान्ते लिङ्गस्फोटननृसिंहोपाख्यानं विष्वक्सेननामा विप्रः कश्चिदेकान्तविष्णुभक्त आसीत् तस्य पृथिवीं भ्रमतो दैवात्केनचिद्ग्रामाध्यक्षपुत्रेणमिलनमभूत तयोः सङ्कथाचेयं—

देवकर्मण्यशक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम्।
देवतायतनं गत्वा यत्र तात प्रतिष्ठितम्॥
लिङ्गमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्मलम्।
एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः श्रुताः॥
चतुरात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावगतोऽथवा।
पूजयवामश्च नैवान्यं तस्मात्त्वं गच्छ माचिरम्॥

इत्यादिका ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते तद्धस्तेन मृत्युमनभीप्सन् स इदं विचारयामास भवतु तत्रैव गच्छाम इति ततो लिङ्गसमीपं गत्वा तस्मिन्नधिष्ठाने नृसिंहाय नमः इति पुष्पाञ्जलौ क्षिप्ते तच्छ्रुत्वा पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य तल्लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन सपरिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि छिन्नानीति तदेतदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन "शिवशास्त्रेषु तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यत्" इति श्रीहरिवंशेऽपि—

हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंश्रयैः।
विष्णुमन्त्रं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम्॥

इति यत्तु श्रीभागवतमेव—

त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्।
सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छति॥

इत्यादि तत् खलु श्रीविष्णोः सकाशात् अन्यासांतन्त्र्यापेक्षयैव तदुक्तं श्रीब्रह्मणा—

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक्॥ इति

अत्रैवोक्तं श्रीसङ्कर्षणेन ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः इति यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् इति एतदभिप्रेत्यैवोक्तं पाद्मेऽपि शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः इति अत्र श्रीविष्णुनेति तृतीयाया अनिर्देशादेव श्रीशब्दानाञ्च श्रीमतः सर्वशक्ति-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

-युताद्विष्णोः सर्वव्यापकत्वेन तन्नाम्नस्तस्माद्यः शिवस्य गुणनामादिसकलं धिया भिन्नं स्वतन्त्रं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्कण्डेयं प्रति श्रीशिववाक्यं चेदमेवमेव—

न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते ।
नात्मनश्च (जन) परस्यापि तद्युष्मान् वयमीमहि ॥

इति तत्स्वेभ्योऽपि सर्वसमदृष्टिभ्यो वयं युष्मानेव ईमहि प्रियत्वेन जानीम इति—

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ।
न मद्भागवतानाञ्च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥

इति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः अत एवापि तत्पूर्वे—

नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ इति

शिवोक्तमहिमभक्त्या भगवति समाधिमग्नस्य तस्य क्लैव्यं सहिमदर्शनार्थं हृदि छलेन स्वयं शिवे प्रविष्टे विरतिर्जाता यथोक्तं किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिरिति तथान्यथा न सम्भवतीति अतः श्रीविष्णावेव सर्वोत्कर्षे सिद्धे श्रीविष्वक्सेनमार्कण्डेयादिवत्तदीयत्वेनैव वैष्णवैः स आदरणीयः वैष्णवानां यथा शम्भुरिति वाद्शान्तवचनात्परमवैष्णवत्वेनतु सुतरां यत एवोक्तं आदिवाराहे—

जन्मान्तरसहस्रेण समाराध्य वृषध्वजम् ।
वैष्णवत्वं लभेद्धीमान् सर्वपापक्षये सति ॥

इति निन्दादिकन्तु सर्वथा परिहर्त्तव्यम्—

यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥

इत्यादिश्रीभगवद्वाक्यादिभ्यः अत्र श्रुतयः यं कामयेतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तं सुमेधां मम योनिरप्स्वन्तरितिमहाशक्तिवचने मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासत इति तैत्तिरीयोपनिषदि रुद्रजापकशतमेकमथर्वाङ्गिरसशिखाध्यापकेन तत्समं अथर्वाङ्गिरसशिखाध्यापकशतमेकं मन्त्रराजाध्यापकेन तत्सममिति श्रीनृसिंहतापन्यां तदेतच्छ्रीभागवतसन्दर्भपरमात्मसन्दर्भभक्तिसन्दर्भेषु विस्तृतमस्तीत्यलमतिविस्तरेण ॥ २१ ॥

इत्थमुक्तः श्रीविष्णोरुत्कर्षः स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एव पर्य्यवस्यतीत्याशयेन साक्षात्तन्माहात्म्यमेव विशेषतो निरूपयितुं प्रसङ्गान्तरमारभते—एकदेति । तुशब्दः पूर्वोक्ताद्विशेषापेक्षया किल प्रसिद्धौ सर्वत्र सुविख्यातमेवैतदित्यर्थः अतो भगवन्निवासेऽपि तदसम्भावितमिति न मन्तव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

यस्य पत्नी सा स विप्रः राज्ञ उग्रसेनस्य द्वारि प्रोवाच सकाकु चुक्रोशेत्यर्थः कथं विलपन् विलापं कुर्वन् यत आतुरः शोकपीडितः अत एव दीनमानसो दुःखितचित्तः ॥ २३ ॥

ब्रह्म वेदः ब्राह्मणजातिर्वा तद्द्वेष्टीति तथा ब्राह्मणमरणेऽप्यौदासीन्यादिति भावः यतः शठा धीर्यस्य तस्य तत्र हेतुः विषयेषु आत्मा मनो यस्य तस्य तत्रापि हेतुः क्षत्रबन्धोः क्षत्रियाधमस्य ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतेतिहासश्रवणफलमाह सूतः—इतीति । मुनेर्द्वैपायनस्य यस्तनयः शुकस्तस्यास्यपद्मं मुखपद्मं तस्य गन्धो यस्मिन्तत्पीयूषममृतमेतद्भगवतः परत्वप्रकाशकेतिहासात्मकं भयं संसृतिभयं भिनत्तीति तथा सुश्लोक्यं बहुमन्तव्यं प्रशस्ताः मृतं तु नैवं विधमितिभावः अभीक्ष्णं पुनः पुनः कर्णपुटैः श्रोत्रचषकैः पिबन्पान्थः संसाराध्वगः अध्वभ्रमणपरिश्रमं प्रकृतिमण्डलपरिभ्रमणजं श्रमञ्जहाति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥२१॥

अत्र केचिदध्यायं समापयन्ति अथ योसावुक्तविधः परमपुरुषः स एव श्रीकृष्ण इति दर्शयितुमितिहासान्तरं प्रस्तौति एकदेत्यादिना । विप्रस्य कस्यचित्पत्न्याः कुमारो हे भारत जातमात्रस्तदैव भुवं स्पृष्ट्वा ममार ॥ २२ ॥

विप्र इति । स विप्रः राजद्वारे उपाधय निधायेदं वक्ष्यमाणं प्रोवाच ॥ २३ ॥

इदमिति विवक्षितमेवाह द्वाभ्यां—ब्रह्मद्विष इति । ब्रह्म ब्राह्मणान् द्वेष्टीति तथा तस्य शठस्य मूर्खस्यैवधीर्यस्य लुब्धस्य निषादतुल्यस्याजितेन्द्रियस्य क्षत्रबन्धोः क्षत्रियाधमस्य राज्ञः कर्मदोषात् दुर्व्यापारदोषान्ममार्भकः पञ्चत्वं मरणं प्राप्तः मयितुन कश्चिद्दोष इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

कदाचिद्वाजिमेधेन यष्टुमुद्यम्य केशवः ।
महीं प्रदक्षिणीकर्तुं प्राहिणोत्प्रोक्षितं हयम् ॥ १ ॥
हार्दिक्यं कृतवर्माणंयुयुधानञ्च सात्यकिम् ।
चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च प्रद्युम्नं साम्बमेव च ॥ २ ॥
अंशुमन्तं सुभानुञ्च बहुसैन्यांश्च यादवान् ।
रक्षणार्थं तुरङ्गस्य प्राहिणोद्यदुनन्दनः ॥ ३ ॥
ते वै प्रदक्षिणं कृत्वा वसुधां प्रोक्षितं हयम् ।
उपानिन्युरदीर्घेण कालेन भरतर्षभ ॥ ४ ॥
यष्टुकामं हरिं श्रुत्वा हयमेधेन भारत ।
आजग्मुर्दीप्ततपसो मुनयः संशितव्रताः ॥ ५ ॥
होतारञ्च तथाध्वर्युमुद्गातारञ्च केशवः ।
कल्पयित्वा यथान्यायं तथान्यानपि ऋत्विजः ॥ ६ ॥
ऋषिभिर्ब्राह्मणैः श्रेष्ठैर्यज्ञविद्याविचक्षणैः ।
दीक्षां प्रपेदे भगवान् कृतपुण्याहमङ्गलः ॥ ७ ॥
तमुपास्तुं महीपाला नानाजनपदेश्वराः ।
आजग्मुर्देवसङ्काशाः किरीटमुकुटोज्ज्वलाः ॥ ८ ॥
पाण्डवाश्च महीपाला यज्ञदर्शनमिच्छवः ।
आहूतावासुदेवेन द्वारकामाययुर्नृप ॥ ९ ॥
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने हयमेधे महोत्सवे ।
आसंस्तृप्ता द्विजा भोज्यवस्त्रगोभूमिकाञ्चनैः ॥ १० ॥
दीक्षां प्रविश्य गोविन्दः कामैस्तर्पयति द्विजान् ।
भुञ्जानेषु द्विजाग्र्येषु प्रत्यगृह्णात्तु वाङ्क्षितम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आसीनेषु यथायोगं भूपालेषु समन्तः ।
वदत्सु मा शब्द इति वेत्रझर्झरपाणिषु ॥ १२ ॥
तृणमूलधरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽभ्येत्य सत्वरः ।
चुक्रोश आर्त्त उद्बाहुर्यज्ञवाटमुखे स्थितः ॥ १३
क्षुत्क्षामकण्ठः शुष्कास्यो गळद्बाष्पाकुलेक्षणः ।

लोकसंग्रहायाश्वमेधयज्ञकरणमन्यासाध्यमृतविप्रपुत्रानयन-माहात्म्यञ्च निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ हयस्य प्रदक्षिणाप्रकारं वाकि कदाचिदिति उद्यम्य उद्योगं विधाय ॥ १—२ ॥

बद्दवः सैन्याः सेनानायका येषां ते तथा तान् यदून्नन्दयतीति यदुनन्दनः ॥ ३—४ ॥

हयमेधेनाश्वमेधेन दीर्घकालं तपो येषां ते तथा ॥ ५-७ ॥
उपास्तुं निषेवितुं किरीटैः सुवर्णैश्चोज्ज्वलाः ॥ ८—११ ॥
वेत्रेण झर्झराः कर्कशाः पाणयो येषां ते तथा तेषु ॥ १२ ॥

तृणमूलधरः तृणानां मूलं चूडां धारयतीति तृणमूलं यष्टिं च धारयतीति वा ॥ १३ ॥

॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुपाख्यानस्य फलपर्यन्ततामुक्त्वा तस्य च फलं सर्वदैव ज्ञापयितुं सूतः फलश्रुतिमाह-इत्येतदिति । इतीति कथासमाप्तिः एतदित्यनुवादः यतः कुतश्चिदपि श्रुतं भगवच्चरित्रं कार्यं साधयत्येव फलरूपता तु साधारणानामपि भक्तमुखश्रवणादेव भगवन्तं ज्ञापयितुं विशेषणं मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषमिति मुनितनयत्वेनान्यथा ज्ञानं निवर्त्तयति आस्यपद्ममिति पाने क्लेशाभाव उक्तः अधः स्थितपद्मेतु निम्नतासम्पादनक्लेश इति गन्धयुक्तं पीयूषमिति भक्तिरसालोडितं चरित्रमुक्तं अनेन स्वतः पुरुषार्थता निरूपिता साधकत्वमप्याह—भवभयभिदिति । संसारभयं निवर्त्तयति भवपदं भयस्यानिवर्त्यत्वं ज्ञापयति कीर्त्तं एतत्साधकत्वे हेतुमाह, परस्य पुंस इति नहि भक्तिमप्यपेक्षितस्य चरित्रमेतादृशं भवतीति शब्दतोप्युत्तमतामाह, सुश्लोकमिति । शोभनाः श्लोका व्यासादिकृता यस्मिन् श्रवणपुटैरित्युत्तम्भितकर्णपुटैरिति बहुवचनेन वरत्वेन प्राप्तैः विधत्वकर्णायुतमिति वाक्यात् एवं यः भूत्वा अभीक्ष्णं पिबति तस्य साधनदशास्थितोपि क्लेशो निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं प्रमाणबलेन भगवतो ज्ञानशक्तिर्निरूपिता प्रमेयबलेन निरूपयितुमुपाख्यानान्तरमारभते शुकः स्वयमेव—एकदेति । इतीदृशानीत्यन्तेन । प्रमेयबलेन पूर्वपक्षे कालस्यापि बलं निरूपणीयं ततो न देशादीनां बलेन सह विरोधः एते द्वयलीलारूपाः प्राणरूपा वा निर्गुणया भक्त्या सह भक्तिरूपा वा येषां अर्थे भगवान् गच्छतीति तेजसः प्रत्यापत्तिरपि कर्त्तव्येति भगवतो गमनमित्येके अनिरुद्धचरित्रत्वादर्जुनेन सह गमनं अर्जुने सर्वदेवतानामस्त्राणि वर्त्तन्त इति तत्सामर्थ्ये निराकृते सर्वेषामेव सामर्थ्यं निराकृतं भवतीति ज्ञापयितुं तत्कथा एकदा यस्मिन् काले भगवतः स्वसामर्थ्यप्रदर्शनेच्छा तुशब्दो वैकुण्ठे कथमेवमितिशङ्काव्यावृत्त्यर्थः कस्याश्चिद्विप्रपत्न्याः कुमारकः पुत्रः जातमात्र एव तदानीं कालो भूमौ तिष्ठतीति भूमिस्पर्शमात्रेणैव मृतः किलेति प्रसिद्ध्या शुकः स्वदोषं परिहरति भारतेति विश्वासार्थम् ॥ २२ ॥

ततो ब्राह्मणः अभूतपूर्वोयमर्थ इति भगवता कालस्य पूर्वं मार्गोपि व्यावर्त्तित इति विद्यमानेपि भगवति यत्पुत्रमरणं तच्छद्मुकस्यायेन जातमिति प्रत्यापत्तिर्भविष्यतीति राजदोषेणैवमिति तान् ज्ञापयन् बालकं गृहीत्वा राजद्वारि गत इत्याह—विप्र इति गृहीत्वेति । उपचारव्यावृत्त्यर्थं मृतकमिति राजद्वारि स्थापयित्वेति विचारार्थं शववाहकस्य वचनं उपधाय इदं प्रोवाचेत्याह—विलपन्निति । कृत्रिमक्षान्त्युदासाय वाह्यो भाव उक्तः दीनमानस इत्यान्तरः ॥ २३ ॥

बोधनार्थमाह—ब्रह्मद्विष इति द्वाभ्यां । प्रकृताप्रकृतभेदात् द्वारकायां तादृशो राजा मृग्यते तादृशो उग्रसेनो न भवतीति तद्दोषः प्रायेण भविष्यतीति आशयेनाह—राज्ञो दोष त्रयं महत् ब्रह्मद्वेषो जडबुद्धिः लोभश्चेति विषयात्मकता च चतुर्थः साधारणः चतुर्विधेपि प्रायेणायं राजा ब्रह्मद्वेषेण तस्य धर्माभावः शठबुद्ध्या नार्थः लोभात्न कामः विषयासक्त्या न मोक्ष इति स राजा सर्वपुरुषार्थवञ्चितो भवति तादृशस्य कर्माणि तस्य पुरुषार्थाभावात् तत्रापकारं कर्त्तुं समर्थानि मदुपरि पतितानीत्याह, पञ्चत्वं मे गतोर्भक इति चतुर्थं स एव गतः तस्यैव पञ्चत्वे चत्वारि दुःखान्युत्पद्यन्ते न भविष्यतीति ब्राह्मणस्तदीया इति तेषु पतति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पद्मगन्धपीयूषमित्युपाख्यानस्यास्य पीयूषत्वाद्भवरोगनिवर्त्तकत्वं पद्मगन्धवत्वात् भक्तमधुकराकर्षकत्वञ्च ॥ २१ ॥

तदेवं भगवतएव सर्वोत्कर्षमुक्त्वा भगवत्स्वपि कृष्णस्य सर्वमहोत्कर्षं वक्तुं किमपि तच्चरितमाह—एकदेति ॥ २२-२३ ॥

क्षत्रबन्धोरिति मयि न कोपि दोषः अतो राजदोषेणैव मत्पुत्रो मृतः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुश्लोकं सुयशः ॥ २१ ॥

स च सर्वश्रेष्ठः पुरुषः श्रीकृष्ण एवेति दार्ढ्यार्थमितिहासान्तरमाह एकदेति ॥ —२२-२३-२४-२५ ॥

भाषाटीका ।

सरस्वती के तीर निवासी ऋषिजन मनुष्यों के सन्देह निवृत्ति के अर्थ इस प्रकार विष्णु भगवान् के महत्व का

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम् ।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥
एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ।
विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥
तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके ।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥
किं स्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
राजन्यबन्धुरेते वै ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

निर्णय कर परम पुरुष के चरणारविन्द की सेवा कर मुक्ति को प्राप्त होगए ॥ २१ ॥

सूत उवाच ।

इस प्रकार जिसका पहले वर्णन किया गया तथा संसार भय का भेदन करने वारा और व्यास मुनि के पुत्र शुकदेवजी के मुख कमल की सुगंध मिश्रित अमृतके समान प्रशंसा के योग्य परम पुरुषनारायण के एतादश महत्व को संसार मार्ग में वर्त्तमान जो कोई निज कर्ण रूप दोनान से निरंतर पान करता है वह संसार मार्ग के भ्रमण करने से परिश्रम को छोड देता है ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे भारत ! अनंतर एक समय द्वारका में विप्र की स्त्री का बालक जन्म लेतेहि भूमि का स्पर्श कर मर गया इस प्रकार का एक इतिहास है ॥ २३ ॥

पुत्र के मरण से दुखित मन वारा व्याकुल चित्त वह ब्राह्मण मरे हुए बालक को लेकर राजा उग्रसेन के दरवाजे पर उस को रख कर विलाप करता भया यह बोला ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मद्विष इत्यादिकां तां गाथां वाक्यम् मयि न कश्चिद्दोषोऽतो राजदोषेणैव मत्पुत्रा म्रियन्त इति वारम्वारं चुक्रोशेत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

ब्रह्मन् ! किं स्विदिति किमर्थं वृथा रोदिषि यतस्त्वन्निवाले धनुर्धरमात्रोऽपि राजन्यबन्धुरपि नास्ति ब्रह्मण्यस्य तु का वार्ता एते तु सत्रे याग इव ब्राह्मणा मिलिता भवितुमर्हन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राजदोषेणात्मनो बालकमरणे शास्त्रं प्रमाणयति हिंसेति । हिंसाविहारत्वे हेतुः दुःशीलं दुष्टस्वभावं तत्र च हेतुः अजितेन्द्रियं भजन्त्यः सीदन्ति कीदृशाः दरिद्राः नित्यं दुःखिताश्च विविधशोकार्त्ताः सत्यः ॥ २५ ॥

तुच तृतीये च चकारादन्यमपि नवमान्तं विप्रर्षिरिति तस्य स्वतो दोषाभावेचादरेच योग्यत्वं दर्शितं तां गाथामिति तस्याभिधेयत्वेन ब्रह्मद्विष इत्यादिका तत्पोषकत्वेन हिंसेत्यादिका ज्ञेया ॥ २६ ॥

केशवस्यैवान्तिके वर्त्तमानस्तां गाथाम् उपश्रुत्य पारम्पर्येण श्रुत्वा ब्राह्मणमुपेत्य सम्यक् साश्वासनमुच्चैरुवाच ॥ २७ ॥

ब्रह्मन्नित्यादि सगौरवसम्बोधनं तस्य सान्त्वनार्थं विश्वासनार्थञ्च तत्रत्यानां तदुपेक्षादोषव्यञ्जनार्थञ्च राजन्यबन्धुरपि किमुत राजन्य इत्यर्थः वै उत्प्रेक्षायाम् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्वितीयं तृतीयपर्यायम् ॥ २६ ॥

कर्हिचित् कदाचित् ॥ २७—४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः इत्युक्तं तदेव दृढीकरोति हिंसैव विहारो यस्य तं दुष्टं शीलं वृत्तिर्यस्य तमजितेन्द्रियं नृपं भजन्त्यः प्रजाः सीदन्ति दुःख्यन्ति नित्यं दरिद्रा दुःखिताश्च भवन्ति ॥ २५ ॥

एवमिति । एवमेवचाष्टकृत्वः स विप्रो नृपद्वारि मृतकं विसृज्य तां गाथां ब्रह्मद्विष इत्यादिवाक्यमगायत प्रोवाच ॥ २६ ॥

तामिति । परेते मृते सति नवमे बाले पूर्ववद्विप्रेण गीतां तां गाथां श्रुत्वा ॥ २७ ॥

भाषणमेवाह—किं स्विदिति । त्रिभिः हेब्रह्मन् इह त्वन्निवासभूते पुरे धनुर्द्धरःकोऽपि नास्ति किं स्वित् धनुर्द्धरमात्रो राजन्यबन्धुरपि नास्ति किमित्यर्थः । ब्रह्मण्यो नास्त्येवेति भावः । एते तु सत्रमासते ये ब्राह्मणाः सत्रयागे ब्राह्मणा इव मिलिताः धनादिभिर्युक्ताः सुखमासत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

इत्युक्त्वा सपुनश्चैव चुक्रोश भृशदुःखितः ॥
तदाकर्ण्यार्जुनो मानी समुत्थाय वरासनात्।
अपृच्छत्स्वयमासाद्य ब्राह्मणं केशवान्तिकात् ॥

किमासन्नर्भका ब्रह्मंस्तव केनासि दुःखितः।
ब्रूहि तत्त्वमशेषेण त्वामद्य सुखयाम्यहम् ॥

इत्युक्तो ब्राह्मणः प्राह जातो जातोऽर्भको मम।
नीयते तात केनापि तत्क्षणे सूतिका गृहात् ॥

हिंसाविहारादिकर्मयुक्तं नृपतिं भजन्त्यः सीदति ॥ २५ ॥
द्वितीयं द्विवारं तृतीयं त्रिवारं पुनश्चतुर्वारम् ॥ २६—२७ ॥
केनापि पुंसा नीयते ॥ ० ॥

किमाहेत्यत्राह किं ब्राह्मणेति। इह त्वन्निवासस्थाने धनुर्धरो नास्ति किमित्यब्रवीत् धनुर्धरेण किं कार्यमत्राह राजन्यबन्धोरिति एते ब्राह्मणा राजन्यबन्धोर्हेतोः सत्रमासते वै ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु पुरोहितविषयमेतत् गुरौ शिष्यश्च याज्यश्चेति वाक्यात् साधारणश्च ब्राह्मणस्त्वं तादृशः कथं दुःखी जात इति चेत्तत्राह—हिंसाविहारमिति। राज्ञो महान् त्रिदोषः सर्वानेव व्याप्नोति राज्याश्रितान् निषिद्धस्य कर्त्ता विहितस्याकर्त्ता दुष्टपोषकश्चेति दोषत्रयं क्रमेणाह—हिंसायामेव विहारो यस्य दुष्टं शीलं यस्य न जितानीन्द्रियाणि येनेति तादृशं नृपतिं भजन्त्यः प्रजाः क्रमेण तत्तद्दोषं प्राप्नुवन्ति आदाववसादं हिंसाफलं मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः दुःशीलत्वात् धर्माभावात् दरिद्रा भवन्तीत्यर्थः ततः शत्रुजयाभावात् नित्यदुःखिताः एवमुपदेशार्थमुक्त्वा बालकं गृहीत्वा गच्छति ॥ २५ ॥

एवमेकवारकथामुक्त्वा पर्यायान्तरेष्वप्युपदिशति एवं द्वितीयमिति। द्वितीयमप्येवमेव बालकमात्तीयैव वदति ततो लोकानां प्रतीतिर्जातेति पश्चात् षट् पुत्रा नानीताः परं स्वयमेवागत्य वाक्यं वदति तृतीयं तु तत्रैव त्यक्तवानिति लक्ष्यते द्वारकायां भगवान् मुख्यः स तूष्णीं तिष्ठति तत्रत्याः सर्वे एव तूष्णीं तिष्ठन्ति यथा कायिकोपराधः ब्राह्मणस्य सोढव्यः एवम्वाचीनकोपीति यथा ब्रह्मविचारार्थं प्रवृत्तस्य वधेति ब्राह्मणः कार्यं तथात्रापि भगवता नीयन्त इति तूष्णीं भावः ॥ २६ ॥

ततो भिन्नस्वभावः जीवभावमेवापन्न इति द्वारकायामपि गतो लौकिकबुद्ध्याऽऽविष्टः साभिमानः किञ्चिदुवाचेत्याह—तामर्जुन इति। केशवान्तिक एवोपविश्य उपश्रुत्य ब्राह्मणं समभाषतेति सम्बन्धः भगवान् भक्तार्थमेव सर्वं करोतीति ज्ञापयितुं तत्र विलम्बाभावाय परेते नवमे बाल इत्युक्तं गुणानां कार्ये जाते अहङ्कारदेवता असहमाना तथा प्रोवाच दशैव पुत्रा मर्यादायामेकस्यां दशास्यां पुत्रानाधेहीति श्रुतेः अत एक एवावशिष्यते अतो विलम्बमकृत्वा ब्राह्मणं समभाषत अर्जुनोप्येवं मन्यते मृत्युरेनं नयतीति समृत्युर्ब्राह्मणक्षत्रियो मैत्रं तदुपपादितं यस्य ब्रह्मचक्षत्रं च उभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनामित्यत्र तुल्यव्यसनत्वान्मित्रत्वं तत्रोभौ स्वधर्मपरौ मृग्येते नतु जातिमात्रपराविति तदाह राजन्यबान्धवो ह्येतेति एतेनोत्तमाः क्षत्रियाः एतेषां पूर्वजाः परं राजन्या स्थिता इत्यर्थः नतु ब्राह्मणानामेव दोषः कुतो न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह, ब्राह्मणास्तु सत्रमासत एव अतः अलौकिकदोषेणन बालकानां मरणं किन्तु क्षत्रियाणां दोषेणेत्याह, धनदारात्मजायुक्ता इति। धनदारात्मजैः सर्वथा अपेक्षितैः अयुक्ताः रहिता एकाकिन इत्यर्थः यत्र ब्राह्मणाः एवं दुःखं प्राप्नुवन्ति ते वै निश्चयेन राजन्या नटा एव राजन्यवेषं कृत्वा लोकेभ्यो ऽन्नं प्राप्य जीवन्तीत्यसुम्भरा ब्राह्मणश्चेद्रक्षितो भवेत् सोन्यं रक्षयेत् नत्वात्मानं स पालयितुं शक्तः तथा सति क्षत्रियनिर्माणं व्यर्थं स्यात् अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्मक्षत्रश्च रक्षतस्तत्त्राणायाग्रजश्चास्मानितिच तस्मादवश्यमत्र क्षत्रियेण रक्षा कर्त्तव्या अतोहं करिष्यामीत्याह, अहमिति वां स्त्रीपुरुषयोः तस्मिन् रक्षिते उभयोरुपकार इति तस्य दयावत्त्वं सूचयितुमाह, दीनयोरिति। ननु त्वद्वाक्ये को विश्वास इति चेत्तत्राह, अनिस्तीर्णप्रतिज्ञ इति। नन्वग्निप्रवेशे किं स्यात् बालकस्तु न जीविष्यत्येवेत्याशयेनाह, हतकल्मष इति। तदा तस्य पापं न भवति क्षत्रियदेहस्य परित्यागात् तदा ब्राह्मणस्तमुपदिशति अज्ञं मत्वा मित्रत्वात् ॥ २७—३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तां ब्रह्मद्विष इत्यादिकां गाथाम् ॥ २६—२७ ॥

राजन्यबन्धुरिति निकृष्टः क्षत्रियोपि किं नास्ति ब्रह्मण्यस्य का वर्त्तेति गर्वात् तत्रत्यान् प्रतिकटाक्षः ननु राजन्या अत्र सङ्कटे वद किं कर्त्तुमर्हन्ति नेत्र तर्जन्यादर्शयन्नाह—एते ब्राह्मणाः अत्र सत्रयागमासते कुर्वन्त्येव तत्किलपालयमाना इमे एव नाशमर्हन्तीति वक्रोक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तां गाथां ब्रह्मद्विष इत्यादिवाक्यम् ॥ २६—२७ ॥

धनुर्धरः राजन्यबन्धुः निकृष्टक्षत्रियोपि किं स्विन्नास्ति एते राजन्यनामकाः वै निश्चितं सत्रमासते यागमुद्दिश्य तिष्ठन्ति ॥ २८ ॥

भाषा टीका।

ब्राह्मणों के साथ द्वेष करने वारे शठ बुद्धि लोभी विषयन में मनवारे क्षत्रियों में अधम इस राजा के दोषते मेरा पुत्र मरण को प्राप्त होगया ॥ २५ ॥

प्राणियों की हिंसा हि जिस का विहार, दुष्ट शील स्वभाववारा, इन्द्रियों को नहि जीतने वारा ऐसे राजा की सेवा करने वारी प्रजा, दरिद्री नित्य दुखी होकर क्लेश हि पावती है ॥ २६ ॥

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुम्भराः ॥ २९ ॥
अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हृतकल्मषः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच ।

सङ्कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥
तत्कथं नु भवान् कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका।

इसी प्रकार दूसरे तीसरे मरे बालक को राजा के दरवाजे पर धरकर वह ब्राह्मण उसी गाथा का गान करता भया कि जिस को पहले कह आए हैं ॥ २७ ॥

किसी समय जब मैं बालक के मरने पर राजा के समीप में स्थित श्रीकृष्ण के पास में स्थित अर्जुन उस गाथा को सुनकर उस ब्राह्मण के प्रति बोला ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तदेवाह—धनदारात्मजापृक्ता यत्रेति धनादिभिर्वियुक्ताः सन्तो यत्र येषु जीवत्सु राजन्येषु शोचन्ति ते जीविकां सम्पादयन्ति ॥ २९ ॥

हृतकल्मष इति अग्निप्रवेशेन ब्राह्मणविलापश्रवणपातकात्पूतो भवेयमित्यर्थः। अहृतकल्मष इति वा ॥ ३०—३१ ॥

न श्रद्दध्महे ने सम्प्रतीमः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

किम्वा परमनीचत्वेनैव वितर्क्या इत्याह-धनेति धनादीनां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यम् ॥ २९ ॥

वां युवयोरिति महाशोकेन ब्राह्मण्या अपि तत्रागमनात् किं वा तस्या सङ्ग्रहो दुःखाद्यनार्थं अन्यत्तैः यद्वा अग्निप्रवेशे प्रयोजनमाह हृतकल्मष इति स्यामिति शेषः ॥ ३० ॥

सङ्कर्षण इति युग्मकम् तत्र सङ्कर्षणादिचतुर्णां नाम व्युत्पत्त्यैव स्पष्टमहिमत्तासाम्येप्युत्तरयोर्विशेषणदानेन पूर्वाभ्यां साम्यमभिप्रैति यत् मदपत्यरक्षणरूपं कर्म त्रातुं निर्विघ्नीकर्तुं न शक्नुवन्ति नोत्सहन्ते तत्खलु जगदीश्वरैस्तैरपि दुष्करं कर्म भवान् कथन्नु त्रातुं शक्नोति तस्माद्बालिश्यादेव त्वं तच्चिकीर्षसि तत एव वयं न श्रद्दध्महे ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

यत्र येषु जीवत्सु ब्राह्मणाः धनदारात्मजैःअयुक्ताः एवं शोचन्ति ते वै राजन्यरूपेण क्षत्रियवेषेण नटा इवअसुम्भरा स्वप्राणपोषणपराः जीवन्ति ते जीवच्छवप्राया इति भावः ॥ २९ ॥

अहमिति । दीनयोर्वां युवयोः प्रजां जनिष्यमाणं पुत्रमहम् इहैव स्थित्वा रक्षिष्ये यद्यहमनिस्तीर्णप्रतिज्ञः अनिष्पादितप्रतिज्ञः स्यां तर्ह्यग्निं प्रवेक्ष्ये ततो हृतकल्मषः । ब्राह्मणविलापश्रवणपातकादनृतभाषणाच्च पातकान्मुक्तो भवेयं अपहृतकल्मष इति वा च्छेदः। यद्यनिस्तीर्णप्रतिज्ञस्तर्ह्यनिरस्तपापस्तदपनोदनाय प्रवेक्ष्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमुक्तः प्राह विप्रः सङ्कर्षण इति द्वाभ्याम् सङ्कर्षणो बलदेवः वासुदेवः कृष्णः धन्विनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नः न विद्यते प्रतिरथः समबलो यस्य सोऽनिरुद्धश्चैत्येते यन्मदपत्यं त्रातुं न शक्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

इत्थमुक्तः प्राहार्जुनं तज्जगदीश्वरैः अपि कर्तुमशक्यं मदपत्यत्राणात्मकं कर्म कथं भवान् कर्तुं शक्नोति यतस्त्वं बालिश्यादज्ञानान्मौर्ख्याद्वा चिकीर्षसि तत्तस्माद्वयं न श्रद्दध्महे नाविश्वसिमः ॥३२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

राजापि स एव श्रेयानितरो दुःखहेतुरित्याह—धनदारेति। यत्र यस्मिन् देशे राजन्यवेषेणासुम्भरा नटा जीवन्ति तस्मिन् देशे स्थितास्ते भूत्वा राज्ञा भरणीयाः ब्राह्मणाः धनदारात्मजैः सह शोचन्तीत्यन्वयः यद्वा यत्र येषु राजसु सत्सु ब्राह्मणा धनादिभिः सह शोचन्ति ते राजन्यवेषेण नटा एव जीवन्ति तत्तु सर्वथा कुतः असुं सुराः स्वप्राणपोषण

अर्जुन उवाच।

नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव च।
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः॥ ३३॥
मावमंस्था मम ब्रह्मन् वीर्यं त्र्यम्बकतोषणम्।
मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभो॥ ३४॥
एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परन्तप।
जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन्॥ ३५॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

परायणा वै यस्मात्तस्माद्दीनयोर्युवयोः अहृत कल्मषः मिथ्याप्रतिज्ञत्वात्॥ २९-३०॥

तत्रार्जुनस्याहङ्कारविष्करणाय ब्राह्मणो वक्ति—सङ्कर्षण इति। सङ्कर्षणादयस्त्रातुं न शक्नुवन्ति यद्यस्मात्तस्माज्जगदीश्वरैर्दुष्करं कर्म कथं चिकीर्षति बालिशो बालमूर्खयोरिति वचनात् बालिश्यात् आत्मशक्त्यनभिज्ञानात् इह कर्मणि तव वाक्यं न श्रद्दध्महे॥ ३१-३२॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सङ्कर्षणो वासुदेव इति चतुर्मूर्तिं भगवन्तं सर्वथा स्वभावतोऽपि रक्षकं निर्दिशति-सङ्कर्षण इति। धन्विनां वर इति लौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितं पूर्वयोस्तु सामर्थ्यं दृष्टचरं अनिरुद्धत्वप्रतिरथः न केनापि रुद्ध इति सार्थकता तस्य निरूपिता एवं मिलिता अपि अस्मत्पुत्रं त्रातुं न शक्नुवन्ति यस्मात्कारणात् अस्ति किञ्चित् कारणं येन तेऽपि न शक्नुवन्तीत्यर्थः॥ ३१॥

तावता किमित्यत आह-तत्कथमिति। एते जगदीश्वराः भगवदवतारत्वात् असाध्यं बाल एव वदतीति त्वं बालिशः अतस्तव वाक्यं न श्रद्दध्महे अर्जुनस्त्वेवं मन्यते चतुर्मूर्तिर्भगवान् प्रतिनियतकार्यकर्ता तदंशोऽपि तत्रैव निविशते यस्तु तदंशोऽपि भूत्वा विशेषकार्यार्थं उत्पन्नः स एवं कर्तुं शक्नोतीति॥ ३२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अत्रत्यानां राजन्यबन्धुत्वे प्रमाणं श्रुतिमित्याह—धनादिभिः पृक्ता वियुक्ताः यत्र येषु जीवत्सु शोचन्ति॥ २९॥

वामिति महाशोकेन ब्राह्मण्या अपि मौनमत्याससागमनात् न निस्तीर्णा किन्तु भग्नैव प्रतिज्ञा यस्य तथाभूतश्चेदहं स्यां अग्निं प्रवेक्ष्यामीति तत एव हतकल्मषः प्रतिज्ञाभङ्गलक्षणदोषरहितः स्याम्॥ ३०-३१॥

न श्रद्दध्महे न विश्वसिमः॥ ३२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

किं बहुना यत्र येषु सत्सु धनादिभिः पृक्ता वियुक्ताः ब्राह्मणाः शोचन्ति ते असुम्भराः नटा एव राजन्यवेषेण जीवन्ति॥ २९॥

दैवादनिस्तीर्णप्रतिज्ञश्चेत्तदा अग्निं प्रवेक्ष्ये ततः हतकल्मषः प्रतिज्ञाया अपालनेन भविष्यति यत्पातकं तद्विमुक्तो भविष्यामीत्यर्थः॥ ३०-३४॥

भाषा टीका।

हे ब्राह्मण! तू वृथा रुदन क्यों करता है क्यों कि जहां तू रहता है इस द्वार का में धनुषधारी कोई उत्तम क्षत्रिय नहि है इसकी कथाहि क्या है किन्तु कोई अधम क्षत्रियभी नहि है और द्वारका निवासी जितने यदुवंशी है एसवतो समाज में मिले हुए ब्राह्मणों के समान बैठे हुए हैं॥ २९॥

जिन क्षत्रियों के जीवते २ धन स्त्री पुत्रों से वियोग को प्राप्त ब्राह्मण शोच करते हैं वे क्षत्रियों के वेष से नटों के समान अपने प्राणों का पोषण कर केवल जीवते मात्र है॥ ३०॥

हे भगवन्! दीन स्त्री पुरुष आप दोनों के बालकको इहां वर्त्तमान मे रक्षा करूंगा यदि मै इस प्रतिज्ञा का निस्तार न करूंगा तो अग्नि में प्रवेश कर जाऊंगा अग्नि में जलने से मै पापते छूट जाऊंग॥ ३१॥

ब्राह्मण उवाच।

मेरे पुत्रको रक्षा करने को बलदेवजी समर्थ नहि श्रीकृष्ण समर्थ नहि धनुषधारियों में श्रेष्ठ प्रद्युम्न समर्थ नहि जिस के समान दूसरा वीर नहि एतादृश अनिरुद्ध भी समर्थ नहि॥ ३२॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

एवं प्रौढिवादैर्विश्रम्भितो विश्वासं प्रापितः निशामयन् शृण्वन्॥ ३५-३६॥

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सङ्कर्षण इति गर्भसङ्कर्षणस्य कृष्णश्चेति सुहृयामत्वमात्रस्याभिप्रायेण नञः पुनः प्रयोगो निषेधदार्ढ्यार्थं कार्ष्णिरेवच प्रद्युम्नोपि अत्यन्तावज्ञया अनिरुद्धस्य नामापि न प्रस्तुतम् ॥ ३३ ॥

त्र्यम्बकस्य किरात[त्व]च्छद्मनस्तोषणं तत्तुल्यतया प्रीतिकरं तथा भारताख्यानात् अथ विप्राश्वासनार्थं प्रतिजानीते मृत्युमिति प्रधने रणमध्ये विशेषेण मारणादिना जित्वा प्रजाः सर्वानपि पुत्रान् न केवलमेतां प्रजामिति पाठो बहुत्र श्रीमदर्जुनस्यापीदृशी गर्वोक्तिर्ब्रह्मण्यदेवस्य विप्रोपेक्षया सख्येन क्रोधभवमनोदुःखविशेषोत्पत्तेः तेन तदुपेक्षाच द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणेति श्रीमहाकालपुराधिपवक्ष्यमाणानुसारेण तदुत्कण्ठाप्रतिपालनाय तत उभयमपि समञ्जसम् ॥ ३४ ॥

निशामयन् पश्यन् अनुभवन् शृण्वन्निति यावत् परन्तप हे शत्रुनाशनेति त्वदेतादृशत्वकारणस्य त्वत्पितामहस्यै तस्योक्तौ वीर्ये वा विप्रस्य विश्वासो युक्त एवेति भावः ॥ ३५ ॥

प्रसूतिकाल इत्यनेन तदर्थं द्वारकायामेकाब्दमर्जुनस्य वासो ज्ञेयः आतुरो भयपीडितः सन्नाह—रात्रावर्जुनान्तिकमागत्येतिशेषः । एवमग्रेपि ताभ्निपृगृहं गतः सन्निति शेषः तथाच हरिवंशेऽर्जुनवाक्ये "गतेऽर्द्धरात्रसमये ब्राह्मणो भयविक्लवः । उपागम्य भयादस्मानिदं वचनमब्रवीदित्यादि—

मुहूर्त्तेन वयं ग्रामं तं प्राप्य भरतर्षभ ।
विश्रान्तवाहनाः सर्वे निवासायोपसंस्थिताः ॥

इतिच ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तः प्राहार्जुनः नाहमिति ब्राभ्याम् कार्ष्णिः कृष्णस्यापत्यं पुमान् प्रद्युम्नः चकारादनिरुद्धश्च न भवामि किन्तु तेभ्योप्यतिशयितशक्तिरर्जुनोऽहं यस्य अर्जुनस्य गाण्डीवं नाम धनुरस्ति ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! मम वीर्यं मावमंस्थाः अवहेलनं माकार्षीः तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि त्र्यम्बको रुद्रः सन्तुष्यते ऽनेनेति तथा तत् अतो हे प्रभो ! मृत्युमपि युद्धे विजित्य तव प्रजामानेष्ये ॥ ३४ ॥

एवमिति । इत्थं फाल्गुनेनार्जुनेन विस्रम्भितः विश्वासं प्रापितः विप्रः प्रीतः स्वगृहं जगाम ततो हे परन्तप ! पार्थस्य वीर्यं निशामयन्नास्ते इति शेषः ॥ ३५ ॥

प्रसूतीति । भार्यायाः प्रसूतिकाले आसन्ने सति तदा द्विजसत्तमः आतुरः सन्नर्जुनं प्रतीत्यमाह—कथं मम प्रजां मृत्योः पाहि पाहीति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति विस्रम्भयित्वा तं कृष्णमाहार्जुनो नृप ।
अनुज्ञां देहि भगवन् ब्राह्मणार्थे प्रयास्यतः ॥ क ॥
यजतां वाजिमेधेन भवानेभिर्महात्मभिः ।
इति ब्रुवन्तं बीभत्सुमनुज्ञां प्रेप्सुमच्युतः ॥ ख ॥
बद्धतूर्णं च गाण्डीवं स्मयमानो ऽब्रवीद्वचः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहमेवागमिष्यामि न त्वया शक्यतेऽर्जुन ।
तमसाधारणं भूतं मन्ये येन हतोर्भकः ॥ ग ॥

अर्जुन उवाच ।

सलोकपालो देवेन्द्रः खाण्डवो विजितो मया ।
किरातरूपी युद्धेन तोषितश्चत्रियम्बकः ॥ घ ॥
निवातकवचाश्चैव वासवेनापि दुर्जयाः ।
मयैवनिहताः सङ्ख्येहिरण्यपुरवासिनः ॥ ङ ॥
तेभ्योऽधिकतरं भूतं किं नु दानवसूदन ।
बिभीषयसि मां कस्मादनुज्ञां देहि साम्प्रतम् ॥ च ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तः प्रददौ कृष्णस्त्वनुज्ञां सव्यसाचिने ।
निर्ययौ यज्ञशालायाः सङ्गृहीत शरासनः ॥ छ ॥
रथमास्थाय विपुलं समुच्छ्रितकपिध्वजम् ।
अग्रे ब्राह्मणमारोप्यतद्ग्राममभितो ययौ ॥ ज ॥
तत्रगत्वा प्रविष्टायां तत्पत्न्यां सूतिकागृहम् ।
ब्राह्मणं प्राह बीभत्सुरवरोप्य रथान्नृप ॥ झ ॥

अर्जुन उवाच ।

याहि स्वभवनं ब्रह्मन्नभयं तव सर्वतः ।
दत्तं मयाऽद्य तन्नीतां पत्नीमाश्वासयाशु ते ॥ ञ ॥
प्रोवाचद्रुतमभ्येत्य पार्थं शस्त्रभृतां वरम् ।
एहि पार्थ महाबाहो यत्तो भव भदयुधां वर ॥
अत्र पूर्वकृतानां हि पौरुषाणां निदर्शनम् ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो रथमारुह्य सज्यं कृत्वा तु गाण्डिवम् ।
त्वरन् जगाम बभित्सुः सूतिका भवनान्तिकम् ॥
ब्राह्मणोपि प्रविश्याह मुहूर्ते सूतिकागृहे ॥

अत्रार्जुनः स्वगर्वमुद्रूलयति अर्जुन इति धनञ्जयरणे रण इति श्रुतिप्रसिद्धेः अहं धनञ्जयो नाम प्रख्यातः धनुर्मत्ता वेदशीत्याह—गाण्डीवमिति ॥ ३३ ॥

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यान्यस्त्राणि संस्मृत्य सज्यं गाण्डीवमाददे ॥ ३७ ॥
न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानाऽस्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥
ततः कुमारः सञ्जातो विप्रपत्न्याः रुदन् मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मावमंस्था अवमानं न कुरु मृत्युं यमम् ॥ ३४—३५ ॥

ततः किं फलितमत्राह—इतीति ॥ क ॥

तत्र कृष्णोद्दिष्टकारिणो देवप्रसादो न स्यादिति भाववानर्जुनं निवारयन्निव वक्ति इतीति बद्धतूणं पृष्ठबद्धतूणीरम ॥ ख ॥

अल्पकार्यहेतोस्त्वद्गमनं किमर्थमित्यत्राह—तमसाधारणमिति भूतं देवयोनिम् ॥ ग ॥

अर्जुनः स्वगर्वमुद्वलयति सलोकपाल इति ॥ घ-ङ ॥

भूतं देवयोनिम ॥ च-छ ॥

अमित उद्दिश्य ॥ ज-ञ ॥

युधामवर युध्यन्तीति युधो योधास्तेषां वर पौरुषाणां पुरुषपराक्रमाणां निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ३६-३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो निषेधति—नाहं सङ्कर्षण इति । जगदीश्वरत्वमप्रयोजकं प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् कार्ष्णिः प्रद्युम्नः सेत्यनादरः स्वस्यानिरुद्धांशत्वाद्वा न साक्षान्निषेधं करोति अन्यथा अनृतवादी स्यात् अहं निश्चयेन अर्जुनः येन गावः प्रत्यानीताः मम चासाधारणं साधनं कार्यं चेत्याह—गाण्डीवं वै यस्य धनुरिति साधनोत्कर्षो निरूपितः त्र्यम्बकतोषणमिति कार्योत्कर्षः सहि मृत्युञ्जयः नह्यन्येन मृत्युर्जेतुं शक्यः सोपि चेन्मद्वीर्येण तुष्यति तदा मम मृत्युजये कः सन्देह इति भावः यदि मृत्युः प्रार्थितश्चेत् दास्यति तदा न काचिच्चिन्ता यदि वा कलहं करिष्यति तथापि प्रधने मृत्युं विजित्य ते प्रजां आनेष्ये यतोहं प्रभुः ॥ ३३—३४ ॥

एवं सोपपत्त्या निरूपणे ब्राह्मणस्य विश्वासो जात इत्याह एवं विश्रम्भित इति विश्रम्भो विश्वासः यतो ऽयं विप्रः विप्राः पाश्चिमबुद्धय इति परन्तपेति विश्वासार्थं सम्बोधनं फाल्गुनः पदं लोके विद्युन्निवारकत्वेन प्रसिद्धमिति तद्वाच्यः कथं मृत्युं न निवारयेदिति विश्वासः ततो ग्राममध्ये सर्वत्र पार्थवीर्यं श्रावयन् स्वगृहं गतः ततो वर्षपर्यन्तं प्रीतः स्थितः ॥ ३५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—प्रसूतिकाल आसन्न इति । द्विजसत्तमो महान् अन्यथा शापं दद्यात् मृत्योः सकाशात् प्रजां पाहि आतुर इति शरीरेपि दैन्यं प्रतिभातीत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गाण्डीवमिति तद्धनुर्दर्शयति ॥ ३३—३५ ॥

प्रसूतिकाल इति तदर्थमेकाब्दमर्जुनस्य द्वारकायामेव वासः स्वपुरादेव गर्भपूर्त्तिं ज्ञात्वा पुनस्तत्रागमो वा ज्ञेयः आतयार्जुनमिति आर्य्यावचनाद्ब्राह्मणवाक्यात् तत्राहू—पाहीति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्रम्भितः विश्वासं नीतः पार्थवीर्यं निशामयन् शृण्वन् स्वगृहमगात् ॥ ३५—३६ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार जगदीश्वरों से जो कर्म दुष्कर है, उसके करने को तुम कैसे समर्थ होसकते हो, इस वास्ते केवल मूर्खपने से उस दुष्कर कर्म करने की इच्छा करता है, इस लिये हम तेरे कहने का विश्वास नहि करते ॥ ३३ ॥

अर्जुन उवाच ।

हे ब्रह्मन्! मैं बलदेव नहि हों मैं कृष्ण नहि हों, मैं प्रद्युम्न नहि हो मैं अनिरुद्ध नहि हो, महाबल पराक्रम वारा मैं प्रसिद्ध अर्जुन हो जि मेरा गांडीव धनुष है ॥ ३४ ॥

आप मेरे पराक्रम का अपमान मतना करो क्योंकि मेरा पराक्रम महादेव को प्रसन्न करने वारा है। हे प्रभो! संग्राम में मृत्यु को भी जीत कर आप के पुत्र को लाऊंगा ॥ ३५ ॥

हे परन्तप! इस प्रकार अर्जुन से विश्वास को प्राप्त भया ब्राह्मण प्रसन्न होकर अर्जुन के पराक्रम को सुनाता भया अपने गृह को चलागया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्राह्मणोपेक्षकत्वेन कृष्णावज्ञया महेश्वरं नमस्कृत्य ॥ ३७ ॥

तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन् कृष्णसन्निधौ ।
मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न्यरुणदावृतवान् तदेवाऽऽह तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥ अदर्शनमापेदे देहोऽपि नावशिष्ट इत्यर्थः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सोऽर्जुनः नमस्कृत्य महेश्वरमिति श्रीभगवदवज्ञायां शिवभजनमकिञ्चित्करमिति द्योतितम् ॥ ३७ ॥

नानास्त्रैर्ब्रह्मास्त्रादिविधानैर्योजितैः प्रयुक्तैः ॥ ३८ ॥

विहायसा आकाशमार्गेणादर्शनमापेदे तथाच तत्रैव—

अथाकाशे पुनर्वाचमश्रौषं बालकस्य वै ।
हुंहेति ह्रियमाणस्य नच पश्यामि राक्षसम् ॥

इति ॥ ३९ ॥

तदा ततः विजयमिति सर्वविजयशीलस्य तस्य निन्दाऽत्यन्तदुःसहेति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । सोऽर्जुनः शुचिशुद्धमम्बु जलम् उपस्पृश्याचम्य ॥ ३७ ॥ न्यरुणदिति न्यरुणदावृतवान् तदेवाह तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥

तत इति । विप्रपत्न्याः सञ्जातः कुमारो रुदन्नेव मृतः अदर्शनमापेदे देहोऽपि नावशिष्टः इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तदेति । अहो मम मौढ्यं पश्यत योऽहं क्लीबस्य षण्ढस्यार्जुनस्य कत्थनं प्रगल्भभाषणं श्रद्दधे विश्वस्तवानस्म्यतोऽहं मूढः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सूतिकागारं सूतिकागृहं शरैर्न्यरुणत् आवृतवान् ॥ ३८ ॥ भगवदनुग्रहरहितस्य साधनबाहुल्येन किं फलमिति भावेनाह—तत इति ॥ ३९ ॥

तदनन्तरं किमभूदित्यत्राह—तदेति । अथार्जुनं विनिन्दति तदेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽर्जुनस्य रक्षाप्रकारमाह—स उपस्पृश्येति । अर्जुनो महादेवबलेन सर्वं करिष्यामीति सर्वदेवाविष्टस्तथा करोति उपस्पर्शनं देवतासान्निध्यार्थं शुच्यम्ब इति मन्त्रपूतं देवताप्रार्थनार्थं नमस्कारः दिव्यास्त्राणां सर्वेषां संस्मरणं सर्वत्र सर्वसम्बन्धार्थं सज्यं आरूढं प्रत्यञ्चं गाण्डीवमादद इति तस्य दृष्टसामग्रीनिरूपिता नाना ब्रह्मास्त्रयोजितैः शरैरिति देवतान्तरप्रवेशाय ततः सर्वतः शरपञ्जरं चकार ततः पञ्जरमध्य एव कुमारः सञ्जातः विप्रपत्न्याः सकाशात् भूमिस्पर्शाभावात् कठिनमार्गेण यच्छामीति सद्यो ऽदर्शनमापेदे सशरीर एव आकाशमार्गेण मतः आकाशं भित्वा कालं मायां च भगवत्स्थाने गत्वा भगवता सह लोकालोकात्परभागे आविर्भूत इत्यर्थः । तदा भार्यया वृत्तान्ते कथिते भगवत्सन्निधाने समागत्य अर्जुनं विशेषेण निन्दन् क्षोभजनकं वाक्यमाह—साक्षीभ्यां निन्दति अर्जुनो निर्दिष्टः अहमेव भ्रान्तः तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह मौढ्यं पश्यत ममैव योऽहं क्लीबस्य कत्थनं श्रद्दधे यदि तस्मिन् शौर्यसम्भावनापि स्यात् तर्हि तत्र क्लीबत्वं न भवेत् ॥ ३७-४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महेश्वरं न तु कृष्णमिति तत्र सख्यादेव ब्राह्मणोपेक्षकत्वदोषदर्शनात् ॥ ३७—३८ ॥

सशरीरमिति । कृष्णेच्छया विना दिव्यास्त्राणि तानि स महेश्वरश्च बालकस्य शरीरमपि रक्षितुं नाशकन्निति भावः ॥ ३९ ॥

कृष्णसन्निधाविति स्वगृहान्तिके रहसि तन्निन्दते रसालाभादिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महेश्वरं नमस्कृत्य वक्ष्यमाणहेतुना गीतोपदेशाभावेन तदानीं श्रीकृष्णतत्वज्ञानाभावात् ॥ ३७ ॥

न्यरुणत् आवृतवान् ॥ ३८-४० ॥

भाषाटीका ।

जब स्त्री का प्रसव काल समीप आयो तब व्याकुल हो कर ब्राह्मण अर्जुन से बोला कि प्रजा को मृत्युते रक्षा करो ॥ ३७ ॥

वह अर्जुन पवित्रजल का आचमन कर और महादेव का प्रणामकर तथा दिव्य अस्त्रों का स्मरण कर प्रतिंचा चढे हुए गांडीव धनुष को लेता भया ॥ ३८ ॥

अनंतर नानाप्रकार के मत्रों से युक्तकिए बाणों से नीचे ऊपर तिरछे चारों तरफ बाणों का पंचर करदिया अर्जुन ने और उस पंजर से सूति का गृह को चारो तरफ से रोक दिया ॥ ३९ ॥

अनंतर विप्र की स्त्री के कुमार उत्पन्नभया और वह वारंवार रुदन करत उसी क्षण में आकाश मार्ग से शरीर सहित अदर्श को प्राप्त होगया ॥ ४० ॥

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः।
यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥ ४१ ॥
धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः।
दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥
एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः।
ययौ संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ ४३ ॥
विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात् पुरीम्।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ॥
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥ ४४ ॥
ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः।
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥
दर्शये द्विजसूनूंस्ते माऽवज्ञात्मानमात्मना।
ये ते नः कीर्त्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ॥४६॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यस्य प्रजाः तत्त्र ॥ ४१—४४ ॥

प्रत्युक्तो वारितः उपपत्तिभिः प्रतिषेधं कुर्वता ॥ ४५ ॥

मावज्ञ मा ऽवजानीहि ये निन्दन्ति त एव मनुष्या नः कीर्तिं स्थापयिष्यन्ति निश्चलां करिष्यन्ति पाठान्तरं तु छन्दोभङ्गभयादागन्तुकमिति ॥ ४६—४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

यस्य यं तस्याविताऽन्यः क ईश्वरोऽस्ति तेषां चतुर्णामेकात्मत्वाद्वितीयेश्वराभावादन्यो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

दैवेन प्रारब्धकर्मणा ईश्वरेच्छया वा उपसृष्टं हृतं मौर्ख्यात् मूर्खत्वात् न केवलं मूर्खः दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिरपीत्यर्थः। नाहं सङ्कर्षण इत्याद्युक्तेः ॥ ४२ ॥

भगवान् भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवेत्ता तद्बालकनयनेऽति योग्य इत्यर्थः। अत एवादौ तत्रैव गमनमिति भावः ॥ ४३ ॥

विप्रेतिसार्द्धकम्। अचक्षाणः अपश्यन्निति विद्याबलादवगतस्य तद्रूपस्यादृष्टेः सौम्यामुत्तरदिक्स्थितसोमपुरीमिति वारुणवायव्यपुरीद्वयातिक्रमेण प्राक् तस्याङ्गमनं सर्वद्रष्टुः सर्वदेशभ्रमणशीलस्य तस्य निजादिपुरुषस्य पृच्छेच्छया ततश्च मया न दृष्टं तथाप्यन्विष्यतामित्युक्तः पश्चात्तत्क्रमेण वायव्यां वारुणीमपि ऐशान्यामगमनञ्च स्वगुरुणा श्रीशिवेन तत्रावस्थानसम्भवात् धिष्ण्यानि श्रीब्रह्मादिस्थानानि उदायुधः उद्यतशस्त्रश्च इत्यस्य पूर्वैरप्यन्वयः ॥ ४४ ॥

ततस्तेष्वलब्धद्विजसुतः सन् हि निश्चितं प्रतिषेधता निवारयता तन्मुमूर्षा प्रातिकूल्येनोक्तः ॥ ४५ ॥

दर्शय इति। समाश्वासनार्थं सामीप्ये वर्त्तमानत्वं नोऽस्माकमिति सख्येनात्मना सह तस्याभेदं द्योतयन्नाश्वासयति विमलां प्रतिज्ञाहान्यादिसर्वदोषरहितां मनुष्या इति देवादयो विदन्त्येव केवलं तत्त्वाज्ञानेन मनुष्या एवाज्ञात्वा निन्दका अपि नः कीर्त्तिं स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः। प्रियसखसहार्त्या कातर्येण जातभगवद्वाग्विकारावेशात् कवेरपि छन्दोभङ्गः येन इकीर्त्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयन्ति न इति तु पाठान्तरं अन्यत्तैः यद्वा ये त इति सर्वपदैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

यस्य यम् अविता रक्षकः ॥ ४१—४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

प्रद्युम्नादय एव यत्परित्रातुं न शेकुः न प्रबभूवुः मदपत्यमवितुं त्रातुं को वा ईश्वरः समर्थः ॥ ४१ ॥

अतोऽर्जुनं धिक् स निन्द्य इत्यर्थः। "उभसर्वतसो" इति द्वितीया तत्र हेतुर्मृषा वदतीति तथा तमात्मस्तुतिशीलस्यास्य धनुर्गाण्डीवमपि धिक् तत्र हेतुर्योऽर्जुनः दुष्टा मतिर्यस्य स तथाभूतस्सन् दैवोपसादितं लोकान्तरप्रापितं मौढ्यादानिनीषत्यानेतुमिच्छतीति ॥ ४२ ॥

एवमिति। एवं विप्रर्षौ शपति निन्दति सति स फाल्गुनोऽर्जुनः विद्यां सर्वलोकसञ्चारावहां योगविद्यामाश्रित्य तावत्संयामिनीं यमपुरीं प्रति ययौ यत्रसंयमन्यां भगवान् यम आस्ते तामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र विप्रस्यापत्यमचक्षाणोऽपश्यन् एवं क्रमेणेन्द्रस्थादिपुरीस्तत्र तत्राचक्षाणो ययौ याम्या पुरी संयमन्या अन्येव यमस्यैव सम्बन्धिनीदक्षिणादिक्स्थां रसातलं पातालं नाकपृष्ठं नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठम् उपरितनं लोकं किं बहुना सर्वांश्च लोकान्वायुवच्चचार ॥ ४४ ॥

ततस्तत्र सर्वत्राप्यलब्धो द्विजसुतो येन सः अत एवानिस्तीर्णप्रतिज्ञः अत एवाग्निं प्रवेष्टुम् इच्छुः प्रतिषेधता सामोक्तिभिः प्रतिषेधङ्कुर्वता श्रीकृष्णेन प्रत्युक्तो निवारितः ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधपूर्वकनिवारणप्रकारमेवाह—दर्शय इति । द्विजस्य सूनूंस्ते तुभ्यं दर्शये दर्शयिष्यामि आत्मनः स्वस्यावज्ञां मा कृथाः एवञ्चेत्तवामलां कीर्त्तिम् एते मनुष्याः स्थापयन्ति निश्चलां करिष्यन्ति दूषयन्तीति पाठान्तरं तदात्मनोवज्ञां माकृथा श्चेत्कीर्त्तिं दूषयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य ममार्भकं परित्रातुं न शेकुः सोऽहं कृष्णस्य सन्निधौ यस्य तव विकत्थनं श्रद्दधेऽहं त्वां धिक् आत्मश्लाघिनः स्वस्य तव धनुश्च धिक् तदधिकेश्वरः तेभ्यः प्रद्युम्नादिभ्योऽधिकेश्वरश्च कः ॥ ४१ ॥

किमित्येवं निन्दसीति तत्राह—दैवेति । दैवेनोपसृष्टयोरुपद्रुतयोरावयोः पुत्रमानिनीषति आनेतुमिच्छति ॥ ४२ ॥

विद्यां मनुष्यागम्यगमनसामर्थ्यकरीम् ॥ ४३ ॥

नैर्ऋतीं निर्ऋतेर्विद्यमानां दिशं सौम्यं सोमस्य वायव्यां वायोः वारुणीं वरुणस्य ॥ ४४ ॥

अनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः असाधितप्रतिज्ञः प्रत्युक्तः नेत्युक्तः प्रतिषेधता निषेधं कुर्वता कथं नेत्युक्त इति तत्राह—दर्शय इति । आत्मनैव स्वयं आत्मानं मावधीर्मा हिंसीः सन्निधरार्थः एतेन पुत्रादानादिना त्वन्निमित्तेन मानुष्यं मनुष्यलोकख्यां यथास्यात्तथा ईश्वरादपि महानुत्तमः ॥ ४५—४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदक्लीबानामप्यसाध्यं तत् क्लीबः कथं कुर्यात् इत्याह न प्रद्युम्न इति । यदि धनदानेन पुत्रा रक्षितुं शक्याः स्युः तर्हि प्रद्युम्नः पालयेत् यदि बलेन तदा ऽनिरुद्धः यदि रत्युत्पादनेन तदा रामः यदि सृष्टिप्रलयाभ्यां तदा केशवः एतेषां पुरे वासात् शक्तौ सत्यां पालनमावश्यकं यदेतेरप्यशक्यपरिपालनं तेन ज्ञायते कश्चिदन्य एवोपायो नास्तीति तथा सति कोन्यः भ्रातुमधीश्वरः धर्मेण चेदुच्यते तर्हि मय्येव रक्षितः स्यादिति चत्वारो गणिताः एवं साधनपञ्चकरहितोपि अर्जुनः रक्षार्थं मुक्तवान् तेनार्जुनं धिक् यतो मृषावादमिति तस्य धनुरपि धनुः ज्यालपतां ननु धनुषः कोऽपराध इति चेत्तत्राह आत्मश्लाघिन इति य आत्मानं वृथैव श्लाघते ननु शूराः प्रतिजानते इतः कदाचिद् प्रतिज्ञा पूरिता भवति कदा-

चिन्नैतावता प्रतिज्ञाकर्त्तुर्दोष इतिचेत्तत्राह दैवोपसृष्टमिति आनिनीषति आनेतुमिच्छति सन्दिग्धेऽर्थे प्रतिज्ञा युक्ता ननु निश्चिते इति भावः । एवमप्रतिज्ञां कुर्वन् दुर्मतिः ॥ ४१—४२ ॥

ततो यज्जातं तदाह—एवं शपतीति । विद्यामास्थाय देवानां विद्यामैच्छिकगतिप्रदां ततः फाल्गुनः अतिनिर्भयः संयमिनीं यमस्य पुरं ययौ संयमिनी यातनाभूमिरूपा यमराजधानीच भवति तत्र द्वारकायां ब्राह्मणगृहे उत्पन्नः यातनास्थाने न गमिष्यतीति निश्चित्य यत्रास्ते भगवान् यम इत्युक्तं ततस्तत्राप्यदृष्ट्वा पूर्वादिक्रमेण दशदिशः अन्विष्टाः सौम्या उत्तरा दिक् रसातलं अधः नाकपृष्ठमुपरि अन्यानि गन्धर्वादीनां स्थानानि तस्य सर्वत्र निर्भयतया गमने हेतुः उदायुध इति ॥ ४३—४४ ॥

ततः किं कृतवान् इत्याकाङ्क्षायामाह—तत इति ॥ न लब्धो द्विजसुतो येन अत एव न निस्तीर्णं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञा यत्र ततो द्वितीयां प्रतिज्ञां कर्त्तुमुद्यतः अग्निं विविक्षुः तामपि प्रतिज्ञां कर्त्तुं न शेकुः इत्याह कृष्णेन प्रत्युक्त इति अग्निप्रवेशं प्रतिषेधता प्रत्युक्तः प्रतिकूलतया उक्तः ॥ ४५ ॥

तदेव भगवद्वचनमाह—दर्शये इति । ब्राह्मणपुत्रां स्तुभ्यं दर्शयिष्यामीति ततो हेतोः आत्मनैव स्वस्यावज्ञां मा कृथाः अपकीर्त्तिशङ्कया तव मरणं तन्मृते अधिकाप्यपकीर्त्तिर्भविष्यति मदुक्तप्रकारेण चेज्जीविष्यसि तर्ह्येतेन जीवनेन ते कीर्त्तिं विपुलामपि मनुष्याः स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः । मनुष्यादिदृष्टपराः न परमार्थं जानन्ति अतः पुत्रानयनं दृष्ट्वा कीर्त्तिमेव वक्ष्यन्तीत्यर्थः एवमुक्त्वा भगवान् अप्रतिहतः सर्वज्ञः तेनैव सह स्वस्य गरुडध्वजं रथं दिव्यं आधिदैविकरूपं स्वभावतो वा अलौकिकं पश्चिमां दिशमभिप्रस्थितः ॥ ४६—४७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यस्य यम् ॥ ४१—४३ ॥

सौम्यामुत्तरदिग्वर्त्तिनीं चन्द्रपुरीं ऐशान्यामगमनं स्वगुरुणा शिवेन तत्रयनासम्भवमननात् ॥ ४४ ॥

प्रत्युक्तः वारितः प्रतिषेधं कुर्वता ॥ ४५ ॥

मावज्ञ मावजानीहि ननु मावारय लोका मां क्षत्रियं निन्दिष्यन्ति तत्राहुः ये निन्दिष्यन्ति ते एव नः आवयोः कीर्त्तिं स्थापयिष्यन्ति यद्वा येतेपि मनुष्याः आवयोः कीर्त्तिमेव स्थापयिष्यन्ति येनेह कीर्त्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयन्ति न इति पाठान्तरं छन्दोभङ्गभयादागन्तुकमिति स्वामिचरणाः ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य यं परित्रातुं प्रद्युम्नो न शशाक अनिरुद्धो न शशाक नचान्य उग्रसेनादिः शशाक तं परित्रातुं क ईश्वरः समर्थः न कोपि भगवत्प्रभावं संस्मृत्याह—कैदावः अचेतति पदयोजना ॥ ४१ ॥

इति सम्भाष्य भगवानर्जुनेन महेश्वरः ।
दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥
सप्तद्वीपान् सप्तसिन्धून् सप्तसप्तगिरीनथ ।
लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥
तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥
तान् दृष्ट्वा भगवान् कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
सहस्रादित्यसङ्काशं स्वचक्रं प्राहिणोत्पुरः ॥ ५० ॥
तमः सुघोरं गहनं कृतं महत् विदारयद्भूरितरेण रोचिषा ।
मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥
द्वारेण चक्रानुपथेन तत्तमःपरं परं ज्योतिरनन्तपारम् ।
समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दैवोपसृष्टं देवेन लोकान्तरं नीतम् ॥ ४२-४५ ॥
माऽवज्ञ माऽवजानीहि ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

तबतो वह ब्राह्मण श्रीकृष्ण सन्निधि में अर्ज्जुन की निन्दा करता बोला कि मेरे मूर्खपने को सब कोई देखो मैंने नपुंसक अर्ज्जुन के मिथ्या संभाषण में विश्वास कर लिया ॥ ४१ ॥

जिस की रक्षा करने को प्रद्युम्न समर्थ नहि भया अनिरुद्ध समर्थ नहि भया बलदेवजी समर्थ नहिं श्रीकृष्ण समर्थ नहिं भए जब धहि समर्थ नहि भए फिर अन्य कौनसा ईश्वर है कि जो रक्षा करे ॥ ४२ ॥

इस वास्ते मिथ्यावादी अर्ज्जुन को धिक्कार है और अपनी बड़ाई करने वारे इस अर्ज्जुन के गांडीव धनुष को भी धिक्कार है ईश्वरने जिसको अन्य पहुंचा दिया उस को जो यह दुर्मति अर्ज्जुन मूर्खपने से लाने की इच्छा करता है ॥ ४३ ॥

इस प्रकार जब ब्राह्मण निन्दा करने लगा तब अर्ज्जुन दिव्य विद्या कोधा का धारण कर जहां भगवान् यमराज रहते हैं उस यमराज पुरी को शीघ्रहि जाता भया ॥ ४४ ॥

वहां ब्राह्मण की संतान को नहि देखा तब तो वहां से अर्जुन इन्द्र की पुरी को गया इसी प्रकार अग्नि की पुरी को, नैर्ऋत की पुरी को, चन्द्रमा की पुरी को, वायु की पुरी को, वरुण की पुरी को, अनंतर रसातल में, स्वर्ग में, और भी जहां जाने की गम नहि है, उन ब्रह्मादिकों के स्थानों में भी आयुध उठाये अर्जुन गया ॥ ४५ ॥

जब सर्वत्र खोज करने से भी अर्जुन को ब्राह्मण का पुत्र न मिला तब जो प्रतिज्ञा करी हि उस का निस्तार किया नहि इस लिये अर्जुन ने अग्नि में प्रवेश करने को इच्छा करी उस समय युक्तियों से निवारण करने वारे श्रीकृष्ण ने अर्जुन को निवारण करदिया ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तसप्तसङ्ख्या गिरयो येषु क्षीरकुल्यान् ॥ ४८-५० ॥
कृतमिति प्रकृतिपरिणामरूपं नालोकाभावमात्रम् ॥ ५१ ॥
चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण तत्तमःपरं तस्मात्तमसः परं दूरे वर्तमानं श्रेष्ठं भागवतं ज्योतिः समश्नुवानं व्याप्नुवत्प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयदिति ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् प्रतिज्ञापूर्वकं भाषित्वा भगवान् अत एवेश्वरः इच्छामात्रेण बालाद्यानयनसमर्थोपि दिव्याश्वं रथमेवास्थाय अधिष्ठाय प्रतीचीं दिशमेवाविशदित्यर्जुनवत्तत्कौतुकार्थं ततोऽप्यधिका नरवीरवर्य्यलीला चमत्कारिदिव्यविद्येव प्रकटिता तत्त्वैश्वर्य्यमपि ज्ञापितम् अत एव परमदेवलीलस्य स्वाविर्भावविशेषत्वात्र बद्धाञ्जलित्वादिकमपि प्रपञ्चयितव्यं साक्षात्कुण्ठादागतानामप्यश्वानां तमसि भ्रष्टगतित्वादिकं चक्रादिनैव तद्विप्रतिकारश्चेति ज्ञेयं दिव्यं स्वरथमितिपाठः क्वचित् ॥ ४७ ॥

च अपि ससिन्धून् सप्तसमुद्रसहितानपि सप्तसिन्धूनिति पाठः स्पष्टः अथानन्तरं लोकालोकपर्वतञ्च ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

आश्चर्येण सम्बोधयति हे भरतर्षभेति ॥ ४९ ॥

तान् तथाभूतान् यतो भगवानतो योगेश्वरेश्वरः तथाभूतोपि पूर्ववच्चक्रनामकमस्त्रमेव प्राहिणोत् नतु स्वतेज आदिकं प्रकटयामासेत्यर्थः ॥ ५० ॥

गहनं निबिडं महत् विततञ्च यथास्यात्तथा कृतं परमेश्वरेणैव सम्पादितं तमोभूमिगतमित्यर्थः। तथोक्तं हरिवंशे पङ्कभूतं हि तिमिरं स्पर्शाद्विज्ञायते ऽनघ इत्यादि ॥ ५१ ॥

तच्चक्रानुपथेनैव द्वारेण सप्तावरणभेदेन तमसः प्रकृतेः परं पारभूतं तत् वेदान्तादिप्रसिद्धं परं परब्रह्मभूतं भागवतं ज्योतिः प्रसमीक्ष्य चिच्छक्तिमयतया साक्षाच्चक्षुषा दृष्ट्वा परत्वमेवाह अनन्तेति। तत्रैव हेतुः सम्यगश्नुवानं सदा सर्वव्यापकं तत्रादर्शनन्तु मायावृतदृष्टित्वादेवेतिभावः तथा च हरिवंशे श्रीमदर्जुनवाक्यं

"ततस्तेजःप्रज्वलितमपश्यं तत्तदम्बरे।
सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम्"इति ॥

तच्चरितसमाप्तौ तत्प्रश्नानन्तरं श्रीकृष्णोपदेशश्च—

"ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद्यद्दृष्टवानसि।
अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥

प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी।
तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥

सा साङ्ख्यानां गतिः पार्थ योगिनाञ्च तपस्विनाम्।
तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥

ममैव तद्घनन्तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत"इति।

अत्राहं स इति तेजस्तेजस्विनोरभेदविवक्षया प्रकृतिः सा मम परेति तत्तेजसस्तत्स्वरूपशक्तिरूपत्वात् परेति मायातीतत्वात् व्यक्ताव्यक्तेति सर्वमूलत्वात् अत एव तामित्यादि ममैवेत्येवकारस्तन्मध्यस्थिनाष्टभुजेन स्वाभेदापेक्षयेति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इतीति। सम्भाष्य सम्भाषणेन प्रतिबोध्य भगवान्महेश्वरः श्रीकृष्णोऽर्जुनेन सह स्वकीयं रथमारुह्य पश्चिमां दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥

सप्तद्वीपानिति। सप्तसप्तगिरयो येषु तान् द्वीपांश्च ततो लोकालोकं पर्वतमतीत्य सुमहन्निबिडं तमोन्धकारं विवेश ॥ ४८ ॥

तत्र तमसि सैन्यादयोऽश्वाः प्रतिहतगतयो बभूवुः हे भरतर्षभ ॥ ४९ ॥

तानिति। तान् भ्रष्टगतीनश्वान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णः स्वचक्रं सुदर्शनं पुरोऽश्वानां पुरतः प्राहिणोत्प्रायुङ्क्त ॥ ५० ॥

तम इति। गहनं दुष्प्रवेशं सुघोरं भयङ्करं महदपारं कृतं भगवतैव सृष्टं तमो भूरितरेण बहुतरेण स्वतेजसा विदारयन्मनोजवं सुदर्शनं विवेश यथा रामस्य दाशरथेः शरो गुणान्मौर्व्याश्च्युतः चमूं रावणसेनां विवेश तद्वत् ॥ ५१ ॥

द्वारेणेति चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण तस्मात्तमसः परं दूरे वर्त्तमानं भागवतमनन्तपारं ज्योतिः समश्नुवानं प्राप्नुवच्चक्रं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनोऽर्जुनः प्रताडिते प्रतिहते अक्षिणी दृष्टी यस्य सः उभे अप्यक्षिणी पिदधे न्यमीलयत् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

गगनं छादयतीति गगनच्छदं गुणच्युतः मौर्व्यामुक्तः ५१ ॥ चक्रानुपथे सुदर्शनगतानुकूलमार्गे कृतद्वारेण समश्नुवानं गच्छन्तं यदुत्तमं प्रसमीक्ष्य आक्षिणी पिदध इत्यन्वयः। अनन्तेपारं अन्तपारवर्जितम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ततो बहुदूरे गत इत्याह—सप्तद्वीपानिति। जम्बूद्वीपादिसप्तद्वीपान् लवणादीनि सप्तसमुद्रान् प्रत्येकं द्वीपेषु सप्तसप्तगिरीन् मर्यादापर्वतान् उल्लङ्घ्य अथ सर्वान्ते सुवर्णभूम्यनन्तरं लोकालोकपर्वतमप्यतीत्य तत्परभागे यत्तमः तत्प्रविष्टवान् ॥ ४८ ॥

तत्र तमसो माहात्म्यमाह—तत्राश्वा इति। भगवतश्चत्वारोपि प्रसिद्धा अश्वास्तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुः विश्वासार्थं सम्बोधनं तदा भगवान् अश्वानां तदगमनं दृष्ट्वा महायोगीश्वराणां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः समर्थः सर्वथा गन्तव्यमेवेति निश्चित्य सहस्रादित्यसङ्काशं स्वचक्रं सुदर्शनमग्रे प्राहिणोत् ॥ ४९-५० ॥

ततस्तस्मिन्नन्धकारे सुदर्शनस्य गतिमाह—सुघोरं तमः विदारयन् निर्विविश इति सम्बन्धः तमसः स्पर्शोपि निराकरणार्थं कठिन इति वक्तुं सुघोरत्वमुक्तं अतिभयानकमित्यर्थः। गहनमतिगम्भीरं महत्कृतं आलोकापेक्षयापि अधिकपरिमाणतो बलाच्च आगमनप्रतिषेधार्थं वा महत्कृतं नन्वेतादृशमन्धकारं कथं दूरीकृत्य निर्विशेत्तत्राह—भूरितरेण रोचिषेति। ततोप्यधिकेन तेजसा ननु भूयान् देशो वर्त्तते इति गमनेपि यावज्जन्म स्यात् ततो व्यर्थः प्रयास इति चेत्तत्राह मनोजवमिति ननु गन्तव्यदेशः कस्मिन् भागे वर्त्तत इति सुदर्शनस्य ज्ञानाभावात् तस्य कथमग्रे तद्देशगमनमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह-गुणच्युत इति। यथा दाशरथेः बाणः यं देशमुद्दिश्य त्यज्यते तमेव देशं प्राप्नोति अचेतनोपि चेतनवत् प्रेरणा गतिसामर्थ्यात् रेखामात्रमपि नान्यत्र गच्छति तथा यदैव भगवान् सुदर्शनं प्रक्षिप्तवान् तदा तद्देशसम्मुखमेव चिक्षेपेति यथा शरः गुणाद्विमोकमेवापेक्षते तथाचक्रमपि हस्ताद्विमोकमेवापेक्षते इष्टदेशगमनार्थं नान्यदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततः चक्रेणैव मार्गः कृतः इति तेनैव मार्गेण रथो गत इत्याह द्वारेणेति। चक्रानुपथेन द्वारेण चक्रनिर्मितमार्गेणैव तादृशमपि तमः कर्मपरमुत्कृष्टं ज्योतिर्यस्य तादृशं सुदर्शनं परं ब्रह्म तेजोरूपमनन्तपारमित्युभयं विशेषणं तमस्तेजश्च उभयं समश्नुवानं अग्रपश्चाद्भावेन तमसा तेजसा च व्याप्तं रथं

ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता बलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणम् ।
तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥
तस्मिन् महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ।
विभ्राजमानं द्विगुणोल्बणेक्षणं सिताचलाभं शितिकण्ठजिह्वम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र फाल्गुनः विद्युन्निवारकोपि प्रकर्षेण ताडिताक्षो विद्युता प्रतिहताक्ष इव भीतो जात इत्यर्थः। अगाधे मार्गे गच्छन् अग्रे पश्चाच्च रथदर्शनार्थञ्च चलदृष्टिः उभयोस्तुल्यत्वं दृष्ट्वा महान्धकारे विद्युतीव मायाद् अक्षिणी अपिदधे मुद्रितवान् अनेन अर्जुनस्य ज्ञानगमनेच्छापि परिहृता ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तमसि भ्रष्टगतय इति वैकुण्ठीयानामश्वानाङ्गुणातीताना-मपि तेषां यत्तमसि भ्रष्टगतित्वं तद्भगवतो नरलीलत्वबचेष्टा-मत्यश्वलीलत्वमर्जुनादीनां द्रष्टृश्रोतृणां चमत्कारपोषणार्थमेव ज्ञेयम् ॥ ४९—५० ॥

गहनं निबिडं कृतं प्रकृतिपरिणामरूपम् ॥ ५१ ॥

चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेणेति चक्रेणैव सप्तावरण-भेदो ज्ञेयः। यत्तदनन्तरं गच्छन् फाल्गुनः तमःपरं तमसः प्रकृतेः परं प्रकृत्यावरणादष्टमात् परमित्यर्थः। परं श्रेष्ठं चिन्मयं ज्योतिः समश्नुवानमतिव्यापकं वीक्ष्य तेन प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयत् तथाच हरिवंशे पतच्चरितसमाप्तौ—

"ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद्यदृष्टवानसि ।
अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥
प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी ।
तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥
सा साङ्ख्यानां गतिः पार्थ योगिनाञ्च तपस्विनाम् ।
तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥
ममैव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत॥इति ।

अत्र मत्तेज इति तद्ब्रह्म मत्तेजोपि अहं स इति सोऽहमेव तद्ब्रह्मतेजस्तेजस्विनोरभेदात् प्रकृतिः सा मम परेति तच्चिन्मयं ब्रह्म ममैव स्वरूपशक्तिः परेति मायातीता व्यक्ता चिन्मयनेत्रग्राह्या अन्यथा अव्यक्तेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिशूनां तु का कथा येते ये केचिदपि मनुष्या लोऽस्माकं कीर्तिं व्यापयिष्यन्ति ॥ ४७ ॥

सप्तसप्त पञ्चमस्कन्धप्रसिद्धाः गिरयो येषु तान् सप्तद्वीपान् सुमहत् अति निबिडम् तमोऽन्धकारम् ॥ ४८—४९ ॥

पुरः अश्वानामग्रतः प्राहिणोत्प्रायुङ्क्त ॥ ५० ॥

सुघोरम् अतिभयङ्करम् गहनं दुर्गमम् महाविबिडम् कृतं भगवतैव सृष्टम् न त्वालोकाभावमात्रम् रामस्य दाशरथेः शरः यथा चमू राक्षससेनाः विवेश तद्वत् ॥ ५१ ॥

चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण छिद्रेण तमसः परं तस्मात्तमसः परे दूरे वर्तमानं परं श्रेष्ठं समश्नुवानं व्याप्नुवत् अनन्तपारं ज्योतिः फाल्गुनः प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

और श्रीकृष्ण ने समझाया कि अपने से अपनी अवज्ञा तू मतकरे ब्राह्मण पुत्रों को मैं तेरे अर्थ दर्शाय दूंगा और जो तेरी निन्दा करते हैं वेहि हमारे मनुष्य तेरी विमल कीर्त्ति को स्थिर करदेवैंगे ॥ ४७ ॥

इस प्रकार सम्भाषण कर निरवधि ज्ञानादि गुण सम्पन्न सर्व नियन्ता श्रीकृष्णचन्द्र अर्ज्जुन सहित अपने दिव्य रथ पर विराजमान होकर पश्चिम दिशा में गए ॥ ४८ ॥

सात सात मर्य्यादा पर्वत वारे सातों द्वीपन को सातों समुद्रन को तथा लोकालोक पर्वत को उल्लंघन कर अति सघन अन्धकार में प्रवेश करते भए ॥ ४९ ॥

हे भरतर्षभ! भगवान् के शैव्य सुग्रीव मेघपुष्प बला-हक चारों अश्व उस अन्धकार में गति से भ्रष्ट होगए ॥ ५० ॥

महायोगेश्वरों के भी ईश्वर सर्व प्रकार के उपायों में समर्थ श्रीकृष्ण भगवान् उन घोड़ेन को नहिं चलते देख कर हजार सूर्य्योंके सदृश प्रकाश युत अपने सुदर्शन चक्रको रथ के आगे कर देते भए ॥ ५१ ॥

गम्भीर: अति भयंकर माया कृत अपार अन्धकार को अपने अत्यन्त तेज से विदीर्ण करत् मन के समान वेग युत सुदर्शन चक्र इस प्रकार प्रवेश करता भया कि जैसे शार्ङ्ग धनुष की प्रतिञ्चासे छूटा रामचन्द्रजी का बाण रावण की सेना में प्रविष्ट भया ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एजन्त उच्छलन्तो बृहन्तो महान्त ऊर्मयो भूषणं यस्य तत् तत्र सलिले भवनं महाकालपुरम् द्युमत्तमं द्युतिमत्सु श्रेष्ठम् ॥ ५३ ॥

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ।
सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम् ॥ ५५ ॥
महामणिव्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ।
प्रलम्बचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्म्या वनमालयावृतम् ॥ ५६ ॥
सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाऽखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥५७॥
ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सहस्रं मूर्ध्नि भवाः फणास्तासु मणयस्तेषां द्युतिभिः द्विसहस्रनेत्रैरूर्जितं स्फटिकगिरिसङ्काशम् शितिकण्ठजिह्वम् कण्ठाश्च जिह्वाश्च कण्ठजिह्वाः शितयो नीलाः कण्ठजिह्वाः यस्य तम् ॥ ५४ ॥

तद्भोगसुखासनं तस्यानन्तस्य भोगो देहः सुखकरमासनं यस्य तम् ॥ ५५ ॥

महान्तो मणिव्राता येषु तेषां किरीटकुण्डलानां प्रभा तया परिक्षिप्ताः सर्वतः स्फुरन्तः सहस्रमपरिमिताः कुन्तला यस्य तम् ॥ ५६ ॥

कीर्त्यजया कीर्तिसहितया अजया अखिलर्द्धिभिरणिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ॥ ५७ ॥

ऊर्जया ऊर्जितया गिरा ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तत्रैव वर्त्तमानं सलिलं विरजानदीरूपं प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजानदीतिपाद्मोत्तरखण्डात् प्रविष्टः फाल्गुन इति पूर्वतोनुषञ्जनीयः नभस्वता हेतुना अद्भुतं सर्वलोकातीतं वै प्रसिद्धौ द्युमत्तममिति पूर्वोक्ततेजसोप्याधिक्यमभिप्रेतं तत्रैव हेतुः भ्राजतां सदा स्वयमेव प्रकाशमानानां मणिमयस्तम्भानां सहस्रेण शोभितम् एवं भवनस्यातिविस्तारश्चोक्तः तेनोद्दिष्टं महाकाल[रूप]पुरञ्चेदं मृत्युञ्जयतन्त्राल्लभ्यते यतः—

ब्रह्माण्डस्योर्द्ध्वतो देवि ब्रह्मणः सदनं महत् ।
तदूर्द्ध्वे देवि विष्णूनां तदूर्द्ध्वं रुद्ररूपिणाम् ।
तदूर्द्ध्वञ्च महाविष्णोर्महादेव्यास्तदूर्द्ध्वगम् ।
कालाविकालयोश्चाथ परमानन्दयोस्ततः ॥
पारे पुरी महादेव्याः कालः सर्वभयावहः ।
ततः श्रीब्रह्मपीयूषवारिधिर्नित्यनूतनः ॥
तस्य तीरे महाकालः सर्वग्राहकरूपधृक् ।
तस्यान्तरे समुद्रासीरत्नद्वीपः शिवाह्वयः ॥

इत्यादि—

ध्यायेत्तत्र परानन्दं रामोपास्यं परं महत् ।
स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम् ॥
वल्लवीवल्लभं कृष्णं गोपकन्यासहस्रशः ।

इत्येवमन्तं बहुविस्तृतमस्ति ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति चतुष्कं । महान् फणादिभिरपरिच्छिन्नो भोगो देहो यस्य तम् अतोऽद्भुतं लोकातीतं इति कारणार्णवशायिनः शेषादपि विशेष उक्तः सहस्रशब्दोऽत्रासङ्ख्यपरः मूर्द्धन्याः मूर्द्धनि भवाः विशेषेण तद्भवनादप्याधिक्येन भ्राजमानम् ॥ ५४ ॥

ददर्श फाल्गुन इत्येव प्रकरणलब्धं तस्यैव चमत्कृतेर्वर्णनीयत्वात् तस्य भोग एव सुखकरमासनं यस्य तञ्च ददर्श विभुं स्वतेजसा तत्तत्सर्वव्यापकं यतो महान् अपरिच्छिन्नोऽनुभावः प्रभावो यस्य तं कुतः पुरुषेषु त्रिषूत्तमः श्रीविष्णुस्तेभ्य उत्तमो गर्भोदशाय्यादिपुरुषो वा तस्मादप्युत्तमं सान्द्रेति सार्द्धं तैर्व्याख्यातम् ॥ ५५—५६ ॥

स्वैः असाधारणैः पार्षदैः मूर्त्तिधरैः स्वमस्तकोपरि तत्तच्चिह्नशोभितदेहैः निजैः स्वाभाविकैरायुधैः आदिशब्देन शङ्खगदाखड्गचर्मशरचापपाशाः अष्टभुजत्वात् श्रीर्महिषी पुष्ट्याद्याः शक्तयो मूर्त्तिमत्य एव परमेष्ठिनां पतिं द्विपरार्द्धान्ते मुक्तानां ब्रह्मणां तत्र कूटीभूतानां पतिं मुक्तिप्रदत्वादस्य पदस्य ॥ ५७ ॥

आत्मानमिति । श्रीगोवर्द्धनपूजायां "तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेऽत्मनाऽऽत्मने" इतिवल्लीलाकौतुकमात्रार्थं तस्मादिति ज्ञापितम् अनन्तमित्यपरिच्छिन्नतेजोमयत्वादिना अच्युत इति तत्रापि स्वयं भगवत्त्वेन तत्रापि व्यापकत्वादिच्युतिरहितः स्वीयनरलीलाच्युतिरहितोपीत्यर्थः । जिष्णुस्तु तादृशोपि तस्य दर्शनाज्जातसाध्वसः सन् ववन्दे तावङ्गीकृतात्मनरलीलो श्रीकृष्णोऽसौ ब्रह्माक्रूरादीन् प्रति तादृशवैभवानि कदाचिदेव प्रकाशयति-गोवर्द्धनपूजनलीलायामिव सदा तु कौतुकेन सतावदङ्गीकृतात्मनरलील एव तदनुसारेणार्जुनाद्या अपीति भावः । स तु भूमा श्रीगोवर्द्धनबलिभुग्वत्ततोपि दर्शितात्ममहत्त्वः तत्सहायाश्च तादृशा इत्याह—परमेष्ठिनां प्रभुरिति । अत ऊर्जया श्रीकृष्णेच्छानुसारेणार्जुनस्य स्ववाक्यावधारणोत्पत्तये ऊर्जितया सप्रागल्भ्ययेत्यर्थः । सस्मितमिति स्वप्रसादव्यञ्जनार्थम् ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । ततस्तमसः परतो जलं प्रविष्टः कथम्भूतः बलीयसा प्रचण्डेन नभस्वता वायुना एजन्तः उच्छलन्तः बृहन्तः ऊर्मयस्तरङ्गाः तैर्भीषणं भूषणमितिपाठान्तरं तदा ऊर्मय एव भूषणं यस्य तथाभूतं तत्र जलस्याधस्तादद्भुतं भवनं प्रविष्ट इत्यनुषङ्गः कथम्भूतं द्युमत्तमं द्युतिमच्छ्रेष्ठं भ्राजतां मणिमयस्तम्भानां सहस्रेणोपशोभितम् ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् भवने तं प्रसिद्धमनन्ताख्यं महान्तमहिं ददर्शेत्युत्तरेण सम्बन्धः कथम्भूतमद्भुतं विस्मयनीयं सहस्रं मूर्द्धानः फणाः तेषु भवास्तेषां महतां मणीनां द्युभिर्दीप्तिभिर्विशेषेण भ्राजमानं द्विगुणैः द्विसहस्रसङ्ख्यैरीक्षणैरुल्बणमुग्रं सिताचलः स्फटिकपर्वतः तस्याऽऽभा इवाभा यस्य तं शितिः नीलः कण्ठो जिह्वाश्च यस्य तं इति ॥ ५४ ॥

ददर्शेति । तस्यानन्तस्य भोगः शरीरमेव सुखासनं यस्य तं विभुं भगवन्तं ददर्श कथम्भूतं महाननुभावः प्रभावो यस्य तं पुरुषोत्तमानां ब्रह्मादीनामप्युत्तमं सान्द्रस्याम्बुदस्येवाभा यस्य शोभने पिशङ्गे वाससी यस्य प्रसन्नं वक्त्रं च यस्य रुचिरे सुन्दरे आयतेचक्षणे यस्य तम् ॥ ५५ ॥

महान्तो मणिव्राता येषु तेषां किरीटकुण्डलानां प्रभया परिक्षिताः सर्वतः स्फुरन्तः अनन्ताः कुन्तलाः यस्य तं प्रलम्बा दीर्घाश्चारवो वर्त्तुलाश्चाष्टौ भुजा यस्य शोभनः कौस्तुभो यस्य श्रीवत्सं लक्ष्म चिन्हं यस्य तं वनमालया अलङ्कृतञ्च ॥ ५६ ॥

सुनन्दनादिभिः पार्षदैर्विग्रहधरैश्चक्रादिभिः स्वासाधारणैरायुधैश्च पुष्ट्यादिभिः शक्तिभिः मूर्त्तिमतीभिस्तथाऽखिलर्द्धिभिरणिमादिभिः सेव्यमानं परमेष्ठिनां ब्रह्मादीनां पतिम् ॥ ५७ ॥

ववन्द इति अजं हेयप्रतिभटं स्वस्मादनन्यं तमच्युतो ववन्द ननाम तथा जिष्णुरर्जुनश्च तस्य भगवतो दर्शनेन जातं साध्वसं भक्तिपूर्वकभयं यस्य सः ववन्दे ततो बद्धाञ्जली तौ कृष्णार्जुनौ प्रति परमेष्ठिनां पतिः प्रभुर्भगवान् ऊर्जितया गम्भीरया गिरा प्राह ॥ ५८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः सलिलं प्रविश्य गतो भवनं ददर्शेत्यन्वयः बलीयसा नभस्वता वायुना एजद्भिः कम्पमानैर्बृहद्भिरूर्मिभिः तरङ्गैर्भीषणं तत्र सलिले ॥ ५२ ॥

तस्मिन् भवने अनन्तं ददर्श सिताम्बराभं श्वेताकाशवत् शोभमानं शितिः नीलः कण्ठो यस्य सः शितिकण्ठः जिह्मगः नम्रगात्रस्तम् ॥ ५४ ॥

तस्यानन्तस्य भोगे सुखमासनं यस्य स तथा तद्भोगसुखासनः तम् ॥ ५५-५६ ॥

परमेष्ठिनां ब्रह्मणां पतिम् ॥ ५७ ॥

अच्युतः कृष्णः विष्णुरर्जुनः ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ददर्श तद्भोगसुखासनमित्यादिप्रकरणम् ॥ ५५ ॥

एतद्वाक्यव्याख्यानान्तरप्रघट्टके ॥ ५६—६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ववन्द आत्मानमित्यादि । अच्युतः श्रीकृष्णः आत्मानं देहं मूर्त्तिविशेषम् अंशमिति यावत् कीदृशम् अनन्तं अन्तरहितं अंशत्वेपि तथात्वं स्वाभाविकमेव, जिष्णुश्च ववन्दे कीदृशः तद्दर्शनजातसम्भ्रमः तस्य श्रीकृष्णकृतनमस्कारस्य दर्शनेन जातं साध्वसं यस्य अयं सर्वेश्वरेश्वरः कथममुमंशरूपिणं नमस्करोतीति विस्मयं कृत्वा ववन्दे इत्यत्र साध्वसशब्दो विस्मयवाची साधुः असः असनन्दीप्तिर्यत्र चमत्कार इत्यर्थः । स भूमा नारायणः परमेष्ठिनां योगीन्द्राणां प्रभुः तौ आह बद्धाञ्जली इति श्रीकृष्णस्यापि बद्धाञ्जलित्वं कौतुकपरं स्वांशं प्रति सम्मानाधिक्यं स्वस्यैव यथा गोवर्द्धनोद्धरणलीलायां मूर्त्त्यन्तरमाविर्भाव्य तद्वन्दनादिना कौतुकप्रकटनम् ॥ ५८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवदिच्छया ब्रह्माण्डमतिक्रम्य आवरणे जले रथः प्रविष्ट इत्याह—ततः प्रविष्टाविति । तदा जलमध्ये रथे प्रविष्टे रथस्थावपि जले प्रविष्टौ तत्सलिलं वर्णयति बलीयसा नभस्वता एजदिति महावायुना कम्पमानम् अत एव बृहदूर्मिभिः स्थूलतरङ्गैर्विशेषेण भीषणं भयानकम् अनेन अर्जुनस्य मनसाप्यगम्यो देश इतिसूचितम् एतादृशजलमध्ये एकं गृहमस्ति तत्प्रविष्टाविति वक्तुं तद्गृहं वर्णयति यत्राद्भुतं वै भवनमिति । द्युमत्तममतितेजोयुक्तं स्वतेजसैव प्रकाशमानं सूर्यादीनां प्रकाशकानामभावात् भ्राजन्तो ये मणिस्तम्भास्तेषां सहस्रेण शोभितम् अनेनैव सर्वोत्कर्षो भवनस्य वर्णितः ॥ ५२ ॥

तन्मध्ये एकः शेषं दृष्टवानित्याह—तस्मिन् महाभीममिति । सलिलं प्रविष्टौ गृहमपि प्रविष्टौ ततो भगवान् कृष्णः तस्मिन् महाभीममनन्तं ददर्श तद्भोगसुखासनं भगवन्तमपि ददर्शेति सम्बन्धः सर्पमर्जुनस्य भयोत्पादनार्थम् आश्चर्योत्पादनार्थञ्च वर्णनं महाभीममिति भयानकसर्पविशेषं अद्भुतं कदाप्यदृष्टपूर्वम् एवं स्वरूपभूतं गुणत्रयमुक्त्वा विशेषतो वर्णयति सहस्रसङ्ख्यायुक्तेषु मूर्द्धसु यानि रत्नानि तानि मूर्द्धन्यानि फणानां सम्बन्धिनो मणयः फणामणयः फणाशब्दः अकारान्तः मूर्द्धन्यानां फणामणीनां द्युभिः कान्तिभिः कृत्वा विशेषेण भ्राजमानम् अन्यथा तस्यादर्शने तथा भयं न भवेदिति दर्शनोपाय उक्तः यदर्थमेतदुक्तं तदाह, द्विगुणानीक्षणानि सहस्रद्वयमितानि चक्षूंषि तेनोल्बणमतिक्रूरं तादृशस्यापि महत्त्वमाह, सिताचलाभमिति । सिताचलः श्वेतपर्वतः कैलासो वा हिमालयो वा तत्सदृशमिति नीलवर्णः कण्ठो जिह्वा च यस्य नीलकण्ठो नीलजिह्वश्चेत्यर्थः । महादेवस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तदाधिदैविकं रूपं तेन जिह्वायां मृत्युः कण्ठे कालकूट इति उभयोर्नीलं रूपं वर्णितम् एतादृशे अतिभयानके सर्पशरीरे सुखासीनं भगवन्तं ददर्श ननु सर्पे स्थितः कथं सुखेन तिष्ठतीति आह, विभुमिति। लोकानामेव स भयानकः ननु तस्यापि नियामकस्येत्यर्थः। किञ्च महानुभावं महाननुभावो यस्येति तादृशोपि क्रूरः भवतिस्थित्या भगवदनुभावेन अति ऋजुरित्यर्थः। तत्र स्थितं भगवन्तं वर्णयति पुरुषोत्तमोत्तममिति आदिभिः पुरुषोत्तमा ये सर्वे पुरुषेष्वतिसुन्दराः सर्वलक्षणसम्पन्नाः तेभ्योप्यप्युत्तमः सौन्दर्य्यमुक्त्वा रूपमाह, सान्द्राम्बुदाभमिति। अतिनिविडो योयमम्बुदस्तद्वत् आभा कान्तिर्यस्येति नीलमेघश्यामम् इदं भगवतः सहजं रूपमिति सत्त्वगुणेन वा पर्यवसानेन वा इन्द्रियाणां दर्शनसामर्थ्याभावेन वा शृङ्गारेण वा कामेन वा आनन्दस्वभावेन वा भगवदुच्या वा लक्ष्मीरुच्या वा तादृशस्यैव सहजत्वेन वा नीलरूपो भगवानिति ज्ञातव्यं सुष्ठु पिशङ्गं पीतवर्णं वासो यस्य एवं रूपवस्त्रयोः परब्रह्मशब्दब्रह्मता निरूपिता एवं प्रमेयप्रमाणे निरूप्य साधनं भक्तिं निरूपयति—प्रसन्नं वक्त्रं यस्य ज्ञानविज्ञाने साधनान्तरं निरूपयति रुचिरे आयते ईक्षणे यस्येति ॥ ५४-५५ ॥

एवं सर्वसाधनसहितं भगवन्तं निरूप्य फलत्वाय प्रथमतो बहिः शोभामाह—महामणिव्रातेति। महामणीनां समूहः येषु तादृशाः किरीटकुण्डलमुकुटादयः तेषां प्रभाभिः परितः क्षिप्ताः सहस्रं कुन्तला यस्य कुन्तलानां मध्ये रत्नानां मध्ये तेजः प्रवेशात् नीलमणिखचितपदकवत् भगवति उपरिभागो वर्णितः मध्यभागं वर्णयति प्रकर्षेण लम्बाः चारवः अष्ट भुजा यस्य जानुपर्यन्तं लम्बाः तादृशा अपि न केनाप्यंशेन विकृताः ये भगवतः अष्टौ गुणा अणिमादिप्रकृतिरूपाः तेषां मूलभूता ये योगाः क्रियाशक्तिरूपाः तेषामाधारभूताः भगवतो बाहवः कौस्तुभसहितः कण्ठभागः श्रीवत्स एव लक्ष्म चिह्नं यस्य वनमालया च वृत इति जीवमायाकीर्त्तय उक्ताः ॥ ५६ ॥

भगवदनलम्बा एव भगवत्स्वरूपमुक्त्वा एकाकी कदाचिद्भगवान् तत्र तिष्ठतीति शङ्कां वारयितुं सुनन्दादीन् पार्षदप्रवरान् वर्णयति-सुनन्दनन्दप्रमुखैरिति। स्वपार्षदैरनिरुद्धसेवकः एतैर्निषेव्यमाणामिति सम्बन्धः मूर्त्तिधराश्चक्रादयः आधिदैविकाः—

चक्रं शङ्खस्तथा खड्गः चर्म शार्ङ्गं गदा तथा।
बाणः पद्मं तथान्यानि मुशलाद्यायुधानि हि ॥
मूर्त्तिमन्तो हरेः पार्श्वे तिष्ठन्ति परितः सदा।

निजायुधान्यनिरुद्धायुधानि ततः पुष्ट्यादिशक्तयश्चतस्रोऽनिरुद्धस्य वर्ण्यन्ते पुष्टिः श्रीः कीर्त्तिः अजा प्रकृतिरिति अखिलाश्च ऋद्धयः धनधान्यादिसम्पत्तीनामाधिदैविकरूपाणि तैः सर्वैरेव निषेव्यमाणं एतावतापि साधारणमेवैश्वर्यमायातीति असाधारणब्रह्माण्डकोट्यैश्वर्यार्थमाह—परमेष्ठिनां पतिः एकैकस्य ब्रह्माण्डस्यैकैकः परमेष्ठी तादृशानां सहस्राणां पतिः ॥ ५७ ॥

तादृशं स्वांशस्य मूलभूतं दृष्ट्वा भगवता लोकशिक्षार्थं यत् कृतं तदाह—ववन्द इति। आत्मानमेव भगवान् कृष्णो ववन्दे ननु मूर्त्तिभेदस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् कथमात्मत्वमत आह, अनन्तमिति। अनन्तमूर्त्तिर्भगवान् एक इत्यर्थः तर्हि खण्डशोनन्तता स्यादत आह, अच्युत इति। स्वरूपात् केनापि प्रकारेण न च्युतः जिष्णुरर्जुनश्च भगवद्दर्शनेन जातसाध्वसः ववन्द इति सम्बन्धः चकारात्तस्यापि भगवानात्मा ततो भगवान् अनिरुद्धः किञ्चिदुक्तवानित्याह वाचाहेति भूमा यो वै वाचो भूमा तं न्यर्बुदमित्यत्र वाक्सम्बन्धिनं भूमानमुद्दिश्य न्यर्बुदत्वं विधीयते अनिरुद्धो हि मानसः पुरुष इतिशब्दात्मकत्वं तस्य सिद्धमिति अनिरुद्धमिति अनिरुद्धस्य प्रभुत्वमिति परमेष्ठिनां प्रभुरिति ब्रह्माण्डे समागच्छति तं प्रति तस्याज्ञा चलतीति पुत्राणां नयने निर्भयतया तथा कथने च हेतुरुक्तः बद्धाञ्जली कृष्णार्जुनौ अर्जुनं वञ्चयितुं भगवानपि तथानाट्यं करोति अत एव कृष्णो भूमा च सर्वथैक इति अर्जुनाहङ्कारभङ्गार्थमेव निरोधमध्यपातात् प्रपञ्चविस्मृत्यर्थं तथा करोतीति सूचितम् ऊर्जया गिरा लोकसिद्धवाक्यापेक्षयापि महता यथाकथञ्चित् कौतुकं वक्तव्यमिति किञ्चिदाह—द्विजात्मजा मीति सन्धिरार्षः अर्जुनं प्रति सम्बोधनं वा अदीर्घदर्शिनं ज्ञापयितुं द्व्यामुष्यायणत्वात् परम्परया व्यासात्मजत्वाच्च द्विजशब्दस्य च ब्राह्मणपरत्वेपि न दोषः युवयोर्दिदृक्षुणेति प्रयोजनं तयोर्महत्त्वात् साक्षादाकर्षणं न सम्भवति अतो द्विजात्मजा एव मया समानीताः ननु आवाङ्कौ किमर्थं वा तव दिदृक्षा तत्राह—द्विजधर्मगुप्तये अवतीर्णौ मम कलाविति। युवयोः स्वरूपं मम कलायावतारः अतः स्नेहाद्दिदृक्षा कलावतारस्य प्रयोजनं द्विजधर्मगुप्तय इति एको द्विजगुप्तये अपरो धर्मगुप्तय इति उभयमुभयत्र वा अनिरुद्धस्य धर्मरक्षा प्रयोजनमिति द्विजैः स्वभावत एव धर्मः कर्त्तव्यः तत्रावयोः किं कर्त्तव्यमितिचेत्तत्राह—भूमेर्भाररूपान् असुरान् हत्वेति त्वरया इहैतं आगच्छन्तं मे मम अन्ति समीपे अनेनेदानीं स्थितिर्निषिद्धा ॥ ५८-५९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

सलिलमिति कारणार्णवोदकम् एजन्त उच्छलन्तो बृहदूर्मय एव भूषणं यस्य तत् अद्भुतं भवनमिति महाकालपुरमिति श्रीस्वामिचरणास्तच्च मृत्युञ्जयतन्त्रात् ज्ञेयम्

ब्रह्माण्डस्योर्द्ध्वतो देवि ब्रह्मणः सदनं महत्।
तदूर्द्ध्वं देवि विष्णूनां तदूर्द्ध्वं रुद्ररूपिणाम् ॥
तदूर्द्ध्वञ्च महाविष्णोर्महादेव्यास्तदूर्द्ध्वगम्।
पारे पुरि महादेव्याः कालः सर्वभयापहः।
ततः श्रीब्रह्मपीयूषवारिधिर्नित्यनूतनः।
तस्य तीरे महाकालः सर्वमोहकरूपधृक् ॥

इति अत्र ब्रह्मणः सदनं सत्यलोकः विष्णूनां विकुण्ठासुतानां वैकुण्ठः रुद्ररूपिणामित्यहङ्कारावरणस्थो रुद्रलोकः महाविष्णोरिति महत्तत्त्वावरणस्थो महाविष्णुलोकः महादेव्या इति प्रकृत्यावरणस्थो महादेवीलोकः ब्रह्मपीयूषवारिधिः कारणार्णवः महाकालः परव्योमस्थो महावैकुण्ठनाथस्तस्यैव

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कारणार्णवजलान्तिर्गतं भवनं महाकालपुरं फाल्गुनो ददर्शेति पूर्वस्योत्तरस्य चानुषङ्गः तद्वर्णयति द्युमत्तमं द्युतिमत्सु श्रेष्ठम् ॥५३॥

तस्मिन् भवने प्रथमं महाभोगमनन्तं ददर्श सिताचलः कैलासस्तद्वदाभं शितयो नीलाः कण्ठा जिह्वाश्च यस्य तं शितौ धवलमेचकावित्यमरः ॥ ५४ ॥

तस्यानन्तस्य भोगो देहएव सुखकरमासनं यस्य तं त्रिषु पुरुषेषूत्तमो महत्स्रष्टा तस्मादपीति पुरुषोत्तमोत्तमं ॥ ५५—५६ ॥

चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैरिति स्वस्वमस्तकोपरि तत्तच्चिह्नयुक्तैः ॥५७॥

आत्मानं ववन्द इति गोवर्द्धनपूजायां तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेत्मनात्मने इतिवल्लीलाकौतुकमात्रार्थमेव अनन्त मित्यात्मनोऽसङ्ख्यस्वरूपेणानन्त्यात् सोप्यष्टभुज एक आत्मेत्यर्थः। अच्युत नरलीलत्वच्युतिरहित इति वन्दने हेतुरुक्तः कृष्णस्यास्य नरलीलत्वरक्षणार्थमेव सोऽष्टभुज ईश्वरलील एतदंशोपि तं न वन्दितवानितिभावः जातसाध्वसः प्राप्तसम्भ्रम इति कृष्णा-द्प्ययमधिकैश्वर्य्यवानिति लब्धप्रतीतिक इत्यर्थः। भूमेति गोवर्द्धन-पूजाग्राही यः कृष्णस्स इव कृष्णादप्याधिक्येन दर्शितात्म-महत्व इत्यर्थः । परमेष्ठिनां कोटिब्रह्माण्डस्थचतुर्मुखानां ऊर्ज्जया प्रगल्भयेति श्रीकृष्णाभिप्रायानुरूपया तयैवार्जुनं मोह-यितुमिति भावः । सस्मितमिति त्वदभिप्रायेणैव त्वदंशोऽप्यहं स्वस्याधिक्यं स्ववाक्येन प्रकटीकरोमि वस्तुतस्तु तस्मिन्नेव वाक्ये तवैव रूपगुणैश्वर्य्याधिक्यं मदंशित्वञ्च द्योतयामि पश्य मे चातुर्य्यं त्वयापि पश्चादर्ज्जुनाय स्वतत्त्वमवश्यञ्ज्ञाप्यमिति स्मितेन प्रार्थनाच द्योतिता ॥ ५८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततस्तमसः परतो सलिले प्रविष्टः अच्युतः तत्र भवनं तस्मिन्ननन्तं तद्भोगसुखासनं विभुञ्च ददर्श तच्चात्मानं स्वमूर्त्ति-भूतं ववन्दे जिष्णुश्च ववन्दे तौ भूमापि आहेति वर्णनामन्वयः सलिले विशिनष्टि एजन्तः उच्छलन्तः बृहन्तो महान्तः ऊर्मयो भूषणं यस्य तस्मिन् तत्र सलिले द्युमत्तमं द्युतिमत्सु श्रेष्ठं भवनम् ॥ ५३ ॥

अद्भुतं विस्मापनीयम् सहस्रमूर्द्धभवाः फणाः तासु ये मणयस्तेषां द्युभिर्दीप्तिभिर्विभ्राजमानम् द्विगुणाक्षणैर्द्विसहस्र-नेत्रैरुल्वणमुग्रम् सिताचलस्य स्फटिकगिरेरिवाभा यस्य तम् शितयो नीलाः कण्ठजिह्वाः यस्य तम् ॥ ५४ ॥

तद्भोगसुखासनम् तद्भोगः अनन्तदेहः सुखासनं यस्य तम् पुरुषोत्तमेभ्यः ब्रह्मादिभ्योप्युत्तमं तेषां पूज्य-मित्यर्थः ॥ ५५ ॥

महान्तः अमोल्याः मणिव्राताः येषु तेषां किरीटकुण्ड-लानां प्रभया दीप्त्या परिक्षिप्ताः सर्वतः स्फुरन्तः सहस्र-परिमिताः कुन्तला यस्य तम् प्रलम्बाः चारवः अष्टौ भुजा यस्य तम् ॥ ५६ ॥

कीर्त्तिसहिता अज्ञा तया अखिलाभिः पूर्णस्वरूपाभिः ऋद्धिभिः अणिमादिमहाविभूतिभिः परमेष्ठिनां ब्रह्मादी-नाम् ॥ ५७ ॥

अच्युतः सर्वदाऽखण्डस्वरूपगुणविग्रहः श्रीकृष्णः आत्मानं स्वमूर्त्तिभूतं भूमानं अनन्तं च ववन्दे ननाम यथा गोवर्द्धन-पूजने तस्मै नमो व्रजजनैः सहचक्रेत्मनाऽऽत्मने इति नमश्चकार तद्वत् तद्दर्शनजातसाध्वसः उत्पन्नसम्भ्रमः जिष्णुश्च ववन्दे ॥५८॥

भाषाटीका ।

सुदर्शन चक्र से आवरणों का भेद न होने से ब्रह्माण्ड में छिद्र होगया इस प्रकार चक्र के पाछे मार्ग होता गया उसी मार्ग से उस अन्धकार के दूर वर्त्तमान और जिस के पार का अन्त नहिं सर्वत्र व्यापक सब से श्रेष्ठ एता-दृश भगवान् के तेज को देखकर अर्जुन के दोनों नेत्रों में चाकचौंध होगया तब तो भय से अर्ज्जुन ने दोनो नेत्र मूद लिए ॥ ५३ ॥

उस अन्धकार से परे प्रचण्ड पवन से ऊपर को उछलती हुई तरङ्गो से भयङ्कर अप्राकृत जल में अर्ज्जुन सहित श्रीकृष्ण भगवान् प्रविष्ट होगए अनन्तर उस जल के नीचे अति प्रकाशमान आश्चर्य्य रूप प्रकाशमान मणियों के हजारहों खम्भान से शोभायमान सङ्कर्षण भगवान् के दिव्य भुवन में श्रीकृष्ण महाराज पहोंचे ॥ ५४ ॥

उस महावैकुण्ठ लोक में अति भयंकर आश्चर्य्यरूप हजार मस्तकन मे हजार फणों की मणियों की कांतियों से प्रकाशमान अतिभयंकर दो हजार रक्त नेत्र युत स्फटिक पर्वत की कांति समान कांतियुत नीले कण्ठ और जिह्वाओं से युत एतादृश शेषजी का दर्शन श्रीकृष्ण और अर्ज्जुन ने किया ॥ ५५ ॥

शेषजी का शरीर हि आनन्द कारी जिनका सिंहासन है सर्व व्यापक अनन्त गरुड विष्वक्सेन आदि पुरुषोत्तमो से भी उत्तम, सघन मेघ के समान कांति युत शोभायमान पीताम्बर धारण किये प्रसन्न मुखारविन्द युत बिशाल नेत्र युत ॥ ५६ ॥

अमोल मणियों के समुदाय जटित किरीट कुण्डलन की कान्ति स्फुरायमान अनन्त कुन्तल युत लम्बायमान मनोहर अष्ट भुजा धारी सुन्दर कौस्तुभ मणि धारण किये श्रीवत्स चिन्ह की शोभा से तथा वनमाला से युत ॥ ५७ ॥

सुनन्दनन्द आदि अपने पार्षद जिनकी सेवा करतेहैं भार्गेया या नचक्रादि निज आयुध जिनकी सेवा करतेहैं श्रीदेवी जिनकी सेवा करतीहैं कीर्त्ति सहित मूर्त्तिमान माया जिनकी सेवा करतीहै तथा अणि या महि या यादि अखिल सिद्ध जिनकी सेवा करतीहै अनेक ब्रह्माण्डनके अनेक ब्रह्मानिके स्वामी ॥ ५८ ॥

द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान् हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५९ ॥
पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसङ्ग्रहम् ॥ ६० ॥
इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥
न्यवर्ततां स्वकं धाम सम्प्रहृष्टौ यथागतम् ।
विप्राय ददतुः पुत्रान् यथारूपं यथावयः ॥ ६२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मे कलावतीर्णाविति सम्बोधनम्, शीघ्रं मे अन्ति सकाशमितमागच्छतम् ॥ ५९ ॥

आचरमाचरतम इदं भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृतमपि श्रैष्ठ्यकथनप्रस्तावेनात्रोक्तम् ॥ ६०—६६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथापि तस्य मुखात्तयोः स्वतोऽप्याधिकं माहात्म्यमुद्गतमिति तादृशं तद्वाक्यमेवाह—द्विजेति द्वे धर्मगुप्तये । कलावतीर्णौ धर्मस्य ब्राह्मणत्वादिगुप्तये रक्षणाय कलाभिः सर्वाभिः शक्तिभिर्युक्तावेवावतीर्णौ सर्वांशसम्वलित तया प्रकटौ मध्यपदलोपी समासः युवयोर्युवां दिदृक्षुणा मया मे मम भुवि धाम्नि द्विजात्मजा उपनीता आनीताः एवमेव वक्ष्यतेऽर्जुनेन तत्तत्वे पृष्टे श्रीकृष्णेनापि श्रीहरिवंशे मद्दर्शनार्थं ते बाला हृतास्तेन महात्मना । विप्रार्थमेष्यते कृष्णो मत्समीपं नचान्यथेति । तदेतच्च नापूर्वं—

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परम्पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥

इति तृतीयेऽपि श्रीमदुद्धवोक्तेः तदेवं यद्यपि तत्र तस्य स्पृहयालुत्वं तथा सर्वत्रापि करतलमणिवत्सर्वदर्शित्वं सर्वाकर्षित्वञ्च तथापि तेन स्वेच्छया निकटमागत्य दर्शनदानं विना स तं द्रष्टुं न शक्नोतीति कष्टकल्पनयैव तत्सम्पादितवानेति च शक्त्याधिक्यमप्यायातं किमुत सौन्दर्यादिगुणाधिक्यमिति स्थितं हरिवंशादत्रत्वयं विशेषः यः खल्वर्जुनं प्रत्यपि तथा तस्य दिदृक्षेति युक्तं चैतत्—

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्य्याकृतिर्भवः ।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥

इतिन्यायेन तदुक्तं विष्णुधर्मे श्रीकृष्णेनैव तं प्रति—

यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु ।
अभेदेनात्मनो वेद्मि त्वामहं पाण्डुनन्दन ॥

इतिप्रस्तुतपद्यावशेषो व्याख्यायते नन्वेवमपि जातमधुनातु किं कर्तव्यं तत्राह, भूयः पुनरपि अवशिष्टानवनेर्भरासुरान् हत्वा मे मम अन्ति अन्तिकाय समीपमागन्तुं त्वरयेतं त्वरयेतं शीघ्रं प्रस्थापयतं मोचयतमित्यर्थः । तत्रान्तो लुकरस्यत्वेन हरिवंशोक्तत्वात् अन्तीत्यव्ययाच्चतुर्थ्या लुक् चतुर्थी च क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणि स्थानिन इति स्मरणात् एधोभ्यो व्रजतीतिवत् त्वरयेतमिति हेतुणिजन्तस्य त्वरोर्लोङि रूपं व्याख्यातान्तक्रिययोरेककर्मत्वञ्च कटङ्कृत्वा प्रस्थापयेतिवत् अर्थान्तरे मे कलावतीर्णाविति व्यवहितान्वयः तथा त्वरयेतामिति सोपसर्गमेव प्रयुज्येत स्वनिकटप्रापणादेशे तथा व्यवहारात् आस्तान्तावदस्मन्मतं श्रीकृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वंनित्यलीलत्वञ्चेति ॥ ५९ ॥

नन्वावां सर्वतः परिपूर्णौ कथं ब्रह्मण्यत्वादिधर्मतत्परौ स्यावेत्याशङ्क्य केवलं करुणया धर्मस्थापनार्थमेवेति सिद्धान्तयन्नुदाहरणं दर्शयति—पूर्णेति । युवामृषभौ सर्वाविर्भावश्रेष्ठावपि तत एव पूर्णकामावपि स्थित्यै सर्वपालनाय लोकसंग्रहं धर्ममाचरतां मध्ये नरनारायणावृषी तौ युवयोर्विभूतिरूपावंशावित्यर्थः । वक्ष्यतेह्युद्धवं प्रति श्रीकृष्णेनैव विभूतिप्रसङ्गे नारायणो मुनीनां चेति अतस्तावपि यदि तादृशौ तदा किमुत साक्षाद्भवन्ताविति भावः । अत्र चाचरतमित्यर्थे खल्वाचरतामिति न प्रसिद्धमित्यपि तथा न व्याख्यातमिति ज्ञेयं किञ्च मदन्तिकमागच्छतमिति नरनारायणौ भूत्वा धर्ममाचरतमिति पारस्परिकविरोधश्च ज्ञेयः ॥ ६० ॥

इतीति सार्द्धकम । इति पूर्वोक्तप्रकारेण गोवर्द्धनमखवल्लीलाविशेषसम्पादनाभिप्रायेण आदिष्टौ आदिष्टावादेमुद्रयोक्तौ तत्र भगवदादिशब्दः स्पष्टैश्वर्य्यादिव्यपेक्षया कृष्णशब्दश्च स्वयं भगवति कृषिर्भूवाचकः शब्द इत्यादिप्रामाण्येन परब्रह्मत्वापेक्षया श्रीमदर्जुनेऽपि तत्सनामत्वेन निर्देशः पूर्ववत्समशीलत्वापेक्षया उभयत्र तादृशत्वेऽपि नराकृतिपरब्रह्मेत्यादिप्रसिद्ध्या नरलीलावित्यर्थः । स्वकं धामेति यथा तस्य तन्नित्यं धाम तथास्य च द्वारकाख्यमिति भावः । वक्ष्यते ह्येकादशान्ते नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदन इति सम्प्रहृष्टावित्यर्जुनस्याभीष्टासिद्धेः श्रीभगवस्तु तत एवेति तथागतमिति पूर्वव्युत्क्रमेण ज्योतिरादिभेदक्रमादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

विप्रायेत्यर्द्धकम् यथारूपं तत्पित्रादिदृष्टरूपानतिक्रमेणेत्यर्थः । तत्र योग्यतामाह प्रभू दुर्घटघटनासमर्थौ इत्यर्जुनस्यापि तादृशत्वं व्यक्तम् ॥ ६२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

उक्तिमेवाह द्वाभ्याम् द्विजात्मजा इति। युवयोर्युवां दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छता मया द्विजात्मजा उपनीताः मदन्तिकं प्रापिताः किमाव-योर्दर्शनेनेत्यत आह धर्मगुप्तये भुवि कलया अवतीर्णौ कलावतीर्णौ विति छत्रिन्यायेनोक्तं कृष्णस्तु भगवान् स्वयं इत्युपक्रमे पूर्णावतार-त्वोक्तेः अतो मदवतारत्वान्मम दिदृक्षा जातेति भावः। अर्जुनस्य नरांशत्वप्रसिद्धिमुपजीव्येत्युक्तं नरस्य नारायणांशावतारत्वात् अवनेः भूमेर्भारायितानसुरान् हत्वा भूयस्त्वरया मे समान्तिकं समीपं इतमागच्छतं "इण्गतौ" इत्यस्य रूपम् ॥ ५९॥

किञ्च पूर्णकामाविति युवां पूर्वं नरनारायणावृषीभूत्वेति शेषः ऋषभौ श्रेष्ठौ हेतुगर्भमिदम्। अतः पूर्णकामावपि स्थित्यै जगद्रक्षणार्थं लोकसंग्रहं धर्ममाचरेतुराचरितवन्तौ "लोकोवा-चीनोजनः सङ्गृह्यते प्रवर्त्यतेनेनेति तथा ते अत्र यद्यदा चरति श्रेष्ठ इत्यादिगीतावचनार्थ उपाक्षिप्तः ॥ ६०॥

इतीति भगवतो परमेष्ठिना इत्थमादिष्टौ तौ कृष्णौ श्रीकृष्णार्जुनौ ओमिति तदाज्ञामङ्गीकृत्य भूमानं भगवन्तं प्रणम्य द्विजपुत्रानादाय सम्प्रहृष्टौ धाम स्वगृहं प्रति यथागतं तथैव तेनैवमार्गेणाजग्मतुः। विप्रायेति यथारूपानवतिक्रान्तस्वपूर्वरूपान् प्रभू कृष्णार्जुनौ ददतुः ॥ ६१—६२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

युवयोः कृष्णार्जुनयोः ॥ ५९॥

जगतः स्थित्यै लोकसङ्ग्रहं धर्मम् ॥ ६०॥

कृष्णौ यदूत्तमार्जुनौ आनन्दभूमानं पूर्णानन्दम् ॥ ६१॥

प्रसूयतां प्रसवं गच्छतां रूपं यथा प्रसूतिकाले यद्रूपं तादृशं रूपं दधानान् ॥ ६२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

द्विजात्मजा इत्यादि। द्विजात्मजाः मया उपनीताः कुतः दिदृक्षुणा कुत्र दिदृक्षुत्वमभवत इत्याशङ्क्य तदप्रकटयति युवयोर्मध्ये भुवि समोत्पत्तिस्थले श्रीकृष्णे दिदृक्षुत्वमित्यर्थः भवत्यस्मादिति भूः अपादाने क्विप् तथा च अहं सर्वस्य प्रभव इति श्रीमुखोक्तेः ननु दिदृक्षुश्चेत् तत्रैव कथं नागाः तत्राह—धर्मगुप्तये धर्मरक्षायै कुत्र धर्मरक्षेत्याह, कलावतीर्णौ कलानामस्मदादीनामवतीर्णौरवतारो यस्मात् तस्मिन् श्रीकृष्णे एतस्मिन् या धर्मगुप्तिः तदर्थं अहञ्चेत्तत्र गत्वा द्रक्ष्ये तदा द्विजबालानामरिष्यद् तदानयनप्रकारेण तत्कृतप्रयत्नेन नचास्य धर्मोऽयमभविष्यत् अत एषा धर्मरक्षाऽस्य भूया-दिति मया तत्र न गतं अथवा दिदृक्षुत्वे हेतुः धर्मगुप्तय इति अंशो हि अंशिनं दिदृक्षतीत्येष एव धर्मः अतः परं कृतार्थोऽस्मि तदधुना अवनेर्भारायमाणानसुरान् हत्वा अन्ति मे चरमे कर्मणि स्वधाम गमने त्वरयेतं त्वरां कुरुतं इह भूमौ भूयः प्रकृष्टं यथा भवति तथाद्रस्त्वेत्यनुषङ्गः ॥ ५९॥

नन्वावां नारायणौ त्वमादिनारायणः कथमावयोर्दिदृक्षुरासि तत्राह—पूर्णकामावपीत्यादि अपि सम्बोधने भो भगवान् श्रीकृष्ण। युवां पूर्णकामौ ईश्वरौ यद्यपि श्रीकृष्ण एवेश्वरः तथापि तत्सखित्वेनायमर्जुनोपि मे त्वत्सदृशः तदत्र यावान् दिदृक्षावान् आत्मानं विना नान्यत्र भवति तेन तुल्यं मे द्वयोर्दिदृक्षुत्वमिति युवामिति द्विवचनं तर्हि नरनारायणौ कावित्याह, नरनारायणावृषी मुनीभूत्वा लोकसंग्रहं धर्मं आचरतां कीदृशौ स्थित्यै स्थितिमर्य्यादा तन्निमित्तश्च ऋषभौ श्रेष्ठौ यद्वा स्थित्यै लोकसङ्ग्रहं धर्मं आचरतां मुनीनां ऋषभौ ऋष्यवतारौ अंशोत्सवैव उक्तश्चतुर्थधर्मकलासर्गे नरनारा-यणावृषी इति अन्यथा एतेचांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्त्यासङ्गतिः ॥ ६०—६६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

न केवलं धर्मश्चैव कर्त्तव्या अपितु धर्मः प्रवर्त्तनीय इत्याह—पूर्णकामाविति। स्वतो धर्मप्रयोजनाभावेपि करणा-वश्यकत्वाय पूर्णकामत्वं धर्मकरणसामर्थ्ये निःस्पृहत्वे च हेतुः नरनारायणावृषीति नरनारायणात् पूर्णकामत्वं ऋषि-त्वाद्धर्मकरणसामर्थ्यमिति तथापि "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्त्तते" इति प्रयोजनं वक्तव्यमितिचेत्तत्राह—स्थिताव-निरुद्धः पालक इति जगतः स्थित्यर्थं धर्मकरणं ननु नारा-यणेनैव स्थितिः सम्पाद्यत इति भूभारहरणार्थमेव समागतयोः किं धर्मेणेत्यत आह—लोकसङ्ग्रहमिति ॥ ६०॥

ततो यज्जातं तदाह—इत्यादिष्टाविति। उभयोः कृष्णनामत्वं समानांशत्वाय ननु भगवान् कथं भगवन्तमाज्ञापयति तत्राह परमेष्ठिनेति अयं भगवान् ब्रह्माण्डरक्षार्थं प्रवृत्त अतः स्वांशान् सर्वानेव तथा बोधयति अतः स्वस्य रूपं तथैवेति ओमिति तेनुक्तं स्वीकृत्य भूमानं भगवन्तम् आनम्य यदर्थं गतो तान् बालकानादाय स्वकं धाम द्वारकां न्यवर्त्ततां व्याघुट्य समा-गतौ ततो निःशङ्कौ प्रहृष्टौ गमनमार्गेणैव समागतौ इयञ्च लीला अन्यैः समहतां हीनताञ्च बोधयति ततः प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विप्राय ददतुः पुत्रान् एकं प्रार्थितो रक्षार्थं सर्वे एव च दत्ता इति महत्त्वं यथारूपं रूपमनतिक्रम्य रूपशब्देन वयः स्वभावादिकमपि जन्मकालीनं गृह्यते यथा यथावत् अन्यूना-तिरिक्तं सान्दीपिनिपुत्रवदेषामपि व्यवस्था ननु कथमेवं प्रतिज्ञाय गतो तत्राह प्रभू इति तथाकरणे वा हेतुः एवमुभयोश्च-रित्रमुक्त्वा तुल्यत्वमाशङ्क्य परिहरति निशम्येति अर्जुनस्तु यावद्गत्वा समागतः तावत्किमपि न ज्ञातवान् पश्चाद्भगवता स्वरूपे निरूपिते पश्चात् तद्वैष्णवं धाम ज्ञातवान् ॥ ६१—६२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

युवयोर्वा मे कलया अवतीर्णाविति सम्बोधनं शीघ्रं मे अन्ति समीपं इत आगच्छतमित्यर्जुनमाह प्रयोजकोऽर्थः वास्त-वार्थस्तु हे कलावतीर्णौ कलाभिः स्वशक्तिभिः सहैवावतीर्णौ भूयः पुनरपि युवां अवनेर्भारान् असुरान् हत्वा मे अन्ति समा-न्तिके तान् प्रापयितुं त्वरयेतं व्यपन्तालिङ्गरूपं अन्तीत्य

निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ ६३ ॥
इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
बुभुजे विषयान् ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥
प्रववर्षाखिलान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥
हत्वा नृपानधर्मिष्ठान् घातयित्वाऽर्जुनादिभिः ।
अञ्जसा वर्त्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
द्विजकुमारानयनं नाम
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्ययश्चतुर्थ्यन्तं अत्रागत्य ते मुक्ता भवंत्विति तद्धाम्नो मुक्तगम्यत्वेन हरिवंशोक्तत्वात् द्वितीयस्कन्धेपि क्रममुक्तिसृतौ अष्टावरणभेदानन्तरमेव मोक्षश्रवणात् ॥ ५९ ॥

आचरतां आचरतम् ॥ ६०—६२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युवयोर्युवां दिदृक्षुणा मया द्विजात्मजाः उपनीताः स्वनिकटे नीताः धर्मगुप्तये कलाभिः स्वशक्तिभिः सह भुवि अवतीर्णौ अवनेर्भरासुरान् हत्वा भूयः पुनः युवां मे अन्ति सकाशमितमागच्छतम् असुरान् हत्वेत्युक्त्या नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मन् न ! कृष्ण इत्याद्यर्ज्जुनोक्त्या च कतिपयासुरवधार्थीतोपदेशाच्च पूर्वमियं लीला कृतेति गम्यते ॥ ५८ ॥

स्थित्यै लोकरक्षणार्थं धर्ममाचरताम् आचरतम् ॥ ६०—६२ ॥

भाषा टीका ।

अपार महिमा सम्पन्न और श्रीकृष्ण के हि दूसरे रूप एतादृश भूमा पुरुष को श्रीकृष्ण ने प्रणाम किया तथा उनके दर्शन से सम्भ्रम युत अर्ज्जुन ने भी प्रणाम किया अनेक ब्रह्मांण के स्वामी अपार माहिमा न सम्पन्न पर वैकुण्ठ नाथ, गम्भीर वाणी से अञ्जलि बांधे खडे श्रीकृष्ण अर्ज्जुन दोनोन के प्रति मन्दहासपूर्वक बोले ॥ ५९ ॥

आप दोनोन के दर्शन की मोको इच्छा भई इस वास्ते मैने हि ब्राह्मण के पुत्र अपने समीप में मगा लिए हैं धर्म की रक्षा के अर्थ, कला सहित तुम दोनो ने भूमि में अवतार लिया इस वास्ते भूमि के भार असुरन का संहार कर फिर शीघ्र हि इहां मेरे समीप में दोनो आय जावो ॥ ६० ॥

आप दोनो नर नारायण ऋषी यद्यपि परिपूर्ण काम हो तथा श्रेष्ठ पुरुष हो तथापि जैसे संसारीजन धर्म में प्रवृत्त होंइ इस के लिये आप दोनो धर्म का आचरण भी करना ॥ ६१ ॥

इस प्रकार जब पर वैकुण्ठनाथ भगवान ने दोनोन को आज्ञा तब उन की आज्ञा को अङ्गीकार कर और भूमा पुरुष को प्रणमम कर ब्राह्मण के पुत्रन को लेकर ॥ ६२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥८९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतच्चरितस्य फलितमाह—वैष्णवं धाम महाकालपुराख्यं तदीयपुरं तदीयप्रभावं वा निशाम्य निशाम्य दृष्ट्वा परमविस्मितोपि पुंसां सर्वेषामेव जीवानामीश्वरप्रादुर्भावानां च यत्किञ्चित्पौरुषं शक्तिस्तत्कृष्णस्यैवानुकम्पितं कृपा सम्पादितं मेने तादृशेनापि तेन तथावसरप्रार्थतात् स्वस्य च द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणेत्यादिद्वयेन तादृशतयोक्तेः यद्वा पूर्वोक्तप्रकारेण तत्पर्यन्तव्यापकतया विष्णुः श्रीकृष्णः तस्य धाम प्रभावं तद्गते स्वगतञ्च निशम्य द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणेत्यादिना तन्मुखेन तच्छ्रुत्वेत्यादि हरिवंशेप्यर्ज्जुने तत्तत्पृष्टवति श्रीकृष्णः सर्वं तन्महापुरुषपर्य्यन्तं स्वस्यैव वैभवतया ज्ञापितमिति तत्रैव दृश्यं तदेतद्व्याख्याकारणेमुलमेतच्चांशकला पुंस कृष्णस्तु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान्स्वयमित्येष प्रथमस्कन्धतृतीयाध्याये सर्वभगवदाविर्भाव-सूत्ररूपे तस्य परिभाषारूपत्वात् सूच्यते विवरणीयार्थः सङ्क्षेपेण दर्शितस्तेन तद्वित्सूत्रं तत्र चानियमे नियमकारिणी परिभाषापि शास्त्रारम्भे सकृदेव पठ्यमाना सर्वमेव व्याप्नोति तस्मात्तदधीनान्येतदन्यान्यवाक्यान्यपि तथा श्रीभागवतस्य सर्ववेदेतिहासेष्वभूतत्वादन्यशास्त्रवृन्दान्यपि प्रतिवाक्यमत्रान्यत्रापि सर्वोपमर्द्दकत्वं दृश्यते यथा आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यादिवाक्यमोक्षादन्यानुत्पत्तिवाक्यमन्यथयति किञ्च श्रुतिलिङ्गवाक्यस्थानप्रकरणसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वमीमांसानिर्णयः श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधेत्युत्तरमीमांसासम्मतिश्च तत्र साक्षाच्छब्देनोपदेशः श्रुतिः यथा एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति अन्यानि तु श्रीकृष्णसन्दर्भे विवृतानि तेषां परस्परं दुर्बलं अर्थस्य दूरदूरप्रतीतत्वादिति सर्वश्रीभगवतोपदेशप्रवृत्तस्य भगवतः श्रीसूतस्य सर्वनिर्णयार्थं साक्षात्स्वयं भगवच्छब्देनोपदेशाय सर्वतोवतारानन्तरमिति इत्थमेव सर्वत्रैव तैरिदमेव वाक्यं प्रमाणीक्रियते लीलायाश्च नानाकौतुकिमः श्रीभगवतो लाघवदर्शनं न तत्प्रमापकं गोवर्द्धनबलिमुख्यपेपि नारदादावपि लघुतया व्यवहारादिति च सिते सोऽव्येवोपन्यस्तम् इत्थमुक्तं श्रीविष्णोरुत्कर्षः स्वयं भगवति श्रीकृष्ण एव पर्य्यवस्यतीति तथैव हि तेषामप्युपन्यासः सङ्गच्छते च वौत्कलवर्णाभिर्भगवान् श्रीकृष्ण एवेति दिक् ॥ ६३ ॥

अथैतत्प्रसङ्गेनान्यान्यपि तच्चरितानि स्मृत्वा सानन्दगद्गदमाह तानि च सर्वाणि विवक्षन्नपि श्रीपरीक्षिदायुःस्वतापतासङ्गेन च सदुःखमुपसंहरन्नेवाह इतीति त्रिभिः । इति पूर्वोक्त प्रकारेण ईदृशानि पूर्वोक्ततुल्यानि वीर्याणि अद्भुतकर्माणि इह लोके प्रकर्षेण दर्शयन् प्रकटयन्नपि लीलया ग्राम्यान् लौकिकानपि सर्वान् विषयान् बुभुजे तथैव चेति अत्यूर्जितैः परमोद्भटैः ॥ ६४ ॥

प्रकर्षेण ववर्ष अविच्छेदेन पूरयामास कामान् इष्टार्थान् आदिशब्दाद्वन्त्यजा अपि ज्ञेयाः तच्च यथाकालं अवसरोचितं तत्रापि बाहुल्ये दृष्टान्तः यथेति इन्द्रो यथाजलानि वर्षति तथैवेत्यर्थः । यतो भगवान् परिपूर्णैश्वर्यादिः यत एव च सर्वावताराणावतारिभ्यः । श्रैष्ठ्यमास्थितः नित्यमेव तत्प्राप्त इति ॥ ६५ ॥

स्वयं हत्वा अर्जुनादिभिर्घातयित्वा च धर्मं स्वभक्तिपर्य्यन्तं वर्त्तयामास प्रावर्त्तयत् एवं भगवतः श्रीकृष्णस्य सर्वसुखकर्तृत्वं स्मृत्वा चर्णं दर्शितवानिति ज्ञेयं टीकायामिदन्त्विति वीर्यं स्यमन्तकतोषणामित्यर्जुनेनोक्तत्वात्पश्चात्तवासानन्तरमेवार्जुनस्य तदिदं चरितं लभ्यते तथापि तदनन्तराभिमन्युविवाहपरिच्छिदाधानयोरन्तराले कालबाहुल्यमुपलभ्यते तदनन्तरान्तरावार्जुनस्य द्वारकागमनं सम्भाव्यत इति ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति । विष्णोः सम्बन्धि धाम स्थानं निशम्य दृष्ट्वा पुंसां यत्किञ्चित्पौरुषमस्ति तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितं श्रीकृष्णकृपालब्धमेवेति मेने अर्जुनः को पौरुषं नृष्विति गीतं दृष्टान्तमुखेन निश्चितवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

इतीति । ईदृशानि अतिदैवमानुषाणि चरित्राणि दर्शयन्नखिलेश्वरो भगवान् ग्राम्यान्विषयान् भोगान् बुभुजे अखिलेश्वर इत्यनेन भोगाप्रयुक्तकर्मवश्यत्वं व्युदस्य ऊर्जितैः पुष्कलदक्षिणैर्मखैर्यियेजे इत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

प्रववर्षेति । ब्राह्मणा आदिर्यासां तासु प्रजास्वखिलानभिलषितान् कामान् प्रववर्ष यथेन्द्रो यथाकालं वर्षन्तुमनतिक्रम्य वर्षति तथा भगवानपि श्रैष्ठ्यं परत्वमाश्रितः कामान् ववर्ष ॥ ६५ ॥

हत्वेति । कांश्चिदधर्मिष्ठान् स्वयं हत्वा कांश्चिदर्जुनादिभिर्घातयित्वा धर्मसुतादिभिः युधिष्ठिरादिभिरञ्जसा ऋजुमार्गेण सुखेन वा धर्मं वर्णाश्रमाद्यनुगुणं प्रवर्त्तयामास ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

तथा प्रविश्य गोविन्दो यज्ञवाटं पुनः स्वयम् ।
पूर्णे पुरोहितैर्विप्रैर्ऋत्विग्भिः सान्वियर्षभैः ॥ क ॥
प्रायश्चित्तन्तु चलने दीक्षायां य उदाहृतः ।
तं चकार यथान्यायं ब्राह्मणैरनुमोदितः ॥ ख ॥
समाप्य यज्ञं विधिवत्तर्पयित्वार्थिनो द्विजान् ।
ऋत्विग्भ्यः पूजयित्वान्यान्नृपांश्च कुरुसत्तम ॥ ग ॥
यमुनायां महानद्यां कृत्वाऽवभृथमज्जनं ।
विजहार यथाकामं महर्षिभिर्यदूत्तमः ॥ घ ॥

पुंसां यत्किञ्चित्पौरुषं कृष्णानुकम्पितं मेने ॥ ६३—६६-क ॥
दीक्षायां मध्ये चलने तत उत्थाय गमने प्रायश्चित्तमुद्दिश्य यः कर्मविशेष उदाहृतः तं चकार ॥ ख—ग ॥
अवभृथनिमित्तमज्जनम् ॥ घ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदाह—निशम्येति । परमविस्मयं प्राप्तः, विष्णोरेतादृशं स्थानमिति स हि जानाति यथेन्द्रादीनां स्थानं तथा विष्णोरपीति पश्चान्मेरुसर्षपयोरिवान्तरं ज्ञात्वा अत्यन्तं विस्मितः नन्वेतावता किमर्जुनस्य सम्पन्नमित्याकाङ्क्षायामाह—यत्किञ्चित् पौरुषमिति । स्वतः करणेऽहङ्कारो भवति अतो यत्किञ्चित्पूर्वं कृतवान् तदन्यत्कृतं तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितमेव मेने एवं निरोधे नन्दप्रभृति अर्जुनान्ता निरुद्धाः फल्गुनान्ताश्चावेशाः अतस्तस्मिन् निरुद्धे निरोधान्तरस्य वक्तव्यत्वाभावात् ॥ ६३ ॥

उक्तमात्रपरत्वं दूरीकर्त्तुं प्रकारमतिदिशति इतीदृश्यान्यनेकानीति । ज्ञानरूपाणि निरोधरूपाणि वा वीर्याण्यलौकिकसामर्थ्यानि इह भूमौ माहात्म्यार्थञ्च स्वासक्त्यर्थं प्रदर्शयन् ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे अन्यथा लोकसमानधर्माभावे नाद्यं न भवेत् विश्वासश्च न भवेत् सर्वमुक्तिश्च स्यात् अतो लौकिकं वैदिकञ्च लोकवत् कृतवान्, तदाह, ग्राम्यान् विषयान् बुभुजे अत्यूर्जितैर्मखैश्च ईजेति षड्वर्गपर्यन्तं सर्वानेव यज्ञान् कृतवानिति प्रसिद्धः दानमपि यज्ञसदृशं इति तस्यापि लोके उत्कर्षहेतुत्वात् विशेषेणाह, प्रववर्षाखिलान् कामानिति प्राणिमात्रस्य कामनां पूरितवान् विशेषतो ब्राह्मणादिषु तत्रापि यथाकामं यावता तासां कामः पूर्णो भवति एतत्पूरणाभावे तदानीन्तना लोकाः सर्वे नष्टा एव भवेयुः इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह, यथेन्द्र इति सर्वे प्राणिनः अन्नेरेव जीवन्ति तदन्नं वृष्ट्यधीनं ततः पर्जन्यश्चेत् क्षणमात्रमप्युदासीनः स्यात् तदा प्राणिनः नष्टा एव भवेयुः तथैव भगवानित्यर्थः भजनार्थं पर्जन्याद्विशेषमाह, भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थित इति । सर्वतः श्रैष्ठ्यं ज्ञापयन्नेव अखिलान् कामान् प्रववर्ष येन कृतार्थता भवति एवं प्रजापालनमुक्त्वा विशेषतः स्वावतारकृत्यमुपसंहरन्नाह—हत्वा नृपानधर्मिष्ठानिति । नृपाणां वधे न दोषावहति ज्ञापयितुं विशेषणं ते नृपाः कंसादयः अर्जुनादिभिः भीमार्जुनभीमादिभिः कांश्चित् घातयित्वा दुर्योधनादीन् ततो निःकण्टकभूमौ अञ्जसा सामस्त्येन धर्मं प्रवर्त्तयामास तत्र हेतवो युधिष्ठिरादयः भगवतः करणद्वयं दुष्टनिवारणो अर्जुनादिः धर्मकरणे युधिष्ठिरादिरिति ६४—६६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
चत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४० ॥ ८९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परमविस्मित इति प्रथममात्यन्तिकमैश्वर्य्यदर्शनेनाहो तावदहं पाण्डुपुत्रो मर्त्योऽपि कृष्णप्रसादादेव सर्वमूलभूतं परमेश्वरमिममपश्यमिति विस्मितः ततः क्षणं परामृश्याहो तेन कथं युवयोर्दिदृक्षुणेत्युक्तं सर्वादिपरमेश्वरस्य तस्य स्वांशेकृष्णे दिदृक्षा कथं सम्भवेत् सम्भवतु वा सा कदाचित्की किन्तु दिदृक्षवेत्यनुक्त्वा दिदृक्षुणेति ताच्छील्यप्रत्ययेन दिदृक्षायाः सार्वदिकत्वं बुध्यते भवतु वा सार्वदिकी दिदृक्षा द्वारकास्थं कृष्णं विभुत्वात् समस्तस्य विश्वस्य करामलकतुल्यत्वाच्च तत्र स्थित्यैव कथं न पश्यति मास्तु वा विभुत्वं विप्रापत्याहरणार्थं प्रतिवर्षं द्वारकां गच्छत्येव तत्रैत्य तैलिकताम्बूलकादिभिः परिदृश्यमानं कृष्णं कथं न पश्यति कृष्णस्येच्छां विना कृष्णदर्शनं न भवेदिति चेन्मास्तु कृष्णदर्शनं ब्रह्मण्यदेवो भूत्वापि ब्राह्मणं प्रतिवर्षं कथं दुःखयति तन्मन्ये कृष्णदर्शनोत्कण्ठां त्यक्तुमपि न शक्नोति यदर्थमकृत्यमपि कुरुते करोत्वकृत्यमपि तदर्थं किन्तु विप्रापत्याहरणार्थं कमपि सेवकं किं न प्रहिणोति स्वयं कथं याति तन्मन्ये द्वारकातस्तदाहरणमप्यन्यैर्दुःशकं तस्मात् कृष्णनगरस्थं विप्रं तथा दुःखयामि यथा तद्दुःखं सोढुमसमर्थः कृष्णो मह्यं दर्शनं दास्यतीति तदभिप्रायोऽवगम्यते अत एवान्तर्यामिस्वरूपेण तेनैव प्रेरितो मुखरो विप्रः कृष्णसन्निधावेवागत्य प्रतिबालकनाशान्ते तां गाथां गायति तस्मात् ततोऽप्यस्य कृष्णस्यैव पारमैश्वर्य्यमधिकमनुमीयत इति विभाव्य परमविस्मितः ततश्च कृष्णमेव पृष्ट्वा तत्वमत्रावधार्य्यामिति विमृश्यार्ज्जुनेन पृष्टे सति कृष्णेनोक्तं यथा हरिवंशे मद्दर्शनार्थं ते बाला हृतास्तेन महात्मना । विप्रार्थमेष्यते कृष्णो मत्समीपं नचान्यथेति । मयातु विप्रार्थमपि न गतं तत्समीपं किन्तु सख्युस्तव प्राणरक्षार्थमेव यदि विप्रार्थमहमगमिष्यं तदा प्रथमबालहरणानन्तरमेव समगमिष्यं नवमे बाले हृते सत्येव यस्मादगमं तस्माद्ब्राह्मणानुरोधात् किन्तु त्वदनुरोधादेवेति सर्वन्तत्वं कृष्णमुखात् श्रुत्वाऽर्जुनो यत् किञ्चित्पौरुषं पुंसां परव्योमनाथपर्य्यन्तानामपि पुरुषाणां तत्सर्वं कृष्णानुकंपितं कृष्णानुकंपासम्पादितमेव मेने इत्येवं वेदस्तवमारभ्यैव तत्कथापर्य्यन्तमत्र दशमस्कन्धान्ते दशमस्याश्रयतत्वस्य कृष्णस्यैव सर्वोत्कर्षविवरणमभूदिति ज्ञेयम् इदन्तु भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृतमपि भैष्म्यकथनप्रस्तावनात्रोक्तमिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६३—६६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊननवतितमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ८९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पार्थः पृथायाः श्रीकृष्णकृपापात्रभूतायाः पुत्रः स्वयं च नरावतारः वैष्णवं विष्णोः श्रीकृष्णस्यैव धाम स्थानं भूमाख्यं स्वरूपञ्च निशम्य दृष्ट्वा विस्मितः अष्टभुजेन रूपान्तरेण विप्र-

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

द्वारकान् दत्तान् मम प्राणरक्षणार्थम् आनीय अभिमानिनो मेऽभिमानविपक्वत्य पुन संखिलेव वर्तते

नाहं सङ्कर्षणो ब्रह्मन् कृष्णः काष्णिरेव च।

अहं वै अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः॥

इत्येवंविकत्थमानमपि मामतिखिन्नस्वभावत्वान्नतिरश्चकार अहो एवम्भूतोयं भक्तवत्सलः इत्येवं विस्मयं प्राप्तः पुंसां यत्किञ्चित्पौरुषं तत्सर्वं कृष्णानुकम्पितं कृष्णप्रसादलब्धं मेनिरे कृष्णस्यैव सर्वपौरुषहेतुत्वात्॥ ६३-६६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोननवतितमाध्यायार्थप्रकाशः॥ ८९॥

भाषा टीका।

श्रीकृष्ण अर्जुन दोनो अति हर्षित होकर जैसे गमन किया तैसेहि निज धाम द्वारका में लौट आए अनंतर तैसा रूप जैसी उमरि के बालक रहे उसी प्रकार के बालकन को ब्राह्मण के अर्थ देते भए॥ ६३॥

वैष्णव धाम को देख कर अति आश्चर्य्य युत होकर अर्ज्जुन पुरुषों का जो कुछ प्रभाव है वह श्रीकृष्ण की कृपा से हि प्राप्त होता है ऐसा मानता भया॥ ६४॥

इस प्रकार ऐसे २ अनेक पराक्रमन को इस लोक में दर्शावत श्रीकृष्ण भगवान् संसार के विषयों का भोग करते भए और परिपूर्ण दक्षिणा युत यज्ञों से देवतान का पूजन करते भए॥ ६५॥

श्रेष्ठ पद में विराजमान श्रीकृष्ण भगवान् ब्राह्मण आदि प्रजाओं में समय २ पर उन के सकल वांछित विषयन की वर्षा करते भए जैसे समय २ पर इन्द्र वर्षा करता है बहुत से अधर्मी राजान को आप मार कर और बहुत सेना को अर्जुन से वध कराय कर धर्म पुत्र युधिष्ठिर आदि पुरुषों से परिश्रम के विनाहि धर्म की प्रवृत्ति कराते भए॥ ६६॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण दशमस्कन्ध मे उत्तरार्द्ध मे नवासी अध्यायकी भाषाटीका समाप्त॥ ८८॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे एकोननवति तमोऽध्यायः॥ ८९॥

नवतितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

सुखं स्वपुर्यां निवसन् द्वारकायां श्रियः पतिः ।
सर्वसम्पत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥
स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
कन्दुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्द्युभिः ॥ २ ॥
नित्यं सङ्कुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतङ्गजैः ।
स्वलङ्कृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥
उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
निर्विशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥
रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
तावद्विचित्ररूपोऽसौ तद्गेहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥
प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नवतेतु पुनः प्रोक्ता कृष्णलीला समासतः ।
यदुवंशप्रसूतानामानन्त्यञ्च सकारणम् ॥

श्रीकृष्णविभूतिं समासेन दर्शयति—सुखं स्वपुर्यामिति । सर्वसम्पदादिविशिष्टायाम् श्रियःपतिः षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः संस्तासां गेहेषु रेमे इत्यन्वयः ॥ १-५ ॥
गेहविशेषणं प्रोत्फुल्लेत्यादि श्लोकेन ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च चित्तं समाधाय समासौ परमसुखमयं लीलाविशेषं स्मरन्नाह—सुखमित्यादिना स्त्रिय इत्यन्तेन । तत्राद्यं षट्कं स्वस्य स्वयं भगवतः पुर्य्यां इति स्वाभाविकता स्वलीलासुखनिवासयोग्यता चोक्ता अतएव निवसन् वसन्निति वैकुण्ठादिभ्योऽप्याधिक्यम् अतस्तदीयासाधारणलक्ष्म्या रुक्मिणीरूपाया अपि तथैव तत्र वास इत्याह—श्रियःपतिरिति । अत एव सर्वाभिस्तादृशतल्लीलायोग्याभिः सम्पद्भिः समृद्धायां एवमुत्तरोत्तरत्रापि वैशिष्ट्यमेवोह्यम् नवं नित्यमेव पूर्वपूर्वतो विलक्षणं यौवनं कान्तिश्च यासां ताभिः एवं वेषवयःकान्तीरुक्त्वा वैदग्ध्यादिकमाह—कन्दुकेति आदिशब्दाद्गीतनृत्यादयः तत्र चेतस्ततः कन्दुकादिक्रीडया चलन्तीनां तडितामिव द्यौः शोभा यासां ताभिः एवमुत्तरीणां सम्पदमुक्त्वा बाह्यं वदन् सदा चतुरङ्गसेनासेवितत्वमाह, नित्यमिति । सङ्कुलाः सङ्कीर्णा मार्गा यस्यास्तस्यां अलङ्कृतैरित्यस्य मतङ्गजादिभिः सर्वैरप्यन्वयः तत्रापि रथैः कनकोज्ज्वलैः सौवर्णैः चित्रमयैः अधुना तद्बाह्यमप्याह—उद्यानेति । नादितायामिति भृङ्गादिभिर्हेतुभिः सञ्जातनादायामित्यर्थः रेमे बहुधा चिक्रीड कथं तदाह, षोडशेति एकोपि वल्लभः सन् युगपत्प्रीतिदानपूर्वकमिति भावः । नच तदसम्भाव्यं तस्य शक्तिविशेषादित्याह, तावन्तीति । रूपाण्येकस्यैव विग्रहस्य सर्वत्र स्फुरणानि चित्रं यतैतदेकेन वपुषेत्यादि श्रीनारदोक्तेः अतएवोक्तं श्रीहरिवंशे जलक्रीडाप्रसङ्गे—

अहमिष्टा मया सार्द्धं जले वसति केशव ।
इति ता मेनिरे सर्वा मुदा नारायणस्त्रियः ॥
सर्वाः सुरतचिह्नाङ्गयः सर्वाः सुरततर्पिताः ।
मानमूहुश्च ताः सर्वा गोविन्दबहुमानजम् ।
अहमिष्टाहमिष्टेति स्निग्धे परिजने तदा ।
नारायणस्त्रियः सर्वा मुदा शंस्ताभिरे शुभाः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

किञ्च—

एकार्पितमनोदृष्ट्योर्नर्म्यान्ताश्चकुरङ्गनाः।
नारायणेन देवेन तर्प्यमाणमनोरथाः॥
शिरांसि गर्वितान्यूहुः सर्वा निरवशेषतः।
बालभ्यङ्कुशवमयं बहन्त्यश्चारुदर्शनाः॥ इति

महत्यस्तादृशमपि पुर्य्यामुत्कृष्टा ऋद्धयो येषु तेषु कह्लारं सौगन्धिकं उत्पलकुमदयोः श्वेतरक्तत्वेन भेदः॥ १—६॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम्।

॥ १—१६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वपत्नीभिः सह क्रीडाप्रकारं तासां तस्मिन्ननुरागातिशयं पुत्रपौत्रादिसन्ततीःप्रकृतस्कन्धार्थश्रवणादिफलञ्च वर्णयति नवतितमेन सुखं स्वपुर्यामित्यादिना। श्रियः पतिरित्यस्य रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः इत्युपरिष्टात्सम्बन्धः वृष्णिपुङ्गवैः स्त्रीभिश्च जुष्टायां सेवितायां इति सम्बन्धः॥ १॥

कथम्भूताभिः नवयौवनेन कान्तिर्यासां ताभिः तडितामिव द्योतिर्यासां ताभिः॥ २॥

नित्यमितिसङ्कुलाः सङ्कीर्णाः मार्गा यस्यां द्वारकायां इति पूर्वेण सम्बन्धः मदच्युद्भिर्मदजलस्राविभिः मतङ्गजैर्गजैः सुष्ठ्वलङ्कृतैर्भटैः कनकेनोज्वलैरथैश्च॥ ३॥

किञ्च उद्यानैरुपवनैश्चाढ्यायां कथम्भूतैः पुष्पिता ये द्रुमास्तेषां राजिषु पङ्क्तिषु निर्विशन्तो भृङ्गाणां निवहाः समूहाः येषु तैः नादितायां इत्यस्य मतङ्गजादिभिरिति शेषः यद्वा निर्विशतां भृङ्गाणां निविहैर्नादितायाम्॥ ४॥

रेम इति। षोडशसहस्रपत्नीनामेकएव वल्लभः पतिस्सन् तावन्ति षोडशसहस्राणि रूपाणि मूर्त्तीर्बिभ्राणः तासां गृहेषु रेम इति सम्बन्धः कथम्भूतेषु महत्यः ऋद्धयः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः येषु॥ ५॥

प्रोत्फुल्लानां उत्पलानां रेणुभिर्वासितान्यमलानि तोयानि येषु तेषु कूजन्ति द्विजानां पक्षिणां कुलानि समूहा येषु तेषु॥ ६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

अनेनाध्यायद्वयेन गृहस्थधर्मानुकरणलक्षणं हरेः सन्निधानात्सर्वतीर्थोत्तमत्वं द्वारकायाश्च कथ्यते तत्र प्रथमं द्वारकापुरं वर्णयति सुखमिति॥ १॥

हर्म्येषु धनिनां योग्येषु समुन्नतगृहेषु सौधेषु सुधाधवलितेषूत्तमगृहेषु॥ २—३॥

निर्विशद्भिः मिथ उपभुञ्जानैः भृङ्गाविहङ्गैः नादितायां घोषवत्कृतायाम्॥ ४—५॥

वासितामलतोयेषु परिमलीकृतजलेषु॥ ६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

॥ १—७॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

॥१-४॥

रेमे षोडशेत्यादि षोडशसहस्रं रूपाणि बिभ्रदपि पत्नीनां मध्ये एकवल्लभः एकश्चासौ वल्लभश्चेति तथा एक एव समषोडशसहस्रधा भासमानो रेम इत्यर्थः। ननु कायव्यूहेन कायव्यूहस्तु सामान्ययोगिनामेव सम्भवति अयन्तु योगेश्वरेश्वरः एक एव षोडशगृहेषु रमितवान् नैतत्तर्कसहमित्यपि न व्यापकत्वात्तस्य वपुषः परिछिन्नत्वेपि व्यापकत्वमिति॥ ५—६॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

एवं सर्वान् समुद्धृत्य क्रीडत्यस्माकमीश्वरः।
क्रीडायां प्राप्तसंसारस्त्रीणामपि निवार्यते॥
ज्ञानं निरूप्य वैराग्यं निरूपयितुमुद्यतः।
अद्भुतत्वाच्चरित्रस्य रागलीला निरूप्यते॥
स्वार्थे रतिः पूर्वमेव भगवत्त्वान्निरूपिता।
स्त्रीणान्तु रागसम्प्राप्तिस्ततोत्र विनिवार्यते॥
एकचत्वारिंशेध्याये भक्तानां सुखसिद्धये।
परमोत्सवलीलां हि श्रीशुको वर्णयन्मुदा॥

पूर्वाध्याये सर्वलोकार्थं चरित्रमुक्तमुपसंहृतम् इदानीं भक्तानां भगवति मनस्स्थैर्यार्थं परमानन्दलीलां निरूपयति—सुखं स्वपुर्यामिति। स्वभावतोपि सर्वचिन्ताभावः स्वपुर्यां भवति तत्रापि द्वारकायां श्रियःपतिरिति विलाससाधनसम्पत्तिरुक्ता लौकिकीमपि सम्पत्तिमाह, सर्वसम्पत्समृद्धायामिति। कदाचित्साधारणोपद्रवसम्भावनायामपि न स्वप्रयत्नोऽपेक्ष्यते वृष्णिश्रेष्ठैरेव तन्निवृत्तिसम्भवात् असाधारणानां पूर्वमेव निवृत्तत्वान्मुख्यभोगसाधनानि निर्दिशति स्त्रीभिश्च जुष्टायामिति पुरुषश्चैतन्यात्मकः काममयः इन्द्रियाणि तदुःखनिवर्त्तकानि प्रवृत्त्यर्थं तेभ्यः सुखदानप्रान्तरीयकं तत्रात्मकामः स्त्रीभिरेव पूर्यते तत्र स्त्रीणां षडिन्द्रियसुखदातृत्वाय विशेषणानि उत्तमवेषाभिरित्यादीनि अलौकिकवेषेण मनोदृष्टिप्रीतिः नवयौवनकान्तिभिरिति स्पर्शरसयोः हर्म्येषु कन्दुकादिभिः क्रीडन्तीभिरिति शब्दघ्राणयोः चित्तचक्षुषोः वा तदा आद्येन व्यत्यासः अनेन विभावा अनुभावाश्चोक्ताः॥ १—२॥

तडिद्युभिरिति। इतररागविस्मारणं धर्मादिफलरूपत्वं वा तासां निरूपितम् एवं सर्वपुरुषार्थरूपाः स्त्रियः भगवदर्थं निरूपिताः साधारणानां नागरीणां वा वर्णनं ततः केवलभोगस्थानत्वे गन्धर्वादिविमानवत् लोकोत्कर्षस्तथा न भविष्यतीति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

सेनां वर्णयति—नित्यं सङ्कुलमार्गायामिति। आस्रवन्मदैर्गजैः सर्वदैव सङ्कुला मार्गा यस्यां ततो भटा अपि स्वलङ्कृता अश्वारथाश्च एवं चत्वार्यङ्गानि उत्कृष्टानि निरूपितानि॥ ३॥

एवं शौर्यसिद्ध्यर्थं सेनां निरूप्य भोगसिद्ध्यर्थमुद्यानानि निरूपयति उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं तैराढ्या सम्पन्ना कोमालायां गन्धोत्कर्षमुक्त्वा शब्दोत्कर्षमाह—पुष्पितद्रुमराजिषु निविशन्तो ये भृङ्गाः विहङ्गाश्च तैर्नादितायां राजिपदेन एकस्यां पङ्क्तौ एकजातीया एव विहगाः विशन्तीति ज्ञापितं अन्यथा विजातीयशब्दसाङ्कर्ये कोलाहलः स्यात्समन्तत इति पूर्वोक्ताः सर्वत्र ज्ञातव्याः तादृशस्थाने षोडशसहस्राणाम् एक एव वल्लभो रेमे सर्वासामेकप्रेव स्नेहः षोडशविकारेषु प्रतिविकारं मनसः सहस्रधा सुखसिद्ध्यर्थं षोडशसहस्राणि तावतीनामपि धर्मसाधकत्वमपीत्याह, पत्नीनामिति। ननु भगवान् स्वकामनापूर्त्यर्थं न प्रवृत्तः किन्तु स्त्रीणां कामनापूर्त्यर्थं तदेव प्रकारे सर्वथा कामो न पूर्यते एकगुणस्यापि कामस्य पूर्त्यर्थं बहुधापेक्ष्यन्ते अष्टगुणकामानान्तु कथमेकेन पूर्त्तिः तत्रापि बह्वीनामेक इति दोषं व्यावर्त्तयितुमाह, तावन्ति विभ्रद्रूपाणीति यावत्यः स्त्रियः तावन्ति रूपाणि कृत्वा रेमे तासां कामनापूर्त्यर्थमेव तानि रूपाणि जातानीति एकस्याः कामः अष्टगुणोप्येकेन पूर्यते तदर्थमेव प्राकट्यात् सर्वासामेकत्र रमणे मात्सर्यकृतः क्लेशो भवेत् तदर्थमाह, तद्गृहेषु महर्द्धिषु इति तासामेव गृहेषु सर्वसमृद्धियुक्तेषु एकैकं हर्म्यं एकस्यै दत्वा तत्र सर्वसमृद्धिं सम्पाद्य स्वयमेकरूपेण तत्र प्रविष्टः सम्यग्यावता सुखस्फूर्त्तिर्भवति तथा रेमे इत्यर्थः॥ ४—५॥

एवं प्रत्येकरमणमुक्त्वा गृहस्थतुल्यता जातेति विशेषरमणकथनार्थं समुदायेनापि रमणमाह—प्रोत्फुल्लेति सप्तभिः। प्रकर्षेणोत्फुल्लाः जलपुष्पजातयः कह्लारकुमुदाम्भोजजातयः सन्ध्यारात्रिदिनविकासयुक्ताः तासां रेणुभिः वासितानि यान्यमलतोयानि तद्युक्तेषु भगवान् रेमे इति सम्बन्धः कूजतां द्विजानां कुलानि यत्र गन्धसम्पत्तिः शब्दसम्पत्तिश्च तत्रोक्ता स्पर्शरसौ तत्र सहजौ रूपन्तु सिद्धमेव अत्राम्भो विगाह्य विजहार जलक्रीडां कृतवान् ननु जलक्रीडायाः कोपयोग इति चेत्तत्राह महोदय इति महानभ्युदयो यस्य तेनैवं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्रापि शोभामाह कुचकुङ्कुमरालिताङ्ग इति दूरीकरणार्थं वा जलावगाहनं तत्रसरसस्य स्वरूपमाह योषितां परिरब्ध इति योषितां सम्बन्धी ताभिश्च परिरब्ध इत्यर्थः॥ ६—७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

नवतितमे जलकेलौ महिषीणां प्रेमवैचित्री।
यादवगणनाशक्तिर्लीलानां नित्यताचोक्ता॥ १॥

अथ मधुरेण समापयेदितिन्यायेन कृष्णस्य जलविहारं वर्णयन् प्रथममुद्दीपनत्वेन नगररामणीयकमाह—सुखमित्यादिना। तद्गृहेषु तासां गृहेषु रेमे इत्यन्वयः गृहेषु रमणमुक्त्वा जलेषु रमणमाह प्रोत्फुल्लेति कह्लारविकसितान्यमलानि यानि तोयानि तेष्वित्यर्थः॥ १—६॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

संक्षेपतः श्रीकृष्णलीलां माधवीतां श्रीकृष्णे पराभक्तिं तया तासां मुक्तिं यदुवंशप्रसूतानामानन्त्यं श्रीकृष्णलीलाश्रवणादिफलञ्च नवतितमेनाध्यायेन वर्णयति—सुखमिति। श्रियः पतिः स्वपुर्यां सुखं निवसन् षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभस्तद्गृहेषु रेमे इति पञ्चमेनान्वयः॥ १॥

स्त्रीभिश्च जुष्टायामिति पूर्वेण सम्बन्धः॥ २—५॥

गृहे रमणमुक्त्वोपवनादिगतजलाशयक्रीडामाह प्रोत्फुल्लेति प्रोत्फुल्लानामुत्पलादीनां रेणुभिः वासितानि यान्यमलानि जलानि तेषु कूजन्ति द्विजकुलानि पक्षिसमूहा येषु तेषु रेमे॥ ६॥

भाषाटीका।

श्रीशुक उवाच।

सर्व सम्पदाओं से परिपूर्ण और श्रेष्ठ यदुवंशियों से सेवित एतादृश निज द्वारकापुरी में सुख पूर्वक निवास करते लक्ष्मीपति रमण करते भए॥ १॥

उत्तम वेष वारी नवीन यौवन की कांति वारी गेंद आदि से महलन के ऊपर क्रीडा करने वारी बिजली के समान झकझमाट वारी स्त्रीयों से सेवित॥ २॥

मद चुचाते हस्तियों से नित्य प्रति जिस के मार्ग परिपूर्ण सुन्दर अलङ्कार किये शूरवीरों से अश्वन से सुवर्ण से उज्ज्वल रथन से नित्य प्रति जिस के मार्ग परिपूर्ण॥ ३॥

पुष्पवाटिका और बाग़ व से सम्पन्न पुष्पित वृक्षों पंक्तियों में निरन्तर प्रवेश करने वारे भृङ्ग और पक्षियों की जिस में चारों तरफ़ से गुञ्जार हो रही है॥ ४॥

एतादृश द्वारकापुरी में निवास करते सोरह हजार एक सो आठ पत्नियों के एक हि प्रिय और जितनी स्त्रीयें उतने हि विचित्र दिव्य रूपधारी वह श्रीकृष्ण भगवान्॥ ५॥

महासमृद्धि युत और प्रफुलित रक्त कमल कल्हार कुमोद श्वेतकमलों ने पुष्पन की रेणुओं से वासित निर्मलजल सम्पन्न बावडी पुष्करणीयुत गुञ्जार करने वारे पक्षियों के समूहयुत उन पत्नीयों के एतादृश महलों में उनके साथ रमण करते॥ ६॥

विजहार विगाह्याम्भो ह्रदिनीषु महोदयः।
कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरब्धश्च योषिताम् ॥७॥
उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान्।
वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवन्दिभिः ॥ ८ ॥
सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः।
प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९ ॥
ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिञ्चन्त्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः।
कान्तं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

यथा ह्रदिनीषु अम्भो विगाह्य विजहार महानुदयो वैभवं यस्य सः योषितां कुचकुङ्कुमैर्लिप्ताङ्गः यतस्ताभिः परिरब्धः ॥७॥ सूतमागधवन्दिभिश्चोपगीयमानः ॥ ८-९ ॥

ताः क्लिन्नवस्त्राः अत एव विवृतोरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानि विश्लथानि बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि यासां ताः जातेन स्मरेण य उत्सवस्तेन लसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

विजहारेति। तैर्व्याख्यातं यथा सुखमित्यादिकं पञ्चकमेव प्रोत्फुल्लेति युग्मकम्। वासितेष्वामलेषु च तोयेषु च विजहार तत्र विगाह्येति ह्रदिनीष्वित्युपलक्षणं श्रीहरिवंशोक्तानुसारेण सागरेऽपि ज्ञेयं महोदय इति जलक्रीडोपकरणवर्गसम्पत्तिरपि महती सूचिता सा चोक्ता तत्रैव—

काश्चित्काष्ठमयैस्तेरुः प्लवैः सर्वाङ्गशोभनाः।
क्रौञ्चबर्हिणनागानामाकारसदृशौः स्त्रियः ॥
मकराकृतिभिश्चान्या मीनाभैरपि चापराः।
बहुरूपाकृतिधरैः पुप्लुवुश्चापराः स्त्रियः ॥

किञ्च—

नौभिर्गृहप्रकाशाभिश्चिक्रीडुरपराजिताः।
स्नानानुलिप्ता मुदिताः सायाह्नेऽन्धकवृष्णयः ॥
आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा।
प्रासादा नौषु कौरव्य विहिता विश्वकर्मणा।

किञ्च—

भक्ष्यभोज्यानि पेयानि चोष्यं लेह्यं तथैव च।
बहुप्रकारं मनसा ध्यातं तेषां भवत्युत ॥

किञ्च—

नारायणाज्ञया वृक्षाः पुष्पाणि मुमुचुर्भृशम्।
ऋतवश्चानुरूपाणि विहायसि गतास्तथा ॥
ववौ मनोहरो वातो रतिखेदहरः सुखः।
स्रग्भिः सर्वपुष्पाणां शुकचन्दनशैत्यभृत् ॥
शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते।
वासुदेवप्रसादेन नौस्थानां क्रीडतां तदा ॥

किञ्च—

उवाह सर्वगन्धाढ्यं स्वच्छं वीर महोदधिः।
तोयं त्वलवणं वीर वासुदेवस्य शासनात् ॥
गुल्फदघ्नं जानुदघ्नमूरुदघ्नं तथैव च ॥
नारीणां स्तनदघ्नं च जलं समभिकाङ्क्षितम् ॥ इत्यादि ॥७॥

उपेति युग्मकं। गीतगानोपकरणत्वेन गन्धर्वैर्मृदङ्गादीन् वादयद्भिः सूतादिभिस्तु पुराणगानाद्युपकारणत्वेन वीणामिति ज्ञेयं एते च जलपरितः पटप्राकाराद्बहिर्ज्ञेयाः रेचकैर्जलक्षेपकयन्त्रविशेषैः विविधं चिक्रीडे विक्रीड अच्युत इति सर्वासां प्रत्येकं पार्श्वस्थित्यभिप्रायेण तत्र धाष्टर्यांशे दृष्टान्तः यक्षीभिरिति यक्षराट् कुवेरः ॥८-९॥

ततश्च ता अधिकमशोभन्तेत्याह ता इति कान्तं सिञ्चन्त्यः सतीति विषये जिहीर्षया तन्मिषेणेत्यर्थः उत्स्मयः कामस्युत्कर्षः प्राप्तवत्सितं उत्सवेति पाठः क्वचित् ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

विजहारेति। ह्रदिनीष्वम्भो विगाह्य विजहार कथम्भूतः महानुदयो वैभवं यस्य सः योषितां योषिद्भिः परिरब्धः कुचोद्धृतावतएव कुङ्कुमेन लिप्तमङ्गं वक्षो यस्य सः ॥ ७ ॥

किञ्चोपगीयमान इति। सूताः पौराणिकाः मागधाः वंशावलीपाठकाः कथम्भूतैर्वीणादीन्वादयद्भिः ॥ ८ ॥

सेव्यमान इति। ताभिर्योषिद्भिः सेचनैः जलसेचनैः हसन्तीभिः सेव्यमानः स्वयमपि ताः प्रतिषिञ्चन् यक्षीभिः यक्षराट् कुवेर इव चिक्रीडे विक्रीडितवान् ॥ ९ ॥

ता इति। क्लिन्नानि सिक्तानि वस्त्राणि यासां ताः अत एव विवृतोरुकुचप्रदेशाः ताश्च उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत्कबरेभ्यः प्रसूनानि यासां ताः योषितः कान्तं भगवन्तं सिञ्चन्त्यः स्वसेचनजिहीर्षुतया स्वशब्दः कान्तपरः तस्य सेचनपरिहारेच्छया तमेवोपगुह्यालिङ्ग्य तेन जातेन स्मरेण उत्स्मयः उत्कृष्टहासः तेन लसन्ति वदनानि यासां ता विरेजुः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ह्रादिनीषु नदीषु स्वयोषितामिति षष्ठी तृतीयार्थे ॥ ७ ॥
वीणा इति द्वितीया ॥ ८ ॥

रेचकैः जलप्रक्षेपणचर्मपात्रैः शक्तिभिर्भार्यादिभिः सह ॥ ९ ॥

क्लिन्नान्यार्द्राणि वस्त्राणि यासां ताः विवृता ऊरुप्रदेशाः कुचप्रदेशाश्च यासां ताः बृहन्ति कवराणि बृहत्कवराणि उद्धृतानि उन्मुकानि बृहत्कबरपूरितानि प्रसूनानि यासां ताः कान्तस्य कमनीयस्य कृष्णस्य चेतनजिहीर्षया चित्तव शीकरणेच्छया उपगूहनक्रियया जातेनाविर्भूतेन स्मरोत्सयेन उत्कृष्टेन मन्दस्मितेन लसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

गन्धर्वादयः पटप्राकाराद्वहिः स्थिताः ज्ञेयाः ॥ ८—१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

ताः क्लिन्नवस्त्रेत्यादि उद्धृतेषु उद्ग्रथेषु बृहत्सु कवरेषु प्रसूनानि यासां जलक्लेदनभिया उत्फुल्ल बद्धा ये कवरास्तेष्वित्यर्थः। कान्तं श्रीकृष्णम् उपगुह्य कोर्भिरापीड्यरेचकयन्त्रं तस्य जिहीर्षया रेजुः ननु जहुः विजिहीर्षया रमणाभिनयनमेव चक्रुरित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तदा प्राकाराद्वहिः स्थितैः रसोत्पादनार्थं गानस्तोत्रादिकं कर्त्तव्यं तदपि कृतवानित्याह–उपगीयमानो गन्धर्वैरिति उपगानं तन्नामगीतानां गानं वाद्यमप्याह मृदङ्गपणवानकान् वीणाश्च वाद्यद्भिरिति अन्येषामपि प्रशंसामाह सूतमागधवन्दिभिरिति एवं बहिरुद्दीपनाविकमुक्त्वा स्त्रीणां स्वैरलीलामाह—सिच्यमानो च्युतस्ताभिरितिः अच्युतत्वात् बह्वीभिरपि न भगवतः कामस्य कापि हानिरिति रेचकैः चर्मवंशनिर्मितैः स्वभावतोपि हास्यं जयाद्या उभयथापि तासां परमसन्तोष उक्तः अत्यन्तं स्पष्टः कामः ईश्वरस्य निरूपयितुं अनुचितेति स्पेत्याह, ताः प्रति सिञ्चन् विशेषेण चिक्रीडे यक्षाः कामरसकलहे निपुणाः तथा स्त्रीणां भगवतश्चेति एकदेशप्रसिद्धिः माहात्म्यं सूचयतीति अयुक्तोपि कुबेरयक्षिणीनां दृष्टान्तभावो निरूप्यते यथा समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिवेति वाक्यानि ॥ ८-९ ॥

ततस्तासां रसाभिनिवेशेन विस्मृतदेहानां कर्मलीलामाह—ताः क्लिन्नवस्त्रेति। क्लिन्नवस्त्रेण कृत्वा विवृता उद्घाटिताः ऊरुकुचप्रदेशा यासां तादृश्योपि सिञ्चन्त्यः उद्धृतानि बृहत्कवरेभ्यः प्रसूतानि यासां यथा ताः प्रसूनार्थं भगवत्समीपमायान्ति तथा भगवान् विवृतावयवा अपि सिञ्चन एव आसक्ता जाताः तदा केशपाशेभ्यः पुष्पाणि गृहीतवानित्यर्थः अनेन रेचकान्यपि गृहीतवानिति लक्ष्यते ततो भगवान् उच्चहस्तः पुष्परेचकानि गृहीत्वा यदा स्थितः तदा रेचकजिहीर्षया कान्तमुपगुह्य मध्ये जातस्मरेण य उत्सव आसीत् परमानन्दस्तेन लसद्वदनाः सत्यः मध्ये नीलमणेः परितः पद्मरागाणीव विरेजुः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

तडागादितोयसामान्येषु रमणमुक्त्वा नदीषु रमणमाह विजहारेति परिरब्धश्च अर्थात्ताभिः ॥७—८॥
रेचकैर्जलक्षेपकयन्त्रविशेषैः यक्षीभिरिति धार्ष्ट्यांशे दृष्टान्तः॥९॥
उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत् कबरेभ्यः प्रसूनानि यासां ताः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

नदीषु विहारमाह—विजहारेति। पञ्चभिः महोदधेः महानुदयो यस्मात्तद्व्रजतां स भक्तमनोरथपूरकः श्रियःपतिः ह्रादिनीषु नदीषु अम्भो विगाह्य विजहार योषितां कुचकुङ्कुमैर्लिप्ताङ्गः यस्मात्ताभिः परिरब्धः ॥ ७—८ ॥
रेचकैः जलप्रक्षेपकयन्त्रैः ॥ ९ ॥
क्लिन्नानि आर्द्राणि वस्त्राणि यासां ता अतः विवृता ऊरुकुचप्रदेशा यासां ताश्च उद्धृतानि विस्रस्तानि बृहत्कबरगतप्रसूनानि यासां ताः कान्तं श्रीकृष्णं सिञ्चन्त्यः स्मरेचकस्यजिहीर्षतया हरणेच्छया तमेवोपगुह्य जातेन स्मरेण यः उत्सवः तेन विलसन्ति वदनानि यासां ता विरेजुः॥ १० ॥

भाषा टीका।

महान् ऐश्वर्य्य सम्पन्न और स्त्रीयों के कुचकुङ्कुमासे चर्चित अङ्गवारे स्त्रीयों से आलिङ्गित हुए श्रीकृष्ण पुष्करिणीयों में जल का विलोडन कर स्त्रीयों के साथ विहार करते भए ॥ ७ ॥

मृदङ्ग पणव आन के वीणा आदि बाजेन के बजायवे वारे गन्धर्व और सूत मागध वन्दी अनों से समीप में जिनका गान होरहा है ॥ ८ ॥

हंसती हुई उन स्त्रीयों से पिचकारीन करके भीजते श्रीकृष्ण भी उनको भिजोवत जैसे यक्षणीये के साथ कुवेर विहार करता है तैसे हि उन स्त्रीयों के साथ आप भी विहार करते भए ॥ ९ ॥

वस्त्रन के भीजने से उनके ऊरु कुचा आदि अङ्ग दीखने लगे तथा तमके शिर के शेशन के बडे २ जूडाते पुष्प विखिर गए उत्पन्न कामदेव के उत्साह से जिन के वदन शोभायमान होरहे हैं प्यारे कांत के ऊपर पिचकारी छोड रही हैं एतादृश वे स्त्रीजन प्यारे की पिचकारीन ने की इच्छा करके कांत से लिपट कर बडीशोभा को प्राप्त होती भई ॥ १० ॥

कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक्क्रीडाऽभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥११॥
नटानां नर्तकीनाञ्च गीतवाद्योपजीविनाम्।
क्रीडालङ्कारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥
कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः।
नर्मक्ष्वेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥
ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम्।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तासां स्तनेभ्यो विषज्जितकुङ्कुमा स्रग्यस्य क्रीडाया अभिषङ्गेणाभिनिवेशेन धुतः कम्पितः कुन्तलवृन्दबन्धो यस्य सः ॥ ११—१३ ॥

मुकुन्दैकधियः समाहिता इव क्षणमगिरः सत्यः पुनस्तमेवेशं चिन्तयन्त्यो जडं यथा भवति तथा यानि वाक्यानि ऊचुस्तानि मे मत्तो गदतः शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

श्रीभगवांस्तु परमानन्दं प्रापेत्याह कृष्णस्त्विति। तुशब्दो विशेषे तमेव दर्शयति तदित्यादिविशेषणैः जलक्रीडायां स्तनकुङ्कुमलेपोपायेऽपि तद्विषज्जितस्रक्त्वं प्रागेव स्रजि संलग्नत्वेन तदानीमपि तस्यानपगमात् सिञ्चन्त्यस्ता मुहुरित्यस्योभयतोऽप्यन्वयः परीतः युवतिभिरेव वेष्टितः स्वच्छन्दतया जलक्रीडासुखे दृष्टान्तः करेणुभिरिवेति ॥ ११ ॥

अतो नर्तकादीनप्यानन्दयादित्याह—नटानामिति षष्ठ्यश्चतुर्थ्यर्थे प्रियत्वात् ॥ १२ ॥

तत्रैवाश्चर्यविशेषं वक्तुमाह-कृष्णस्येति द्वाभ्याम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विहरतः कदाचिद्गृहे कदाचिज्जले च क्रीडतः कृष्णस्य गत्यादिभिः स्त्रीणां स्वभावत एवोल्लङ्घितविचारप्रेरणान्धियोहृताः स्ववशीकृताः तत्र क्ष्वेलीस्तनालभनादि(भिः) गत्यादीनां यथोचितं श्रीहरणेऽप्यर्थं किल वार्त्तायाम् इदमाश्चर्यं वृत्तं श्रूयतामित्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्र कदाचिदुन्मत्तवत् धुस्तूरादिविक्षिप्तचित्ता इव तत्रैवागिरः मोहप्राप्त्याक्षणं निद्राणा इव च तूष्णीं स्थिताः सत्यः अरविन्दाक्षं परोक्षमपरोक्षं वा स्थितं चिन्तयन्त्यः परोक्षतया भावयन्त्यो जडं विचारशून्यं यथा स्यात्तथोचुः स्वप्न इव प्रलेपुः उन्मादेऽपि तच्चिन्तने हेतुः मुकुन्दे निजसर्वदुःखविमोचके तस्मिन्नेव एका अव्यभिचारिणी धीर्यासां ताः तत्रापरोक्षत्वपक्षे श्रीभगवांस्तु तच्छ्रवणकौतुकाय तत्र तूष्णीं स्थित इति ज्ञेयं वैचित्त्यविप्रलम्भाख्यो हि भावोऽयं मुक्ताफलादौ वोपदेवादिभिः स्वीकृतः वर्णितश्च श्रीहर्षमिश्रादिभिरिति ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

कृष्णस्त्विति। तासां स्तनेभ्यो विषज्जिता कुङ्कुमयुक्स्रग्यस्य सः क्रीडायामभिषङ्गेणाभिनिवेशेन धुतः कम्पितः कुन्तलवृन्दबन्धो यस्य सः स्वयं मुहुः सिञ्चन् युवतिभिः परिषिच्यमानश्च करेणुभिर्गजीभिः परिवृतो गजराडिव रेजे ॥ ११ ॥

नटानामिति। गीतैर्वाद्यैश्चोपजीवन्तीति तथा तेषां नटादीनां नटादिभ्यः क्रीडार्थे येऽलङ्कारा भूषणानि वासांसि च तानि प्रादात्प्रयच्छत् तथा तस्य स्त्रियोऽपि नर्त्तकीभ्यः प्रायच्छन् ॥ १२ ॥

कृष्णस्येति कर्त्तरि षष्ठी गत्यादिभिरेवं विहरता कृष्णेन स्त्रीणां धियः हृताः ॥ १३ ॥

अत एव मुकुन्द एवैकस्मिन् धीर्यासां तास्तमरविन्दाक्षं चिन्तयन्त्यस्तत्सान्निध्याभावदशायामिति, शेषः अगिर इतिच्छेदः क्षणमगिरः धृतमौना इत्यर्थः। तत उन्मत्त इव जडं यथातथा यानि वाक्यान्यूचुस्तानि सम्यगादरतः कथयतो मत्तः शृणु ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

तासां स्तनेभ्यः विषज्जितानि सङ्क्रान्तानि कुङ्कुमानि तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमानि तैर्मिश्रा स्रग्यस्य स तथा कुन्तलैः सह वर्त्तमानः सकुन्तलः क्रीडायामतिसक्तश्चायं सकुन्तलश्च कुन्दयन्धश्च तथा कुन्दपुष्पवद्व गन्धो यस्य स तथा सिञ्चन् जलमिति शेषः ॥ ११—२७ ॥

गृहेषु तासामनिवार्यैश्वर्यो निरस्तसाम्यातिशयो व्यवस्थितः। रेमे रमाभिर्निजसौख्यसम्प्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ क ॥

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि पदवीं न विदुर्यदीयाम्। भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसङ्गमलज्जयैव ॥ ख ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनिवार्यं इत्यस्य विवरणमीश्वर इति । रमाभीरामाभि- र्लक्ष्मीसन्निधानयुक्ताभिर्वा निजसौख्यसम्प्लुतः स्वरूपानन्द- समुद्रमग्नः गार्हकमेधिकान् गृहस्थाश्रमयोग्यधर्मांश्चरन् कुर्वन् ॥क॥

नवसङ्गमे या लज्जा सैव स्मिता तया अनुरागादि- युक्तया ॥ ख ॥

[अत्र विजयध्वजरीत्या द्व्यधिकशततमोध्यायस्समाप्यते अग्रे सप्त विंशतिश्लोकावधि श्लोका न विद्यन्ते, अष्टाविंशति श्लोकमा- रभ्य त्र्यधिकशततमाध्यायत्वेन पठ्यतेच]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णस्यैवं विहरत इत्यादि ॥ १३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ऊचुरित्यादि उन्मत्तवत् उन्मत्ता इव जडं यथा भवति तथा ऊचुः मुकुन्दे एका एकाग्रा धीर्यासां अथवा पूर्वं अगिरः सत्यः जडं यथा भवति तथा स्थितः पश्चात् ऊचुः तत्र कस्याश्चिद्दिनेपि रात्रिशेषभ्रमः तत्रैव कस्याश्चित् कृष्ण- पक्षभ्रमः कस्याश्चिदकालेपि जलदागमभ्रम इत्यादि असति विप्रलम्भेपि विप्रलम्भवदनुरागसागरस्योन्मर्यादितायां समी- पक्षमपि श्रीकृष्णमालिङ्गतीनां तथा भाषणादुन्मत्तता सा तु वैचित्र्याख्यभावव्यञ्जिका नतून्मादवैचित्र्यं यथा सम्भोगेपि वियोगाभगाढोत्कण्ठानवस्थितः । असम्बन्धं यदाचष्टे तद्वैचित्र्यं प्रकीर्त्यते तत्तु अतिशयप्रेमवैह्वल्यम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तासां सुखार्थमतिक्रमेपि तासां सौन्दर्यमिव भग- वतोपि सुखमेव जातमित्याह—कृष्णस्त्विति । तासां स्तनेषु विषञ्जितं कुङ्कुमं तद्युक्ता स्रक् माला यस्य तादृशो जातः ततः क्रीडायां योऽभिषङ्गः आसक्तिस्तेन धुता मुक्ताः कुन्तल- वृन्दानां बन्धाः यस्य नानाविधकौतुकार्थं कृत इति प्रतिभाति यथा तासामवयवप्राकट्यं तथा भगवतोपि कुङ्कुमसम्बन्धकेश- विमोकश्च एवं तुल्यतया स्वयं खिन्नयन् अविचारार्थं तादृशा- दृशायुक्ताभिः परिषिच्यमानः रेमे अमर्यादया रमणं प्रतिपाद- यन् गोपीष्विव दृष्टान्तमाह करेणुभिरिवेभपतिरिति करेणुभि- र्वेष्टितो यथा गजेन्द्रो भवति ॥ ११ ॥

एवं समुदायवर्णनमुक्त्वा एतस्या लीलायाः षड्गुणवत्त्वं प्रतिपाद्य तत्रोपजीविनां दानेन तदुपसंहरति नटानां नर्त- कीनाञ्चेति गीततालानुसारेण ये नृत्यन्ति ते नटाः केवलनृत्ये रसाभिनयज्ञाः नर्त्तक्यः नटा एव स्त्रीपुरुषा वा चकारात्तत्स- म्बन्धिभ्योपि भगवान् दत्तवान् गीतवाद्योपजीविनोन्ये क्रीडासाधनानि अलङ्काराः वासांसि च क्रीडार्थमेव वा योलङ्कारः तदर्थश्च यानि वासांसि तानि कामशास्त्रे निरूपि- तानि सर्वाणि कालान्तरोपभोगार्थं न स्थापितानि किन्तु वन्दिभ्यः अदात् भगवान् दत्तवान् तथा तत्स्त्रियो- प्यदुः एवं साधारणासाधारणलीला निरूपिताः ॥ १२ ॥

एतन्निरूपणस्य लौकिकफलव्यावृत्त्यर्थं फलान्तरमाह— कृष्णस्यैवं विहरत इति । एवं सामान्यविशेषप्रकारेण चित्तं हरतो विहारं कुर्वतः चतुर्विधैर्भावैः स्त्रीणामन्तःकरणचतुष्टयं हृतमित्याह आदौ गतिः सम्मुखमागमनं तत आलापः ततो जाते वाग्वैधकामकलाभिरीक्षणं ततो भावप्रकाशकानि स्मितानि ततः कायकादिविलासाः ततः नर्मपरिहासोक्तिः क्ष्वेलिः क्रीडा मानसी परिष्वङ्गाः द्वादशविधालिङ्गनानि अष्टविधानि वा एवं सर्वप्रकारैः स्त्रीणां धियः अन्तःकरणानि हृतानि किलेति प्रसिद्धिः पूर्ववत् एतानि प्रपञ्चविस्मृतौ साधनान्येव जातानि नतु प्रपञ्चे भावहावसाधकानी- त्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्मिन्नर्थे प्रमाणत्वेन तासां वाक्यानि निरूपयितुमाह- ऊचुर्मुकुन्देकधिय इति । प्रपञ्चं विस्मृत्य कायमपि विस्मृत्य मुकुन्दे मोक्षदातर्य्येव एका धीर्यासां तादृश्यो भूत्वा गिरं ऊचुः यथा स्वहृदयरूयापिकाः तर्हि अप्रविदामिव तासां वाक्यानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—उन्मत्तवदिति । असम्बद्धानि वाक्यानि उन्मत्तोगन्धर्वगृहीतः तथा भगवद्गृहीताः नतु लौकिकाः स्वस्थाः तत्रापि जडं यथा भवति अचेतना- दिषु चेतनधर्मारोपात् ननु केवलप्रपञ्चविस्मृतिः जगति जड- वन्निन्दाहेतुरत आह चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षमिति अनेन पूर्णो हेतुः सिद्ध इत्युक्तं भवति तानि निरोधार्थं गदतः कथ- यतो मे मत्तः शृणु कदाचित्प्राकृतत्वशङ्का स्यात् तदर्थं सर्वथा श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तासां स्तनेभ्यो विषञ्जितकुङ्कुमा स्रक् यस्य सः ॥ ११ ॥

नटानामिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यः ॥ १२—१३ ॥

उन्मत्तवत् हवबुद्धित्वात् धूस्तुरादिविक्षिप्तचित्ता इव अरविन्दाक्षमपरोक्षमपि परोक्षतया चिन्तयन्त्यो जडं विचार शून्यं यथा स्यात्तथा यान्यूचुस्तानि मे मत्तः शृणु इयं प्रेम्णः षष्ठी भूमिका अनुरागभेदः प्रेमवैचित्र्याख्यस्तल्लक्षण- मुज्ज्वलनीलमणावुक्तम् यथा "प्रियस्य सन्निकर्षेपि प्रेमोत्कर्ष- स्वभावतः । या विश्लेषधियार्त्तिस्तत् प्रेमवैचित्र्यमुच्यते" इति ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्तु करेणुभिः गजीभिः परीतः इभपतिः गजपति- रिव युवतिभिः परिसिच्यमानः स्वयं मुहुः सिञ्चन् रेमे कथम्भूतः तत्स्तनेभ्यः विषञ्जितकुङ्कुमाः स्रजो यस्य सः क्रीडायां य अभिषङ्गः अभिनिवेशः तेन धुतः कम्पितः कुन्तलवृन्दबन्धो यस्य सः ॥ ११ ॥

गीतैर्वाद्यैश्चोपजीवन्तीति ते तथा तेषां नटादीनां नटा-

महिष्य ऊचुः ।

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥
नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥
भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किम्वा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥
त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इन्दो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भो स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्त्रियः क्रीडार्थानि माल्यलङ्कारवासांसि तानि ॥ १२ ॥

हृताः कृष्णैकविषयाः बभूवुः ॥ १३ ॥

मुकुन्दे एकस्मिन् धीर्यो यासान्ताः सन्निधिभावेपि तमेवारविन्दाक्षं चिन्तयन्त्यः अतएव क्षणमगिरः धृतमौनाः भूत्वा तत उन्मत्त इव जडं विवेकशून्यं यथा भवति तथा यानि वाक्यानि ऊचुः तानि मे मत्तो गदतः शृणु ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

आलिङ्गन करनेसे स्त्रीनके कुचान के कुङ्कुम से लिप्त वनमाला धारण किये क्रीडा में आसक्ति होनेसे जिसके कुन्तल समूह का बन्धन खुलगया वारम्बार पिच कारी से स्त्रीन को भिजोह रहे हैं और स्त्रीजन उनको भिजोह रही हैं एतादृश श्रीकृष्णचन्द्र भी जैसे हस्तिनियों से युक्त होकर हस्ती रमण करते हैं तैसेहि स्त्रीयों के साथ रमण करते भए ॥ ११ ॥

नटन के लिये तथा नृत्य करने वारी वेश्यान के लिये और गाने बजाने करजी विकरने वारेन के लिये क्रीडा के अर्थ धारण कीये वस्त्र भूषण श्रीकृष्ण ने देदीए और उनकी स्त्रीयों नेभी वस्त्र भूषण नटादिको के लिये देदीये ॥ १२ ॥

इस प्रकार विहार करने वारे श्रीकृष्ण के गति अलाप देखने मन्द हास क्रीडार्थ हास्य वचन आलिङ्गन इत्यादि चेष्टान से स्त्रियोंकी बुद्धिहरी गई ॥ १३ ॥

केवल एक श्रीकृष्ण के विषय मेंहि तदाकारबुद्धि वारी कमल नेत्र श्रीकृष्ण का चिन्तवन करतीं स्त्रीयोंने क्षणमात्र मौन होकर उन्मत्तकी नाईं जड की नाईं जो वचन उच्चारण किए हैं उनै मैं कहता हौं तुम श्रवण करो ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिति त्वन्तु निद्राभङ्गं कुर्वती विलपसि न शेषे न स्वपिषि तदनुचितमित्यर्थः अथवा नापराधस्तवापीत्याशयेनाऽऽहुः—नलिननयनस्य भगवतो हासेन सहितमुदारं यल्लीलेक्षितं तेन कच्चिद्गाढनिर्विद्धचेतास्त्वमिति ॥ १५ ॥

नक्तं रात्रावदृष्टबन्धुः सती रोरवीषि किम्वा नैतावत् अपितु वयमिव स्पृहयसे ॥ १६ ॥

अलब्धनिद्रः सदा निष्टनसे कोशसि किम्वा अस्माभिः प्राप्तां दशां त्वमपि गतोऽसि अहो कष्टं यथा वयं सम्भोगेन मुकुन्दापहृतकुचकुङ्कुमादिलाञ्छनास्तथा त्वमपि यतोऽपहृतश्रीकौस्तुभादिलाञ्छनो लक्ष्यसे ॥ १७ ॥

मुकुन्दगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचिन्तया कच्चित्त्वं क्षीणोऽसि वयमिव स्थगितगीस्तनुवाक् हे इन्दो नस्तथैवोपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र सर्वासामेवैकजातीयभावत्वात्कुरर्यादिवाक्श्रवणेन वक्ष्यमाणा वाचो जाता इत्याह—श्रीमहिष्य ऊचुरिति । तत्र स्वभावत एव रुवतीं कुररीं प्रत्याहुः—हे कुररि ! जगति त्वमेवैका वीतनिद्रा सती न शेषे शयनेच्छामपि न कुरुष इत्यर्थः । यतो विलपसि उच्चैः परिदेवनमेव कुरुषे ईश्वरोऽस्माकं पतिस्तु रात्र्यान्तदन्वेषणशक्तिविरोधिन्यां गुप्तबोधः कुत्रापि प्रच्छन्नः सन् शेते यद्वा जगतीत्यस्यैवात्रैवान्वयः कुत्रापीत्येवार्थः तस्मादिदमनुमीमह इत्याहुः-वयमिवेति । तस्मात् हे सखि सादृश्यात् सख्यं प्राप्तः युष्मभेव मवेदमिति तवोच्चैर्विलापासमस्मास्वपि साचिव्याय स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तस्या अप्यधिकमार्त्तनादं चक्रवाक्याः श्रुत्वा तथैवाहुः नेत्रे इति । बन्धुः प्रियतमः करुणं यथा स्यात्तथा रोरवीषि भृशमार्त्तनादं तनोषि बत खेदे अस्मत्समेव त्वमपीति भावः । अहो बत ईदृश आर्त्तनादः स्वपत्यदर्शनमात्रेण न स्यात् किन्तु

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

श्रीभगवति भावविशेषेणैवेति पक्षान्तरमाहुः—दास्यमिति वयमिव दास्यं गता दासीसती अच्युतस्य सदा सर्वगुणरूपादिपरिपूर्णस्य भगवतः पादाभ्यां जुष्टामुपभुक्तां चरणोपधानीकृतां वोढुं स्पृहयसे स्पृहयसि भावविशेषेण परम्परयापि तच्चरणस्पर्शं कामयस इत्यर्थः । प्रायशब्दोऽत्र पातिव्रत्योचितभक्त्या श्रीभगवत्स्पृष्टतामात्रे तु तात्पर्यं यद्वा वयमिव दास्यं गतासती तां तथा वोढुं स्पृहयसीति कान्ता भूत्वा तदुचितसौभाग्यमिच्छसीत्यर्थः । स्पष्टतयाऽनुक्तिस्तु शालीन्याद् यथोक्तं यज्ञपत्नीभिः "प्राप्ता वयं तुलसिदामपदावसृष्टम् केशैर्निवोढुम्" इति ॥ १६ ॥

तथा अप्यधिकतरमाक्रोशन्तं समुद्रं तथैवाहुः—भो इति । श्रीभगवन्महाविभूतित्वेन सादरसम्बोधनं वीप्सातिखेदात् अलब्धनिद्रत्वादेवाधिगतः अधिकं प्राप्तः प्रकृष्टो जागरो येन तथाभूतः सन् किं निष्टनसे अस्माकं केनापि दुःखेन भवतुनाम तत्तत् भवतु तद्विनापि कथमिति भावः । क्षणं विमृश्याहुः किं वेति मुकुन्देन सर्वदुःखविमोचकेनापि अपहृतं आत्मलाञ्छनं स्वभावसिद्धस्थैर्यगाम्भीर्यादिरूपलक्षणं यस्य तथाभूतः सन् त्वञ्च अस्मद्विधवत्त्वमपि दुरत्ययामवतिक्रमय्यां दशां तदप्राप्तिदुरवस्थां गतोसि, हा कष्टमिति भावः ॥ १७ ॥

नन्वहो यद्यप्येते तिर्य्यञ्चो समुद्रान्तास्तद्भावादुत्तरोत्तराधिक्येन क्रोशन्ति तर्ह्ययं सर्वसद्गुणश्चन्द्रमाः कथं मौनी वर्त्तते ज्ञातश्चेदमपीति भङ्गीपूर्वकमाहुः—भो इन्दो त्वं बलवता सुधामूर्त्तेरपि तव पराभवात् प्रशस्तबलेन यक्ष्मणा निगृहीतोसि यतः क्षीणा क्षीणः सन् निजा यावत्पोद्दीधितयस्ताभिः पूर्णिमायामपि तमो न क्षिणोषि सूर्य्यवत् क्षयं प्रापयितुं न शक्नोषि यथा वयं श्रीमुकुन्दविरहेण क्षीणा निजदुःखहरणेप्यसमर्थास्तथा त्वमपीत्यहो त्वय्यधिककष्टमेवेति भावः । क्षणं परामृश्येवाहुः कच्चिदिति । किंवा मुकुन्दस्य गदितानि विश्लेषारम्भे समयबन्धादीनि विस्मृत्य तद्विरहभयप्रागल्भ्येनापस्मृत्य तदनिश्चयेनैव क्षीणस्सन् तमो न क्षिणोषि यतो वयमिव त्वं स्थगितगीश्च नोस्माभिरुपलक्ष्यसे कुरर्य्यादिवदाक्रोशनादेतत् प्रश्ने प्रत्युत्तरादानादिति भावः ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भो भो इति । तथा वयं मुकुन्दाहृतलाञ्छनाः तदपहृतगाम्भीर्यादिगुणाः स्थगितगीः स्थगितबुद्धिः अपियमितिपदच्छेदः ॥ १७—२० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कानि पुनस्तानीत्यत आह—कुररीत्यादिना । इतीदशेनेत्यतः प्राक्तनेन ॥ तत्रैकस्या वाक्यमाह हे कुररि अस्मिन् जगति रात्र्यामीश्वरः कृष्णः प्रस्त [गुप्त] बोधः विलुप्तबाह्यविषयज्ञानः सञ्जन् स्वपिति शेते त्वन्तु विगतनिद्रा सती विलपसि ननु शेषे न स्वपिषि अनुचितं तन्निद्राभङ्गं करोषीति भावः । अथवा नापराधस्तवापीत्याशयेनाहुः—नलिननयनस्य हासेन सहितमुदारं यल्लीलयेक्षितं तेन हे सखि वयमिव त्वमपि गाढं यथा तथा निर्भिन्नं चित्तं यस्याः सा काचित्किमिति प्रश्नः ॥ १५ ॥

अन्यस्या वाक्यमाह—नेत्र इति । एवमग्रेपि ज्ञेयं हे चक्रवाकि ! नक्तं रात्रौ अदृष्टबन्धुरदृष्टपतिः सती नेत्रे निमीलयसि किं किम्वा करुणं यथा तथा रोरवीषि बतेति खेदे ऽप्ययं नैतावदपितु वयमिव दास्यं प्राप्ता सती अच्युतपादेन जुष्टां सेवितां स्रजं कबरेण वोढुं स्पृहयसे किम्वा ॥ १६ ॥

क्वचिदुदन्वन्तं प्रत्याह—भोभो इति । हे उदन्वन् समुद्र ! अलब्धनिद्रः अधिगतप्रजागरश्च सदा निष्टनसे नितरां ध्वनसि ध्वनशब्दे इतिधातुः किम्वास्माभिः प्राप्तां दुरत्ययदशामवस्थां त्वमपि गतोसि अहो कष्टं यथा वयं स भोगेन मुकुन्दापहृतकुचकुङ्कुमाद्यात्मलाञ्छनास्तथा त्वमपि यतोपहृतश्रीकौस्तुभादिलाञ्छनो लक्ष्यसे अतस्त्वां पृच्छामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वमिति । हे इन्दो ! त्वं बलवता यक्ष्मणा क्षयरोगेण नितरां गृहीतः अत एव क्षीणः स्वस्वकान्तिभिः तमोन्धकारं न क्षिणोषि न विनाशयसि किं यथा वयं तथा त्वमपि मुकुन्दगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचिन्तया स्थगितगीः स्तब्धवाक् सन्नोस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ॥

तदेवाह—कुररीत्यादि । सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः इत्यादि दिशा आत्मनो भगवति यो भावस्तं सर्वभूतेषु पश्यन्तीनां प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्म इत्यादिना विव्रियमाणां उत्तमभागवतदशामारूढानां महिषीणां पृथक्पृथक् आलपितमिदं हे कुररि ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिति त्वं विलपसि कथं ते रीतिः तन्निद्राभङ्गे भयं न करोषि ननु स्वपन् कथमसौ मद्विलापं श्रोष्यतीत्याह—अगुप्तबोधः निद्रायामपि अगुप्तः प्रकटो बोधो यस्य अतः श्रोष्यत्येव तत्तोस्माद्विलपति शेषे अथवा किमिति त्वमाक्षिप्यसे हे सखि वयमिव धित्व मय्येवाङ्क्ष तत् वीतनिद्रा कथं त्वमित्याह—न शेषे नस्वपिषि तस्य कारणमाह—नलिननयनेत्यादि । वयं यथा तस्य हासोदारलीलेक्षितेन निर्भिन्नचित्ताः सत्यो वीतनिद्राभूत्वा न शयामहे तथा त्वमपीति ॥ १५ ॥

प्रत्युवाच हे सखि ! कुरर्येव प्रलपतु कथमियं चक्रवाकी रौतीत्याह—नेत्र इत्यादि । हे चक्रवाकि त्वं किमिति रोरवीषि तवापीश्वरनिद्राभङ्गभयमस्ति आः ज्ञातं वयमिव दास्यं गता सती अच्युतपादजुष्टां स्रजं कबरेण वोढुं स्पृहयसे तद्युक्तमेवैवं तेसमाकदर्शं अतएव नेत्रे मीलयसि ध्यायसि सत्वाहं चक्रवाकादर्शनेन रोरवीषि तवापीश्वरनिद्राभङ्गभयञ्च तत् मित्याशङ्क्य इत्याह न अदृष्टबन्धुरेव भवति अस्यां पुनः कस्याप्यभीष्टविच्छेदो नास्ति ईश्वरस्य प्रभावात्तथापि यदेव रोरवीषि तेन यदनुमितं तदेव सत्यमिति भावः ॥ १६ ॥

त्वादृशीनां स्त्रीणामैश्वर्य्याभावेसमुचितमेवैतत्कथनतं अयन्तु चैर्गम्भीरोपि समुद्रः कथं स्तनतीति काचिदपरा ऽऽह भो भो

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

इत्यादि हे उदन्वन् जलधे! सदैव निष्टनसे ईश्वरानिद्राभङ्गभयं किङ्कुरुषे स्वयमलब्धनिद्रः निद्रां च न यासि आम्नातं किंवा मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः सन्नाधिगतप्रजागरो भूत्वा त्वं च दुरत्ययां दशां गतः प्राप्ता स्वयमेवोत्पन्ना मुकुन्देन अपहृतो य आत्मा मनः स एव लाञ्छनम् उद्वेगचिह्नं यस्य तदुचितमेवैतदिति शेषः ॥ १७ ॥

भवतु आत्मापहरणादस्य तथाविधा दशा इन्दुः कथं क्षीयमाणः आस्त इत्याशङ्क्य काचिदपराऽऽह—त्वं यक्ष्मणेत्यादि। हे इन्दो बलवता यक्ष्मणा क्षीण इव कथं दीधितिभिस्तया न क्षिणोषि यक्ष्माबाधितो जनो यथा किमपि कर्त्तुं न शक्नोति तद्वत् कोऽर्थः आं ज्ञातं कच्चित् भो यथा वयं मुकुन्दगदितानि विस्मृत्य मुकुन्देन रहसि यदुक्तं तद्विस्मृत्य स्थगितगिरस्तथा त्वमपि स्थगितगीर्नोऽस्माभिरुपलक्ष्यसे तत्स्मरणे ध्यायन् क्षीणोऽसि वयं यथा अग्रे आनन्देन विस्मृतं पश्चात्तदनुस्मरणे क्षीणाः स्मस्तथा त्वमपि तद्युक्तमेवैतत् ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी

तान्याह—दशभिः। कुररीति ———

> कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः।
> मेघकोकिलकेल्यद्रि तन्नद्यो हंस एव च ॥
> दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः।
> मनसैव तिरोधानमुक्तौ चोकश्च पूर्ववत् ॥
> वाचिकेपि तिरोधानं वाक्यैरेव निरूपितम्।
> विद्यमानेपि सम्भोगः सौख्यदेपि विशेषतः ॥
> तत्सङ्गलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये।
> आसक्तिगृहकार्यादिविनिद्रादिनिवृत्तये ॥
> स्वधर्मान् स्वप्रियश्चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि।
> बहिस्तत्वन्निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥

प्रथमं स्वाभिलषितलीलानन्तरं भगवति शयनलीलायामारब्धायां बहिः स्वाभाविकं कुररीविलापं श्रुत्वा राजसभावापन्ना महिष्यः कुररीविलापेन भगवत्प्रबोधमाशङ्कमानाः स्वकामलीलां परित्यज्य भगवति परमस्नेहेन निद्राभङ्गो मा भवत्विति कुररीनिवारणार्थं प्रवृत्ताः दुःखितां कुररीं दृष्ट्वा आश्वासनार्थं सम्बोधनं कुर्वन्त्य ऊचुः हे कुररीति भगवद्व्यतिरिक्तं सर्वं जगत् स्त्रीरूपमेवेति ताः पश्यन्ति अत एव सर्वासां भगवानेवैकपतिरिति अतो या काचित् दुःखं प्राप्नोति तत्र भगवद्विरह एव हेतुः अन्यदुःखं भगवतैव दूरीक्रियते इति। अत इयमपि स्त्री भगवद्विरहाकुला भगवता सम्भोगार्थमानीय कटाक्षविशेषैर्हृता अतो विलापं करोतीति निश्चित्य तां प्रत्याहुः—हे कुररि अस्माभिर्ज्ञातं त्वं कोलाहलं करोषि तदयुक्तमिति निवारयितुमागताः त्वं किं विलपसि हा कष्टमित्यर्थः। विलापो निवारयितुं न शक्यते कारणदुःखस्य सञ्जायमानत्वात् वेदनावदितिभावः। निद्राभावशयनाभावौ स्वदुःखतया अनुवदन्ति त्वं किं वीतनिद्रा नापि शयनमपि करोषि निद्राभावे कश्चित् पतित्वा तिष्ठति तदपि तव नास्तीत्यर्थः ———

> यदा देहेतिचिन्ता स्यात् धातुवैषम्यमेव वा।
> भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥

भगवान् दुराराध्यः कथं वश्यो भविष्यतीति महतीतिचिन्ता—

> यदाङ्गेषु समस्तेषु तापो निर्वृतिरेव वा।
> तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथञ्चन ॥

तापश्च विरहात् एतावपि स्वधर्मौ तर्हि असतदुःखं भगवति निवेदयन्त्विति चेत् तत्राहुः—स्वपितीति। अथ च स्वापः विहितकाले तस्मादावश्यकत्वान्न निषेद्धुं शक्यः तदाह—राज्यामिति। ननु भगवान् गतनिद्रः परब्रह्मरूपः कथं निद्रां प्राप्नोतीति चेत् तत्राहुः—जगतीति। सर्वत्र जगति भवानेव शेते नह्यन्यो निद्रासुखभोक्ता भवति। सर्वेषां प्राणिनां सुखार्थं वा जगति जगन्निमित्तं निद्रां विस्तारयतीत्यर्थः। तर्हि तन्निद्रया लोकार्थं स्वीकृतया स्वात्मापि मुह्येदत आह—अगुप्तबोध इति। निद्रायामपि न गुप्तो बोधो यस्य तर्हि कथं तत्प्राप्यते इत्याशङ्कायामाहुः—ईश्वर इति, ईश्वरोपि लीलया सुप्तो बोधयितुम् अशक्यः तस्मादस्माभिः सहेष्टगोष्ठ्या दुःखं दूरीकुर्वित्याहुः—वयमिवेति। हे सखि! तुल्यव्यसने कश्चिदिति कोपप्रश्ने गाढनिर्भिन्नचेता इति दुःखानुसारेण हेतुं महान्तं कल्पयन्ति पीडा कामकृतैवेति कामः पुष्पायुध इति भगवन्नेत्रमपि नलिनमुच्यते नन्वविकसितं पुष्पं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—नलिनसदृशे नयने यो हाससहित इति ननु हृदये वेधव्यतिरेकेण पीडा न भवतीत्याशङ्क्याह—ईक्षणेनेति। ईक्षणं तीक्ष्णबाणस्थानीयं ननु तथापि दयया न मारयिष्यतीति चेत्तत्राह—उदारेति। अत ऊर्द्ध्वं आरा यस्य उद्गता वा दाराः अतः स्वयं पीडितः अन्यानपि पीडयिष्यति किञ्च लीलायुक्तं निरीक्षणं क्रीडायामासक्तो न कस्यापि सुखं विचारयति अतस्तेन गाढं यथा भवति तथा निर्भिन्ना ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च। मायावैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा। पञ्चैते हरिसम्बद्धाः यस्यान्तर्हृदये सदा। विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तो निर्भिन्न उच्यते ॥ १९ ॥

एवं तस्या दुःखं अनुवादेन शमीकृतं अन्याः पुनः राजससात्विक्यः चक्रवाकं पूर्ववन्निवारयितुं प्रवृत्ता आहुः नेत्रे निमीलयसीति। तासामवयवविशेषे खेलनार्थं चक्रवाकौ स्थापिताविति मत्वा तौ प्रष्टुं काचिच्चक्रवाकी समागता ततस्तां निकटे दृष्ट्वा सापि रोदितीति विचार्य तस्या अपि दुःखं दूरीकर्त्तुं क्लेशमनुवदन्ति निद्राभावेपि कश्चिन्नेत्रे निमील्य तिष्ठति त्वन्तु तदपि न करोषीति किमिति निमीलयसीति प्रश्नः नक्तमिति निमीलनस्यैवायं काल इति निरूपितं स्वास्थ्ये सति निमीलितप्राणी त्वञ्चादृष्टबन्धुः मम भर्त्ता क्व वर्तत इति तव द्रष्टुं न निमीलनं करोषि अतएव त्वं रोरवीषि अत्यन्तं शब्दं करोषि करुणं यथा भवति तथा बतेति खेदे तत्रेदानीं द्वितीयमपि तथैवागतं चक्रवाकमुपलभ्य प्रायेणायं भक्ता भर्त्ता त्वया वर्त्तत वेति इयं भगवतो दासी भवति ततो दिनान्ते सेवां कृत्वा यथा दास्यो जाताः तथेयमपि सेवाफलं वाञ्छति तच्च फलं प्रसादरूपं प्रसादश्च स्वचरणसमर्पितमालाश्चेत् प्रयच्छति

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् सेवां स्वीकृतवान् इति निश्चित्य तां भक्तिरूपां मालां शिरसि कृत्वा कृतार्थतामापद्यते इयञ्च तत्र प्राप्तवती अतस्तत्कामनया खेदं करोतीत्याहुः—वयमिव अच्युतपादजुष्टां स्रजं कवरेण वोढुमिच्छति कवरादयः स्वधर्माः राजसतामस्यस्तु समुद्रध्वनिं श्रुत्वा तामपि पूर्ववत्सम्बोधयन्ति द्विरुक्तिः श्रवणार्थम् ॥ १६ ॥

त्वं यत् सदा निष्टनसे स्तनशब्दे नितरां शब्दं करोषि तेन ज्ञायते रात्रौ त्वमपि न शेषे तत्र शयनाभावे हेतुः हे उदन्वन्निति यस्तु जलवान् भवति स शीतार्त्तो भवति अत एव अलब्धनिद्रः न कुतश्चित् ते न निद्रा प्राप्ता प्रत्युत प्रकृष्टजागर एवं प्राप्तः यत्र हि जलन्तिष्ठति तत्र लक्ष्म्याः उत्तमं रमणं न भवतीति इन्द्रश्चेन्द्राणी च न ततस्तत्र भोगं कुर्वतः अतस्तादर्थ्याभावात् प्रजागर एव प्राप्तः मतु निद्रा ते न प्राप्ता ननु तथाप्याक्रोशे को हेतुस्तत्राहुः—किम्वा मुकुन्देति । पूर्वं यथा भगवान् अस्मद्धृदये शेते एवं समुद्रेपि शेषपर्यङ्के शयानः स्थितः ततः इदानीमत्रावतीर्णस्तिष्ठति तथैवास्मद्धृदयाच्च तिरोहितः अत एव सर्वस्वे गते आक्रोशो युक्त एव मुकुन्देन मोक्षदात्रा अपहृतं आत्मन इव लाञ्छनं चिह्नं यस्य अतो मोक्षोपि नास्ति संशयोपि नास्ति अत उभयाभ्रष्टतया अस्माभिर्या दशा प्राप्ता तां दशां त्वमपि गतोसि एवं दुःखमनूद्य च दुःखं पञ्चभिः सहेति न्यायेन परिहृतं प्रकारान्तरेणापि परिहरन्ति दुरत्ययामिति इयं दशा अस्माकमिव तवापि नित्यैव जाता अतोऽस्य प्रतीकाराभावात् दुःखं न कर्त्तव्यमिति भावः ॥ १७ ॥

तामसतामस्यस्तु काले शपन्त्यः रात्रिश्चेदपगच्छति तदा अस्माकं दुःखनिवृत्तिरिति निश्चित्य चन्द्रास्तमये प्रातःकालो भवतीति चन्द्रस्य गतौ दत्तदृष्टयः ज्योतिषां गतिरदृश्येति शनैश्चलति न चलतीति वा निश्चित्य अतिकामेनान्धा इव जाताः सर्वं तमसा व्याप्तं पश्यन्त आहुः—त्वं यक्ष्मणेति । यक्ष्मा क्षयरोगः सोपि बलवान् दक्षशापात् प्राप्त इति अत एव तेन गृहीतः अतो न चलसीति युक्तम् इदं त्वत्याश्चर्यं यतननिजदीधितिभिस्तमः क्षिणोषि अत्रास्मदनुभव एव प्रमाणं एवं चन्द्रमसि दोषमनूद्य प्रायेणास्यायं दोषः न स्वाभाविक इति निश्चित्योभयत्र हेतुं कल्पयन्ति—कच्चिदिति । मुकुन्दो मोक्षोपदेशार्थं कानिचिद्वाक्यानि उक्तवान् इति तानि दुर्लभानि मत्वा विस्मृत्य पश्चात्परमचिन्तया स्थगितगीर्जातः मुखाद्वाक्यमपि न निस्सरति चन्द्रमसो वाक्यमेव गोत्वात् किरणरूपं इन्द्रियरूपत्वेन चरणरूपत्वञ्च तदभावादुभयमपि तव न जायते शीघ्रं गमनमन्धकारदूरीकरणञ्च भो इति सम्बोधनं प्रश्नार्थं अस्माभिरुच्यमानमेवं भवतीति नवेति भवतीभिः कथं ज्ञात इतिचेत् तत्राहुः, एवं नोऽस्माभिरुपलक्ष्यसेति ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च आत्मनो भावमुन्मादवशात् प्रायः सर्वत्र पश्यन्त्यः कुरर्य्यादीनाहुर्दशभिः । हे कुररि यस्य विरहेण त्वं विलपसि वीतनिद्रा गतनिद्रा सती सतु त्वयि प्रेमशून्यः ईश्वरोऽस्माकं पतिः स्वपिति अतस्त्वद्विलापं न शृणोति तत एव त्वद्विलापश्रवणोत्था कृपाप्यस्य सम्भवेत् न यतस्त्वत्सङ्गं कुर्यात् किं युष्माभिः सह स्वपिति नहि नहि गुप्तबोधः अस्माभिरज्ञाततत्त्व एव जगत्यस्मिन् क्वापि रात्र्यां तदन्वेषणविरोधिन्यां शेते अतस्त्वं वा किङ्करिष्यसि वयं वा किं कुर्मः इति भावः शिवशिव त्वं पक्षिजातिरपि हे सखि वयमिव गाढनिर्विद्धचेता अभूरवश्यमेवमेतत्सङ्गो भवत्विति निर्बन्धं त्यक्तुं किं न शक्नोषीति । भावः निर्बन्धे तु हेतुर्नलिनेत्यादि ॥ १५ ॥

अदृष्टबन्धुः किमदृष्टस्वभर्तृकासि अहो बत ईदृश आर्त्तनादः स्वापत्यादर्शनेन सम्भवेदिति पक्षान्तरमाहुः दास्यं गता इति ॥ १६ ॥

भो उदन्वन् गाम्भीर्ये परित्यज्यातितरललोक इव निष्टनसे शब्दायसे निर्निद्रः सन्नुच्चैः फूत्कृत्य रोदिषि अत्र कारणं वद अथवा अलङ्कारण कथनेन ज्ञातमस्माभिरित्याहुः किम्वेति यथा सम्भोगमिषेणापहृतास्मत्कुङ्कुमहारमालाकः सचौरः तथैव त्वमपि तेनैवापहृतश्रीकौस्तुभादिलाञ्छनः ॥ १७ ॥

त्वं यक्ष्मणेति । अथवा नेदं कारणं कारणन्तु ज्ञातमस्माभिरित्याहुः—मुकुन्दगदितानि विस्मृत्येति । तस्य विश्लेषारम्भे तेन यः खल्ववधिसमयः सचाटु सबहुशपथमुक्तस्तत्र तदानीं वैक्लव्यातिशयात्त्वया मनो न दत्तमत इदानीं तानि मुकुन्दगदितानि विस्मृत्य महानुतापादेव स्थगितगीर्नोस्माभिरुपलक्ष्यसे कुरर्य्यादिवदाक्रोशनादेतत्प्रश्नेऽप्युत्तरादानादितिभावः । यथा वयमिति वयमपि तद्विश्लेषात्तथातद्वचनविस्मरणोत्थानुतापात् स्थगितगिरो विशीर्यामः इति भावः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे कुररि ! ईश्वरः श्रीकृष्णः प्रपन्नभयभञ्जनः जगति इहैव मनुष्यलोके गुप्तबोधः गूढबोधः रात्र्यां स्वपिति शेते अत्र कश्चिद्विलापहेतुर्नास्तीति भावः तथापि त्वं वीतनिद्रा सती विलपसि न शेषे न स्वपिषीत्यतिचित्रम् अथवा नैतच्चित्रम् नलिननयनस्य हासेन सहितमुदारं यल्लीलेक्षितं तेन वयमिव गाढनिर्भिन्नचेताकच्चित् त्वमसि ॥ १५ ॥

हे चक्रवाकि नेत्रे न मीलयसि बत अहो कष्टं करुणं यथा तथा रोरवीषि च यतो नक्तं रात्रौ अदृष्टबन्धुः न दृष्टः बन्धुः पतिर्यया सा पतिवियुक्तेत्यर्थः । किम्वा वयमिव दास्यं गता सती अच्युतपादेन जुष्टां सेवितां स्रजं कवरेण वोढुं स्पृहयसे ॥ १६ ॥

भो भो उदन्वन् समुद्र । सदा सर्वदा स्वभावादेव अलब्धनिद्रः अधिगतप्रजागरः त्वं निष्टनसे स्तनशब्दे शब्दं करोषि किम्वा मुकुन्दापहृतसर्वस्वाभिः अस्माभिः प्राप्तां दशां मुकुन्दे कश्चिन्ततां त्वमपि मुकुन्दापहृतात्मलाञ्छनः मुकुन्दापहृतश्रीकौस्तुभादिसर्वस्वः गतः प्राप्तः ॥ १७ ॥

हे इन्दो ! त्वं यक्ष्मणा गृहीतोसि अतः क्षीणः सन् तमो

किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम्।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम्॥ १९॥
*मुग्धे ध्यायसि किं गृहाण पुरतः कुन्द विकासोन्मुखं—
किं कुन्देन ममामुना सुमनसः कीदृग्विधास्त्वत्प्रियाः॥
पुन्नागं मृगये सखि श्रुतिशिरोभूषाविशेषार्पितं—
गावोप्युज्झितसूनमास्त तदामोदप्रकर्षोन्मुखाः॥ ०॥
मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधोवाष्पधाराः स्मृत्वास्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः॥२०॥
प्रियरावपदानि भाषसे मृतसञ्जीविकयाऽनया गिरा।
करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल॥ २१॥
*शुकराज गाय यदुदेवसत्कथां कुमरस्तवाङ्क पयसोपसेचनम्।
विरहाग्नितप्तहृदयेष्वलं रमारमणाभिधानसुधया च सिञ्च नः॥ ०॥
न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम्।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम्॥ २२॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

न चिणोषि कञ्चित् किंवा यथा वयं तद्वत्त्वमपि मुकुन्दगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचिन्तया क्षीणोसि भो इन्दो! यतो नोऽस्माभिः स्थगितगीतलब्धवाक् च त्वं तथैवोपलक्ष्यसे॥ १८॥

भाषा टीका।

हे कुररि इस जगतमे ज्ञानको गुप्त कर श्रीकृष्ण भग॰ वान् रात्रिमें सोयरहे और तू निद्रा रहित विलाप करतीहे सुनी नहीहे सोको यह निद्रा भङ्ग करना उचित नहि अथवा तेरा अपराध नहि हे सखि हमारी नाई कमलनेत्र श्रीकृष्णके हसनि सहित उदार लीला पूर्वक देखनेसे क्या तेरो चित्तमी अत्यन्त खिन्न होगयाहे॥ १५॥

हे चक्रवाक तू रात्रिमें नेत्रमीचताहै और दूसरीको करुण जैसे होइ तैसे वारम्वार रोइ रहीहे सो क्या तोको पतिका दर्शन नहि भया अथवा हमारी तरह दास्यको प्राप्त होकर श्रीकृष्णके चरणमें मर्दितमालाको जटामें धारण करनेसे तू वाछा करतीहे इसीसे तू व्यग्र चित्त होरही है॥ १६॥

हेहे समुद्र निद्राको नहिं प्राप्त होकर जागरणको प्राप्त होकर तू सदा पुकारता रहताहै सोक्या जिस मेरह दशा हमें प्राप्त भईहै उसी दशाको तू भी प्राप्त होगया सम्भोग करनेसे जैसे हमारे कुङ्कुमादि चिन्ह कृष्णने हरि लियेहैं तैसेहि तेरेभी कौस्तुभा चिन्ह उसने हरि लियेहें तू एसा लख्यो परेहै॥ १७॥

हे चन्द्र बलवान् खई रोगने तू ग्रस लियाहे इसीसे कलाक्षीण होकर अपनी किरणोंसे तू अन्धकारका नाश नहि करताहे क्या हमारी नाई मुकुन्दके कहे बचनोंको भूलकर केवल उसीकी चिन्तासे वाणी बन्द होकर तू खिन्तहै उसी प्रकारसे हमको दीख पडताहै॥ १८॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

अप्रियाचरणं विना स्मरोदीरणेन व्यथा जनने हे मलयानिल! तवानुचितमित्यर्थः॥ १९॥

मेघेति। आतपादिहरणादिलाघवात्त्वं यादवेन्द्रस्य नूनं दयितः सखाऽसि अतो भर्तारं ध्यायति ध्यान लिङ्गान्याहुः अत्युत्कण्ठ इत्यादि अहो किमिति त्वया तेन सख्यं कृतं यतो दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति॥ २०॥

हे कोकिल! मे प्रियरावस्य प्रियरवस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि शब्दांस्त्वं मृतान् सञ्जीवयतीति तथा तयाऽनया कोमलया गिरा वल्गितकण्ठ रमणीयकण्ठ मे कथय किं तव प्रियं करवाणीति॥ २१॥

---

* शुक॰ वीर॰ विज॰ वेषु अधिकपाठः।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

हे क्षितिधर त्वं न वदसि न चलसि अतो नूनं महान्तमर्थं चिन्तयसे बत तर्हि अपि किं यथा स्तनैर्विधर्तुं वयं कामयामहे तथा त्वं स्तनतुल्यैः शृङ्गैर्वोढुं कामयसे। ओमिति चेत्तर्हि त्वाप्यस्मदवस्था भविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

रात्रिशेषे मृदुवहन्तं स्मरोद्दीपनं मलयवातं स्तुतिव्याजेन निन्दन्त्य आहुः—किन्विति । तत्र स्तुतिर्यथा हे मलयानिल मलयस्य परमार्थतः श्रीमदगस्त्यनिवासस्य व्यवहारतश्चन्दनाकरस्यानिल ते तव प्रियमस्माभिर्नु अहो किमाचरितं यतो गोविन्दस्य पृथिव्याभारहरणायपृथिव्यामवतीर्णस्येत्यर्थः तस्यापाङ्गेन निर्भेदकत्वात् बाणरूपेण निःशेषेण भिन्ने हृदि जीवाधारकोशे स्मरं स्मृतिं चैतन्यमीरयसि पुनः प्रवेशयसि यद्वा स्मरं काममपीरयसि किमुत चैतन्यमिति भावः यद्वा अनिलेन त्वयेरणान्निजानुभवाच्च स्मरस्य बहित्वमवगम्यते ततस्तन्निर्भिन्नत्वान्मृतकत्वं प्राप्ते हृदि यदन्तिमक्रियोचितं तद्रूपवह्निमीरयासि ददासि तस्मात् किन्त्वाचरितमित्यादि अथ निन्दा यथा हे तादृश ! अस्माभिरेव तवाप्रियं किमाचरितं तद्वदेत्यर्थः। नु वितर्के विचारेणापि नास्मद्बुद्धिगोचरस्तदित्यर्थः कथं तदाह—तादृशगोविन्दापाङ्गनिर्भिन्नेप्यस्माकं तादृशेत्यादि तादृशं स्मरमीरयासि तत्तु विनाप्यप्रियाचरणमन्यहतस्य तत्रापि म्रियमाणस्यदहनं तादृशस्य तव नोचितं तथा क्षणविलम्बासहत्वात्परमचापल्यञ्चेति भावः। यद्वा तादृशेपि हृदि काममीरयासि अहो तव मूर्खत्वं वृथा विडम्बनकर्तृत्वं चेति भावः ॥ १९ ॥

अथ समुद्रान्तिके वर्षन्तं मेघं श्रीभगवद्विरहार्त्या रुदन्तं मत्वा तत्सारूप्यदर्शनजातेनाकृत्रिमसौहृद्येनाहुः—मेघेति । नूनं वितर्के इति सर्वत्र वाक्ये योज्यं हे मेघ त्वं यादवेन्द्रस्य नूनं दयितः प्रियसखोसि यतः हे श्रीमन् प्राप्ततत्सारूप्यलक्ष्मीक ततः किं तत्राहुः प्राप्तसारूप्यादपि भवद्विधाद्विलक्षणलक्ष्मीकममुं भवान् नूनं ध्यायति ननु प्राप्ते पर्यन्तफले फलस्य वा न्यूनत्वे किन्तद्ध्यानेन तत्राहुः प्रेमबद्ध इति तच्छ्रीमूर्त्तेस्तथा स्वभावो यथा तत्र प्रेमैव जायते नौदासीन्यं नचेर्ष्यैति भावः। तत्रोभयत्रापि दृष्टान्तः वयमिवेति यस्मादेवं प्रेमबद्धस्तस्मात् नूनमत्युत्कण्ठस्तेन निर्वेदादिनानाभावशबलचित्तोप्यसि तत्रापि हेतुः अस्मद्विध इति। प्रेमबद्धतासादृश्यात्स्वानुभवेन ज्ञायस इत्यर्थः। यद्वा अत्युत्कण्ठत्वेन लक्षणं शबलहृदयः शबलं वैवर्ण्येन नानावर्णं हृदयं मध्यभागो यस्य तथाभूतोसीति तच्च युक्तमित्याहुः अस्मद्विध इति अहो नूनमत एव तं स्मृत्वा स्मृत्वा वृष्टिरूपा बाष्पधारा मुहुः सृजसि सर्वत्र विकिरसि युक्तञ्च तत्तदित्याहुः दुःखद इति प्रसङ्ग आसक्तिः प्रस्तावमात्रं वा ॥ २० ॥

अथ राज्यवसाने कूजन्तं कोकिलं पूर्ववत् स्तुतिनिन्दाभ्यामाहुः—प्रियरावेति तत्र स्तुतिः हे कोकिल पञ्चमगानप्रसिद्ध तत्रापि वलितः प्रियेणैव शिक्षाविशेषाद्वल्गुकृतः कण्ठो यस्य हे तथाविध प्रियस्य राव इव रावः पञ्चमस्वरो यत्र तादृशानि पदानि गीतनिबद्धान् शब्दान् भाषसे यद्वा प्रियस्य रावः शिक्षावचनं येषु तादृशानि पदानि तुल्यानुरूपान् शब्दान् भाषसे। ततस्त्वमेकस्यबोधनेन तद्विरहमृतान् सम्यग् जीवयतीति तथा तया गिरा हेतुना किं प्रियं करवाणि तन्मे मह्यं वद। कृपया ज्ञापय अत्रैकवचनं प्रत्येकमपि तत्त्वमताविवक्षया पृथगुक्तेः अथ निन्दा हे चञ्चलकण्ठ कोकिल मृतसञ्जीविकया तया गिरा हेतुना प्रियस्य रावः शिक्षा यत्र तादृशानि पदानि भाषसे। मया तद्विरहासहिष्णुत्वाज्जीवनान्मरणमेव वरं मन्यते तत्तु स इव त्वमप्यापाततोऽमृतायमानवचनेन मध्ये मध्ये विघातयन् दुःखद एवासीदिति भावः तस्मात्तवाप्रियं तुण्डत्रोटनादिकमत्रापराधे किं करवाणि तत्त्वमेव वद स्वदण्डविशेषं स्वयमेवानुमन्यस्व अन्यथाऽपराधद्वयो न भवेदिति भावः ॥ २१ ॥

महास्थिरं रात्रौ प्रायः शायितसर्वजन्तुत्वात्तूष्णीं स्थितं चारुणोदये श्रीरैवतकं दृष्ट्वाहुः—नेति । हे क्षितिधर यद्यपि पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णां पृथ्वीं धरसि तथापि न चलसि न च वदसि तस्मादेव हे उदारबुद्धे महाचित्त तदेव दर्शयन्ति कमपि महान्तमर्थं पुरुषार्थं चिन्तयसे चिन्तयसि कामयसे इति तत्रापि सशङ्कमाहुः अपि प्रश्ने बत खेदे स च महार्थो मतभेदान्नानाविध इति तत्रदेवस्यास्मत्पूज्यस्य श्वशुरस्य यो नन्दनः प्रधानपुत्रोस्मत्पतिरित्यर्थः। आर्यपुत्र इति वत् स्पष्टतया अनुक्तिर्लज्जया तस्य वसु परमधनरूपमङ्घ्रिं वयमिव स्तनैर्विधर्तुं स्वयं नारीयमाणः स्तनीकृतैः शृङ्गैरालिङ्गितुं किं कामयसे यदि कामयसे तदास्माकमिव तवापि बुद्धिहीनत्वं स्वप्राणमात्रेपि धारणासामर्थ्यं भविष्यतीत्यर्थः। स्तनानां बहुत्वनिर्देशस्तु तस्य लोभातिशयं द्योतयति अत्र वसुदेवपदयोर्भिन्नक्रमतया प्रयुक्तयोरप्येकत्र सन्तापेन श्वशुरनामोच्चारणप्रमाद उन्मादोक्त्या न दोषायेति ज्ञेयं टीकायां न चलसि न वदस्यनयोर्व्युत्क्रमनिर्देशः प्रायो लेखकभ्रमादिति ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

किं वेति। हे मलयानिल ! ते तुभ्यमस्माभिः किंवाऽप्रियमाचरितं कृतं यतस्त्वं गोविन्दस्यापाङ्गैर्नितराऽभिन्ने नास्माकं हृदि हृदये स्मरं काममीरयसि अप्रियाचरणं विना स्मरोदीरणेन व्यथाजननं तवानुचितमित्यर्थः ॥ १९ ॥

काञ्चित्प्रियमन्वेषयन्तीं पुष्पाण्यन्वेषयन्तीमिवालक्ष्य कस्याश्चिदुत्तरप्रत्युत्तररूपं वाक्यमाह—मुग्धेति। हे मुग्धे ! किं ध्यायसि पुरतः स्थितं विकासोन्मुखं कुन्दङ्गृहाण एवमुक्ता प्राह, किं कुन्देन ममामुनेति। अमुना वर्णरहितेन कुन्देन किं न किञ्चिदपि प्रयोजनं किन्तु मुकुन्दमेवान्वेषयामीत्यभिसन्धिः सा पुनः प्राह, त्वत्प्रियाः सुमनसः पुष्पाणि कीदृग्विधा इति सा पुनः प्राह, पुन्नागं मृगये सखि ! श्रुतिशिरोभूषायितमिति हे सखि श्रुतिशिरोभूषाविशेषायितं श्रोत्रयोः शिरसि च भूषणविशेषवदाचरन्तं पुन्नागं मृगये श्रुतिशिरस्सु वेदान्तेषु भूषाविशेषायितं पुन्नागपुरुषश्रेष्ठं मृगय इत्यभिसन्धिः ननु किम्बह्वीषु सुमनस्सु सतीषु विशेषेण पुन्नागमेव मृगयसे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यत्राह गावोपीति । उज्झितं गलितं सूनं पुन्नागकुसुमं तदा मोदप्रकर्षेण उन्मुखा आसत मृगयन्त्योऽवतिष्ठन्ते पशवोप्येवं किम्पुनरहमिति भावः पक्षान्तरे गावः वेदान्तवाचोपि उज्झितसूनं त्यक्तजन्मानमजमित्यर्थः पुरुषश्रेष्ठं तद्गामोदप्रकर्षेण तत्कल्याणगुणप्रकर्षे उन्मुखाः प्रतिपादनोन्मुखाः औन्मुख्यतामात्रमेव तासां नतु कार्त्स्न्येन तत्प्रतिपादनमानन्त्यादिति भावः आसत केवलं मृगयन्त्यः समासत इत्यर्थः ॥ ० ॥

मेघेति । हे मेघ त्वं यादवेन्द्रस्य यदूत्तमस्य त्वं दयितः प्रियोसि नूनं आतपार्तिहरणादिसाम्यात्त्वां तत्सखमालक्षये इति भावः । अतो भवान् वयमिव श्रीवत्साङ्के तद्विषयप्रेम्णा बद्धो निश्चलो ध्यायति किं ध्यानलिङ्गान्याह—अत्युत्कण्ठमित्यादि असद्विधः वयमिवेत्यर्थः । अत्युत्कण्ठं यथातथा सजलहृदयः बाष्पधाराः सृजसि मुञ्चसि युक्तश्चैतदित्याह दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

प्रियेति । हे कोकिल प्रियरावस्य प्रियस्वरस्य श्रीकृष्णस्य पदानीवपदानि शब्दान् भाषसे मृतान् सञ्जीवयतीति तथा कोमलया गिरा वल्गितकण्ठ रमणीयकण्ठ मे कथय किं तेऽद्य प्रियं करवाणि इति ॥ २१ ॥

शुकराजेति । शुकराज । यदुदेवस्य सत्कथां गाय कथय "गैशब्दे" लटो मध्यमैकवचनम् अङ्ग हे शुक तव पयसा क्षीरेण उपसेचनमभिषेकं कुर्मः त्वत्तो ऽस्माकं विरहाग्नितप्तेषु हृदयेषु रमारमणस्य लक्ष्मीकान्तस्याभिधानसुधया कथामृतेनालं नितरां सिञ्च ॥ ० ॥

न चलसीति । हे क्षितिधर ! त्वं न चलसि न वदसि च किन्तु महान्तमर्थं चिन्तयसे तर्हि किमयं यथा स्तनैर्वसुदेवनन्दनस्य श्रीकृष्णस्याङ्घ्रिं विधर्तुं कामयामहे तथा त्वमपि स्तनतुल्यैः शृङ्गैस्तं कामयसे किम् ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

काचित्तत्रैव समये मेदुरं वहन्तमनिलमभिमृश्य तद्बाधितेव सासूयमाह—किम्वाचरितमित्यादि । हे मलयानिल अस्माभिस्ते किमप्रियमाचरितं न किमपीति चेत् कथमेवं पीडयसीत्याह गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने किं स्मरं ईरयसि प्रेरयसि क्षेत्रजमीरयसीवेति शेषः असूयाव्यभिचारी ॥ १९ ॥

तत्रैव काचिन्मेघमालोक्यैव निगदति—मेघ श्रीमन्नित्यादि हे मेघ श्रीमन् अयिसुक ! त्वं यादवेन्द्रस्य दयितोसि मित्रमसि लावण्यैव श्रीमत्वाच्च स श्रीमान् लक्ष्मीवान् त्वमपि शोभावानित्यर्थः । नूनं मन्ये वयमिव भवानपि श्रीवत्साङ्के प्रेमबद्धः सन् ध्यायसि प्रेमबद्धत्वं व्याकरोति अपीत्यादि अपि सम्भावनायां उत्कण्ठ उत्कण्ठावान् उद्ग्रीवो वा शबलहृदयो नानाभावशबलत्वबलितमना भूत्वा बाष्पधारां विसृजसि मुहुः असद्विधः अस्मत्सदृशः साहश्ये विधप्रत्ययः किङ्कृत्वा स्मृत्वा तत् तत् प्रेमाद्युत्तम्भकारणेन उचितमेवैतत्

कथमित्याह दुःखदस्तत्प्रसङ्गः तत्प्रस्तावमात्रमपि दुःखदं किमुत निरन्तरानुस्मरणमिति ॥ २० ॥

तत्रैव काचित्पिकरवमाकर्ण्य प्रीयमाणाह प्रियरावेत्यादि हे कोकिल अद्य किं ते प्रियं करवाणि वद कथमकाण्डे नः प्रियं भवता कार्य्यमित्याह हे प्रियराव प्रियस्य राव इव रावो यस्य स तथा हे तथाभूत मृतसञ्जीविकया मृतसञ्जीविन्या अनया गिरा प्रदानि भाषसे यथा प्रियस्य श्रीकृष्णस्य राव वत्पदानीत्यसे कमेव पदं हे वलितकण्ठ चञ्चलकण्ठः ॥ २१ ॥

तदेव काचित् दैवतमनुस्मृत्य निगदति—न चलसीत्यादि हे उदारबुद्धे ! क्षितिधर न चलसि न वदसि कोऽर्थः अयं जातः महान् अर्थः प्रयोजनं किमपि चिन्तयसे तदेव गृहीत्याह अपिबतेत्यादि अपि सम्भावने बत खेदे वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं स्तनैः स्तनप्रायैः शिखरैर्विधर्तुं कामयसे वयमिव त्वं यथा स्तनैर्वोढुं कामयमाना निरन्तरं कल्पयथ चिन्तयामः त्वं पुरुषो भूत्वा ऽपि स्त्रीभावमासाद्य कामयसे इति निगर्वः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तामसराजस्यः कामेन पीडिताः मलयानिलं शपन्त्य आहुः—किम्वाचरितमस्माभिरिति । हे मलयानिल ! तुभ्यमस्माभिः किम्वा अप्रियमाचरितं मलयानिलस्य शीतलस्य अप्रियमुष्णत्वापादकं यदा भगवता सह स्थितं तदा स्वहृदयचन्दनादिभिः त्वमस्माभिरतिशीतलः कृतः पश्चादुपरि कथं त्वमपकारं करोषि कोऽपकारः कृत इति चेत्तत्राहुः—गोविन्दस्य अपाङ्गेनैव स्मृतेन निर्भिन्ने हृदये स्मरं प्रेरयसि यथा कश्चित् कोटरे अग्निं प्रयच्छति येन सर्वोपि वृक्षः आर्द्रोपि दग्धो भवेत् तथा त्वमस्मान् करोषीत्यर्थः । गोविन्दपदेन गोकुलगतस्य भगवतो लीला स्मृता अतएव महत् दुःखं जातमिति सूचितम् ॥ १९ ॥

तामससात्त्विक्यस्तु मेघं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा चन्द्रव्यवधायको जात इति क्षणं शैलं प्राप्ता इव तं स्तुत्वा पश्चात् खभ्रमारोपेण तमपि दुःखितं कल्पयित्वा तद्दुःखापनोदनं सारथ्येन कुर्वन्ति अथ यदि साम्प्रतं वयं तथा इति तव रोषस्तथापि मलयानिलः सर्पादिभिर्ग्रस्तः समायाति तादृशस्य कोनापकारः कर्त्तव्य इति सूचितं मेघ श्रीमन्निति मेघे परमशोभाविद्युदादिरूपा वर्त्तत इति श्रीमान् भवति तादृशं त सम्भावयन्ति त्वं भगवतः दयितोसि श्यामत्वापीतवसनत्वात् प्राणिभ्यो जीवनदातृत्वात् तापहारकत्वाच्चेति अत एव दयितः ननु तर्हि सुखी युष्मानपि सुखयुक्तान् करिष्यामीत्याशङ्क्याहुः—श्रीवत्स एवाङ्क चिह्नं यस्येति ब्राह्मणास्तस्यातिक्रमं कुर्वन्तीति चिन्तया दुःखमित्यर्थः । यथास्माकं श्रीवत्से लक्ष्मीस्तिष्ठन्तीति साम्प्रतं तया सह स्थितोऽस्मानगणयतीति दुःखं तस्मादेकस्यैव श्रीवत्सस्य उभयोः दुःखे निमित्तत्वमिति वयमिवेत्युक्तं विस्मरणं क्रियतामित्याहुः प्रेमबद्ध इति प्रेम्णा अन्तःकरणे बद्धो विस्मर्तुमशक्यः । नन्वहं सुखी

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दुःखितधर्मा मयि भवतीभिः के दृष्टा इत्याकाङ्क्षायामाहुः—अत्युत्कण्ठ इति । पञ्चविधः क्लेशस्त्वय्युपलभ्यते आदावुत्कण्ठातिशयस्त्वयि मानसः शब्दबलहृदय इति शब्दबलं लौकिककर्मणि वाच्यत्वेनोपस्थिते हृदयं यस्येति अत एव समागतमपि गर्जनं न्यवारयति अतोऽस्मद्विधः धूसरो गतिहीनोऽविच्छायश्च जातः उपर्यासीनं दृष्ट्वा वदन्ति एतस्य सर्वस्यापि नियामकं दुःखमाहुः—बाष्पधाराविसृजसीति पुनःपुनः विरम्यवर्षणं जायते इति स्मृत्वा स्मृत्वोक्तं पुनःपुनः स्मरणं चातिदुःखदं नन्वस्माभिः कोपराधः कृतः येनास्माकं दुःखं भवेदित्याशङ्क्याहुः—दुःखदस्तत्प्रसङ्ग इति तस्य प्रसङ्गमात्रमेव दुःखहेतुः प्रकृष्टः सङ्गः सुतरामेव अन्यथाऽस्माभिर्वा कोऽपराधः कृतः जगति च कोप्येतादृशो न दृश्यते यो भगवत्सम्बन्धं प्राप्य क्षणं वा स्वस्थो भवति इदञ्च दूषणं प्रसङ्गानन्तरमिति अननुभूतो न जानातीति न बाधकत्वम् ॥ २० ॥

सात्विकसात्विक्यो निरूपयन्ति प्रियरावपदानि भाषसे इति ताः कोकिलशब्दं श्रुत्वा भगवानस्मानाकारयतीति क्षणं परमानन्दमनुभूय एतादृशं सुखमस्मभ्यं कोकिलवाक्याज्जातमिति तं स्तुवन्ति प्रियस्यराव इव रावो (य)स्य हे प्रियरावेति भगवत्सम्बन्धोऽस्मिन् वर्तत इति त्वया सह आलापेपि न किञ्चित् दूषणमस्ति । ननु कथमेतदवगतं भगवद्वाक्यमेतन्न भवति किन्तु कोकिलवाक्यमिति तत्राहुः पदानि भाषस इति तदुच्चारिते वाक्यार्थो नावगम्य इति न तदुच्चारितस्य वाक्यत्वं किन्तु भगवदुक्तपदानि सादृश्यात्पदत्वं तर्ह्येतादृशवाण्याः कोपयोग इतिचेत्तत्राहुः—मृतसञ्जीविकयाऽनया गिरेति पूर्वं भगवद्विरहेण मृतप्राया जाताः यदि क्षणमयं शब्दो न श्रुतः स्यात् तदा मृता एव भवाम इति इयं वाणी मृतसञ्जीविका अनया कृत्वा उपलक्षिताय किं प्रियं करवाम प्रत्युपकारेणापि तस्याहेतुत्वाद्वा तृतीया तत्रैका विशेषतो वदति मे वदेति । मम स्थाने एकान्ते कथय क्षीरोदनं दास्यामीति भावः । परं त्वया एतादृशः शब्दः पुनः पुनर्वाच्य इति अभिप्रायेणाहुः—वलितकण्ठेति । वलितः कण्ठो यस्य शब्दोच्चारणार्थं प्रयत्नं करोषि परं न वदसीति कथनबोधनार्थं सम्बोधनं कोकिलेति सम्बोधनम् ॥ २१ ॥

तस्य शब्दप्राधान्यत्वाय सात्विकराजस्याह—न चलसि न वदसीति । अयमपि पर्वतः भगवच्चरणारविन्दधारणाद्भक्तो भवतीति निर्णीयते तादृशोपि यन्नामोच्चारणं न करोति अतस्तत्र कारणं पृच्छति—भ्रान्तत्वं निवारयन्त्येव हे उदारबुद्धे इति उदाराबुद्धिर्यस्येति तस्य बुद्धिरेवं विचारयति किं नामोच्चारणेन आश्रयमात्रेणैव कृतार्थता भविष्यति तथोपायः कर्तव्यः येन विश्वमेव कृतार्थं भवतीति विचारयति अतः सर्व एव पुरुषार्थयुक्ता भवन्त्विति बुद्धिरुदारा भवति अत एव महान्तमर्थं चिन्तयसे अतो मनो निश्चलमिति कायोपि वागपि निश्चला तदाह—न चलसि न वदसीति अस्य सौबुद्ध्य उपपत्तिरस्तीत्याहुः—अपिवतेति वसुदेवनन्दस्यैव अङ्घ्रिरेतादृशो भवति तमेकोपि चिन्तयन् विश्वं मोचयितुं शक्नोति अतोऽङ्घ्रिचिन्तनमेव प्रायेण तवाभिलषितं नन्वेतत्कथं ज्ञायते नहि साधारणोपि इममर्थं जानातीति चेत्तत्राहुः—वयमिव कामयस इति । अस्माकमप्येषैव कामना स्तनोपरि भगवच्चरणः स्थापनीय इति इदन्तु शयाने भगवति अस्माकं पादसम्वाहने सिद्ध्यति भवतु त्वदुपरि भ्रमणे स्तनाः प्रत्यन्तभागाः पर्वतस्य विशेषेण साधारणसम्बन्धादौ तस्य च सात्विकभावोद्रेकेण ; प्रस्तरादिषु चरणाकृतिधारणे यथा गयायां एतावान् विशेष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हे मलयानिल ते किं अप्रियं वैरं । अस्माभिराचरिते यदास्मिन् विपत्समये त्वं वैरपरिशोधनं करोषीत्याहुः गोविन्देति ॥ १९ ॥

दयितः सखा त्वमसि प्रेमबद्धः प्रेम्णा प्राप्तबन्धनः सन् तं ध्यायति श्रीवत्साङ्कमिति तस्य च वर्णेन सारूप्येपि तस्य श्रीवत्साङ्कोऽधिक इति तत्र तवाशक्तिकारणमवगतमिति भावः । शबलहृदयः विषादमलिनचेताः वृष्टिमिषेण बाष्पधाराः विसृजसि वृष्टिमिषेण रोदिषि अहो किमिति त्वया तत्रासक्तिः कृता यतस्तत्प्रसङ्गोपि दुःखद एव ॥ २० ॥

हे प्रियराव कोकिल अनया गिरा पदानि अस्मद्विरहदुःखत्राणान्येव भाषसे "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः वलितःवल्गूकृतःकण्ठो येन हे तादृश अत्र विरहे कोकिलशब्दस्य दुःखदत्वात् प्रियरावेत्याद्याः सर्वा एव विपरीतलक्षणया वक्रोक्तय एव तेन स्वशब्देन मां ज्वालयतस्तव किं प्रियं करवाणि तुण्डमेव भक्ष्यामीति भावः ॥ २१ ॥

हे क्षितिधर रैवतकपर्वत नूनं त्वं महान्तमर्थं स्वाभीप्सितं चिन्तयासि अपि बतेति [बत] इदं वा तवाभीप्सितमित्यर्थः । वयं यथा स्तनैर्धर्तुं कामयामहे तथा त्वं स्तनैः किं वोढुं कामयसे ओमितिचेत्तर्हि तवाप्यस्मदवस्था भाविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे मलयानिल ! ते तुभ्यं अप्रियमस्माभिः किमाचरितमनुष्ठितं गोविन्दापाङ्गैर्नितरां भिन्ने नोऽस्माकं हृदि स्मरं व्यथाजनकं काममीरयसि ॥ १९ ॥

हे मेघ हे श्रीमन् त्वं श्यामत्वेन विद्युद्धरत्वेन तापाहरत्वेन श्यामसुन्दरस्य पीतपट्टादिभिर्युक्तस्य त्रिविधतापहरस्य यादवेन्द्रस्य नूनं दयितः प्रियोसि भवान् प्रेमबद्धः वयमिव श्रीवत्साङ्कं ध्यायति यतः अस्मद्विधः वयमिव अत्युत्कण्ठः शबलहृदयस्सन् तमेव स्मृत्वा स्मृत्वा बाष्पधाराः मुहुः विसृजसि एवमवस्थापादकत्वात्तत्प्रसङ्गो दुःखदः ॥ २० ॥

मृतान्सञ्जीवयतीति तया तया अनया कोमलया गिरा हे वलितकण्ठ त्वं प्रियरावस्य प्रियशब्दस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि शब्दान् भाषसे अतः ते किं प्रियं करवाणि तन्मे कथय आदिश ॥ २१ ॥

शुष्यद्ध्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः-
सम्प्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्टभर्तुः।
यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोक-
मप्राप्य मुष्टहृदया पुरु कर्शिताः स्म ॥ २३ ॥
हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथां
दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा।
किम्वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं-
क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियाम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

हे क्षितिधर हे उदारबुद्धे त्वं महान्तमर्थं कमपि चिन्तयसि यतः न चलसि न वदसि अपि किं वा वयमिव वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं स्तनैर्धर्तुं कामयसे बत इति खेदे अहो कष्टं त्वमसि श्रीकृष्णेन लोकव्यवहारात् चालितोऽसीति भावः ॥ २१ ॥

भाषाटीका।

हे मलयानिल हमने तेरा क्या बिगार किया क्योंकि गोविन्द के कटाक्षों से प्रथमहि हमारा हृदय अत्यंत विदीर्ण होरहा है इस के ऊपर हमारे हृदय में तू कामको प्रेरणा करता है ॥ १९ ॥

हे श्रीमन्मेघ! तू निश्चय कर श्रीकृष्ण को प्रति प्यारो है इसी से हमारी नाईं प्रेम से बंध कर तू श्रीवत्स चिन्ह धारि श्रीकृष्ण का ध्यान करता है हमारी नाईं अति उत्साह युत होने से प्रेम से भीजा चित्त वारा होकर उस कृष्ण का वारंवार स्मरण कर के वारंवार तू आंशू की धारा छोड रहा है उस का प्रसंग इसी प्रकार दुःख दाई है ॥ २० ॥

हे मनोहरकण्ठ! वारे कोइल प्रिय वचन बोलने वारे कृष्ण के पवन को तू मरे को जियाने वारी इस वाणी बोल रही है हे प्रिय! भोले वारे इस समय हम तेरा क्या प्रिय करें ॥ २१ ॥

हे पर्वत! हे महाबुद्धे! तू न चलता है और न कुछ कहता है इस से मालूम होता है कि तू किसी महान् अर्थ का चिंतवन करता है यदि ऐसा है तो वसुदेव नन्दन के चरण कों स्तनों से धारण करे कि जैसे हम वांछा करती है तैसेहि तूभी निज शिखरो से धारण करे के वांछा करता है ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

भोः सिन्धुपत्न्यो नद्यः सम्प्रति ग्रीष्मे सिन्धुर्मेघद्वारा अमृतवृष्ट्या युष्मान्नानन्दयति बत अहो कष्टम् अतः शुष्यन्तो ह्रदा यासां ताः अपगतकमलशोभाः कृशाश्च वयं यथा प्रियतमस्य भर्तुर्मधुपतेः स्म प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

तदैव दैवादागतं हंसं दूतं कल्पयित्वाऽऽहुः—हंसेति। नोऽस्मान् प्रति पुरा रहस्युक्तं किम्वा चलसौहृदः स्मरति स्मृत्वैव मां प्रस्थापितवानिति चेदत आहुः हे क्षौद्र क्षुद्रस्य दूत कस्मात्तं वयं भजामः कामार्थमाह्वयति युष्मानिति चेदत आहुः अहो तर्हि तमालापयाऽऽकारय ओमिति गच्छन्तमिव तं पुनराहुः यास्मान्वञ्चयित्वा एकाकिनी सेवते तां श्रियमृते तमेवाऽऽलापय सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यत इतिचेदत आहुः स्त्रियाम् जातावेकवचनम् अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं सैवैकनिष्ठा ननु वयमित्यर्थः। पाठान्तरे तु क्षौद्रं मधु तद्वन्मधुरालापमात्रं यस्य तमकामदमरतिप्रदं श्रियमृते वयं कस्माद्भजामः किन्त्वनादृताऽपि सती पुनः पुंसि सैव भजतु यतोऽस्मादृश्यो मानिन्यः स्त्रिय एकनिष्ठा एकत्रैव स्वसम्मानसिद्धौ निष्ठा यासामिति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथ निदाघे क्षुद्रा नदीर्दृष्ट्वा ताश्च मूर्च्छिता मत्वा पूर्वपूर्ववदसम्बोध्य मिथ आहुः—शुष्यदिति बत विस्मये खेदे वा सिन्धोरपि पत्न्यः एताः सम्प्रति अपेतकमलमिवमुखश्रियो जाताः तथा शुष्यन्तो ह्रदास्तद्रूपहृदयानि यासां तथाभूताश्च जाताः किं कृत्वा इष्टो भर्त्ता च यः सिन्धुस्तस्य प्रणयावलोकं विरहात्मना निदाघेनैव विच्छेदनादप्राप्य तद्वत् अस्मत्साहश्यमेता अपि गता इति म्लानमुखमाहुः, यद्वद्वयमिति ततः पुरुकर्शिता इति पुरुशब्देनापेतमुखश्रीत्वमप्यन्तर्भावितम् ॥ २३ ॥

प्रातरागतं हंसं दूतं मत्वाहुः-हे हंसेति! स्वागतमिति! सुष्ठु आगतं किमित्यर्थः। यद्वा सदवसरे यत् अयमागतं तच्छोभनमित्यर्थः ततश्चास्यतामुपविश्यतां पयः क्षीरं पिब एव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मातिथ्येन सम्भाव्य प्रार्थयन्ते ब्रूहीति अङ्गेति सादरसम्बोधने किं वास्माकमङ्गतुल्य हे परमात्मीयेत्यर्थः । शौरेः शूरस्य वंशे केनापि सर्वेषां भाग्येन जातस्यास्मद्भर्त्तुः कथां समुदाचारं ब्रूहि तच्च युक्तमेवेत्याहुः, नु निश्चितं त्वा त्वां दूतं विदाम विद्मइति तत्रादौ कुशलं पृच्छन्ति कच्चिदिति स्वस्ति सुखं अजितः प्रेम्णा न केनचिदपि वशीकृत इत्यर्थः । इत्यन्तरीर्ष्याभिव्यक्तिः ननु देव्यो भवतीनां विरहेणासौ कथं सुखमास्तामितिचेत् तर्हि पुरा पूर्वमनुनयादिसमये नः प्रत्युक्तं किं वा स्मरति किम्वेत्येकपदमेव वा सम्भ्रमप्रश्ने किन्वित्यादिवत् यद्वा पुरोक्तं नोऽस्मान् वा किं स्मरति ननु तदेकसेवापरा युष्मान् कृतज्ञोऽसौ स्मरत्येवेति चेत्तत्र न विश्वसिम इत्याहुः, चलसौहृदः अस्थिरप्रेमेति । ननु तत्तत्प्रियतमाः स्थिरसौहृदोसौ युष्मान् किल कामयते तत्र समानमाहुः, तमिति । ननु तद्विरहार्त्तः कामदोसौ भजनीय एवेति चेत्तर्हि तमत्रैवालापय अत्र तद्वितान्तत्वेनान्यथा प्राप्तस्वात् साक्षाच्छ्वशुरपितुर्नामग्रहणं शक्तुयं अन्यस्त तत्रैकनिष्ठेति एकस्मिन्नेव निष्ठा दृढस्थिरता यस्याः सेति काकूक्तिः युष्मदाज्ञेति अत्र यथा युष्माकमाज्ञा स्यादित्यर्थः । यद्वा युष्मानिति लक्ष्यलेखकभ्रम इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुष्यद्ध्रदा इति । हे सिन्धुपत्न्यः नद्यः यद्यथा वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य तेन मुष्टान्यपहृतानि हृदयानि यासां ताश्च उरु नितरां । कर्शिताः स्म तथा यूयमपि सम्प्रति ग्रीष्मे शुष्यन्तो ह्रदा यासां ताः अपगतकमलश्रीकाश्च इष्टस्य भर्त्तुः सिन्धोः प्रणयावलोकमप्राप्य कर्शिता स्थ इत्यर्थः बतेति खेदे ऽव्ययम् ॥ २३ ॥

हंसं प्रत्याह—हंसेति । हे हंस ! आस्यताम् उपविश्यतां पयः क्षीरं पिब अङ्ग हे हंस ! शौरेः श्रीकृष्णस्य कथां वार्त्तां ब्रूहि नु इति वितर्के त्वां शौरेर्दूतं विदामः अजितः श्रीकृष्णः स्वस्त्यास्ते कच्चित् पुरा रहस्युक्तं चलसौहृदः हेतुगर्भमिदं अतः स्मरति किं ननु स्मृत्वैव मां प्रस्थापितवानित्यत आह, हे सौद्र(स्य तस्य) क्षुद्रदूत कस्मात्तं वयं भजामः कामार्थमाह्वयतीत्यत्राह, अहो तर्हि तमिहालापयाकरय ओमिति गच्छन्तं तं पुनराह, या अस्मान् वञ्चयित्वा एकाकिनी रमते तां श्रियमृते विना तमेवालापय सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्त्तुं शक्यत्यत्राह, स्त्रियामिति । जातावेकवचनं अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं सैवैकनिष्ठा ननु वयमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ॥

ननु भो नद्यः क्षितिधरो भावमयोपि पुरुषः सन्नपि यदाङ्गीस्तनैर्वोढुं कामयते स्त्रीभावमुररीकृत्य वक्षसि कर्त्तुमभिलषसि तदनु चिन्तया स्त्रियो भवत्यो यदीदृशीं दुर्दशां यास्यन्ति तत् किञ्चित्रमित्यत्राहुः शुष्यद्ध्रदा इत्यादिः । यतः भो सिन्धुपत्न्यः महाजनगृहिण्यः इष्टभर्त्तुः श्रीकृष्णस्य सिन्धुस्तावदुपपतिमात्रं इष्टभर्त्ता तु वो नूनं श्रीकृष्ण एव अतस्तस्य मधुपतेः प्रणयावलोकं अप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः खिन्ना अत्यन्तकृशा भवत्यस्सन्ति यत् शुष्यद्ध्रदा शुष्यन् ह्रदइव ह्रदो गाभीरतरं हृदयं यासां अत एव कर्शिताः खिन्नाः खेदलिङ्गमाह सम्प्रति इदानीं अपेताः कमलानां कमलप्रायाणां मुखानां श्रियो यासां का इवेत्याह यद्वद्वयं स्मः वयं यथा शुष्यन्मनसो म्लानाननाः खिन्ना पुरु कृशाश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्रैव काचित् पुरतः समागच्छन्तं हंसमालोक्याह-हंसेत्यादि । हे हंस ! स्वागतं सुखेनागतं आस्यतां एहि एहि पयः क्षीरं पिब ननु कथमकाण्डे मयि तवायमादर इत्याह, ब्रूहि इति । हे अङ्ग ! शौरेः कथां ब्रूहि तत्कथामहं न जानामि कथं ब्रूयामित्याह, दूतमित्यादि । नुभो त्वां दूतं विदाम सत्यं दूत एवास्मि किं वक्तव्य ब्रूहीत्याह, कच्चिदित्यादि । अजितः कच्चित्स्वस्ति आस्ते आस्त इति यद्यपि पुरा उक्तं तथापि भूयो वदेति भावः किम्वा किञ्च नोऽस्मान् स्मरति नन्वत्र कः सन्देहः इत्याह—चलसौहृदः अस्थिरप्रेमाननुस्मरत्येव तस्माद्धूयन्तं भजतेत्याह, कस्मात्तं भजामो वयं ननु कस्त्वापराध इत्याह—क्षौद्रालापं क्षौद्रं मधु तद्वत् आलाप एव यस्य ननु मधुराशयं तत्रापि अकामदं अनभिलषितप्रदं ननु श्रीर्य्ये नित्यमनु भजते तं प्रति कथमेवं परुषभाषिण्यो भवत्य इत्याह—श्रियमृते श्रियं विना तद्वार्त्ता दूरेत्यतामित्यर्थः । श्रीस्तावत् तस्य दोषं न पश्यसि स्वकार्य्यमात्रसाधिका सैव स्त्रिवस्तावदस्मादृश्य एकनिष्ठाः एकस्मिन् प्रेम्ण्येव निष्ठा यासां अतः क्षीणप्रेमाणं कथङ्केन प्रकारेण भजाम इत्यसूया व्यभिचारीभावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सात्विकतामस्य आहुः—शुष्यद्ध्रदा इति क्रीडापर्वतानां या नद्यः ता अन्तःपुरे स्थिताः पूर्वं अगाधजलाः वर्षासु ततः क्रमेण क्षीणतायां निदाघे ह्रदानामपि शोषो जातः एतन्निरूपणं स्वस्यातिकृशत्वज्ञापनार्थं बतेति खेदे कियत्कालानन्तरं स्वरूपमपि गमिष्यतीति ननु कया उपपत्त्या नद्यो गृह्यन्ते कोपि धर्मो भगवदीयस्तासु नास्ति तत्राहु सिन्धुपत्न्य इति । सिन्धोः अम्बुराशेरपि पत्न्यो भूत्वा यथैताः परमक्षीणाः तथा वयमपि कोटिब्रह्माण्डाधिपतेरानन्दमूर्त्तेः पत्न्योपि परमखेदं प्राप्नुयाम इति निरूपयितुं तासां कथा शरीरक्लेशोपि यदि चिन्ता न भवेत् तदाप्यन्ततो गत्वा मुखवैवर्ण्यं न स्यात् तदपि नास्तीति ज्ञापयितुमाहुः—सम्प्रत्यपेतकमलश्रिय इति एवमन्तःकरणक्लेशश्च कुतो जायत इत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव हेतुं कल्पयन्ति इष्टभर्त्तुर्यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्येति इष्टाप्राप्त्या मनसि क्लेशः सम्यक्कष्टस्य भावात्कृशत्वं यद्यपि नदीनां भर्त्ता समुद्रोस्ति तथापि न स इष्टः भगवांस्तु सर्वपतिरिति इष्टोभर्त्ताभवति अत्र भर्तृपदं परिपालकपरं दृष्टान्ते व्यावृत्यप्रसिद्धेः यद्वद्वयं इष्टस्य भर्तुः साम्प्रतमेव प्रणयावलोको नास्तीति क्षणमात्रेणैव कर्शिताः सजातीयस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सजातीयो भर्त्ता भवति महांश्चेत्तत्रापि स्नेहं कुर्यात् एतत् ज्ञापयितुमाहुः—यदुपतेरिति । अवलोको बाह्यस्नेहः आभ्यन्तरः तमयमप्राप्यैव अन्तर्बहिश्च पुरुकर्शिताः नन्वन्येन कथं न पुष्टा जायन्ते यथा मिष्टान्नाभावे यादृशेनापि पुष्टो भवति लोकस्तत्राह मुषितहृदया इति हृदयस्य मोषः पूर्वमेव जात इति येन साधनेन कश्चित् गृह्यते तत् भगवतैवापहृतं नातः परमन्येन पुष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं बहिर्विचारयन्त्यः काश्चिद्गुणातीताः दूरे गताः ततोऽन्तःपुरएव नद्यास्तीरे वर्त्तमानं हंसं दृष्ट्वाहुः हंस स्वागतमिति तास्तु भगवति शुद्धाः सर्वथा दोषरहिताः स्वहितमात्रमेव भावयन्ति स्वस्य च हितं भगवत्सम्बन्धादेव स च सम्बन्धः मानवतीनां मानापनोदव्यतिरेकेण स्वतो न भवति ततोभगवान् मानापनोदनार्थमेनम्प्रस्थापितवान् अयंहिहंसःसदसद्विवेकज्ञाऽस्ति अतोऽस्माद् गुणातीताः भगवत्पार्श्वं नेष्यन्तीति निश्चित्य सम्बोधयन्ति हंसेति स्वार्थमागत इति कुशलं पृच्छन्ति शीघ्रं वयं त्वया न भविष्याम इति ज्ञापयितुं आस्यतामित्याहुः नन्वस्माकं पक्षिणां नित्यं क्षुधितानां तन्निवृत्त्यर्थमुपायः कर्त्तव्यः अतो गन्तव्यमितिचेत्तत्राहुः पिब पय इति अनेनैतदपि ज्ञापयन्ति अत्र स्थितो दुग्धमिव अस्मानेष्यसि अन्यत्र गतो जलमिव अल्पकमधुराः नेष्यसीति ननु स्थित्वा किङ्कर्त्तव्यमितिचेत्तत्राहुः—ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथामिति पितृनाम्ना शौर्यमुपपादयन्त्यः कथासत्वमाहुः न जाम इति न वक्तव्यमित्याहुः दूतं त्वां नु विदामेति नु इति वितर्के पूर्वमपि हंसा दूता भवन्ति अतस्त्वमपि हंस इति आगते प्रयोजनान्तराभावात् दूतत्वमेव निर्द्धार्यत इत्यर्थः । अतो दूतत्वनिर्द्धारार्थं कथां कथय नत्वपृष्टं नोच्यत इति चेत्तत्राहुः कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त इति अजितत्वात् कुशलमस्त्येव परं सर्वान् मारयन् व्यग्रो भवेत् तदस्ति न वेति प्रश्नः अथवा स्वस्तिकल्याणरूपेण शुद्धरूपेण किमस्ति शयनादुत्थिता नारी शुची स्यादशुचिः पुमान् इतिवाक्यात्सम्बन्धे जाते अन्यथाभावो भवतीति तथा सति स्वस्य तदानीं गमनं व्यर्थमेवेति अजितत्वात् पराजयाभावोपीति सन्देहात्प्रश्नः कुशलेन वर्त्तत इत्यङ्गीकारेणैवोत्तरसिद्धौ प्रष्टव्यान्तरमाहुः उक्तं पुरा किं वा नश्चलसौहृदः स्मरतीति पुरा यदुक्तं न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामीति तत् पुरोक्तं तत्किं स्मरति नवेति अर्थः ननु सर्वथाऽस्मरणे को हेतुरिति चेत्तत्राहुः चलसौहृद इति नहि कोपि सर्वदा कमपि स्मरति सौहार्दे सति स्मरणं भगवांश्चलसौहृदः सर्वथा न स्मरति समागन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः तं कस्माद्वयं भजाम इति कार्यान्तराणि निवर्त्तन्त्येव सौहार्देपि सन्देहः तस्मात् कारणाभावात् किमर्थं भजामः तत्रापि वयं प्रसिद्धाः तथापि कोऽयमत्याज्यः समागन्तव्यमिति चेत्तत्राहुः—हे क्षौद्रालापेति क्षौद्रवत् शर्करावत् मिष्ट आलापो यस्य तव केवलं वाङ्माधुर्ये क्षौद्रालापं यातीति क्षौद्रालाप यः तस्य सम्बोधनेपि मिष्टता व्यक्ता क्षुद्रस्य सम्बन्धीति निन्दापरतायां केचिदाहुः तमेव भगवन्तं आलापय कथय कामदं भगवन्तं आलापय गानेन आलापनं कुरु कामदं भगवन्तं प्रति वा क्षौद्रालापयोर्भवान् परमालापे लक्ष्म्या आलापो न कर्त्तव्यः तदाहुः श्रियमृत इति ननु सा परमभक्ता भगवदेकपरायणा कथं सह न गीयते इति चेत्तत्राहुः सैवैकनिष्ठाः स्त्रियइति सैव किं एकनिष्ठा अपितु सर्वाः स्त्रियः स्त्रीणां मध्य इति षष्ठी वा जात्यपेक्षया चैकवचनमिति केचित् एवं भावाः स्त्रियः पर्यवसितनिरोधा वर्णिताः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भोः सिन्धुपत्न्यो नद्यः सम्प्रति यूयं शुष्यद्धृदाः स्थ तत्र कारणमाहुः इष्टभर्त्तुः सिन्धुपत्नीनामपि योऽभीष्टसुखप्रदो भर्त्ता यदुपतिस्तस्य प्रणयावलोकमप्राप्यैव यद्वद्वयं प्रणयावलोकमप्राप्य मुषितहृदयाः वाञ्छितचित्ताः स्म तद्वदेव यूयम् ॥ २३ ॥

कमपि हंसं दूतं प्रकल्प्याहुः हंसेति । ननु भवतीर्विना स कथं स्वस्त्यास्तामिति चेत् उक्तं पुरेति न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामीत्यादि स्वप्रेमवाक्यं स्मरति किं किम्वा चलसौहृदः सन् स्मरति ननु स्मृत्वैव मां प्रस्थापितवानतस्त्वदान्तिकमलस्त्वं तं भजतेति तत्राहुः कस्मादिति सचेदस्मान् न भजते नाप्यागच्छति तर्हि वयं कस्माद्भजामः कस्माद्वा यामः भोः करुणासिन्धवस्तर्हि कामपीडितस्य तस्य कथं निस्तारस्तत्राहुः—हे क्षौद्र ! क्षुद्रस्य दूत आलापय अत्रैव तं कामदं कामपीडितमपि दर्शनमात्रेणैव कामपीडाप्रदं आकारय स एवास्मान् आयातु ननु गर्ववत्यो वयं तं याम इतिभावः ओमिति गच्छन्तं तं मत्वा पुनराहुः, याह्यस्मान् वञ्चयित्वा एकाकिनी रमते तां श्रियमृते तमेव केवलमाकारय ननु सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्त्तुं शक्या स्यादत आहुः, स्त्रियामिति जातावेकवचनं स्त्रीष्वस्मासु मध्ये सा एव किमेकनिष्ठा ऐकान्तिकी ननु वयमित्यर्थः क्षौद्रालापमकामदमिति पाठे क्षौद्रं मधु तद्वन्मधुरालापमात्रं यस्य तं अकामदं अरतिप्रदं तं श्रियमृते वयं कस्माद्भजामः किन्त्वनाहूता सती सैव पुनः पुनर्भजतु यतोऽस्मादृश्यो मानिन्यः स्त्रियः स्त्रियां स्त्रीषु मध्ये एकनिष्ठाः एकस्मैव स्वमानसिद्धौ निष्ठा यासां ताः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भोः सिन्धुपत्न्यः नद्यः यद्वत् यथा वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुषितहृदयाः मुषितानि हृदयानि यासां ताः स्म प्रसिद्धं पुरुकर्शिताः तथा यूयमपि संप्रति ग्रीष्मे इष्टभर्त्तुः सिन्धोः प्रणयावलोकमप्राप्य तत्कृपादृष्टिफलं मेघद्वारा ऽमृतवर्षमलब्ध्वा शुष्यन्तो हृदा यासां ताः अपाहृताऽपमता कमलश्रीः याभ्यस्ताः बत अहो कष्टं कर्शिताः स्थ ॥ २३ ॥

हे हंस ! स्वागतं शोभनमागमनं जातम् आस्यतामुपविश्यताम् पयः क्षीरं पिब हे अङ्ग ! त्वां तु शौरेः दूतं विदाम अतः शौरेः कथां वार्त्तां ब्रूहि कच्चित् अजितः स्वस्त्यास्ते किम्वा नः अस्मान् प्रति पुरा उक्तं स्मरति ननु

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥
श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः।
उरुगायोरुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥
याः सम्पर्यचरन् प्रेम्णा पादसम्वाहनादिभिः।
जगद्गुरुं भर्तृबुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥ २७ ॥
एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन् सतां गतिः।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

तत्र कः सन्देह इत्यत्राहुः—चलसौहृद इति। नैव स्मरतीति भावः तर्हि तं चलसौहृदं कस्माद्भजामः नैव भजाम इत्यर्थः एवं प्रेमभरपरवशतयाऽयुक्त्वापि तद्विरहसत्सहमानाः आहुः, हे सौद्र क्षुद्रकर्मन्! दूत अकामदं तं श्रीकृष्णं श्रियमृते आलापय ननु सा तदेकनिष्ठा कथं निवारणीयेत्यत्राहुः, स्त्रियां जाता-वेकवचनं स्त्रीषु मध्ये सैवैकानिष्ठा अपितु सर्वा वयं तदेक-निष्ठा इति भावः॥ २४॥

भाषा टीका।

हे सिन्धुपत्नीनदीओ! यदु पति के प्रेम पूर्वक अवलोक को नहि प्राप्त होकर हमारे हृदय चुराए गए इसी से अत्यन्त कृश होकर जैसे हम स्थित हैं तैसेहि इस ग्रीष्म ऋतु में वांछित भर्त्ता समुद्र के प्रेम पूर्वक अवलोक को नहि प्राप्त होकर आप के देख सूख गए तथा कमलन की शोभा नष्ट होगई इसी से आप सब कृशित होकर स्थित होरही है॥ २३॥

हे प्रिय! हे हंस! तेरा आगमन समीचन भया बैठ जाय तू क्षीर पान कर तू श्रीकृष्ण की वार्त्ता कह हमतो को उस का दूत जानती है चलायमान मित्रता वारो परम स्वतन्त्र श्रीकृष्ण क्या मंगल पूर्वक रहता है और उसने जो पहले यह कहा रहा कि आप की सदृश प्रेम वारी अन्य स्त्री को मैं नहि देखता उस वचन का वह स्मरण करता है हे क्षौद्र! क्षुद्र के दूत हम उसका भजन क्यों करें जो लक्ष्मी हमारी वंचना कर इकेली रमण करती है उस को छोड़ कर काम के देने वारे केवल उसी को तू इहा बुलाइ हम स्त्रीन के मध्य में क्या वह लक्ष्मीहि केवल उस की सेवा में निष्ठा वारी है क्या हम नहि हैं॥ २४॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

तासां कृष्णे एवम्भूतो भावो नातिचित्रमित्याह—श्रुतमात्रोऽपीति। उरुभिर्गायैर्गीतैरुरुधा गीतो वा यैः कैश्चिदपि गीतैः कथाभिः कथञ्चिदपि गीतो वेत्यर्थः॥ २६—२७॥

पदं स्थानम्॥ २८—२९॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

इत्थं (भणितं) फलितवतादृशप्रेमवतीनां तासां माहात्म्यमाह—इतीति। अनेनोक्तरीतिकेन ईदृशेन चान्येनाप्येन कृष्णे स्वयं भगवति अत एव योगेश्वरे परमदुर्लभे इत्यर्थः। क्रियमाणेन सदा विधीयमानेनेति तस्मिंस्तासामतृप्तिर्भावानिवृत्तिश्च सूचिता माधव्यः मधुवंशोद्भवस्य तस्य पत्न्यः विष्णुः स्वयं भगवत्त्वात्सर्वव्यापकः श्रीकृष्ण एव तदीयां गतिं दशां लेभिरे यादृश एवासौ स्यात्ता अपि तादृश्य एव भवेयुरित्यर्थः। यद्वा स यथा सर्वव्यापकस्तथा ता अपि तस्य व्यापिका जाता इत्यर्थः। परमामिति पाठे त्वप्रकटरूपामलौकिकीमि-त्यर्थः। शानचः प्रयोगेण व्यवधानावचत्या कासाञ्चिदर्जुनपराजयानन्तरं गत्यन्तरन्तु मायिकमात्रमित्यभ्युपगतं तच्च युक्तं विवाहप्रसङ्गे तासां तत्स्वरूपशक्तित्वेन दर्शित-त्वात्॥ २५॥

तत्र तस्यापि माहात्म्यमाह—श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां मन आकर्षति उरुभिर्गायैर्गीतैः प्रबन्धैरुरु यथा स्यात्तथा गीत-स्तद्विषयीकृतो वा किं पुनः तत्रापि साक्षात्पश्यन्तीनां तु किम्पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः। कुतः पुनरितिपाठेऽपि स एवार्थः अत-स्तत्पत्नीनां स्वाभाविकमहाप्रेमवतीनां सदा तेन सह विहर-न्तीनां तासां तादृश एव भावो युक्तः काचिदन्यथा श्रवणन्तु मुनीनामपि मोहश्रवणादेव इत्यत्रोपदिश्यन्त्येके विस्मृत्य प्रागु-दाहृतमिति (वदिति) भावः॥ २६॥

अतस्ता एव धन्या मतवन्ये केवनेति भावविशेषोदये-नाह या इति। याः काश्चिदन्या अपि भर्तृबुद्ध्या भावनामात्र-गम्येनापि भर्तृत्वेन नतु साक्षाद्भर्तृत्वेन यः प्रेमा तेन यानि पादसम्वाहनादीनि मानसरूपाणि तैर्जगद्गुरुं परमपुरुषोत्तमं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

सम्यक् तदेकनिष्ठतया पर्य्यचरन् असेवन्त इत्यर्थः। तासां तपस्तदुपासनाभाग्यं किं वर्ण्यते अपितु वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः। साक्षाद्भर्तृत्वेन नित्यमेव तथा सेवमानानां तासां वार्त्ता दूरत एवेति भावः॥ २७॥

तदेवं तस्य क्रीडात्वेनैव स्फुटं प्रतीयमानं चरितं वर्णयित्वा तादृशत्वमेव वैभवकर्मण्यप्यतिदिशन् सर्वेषामपि शर्मदत्वमाह—एवं; सताङ्गतिः तत्क्रीडैकपरभक्तानां गतिः सन् वेदोदितं धर्मं यज्ञादिकं च मुहुरनुतिष्ठन् गृहं खलु धर्मार्थकामानां पदमित्यप्यदर्शयत् अन्येभ्य उपादिशदिति यतः सतां तत्क्रीडैकजीवनानां धर्माद्यपराणाञ्च गतिराश्रयः॥ २८॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

याइति। माधव्यो माधवस्य [कृष्णस्य] स्त्रियः योगेश्वरेश्वरे कृष्णे क्रियमाणेनेत्थम्भूतेन भावेन वैष्णवीं गतिं मुक्तिं लेभिरे॥ २५॥

कृष्णे तासामित्थम्भूतो भावो नातिचित्रमित्याह—श्रुतमात्रोऽपीति। उरुभिर्बहुभिर्गाथैर्गीतस्तत्र बहुधा गीतो वा उरुगाय इति पृथक्पदं वा सन्धिस्त्वत्रार्षः किं बहुना यथा कथञ्चिच्छ्रुतमात्रोऽपि वा स्त्रीणां मनः प्रसह्य बलादाकर्षते किं पुनः साक्षात्पश्यन्तीनां स्त्रीणां मन आकर्षति इति॥ २६॥

यतस्तासामित्थम्भूतो भावोऽतस्ता अनुमोदते या इति तं कृष्णं जगद्गुरुं सर्वोत्तमं परमपुरुषमपि भर्तृबुद्ध्या याः पादसम्वाहनादिभिः प्रेम्णा पर्यचरन्नसेवन्त तासां तपः किम्वर्ण्यते कथं वर्ण्यत इत्यर्थः॥ २७॥

एवमिति। सतां गतिः स्वप्राप्त्युपायभूतोऽप्यनुतिष्ठन् गृहान् धर्मादीनां पदं स्थानमित्यदर्शयत् पदमिति दर्शयितुमन्वतिष्ठदित्यर्थः॥ २८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

धर्मार्थकामानां पदं विषयं सन्दर्शयन् त्रिवर्गाणामाश्रयो गृहस्थ इति सम्यक् दर्शयन् द्वारकामावसति श्रीकृष्ण इति शेषः॥ २८॥

एवं शासति भूचक्रं चक्रपाणौ जनार्दने।
द्वारका वृष्णिनिलया योजनद्वादशायता॥ क॥

मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव क्षत्रियैश्चापि वन्दिभिः।
आसीत्पूर्णा कुरुश्रेष्ठ सततं समलंकृता॥ ख॥

पिण्डारकात्कुरुक्षेत्राच्छालग्रामाच्च पुष्करात्।
वाराणस्याः प्रयागाच्च वेङ्कटाच्छ्रीगिरेरपि॥ ग॥

स्थानं दूराच्च गोकर्णाच्चन्द्रतीर्थाच्च शोभनात्।
सह्याद्रेश्च भृगुक्षेत्रात्कुमारनिलयादपि॥ घ॥

गोदावरीतटात्पुण्यान्नर्मदानिकटादपि।
शूर्पाकारात्प्रभासाच्च पुण्याद्बदरिकाश्रमात्॥ ङ॥

पावनान्नैमिषारण्याद्ब्रह्मदुर्गाच्च दुर्गमात्।
आययुर्मुनयः शान्ता नित्यव्रतपरायणाः॥ च॥

अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारा दृढव्रताः।
वल्कलाजिनसम्वीता जटिनश्चापि मुण्डिनः॥ छ॥

त्रिकालस्नायिनश्चैव मौनव्रतपरायणाः।
वेदस्वाध्यायनिरताः स्तुतिस्तोत्रपरायणाः॥ ज॥

ध्यानैकतानमनसः समाधौ कृतनिश्चयाः।
त्वगस्थिमात्रावयवाः शिराधमनिसन्तताः॥ झ॥

आगत्य मुनयो राजन् सर्वतः शान्तचेतसः।
उपासत महाराज नित्यं तत्त्वैकचिन्तकाः॥ ञ॥

क्षत्रियैश्च महावीर्यैर्ब्राह्मणैश्च तपोधनैः।
सूतैश्च मागधैश्चैव श्लोकस्तुतिपरायणैः॥ ट॥

पूर्णमङ्गलघोषैश्च वादित्राणां च निःस्वनैः।
निर्घुष्टा ब्रह्मघोषैश्च द्वारका कुरुनन्दन॥ ठ॥

क्षेत्राणामपि सर्वेषां तीर्थानां चाघहारिणाम्।
देवदेवस्य सान्निध्यादग्रण्या च बभूव सा॥ ड॥

ततः परं किमत्रेत्याह—एवमिति। भूचक्रं भूमण्डलं द्वारका मुन्यादिभिः पूर्णा निबिडा आसीदित्यन्वयः॥ क-ख॥

पिण्डारकादितीर्थक्षेत्रेभ्यो द्वारकोत्तमतीर्थमित्याह—पिण्डारकादित्यादिना॥ ग॥

कुमारनिलयात् कुमारपर्वतात्॥ घ-ङ॥

द्वारकामितिशेषः॥ च-छ॥

स्तुतिस्तोत्रपरायणाः स्तुतिप्रबन्धरूपा स्तोत्रप्रबन्धरूपं तज्जपैकपरायणाः॥ ज॥

ध्यानैकतानमनसः श्रीहरिगुणगणसञ्चिन्तनासामेव, विस्तृतमनसः समाधौ चित्तनिग्रहे कृतनिश्चयाः समीचीनाधिष्ठानलक्षणमुक्तौ वा शिरा रेखाः॥ झ॥

सर्वत आगत्य॥ञ-ठ॥

अग्रण्या अग्रण्येति च्छान्दसः उत्तमोत्तमाश्रया॥ ड॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः।

इतीदृशेन वैष्णवीं सर्वत्र परिपूर्णस्य श्रीकृष्णस्य गतिं लेभिरे। तत्र क्रियमाणैरिति वर्त्तमानप्रयोगेण व्यवधानञ्च निरस्तं अतः कासाञ्चिदर्जुनपराजयानन्तरगत्यन्तरं मायिकमेवेत्यभ्युपगतम्॥ २५-४२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः।

उपसंहरति—इतीत्यादि। एवं प्रकारेण भावेन वैचित्र्याख्येन भावेन कीदृशेन कृष्णे क्रियमाणेन कृष्णे कीदृशे योगेश्वराणामपीश्वरे माधव्यो महिष्यः वैष्णवीं गतिं लेभिरे वैष्णवीयां

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

गतिं रुक्मिणीसादृश्यं रुक्मिणी यथा नित्यप्रिया तथैवाभवन्नित्यर्थः विष्णुः श्रीकृष्णः तत्स्वरूपा वैष्णवी तस्येयमिति वा वैष्णवीह रुक्मिणी वैष्णवीयामित्यर्थे वैष्णवीति छान्दसं अथवा विष्णुः श्रीकृष्णः वैष्णवीं विष्णुदेवताकां गतिं प्रेम ॥ २५ ॥

ननु तासां यदीदृक् दशा भविष्यति तत् किमित्याह—श्रुतमात्रोपीत्यादि यः श्रीकृष्णः श्रुतमात्रोपि स्त्रीणां मनः प्रसह्य आकर्षते स एव पश्यन्तीनां यदाकर्षिष्यति तत् किं तत्रापि याभिः सह सततं विहरति तासां तु यदेवं भविष्यति तत्र किं वक्तव्यमिति शेषः । कीदृशः उरुगायैः पुण्यश्लोकैः उरु यथा स्यात्तथा गीतो वा इत्याश्चर्ये ॥ २६ ॥

तदेवाह याः सम्पर्य्यचरन्नित्यादि या माधव्यः जगद्गुरुं श्रीकृष्णं भर्तृबुद्ध्या सम्यक् परिचरुस्तत्रापि प्रेम्णा ननु कामेन पादसम्वाहनादिभिः क्रियाभिः तासां तपः किं वर्ण्यते तद्वर्णनीयं न भवति अन्यस्यान्यद्वर्णयितुं शक्यते न तदिति भावः अतो ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्य्ययेति पूर्वं यद्व्याख्यातं तत्साधु ॥ २७-४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्त्रीणां क्रीडायां प्राप्तः संसारः निवारितः ततो भगवद्भाव एवाविकल इति फलमुच्यते—इतीदृशेनेति । ईदृशो भावः सर्वप्रकारः लोकातीतिः भगवतैव भ्रान्ततामापादितः एतस्य मोक्षसाधकत्वं प्रमेयबलेनेति ज्ञापयितुमाह-कृष्णे योगेश्वरेश्वर इति । योगादयोपि फलं प्रयच्छन्ति भगवदनुग्रहात् स एव भगवान् कृष्ण इति तासां परमानन्दप्राप्तौ कः सन्देह इत्यर्थः । योगेश्वरा महादेवादयः तेषामपि नियन्ता साधनेषु योगो महानिति स एवोक्तः भक्तियोगादयोपि योगवाच्याः योगा एव माधव्यो माधवस्त्रियः परमा गतिर्भगवत्प्राप्तिः यदापितानां भगवत्सम्बद्धाः तस्मिन्नपि क्षणे भगवन्तं प्राप्तवत्य इत्यर्थः । नियमविधिवत् आसां फलसम्बन्धो व्याख्येयः अन्यथा शरीरात्मादिविकल्पानां माधव्यादिपदैः सह विरोध आपद्येत ॥ २५ ॥

ननु बहिर्मुखानां संसाराविष्टचित्तानां संसारप्रकारेणैव भगवन्तमपि प्रपन्नानां कथमेवं सर्वसङ्गातस्य भगवति प्रवेशस्तत्राह-श्रुतमात्रोपीति । भगवान् स्त्रीणामेवार्थेपि प्रादुर्भूत इत्युक्तं अतस्तदर्थमेवावतारात् तत्कार्यमावश्यकमिति सम्बन्धमात्रमपेक्ष्यते तत्र श्रवणमात्रमतिसुलभः सम्बन्ध इति स एवोक्तः मात्रशब्देन विचारादिव्युदासः प्रमेयबलमेवात्र मुख्यं इति स्वयं प्रसह्य मनः आकर्षते सर्वतः आकृष्य स्वस्मिन्नेव स्थापयिष्यतीत्यर्थः । तदपेक्षया कीर्त्तनकर्तृणां विशेषमाह, उरुगायोरुगीतानामिति । उरुगायो भगवान् उरु गीतो याभिः प्रहृतत्वाय विगीतत्वाय च योरुगायपदं तेषामपि मनः प्रसह्य आकर्षत इत्यर्थः । अत्रान्यत्रापि कैमुतिकन्यायो वक्तव्यः तथ एवा [illegible] एवोक्तः अत्राप्यनुसन्धेयः पुनरेकत्रैव स्थिताः पश्यन्ति तासां मनः आकर्षत इति कुतः सिद्धमेव भगवति मनःस्थितीत्यर्थः । विषयसौन्दर्येणैव मनसो वशीकरणात् न प्रमेयबलमप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एताः त्रिविधाः सगुणा निरूपिताः गुणातीताः कैमुतिकन्यायेन सुतरां स्तौति—याः सम्पर्यचरन्निति । साक्षादेह सम्बन्धः सर्वभावेन यासां तत्रापि प्रेम्णेति आन्तरः सम्बन्धः पादसम्वाहनादिभिरिति बाह्यः जगद्गुरुमिति क्रिययापि विहितप्रकारेणापि तासां फलसिद्धावुपाय उक्तः भर्तृबुद्ध्येति तासां बुद्धिरप्युत्तमा निरूपिता ननु गोपिकावज्जारबुद्धिरिति भावः—

> बुद्धिः प्रपत्तिः सम्बन्धो द्विविधोपि विधेर्बलम् ।
> प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥
> एकैकोपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णान्तु का कथा ।
> अतस्तपः प्रशंसां हि तासामुक्तुं क ईशते ॥

तदाह—तासां किं वर्ण्यते तप इति ॥ २७ ॥

एवं सर्वासां निरोधमुक्त्वा प्रसङ्गादपि कृतं भगवतोपेक्षितमेवेति ज्ञापयितुं उपसंहारे निरूपयति—एवं वेदोदितं धर्ममिति । यथा निरोधोभिप्रेतः एवं वेदोदितोपि धर्मः लोकशिक्षार्थं भगवतोभिप्रेतः तत्र हेतुः सतां गतिरिति अन्यथा मार्गव्यवस्था न स्यात् इति सतां रक्षा न स्यादिति न केवलं वैदिकधर्म एव भगवतोभिप्रेतः किन्तु स्मार्तोपि त्रिवर्गः तदासक्तानां बुद्धिसङ्ग्रहार्थं अभिप्रेत इत्याह—गृहं धर्मार्थकामानामिति । त्रिवर्गास्पदं स्थानभूतं गृहमिति मुहुर्मुहुर्वारंवारं षोडशप्रकारेण प्रदर्शयत् लोकेभ्यः अदर्शयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तासामेतादृशश्रीकृष्णविषयकभाववतीनां किं प्राप्यं वस्त्वित्यपेक्षायामाहुः—इतीति । वैष्णवीं वैष्णवप्राप्यां प्रेमभक्तिमेव तासामप्राकृतीनां भगवन्नित्यप्रेयसीनां सच्चिदानन्दवपुषां प्रेमरसास्वादाधिकभगवन्माधुर्य्यास्वादवतीनां पुनर्मोक्षादिफलप्राप्त्यसम्भवात् प्रेमाधिक्यमेवेत्यर्थः । यद्वा वैष्णवीं विष्णोस्तस्यैव कृष्णस्य भावोन्मादप्रौढिमतातादात्म्यमयीं रासान्तर्द्धाने व्रजसुन्दर्यो नानाप्रश्नाद्यनन्तरमुन्मादस्य प्रौढिम्ना यथा कृष्णोहं पश्यत गतिमिति कृष्णतादात्म्यमयीं लेभिरे तथैवैता अपि कुरर्य्यादिप्रश्नानन्तरं तामेवेत्यर्थः । प्रेमवैचित्र्यादिकृष्णतादात्म्यादिदशा अनुरागविलासा एव यदुमहिषीणामनुरागपर्य्यन्ता दशा श्रीमदुज्ज्वलनीलमणौ व्याख्याता एव ॥२५॥

उरुभिर्गाथैर्गानप्रबन्धैरुरु यथा स्यात्तथा गीतः स पश्यन्तीनां तु कुत इति वा शब्दस्त्वर्थे ॥ २६ ॥

तासां किं तपो वर्ण्यते नैव वर्ण्यते किन्तु नित्यसिद्धा एव ता इतिभावः यद्वा तासु मध्ये कासाञ्चित् साधनसिद्धानां कीदृशं प्राक्तनं तप इति चेत्तत्राह—या इति ॥ २७ ॥

एवं स्थानद्व ॥ २८—२९ ॥

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम्।
आसन् षोडशसाहस्रं महिष्यश्च शताधिकम् ॥ २९ ॥
तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्रांश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥
एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान्।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ॥ ३१ ॥
तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः।
आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

माधव्यः माधवस्त्रियः ॥ २५ ॥

उरुभिर्गायैर्गीतिरुरुधा गीतिः उरुगायोरुगीतः यः श्रुतमात्रोऽपि स्त्रीणां मनः प्रसह्य बलात् आकर्षते सः पश्यन्तीनां माधवीनां मनोहरोऽभूदिति कुतः पुनर्वक्तव्यम् ॥ २६-२७ ॥

सुहृत्सु तिष्ठन् आचरन् धर्मादीनां पदं ज्ञानमदर्श— यन् ॥ २८ ॥

भाषा टीका।

योगेश्वरन के भी ईश्वर श्रीकृष्ण के विषय में वर्त्तमान काल में किए इस प्रकार के अनुपम प्रेम भाव से श्रीकृष्ण की पत्नी लोग रहे ॥ २५ ॥

अनेक कथाओं से अनेक बार जिस का गान किया गया इसी से किसी प्रकार श्रवण मात्र होने से स्त्रीयों के मनको बलात्कार से हरण करने वारे श्रीकृष्ण नित्य प्रति दर्शन करने वारीन के मनको हरण करते हैं इस में क्या ॥ २६ ॥

जिन स्त्रीयों ने पति बुद्धि करके चरण सम्बाहनादि अनेक प्रकारों करके प्रेम के साथ जगत्के गुरु श्रीकृष्ण की परिचर्य्या करी है उनका तप हम से किसी प्रकार की वर्णन नहिं किया जासका ॥ २७ ॥

सत्पुरुषों के गति श्रीकृष्ण इस प्रकार वेदोक्त धर्म का निरन्तर आचर करत धर्म अर्थ काम का पद है यह इस दर्शाते भए ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

याः रुक्मिणीप्रमुखा अष्टावुदाहृताः प्राक् ॥ ३० ॥

एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां पुत्रा लक्षमे-कमष्टोत्तरैकषष्टिसहस्राणि च भवन्ति ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

अथ तादृशगार्हस्थ्याङ्गभूतानां श्रीभगवत्पुत्रादीनां सर्वेषां वाक्यानामपि माहात्म्यमुक्त्वानुवादपूर्वकं वर्णयति—आस्थितस्ये-त्यादीनां परममुत्कृष्टं प्रायः सर्वेषामप्याश्रमिणामाश्रयत्वात् तदुक्तम्—

भिक्षाभुजश्च ये केचित्परिव्राड्ब्रह्मचारिणः।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै वरम् ॥ इति

यद्वा परं मुख्यं मुख्यकल्पत्वेन कृतत्वात् कृष्णस्य अशेषैश्वर्य्य-प्रकटनार्थमवतीर्णस्य स्वयं भगवतः यद्वा तद्धर्मानुष्ठान-माधुर्य्येणापि सर्वचित्ताकर्षकस्य तुशब्दो भेदे महामहिष्यस्ता-वदष्टावासन्नेव षोडशसाहस्रं महिष्यस्तु शताधिकं यथा स्युस्तथा ऽऽसन् महिष्यश्चेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २९ ॥

स्त्रीषु तज्जातिषु रत्नानां श्रेष्ठतमानां तासां पुत्राश्चानु-क्रमेणोदाहृता एव ॥ ३० ॥

तदेवानुख्यापयति एकैकस्यामिति। यावत्यो भार्य्या-स्तावतीष्वेव एकैकस्यां दशदशैवात्मजान् स्वानुरूपान् पुत्रानित्यर्थः। हि यतः अमोघरतिः अव्यर्थसुरतवृत्तान्तः एवं तासु सर्वप्राकट्यसमयं दशैव ऋतवो दशैव च स्वेच्छया तदी-यपरमज्योतिर्गर्भचरमधात्वाधानानि जह्निरे इति ज्ञेयं तत्र हेतुरीश्वरः इति। तस्यैश्वरत्वात्तैतावदेवाश्चर्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

उद्दामवीर्याणामिति यद्यपि सर्वे एव ते महाप्रभावास्त-थापि तेषां मध्येऽष्टादशैवेयं महारथा महाबलविक्रमाः अत एवोदारयशसः यद्वा महारथा इति वीरत्वे श्रेष्ठ्ये सत्क-र्मादावप्याह उदारेति मे मत्तः शृण्विति। अन्ये केचित् तेषां नामान्तराण्यप्याहुः श्रेष्ठ्यनिर्धारणात् मया तु सर्वे निर्धार्य्यैव कथ्यत इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

अथ भगवतः सपत्नीषु सन्तानमनुवर्णयितुं प्रस्तौति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

आस्थितस्येति परं गृहमेधिनां धर्ममास्थितस्यानुतिष्ठतः कृष्णस्य महिष्यः पत्न्यः आसन् ॥ २९ ॥

तासां स्त्रीरत्नरूपाणां मध्येऽष्टौ रुक्मिणीप्रमुखाः याः पूर्वं कथिताः सर्वशः, सर्वाश्च सहपुत्राः पुत्रवत्यएवेत्यर्थः । तासां पुत्रास्तु लक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिसहस्राणि भवन्ति ॥ ३० ॥

तदेवाह—एकैकस्यां इति । अजीजनज्जनयामास आत्मनः स्वस्य यावत्यो भार्यास्तासामेकैकस्यां इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कृष्णं विशिनष्टि अमोघगतिरप्रतिहतसङ्कल्पः ॥ ३१ ॥

तेषामुक्तसङ्ख्यानां पुत्राणां मध्ये उदारयशसः विपुलयशस्विनः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णस्य षोडशसहस्रमहिष्यः ॥ २९ ॥

तासां मध्ये या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ महिष्यः प्रागुक्ताः अनुपूर्वशः तत्पुत्राश्चोक्ताः ॥ ३० ॥

आत्मनो यावत्यो भार्याः तास्वेकस्यामेकस्यां भार्यायां दशदशाम्भसानजीजनत् ॥ ३१ ॥

तेषां पुत्राणां मध्ये अष्टादशमहारथाः आसन् ॥३२—३४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतो धर्मपरत्वमुक्त्वा स्त्रीणामतथात्वे गार्हस्थ्यं धर्मविरुद्धमिति तासामपि धर्मपरत्वं वक्तुमाह—आस्थितस्येति । परमोत्कर्षापन्नं धर्ममाश्रितस्य कृष्णस्य स्वरूपत एकस्य गृहमेधिनां गृहस्थत्वेन नानारूपस्य षोडशसाहस्रं महिषामासीत् महिष्य इति षष्ठ्येकवचनं यथा एकः कृष्णः बहवो गृहस्थाः तथैव महिषीषोडशसहस्रसङ्ख्या युक्तेत्यर्थः तुशब्दः प्रकारान्तरं वारयति शताधिकमिति सहस्रस्य विशेषणं शतसङ्ख्यायुक्ताभ्योप्यधिकागित्यर्थः एकापि शतस्त्रीभ्योऽप्यधिका सर्वभावेनेति ॥ २९ ॥

एवं धर्मार्थतां निरूप्य प्रजासम्पत्त्यर्थतापि तासां मुख्येति उपसंहारे तदप्याह—तासां स्त्रीरत्नभूतानामिति । यद्यपि सर्वासामेव दशपुत्रास्तथापि मुख्या एव कथिता इति उपसंहारे ता एवानुवदति तासां स्त्रीरत्नभूतानां सर्वा एव सर्वतोत्कृष्टा इति रत्नपदप्रयोगः तत्रापि अष्टौ याः प्रागुदाहृताः रुक्मिणीप्रमुखाः—

> रुक्मिणीसत्यभामा च कालिन्दी ऋक्षकन्यका ।
> सत्या भद्रा मित्रविन्दा लक्ष्मणेत्यष्टनायिकाः ॥

राजन्निति सम्बोधनं स्त्रीबाहुल्यरसाभिज्ञानार्थं तत्पुत्राश्च उदाहृताः आनुपूर्वशः ज्येष्ठानुक्रमेण चकारात्पौत्रोऽप्युक्त इति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

अनुक्तानां सर्वासां तुल्यत्वाय पुत्रादिसम्पत्तिमाह—एकैकस्यां दशदशेति । इच्छया पुत्रत्वव्यावृत्त्यर्थं आत्मजपदं प्रायिकव्यावृत्त्यर्थं यावत्य इति दश भावा भवन्तीति सर्वेष्वपि भावेषु भगवान् अमोघरतिः फलपर्यवसाने अमोघत्वं ननु दशदशैव कथमुत्पादिताः दशास्यां पुत्रानाधेहीति श्रुतेरिति चेत्तथापि नैतल्लोके नियतं तत्राह, ईश्वर इति । अशक्ताः श्रुत्यर्थपरिपालनं मा कुर्वन्तु नाम शक्ताः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

धर्मार्थमेव भगवता पुत्रा उत्पादिता इति अष्टादशविद्यास्थानीयाः अष्टादशपुत्राः महावीर्या निरूप्यन्ते—तेषामुद्दामवीर्याणामिति—

> लक्षं षष्टिःसहस्राणि तथाशीतिर्निरूपिताः ।
> केचित्सहस्रमाधिकं प्राहुर्नैतन्मतं सताम् ॥
> तेषां पुत्राणां मध्ये अष्टादश महारथाः ।
> सर्व एव च उद्दामवीर्याः वस्तुतस्तु सर्व एव महारथाः ॥

तथापि तावद्भिर्महारथत्वं प्रकटीकृतमिति ज्ञापयति । यास्त्विति विद्यानां प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तावद्भिरेव वीर्यं प्रकटीकृतं भगवति विद्यमाना त्वमेषां च प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ ता उदाहृता उक्ताः तत्पुत्राश्च, उदाहृता उक्ताः प्रागेव ॥ ३० ॥

अमोघरतिः अव्यर्थकामः अव्यर्थसङ्कल्प इति यावत् ॥ ३१–३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चकारादष्टाधिकाश्च ॥ २९ ॥

तासां अष्टोत्तरशतकषोडशसहस्रसंख्याकानां मध्ये याः रुक्मिणीप्रमुखा अष्टौ ताः तत्पुत्राश्च प्राधान्यविवक्षया उदाहृताः प्रागेव ॥ ३०—३२ ॥

भाषाटीका ।

गृहस्थों परम धर्म का आचरता करने वारे श्रीकृष्ण की सोरह हजार एकसौ आठ पटराणी रहीं ॥ २९ ॥

हे राजन् स्त्रीयों में रत्न रूप उन स्त्रियों के मध्य में रुक्मिणी आदि जो आठ पटराणी के पहले कही गई है उनके पुत्र भी क्रम से कहे गए हैं ॥ ३० ॥

जितनी अपनी भार्य्या रहीं उन में अमोघ गति श्रीकृष्ण ने एक २ दश २ पुत्र उत्पन्न किए किए ॥ ३१ ॥

अति श्रेष्ठ पराक्रम वारे उन पुत्रों के मध्य में उदार यश वारे अठारह पुत्र महारथी भए उनके नामन को हम से तुम श्रवण करो ॥ ३२ ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान् भानुरेव च ।
साम्बो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ॥ ३३ ॥
पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥
वीर०पाठः (त्रिवक्राया उपक्रोशः पुत्रः कृष्णमनुव्रतः ।
शिष्यः साक्षान्नारदस्य दधौ व्रतमखण्डितम् ॥ क ॥
*तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिमान् भवेत् ।
यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥ख॥)
एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः ।
प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ॥ ३५ ॥
स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनिरुद्धश्चेति अतः पुत्राणां मध्ये समदशैव महारथाः ज्ञेयाः अथवा अनिरुद्धनामापि कश्चित्पुत्र एवेति ॥ ३३-४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रद्युम्न इति युग्मकम् । अनिरुद्धाख्यः केचित्प्रागेकषष्टितमाध्याये उक्ता अपि दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनयाद्धरेरित्याद्य शब्दाद्गृहीताः किञ्चान्यासां कासांचित्पुत्रेषु मुख्या ज्ञेयाः चित्रबर्हिस्थाने चित्रबाहुः क्वचित् वरूथस्थाने विरूपः क्वचित् ॥ ३३——३४ ॥

मधुद्विष इति । पितृपराक्रमवत्पुत्राणामपि पराक्रमः सूचितः तथापि तेषां मध्ये प्रथमः श्रेष्ठः तत्र हेतुः पितृवदिति पितृतुल्यत्वादित्यर्थः । तत्रापि हेतुः रुक्मिणीसुत इति सर्वमहिषीश्रेष्ठायाः श्रेष्ठपुत्रत्वादित्यर्थः । हे राजेन्द्रेति राजकुले सर्वत्र प्रसिद्ध्या त्वया विज्ञायतएवेति भावः ॥ ३५ ॥

महारथ इति राजवर्गनिर्जयेन युद्धमध्ये रुक्मवतीहरणात् ततस्तस्मात्प्रद्युम्नात् नागायुतस्य बलेनान्वित इति च लोकलीलानुकरणरीत्यैव वस्तुतस्त्वीश्वरएवेति ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

*येनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यत्र वेदार्थसङ्ग्रहः ।
स्वयोगमायारचितैर्हयग्रमयजकैः ॥ ख ॥

येनोक्तमिति । सात्वतशास्त्रार्थविषयः कश्चिद्ग्रन्थः तेनापि सङ्ग्रहरूपेण वा प्रतिसौकर्याय कृत इत्यर्थः । श्रीभगवत्प्रणीतस्यार्वाचीनत्वायोगात् यत्र यस्मिन् अर्थः प्रतिपाद्यः सङ्गृह्यते इति सङ्ग्रहः सर्ववेदानां सङ्ग्राह्यः प्रतिपाद्यभूतः स्वयोगमायारचितैः स्वगतसङ्कल्पैः ॥ ख ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रद्युम्नश्चेति । अनिरुद्धनामापि कश्चित्प्रीत्रान्यः पुत्रः ॥ ३३——३४ ॥

त्रिवक्राया इति । उपक्रोशोनाम त्रिविक्रायाः पुत्रः सतु कृष्णमनुव्रतः अनुवर्त्तमानः साक्षान्नारदस्य शिष्यो भूत्वा अखण्डितमविच्छिन्नं यथा तथा चित्तं दधौ भगवत्समाधिनिष्ठो बभूवेत्यर्थः ॥ क ॥

तमेव विशिनष्टि-तेनेति । सात्वतं पञ्चरात्रम् उक्तं सात्वतशास्त्रार्थविषयः कश्चिद्ग्रन्थ विशेषः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थंतिसङ्ग्रहविस्तररूपेण कृत इत्यर्थः । तस्यानादिशास्त्रस्यार्वाचीनत्वायोगात्तन्त्रं विशिनष्टि यदिति स्त्रीशूद्रादीनामपि वैष्णवः विष्णुप्रापकः संस्कारस्तापपुण्ड्रादि संस्कारः स्मृतः ॥ ख ॥

एतेषामपीति । मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य तनूजानां पुत्राणामेतेषामष्टादशानां मध्ये यः प्रद्युम्नः रुक्मिणीपुत्रः पितृवद्रूपेण गुणैश्च पितृतुल्यः सर्वेषां प्रथम् आसीत् ॥ ३५ ॥

स प्रद्युम्नः रुक्मिणो मातुलस्य दुहितरमुपयेमे परिणीतवान् तस्यां भार्यायां सतः प्रद्युम्नादनिरुद्धोनाम नागायुतं बलः तस्य बलेपुत्रोऽभूत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्रिवक्रायाः सैरन्ध्र्याः स नारदस्तस्मै स्वशिष्याय अखण्डितं चित्तं पूर्वापरानुभवस्मरणसमर्थं ज्ञानं ददौ ॥ क ॥

स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ।
वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ ३७ ॥
प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
सुबाहोः शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः ॥ ३८ ॥
न ह्येतस्मिन् कुले जाता अधना अबहुप्रजाः ।
अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ ३९ ॥
यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
सङ्ख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन नारदेन सात्वतं तन्त्रं पञ्चरात्रसंहिता यद्यं ज्ञात्वा पुमान् मूर्त्तिमान् निजरूपाभिव्यक्तिमान् भवेत् यत्र यस्मिंस्तन्त्रे स्त्रीशूद्रादीनां वैष्णवः संस्कारः स्मृतः विष्णु-विषयानुष्ठानेन शरीरशुद्धिः कथिता ॥ स ॥

तनुजानां पुत्राणाम् ॥ २१—३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो लोकप्रसिद्ध्यर्थं तेषां नामान्याह-प्रद्युम्न इति । द्वितीय-श्चारुदेष्णः अनिरुद्ध इति पाठेपि पुत्र एव कश्चिदनिरुद्धः तेषां अपि पुत्राः शतश इति पौत्राणां मध्ये एकेनैव महारथत्वं प्रकटीकृतमिति तमाह एतेषामपीति मधुद्विषस्तनुजानामिति अत्यन्तं सामर्थ्यं निरूपितं तत्रापि प्रथमस्य विशेषमाह प्रद्युम्न आसीत्प्रथम इति तस्य विशेषतो निरूपणस्य प्रयोजनमाह पितृवदिति वैशिष्ट्ये हेतुमाह—प्रथमो रुक्मिणी-सुत इति रुक्मिणी, श्रेष्ठा तत्रापि प्रथमो वीर्यवत्तरो भवति ॥ ३३-३५ ॥

वंशनिरूपणप्रस्तावे नवमस्कन्धशेषे भगवान्निरूपित इति मध्ये प्रश्नानुरोधेन वीर्याण्यपि निरूप्य तदन्ते शिष्टं वंश-माह—स रुक्मिणो दुहितरमिति । महारथ इति जित्वा हरणं द्योतितं ततः प्रद्युम्नात् अनिरुद्धोऽभूत् तस्य विशे-षतो निरूपणे प्रयोजनमाह नागायुतबलान्विते इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनिरुद्धनामापि कश्चित्पुत्र एव ज्ञेयः पुत्रप्रकरणात् ॥ ३३-४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्ध इति तन्नामापि कृष्णपुत्र एव कश्चिदासीदिति सूच्यते ॥ ३३—४० ॥

भाषाटीका ।

प्रद्युम्न अनिरुद्ध दीप्तिमान् भानु साम्ब मधु बृहद्भानु चित्रभानु वृक अरुण ॥ ३३ ॥

पुष्कर वेदबाहु श्रुतदेव सुनन्दन चित्रबाहु विरूप कवि न्यग्रोध ॥ ३४ ॥

हे राजेन्द्र श्रीकृष्ण के इन अठारह पुत्रों में भी रुक्मिणी जी का प्रथम पुत्र प्रद्युम्न रूप करके पिता के समान रहा ॥ ३५ ॥

उस महारथी ने अपने मामा रुक्मिणी की पुत्री विवाही उस प्रद्युम्न ते रुक्मि की पुत्री में दश हजार हजार हस्तियों के पराक्रम धारा अनिरुद्ध नामा पुत्र भया ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न केवलं श्रीप्रद्युम्नएव मातुलेयीमुपयेमे किन्त्वनिरुद्धोपीति चापिशब्दार्थः दौहित्रो रुक्मिण एव ततस्तस्मादनिरु-द्धात् ॥ ३७ ॥

भद्रसेनस्य पुत्राहीनामनुक्तिः प्रायः साङ्कर्य्यादिवंशलोपा-रम्भात् श्रुतसेनस्त्विति पाठः क्वचित् ॥ ३८ ॥

एतस्मिन् भगवत्कुले शुद्धक्षत्रियपितृमातृपर्यन्ते अधनाः धनहीनाः ॥ ३९ ॥

विख्यातकर्मणामपि किंपुनरन्येषामित्यर्थः । अत एव श्रीमाथु-रेषु प्रसिद्धिरियं बहुकुटाराजानएव यादवाः षट्पञ्चाशत्को-टय इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सचाप्यनिरुद्धोपि रुक्मिणो दौहित्रः तस्य पौत्रीं जगृहे उपयेमे ततोनिरुद्धात्तस्यां वज्रो नाम पुत्रो बभूव तं वज्रं विशिनष्टि—यस्त्विति मौसलात् (ब्राह्मण) शापप्रयुक्तयदुकुलक्षय-कारान्मुसलादवशेषित इत्यर्थः । कृष्णेनेति शेषः ॥ ३७ ॥

तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ।
आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥
सङ्ख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माद्वज्रात्प्रतिबाहुः तस्य प्रतिबाहोरात्मजः सुबाहुः तत्सुतः धर्मक्षेमसुतः श्रुतसेनः ॥ ३८ ॥

सर्वान् वंश्यान्विशिनष्टि-नहीति । अधना निर्धनाः ॥ ३९ ॥

तेषामानन्त्यमाह—यदुवंशप्रसूतानामिति ॥४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पौत्री पुत्रपुत्री दौहित्रः दुहितुः पुत्रः अनिरुद्धः—

निहते रुक्मिणी श्यालं नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥

इत्यनेन सर्वसमस्य हरेः स्नेहभङ्गभयमुच्यते तत्कथं घटत इतीत्याशङ्का—

न स्नेहभङ्गो देव्यास्तु न मतं केशवस्य च ।
स्नेहभीत इवाथापि नोचे रुक्मिवधे हरिः ॥

इत्यादिना परिहर्तव्या अत्र श्रीमद्भगवत्पादैः सिंहावलोकनन्यायेनाध्यायैयत्तासूचनाय चेदं प्रमाणमुक्तं मौसलान्मुसलमुक्तात् ॥ ३७-३८ ॥

एतस्मिन् कुले अधनादिदोषयुक्तो न कश्चिद् इत्यन्वयः॥३९॥
तेषां यदुवंशप्रसूतानाम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोपि वंशमाह—तचापीति । रुक्मिणः पौत्री दौहित्र इति पदत्रयेण कुलापसंसर्गदोषी निरूप्य तादृश एव कलौ स्थास्यन्तीति ज्ञापितं तदाह—वज्रस्तत्राभभूदिति । मौशलमुक्तावशेषितः उर्वरितः ततोपि वंशमाह-प्रतिबाहुरभूत्तस्येति तस्य वज्रनामस्य प्रतिबाहुः पुत्रो ऽभूत् तस्य च सुबाहुः सुबाहोः शान्तिसेनः तस्य च श्रुतसेन इति चतुर्विधपुरुषार्थसाधकाश्चत्वारो निरूपिताः ॥ ३७-३८ ॥

अन्येषां पुरुषार्थपर्यवसाने न भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह—न ह्येतस्मिन् कुल इति । यादवकुले राजन्निति सम्बोधनं तस्मसर्थं अधना दरिद्राः अप्रजाः यद्व्या बहवः पुत्रा इति वाक्यात् न केप्यपेक्षितपुत्रविहीना इत्यर्थः । एतद्वृद्धिरङ्कस्य आन्तरमाह अल्पायुषोल्पवीर्याश्चेति । एवं चतुर्भिर्गार्हस्थ्यं निरूप्य ब्रह्मचर्यमिव निरूपयत्याह अब्रह्मण्याश्चेति ॥ ३९ ॥

"अर्थकामौ तथा धर्मश्चिरजीवित्वमेव च । एतत्साधारणं प्रोक्तं वीर्यन्तु क्षत्रियत्वतः" ॥ ज्ञानार्थं तेषां संख्यावक्तव्येत्याह—यदुवंशप्रसूतानामिति । संख्या वर्त्तते परं कर्तुं अशक्या अज्ञानमेव महत्त्वसूचकमिति न योगजधर्मेण ज्ञात्वा कथनं एकेन पुरुषेण मार्कण्डेयवच्चिरजीविनापि वर्षायुतैरपि तेषां संख्या कर्तुं अशक्येत्यर्थः तर्हि कथं परिज्ञानं कोऽप्यर्बुदं यथा बुद्धिः पर्यवसितेति चेत्तत्राह—तिस्रःकोट्य इति। आदौ दृष्टाणां तिस्रःकोट्यः त्रिंशदर्बुदानि तत अष्टाशीतिशतानिच अष्टाधिकाष्टशीतिशतानि लक्षसंख्याभगवत्पुत्रेष्वेव निरूपितेति कोटिसंख्या सहस्रसंख्या शतसंख्या ततो न्यूनसंख्या लोकवत् एतावन्तः यदुकुलाचार्याः यदुकुलोद्भवा एव आचार्याः तत्कुमाराणामिति श्रुतमिति प्रमाणं बहूनां मध्ये कश्चिदाचार्यो भवितुमर्हति बालकानेकस्य स्थाने बहवोपि पठन्ति अनेनैव तेषां बहुत्वं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

रुक्मि के बेवते उस अनिरुद्ध नेभी रुक्मि की नातिनी विवाही उस अनिरुद्ध से उस में वज्र नामा पुत्र भया जो मूशल निमित्त से यदुकुल के क्षय ते भगवान् ने बचाय दिया ॥ ३७ ॥

उस वज्र का प्रति बाहु पुत्र भया सुबाहु का शांत सेन पुत्र भया उस का शतसेन पुत्र भया ॥ ३८ ॥

इस कुल में कोई दरिद्री नहि भए थोडी संतान वारे नहि भए अल्प आयु वारे नहि जन्मे अल्प पराक्रमी नहि जन्मे ब्राह्मणो के अभक्त नहि जन्मे किन्तु धनादि से संपन्न हि भए ॥ ३९ ॥

हे नृप ! समीचीन कर्मन से ख्याति वारे और यदुवंशी में उत्पन्न एतादृश पुरुषन की संख्या करने को हजार वर्षन से भी नहि होसकी है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सहस्राणामपरिमितानां कुमाराणामित्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदा प्रत्येकं बहूनध्यापयतामाचार्याणामियं सङ्ख्या तदपि श्रुतमात्रं ननु सम्यग् ज्ञायते तदा कुमाराणामेवं सङ्ख्यानं कर्तुं न शक्यते कुतः पुनः सर्वयादवानामिति ॥ ४२ ॥

देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥ ४३ ॥
तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ते चोत्पन्ना इति प्रत्येकं बहुभीरूपैरिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

एवमेव यदुकुलेऽपि देवा इति तथाचोक्तम् सहस्रशः समुद्भूता देवा यदुकुले पृथगिति ॥ ४४—४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

संख्यानाक्तौ हेतुमाह—तिस्र इति । यदुकुलस्याचार्य्याः अध्यापकाः सहस्राणां कुमाराणां इत्यन्वयादेकमेकं सहस्रमेकस्याचार्य्यस्य शिष्यमित्याचार्य्यसङ्ख्यैव सहस्रगुणिताकुमाराणां संख्येतिभावः । इत्येतच्छ्रुतं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः श्रुतिरिति । पाठः क्वचित् ॥ ४१ ॥

अहो आस्तां तावत् सर्वेषां संख्या नित्यराजसेवकानामपि सा किलाशक्येत्याह—सङ्ख्यानमिति । महात्मनां मुख्यानामपि यत्र येषु मध्ये अयुतानायुतलक्षेण बिन्दुत्रयोदशयुक्तेनैकाङ्केन संख्याख्येन सह अयुतानामिति बहुत्वेन त्रित्वश्रुत शङ्खत्रयेणेत्यर्थः । आहुकः उग्रसेनः सदेति कदाचिच्च तदधिकेनापीत्यर्थः स इति पाठः क्वचित् आसीदिति वक्तव्ये आस्त इति नित्यलीलास्फूर्त्या साचाग्रे स्थापयिष्यते ॥ ४२ ॥

ते च यादवाः द्विविधाः देवा नित्यपार्षदाश्च तत्र देवानां यदुकुलावतीर्णत्वमसङ्ख्यत्वञ्च सहेतुकमाह—देवेति द्वाभ्यां सुदारुणा अत्युग्राः अत उत्तरजन्मन्यपि दृप्ताः सन्तः प्रजाः बबाधिरे ॥ ४३ ॥

अत एव तेषां निग्रहाय कचित् तद्द्वारा सहयोगेन च तत्तथ कोपाय यदोः कुले ऽवतीर्णाः क्वचित्प्रवेशेन क्वचित्पार्थक्येन च जाताःएकाधिकं कुलशतमिति तत्सद्व्यक्तीनां त्वसाभिरपि दुस्सङ्ख्यानत्वमिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव कैमुत्यन्यायाभिप्रायेणाह—तिस्रः कोट्य इति । यदुकुलस्याचार्यास्तत्कुमाराणामनुशिक्षका अध्यापकाः तिस्रः कोट्यः सहस्राणां अष्टाशीतिः शतानिच सहस्राण्यध्यापका एवैतावन्तः किम्पुनस्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एकस्य वसुदेवस्यैव वंशजानां सङ्ख्यैवम्भूता किं पुनः सर्वेषां सम्भूतानामित्याह—सङ्ख्यानमिति । यत्र बहूनां वंशजो य आहुको वसुदेवः स ह्यवायुतानामयुतलक्षपुत्रः ॥ ४२ ॥

तेषां वीर्यशौर्यादिगुणनिरूपणायाह—देवेति । देवासुराहवे देवासुरयुद्धे हता ये अतिदारुणा दैतेयाः ते मनुष्येषु वैद्यमागधादिरूपेण जाताः दृप्ताः सन्तः प्रजा इति द्वितीयान्तं बबाधिरे पीडां कृतवन्तः ॥ ४३ ॥

तन्निग्राहायेति । तेषां निग्रहं कर्तुं प्रोक्ता आदिष्टाः देवाः यदोः कुले ऽवतीर्णाः येषामवतीर्णानां कुलमेकाधिकशतं वृष्ण्यन्धकदाशार्हादिरूपेण एकाधिकशतभेदभिन्नमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सङ्ख्याज्ञानाभावेपि तदाचार्याणां सङ्ख्यां कामपि श्रावयामीत्याह तिस्र इति ॥ ४१ ॥

यत्र येषाम् ॥ ४२ ॥

देवांशानां यादवानां अवन्यामुत्पत्तिं निमित्तमाह देवेति ॥ ४३ ॥

यादवा देवा इत्यत्र किं प्रमाणमत्राह कुलशतमिति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ते च यादवा द्विविधाः । देवाः नित्यपार्षदाश्च । तत्र देवानां यदुकुलावतीर्णत्वमसङ्ख्यात्वं च सहेतुकमाह देवेति द्वाभ्यां । नित्यपार्षदानान्तु ततोऽपि सङ्ख्यावैभवे श्रीभगवदेकगम्ये इत्याह ॥४३—४४॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तद्नेनैव प्रकारेण यादवानां सङ्ख्यां वदेत्याशङ्क्याह—सङ्ख्यानं यादवानां कः करिष्यतीति यादवाः स्वरूपतोपि सङ्ख्यातुमशक्याः आनन्त्यात् तत्रापि विशेषमाह—महात्मनामिति । एकैकस्य कोटिशः सेवकाः सन्तीति प्रधानगुणभावेन गणनायां सुतरामेवानन्त्यमित्यर्थः । अत एव मुख्ये सेवकानन्त्यं निरूपयति यत्रायुतानामिति अयुतानामयुतस्य लक्षेण न्यर्बुदसहस्रेण सेवकवर्गेण सह स आहुक उग्रसेनो राजा आस्ते एवं अन्येषामपि सेवकवर्गो ज्ञातव्यः ननु जीवा उत्तमाः केचन एवोत्पद्यन्ते एतावतां कथमेकदोत्पत्तिरिति चेत्तत्राह—देवासुराहवहता इति । देवानामसुराणां च पूर्वं बहव एव आहवाः सङ्ग्रामा जाताः तत्र ये दैतेयाः सुदारुणाः देवानां

तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ।
येचानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥
शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिकर्मसु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मूलभूतब्राह्मणनाशार्थं मनुष्येषु उत्पन्नाः चकारात् अन्येपि तत्सम्बन्धिनः तेषामुत्पत्तौ पूर्वधर्माः समागता इति ज्ञापनार्थमाह--प्रजा इमा बबाधिरे इति । ततो जगद्रक्षार्थं प्रवृत्तो भगवान् तेषां दैत्यानां निग्रहार्थं देवाः प्रोक्ता आज्ञप्ताः ततस्ते कोटिशो देवगणाः क्वचित्क्वचिदवतीर्णाः यदोः कुले तेषां मध्ये कुलानां शतमवतीर्णम् एकमधिकञ्च तत्रापि नायकरूपं नृपेति सम्बोधनं सन्तोषाय ॥ ४२-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यदुकुलस्य आचार्याः अध्यापकाः अष्टाशीतिशताधिकाः तिस्रः कोट्यः सहस्राणामसङ्ख्यानां कुमाराणामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अयुतानामिति बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वविशिष्टायां सङ्ख्यायां पर्य्यवसायितं अयुतानां अयुतलक्षेण विन्दुत्रयोदशयुक्तेनाङ्कत्रयेण शङ्कुत्रयेणेत्यर्थः आसीदिति वक्तव्ये आस्त इति नित्यलीलास्फुर्त्या उक्तम् ॥ ४२--४३ ॥

एकाधिकं कुलशतमिति कुलस्यैव सङ्ख्या कृता नतु व्यक्तीनामसङ्ख्यात्वादिति भावः । येच तस्य भगवतः अनुवर्त्तिनः नित्यपार्षदाः सर्वयादवरूपा ववृधुः तेषां सङ्ख्यानस्य प्रभुत्वे भगवान् हरिरेव प्रमाणमभूदित्यर्थः तत्सङ्ख्याया ब्रह्मादीनामपि दुर्ज्ञेयगोचरत्वादिति भावः ॥ ४४-४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहस्राणां बहूनां कुमाराणाम् ॥ ४१--४४ ॥

भाषाटीका

असंख्या कुमारन के पढाने वारे यदुकुल के आचार्य तीन कोटि अठाशीसौ रहे ऐसा सुना जाता है ॥ ४१ ॥

महात्मा यदुवंशीनकी संख्या को न करेगा, यदु वंशीन मध्य में तीन शङ्ख लक्षक सहितो नह राजा उग्रसेन रहा ॥ ४२ ॥

देवासुर संग्राम में मारे गए जो अति भयङ्कर दैत्य-जन वेहिमनुष्यन में उत्पन्न और गर्वीले होकर प्रजान की बाधा करते भए ॥ ४३ ॥

हे नृप उन दैत्यन के नाश करने के अर्थ भगवान् के उपदिष्ट होकर देवता लोग यदुकुल में जन्म लेते भए उन के एक अधिक सौ कुलहे ॥ ४४

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नित्यपार्षदानान्तु ततोपि सङ्ख्याविभवे श्रीभगवदेकगम्य इत्याह--तेषामिति । येच येतु तस्य श्रीभगवतो ऽनुवर्त्तिनो-नित्यपार्षदाः सर्वयादवा ववृधुः उत्तरोत्तरं सङ्ख्यातो वैभवतश्च वृद्धिं प्राप्ताः तेषां विभुत्वेच चेति चकारात्सङ्ख्यायां विभुत्वे भगवान् हरिरेव प्रमाणं साक्षी बभूवत्वन्यः ब्रह्मादिदुर्ज्ञेयगोचरत्वात् तेच देवगणतो विभिद्य यथोक्तं हरिवंशे श्रीमदक्रूरेण देवानाञ्च हितार्थाय वयं यातामनुष्यतामिति अत्र हरिर्विष्णुस्तस्य सर्वसमाहरणशक्तः सतो भगवान् पूर्णैश्वर्य्यादिषट्कस्वरूपश्च इति नामद्वयतात्पर्य्यम् ॥ ४५ ॥

तेषाञ्च वृष्णीनां परममेव माहात्म्यमित्याह--शय्येति । शय्यादिषु सन्तं जाग्रतमप्यात्मानं न विदुः श्रीभगवत्प्रेरणयैव सर्वं कुर्वन्ति नतु स्वयमनुसन्धाय तु शक्नुवन्तीत्यर्थः । यतः कृष्णचेतसः क्रीडाद्युतादिः आदिशब्दात् सौरतादयः इति यथावत् कुलमहो अविषह्य आस्ते इत्यादिकं नान्याङ्गत्वख्यापकं किन्तु तद्विरहोन्मादमयख्यापकमेव वक्ष्यते ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनामित्यादि ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषामिति । तेषां कुलानां प्रभुत्वे निमित्ते भगवान् श्रीकृष्णरूपेण अभवदवततार ये सर्वे यादवास्ते तस्य श्रीकृष्णस्यानुवर्त्तिनः हेतुगर्भमिदं ववृधुरेधाञ्चक्रिरे ॥ ४५ ॥

किंत्वेते परमात्मबुद्ध्यान्ववर्त्तन्तेत्याह--शय्येति । वृष्णयो यदवः शय्यासनादिषु कृष्णे एव चेतो येषां तथाभूता अपि तं श्रीकृष्णं स्वमात्मानं स्वान्तरात्मानं परमात्मानमित्यर्थः । न विदुः किं तु यादवविशेषं विदुरितिभावः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीकृष्णो भगवान् तेषां प्रभुत्वे सामर्थ्ये दैवे प्रमाणं यतः श्रीकृष्णो नारायणावतारः प्रसिद्धः तेषाममानुषसामर्थ्ये हेतुश्च ततो यादवा देवा इति सिद्धं एतदेव दृढीकारणाय पुनर्वक्ति येचेति ॥ ४५ ॥

स्वामिनं न विदुः शय्यादिषु सन्तं सह वर्तमानं आत्मानं स्वरूपभूतं श्रीनारायणम् ॥ ४६ ॥

तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं-
विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ॥
यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः-
कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषामिति येच येषु तस्य श्री भगवतोऽनुचरेणा नित्यपार्षदाः सर्वेयादवा बभूवुस्तेषान्तु प्रभुत्वे चकारात् सङ्ख्यायां च भगवान् हरिरेव प्रमाणं साक्षी साक्षाद्द्रष्टा बभूव नत्वन्यः ॥ ४५—४६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु देवा एवावतीर्णास्तावन्त इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह—तेषां प्रमाणं भगवानिति । तेषां देवत्वे भगवानेव प्रमाणं कथं भगवतः प्रामाण्यमिति चेत्तत्राह—प्रभुत्वेचाभवदिति । अतस्तेषां प्रभोर्ज्ञातोभगवानतो ज्ञायते ते देवा इति न ह्यन्येषां भगवान् प्रभुर्भवति प्रभुसेवकयोः सजातीयत्वापेक्षणात् ननु त एव प्रेषणीयाः किमिति तैः सह भगवानागत इतिचेत्तत्राह, हरिरिति । तेषां दुःखापनोदनार्थमागतः अत एव कालादिकृतप्रतिबन्धाभावात् सर्व एव यादवा तत्रीयाः अन्येपि भगवतो ये अनुवर्तिनः ते सर्वेऽप्यनन्तं बभूवुरित्याह, येचानुवर्तिनस्तस्येति । प्रायिकत्वव्युदासाय सर्वपदं वृद्धिर्हि वटबीजाद्वटवत् ज्ञातव्या एवं प्रसङ्गात्तेषां माहात्म्यमानन्त्यं च भगवत्सम्बन्धावनिरूपित५ ॥ ४५ ॥

अत एव ते सर्वे सपरिकरा निरोधे निरूपिताः तत्र तेषामधिकारपन्नानां वैयर्थ्यसम्भवात् बहिर्मुखत्वसम्भवाद्व च निरोधः सपक्षो न भवेदिति शङ्कां निराकर्तुमाह—शय्यासनाटनालापेति । सप्तपदार्थाः भगवान् षड्गुण एव तेषां तथा जात इति ज्ञापयितुं निरूपिताः शय्या अशनं भोजनं अटनं परिभ्रमः आलापः वार्त्ता क्रीडा यूतादि स्नानं आसनं च एते सप्तपदार्थाः प्रकारपराः तत्रैश्वर्यादिधर्माः योजनीया तथा सति प्रकारतामापद्यन्ते किं बहुना सर्वात्मनासु आत्मानं यथा स्थानीयतं न विदुः अनेन प्रपञ्चविस्मृतिरुक्ता भगवदासक्तिमाह, कृष्णचेतस इति । कृष्ण एव चेतो येषां गोकुलस्थानां तु पूर्वमेव निरूपितं स्त्रीणां च राजसानां सात्त्विकानां चायं निरोध इति सम्पूर्णा निरोधलीला ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां कुलानां प्रभुत्वेन नियन्तृत्वेन प्रमाणां प्रवर्त्तकः भगवान् श्रीकृष्णः अभवद् यतो ये देवा यादवास्तस्य भगवतः अनुवर्तिनस्ते बभूवुः येत्वननुवर्तिनः असुराः कंसदुर्योधनादयस्तेन वबृधुरितिभावः ॥ ४५ ॥

यादवानां कृतार्थतामाह—शय्यासनेति ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

जो भगवान् की आज्ञानुसारी होकर सब यादव कुल को प्राप्त भए उन यादवन के स्वामी भाव से युत श्रीकृष्ण हि उनकी संख्या के साक्षी रहे ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्ण के विषय में चित्त वारे यादव लोग शय्या आसन अटन अलाप क्रीडा स्नान आदि कर्मन में वर्तमान निज शरीर को भी नहिं जानते भए अन्य के विस्मरण की न तो वार्त्ता हि कहा है ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात्कृष्णकीर्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वं कृष्णस्य च सर्वदेवोत्तमत्वं न चित्रमित्याह—तीर्थञ्चक इति । इतःपूर्वं स्वस्सरिदेव सर्वतोधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीन्तु यदुषु यदजनि जातं तीर्थं श्रीकृष्णकीर्तिरूपमेतत्स्वस्सरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे स्वयमेव सर्वतीर्थोपरि विराजत इत्यर्थः । श्रीकृष्णस्य विद्विषः शिशुपालादयः तत्सारूप्यं ययुरित्यपि नातिचित्रम् तस्य परमकारुणिकत्वात् तथेदञ्च न चित्रम् किं तत् अजितपरा अजिता केश्चिदप्यप्राप्ता परा सर्वतः परिपूर्णा श्रीः कृष्णस्यैव नान्यस्येति तदेवाह—यदर्थेऽन्येषां ब्रह्मादीनां यत्न इति ननु निरपेक्षं तमेव लक्ष्मीः श्रयत इति चित्रमेवेतिचेन्नहि परममङ्गलनामधेयत्वात्तस्येत्याह, यन्नामेति तदपि नाथेसरणापेक्षमित्याह, श्रुतमथ गदितमिति । सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह, यत्कृतो गोत्रधर्म इति गोत्रेषु तत्तदृषिवंशेषु धर्मो यत्कृतो येन प्रवर्तितः तस्य क्षितिभरहरणं नैवचित्रमित्याह, कृष्णस्यैतदिति कालचक्रायुधस्येति सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेषतो दुरन्तप्रभावचक्रायुधस्य कियदेतदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं यदुकुलरूपमधिष्ठानं प्रशस्य श्रीकृष्णरूपमधिष्ठातारं प्रशंसति । तीर्थमिति । कृष्णस्य स्वयं भगवत एतत्पूर्ववर्णितं क्षितिभारहरणं न चित्रं विबुधहृदयाविस्मयावहं न भवति यतः परमाण्वादिद्विपरार्धान्तरूपो यः कालः स एव चक्रं चक्रवच्छिद्य परिवर्त्तमानत्वात् तदेवायुधं सर्वसंहारसाधनं यस्य तस्य स्वतःसिद्धत्वात्तद्युद्धोद्यमेनालमिति भावः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

तद्विचित्रताबोधनाय तमेवं चित्राविशेषणैर्विशिनष्टि—यद् यतस्ता दृशोपि यदुषु लोककृपया अजनि जातः य एव खःसरिदाख्यं श्रीवामनपादशौचरूपं तीर्थमूनं चक्रे निजचरणरजःसम्बन्धियमुनादिभिरिति भावः—

गङ्गा शतगुणा पुण्या माथुरे मम मण्डले।
यमुना विश्रुता देवि नात्र कार्या विचारणा॥

इत्यादिवाराहात्—

यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशमायनाः।
सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया॥
कोवा भगवतस्तस्य पुण्यश्लोकेड्यकर्मणः।
शुद्धिकामो न शृणुयाद्यशः कलिमलापहम्॥इति

श्रीशौनकस्य तत्प्रश्नकरणाच्च किञ्च विभक्तिविपरिणामात् यत् येन हेतुना स्निग्धा इव विद्विषः पूतनादयः यद्वा विद्विषं स्निग्धाः पितृभ्रात्रादयोपि स्वरूपं सर्वमूलभूतं श्रीभगवन्तमेव ययुः सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापितेत्यादेः यत् यत्र श्रीः रूपादिसम्पत्तिपरा सर्वोत्कृष्टा अजिता अन्या स्पृष्टाचेत्यर्थः। यथोक्तं यन्मर्त्यलीलौपयिकमित्यादि अदृष्टान्यतमं लोके इत्युपक्रम्य तृतीयेस्मिन् भवेह वै इत्यादि यदर्थे यस्य दर्शनादिरूपार्थे अन्येषां महाकालपुराधिपादीनामपि यत्नः परमब्रह्मण्यदेवत्वेपि मुहुर्मुहुर्ब्राह्मणबालहरणब्राह्मणदुःखातिशयदानदोषानादरपूर्वकः प्रयासः यथोक्तं द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा इत्यादि श्रीहरिवंशे च—

त्वद्दर्शनार्थं ते बाला हृतास्तेन महात्मना।
विप्रार्थमेष्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेति हि॥ इति

अतएव यस्यैव नाम अथ कार्त्स्न्येन सर्वतोपि सामस्त्येन तदतिरिक्तसर्वपरित्याजनादिना अमङ्गलघ्नं तदुपलक्षणतया सर्वमङ्गलदात् च यथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे तन्नामाष्टोत्तरशतप्रसङ्गे—

सहस्रनाम्नां पुण्यानां त्रिरावृत्त्यातु यत्फलम्।
एकावृत्त्यातु कृष्णस्य नामैकं तत्प्रयच्छति॥ इति

तत्रापि विशेषः श्रुतं किमुत गदितमित्यर्थः। किञ्च यत्कृतो येनैवोपविष्टो गोत्रधर्मः अनादृषिपरम्पराप्राप्तो भगवद्धर्मः यथोक्तमेकादशे स्वयमेव—

कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता।
मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः॥इति

यद्वा गोत्रधर्मो वैष्णवधर्मः वैष्णवानां तद्गोत्रतया प्रसिद्धेः अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः" इति चतुर्थे यद्वा अगोत्रधर्मः सत्कुलाद्यपेक्षारहितः स एव धर्मो यत्कृतः।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्।
किम्पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा॥

इतिहि श्रीगीतासु यद्वा अत्र जगति तादृशधर्मः सदासर्वत्रागः स्थिरः यथा द्वितीये नह्यतोन्यः शिवः पन्था इत्युपक्रम्य तदुपसंहारे—

तस्मात्सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान्नृणाम्॥

इति यद्वा गां पृथ्वीमपि त्रायते गोत्रः सचासौ धर्मश्च अपिचेत्सुदुराचार इत्यादिकं हि श्रीगीतासु मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनातीत्येकादशे च यद्वा प्रसिद्ध्या योगवृत्त्या च गोत्रस्य श्रीगोवर्द्धनस्य धर्मो मखरूपो येनैव कृतः भक्तवात्सल्यं दर्शयतेन्द्रमपि तुच्छीकृत्य प्रकाशितः यद्वा तदेव दर्शयता बलिमाददानेन गोत्रधर्मः शैलत्वमपि येन स्वस्मिन् प्रकाशितः यद्वा गोत्रधर्मः स्वदेहसम्बन्धभावनारूपो धर्मो यस्मिन् कृतो विहितः न कर्हिचिन्मत्परा इत्यादौ येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमित्यादिवत् यद्वा श्रीनन्दादौ श्रीवसुदेवादौ श्रीयुधिष्ठिरादौ च गोत्रधर्मः स्वसम्बन्धपुरस्कृतप्रेमा येन कृतो यत्र वा तैः कृतः यद्वा गास्त्रायन्ते इति गोत्राः श्रीगोपाः तेषां धर्मः स्वभावः असमोर्द्ध्वप्रेमा येन यत्र वा कृतः यद्वा गोत्रधर्मः सर्वरूपातिक्रमिपरमरूपं गोपत्वं येन प्रकाशितमिति दिक् यच्छन्दस्तस्यैति लक्ष्यं अथ व्याख्यान्तरं खःसरित् पादशौचमूनं चक्रे इत्येतन्न चित्रं यतः विद्विट्स्निग्धा अपि स्वरूपं ययुः तथा तदपि न चित्रं यतोजितपरेत्यादिकं परम्परया योज्यम् अतः क्षितिभरहरणं नैव चित्रमित्यर्थः। तत्र च हेतुविशेषः कालेति। सर्वत्र हेतुः कृष्णस्येत्येवम्॥ ४७॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

स्वमात्मानं न विदुरित्यनेन तन्माहात्म्यं विदुरिति सूचितं तदेवान्तितरसाधारणं वदन्नत्याश्चर्यमेतद्भूभारापहरणमिति विस्मयमपनुदन्नाह—तीर्थमिति। हे नृप! इतःपूर्वं खःसरित् स्वर्नदी गङ्गैव सर्वतोधिकं तीर्थमासीदिदानीन्तु यदुषु यदजनि जातं तेषु जातं श्रीकृष्णकीर्तिरूपं तत्कर्तृखःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे यद्यशोरूपं तीर्थमेव सर्वतीर्थोपरि विराजत इति भावः। तथा द्विषन्तः शत्रवः स्निग्धा अनुरक्ताश्च तत्स्वरूपं ययुः प्रापुः स्वमसाधारणं रूपमाकृतिः तत्साधर्म्यमिति यावत् तत्प्रापुः प्रीत्यप्रीत्यात्मकस्य स्वविषयस्य ज्ञानस्य साधर्म्यप्रापणस्वाभाव्यादितिभावः तथा अजितपदाः केश्चिदप्यप्राप्तपदा श्रीश्च यस्यैवेति शेषः यस्यैवानन्यार्हशेषभूतेत्यर्थः। तां श्रियं विशिनष्टि—यदर्थेऽन्यत्र इति। यदर्थं ऽन्ययत्नः यच्छ्रीकटाक्षलेशप्रसरणार्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां यत्नः श्रमः भवति इत्यर्थः किञ्च यस्य भगवतो नाम श्रुतमधिगतं (वक्तरिसतिश्रवा) गदितं उच्चरितं श्रोतरि सति अर्थज्ञानरहितमपि अमङ्गलघ्नं कृतनाशनं किञ्च गोत्रेषु तत्तद्वृष्णिवंशेषु धर्मो यत्कृतः येन प्रवर्त्तितः तस्यैतस्य श्रीकृष्णस्यैतन्न चित्रं किं तत् यत् क्षितिभरहरणं तत्र हेतुत्वेन पुनस्तंविशिनष्टि कालचक्रायुधस्येति कालचक्रं कालाभिमानिसुदर्शनाख्यं चक्रमायुधं यस्य तस्य कालायत्तं हि सर्वमिति भावः॥ ४७॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

ईजे क्रतुभिरात्मानं सर्ववेदार्थसङ्ग्रहम्।
स्वयोगमायारचितैः कुरुक्षेत्रे द्विषद्समाः॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णगार्ग्यसितावन्ति रामाचार्योद्धवेश्वरः ।
दीक्षितोऽग्रण्यपत्नीभिः पुण्यश्लोकसहाग्रणीः ॥

सर्ववेदार्थत्वेन सर्ववेदविषयत्वेन सम्यग्ग्रहो ग्रहणं यस्य स तथा तं स्वयोगमायया स्वरूपसामर्थ्येन रचितैरुत्पादितैः कृष्णो वेदव्यासः गार्ग्यो विश्वामित्रः असितः आवन्तिः सान्दीपनिः रामः एत आचार्या यस्य कृष्णस्य सः उद्धवस्य ईश्वरः उद्धवेश्वरः कृष्णगार्ग्यसितावन्तिरामाचार्यश्चासौ उद्धवेश्वरश्च तथा अग्रण्यपत्नीभिः रुक्मिण्यादिश्रेष्ठपत्नीभिः सह सन्दीक्षितः अग्रणीः सर्वोत्तमः ॥ श्रीकृष्णस्मरणार्थं सङ्क्षिप्य तान्गुणान् कथयति—तीर्थमिति । तीर्थं कीर्तिलक्षणं नृणां चक्रे यत् यः यदुष्वजनि प्रादुर्भूतः यस्य पादशौचं पादप्रक्षालनजलं स्वःसरित्स्वर्गनदी गङ्गाभूत् यस्य स्वरूपं ऐश्वर्यादिषड्गुणैरासं पूर्णं यस्य उरसि वक्ष उपरि रमा सर्वदास्ते यस्य शास्त्रं शासकं वचनं तत्प्रमाणं लोकस्येति शेषः यच्छास्त्रं वेदादिशास्त्रं तत्प्रमाणमिति वा सदसद्व्यक्तयः कार्यकारणव्यक्तयः सम्पद्यमाना यदनुकूलत्वेन सत्तासम्बन्धिन्यः धर्मा यत्र यद्विषयत्वेन वर्तन्ते तस्य कृष्णस्यैतत् क्षितिभारहरणं न चित्रं किन्त्वस्माकमेव हेत्वन्तरमाह कालेति ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

तदेवं यदुकुलरूपमधिष्ठानं प्रशस्य श्रीकृष्णरूपमधिष्ठातारं प्रशंसति कृष्णस्य स्वयं भगवत एतत् पूर्ववर्णितं क्षितिभारहरणं न चित्रं विबुधहृदयविस्मयावहं न भवति यतः परमाण्वादिद्विपरार्द्धान्तरूपो यः कालः स एव चक्रं चक्रवद्धयवच्छिद्ये परिवर्त्तगतित्वात् तदेव चायुधं सर्वसंहारसाधनं यस्य तस्य स्वतः सिद्धोद्यमत्वात् तदर्थोद्यमे मानमिति भावः । तदचित्रताबोधनाय तमेव चित्रविशेषणैर्विशिनष्टि । यत् यस्तादृशोऽपि यदुषु लोककृपया अजनि जातः स एव स्वस्सरिदाख्यं श्रीवामनपादशौचरूपं तीर्थमूनं चक्रे निजचरणरजःसम्बन्धियमुनादिभिरिति भावः । गङ्गाशतगुणा प्रायो माथुरे मम मण्डले । यमुना विश्रुता देवि नात्र कार्या विचारणा ॥ इति वाराहात् यत्पादसंश्रयाः सूतेत्यादि श्रीशौनकतत्प्रश्नप्रकरणाच्च किञ्च विपरिणामात् यत् येन हेतुना स्निग्धा इव विद्विषः पूतनादयश्च यद्वा विद्विषः स्निग्धाः पितृमात्रादयोऽपि स्वरूपं सर्वमूलभूतं श्रीभगवत्त्वमेव ययुः सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापितेत्यादेः । यत् यत् श्रीरूपादिसम्पत्तिः अजिता अन्यास्पृष्टा परा सर्वोत्कृष्टा चेत्यर्थः । यथोक्तं यन्मर्त्यलीलौपयिकमित्यादि यदर्थं यस्य दर्शनरूपेत्यर्थः अन्येषां महाकालपुराधिपानामपि यत्नः यथोक्तं द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणेत्यादि अतएव यस्यैव नाम अथ कार्त्स्न्येन सर्वतोऽपि सामर्थ्येन तदतिरिक्तमपहरेत्याजनादिना अमङ्गलघ्नं तदुपलक्षणतया सर्वमङ्गलदातृ च यथोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे तन्नामाष्टोत्तरशतप्रसङ्गे "सहस्रनाम्नां पुण्यानां त्रिरावृत्त्यातु यत् फलम् । एकावृत्त्यातु कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छतीति तत्रापि विशेषः श्रुतं किमुत गदितमित्यर्थः किञ्च यत्कृतो येनैव दिष्टो गोत्रधर्मः गां पृथ्वीमपि त्रायते स चासौ धर्मश्च अपि चेत् सुदुराचार इत्यादि श्रीगीतादिभ्यः । यद्वा गोत्रस्य श्रीगोवर्द्धनस्य धर्म्मः मखरूपो येनैव कृतः भक्तवात्सल्यं दर्शयता ते महेन्द्रमपि तुच्छीकृत्य प्रकाशितः यद्वा गावस्त्रायन्त इति गोत्राः श्रीगोपाः तेषां धर्म्मः स्वभावः असमोर्ध्वप्रेमा येन यत्र वा कृत इतिदिक् ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

जगद्गुरुत्वं प्रपञ्चयति—तीर्थं चक्र इत्यादि । हे नृप ! परीक्षित् यदुषु यादवमध्ये श्रीकृष्णलीलारूपं तीर्थं यदजनि जातं तत् स्वःसरिदेव यत् पादशौचं पादोदकं तत् ऊनं चक्रे अस्य श्रवणमात्रेणैव सद्य एव निःश्रेयसप्राप्तेः गङ्गायास्तु दर्शनस्पर्शनाद्यवगाहनैरेव तत्रापि चिरेणैव तथोक्तं स्वर्धुन्यापोनुसेवयेति किञ्च यस्य श्रीकृष्णस्य विद्विट्स्निग्धाः विद्विषश्च स्निग्धाश्च स्वरूपं ययुः विद्विषः स्वरूपं मोक्षं स्निग्धाः स्वेषां पार्षदानां रूपं यस्य श्रीर्विभूतिः अजितपरा अजिता अन्यैरनभिभूता अत एव परा उत्कृष्टा पश्चात् कर्मधारयः यदर्थं यस्याः श्रियोर्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां यत्नः अथवा श्रीमहालक्ष्मीः अजिता सती अबाधिता सती परा परायणा यस्य यत् यस्य नाम अमङ्गलघ्नं संसारबन्धहरं श्रुतं वा गदितं वेत्यर्थः । यत् येन गोत्रधर्मः कृतः गां पृथिवीं त्रायतीति त्रोत्रः सचासौ धर्मश्चेति तथा एतत् क्षितिभरहरणं श्रीकृष्णस्य न चित्रं कुत इत्याह—कालचक्रायुधस्य कालचक्रं सुदर्शनमेवास्त्रं यस्य ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं लीलायामुपपादितायां भारतवत् भूभारहरणं विशेषाकारेण न निरूपितमिति शङ्कां व्यावर्त्तयितुं कैमुतिकन्यायनिरूपणाय भगवतो नानाविधानि माहात्म्यानि निरूपयति तीर्थं चक्रे नृपोनमिति । किं भगवतो माहात्म्यं वक्तव्यं यत्किञ्चिद्यदुषु अजनि चरित्रं गुणाः पुरुषाः भगवत्सम्बन्धि यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव प्रत्येकं तीर्थमूनं चक्रे तत्कि तीर्थमित्याकाङ्क्षायामाह स्वस्सरिदिति, गङ्गेत्यर्थः यदुकुलावतीर्णं भगवत्सम्बन्धि यत्सर्वमेव प्रत्येकं पदार्थमात्रमपि गङ्गातोप्युत्तममित्यर्थः । एतस्य तथात्वं भगवतैव कृतमिति ज्ञापयति चक्र इति स्वयं तस्य चरित्रस्य तथा माहात्म्यं दत्तवानित्यर्थः ननु, तथापि ये युक्त्यैव पदार्थानङ्गीकुर्वन्ति तेषामत्र कथं बुद्धिर्भविष्यति इत्याशङ्क्याह स्वःसरिदपि पादशौचमिति प्राणिनः सर्वसम्बन्धिपदार्थापेक्षया पादशौचमपकृष्टं तत्पुरुषः पुनर्न स्पृशति स्वःसरिदिति भूमिष्ठायाः पातालस्थायाश्च तत्रत्यदोषसम्बन्धात् कदाचिद्दोषोपि भवेत् इति एवमेकं माहात्म्यं निरूपितं सामान्यरूपं जडसाधारणं जीवेषु विशेषमाह विद्विट् स्निग्धाः स्वरूपं ययुरिति द्वेषरागयोरपि मोक्ष-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

साधकत्वं जातमित्यर्थः। तस्मात् कृष्णावतारे यः कश्चन धर्मः मोक्षं दास्यतीति निरूपितं भगवतः सकाशादैहिकसिद्धौ हेतुमाह—अजितपरा श्रीरिति। लक्ष्मीर्भगवत्परा अतः स्वामी सेवकेभ्य एव दास्यति नान्येभ्य इति अनायासेनाप्यैहिक-सिद्धिः इदं तृतीयमाहात्म्यं परम्पराप्रकारेण गतं प्रसङ्गात् भगवत्सम्बन्धिन्या लक्ष्म्या माहात्म्यमाह—येनान्येषु माहात्म्यं निराकृतं भवति यदर्थे अन्ययत्न इति यस्याः लक्ष्म्याः सम्बन्ध्यर्थे अर्थरूपे पुरुषार्थे अन्येषां महान् यत्न एव प्राप्तिस्तु सान्दिग्धेत्यर्थः। यत्रार्थ एव पुरुषार्थो हीनोऽप्येषां सान्दिग्धः तत्र धर्मादिषु का वार्त्ता इत्युक्तम् एवं भगवत्सम्बन्धिपदार्थमात्रस्य जीवानां शक्तेश्च माहात्म्यं निरूप्य नाम्नो माहात्म्यमाह—यन्ना-मामङ्गलघ्नमिति। यस्य नाम अमङ्गलं नाशयति सम्बन्धमात्र-मपेक्ष्यते इति वक्तुं श्रुतमिति गदितं तु ततोऽपि भिन्न-प्रकारेण हेतुसहितमपि अमङ्गलं नाशयतीत्यर्थः। ननु ऋषि परम्परागतस्य धर्मस्य माहात्म्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—येनैव भगवता कृत ऋषिपरम्परासु वर्त्तमानो धर्मः एवं षड्विध-माहात्म्यम् उक्तं यस्यैतावन्माहात्म्यं तस्य एतद्भूभारहरण-लक्षणं तदर्जुनादिभिः कृतं तच्चित्रं न भवति जीवधर्मत्वात् ननु कश्चिद्धर्मः सेवकैरेव कर्त्तुं शक्यते न प्रभुणेति भूभार-हरणलक्षणं भगवतः अशक्यमेव कुतो न भवतीत्याशंक्याह कालचक्रायुधस्येति। कालरूपं चक्रमायुधं यस्येति कालसहस्रां-शेनापि भूभारो हर्त्तुं शक्यः तत्र पूर्णः कालः भग-वतः सुदर्शनमेकं आयुधमिति कः सन्देहो भूभार-हरणेऽपि॥ ४७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

श्रीकृष्णनित्यलीलारत्नाकरं श्रीदशमस्कन्धमुपसंहरन् श्री-कृष्णस्यान्यावतारवैलक्षण्यपञ्चकमाह—तीर्थमिति। यत् यदुषु अजनि जातं तीर्थं कृष्णकीर्त्तिरूपं तत् कर्त्तृ स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थं ऊनं चक्रे इतः पूर्वं गङ्गैव सर्वतीर्थाधिका आसीत् अतः परन्तु कृष्णकीर्त्तिरेव ततोऽप्यधिका अभूदिति भावः इदमेकं चित्रं तथा यत् यस्य विद्विषः कंसादयः स्निग्धा गोप्यादयश्च स्वरूपं क्रमेण सायुज्यं प्रापुः तदीयश्री-विग्रहञ्च सम्भोक्तुं प्रापुः इदं द्वितीयं चित्रं यदर्थे यस्याः कृपालवप्राप्त्यर्थं अन्येषां ब्रह्मादीनां परिचारकाणां यत्नः सा श्रीरजितं जयामासस्तत्परैव अभूत् बहुतपोभिरपि व्रजस्त्री-श्रेणिरिव यत् यञ्जेतुं वशीकृत्य रासादिभिः रमयितुं न शशा-केत्यर्थः इदं तृतीयं चित्रं यत् यस्य नाम कृष्णेति द्व्यक्षरं नारायणादिनिखिलतदंशनामोत्कृष्टं अमङ्गलमविद्यापर्य्यन्तं हन्तीति तत् सुकप्रग्रहया वृत्त्या मङ्गलः सर्वोत्कर्षे अम ङ्गलं तदभावः तं हन्तीति तत् श्रुतम् अविशेषेण सर्व-साधनफलोत्कर्षेण मथ्नातीति स्वीयसर्वोत्कर्षेण विलो-डयति श्रुतमथगदितं यस्य तत् नारायणादिनिखिलतदंश-नामोत्कृष्टमित्यर्थः। सहस्रनाम्नां पुण्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत् फलं। एकावृत्त्यैव कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छतीति ब्रह्माण्डपुरा-णोक्तेः इदं चतुर्थं चित्रं गां सर्वामपि पृथ्वीं त्रायते चतुर्भि-रेव पादैर्निरन्तरं सर्वत्रैवाभिद्रुत्य वा पालयतीति सचासौ धर्म-श्चेति स तादृशो येनैव कृतः द्वापरान्ते त्रिपादहीनोऽपि धर्मो येन चतुष्पादेव कृत इत्यर्थः चतुर्भिर्वर्त्तसे येन पादैर्लोकसुखाव-हैरिति पृथिव्युक्तेः इदं पञ्चमं चित्रं विस्मयावहं वैलक्षण्यं तस्य कृष्णस्य तत्क्षितिभरहरणन्तु न चित्रं येनैव लोका-विस्मिता भवन्तीति भावः॥ ४७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

निरतिशयाद्भुतकीर्त्यादिभिः सर्वश्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य क्षिति-भरहरणं कियदित्याह—तीर्थमिति। हे नृप! यत् अजनि जातं कीर्तिरूपं तीर्थं तत् स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थं श्रेष्ठतया विख्यातमप्यूनमल्पं चक्रे स्वकीर्तिरूपं तीर्थमेव सर्वतीर्थोपरि विराजत इति भावः। विद्विषतः प्रातिकूल्येन स्मरन्तः स्निग्धाः आनुकूल्येन स्मरन्तः यस्य स्वरूपं ययुः अजितः यस्य स्वरूपं ययुः अजितः स एव परः आश्रयो यस्याः शक्तिभूतायाः सा यदर्थे यदवलोकनार्थं अन्येषां यत्नः तपोव्रतादिश्रमः सा श्रीः यस्यैव श्रेष्ठा शक्तिरित्यर्थः। यस्य श्रुतमथवा गदितं नाम अमङ्गलघ्नम् यत् येन गोत्रेषु तत्तदृषिवंशेषु धर्मः कृतः प्रव-र्तितः कालः सर्वसंहारकः शक्तिरूपः चक्रं सुदर्शनाख्यपार्षदः ते आयुधे यस्य तस्य सर्वेश्वरस्य श्रीकृष्णस्य भूभर-हरणं अतिदुष्करतया वर्णितमपि न चित्रं नाद्भु-तम्॥ ४७॥

भाषाटीका।

हे नृप इहां से पहलें गंगा हि तीर्थ रहा और इस समय में तौ यादवन में जो जन्म लिया श्रीकृष्ण कीर्त्ति रूप तीर्थ ने निज चरण का प्रक्षालन रूप गंगा तीर्थ न्यून कर दिया अर्थात् श्रीकृष्ण कीर्त्ति हि सर्व तीर्थोपरि विराजती हैं यह एक आश्चर्य्य है तैसें हि श्रीकृष्ण परम करुणा-वान् है इसी से शत्रुजन भी भक्त होकर श्रीकृष्ण के सायुज्य मोक्ष को प्राप्त हो गए यह द्वितीय आश्चर्य तथा जिस लक्ष्मी के कृपा कटाक्ष को अर्थ ब्रह्मादिकन का तप आदि करने में महान् यत्न है वह लक्ष्मी भी श्रीकृष्ण की सेवा में परायण होकर उस के आधीन हो रही है यह तीसरा आश्चर्य्य तथा श्रवण कियो गयो अथवा उच्चारण कियो गयो जिस का नाम सब अमङ्गलन का नाश करने बारा है यह चौथा आश्चर्य्य है तथा ऋषियों के वंश में धर्म की प्रवृत्ति जिसने करी है अथवा पृथिवी को रक्षा करने बारा धर्म जिस जिस ने प्रवृत्त किया है यह पांचवा आश्चर्य है सर्व का संहार करने वारे काल का अधिष्ठाता सुदर्शन चक्र जिस का आयुध है उस श्रीकृष्ण को पृथिवी का भार हरण करना यह कुछ आश्चर्य नहि है॥ ४७॥

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो—
यदुवरपर्षत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन—
व्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेवम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत एवम्भूतः श्रीकृष्णस्ततः स एव सर्वोत्तम इत्याह—जयतीति । जनानां जीवानां यो निवासः आश्रयस्तेषु वा निवसत्यन्तर्यामितया तथा स कृष्णो जयति देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः। वस्तुतः अजन्मा यदुवराः पर्षत्सभा सेवकरूपा यस्य इच्छामात्रेण निरसनसमर्थोऽपि क्रीडार्थं दोर्भिरधर्ममस्यन् क्षिपन् स्थिरचरवृजिनघ्नोऽधिकारी विशेषानपेक्षमेव वृन्दावनगततरुतृणलतादीनां, संसारदुःखहन्ता तथा विलासवैदग्ध्यानपेक्षं व्रजवनितानां पुरवनितानाञ्च सुस्मितेन शोभनहास्ययुतेन श्रीमता मुखेनैव कामदेवं वर्धयन् कामश्चासौ दीव्यति विजिगीषति संसारमिति देवस्तम् भोगद्वारा मोक्षप्रदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं श्रुत्वा सुखं प्राप्नुवतोपि श्रोतॄंस्तदवस्थत्वमतीतमिवाशङ्क्य म्लायतः स्वानुभवेन सान्त्वयन्नाह—जयतीति । देवक्यां जन्म जननलीलानुकरणेन प्रादुर्भावो वादस्तत्त्वबुभुत्सुकथा नतु छलजात्यादिरूपा यस्य यद्वा देवक्यां जन्मनो वादः ख्यातिर्नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न इत्यत्र व्याख्यातरीत्यातु श्रीयशोदायामपि तर्क्यं जन्म यस्येत्यर्थः। स प्रसिद्धः श्रीकृष्णो जयति सर्वदेवस्वरूपरूपगुणलीलापरिकरस्थानगतेन सर्वोत्कर्षेण विराजते अत्र च लोडर्थत्वं न सम्भवति सदोत्कृष्टता परकाष्ठामहिष्ठे श्रीभगवति तद्विज्ञानां तादृशानामाशीर्वादायोगात् यदि वा तद्योगः कथञ्चित्कल्प्यस्तथाप्याशीर्वादविषयस्य सविशेषणस्य तस्य तदपि तथैवावस्थितिप्राप्तेर्विवक्षितार्थ एव लभ्येत धार्मिकसभ्यादिसम्पन्नो विष्णुमित्रो वर्द्धतामितिवत् अथ कथम्भूतः सन् जयतीत्यपेक्षायां विशेषणानि वदन् परिकरविशिष्टतयाह—तेन च तादृशतन्नित्यजये विद्वत्प्रत्यक्षलक्षणं प्रमाणमप्याह, जनेषु सालोकयेत्यादिपद्ये जना इतिवत् तदीयेष्वन्तरङ्गेषु श्रीयादवगोपादिषु साक्षान्निवासोऽन्येषु च तत्स्फूर्त्तिरूपो यस्य सः तत्र चान्यार्थतां परिहरंस्तस्मिन् जये विभूत्यैव तैर्जनैः विशिष्टतामाह, यदुवरेत्यादिना तत्रान्तरङ्गैर्विशिनष्टि यदुवराः क्षत्रिया गोपाश्च परिषत् सभारूपा यस्य सः बहिरङ्गैश्च विशिनष्टि स्वे भक्तजना एव दोषो भुजा इव भुजास्तैरधर्ममेतादृशार्थं नास्तिक्यादिकं जगति चास्यन् दूरीकुर्वन् अतस्तत्तत्सम्बन्धेन स्थिरचराणामन्तरङ्गाणां स्ववियोगदुःखहन्ता बहिरङ्गाणां संसारहन्तापि सन् अथ तत्रापि परमान्तरङ्गैर्विशिनष्टि सुस्मितेति । शोभनं स्मितं तदुपलक्षितप्रसादविलासादिकं यत्र तेन स्वभावत एव श्रीयुक्तेन च मुखेनैव प्राधान्यतः प्रथमोक्तानां व्रजवनितानां, तदनन्तराणां पुरवनितानां जनितात्यर्थानुरागाणां तासां योषितां यः कामः स एव दीव्यति परमप्रेमरूपत्वात् सर्वतोपि विराजतीति देवः तं वर्द्धयन् सदैवोद्दीपयन् इति स्वरूपगुणलीलास्थानविशिष्टतापि दर्शिता तदेवं सर्वस्यापि विशेषणस्य विधेयेन जयत्यर्थेनानुगतत्वात्तादृशोऽसौ स्वयमेव तादृशैः परिकरैः सह तादृशविलासादिविशिष्टो व्रजे पुरद्वये च सदा सर्वोत्कर्षेण विराजत एवेति स्थितं युक्तमेव च तत् स्वयं भगवत्त्वात् आगन्तुकतादृशत्वे स्वयं भगवत्त्वहानेः तस्मादविचारेणैवास्य कानिचिद्वचनानि प्रतिकूलायन्ते वस्तुतस्तु अनुकूलान्येव तत्र दशमस्कन्धस्य तत्रतत्र व्याख्यातान्येव तत्स्वरूपानित्यत्वे प्रथमस्कन्धस्य ययाहरद्भुवोभारमित्यादिद्वयन्तु यथा तनुरूपकलेवरशब्दा भाववाचिन एव यथा तृतीयस्कन्धे विसर्गप्रसङ्गे ब्रह्मणि तत्पर्यायशब्दस्य एवार्थः स्वीकृतः अनुपपत्तेः तत्र यदि सा तर्हि कथं स्वयं भगवति न स्यात् सच भावोऽत्र भूभारजिहीर्षालक्षणः मायाकार्यसम्बन्धित्वात्तदाभास एव च ततः साम्ये कण्टकदृष्टान्तत्वं सुसङ्गतमेव नटदृष्टान्तत्वञ्च अन्यरूपकाभिनेतुर्नटस्य स्वरूपवेषाभ्यामेव स्थितस्य तत्तद्भावाभासस्वीकारपरित्यागमात्राभ्यामिति एव मन्यत्राप्याकृतिदेहशब्दौ व्याख्येयौ अथवा त्यागस्वीकारौ नामान्तर्धापनाविर्भावने एव यथा श्रीमध्वाचार्यधृतं तन्त्रभागवतवचनं पूर्वमुदाहृतं—

> अहेयमनुपादेयं तद्रूपं नित्यमव्ययम् ।
> स एवापेक्ष्यरूपाणां व्यक्तिमेव जनार्दनः ॥
> अगृह्णाद्व्यसृजच्चेति कृष्णरामादिकां तनुम् ।
> पठ्यते भगवानीशो मूढबुद्धिव्यपेक्षया ॥ इति

एवं प्रथमस्य द्वादशे विधूयेत्यादि पद्ये स्वामिभिरप्युक्तं यत्रदृष्टस्तत्रैवान्तर्हितः नत्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगत इति अत एव तृतीये—

> प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशाम् नृणाम् ।
> आदायान्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम् ॥

इत्यत्रापि लोकलोचनरूपं स्वबिम्बं निजमूर्त्तिं प्रदर्श्य पुनरादायैव चान्तरदधात् नतु त्यक्त्वेत्युक्तं यथा मत्स्यादिरूपाणीत्यनन्तरमपि तथोक्तं यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वेति त्यागोऽत्र स्वतनुकरणक इति सर्वान्ते तल्लोकगमनञ्च सर्वाश्चर्यमाकृष्यावतीर्णस्य तस्य तत्तद्दर्शनेन तथैकादशस्कन्धस्य लोकाभिराममित्यादिकं सयुक्तिकं टीकाकृद्भिरेव व्याख्यातं अथात्रानुकूलवचनानि तत्र सर्वावतारगतानि यथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी।

नृसिंहपुराणे "युगे युगे विष्णुरनादिमूर्त्तिमास्थाय विश्वं परिपाति दुष्टहा" इति अत एव तत्तदाराधनं शास्त्रञ्च मिथ्या न स्यात् तत एव च जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्त्तिरित्यादि श्रीनारायणवर्मादौ तथा नित्यत्व एव शालग्रामशिलादिषु नरसिंहत्वादिभेदः सङ्गच्छते तत्तत्साविध्यादेव हि तत्तद्भेदः श्रूयते चैवं नवस्वपि वर्षेषु साक्षात्तत्तदुपासनादि यथोक्तं नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीयत इति श्रीप्रद्युम्नादीनां गतिविलासादिकञ्च तत्र तत्र वर्णितं तत्र श्रीप्रद्युम्नस्य ताव दृश्यते अतीव सुललितगतिविलासरुचिरहासावलोकलीलये- त्यादि रमां रमयन्नित्यादि च अत एवोक्तं तत्र तत्र सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्येति ब्राह्मपाद्मोत्तरखण्डादौ श्रीमत्स्यदेवादीनां वैकुण्ठे पृथक्पृथक् लोकाश्च श्रूयन्ते तथा मध्वभाष्यप्रमाणिता श्रुतिश्च वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नृसिंहो वामनो रामो रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्रधाहं अमितोहमनन्तोहं नैवैते जायन्ते नैतेषामज्ञानबन्धो न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परमानन्दा इति अथ विशेषतः श्रीकृष्णगतानि यथा तत्रैकादशान्ते धारणा ध्यानमङ्गलमित्यत्र च श्रीस्वामिभिर्व्याख्यातं धारणाया ध्यानस्य च मङ्गलं शोभनं विषयम् इतरथा तयोर्निर्विषयत्वं दृश्यते चाद्याप्युपासकानां साक्षात्कारस्तत्फलप्राप्तिश्चेति तथा च त्रैलोक्यसम्मोहनतन्त्रे श्रीमदष्टादशाक्षरप्रसङ्गे—

> अहर्निशं जपेद्यस्तु मन्त्री नियतमानसः।
> स पश्यति न सन्देहो गोपवेषधरं हरिम्॥ इति

एवं गौतमीये च सदाचारप्रसङ्गे——

> अहर्निशं जपेन्मन्त्रं मन्त्री नियतमानसः।
> स पश्यति न सन्देहो गोपरूपधरं हरिम्॥ इति

वृन्दावने वसेद्धीमान् यावत्कृष्णस्य दर्शनमिति च। तथाच श्रीकृष्णसहस्रनामप्रारम्भे—

> तस्य हृष्टाशयः स्तुत्या वृष्णिगोपाङ्गनावृतः।
> तापिञ्छश्यामलं रूपं पिञ्छोत्तंसमदर्शयत्॥ इति

अग्रे च तद्वाक्यम्—

> मामवेहि महाभाग कृष्णं कृत्यविदां वर।
> पुरस्कृतोसि त्वद्भक्त्या पूर्णास्ते स्युर्मनोरथाः॥ इति

तथा पाद्मनिर्माणखण्डे "पश्य त्वं दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम्" इति श्रीभगवद्वाक्यानन्तरं ब्रह्मवाक्यम्—

> ततोऽपश्यमहं भूप बालं कालाम्बुदप्रभम्।
> गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः॥
>
> कदम्बमूल आसीनं पीतवाससमद्भुतम्।
> वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्॥ इत्यादि

श्रीगोपालतापनीचैवं "तदुहोवाच ब्राह्मणोऽसावनवरतं मेध्यातः स्तुतः परार्द्धान्ते सोऽबुध्यत गोपवेषो मे पुरस्तादाविर्बभूव" इति सिद्धनिर्देशमपि श्रूयते बृहन्नारदीयमङ्गलाचरणे

वन्दे वृन्दावनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरम्॥ इति स्कान्दद्वारकामाहात्म्ये श्रीबलिं प्रति प्रह्लादवाक्ये—

> गृहे सन्तिष्ठते यस्य माहात्म्यं दैत्यनायक।
> द्वारकायाः समुद्भूतं सान्निध्यं केशवस्य च।
> रुक्मिणीसहितः कृष्णो नित्यं निवसते गृहे॥ इति

पाद्मकार्त्तिकमाहात्म्ये तत्प्रातः स्नानार्घमन्त्रे—

> व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम।
> गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे॥ इति

एवं नानामन्त्रा अपि तथैव तं साक्षान्निर्दिशन्ति अत एव गोपालतापन्यां गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनं सततं समरुद्गणोहं परया स्तुत्या तोषयामीति तदेवमभिप्रेत्य श्रीशुकदेवोपि निजाभीष्टदैवतत्वेनाह—पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सतांपतिरिति प्रीयान्न इन्द्रो गवामिति च श्रीमन्नराकृतिमेवाधिकृत्य नारायणवर्मण्यप्याह "मां केशवो गदया प्रातरव्याद्गोविन्द आसङ्गव आत्तवेणुः" इति एवं श्रीमन्नराकारे वा येषां या भ्रान्तिः सा तेषामपि निरस्ता यथोक्तम्—

> यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः।
> स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसाम्॥

एवं न चान्तर्न बहिर्यस्येत्यादि नौमीड्यते इत्यादि सकृद्यदङ्गप्रतिमेत्यादि अहोभाग्यमहोभाग्यमित्यादि च एवमेव ब्रह्माण्डे श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे श्रीमन्नराकृतित्वमेवाधिकृत्य—

> "नन्दव्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रहः।
> नवनीतविलिप्ताङ्गो नवनीतनटोऽनघः॥ इति

श्रीगोपालतापन्यामपि "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तं पीठगं येतु यजन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्" इति विशेषश्लोकः गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्येत्यादौ तथाच पाद्मनिर्माणखण्डे श्रीवेदव्यासवाक्यम्—

> दृष्ट्वातिहृष्टोह्यभवं सर्वभूषणभूषणम्।
> गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुवादिनम्॥
>
> ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम्।
> यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम्॥
>
> निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
> पूर्णपद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम॥
> इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम्।

इत्यादि। अथ तस्य मानसानां शारीराणाञ्च गुणानां स्वाभाविकत्वमव्यभिचारित्वञ्चोक्तं प्रथमे सत्यं शौचं दया क्षान्तिरित्यादिना—

> एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः।
> प्रार्थ्या महत्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित्॥

इत्यन्तेन अथ तत्तत्परिकरनित्यत्वे प्रतिकूलायमानानि यथार्थं व्याख्यायन्ते तत्र देवावतरणवाक्यमेकदेशप्रस्तावमयमिति पूर्वपूर्वादाहृतमास्ति मौषलादिकञ्च ब्रह्मशापमर्यादारक्षार्थं मायिकमेव आह स्म च तदानीमेव दारुकं इति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी॥

श्रीभगवान्—

त्वन्तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।
मन्मायारचितामेतां विज्ञायोपशमं व्रज" इति ॥

अस्यार्थः त्वन्तु दारुको ज्ञाननिष्ठो मदीयलीलातत्त्वज्ञः मद्धर्मं मम स्वभक्तपालयितृत्वरूपं स्वतुल्यपरिकरसङ्गित्वरूपञ्च स्वभावं आस्थाय विश्रभ्य एतामधुना प्रकाशितां सर्वामेव मौषलादिलीलां मम माययैवेन्द्रजालवद्दर्शितां विज्ञाय उपेक्षको वहिर्दृष्ट्या जातं शोकमुपेक्षमाणः उपशमं चित्तक्षोभाभावमुपि व्रजेति अत्र दारुकस्य स्वयमेव तल्लोकादवतीर्णत्वेन सिद्धत्वादेतामित्यत्रातिसन्निहितार्थलाभाच्चान्यथा व्याख्यानमेव प्रथमप्रतीत्याविषय इति विवेकव्यं तथा चैकादशान्ते पद्यत्रयं तत्र प्रथमं यथा—

राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा
मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ॥
सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते
संहृत्य चात्ममहिम्नोपरतः स आस्ते ॥ इति

अस्यार्थः परस्य श्रीकृष्णस्य तनुभृतः पार्षदा यादवादयस्तेषां जननाप्ययरूपा ईहाश्चेष्टाः केवलं परस्यैव मायया विडम्बनमनुकरणमेवावेहि यथेन्द्रजालविद्याविदो नटः कश्चित् जीवत एव मारयित्वेव पुनश्च तद्देहं जनयित्वेव दर्शयति तस्यैव विश्वसर्गादिहेत्वचिन्त्यशक्तेस्तस्य तादृशशक्तित्वं न च चित्रमित्याह सृष्ट्वेति एवमेव दृश्यते चाद्याप्युपासकानामित्यादि तद्व्याख्याने सुसङ्गच्छते तत्तत्परिकरेणैव सार्द्धं तेषु तत्साक्षात्कार इति एवं सति श्रीसङ्कर्षणादौ मुग्धानामन्यथा हेतूदाहरणाभासः सुतरामेव मायिकः स्कान्दायोध्याखण्डे श्रीलक्ष्मणस्यापि तादृशत्वं न सम्प्रतिपन्नं तथाहि तदन्तिमदशानुकरणलीलायां—

ततः शेषात्मतां जातं लक्ष्मणं सत्यसङ्गरम् ।
उवाच मधुरं शक्रः सर्वस्य च सपश्यतः ॥
इन्द्र उवाच ।
लक्ष्मणोत्तिष्ठ शीघ्रं त्वमारोहस्व पदं स्वकम् ।
देवकार्यं कृतं वीर त्वया रिपुनिषूदन ॥
वैष्णवं परमं स्थानं प्राप्नुहि त्वं सनातनम् ।
भवन्मूर्त्तिः समायाता शेषोपि विलसत्फणः ॥

इत्यादि । ततश्च—

इत्युक्त्वा सुरराजेन्द्रो लक्ष्मणं सुरसङ्गतः ।
शेषं प्रस्थाप्य पाताले भूभारधरणक्षमम् ॥
लक्ष्मणं यानमारोप्य प्रतस्थे दिवमादरात् ॥ इति

अत एव जरासन्धवाक्ये तव यदि श्रद्धेत्यत्र श्रीस्वामिभिरपीत्थं वास्तवार्थो व्यञ्जितः अच्छेद्यदेहोसाविति स्वयमेव मत्वा अपरितोषात्पक्षान्तरमाह यद्वा मां जहीति अथ द्वितीयं यथा अप्राकृतानां तेषां तत्र सम्भवतीत्यास्तां श्रीकृष्णपाल्यत्वेनैव सम्भवतीत्याह—मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वाञ्चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं जिग्येन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने स्वरनयन्मृगयुं सदेहमिति अस्यार्थः यः श्रीकृष्णः यमलोकं गतमपि गुरुसुतं गुरोर्जातेन पञ्चजनभक्षितेन तेन मर्त्येन देहेनैवानयत् तच्च ब्रह्मतेजसो बलवत्त्वं मन्तव्यं त्वाञ्च परमास्त्रदग्धं ब्रह्मास्त्रेण दग्धुमारब्धं यस्तस्माद्ब्रह्मास्त्रादानयत् रक्षितवानित्यर्थः किमन्यद्वक्तव्यं यश्चान्तकानामन्तकमीशं श्रीरुद्रमपि बाणसङ्ग्रामे जितवान् अहो यश्च तं जराख्यं मृगयुमपि स्ववैकुण्ठविशेषं सशरीरमेव प्रापितवान् स कथं स्वानां यदूनां अवने ईशो न भवति तस्मात्ते स्वप्नवदर्शनं न तात्त्विकलीलानुगतं सशरीरन्तु तेषां स्वलोकगमनमतीव युक्तमित्यर्थः अथ तृतीयं यथा ननु गच्छन्तु तादृशशरीरा एव स्वं धाम तत्रापि स्वयं भगवान् विराजत एवेति न तेषां तद्विरहदुःखमपि श्रीभगवांस्तु तथा सामर्थ्यश्चेत्तर्हि कथमन्यांस्तादृशान्निर्माय तैः सह मर्त्यलोकानुग्रहार्थमपरमपि कियन्तं कालं मर्त्यलोकेपि प्रकटो नासीत् इत्यत्र सिद्धान्तयन् तेषां श्रीभगवतश्च सौहार्दभरेणापि परस्परमव्यभिचारित्वमाह

तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ।
नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥

इति अस्यार्थः यद्यप्युक्तप्रकारेणाशेषस्थितिसम्भवाप्ययेषु अनन्यहेतुः यद्यस्मात्तद्रूपमप्यनन्ततादृशशक्तिधृक् तथापि यादवानन्तर्धाप्य निजं वपुः अत्र शेषितं प्रणेतुं किञ्चित्कालं स्थापयितुं नैच्छत् किन्तु स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः तान् विना मर्त्येन लोकेन किं मम प्रयोजनमिति स्वःस्थानां तद्धामगतानां तेषां गतिमेव स्वस्याभिरुचितत्वेन प्रकृष्टां दर्शयन्निति अतस्तेषां श्रीभगवद्वदन्तर्धानमेव न त्वदन्यदस्तीति श्रीभगवदभिप्रायकथनेनापि श्रीमानुद्धव आह—तृतीये—

मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वासवाताम्रविलोचनानाम् ।
नैषां वधोपाय इयानतोन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म ॥

इति अस्यार्थः एषां यदूनां यदा मिथो विवादस्तदाप्येषां पृथिवीपरित्याजने वधरूप उपायो न विद्यते किमुतान्येन विवादेन स न स्यादिति तर्हि तेषां मयाभिलषिते पृथ्वीपरित्याजने कतम उपायो भवेत् तत्र पुनः परामृशति अतो वधादन्य एव इयानेतावानेवोपायो वर्त्तते कोसौ मयि उद्यते ममेच्छया एते स्वयमन्तर्दधत इति यः स्मेति निश्चये तत कूर्मपुराणोक्तश्रीसीताहरणवत् पुरस्त्रीहरणमपि मायिकं ज्ञेयं तथैवासां विवाहप्रसङ्गे स्वरूपशक्तित्वं प्रमाणितं किञ्च तेषु यच्चान्यच्छस्त्राघातमूर्च्छातत्त्वबुभुत्सादिकं श्रूयते तद्भवेवत इव नरलीलौपयिकतया प्रपञ्चितमिति कचित्तु प्रकटलीलायाः प्रापञ्चिकामिश्रत्वाद्यथार्थमेव च तत्तत् यथा शतधन्ववधादौ अन्तरङ्गाणां तु भगवत्साधारण्यमेव तन्नित्यपरिकरत्वेन दर्शितत्वाद्युक्तं तदनुकूलानि चैतानि वाक्यानि यथा पाद्मकार्त्तिकमाहात्म्ये श्रीसत्यभामां प्रति श्रीभगवद्वाक्यम्—

एते हि यादवाः सर्वे मद्गणा एव भामिनि ।
सर्वदा मत्प्रिया देवि मत्तुल्यगुणशालिनः ॥ इति

पाद्मोत्तरखण्डे—

यथा सौमित्रिभरतौ यथा सङ्कर्षणादयः ।
तथा तेनैव जायन्ते निजलोकाद्यदृच्छया ॥
पुनस्तेनैव गच्छन्ति तत्पदं शाश्वतम्परम् ।
न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानाञ्च विद्यते ॥ इति

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीगोपालतापन्यां जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्ये तिष्ठति योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गोपान् पालयति योऽसौ गोपेषु तिष्ठतीत्यादिसौर्य्ये इति सौर्य्यां यमुनायास्तीरे श्रीवृन्दावने सहस्रनाम्नि सुयामुन इति हि तद्भाष्ये व्याख्यातम् अथ प्रपञ्चे प्रकटाप्रकटरूपेण प्रकाशभेदेन स्थितानि श्रीवृन्दावनादीन्येव नित्यस्थानानीति च पूर्वोदाहरणजातेन व्यक्तमेवास्ति यथोक्तं पाद्मनिर्माणखण्डे श्रीभगवद्वाक्यम्—

नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा ।
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ॥ इति

तथाच बृहद्गौतमीये श्रीकृष्ण उवाच—

इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
अत्र ये पशवः पक्षिवृक्षाः कीटा नरामराः ॥
ये वसन्ति ममाधिष्ण्ये मृता यान्ति ममालयम् ।
अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये ॥
योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः ।
पञ्चयोजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकम् ॥
कालिन्दीयं सुषुम्णाख्या परमामृतवाहिनी ।
अत्र देवाश्च भूतानि वर्त्तन्ते सूक्ष्मरूपतः ॥
सर्वदेवमयश्चाहं न त्यजामि वनं क्वचित् ।
आविर्भावस्तिरोभावो भवेदत्र युगेयुगे ॥
तेजोमयमिदं रम्यमदृश्यं चर्मचक्षुषा ॥ इति

यथैकादशस्कन्धान्ते—

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रो प्लावयत् क्षणात् ।
वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ।
स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमङ्गलमङ्गलम् ॥ इति

एवमेव विष्णुपुराणे—

प्लावयामास तां शून्यां द्वारकाञ्च महोदधिः ।
यदुदेवगृहन्त्वेकं नाप्लावयत सागरः ॥
नात्यक्रमेत्ततो ब्रह्मंस्तदद्यापि महोदधिः ।
नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान् केशवो यतः ॥

इतिदिक् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तविधासाधारणप्रभावानिर्वाहकं परत्वमाह जयतीति । सर्वोत्कर्षेण वर्तते को जयतीत्यत आह जननिवास इति जनानां स्थावरजङ्गमानां निवासो धारकः जनेषु निवसति धारकतयेत्यर्थः । तर्हि परमात्मनः कथं प्राकृतेषु जन्मेत्यत्राह देवकीति । देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः तस्य प्राकृतस्येव कर्माधीनं जन्म अपि तु स्वेच्छामूलकं तदिति भावः । तदपि किमर्थमित्यत्राह-यदुवराः यदुश्रेष्ठास्तेषां परिषदः सङ्घास्ताभिरेव दोर्भिर्भुजैरधर्ममस्यन् लक्षणहेत्वोरित्यत्र शता प्रतिक्षेप्तुमित्यर्थः । न केवलं तदेव तस्य सङ्कल्पमात्रेणापि सुशकत्वात् किन्त्वेतदेवावतारकृत्यं मुख्यमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि-स्थिरचरवृजिनघ्नः अधिकारमनपेक्ष्य स्थिराणां वृन्दावनादिगतानां तरुगुल्मादिरूपाणां स्थिराणां चराणां पशुशकुनिप्रभृतीनां केन चित्सम्बन्धेन वृजिनं प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं हन्तीति तथा तदेवोदाहर्तुं विशिनष्टि शोभनं स्मितं यस्मिंस्तेन श्रीमुखेन व्रजवनितानां पुरवनितानां च कामदेवं वर्द्धयन् ताः कामस्वभावाः वनिताः स्वेनैव स्वभावेन स्वविषयकेण मुच्येरन्निति तं तासां वर्द्धयन्निति भावः । वर्द्धयन् जयतीति सम्बन्धः यद्वा अयमपि लक्षणहेत्वोरिति शता वर्द्धयितुं देवकीजन्मवादो जयतीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो—
नियमकृतपदाब्जैर्दस्युपीडां स्वदोर्भिः ।
मुदमुभयदृशीनां श्रीनिकेतात्ममूर्त्या—
स्मरवपुरबलानां स्निग्धहासेक्षया च ॥ क ॥

देवकीजन्मवादः देवकीपुत्रत्वेन वादः कीर्तिर्यस्य स तथा स जननिवासः जगन्निवासो जयति कथमत्राह नियमेति भूभारक्षपणार्थं नियमेन भूमौ कृतानि पदाब्जानि पादन्यासपद्मानि यानि तैः स्वदोर्भिश्च दस्युपीडां कुर्वन्निति शेषः । उभयदृशीनां अन्तर्बहिःस्थितरूपस्य दृशि दर्शनं येषां तेषां मुदं कुर्वन् अबलानां स्त्रीणां श्रीनिकेतात्ममूर्त्या लक्ष्मीमन्दिरात्मस्वरूपेण स्निग्धहासेक्षया स्निग्धमन्दस्मितशोभितरूपकटाक्षनिरीक्षणेन च स्मरवपुः काममूर्तिरिव स्थितः ॥ क ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तस्य सर्वोत्कृष्टत्वं श्रुत्वा सुखं प्राप्नुवतोऽपि श्रोतॄंस्तद्वशत्वमतीतमिवाशङ्क्य म्लायतः स्वानुभवेन सान्त्वयन्नाह जयेति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अतः स एव जयतीत्याह-जयतीत्यादि । स इत्यध्याहार्यः स श्रीकृष्णो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते कीदृशः जननिवासः जनाजनमनाः स्मि तेषां निवासः सर्वेषां मनोरमः यद्वा जननी यशोदा तस्यां तदङ्के वासो यस्य ङ्याप्योः क्वचिद्ध्रस्वः नन्वसौ देवकीपुत्र एव कथमेवमुच्यते तत्राह देवकीजन्मवादः देवक्यां जन्मेति वादः प्रसिद्धमात्रं यस्य अजत्वात् न कयापि गर्भे धृतः यद्वा यादवा वरः श्रेष्ठा गोपवालाश्च परिषत् पार्षदरूपा यस्य किं कुर्वन् जयति तैः स्वकीयैर्यादवैर्गोपबालकैश्च दोर्भिरिव दोर्भिः अधर्मं अस्यन् यादवपक्षे अधर्मं असुरशरीरं गोपबालकपक्षे धर्म्मं न अस्यन्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

स्थापयन्नित्यर्थः । स्थिराणां वृन्दावनतरुगोवर्द्धनादीनां चराणां तद्गतमृगपक्ष्यादीनां, वृजिनघ्नः दुःखघ्नः आनन्दप्रदः द्वारकायामपि रैवतादीनां तद्गतमृगादीनां च पुनः श्रीमुखेन सुस्मितः सन् व्रजरमणीनां गोपीनां पुररमणीनां रुक्मिणीप्रमुखानाञ्च कामदेवं वर्द्धयन् उत्तम्भयन् कामश्चासौ दीव्यतीति तथा अथवा कामेन सङ्कल्पेन दिव्यतीति कामदेवः प्रेमा तं एतेन व्रजविलासद्वारकाविलासयोरेव येगपद्येनैव नित्यत्वं बोद्धव्यं पञ्चरात्रादिषु वसुदेवदेवक्योर्नन्दयशोदयोरुक्मिण्यादीनां गोपगोप्यादीनाञ्च सह पूजाश्रवणात् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतादृशोऽपि भगवान् साम्प्रतं क्वास्तीत्याकाङ्क्षायामाह- जयति जननिवास इति । स कृष्णो भगवानिदानीमपि तत्सम्बन्धिजनेषु सर्वेष्वेव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते यतोऽयं जननिवासः स्वभावतोऽपि सर्वेषु जनेषु निवसति परमात्मा सर्वान्तरः ननु देवकीपुत्रं पृच्छामि देवक्यां जातः सः क्व वर्त्तत इति तत्राऽऽह देवकीजन्मवाद इति । देवक्यां जन्मवादमात्रं लोकविवादे सति भगवान् क्वापि नास्तीत्युक्तौ सिद्धान्तनिरूपणप्रस्तावे वीतरागाः देवक्यां जातोऽस्तीत्याहुः-ननु ताव न्मात्ररूपत्वं तस्येत्यर्थः । ननु सर्वत्र किं कुर्वन् तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तस्य त्रिविधं कर्माह तत्र सात्विकं निरूपयति यदुवराणां परिषदि सभायामपि केवललौकिकपरा अपि ये स्वे स्वकीयाः सेवकाः सन्ति तैरपि अधर्मजातं सर्वमेव दैत्यादिरूपम् अस्यन् क्षिपन् अद्यापि भगवान् द्वारकायां यादवसभायां सेवकैः सह विराजते यदि कश्चिदेतन्मध्ये दैत्यः प्रकटो भवेत् तदा तत एव कञ्चित्प्रेषयित्वा तं मारयतीत्यर्थः । तामसं चरित्रमाह स्थिरचरवृजिनघ्नः इति• द्वारकाव्यतिरिक्तस्थाने सर्वत्रैव यत्रयत्र परिभ्रमणं कृतवान् तेषां सर्वेषामेव प्रसङ्गादपि वृजिनं पापं दूरीकरोति येवा पुरुषा येवा वृक्षाः वृजिनस्यैव वा स्थिरचरभेदौ प्रकारवासनारूपौ अनेन सर्वत्रैव भगवानस्ति यदि भक्तो भवेदिति निरूपितं राजसमाह सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन् कामदेवमिति सुस्मितं शोभायुक्तं यन्मुखारविन्दं तेनैव व्रजे गोकुले पुरे मथुरायां द्वारकायां च याः स्त्रियः गोपिका कुब्जाप्रभृतयो महिष्यश्च तासां हृदये कामदेवं वर्द्धयन्नास्ते कामस्य देवत्वं मोक्षपर्यवसानात् योऽस्त्येव सर्वेषु मध्येव वर्द्धयन् स्वसम्बन्धमात्रेणैव मोक्षं प्रयच्छतीत्यर्थः । एषा पूर्वेष्वपि पूर्वं यादृशी तादृश्येवेदानीमपि तथैव तेषु स्थानेषु करोति । अत्रार्थान्तरोऽपि ध्वन्यते अत्यन्तमोहिकया लोके परमसौन्दर्यं प्राप्तया भक्त्या व्रजस्थितानां पुरस्थितानाञ्च ग्रामे ऽप्यद्येव निवसतां काममुद्बोधयन्नास्त इति तस्य देवत्वं मन्तव्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हन्त हन्तैतादृशः कृष्ण एतावत्कालपर्यन्तं न तद्यावितिमा शोचेत्याह—जयतीति । जनेषु मनुष्येषु तापयादवादमध्येष्वेव निवासो यस्य सः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते वर्त्तमाननिर्देशः सविशेषणस्यैव कृष्णस्य सार्वकालिकीं स्थितिं वक्ति शुकस्य तद्भक्तत्वात् तत्राशीर्वादायोगाल्लोट् प्रयोगो नैवाशङ्क्यः आशीर्वादेऽपि तदाशिषः सार्वत्रिकसत्यत्वाद्विवक्षितसिद्धिरेव देवक्योर्नन्दवसुदेवगृहिण्योर्जन्मैव वादः सिद्धान्तो यत्र सः तथाच द्वेनाम्नीनन्दभार्याया यशोदा देवकीतिचेत्यादिपुराणे देवक्यामिव यशोदायां शुकोक्तेः वादः प्रवदतामहमिति भगवदुक्तिः आरम्भवादपरिणामवादादिष्वपि वादशब्दस्य सिद्धान्तवाचित्वं दृष्टं यदुवरा गोपाः व्रजस्थाः क्षत्रियाः पुरस्थाश्च परिषत् सभारूपा यस्य सः स्वैर्दोर्भिः अधर्मं धर्मप्रतिपक्षमसुरसङ्घं निरस्यन् निघ्नन् दोस्तुल्यैरर्जुनादिभिर्वा अत एव स्थिरचराणां वृजिनं संसारदुःखं व्रजपुरस्थानां तेषां स्ववियोगदुःखञ्च हन्तीति सः व्रजवनितानां पुरवनितानां मथुराद्वारकापुरस्थानुरागिणीनां सुस्मितेन श्रीमता मुखेनैव कामदेवं कामश्चासौ दीव्यतीति देवाऽप्राकृतस्तत्स्वरूपभूतस्तं वर्द्धयन् सन् जयतीति व्रजमथुराद्वारकास्थलीलानां सर्वासामेव दशमस्कन्धवर्णितानां नित्यत्वमुक्तं एतत् प्रकारश्च सप्रमाणकः सर्वं एवोज्वलनीलमणिटीकायां साधु विवृत एव अत्राप्येकादशान्ते भगवदन्तर्धानप्रसङ्गे व्याख्यास्यते एव ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तलीलस्य भगवतो बहुशो वर्णितं परत्वं सङ्क्षेपत आह जयतीति । जनानां सर्वेषां निवासः धारकः तदपि भक्तवश्यश्च देवक्यां जन्मेति वादः कथा यस्य सः यदुवराः परिषत्सभा सेवकरूपा यस्य सः दोर्भिः भुजैः अधर्मं अस्यन् क्षिपन् स्थिराणां चराणां च वृजिनं पापं हन्तीति तथा शोभनं स्मितं यस्मिन् तेन श्रीमता मुखेन व्रजवनितानां पुरवनितानाञ्च दीव्यति विजिगीषति संसारमिति देवः कामश्चासौ देवश्च तं वर्द्धयन् भक्तमनोरथपूरणार्थं तत्तद्भक्तानुगुणाश्चेष्टितं कुर्वन्नित्यर्थः जयत्यतिशयेनोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

सब प्राणियों में निवास करने वारा देवकी में जन्म भया इस प्रकार का जिस का वाद है यदुवंशियों में श्रेष्ठ जिस के सभासद हैं निज भुजाओं से अधर्म का नाश करने वारा स्थावर जंगम प्राणिमात्र के पापन का नाश करने वारा सुन्दर मंदहास युत श्रीमुख से व्रज की और मथुरा तथा द्वारका पुरी की वनितान को कामदेव की वृद्धि करने वारा अर्थात् भोगद्वारा मोक्ष देने वारो श्रीकृष्ण भगवान् सर्व प्रकार के उत्कर्ष से वर्त्तमान है ॥ ४८ ॥

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयात्त—
लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ॥
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तत्कार्यविशेषैः स्वीकृतमत्स्यकूर्मादिनानामूर्तेर्विशेषतो यदूत्तमस्य सतः परस्य तदनुरूपानुकारीणि कर्माणि चरितानि श्रूयात् शृणुयादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हन्तैतादृशपरधाम्नस्तस्यानुगतिं जनः कथं लभेत उच्यते नेदं मदुक्तं श्रीभगवल्लीलावर्णनशास्त्रं शास्त्रान्तरमिव स्वाभिहितार्थानुष्ठानेनैव फलप्रदं, किन्तु श्रवणमात्रेणापीत्याह—इत्थमिति । यद्वा तेषां तन्नित्यपार्षदानां नित्या तदेकधामस्थितिः किं वर्ण्यतां तैः सह या लीलास्ताः शृण्वतामपि सा नित्यैव स्यादित्याह, इत्थमिति । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण परस्य सर्वागोचरगतेरपि कृपया निजधर्मस्य स्वभक्तिरूपस्य रिरक्षया रिरक्षिषया आत्ता प्रपञ्चं प्रत्यानीता प्रकटिता लीलाप्रधाना तनुर्निजविग्रहो येन तस्य कर्माण्यमुष्य पदयोरनुवृत्तिमनुमतिमिच्छन् जनः शृणुयात् परस्येति विशिनष्टि यदूत्तमस्य पूर्वपूर्वप्रामाण्येन यदुषु पुरस्थेषु व्रजस्थेषु च उत्तमस्य तत्तदाश्रयस्य तस्यैव नित्यलीलस्येति यावत्कर्माणि विशिनष्टि तदनुरूपाणि लीलातनुयोग्यानि च तानि विडम्बनानि अन्यस्यादृश्यासिद्धकर्माणि च तानीति यद्वा तदनुरूपाणि तत्सदृशानि अवतारान्तरकर्माणि तान्यपि विडम्बयन्ति हीनोपमात्वं प्रापयन्ति यानि तानि असमोर्द्ध्ववैभवानीत्यर्थः अत एवोक्तं द्वितीये कर्माणि चात्ममहिमोपनिबन्धनानीति तथा कर्मरूपाण्यपि कर्मकषणानि जगतां कर्मविलोपकानीति ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रस्तुतस्कन्धार्थश्रवणफलं तदधिकारिणञ्चाह—इत्थमिति निजधर्मरिरक्षया स्वनिगमोक्तधर्मरक्षणेच्छया आत्ता परिगृहीता लीलार्थी तनुर्येन लीलापरेण तन्वाः कर्मफलभोगार्थत्वाभावात्तस्य यदूत्तमस्य परमपुरुषस्येत्थम्भूतानि तदनुरूपाणि अवतारानुरूपाणि धर्मरिरक्षानुरूपाणि वा विडम्बनानि मर्त्यचेष्टानुकाराणि कर्मनिरूपाणि शृण्वतां कीर्तयताञ्च भक्तियोगोत्पत्तिमिच्छन् कामयमानः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योऽद्यात्मा जगदादिमध्यनिधनो योऽव्यक्तजीवेश्वरो-
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविष्ट ऋषिणा चक्रे यतः संहिताम् ॥
यं सम्पद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा-
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥

जगत आदौ मध्ये निधने वर्त्तत इति जगदादिमध्यनिधनः जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्ता अव्यक्तजीवयोरीश्वरः ऋषिणा व्यासात्मना भागवतीं संहितां अनुशयी जीवः यं सम्पद्य प्राप्य अजां बन्धकशक्तिं जहाति "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः सुप्तः परमात्मानं प्राप्तः प्राप्तः यथा कुलायं शरीराभिमानं त्यक्त्वास्ते तथा कैवल्येन सच्चिदानन्दस्वरूपस्थित्या निरस्तयोनिं नित्यनिरस्तप्रकृतिम् ॥ ख ॥

इत्थं एवम्विधस्य यदूत्तमस्य कर्माणि विक्रमलक्षणानि गाङ्गेदिलन्वयः निजधर्मरिरक्षया स्वकल्पितधर्मरक्षणेच्छया तस्यानुकूलविडम्बनानि कर्मकषणानि दुष्कर्मनिराकरणसमर्थानि अनुवृत्तिं अनुगमनमिच्छन् ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषां नित्यपार्षदानां नित्या तदेकधामस्थितेः किं वर्ण्यतां । यतस्तैः सह या लीलास्ताः शृण्वतामपि सा नित्यैव स्यादित्याह—इत्थमिति । पूर्वप्रकारेण परस्य सर्वगोचरगतेरपि कृपया निजधर्म्मस्य स्वभक्तिस्वरूपस्य रिरक्षिषया आत्ता प्रपञ्चं प्रत्यानीता प्रकटिता लीलाप्रधाना तनुर्निजविग्रहो येन तस्य । तदनुरूपाणि यानि तस्य तत् सदृशानि अवतारान्तर कर्माणि तान्यपि विडम्बयन्ति हीनोपमत्वं प्रापयन्ति यानि तानि असमोर्द्ध्ववैभवानीत्यर्थः । यथा तच्छ्रवणेन तदनुवृत्ति प्राप्तः स्यात्तथा विवृणोति मर्त्यः इति यद्धाम श्रीवृन्दावनादिरूपेषु वासनानुसारेणैकतरं प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

उपसंहरति—इत्थमित्यादि । इत्थं अनेन प्रकारेण नित्यलीलत्वेनेति यावत् यदूत्तमस्य कर्माणि श्रूयात् शृणुयात् निजधर्मरिरक्षया निजधर्मो वैष्णवधर्मस्तस्य रिरक्षया सदैव धर्मरक्षणं कीदृशस्य आत्तलीलातनोः आत्ता गृहीता आलिङ्गिता लीलाया लीलास्वरूपाया राधाया रुक्मिण्याश्च तनुर्येन

मर्त्यस्तयाऽनुसवमेधितया मुकुन्द-
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं-
ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां अष्टादशसहस्रसंहितायां दशमस्कन्धे
महिषीगीतं नाम
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तदनुरूपविडम्बनानि, तस्य लीलायाः अनुरूपमनुकरणं येषां किं कुर्वन् शृणुयात् अमुष्य श्रीकृष्णस्य पदयोरनुवृत्तिं परिचर्य्याम् इच्छन् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं चरित्रमुपपाद्य तत्र शुकः श्रवणादिकं विधत्ते नित्यत्वाय, इत्थं परस्येति पूर्वोक्त प्रकारापन्नं अन्यदपि भगवच्चरित्रं इत्थमित्यनेन परिगृह्यते अक्षरादपि परः निजधर्मा ये भक्तास्तेषां रिरक्षया आत्ता लीलातनुर्येन तादृशस्य परमकृपालोस्तदनुरूपविडम्बनानि यथासाध्यानुरूपतया लोकप्रकारं विडम्बयन्ति यानि कर्माणि भोजनशयनादीन्यपि तानि शृणुयादिति विधिः अश्रवणे प्रत्यवाय इत्यर्थः यद्यप्यवतारान्तरचरित्रमपि पापनिवर्त्तकं भवति तथापि यदूत्तमस्य शृणुयात् को विशेष इति चेत्तत्राह अमुष्यपदयोरनुवृत्तिमिच्छन्निति कृष्णचरणारविन्दयोश्चेदनुवृत्तिं वाञ्छति तदेतदेव श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णचरितस्य नित्यतां व्यवस्थाप्य तच्छ्रवणं विधत्ते इत्थमिति । निजधर्मो भक्तिधर्मस्तस्य रिरक्षिषया प्रकल्पितलीलामयतनोस्तदनुरूपाणि तत्सदृशानि यान्यवतारान्तरकर्माणि तान्यपि विडम्बयन्ति स्वस्मादतिहीनीकुर्वन्ति कर्माणि ब्रूयात् शृणुयात् कर्षकषणानि नैष्कर्म्यप्रतिपादकानि ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परस्य सर्वश्रेष्ठस्य निजधर्मस्य स्वप्रापकस्य धर्मस्य भक्तेः रक्षितुमिच्छया अत्ता प्रकटीकृता लीलार्था तनुः श्रीमूर्तिर्येन तस्य तदनुरूपाणि लीलानुरूपाणि वा विडम्बनानि नरचेष्टितानुकरणानि येषु तानि ब्रूयात् शृणुयात् किं कुर्वन् अमुष्य श्रीकृष्णस्य पदयोः अनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

निजवेद मार्ग की रक्षा करने की इच्छासे लीलावतार तनूका ग्रहण करने वारे ब्रह्मादिक देवतानसे परें उस यदुत्तम श्रीकृष्ण के चरणों की परिचर्य्या की इच्छा करने वारा उस परमेश्वर के अवतारके अनुरूप चेष्टा के अनुकार करने वारे और संसार बन्धकर्मनके निवृत्त करने वारे चरित्रन को नित्य प्रति श्रवण करना ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुवृत्तेः फलमाह—मर्त्यं इति । श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्तया चिन्तया सम्वर्धितयाऽनुवृत्या तया तन्निष्ठत्वेन तस्य धाम लोकमेति लोकत्वेऽपि कालानाकलितत्वमित्याह, दुस्तरेति । दुर्लभपुरुषार्थतामाह, ग्रामादिति ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
श्रीधरस्वामिकृतभावार्थ दीपिका व्याख्या टीकायां
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ।
हरिः ओम् ।
श्रीकृष्णाय नमो नमः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथा तच्छ्रवणेन सदनुवृत्तिप्राप्तिः स्यात्तथा विवृणोति—मर्त्य इति । ननु हे राजन् ! मर्त्यो मरणधर्मा यः कोपि तया पूर्वोक्तमाहात्म्यया मुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्त्वया मुकुन्दस्य सर्वदुःखविमोचकत्वेन महाकारुणिकस्य स्वयं भगवतो या श्री-मती सर्वसम्पदां धात्रीच कथा तस्याः श्रवणेन जातं यत्की-र्तनं स्वयमुल्लासतो गानं तत्र या चिन्ता तत्प्राप्त्युत्कण्ठामयी स्मृतिस्तया समेधितया नित्यमेव तेन गानेन वर्द्धितया सम्यक् पूर्वोक्तं श्रीवृन्दावनादिप्रकाशविशेषरूपं तद्धाम प्रति वासना-नुसारेण तदेकतरं प्राप्नोति तदेव विशिनष्टि—दुस्तरः ब्रह्मा-दिभिरपि स्वतोऽपरिहार्य्योयः कृतान्तः कृतः सर्वस्यान्तो येन स कालः तस्यापि जवस्य विक्रमस्य अपवर्गः समाप्तिर्यत्र तत् यदुक्तं "न यत्र माया न च कालविक्रमः" इति "दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम्" इतिच तच्च परमाविषयाऽन्धाना-मपि लोभनीयशोभं किमुत मुमुक्षुमुक्तभक्तानामुत्तरोत्तरपरम-स्थमित्याह—ग्रामादिति । क्षितिः सप्तद्वीपवती पृथ्वी तां भुञ्जते ये तेपि बहवो यदेव परमपुरुषार्थो येषां तथाभूताः सन्तो ग्रामात् अन्यसर्वारोचकतया जनस्थानमात्रं त्यक्त्वा वनं जन-मात्रशून्यप्रदेशं साम्यवशात् द्वादशवनात्मकं श्रीमथुरामण्डलं वा ययुः तत्र गत्वा नित्यमवसन् श्रीमन्मथुरामण्डलस्यैव परमसाधनसाध्यरूपत्वात् तथा हि आदिवाराहे—

> न पापेभ्यो सुखं यत्र न भयं यत्र वै यमात् ।
> न गर्भवासमीयेत्र यत्र वै को न संश्रयेत् ॥
>
> मथुरां च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
> मूढो भ्रमति संसारे मम माया विमोहितः ॥ इति

किञ्च स्कान्दे—

> तन्मण्डलं माथुरं हि विष्णुचक्रोपरि स्थितम् ।
> पद्माकारं सदा तत्र वर्त्तते शाश्वतं नृप ॥ इति

किञ्च वाराहे—

> लाभानां मथुरालाभो ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
> प्रीतीनां परमा प्रीतिर्गतीनाञ्चगतिरुत्तमः ॥ इति

अत एवोक्तं पाद्मपातालखण्डे अहोमधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसीत्यादि ॥ ९० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ।

———

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

> मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्द
> श्रीमत्कथा श्रवणवर्णनचिन्तयेति ।
> तद्धाम दुस्त्यजकृतान्तजवापवर्ग
> ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्यदर्थाः ॥

यद्वा यस्य भगवान् अभयदर्शी मनुष्यभावे ईश्वरत्वस्य पश्यन्तीनां अनुसवं अनुसन्ध्यं दुस्तरकृतान्तजवापवर्गी दुस्तरः कृतान्तो येषां तेषां जनानां दुःखापवर्गहेतुं धाम स्थानम् ॥

> चित्रं न चैतदुरुगायपवित्रलीला-
> विष्वक्त्वकल्मषकदम्बकमुक्तिरूपम् ॥
> स्त्रीणां सुदुस्त्यजकृतान्तजवापवर्गं
> ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्यदर्थाः ॥

इति श्रीहारीतकुलतिलक वाग्विजयसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध वेदव्यासापरनामधेय श्रीसुदर्शन सूरिणाभिहिते श्रीमद्भागवतमहापुराणे व्याख्याने श्रीशुकपक्षीये दशमस्कन्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु किमनुवृत्तेरित्यत आह—मर्त्य इति । अनुसवमनुसन्ध्यं मुकुन्दस्य श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनचिन्तया श्रवणकीर्तन-युक्ता या चिन्ता तया समेधितयाऽनुवृत्त्या दुस्तरकृतान्तजवाप-वर्गं दुस्तरः कृतान्तो यैस्तेषां जनानामपवर्गे दुःखावसानहेतुभूतं तस्य भगवतो धाम स्थानमेति प्राप्नोति दुस्तरेत्यादि-विशेषणेन दुर्लभत्वं सूचितं तत्स्पष्टमेवाह—ग्रामादिति । यदर्थाः यद्धाम अर्थः प्रयोजनं येषां ते यद्धामप्राप्तिकामा इत्यर्थः । ग्रामाद्वनं ययुः यान्ति तपसे इति शेषः यद्वा, यदनुवृत्ति-कामाः दुस्त्यजकृतान्तभवापवर्गमिति पाठान्तरं दुस्तरः कृतान्तो मृत्युस्तत्तुल्यो भवः संसारः तस्यापवर्गो ऽवसानं यस्मात्तद्धाम एतीति सम्बन्धः ॥९०॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोस्तनयेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसादतत्सप्राप्तसमधिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां दशमस्कन्धे नवतितमोऽध्यायः॥९०॥

> विभुर्विजयतेतरां विविधविश्वजन्मोदय
> स्थितिप्रभृतिनोदयोनिरवधिस्वरूपःस्वतः ।
> निरस्तनिखिलाशुभः सकलशोभनोपाश्रय-
> श्रियः सहचरः पुमान् श्रुतिदशास्मनोज्ञाकृतिः ॥
>
> त्वाम्यन्त्वातिक्रमन्त्वत्र शब्दार्थविषयं मम ।
> निर्मत्सराः सुमनसो गुणान् गृह्णन्तु सर्वशः ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्त्य तयाऽनुवृत्त्या तस्य हरेर्धाम लोकमेति कीदृश्या श्रीमत्याः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथायाः श्रवणकीर्तनचिन्तनलक्षणया दुष्करेण तपसा कृतं साधितं जनतायाः क्रियासङ्क्षयफलरूपं जनतापवर्गं यस्य हरेर्येषामर्थे क्षितिभुजोपि ग्रामाद्वनं ग्रामं विहाय वनं ययुः यान्ति किंपुबरन्य इति ॥ ५० ॥

सूत उवाच ।

य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारे—
श्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तकर्णावतंसं—
भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥

स्कन्धार्थमुपसंहरति य इदमिति। व्यासपुत्रैः शुकादिभिः जगतो ऽघं पापं भिनत्तीति जगदघभित् तद्भक्तानां कर्णालङ्कारायमाणं श्रवणादिफलमाह भगवतीति क्षेमधाम मोक्षलक्षणं स्थानं श्रवणादिकुर्वता इत्थं भाव्यमित्यत उक्तं भवतीति—

सर्वात्मनोपि भगवान् गुणभावं जनार्दनः ।
दर्शयेद्वाक्षुद्रोषोपि आत्मनो जीवतामपि ॥
अज्ञाताकावसावस्तु कुतस्तस्याखिलेशितुः ।
कुतश्च जीवता तस्य प्रधानपुरुषेशितुः ॥
कुतो दोषाः सर्वगुणपूर्णस्यानन्दवारिधेः" ।

इत्येतद् प्रमाणम भक्तजनेन कृष्णे क्रियमाणसर्वशङ्कानिराकरणार्थं भगवत्पादैः स्कन्धान्तेः दर्शितमिति ज्ञातव्यमिति—

योऽस्याचि त्रिदशैः कुमारहतवेधातारि येन स्थिती—
उद्धे येन सुरासुहृत्समुदयो येन त्रिलोक्यपि सा ॥
येनाज्ञायि युधिष्ठिरो निजपदे धर्मोपि येनांकुरि ।
श्रीकृष्णं तमकृष्णकृष्णदयितं वन्दामहे सन्ततम् ॥
पदरत्नावलिर्मद्दशमस्कन्धसङ्गता ।
कृष्णप्रीत्या समाप्तेयं विद्वन्मानसहर्षिणी ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥)
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

तदेव विधिनष्टि सुदुस्तरेण ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

ननु तस्यानुप्राप्तिस्तद्धामलब्धैव स्यात् सा कथं भवेत् मर्त्यानामित्याह मर्त्यैः इत्यादि ननु भो राजन् भो राजन् मर्त्योपि तया पूर्वोक्तया समेधितया वर्धमानया मुकुन्दश्रीमत्कथायाः श्रवणे यावितां तया तद्धाम तन्निवासं परमवैकुण्ठं इति दुस्तरो यः कृतान्तजवः कालवेगस्तस्यापवर्गो यस्मात् यदर्था यत्प्राप्तिकामाः ग्रामात् निजराज्यतः क्षितिभुजोपि वनं ययुः तद्यत्र तत्र स्थित्वा तत्कथाश्रवणेनैव भवतीति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेवं नित्यतया श्रवणे चरणानुवृत्तौ वा किं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह—मर्त्यस्तयेति । तया चरणानुवृत्त्या मरणधर्माप्ययं पुरुषः तेनैव शरीरेण तद्धाम इति । ननु तदानीमेव तस्य वैकुण्ठगमनं नोपलभ्यत इति चेत्तत्राह—तनुसमेधितश्चेति तनु अल्पं अल्पं समेधितया तैलधारावदच्छिन्नश्रवणादिभिः क्रमेण यदा पुष्टा भवति तनौ शरीरे वा समेधिता नन्विति पाठे अप्रसारणार्थं सम्बोधनं तस्या अनुवृत्तेः पोषार्थं त्रीण्यङ्गानि निरूपयति श्रीमत्कथायाः श्रवणं कीर्तनं चिन्ता च यस्यामिति श्रीमदित्यनेन पामराणां वक्तुमजानतां सम्बन्धिनी कथा व्यावर्तिता भगवद्धाम्नः सर्वोत्कृष्टफलत्वाय विशेषणमाह— दुस्तरकृतान्तजवापवर्गमिति दुस्तरः सर्वप्रकारैरपि निराकर्तुमशक्यः कृतान्तस्य जवस्य वेगस्य मारणार्थं धावनरूपस्य अपवर्गं समाप्तिर्यत्र मृत्युस्तावदेव धावति यावदक्षरं अक्षरपर्यन्तमेव कालनिरूपणात् तेनाक्षरात्मकं व्यापिवैकुण्ठं यातीत्यर्थः । एतत्फलं ज्ञानमार्गेपि दुर्लभमिति ज्ञापयितुमाह—ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोपि ययुर्यदर्था इति । पूर्वं क्षितिभुजः राज्ये स्थित्वा राज्यपरिपालनधर्मेण परिपक्वाः सन्तः नगरादिकं विहाय ग्रामे कलापग्रामादौ ज्ञाननिष्ठाः सन्तः तिष्ठन्ति ततोपि भगवन्माहात्म्यवेगेन तदपि विहाय वनं सर्वं गूढ स्थानं ययुरित्यर्थः । ग्रामशब्दो ग्राम्यपरो वा यस्य श्रवणमात्रमेव राज्यापेक्षयापि सर्वोत्कृष्टं अन्यथा क्षितिं विहाय कथं ते विवेकिनः वनं गच्छेयुः यदेव एवं अर्थः पुरुषार्थो येषां ते यदर्थाः ॥ ५० ॥

इत्येवं दशमस्कन्धे सङ्क्षेपेणाल्पलेशतः ।
अर्थो मयातियत्नेन स्वभावेन निरूपितः ॥
अनेकयुक्तिसन्दर्भमालाकारेण योजितः ।
कृष्णपादाम्बुजे न्यस्तो वाक्पुष्पाञ्जलिरुज्ज्वलः ॥
सिद्धान्ताः सकलागमाब्धिविततः लोकैर्धुना सर्वतः—
स्ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दाश्रये ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

विस्तारस्तु गुणाय कृष्णचरणे चित्तं भवेद्विस्तृतम्-
तेनाहं हृदयस्थितेन हरिणा यावद्यथा रूपितम् ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धविवरणे
एकचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४१ ॥ ९० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कधः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

अनुवृत्तेः फलमाह—तया अनुवृत्त्या तद्धाम प्रति कीदृश्या श्रीमत्कथाश्रवणकीर्त्तनाभ्यां जनिता चिन्ता केन प्रकारेण कदावा कृष्णं प्राप्स्यामीति या भावना तया एधितया। वर्द्धितया. धाम्नः कालानाकलितत्वमाह। दुस्तरो यः कृतान्तजवस्तस्यापवर्गो नाशो यत्र तत् तत्प्राप्तिप्रकारमपि कमप्याह प्रामादिति क्षितिभुजो मनुप्रयिवृताद्याअपि ॥ ५० ॥

नवतितमोऽत्राध्यायोदशमे सारार्थदर्शिन्याम।
सङ्गतएष स्कन्धोप्यस्तु सतां सङ्गतो हृदिमे ॥ ९० ॥
मद्भवीरपि गोपालः स्वीकुर्यात् कृपया यदि।
तदैवासां पयःपीत्वा हृष्येयुस्तत् प्रियाजनाः ॥

माघस्य कृष्णद्वादश्यां राधाकृष्णसरित्तटे।
दशमस्कन्धटीकेयमपूरिकृपयाप्रभो ॥
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

किं तयेत्याकाङ्क्षायामाह मर्त्यस्तयेति। मर्त्यः तया अनुवृत्त्या तस्य श्रीकृष्णधाम लोकमेति कीदृशं धाम दुस्तरस्य कृतान्तजवस्य मृत्युवेगस्य अपवर्गः नाशः अभावो यस्मिन् तत् कथम्भूतया मुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तया अनुसवमेधितया अनुसन्ध्यं वर्द्धितया यद्वा अनुवृत्तिकामाः ॥ ५० ॥

श्रीकृष्णप्रीतये सम्यक् शुकेन सुधिया कृतः।
सम्प्रदायानुसारेण प्रदीपो दशमेऽर्थदः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये श्रीमन्निम्बार्कचरणचिन्तक श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
नवतितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९० ॥

श्रीमन्निम्बार्काय नमः।
समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः ॥

भाषाटीका।

नित्य प्रति वृद्धि को प्राप्त भई मुकुन्दकी श्रीयुत कथा के श्रवण कीर्त्तन की उस चिन्ता से हि मनुष्य श्रीकृष्ण के धाम को प्राप्त होजाता वह धाम कैसा है कि दुस्तर काल के वेग की वहां निवृति है अर्थात वहां कालका पराक्रम नहिं चलता वह धाम हि जिन को प्रयोजन है ऐसे चक्र वर्त्ति राजा श्रीराज्यादिकों का परित्याग कर ग्राम सेवन को चले गए रहे ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्ध में नव्वे अध्याय की
भाषाटीका समाप्त ॥ ९० ॥
दशमस्कन्धसमाप्तभया ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

समाप्तोऽयं दशमस्कन्धः॥१०॥

॥*॥श्रीः॥*॥

श्रीश्रीराधारमणो जयति ।

श्रील सनातनरूपजीवाना परिचयः ।

श्लोकः ।

श्रीमच्चैतन्यरूपस्य प्रीत्यै भगवतः कृता ।
टिप्पणी दशमस्कन्धे पूर्णा वैष्णवतोषणी ॥

जयश्रीराधेकृष्णजयजय ———

ये श्रीभागवतं प्राप्य स्वप्ने प्राडुश्च जागरे ।
स्वयं इष्टादेवाविपात्प्रथमे वयसि स्थिताः ॥

ममज्जुः श्रीभागवतप्रेमामृतमहांबुधौ ।
तेषामेव हि लेखोयं श्रीसनातननामिनाम् ॥

तदेतद्विनिवद्धापि किञ्चिदन्यद्विवक्षया
अथो तदङ्घ्रिजीवेन जीवेनेद निवेद्यते ॥

उच्चैश्चारुपदक्रमाश्रितवती यस्यामृतस्राविणी
जिह्वाकल्पलता श्रथीमधुकरी भूयो नरीनृत्यत ॥

रेजे राजसभासभाजितपदः कर्णाटभूमीपतिः-
श्रीसर्वज्ञजगद्गुरुर्भुवि भरद्वाजान्वयग्रामणीः ॥

पुत्रस्तस्य नृपस्य कश्यपतुलामारोहतोरोहिणी-
कान्तस्पर्द्धियशोभरःसुरपतेस्तुल्यप्रभावो भवत् ।

सर्वक्ष्मापतिपूजितोऽखिलयजुर्वेदैकविश्रामभू-
र्लक्ष्मीवाननिरुद्धदेव इति यः ख्यातिं क्षितौ जग्मिवान् ॥

महिष्यां भूपस्य प्रथितयशसस्तस्य तनयौ
प्रजज्ञाते रूपेश्वरहरिहराख्यौ गुणनिधी ।

तयोराद्यः शास्त्रे प्रबलतरभावं बहुविधे
जगामान्यः शास्त्रे निजनिजगुणप्रेरिततया ॥

विभज्य स्वं राज्यं मरुशिखपुरप्रस्थितिदिने
पिता ताभ्यां रूपेश्वरहरिहराभ्यां किल ददौ ।

निजज्येष्ठं रूपेश्वरमथ कनिष्ठो हरिहरः
स्वराज्याद्यार्णाकुलतिलकमभ्रंशयदसौ ॥

श्रीरूपेश्वरदेव एवमरिभिर्निर्धूतराज्यः क्रमा-
दृष्टाभिस्तुरगैः समं दयितया पौरस्त्यदेशं ययौ ।

तत्रासौ शिखरेश्वरस्य विषये सख्युः सुखं सम्वस-
न्धन्यः पुनमजीजनद्गुणनिधिं श्रीपद्मनाभाभिधम् ॥

यजुर्वेदः साङ्गोविततिरपि सर्वोपनिषदाम्
रसज्ञायां यस्य स्फुटमघटयत्ताण्डवकलाम् ।

जगन्नाथप्रेमोल्लसितहृदयः वर्णपदवीं
मयातः केषाख्या सकिलनृपरूपेश्वरसुतः ॥

विहाय गुणिशेखरः शिखरभूमिवासस्पृहां
स्फुरत्सुरतरङ्गिणीतटनिवासपर्य्युत्सुकः ।

ततोदनुजमर्द्दनक्षितिपपूज्यपाद क्रमा-
दुवासनवहट्टके स किलपद्मनाभः कृती ॥

मूर्त्तिं श्रीपुरुषोत्तमस्य यजतस्तत्रैव सत्रोत्सवैः
कन्याष्टादशकेन सार्द्धमभवन्नेतस्य पञ्चात्मजाः ।

तत्राद्यः पुरुषोत्तमः खलु जगन्नाथश्च नारायणो
धीरः श्रीलमुरारिरुत्तमगुणः श्रीमान् मुकुन्दः कृती ॥

जातस्तत्र मुकुन्दतो द्विजवरः श्रीमान् कुमाराभिधः
कश्चिद्द्रोहमवाप्य सत्कुलजनिर्वङ्गालयं सङ्गतः ।

तत्पुत्रेषु महिष्ठवैष्णवगणप्रेष्ठास्त्रयो जज्ञिरे
ये स्वम् गोत्रममुत्र चेह च पुनश्चक्रुस्तरामर्चितम् ॥

आदिः श्रीलसनातनस्तदनुजः श्रीरूपनामा ततः
श्रीमद्वल्लभनामधेयवलितो निर्विद्यते राज्यतः ।

आसाद्यातिकृपां ततो भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यतः
साम्राज्यं खलु भेजिरे मुरहरप्रेमाख्यभक्तिश्रियि ॥

यः सर्वावरजः पिता मम सतो श्रीराममासेदिवान्
गङ्गायां द्रुतमग्रजौ पुनरमू वृन्दावनं सङ्गतौ ।

याभ्यां माथुरगुप्ततीर्थनिवहो व्यक्तीकृतो भक्ति-
रप्युच्चैः श्रीव्रजराजनन्दनगता सर्वत्र सञ्चर्चिता ॥

यन्मित्रं रघुनाथदास इति विख्यातः क्षितौ राधिका-
कृष्णप्रेममहार्णवोर्म्मिनिवहघूर्णन्सदादीव्यति ॥

दृष्टान्तप्रकरप्रभाभरमतीत्यैवानयोर्भ्राजतो-
र्यस्तुल्यत्वपदं मतस्त्रिभुवने साश्चर्यमाभ्यां समैः ॥

गोपालबालकव्याजाद्ययोः साक्षात्प्रभूरह ।
साक्षाच्छ्रीयुतगोपालः क्षीराहरणलीलया ॥

तयो रत्वजरच्छेषु काव्यं श्रीहंसदूतकम् ।
श्रीमदुद्धवसन्देशश्छन्दोष्टादशकं तथा ॥

स्तवाश्चोत्कलिकावल्ली गोविन्दविरुदावली ।
प्रेमेन्दुसागराद्याश्च बहवः सुप्रतिष्ठिताः ॥

विदग्धललिताद्यमाधवं नाटकद्वयम् ।
भाणि कानानकेलयाह्वा रसामृतयुगं पुनः ॥

मथुरा महिमा पद्यावली नाटकचन्द्रिका ।
सङ्क्षिप्त श्रीभागवतामृतमेते च सत्प्रदाः ॥

अथाग्रजकृतेष्वग्रं श्रीलभागवतामृतम् ।
हरिभक्तिविलासश्च तट्टीकादिक्प्रदर्शिनी ॥
लीलास्तवष्टिप्पणीच सेयं वैष्णवतोषणी ।
यासङ्क्षिप्ता मया क्षुद्रजीवेनापि तदाज्ञया ॥
अनुद्ध्या बुद्ध्यावा यदिह मय काऽऽलेखि सहसा
तथा यद्वा छेदिद्वयमपि सहेरन् परममी ।
अहो किम्वा यद्यन्मनसि मम विस्फारितमभू—
दमीभिस्तन्मात्रं यद्बलमलं शङ्कितकुलैः ॥
नमस्ताभ्यो ममाशेषवल्लवीभ्यो नमोनमः ।
नमस्तेभ्यो ममाशेषवल्लवेभ्यो नमोनमः ॥

इति श्रीभगवत्कृष्णचैतन्यदेवचरणानुचरविश्वविख्यातसम-
ज्ञामहितमहामहिमसुरगृहीतनामधेयश्रीरूपाग्रजात-
सनातनाविर्भाविताद्दशमस्कन्धटिप्पण्याम्
वैष्णवतोषणी सङ्क्षिप्ता श्रीराधाकृष्ण—
प्रियतमयो रेवप्रीतयेस्तु
शुभमस्तु ।

श्रीहर्य्येनमः ।
श्रीगोविन्दायनमः ।
श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमोनमः ।
श्रीयमुनायै नमोनमः ।

शाके*षट्सप्ततिमनौपूर्णोयं टिप्पणीशुभ
सङ्क्षिप्ता×युग शून्याम्रपञ्चैकगणिते तथा ॥

---

* १४७६ ।
× १५०० ।

॥❀॥ श्रीकृष्णः प्रसीदतु ॥❀॥

॥❀॥ हरिःॐ तत्सत् ॥❀॥